

Fogyó

Közgazdasági Szemle

XXXI. ÉVFOLYAM

1984. JANUÁR

ISSN 0023-4346

A használati érték marxí problémái

ERDŐS PÉTER

A munkaérték-elmélet mint kitüntetett árelmélet

BEDE SÁNDOR

Felhalmozási folyamataink nemzetközi összehasonlításban

SZARVAS PÉTER

Az infrastrukturális beruházások fővállalkozásba adásának sajátosságairól

CSIBI LÁSZLÓ

A vállalati termékszerkezet fejlesztésének műszaki-gazdasági tapasztalatai

PARÁNYI GYÖRGY

A mezőgazdaság a hosszú távú társadalmi-gazdasági fejlődésben

VÁGI FERENC

A nagyvállalatok és a szocializmus

HEGEDŰS ANDRÁS

A szerkesztő bizottság tagjai:

Augusztinovics Mária, Ballai László, Benke István, Bognár József, Chikán Attila, Csikós-Nagy Béla, Csizmadia Ernő, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Gyenes Antal, Hetényi István, Huszár István, Kapolyi László, Keserü Jánosné, Kornai János, Morva Tamás, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Rozgonyi Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szamuely László, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXI. évfolyam, 1984. január

TARTALOM

Megújult formában	1
A használati érték marxi problémái (<i>Erdős Péter</i>)	2
A munkaérték-elmélet mint kitüntetett árelmélet (<i>Bede Sándor</i>)	6
Felhalmozási folyamataink nemzetközi összehasonlításban (<i>Szarvas Péter</i>)	17
Az infrastrukturális beruházások fővállalkozásba adásának sajátosságairól (<i>Csibi László</i>)	29
A vállalati termékszerkezet fejlesztésének műszaki-gazdasági tapasztalatai (<i>Parányi György</i>)	37
VITA	
A mezőgazdaság a hosszú távú társadalmi-gazdasági fejlődésben (<i>Vági Ferenc</i>)	54
A nagyvállalatok és a szocializmus (<i>Hegedüs András</i>)	63
SZEMLE	
Az állami szektor gazdaságpolitikai szerepe Franciaországban (<i>Vékás István</i>)	71
Az angol és az amerikai monetarista gazdaságpolitika kilatásai (<i>John B. Hall</i>)	81
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ	
Marx és korunk kérdései (<i>Kocsis Károly—Kovács Lajos—Kőrösi István</i>) ...	84
Tudományos emlékülés a Közgazdaságtudományi Intézetben Friss István születésének 80. évfordulója tiszteletére (<i>Horváth Sándor</i>)	104
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
Szovjet monográfia a magyar politikai és gazdasági életéről: Smeral, J. B.— Szorokin, M. A.—Uszijejics, M. A. (szerk.): A Magyar Népköztársaság (<i>Réti György</i>)	110
Horváth László—Csath Magdolna: Stratégiai tervezés. Elmélet és gyakorlat (<i>Gergely István</i>)	114
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	118
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	124

Főszerkesztő: Zsarnóczai Sándor
Szerkesztőségi titkár: Kovács Lajos
Olvasószerkesztő: Halm Tamás
Rovatvezetők: Balázs Sándor
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: Csehiné Bánhalmi Andrea

Megújult formában

Lapunk 1984 októberében lesz 30 éves. Már hagyománnyá vált, hogy jubileumainkról nem az első szám megjelenésének évfordulóján, hanem a jubileumi évfolyamok januári számaiban emlékezünk meg. Az általunk teremtett hagyományon módosítunk most, amikor folyóiratunk három évtizedére az első szám megjelenésének évfordulóján, tehát a XXXI. évfolyam kapcsán emlékezünk, és ezt az emlékezést nem egyetlen folyóiratszámra összpontosítjuk.

A három évtized áttekintését szeretnénk felhasználni arra, hogy megemlékezzünk történelmi előzményeinkről is. Úgy véljük, joggal sorolhatjuk közéjük az 1861 és 1954 között megjelenő folyóiratokat, attól függetlenül, hogy Statisztikai Közleménynek (1861—1864) vagy Közgazdasági Szemlének (1895—1949) nevezték őket. Mi mégis a szocialista társadalmi-gazdasági rend kialakulását megalapozó közgazdaságtudományra és ennek három évtizedes fejlődésére fordítjuk a figyelmet. Nemcsak abból a körülményből kiindulva, hogy a korábbi folyóiratok nem jogelődjei a mai Közgazdasági Szemlének, hanem azért, mert a társadalomtudományok jellegéből következően inkább szolgálja a mát az utóbbi három évtized, mintsem az 1861-től eltelt több mint egy évszázad tapasztalatainak elemzése.

Úgy véljük, folyóiratunk csak szerény tükrözője a közgazdaságtudomány fejlődésének, a szocialista népgazdaság valóságának. Ezért a három évtizedről való megemlékezés során a legfontosabbnak a tudomány és a gyakorlat jobb szolgálatát, folyóiratunk színvonalának emelését tartjuk. Emellett azonban nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy ez a szolgálat esetenként formai megújulást is indokol. Sok olvasónk tudja, hogy a Közgazdasági Szemle a három évtized alatt lényegesen csupán egyszer változtatta meg címlapját, mivel a második módosítás meghagyta címlapunk korábbi formáját, csupán színösszeállításán változtattunk. Most új évfolyamunk első számával nemcsak a címlapot alakítottuk át, hanem folyóiratunk belsejében is sok formai módosítást tettünk. Az új forma megtervezésekor olvasóink már korábban megfogalmazott jogos igényeit igyekeztünk kielégíteni. Új betűtípusok alkalmazásával nemcsak szebbé kívántuk tenni lapunkat, hanem az olvashatóságot is javítani akartuk.

Reméljük, kedves olvasóink az új formában megjelenő Közgazdasági Szemlé még inkább magukénak érzik, és javaslataikkal, bírálataikkal a jövőben is segítik munkánkat.

A szerkesztőség

A használati érték marxi problémái

Erdős Péter

Karl Kautsky egyik, sok évvel ezelőtt minden marxista által jól ismert, ám vulgárizálónan egyszerűsítő könyvének címe a magyar nyelvű változatban az volt: „Marx Károly gazdasági tanai”. * A „tanai” szó ebben az összefüggésben — bár persze közgazdasági elméleti tételeket is jelentett — az igazhíthű olvasók szemében ennél sokkal többet, nevezetesen örökérvényű, kétségbevonhatatlan tanításokat is.

Marxnak kedvenc és szívesen hangoztatott jelszava azonban a *de omnibus dubitandum*, a mindenben való kételkedés kötelességének a maximája volt. A „minden”-be pedig az ő elméleti munkássága is beletartozik.

Csakhogyni mi, magunkat marxistáknak valló közgazdászok egy bizonyos, meghatározó értelemben természetesen valóban Marx tanítványai vagyunk. Valamely elméleti építmény alapkategóriáiban ugyanis mindig a valóság ama lényeges elemeinek kell tükröződniük, amelyekre ez az elmélet vonatkozik, ám hogy az elmélet megalkotója melyeket emel ki közülük a saját elmélete alapköveiként, az már nemcsak az objektív valóság milyenségétől függ, hanem az elméletet megteremtő gondolkodónak a valóság tényeihez fűződő pozitív vagy negatív értelmű reflexióitól, hozzáállásától, más szóval a világnézetétől is. Mi pedig Marx alapkategóriáiban, tehát egyúttal az ő világnézetét is elvállalva gondolkodunk; épp ezért vallhatjuk magunkat marxistáknak. Nem lennénk, nem lehetnénk azonban marxisták, ha tanítvány mivoltunkat úgy fognók fel, hogy megragadunk az ő szavainál, kinyilatkoztatott igazságként elfogadnók és hirdetnók valamennyi tételét csak azért, mert tőle származnak, s mert magunkat sehogyan sem mérhetjük az ő nagyságához.

Az érték és a társadalmi termelési ár Marx alapkategóriái közé tartozik: nála a piaci ár első megközelítésben az érték, a másodikban a társadalmi termelési ár körül ingadozik. A piacon, a pénz közvetítésével, a legkülönbözőbb használati értékeket hordozó áruk cserélődnek ki egymással, de annak alapján, hogy valamennyien egyneműek egymással. A használati érték fogalma így háttérbe szorul, különös jelentőségre tesz szert azonban egy különleges árunak, a munkaerőnek az értéke.

Elméleti megfontolásaiban Marx felteszi, hogy minden termék piaci ára egybeesik a termék értékével (vagy társadalmi termelési árával). (Az ilyen egybeesésnek a makroökonómiai egyensúly megléte a feltétele.) Marx a munkaerő értékét a többi áruéhoz hasonlóan a munkaerő újratermeléséhez szükséges munkaidővel határozza meg. A munkás által teljesített munkamennyiség meghaladja a munkaerő újratermeléséhez szükséges munkamennyiséget, s e két munkamennyiség különbsége az értéktöbblet, ami a profit egyedüli forrása.

* A cikk a Marx Károly tiszteletére, halálának 100. évfordulóján, 1983. október 26–27-én, a Magyar Tudományos Akadémián tartott emlékülésen elmondott előadás alapján készült.

Marx felteszi, hogy a munkaerő értéke és ezért egyben a munkaerő ára is az éppen figyelembe vett időszakban valamiképpen adott nagyság, s így az érték-többlet lényegében véve egyetlen független változótól, a kifejtett munka mennyiségétől függ.

Ugyanez a ledolgozott munkamennyiség határozza meg a munkaerő által létrehozott új értéket is. Ez az új érték oszlik kétfelé: egyrészt az érték-többletre, másrészt a munkás reálbérének megfelelő értékre. E gondolatmenetben tehát az érték-többlet — adott teljesített munkamennyiség esetén — adott nagyságú. Ebből következik Marxnak az a megfontolása, hogy ha az egyes tőkés vagy a tőkésosztály túl akar lépni az egyszerű újratermelésen, vagyis nemcsak fogyasztani kíván, hanem felhalmozni is, akkor — mielőtt egyáltalán növelhetné a termelést — előbb csökkentenie kell a fogyasztását.

Ez a megfontolás azonban nem teljes körű elemzésen alapul. A marxi állítás kizárólag az érték fogalmára támaszkodik, és figyelmen kívül hagyja azt a kérdést, vajon termelőeszközökben vagy fogyasztási cikkekben testesül-e meg az az érték, vagy esetleg éppen pénz formájában jelenik meg. Más szavakkal: Marx figyelmen kívül hagyja a használati érték kérdéskörét. A marxi gondolatmenet csak akkor lenne biztosan igaz, ha feltehetnők, hogy a szóban forgó időszakban valamennyi termelési tényezőt maximálisan igénybe vesznek. (A nem anyagi, hanem pénzformában, papirosprofit formájában meglévő profit keletkezésének is feltétele, hogy vele azonos értéket létrehozó anyagi termelés álljon mögötte.)

Ám lássunk egy gondolat kísérletet! Legyen adva első feltevésként a nemzeti jövedelem értékösszege és a nemzeti jövedelmet termelő munkások reálbére. S most, második feltevésként nőjön meg *ceteris paribus* (a munka termelékenységet adottnak gondolva) a nemzeti jövedelemnek mint javak összességének a mennyisége. Ha teljes körű elemzést kívánunk végezni, nem mellőzhetjük a használati értékek problémáját sem. Gondolatban úgy is megnövelhetjük a használati értékek termelését, hogy csak a fogyasztási cikkekből termelünk a korábbinál többet. Ilyenkor (a „tisztá kapitalizmus” modelljében) a fogyasztási cikkek többletét maguknak a tőkésnek kellene elfogyasztaniok. A valóságban azonban a tőkésék fogyasztása viszonylag mereven viselkedik; ha folytatódik a fogyasztás cikkek termelés egyoldalú növekedése, előbb-utóbb szükségképpen a túltermelés vagy — a dolog másik oldalát tekintve — az elégtelen fogyasztás keynesi kategóriájának a jelentkezésébe ütközünk, és ez a folyamat legalábbis stagnálásra vezet.

Megfordítva: ha kizárólag a termelőeszközök, különösen pedig a beruházási javak termelését növeljük meg, akkor az érték-többlet többlete olyan termékekben fog megjelenni, amelyek anyagi minőségük, használati értékük sajátos volta miatt szükségképpen érték-többletet testesítenek meg, és egy bizonyos felső határon belül szüntözően is hatnak az ilyen termelés továbbfolytatására.

E gondolatmenetből — a papirosprofit keletkezésének lehetőségétől eltekintve — mindenekelőtt azt a következtetést kell levonnunk, hogy van a használati értékeknek mint hasznos tulajdonságokat hordozó javaknak egy olyan osztálya, amely, ha az elhasználódását meghaladó mértékben jelenik meg a piacon, szükségképpen érték-többletet testesít meg. Természetesen a termelőeszközökről, szűkebb értelemben véve pedig a beruházási javakról van szó.

Marx helyesen járt el, amikor az értékkel és az érték-képzéssel szemben háttérbe szorította a használati érték fogalmát. Az érték bizonyos értelemben valóban közömbös a használati értékkel szemben. De ezt a tételt nem lett volna szabad az érvényességi körén túl kiterjesztenie.

Az előbbi gondolat kísérlettel kapcsolatban feltehetően mindenki Kalecki elméletére gondol. Talán nem túlzott szerénytelenség, ha megemlítem, hogy az „Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúraingadozások és a gazdasági válságok” című

könyvemnek abban a részében, amelyben a marxi típusú újratermelési sémákkal foglalkoztam, mind az érték-szemponthoz, mind a használatiérték-oldalt figyelembe vettem. Ezáltal jutottam ama hazánkban akkoriban újdonságnak tekinthető felismerésre, hogy más-más következményekkel jár, ha az újratermelés két osztálya közül egyoldalúan az egyik, s megint mással, ha a másik nő meg. Ez a felismerés tulajdonképpen azt jelentette, hogy Kalecki munkásságának ismerete nélkül „újrafelfedeztem” Kalecki alap gondolatát.

Ezt a felismerést is azonban csak lényeges szigorításokkal fogadhatjuk el igaznak. Ha ugyanis kizárólag a beruházási eszközök termelését fokozzuk, akkor elvileg még mindig lehetséges, hogy a termelőeszköz-többlet eladhatatlan marad.

Igaz persze, hogy az effajta többlettermelés többletbérek kifizetését igényli, s ha ez a többletbértömeg a fogyasztási cikkek piacára áramlik, akkor megemeli e cikkek árát, s pozitív értelemben, ösztönzően csatolódik vissza a gazdaság egészére. Ez a hatás azonban a stagfláció körülményei között elégtelennek bizonyulhat. Ha például a meglévő kapacitások kihasználási foka alacsony, ha a kölcsöntőke kamata meghaladja az új beruházásoktól remélhető profit-többlet rátáját, ha a gyors infláció következtében a vállalatoknak a leírásokból összegyűlő pótlási alapja nem elégséges ahhoz, hogy az érvényes áron meg lehessen vásárolni a pótláshoz szükséges állóeszközöket, akkor ez az ösztönző hatás könnyen elégtelen lehet.

Marxnál ezek az utóbb kifejtett összefüggések rendszerint figyelmen kívül maradtak. Nem Marx alapkategóriái körül volt vagy van a hiba. A tőkés többletfogyasztásának és/vagy többletberuházásainak is csak az értéktöbblet, a munkásosztály kizsákmányolása lehet a forrása. Csupán annyi derül ki, hogy az elemzés teljessége megköveteli mind a termékek értékoldalának, mind használatiértékoldalának a figyelembevételét. Ennek elmulasztása nemcsak az elemzés egyoldalúságának a bizonyítéka, hanem adott körülmények között — mint például Marx imént említett, csak feltételesen érvényes tétele esetében — hamis következtetésekre is vezethet.

Értékkel és használati értékkel Marx természetesen bőven foglalkozott. Eközben azonban megmaradt a nemzeti jövedelemnek egyfelől mint bizonyos javak összességének, másfelől mint e javak érték- vagy árösszegének a gondolatkörében.

Nála a nemzeti jövedelem a reálbérek és az értéktöbblet vagy (a használatiértékoldalról szemre véve az utóbbit) a többlettermék összegéből áll; az értéktöbblet a forrása a tőkés profitjának, s e profitot részben elfogyasztják, részben felhalmozzák. Az elfogyasztható vagy felhalmozható profit azonban anyagi profit. Teljességgel kiesik Marx látóköréből az a lehetőség, hogy a profit papirosprofit formáját is öltheti.

A papirosprofit pénzösszeg. A pénz azonban — hacsak nem árupénz (tehát például aranypénz) — nem része sem a társadalmi terméknek, sem a nemzeti jövedelemnek. A papirosprofitnak három lehetséges forrása van. Közülük a külkereskedelmi többlet tűnik a legkevésbé paradox jellegűnek, hiszen a külföldön értékesített árukat a munkások termelik, de ők nem részesednek belőlük, vagyis ezek nyilván az értéktöbblet részei. Csakhogy nem maguk ezek az áruk, hanem az értük kapott pénz alkotja a papirosprofitot.

Már furcsább jelenségnek tűnik a munkások túlköltekezéséből származó papirosprofit, de ugyanez áll a költségvetési deficitből származó papirosprofitra is. Ha a munkás a folyó jövedelménél többet költ áruk vásárlására, akkor ezáltal sem szegényebb, sem gazdagabb nem lesz; kevesebb marad a pénze, de árut kap érte cserébe. Ha viszont adott nemzeti jövedelem esetén a munkások jövedelme nem csökken, akkor miként nőhet meg a tőkés profitja? Ennek a rejtélynek a megoldása viszonylag egyszerű. Azt kell csak észbe vennünk, amit már előrebocsátottunk, hogy tudniillik a pénz sohasem része a nemzeti jövedelemnek. A papiros-

profit formáját öltő pénzösszeg valódi profitja ugyan a tőkéseknek, de a nemzeti jövedelem alkotórészeitől elvileg különböző kategória: nem lehet része az utóbbinak.

Azt a tényt, hogy Marx nem ismerte fel a papirosprofit keletkezésének a lehetőségét, nem minősíteném elemzése egyoldalúságának, nevezetesen annak, hogy nála az értékoldal elemzése mögött többnyire háttérbe szorul a használatiérték-oldal elemzése. Másról van szó: arról, hogy Marx a termelésre — értékek és használati értékek termelésére — fordította a figyelmét, a nem árupénzt pedig nem termelik. A papirosprofitnak tehát egyszerűen nem volt helye Marx kategóriái között. A jelenség persze létezik, de felfedezése már a sok tekintetben Marx-tanítványra, Kaleckire maradt.

Lőrincné Istvánffy Hajna:

A NEMZETKÖZI KÖLCSÖNTŐKE-ÁRAMLÁS ÉS A HITELPIACOK

A hetvenes években, de különösen napjainkban megnőtt a kölcsöntőkék forgalma. Hogy kik és milyen feltételekkel vehetnek fel hitelt, azt a hitelszervezetek és gyakran egy-egy ország gazdaságpolitikai döntése befolyásolja. E döntéseket már természetesen nem pusztán gazdaságossági megfontolások alapján hozzák.

A szerző nagy gondot fordít arra, hogy részletesen, sok adattal alátámasztva ismeresse a kölcsöntőke-forgalom fejlődését és irányát, ezen belül a szocialista országok hitel-felvételeit és adósságállományát is. Ez az első olyan magyar nyelvű könyv, amely átfogóan foglalkozik a kölcsöntőkék nemzetközi áramlásával.

Az I. és II. fejezet a könyvön belül egy nagyobb, szervesen összetartozó egység, ahol a szerző a kölcsöntőke-forgalom növekedésének okait és az áramlások szervezeti kereteit tárgyalja. Külön rész foglalkozik az eurodollárok és az amerikai bankrendszer kapcsolataival, valamint az olajárrobbanásoknak és az azok következtében felduzzadt nemzetközi likviditásnak a nemzetközi hitelpiacokra gyakorolt hatásával. A III. fejezet a kölcsöntőkék áramlásának fő irányait ismerteti. Ezen belül ki kell emelni a szocialista országok adósságállományával foglalkozó részt. A szakirodalomban található ugyan ide vonatkozó utalások, de hasonlóan körültekintő és átfogó ismertetés nem.

A IV. fejezet a nemzetközi hitelezés különböző kockázatait tárgyalja. Ezen belül a hazai irodalomban először mutatja be részletesen az országgockázat fogalmát és minősítésének gyakorlatát. A kötet záró fejezete a nemzetközi kölcsöntőke-forgalom várható jövőbeli alakulásáról igyekszik képet adni.

Kb. 350 oldal, kötve kb. 75 Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A munkaérték-elmélet mint kitüntetett árelmélet

Bede Sándor

*„Mi, akik közepét keressük,
Csak szélein járunk.”
(Weöres Sándor)*

Sokasodnak a kérdőjelek a marxi érték- és árelmélet körül. Vajon egyensúlyi ár-e a természetes ár? Az érték, avagy a termelési ár tekinthető-e természetes árnak, netán mind a kettő? Álprobléma lenne a transzformációs probléma? Valóban redundáns az értékelmélet? Nem is a kételyek szaporasága az igazán nyugtalanító, inkább az „összezsengésük”. A természetes ár csak egy a szoba jöhető egyensúlyi árak közül. A profitráta marxi levezetése csak „véletlenül” lehet azonos a tényleges profitrátával. A termelési árat vissza lehet ugyan vezetni az értékre, de minek, amikor az értékelemeknek semmi közük sincs a termelési árak meghatározásához?

A gyakorlati közgazdaságtan viharos vizeitől távol — amelyek nem éppen oktanul, vagyis nem ok nélkül háborognak: a mindennapok gazdaságának vitái vernek rajtuk hullámokat —, a teoretikus kérdések körül oly nagy a csönd, hogy abból még az ellenkező nézeteket vallók sem hallják ki a különbségeket. Megtörni a csöndet hálátlan, ámbár csábító vállalkozás. E vitairat első része az egyensúlyi modellek kapcsán elveti a lényegükben alternatív elméletek lehetőségét.¹ A második részben, az érték és a termelési ár kapcsolatának feszegetésekor, egyszerre utasítja el az érték hagyományos „árcentrumos”² és neoricardiánus „redundáns”³ felfogását.

Egyensúlyi és termelési ár

Az egyensúlyi, avagy a természetes árakról immár két évszázada tart a vita. Jól ismert, hogy az első száz évben az eladók versenyétől függő árat — a klasszikus közgazdászok elméletét — a vulgáris közgazdaságtan nem tudta komolyan kikezdeni. (A vásárlók versenyét leíró határhaszon-elmélet csak 1870 után lép színre.) A neoklasszikus szintézis illesztí azután — a maga módján — szükséges keretbe az eladók és a vásárlók versenyét. A Walras nyomán kialakuló általános egyensúlyi

¹ Lásd Mihályi Péter álláspontját [8], aki szerint a klasszikus és a neoklasszikus árelméletek különbsége elméletileg feltárható, de igazságtartalmuk *a priori*, vagyis nem dönthető el, melyik az igaz, melyik a hamis.

² Bár [7] tanulmányában Mellár Tamás szándékai szerint szakítani igyekszik az érték „árcentrumos” szemléletével, megoldása — részben fogalmi bizonytalanságok miatt — rokon azzal.

³ Ian Steedmann — itthon is széles körben ismert — könyvének [10] célja annak bemutatása, hogy a profitráta, a termelési árak és a munkaerő társadalmi allokációja meghatározható az érték nagyságra való hivatkozás nélkül. A felvetett kérdéseket nem lehet megkerülni — ebben egyetértünk Steedmannel —, ezért reméljük, hogy ez a cikk ortodox és nem obskurus. (Az obskurus válasz: „Sok marxista reagálása azokra az eredményekre, amelyekhez hasonlóan ez a könyv is bemutat, nem az, hogy fontolóra vegyék érvényességüket vagy következményüket, hanem, hogy semmibe vegyék őket” [10] 21. l.).

elméletek — a tökéletes árak tökéletes elméletei — „az egy évszázada tartó szellemi törekvés csúcspontját jelentik” ([4] 401. l.).

A marxista közgazdászok hagyományosan passzívan, agnosztikusan szemlélték az általános egyensúlyi elmélet teljesítményét. Bírálatak hosszú időn át csak az elmélet feltételeire szorítkozott, a polgári közgazdaságtanon belül felmerült kéteyleket az árelmélet szubjektív megközelítését elfogadhatatlannak minősítő észrevételekkel egészítették ki.

Újszerű megközelítést Erdős Péter alkalmazott, a kisárutermelés modelljének és a határhaszon-elmélet cserekonceptiójának az összevetésével [3]. A szembesítés formai hibája miatt — Erdős csak Menger csereelméletével foglalkozik — úgy tűnt, hogy a teljes, a határáldozatot is felölelő határmodell és a kisárutermelő modell ambivalenciája továbbra is igaz [8]. A két modell — miként az euklideszi és a Bolyai-féle geometria — összehasonlíthatatlan, egybevetni csak az axiómák érvényességét lehet.

Ismételjük meg Erdős Péter gondolat kísérletét a határáldozatok figyelembevételével! A páronként kiegyenlített határhaszon-arányok törvényének természetesen most is érvényesülnie kell, kiegészülve az ugyancsak páronként kiegyenlített határáldozatokéival. A modell struktúrájában a határáldozat ugyanolyan helyet foglal el, mint a határhaszon: az egyik a kereslet oldalán, a másik a kínálatán áll. Ha a kereslet versenyre Erdős kísérletében a termelési szerkezetet alakítja, akkor a határáldozat (azonos működése révén) az alkalmazott munka tömegét, a termékek összmenyiségét szabályozza — nem pedig az árakat. Más kérdés, de már az áralakulástól független, hogy szabályozta-e valaha is ilyen mechanizmus a társadalmi munka mennyiségét.

Erdős Péter érvelése kiterjeszthető és szemléltethető az általános egyensúly-elmélet Arrow-gazdaságának⁴ keretei között. A határhaszon és határáldozat fogalmi struktúráját az általános egyensúlyelmélet a preferenciarendezésekre vonatkozó feltevések sorában őrzi meg. A termékkeresleti és a munkakínálati „függvényeket” már formálisan is azonos módon kezelik: ami igaz az egyikre, az érvényes a másikra is.

Az általános egyensúlyelmélet mintagazdaságbeli feltételeihez képest az érték-törvény és a termelési ár hagyományos bemutatásaiban a megszokott feltételeken túl — bár kimondatlanul — két további megkötés is szerepel:

a) Minden termelőegység birtokolja a gazdaság teljes technológiai halmazát.

b) A technológiai halmazok n dimenziós szimplexet alkotnak.⁵

Az érték-törvény hagyományos levezetéseiben hallgatólagosan mindig felteszik, hogy a vállalkozó bármely iparágban alkalmazhatja eszközeit: a „verseny tökéletessége” ezt is jelenti. Az első kikötésben éppen ez szerepel: minden vállalkozó⁶ meg tudja valósítani azt, amire a többiek képesek.⁷

⁴ „A versenyegyensúly létezésének bizonyításához a következő feltevések elégségesek:

I. Minden háztartás preferenciarendezése folytonos... telítetlen... és konvex.

II. A lehetséges termelési kombinációk halmaza minden vállalatra vonatkozóan konvex... és zárt... továbbá mindig lehetséges nem termelni... .

III. A társadalom mint egész számára egyetlen lehetséges termelési kombináció sem tartalmaz kibocsátást ráfordítás nélkül; ... van legalább egy olyan... amely minden olyan termékből pozitív nettó terméket ad, amellyel kiinduláskor egyetlen háztartás sem rendelkezett.

IV. A gazdaság irreducibilis...” ([1] 59. l.)

⁵ Az a) kiegészíti, a b) módosítja Arrow II. feltételcsokrát.

⁶ Az általános egyensúlyi elmélet a technológiai lehetőségek halmazát a vállalkozók között osztja szét. A leírás hűségesebben ábrázolná a valóságot, ha másként járnánk el, azaz a halmazokat a fogyasztó-munkavállaló egységekhez rendelnénk. Ily módon az egyszerű és a bonyolult munka bérkülönbségeit nem kellene *a priori* beépítenünk, azok eredményként adódnának.

⁷ A megfogalmazás így nem elég erős: azt kívánjuk a vállalkozóktól, hogy minden iparágban egyforma „üggyességgel” tevékenykedjenek, mivel a hozamok csökkenését a profitráta emelkedése kompenzálja. Az iparági profitráta annál magasabb lehet az átlagprofitrátaéhoz képest, minél inkább széthúzódo az iparági technológiai mezőny.

A második pont — az együttes termelés hozadékának kizárásával — megkerüli az ikertermelés problémáját. A marxi gondolatmenetet követő levezetések nem beszélnek együttes termelésről, arról az esetről tehát, amikor a vállalkozó két vagy több termék termelését egységes folyamatba ötvözi. Az általános egyensúlyelmélet viszont kifejezetten megköveteli a diverzifikálás lehetőségét. A feltétel szerint együttes termelés során azonos ráfordítás mellett nem lehet nagyobb az eredmény, mint ha a javakat önálló termelési eljárásokkal állítanak elő.

Az általános egyensúlyelméletben többnyire előírt technológiai konvex halmaz „szimpléken” kívüli pontjaiban az együttes termelésnek negatív vagy pozitív hozama van.⁸

Ha az általános egyensúlyelmélet megoldása során a szokásos feltételek kiegészülnek a technológiák tökéletes eloszlásának és a hozadékkal járó együttes termelés kizárásának követelményeivel, az így létrejött egyensúlyi pont, az azonos kiinduló adatokból építkező Bródy—Morishima-modell sajátvektorához hasonlóan, a termelési — lekötött tőkével arányos profitelosztást eredményező — árat reprezentálja.

Egyszerűen belátható: a két modell megoldása valójában azonos. Az általános egyensúlyelmélet keretei között, ha bármely vállalkozó hozzájuthat minden technológiához, eljáráshoz, s mindannyian a nyereség elérhető maximumát kívánják megkapni — bármilyen tevékenységegyütttest válasszanak is —, egyik sem juthat előnyösebb helyzetbe a másiknál. Ez pedig csak abban az esetben teljesül, ha a profitráták nemcsak a vállalkozók, hanem az egyes tevékenységek, iparágak között is kiegyenlítődnék. A Bródy—Morishima-féle árvektor — hasonlóképpen — egyforma jövedelmezőséget biztosít minden ágazat, termék számára.

Nem feltétlenül igaz a gondolatmenet, ha nem ragaszkodunk a technológiák, termelési eljárások teljes és egyenletes elosztásához. Szűkösen rendelkezésre álló termelési eljárások ugyanis piaci monopóliumokhoz vezethetnek, és az „arányosnál” magasabb ár kialakulásában már kétségtelenül szerepet kaphat a preferenciák intenzitása.⁹

A leírtakkal, úgy véljük, igazoltuk, hogy a termelési ár és az egyensúlyi ár rokonfogalmak.¹⁰

⁸ E tartományok a szorosan vett ikertermelés területei, hiszen ezeken a helyeken valóban lehetetlen szétválasztani az együttes ráfordításokat. Fogalmazhatunk úgy, hogy az ikertermelés a hozadékot tartalmazó együttes termelés.

⁹ A technológiai lehetőségek egyenlőtlenségének viszonyai és következményei a jelenleginél minden bizonnyal nagyobb figyelmet érdemelnek. Talán elhamarkodott a következtetés, de felfedezhető valamilyen kapcsolat az egyszerű és a bonyolult munka fogalompárja, valamint a technológiai egyenlőtlenségek között. Ahhoz, hogy ezeket a fogalmakat az egyenlőtlenség viszonyaival ragadhassuk meg, e viszonyokat és kategóriákat árnyaltabban kell ábrázolni. Így például a technológiai halmazokat — erre már történt utalás — szerencsésebb lenne a fogyasztó-munkavállalóhoz kötni, s egyúttal e halmazokat nem merev, áttörhetetlen lehetőségként, hanem az egyik eljárásról a másikra való áttérés valószínűségeiként kellene értelmezni.

¹⁰ Vállalkozói piacgazdaságban — kiegészített általános feltételek mellett — a számtalan lehetséges árrendszer közül a termelésiár-arányos az, amelyik a „kereslet—kínalat” mechanizmusát feltételezve, a vállalkozóknak a „maximális jövedelmezőséget” (ebben a modellben a kiegyenlített jövedelmezőséget) is garantálja — így méltán nevezhető egyensúlyi árnak. Az árszabályozó piacgazdaságban, a kereslet—ár—kínalat önszabályozó mechanizmus révén, a piaci árak ingadoznak az egyensúlyi ár körül, ezért a termelési ár az integratív piacon egyúttal természetes ár is. Az egyensúlyi és természetes ár azonossága korántsem szükségszerű, amint ezt a „disequilibrium”-elméletek példázzák.

Mire jó az értékfogalom?

Egy gazdaság elosztási viszonyainak változása általában kikényszeríti az árak újrendeződését, s ezzel megzavarja a tanulmányozandó mennyiségek — a bérek és a profitok — mérőszámát, hiszen éppen az árak alkotják e mérőeszköz matériáját. Az elosztási viszonyok tanulmányozását ezért célszerű kitüntetett, a bérváltozásra nem reagáló árrendszer vagy egymást semlegesítő árváltozásokat produkáló termelési arányok kiválasztásával kezdeni. Az értékárak valóban kényelmes lehetőséget biztosítanak az elosztás tanulmányozásához, hiszen nagyságukat nem érintik az elosztás hullámzásai, azt azonban minden esetben mérlegelni kell, hogy egy értékarányos gazdasági rendszerben tapasztalt elosztási jelenségek közül melyek tekinthetők általános, mindenféle árrendszerben érvényesülőeknek. Minthogy az értékárrendszeren kívül minden más árrendszer rugalmasan reagál az elosztás változásaira, az elosztási viszonyok és árak együtt mozognak, így az ilyen rendszerek vizsgálatához stabil ármérce, „változatlan értékmérő” szerkesztése szükséges.

Piero Sraffa a változatlan értékmérő segítségével elemezte az egyensúlyi (*termelésiár-arányos*) árrendszereket, és határozott kapcsolatot állapított meg e gazdaságok változatlan értékmérőben megadott bérhányada és tényleges profitrátája között. A változatlan értékmérőt keresve olyan áruköteget konstruált, amelynek az ára az elosztási viszonyok módosulásakor is állandó. E köteg áruai és az azokat előállító iparágak „...egy teljes miniatűr rendszert alkotnak, azzal a tulajdonsággal felruházva, hogy különböző áruk ugyanolyan arányban szerepelnek összesített termelési eszközei, mint termékei között” ([9] 38. 1.). Az iparágak azon termelési arányait, amelyekben a kibocsátás és a felhasználás aránya minden termékre azonos, Sraffa nyomán szokás kiegyensúlyozó vagy standard arányoknak nevezni. Ilyen termelési szerkezet mellett a különböző áruk megtermelt nettó terméke (az elhasznált termelési eszközök levonása után megmaradó többlet) azonos arányban haladja meg a termelésben felhasznált mennyiségeket, és ez az arány a „maximális profitrátával” — az ingyen munkaerővel termelő gazdaság átlagprofitjával — egyenlő.¹¹

Kiegyensúlyozó termelési szerkezetű gazdaságban, ha a reálbéreket is kiegyensúlyozó összetételben rögzítjük, láthatóvá válik a bérhányad és a profitráta kapcsolata. Azonos mértékkel csökkentve minden termék többletét, alacsonyabb többletarányok mellett megőrizzzük a kiegyensúlyozó szerkezetet. Ha R jelöli a nettó termék és a termelési eszközök minden termékre érvényes arányát, és w a standard nettó termék béreire jutó hányada, akkor a profitráta alakulását az

$$r = R(1 - w)$$

összefüggés írja le.

Abban a gazdaságban, amelyben Sraffa a tételét bemutatja, a munkaerő nem jelenik meg áruként: a „ v ” nem része a tőkének. Amennyiben a reálbért is szerepeltetjük a tőkejavak között — Marx elgondolásának ez felel meg —, úgy a képlet némileg nehezkesebb lesz. Osszuk fel a nettó terméket (jelölje ezt: n) bérré és profitra, ügyelve arra, hogy mindkettő standard arányok szerint épüljön fel, és profit ne csak a termelési eszközök (jelölje t), de a bérek arányában is képződjék:

$$n = r(t + wn) + wn.$$

¹¹ Példaként nézzünk egy kéttermékes gazdaságot, ahol az i termékre a nettó termék (a) és termelési eszköz (b) aránya $a/b = e$, a j -nél pedig $c/d = e$. Akármiféle p_i és p_j értékelési rendszerből indulunk is ki, az összprofit és az osztóke aránya egyenlő lesz „ e ”-vel, hiszen

$$\frac{a}{b} = \frac{ap_i}{bp_i} = e = \frac{c}{d} = \frac{cp_j}{dp_j}, \quad \text{és} \quad \frac{ap_i + cp_j}{bp_i + dp_j} = \frac{ep_i + ep_j}{bp_i + dp_j} = e.$$

A maximális profitráta Sraffa meghatározása értelmében

$$R = \frac{n}{t},$$

és e kettő kombinálásából

$$r = \frac{R(1-w)}{1+Rw}$$

alakú lineáris törtfüggvényhez jutunk.

Sraffa megemlíti, hogy a nettó termékek és a termelési eszközök arányain kívül a kiegyensúlyozó arány az eleven- és holtmunka-arányokból is megszerkeszthető. Kísérreljük meg ezen a módon is az azonosítást! Ahhoz, hogy termékkötegünk ára az elosztás eltolódásakor is változatlan maradjon, szükséges, hogy az összesített termelési eszközök ára se változzék, azaz az árukötegben megtettesülő holt munka is ugyanazon eleven- és holtmunka-arányokból épüljön fel, mint az értékmérő árukötege. E feltétel nemcsak szükséges, de elégséges is, mert csak egyetlen ilyen arány található: az, amelyben az iparágak elevenmunka-mennyiségeinek arányai megegyeznek azokkal, amelyekben az iparágak termékeit az összes iparágban holt munkaként felhasználják. Az i -edik iparágban kifejtett eleven munka mennyiségének — $(v+m)_i$ — ugyanolyan arányban — e — kell viszonyulnia az i termék holt munka-

ként való felhasználásához — $\sum_{j=1}^n c_{ij}$ —:

$$e(v+m)_i = \sum_{j=1}^n c_{ij}, \quad \text{minden } i\text{-re.}$$

Minthogy ilyen — és csakis ilyen — arányok mellett a nettó termékek és termelési eszközök aránya ábrázolható az eleven és a holt munka hányadosaként, a nettó termék bérhányada — minden iparágban azonos kizsákmányolási rátát feltételezve — pedig $\frac{v}{v+m}$ -ként, így

$$r = \frac{R(1-w)}{1+Rw} = \frac{\frac{m+v}{c} \left(1 - \frac{v}{m+v}\right)}{1 + \left(\frac{m+v}{c} \cdot \frac{v}{m+v}\right)},$$

amiből az egyszerűsítést külön a számlálóra és a nevezőre elvégezve:

$$r = \frac{m/c}{1+v/c} = \frac{m}{c+v}.$$

A számláló $R(1-w)$ kifejezése, Sraffa profitrátája a többlet és a holt munka arányként jelenik meg, ami csak következménye annak, hogy a Sraffa-gazdaságban a bérjakak nem tőkejakak.

A profitráta és a bérhányad leírt kapcsolata „...csak akkor tarthat számot érdeklődésre, ha kimutatható, hogy érvényessége nem korlátozódik a képzeletbeli standard rendszerre, hanem kiterjeszhető a megfigyelt tényleges gazdasági rendszerre is”. „A tényleges rendszer azonban ugyanazon alapegyenletekből tevődik össze, mint a standardrendszer, csak más arányokban. Így, ha a munkabér már adott, akkor a profitráta mindkét rendszer számára meghatározott, tekintet nélkül arra, hogy az egyenletek arányai milyenek. Az olyan különös arányok, mint a

standardarányok, áttetszővé tehetik a rendszert, láthatóvá teszik, ami el volt rejtve, de a rendszer matematikai tulajdonságait nem változtatják meg” ([9] 42—43. l.).

A termelési arányoktól független profitráta létezése arra figyelmeztet, hogy a nem standard termelési szerkezet $m/(c+v)$ rátája más, mint a profitráta, hiszen az $m/(c+v)$ értéke a mindenkori termelési szerkezethez idomul. E különbség a „transzformációs probléma” újragondolását teszi szükségessé, nem is annyira az értékek termelési árakká történő átalakításának matematikai természeté, mint inkább közgazdasági értelme miatt.

A termelési árak és a profitráta marxi meghatározásához a gazdasági rendszer értéktermékei és közvetlen értékrafordításai szolgálnak kiindulópontul. A közvetett értékelemek, a termelési eszközök és bérjakav értékstruktúrájának hatása Marx számára is problémát jelentett. Ezt fölösleges lenne hosszadalmasan igazolni, hiszen Marx rögtön az illusztráló számpélda után leírja: „... látszólag ellentmond az a tény, hogy a tőkés termelésben a termelőtőke elemeit rendszerint a piacon vásárolják, ezeknek árai tehát már realizált profitot tartalmaznak, s eszerint az egyik iparág termelési ára a bennefoglalt profittal együtt — tehát az egyik iparág profitja — belekerül a másik iparág költségárába. Ha azonban az egész ország áruai költségárainak összegét az egyik oldalra, a profitok, illetve érték-többletek összegét pedig a másik oldalra állítjuk, akkor világos, hogy a számítás helyes” ([6] 156. l.).

A számpélda szerint az összes érték egyenlő a termelési árak összegével, aminek természetesen a tőkejavak termelésére is igaznak kell lennie, így Marx érvelése ebben az összefüggésben korrekt. Mindemellett az már vitatható, hogy kigyűjthetjük-e a költségárakat (a tőkejavak termelési árait) az egyik oldalra, az érték-többleteket pedig a másikra. Valójában csak a profitokat lehet a költségektől elválasztani. Itt azonban elakadunk, hiszen a profitok többé nem azonosak az érték-többletekekkel, azon egyszerű oknál fogva, hogy ha a ráfordításokat már költségáron vettük számba, akkor a kibocsátások is hasonló eljárást igényelnek.

Minthogy Marx érvel az inputárak megváltozása ellen, jogtalan lenne úgy beállítani a dolgot, mintha erről megfeledkezett volna. Kifogásunk nem is ezzel kapcsolatban merül fel, ellenkezőleg: az idézett gondolatmenetben Marx átsiklott az outputárak változása felett. Míg az alkalmazott számítás a tőkejavak esetében eleve biztosítja az értékek és a termelési árak egyezőségét, addig költségáron mérve a tőkejavak termékeire csak kivételképpen igaz ez az azonosság. A „kigyűjtött” profitok összege eltér a gazdaság összesített érték-többletétől.¹²

Ha a költségárakban elszámolt profitrátát összevetjük a gazdaság egészén mért $m/(c+v)$ aránnyal, akkor az esetek többségében különbséget tapasztalunk, hiszen semmi sincs, ami biztosítaná, hogy a tőkejavakat ugyanolyan arányokban termeljék, mint a rendszer végső termékeit.¹³ Márpedig az $m/(c+v)$ arány együtt változik a termelés arányaival. Ez akkor is így van, ha nem értékekkel számolunk, hanem költségárakkal, s ezekkel számítjuk a profitokat is, bár ekkor a két profitráta eltérése kisebb lesz az előbb említett különbségnél. Világos, hogy egyik eljárás sem lehet „az igazi”, mert lehetetlen, hogy egy gazdasági rendszerben ugyanazt a terméket más profittal realizálják, amikor tőkejóságként, s mint amikor végtermékként termelik. Így egy „igazi” profitrátától (azon túl, hogy ne kényszerítsen újra és újra az outputárak kiigazítására) meg kell követelni, hogy minden logikai időhorizonton azonos legyen.

¹² Ha a kibocsátási árak és így az érték-többletek változatlanok maradnának, akkor az átlag-profitrátát a halmozott m , illetve a közvetlen és közvetett ráfordítások (teljes érték-tartalom) hányadosa határozná meg, ebben az esetben azonban ez az arány megegyezne a közvetlen adatokból számítottal.

¹³ Kiegészítő arányok mellett természetesen a profitráták azonosak, hiszen a végső termékeket olyan arányban termelik, mint a tőkejavakat. Ily módon az egybeesés lehetséges, de nem szükséges.

Amikor a tőkejavak termelési feltételeit vizsgáltuk, eltérést tapasztaltunk a profitráták között. Ez az észrevétel most a tőkejavak termeléséhez felhasznált tőkejavak értékstruktúrájának vizsgálatára ösztönöz. Kiszámítva az $m/(c+v)$ arányt a második fázisban, a második réteg „termelési áraival” az első értékeit korrigálva, majd e fázis profitjának és termelési árainak meghatározása után visszatérhetünk a végső termékek termeléséhez. A korrekciók és profitráta-számítás után kapott három profitráta most is különbözni fog egymástól, ám a „nulladik” és az első eltérése már kisebb lesz, mint amikor csak két réteg profitrátáját számoltuk. Gyanítható, hogy minél messzebbre megyünk vissza a tőkejavak termelésének rétegeibe, annál közelebb kerülnek egymáshoz e rétegek profitrátái. Az egyes fázisok termékeit az őket követő réteg összesített tőkejavai alkotják, így például a harmadik fázisban kell megtermelni a másodikhoz felhasznált tőkejavakat; a másodikban az elsőhöz szükségeseket; az elsőben a rendszer „végtermékeihez” felhasználtakat.¹⁴

Írjuk fel egy gazdaság kibocsátásának és ráfordításának értékstruktúráját áru-fajtánkénti bontásban, és tüntessük fel külön azt, ha egy terméket termelési eszközként, illetve bérjószággként is felhasználnak:

$$\begin{aligned} c_{11}^{(0)} + c_{12}^{(0)} + \dots + c_{1n}^{(0)} + v_{11}^{(0)} + v_{12}^{(0)} + \dots + v_{1n}^{(0)} + m_1^{(0)} &= e_1^{(0)} \\ c_{21}^{(0)} + c_{22}^{(0)} + \dots + c_{2n}^{(0)} + v_{21}^{(0)} + v_{22}^{(0)} + \dots + v_{2n}^{(0)} + m_2^{(0)} &= e_2^{(0)} \\ \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot \\ c_{n1}^{(0)} + c_{n2}^{(0)} + \dots + c_{nn}^{(0)} + v_{n1}^{(0)} + v_{n2}^{(0)} + \dots + v_{nn}^{(0)} + m_n^{(0)} &= e_n^{(0)} \end{aligned}$$

(a „(0)” indexek arra utalnak, hogy közvetlen értékadatok, a „0” réteg vagy fázis elemeiről van szó.)

A marxi profitráta az ismert módon, a

$$\Pi^{(0)} = \frac{\sum_{i=1}^n m_i^{(0)}}{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n (c_{ij}^{(0)} + v_{ij}^{(0)})}$$

képlet szerint számítható ki.

Mármost a költségárák kiszámításához fel kell írni az első réteg, a tőkejavak termelésének érték szerkezetét. Képezzük a

$$\sum_{i=1}^n c_{ij}^{(0)} \text{ és a } \sum_{i=1}^n v_{ij}^{(0)}$$

összegeket, hiszen a két mennyiség együtt adja a j termék azon mennyiségét, melyet a termelés során tőkejószággként felhasználtak. Az első fázisban, amikor a tőkejavakat termelték, a j termékből

$$\sum_{i=1}^n c_{ij}^{(0)} + \sum_{i=1}^n v_{ij}^{(0)} = e_j^{(1)}$$

értékmenyiséget kellett előállítani. Vegyük az

¹⁴ A Sraffa-féle nem bázistermékek a visszavezetés során elmaradtak, ezért nem juthatnak szerephez az egységes profitráta kialakításában. Amikor az „előrevezetés” közben ismét visszalépnek, akkor a meghatározott mennyiségű és árú ráfordításokhoz már a profitráta is adott, így csak saját árai kialakításában vehetnek részt.

$\alpha_{ij} = c_{ij}/\epsilon_i$; $\beta_{ij}/\epsilon_i = v_{ij}/\epsilon_i$; és $\gamma_i = m_i/\epsilon_i$ hányadosokat,¹⁵ s ekkor a tőkejavak termelése így ábrázolható:

$$\begin{aligned} \epsilon_1^{(1)} (\alpha_{11} + \alpha_{12} + \dots + \alpha_{1n} + \beta_{11} + \beta_{12} + \dots + \beta_{1n} + \gamma_1) &= \\ &= \epsilon_1^{(1)} = \sum_{i=1}^n c_{i1}^{(0)} + \sum_{i=1}^n v_{i1}^{(0)} \\ \epsilon_2^{(1)} (\alpha_{21} + \alpha_{22} + \dots + \alpha_{2n} + \beta_{21} + \beta_{22} + \dots + \beta_{2n} + \gamma_2) &= \epsilon_2^{(1)} = \\ &= \sum_{i=1}^n c_{i2}^{(0)} + \sum_{i=1}^n v_{i2}^{(0)} \\ \vdots & \\ c_{n1}^{(1)} + c_{n2}^{(1)} \dots + c_{nn}^{(1)} + v_{n1}^{(1)} + v_{n2}^{(1)} + \dots + v_{nn}^{(1)} + m_n^{(1)} &= \epsilon_n = \\ &= \sum_{i=1}^n c_{in}^{(0)} + \sum_{i=1}^n v_{in}^{(0)} \end{aligned}$$

A visszavezetést ismételve tetszőleges t réteg értéksémája:

$$\begin{aligned} c_{11}^{(t)} + c_{12}^{(t)} + \dots + c_{1n}^{(t)} + v_{11}^{(t)} + v_{12}^{(t)} + \dots + v_{1n}^{(t)} + m_1^{(t)} &= \epsilon_1^{(t)} = \\ &= \sum_{i=1}^n c_{i1}^{(t-1)} + \sum_{i=1}^n v_{i1}^{(t-1)} \\ c_{21}^{(t)} + c_{22}^{(t)} + \dots + c_{2n}^{(t)} + v_{21}^{(t)} + v_{22}^{(t)} + \dots + v_{2n}^{(t)} + m_2^{(t)} &= \epsilon_2^{(t)} = \\ &= \sum_{i=1}^n c_{i2}^{(t-1)} + \sum_{i=1}^n v_{i2}^{(t-1)} \\ \vdots & \\ c_{n1}^{(t)} + c_{n2}^{(t)} + \dots + c_{nn}^{(t)} + v_{n1}^{(t)} + v_{n2}^{(t)} + \dots + v_{nn}^{(t)} + m_n^{(t)} &= \epsilon_n^{(t)} = \\ &= \sum_{i=1}^n c_{in}^{(t-1)} + \sum_{i=1}^n v_{in}^{(t-1)} \end{aligned}$$

Eléggé kézenfekvő azt várni, hogy a kezdeti állapot hatása fokozatosan elenyészik, és t elég nagy értéke mellett a termelési arányok függetlenné válnak az induló arányoktól. Valóban ez a helyzet, ha az egyes rétegek kibocsátásai rendre megegyeznek az előző felhasználásaival, mivel t növekedésével a $c_{ij}^{(t)}$, $v_{ij}^{(t)}$, valamint az $m_i^{(t)}$ elemek a nullához tartanak. Következésképp a sorösszegek (a kibocsátások) és az oszlopösszegek (az összesített ráfordítások) így szintén a nullához konvergálnak. Noha meglepő s talán kissé illetlen megállapítás, mégis igaz, hogy a tétlen — nulla kibocsátású és felhasználású — gazdaság termelése „kiegyensúlyozó arányok” szerinti termelés. Ezért a rétegek termelési arányai a kiegyensúlyozó arányokhoz közelítenek. Staffa tétele szerint a kiegyensúlyozó arányok minden értékelési rendszerből kiindulva ugyanazt az átlagprofitrátát adják, másrészt pedig ez a profitráta bármely termelési arány mellett egyensúlyi profitráta. Minthogy a rétegek a tétlen kiegyensúlyozó arányhoz tartanak, ennél fogva az $m/(c+v)$ arányok soroza-¹⁶ta¹⁶ az egyensúlyi profitrátához közelít.¹⁷

¹⁵ Marx megszorítása szerint a javak értékét az újra-előállításukhoz szükséges munkamenység határozza meg, ezért függetlenül attól, hogy a tőkejavakat ténylegesen milyen ráfordítással termelték, a logikai rétegekben mindenütt ugyanazok a fajlagos értékrafordítások szerepelnek.

¹⁶ Az $m/(c+v)$ sorozat határértéke létezik, dacára annak, hogy mind a számlálója, mind pedig a nevezője a nullához tart.

¹⁷ Az említett összefüggéseket a mátrixaritmetika segítségével megfogalmazva a

$$II = \lim_{t \rightarrow \infty} \left(- \frac{pA^t x}{pA^{t+1} x} - 1 \right),$$

$$\Pi = \lim_{t \rightarrow \infty} \frac{\sum_{i=1}^n m_i^{(t)}}{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n (c_{ij}^{(t)} + v_{ij}^{(t)})}$$

A transzformáció közgazdasági természetének megismerése megnyitja az utat a tőke szerves összetételének fogalma körül támadt bonyodalom tisztázásához is. A π képlet számlálójának és nevezőjének az összegzett aktuális v -vel történő ismert osztása a profitrátát $\frac{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n c_{ij}^{(t)} / \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n v_{ij}^{(t)}}$ hányados határértékével, a kiegyensúlyozó arányok értékösszetételével köti össze. A hagyományos $\frac{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n c_{ij}^{(0)} / \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n v_{ij}^{(0)}}$ értékösszetétel-mutató a technikai változásokon túl, a ter-

melési szerkezetnek a változatlan termelési eljárások mellett beálló módosulását is visszatükrözi, aminek pedig nincs köze az egyensúlyi profitrátához. Ezzel szemben a javasolt mutató — független lévén a termelési arányoktól — csak a termelési eljárások átalakulására reagál. Így Marx fogalomalkotó intenciójának, amelynek értelmében „... a tőke értékösszetételét, amennyiben azt technikai összetétele határozza meg és annak változásait tükrözi, a tőke szerves összetételének nevezem” ([5] 573. l.), a kiegyensúlyozó értékösszetétel felel meg.

Az értékek eltűnése miatt — a $\sum_{i=1}^n m_i^{(t)} / \left(\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n c_{ij}^{(t)} + \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n v_{ij}^{(t)} \right)$ kifejezésben

t növekedésével az m , c és v elemek rendre a nullához tartanak — nyilvánvaló, hogy tarthatatlan az értéket a termelési ár alapzatának tekintő „árcentrumos” felfogás. Eltekintve a transzformáció jelzett nehézségétől, semmi sem indokolja, hogy az egyik különös,¹⁸ a munkaráfordításokkal arányos árrendszert valóságosabbnak tekintsük a többinél, habár lehetséges, hogy „lényeglátóbb” azoknál. A „lényeglátás” vagy inkább láttatás okán nem tekinthető annak ellenére redundánssnak az értékelmélet, hogy az „árcentrumos” felfogást minden változatában elvetjük. Ahogyan a kiegyensúlyozó termelési arány sem „valóságosabb” a többinél, de a megismeréshez alapvető, s ezért annak kitüntetett eszköze, ugyanúgy az értékár is kitüntetett árrendszer, amely láthatóvá teszi azt, ami a mindenkori vagy éppen az egyensúlyi árak mögé van rejtve. Marx értékelmélete — miként Sraffa változatlan értékmérője is — a lényegét láttatja. Az csak természetes, hogy amikor a lényeg látszik — eltűnik a látszat, az egyensúlyi ár, illetve a tényleges termelési szerkezet.

Míg a változatlan értékmérő „áttetszővé” tette a bérhányad és a profitráta kap-

(ahol p = árvektor; A = Bródy ráfordításmátrixa; x = termékvektor) következtetéshez vezetne, ami az elmondottakon túl még az alábbiakra utal:

a) A kifejezés számlálója és nevezője A kétoldali sajátvektor-közelítést tartalmazza (mindegy, melyiket, tekintjük), ezért közömbös, hogy milyen árrendszerből vagy termelési arányokból indulunk ki.

b) Mind a bal, mind a jobb oldali sajátvektor-iteráció közös sajátértékhez vezet, megerősítve a profitrátá és a maximális extenzív növekedési ütem ismert dualitását.

c) A módszer A mátrix domináns sajátértékének gyors közelítésére is használható.

¹⁸ Az egyszerű ártermelés modellje, amelyben az érték valóban egyensúlyi és természetes ár, nem elvontabb, mint a tőkés ártermelés modellje, hiszen nem csupán eltekintünk az idegen munkától, hanem helyette a saját munkát tételezzük fel. Az érték ezért nem tekinthető absztraktabb fogalomnak, mint a termelési ár, csupán az egyikben idegen, a másikban saját munka mutatkozik meg. (Vö. [7].)

csolatát, addig az érték¹⁹ a bérhányad, a profithányad, illetve a szükséges és a többletmunka-hányad összefüggéseit világítja meg.

A profitok és a bérek — a munkatartalom-arányos árrendszerben az értéktöbblet és a munkaerő-árú értéke²⁰ — csupán egymás rovására növelhetők. Csak azért jelenhetnek meg ekképpen, mert az értékarak alkatuknál fogva közömbösek a profitok és a bérek elosztására. Ugyanakkor ez az árrendszer egy további szituációt is nyilvánvalóvá tesz: a profit (értéktöbblet) és a többletmunka kapcsolatát.²¹

A neocardianus közgazdászok megvizsgálták, hogy milyen feltétellel keletkezik tetszőleges árrendszerben pozitív profit, azaz mikor teljesül a

$$p^+ = p^+A + p^+fv^+$$

feltétel (ahol p = árvektor; A = a folyó eszközráfordítások mátrixa; f = egysegnyi munka kifejtésére képes munkaerő reálbér vektora; v = folyó munka vektor). Azt találták, hogy szükséges és elégséges az

$$1 > f^+ (E - A)^{-1}v$$

reláció teljesülése, azaz a szükséges munka hányadának kisebbnek kell lennie egyénél — vagyis többletmunkára van szükség.

Ha a többletmunkáról szóló tétel csak annyit mond, hogy a profit feltétele a többletmunka, akkor az értékárrendszerben feltárható mozgások és törvények nem illusztrálnak semmit. Kétségesse válik az „eredet” állítása is, hiszen az, hogy valami egy más dolognak a feltétele, nem egyenértékű azzal az állítással, hogy ez a másik a valamiből ered.²² Sraffa nyomán hozzátéhetjük, hogy a többletmunka és a profit (értéktöbblet) közötti központi kapcsolat csak akkor tarthat számot érdeklődésre, ha kimutatható, hogy érvényessége nem korlátozódik az értékarányos árakra, hanem kiterjeszhető bármely szóba jöhető árrendszerre.²³ Az általánosításnál tekintettel kell lenni arra, hogy a különböző árrendszerekben más-más mérőeszközzel találkozunk, ezért csak relatív mennyiségeket vehetünk egybe. Másfelől csak a teljes rendszerre — a közvetlen és a közvetett ráfordításokat tartalmazóra — fogalmazható meg a többletmunka és a profit közötti kapcsolat. E kettő figyelembevételével: egy gazdaságban (termelési arányoktól függetlenül) a profitok bármely elosztása, azaz mindenféle közgazdaságilag megengedhető árrendszerben a

¹⁹ A közgazdászok érteken vagy egy áruköteg árösszegét (közömbös, milyen típusúak az árak), vagy a társadalmilag szükséges munkaráfordítást, illetőleg ezzel arányos árat értenek. Mi az érték szóval az első és a harmadik meghatározást együtt és egyszerre jelöljük: egy áruköteg árösszegét, ha az árak munkaráfordítás-arányosak. Amennyiben az árucsomagban csak egy áru szerepel, akkor értékárról beszélünk.

²⁰ Az értékarányos árak nem meghatározóként, hanem kitüntetettként való kezelése nem követeli meg, hogy a munkaerő értékét a munkabér centrumának tekintsük. Elegendő annak megállapítása, hogy ha egyszer a munkaerőnek ára van, akkor az kifejezhető értékáron is, szabályozza bár a munkabért a tőkefelhalmozás vagy bármilyen más mechanizmus.

²¹ Mellár Tamás szerint „... a profit eredetét az értéktöbbletben találjuk meg” ([7] 597. l.). A most javasolt felfogás szerint viszont az értéktöbblet éppúgy ár jellegű kategória, miként a profit. Mind a profit, mind az értéktöbblet eredetét a többletmunkában találjuk meg; az értéktöbblet éppen csak rávilágít erre a tényre.

²² A minőségi mozzanat döntő eleme a mennyiségi, azaz a profit nagyságának meghatározása. (Vö. [7].)

²³ Természetesen ugyanez vonatkozik a termelési arányokra. Az értékelemek és a profitráta kapcsolatának leszűkítése a kiegyensúlyozó arányokra meglehetősen speciális, és ezért végső soron érdektelen fogalommalá változtatja az értéket.

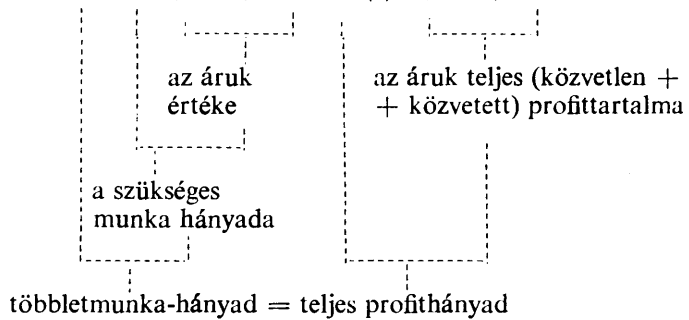
többletmunka hányada egyenlő az árakra vetített teljes (közvetlen + közvetett) profithányaddal.²⁴

A bizonyításhoz, az előbbi jelölések segítségével írjuk fel az ár és a költségek különbözeteként előálló z profitvektort:

$$z^+ = p^+ - p^+A - f^+pv^+.$$

Felhasználva, hogy $x = (x) \mathbf{1}$ és $x^+ = \mathbf{1}^+ (x)$, és átrendezve kapjuk:

$$\mathbf{1} - f^+ (E - A)^{-1} v = \mathbf{1} \langle p \rangle^{-1} (E - A)^{-1} z$$

A most előadott javaslat elvágja az érték- és árelmélet között hagyományosan feltételezett kapcsolatot, az értékelméletet a kitüntetett termelési arányok analógiájára kitüntetett árelméletként kezeli. Ezzel a „transzformációs probléma” átadja a helyét az „érvényességi vizsgálatnak”. Remélhetőleg ebben a szerepkörében nem vonatkozik rá Bródy András megállapítása: „Az értékelmélet általánosabb és egyöntetűbb matematikai meghatározása persze kívánatos... Nehezen látható be azonban, hogy miért kellene egy virágzó elmélet gyökereit éppen akkor elvágni, amikor további termést ígér” ([2] 72. 1.)

Hivatkozások

- [1] Arrow, K. J.: Egyensúly és döntés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
- [2] Bródy András: Ciklus és szabályozás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [3] Erdős Péter: Bér, profit, adóztatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
- [4] Kornai János: Anti-equilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.
- [5] Marx, K.: A tőke. I. könyv. Marx—Engels Művei, 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1973.
- [6] Marx, K.: A tőke. III. könyv. Marx—Engels Művei, 25. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- [7] Mellár Tamás: A marxizmus transzformációs problémáról. Közgazdasági Szemle, 1983. 5. sz.
- [8] Mihályi Péter: Érték, érték nagyság, mérhetőség. Közgazdasági Szemle, 1982. 4. sz.
- [9] Sraffa, P.: Áruk termelése árak révén. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.
- [10] Steedman, I.: Marx after Sraffa. New Left Books, London, 1977.

²⁴ A sokat bírált marxi tétel, amely szerint „... valamennyi különböző termelési terület profitjai összegének azonosnak kell lennie az értéktöbbletek összegével, a társadalmi össztermék termelési árjai összegének pedig értékei összegével” ([6] 167. l.), most mégis igaznak bizonyul. Egyúttal az is kiderül, hogy az összefüggés általánosabb; nemcsak a termelési árakra, de bármely árrendszerre igaz, feltéve, hogy az egyenlőségeket összevonva, a fenti módon „hányadosként” fogalmazzuk meg.

Felhalmozási folyamataink nemzetközi összehasonlításban

Szarvas Péter

Jól ismert, hogy 1978 után a belföldi felhasználás szükségessé vált csökkentése zömében a felhalmozás rovására következett be, miáltal a bruttó hazai termék (GDP) felhasználásának szerkezete erőteljesen átalakult. A felhalmozási ráta jelentős csökkentésére már korábban is volt példa a magyar gazdaság felszabadulás utáni történetében, de mértéke és elhúzódó jellege miatt az utóbbi évek fejleményei mégiscsak egyedülállóak. Éppen ezért — különösen szakmai vitákban — megfogalmazódik az a kérdés, hogy a felhalmozási ráta nem csökkent-e a kritikus szint alá, hogy a beruházások drasztikus visszafogása nem válik-e hosszabb távú fejlődésünk kerékkötőjévé.

E kérdésekre a nemzetközi összehasonlítás segítségével igyekszünk választ találni. Célunk az, hogy egy empirikus vizsgálat keretében az elmúlt évtized hazai felhalmozási folyamatait szembesítsük a fejlett tőkés-, néhány szűkebb vonatkozásban pedig a szocialista országok tapasztalataival, és ennek alapján fogalmazzuk meg következtetéseinket.

Módszertani megfontolások*

A felhalmozási ráta nemzetközi összehasonlítása során számos módszertani gondal kell megküzdenni. Célszerű abból kiindulni, hogy a rendelkezésre álló adatok kétféle összehasonlítást tesznek lehetővé:

- az egyes országok nemzetgazdasági számlarendszerében *nemzeti valutában* szereplő adatok, illetve a belőlük számított ráták összehasonlítását;
- az ENSZ Nemzetközi Összehasonlító Programja által *átlagos nemzetközi áron* számított eredmények összehasonlítását.

A nemzetközi szervezetek által nemzeti valutában publikált adatok bőséggel állnak rendelkezésre. A problémát az jelenti, hogy ezekből ún. *nyers értéktartalmú* összehasonlítások végezhetők, amelyek magukban foglalják a felhalmozási és fogyasztási javak termelésében mutatkozó relatív termelékenységi különbségeket (ami kedvező) és az áreltérítések torzító hatásait is (ami már kedvezőtlen). 1980-ig Magyarországon különösen erőteljes volt az árrendszer torzító hatása annak negatív kétszintűsége következtében, ami felértékelte a nagy tisztajövedelem-tartalmú felhalmozási javakat, és leértékelte az összességükben árkiegészítést élvező fogyasztási cikkeket és szolgáltatásokat.

Az 1970-es évek elejére vonatkozóan készültek számítások az árrendszer torzító hatását illetően ([1] 298. l., [4] 143. l.). Ezek 1970-re — kalkulatív árrendszerben

* E rész összeállításakor Drechsler László kutatásaira támaszkodtam.

számítva — a publikált statisztikai adatoknál mintegy 5 százalékponttal kisebb felhalmozási rátát mutattak ki. Az 1979-ig bekövetkezett árváltozások alapján 3—6 százalékpontra becsülhetjük a szükséges korrekció nagyságát. Ismereteink szerint a Világbank saját számításában is nagyjából ilyen mértékben (hetedével) csökkentette a magyar felhalmozási rátákat. Azt is figyelembe kell venni, hogy a fogyasztói árak 1979. évi emelése és az 1980-as árreform érezhetően csökkentette árrendszerünk torzításait ([3] 113—114. l.), a fordított kétszintűség megszűnt. Így az 1980-at követő évekre már a korábbinál kisebb mértékű korrekció volna indokolt.

Az ENSZ keretében folyó nemzetközi összehasonlítások *volumenszámítások*, céljuk az egyes országokban megtermelt és elfogyasztott termék- és szolgáltatástömeg mennyiségének minél pontosabb összehasonlítása. Az így kapott eredmények függetlenek mind az egyes országokban alkalmazott áreltérítésektől, mind pedig a nemzeti termelékenységek eltéréseitől. Problémát az jelent, hogy a munkaigényes számítások miatt csak viszonylag ritkán és megkésve juthatunk hozzá az ilyen típusú eredményekhez, és minden igyekezet ellenére ezeknek az adatoknak sem elhanyagolható a hibahatára. Ezért csak az 1970-es és 1975-ös eredményeket tudjuk bemutatni, kiegészítve azokat egy 1980-ra vonatkozó saját számítással.

A felhalmozási ráták általános tendenciája

A felhalmozásról bőszegesen rendelkezésre álló nemzeti áras adatok lehetővé teszik, hogy többféle tartalmú felhalmozási rátát is elemezzünk, amelyeknek mindegyike egyszerre tükrözi a felhalmozási folyamat általános tendenciáját és az alkalmazott mutató sajátosságát.

A dolog természetéből következően a *bruttó felhalmozás rátája* mutatja a legátfogóbban a felhalmozásra fordított eszközök részesedését az előállított végtermékből, függetlenül attól, hogy e felhalmozásból termelési eszközök keletkeztek, vagy a készletek gyarapodtak. Ez utóbbi levonása után jutunk az *állóeszköz-felhalmozás rátájához*. Ennek vizsgálata azért jelentős, mert a magyar készletváltózási folyamatok nagyon erős, a bruttó felhalmozás egészére ható ingadozást mutattak, szemben a tőkésországokkal, ahol a készletváltózások nagysága és változása kisebb.

E mutatókat mind folyó, mind változatlan áras adatokból kiszámítottam, de minthogy lényeges eltérés nem mutatkozott, a továbbiakban csak a folyó áras eredményekkel foglalkozom.

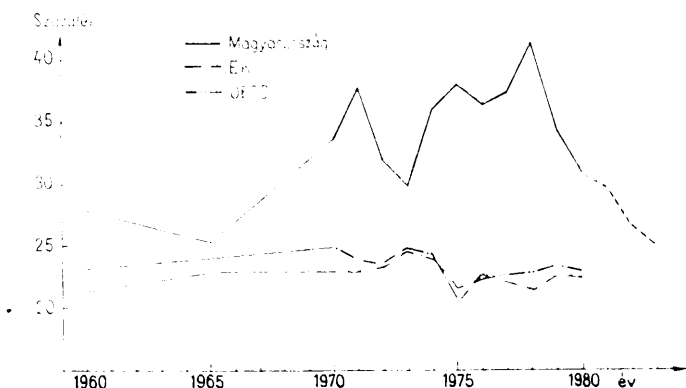
Adataink alapján válasz adható arra a kérdésre, hogy *milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg a fejlett országok és hazánk felhalmozási rátájának hetvenes évekbéli alakulásában*.

A referenciát két országcsoporthoz — az OECD-országok összesen és az Európai Közösség — képezte. Ez a fajta aggregáció természetesen összemossa az egyes országok sajátosságait, de megmutatja a tőkés világgazdaság, illetve legfontosabb tőkés partnereink felhalmozási folyamatainak általánosítható tendenciáját, fő vonalát.

A bruttó felhalmozás és az állóalap-felhalmozás rátáit ábrázoló 1. és 2. sz. ábra azt mutatja, hogy a tőkésországokban az 1973—1974-es beruházási csúcs után 1975-ben jelentős visszaesés, majd megtorpanásoktól sem mentes lassú emelkedés következett be. 1979 újabb törést hozott, még ha a rajzokból ez nem tárul is világosan elénk. (Jól tudjuk, hogy 1981 és 1982 az elhúzódó recesszió évei voltak.) A fejlett országok átlagos rátája a hetvenes évek elejének konjunkturális csúcásáról 2—3 százalékpontot visszasüllyedt, de később, az évtized végéig — az 1975-ös

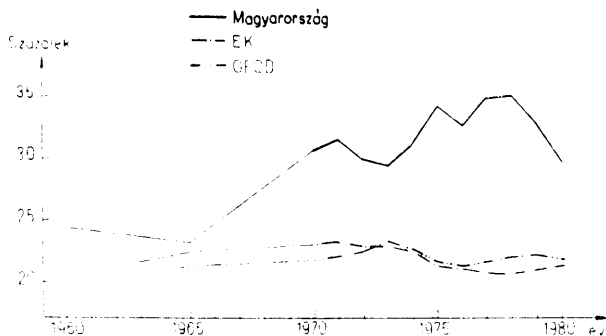
1. sz. ábra

**A bruttó felhalmozás aránya a GDP-ben
(Folyó áron)**

2. sz. ábra

**A bruttó állóalap-felhalmozás aránya a GDP-ben
(Folyó áron)**

válságév negatív „rekordját” enyhén meghaladó színvonalon — viszonylag stabilizálódott.

A magyar felhalmozás rátájának görbéje élesen elútor a tőkésországokétól. Azonnal szembeszökik az a nagy amplitúdójú mozgás, amely ebben az időszakban lejátszódott. Jól kirajzolódik a beruházási folyamat ciklusos jellege, amely az 1971-es, 1975-ös és 1978-as csúcspontokból és az 1973-as, 1976-os és az 1979 után még pontosan nem kijelölhető mélypontokból tevődik össze.

A fejlett tőkésországokkal való összehasonlítás alapján levonható néhány következtetés:

— A hetvenes években a magyar és a nyugati országokbeli felhalmozási ráta között igen jelentős különbség alakult ki, görbéjük *ollószerűen szétnyílt*.

— Bár a tőkésországokban a konjunkturaciklusok nem maradtak hatás nélkül a felhalmozási ráta mozgására, valamiféle „felhalmozásiráta-ciklusról” nem beszélhetünk. Más kérdés, hogy a felhalmozás *volume*-a a ciklikusság egyik fő összetevője. E különbséget azért kell hangsúlyozni, mert rávilágít arra, hogy a felhalmo-

zás és a főbb makrokategóriák — így a GDP — *együtt mozognak*, ezért maga a ráta nem követi a ciklust. Magyarországon ezzel szemben az figyelhető meg, hogy a felhalmozási folyamat éles irányváltásai közepette a GDP — ha nem is egyenletesen, de — növekszik, miáltal a *felhalmozási ráta a beruházási ciklussal megegyező konfigurációt mutat*.

— Ábráink is jelzik, a tőkés konjunktúraciklusok ismeretében pedig határozottan állítható, hogy a hetvenes évtized folyamán a hazai ciklus egyértelműen aszinkronban mozgott a nyugati országokéval: nálunk csúcs volt, amikor ott recesszió, nálunk visszafogás, amikor ott fellendülés.

— A bruttó felhalmozás és az állóalap-felhalmozás rátáinak az összehasonlítása, amelynek különbsége értelemszerűen a készletfelhalmozás mértékét fejezi ki, azt mutatja, hogy a hazai készletfolyamatok sokkal drasztikusabban változnak, mint a tőkésországokéi. Ezért az állóalap-felhalmozás rátája jóval „kisimítottabb”, mint a bruttó felhalmozásé. Az olló a nyugati országokhoz képest ebben az esetben is szétnyíló.

A bemutatott ábrák alapján arra az általános következtetésre juthatunk, hogy *felhalmozási rátánk nemzetközi összehasonlításban igen magasnak mondható*. Ez a megállapítás részletesen igazolható az 1. és a 2. sz. táblázat áttekintésével, amiből egyértelműen kitűnik, hogy 1970 és 1980 között mind a bruttó felhalmozásnak, mind az állóalap-felhalmozásnak a rátája az első három hely valamelyikét foglalta el a 25 OECD-ország sorrendjében. (Kivételt csak az 1973. évi állóalap-felhalmozás képez.)

A felhalmozási ráták színvonalának összehasonlításával kapcsolatban emlékeztetni kell azokra a megszorításokra, amelyeket a módszertani megfontolások között említettünk. Ezeket is tekintetbe véve megállapíthatjuk: a nemzeti áras adatok alapján a magyar felhalmozási hányad a vizsgált időszakban *nagymértékben felülmúlta a fejlett ipari országokét*. Így a legmagasabb felhalmozási hányadú országok közé tartozunk, s ezen az *árrendszer torzító hatásának kiszűrése* sem változtat.

Így az, hogy felhalmozási hányadunk 1981-ben, 1982-ben és az 1983-as terv szerint is ismételtlen csökkent, csupán a közepes felhalmozásúnak minősíthető országok *sávjába* való visszalépést jelenti. *Vizsgálatunk azt mutatja, hogy nemzetközi összehasonlításban nem beszélhetünk a magyar felhalmozási hányad vészesen alacsony szintre való süllyedéséről*.

A visszaesés mértéke és tartóssága

A felhalmozási hányad alakulásának tendenciája és kialakult szintje mellett célszerű nemzetközi összevetésben is áttekinteni, vajon a felhalmozási rátában bekövetkezett visszaesés *mértéke és időben elhúzódó jellege* nem utal-e sajátos, másutt nem tapasztalt folyamatokra. E jelenségek áttekintésére azért van szükség, mert jogosan tételezhető fel, hogy a felhalmozási ráta drasztikus, illetve hosszú ideig tartó csökkenése önmagában is kedvezőtlenül hat a gazdasági viszonyokra. Vajon érvényesült-e ilyen mozzanat más országokban?

Megjegyezzük: a magyar felhalmozási ráta visszaesésének „paramétereit” az 1978—1982 közötti időszak alapján határoztuk meg, amelyet a tőkésországok esetében nem az azonos, hanem az 1970-es években tapasztalt *legrosszabb* időszakokkal vetünk egybe. Mint szó volt róla, a külgazdasági hatások nálunk késleltetetten jelentkeztek, ami megalapozottá teszi a különböző időszakok összehasonlítását.

* Az 1983. évi népgazdasági terv számításai szerint a bruttó felhalmozás hányada mintegy 24—25 százalékra csökken.

A bruttó felhalmozás aránya a GDP-ben, százalékban
(Folyó áron)

Ország	1960	1965	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
OECD összesen ^b	21,3	22,9	22,9	22,9	23,2	24,7	24,5	21,4	22,3	22,6	22,8	23,3	22,5
Európai OECD-országok ^b	23,4	24,4	25,2	24,2	23,9	25,0	25,1	22,0	23,1	22,4	21,5	22,6	22,8
EK	23,2	24,0	24,9	23,9	23,5	24,8	24,3	20,9	22,5	21,9	21,4	22,5	22,4
Kanada	22,9	25,7	21,0	22,2	22,3	23,6	25,3	23,9	22,9	22,9	22,5	24,2	22,7
Egyesült Államok	18,5	20,0	17,8	18,9	19,4	20,3	19,2	16,6	17,9	19,7	20,5	20,1	18,1 ^a
Japán	33,7 ^e	32,0	39,1	35,8	35,6	38,1	37,3	32,8	31,9	31,1	31,3	33,0	32,4 ^a
Ausztrália	28,4 ^e	28,1	27,4	25,6	23,0	25,2	24,7	23,5	24,2	22,4	23,8	25,4	22,7
Új-Zéland	23,9 ^e	27,4 ^e	27,1 ^e	25,1	23,7	26,5	35,1	30,3	30,1	26,2	21,9	22,5	22,2
Ausztria	27,6 ^e	28,0	29,7	29,7	30,6	30,9	31,1	26,1	27,3	27,9	25,9	27,5	28,8
Belgium	19,1 ^e	23,2	24,3	23,4	21,8	22,7	24,9	21,9	22,4	22,0	21,8	21,3	21,5
Dánia	23,0	23,8	25,7	24,8	24,8	26,1	25,2	20,9	24,0	22,6	21,9	21,2	18,2
Finnország	28,4 ^e	28,0	29,5	29,6	27,1	28,6	34,5	32,7	27,0	24,5	22,1	22,9	23,1
Franciaország	23,0	24,9	26,1	25,1	25,5	26,2	26,7	23,0	24,5	23,4	22,0	24,4	24,8
NSZK	27,2	28,3	27,9	26,9	26,3	25,3	22,5	22,5	21,9	21,8	22,0	22,9	23,1
Görögország	18,6	26,3	28,1	27,9	29,6	37,8	29,3	27,0	26,6	27,4	27,7	29,9	28,0
Izland	28,3	27,7	23,2	31,8	26,4	29,1	33,4	34,0	27,9	29,7	24,7	25,1	27,1
Irország	16,4	23,7	24,5	24,0	25,1	26,9	29,1	22,2	24,9	27,9	28,6	33,5	28,1
Olaszország	24,7	20,0	23,1	21,0	20,4	24,2	26,6	20,3	23,7	21,4	20,0	21,3	24,9
Luxemburg	22,0	29,1	25,7	31,0	29,5	28,3	22,6	24,4	24,4	22,1	27,0	24,6	27,4
Hollandia	26,8	26,7	27,9	27,0	24,4	24,6	24,2	20,7	20,4	21,6	21,9	21,7	21,5
Norvégia	29,8	29,8	30,5	31,6	27,7	30,1	33,6	35,2	37,1	36,3	28,5	27,4	28,1
Portugália	19,0	21,7	23,6	21,9	24,1	26,3	24,9	16,3	20,8	25,3 ^a	23,3 ^a	22,3 ^a	21,4 ^a
Spanyolország	19,0 ^e	24,7	24,4	22,5	23,7	24,8	28,1	26,5	22,1	22,6	20,8	20,3	21,4
Svédország	24,7 ^e	21,1	25,6	23,2	22,2	22,3	23,9	24,2	23,4	20,2	17,5	20,1	21,5
Svájc	29,0	30,4	32,3	32,5	33,5	31,3	31,2	23,0	20,7	20,7	21,7	23,9	27,1
Törökország	16,0	14,9	19,8	17,8	17,7	18,7	19,9	23,1	24,1	25,5	23,0	22,4	21,8 ^a
Egyesült Királyság	18,6	19,7	19,4	18,7	18,4	21,5	21,8	18,1	19,6	19,3	18,7	19,2	16,2
Jugoszlávia	38,1	35,7	35,9	36,8	31,4	33,2	27,1	36,0	34,7	39,2	38,1	40,9	—
Magyarország	27,8	25,5	33,6	37,7	31,7	29,7	35,8	37,8	36,2	37,2	41,3	34,2	30,7

^a Becsült adat.
^b 1975-ös érfolyamon számítva.
^c A régi SNA szerinti.

A bruttó állóalap-felhalmozás aránya a GDP-ben, százalékban
(Folyó áron)

Ország	1960	1965	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
OECD összesen ^b	19,8	21,3	21,7	22,0	22,4	23,2	22,7	21,5	21,2	21,5	22,0	22,1	21,8
Európai OECD-országok ^b	21,0	22,7	23,1	23,2	23,1	23,3	22,9	21,9	21,6	21,3	20,9	20,9	21,3
EK ^b	20,7	22,4	22,9	23,1	22,8	22,9	22,4	21,2	21,0	20,7	20,6	20,9	21,2
Kanada	21,9	23,5	20,8	21,8	22,4	22,4	23,0	24,0	23,3	22,8	22,3	22,6	23,1
Egyesült Államok	17,9 ^c	18,8	18,1	18,7	18,7	19,1	18,4	17,0	17,2	18,4	19,3	19,4	18,2 ^a
Japán	30,1	29,9	35,5	34,3	34,2	36,4	34,8	32,4	31,3	30,5	30,8	32,0	31,7 ^a
Ausztrália	25,1	27,6	26,0	25,5	23,7	22,5	23,0	23,4	22,8	22,8	22,7	22,0	23,9
Új-Zéland	25,1 ^c	23,6 ^c	22,5 ^c	20,6	22,3	22,6	25,7	27,2	25,0	22,0	20,3	17,8	17,8
Ausztria	24,9 ^c	27,4	25,9	27,9	24,0	28,5	28,4	26,6	26,0	26,7	25,5	25,1	25,3
Belgium	19,1 ^c	22,4	22,7	22,1	21,3	21,4	22,7	22,5	22,1	21,7	21,6	20,6	21,4
Dánia	19,4	21,7	24,7	24,2	24,6	24,8	24,0	21,1	23,0	21,9	21,5	20,5	18,3
Finnország	27,3	26,0	25,9	27,3	27,7	28,7	29,6	31,0	27,7	26,6	23,4	22,8	24,6
Franciaország	20,1	23,3	23,4	23,6	23,7	23,8	24,3	23,3	23,3	22,3	21,4	21,4	21,6
NSZK	24,3	26,1	25,6	26,4	26,0	24,5	21,9	24,5	20,7	20,7	21,2	22,6	23,6
Görögország	19,0	21,6	23,6	25,2	27,6	28,0	22,2	22,8	21,2	23,0	23,9	25,6	23,5
Ízland	29,3	25,9	23,8	29,2	27,9	29,4	31,6	32,1	28,6	28,0	25,4	24,5	26,5
Franciaország	14,4	21,4	22,7	23,7	23,7	25,3	24,7	22,6	24,8	25,9	28,4	31,4	28,9
Olaszország	22,6	19,3	21,4	20,4	19,8	20,8	22,4	20,6	20,0	19,6	18,7	18,9	20,0
Luxemburg	21,0	28,0	23,5	28,5	28,2	27,4	24,7	27,7	24,5	25,3	25,7	25,0	25,3
Hollandia	24,1	25,1	25,8	25,9	23,8	23,1	21,9	20,9	19,3	21,1	21,3	21,1	21,0
Norvégia	29,0	28,2	26,5	29,7	27,8	29,3	30,5	34,2	36,3	37,1	31,8	27,8	25,0
Portugália	17,6	17,3	17,6	18,8	20,5	20,3	19,7	19,7	19,0	20,1 ^a	20,1 ^a	19,1 ^a	21,0 ^a
Spanyolország	19,4 ^c	21,7	23,2	21,2	22,2	23,6	24,7	23,3	21,8	21,0	19,9	18,9	19,6
Svédország	22,1 ^c	24,7	22,5	22,1	22,3	21,9	21,5	21,0	21,2	21,2	19,4	19,8	20,3
Svájc	24,8	28,7	27,5	29,3	29,7	29,4	27,6	24,0	20,6	20,7	21,4	21,8	23,8
Törökország	16,0	14,6	18,6	17,0	17,4	17,9	18,6	19,6	23,2	23,2	21,0	19,4 ^a	18,0 ^a
Egyesült Királyság	16,4	18,3	18,6	18,4	18,3	19,6	20,3	19,5	19,0	17,9	18,1	17,9	17,8
Jugoszlávia	28,9	23,9	28,4	27,5	26,2	24,1	24,8	28,3	30,3	22,1	35,3	34,6	—
Magyarország	24,3	23,1	30,5	31,3	29,9	29,3	31,0	33,9	32,4	34,7	34,8	32,4	28,9

^a Becsült adat.^b 1975-os árúáronon számítva.^c A régi SNA szentnt.

Forrás: [9].

A bruttó felhalmozás rátájának visszaesése

Ország	Időszak	Évek száma	Ráta az időszak		A visszaesés mértéke (százalékpont)
			elején	végén	
Finnország	1974—78	4	34,5	21,0	13,5
Új-Zéland	1974—78	4	35,1	21,9	13,2
Svájc	1972—77	4—5 ^a	33,5	20,7	12,9
Görögország	1973—76	3	37,8	26,6	11,2
Norvégia	1976—79	3	37,1	27,4	9,7
Jugoszlávia	1971—74	3 ^b	36,8	27,1	9,7
Luxemburg	1971—77	6 ^b	31,0	22,1	8,9
Spanyolország	1974—79	5	28,1	20,3	7,8
Hollandia	1970—76	6	27,9	20,4	7,5
Magyarország ^c	1978—82	4	41,3	26,5	14,8

^a 1976—1977-ben a ráta azonos volt.

^b Az 1973-as (Jugoszlávia) és az 1974-es (Luxemburg) „kilógó” értékektől eltekintettünk.

^c 1983 beszámításával ezek az adatok természetesen változnak.

E „célt” kigyűjtéssel elkészített táblázat sok mindent elárul a felhalmozási ráta tőkésországokbeli alakulásáról:

— Egyáltalán nem tekinthető rendkívülinek vagy különlegesnek, ha a felhalmozási ráta valamely országban több (három-hat) éven át folyamatosan csökken. Hozzátehetjük: a 3. sz. táblázatban szereplőkön kívül is vannak kisebb mértékű, de folyamatos visszaesést mutató országok (például az NSZK, Ausztria, Japán).

— A visszaesés mértéke, különösen a táblázat élén álló országok esetében, igen számottevőnek mondható, tekintve, hogy a GDP felhasználási szerkezetének nagyon komoly átrendezését jelenti.

— A magas felhalmozási rátájúnak minősített országok szinte mindegyike átessett — Írország és Izland kivételével — egy hosszabb-rövidebb csökkentési szakaszon. Az is megfigyelhető, hogy szinte mindegyik ország, amelyben a bruttó felhalmozási hányad 1970 és 1980 között valamelyik évben meghaladta a 30 százalékos szintet, előbb-utóbb mérséklésre kényszerült. (A kivétel e tekintetben is Írország és Izland.) Egyedül Japán volt képes a viszonylag kisebb visszaesés ellenére végig 30 százalék fölött tartani a felhalmozás részesedését.

— A táblázatban bemutatott 9 ország közül 6-ban a felhalmozási ráta visszaesése 20—22 százaléknál állt meg.

A felvázolt perspektívában vizsgálva Magyarország helyzetét, a következőket állapíthatjuk meg.

1. A felhalmozási ráta hazai visszaesése kétségtelenül nagyobb, mint az OECD-országok bármelyikében. Ha pedig az 1983-as év fejleményeit is tekintetbe vesszük, a különbség még tekintélyesebb. Figyelembe kell azonban venni, hogy ez a visszaesés az országok között abszolút rekordot jelentő, 40 százalékos meghaladó színvonalról következett be. A nagymértékű csökkenés tehát legalább annyira írható a rendkívüli mértékben kiugró 1978-as év rovására, mint az azt követő kényszerű fejleményekére. 1977—1982 között a visszaesés „csak” 10,7 százalékpontos volt. Tehát a nemzetközi összehasonlításban kiugró visszaesést egy nemzetközi összehasonlításban kiugró felfutás előzte meg. Hozzátehetjük: a felhalmozási ráta erőteljes csökkenésének a jelensége szinte törvényszerűnek tekinthető ott, ahol nemzetközi összehasonlításban magas szint alakult ki.

2. Ami a *visszafogás időtartamát* illeti, 4 (1983-at hozzávéve 5) év *nem tekinthető rendkívüli*, szélsőségesen hosszú visszafogási időszakknak. Azok a vélekedések, ame-

lyek a felhalmozási ráta leszorításának elnyújtott jellegét kifogásolják, nemzetközi összehasonlítással kevésbé alapozhatók meg.

3. A felhalmozási ráta csökkentése következtében kialakult színvonal szintén nem értékelhető különlegesen alacsonynak; azok az országok, amelyek hazánkéhoz hasonló utat jártak be, még alacsonyabb felhalmozási szinten kötöttek ki.

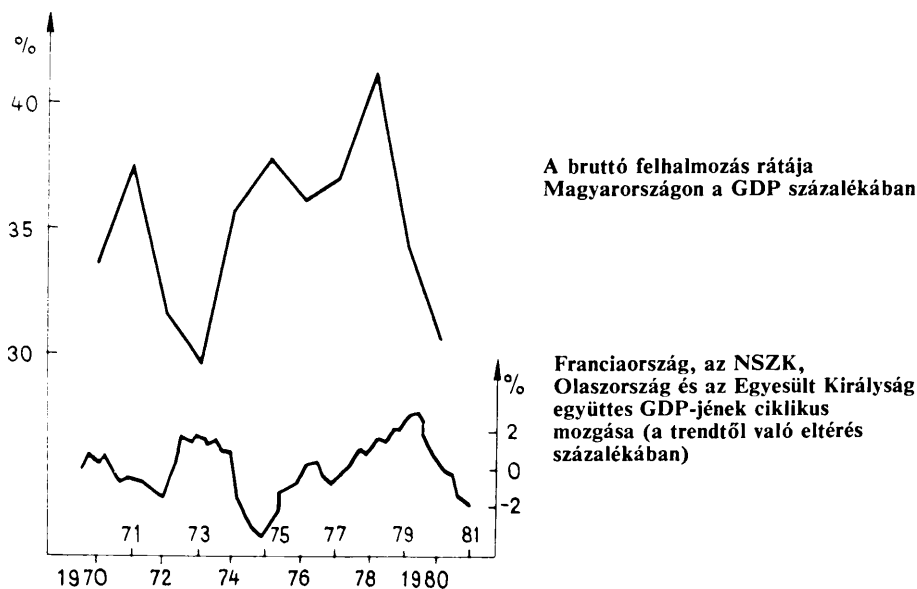
Természetesen az elmondottak 1983-ig érvényesek. További lényeges visszaesés már nemzetközi összehasonlításban *szélsőségesen alacsony* felhalmozási rátához vezetne.

A hazai beruházási és a nemzetközi konjunkturális ciklus

A beruházási ciklusokkal foglalkozó hazai kutatások részletesen bizonyították e ciklus „*külkereskedelem-szimmetrikus*” jellegét [2]. A beruházási expanzió időszakában egyre fokozódik a külkereskedelmi mérleg hiánya, ami végül is olyan korláttá alakul át, amelyet csak a beruházások visszafogásával lehet feloldani. A külső egyensúly javulása azután ismét lehetővé teszi a beruházási ciklus fellendülési szakaszának beindítását.

A nemzetközi összehasonlítás ezt az ismert eseménysort a külső hatások — elsősorban a tőkés relációjú külpiaci helyzet — oldaláról egészíti ki. A 3. sz. ábrán

3. sz. ábra

Forrás: KSH-adatok és Historical Statistics 1960—80, OECD, 1982.

együtt mutatjuk be a magyar bruttó felhalmozás rátáját a 4 nagy EK-ország együttes GDP-jének ciklikus mozgásával, amelyet a trendtől való eltéréssel jellemezhetünk. Jól látható a két görbének a szimmetrikushoz közel álló mozgása, amely csak 1979-től válik párhuzamossá.

Hogyan értelmezhetők ezek az „anticiklikus ciklusok”? A hetvenes évek hazai beruházási ciklusainak *mélypontjai* gyakorlatilag egybeesnek fő nyugati partnereink konjunkturális *csúcaival* (1972—1973, 1976). Következésképp a külgazda-

sági egyensúly helyreállítását-javítását ezekben az időszakokban nem csupán a belső intézkedések keresletkorlátozó, exportárualapot teremtő hatása, hanem a *külpia kibővült felszívóképessége* is alátámasztotta. Az eseményekre visszatekintve érthetővé válik az az illúzió, miszerint a külső egyensúly helyreállításához, a beruházások nekilendítéséhez, azaz a bajok orvoslásához elegendő egy-két évnyi önmérséklet. Holott a restriktív gazdaságpolitika tényleges eredményességét nagymértékben az éppen akkor kedvezőre fordult *külső feltételeknek* köszönhette.

Mind a ciklus, mind a hatásmechanizmusok szimmetrikusan alakultak a hazai beruházások fellendülésének (helyesebben: nekilodulásának) időszakában (1970—1971, 1974—1975). Ekkor nemcsak a belső, elsősorban beruházási kereslet kibővülése következett be, amely lefékezte az exportárualapok képződését, és egyben felfokozta az import iránti igényeket, hanem ez a helyzet éppen abban az időszakban állt elő, amikor a nyugati piacokon pangás, túlkínálat, recesszió volt. Egyszerre működött *a hazai piac keresleti szivása és a világpiac kínálati nyomása*. Vagyis az adott külgazdasági feltételek mintegy „rásegítettek” a belső folyamatokra, részben azzal, hogy szinte exporttalcán kínálták az importot, részben azzal, hogy lefékeztek, megnehezítették exportunkat. Ennek nyomán tarthatatlanul megbomlott a külgazdasági egyensúly.

Rá kell azonban mutatni egy olyan jelenségre is, amely beruházási ciklusunk mély- és csúcspontján nem szimmetrikusan alakult. Az egyensúly helyreállítása-javulása idején a kedvező, segítő külgazdasági körülmények alig-alig kerültek említésre, a hangsúly a gazdaságpolitikai intézkedések eredményességére tevődött. Ezzel szemben az egyensúly megbomlásának időszakában a „kedvezőtlen”, a „számítottól eltérő” külgazdasági hatások kerültek előtérbe. A ciklikusan változó bel- és külgazdasági folyamatok nem kellő mélységű ismerete miatt egyfajta „gazdaságpolitikai ciklus” is kialakult.

Szándékosan nem szóltunk eddig a leírtaktól bizonyos mértékben eltérő legutolsó, 1977-től kezdődő és máig tartó szakaszról. Jól ismert, hogy 1977—1978-ban a beruházások ismét elfutottak. Sőt szélsőségesen megnövekedtek a készletek is, ami melleleg azt is jelzi, hogy a vállalatok tapasztalataik alapján kiismerték és anticipálják a gazdaságpolitika várható lépéseit. Ábránkról leolvasható, hogy ebben az időszakban inkább fellendülésről, semmint válságról beszélhetünk a tőkés országokban is. Bár ez a fellendülés erőtlenebb volt, mint a korábbiak, a két ciklus a felfelé ívelő szakaszon párhuzamosan haladt. A tőkés gazdaság működéséből következően az enyhe konjunktúra a legcsekélyebb mértékben sem akadályozta a magyar import bővülését: az azonos ciklusba kerülés ebben a vonatkozásban egyáltalán nem hatott fékezően.

Más a helyzet az 1979-től érvényesülő „leszálló ággal”, amely immár a két ciklus párhuzamba szerveződésének az időszaka. A beruházási túlkereslet és a fizetési mérleg hiányának csökkentését célzó gazdaságpolitikai intézkedések nem találkoznak hatásukat erősítő, az export bővítését lehetővé tevő külgazdasági feltételekkel. Éppen ellenkezőleg: a recesszióba átlendülő világgazdaság szigorú korlátokat állít exportunk elé. Egyebek mellett ez is oka annak, hogy a beruházások visszafogására nem csupán 1—2 évig, hanem most már folyamatosan ötödik éve kerül sor, és a gazdaság egészét a stagnálás-visszaesés jellemzi.

Távol áll tőlünk, hogy a magyar gazdaság problémáiért a teljes felelősséget a külső tényezőkre hárítsuk. A hazai beruházási ciklus s a tőkés világgazdaság konjunkturális ciklusának összehasonlító elemzése és a hazai gazdaságpolitikának az előbbiben játszott szerepe azt bizonyítja, hogy maguk a ciklusok egy, a ciklikusan fejlődő tőkés világgazdasággal szoros kapcsolatban álló nyitott gazdaságban aligha védhetők ki. De az nem szükségszerű, hogy olyan szélsőséges ingamozgással járjanak együtt, mint a magyar felhalmozás esetében.

A felhalmozási ráták összehasonlítása az ICP-eredmények segítségével

Az ENSZ Nemzetközi Összehasonlító Programja (ICP) a benne részt vevő országok bruttó hazai termékét és annak összetevőit hasonlítja össze ([7], [8]). Ennek alapján olyan *volumenszemléletű* felhalmozási rátákhoz juthatunk, amelyek *függetlennek* tekinthetők az egyes országokban alkalmazott áreltérítésektől és a termelési különbségektől is.

Az ICP-nek eddig három fázisa fejeződött be, amelyekben egyre több ország vett részt. Az eredmények 1970-re, 1973-ra és 1975-re állnak rendelkezésre; ebből az első és a harmadik fázis adatait használtam fel.

Az adatok bemutatása és elemzése mellett, a megfelelő volumenindexek segítségével extrapoláció is készült az 1980. év felhalmozási rátájára; Magyarországra vonatkozóan pedig egészen 1983-ig megvizsgáltam a ráta alakulását.

A 4. sz. táblázat jól mutatja, hogy a volumenszemléletű összehasonlítás is igazolja: a magyar felhalmozásnak a GDP-ben mért részaránya nemzetközi összehasonlításban magasnak ítéhető. Pontosabban: 1970-ben még Japán mellett az NSZK, Hollandia és Franciaország rátája is magasabb volt, 1975-ben viszont már csak Japán állt előttünk, holott 9 helyett 14 fejlett tőkésországgal végezhető el az összehasonlítás.

Leszűrhető: a hetvenes évek második felére a magyar felhalmozás rátája az árrendszeri hatások kiküszöbölése után, „*nemzetközi áron*” számítva is a fejlett tőkésországok többségét meghaladó szintet ért el.

Nem lehet azonban kommentár nélkül hagyni, hogy 1975 a nyugati országok számára kifejezett *válságév* volt: a legtöbb országban a GDP is, az ipari terme-

4. sz. táblázat

Felhalmozási ráták az ICP alapján százalékban
(Fejlett tőkésországok)

Ország	A bruttó felhalmozás rátája			A bruttó állóeszköz- felhalmozás rátája	
	1970	1975	1980*	1970	1975
Egyesült Államok	19,6	19,3	19,0	19,3	20,0
NSZK	34,4	23,9	25,9	32,2	24,1
Dánia	—	25,2	21,9	—	26,6
Luxemburg	—	28,9	27,3	—	28,4
Franciaország	29,7	26,3	24,6	27,3	26,6
Belgium	24,5	24,3	22,9	23,0	24,9
Hollandia	31,3	23,7	22,4	28,8	23,9
Ausztria	—	23,1	21,8	—	23,9
Japán	36,9	36,5	35,8	32,9	36,1
Egyesült Királyság	21,9	17,9	16,8	21,0	19,3
Spanyolország	—	26,1	22,4	—	22,9
Olaszország	26,0	22,7	22,3	24,2	23,0
Írország	—	21,7	25,8	—	22,7
Magyarország	27,7	32,8	30,6	24,3	28,8

* Az extrapoláció az 1975-ös ICP-adatok alapján történt oly módon, hogy a GDP ICP-adatát a nemzeti áras volumenindexszel, a bruttó felhalmozás adatát a könnyebben hozzáférhető állóeszköz-felhalmozás volumenindexével szoroztuk fel. Így az 1980-ra extrapolált rátát 1975-ös áronon fejeztük ki, míg az 1970 és az 1975-ös adatok ugyanazon év árain értendők.

Forrás: [7], [8].

* A második fázisban egyrészt 10-ről 16 országra bővítették az országok számát, másrészt erre az országcikorra 1970-es és 1973-as adatokat publikáltak. A rövid időköz miatt ez utóbbi eredményeket nem használtam fel.

lés is és — talán mindenekelőtt — a beruházások is abszolút értékben csökkentek. Táblázatunk mutatja, hogy a bruttó felhalmozás rátája 1970 és 1975 között kisebb-nagyobb mértékben minden országban csökkent, csak Magyarországon emelkedett. A nemzeti áras adatok alapján azt is tudjuk, hogy nálunk 1978-ig a ráta tovább nőtt, így az 1975-re vonatkozó pillanatkép felfogható egy legalább fél évtizedre (1974—1978) jellemző illusztrációként.

Érdeemes felhívni a figyelmet rá, hogy 1975-ben jó néhány országban a *bruttó állóalap-felhalmozás* rátája meghaladta a bruttó felhalmozását, ami a *készletek csökkenése* (negatív készletfelhalmozás) miatt következett be. Ennek folytán néhány olyan országban, ahol a bruttó felhalmozás rátája különösen alacsony (Egyesült Államok, Egyesült Királyság), magukra az állótőkejavakra mégis viszonylag több jutott.

A fejlett tőkésországok mellett az ICP harmadik fázisa lehetővé teszi az összevetés elvégzését három másik szocialista országgal is. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

A felhalmozási ráta 1975-ben nemcsak Magyarországon, hanem a vizsgált többi három szocialista országban is magas volt. A 34 ország közül Lengyelország az első, Románia a negyedik, Magyarország az ötödik, Jugoszlávia a hetedik helyet foglalta el a bruttó felhalmozás rátája alapján. Különösen kitűnik a készletfelhalmozás; e tekintetben a négy szocialista ország a Fülöp-szigetekkel együtt az első öt helyet foglalja el.

Egyetlen év és másik 3 ország adata alapján messzemenő következtetések persze nem vonhatók le. Annyi azonban megállapítható, hogy Magyarország megfelelő látszik a szocialista országok azon többségéről alkotott képnek, amelyeket a hetvenes évtized folyamán nemzetközi összehasonlításban magas felhalmozási hányad jellemzett.

5. sz. táblázat

Felhalmozási ráták az ICP alapján, százalékban, 1975
(Szocialista országok)

Ország	A bruttó felhalmozás rátája	A bruttó állóalap-felhalmozás rátája	Készletráta
Románia	34,5	27,9	6,6
Jugoszlávia	28,7	21,1	7,6
Lengyelország	37,1	32,2	4,9
Magyarország	32,8	28,8	4,0

Forrás: [7], [8].

Az 1975-re rendelkezésre álló adatokat a nemzeti áron számított volumenindexekkel továbbvezetve, durva becslést készíthetünk a felhalmozási hányadok 1980. évi értékeire.* (Ezt sajnos csak a tőkésországok esetében tudtuk megtenni, mert a szocialistákra SNA-rendszerű adatok nem állnak rendelkezésre.)

Az eredményeket a 4. sz. táblázatban tüntettük fel, ahol így együtt látható a hetvenes évtized három „forduló”-évének felhalmozási rátája.

Az eredmények igazolják és 1980-ig kiterjesztik a korábban elmondottakat, miszerint nemzetközi áron értékelve felhalmozási hányadunkat, az nemzetközi viszonylatban magasnak mondható. Ha a magyar ráta extrapolációját folytatjuk

* Az ilyen típusú extrapoláció módszertani hiányossága az, hogy nemzetközi áron számított adatokat nemzeti áron számított indexekkel vezetünk tovább, ami nem tekinthető teljesen korrekt eljárásnak.

az 1981-es és 1982-es tény- és az 1983-as tervadatokkal, az így nyert 1983-as felhalmozási rátánk még mindig hozzávetőlegesen 25,5 százalék lenne, ami nemzetközi összehasonlításban immár nem kiugróan magas, alacsonynak azonban semmiképpen nem nevezhető.

Hivatkozások

- [1] *Bánhidi Ferenc*: Ármódellek, árszámítások. A „Népgazdasági modellek a távlati tervezésben” c. kötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
- [2] *Bauer Tamás*: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
- [3] *Csikós-Nagy Béla*: A magyar árpolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [4] *Dániel Zsuzsa*: A gazdasági növekedés „optikája”. Közgazdasági Szemle, 1976. 2. sz.
- [5] *Haraszi Katalin*: Más országok tükrében. A „Népgazdasági modellek a távlati tervezésben” c. kötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
- [6] Historical Statistics 1960—1980. OECD, 1982.
- [7] *Kravis, I. B.—Heston, A.—Summers, R.*: International Comparisons of Real Product and Purchasing Power. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1970.
- [8] *Kravis, I. B.—Heston, A.—Summers, R.*: World Product and Income. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1982.
- [9] National Accounts. Vol. I. Main Aggregates, Vol. II. Detailed Tables, 1951—1980. OECD, 1982.

Iszacsenko, I. I.:

VILÁGŪR ÉS GAZDASÁG

Alig több mint két évtized telt el az űrkutatás hőskorát jelentő első műholdak felbukkanása óta, de a világűr meghódítása már fontos tényező az iparilag fejlett országok gazdasági életében. Egész iparágak alakultak ki az űrtechnika előállítására, a műholdak alkalmazása forradalmasította a távközlést, és már nincs messze az idő, amikor a világűrben ipari méretekben gyártanak majd bizonyos termékeket.

I. I. Iszacsenko könyve az első magyar nyelvű könyv, amely tudományos igényességgel, de népszerű stílusban szól az űrtechnika és az űrkutatás eddig nem ismert összefüggéseiről, mindenekelőtt gazdasági vonatkozásairól. Eppen ezért a mű az űrtechnikával foglalkozó gazdasági szakemberek, valamint a téma iránt érdeklődők figyelmére érdemes.

A szovjet szerző mélyrehatóan elemzi azt a kölcsönhatást, amely tőkés viszonyok között alakul ki a világűrben folytatott tevékenység és a gazdaság különböző szférái között. Az olvasó részletesen megismerkedhet az egyes országok nemzeti űrprogramjával, a végrehajtás szervezeti kereteivel, a nagyvállalatok megrendelésekért folytatott harcával. Külön fejezet foglalkozik az új technika gazdaságosságával, a döntéseket megalapozó módszerekkel.

235 lap, kötve 38 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa
(A Zrínyi Katonai Kiadóval közös kiadás)

Az infrastrukturális beruházások fővállalkozásba adásának sajátosságairól

Csibi László

Gazdaságunk — az ismert egyensúlyi és pályamódosítási problémák közepette is — fejlesztési erőforrásainak növekvő hányadát kényszerül az infrastruktúra fejlesztésére fordítani. Ez a körülmény önmagában is indokolja, hogy a beruházások e körére megkülönböztetett figyelmet fordítsunk. A beruházási mechanizmus továbbfejlesztésével összefüggő vizsgálatok során elkerülhetetlenül szükséges tehát az infrastrukturális fejlesztésekkel kapcsolatos beruházási tevékenység komplex kritikai felülvizsgálata, értékelése, továbbfejlesztése.

A jelenlegi beruházási mechanizmus működési tapasztalatai között kiemelkedő helyet foglalnak el az infrastrukturális fejlesztésekkel kapcsolatos döntési és finanszírozási problémák. A fejlesztések e körében fokozottan és halmozottan érvényesül a beruházási tevékenység valamennyi fogyatékosága.

Közülük e tanulmány keretében azokkal foglalkozom — a teljesség igénye nélkül —, amelyek a fővállalkozási forma alkalmazásával kapcsolatosak.

Az infrastruktúra a beruházási rendszerben

Az infrastruktúra egyrészt a beruházási tevékenység feltételi rendszeréhez tartozik, másrészt annak tárgyát képezi. Mindkét minőségben rányomja bélyegét a beruházási tevékenység jellemzőire és színvonalára.

A gazdaság infrastrukturájának — a közösségi szükségleteket kollektívan kielégítő — technikai, kommunális, fogyasztási, humán és egyéb szolgáltatásai nélkül semmilyen gazdasági tevékenység, így beruházás sem folytatható.

A közlekedés, a közúti hálózat, a hírközlés, a vízgazdálkodás, az energiaellátás nemcsak a beruházások telepítési tényezői, de nélkülözhetetlen feltételei az építési és szerelési tevékenységeknek.

A beruházási tevékenység feltételeit képező infrastrukturális szolgáltatásoknak a konkrét beruházásokat megelőzően, de legalább azokkal egyidejűleg rendelkezésre kell állniuk. A szükséges szolgáltató kapacitásokat létrehozó infrastrukturális fejlesztések ily módon „vezető-fogadó fejlesztésként”, illetőleg „kapacitáshiányos fejlesztésként” jelentkezhetnek.

Az infrastrukturális fejlesztések általában a gazdaságfejlesztő alapberuházásokkal egy egységben, kapcsolódó beruházásokként valósulnak meg. Ennek következményei kedvezőtlenek: egyrészt csökken az alapberuházások hatékonysága, más-

részét programszerű fejlesztések helyett a kiegészítő beruházások, a foltozások jellegű fejlesztések a tipikusak az infrastruktúrában.

Az infrastrukturális beruházások problémái a beruházási mechanizmus mindhárom fő elemében: a döntési, a finanszírozási és a megvalósítási rendszerben egyaránt megmutatkoznak. Az ágazati (kormányzati és minisztériumi) döntésű és a területi (tanácsi) elhatározású infrastrukturális fejlesztési akciók térben és időben gyakran nincsenek összehangolva, mivel a döntéshozók a konkrét beruházásokat egyedileg, bonyolult kölcsönhatásaik kellő mérlegelése nélkül hagyják jóvá. Ezért az infrastrukturális szolgáltató hálózatok hatékonysága a fejlesztések ellenére sem javul a szükséges mértékben. A kapacitáshiány — igaz: más-más pontokon és magasabb színvonalon — rendre újratermelődik. Az infrastrukturális fejlesztések és a finanszírozásukra szánt eszközök gyakran nincsenek összehangban. Az infrastrukturális beruházások finanszírozását ugyanis az éves központi és tanácsi költségvetések határozzák meg, illetve határolják be. A költségvetési gazdálkodás a beruházási döntési rendszertől elkülönül, mereven, keret jellegűen működik, és ez tömegesen vezet egyfelől indokolatlan költségekhez és a fejlesztések pénzellátási problémáihoz, másfelől olyan „takarékoskodáshoz”, mely többnyire az infrastrukturális fejlesztések racionális kapcsolódásainak, kölcsönhatásainak rovására érvényesül. Ez a fajta takarékoskosság szükségszerűen relatív drágulással jár, már csak a megvalósítási idő megnyúlása miatt is.

Az infrastrukturális beruházások megvalósítási rendszerének legfontosabb jellemzője, hogy a beruházók „laikusok”: a műszaki-gazdasági döntéseket az államigazgatásban dolgozók hozzák meg. Ennek nyilvánvaló folyománya, hogy míg a gazdaságfejlesztő beruházások teljesítményeinek csak mintegy 7 százalékát, addig az infrastrukturális beruházásoknak több mint kétharmadát (67 százalékát) valósítják meg beruházási vállalatoknak adott megbízás útján. Mindez hozzájárul a megvalósítási folyamat elbürokratizálódásához, a lebonyolítási-kivitelezési rendszer hibás működéséhez, végső soron pedig az infrastrukturális beruházások megvalósításának viszonylag gyöngye hatékonyságához.

Ebben nagy szerepe van annak a körülménynek, hogy a beruházási feladatokat ellátó államigazgatási szervek — megfelelő eszközök híján — gyakran fiktív felelősséget viselnek, a megvalósítás polgári jogi szerződéses kapcsolataiba a felhatalmazó és az eszközök többségével rendelkező mögöttes államigazgatási gépezet képviselőiben lépnek.

Ugyancsak számos ellentmondás forrása az infrastrukturális beruházói feladatokat ellátó államigazgatási szerveknél nemegyszer tapasztalható funkciókeveredés, például a beruházói és a hatósági funkciók együttes gyakorlása.

Beruházási rendszerünk jogi szabályozása a *termelő* nagyberuházásokhoz van igazítva, így nem felel meg az infrastrukturális fejlesztés sajátosságaiból, valamint gazdaságirányítási rendszerünk meghatározó adottságaiból eredő követelményeknek.

Az infrastrukturális beruházások jellemzői

Az infrastrukturális ellátó, közszolgáltató rendszerek fejlesztései több — sajátos beruházási helyzeteket előidéző és hordozó — közös jellemzővel rendelkeznek. Így sajátosságuk az infrastrukturális beruházásoknak, hogy szükségességük, időszertűségük, indokoltságuk önmagukban — funkcionálisan meghatározott, természetes kapacitáscélként értelmezve — nem ítéltető meg. Ez a közszolgáltató rendszerek oszthatatlan, integrált jellegéből fakad, ami miatt az egyes infrastrukturális beruházások csak egy területileg integrált, komplex fejlesztési program részeként bírálhatók el. Az ebből adódó követelményeknek a költségvetési eszközök programorientált elosztásával lehetne megfelelően eleget tenni.

További jellemző tulajdonságuk az infrastrukturális fejlesztéseknek, hogy alig változó technológiákat tartalmaznak, és nagy az építési igényük. Mindennek előnyös oldala, hogy kedvező lehetőségeket nyújtanak a műszaki egységesítés és tipizálás számára.

További jellemző, hogy az infrastrukturális beruházások rendszerint több intézményes fejlesztések, azaz több — általában költségvetési — szervezet (ágazati minisztérium, tanács stb.) közös akcióiként jönnek létre.

Az infrastrukturális fejlesztések jellegzetessége, hogy finanszírozásuk a társadalmi közkiadásokból történik, a fejlesztési pénzeszközökkel való gazdálkodás merev keretei közt.

Végül az infrastrukturális fejlesztéseknek sajátossága az is, hogy gyakran közvetlen politikai és társadalompolitikai tényezők, valamint általános népgazdasági szempontok alapján döntenek róluk.

Az infrastrukturális beruházások megvalósításának sajátos kérdései

Az infrastrukturális beruházások egyedi, elkülönült kezelése, valamint a megvalósításukra szolgáló pénzeszközök relatív és abszolút szűkösségéből eredő „lobbyzás” miatt e beruházások koordináltsága és előkészítése gyakran nem kielégítő. E beruházások előkészítése ugyanis csaknem kizárólag a döntés (jóváhagyás) alátámasztására szolgál, míg a beruházás megvalósítását szolgáló és megalapozó szervezési szempontok csak mérsékelten érvényesülhetnek. Az infrastrukturális beruházások megvalósítása során emiatt sűrűn merülnek föl a gyenge előkészítésből adódó nehézségek, gyakran kivitelezés közben derül ki számos munkát akadályozó körülmény. A beruházások határidőn és költség-előirányzaton belüli megvalósításának bizonytalansága emiatt is nagy. Az infrastrukturális beruházások megvalósításának másik jellegzetessége a beruházói közreműködés nagy időigénye, ami logikus következménye annak, hogy az infrastrukturális beruházásoknak rendszerint több intézmény a gazdája, és ezek mind „laikusok”. Nagyrészt ezek az okai a tervdokumentáció fogyatékoságainak és a beruházói akadályelhárítás gyengeségének is. (Ezeket a gondokat a beruházási vállalatok megbízása csak részben oldja meg.)

A tervdokumentációk legsúlyosabb problémája a tervezési folyamat elbürokratizálódása, a nagyszámú nélkülözhetetlen közreműködő, akiknek az együttműködése többnyire igencsak formális, műszaki és gazdasági szempontból egyaránt ellenőrizhetetlen. A tervszolgáltatási hiányosságok csirái valójában már a tervezési feladat kialakításakor megvannak. A beruházás műszaki-gazdasági tervezését ugyanis az esetek többségében valamely tanulmánytervre, beruházási javaslatra vagy programra való utalással indítják el. Ezek az előtervek azonban rendszerint elavultak, megalapozatlanok vagy koordinálatlanok, még hozzá olyannyira, hogy alkalmatlanok a tervezőmunka irányítására.

Ezen a bázison olyan tervezési folyamat veszi kezdetét, amelyben a szabályos formalitások leple alatt szinte korlátlanok a lehetőségek a felelősség elhárítására, az egyéni feladatértelmezésre és érdekérvényesítésre. Ez végső soron olyan tervdokumentációs gyakorlatot vezet, amelyben a tervezői művezetés keretében is helyszíni kiviteli tervezés folyik, és a ciklikusan visszatérő kiegészítő tervezés, illetőleg áttervezés mértéke és időigénye többszörösen meghaladja az alapidokumentációt.

Részben a tervdokumentáció kidolgozásának körülményeiből és minőségéből is eredően, a kivitelezés során gyakran előfordul, hogy valamely akadály elhárítása a beruházó közvetlen közreműködését igényli. Sőt a beruházási közreműködők

sokszor saját problémáikra is a beruházótól követelnek orvoslást. A beruházó államigazgatási szervek intézkedései nagyon sok egyeztetést és engedélyt igényelnek, részben az államigazgatási munkamegosztás jellegéből következően, részben pedig azért, mert egyetlen beruházói feladatokat ellátó közalkalmazottól sem várható el, hogy egyedi döntési helyzetekben egymaga vállalja a felelősséget és a kockázatot. Ezek az okai annak, hogy az infrastrukturális beruházásoknál a beruházói döntések és intézkedések átfutási ideje rendkívül hosszú, olyannyira, hogy az néha szinte az egész kivitelezési munka lehetetlenüléséhez vezet.

Az infrastrukturális beruházások további sajátossága a vállalkozók gyakori kijelölése. Egy-egy alvállalkozó, másod- vagy harmad-alvállalkozó munkavállalását az államigazgatási hierarchián keresztül történő lázas megkeresések egész sorozata előzi meg. És még nem is említettük a *már elvállalt* munkák sorolása érdekében kifejtett felügyeleti szervi, ágazati minisztériumi, miniszterelnök-helyettesi, párttitkári egyeztetéseket! Mindez természetesen nem a hatékony sorrend megállapítása jegyében folyik. A végeredmény pedig az, hogy a generálkivitelező a kívülről kapott (a beruházó által „szerzett” alvállalkozókkal) gyakorlatilag képtelen összehangolt, ütemes munkavégzésre. Ez az informális — adminisztratív intézkedéssel ki sem iktatható — kijelölési és munkasorolási rendszer melegágya a szervezetlen kivitelezésnek, formálissá teszi a generálkivitelezés elvét, aláássa a kivitelező vállalatok sokat hangoztatott önállóságát.

Az infrastrukturális beruházások megvalósításának további jellemzője, hogy a munkák pénzügyi fedezetének biztosítása — az egyéb társadalmi közkiadásokkal együtt — az éves népgazdasági terv és az állami költségvetés készítése, jóváhagyása keretében történik. A pénzügyi fedezet — az általános politikai, társadalmi és gazdasági helyzettől függően — gyakran elmarad a beruházások tervezett ütemű megvalósításához szükséges összegtől. A szűkös pénzügyi fedezet beruházási egységek közötti „arányos terítése” általánosan lassítja a kivitelezési munkát. Ezért a beruházások e szférájában nem ritka jelenség a pénze után hasztalan futó kivitelező, mint ahogy az év vége felé feltétlenül „megmentendő” keretek miatt gyakori a munkavégzés nélküli pénzhez jutás is. A pénzellátás kiegyensúlyozatlansága, nagyfokú bizonytalansága — a költségnövekedésen túl — dezorganizálja a megvalósítás vállalkozási oldalát, növeli a beruházás szervezés- és ügyviteligényét.

A fővállalkozásba adás tényezői

Mint már említettem, az infrastrukturális beruházók általában beruházási vállalatokat bíznak meg a megvalósítási feladatok ellátásával. Az ÉVM-nek az e vállalatok helyzetével és fejlesztésük irányával foglalkozó 1979—1980. évi vizsgálata nyilvánvalóvá tette, hogy ez a megvalósítási forma nem alkalmas a strukturális beruházói problémák megoldására.

A saját vállalkozásban megvalósított infrastrukturális beruházások köre minimális, csak a kisebb, rövidebb átfutású, sürgős munkákra terjed ki.

Ezek a beruházások rendszerint példamutatóan gyorsan és viszonylag olcsón készülnek el. A beruházásmegvalósítás e formájának szélesebb körű alkalmazását azonban akadályozza — az előzők mellett — az is, hogy a beruházói feladatokat ellátó államigazgatási szervek nem rendelkeznek megfelelő lebonyolító és kivitelező szakapparátussal.

Az infrastrukturális beruházások fővállalkozási formában történő megvalósításáról nem rendelkezünk még elégséges tapasztalatokkal. Márpedig az előzőkben tárgyalt megvalósítási formák hiányosságai miatt éppen a fővállalkozás elterjesztése látszik a legjobb megoldásnak.

A beruházásmegvalósítás fővállalkozási formájának célszerűsége — ha a főváll-

lalkozó rendelkezik a szükséges képességekkel és felkészültséggel — a konkrét megvalósítási (építkezési) feltételek, valamint a beruházók és a vállalkozók eredményessége alapján ítéltethető meg.

A fővállalkozáshoz szükséges képességek és felkészültségek terén az egész gazdaságirányítást, azon belül a beruházási rendszert érintő hiányosságok tapasztalhatók, a beruházók (megrendelők) és a vállalkozók („eladók”) oldalán egyaránt.

Az infrastrukturális beruházók — elsősorban az állami pénzeszközök elosztási rendszeréhez igazodó beruházás-előkészítési tevékenység problémái miatt — ma még nem lehetnek fővállalkozók. A műszaki-gazdasági előtervek nem tárják fel a szükséges mértékben a beruházási egység tárgyát. A kapcsolódó munkák tekintetében különösen nagy a bizonytalanság, a szervezési kapcsolatok kimunkálása csaknem teljesen hiányzik. A beruházó államigazgatási szervek maguk sincsenek felkészülve e hiányosságok ellensúlyozására, diszpozitív rendezésére, de megfelelő tanácsadó, illetőleg *engineering* szervezetekre sem támaszkodhatnak. Ugyanakkor a beruházók — érdekeik védelmében — iteratív, visszatérően öngaztító, helyesbítő, a megvalósítás végéig tartó, operatív módon részt vesznek a beruházás megvalósítási folyamatában. Fővállalkozásba adás esetén viszont tervszerű és a szigorú munkamegosztáshoz mereven ragaszkodó beruházói magatartás szükséges. Végül a fővállalkozásba adás megrendelői feltételei közé tartozik a pénzügyi fedezet biztosítottasága is.

Nem kisebbek a megoldandó feladatok az infrastrukturális beruházások megvalósítására hivatott szervezetek fővállalkozási képességeinek vonatkozásában sem. A fővállalkozónak képesnek kell lennie a megvalósítás tervszerű koordinálására, a kiviteli tervezés vállalkozói érdekkörben való irányítására, valamint a vállalkozásorientált erőforrás-felhasználáshoz szükséges vezetési-gazdálkodási gyakorlat megteremtésére. Mindennek környezeti feltétele az alternatív szervezetközi kooperációs lehetőségeket kínáló beruházási piac léte, valamint a gazdaságirányító szervek vállalati önállóságot korlátozó közbeavatkozásainak visszaszorítása.

A megvalósítás (építkezés) feltételei a beruházás tárgya és a műszaki, gazdasági, társadalmi és politikai környezet kölcsönhatásaként értelmezhetők. Ennek megfelelően az infrastrukturális beruházások megvalósításának legfontosabb jellemzői a következők:

- az elvégzendő munka terjedelme, a tervek, specifikációk csak bizonytalanul vannak meghatározva;
- az infrastrukturális beruházások jelentős műszaki fejlesztési tevékenységet általában nem igényelnek (változatlan technológiák, módszerek, berendezések, anyagok);
- e beruházások többnyire gyakran ismétlődnek, kivitelezésük rutinszerű;
- a mélyépítési feladatok aránya nagy, a felszín alatti munkavégzés körülményei pedig gyakran bizonytalanok;
- e beruházások kivitelezési ideje hosszabb az átlagosnál;
- eltekintve a kisebb beruházásoktól, nincs mód a teljes kiviteli tervdokumentáció birtokában való vállalatba adásra;
- az előírt kivitelezési határidőt gyakran „kívülről” diktálják, ezért ezek túlzottan optimisták;
- a műszaki és a pénzügyi folyamatok szétválása miatt a költség-előirányzat többnyire alábecsült (nem számol kellő mértékben a műszaki és szervezési bizonytalanságokkal).

Megállapíthatjuk tehát, hogy az infrastrukturális beruházások megvalósulása nagyon sok szervezést, koordinációt és ügyvitelt igényel, emellett jelentős határidő- és költségtartási kockázat vállalását tételezi fel. A megvalósítással járó műszaki kockázat mértéke viszonylag csekély.

Az infrastrukturális beruházók a fővállalkozásba adással készséggel hajlandók továbbadni szervezési, koordinációs és ügyviteli feladataikat. A kockázat megosztásának, illetőleg áthárításának azonban nincs számukra gyakorlati értéke, mivel fővállalkozásba adás nélkül sem vállalnak semmilyen valóságos kockázatot. A tényleges kockázat az államigazgatási szervek egész hierarchiáját terheli, mindazokat, akik így vagy úgy közreműködtek a beruházás megvalósításának eldöntésében. Végeredményben tehát a beruházónál nem jelentkezik a fővállalkozási forma legfőbb előnye, a kockázat átadása, s így nem érdekük a megbízásba adás helyett e formát választani, sőt a fővállalkozásba adás esetén a beruházónak kevesebb lehetősége van a megvalósításban való közvetlen részvételre, utasítások adására, ha pedig mégis be kíván avatkozni, annak jóval nagyobbak a pénzügyi következményei.

Nincs megfelelő fővállalkozási hajlandóság a vállalkozói oldalon sem, mivel a határidő- és költségtartás kockázata meghaladja a kockázatviselő képesség mértékét, a megrendelő (beruházó) rendelkezésére álló pénzügyi fedezet bizonytalan. Emellett a kooperációs háttér a hiánygazdálkodás viszonyai közt tervezhetetlen.

A beruházás-előkészítés során rendszeresen alábecsült költség-előirányzatokkal szemben nem érvényesülhet a fővállalkozás árkorlátot feloldó szerepe, s nincs mód a kockázat mértékével összhangban álló költségtartalékok árban való érvényesítésére sem.

Az infrastrukturális szférában kivitelezésre vállalkozónak azzal is számolnia kell, hogy a beruházás pénzügyi fedezetét a rövid távú pénzügyi lehetőségek határozzák meg, s az nem igazodik a megvalósítás üteméhez. Ez a vállalkozótól esetenként olyan gyakori rugalmas átállásokat követelne, amit sem kapacitástartalékokkal, sem egyidejűleg végezhető munkaállománnyal nem lehet gazdaságosan megoldani. (Egyebek közt ez is oka az építővállalatok túlszerződéseinek, az egyidejűleg munkába vett építkezések erejüket meghaladó mennyiségének, általában a dekoncentrált építkezésnek.)

Az építésre vállalkozó azt sem képes előre látni, hogy hajlandóságot mutató alvállalkozói — a felettes prioritásmeghatározó és -kijelölő informális mechanizmus hatására vagy annak ellenére — betartják-e a szerződést, vagy sem. A hiánygazdálkodási mechanizmusok csaknem lehetetlenné teszik, hogy a beruházásmegvalósítási tevékenység idő- és költségfelhasználásának bizonytalanságait gazdaságilag ésszerű határok között állapítsa meg.

Összegezve megállapítható, hogy az infrastrukturális beruházások megvalósítása terén kialakult gyakorlat a beruházási szféra egészére jellemzőnél is kisebb mértékben ad lehetőséget a vállalkozási elemek alkalmazására, és lehetőségeiben nem kedvez a fővállalkozási forma elterjedésének.

Egy infrastrukturális beruházási fővállalkozás tapasztalatai

A beruházó Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottságának Közlekedési Főigazgatósága és a fővállalkozó Metroinvest Fővállalkozási Gazdasági Társaság 1982. január 26-án írták alá a budapesti észak—déli metróvonal III/A jelű — az Élmunkás tér és Árpád-híd közötti — szakasza metróüzemi létesítményeinek megvalósítására vonatkozó fővállalkozási szerződést. A mintegy 2,8 milliárd Ft összegű, 50 hónap átfutási időtartamú fővállalkozás 1,8 km hosszú metróvonalszakasz megépítésére, felszerelésére, üzemelésre való előkészítésére és próbaüzemeltetésére terjed ki. A feladatok egy kizárólag költségvetési juttatásból finanszírozott, kiemelt állami nagyberuházás keretébe tartoznak. A fővállalkozó Metroinvest a Hidépítő Vállalat, a Közlekedési és Metróépítő Vállalat, a

Metró Közlekedésfejlesztési és Beruházási Vállalat, valamint a Villamosberendezés és Elektronikai Vállalat társulásaként jött létre. A közös néven működő gazdasági társaság a fővállalkozási képesség kialakításáért alakult meg.

A fővállalkozási forma gyakorlati alkalmazásával kapcsolatos problémák sajátos élességgel ütköztek ki. Az ezekre vonatkozó tapasztalatok részben a korábban tárgyaltak gyakorlati igazolásának tekinthetők.

Mindjárt a fővállalkozás tárgyának meghatározása érdekkonfliktushoz vezetett.

A beruházó a beruházás egészét, a társaság viszont annak csak egy — a kockázatvállaló képességével összhangban álló — részét kívánta a fővállalkozás tárgyaként szerepeltetni. Bár a fővállalkozás csak a beruházás részét képező metróüzemi létesítményekre került megkötésre, a szervezési kölcsönhatások olyan erőseknek bizonyultak, hogy a fővállalkozó az *egész beruházás* összehangolt megvalósításával kénytelen foglalkozni. Sőt a fővállalkozás az Árpád-híd és a Róbert Károly körút állami beruházásként történő szélesítésével együtt, velük összehangoltan valósul meg.

A fővállalkozás tárgyának megállapítása tervdokumentációs alapon is olyan bizonytalanságokat tartalmaz, hogy a kiviteli tervezés lezárását közvetlenül megelőzően is komoly elhatárolási kérdések merülnek fel.

A fővállalkozás tárgyának bizonytalan meghatározása miatt a műszaki és pénzügyi folyamatok beruházói oldalon érvényesülő elkülönültsége, összehangolatlansága az ajánlati költségvetésen keresztül beépült a fővállalkozási szerződésbe is. A szerződéskötés során a beruházónak az volt a legfőbb szempontja, hogy a fővállalkozási szerződés árkockázati fedezettel átalányösszegben meghatározott ellenszolgáltatási értékét a beruházás költség-előirányzatán belül biztosítsa. Ezért az ajánlati költségvetés deduktív módszert követve, az elfogadott bruttó összeg lebontásával — a műszaki tartalom, valamint a költségfedezet közötti összhang megteremtését megelőzve — készült. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy — a megvalósítási feladatok részletekbe menő ismerete híján és szerződéskötési pozícióik optimista túlbecsülése következtében — a fővállalkozásra társuló vállalatok sem törekedtek a műszaki tartalom részletes számbavételére épülő ajánlati költségvetés készítésére. Ily módon a fővállalkozó a szerződés teljes összegén belül tisztes hasznot remél ugyan, de az egyes létesítmények szintjén már most — a kivitelezési munkák kezdetén — költségütlépési gondokkal küszködik.

Az infrastrukturális beruházások tervdokumentációiról írottakat példázza, hogy a fővállalkozás alig több mint hat hónapja alatt az elkészült kiviteli tervdokumentációval rendelkező munkáknál mintegy 30 esetben merült fel műszaki változtatás igénye (újítási javaslat, találmány- és szabadalomhasznosítás miatt). Ezek között az egész építményrendszer befolyásoló magassági vonalvezetési módosítástól, betervezett műtárgy elhagyásán keresztül a szerkezetváltoztatásig minden változtatási típus előfordul. E módosítások a tervezett építési-szerelési teljesítménynek több mint felét érintik.

Az infrastrukturális beruházások többségére általánosítható további tapasztalat, hogy a már elemzett sajátosságok következtében az építményelvi finanszírozást, a beruházási teljesítmények elszámolási előírásait alkalmazni nem lehetett.

Végezetül meg kell említeni a beruházó (megrendelő) fővállalkozási megvalósításban való részvételének máig lezáratlan problémáját. A beruházási vállalat megbízása útján történő megvalósítás során a beruházó „operatíván” részt vehetett a munkák irányításában; hol hatósági, hol beruházói (pénztulajdonosi) minőségben nyilatkozott, intézkedett, beszámoltatott stb. A fővállalkozási szerződés szerint a megrendelő (beruházó) és a fővállalkozó együttműködését a felek fővállalkozási naplóban rögzítik. Az együttműködés tehát élesen elhatárolt fővállalkozási felelősségi viszonyok mellett történhet, és minden esetben „kegyetlenül”

dokumentált. Ez a lebonyolítási gyakorlat, szemben a kollektív felelősségelhárítás viszonyaival, csak felelősségteljes és a következményeket vállaló együttműködés tesz lehetővé, ami a beruházó hivatalnokai között csaknem földcsuszamlással felérő riadalmat keltett.

Következtetések

A konkrét tapasztalatok tükrében is állítható, hogy a gazdaság infrastrukturális szférájában a beruházások megvalósítása terén nem alakultak ki a fővállalkozási forma eredményes bevezetésének feltételei. Ugyanakkor távlatilag csak a fővállalkozásba adás alkalmas az infrastrukturális beruházások hatékony megvalósítására, ez a forma felel meg a beruházások sajátosságainak („laikus” beruházó, több intézmény részvétele stb.).

A mindkét fél szempontjából eredményes fővállalkozások létrejöttéhez azonban az infrastrukturális beruházások mechanizmusának mindhárom fő elemét: a döntési, a finanszírozási és a megvalósítási rendszereket egyaránt strukturálisan módosítani kell. A továbblépés legfontosabbnak ítélnélhető intézkedési területeiként a következők jelölhetők meg:

— Egyedi, naturális jellemzőkkel meghatározott infrastrukturális fejlesztési (beruházási) célok helyett területileg integrált programokról kell dönteni. (Az állami pénzügyi eszközök allokációs egységeit képező programoknak ki kell terjedniük a hasznosulás és a működés feladataira is, amelyeknek az eszközfejlesztés csak egyik részét képezné.)

— A programon belül strukturáltan rögzíteni kellene a fejlesztési akciók — hatékonysági ismérvek alapján megállapított — sorrendjét.

— A programok önállóan használatba vehető részeit a hatékonyság szerinti sorrendben, a jelenlegi vázlattervi szint részletességét részben meghaladó megrendelési terv jóváhagyása alapján lehetne a társadalmi közkiadások közé beállítani.

— A megrendelési terv jóváhagyásához kötelező feltételként hozzátartozna a tervdokumentáció szakvállalattal történő értékek szerinti ellenőrzöttese (value engineering).

— Elő kell írni, hogy a vállalkozásba adás a jóváhagyott megrendelési terv költség-előirányzatának tartását megkövetelve, versenytárgyalási kiírás útján történjék.

— A beruházási szféra intézményrendszerét fejleszteni kell, elsősorban műszaki fejlesztő szervezetek létrehozásával.

Mindezen intézkedések természetesen feltételezik a teljes gazdasági mechanizmus meghatározott irányú változását is, ennek körvonalazása azonban nem képezi e tanulmány tárgyát.

Miután tanulmányomban az infrastrukturális beruházások megvalósításának negatív jelenségeivel foglalkoztam, hangsúlyozni kívánom, hogy tisztában vagyok az általam bírálóan elemzett tevékenység nagyszerű eredményeivel is. E megvalósítási rendszerben olyan középületek, közszolgáltató létesítmények jönnek létre, amelyekre méltán büszke egész társadalmunk. De meggyőződésem, hogy a belátható jövőben legnagyobb közös feladataink e nyilvános sikerek *árnyszalagjain* találhatók.

A vállalati termékszerkezet fejlesztésének műszaki-gazdasági tapasztalatai

Parányi György

A termelési szerkezet, ezen belül a vállalati termékstruktúra fejlesztése már a hetvenes évek eleje óta a magyar gazdaságpolitika figyelmének középpontjában állt. Kiemelt hangsúlyt adott a témakörnek az MSZMP KB 1977. október 20-i határozata a termelési szerkezet fejlesztésének irányelveiről. Ennek nyomán számos intézkedés született, amelyek eredményeként termelési szerkezetünkben sok kedvező változás következett be.

A közfigyelemnek megfelelően a termékszerkezet fejlesztési ütemével, az azt befolyásoló közgazdasági tényezőkkel, illetőleg az innovációval számos vizsgálódás foglalkozik. Az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportja is egyik kutatásában annak tanulmányozását tűzte ki célul, hogyan alakul az általános irányelvek gyakorlati megvalósítása egy kiválasztott ágazatban. Konkrét vállalatok termelése, szerkezeti korszerűsítése és hátterük egyidejű, komplex elemzésével törekedtünk a tényleges céloknak, a fejlesztési módot a „helyszínen” meghatározó körülményeknek a feltárására.

Az elemzéshez 10 nagyvállalatot választottunk ki, amelyek a gépipar szinte valamennyi jelentős alágazatát képviselik. Termelési értékük 1980-ban az ágazat összes termelésének 13 százalékát tette ki. E 10 vállalatnál tényadatok és szakértői vélemények felhasználásával áttekintettük: 1. a teljes gyártmány szerkezetet; 2. a termelés 74 százalékát kitevő 84-féle, a vállalatok által legfontosabbnak tekintett gyártmányok egyes jellemzőit; 3. a közülük kiválasztott 31 (de termelési értékben az előbbi csoport felét kitevő) termék fejlesztésének általánosítható körülményeit, sajátosságait.

Azért, hogy a különböző korszerűségű és perspektívájú termékekről árnyalt képet kapjunk, az összes gyártmányt újdonságuk milyensége szerinti csoportokba sorolva elemeztük. A felmért időszak gerince az V. ötéves terv.

Az elemzés háromtengelyű: az első rendező elv az újdonság milyensége, azaz *fejlesztési típusonként mutattuk be a vállalati célokat*. A második a fejlesztési mód megválasztásában *szerepet játszó tényezők*, a harmadik szempont pedig az elért *hatások* s az empirikus adatokból levont következtetések voltak.

A gyártmányok kialakított újdonságcsoportjai a következők:

1. *csoport: új típusú, a vállalati profiltól idegen új gyártmány*. Diverzifikációs típusú profiltöbbités; komplett rendszer szállításához felvett, a hagyományos profiltól eltérő gyártmány.

2. *csoport: a vállalat profiljába illeszkedő, teljesen új gyártmány*. Új tudományos

elv alkalmazásán alapuló konstrukció; új alkalmazási célok kielégítését szolgáló termék.

3. csoport: *elsősorban a felhasználó szempontjából jelentősen korszerűsített gyártmány*. Korábban már gyártott termék konstrukcióját érintő, funkcionális szempontból korszerűsített változata; függetlenül attól, hogy a módosítás technológiai szempontból milyen változásokat és gyártásfejlesztést von maga után. (A korszerűsítés célja például a nemzetközi piachoz viszonyított lemaradás felszámolása; a használati érték növelése, a használhatóság fokozása; funkcionális változatok képzése, bővítése.)

4. csoport: *elsősorban a gyártás szempontjából jelentősen korszerűsített termék*. A konstrukció könnyebbé, gazdaságosabbá tétele számottevő „belső” korszerűsítéssel. (Például a gyártási minőség javítása vagy a csereszabotosság előmozdítása; az anyag-, energia-, munkaidő-, költségmegtakarítás előmozdítása a konstrukció átalakításával; az esztétikai megjelenés javítása.)

5. csoport: *kisebb racionalizálással fejlesztett gyártmány*. A konstrukció lényegét nem érintő korszerűsítés célja a fogyatékoságok kiküszöbölése; a divat követése kisebb módosításokkal; egyes gyártási műveletek egyszerűsítése.

6. csoport: *változatlan gyártmány*. A vizsgált időszakban — a durva hiányosságok kiküszöbölésétől eltekintve — módosítás nélkül gyártott termék.

7. csoport: *kifutó, illetve felszámolt gyártmány*. A konstrukció elavultsága, a gyártás gazdaságtalansága vagy profilrendezés miatt kifutóban levő, megszüntetett, más termelőnek átadott gyártmány.

Az általános fejlesztési célok és eredmények

A gyártmányszerkezet fejlesztésének általános céljait, indokait és ezek erősségét, súlyát grafikusán az 1. sz. ábra mutatja be a teljes minta átlagában és újdonság-csoportok szerint.

A műszaki színvonal emelése, a gyártmány minőségének javítása

Az új gyártmányok létrehozásának, a meglévők fejlesztésének *céljai* között a nemzetközi haladással való lépéstartás, a minőség javítása és az exportképes termékek előállítása a legfontosabbak.

— A nemzetközi *korszerűsödés*, a „divat” követése a célok között — amint az 1. sz. ábra A oszlopából látható — a teljes minta átlagában közepes súlyt képvisel.

— A *minőségjavítás* (B oszlop) ennél nagyobb súlyt kapott. Ez a korszerűsödés egyéb, még tárgyalandó körülményeinek ismeretében bár mérsékelt, de reális cél. Érdekes, hogy a nemzetközi irányzatok követését kiemelkedően a *profilban is új*¹ és a *funkcionálisan korszerűsített* gyártmányoknál határozzák el a vállalatok.

— Jelentősnek minősített tényező az *exportképes termékek* gyártása (C oszlop). Reális törekvés, hogy elsősorban a már ismert terepen, a korábbi gyártmányok jelentős *funkcionális korszerűsítésével és profilon belül új gyártmányok* létrehozásával kívánják elsősorban elérni ezt a célt. Figyelemre méltó, hogy a fenti célokat elsősorban a funkcionálisan *korszerűsített* gyártmányok csoportjában érvényesítik, míg a profilon belül *új* gyártmányoknál súlyuk csekélyebb. Az új gyártmányok esélyeit illetően nem megnyugtató, hogy a *minőségjavítás* háttérbe szorul.

¹ A profilban új gyártmányok csoportja a tételesen vizsgált esetek kis száma miatt nem minősíthető. Ezért — noha a teljesség kedvéért itt és a későbbiekben is szerepeltetjük — általánosítható következtetések levonásától tartózkodunk e csoportnál.

— a gyártmányok kivitelében, az anyagban és alkatrészekben esetenként kompromisszumra kényszerülnek;

— a szerkezetek nehezebbek, esztétikai megjelenésük, minőségük, tartósságuk, kopásállóságuk nem éri el a nemzetközi színvonalat.

A gazdasági eredmény javítása

A gyártmányfejlesztés *céljai* közül a jobb ár elérése, a ráfordítások csökkentése és a nyereségnek a volumennövelés révén elérhető fokozása (az 1. sz. ábra *D, E* és *F* oszlopai) szolgálja a gazdasági eredmény javítását.

— Az első helyen a nyereségtömeg *volumennövelés* révén elérhető fokozása áll. Az *F* oszlop tanúsága szerint ez az egyetlen cél, amely mind a négy újdonságcsoporthoz jelentős súlyt képvisel. A *profilban is új* gyártmányok meghonosításától a nyereség tömegének kiemelkedő mértékű növekedését várják a vállalatok. A gyártó számára ilyen mértékben új gyártmányok piaci bevezetlensége, kiforatlansága kétségeket ébreszt e szándék realizációját illetően.

— A jövedelmezőség fokozásának járható útját a vállalatok elsősorban az *új* és a *funkcionálisan korszerűsített* gyártmányok *jobb áron* történő értékesítésében (*D* oszlop) látják.

— A nyereségnek a *ráfordítások csökkentése* útján történő növelése (*E* oszlop) hátrább szorult cél.

Noha logikus, hogy a költségek elsősorban a *korszerűsített* gyártmányoknál csökkenthetők, úgy tűnik, e cél az új gyártmányok kialakításánál alig játszik szerepet. A fejlesztésnek a gyártmányok *anyagigényességére*, annak *csökkentésére* gyakorolt hatását a vállalatok csekélynek minősítik, pedig a hazai termékek anyaghányada közismerten nagy. A munkai igényesség csökkenése — az önkéntes „bevállások” szerint — szintén nem számottevő.

A gazdasági eredmény javítását célzó módszerek fontossági sorrendje (*F—D—E*) — a nemzetközi piac helyzetet figyelembe véve — *nem jelez jó alkalmazkodást*. A kereslet pangása miatt a termelés mennyiségi növelése mint elsőrendű cél — irrális. Az erős konkurrencia miatt az árak nyomottak, így a ráfordítások csökkentése lenne az egyetlen, nagyrészt a belső erőforrásoktól függő, ezért sokkal jobban kiaknázható lehetőség.

A megvalósult fejlesztések jövedelmezőségre gyakorolt hatását a vállalatok összességében jelentősnek tartják, érdekes azonban, hogy — az előirányzatoktól eltérően — a *profilon belüli* új gyártmányok jövedelmezősége a legalacsonyabb.

A gyártmányok újdonságcsoporthoz tartozó célhierarchiája jelentősen eltér, s ez arra figyelmeztet, hogy nem szabad a struktúrafejlesztést sematikusan kezelni; a célok (s a megvalósításukhoz szükséges eszközök), valamint a fejlesztés típusa között sokrétű kölcsönhatások érvényesülnek.

A végtermék korszerűsítésének műszaki-gazdasági struktúrája

A mintában szereplő vállalatok teljes termelésének belső szerkezetét műszaki, piaci és gazdasági szempontból elemeztük.

A gyártmányok újdonságcsoporthoz tartozó összetétele

Ez a csoportosítás elsősorban a műszaki fejlesztés, korszerűsítés mértékéről, tartalmáról ad képet. A besorolás kritériuma, hogy az ötéves terveciklusban mi történt az 1980-ban is termelt gyártmánnyal: új gyártmányként lépett be, változat-

1. sz. táblázat

A gyártmánystruktúra alakulása a vizsgált időszakban

Gyártmányújdonság-csoport		Az 1976—1980 között gyártott termék volumen megoszlása (százalék)		A termelési volumen előirányzott változása 1980-ról 1985-re, csoportonkénti index
		a tervidőszak elején (1976)	a tervidőszak végén (1980)	
a	b	c	d	e
1.	A vállalati profiltól idegen új	—	2,1	4,7
2.	A profilon belül teljesen új	—	9,2	2,4
	Új gyártmányok összesen	—	11,3	2,8
3.	Elsősorban felhasználói szempontból jelentősen korszerűsített	14,2	18,3	1,2
4.	Elsősorban gyártás szempontjából jelentősen korszerűsített	20,3	17,8	1,4
	Korszerűsített gyártmányok összesen	34,5	36,1	1,3
5.	Kisebbségi racionalizálással fejlesztett gyártmányok	30,5	27,0	1,1
6.	Változatlan gyártmányok	35,0	22,6	1,0
7.	Megszűntetett gyártmányok	—	3,0 ^a	—
A teljes termelési volumen előirányzott növelése		100,0	100,0	1,3

^a A máshova telepített gyártmányokkal együtt: 4,3 százalék.

lanul gyártották, illetve miként korszerűsítették. Újdonságcsoportonként meghatároztuk a jelentősebb termékfajták számát, ezeknek és a többi gyártmánynak az arányát, kitekintve a tervidőszakot megelőző és a tervezett további életútra.

Az 1980. évi termelési szerkezetet az 1. sz. táblázat *d* oszlopa szemlélteti.²

A korszerűsödés dinamikáját jellemző adatok:

— A tervidőszak alatt (annak végéig) a termelés 11,3 százalékának megfelelő új gyártmány lépett be, ami vállalatonként 1—4 gyártmányt jelent. (Lásd az 1. és a 2. csoportot.) Az új gyártmányok termelési volumenét a felmérést követő időszakban csaknem háromszorosra kívánják a vállalatok növelni (*e* oszlop).

— A tervidőszakban *nagymértékben korszerűsített* gyártmányok (3. és 4. csoport) a termelés egyharmadát adják. E gyártmányok felét elsősorban *technológiai*, másik felét *felhasználói* szempontból is jelentősen korszerűsítették. A korszerűsített gyártmányok termelését is az előirányzott termelésnövelési átlagnak (30 százalék) megfelelően tervezik felfuttatni.

² E helyütt csak a lényeges jellemzőket foglaljuk össze. Részletesebben lásd *Parányi György*: A vállalati gyártmánystruktúra alakításának és a gyártás technikai alapjainak összefüggése a gépiparban. Ipari és Építőipari Statisztikai Értesítő, 1982. 11. sz.

— A gyártmányok további egynegyedét (5. gyártmánycsoport) *kisebb mértékű racionalizálással* fejlesztették.

— A fennmaradó nem sokkal kisebb hányad (6. csoport) *műszakilag nem módosult*. (A vállalatok feltételezik, hogy e két gyártmánycsoport változatlan mennyiségű termelését fenn tudják tartani a jövőben is.)

— A tervidőszakban megszüntetett gyártmányok aránya 3 százalék. Vagyis: *a)* az 1980. évi termelés kisebbik fele (47,4 százalék) a tervidőszakban bevezetett és jelentősen korszerűsített gyártmány; *b)* a racionalizáló fejlesztést is figyelembe véve, az 1980. évi termelés 74,7 százalékát kitevő gyártmányokat az előző öt évben fejlesztették (1.—5. csoport); *c)* az 1980-ban előállított termékvolumen 76 százalékát már 1976 előtt is gyártották, s ebből 51 százalékot (azaz a régóta gyártott termékek kétharmadát) jelentősebb korszerűsítés nélkül; *d)* az alaptípusaiban már korábban is gyártott, a vizsgált tervidőszakban jelentősen korszerűsített termékek előállításának 30 százalékos növelését tervezik teljes felfutásként a vállalatok.

A stratégiai terv csoportjai szerinti összetétel

A felmérésben szereplő vállalatok 1980. évi termelési szerkezetét összehasonlításlal felmértük a Központi Statisztikai Hivatal ismeretes csoportosítása³ alapján is. Ez az összetétel piaci szempontú elemzéséhez ad támpontot.

A stratégiai terv csoportjai szerinti nómenklatúrát a 2. sz. táblázat 1.—6. oszlopai, a mi teljes mintánk adatait a *b—h* sorok, összehasonlításlal a KSH azonos időpontban végzett felmérésének a gépipar egészére vonatkozó eredményét az *a* sor foglalja össze. Szembetűnő az eltérés a versenyképes és a nem helyettesíthető termékek arányában. A többi adatpár esetében meglepően kicsi a különbség. A mi szakértőink lényegesen kisebbre becsülték a versenyképes termékek arányát (23, illetve 38,2 százalék). A nem helyettesíthető termékek aránya viszont náluk jóval nagyobb (18, illetve 7,2 százalék).

Figyelemre méltó képet kapunk, ha csak a *fontosnak minősített* gyártmányok besorolását (*i—m* sorok) vetjük össze akár a teljes mintákkal, akár a KSH adataival. A fontos gyártmányok között magasabb — a KSH gépipari átlagával csaknem megegyező — a *versenyképes termékek* aránya, viszont a többi perspektivikus termék hányada csekély, vagyis a *további tartalék lényegesen kisebb*.

Mintánkban mód nyílt gyártmányonként, illetve újdonságcsoportonként is elemezni a versenyképes termékek arányát. Látható, hogy az újdonság mértékével együtt csökken az egyes gyártmánycsoportokon belül a *versenyképes termékek* aránya. Érdekes az a megítélés, amely szerint az 5. csoportba tartozó — *racionalizáló fejlesztésű* — gyártmányok jelentős hányada további ráfordítással versenyképessé tehető. (Emlékeztetünk rá, hogy az *c* csoportba tartozó termékek túlnyomó részét már 1976-ban is gyártották.)

A *nem helyettesíthető termékek* aránya igen magas (31 százalék) a *funkcionálisan korszerűsített* gyártmányok csoportjában, de jóval az átlag fölötti a *gyártási szempontból korszerűsített*, valamint a *változatlan* gyártmányok csoportjában is. Ez minden bizonnyal a közhiedelemben szereplőnél keményebb korlátot állít a termékváltás elé.

A gyártmányok teherviselő képesség szerinti összetétele

A vállalati megbeszélések során többször merült fel az a gyakorlatban élő osztályozás, amely szerint *megkülönböztetik a teherviselő (stabil, kockázatviselő), vala-*

³ Lavich János: Az ipar 1980. évi termékszerkezetének statisztikai megfigyelése. Ipari és Építőipari Statisztikai Értesítő, 1980. 12. sz.

mint az egyéb termékeket. Ezért felmértük, hogy milyen összefüggés található az újdonságcsoportok és azok teherviselő képessége között. (Lásd a 2. sz. táblázat 7. és 8. oszlopát.)

Összességében a termelési volumen 70 százalékát kitevő termékeket minősítik a vállalatok teherviselőinek. A táblázatból jól látható, hogy a *profilon belül új* és a hosszú időn át *módosítás nélkül* gyártott termékek azok, amelyeknek fele még, illetve már nem sorolható e kategóriába. A különböző jelleggel *korszerűsített* gyártmányok három csoportja (3., 4. és 5.) biztosítja a vállalatok értékesítési stabilitását.

A gépipari termelés megoszlása 1980-ban
(százalék)

2. sz. táblázat

Megnevezés		Stratégiai tervcsoportok szerint						Teherviselés szerint		
		Perspektivikus termékek			Egyéb termékek			teherviselő (stabil) termékek	egyéb termékek	
		versenyképes termékek	ráfordítással versenyképes tehető termékek	stratégiai tartalék termékek	konjunkturális termékek	nem helyettesíthető termékek	leállítandó gyártású termékek			
	1	2	3	4	5	6	7	8		
A KSH felvétele*		a	38,2	31,7	6,1	13,6	7,2	3,2	—	—
Az összes gyártmány ^a	1. Profiltól idegen új	b	53	3	1	33	10	0	79	21
	2. Profilon belül új	c	70	20	4	2	4	0	55	45
	3. Funkcionálisan korszerűsített	d	30	25	9	5	31	0	86	14
	4. Gyártási szempontból korszerűsített	e	26	18	14	15	22	5	83	17
	5. Racionalizáló fejlesztésű	f	11	51	10	18	10	0	79	21
	6. Változatlan Teljes minta	g	7	34	9	17	22	11	44	56
	összesen	h	23	32	10	14	18	3	70	30
Fontos gyártmányok ^b	1. Profiltól idegen új	i	55	2	0	33	10	0	82	18
	2. Profilon belül új	j	74	17	1	2	6	0	54	46
	3. Funkcionálisan korszerűsített	k	23	24	6	4	43	0	94	6
	4. Gyártási szempontból korszerűsített	l	28	6	2	21	37	6	95	5
	A fontos gyártmányok összesen	m	37	15	3	11	32	2	86	14

* Az ipari termékek termelésének, értékesítésének és külkereskedelmi forgalmának strukturális változásai a hetvenes években. KSH, 1982.

^a Az MTA—IKCS—mintában szereplő összes gyártmány KSH-bontásban.

^b Az MTA—IKCS— kutatásban figyelembe vett fontosabb gyártmányok KSH-bontásban.

A fejlesztési mód megválasztásában szerepet játszó tényezők a vállalati gyakorlatban

A következőkben bemutatjuk, *mely tényezők milyen mértékben* befolyásolják a vállalatokat abban, hogy a jelentősen fejlesztett gyártmányok körében a korszerűsítés ilyen vagy olyan módját válasszák.

3. sz. táblázat

Döntés-előkészítés és fejlesztési változatok (Százalékos megoszlás)

a	b	Gyártmányújdonság-csoport				
		c	d	e	f	g
Megnevezés		1. profilban idegen, új gyártmány	2. profilon belül új gyártmány	3. funkcionálisan korszerűsített gyártmány	4. gyártás szempontjából korszerűsített gyártmány	a teljes minta
1.	összesen	50	33	44	78	50
1.1	összesenből magasabb színvonalú fejlesztés lehetősége ^a	25	25	44	78	42
1.2		25	22	0	11	14
1.3		döntési alternatíva mélységig ki lett dolgozva	25	33	22	33
2.	összesen	50	67	56	22	50
2.1	összesenből, mert a megvalósított a legkorszerűbb változat felesleges; egyértelmű a megoldás szabvány, megrendelői igény stb. miatt csak ez gyártható határidő determinálta a lehetőséget szubjektív állásfoglalás, érdekeltség döntött	50	11	22	0	22
2.2		0	11	12	0	6
2.3		0	11	22	9	10
2.4		0	11	0	13	6
2.5		0	23	0	0	6
3.	összesen	100	100	100	100	100
3.1	össze- senből csekély közepes jelentős	56	42	72	33	50
3.2		22	29	14	45	28
3.3		22	29	14	22	22

^a Az adatok halmozottak; egyazon gyártmánynál mindkét irányú változat felmerülhetett.

Döntés-előkészítés, fejlesztési változatok általában

Az elemzett 31-féle jelentősen fejlesztett, fontos gyártmányról kapott képet a 3. sz. táblázat foglalja össze. Eszerint *több alternatíva* a vizsgált fejlesztések 50 százalékában merült fel (1.—g), azonban a *döntésben szükséges mélységig* csak az esetek 28 százalékában munkálták ki a lehetőségeket (1.3—g).

Azokból az esetekből, amelyekben *felmerültek fejlesztési alternatívák*, két jelentőség szembetűnő:

— A *legmagasabb* az arány az *elsősorban gyártási szempontból korszerűsített* termékekénél. A magyarázat logikus: a mai beruházáshitelezési gyakorlatban ennél a műszaki fejlesztési típusnál kisebbek a vállalat esélyei a beruházási hitel elnyerésére, mint a többi fejlesztési módhoz kapcsolódó igények elismertetésében, s ez jobb megalapozásra kényszerít.

— A *legalacsonyabb*, mindössze 33 százalék a változat felmerülésének aránya a *profilon belüli új gyártmányoknál*. Ezekben az esetekben viszont a döntéshez szükséges mélységig dolgozták ki a változatokat, s egyaránt vizsgálták a végül választottnál magasabb és alacsonyabb színvonalú lehetőségeket is. Ez az arány nem megnyugtató, hiszen e gyártmányok képezik a jövőbeli termelés gerincét.

Azokat a fejlesztési akciókat, amelyek során *nem merült fel alternatíva*, a legnagyobb arányban azzal indokolják, hogy a megvalósított megoldás a legkorszerűbb (2.1). Ez a vélekedés, bár tetszetős, több szempontból is elgondolkoztató: *a)* a „létező legkorszerűbb” sem mindig *egyetlen* műszaki megoldást takar, a fejlődés rendszerint párhuzamosan több irányban halad; *b)* a világpiacon tájékozottság is sok esetben kérdéses; *c)* mint döntési indok felerősíti a „minden piacon értékesíthető gyártmány”, azaz a legkorszerűbb termékek létrehozását (szelektív piaci mérlegelés nélkül) ösztönző koncepcióval szemben táplált — a későbbiekben igazolandó — aggályunkat.

Hasonlóképpen vitatható — bár egyes esetekben valóban indokolt lehet —, hogy a követendő út egyértelmű (2.2), illetve a felhasználói igény determinálja a megoldást (2.3). Mindezek függenek az informáltságtól, s az egyértelmű konstrukciós megoldásnak is lehetnek egymástól lényegesen eltérő technológiai változatai stb.

Valójában úgy tűnik, sokszor csak egyetlen megoldás jön számításba: amit „valaki feltalált”, amelyik a felmerülő igényt a legkönnyebben elégíti ki, vagy „amit a főnök helyesnek tart”.

Az irányítószervek ajánlásainak, a vállalati vezetők véleményének egy-egy fejlesztési megoldásban játszott meghatározó szerepéről — a dolog természeténél fogva — nehéz képet kapni, ezért ezt több oldalról is megkíséreltük megvizsgálni.

E tényező súlyát a műszaki fejlesztési *célok* kitűzésénél az 1. sz. ábra *H* oszlopa mutatja; szerepe általában közepes, meghatározó módon a *profiltól idegen új gyártmányok* programba vételekor érvényesül. A *fejlesztési mód* megválasztására vonatkozó vezetői vélemények valamennyi gyártmánycsoportban számottevő szerepet játszanak.

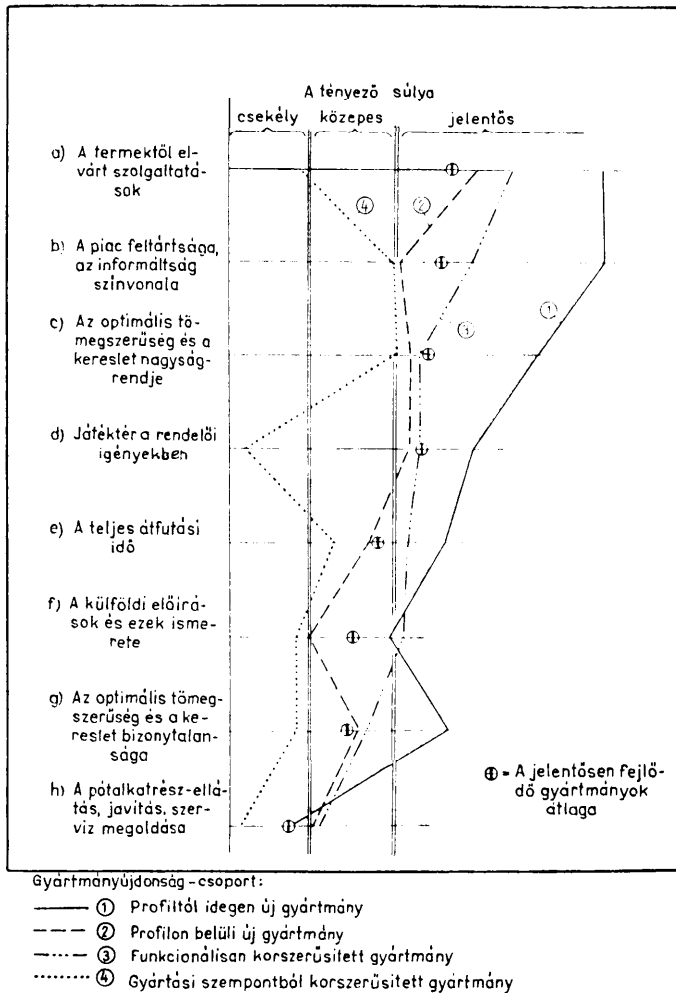
Az alternatívák mellőzésének ez azonban csak ritkábban oka; főleg a profilon belüli új gyártmányoknál van szerepe (3. sz. táblázat 2.5 sor).

A fejlesztési alternatíváknak az esetek felében tapasztalható hiánya és a részletesebb elemzéseknek az egynegyedet alig meghaladó aránya, valamint a vezetői állásfoglalások jelentős szerepe ugyanazon érem két oldala; jelzik a gyakorlatban még mindig fellelhető voluntarista szemléletet s a döntésekben a műszaki-gazdasági mérlegelések gyengeségét.

A piaci tényezők figyelembevétele a fejlesztésben

Vállalataink a fejlesztési mód megválasztásában összességükben *fontosnak ítélik a piaci tényezők szerepét*. Ennek elemeit részletezi a 2. sz. ábra. A tényezőket csökkenő átlagos jelentőségük szerinti sorrendben ábrázoltuk.

A piaccal összefüggő tényezők szerepe a fejlesztési mód megválasztásában

Egyértelműen kedvező, hogy a vállalatok fontosnak tartják a termék használati értékével kapcsolatos vevői igényeket (a) és a piaci informáltságot (b), valamint a tömegszerűséggel és a kereslet nagyságrendjével összefüggő (c) elemet. Az átfutási időnek mint a rugalmas alkalmazkodás számottevő elemének (e) mérsékelt a szerepe a fejlesztési döntésekben.

A gyártmányfejlesztés statikus szemléletét jelzi az optimális tömegszerűség és a kereslet állandó vagy bizonytalan jellege (d) szerepének leértékelése. Márpedig a konstrukció önköltségét, a gyártás rugalmasságát a gyártmánytervezés fázisában nagymértékben befolyásolja e tényező.

Fontos problémát jelez — és a konzultációk során valamennyi szakértőt önkritikus elgondolkodásra késztetett — egy eddig nem említett tényező: a külföldi előírások ismerete (f) jelentőségének alábecsülése a fejlesztésben. Ennek két káros következménye:

a) A külföldi rendelő sajátos szabványainak, anyagminőségre vonatkozó, munkavédelmi, egészségügyi stb. előírásainak nem kellő ismerete *reklamációk*, kedvetlen esetben a szállítás meghiúsulásának forrása.

b) A „minden piacon értékesíthető gyártmány” közismert koncepciója alkalmas lehet a figyelem felhívására az igényes piacokon is eladható termékek előállításához szükséges magas színvonal elérésére, a minőség javítására, de e „jelszó” számos gazdaságtalan piaci akciónak is a forrása. Ugyanis egyazon termékfajtaival szemben a különböző piacok igényei több szempontból is eltérhetnek. Egyrészt az adott ország fejlettségének, az *életszínvonalnak megfelelően* más tekintenek optimális minőségű (és árú!) termékek. Másrészt a nemzeti sajátosságok, hagyományok, *szokások is befolyásolják* az igényeket.

Használati értéke csak annak a tulajdonságnak van (s ezt hajlandók is megfizetni), amit hasznosítani is tudnak. Ami a fejlett (és gazdag) tőkésországokban a minőséggel, a szolgáltatással szemben minimális követelmény, azt egy kevésbé fejlett országban esetleg nem is igénylik, s az adott színvonalon esetleg nem is válik be a termék. A „túlkorszerűsített”, érzékeny berendezést egyáltalán nem is tudják kezelni, s ugyanitt megoldhatatlan a karbantartás meg a javítás. Vagyis egy adott termék *nemcsak jobb vagy rosszabb minőségű lehet*, hanem relációként eltérő igényekhez kell alkalmazkodnia. (Külföldön a változatossághoz való racionális alkalmazkodást tekintik ma a versenyképesség legfontosabb műszaki összetevőjének.)

Érdekes, hogy a külföldi előírásokra *a profiltól idegen új és a funkcionálisan korszerűsített* (hosszabb idő után elővett) *gyártmányoknál* nagyobb figyelmet fordítanak, míg a *profilon belül új* gyártmányok esetében ez nem kap szerepet, márpedig ez a következő időszak meghatározó jelentőségű gyártmánycsoportja. Úgy tűnik, *ebben a csoportban a hagyomány vezérli a fejlesztést.*

A *megvalósított* fejlesztésnek a piaci pozíciókra gyakorolt hatását tekintve a válalatok szerint az eredmény a tőkés piacon közepes, a szocialista relációban egy árnyalattal jobb, míg a hazai ellátásban jelentős a javulás.

Összefoglalva: szembetűnő, hogy egyfelől fontosnak minősítik a piac feltártságát, az informáltság színvonalát, a terméktől elvárt szolgáltatások ismeretét, viszont más tényezők (például a külföldi előírások és körülmények konkrét ismerete, a tényleges keresleti viszonyok, a gyártmányok piacon maradását biztosító folyamatos szolgáltatások) nem kapnak megfelelő súlyt.

A kutatási-fejlesztési és a műszaki előkészítési háttér szerepe

A szakirodalomban vitatott kérdés a *kutatás- és fejlesztésigényesség szerepe* a gyártmánystruktúra alakítási módjának megválasztásában. Elemzésünkben nem a K+F-igény mértékét, hanem azt vizsgáltuk, mennyiben tekintik a fejlesztési mód megválasztásában meghatározó tényezőnek az alábbi elemeket: a saját kutatási bázis megléte, adottságai vagy ezek hiánya; a külső közreműködők szükségessége; a K+F pénzügyi fedezete.

A teljes minta átlagában *valamennyi komponens a középső és a csekély súlyúnak minősített mezőben foglal helyet.* Ez ellentmond a közfelfogásnak, de az összesítés a részadatokat szolgáltató szakértőket is meglepte. A magyarázat nem egyértelmű; indokolhatja a szellemi alkotó kapacitás közismerten alacsony kihasználtsága, vagyis hogy nem a K+F-bázis a fejlesztés korlátja; „ha szükséges, meg lehet oldani a feladatot”. Egy további magyarázat az igénytelenség, a kutatás-fejlesztés jövőt alakító szerepe fontosságának lebecsülése vagy fel nem ismerése. Mindenképpen *figyelmeztető jelzés*, s az is világosan kiolvasható a vállalati vélekedésekből, hogy a kutatóhelyek szervezeti átrendeződése önmagában aligha oldhatja meg a műszaki fejlesztés „tudományosabb”, perspektivikusabb megalapozását, legfeljebb a

mérsékelt igény szintet kielégítő kutatás-fejlesztés jobb gyakorlati hasznosítását segíti elő.⁴ Ezt az állításunkat alátámasztja az egyes összetevők szerepének újdonságsoportok szerinti alakulása.

A saját kutatási bázis léte elsősorban a vállalat régebbi gyártmányainak *funkcionális korszerűsítéséhez*, illetve megújításához fontos feltétel. E termékeknel a gyártó valóban rendelkezik megfelelő hagyományokkal. Ugyanígy kézenfekvő, hogy a *profiltól idegen új gyártmányoknál* nagyobb arányban — s részben az egyéb új gyártmányoknál — igénylik a *külső kutató-fejlesztő szervezetek* közreműködését. Ugyanakkor — s ebben látjuk a legnagyobb ellentmondást — a vállalatok teljes egyöntetűséggel úgy vélekednek, hogy a *saját kutatási bázis* fedezi az igényeket.

A műszaki fejlesztéshez szervesen kapcsolódó műszaki előkészítés két fő területére, a *gyártmányszerkezésre és a technológiára* vonatkozóan a feladat újszerűségének, az állomány létszámának és szakmai színvonalának, összetételének szerepéről tájékozódunk. *Ezeket a tényezőket már fontosabbnak tartják a szakértők.* Mind a konstrukció, mind a technológia újszerűsége kiemelkedő jelentőségű szempont a fejlesztési mód megválasztásakor. Ez önmagában logikus, de ellentmondásban van a kutatás-fejlesztésnél bemutatott képpel, és azt jelzi, hogy a K+F és a műszaki előkészítés közötti *határvonalat a vállalati gyakorlat máshol húzza meg*, mint ahogyan ezeket a kategóriákat az „elmélet” értelmezi. A gyakorlat a korszerűsítő munka konkrét termékhez, illetőleg technológiához fűződő fejlesztési-realizálási fázisának tulajdonít nagyobb fontosságot; a K+F-tevékenységet elvontabbnak ítéli. Ha így van, újabb ellentmondással találkozunk. Ugyanis a felmérés szerint nem mutatkozik különösebb gond sem a *szerkezeti* és a *technológiai* létszámában, sem az állomány *színvonalában és összetételében*, bár az utóbbiak szerepét valamivel jelentősebbnek tartják.

Ezek után csak azt a kérdést tudjuk feltenni: gyártmányaink számos, versenyképességet, hírnevet rontó minőségi, üzemeltetési hiányossága kizárólag a gyártásra, azaz a konstrukciós előírások és a technológiai fegyelem be nem tartására vezethető-e vissza, vagy ismét az előbbieken már feszegetett igénytelenséggel, netán e szakmai tevékenység vállalaton belüli (!) alulértékelésével állunk szemben? A társadalmi méretű leértékelődés ismeretes, feloldásának szükségessége napirendre került, bár az intézkedések még váratnak magukra.

A gyártmányok újdonságsoportok szerinti minősítésében a következők érdekesek megjegyzésre. Az a tény, hogy a *feladat újszerűsége a profiltól idegen új gyártmányoknál* kiemelkedő jelentőségű, nyilvánvaló. Viszont a kapott minősítésekkel szemben aligha hihető, hogy a *korszerűsített* gyártmányok műszaki előkészítése számottevően nagyobb felkészültséget igényelne, mint az *új gyártmányok* előrelátó, a minőséget megalapozó „felkészítése”. Ugyancsak érdekes, hogy csaknem valamennyi tényező szempontjából a *funkcionálisan korszerűsített* gyártmányok a legigényesebbek.

A gyártási-ellátási háttér szerepe a fejlesztési mód megválasztásában

A gépipari termékek többsége köztudottan összetett; nagyszámú (több száz, sőt több ezer) alkatrészből, részegységből (a továbbiakban: elemekből) épülnek fel, több száz anyagfajta felhasználásával készülnek. Az új gyártmány létrehozását vagy a meglévő korszerűsítésének módját, értékét jelentősen befolyásolja, hogy

⁴ Természetesen ez is jelentős előrelépés lehet, de féltő, hogy a „mechanikus megközelítés” eredményeképpen még inkább szűkül a távlati szemléletű fejlesztés. Márpedig ez még a licenc segítségével való korszerűsítésnél sem járható út.

a) az elemek mekkora és mely hányada szerezhető be készen; b) milyenek a különleges anyagok és elemek beszerzési-ellátási körülményei, különös tekintettel az importra; c) mit kell házilag előállítani, s ehhez milyenek a feltételek.

A gyártmányok belső felépítése az elemek származása szerint

Aszerint, hogy a végterméket előállító vállalat a félgyártmányokat, alkatrészeket milyen forrásból biztosítja, megkülönböztettünk:

- vállalaton belül, esetleg telepközi kooperációval előállított,
- részben vagy teljesen kooperációban gyártott,
- kereskedelmi áruként beszerzett, esetleg továbbmunkált elemeket.

A teljes minta az ismert képet adja: az elemek csaknem $\frac{2}{3}$ -át a vállalatok maguk gyártják, az elemek $\frac{1}{5}$ -e a kereskedelemről származik (hazai vagy import eredetű), s alig $\frac{1}{7}$ a kooperáció révén beszerzett elemek részaránya. (A kooperációnak csupán egyharmada a csak technológiai műveletekre igénybe vett kooperáció.)⁵

A fejlett tőkésországokban *a saját gyártású és az egyéb forrásból beszerzett elemek aránya éppen fordított*: az elemek $\frac{2}{3}$ — $\frac{3}{4}$ részét a végterméket előállítók nem maguk gyártják, s még a fennmaradó hányad is csak üzletpolitikai okokból saját gyártású.

Az egészében kedvezőtlen kép *a gyártmányok újdonságcsoportonkénti* vizsgálatával sem lesz vigasztalóbb.

A profiltól idegen új gyártmányokban a saját előállítású elemek aránya kiugróan nagy. Az elsősorban *gyártási szempontból korszerűsített* termékekben — érthetően — az átlagosnál nagyobb a saját gyártású elemek aránya. *A profilon belül új gyártmányoknál* kedvezőnek tekinthető a kooperáció és a kereskedelmi áru arányának növelésére irányuló törekvés.

A korszerűsítés előtti és utáni forrás szerinti összetételt összehasonlítva sem táltunk elmozdulást az előbbiektől. *A korszerűsített gyártmányok* előállításában valamelyest nőtt a kooperáció aránya a kereskedelmi alkatrészek rovására.

A kooperáció egy helyben topogását nemcsak ez jelzi. A fejlesztések hatása a termelési munkamegosztásra gyenge közepes, mindössze *a profilon belül új gyártmányoknál* nagyobb a fejlődés.

A kooperáció nemcsak csekély arányú, hanem *a műszaki fejlődés szempontjából két negatív vonás is terheli*:

1. A kooperációknak legfeljebb a fele technológiai szakosításon alapuló munkamegosztás, a másik felük *kapacitáskiegszítő* jellegű. A beszállított elemek kedvező esetben ugyanolyan univerzális technológiával készülnek, ahogyan a végtermék gyártója állítaná elő őket.

2. A hosszú távú kooperációs kapcsolatoknak is sokszor „*tartósan ideiglenes*” jellege van. Nem alakul ki a végtermégyártó és a kooperálók között a gyártmányok korszerűsödésére visszaható tartalmi kapcsolat; pusztán a mindenkori rendelés teljesítése a feladat, a közreműködő nem rendezkedik be a kérdéses elemek összehangolt fejlesztésére, hosszabb távon gazdaságos, korszerű gyártására.

Így az azonos rendeltetésű elemek *párhuzamos* kutatására, fejlesztésére van szükség. Ez szellemi többletráfordítást igényel, mégsem eredményez versenyképesebb, színvonalasabb termeléseket. A gyártási volumen elaprózódik, nem vezethetők be magasabb minőséget biztosító, termelékeny eljárások. Az ismételt „előlről kezdés” miatt hosszú mind a tervezés és a gyártás átfutásának, mind a termékek éretté válásának időtartama. A pótalkatrész-ellátás a számtalan egyedi variáns miatt kereskedelmi úton alig oldható meg.

⁵ A részletes adatokat lásd Parányi György: i.m.

A különleges szerkezeti anyagokkal, elemekkel való ellátás szerepe

A vállalatok mind a különleges szerkezeti anyagok, mind az ilyen elemek szükségességét, elérhetőségét, importvonzatát és hosszabb távú biztosítását a fejlesztés szempontjából közepes jelentőségűnek ítélik.

A *gyártmányok újdonságcsoportonkénti vizsgálata* szerint az általános képtől a következő eltérések mutatkoznak. A *profiltól eltérő* gyártmányoknál a meghatározó a különleges szerkezeti anyagok biztosításának lehetősége, a *de a profilon belüli új* gyártmányoknál csupán mérsékelt szerepű. Viszont ebben a csoportban a legjelentősebb a különleges alkatrészek iránti igény. Ez — kisebb mértékben — a *funkcionálisan korszerűsített* gyártmányokra is jellemző. Mindez jelzi a gyártmányok lényegében hagyományos jellegét, az önellátásra való beállítottágot és a rövid távú szemléletet.

A *profiltól idegen új és a funkcionálisan korszerűsített* gyártmányoknál kiemelkedő az *importvonzat szerepe*. A régebbi gyártmányok versenyképessé tétele is nagymértékben függvénye az importelemek beépítésének.

A saját gyártási háttér

E lakonikus cím valójában az ipari (esetünkben a gépipari) vállalatok teljes termelési-technikai bázisát felöleli. A vállalati állóeszköz-állomány mennyiségi és minőségi összetétele ugyancsak részletes kutatás tárgya volt. Itt csak néhány korábbi kutatásunk eredményeit tükröző, másutt⁶ kifejtett megállapításra utalunk. A leglényegesebb tapasztalatok a következők:

— A rendelkezésre álló géppark technológiailag széles sávban alkalmazható, lehetővé teszi a gyártmányszerkezet módosítását, a rugalmas piaci alkalmazkodást. Ezt támasztja alá az is, hogy az újonnan beszerzett termelőberendezéseknek mindössze *töredéke* olyan célgép, amely csak egyetlen gyártmány egy bizonyos elemének előállítására használható.

— A termelőberendezések darabszáma önmagában is meghaladja az üzemeltetésükhöz egyáltalán rendelkezésre álló létszámot. Emellett a gépállomány korszerűbb hányadának műszakszám szerinti kihasználásában csakúgy, mint a technikailag intenzívebb üzemeltetésben még jelentős tartalékok vannak. A fejlesztési mód megválasztásában szerepet játszó tényezők között — csaknem valamennyi újdonságcsoportban — az állóeszközök befolyása a legkisebb.

— A termelőberendezések üzemeltetésének alapfeltételét képező gyártóeszköz-igény és -ellátás, valamint a munkaerő-háttér szerepe szintén gyenge közepes. Ebből következik, hogy a saját gyártási bázis adottságai nem korlátozzák a gyártmányszerkezet módosítását, a termékek korszerűsítését. Ugyanakkor nyomatékosan hangsúlyozzuk, hogy a géppark konvertálhatósága mellett a rugalmas termék-módosítás *elengedhetetlen feltétele* egyes speciális technológiai feladatok ellátására (újszerű szerkezeti megoldások kivitelezésére, magasabb minőségi követelmények kielégítésére) alkalmas termelőberendezések gyors megvásárlásának és üzembe helyezésének lehetősége.

Következtetések a gépipar fejlesztési politikája számára

Az iparban a fejlesztés tervezésének alapegysége korábban az alágazat volt. Napjainkra a versenyképesség elsősorban a gyártmánycsoportok, gyártmányok szint-

⁶ Parányi György: A korszerűsödő géppark és felhasználási sajátosságai a gépipari alkatrészgyártás példáján. Közgazdasági Szemle, 1979. 7—8. sz.; Parányi György: A műszaki fejlesztés néhány új vonása a magyar gazdaságban. Ipargazdasági Szemle, 1980. 3—4. sz.; Parányi György: Korszerűsítő fejlesztés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.

jén követeli meg a szerkezet módosítását, differenciált fejlesztését.⁷ E helyes irányzat azzal társul, hogy a struktúrafejlesztés tervezése ma már vállalati kategória, de mégis *fennáll a másik véget veszélye*. A sok egyedi vállalati akció mögött elmosódnak a fejlődés tendenciái, s ez korlátozhatja a — vállalatokra nézve külső — feltételrendszer kívánatos irányú alakításának céltudatos, az *iparpolitika eszközeivel* történő segítését.

Nem elegendő a műszaki haladás irányzatainak, a struktúrafejlesztés ütemének, az évente belépő új gyártmányok arányának, az exportszerkezet alakulásának figyelemmel kísérése. Mélyebb megfontolást igényel, hogy a termékszerkezet korszerűsítésének általános stratégiáján belül mekkora szerepe legyen a *gyártmány változtatásának*, illetve a meglévő termékek *korszerűsítésének*. Ez annak az általánosabb kérdésnek a része, hogy *a magyar gépipar exportorientációjának hol legyenek a súlypontjai*: mely területeken tudunk és kívánunk a fejlett ipari országok termékeivel versenyre kelni, hol igyekezzünk az alacsonyabb műszaki-kulturális színvonalú, s hol a fejlett országok szerényebb vevőkörében is használható, ezen a szinten jó minőségű, megbízható gyártmányok előállítására. Az iparpolitikának ebben a koncepcionális kérdésben állást kell foglalnia.

Ugyanis nemcsak a piaci lehetőségek és a tennivalók, de — amint elemzésünk szemléletesen bizonyította — *a feltételrendszer* is eltér a különböző fejlesztési típusoknál. Mindent egybevetve, a célok realitása, a feltételek és az eredmények *a felhasználó szempontjából jelentősen korszerűsített gyártmányoknál* mutatják a legharmonikusabbnak a fejlesztést. Ebben a meglévő hagyományokra, feltételekre épülő csoportban követjük leginkább a folyamatos nemzetközi korszerűsödést. Előtérben áll a jobb ár elérése, az exportképesség növelése, ezzel összefüggésben a minőség javítása, a külföldi előírások figyelembevétele.

Ugyanez a viszonylagos kiegyensúlyozottság kevésbé van meg az *új* gyártmányok csoportjában. A gyártmányok újszerűsége, a tapasztalathiány miatt számos kérdés nyitottsága nyilvánvaló, de az nem, hogy ugyane termékek versenyképességét kiugróan értékelik. A sikernek és az előirányzott csaknem háromszoros termelésfelfutásnak a rizikóját csökkenteni hivatott számos tényezőt nem veszik kellően figyelembe. A termékstruktúrának a zömmel *funkcionális korszerűsítéssel* való fejlesztése — mint a piacképesség növelésének egyik eredményes módszere — *lehet stratégiai cél*. Figyelemmel adottságainkra, iparunk jelenlegi felkészültségére, ez a törekvés reálisnak látszik. Hangsúlyozzuk: *nem* a teljesen új gyártmányokkal mint „ideálissal” szembeállított kompromisszumként, hanem azok melletti stratégiai célkitűzésként.

A nemzetközi tapasztalatok is arra mutatnak, hogy *a tőkésvállalatok az erős verseny ellenére is megfontolják a számukra merőben új gyártmányok bevezetését*. Például az innovatív belga iparvállalatok új terméket vagy jelentős funkcionális korszerűsítést akkor vezetnek be, ha *a)* valamely technológiában igen járatosak, erre beruházási eszközöket fordítottak, s keresik azokat a termékeket, amelyek versenyképességét e potenciál hasznosítása biztosítaná; *b)* a piaci telítettséghez közeledő gyártmányaikhoz újszerű alkalmazási területeket keresnek, s ehhez „igazítják” a terméket, „az újban megtartva a régi lényegét”. Az Egyesült Államok gépiparában „arany szabály”, hogy egy új gyártmányban *legfeljebb 15—20* százaléka lehet az új, addig nem gyártott elem.

E ponton azonban egy — a hazai viszonyokhoz képest igen jelentős — eltérést kell figyelembe venni. Ugyanis az előbbi arány a gyártmányra mint *végtermékre* igaz. Minthogy a gyártmányok elemeinek túlnyomó részét specializált üzemekben mint *végterméket* állítják elő, s ezeket is folyamatosan korszerűsítik, valójában sok-

⁷ Botos Balázs—Papanék Gábor: Az ipari termelési szerkezet fejlesztése. Akadémiai Kiadó, 1982.

kal nagyobb mértékű a végtermék korszerűsödése. A fejlesztés rizikója viszont jelentősen kisebb, mert elvileg csak a „saját” újdonsághányad bizonytalansága terheli a munkamegosztási lánc végén álló összeszerelőt.

Természetesen a *termékváltás*, a *termékkorszerűsödés* s ezek válfajai nem egymást kizáró, hanem egymás mellett kategóriák, azonban bármelyikük *általános módként* történő vállalása esetén *a)* ezt tudatos, deklarált politikává kell tenni; *b)* a fejlődési típus teljes feltételrendszerét ki kell dolgozni és érvényesíteni mind a vállalati, mind pedig az iparfejlesztési politika keretében.

Mint hogy a fejlesztési típusok határai, alapelvei a gyakorlatban sokszor összemossódnak, az érvényesítendő elvek sem *csak* az egyik vagy a másik mód mellett szólnak. Ezért azok az intézkedések, amelyek legalább a fő irányokban biztosítják a konzisztens, gyorsabb fejlődés lehetőségét, az általános fejlődésre is kihatnak.

Néhány ajánlás a *korszerűsítő típusú* fejlesztési stratégia valóra váltásához:

Vállalati viszonylatban lényeges tartalmi feltétel az egész kereskedelmi, marketing-, gyártmány- és gyártásszervezési, irányítási, szervezeti rendszer összhangba hozatala az adott típusú fejlesztés követelményeivel. A gyors reagáláshoz, az újabb változat kibocsátásához a konstrukcióban a család- és az építőszekrény-elv általános alkalmazására és az ehhez tartozó műszaki dokumentációs nyilvántartó rendszerre, rugalmasan alakítható technológiákra (ennek megfelelő típusú gépekre, szerszámozási megoldásokra), típustechnológián, csoportmegmunkáláson alapuló gyártásirányítási módszerekre van szükség. Ehhez nélkülözhetetlenek a széles körű kooperációs kapcsolatok, kereskedelmi információs rendszer.

Az állami irányítás körében az erőforrásokat: a kutatást, a technológiai bázis fejlesztését, a hitelpolitikát, a gépiparon belüli munkamegosztást, az ösztönzés és elismerés rendszerét, a piacpolitikát a „hagyományos termékek” minél gyorsabb, jobb minőségű fejlesztésére, piacuk bővítésére és stabilizálására, az utóbbihoz szükséges szolgáltatások fejlesztésére kellene elsősorban koncentrálni. E törekvéseket kell honorálni, a valóban újnak a támogatását pedig a megalapozottan sikerrel kecsegtető termékekre célszerű összpontosítani.

Az iparpolitikának címzett feladatokból egyetlen tényezőt emelünk ki: a *front-áttörés szükségességét* az alkatrész- és részegységgyártás szakosításában.

Az elemző részben bemutatott a gyártmányelemek előállításában a hazai és a fejlettebb ipari országokbeli gyakorlat közötti alapvető szerkezeti eltérést és következményeit. Felül kellene vizsgálni az alkatrész- és részegységgyártás *háttériparként* való kezelését, amely eleve a végső felhasználót emeli a termelés fontosságai hierarchiájának csúcsára.

Lényegében a gyártmányelemek minősége határozza meg (napjainkban: korlátozza) a belőlük felépíthető termékek színvonalát, minőségét. Ezért az ipar fejlesztése során a jellegzetes gépelemekre, részegységekre, technológiai műveletekre *szakosodó* termelő (és kereskedelmi) szervezetek kialakulásának, erősítésének előmozdítását kiemelt feladatként kell kezelni. Az e célt szolgáló termelőegységeknek alkalmassá kell válniuk szűkebb, specializált profiljukban országos (nemzetközi) igények kielégítésére. Ezen belül a *kutatás-fejlesztésre*, az elemek és változataik előirányzott és egyedi igények szerinti *megtervezésére* és mind kereskedelmi, mind kooperációs célú termelőkeny, jó minőségű *gyártásukra*, esetleg karbantartás-javításukra, készletezésükre stb.

A szakosított alkatrész- és részegységgyártás *egyaránt lehet* a nagyvállalat termékspektrumának része, vagy önálló, önálló gyárak, üzemek, kisvállalkozások feladata. A lényeg olyan ár- és adópolitika, amely mellett az elemek gyártására mint *önálló termelési profilra* is érdemes hosszabb távon — a K+F-tevékenységet is beleértve — specializálódni, érvényesítve a gazdasági és gazdaságossági érdekeltiséget.

A mezőgazdaság a hosszú távú társadalmi-gazdasági fejlődésben

Vági Ferenc

Illés János értékes és elgondolkodtató cikkéhez elsősorban a mezőgazdaság szemszögéből kívánok hozzászólni.* A szerző a népgazdaság és a mezőgazdaság növekedésének kapcsolatára vonatkozó néhány lényegbevágó kijelentést tesz, s ezzel utal a kérdés jelentőségére. Egyrészt ehhez kívánok kiegészítést fűzni. Másrészt azt a kérdést érintem, milyen szerepet tölthet be a mezőgazdaság a mai nehéz gazdasági helyzetben. Főként a mezőgazdák, de nem kevés agrárközgazda is vallja, hogy a növekedésben megrekedt népgazdaságunkat csakis a mezőgazdaság húzhatja ki nehéz helyzetéből. Felvetik ezért azt is, hogy a termelés növekedésében s a lakosság ételmiszer-ellátásában, valamint a tőkés export növelésében egyaránt kitűnt mezőgazdaság fejlesztésére lenne célszerű összpontosítani a szűkében lévő erőforrásokat. Mások viszont ugyanerre hivatkozva hangoztatják, hogy a gazdasági nehézségek terheiből még több rakható a mezőgazdaságra, mert elbírja, s rendszerint arra is céloznak, hogy a mezőgazdaságban sokkal inkább nyílik lehetőség kiegészítő jövedelem szerzésére, mint az iparban. Érdekes az is (s hozzászólásomban mindenekelőtt erre keresem a választ), mennyire járulhat hozzá a mezőgazdaság a gazdasági helyzet javításához, mennyiben és milyen feltételekkel vehet részt a népgazdaság növekedésbe lendítésében. Illés János cikkén túlmenően a mezőgazdaságra és az ételmiszeriparra kidolgozott fejlesztési koncepcióra is tekintettel leszek.

A kilábalás elhúzódása és a mezőgazdasági növekedés külpiacra való alapozásának szükségessége

A dolgozók, köztük az értelmiség körében is gyakran felvetődik a kérdés, miért olyan tartós a gazdaság egy helyben topogása, az életszínvonal állandó jellegű veszélyeztetése, és mikor számíthatnak reáljövedelmük jelentősebb növelésére. Már ugyanis több mint 10 éve annak, hogy visszatérően megfogalmazódik a gazdaság szerkezeti átalakításának és nemzetközi versenyképessége javításának szükségése, gazdaságpolitikai feladatként való (ugyancsak ismételt) elhatározása. Hozzátehetjük: a gazdaságirányítás rövid, legfeljebb egy-két ötéves tervnyi időszak alatt többé-kevésbé megoldhatóan feltételezte e feladatot. Ezzel szemben nemzetközi viszonylatban — kiváltképp a versenyképesség vonatkozásában — mutatkozó lemaradásunk nem csökkent, hanem fokozódott. Ahogy Illés János fogalmaz: „...technikai és strukturális lemaradásunk egy részét a 70-es évek elejéig sikerült

* Illés János: Hosszú távú társadalmi-gazdasági fejlődésünk feltételei. *Közgazdasági Szemle*, 1982. 12. sz.

pótolnunk, az utóbbi 10 évben ez a rés ismét növekedett” (1466. l.). Vitatható, hogy a világpiacon meghatározó szerepet játszó tőkésországok és -vállalatok élményéhez mért hatékonysági hátrányunkból sikerült-e ledolgozni. Ismeretes ugyanis, hogy a gazdaságirányítás megreformálásának is egyik indoka volt a technika vívmányainak lassú térhódítása, az intenzív gazdasági növekedés igénye. A mai gazdasági helyzet kialakulásában a lemaradás 1970-es évtizedbeli fokozódása döntő szerepet játszott, s benne összegződnek eddigi gazdálkodásunk tévedéseinek és hiányosságainak következményei, valamint közeli és távlati fejlődésünk nehézségei. Ide vezethető vissza, hogy rövid idő alatt felborult országunk külgazdasági egyensúlya, magasra szöktek külföldi tartozásaink, s az is, hogy a még mindig törekenynek tekinthető gazdasági egyensúly helyreállítása nem a hatékonyság javulásából folyó növekedésből, hanem a nemzeti jövedelem belső felhasználásának nagymérvű megszorításából valósult meg, ami az életszínvonalat is érintette.*

Az utóbbi években kétségtelenül tapasztalható bizonyos előrehaladás a struktúraváltásban, a fajlagos anyag- és energiafelhasználás csökkentésében, következésképp a hatékonyságban is. A tőkésországokéihoz hasonló növekedési problémáinkkal összefüggésben a napi sajtónkban gyakori az összehasonlítás, az „itt” és „ott” felvetése, s ennek keretében egyebek közt annak hangsúlyozása, az „azonos természetű gazdasági nehézségeink ellenére nálunk nincs munkanélküliség, amely szerte a tőkés világban eddig nem ismert méreteket öltött. Ez azonban az ügynek csupán az egyik, bár igen fontos, szociális oldala. A munkanélküliség és az általában *kisvállalatok felszámolódásának növekedése* ugyanis egyúttal az elavult termelési struktúrákkal, valamint a hozzájuk kötődő technikákkal és technológiákkal való gyökeres leszámolás is. A termékek és technológiák termelésből való kényszerű kikapcsolása folytán „...lassú növekedés közepette — írja Illés János — a tőkés világban rendkívül erős szelekció, gyors műszaki haladás megy végbe...” (uo.).

Felreértések elkerülése végett rögtön leszögezem, hogy a munkanélküliségnek a hatékonyság fokozására való bármiféle felhasználását a szocializmusban nem tekintem sem megengedhetőnek, sem célszerűnek. A kapitalizmusban sincs erre tudatos törekvés, mivel az történelmileg nézve mérhetetlenül nagy veszteségekkel járt. Azt azonban állítom: hiba volt, hogy gazdasági fejlődésünk s benne a teljes foglalkoztatottság kialakulása közben a hatékonyság jelentőségét, a növekedésben és versenyképességben betöltött szerepét szinte teljesen figyelmen kívül hagytuk. A nemzetközi piaci viszonyok kedvezőtlen fordulata ezen az alapon nemcsak súlyosbította a hatékonyság elhanyagolásának következményeit, hanem a nemzetközi versenyképesség leromlásával meg is tetézte azt. Mai helyzetünkben a versenyképesség fokozásához nélkülözhetetlen hatékonyságnövekedés és a teljes foglalkoztatottság fenntartása megoldatlan. Emiatt s egyéb más — a többi között az ellátási — kötelezettség, az alkalmazkodási és megújulási képtelenség stb. okából a vállalati gazdálkodásban a hatékonyság rovására alkuszunk meg és cselekszenek, ezért nincs kellő hatékonyságjavulás, amely jövedelemtöbbletet vagy elegendő jövedelemnövekedést adhatna a vállalatok korszerűsítéséhez és az életszínvonal fejlesztéséhez.

A hatékonysággal kellően meg nem alapozott teljes foglalkoztatottságnak csak úgy megvan az ára, tetemes jövedelmi vesztesége, mint a munkanélküliségnek. Ez nem közvetlenül, hanem közvetve terheli a dolgozókat. S nem is annyira a nem hatékony munkahelyeken foglalkoztatottaknak kifizetett bérekben és bértöbbletekben, mint inkább az ott felhasznált eszközök, energia és nyersanyagok kiadásaiban testesülnek meg. Cikkében Illés János jól mutatja meg, hogy adott hatékonysági

* Megjegyzendő, hogy a külföldi hitelek felvétele az 1970-es évtizedben megvalósult életszínvonal-emelkedésnek is forrása volt.

helyzetünkben a növekedés szigorúan behatárolt pályán bontakozhat ki. Több változat megvalósulását is lehetségesnek tartja, de ezek mindegyike meggyezik abban, hogy miközben mérsékelt fejlesztésre lehetőséget teremtenek, s a fogyasztás némi javítását is megengedik, a reálkereseteknek az 1980-as évtizedben jó esetben is csak a szinten tartását biztosíthatják.

Először is a növekedésbe való átmenet felettébb elhúzódik, s csak a külgazdasági egyensúly stabilizálódása történik meg. A külföldi adósságok szolgálata felemésztí az életszínvonal emelésének forrását. A szerény célok elérése is csak akkor várható, ha a hatékonyság javításában a dolgozók széleskörűen érdekelték lesznek, ami az eddigi bérszabályozási formák közepette nem valósult, nem is valósulhatott meg.

Másodszor, a reálkeresetek szinten maradása azt is jelenti, hogy megszűnik a mezőgazdasági termelés növelésének belpiaci hajtóereje, amely különösen az 1970-es évtized közepéig kényszerűen követelte a termelés növelésének szorgalmazását. Mivel az élelmiszerek iránti kereslet számottevő növekedése nem várható, ezért a mezőgazdasági termelés további fokozása attól függően válhat a nemzeti jövedelem növekedésének forrásává, hogy a termelés növekményét mennyiben és milyen árakon lehet a külföldi piacokon értékesíteni. A növekedéshez elengedhetetlen a termelési költségek árakban való megtérülése, ami a mai túlkínálati viszonyok között korántsem érhető el könnyen.

A növekedés kibontakozásában meghatározó az ipar, de a mezőgazdaság növekedésben való részvételét is fokozni kell

Gyakori, hogy a termelés változása, növekedése vagy visszaesése alapján alkotnak véleményt a gazdasági növekedésről, holott ez a nemzeti jövedelem népességhez viszonyított változásában, azaz az egy főre jutó nemzeti jövedelem mozgásában mutatkozik meg. Ezen összefüggés alapján valósul meg a népgazdasági ágak, köztük az ipar és a mezőgazdaság növekedésben való közvetlen részvétele is.

Az egy főre jutó nemzeti jövedelem 1981-ben

Megnevezés	A népgazdaságban	Az iparban	A mezőgazdaságban
Az 1950.	423	727	98
Az 1960.	255	340	103
Az 1970.	156	176	111

Némelyek számára talán meglepő és hihetetlen, de aligha vonható kétségbe, hogy ha az 1950—1980 közötti időszak egészét tekintjük, akkor nem mutatható ki a mezőgazdaság közvetlen hozzájárulása a gazdasági növekedéshez. Ez idő alatt az ipari teljesítmény mintegy hétszeresére nőtt. E nagy különbség abból adódik, hogy az iparban csaknem minden befektetéssel nőttek a kapacitások, és ennek megfelelően a munkahelyek száma is. A mezőgazdaságban pedig a befektetések java részükben munkahelyeket szabadítottak fel és pótoltak. De az is kimutatható az adatokból, hogy a mezőgazdaság közvetlen részvétele a gazdasági növekedésben az 1960-as években már kibontakozott, s ez az 1970-es évtizedben némileg erősödött is. Ennek ellenére az ipar és a mezőgazdaság együttes növekedési hozzájárulásában a mezőgazdaság részesedése az 1970-es évtizedben sem tehető többre 12—13 százaléknál. Egyrészt tehát a mezőgazdaságnak a gazdasági növekedésben való közvetlen részvétele fokozódhat, feltéve, hogy a termelés növekményének külföldi elhelyezése biztosítva lesz, és a távlati koncepcióban megjelölt cél teljesül,

azaz nő nemzeti jövedelmet termelő képessége, javul a hatékonysága. Az utóbbi 2—3 évben ennek megvalósulását tapasztaltuk. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy a mezőgazdaság gazdasági növekedésben való közvetlen részvétele csak mérsékelt lehet, mivel a mezőgazdaságnak a nettó nemzeti termelésből való részesedése a kiegészítő tevékenység figyelembevételével sem több 16—17 százaléknál. Magától értetődik tehát, hogy a népgazdaság növekedési nehézségeinek felszámolása, a népgazdaság többé-kevésbé elégséges növekedésének kibontakoztatása nem oldódhat meg az ipar rég óhajtott struktúraváltásának, valamint termelése hatékonyságának — a fajlagos anyag- és energiafelhasználás ésszerűsítésével megalapozott — gyökeres javítása nélkül.

A mezőgazdaság növekedésben való *közvetlen* részvétele *s a növekedésben lehetőleges és valós szerepe* nem azonos. Továbbá más a kép, ha *a mezőgazdaság nemzeti jövedelemhez való hozzájárulását* nem az összes népesség, hanem *a létrehozásában részt vevő dolgozók számának függvényében szemléljük*. A mezőgazdaság egy dolgozójára jutó, változatlan áron számba vett nemzeti jövedelem 1980-ban az 1950. évihez képest 240, 1960-hoz viszonyítva 201, az 1970. évhez képest pedig 140 százalék. A mezőgazdasági dolgozók számához mérten mindegyik évtizedben erőteljes volt a mezőgazdaság nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásának növekedése, csak így válhatott egyidejűleg megoldottá a mezőgazdaság technikai átalakításának és a mezőgazdasági dolgozók életszínvonalának emelkedésének anyagi megalapozása. E változásban döntő szerepet játszott a mezőgazdasági dolgozók számának folytonos és nagyarányú csökkenése.

A mezőgazdaság teljes nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásának fizikai volumene 1981-ben 1950-hez viszonyítva 113, 1960-hoz 111, 1970-hez képest pedig 115 százalék. Elegendő egybevetni ezeket az adatokat az előbbiekkal, s máris érzékelhetjük a létszámcsökkenés szerepét az egy főre jutó nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás növekedésében. Az 1950. és 1960. évi bázison mért növekedés 91, illetve 89 százaléka tulajdonítható a létszámcsökkenés hatásának, és 1970-es bázison mérve is több mint 60 százalék ez az arány.

A mezőgazdaság további fejlődésében a múlt évtizedekéhez fogható létszámcsökkenésre nincs lehetőség, az egy dolgozóra jutó nemzeti jövedelmi hozzájárulás növelése kizárólagosan (vagy csaknem kizárólagosan) a fajlagos adatok javulása révén érhető el. A mai helyzet azonban ebben az összefüggésben is új követelményeket támaszt. A mezőgazdasági termelés nemzeti jövedelme fizikai volumenének imént bemutatott növelésével a bruttó termelésnek 1950-es bázison 207, 1960-ason 173, az 1970-esen pedig 142 százalékra való növekedése párosul. Óriási a rés a mezőgazdaság nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása és termelésének növekedése között. A termelés gyors ütemű, az 1970-es évtizedben évi 3,5—4 százalékos növekedése mögött az egyik oldalon az élelmiszerek forgalmának és exportjának folytonos és nagyarányú felfutása áll, a másik oldalon viszont a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása csak valamelyest nőtt, azt is mondhatjuk, hogy lényegében szinten maradt. A termelés gyors növekedésének fenntartása a belpiaci kereslet növekedésének híján és a külpiaci verseny éleződése közepette nem lenne reális. A mezőgazdaság és az élelmiszeripar fejlesztésének távlati koncepciója évi 2 százalékos növekedéssel számol. A termelés ütemének e mérséklődése a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulására csökkentően hat. Ez a jövőre nézve erősíti azt a követelményt, hogy a mezőgazdaság népgazdasági növekedéshez való hozzájárulásának növelése végett is a korábbi fejlődési szakaszokhoz képest alaposan javítani kell a mezőgazdasági termelésnek és anyagi természetű ráfordításainak egymáshoz való arányát. Vagyis a termelés fajlagos eszköz- és anyagfelhasználási költségeinek csökkentése — vagy ahogy a mezőgazdasági és élelmiszeripari koncepció nevezi, a mezőgazdaság nemzeti jövedelmet termelő képességének foko-

zása — elengedhetetlen ahhoz, hogy a mezőgazdasági termelésben a fejlesztés és az életszínvonal igényeihez mérten elégséges növekedés valósuljon meg. De tekintettel kell lenni még arra is, hogy a fajlagos eszköz- és anyagköltségek csökkentésének lehetősége — a mezőgazdaság ipari eszközökkel való ellátásában tapasztalt nehézségek miatt — meglehetősen korlátozott. Ez a körülmény — a mezőgazdasági termékek iránti mérsékelt kereslettel párosulva — a mezőgazdasági vállalatok számára a *mezőgazdasági termelés* körében nem adhatja meg az elégséges növekedés feltételeit. Továbbra is meg kell adni számukra a kiegészítő tevékenység fejlesztési lehetőségeit is. Ez végső soron nemcsak a mezőgazdaság számára lesz előnyös, mert hozzájárulhat az ipar szervezeti struktúrájának, valamint az ipari tevékenység hatékonyságának javításához is. Erre nézve a jól szervezett kiegészítő tevékenységek teljes bizonyosságot adnak már ma is.

Az exportorientáció célja s terhe az élelmiszer-gazdaságban

A mezőgazdaság fejlesztésének lehetősége alapvetően változik. Egyrészt a kereslet stagnáló vagy csak mérsékelten növekvő, másrészt a mezőgazdasági vállalatok felhalmozási képessége is szűkül. A termelés alacsonyabb növekedési üteme mellett alakulhat tehát ki a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek kínálatának és keresletének egyensúlya. A mezőgazdasági termékek kínálatának növekményét — a prekoncepció szerint — döntően külföldön, elsősorban a nyugati piacokon kívánatos elhelyezni, miközben az élelmiszer-gazdaság importjának az 1980-as évtizedben változatlanul kell maradnia, de még jobb, ha mérséklődik is. Az élelmiszer-gazdaság külpiacon orientált termelésnövelése lehetővé teszi a devizabevételi többlet megszerzését, ami a feldolgozó ipar kiviteli képességének és versenyképességének javítását megalapozó, technológiai megújításra alkalmas eszközök behozatalához nélkülözhetetlenül szükséges.

Az élelmiszer-gazdasággal szemben nem az egyszerű aktív külkereskedelmi egyenleg, hanem annak rendszeres és nagymértékű növelése a követelmény. Ennek fontos tényezője az élelmiszer-gazdaság nyugati országokból származó behozatalának visszaszorítása is. Hogy ez utóbbi milyen következményekkel járhat, arra még visszatérünk. Különben az ipar és az élelmiszer-termelés kapcsolatában itt vázolt alapállás helyeselhető. Megjegyzést azért tennék hozzá. Egyrészt a mezőgazdaság csak abban az arányban vehet részt a népgazdaság fejlődésének a megújításában, történetesen a népgazdaság növekedésbe való átvitelében is, ahogy konkrét adottságai folytán a népgazdaság termelőerőiből, termeléséből és jövedelméből is részesedik. A népgazdaság növekedését nem lehet úgy javítani, hogy mezőgazdasági termékek és élelmiszerek pótolják az ipar elmaradását a versenyképes termelésben és kivitelben. Az sem hozhat eredményt, ha az iparfejlesztés érdekében túlzott elvonás sújtja az élelmiszer-termelést, hiszen ez végül akadályozza az agrár-ipari szféra adottságainak gazdaságos hasznosítását. Másrészt a mezőgazdaság és az élelmiszeripar növekedéséhez is elengedhetetlen feltétel, hogy ezen ágazatok vállalatai és kistermelői ipari eszközökkel, infrastrukturális szolgáltatásokkal — keresletük határain belül — igényeik szerint gazdálkodhassanak, nem utolsósorban azért, hogy a termelés elvárt növekedésével kellő jövedelemhez juthassanak. S az ipari növekedés alapján bontakozhat ki, ha nem is máról holnapra, a nem mezőgazdasági dolgozók vásárlóképességének növekedése, amely az élelmiszerek belföldi keresletének egyik fő, ha nem a legfőbb tényezője.

A mezőgazdaság és az élelmiszeripar exportorientált fejlesztése tehát objektív okok folytán szükséges, és az egész népgazdaság, valamint az élelmiszer-gazdaság számára egyaránt elfogadhatónak ígérkező út a 2000-ig terjedő időszakban. A fel-

dolgozó ipar versenyképességének kifejlesztéséhez azonban az élelmiszer-termelésnek is vállalnia kell az erőforrások átcsoportosításával járó terheket, egyrészt az erőforrásokhoz való hozzájárulás és az erőforrásokból való részesedés egyenlegének, másrészt konvertibilis áruforgalma egyenlegének növelésével. Ennek ellensúlyozásaként — a távlati koncepciók szerint — a feldolgozó ipar hatékony és piac által igényelt fejlesztése mellett az 1990-es évtizedben ismét nagyobb figyelmet kaphatna az élelmiszer-gazdaság. Akkor kerülhet sor a továbbfejlesztés szempontjából döntő jelentőségű technikai megújítások, eszközigenyesebb fejlesztések megvalósítására s egyidejűleg a parasztság munka- és életfeltételeinek lényeges javítására is.

Máris megmutatkozik, hogy az exportorientált fejlődés talaján a termelészövetkezetek és az állami gazdaságok számára a növekedés rendkívül nehézkes. Az 1980-as évtized első két évében hirtelen visszaesett az élelmiszer-gazdaság tőkés importja, s megnőtt a mezőgazdaság költségvetési kapcsolatainak pozitív egyenlege. A vállalati jövedelmek megnövekedett terhelését a vállalatvezetők túlzott mértékűnek tartják. Szerintük az ipari növekedés nehézségei máris a mezőgazdasági vállalatok jelentős részének túlterhelését okoznák. Nehéz ebben a kérdésben igazságot tenni. Az azonban tény, hogy a terhelés többféle formában is érvényesített növelése váltotta ki a mezőgazdasági vállalatok újratermelési feszültségeit, bővítette az eszközök megújítására és felhalmozására képtelen vállalatok körét, s végül is megállította az egy főre jutó bruttó vállalati jövedelem reálértékének a növekedését.

Az exportorientált fejlődés alapvető feltétele: a hatékonyságjavulás

Kétségtelen tehát, hogy az élelmiszer-termelés és a feldolgozó ipar kapcsolatának fentiekben megfogalmazott fejlődési igénye és gyakorlati megvalósításának megkezdése már napjainkra megnehezítette a mezőgazdasági vállalatok növekedését.

A mezőgazdasági és az élelmiszeripari koncepcióban körvonalazott exportorientált fejlődés útja és módja e nehézség ellenére követhető lesz, s erről nem is szabad lemondani. Úgy látszik azonban, hogy a koncepcióban — miként a mezőgazdaság irányítása és az agrárközvélemény széles körében — az élelmiszer-gazdaság fejlődését nehezebb feltételek közt ugyan, de alapjában azonos módon és környezeti feltételek közt vélik megvalósítani, mint ahogy az korábban is történt. E mögött az a feltevés húzódik meg, hogy az élelmiszer-gazdaság fejlődése továbbra is végbemehet a hatékonyság romlása mellett is, ha ez az elkövetkezőkben kevésbé lesz erőteljes, mint 1960—1980 között. De kielégíthető-e továbbra is az extenzív növekedés, vagy elodázhatatlan szükség van intenzív fejlődésre? Megítélésem szerint az utóbbi híján, vagyis a hatékonyság javításba való átfordítása nélkül nem lehet számítani kellő előrehaladásra, a távlati koncepció egyik fő céljának, a mezőgazdaság jövedelemtermelő képessége javításának megvalósítására. Ezért halaszthatatlan az élelmiszer-gazdaság külső körülményeinek és szervezetének fejlesztése, s olyan feltételek megteremtése, amelyek lehetővé teszik, hogy a vállalatoknak, valamint a dolgozóknak a hatékonyság javításában való anyagi érdekeltsége széleskörűen érvényesüljön.

Valószínűbb a kínálati piac kialakulása, mint a keresleti fennmaradása

A mezőgazdasági és élelmiszeripari koncepció szerint az élelmiszerek iránti kereslet az 1980-as évtized elejére stagnálóvá vált, s előreláthatólag az is marad a következő években is. E megállapítás érvényes a nyugati külpiaci keresletre is, s ez máris

együtt járt az árak lemorzsolódásával. Egyrészt valóban elmondható tehát, hogy a termelés oldaláról nézve bőven juthat külföldi, benne nyugati piaci értékesítésre mezőgazdasági termék, csak lehessen is vevőket találni a felkínálható árukra. A kínálati piac tünetei máris felismerhetők, és sajnálatos módon éppen az értékesítés szervezésének hiányosságaiban mutatkoznak meg. Ha az élelmiszer-gazdaság fejlődési lehetőségei túlságosan megszorítottá nem válnak, akkor a mezőgazdaság évi 2 százalékos termelésnövekedése mellett az élelmiszerek kínálati piacának mint a biztonságos s választékban gazdag élelmezés szükséges és elégséges feltételének mind teljesebbé kell válnia. Ebben a helyzetben a kiviteli lehetőségek kihasználása a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek körében is megköveteli a stabil piaci keresletű és egyben versenyképes főtermékeket. Ebből a szempontból figyelemre érdemes lehet a már nemegyszer ajánlott természetes körülmények között nevelt baromfik, valamint a vegyszer nélküli gyümölcs- és zöldségtermékek kivitelének perspektívája is. Közismert az is, hogy az élelmiszeripar a nyugati piacok sajátos igényeinek kielégítésére egyáltalán nincs felkészülve. Az élelmiszeripari vállalatok ez irányú készségeinek kifejlesztése, versenyképességének megteremtése — csakúgy, mint a feldolgozó ipar területén — az erőforrások összpontosítását és nyugati piacokról származó termelőeszközök beszerzését, alkalmazását is megkívánja. Csak így alakulhat ki az élelmiszer-gazdaság exportorientáltóságát valóban kiaknázó termelési szerkezet.

A kínálati piac a mezőgazdasági termelőket a keresleti igényekhez való alkalmazkodásra készíti még a tekintetben is, hogy alacsonyabb áron, nagyobb tömegben adják el termékeiket. Ezt a közvetítő kereskedelem — az eddigi tapasztalatok szerint csak időleges és részleges — kínálati piaci helyzeteket sem vállalta át. Végző soron a nagyobb termék értékesítési vesztesége a termelőket tetemesen megkárosította. Ebben kétségtelenül megmutatkoznak a kereskedelem szervezeti hiányosságai is. Az értékesítésben leginkább érdekeltek maguk a termelők. Feltehető tehát, hogy a kereskedelemben való termelői részvétel bevezetése, szélesítése az eladói piac feltételei közt nagyobb eredménnyel, hatékonyabban működhet, a termelők és a fogyasztók kölcsönös megalégedésére.

Az agrár-ipari szféra ágazati kapcsolódásaiban a költségcsökkentésre kell törekedni

Az agrár-ipari szféra termelésében az ágazati kapcsolatoknak a végtermék keresletéhez igazodó alakítása igazában nem valósult meg. E kapcsolatok kedvezőtlen hatása a gazdálkodás hatékonyságára abban a mértékben erősödött, ahogy az ipari előállítású termelőeszközök mezőgazdaságban való alkalmazása szélesedett. A mezőgazdasági termelés hatékonysága a gazdálkodás gyengesége miatt rosszbodott, döntően azért, mert olyan nagy értékű ipari eredetű eszközöket alkalmaztak, amelyeknek ára nem térülhetett meg a felhasználásukkal létrehozott termelési értékben. Az önköltséget követő árak és árkiegészítő támogatások azonban — némelykor csak bizonyos késéssel ugyan, de végül is mindig — megadták a lehetőséget az ipari eredetű termelőeszközök növekvő felhasználására. Ha a költségnövekedés az árakban vagy a támogatásban elismerésre került, akkor a felvásárlási árak közvetítették a költségnövekedést, vagy — legalábbis java részében — átvitték az élelmiszeriparba, ami tetézte az ott bevezetett technikai eszközök költséget növelő hatását. A termelőeszközök, a mezőgazdasági termékek és az élelmiszeripari cikkek autark ár- és árkiegészítési rendszere elfogadhatóvá teszi ipari termelőeszközök olyan előállítását, amely nem számol a felhasználási terület költségviselési lehetőségeivel. A vele járó többletkiadást a mezőgazdasági és élelmiszeripari vállala-

latoknak támogatásként megtérítették. A minden költséget megtérítő autark árrendszer közömbösséget vált ki a felhasznált termelőeszközök értéke iránt, és érzéketlenséget ezek felhasználásának költségeivel szemben. Az autark árrendszer nyilvánvalóan nem alkalmas a hatékonyság javítására.

Mint a népgazdaság egészében, az agrár-ipari szférában is olyan árak felelhetnek meg, amelyek a piaci értékítélet alapján adnak lehetőséget a költségek megtérüléséhez. Ez akkor is érvényes lehet a mezőgazdaságra, ha a termelés választékával a hazai kereslet teljes körű kielégítése indokolt. A mezőgazdaságban az ún. szabad világgiazi árak egyszerű követése nem lehetséges. De azoktól elvonatkoztatni sem lehet, még olyan termékek esetében sem, amelyek csak a hazai piacra kerülnek. Az iparban és a mezőgazdaságban alkalmazott áraknak egyaránt a piac költség-elismerését kell tükrözniük, azzal az eltéréssel, hogy a mezőgazdasági árakban az ágazati sajátosságok, mindenekelőtt a természeti adottságok hatását is el kell ismerni.

Azért időztem az árkérdésnél ily hosszadalmasan, mert a hatékonyság agrár-ipari szférában való érvényre jutásának elengedhetetlen feltétele, hogy legyenek olyan árak, amelyek alkalmasak a ráfordításokra vonatkozó valós piaci értékítélet, a társadalmi elismerés közvetítésére az ágazatok közti és az ágazatok belső árukapcsolataiban is. Mértéket szabó ár nélkül a piac, áruforgalom (piac) híján az árhatás, illetve árorientáció egyaránt elképzelhetetlen. Mindkettő hiánya annyira beépült gazdálkodásunk rendszerébe, hogy nem is lehet belátni, mikor lehet velük véglegesen leszámolni. Az élelmiszeripari vállalatok igényes exportpiacok megnyeréséhez azért nem fogalmaztak meg sem maguk, sem nyersanyagot és termelőeszközöket termelő partnereik számára keresleti követelményeket, mert erre sem érdekeltségük, sem gazdasági kényszerük nem készítette őket. Helyzetük sem lehetővé, sem megokolta nem tette a piaci érdekek felfogását és továbbítását. Az élelmiszeripari vállalatok bevételétől és eredményétől egyáltalán nem függött, hogy a nyersanyagért és termelési eszközeikért mennyit téríthetnek. Az ipari eredetű termelőeszközöknek pedig soha sem volt olyan kínálata, hogy áraikra való tekintettel választási lehetőséget engedtek volna meg akár a mezőgazdasági, akár az élelmiszeripari vállalatok számára.

Nem kétséges, hogy az árak és árkiegészítések autark voltát az ismételt árrendezések kikezdték, s valószínű az is, hogy a mezőgazdasági árszínvonal közelebb is került a piac által is elismerthez. Hogy termékenként miként állhat ez a kérdés, ma még nincs eléggé feltárva, további tanulmányozásra szorul. Valószínű azonban, hogy az egyes termékek árának formálódásában a piaci viszonyok, az értékesítési lehetőségek nagyobb figyelmet kaptak. Ezeknek az árváltozásoknak az indoklásában megannyiszor megjelent a hatékonyabb gazdálkodásra való hivatkozás. Ezt azonban sohasem támasztotta alá többé-kevésbé elfogadható indoklás. A tapasztalatok pedig azt mutatják, hogy az árváltozások annyira megnövelték a költségeket, hogy a kibocsátás elég jelentős növelése ellenére is megrágták a termelés. Először, az áremelésekben mindig nagyobb az ipari termelési eszközök árának növelése, mint a mezőgazdaságiaké. Az árrendezésekkel az ipari eszközök magas értéke és a velük megtermelhető érték közötti, korábban már leküzdött aránytalanságok állítottak ismételen vissza. Másodsor, a termelőeszközök általános áremelését a termelőeszközök változatlan eladói piaca kísérte. Ez nem adott, s ma sem ad lehetőséget a kellő technikai-technológiai megújulásra, átszerveződésre.

A mezőgazdaság hatékonysága a mi viszonyaink között leginkább az ipari eszközök alkalmazásától függ. A szűkös eszközkinálat a mezőgazdasági és élelmiszeripari vállalatok számára szinte áttörhetetlen korlátot képez.

A hatékonyság javulása mint a vállalati jövedelmek növelésének feltétele

A termelés növekedésének jövedelmi feltételei a vállalati és a kistermelői körben is a hatékonyság megvalósulása szerint jönnek létre. Ha a hatékonyság a mai szinten marad, a vállalati reáljövedelem a termelés mennyiségének arányában nőhet. Az anyagi természetű ráfordítások fajlagos költségeinek már kismértékű csökkenése is felerősíti a jövedelemnek a termelés növeléséhez viszonyított növekedését. Érthetően alapvető kérdés lesz, hogy a hatékonyság javításában való vállalati és dolgozói személyes érdekelttség érvényre jusson.

Ami a hatékonyság javításában való vállalati érdekelttséget illeti, annak további feltétele, hogy a külső környezeti viszonyok (köztük a termelőeszközök piaca) kínáljanak lehetőséget a technika és technológia fejlesztése révén az önköltség csökkentéséhez. Továbbá a vállalatoknak legyen meg a lehetőségük a dolgozók költségcsökkentésben való személyes érdekelttségének kibontakoztatására. A mostani önköltségi szinteket figyelembe véve, a csökkentés nem tekinthető irreális követelménynek. Megalapozottságát az is fokozza, hogy a termelőerők mostani alkalmazásában is jócskán vannak kihasználatlan tartalékok. Elengedhetetlen azonban, hogy a költségcsökkentésből fakadó jövedelemnövekedést ne a költségvetés csapolja le. A vállalatnak legyen lehetősége ebből fejlesztési feltételeit javítani és a dolgozók költségcsökkentésben való részvételét ösztönözni.

A mezőgazdasági vállalatok — az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek — belső szervezeti felépítésének olyan fejlesztésére van szükség, amelyből természet-szerűen meghatározódik a dolgozók önköltségcsökkentésben való érdekelttsége. Hogy erre többféle lehetőség is van, azt ma már több vállalat kezdeményezése tanúsítja. S az is elkerülhetetlen lesz, hogy a vállalatok léte, érdekelttsége, növekedése, tehát jó vagy rossz sorsa gazdálkodásuk hatékonysága szerint alakuljon. A vállalatok növekedésük hatékonysági követelményeit nyilvánvalóan nem tudják egyformán teljesíteni. Differenciáltságuk felerősödik, tekintélyes részüknek a pusztta fennmaradása is bizonytalaná válhat, vállalati önállóságuk feladása vagy szervezetük gyökeres átalakítása is felmerülhet. Ezt az integrált kistermelés kiterjesztése és a kiegészítő tevékenység szélesebb körű vállalása sem oldhatja meg teljesen.

★

Ma már bizonyosra vehető, hogy további évtizednyi időre lesz szükség, amíg a népgazdaság ismét gyorsabb növekedésbe lendülhet. Ennek alapvető feltétele és meghatározó tényezője az ipar és a mezőgazdaság kölcsönös kapcsolatában rejlő lehetőségek egymás számára való szüntelen gyümölcsöztetése. A mezőgazdaság nem vállalhatja át az ipar szerepét sem a versenyképes nyugati export növelésében, sem a népgazdaság növekedésbe lendítésében, de jól segítheti az ipart ezen feladatainak teljesítésében. Az ipar ebben való sikere elemi érdeke a mezőgazdaságnak és az ott dolgozóknak. Az ipar újbóli fellendülése ugyanis elengedhetetlen feltétele a mezőgazdasági termékek iránti kereslet érdemleges növelésének s ezáltal a mezőgazdasági népesség életkörülményei megszilárdításának és továbbfejlesztésének.

A nagyvállalatok és a szocializmus (Gondolatok Szalai Erzsébet könyvének olvasása közben)

Hegedüs András

I.

A marxista közgazdaságtudomány vulgarizálásának — Kautskytól kezdődően mindmáig — egyik legjellemzőbb sajátossága az a feltételezés, hogy a nagyvállalat a gazdasági élet minden területén előnyben van a közép- és kisvállalattal szemben, s hogy a szocialista tulajdonviszonyok minőségileg itt a legmagasabb rendűek.

Ez utóbbit sikeresen kérdőjelezte meg az 1960-as évek reformmozgalma, amikor „kivívta” az állami és a szövetkezeti tulajdonnak egyenrangú szocialista tulajdonformákként való kezelését. Ezzel azonban a nagyvállalati teljesítmények és lehetőségek misztifikációja még korántsem szűnt meg, sőt a tömegtájékoztatási eszközök ezeket a hiedelmeket nap mint nap megerősítik.

A nagyvállalatok tényleges teljesítményeivel és a bennük kialakult hatalmi viszonyokkal foglalkozó reális elemzések a szakirodalomban igen ritkán olvashatók. Ezért érdemel Szalai Erzsébet könyve* különös figyelmet. A magyar szakirodalomban talán először veti fel azt, hogy nemcsak egyedi nagyvállalati érdek létezik, hanem nagyvállalati közös érdek is, mégpedig „... az adott uralmi helyzetük stabilizálása, illetve az uralom további kiterjesztése, ennek keretében az általános gazdasági környezet — intézményi rendszer, gazdaságpolitika, szabályozórendszer — a célnak megfelelő befolyásolása, meghatározása” (26. l.).

A szerző bevallja, hogy ezt a jól érzékelhető közös érdeket könyvében empirikus tényekkel még nem tudta igazolni. A közös érdek létének következményeit azonban így is hitelt érdemlően mutatja be.

Legfeljebb a jövőre vonatkozó megállapítása tűnik illuzórikusnak, szerinte ugyanis: „A nagyvállalatok között... megindul egy polarizációs tendencia, a közös érdek halványul és a megizmosodóknak már nem egyértelműen az egyedi elbírálási rendszer fenntartásához és szélesedéséhez fűződhet érdekük — az általános, sőt a szigorodó szabályozórendszer keretei között is meg tudják őrizni stabilitásukat, a nehezebbé váló általános feltételek között is fejlődőképeseek lehetnek” (270. l.). Egyelőre azonban meg kell maradnunk a tények szintjén.

Szalai Erzsébet könyve — szakmaian csengő címe ellenére — igen sokoldalúan mutatja be gazdasági életünk egyik legnagyobb problémáját: egy következetes gazdasági reform elképzelhetetlen az ipar nagyvállalati szerkezetének változatlanul hagyása mellett. Ebből a szempontból jogos kritikát gyakorol az 1968-as reform fölött, mely ezt a struktúrát változatlanul hagyta. A nagyvállalatok vezető menedzserei, mivel e reformellenes funkciójukat 1968—1972 között sikeresen töltötték be, mintegy jutalmul kapták a „kiemelést” és ezzel együtt az előző éveknél nagyobb mérvű támogatást, biztonságot és munkásaik számára az 1973. évi bérrendezést. A redisztribúciónak ez a radikális átalakítása nem növelte meg a nagyvállalatok dinamizmusát, viszont jelentősen lecsökkentette az 1972 után diszkriminált ágazatok fejlesztési ütemét.

A magyar gazdasági válság időbeli eltolódásának egyik általánosan elismert

* Szalai Erzsébet: Kiemelt vállalat—beruházási érdek. Akadémiai Kiadó, 1981.

tényezője, hogy a KB 1972. novemberi reformellenes határozatának elkerülhetetlennek tűnő következményeit a gazdasági élet felvilágosult vezetői és szakemberei idejekorán jelezték: akkor, amikor a károk még nem váltak jövőtehetetlenül súlyossá.

A politikai válasz erre a tulajdonképpen szakértői jellegű — tehát nem nyíltan kritikai vagy ellenzéki — figyelmeztetésre nem volt elutasító, bár elmaradt az óhatatlanul szükségesnek tűnő önkritika a reformellenes kurzus bevezetéséért, és a tanulságok levonása is hosszú ideig váratott magára. Így alakult ki az évekre nyúló, eleinte nagyon bátoratlan, de később felgyorsuló visszatérés a reformpolitikához.

Ez a folyamat a leglátványosabb változásokat a kisárutermelés és a kisvállalkozás tekintetében hozta. A szemlélet gyökeres megváltozását példázza egy Márkus Máriával közösen írt („A kisvállalkozó és a szocializmus” című) tanulmányunk története, amelynek írását 1972-ben fejeztük be. Közlését 1973-ban vezető közgazdasági folyóirataink szerkesztőségei egyértelműen visszautasították. Öt évvel később, 1978-ban a tanulmány — kisebb-nagyobb huzavona után ugyan, de — megjelent a Közgazdasági Szemlében. Ma viszont a hetvenes évek elején mégoly eretneknek tűnő gondolatok is a felismert célszerűség jegyében jelennek meg a külföldi rendeletekben és utasításokban. Mindenki, aki nem áll a „minél rosszabb, annál jobb” elv alapján, illetve aki nem kötődik makacs dogmatizmussal a „hadikommunista” elképzelésekhez, csak örülhet ennek a fejleménynek.

A társadalomkutatóknak azonban az öröm mellett természetesen a mai helyzetet is kritikusan kell szemlélniük. Ezeket a változásokat semmiképpen sem tekinthetik a reformok betetőzésének, csupán igen-igen szerény kezdetnek, ami nem háritotta el az érlelődő s egyre inkább fenyegető gazdasági és politikai krízist, csak időben eltolta azt. Bár természetesen ez sem csekély érdem. Különösen akkor nem, ha arra gondolunk, hogy az 1972. novemberi reformellenes politika töretlen folytatása esetén a gazdasági válság már rég bekövetkezett volna.

II.

Gazdasági életünk egyik legsúlyosabb krónikus betegsége, hogy benne szinte változatlan mozdulatlanságban (esetleg „kvázi-dinamizmusban”) leledzenek egy kis ország méreteihez képest joggal vállalatbirodalomnak nevezhető nagyvállalatok, amelyeknek a menedzserei változatlanul szövögetik és dédelgetik nagyratörő terveiket, tovább tartják „szemináriumait” a hozzájuk látogató gazdasági és politikai vezetőknek, mintha még ma is 1972-t írnánk. Kisebb lépésekre sor került ugyan; megszűntek a kampányszerű összevonások, sőt egyes közép- és kisvállalatok ki is váltak a mammutbirodalmakból, sőt egyesek meg is szűntek, de megmaradt a nagyvállalatok belső struktúrája és a nagyvállalati menedzsment pozíciója lényegében változatlan maradt.

Ez a helyzet szükségessé teszi, hogy a nagyvállalati vezetés társadalmi-történeti szerepét kritikai vizsgálódás tárgyává tegyük, amelyhez igen jó kiinduló alapot nyújt Szalai Erzsébet könyve.

Minden tapasztalat igazolja Szalai egyik alapvető tételét, miszerint az 1960-as években az — előzőleg is létező, de partikuláris érdekekben még nem intézményesült és különböző önérdeket sértő politikai hatásoknak is igen nagy mértékben kitért — nagyvállalatok kulcspozíciókra tettek, és azóta igen jelentős mértékben befolyásolják a gazdaságpolitikai folyamatokat.

A nagyvállalatok vezetői éppen gazdasági kulcspozíciójuk folytán (a technostruktúrához való kötöttségük ellenére is) személyileg igen jelentős befolyást gyakorolhatnak a gazdaságpolitikára, nem utolsósorban azért, mert jelentős, ellenőrzés nélküli személyi hatalommal és pénzüsszgekkel rendelkeznek. Ez kihat a közgazdaságtudományra is, amellyel szemben mecénás szerepében tetszelgő megrendelő-k-

ként lépnek föl. (Nem véletlen, hogy míg szervezéstudományunkban se szeri, se száma a nagyvállalati menedzsment ideológiáját tükröző áltudományos apologetikáknak, addig fehér holló számba megy az olyan kritikai megközelítés, mint Szalai Erzsébet munkája.) Nem kétséges, hogy befolyásukat a nagyvállalatok vezetői mindenekelőtt arra fordítják, hogy

— jelentős redisztribúció valósuljon meg a kis- és középvállalatok rovására, a nagyvállalatok javára,

— a nagyvállalatok javára olyan protekcionizmus alakuljon ki, amelyben ők különböző preferenciákat élvezve (például a beruházásoknál és a munkaerőpiacon) erőteljes állami védelemben részesülhetnek,

— a jelzett redisztribúció és a kiterjedt méretű protekcionizmus fennmaradjon ott is, ahol a piaci viszonyok restaurációja racionális szempontok alapján mulhatatlanul szükséges lenne.

Így a nagyvállalati vezetők többsége — függetlenül egyéni beállítottságától — *strukturális* okokból reformellenes. Kivételt képeznek azok, akik az árupiacon nagy biztonsággal mozognak, és inkább vágnak gazdasági függetlenedésre, mint a technostruktúra nyújtotta biztonságra. Az ilyen vezetők azonban, Szalai Erzsébet könyvének tanúsága szerint is, ritkaságszámba mennek.

A nagyvállalatok vezetői azonban nemcsak reformellenesek, hanem partikuláris érdekeik következtében jelenleg az aktuális gazdaságpolitikai célok elérésének kerékkötői is. Mi sem jellemzőbb erre, mint az — olvassuk Szalai Erzsébet könyvében —, hogy bár az utolsó öt éves tervben már kiemelt szerepet játszott a tőkés exportképesség növelése, a nagyvállalatok eredményességét a nettó bevételre eső nyereség százalékában mérték. A két mutató között azonban inkább negatív, mintsem pozitív korreláció állt fenn. A rossz jövedelmezőség kialakulásában egyes esetekben éppen a tőkés export növelése játszik szerepet, mert annak jövedelmezősége elmarad a tervezettől. A nagyvállalati vezetés tehát, ha az állami érdeket követte, látszólag saját érdekei ellen cselekedett. Az érdek azonban a jelen esetben sokkal szerteágazóbb szövevény, mint a nettó bevételre eső nyereségszázalék növeléséhez fűződő, mesterségesen teremtett érdekeltségi viszony. S mindemellett az állam — minden tapasztalat szerint — éppen ezekkel a mammutvállalatokkal szemben eddig igen elnézőnek bizonyult, amelyek ezért még azt is megtehették, hogy a gazdaságpolitikai célokat követték, saját partikuláris érdekeik rovására.

III.

Bár az 1960-as évek eleje óta töltenek be domináns szerepet, a nagyvállalatok már ezt megelőzően is hatottak a gazdaságpolitikára, főleg a megyei (fővárosi) pártbizottságok közvetítésével.

Az első jól érzékelhető fellépésük az 1953. évi kormányprogramot követően bontakozott ki, és támadásuk iránya a gazdaságpolitikai okokból végrehajtott beruházás-átcsoportosítás ellen irányult. Senki sem kérdőjelezte azonban meg a működési elveket — a tervutasításos rendszert, az önköltségi alapon képzett termelői árakat stb.

A hatvanas évek közepén kibontakozott reformtörekvések azonban alapján fenyegették egzisztenciájukat, ami kiváltotta védekezési aktivitásuk megnövekedését, és saját érdekeik jobb artikulációjára készítette őket.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a továbbiakban már nem használják ki a megyei pártbizottságok (illetve a Központi Bizottság és ezek apparátusa) nyújtotta „csatornákat”, de fokozatosan egyre látványosabb és egyértelműbb a közvetlen fellépésük, s különösen aktívvá válnak a hetvenes évek elejének reformellenes áramlatában, amikor ők kezdik diktálni a gazdasági-erkölcsi normákat, és ezt a szerepet, jóllehet a reformellenes kurzus megbukott, változatlanul tovább játsszák.

Hazánk gazdaságtörténetének igen fontos mozzanata (s a gazdaságtörténészek fiatalabb nemzedékének figyelmét remélhetően ez nem kerüli el), hogy 1972 végéig

az ipari nagyvállalatok vezetői érdekeinek érvényesülését a mezőgazdaság sérelmére igen eredményesen akadályozta az 1960-as évek elejének tömeges kollektivizálását sikeresen irányító gazdasági vezetők arra irányuló együttműködése, hogy a szövetkezetek és az állami gazdaságok számára megfelelő föltételeket teremtsenek a korszerű termelés kialakításához, és hogy a szavak és a tények között ne legyen az a szakadék, ami az ötvenes éveket jellemezte. Ha ennek a szónak nem lenne pejoratív értelme, nyugodtan beszélhetnénk egy mezőgazdasági lobby kialakulásáról, amelynek igen nagy mértékben köszönhető az, hogy élelmiszer-ellátásunk ma kiegyenlített. A reformellenes kampánynak ez a „csapat” is „áldozatává” lett; tagjait részben szétszórták különböző hivatalokba, részben pedig nyugdíjba küldték őket. A győzelem így lett teljessé: a gyűlölt reform diszkriminálódott, hosszú évekig még csak nem is említették a hivatalos megnyilatkozásokban, és védtelenné vált az élelmiszer-gazdaság is (még ez az igazán szakszerű kifejezés is szalonképtelenné vált). Hozzá kell tennem: e győzelem pirruszinak bizonyult.

Ide tartozik még egy kiterő. A katasztrofális lengyelországi gazdasági helyzetért különféle hivatalos nyilatkozatok 1981-ben előszeretettel tették meg bűnbaknak Giereket és közvetlen munkatársaikat. Messze áll tőlem, hogy védőügyvédjükké akarjak szegődni, de ez a társadalmi jelenségek felszínén mozgó „személyi antikultusz” nem nyújt érdemleges magyarázatot az események okaira, nem ad választ arra a kérdésre, hogy milyen dinamikus csoport vagy csoportok érdekeit fejezte ki a giereki politika.

Nem lehet kétséges, hogy ezek közül az egyik legjelentősebb a lengyel ipari nagyvállalatok vezetőié volt, akik nagyratörő terveikkel, realisnak látszó fejlesztési koncepcióikkal ösztönözték a „második Lengyelország” létrehozásának grandiózus légvárpolitikáját. Nem véletlen, hogy a munkások dühe is nem utolsósorban ellenük irányult.

A nagyvállalati vezetők nagyratörő terveinek megvalósításához vezető, sikerrel kecsegtető útnak tűnt tőkés hitelek felvétele a technika és a technológia korszerűsítésére. A gondolat első pillantásra logikusnak látszott; a viszonylag olcsó lengyel munkaerő korszerű technológia alkalmazása mellett nemcsak a hitelek visszafizetését garantálja, hanem e stratégia a népgazdaság egészének műszaki fejlettségi szintjét is ugrásszerűen emeli. Szédítő távlatok, amelyekkel nem is volt olyan nehéz „megszédíteni” a másfajta „szíréhangok” iránt talán már edzetté vált gazdaságpolitikusokat és politikusokat, akik tényleges változtatások nélkül akartak kimagasló eredményeket elérni.

A nagyvállalati vezetőket Magyarországon is kollektív felelősség terheli az ország nagymérvű eladósodásáért, olyan helyzet kialakulásáért, amelyben az igen lassan növekvő nemzeti jövedelemnek egyre tetemesebb részét kell a tőkésországoktól kapott hitelek törlesztésére és kamataira fizetnünk anélkül, hogy ezek felvételéből számottevő eredmény származott volna.

1972 óta bekövetkezett eladósodásunkat a nagyvállalati vezetők nagyratörő, mindenáron növekedést elérni akaró tervei nélkül aligha lehet megmagyarázni. Enélkül érthetetlen az, hogy 1973-tól kezdődően a vezető nyugati országokból évről évre sokkal több árut hoztunk be, mint amennyit oda kivinni tudtunk. (Még 1980-ban is, amikor ezek a tendenciák többé-kevésbé már ismertek lettek, az Egyesült Államok vonatkozásában több mint 4 milliárd, az NSZK-éban csaknem 8 milliárd forint volt a behozatali többletünk.)

Ilyen külkereskedelmi politika tartósan csak azért vált lehetővé, mert a nagyvállalati vezetők biztos sikerekről ábrándoztak, fedezet nélküli váltókat adtak, tudva, hogy azokat sohasem nyújtják be, tekintve, hogy a „szervezett felelőtlenség” rendszerében nem lehet személy szerint azonosítani a váltók kibocsátóit.

IV.

A nagyipari vezetők reformellenességének hatékonyságát igen nagy mértékben megnövelték az ágazati minisztériumok. Megszüntetésük gondolata természetesen már 1968 előtt, a reform előkészítésének időszakában is felmerült, de ez akkor átsorolódott egy második szakaszban megoldandó feladattá, nyilvánvalóan azért, hogy ily módon a Központi Bizottságban a reformmal szembeni ellenállás csökkenthető legyen. A második lépcsőre azonban már nem került sor, ehelyett kibontakozott a reform elleni általános támadás.

Most, másfél évtizeddel később, megvalósult ez az elgondolás, a kétségek azonban maradtak, és ezeket igen pregnáns módon fogalmazza meg Szalai Erzsébet: „...ha nem lesz funkcióváltás, ha a minisztérium nem válik iparpolitikai minisztériummá, hanem megmarad az iparért felelős orgánumnak, elkerülhetetlenül a mammutbirodalmak látszateredményeinek a fenntartásában lesz érdekelt, s akkor az ipari minisztérium a nagyvállalati érdekeket hatékonyabban fogja képviselni, mint elődei.”*

Az ágazati minisztériumok összevonása — a jogos aggályok ellenére is — kétségkívül igen jelentősen érintette a vállalati mammutbirodalmak pozícióit; a protekcionizmus hosszú évek alatt kialakult lobby-rendszere, amelynek segítségével gyakran a gazdasági érdekekre való tekintet nélkül gyorsan oldódtak meg az ár- és hitelproblémák, most feltehetően összekuszálódott.

Az ágazati minisztériumok összevonása mindenképpen öröndetes, de ha ezt nem követi az iparirányítási funkciók Szalai Erzsébet által felvetett újraértelmezése — amire eddig a minisztérium vezetőinek hivatalos nyilatkozatai alapján kevés jel mutat —, a lobbyk újrendezik soraikat, és az Ipari Minisztérium rövid idő leforgása alatt a vállalati mammutbirodalmak érdekvédelmi szervezetévé válhat. Mégpedig a népgazdasági érdekek szemszögéből esetleg rosszabb formában, mint a régi ágazati minisztériumok, mert azok, ágazati elkülönültségük következtében, többé-kevésbé mozgásterétül szolgáltak a vállalati mammutbirodalmak közötti érdekellentéteknek és konfliktusoknak, amelyek így vagy úgy, de kereszteztek a közös fellépést, különösen olyan időszakokban, amikor nem látták veszélyeztetve alapvető érdekeiket.

Itt kell kitérnem arra, hogy véleményem szerint a kelet-európai nagyvállalatok esetében az előzőekben jellemzett együttműködésre sem a monopólium, sem az oligopólium kifejezés a klasszikus értelmében nem használható. Mindkét fogalom feltételezi a versenyt, mégpedig nemcsak a nemzeti, hanem a nemzetközi piacon is, illetve — a multinacionális vállalatok közötti megegyezés révén — a piac korlátozását.

A kelet-európai, közelebbről a magyarországi nagyvállalatok esetében semmi ilyenről sincs szó, megegyezésük nem a piaci stratégiára irányul, hanem egy hiánygazdaság keretei közötti kölcsönös segélynyújtásra és egymás támogatására a nagyvállalati dominancia kiharcolásában és fenntartásában.

Az „adminisztratív” piac kifejezés helyett egyébként helyesebbnek vélném a Galbraith által bevezetett *technostruktúra* fogalom használatát, és így a nagyvállalati vezetők technostruktúrában elfoglalt pozícióiról kellene beszélnünk, illetve ezt kellene elemeznünk.

Az árupiaci és a technostruktúrabeli pozíció között feltehetően inkább negatív, mint pozitív korreláció áll fenn. A gazdaságirányításban ugyanis egyfajta groteszk egalitarianizmusra való törekvés érvényesül:

— A kiugró árupiaci eredmény — hacsak ennek nem a technostruktúra által nyújtott kiemelkedő pozíció a magyarázata — már eleve gyanús látszatot kelt, és mint autonómiára törekvés, különféle motívumú ellenszenvet szül.

* A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok. Kézirat. 1982.

— A gyenge árupiaci helyzetre viszont megannyi magyarázat található, amivel indokolható a gyámkodás és a segítségnyújtás, vagyis azoknak a „köldökszínórok-nak” az elevenen tartása, amelyek a nagyvállalati vezetőket a technostruktúrához kötik.

Ez a központi irányítószervekben uralkodó magatartás élesen szemben áll a hivatalosan oly sokszor deklarált gazdaságossági követelménnyel, ami végső soron csak azzal magyarázható, hogy a vezetés jobban fél a gazdasági autonómiák kialakulásától, mint amennyire kívánja a gazdaság dinamikus fejlődését.

V.

Az elmúlt évek gazdaságpolitikai célkitűzéseiből a felületes szemlélőnek úgy tűnhetett, hogy éppen ez utóbbi vonatkozásban, a termelői ár képzésének új rendszere következtében, lényegbevágó áttörés történik.

Az 1968 utáni évek bebizonyították, hogy a nagyvállalatok esetében a mai gazdasági struktúrában nem lehet áttérni a közvetlen piaci árrendszerre. A termelési költséggel arányos nyereség képzésére épülő árrendszer viszont, amely egyébként sem bünteti a műszaki elmaradottságot és a szervezatlenséget, különösen a nagyvállalatok esetében mondott csődöt. Hiszen a vállalati vezetők kivételes pozíciója lehetővé tette, hogy — az ágazati minisztérium aktív támogatásával — a társadalom kedvező árral ismerje el a népgazdaság számára kedvezőtlen termelőtevékenységet is.

Ennek az ellentmondásos helyzetnek a felismeréséből megszületett a csodaszer: világpiacon — „kompetitív” — árakat kell diktálni, de

— ezeket ugyanaz a bürokratikus intézmény, az Árhivatal alakítja ki, amelyik folyamatosan csődöt mondott a költségarányos árak megállapításakor,

— tovább folytatódik az alku — hiszen mérlegelni való bőven akad (nincsenek egyértelmű világpiacon áruk, vannak viszont hazai adottságok) —, és a nagyvállalati vezetők pozíciója alig változott. Láthatóan az új Ipari Minisztérium sem tudta felszámolni az ágazati — iparigazgatósági — minisztériumi funkciókat, és nehezen képzelhető el, hogy jelenlegi állományával rövid időn belül alkalmassá váljon állami iparpolitika kidolgozására és végrehajtására.

A két rossz után tehát egy harmadik rossz következett. Ha pedig így áll a helyzet, akkor nem történt más, mint hogy egy bürokratikus intézmény — az Árhivatal — hatalma megnőtt. Mégpedig egy olyan intézményé, amelyet — ellentétben a Pénzügyminisztériummal, a Tervhivatallal és a Külkereskedelmi Minisztériummal — semmiféle felelősség sem terhel az ország gazdasági helyzetének alakulásáért. Hatalmával azonban a várható közegellenállás miatt aligha tud élni.

VI.

A nagyvállalati vezetők hatalmának növekedését a technostruktúrán belül elősegíti az a felülről irányított közfelfogás is, ami azonosítja a nagyvállalatok vezetőinek érdekét a nagyüzemi munkásságéval. Különösen plasztikusan jutott ez kifejezésre az 1970-es évek elején kialakult reformellenes kampányban. Ezt azonban egyaránt cáfolják a legegyszerűbb szociológiai vizsgálatok és a legelemibb tapasztalatok is.

A nagyüzemekben lényegében két nagy munkáscsoportot különböztethetünk meg:

— Az elsőt régóta — esetleg dinasztialisan — ott dolgozó munkások alkotják, akiknek többsége különféle privilégiumban részesül, ami bizonyos mértékig kompenzálja a viszonylag alacsony nagyüzemi kereseteket. Ezek a munkások rendszerint nagymértékben azonosulnak a gyárral, a nagyüzemmel, amely iránti hűségük és a privilégiumaik megőrzésére való törekvésük egyaránt jelentős motívuma a munkahelyhez való kötődésüknek és egyben sajátos konzervativizmusuknak is.

— A másik csoportba azok a fiatal, dinamikus munkások tartoznak, akik — a munkásszolidaritás kialakult keretei között — elsősorban bérüket kívánják maximalizálni. Ha elvárásaik nem elégnének ki, otthagyják a nagyüzemet, s olyan szövetkezetekbe (vagy a magánszektorba) lépnek át, amelyek gyakran a nagyvállalatoknak végzett bér munkából élnek, mégis magasabb bért tudnak fizetni dolgozóiknak, mert nem köti őket olyan szigorú bérszabályozás.

„Menedzseri gögtől” elvakult gondolkodásra mutat az az elképzelés, hogy meg lehet fizetni azokat a „jókat”, akik el akarnak menni, és el lehet küldeni a „rosszakat”. A jókat a jelenlegi bérszabályozás keretei között nem lehet megfizetni, mert ezt a privilegizált csoport éppen úgy megakadályozza, mint ahogy a nagyvállalati vezetők ellenszegülnek a hatékonysági elvek érvényesülésének, ha ez utóbbi érdekeiket veszélyezteti. Ezt a megkövült helyzetet csak a nagyvállalatokon belüli igen jelentős strukturális reformmal lehetne megváltoztatni.

Mindebből természetesen nem következik az, hogy egy radikális reformnak feltétlenül nagyvállalat-ellenesnek kellene lennie, az azonban igen, hogy a reform nem kerülheti meg a nagyvállalati problematikát.

Az 1968. évi reform tapasztalataiból is azt a következtetést kell levonni, hogy annak alapvető hibája nem annyira a nagyvállalatok méretének a változatlanul hagyása volt, mint az, hogy nem történt meg a nagyvállalati érdekek és mozgási lehetőségek összehangolása a reform céljaival. A magyarországi nagyvállalatok pozíciója alapvető változásokra szorul, de létük olyan adottság, amivel a jövőben is mindenképpen számolni kell.

VII.

A teljességre való törekvés nélkül megkísérlem megfogalmazni — a könyv olvasása közben kialakult — azon elgondolásaimat, amelyekkel, úgy gondolom, az elkövetkezendő reformnak foglalkoznia kell.

1. Az 1968-as reform tapasztalatait figyelembe véve olyan feltételeket kellene teremteni, amelyek lehetőséget adnak arra, hogy a nagyvállalatok vezetői munkásaik számára legalább annyi béremelési lehetőséget tudjanak teremteni, mint a közép- és kisvállalatok. Ez részben azt jelenti, hogy számukra is lehetőséget kell nyújtani kisebb-nagyobb méretű vállalkozásokra, ahol tényleges piaci árak alakulhatnak ki bürokratikus árelőírások helyett, és az egyes szektorokban feltétlenül fennmaradó költségarányos árak esetében — szigorú minőségi előírásokat kikötte — lehetővé kell tenni az átlagos vállalati nyereségráta érvényesítését. Ez nélkülözhetetlen előfeltétele annak, hogy a nagyvállalatok vezetése tényleges felelősséget viseljen a termelés dinamikus fejlesztéséért. Mindezzel nem akarom azt állítani, hogy a nagyvállalatok esetében nem lehet helye a világpiacon árra orientált bürokratikus ármeghatározásoknak. Ezt azonban szigorú társadalmi kontroll alá kellene vonni, enélkül (az előzőekben említettek értelmében) egy, a gazdasági életért tényleges felelősséget nem viselő bürokrácia hatalma terebélyesedik el a nagyvállalatok fölött.

2. Haladéktalanul meg kellene oldani a nagyvállalati vezetők lobbyktól független társadalmi kontrollját. Ehhez olyan felügyelő bizottságokat kellene létrehozni, amelyekben a nagyvállalati munkásság választott képviselői mellett független ipari (gazdasági) szakértők vennének részt. Segítségükkel feltétlenül meg lehetne akadályozni, hogy a nagyvállalati vezetők a maguk hatalmát a népgazdaság és a saját munkásaik érdekeinek rovására (gazdaságtalan vállalati beolvasztások, eleve kilátástalan fejlesztési koncepciók stb. révén) kiterjeszthessék, s hogy szakszerű külső kontroll nélkül nagyratörő perspektivikus terveik szolgáltatába állítsák a központi döntési mechanizmusok legfontosabb résztvevőit.

3. Szilárd meggyőződésem, hogy a kelet-európai típusú társadalmakban a nagyvállalatok esetében a vezetés személyi összetételének kialakítása perspektivikusan

is állami feladat. Legfontosabb funkciót betöltő tagjainak leváltásáról, felmentéséről és helyükbe újak kinevezéséről csak az illetékes állami hatóságok dönthetnek. Minden más megoldás funkciózavarokkal jár. Az előző pontban említett választott és független szakértőkkel kiegészített felügyelő bizottság feladata e tekintetben csak az lehet, hogy a dolgozók érdekeiből kiindulva a vállalati vezetés működését megítélje, beleértve a személyi változások kezdeményezését — de magát a döntést nem.

4. Radikálisan meg kellene szüntetni a közvélemény manipulált tájékoztatását a nagyvállalatok tevékenységéről. A társadalom, amely akarva-akaratlanul, de fizet a nagyvállalatok vezetőinek gigantomániájáért (tisztelet azoknak a vezetőknek, akik nem estek ebbe a kísértésbe), jogot formálhat arra, hogy tisztességes tájékoztatásban részesüljön, és ne csak a nagyvállalati vezetők magyarázatait olvashassa a sajtóban, hallhassa a rádióból és a tévéből.

5. Engedélyezni kellene, hogy saját tapasztalataik elemzése alapján a nagyvállalatok rugalmas munkaszervezési és bérézési rendszereket alakítsanak ki. Ha jelenleg a környezet eltűri azt, hogy mezőgazdasági szövetkezetek nemcsak szolgáltatást, hanem saját termelési eszközökkel bérmunkát is végezzenek (mégpedig sokszor igen jövedelmezőt), miért ne kaphatnák meg ezt a lehetőséget a vállalatok belül alakított társulások, amelyek bürokratikus kötöttségektől mentesen a belső dinamizmus igen fontos forrásává válhatnának? (Az utóbbi időkben történtek is ilyen kezdeményezések, de ezeknek ez ideig hiányzik a jogszabályok által történő megfelelő intézményesítése, és a hazai szervezélmélet sem fordít rájuk kellő figyelmet.)

Míndez azt jelentené, hogy a reformba a nagyvállalatok is bevonódnának, és vége szakadna a mindmáig érvényesülő gigantomániás törekvéseknek. A nagyvállalatok vezetőinek saját portájukon kellene rendet teremteniük, és a problémákat nem oldhatnák meg újabb és újabb vállalatok bekebelezésével.

Számolni lehet azzal is, hogy a mesterségesen összetákolts nagyvállalatokról — természetes folyamat és nem felülről kezdeményezett adminisztratív intézkedés következtében — életképes közép- és kisvállalkozások válnak majd le. S azok a közép- és kisvállalatok, amelyek ma ésszerűtlen módon törekszenek arra, hogy nagyvállalati státuszba kerüljenek, feladnák ezt a törekvésüket, és erejüket arra összpontosítanák, hogy saját kereteik között működjenek hatékonyabban és gazdaságosabban.

Mindennek eredményeképpen — hosszú folyamat során — a magyar népgazdaságban az üzemnagyság tekintetében is ésszerűbb struktúra alakulna ki, ami megkönnyítené a népgazdaság rugalmasabb alkalmazkodását a mind nehezebbé váló külső körülményekhez és az egyre bonyolultabb belső feltételekhez.

A nagyvállalati vezetés terjeszkedési vágyának, gigantomániájának az érvényre jutásában igen nagy szerepe volt az ortodox marxista tételeknek és az általuk befolyásolt közgazdasági irodalomnak. Ezzel a megkövült gondolkodással száll szembe Szalai Erzsébet könyve és tanulmánya, mégpedig, úgy tűnik, egyfajta fordított „donquijotteriával”. Nem szélmalmok ellen harcol. Keményebb a fa, amibe a fejszét vágta, még annál is, mint ahogyan ezt könyvében láttatja.

Mindenképpen elismerés illeti nemcsak a szerzőt, hanem azokat is, akik a könyv publikálását elősegítették. S mi, olvasók súlyos hibát követnénk el, ha hozzájárulnánk a könyv „élve eltemetéséhez”.

Írásomból sok olyan gondolatot kicenzúráztam, ami távolabbi szocialista fejlődésünk perspektívájában — saját értékelkötelezettségem szerint — kívánatos fejlemény lenne. Kötöttem magam ahhoz a reális gondolkodásmóddhoz, amely Szalai Erzsébet könyvét és tanulmányát jellemzi.

Az állami szektor gazdaságpolitikai szerepe Franciaországban

A tőkés termelési viszonyok fejlődése már a 19. század második felétől kezdve a klaszszikus tőkés magántulajdon mellett új típusú tulajdon, a tőkés állami tulajdon megjelenését eredményezte. Századunkban szinte valamennyi fejlett tőkésországban széles körben elterjedt az állami tulajdon, s ennek alapján beszélhetünk állami szektorról. E szektor létrejöttének egyik legfontosabb útja az államosítás. A kapitalizmus legújabbkori történetében az államosítások nagy hulláma a második világháborút követő időszakban lezárult. A fejlett tőkésországokban az utóbbi 20 évben az állami szektor részaránya a nemzetgazdaságban meglehetősen stabil. E korszakban, különösen az 1960-as évtized gazdasági eufóriájában a gyakorlat is megerősítette azt a nézetet, hogy az állami szektor határai véglegesnek tekinthetők. Közzolgáltatási szerepét teljesíti, a magántőkés tevékenység háttérbe szorításával további növelése értelmetlen.

Megerősödni látszott az a vélemény is, hogy az állami szektor kialakulása lökés-szerű, és nem csupán különleges gazdasági, de *politikai körülmények is befolyásolják e szféra növekedését*. Ezt támasztja alá az a tény, hogy 1974 óta bizonyos módosulás történt az állami szektorral szembeni gazdaságpolitikában, maga az állami szektor viszont nem bővült. Így senkit sem ért váratlanul, hogy Franciaországban a hatalomra került szocialista—kommunista kormány államosítási terve az állami szektor újabb bővítését célozta. E cikk a monopol-tőkés állam tevékenységét elemzi a tulajdon-szerkezet fejlődésének szempontjából, bemutatva az állam és e szektor kapcsolatát. Jóllehet a „mintaország” Franciaország, a vizsgált folyamat nem csupán ebben az

országban érvényesült — így e cikk remélhetően hozzájárul a mai fejlett kapitalizmus valóságának pontosabb megismeréséhez.

Az állami szektor körvonalazása

A 20. században az állami szektor növekedésének két csomópontja különböztethető meg. Az első időszak a népfrontkormány tevékenysége (1936—1939), amikor az államosítás ideológiai töltése világosan megmutatkozott a védelem és a közszolgáltatás terén.¹ A második világháború utáni baloldali koalíciós kormány szintén jelentős államosítást hajtott végre az ellátó ágazatokban.² Az ideológiai indíték ebben az esetben még inkább kézzelfogható: a baloldal a termelés biztonságának szempontjából fontos ágazatok állami ellenőrzés alá vonásával a gazdasági demokrácia és a tervezés alapját kívánta létrehozni.

A baloldali politikai vezetésnek az állami szektor kialakításában jól megkülönböztethető hármias célkitűzése volt:

a) A francia kapitalizmus fejlődési fokának megfelelően érvényesült a kialakítandó állami vállalatok *termék-előállító funkciója*, amely nem csupán a tőke igényeinek felelt

¹ Ekkor államosították a hadiüzemek egy részét, megalakult az 51 százalékos állami részesedésű államvasutak (SNCF), és két jelentős intézmény jött létre: az állami megrendeléseket bonyolító pénzügyi intézet (CNME) és a gabonahivatal (ONIC).

² Az érintett területek: szénbányászat, villamosenergia- és gáztermelés, valamint szolgáltatás. De kiterjedt az államosítás a feldolgozó iparra, a bankszférára és a közlekedésre is.

meg, de a nemzetgazdaság egészséges működését is előmozdította.

b) A létrejött állami vállalatok többségükben a termelés és a tőke *magas fokú koncentrációját képviselték*. A koncentráció meggyorsítása a tőkés fejlődés megkészségére adott válasz volt, egyszersmind *a tervezés kiinduló szervezeti keretét képezte*.

c) A létrehozott *állami intézmények az állami beavatkozás, a gazdasági szabályozás közvetítő láncszemei* lettek. Hasonló intézmények létesítése az ötvenes években is napirenden volt. Ekkor alapították az állami szektor legfontosabb középírányító szervét, a Gazdasági és Társadalmi Fejlesztési Alapot (FDES).

Az állami szektor tehát hosszú történeti fejlődés eredményeképpen alakult ki. Egy-egy az állam gazdaságpolitikájának elősegítőiként nagyrészt a francia tőkés politikai rendszer súlyos megrázkódtatásainak időszakában jöttek létre. E tendenciába illeszkedik a hatvanas évek története is.

Ami a jelenlegi, hosszú történeti fejlődés során kialakult ágazati megosztást illeti, az állami vállalatok működési területe tulajdonképpen a mezőgazdaság és a kis-kereskedelem kivételével *átfogja az egész nemzetgazdaságot*. Az állami vállalatok részaránya egy-egy ágazat termelésében azonban igen nehezen számítható ki.³

³ A francia statisztikai számbavétel az állami szektor egészéről ad csak pontos adatokat. A vállalati gazdálkodás eredményeiről primer statisztika csak az ún. nagy állami vállalatok esetében készül. A nemzeti mérlegbeszámoló (Comptes de la Nation) a nem pénzügyi tőke társaságokon belül összevontan adja meg a nagy állami vállalatok gazdálkodási helyzetét. Ezek a következők: szénbányák (CDF), villamosművek (EDF), a gázipari vállalat (GDF), az államvasutak (SNCF), a párizsi városi közlekedési vállalat (RATP), Air France, Air Inter és a posta (RTT). Részletesebb adatok és információk nyerhetők a különböző bizottságoknak a kormányzat számára összeállított jelentéseiből; ezek azonban eredeti formában hozzáférhetetlenek. Segédeszközként használható és — számomra is — hozzáférhető az állami vállalatok helyzetéről szóló EK-kiadvány.

A francia állami szektor nemzetgazdasági súlyáról közölt adatok vonatkozási alapjának eltérő volta nem csupán az alkalmazott

A következőkben áttekintést adunk a vállalatok főbb működési területéről. Az első helyen áll a bankszféra, ahol 3 állami bank, 3 speciális feladatot ellátó pénzügyintézet és két orientáló hitelintézet tevékenykedik. Az államosított bankok a speciális betétek (takarékbetét és lakásakció-betét) 73, a látra szóló betétek 69 százalékát és a rövid időre szóló vállalati megtakarítások felét összpontosítják. A speciális feladatot ellátó intézmények között a külkereskedelmi bank (BFCE) a különböző viszonylatú és rendeltetésű exporthitelek folyósításából átlagosan 20—22 százalékkal, az orientáló hitelintézetek közül a mezőgazdasági takarékpénztár (CNCA) az ágazat finanszírozásában átlagosan 20 százalékkal részesedik.⁴ Az állami biztosítótársaságok az összforgalom 30—35 százalékát bonnyolították le 1979-ben.⁵

Az állami vállalatok túlsúlya jellemzi az energiatermelő és -ellátó ágazatot. Monopolhelyzetben vannak a szénbányászatban, a villamosenergia- és gáziparban, a kőolajtermelésben (de az üzemanyag-elosztásban nem). E szférában az állami vállalatok foglalkoztatják a munkások 94 százalékát.

A közlekedésben és hírközlésben szintén jelentős állami vállalatok alakultak ki. Az ágazatcsoportok bérmunkásainak 60 százalékát állami vállalat alkalmazza. A közlekedés óriásvállalata az államvasutak, részesedése az ágazat hozzáadott értékében 30 százalékot tett ki 1979-ben. (Foglalkoztatottjainak száma 256 000, csaknem kétszerese a Renault létszámának).

A feldolgozó iparban az állami vállalatok súlya a gép-, a vegy- és az élelmiszeriparban a legnagyobb. Részesedésük az előbb említett ágazatokhoz képest jóval alacsonyabb, koncentrációjuk kisebb. (A gépipar forgalmának 20,7 százalékát adják, másutt részesedésük 10 százalék alatt marad.) A tevékenység és a vállalati struktúra szempontjából egyaránt kompetitív

számbavételi nomenklatúra különbözőségét mutatja, hanem az állami vállalatok területenként különböző jelentőségét is.

⁴ L'entreprise publique dans la Communauté Économique Européenne. Annales du CEEP. Brüsszel, 1981.

⁵ Ua. 80. l.

terület állami szektora azonban meglehetősen stabil, állami támogatásban alig részesül. E vállalatok gazdálkodásának színvonalát fémjelzi a Renault művek, a francia gazdaság legnagyobb exportőre, mely üzleti forgalma alapján a világ hatodik legnagyobb autóiipari csoportja. Abszolút nagyságát tekintve kisebb, világpiaci jelentősége viszont nem elhanyagolható a repülőgépgyártás kiemelkedő vállalatának, a SNECMA-nak, amely a tőkés világ negyedik legnagyobb repülőgépmotor-gyártó vállalata és a francia hadiipar legnagyobb exportálója (Mirage 2000, Super Mirage, Airbus). A vegyipar legjelentősebb állami vállalata (EMC) a legnagyobb francia, egyben nyugat-európai kálisó- és szulfát-termelő.

A termelő- és szolgáltató vállalatok mellett az állami szektor számos intézményt foglal magában, amelyeknek — részben a pénzügyektől függetlenül — önálló koordináló, ellenőrző és intervenciós szerepük van. Ezek az intézmények közbülső helyet foglalnak el az állami szervek és a vállalatok között, tulajdonképpen az állami szervek meghosszabbítását jelentik, irányítási feladatok ellátására hozták őket létre. Némelyikük a piaci szabályozást segíti, és — például az agrárszervezetben — nemzeti feladatkör ellátásán túl részét képezik az EK agrárpolitikai célkitűzéseit megvalósító „európai” rendszernek is (ONIC, FORMA). Más intézmények az állami megrendeléseket továbbítják (CNME), az állami vállalatok fejlesztési terveinek megvalósítását finanszírozzák, illetve ellenőrzik (FDES), továbbá a francia külkereskedelem orientálását és biztosítását végzik (COFACE).

A francia állami szektor kiterjedése a nyugat-európai országokéval összehasonlítva — az általánosnak mondható nézetel ellentétben — nem kiugróan nagy. Összességében a hozzáadott értékből való részesedése elmarad az olasz állami szektoré mögött, és nem haladja meg jelentősen a megfelelő nyugatnémet mutatót.⁶

⁶ A francia részesedés 13, a nyugatnémet 10,4, az olasz pedig 24,7 százalék. (Ez utóbbi a bruttó termelésből való részesedésre vonatkozik.)

Másrészt a francia állami szektor specifikus vonása, hogy gyakorlatilag nincs olyan tevékenység, ahol ne működne állami vállalat; továbbá kiugróan magas fokú a bankszféra államosítása. Ez utóbbi az eddigiekkel együtt azt jelenti, hogy *a francia állam rendkívül gazdag intézményrendszerrel rendelkezik gazdaságpolitikájának megvalósításához. Ez az intézményrendszer kellően strukturált, tevékenysége sokrétű.*

Az állami vállalatok típusai

Az állami szektorra vonatkozó célkitűzések, általános elvárások és az államgazdaság elméletével foglalkozó kutatások *elvi-módszertani problémába ütköznek*, amikor világszinten megmutatkozik a szektor *preferenciáltsága*. Az eddigiekből is kitűnik, hogy egy-egy részterület különböző szerepet tölt be az újratermelésben, egy-egy egység létrehozása más-más céllal történt, rendeltetésük is különböző. Az állami szektor egységeinek *jogi státusza mutatja mégis a legnagyobb eltérést*. A jogi helyzet alapvetően három tényezővel függ össze: *az állami tőkerészesedéssel, a vállalat megalakulásának (átstruktúrázásának) körülményeivel és az egység újratermelésben betöltött szerepével.*

A legkönnyebben megragadható ismerv az állami *tőkerészesedés aránya*, tehát a tulajdonmegoszlás szerinti csoportosítás tűnik a legegyszerűbbnek. Eszerint a francia állami vállalatok három csoportja különböztethető meg:

1. *Vegyes társaságok* (sociétés d'économie mixte), amelyek tőkéje állami és magántőkés hozzájárulással keletkezett. Az állami részesedés általában kisebbségi, amire a vállalat létrejöttének — részvénytársasági — formája ad lehetőséget.

2. *Nemzeti vállalatok* (entreprises nationales): államosított vagy az állam által alapított termelő és szolgáltató egységek. E vállalatoknál⁷ az állam a tőke nagyobb há-

⁷ Minimálisan 50 százalék felett (ekkor nevezheti ki az állam az igazgató tanács többségét), bár érdemi beavatkozásra akkor van lehetősége, ha $\frac{2}{3}$ -os tőkerészesedést szerzett meg. (A társasági alapszabály értelmében ugyanis ennyire van szükség ahhoz, hogy a vállalat működési elvét módosítani lehessen.)

nyadával rendelkezik, s a vállalatok nagyságuk vagy tevékenységük jellege folytán létfontosságúak a nemzetgazdaság egészséges működése szempontjából. (Erre utal a „nemzeti” jelző, ugyanis az „államosított” megjelölés önmagában nem sokat mond: a Renault és az SNCF állami tőkerészese-dése igen eltérő, viszont szerepük alapján jelentőségük — eltérő tevékenységük elle-nére — hasonló vagy azonos.)

3. Hogy jobban érzékeltessük a különbséget, a harmadik típust *közüvállalatnak* nevez-zük. Az elég általánosan használt francia kifejezés (entreprise publique, ami ál-lami vállalatnak és közüvállalatnak egyaránt fordítható) csak ebben az esetben fejezi ki a vállalati tevékenységnek a tőke-részese-déssel összefüggésben álló valódi célját és jellegét. Általában területileg elha-tárolt közösséghez (város, járás, község) tartozik, s ezen a szinten felmerült felada-tok ellátására hozták létre.⁸

Bizonyos különbségekre a bemutatott csoportosítással már felhívtuk a figyelmet. Egyrészt különböző tőkerészese-dés is azonos csoportba foglal egyes vállalatokat, és fordítva: azonos tőkerészese-dés mellett egyéb tényezők különbségei (jogilag és gaz-daságilag egyaránt) eltérő helyzetben nyil-vánulnak meg. Az állami vállalatok (ent-reprises publiques) között magánjog szerint működő vegyes vállalat (Air France) is ta-lálható, de államosított részvénytársaság is (mint például a Banque de France). Jogi helyzetük különbsége bizonyos mértékben tehát a *vállalat létrejöttével* is összefügg.

A francia állam más tőkésállamokhoz hasonlóan válságos időkben a nagytőke segítségére sietett. Kényszerhelyzetből vál-lalt részese-dést az államvasutak alaptőké-jéből, hasonló alapon nyújtott és nyújt

költségvetési támogatást a kohászatnak, a hajóépítő iparnak és egyéb ágazatoknak. Támogatással, illetve a meglévő állami vállalatok összevonásával segítette a nem-zeti tőkét a külföldi versennyel szemben — különösen a gaulle-ista korszakban. De jelenleg is megkülönböztetett figyelmet szentel a kormány a legnagyobb exportő-röknek. Hogy az említett beavatkozási mó-dok mikor öltenek kisajátítási (részvélla-lási) formát, azt nagyon sokféle — politikai, nemzetközi — tényező együttesen hatá-rozza meg. Az említett esetek közül a ko-hászat *állandó* támogatást igényel, ami ellátó szerepe jellegéből következik, még-sem állami direktívákkal irányítják (ellen-tétben Olaszországgal). Egyéb okok mellet azért nem, mert a második világháború után sem volt ilyen lépésre égetően szük-ség, a Római Szerződés életbelépeése után pedig a lehetőség hiányzott.

Az újratermelés szabályozása a háború után a tőkésállam állandósult tevéken-ségévé vált. Az ennek megfelelően létre-hozott intézmények, mint említettük, „hi-vatali” funkcióval rendelkeznek. Többsé-gük tevékenységére a közjog rendelkezései mérvadók, de az utóbbi 20 évben alakul-tak közül az említett külkereskedelmi biz-tosítótársaság magánjogi alapon kötődik az államhoz. Állami monopóliumként („hivatali” státuszban) működött a SEITA (dohány, gyufa), 1980-tól azonban vállalat-ként, nagyobb önállósággal gazdálkodnak; a növekvő nemzetközi versennyel szemben lazították a jogi státuszt. Viszonylag konkrét feladattal alakult meg az FDES és a Területfejlesztési Társaságok (SDR), de állami intézményként jogi helyzetük eltérő. Ezek a gazdaságirányítási feladatot ellátó intézmények néha „kimaradnak” az állami szektor egységeinek számbavételéből, ezért említettük meg, hogy ezek az intézmények nem tartoznak az államapparátushoz.

A hatvanas években meggyorsult vállalati koncentrációs-fúziós folyamat nagy-mértékben érintette az állami szektort: az állam számos különböző tőkerészese-désű, működési formájú és jogi helyzetű vállalatot vont össze. Bármilyen volt is azon-ban az összevonás célja, módosult az álla-mi tőkerészese-dés aránya. A jogi státusz-

⁸ Az e csoportba tartozó vállalatok egy ré-sze valóban közszolgáltatást teljesít (nem szű-kebben értelmezett állami feladatot): például a posta, a Nemzeti Nyomda, helyi nyomdák, helyi közlekedési vállalatok. Ezeket többségi állami, illetve helyi közösségi tőkerészese-dés jellemzi. A Compagnie Nationale du Rhône (villamos energia, hajózás) társaság részvé-nyesei Párizs városa és a Rhône menti me-gyék, községek. A helyi kezelésű szolgáltató egységek (rádió, részben a közlekedés, szo-cióális otthonok stb.) tulajdonosai a helyi kö-zösségek.

ban beállott változások nemcsak e tényezőkkel függtek össze, illetve az említett módosulások nem érintették ezeket.

A jogi helyzet mögött tehát bonyolult, az előző isméréssel ki nem fejezhető szervezeti és tulajdonviszonyok húzódnak meg. Ezért még egy alapos munkában⁹ sem sikerül megragadni a szektor lényegi viszonyait, ha azokat elsősorban jogi oldalról közelítik meg. E problémát kerüli meg tulajdonképpen Barre is, amikor azt írja, hogy „... az állami szektor a politika és a gazdaság határán helyezkedik el, egyszerre alapszik közjogon és magánjogon.¹⁰ Az EK szintén jogi alapon, a szabályozásra vonatkozó rendtartás fontossága miatt szentel figyelmet az állami szektornak. Nem véletlenül, hiszen a közösségi érdekegyeztetés mechanizmusa szempontjából nem elhanyagolható az egyes nemzetgazdaságok ama szférája, ahol a *tőkésállam illetékeségét elvileg alig, gyakorlatilag pedig egyáltalán nem befolyásolhatja a közösségi rendtartás* (kivéve, ha a versenyt gátló nemzeti támogatás összeférhetetlenségéről van szó). Marchal megfogalmazása egyszerű, de az előzőhöz hasonlóan hiányos. Azt fejezi ki, ami az EK szintjén elfogadott: „Minden gazdasági tevékenységet folytató vállalat, amelyben az államnak uralkodó részvétele van, vagy vezetésében döntő szerepet játszik.”¹¹ Ebből viszont kiderül, hogy az állami szektor lényegének egyik alapvető vonása az államhoz fűződő viszony. Ezt a viszonyt nem az állami vállalat jogállása határozza meg. A francia állami szektor egységeinek hivatalos megjelölésében tapasztalható dzsungel még inkább bonyolulttá teszi a helyzetet.

Az állami szektor egységei működhetnek részvénytársasági formában, hivatalként, több jogi személyt magukba foglaló csoportokként. Az e szerint különböző jogi helyzet azonban nem fejezi ki sem az állami tökerészesedés mértékét, sem az ál-

lami irányítás intenzitását, ugyanis nem tükrözi az állami szektor egységeinek differenciált szerepét az újratermelésben: nem ad választ arra a kérdésre, miként és milyen mértékben képes az állam ezeket gazdaságpolitikai célkitűzéseinek eléréséhez felhasználni.

Az állami vállalatok működése, szerepe

A jogi helyzet differenciáltsága az elmondottakon túl azt is jelenti, hogy a gazdaságnak a törvényalkotás, az állami rendeletek érvényességi köre tekintetében a magántőkés szférától különböző szférája az állam számára kitüntetett jelentőségű. A jelentőség a neki tulajdonított funkcióban található, amelynek betöltése az állam oldaláról mindig jogi formában megjelenő szabályozást tételez fel. Ezért, amikor a szektor gazdálkodásának elemzésére parlamenti bizottság alakul, gyakran az is kérdéses, hogy a vállalatok mely körére terjedjen ki a vizsgálat. A jogi szempont fontossága tehát végső soron abban áll, hogy *az állami vállalatok jogállása működési-gazdálkodási rendjük konkrét formáját meghatározó irányítási-igazgatási különbségekben mutatkozik meg.*

Úgy vélem, hogy az állami vállalatok működésének konkrét formája — figyelembe véve a társadalmi újratermelés adott területét — egyrészt az állami irányítás módjától függ. Nem megkerülése ez a problémának, hiszen a mai kapitalizmus már nem érthető meg az állam nélkül. Másrészt a vizsgálat tárgya szempontjából ez nem egyszerűen módszertani eszköz, mivel az államhoz szorosan kötődő szektor egységeinek működését az egészből kell megmagyarázni, nem pedig fordítva.

Az ún. hivataloktól eltekintve is nyilvánvaló, hogy *az állami szektor egy része irányítási feladatot lát el.* Jellegénél fogva a konjunktúra leghatásosabban a *pénzügyi szervezetek segítségével befolyásolható.* A francia gazdaság utóbbi 30 éves fejlődése során pontosan végigkísérhető, hogy elsősorban a növekedés *visszafogásakor* hárult jelentős feladat az államosított pénzügyi

⁹ Chevalhier, F.: Les entreprises publiques en France. La documentation française, 1979.

¹⁰ Barre, R.: Economie politique. I. rész. PUF, Párizs, 1979.

¹¹ Marchal, A.: Le secteur public et l'économie de marche dans la CEE. Revue économique, 1968. szeptember.

intézményekre. A konjunktúraszabályozás tekintetében a beavatkozás időpontja, a döntési késedelem — amely a bankszférában csapódott le — magának a tőkésállamnak a „döntési késedelmet” vagy „előrefutását” jelezte (jelzi). A restriktív intézkedések között a hitelstop csak úgy működhet hatékonyan, ha nemcsak a központi bank állami, hanem a fő betétgyűjtő bankok (és a speciális hitelintézetek) is állami irányítás alatt állnak. Barre intézkedései igen jelentős feladatot róttak az államosított bankrendszerre a pénztömeg szabályozásában (ehhez beruházásokra, létszámátcsoportosításra is szükség volt), a hitelrestriktió pedig a munkanélküliség fenyegető szintje miatt szelektíven kellett érvényre juttatni. Barre differenciált célrendszerének valóra váltását csak olyan sokrétű eszközrendszer segíthette, amilyen az állami, félállami pénzügyi szervezet. Ha hozzátesszük, hogy a gazdaságpolitikai céloktól függően a pénzügyi szervezet a hatvanas években állandó változáson ment keresztül, és jelenleg is mozgásban van (további összevonás és státuszmódosítás történt 1978—1980 között),¹² úgy azt mondhatjuk, hogy *a szervezeti és struktúrávaltozást az újratermelés szabályozási jellegű szükségyszerűsége sarkallja.*

Nem állíthatjuk, hogy az állami szektor a legdöntőbb eszköze (pontosabban közege) a tőkés termelés fokozódó ellentmondásai tompítására irányuló állami szabályozásnak. Csupán arra hívjuk fel — az eddigiéknél jobban — a figyelmet, hogy *a szektortól elvárt funkció az újratermelés*

szabályozásához kapcsolódik, annak mozgása határozza meg a funkció érvényesülésének konkrét módját. Következésképpen az állami szektor nem a politika, hanem a gazdaság szerves része, amelynek súlyponti elemeit történelmileg a politikai erők azon csoportja hozta létre, amely a tőkés gazdaság működési zavarait a legvilágosabban ismerte fel. Hogy objektív folyamat érvényesült, azt alátámasztja az a tény, hogy az állami szektor kereteinek kialakulása után a szektor belső mozgása tovább folyt (ami természetesen hatáskörét is érintette).

A pénzügyi szféra funkciójához hasonló az *ellátó vállalatok* helyzete. A kapitalizmus klasszikus állami tulajdonának tekintik a gazdaság egészséges működéséhez nélkülözhetetlen szolgáltató egységeket és az energiaellátás egyes területeit. A klasszikus megjelölés egyéb vonatkozásait a későbbiek során még érintjük. Itt arra kell rámutatnunk, ami e területeket (tevékenységeket) az újratermelés természetes arányrendszerében jellemzi. Bár Nyugat-Európában nincs számottevő különbség az ellátó tevékenységek államosításának fokát illetően, a gyakran fellelhető magyarázat — tudniillik az államilag biztosított alacsony tarifák (néha így: a magántőke javára) és az ellátás biztonsága — nem elegendő. Az állam ugyanis államosítás nélkül is biztosíthatná az alacsony tarifákat, nem beszélve arról, hogy Franciaországban 1963—1964-től kezdve az állami szolgáltatások (szállítások, energia) díja gyakrabban — 1976-tól gyorsabban — emelkedett, mint a fogyasztási cikkek árszínvona. Elvileg a tőkejövedelmezőség kritériuma alapján magántőkés kezelésben is elvárható e területek egészséges működése, a szolgáltatások biztonsága; a mai állami szabályozás olyan gazdag eszköztárral rendelkezik, hogy az nem ütközne akadályba. (Lásd az Egyesült Államokat.)

Viszont államosítás nélkül nem valószínű, hogy olyan távlati fejlesztések folyának, amelyek elsősorban a jövőbeli egyensúly megteremtését célozzák, tompítva a termelőerők fejlődésének területi, ágazati egyenlőtlenségét.

A termelés (szolgáltatás) ütemének koordinálása legalább olyan lényeges szempont,

¹² A kis- és középvállalatok beruházási hitelintézetét 1980-ban hozták létre a következő egységekből: CNME (ipari és kereskedelmi jellegű állami hivatal) + egy szövetségi magántársaság + egy tőkés részvénytársaság. A másik létrejött csoportosulás összetétele még heterogénebb. Az Élelmiszer-gazdasági Fejlesztési Intézet (IDIA) alapító-kéjéhez speciális állami hitelintézet, félállami bank, állami bank, magánbank, helyi takarékpénztár járult hozzá. (Ennek következtében az államnak nincs közvetlen tőkerészesedése.) Az összevonások kettős célt szolgáltak: segíteni egyrészt a mezőgazdaság új távlati tervének megvalósítását, másrészt a kisüzemek megerősödésével a foglalkoztatás növelését (miután világossá vált, hogy a nagyvállalatok e téren rugalmatlanok).

mint az ellátás biztonsága és — bizonyos területeken — a tarifák „önköltségi” szinten való megállapítása, amit pedig az *ágazatközi kapcsolatokban* csak az állami szabályozás tud megfelelően végrehajtani.

Mivel érintettük az ellátó területek „államiságának” kérdését, világosan kell látnunk, hogy két esetről lehet szó. Ha e tevékenységeket (még) nem állami tulajdonú vállalatok végzik, úgy a magántőkés kapcsolatok (például a hajózás esetében) központi ellenőrzésnek vannak alávetve. Amennyiben államosított tevékenységek alakultak ki, az ellátó ágazatok az állami beavatkozás komplex jellegét biztosítják, hiszen ezáltal válik teljessé a természetes ráfordítás — kibocsátás kapcsolatok társadalmi jellege.

Ehhez hasonlóan a társadalmi termelés egyéb területein tevékenykedő állami vállalatok funkciója is annak a szükségszerűségnek kíván megfelelni, amit a tőkés termelés társadalmi szinten a fejlődéssel párhuzamosan megkövetel. Sőt éppen a kompetitív szféra (gépipar, vegyipar) nagyvállalatai bizonyítják azt a módosulást, amely az 1960-as évektől egyre felismerhetőbb: hagyományos használatiérték-termelő funkciójuk jelentősége csökken, az újrateermelés egyensúlyának biztosításában betöltött *áttételi-szabályozó szerepük erősödik*. A mai kapitalizmus vizsgálata során nem egyszerűen a magántőkés szféra és a tőkésállam kapcsolatának kell figyelmet szentelni, hanem az állami szektornak is, amelynek lényegi viszonyait nem lehet „feloldani” sem az egyik, sem a másik szférában. Az állami szektor (differenciáltsága, egységeinek eltérő jogi helyzete, működési módja az eddigiek alapján) nem azonosítható a magántőkés szférával. A hasonlóság természetesen nem a véletlen műve, még az sem kérdéses, hogy „leképezés” vagy „visszatükröződés” eredménye-e. A francia tőkésállam aktivitását e téren nem lehet kétségbe vonni, így állami szektorának differenciáltsága a tőkés termelési viszonyok ellentmondásait felismerő állam érdekszerkeztúrájának a célrendszerét elősegítő közeg és eszköz egyszerre.

Az állami szektor differenciáltsága tehát a magántőkés gazdaság differenciáltságán

alapul, amelyet ennek megfelelően az állam alakított ki, illetve objektíve kialakítani kényszerült. A termelőerők fejlődése a gazdasági tevékenység egyes ágazatait egyenlőtlenül érinti, regionális vonatkozásban is (ez Franciaország esetén viszonylag élesen jelentkezik), ami jelentős különbséget eredményez a tevékenység gyakorlásának módjában, az egyes ágazatok kínálati viszonyaiban. A kistermelés fellendítésére és technikai fejlesztésére ezért az állam az 1960-as évektől kezdve szövetkezeti formák kialakítását szorgalmazta a mezőgazdaságban. Ezekre építette rá a látzólag semleges termelési és piaci orientációs hivatalokat, amelyek az élelmiszer-gazdasági vertikum kialakulása és az élelmiszer-termelés állami támogatása révén jelentős gazdasági szerepet játszanak.

A hatvanas években felgyorsult ipari koncentrációs-fúziós folyamat az állami szektort sem hagyta változatlanul. (A mai helyzet jellemzésére már hoztunk példákat.) Sőt elmondható, hogy e folyamatban az állami szektor járt elől, aminek következtében a gazdaság legkoncentráltabb szférájává vált; az országos ellátó vállalatok mellett az iparban sem találunk állami kisüzemet. De nemcsak erről van szó. A gaulle-ista rezsim alatt a hatalmi intézményi rendszer egyik döntő módosulása (a IV. köztársasággal szemben) éppen a hatalom koncentrációjában keresendő. *Az állami szektor szerkezete, koncentrációját kísérő diverzifikációja (a magántőkés szféra struktúrája mellett) a politikai felépítmény által meghatározott — ebben van közbülső helyzete.*

Mivel a szektornak áttételi szerepe van, lényeges kérdés az állam és a vállalatok viszonya. Az eddigiek alapján érthető, hogy e kapcsolat nemcsak ágazati eltérést mutat, hanem azon belül vállalatonként is különböző.

Ami a vállalatok vezetését illeti, az első számú vezetőt az állam nevezi ki. Vegyes társaságokban számviteli biztos (illetve a részvénybirtoklás mértékének megfelelő számú igazgató tanácsi tag) képviseli az államot.

A vállalat és az állam kapcsolatának problematikus területe a vállalatokat irá-

nyító szervek egymáshoz való viszonya. Minden vállalat a tevékenysége szerint illetékes irányítószerv felügyelete alá tartozik, de gazdálkodásának eredményét a pénzügyminisztérium is ellenőrzi. Míg a pénzügyminisztérium a pénzügyi eredmény alakulását kíséri figyelemmel, addig a beruházások finanszírozását és e pénzeszközök felhasználását az FDES végzi. Ellenőrzési szerepe van az állami vállalatok gazdálkodását ellenőrző bizottságnak és a számvevőszéknek, amely a jogi előírások, rendeletek betartását vizsgálja. S végül a nemzetgyűlésnek is ellenőrzési joga van, amelyet időszakosan választott bizottságai révén gyakorol. (Ezek a parlamentnek és a kormánynak is be számolnak).

Az állami vállalatok irányításában tehát nagyon sokféle, eltérő kompetenciájú szerv vesz részt, közöttük többnek majdnem azonos a feladata, a vállalati tevékenység egyazon oldalát vizsgálják. Ez természetesen nemcsak átfedést jelent, hanem számos esetben közvetlen beavatkozást, utasításos formák előtérbe kerülését. Annak ellenére van ez így, hogy az irányítószervek egymás közötti kapcsolatát alkotmányos rendelkezések írják elő.

Az irányítószervnek a vállalatokhoz való kapcsolatát viszont semmiféle jogszabály nem konkretizálja (miközben az állami szervek és a magánszféra kapcsolatát az államigazgatási jog szabja meg), csupán a vállalatok beszámolási kötelezettsége tisztázott. Ez annak a következménye, hogy az állami szektort az állam saját „leányvállalatának” tekinti, közvetlen segédeszköznek célkitűzései megvalósítására. Ehhez viszonyítva a tőkésállam következtelen a felelősség terén. Elvben ugyanis az állami vállalatok gazdálkodásának egyenlőségben lévőnek vagy deficitnesnek kell lennie. Kétségtelen, hogy az állami vállalat céljai között nem szerepel a profit (sem az alapító okmányban, sem a gazdaságpolitikai felelősök szótárában), éppen ellenkezőleg: a közszolgáltatás teljesítésének feladata tölti ki a vállalat egész tevékenységét. (A kompetitív szféráról tehát itt nincs szó, viszont az is ugyanolyan szorosan kötődik az államhoz, mint a szolgáltató egységek.)

De a szigorúan törvénybe foglalt tevékenységi vagy szakmai elv (a vállalat csak a létesítéskor megjelölt tevékenységet folytathatja) alól is van kivétel, és ezek egyike éppen azért teszi lehetővé valamilyen melléktevékenység gyakorlását, hogy az a vállalati haszon növelése révén járuljon hozzá a gazdálkodás stabilitásához. Jóllehet az állam a gyakorlatban a „gyámságig” viszi felügyeleti jogát (nemegyszer dobott mentőövet segítségre szoruló vállalatoknak), a „kötött” gazdálkodással szemben elvileg nem kíván felelősséget vállalni a gazdálkodás eredményeiben. (Úgy tesz, mintha a vállalat eredménye független lenne az irányítás módjától.)

Az állami szektor fejlődése a dirigizmustól a liberalizmusig

A gaulle-ista jelszót: „Az államnak a gazdaság mozdonyává kell lennie” (Debré) nem látszik alátámasztani a hatvanas évek gyakorlata. Az állami szektor fejlődése az általunk elmondottakat sem igazolja. A nem mezőgazdasági állami szektor részesedése a foglalkoztatásban az 1963. évi 12,6-ról 1973-ra 10,7 százalékra csökkent. A hozzáadott értékben való részesedése 1959-ben még 13,3 volt, 1963-ban már csak 12,4, 1973-ban pedig 12,3 százalék. Az összes állami vállalat részesedése a beruházásokból az évtized folyamán egyenletesen csökkent az 1959-es 38,8-ról az 1968. évi 28,9 százalékra. Bármelyik mutatót vesszük is figyelembe, a *hatvanas években az állami szektor visszahúzódása tapasztalható, különös élességgel éppen a konjunktúrabefolyásolás szempontjából döntő eszköz — a beruházások — tekintetében.*

Mivel a gaulle-izmus nem ellenséges az állami szektorral szemben, a szektor térvesztése funkciójának módosulásával függ össze. A kereslet növekedése szempontjából az állami vállalatok tevékenysége viszonylag kétségtelenül háttérbe szorult: a hatvanas években azonban ez a funkció döntően az állam és a vállalat megváltozott viszonya miatt módosult. Hely hiányában nem részletezhetjük a vállalati gazdálkodás befolyásolási eszközeit, amelyek

között továbbra is számottevő szerepet tölthettek be a különféle állami támogatók. De a támogatások szerepének nagymértékű viszonylagos visszaesése, az állami megrendelések részarányának emelkedése és az állami vállalatokkal kötött programszerződések alátámasztják, hogy lazult a közvetlen gyámság, ezzel párhuzamosan erősödött a vállalatszerű gazdálkodás. A többszöri tarifaemelés, a restriktív intézkedések idején (1959–1960; 1963–1965) támogatáscsökkentés, az önfinszírozási ráta növelése irányuló erőfeszítés a jövedelmezőség igényének előtérbe kerüléséről tanúskodnak.

Az 1960-as évek gazdasági körülményei között az állami vállalatok a velük szemben támasztott követelményeknek nehezen tudtak megfelelni. Irányítási függésük nem lazult, pénzügyi védelmük csökkent, centralizációjuk növekedett. Ennek következtében *csekélyebb alkalmazkodási képességük miatt a magántőkével szemben lemaradtak*. Helytelen tehát az a beállítás, amely szerint az állami szektor jelentőségének viszonylagos visszaesése a reprivatizálással magyarázható. Franciaországban arról van szó, hogy az állami szektor határa csupán az intézmények vonatkozásában változott, a termelő-szolgáltató szféra kiterjedése nem módosult.

Számottevően változott a szektor fontossága 1974-től. A felfedezési terv (Chirac–Fourcade-terv) keretében nyilvánvaló volt, hogy a foglalkoztatás emelése nem járható út a magántőkés szférában. (Még az SNCF is munkásokat bocsát el, csupán a közületi-intézményi munkahelyteremtés járt bizonyos sikerrel.) A válságra való első reagálás során a munkanélküliség csökkentése révén került előtérbe az állami szektor; az 1975–1976-os célkitűzéseket az antiinflációs Barre-terv sem tette félre, aminek következtében 1979-ben 200 ezer fővel nőtt a szektor foglalkoztatottjainak száma 1973-hoz viszonyítva.

A foglalkoztatás terén a struktúramódosulás a legnagyobb eredmény: 1973 és 1979 között a kitermelő, a feldolgozó ipar és a közlekedés az egyéb állami ágazatoknál (pénzügy, szolgáltatás) nagyobb arányban növelte a foglalkoztatást.

Ennél is lényegesebb módosulás következett be a szektor jelentőségét jelző egyéb mutatókban. A hatvanas években nagymértékben visszaesett a szektor beruházási részesedése — ezzel szemben az 1973-as 22,4 százalékos mélypont után 1979-ben 30,5 százalékra emelkedett.¹³ Nőtt a beruházások koncentrációja, emelkedett a nagy állami vállalatok részesedése: 1973-ban ezek a vállalatok realizálták a szektor beruházásainak 57, 1978-ban pedig már a 63 százalékát.

A kidolgozott fejlesztési programok súlypontja az energiatermelés növelését célozta. Különösen 1977-től nőtt az atomenergia-termelés,¹⁴ amelynek gyors fejlesztése előreláthatólag az 1980-as években még nagyobb ütemben folytatódik. 1990-ben az összes energia 30 százalékát atomerőművekben kívánják előállítani. (1979-ben részesedésük 4,5 százalék volt.) Annak ellenére, hogy a széntermelés lassabban fejlődik, mint az atomenergia, illetve a szénhidrogének termelése, a villamos erőművek szénfelhasználásra való átállítása 1974 óta a francia energiaprogram sikeres területe.

Az energiatermelés fejlesztési koncepciója meglepő és nagy horderejű vállalkozása a gazdaságpolitikának. Az ország a Római Szerződés aláírása után példátlanul intenzív nyitást hajtott végre a világgazdasági kapcsolatokban, viszonylagosan visszafejlesztette hagyományos energiatermelését.¹⁵ Az a gyorsaság és erőfeszítés, amellyel az 1970-es években a belső termelés felfedezését szorgalmazták, pozitívan minősíti az állam zavaroktól és tévelygésektől korántsem mentes gazdaságpolitikáját. A francia gazdaságpolitika központi törekvése az 1970-es évek második felétől a belső erőfor-

¹³ A pontosabb mutatót használva (azaz nem számítva a pénzügyi szféra beruházásait) 1979-ben a nem mezőgazdasági tevékenységek összes beruházásából az állami szektor 33,5 százalékkal részesedett.

¹⁴ 1977 és 1980 között az atomenergia-kapacitás ötszörösére, az atomerőművek által termelt villamos energia több mint húszszorosára emelkedett.

¹⁵ 1974-től Franciaország politikai szempontból is nyitott az arab országok felé, és kapcsolatai révén a nyugati országok átlagánál nagyobb reménnyel várhatja kölcsönös szükségletének biztosítását.

rások jobb kihasználására, az energetika terén a külső kockázat elleni védelemre irányult.¹⁶ A nehezen megragadható *strukturális átalakulás tehát az energiaszektor és a mezőgazdaság gyors fejlesztése révén valósul meg*. A megvalósítás lehetőségét az állami és félállami intézményeket felölelő szervezeti rendszer biztosítja, amelyhez az

növekedésén keresztül nagymértékben elősegítették a kormány anticiklikus célkitűzéseit. A termelőberuházások mennyiségének évi változását a táblázat mutatja.

Az adatok azt jelzik, hogy a konjunktúra szabályozásában az állami szektor nem veszített jelentőségéből. A recesszióból való kilendítést (1963–1965; 1974–1975)

A beruházások alakulása expanzió és recesszió idején
(Évi növekedés százalékban)

Megnevezés	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966
Magánvállalatok	12,1	14,8	9,8	5,6	4,3	—1,2	6,5
Állami vállalatok	2,5	5,4	3,1	7,5	13,0	10,1	8,1
	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978
Magánvállalatok	6,0	4,5	—2,9	—10,3	8,0	—3,3	1,0
Állami vállalatok*	—0,8	6,7	5,0	22,5	3,0	11,1	10,4

* 1972-től a nagy állami vállalatok adatai.

Forrás: 1960—1966: *Annuaire Statistique de la France* 1966, 1968.
1972—1978: *Annales CEEP* 1981, Brüsszel, 84. l.

1960-as évektől kezdve az állam szabályozó, orientációs tevékenysége kapcsolódik.

Az atomenergia-termelés, a villamosenergia- és a gáztermelés fejlesztését szolgáló beruházások a termelőberuházások

¹⁶ Általánosságban a francia gazdaságpolitikát ez időtől kezdve a nagyfokú elbizonytalanodás, makroszinten a munkanélküliség és az infláció dilemmájának feloldhatatlansága jellemzi, ami a gyakorlati megoldásokban kapkodást és egyben tehetetlenséget mutatott. Barre gazdaságpolitikája végül az inflációellenes harc mellett döntött, de például a mezőgazdaság fejlesztése mögött nem kis mértékben az a törekvés húzódik meg, hogy hozzájáruljon a foglalkoztatás emeléséhez. (Lásd az 1977. évi II. orientációs törvényt).

az állami szektor, vagyis az állam számára közvetlenül rendelkezésre álló gazdasági bázis valósítja meg. E szerepet az állam a programszerződések segítségével biztosítja, amelyek a tervezés orientációs szerepének csökkenése mellett (az 1960-as évek végétől) is viszonylag pozitívan funkcionáltak. A szektor jelentősége tehát a Barre-féle liberális korszakban sem csökkent, sőt a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodás következtében nőtt. Ebben az állami beavatkozásnak a magántőkével szembeni fenntartása is megnyilvánult. Ahogy az angol közmondás tartja: „Elvezetheted a lovat a patakhoz, de nem kényszerítheted arra, hogy igyék.”

Vékás István

Az angol és az amerikai monetarista gazdaságpolitika kilátásai

Az angol és az amerikai konzervatívok monetarista gazdaságpolitikája Magyarországra nagyobb hatást gyakorol, mint amekkorát a közgazdászok általában hisznek, ezért rendkívül fontos a gazdaságpolitika megértése és értékelése. Az Egyesült Államok és Anglia gazdaságpolitikájának gazdasági és politikai tartalma nem teljesen tisztázott sem Magyarországon, sem más országokban, különösen abból a szempontból nem, hogy milyen hatást gyakorol a gazdaságpolitika az adott ország gazdaságára. A következőkben megkíséreltem, hogy újabb vizsgálati eredményekre támaszkodva leromboljam a monetarista elméletekkel kapcsolatos illúziókat.

Mátyás Antal a monetarizmust a Közgazdasági Szemle 1982. októberi számában már jellemezte. A tárgyilagos értékelés rendkívül nehéz azok számára, akiket Friedman tudományos tevékenységének és filozófiájának gyakorlati kihatásai közvetlenül érintenek: a junta által elnyomott és gazdasági összeomlással szembenező chileieknek, az OECD-országok 35 millió munkanélkülijének vagy a munkanélküli angol fiataloknak, akik jól tudják, hogy országuk gazdasága a jövőben sem kecsegteti őket semmi jóval. Jellemző, hogy Friedman mossa kezeit, és nem ismeri el saját gyermekeinek a monetarista kormányprogramokat, bár tény, hogy az illető országokat irányító politikusok mindegyike az ő iskolájához tartozik, és közülük sokan tanultak nála Chicagóban.

N. Káldor nemrég megjelent könyve, a „The Scourge of Monetarism” Nyugaton új megvilágításba helyezi a keynesiánusok és a monetaristák vitáját. A szerző azt a taktikát választotta, hogy nem mutat rá a szóban forgó elmélet logikai buktatóira, és nem száll vitába a felsorakoztatott empirikus anyaggal sem, hanem megvizsgálja, milyen rejtett ideológiái, politikai és gazdasági programot takar ez az elmélet, és a monetarista gazdaságpolitikát az Egyesült

Államokban és Angliában is egy betegesen antiszociális politika közgazdaságtani „fügefaleveleként” fogja fel. Káldor könyve segítségével jobban megérthetjük a gazdaság nemzetközi átalakulását és Magyarországon kényes helyzetét a jelenlegi folyamatokban.

Az Egyesült Államok történelmének legkonzervatívabb vezetése hivatali idejének második felében jár. James Tobin úgy aposztrofálta a reagani „forradalmat”, mint az 1930-as válság alatti roosevelti New Deal politikával kezdődő szociális programok — és a kialakult jóléti állam — ellen intézett támadást. Az amerikai demokrácia, mely elismerte, hogy az emberek születésüknél fogva egyenlőtlen társadalmi helyzetbe kerülnek, enyhíteni törekedett ezeket az egyenlőtlenségeket az intézményrendszer segítségével, s megkönnyítette a társadalmi osztályok mobilitását olyan tanulási lehetőségek biztosításával, amelyek most veszélyben forognak. A harmincas évektől kezdve a jóléti és közintézmények rendszerének kialakítása és megerősítése hatékonyan szolgálta ezt a célt: ingyenes tanulási lehetőségeket adtak, könyvtárakat létesítettek, számos lakás- és egészségügyi programot valósítottak meg, valamint lehetővé tették a szakmai továbbtanulást, tekintet nélkül a faji és társadalmi különbségekre. Az amerikai vezetés 1981 óta ezeket az intézményeket támadja. A szociális programok költségvetését — még az alapvető egészségügyi programokét is — jelentősen csökkentették, és ma már a hadiipari vállalkozóké az egyetlen igazán prosperáló réteg.

Még súlyosabb a helyzet Angliában. A munkanélküliek száma 3,5 millió, és ezen a konjunktúra esetleges javulása sem változtatna. Ezt a kritikus helyzetet a Thatcher-kormánynak az a politikája idézte elő, és teszi egyre súlyosabbá, hogy a „korhadt fát ki kell vágni a gazdaságból”, vagyis a gyengülő hazai ipar ellen határo-

zottan fel kell lépni. Az északi-tengeri olajtermelés most még elrejtí Nagy-Britannia jelenlegi ipari hanyatlását, annak következményei csak később lesznek érezhetők.

E gazdaságpolitika célja az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában egyaránt az, hogy feltámasszon egy, a 19. századi ideáloknak megfelelő kapitalizmust — amennyiben egyáltalán létezett ilyen —, amelyben az egyes vállalkozók verejtékve végezték hősies munkájukat. Első lépésként megkísérlék háttérbe szorítani a jóléti államot, melynek feladata a dolgok szabad folyásából keletkező sebek gyógyítása. Ide tartozik az a mechanizmus is, mely a jóléti intézmények szerepének csökkentésével az állam számára terhet jelentő embereket arra kényszeríti, hogy alacsony bérért vállaljanak munkát. Káldor találó megállapítása szerint e restaurációs törekvés célja az, hogy a munkapiacot a huszadik századi eladók piacából a tizenkilencedik századi vevők piacává változtassák. Ezt a célt szolgálja a nagyon szigorú hitelpolitika, amely egyrészt fizetésképtelenséggel fenyegeti a kis- és nagyvállalatok jelentős részét, másrészt gyengíti a szervezett munkásság pozícióit a bértárgyalásokon. Az Egyesült Államokban erre az álláspontra támaszkodva erősen hangsúlyozzák a magántulajdont és az osztály-, illetve etnikai hovatartozást. A diszkriminatív adóprogram például azoknak az oktatási intézményeknek kedvez, amelyek gyakorlatukban hátrányosan megkülönböztetik a fekete amerikaiakat. Emiatt az intézkedés már törvénybe iktatása előtt politikai zavart okozott. Az Egyesült Államok gazdaságában a jövedelemelosztás jellemző változása az, hogy a nagyobb pénztökével rendelkezők élvezhetik a pénzpiac előnyeit (hitelezőkként magas kamatokhoz jutnak), a megélhetésükért dolgozók helyzete viszont nagyon bizonytalan, különösen a gyár-iparban és az állami szektorban. A munkanélküliség 10 százalék felett van; magasabb, mint az utóbbi negyven évben bármikor, és remény sincs a helyzet javulására. Jelenleg az összes fontos pozícióban monetarista közgazdászok ülnek, akik érdeklődésének homlokterében az aggregált pénzkínálat alakulása áll, és úgy tekintenek az Federal Reserve System pénzügyi előirányzataira, mintha az egész gazdaság e körül forogna. Arra is hivatkoznak, hogy szigorú monetáris politikával az infláció lassan, de biztosan legyőzhető.

Káldor könyve meggyőző adatokat sora-

koztat fel annak bizonyítására, hogy nincs közvetlen összefüggés a pénzkínálat növekedése és az áruk, valamint a szolgáltatások árai között, ahogy azt a monetaristák állítják. Sőt Káldor szerint éppen ellenkező az oksági kapcsolat. Szerinte a reáljövödelmek növekedése idézi elő a tranzakciós pénzkínálat növekedését, a pénzkínálat visszafogása esetén a forgalomban lévő pénzmennyiség forgási sebességének növekedésével tör magának utat. Káldor álláspontja kutatások során szerzett empirikus eredményekre támaszkodik. Az ötvenes évek végén részt vett egy, a monetáris rendszer vizsgálatával foglalkozó kutatásban, majd később olyan kutatást végzett, amelyre támaszkodva a brit kormány a monetáris expanziót igyekezett megakadályozni a hetvenes években. Káldor mindkét esetben megállapította: a tőkés gazdaság nem olyan egyszerű, hogy bárki egyetlen tényező segítségével irányítani tudná, ha pedig ezt mégis megkísérelnék, olyan mechanizmusok jelennének meg, amelyek semlegesítenék ezt a beavatkozást. Ez be is következett, amikor korlátozták a pénzkínálat növekedését, mert a bank által lebélyezett váltók hamarosan elkezdtek helyettesíteni a pénzt. Amikor feloldották ezt a korlátozást, és a váltókat benyújtották a bankoknak, a pénzmennyiség még ezek összegével is (tehát a vártnál is jobban) nőtt.

Káldor kérdésfelvetését alaposan meg kell fontolni: ha a pénzkínálat korlátozása az infláció rendkívül hatékony ellenszere, akkor miért járt ez a folyamat Angliában és az Egyesült Államokban egyaránt eddig olyan kevés eredménnyel? Miért nem korlátozzák a pénzkínálatot, és miért nem szabadítják meg a gazdaságot az inflációtól?

A monetarizmus gyengeségét legjobban Anglia esete példázza, ahol a hét százalékon tartott inflációs ráta, a konzervatív közgazdászok előrejelzése szerint is, az elkövetkező évben 10 százalékra fog emelkedni. Angliának így hamarosan egyszerre kell szembenéznie emelkedő inflációval, növekvő munkanélküliséggel és szigorú monetáris politikával. Ez a jelenségek olyan együttese, amelyet még a konzervatív közgazdászok is nehezen tudnak megmagyarázni a tankönyvek szellemében.

Káldor szerint az inflációt nem lehet közvetlenül a monetáris politikán keresztül ellenőrizni, hanem csak közvetetten, a kamatláb, a túlkereslet és a kapacitáskihasználás irányításának eszközével.

A thatcheri és a reagani programokat egészükben kell mérlegelni. Ami az Egyesült Államokat illeti, a szövetségi költségvetés kiegyensúlyozása hiú ábránd. Az Egyesült Államok jelenlegi kormányzata a történelem legnagyobb — 140 milliárdos, évről évre exponenciálisan növekvő — költségvetési deficitjét produkálta. Ez természetesen fájó pontja a gazdaságpolitikának, ugyanakkor ürügyül szolgál arra, hogy a jóléti államot eltemessék, arra a nemes célra hivatkozva, hogy csökkenteni kell a költségvetési deficitet. A 10 százalékos feletti munkanélküliség hatásosan féken tartja a munkavállalókat, a munkavállalók félnek a sztrájktól, a béralkukban mindennaposak a szakszervezeti engedmények. Az ipari tőke kedvezőtlen helyzetét ellenesúlyozza — a magas kamatlábnak köszönhetően — a banktőke nagy nyeresége, valamint a külföldi tőke beáramlása. A szigorú monetáris politika drasztikus elemei „férfias” jelleget kölcsönöznek a vezetésnek, a tőkebeáramlás pedig hegemonisztikus törekvéseket is szolgál, hiszen ezzel Japán és Nyugat-Európa gazdaságait elég jól kézben lehet tartani. A reagani gazdaságpolitika Nyugat-Európát arra kényszeríti, hogy hasonló kurzust kövessen: emelje a kamatlábat, és gyengítse a szociális programokat. Japán igyekszik leküzdeni az ipari országokban terjedő protekcionizmus általotta akadályokat, amelyekkel a többi ország próbálja megvédeni belső piacait a japán termékek beáramlásától.

Magyarország különösen sebezhető helyzetben van. A megkezdett fejlesztési programokat nehezen tudja megvalósítani az exportpiacok szűkülésének idején. Mint ismeretes, fontos célja a magyar gazdaságpolitikának az ipar olyan szintre emelése, hogy az meg tudjon állni a saját lábán. Ezt azonban egyre nehezebb megvalósítani. Magyarországon elterjedt az a vélemény, hogy a problémák elsősorban belső okokra vezethetők vissza, hogy a bürokratikus tervezés következményeként létrejött alacsony hatékonyság bizonytalanná teszi az exportra termelőket a konkurrenciával szemben. Ezek a belső problémák azonban csak a külső válság következtében váltak

akuttá, kiéleződésükben a válság kumulatív hatása nagy szerepet játszott.

Az iparra a legnagyobb hatást az az erőfeszítés gyakorolja, hogy romló cserearányok mellett fenntartsák a külkereskedelmi mérleg egyensúlyát. Az ipar harapófogóba került, ugyanis olyan takarékosági programot léptettek életbe, amely hátráltatja az ipari fejlődést: korlátozzák a technológiai importot, valamint a nyersanyagok és a félkész termékek behozatalát. A külkereskedelmi deficithez kapcsolódó — előreláthatóan még súlyosbodó — problémák stagnálónak teszik a gazdaságot, sőt évekig tartó visszaesés is várható, amely együtt jár a munkaképes lakosság reáljövédelmének csökkenésével és azzal, hogy az ország elvesztheti a második világháború utáni időszakban kialakított ipari pozícióját.

A fentieket a másik oldalról is meg lehetne fogalmazni: ha Magyarország fő nyugati partnerének, az NSZK-nak a piaca nem szűkült volna be — a monetarista programok hatására —, Magyarország valószínűleg fenn tudta volna tartani az ipari fejlődéséhez szükséges gazdasági növekedést. A világválság közvetett aspektusa az, hogy az EK-országok komoly erőfeszítéseket tesznek mezőgazdaságuk védelmére, és bizonyára ez a legsúlyosabb csapás, amivel Magyarországnak számolnia kell. Ennek az exportpiacnak (mely a keményvaluta-bevételek 20–25 százalékának forrása) az összehúzódása azt jelzi, hogy a helyzet rosszról hamar még rosszabbra fordulhat.

Lehetnek, akik könnyen cáfolható mérész kijelentésnek fogják minősíteni azt az állítást, hogy a magyar gazdasági problémák a távoli Egyesült Államok gazdaságpolitikájával vannak kapcsolatban. De ez az ábrázolás érzésem szerint helyes. A jelenlegi konzervatívok monetáris programjai, amelyek következtében a munkanélküliek száma az OECD-országokban 35 millió fölé emelkedett, továbbra is ebben az irányban fognak folytatódni, leginkább azért, mert nincs közvetlen kapcsolat a monetarista elmélet és a benne elrejtett politikai program, valamint a modern közgazdaságtan között.

John B. Hall

Marx és korunk kérdései (Jubileumi Marx-konferencia)

Marx Károly halálának 100. évfordulója alkalmából 1983. október 26–27-én tudományos ülésszakot rendezett a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Világgazdasági Kutató Intézete és az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportja.

A konferencia gyűjtőpontjában Marx életműve és a korunk alapvető problémáira való válaszok keresése állt. Az MTA dísztermében tartott ünnepélyes megnyitón *Csizmadia Ernő* akadémikus, rektor bevezető előadásában rámutatott: a marxi életmű alapvető fordulatot, forradalmat jelent a társadalomtudományok — különösen a közgazdaságtudomány — fejlődésének történetében. A szocializmus nem nélkülözheti a társadalmilag tudatos cselekvést, s a tudati tényezők szerepe különösen jelentős a fejlődés jelenlegi szakaszában. Az új kutatásában tudományos elkötelezettségre van szükség. Szólt a tudományos élet és az oktatás korszerűsítésének feladatairól, hangsúlyozván a ma és a holnap követelményeihez való igazodás szükségességét.

Pozsgai Imre címzetes egyetemi tanár, a Hazafias Népfront főtitkára előadásában abból indult ki, hogy az ünnepek alkalmat nyújtanak a számvetésre. Az előadó a marxi módszer időszerűségével, érvényességével foglalkozott, Gramsci gondolatát idézván: a marxizmus — a gyakorlat filozófiája. A marxizmus tudománytörténeti helyének értékelése mellett ezért napjaink marxistáinak szembe kell nézniük a szocializmus valóságával, építésének feladataival. A gyakorlatban ma a legfontosabb teendő a szűkösség, a hiány meghaladása. A szűkösséggel azonban számolnunk kell a jövőben is, minthogy az erőforrások mindig korlátozottak lesznek.

Pozsgai Imre a továbbiakban a szocialista demokrácia fejlesztésének feladatait elemezte. Kiemelte, hogy a gazdaság ma magas fokú társadalmi koordinációt igényel. Rámutatott arra, hogy Marx érett és késői műveiben szerepel a társadalmi osztályok szövetségének a gondolata, s ez a mai szövetségi politika, a társadalmi összefogás alapja hazánkban. A politika maga is a valóság része, egyúttal a prizma szerepét is betölti a társadalomelmélet és a gyakorlat egymásra tükröztetésében.

Berend T. Iván akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár „A marxi szocializmusképet és a magyar gazdasági reform folyamata” címmel tartott nagy érdeklődéssel kísért előadást. A marxizmus fejlődő eszmerendszer, Marx — a kutatásai során szerzett felismerései és a történelmi tapasztalatok hatására — folyamatosan továbbfejlesztette gondolatrendszerét, sokszor — ha kellett — felülvizsgálta saját nézeteit. Elvi, de mindig a tények alapján álló bírálatot gyakorolt, példaként elegendő idézni „A gothai program kritikája”-t.

Berend T. Iván hangsúlyozta a tények tiszteletének, a valóságból való kiindulásnak a parancsoló szükségességét: az elméletnek az empirikus megismerésre kell épülnie. Szólt arról, hogy a marxi szocializmusképet szembesíteni kell a mai valósággal, s a valóság alapján kell azt értelmezni. Beszélt a közgazdász Marx és a történész Marx viszonyáról, aki a történelem elemzéséből levont következtetésekkel bizonyította a szocializmus szükségességét. Az absztrakt marxi szocializmusképet azonban természetesen nem lehet maradéktalanul azonosítani a szocializmus vívmányával a különböző országokban. Az uniformizálás, a vulgarizálás sokszor volt az útkeresés akadálya, hibák forrása. A kistulajdon eltűnésének marxi proféciját a történelmi fejlődés megcáfolta. Az általa előrejelzett pauperizáció sem következett be a fejlett tőkésországokban. A farmerparasztság is más szerepet játszott Amerikában, mint Angliában, amelyet Marx elemzése alapjául vett. *Berend T. Iván* ezt követően a magyar gazdaság reformfolyamatainak lényegi vonásait, a reformkorszakot elemezte.

A szocializmus eddigi építésének legfőbb eredményeként az évszázados elmaradottságból való világtörténelmi jelentőségű kitörést emelte ki, s azt, hogy a fejlődés előtt addig zárt kapukat nyitott meg. Beszélt a megtett út ellentmondásairól, de hangsúlyozta a sikerek jelentőségét, a magyar gazdasági reform nemzetközi jelentőségét, modellszerepét. Az előadás kulcsgondolata: a szocializmus csak a reformok állandó láncolatából szület-
het meg. A magyar gazdasági reformfolyamat történelmi értékű. A helytelen megoldások korrekciója mellett pozitív eredményei: a tervezés lényegének újrafogalmazása, a szövetkezeti modell és a kistulajdon szerepének újraértékelése, az árrendszer átalakítása.

A továbblépés útjának keresésében fontos, hogy a valóság igényeit kövessük, biztosítsa az egyéni és a társadalmi érdekeltég szerves összekapcsolódását. Berend T. Iván zárógondolatai: A marxizmus képmása nem egyszer s mindenkorra rögzített norma-tíva, hanem kiindulópont. Marx úgy él, ahogy mi hasznosítjuk történelmi felismeréseit, módszereit a jövődől szocializmus formálásában.

A plenáris ülést követően három szekcióban folytatódott a munka: az első szekció filozófiai-politológiai kérdésekkel foglalkozott, a második témaköre a közzgazdasági elmélet volt, a harmadik gazdaságpolitikai problémákat tárgyalta és vitatott meg. Tájékoztatónk ez utóbbi két — közzgazdasági jellegű — szekció munkájára térünk ki.

Az elméleti szekció nagy érdeklődéssel kísért első előadását *Erdős Péter* akadémikus (az MTA Közzgazdaságtudományi Intézete) tartotta „A használati érték marxizmi problémái” címmel. Minthogy az előadást cikk formájában folyóiratunk közreadja, ismertetésétől itt eltekintünk.

Mátyás Antal (MKKE) „A polgári közzgazdaságtan jelenlegi válsága és Marx tanításai” címmel tartotta meg előadását.

Előadásában Mátyás professzor a gazdasági válság kihívásaira adott polgári közzgazdaságtani válaszok egyes megállapításait vette kritika alá, Marx tételei alapján.

A piac automatikus megtisztulásának paradigmájára épülöl elméletekben a hangsúly a keynesi aggregátumokról árelméleti kérdések felé toliódik el. A gazdasági cselekvéseket — a kiinduló feltételek mellett — ezen elméletek szerint csak az árkorlátok szabályozzák. Az új mikroökonómiában az árszínvonal alakulása monetáris jelenség: csupán a pénzkereslet és a pénz kínálat viszonyától függ. A gazdasági döntések az árárányok változásaihoz igazodnak, az árszínvonal változása nem befolyásolja a döntéseket. Az elméletben továbbra is érvényes a homogenitási posztulátum.

A korábbi árelméleti modellekhez képest a változás csupán annyi, hogy az új mikroökonómia elveti a piaci szereplők tökéletes informáltságára és az információk ingyenes megszerzésére vonatkozó feltevést. Az új mikroökonómia képviselői szerint az autonóm piaci folyamatok egységét megtöröl kormányzati gazdaságpolitika akciói idézik elő a gazdasági élet zavarait — miközben valóságos eredményeket nem érhetnek el. A kormányzat költsékezik, hogy a munkanélküliséget annak természetes rátája alá szorítsa. Ennek következtében a megnövekedöl pénzmennyiség árszínvonal-emelkedést von maga után. Az infláció valóságos ütemét nem érzékölöl vállalatok, illetve munkások az árárányok (reálbérárányok) kedvezöl alakulásaként értékelik a változást, és növelik termelésüket, illetve munkájuk kínálatát. A gazdasági élet szereplői azonban — tanulási folyamat révén — előbb-utóbb megismerik a változások valóságos természetét. Ennek következtében a termelés, illetve a munkaeröl kínálatá visszaesik eredeti szintjére. Az elmélet képviselői szerint a gazdasági folyamatok stabilitását a kormányzat csak állandó ütemöl pénzkibocsátással érheti el. Ennek révén bontakozik ki ugyanis az — a várakozások szempontjából kalkulálható ütemöl — infláció, amely (éppen kalkulálhatóságánál fogva) ugyanúgy biztosítja a reál folyamatok stabilitását, mintha a gazdaságban nem is volna infláció.

Az ímént tárgyalta elmélet az adaptív várakozások hipotézisét alkalmazza. Az adaptív várakozások hipotézisének helyébe az új makroökonómiai elmélet a racionális várakozások hipotézisét tette. A kormányzati beavatkozás szerintük eleve kudarcra van ítélve, mert nem tudja „rászedni” a várakozásaikat racionálisan kialakító szereplőket. Hogyan értékelhetők ezek az állítások a marxizmus gazdaságelmélet fényében?

Marx a „tisztá”, állami beavatkozásoktól mentes tőkés gazdaság vizsgálatával mutatta be, hogy a tőkés gazdaság önmozgása miként vezet az újratermelési folyamat ciklikussá-

gához. Ennek alapján cáfolhatjuk — mondta az előadó — napjaink monetarista közgazdászainak ama állítását, miszerint már az 1929–1933-as nagy gazdasági válságot is pusztán a pénzszűke idézte volna elő.

Marx alapján belátható, hogy a pénzmennyiség állandó ütemű növelése nem lehet hatékony eszköz az újratermelés hullámlásának megszüntetéséhez, hiszen a hullámlás okai nem monetáris természetűek. Friedman receptjének alkalmazása csupán azt idézné elő, hogy vagy túl sok, vagy túl kevés pénz állna a gazdaság rendelkezésére. Nem állja meg helyét a racionális várakozások hipotézise sem, minthogy a gazdaság szerkezeti változásait tükröző árszínvonal-változások — befolyásolván a tőkések reálprofitját — nagyon is meghatározza a gazdasági döntéseket.

Előadásának befejezéseket Mátyás Antal a piaci árak szabad játékának érvényesülése mellett keletkező egyensúlyi zavarok tovagyrűző hatásait vázolta fel Marx gondolatai alapján, s ebből vezette le a Say-dogma meg a Walras-törvény marxi bírálatát.

Madarász Aladár (az MTA Közgazdaságtudományi Intézete) „Karl Marx és Adam Smith: rendszeralkotás és esztétörténet a politikai gazdaságtanban” című előadásában a marxi és a smith-i ökonómiai rendszer elméletörténeti vonatkozásainak vázlatos összetevésére vállalkozott.

Előadásának első részében Madarász Aladár megkérdőjelezte a marxi és smith-i rendszernek — csak a közöttük levő különbségeket hangsúlyozó — a neoliberalizmus fogalmi rendszerében történő szembeállítását. Erre számos körülmény figyelmen kívül hagyásával kerül sor. Ez az interpretáció nem létezőnek tekinti Smith kapitalizmuskritikáját, figyelmen kívül hagyja Marx Smith-recepcióját, eltekint attól, hogy mindketten a társadalmi és gazdasági fejlődés egymásra következő szakaszainak összefüggéseiben ábrázolják a politikai gazdaságtan addigi irányzatait. A Marxot és Smith-t szembeállítók nem veszik figyelembe azt, hogy a történelmi kifejtés egyikük esetében sem öncél, mindkettőjüknél alárendelődik az ökonómiai rendszer logikájának és intencióinak.

A létfenntartási módok egymásra következői összefüggéseinek alapján megalkotott smith-i elméletörténeti rendszer az elméletörténeti fejlődés menet logikai rekonstrukciójának tekinthető. E logikai rekonstrukció során Smith magát a fejlődés menetét lineáris folyamatként ragadja meg. A politikai gazdaságtan önmagáról alkotott, végső soron smith-i „ihletésű” és a többség számára a 19. század közepéig irányadó képében a Smith előtti politikai gazdaságtan vagy merő tévedésként, vagy a Smith által később megfogalmazottak megsejtéseként jelenik meg. Ebben a képben Smith a politikai gazdaságtan megteremtője, a smith-i rendszer alapján fogalmazódnak meg a politikai gazdaságtan érettségének kritériumai is (teoretikus koherencia, közeledés a természettudományokhoz).

Marx elméletörténeti munkásságáról szólni rendkívül nehéz feladat — hangsúlyozta az előadó. Egyrészt nehéz azért, mert óriási tudásanyaggal van dolgunk, másrészt nehéz azért, mert a politikai gazdaságtan kritikájának jelentése Marxnál változik (Párizsi kéziratok, A tőke), harmadrészt pedig azért, mert a kritika Marxnál csupán illusztrációként szolgált a pozitív kifejtéshez.

Az elméletörténeti fejlődés menetben Marxnál a kapitalizmus történeti fejlődésének jut meghatározó szerep. A folyamat smith-i linearitásával ellentétben Marxnál a fejlődés menetét a felemelkedés, válság, hanyatlás szakaszai tagolják.

Horváth József (MKKE) „Egyes marxi kategóriák oktatásának problémája” címmel tartott előadást.

Előjáróban a politikai gazdaságtan oktatásának azokkal a körülményeivel foglalkozott, amelyek felette problematikussá teszik a marxi gondolatoknak az oktatási folyamat általi közvetítését. Az oktatás nehézségei több forrásból táplálkoznak. Először: az alapvetően „A tőké”-re épülő tananyag oktatása során kénytelenek vagyunk eme marxi alapmű politikai gazdaságtanon túlnyúló jelentéstartalmaiktól eltekinteni, mellőzni a filozófiai vonatkozások taglalását. Másodsor: „A tőké”-ben szereplő és most már „csak” politikai gazdaságtani összefüggéseket nem tárgyalhatjuk teljeskörűen. Harmadszor: oktatott tananyagainkon nem egy esetben eltérünk „A tőke” kifejtési logikájától. Mindezek együttes, egymást erősítő hatására szükségszerűen következnek be a marxi kategóriák „kiürülése”, az összefüggések eredeti magyarázatának ellaposodása.

A nehézségek áthidalására szolgáló javaslataiban Horváth József a következőket fogalmazta meg: ahol az csak lehetséges, vegyük figyelembe a marxi gondolatok komplexitá-

sát, ahol pedig erre nincs mód, ott — eltérően a marxi kifejtés rendjétől — alkalmazzuk a modellszerű tárgyalás eszközeit.

Farkas Péter (az MTA Világgazdasági Kutató Intézet) „Gondolatok a kapitalizmus gazdasági törvényeinek nemzetközi érvényesüléséről Marx néhány megjegyzése nyomán” címmel tartott előadást.

A marxi gazdaságelmélet és a marxi világgazdaság-elmélet egymáshoz való viszonyának kérdésében állást foglalva az előadó rámutatott, hogy a marxi gazdaságelmélet nem szorítható nemzetgazdasági keretekbe. Még csak nem is arról van szó, hogy a világgazdasági összefüggések vizsgálata elszakíthatatlanul hozzátartozik a marxi gazdaságelmélethez, hanem arról, hogy a marxi gazdaságelmélet maga a világgazdaság-elmélet! Állítása alátámasztására a „Grundrissé”-ből és „A tőké”-ből származó szövegeket sorakoztatott fel Farkas Péter.

A Marx által feltárt törvények érvényesülésében a nemzeti elkülönülés és főképpen az eltérő fejlettség sajátos jelenségeket szül. Eltérő hatással érvényesülnek a konkurrenca törvényei, attól függően, hogy a fejlett vagy az elmaradott országok viszonylatában vizsgáljuk működésüket. Amíg a fejlett országok közötti konkurrenca törvényei nivellálódáshoz vezetnek, addig az elmaradott termelőerőkkel rendelkező országok esetében ugyanezek a mechanizmusok a már meglévő hátrányok halmozott újratermeléséhez vezetnek.

Az értéktörvény világgazdasági érvényesülése tekintetében a szocialista országok a fejlődő országokhoz hasonló helyzetben vannak. Az alacsonyabb termelékenység és tőkeösszetétel mellett történő termelés, a kevésbé technikaintenzív, kisebb szellemi hányadot tartalmazó termékekre való szakosodás csak hátrányos világgazdasági helyzetüket termelheti újra. A szocialista országok számára ezért csak az aktív — és szelektív — strukturapolitika járható út világgazdasági hátrányaik leküzdéséhez.

A világgazdasági feltételekhez való aktív alkalmazkodás azonban nem lehet egy-egy ország külön feladata, eredményekhez csak a hasonló helyzetű szocialista országok együttműködése vezethet.

Kiss Balázs (MKKE) „Gondolatok a marxi világgazdaság-elméletéről” című előadásában ezen elmélet rekonstrukciójának lehetséges volta mellett sorakoztatta fel érveit. A tőkés termelési mód leírására vonatkozó marxi kifejtési tervek közül a „Grundrissé”-ben található hivatkozott, hangsúlyozván, hogy a zárt marxi logikából következően e terv egyes pontjai alatt megfogalmazottak önmagukban nem adnak teljes képet, s eleve önmagukon túlmutató vonatkozásokat hordoznak. E vonatkozások szolgálhatnak alapul a világgazdasági elmélet rekonstrukciójához.

Marxnak már az árura és a pénzre vonatkozó elemzése is tartalmaznak az azok nemzetgazdasági megjelenésén túlmutató mozzanatokat.

Az államról, a termelés nemzetközi viszonyairól, a világgazdaságról, a válságokról tett marxi megállapítások fényében az elmélet világgazdasági vonatkozásai már egészen szembeötlők.

Előadásának befejezéseként Kiss Balázs a marxi elméletet alapvetően nemzetgazdasági elméletként interpretáló felfogások megerősödésének okai közül vázolt fel néhányat. Mindmáig hatnak az angol klasszikus közgazdaságtan elméleteit nemzetgazdasági elméletekként értelmező felfogások, nem sikerült megszabadulnunk a válságok, a fejlődésbeli „megkésztettség”, a „szétesettség állapota” érzékelseiből táplálkozó polgári reflexeinktől, amelyek a totalitásra való törekvés háttérbe szorítására és elzárkózásra ösztönöznek. Elevenek maradtak a Marx utáni munkásmozgalom azon teoretikusainak (Kautsky, Sztálin) felfogásai is, akik Marx elméletét nemzetgazdasági elméletként értelmezték. A válság bizonyos vonatkozásai is tápot adnak a marxi mű nemzetgazdaságra való leszűkítéséhez, a „kihívásokat” elindító világgazdasági centrumot adó terület mind ez ideig nemzetgazdaságokra oszlik; a szocializmus is nemzeti jelenségként létezik; a fejlődő országok körében napjainkban is igen erősen tartják magukat a nemzeti törekvések.

Bock Gyula (MKKE) „A társadalmi modernizáció néhány kérdése” címmel tartott előadást. Bock Gyula felfogásában a „modernség” kategóriája a jelenkori tőkés és szocialista társadalmak közös, dinamikájukkal összefüggő strukturáit jelöli. A kérdés felvetését kikényszerítő körülmények közül az előadó a kapitalizmus és a szocializmus már történelminek tekinthető „együttlétézését”, valamint a fejlett tőkésországoknak és az európai szocialista országoknak — a fejlődő országok gondolkodói által történő — egy kategóriába („Észak”) sorolását emelte ki. A modernség fogalma alatt megjelölt közös vonások

azonban nem zárják ki az ellentétes struktúrák és az ellentétes távlati fejlődési irányok létezésének a lehetőségét.

Marxnál a modernizáció — a legáltalánosabb filozófiai síkon — a nembeli lényeg kibontakozásának folyamata. A kibontakozáshoz az egyének először le kell válnia a közösségek köldökzsinórjáról, s egyúttal fokozatosan besorolódnia és alárendelődnie a munkamegosztás egyre szűkebb részfunkcióinak. Az egyén ezenközben elidegenül a termelési eszközöktől, a munkától és annak termékétől. A modernizáció folyamatában egyszersmind felhalmozódnak a termelőerők, a tudományos szervezési ismeretek, kifejlődik a világérintkezés, kiéleződnek azok az ellentmondások, amelyek feloldása az individuomot ismét a közösségbe ágyazza majd.

Ezt követően az előadó a modern társadalmak strukturális jellemzőit ragadta meg. Az automatizálás elterjedése, a kontinenseket átfogó energia-, közlekedési és hírközlőhálózatok kiépülése mellett a produktív és improduktív szféra szinte valamennyi területén megjelennek a nagy bürokratikus szervezetek. A nagyszervezeteken belül azonban informális kiscsoportok szerveződnek és — különböző formákban — tovább él, sőt virágzik a kisüzemi szektor. A piac integrációs és az állam redistribúciós mechanizmusai tesznek szert döntő szerepre, az önellátási és reciprocitási formák háttérbe szorulnak. Végbe megy az eredeti felhalmozás tőkés vagy szocialista formája, a közvetlen termelőket elválasztják termelőeszközeiktől. A termelési egységek tevékenysége — a tőkés és szocialista vállalatok érdekeinek és céljainak különböző tartalmi ellenére — partikuláris jellegükben közösen mutatkozik.

A modernizáció hajtóerejét Bock Gyula a szervezetek és egyének egzisztenciája és fejlődési lehetősége „teljesítményfüggőségének” erősödésében jelölte meg. E hajtóerő kibontakozását korlátozó körülmények közül a sajátos tőkés és szocialista monopóliumok kiépülésének tulajdonította a legnagyobb jelentőséget. Befejezésként e monopóliumok leépítésének szükségességét hangsúlyozta.

„Kis országok és a világgazdasági korszakváltás” című előadásának bevezetőjében *Losoncz Miklós* (az MTA Világgazdasági Kutató Intézete) arra mutatott rá, hogy a címben jelzett probléma sokáig irrelevánsnak mutatkozott a közgazdaságtani kutatások számára. A gazdálkodás, a gazdaságfejlődés vizsgálatához szinte magától értetődően tartoztak hozzá a nemzetgazdasági keretek.

Napjainkra azonban teljesen világossá vált, hogy a csak a nemzetgazdasági dimenziókat figyelembe vevő elemzések nem vezethetnek kellő eredményre a nemzetgazdaságok fejlődési lehetőségeinek feltárásában. A nyersanyag- és energiahordozók egymást követő árrobbanásai, a gazdasági növekedés világgazdasági méretű megtorpanása nyomán az 1970-es években aztán végérvényesen az érdeklődés előtérbe kerültek a világgazdasági alkalmazkodás problémái.

Ennek folyamatait a külgazdasági kapcsolatok oldaláról szemügyre véve megállapítható, hogy az utóbbi 10–15 évben felértékelődtek a hatalompolitikai hatások a külgazdasági kapcsolatok szervezésében. Ezt példázzák a transznacionális vállalatok kis nemzetekkel szemben történő érdekérvényesítései és az ún. gazdasági fegyvereknek az 1973. évi kőolajválsággal kezdődő felhasználásai.

A nyugat-európai kis országok nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásának jellegzetességeit megvizsgálva azt találjuk, hogy a nemzetgazdaságok erőforrásait a kevésbé szériaigényes területekre irányítják. Előtérbe kerül a mezőgazdaság és a szolgáltatások fejlesztése a belterjesség, valamint az egyedi piacokra való irányultság további erősítése révén.

A realizált haszon az utóbbi időben fokozatosan áttérlődik az értékesítés szférájába. Ez — a külpiazi lehetőségek általános beszűkülése miatt — a kis országokat jobban sújtja, mint a nagyokat. A kis és nagy nemzetgazdaságokra egyaránt jellemző, hogy az exporttevékenység néhány nagyvállalatra korlátozódik. Ahol arra csak lehetőség nyílik, bevetik az ún. szervezeti hatalom fegyvereit is.

A nyugat-európai kis országok alkalmazásának tanulmányozásából levonható az a következtetés, hogy ezen alkalmazkodás eredményesebbé tételéhez állami külgazdasági politikára van szükség. Erősíteni kell a nemzetközi szinten tevékenykedő nemzeti szervezeteket, mérsékelvén a szervezeti kiszolgáltatottságot. Meg kell keresni a nemzetközi gazdasági integrációkhoz való kapcsolódás lehetőségeit, multilaterálva ezzel a világgazdaságtól való függőséget. A nemzetközi gazdasági integrációk szervezeti hatalmát

offenzíven (szerződésrendszerek kiépítésének) és defenzíven (szektorális megállapodás létrehozásával) egyaránt ki lehet használni.

Forgács Tibor (MKKE) „Marx és a marxisták a kereskedelemről” címmel tartott előadást.

Marx a társadalmi fejlődést alapvetően meghatározó termelés mellett sokkal többet — és egyáltalán nem olyan mellékesen — foglalkozott a kereskedelemmel, mint ahogyan azt általában vélik.

Az interpretációk — miközben a kereskedelemnek a marxi szocializmusképben elfoglalt helyét érintik — egyoldalúan csak arra utalnak, hogy Marx a forradalom győzelme után a közvetlen cserére való áttérést tartotta szükségesnek. Ebből azután azt a téves következtetést vonják le, hogy az áru- és pénzforgalom szocializmusbeli fennmaradása fő okának a szocializmusnak a marxi elképzelésektől eltérő módon történő megvalósulását kell tekintenünk.

Valójában azonban nem a marxi szocializmuskép „kijávitására”, hanem az elméleti tételek megváltozott körülmények közötti finomítására, konkretizálására került sor.

A kereskedelemmel kapcsolatban akkor kialakított — a kereskedelmet „szükséges rossznak” tekintő — szemléletmód mind a mai napig érezteti hatását.

Miközben a gyakorlatban a kereskedelmi tevékenység egészének értékalkotó jellegét senki sem vonja kétségbe, addig az elméletben tagadjuk a kereskedelmi tevékenység értékalkotó jellegét. Célszerű lenne annak kimondása, hogy a szocialista gazdaságban — ellentétben a kapitalizmussal — a kereskedelmi tevékenység értékalkotóként járul hozzá a társadalmi termék, a nemzeti jövedelem növekedéséhez.

A kereskedelem megítélésében napjainkban is tetten érhető a „másodrendű” minősítés — mondotta az előadó. Az, hogy nálunk még mindig az „eladók piacáról” beszélhetünk, nem mindig és nem mindenütt a tényleges áruhiányból, hanem a termelővállalatok magatartásából következik.

Falusné Szikra Katalin akadémikus (MKKE) „A kistulajdon helye a szocialista gazdaságban” címmel tartott előadást.

Az elmúlt évtizedek társadalmi-gazdasági, politikai fejlődésének eredményei nyomán módosult a kistulajdon szocialista gazdaságban betöltött szerepének a megítélése is. A tulajdonformák tekintetében is háttérbe szorultak a kizárólagosságra irányuló törekvések, a társadalmi tulajdon mellett teret nyertek más tulajdonformák is.

Nem jelent-e ez leterítést a marxizmus klasszikusai által felvázolt útról? Ezzel kapcsolatban Falusné Szikra Katalin két dolgot tartott fontosnak hangsúlyozni. Egyrészt figyelembe kell vennünk, hogy a tulajdon formája a szocialista társadalom számára az eszköz, nem pedig a cél szerepét tölti be. Nem kerülheti el figyelmünket más részről az a körülmény sem — mondotta az előadó —, hogy Marx és Engels csak a nagyvállalatokra összpontosította figyelmét. Szemükben a kisvállalat, a kistermelés csak a túlhaladottat, a hanyatlót jelentette. A kisvállalat azonban szívósabbnak bizonyult annál, mint ahogy azt annak idején a klasszikusok feltételezték, s helyet követelt magának a modern gazdaságban. Ha pedig elfogadjuk a kisvállalat, a kistermelés létezésének realitását, akkor — éppen a történelmi materializmus alaptételének figyelembevételével — mondhatjuk azt, hogy a kisvállalatnak, a kistermelésnek a kistulajdon az adekvát tulajdonformája.

Előadásának további részében Falusné Szikra Katalin vázlatosan jellemezte a kistulajdon hazánkban fellelhető legfontosabb fajtáit.

A kistulajdon hagyományos formája a kis magántulajdon. Évezredekken keresztül ez volt a kistulajdon megtestesítési módja, és ma is ez a leggyakoribb.

A kismagántulajdon mellett a modern gazdaságokban létrejöttek a kistulajdon nem tisztán magántulajdoni formái. Ezekre a más tulajdonformákkal való összefonódottság a jellemző. Ilyeneknek tekinthetjük hazánkban a mezőgazdasági háztáji és a kiegészítő gazdaságokhoz kapcsolódó tulajdon.

Falusné Szikra Katalin harmadikként a kisszövetkezetekhez és az új kisvállalkozási formákhoz kapcsolódó tulajdonról szólt. Az ezen csoportba tartozó kistulajdoni formák jellemzése nehéz feladat. Egyrészt ezek jellegzetességei még nem forrtak ki, hiszen fejlődésüknek még csak kezdeti stádiumában vannak, másrészt pedig e kistulajdonosi formák sokszínűbbek, mint a kismagántulajdon vagy a háztáji gazdaság. Nincs okunk azonban abban kételkedni, hogy ezek is beilleszkednek szocialista tulajdoni rendszerünk egészébe, megfelelő funkcionálásuk esetén (a szükségletek kielégítésén és az állami bevételek növe-

lésén keresztül) segítik a szocialista társadalmat céljai elérésében — mondotta az előadó.

Előadásának befejező részében Falusné Szikra Katalin a kistulajdon fejlődési lehetőségei biztosításával kapcsolatban felmerülő problémákról ejtett szót.

Nem kétséges, hogy e vállalkozások megfelelő működése nemcsak a tevékenység változatlan keretek közötti folytatásának a biztosítását igényli, hanem fejlődési, növekedési lehetőségeket is. A szocialista állam politikai és gazdasági pozícióinak birtokában szuverén módon szabhatja meg e vállalkozások terjeszkedésének határait. Az azonban már korántsem mindegy, hogy az állam milyen eszközökkel végzi ez irányú szabályozó tevékenységét. A kritikusnak tartott méretet elért magán- vagy csoporttulajdon sorsa napjainkban már nem lehet a kártalanítás nélküli államosítás. Tanulva a történelmi tapasztalatokból, békésebb megoldásokra van szükség.

A modern kisüzem már nem a hagyományos kézműves műhely, működtetése jelentős tőkebefektetéseket igényel. Ahhoz, hogy elősegítsük a lakosság pénzeszközöknek a kisvállalatok finanszírozásába való bevonását, el kell ismernünk a tulajdonból származó jövedelmek létjogosultságát. Természetesen ezt is csak társadalmunk szocialista jellegének fenntartása mellett tehetjük meg.

Vámosi Sándor (MKKE) „Feltételezhette-e Marx az árutermelés megszűnését a szocializmusban?” címmel tartott előadást.

Az előadó felhívta a figyelmet a címben szereplő feltételek mód használatára, ezzel is jelezve a kérdéskör szokásos interpretációinak problematikus voltát.

Az árutermelésnek a szocializmusban történő megszűnését Marxnak tulajdonító interpretációkat az előadó a következő megfontolások alapján bírálta. Azon túl, hogy az érvelés szerkezete — egy társadalmi forma letűnik, mert helyébe lép egy másik — elfogadhatatlan, az érvelés tartalmilag is hibás. Marx ugyanis — hangsúlyozta az előadó — sohasem csupán a társadalmi formákat állítja szembe egymással. A formák változását Marx mindig a tartalmak megváltozásával magyarázza.

Marx szerint az árutermelés valóban megszűnik ugyan, de ennek oka nem a forma megváltozása, hanem a termelőerők struktúrájában bekövetkező minőségi átalakulás (a gépi termelés felváltása az automatizált termeléssel, a tudomány szerepének előtérbe kerülése a termelésben, a régi típusú munkamegosztás megszűnése stb.). Az előadó véleménye szerint a „Grundriss”-ben megtalálható fenti összefüggések figyelembevételével „A gothai program kritikája” szöveghelei sem hozhatók fel érvként annak alátámasztására, hogy Marx a szocializmus színre lépésével kapcsolta volna össze az árutermelés megszűnését.

Előadásának befejezésekor Vámosi Sándor a marx kommunizmusképpé rekonstrukciójának az elvégzését sürgette, mivelhogy enélkül — véleménye szerint — Marx szocializmusképe is csak töredékesen rekonstruálható.

Nyári Mária (MKKE) „A koncentráció és a centralizáció szerepe a vállalati szervezeti formák alakulásában” címmel tartott előadást. Előljáróban megállapította: a termelés szervezeti rendszere nem pusztán a technikai-gazdasági viszonyok megjelenési formája, hanem egyben kereteket is szolgáltat a szocialista termelési viszonyok működéséhez. A szervezeti rendszer új formái így módon egyúttal a szocialista termelési viszonyok fejlődését is tükrözik.

Az előadó a termelővállalatok szervezeti formáiban bekövetkezett változások mozgatórugóit a termelés koncentrációjában és centralizációjában jelölte meg. A tőkés társadalomban a profit az, ami ösztönzi és ellenőrzi a szervezeti formák fejlődését, míg a szocialista társadalomban e változások (fenntartva a szervezeti önmozgások bizonyos lehetőségét) a társadalmi céloknak alárendelten mennek végbe.

A termelés koncentrációja nem jelenti a termelés minden tényezőjének egyenlő mértékű és egyidejű centralizálását.

A termelőerők fejlődése törvényszerűen hozza magával a társadalmi munka nagy és kis termelő szervezetek közötti megosztását. A nagyvállalatok objektív adottságaként kell kezelniük a korszerű technika alkalmazását, a termelés eszközigenységének növekedését, a termelés munkaerő-megtakarító jellegét. Ezzel szemben a kisvállalatok termelésében az eszközmegtakarító jelleg dominál.

A Szovjetunió, az NDK és Magyarország nagyvállalatainak vizsgálata alapján egyértelműen megállapítható, hogy a szocialista országokban nem alakult ki ésszerű munkamegosztás a nagy- és a kisméretű termelő szervezetek között, a nagyvállalatok termelési

módszerei alig különböznek a kis- és középvállalatoknál alkalmazott termelési módszerektől. A szocialista országok nagyvállalatai körül nem találjuk meg a rugalmas alkalmazkodást biztosító bedolgozóként a vállalat „holdudvarában” működő kis- és középvállalatokat, amelyek olyan jellemzők a tőkés nagyvállalatokra. A magyar nagyvállalatok úgy helyezkednek el a termék-előállítás kezdő és befejező szakaszaiban, hogy ezzel kiszolgáltatják magukat a velük kooperáló kis termelési egységeknek, a nagyvállalatok termelése a kis- és középvállalatok kapacitásainak függvényévé vált. Helyre kell tehát állítanunk a nagy- és közép-, valamint a kisvállalatok között az ésszerű és hatékony munkamegosztást.

D. N. Laptjev (Ufa, Szovjetunió) „Ösztönzés, önálló gazdasági elszámolás a szovjet gazdaságban” címmel tartott előadást.

Az önálló gazdasági elszámolás alapján történő ösztönzés problémái három szempontból is felmerülnek — mondotta az előadó. Egyrészt az elvont tudományos kutatások szempontjából, másrészt a szocializmus politikai gazdaságtana oktatásának szempontjából, harmadrészt pedig a szocializmus gazdasági mechanizmusa gyakorlati tökéletesítésének a szempontjából.

A szocializmus politikai gazdaságtana nem tud mit kezdeni az alábbi paradoxonnal: a gazdaságban létfontosságú a munkatermelékenység emelésének az anyagi ösztönzése, a munkatermelékenység ilyenformán megvalósuló emelkedése azonban egyúttal azt is jelenti, hogy megsértjük a munka szerinti elosztás törvényét, mert kevesebb munkát díjaznak a több pénz kifizetésével. A munka szerinti elosztás törvényének megsértése a szocializmustól való fokozatos eltávolodással jár együtt. Ha viszont nem fizetünk többet a munkatermelékenység emeléséért, akkor feltehető, hogy az nem is fog emelkedni.

A politikai gazdaságtan művelői szívesen magyarázzák az ösztönzés problémáit az áru- és pénzviszonyok érvényesülésére hivatkozva. Am ez az érvelés sem bizonyul helytállónak. Az áru- és pénzviszonyok érvényesülésére való hivatkozás ugyanis egyúttal azt jelenti, hogy implicit módon ugyan, de átfogóbb törvénynek ismerjük el az értéktörvényt a szocializmusban a munka szerinti elosztás törvényénél.

Az előadó véleménye szerint az önálló elszámolás alapján történő ösztönzés problémájának helyes megoldása felé az első lépéseket A. Z. Szeleznyov tette meg. Szeleznyov kísérletet tett arra, hogy az önálló gazdasági elszámolás alapján történő ösztönzést összehangba hozza a munka szerinti elosztás törvényével. A. Z. Szeleznyov különösen két dologra hívta fel a figyelmet: Marx szerint az individuális munka mellett értelmezhető az együttes, a kollektív munka is, és ez az együttes munka többlet-termelőerővel bír. Mindezen előrehaladás ellenére a szovjet tudósok mind a mai napig sőtébbet keresgélnek az együttes munka többlet-termelőerejének értelmezése tekintetében.

Előadása befejező részét D. N. Laptjev az együttes munka többlet-termelőereje értelmezésének szentelte, s megkísérelte e munka díjazásának és a munka szerinti elosztás törvényének az összekapcsolását. Olyan megoldást keresett, amelynek értelmében a munkatermelékenységre való ösztönzést függetlenné tehetjük a nyereség alakulásától, betartva a munka szerinti elosztás törvényét.

Kopányi Mihály (MKKE) „Termelékenység, bonyolultság, innovatív hatás mint a munkadimenziók néhány elvi és gyakorlati problémája” című előadásában a hazai kőolajfeldolgozó ágazat kutatásának néhány eredményét, azok általánosítható vonatkozásait mutatta be, kapcsolódva a politikai gazdaságtan elméleti problémáihoz.

Előadásának első részében rámutatott, hogy rendszerint az egyes munkás önmagában végzett termelőtevékenységének példáján keresztül oktatjuk a munka termelőerejének dimenzióit, miközben a modern gazdaság termelőfolyamataiban mindinkább meghatározó jelentőségűvé válnak az összetett gazdasági folyamatok. E folyamatok elemzésekor az élő munka termelőerejének jellemzésére használható termelékenységi mutatók közül az ún. teljes termelékenységi mutatók értelmezése tűnik helyénvalónak.

A kőolajfeldolgozás vizsgálata is bizonyítja: egy-egy ember munkájának bonyolultsága és intenzitása igen, de teljesítménye, termelékenysége, s különösképp e munka innovatív dimenziója még elvileg sem ragadható meg egyszerűen. A termelékenység értelmezésekor, mérésekor fontos ható tényező maga a termelési struktúra.

Az összetett gazdasági folyamatokra nézve általában jellemzőnek tarthatjuk, hogy az elvileg önálló munkadimenziókként kezelt termelékenység és bonyolultság együtt változik. Elképzelhető, hogy az ipari komplexumban végzett tevékenység épp általtal vált termelékenyebbé, mert bonyolulttabbá is vált.

A fentiekben jelzett kérdések részleteinek megvilágítására különösen jó alkalmat kínál a kőolaj-feldolgozás termelési tényezőinek elemzése. A nyersanyag-feldolgozás változatlan vagy csökkenő szintje mellett a termelékenységnövekedés csak outputoldalon nyilvánulhat meg. Ez a termelékenységnövekedés azonban már csak az „összmunkás” s az eredményként jelentkező „összjeljesítmény” viszonyában, a vállalati „átlagmunka” kapcsán értelmezhető.

A továbbiakban Kopányi Mihály az összetett gazdasági folyamatok „átlagmunkája” jellemzőinek az ebben bekövetkezett változásoknak a mérhetőségével, s a mérésekből levonható következtetésekkel foglalkozott, felhasználva W. L. Nelson (USA) több évtizedes kutatásainak az eredményeit is.

A nelsoni módszer alapján Kopányinak — a hazai kőolaj-feldolgozó ágazat egészének adatbázisát felhasználva — a feldolgozó tevékenység komplexitásának új mutatóit sikerült kidolgoznia.

A vizsgálatokból kiderült, hogy a nagyobb fokú komplexitás a kőolajiparban a vállalati átlagmunka nagyobb bonyolultságát és nagyobb termelékenységét jelenti, az utóbbiak együttes következményeként nagyobb feldolgozottsági fokot, azaz értékeőbb végtermékeket eredményez. A kisebb komplexitás, az alacsony feldolgozottsági fok pedig két korlátozott erőforrás: a munka és a kőolaj pazarlása! A fejlett országoknak a kőolaj-feldolgozás komplexitásában és termelékenységében több évtizede fennálló jelentős előnye az innovációs ráfordításokon alapuló bonyolultságkülönbségek következménye is. Ebben az értelemben az innovatív átlagmunka — bonyolultabb munkaként — nagyobb értéktermelő erővel bír.

Reszegi László (MKKE) „Járadék jellegű jövedelmek keletkezésének és realizálásának problémái a kőolaj-feldolgozásban” című előadásában a Kopányi Mihállal végzett közös kutatásaik eredményeire támaszkodott.

A járadék keletkezésének egyik lehetőségét a hazai kőolajipar számára a kétmillió tonna körüli hazai kőolaj-kitermelés jelenti. A másik járadékkeletkezési lehetőség a hazai kőolaj-feldolgozás számára a KGST ismert árképzéséből adódik. A világpiacon és az importár között a KGST árképzése miatt létrejövő rés — mely különböző években különböző mértékű — szintén járadék jellegű jövedelemnek tekinthető.

Előadásának további részében Reszegi László azt a kérdést vizsgálta, hogy kapcsolatba hozhatók-e, s ha igen, hogyan, a járadék jellegű jövedelmek a kőolajipari vállalatok — Kopányi Mihály előadásában már értelmezett — komplexitásával.

A megfigyelhető tendenciák azt mutatják, hogy a nagyobb fokú komplexitás nagyobb árbevétellel jár együtt. Hasonló irányban, csak nagyobb mértékben változik a komplexitás függvényében a hozzáadott érték és a nyereség is. A kérdés csak az — mondotta az előadó —, hogy ezt az összefüggést miként befolyásolja az árbázis, az árstruktúra milyensége.

A kőolajipari vállalatok számára történő, a hazai ráfordítással arányos árbázison alapuló gazdaságpolitikai ármeghatározás egy adott „átlagos” termékstruktúrát, a szándékolt és nem szándékolt preferencia—diszpreferencia-rendszert közvetítő „kihozatali” struktúrát vesz alapul. Ehhez a gazdaságpolitikai ármeghatározáshoz alapul szolgáló termékstruktúrához meghatározott komplexitás tartozik. Azoknál a vállalatoknál, amelyek komplexitása az átlagost meghaladó mértékű, kimutathatóan nagyobb jövedelmek keletkeztek.

A monopolhatások befolyásoló szerepétől eltekintve, a világpiacon valószínűsíthetően azon finomítók ráfordításai, „kihozatali” struktúrái, komplexitásuk lesz az ármeghatározó, amely finomítók az adott piacra a legtöbb terméket viszik. Létezik tehát egy olyan „kihozatali” struktúra, amely alapul szolgál az ármeghatározáshoz. A vizsgálatok itt is hasonló eredményre vezettek, mint a hazai árbázis alapján megállapított árak esetében. A nemzeti finomítók ráfordításai attól függően térülnek meg vagy nem térülnek meg, hogy komplexitásuk alatta marad-e vagy fölé emelkedik a világpiacon szabályozó komplexitásnak.

Láng János (MKKE) „Gazdálkodás, használati érték, költség a marxizmus klasszikusainál és az interpretációkban” című előadásában gazdasági ideológiánk ellentmondásos állapotának, az ezen állapot kialakulása körülményeinek néhány kérdésével foglalkozott.

A dogmatizmus társadalomszervezési gyakorlata — a marxizmus ideológiáját a „tetszhalál” állapotába merevítve — a marxizmustól idegen társadalomszervezési gyakorlat egyoldalú szolgálataiba kényszerítette a gazdaságtudományt.

Az ideológiánkbán fellelhető ellentmondások bemutatása során az előadó először a használati érték elemzéséhez kapcsolódó klasszikus megállapításokat és azok gazdaság-ideológiai értelmezéseit idézte fel.

A marxizmus betűjére hivatkozó gazdaságideológiai álláspont a használati értékkel kapcsolatos praxeológiai alapelveket (a haszonhatás fogalmát, a keresleti verseny és fogyasztói mérlegelés mechanizmusait) a marxizmus nézőpontjából megszorítás nélkül irrelevánsnak, illetve teljes egészében elutasítandónak minősíti.

A praxeológiai alapelvek elutasításakor jogtalan a Marxra való hivatkozás. E hivatkozások ugyanis — egyes marxí szövegektől kezdve, a tudatos marxí absztrakciókon át, a marxí kifejtés kényszerű megszakítottóságáig — túlságosan is sok mindent hagynak figyelmen kívül.

Az előadó rámutatott arra, hogy a klasszikusok által a jövő társadalmára vonatkozóan megfogalmazott, a haszonhatások érvényesülésére építő gazdálkodási kritérium létezésének feltételezése implicite ott szerepel a politikai gazdaságtan árutermelő gazdaságokról adott elemzéseiben is — bármennyire határozottan tagadjuk is ezt. Az *ex post* szabályozásból adódó pazarlás belátatása során Marxra hivatkozva ugyanis olyan kitüntetett állapot létezésének a feltételezésével élünk, amelyhez képest az eltérő termelési és fogyasztási nagyságokat és/vagy szerkezeteket pazarlónak tekinthetjük. E kitüntetett állapotot kettős egyenlőség jellemzi: a keresleti verseny kiváltotta árarány—haszonhatásarány egyenlőség és a kínálati verseny kiváltotta ráfordítás- és árarány egyenlőség. A két egyenlőség egyidejű fennállása pedig a ráfordításarányok és haszonhatásarányok határértelmen vett egybeesését is jelenti.

Nem használhatjuk hát fel a klasszikusok szövegeit a praxeológiai alapelvek fentiek szerinti elutasításának alátámasztására. Az ez irányú próbálkozások helyett előbbre mutatók azok a törekvések, amelyek a praxeológiai alapelvekre felépített elméletek magyarázó erejének valóságos korlátaira hívják fel a figyelmet.

Nem szolgáltat alapot a praxeológiai alapelvek fentiek szerinti elutasításához az alapelvek vélt implikációitól (a szubjektív értékelmélet előtérbe kerülése a munkaérték-elmélet rovására; a magántulajdon „áldásos” hatásainak előtérbe kerülése, az azzal járó hátrányos következmények háttérbe szorítása; a tőkés viszonyok apológiája stb.) való félelem sem. Belátható ugyanis — s ezt az engelsi gondolatok is megerősítik —, hogy a praxeológiai alapelvek figyelembevételétől nem vezet egyenes, kikerülhetetlen út — Marx megfogalmazásával élve — a „termelési tényezők reakciós elméletéig”.

Farkas Péter Béla (MKKE) „Adalékok Marx metodológiai felfogásának elemzéséhez” címmel tartott előadást.

Előljáróban Farkas leszögezte, hogy a metodológiai probléma „rendezőelvének” a tudományos kutatás és a kifejtés logikájának következetes megkülönböztetését tartja.

Előadásának első részében azokat a körülményeket vázolta, amelyek véleménye szerint különösen időszerűvé teszik a metodológiai kérdéskörrel való szembenézést. A tudományos stratégia és taktika kérdéseinek megválaszolása közben összecsapó álláspontokat hamis szélsőség jellemzi. „Valóságközpontúság” kontra „elméleti megalapozottság” — ragadhatjuk meg jelzészerűen a szélsőséges álláspontok mögött lapangó szemléleti alapokat. Míg az egyik álláspont (a „valóságcentrikusság”) képviselői egyoldalúan és fogyatékosan a tudományos kutatás logikáját, addig a másik álláspontot elfoglalók (az „elméleti megalapozottság” hívei) — semmivel sem kevésbé egyoldalúan és fogyatékosan — a kifejtés logikáját érvényesítik (és kéri számon). Meg kell tehát találnunk — hangoztatta Farkas Péter Béla — a fentiekben jelzett hamis szélsőségek „helyes közepét”. Ez a stratégiai jellegű „helyes közép” (mint érvényesítendő metodológiai eszmény) uralkodó érvénnyel csak a tudomány „törzsfejlődésében” (nagyobb intellektuális komplexumokra vonatkozóan) érvényesül, bár a tudomány „egyedfejlődésének” szintjén is — a tudománytörténet kiemelkedő alakjainál (például Marx, Ricardo) tevékenységük egészét tekintve — kimutatható érvényesülésük.

Marx szerint — hangsúlyozta Farkas Péter Béla — a kifejtés logikája egymagában még nem, csupán a kutatás ellenkező „menetrendű” bázisán, azzal együtt képezhet metodológiai eszményt. A kifejtés és a kutatás logikai rendjének ellentmondása nemcsak a tudománytörténetben mutatható ki, hanem a metodológiai eszmény olyan alapellentmondása, amely — éppen folyamatos újratermelődése révén — a tudományfejlődés általános bázisául szolgál.

A dogmatizmusok metodológiai „titkáról” szólva, az előadó ezt a „titkot” a kutatási és kifejtési rend összekeveredésében, a metodológiai eszmény alapellentmondásának fel nem ismerésében jelölte meg. A gyermekcipőben járó tudomány még nem, a dogmatizmus már nem képes a kutatás és a kifejtés ellentmondásának felmutatására.

Lévai Imre (az MTA Világgazdasági Kutató Intézete) „Az egyenlőtlen csere indiai vitája, avagy a munkaerő értéke és termelési ára” címmel tartott előadást. Előadásában a vitában kifejtett legmarkánsabb álláspont vázlatos ismertetése és bírálata kapcsán néhány hipotézist vetett fel, a marxi munkaérték-elmélet újragondolása szándékával.

Az indiai „egyenlőtlen csere” vitának a V. M. Dandekar és hívei által képviselt álláspontját ismertette. V. M. Dandekar „egyenlőtlen csere” elméletét az A. Emanuel által felállított tétel általánosításának tekinthetjük.

A nemzetközi árucserre nem egyenértékűségét Emanuel a nemzeti bérszínvonalak különbségeire vezeti vissza. A reálbérkülönbségek országonként eltérő érték-többlet-rátákat eredményeznek, amelyek azután mozgásban tartják az egyenlőtlen csere mechanizmusait.

Az egyenlőtlen csere országon belül is értelmezhető. A Sraffa-féle standard rendszer egyes szektoraiiban eltérő bérrátákat alkalmazva Dandekar kimutatja, hogy a magas bérszínvonalú szektorokban realizált profitok és bérek akár teljes egészében is származhatnak az alacsony bérszínvonalú szektorok kizsákmányolásából — a nem egyenértékű csere közvetítése révén.

Dandekar szerint a bonyolult munkák egyszerű munkákra történő visszavezetésének a lehetősége (az ún. redukciós probléma) Marx nem bizonyította és nem is bizonyítható tétel. E probléma megoldását Marx — úgymond — egyszerűen „a piacra hagyta”.

V. M. Dandekar eme álláspontjával szemben az előadó ellenvetéseket tett.

Matematikai bizonyítás nélkül is belátható, hogy a munkaerő-ár a többi közönséges áruhoz hasonlóan nem az értéken, hanem termelési árán cserélődik a tőkés piacon. Lévai Imre ebből kiindulva javaslatot tett a „munkaerő szerves összetétele” fogalmának a marxi munkaérték-elmélet posztulátumaival összhangban álló értelmezésére. Tekintsük a munkaerő átlagos szerves összetételét a bérjavakat előállító ágazatok átlagos szerves összetételével azonosnak. Az eltérő bonyolultságú munkát végző munkaerő újratermelése nem csupán a mennyiségüket, hanem a termelésük szerves összetételét tekintve is eltérő bérjavakat követel. A bonyolultabb munkát végzők által elfogyasztott bérjavakat magasabb szerves összetétel mellett termelik. A bonyolult munka egyszerű munkára való redukálódása ezek szerint végbemegy, mégpedig a bérjavak piacán.

Ebből kiindulva érthetjük meg Lévai szerint a munkaerő értéke (termelési ára) sokat vitatott, de mindmáig tisztázatlan „történelmi—erkölcsi” elemének eredetét és sajátos természetét. Ez az elem nagyon is objektív természetű, nagysága a munkaerő „átlagos szerves összetételének” változásától, végső soron a munka társadalmi termelékenységének színvonalától függ.

A fentiek alapján választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy valójában miért képes a munkaerő saját értékénél nagyobb értéket előállítani. Ezt a bérjavakat előállító szektorok átlagosnál alacsonyabb tökeösszetétele teszi lehetővé, vagyis az, hogy a bérjavak termelési ára annak tényleges értéke alatt van — fogalmazta meg harmadik hipotézisét Lévai Imre. A tiszta kapitalizmusban a kizsákmányolás a munkások által elfogyasztott bérjavak értéke és termelési ára közötti értékkülönbség (nem érték-többlet!) elsajátításában áll.

Előadásának befejezéséeként Lévai Imre megfogalmazta negyedik hipotézisét, amely a bérdifferenciák fejlődő országokon belüli ki nem egyenlítődéésének dandekari téziséhez kapcsolódik. A munkaerő újratermelésének nem kapitalista, nem társadalmiasított módja, a tömeges munkanélküliség sajátos „történelmi—erkölcsi” nyomást gyakorol a fejlődő országok tőkés szektorában alkalmazott munkaerő bérszínvonalára. Míndez az után megteremtik — a tőkés felhalmozáson, a relatív érték-többlet termelésén túl — az eredeti tőkefelhalmozás, az abszolút érték-többlet-termelés bázisát, a kifejtett, de nem tiszta tőkés termelési viszonyok között.

A második szekció munkája Erdős Tibor (az MTA Közgazdaságtudományi Intézete) előadásával vette kezdetét. „A vásárlóerő-szabályozás külgazdasági összefüggései” című előadásában Erdős Tibor főként azt vizsgálta, miért keletkezik a folyó fizetési mérleg aktívuma mellett a vállalatok felhalmozási kiadásait meghaladó nyereségtöbblet. Rámutatott

arra, hogy ha egy ország exporttöbbletet ér el, lényegtelen, hogy hány országgal áll szemben, belső felhasználása mindig kisebb lesz, mint nemzeti jövedelme. Importtöbblet esetén a helyzet éppen fordított. A magyar gazdaságot 1973 után sokáig importtöbblet jellemezte, belső felhasználásunk nagyobb volt nemzeti jövedelmünkénél. Most — egy hosszabb időszakban — exporttöbbletet kell elérnünk, a belső felhasználásunkat pedig a nemzeti jövedelmünk alá kell szorítanunk. Mindezeket Erdős Tibor egy egyenletrendszer segítségével is alátámasztotta.

Az előadás lényegesebb következtetéseit az alábbiakban foglaljuk össze:

— Ha feltételezzük, hogy a költségvetés kiegyenlített, a vállalatok felhalmozása annyi-val lesz kevesebb profitjuknál, amekkora az exporttöbblet.

— Ha a külkereskedelmi mérleg deficitessé válik, akkor a belső felhasználás *gyorsabban* nőhet a nemzeti jövedelemnél anélkül, hogy az a hiány fokozódását vagy az általános árszínvonal emelkedését váltáná ki. A hiány elkerüléséhez az államnak a vállalati felhalmozás korlátozására, a lakossági megtakarítás növelésére, valamint a költségvetési többlet kialakítására irányuló gazdaságpolitikát kell folytatnia. Ez azt jelenti, hogy szilárd árak mellett a vállalati felhalmozást, a lakossági fogyasztást és az állami költségvetési kiadásokat különböző eszközök bevetésével (például adó- és kamatpolitikával, költségvetési többlet kialakításával) a jövedelmek, illetve a bevételek alá kell szorítani. Ha ez nem sikerül — és a kívánt mértékben valószínűleg nem is sikerülhet —, akkor bele kell nyugodni az árak emelkedésébe.

Az előadó foglalkozott továbbá a folyó fizetési mérleg, a belső felhasználás és a nemzeti jövedelem összefüggéseivel is. Majd rámutatott, hogy a vállalati nyereségek alakulásával foglalkozó hivatalos anyagok hangoztatják azt a tényt, hogy a vállalati szféra jövedelmei gyorsabban nőnek, mint a népgazdaságé, annak ellenére, hogy a vállalati hatékonyság nem javul. Ezeknek az anyagoknak a szerzői akarva-akaratlanul a mikrogazdaságra érvényes összefüggéseket vetítik ki a makrogazdaságra. Valójában egyáltalán nem igaz az, hogy a népgazdasági szinten aggregált vállalati nyereségeknek a vállalati szféra hatékonyságát kellene visszatükröznie. Ami helytálló megállapítás az egyes vállalatokra nézve, az nem igaz a vállalatok egészére nézve. A népgazdasági szinten összegzett vállalati nyereség változásai csakis a külkereskedelmi és a folyó fizetési mérleggel, a költségvetési mérleg alakulásával, valamint a vállalat felhalmozási tevékenységével összefüggésben érthetők meg, a vállalati nyereség az említett tényezők együtthatása eredményeként alakul.

Kővári György és Timár János (MKKE) „Munkaerő, teljesítmény, ösztönzés” címmel tartottak előadást. Előljáróban arra hívták fel a figyelmet, hogy a magyar reform kidolgozásának közvetlen indítékai között szerepet játszottak a munkaerőhelyeztetel összefüggő motívumok is. A reformot ösztönözte az a felismerés is, hogy gazdasági növekedésünk ún. extenzív módjának fenntartását a munkaerőforrások eleve korlátozták.

A tervutasításos gazdaságirányítás tapasztalataiból leszűrhető volt, hogy amíg a termelés tárgyi tényezőinek széles körében a központi elosztási rendszer — korlátozott hatékonysággal ugyan, de — helyettesítheti a piaci kapcsolatokat, addig a munkaerő allokációs folyamataiban csak igen szűk körben és kivételes eszközökkel (katonaság, kényszermunka) lehetett a piacot kikapcsolni.

A gazdaságirányító központ az adminisztratív intézkedések egész sorával kísérte meg a tervezett munkaerő-szükséglethez kötni a munkaerő mozgását, a munkavállalást, a munkahelycserét. Ezek az intézkedések azonban sorra kudarcot vallottak.

1979-től erőteljesen lefékeztek gazdasági növekedésünket. Indokoltnak tűnik az a feltetelezés, hogy az új helyzetben lényegesen csökken majd a munkaerő-kereslet.

A gazdasági növekedés visszaesése ellenére azonban a munkaerőhiány nem szűnt meg, sőt a fővárosban és több ipari körzetben, valamint számos foglalkozás esetében tovább nőtt. A bizarr helyzetet részben megmagyarázzák a demográfiai irányzatok, a második gazdaság erősödésének tendenciái és az időközben bekövetkezett többszöri munkaidő-csökkenés.

A továbbiakban a szerzőpáros a gazdaság szereplőinek: a vállalatoknak, a munkavállalóknak a reakcióit elemezte a kialakult bizarr munkaerőhelyzetben.

A munkaerőpiac szereplőinek magatartása egymás szemében irracionálisnak tűnik. Ha azonban cselekedeteiket a társadalom és a gazdaság adott működési mechanizmusának rendszerében vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy minden egyes szereplő, külön-külön ésszerűen alkalmazkodik az adott feltételekhez.

Befejezésül Kővári György és Timár János a reform szükségességével és várható hatásaival foglalkozott. Az elodázhatatlan változások szükségszerűen magukkal fogják hozni az állami vállalatok működési feltételeinek lényeges módosítását, tényleges gazdálkodási önállóságuk és felelősségük kifejlődését, és — a piaci szelekció alapján — az erőforrások, ezen belül a munkaerőforrások folyamatos átcsoportosulásának ösztönzését és kikényszerítését.

Ez feltételezi a mai keresetszabályozás megszűnését — egy ár-, bér- és adóreform alapján —, valamint az érdekegyeztetési mechanizmus olyan intézményesítését, amely megfelel a kifejlett munkaerőpiac viszonyainak, szűk térre szorítva vissza az informális alkudozások mai gyakorlatát.

A működő rendszer feltételezett reformja természetesen nem küszöbölheti ki a fejlődést kísérő ellentmondásokat. De azért, hogy a munkaerőpiac szereplőinek érdekei és érdekvései a felszínre kerülnek, magatartásuk kiszámíthatóbbá válik, és erősödnek az árteremelés normális, decentralizált tranzaktív kapcsolatai, az egymástól eltérő érdekek egyeztetése könnyebbé, a keletkező konfliktusok kezelhetőbbé válnak.

Soós Károly Attila (az MTA Közgazdaságtudományi Intézete) „Bérlaku és »séreلمي politika« — adalékok a reform 1969. évi első megtorpanásának magyarázatához” című előadása a nagyvállalatok és a reform sajátos összefüggését világította meg. A mechanizmusreform bevezetése után lényegében azonnal megjelent a vállalatoknál működő társadalmi szervek (párt, szakszervezet) sajátos „séreلمي politikája”: ezek a szervek bírálták az ún. részesedési kategóriák rendszerét, a mezőgazdasági termelősövetkezetek ipari melléküzemeinek „munkaerő-csábító” tevékenységét, általában a munkaerő-vándorlást, a (vállalati döntési körben született) áremeléseket és néhány más, a reformhoz kapcsolódó jelenséget.

A „séreلمي politikára” az indította a szóban forgó társadalmi szervezeteket, hogy úgy tűnt: a reformmal csökkenni fog a vállalatok működésében játszott szerepük. Felmerül azonban az a kérdés is, vajon miért tudhatták maguk mögött e szervezetek vállalataik dolgozói, azon belül munkásai nem jelentéktelen részének — inkább passzív — támogatását. Ezt minden bizonnyal azzal magyarázhatjuk, hogy a reform után lényegében fennmaradtak az államilag rögzített vállalati bérek.

Amikor itt a dolgozók, munkások nem jelentéktelen részéről beszélünk, világossá kell tennünk, hogy távolról sem volt szó egységes munkásérdekről. Az új mechanizmus a munkahely-változtatás adminisztratív korlátozásának megszüntetésével kedvező helyzetbe hozott jelentős — főleg alacsonyabb képzettségű — munkásrétegeket. Javult a különösen magasan képzett munkások bérhelyzete, presztízse is. E munkásrétegek tehát semmiképpen sem alkothatták a „séreلمي politika” bázisát.

Mindezek arra mutatnak, hogy egy olyan reformnak, amely aktivizálja a piacot, de nem vezeti be a bérlaku mechanizmusát, azaz emancipálja a vállalati vezetőket, akik alkudhatnak termékeik áráról, de nem emancipálja a dolgozókat, akik kollektíve nem alkudhatnak munkaerejük áráról, azaz egy olyan reformnak, amely fenntartja a bérek központi rögzítését, a tömegbázis tekintetében elég kedvezőtlenek az esélyei.

Ezzel azonban természetesen felvetődik a hatékony képviselő problémája is. A vállalati szakszervezeti szervek olyan követeléseket képviseltek, amelyek — részben látszólag, részben valóságosan — egyaránt megfeleltek a vállalati vezetők és a vállalati dolgozók érdekeinek. A bérlaku bevezetése esetén viszont mindkét oldal egyidejű képviselője aligha lehetséges: választani kell közülük. Ha a választás nem történik meg, akkor a szakszervezetek háttérbe szorulnak. Ezt mutatják a legújabb hazai tapasztalatok: a vállalati gazdasági munkaközösségek létrejöttével kialakult sajátos bérlaku-rendszer a szakszervezetek érdemleges részvétele nélkül működik. Hasonlóképpen passzivitás figyelhető meg a szabad vállalati bérlaku körülményei között a jugoszláv szakszervezeteknél — sőt bizonyos fokig az ugyancsak tisztázatlan „hovatartozású” munkástanácsoknál is.

Chikán Attila és Máriás Antal (MKKE) „Vállalati helyzetek és kibontakozási lehetőségek” címmel tartottak előadást. Abból indultak ki, hogy az utóbbi évek közgazdasági kutatásai a szocialista társadalom és gazdaság jellemzőjeként mutatták ki az állami gazdaságirányító szervezetek és a vállalatok szoros összefonódását.

Ebből a vállalatra nézve az következik, hogy a vállalati magatartást döntően a környezeti tényezők határozzák meg. A környezet és a szervezet kölcsönhatása olyan mértékű,

hogy valójában a vállalati struktúrát is csak mint a szervezetközi kapcsolatok leképeződését értelmezhetjük.

Ma már igazoltnak tekinthető az is, hogy a gazdaság szívasos állapota lényegében az állam—vállalat viszonyra, az adminisztratív és szubjektív függésre, az állami paternalizmusra vezethető vissza.

Az adminisztratív és szubjektív függés, valamint a paternalizmus megvalósításának legfontosabb eszköze — egyben mértékének kifejezője — az állami költségvetés és a vállalatok kapcsolata. A jövedelmek túlzottan magas hányadának a költségvetésen keresztüli újraelosztása átszövi a folyó termelés és fejlesztés területeit, és szinte áttekinthetlenné teszi a költségvetés és a vállalatok közötti kapcsolatok egyenlegét.

A kibontakozás feltétele, hogy az állami költségvetés mint központi pénzalap ismét megfeleljen eredeti rendeltetésének, fedezze az állami kiadásokat, és rendelkezék bizonyos lehetőségekkel a gazdaság serkentésére. E funkciók megvalósítása fedezetül a vállalatok normatív, egységes elvi alapon megállapított befizetései, valamint a lakosság adói, illetékei s az állami szolgáltatásokért kirótt térítések szolgáljanak.

Az állami költségvetés és a vállalatok közötti kapcsolat alakulására vonatkozóan meg kell fogalmaznunk két célt: 1. fokozatosan meg kell szüntetni a folyó termelés támogatását, és 2. ki kell alakítani a gazdaság serkentésének új, állami eszközrendszerét.

Az előadás befejező részében a szerzőpáros a vállalatközi (horizontális) kapcsolatok kérdését érintette.

Az állami gazdaságirányítás direkt beavatkozásai a feszültségeket a vertikális kapcsolatrendszerbe helyezi át, ami nemcsak hogy nem kedvez a horizontális kapcsolatok fejlődésének, hanem az állami irányítás tulajdonképpen abban érdekelt, hogy a már kialakult horizontális kapcsolatok is megszűnjenek.

A népgazdaság struktúrája elavult, a termelési és forgalmi folyamatok szervezetileg nem oda helyeződnek, ahol azt a struktúra, illetve a társadalmi munkamegosztás indokolná.

A vállalati szervezeti rendszert jellemző funkcionális specializáció éltető eleme az adminisztratív és szubjektív függés fenntartásának, feltétele a diszkrét és operatív döntéshozatalnak, amely rövid távon kimutatható eredményt hoz ugyan, a közvetett és hosszú távú hatásokról azonban eltereli a figyelmet.

Kovács Sándor (MKKE) előadása a „Centralizáció és vállalati függés” címet viselte.

A szervezetpolitikusok időről időre kampányt indítanak a vállalaton belüli decentralizálás előmozdítására. A szervezetpolitika számára kézenfekvő következtetés: vagy felülről decentralizálunk, vagy sehogy. A vállalatok végrehajtják az adminisztratív kikényszerített rendszeridegen decentralizációt, ez azonban semmi eredményt sem hoz.

Az eljárásban három hiba fedezhető fel:

1. Nem lehet centralizáltan decentralizálni. Ha a vállalatot felülről, centralizáltan szervezik, a szervezeti rendszer továbbra is centralizált marad.

2. A decentralizálás kampányszerű és általánosan normatív.

3. A vállalatok átszervezése megreked az okozati szinten, úgy akar decentralizálni, hogy az alapvetően nem érinti a centralizációt. Így alakul ki az a képtelen helyzet, hogy önállóságot, eredményérdekeltséget igényelnek a gyáregységek számára.

Az úgynevezett belsőmechanizmus-koncepció hívei, úgy tűnik, nem tesznek fel maguknak ilyen kérdéseket, különben nem hagynák figyelmen kívül a tényt: érdemi decentralizáció a vállalatokon belül csak a felső szintű centralizáció beépítésének a következménye lehet, aminek a hatása elsősorban a vállalati önállóságot érinti.

Botos Balázs (az MTA Ipargazdasági Kutatócsoportja) „Reform és realitások: egy iparirányítási modell vázlata” címmel tartott előadást.

Az elmaradt lépések sokaságának tükrében az iparirányítás vonatkozásában úgy tűnik, helyesebb reform jellegű változásokról beszélni, mint a reform megvalósulásáról. A „hogyan tovább?” kérdésre alapvetően háromfajta válasz adható — eltekintve a teljesen valószínűtlen megoldásoktól. Az egyik lehetőséget azok tárnák fel, akik állást foglalva a jelenlegi irányítási modell javíthatósága, kis lépésekben való hatékonyabbá tétele mellett, lényegében a jelenlegi gyakorlat folytatását javasolják.

Ennek a lehetőségnek az elfogadása az előadó véleménye szerint egyértelműen pozíciónk romlásához vezetett, mégpedig a környezeti feltételek keményedésével erősödő mértékben.

A radikális reformelképzelések képviselői ezzel szemben olyan gazdasági környezet ki-

alakítását szorgalmazzzák, amely a vállalati önállóság tényleges megteremtésével lehetőséget adna az 1968-as elvek következetes végigvitelére. A globális tervelőirányzatok teljesülését e gondolatmenet szerint a hazai és a nemzetközi piaci versenyében edződő ipari teljesítmények kiválasztódása, illetve visszafejlődése biztosítaná.

Az előadó — mint kifejtette — nem látja annak reális lehetőségét, hogy a következő években sikerüljön az, ami nem sikerült 1968-tól napjainkig. A gazdaságirányítás legfontosabb elemeinek, a tervezésnek, a szabályozásnak és a szervezetnek változásai, erőfeszítései sok vonatkozásban elismerésre méltók. Nem tudnak azonban olyan piaci automatizmusokat kialakítani, amelyek a vállalatokat a hatékonyabb működésre kényszeríthetnék.

Ha az eddigi úton való továbbhaladás nem tűnik célravezetőnek, a radikális reform pedig megvalósíthatónak, egy harmadik úton való továbbhaladás lehetőségeit kell mérlegelni. Amíg nincs mód a valós piaci viszonyok, a hatékonysági elvek átfogó érvényesítésére, a központi irányításnak kell a strukturális alkalmazkodás rendező elveit kialakítani, s egyidejűleg biztosítani megvalósulásának feltételeit is. Ehhez az iparirányítás gyakorlatában lényeges változások szükségesek. A továbblépés kereteit egy, az eddigieknél jóval határozottabb formában megfogalmazott szelektív iparpolitika biztosíthatja.

Ha sikerülne is olyan gazdasági mechanizmus létrehozása, amelyben működik a piaci szelekció, akkor is olyan iparpolitikára lenne szükségünk — ezt bizonyítják a piacgazdálkodású országok tapasztalatai is —, amelynek lényege a jelenleginél jóval kevesebb és határozottabban megfogalmazott prioritás kijelölése és ezen stratégiai területek kiemelt támogatása.

A szelektív iparfejlesztési politikák egyik legvitatottabb kérdése, milyen kritériumok alapján határozhatók meg a kiemelten kezelendő iparok. Különösen aktuális ez a kérdés ott, ahol a gazdaságossági mutatók csak korlátozottan alkalmazhatók.

A szelekcióhoz egy általánosabb érvényű rendezőelv kiválasztása lenne célszerű. Ez az elv számunkra az ipar világgazdasági illeszkedésének javítása lehet.

Az előadás befejező részében Botos Balázs az iparpolitika és a vállalati önállóság kapcsolatát vizsgálta. A továbblépés alapfeltételeként jelölte meg a központi irányítás és a vállalati szféra döntési mezőinek eddiginél sokkal egyértelműbb elhatárolását.

Megvalósítható-e a vállalati önállóság megsértése nélkül egy olyan iparpolitika, amelynek lényege az iparvezetés által kijelölt területek kiemelt fejlesztése?

A vállalati önállóság és a szelektív iparpolitika összeegyeztetését, „együtt létezését” Botos Balázs szerint az segítheti, ha növeljük a központi beavatkozások piackonform (elsősorban monetáris) eszközeinek a súlyát.

Vági Ferenc (MKKE) előadásának a „Gazdaságszervezet és vállalati növekedés a mezőgazdaságban” címet adta.

Előadásának bevezetésében Vági Ferenc azt a tényt emelte ki, hogy a mezőgazdasági export áremelkedése lassúbb, mint a mezőgazdasági ráfordítások növekedése. A nagyobb jövedelemelvonás szűkíti a mezőgazdaság fejlődési lehetőségeit. Majd azt próbálta fejtegetni, milyen módon lehetséges a mezőgazdaságban további gazdasági növekedést elérni, illetve ebben milyen szerepet játszik a gazdasági szervezet esetleges megváltoztatása.

Vági professzor kitért arra, hogy az eddigi növekedésben az expanzív lehetőségek jelentősen hozzájárultak a bruttó jövedelem növekedéséhez. Egyidejűleg azonban a termelést növelő tényezők visszafogták a bruttó jövedelem növekedését, és a hatékonyság emelkedését is, mind a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben, mind az állami gazdaságokban.

Abban, hogy mindezek ellenére jelentős eredmények születtek, fontos szerepet játszott a mezőgazdaságban bekövetkezett létszámcsökkenés. Végül is exportképes mezőgazdaság alakult ki; a termelés növekedését szolgáló források gyarapodtak, miközben megteremtették a mezőgazdasági dolgozók érdekeltségét is. A preferenciák ott és akkor jelentek meg, ahol és amikor a növekedés eddigi lehetőségei beszűkültek, azaz az extenzív források bedugultak az 1975–1980 közötti években. Ebben a helyzetben gondosabban kell vizsgálni a hatékonyság kérdését. Nem lehet megkerülni azt a problémát sem, hogy a hazai ipar még ma is csak viszonylag szűk termelési eszköz-ellátást, -kínálatot képes biztosítani a mezőgazdaság számára.

Ennek a helyzetnek az elviselése érdekében alakult ki olyan árrendszer a mezőgazdasággal összefüggésben, ami biztosította a költségek fedezetét, s ha nem is azonnal, de követte a mezőgazdaság költségeinek emelkedését.

Két nagyon várt előrelépés azonban nem következett be: az anyagi eszközökkel való igazi gazdálkodás és a dolgozók érdekeltsége a hatékonyság alakulásában, illetve a költségek csökkentésében. Minthogy pedig az agrártermékek iránti belső kereslet alig nő, a további fejlődés csak a hatékonyság fokozása útján lehetséges.

Ebben jelentős szerep vár olyan szervezeti változásokra, amelyek révén megteremtődnek a hatékonyság kibontakozásának további lehetőségei.

Papp Ilona (MKKE) a természeti erőforrások szerepét vizsgálta a gazdasági növekedési pálya megválasztásában. A megváltozott belső és külső körülmények következtében gazdaságunk további fejlődése szempontjából szükségszerű követelmény egy új növekedési pályára való áttérés. Egyes közgazdászok véleménye szerint a nyersanyagforrások szűkössége korlátokat állít a további gazdasági növekedésünk elé. Éppen e természeti korlát feloldására kezdődött el a természeti erőforrások — eddigieknél racionálisabb — gazdasági-műszaki értékelésének folyamata. Ásványi nyersanyagaink komplex hasznosításának alrendszerei a népgazdaság más alrendszereivel, fejlesztési lehetőségeivel csak akkor veheti fel a versenyt, ha a kutatás, a kitermelés és a feldolgozás értékelését egységes rendszerben, a népgazdasági célok és a fejlesztési lehetőségek következetes figyelembevételével végezzük. Hazai szénbányászati lehetőségeink részletes vizsgálata után *Papp Ilona* mintegy összefoglalásképpen hangsúlyozta: az ásványi nyersanyagok nem állítanak növekedési korlátot a magyar gazdaság elé. Ha a tervezett fejlesztési programok megvalósulnak, akkor a jelenlegi energiaigény kb. 50 százalékát, 2000-re kb. 60 százalékát elégíthetjük ki hazai forrásból. Ily módon a kőolajbehozatal egy része esetleg hazai forrásokkal helyettesíthető, ami — a rendkívül magas olajárak miatt, a várhatóan termelékenyebbé váló nyersanyag-kitermelés mellett — igen fontos tényezője lehet az energiabehozatal csökkentésének.

Kornai János (az MTA Közgazdaságtudományi Intézete) és *Matits Ágnes* (MKKE) előadása „Az állami vállalatok jövedelmének redisztribúciója” címet viselte.

Az előadás olyan kutatás részeredményeiről számolt be, amely fő feladatának az elmélet és a gyakorlat szembesítését tekintti. A magyar állami vállalatok pénzügyi adatainak elemzésére alapozva a szerzők bemutatták, hogyan képzelhető el a tudományos hipotézisek tapasztalati úton való ellenőrzése. A közgazdasági hipotézisek matematikai statisztikai tesztelésének módszertani problémáival összefüggésben *Matits Ágnes* hangsúlyozta, hogy bár semmiféle tapasztalati ellenőrzéstől nem várható egy állítás szigorú bizonyítása, de óvakodni kell az „agyonigazolás” csapdájától is. A módszertani eszközök vonatkozásában véleményük szerint még igen sok a kihasználatlan lehetőség. Nemcsak az összetettebb módszerek alkalmazásában vagyunk bátoratlanok, hanem az egyszerű matematikai statisztikai módszerek értő és elemző felhasználását illetően is sok lehetőséget hagyunk kiaknázatlanul.

Az előadás *Kornainak* „A hiány” című művében megfogalmazott tudományos hipotézisei közül az alapvetőnek tekintett puha költségvetési korlát problémakörét emelte ki. A puha költségvetési korlát létezését az alábbi konkrét hipotézisek igazolásával bizonyították:

1. Az állami vállalatok jövedelmének központi újraelosztása igen nagyarányú. Hatására a ténylegesen érvényesülő jövedelmezőség elszakad az eredeti jövedelmezőségtől.

2. A vállalatközi redisztribúció révén a nyereség és a jövedelmezőség nivellálása megy végbe.

3. A vállalatok túlélése majdnem garantált. A vállalat megszűnése, beolvastása nem függ a jövedelmezőségtől.

4. Nem érvényesül egyöntetű, monoton növekvő kapcsolat a nyereségrészesedés és a jövedelmezőség között.

5. A beruházási aktivitás nem függ a korábbi évek jövedelmezőségétől.

A hipotézisek tesztelését a vállalati mérlegadatokból (elemi adatokból) számított speciális aggregátumok (abszolút adatok), illetve hányados jellegű képzett mutatók (relatív mutatók) matematikai statisztikai feldolgozásai alapján végezték el. A kutatás során a fenti hipotézisek beigazolódtak. Ez tehát azt bizonyítja, hogy a költségvetési korlát felpuhulásának egyik legfontosabb tényezője az állam jövedelem-újraelosztó tevékenysége.

Bauer Tamás (az MTA Közgazdaságtudományi Intézete) „Reform — piac — államigazgatás” címmel tartott előadást.

Bevezetőjében emlékeztetett arra, hogy Magyarországon az 1968-as reform nyomán

újfajta szerepmegosztás alakult ki államigazgatás és vállalat, vertikális alkukapcsolat és horizontális üzleti kapcsolatok között, amely eltér mind a hagyományos kelet-európai tervgazdaságok, mind pedig a nyugati piacgazdaságok viszonyaitól.

Az 1968-ban megkezdett reform továbbvitelét illetően két álláspont körvonalazódott. Egyesek a piac nagyobb szerepét, s ezzel párhuzamosan az állam szerepének szűkítését javasolják, s emellett érvelt ő is. Mások szerint a piaci szabályozás szerepe a jelenlegihez képest számottevően már nem növelhető, s épp ezért nem nélkülözhető az államigazgatás irányításának eddigi (vagy ahhoz nagyon közelálló) mértéke sem.

Akik a piacnak a hetvenes évekbelineél nagyobb szerepet szánának, azok (ellenlábsaikk szerint) olyasmit akarnak, amin már a mai kapitalizmus is túljutott. Ezzel összefüggésben idézte az előadó Kozma Ferencnek a Társadalmi Szemlében megjelent cikkét. Kozma Ferenc úgy vélekedik, hogy a modern kapitalizmusban megszűnt a piaci önmozgás szabályozó szerepe: „Az állammal és a pénzüzetekkel összeforrt . . . óriásvállalati hálózat nem szolgálja a piacnak, hanem ura; nem a piac irányítja, hanem ő csinálja a piacot.”

Az előadó vitába szállt ezzel a nézettel, és álláspontját részletesen kifejtve — a többi között — hangsúlyozta: a második világháborút követően a világpiac integrációja minőségileg új fokot ért el. Az óriásvállalatok eleve a világpiacon lépnek fel, ezáltal a világpiaci versenyben kell helytállniuk, ahol az állammal való összefonódás csak korlátozott támaszt nyújthat számukra! Az óriásvállalatok ma sem csak befolyásolják a piacot, de alkalmazkodni is kényszerülnek hozzá. A piac valóságos szabályozó szerepe tehát nem szűnt meg. Ezt számos európai és észak-amerikai vállalat példája is mutatja. Az innovációs folyamatokban is érvényes, hogy a részt vevő vállalatok döntéseikben ma is a piacra tekintenek, az innováció funkciója a piacon való helytállás.

Elismerte, hogy a piac és a verseny nem olyan, mint a múlt században volt. A verseny jórészt oligopolista vállalatok között folyik, a versenyt korlátozza az állami beavatkozás, a protekcionizmus, a munkaerőpiacon a szakszervezetek, a fogyasztói piacon pedig az állami szabályozás. Mindemellett a verseny mégiscsak verseny maradt, a piac továbbra is önszabályozó piac, ahol a kereslet és az ár nem szűnt meg külső adottság lenni a vállalatok számára. Ilyen piac tehát ma is létezik. Ha innovációs képességben, adaptivitásban, a fogyasztói megelégedettség biztosításában nem akarunk még jobban elszakadni a fejlett országoktól, akkor mi sem mondhatunk le a valódi versenyről, az önszabályozó mechanizmusokat alkalmazó piacról.

A közvetett szabályozás és a piaci önszabályozás megkülönböztetése kapcsán szólt az egyszintű és a kétszintű bankrendszer problémájáról, állást foglalva a kétszintű bankrendszer mellett, amelyben a konkrét hiteldöntések elkülönülnek a népgazdasági tervtől.

A referátum utolsó részében Bauer Tamás az állam szerepével foglalkozott. A piac szerepének az előbbiektől szerinti felfogása nem zárja ki az államigazgatás részvételét és kezdeményező szerepét abban, hogy a jövedelmezőségi, versenyképességi szempontból indokolt fejlesztési (és visszafejlesztési), szerkezetváltási folyamatok végbemenjenek.

Az államigazgatás gazdaságirányító szerepét illetően azonban mennyiségi és minőségi változások látszanak szükségesnek. Mennyiségi változások, amennyiben a gazdálkodás bizonyos területeiről — mindenekelőtt a folyó termelés és forgalmazás, az anyagelosztás és a munkaügy területéről — valóban vissza kellene vonulnia az államnak, a piaci automatizmusokra bízva a szabályozást.

Ott viszont, ahol az állami beavatkozásra tartósan szükség lenne, így például a beruházások, vállalatalapítás és -megszüntetés, a műszaki fejlesztés, a külgazdasági kapcsolatok szférájában az állami szervek szerepe kiegészítheti, sőt kereszttezheti is a piaci automatizmusokat, anélkül azonban, hogy megbénítaná őket. Ha ez megvalósulna, nagyobb esély lenne arra, hogy az államapparátus gazdaságirányító tevékenysége eltávolodjék a vállalatokkal való alkudozástól, és több eséllyel valósulhatnának meg a makroökonómiai és ökonómiai túli kérdésekben az állami törekvések.

Temesi József (MKKE) „Néhány gondolat a vállalati mérlegadatok elemzése kapcsán” címmel tartott előadást.

A gazdaságpolitikai döntésekben tükröződő szándékok keresztülvitelének egyik módja szabályozórendszerbe való beillesztésük. A szabályozás itt úgy értendő, hogy az irányítás nem egyedileg ragadja meg a vállalatot, hanem — bizonyos ismérvek szerint — vállalatcsoportok összességére határoz meg a viselkedést irányító szabályokat. A „szabályo-

zasi illúzió” több elemzésben is előbukkan. Ezzel kapcsolatban az előadó két dolgot emelt ki.

A szabályozás során és a szabályok rögzítése után sorra jelennek meg a kivételek. Mind a szabályok alkotói, mind kritikusai ezeket a kivételezéseket helytelennek (egyes esetben szükséges rossznak) tekintik. Temesi József azt igyekezett kimutatni, hogy a kivételezés törvényszerű, az adott szabályozás formájából és alanyaiból adódóan is elkerülhetetlen.

A gazdálkodó egységek viselkedésében a mindenkori szabályozástól független stabil elemek dominálnak. Egyes részterületek szabályozásmódosításai nem érintik a gazdálkodás minőségét, amíg az ár, a bér, a nyereség, a beruházás stb. frontjain mindig megnyithatók a kiskapuk. Addig tehát, amíg nem lesz egységes, drasztikus váltás a gazdaságban, a vállalati tevékenységben nem várható lényeges áttérés.

Mindezen mondanivalót — a hivatkozásokon és logikai okfejtéseken túl — Temesi József vállalati mérlegadatok bemutatásával támasztotta alá. A bizonyító anyagot ágazati trendek és visszarendeződési tendenciák, befolyásolt és befolyásolni kívánt mutatók eloszlásai, azok jellege, „átlagosan” és „szélsőségesen” viselkedő vállalatcsoportok faktoranalitikus eredményei szolgáltatták. Több párhuzamos vizsgálat felveti a normálértékek számszerűsíthetőségének lehetőségét is a vállalati gazdálkodás legkülönbözőbb területein.

Selmeci Lajos (MKKE) „A kereskedelmi hálózat regionális fejlesztése mint a fogyasztás technikai feltétele” címmel tartott előadást.

A kereskedelem fejlesztésének egyik legtöbbet vitatott és az utóbbi években egyre jobban előtérbe kerülő problémaköre az üzlethálózat és a kereskedelmi kapacitások földrajzi eloszlása, illetőleg ezen eloszlás továbbfejlesztése.

A kereskedelem szerepe a termelés és fogyasztás területi összhangjának biztosításában látható leginkább.

A kereskedelmi hálózat telepítésének gyakorlatában az első és legfontosabb feladat annak megoldása, hogy a különböző területeken élő fogyasztók ellátását azonos vagy csak kevésbé eltérő színvonalon biztosítsuk.

Az elhelyezés feszültségeiről, ellentmondásairól szólva feltétlenül számításba kell venni mind a meglévő hálózatot, mind pedig az újonnan létrehozott kereskedelmi egységek rendszerét.

Arra kell törekedni, hogy meghatározzuk azokat a módszereket, amelyekkel a kereskedelem ellentmondásai mérsékelhetők. Sok évszázados gyakorlat bizonyította, hogy a kereskedelem funkciójának maradéktalan érvényesülését három, egymástól független, mégis a működés során egymást kiegészítő tényező határozza meg.

Ezek:

- az árú, amely a munka tárgya és egyben eszköze is a kereskedelem gyakorlatában,
- az emberi tényező, amely mindenekelőtt a vásárlót, a fogyasztót jelenti, de nem nélkülözheti a munkát végző kereskedelmi dolgozót sem,
- a kereskedelem szervezete, melyben összekapcsolódik az árú és az ember, amely biztosítja e kapcsolat anyagi-technikai bázisát, amely tehát lehetőséget nyújt, fejleszt, de egyben gátol is.

A telepítési elméletek megértése és még inkább azok gyakorlati alkalmazása elképzelhetetlen e tényezők vizsgálata nélkül.

Gulyás Gyula (MKKE) „Marx és a társadalmi tervezés” címmel tartott előadást.

Marx köztudottan nem foglalkozott sem prognosztikával, sem tervelméleti kérdésekkel. Az életműben mégis immanensen benne rejlik a prognózisnak, a tervnek és a társadalomelméletnek egy elméletileg rekonstruálható összefüggérendszer.

A marxí kommunizmuselmélet egyfajta globális társadalmi prognóziként is értelmezhető. Prognózis, minthogy a kommunista társadalom teoretikus anticipáció, amely nem létező, hanem csupán lehetséges valóságot jelöl. Globális ez a prognózis, mert nem a társadalom egy-egy részterületére vonatkozik, hanem magára a társadalomra.

Kommunizmuselméletének megalkotásakor Marx két dologból indult ki. Az egyik a valóságos kommunista mozgalom elmélete és gyakorlata, a másik a polgári társadalom természete. Nem arról van tehát szó, hogy Marx valamiféle ideális jövőt konstruált volna a nyers kommunizmus elméletének és gyakorlatának analógiájára, hanem arról, hogy a marxí kommunizmuskép a polgári társadalom és a nyers kommunista tendenciák együttes kritikájából születik meg.

Beszélhetünk-e a marxi életműben társadalmi tervről vagy a társadalom tervezéséről? A kommunizmus megfogalmazható úgy is, mint egy globális társadalmi terv, az emberiség világtörténelmi léptékű feladata. Az a gondolat, hogy a kommunista mozgalmat a tudatosság szintjére kell emelni, vagy hogy az elméletet gyakorlativá kell tenni, már önmagában is a globális társadalmi terv lehetőségének irányába mutat.

A kommunizmus mint végcél és a kommunizmus mint mozgalom úgy viszonyulnak egymáshoz, mint a prognózis és a terv.

A szocializmus elvileg akkor mozdulhat el az „önelvűség” irányában, ha a társadalmi tulajdonba vétellel megvalósítja a magántulajdon pozitív megszüntetését, az „államot a társadalom fölé emelt szervből annak mindenben alárendelt szervévé teszi”, és ezáltal megteremtí a társadalmi tervezés két leglényegesebb feltételét.

Török Sándor (MKKE) előadásának címe „Licencvásárlások és hasznosításuk tapasztalatai” volt.

A tudományos-műszaki haladás gyorsulása az egész világon szembetűnő jelenség.

Az összes K+F-ráfordítás Magyarországon ma a nemzeti jövedelem 3,7 százalékát teszi ki. Ez kb. 23 milliárd Ft évente. Mintegy 1300 kutató-fejlesztő helyen 83 000-en, több mint 31 000 témán dolgoznak. A hazai K+F-tevékenység önmagában nem elégséges. Az ismeretek önálló kifejlesztésében még az iparilag fejlett országok sem teljesen önelátóak.

Bár az 1970-es évek második felétől egyre többet költünk ismeretszerzésre, ez napjainkban sem haladja meg a nemzeti jövedelem 0,1–0,15 százalékát, s aránya az összes K+F-ráfordítás alig 5 százalékát éri el. A licencimport összetételében a nem rubel relációjú beszerzések a meghatározók, a szocialista import 10 százalék alatt van.

1982-ben az MKKE Ipari Technológiai és Áruismereti Tanszéke, több társtanszék bevonásával, 1979–1981 között vásárolt, többségükben ipari tárgyú licenck bevezetését és hasznosítását vizsgálta meg.

A vizsgálat felhasználta a dokumentumelemzés módszerét csakúgy, mint a vállalati adatok feldolgozását s a vásárlásban részt vevőkkel folytatott interjúkat.

A vállalatokat vásárlásaikban nem egyetlen cél, hanem több, egymással kapcsolatban levő, népgazdasági és vállalati érdeket egyaránt kifejező cél motiválja. Ezek a teljesség igénye nélkül a következők:

- a tőkés export növelése, illetve a meglévő tőkés piacok megtartása,
- a belföldi igények kielégítése, az import csökkentése,
- a vállalati termékstruktúra javítása,
- a gazdaságosság növelése szervezés útján,
- a saját fejlesztés pótlása,
- a hazai piac bizonytalanságaitól való függetlenedés (háttéripari gondok),
- minőségjavítás, kapacitásnövelés, választékbővítés stb.

A vizsgálatok fontosabb tapasztalatai:

1. A vásárlások megalapozottságát elősegítené a színvonalasabb, hatékonyabb iparjogvédelmi tevékenység.

2. A licenceadók kiválasztása sokszor formális, gyakran szubjektív elemek döntenek. Alacsony a központi programokhoz kapcsolódó, több népgazdasági ágra kisugárzó vásárlások aránya.

3. Az eredményességre vonatkozó adatok (jövedelmezőség, megtérülési idő, devizakitermelés, importszükséglet) optimisták, s információis értékük bizonytalan.

4. Még mindig hosszú a tárgyalásoktól az alkalmazásba vételig eltelt idő (a vizsgálat szerint 3,5 év).

5. A honosítási tevékenység, a gyártásbevezetés a háttéripár bizonytalanságai miatt ugyancsak lassú. Sok az előre nem prognosztizálható akadály.

6. Nagyobb hangsúlyt kell fektetni a licenck továbbfejlesztésére, s ebbe fokozottabb mértékben kell bevonni a kutató-fejlesztő intézeteket. A vállalati K+F-szervezetekben jobb érdekeltségi rendszer kialakításával erősíteni kell a szellemi potenciált.

7. A vásárlások megalapozottsága műszaki szempontból jobb, mint gazdaságilag.

Kerekes Sándor (MKKE) előadása „Az áruismereti kutatások közgazdasági haszna” címet viselte.

A közgazdaságtudományban a használati érték körüli vita elsősorban a mérhetőség körül lángolt fel. A szakirodalomban 1964–1966 között folyt ilyen vita, s a használati

értékek korlátozott körben (helyettes javak, termelési eszközök) történő mérhetőségének elismerésével zárult. Egyes szerzők ma különböző szükségletek kielégítésére alkalmas használati értékek összemérésének a szükségességét is felvetik.

Noha Marx az áru használati értékének a vizsgálatát az áruismeret feladatának jelölte meg, a használati érték mérhetőségével kapcsolatos vitákból az áruismeret kimaradt.

Az áruismeret feladata, hogy mind szélesebb körben tárja fel azokat a hasznos tulajdonságokat, amelyek adott fejlettségi szinten a szükségletkielégítés szempontjából fontosak, módszereket dolgozzon ki e tulajdonságok jellemzésére és mennyiségi értékelésére.

A szükségletek általában komplex formában fogalmazódnak meg, és éppen ebből fakadóan nehezen jellemezhetők közvetlenül. A vásárló például kényelmes strapacipőt kér, ami vízáró is egyben, és nem a talp hajtogatási szilárdságát, felerősítési szilárdságát, a felsőbőr páraáteresztő képességét, vastagságát stb. fogalmazza meg követelményként.

Az említett nehézségek miatt az árután nem közvetlenül az áruk használati értékét alkotó használati tulajdonságokat, hanem az ezekkel együtt változó, illetve a használati érték változásának jellemzésére alkalmas tulajdonságokat, az ún. minőségjellemzőket vizsgálja.

Az előadó hasznosnak tartaná, ha a termékminőséget mint számszerűsíthető minőségjellemzők összességét a használati értékre vonatkozó beclsélek tekintenénk.

A használati érték teljesebb, mint a termékminőség: A használati érték esetében a tulajdonságok összességéről van szó, míg a termékminőség csak a hasznos tulajdonságok egy részét, nevezetesen a számszerűsíthető részét fejezi ki.

Az előadó végül a helyettes javakon (homogén jószág-halmazokon) belüli minőségi rangsorolás elméletére és módszereire tért ki. A gyakorlatban elterjedt módszerek és alkalmazásuk bemutatása mellett (á-utesztek, minőségi mutatók képzése stb.) ismertette a faktoranalízis felhasználásával a fogyasztási cikkek minőségi rangsorolásában elért eddigi eredményeket.

A kétnapos ülészak befejezéséeként ismét plenáris ülés volt az Akadémián. A szekció-elnökök összegezték a munkacsoportok üléseinek tapasztalatait. A *Szabó Kálmán* akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár vezette elméleti szekció 18 előadást vitatott meg. A gazdaságpolitikai szekcióban *Hoch Róbert* elnökletével 15 előadás hangzott el.

A szekcióülések munkája során felszűrt legfőbb következtetés: folytatódnia kell a gazdasági reformnak, a megújulás folyamataának. A magyar reformfolyamat történelmi értékű, fontos tapasztalatokat halmozott fel. Egyértelművé vált: a szocializmus fejlődése az áru- és pénzviszonyok ésszerű felhasználását igényli, éppen a tervszerűség erősítése végett. A továbbhaladást fenyegető veszély kettős: a reáltenyezők lebecsülése az absztrakt eszmények alapján és koncepció nélküli rögtönzések a gazdaságpolitikákban. A hiány fekezi a hatékonysági körülmények érvényesülését, de a hiány felszámolása irányában csak a hatékonyság javításával lehet haladni. Paradoxon, hogy a második gazdaság jobb teljesítményt és nagyobb keresetet tesz lehetővé, mint a legjobb szocialista nagyvállalatok. Egész gazdaságunk működési rendszerét annak figyelembevételével kell módosítani, hogy a gazdasági alanyok az érdekeiknek és a feltételeknek megfelelően cselekszenek, ezért azokra kell hatni.

A reform szükségszerűsége adott, s adott a változtatás szándéka is. A reform társadalmi bázisa kiszélesedett. Az érdekeknek felszínre kell kerülniük, az érdekek világos megnyilvánulása nyomán a gazdasági alanyok magatartása kiszámíthatóbbá, a konfliktusok pedig kezelhetőbbé válnak.

Ezután *Bognár József* akadémikus, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének igazgatója tartott záróelőadást. Hazánkban a gazdasági vezetés, a gazdaságpolitika és a gazdasági gyakorlat egyaránt igényli a tudományos vitákat, s a viták eredményeit a döntéseknél figyelembe veszik. A konferencián eleven ismeretanyag és elemzések kerültek felszínre. A vitában nagy számban vettek részt fiatal kutatók és szakértők. A fiatal nemzedék elméletileg is bátran nyúl azokhoz a kérdésekhez, amelyeket az 1968-as gazdasági reform előkészítői gyakorlati szempontból vizsgáltak.

A jelenlegi világgazdasági helyzetben rendkívül átgondolt, a realitásokból kiinduló, azok bázisára épülő gazdaságpolitikára van szükség.

A világgazdaság helyzetének alakulása minden országot nagymértékben befolyásol, a kis és közepes méretű gazdaságokat pedig különösen közelről érinti. A kölcsönös függő-

ségek rendszere alakult ki, amelyet Marx már a Kommunista kiáltványban leírt. A világpiac létrejött, de nem a nemzetállamok szerepének háttérbe szorulása nyomán, hanem ellenkezőleg; megerősödésük mellett. Korunkban, amikor az emberiség több mint 80 százaléka Európán kívül él, világdimenzióban való gondolkodásra van szükség.

A globális problémák kezelésével kapcsolatban ma sok a kérdőjel. Ezért elmélyült kutatásokra, a tudományágak együttműködésére és eredményeik szintetizálására van szükség. A társadalomtudományokra különösen nagy felelősség hárul a problémák megoldásában.

Nagy jelentőségű a tudósok, politikusok, gyakorlati szakemberek együttes részvétele a cselekvési rendszerek kialakításában — fejezte be előadását Bognár József professzor.

E konferencia is hozzájárulhat ahhoz, hogy válaszokat találjunk a ma és a holnap kérdéseire.

Kocsis Károly—Kovács Lajos—Kőrösi István

Kocsis Károly a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos segédmunkatársa; *Kovács Lajos* a Közgazdasági Szemle szerkesztőségi titkára; *dr. Kőrösi István* az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének tudományos munkatársa.

Tudományos emlékülés a Közgazdaságtudományi Intézetben Friss István születésének 80. évfordulója tiszteletére

1983. november 8-án a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete emlékülést tartott az MTA felolvasótermében. Az ülés elnökségében foglalt helyet *Kulcsár Kálmán* akadémikus, az MTA főtítkárhelyettese, *Bognár József* akadémikus, az MTA IX. osztályának elnöke, *Radics Katalin*, az MSZMP KB Kulturális és Tudományos Osztályának osztályvezető-helyettese, valamint *Zsuffa Ervin*, az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztályának osztályvezető-helyettese.

Hoch Róbert, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatóhelyettese megnyitójában elmondta, hogy az emlékülést nem formális tiszteletnek szánták. Friss István politikai pályafutásának, tudományos tevékenységének és igaz emberségének van mondanivalója a továbbélő nemzedék, nem utolsósorban a fiatalabb generáció számára. Friss István aktív életpályája olyan korszakot ível át, amelyet társadalmi katasztrófák és a forradalmi mozgalom világméretű előretörése egyaránt jellemez. Az utóbbi folyamat sem volt mentes tragikus eseményektől, súlyos torzulásoktól. E korszaknak része volt e hibák fölismerése és — ugyancsak nem ellentmondásmentes — kiküszöbölésüknek a megkezdése.

Friss István gimnazista korában ismerkedett meg Marx és Engels eszméivel, és került kapcsolatba a munkásmozgalommal. 1918 végén belépett a KMP-be. A Tanácsköztársaság idején a diákmozgalom tevékeny résztvevője. Az 1920-as évek elején Berlinben, majd Londonban folytatt közigazdasági tanulmányokat, és tagja a német, majd az angol kommunista pártnak. 1925-ben hazatér, és ettől kezdve az illegális kommunista pártban dolgozik. 1929 végén letartóztatják, s három és fél évi fegyházra ítélik. Kiszabadulása után Moszkvába, majd Prágába megy, s itt tagja a KMP Ideiglenes Titkárságának. Csehszlovákia fasiszta megszállása után visszatér Moszkvába, s a Komintern munkatársa, majd a Kossuth Rádió szerkesztője lesz. Tevékenysége különösen a felszabadulás után válik sokoldalúvá. Hosszú éveken át elsősorban gazdaságpolitikusként volt ismert. Hazatérésétől kezdve az MKP, majd az MDP államigazgatási, illetve gazdaságpolitikai osztályát irányítja. Kiemelkedő szerepe van az 1946-os stabilizációban, az államosítások végrehajtásában, a szocialista tervgazdálkodás előkészítésében és bevezetésében. Egyidejűleg részt vesz a Társadalmi Szemle szerkesztésében is, és két évig a lap főszerkesztője. Mindezek mellett elvállalta az új közigazdasági egyetem pénzügyi tanszékének vezetését.

Friss István *ars poeticá-ját* egyszer így fogalmazta meg: „Amióta az eszemet tudom, a marxizmus, a forradalmiság, a szocializmus számomra mindennekelőtt azt jelenti: megváltoztatni a világot.” S aki viharos időkben sem húzódik félre, arra sár is fröccsenhet. A negyvenes évek végének, az ötvenes évek elejének gazdaságpolitikai hibái nem voltak függetlenek Friss István tevékenységétől. Kivételes volt azonban az a megújulási képesség, amely még idősebb korában is jellemezte őt. Friss István szenvedélyesen tárta fel az elkö-

vetett hibák gyökereit, kijavításuk irányait, s ami még ritkább: mindezt úgy tette, hogy közben nem veszítette el saját arcát. Kész volt az új gondolatok befogadására, de nem kergetett divatos eszméket. E magatartása miatt sokszor magára maradt. Az 1953 júniusa és 1956 októbere között eltelt időszak drámai szakasz volt életében: a pártot szétziláló szélsőségek között, gyakorlatilag a siker legkisebb esélye nélkül lépett fel egy józan politika és gazdaságpolitika kialakításáért.

1956 végétől Friss István munkásságában is új szakasz kezdődött. Ismét a gazdaságpolitikai osztály vezetője lett, és az ellenforradalom utáni konszolidáció, a mezőgazdaság szocialista átszervezése, majd az 1968-as mechanizmusreform nevével elválaszthatatlanok.

Friss István életművének fontos része a Közgazdaságtudományi Intézet megalapítása és az intézet sajátos arculatának kiformalása. A megalakuló intézet fő feladatául jelölte meg a még nagyon fejletlen szocialista gazdaság valóságos működésének, ellentmondásainak megismerését és ennek alapján a továbbfejlesztését elősegítő tudományos koncepciók kidolgozását. Az eredetileg kijelölt program ma is érvényben van. Friss István intencióival összhangban vált az intézet a mechanizmuskutatás bázisává, a matematikai módszerek bevezetésének egyik úttörőjévé, az életszínvonal-kutatások fontos központjává. Ő indította be a KGST-kutatásokat, s haláláig maga vezette a gazdaságpolitika tudományos megalapozására irányuló kutatásokat.

Az intézet vezetése csak része volt tudományszervezői munkásságának. Sok éven át vezette az MTA IX. osztályát, részt vett a Magyar Közgazdasági Társaság irányításában, az MSZMP KB Közgazdasági Munkaközösségének, nemzetközi tudományos testületeknek a munkájában, s hosszú ideig a Közgazdasági Szemle szerkesztő bizottságának elnöke volt.

Friss István életútjának e vázlatos ismertetéséből is kitűnik, hogy különösen nagy formátumú emberrel, kiváló kommunistával és kiemelkedő értelmiséggel élhettünk, dolgozhattunk együtt.

Hetényi István pénzügyminiszter „A népgazdasági tervezésről” címmel tartott előadást. Bevezető szavaival arra utalt, hogy Friss István gazdaságpolitikusi, tudományos és tudományszervező munkássága egyaránt szorosan kapcsolódott a tervezéshez.

A gazdaságirányítás intenzív fejlesztésének korszakában időszerű hangsúlyozni, hogy reformelképzeléseinknek a gazdasági-társadalmi folyamatok tudatos irányítását is erősíteniük kell.

A terv a gazdaságpolitika kézzelfogható kifejeződése — e tételt az MSZMP több mint 25 éves politikai gyakorlata alapján úgy gazdagíthatjuk, hogy az állami tervezés nemcsak az elfogadott gazdaságpolitika konkretizálása, hanem a gazdaságpolitika továbbfejlesztésének hathatós eszköze is. A tervezésben is megjelenik a gazdaságpolitikának az a vonása, hogy a korábbinál nagyobb figyelmet fordít a gazdasági döntések társadalmi hatásaira. Választ kell adnia a tervezési gyakorlatnak arra, hogy a decentralizált döntések megsokasodása, az áru- és pénzviszonyok erősödése, a tömegszervezetek és érdekképviseleti szervek korábbtől minőségileg eltérő önállósága miként tükröződjék a tervezési folyamatban. Ez teszi ugyanis elengedhetetlenné a tervezés demokratizmusát, és így jelenik meg a tervezésben is az érdekegyeztetés gondolata.

Azt a tételt, hogy a népgazdasági terv szabályozza az újratermelési folyamat egészét, már az 1968. évi reform során — az ismert módon — újraértelmeztük. Nem sikerült azonban rendszer jelleggel megoldani azt az ellentmondást, hogy az újratermelési folyamatot nemcsak a tervben foglalt döntések, hanem a tervezési ciklusokhoz nem igazodó — stratégiai társadalomgazdasági, illetve operatív kormányzati — döntések is erőteljesen befolyásolják. Az operatív kormányzati döntések jövőbeli szerepét alapvetően módosítja a vállalatok hierarchikus irányításának a megváltoztatása, ami független a terv mai rendelkezés-tartalmától, és amelynek jórészt éppen a tervvel összhangban nem álló befolyások kiiktatását kell eredményeznie. A vállalatok helyzetének megváltoztatása egyúttal a népgazdasági tervkészítés módszereit is érinti majd.

Szisztematikus megújításra van tehát szükség a tervezésben, ha az alapvető társadalmi-gazdasági feladatát el akarja látni. Hetényi István vitába szállt azokkal a nézetekkel, amelyek a piaci viszonyok erősítéséből a tervezés „leépülésére” következhetnek.

Végül az előadó a tervezési és gazdaságpolitikai döntéshozatal eltérő logikáját, közéleti módját elemezte. Az előbbire alapvetően a koordináció, tehát a különböző gazdaság-

politikai célok mérlegelése és a megvalósítást biztosító eszközrendszerrel való összehangolása a jellemző. Ezzel kapcsolatban azonban megjegyezte, hogy a tapasztalatok szerint a döntéshozók nem képesek a célok optimális mérlegelésére, a tervezők pedig mind ez ideig nem tudtak olyan tervezési technikát kialakítani, amely a gazdaságpolitikai célok eltérő mérlegelésén alapuló tervvariánsokat hozna létre. A gazdaságpolitikai döntésekben egy tapasztalati logikát követnek, a gazdaságpolitika egy-egy felmerülő ellentmondást tűz napirendre, azzal a céllal, hogy az adott vonatkozásban érzékelhető javulást érjen el. Eközben a más tényezőkre gyakorolt hatások közül legfeljebb néhányat tekint át. Mivel azonban mindkét típusú döntés szükségszerű, egyik sem szoríthatja ki a másikat. Munkálkodni a lehető legjobb illesztésükön lehet és kell.

Varga Edit, a Kőbányai Gyógyszerárugyár vezérigazgatója, előadásában Friss István-ak a gazdaságpolitikai irányítás módszereiről kifejtett nézeteit elemezte.

Friss István sok helyütt adott hangot ama meggyőződésének, hogy a Szovjetunió példájából a szocialista építés módszereiben is sokat tanulhatunk, de volt bátorsága már az 1950-es évek első felében kijelenteni: a magyarországi sajátosságok befolyásolják e módszerek alkalmazását. A tudományosan megalapozott népgazdasági tervet a szocialista gazdasági fejlődés irányításában mindenkor elsődleges eszköznek tekintette. Ami a tervet a gazdasági gyakorlattal összekötő mechanizmust illeti, arról már 1956 elején megállapította, hogy a tervvégrehajtás biztosításának nem a tervutasítás az egyetlen lehetséges módja. Bemutatta az adminisztratív irányításnak a vállalati önállóságot korlátozó szerepét, amely a vállalati tartalmak eltitkolásához, a vállalat és felettes szerve között bizalmatlan légkör kialakulásához vezetett. Több tanulmányában kutatta a tervutasításos mechanizmus okozta károkat, és kifejtette azokat az előnyöket, amelyeket az akkor még csak tervezett gazdasági reformtól várni lehetett. Sokoldalúan vizsgálta és indokolta az 1968-ban bevezetett gazdasági reform szükségességét, ezen belül a piaci értéktétele fokozott figyelembevételének fontosságát — nem hallgatva el a terv és a piac bizonyos ellentmondásait sem.

Friss István „vállalati párti”: „A gazdasági döntések, határozatok végső fokon elsősorban a gazdasági egységek, főleg a vállalatok tevékenységén keresztül valósulnak meg.”

Friss István kezdettől fogva hangsúlyozta a személyi érdekelttség fontosságát a gazdaságirányításban. Friss István már jóval a reform bevezetése előtt tárgyalta a vállalati vezetőkkel szemben támasztandó alapkövetelményeknek, s a vezetők érdekelttségi rendszerének az elemeit, amelyek a gyakorlatban csak 1968 után jutottak fokozatosan érvényre.

Friss István halálának évében összegezte a reform tíz évének tapasztalatait. Megállapította, hogy ennek az időszaknak a számszerű eredményei a reform úttörő vállalkozásának helyességét igazolják. Tanulmányában elemezte azokat az okokat, amelyek következtében a reform eredeti céljai csak részlegesen valósulhattak meg. A népgazdasági tervezés tökéletesítése folyamat, a gazdaságirányítási módszerek fejlesztésének nincs végleges megoldása. Ezzel a gondolattal zárta ismertetését az előadó.

Rózsa György, az MTA könyvtárának főigazgatója előadásában Friss Istvánra, az emberre és a tudománypolitikusra emlékezett. Előljáróban egy interjúrészletet idézett, amely mintegy Friss István tudományos hitvallásaként is felfogható: „Legfontosabb követelménynek tartom először is a valóság feltétlen tiszteletben tartását és az igazság szorgalmas, minden előítéllettől és minden tekintélytisztelettől mentes kutatását, feltárását.” S arra a kérdésre keresve a választ, vajon hogyan lehetett a humanista magatartású, tudománypolitikusként a valóságot és a vitaszellemet tisztelő Friss egyúttal a dogmatikus, voluntarista gazdaságpolitika egyik exponense, megállapította: a forradalmár tudós nem maradhatott a szocializmus építésének passzív szemlélője abban a korszakban sem, amikor idézett hitvallását — akár megközelítően is — csak önpusztító módon lehetett volna követni.

Az előadó 1955–1960 között Friss István közvetlen munkatársa volt a Közgazdaságtudományi Intézetben. A politikailag kritikus időszakokban Friss humanistaként viselkedett. Varga István — a Magyar Gazdaságkutató Intézet volt igazgatója —, aki a felszabadulás után egy ideig a félreállított emberek közé tartozott, s később az intézet tudományos tanácsadója lett, egy beszélgetés alkalmával úgy jellemezte őt, mint „az utolsó magyar gentlemant”. Ebbe a jó modor, a műveltség mellett a korrektséget és a toleranciát is beleértette.

Friss István 1946–1978 között keletkezett műveinek az évforduló tiszteletére összeállított bibliográfiája 279 írást tartalmaz, melyből 77 a nem tudományos folyóiratokban megjelent publikáció. Közgazdasági munkássága valójában nem monografikus művekben, új elméletek kidolgozásában öltött testet, hanem tudománypolitikai tevékenysége nyomán. E vonatkozásban beszélhetünk arról, hogy létezett egy Friss István-iskola, amelynek fő ismérvei a valóság tisztelete és a tolerancia voltak.

Redő Éva, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének nyugalmazott tudományos főmunkatársa az anyagi érdekeltségről tartott előadásában megállapította, hogy ez a téma Friss István tudományos munkásságában is fontos helyet foglalt el.

Az anyagi érdekeltség mint sajátos tudományos téma 1953 előtt nem merült fel a közgazdasági irodalomban. Ebben az időben sokan azt hitték, hogy az általános lelkesedésnek közvetlenül az a tudat a forrása, hogy épül az új társadalmi rend. Pedig a munkások elsősorban annak örültek, hogy biztos munkához, megélhetéshez jutottak.

Friss István — másokkal együtt — úgy gondolhatta akkoriban, hogy az államosításokkal már megtörtént a munkások megnyerése. Ezért, miközben az öntudatos munkások tömegeinek áldozatvállalására hivatkozott, a jobboldali szociáldemokraták és az ellenség számlájára írta a normacsalásokat. Ő is csak utólag értette meg, hogy „... a tömegek leújtó tapasztalata nem érintette a döntéshozókat. Hiányzott a visszacsatolás.”

Nem véletlen, hogy az 1954-ben alapított Közgazdaságtudományi Intézet kutatási főiránya a személyi, anyagi érdekeltség lett. Friss Istvánnak 1955 júniusában jelent meg első cikke a személyi érdekeltségről. Ebben rámutat, hogy a személyi érdekeltség helyes alkalmazásával elkerülhető a központi szabályozás olyan esetekben, amelyekben a helyszínen, a gazdálkodó egységeknél megalapozottabban lehet dönteni. Ezzel visszaszorítható a bürokrácia, és erősíteni lehet a személyes kezdeményezőkézséget. De hozzáteszi: „... nem szabad az anyagi ösztönzést sem mindenható gyógyírként kezelni.” Később (amint erről egy 1971-es beszéde is tanúskodik) Friss István tovább gazdagította s részben átértékelte addigi, az ösztönzést is érintő nézeteit: „Valamikor úgy gondoltuk: a termelési szempontoknak kell alárendelnünk az elosztást. Ennek megfelelően első helyen a termelésben foglalkoztatottakat, sőt ezen belül is elsősorban a legfontosabb termelési ág dolgozóit kell szem előtt tartani, előnyben részesíteni, azután jönnek a többiek. Elég hamar kiderült, hogy így nem a legjobb a megoldás.”

Az előadó végezetül annak a reményének adott hangot, hogy belátható időn belül kiadják Friss István összes műveinek gyűjteményét.

Jánosi Ferenc nyugalmazott tudományos főmunkatárs előadásában először Friss István vezetési és munkamódszeréről beszélt. Friss István vezetési stílusára jellemző volt, hogy az egyes szakterületekkel foglalkozó munkatársait nemcsak a döntések előkészítésébe vonta be, de mindig magával vitte a Politikai Bizottság adott témával foglalkozó ülésére is. Demokratikusan irányított, s erre az előadó több példát is említett.

Ezután feltette a kérdést: dogmatikus, sztálinista volt-e Friss István? A választ keresve, mindenekelőtt kiemelte toleranciáját a gondolkodó emberekkel szemben. Az előadó megítélése szerint Sztálin egyik legfőbb, a mai napig is ható dogmája az, hogy a szocializmust fel lehet építeni egy országban. A szocializmus felépítésére vonatkozó sztálini dogmát Friss István is magáévá tette. Az előadó szerint viszont realisabban értékelhetnénk jelenlegi társadalmi-gazdasági helyzetünket és az ebből fakadó követelményeket, ha elfogadnánk, hogy — a többi szocialista országgal együtt — még csak a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti korszakban vagyunk.

Az ülésszak délután *Romány Pálnak*, az MSZMP Bács-Kiskun megyei Bizottsága első titkárának „Gazdaságpolitika és regionális fejlesztés” című előadásával folytatódott.

Az előadó feltette a kérdést: indokolt-e a gazdaságpolitika regionális megközelítéséről beszélni? Ennek kapcsán Friss István idevágó gondolatát idézte.

Már az MSZMP 1959-es kongresszusi határozata is kimondta, hogy a népgazdaság fejlesztésének tervezésekor a népgazdaság egyetemes érdekeivel együtt figyelembe kell venni az ország egyes vidékeinek helyzetét is. Miért tapasztalhatjuk mégis, hogy gyakorta elmarad a regionális fejlesztés ésszerű követelményeinek az érvényesülése? Okként Romány Pál azt emelte ki: nincs kellően tisztázva még, hogy miként és milyen mértékben vállalható a régiók közötti egyenlőtlen fejlődés a szocializmusban.

Ezt követően az előadó a regionális fejlesztés egyes, hazai gyakorlatunkra jellemző vonásaival foglalkozott. Hiányolta, hogy országunkban alig található olyan komplex ága-

zati és településfejlesztési koncepció, amely egy-egy területre adaptálható, ahol pedig akad, ott államigazgatási korlátok közé szorítják.

A területi tervezést régóta egyfajta féoldalasság, hézagosság jellemzi: egyfelől a kommunális fejlesztések decentralizáltsága, másfelől a termelési, szállítási fejlesztési döntések vállalati központokba való centralizáltsága. Ez utóbbiak esetében mindmáig nem alakultak ki a helyi szervekkel való egyeztetés megfelelő módszerei. Az agrártermelést sok helyen még mindig csak kivételesen tekintik településfejlesztési tényezőnek.

A termelőerők fejlődésének dinamizmusát több területen fékezi a közigazgatási-területi behatárolás, amely — minden deklaráció ellenére — korlátozza a vállalatok mozgásterét.

A regionális fejlődést hátrányosan befolyásolják az egyes területek infrastrukturális ellátottságának indokolatlan különbségei is. Ezek — más, nem gazdasági tényezőkkel együtt — az ország periferiáin levő falvainkban indítottak el nyugtalanító társadalmi-gazdasági folyamatokat.

Az előadó végezetül néhány, az elmondottakból következő indítványt fogalmazott meg.

1. Szükségesnek tartja érdemi területi gazdaságfejlesztési koncepciók kidolgozását.
2. Múlhatatlanul szükséges a fejlődési rendellenességekkel való nyílt szembenézés.
3. A regionális fejlesztés eszköz- és feltételrendszerét úgy kell kialakítani, hogy az a gazdaságpolitika átfogó és helyi céljait egyaránt eredményesen, ellenőrizhető módon szolgálja.
4. Nem fogadható el az a nézet, hogy az extenzív iparosítás lezárulásával, a belső népvándorlás lefékeződésével nincs már további jelentősége a területfejlesztési súlypontoknak.
5. A területi tervezés különleges fontosságú nemzetközi tudományos feladata: a határok menti terület- és településfejlesztés tervszerűségének, létező problémái feltárásának elősegítése.

Csizmadia Ernőné, a MÉM Mérnök- és Vezető-továbbképző Intézetének egyetemi tanára a Közgazdaságtudományi Intézetben agrárpolitikánk megalapozása érdekében végzett kutatásokról beszélt, kiemelve Friss István szerepét e kutatások korai megindulásában és irányításában. Kezdetben elsősorban szövetkezetelméleti kutatások folytak, a 60-as évek elejétől pedig az agrárkutatások zömmel a mechanizmus-reform előkészítését szolgálták. Kiemelten vizsgálták a termelőszövetkezetek bruttó-jövedelem-érdekeltségének törvényszerűségeit, belső érdekeltségi rendszerük fejlesztési lehetőségeit. Ezek a vizsgálatok alapul szolgáltak a mezőgazdasági ár- és támogatási rendszer átalakításához is. A gazdaságirányítás fejlesztését megalapozó kutatások a hetvenes években kibővültek, később pedig az intézetre bízott középtávú szervezetkutatásokba illeszkedtek. Megemlítendő, hogy ennek egyik lényeges területével, a háztáji gazdaságokkal és a kistermelőkkel kapcsolatos vizsgálatok már a hatvanas évek elején megkezdődtek. Vagyis időben felismerték, hogy ezek a kutatások jól szolgálhatják a nagyüzemi és kistermelés eredményes kombinálását megvalósító magyar agrárpolitikát. Az intézeti agrárkutatások köréből még több más témát is érdemes megemlíteni — így a tőkeigényességgel, a földértékeléssel, az ágazat- és vállalkozói gazdasági kapcsolatokkal összefüggő vizsgálatokat, amelyek szintén hozzájárultak az agrárszféra népgazdasági szerepének reális értékeléséhez.

Bauer Tamás, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa „Reformpolitika a gazdaságpolitika komplexitásába ágyazva” címmel tartott előadást. Előadása bevezetőjében megállapította, hogy a mai válsághelyzetből való kiutat kereső magyar gazdaságpolitika központi kérdése a reform továbbvitelének mikéntje. 1968-at ma mindenki vállalja, de a reform lényegére és mai továbbfolytatásának módjára vonatkozóan két különböző álláspont létezik. Az első megközelítés szerint az akkor megkezdett irányvonal fő jellemzője a központi gazdaságirányítás közvetlen módszereinek közvetettkel való felváltása. A másik felfogás viszont a reform folytatandó alapvonásának tartja a közvetlen és közvetett állami gazdaságirányítás felváltását olyan mechanizmussal, amelyben a fő folyamatok népgazdasági tervezése és szabályozása mellett egy valóban önszabályozó piac létezik. Ezzel a másodiknak említett felfogással szemben többnyire a következő ellenvetéseket teszik: 1. A gazdaság erős centralizáltsága és monopolizáltsága mellett nálunk nincsenek és nem is lehetnek meg a valódi piaci verseny mechanizmusai. 2. A mi gazdaságunk be van ágyazva a KGST-be, és a tagországok többségében, illetve az országok közötti kapcsolatokban nincs lényeges súlya a piaci mechanizmusoknak. 3. A hiánygazdaság feltételei között a piac önszabályozó működésének számos kedvezőt-

len hatása lenne. 4. Politikai mechanizmusunk összeegyeztethetetlen az önszabályozó piac mechanizmusával.

Az előadó megítélése szerint a magyar gazdaságban olyan fejlődési tendenciák rajzolódnak ki, melyek jelentősen gyengítik eme ellenvetések erejét és érvényességét. Ami az ipari túlcentralizáltságot illeti, ennek oldására még csak kezdeti lépések történtek. A magyar ipar vállalati méret szerinti összetételére továbbra is a „fordított piramis” jellemző. Ez a torz vállalati struktúra azonban rontja a népgazdaság exportképességét is, mivel iparunk elsősorban olyan tevékenységekben számíthat a világpiacra komparatív előnyökre, amelyek tipikusan kisvállalatiak. Ez abból következik, hogy a korszerű, a világpiacra versenyképes nagyvállalatok mindig nemzetközi jellegűek, nálunk pedig sem Kelet, sem Nyugat felé nincs a nemzetközi jellegű vállalati integrációnak hatékony mechanizmusa. Elvileg tehát igaz az a tétel, hogy nagy- és kisvállalatokra egyaránt szükség van, de a hazai adottságok reális értékelése inkább az utóbbiakat helyezi előtérbe.

A második ellenvetésre áttérve megállapítható, hogy az elmúlt években a hagyományos KGST-kapcsolatok súlya külkereskedelmi forgalmunkban csökkent. Ez „tervszerűtlen” folyamat volt, amennyiben passzívan alkalmazkodtunk a nyersanyagimport szűkülő lehetőségeihez. A piaci elemeket másodlagosnak tekintő hagyományos KGST-kapcsolatok számunkra adottságként jelentkeznek. Ugyanakkor feldolgozó iparunk csak a világpiacba való integrálódás mellett lehet versenyképes. Ezért számunkra elkerülhetetlen a nem rubel elszámolású külgazdasági kapcsolatok fejlesztése. Ennek egyik lehetséges útja a nem hagyományos KGST-kapcsolatok súlyának a növelése. Ezen az úton modernizálódhat a KGST-együttműködés. Ez a megoldás számunkra még a hagyományos anyag—gépcserre reneszánszát is jelentheti. Ha ez az út nem járható, szükségképpen nő a KGST-n kívüli külkereskedelmi forgalom jelentősége.

A fizetési mérleg javításának elsődleges igénye következtében az elmúlt években romlott a belső gazdasági egyensúly, bár ez egyelőre elsősorban csak a termelési eszközök piacán mutatkozik meg. Nem lehet egyetérteni azokkal, akik a hiányt a szocialista gazdaság immanens vonásának tekintik. A hiányjelenségek, mivel megzavarják az anyagellátás, műszaki fejlesztés stb. normális menetét, rontják exportképességünket is. A külső egyensúly tehát elválaszthatatlan a belső egyensúlytól, a vevők piacának megteremtése a reformelképzelésektől függetlenül is létkérdés a magyar gazdaságpolitika számára.

Utóljára az előadó azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy lehetséges-e, végigvihető-e egy gazdasági reform társadalmi-politikai reform nélkül. Ha megszűnik a vállalati vezetők függése az államapparátustól, még mindig megmarad a pártapparátusnak való alárendeltségük, például a hatásköri listákon keresztül. Ez utóbbit Bauer Tamás oldhatónak tartja — ha ismét elővesszük azt az 1968-as elképzelést, amely szerint a vállalatok pártirányításának kizárólag elvi-politikai jellegűnek kell lennie. Helyesnek tartaná, ha a gazdasági vezetők politikai beszámoltatását a gazdálkodó egységgel azonos és nem magasabb szintű pártszerv végezné. Fontosnak tartja, hogy az államigazgatás és a vállalatok kapcsolata jogilag szabályozott legyen. Ennek feltétele az állami gazdaságirányítás valószínű, nyílt társadalmi ellenőrzése a különböző képviseleti szerveken, a sajtón stb. keresztül.

Összegezte tehát, az említett területeken olyan irányú változásokra számíthatunk, amelyek folytán javulnak a valódi, önszabályozó piaci mechanizmus érvényesülései.

Friss Istvánhoz — vélte az előadó — közel állt az előadás műfaja, a közgazdasági publicisztika, és a kérdések feltevésének e módja, noha a válaszok többségével valószínűleg nem értett volna egyet.

Az előadásokat két felszólalás követte. *Földes István*, a Népszabadság főszerkesztő-helyettese annak a néhány hónapnak az eseményeire emlékezett, amikor Friss István — közvetlenül az ellenforradalmat követően — a lap főszerkesztője volt. Ekkor alakult ki a Népszabadság mai arculata, amely egyszerre pártlappá és néplappá teszi. *Romány Pál* Bauer Tamás előadásának befejező részéhez fűzött reflexiókat. Egy fogyasztási szövetkezet konkrét példájával illusztrálta, hogy a gyakran idealizált szövetkezeti önkiválasztásos mechanizmusnak is megvannak a maga buktatói.

Az emlékülés Hoch Róbert zárszavával ért véget. Hoch Róbert megállapította, hogy az előadások gazdag tematikája, megközelítésmódja híven és méltón tükrözte Friss István sokoldalú életpályáját.

Horváth Sándor

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Szovjet monográfia a magyar politikai és gazdasági életről.
Smeral, J. B. — Szorokin, A. M. — Uszijejics, M. A. (szerk.):
Vengerszkaja Narodnaja Reszpublika

Nauka, Moszkva, 1983. 384 l.

A moszkvai Szocialista Világrendszer Közgazdasági Intézete gondozásában sorozat jelenik meg „A külföldi szocialista országok gazdasága és politikája” címmel. E könyv a sorozat hazánkkal foglalkozó darabja.

A kicsit szűkszavú és hivatalosan hangzó című tanulmánykötet a magyar politikai és gazdasági élet alapos elemzését tartalmazza. „Fülszövege” szerint ez a mű Magyarország legfontosabb társadalmi, politikai és gazdasági kérdéseinek első összefoglaló jellegű elemzése a szovjet irodalomban. A hangsúly itt az „összefoglaló” jelzőre esik, hiszen a könyv végén felsorolt 34 orosz nyelvű publikáció tanúsága szerint a szovjet kutatók korábban is foglalkoztak politikai és gazdasági életünk részletkérdéseivel. Ezen kívül a szerzők elsősorban magyar kollégáik műveit használták fel: felsorolásukban szerepel az elmúlt 15 évben megjelent 71 magyar politikai és közgazdasági könyv, tanulmány és előadás.

A könyv Magyarország nyolc kiváló szovjet szakértőjének — a fejezetek megírásának sorrendjében: L. Sz. Jagodovszkij, V. V. Filippov, N. G. Turko, M. A. Uszijejics, J. I. Monics, D. Sz. Markov, N. Sz. Oszipov, L. E. Perevezenceva — kollektív műve.

Mint ismeretes, az SZKP XXVI. kongresszusa felhívta a figyelmet a testvéri szocialista országok tapasztalatainak fokozottabb tanulmányozására és felhasználására. A könyv ennek a fokozott érdeklődésnek egyik megnyilvánulása. Bevezetője megállapítja, hogy a magyar tapasztalatok is bizonyítják: a szocialista építésben csak úgy érhetők el sikerek, ha az általános törvényszerűségeket az adott ország konkrét viszonyainak megfelelően alkalmazzák. Az MSZMP vezetőire hivatkozva a könyv megállapítja, hogy nincs valami-féle különleges „magyar modell”, hanem a szocializmus építésének sajátos módszereiről van szó, az általános törvényszerűségek keretein belül (6. l.).

A tanulmány öt részben tárgyalja Magyarország politikai, társadalmi és gazdasági fejlődésének kérdéseit.

Az első rész ismerteti *hazánk felszabadulás utáni fejlődésének legfontosabb eseményeit* és a szocialista építés során felmerült *alapvető kérdéseket*.

E fejezet — kifejezetten politikai és ideológiai problémák tárgyalását követően — röviden áttekinti a magyar gazdaságpolitika néhány alapvető kérdését (a termelékenység és a hatékonyság növelése, a mezőgazdaság fejlesztése, a gazdasági fejlesztés társadalmi vonatkozásai, az anyagi és a munkaerőforrások elosztása, a külgazdasági kapcsolatok jelentősége). Nagy teret szentel a könyv a gazdasági mechanizmus fejlesztésének, kiemelve a tervszerűség, a pénz-, az áru- és az érdekviszonyok egyeztetésének, a társadalom komplex irányításának, a felmerülő ellentmondások leküzdésének, a munka szerinti elosztásnak a kérdéseit.

A magyar társadalom szerkezetének elemzését követően a szerzők a szocialista tudat, a marxizmus hegemoniája, az ideológiai harc, a társadalmi viszonyok tökéletesítése és a szocialista életmód kérdéseivel foglalkoznak. Hangsúlyozzák, hogy Magyarországon a kapitalista „fogyasztói társadalom” elveivel szembeállítják a fogyasztás szocialista értelmezését. Erre azért van szükség, mert a magyar társadalomban megnyilvánulnak még a nyugati világ hatásai, és az áru- és pénzviszonyok fokozottabb alkalmazásának vannak — az alapvetően kedvező jelenségek mellett — negatív következményei is. Az „MSZMP az anyagi jólétet a szocializmus elengedhetetlen (de nem elegendő és nem az egyetlen) komponensének tekinti” — állapítják meg (51. l.).

A fejlett szocializmus építésének fontos eleme Magyarország sokoldalú együttműködése és tapasztalatcseréje a többi szocialista országgal.

Összegezve hazánk fejlődésének tapasztalatait, a könyv e fejezete megállapítja, hogy „... nem a hibák elkenődése, hanem az ellentmondások feloldása a társadalom következetes fejlődésének záloga” (53. l.).

A tanulmány második része a *társadalom- és osztályszerkezetben végbement változásokat*, valamint a *politikai rendszer* tökéletesítésének kérdéseit vizsgálja. Részletesen elemzi a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség soraiban végbement nagy változásokat, majd rámutat a magánszektor létezésének szükségességére, amely a nemzeti jövedelemnek csak 2-3, de a szolgáltatások 46 százalékát állítja elő. A társadalmi mobilitás növekedését illusztrálja, hogy a társadalmi réteghez való tartozás szempontjából ma már a magyar családok több mint 40 százaléka „vegyes” (64–65. l.).

A könyv itt fejt ki bővebben, hogyan valósul meg az MSZMP vezető szerepe a társadalomban. Ismerteti a párt ideológiai és politikai tevékenységét, harcát az idegen nézetek, különösen a nacionalizmus megnyilvánulásai ellen. Az utóbbi érdekében az MSZMP irányításával megvalósították a kis létszámú nemzetiségi lakosság teljes egyenjogúságát, és a környező országokkal aláírt megállapodások alapján elősegítik az ott levő magyarok kulturális igényeinek kielégítését (72. l.).

Ezt követően a tanulmánykötet részletesen bemutatja társadalmi szervezeteinket és hozzájárulásukat a szocialista demokrácia fejlesztéséhez. A könyv érdeme, hogy itt sem kerüli meg a kényesnek látszó kérdéseket. Így például foglalkozik a szakszervezeteknek a sztrájkjogra vonatkozó álláspontjával és vétőjogával (97–98. l.), a magyar ifjúság nevelésének problémáival (106–107. l.).

A könyv jelentős teret szentel a szocialista demokrácia kérdéseinek és az ezzel kapcsolatos véleményeknek. Külön-külön foglalkozik a párton belüli, az üzemi és a szövetkezeti demokráciával, az ifjúsági parlamentek tevékenységével és választási rendszerünk tökéletesítésének kérdéseivel.

A szerzők megállapítják, hogy a szocialista politikai rendszer fejlődése Magyarország nagyfokú dinamizmusát bizonyítja (129. l.).

A harmadik rész címe: *„A gazdaságpolitika és a gazdaságfejlődés kérdései a fejlett szocializmus építésének időszakában”*.

Társadalmi és gazdasági stratégiánk fő irányait vizsgálva, a szerzők leszögezik, hogy az 1960-as évek közepén a szocializmus alapjainak lerakása és az intenzív gazdaságfejlesztésre való áttérés új stratégia kidolgozását igényelte. Ennek fő célja a fejlett szocializmus anyagi-technikai bázisának megteremtése és az életszínvonal emelése. Különösen fontossá vált a termelékenység növelése, amelyben Magyarország elmarad nemcsak a fejlett tőkésországoktól, hanem a KGST-országok többségétől is (132. l.). Az 1968-ban életbe lépett gazdasági reform eredményeként a IV. ötéves tervidőszak a magyar gazdaság „aranykora” volt. A következő tervidőszakban viszont nagyon kedvezőtlenül hatottak a világgazdaságban végbement változások (137. l.). A könyv részletesen ismerteti az V. ötéves tervidőszak belső és külső körülményeit, és bemutatja a kedvezőtlen folyamatok megfordításáért tett intézkedéseket, amelyek irányelveit az MSZMP KB ülésein és a párt XII. kongresszusán fogalmazták meg. Vizsgálja, miért nem sikerült teljesíteni az V. ötéves tervet (146. l.). Megállapítja, hogy a fejlesztés ütemének lelassításával 1979–1980-ban tudtuk javítani külgazdasági mérlegünket. Az 1981–1985 közötti évek fő feladata a tervek szerint a gazdaság konszolidálása és intenzifikálása, amelyek eredményeként elérhető lesz a dinamikusabb és kiegyensúlyozottabb fejlődési pálya (147. l.).

A magyar gazdaságpolitika legfontosabb feladatainak áttekintése után egy-egy fejezet foglalkozik iparunkkal és mezőgazdaságunkkal.

A magyar ipar termelése 1950 és 1980 között 8,4-szeresére növekedett. Az 1970-es években az iparpolitikában is előtérbe kerültek a minőségi fejlesztés követelményei. A VI. ötéves terv a hangsúlyt a modern, gazdaságos és versenyképes iparág fejlesztésére helyezi, és szorgalmazza a nem gazdaságos ágazatok és vállalatok termékszerkezetének átalakítását, esetenként megszüntetésüket. A könyv részletes adatokkal illusztrálja a különböző ipari ágazatok fejlődését, majd szól a hat központi programról. Megállapítja, hogy az iparstruktúrában a munkaigényes ágazatokat részesítjük előnyben az anyag- és energiaigényesekkel szemben, és messzemenően figyelembe vesszük a KGST-ben kialakult munkamegosztás szempontjait.

A mezőgazdasággal foglalkozó fejezetben nagy súlyt kap az a tény, hogy ez az a terület, amelyen Magyarország az elmúlt húsz évben a legnagyobb eredményeket érte el, és a világ élvonalába került. E sikereket a szerzők elsősorban az MSZMP céltudatos és következetes mezőgazdasági politikájának tulajdonítják. Bemutatásra kerülnek a mezőgazdaság iparosításában, az anyagi érdekelttség növelésében és a háztáji gazdaságok integrálásában alkalmazott módszerek. A könyv megállapítja, hogy a háztáji gazdaságok a szocialista mezőgazdaság jelentős részévé váltak, viszonylag kis beruházások mellett nagy termelő-erőket mozgósítanak, és a mezőgazdasági össztermelés 32–34 százalékát adják.

A harmadik rész utolsó fejezete a tervgazdálkodás fejlesztésével foglalkozik. Egy-egy alfejezet ismerteti a tervezés, a gazdaságirányítás és a szervezeti rendszer tökéletesítésének kérdéseit. A könyv szerint ennek két fő iránya van: egyrészt a központi szervek hatékonyságának növelése, másrészt a gazdasági szabályozók rendszerének tökéletesítése. Összegezve megállapítja, hogy a tervgazdálkodásban az elmúlt másfél évtized alatt végbement fejlődés nagymértékben járult hozzá a kedvező gazdasági folyamatok kibontakozásához és a negatív tendenciák visszaszorításához (230. l.).

A negyedik rész *külgazdaságunkkal és külpolitikánkkal* foglalkozik. Rámutat arra, hogy Magyarország viszonylagos nyersanyagszegénysege és belső piacának kis mérete meghatározza a külgazdaság jelentőségét. Ismerteti a gazdaságunk „nyitottságáról” folytatott vitában elhangzott véleményeket (233–234. l.). Történeti áttekintést ad szocialista külkereskedelmünk fejlődéséről a kezdeti autarkias szemlélettől napjainkig, amikor az exportorientáció a gazdaságfejlesztés egyik fő elve, és a külgazdaság a termékszerkezet megjavításának, a műszaki fejlődés meggyorsításának és a hatékonyság növelésének egyik motorja.

A tanulmány ismerteti a cserearányok romlásának kivédésére tett lépéseket, amelyek a külgazdasági tevékenység hatékonyságának növelését szolgálják. Hangsúlyozza, hogy az elmúlt években alkalmazott importkorlátozás csak a külgazdasági egyensúly létrehozására szolgáló átmeneti intézkedésnek tekinthető (236. l.). Ezután részletesen ismerteti külkereskedelmünk fejlődési adatait, áruszerkezetét és a forgalom irányát.

A szocialista országokkal való együttműködés meghatározó jellegű és általában nagyon előnyös a magyar népgazdaság számára, mert exportunkban a késztermékek, importunkban viszont a nyersanyagok és az energiahordozók dominálnak (255. l.). Népgazdaságunk számára probléma viszont az, hogy a KGST-ben a fűtő- és nyersanyagszállítások lehetőségei korlátozottak, és hogy a szocialista piacokon is egyre szigorúbbak a minőségi követelmények (286. l.).

A tanulmány ezután ismerteti Magyarország részvételét a szocialista integrációban, s gazdasági együttműködését a Szovjetunióval és a többi szocialista országgal. Összegzése: „Magyarország elsőrendű jelentőséget tulajdonít a testvéri országokkal, mindenekelőtt a Szovjetunióval való együttműködésnek. Aktívan bekapcsolódik a közös tervek megvalósításába, amelyek célja a meglévő erőforrások ésszerűbb kihasználása a termelés koncentrációja és szakosítása, valamint az élenjáró, magas termelékenységgű technológia alkalmazása révén” (286. l.).

Magyar közgazdászokra hivatkozva a könyv megállapítja, hogy a fejlett tőkésországokkal való gazdasági kapcsolataink az 1970-es évektől kezdve túlnőtték az egyszerű árucserre kereteit, és ma már nem másodrendűnek, hanem önálló jelentőségűnek tekinthetők (287–288. l.). Idézi a Figyelő egyik cikkét, miszerint a nem szocialista országok részesedésének túlzott növekedése veszélyes lehet külgazdaságunk stabilitása számára. Ezt a veszélyt csökkentheti a KGST-országokhoz fűződő kapcsolataink sokoldalú fejlesztése (289. l.). A fejlett tőkésországok piacain elért eredményeinket nemcsak a magyar áruk minősége, hanem a partnerek gazdasági és politikai megfontolásai is befolyásolják. A GATT-ba való belépésünkkel kapcsolatban — a magyar sajtóra hivatkozva — megállapítja, hogy a várt előnyök egy részének megvalósulását akadályozzák a tőkés partnerek diszkriminációs intézkedései (292. l.). Tőkés fizetési mérlegének hiányát Magyarország az utóbbi években közép- és hosszú lejáratú hitelekkel fedezte. A könyv itt ismerteti nyugati hitelfelvételeinket és belépésünket a Nemzetközi Valutaalapba (296. l.).

Nagy teret kapnak a tőkésországokkal való gazdasági együttműködésünk különféle formái: a kooperációs együttműködések, a közös vállalkozások, a licenzzásárlások és a harmadik piacon való együttműködés.

A fejlődő országokkal való kapcsolataink fő problémájaként említi a könyv az elmúlt

években ebben a viszonylatban is kedvezőtlenebbé vált mérlegünket és áruink esetenként nem kielégítő versenyképességét (305–307. l.). E kapcsolatokban mind nagyobb szerep jut a kooperációnak és a közös vállalatoknak, valamint a tudományos-műszaki együttműködésnek. A magyar közgazdászok szorgalmazzák olyan hosszú távú, komplex együttműködési tervek kidolgozását, amelyek optimális módon járulnak hozzá az egyes fejlődő országok fejlesztési programjaihoz (311. l.).

A negyedik rész utolsó fejezete a magyar külpolitikával foglalkozik. (Ezt az elemzést talán célszerűbb lett volna a külgazdaság elé iktatni, mivel a külpolitika annak is meghatározó tényezője.) Az 1956 utáni magyar külpolitikai tevékenység alakulásának bemutatásában nagy teret kap külpolitikánk meghatározó eleme, a Szovjetunióval és a többi szocialista országgal fennálló kapcsolataink, valamint részvételünk a Varsói Szerződés és a KGST tevékenységében. Rövidebben ismerteti a könyv kapcsolatainkat a fejlődő országokkal és a fejlett tőkésországokkal, majd az enyhülés és a leszerelés érdekében kifejtett tevékenységünket.

Összegezve a magyar külpolitikát, megállapítja, hogy annak két alapelve a proletár internacionalizmus és a békés egymás mellett élés. „Ezen elvek állandó és következetes megvalósítása tette lehetővé Magyarország számára azt, hogy méltó helyet foglaljon el a szocialista közösségben és az egész világközösségben is” (311. l.).

Az ötödik, befejező rész *szociálpolitikáinkkal* foglalkozik. Hangsúlyozza: az MSZMP politikájának alapelve az, hogy a szocialista építésnek az életszínvonal rendszeres emelkedésével kell együtt járnia (329. l.).

A tanulmány ismerteti az MSZMP szociál- és életszínvonal-politikájának fő céljait, követelményeit és feltételeit, majd e politika elmúlt negyedszázadbéli történetét. Megállapítja, hogy az elmúlt két évtized gyors fejlődése után, a gazdasági fejlődés lelassulásával párhuzamosan megtorpant az életszínvonal emelkedése is, és a XII. kongresszus az elért eredmények megőrzését és az újabb emelés feltételeinek megteremtését irányozta elő (332. l.).

A következő fejezet bérrendszerünkről szól, melynek alapelve a munka szerinti javadalmazás. Ismerteti a korábbi központi béremelési intézkedéseket, majd a fizetések optimális differenciálásáért tett lépéseket, valamint az ez utóbbi kérdéssről folyó közgazdasági vitákat. Az olvasó tájékozódhat az 1980-ban bevezetett intézkedésekről, amelyek célja bérpolitikánk korábbi hiányosságainak a kiküszöbölése és a termelés hatékonyságának növelése volt, a bérek és a munka eredményességének szorosabb összhangba hozásával és a munka társadalmi hasznossága szerinti nagyobb mértékű differenciálással.

A fokozott differenciálás viszont megköveteli a társadalmi juttatások elosztásának tökéletesítését. Ezek részesedése a lakosság összjövedelmében az 1950. évi 15-ről 1980-ra 32 százalékra növekedett (351. l.). A tanulmány ismerteti a nyugdíjasok helyzetének javítására, valamint a közegészségügy, a közművelődés és a családvédelem fejlesztésére tett számos intézkedést. Kiemeli, hogy a magyar szociálpolitika fő célja a közeljövőben a hatékonyabb szelektivitás megvalósítása a leginkább rászoruló rétegek (nyugdíjasok, sokgyermekes és fiatal házások) helyzetének megjavítása érdekében (359. l.).

A tanulmány utolsó fejezete az árakkal, a fogyasztással, a szociális infrastruktúrával és a lakásépítéssel foglalkozik. Az egész könyvet jellemző alapossgággal, az adatok sokaságával ismerteti szociálpolitikánk e fontos kérdéseinek történetét, jelenlegi helyzetét és perspektíváit.

Ebben a részben van szó a „második gazdaságról”, mely elősegíti ugyan a lakosság jobb ellátását és életszínvonalának emelkedését, de korlátozza a szabad időt, és negatívan hathat az életvitelre, különösen akkor, ha a nagyobb anyagi jólét öncéllá válik (375. l.). A könyv ismételten rámutat arra, hogy az MSZMP egyidejűleg törekszik az életszínvonal emelésére és a szocialista életmód eszményeinek megvalósítására.

A magyar olvasó különösen jóleső érzéssel olvashatja a rövid összefoglaló következő megállapítását: „A magyar nép vívmányai jelentősen gazdagítják a létező szocializmus kincsesládáját” (376. l.). A recenzens viszont így összegezheti a könyvről alkotott véleményét: tartalmas és érdekes mű született hazánkról, amelynek tanulmányozása nemcsak a szovjet, de a magyar olvasó számára is tanulságos lehet.

Réti György

Horváth László—Csath Magdolna: Stratégiai tervezés. Elmélet és gyakorlat

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983. 435 l.

Ma már világszerte mindenki elismeri, hogy a vállalatoknak szükségük van tervezésre, átgondolt előrettekintésre. Kevésbé egységes a vélemény arról, hogy van-e szükség hosszabb távú előrelátásra, stratégiai koncepció kialakítására. Vannak, akik szerint zaklatott világunkban, a tengernyi ismeretlen és bizonytalan tényező hatásának kitéve lehetetlen stratégiai koncepciókban gondolkodni. Mások szerint minden stratégianál többet ér a pillanatnyi lehetőségek gyors felismerése és kiaknázása. A múlt jó néhány vállalati tapasztalata viszont bebizonyította, hogy ez a taktika eszméletlen kapkodáshoz, az improvizációval járó selejthez vezet. Átgondolt vezérfonal nélkül a napi sikereknek túl magas az ára. Jogosan felvetődő érv, hogy nálunk még nem teremtődtek meg az előfeltételek ahhoz, hogy a vállalatok fejlődésük érdekében, saját felelősségükre, szándékaik és törekvéseik meghatározására a hatékony gazdálkodást körültekintően megalapozó és előirányzó cselekvési programot tudjanak megvalósítani. Sokan hangoztatják, hogy a vállalatok szakmai sajátosságai, gazdasági háttere, hazai és nemzetközi piaci kapcsolatai, konjunkctúraérzékenysége, méretei, ellátási felelőssége, a műszaki fejlesztés kényszere — hogy csak néhány jellegzetességet említsünk — annyira eltérő, hogy a stratégiai tervezés, az egységes koncepcióalakítás feltételei teljességgel hiányoznak.

Horváth László és Csath Magdolna nem vitatkozik a különböző nézetekkel, hanem bizonyít. Alapjában normatív megközelítésű könyvük három pilléren nyugszik. *A gyakorlati tapasztalatokat* az eredményesen működő vállalatok fejlesztési stratégiája, valamint az iparirányításban és a legkülönbözőbb vállalati koncepciók megvitatásában szerzett ismeretek szolgáltatják. A leszűrt *oktatósi tapasztalatok* előnye nemcsak az előadásokkal együtt járó szintetizálás, hanem a szemináriumi gyakorlatokból és a hallgatók diplomamunkájából ösztögzett tapasztalatok hasznosítása. A gyakorlat felismerései, az oktatás igényei és a *nemzetközi kitekintés* elméletté sűrűsödnek.

A könyv két részből áll. Az első részben a vállalati stratégia elméleti kérdéseiről van szó. A stratégiakészítés feltételei közül a szerzők kiemelten tárgyalják a szocialista vállalat helyzetét, önállóságának kereteit gazdasági rendszerünkben, valamint a stratégiai tervezés alapkérdéseit: az időhorizont, a célok és eszközök, a gazdasági, társadalmi, szervezeti körülmények, az érdekviszonyok problémáit. Ebben a részben külön fejezet (Csath Magdolna munkája) foglalkozik a tőkésvállalatok stratégiai tervezésével, a tőkés elmélet és gyakorlat számunkra hasznos tapasztalataival.

A könyv második és terjedelmében nagyobbik része stratégiai tervezésünk vállalati gyakorlatát elemzi. Beruházási döntéseink visszatérő hibája az előkészítés elégtelensége. Ez a tapasztalat arra biztatott, hogy a könyvben kiemelt szerepet kapjon a stratégia megalapozása, az információgyűjtés, a sokoldalú információfeldolgozás, -elemzés és -egyeztetés munkafázisa. Az itt tárgyalt témák meggyőző erejét és használhatóságát kipróbált gyakorlati módszerek támasztják alá. A vállalati fejlődés ciklikus természetéből kiindulva számos, nemzetközileg is újnak mondható, jelentős elméleti megállapításig jut el Horváth László, az alternatív stratégiai kombinációk megválasztásával, a vállalat ütközésségének tényezőivel és ezek hasznosításával kapcsolatban. A stratégia nem zárul le a tervezéssel. Külön fejezetek adnak szempontokat a megvalósítás szervezésének, a kollektív erőfeszítések koordinálásának, a stratégia és a taktika összekapcsolásának, a stratégiai akciók kivitelezésének, valamint a tapasztalatok értékelésének és a tervek aktualizálásának módszereihez. Bőséges irodalomjegyzék és szemléletes ábrák segítik az olvasót. A függelékben a gyakorlati munkához módszertani áttekintést kap az érdeklődő.

A továbbiakban részletes ismertetés helyett néhány vitatott elméleti és gyakorlati probléma elemzésére törekszünk.

Alapvető kérdés, hogy érettek-e a feltételek arra, hogy a vállalatok átgondolják és alakítsák stratégiai elképzelésüket. Felmérhetetlenül hosszú utat jártak be vállalataink, amíg a kívülről („fentről”) kapott utasítások, termelési feladatok végrehajtóiból saját lehetőségeik felismerésére törekvő, az előnyöket és a hátrányokat józanul mérlegelő, tervek szerint gazdálkodó és vállalkozó szervezetekké kezdenek válni. Ehhez közgondolkodásunkban is sok illúzióval kellett és kell leszámolni. Sokáig úgy tűnt, „fentről” nézve

szélesebbek a távlatok, jobb az áttekintés. Ez azonban nem pótolja a körülmények aprólékos ismeretét, a vélemények sokoldalú mérlegelésre alapozott kialakítását. A kívülről jött parancs bármennyire is kötelességtudó teljesítésével nem ér fel a saját meggyőződésen alapuló elhatározás, a közös erőfeszítést, lelkesedést, a látens erőket és az emberi találékonyságot megmozgató cselekvés. Ha arra törekszünk, hogy *valóban hatékonyan, versenyképesen állítsuk elő termékeinket*, és kedvező, de legalábbis nem romló cserearányok mellett vegyünk részt a nemzetközi munkamegosztásban, ez a feladat, „...figyelembe véve a gazdaság bonyolultságát, ...*csak decentralizált irányítási rendszerben valósítható meg*” (29. l.). Ehhez a feladathoz fel kell nőnie a vállalatoknak, ugyanakkor jókora önmegtartóztatást kell tanúsítaniuk a vállalatok helyetti cselekvésre és intézkedésre hajlamos irányító szerveknek.

A könyv olvasója számára nyilvánvaló, hogy a stratégiai tervezés fáradtságos, energiát, pénzt és időt követelő feladat. Jogosan kérdezhetjük, hogy megéri-e, kifizetődik-e az erre fordított munka. Ami az igazán nagy vállalatok, a multinacionálisok számára kényszer, az számunkra luxusnak vagy divatnak, ha ugyan nem hóbortnak tűnik. Hiszen vállalataink méretük, piaci részesedésük, közismerten „követő” stratégiájuk alapján alárendelt szerepre vannak kárhozhatóak. S ha elismerjük is, valamilyen előrelátás szükségességét, mi értelme, hogy ezen maga a vállalat törje a fejét, amikor helyette és „felette” sokan és sokféle módon döntenek? Elismerve, hogy adottságaink alapján nem leszünk vezetők a világgpiacon, Horváth László nem zárja ki annak lehetőségét, hogy bizonyos területeken, konstrukcióknál, gyártmánycsoportokban rövidebb-hosszabb időre kiharcolható a vezető szerep. Szerinte ez az életben maradás fontos feltétele. Ez nemcsak a vállalat egész tevékenységének presztízsét emeli, de „felhúzza” a gyengébb vállalati területeket az élenjárók szintjére, bizalmat kelt, önbizalmat ad a vállalat belső ereje, képességei iránt is.

Sok vállalati tapasztalat azt bizonyítja, hogy nehéz helyzetben rengeteg ötlet, javaslat merül fel. „Váltani”, „fordítani” lehet egy-egy licencvásárlással, kedvezőbb vállalati profil, jövedelmezőbb termékszerkezet kialakításával, új fogyasztói-piaci szegmens célbavételével. Megnehezíti az ilyen életbevágó döntést, ha a vezetők nem kellően tájékozottak az egyes alternatívák előnyeiről és hátrányairól, időigényéről, a várható kockázatról, a partnerek esetleges reagálásáról. A stratégiai tervezés arra ösztönöz, hogy ne időzavar kényszere alatt foglalkozzunk az esedékes problémákkal, hanem folyamatosan készüljünk fel a jövőre.

Egy-egy kiállítás megtekintése a legjobb esetben a pillanatnyi világhelyzetről — pontosabban a kiállításon megjelentek kínálatáról — ad áttekintést. Tucatnyi országba exportálva nincs feltétlenül biztosítva a betekintés a piaci viszonyokba. A szórványos jelenlétén alapuló információkat fokozatosan a tartós jelenlétén, a közvetlen — és gyakran komoly tandíjat követelő — tapasztalatokon alapuló helyzetismeretnek kell felváltania. Naivítás a piaci versenyről azt feltételezni, hogy a tőkés versenytársak mereven elzárkóznak egymástól. A titkolózás és a kölcsönös információcsere bonyolult hálózata alakult ki, amely azok számára nyílik meg, akik a piaci kapcsolatok, a személyes ismeretségek, a formális és informális csatornák részesévé tudnak válni. Őszintén meg kell mondani, hogy a tájékozottság növelésének aprómunkát igénylő folyamatával nemcsak ez a könyv, de — ismereteink szerint — a nemzetközi irodalom sem foglalkozik kellően.

A stratégiai tervezés időhorizontja tekintetében „...elégés általános törekvés, hogy a vállalatok is igazodjanak a népgazdasági tervekészítés időpontjaihoz és időtartamaihoz. Valószínűleg azonban ez helytelen beidegződés eredménye” — állapítja meg Horváth László (169. l.). Az időhorizont terjedelmét, szakaszait értelemszerűen nem az 5–10–15 éves vagy még hosszabb időt (például a 2000-ig terjedő időszakot) átfogó kerek évek határozzák meg, hanem sajátos törvényszerűségek. Ha a könyv meggyőző érvelését elfogadjuk, akkor a népgazdasági tervek kapcsolódó vállalati tervben a vállalatok tevékenységi periódusainak töredéke vagy éppen többszöröse fog szerepelni. A jól megalapozott és folyamatosan aktualizált vállalati stratégiai koncepció olyan szilárd bázis, amelyből bármikor és tetszőleges időpontra, időtartamra mintegy „kiemelhető” az összeállítható vállalati tervjavaslat.

Horváth László — korábbi kutatásaira alapozva — az időhorizontot tevékenységi szakaszokhoz kapcsolja, és életciklusban gondolkodik. Felfogásának gyökere az örök változás. Az életciklus fázisai a felkészülés, a kibontakozás, az aktivitás, majd az elhalás és a túlhaladás, amikor az új átveszi a korábbi helyét és szerepét. A fejlődés és cserélődés is-

métlődő dialektikáját ismeri fel a vállalati gazdálkodás minden területén. Megnyilvánul ez a káderállományban, a dolgozók életpályája, szakmai fejlődése, cserélődése során. Ugyancsak érvényesül a termelőberendezések hatékony használatában egészen a fizikai elhasználódás, az erkölcsi elkopás időszakáig. Hasonló folyamat ismerhető fel a műszaki fejlődésben, a vállalat által alkalmazott technika, a kialakított konstrukciók, a gyártásba vett termékek cserélődésében. De nemcsak az egyes vállalati részterületeken, hanem a vállalat egészében is érvényre jut a fejlődés vázolt ciklikus sajátossága, az alapításától a vállalat kibontakozásán át a kezdő lendület kifulladásáig — amikor keresni kell a megújulás útjait, az innovációs lehetőségeket.

A négy életszakasznak eltérő hatása van a vállalat fejlődésére és jövedelmezőségére. Az innovációs-nekikészülő szakasz beruházás jellegű, nyeli a pénzt. A progresszív szakasz a nekilendülés kiindulófázisa — növekvő forgalommal és piaci részesedéssel, de szerény nyereséggel. Az optimális szakaszban a sikerrel együtt jár a kedvező jövedelmezőség és a kezdeti befektetések megtérülésének lehetősége. A degresszív szakasz a fokozatos visszavonulás időszaka, amikor az is eredmény, ha a termelés fedezi a költségeket. Ebből következő a javasolt stratégia: A vállalatoknak arra kell törekedniük, hogy diverzifikálással több gyártási ágat, tevékenységet fejlesszenek ki, hogy „... *egyres gyártási ágak optimális* (értsd: magas jövedelmezőségű) *szakaszai átfedjék más gyártási ágak veszteséges szakaszait*” (180. l.). Tehát e vállalatok minden időszakban rendelkezzenek nyereségtermelő és innovatív tevékenységekkel, ugyanakkor legyen módjuk a kifutó, degresszív profilokat ígéretes és előremutató tevékenységekkel felváltani.

Ebben az elméletben elrendeződik, a helyére kerül az Országos Tervhivatal által elrendelt termékminősítési rendszer. Az előírt termékjellemzők alapján a vállalatok minősítették gyártmányait. Elbírálták, hogy melyek a fejlesztésre váró, a „jövőt hordozó”, a pillanatnyi helyzet alapján kedvező, valamint a túlhaladott és megszüntetésre váró termékcsoportok. A termékategorizálás akkor és ott válik a stratégia segítőjévé, ahol a vállalatoknak van erejük a cselekvésre.

A könyv világosan rámutat arra, hogy a vállalati stratégia nemcsak hosszú távú terv, hanem alapul szolgál a vállalati akciókhoz is. A szerző álláspontja nyilvánvaló: a legszebb koncepció annyit ér, amennyi belőle sikerrel megvalósítható. Ennek előfeltétele, hogy a stratégia tartalmat kapjon, és a belőle levezetett konkrét feladatok egymással összhangban megvalósuljanak.

Sorra véve a főbb szocialista és tőkés vállalatelméleteket, a könyv a tőkés vélemények, közelítések sokaságából számunkra is hasznosítható két szempontot emel ki. Az egyik a nyereség megkülönböztetett szerepe — nyilvánvalóan nem a tőkés profithajhászás értelmében. (Egyébként is a tőkés vállalatirányítás egyre inkább a hosszú távú kiegyenlített, „kielégítő” profit alapján áll.) A másik az innováció jelentősége mint a vállalat „tevékenység megújításából, jobbításából” (42. l.) eredő húzóerő. A szocialista vállalatelmélet hazánkban az utóbbi években sokat fejlődött. A folyamatban levő szemléletváltozás jól tükröződik az 1977. évi vállalati törvényben is. Az irodalomban elterjedt és elfogadott nézet a szocialista vállalat általános céljairól azonban Horváth László szerint „hiányos”, mivel „... nem tartalmazza a vállalati törekvések — s minden szervezet — egyik legfontosabbikát, azt a törekvést tudniillik, hogy fenn akar maradni” (55. l.). Szocialista vállalat esetében a fennmaradásra akkor van esély, ha „... a vállalat *illeszkedni* képes a szocialista társadalom gazdálkodási rendjéhez, *teljesíteni képes a társadalom* vele szemben támasztott *követelményeit*” (55. l.). A vállalat fennmaradásának egyik előfeltétele a vállalat pénzügyi egyensúlya, likviditása, hosszú távú érvényre juttatása annak, hogy a ráfordításait a bevételeiből fedezi. A vállalati törekvések realitását az alapozza meg, hogy a dolgozó kollektíva azokat magáévá teszi, hisz bennük, harcol értük, mivel mindaz, amire a vállalat törekszik, nemcsak elfogadható számára, de egyéni érdekeivel is találkozik.

A stratégiai tervezésben az érdekvizonyok és a vállalati célok kapcsolata eddig feltáratlan terület volt. Az együttműködés új és változatos formái biztosíthatják a kollektíva részvételét, az üzemi demokrácia sokrétű érvényesülését. Szakértői csoportmunka készíti elő a háttérelmzéseket a termékről, a technológiáról és a piacról. A stratégia egyes funkcionális részterületei és az ezek közötti koordináció, kooperáció a szakmai specialisták szempontjainak mérlegelését és a vállalat egészét átfogó koncepcióba való illesztését, tehát a közös célokra való alárendelésüket követeli meg. A vállalat erős oldalainak felismerése és a gyenge pontok önkritikus vállalása csak összeszokott kollektívában, őszinte légkör-

ben lehetséges. A stratégiai alternatívák elemző bírálata, a lehetőségek sokoldalú és reális mérlegelése, a józan és megvalósítható célok kitűzése egymást segítő és értő csapatmunkát igényel. A kollektíva bekapcsolása az alapvető stratégiai döntésekbe nemcsak lehetséges, de szükséges is, mert a jó vállalati stratégia sikere meghatározó a dolgozók érdekeltségére, pályafutására, de a dolgozók maguk teremtik meg a stratégia kereteit, biztosítják az akciók sikerét, és illesztik a megvalósítást a gyakran változó körülményekhez.

Horváth László külön fejezetben foglalkozik a vállalatok értékelésével. Azok számára, akik a vállalatot csak mint állóeszközök és készletek, kötelezettségek és követelések összességét szemlélik, értelmetlennek tűnik a stratégiatervezés keretében ezzel a témával foglalkozni. Akik azonban a vállalatban nemcsak a holt tárgyak, a könyvelési, statisztikai adatok tömegét, hanem élő és cselekvő organizmust látnak, amely annyit ér, amennyit a kollektíva kihoz belőle — azok számára világos, hogy a vállalat eredményessége vagy sikertelensége felértékeli a vállalati vagyont, vagy a legkorszerűbb felszerelést is devalválhatja.

Gyengeségünk egyik jelének tartom, hogy miként évek óta nem merjük a sikertelen, gyenge és tehetetlen vállalatokat műtőasztalra fektetni, úgy nem tudunk kellően örülni, nem akarjuk bátran dicsérni — és ahol kell, bírálni — a jó, sőt kiemelkedő vállalatokat. Pedig a példamutatás figyelmeztet és kötelez. A nagyobb nyilvánosság nemcsak a közéletben, hanem a gazdasági életben is szükséges. Jogosan elvárható, hogy vállalataink éves beszámolóit nagyobb nyilvánosságot kapjanak, járjon társadalmi elítéltetéssel a stratégia kudarca, de a siker igazi társadalmi elismerésben és nagyobb anyagi előnyben nyerje el jutalmát.

A szocialista vállalatok történetét kutatókra váró sürgős feladat megoldást keresni és találni annak az ordítóan kínos ellentmondásnak a megszüntetésére, hogy egyrészt vannak kimagaslóan nagy, világméretekben számottevő feltalálók, komoly történeti múlttal rendelkező vállalataink, másrészt nem voltunk és nem vagyunk képesek ezen a bázison világsikereket elérni. Feltalálókunk sikereit a napi gazdasági életben nem tudjuk kiaknázni. A megoldás egyik eleme a vállalatvezetés művészete, a jó vállalati stratégia, a tervezés és a színvonalas megvalósítás lehet. Ebben az irányban első lépés e könyv, amelyet vállalati monográfiáknak kellene követniük ahhoz, hogy — reméljük, rövidesen — megszülessen a vállalati példákra alapozott stratégiaelemzés, a jó példák és a kudarcok elemző értékelése.

Gergely István

Dr. Gergely István kandidátus, egyetemi tanár, az ÁBMH Munkaügyi Kutató Intézetének igazgatóhelyettese.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Проблема потребительной стоимости у Маркса

Петер Эрдеи

Экономический анализ Маркса исключил абстрактную полезность из числа исходных точек, служащих объяснением регулирования обмена. Из этого необходимо следовало отнесение потребительной стоимости на задний план и одновременно в марксистской теоретической системе особое значение приобрела стоимость специфического товара — рабочей силы. Поскольку стоимость рабочей силы в аргументации Маркса является неизменной величиной, по сути дела объем прибавочной стоимости зависит от единственной переменной, от количества затраченного труда. Количеством труда определяется величина вновь созданной стоимости, распределяемой между капиталистом и рабочим. Если класс капиталистов хочет выйти за пределы простого воспроизводства, прежде чем увеличить производство, он должен сократить свое потребление. Это соображение Маркса опирается только на понятие стоимости и оставляет без внимания проблематику потребительной стоимости. Однако вывод Маркса можно считать истинным лишь в случае осуществления очень строгого — и до этого не высказанного — предположения: при полном использовании факторов производства. В том случае, если предполагается противоположное, тогда необходимо рассматривать вопрос и с точки зрения потребительной стоимости. Если возрастает национальный доход в материальном выражении, можно делать весьма различные выводы в зависимости от того, что производство какого вида потребительной стоимости возрасло. В том случае, если увеличивается производство потребительских товаров, тогда это рано или поздно приводит к перепроизводству или недопотреблению. В случае расширения производства средств производства избыток возникает из продуктов, воплощающих в себе прибавочную стоимость, которые таким образом поощряют производство. Однако и это распознавание нельзя считать правильным без значительных оговорок. При низкой степени использования производственных мощностей или в том случае, если уровень процентной ставки превышает ожидаемую от новых капиталовложений норму прибыли, это поощряющее влияние может легко оказаться недостаточным.

У Маркса прибыль служит или потреблению капиталистов или используется в целях накопления, но и эта последняя часть прибыли является материальной по форме. Бумажная прибыль выходит за рамки кругозора Маркса. Это вытекает не из одностороннего характера марксова анализа, т. е. из того, что у него анализ потребительной стороны стоимости отнесен на задний план по сравнению со стоимостной стороной. Речь идет о другом: Маркс уделил свое внимание производству — потребительной стоимости и стоимости — и деньги нетоварного характера создаются именно в этом процессе. Поэтому открытие бумажной прибыли выпало на долю Калецкого, которого во многих отношениях можно считать учеником Маркса.

Теория трудовой стоимости как теория награжденных цен

Шандор Бедё

При написании своей статьи автор исходил из вековой дискуссии, которая в действительности была «произведена» не Марксом, ведь она крылась уже за строками обменных писем Рикардо и Мальтуса. Вопрос поставлен так: разве можно ли «безболезненно» раскрыть теорию трудовой стоимости, кроме марксистской экономической системы, также и в потоке классического и неоклассического буржуазного мышления таким образом, чтобы надо было отрицать понятие стоимости в более узкой экономической области и исключать, загнать его за «боковую линию» экономической философии и онтологии.

В интересах этого автор хотел бы показать:

— с помощью суживания неоклассической общей модели равновесия (исключение параллельного производства, достижимые для всех технологии) можно найти решение с ценой производства;

— теория трудовой стоимости как «близнец» награжденных производственных отношений, создающих неизменную меру стоимости, предоставляет награжденные пропорции цен. Оба представляют собой необходимое средство изучения отношений распределения и добавочного производства;

— вместо равенств Σ цена производства = Σ стоимость и Σ прибавочная стоимость = Σ прибыль, ошибочность которых была одновременно доказана, действует равенство Σ норма прибавочной стоимости = Σ норма прибыли.

Процессы накопления венгерского хозяйства в международном сопоставлении*Петер Сарваш*

Данные, опубликованные международными организациями в национальных ценах и Программа Международного Сопоставления ООН (ICP) делают возможным оценивать сокращение доли накопления в венгерском хозяйстве. Можно установить, что венгерская норма накопления в 1970-ые годы была относительно высокой. Заметное сокращение с 1979 года и учет извращающего влияния венгерской системы цен привели к тому, что Венгрия вернулась в полосу стран со средним накоплением. Размер и протяженность во времени спада не могут быть оценены как экстремные, речь идет скорее о том, что значительный спад следовал за повышением, считающимся необыкновенным в международном сопоставлении.

Наблюдается характерная взаимосвязь между циклом накопления венгерской экономики и циклом конъюнктуры капиталистического мирового хозяйства. Примерно до 1977 г. наблюдалась асинхронность, которая содействовала как разрушению внешнего равновесия, так и его восстановлению. Начиная с 1977 г. можно говорить о параллельности, поэтому чрезмерный инвестиционный спрос и хозяйственно-политические меры, направленные на сокращение дефицита платежного баланса не находят внешнеэкономических условий, которые усиливали бы их действие и делали бы возможным расширить вывод.

Опираясь на данные ICP можно показать, что венгерская норма накопления — даже на «международных ценах» после вычета влияний системы цен — достигла уровня, превышающего большинство развитых капиталистических стран.

Об особенностях инфраструктурных инвестиций, реализуемых генеральным подрядчиком*Ласло Чибби*

Статья — рассмотрев сегодняшнюю практику капиталовложений — устанавливает, что она не соответствует специальным характерным чертам инфраструктурных инвестиций и приводит к раздроблению имеющих скромные ресурсы.

Средством развертывания, соответствующим инфраструктурным особенностям, может являться осуществление этих инвестиций генеральным подрядчиком. Однако для этого необходимо поставить инвестиционный механизм инфраструктурной области на новые основы. Дальнейшее изучение в общих чертах представленных в статье мероприятий, имеющих значение в развитии всего хозяйственного управления, является важной задачей недалекого будущего.

Технический и экономический опыт развития структуры изделий предприятий*Дьердь Парани*

В венгерском народном хозяйстве прилагаются значительные усилия в интересах усовершенствования структуры промышленного производства, усиления конкурентоспособности промышленных предприятий, повышения гибкости в их приспособления к рынку. Статья представляет опыт подробного эмпирического исследования, проследованного в машиностроительстве и сделанные на основе этого выводы для определения политики развития промышленности.

Исследование охватывало 10 предприятий, т. е. 13% этой области промышленности и дает подетальный анализ их более значительных изделий. В зависимости от их роли в инновации и производстве на предприятии в период 1976—1980 гг. изделия отнесены к 7 категориям. Эти: 1. в диверсификационной мере новые; 2. в профиле совсем новые; 3. в функциональном смысле значительно усовершенствованные; 4. в технологическом смысле значительно усовершенствованные; 5. в небольшой мере усовершенствованные; 6. в неизменном виде произведенные; 7. в изученном периоде производство которых прекращено.

Далее статья отдельно анализирует изделия, относящиеся к первым четырем группам (новые и значительно модернизированные). Представляются цели предприятия, достигаемые посредством развития; методы, примененные в развитии; внутренние и внешние факторы их выбора и применения, их условия; осуществление целей развития.

В заключительной части делаются обобщаемые выводы в связи с мощностью машиностроительных предприятий по инновации.

Как предприятиям, так и руководству промышленностью предлагается стратегия, хорошо применяемая на узловых точках развития и ориентации на экспорт. Представляются необходимые для осуществления такой стратегии государственные задачи.

Место сельского хозяйства в долгосрочном общественно-экономическом развитии

Ференц Ваги

В связи со статьей Яноша Иллеша, опубликованной в номере 12/1982 Кээгаздашаги Семле под заглавием «Условия нашего долгосрочного общественно-экономического развития», настоящая статья излагает в первую очередь возможную роль сельского хозяйства. После изложения положения, согласно которому нормализация роста народного хозяйства требует еще одного десятилетия, статья утверждает, что более-менее достаточный рост сельскохозяйственных предприятий и мелких производителей может быть достигнут, с одной стороны, с учетом требований внешних рынков продовольственных товаров, а с другой стороны, посредством использования отечественного спроса за дополнительные товары. Этому может эффективно содействовать промышленность, в том числе разветвлению и стабилизации роста обрабатывающей промышленности, но все это не может ни полностью, ни в частности компенсировать отсталость роста промышленности. Главным условием успешного развития сельского хозяйства с ориентацией на экспорт является улучшение эффективности во всех областях аграрно-промышленной сферы, и в первую очередь сокращение относительных расходов на амортизацию и использование сырья. Это может привести к усилению способности сельского хозяйства производить национальный доход. Для этого необходимо расширить количественное и в первую очередь ассортиментное предложение средств сельскохозяйственного производства, модифицировать систему цен аграрно-промышленной сферы согласно новому положению, а также развивать экономическую структуру сельского хозяйства в то направление, чтобы трудящиеся были заинтересованы в сокращении издержек производства.

Крупные предприятия и социализм

Андраш Хегедюш

Статья включается в дискуссию с тезисом, согласно которому крупное предприятие имеет во всех отраслях хозяйственной жизни преимущество перед средним и мелким предприятиями и крупное предприятие является наиболее высокой формой социалистических отношений собственности. По мнению автора размеры венгерских крупных предприятий непропорционально превышают димензии, обосновываемые рынком страны, и поэтому много из них функционирует как настоящая империя предприятий. Власть в руках их руководства огромная, часто без контроля.

Руководители крупных предприятий в начале 70-х годов играли довольно значительную роль в заторможенности хозяйственной реформы 1968 г., и сегодня они с удовольствием используют свой авторитет для достижения того, чтобы значительное перераспределение осуществлялось в ущерб мелким и средним предприятиям, в интересах крупных предприятий; чтобы крупные предприятия имели разные преференции (например в области капиталовложений и на рынке рабочей силы); чтобы рыночные отношения не действовали в рационально обоснованной мере. Грандиозные планы руководителей крупных предприятий играли немалую роль во внешней задолженности страны. Сегодняшняя система цен односторонне благоприятна для крупных предприятий потому, что их руководители имеют значительную силу при торге в ходе дискуссий о ценах с Государственным управлением цен.

Последовательное развитие хозяйственной реформы вызывает необходимость переоценивать роль крупных предприятий, усилить общественный контроль их руководителей.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Marxian problems of the use value

Péter Erdős

The Marxian economic analysis excluded abstract utility from the starting points serving to explain the regulation of exchange. From this the pushing into the background of the use value necessarily followed, and, simultaneously, the value of a particular commodity—labour power—obtained special importance in the Marxian theoretical system. Since the value of labour power is a given quantity in the Marxian reasoning, the surplus value depends essentially on a single variable, the quantity of labour. The quantity of labour determines the new value in which the capitalist and the worker share. According to Marx's assumption, if the capitalist class wishes to transgress simple reproduction, it first has to reduce its consumption before it can increase production. This Marxian reasoning relies exclusively on the concept of value and leaves the problem of use value out of account. But we can consider the Marxian conclusion as true when a very strict—and until now, tacit—precondition is satisfied: if we assume full exploitation of the factors of production. Conversely, if we do not assume that, then also the use value implications of the question have to be taken into account. If the national income given in the form of goods increases, highly different conclusions may follow depending on the type of use values the production of which has been increased. If we increase the output of consumption goods, this leads sooner or later either to overproduction or underconsumption. If the department of means of production expands, the surplus appears in such products which embody surplus values and thus have a stimulating impact on production. But even this recognition holds only with essential qualifications. If the degree of capacity utilization is low, or if the rate of interest exceeds the rate of surplus profit expected from new investment, then this stimulating effect may easily prove to be insufficient.

In Marx profit either serves the consumption of capitalists or accumulation, but even the latter part of profit is material profit. Paper profit escapes Marx's field of vision. This does not derive from the one-sidedness of the Marxian analysis, that is, not from the fact that with him the analysis of the use value aspect is mostly pushed to the background behind the value aspect. The substance is that Marx paid his attention to production—to the production of use values—but non-commodity money is not produced.

Therefore, the discovery of paper profit remained to Kalecki, who may be considered as Marx's disciple in many respects.

The labour theory of value as a theory of distinguished prices

Sándor Bede

The century-old debate, actually not "produced" by Marx himself, as it had been hiding already in the exchange of letters between Ricardo and Malthus, is the subject that engages the author. He was interested in whether the labour theory of value can be fitted without a break, beyond the Marxian economic system, also into the current of classical and neo-classical economic thought, in a manner that the notion of value should not be pushed from the economic field in the narrow sense to the area of economic philosophy or ontology.

With this aim in view, the author tries to show that

— by narrowing the neo-classical general equilibrium model (exclusion of byproducts, technologies accessible to all) a solution at production price is attained,

— the labour theory of value, the "dual" value of the distinguished production ratios producing the unchanged standard of value, results in the distinguished value ratios. Both are indispensable tools for studying the distribution and surplus-product relations.

— Instead of the equality Σ production prices = Σ value and Σ surplus value = Σ profit, proved to be false simultaneously, the equality Σ rate of surplus value = Σ rate of profit holds in every price system.

International comparison of the Hungarian accumulation processes

Péter Szarvas

The data of international organizations published at national prices and the ICP of the UN allow us to evaluate the fall in the rate of capital formation of the Hungarian economy. It may be stated that the rate of capital formation was high in the seventies. The strong reduction from 1979 on and the accounting for the distortive effects of the Hungarian price system resulted in our stepping back into the band of countries with medium accumulation. The extent and protraction over time of the decline cannot be considered extreme either, the matter is rather that the conspicuous decline had been preceded by a conspicuous running away by international comparison.

A characteristic interrelation may be observed between the accumulation cycle of the Hungarian economy and the business cycle of the capitalist world economy. Up to about 1977 an asynchronism was observable, promoting both the upsetting of external equilibrium and its restoration as well. From 1977 on a parallel development may be seen, and thus the economic policy measures aimed at reducing excess demand for investment and the deficit in the balance of payments do not meet with external economic conditions that would strengthen their effects and promote the expansion of exports.

Relying on the ICP data, it can be shown as well that the rate of Hungarian capital formation evaluated at "international prices" attained a level exceeding that of most developed capitalist countries.

The particular features of general contracting in the scope of infrastructural investments

László Csibi

Surveying the current investment practice the study establishes that it does not correspond to the special requirements of infrastructural investments and leads to the fragmentation of the available scarce resources.

One of the ways leading out of this situation—and one in harmony with the characteristics of infrastructural investments—might be the implementation of investments through general contracting. For this, however, the investment mechanism prevailing in the sphere of infrastructure has to be provided new foundations. A further investigation of the sketchily outlined measures bearing on the development of economic control is an important task of the future.

Experiences of the development of enterprise product-mixes and industrial development

György Parányi

In the Hungarian national economy significant efforts are made at the modernization of the structure of industrial production, at enhancing the competitiveness of industrial enterprises and their flexibility of adjustment to the market.

The study reviews the experiences of a detailed empirical survey conducted in the engineering industry, and the conclusions derived from them for industrial development policy.

The survey extended to 10 enterprises representing 13 per cent of the engineering industry and extended to the analysis of their major products item by item. According to their role in enterprise innovation and production in the period between 1976–1980, the products were classified into seven classes: 1. new, representing diversification, 2. quite new, belonging to the prevailing line of production, 3. significantly modernized from the functional points of view, 4. significantly modernized from the technological point of view, 5. moderately modernized, 6. produced in unchanged form, 7. eliminated in the period under review.

The article separately analyses the products belonging to the first four groups, i.e. those that were new or significantly modernized. It presents the objectives of the enterprises which they wanted to attain through development; the methods applied in development, their choice, the internal and external conditions influencing their application, as well as the implementation of the development objectives.

The concluding part of the study draws generalizable conclusions for the innovative performance of engineering enterprises. It recommends a strategy which better adjusts the points of emphasis of development and export orientation to the possibilities, both for enterprises and industrial control. It also points out the government tasks necessary for the assertion of the above viewpoints.

Agriculture in the long-term socio-economic development*Ferenc Vági*

Joining the study of János Illés "The conditions of Hungarian long-term socio-economic development" published in No. 12. 1982 of this periodical, the article expounds the possible role of agriculture. After outlining that a further decade is needed for the normalization of growth of the economy, the author states that a more or less satisfactory growth of agricultural enterprises and small-scale producers can be realized by exploiting the foreign demand for foodstuffs on the one hand, and the domestic demand for complementary products on the other. This might effectively contribute to the growth and stability of industry, within it of manufacturing, but it cannot, not even partially, make up for the lagging growth of the industry. A basic condition of a successful export-oriented growth of agriculture is the improvement of efficiency in the whole agro-industrial sphere, above all the reduction of per unit depreciation and material consumption costs. This may lead to increasing the national income creating capacity of agriculture. To this end it is indispensable to expand the supply of means of production used in agriculture in both quantitative respects and as regards the range of choice, to adjust the price system of the agro-industrial sphere to the new situation, and to develop the economic structure of agriculture in such direction that will make workers interested in reducing the costs of production.

The large enterprises and socialism*András Hegedüs*

The article challenges the view that the large enterprise is at an advantage over the medium and small enterprises in every field of the economic life and that the large enterprise is the superior form of socialist ownership relations. According to the author the dimensions of the Hungarian large enterprises disproportionately exceed those justified by the domestic market of the country, many of them function as real enterprise empires. The power of their management is huge and frequently uncontrollable.

The managers of large enterprises had a big role in putting a brake on the 1968 reform of the mechanism in the early seventies. They often use their personal influence even today to attain a considerable redistribution at the expense of the small and medium enterprises in favour of the large ones. They wish to attain that the large enterprises should enjoy various preferences (e.g., in the field of investments and on the labour market), and that the market relations should not assert themselves to a rationally justified extent.

The ambitious plans of the managers of large enterprises had a not negligible role in the large foreign indebtedness of the country. The present price system provides one-sided advantages for the large firms, since their managers possess considerable bargaining power at the negotiations with the National Office for Prices.

The consistent continuation of the economic reform necessitates the reevaluation of the role of large enterprises and a stricter social control of their managers:

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1983. évi 7. sz.

Közlemény az SZKP KB 1983. június 14—15-i plénumáról

Ju. Andropov beszéde

K. U. Csernyenko beszámolója. A párt ideológiai és propagandatevékenységének időszakos kérdései

Határozat, 1983. június 15.

Radajev, V.: A termelés intenzifikációja és az önelszámolás

Korjagin, A.: A szocialista gazdaság optimalizálásának néhány értelmezése

Udoenko, V.: Termelőerő-telepítés, társadalmi-termelési hatékonyság

Podszivalenko, P.: Szervezeti formák és irányításuk az építőiparban

Rozenfeld, S.: A gazdaságierőforrás-variánsok kiválasztásáról

Kotljar, A.: A teljes foglalkoztatottság és a szocialista termelési tényezők kiegyensúlyozottsága

Slezsevicuszs, A.: „Szubkomplexumok” kialakítása a tejjáparban

Grinyev, V.: Szocialista nemzetközi termelési kooperáció

Rudik, E.: A szocialista termelésirányítás antimarxista koncepcióiról

Izák, V.: A termelés volumene, növekvő költségek és a paraméterárak

Dédek, O.: Tervszerű egyensúlyi árak és hatásuk mérése

Fogl, J.: A gazdasági szerkezetéről

Jarkovskij, V.: A tudományos-műszaki fejlődés szükségletekkel összhangban való irányításának problémái

Urban, L.: Az NDK gazdasági stratégiája a nyolcvanas évekre

1983. évi 7. sz.

Petružela, L.—Rublk, I.: Az élelmezés a biológiai forradalom szémszögéből

Kutil, J.: Az élelmiszer-termelési vertikumban jelentkező költségek módszertani vonatkozásai

Seják, J.: Az egységes földértékelési rendszer bevezetésének szükségessége Csehszlovákiában

Kaštánková, J.—Kaštánek, C.: Útban a gabonából való önellátás felé

Záhlava, F.: A tudományos-műszaki fejlődés hatása az élelmiszerforrások újratermelésére

Hubáček, J.: Gondolatok a mezőgazdasági vállalatok jövőjéről

Kociánová, H.: Az élelmezési probléma globális áttekintése

Srba, K.—Jestřábová, E.: A Szovjetunió élelmiszerprogramja

Popov, N.: A termelési viszonyok fejlődése a bolgár mezőgazdaságban

Klodziński, M.: Kooperáció a lengyel mezőgazdaságban

Texler, J.: Az élelmezés és az energetika kapcsolata

Stehlík, J.: J. H. von Thünen és „Isolált állam”-a

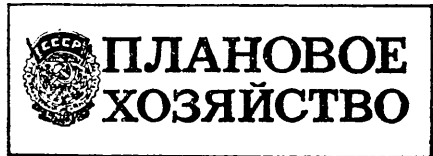
POLITICKÁ EKONOMIE

1983. évi 6. sz.

Tvrđík, Z.—Iljin, M.: A KGST-tagországok tudományos és műszaki potenciálja

Babin, J.: Az ún. valorizálás a szocialista gazdaságban

Jordanov, T.: Az intenzifikáció és gazdasági hatékonyságának mérése

1983. évi 6. sz.

Zsimerin, D.: Műszaki haladás: eredmények és perspektívák

Golovec, B.: A termelés technikai tökéletesítésének és a munkaszervezés javításának lehetőségei

Zencsenko, N.: A helyi tervezőszervek időszzerű feladatai

Begalijev, Sz.: A társadalmi termelés hatékonyságfokozási lehetőségei a Kirgiz SZSZK-ban

Poljanszkij, V.: A vállalatok és egyesületek önállóságának és felelősségének fokozása a mezőgazdasági gépgyártásban

Sirjajev, G.: A tervekészítési tevékenység tervszerű irányításáról

Gavrilova, A.—Rudnyik, A.: A munkatermelékenység faktortervezési sajátosságai a gépgyártásban

Kalinyin, I.: Az ipari termékek értékesítésének néhány problémájáról

Bondarczuk, E.: Az önelszámolás gazdasági feltételeinek tökéletesítése a szakosított takarmánygyártás területén. (A Moldvai SZSZK példáján)

Ograkov, A.: Lakásépítés és kulturális-háztartási szolgáltatások falun

Szelivanovszkij, V.: A másodnyersanyagok felhasználásának tervezése. (Az Ukrán SZSZK-ban)

Kronrod, Ja.: K. Marx és a szocialista bővített újratermelés problémái

Radajev, V.: A munka mércéje és legfőbb változási tényezője

Jaremenko, G.: Szociálpolitikai kérdések az európai KGST-országokban

Polikarpov, A.: Demokratikus centralizmus a tervezésben

Pavlova, V.: A társadalmi-gazdasági normák és normatívák osztályozása, összetétele

1983. évi 7. sz.

Rjabov, Ja.: A tudományos-műszaki haladás irányításának tökéletesítése és hatékonyságának fokozása

Kraszovszkij, V.: A gazdaság intenzifikálása és a generáljavítás problémái

Fegyinyin, V.: A szocialista építés erejének, szilárdságának és kikezdetlenségének forrása. (A munkaverseny-mozgalom kiterjesztéséről)

Hejzman, Sz.: A társadalmi termelés hatékonysága fokozásának strukturális és szervezeti feltételei

Gladkij, I.: Tervezés és munkaverseny

Rajzberg, B.—Kuranov, G.: A közgazdasági és matematikai módszerek alkalmazási problémái és útjai a tervezésben

Kartvelisvili, D.: A társadalmi termelés intenzifikációjának problémái a Grúz SZSZK-ban

Belouszov, R.: Karl Marx és a társadalmi termelés irányítása

Troickij, A.: Gazdálkodási mechanizmus a villamosenergia-iparban

Vilkov, A.: Az önelszámolás megszervezése az egyesületek termelő alegységeiben

Szmetanyin, N.: A gazdasági és közigazgatási szabályozók szerepe a tervszerű irányításban

Sapiro, I.: A brigádszervezeti forma és a munkaösztönzés fejlesztése

Kucskov, R.: A mezőgazdasági gépgyártás szerepe az élelmiszerprogram végrehajtásában

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1983. évi 7. sz.

Jelinek, K.: Az ágazatközi együttműködés fejlődése az agrár-ipari komplexumban

Cibula, M.: A nukleáris energetika fejlesztésének problémái

Kmoch, V.: Az építőipar a VII. ötéves terv harmadik évében (1. rész)

Ocka, I.: „A fémfelhasználás racionalizálásá-f-nak gazdasági értékelése

Divila, E.—Goulli, R.: A lakosság végső fogyasztásának irányzatai

Hlad, F.: A szlovák háztartások struktúrája az 1980. évi népszámlálás adatai alapján

Adamec, S.: A Szlovák Tervbizottság koncepciója a számítástechnika tervezésben való alkalmazásáról

Fejgl, J.: Kelet-Csehország építőiparának gépesítése

A szakszervezetek szerepe a tudományos-műszaki tervek megvalósításában néhány KGST-tagországban

Chronic, O.: A tőkésországok gépipara a nyolcvanas évek elején

economia y desarrollo

72. szám

Figuerola Albelo, V.—Averhoff Casamayor, A.—Castellon Diaz, C.: A termelés hatékonysága a szocialista gazdaságban

Garmendia, A.: Gondolatok a rendszerekről és jellemzőikről

Hidalgo-Gato, F.: A szocialista árképzés elméleti és gyakorlati problémái

Lopez Garcia, D. L.: Az argentin—brazili ipari szektor 1900 és 1940 között. Néhány fejlődési sajátosság

de Miranda Parrondo, M.: Az élelmezési válság és a nemzetközi élelmezési stratégia Latin-Amerikában

Orozco Yyera, R.: A közúti szállítás termelési függvénye

Rodriguez Torres, S.—Linares Cervala, L.: Az állammonopolista kapitalizmus objektív korlátai

Vuskovic, P.: A foglalkoztatási kihívás

Navarro Alaluf, L.: Megjegyzések az áru- és pénzviszonyok és a szocializmus kérdéséhez

Haustein, H.-D.: A rugalmas automatizálás stratégiájának alapját az elektronikus számítógépes fejlesztés termelékenységre gyakorolt hatásának kihasználása képezi

Gabler, U.: A szortiment összeállítása és a racionalizálás érvényre juttatása ipari kombinátorokban

Küchler, H.-J.: Luther hozzájárulása a közgazdasági szemlélet érvényesítéséhez — marxi—lenini politökonómusok szemszögéből

Sacgse, E.—Sperber, G.—Stieler, B.: A munka szocialista jellegének és tartalmának további érvényre juttatása a szocializmusban

Weltwirtschaftliches Archiv

1983. évi 3. sz.

Gutierrez-Camara, J. L.—Huss, H. J.: A rugalmas árfolyamok, a pénztömeg és az árak kölcsönhatásáról

Eichengreen, B. J.: Merev reálbérek, foglalkoztatás

Hamilton, C.—Svensson, L. E.: Alkalmazhatók-e a direkt és totális faktorintenzitások a faktorár-arányos hipotézis tesztjében?

Bowen, H. P.: A kereskedelmi intenzitás és a nemzetközi versenyképesség (RCA-érték) mutatójának elméleti interpretációja

Enders, K.—Herberg, H.: A holland betegség: okok, szövődmények, terápiák, csillapítók

Hughes Hallett, A. J.—Brandsma, A. S.: Hozhatnak-e eredményt a Szovjetunió elleni szankciók?

Pelzman, J.: Az USA-ba irányuló textil- és ruházati export vámköltségei, kvótái: irodalmi áttekintés, gazdaságpolitikai konzekvenciák

Saunders, A.: Betéti kockázatot és bankszövedőt érzékeltető elemek közös hiteltámogatási rendszerben

Schröder, J.: Társadalombiztosítás, makroökonómiai megtakarítás, jövedelemhányados

1983. 7. sz.

Petkova, R.: A dolgozó kollektíva és az ösznépi tulajdon működése

Mitev, N.: Az állóalapok erkölcsi kopása és amortizálódása (elmélet és módszertan)

Kalcsev, V.: A külkereskedelmi szaldó néhány hatása a népgazdaság hatékonyságára

Dancsev, Al.: A gazdasági növekedés intenzifikációja a kapitalizmusban: ökológiai aspektusok

Sztojcssev, A.: A tőkés nemzetközi bankrendszer problémái

Mladenov, M.: Néhány mai francia pénzülelet lényege és bírálata

Dimitrova, P.: Objektumok rekonstrukció és modernizációs variánsának kiválasztása kockázati tényezők mellett

Dimov, A.: A KGST-tagországok élelmiszer- és élvezetecikk-ipari együttműködésének perspektívái

WIRTSCHAFTS WISSENSCHAFT

1983. évi 7. sz.

Heinrichs, W.—Knobloch, G.: A fogyasztási cikkek gyártása és az intenzíven bővített újratermelésre való áttérés. Elméleti problémák

Proft, G.: A KGST-országok tervezési együttműködése — a szocialista gazdasági integráció állandó elmélyülésének alapja

1983. évi 7. sz.

Ljubinyin, A.: A szocialista termelési viszony struktúrája „A tőke” módszertanának fényében

Кэзгадшаги Семле, XXXI-й год изд-я, январь 1984 г.

СОДЕРЖАНИЕ

В возобновленной форме	1
Проблема потребительной стоимости у Маркса (<i>Петер Эрдеи</i>)	2
Теория трудовой стоимости как теория награжденных цен (<i>Шандор Беде</i>)	
Процессы накопления венгерского хозяйства в международном сопоставлении (<i>Петер Сарваш</i>)	17
Об особенностях инфраструктурных инвестиций, реализуемых генеральным подрядчиком (<i>Ласло Чибби</i>)	29
Технический и экономический опыт развития структуры изделий предприятий (<i>Дьердь Парани</i>)	37
ДИСКУССИЯ	
Место сельского хозяйства в долгосрочном общественно-экономическом развитии (<i>Ференц Ваги</i>)	54
Крупные предприятия и социализм (<i>Андраш Хегедюш</i>)	63
ОБЗОР	
Хозяйственно-политическая роль государственного сектора во Франции (<i>Иштван Векаш</i>)	71
Перспективы английской и американской монетаристической экономической политики (<i>Джон Б. Голл</i>)	81
НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
Маркс и вопросы современности (<i>Карой Кочиш—Лайош Ковач—Иштван Кереши</i>)	84
Памятное научное заседание в Институте Экономики в честь 80-ой годовщины рождения Иштвана Фришша (<i>Шандор Хорват</i>)	104
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Шмераль, Й. Б.—Сорокин, М. А.—Усьевич, М. А. (ред.) «Венгерская Народная Республика» (<i>Дьердь Рети</i>)	110
Ласло Хорват—Магдолна Чат «Стратегическое планирование. Теория и практика» (<i>Иштван Гергей</i>)	114
Краткое содержание статей на русском и английском языках	118
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	124

Közgazdasági Szemle, Vol. XXXI, No. 1 (1984)

CONTENTS

In a renewed form	1
Marxian problems of the use value (<i>Péter Erdős</i>)	2
The labour theory of value as a theory of distinguished prices (<i>Sándor Bede</i>)	6
International comparison of the Hungarian accumulation process (<i>Péter Szarvas</i>)	17
The particular features of general contracting in the scope of infrastructural investments (<i>László Csibi</i>)	29
Experiences of the development of enterprise product-mixes (<i>György Parányi</i>)	37
DISCUSSION	
Agriculture in the long-term socio-economic development (<i>Ferenc Vági</i>)	54
The large enterprises and socialism (<i>András Hegedüs</i>)	63
REVIEW	
The economic policy role of the state sector in France (<i>István Vékás</i>)	71
Perspectives of the British and American monetarist economic policies (<i>John B. Hall</i>)	81
SCIENTIFIC INFORMATION	
Marx and the problems of our age (<i>Károly Kocsis—Lajos Kovács—István Kőrösi</i>)	84
Commemorative scientific meeting in the Institute of Economics on the 80th birthday of István Friss (<i>Sándor Horváth</i>)	104
BOOK REVIEW	
A Soviet monography on the political and economic life in Hungary: Smeral, J. B., Sorokin, M. A., Usiyevich, M. A. (eds.): The Hungarian People's Republic (<i>György Réti</i>)	110
László Horváth—Magdolna Csath: Strategic planning — Theory and practice (<i>István Gergely</i>)	114
Abstracts of the articles, in Russian and English	118
FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	124

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Terjedelem 8 iv. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1983. november 17.

83.1298 — Kossuth Nyomda, Budapest.

Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalban, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodában (Budapest V., József nádor tér 1. postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 216 forint.

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ ÚJ KIADVÁNYAIBÓL

ALKALMAZKODÁS AZ ÚJ ÁRVISZONYOKHOZ

(Összeállította: Csikós-Nagy Béla és Szokolczay György)

310 l., kötve 66 Ft

Schultz, T. W.:

BERUHÁZÁS AZ EMBERI TŐKÉBE

300 l., kötve 66 Ft

Timár Mátyás:

GAZDASÁGI EGYENSÚLY ÉS PÉNZÜGYEK

232 l., kötve 49 Ft

Kopátsy Sándor:

HIÁNYCIKK: A VÁLLALKOZÁS

280 l., kötve 60 Ft

Nahlik Gábor:

SZOCIOTECHNIKAI GYÁRTÁSI RENDSZEREK SZERVEZÉSE

(Szervezettség és hatékonyság sorozat)

276 l., kötve 49 Ft

Herner Ernő—Schagrin Tamás:

ÚJ ÜZEMELTETÉSI FORMÁK A KERESKEDELEMBEN

(Bérllet, szerződés, önelszámolás, kisvállalkozás)

324 l., kötve 65 Ft

Laki Mihály:

VÁLLALATOK MEGSZÜNÉSE ÉS ÖSSZEVONÁSA

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

216 l., füzve 34 Ft

Iszacsenko, I. I.:

VILÁGŪR ÉS GAZDASÁG

(A Zrínyi Katonai Kiadóval közös kiadás)

235 l., kötve 38 Ft

Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt

Budapest V., Münnich F. u. 8.

Telefon: 174-035

Eötvös Loránd Könyvesbolt

Budapest V., Kecskeméti u. 2.

Telefon: 173-331

16 5029

MARK KÁROLY
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Budapest IX., Dimitrov t. 8.

Közgazdasági Szemle

XXXI. ÉVFOLYAM

1984. FEBRUÁR

ISSN 0023-4346

A közömbösségi ár értelmezéséhez
OROSZI SÁNDOR

Az áruhiány és a közvélemény
Z. FARKAS KATALIN—PATAKI JUDIT

Versenyképes-e vagy túl drágán termel a magyar mezőgazdaság?
MENTÉNYI MIKLÓS

Munkaidőrendszerünk néhány problémája és megoldásuk lehetőségei
FREY MÁRIA

Kritikai észrevételek egy történeti árcentrum-hipotézishez
LIPÉ CZ GYÖRGY

Béralku az üzemben
KÓVÁRI GYÖRGY—SZIRÁ CZKI GYÖRGY

Még egyszer a transzformációs feladatról
BRÓDY ANDRÁS

A szerkesztő bizottság tagjai:

Augusztinovics Mária, Ballai László, Benke István, Bognár József, Chikán Attila, Csikós-Nagy Béla, Csizmadia Ernő, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Gyenes Antal, Hetényi István, Huszár István, Kapolyi László, Keserű Jánosné, Kornai János, Morva Tamás, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Rozgonyi Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szamuely László, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXI. évfolyam, 1984. február

TARTALOM

A szocialista fejlődés elméletének és gyakorlatának jelentősége a „harmadik világ” előrehaladásában (<i>Tolnai György</i>)	129	
Munkaidőrendszerünk néhány problémája és megoldásuk lehetőségei (<i>Frey Mária</i>)	141	
Béralku az üzemben (<i>Kővári György—Sziráczi György</i>)	155	
Az áruhiány és a közvélemény (<i>Z. Farkas Katalin—Pataki Judit</i>)	168	
VITA		
Társadalmi-gazdasági fejlődésünk néhány kérdése (<i>Szpirulisz Ildikó</i>)	179	
Még egyszer a transzformációs feladatról (<i>Bródy András</i>)	187	
Kritikai észrevételek egy történeti árcentrum-hipotézishez (<i>Lipécz György</i>) ...	197	
A közömbösségi ár értelmezéséhez (<i>Oroszi Sándor</i>)	205	
↔ Versenyképes-e vagy túl drágán termel a magyar mezőgazdaság? (<i>Mentényi Miklós</i>)	215	
SZEMLE		
A téglahiány anatómiája (<i>Sinkovics Alfréd</i>)	231	
FOLYÓIRATSZEMLE		238
W. Linsheng: A külkereskedelem szerepe a szocializmusban — S. Danziger — J. van der Gaag—E. Smolensky—M. Taussig: Az életciklus-hipotézis és az idősebb nemzedék fogyasztói magatartása— M. Tietzel: Az ismeretek bővülése és a konjunktúraelmélet — B. Lozano: Az informális szektor dolgozói: kísértálnak a rendszer főbejártán?		
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	246	
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL		253

Főszerkesztő: Zsarnóczai Sándor
Szerkesztőségi titkár: Kovács Lajos
Olvasószerkesztő: Halm Tamás
Rovatvezetők: Balázs Sándor
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: Csehiné Bánhalmi Andrea

A szocialista fejlődés elméletének és gyakorlatának jelentősége a „harmadik világ” előrehaladásában

Tolnai György

Van-e tudományos (ami ugyanazt jelenti) reális alapja egy olyan vizsgálódásnak, amely a fejlődő világ — nagy többségükben még a kapitalizmus gazdasági rendjének keretébe tartozó — országainak a haladását egy másik gazdasági-társadalmi rendszer, a szocializmus fejlődési tapasztalataihoz méri? Mi ezt tesszük, s úgy véljük, hogy indokoltan.

A kiindulás társadalmi alapjainak analógiája mint a hasonló fejlődés lehetősége

A fejlődő országok gazdasági-társadalmi szerkezete bonyolultabb, mint a fejlett tőkésországoké, nem szorítható egyszerűen a kapitalizmus gazdasági keretei közé. A fejlődő országokban egymás mellett él — a lakosság kisebbségét érintő kapitalizmus mellett — a prekapitalista, sőt prefeudális (naturális-földközösségi) társadalom, ami a parasztság többségét érinti, de nagy részükben megtalálható a tőkés rendből potenciálisan kivezető államkapitalizmus, néhányban (például Vietnámban) pedig már megnyilvánulnak a szocializmus kezdeti formái is. A fejlődő országokban tehát *egymás mellett* szerepelnek azok a gazdasági-társadalmi formák, amelyek *egymás utáni*, egymásból kialakuló kategóriái az emberiség történelmének, s néhol a fejlett kapitalista rendszerek, néhol pedig már a többé-kevésbé fejlett szocializmus felé mutatnak a jelenben. Többé-kevésbé fejlett szocializmusról beszélünk itt, mert az első szocialista ország, a Szovjetunió, a proletárforradalom időszakában — Lenin szavaival élve — „elmaradott ország” volt. Ez a többi között azt jelentette, hogy a Szovjetunióban is megvolt a gazdasági-társadalmi formáknak (szektoroknak) az egymásmellettsége, ami megnehezítette — mert *egy* történelmi fokozat (a kapitalizmusból a szocializmusba vezető lépcsőfok) átlépése helyett a fejlődési lépcsőfokok egész sorának sikeres átlépésétől tette függővé — a szocializmus felépítését. Éppen e szocialista építés nehézségeinek és időszerű gazdasági-politikai irányzatai szükségszerűségének az indoklásául sorolta fel 1918-ban, majd (az új gazdasági politika elméleti-gyakorlati megalapozásául) 1921-ben Lenin, „melyek is azok a különböző társadalmi-gazdasági formák, amelyeknek az elemei megtalálhatók Oroszországban:

1. a patriarchális, vagyis jelentős mértékben naturális, paraszti gazdaság;
2. a kisárutermelés (ide tartozik a gabonát eladó parasztsok többsége);
3. a magángazdasági kapitalizmus;
4. az államkapitalizmus;
5. a szocializmus. . .

Felmerül a kérdés, hogy mely elemek vannak túlsúlyban? Világos, hogy kisparaszti országban a kispolgári réteg van túlsúlyban, és ez elkerülhetetlen; a föld-

művelők többsége — mégpedig óriási többsége — kisárutermelő” ([12] 190. l.). Ha azonban a volt cári gyarmatokból fokozatosan szocialista szövetségi köztársaságokká váló ázsiai országokat tekintjük — ezekről később lesz még szó —, akkor ezekben még a patriarchális-naturális falu- és törzsközösségi keretek között élő prefeudális jellegű paraszti tömegek voltak többségben.

Íme a társadalmi-gazdasági hasonlóság egyes mai szocialista országok *kezdeti* helyzete és a fejlődő országok *mai* állapota között! Mindkét oldalon a gazdasági elmaradottság és gazdasági függőség a nyugati tőkétől mint az új állam öröksége, s mindkét országcsoportban a társadalmi rendszerek egymásmellettsége! Ebből következően *mindkettőben az elmaradt szociális rendszerek, szektorok tudatos, egyszersmind a lehető leggyorsabb és a néptömegek lehető legkevesebb szenvedése árán megvalósítandó átalakítása, fejlesztése a közvetlen feladat.* Csakhogy a két csoportosulás között az az alapvető különbség, hogy a szocialista és a szocialista irányzatú országokban a feladat többé-kevésbé megvalósult, illetve reális feladat, míg ugyanez a fejlődő országokban csak potenciális adottság. Ezért tűnnek alkalmasnak a szocialista országok gyakorlati és elméleti tapasztalatai arra, hogy iránymutatásul szolgáljanak a mai fejlődő országok jövődő gazdasági-társadalmi fejlődéséhez. Ez az egyik legfontosabb oka annak, hogy a fejlődő országok mind nagyobb része keresi a nem tőkés utat. De éppen ezen út átmeneti nehézségei magyarázhatják, hogy még mindig igen sok érintett fejlődő országban nem látják meg a szocialista tapasztalatok *valóságos és lényeges elemeit.* Ezen alapvető és lényeges gazdaságpolitikai elemek felkutatására, illetve kiemelésére azért kell vállalkoznunk, hogy a szocialista irányzatú fejlődés gyakorlatát megismertetvén a fejlődő országok vezetőivel és szakembereivel, megóvjuk őket egyes — általuk gyorsabbnak ítélt — megoldásokkal („afrikai”, „arab”, „burmai” stb. „szocializmus”) kapcsolatos illúzióktól. E megoldások sok eleme a valóságban lassúbb hatású, mert csupán látszateredményekhez vezet. Más eszközök, amelyekkel a általunk helyesnek hitt út irányába orientálhatnánk ezeket az országokat (például a politikai, gazdasági stb. ráhatás eszközei), sem nem alkalmasak, sem nem célravezetőek, akár a szocialista, akár a fejlődő országok szemszögéből nézzük őket. Éppen ezért be kell mutatnunk azokat az elvi tévedéseket is, amelyek a szocializmus építése során jelentkeznek, s amelyeket a gyakorlat megcáfolt vagy helyesbített. E hibák korrekciója nyomán a marxizmust újra és újra továbbfejlesztették. Ahogy a sikerekből, úgy a tévedésekből is tanulni lehet; ezeknek bizonyító erejük van a fejlődést igénylő s ezért a tényeket objektívan szemlélő népek számára.

A szocialista tapasztalatok fejlődő országokbeli alkalmazási lehetőségeit vizsgálva, először is azt a kérdést kell feltennünk, hogy *a hasonló társadalmi-gazdasági alapokkal induló, de politikailag különböző (nem szocialista irányzatú) fejlődő országok hatalmas tömbje számára nyújthat-e a fejlődéshez bizonyos iránymutatást, kezdeti lökést a szocialista átmeneti gazdaság dialektikus módszere, a NEP, illetve ennek bizonyos elemei.* A fejlődő országokban a NEP-időszak öt társadalmi-gazdasági formája közül négy — a naturális, a kisárutermelő, a kapitalista és az államkapitalista — megtalálható, „csak” a szocialista elem hiányzik. Ez a „csak” persze a *döntő: a proletárforradalom eleme.* Egyes fejlődő országokban azonban a fejlődést meggyorsíthatja az élesen antiimperialista politikából kibontakozó antikapitalista fordulat, amelyhez a szocialista országok ideológiai, politikai, anyagi vagy éppen katonai segítséget nyújtanak. Ez nemcsak elvi lehetőség — számos nem kapitalista irányzatú országban a valóságban is ez történt —, s ilyen esetben az államkapitalista szektor nagy része átalakulhat a hiányzó ötödikké: a szocialista szektorrá. A fejlődő országok többségében azonban rövid távon nem várható ilyen szocialista irányzatú, gyors forradalmi fejlődés. Hosszú távon azonban — a nemzeti munkásosztály kialakulásával és megerősödésével — elmaradhatatlan a de-

mokratikus nemzeti forradalom alapján is a „ki kit győz le?” kérdés felvetése. *Az ezekben az országokban uralkodó nemzeti burzsoázia számára a meglévő négy gazdasági-társadalmi szektor elfogadható.* (A kapitalizmus és az államkapitalizmus — mint modern szektor — dominanciája mellett, amelybe hajlandók felszívni a két prekapitalista — a természetes és a kisárutermelő — szektort.) Az ilyen jellegű modernizáláshoz az új gazdaságpolitika demokratikus forradalmi környezetben való (csonka formájú) alkalmazása hozzásegíthet, miközben szükségszerűen előkészíti saját proletárforradalmi betetőzését.

E folyamatok támogatása egybeesik azzal az útítárs-politikával, amelyet a proletár internacionalizmus képvisel. Az antiimperialista nemzeti törekvések és a demokratikus forradalmak támogatásának végső célja azonban (ki nem mondottan is) a szocializmus megvalósítása a demokratikus és nemzeti fejlődés gyümölcseinek beérése után.

Az új gazdasági politika: átmenet az elmaradott öt szektorú gazdaság és a „nagyüzemi” szocializmus között.

A NEP objektív és szubjektív ellentmondásai

A klasszikus irodalomban csak *egyetlen* átmeneti korszakot tételeznek fel a kapitalizmus és a kommunizmus között: a szocializmust. „A tőkés és a kommunista társadalom között — írta Marx „A gothai program kritikájá”-ban — van egy időszak, amelyben a tőkés társadalom forradalmi úton kommunista társadalommá alakul át” ([17] 26. l.).

Lenin azonban bebizonyította, hogy *a fokozatosság elve az új társadalmi forma kibontakozásában még a Marx által feltételezettnél is sokkal nagyobb jelentőségű.* Marx felfogása szerint „a társadalom . . . fejlődési szakaszokon nem ugorhat keresztül” ([18] 12. l.). Ezért feltételezte a tudományos szocializmuselmélet megalapítója azt, hogy a proletárforradalom a legfejlettebb tőkésországokból, ezek munkásosztálya révén indul el, és szélesedik világméretűvé.

E marxí gondolatsort — mint az közismert — az első imperialista világháború által teremtett új nemzetközi politikai körülmények nagymértékben megkérdőjelezték, először a gondolatsor egyes elemeit, majd egészét is. Lenin, aki az imperializmust mint a kapitalizmus külön, „legfelsőbb fokát” jellemezte, az első világháború során (1915 augusztusában) már feltételezte, hogy a világhorradalom tézisével szemben „. . . a szocializmus győzelme lehetséges eleinte néhány vagy akár egy, egymagában vett, kapitalista országban is” ([7] 335. l.). 1917 áprilisában „A proletariátus feladatairól a jelenlegi forradalomban” című cikkében (az „Áprilisi tézisekben”) már konkrétan Oroszországra vonatkoztatja ezt a lehetőséget.

A marxizmus elméletének fejlődésében jelentkező másik fontos fordulat szorosán összefügg az előbbivel. Ha a proletárforradalom első győzelme a kapitalizmus felett nem a legfejlettebb tőkésországokban következik be, akkor bizonyosan lehetséges egyes országokban a kapitalizmus megkerülésével, „átugrásával” létrehozni a szocializmust.

1918-ban azonban a kirobbanó szovjetellenes polgárháború és az imperialista intervenció súlyos gazdasági helyzetet teremtett az első világháborút éppen átzenvedett és két forradalmat átélt országban. A katasztrofális gazdasági helyzet — ahogyan a háború alatt korábban is, más országokban is — a hadsereg és a városok élelmezésének biztosítása végett a szovjetkormányt a mezőgazdasági termények rekvirálásának elrendelésére kényszerítette. Az élelmiszerszűke pedig a feketepiacnak kedvezett.

A szovjetország kommunistái és az SZKP vezetői így új helyzet előtt állottak: a munkás-paraszt szövetséget megalapozó dekrétum a földről (amely a parasztnak juttatta a földet) felmutatta ellentmondásosságát: azt az ellentmondást,

amelyet az árutermelés képvisel (a kisárutermelés spontán fejlődését a kapitalizmus felé, amely kisárutermelést tömegméretekben éppen maga a szovjethatalom segített elő).

1918-ban Lenin tisztázta ezen dialektikus ellentmondás szükségszerűségének következményeit: „Nem az államkapitalizmus harcol itt a szocializmus ellen, hanem a kispolgárság plusz a magángazdasági kapitalizmus harcol itt vállvetve, együtt mind az államkapitalizmus ellen, mind a szocializmus ellen” ([6] 278. l.). A megoldást tehát a fokozatos fejlődés s most éppen ennek első foka, az államkapitalizmus megerősítése biztosíthatja csupán.

A politikai türelem és a helyzetfelismerő szervező erő azonban válságos körülmények között gyakran beleütközik a tömegek spontaneitásába, abba a logikába, amely a forradalmi politikában is „a két pont között a legrövidebb távolság az egyenes” látszólag helyes, de — a társadalomfejlődésre vonatkoztatva — valójában irreális elvén alapszik. Ez a fajta spontaneitás az adott helyzetben a kapitalizmus és a kommunizmus közti „legrövidebb utat” a kommunizmusra való közvetlen — *fokozatok nélküli* — áttérésben, a „hadikommunizmus” létrehozásában látja.

Ez az önmagát szocialistának tartó voluntarizmus volt az, amelynek következtében a szövetséges dolgozó parasztoktól a rekvirálások során nemcsak a fölösleget vitték el, hanem — mint Lenin megírta — „... egyet-mást abból is, amire a parasztnak szüksége volt...” ([16] 137. l.). Az 1918-tól 1921-ig tartó hadikommunizmus „túlhaladt” a rekvirálásokon, s *betiltott minden áruipiaci adásvételt* (gabonamonopólium), aláásván a kisárutermelő parasztok létalapját. Minthogy Oroszországban — még a központi területeken is — ebben az időben éltek még a faluközösségek, az obscsinák maradványai s hagyományai is, a spekulációs vagy a batyuzással egybekötött árucseré is erősen visszaesett, s helyet adott a *mindinkább visszaálló természetes termelésnek*. A munkás-paraszt szövetség *első széles repedését* pedig éppen ez a lépés idézte elő. Következménye nemcsak a Vörös Hadsereg és a városi lakosság élelmezésének a nyomor színvonalára való csökkenése, hanem a városi — szocializált — ipar (elsősorban a könnyű- és az élelmezési ipar) nyersanyaghiánya volt. A munkás-paraszt szövetség *második szakadása* politikai természetű volt: ezt a szakadást az egyre gyakrabban kitörő parasztfelkelések jelezték, amelyek csúcspontja az 1921 márciusában kirobbanó kronstadti tengerészfelkelés („katonaruhába öltözött parasztok felkelése”) volt.

Lenin — parasztküldöttekkel való beszélgetései után — már 1921 februárjának elején megírta az új gazdasági politikához vezető „A parasztokra vonatkozó tézisek előzetes, nyers vázlatá”-t [9], de a közvetlenül az OK(b)P X. kongresszusa előtt kitörő kronstadti felkelés után azonnali feladatnak tekintette a NEP bevezetését, mint „a »hadikommunizmusról a helyes szocialista alap felé” történő lépést [12].

A Szovjetunió hadikommunizmusában jelentkező *ideológiai elhajlás, elméleti hiba* azonban nem szovjet sajátosság; a munkásmozgalom történetében fellépett mindenütt, ahol hasonló problémák vetődtek fel; sőt a munkásmozgalmon kívül is *hasonló történelmietlen és antidialektikus szemléletek* nyilvánultak meg a haladó demokratikus gazdaságpolitika folyamatában. Úgy tűnik, hogy azok a társadalmi-gazdasági ellentmondások, amelyek a nem kapitalista fejlődés során szükségszerűen lépnek fel, hasonlóan szükségszerűen vonják magukkal a dolgozó tömegek (s egyes vezetők) elméleti-dialektikai tévedéseit, ha csak ideiglenes, átmeneti formában is. S ez nem okvetlenül „baloldali gyerekeség”, ahogy Lenin jellemezte, mert Marx például a jobboldali, reformista Lassalle-t marasztalta el ugyanebben a hibában, s a mi esetünkben is ilyen „elcsúszás” veszélye fenyegeti a fejlődő országok nem egy vezetőjét. Ezen a területen is (mint annyi más esetben)

találkozik a „jobboldaliság” a „baloldalisággal”, s mindkettő vulgáris szocializmus, antimarxista, téves tudomány — és haladásellenes politika. S mivel ez az elméleti kisiklás a történelem átmeneti korszakainak ellentmondásából táplálkozik, egyúttal *szükségyszerű kísérője* is e korszakoknak. A marxizmus—leninizmus ezért állandóan küzdeni kényszerül ellene.

A nemzetközi munkásmozgalomnak, a szocializmus világméretű fejlődésének, az antiimperialista, békére törekvő világpolitikának igen súlyos teherterelei azok a hibás gazdaságpolitikai irányzatok, amelyek a második világháború után létrejött európai népi demokratikus országokban alakultak ki a múltban, vagy amelyek a mai Kína részben már revízió alá vett „balos” politikájában nyilvánulnak meg. Az európai népi demokráciák átmeneti „balos” fejlődésénél sokkal súlyosabb — mert tartósabb és az ország nagyságának megfelelően világpolitikai méreteken is jelentősebb — hatású volt Kínának a szocialista fejlődést gátló és torzító, a „nagy ugrásokban” jelentkező „balos” politikája, amely egyben „jobbos” nacionalizmussal és nagyhatalmi tendenciákkal terhes, s amely proimperialista útra vitte az országot. Itt is a parasztokat sújtó állami terménymonopólium s a kényszer-„kommunák” egyenlősdi alapján nyugvó elosztási rendszere volt a hibák kiindulópontja (az 1949-től az ötvenes évek második feléig általában helyesen alkalmazott NEP-elvek elvetése után). Mintegy összegezése és végső következménye a túlzó „baloldali” politikának a Kína által pártfogolt kambodzsai Pol Pot-rendszer, amely az ország „szocialista” (valójában kispolgári narodnyik) irányzatú fejlődését az árutermelés, a piac — és velük együtt a pénz — megszüntetésével, a városoknak — a lakosság, köztük az értelmiség részleges kiirtása révén megvalósított — „kiürítésével”, az „őskommunizmus”, a faluközösség fel-támasztása útján igyekezett megvalósítani, míg csak meg nem döntötték.

**Az új gazdasági politika kiindulópontja a paraszti,
lényege az ipari árutermelés nagyüzemi (szövetkezeti) fejlesztése.
Az átmeneti gazdaság kezdeti (harmadik) fokozata**

Az a politikai-gazdasági helyzet, amelybe 1921 tavaszán a szovjethatalom jutott a hadikommunizmus révén, elegendő gyakorlati tapasztalatot nyújtott az addigi politika s az annak alapját jelentő elmélet felülvizsgálásához. Lenin kifejtette: bár „A legjobb intézkedés természetesen a nagyipar helyreállítása lenne” ([16] 140. l.), mégis „A parasztságon kell kezdeni” ([12] 200. l.), „... egészen rendkívüli intézkedéseket kell tennünk a parasztság helyzetének javítására és termelőerőinek növelésére. . . Miért éppen a parasztság helyzetének és nem a munkásokénak? Azért, mert a munkások helyzetének javítása érdekében gabonára és fűtőanyagra van szükség. Az egész államgazdaság szempontjából most éppen emiatt van a legnagyobb »fennakadás«” (uo.). Az ellentmondás — amely abban mutatkozik meg, hogy a *proletárhatalom „a parasztságon kezd”* a helyreállítást, nem pedig a nagyiparon — csak látszólagos. *A cél: a nagyipar* — s az ehhez szolgáló eszköz: a paraszti termelés helyreállítása.

A NEP új parasztpolitikája „... a terményfelesleg kötelező beszolgáltatásának terményadóval való helyettesítésére, amely — az adó lefizetése után — együtt jár a kereskedelem szabadságával, legalábbis a helyi gazdasági forgalomban” ([12] 201. l.). S mivel terméktöbbletről önellátó gazdaságban nem lehet szó, a parasztság egész tömegét a kisárutermelésre kell ösztönözni. *A társadalmi fejlődés tömegmértű fejlődés*; ezért Lenin gyakran hangsúlyozza, hogy „az egész népre kiterjedő” fejlődésre van szükség ahhoz, „... hogy több kenyeret termelhessünk az emberek számára és több kenyeret (fűtőanyagot) juttathassunk az iparnak” ([11] 183. l.). De a paraszti kisárutermelésnél messze tovább is néz, amikor az egész

népre kiterjedő fejlődést kívánja biztosítani, hiszen a „kisárutermelés egyesítése” lesz a fejlődés következő foka, amely az államkapitalizmus — és itt „... a szövetkezet is az államkapitalizmus egyik formája” ([12] 206. l.), amit a szovjethatalom később majd átültet a szocializmus talajára. *Ez hosszú távon azt jelenti az átmeneti gazdaság politikájában, hogy e politika elvezeti a tömegeket, az egész parasztságot a kisárutermelésből a modern államkapitalista nagyüzemek, később pedig a szocialista szövetkezeti és gyári termelés magasabb fokára.* A tömegmértű kisárutermelés itt szükségszerűen átcsap a mennyiségből a minőségbe, a nagyüzemi termelésbe. Ez is a fejlődés fokozatosságának egyik megnyilvánulása az átmeneti gazdaság korszakában. Ezen „átvezetés” előfeltétele azonban az önkéntesség, a nagyüzemből származó előnyök egyéni érdekeken alapuló felismerése; ahogy a kisárutermelést is a piaci előnyök realizálásának a lehetősége ösztönzi. Ezen folyamatok közben a tömegek tudatában következik be *a minőségi fejlődés.*

Az árutermelésnek s az áru piacon való értékesítésének alapvető és törvényszerű előfeltétele azonban a társadalmi munkamegosztás. „A parasztsággal kell kezdeni” kiindulópont a lenini szemléletben és politikában *alapvetően összefügg a szovjet iparfejlődés kérdésével. Először* azért, mert csak az iparcikkek válhatnak a piacon a mezőgazdasági termények kicserélésének eszközévé, a paraszti árutermelés ösztönzőjévé; *másodszor*, mert a parasztság így megnövekvő termelése nyújtja az alapot a szovjet nagyipar helyreállításához, *s harmadszor* azért, mert az ipar és a mezőgazdaság közötti cseréhez (amely ebben a helyzetben még főként „textilcsere” az iparcikket, a munkás-paraszt szövetség anyagi alapját *biztosítja.*

A terményadóról szóló előadói beszédében Lenin ezért kifejti: „Miben álljon lényegében a munkásosztály és a parasztság közti gazdasági kapcsolat, ha egy olyan országban, amelyben a paraszt lakosság van többségben, munkásforradalom megy végbe...? Nyilvánvalóan abban, hogy a munkások, akik a gyárakban, amelyeknek most már ők a gazdái, az egész ország, tehát a parasztság mint a lakosság többsége számára is előállítják a szükséges termékeket...” ([12] 135. és 136. l.). Csakhogy „... az ipar helyreállítása... óriási fennakadást szenvedett...”, „a textilprogramot több mint 600 millió arsinban állapítottuk meg, s most a harmadrészét sem teljesítettük...” ([12] 140. l.). Ez a *nagyipar* tehát még *alig nyújthat segítséget* a NEP parasztpolitikájának megvalósításához. A gazdaságfejlődést különösen jól ismerő Lenin azonban rá tudott mutatni *az egyetlen kivezető útra:* „Azt a feladatot, hogy textilárakkal, gépekkel és más nagyüzemi gyártmányokkal ellássuk [ti. a kisparaszti gazdaságot] nem tudtuk megoldani, de ezt haladéktalanul meg kell oldanunk, mégpedig a *kisipar* [a parasztipar] segítségével.” ([12] 141—142. l.) A magyar fordításban — nem egészen pontosan — itt „kisipar” szerepel, amely nem utal ezen iparnak paraszti, falusi eredetére és működési terére.* A parasztipar 1921-ben még nagy tömegű parasztnak ad kérést. A hadikommunizmus paraszti naturálgazdálkodást elősegítő korszaka újabb ösztönzést adott ezen ipar számára; Lenin — aki ezt nagyon jól látta — a kusztaipart is befogta a NEP szekerébe. „Szükség van ... arra — írta „A terményadóról” című brosúrájában —, hogy bizonyos fokig segítsék helyreállítani a *kisipart*, amelynek nincs szüksége gépekre, amelynek nincs szüksége sem állami, sem nagy nyersanyag-, fűtőanyag- és élelmiszertartálékokra — amely azonnal nyújthat bizonyos segítséget a parasztgazdaságnak és emelheti ennek termelőerőit... Ennek az lesz a következménye, hogy a kereskedelemnek egy bizonyos

* Lenin „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” című, 1899-ben írt kitűnő gazdaságtörténeti művében [8] részletesen szolt a kapitalizmus iparban jelentkező fejlődési fokairól (V—VII. fejezet), s — ezek bázisaként — a paraszti háziiparból kilépő kisárutermelő kusztaiparról, amely *a falusi munkamegosztásnak is alapjává válik:* „...már a legkisebb méretű árutermelés is kezdi külön választani az ipart a mezőgazdaságtól” ([8] 310. l.).

(ha mindjárt csak helyi) szabadsága alapján újjáéled a kispolgárság és a kapitalizmus” ([12] 202—203. l.). „Milyen politikát folytathat a szocialista proletariátus ilyen gazdasági adottságok mellett? . . . nem fogunk megpróbálkozni azzal, hogy a kapitalizmus fejlődését megtiltsuk, vagy elzárjuk, hanem igyekezni fogunk azt az *államkapitalizmus* medrébe terelni” ([12] 203—204. l.) — az *ipar területén is*. S ez a paraszti (kusttár-) iparban ugyanazt a *tömegméretet* jelenti az árutermelésben, mint amit a mezőgazdasági termelésben képviselt: milliók ipari termelését, vagyis *iparosítást* a falun. Kezdetben kisárutermelői, majd tőkés manufaktúrális ipar irányában; s ezt fogja a szovjetállam az államkapitalizmus, majd a szocializmus talajára terelni, mint már gépesített ipari szövetkezetet, helyiipari vagy szocialista gyárüzemet. A marxista irodalom már a 19. század második felétől leírja azt az iparfejlődést, amely a parasztiipari kisárutermeléstől a felvásárló kereskedelem révén a *tőkés* manufaktúráig, majd a gépesített modern *tőkés* gyáriparig vezet. „A manufaktúra — írta Marx — nem a városokban, hanem a vidéken üti fel első lakhelyeit” ([20] 48. l.). Engels mint kortárs *1872-ben* így írja le a *németországi* tőkés iparfejlődés folyamatát: „A háziipar kiterjedése . . . egyik parasztvidéket a másik után belerántja a jelenkor ipari fejlődésébe. . . Ez a falusi háziipar és manufaktúra, amely olyan kiterjedt, hogy Németország döntő termelési ága lett és ezzel a német parasztságot mindjobban forradalmasítja, maga is csak előzetes foka . . . a gépek és a gyári üzem” kialakulásának [4]. „És ez a végóra, úgy látszik, már közel van” (uo.). Lenin a századforduló Oroszországának lényegében hasonló — a paraszt- (kusttár-) iparból a tőkés manufaktúráig, majd gyáriparig vezető — iparfejlődési folyamatát mutatja be [8]. Ez az út tehát ismert.

A Nagy Október után a tőkés nagyiparral kapcsolatban nem ez volt a probléma. A tőkés ipart már a hadikommunizmus elején kollektivizálták: sőt a közép-ipart is 10, illetve gépek alkalmazása esetén 5 munkásig bezárólag. Az ipar termelése azonban — a háborús zavarok és a hadikommunizmus politikai-gazdasági hiábái miatt — a háború előtti időszak termelésének 17 százalékára esett vissza. A Szovjetunió *szocialista nagyipara helyreállításra*, a helyreállítás után pedig továbbblépésre várt.

1921-ben kiderült azonban, hogy az adott körülmények között *nem* ez az első, a döntő lépés: „A parasztságon kell kezdeni!”, az *iparosítást pedig a parasztiiparral kell beindítani*. Így az első lépés szükségszerűen a *még naturálisan gazdálkodó parasztközösségek kisárutermelő gazdaságok rendszerévé történő átalakítása*. Ez a NEP egy új, *előzetes fokozatát* képviseli. Ezzel a lépéssel a szocialista gyakorlat új elméleti elemet termelt ki: az *átmeneti gazdaság egy új, bevezető (harmadik) fokozatát*, amely előkészíti a tömeges paraszti (mezőgazdasági és ipari) kisárutermelést szorgalmazó új gazdasági politika útját a gyakorlati megvalósításhoz. Erre a fokozatra — mint látni fogjuk — a Szovjetunió legelmaradottabb vidékein, a még fennmaradt faluközösségek, obcsinák területén volt szükség, de elsősorban a már létrejött vagy kialakulásuk előtt álló ázsiai szövetségi szovjetköztársaságokban. *Ilyen kezdeti fejlődési fokozatra mindenütt szükség van, ahol a naturális gazdálkodás még jelentős a paraszti lakosság körében*; így természetesen a gazdaságilag elmaradott szocialista orientációjú országokban is. *A probléma tehát nemzetközi jelentőségű*. „Néhány népi demokratikus országban megvolt még a naturális, patriarchális gazdaság is, sőt Kína, Vietnam és Albánia több vidékén még túlsúlyban is volt. A patriarchális gazdaság általában először az áru—pénzviszonyok szférájába kapcsolódott be, árutermelővé vált, s csak azután tömörült szövetkezetekbe” ([3] 314—315. l.).

Az SZKP KB mellett működő Marxizmus—Leninizmus Intézet kutatásai érdekes összefüggéseket tártak fel az ázsiai szovjetköztársaságok gazdasági-társas-

dalmi fejlődésének első fokozatából a másodikba, majd a harmadik, szocialista fokozatba való átmenetéről. „A mintegy 30 millió türk nyelvű nép (üzbégek, türkmének, kazahok, kirgizek, tadzsikok, tatárok) a patriarchális-feudális társadalom fokán állt. A harmadik népcsoportnál (Kelet-Szibéria, északi területek) pedig még prefeudális viszonyok voltak honosak.” E terület „a kapitalista formációt átugorva kezdte meg fejlődését a szocializmus felé” ([5] 200. l.). Ez „...szükségszerűen együtt jár a naturálgazdálkodás felszámolásával és a kisárutermelés gyors növekedésével” ([5] 209. l.). Ennek egyik útja a legfejlettebb — *öntözéses* — területeken az állami felvásárlás, főként nyersanyag-felvásárlás; így például a gyapottröszt, a gyapjútröszt, a textilszindikátus stb. vásárolta fel a gyapot 80, a hernyóselyemtermés 95, a karakül gyapjú 72, a rizs 52, a déli gyümölcs 60, s a gabona 65 százalékát” ([5] 215. l.). *E felvásárlások a földhöz juttatott parasztok körében létrehozott szövetkezeteken* keresztül történtek; s *ugyanakkor* — a párthatározat alapján — ellátták a termelőket a „fogyasztásukhoz szükséges iparcikkekkel” ([5] 213—214. l.). Minden jelen volt tehát a kisárutermelés kialakulásához: termőföld, az iparcikkek révén történő ösztönzés s maga a növekvő árutermelés is; de egyúttal létrejöttek az alacsonyabb fokú szövetkezetek is. Mindez az 1920-as évek közepétől az 1930-as évekig ment végbe.

Nehezebb volt a helyzet az *archaikus* viszonyok közt élő közösségi falvakban, az aulokban, s az ugyancsak közösségi alapon álló nomád állattenyésztő parasztok esetében. Az *államilag szervezett* „vörös kereskedő karavánok” és az „újjonnan szervezett helyi vásárok” az *árucserre és egyúttal a fogyasztási szövetkezetek fejlődésének serkentői*. „Két év alatt a kereskedelmi forgalom 417 ezerről 3,3 millió rubelre emelkedett. Az állami szervek és szövetkezetek részesedése 1926-ban az *ipari termékek* összforgalmából 91 százalék volt (1924-ben 80 százalék), a magánkereskedelem részesedése pedig csupán 9 százalék” ([5] 217—218. l.).

Vajon honnan került elő e viszonylag nagy tömegű *ipari* termék? Az ázsiai szovjetköztársaságokban az 1920-as évek elején „...a kusztárkéműves kisárutermelés... a nép szükségletének elsődleges kielégítője volt ipari termékek tekintetében, a központi körzetekből történő behozatal ez idő szerint teljes mértékben megszűnt” ([5] 221. l.). A tőkés kezekben lévő kusztáripari vállalatok az 1920-as évek végén folyamatosan ipari szövetkezetekké alakultak át: Üzbegisztánban például az ipari szövetkezetek termelése 1928-ban 12-szeresére emelkedett az 1925. évi termeléshez képest ([5] 225. l.).

A szovjet-ázsiai iparosítás szocialista folyamata azonban itt nem állt meg; a későbbiekben *megindult a közvetlen nagyipari fejlesztés* is. Már az OK(b)P X. kongresszusán megfogalmazódott e folyamat elvi alapja: „Elsődleges feladatként jelentkezik a nemzetiségi egyenlőtlenség következetes felszámolása... mindenekelőtt a tervszerű iparosítás megvalósítása a külső körzetekben, úgy, hogy *a gyárat a nyersanyag-források mellé telepítjük...*” ([5] 222. l.). A második ötéves terv során a könnyűipari gyáron kívül már — ugyancsak a helyi nyersanyagforrások mellé — növekvő számban nehézipari gyárat is létesítettek. S ezzel „...*a nemzetiségi körzetek megszűntek nyersanyag-ellátókká lenni*” ([5] 223. l.).

A szovjet-ázsiai köztársaságok gazdaságtörténeti átmeneti szakaszai a naturálgazdaságból a *kisáruterelésbe*, ebből az *államkapitalista*, majd a *szocialista formába* — rendkívül *tanulságosak minden olyan ország számára, amelyben a naturális parasztgazdaságok túlsúlyban* vagy akár csak nagy számban jelen vannak. A nem tőkés orientációjú országok számára az egész folyamat, a nemzeti demokratikus forradalmat megvalósító országok uralkodó osztályai számára az államkapitalizmussal lezáruló szakasz történelmüket eldöntő tanulság. A fejlődő országok szempontjából mindenekelőtt annak a ténynek van jelentősége, hogy *a fejlődés katalizátora az ipar, mégpedig kezdetben a parasztipar*; továbbá, hogy ennek szerepe azért

létfontosságú, mert a gazdasági fejlődést csupán a naturális gazdaságból kilépő áru-termelés (s az azt ösztönző árucserre) biztosíthatja. Az árutertermelést viszont csakis a társadalmi méretű — tehát a parasztságra is kiterjedő — munkamegosztás hozhatja létre. A fejlődés kulcskérdése tehát — ha első pillantásra kevésbé látható is — az *államkapitalista alapon történő paraszti szövetkezetesítés párhuzamosan futó kettős irányzata*: a mezőgazdasági szövetkezet mellett minden faluban egy attól *különálló*, önállóan működő paraszti szövetkezet létrehozása. Az ipari szövetkezetek önállóságát erősítheti egy országos központba való szervezésük (mint a Szovjetunióban 1922-ben a Glavkuzstprom volt). E folyamatoknak köszönhetően jogosan mondhatták ki a Szovjetunióban, hogy „... az áru- és pénzviszonyok szétbomlasztották a patriarchális-feudális intézményeket, ösztönözték a termelők fejlődését az orosz impérium volt gyarmatain, segítettek a gazdasági elmaradottság felszámolásában” ([5] 210. l.). Az új gazdasági politika — annak még az államkapitalizmussal záródó szakasza is — valóban alkalmas arra, hogy bármely országnak segítsen a gazdasági elmaradottság felszámolásában.

1950-ben a fejlődő országok összlakosságának 66 százaléka volt paraszt; ezek 73 százaléka, csaknem háromnegyed része (vagyis a fejlődő világ összlakosságának csaknem fele) ebben az időben még naturális gazdaságban élt. *Valószínűleg több évtizedet fog át az a korszak, amíg ez a hatalmas, az egész emberiség 40 százalékát kitevő naturálisan gazdálkodó és kisárutertermelő paraszti tömeg a mezőgazdasági és ipari szövetkezetek útján eljut az államkapitalizmus fejlődési fokára*. Számításaink szerint e fejlődés során a paraszti paraszti hatalmas tömege válik az ipari szövetkezetekben és más ipari üzemekben munkássá: 100—120 milliónyi szövő-fonó, továbbá az egyéb paraszti iparokban tevékenykedő 25—30 millió ember ([19] 246. l.). Valószínű, hogy e hatalmas tömegű *munkásosztály a fejlődő országokban eldönti* végül azt a kérdést is, hogy országaik államkapitalista szerkezete átalakul-e majd a szocialista fejlődés irányában.

Ezért aktuális ma is Leninnek 1922-ből származó e gondolata: „... az új gazdasági politika továbbra is napjaink legfőbb, soron levő, mindent kimerítő jelszava” [15]. Ezt a tényt húzza alá az ötven évvel későbbi — s a közbeni tapasztalatokkal alátámasztott — megállapítás: „Az új gazdasági politika alapelvei nemzetközi jelentőségűek” ([3] 6. l.).

A szocialista rendszer, valamint az árutertermelés belső s nemzetközi ellentmondásai; feloldásuk a KGST- és a fejlődő országok közötti kedvezőbb nemzetközi munkamegosztás révén

Eddig azt vizsgáltuk, hogy az árutertermelés, az áru- és pénzviszonyok kérdése milyen dialektikus megvilágításban szerepel a klasszikus marxista—leninista irodalomban és a szocializmus építésének gyakorlatában. Láttuk azokat a dialektikus összeütközéseket is, amelyekben a marxizmus—leninizmus helyes ideológiája szembe találta magát a „baloldali”, pontosabban a marxizmus helyes elveitől elhajló vulgáris-kispolgári ideológiákkal. S ez az ideológiai konfrontáció a marxizmus és az elhajlások között újból és újból jelentkezik, amikor az árutertermelés ellentmondásai újabb alapot szolgáltatnak hozzá. A marxizmus—leninizmus azonban minden összeütközésből végül is megújultan, a lerakódásoktól megtisztultan kerül ki. *Ezt szükségszerűen kikényszeríti a forradalmi mozgalom gyakorlata*.

Az árutertermelés dialektikájának a jelentősége különösen megnövekedett a második világháború után, amikor a szocialista építés már nem egy országban folyt. Az elvi problémák — de a hibák is — megsokszorozódtak, mivel az árutertermelés többé már nem országhatárok közé zárt piacokra („nemzeti piacokra”) orientálódott. Ez táptalajt nyújtott a nacionalizmus, az egyenlőtlen árucserre — mindannyi

éles ellentmondásban a marxizmus—leninizmus elveivel — torzításainak. Ennek az elvi — s egyben gyakorlati — problémának a megoldását szolgálta (kezdetben még csak mint az európai szocialista országok közti nemzetközi kapcsolatoknak formát adó szervezet) a KGST. Az 1958 decemberében elfogadott, s 1959 decemberében aláírt alapokmány szerint „... a szocialista nemzetközi munkamegosztás következetes megvalósítása alapján, a szocializmusnak és a kommunizmusnak államaikban való felépítése és a talaj *világbéke biztosítása* érdekében a továbbiakban is fejlesztik a sokoldalú gazdasági együttműködést...”, ugyanakkor „*az egyenlőség, a kölcsönös előnyök és a belügyekbe való be nem avatkozás* elvei alapján minden más állammal is — tekintet nélkül társadalmi és államrendszerükre — fejlesztik gazdasági kapcsolataikat...” ([2] 35. l.). (Kiemelések tőlem — T. Gy.)

A KGST megalakulásának időszakában (1960) Moszkvában tartották értekeztetüket a kommunista és munkáspártok, amelynek nyilatkozata mindenoldalú támogatás megadásáról biztosítja a fejlődő országokat ([1] 57—58. l.).

Kétségtelen, hogy ezen „internacionalista kötelességük” teljesítésekképpen a szocialista (s köztük a KGST-) országok lehetőségeikhez képest sok segítséget nyújtottak. A szocialista népgazdaság azonban nem termel exporttőkét — ami az imperializmus létalapja. Ez magyarázatot ad arra, hogy a nemzetközi kölcsönök és „segélyek” miért elsősorban a nyugati országokból származnak, továbbá, hogy miért képesek a világkereskedelemben főleg hitelekkel biztosítani e nyugati tőkésországok, hogy a fejlődő országok összes importjának oroszánrésze tőlük, s ne a szocialista országokból származzék. E nyugati eredetű tőke- és áruelexport egyébként a mai világgazdasági körülmények között a fejlődő országok *tőkés kizsákmányolásának* fő eszközei. Ez biztosítja a fejlett ipari tőkésországok számára a további ipari és általános fejlődést az elmaradt nyersanyagtermelő — főként mezőgazdasági — országok hátrányára, *az utóbbiak iparosodásának akadályozása*, illetve lassítása árán. Ez az indoka annak, hogy az antiimperialista irányzatú fejlődő országoknak a kommunista és munkáspártok 1960. évi nyilatkozata gazdasági fejlődésük első számú elemeként „hazai iparuk megteremtését” ajánlja, és ennek támogatását is vállalja. A fejlődő országok növekvő fontosságát mutatja a KGST kapcsolatainak fejlődése is.* A KGST tevékenységének súlypontja *a szocialista nemzetközi munkamegosztásra esik, a más társadalmi rendszerű országokkal kapcsolatban nemzetközi munkamegosztás kialakításában* azonban a szocialista gazdasági közösség jelenleg még csak a kezdő lépéseknél tart.

Az önálló nyugati (tőkés) iparfejlődés irányzata az volt, hogy az ipari üzemek a munkaerőhöz és a nyersanyagforrások mellé telepedtek. Ezt a természetes iparfejlődési folyamatot bomlasztotta fel a tőkés gyarmatosítás, amikor *a gyarmatosított és függő országokat rákényszerítette a nyersanyagtermelésre és -exportra*, hogy cserébe az „anyaországokból” e nyersanyagokból előállított késztermékeket hozzanak be. A tőkés világgazdaság — azáltal, hogy minden nyersanyagot elválasztott a feldolgozó ipartól — a saját *normális fejlődési folyamatát fordította visszajára, állította feje tetejére*; a gyarmati, függő országok kizsákmányolásának biztosítása végett *ellentmondásos nemzetközi munkamegosztást* hozván létre.

A szocialista útra lépő első proletárállam, a Szovjetunió ezt a feje tetejére fordított munkamegosztást állította vissza a talpára, amikor a NEP átmeneti gazdaságát elfogadó X. pártkongresszus — a volt ázsiai cári gyarmati országok gazdaságfejlesztését is szem előtt tartva — feladatként fogalmazta meg „... a tervszerű ipa-

* Társult országgént csatlakozott a KGST-hez Jugoszlávia, Mexikó, Finnország, Irak; megfigyelői minőségben részt vevő munkájában Angola és a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság, az 1978-as évi XXXII. közgyűlésen részt vett a Laoszi Népi Demokratikus Köztársaság és Etiópia is. Így a KGST-ben valamilyen formában érdekelték a szocialista országok (Kína és Albánia kivételével), a nem kapitalista úton fejlődők közül Irak, Angola és Etiópia, a haladó fejlődő országok közül Mexikó; továbbá Finnország.

rosítás megvalósítását a külső körzetekben, úgy, hogy *a gyárakat a nyersanyagforrások mellé telepítjük . . .*” ([5] 222. l.). *Ez az egyenlőtlen külkereskedelmi csere és a nemzetközi tőkés kizsákmányolás felszámolásának alapelve. Ezt az alapelvet a Szocialista Szovjetköztársaságok Szövetségében az új gazdasági politika, majd a szocialista fejlődés tette gyakorlattá „a nemzetiségi egyenlőtlenség következetes felszámolása” végett* ([5] 222. l.).

Amikor a KGST alapokmánya 1959-ben minden más (haladó) állam számára is *lehetővé tette a belépést* („tekintet nélkül társadalmi és államrendszerükre”), akkor az a szovjet nemzetiségek egyenlőtlen fejlődését *kiküszöbölő 1921-es X. pártkongresszus elveinek a nemzetközi horizontra való kiterjesztését, illetve ennek kezdeti lépését jelentette.*

Ha ma még a fejlődő világ nem tud egyenértékű (ipari) áruval fizetni a szocialista eredetű iparcikkéért, akkor a megoldás: a fejlődő országok *iparosításának* elősegítése; ha a fejlődő országok (legalábbis részben) csak nyersanyaggal fizethetnek, akkor ipari üzemeket kell a *nyersanyagforrások* (és persze a kihasználatlan paraszti munkaerő) mellé telepíteni. Ha szűkek az államkapitalista szektor belső ipari beruházási lehetőségei, akkor a megoldás: a NEP során kialakult fokozatos, az állami forrásokat kevéssé igénybe vevő *vidéki kisárutermelő parasztiparosokat államkapitalista ipari szövetkezeti üzemekbe szervező iparosítás, majd az üzemek fokozatos gépesítése, modernizálása. A fokozatosság itt is előbb a könnyűiparban* indítja el a fejlődést, majd viszonylag gyorsabban *követi ezt a nehézipar fejlődése.* A fejlődő világ vázolt iparosítási útja természetesen egy *egész korszakot* — akár tíz ötéves tervnyi időszakot — ölel át; történelmi szempontból azonban bizonyosan rövidebb időszakot, mint amennyit a nyugati tőkés iparfejlődés vett igénybe. Ez az a korszak, amikor a *fejlődő országok lényegében önerőből építik ki saját fejlett nemzeti gazdaságukat*, és indulnak el az iparosítás eredményeként (s az ipari munkásság politikai hatására) *a szocializmus felé* — a szocializmus építésével tetőzve be a NEP államkapitalista korszakát.

Ebben a fejlődésben alapvető szerepet kap *a nemzetközi munkamegosztás új, haladó, a tőkés törekvésekkel szemben álló formája, amely mindinkább kizárja az egyenlőtlen cseréből eredő kizsákmányolást, amikor az iparosítás során magát az egyenlőtlen cserét is fokozatosan megszünteti.* Az államkapitalista iparosítás folyamatában — most már a KGST keretében is — lehetővé válik a *kölcsönös előnyök* biztosítása mind a szocialista, mind pedig a fejlődő országok számára.

A KGST, mint a szocialista munkamegosztást szervező és irányító intézmény, e *menyiségi fejlődésével egyúttal minőségi fejlődésen megy keresztül.* Miközben a fejlődő országok iparosítása a *könnyűipar* irányában indul meg elsősorban, *a szocialista országok iparszerkezete — mindinkább megszabadulván a saját nyersanyagforrással nem rendelkező könnyűipartól — a nehézipar felé tolódik el.* Ez az az új — bár természetesen még csak átmeneti — nemzetközi munkamegosztás, amely a *kölcsönös előnyök alapján* biztosíthatja egyrészt a fejlődő országok könnyűiparának fokozatos *gépesítését*, másrészt a szocialista országok könnyűipari termékek iránti szükségletének kielégítését. Az ipari üzemek nyersanyagforrások mellé telepítése elvének érvényesítése egyúttal a szocialista országok eddig nyersanyag-beszerzési problémákkal küszködő könnyűipari üzemait is átsegítheti. Könnyűipari termékek szállítása ellenében ezeket az üzemeket át lehetne telepíteni a fejlődő országokba, ami viszont a helyi nagyipari fejlődést is meggyorsíthatná.

A nemzetközi munkamegosztás szocialista elveknek megfelelő végleges formája ezek után az a fejlődési fokozat lesz, amikor a mai fejlődő országok mint valóban fejlett országok kiépítik a maguk nehéziparát a maguk nyersanyagforrásai mellé s a nemzetközi árucseré (bizonyos nemzeti szakosodás mellett) elsősorban a helyi adottságokból adódó sajátos ipari választék cseréjét jelenti majd. Bizonyos, hogy

ennek szervezése már fokozott mértékben megköveteli a KGST-hez hasonló nemzetközi kooperációs irányítóközpont valóban nemzetközi méretű tevékenységét.

Az új gazdasági politika elméletének a nemzetközi gazdaságtudományi és államgazdasági körökben való ismertetése, megértése és elfogadtatása a szocialista segítségnek olyan módja lehet, amely felérhet az anyagi segítséggel, sőt távlatilag meghaladja az anyagi segítség mai keretekbe szorított méretének jelentőségét is.

Közismert, hogy a fejlődő országokban ma az egyik legsúlyosabb probléma — különösen a városokat tekintve, de nemcsak ott — az élelmiszerkérdés. A NEP kiindulópontja („a parasztokon kell kezdeni”) ebben a vetületben is a legidősezerűbb, legnagyobb fontosságú kérdés. E napi problémák megoldása során azonban a NEP a távlati fejlesztés (az iparfejlődés) irányában vezet az elmaradt gazdasági fejlődő országokat, mert — mint bebizonyosodott — sehol sem alakulhat ki a mezőgazdasági árutermelés tömegmérétekben ott, ahol nincs meg a terményeket felvevő cserepartner: az ipar. *Ennek az összefüggésnek — amely a pillanatnyi élelmiszergondok megoldása és a távlati fejlődés, az iparosítás megoldása között fennáll — a megértésétől és a gyakorlati gazdasági feladatok megvalósításától függ a fejlődő világ, ezen keresztül az egész emberiség jövője is.*

Hivatkozások

- [1] A békéért, a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért, a szocializmusért. A kommunista és munkáspártok 1960. novemberi nyilatkozata. Kossuth Könyvkiadó, 1960.
- [2] A KGST alapokmánya. Kossuth Könyvkiadó, 1978.
- [3] A NEP tapasztalatai a Szovjetunióban. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
- [4] Engels, F.: A lakáskérdéshez. Marx—Engels Művei, 18. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1969.
- [5] Isztoriczeszkij opit KPSZSZ oszsesztyvlenyii novoj ekonomicseszkoj polityiki. Moszkva, 1972.
- [6] Lenin, V. I.: A „baloldali” gyerekességről és a kispolgáriságról. Lenin Összes Művei, 36. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1972.
- [7] Lenin, V. I.: Az Európai Egyesült Államok jelszaváról. Lenin Összes Művei, 26. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1971.
- [8] Lenin, V. I.: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lenin Összes Művei, 3. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1964.
- [9] Lenin, V. I.: A parasztokra vonatkozó tézisek clózetes nyers vázlata. Lenin Összes Művei, 42. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- [10] Lenin, V. I.: A proletariátus feladatairól a jelenlegi forradalomban. Lenin Összes Művei, 31. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1972.
- [11] Lenin, V. I.: A szovjethatalom során lévő feladatai. Lenin Összes Művei, 36. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1972.
- [12] Lenin, V. I.: A terményadóról. Lenin Összes Művei, 43. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- [13] Lenin, V. I.: A terményadóról című brosúra tervezetei. Lenin Összes Művei, 43. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- [14] Lenin, V. I.: Beszéd az új gazdasági politika továbbra is napjaink legfőbb, soron levő, mindent meghatározó feladatáról. Lenin Összes Művei, 44. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1979.
- [15] Lenin, V. I.: Beszéd a Munkás- és Parasztküldöttek Moszkvai Szovjetje Kossuth Könyvkiadó, 1974 Plenumának ülésén. Lenin Összes Művei, 42. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- [16] Lenin, V. I.: Előadói beszéd a terményhányadról... Lenin Összes Művei, 43. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- [17] Marx, K.: A gothai program kritikája. Kossuth Könyvkiadó, 1948.
- [18] Marx, K.: A tőke. Első könyv. Marx—Engels Művei, 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967.
- [19] Marx, K.: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Budapest, 1953.
- [20] Tolnai György: A fejlődő országok gazdasága ma és holnap. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.

Munkaidőrendszerünk néhány problémája és megoldásuk lehetőségei

Frey Mária ✓

Minden vállalattól, szervezeti egységtől joggal várható el, hogy a rendelkezésére álló munkaidőalappal szemben, tervezett teljesítmények formájában, mindenkor megfelelő szintű igénybevételt állítson. A gyakorlatban ez az összhang csak ritkán alakul ki. Miközben a népgazdasági ágak, ágazatok, vállalatok túlnyomó hányadát a teljesítmények időbeli ingadozása jellemzi, ezt a mozgást csak kevés helyütt igyekeznek követni a munkaidőrendszerek. A következőkben ennek okaira és a változtatás lehetőségeire keressük a választ.

A munkaidő egységes megállapításának valószínű céljai

Minden szervezetben vannak olyan tradicionális kivételek a munkaidő-szabályozásban, amelyek bizonyos munkaerő-kategóriák (portások, éjjeliőrök, több műszakban dolgozók, telefonközpontosok, konyhai alkalmazottak, nyugdíjasok) munkaidejét a megszokottól eltérő munkaidő-beosztásban határozzák meg. Bizonyos ágazatokban (elsősorban a szezonálisakban) ugyancsak természetesen tekinthető a többségtől eltérő ütemezésű (a munkacsúcsokhoz illeszkedő nyújtott, valamint a holt szezonban alkalmazott rövidített) munkaidő. Szinte általános az is, hogy a vállalatok munkatorlódások idején túlórával pótolják a kisebb terhelésű időszakokban elmaradt munkát. Szűk körben — elsősorban az oktatók és a kutatók esetében — ugyancsak régóta funkcionál a kötetlen munkaidő.

A dolgozók többségét illetően azonban a legutóbbi évtizedekig szinte meg sem kérdőjeleződött az a gyakorlat, amely a munkaidőnek nemcsak a hosszát, de a kezdetét és a végét is mindenki számára egységesen állapítja meg. Ennek indoklása persze nem is vitatható, ha a dolgozó munkaideje a pontosan tervezett munkafolyamat keretében ütemesen használható fel, és a munkafolyamat a kollektív munkahelyi jelenlétéhez is igazodik. Ha az összes dolgozó munkaidejének azonos beosztásban való felhasználását a feladatok teljesítése megköveteli, természetesen más megoldásnak csak kivételesen van helye.

De még e feltételek híján sem lehet általánosságban kritika tárgyává tenni a teljes munkaidő szinte kizárólagos voltát és annak túlnyomórészt egységesen szabályozott beosztását. A dolgozók közötti munkamegosztás ugyanis bizonyos mértékű egyidejű jelenlétet igényel. Elképzelhetetlen például egy értekezlet, ahol azok, akiknek megbeszélni valójuk van, nem vesznek részt. Egy gép, amelynek működtetéséhez több dolgozó egyidejű közreműködésére van szükség, nem üzemeltethető, ha a szükséges munkatársak egyike-másika vagy a kapcsolódó munka-

folyamatokból származó alkatrészek, alapanyagok, félkész termékek hiányoznak. Közvetlen utasítások nem adhatók, ha az utasítók vagy az utasítottak nincsenek jelen. A munkamenet folyamatos koordinálása és a munkavégzés ellenőrzése sem képzelhető el az abban érintettek egyidejű jelenléte nélkül.

A gazdálkodó szervezeteknek, intézményeknek figyelembe kell venniük környezetük működési rendjét, partnereik üzemelésének, üzletfelek fogadókészségének intervallumát.

A mindenkire egységesen rögzített hosszúságú és beosztású munkaidő alkalmazásának gyakran az az oka, hogy az a munkák megszervezettségének az érzését és azt a látszatot kelti, hogy a vállalatnak, intézménynek rendszerető vezetése van. Emellett annak a természetes (kényelmes) vezetői szemléletnek is jó tükörképe, miszerint a dolgozók sokszínű csoportjának úgysem lehet olyan munkaidő-rendszert találni, mely mindegyiküknek megfelelne. A kötött munkarendben dolgozók közül könnyen ki lehet szűrni a fegyelmezetlenkedőket. Ez azt a látszatot kelti, mintha az áttekinthető előírásokat betartó dolgozók egyúttal a vállalat, intézmény céljaival is azonosulnának. Mindez arra utal, hogy a kötött munkaidőre vonatkozó formális előírások meghatározásának és betartásának lényeges funkciója a valós célok hiányának és a teljesítménykövetelmények következtetlenségeinek az elleplezése.

A termelési, technológiai és gazdasági követelmények alapján eltérő, de az egyes szervezeti egységek vagy azok dolgozóinak nagyobb csoportjaira egységesen megszabott munkaidőrendszerek kialakításakor a munkáltatónak természetesen nemcsak arra kell ügyelnie, hogy munkaidőalapja igazodjék a munkák megjelenési idejéhez, a szolgáltatásaira igényt tartók és saját partnerei üzemelési rendjéhez, hanem arra is, hogy

— a dolgozók munkaidejének hosszát törvények szabályozzák;

— a fennálló jogi normák (szerződések, határidők) és a naptári időszakokhoz kötött elszámolási periódusok a feladatok számonkérésére meghatározott (esetleg néhány) napot jelölnek meg,

— munkájuk mellett a dolgozóknak egyéb funkciókban (mint szülő, tanuló, háztartásvezető stb.) is helyt kell állniuk, ami a munka világában kifejtett tevékenységüket is időkorlátokhoz köti.

A mérlegelendő szempontok sokasága miatt a szervezetek üzemidejének és a dolgozók munkaidejének szabályozása csaknem minden esetben egy kényszerű kompromisszum eredménye.

A célok és a valóság

Mint a korábbiakban említettük, a szervezeten belüli kommunikáció igénye az egyik fő oka a kötött munkaidőrendszerek általános elterjedtségének. A munka döntő részét azonban az egyénnek magának kell teljesítenie. (Ezért feltételezhető, hogy részben az egységes munkaidő-beosztás miatt kezd már olyan mértéket ölteni a szervezeten belüli kommunikáció, ami gazdaságossági megfontolásból is felülvizsgálatra szorul.)

A külső kapcsolattartás szükségességéből sem következik magától értetődően az egységes munkaidőrendszerek alkalmazása; például a környezetére leginkább ráutalt kereskedelemben is csak ritkán esik egybe a munkaidő és a nyitvatartási idő.

Ha az egységes munkaidőt a munkavégzés folyamatossága és ellenőrzése szempontjából tekintjük elengedhetetlennek, látnunk kell azt is, hogy a felügyelet azo-

nos munkaidő-beosztás esetén sincs tökéletesen biztosítva. A vezető megbeszélései, szolgálati útjai, tanfolyamai, szabadsága vagy betegsége miatti távollétei az ellenőrzés rendszerét hézagossá teszik, amit a helyettesítésekkel sem lehet maradéktalanul pótolni. Talán nem felesleges felvetni a kérdést: hogyan funkcionál az ellenőrzés ott, ahol éppen a vezetőkre jellemző a pontatlanság? De hát származik-e egyáltalán kára egy szervezetnek a formális fegyelmet sértő magatartásból, ha az érintett egyébként ellátja a feladatot? Akik a modern vezetési gyakorlat alapelveit ismerik és elfogadják, belátják, hogy a vezetőnek olyan formában kell ellenőriznie beosztottjai munkáját, hogy azok világos feladatokat, határidőket kapjanak, és azok pontosan, jó színvonalon tegyenek eleget. Ennek megítélésére objektív mérceként ritkán alkalmas a munkaidő.

Az egységes munkaidőrendszerek fiziológiai szempontból sem ideálisak, mert nem követik az egyén teljesítőképeségének természetes ingadozását.¹ A munkafiziológiai kutatások által föltárt statisztikai értékek bizonyos határok között egyénenként változnak. Így bármely formáját választjuk is az összes dolgozóra azonos előírásokat tartalmazó munkaidőrendszernek, az csak véletlenül igazodhat optimálisan az egyén teljesítménygörbéjéhez. Az egységes munkaidőrendszerek számos, egymástól eltérő szociális, szakmaspecifikus, pszichikai és környezeti szempontot igyekeznek figyelembe venni, de anélkül, hogy valós esélyt adnának az eltérések összehangolására.

A baj tovább súlyosbodik akkor, ha a pontosság válik a dolgozó megítélésének központi mércéjévé. A késések megalázó regisztrálása és szankcionálása kétes értékű eredményt hozhat, ha az a végzett munka mennyiségére és minőségére nincs hatással. A formalitások fölértékelése ennek megfelelő magatartást kényszerít ki: az utolsó órában a gongütést várva mindenki csak az óráját nézegeti, és új munkát nem kezd el, mert már nem éri meg. Az ilyen jellegű munkaidő-kiesések többbe kerülnek annál az előnynél, amit a munkakezdés pontos betartása nyújtani képes.

Az egységes munkaidőrendszerek hatása a munkán kívüli világra

Az aktív emberi lét jelentékeny részét kitevő munkaidő hossza és beosztása meghatározó tényezője az egyének életmódjának. Így az azt érintő összes változás a dolgozók — és családtagjaik — napi életritmusának átütemezését követeli meg. Az ötnapos munkahétre való áttérést, illetve a napi munkaidő ezzel párhuzamos meghosszabbítását követően a megszokott napirend átalakításának kényszere ott volt erősebb, ahol az ebédszünetnek a munkaidőn kívülre helyezése miatt a napi munkaidő csaknem 9 órára növekedett. Ha ehhez hozzászámítjuk a bejáró dolgozók átlagosan napi kettő, a nem bejáróknak pedig napi egy órányi közlekedési idejét, megállapíthatjuk, hogy a munkanap felét a munkával kapcsolatos teendők töltik ki. Ha emellé felsorakoztatjuk a gyermeknevelés, illetve a háztartási munkák időigényét (a legutóbbi, 1976—1977. évi időmérleg adatai szerint a nők esetében ez átlagosan napi négy órát tesz ki), be kell látnunk, hogy a munka világa az egyének jelentős hányadát időben olyan nagy mértékben köti le, hogy az már-már veszélyezteti a családi élet normális menetét. „A munka és a családi élet nem kerüljön egymással szembe, mint kibékíthetetlen ellentét. Ha valaki az egyiknek eleget akar tenni, ne kerülhessen megoldhatatlan konfliktusok hálójába a másik terüle-

¹ Régóta ismertek az ún. fiziológiai napi munkagörbével kapcsolatos kutatások, amelyek szerint az ember teljesítőképeségében túlnyomó gyakorisággal két maximum (10 és 18 óra körül) és két minimum (13 óra körül és éjjel 1—3 óra között) fordul elő. Ezen határpontok között ritmikus mozgást követve ingadoznak a teljesítmények.

ten. Ne csak a családnak kelljen igazodni a munkafeltételekhez — a munkafeltételeket is lehet rugalmasan igazítani a családhoz, a gyerekekhez” — nyilatkozta Ferge Zsuzsa az *Élet és Irodalom* 1982. február 5-i számában.²

A családot már alkalmazkodásra kényszerítettük. Ennek zavarai tükröződnek az alacsony népszaporulatban, a válások egyre növekvő számában, a gyermeknevelés feszültségeiben, az idős hozzátartozók gondozásának megoldatlanságában. Most a munkafeltételek átalakításán a sor, aminek döntő eleme a munkaidőnek a családi élethez jobban illeszkedő szabályozása, a kétkeresős családmodell konfliktusmentesebb működését biztosító munkaidőrendszerek elterjesztése. Erre már csak azért is szükség van, mert a gyermekintézmények nyitvatartási idejét képtelenség annyira tágítani, hogy minden érintettnek megfeleljen. Ez a túlzott tágítás elsősorban a gyermek fejlődése szempontjából lenne káros, hiszen már a legutóbbi időmérleg-felvételek idején is az anyák naponta átlagosan mindössze 33 percet fordítottak gyermekeik ellátására.

A munkán kívüli lét konfliktusainak egy részét a szolgáltatások alkalmazkodásának a hiánya okozza. Elsőként a közlekedést említjük. Talán nem túlzás kijelenteni, hogy nincs olyan közlekedési vállalat a világon, amely képes lenne egy nagyváros forgalmának zömét kényelmetlenség és jelentős idővesztés nélkül, 2–3 óra alatt lebonyolítani. A nyugati országokban ez volt az egyik leglényegesebb indoka a csúszó munkaidő elterjesztésének. A fennmaradó feszültségek bizonyítják, hogy a lépcsőzetes munkakezdet önmagában nem oldja meg a gondot. A lehetőségek korlátozottsága miatt a közlekedési beruházások bővítése sem biztosít rövid távon számottevő javulással. A változtatás szükségessége azonban vitathatatlan.³ A megoldás csak az lehet, hogy a vállalatok, intézmények a beérkezés és a távozás közötti idő tágításával egyenletesebbé teszik a közlekedési igények jelentkezését. Ez segítené az ingaforgalom lebonyolítását is, és hozzájárulna annak a tarthatatlan helyzetnek a felszámolásához, hogy a bejáró dolgozóknak a megnövekedett napi munkaidejükön és a helybeliekének a kétszeresét kitevő közlekedési időn túl még várakozással is meg kelljen rövidíteniük az amúgy is csekély szabad idejüket.

Az ötnapos munkahétre való áttérés nem bővítette a lehetőséget a dolgozók egyéni ügyeinek munkaidőn kívüli elvégzéséhez. Sőt több területen megszűnt a szombati ügyintézés, vagy rövidült a szombati nyitvatartás. S mindegyre akkor került sor, amikor a meghosszabbodott napi munkaidő mellett a dolgozóknak egyébként sem marad energiájuk arra, hogy elintézni valójukat a munkanapba iktassák be. Ezt az is gátolja, hogy a lakossági szolgáltatást végző vállalatok egy része nem a zárási időpont kitolásával, hanem a nyitás előrehozatalával oldotta meg a napi munkaidő növelését.

Fel kellene ismerni, hogy a termelőszféra, illetve a közületi és a lakossági szolgáltatások egymáshoz nem igazodó munkaidőrendszerei megnehezítik a szolgáltatásokat nyújtók és igénybe vevők „találkozását”, lassítják a gazdaság vérkeringését, végső soron pedig a munkaidő kihasználását teszik lehetetlenné.

A feszültségek feloldásának lehetőségei

Az eddigiek során bizonyítani igyekeztünk, hogy napjainkban kifejezett ellentmondás figyelhető meg a munkaidő-gazdálkodás és a gazdálkodás egyéb területei között, ami abban jelenik meg, hogy míg a rugalmasság, a dinamizmus, valamint az

² Kényszer vagy felismerés? Beszélgetés a nők helyzetéről.

³ A nagy forgalom ugyanis gyakran erőn felüli koncentrációt igényel a vezetőktől, s fokozza a balesetveszélyt is. A csúszforgalom lassú tempója jelentősen növeli az üzemanyag-felhasználást, és fokozza a környezetszennyezést, aminek súlyos gazdasági következményei vannak.

alkotó kezdeményezés a gazdaság valamennyi szférájában sürgető követelményként fogalmazódik meg, az egységes munkaidő-rendszerek áttörése évek óta a „mindenütt alkalmazható, de a sajátos feltételek miatt nálunk nem” vélekedéssel jellemezhető ellenállásba ütközik.

Hogy mi ennek az oka, arról az általánosságokon túl (a megszokotthoz való ragaszkodás, az újtól való félelem, a többletfeladatoktól való ódzkodás, az érdekeltség hiánya, a technikai és anyagi eszközök szűkösége) nem sokat tudunk mondani. Ismereteink hézagosságának egyenes következménye, hogy hazánkban nincs tudományosan megalapozott munkaidő-politika.⁴

A nem túl nagy számú, de különböző megközelítésű munka- és szabadidő-kutatások még nem jutottak el odáig, hogy az időről a maga komplexitásában, életszínvonal-politikai és gazdasági kategóriaként alkossanak képet. Mindeddig magát a munkaidőt is kizárólag mennyiségi oldalról, a munkaidőalap csökkentésére, illetve növelésére vonatkozó központi intézkedések hatásainak szempontjából közelítettük meg. Még csak fel sem vetődtek olyan megfontolások, miként lehetne a megszokottól eltérő időben kevesebbet és jobban dolgozni anélkül, hogy az a termelő és szolgáltató szervezetek működésében zavarokat idézne elő, de a munkaidő és a pihenőidő olyan összehangolását tenné lehetővé, amely mind az egyéni igényeknek, mind a közösségi céloknak jobban megfelelne.

Ezek a munkaidőnek azon minőségi vonatkozásai, amelyek a nálunk gazdaságilag többé-kevésbé fejlettebb országokban kibontakozott új munkaidő-politika alappillérei.⁵

Az új munkaidő-politikát a dolgozók azon igénye hívta életre, hogy maguk határozzák meg a munka- és üzemidő kronometriai (a munkaidő tartamát érintő) és kronológiai (a munkaidő beosztására vonatkozó) dimenzióit.

John K. Galbraith szerint: „Rengeteg napi és heti munkaóra teljesül olyan sablonok között, amelyek az iparosodás kezdeti stádiumában alakultak ki, és a rövidebb munkaidőre való áttéréssel módosultak ugyan, de a megrögzött előítéletek miatt lényegében változatlanul megőrizték azt a tulajdonságukat, hogy nem a munkavállalónak hívatottak örömet szerezni, hanem a munkáltatónak kényelmet, nyugalmat nyújtani.”⁶

Az új munkaidő-politika célja a társadalmi munkaidőalap felhasználásának keretében szolgáló szabályok átrendezése, valamint olyan rugalmasabb, humánusabb és hatékonyabb munkaidőrendszerek kidolgozása-elterjesztése, amelyek a jelenlegi formáknál eredményesebben képesek összehangolni a társadalom, a vállalat és az egyén érdekeit. Az új munkaidő-politika a hagyományostól alapvetően abban különbözik, hogy míg az utóbbi kizárólag a munkaidő-struktúra „külső” (törvényes) meghatározottságú, fix elemeire épül, az előbbi középpontjában a munkáltatói és a munkavállalói mozgástér növelése áll, teret engedve az egyének nagyobb felelősségvállalási igényének, valamint a munka világának humanizálására, az élet minőségének javítására, nem utolsósorban pedig a munkaidő hatékonyabb kihasználására vonatkozó elvárásoknak.

⁴ Ez természetesen nem kisebbiti a munkaidőre vonatkozó, több irányú kutatások eredményeit, amelyek közül — az irodalomjegyzékben felsorolt magyar műveken kívül — kiemelendőnek tartjuk a hatvanas évek elején megkezdődött időmérleg-kutatást is, amely mintegy előkészítette azt a későbbi nagyszabású időmérleg-vizsgálatot, amelyet Szalai Sándor szervezett meg 14 ország részvételével az UNESCO keretében.

⁵ Az új munkaidő-politikát számos egyéb elnevezéssel is illeti a szakirodalom. A leggyakrabban előfordulók: „a munkaidővel való szuverén rendelkezés”, „a munkaidő rugalmas tétele”, „a munkaidő liberalizálása”, „a munkaidő demilitarizálása”, „a munkaidő individualizálása”.

⁶ Idézi Teriet, B.: Der Jahresarbeitszeitvertrag — ein kommandes Arbeitszeitkonzept? Arbeit und Sozialpolitik, 1979. 2. sz. 47. l.

Az idővel való szuverén rendelkezés programja tehát olyan munka- és üzemidő-gazdálkodási koncepcióként fogható fel, amely

- mentes a kényszerpályáktól, és helyükbe különböző változatokat állít;
- nem megsemmisíteni akarja a meglévő keretfeltételeket — különösen nem az egyén védelmét biztosítókat —, hanem az egyes munkavállalók nagyobb választási szabadságának irányába kívánja bővíteni azokat;
- olyan aktív munkaidő-szabályozás mellett száll síkra, amely a fennálló feszültségek levezetéséhez különböző módon és több változatban kínál megoldást, lehetőleg úgy, hogy a konfliktushelyzetben részt vevők mind szélesebb körének elfogadható legyen;
- középpontjában az áll, hogy nem az ember van az időért, hanem az idő az emberért. Ezért olyan rugalmas „életterv” kialakítását kívánja elősegíteni, amelyben mód van az emberi lét különböző szféráinak jobb egyeztetésére. Ez jelentősen hozzájárulhat az élet minőségének javításához.

Az új munkaidő-politika koncepciójának hazai aktualitásáról

Az új munkaidő-politika céljai nem idegenek szocialista társadalmunktól. Sőt az élet minőségének javítása, a munka humanizálása, a dolgozó ember munkakörülményei alakításába való beleszólási lehetőségeinek növelése a legfontosabb életszínvonal-politikai célok közé tartozik. Mivel az életszínvonal anyagi összetevőinek magasabb szintre emeléséhez gazdasági fejlettségünk adott szintjén (és a belátható jövőben) csak szűkösön állnak rendelkezésre erőforrások, célszerűnek tűnik legalább azokat az ingyenes vagy kis ráfordítást igénylő lehetőségeket megragadni, amelyek kihasználása javítja a lakosság közérzetét. Ilyen módszernek tűnik a munkaidőrendszer „emberszabásúbbá” tétele is. Természetesen nem azért kardoskodunk, hogy munkaidő-struktúránk hagyományos tartópilléreit egyik napról a másikra szedjük föl. Ellenkezőleg: az új munkaidő-politikat csak a hagyományos kiegészítőjeként tartjuk működtethetőnek, mert az utóbbi felső korlátai továbbra is nélkülözhetetlenek az egyén védelme szempontjából. Az új munkaidő-politika megvalósításához a munkaidő törvényben szabályozott kereteit — a lehetőségek függvényében — ismételtelen szűkíteni kell,⁷ mert csak így bővíthet az eszköztár kihasználhatósága. (Változatosabb munkaidőrendszerek ugyanis könnyebben alkalmazhatók rövidebb heti vagy napi munkaidő mellett.)

Milyen konkrét problémák megoldását segíthetnék elő a változatosabb munkaidőformák?

Elsőként a foglalkoztatás hatékonyságának javulásával összefüggő potenciális hatást említjük. Az uniformizálttal szemben a „több változatú” munkaidőformák a korábbiaknál tágabb teret biztosítanak a munka- és az üzemidő jobb összehangolásához, a munkaidőnek a szükségletek megjelenési időpontjához való hozzáillesztéséhez. Ennek eredménye lehet a munkaidő alatti üresjáratok csökkenése, a munkaidő kihasználásának javulása. Részben emiatt mérsékelhető a túlóraigény is, ez pedig pozitívan érinti a termelési költségek alakulását. A dolgozók erős anyagi motiváltságát figyelembe véve azonban ez csak akkor valósítható meg, ha a vállalat ezúton létrejövő eredményéből a dolgozó borítékjába is több jut.

A változatosabb munkaidőformák nemcsak a technikai feltételek átalakításán keresztül hordozzák magukban a munkaidőben rejlő hatékonysági tartalékok kiaknázásának a lehetőségét, hanem az egyének oldaláról is. A munkaidő merev

⁷ Erre 1983-tól kezdődően mód nyílik a 40 órás munkahétre átterő ipari és építőipari vállalatoknál.

kötöttségeinek oldása módot nyújt arra, hogy a dolgozók „munkás életüket” bizonyos határok között egyéni adottságaikhoz, teljesítőkéességük természetes jellemzőihez és egyéb, a munka világán kívül eső elfoglaltságaikhoz igazítsák. Ezáltal a munka tere mentesül az „otthonról hozott” gondoktól, ami a ma gyakran eltűrt munkaidő-kiesések csökkenése mellett a munkával töltött idő intenzívebb hasznosítását, vagyis az egyéni teljesítménytartalékok mozgásba hozatalát ígéri.

Az egyéni adottságokhoz igazítható munkaidőformák elterjesztését a gazdasági racionalitáson túl fontos szociálpolitikai szempontok is indokolják. A dolgozók ugyanis korántsem alkotnak homogén csoportot. Minél több speciális problémával rendelkeznek, annál kevésbé alkalmasak a sablonok közé szorításra. Fel kell tételeznünk, hogy a munkaerőpiacon tömegével fordulnak elő olyan munkaerő-kategóriák (például kisgyermekes nők, hozzátartozót gondozók, idősek, csökkent munkaképességűek), akik nehezen viselik el az uniformizált munkaidőrendszerek mindenkire egyformán érvényes kötöttségeit. Aligha humánus megoldás azon alternatívák elé állítani őket, hogy vagy vállalják az egységes feltételeket, vagy kiszorulnak a munkaerőpiacról, illetve annak perifériájára sodródnak. Ezen csak úgy lehet változtatni, ha a foglalkoztatás feltételeinek szerves részévé épül be a munkaidő változatok formájában történő szabályozása, az egyénre bízva, hogy közülük az adottságainak és életrésztartalmának leginkább megfelelőt kiválassza.

Az, hogy az egyén bizonyos határok között ura legyen munkaidejének, a családi élet működési zavarainak felszámolása végett is indokolt. A háztartás, a gyermeknevelés és a munka kevesebb konfliktussal járó összeegyeztetésében már az is nagy előrelépés lenne, ha a két szülő napi munkaideje egymáshoz igazításának engedélyezésével bővítenék az egyenlőbb teherviselés kialakításának lehetőségét.

A változatosabb munkaidőformák elterjesztésének nem elhanyagolható várható hatása a szervezetek működési idejének tágulása. Ez nagyban segítené a termelők, a szolgáltatók és a fogyasztók egymásra találását, a magánügyek munkaidőn kívüli elvégzését. Szélesítené a munkakezdés és -befejezés időszávjait, enyhítené a zsúfoltságot, a közlekedésre nehezedő terheket, továbbá mentesítené az ingázókat a munkaidő és a menetrend összehangolatlanságának a hátrányaitól.

Ha a munkaidőt tartalmilag sikerülne a munkához kötni, és a formális szempontok helyébe a tényleges követelményeket állítani, óriási mértékben javulna a munkamorál is.

Az indokok közül utolsónak említjük az új munkaidő-politika és a foglalkoztatási helyzet összefüggéseit. Közismert, hogy a hetvenes évek végétől a termelés növekedési üteme lelassult, ami nem járt együtt arányos létszámcsökkenéssel. A munkaerő-tartalékok felhalmozódása a termelékenység visszaesésében nyomon követhető. A konjunktúra biztató jelei váratnak magukra. Ha el akarjuk kerülni a hatékonyság tartós romlását, aktívabban kell élnünk a munkaidő-politika eszköztárával. Ennek módja lehet az is, ha mindazokat, akik azt igényelnék, legalább nem akadályozná meg a munkáltatók abban, hogy önként csökkentsek a társadalmilag szervezett termelésben való részvételük mértékét. (Erre ma elég sok példa akad.) Bár a dolgozóknak a munkaidő hosszára és beosztására vonatkozó igényei nem ismertek, sejteni lehet, hogy e szándék ma a dolgozók széles körében él. Nemcsak azokra a kisgyermekes anyákra gondolunk, akiknek többsége — ha anyagilag megengedhetné, hogy lemondjon a rövidebb munkaidő miatt kieső jövedelemről — boldogan vállalná a részdíjs foglalkoztatást, hanem például azokra a férfiakra is, akik a társadalmilag szervezett termelésen kívül lényegesen jobban tudnák hasznosítani munkaidejüket, mint azon belül, de a munkaviszonyhoz fűződő szociális juttatások miatt e köteléküktől nem kívánnak megválni. Ez a kör csak bővílné akkor, ha a részdíjs foglalkoztatásban olyan formákat sikerülne meghonosítani (erre a következő fejezetben mutatunk példát), amelyek rövidebb

munkaidő mellett is képesek biztosítani a korábban elért jövedelmet úgy, hogy a dolgozókat szabad idejüknek a „pangó” időszakban való kivételére és a fennmaradó munkaidő intenzívebb hasznosítására ösztönzik.

Az új munkaidő-politika eszköztára

Az új munkaidő-politika a munkaidő rugalmassá tételét elvileg három dimenzióban valósítja meg:

1. Bizonyos, fixen meghatározott munkaidő-mennyiség megállapodás tárgyává tétele útján. (Például a dolgozónak biztosítják azt a jogot, hogy a heti munkaórák számáról saját felelősségére döntsön, és arról a vállalattal megállapodást kössön.)

2. Meghatározott munkaidő-mennyiség kronológiai (a munkaidő beosztását érintő) jellemzőinek rugalmas meghatározása útján. (A heti munkaidő példájára visszatérve, itt arról van szó, hogy a dolgozók megállapodhatnak a vállalattal abban, hogy a heti fix munkaidőt a munkahét keretein belül milyen beosztásban kívánják teljesíteni.)

3. Az adott munkaidőelem kronometriai és kronológiai dimenzióinak rugalmassá tételével, amely ezáltal mind a hosszát, mind a beosztását tekintve variálhatóvá válik. (A heti munkaidőre vonatkozóan ez azt jelenti, hogy mind a heti munkaórák, illetve a heti munkanapok számát, mind pedig e munkaidő-mennyiségnek a munkahéten belüli elosztását változatok formájában szabályozzák, amelyek közül a dolgozók a számukra legmegfelelőbb megoldással élhetnek.)

A munkaidővel való szuverén rendelkezés koncepciójának a mindennapi gyakorlatba való átültetéséhez sokszínű, az új munkaidő-politika meghonosításában már előbbre tartó országokban bevált modelleszor áll rendelkezésre. Ezeket a bázisul szolgáló időtartam hosszától függően egy rövidebb és egy hosszabb időszakra vetítve tárgyaljuk.

Rugalmas napi, heti, havi és éves munkaidőmodellek

Csúszó munkaidő

A teljes munkaidős foglalkoztatás rugalmassá tételének fő eszköze a (rossz magyar fordításban⁸ rugalmas munkaidő elnevezéssel meghonosodott) csúszó munkaidő szélesebb körű, a termelés területére is kiterjedő alkalmazása, amely az alábbi részmodelleket foglalja magában:

- csúszó munkaidő a munkakezdés korlátozottan szabad megválasztásának lehetőségével, fix napi munkaidő mellett,
- csúszó munkaidő kötött napi munkaidővel,
- csúszó munkaidő kötött heti vagy havi munkaidővel,
- csúszó munkaidő időátviteli lehetőséggel.⁹

Merev időkényszert oldó hatásukat nálunk is felismerte az a néhány vállalat, illetve intézmény, amelyek — szinte kizárólag a nem termelő területeken — vállalták bevezetését. Lépésük gazdasági haszna — ilyen tárgyú vizsgálat hiányában —

⁸ A fordítási hibára azért tartjuk szükségesnek felhívni a figyelmet, mert a nyugati szakirodalom a „rugalmas” jelzőt sokkal tágabb értelemben — az új munkaidő-politika összes elemére kiterjesztve — használja.

⁹ Ezekről részletesebben azért nem szólunk, mert leírásuk a hazai szakirodalomban is hozzáférhető.

egyelőre még nem ismert. Ezért külföldi példára kell hivatkoznunk, ha gazdasági megfontolásból kívánunk érvelni ezen formák szélesebb körű elterjesztése mellett. Az a reprezentatív felmérés,¹⁰ amelyet a szóban forgó modellt követő nyugatnémet vállalatok 250 kiválasztott egységének bevonásával végeztek el, arra a következtetésre jutott, hogy a csúszó munkaidő bevezetése után 27 százalékkal csökkent a munkaidő-kiesés, 35 százalékkal a túlóra-felhasználás és egyharmadával a fluktuáció.

Nagyobb figyelmet érdemelnek azonban azok a modellek, amelyek részben a teljesről a nem teljes munkaidős foglalkoztatásra való át- és visszatérést, részben pedig magának a nem teljes munkaidős foglalkoztatásnak a sokrétűbbé tételét hivatottak szolgálni.

A Santa Clara-modell

Ez a megoldás a heti munkaidő olyan választékmodelljeként értelmezhető, amely a heti munkaórák számát és beosztását nem uniformizáltan, hanem változatokban szabályozza, a dolgozó és a vállalat közötti megállapodás tárgyává téve a döntést. Lényege, hogy a dolgozók minden félév elején lehetőséget kapnak arra, hogy a heti munkaidő négy változata (42, 38, 34, 30 óra) közül kiválasszák a nekik megfelelőt, természetesen időarányosan kevesebb bérért. Ez a megoldás módot nyújt arra, hogy az egyén időről időre felülvizsgálja szabadidő-, illetve jövedelem-szükségletét, és saját értékítélete vagy kényszerítő körülményei alapján egyiket a másik rovására előtérbe helyezze. A rövidebb munkaidő miatt felszabaduló bérköltség ugyanakkor a vállalatnak is döntési alternatívát kínál a felhasználás (új dolgozó felvétele) vagy megtakarítás kérdésében. (Ez a termelés visszaesése esetén a munkaerő-felesleg önkéntes leépüléseként értelmezhető.)

Teljesítményre orientált változó munkaidő

Ez a — szezonálisan ingadozó teljesítmények követésére alkalmas — modell valójában messze túlmutat a munkaidő-szabályozás funkcióján. A munkaidő-felhasználást nem önmagában, hanem az érdekeltségi rendszer szerves tartozékaként, annak ösztönző erejét kamatoztatva befolyásolja.

Összetevői a következők:

- a munkaerő-tervezési rendszer, amely a munkaerő-szükségletet a szezonálisan jelentkező termelési igényeknek megfelelően képes meghatározni,
- a változó munkaidő-rendszer, amely a dolgozók ledolgozandó munkaidejének beosztásához rugalmas felhasználási keretet hivatott biztosítani, és a
- teljesítménybérezési rendszer, amely érdekeltséget teremt arra, hogy munkaidejüket a dolgozók a vállalat érdekeinek megfelelően, a termelés ingadozását követve töltsék le.

Vegyük sorra ezeket az elemeket a szezonális hullámmzások tipikus példájára, a kereskedelemre konkretizálva!

a) A munkaerő-szükséglet tervezése

A teljesítményre orientált változó munkaidő ideális működésének feltétele a munkaerő-tervezés kifinomult rendszere. Ennek kell biztosítania, hogy a kiszolgáló személyzet mindenkori munkába állítása ahhoz a vásárlószámhoz igazodjék, amely lehetővé teszi az

¹⁰ Hengstler, F: Wie flexible Arbeitszeiten verändern? Hengstler-Reihe, 1977. 2. sz.

egy foglalkoztatottra jutó, előzetesen meghatározott forgalomterv teljesítését. A fajlagos forgalom-előírányzat meghatározásához a tényadatok elemzése szolgál kiindulópontként. Ennek számbavételét nagyban megkönnyítette az elektronikus adatfeldolgozás, az árugazdálkodásra és a forgalomra vonatkozó részletes információk nyilvántartásával. Ahol a forgalom hullámzása és a vásárlósűrűség között szoros összefüggés van, a napi és óránkénti forgalommérés adatait kiegészítik az eseti bevészámlálások tapasztalataival is. Az adott időegységre vonatkozó forgalom adatai és az egy főre jutó forgalmi előírányzat alapján viszonylag pontosan meghatározható a mindenkori munkaerő-szükséglet. Megfelelő munkaidő- és ösztönzési rendszer mellett a dolgozókra bízható, hogy munkaidejüket e szükségletekhez igazodva osszák be.

b) Változó munkaidő

A munkaidő-felhasználás rugalmas keretét a változó munkaidő modellje jelenti, amely a csúszó munkaidő továbbfejlesztett változata. Az előbbtől eltérően már nem különíti el a perem- és a törzsidőt. Megelégszik a munkaidő alsó és felső határainak rögzítésével. (Ez általában megegyezik a boltok nyitvatartási idejével.) A dolgozók az adott időszakban teljesítendő törvényes munkaidő ismeretében vezetőjükkel és munkatársaikkal egyeztetve dönthetnek munkakezdésük és eltávazásuk időpontjáról, a munkaközi szünet és az egyéb célú munkamegszakítások időtartamáról, valamint — a rendszerbe beépített lehetőség határában belül — a munkaidőtöbblet és -hiány egyik elszámolási periódusról a másikra való átvitelének mértékéről. (A ledolgozott munkaidőt elektronikus időmérő rögzíti.)

c) Teljesítménybérezési rendszer

Azt, hogy a dolgozók a munkaidejüket a nagy forgalmú időszakokban teljesítsék, szabad idejüket pedig a forgalomban szegény periódusokban vegyék igénybe, a forgalom után járó prémiummal kiegészített teljesítménybérezési rendszer hivatott biztosítani. Ennek tehát az a funkciója, hogy ösztönözze a forgalom hullámzásához való egyéni alkalmazkodóképesség kialakulását. A prémium vetítési alapja az előírányzotat meghaladó tényleges egyéni forgalmi teljesítmény. A teljesítendő egyéni forgalom meghatározásában két tényező játszik szerepet:

— az egyéni ráfordítás, amely az alapbér és az annak 80 százalékát kitevő költség-tényező összege (az utóbbi a fajlagos általános költségek fedezetéül szolgál), és

— egy konstans szorzó, amely azt fejezi ki, hogy az egyéni ráfordításnak hányszor kell megtérülnie az egyéni forgalmi előírányzatban. (Ez a konstans az adott kereskedelmi vállalat különböző részlegeinél — a várható forgalomtól függően — eltérő nagyságú.)

Az egy óra alatt teljesítendő (nem premizált) egyéni forgalmat a fenti két tényező szorzatának a ledolgozott órák számával történő osztása adja meg. A munkaórák száma azonban az esetek többségében meghaladja a tiszta eladási órák számát. A raktározási, feltöltési idő alatt az eladó nem tud forgalmat produkálni. Ezért ezt az időt elkülönítve, fix összeggel premizálják, és a rájuk eső kötelező forgalommal csökkentik az eladótól elvárt havi teljesítményt. Az így kapott egyéni forgalomtervet egybevetik a ténylegesen teljesített forgalom összegével. A prémium az eredmény 3 százaléka.

Az adott teljesítménybérezési rendszer keretében az eladók prémiuma átlagosan 35 százalékát teszi ki az alapbérek. A legjobban kereső eladók jó forgalmú hónapokban alapbérük kétszeresét is megkeresik. De érdemes felhívni a figyelmet a modell különleges sajátosságára is. Ez a munkaidőrendszer lehetőséget biztosít arra, hogy egy részdíós dolgozó elérje azt a kereseti szintet, amit a teljes munkaidőt vállaló társa. Az egyéni ráfordítás a részdíósok esetében ugyanis — időarányos bérük miatt — alacsonyabb, mint a teljes munkaidős dolgozóké. Ez számukra kisebb összegű kötelező (nem premizált) forgalmi előírányzatot jelent. Ha munkaidejüket akkor dolgozzák le, amikor nagy forgalomra van kilátás, intenzívebb munkájukkal olyan magas forgalmi jutalékot érhetnek el, hogy az jórészt kiegyenlíti a teljes munkaidősökhöz képest fennálló alapbérkülönbséget. Ez a hazai gyakorlat számára különös fontossággal bírhat, mert a részmunkaidős foglalkoztatástól való egyéni elzárkózás fő okát — a jövedelemkiesést — elháríthatja az akadályozó tényező sorából.

Éves munkaidő-szerződés

A modell tipikus példája a teljesről a részmunkaidős foglalkoztatásra való át- és visszatérés rugalmas formájának. Ebben ugyanis a munkaidő hossza és annak éves, havi, heti vagy napi beosztása is megállapodás tárgyát képezi. Tulajdonképpen egy hagyományos munkaszerződés változó részének tekinthető, amit minden év elején a dolgozó és a vállalat közös megegyezése rögzít.

A vállalat minden év kezdetén munkaidő-választékot tár a dolgozó elé, amelynek változatai az éves munkaidő százalékos mértékében különböznek egymástól. A munkaidő-szerződés megköthető az éves munkaidő 100, 90, 80 stb. százalékára. Az alsó határ a 40 százalék. A munkaidő hosszának rögzítését követi a munkaidő beosztásáról szóló megállapodás. A vállalat igénye magától értetődően az, hogy a dolgozó akkor teljesítse munkaidő-vállalását, amikor arra vállalatának szüksége van. Ennek a jogos igénynek a teljesítését az anyagi érdekeltség rendszerének kell megteremtenie. A rövidebb munkaidő munkacsúcsokban való teljesítésének egyéni ösztönzése ott képes eredményesen hatni, ahol a munka díjazása nem a munkaidőhöz, hanem a végzett munkához igazodik. Nem kell különösebben bizonygatni, hogy a vállalatnak és az egyénnek is megéri, ha például egy 50 százalékos munkaidőt vállaló bérrelszámoló a fizetésének mintegy háromnegyedéért minden hónap első és utolsó hetében elvégzi azt a munkát, amiért korábban 100 százalékos bérben részesült.

Ez a modell különösen azokban a szezonális ágazatokban és munkakörökben alkalmazható eredményesen, ahol a munkamennyiség az év során előrelátható ingadozást mutat (idegenforgalom, vendéglátóipar, építőipar, élelmiszeripar, mezőgazdaság stb.). Ezzel a megoldással a vállalat megakadályozhatná, hogy egyik szезontól a másikig elveszítse begyakorlott dolgozóit, és megkímélhetné magát az alkalmi munkások ismételt felvételével járó gondoktól és adminisztrációs terhektől is. Mivel a dolgozó e modell keretében az éves munkaidőre járó alapbért 12 havi részletben kapja meg, abban a hónapban is rendszeres jövedelemhez jut, amelyikben nem végez munkát. Munkaviszonya akkor sem szakad meg, ha egy ideig nem dolgozik a vállalata számára. A teljesítményhez igazodó anyagi ösztönzés lehetővé teszi számára azt is, hogy többlet-szabadidejének egy részét (a rövidebb idő alatt kifejtett intenzívebb munkával) anyagilag megválthassa.

Magától értetődik, hogy a munkával való leterheltség időbeli ingadozásával jellemezhető területeken is vannak állandó jelenlétet igénylő, folyamatosan végzendő munkák. Az éves munkaidő-szerződés modellje ötvözi a teljes és a részmunkaidős foglalkoztatás lehetőségét, és e két forma megfelelő kombinációjával hatékony eszközt biztosít ahhoz, hogy a vállalat a dolgozók munkaidőalapját a szükséglet tényleges megjelenésének időpontjában használja fel.

A munkakör megosztása („job-sharing”)

Ez a részidős foglalkoztatás új formája, amelyben nem egy, hanem kettő vagy több dolgozó együtt vállal el egy teljes munkaidős munkakört. Közösen viselik a felelősséget azért, hogy a munkahely mindig be legyen töltve, és a munkavégzés folyamatos legyen.

Az eredeti teljes munkaidőt a csoport tagjai maguk osztják meg egymás között. A megosztási arányszám a legkülönbözőbb lehet (két munkavállaló esetében például 40: 60, 50: 50, 30: 70 stb. százalék). A vállalat havonta, a munkakör megosztásának arányában folyósítja a csoport tagjainak a bérét, függetlenül attól, hogy azok az adott hónapban a rögzített arányszámnak megfelelő munkaidejüket teljesítették-e, vagy sem. A munkaidő beosztása ugyancsak a csoport tagjainak a hatáskörébe tartozik. Két személy egy 50: 50 százalékos munkakört teljesíthet úgy, hogy mindegyikük napi négy órát dol-

gozik, de úgy is, hogy a teljes munkaidőt napi, heti, havi vagy féléves váltással osztja meg egymás között. Az iparilag fejlett tőkésországok — főleg az Egyesült Államok — példája azt bizonyítja, hogy minden munkakör megosztható, beleértve a vezetőit is. Ennek propagálásában természetesen nagy szerepe van annak, hogy ezt a modellt a — főleg női — munkanélküliség felszámolása hatékony eszközként tartják. Hazánkban nem ez a megfontolás indokolja e modell elterjesztésének a szorgalmazását.

Azok az előnyök szólnak alkalmazása mellett, amelyeket a munkakör megosztása nyújtani képes azoknak a dolgozóknak, akikre olyan családi vagy egyéb kötelezettségek hárulnak, amelyek mellett a teljes vagy a részmunkaidős foglalkoztatást nem, vagy a jelenlegi feltételek mellett csak aránytalanul nagy áldozatok árán tudják vállalni.

Ilyen munkaerő-kategóriának tekinthető a gyecen lévőek dolgozni akaró csoportja is. Igaz ugyan, hogy a foglalkoztatásukat szabályozó rendelet nem teszi lehetővé a kollektív munkavállalás e modelljében rejlő¹¹ mozgáster teljes kihasználását, alkalmazása mégis ideális formája lenne munkavállalásuknak.

A hazai gyakorlatban a munkakör megosztásának feltételeit két, maximum három, ugyanarra a munkakörre vonatkozó részmunkaidős munkaszerződésben célszerű konkretizálni, aminek beosztását — a jogszabály keretei között — teljes egészében a két partnerre kellene bízni, rájuk ruházva a munkák folyamatos ellátásának és a mindenkori munkahelyi jelenlét biztosításának a felelősségét is. Ebből következik, hogy a modell működésének nagyon fontos előfeltétele a partnerek megbízhatósága, kooperációs készsége. Mivel az adott esetben a vállalat csak a munkahelyi jelenlétet és a munkák elvégzését ellenőrzi, de azt nem, hogy a munkakört a partnerek a megosztási arányszámnak megfelelően látják-e el, nélkülözhetetlen, hogy a csoport tagjai korrektek legyenek egymással szemben. Ennek hiánya ugyanis rövid idő alatt megkérdőjelezheti e foglalkoztatási forma létjogosultságát. A korrektségre felesleges külön garanciákat kikötni. Ha ugyanis a modell valóban kedvező a partnerek számára, azok nyilván mindent megtesznek fennmaradásáért.

A közös érdekeltég a gyecen lévőek esetében megvan, hiszen ebben a formában két nő úgy tud pótolni egy hiányzó teljes munkaidős dolgozót, hogy közben a gyermekgondozás tennivalóit is rugalmasan meg tudják osztani egymás között.

És mi ebből a vállalat haszna? A hiányzó létszám pótlásán túl az, amit konkrét vizsgálatok eredményei kimutattak: a rövidebb munkaidő alatt elérhető magasabb munkaintenzitás miatt két partner 33 százalékkal nagyobb teljesítményt képes nyújtani, mint teljes munkaidőben dolgozó kollégáik.

A kétnapos munkahét

Az egyik folyamatos üzemelésű kaliforniai vállalatnál állandó problémát okozott a hétvégi műszak vállalása. Egy ötlet egycsapásra megoldotta a gondot: a rövidített munkaidő speciális formájának, a hétvégére alapozott kétnapos munkahétnak a bevezetése.¹²

¹¹ Az első korlátot az jelenti, hogy két dolgozó csak 50 : 50 százalékos arányban oszthat meg egy teljes munkakört egymás között ahhoz, hogy a vállalt munkaidő havi átlagban a napi négy órát egyiküknél se haladja meg. A másik korlátot a vállalt munkaidő rugalmas beosztásának a kerete képezi, ami hazai viszonyok között legfeljebb egy adott hónap lehet. A partnereknek ezen belül kell kiegyenlíteniük munkaidő-többletüket vagy -hiányukat.

¹² Ennek keretében a dolgozó kizárólag szombaton és vasárnap, két 12 órás műszakot teljesít. Az egyik hétvégén nappalos, a másikon éjszakai. A teljesített 24 óra jelenti számára a heti munkaidőt, amiért ugyanannyi jövedelemben részesül, mint a teljes munkaidőben dolgozó társai.

Nincs okunk kételkedni abban, hogy a kétnapos hétvégi munkaidő bevezetése nálunk is enyhítené a folyamatos üzemek létszámproblémáit, ha a kétszer 12 órás szombat—vasárnapi váltott műszakot teljesítőket anyagilag ugyanúgy honorálnák, mint a hét másik öt napján dolgozókat.

Az életmunkaidő rugalmassá tételének módszerei

A mindinkább előtérbe kerülő életmunkaidő kategóriájával összefüggésben a rugalmasság lehetősége kettős megközelítésben vetődik fel.

Egyrészt a foglalkoztatás rendszerébe való rugalmas be- és kilépések gyakorlati formáinak megteremtésével kapcsolatban, amire jó példa a rugalmas nyugdíjba vonulás módszere, mint az aktív keresőtevékenység hirtelen (gyakran sokkhatásuktól sem mentes) megszakításával járó nyugdíjazás alternatívája. Ennek lényege a szervezett munka világából való fokozatos kikapcsolás. A nyugdíjazás előtti utolsó öt évben szakaszosan csökken a teljesítendő munkaidő, aminek egy részét bérrel kompenzálják. Az ily módon nyert szabad időnek a munkaidő-csökkenés arányában való bővülése átmenetként épül be az aktív munkaszakasz és a nyugdíjas lét kezdetei közé, ami igen pozitívan hat az új életforma kialakítására. Ha a hazai nyugdíjazási feltételek tükrében szemléljük a módszert, aktualitása sokat veszít a jelentőségéből a világvizonylatban ritkaságszámba menően alacsony nyugdíj-korhatár miatt. A nyugdíjasok foglalkoztatásának szabályai pedig elvileg az átmenetiséget is lehetővé teszik. A nyugdíj melletti továbbdolgozás azonban csak akkor funkcionál, ha a munkaerőpiacon szívóhatás érvényesül. Egyébként a nyugdíjazás utáni munkavállalás adminisztratív korlátba ütközik. Ez az a pont, ahol a rugalmas nyugdíjba vonulás módszerének egyes elemeit átvéve (például a nyugdíjazás előtti években teljesítendő munkaidő fokozatos csökkentése vagy a törvényes nyugdíj-korhatár rugalmas meghatározása révén) a hazai rendszert humánusabbá lehetne tenni.

Az életmunkaidő rugalmasabb kialakításának másik eszköze lehet a hosszabb szabadságolás (*sabbaticals*), ami a munkásélet időközönkénti, átmeneti megszakításaként értelmezendő. A hosszabb időszakot átfogó szabadságolás gyakorlata igyekszik mentesülni a sablonoktól. Ezért e téren valóban érvényesül az „ahány ház, annyi szokás” igazsága. A foglalkoztatásnak a mindenkori munkaviszony fenntartása és a kereslet folyósítása mellett biztosított, az évi rendes szabadságon felül járó szüneteltetése 5—15 év között ismétlődik a gyakorlatban, időtartama pedig 3 hónaptól egy év közl mozog.¹³

A *sabbaticals* funkciója, hogy egy hosszabb időszak után kisegítse az embert a keresőtevékenység és annak alárendelt regeneráció (a munka terheinek a további munkavégzés érdekében való kipihenése) kényszerítő nyomása alól, és valódi feltöltődésére adjon lehetőséget. Ilyen értelemben leginkább a hazai alkotószabadságok rendszeréhez hasonlítható.

Záró gondolatok

A munkaidő merev szabályozása a népgazdaság, a vállalat és az egyén számára egyaránt számos negatív jelenség kiváltó oka vagy erősítő tényezője. Ez összefügg a foglalkoztatás alacsony hatékonyságával, a szétzilálódott munkamorállal, a

¹³ Az Egyesült Államok vas- és acéliparának meghatározott munkavállalói kategóriái számára a munkáltatók az 1960-as évek közepe óta például 5 évente 13 hét fizetett szabadságot biztosítanak az évi rendes szabadságon felül. A „Time” magazinnál egy év szabadságot kapnak azok a munkatársak, akik 15 éve a vállalkozásnál dolgoznak.

munkaidő alatti üresjáratok és a túlóra-felhasználás közötti ellentmondás költség-növelő hatásával, a termelők, szolgáltatók és fogyasztók egymástól való „elbarikádozottságával”, a családok működési zavarai, a munkával való azonosulás hiányával, az ebből adódó érdektelenség káros következményeivel stb.

Fel kell tételeznünk, hogy nem kielégítően működik az a munkaidő-szabályozás, amelyik

— a munkafolyamat normális menete által diktált követelményeket az óra állásából levezetettekkel helyettesíti,

— ésszerű indok nélkül meggátolja az egyéni szükségletek és az üzempszichológia által tudományosan megalapozott szakmai követelmények figyelembevételét,

— a formális fegyelemre építve olyan magatartásformákat vált ki, amelyek a vállalat gazdasági céljait keresztezik.

Mindebből arra a következtetésre juthatunk, hogy az összes olyan munkahelyen, ahol a munkák maradéktalan teljesítése szakmailag nem indokolja a munkaidő egységes szabályozását, annak továbbfejlesztését mérlegelés tárgyává kell tennünk. Ehhez kézzelfogható segítséget nyújthat az új munkaidő-politika eszköztára, aminek hazai elterjesztését azért is szorgalmazni kellene, mert a társadalmi, gazdasági, vállalati és egyéni szempontok optimális összehangolásának sok olyan potenciális lehetőségét rejtí magában, amelyek előnyeire egyelőre csak a rugalmas munkaidő-politikát már gyakorló országok tapasztalataiból tudunk következtetni.

Irodalom

- Adler-Karlsson, G.*: Gedanken zur Vollbeschäftigung. MittAB, 1979. 4. sz.
Hildebrandt, W.: Variable Arbeitszeit und Tagesrhythmik. Hengstler Fachverlag, 1973.
Hillert, A.: Gleitende Arbeitszeit — ein Weg mit Zukunft. Bad-Wörishafen, 1972.
Iványi László—Kirilly András: Munkaidő-gazdálkodás, több műszak, műszakpótlék. Munkaügyi Tanulmányok, 1978. 1. sz.
Marich, D.: Adapting working hours to modern needs. International Labour Office, Gcnf, 1977.
Nemesházi Pál—Sebestyén Gy. Tamás: A munkaidő és az üzemidő felhasználása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.
Radnai József: A rugalmas munkaidő és az azzal összefüggő jogi kérdések. Munkaügyi Szemle, 1981. 12. sz.
Szabó Kristóf: Munkaidőalap és munkaidő-rendszerek. Az Országos Vezetőképző Központ jegyzete, 1980.
Szántó Miklós: Munkaidő-csökkentés és életmód. Akadémiai Kiadó, 1974.
Teriet, B.: Die Wiedergewinnung der Zeitsouveränität. Technologie und Politik, 1977. 8. sz.
Teriet, B.: Der Jahresarbeitszeitvertrag — ein kommendes Arbeitszeitkonzept? Arbeit und Sozialpolitik, 1979. 2. sz.
Teriet, B.: Mit mehr Zeitsouveränität zu einer neuen Arbeitszeitpolitik. WSI-Mitteilungen, 1980. 12. sz.

Béralku az üzemben ✓ EK

Kővári György—Sziráczki György

A bér- és teljesítményalku egyike a szociológiai és közgazdaságtani érdeklődés metszéspontjában álló, régóta vizsgált jelenségeknek.¹ A béralku lényege a munkavállalók és a munkáltató szervezetek eltérő indítékainak és gazdasági törekvéseinek összeütközése.

A foglalkoztató szervezetek (érdekeltségük jellegétől és intenzitásától függetlenül) adott bér „fejében” magasabb teljesítmények elérésére vagy — bérfizetési lehetőségeiktől függetlenül — a szervezeti normák teljesítésére törekszenek. A munkavállalók oldaláról az alkut általában a bér- és teljesítményparitás fenntartására, illetve javítására irányuló egyezkedésként értelmezik, amelynek feltételei, szerepe és kimenetele szorosan és kölcsönösen összefügg a munkaerőpiac szerkezetével és működésével, ezen belül a teljesítményösztönzésnek a gazdasági intézményrendszer egészét jellemző hatásfokával. A bér- és teljesítményalku vizsgálatában ezért — kimondva vagy kimondatlanul — a munkaerőpiac a vonatkoztatási keret [4].

A bér- és teljesítményalku „természetrájának” vizsgálatát nagyban elősegítette az a felismerés, hogy a munkaerőpiac szelektíven működik, különböző részpiacokra tagolódik, amelyeket eltérő alkupozíciójú és alkalmazkodási stratégiájú munkavállalói csoportok népesítenek be. A munkáltatók és a munkavállalók változatos stratégiáinak szembesüléséből a bér- és teljesítményalku számtalan változata áll elő. A munkavállalói „skála” például az előnyös munkaerőpiaci pozíciójú, kollektív stratégiák érvényesítésére képes, erős és szolidáris munkavállalói csoportoktól a kollektív és individuális egyezkedés mind erőtlenebb változatain át az önálló érdekérvényesítésre alig-alig képes munkavállalók köréig terjed. Hasonlóképpen a munkáltatók relatív munkaerőpiaci helyzete is eltérő, elsősorban bérfizetési képességük, az általuk „kínált” munkakörülmények, vonzásokörzetük, valamint munkaerő-szerkezetük demográfiai és foglalkozási jellemzői alapján.

A bér- és teljesítményalku hazai empirikus vizsgálata viszonylag előrehaladott. Ez egyrészt a hatvanas évek második felében nagy lendületet vett iparszociológiai kutatásoknak ([6], [7]), másrészt a hetvenes évek közepétől ugyancsak megéltényült tényfeltáró közgazdasági vizsgálatoknak köszönhető. Ezek legújabb eredményeiről két nemrégiben megjelent kötet ([1], [8]), némely általánosítható tanulságaikról pedig Köllő János tanulmánya [11] ad számot.

E kutatási eredményekre támaszkodva, tanulmányunkban a bér- és teljesítményalku alábbi összefüggéseit igyekszünk élesebb megvilágításba helyezni:

¹ A könyvtárnyi irodalomból elegendő csupán P. Dubois gondolatébresztő tanulmányára [3], valamint egy gondosan válogatott és szerkesztett szemelvénygyűjteményre utalnunk, amelyet Bertalan László állított össze [2].

1. A béralku általában nem a bér egésze és a teljesítmény közötti paritás alakítására irányul; a kereset egyes összetevői körül eltérő típusú, külön alkumechanizmusok bontakoznak ki. Ez tűnik majd ki az alapbérek, a teljesítménybérek és a túlórák üzemen belüli elosztásának vizsgálatából.

2. A munkaszervezet belső viszonyaitól függően még a kollektív stratégiák követésére képes, szolidáris és erős alkupozíciójú szakmunkáscsoportoknál is eltérően zajlik a béralku. Az eltérések — a külső feltételek különbözőségei mellett — elsősorban a munkacsoporton belüli hierarchiát fenntartó erők érvényesülésének sajátosságaival függenek össze. Ezt próbáljuk igazolni a teljesítménybérezés vizsgált üzemekben való működésének a leírásával.

3. Végül arra igyekszünk rávilágítani, milyen fontos szerepet játszik a béralku a vállalati belső munkaerőpiacok megszilárdításában (meghatározott munkavállalói csoportok munkahelyi stabilitásának erősítésében) s a külső munkaerőpiaci helyzetekhez való vállalati alkalmazkodásban. Ennek érzékeltetésére bemutatjuk, hogyan alakul a tarifális bérek és a tényleges keresetek viszonya a hasonló formális jegyekkel jellemezhető — azonos bérkategóriába sorolt — munkavállalói csoportok esetében, hogyan egyeztethető össze a besorolási bérek nivellálódása a tényleges keresetek éles differenciálódásával.

Alapvetően közgazdasági indíttatású vizsgálatunkban az alku szereplőinek a magartartását a szociológia bevett módszerével: mélyinterjúkkal igyekeztünk megismerni. Az eredmények esettanulmányyszerű tárgyalásával, néhány különösen jellemző interjúrészlet felidézésével a célunk az, hogy az általánosítható tanulságokat elevenebbé, érzékletesebbé tegyük.²

A vizsgálat terepe és előzményei

A bérmechanizmus működését egy budapesti gépipari vállalat forgácsoló és szerelő üzemében vizsgáltuk.

A forgácsoló üzem dieselmotorok fődarabjait gyártja, főtengelyeket, hajtórudakat, tengelykapcsolókat és más, hasonlóan bonyolult alkatrészeket.

A szerelő üzemben nagy értékű egyedi termékeket — motorokat, szivattyúkat — állítanak össze a forgácsoló üzemben készült alkatrészekből.

A termékszerkezet változó: egyedi és kis sorozatú termékek gyártása a jellemző. Ehhez tapasztalt és jól képzett dolgozókra van szükség. A szakmunkások aránya a szóban forgó üzemben eléri a 80 százalékot, közülük sok a középkorú vagy idősebb szakmunkás, akik a vállalatnál kezdték pályájukat. Az üzemben dolgozók univerzális szakmai ismeretekkel rendelkeznek, jártasak a rokon jellegű szakmákban, stabil munkások, tekintélyes és befolyásos szakemberek, közöttük jó néhányan a szakmájuk mesterei. Megélhetésük és szakmai életpályájuk az üzemhez kötődik.

A hetvenes években munkaerő-vándorlási hullámok rázták meg a vállalatot. A korábbi folyamatos munkaerő-utánpótlás megszakadása veszélyeztette a termelés növelését.

A tömegtermelést a munkaerőhiánytól kevésbé sújtott vidéki körzetekbe telepítették, Budapesten pedig a termelést korszerűsítő és munkaerőt helyettesítő re-

² Köszönettel tartozunk Molnár Gyulának a szakszerűen felvett interjúkért, a vizsgálatban közreműködő munkásoknak és vállalati vezetőknek segítő támogatásukért, továbbá tanszéki munkatársainknak, Gábor R. Istvánnak és Galasi Péternek a kéziratához fűzött hasznos észrevételeikért. A tanulmányban felhasznált empirikus vizsgálatot a „Szocialista vállalat” kutatási főirány keretében végeztük, majd egy szélesebb témakör feldolgozása során a kutatást tovább folytattuk a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézetnek támogatásával.

konstrukcióba kezdtek. A kvalifikált szakmunkások értékes, exportra szánt egyedi termékek és az ezekhez szükséges alkatrészek előállítására specializálódtak. A vállalat a munkaerő-állomány stabilizálására törekedett.

Új bérezési rendszert vezettek be, és jelentősen növelték a fizikai dolgozók kereseti színvonalát. A fluktuációt úgy próbálták mérsékelni, hogy rendre a vállalat vonzáskörzetében kialakult kereseti viszonyokhoz igazodtak, formálisan tartva a központi keresetszabályozási és munkadíjazási rendszer játékszabályait.

Először az üzemi segédszemélyzet bérrendszerét módosították, az elvándorlásuk ugyanis fennakadásokat okozott az alaptevékenységben. A bérforma módosításával legalizálták a tarifális béreknél lényegesen magasabb keresetek kifizetését. A „kisegítő” időbérét teljesítménybérrel kombinálták, amit az üzemek havi átlagos teljesítményének alakulásához kötöttek. A teljesítménytől függő bérrész beépítésével végrehajtott „burkolt béremelés” csak átmenetileg fékezte az elvándorlást. A versenytársak hamarosan „tüllicitálták” a vállalat által fizetett béreket, és a létszámcsökkenés üteme ismét felgyorsult. Minthogy a bérverseny nem hozott kielégítő megoldást, kényszerhelyettesítéssel kombinálták azt: az üzemi kisegítő tevékenységek egy részét a szakmunkások és a művezetők látták el.

A szakmunkásoknál lineáris teljesítménybérezésre tértek át. A személyi besorolási bér a norma 100 százalékos teljesítéséért járt. A túlteljesítés vagy a lemaradás egyenes arányban növelte, illetve csökkentette a munkások bérét. Az új bérrendszer a szerelőknél csoportelszámoláson, a forgácsolóknál egyéni elszámoláson alapult. A tarifális bérek lényegében a rangidősség (senioritás) elvét követték. Másrészt a teljesítmények növelésének függvényében megnyíltak a keresetnövelési lehetőségek. Ettől várta a vezetés a teljesítménytartalékok mozgósítását.

A bérrendszer bevezetése után a teljesítmények néhány hónapig folyamatosan emelkedtek, amint azonban elérték a 130 százalékot, a teljesítménynövekedés mindkét üzemben megtorpant. A jelenség zavarba ejtő, mert — noha ezt előzetesen senki sem deklarálta — a tervezett béremelés éppen megfelelt a 130 százalékot elérő átlagos teljesítményszintnek. Az üzemvezetők prémiuma a „teljesítményplafon” betartásához kapcsolódott.

A sikeres kimenetelű béralku általában kollektív stratégia eredménye, és feltehetően az egyéni magatartások munkacsoporton belüli szabályozását. Rendszerint csak a munkavállalók meghatározott csoportjai rendelkeznek a sikeres kimenetelű alkuhoz szükséges érdekérvényesítési képességekkel, „hatalommal”. A „hatalom” forrása egyrészt a munkaerőhiány és a hiánygazdaságban újratermelő kényszerhelyettesítés gyakorlata, másrészt a speciális szaktudás, az üzemspecifikus ismeretek [11]. A szervezetben betöltött munkavállalói szerepek nem egyformán fontosak sem a szervezet, sem a munkacsoport egésze számára. A munkavállalók kollektíven szerzik meg a „hatalmat”, de a „hatalom” egyenlőtlenül oszlik meg közöttük.

A vállalati viszonyokat jól ismerő, speciális szaktudással, az adott technológiai ismeretek bizonyos fokú monopóliumával rendelkező szakmunkások nagy valószínűséggel olyan munkaposztokra kerülnek, amelyek lényegesen befolyásolják a termelés ütemességét és a munkafolyamatok zavartalan menetét.

Az ilyen munkaposztokat kulcsmunkaköröknek nevezzük. A kulcsmunkaköröket a speciális munkafeladatok és a váratlan helyzetek megoldásához szükséges gyors alkalmazkodási képesség emeli ki a munkaszervezetben kialakult szokásos munkavállalói szerepek közül. A kulcsmunkaköröket betöltő munkáscsoportokat a vállalat igyekszik szorosan magához kötni, evégett előrejutási lehetőségeket kínál, és egyéb sajátos ösztönzőket alkalmaz. Rendszeres különjöveldelmekkel (például túlórákkal) viszonylag magas kereseti szintet garantál az érintett munkavállalóknak. A munkaposztok az üzemspecifikus jártasság megszerzése és a szokás-

jog alapján a munkások szolgálati ideje szerint hierarchizálódnak. Ez még akkor is bekövetkezik, ha az eltérő presztízsú és az eltérő kereseti lehetőséget nyújtó munkapozíciók formálisan azonos foglalkozási kategóriába tartoznak. A munkapozíciók szenioritáson alapuló hierarchiája egyben azt jelenti, hogy a vállalathoz szorosan kötődő munkások számára a demográfiai csere ütemétől függően egyéni karrierpályák nyílnak meg a magasabb presztízst és kedvező kereseti lehetőséget kínáló munkapozíciók felé.

A kollektív stratégiára képtelen, gyenge alkupozícióban levő munkavállalói csoportok keresetnövelő, jövedelemkiegészítő törekvései a szervezetből való kilépéssel vagy a második gazdaságban történő munkaerő-hasznosítással érvényesíthetők. Ezzel szemben az erős alkupozícióban levő, a munkaszervezet kulcsmunkaköreit betöltő munkáscsoportok keresetnövelő stratégiája az adott szervezetre összpontosul.

A mikroszintű bérmeghatározás mechanizmusait olyan üzemekben vizsgáltuk, ahol erős alkupozícióban levő, részben kulcsmunkaköröket betöltő szakmunkások dolgoznak. Az utóbbi években a vizsgált üzemek tevékenysége felértékelődött a vállalat számára, mivel jelentős exportfeladatokat teljesítenek.

A mintában szereplő szakmunkáscsoportok belső hierarchiája stabil. A hierarchia alján helyezkednek el az üzemspecifikus jártassággal és ismeretekkel még alig rendelkező vagy kezdő szakmunkások; rájuk viszonylag egyszerűbb feladatokat bízunk. A hierarchia csúcán található a nagy szakmai tapasztalatokkal, üzemspecifikus jártassággal, saját speciális szerszámkészlettel és jó személyes kapcsolatokkal rendelkező mesterek, akik több összetett feladattípus megoldására képesek. A munkacsoporton belüli hierarchiát és a keresetek ennek megfelelő stabilitását a csoport szigorú belső kontrollja szavatolja.

Üzemi szintű bérelosztási döntések

A besorolási bérek

A besorolási bérek meghatározása az üzemi bérelosztási döntések egyik színtere. A szakmunkások tényleges besorolási bérét elsősorban két tényező befolyásolta: a vállalatnál eltöltött szakmai gyakorlati idő és a munkaerőpiac. A rangidősség elve főként egy-egy szakmán, foglalkozáson belül alakítja a béreket. Az így kialakult bérrangsor rendszerint a munkáscsoportok belső hierarchiáját tükrözi.

A munkaerőpiac hatása mind a különböző szakmák, foglalkozások viszonyában, mind azokon belül érvényesül. Ahol égető a munkaerőhiány, ott gyorsabb a besorolási bérek emelkedése. Ha a tarifális bértételek már nem teszik lehetővé az adott kategórián belül az alapbérek további emelését, akkor nemcsak a felső bérhatár „önkéntes” túllépése válik gyakoribbá, hanem megélnék a magasabb kategóriákba történő átsorolások is. Mit mond erről egy üzemi vezető? „Ma nem a tudás határozza meg a pénzt, legyen szó akár fizikai, akár szellemi dolgozóról, hanem az, hogy szükség van-e a szóban forgó szakemberre, munkásra, vagy nem. Azokban a szakmákban, munkakörökben, ahol a legkritikusabb a munkaerőhiány, nem annak függvényében adjuk az alapbéremelést, hogy ki hogyan dolgozott az előző évben, hanem az az aggodalom mozgat bennünket, nehogy valaki kilépjen. Előre figyelünk az egyes személyekre, mert ha nem adunk béremelést, kilép. És ez a helyzet az új jelentkezőkkel is; ha lehet, megalkuszunk az alapbérben, csak jöjjön az illető.”

Az alapbéremelés üzenen belüli elosztását két különböző mechanizmus ütközése, egymáshoz igazodása alakítja. Ha a munkások között a „hatalom” el-

oszlása stabil (amit a munkacsoport szigorú belső normái szavatolnak), akkor minden olyan akció, amely az évek során kialakult és elfogadott relatív alapbérarányok módosításához vezet, nyomban működésbe hozza a visszarendeződés irányában ható erőket. Ennek egyik eszköze a hátrányosan érintett dolgozók tiltakozása az üzemvezetőnél, a „méltányos” bérarányok helyreállításának követelése, másik eszköze a kilépéssel való fenyegetőzés. Az érintett dolgozók tiltakozását a kollektíva is támogatja, mivel a csoport által elfogadott relatív bérarányok fenntartása közös érdek. A „szentesített” bérarányok megbontása aláásná a csoport egységét, és gyengítené a kollektíva alkupozícióját. De az üzemvezetőnek sem érdeke a relatív bérarányok módosítása, mert ez „veszélyeztetné az üzemen belüli békét”, és a munkaügyi problémák megoldását — egyezkedés helyett — konfliktusos útra terelné, „nehézítve ezzel a terv teljesítését is”. A munkások és a közvetlen termelésirányítók közös érdeke által vezérelt mechanizmus az alapbéremelés olyan elosztásához vezet, amely az egymást követő években végiggyűrűzik az egész bérskálán, és hosszabb idő átlagában magasabb bérszinten termeli újra a bérrangsor stabilitását. Az üzemi „zsargonban” fogalmazva: „A múlt évben te kaptál két forint emelést, most nekem jár.”

A másik mechanizmus a vállalat külső munkaerőpiaci helyzetével és a helyi munkaerőpiacon kialakult versenyképességgel függ össze. A munkaerőhiány közepette a vállalat létszámnövelő stratégiája feltételezi a versenyképesség javítását a helyi munkaerőpiacon. A pótlólagos munkaerő megszerzése kikényszeríti az alapbérarányok módosítását. A létszámnövelő stratégia sikere jórészt azon múlik, mennyire sikerül az alapbérarányokat stabilizáló mechanizmust semlegesíteni, mégpedig úgy, hogy az ne tegye lehetetlenné a kulcsmunkaköröket betöltő dolgozók érdekeinek érvényesítését.

Az újonnan belépő dolgozók általában az egyszerűbb feladatokat kapják, vagyis kezdetben a belső hierarchia alsó szintjére kerülnek. Számukra elsősorban az átlagos teljesítményért járó „biztos” bér, azaz a besorolási bér nagysága a fontos. Új munkahely keresése során könnyen beszerezhetők az erre vonatkozó információk, és ha a munkaszerződés létrejön, a megállapított besorolási bérré biztosan számíthatnak. Töredékes és kevésbé megbízható információik vannak viszont az előrelépési esélyekről, a különböző többletjelzők és túlmunkák „íratlan szabályairól”, a túlmunkák megszerzésének, a keresetek növelésének lehetőségeiről.

Ezzel szemben a vállalatban belüli stabil dolgozók számára a hosszú idő átlagában elvárt és megszokott tényleges kereseti szint a meghatározó.

A vállalatnál a kezdő és a stabil dolgozók alapbérékhez és tényleges keresetekhez fűződő eltérő érdekei alapján a következő összefüggés fogalmazható meg: amilyen mértékben képes a vállalat a stabil dolgozók tényleges kereseti szintjét és ennek alakulását elszakítani a besorolási bérektől, olyan mértékben tudja semlegesíteni a besorolási bérarányokat fenntartó mechanizmus működését, vagyis olyan mértékben gyengül a dolgozók ellenállása a tarifális bérarányok tartós módosításával szemben. Ha tehát a vállalatnak sikerül az említett kapcsolat lazítása, akkor élesebb konfliktusok nélkül (akár tartósan is) az átlagostól gyorsabb ütemben növelheti az újonnan belépők besorolási bérét — relatív munkaerőpiaci helyzetének javítása érdekében. Következmény: a besorolási bérdifferenciák csökkenése, a bérstruktúra összenyomódása, miközben a tényleges keresetek differenciálódhatnak.

Az éves alapbéremelés üzemi szintű elosztását a leírt két mechanizmus együttesen alakítja. Ha kizárólag az első mechanizmus érvényesül, akkor az alapbérek emelését az üzemvezető és a munkások tárgyalásain osztják el. Az alku arra irányul, hogy ki a soros a béremelésben, és az érintettek relatív bérpozíciója, valamint a bérstruktúra stabilitása szempontjából mekkora a „méltányos” béremelés. Ha erős

a második mechanizmus hatása, akkor az alku háttérbe szorul, mivel a stabil dolgozók kevésbé érzékenyek vagy éppen közömbösek a relatív alapbérarányok (de nem az alapberek rangsorában elfoglalt hely) változására. Ebben az esetben a döntésekben főként az üzemvezető elképzelése, véleménye, szándéka érvényesül.

A valóságban az említett két mechanizmus egyidejűleg működik. A közvetlen termelésirányítók ellenőrzése mellett végbemenő döntési folyamatot egyezkedés és visszacsatolásos szabályozás jellemzi. E döntéseknek nem tényezője a munkások teljesítménye, és az elosztás nem is gyakorol érdemleges hatást a teljesítményparitások alakulására.

A teljesítménybérézés működése

Az üzemi szintű bérelosztási döntések másik fontos területe a teljesítménytől függő mozgóbér (teljesítménybér) elosztása. Az elosztást alapvetően a munkaszervezet belső viszonyai határozzák meg. Más az elosztás elve ott, ahol az egyes munkások törekvése szabadon, egymással konkurrálva érvényesülhet, és megint más ott, ahol az egyéni magatartást kényszerítő-szabályozó csoporton belüli „normák” működnek. Az előbbi esetben a teljesítményelv érvényesül, az utóbbi esetben a csoporton belüli hierarchiát leképező keresetek fenntartására irányuló törekvés határozza meg az elosztást [11].

Megváltozott körülmények között azonban még a centrális helyzetben levő erős és szolidáris, az egyéni magatartásokat szabályozó és a kollektív érdekek hatékony érvényesítésére képes szakmunkáscsoportokban is átalakulhat a hatalom belső eloszlása, és ezzel módosulhatnak a kereseti arányok.

Jó példa erre a szerelő és a forgácsoló üzem. Mint említettük, mindkét üzemben megnövekedett a dolgozók „hatalma”, részben a munkaerőhiány miatt, részben pedig azért, mert termékeik (exportra szánt egyedi gépek) felértékelődtek a vállalat szempontjából. De a „nagyobb hatalom” és az ezzel járó magasabb kereset másként oszlott meg a szerelő üzem és a forgácsoló üzem munkásai között.

A szerelő üzem belső hierarchiáját egyértelműen meghatározza az a tény, hogy a munkások együttműködő munkacsoportokban dolgoznak. Minden csoport egy-egy nagy értékű egyedi gép összeszerelését végzi. A csoport teljesítménye elsősorban a csoporttagok közötti együttműködéstől függ. A szerelők teljesítménybérést a csoport összteljesítménye szabja meg, és minden csoporttag ugyanazt a teljesítményszázalékot számolhatja el. Így a keresetekben újratermelődnek a személyi bérek relatív különbségei.

A különböző csoportok között sem alakult ki számottevő teljesítmény- és keresetkülönbség az új bérrendszer hatására. Ennek az a magyarázata, hogy az üzemben a különböző egyedi termékek összeszerelése szakmai tudás szempontjából hasonló összetételű csoportokat igényel. A nagy szaktudást igénylő munkák mellett vannak átlagos bonyolultságú és egyszerű feladatok. Ezért a kiválóan képzett mestereken kívül minden csoportban „elfér” néhány közepes képességű és egy-két fiatal, kezdő szakmunkás is. Egyik csoport sem rendelkezik monopolizálható szakmai ismeretekkel, a szakmai tudás szintje és csoporton belüli eloszlása is hasonló. Minden csoport 130 százalék körüli teljesítményt számol el, nincs olyan, amelyik rendszeresen többet vagy kevesebbet teljesítené.

A forgácsoló üzem belső hierarchiájában és elosztási viszonyaiban is a rangidősség elve fejeződik ki. Ellentétben azonban a szerelő üzemmel, a dolgozókat itt nem fűzik össze kooperációs kapcsolatok, a munkafolyamat alapvetően személyekre szabdt. Emiatt a csoportnormák betartására való kényszerítés meglehetősen egyoldalú. Akik kényszerítenek, azok rendszerint a hierarchia csúcsán lévő „elit”

szakmunkások, akiket pedig „megfékeznek”, és az íratlan szabályok betartására szorítanak, azok az új belépők vagy a hierarchiában „feltörekvő” fiatalok. A kényszerítés eszközei rendkívül változatosak: a baráti figyelmeztetéstől a rosszul fizető munkák, hibás vagy gyenge minőségű anyagok kiutalásán át, a csoportból való kiközösítésig és az áthelyezéssel való fenyegetésig terjednek. A hierarchia csúcán állókat csak saját önmérsékletük és a csoport egységének fenntartásához fűződő érdekük készíti „alkalmazkodásra”. Mivel a forgácsolóknál — szemben a szerelő üzemmél — nincsenek kooperációs kapcsolatok, a hierarchia alsóbb szintjein levő munkások semmilyen kényszerítő eszközzel nem rendelkeznek. Éppen ez teszi lehetővé az „elit” számára, hogy az egész csoport hatalmának és kereseti színvonalának növekedését esetenként a saját relatív helyzetének javítására használja ki. Bár az üzemi átlagteljesítmény itt is 130 százalékos szinten stabilizálódott, a fiatalabbak számára az elérhető teljesítményszázalék „megszabott” felső határa az átlagnál alacsonyabb, 120—125 százalék volt, miközben az idősebb, „munka után vándorló”, több gépen dolgozó univerzális mestereké 145—150 százalék. A forgácsolóknál tehát a senioritás beépülése a bérrendszerbe és a hierarchikus pozíciók függvényében „megszabott” teljesítményszázalékok a relatív kereseti különbségek növekedésére, a kereseti skála szétnyílására vezettek.

Ami a bérrendszer működését illeti, először is szembevetendő, hogy miközben a negyedévi és az év végi hajrák miatt a tényleges teljesítmények erősen ingadoznak, addig a papíron elszámolt teljesítmények hónapról hónapra kiegyensúlyozottak. A személyi béren alapuló lineáris teljesítménybérezés ebből következően lényegében időbérként működik. Erről így beszélt az egyik szakmunkás: „Nálunk a besorozási órábérre jön még 30 százalék. Ennyit szabad elszámolni. Gyakorlatilag ez a mi igazi órábérünk. Mert a 30 százalék ugyanúgy megvan, ha van munka, és akkor is, ha nincs munka. Olyan még nem volt, hogy 100 százalékkal mentünk haza. Az nem létezik, ilyen nincs. Szerintem ez a 30 százalék nem teljesítménybérész, aminek papíron hívják, hanem bérkiegészítés. Így van meg a pénzünk, ami átlagkezeseknek számít ma Magyarországon, így van meg a pénzünk, amit ezért a munkáért másutt is fizetnek.”

A rendszeresen ismétlődő munkahiányok és munkacsúcsok hullámmása mellett a bérjegyek „olajozottan működő” elszámolási mechanizmusa biztosítja a havi teljesítményszázalékok és ezzel együtt a keresetek meglepő stabilitását. Megkérdeztünk egy lakatos szakmunkást, hogy mi történik azzal a bérjeggyel, amit a 130 százalékos plafon miatt nem lehet elszámolni. „Azt eltesszük a jövő hónapra. Amikor inséges napok vannak, a spájzban is bent van a liszt, meg a cukor otthon, nem? Mindennap nem megy az ember a közértbe. A gyakorlatban kialakult egy hallgatóságos megállapodás a munkások, az üzemvezető és a meősök között, hogy a bérbárcait nem kell feltétlenül azonnal leadni, hanem félre lehet tenni mindaddig — és erre nagyon vigyáz mindenki —, amíg le nem zárják a munkaszámot. Azután arra vételezni, elszámolni már semmit sem lehet. — És ha nincs munka? — Akkor a tartalékbarcákat dobja be a csoportvezető, és kész. Máskülönben itt már mindenki kilépett volna, mert lenne olyan hónap, amikor csak 20 százalékot számolnak el.”

A szabatos teljesítménykövetelmények kidolgozásához és következetes alkalmazásához hiányoznak az elemi feltételek. A kis sorozatú, egyedi termékek gyártását képtelenek megalapozott műszaki normákkal követni. A munkaellátás ingadozása miatt a dolgozók egy része állandóan „vándorol a gépeken a munka után”, pontatlan a rajz, hiányoznak a megfelelő szerszámok, a munkadarab mérete és az anyag minősége eltér az előírástól. További nehézséget okoz a munkaerőhiány, nincs segédmunkás, nincs darus, ezért az anyagmozgatást maguk a szakmunkások és a közvetlen termelésirányítók végzik. Így valójában műszaki normákról — bár

„papíron” a műszaki norma aránya a forgácsolóknál 50 százalék, a lakatosoknál 20 százalék — aligha beszélhetünk. A munkások hatalma, stabil belső hierarchiájuk, merev kereseti struktúrájuk és a teljesítménybérezés működéséhez szükséges feltételek hiánya szorosan összefüggnek, és erősítik egymás hatását. Voltaképpen azt mondhatjuk, hogy minél inkább kiszolgáltatottak a munkások a termelési folyamat zavarainak, annál jobban kiszolgáltatott a vezetés is a munkások lojalitásának. Ha a munkások eléggé kötődnek az üzemhez, akkor újra meg újra bevetik azokat a képességeket és fortélyokat, amelyek áthidalják az átmeneti fennakadásokat, és „betömik” a technológiai „réseket”.

A teljesítménybér-rendszer itt leírt működése a vállalat és a dolgozók kölcsönös érdekeinek figyelembevételén, kompromisszumokon nyugszik. Az érdekegyeztetés főszereplői a közvetlen termelésirányítók.

A közvetlen termelésirányítók és a munkások közötti „nem hivatalos megállapodás” úgy fogalmazható meg, hogy ha a munkások alkalmazkodnak az adott körülményekhez, a munkaellátás ritmusához, s ha kell, „minden tartalékot” bevetve — nem válogatva a munkák között — dolgoznak, akkor (függetlenül az egyes hónapokban elért tényleges teljesítménytől) számíthatnak a hosszabb ideje megszokott és elvárt stabil keresetre. Az alku itt a teljesítmények és a bérek előzetes összehangolását jelenti.

Erről így beszélt egy üzemvezető és egy szakmunkás: „A dolgozóknak van egy bizonyos elvárása, ismerik az országos helyzetet, azt a pénzt mindenképpen meg kell nekik adni, különben elmennek. Persze elég sok a vita. Előfordul, hogy ha valaki nem úgy dolgozik, ahogy kellene, akkor nem kapja meg azt a pénzt, de azoknak, akiknek a munkájával semmi probléma nincs, akik alkalmazkodnak az itteni munkaszervezési és munkaellátási problémákhoz, akik, ha kell, mindent bevetnek, hogy a munka határidőre elkészüljön, hogy az üzem a kitűzött feladatokat teljesítse, garantálom, hogy azoknak a pénze mindig meglesz.” „A lényeg az, hogy van egy hallgatólagos megállapodás köztünk: mi mindent megcsinálunk, nem nézzük, milyen a munka, szó nélkül csináljuk, a főnök viszont előteremtí a pénzt, akárhonnan is.”

A stabil keresetek garantálásának eszköze — a bérjegyek már említett elszámolásán kívül — a munkák olyan elosztása, hogy a „laza és feszített normájú munkák kiegyenlítsék egymást”, s egy sor „további elszámolási trükk”. Ha még ez is kevésnek bizonyulna, az üzemvezetők „kiverekszik” a technológiai osztályon a normák lazítását.

„Játék” a túlórakkal

Időről időre sor kerül az üzemvezető és a munkások közötti tárgyalásra, amelyen a tényleges kereseteket és az elvárt teljesítményeket rendre egymáshoz igazítják és előre rögzítik.

Az alkudozásban az üzemvezetők és a munkáscsoportok „kemény magja”, a szakmai „elithez” tartozó, kulcsmunkaköröket betöltő dolgozók vesznek részt, akik pozíciójukat esetenként társadalmi-politikai szervezetekben kifejtett tevékenységgel vagy funkcióval is megerősítik. A társadalmi-politikai szervezetek különböző „csatornáin” a munkások olyan kiegészítő információkhoz jutnak a vállalati és üzemi viszonyokról, amelyek alapján jobban megítélhetik egy-egy vezetői javaslat vagy szándék hátterét. Másrészt ezek a csatornák felhasználhatók a munkavállalói törekvések manifestálására és a vezetőkre gyakorolt nyomásra.

Sikeres kimenetelű alkura csak a „kemény mag” aktív részvételével kerülhet sor. Ők rendelkeznek ugyanis a tárgyalásokhoz szükséges legfontosabb információkkal és a csoporton belül a legnagyobb „hatalommal”. Ők képesek a csoport

egységét fenntartani, a csoport és az egyének számára is elfogadható magatartási szabályokat kialakítani, megfogalmazni és betartatni.

Akár az egész kollektíva javára (szerezők), akár saját viszonylagos helyzete javítására (forgácsolók) törekszik is az alkudozó csoport, a fő cél mindenképpen az, hogy ott érjenek el keresetnövekedést, ahol az a munkások számára a legkisebb kockázattal jár, és a legelőnyösebbnek mutatkozik. Ez pedig rendszerint a túlóra.

Minél inkább elszakad a tényleges keresetek szintje és dinamikája a tarifális bérek alakulásától, annál jobban gyengül a stabil dolgozók nyomása az alapbérek növelésére. A vezetés sem érdekelt abban, hogy a stabil dolgozók alapbére ütemesebben emelkedjék. A vezetés nem lát semmiféle biztosítékot arra, hogy az alapbérek emelésével mozgósíthatók lennének a teljesítménytartalékok. Másrészt a magasabb és gyorsabban emelkedő alapbérek arra kényszerítenek a vezetőket, hogy folyamatosan gondoskodjanak a munkavégzés zavartalan körülményeiről, a termelés szervezetségének javításáról. Vagyis a termelésben zavarokat okozó számos tényező kiküszöbölése, ami jelenleg nagyrészt a munkások találékonyságán és együttműködési készségén múlik, fokozottabban és közvetlenül a vezetést terhelné. Ezért a vezetés a rejtett teljesítménytartalékok ismeretében sem vállalhatja a normák gyakori „felszólását”, a nagyobb teljesítménykövetelmények érvényesítését, hiszen ez beláthatatlan konfliktusokhoz vezetne. A stabil dolgozók ugyanakkor jól felfogott érdekeiknek és a csoport belső „normáinak” megfelelően tartózkodnak a rejtett teljesítménytartalékok feltárásától, mert ez már a normák szigorításával fenyegetne. Ezért mind a vezetés, mind a munkások a kialakult bér—teljesítmény-viszonyok fenntartására törekcsenek, és mindaddig óvakodnak a radikálisabb változtatásoktól, amíg az elért kompromisszum kölcsönösen előnyös.

Mindezek következtében a munkások vállalaton belüli többletkeresetre irányuló nyomása elsősorban a túlórák növelésére összpontosul. Az erőfeszítések egységnyi növelésével itt érhető el a legmagasabb keresetnövekmény.

A túlóra megszerzéséért és növeléséért folyó harc összefügg a munkavállalók vállalaton kívüli munkaerő-hasznosítási lehetőségeivel.

A vizsgált üzemekben dolgozó szakmunkások túlnyomó többségének nem volt jelentősebb vállalaton kívüli jövedelemforrása. A vállalaton belül pedig a keresetnövelő stratégia leghatékonyabb eszköze a túlóra. „A melósnak nincs más lehetősége a pénz feltornázására, csak az, ha rogyásig túlórázik. Hétköznap 12 órázik, felkel reggel 1/25-kor, és hazamegy este 1/27-kor, túlórázik szombaton, és bejön vasárnap is, és akkor elájul, összeesik, hazamegy, leül a székre és elalszik. Szóval ez van, tiszta képtelenség, a család lassan már csak fényképről ismer” — így egy forgácsoló szakmunkás.

A túlórázást legitimáló elvek mind a vezetés, mind a munkások számára adottak és kölcsönösen elfogadhatók. Szükség van a túlórára egyrészt a munkaerőhiány, másrészt a munkafolyamatban jelentkező különféle fennakadások áthidalása és a kényszerhelyettesítéssel járó többletmunkák jutalmazása miatt. Az „elit” szakmunkásokat igazából csak a túlóra segítségével lehet megfizetni.

Ha a túlórázást és a túlóra-növelési lehetőségeket a szakmunkások „kemény magja” kisajátítja, akkor ez — megnövelvén a csoporton belüli keresetdifferenciákat — önmagát erősítő folyamatot indít be. Mivel a hierarchia alján a keresetek az átlagosnál lassabban emelkednek, ezért többen kilépéssel fenyegetőznek vagy kilépnek. A kilépések a túlórák további kiterjesztéséhez vezetnek: egyrészt pótolni kell a létszámcsökkenés miatt kieső teljesítményt, másrészt tartani kell a csoport belső teljesítménynormáját, ami az egyéni teljesítmények visszatartását jelenti, hiszen a hierarchia alsó szintjeiről kilépők teljesítményszázaléka az átlagosnál alacsonyabb volt. Ezzel kikényszeríthető a túlórák számának további növelése, ami a forgácsoló üzem „elit” dolgozóinak tudatos stratégiája. Erről így vélekedett

az üzem vezetője: „A lakatos és a műszerész akkor tud szerelni, ha van alkatrész, és ez a forgácsolóktól függ. A forgácsolók pedig taktikáznak, lesöprik a harmadik embert a gépről, mert csak akkor tudnak túlórázni, és ketten egyébként is jobban össze tudnak dolgozni. Ez a jelenség nemcsak nálunk, hanem az egész országban tapasztalható. Csak a legnagyobb erőfeszítésekkel és tömérdek túlórával tudjuk a nagy teljesítményű értékes gépeket többé-kevésbé kihasználni.”

A folyamat addig tarthat, amíg a túlórázást monopolizáló csoport bele nem ütközik saját fizikai teljesítőképeségének határaiba. A vezetés azonban rendszert már előbb beavatkozik a túlórák elosztásába, és megakadályozza azt, hogy a túlóra egy szűk csoport kiváltsága legyen. A vezetés már csak azért sem bízhatja a túlórák elosztását kizárólag a munkások belső erőviszonyaira, mert a túlórák odaítélése és megvonása az egyik (ha nem az egyetlen) hatásos ösztönzési és fegyelmezési eszköz a vezetés kezében.³

A túlórák száma a tervcélok teljesítéséhez kapcsolódva ingadozik. Viszonylag alacsony a tervidőszak elején, majd ahogy közelednek a negyedévi, a félévi és különösen az év végi hajrák, úgy növekszik a túlmunka. Ilyenkor jutnak túlórázási lehetőségekhez a hierarchia középső szintjein elhelyezkedő feltörekvő dolgozók. A kulcspozíciókat betöltő, rendszeresen túlórázó munkások egyre jobban megközelítik a túlórázás törvényesen megszabott maximumát, a havi 90 órát. De olykor még ez is kevésnek bizonyul a terv teljesítéséhez. Ilyenkor újabb alkura kerül sor, és ha ennek sikeres a kimenetele, akkor jön a fekete túlóra.

Az alku központi figurája itt is az üzemvezető, hiszen neki kell a rendkívüli „pénzeket” kicsikarnia a munkaügyi osztálytól, és megegyezni a munkásokkal: mennyi is legyen az ára ennek a „különleges túlmunkának”. A vállalat munkaügyi vezetése elsősorban az egységnyi időre eső teljesítmény növelésére szánja a rendkívüli kifizetéseket, és csak mérsékelt honorálja a fekete túlórát. A munkások viszont — a már korábban említett okok miatt — a túlórák növelésében érdekeltek.

Az üzemvezetés és a munkások közötti megállapodás révén — a bérjegyek egy újabb elszámolási „trükkjével” — lehetővé válik az említett érdekellentét áthidalása. A megoldás az, hogy több bérjegyet kell leadni, pontosan annyit, hogy kijöjjön a hivatalos túlóra alatt elérhető órakereset. Ezek a többletbárcák a 130 százalékos teljesítményplafont meghaladó teljesítményekből származnak, amit fekete túlóráként számolnak el.

Tehát mindenki többé-kevésbé „jól járt”: növekedett a túlmunka (fekete túlórák formájában), és emelkedtek a teljesítmények a törvényes munkaidőben is, anélkül azonban, hogy a 130 százalékos teljesítményplafont papíron túllépnék. A többletmunka így elősegíti a terv teljesítését, és — a normák szigorításának kockázatát nélkül — növeli a dolgozó keresetét. Erről így beszélt az egyik szerelő: „Az utóbbi negyedévben a csoport 4-5 tagjának megvolt a havi 90 túlórája, a műhelyben pedig kb. 30 főnek. De emellett fekete túlóra is volt, amit 18 Ft-tal fizettek ki, ez az ún. bárcamegváltás. Csináltam 120 túlórát, minden szombaton és vasárnap bent voltam, ezt valahogy ki kell fizetni. Hivatalosan csak 90-et lehet, a többit 18 forintjával megváltjuk. Ez olyan dolog, hogy többet ad le az ember, mert a 18 Ft nekem kevés egy túlórára. Ehhez viszont az kell, hogy a hivatalos munkaidő

³ A túlórázás esélyei szembetűnően eltérők. A szerelők és a forgácsolók mintegy 50 százaléka rendszeresen túlórázik. Ők jelentik a vezetés számára a legfontosabb munkaerőréteget. A munkások 25 százaléka csak alkalmanként, különösen a tervteljesítési hajrák idején, lényegesen kisebb óraszámban túlórázik. Ebben a csoportba sorolhatók a feltörekvő fiatalabb szakmunkások, akik még nem rendelkeznek mindazokkal az „ismeretekkel”, amelyek őket kulcspozícióba, a rendszeresen túlórázó csoportjába emelnék. Végül a munkások harmadik csoportja egyáltalán nem végez túlmunkát. Kezdeknek számítani az üzemben, megrekedtek a belső hierarchia alsó lépcsőfokain, esélytelenek arra, hogy a túlmunkához hozzáférjenek, vagy a vállalaton kívül jutnak kiegészítő jövedelemforráshoz.

alatt is többet teljesítsünk. Amennyivel többet csinálunk, mint az a bizonyos 130 százalék, azt adjuk le túlórában. Körülbelül két órát kell leadni ahhoz, hogy nekem megtérüljön egy fekete túlóra, s érdemes legyen még ezért is bent maradni a gyárban. Így én is jól járok, és a gyár is jól jár. De ezen változtatni nem is nagyon lehet, mert akkor megáll a kocsí. Ha én ezt nem tudom elszámolni, akkor nem éri meg a plusz munka. Ez esetben kénytelen vagyok »dobbantani«. Ez, ahogyan most van, egy kompromisszum.”

Megkértük a dolgozókat, hogy hozzávetőleg becsüljék meg: keresetük hány százaléka rá tehető a túlórákért járó pénz. Íme egy részlet az egyik jellemző válaszból:

„— Ha 100-nak veszem az összes keresetemet, akkor ebből az alapbér kb. 30 százalék, és a többi 70 százalék jelentős része túlórázásból jön. Utána is számolhatunk! Az órabérem 18 forint. Ha ezt 200 órával szorzom, 3600 Ft jön ki. Most 10 000 Ft-on felül keresek, így körülbelül jó az arány.

— Tehát egy évben 120 000 Ft-ot vagy még ennél is többet keres?

— Hát ezt nem lehet átlagban számolni. Januárban, februárban, márciusban kevesebb a pénz, de novemberben, decemberben és még egy-két hónapban megvan a 10—12 000 Ft. Ebben az évben 90—100 000 Ft-ra számítok, ami havi átlagban körülbelül 8000 Ft.

— Tehát 3600 Ft az alapbére. Ha 200 órát veszek, akkor még ennek a 30 százalékát adhatom az alapbérhez, ami durván egy ezres. Ami a 4600 Ft felett van, az a túlóra.

— Túlóra vagy túlórameg váltás vagy bárcameg váltás, szóval plusz.

— A túlóra tehát a keresetének kb. 40 százaléka.

— Igen, átlagban.

— Kérem, becsülje meg, hogy ebben az évben mennyit túlórázott. A napi munkaideje eléri a 12 órát? Vagy esetleg meg is haladja?

— Meghaladja. Napi 12 óra, és szombat, vasárnap. Havi 50—60 túlórárt lehet számolni, januártól decemberig.

— Hány szabad szombatot, hány vasárnapot tölt bent?

— Havonta? Van, amikor mindet.

— Hát akkor ez jóval több 40 óránál!

— Idén már nyár elején elkezdődött, úgyhogy ez az év nagyon elszaladt. Ezért mondom, hogy erre az évre havonta 50, esetleg 60 órát lehet számolni átlagban.

— Akkor műszaki normáról ne is beszéljünk.

— Áh, ilyesmiről nem is beszélhetünk.”

Záró megjegyzések

Tanulmányunk az üzemben centrális helyzetben lévő szakmunkások mintáján vizsgálta a bérkülönbségek keletkezését és a béralku mechanizmusait.

A vizsgálatból kitűnt, hogy a kereset egyes összetevői más-más mechanizmusokon keresztül határozódnak meg. Ennek következtében a tarifális bérek viszonylag enyhe differenciálódását éles kereseti különbségek kísérhetik. Az alapbérekre vonatkozó megállapodás nem terjed ki a teljesítményekre. A tényleges keresethez közelítve egyre erőteljesebbé válik a bérek és a teljesítmények újabb és újabb előzetes egymáshoz igazítása körüli alku. A legnagyobb a „tétje” a túlórák és a fekete túlórák körül folyó informális egyezkedésnek. A munkások számára a túlórázás lehetőségeinek kiharcolása a keresetnövelő stratégia legfontosabb esz-

köze. A túlórák engedélyezése és megvonása pedig az egyik leghatásosabb ösztönzési és fegyelmezési eszköz a vezetés kezében.

A vállalaton belüli bérelosztási döntések mozgásterének szabályozására szolgáló formális előírások vagy papíron maradnak, vagy éppenséggel legális kereteket nyújtanak az egyezkedésen alapuló informális bérelosztó mechanizmusok számára.

A lényeg mindkét esetben az, hogy — az alkufolyamatokat integráló intézmények híján — a munkavállalók különböző helyzetű és eltérő alkupozíciójú csoportokra bomlanak. Ez igen tág lehetőséget teremt a decentralizált béralkura, a vezetés és a centrális helyzetű munkacsoportok törekvései közötti kompromisszumokhoz vezető informális megállapodásokra. Az egyezkedés kimenetele főként azon múlik, hogy az adott üzem tevékenysége mennyire fontos a vállalat számára. Az alku szempontjából meghatározó az is, hogy az üzemen belül a kulcsfontosságú munkaposztokat betöltő „elit” szakmunkások mennyire képesek az egyéni törekvéseiket kollektív stratégiaként — belső csoportnormákat kialakítva és követve — elfogadtatni az egész munkacsoport érdekében, illetve a csoporton belül saját relatív helyzetük javítása végett. E csoportok viszonylag kedvező alkupozíciójukat főként a globális munkaerőhiánynak és általában a hiány újratermelődéséből fakadó kényszerhelyettesítések gyakorlatának köszönhetik [10].

Az adott külső feltételek mellett a béralku természetét a munkacsoporton belüli hierarchia rendező elve, valamint stabilitásának mértéke és forrása határozza meg. A kulcsmunkaköröket betöltő „elit” szakmunkások tényleges keresete tartósan és lényegesen magasabb a besorolási bérüknél. Ez a teljesítménybérezés működését és a túlórázást „szabályozó” informális megállapodások, alkuk következménye. A megegyezés az érintett szakmunkásokat — a vezetés szándékainak megfelelően — szorosan a vállalathoz köti, és lojálissá teszi őket a vállalat iránt. Az adott viszonyok között a megállapodásban foglalt kompromisszum valóban elengedhetetlennek látszik az üzem folyamatos működéséhez, s ennyiben nemcsak a szóban forgó munkacsoportok számára jelent kézzel fogható, a boríték vastagságában megjelenő előnyt. Kevésbé szembeütő viszont a megállapodás ára: egyrészt, hogy a munkást a „hajtások” idején a családja jószerével csak „fényképről” láthatja, másrészt az, hogy az üzemben megbénulnak azok a belső feszítőerők, amelyek a technológiai folyamatok szigorúbb szabályozását, a termelés szerveztségének javítását, a munkaellátás egyenletes ritmusát, a teljesítmények alapján történő kiválasztást és előrejutást, végső soron tehát a tartósan magas termelékenységet kikényszerítik. Az alku játéktérére, kimenetelére, rövid és hosszabb távú következményeire erősen rányomják a bélyegüket a munkaerőpiac egyensúlyi viszonyai, valamint a termelés szerveztségének és a munkafolyamatok szabályozottságának a hiánygazdaságból adódó krónikus zavarai.

Esetünkben mindkét fél tisztában volt azzal, hogy az üzemspecifikus ismeretekkel rendelkező „elit” szakmunkások számára a vállalattól való kilépés szaktudásuk egy részének elértéktelenedését és ezzel együtt a kiváltságos kereseti pozíciójuknak az elvesztését jelentené. A tarifális bérek viszonylag alacsony szinten tartása tehát tudatos vállalati stratégia, amely egyrészt lehetővé teszi a vállalat munkaerőpiaci helyzetének javítását azáltal, hogy a belépő dolgozók alapterének beállításáról a vezetés szabadabban dönthet, másrészt a tarifális béreknél lényegesen magasabb kereseti színvonal garantálásával a vállalat magához kötheti a kulcsmunkaköröket betöltő szakmunkásait. Végül akarva-akaratlanul a munkavállalók stabilitását mozdítja elő, hogy ilyen körülmények között a munkahelyi státuszuk és keresetük hosszabb távú javítására törekvő dolgozók számára is előrejutási lehetőséget nyújtó ún. belső munkaerőpiac: a munkaposztok szokások által szentesített és rögzített üzemen belüli, vertikális tagozódása alakul ki.

A bér- és teljesítményalku a kifejlett munkaerőpiac jellegzetes üzemen belüli megnyilvánulása. A különböző munkaerőpiaci struktúrákban az alkudozás feltételei eltérők [9]. A fejlett ipari országokban történelmileg kialakultak a munkaerőpiaci alkufolyamatok intézményes keretei, míg nálunk, mint a vizsgálatból látható, a munkavállalók és csoportjaik elsősorban informális, nem intézményesült módokon, az adott üzem szintjén igyekeznek érdekeiknek érvényt szerezni. Ebből fakad, hogy a dolgozók nagyobb csoportjainak átlagkeresete között (a makrostatisztikai elemzések által kimutatott viszonylag csekély különbségek közepette) a vizsgált üzemekben szerzett tapasztalataink szerint — a tarifális bérek alig 30 százaléknyi eltérése ellenére — nem ritkák a kétszeres, sőt háromszoros kereseti különbségek adott munkahely azonos foglalkozású és szakképzettségű dolgozói között. Ez a fejlett ipari országokban — az intézményesült béralku keretei között — aligha lehet jellemző.

Míndez arra utal, hogy a munkaerőhiány és a vállalat viselkedése — az egyéges teljesítménykövetelményeket eleve megghiúsító munkaellátási zavarok, a gyakran fennakadásokat okozó szervezetlenség — kölcsönösen összefüggnek, és együttesen formálják a bérkülönbségek keletkezését, a bérelosztó mechanizmusok működését.

Hivatkozások

- [1] A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon. (Szerk.: Galasi Péter) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
- [2] Bertalan László: A teljesítménytaktikázásról. I—II. (Összeállítás). Szociológia, 1978. 4. sz. és 1979. 1. sz.
- [3] Dubois, P.: Sabotage in Industry. Penguin Books, London, 1979.
- [4] Galasi Péter—Sik Endre: Allocation du travail en économie socialiste: le cas de la Hongrie. Economies et Sociétés, 1982. 10. sz.
- [5] Gábor R. István: Munkaerőhiány a szocialista gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1979. 2. sz.
- [6] Héthy Lajos—Makó Csaba: Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Akadémiai Kiadó, 1972.
- [7] Héthy Lajos—Makó Csaba: Munkások, érdekek, érdekegyeztetés. Gondolat Kiadó, 1978.
- [8] Kereseti és bérvizonyaink. (Szerk.: Révész Gábor.) Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, 28. sz. 1983.
- [9] Kertesi Gábor—Sziráczi György: Munkásmagatartások a munkaerőpiacon. Valóság, 1983. 7. sz.
- [10] Kornai János: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [11] Köllő János: Taktikázás és alkudozás az ipari üzemben. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz.

Az áruhiány és a közvélemény

Z. Farkas Katalin—Pataki Judit

1981 tavaszán közvélemény-kutatást végeztünk a felnőtt lakosság körében, amelyben elsődlegesen azt vizsgáltuk, milyennek tartják az áruellátást.¹ Elkerülhetetlennek láttuk azonban, hogy az áruhiány mértékének az érzékelésével is foglalkozzunk, magunkénak vallván Kornai János azon felfogását, amely szerint a hiány a szocialista gazdaság központi kérdéseinek egyike.

Bár a felmérés óta eltelt idő alatt a válaszok bizonyos konkrét vonatkozásai már nem időszerűek, a válaszokból levonhatók olyan következtetések, amelyek aligha veszítettek érvényességükből.

A vizsgálatból kitűnt, hogy az emberek mindennapi tapasztalatai szerint az áruellátásban krónikusak a zavarok; az ellátás súlyos problémája az áruhiány, amely a lakosság egészét érinti.

Fel kell hívnunk a figyelmet az elemzés abból adódó korlátaira, hogy véleményeket vizsgáltunk, nem pedig magát a jelenséget. Úgy véljük azonban, hogy a hiánnyal kapcsolatban nemcsak a — ma még nehezen mérhető — objektív adatok lehetnek fontosak, hanem az is, ahogyan a tényleges helyzetet az emberek érzékelik, értékelik.

A hiány mértéke

Nem vállalkozunk arra, hogy eldöntsük: a lakosság által érzékelt áruhiányt súlyosnak vagy jelentéktelennek, kicsinek vagy nagynak kell-e minősítenünk. Súlyosnak, nagymértékűnek akkor tekinthető a hiány, ha a fogyasztási cikkek szinte mindegyike iránt állandóan mennyiségi túlkereslet van, s az elosztást adminisztratív módon kell szabályozni; jelentéktelennek pedig akkor, ha túlkereslet csak szórványosan és rövid átmeneti periódusban fordul elő. A magyarországi áruellátás e két pólus között helyezkedik el. Támpontok adhatók azonban ahhoz, hogy a hiány általános jellemzője-e az ellátásnak, vagy nem. Általános jelenségnek tekintjük a hiányt, ha a fogyasztási cikkek csoportjának döntő többségénél megfigyelhető, és a különböző cikkszoportokon belül nemcsak egy-egy fajta árucikk esetében fordul elő. Vizsgálati eredményeink azt mutatják, hogy a magyarországi áruellátásban a hiány¹ általános.

¹ A felmérés a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban készült. Az ország felnőtt lakosságát reprezentáló 1000 személyt kérdeztünk meg; a feltehető kérdések száma erősen korlátozott volt. E körülmények miatt az egyénekre-családokra jellemző keresletről, fogyasztási szokásokról nem állt módunkban adatokat gyűjteni, s a véleménykülönbségeket csak nagyobb társadalmi rétegekre és csoportokra vonatkoztatva elemezhettük.

Mennyiben rossz az ellátás?

Tizennégy cikkcsoportot választottunk ki, amelyek a lakossági fogyasztás jelentős részét felelelik. A leggyakrabban előfordult panaszok egyike *a hiánycikkek léte*. Ez a jelenség szinte mindegyik cikkcsoport esetében említésre méltó gyakorisággal fordult elő. *Az ellátás egyenetlenségét*, a kereslet és a kínálat különböző időpontokban megfigyelhető mennyiségi aránytalanságát szintén nagyon gyakran említették a megkérdezettek, mégpedig nagy nyomatékkal. Mindkét típusú kifogás *mennyiségi hiányra* utal: amit keresnek a vevők, az nincs. A mennyiségi hiány e két típusa közötti megkülönböztetés nem elsősorban a hiány okainak a különbözőségére vezethető vissza. Az emberek nem tudják pontosan, hogy az üzletből azért hiányzik-e az áru, mert nincs, aki gyártsa, nincs alapanyag, szűkös a kapacitás, vagy a szóban forgó termékből eleget gyártanak ugyan, de szállítási, áruterítési, kereskedelempolitikai okokból az áru rendszeresen nem kerül időben és megfelelő mennyiségben a fogyasztókhoz stb. A mennyiségi hiány e két típusának a megkülönböztetésében a pontatlan ismeretek mellett minden bizonnyal *a hiány átélt intenzitásának és gyakoriságának* is szerepe van. Amikor egyesek úgy fogalmaztak, hogy valami nincs, nem lehet kapni, válaszuk intenzíven átélt, sikertelen vásárlásokra utal. Amikor mások ugyanarról az árucikkről azt mondták, hogy ritkán lehet kapni, kevés van belőle, ebből arra lehet következtetni, hogy a sikertelenség intenzitása és/vagy gyakorisága náluk kisebb, mint az előbb említett csoportnál. (A mennyiségi hiány eltérően érzékelt intenzitásának jellemző megfogalmazásait a következő válaszok tükrözik: „hiánycikk a gyerekzokni — nem mindig kapni gyerekzoknit”; „nincs cement — kevés cementet szállítanak” stb.)

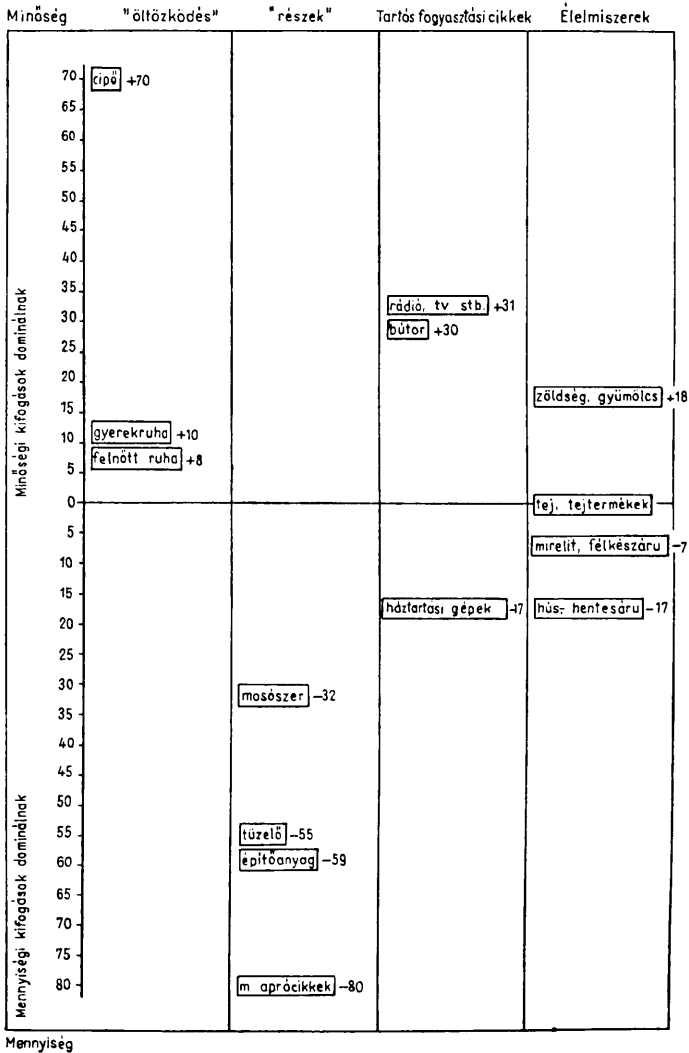
Az is kiderült, hogy az emberek nem olyan cikkeket hiányolnak, amelyek Magyarországon egyáltalán nem kaphatók, hanem — a realitások talaján maradvák — olyanokat, amelyek elvileg léteznek, megvásárolhatók (lennének). Ahogyan egy szólammondás frappánsan megfogalmazza az ebből adódó problémát: „Minden van, csak nem mindig, nem mindenütt és nem mindenkinek.”

A kínálat és az igények kölcsönösen hatnak egymásra. Amíg egy áru nem vagy csak korlátozott mennyiségben kapható, addig nem fogalmazódik meg általános és alapvető igényként az, hogy egy-egy cikkből többféle változat közül is lehessen választani. Ha viszont az ellátás túljut ezen az alapszinten, az igények is nagyobbak lesznek. Már nem elég az, hogy az áru kapható, az is számít, hogy az azonos rendeltetésű árucsoporton belül van-e választék, megtalálja-e a fogyasztó a saját elképzeléseinek, adottságainak, ízlésének legjobban megfelelőt. A mennyiségi hiány okozta problémákon túl a megkérdezettek *a választékhiányra* is gyakran panaszkodtak. Nem luxusigények fogalmazódtak meg a választékhiány kifogásolásakor; a fogyasztók az egyhangúság és az uniformizáltság ellen emeltek szót, ami a „fejlettebb” ellátás „fejletlenségét” jelzi.

Vizonylag sok árucikkkel kapcsolatban kifogásolták a felmérésbe bevontak *a rossz minőségét* és — néhány esetben — az olcsóbb áruk hiányát. Mindebből következik, hogy az egyes cikkcsoportokra jellemző *alapvető ellátási problémák* nem áruspecifikusak, nem az áruk egyedi fizikai jellemzőiből következnek, hanem *általánosak*. Találkoztunk természetesen egy-egy árucikkre jellemző speciális problémával is, de ezek súlya messze elmarad az általános zavarforrásoké mögött. Ilyen, egy-egy árura jellemző sajátos minőségi kifogások: a cipők kényelmetlenség; a zöldség, a gyümölcs fonnyadt vagy romlott, mire a vásárlóhoz kerül; a ruházati cikkek nem divatosak; a tüzelő beszerzésekor gondot okoz a szállítás stb.

A lakosság által észlelt ellátási problémákat minden általunk vizsgált cikkcsoport esetében két nagy kategóriába — mennyiségi és minőségi problémák osztályába — soroltuk, hogy összefogottabb képet kapjunk az áruellátással összefüggő nehézségekről. Azt akartuk elsősorban megtudni, hogy az általános ellátási problémák

A hiány különböző formáinak dominanciamutatói a főbb cikkszoportokban

kon belül a minőségi vagy a mennyiségi jellegű hiányok jellemzők az áruellátás egészében. (A választékhiányt a minőségi problémák csoportjába soroltuk azért, hogy az ellátás mennyiségi problémáit átfogó kategória csak a valóban mennyiségi vonatkozásban fennálló hiányt foglalja magában, vagyis csak azokat az eseteket, amikor „darabszáma” nincs elég áru a piacon.)

Az áruellátás egészét tekintve az a következtetés adódik, hogy az emberek véleménye szerint a fő probléma a mennyiségi hiány. Hogy ezt a megállapításunkat egyszerű formában érzékeltetni tudjuk, minden cikkszoportra kiszámítottunk egy egyszerű dominanciamutatót,² és az így kapott számadatok segítségével az áru-
faj-

² A dominanciát úgy számoltuk ki, hogy a minőségi problémák százalékarányából kivontuk a mennyiségi problémák százalékarányát, és a különbséget ábrázoltuk. A pozitív előjel a minőségi, a negatív előjel a mennyiségi problémák túlsúlyát jelöli. Az előjelnek ebben az esetben csak formai, nem pedig tartalmi szerepe van.

tákat egy függőleges tengely mentén helyeztük el. Az ábrából látható, hogy a „mennyiségi dominancia” mezőbe több cikkcsoport került, mint a „minőségi dominancia” mezőbe, és a dominancia átlagos mértéke is ott nagyobb. Ha a választékhiányt az általunk adott csoportosítástól eltérően ugyancsak a mennyiségi hiány kategóriájába sorolnánk (és ez is indokolható lenne, hiszen végső soron az eredeti vásárlási szándék vagy egyáltalán nem realizálódott, vagy kényszerhelyettesítés történt), az összkép még kedvezőtlenebb lenne, a mennyiségi hiány dominanciája még erősebben mutatkozna meg.

1982 tavaszán ismét vizsgáltuk az ellátásról alkotott véleményeket. Néhány árucikk esetében figyelemreméltó változás következett be, általában az egy évvel korábbinál jobbnak ítélték a fogyasztási cikkek kínálatát. Ám az ellátással kapcsolatban felmerült problémák szerkezete nem változott meg, vagyis továbbra is mennyiségi hiány formájában jelentkezik a kereslet és a kínálat egyensúlytalansága.

A hiány mértékét jelző helyzetek

A hiány elterjedtségére bizonyos vásárlási szituációkból is következtethetünk. E szituációkat elemezve egyúttal közelebb jutunk a kézzelfogható tapasztalatokhoz is. Ha a hiány nem általános jelenség, akkor nem lehet tipikus az, hogy a vásárlás félig-meddig vagy teljes egészében kudarccal végződik, és arra sincs szükség, hogy az áruhoz való hozzájutás „speciális” mechanizmusai (protekcio, csúszópénz stb.) általánossá váljanak. Ahogyan a hiány mértékét sem tudjuk pontosan „megadni”, így arra sem vállalkozunk, hogy megítéljük: sokak közös élménye-e a kudarc, vagy sem. Eddigi kutatói tapasztalataink alapján azonban úgy látjuk, figyelemre méltó azoknak az aránya, akik az áruhiányból eredő negatív élményekről adtak számot.

A legtöbb gondot az okozza, ha valamilyen árut *egyáltalán nem lehet megszerezni*. A vásárló ilyenkor komoly próbatétel előtt áll, mit is tegyen. Valamivel enyhébbnek tekinthető ennél az az eset, amikor egy-egy árucikk beszerzése *hosszas utánjárást*, időt és energiát igényel. Azt, hogy ki mennyi ideig hajlandó valamiért kitartóan üzletről üzletre járni, egyrészt az árunak az egyéni fogyasztásban elfoglalt helye, a vásárlás sürgőssége, aktualitása, másrészt a személyes hajlandóság dönti el. Vannak, akik az első kudarcélmény után letesznek vásárlási szándékukról, de vannak olyanok is, akik hónapokat szentelnek egy-egy cikk keresésére. Az emberek 36 százaléka számolt be arról, hogy a megelőző évben megtörtént, hogy hiába kereste azt, amire szüksége volt, 58 százalékuk pedig azt, hogy csak hosszas utánjárással sikerült megszereznie egy-egy árucikket. A válaszból ítélve valamivel gyakoribb tehát az utóbbi eset, vagyis előbb-utóbb az áru megszerezhető. *Azt azonban egyértelműen állíthatjuk: az egyszerű, kevés energiát és időt igénylő sikeres vásárlás nem tipikus Magyarországon. Az egyáltalán nem vagy csak hosszas utánjárással megszerzett cikkek között a fogyasztási cikkek szinte valamennyi fajtája fellelhető.*

Az árubeszerzések nehézségei számos negatív társadalmi jelenséget termelnek ki. A borralválás és a protekcio talán legnegatívabb következményei az áruellátás hiányosságainak. A vásárlók és az eladók kölcsönösen részt vesznek a szisztéma fenntartásában, kiterjesztésében. Az áruhiány olyan helyzeteket teremt, amelyekben mindenki korrumpálódik.³

³ Hankiss Elemér a korrupcióról írott tanulmányában (Társadalmi csapdák. Magvető Kiadó, 1979.) is arra a következtetésre jut, hogy a korrupció oka a hiány. Jóllehet a hiány értelmezése Hankissnál nem szűkül le annyi javakra, a korrupció okait kutatván a szociológus az elsők között említi meg az árucikkek és a szolgáltatások hiányát. A vizsgálatunkban alkalmazott megfogalmazásból adódóan nem tudjuk, hogy az egyes esetekben a „pult alóli” vásárlás a korrupció számos formája közül éppen melyiknek minősíthető, ismereteinkre alapozva azonban azt feltételezzük, hogy az esetek többségében borralválással állunk szemben.

A megkérdezettek 27 százaléka említette meg, hogy a vizsgálatot megelőző egy év során volt rá eset, hogy csak „pult alól” jutott a kívánt áruhoz. Nehéz eldönteni, hogy ez sok vagy kevés, és azt is, hogy a vásárlók őszinték voltak-e vagy sem. Annyit azonban jelez ez az adat, hogy *a borraivaló adása és a személyes kapcsolat igénybevétele ma már az árucikkek megszerzésének társadalmilag elfogadott, „bevett” mechanizmusa*, és egyre kevésbé számít erkölcsstelen cselekedetnek.

Megdöbbenve tapasztaltuk, mi mindenért hajlandók (vagy kénytelenek) a vásárlók borraivalót fizetni, személyes összeköttetéseket igénybe venni. A válaszokban a már „hagyományosan” pult alól megszerezhető cikkek mellett szerepelt a friss hús és kenyér, a tipli, az ajtózár, a drót és a gurtni, a kézimunkafonal, a papucs és még számos, ezekhez hasonló árucikk, ami újfent csak az áruhiány minden árucsoportra kiterjedő voltára utal.

Néhány megjegyzést kell még tennünk az előzőkben leírtakhoz. A konkrét tapasztalatokra vonatkozó kérdéseinket nem tudtuk időben pontosan behatárolni. Nem tudjuk, hogy a válasz az előző napi vagy hónapokkal korábbi szituációra vonatkozott-e, és azt sem, hogy egyszeri vagy többszöri eseményre utal. Adataink arról sincsenek, kit mennyire érintenek ezek az események. Ennek ellenére — ha korlátozott érvényességgel is, de — közvetve válaszolni tudunk e kérdésekre. Valószínű, hogy amit a megkérdezettek elmondtak vagy nagyon friss élmény volt, vagy gyakran fordult elő velük, vagy különösen nagy gondot okozott nekik, tehát érzékenyen érintette őket. Normális körülmények között apró, kis értékű, mindennapos vásárlásainkra nem emlékszünk vissza, az ilyen vásárlások a rutintevékenységek közé tartoznak. Az előbb említett cikkek zöme viszont éppen e rutinvásárlások körébe tartozik — gondoljunk csak a pult alól vett cikkekre. Az, hogy a megkérdezettek emlékeztek e rutinvásárlásokra, önmagában is azt jelenti, hogy valami rendkívüli társult a megszokotthoz. Minden bizonnyal azért tudták pontosan felidézni ezeket az eseteket, mert a sikertelenség, a kudarc, a kapcsolatok feltérképezése vagy a csúszópénz átadásának rítusa frusztrációt okozott bennük.

Hiány, hiánycikkek

A hiány, hiánycikk, hiánycikkgyártás nemcsak a közgazdászok szótárában, hanem a köznapi nyelven is meghonosodott kifejezések. Eladók és vevők lassan minden olyan árut hiánycikkeknek neveznek, ami éppen nem található meg az üzletekben.

Vizsgálatunk során kísérletet tettünk arra, hogy feltérképezzük, mennyire épült be a köztudatba a hiányjelenség. Megkülönböztettük a tartós és az átmeneti hiányt, de az elemzéskor kiderült, hogy ez a megkülönböztetés nem igazolható a köznapi tapasztalatokkal. Az alaphelyzet ugyanis — valami nincs, amit meg szeretnének venni — mindkét esetben azonos. Elméletileg sem egyszerű e két fogalom meghatározása, vagyis hogy meddig tekinthető a hiány átmenetinek, és mettől kezdve tartósnak. Valamiféle megkülönböztetést persze mégis tettek a megkérdezettek: a tartós hiánycikkek között szerepeltek olyanok is, amelyek — mint például a borjúhús — tényleg évek óta nem láthatók az üzletek pultjain. Gyakran jelent azonban meg ugyanaz a termék a tartósnak, illetve az átmenetinek tekintett hiánycikkek között is. A tartós és átmeneti hiány egybemosódásának egyik legfontosabb okát *a hiányjelenség szubjektív átélésében* látjuk. Ha ugyanis valakinek egy adott áru hiánya nagyobb gondot, frusztrációt okozott, a hiányt súlyosabbnak és tartósnak ítélte, míg az, akinek ugyanazon árucikk beszerezhetetlen volta nem okozott komoly problémát, átmenetinek minősítette a jelenséget.

A megkérdezettek 57 százaléka szerint vannak olyan áruk, amelyeket időnként lehet kapni, időnként nem, 25 százalékuk szerint pedig olyanok is akadnak, melyek évek óta hiányoznak az üzletekből. Amikor a tartós, illetve időszakos hiánycikk-

nek minősített áruk után érdeklődtünk, nem volt a törekvésünk, hogy a megkérdezettektől „teljes hiánycikklistát” kérjünk, mindössze arra szólítottuk fel őket, említsenek néhány példát. *A felhozott példák egyértelműen bizonyítják a hiány „mindenütt jelenvalóságát”, hiszen egyetlen árucsoport sem akadt, amely a példák felsorolásakor ne került volna szóba.*

A hiányra utaló kérdéseink elemzésekor feltűnt, hogy olyan árucikkeket, amelyekből köztudottan jelentős hiány van — például a gépkocsi —, csak nagyon ritkán említettek meg. Ennek a magyarázata: az emberek hozzászórtak ahhoz, hogy bizonyos javakhoz eleve csak speciális, az adásvétel „közönséges” aktusától eltérő mechanizmusokon keresztül, több éves várakozással, nagy összegű pénz lekötésével stb. lehet hozzájutni. Oly mértékben hozzászórtak ezekhez az emberek, hogy a hiányra vonatkozó kérdéseink nem „hívták elő” az ilyen fajta fogyasztási javakkal kapcsolatos „élményeiket”. Úgy gondoljuk, hogy ezek a javak a köznapi értelemben (részlegesen) *elvesztették áru jellegüket*, és a fogyasztók szemében más megítélés alá esnek, mint a fogyasztási cikkek többsége.

Alkalmazkodás a hiányhoz

Ha a kereslet és a kínálat egyensúlyban van, a vásárló mindig megtalálja a megfelelő árut, vásárlási szándéka valósággá válik. Ha azonban a meglévő kereslet nem találkozik megfelelő kínálattal, a vásárlás gyakorta elmarad, túlkereslet lép fel. Ez a helyzet döntés elé állítja a fogyasztókat.⁴

Mi a teendő?

A fogyasztó választásra kényszerül: vagy a sorban állást, a várakozást, vagy a kényszerhelyettesítést kell választania. „A vevő sorban állási vagy kényszerhelyettesítési hajlandósága, vagy az attitűd bármely más összetevője alkalomról alkalomra ingadozhat. Ha azonban sok vevőt figyelünk meg, mégpedig számos alkalommal, amikor újra és újra megismétlik a vásárlási folyamatot, akkor a viselkedési változók meghatározott sztochasztikus szabályosságait tárhatjuk fel. . . Vagy legalábbis megállapíthatjuk a viselkedési jellemzők hosszabb időszakokra és a vevők sokaságára jellemző átlagait.”⁵

A vevők hiányhoz való alkalmazkodási módjára vonatkozó kérdésünket ugyan csak egy alkalommal, de 1000 embernek tettük fel. A kérdést szándékosan úgy fogalmaztuk meg, hogy a megkérdezettekre jellemző vásárlói stratégiáról, vagyis a hosszabb időszakokra vonatkozó viselkedési jellemzőkről kapjunk képet.

A legfontosabb, ami az adatokból kiderült, az, hogy *a hiánygazdálkodás a fogyasztók döntő többségét (92 százalékát) alkalmazkodásra kényszeríti*; a vizsgálatba bevontaknak mindössze 2 százaléka válaszolta azt, hogy semmit sem tesz, mert nem szokott olyan helyzetbe kerülni, amelyben az általa keresett árurol kiderül: hiánycikk.

Vegyük sorra, hogyan alkalmazkodnak a hiányhoz az emberek! Az adatokat a válaszok gyakoriságának sorrendjében közöljük; az említések összege meghaladja

⁴ Felmérésünknek ez az a pontja, amely közvetlen kapcsolódik Kornai János hiányról szóló munkáihoz. Nemcsak abban az értelemben kapcsolódunk az általa leírtakhoz, hogy ebben az esetben ugyanazt a jelenséget vizsgáljuk (vagyis azt, hogy a hiány milyen döntések elé állítja a fogyasztókat, és azok milyen kényszeralkalmazkodást hajtanak végre), de kapcsolódunk abban az értelemben is, hogy vizsgálatunk adatokat szolgáltathat az általa kifejtett gondolatokhoz.

⁵ Kornai János: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 477. l.

a 100 százalékot, mivel egy-egy vizsgált személy több magatartásformát is megemlíthetett.

A kérdés megfogalmazásából adódik, hogy bizonyos attitűdöket — például a kényszerköltést — és a belőlük fakadó vásárlói magatartásformákat a kérdés nem hívta elő a vásárlói tudatból, hiszen hangsúlyoztuk: olyan árucikkre gondoljon, amire nagy szüksége van. Valószínű ugyanakkor, hogy a passzív magatartásforma a várakozási hajlandóságon felül más attitűdöket is takarhat, de erre nézve biztosat nem tudunk.

A hiánnyal összefüggő vásárlói magatartásformák^a említési gyakoriságai

Az előfordulás gyakoriságának sorrendje	Magatartásforma	Az említések gyakorisága százalékban
1.	Passzívan viselkedik, lemond („várakozási hajlandóság”)	40
2.	Utazik utána („keresési hajlandóság”)	32
3.	Utána jár („keresési hajlandóság”)	19
4.	Borralalót ad („az eladó megnyerésére tett erőfeszítés”)	12
5.	Mással keresteti („keresési hajlandóság”)	6
6—7.	Pótolja, helyettesíti („kényszerhelyettesítési hajlandóság”)	5
6—7.	Előjegyezteti, érdeklődik („sorbanállási hajlandóság”)	5
8.	Megcsináltatja, maga állítja elő („kényszerhelyettesítési hajlandóság”)	3
9.	Külföldre megy érte („keresési hajlandóság”)	1

^a A magatartásformák után zárójelben közöltük azt, hogy — véleményünk szerint — a Kornai János által felsorolt attitűd-komponensek közül melyeknek feleltethetők meg a megkérdezettek által említett magatartásformák. A 8. pont alá tartozó magatartásforma tartalmazhatja a „különböző elosztási sémák igénybevételére vonatkozó hajlandóságot” is.

A táblázatból látható, hogy az emberek sokféleképpen viselkedhetnek a hiánygazdálkodás előidézte helyzetben; nem kevesen akadnak viszont olyanok, akik csak dühöngenek, várnak és beletörődnek abba, hogy vásárlási szándékuk abszolút értelemben meghiúsult.

A leggyakrabban követett (aktív) stratégia a *keresés* („keresési hajlandóság”). Ezt a magatartásformát a válaszolók 58 százaléka említette. Az alkalmazkodás meglehetősen gyakran egyenlő a *vásárlás elhalasztásával* („várakozási hajlandóság”). Figyelemreméltó arányban említették a megkérdezettek a *borralalózást*, a *protekción igénybevételét* mint a vásárlás meghiúsulása ellen érvényesíthető stratégiát („az eladó megnyerésére tett erőfeszítés”) és a *kényszerhelyettesítést*.

Ha egyénekre lebontva vizsgáljuk meg, hogy ki milyen magatartást tanúsít, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a *kizárólag passzívan viselkedők* a megvizsgáltak 26 százalékát teszik ki, azok aránya, akik megpróbálnak valamit tenni, 51 százalék, azoké pedig, akiknél e két alapvető viselkedési forma „vegyesen” jelentkezik, mindössze 15 százalék. A „vegyes” magatartás többnyire azt jelenti, hogy az emberek először „aktívak”, egy idő után azonban feladják a harcot és várnak.⁶

A többség tehát valamilyen vásárlói stratégiával rendelkezik, amit az ilyen helyzetekben alkalmaz. Ebből újfent arra kell következtetnünk, hogy a hiány mindenre kiterjedő és tartós jellemzője a fogyasztási cikkek piacának.

⁶ A válaszhiány 6 százalékos, és — mint már említettük — a megkérdezettek 2 százaléka szerint ilyen helyzetek nincsenek.

Előrelátás

„Az élelmes vevő a hiánygazdaságban nem akkor vásárol, amikor az árura éppen szüksége van, hanem akkor, amikor az kapható.”⁷ Kornai János annak a vásárlónak a stratégiáját, aki az árut nem a szükségletek felmerülésének időpontjában veszi meg, hanem akkor, amikor azt éppen kapni lehet — a kényszerköltség egy aleseteként — fogyasztói „manőverezésnek”⁸ nevezi.

A megkérdezettek 23 százaléka említette meg: elő szokott fordulni, hogy csak azért vesz meg valamit, mert éppen kapni lehet, bár pillanatnyilag nincs is szüksége rá. Az egyenetlen ellátás, a hiánycikkprobléma a készletezésnek egy finomabb változatát alakította ki. Az emberek minden bizonnyal kis mennyiséget és nem túl hosszú időre tartalékolnak a hiánycikknek minősülő árukból. Nem félnek attól, hogy valamit hosszú távon egyáltalán nem lehet majd beszerezni, inkább azt a helyzetet akarják elkerülni, hogy a kiszámíthatatlan periodicitással ingadozó ellátás miatt valamit éppen akkor ne lehessen kapni, amikor arra szükségük lesz. Ennek a vásárlói magatartásnak azonban negatív hatása is lehet az árullátásra. Megoldást csak az egyes emberek számára adhat, az egész lakosságra nézve inkább fenntarthatja a túlkeresletet, sőt időszakosan még olyan cikkeket is hiánycikké változtathat, amelyek kínálata egy adott pillanatban elegendő lenne. A hiánnyal azonban törvényzerűen és kikerülhetetlenül együtt jár az előrelátó vásárlói stratégia: a „háztartás üzemeltetéséhez” szükséges minimális biztonságra való törekvés. Az „előrelátó”, gondoskodó magatartásra hatással van a hiány intenzitása: ha a hiány csökken, az „elővásárlás” is alábbhagy, ha pedig a hiány nő, az időben előrehozott kereslet is nagyobb mértéket ölthet.

Az elővásárlás bizonyos mértékű felesleges pénzt feltételez, és — amint arra Kornai János is utalt — a kényszerköltség egyik okozója, illetve formája is lehet. Elemzésünkéből kiderült: az elővásárlás mértéke nem függ a jövedelmek nagyságától, az alacsonyabb és a magasabb jövedelműek között ebben a tekintetben nincs is különbség. A „készenléti” magatartás magasabb értékű javakra is kiterjedhet. Ebben az esetben a szükséges pénzösszeg is nagyobb, aminek az „előlegezését” nyilván csak a nagyobb jövedelem teszi lehetővé. Az általunk megkérdezettek az elővásárlás tárgyait illetően főképpen kisebb értékű s a mindennapos szükségletek kielégítését szolgáló cikkeket soroltak fel, ezekhez pedig elsősorban „szatyor” kell.

A „hiány előtti” egyenlőség

Vizsgálatunk eddig ismertetett eredményei alapján azt állapítottuk meg, hogy az emberek krónikus és minden cikkcsoportot érintő zavarokkal küszködőnek tartják az árullátást. A legjelentősebb ebben a vonatkozásban a megkérdezettek szerint a mennyiségi áruhiány. Ezen általános megítélésen belül azonban elméletileg jelentős különbségek is mutatkozhatnak a társadalom különböző rétegei, csoportjai között, minthogy a rétegek, csoportok vásárlása összetételében és mennyiségében is eltér egymástól. Arra nem volt lehetőségünk, hogy adatokat gyűjtünk az egyénekre, családokra jellemző „keresletről”, fogyasztói szokásokról. Rendelkezőnk viszont olyan adatokkal, amelyekből áttételesen következtetni lehet ezekre. Ilyen — a felmérésből adódó — adat az életkor, az iskolai végzettség, a jövedelem, a munkamegosztásban elfoglalt hely, a település típusa és a családok szerkezete. Ezek a jellemzők is alkalmasak lennének arra, hogy kimutassák, milyen hatással van a véleményekre és tapasztalatokra az egyének társadalmi helyzete. Ezen adatok ismeretében is azt kell azonban megállapítanunk, hogy

⁷ Kornai János: i. m. 469. l.

⁸ Uo.

az egyes rétegek, csoportok között nincs az áruhiány érzékelését és az általa kiváltott magatartásokat tekintve igazán jelentős különbség. Ezt a vizsgálat különféle tapasztalataiból szűrtük le.

1. A számottevő különbségeket valószínűtlenné teszi az első részben ismertetett kérdésekre adott válaszokból adódó azon tapasztalat, hogy a hiány szempontjából problematikus árucikkek minden esetben felölelték a fogyasztói áruskála szinte teljes körét — az élelmiszerektől a tartós fogyasztási cikkekig.

2. Az is fontos ebben a vonatkozásban, hogy ahol a kereslet és a kínálat mennyiségileg nincs egyensúlyban az emberek szerint, ott olyan árukról volt szó, amelyekre általában mindenkinek szüksége van, nem pedig olyanokról, amelyekkel kapcsolatban differenciált fogyasztói igények merülnek fel. Hiszen a felmérésbe bevontak a friss tejet és kenyeret hiányolták a zárás előtti órákban, a kényelmes és jó minőségű cipőt, az ízléses és jól méretezett ruhát, szöveget, papírsebkezőt, zománcozott bögrét, bicikligumit, alkatrészeket, jó minőségű anyagból és nem egy kaptafára készült bútort kerestek, vagy meszet, gerendát, ajtót, fürdőkádát épülő lakásaikhoz.

3. A különbségek feltárására irányuló konkrét elemzések⁹ is azt mutatták, hogy egyetlen olyan réteg, illetve csoport sem akadt, amelynek ne lett volna negatív élménye az ellátással kapcsolatban, vagy amelynek véleménye másokétól lényegesen eltért volna. Ez persze nem jelenti azt, hogy semmilyen vonatkozásban sem találtunk különbséget a megkérdezettek között. E különbségekből azonban nem vonhatunk le olyan típusú következtetéseket, hogy a társadalom különböző csoportjait objektív helyzetüknél és az abból nagy valószínűséggel következő fogyasztói szokásaiknál fogva eltérő mértékben érintenék az ellátási problémák. A különbségek azt jelzik, hogy a magasabb státuszú fogyasztók által keresett cikkek szélesebb skálája gyakoribbá teheti a negatív élményt, másrészt a szélesebb áruskála ezeknek a fogyasztóknak az esetében nagyobb vásárlói igényességgel párosul. A következőkben részletesebben igyekszünk leírni, hogy mely vonatkozásokban és milyen különbségeket találtunk az egyes vásárlói csoportok között.

Abban, hogy ki az, aki jónak, és ki az, aki rossznak ítélte az áruellátást, első sorban az „érintettség” mértéke játszik közre: akik egy-egy cikket másoknál nagyobb valószínűséggel vásárolnak (például a gyermekes szülők a gyerekholmit, az építkezők az építőanyagokat stb.), azok az ellátást nagyobb valószínűséggel ítélték meg kritikusabban.

A teljes kudarccal végződő vásárlásokat senki sem „ússza meg”. Ebben az élményben — a vizsgálat tanúsága szerint — korra, nemre, jövedelemre stb. való tekintet nélkül mindenkinek egyaránt része volt. A hosszas utánjárás vállalása tekintetében az iskolai végzettség, az életkor, a családi állapot és a munkamegosztásban elfoglalt hely volt a különbségeket alakító változóegyüttes. Az ebben a vonatkozásban mutatkozó különbségekben azonban a hajlandóságnak is nagy szerepe van, azért érthető az életkorból eredő különbség. A többi változó azt jelzi, hogy a tágabb fogyasztói „kosár” miatt gyakoribbá válnak a vásárlókat érő kudarckok. A nagyobb igények feltehetően azzal a mentalitással is párosulnak, hogy az emberek kevésbé hajlandók lemondani egy-egy cikk megszerzéséről, vagy valami mással helyettesíteni azt.

⁹ Az alkalmazott matematikai módszer a diszkriminanciaanalízis és a lépésenkénti regresszió analízis volt.

Diszkriminanciaanalízissel azt vizsgáltuk, hogy a rendelkezésünkre álló jellemzők közül melyek vannak hatással a vélemények alakulására, s mennyiben határozzák meg ezek a tapasztalatok előfordulását.

A regresszióanalízis segítségével arra kaptunk választ, milyen különbségek vannak az egyes rétegek, társadalmi csoportok között abban, hogy miként ítélték meg a termékinálatot. A matematikai elemzéseket Bartók János segítségével végeztük el.

A „pult alóli” vásárlás esetében az a tény, hogy valakinek van gyereke avagy nincs, minden másnál erősebben befolyásolta, hogy hajlandó-e (bevallottan) borraalót fizetni, protekciót keresni. A gyermek léte olyan helyzeteket teremt a család életében, hogy sokféle — természetesen nemcsak a gyermek számára közvetlenül szükséges — árucikk megszerzése igen fontossá válik. A mindenáron való „megszerzés” egyik módja a „pult alóli” vásárlás.

A hiánycikkek létezésére vonatkozó kérdéseknél az iskolai végzettség bizonyult a választ befolyásoló változóknak. A képzetebbek közül többen utaltak ilyen cikkek létezésére, mint a kevésbé iskolázottak közül. E mögött az eredmény mögött egyrészt a bővebb ismeretek, a nagyobb áttekintőképesség, másrészt a potenciálisan nagyobb fogyasztói igények hatása húzódik meg.

A nem, az életkor és az iskolai végzettség volt hatással arra, hogy mire milyen mértékben jellemző az aktív vagy passzív magatartás a hiányhoz való alkalmazkodásban. A férfiak valamivel aktívabbak, mint a nők; a 60 év felettieknél — életkori adottságuknál fogva érthető módon — a passzivitás dominál. Végül minél magasabb valakinek az iskolai végzettsége, annál valószínűbb, hogy valamilyen aktív stratégiát választ a hiány következtében előálló helyzet megoldására.

Az életkor és az iskolai végzettség az, amelyek szerint különbözik az előrelátó „készletezők” aránya. Az idősebbek és az alacsonyabb iskolai végzettségűek inkább azok közé tartoznak, akik időben nem szokták előrehozni vásárlásaikat. A magasabb iskolai végzettségűek — nagyobb áttekintőképességgel, több információval rendelkezvén — talán előrelátóbbak, az életkor esetében pedig az előzőkön túl arról is szó lehet, hogy az „elővásárláshoz” a szatyron és a pénzen kívül jó lábak is kellenek. Különbség van ebben a tekintetben a férfiak és a nők között is. Ez abból adódhat, hogy a mindennapos vásárlások inkább a nők feladatai közé tartoznak.

Nagyon fontosnak tartjuk kiemelni azt, hogy a *jövedelmeknek* sem a véleményekre, sem a negatív tapasztalatok előfordulásának mértékére *nem volt hatása*. Az áruellátás jelenlegi szintjén a hiány érzékelését illetően nincs nagy jelentősége annak, hogy kinek mennyi a pénze. Az sem bizonyult vizsgálatunk szempontjai szerint általános differenciáló tényezőnek, hogy ki milyen *településen* él. Ennek magyarázata azonban már jóval bonyolultabb. Vizsgálatunkban nem térhettünk ki arra, milyen földrajzi egységekben gondolkodnak az emberek, ha vásárlásról van szó. Úgy gondoljuk: a kisebb településeken élők megszokták, hogy a szükséges fogyasztási cikkek egy részét csak nagyobb településeken vásárolhatják meg. Nem amiatt elégedetlenek elsősorban a falvakban élő fogyasztók, hogy vásárlásaikat nem tudják helyben lebonyolítani, hanem amiatt, hogy vásárlásaik megszokott színhelyén — közeli vagy távolabbi településeken — sem kapják meg azt, amit keresnek. Hozzá kell tennünk: az élelmiszer-ellátást a községi lakosok a városi lakosoknál rosszabbnak tartották, de ez volt az egyetlen eset, ami-ben különbségeket találtunk a különböző településeken élők ellátási „helyzetértékelése” között.

Figyelemre méltó az is, hogy egyetlen rétegeképző ismérv sem akadt, amely valamennyi — kérdéseinkre adott — válasznál különbséget idézett volna elő. *Vizszonylag legnagyobb hatása a válaszokra az iskolai végzettségnek volt*. Ez véleményünk szerint a *kulturális* és az abból eredő *igényességbeli különbségeket* jelzi.

Az áruellátás a vélemények tükrében

Vizsgálatunk eredeti célja a lakossági áruellátás megítélésének a feltérképezése volt. A fogyasztási cikkek kínálatára vonatkozó vélemények megismerése ezért vizsgálatunkban központi helyet foglalt el. Mivel felmérésünknek ez az éppen fennálló

helyezethez leginkább kötődő része, csak cikkünk legvégén ismertetjük az ezzel kapcsolatban nyert eredményeket, de azoknak is csak azon vonatkozásait, amelyekből az áruellátás egészére vonhatók le következtetések.

Az árukinálatról kialakult összképet az határozza meg, hogy az egy-egy cikksoportot alkotó áruk nagyobb részéből vagy a csoporton belüli nagyobb jelentőségű cikkekből milyen az ellátás.

A vélemények kialakulásában, kialakításában fontos szerepet játszanak a választott „viszonyítási pontok”. A pillanatnyi áruellátást hasonlíthatjuk korábbi időszakokéhoz, a környező szocialista országokéhoz, a tőkésországokéhoz, a hírközlő eszközök által közvetített áruvilághoz — hogy csak néhányat említsünk a legfontosabb „viszonyítási pontok” közül. A magyarországi áruellátás megítélésében az említettekén kívül nagy jelentősége van különböző cikksoportok egymáshoz viszonyításának is az ellátottság mértéke, milyensége szempontjából. E relatív viszonyítási keretben jónak tűnhet az ellátás akkor is, ha a kínálat az adott áruféleségből nem kielégítő ugyan, de a kereslet-kínálat egyensúlyi zavarai más termékcsoportokéhoz képest viszonylag kisebb mértékűek.

Az áruellátás megítélésére vonatkozó kérdésünket kétféleképpen tettük fel. Először kötetlen formában mondhatták el az emberek, miből jó, és miből rossz szerintük az ellátás. A válaszok két fontos dolgot jeleztek: 1. Kétszer akkora volt azoknak a cikkeknek a köre, amelyek kínálatával elégedetlenek voltak, mint amelyek esetében az ellátást jónak tartották. 2. Akár a jó, akár a rossz ellátásról volt szó, számos árufajta itt is, ott is szóba került. (Kézenfekvő példák az élelmiszerek.) A vélemények e látszólagos ellentmondásossága a mai áruellátás egyik jellemző vonását tükrözi. Általában igaz az, hogy az alapvető fogyasztási cikkekből az ellátás biztosított (az természetes definíció kérdése, hogy mi tartozik az alapvető cikkek közé), valójában azonban ezen árufajták esetében is gyakoriak a kereslet-kínálat egyensúlyi zavarai. (Az élelmiszer-ellátást tekintve közismert például, hogy a kisebb településeken a húsellátás nem folyamatos; gyakori jelenség, hogy zárás előtt egy-két órával már nem lehet kapni tejet, kenyeret az üzletekben.)

Második lépésként meghatározott számú cikksoportról kellett véleményt formálniuk az embereknek. Amint erre már utaltunk, felmérésünkben 14 cikksoportot választottunk ki. A legjobbnak a tej- és tejtermékellátást ítélte a lakosság, majd sorrendben ezután következtek: a mosó-, tisztító- és illatszerek, a háztartási gépek, a tartós kulturális fogyasztási cikkek, a fagyasztott és félkész áruk, a hús- és hentesárúk, a zöldség és a gyümölcs, a tüzelő, a felnőtt ruházati cikkek, a mindennapos aprócikkek, a gyermekruházati cikkek, a bútor, a cipő és végül az építőanyagok.

★

Ahogy erre már utaltunk, a hiánygazdaságból eredő problémákra vonatkozó kérdéseknél minden esetben külön kitértünk arra, hogy melyek azok az árucikkek, amelyekre a vizsgálatba bevontak negatív tapasztalatai vonatkoztak. A válaszokból az rajzolódott ki, hogy az említett árucikkek köre nagyon széles, szinte a fogyasztási javak teljességét felöleli. Az összehasonlításokból az is kiderült, hogy a leggyakrabban előforduló cikksoportok ugyanazok. 1981-ben ezek a következők voltak: alkatrészek, mindennapos aprócikkek, építőanyagok, felnőtt ruházati cikkek, cipő és élelmiszer.¹⁰ Ebből a tényből két dolog következik: a lakosság az ezekben mutatkozó hiányt tartja a legproblematikusabbnak, és ez nem lehet véletlen. Minden fenntartás és a szubjektív vélemények korlátai ellenére úgy véljük, hogy valóságosan is a felsorolt cikksoportokban mutatkozhattak a legkomolyabb ellátási zavarok.

¹⁰ Az élelmiszerek esetében főleg a húsárut, a déligyümölcsöket és a konzerveket említették meg.

Társadalmi-gazdasági fejlődésünk néhány kérdése

Szpirulisz Ildikó

A hosszú távú tervezés jellege különösen az elmúlt másfél évtizedben jelentősen megváltozott: gazdasági tervezésből társadalmi-gazdasági tervezéssé fejlődött. A távlati tervezés¹ társadalmi jellegének kibontakozása megnyilvánul abban, hogy elsősorban társadalmi tartalmú komplex folyamatok is e távlati tervezés tárgyává váltak, továbbá abban, hogy a gazdasági fejlődés prognosztizálása társadalmi folyamatok figyelembevételével, a kölcsönhatások számbavételével valósul meg. E nagy jelentőségű folyamat azonban korántsem tekinthető befejezettnek. A távlati tervekben a gazdasági fejlesztés kiváltotta társadalmi változások helyt kapnak ugyan (ha nem teljes kielégeltségben is), de a társadalmi változások hatása a gazdasági fejlődésre még kevéssé van feltárva. Ez elsősorban a társadalom kutatóinak adósságát jelzi. Azok az interdiszciplináris kutatások, amelyek a gazdaság és a társadalom mozgásának, fejlődésének kölcsönhatását hivatottak elemezni, ma még a legtöbb területen kezdeti stádiumban vannak.²

A hosszú távú tervezés mindig értékek alkalmazásával, a meglévők kiegészítésével, újak teremtésével valósulhat meg, azaz alapvetően érték tartalmú. Az értékek megfogalmazása, „karbantartása” összetett társadalomtudományi feladat. Ezek az értékek kifejezik a termelési viszonyok jellegét, a társadalom távlati céljait, s a célok elérésének objektív mércéjeként is működnek.

Az értékek kialakítása tehát a társadalom távlati céljaihoz kapcsolódik. A klasszikusok munkáiban vázaltszerűen megjelennek azok a legáltalánosabb értékek, amelyek a kommunista társadalmi viszonyokat jellemezni fogják.³ Bebizonyosodott, hogy hosszú történeti fejlődés eredményeként juthatunk csak el a társadalmi viszonyok s az őket jellemző értékek kiteljesedéséhez. A szocialista termelési viszonyok fejlődése nyomán kialakult értékrendünk, értékeink ma még sok tekintetben nem megfelelően orientálódnak. A társadalomtudományi kutatások nem végezték el a létrejött szocializmus gyakorlati tapasztalatainak, a formaváltozásoknak az elméleti általánosítását. Így az értékek, az értékrend formálásában is nagy a bizonytalanság. Ilyen körülmények között érthető a távlati társadalmi-gazdasági tervezés feladatának bonyolultsága, amelynek az év-

¹ Hozzászólás a Közgazdasági Szemle 1982. 7–8. számában meghirdetett vitához, elsősorban Illés János „Hosszú távú társadalmi-gazdasági fejlődésünk feltételei” című cikkéhez (1982. 12. sz.) kapcsolódva.

² Az ilyen irányú vizsgálódások kiterjesztésére 1982-ben a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság új kutatási irányt indított, „Társadalmi-gazdasági fejlődésünk tendenciái, ellentmondásai a nyolcvanas években” elnevezéssel.

³ A klasszikusok gyakran szinonimaként használják a szocializmus, illetve a kommunizmus megjelölést. Ma már — a történelmi tapasztalatok alapján is — élesen megkülönböztetjük őket, s a klasszikusok kifejtette értékek a mai értelmezésben a kommunizmus viszonyaira jellemzők.

ezred végéig kell célokat megfogalmaznia, s a célok megfogalmazásában, kifejtésében már az új, az átalakuló értékeknek kell kifejeződniük.

Társadalmi viszonyaink fejlesztésének deklarált távlati programját [1] áttekintve, kissé leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy célunk az elkövetkező évtizedekben a társadalom *egységessé válását* előmozdítani, az osztály eredetű és jellegű különbségek felszámolásával. De arra is törekszünk, hogy új típusú, más alapokon nyugvó pozitív tartalmú, előrevívó *differenciáltságot* hozzunk létre. Nagy és ma még részben megválaszolatlan kérdés, mit tekinthetünk valóban új típusú, pozitív tartalmú differenciáltságnak; gazdasági fejlesztésünk, fejlődésünk milyen különbségek megszűnését, milyen feszültségek feloldását teszi lehetővé, s milyen lehetőségek adódnak az új típusú differenciáltság kialakítására.

A továbbiakban hosszú távú társadalmi-gazdasági fejlődésünk néhány adottságát, a társadalmi célok, értékek és a gazdasági fejlődés néhány összefüggését vázolom fel.

Adottságainkról

A gazdasági fejlődés egyik alapvető tényezőjét képezik a demográfiai adottságok. A demográfiai helyzetet a termékenység és a halandóság nagysága, üteme, az ezekből keletkező mérleg, a családok kialakulása vagy szétbomlása, szerkezete, a belső vándorlás alakítja, formálja. Ezek a demográfiai alaptények mindig társadalmi meghatározottságúak. A demográfiai helyzet alakulása — mint több más európai országban — nálunk is a gazdasági fejlődés egyik korlátozó tényezőjévé vált. Alacsony a születési arányszám, és nem biztosítja megfelelően a népesség reprodukcióját. Különböző tényezők hatására az egyes nemzedékek nagysága rendkívül változékony, amihez a gazdaságpolitika nem tud megfelelően alkalmazkodni. A nagy létszámú generációk munkaerőhelyzete, társadalmi előrehaladása kedvezőtlenül alakul, szükségleteik kielégítése korlátozottabb. A generációk létszámának hullámzása több évtizeden keresztül tovagyűrűzve érezteti hatását. Ez társul az a jelenleg már kialakult tendenciával, hogy az aktív, érett korban lévők (40—50 évesek) között magas a halandóság. Ez az a generáció, amelynek társadalmi-gazdasági beilleszkedése már végbement, a termelési folyamat törzssztagát képezi, ezért hiánya, megritkulása zavarokat okozhat az újratermelés folyamatoságában, és csökkentheti annak színvonalát.

A folyamat befolyásolására átfogó programokra és cselekvésre van szükség. A jelenség oka ugyanis főként az életmód nem megfelelő alakulásában keresendő. (Ennek jellemzői a végzett munkával kapcsolatos ártalmak, rossz táplálkozási szokások, környezeti ártalmak stb.) Hatnak itt olyan tényezők is, mint a különféle közösségek (például család, lakóhelyi kisközösségek) átalakulása, bomlása, ami erőteljes migrációs mozgásokat vált ki. A közösségek átalakulásának természetesen gazdasági indítatása van. Jelentős gazdaságszerkezeti változások, urbanizációs folyamatok zajlanak, s a kialakuló új közösségek kötőereje még nem megfelelő. Külön említendő az is, hogy egyes rétegeknél nagyok a társadalmi beilleszkedés, a szocializáció nehézségei, s ez erőteljes teljesítményorientáltságot vált ki (ami ma általában nem a főfoglalkozású munkahelyen nyilvánul meg). Mindez felveti a funkciók és terhek társadalom és egyének vagy társadalmi csoportok közötti megoszolásának kérdését. A teljesítmény és a keresetek közötti összhangot a társadalmilag szervezett fő tevékenységben kell megeremteni.⁴

A demográfiai helyzetet az öregkorúak arányának növekedése is jellemzi. Ez az évezred végére a 23—25 százalékot is eléri. Az időskorúak részarányának

⁴ Falusné Szikra Katalin, Szeben Éva, Héthy Lajos, Makó Csaba ezzel kapcsolatban e folyóirat hasábjain is kifejtették nézeteiket.

növekedése másfajta szükségleti-fogyasztási struktúra kialakulásához vezet, amelyhez a termelőfolyamatnak is alkalmazkodnia kell, az életmód korszerűsítését, új életmódminták terjesztését is szorgalmazva e korosztályok körében. Az idős korosztályok arányának növekedése nagy hangsúllyal veti fel e szükségletek kielégítésében a funkciók és a terhek megosztását az állam és az egyén, illetve közösségek között.

Nyilvánvaló, hogy az 1980-as évtizedre prognosztizált szerény mértékű növekedés nem teszi lehetővé a terhek megosztásának jelentős módosítását. A klaszszikus felvázolta „társadalmi háztartás” kiépítése célként csak nagyobb távlatban fogalmazható meg. A terhek áthárítása például az időskorúak esetében társadalmi szempontból is kedvezőtlen, hozzájárul a családi közösség funkcióinak szűküléséhez. Gondot okoz az is, hogy az „időskorú” megjelölés korántsem homogén társadalmi csoportot takar, sőt az utóbbi évtizedben e csoport inhomogénitása növekedett [5]. Hasonlóan az ifjúság egyes csoportjaihoz, az időskorúak jelentős rétegeinek körében is nagyok a szocializációs terhek, a társadalmi beilleszkedés sok zavarral jár. A fiatal korosztályokkal összehasonlítva az jelent külön nehézséget, hogy az idősek életszínvonalának egyéni kezdeményezéssel történő javítására (például kiegészítő tevékenység vállalása útján) csak szűkebb rétegnek van lehetősége. Az időskorúak munkavégző képességének megőrzése lényeges társadalmi-gazdasági érdek, mert a társadalom munkavégző képessége ezzel is növelhető. Folytathatnánk a demográfiai helyzet bemutatását másodlagos tényezők: a családstruktúra, a vándormozgalom stb. alakulásának felvázolásával. Az előbbieken ismertetett tények is bizonyítják, hogy távlati társadalmi-gazdasági fejlődésünkben a demográfiai tényezők milyen súllyal jelentkeznek. A népesedési helyzet alakulása hosszú távon befolyásolható,⁵ fontos, hogy távlatilag átgondolt komplex eszközrendszerrel rendelkezünk, folyamatosan ható népesedéspolitikát alakítsunk ki. Szükséges lenne kidolgozni a demográfiailag meghatározott társadalmi folyamatok hosszú távú prognózisának rendszerét, általában növelve a társadalmi meghatározottság, a kölcsönhatások számbavételét e területen.

A demográfiai adottságok kérdésének elemzése átvezet az újratermelési folyamat emberi tényezőjéhez, a munkaerő számának, szerkezetének alakulásához.

E tényező minőségi problémáival számos tanulmány foglalkozik,⁶ hiszen az új növekedési pálya körülményei között fontossága különösen megnő. Illés Jánosnak a távlati társadalmi-gazdasági fejlődés feltételeit elemző cikkében azonban a gazdaság szerkezeti adottságai között a munkaerő-állomány összetételéről nem esik szó, és a változások elemzésekor is csekély hangsúllyal vetődik fel ez az egyébként központi kérdés.

Társadalmi tapasztalat, hogy a népesség növekedésekor a munkaerő jobban tud igazodni a gazdasági feltételekhez. A megfelelő létszámban belépő új nemzedék áthalad a képzés újabb, korszerűbb formáin, ezáltal könnyebben alkalmazkodik a megújuló technikához, az új körülményekhez. Stagnáló vagy csökkenő népesség mellett a már foglalkoztatott munkaerő megújítása (átképzése) bonyolult feladat, mivel a munkaerő-állomány gazdasági megújuló képességét is számos tényező befolyásolja. A munkaerő-állomány minőségi színvonalát mindenkor meghatározza a korábbi fejlődési szakasz, amely rányomja bélyegét a munkaválasztás társadalmi mechanizmusára is. A munkaerő-állományban területileg is nagy egyenetlenségek tapasztalhatók, ami távlatilag is szükségessé teszi az ingázás, bejárás fenntartását. Ellene hat viszont, hogy a mezőgazdasági és ipari munka jellegében erősödnek a kiegyenlítő tendenciák, s a lakáshoz jutás esélyei

⁵ Ennek egyik részkérdésével foglalkozik „Családi pótlék és népesedési politika” című cikkében Hoóz István a Közgazdasági Szemle 1983. évi 12. számában. (A szerk.)

⁶ E folyóirat hasábjain „A foglalkoztatásról” című cikkében Huszár Istvánné számos gyakorlati javaslatot is tett. (Közgazdasági Szemle, 1983. 3. sz.)

általában kedvezőbbek a fiatalok számára a nem városi típusú településeken. (A fiatal korosztály számára kétségtelenül az egyik legnagyobb szocializációs terhet ma a lakás megszerzése jelenti.)

Külön probléma a munkaerő-szerkezet távlati alakulásában a nemek aránya. A nők munkavállalásában mindig nagy súllyal esnek latba a jövedelmek alakulásának lehetőségei, a meglévő jövedelmi egyenlőtlenségek. A következő években az életszínvonalnak a kilencvenes évekig előrejelezhető alakulása a nők fokozott munkavállalásának irányába fog hatni. Hozzátehetjük, hogy társadalmunkban ma már általánosan elfogadott mindkét nem részéről a társadalmilag szervezett tevékenységben végzett munka igénye. Tehát a női munkaerőnek a társadalmilag szervezett tevékenységben való — az eddigiekhez hasonló szintű — részvétele olyan tény, amelyet el kell fogadnunk.

A foglalkoztatott munkaerőnek jelenleg 43,4 százaléka nő. Számottevő részüik szakképzettséggel nem rendelkezik. A családi, gyermeknevelési terhek viselésében jelentős a szerepük. E két tény mindjárt jelzi, hogy a munkaerő megújításában, szerkezetének átalakításában milyen súlyú problémákkal kell szembenéznünk.

A munkaerő szerkezetéről számos tény: demográfiai meghatározók, képzettség, iskolázottság stb. nagy biztonsággal előrejelezhető. Sokkal bonyolultabb a munkaerő keresletének pontos prognosztizálása; eddigi távlati tervezési gyakorlatunkban ez volt az egyik legbizonytalanabb tényező. A munkaerő kínálat és kereslete között több évtizedre visszatekintve mindig az előrejelzettnél nagyobb eltérés mutatkozott. Úgy vélem, a kínálat alakulásának tényezőit pontosabban meg tudjuk jelölni, mint a keresletét. A korábbi évtizedben a kereslet és a kínálat globálisan sem esett egybe. Ma azonban — és a jövőben is — a hangsúly már nem a globális, hanem a strukturális egyensúlytalanságon van. Az utóbbi évtizedben ennek kialakulásában döntő szerepet játszott az a körülmény, hogy az egyének munkával kapcsolatos igényei és a munkahelyek támasztotta követelmények között jelentős a különbség.

Az egyének munkával kapcsolatos igényeit meghatározzák a családi törekvések, az egyén iskolai végzettsége, szakképzettsége, életpálya-helyzete és lakóhelye. Ezek tekintetében a társadalomban jelentős egyenlőtlenségek mutatkoznak, ami a munkaválasztásban erőteljes szelektivitáshoz vezet. De vannak egységes tendenciák is a munka választásában: a kereseti lehetőségek mellett a munkakörülmények mérlegelése is egyre nagyobb szerepet játszik. Nem minősíthető ma még hasonló súlyú tényezőnek a munkaválasztásban a munka tartalma (például változatossága, a döntési önállóság). Ez abból is adódik, hogy a jelenlegi bér- és keresetszabályozási rendszer döntően kiegyenlítésre törekvő, s ezáltal nem támaszt megfelelő követelményeket. A jelenlegi eszközrendszer mérsékli a munkaerőmozgás intenzitását, s nem segíti kellően a szelektivitást, a rugalmasságot, a minőségi követelmények érvényesülését.

A munkaerő-állomány minőségi átalakításában döntő szerepe van az oktatási rendszernek (a képzésnek és az átképzésnek). Ennek továbbfejlesztésére már 1982-ben megszülettek az irányelvek, de a fejlesztés hatása csak a kilencvenes években lesz erőteljesebben érezhető. A távlati célok elérése szempontjából viszont gyorsabb változtatásra lenne szükség. Például ma a szakmunkásképzés szűk specializációja erősen behatárolja a birtokosa által gyakorolható tevékenységek körét. A fiatalok továbbtanulásában, szakmaszerzésében az elmúlt évtizedekben jelentősen mérséklődtek a társadalmi hovatartozás szerinti esélyegyenlőtlenségek. Teljes megszüntetésük azonban további társadalmi feladati, s ez a munkaerő-szerkezet alakulásában is jelentékeny változtatásokat eredményez.

A távlati fejlesztési pálya kérdőjelei nem teszik lehetővé, hogy a munkaerő-keresleti oldalról pontos képet kapjunk. A prognózisok a növekedés lassulása

miatt is globálisan kisebb munkaerő-keresletet tételeznek fel. Ez valóban reális feltételezésnek látszik, de véleményem szerint a legnagyobb problémát a munkaerő-kínálat és -kereslet strukturális eltérései jelentik, amelyek csak részben egyenlíthetők ki. Közismertek az alap-, segéd- és melléktevékenységek technikai, gépesítettségi színvonalának jelentős eltérései. A segéd- és melléktevékenységhez szükséges munkaerő kiváltása műszaki fejlesztéssel oldható meg, ennek lehetőségei azonban a következő évtizedben szűkösek. Ezáltal a segédmunka iránti kereslet, ahogy ezt a hetvenes évtized tapasztalatai is megmutatták, tartósan kielégítetlen lesz. Gazdaságunkban a műszaki fejlettség színvonala nem kiegyenlített, régi és új technika él egymás mellett, illetve épül egymásra. A színvonal viszonylagos egységesítése a következő évtizedre előrevetített kevésbé dinamikus fejlődés mellett nem oldható meg.

Az új növekedési pályára való átállás követelményeként tekintjük a munka kultúrájának emelését, az innovációs készség, a kezdeményezés, az alkalmazkodási képesség, a munkafegyelem javítását. E követelmények kielégítésére társadalmi-gazdasági fejlődésünk jelenlegi szakasza részben kedvező lehetőséget teremt. A nagy társadalmi mozgások, nagy tömegek beilleszkedése a társadalmilag szervezett tevékenységbe lezárultnak tekinthető, az előtérbe kerülő finomszerkezeti változások kedveznek például a munkakultúra kialakulásához szükséges konszolidációs tendenciáknak. Nagy erővel vetődik fel ebből a szempontból is az oktatási rendszer átalakítása, a bér- és keresetszabályozási rendszerben pedig a teljesítményérdekeltség kibontakoztatása, hiszen csak ilyen körülmények között állítható a munkaerő minőségi körülmények elé. Nagyon lényeges, hogy teljesítménykövetelményeket állító bér- és keresetszabályozási rendszert tegyünk általánossá. Különböző kedvezőtlen társadalmi mozgások indulhatnak el, s társadalmi feszültségek halmozódhatnak fel [6]. Az egyes korosztályok létszámának gyakori változása, a hullámzások rontják a munkaerő-kereslet és -kínálat közti strukturális egyensúly megteremtésének esélyeit. Nagyon lényeges, hogy újrendezzük a munkaszervezés kapcsolatos állami garanciákat, s egyidejűleg növeljük a munkaszervezés szabadságát. Ez is elősegítheti azt, hogy a munkaerő-kereslet és -kínálat rugalmasabban alkalmazkodjék egymáshoz.

Társadalmi célok, követelmények

A szocialista társadalom alapvető céljai közé tartozik az emberi személyiség mind teljesebb kibontakoztatása s a kommunizmus viszonyai között a valódi létvékenységgé váló munka.⁷ Az ehhez vezető úton fontos feltétel az anyagi jólét növekedése, amely a kezdet időszakában nagy tömegek felemelkedését eredményezi. A szerény jólét általános megteremtése egyenlősítő átlagelvűséggel társul, amely széles körű egyéni, illetve gazdálkodó egységek részéről is megnyilvánuló teljesítmény-visszatartást vált ki. Az extenzív gazdasági fejlődés korszakában több — már említett — tényező hatására a társadalmi differenciáltság fokozódik. Ez szűköszerű: az átlagelvű egyenlőség nem a szocialista társadalom általános sajátossága.

A differenciálódás folyamatában persze vannak olyan egyenlőtlenlégek is, amelyek már társadalmi feszültségeket váltanak ki, amelyek fokozatosan megszüntetendők, mert nem szolgálják a társadalom egységesülésének távlati célját.

Gazdasági fejlesztésünk jó néhány elhatározott intézkedése (például a szervezeti és vállalati irányítási rendszer már folyó átalakítása) jelentős társadalomszerkezeti változásokat indít el. A teljesítménykövetelmények középpontba állítása

⁷ Teljesen egyetértek Hoch Róbert ezzel kapcsolatos fejtegetéseivel [3].

is — mivel a teljesítmények nyilvánvalóan rendkívül különbözök — társadalmi differenciálódást idéz elő. Kétségtelen, hogy a munkásság létszamaránya csökken. Mivel azonban a szervezeti, vállalatirányítási rendszer átalakítása főként az ipari és a szolgáltatási szférát érinti, ezért a munkásságon belül sokkal nagyobb tagolt-ság létrejötte várható. A mezőgazdaságban az említett folyamat (ti. a szervezeti rendszer átalakulása) korábban már — másként — előrehaladt, ezért itt inkább az ún. *iparosodási* tendenciák váltanak ki társadalmi differenciálódást. Mindez a két osztály közötti társadalmi különbségek további csökkenéséhez vezet.

Az anyagi jólét növekedése a szükségletek magasabb szintű kielégítését teszi lehetővé. A távlati tervezés nagy tehertétele, hogy nincs kidolgozva a szocialista társadalom szükségleti-fogyasztási modellje, fejlődésének iránya. A szükségletek szerkezete, a fogyasztás jellege követő típusú; az extenzív gazdasági fejlődés, a korábbi gyors növekedés, a nem ráfordításarányos árrendszer pazarló típusú és presztízs-fogyasztás kialakulásához vezetett.

Társadalmunk még nem jutott túl az elsődleges szükségletek tömeges kielégítésén. E tekintetben elsősorban a lakás említhető. Hiánya a társadalomban nagy feszültséget keltő differenciálódást vált ki. Ez a feszültség a következő évtizedekben enyhíthető, de nem szüntethető meg.

Társadalmunkban a szükségletkielégítésben két póluson jelentkeznek problémák. Nem elhanyagolható nagyságú csoportot képeznek azok, akiknek a szükségletkielégítési lehetőségei — életkörülményeik, életmódjuk — a társadalom többségénél lényegesen rosszabb [4].

Ez több tényezőtől adódhat: alacsony jövedelem, fogyasztási szint, az iskolai végzettség és műveltségi színvonal alacsony volta, kedvezőtlen lakókörnyezet, munkakörülmények, fogyatékoság, rokkantság, idős kor stb. Ezek a tényezők együtt jelentkezve többoldalúan hátrányos helyzetet hoznak létre, amelyben kielégíthetetlenek maradnak az elsődleges szükségletek. Ez a helyzet a következő nemzedékekben is újratermelőldhet. Célunk, hogy ennek a rétegnek létszámát, arányát csökkentjük, e helyzet újratermelőldését akadályozzuk. Ehhez távlati cselekvési programot kell kidolgozni, átfogó módon számba véve a társadalmi alakító tényezőket. A hátrányos helyzet kialakulásában lényeges szerepet játszanak bizonyos demográfiai tényezők, ezért a már ismertetett népesedéspolitikai kiegyensúlyozó lehet. Nagy létszámú korosztályok társadalmi beilleszkedését különös gonddal kell figyelemmel kísérni, mert ilyen esetben is könnyen bekövetkezhet a hátrányos helyzet kialakulása.

A feszültségek másik pólusát az előnyös, illetve többoldalúan előnyös helyzet kialakulása jelenti.⁸ E rétegek nagyságrendje — bár csak becslésekre támaszkodhatunk — jóval kisebb az előbbinél. E helyzet kialakulását előidéző tényezők: magas jövedelem tartós élvezése, vagyoni háttér, a társadalmi hierarchiában, a javak elsajátításában különösen kedvező helyzetet biztosító pozíció.

Az előnyös helyzet többnyire a munkától nem függetlenül alakul ki, de a tevékenység olyan javak termelésére vagy szolgáltatására irányul, amelyekből tartósan hiány van, s a piaci hatások itt erőteljesekek. Problematikusabb az olyan típusú vagyonosodás, amely a társadalmi hierarchiában eltoglalt helyből adódik. Az előnyös helyzet esetében is gyakori az előnyök halmozódása, ami különösen kedvező feltételeket jelent a szükségletkielégítésben az egyén számára. A felhalmozásnak vannak jogszabály állította korlátai, amelyek karbantartása állandó feladat, mivel a birtokolható javak köre a szükségletkielégítés fejlődésével jelentősen megváltozik. Korlátok fenntartása a társadalmi differenciálódás káros hatásainak elkerülése céljából feltétlenül szükséges, de ugyanilyen fontos a felhal-

⁸ Feltáró tanulmányt írt erről az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete számára Poszmiak Erzsébet „A többszörösen előnyös helyzetben levő társadalmi rétegek” címmel (1983).

mozott jövedelmek társadalmilag, gazdaságilag előnyös felhasználása (kötvények, lakossági társulások stb.). A presztízs-fogyasztás, a deformált vagyongyűjtés a szükségleti-fogyasztási struktúrát is torzítja, mert általában nem a személyiség kiteljesedését szolgáló javak fogyasztását, birtoklását szolgálja. Társadalmilag azonban nagyobb gond és jelentősebb réteget érint a hátrányos helyzet, s elsősorban ennek felszámolására kell összpontosítani erőfeszítéseinket.

Az előbbiekből is következik, hogy a társadalmi fogyasztási alapok szerepe továbbra is rendkívül lényeges. Általuk is jelentős rétegek számára biztosítható a társadalom elismerte szükségletek fokozatos kielégítése. De jogos követelmény az is, hogy az életkörülmények egyre inkább az egyéni teljesítmény függvényévé váljanak.

Az egyéni teljesítmény kifejtésének fő színtere az egyén által végzett alaptevékenység. A munkával kapcsolatos elvárások, igényesség szorosan összefügg azzal, hogy a szükségletkielégítés milyen lehetőségei adóttak, s ezek mennyire szorosan kapcsolódnak össze az egyén által végzett munkával. Lényeges, hogy a bér- és keresetszabályozásban viszonylagos esélyegyenlőséget teremtsünk a különböző gazdálkodó szervezetek között, továbbá, hogy a végzett alaptevékenységben érvényesíthető legyen a teljesítménykövetelmény. Jelenleg ez a követelmény erőteljesebben érvényesül a kiegészítő, kisegítő gazdaságban, ami jövedelem-differenciálódáshoz vezet. Ez önmagában nem minősíthető károsnak, hiszen munkához, illetve többlettevékenységhez kapcsolódik. Csakhogy a hozzájárulás lehetősége korlátozott, és a foglalkoztatottak többsége, így a munkaerőalap nagyobb része az alaptevékenységben működik.

A nagy rétegek közötti jövedelemkiegyenlítődés távlatokban valóban végbe-mehet. Kétséges azonban, vajon ennek a különböző rétegek iskolázási, képzettségi szintje lesz-e a fő tényezője, amint ezt Illés János feltételezte. (Jelenleg semmi esetre sem az.) Véleményem szerint az egyes rétegek jövedelmének nivellálódásában jelentősebb szerepet játszik ma is (s a jövőben még inkább) a munka jellegének közeledése. A munkaerő-kereslet és -kínálat prognosztizálható szerkezeti egyensúlytalansága valóban jövedelemkiegyenlítő tendenciákat hordoz. A jövedelem-növekedés globálisan alacsony színvonalra viszont számos bemutatott okból (például a kiegészítő gazdaság szerepe folytán) erőteljes differenciálódással társulhat.

A személyiség kiteljesedésének fontos feltétele a szabad idő növekedése. Marx a munka valódi léttevékenységgé válásában ennek döntő jelentőséget tulajdonít. Ma még az ún. szabad idő jelentős része is munkával telik, s a keményedő feltételek között a munkával töltött idő növekedni fog. Ez szinte valamennyi társadalmi rétegnél várható. A munkával töltött idő növekedése fontos szerepet játszik részben az elsődleges szükségletek kielégítésében, de a magasabb rendű szükségletek esetében is. A képzettségi, műveltségi színvonal emelése is a szükségletkielégítési célok körébe tartozik. Ez azonban még szorosan összefügg azzal, hogy megvalósítható-e általa valóságos társadalmi előbbrejutás. A munkaidő és a szabad idő közötti jelentős arányváltozás a távolabbi célok közé tartozik.

A munkaszerződés állami garanciáinak újrendezése, párosulva az egyén és a gazdálkodó egységek nagyobb választási szabadságával, továbbá a gazdasági szerkezet változása jelentős társadalmi mobilitást eredményezhet. Sem nemzedéken belül, sem nemzedékek között nem lesz azonban a mobilitás több lépcsős. Jelenleg a társadalmunkban különösen az egylépcsős mobilitás tapasztalható, a felső és az alsó rétegek viszonylagos zártságával. (Ez a zártság például a szakmunkások rétegére is vonatkozik.)⁹

Jelentős erőfeszítéseket igényel a legalább kétlépcsős mobilitási típus kialakítása is. Az új társadalom valóban lényeges értéke a társadalmi nyitottság fenn-

⁹ Alaposan elemzi ezt a kérdést [2].

tartása, ami biztosíthatónak látszik, s ennek a társadalmi mobilitás csupán az eszköze.

A társadalom új értékei között szerepel a közösségiség s ezzel szoros összefüggésben a közösség és a személyiség kapcsolata. A társadalmi értékek elsajátítása, átélése a közösségekben (például a családban, termelőközösségekben, társadalmi szervezetekben, lakóhelyeken) való részvétel során alakul ki. Ezek a közösségek gyökeresen átalakultak, újrendeződtek az elmúlt évtizedekben. A nagyobb horderejű társadalmi mozgások során háttérbe szorult az egyén és a közösség azonosulása módszereinek a keresése, a közösségi és az egyéniesítő tendenciák helyes arányának kialakítása. A társadalmi-gazdasági fejlődés távlati folyamatában a kialakult közösségi formák megszilárdulását kell elérni, az egyén és a kis-közösségek kapcsolatát szorosra fűzni, mert ezáltal érhető el a társadalmi célok cselekvő átélése.

Vázlatos fejtegetéseim is arra utalnak, hogy a társadalmi és a gazdasági fejlődés erős összefonódottságban megy végbe. Tehát a tervezésben nem folyhat külön-külön a gazdasági fejlődés távlatainak felvázolása és a társadalom politikai feladatok meghatározása. A gazdasági és a társadalmi fejlődés távlati modellje már a tervezés folyamatában egybetalálkozik. A társadalmi célok megfogalmazásával, kijelölésével alakítható ki a tervezés mozgástere, a társadalmi értékek segítségével jelölhető ki a preferenciák és a prioritások. Ebben a térben vizsgálendő a gazdasági fejlődés s az, hogy a gazdaságfejlesztés iránya elősegíti-e a társadalomfejlesztési célok elérését, milyen kölcsönhatások léteznek, alakulhatnak ki. A gazdaságpolitika nagy szférái (például agrárpolitika, területfejlesztési politika) komplex társadalmi-gazdasági hatást váltanak ki, s nem csupán a gazdaság egy részterületére, a társadalom egy csoportjára fejtik ki hatásukat. Ma már az igények — a távlati tervezésben is — még összetettebb módon jelentkeznek, a társadalom irányításától soktényezős, differenciált, ugyanakkor egy irányba szervező társadalompolitikát követelve.

Hivatkozások

- [1] Az MSZMP XI. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
- [2] *Gaszó Ferenc*: Az esélyegyenlőtlenségek és az iskolarendszer. Társadalmi Szemle, 1982. 11. sz.
- [3] *Hoch Róbert*: Gondolatok szocialista értékrendszerünkről. Társadalmi Szemle, 1982. 11. sz.
- [4] *Huszár István*: A hátrányos helyzetűek Magyarországon. Társadalmi Szemle, 1981. 6. sz.
- [5] *Nyitrai Ferencné*: A nyugdíjasok életkörülményei. Társadalmi Szemle, 1982. 7. sz.
- [6] *Szeben Éva*: A béalakítás és a bérszabályozás néhány problémája. Közgazdasági Szemle, 1982. 12. sz.

Még egyszer a transzformációs feladatról

Bródy András

Öt éve folyik az értékelméleti vita a Közgazdasági Szemle hasábjain. Nem abban az irányban folyik, amerre indult, a polémia meglehetősen elkanyarodott a vita-indító gondolatoktól. A vita eredeti célja az lett volna, hogy próbáljunk olyan megoldást találni, amely az időben történő értékváltozást és az egyes országok közti értékelést azonos elvek szerint ítéli meg. E probléma megoldásához azonban csak Zalai Ernő tanulmánya [10] adott új eszközöket. A többi vitázó vagy helytelenítette a kérdésnek még a felvetését is, vagy nem értette meg a problémát, vagy egyszerűen elsiklott felette, és helyette arról írt, ami őt éppen foglalkoztatta.

Ez nem azt jelenti, hogy a vita eredménytelen. A marxi gazdaságtan — és egyben mindennapi gazdasági életünk — központi kategóriáját vizsgálva, rendkívül nagy szükség van a vita teljes szabadságára. Ez teszi lehetővé, hogy a vitát eleve rögzített forgatókönyv szerint folytassuk. A vita legfőbb eredménye éppen a vita szabad folyása: sikerült kiküszöbölnünk, sőt lehetetlenné tennünk az ügyeletes értékelméleti pápa szerepkörét, aki a maga csálhatatlanságában mindenkor kinyilatkoztathatja, hogy miben kell hinnünk, és mi vitatható egyáltalán.

A viták múltbeli dogmatikus merevsége — akár csak az egyház életében, úgy a tudományban is — azzal járt, hogy a politika minden változása újabb és újabb szent szöveg kibocsátását kívánta meg. Ez a merevség volt talán a legfőbb oka az egyetemi jegyzetek gyakori változásának és gyors elavulásának is: az egyetértés kikényszerítése éppen olyan destabilizáló hatású a tudományban, mint a politikában.

Ha most le akarnám „zárni” a vitát (amire a Közgazdasági Szemle szerkesztősege buzdít), az csak azt jelenthetné, hogy — bár csupán átmenetileg, de — magamnak vindikálom a pápai tiarát. Ehhez azonban szerencsére sem érkezésem, sem hatalmam nincsen.

Véleményem azonban van a vitáról, és néhány gondolatot, amelyek talán hasznosnak — és remélem — meggyőzőnek bizonyulnak, szeretnék közrebocsátani.

A vita szerteágazó volta, úgy vélem, elsősorban annak a következménye, hogy az 1970-es évek hirtelen kivirágzó nyugati értékelméleti irodalma felkészületlenül érte szellemi életünket. Itt elsősorban a cambridge-i iskola és a New Left írásaira, Steedman, Bowles és Gintis nevére, valamint a matematikai gazdaságtan újabb vizsgálataira gondolok, amelyekkel kapcsolatban Weizsäcker, Morishima, Fujimora nevét említeném — de sorolhatnám napestig a szerzőket. Az értelmiség ebben az időszakban balra tolódik, választ keresve a politikai és a gazdasági élet által felvetett új kérdésekre. Mivel nem akar az eredeti marxi eszmékkel „kompromittálódni” (nem is remél tőlük új válaszokat), ezek „modernizált” változatai felé fordul. A neoricardianizmus és a neomarxizmus így hirtelen és világszerte divattá válik, ennek minden előnyével és hátrányával egyetemben.

Az újabb szerzők iránti hazai elragadtatás érthető, hiszen kétségtelen: a nyugati baloldal gondolkodását — és főképpen publikációs lehetőségeit — nem gátolták a minket sokáig gúzsba kötő dogmatikus korlátok. Őket nem nyomasztotta olyan légkör, amelyben „bélyeges elméleteket”, „elhajlásokat”, „revizionizmust” szimatoltak mindenben, ami nem a létező szocializmus apológiáját szolgálta. A gondolatok szabadsága mindig is nagy vonzerőt gyakorol. Az új elméletekkel rokonszenvezve azonban érzésem szerint olyan tételeket is feladtunk vagy feladni készülünk, amelyek tudományosan igazak és gyümölcsözők, továbbá nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy a mindennapi gazdasági életben eligazodhassunk.

Ezek az újonnan beáramló közgazdasági gondolatok korántsem olyan újak, mint vélnénk, csupán nem ismertük eredetüket, történelmi előzményeiket. A gondolatok ugyanis többnyire Böhm-Bawerk nagy tanulmányából származnak [1], habár modernizált, csillogó matematikai köntösben lépnek fel. Ez a mű azonban nem szerepel oktatásunkban,¹ és annyira ismeretlen maradt, hogy még Erdős Péter, az elmélet-történet első nagy (marxista tanára sem tartotta szükségesnek megadni forrásukat, amikor egyes gondolatokat reprodukált, bizonyos érveket felhasználott vagy vitatott ([4] 61—62. és 84. l.).

A meglepetés és a megemésztés szükséglete tehát főként olyan kérdésekkel kapcsolatban adódik, amelyek legelőször Böhm-Bawerknél merültek fel. Ezek a következők:

1. az értékek és a termelési árak kapcsolata, az úgynevezett transzformációs probléma, avagy „A tőke” első és harmadik kötetének „ellentmondása”;
2. az értékfogalom „bizonyítása”, az értékarányos árak történeti és tudományos szerepe;
3. az ikertermékeknek és a munka bonyolultságának a kérdése, s ezzel az érték meghatározás „bizonytalanná válása”.

E három téma újból és újból felmerült a vita folyamán — vagy közvetlenül, vagy áttételes alakban.

Úgy gondoltam, hogy e kérdéseket lényegében már régen megoldottam Böhm-Bawerk írásával foglalkozván. A vita folyamán aztán újraolvastam saját téziseimet is (vagyunk néhányan, akiknek nem okoz örömet a régi írásaikkal való szembenézés, ezt azonban időnként mégiscsak meg kell tenni), és arra a kellemetlen következtetésre jutottam, hogy bár e régi tézisek valóban megadják egy ilyen általánosan elfogadható megoldás lehetőségét, de azt a megoldást, amely a vita jelenlegi összefüggéseire is vonatkozik, úgy látszik, mégsem írtam le elég világosan és részletesen. Mentségem csupán az, hogy nem látható előre: min fognak éppen vitatkozni öt vagy tíz év múlva. Bizonyos önbizalmat azonban mégiscsak ad az, hogy a régebben levezetett tételek és összefüggések elég „erőteljesek” ahhoz, hogy az újabb vitában is támaszkodni lehessen rájuk.

E tanulmányban ezért a transzformációs problémával kapcsolatos régebbi gondolataimat próbálom meg úgy újrarendezni, hogy a vitából kitapintható érdeklődésnek megfelelő válasz is kikerekedjék belőle. Ha lesz rá időm (és a Közgazdasági Szemlének helye), talán a többi kérdésre is sor kerülhet, ez a kérdés azonban jogosan foglal el központi helyet az értékelmélet újabb irodalmában.

Érték és termelési ár

Doktori értekezésemben [2] azt bizonyítottam, hogy az a marxi tétel, amely szerint „... valamennyi különböző termelési szféra profitjai összegének egyenlőnek kell lennie az értéktöbbletek összegével, a társadalmi össztermék termelési árjai összegé-

¹ Érdekes, hogy Mátyás Antal még legújabb munkájában [7] sem említi Böhm-Bawerk e kimutathatóan nagy hatású és fontos munkáját.

nek pedig az értékei összegével” ([6] 167. l.), tehát az összérték = összár, értéktöbblet = profit tétel „... az általános esetben nem teljesül szabatosan” ([3] 173. l.).

Itt két dolgot szeretnék hangsúlyozni. Egyrészt a bizonyítás tényét. Nem szám-példát használtam, úgynevezett „ellenpéldát”, amilyent korábban például Bortkiewicz, újabban Erdős vagy Steedman mutatott be. Ezek ugyanis csak annyit bizonyítanak, hogy lehetséges olyan esetet konstruálni, amelyben a tétel nem teljesül. A valódi bizonyítás ez esetben azt jelenti, hogy a megfelelő matematikai képletek kidolgozásával valóban általános érvénnyel sikerül bemutatni — ugyan nem azt, hogy a tétel hibás, hanem —, hogy általában nem teljesül. Ugyanakkor azonban éppen a matematikai megfogalmazás engedte meg, hogy előjáróban felsoroljam azokat a speciális eseteket, amelyekben a tétel továbbra is szabatosan érvényes ([3] 172. l.).

Mármost sajnálattal kell megállapítani, hogy e tétellel kapcsolatban a közgazdászok — nem tudom másként kifejezni — idegesek lesznek.² Máskor körültekintően és megfontoltan gondolkodó kutatók hirtelen végletessé és merevvé válnak: a tétel helyes vagy téves — *tertium non datur*.

Ez a „vagy-vagy” álláspont azonban nem lehet a tudós álláspontja, hiszen még a legformálisabb logika is sok változatot tart nyilván: egy tétel lehet néha hibás, többnyire hibás vagy mindig hibás, ugyanakkor lehet helyes, nem egészen helyes vagy bizonyos megszorításokkal helyes. Általában a „bizonyos megszorítások” pontosabb meghatározása az, ami a tudományt előbbre viszi.

A kérdés megvilágítása céljából tekintsünk egy analóg tételt, amely azonban — legalábbis manapság — nem kelt indulatokat: Newton tételét a tömegvonzásról vagy általában a newtoni mechanikát. Minősíthetjük-e ezt „hibásnak” azért, mert Einstein újabb elmélete szerint csak a fény sebességénél lényegesen lassabban mozgó tömegek esetében érvényesül, vagy mert a kvantummechanika más törvényszerűségeket derített fel az atomokon belüli tömegek mozgásáról? Világos, hogy távolról sem lehet itt a „helyes — téves” dichotómiát alkalmazni. A tudomány úgy jár el, hogy ma is oktatja Newton elméletét (ahogy az euklideszi geometria is az oktatás alapja maradt, habár ötödik posztulátuma nem mindig teljesül). A haladottabb elméletek egyelőre meg sem érthetők a newtoni mechanika (és az euklideszi geometria) ismerete nélkül. Ezeket az elméleteket tehát továbbra is helyesnek fogadjuk el — bizonyos megszorító fenntartások előrebocsátása vagy későbbi megemlítése mellett.

Idézett művemben tehát felsoroltam azokat a megszorításokat, amelyek mellett Marx tétele teljesen szabatos. Nem láttam előre (1968-at írtunk, és mind az érték-elmélet „renezánsza”, mind Steedman „cáfolata” még a jövő kódében ringott), hogy itt bővebb kifejtésre van szükség. Az érvelést ezért nem abban a skolasztikus irányban folytattam, amely felé aztán a vita kanyarodott. A magam gyakorlatias beállítottságának megfelelően³ megelégedtem annak bemutatásával, hogy a tétel megközelítően mindig helyes, sőt — s ez a könyvemben közölt reális számításokból, valamint az elvégzett elméleti hibaszámításokból ki is derült — mindig meglepően pontos. Ezért Marx lényegében hasonló gondolatmenetét idézve, úgy véltem, hogy ezzel sikerült nyugvópontra juttatni a régóta húzódozó transzformációs vitát. Meg

² Figyelemre méltó, hogy egy marxi tétel ma is milyen indulatokat képes kiváltani. Ez arról árulkodik, ugyan hogy központi jelentőségű és politikailag is igen fontos kérdésekről van szó — a tudományból azonban mégis helyes kiiktatni ezt az indulatot, mert az az érvelés és meggyőzés kárára van.

³ Régóta képviselem azt a nézetet, hogy a gazdasági mérés alapvető pontatlansága miatt képtelenség dönteni — például statisztikai teszteselés útján választani — két elmélet között, amelyek mondanivalója e mérési hibánál kisebb mértékben tér el egymástól. A tudományosan helyes tétel a gyakorlatban mindig is csak annyit jelent, hogy a tétel megközelítőleg helyesnek mutatkozik.

kell mondanom, hogy ma is ez a véleményem. Ma is lényegében elintézettnak vélem ezzel a kérdést, de szívesen elvégzem az itt következő szörszálhasogatásokat, ha már a vita jelenlegi divatja erre kényszerít.

Az „elintézet” kérdés tehát nem volt hajlandó meghalni, újból felmerült, legélesebben talán Steedman könyvében [8], a megszokottól eltérő és első látásra igen zavaró összefüggéseket produkálva. Steedman, bár *nem valóságos*, tehát nem a gazdaságstatisztikából összeállított modellen, hanem egy — külön e célra összeállított — *képzelt* termelési rendszerben olyan esetet mutatott be, ahol az értéktobblet aránya az összértékhez 45 5/11 százalékot tett ki, míg a termelési árak alapján számított átlagprofitráta 52,08 százaléknak adódott. Ekkora eltérés már valóban nem hanyagolható el a gyakorlatban ([8] 43. és 46. l.).

Azt hiszem, az olvasó számára világos, hogy ha Marx eredeti tétele általános érvényű volna, akkor a kétfajta számítás százalékos eredményének *teljesen azonosnak* kellene lennie. A két ráta azonossága csak más megfogalmazása az eredeti marxi tételnek, s azzal teljesen egyenértékű.

A példa engem is meglepett, mert saját számításomban (amely az amerikai gazdaságra vonatkozott, és mintegy 4 százalékos évi nettó átlagprofitot mutatott) az árrendszer szerepét elhanyagolhatónak találtam. Eltérést csak az eredmény harmadik számjegyében tapasztaltam, azaz az eltérés csupán néhány tízezred százalék nagyságrendű volt. (Azóta több hasonló gyakorlati számítás is készült más fejlett országokra, mindig hasonlóan kis eltéréseket mutatva.)

Steedman könyvét tehát — már csak egyéb érdemei miatt is — annak rendjéről szerint ismertettem a magyar olvasókkal. Már akkor megtettem udvarias ellenvetéseimet, amelyek a példa mesterkéltségére vonatkoztak. Valóban a Steedman által feltételezett mintegy 50 százalékos átlagprofit és a példa más sajátosságai is elárulták, hogy nem a gyakorlatból vett ellenpéldáról, hanem külön erre a célra létrehozott okvetetlenkedésről van szó.⁴

Azonban az ellenpélda ellenpélda, és hiába nevezzük akár szemtelenségnek is, nem áll arrább. Ezért nem cáfolat, ha azt mondjuk, hogy a valóságban ilyen nem fordulhat elő. Mert ugyan honnan tudhatjuk, hogy valóban nem fog hasonló eset előfordulni? Az ellenpélda — legyen akármilyen irreális is — úgy lóg egy elmélet felett, mint Damoklész kardja: nem tudjuk, mikor szakad a fejünkre. Steedman tehát azt mutatta meg, hogy lehetséges olyan eset, amelyben Marx tétele megközelítőleg sem pontos, nem lehet rá támaszkodni, s a vele való számolás félrevezetővé válhat.⁵

Itt kívánatos egy rövid közbevetés, mert eddig bizonyos fontos dolgok nem derültek ki a vitából. A vita résztvevői ugyanis általában nem gyakorlati elemzéssel vagy tervezéssel foglalkozó közgazdászok, hanem teoretikus elmék. Itt azonban nem egy ezoterikus elméletről van szó, a tétel nemcsak és nem is elsősorban a szakértő beavatottak számára érdekes. A marxi tételt (vagy pontosabb: a gazdasági valóságnak azt a rendkívül alapvető sajátosságát, amelyet eddig a legjobban ez a tétel fejezett ki) a gyakorlat állandóan alkalmazza, függetlenül attól, hogy ez tudatosan történik-e vagy sem. Amikor például egy nem túlságosan megbízható árrendszer bázisán kiszámított évi felhalmozási alapot viszonyítunk egy szintén nem túl pontosan nyilvántartott ösztökléhez (hogy egy adott ország, ágazat vagy vállalat növekedését előirányozhassuk, vagy mérlegbeszámolóját elemezhesük), akkor burkol-

⁴ Az okvetetlenkedést nem elítélő értelemben értem: a tudományban jogosult ez a magatartás, s nemegyszer lényeges új eredmények forrása, de hát az okvetetlenkedés akkor is okvetetlenkedés marad, legfeljebb gyümölcsöző okvetetlenkedés.

⁵ Nem tartozik szorosan ide, hogy Steedman azt hitte: egy ellenpélda már meg is cáfol egy elméletet, s úgy vélte, e cáfolat minden következményét is joga van azonnal levonni. Nem vette figyelembe, hogy régi elméletet nem ellenpéldákkal, hanem csak új, általánosabb elmélettel lehet meggyőzően cáfolni.

tan feltesszük, hogy az így kapott arányok nem túlságosan érzékenyek az amúgy is pontatlan árrendszer változásaira. A gyakorlat eddig azt mutatta, hogy lehet, sőt csak így lehet tervezni és elemezni, habár mindig kiderült az is, hogy ez az eljárás csak közelítő eredményt ad, csak „nagyságrendileg” helyes. Steedman ellenpéldája azért olyan riasztó, mert azt mutatja, hogy az eljárás és a vele járó burkolt feltételezés hibái roppant nagyok lehetnek. A transzformációs probléma további vizsgálata ezért nemcsak elméleti szempontból, hanem a gyakorlati elemzés, tervezés és előrebecsülés szempontjából is fontossá és érdekessé válik: Steedman kihívása (tudtán kívül) nemcsak Marxot, de a gyakorlatot is éri.

Ha most valahogyan el akarjuk hártani Steedman ellenvetését, akkor vagy azt kell megmutatni, hogy milyen tágabb — és eddig figyelmen kívül hagyott — szempontból vehető el a felhozott ellenpélda, azaz milyen reális összefüggéseket sértett meg Steedman már a példa felállításakor, vagy azt kell megmutatni, hogy Marx tétele milyen pontosan meghatározandó és elméletileg elfogadható körülmények között tartja meg teljes szabadságát. Érdekes módon e két válasz között egy itt még nem világos, de a későbbiekben kibontakozó összefüggés teremt belső kapcsolatot.

Mikor szabatos a marxí tétel?

Steedman — példámát követve — az addiginál gyakorlatiasabban fogalmazta meg a transzformációs problémát. Könyvében nem közvetlenül az összár = összérték, profit-értéktöbblet egyenlőségekkel foglalkozott. Ehelyett azt vizsgálta, hogy ha egy rendszert előbb értékarányos árakon ábrázolunk, és egy bizonyos eredményt kapunk az értéktöbblet és az önköltség arányára, aztán ezt a számítást újra elvégezzük termelési árakon, s a profitot és a termelési áron vett költség arányát kiszámítjuk, akkor ugyanazt a számértéket kapjuk-e. Steedman tehát az iránt érdeklődött, ami Marx tulajdonképpeni célja volt: bizonyítható-e, hogy a profit az értéktöbblet „átváltozott alakja”, másképpen: hogy az értéktöbblet a profit „forrása”, s hogy egyértelműen meg tudjuk-e határozni a profit rátáját az értékarakból kiindulva? Ellenpéldája meggyőzte őt — és sok más közgazdászt is —, hogy Marx meghatározása nem egyértelmű. Így azt a következtetést vonta le, hogy az értékektől *nem* juthatunk el a pontos profitrátához. Ha ismerjük a gazdasági rendszer technikai összefüggéseit, akkor kiszámítható ugyan a termelési ár *is*, az érték *is* — de az értékektől közvetlenül nem vezet út a termelési árakhoz, mert *a marxí számítás alapvetően hibás*. Ha tehát a termelési árakat meg akarjuk határozni, akkor Steedman szerint teljesen felesleges az értékek kiszámítása, az értékfogalom ezért „redundáns”. Ez végül azt jelenti, hogy Engels híres provokatív kérdését: „hogyan képződhet és kell hogy képződjék egyenlő átlagprofitráta . . . az értéktörvény . . . alapzatán” ([5] 20. l.),⁶ Steedman úgy válaszolta meg, hogy „*sehogy se*”, mert az átlagprofitráta *nem* vezethető le az értékarakkal végzett számítás alapján.

Steedman okfejtése szép és nagy elmeéllel felépített következtetésrendszer, csak hogy nagyon is ingatag alapra épült. A gondolatmenet azon áll vagy bukik, hogy vezet-e út az értéktől a termelési árakhoz, azaz: szükségszerűen hibás-e az értékekkel való számítás.

Munkámban annak idején a már említett tételeken kívül egy iteratív számítás

⁶ Engels fogalmazása, enyhén szólva, homályos. Ha az „értéktörvény” azt jelenti, hogy az áruk értékük arányában cserélődnek, akkor valóban nem cserélődhetnek termelési árak alapján. Ha azonban az „értéktörvény” csak azt jelenti, hogy az áruk értékét az újratermelésükhöz szükséges társadalmi munka szabja meg (tehát nem törvényről, hanem definícióról van szó), és ebből kell levezetni az átlagprofitráta nagyságát, akkor a feladat világos. Steedman az utóbbi feladatot tekinti megoldhatatlannak.

eljárás is megadtam, amely az értékekből kiindulva tetszőleges pontossággal közelíti meg a termelési árakat és a profitrátát ([2] 174. l.). Ez a közelítés azonban, úgy látszik, nem bizonyult elég meggyőzőnek. Itt tehát olyan eljárás elméleti lehetőségét kell megmutatni, amely az értéktől *egyetlen lépésben* visz el a *szabatos* profitrátához. Erre is van mód, csak bizonyos *megszorításokat* kell tennünk a kiinduló helyzettel kapcsolatban.

Ez is megtörtént már az idézett helyen, ahol az áll: „... ha az x vektor a kitüntetett termelési arányok, azaz az egyöntetűen bővíthető termelési arányok vektora, akkor ez a számítás ... *szabatosan* megadja λ értékét”. Magyarán és egyszerűen: ha a rendszer termelési szerkezete *egyensúlyban van*, akkor a profitráta az értékek alapján *szabatosan*, pontosan és egyszerűen kiszámítható.

Talán azért került el az olvasók figyelmét ez a fontos állítás, mert csak rövid magyarázat, nem pedig világos bizonyítás állt utána.⁷ Ma már egyszerű logikai bizonyítást is tudok adni arra, hogy *Marx tétele minden egyensúlyban levő gazdaságban teljesen szabatos*.

Marx tétele megérthető matematikai levezetés nélkül is,⁸ pusztán a termelési szintek egyensúlyának definíciójából kiindulva. A termelési szintek ugyanis akkor és csak akkor vannak egyensúlyban, ha minden egyes termék termeléséből a hozzá szükséges ráfordítást levonva a fennmaradó többlet éppen elégséges az egyöntetű bővítésből eredő szükséglet fedezésére. Ebben az (egyensúlyi) esetben tehát minden egyes termék többlete *azonos arányban* áll e termék tőkeként lekötött készletével. Így akár termelési áron, akár értékáron összegezzük is a többlet értékét, ezt az összes lekötött tőkéhez viszonyítva *azonos arányt* kell kapni eredményül, mégpedig éppen az egyensúlyi növekedés, azaz az átlagprofitráta arányát.

Az érdekes azonban az, hogy ebben az esetben nemcsak az értékek vagy a termelési árak kitüntetett szerepe szűnik meg. Tehát nemcsak ezeken az árakon, hanem *bármely más áron számolva* is ugyanezt az eredményt kell kapnunk. Ezt a sajátosságát már régóta ismerjük az indexelméletből: ha a termelés minden termék esetében (mondjuk) éppen tíz százalékkal növekszik, akkor bárhogyan választjuk is meg a súlyozásra használt árrendszert, az index mindig pontosan tíz százalékos növekedést jelez — éppen mert minden egyes termék növekedése *azonos arányú*. Mind ez az indexelméleti tény, mind az egyensúlyi termékválaszték definíciója ma már közhelynek számít, az utóbbi különösen Sraffa „standard terméke” óta. Ez a fajta egyensúlyi termelési arány azonban nem újdonság: már Marx újratermelési sémáiban is szerepelt; ott is az volt az egyensúlyi bővítés kimondott feltétele, hogy a létrehozott többlet fedezze a termelési eszközök és a változó tőke bővülését, s e két terület *azonos arányban* bővüljön.

Nem „belemagyarázás” tehát, ha azt mondjuk, hogy Marx a tételét annak idején eleve az egyensúlyi növekedés feltételezésével mondta ki. Egész művét, „A tőke” mindhárom kötetét jellemzi ez a szemlélet. Nem mintha Marx nem tudta volna, hogy a terméktöbbletek kínálatának és a bővítéshez szükséges tőke keresletének ez az egyensúlya csak saját „megértése révén” érvényesül. A valóságos gazdaság azonban — bár soha sincs egyensúlyban — az egyensúlytalanság egymásra következő fázisaiban mégis úgy járja körül az egyensúlyt, hogy az *átlagban*, egy-egy ciklus keresztmetszetében mégis *érvényesül*. Ha azonban ebben a vonatkozásban kétségeink volnának, Marx éppen az értékek termelési árakká váló átalakítását tárgyalva, tehát a III. kötet második szakaszában hívja fel *külön* is a figyelmet erre. Azt írja: „Kereslet és kínálat valójában sohasem fedik egymást, vagy ha fedik is,

⁷ A pontosabb matematikai bizonyításra valóban csak egy későbbi könyvemben került sor. Ebben a könyvemben azonban már nem utaltam vissza a transzformációs problémára [3].

⁸ A matematikai levezetés csak ahhoz szükséges, hogy a felhasznált definíciók és fogalmak létezését és egyértelműségét bizonyítsuk.

ez véletlen, tehát tudományos szempontból 0-nak kell vennünk, meg nem történnék kell tekintenünk. A politikai gazdaságtanban azonban feltételezik, hogy fedik egymást. Miért? Azért, hogy a jelenségeket törvényszerű, fogalmuknak megfelelő alakjukban, azaz a kereslet és kínálat mozgása által előidézett látszattól függetlenül vegyük szemügyre” ([6] 182. l.).

Ezzel a megszorítással — egyensúlyi termelési arányokat feltételezve, a keresletet és a kínálatot egyenlővé téve — a marxi tétel *teljesen szabatos*. Bortkiewiczről Steedmanig csak úgy sikerül ellenpéldát szerkeszteni, ha olyan gazdaságok adatait vizsgálják, amelyek *nincsenek egyensúlyban*. Mivel a gazdaság *általában nincs egyensúlyban* (Marx maga is zérus valószínűséget tulajdonít az egyensúly gyakorlati érvényesülésének), a tételt — a gyakorlatra való hivatkozással — látszólag megdöntöttük. A tétel azonban mégsem helytelen, mert az egyensúly körülményei között változatlanul érvényes marad. Bár a gazdaság soha sincs egyensúlyban, de nem is távolodik el jelentősen egyensúlyi helyzetétől, a tétel ezért a gyakorlatban is érvényes. *Közelítő* értelemben. Annál jobb közelítést ad, minél közelebb áll a gazdaság az egyensúlyhoz, s annál rosszabbat, minél jobban távolodik tőle.⁹

A gondolatmenetet összefoglalva azt állíthatjuk:

1. Marx tétele teljesen szabatos egyensúlyban levő gazdaságok esetében.

2. Ezt a fontos megszorítást (hogy tudniillik feltételezi az egyensúlyt) már maga Marx kimondta.

3. Úgy tűnik, Marx tisztában volt azzal is, hogy a tétel a gyakorlatban (amikor a gazdaság nincs egyensúlyban) csak közelítőleg érvényesül.

Szomorúan kell ugyanakkor azt is megállapítanom, hogy a több mint száz éve húzódó transzformációs vitáért Engels is felelős, mert egyrészt tudatosan provokálta a vitát, másrészt szerencsétlen középutat választott a harmadik kötet szerkesztésében. Vagy a teljes ide vonatkozó anyagot közre kellett volna bocsátania, vagy világosan meg kellett volna oldania a fenti értelmezési problémákat. Azí hiszem, Engels talán nem is sejtette, de biztosan nem értette meg a probléma matematikai bökkenőit.¹⁰

Hátravan azonban még az, hogy magyarázatot adjunk arra, miként volt képes Steedman olyan ellenpéldát bemutatni, amelyben a két ráta közt nagy és meglepő az eltérés. Egyszerű dolga volt: olyan gazdasági rendszert konstruált, amely nemcsak hogy nincs, de *nem is hozható egyensúlyba*. Szerepel benne egy termék, amelyet csak termelnek, de senki sem fogyaszt, azonkívül — mint Steedman maga is megjegyzi — olyan gazdaság ez, amely hatalmas terméktöbblete ellenére „nem képes bővülésre”, de szerinte „ez *nem* fontos azon kérdések szempontjából, amelyeket vizsgálni kívánunk” ([8] 39. l.). Az állítás nyilvánvalóan hibás: a transzformációs problémát éppen az veti fel, hogy egy egyszerű újratermelést folytatott gazdaság megindul a bővítés útján. A gyakorlati bővíthetőség kérdésétől így semmiképpen sem szabad eltekinteni. Olyan mintagazdasággal állunk tehát szemben, amely állandó túltermelésre van kényszerítve, de nem képes bővülni, szigorúan véve tehát *nem működőképes*, útjára engedve záros határidőn belül belefullad saját hőségébe.

⁹ Ennek egyik bizonyítéka, hogy „egyensúlyi árakra” átszámítva Ganczer Sándor, Augusztinovics Mária, Dániel Zsuzsa és magam is a hivatalostól jelentősen eltérő fejlődési rátákat találtunk Magyarországon, míg például az NSZK-ban U. P. Reich és az Egyesült Államokban A. Carter hasonló átszámításokat végezve, csak jelentéktelenül módosította a hivatalos számításokat. A kérdés matematikai hátterének szabatos tárgyalását a Raleigh — Aitken-hányados elmélete adja. [9].)

¹⁰ I ásd megjegyzését arról, hogy C. Schmidt „mellékvágányra téved”, amikor matematikai megoldást keres ([6] 14. l.). Egyébként a fenti megszorítás mellett (amely az egyensúly feltételezését illeti) még számtalan más megszorítás is szükséges: például a zárt gazdaság feltételezése, az erőforrások korlátozottságától való eltekintés, az improduktív ráfordítások figyelmen kívül hagyása stb. E megszorításokat Engels nem mondta ki — és persze ezek mind vitathatók is, még ha nem szerepelt is valamennyi az eddigi vitákban.

Nem lehet perdöntő, hogy egy ilyen gazdaság esetében, amely tehát ténylegesen *nem létezik*, milyen százalékokat számítunk a meg nem valósítható növekedés vagy a nem realizálható profit mértékére. Steedman ellenpéldája tehát azért nem állja meg a helyét, mert mint gazdaság sem állhat meg: Escher-féle kártyavár ez, amelyet nem lehet felállítani, csak papírra rajzolni.

Arra azonban mégis jó, hogy figyelmeztessen: nem lehet vakon bízni a marxi tételben, s olyan gazdaságok esetében, amelyek igen messze kerültek az egyensúlyi helyzettől (például ilyen ma a magyar gazdaság is), a legnagyobb elővigyázatosságra van szükség. Az elemzési és tervezési számítások ugyanis ilyen gazdaságok esetében igen nagy hibákat tartalmaznak, és igen érzékenyé válnak az árrendszer kisebb változásaira is.

Mindezzel, remélem, lezárható a transzformációs vita új szakasza, legalábbis ami a kérdés matematikai logikai részét illeti. Befejezésül még illusztrálni szeretném azt, hogy egy egyensúlyban bővülő rendszerben Marx tézise valóban helyes eredményekhez vezet.

Marx bővített újratermelési sémája termelési áron

Induljunk ki Marx „első példájának” második évi¹¹ arányaiból ([5] 465. l.):

$$\begin{aligned} \text{I. } & 4400_c + 1100_v + 1100_m = 6600 \\ \text{II. } & 1600_c + 800_v + 800_m = 3200. \end{aligned}$$

Ábrázoljuk ezt az újratermelési folyamatot az input—output-táblázatok módszerével! Előbb az egyszerű újratermelés esetét mutatjuk be, amikor tehát a háztartások szektorában (ahova most az egyszerűség kedvéért a munkást és a tőkést összevontuk) a teljes többletet elfogyasztják:

	I.	II.	H	
I.	4400	1600	600	6 600
II.	—	—	3200	3 200
H	2200	1600	—	3 800
	6600	3200	3800	13 600

Ennek a táblázatnak felel meg az egyszerű újratermelés alábbi együttthatomátrixa:

$$A = \begin{bmatrix} 2/3 & 0,5 & 0,157895 \\ 0 & 0 & 0,842105 \\ 1/3 & 0,5 & 0 \end{bmatrix}$$

A mátrix legnagyobb sajátértéke 1, tehát valóban egyszerű újratermelést ábrázol. Bal oldali sajátvektora 1,1,1, az *értékárrendszer* (hiszen ebben állítottuk fel a példát, és ezért vontuk össze a megfizetett és a meg nem fizetett munkát). Jobb oldali sajátvektora 6600, 3200, 3800 vagy ennek bármely többszöröse. A vektorokat a mátrixszal beszorozva erről meg is győződhetünk, ugyanis éppen az előbbieken szereplő számtáblázatot kapjuk meg.

Szeretnénk azonban bővíteni az újratermelést. Ezért a létrehozott új terméknek csak egy részét szabad elfogyasztani. Az egész tulajdonképpen nem is fogyasztható el, szükségképpen felhalmozásra kerül az I. osztály 600 egységnyi terméke, ezzel bővül az álló vagy állandó tőke (a séma nem tesz különbséget a kettő közt!),

¹¹ Azért indulunk ki a második évből, mert számítási hiba következtében az első év növekedése nincs teljes egyensúlyban. Marx mentségére csak azt szeretném felhozni, hogy Einstein sem volt megbízható villanyszerelő, de azért értett az elektromossághoz.

valamint bővíteni kell 190 egységgel a változó tőkét is. Ez az összesen 790 egység éppen tíz százalék bővítést tesz lehetővé, mert mint Marx külön kiszámítja és sémájából ki is derül ([5] 465. l.), az összes lekötött tőke értéke $4400_e + 1100_v + 1600_e + 800_v = 7900$, tehát 6000 állandó és 1900 változó tőke.

Ezért a bővített újratermelés táblázata a következőképpen alakul:

	Folyó ráfordítás			Felhalmozás			
	I.	II.	H	I.	II.	H	
I.	4400	1600	—	440	160	—	6 600
II.	—	—	3200	—	—	—	3 200
H	2200	1600	—	110	80	—	3 990
	6600	3200	3200	550	240	—	13 790

Természetesen ahhoz, hogy a változó tőkét bővíteni lehessen, rendelkezésre is kell állnia 190 egységnyi többletmunkaerőnek, ezt mi is feltesszük, ahogyan Marx számításaiból is kiderül, ha a következő (harmadik) év táblázatát nézzük.

A bővített újratermelést most már két mátrix jellemzi, mindkettő adódik a fenti táblázatból, illetve Marx előbbi, az osztókére vonatkozó számításából.

$$A = \begin{bmatrix} 2/3 & 0,5 & 0 \\ 0 & 0 & 0,802005 \\ 1/3 & 0,5 & 0 \end{bmatrix} \quad B = \begin{bmatrix} 2/3 & 0,5 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \\ 1/3 & 0,25 & 0 \end{bmatrix}$$

A teljes bővített rendszerre jellemző mátrix:

$$A + \lambda B = A + 0,1B = \begin{bmatrix} 0,73 & 0,55 & 0 \\ 0 & 0 & 0,802005 \\ 0,35 & 0,525 & 0 \end{bmatrix}$$

Ennek a rendszernek ismét 1 a legnagyobb sajátértéke. Jobb oldali sajátvektora, 6600, 3200, 3990 az egyensúlyi bővítés arányai, bal oldali sajátvektora a termelési árak rendszere 1,3125, 1,246875, 1.

Erről beszorzás útján ismét meggyőződhetünk. Hasonlítsuk össze a számítást a két árrendszeren:

1. *Értékáron*

<i>Többletérték</i>	állandó tőke bővítésére	600
	változó tőke bővítésére	190
		790
<i>Összes tőke</i>	állandó tőke	6000
	változó tőke	1900
		7900

A többlet rátája 10 százalék.

2. *Termelési árakon*

<i>Többletérték</i>	állandó tőke bővítésére	787,5
	változó tőke bővítésére	190
		977,5
<i>Összes tőke</i>	állandó tőke	7875
	változó tőke	1900
		9775

A profit rátája 10 százalék.

Az olvasóra bízunk, hogy meggyőződjék saját számításai révén, hogy

1. a termelési árak rendszerében mindkét ágazat profitrátája azonos;
2. az átlagos profitráta *bármilyen* (tehát tetszőleges) árrendszeren mérve 10 százalék marad (akkor azonban a két ágazat profitrátája eltér);
3. mivel a termelési árak rendszere csak 'arányaiban adott, szintjét *szabadon* választhatjuk, ezért megválasztható úgy is, hogy akár az összes tőke, akár a teljes termelés árösszege azonos maradjon értékáron mért összegével. A példában a háztartások (a munka értékalkotó erejének), illetve a változó tőke értékének kifejezését tartottuk változatlanul.

Hivatkozások

- [1] *Böhm-Bawerk, E.*: Zum Abschluss des Marxschen Systems. Festgaben für Karl Knies. Berlin, 1896.
- [2] *Bródy András*: Érték és újratermelés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
- [3] *Bródy András*: Ciklus és szabályozás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [4] *Erdős Péter*: Bér, profit, adóztatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
- [5] *Marx, K.*: A tőke. II. könyv. Marx—Engels Művei, 24. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1968.
- [6] *Marx, K.*: A tőke. III. könyv. Marx—Engels Művei, 25. kötet, 1974.
- [7] *Mátyás Antal*: A modern polgári közgazdaságtan története. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.
- [8] *Steedman, I.*: Marx after Sraffa. New Left Books. London, 1977.
- [9] *Wilkinson, I. H.*: The algebraic eigen-value problem. Clarendon Press, Oxford, 1965.
- [10] *Zalai Ernő*: Az érték nagysága és a munka termelőereje. Közgazdasági Szemle, 1980. 7—8. sz.

Kritikai észrevételek egy történeti árcentrum-hipotézishez ✓

Lipécz György

A Közgazdasági Szemle 1982. 1. számában jelent meg Oroszi Sándor „A közömbösségi ár mint árcentrum-hipotézis” című tanulmánya, amely az úgynevezett történeti transzformációs problémát eleveníti föl. Alapgondolata az, hogy Marx értékelmélete és termelésiár-elmélete között a logikai kapcsolat mindmáig nincs kielégítően bizonyítva. Ezt a hiányosságot Oroszi Sándor egy történeti modell segítségével kísérli meg megszüntetni. Felfogása szerint ugyanis létezett egy korszak, amikor az érték volt az árcentrum, s egy másik korszak — a kapitalizmus —, amikor a termelési ár.

A szerző hipotézise szerint az „értékkorszak” és a „termelésiár-korszak” között „...feltétlenül *léteznie kell átmeneti periódusnak*. Ha ezt a marxizmus nem bizonyítja, akkor a legfontosabb érve hiányzik az érték- és a termelésiár-elmélet összhangjának a bizonyításához” ([7] 10. l.). Ebből kiindulva Oroszi Sándor kettős célt tűz maga elé: hipotézist kíván felállítani a transzformáció konkrét (vagy inkább tipikusnak tekinthető) lefolyására, s kísérletet tesz a „hipotetikus-logikai modell részleges igazolására”. A bizonyítást — mint írja — nem adatokkal, hanem „a tipikusnak tekinthető történelmi tendenciákkal” próbálja megoldani.

A történeti értékkorszak modelljéről

Természetesen csak akkor van értelme a transzformációt történeti folyamatként bemutatni, ha valóban létezett egy kapitalizmus előtti „értékkorszak”, vagyis „A tőke” I. kötetének első fejezetéből kirajzolódó „egyszerű árutermelés” nemcsak absztrakció, hanem történelmi valóság, legalább annyira, amennyire egy termelési áras tőkés modell valóságosnak tekinthető. Minthogy ennek bizonyítása a koncepció egésze szempontjából alapvető, ezt igen alapos (értelemszerűen első-sorban gazdaságtörténeti) elemzéssel vagy legalábbis a megfelelő szakirodalomra való hivatkozással kellett volna alátámasztani. Oroszi Sándor ezt nem érezte feladatának. Számára az „értékkorszak” léte magától értetődő, megkérdőjelezhetetlen tény. A cikkből azonban kideríthetetlen, honnan ez a nagy bizonyosság. A tanulmányban említett szakirodalmi források közül egyedül Engels „Pótlása” [1] az, amely teljes egyértelműséggel fogalmazza meg a történeti értékkorszak tézisét. Oroszi Sándor ezt kétely nélkül elfogadja. Arról viszont Oroszi Sándor sincs meggyőződve, hogy Marx ezen az állásponton volt-e: „Akadnak azonban más helyütt olyan marx-i megjegyzések is — írja —, amelyekből ennek ellenkezőjére következtethetünk” ([7] 11. l.).

A történeti értékmodellt vitató nézetekkel érdemben nem foglalkozik, pedig az általa felsorolt irodalmakban igen meggyőző érvek olvashatók. Jellemző például, hogy a Morishima—Catephores szerzőpáros 1975-ös, igen alapos, korrekt módon érvelő cikke [6] Oroszi Sándor számára csupán egy évszázados, nyilvánvalóan téves nézet szívósságának bizonyítéka, vitára, megfontolásra nem érdemes. Vagy említhetjük a tanulmány irodalomjegyzékében szintén szereplő „Bér, profit, adóztatás” című könyvet is [2], melynek szerzője, Erdős Péter egyértelműen elhárítja magát Engels gondolatmenetétől azzal az érveléssel, hogy „... csak éles verseny és a tökéleteset megközelítő piac kényszeríthetné ki az értéktörvény viszonylag pontos érvényesülését...”, és ezek a feltételek a prekapitalista korokban messzemenően hiányoztak ([2] 84. l.). Kár, hogy a cikkből nem tudhatjuk meg, Oroszi Sándor miért nem ért egyet ezekkel az érvekkel.

Oroszi Sándor *történetileg tipikus* folyamatokat, tendenciákat kíván modellezni, és ez módszertani szempontból valóban járható út.¹ Oroszi Sándor azonban a valóságnak nem csupán az adott szempontból zavaró, mellékes, a történelem esetleges, véletlenszerű tényeitől, körülményeitől vonatkoztat el, *hanem éppen azoktól a leglényegesebb sajátosságoktól, amelyek az árucseré korai formáit a kifejtett tőkés árutertermeléstől alapvetően megkülönböztetik*. Konceptiójának kifejtését a szerző a modelljének feltevéseivel kezdi, ezek közül az első mindjárt így hangzik: „... eltekintek a prekapitalista formációk hatásától, amelyek keretei között az egyszerű árutertermelés létezett” ([7] 11. l.). És egy másik feltevés: „... figyelmen kívül hagyom a társadalmi intézmények (jogi törvények, céhszabályok stb.) gazdasági automatizmusokat korlátozó szerepét” ([7] 12. l.). Ezzel szemben többek között Marx is úgy vélekedett, hogy a prekapitalista árutertermelés mindig csak az uralkodó termelési módnak alávetetten létezett. Az uralkodó forma hatásától pedig nem lehet elvonatkoztatni anélkül, hogy a történelmileg tipikusnak tekinthető jellegzetességeket el ne veszítenénk.

Azonkívül a prekapitalista árutertermelés — éppen az alárendelt szerepből következően — igen változatos formákban nyilvánult meg; a cikkben azonban leszűkül a *kisárutertermelésre*. A kisárutertermelést pedig Oroszi Sándor *az absztrakt egyszerű árutertermelő* modellel azonosítja, miközben egyes, a kapitalizmust megelőző korokra nagyon is jellemző formák, például a távolsági kereskedelem vagy a földesúri árutertermelés kimaradnak a képből. E formák nyilvánvalóan nem azonosíthatók a szabad verseny jellemezte egyszerű árutertermeléssel.

Hibásnak tartom ezt a fajta modellalkotást azért is, mert az az elképzelés áll mögötte, hogy elég elvonatkoztatni a szabadpiaci automatizmusokat eleve kizáró kööttségektől, és máris megkapjuk a szabadpiaci automatizmusokat. Ez azonban távolról sincs így! Elvonatkoztatással csak egy meghatározatlan, fogalom nélküli árutertermeléshez juthatunk, az önszabályozó mechanizmushoz további feltevések szükségesek. A piaci automatizmusokat nem a kööttségek teljes hiánya, hanem más típusú — alkalmasint még szorosabb, még szigorúbb — kööttségek jellemzik, mégpedig olyanok, amilyenekről a kapitalizmus előtt egyáltalán nem beszélhetünk.

A fogyasztás maximalizálásának indítékáról

A cikket tovább olvasva azután ki is derül, hogy Oroszi Sándornak — az előzetesen felsoroltakon kívül — még egyéb feltevésekre is szüksége van, amelyek konkretábbá teszik ugyan a modellt, viszont még jobban eltávolítják a történelmi való-

¹ Ennek a módszernek egy kivételesen eredeti és eredményes alkalmazása például Jánošy Ferencnek egy nemrégiben megjelent tanulmánya [3].

ságtól. Kérdéses például, mennyire tekinthető „történelmileg tipikusnak” az a feltevés, hogy az autark közösségekre és a szerző által periodizált fejlett kisárutermelésre egyaránt jellemző a személyes fogyasztás állandó növelésére, sőt „maximalizálására” való törekvés ([7] 12. l.). A görög poliszra vonatkozólag például ezt olvashatjuk Polányinál: „A háztartás a legkisebb, a polisz a legnagyobb fogyasztási egység: hogy mi az, ami »szükséges«, azt mindkét esetben a közösség normái szabták meg... Mivel egyenértékeket, akár szokás, akár törvény útján, csak ilyen létfenntartási javak esetében szabtak meg — e javak tulajdonképpen fizetési vagy bérgységekként szolgáltak —, a »szükséges mennyiség« fogalma a közösen tárolt legfontosabb javak készletével volt kapcsolatos. Az emberi igények és szükségletek korlátlanúsága — a ritkaság logikai korrelátuma — operacionális okokból teljesen idegen fogalom volt e felfogásmód számára” ([8] 168—169. l.).

Tanulságos az is, ahogy Marx jellemzi az áruviszonyokat legkoncentráltabban megtestesítő középkori városi kézműves ipart: „A városi kézművességnél, bár ez lényegében cserén és csereértékek megteremtésén nyugszik, a termelés közvetlen, fő célja a *kézművesként, kézművesmesterként* való létfenntartás, tehát használati érték, nem pedig *gazdagodás, nem csereérték mint csereérték*. A termelés ezért mindenütt alá van rendezve egy előfeltételezett fogyasztásnak, a kínálat a keresletnek, és csak lassan bővül” ([4] 389. l.).

Az idézeteket és a példákat még tovább szaporíthatnánk, arra vonatkozóan, mennyire *nem* jellemzi a termelőket a kapitalizmus előtti korokban a fogyasztás-maximalizálás — Oroszi Sándor számára magától értetődőnek tűnő — motívuma.

A „korai kisárutermelés” csereviszonyairól

A szerző egy következő feltételezése szerint a kisárutermelés „korai szakaszában” az eredetileg önellátó, naturálgazdálkodást folytató közösségek a komparatív előnyök alapján döntenek arról, hogy — a fogyasztásmaximalizálás törekvésétől hajtva — árucserre-kapcsolatba lépnek-e egymással vagy sem. Ebből a feltételezésből kiindulva — egy meglehetősen problematikus gondolatmenet során — messze-menő következtetéseket von le a szerző.

Az történelmileg valóban tipikus, hogy — Marx ismert szavaival — „az árucserre ott kezdődik, ahol a közösségek végződnek” ([5] 89. l.), s „... a termékcserre azokon a pontokon jön létre, ahol különböző családok, törzsek, közösségek kerülnek érintkezésbe, a kultúra kezdetén ugyanis nem magán személyek, hanem családok, törzsek stb. lépnek önállóan szembe egymással” ([5] 330. l.). Oroszi Sándornál azonban még *ez* sem egyértelmű, mert a szövegben először naturálgazdálkodást folytató, autark *közösségekről* esik szó, aztán — minden magyarázat nélkül — egyszerűen csak *termelőkről*, azaz termelő *egyénekről*, egy helyütt — ha jól értem — egyszerre mindkettőről, „termelő (egység)”-ről, mintha a gondolatmenet szempontjából ez mindegy volna ([7] 12—13. l.).

Ennél is fontosabb az, hogy Oroszi Sándor számára föl sem vetődik a lehetőség: egy közösség azért cserél, mert a számára szükséges terméket maga nem tudja előállítani. Ha ezt a lehetőséget a szerző nem zárná ki, akkor természetesen nem hivatkozhatna a komparatív előnyök elvére, hiszen a komparatív előnyök ilyen esetre nem értelmezhetők. Az árucserre kezdetén viszont éppen ez a teljesen figyelmen kívül hagyott, sőt kizárt eset tekinthető történelmileg tipikusnak, amint ez már Marxnál is olvasható. „Különböző közös évek különböző termelési eszközöket és különböző létfenntartási eszközöket találnak készen természeti környezetükben. Termelési módjuk, életmódjuk és termékeik ezért különbözők. E természetadta különbözőség az, amely a közösségek érintkezésekor kölcsönös ter-

mékeik cseréjét és ennél fogva a termékeknek árukká való fokozatos átváltozását előidéz. A csere nem megteremti a termelési területek különbözőségét, hanem vonatkozásba hozza a megkülönböztetett területeket” ([5] 330. és vö. [5] 89. l.).

Oroszi Sándor gondolatmenete pontosan ennek az ellenkezőjét feltételezi. De ha elfogadjuk is ezt az anakronizmust, a komparatív előnyök realizálásának még mindig van egy további feltétele: az, hogy az egyes közösségeken *belül* is létezzék árucserre. Olyan mechanizmusoknak kell a közösségen belül működniök, amelyek kialakíthatják a különféle termékek belső csereértékét, másként ugyanis nincs semmi reális alapja a külső cserével elérhető előnyök mérlegelésének. Ha azonban naturálgazdálkodó közösségekről van szó, amelyekben belül még nincs árucserre, akkor a komparatív előnyök mérlegelésének nincs realitása — illetve ha mégis van, akkor a szerző adós a válasszal, hogy miként.

A kisárutermelés „korai szakaszára” vonatkozóan a szerző következtetése így hangzik: „... (*ár-vonzáspontnak az értéket tekintem, érvényesülése biztosítékának pedig az értéktörvény működési mechanizmusait tartom*)” ([7] 13. l.). Eszerint a csere kezdetben a komparatív előnyök alapján bontakozik ki, de később fokozatosan az értéktörvény válik a cserearányok meghatározójává.

Az átmenetet a kétfajta cserearány-meghatározás között Oroszi Sándor így írja le: „A munkamegosztás bővülése, azaz új termelők belépése a »verseny« erősödésén keresztül szűkíti a komparatív előnyök sávját. Az újonnan specializálódók ugyanis azt a cikket kezdik termelni, amelyiknél nagyobb a realizálható komparatív előny. A tehetségek multipotenciálja tételének érvényesülése pedig a munkamegosztást vállalók arányos megoszlása irányában hat. Kellően nagyszámú termelő esetén a sáv fokozatosan szűkül, míg végül a két határvonal fedi egymást. Ekkor a cserearányoknak — bizonyos időszak átlagában — meg kell felelnie az értékarányoknak” ([7] 13. l.). A következő bekezdésben ehhez még azt is hozzáfűzi a szerző, hogy „Ezt az a körülmény biztosítja, hogy minden termelő (egység) rendelkezik az összes fajta használati érték termeléséhez szükséges szaktudással és termelési eszközzel” ([7] 13. l.).

Nekem úgy tűnik, ez az indoklás túlságosan szűkszavú, számos fontos mozzanat homályban marad. Vajon mit ért a szerző az adott viszonyok között „versenyen”? Milyen kereskedelmet vagy piacot képzel el a „korai kisárutermelés” keretei között? Hiszen itt még az is lehetséges (különösen akkor, ha a komparatív előnyök alapján folyik a csere), hogy egy terméknek, még rendszeres cserekapcsolat esetén is, relációnként más-más ára van. Vagy mit kell érteni a „munkamegosztást vállalók arányos megoszlásán”? Az olvasónak itt semmiféle támpontja sincs, mert a modell — minden részletében — a szerző konstrukciója, minden feltétele a szerzőtől függ. Ha az olvasó nem tud eleget a modelltől, akkor nem értheti meg Oroszi Sándor érveit. Nem értheti meg, hogy „az új termelők belépése” (itt megint egyénekről van szó) miért és hogyan szűkíti a komparatív előnyök sávját. Egyáltalán: ha tisztán a komparatív előnyök alapján bontakozik ki a csere, illetve a munkamegosztás, tehát úgy, hogy a relatív termelékenységi különbség nem változik, akkor miért kellene a komparatív előnyök sávjának szűkülnie? És miből következnek az, hogy az árak éppen az értékhez közelítenek? Talán a „verseny” a termelékenységi különbségek kiegyenlítődének irányában is hat? Jó lenne tudni, hogy pontosan mire gondolt a szerző.

A közömbösségi ár hipotéziséről

Cikkének címadó kategóriáját, a közömbösségi árat Oroszi Sándor a prekapitalista kisárutermelés legfejlettebb szakaszára, az ún. fejlett kisárutermelésre tartja jellemzőnek. Hipotézise szerint „A közömbösségi ár az érték módosult formája,

vagy másként fogalmazva: a közömbösségi árak az értékből nőttek ki” ([7] 20. l.). Ily módon a termelési ár közvetlen történeti előzménye nem az érték, hanem a közömbösségi ár. Úgy is mondhatnánk: a termelési ár nem közvetlenül az érték, hanem a közömbösségi ár „módosult formája”.

A szerző szerint a „fejlett kisárutermelésben” — a korábbi időszakokkal ellentétben — már jelentős mértékű az eszközlekötés, és jelentős különbségek alakultak ki az egy főre jutó eszközlekötés tekintetében is. Ez a fő oka annak, hogy az értékből közömbösségi ár lesz.

A termelők gazdasági motivációja „a fejlett kisárutermelésben” is a személyes fogyasztás növelése. A termelésbe való belépéshez azonban a szaktudás megszerzésén kívül pénzt is kell valahonnan szerezniük az eszközök megvásárlásához. Ennek módja Oroszi Sándor koncepciójában rendkívül lényeges, mert közvetlenül összefügg a *fogyasztási lehetőséggel*, az pedig a közömbösségi ár lényegével. „Az újonnan belépő termelők — mivel érdekük csupán személyes fogyasztásuk növeléséhez fűződik — az eszközök megszerzését nem tekinthetik másnak, csak levonásnak a személyes fogyasztásukra fordítható pénzből” ([7] 18. l.).

Ez minden bizonnyal annyit jelent, hogy a kistermelő az induló tőkéhez hiányzó összeget kölcsön veszi. Miután az így megvásárolt eszközökkel elkezd termelni, valamilyen formában törleszti a kölcsönt, és ez a törlesztés az, ami „nem tekinthető másnak”, mint a fogyasztásból való levonásnak. De hogy valóban erre gondolt-e a szerző, az sajnos nem derül ki egyértelműen a szövegből, s találgatásra kényszerülünk. Mivel egy helyütt a kistermelők „fogyasztáskorlátozásából finanszírozott többlet-eszközlekötésről” esik szó ([7] 22. l.), nem elképzelhetetlen, hogy itt valóban hitelezésre és törlesztésre kell gondolnunk. Hogy ki hitelez és miből, milyen kamat ellenében (talán uszorakamatról van szó?), s milyen szerepet játszik az eszközök kopása, illetve felhalmozása, ha ez utóbbiaknak egyáltalán szán valami szerepet a szerző — erről semmit sem tudunk meg.

Mármost a közömbösségi árak rendszere olyan árrendszer, amelynek „lényegi tulajdonsága... , hogy fennállása esetén az ágazatok közötti választás közömbös a kisárutermelők, az újonnan belépő generációk számára” ([7] 19. l.). Az ágazatválasztás akkor közömbös, ha — az adott árak, illetve feltételek mellett — valamennyi ágazat egyforma fogyasztási lehetőséget biztosít a „belépő” termelőnek. A fogyasztási lehetőség pedig — ha jól értem — nem más, mint az árbevétel pótlás fölötti része mínusz az esedékes közhitel-törlesztés.

Tegyük túl magunkat azon, hogy ez az elképzelés mennyire tükrözi a tipikus történelmi tendenciákat, s vegyünk szemügyre a szerző két ágazatra felírt „döntési egyenletét” ([7] 19. l.):

$$\sum_{j=1}^n \frac{L(b_2 - b_1)}{(1+i)^j} - (E_2 - E_1) = 0,$$

ahol E_1 és E_2 az egy főre jutó eszközlekötés a két ágazatban; i a diszkontláb; b_1 és b_2 pedig „a két ágazat értékrealizálódási képességének a piac egyensúlytalansága miatti módosulása”, ez utóbbira vonatkozóan a 14. oldalon a következő képletet olvashatjuk:

$$\frac{P - \dot{E}}{\dot{E}} = b,$$

ahol P az ár, $\dot{E}$ az érték. Az L értelmezésére a következőt írja a szerző: „Egy év alatt mindkét ágazatban L mennyiségű munkát fejthet ki a termelő egyszerű munkában kifejezve, azaz mindkét ágazatban azonos értéktömeget képes létrehozni”

([7] 19. 1.). (Itt az „azonos értéktömeg” értelemszerűen csak az új értékre vonatkozhat, és nem a megtermelt áruk teljes értékére.) Az n jelentése: „Feltésem, hogy a mérlegelés az átlagosan munkával töltött élettartamra, n évre vonatkozik” ([7] 19. 1.).

Az egyenlet tartalmának értelmezésében az olvasó teljesen magára van hagyva.² Semmi eligazítást nem kapunk arra, hogy miként nyílik lehetőség ezen egyenlet érvényessége esetén egyenlő fogyasztásra. Hozzuk kifejezőbb alakra a képletet! Az $L(b_2 - b_1)$ kifejezés kiemelhető az $\sum$ jel elé. A rövidség kedvéért vezessük be a következő jelölést:

$$\sum_{j=1}^n \frac{1}{(1+i)^j} = t,$$

továbbá különítsük el az egyenlőségjel két oldalán az egy ágazatra vonatkozó mennyiségeket! Ekkor az alábbi, valamivel áttekinthetőbb formát nyerjük:

$$L b_2 - \frac{E_2}{t} = L b_1 - \frac{E_1}{t}.$$

Az E/t értelmezésére a következő lehetőség kínálkozik (a szerző szükségszerűsége miatt természetesen ez is csak feltételezés): ha E a kölcsönvett összeg, akkor E/t az évente fizetendő, minden évre azonos összegű törlesztés, beleértve a kamatot is.³

Tehát — feltehetően — ez az a bizonyos levonás a személyes fogyasztásra fordítható pénzösszezből. Ha nem kell az egész E tőkét kölcsönkérni, mert a termelőnek van E_0 saját tőkéje is, akkor természetesen az évi törlesztés is kisebb: $(E - E_0)/t$.

Az Lb értelme viszont Oroszi Sándor titka. A fentiek alapján az volna logikus, ha ennek helyében a fogyasztásra fordítható teljes pénzösszeg állna, tehát az árnak (tudniillik a közömbösségi árnak) a pótlás fölötti hányada, amiből levonva a törlesztést, kapnánk a tényleges fogyasztási lehetőséget. Ekkor az egyenlet azt fejezné ki, hogy a tényleges fogyasztási lehetőség mindkét ágazatban azonos. Jelöljük u_1 -gyel, illetve u_2 -vel a közömbösségi ár pótlás fölötti részét. Az Lb mennyiségek helyére írjuk be az u_1 és az u_2 -t:

$$u_1 - \frac{E_1 - E_0}{t} = u_2 - \frac{E_2 - E_0}{t}.$$

Az egyenlet két oldalán a nettó fogyasztási lehetőség áll. Ez az egyenlet tehát valóban azt fejezi ki, hogy az ágazatválasztás közömbös a nettó fogyasztás szempont-

² A teljesség kedvéért ideírjuk: a szerző a fentiekén túl az egyenlettel kapcsolatban kiköti, hogy $b_1 < 0$, $b_2 > 0$, továbbá $E_1 < E_2$ ([7] 19. 1.). Ez egyrészt tartalmilag felesleges, másrészt a cikk 22. oldalán található illusztratív számpéldában az egyenlőtlenések éppen ellenkező irányúak.

³ Ha az évi törlesztés r , akkor a j -edik évben ebből a tiszta, kamat nélküli törlesztés $r/(1+i)^j$. Ha ezeket az esedékes kamat levonása után maradó részösszegeket n évre (a törlesztés időtartamára vonatkozóan) összegezzük, akkor az eredeti E kölcsönösszeget kell kapnunk:

$$\sum_{j=1}^n \frac{r}{(1+i)^j} = r \cdot t = E.$$

tehát valóban, $E/t = r$.

jából. Ez, úgy tűnik, jobban megfelel a szerző alapeszméjének, az eredeti egyenlet viszont — a szerző magyarázata híján — (legalábbis számomra) értelmezhetetlen.

Az egyenlet egyszerűsíthető E_0/t -vel:

$$u_1 - \frac{E_1}{t} = u_2 - \frac{E_2}{t}.$$

A szerző eredeti egyenletéhez hasonló elrendezésben:

$$(u_2 - u_1)t - (E_2 - E_1) = 0.$$

A módosított egyenlet így nem közvetlenül a közömbösségi árat adja meg, hanem annak csak a *pótláson felüli* hányadát. Mivel azonban Oroszi Sándor koncepciójában a holtmunka-ráfordítások továbbra is változatlan áron („értéken”) szerepelnek, ebből a közömbösségi árat az értékek, illetve a holtmunka-ráfordítások ismeretében meghatározhatók.

Az eredeti és a módosított egyenlet nem ekvivalens egymással, mert $Lb \neq u$, illetve $L(b_2 - b_1) \neq u_2 - u_1$. Az Oroszi Sándor cikkének 22. lapján található — három szektorra felírt — mintapélda számai sem egyeztethetők össze egyébként az eredeti képlettel. A szerző először is nem közli a szövegben, hogy milyen kamatlábbal számolt, ha viszont a példabeli közömbösségi árakat helyettesítjük vissza az eredeti képletbe, akkor a három ágazatra más-más kamatláb adódik. Ez nyilván nem értelmezhető. A módosított egyenlet azonban $n = 1$, $i = 0$, $E_0 = 60$ induló tőke esetére, továbbá a $\sum L = \sum u$ kiegészítő feltevessel kiadja a mintapélda eredményét. Ez megerősíteni látszik azt a sejtésünket, hogy ténylegesen a szerző is ezzel a módosított egyenlettel számolt.

Az $\sum L = \sum u$ kiegészítő feltevésre — mint a szerző fejtegetéseinek annyi más elemére — csak következtetni lehet a számpéldából, a cikkben azonban az nincs megfogalmazva. Ezáltal viszont a közömbösségi ár bizonyos — korlátozott — analógiát mutat a termelési ár marxi értelmezésével. Ahogyan Marx a termelési árat az értékekből kiindulva, az értéktöbblet újraelosztásával próbálta meghatározni, ugyanúgy Oroszi Sándor közömbösségi árcentruma is az *új érték egyfajta újraelosztásának* eredménye. A kiegészítő feltevés nélkül mindenesetre u_1 és u_2 meghatározatlan. Ha viszont meghatározott, akkor könnyen lehet, hogy a kisebbik u nullának vagy negatívnak adódik, azaz a *módosított egyenletnek nincs értelmezhető megoldása*. Ilyen helyzet két ágazat esetén akkor áll elő, ha $|E_1 - E_2|/t \geq 2L$. Egy egyszerű példa: $n = 1$, $i = 0$, a lekötött és felhasznált tőke azonos, $L = 40$.

$$\left. \begin{aligned} E_1 &= 120c + 40L \\ E_2 &= 20c + 40L \end{aligned} \right\} \begin{aligned} u_1 &= 90 \\ u_2 &= -10. \end{aligned}$$

Az eredeti egyenletnek az értelmezésével, a javított egyenletnek a megoldhatóságával van tehát baj! Ez az egész hipotézis alapjaitban kérdőjelezi meg. Van továbbá egy kisebb — bár nem elhanyagolható — probléma: például az értékárral szemben és Oroszi Sándor állításával ellentétben a közömbösségi ár, ha egyáltalán meghatározható, *nem* biztosítja a kisárutermelők egyenlőségét, amely a szerző szerint „... az azonos mennyiségű munka alapján egyenlő fogyasztási lehetőségekben gyökerezik” ([7] 22. l.). A kisárutermelő tényleges fogyasztási lehetősége valóban nem függ az ágazatválasztástól, de természetesen függ az E_0 induló tőke és a törlesztés nagyságától, amely minden kistermelőnél más lehet. Hiába dolgozik minden kisárutermelő ugyanannyit, a fogyasztásuk különböző lesz az induló tőkék különbsége miatt. Sőt ha $(E - E_0)$ elég nagy, akkor a fogyasztás nullának vagy akár negatív számnak is adódhat.

Végezetül: bizonyítatlan Oroszi Sándornak az a vélekedése, hogy a törlesztési idő növelésével a közömbösségi árak az értékhez konvergálnak: „Ha a vizsgált időtartamot kitágítom, és egy év helyett tíz, húsz, negyven vagy száz év hosszúságú periódust elemzek, a közömbösségi árak egyre közelebb kerülnek az érték nagyságokhoz. A közelítési tendencia alapján az eszközlekötési különbségek egyre hosszabb időszakban eloszló megtérülése tekinthető” ([7] 22. l.). Az állítás valóban igaz abban a speciális esetben, ha a kamatláb nulla, mert akkor $n \rightarrow \infty$ esetén $t \rightarrow \infty$, és ennek következményeként u_1 és $u_2 \rightarrow L$. De általánosan, ha $i > 0$, akkor t nem a végtelenhez, hanem egy véges számhoz tart, és ha az eszközlekötések különbségei sem nullák, akkor a közömbösségi ár egy értéktől eltérő árcentrum felé fog konvergálni.

★

Összefoglalva: úgy vélem, Oroszi Sándor tanulmányában túlságosan sok az ellentmondás, túlságosan sok a bizonyítatlan, kifejtetlen és sokszor érthetetlen állítás, érvelés, semhogy meg tudná győzni az olvasót hipotézise helyességéről. Sőt attól tartok, érvelése ahhoz sem elegendő, hogy akár a legcsekélyebb mértékben megtingassa azokat, akik szerint a történeti transzformációs probléma, amelynek megoldásán a szerző fáradozik, egyáltalán nem is létezik.

Hivatkozások

- [1] Engels, F.: Kiegészítés és pótlás a „Tőke” III. könyvéhez. Marx—Engels Művei, 25. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- [2] Erdős Péter: Bér, profit, adóztatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
- [3] Jánossy Ferenc: Az akkumulációs lavina megindulása. Magvető Könyvkiadó, 1979.
- [4] Marx, K.: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Marx—Engels Művei, 46./1. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1972.
- [5] Marx, K.: A tőke. Első könyv. Marx—Engels Művei, 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967.
- [6] Morishima, M.—Catephores, G.: Is There an “Historical Transformation Problem”? Economic Journal, 1975. június.
- [7] Oroszi Sándor: A közömbösségi ár mint árcentrum-hipotézis. Közgazdasági Szemle, 1982. 1. sz.
- [8] Polányi Károly: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat Könyvkiadó, 1976.

A közömbösségi ár értelmezéséhez

Oroszi Sándor

„... úgy vélem — összegezi vitacikkében kifejtett gondolatait Lipécz György — Oroszi Sándor tanulmányában túlságosan sok az ellentmondás, túlságosan sok a bizonyítatlan, kifejtetlen és sokszor érthetetlen állítás, érvelés... Sőt attól tartok, érvelése ahhoz sem elegendő, hogy akár a legcsekélyebb mértékben megingassa azokat, akik szerint a történeti transzformációs probléma... nem is létezik.” ([2] 204.). Az összegezésben foglalt kritika szinte hízelgőnek tűnik, ha például H. S. Gordonnak „A tőké”-vel kapcsolatban megfogalmazott kérdésével vetjük össze: „Hogyan válhatott — teszi fel a kérdést Gordon — ilyen hosszú, bőbeszédű, elvont, fárasztó, rosszul megírt, nehézkes könyvlabirintus a fél világ Talmudjává és Koránjává?”¹

Mielőtt az olvasó szerénytelenséggel vádolna, hadd szögezzem le: a párhuzamba állításra éppen a különbség kihangsúlyozása végett van szükség. „A tőké”-nek nincs szüksége védelemre, tanulmányom vitatott pontjainak elemzése viszont elengedhetetlen.

Lipécz György állításának második részével tökéletesen egyetértek. Akik szerint nem létezik történeti transzformációs probléma, azokat írásom valóban nem győzhette meg annak létezéséről. Én a kérdést nem exponálni akartam, hanem a megoldására tettem kísérletet. E próbálkozás esetleges eredménytelensége azonban magának a történeti transzformációs problémának a létezését semmiképpen sem vonhatja kétségbe. Az értékorszak létezése nem feltétele a történeti transzformációnak. A kérdést most nem kívánom részletesen bemutatni, csak néhány soros utalást tartok indokoltnak, amelynek révén az olvasó felidézheti a vitatott kérdés lényeges pontjait.

A kapitalizmus árcentrumba a termelési ár, amely a munkaerő áru voltát feltételezi. Előzőleg a munkaerőt nem adták-vették, ezért a termelési ár árcentrumként nem érvényesülhetett. Ha elfogadjuk, hogy a kapitalizmus előtt is volt áru-termelés, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy annak — az uralkodó termelési viszonyok hatása következtében esetleg jelentős mértékben megváltozott tartalmú — törvényszerűségei is érvényesültek. Még Polányi Károly is — akire Lipécz György hivatkozik — elismeri, hogy az első, mai értelemben vett piac megjelenése az időszámításunk előtti első évezredre tehető. E tényen nem változtat az sem, ha ez a piac az uralkodó viszonyoknak rendelődött alá. Valami, ami érvényesült, átalakult termelési árrá, s ez már önmagában transzformáció. Mivel minden valós folyamat időben megy végbe, e transzformációnak is történelminek kellett lennie. A történeti transzformáció értelmezésére sok kísérlet történt, magam is erre vállalkoztam vitatott tanulmányomban. A témával foglalkozó irodalom meglehetősen

¹ Idézet H. S. Gordon hozzászólásából, amely az Egyesült Államok Közgazdasági Társaságának Tőke-centenáriumi ülésén hangzott el ([7] 641. l.).

széles körű, sokan tekintik a kérdést „megoldottnak” a marxisták közül, de nem létezőnek csak igen kevesen.

Lipécz György tanulmányomra vonatkozó sommás véleményének első részével részletesebben kívánok foglalkozni. Mivel vitapartnerem idézett összegezését az általa feltárt sok „ellentmondás, pontatlanság, hiányosság” alapozta meg, azt kell megvizsgálnom, hogy ezek valósak-e, vagy csak Lipécz György véli annak őket.

Egyébként a bírálóat olyan jellegű (meglehetősen gyakori) elemei ellen, hogy a „szerző nem tért ki”, „nem fejtette ki”, „nem érintette” — meglehetősen nehéz védekezni. Ezek jogosságához az esetek többségében nem fér kétség, de minden szerző kénytelen belekényszeríteni gondolatait a terjedelmi keretek Prokurusztész-ágyába. Az önmagukban indokolt *egyed-egy* igények *összességükben* végső soron megvalósíthatatlanok.

Előzőleg utaltam arra, hogy az értékorszak történelmi létezésének kétségbe vonása — a „polgári közgazdák” szerint — megrendíti a termelési ár értelmezésének „egyik fontos pillérét”. Kitértem arra is, hogy Engels felvette ellenük a harcot. Lipécz abban marasztal el, hogy „kétely nélkül” elfogadom Engels álláspontját ([2] 197. l.). Lipécz György, úgy tűnik, le nem írt gondolataimban kíván — meglehetősen pontatlanul — olvasni, a leírt sorok helyett. Cikkemben ugyanis ez szerepel: „Engels . . . nem oszlatta el a korábbi kételyeket . . . adós maradt ugyanis annak leírásával, hogy az általa történelmileg létezőnek tekintett értékorszak mikor és főleg *miként* alakult át termelésiár-periódussá” ([4] 10. l.).

Nem azonosultam Engels véleményével, igaz, nem is határoltam el magam álláspontjától. Ezt a kérdést egyszerűen nem tekintettem *e* tanulmányom feladatának. A felsorolt irodalmakban egyébként részletes értékelések találhatóak Engels próbálkozásával kapcsolatban, ezekhez nehéz lenne valami újat hozzátenni. Céлом a transzformációra vonatkozó hipotézisem minél teljesebb kifejtése volt, ezért csupán az alapproblémát igyekeztem érzékeltetni, a kapcsolódó vonatkozásokban kialakult — esetleg valóban hiányolható — állásfoglalások mellőzésével. A történelmi értékorszak létezésének vizsgálatát nem tekintettem feladatomnak. Az irodalomjegyzékben feltüntettem a kérdéssel foglalkozó néhány fontosabb munkát, mintegy az olvasóra bízva: ha kívánja, tanulmányozza át. Úgy vélem, ezzel eleget tettem a tudományos etika követelményeinek. Lipécz György sajnálkozását fejezi ki továbbá amiatt is, hogy a cikkből nem tudhatjuk meg, miért nem értek egyet Erdős Péter érveivel. Ezzel szemben én azt nem tudom, hogy miből gondolja ezt Lipécz György. Nemcsak egyetértek Erdős Péterrel, hanem előszeretettel alkalmazom is módszereit, amint ez a továbbiakban egyértelműen kiderül.

Számomra nem az értékorszak történelmi léte „magától értetődő, megkérdőjelezhetetlen tény” ([2], 197. l.) hanem a prekapitalista termelési módokban folyó korlátozott, alárendelt ártermelés. Ha árcentrum ezekben az időkben tisztán nem érvényesült is — éppen az éles verseny és a tökéleteset megközelítő piac hiánya miatt —, az árvonzáspont akkor is értelmezhető. Viszonylag fejlett munkamegosztáson alapuló ártermelés esetén az értelmezhető, de csak „lázán” érvényesülő árvonzáspont viszont *felfogásom szerint nem az érték, hanem a közömbösségi ár*. A termelési árba való történelmi átmenetet csak így — a közömbösségi árból nem pedig az értékből kiindulva — tudom értelmezni.²

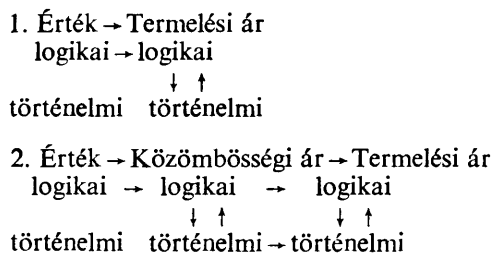
² Nagyon fontosnak tartom a különbségtételt a prekapitalista ártermelés *modelljében* érvényesülő árcentrum és a történelmileg funkcionáló árvonzáspont között. Az árcentrum történelmileg — az értéktörvény működésének korlátai miatt — nem, sőt még az árvonzáspont is csak meglehetősen korlátozottással jutott érvényre. E gondolatot hangsúlyozva, az egyszerűbb szóhasználat kedvéért a továbbiakban visszahelyezkedem az előző cikkemben felvázolt modell keretei közé, s az árcentrum érvényesüléséről írok. Mondanivalómat azonban magam is csak ezen absztrakt modell keretei között tekintem érvényesnek.

Nem értek egyet tehát Lipécz Györggyel abban, hogy a történeti transzformációnak csak akkor van értelme, „...ha valóban létezett egy kapitalizmus előtti »értékkorszak«, vagyis ha »A tőke« I. kötetéből kirajzolódó” »egyszerű »árutermelés« nemcsak absztrakció, hanem történelmi valóság...” ([2] 197. 1.). *A történelmi transzformáció létezésének feltétele nem a „történelmi” értékkorszak, hanem olyan valóban létezett árutermelési korszak, amelynek árvonzáspontja nem a termelési ár.* Ha a tőkés és az azt megelőző nem tőkés árutermelés között van kontinuitás — márpedig szerintem van —, akkor ennek a folyamatosságnak meg kell jelennie a piaci árakban, illetve a mögöttük lévő árvonzáspontban.

Az értékárcentrum történelmi létezésének bizonyítása azonban egyáltalán nem feltétele a történeti transzformációnak. Ha — mint azt tanulmányomban bizonyítani kívántam — létezett a közömbösségi ár mint árvonzáspont, akkor (véleményem szerint) a közömbösségi ár termelési árrá történő átalakulása is levelezhető. Ezt már 1981-ben megjelent tanulmányomban bemutattam [5].

A marxi érték- és termelésiár-elmélet közötti logikai kapcsolat bizonyításához — a közömbösségi ár történeti érvényessége esetén — elég a közömbösségi ár és az érték mint árcentrum közötti kapcsolat logikai bizonyítása.

Nézzük a következő két sémát!

Az 1. sémában a termelési ár logikailag és történelmileg is bizonyítható és értelmezhető. Az értéket azonban — logikai létezésének elismerése mellett — a történelmi érvényesség szempontjából vitatják. Közöttük logikai kapcsolat lehetséges, de a termelési ár önmagában is bizonyítható, ezért a logikai kapcsolat felvázolása nem elégséges. A hagyományos logika szabályai szerint járva el, hamis tételből tökéletes logikai műveletekkel is csak hamis tételhez lehet jutni.

Az érték és a termelési ár minőségileg különbözik. A közöttük levő logikai kapcsolat kimutatása ezért nem elég a tétel igazságtartalmának eldöntéséhez. Mind-egyik kategória igazságát — történelmi vetületben — külön-külön is bizonyítani kell. Ez az értékárcentrumnál — mint arra előző tanulmányomban is utaltam — nem történt meg. Ha az érték létezése történelmileg nem bizonyítható, abban az esetben a logika szerint lehet hamis kategória. Ekkor viszont a termelési árra adott marxista logikai magyarázat is lehet hamis. A polgári közgazdaságtan ezt az összefüggést használja fel, s logikailag — ebben az összefüggésben — hibátlanul jár el.

A 2. sémában *az érték és a közömbösségi ár mint árcentrum között csak mennyiségi különbség van.* Ezért ha közöttük hibátlan műveletekkel logikai kapcsolat mutatható ki, és a közömbösségi ár történelmi érvényessége bizonyítható, akkor ez az értéknek mint logikai kategóriának az igazságát is bizonyítja. Ha pedig kimutatható a közömbösségi ár és a termelési ár közötti történelmi és logikai transzformáció, akkor ez végső soron bizonyítja az érték és a termelési ár közötti logikai összefüggésnek nemcsak a logikai szabályok szerinti helyességét, hanem az igazságát is. Úgy vélem, a marxizmus csak a második logikai séma alapján tud bizonyítani, s erre tettem kísérletet az előző tanulmányomban.

Az, hogy „valódi” történeti értékorszak létezett-e, ebből a szempontból másodrangú kérdés.³ Előző cikkemben sem kezeltem ezt központi kérdésként, most sem kívánom ebbe az irányba terelni a vitát. Az ellen a *mód* ellen azonban, ahogyan ezt a kérdést Lipécz György kezelte, tiltakozom.

Lipécz György írásomban nem szereplő gondolatokat hangoztat a nevemben, ezzel az olyan olvasót, aki nem tanulmányozta előző cikkemet — tévútra viszi. Amíg modellem feltételeit le nem írtam, egyszer sem foglaltam állást sem a történeti értékorszak mellett, sem ellene.

Röviden ki kell térni itt egy másik — Lipécz György által felvetett — kérdésre is: arra, hogy az egyszerű árutermelés modellje csak absztrakció-e vagy valóság, de — és éppen ez a célja a modellalkotásnak — kevésbé gazdag, mint a történelmi valóság. Ha Lipécz György úgy érti, hogy az egyszerű árutermelési modell nem történelmi valóság, hanem csak absztrakció, akkor ezzel azt állítja: hamis absztrakció. Még vitapartnerem példája sem csábíthat azonban annak kijelentésére, hogy neki ez az álláspontja, mert ilyen valóban nem ír le. Ezzel a feltevéssel természetesen nem értenék egyet. Ha viszont ő is valósnak tekinti az egyszerű árutermelés modelljét, akkor nem tudom, kit kellett volna meggyőződnöm ennek helyességéről gazdaságtörténeti elemzéssel és irodalmi hivatkozásokkal. . .

Az értékárcentrum logikai szükségessége, illetve az értéktörvény történelmi érvényesülése mellett (bármennyire korlátozott hatásról van is szó) viszont érveltem.⁴ Modellem felállítását követően, a *modell feltételei között* valóban értelmeztem az értékárcentrumot. Bizonyos feltételekhez kötött megállapítást azonban e feltételektől elszakítva is érvényesnek tekinteni — úgy vélem, — megengedhetetlen.

E gondolatsor zárásaként még csupán a következőket: tanulmányom elmélyültebb olvasása esetén bizonyára feltűnt volna Lipécz Györgynek, hogy amikor saját — vitatható és vitatandó — álláspontomat írtam le, akkor egyes szám első személyt használtam, amikor kialakult nézetéről írtam, vagy arra utaltam, akkor a fogalmazás „személytelen” volt, végül, ha a marxizmus „többségi” álláspontjáról volt szó, akkor többes szám első személyt használtam. Ez utóbbi esetben — éppen mert az adott kérdésről nem kívántam vitatkozni — még csak nem is utaltam arra, hogy osztom-e a többség véleményét, avagy nem.

A közömbösségiár- modelljének feltételrendszere — avagy a modellalkotás kritériumai

Lipécz György „fő csapásainak” másik iránya modellem feltételeinek meghatározása. Úgy véli, nemcsak az adott szempontból zavaró, mellékes, hanem lényeges feltételektől is elvonatkoztatotok. Ez igaz, s ezzel a tanulmány megírásakor is tisztában voltam.

Még gondolataim kifejtése *előtt* felhívtam azonban a figyelmet modellem „gyengéire”, mintegy az olvasó segítségét kérve e kérdésben.

Kitűzött céloom elérése végett alkottam egy modellt, amelynek az alapján bizonyos következtetésekre jutottam. Az alkalmazott feltevések alapján véve megfeleltek a marxi egyszerű árutermelési modell absztrakcióinak. Ráirányítottam ugyanakkor a figyelmet az eszközleköltésben mutatkozó különbségek szerepére.

³ Más aspektusból viszont nem vitatom a probléma jelentőségét, s magam is hasonlóan kezelem. Kari kiadványaink között megjelenés alatt van egy e témával foglalkozó tanulmányom [3].

⁴ Elképzelhető, hogy ez adott okot a félreértésre. Az értéktörvényt ugyanis Szabó Kálmánhoz és másokhoz hasonlóan hármilyen árcentrum létezése mellett érvényesnek tekintem [6].

Maga Marx is több helyütt utalt erre, de nem építette be szervesen modelljébe. Mindezeket figyelembe véve fogalmaztam meg azt a tézist, hogy a viszonylagosan fejlett egyszerű árutertermelés modelljében *nem az érték az árcentrum, hanem a közömbösségi ár*. Az eszközköztési különbségek azonban módosítják a „célfüggvényt” is.

Az egyszerű árutertermelők célja nem az, hogy kifejtett munkájuknak megfelelő értékben jussanak használati értékhez, hanem az, hogy kifejtett munkájuknak megfelelő *mértékben* jussanak fogyasztási lehetőségekhez. Éppen ezért a Lipécz György által a „Grundrissé”-ből felhozott szövegrész egyáltalán nem cáfolja, hanem alátámasztja nézetemet.

A termelési árnak a közömbösségi árból történő kifejlődésére vonatkozó tétel kifejtése megkövetelte annak bizonyítását, hogy közvetlenül a kapitalizmus előtt *nem* az érték volt az árcentrum. (Már csak azért is meglepő Lipécz Györgynek az az állítása, hogy számomra az értékorszak megkérdőjelezhetetlen tény...) A fenti cél elérése végett nyilvánvalóan ugyanabban a modellben kellett mozognom, mint Marxnak. Félreértés ne essék: Lipécz György támadását nem Marxra való hivatkozással kívánom kivédeni. Az a véleményem, hogy a modell ebben a formában alkalmazható a tudományos vizsgálatokban, de legalább ennyire fontos az is, hogy a felhasználó tisztában legyen korlátaival.

Egy — a fizika területéről kölcsönzött — példa, úgy vélem, kitűnően rávilágít az egyszerű árutertermelési modell szerepére. A szabadesés törvényszerűségeit vákuumban figyelték meg, amely földi körülmények között egyáltalán nem tekinthető normális, természetes jelenségnek. Természetes feltételek között az ésszel kapcsolatos mérések mindig mást mutatnak, mint vákuumban. E mérések azonban mégsem tekinthetők a vákuum-feltételek között megállapított összefüggések cáfolatának, ellenkezőleg: gazdagításuknak minősíthetők.

Nem tartom elfogadhatónak Lipécz György — ebben az összefüggésben alkalmazott — módszerét. Lipécz először kijelenti, hogy absztrakcióimmal nem ért egyet, majd következtetéseimet az általam megszabott feltételektől önkényesen elszakítva „cáfolja”. Vitapartnerem tulajdonképpen feloldja megkötéseimet, és a következtetéseikben így szükségképpen bekövetkező módosulásokat eredeti megállapításaim cáfolataként tünteti fel.

Természetesen nem általában ellenzem a polémiát. A vitának azonban vagy a modellalkotásra kell irányulnia, vagy a modell „működtetése” során kapott eredményekre. Azaz: a megfogalmazott következtetések vagy azért hamisak, mert az elemzést irreális feltevések között hajtották végre, vagy azért, mert hibás volt a logikai műveletek sora, esetleg mindkét ok egyidejűleg fennáll. Amíg Lipécz György ennek tekintetbevételével vitatkozik, addig ellenérvei megkövetelik a reagálást, vagyis érvei elfogadását vagy cáfolását. Ő azonban sajnálatosan gyakran lép ki ebből a mederből, s más modellek alapján levont következtetéseket használ fel mondandóm „cáfolatára”. Ez a „két malomban őrlés” tipikus esete. Így például a Polányi Károlyra történő hivatkozás vitánk szempontjából teljesen közömbös.

A komparatív előnyök alapján folytatott cseréről

Lipécz György több ellenvetést is tesz a kisárutertermelés korai szakaszára vonatkozó elemzésemmel kapcsolatban is. Ezek jelentős része — az ő álláspontjáról nézve — tulajdonképpen „természetes” is. Mivel nem hajlandó modellem feltételei között gondolkodni, nyilvánvalóan nem is érthet egyet megállapításaimmal.

Itt újból ki kell emelnem a korábbi cikkben leírtakat: „...logikailag periodi-

zások egy nem létező történelmi korszakot. A »soha nem volt« tiszta kisáruterme-
lés időbeli felosztására gondolok» ([4] 12. l.).

Abból indultam ki, hogy a csere először olyan termékekre irányult, amelyeket minden közösség képes volt előállítani. Ezek cserearányának a meghatározásakor a közösségek bizonyára nem az egyenértékűség elve alapján döntöttek, valamit azonban mégis mérlegelniük kellett. Ha árutermeletést tételezünk fel, azt is fel kell tennünk, hogy az árutermelők bizonyos árutermelői racionalitással is rendelkeznek. Legkönnyebben a *homo oeconomicus* fikciója kezelhető. Ennek a felhasználása bizonyos absztrakciós fokon nem okoz problémát, de a modell fokozatos konkretizálása során nyilvánvalóan ezt a feltevést is oldani kell. A *homo oeconomicus* fikciójának felhasználásánál nagyobb hiba azonban véleményem szerint, ha a *homo oeconomicus*-szal szembeni averziók miatt minden árutermelői racionalitást elvetünk. Úgy vélem egyébként, hogy az árutermelők racionalitása olyan következetességgel érvényesül, amilyen „tiszta” érvényesülnek az áru- és pénzviszonyok. Mivel a modellben „tiszta kisárutermeletést” vizsgálók, ezért ennek megfelelően kell kezelnem az árutermelők célfüggvényét is.

Ilyen körülmények között a mérlegelés alapja feltehetően az lehetett, hogy az egyes közösségek mekkora munkaráfördítással tudták az adott terméket előállítani. E mérlegelés folyamán az „árúk” hasznosságától sem tekintettek el. A komparatív előnyök ebben az esetben is értelmezhetők.

A komparatív előnyök mérlegelése tulajdonképpen olyan *módszer*, amely két helyzet előnyeinek és hátrányainak összevetését szolgálja. Az írásban először 1701-ben rögzített, majd Torrens és Ricardo által népszerűsített elméletet valóban előszeretettel alkalmazza a közgazdaságtan értékelméleti alapon, felhasználása azonban nemcsak erre korlátozódhat.

„Eszerint a csere kezdetben a komparatív előnyök alapján bontakozik ki, de később fokozatosan az értéktörvény válik a cserearányok meghatározójává” ([2] 200. l.). Ez a „váltás” csak Lipécz Györgynél van meg, a komparatív előnyök sajátosértelmezése következtében. A komparatív előnyök meghatározásával (megint csak a Lipécz György által idézett Erdős Péter-féle gondolattal összhangban) azt mutattam be, hogy a tényleges cserearányok milyen mértékben térhetnek el az árcentrumarányoktól. A komparatív előnyök érvényesülése és az értéktörvény érvényesülése nem zárják ki egymást. Mindössze arról van szó, hogy minél nagyobb a (nagyjából egyenlő) piaci szereplők száma, annál szűkebb sávban érvényesülnek a komparatív előnyök.

A komparatív előnyök elve alapján vizsgálhattam volna a közösségek között olyan cserét is, amely az egyik vagy másik közösség által elő nem állítható cikket ölel fel. Ez a módszer meglehetősen szokatlan alkalmazása lett volna. Ugyanis annyira végletes eset, hogy még az abszolút költségek elméletének is csak szélső helyzeteként fogható fel. Ettől függetlenül véleményem szerint ez az eset is beleférne a komparatív előnyök logikájába. Ha egy véges munkaráfördítással előállítható termék termeléséről lemond a közösség — mert előállítása komparatív hátránnyal járna —, akkor magától értetődően érvényes lenne e logika olyan termék-nél, amelyet a közösség egyáltalán nem tud előállítani, tehát a feltételezett munkaráfördítés ebben az esetben a végtelenhez tartana. Éppen e feltűnően megjelenő evidencia miatt nem vettem figyelembe azt az esetet, amikor az egyik potenciális cserepartner nem képes előállítani a cserére kerülő terméket. Megállapításaimat ugyanis nemcsak *speciális*, hanem az árutermeletés szempontjából *általános* esetre is érvényesnek tekintem. Érvként ezért nem az állításom szempontjából legkedvezőbb, hanem ellenkezőleg: a legkedvezőtlenebb esetet használhattam csak fel. Hasonló okból nem vettem figyelembe a történetileg kínálkozó távolsági kereskedelmet, illetve a földesúri fennhatóság mellett végbemenő árutermeletést.

Vitapartnerem következetlenséggel vádol amiatt, hogy felváltva használom a termelőegység, termelő, illetve termelőközösség fogalmait. Ez valóban hiba lenne egy differenciált, kizárólag történeti aspektusú elemzésben. Vizsgálati szempontom azonban nem igényel ilyen árnyalati megkülönböztetéseket. Ezért úgy vélem, mondanivalóm szempontjából a három kategória szinonimaként történő használatának csak stilisztikai vetülete van.

Nem világos vitapartnerem előtt az sem, miért szűkítik a versenybe újonnan belépők a komparatív előnyök sávját. El kell ismernem: e vonatkozásban valóban mulasztást követtem el. Nem hangsúlyoztam, hogy a példában szereplő két termelő közötti kétszeres termelékenységi különbséget nagyon jelentősnek tekintem, nem csupán hajszályninak. A különbségek hangsúlyozása esetén világosabb lett volna, hogy az újonnan belépők között — továbbra is figyelembe véve a tehetségek multipotenciálját — valószínűleg kisebb a termelékenységi különbség, mint az alapul vett két kisárutermelő között. Következésképpen a két terméket előállítók átlagos termelékenységi szintje is kevésbé különbözne, mint a kétszemélyes példában szereplőké.

Elkerülte vitapartnerem figyelmét egy lényegesnek minősíthető ellenérv. A korai kisárutermelés kialakulásának szakaszát arra a történeti periódusra tettem, amikor a munkamegosztás éppen csak kezdett kialakulni. A munkamegosztás kialakulása történelmileg viszont feltehetően jóval megelőzte az árutermelés létrejöttét. Nincs kizárva tehát, hogy — halmazelméleti terminológiát alkalmazva — az általam logikailag definiált korai kisárutermelés, valamint a történelmileg megjelenő, azonos feltételeknek megfelelő kisárutermelés halmazának közös része üres. (Ez is egy újabb megfontolandó adalék ahhoz, hogy megkérdőjelezhetetlennek tekintem-e az értékkorszak történelmi létezését.) A kérdés fontossága miatt nem tartanám etikusnak, hogy részletes érvelés nélkül állást foglaljak. A véleménynyilvánítás azonban nem nélkülözhetetlen a téma szempontjából. Az értékkorszakot logikailag definiáltam, ez — történelmi létének bizonyítása nélkül, akár nem létezését feltételezve is — elég az általam konstruált transzformációs folyamat érvényesülésének a bizonyításához. (Itt hivatkozom az előzőkben tárgyalt 2. számú logikai sémára.)

Észrevételek a közömbösségi ár problémájához

Vitacikke második felét Lipécz György döntően a közömbösségi ár kérdéskörének szenteli. Míg előzőleg feltételeimet hibásaknak, következtetéseimet téveseknek tartotta, addig a közömbösségi ár értelmezésekor „csak” a kifejtésem érthetetlen. Lipécz György itt is tárgyi tévedésekkel vádol ugyan, de áttekintve ellenvételeit, úgy érzem, mentesülök a vád alól: Lipécz György — feltehetően a didaktikailag gyenge kifejtésem következtében — egyáltalán nem értette meg a közömbösségi ár lényegét. Emiatt tekintem feladatomban a félreértelmezett részek elméleti tisztázását.

Az árutermelők célja a közömbösségi ár modelljében is fogyasztásuk növelése. A kialakuló eszközökötési különbségek — ha az árukat hozzávetőlegesen értéküknek megfelelő áron adnák el — differenciálnák az azonos munkát kifejtők fogyasztási lehetőségét. Ezt ellensúlyozná ugyan az, hogy a kisebb fogyasztási lehetőségekkel bírók nagyobb eszközérték tulajdonosai, a kisárutermelők azonban a feltevések szerint nem érdekeltek az eszközérték növelésében. (Mindenesetre sokkal kevésbé érdekeltek, mint a fogyasztásnövelésben, holott Lipécz György — bizonyos szempontból persze helyesen — ez utóbbit is vitatja.)

Az értékarányos árak feltevése melletti differenciált fogyasztási lehetőségek kihatnak a kínálat szerkezetére. Emiatt a magas eszközigényű ágak piaci árai az

érték fölél emelkednek. Ilyen irányú eltérések következményeként létrejöhet egy olyan árrendszer, amelyben az árak értéktől való eltérése éppen fedezi az eszközlekkötésben mutatkozó különbségeket. Ezt „nyugalmi” helyzetnek tekintetem, a hozzá tartozó árakat nem egyszerűen piaci áraknak, hanem árcentrumnak. Feltételezem, hogy ebben a sajátos esetben a piaci árak arányai megfelelnek az árcentrumarányoknak, s a továbbiakban a piaci árak e körül az új árcentrum körül ingadoznak.

A viszonylag nagy eszközlekkötés terheit így *nem az adott ágazat termelői viselik, hanem a termelők összessége*. Ennek folytán megvalósul a termelők „egyenlősége”, amely minden árcentrum létezésének elengedhetetlen feltétele.

E gondolatok alátámasztására indirekt bizonyítást alkalmaztam, amit Lipécz György félreértett. A kínálat és a kereslet előbb említett szerkezeti eltéréseiből, következképpen az értéktől eltérő piaci árakból indultam ki. Ennek — ha az értékárcentrum lenne az érvényes — bizonyos ágazatváltás lenne a következménye. Érték fölötti árak a viszonylag nagy eszközigényű ágakban alakulnának ki, az ágazatváltás tehát pótlólagos eszközlekkötést igényelne. (S nem tőkéről van szó, amint azt Lipécz György írja! E témában a pongyola szóhasználat meglehetősen „veszélyes”.) Ez végső soron csak fogyasztáskorlátozásból fedezhető. (Akár „előtakarékosság” révén történő felhalmozásról van szó, akár hitelek utólagos törlesztéséről.) A viszonylag nagy eszközlekkötés miatti fogyasztáskorlátozás — a közbősségi árak megfelelő piaci árak esetén — éppen egyenlő lenne azzal a többletfogyasztási lehetőséggel, amit a közbősségi árhoz igazodó, azaz az érték fölötti piaci árak biztosítanak. Emiatt *nincs értelme az ágazatváltásnak*. Ezzel indirekt módon bizonyítottam, hogy *nem az érték az árcentrum*. Ha nincs ágazatváltás, akkor nincs szükség pótlólagos eszközlekkötésre sem.

Mivel nincs ágazatváltás, nincs szükség pótlólagos eszközlekkötésre sem. Ami nincs, annak a megszerzési módja sem lehet érdekes. Félreértette tehát gondolataimat Lipécz György, következképpen teljesen helytelenül magyarázza mondanivalómat, amikor ezt írja: „... pénz is kell valahonnan szerezniük az eszközök megvásárlásához. Ennek módja Oroszi Sándor koncepciójában rendkívül lényeges.” Majd „kitalálja” helyettem a finanszírozási módot: „... minden bizonnyal ... a kistermelő az induló tőkéhez hiányzó összeget kölcsön veszi...” ([2] 201. l.). Lipécz Györgynek abban valóban igaza van, hogy tanulmányomból nem olvasható ki egyértelműen, honnan szerezne a termelő finanszírozási forrást a pótlólagos eszközlekkötéshez, ha mégis ágazatváltásra szánná el magát, mivel — mint utaltam rá — ez teljesen értelmetlen magatartás lenne.

A közvetett bizonyítás végén ([4] 19. l.) *háromszor* írtam le, hogy nem lesz ágazatváltás („... nincs motiváció a kínálati arányok módosítására”, majd „nem ösztönöz ágazatváltásra”, s végül „A kínálat szerkezetén sem a már dolgozó, sem az újonnan belépő kisárutermelőknek nem érdeke változtatni”). Meglehető, hogy mindhárom megfogalmazás elkerülte Lipécz György figyelmét...

Az ágazatváltás közbős voltának illusztrálására felállítottam egy döntési egyenletet. Az egyenlet megfogalmazásakor valóban csak az új érték elosztását vettem figyelembe. Egy-egy (potenciális) kisárutermelőt a termelésnek csak az a vertikális szintje érdekli, amelyiken esetleges jövőbeli tevékenységének hatásait mérlegeli.

„Az egyenlet tartalmának értelmezésében az olvasó teljesen magára van hagyva” — írja vitapartnerem ([2.] 202. l.). Azt, hogy ez valóban így lenne, maga Lipécz György cáfolja meg. E kijelentése előtt ugyanis viszonylag terjedelmesen idézi tanulmányomból az értelmező részeket. A probléma inkább az említett mondathoz fűzött megjegyzéséből következik. E megjegyzésében Lipécz kijelenti, hogy E_1 és b_1 relációra vonatkozó kikötésem „tartalmilag felesleges” ([2] 202. l.). Véleményem

szerint viszont e kikötések nélkül döntési egyenletem valóban problematikus,

tehát nem érthetek egyet annak figyelmen kívül hagyásával. A
$$\sum_{j=1}^n \frac{L(b_2 - b_1)}{(1+i)^j}$$

kifejezés⁵ azt a pótlólagos jövedelmet, annak diszkontált nagyságát reprezentálja, amit a második, nagyobb eszközigényű ágazat termelőjéhez képes realizálni az első, kisebb eszközigényű ágazat termelőjéhez képest. Ennek alapja, hogy a nagyobb eszközigényű ágazatban a piaci ár (egyensúly esetén ez megfelel a hipotézisem szerinti közömbösségi árnak) nagyobb, mint az érték, a kisebb eszközigényű ágazatban pedig éppen fordított a helyzet. Ez tehát magasabb fogyasztási lehetőséget biztosítana a második ágazatban dolgozóknak. Ezt a pótlólagos fogyasztási lehetőséget azonban ellensúlyozza a második ágazat nagyobb eszközigénye ($E_2 - E_1$). Mivel az ellentétes irányú hatások éppen egyensúlyban vannak, a fogyasztási lehetőség — a közömbösségi árak megfelelő piaci áraknál — minden ágazatban azonos.

Mivel döntési egyenletem (s talán most sikerül erről Lipécz Györgyöt is megőzőzőm) könnyen értelmezhető, feleslegesnek tekintem az ő — meglehetősen bonyolult s ráadásul tanulmányom gondolatmenete szempontjából hibás — „segítségnyújtását”. Mellékesen: Lipécz György módosított egyenletei és az én eredeti egyenleteim valóban nem ekvivalensek. Helyesen írja, hogy $Lb \neq u$. Bár Lipécz György ebben a kérdésben többszörös ellentmondásba keveredik önmagával. Idézi tőlem L és b meghatározását, majd később kijelenti: „Az Lb értelme viszont Oroszi Sándor titka” ([2] 202. l.). Azonban (amint azt a tőlem idézett értelmezés is bizonyítja) ezt a titkot megosztottam az olvasóval. . . Pár sorral később úgy tűnik, Lipécz György maga is megfejtette a „titkomat”: ha nem így lenne, bizonyára nem állítaná olyan határozottan, hogy $Lb \neq u$.

Lipécz György ellenvetései között szerepel az, hogy a tanulmányomban bemutatott példa több szempontból sem szerencsés. Ezzel tisztában voltam, s csak hosszas mérlegelés után döntöttem e példa szerepeltetése mellett. Felállíthattam volna egy teljesen új példát, amely plasztikusabban mutatja be a közömbösségi árat, már az eszközfelhasználást is közömbösségi áron véve figyelembe. Mivel hipotézisemnek az általam ismert szakirodalomban nem voltak előzményei, ezért úgy döntöttem, hogy a tankönyvekből mindenki előtt ismert — az érték és a termelési ár közötti transzformáció illusztrálására alkalmazott — példát használom. Úgy gondoltam, hogy nagyobb lesz a példa hatása, ha ismert adatokból indulok ki — a szokásostól eltérő gondolatmenet alapján. A tankönyvek példáját — a kiinduló feltételekkel együtt — ezért lényegi változtatás nélkül vettem át. A feltételek között megjelent, hogy a felhasznált termelési eszközök végig értéken szerepelnek. Erre a problémára azonban lábjegyzetben felhívtam a figyelmet ([4] 21. l.). Nem kívántam a történeti transzformáció mellett — a terjedelmi keretek miatt — a lo-

⁵ Az alkalmazott jelölések:

$$b = \frac{P - \dot{E}}{\dot{E}},$$

ahol P = piaci ár,

$\dot{E}$ = érték,

L = „Egy év alatt mindkét ágazatban L mennyiségű munkát fejteth ki a termelő, egyszerű munkában kifejezve, azaz mindkét ágazatban azonos értéktömeget képes létrehozni” ([4] 19. l.). A meghatározás tanúsága szerint egyébként nem nagyon kell találgatni, hogy új értékről van-e szó.

E = lekötött eszközérték,

j = futóindex, az ágazatok sorszama szerint,

i = kamatláb,

n = a munkával töltött élettartam.

gikai transzformáció számpéldájában szereplő hibákra is kitérni. Lipécz György ezt joggal kifogásolta, bár mivel felhívtam rá a figyelmet, szerintem feleslegesen. Ugyancsak kifogás merült fel amiatt, hogy nem adtam meg a kamatláb mértékét. Mivel úgy véltem, a példa közismert, s a tankönyvek sem vették figyelembe a kamatot, eltekintettem annak külön hangsúlyozásától, hogy a kamatláb nulla.

Érdemibb ellenvetés az, hogy a fogyasztási lehetőség Lipécz György egyenletei alapján lehet negatív. Ez az a pont, ahol kiderült: vitapartnerem teljesen félreértette koncepciómat.

„... könnyen lehet, hogy a kisebbik u nullának vagy negatívnak adódik...” ([2] 203. l.). Először is: ezek az egyenletek Lipécz György kreációi, mégpedig tölem független, sőt általam el sem fogadható kreációi. Nem világos, hogy az ő egyenleteiért miért nekem kellene vállalnom a felelősséget, ha ő követ el hibát, akkor az miért az én hipotézisemet cáfolja? Nálam nincs ugyanis „kisebbik u ”, mivel éppen ez a közömbösségi ár lényege, hogy minden u_i — ágazattól függetlenül — egyenlő. (Ez példában mindhárom ágazatban 35,6 egység — [4] 22. l.) Ezt viszont — bármilyen pontatlan is a fogalmazásom — könnyedén ki lehetett volna olvasni a táblázatból...

Másodszor: bár Lipécz György ezt nem veti fel, de helyesen értelmezve a közömbösségi árat, minden u_i lehetne egymással egyenlő, negatív nagyság. Ez persze közgazdaságilag abszurd. Azt jelentené, hogy a társadalom semmit sem fogyaszt, csak felhalmoz, s szép komótosan kihal. Matematikailag azonban adhatna a példa ilyen eredményt — ha valaki elfelejtené a korlátozó feltételeket kifejező egyenlőtlenségeket felállítani, vagy célfüggvényként a felhalmozásmaximalizálást tűzné ki. Bár előttem még abban az esetben is meglehetősen homályos lenne, miként lehet értelmezni a negatív fogyasztást...

Azt a vádat, hogy a közömbösségi ár sem biztosít egyenlő fogyasztási lehetőséget, Lipécz György csak azért fogalmazhatta meg, mert ő teljesen mást ért közömbösségi áron, mint én. Mindenesetre zárógondolatainak egyike számomra teljesen meglepő: „... ha az eszközkötések különbségei sem nullák, akkor a közömbösségi ár egy értéktől eltérő árcentrum felé tart” ([2] 204. l.). Ha tanulmányom stílusa homályos, pontatlan, akkor legalább engedtessek meg a címre hivatkoznom: „A közömbösségi ár mint árcentrum-hipotézis”. Úgy tűnik, ezt Lipécz György hipotézisemet végleg megsemmisítő, utolsó érvnek szánta. Ez azonban a végkövetkeztetésemmel való teljes egyetértése. Ugyanis céлом végig annak a bemutatása, hogy kialakult egy — az értéktől eltérő — árcentrum, s ez maga a közömbösségi ár. S ha Lipécz György is így látja, akkor talán mégis van némi remény: pontatlanságaim, érthetlenségeim, ellentmondásaim ellenére végső soron mégiscsak sikerült valamelyest kifejtennem elképzeléseimet.

Hivatkozások

- [1] Erdős Péter: Bér, profit, adóztatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
- [2] Lipécz György: Kritikai észrevételek egy történelmi árcentrum-hipotézishez. Közgazdasági Szemle, 1984. 2. sz.
- [3] Oroszi Sándor: A kapitalizmus előtti árcentrum érvényesüléséről. Dolgozatok a közgazdaságtudományok témaköréből. (Megjelenés alatt.)
- [4] Oroszi Sándor: A közömbösségi ár mint árcentrum-hipotézis. Közgazdasági Szemle, 1982. 1. sz.
- [5] Oroszi Sándor: A prekapitalista árutermelés árcentruma. Dolgozat a közgazdaságtudományok témaköréből. A Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának kiadványa, 1981.
- [6] Szabó Kálmán: Az értéktörvény és az arányossági elv napjainkban. Közgazdasági Szemle, 1981. 5. sz.
- [7] Das Kapital: A centenary appreciation-discussion. American Economic Review, 1967. május.

Versenyképes-e vagy túl drágán termel a magyar mezőgazdaság?

Mentényi Miklós

Talán ebben a kérdésben éri a legerősebb bírálat manapság a magyar mezőgazdaságot. Szinte nincs olyan hivatalos megnyilatkozás, szakmai tanulmány vagy újságcikk, amely a magas költségszínvonalat a mezőgazdaság hiányosságaként ne hangoztatná.

A magyar mezőgazdaság minőségi gondjaival foglalkozó elemzések időnként változóan egy-egy lényeges kérdést állítanak előtérbe. Évekkel ezelőtt a fő téma az volt, hogy sokan dolgoznak a magyar mezőgazdaságban. Egyes kiragadott és a mezőgazdasági termelésben élenjáró országok (Egyesült Államok, Hollandia stb.) számaait hasonlították össze a magyar adatokkal, mégpedig a mezőgazdasági ágazatban kimutatott aktív keresők létszámával. A kritikákra válaszként néhány tanulmány jelent meg ([4], [7]), melyek sokféle szempontból vizsgálták e kérdést, és számos, igazán alapos nemzetközi összehasonlítást is végeztek. A tanulmány szerzői a vizsgálódások végén az alábbi főbb következtetéseket vonták le.

A mezőgazdasági keresők aránya Magyarországon ma megfelel az ország gazdasági fejlettségének, és többé-kevésbé arányos a mezőgazdaság népgazdaságban játszott szerepével. A magyar mezőgazdaság — eredményei alapján — az országok között a közepesnél jobb helyezést ért el, de a magyar mezőgazdaság műszaki háttere is csak közepes. Hazánkban nagy a mezőgazdasági és élelmiszeripari export jelentősége. A mezőgazdasági termelés mintegy 30 százaléka exportra kerül. Magyarország földrajzi és területi adottsága kedvező, mert az ország összes területéből — Dánia mellett — itt a legmagasabb (71 százalék) a mezőgazdasági terület aránya, de a szántó, a szőlő, a kert, a gyümölcsös aránya is a legmagasab-
bak között van (58 százalék). A KSH ma már kétféleképpen mutatja ki a mezőgazdasági aktív keresőket. 1982-ben az ágazatban dolgozó aktív keresők száma csaknem egymillió, arányuk az összes keresőkhöz viszonyítva 20,1 százalék volt. De a mezőgazdasági alaptervekenységben dolgozók száma csak 750 ezer, arányuk 14,4 százalék. Mai adottságaink mellett tehát még nemzetközi összehasonlításban sem túlzott a mezőgazdasági alaptervekenységben foglalkoztatott aktív keresők aránya. Mivel azonban az egy mezőgazdasági keresőre jutó mezőgazdasági termelésben az élenjárókhöz képest még jelentősen el vagyunk maradva, változatlan feladat a magyar mezőgazdaságban — különösen az állattenyésztésben és a kertészeti termelésben — a munkatermelékenység javítása. Ez azonban — eltérően az elmúlt két évtized módszerétől — csak úgy és azokon a területeken mehet végbe, olyan technika és technológia alkalmazásával, amely mellett a mezőgazdaságban az élő munka holt munkával történő cseréje nem jár a hatékonyság romlásával.

Ezután került napirendre a mezőgazdaság nettó termelési értékének kedvezőtlen alakulása. A vitában úgy vetődött fel a kérdés, miképpen lehetséges, hogy a magyar ipar bruttó termelése 30 év alatt mintegy kilencszeresére, de a nettó termelés is nyolcszorosára növekedett, a mezőgazdaságban pedig — bár a bruttó termelés kétszeresére bővült — a nettó termelés legfeljebb 13 százalékos növekedést ért el, azaz valójában stagnált [8].

A vitában részt vevő csaknem valamennyi szerző rámutatott arra, hogy a mezőgazdaság bruttó és nettó termelése torzított, az iparihoz viszonyítva alacsony szinten kerül kimutatásra. A mezőgazdaságban foglalkoztatott keresők létszámának és arányának csökkenése az anyag- és eszközigényesség növelésére kényszerítette a mezőgazdaságot. Értékarányos árrendszer esetén — ha a mezőgazdaság kellő hatékonysággal hasznosítja az ipari eredetű anyagokat és eszközöket — a nettó termelésnek is növekednie kellene. Mivel az árrendszer nem ilyen, ezért a nettó termelés nem növekedett, hanem inkább csak stagnált. Az árak torzító hatásának megállapítására legutóbb Drechsler László és Szűcs Andrásné végeztek számításokat [3]. Munkájukban „legvalószínűbb következtetésként” arra jutottak, hogy a mezőgazdaság értékesítési árait mintegy 50 százalékkal, az ipari eredetű termelő felhasználás árait pedig 15 százalékkal kellene megemlíni ahhoz, hogy a statisztikában kifejeződő értékelési eltéréseket kiküszöböljük. Ezekkel az árakkal végezve a számítást, a mezőgazdaság nettó termelésének indexe 1960 és 1980 között nem 11, hanem 38,5 százalékos növekedést mutatna, ami évi átlagban 1,7 százalékos fejlődési ütemnek felelne meg. Más szerzők, mint Takács József [13], Zsuffa Ervin és Zsuffa Ervinné [15] valamennyi termelési erőforrást figyelembe vevő komplex hatékonysági számítást végeztek, és ebben a mezőgazdaságra vonatkozóan ugyanerre az időszakra hatékonyságjavulást mutattak ki. Ez is jelzi, hogy bár a nettó termelési érték nagyon fontos minőségi mutató, a mezőgazdaság hatékonyságának megállapításához nem elég csak e mutatószám használatát.

Ismét más szerzők metodikai (számítási) gondokat is felvetettek a nettó termelési értékkel kapcsolatban. Molnár István [8] azt, hogy a nagy összegű mezőgazdasági támogatás az alkalmazott árakban nem jelenik meg, a felhasznált és támogatott iparcikkek dotációjának csökkenése pedig más népgazdasági ágban növeli az eredményt. Én pedig azt említem meg [6], hogy a statisztika a mezőgazdasági alaptevékenységből csak a „növénytermelés és állattenyésztés” eredményeit teszi közzé, de az alaptevékenységbe tartozó ún. mezőgazdasági melléktevékenység (például silózás, zöldtakarmány-szárítás stb.) — az átdolgozás során nyert többlet — nettó értéke nem szerepel a növénytermelés kimutatott nettó értékében.

A számtalan hozzászólás ellenére — úgy látszik — a vita még nem zárult le. Napjaink fő témája pedig az, hogy túl drágán termel a magyar mezőgazdaság, és hogy ezért nem versenyképes.

De mihez képest drága a magyar mezőgazdaság? A külkereskedelemben elérhető piaci árakhoz képest? Vagy más fejlett mezőgazdasággal rendelkező országok belső mezőgazdasági termelői áraihoz képest? Az ilyen országokban kialakult önköltségekhez, költség szintjéhez, anyag- és eszközigényességhez képest? Esetleg az élelmiszerek hazai fogyasztói árszínvonalához vagy a hazai árrendszerünkben kimutatott termelő felhasználáshoz képest?

A különféle nemzetközi összehasonlítások, jövedelmezőségi, devizagazdaságossági, hatékonysági vizsgálatok rendszerint az ún. világgpiaci árakhoz viszonyítva készülnek, és ezek alapján rangsorolják a termékeket vagy országokat. Ez nyilván a vizsgálatoknak csak az egyik szempontja. A tisztánlátáshoz más vizsgálati módszer is szükséges, mégpedig az, hogy éppen a legfejlettebb mezőgazda-

sággal rendelkező országokban érvényesülő belső termelői árakhoz, önköltségekhez képest hogyan alakulnak a magyar mezőgazdaság termelői árai és költségei. Ilyen magyar vizsgálat nagyon kevés van, és a meglévőket sem hasznosítják, mondván, hogy nem tudnak mit kezdeni velük. Ezen álláspont szerint elég, ha a világpiacon árhoz hasonlítják a magyar árakat, s azokhoz képest a magyar mezőgazdaság drága, termékei nem versenyképesek. A világpiacon vagy főpiacon árhoz történő összehasonlításhoz (vagy azok mellett) használják a termékenkénti átlagos devizakitermelési mutatót (ami csak akkor mutat valamit, ha nemcsak a mezőgazdasági ágazaton belül, hanem a teljes exportra készül el), továbbá az egy hektár szántóra jutó nettó devizahozamot. Mindegyik mutató mond valamit, de mindegyikhez lehet ellenvéleményt fűzni, és ezért önmagában egyikük sem alkalmazható, különösen nem lehet ezek alapján a termékeket rangsorolni, vagy termelés szerkezeti döntéseket hozni.

1) A mi mezőgazdaságunkban a hazai átlagos ráfordításokat figyelembe vevő árrendszer van érvényben, amelynek még az a sajátossága, hogy az alapvető mezőgazdasági termékeknek — eléggé széleskörűen — hatóságilag rögzített, illetve maximált ára van. További sajátossága, hogy a mezőgazdasági termelői árak, az élelmiszeripari termelői árak, továbbá az élelmiszerek fogyasztói árai (között nincs szoros összefüggés. Együttmozgásuk sem valósulhatott meg, mert a fogyasztói árak is széleskörűen rögzítettek. A magyar élelmiszeripar teljesen be van zárva a többségében rögzített mezőgazdasági felvásárlási és az ugyancsak zömében rögzített fogyasztói árak közé. Az élelmiszeripar jövedelmi színvonalára is alacsonyabb az ipari átlagnál, az ármozgás lehetősége korlátozott. Az élelmiszeriparnak nincs anyagi ereje sem a mezőgazdasági termelés érdemi szervezésére, sem a termelés és a feldolgozás közötti összhang megteremtésére. Minőségi, választéki, csomagolási gondjaink is főleg innen származnak. Sajátossága az árrendszernek továbbá, hogy a fontosabb ipari eredetű termékek ára (műtrágya, növényvédőszer, energia, melyek az ipari eredetű anyagfelhasználás felét képviselik) szintén maximált, és az ezeknek az áremelkedésin keresztül bekövetkező költség-növekedéseket évente általában egyszer ellentételezik — részben vagy egészben. Megjegyzem, nagyjából hasonlóan megy végbe a Közös Piacon belül is a szokásos évi árrendezés. Például 1982-ben 10,5, 1983-ban pedig 4,2 százalékkal emelték meg a belső mezőgazdasági termelői árakat (miközben a világpiacon árhoz jelentősen estek). Az Egyesült Államokban is széles körű költségvizsgálat és előkészítés után és még sok egyéb körülmény alapján kerül sor a mezőgazdasági termelői árak évenkénti meghatározására.

2) Az ipari eredetű anyagfelhasználás másik fele teljesen szabad áron kerül a mezőgazdaságba. Ha mezőgazdasági, illetve élelmiszeripari termékeket exportálunk, akkor azokért nem rubel elszámolású viszonylatban a mindenkori tőkés, ún. világpiacon árhoz, rubel elszámolású viszonylatban pedig a szocialista árelvnek megfelelő világpiacon árhoz kapja a mezőgazdaság. De ezeket az árakat nem a mezőgazdasági termelők kapják, mert export esetén többnyire még egy belföldi felvásárló, illetve élelmiszer-feldolgozó, továbbá egy külkereskedelmi vállalat is közbeiktatódik. Vannak olyan mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek, amelyek kedvezően, vagyis nyereségesen adhatók el, és vannak, amelyek nem. Ez utóbbiak miatt mondják, hogy drága és nem versenyképes a magyar mezőgazdaság.

Hozzá szokták tenni ehhez még azt is, hogy drágább a többi fejlett mezőgazdasággal rendelkező országhoz képest is, mert feltételezik, hogy ezen országok mezőgazdasági termelői is ún. világpiacon árhoz értékesítenek. Ez a feltételezés azonban téves.

Az 1. sz. táblázatban látható a búza, a kukorica, a vágósertés, a vágómarha

I. sz. táblázat
A legfontosabb mezőgazdasági termékek termelői árai néhány országban, az 1980—1981-es gazdasági évben

Ország	Búza		Kukorica		Vágósertés		Vágómarha		Tej	
	dollár	forint	dollár	forint	dollár	forint	dollár	forint	dollár	forint
Ausztria	22,81	740	21,00	681	142,66	4626	156,49	5075	28,87	936
Belgium	21,70	704			135,27	4387				
Dánia	21,13	685			165,92	5381				
Finnország	38,23	1240								
Franciaország	19,43	630	18,26	592	174,27	5652	166,42	5397	29,89	969
Görögország	21,32	690	19,17	622	200,84	6513			39,76	1289
Hollandia	21,84	708			131,02	4249			25,11	814
Írország	17,08	554			132,29	4290				
Jugoszlávia	20,07	651	17,24	559	93,29	3025	171,87	5574	26,76	868
Kanada	..	..			109,28	3543			21,46	696
Nagy-Britannia	23,58	765			149,50	4851	133,06	4315	27,04	877
Norvégia	39,35	1276			229,92	7456	176,25	5716	29,33	951
NSZK	25,27	820			229,92	7456				
Olaszország	27,29	885	25,91	840	149,67	4854	178,82	5799	30,54	990
Spanyolország	21,14	685	22,92	743	155,29	5036				
Svájc	55,67	1805	19,38	635	116,92	3792				
Svédország	21,71	704	43,80	1420	240,20	7790				
Egyesült Államok	14,37	466	12,24	396	164,20	5325	137,57	4461	28,66	929
Magyarország (KSH éves, összes)		332		321		3620		3807		622

Forrás: [21], [24].

Megjegyzés: Az árak 100 kg termekre vonatkoznak. Az átszámítás a tárgyévi 32,43 forint/dollár árfolyamon történt.

és a tej termelői árának alakulása nemzetközi összehasonlításban. A 2. sz. táblázatban látható ugyanezen termékekre nézve az egyesült államokbeli és a magyar hozamok, termésátlagok, önköltségek és termelői árak alakulása.*

A bemutatott nemzetközi termelői árakkal, illetve önköltségekkel összehasonlítva a magyar termelői árak általában nem magasak, sőt sok ország belső termelői árainál alacsonyabbak. Becslések szerint a különbözetbe a közvetlen és a közvetett mezőgazdasági támogatások, továbbá az exporttámogatások is beleférnek. Szó sincs tehát arról, hogy például a nyugat-európai vagy az egyesült államokbeli árak vagy termelési költségek a hazaiénál jóval alacsonyabbak lennének; éppen fordított a helyzet.

Különösen kiemelendő, hogy a bemutatott termékek esetében az Egyesült Államok termelőinek önköltsége magasabb, mint a magyaroké. A Közös Piac országairól nincsenek ugyan ilyen átfogó költségvizsgálati adatok, de feltehető, hogy náluk az önköltségek még magasabbak, mint az Egyesült Államokban, mert — mint a táblázatokból látható — a belső termelési árak is rendre meghaladják azt.

Tehát sem mezőgazdasági termékeink önköltsége, sem felvásárlási ára nem több, magasabb, mint az Egyesült Államokban és más fejlett mezőgazdasággal rendelkező országokban. Sőt mint később látni fogjuk, a magyar mezőgazdaság kevesebb támogatást is kap, mint a fentiek, ráadásul a magyar mezőgazdaság műszaki hátterének (géppel, vegyszerrel való ellátottságának) színvonala, minősége, választéka rosszabb, a beszerzési lehetőségek pedig összehasonlíthatatlanul szűkebbek.

Nem megalapozottak tehát azok a sokszor elhangzó megállapítások, hogy a magyar nagyüzemi mezőgazdasági termelés nagyon költséges a fejlett országokéhoz képest, és ezért a mezőgazdaság sok költségvetési támogatást igényel.

Nem vagyunk drágábbak versenytársainknál, hanem a versenytársainknál alacsonyabb önköltség és kisebb támogatás mellett is kevesebbet kapunk termékeinkért a külkereskedelemben és a hazai fogyasztóktól, mint amibe a termékek kerülnek, és kevesebbet, mint amennyit versenytársaink kapnak.

A magyar költségvetésre azért különösen nagy teher, mert a mezőgazdasági termékek világpiaci árai nyomottak, még a viszonylag alacsony magyar mezőgazdasági áraknál is alacsonyabbak, ezért az export támogatásra szorul. De támogatjuk a magyar fogyasztói árakat is, amelyek viszont a nemzetközi fogyasztói árakhoz képest túl alacsonyak. A Közös Piac államaiban, az egyéb nyugat-európai országokban (de az Egyesült Államokban is) a világpiaci áraknál jóval magasabb mezőgazdasági termelői árakat és élelmiszer-feldolgozó költségeket a belföldi fogyasztói árakban — nagyon kevés kivétellel — következetesen érvényesítik. Ezekben az országokban a mezőgazdasági termelői árak, az élelmiszer-feldolgozó, továbbá a belső nagykereskedelmi és kiskereskedelmi árak együtt mozognak, nálunk azonban nem. Amíg tehát a magyar élelmiszer-termelésben három területen van támogatási igény — a mezőgazdaságban, az exportban és a fogyasztói árakban —, addig a fejlett tőkésállamokban általában csak két helyen, mégpedig a mezőgazdaságban és az exportban.

A fejlett tőkésországok — amelyek fejlett agrártermeléssel is rendelkeznek — nemcsak hogy erősen támogatják a mezőgazdaságot, hanem úgy törekednek nagyfokú önellátásra, hogy saját belső mezőgazdasági árakat sokszor teljesen elszakítják a világpiaci ártól. Belső árszínvonaluk, de néha az arányok meg az árak mozgásirányai is eltérnek a világpiaci ártól és azok változásától. Az ilyen

* Az Egyesült Államok Földművelésügyi Minisztériuma 1973 óta vizsgálhatja a mezőgazdasági termelési költségeket. E munkát az Országos Gazdasági és Statisztikai Szolgálat végzi. A módszert, a termékek körét és a részletes adatokat évente közléteszik ([23], [25], [26]).

Hozamok, költségek és termelői árak^a az Egyesült Államokban és Magyarországon

Megnevezés	1979		1980		1981	
	dollár	forint ^b	dollár	forint ^b	dollár	forint ^b
<i>Kukorica</i>						
Egyesült Államok					6940	
Hozam (kg/ha)	6,39	6879	9,29	5679	8,76	302
Önköltség I. (földköltség nélkül)	8,33	227	12,09	296	11,45	394
Önköltség II. (a föld költségeivel)	9,92	353	12,24	397	9,76	336
Átlagos termelői ár						
Magyarország					5860	
Hozam (kg/ha)	—	5400	—	5320	—	272
Nagyüzemek önköltsége	—	221	—	288	—	321
Átlagos termelői ár	—	275	—	303	—	
<i>Búza</i>						
Egyesült Államok					2011	
Hozam (kg/ha)	10,25	2179	13,29	2011	15,18	522
Önköltség I. (földköltség nélkül)	13,67	364	17,70	486	19,55	673
Önköltség II. (a föld költségeivel)	13,89	494	14,37	466	13,41	461
Átlagos termelői ár						
Magyarország					4000	
Hozam (kg/ha)	—	3260	—	4760	—	280
Nagyüzemek önköltsége	—	288	—	235	—	332
Átlagos termelői ár	—	301	—	311	—	
<i>Hízott marhák^a</i>						
Egyesült Államok						
Önköltség	148,81	5289	160,10	5192	173,48	5969
Átlagos termelői ár	149,89	5327	149,89	4861	173,41	5967
Magyarország						
Nagyüzemek önköltsége	—	3558	—	3844	—	3988
Átlagos termelői ár	—	3418	—	3807	—	4088

2. sz. táblázat folytatása

<i>Tej</i>												
Egyesült Államok												
Hozam (kg/tehén)												
Önköltség ^c	23,83	5211	831	26,90	5393	872	28,66	5510	986			
Átlagos termelői ár	26,46		940	28,66		929	30,42		1047			
Magyarország												
Hozam (kg/tehén)		3401			3557			3882				
Nagyüzemek önköltsége			671			720			724			
Átlagos magyar termelői ár			582			621			618			
<i>Hízott sertés^d</i>												
Egyesült Államok												
Önköltség	100,18		3560	109,35		3546	134,19		4617			
Átlagos termelői ár	94,22		3349	88,85		2881	112,76		3880			
Magyarország												
Nagyüzemek önköltsége			2592			2926			3036			
Átlagos termelői ár			2904			3327			3620			

^a 1979: tény; 1980: előzetes; 1981: előre becsült (tejnél 1979 és 1980 tényadat).

^b Átszámítási kulcsok: 1979-ben 35,54; 1980-ban 32,43; 1981-ben 34,41 forint/dollár.

^c A téhen utánpótlási költséget is tartalmazza.

^d Az 1. sz. táblázattal eltérő adatok minőségi-választéki különbségekből származnak.

Forrás: [23], [24], [25], [26], [27].

jellegű mezőgazdasági politikának a Közös Piacon belül többféle hatása van. (Bár az Egyesült Államokban más támogatási rendszer érvényesül, a hatások többé-kevésbé ott is hasonlóak.) Az ilyen mezőgazdasági árpolitika egyik következménye, hogy ezekben az országokban a mezőgazdasági termelés növekedése az elmúlt évtizedekben igen erőteljes volt. Olyannyira, hogy ezek a korábban igen jelentős élelmiszer-importáló közös piaci országok sok cikkből számottevő export lebonyolítására lettek képesek. 1955 és 1978 között a fejlett tőkésországokban a nettó élelmiszer-deficit a világ élelmiszer-kereskedelmének 16 százalékáról kevesebb mint 5 százalékára esett vissza [28]. A korábban jelentős élelmiszer-importőr Nyugat-Európa már az Egyesült Államok utáni legnagyobb agrárexportórrá fejlődött.

A tíz közös piaci országban 1980-ban sertéshúsból, tejből, marhahúsból, árpából, búzából, vajból, cukorból, tejporból a fogyasztást jóval meghaladó mennyiséget termeltek, és már csak takarmánygabonából, zöldségfélékből, bányahúsból és néhány apróbb termékből van a Közös Piacon belül hiány.

E politika egy másik hatása az volt, hogy csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma. Például a jelenlegi közös piaci tagországok mezőgazdasága még 1958-ban is kb. 20 millió embert foglalkoztatott, ma pedig már csak 8,7 millió, fő az összes foglalkoztatott 8,2 százaléka dolgozik itt [29].

Miközben csökkent a foglalkoztatottak száma, az emelkedő költségek miatt ezekben az országokban a mezőgazdaság jövedelemtermelő-képessége is csökkent. Ezért a mezőgazdaságra fordított támogatások és a mezőgazdasági export költségei jelentősen emelkedtek. Például 1981-ben a Közös Piac a kb. 20 milliárd „zöld dollárt” kitevő közös kasszájából 13 milliárdot a mezőgazdaságra költött, ezen felül az egyes tagországok még legalább további 13 milliárd dollárral támogatták saját mezőgazdaságukat [29].

Az Egyesült Államokban pedig 1982-ben 36 milliárd dollárra rúgtak a mezőgazdaságra fordított nettó állami kiadások.

A nyilvánosságra hozott adatok szerint minden egyes amerikai farmerre és mezőgazdasági dolgozóra 1982-ben 7330 dollár míg a Közös Piac tagországaiban csak 4780 dollár állami támogatás jutott. Az amerikai farmok nagysága átlagosan tízszer akkora, mint a nyugat-európaiaké, ennél fogva termékegységben számolva a Közös Piac ad több támogatást. Más tőkésországokban is hasonló a helyzet: például Japánban a rizs termelői ára hatszorosa az Egyesült Államokban érvényes termelői áraknak.

Látjuk tehát, hogy a fejlett mezőgazdasággal rendelkező országokban a mieinknél magasabbak a mezőgazdasági cikkek termelői (s az élelmiszerek fogyasztói) árai is még az önköltségek is. Erre azt szokták mondani, hogy nálunk azért alacsonyok a termelői árak, mert a mezőgazdaság nagyon sok támogatást kap. 1981-ben a mezőgazdaság 28 milliárd forint támogatást kapott, és az előző évek átlagában is mintegy 30 milliárd forintra volt tehető a mezőgazdaságnak juttatott közvetlen, közvetett és beruházási jellegű támogatások összege. Ez 1981-ben (34,41 Ft/dollár átszámítási kulccsal) mintegy 820 millió dollárnak felel meg. Ha ezt elosztjuk a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számával (984 ezerrel), akkor kerekén 830 dollár jut egy foglalkoztatottra. Ha csak az alaptervekenységben foglalkoztatottak számával, 740 ezerrel osztjuk el, akkor az egy főre jutó támogatás 1100 dollár körüli.

Ha a teljes export után járó támogatást is hozzászámoljuk a mezőgazdasági támogatáshoz, akkor az összes támogatás kb. 40 milliárd forint, vagyis mintegy 1200 millió dollár. (Mai árfolyamon már csak kb. 1000 millió dollár.) Így egy mezőgazdasági foglalkoztatottra 1200 dollár, csak az alaptervekenységben foglalkoztatottakra fejenként 1600 dollár jut.

E számítás szerint a magyar mezőgazdaság sokkal kevesebb támogatást kap, mint amennyit az említett országok mezőgazdasága élvez. Természetesen felvethető, hogy nálunk viszonylag nagy a mezőgazdaságban dolgozók létszáma, és ezért mutatkozik kevésnek a támogatás. Ha nem a létszámra, hanem a megművelt területre vetítenénk a támogatás összegét, akkor is nagyjából hasonló arányokat kapnánk, hiszen nálunk magas a mezőgazdasági terület aránya is. Alátámasztja ezt a megállapítást a Külkereskedelmi Minisztérium 1979-ben végzett számítása is. (Lásd a 3. sz. táblázatot.) E szerint is a közvetlen és közvetett támogatásokkal növelt magyar termelői árak alacsonyabbak, mint a közös piaci országokéi.

Érdekes összehasonlítást lehet tenni az Egyesült Államokban termelt egyes növények önköltsége, termelői ára és a chicagói tőzsde árjegyzésének alakulása között. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

A termelői árak mellett az amerikai farmerek is különböző címeken kapnak támogatást (biztosítási kedvezmények, raktározási hozzájárulások, kedvezményes kamatú exporthitelek, a meghirdetett garantált árhoz igazodó árkiegyenlítések, szállítási kedvezmények, PIK-program stb.). A fenti ármozgások tehát nem adnak teljes értékű eligazodást, mert például a búza esetében a termelői ár minden esetben alacsonyabb, mint a tőzsdei ár, de a termelők látszólagos veszteségeit a közvetett támogatások ellentételezték.

Más a helyzet a közös piaci országok termelői árai és a rotterdami tőzsdei árjegyzések között. A közös piaci tagországokban a búza és a kukorica termelői ára minden esetben magasabb a rotterdami tőzsde jegyzéseinél, tehát ezen országsoport a világpiacon áraknál magasabb belső árak alkalmazása révén — vagyis árral — támogatja a mezőgazdasági termelést. A Közös Piac akkor alkalmaz külön exporttámogatást, amikor az exportált termék belső ára magasabb, mint a világpiacon. Jelenleg a Közös Piac a gabona, a rizs, a cukor, az olívaolaj, a tejtermékek és a marhahús esetében alkalmaz exporttámogatást.

A bemutatott számításokon kívül készültek más nemzetközi költségösszehasonlító vizsgálatok is, melyek közül Mátyás László tanulmányának néhány megállapítását [5] meg kell kérdőjelezni.

Mátyás Lászlónak azt a következtetését, hogy a magyar mezőgazdaság — ha a termelő felhasználást tekintjük költségnak — az 1970-es évek elején jóval olcsóbban termelt, mint az 1970-es évtized végén, el kell fogadnunk. Az a megállapítás is helyeselhető, hogy a költségek szempontjából mezőgazdaságunk — a vizsgált közös piaci országokhoz viszonyítva — kedvezőtlenebb helyzetbe került az évtized végén, mint amilyenben az évtized elején volt.

Tény, hogy a magyar mezőgazdaság — hasonlóan az élenjáró országok mezőgazdaságához — különösen az 1970-es évtized első felében erősen energia- és eszközigényes technológiákat alkalmazott, ami az évtized végére egyre költségeesebbnek bizonyult.

A Közös Piac mezőgazdaságában ugyanezt az utat járták, de ezeket az országokat kevésbé zavarta a világpiacon ármozgás, mert saját belső mezőgazdasági termelői, élelmiszer-termelői és fogyasztói árrendszerük (árszínvonaluk és árarányaik) ettől elszakítva működik. A termelő felhasználásnak a közös piaci országokbeli emelkedését a saját belső árakban elismerték, de a világpiacon árakban nem, mert exportálni a Közös Piac is csak jelentős támogatás mellett tud. Magyarországon sem az alacsony belső realizálási árak, sem az exportárak nem ismerték el a termelő felhasználás emelkedését, ezért mindkét irányban támogatást kellett adni.

Mátyás Lászlónak az a következtetése tehát már nem fogadható el, hogy „mezőgazdaságunk hatékonysága vélhetőleg” csökkent önmagunkhoz és a főbb közös piaci országokéhoz viszonyítva is. A termelő felhasználás a közös piaci or-

3. sz. táblázat
 Néhány mezőgazdasági termék közvetlen és közvetett támogatásokkal növelt termelői ára Magyarországon
 és néhány főkészországban, 1977-ben
 (dollár/tonna)

Termék	Magyar- ország	Ausztria	Finnország	Görögország	Spanyol- ország	Svájc	Svédország	A Közös Piac átlaga
Ékezesi búza	95	209	238	183	157	385	165	354
Kukorica	95	186	—	167	149	310	250	228
Cukorrépa	28,1	47,7	52,1	35,0	48,7	62,4	34,0	..
Napraforgó	287	..	—	..	353	..	—	371
Burgonya	103	70	79	140	131	190	..	..
Vöröshagyma	108	60	..	121	120	..	50	..
Alma	140	254	..	..	310	390	460	510
Vágómarha	1080	1420	4145	2500	1385	2080	2400	1540
Vágott csirke	760	970	..	1370	790	1250	1100	1360

Forrás: [16].

4. sz. táblázat

Néhány termék önköltsége, termelői és tőzsdei ára
(dollár/100 kg)

Megnevezés	1979	1980	1981
<i>Búza (Red Winter II.)</i>			
Önköltség I. (földköltség nélkül)	10,25	13,29	15,18
Önköltség II. (földköltséggel együtt)	13,67	17,70	19,55
Termelői ár	13,89	14,37	13,41
Chicagói tőzsdei átlagár (paritás: ab raktár)	14,70	16,52	15,63
Francia termelői ár	20,5	19,4	—
Nyugatnémet termelői ár	28,2	25,2	—
Rotterdami tőzsdei ár	17,7	19,9	—
<i>Kukorica</i>			
Önköltség I. (földköltség nélkül)	6,39	2,29	8,76
Önköltség II. (földköltséggel együtt)	8,33	12,09	11,45
Termelői ár	9,92	12,24	9,76
Chicagói tőzsdei átlagár	10,49	12,26	12,78
Francia termelői ár	19,3	18,2	—
Olasz termelői ár	23,5	22,9	—
Rotterdami tőzsdei ár	13,4	14,9	—

szágokban is legalább olyan mértékben emelkedett, mint a magyar, és a „piaci értékítélet” (ha ezen világgpiacit értünk) a termelői áron számított felhasználást éppúgy nem ismerte el, mint ahogy nem ismerte el a magyar mezőgazdaság költségeit sem.

Nagyon fontos tényező, hogy a közös piaci belső termelői árak színvonala sokkal magasabb, mint a világgpiaci árszint, és ezért a bruttó termelés értéke is nagyobb, így ezen belül a termelő felhasználás aránya kedvezőbbnek mutatkozik, mint a magyar mezőgazdaságé. Erre egyébként Mátyás László maga is utal. Éppen ezért ezt még nem lehet jobb hatékonyságnak minősíteni, vagy fordítva: a magyar mezőgazdaság hatékonyságcsökkenését vélelmezni. Az az állítás is vitatható, hogy az 1970-es évek elején Magyarországon a termelő felhasználás szempontjából a mezőgazdaság olcsóbban termelt a többi ágazathoz viszonyítva, az évtized végén viszont már drágábban. Ugyanakkor a közös piaci országok mind-egyikében a mezőgazdaság jóval olcsóbban termelt, mint a többi ágazat, és ezért a ráfordítások szempontjából úgy látszik, hogy mezőgazdaságunk helyzete a 70-es évek végén kedvezőtlenebb lett. A bemutatott adatok azt sem bizonyítják, hogy „mezőgazdaságunk anyagigényessége a közös piaci országokénál nagyobb”. Hogy a termelő felhasználás hány százaléka az ágazat nemzeti termelésének, az csak összehasonlítható árakon lenne vizsgálható, folyó árakkal nem, mert azokból nem tűnik ki, miként alakul az ipari és a mezőgazdasági árak aránya, milyen az árólló, milyen áron számolja el az illető ország a bruttó termelést.

Szeretném állításaimat Nyitrai Ferencné [10] tanulmányának megállapításai-val igazolni. Az input—output-módszer alkalmazásával folytatott hatékonysági vizsgálatok során nemzetközi összehasonlítást is végzett. Mivel egy-egy ágazat vagy tevékenység relatív hatékonysági színvonalát erősen befolyásolják az alkalmazott árrendszerek és az arányok, Nyitrai Ferencné a magyar hatékonysági mutatók képzéséhez kísérletképpen igénybe vette a francia, az olasz és a nyugat-német gazdaságban alkalmazott értékkepzési adatokat. Megállapította, hogy ebben a három tőkésországban alkalmazott értékkepzés alapvetően különbözik a hazaitól. Az eltérés egyik fő eleme az — írja —, hogy e három tőkésországban a mezőgazdasági munkaköltség egységére jutó nettó termelés arányszáma jóval

a gazdasági átlag felett, az iparé pedig az átlag alatt van, nálunk viszont a helyzet fordított. A magyar értékképzés szerint a komplex hatékonyság 1976. évi színvonalát tekintve az első három helyen (sorrendben) a vegyipari, a kohászati és a gépipari termékek állnak, az említett három tőkésország értékképzése szerint az első helyeket rendre a mezőgazdasági, az élelmiszeripari és (utánuk meglehetősen nagy különbséggel) a vegyipari termékek foglalják el. Bár a szerző szerint is ez a módszer sok feltételezésen alapul, arra figyelmeztet, hogy a megállapításokkal és a következtetések levonásával óvatosan bánjunk.

Egy másik összehasonlítást ismertet Szira Tamás, melyben a magyar és a nyugatnémet termelői és külkereskedelmi árak „viselkedését vetették egybe” [12]. A szerző megállapításai szerint „a fontosabb mezőgazdasági termékekre kiterjedő vizsgálat kimutatta, hogy a magyar termelői árak kevésbé igazodnak a világgpiaci árváltozásokhoz, mint a nyugatnémet árak. A mezőgazdasági áraknál eddig még nem érvényesül a világgpiaci versenyárrendszer, és az árakat a hazai ellátás követelményei formálják. Ezért ajánlom, hogy a mezőgazdasági árak alakulását a világgpiaci trendekkel jobban hangoljuk össze. Még akkor is, ha ezt nem sorolják a kompetitív árképzés körébe.” Az idézet utolsó megjegyzésével egyetértek, de hiányolom, hogy egy ilyen vizsgálat és annak ismertetése egy szóval sem említi, mennyivel magasabb a nyugatnémet mezőgazdasági termelői árak színvonala a magyarénál. A jelentős különbség következtében a mozgás lehetősége is másképp, így Szira megállapítása és javaslata eléggé félrevezető.

Csepely-Knorr-András 24 európai tőkés- és szocialista ország, valamint az Egyesült Államok és Kanada mezőgazdasági termelését és annak költségszínvonalát hasonlította össze [1]. Számításait a KSH ismert adataiból ([20], [21]), de eltérő módszerekkel végezte. Tehát nem dollárban számított átlagárakkal és a kiemelt növénytermelési és állattenyésztési termékekre készült a számítás, hanem figyelembe vette a növénytermelés és az állattenyésztés összes termékét (a szálas és a lédús tömegtakarmányok kivételével). Ezt a termésmennyiséget számolta át — a hazai és a külföldi gyakorlatban egyaránt alkalmazott — gabonaegységre. A vizsgálat főbb megállapításai a következők voltak:

— Az 1956—1960 és 1976—1980 közötti időszakban a magyar mezőgazdasági termelés növekedése 106,9 százalékos volt, s az évi 3,9 százalékos ütem meghaladja mind a közös piaci országok, mind a tengerentúli országok, mind a szocialista országok átlagos növekedési ütemét. Egyedül a mediterrán övezet országaiiban volt hasonló növekedés.

— A szántóföldi növénytermelés és az ültetvénykultúrák együttes — növénytermelési — termelése 20 év alatt 137,5 százalékkal nőtt, hektáronként 21,70 gabonaegységről (GE) 51,54-ra, ami évi 4,4 százalékos növekedésnek felel meg. Tehát a növénytermelésben 20 év alatt elhagytuk mind a KGST színvonalát, mind az európai átlagot, és a Közös Piac országaitól való korábbi lemaradás is jelentősen csökkent. (Az utóbbiaké 71,55 GE/ha, de növekedési ütemük csak évi 2,3 százalékos volt.)

— A növénytermelésen belül nem egyértelmű a kép. A színvonal emelkedése a szántóföldi növénytermelésre jellemző, de itt elsősorban a búza és a kukorica eredménye jó. A cukorrépa-termelésben viszont csak szerényen javult a helyzet, a 22. helyről a 16.-ra jutottunk, de a hüvelyesek átlagtermelésében a 10. helyről a 18. helyre, a zöldségféléknél pedig a 18. helyről a 23. helyre estünk vissza. A szőlőtermelésben (a gyümölcsről nincs adat) növekedett elmaradásunk: 4,3 GE/ha termésátlagunkkal szemben a Közös Piac országaiiban 7,5, Ausztriában 8,3, Észak-Amerikában 12,5, az NSZK-ban pedig 14,00 GE/ha hozamot értek el.

— Az állattenyésztésben helyzetünk egy kicsit javult. Ezen belül a sertés- és a baromfitermelés jelentősen fejlődött, míg a szarvasmarha- és a juhtenyésztés

színvonalával még sok a gond. Húsz év alatt 96,5 (évi 3,4) százalékos növekedés mellett 22,24 GE/ha-ról 43,72-ra nőtt a termés.

— A szántóföldi növénytermelésben elért eredmények alapján a 26 ország közül 20 év alatt a 17. helyről a 12.-re lépett előre a magyar mezőgazdaság, de állattenyésztésben a 16. helyről csak eggyel léptünk előre.

— Az egy hektár megművelt területre jutó összes termésben (gabonaegységben számolva) a 14.-ről a 8. helyre léptünk előre.

— Az egy lakosra jutó mezőgazdasági termésben elért eredményeink is előkelő helyet biztosítanak számunkra. E tekintetben a 7. helyről az 5.-re sikerült előrelépni, és csak Dánia, Írország, Kanada és az Egyesült Államok előznek meg bennünket.

Ezek az adatok tükrözik a mezőgazdasági termés jelentős eredményeit, de rávilágítanak azon területekre is, ahol lemaradásunk a legnagyobb. Együttal azt is jelzik, hogy itt vannak a legnagyobb tartalékaink, melyek kihasználásával kiegyensúlyozottan magas színvonalú termelést tudnánk elérni.

Tisztában vagyok azzal, hogy minden ilyen összehasonlító munka pontatlanságokat is tartalmazhat a különböző termékelnevezések, minőségi előírások, eltérő mértékegységek használata és az adatgyűjtés körében és mélységében lévő különbségek következtében. Az is ismert, hogy a tőkésállamokban a termelői árak és az önköltségek is más tartalmúak (különböző mértékű adók, bérek, továbbá a föld költségei, valamint a tulajdonosi tőke nyereségigényei folytán), de a valuta-átszámítás sem pontos. Azt is figyelembe kell venni, hogy a tőkésországokban kialakult termelői árak, önköltségek vagy egyáltalán nem, vagy sokkal kisebb mértékben tartalmaznak olyan költségelemeket, amelyek nálunk és a szocialista országokban kialakult önköltségek fontos tényezői.

A magyar mezőgazdasági termésben, az élelmiszer-feldolgozásban, a bel- és a külföldi élelmiszer-kereskedelemben még sok tartalék rejlik. Ezeket a tartalékokat fokozatosan, a szellemi—műszaki—érdekeltségi feltételek javításával és biztosításával egyidőben erőteljesebben kell kihasználnunk mind a hozamok növelésére, mind a költségek csökkentésére. El kell ismerni, hogy a mezőgazdasági ágazat jövőjét eldöntő és befolyásoló ár-, támogatási és egyéb pénzügyi intézkedések kialakításakor ezekre a tartalékokra is figyelemmel kell lenni.

Felvetődik a kérdés: ezek szerint a magyar mezőgazdaságnak is olyan magas árakra van szüksége, mint amilyeneket a közös piaci országok parasztjai kapnak? Nem, mert sem országunk gazdasági fejlettsége, sem a magyar mezőgazdaság termelési színvonala, sem a magyar bér- és fogyasztói árszínvonal, sem a költségvetés nem bírná el. Viszont a jelenlegi helyzet sem tartható. Mit lehet hát akkor tenni?

A közelmúltban elvégzett vizsgálódások alapján remélhetőleg végleg bizonyosodott, hogy nem lehet az ún. világpiaci árakat, a „verseny”-árakat alkalmazni a magyar mezőgazdaság termelői áraiként. Akik annak idején ezt a javaslatot felvetették és támogatták, nem ismerték eléggé a helyzetet, nem tudták, hogy alig van olyan jelentős mezőgazdasági exportot lebonyolító állam, amelyek saját belső áraiban a világpiaci árakat alkalmazná. (Argentína lehet kivétel, de keveset tudunk még Ausztráliáról és Új-Zélandról is.) Ha mi ezt tennénk, akkor egyes alapvető termékeknél jelentősebb áremelést, más fontos termékeknél nagyobb árcsökkentést kellene végrehajtani. Számítani kellene rövid időn belül lejátszódó szélsőséges ármozgásokra, melyek hatására teljesen felborulna a magyar mezőgazdaság mai termelési szerkezete, és sok — az ellátásban ma fontos — cikk termelését azonnal abbahagynák. A magyar mezőgazdaságnak ma — a párthatározatok, illetve az ötéves tervtörvény szerint — az a feladata, hogy minden olyan élelmiszerrel lássa el megfelelő választékban és színvonalon a lakosságot, amely

hazánkban megtermelhető, és ezzel segítse, támassza alá az életszínvonal-politikát, a társadalmi nyugalmat. További feladata, hogy minden olyan termékből termeljen többet, amely gazdaságosan exportálható, és ezzel javítsa a külkereskedelem egyensúlyát. A nemzetközi árak közvetlen alkalmazását el kellett tehát vetni. De hát akkor milyen árrendszerre van szüksége a magyar mezőgazdaságnak?

Olyanra, amely az alapvető mezőgazdasági termékek termelői árát továbbra is elsősorban a hazai ráfordítások, valamint a belső és a tartós külpiazi értékítélet együttes figyelembevételével határozza meg, vagyis jobban tekintetbe veszi a fogyasztói értékítéletet. Olyanra, amely egyúttal vigyáz arra, hogy a felhasznált ipari anyagok, eszközök ármozgása miatt az ároló ne nyíljon szét jobban, hanem inkább szűküljön, de amely egyúttal kényszeríti is a mezőgazdaságot a takarékosabb anyag- és eszközfelhasználásra és arra, hogy a fő termékek mellett a melléktermékeket és a hulladékokat is jobban hasznosítsa. Olyan árrendszerre, amelyben az árarányok segítenek fenntartani egy olyan termelési szerkezetet, amely mellett a lakosság ételkészlet-ellátása megfelelő, sőt választéka, minősége tovább javul, és az export is növelhető a mindenkori gazdaságosság függvényében. Végül olyanra, amelyben a mezőgazdaság termelői, az élelmiszerek termelői és az élelmiszerek fogyasztói árai rugalmasan együtt mozoghatnak, s kellő biztosítékok beépítésével mind a mezőgazdaság és élelmiszeripar érdekeivel, mind a lakosság életszínvonalát érintő követelményekkel összeegyeztethetők.

Ha a mezőgazdasági és élelmiszeripari árrendszer nem lesz rugalmasabb, akkor a mezőgazdaság nem tud gyorsan alkalmazkodni a külső és a belső kereslethez. A rugalmasabb termelői árrendszer mellett az export külön támogatására továbbra is szükség lesz. Belföldön a megmaradó mezőgazdasági támogatás és egy jelentősen nagyobb, korszerűbben működő intervenció alap segítheti a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékek fogyasztói árrendszerének rugalmasabbá tételét.

A mezőgazdasági és élelmiszeripari termelésbe beáramló költség-növekedéseket eddig is részben a termelők, részben — az élelmiszerek fogyasztói árainak emelkedésén keresztül — a lakosság viselte, egy részét pedig a költségvetés fedezte. A jelenlegi helyzetben úgy látszik, továbbra is csak ilyen hármas teherviselés valósítható meg, azzal az eltéréssel, hogy rövid időn belül — ebben az öt éves tervben — a hozzáférhető tartalékok a mezőgazdaság termelésében, az élelmiszer-gazdaság jobb munkájában rejlének, nem pedig az egyensúlyáért küszködő népgazdasági költségvetésben és még kevésbé az életszínvonal területén, ahol szinten tartásra tettünk ígéretet.

Fontos következtetés lehetne az is, hogy bár a magyar mezőgazdaság termelési költségei és hozamai közelíthetők a fejlettebb országok színvonalához (ez ma és a jövőben egyaránt fontos követelmény), azonnali gyors „csodákra” nem lehet számítani. Ezért ha a hazai ellátás, de főleg az export érdekében a termelés bővítése szükséges (márpedig a külső pénzügyi egyensúly miatt biztosan szükséges), akkor az export jelentős pénzügyi támogatást igényel.

Hosszabb távon — lehetőleg 1985-től — azonban az előbb említett hármas teherviselés arányaiban minőségi változást kell elérnünk. Külkereskedelmi mérlegünk gondjai: a nemzetközi fizetőképesség megtartása, az adósságtörlesztési kötelezettség nemigen engedheti meg, hogy éppen az export támogatásában lépünk vissza. Aligha valószínű, hogy ilyen — nemzetközi összehasonlításban viszonylag alacsony — termelői ár és támogatási szint mellett le tudnánk mondani akár még növekvő hatékonyság esetén is a mezőgazdaság bizonyos mértékű támogatásáról, bár a támogatások egy részét be lehetne építeni az árakba. Marad tehát a harmadik terület, az élelmiszerek fogyasztói árának rendezése. (Itt vagyunk legin-

kább lemaradva tőkés versenytársainktól.) A fogyasztói árak rendezése — életszínvonal-megtartó intézkedésekkel együtt — elkerülhetetlen lesz. Így az élelmiszer-gazdaság támogatása is már csak kétszoros lenne, részben fennmaradna — mint a világon általában mindenhol — a mezőgazdaságé és a külkereskedelemé.

Záró következtetések

A magyar mezőgazdasági termelés — a költségvetés szemüvegén keresztül nézve — azért látszik drágának, mert minden olyan export, amelyért kevesebbet kapunk külföldön, mint amennyit itthon fizetünk ki érte, valóban drága. Ugyanez a helyzet belföldön is, ha a lakosság kevesebbet fizet az élelmiszerért, mint amennyibe kerül. A különbséget mindkét esetben a költségvetés fedezi. Noha bebizonyosodott, hogy nemzetközi összehasonlításban a magyar mezőgazdaság nem termel drágán, a költségvetés további tehermentesítése megköveteli, hogy két területen lényeges javulást érjünk el. Egyrészt javulnia kell az élelmiszer-gazdaság tevékenységének, a bel- és a külkereskedelem gazdaságosságának. Másrészt központi intézkedésekkel — a támogatások egy részének az árakba történő beépítése útján is — javítani kell azon a nagy aránytalanságon, amely a mezőgazdasági és élelmiszeripari árak alacsonyabb szintjében fejeződik ki, és amely miatt ma több ponton is támogatási igény jelentkezik. E központi intézkedéseket ki kell egészíteni a szabályozási rendszer többi elemének módosításával, hogy azok is segítsék az élelmiszer-gazdaság elemeinek jobb vertikális együttműködését, a mainál ösztönzőbb érdekelttségét. (Ez utóbbiba beletartozik az élelmiszer-kereskedelem, valamint a belkereskedelem szervezeti és érdekelttségi együttműködésének megjavítása is.) Csak így várható, hogy a nettó termelés és a jövedelmezőség is hasonló lesz a bruttó eredményekhez, s tökéletesedik a nagyüzemekben belüli szervezettség, irányítás, önelszámolás, ösztönzés, és nő a teljesítmény. A szabályozásnak elő kell mozdítania a nagyüzemek közötti eddig is sikeres társulások, özszeffogások további fejlődését és a nagyüzemek, valamint a kistermelők közötti integrációs kapcsolatok erősödését. Az irányítás és a szabályozórendszer tegye lehetővé — az egészséges differenciálódás megtartása mellett — a nagyüzemek mainál szélesebb körében a rendszeres bővített újratermelést úgy, hogy az élenjárók húzó szerepe tovább erősödjék.

Az élelmiszer-gazdaság elmúlt két évtizedes sikeres útja, javuló eredményei és teljesítménye a helyesen kialakított és jól alkalmazott agrárpolitika állandó elemeinek és a változó viszonyokhoz idomuló rugalmas alkalmazásának köszönhető. Biztosak vagyunk abban, hogy most, a világ gazdasági korszakváltás időszakában a gazdaságpolitika megéli és megteremti azokat a lehetőségeket és feltételeket, amelyek biztosítják az élelmiszer-gazdaság további sikeres fejlődését — az egész népgazdaság és az ország lakossága érdekében.

Hivatkozások

- [1] *Csepely-Knorr András*: A mezőgazdasági termelés vizsgálata nemzetközi összehasonlításban. Kézirat. 1981.
- [2] *Csizmadia Ernő*: Agrárpolitikánk alapkérdéseiről. Közgazdasági Szemle, 1982. 12. sz.
- [3] *Drechsler László—Szűcs Andrásné*: A mezőgazdasági nettó termelési index rejtélyei. Kézirat. Az OT Tervgazdasági Intézete, 1983.
- [4] *Frey Mária*: A mezőgazdasági keresők aránya nemzetközi összehasonlításban. Közgazdasági Szemle, 1980. 7—8. sz.
- [5] *Mátvás László*: A magyar mezőgazdaság és a Közös Piac országainak összehasonlító költségvizsgálata. Gazdálkodás, 1983. 3. sz.

- [6] *Mentényi Miklós*: A mezőgazdaság hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez. *Gazdálkodás*, 1980. 10. sz.
- [7] *Mentényi Miklós—Tószegi Zoltán*: Hányan dolgoznak a mezőgazdaságban? *Gazdálkodás*, 1978. 5. sz.
- [8] *Molnár István*: Miért nem nő a mezőgazdaság nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása? *Közgazdasági Szemle*, 1982. 2. sz.
- [9] *Németi László*: Magyarország élelmiszer-gazdasága a hetvenes években. *Mezőgazdasági Kiadó*, 1980.
- [10] *Nyitrai Ferencné*: Az input—output-mérlegek szerepe a gazdaság helyzetének és fejlődésének elemzésében. *Közgazdasági Szemle*, 1982. 2. sz.
- [11] *Szabó József—Bethlendi László*: A mezőgazdaság és az élelmiszeripar a fejlődés új szakaszában. *Társadalmi Szemle*, 1981. 12. sz.
- [12] *Szira Tamás*: Egy nemzetközi összehasonlítás tapasztalatai. *Figyelő*, 1983. július 21.
- [13] *Takács József*: Termelés és hatékonyság a mezőgazdaságban. *Társadalmi Szemle*, 1982. 12. sz.
- [14] *Újhelyi Tamás—Sebők Emilia*: A fontosabb mezőgazdasági termékek termelői és a mezőgazdaságban felhasznált ipari eszközök mezőgazdasági beszerzési árai közti arányok nemzetközi összehasonlítása. Kézirat. Agrárgazdasági Kutató Intézet, 1981.
- [15] *Zsuffa Ervin—Zsuffa Ervinné*: Változó körülmények, növekvő követelmények a mezőgazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 1980. 5. sz.
- [16] A magyar mezőgazdaság hatékonysága. Kézirat. Külkereskedelmi Minisztérium, 1979.
- [17] A mezőgazdaság és az élelmiszeripar távlati fejlesztési koncepciója. Kézirat. OT-MÉM, 1983.
- [18] A mezőgazdasági nagyüzemek gazdálkodásának főbb jellemzői 1968 óta. KSH, 1975.
- [19] A mezőgazdasági vállalatok pénzügyi eredményei 1976—1980-ban. KSH, 1981.
- [20] A magyar mezőgazdaság nemzetközi összehasonlításban. KSH, 1974.
- [21] Nemzetközi adatok a mezőgazdaságról. KSH, 1980.
- [22] A szocialista nagyüzemek főbb ágazatainak költség- és jövedelemhelyzete 1979—1980-ban és 1981-ben. Kézirat. MÉM-STAGEK, 1982.
- [23] *Agricultural Statistics 1981—1982*. United States Department of Agriculture.
- [24] *Cost of Producing Milk in the United States. Report 67—760*. Economics and Statistics Service, U.S. Department of Agriculture, U.S. Government Printing Office, 1980.
- [25] *Cost of Producing Livestock in the United States, final 1979, preliminary 1980 and projections for 1981*. Economics and Statistics Service, U.S. Department of Agriculture, U.S. Government Printing Office, 1981.
- [26] *Cost of Producing selected Crops in the United States 1978—1979—1980, and projections for 1981*. Economics and Statistics Service, U.S. Department of Agriculture, U.S. Government Printing Office, 1981.
- [27] *Prices of agricultural products and selected inputs in Europe and North America 1979—1980., 1980—1981., FAO ECE*. New York, 1981.
- [28] *Finance and Development*, 1982. 3. sz.
- [29] *The Economist*, 1982. október 23.

A téglahiány anatómiája

Évek óta egyre többször lehet a családház-, illetve társasház-építetők körében hallani: nagy gond a téglá beszerzése. 1983-ban pedig oda jutottunk, hogy a magánépítkezések valóságos kálváriát kellett járnia a tavaszi téglabeszerzés során.*

A hazai téglatermelés 98 százalékát a Téglá- és Cserépipari Tröszt mintegy 100 vállalata adja. A termelés mennyisége az elmúlt tizenöt évben nem változott, nem követte a nemzeti jövedelem növekedését. Téglatermelésünk alakulását mutatja a következő lapon levő táblázat:

A téglá értékesítése — ez a budapesti helyzetre vonatkozik — az elemi közgazdasági megfontolások látszatát is nélkülözi, a vevőt értelmetlen körjáratra készíti. A termelővállalatok — a több csatornás értékesítés lehetőségét kihasználva — maguk is teljes joggal eladhatnak saját termelésű téglájukat, s a vevő lehetne abban a kellemes helyzetben is, hogy egy helyen vásárolhatja meg a különféle téglákat. Ezzel szemben a téglagyárak a termelésük 80 százalékát — szerződéses alapon — keret formában átadják a TŰZÉP vállalatoknak. A vevőknek ezért el kell mennie az építkezéséhez legközelebbi TŰZÉP-telephez, és ott (elvileg) befizetheti a téglát. Ez azt jelenti, hogy (ha van téglautalvány) befizeti a téglá árát, továbbá 1,5 százalékos felárat, és ezért a téglá fajtájának megfelelő utalványt kap 100-as, 500-as, 1000-es mennyiségben.

* E cikkben a téglahiány anatómiáját igyekszünk felvázolni, amelyet saját keserves tapasztalataink alapján érzékeltünk. A téglaprobléma nyitját keresve beszélgettünk Szűcs Endre építési miniszterhelyetttel, a terület gazdjával, Andrasovszki Andrással, a Budai Téglá- és Cserépipari Vállalat igazgatójával, nem tudtunk személyes beszélgetést „összehozni” a Budapesti TŰZÉP vezetőivel, akik ellenezték a téglakérdéssel való foglalkozást, arra hivatkozva, hogy ettől még nem lesz több téglá. Volt egy érdekes beszélgetésünk az egyik téglaiipari vállalat gazdasági igazgatójával is. E cikkben — bár felhasználjuk az általuk elmondottakat — saját elképzelésünket szeretnénk kifejteni a téglahiány okairól és a tennivalókról.

Az utalvány meghatározott (rendszerint egyik közeli) téglagyárba szól. Akinek van utalványa, annak még mindig nincs téglája, bár — minthogy előre megfizette a téglá árát — nagyot lépett előre a téglához vezető úton.

Az utalványok birtokában meg kell tudnia, hogy az adott mennyiségű téglát hány-szorra lehet elszállíttatni. Ehhez a TŰZÉP-nél megadják a téglá súlyát és méreteit, és azt is, hogy hány darab fér fel valamely téglatípusból a 6 vagy 10 tonnás stb. teherautóra. Mivel az utalvány meghatározott téglamennyiségre szól, optimális nagyságú teherautót kell szerezni, miközben a vevő még mindig nem tudja, hogy mikor kapja meg a téglát. Az ÉPFU, a Volán, de bármely más szállítási vállalat ad kocsit, hozzá sofőrt, de rakodómunkást nem. A téglagyárak körül fuvart kereső magánfuvarozók, illetve állami teherautó-sofőrök (ma már — igen helyesen — az utóbbiak is válhatnak fuvart) elképesztően magas árakat szabnak meg: a téglá árának 30–40 százalékát is elkérik a szállításért. A téglagyáraknak nincsenek saját szállító járműveik, ők a saját telepükön teljesítik a téglá eladásra vonatkozó szerződést. A vevőnek persze az építkezésen kell a téglá, nem pedig a téglagyárban. *A téglagyárak tehát — bizonyos kivételektől eltekintve — nem szállítanak téglát.*

Ha a vevő végül is valamiképpen szerzett fuvarost (persze csak elvben, mert az utalványok birtokában még nem tudhatja, hogy mikor kapja meg a téglát), el kell mennie minden utalvánnyal ahhoz a téglagyárhoz, amely az adott típusú téglát gyártja, és jó előre kérnie kell egy időpontot, amikor el tudja hozni a téglát. Ez legalább 2–3 hetet igényel, a téglagyárak oldalában levő ún. szállítási osztályokkal kell „megállapodni” a dátumban, amikor a téglagyár kiadja az utalvány szerinti téglamennyiséget. A szóban forgó osztály — az időpontban való megállapodás után — kiállítja a szállítási levelet, ezeket csatolja az utalványokhoz, és a megjelölt napon a te-

A Téglá- és Cserépipari Trószttéglatermelésének alakulása
(Millió kisméretű egység)

Megnevezés	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982
Kisméretű téglá	917	801	747	801	677	571	511	539	485	446	435	416	393
B 30-as, B 25-ös blokk-tégla	414	661	717	685	582	698	788	788	812	831	831	835	759
Válaszfaltégla	191	200	224	220	193	215	227	224	211	176	210	209	194
Korszerű, hőtakarékos blokk-tégla ^a	—	—	—	3	17	44	85	96	122	140	151	156	209
Egyéb ^b	476	419	390	331	382	331	310	326	349	350	350	372	364
Összes téglá	1998	2081	2078	2040	1851	1859	1921	1973	1979	1943	1977	1988	1919

^a Alfa, Rába, Poroton, Thermoton, Uniform.

^b Beléscsék és egyéb falazó anyagok.

Forrás: A Téglá- és Cserépipari Trószttéglái

herkocsival lehet menni reggel a tégláért. A budapesti agglomeráció viszonyai között a rendszer — függetlenül a piaci egyensúlytalanság súlyosságától — logikailag hibás, a következőkben tárgyalt okok miatt.

A téglahiány mechanizmusbeli okai*

a) A téglaiipari vállalatok trösztje rendszerbe foglalása lassanként elveszti létjogosultságát, s a direkt irányítási rendszer továbbéléseként értékelhető.

b) A termelő és a fogyasztó közé közgazdasági szempontból funkciótlan adminisztratív nagykereskedelmi szervezetet iktattak.

c) „A teljesítés helye a téglagyár” elv hibás, értelmetlen, a termelőnek valamiképpen fuvaroznia is kellene.

d) A termelő eleve hatalmi pozícióban van, mert míg a vevő előre fizet, addig a termelő akkor szállít, amikor akar.

e) A téglai árformája formailag szabad, ténylegesen azonban kötött, s ezért mozgásával nem szabályozza a keresletet és a kínálatot.

f) A termelés — értékesítés — szállítás láncolat nem integrált, miközben minden pontja mesterségesen monopolizált.

Ezen tényezőket tekinthetjük a téglaprobléma gazdasági mechanizmusból fakadó okai közül a legfőbbeknek. Lássuk őket részletesen!

a) A téglaiipart csaknem 100 vállalat alkotja. Elvben tehát adva van a verseny minden feltétele. Minthogy azonban az ágazat árai mindig mesterségesen alacsony szinten voltak, ezért az ágazat egésze csak elenyésző belső fejlesztési lehetőségekkel rendelkezett; a fejlesztési eszközök zömét nagyrészt központi eszközökből kellett biztosítani. E központi eszközöket korábban (az 1960-as években) egy-egy vállalat „poin-tilista” fejlesztésére fordították. Ezeket a fejlesztéseket azóta — az utólagos centralizálás és vele az egységes fejlesztési koncepció nézőpontjából — rossznak is minősítik. Tény, hogy a trösztjei keretek kikap-

csolták a vállalati önállóságot, de az önállóságnak korábban sem lehetett jelentős közgazdasági tartalma *a nem önfinanszírozó árak*, s így a fejlesztési lehetőségek hiánya miatt. Ma ugyanez igaz — bár nem azonos mértékben — mind a trösztre, mind vállalataira. *A tröszt sem önfinanszírozó*, a termelési önköltség egészének mintegy 30 százalékát állami dotációként kapja. A tröszt azonban — kihasználva a korábbi-nál nagyobb állami fejlesztési lehetőségeket — jelentős fejlesztési programot hajtott végre. Sok hagyományos és kizárólag kézi munkára épülő gyárat felszámoltak, és számos rekonstrukciós beruházásra került sor. A vállalatok önállósága természetesen még kisebb, mint a tröszté.

A téglaiipar központi irányításának jelenlegi — erősen centralizált — típusát, a trösztjei formát, nyilvánvalóan a tárcaszintű irányítás nehézségei és érdekei hozták létre. Mi a teendő most? Véleményem szerint *vissza kellene állítani az önálló vállalati gazdálkodás feltételeit* a téglaiiparban, a sok vállalat léte ezen a területen biztosíthatja az egészséges verseny kialakulását. A nehézség abban áll, hogy a versenyfeltételek nagyon differenciáltak. A téglatermelésnek csak mintegy 65 százalékát adják korszerű (illetve korszerűsített) gyárok, a többiek „lerobbant” hagyományos üzemek. Az árak felszabadítása — ezen utóbbiak gyorsított akkumulációja révén — segíthetne a különbségek kiegyenlítésében, illetve az életképtelenek korábban elmulasztott kirostálásában.

b) A budapesti agglomerációban nincs értelme a TŰZÉP-ek mesterséges közbeiktatásának a termelő és a vevő közé. Különösen akkor nincs létjogosultsága e közbeiktatott értékesítési szervezetnek, ha az nem látja el a kiskereskedelmi funkciót, és a vevő valójában visszacsatolja a termelőhöz. E földrajzi térségben sok téglagyár van, nagyobb és differenciált a szükséglet. A vevőket a felhasználókkal *utalványokkal összekötni*, illetve így felosztani a szükségletek közt a kapacitásokat, *értelmetlen*. A téglakereslet és -kínálat a nagyvárosi közegben jellegét tekintve szabadversenyessé természetű. Budapesten sok vevő áll szemben sok téglagyárral, azaz sok termelővel.

* A téglahiány okait egyrészt a mechanizmusban rejlő okokra, másrészt gazdaságpolitikai okokra vezetjük vissza, illetőleg ekként tárgyaljuk.

Vidéken, ahol adott körzetben a helyi TŰZÉP racionálisan köti össze a vevőt a távoli termelővel, a TŰZÉP-nek valódi funkciója van. Budapesten azonban a TŰZÉP csupán egy adminisztratív lépcső, amelyet a vevőnek feleslegesen kell megjárnia, míg téglához jut. Ráadásul ez a felesleges lépcső meg is drágítja a folyamatot. Mindez elkerülhetetlenül szükségessé teszi a termelés és a kereskedelem kapcsolatának újragondolását és e kapcsolat racionális megszervezését. A TŰZÉP azonban fontos kiskereskedelmi funkciót láthat el a javításra szolgáló kis mennyiségű (néhány száz darabos) téglá értékesítésben, s nem vitatható a vidéki TŰZÉP-ek szerepe sem.

Budapesten — a jelenlegi megoldással szemben — a TŰZÉP és a téglagyárak néhány közös értékesítési irodájára lenne szükség, ahova a vevő bemehet, és egyidejűleg fizetheti be az összes szükséges téglát (kisméretű téglá, falazóblokk, válaszfaltéglá stb.), s rendelheti meg a szállítást, és állapotodhat meg a szállítás időpontjában is. A termelés és a kereskedelem funkcióit ez esetben különleges gonddal kell integrálni. Nem szabad a vevőket körjáratra készíteni, rájuk hagyván az integrátor feladatát.

c) A vevőnek a téglá az építkezés területén szükséges. Nem tartható rendszer, hogy előbb a termelő, majd a kereskedő mossa a kezét, és minden vevő maga kényszerül a fuvarozásról gondoskodni, az atomizált vevőkből álló piacon. *A termelőnek kellene — modern raklappal rendszerrel — saját fuvarszóközrel vagy vele egy vállalkozásban, integráltan dolgozó fuvarozó szervezettel fuvaroztatnia a tégláját a felhasználóhoz.* Ez megoldott a homok, a sóder, néhol a gerendák szállításában. Ez utóbbi építőanyagok esetében a TŰZÉP kiadja a rendelést a bányának, az ÉPFU pedig azonnal a helyszínre szállítja az anyagot, illetve a BVM által gyártott gerendákat a BVM területén lévő ÉPFU a saját darus kocsi-jával szállítja a helyszínre. Mechanizmus-szerűen át kell térni a „teljesítés helye a rendelő telephelye” elvre.

d) A TŰZÉP-nél való befizetés pillanatában a téglá teljes ellenértéke az eladóhoz

kerül. Ám a téglagyárak a mai rendszer által teremtett monopolhelyzete oda vezet, hogy *miközben a vevő az adott pillanatban fizetett, az eladó akkor teljesít, amikor akar.* A vevő kiszolgáltatottsága e mechanizmusba be van építve. Az egyenrangúság hiánya utólag még fokozódik is, hiszen miközben a vevő már kiegyenlítette az áru ellenértékét, az eladó akkor termeli meg az árut, amikor akarja, mi több, még el is küldheti a vevőt, miközben a pénzt már birtokolja.

Az előre fizetés lehetővé teszi, hogy az eladó jogtalanul használja az áru előzetesen realizált ellenértékét, azaz a vevő pénzén kényszerűen nyújtott ingyenes (kamatmentes) pénzhittelé válik.

e) A téglá ára ármechanizmusunkban szabad. A vállalatok évek óta minden negyedévben bejelentik áremelési kívánságukat a szabad árképzés szabályai szerint, és már évek óta nem kapnak erre engedélyt. Az ár így értelemszerűen nem hozhatja egyensúlyba a keresletet a kínálattal. A téglá árát tekintve tehát 1968 óta sem tértünk át az új gazdasági mechanizmusra. Groteszk helyzet alakult ki, melyben a *téglá árszabályozása* kikapcsolja az áremelkedés → jövedelememelkedés → beruházás → termelésnövekedés → kínálatemelkedés → árcsökkenés körfolyamatot, azaz a bővített újratermelés körfolyamatát, és ehelyett *mesterségesen szűkített újratermelést kényszerít ki.*

Az árkérdés nemcsak mechanizmuskérdés, hanem gazdaságpolitikai kérdés is. Ezért a cikk második részében ezekre a vonatkozásokra is kitérek. A mesterségesen alacsony ár ma már nemcsak a lakásépítéseket dotálja — állami eszközökből, azaz a közösség terhére —, hanem jelentős arányban nyaralóépítést is. Lehet ezt helyes árpolitikának tekinteni?

De van még itt egy további kérdés is. Az ár csak a statisztikákban annyi, amennyi. A vevő kiszolgáltatottsága miatt legalább 20–30 százalékos felár vándorol az elosztóhálózat egyes résztvevői zsebébe.

f) A termelés, eladás, szállítás — miközben a vevővel szemben mind egy-egy monopólium — egymás számára integrálatlan, szervezetlen. Miért a vevőnek kell e

szegmenseket óriási erőfeszítésekkel és nagy költséggel integrálnia? A téglá eladása, felrakása a teherautóra, lerakása normális esetben nem a vevő feladata, a termelés—eladás—szállítás integrált rendszerét szervezzék meg az illetékesek. A vevő ezért csupán az ellenértéket tartozik megfizetni. A vevő tehát — helyes szervezeti mechanizmusban — elmegy az irodába, ahol befizeti a vásárolt téglák árát, megállapodik a szállítás időpontjában és a teljesítés helyében. Ha a kereskedelemhez telepítjük ezt az integrációs pontot, akkor a vevőnek a TŰZÉP és a téglagyárak, valamint a szállító vállalatok közös irodáját kell felkeresnie, ahol ezek *pool*-ban dolgoznak. Az építkezésen a vevő az adott napon fogadja a téglát, és nem téglafajtánként kell otthon várnia a szállítást, ami munkaidő-kiesés neki is, a népgazdaságnak is. Lehet, hogy nem egyenértékű megoldás a téglagyárhoz vagy a TŰZÉP-hez telepíteni az integrációs pontot. Egyszer azonban dönteni kell erről, mert a vevő által integrált mai mechanizmus gazdaságtalan.

A téglahiány gazdaságpolitikai okai

Az évek óta állandósult strukturális téglahiányt nemcsak mechanizmusok idézték elő, hanem legalább ugyanilyen mértékben az a gazdaságpolitika, amelyet az 1960-as évek óta követtünk. E politika vezetett — közvetlen és közvetett hatásaival — a mai helyzethez. A gazdaságpolitikával összefüggő okok közül a fontosabbak a következők:

a) A lakás gondok megoldására kialakított általános — és ezen belül különös — fejlesztési politika a téglát háttérbe szorította.

b) A műszaki fejlesztési politika „leírta” a téglát, vagy legalábbis a ténylegesen bekövetkeztétnél gyorsabb technikai háttérbe szorulását prognosztizálta.

c) A lakásprobléma megoldását célzó gazdaságpolitika sem kialakításakor, sem végrehajtásakor nem került hosszú távú szemléletet hordozó társadalmi ellenőrzés alá, ma viszont hirtelen kemény piaci kontroll alá került.

d) A téglagyártás energia- és eszköz-

igényes, a téglá beépítése munkaigényes: az energiaválság így a téglát gazdaságpolitikai értelemben tovább devalválta.

e) Közvetlen — de a gazdaságpolitika által nem eléggé érzékelt — ütközés van a modern házgyári építési technológiák által biztosított és a társadalom által egyre inkább vonzónak talált életforma, lakásforma között. Az utóbbi fel-, az előbbi leértékeli a téglát.

Lássuk e tényezőket részletesen!

a) Az 1960-as években a feszítő lakás gondok megoldására kialakított gazdaságpolitika súlypontjává a házgyári technológia vált. Beindultak a nagy lakótelep-építkezések. Téglából biztosan nem tudtunk volna húsz év alatt csaknem másfél milliónyi lakást építeni. Most a nagy mennyiségi lakáshiányok már enyhültek, a házgyárak pedig kihasználatlanul állnak. *A téglá iránti megnövekedett kereslettel szemben házgyári kapacitásfölösleg áll.* A ma jelentkező, minőségileg igényesebb lakásépítés kibővülése fokozza a téglá iránti keresletet. Egyedi, kis szériájú lakástermelésre tudásunk mai szintjén (lehet, hogy csak ma és nálunk) a házgyári elem nem alkalmas. *A betonelem árban egyértelműen nem versenyképes a téglával.* Ez utóbbi ellentmond ugyan a közgazdaságtan elveinek, mégis igaz. A „*házgyári gondolkodás*” a téglát tehát háttérbe szorította, ami önmagában nem baj. *A baj az, hogy túlzott mértékben szorította háttérbe.* A kérdés csak az, hogy kinek a terhére lehet leselejtezni a házgyárakat, és kinek a terhére lehet fejleszteni a téglagyártást. Ez a kérdés a gazdaságpolitika szintjén nem hanyagolható el. Nyilvánvaló, hogy mindkettő csak társadalmi források terhére történhet meg, s a kialakult arányokat a jövőben meg kell változtatni. Vigyáznunk kell azonban arra, nehogy ismét átessünk a ló túlsó oldalára. A házgyári építkezések nem iktathatók ki, de a házgyári elemek felhasználásában építészeti reform volna szükséges. A fejlett országok építései még ezzel a technológiával is sokkal szebbet alkottak, mint mi, s ezeket az eredményeket mi is elérhetjük.

A téglagyártás fejlesztése nem tolató odébb. Ezt a gazdaságpolitika már több éve felismerte, s folynak is jelentős fejleszt-

tések, hatásuk azonban csak 1984–1985-től lesz érzékelhető.

b) A milliós lakásgondok mellett, amelyek megoldásának terhét jelentős mértékben a költségvetés viselte, az elmúlt két év-tizedben már *nem maradt erő a téglára*. A korábbi kifulladás jelei ma jól láthatók a téglahelyzetben.

c) Az 1960-as években kialakított műszaki fejlesztési politika a telepszerű építkezést tartotta korszerűnek, s bár már korán jelentkezett az uniformizálódás kritikája, a téгла a műszaki fejlesztők szemében maga volt a múlt, a műszaki fejlesztési politika a cementre „esküdött fel”.

Úgy tűnik, hosszú távon kiegyenlítőtebb munkamegosztást kell létrehozni az elemes és a téгла alapú építkezési formák között az állami műszaki fejlesztési politikában is. A téгла fejlesztéséhez is további kutatásokat kellene folytatni, a téгла hőszigetelő képességének javítására, a téglával való építés termelékenységének az előmozdítására stb.

d) Mínthogy a társadalmi ellenőrzés nem volt eléggé fejlett, illetve távlati szemléletű az elemes lakásépítéssel kapcsolatban, a házigyári lakásépítést túlhajtó gazdaságpolitika *ütközés nélkül valósulhatott meg*. Ma, amikor a lakásépítés finanszírozásában további arányváltozást szeretnénk elérni, növelve az eddig is mintegy 70 százalékos körüli magánfinanszírozási arányt, az elemes házigyári technológia hirtelen kemény piaci kontroll alá került: téglatechnológiával a magán-lakásépítés 20–30 százalékos komparatív előnyt élvez. A lakosság ma négyzetméterenként 12–14 ezer forint körüli költséggel épít, míg a házigyár 14–16 ezer forintos költséggel. Ráadásul az előbbi magasabb rendű igények kielégítésére alkalmas.

e) Az energiaválság megdrágította a téglát, és rontotta a téгла gazdaságosságát, így a gazdaságpolitika az 1970-es években sem változott a téglával kapcsolatosan. Természetesen voltak fejlesztések: főleg a korszerű, jobb hőszigetelésű falazóblokkok gyártását fokozták, egészében a gazdaságpolitika mégis a téglatermelés stagnálására állt be. Az 1970-es évek második felének „lefékezett” növekedése csak tompítottan

tételeződött át az állami lakásépítésekre. Ennek a politikának a hibás voltát ma már általánosan belátják.

f) A legsúlyosabb konfliktusnak tűnik azon összeütközés, amely az elemes házigyári lakásépítés által létrehozott életforma és a lakosság által igényelt életforma között az elmúlt néhány évben egyre markánsabbá vált. Megoldottuk a súlyos lakásproblémát valamilyen módon, de ezzel létrehoztunk egy másik nagy problémát, az életforma problémáját. A lakótelepi életforma nagyon sok társadalmi ellentmondással jár. Nem lehet csodálkozni ezért azon, ha a mai igények a város környéki családi házias életforma felé mutatnak (kertvárosi életmód). A házigyári lakás ugyanis szinte megbénítja az embereket, míg a családi házias életforma állandó fizikai önmegvalósító tevékenységeket tesz lehetővé. A téglát a gazdaságpolitika által preferált lakás- és életforma le-, a családi házias társadalmi életforma felértékeli. Ezen a ponton a gazdaságpolitika az életmódot részben aktívan befolyásolja, részben az utóbbi belső mozgása az előbbit módosítja, változtatja. E kölcsönhatásban semmiképpen sem szabad lebecsülni a fogyasztói igényeket.

A „téglakérdés” kiéleződése és az általa kiváltott reagálás

Immár két–három éve élesen jelentkezik a téglakérdés. A lakossági finanszírozás fokozása – a magán-lakásépítésre biztosított OTP-hitelek felső határának emelése révén –, továbbá a telekvásárlás illetékfeltételeinek a racionalizálása meghozta a gyümölcsét. *A lakosság építési és építésfinanszírozási kedve fokozódott*. 1983-ban az építési szezonban a téglakérdés nyomasztóvá vált a budapesti agglomerációban. A legsúlyosabb a helyzet a hagyományos kisméretű téglánál, a tapasztalatok szerint azonban a többi téglafajtából is nagy a hiány.

A gazdaságirányítás különböző szintjei reagáltak a hiányra, de úgy tűnik, rövid távon igen szerények a megtehető lépések. Mindenki elismeri: a téglaipar kitesz magáért, a dolgozók éjjel-nappal dolgoznak, bevezették a szombati, vasárnapi termelést, az ágazat jelentős bérpreferenciákat kapott – a téгла mégsem elég.

A hiány súlyosbodásának jele: a téglautalványt 1983-ban csak egyre növekvő csúszópénz ellenében lehetett beszerezni a TÜZÉP-nél. A téglá vonatkozásában *minőségi fegyelem alig van*.

A probléma „hivatalos” értékeléseként különböző szinteken elmondottakkal igen sok vonatkozásban egyetértek. Teljesen igaz az, hogy az árkérdés megoldatlansága a téglahiány egyik valós oka. A gazdaságpolitika sajnos itt kihagyott egy lépést. A téglaipar fejlesztési politikája és a lakáspolitika ma ütközik.

Nem értek egyet azzal, hogy a házgyári elem lesz a családiház-építés új, követhető és vonzó technológiai módja. Ez csak akkor lenne elképzelhető, ha a házgyáraknak sikerülne olyan elemeket előállítaniuk, amelyeket az építetők a helyszínen — egyéni leg — képesek lennének összeszerelni, s egyúttal ezek az elemek nagyobb formagazdagságra adnának módot.

Nem tűnik megalapozottnak az a gyakori érvelés, hogy sokan nem is építenek, csak felvásárolják a téglát — későbbi ár-emelésekre számítva —, s azután eladják azt. Ez tévedés: a téglá nem bír ki egy telet veszteség nélkül a szabadban tárolva, nem is beszélve a többszöri szállítás miatt felépő törésvesztéséről stb. Az azonban tény, hogy sokan felvásárolják az utalványokat viszonteladás céljából, és azután nagy haszonnal továbbadják őket. Az utalványokkal való spekuláció a téglá árát emeli a végső fogyasztó számára, és egy további felesleges „kereskedelmi” lépcsőt iktat a rendszerbe.

A hiány egy sajátos tényezője

A téglahiány fokozódásáért egy speciális tényező is felelős, és ez az *értékmentés* mozzanata. A szocialista közgazdaságtan egyik új témája a vagyonosodás. Ismert, hogy Magyarországon a lakossági megtakarítások növekedése eddig — de főként az 1970-es években — meghaladta a nemzeti jövedelem volumennövekedését. A nyolcvanas években kibontakozott inflációs folyamatok a pénz formájú megtakarítások jelentős mértékű devalválódásához vezettek. A vagyonosabbak ezért széles kör-

ben keresik az értékmentés lehetőségét. Úgy tűnik, ma a legértékállóbb befektetés az ingatlanvásárlás, illetve az építés. Az értékmentés törekvése — véleményem szerint — a valós építési szükséglet feletti építési konjunktúra fő oka a magánépítkezésben.

Míg a valós szükséglet kielégítésének elhalasztása semmiképpen sem célszerű, az értékmentés motívuma által vezérelt építési tevékenység redukciója célszerű volna. Ehhez vagy arra lenne szükség, hogy a hosszú távú hitelkamatok közelebb álljanak az inflációs ráta alakulásához, vagy pedig csökkenteni kell az infláció ütemét.

Az értékmentéssel összefüggésben meg kell említeni, hogy a magánbefektetési lehetőségek korlátozottak: az OTP az egyetlen, monopolhelyzetű lakossági betéti bank, s bár már megjelent a kötvény mint kamatozó értékpapír, továbbá szabadon lehet pénzt befektetni a kisvállalkozás számtalan válfajába, továbbra is a magán-lakásépítés mutatkozik az értékmentés legjövődelmesebb formájának. Ezt a problémát csak enyhíteni lehet, de teljesen megszüntetni — legalábbis rövid távon — nem.

★

Meg kell tehát változtatni a téglatermelés —kereskedelem—szállítást (igencsak sok esetleges vonás, beavatkozás, intézkedés révén kialakult) gazdasági mechanizmusát, és ezzel együtt új, távlati jellegű gazdaságpolitikát kell kialakítani a téglával kapcsolatban. Egyszerre és kölcsönhatásban kell változtatni tehát a téglatermelés gazdasági mechanizmusán és gazdaságpolitikáján.

Ma, amikor az állami házgyári lakásépítés aránya és mennyisége lassan csökken, s a magán-lakásépítések gazdaságpolitikailag ösztönzött konjunktúrája bekövetkezett, a kereslet és a kínálat közötti szakadék nyomasztóvá vált ezen a területen. A feszültségeket a téglapiacon rövid távú intézkedésekkel csak enyhíteni lehet, megszüntetésükhöz a téglatermeléssel és -kereskedelemmel kapcsolatosan új gazdaságpolitikára és gazdasági mechanizmusra kellene áttérni. E cikkben ehhez kívántunk — a személyes tapasztalatok által ösztökélve is — adalékokkal szolgálni.

Sinkovics Alfréd

W. Linsheng: A külkereskedelem szerepe a szocializmusban

(Chinese Economic Studies,
New York, 1983. 3. sz.)

A Kínai Kommunista Párt 11. Központi Bizottsága harmadik plénumán teljesen új alapokra helyezték az ország külkapcsolatait. Ez szükségessé teszi a külkereskedelmre vonatkozó elmélet felülvizsgálatát.

A szerző a szovjet közgazdasági vélemények elemzéséből indul ki, minthogy azok nagy hatást gyakoroltak országa gazdaságpolitikájára. A külkereskedelem kérdéskörének megközelítéséhez Sztálin elméletig nyúl vissza. Sztálin szerint a szocializmusban az árucserre fennmaradásának fő oka a két tulajdonforma, az állami és a szövetkezeti tulajdon létezése. A szerző véleménye az, hogy az árucserre fennmaradásának nemcsak ez az oka, hanem a szocializmus termelőerőinek fejlettségi foka és a két tulajdoni rendszer közötti ellentmondás. Itt lényegében az egyéni, csoport- és társadalmi érdek ellentmondásáról van szó. Ez az ellentmondás az árucserre révén oldódik fel. Egy további olyan elem, amely az árucserét fenntartja — még a termelőeszközök teljes körű szocialista tulajdona esetén is —, a külkereskedelem. Sztálin idejében még úgy tartották, hogy a külkereskedelem pusztán az anyagi ellátás, a termelés fejlesztésének és a lakosság élet-színvonalának javításának a kiegészítő forrása.

Az 1950-es években a kelet-európai országokban vita kezdődött a külkereskedelem feladatáról és szerepéről. A vitában részt vevők közül többen azon a véleményen voltak, hogy a külkereskedelem nem pusztán használati értékek cseréje, hanem a társadalmi munkát megtakarító tevékenység is. 1954-ben jelent meg Liska Tibor és Máriás Antal cikke a külkereskedelem feladatáról. Ebben a szerzők a külkereskedelmet olyan termék importjának biztosítását elősegítő eszközként jellemzik, amelyeket adott gazdaságban nem lehet termelni. Bár a cikk kifejezetten nem mondja ezt

ki, de lényegében arra utal, hogy a nemzetközi munkamegosztás nem lényeges. Az országoknak e szerint a szemlélet szerint önellátóknak kell lenniük. Az 1950-es évek végén azonban már a magyar külkereskedelmi miniszterhelyettes túl egyszerűnek minősíti azt az elképzelést, ha a külkereskedelmet úgy tekintjük, mint a felesleges hazai termékek exportját és a hiányzó termékek importját.

A vita a probléma felülvizsgálatához vezetett. A tárgyalt kérdés szempontjából három dolog volt döntő: 1. A komparatív költségek elmélete racionalitásának bizonyítása. A vita során kitűnt: a kelet-európai országokban sok elméleti szakember azon a véleményen van, hogy a külkereskedelem révén lehet megvalósítani a nemzetközi munkamegosztást és a társadalmi munkával való takarékos gazdálkodást. Elfogadták Ricardo komparatív költségelméletét, amely azt állítja, hogy a külkereskedelemből származó haszonból valamennyi résztvevő országnak részesülnie kell. 2. A külkereskedelmi tervekészítés hagyományos módszereinek reformja. A külkereskedelem tervezése korábban pusztán a hazai feleslegek és hiányok egyensúlyba hozatalára terjedt ki. Ez nagyban korlátozta a külkereskedelem szerepét. A racionalitás alapján álló külkereskedelem koncepciója megkövetelte a tervezési módszerek felülvizsgálatát. 3. A külkereskedelmre ható makrogazdasági hatások vizsgálata. A külkereskedelem-elmélet művelői kimutatták: ha pusztán a hiányzó, illetve a feleslegben lévő termékek egyensúlyának megteremtése a külkereskedelem feladata, akkor a külkereskedelmet lényegében az importra költendő összeg határozza meg. A komparatív előnyök alapján folytatott külkereskedelem esetében ehelyett azzal kell foglalkozni, hogyan optimalizálható az export és az import összetétele. A nemzetközi munkamegosztás révén társadalmi munka takarítható meg. A megtakarított társadalmi munka mennyisége pedig a cserearányok révén mérhető.

A gazdálkodás (és így a külkereskedelem) elméletét és gyakorlatát is Kínában

nagymértékben a sztálini elmélet határozta meg. A külkereskedelemhez való viszonyt az a nézet jellemezte, amely szerint a külkereskedelem olyan szabályozó eszköz, amelynek révén a bővített újratermeléshez szükséges anyagokhoz lehet jutni. Az exportra viszont azért van szükség, mert export nélkül nincs import sem.

Az autarkia ideológiájának a külkereskedelemre gyakorolt hatása két dologban nyilvánul meg egyértelműen: 1. A külkereskedelem növekedési ütemében 1950–1979 között a kínai külkereskedelem változatlan árákon nyolcszorosára nőtt ugyan, 1950-ben azonban olyan kicsi volt a külkereskedelem volumene, hogy ez a látványosnak tűnő növekedés Kína nemzetközi munkamegosztásban való részvételének csupán csekély mértékű emelkedését jelenti. Az autarkia Kína külkereskedelmét a valóságos potenciálja alá szorította. 1969-re a teljes export 12,7 százalékkal csökkent 1966-hoz képest. Az elzárkózás politikája ahhoz vezetett, hogy Kína kimaradt az 1960-as — külgazdasági szempontból aranykornak számító — évtized lehetőségeinek a kihasználásából. Minthogy azóta a tőkés gazdaság a stagfláció állapotába került, Kína a külkereskedelem számára kevésbé kedvező időszakban kényszerül a külgazdasági kapcsolatokra vonatkozó elképzeléseinek felülvizsgálatára.

2. A külkereskedelem makrogazdasági hatását a teljes exportnál és importnál jelentkező nyereség és veszteség összevetésével lehet mérni, nem az egyes vállalatok profithozamával vagy veszteségével. De még az összes vállalat külkereskedelemből származó nyereségének és veszteségének az összevetése sem mutatja egyértelműen a külkereskedelem tényleges helyzetét, mert a jelenlegi gazdaságirányítási rendszerben alkalmazott árak, adók, jövedelem- és nyereségarányok torzok, és nem tükrözik az export „valódi” értékét. Sőt a jelenlegi árfolyamok is annyira eltorzultak, hogy nehéz összehasonlítani a külső és a belső árakat. Ezért csak a külkereskedelem makrogazdasági hatásainak alapos elemzése után lehet megítélni annak hasznát.

Az elmúlt években Kínában lezajlott viták arra a következtetésre vezettek, hogy az autarkia politikája hibás. A gazdasági függetlenség nem valósítható meg úgy, hogy egy gazdaság elzárja magát a világpiactól. A világpiactól beszerezett fejlettebb technológia segítségével a népgazdaság jobban meg tud birkózni a külső és a belső prob-

lémakkal. A termelőeszközök ösztárszadalmi tulajdona lehetővé teszi a nemzetközi munkamegosztás előnyeinek kihasználását anélkül, hogy a gazdaság más országoktól túlzott mértékű függőségbe kerülne.

(Ism.: *Ékes Ildikó*)

**S. Danziger—J. van der Gaag—
E. Smolensky—M. Taussig:**

**Az életciklus-hipotézis és az idősebb
nemzedék fogyasztói magatartása**

(*Journal of Post Keynesian Economics*,
White Plains, 1983. 2. sz.)

Az életciklus-hipotézis alapja az a feltételezés, hogy a háztartások megtakarítási, illetve költsékeségi döntéseiket nem pusztán mindenkori jövedelmük nagyságától függően hozzák, hanem számításba veszik a jövőbeli várható körülményeiket is. A fiatalok többet takarítanak meg arra számítva, hogy nyugdíjas korukban jövedelmük jelentősen csökken majd, míg az idősebbek többet költenek, hogy fenntarthassák korábbi életszínvonalukat. A szerzők cikkükben ezt az állítást cáfolják. Empirikus vizsgálataik során ugyanis azt tapasztalták, hogy az idősek nem hogy felélnék korábbi megtakarításaikat fogyasztásuk fenntartása érdekében, hanem éppen ellenkezőleg, valamennyi jövedelmi kategóriában többet takarítanak meg (kevesebbet fogyasztanak), mint a fiatalabbak. Egy-egy jövedelmi kategórián belül általában a legidősebbek takarítják meg a legtöbb pénzt.

A szerzők állításuk bizonyításához az 1982–1983-as „Egyesült államokbeli fogyasztói kiadások” c. felmérés adatait használták fel. Az adatok értékét csökkentik, hogy a háztartások általában nem vallják be a teljes jövedelmüket, másrészt az idősebbek hajlamosabbak a jövedelmek letagadására, mint a fiatalabbak. A felmérés hiányossága az is, hogy figyelmen kívül hagy bizonyos, az állam által az idősek számára nyújtott jövedelemtranszfereket. Végül az adatok a fogyasztást a közvetlen készpénzkiadások szerint tükrözték, vagyis a hitelre vásárlásnál csak a részlettörlesztés összege jelent meg. A képet torzítja továbbá a tartós fogyasztási cikkek állományának figyelmen kívül hagyása, mind a jövedelem, mind pedig a fogyasztás oldalán.

Az idősebbek nyilvánvalóan nagyobb tartós fogyasztásicikk-állománnyal rendelkeznek, mint a fiatalok.

A szerzők e probléma kiküszöbölése végett bevonták a számításaikba a lakosságnál lévő tartós fogyasztási cikkek állományára vonatkozó adatokat is. A tartós fogyasztási cikkek biztosította szolgáltatások, valamint a saját házban lakóknál a lakásbérleti díj számított értékét hozzáadták mind a jövedelmekhez, mind a fogyasztáshoz. A vizsgálatnál egyébként az adózás utáni jövedelmeket vették számításba, minthogy az idősebbek kevesebb adót fizetnek, mint a fiatalok.

A fogyasztási hajlandóság vizsgálatához hat korcsoportot képeztek. A vizsgálat egyértelműen bebizonyította, hogy a 65 évesek és annál idősebbek adózott jövedelmük kisebb hányadát fogyasztják el minden jövedelemkategóriában, mint a fiatalabbak. Egy adott korcsoporton belül a jövedelem-színvonal emelkedésével párhuzamosan monoton módon csökken a fogyasztási hajlandóság. Az átlagjövedelem átlagfogyasztáshoz való viszonyítása korcsoportonként valójában elleplezi az életkor hatását, mivel az idősebbek rendszerint alacsonyabb átlagjövedelemmel rendelkeznek.

Az állítások megalapozása érdekében a szerzők több irányú megközelítést alkalmaztak. Megállapították: nem igaz az életciklus-hipotézis azon állítása, amely szerint az idősek elfogyasztják felhalmozott vagyonukat vagy annak egy részét, a nyugdíjazást megelőző fogyasztási színvonal fenntartása érdekében.

Ezek az eredmények, illetve az eredmények további alátámasztása a modern makrogazdasági elmélet sok fontos állítását megdöntik. Az elmondottakból következik például, hogy a jövő század elejére a 65 éven felüli népesség arányának nagymértékű növekedése, a társadalom előregedése növekvő, nem pedig csökkenő megtakarításokat fog eredményezni.

Felmerül az a kérdés, hogy az idős emberek zöme miért folytatja a nyugdíjba vonulás után is a megtakarítást, illetve miért a legidősebbeknél a legmagasabb a megtakarítás aránya a jövedelemből. Ennek egyik magyarázata lehet, hogy a minta nem megfelelően reprezentálja a sokaságot. Arról van ugyanis szó, hogy csak azok az időskorúak maradnak meg önálló háztartásban, akik nagyon erős vágyat éreznek a pénzügyi önállóság iránt, tehát nagyon erőteljes megtakarítási tevékenység jellem-

zi őket. A többiek vagy szociális otthonokba kerülnek, vagy gyermekeik családjában élnek, ahol viszont a statisztika már a fiatal háztartásfőt veszi számításba. Ez a magyarázat nem helytálló. A megfigyelt háztartások köre ugyanis szélesebb volt, mint a nagyon erős megtakarítási hajlandóságúaké.

Az előbbihez hasonló magyarázat: bár az idős emberek a nyugdíjazás előtt megtakarításuk felélését tervezik, amikor azonban észreveszik, hogy vagyonuk (az infláció miatt) nem elegendő fogyasztási színvonaluk fenntartására, változtatnak az elgondolásukon. Ez a magyarázat azért nem fogadható el, mert arra enged következtetni, hogy előrehaladott korban mégiscsak megindul a tartalékok felélése. Ezt azonban az adatok egyáltalán nem bizonyították.

További magyarázat az időskori többletköltekezés mellett az, hogy az idős emberek hatékonyabb fogyasztók, mint a fiatalabbak. Az idősök ugyanis — lévén sok idejük —, jobban tudják helyettesíteni a szolgáltatások vásárlását árúvásárlással, amellyel azután saját maguk végzik a szolgáltatást. Ennek ellene szól, hogy az idős emberek többnyire nem eléggé mozgékonyak és egészségesek a szobán forgó helyettesítés megvalósításához.

Az előbbiekkal ellentétes irányú magyarázat az idősek fogyasztói magatartására az, hogy az idősek hagyatékozni akarnak, vagyis egy dollárnyi fogyasztás értékénél nagyobb érték a számukra, ha azt az utódaira hagyhatják. Sajátos esetektől eltekintve azonban ez az állítás nem igazolható.

Az igazi magyarázat a következő: az idősebb korúak által fenntartott háztartások — azonos jelenbeli jövedelem-színvonal esetén — magasabb jövedelemelosztási szinten állnak, mint a fiatalok, ezért tudnak többet megtakarítani. Ugyanakkor az időskorúak bármely adott jelenbeli jövedelem-szinten alacsonyabb jövőbeli várható jövedelemmel számolhatnak, mint a fiatalok, minthogy emberi tőkénk és nyugdíjuk, illetve vagyonuk amortizálódik. Az időseknek a következő átfogó problémával kell szembenézniük: mind egészségi, mind életkilátásaik, mind pedig háztartásuk önálló háztartásként való fenntarthatósága bizonytalan. Ezért törekednek vagyonuk fenntartására a számukra megvalósítható egyetlen módon: azzal, hogy csökkentik a fogyasztásukat.

(Ism.: *Ékes Ildikó*)

M. Tietzel: Az ismeretek bővülése és a konjunktúraelmélet

(IFO-Studien, München, 1983. 1. sz.)

Míthogy az utóbbi néhány évben a gazdasági tevékenység sokszor beharangozott föllendülése nem következett be, egyre több bíráló érí — a tudomány berkein belülről is — a különféle konjunktúraelméleteket. Az elmélet eme ágának két legfőbb hiányossága kétségkívül az, hogy 1. a konjunktúraelmélet ma még csak egyfajta konglomerátuma a ciklusokat többé vagy kevésbé jól magyarázó elképzeléseknek, 2. míg a gazdasági elmélet más területein a kutatók egy nagyjából egységes „épület” megalkotásán fáradoznak, addig az egyes konjunktúraelméletek jóformán önálló életet élnek. Gyakran a konjunktúraelméletek nyilvánvaló összeegyeztethetlensége sem készíti a tudósokat arra, hogy az eljelentmondások fölszámolására törekedjenek. Pedig ez utóbbira igen nagy szükség volna. Minden elméleti reáltudomány csak akkor bővítheti az általa összefogott ismereteket, ha egyfelől állandóan új, információt tartalmazó hipotézisek születnek, és ha másfelől az empiria próbakövéen hamisnak bizonyult feltételezéseket rendszeresen eltávolítják a tudomány testéből. Hogy ez utóbbi követelménynek a konjunktúraelméletek esetében nem tesznek eleget, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Foster és Catchings már 1947-ben nem kevesebb, mint 230 különböző konjunktúraelméletet számlált össze, számuk pedig azóta minden valószínűség szerint tovább növekedett.

Bár erre az elméletek közötti „gyomlálásra” már igencsak megérett az idő, a meglévő teóriák felülvizsgálata nagy óvatosságot és alaposágot igényel. F. Neumark ugyanis kimutatta, hogy a gazdasági elméletek egymásutánisága nem egyenes vonalú fejlődést testesít meg, a tudomány haladása ciklikus: egyes, korábban már elavultnak tekintett elméletek újjászületnek, helyességüket újabb bizonyítékok igazolják.

Ma már egyetlen közgazdász sem tagadja a gazdaság mint szerves egész teljesítményének az ingadozását. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy az üzletmenet rendszeres és szabályos lüktetése ellentmond a klasszikus közgazdaságtan általános egyensúlyi ideológiájának. Az egyensúlyi elmélet szerint ugyanis a gazdaság kibocsátásának bővülése és összehúzódása a „természetes egyensúlynak” csupán átmeneti és

részleges zavara. A Say-dogma *a priori* elfogadása az értékesítési nehézségeket a kivétel „rangjára” degradálja, és nem tekinti az elmélet helyességét megkérdőjelező ténynek. Ha pedig nincsenek ciklusok, akkor konjunktúraelméletekre sincs szükség: a nem létező jelenségek általában nem igényelnek magyarázatot. Hasonló következménnyel jár az a föltételezés is, hogy bár vannak rendszeres és szabályos ingadozások a gazdaságban, azok oka nem jelölhető meg egyértelműen. E szkeptikus alapállás azt jelenti, hogy szándékosan lemondanak az oksági kapcsolatok kereséséről a gazdaság e területén. A konjunktúraelméletek kidolgozásának indokoltságát tagadja az a fölfogás, amelyik szerint a gazdasági tevékenység alakulása nem befolyásolható. Ennek értelmében ugyanis hiába ismerjük a ciklusok lefolyását és okát, e tudásunkkal nem érhetünk el semmit.

Az előbb említett felfogások képviselőinek a száma (legalábbis a századelőn kidolgozott első sajátos konjunktúraelmélet megszületése óta) nem olyan jelentős, hogy indokolná a ciklusok tudományos magyarázatának mai elégtelenségét.

A konjunktúraelméletek elmaradottságát sokan a közgazdaságtan viszonylagos „fiatalságára” vezetik vissza. Ez a nézet magában foglalja annak a föltételezését is, hogy az idő múltával a gazdaságtudomány is olyan érvényű megállapításokat tehet majd, mint például ma a fizika. S bár a társadalomtudományok előszeretettel veszik példáikat a fizikából, a természettudomány sajátos metodológiai köntöse nem illik tökéletesen a közgazdaságtanra. Ha pedig e metodológiai „ruházaton” gyűrődések mutatkoznak, akkor általában nem a szabómestert, hanem a közgazdaságtan fiatal korát okolják. A valóság az, hogy a társadalomtudományi hipotézisek verifikálása olyan nehézségekbe ütközik, amelyek magyarázatul szolgálnak a konjunktúraelméletek kidolgozóinak problémáira.

Az empirikus adatokból születő hipotézisek verifikálásának többféle módja ismeretes. Inkább logikainak tekinthető az az eljárás, amelynek során az elmélet ellentmondásmentességét, információtartalmát és a többi elméleti tételhez való illeszkedését vizsgáljuk, illetve összehasonlítjuk a szóban forgó koncepciót a vele versengő elméletekkel. Az első ellenőrzési mód egyre inkább az elmélet matematikai formába öntésében testesül meg. Az információtartalom vizsgálata is könnyen megoldható,

ha egyértelműen megadjuk azokat az eseteket, felsoroljuk azokat a körülményeket, amelyekben, illetve amelyek mellett az elmélet nem érvényes. Az összehasonlítás azonban már nehezebb dolog, mivel a szóban forgó jelenséget (a gazdaság kibocsátásának ingadozását) igen különböző okokkal magyarázzák: az egyszerű akcelerator- és multiplikátorhatástól a pszichológiai tényezőkön („a pesszimizmus vagy az optimizmus hullámán”) keresztül a napfoltok ingadozásáig rengeteg tényező fordul elő a magyarázatokban.

A legbonyolultabb az elméleti föltételezések gyakorlati ellenőrzése. A valóság megfigyelése és a belőle levont következtetések ugyanis sohasem objektívok vagy semlegesek: minden megfigyelés mögött valamilyen elmélet áll, valamiféle föltételezés arról, hogy mi lesz a megfigyelés eredménye. A természettudósok körében e tény már közismert. De a társadalomkutatók gyakorta azzal áltatják magukat, hogy ha a valóságot elemzik, következtetéseik feltétlenül objektívek lesznek. Az az állítás, amelyben valamely tényállás fogalmazódik meg, csak a valóságra vonatkozó, hipotézisként megfogalmazott kérdésre adott válasz, és ezért szelektív. Ez egészen addig nem okoz különösebb gondot, amíg a hipotézisek ellenőrzését nem a mellette, hanem az ellene szóló tények föl kutatása révén végzik. Ha azonban nem a cáfoló, hanem a támogató tényeket keresik, minden, mégoly téves hipotézis is igazolást nyer előbb vagy utóbb. Ennek pedig végzetes következménye van az ismeretek gyarapodására: az egybehangzó tények kutatása mindenféle hipotézis túlélését biztosítja.

Ha azonban valaki mégis becsülettel nekilátna a hipotézisek „szigorú” ellenőrzésének, óriási nehézségekbe ütközne. Igaz ugyan, hogy a konjunktúrakutatás gazdag empirikus hagyományokkal rendelkezik, az empirikus kutatások azonban gyakran arra irányultak, hogy az empiriát teória nélkül vizsgálják. A „Harvard-barométer” megalkotói, A. F. Burns és W. C. Mitchell például kifejezetten hangsúlyozzák, hogy az empirikus vizsgálatnak nem az a célja, hogy valamilyen feltételezett oksági kapcsolatot utólag igazoljon. Ellenkezőleg: az ilyen jellegű vizsgálat értelme éppen az, hogy összegyűjti a szükséges adatokat, amelyek alapján azután oksági magyarázatokat lehet fölépíteni. Az elmélet nélküli empirizmus azonban tévedésen nyugszik, vagyis azon a már em-

lített illúzió, hogy létezik elmélet nélküli gyakorlati megfigyelés. Ennek az illúzióknak a csapdája éppen az, hogy rejtve maradnak az elméleti föltételezések, így azok igazságtartalmát nem is vizsgálják. E helytelen módszertani hagyományra vezethető vissza, hogy a korábbi hatalmas adattömeget a konjunktúraelméletek verifikálására alkalmatlan formában dolgozták föl.

A gazdasági elméletek ellenőrzését tovább nehezíti az a közismert tény, hogy mind a kutatónak, mind a megfigyelt jelenségről információt adónak érdekében állhat a tények elferdítése. Ezenkívül a gazdasági életben nem végezhető irányított kísérletek. Brüning kormányának gyászos akciója után aligha akadna gazdaságpolitikus, aki hajlandó volna a gyakorlatban ellenőrizni, vajon a bérek, az árak, a kamatok és az állami kiadások csökkentése tényleg a konjunktúra élénkítéséhez vezet-e. Ugyanígy nincs vállalkozó arra, hogy a gazdaságot kizárólag a keynesi recept szerint, a költségvetési politikán keresztül, vagy kizárólag monetarista eszközökkel (a pénztömeg szabályozása révén) irányítsa.

Nehézségeket okoz a gazdasági összefüggések sokoldalúsága, bonyolultsága is. Minden elmélet nagyon sok tényezőt szükségképpen figyelmen kívül hagy. Elég egy kellőképpen homályos „*ceteris paribus*” feltételre hivatkozni, és máris megoldhatatlan feladattá tettük az elmélet hibás voltának bebizonyítását. E. Grunberg (1971) szerint ez ahhoz a megdöbbentő következményhez vezet, hogy a társadalomtudományok történetében egyetlen olyan eset sem fordult elő, amelyben egy elméletet a neki ellentmondó tényekkel cáfoltak volna meg.

K. Popper szerint a tudomány társadalmi folyamat. Haladása nem elszigetelt teljesítmények eredményeképpen következik be; az előrehaladást a gondolatok szabad versenye segíti elő. Popper szerint az új tudományos tételeket az igazi tudósok nem tisztelik dogmaként. Éppen ellenkezőleg: mindent megtesznek azért, hogy megcáfolják. Erősen kétséges azonban, hogy valóban léteznek-e ilyen „homo scientificus”, aki nemcsak föltételezéseit, de eredményeit is ily szigorú próbának vetné alá. T. Kuhn (1970) szerint az egyes kutatók sorsa sokkal nagyobb mértékben függ elméleteik, tételeik sorsától, semmint amennyire arról az ismeretelmélet tudományt vesz. W. Stegmüller (1975) szerint a

tudománytörténet által feldolgozott esetek közül egyetlen olyat sem találunk, amely követné a popperi sablont. Stegmüller szerint ugyanis az elméletek nem úgy hatolnak be a tudományba, hogy az elmélet ellenzőit végül meggyőznék, hanem úgy, hogy — az ellenfelek lassanként kihálnak.

A konjunktúraelméletek másik társadalmi vonatkozása, hogy sokak érdeke kötődik hozzájuk. A gazdasági elméleteknek általában is gyakran kell legitimációs funkciót betölteniük. A tudomány meg a politika összefonódottsága igen erős. A politikusok, ahogy mondani szokták, úgy használják a tudományt, mint részeg az utcai lámpát: támaszra van szükségük, nem fényre. Ez természetesen nemcsak a társadalom-, hanem a természettudományokra is érvényes, csak hogy ott a politika és a tudomány közötti kapcsolat jóval lazább.

E. Topitsch (1971) szerint az ipari forradalom alatt a természettudományok tisztán leíró-informatív tételek gyűjteményévé váltak, míg a társadalomtudományokban máig sem történt meg az információs tartalmú és a normatív-emocionális tételek szétválasztása. A monetarizmus és a neok Keynesianizmus közötti mai rivalizálás (a helyes konjunktúraelmélet és -politika helyéért folytatott versengés mellett) ilyen dimenzióval is rendelkezik. Mindenesetre e tény igazolni látszik F. Machlup (1963) azon megállapítását, hogy a liberális közgazdászok általában a mikro-, míg az intervencionalisták a makroökómia oldaláról közelítik meg az igazságot.

A gazdasági elméletek és a politika összefonódottsága más módon is nehezíti az elméletek igazolását: a politikusok arra ösztökélik a tudományt, hogy a legégetőbb bajokra keressen megoldást. Ennek két káros következménye is van. Az egyik az *ad hoc* elméletek nagy száma, a másik az elméleti tételek kidolgozásának háttérbe szorítása.

A neoklasszikus gondolkodásmód szintén fékezi a konjunktúraelméletek fejlődését: tetszetős premisszákból építenek föl modelleket, amelyeknek nincs sok közük a valósághoz. Az elméleti alapokat (látszólag) nélkülöző empirikus konjunktúrákutatók és a gyakorlatlaltal nemigen törődő modellkészítők jól megfér egymás mellett. Vigasztalásként meg a mundér becületének védelmére aztán azt szokták mondani, hogy az első módszer „rendkívül árnyalt képet tud festeni a valóságról”, míg a má-

sodiknak inkább a didaktikai értékét emelik ki.

(Ism.: *Halm Tamás*)

B. Lozano: Az informális szektor dolgozói: kísértálnak a rendszer főbejaratán?

(International Journal of Urban and Regional Research, 1983. 3. sz.)

A fejlődő országok munkanélküliségi problémájával foglalkozó számos tanulmány azt sugallja: sokan dolgoznak úgy, hogy statisztikai szempontból nincsenek benne a foglalkoztatottak táborában. Úgy tűnik, ez a fejlett tőkésországok esetében is igaz lehet. Gershuny és Pahl írásai szerint, annak mértékében, ahogyan a gazdaság egyre kevésbé képes munkát és jövedelmet biztosítani a társadalom tagjainak, úgy válik „gazdaságilag racionálissá” az emberek számára, hogy idejüket az informális szektorban végzett munkával töltsék. Az ebben a szektorban végzett munka — legyen bármilyen fontos — rejtve marad a nemzetgazdasági számbavétel előtt. Ráadásul az informális szektorban végzett munka a nagyobb önállóság, a rugalmasabb munkaidő-beosztás, az egyéni képességek jobb kihasználása miatt olyan előnyökkel járhat, amely semlegesítheti a diszkrimináció munkanélküli státuszából eredő érzését.

Keith Hart felhívja a figyelmet arra, hogy a „hivatalosan” szerzett jövedelmek kategóriája nemcsak az állami és a magánszektorban megszerzett béreket, hanem az olyan jövedelmeket is tartalmazza, mint a nyugdíjak és munkanélküli-segélyek. Az informális szektorban szerzett jövedelmek viszont az egyének legális vagy nem legális tevékenységeivel szerzett összes jövedelmét foglalják magukban.

Uzzell arra mutat rá, hogy az informális gazdaság lényegében a gazdasági elemzés hatókörén kívül eső gazdasági tevékenységek körének felel meg. Ebből egyenesen következne, hogy a hagyományos statisztika aligha alkalmas eszköz a jólét kimutatására. Egy ilyen érv a közgazdászok kezében viszont képes arra, hogy igazolják az informális szektorral szembeni erőlyes állami politikát — az állami bevételek növelésének és a munkanélküliségi adatok felülvizsgálatának a vonatkozásában.

Az informális szektor fogalmi meghatározása a gazdasági tevékenység állami „nyomon követésének” előjoga alapján egy további következménnyel jár. A bűncselekményekből származó jövedelmek általában nem vehetők számba. Láthatatlan, számba vehetetlen jövedelmek ilyen illegális tevékenységekből is származhatnak, de eredhetnek elfogadott (be nem jelentett) tevékenységekből. Az ún. formális (hivatalos) és informális szektornak az állami számbavétel lehetősége szerinti elhatárolása az egyébként legális munkavégzés megbélyegzésének a veszélyét rejti magában. A munkanélküliség maga is elítélendővé válhat ezen az alapon. A formális és az informális szektorban való tevékenykedés közötti lényegi különbséget pedig éppen a munkaerőnek a szociálpolitikai lehetőségekhez való hozzájutása vagy — megfordítva — e lehetőségekkel való kizárása mutatja leginkább.

Portes és Walton szerint a formális és az informális szektor közötti határ leginkább a rutinszerű állami szabályozás mentén húzható meg. E szabályozás hiánya két kritikussá jellemvonást kölcsönöz az informális szektornak. Az egyik: az informális szektor működése nagyban függ a fizetés nélkül dolgozó családtagok munkájától. A második sajátosság az, hogy ha mégis fizetett dolgozót alkalmaznak ebben a szektorban, akkor azt általában a hivatalos bérminimum alatt fizetik, és az ilyen dolgozó nem részesül semmilyen társadalombiztosításban. Ennek köszönhető, hogy az informális szektor árajánlatai alatta maradnak a gazdaság „hivatalos” szektorában érvényes áraknak.

A szerző véleménye: több érv szól amellett, hogy az informális szektort inkább nem szabályozottnak, mint nem regisztrálnak nevezzük. A formális szektor szabályozását mérceként alkalmazhatjuk az informális szektor tevékenységének mérésekor. Az informális szektort szabályozatlannak tekintve felvetődik a kérdés, milyen előnyöket mulaszt itt el a munkaerő, illetve milyeneket nyer. Az informális gazdaságot szabályozatlan gazdaságként felfogva több kérdés vetődik fel, mint ha pusztán a számbavehetőség hiánya szempontjából közelednénk a jelenséghez.

A harmadik világban végzett számos kutatás a két szektor közötti függőségi kapcsolatra összpontosította figyelmét. A formális (hivatalos) szektor tőkéje kizsákmányolja az informális szektor munkását is —

ez volt számos tanulmány végeredménye. Ezt támasztja alá, hogy az informális szektor által lebonyolított áruforgalom igen nagy mértékben segíti a formális szektor termékeinek értékesítését. Ez a fajta termékgorgalmazás kielégíti a munkásosztály olcsó áruk iránti igényét, és egyfajta „támogatást” ad a munkaerő újratermeléséhez anélkül, hogy a formális szektor számára ez költséggel járna.

Több szerző szerint az informális szektor bátorítása a munkanélküliség gyógyszere. Gershuny és Pahl mutatott rá arra, hogy a munkalehetőségek csökkenése a formális szektorban nyilvánvalóan az ipari termelékenység keresletéhez mérten túlzottan gyors növekedésének a következménye.

A szakszervezeteknek a bérszínvonal fenntartásáért tett erőfeszítései is a munkások alkalmazása ellen hatnak. A formális szektorban csak addig növelik a foglalkoztatottságot, ameddig azt az állami támogatások még kedvezővé teszik a számukra. Az állam — a szerzők szerint — olyan programokat támogat, amelyek csökkentik az informális szektorbeli kizsákmányoltság mértékét. A megosztott állások és a kisvállalatoknak adott adókedvezmény, továbbá az átképzési programok alakítják az informális gazdaságban való részvétel feltételeit. A nagyobb önállóság és változatosság pedig élvezetessé teszi az informális szektorban kifejtett munkát.

Az idézett véleménynek több hibás pontja van. Az egyik az, hogy az informális szektor növekedése csökkenti az állami bevételeket. Ebből következően nyitott kérdés, hogy az állam miből fogja finanszírozni az informális szektort támogató beavatkozásait. A másik probléma: igaz, hogy a formális szektor nem hajlandó a foglalkoztatottságot növelni, ám az informális szektor munkája a formális szektornak a nem hivatalos munkaerő iránti keresletén alapszik. (Példaként szolgálhatnak erre a nyersanyagok újrahasznosítását biztosító guberálók.) Az eddig leírtakból úgy tűnik, hogy a formális szektorban szükség-szerűen állandóan csökken a foglalkoztatottság, az viszont nem derül ki, hogy a munkaerő miért fogadja ezt el az informális szektorban végzett munkával együtt.

Az informális szektorban végzett munka megvilágítására a szerző egy sajátos módszert választott. Szociológusnak adta ki magát, és hónapokig járta a használtcikkpiacokat, hogy kapcsolatot teremtsen az

ott — rendszerint engedély nélkül — árusítókkal. A tőlük szerzett információk alapján írta meg a cikk nagyobb részét kitevő elemzést. Ennek lényegi megállapítása: az itt dolgozók egy része azért jön ide, mert ki akarja egészíteni a formális szektorban szerzett jövedelmeit, a másik részük elhagyja az állását azért, hogy önállóként többet keressen, a harmadik rész pedig egyszerűen azért dolgozik az informális szektorban, mert nem kap állást a formálisban. Azok közül, akik nem önkéntesen, hanem kényszerűségből léptek be az informális szektorba, mintegy 15 százalék kiegészíti az informális szektorból származó jövedelmeit a formális szektorbeli keresettel, egyötöd részük pedig folyamatosan állást keres a formális szektorban. Minél hosszabb időt tölt azonban valaki az informális szektorban, annál kisebb a reménye és a hajlandósága is, hogy visszaterjen a régi munkájához.

Az informális szektorban megkeresett jövedelmek rendszerint sokkal szerényebb életmódot tesznek lehetővé, mint a „normális” munkahelyek, az ott dolgozóknak tehát sok mindentől le kell mondaniuk. Ez annak ellenére igaz, hogy az informális szektorban végzett munkát a barátok és a család is nagyban segíti. Az elszenvedett anyagi veszteségért az informális szektorban dolgozókat a nagyobb önállóság érzése, a nagyobb szabadságfok részben kárpótolja.

Az informális és a formális szektorban végzett munka sajátos módon versenyeznek egymással. A verseny egyik területe a termékötletek megvalósítása. A formális szektor nagyvállalatai gyakran lemásolják a kézművesek által készített tárgyakat, és tömegszerűvé teszik azok gyártását. A verseny másik területe az értékesítés. Az informális szektorban kereskedők ugyanis

gyakorta a formális szektorban termelt javakat hozzák forgalomba, és így konkurenciát támasztanak a szabályozott szektor kiskereskedői számára. Viszont a nagyáruházak — éppen méreteik miatt — sokszor olcsóbban tudják beszerezni és így értékesíteni is a termékeket, mint az informális szektor kiskereskedői. A verseny tehát kétirányú. Végül a használt cikkek forgalmazásával az informális szektor nagy versenyt teremt a formális szektor olcsó árukat árusító boltjainak.

Az informális szektorban dolgozó kereskedők hasonló problémákkal néznek szembe, mint a kiskereskedők. A nagyáruházak versenye miatt a minimálisra kell leszorítaniuk a költségeiket. A szektor informális jellege viszont lehetővé teszi számukra, hogy olyan dolgozókat fogadjanak fel, akik a minimumbérnél kevesebért is hajlandók dolgozni. Az e szektorban dolgozóknak ugyanakkor hitelfelvételi lehetőségük nincs, tőkét csak a barátoktól, ismerősöktől kölcsönözhetnek. Az itt dolgozók elesnek számos olyan juttatástól, amelyeket a formális szektorban dolgozók élveznek (betegségély, nyugdíj stb.). Ráadásul e szektorban a megélhetés igen gyakran csak jelentős többletmunka árán biztosítható. Az informális szektorban dolgozók számára nem ritkaság a hétnapos munkahét és a napi tíz órai munka. Minthogy pedig az itt szerezhető jövedelmek ingadozók, az informális szektorban dolgozók rendszerint csökkentik fogyasztásukat, és nagyobb a megtakarítási hajlandóságuk, mert tartalékolni akarnak a rosszabb időkre. Lényegében tehát az informális szektor terjeszkedése a tőkésországokban mind a munkaerő, mind az élet minőségének a romlását vonja maga után.

(Ism.: *Ékes Ildikó*)

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Значение теории и практики в социалистическом развитии и в экономическом и социальном прогрессе развивающихся стран

Дьердь Толнаи

Автор исходит из того, что начала социалистического развития Советского Союза — на базе натурального и мелкого товарного производства, капиталистических, государственно-капиталистических и социалистических общественно-экономических формаций — имеют общие черты развития с развивающимися странами, где все эти формации существуют за исключением социалистических. И даже эти последние и созданы в отдельных странах. Автор считает, что на основе вышесказанного передача опыта нэповского, государственно-капиталистического периода социалистического хозяйства руководящим силам развивающихся стран может означать и передачу теоретических и практических средств развития этих стран.

В первую очередь политика НЭП-а в области крестьянства, которая побуждала и натуральных крестьян к массовому товарному производству одновременно в сельском хозяйстве и кустарничестве (домашняя промышленность); эти два фактора посредством обмена (без внешних вложений) создают местную промышленность, ее продовольственную и сырьевую базу, а также внутренний рынок.

Из всего этого — с помощью государственно-капиталистической поддержки, скупки — могут создаваться основы крупных предприятий, отдельно сельскохозяйственные и промышленные кооперативы, а посредством механизации последних и фабрично-заводская промышленность с базой на внутреннем рынке. СЭВ как организация сотрудничества социалистических стран, из-за принципиальных причин оказывает и практическую помощь в развитии самостоятельной промышленности развивающихся стран на основе принципа «промышленность должна быть создана вблизи от источников сырья». Этот принцип как раз противоречит тем стремлениям капиталистической мировой экономики на неравномерное распределение труда, которые распределяет мир на промышленные (развитые) и обеспечивающие сырье (развивающиеся) страны, причем эти последние подавлены и эксплуатированы. Связи СЭВ поэтому охватывает и развивающиеся страны — и так поддерживая развитие их промышленности. При этом СЭВ содействует осуществлению нэповского, государственно-капиталистического развития как средства развития посредством собственных ресурсов, как свободного пути развития — но сознавая то, что развитие промышленности, формирование рабочего класса содействуют усилению социалистической направленности.

Некоторые проблемы нашей системы рабочего времени и возможности их решения

Мария Фрей

Первая часть статьи изучает причины твердого, негибкого регулирования венгерской системы рабочего времени. На основе сопоставления придуманных целей и действительности автор делает вывод, что твердое зафиксирование длины и распределения рабочего времени является причиной ряда отрицательных явлений и усиливающим их фактором на уровне народного хозяйства и предприятия также на индивидуума. Это имеет определенные связи с низкой эффективностью труда, некрепкой трудовой моралью, влиянием противоречия незаполненного рабочего времени и сверхурочных часов в сторону увеличения издержек производства, изолированностью производителей и потребителей между собой, проблемами функционирования семей, отсутствием отождествления с трудом и его отрицательными последствиями.

В интересах изменения этого автор предлагает то, чтобы на всех рабочих местах, где полное исполнение работы с профессиональной точки зрения не вызывает необходимости единого регулирования рабочего времени, предъявляющего одинаковые требования всем занятым, был обеспечен более широкий простор для определения длины и распределения рабочего времени в интересах лучшей координации интересов индивидуумов и предприятия.

Вторая часть статьи намерена дать для осуществления вышесказанного методическую помощь тем, что представляет некоторые элементы набора средств гибкого регулирования рабочего времени, распространенного в развитых капитальных странах.

Торг о зарплатах на предприятиях

Дьердь Кэвари—Дьердь Сирацки

Авторы изучали создание различий в зарплатах и механизмы торга о зарплатах на примере квалифицированных рабочих, имеющих центральное положение на предприятиях.

Из эмпирического исследования выявились то, что торг о зарплатах направлен обычно не на создание паритета между целой зарплатой и выработкой, а около отдельных составных элементов разветвляются специальные механизмы торга различных видов. Приближая к фактической зарплате все более заметным становится торг о более новых и новых, предварительных сопоставлениях зарплат и выработок. Наибольшей является ставка при распределении сверхурочных часов и «черных» сверхурочных часов. Для рабочих борьба за возможности получить сверхурочные является важнейшим средством стратегии, направленной на повышение доходов. А разрешение или отвлечение сверхурочной работы являются наиболее эффективным средством стимулирования и сохранения дисциплины в руках руководства.

Относительно благоприятная позиция изученных групп рабочих при торге создалась в основном благодаря нехватке рабочей силы и вообще практике принудительных замещаний, происшедшей из воспроизводства этого дефицита.

При данных внешних условиях характер торга о зарплатах определяется основным принципом иерархии внутри группы рабочих, размером его стабильности и источником. Фактическая зарплата квалифицированных рабочих, занимающих ключевые рабочие позиции, продолжительно и значительно превышает их зарплату, определяемую по тарифным ставкам. Это, как раз, обязательно содействует стабильности определенных групп занятых, ведь при таких условиях создается такой рынок рабочей силы — вертикальная система рабочих мест внутри предприятия, зафиксированная обычаями —, который дает возможности продвижения вперед и для рабочих, стремящихся улучшить и на более длительный период свою позицию и зарплату на данном рабочем месте.

В отсутствии интегрирующих торг о зарплатах институциональных формаций в удивительно широкой сфере открываются возможности для торга о зарплатах. Занятые и их группы могут осуществить свои требования в первую очередь посредством информальных способов на уровне данного предприятия.

Дефицит товаров и общественное мнение

Каталин З. Фаркаш—Юдит Патаки

Авторы проводили исследование общественного мнения для определения того, насколько характерна одна из центральных проблем социалистического хозяйства, нехватка товаров для предложения потребительских товаров. Согласно исследованию, охватывавшему 14 основных групп потребительских товаров, в снабжении товарами проблемы оказываются хроническими, а это затрагивает интересы всего населения. Первичная проблема количественный дефицит, но параллельно с экономическим развитием все больше значения приобретают и недостатки, связанные с узостью ассортимента товаров.

Исследование имело своей целью не сам дефицит, а его отражение в общественном мнении и провоцированную им стратегию покупателей. Чаще всего встречается как активная стратегия, искание, но приспособление к дефициту часто органичивается отсрочкой покупки. Из тех кто дали ответ на соответствующую анкету, довольно многие отмечали привычку давать на чай, использование знакомств, личных связей и принудительную замену.

Некоторые вопросы общественно-экономического развития Венгрии

Илдико Спирулис

Автор, приключаясь к дискуссии, развернутой на страницах журнала, считает, что долгосрочное планирование уже превратилось из экономического в общественно-экономическое планирование. Важным фактором, препятствующим его дальнейшему развитию является неуверенность в определении общественных ценностей.

Фактом перспективного развития является неблагоприятное демографическое положение: поколения имеют постоянно вольнистую численность, смертность активных взрослых высока, доля устаревших высока, а внутренняя общественно-хозяйственная неоднородность группы значительна. Влиять на все это — для этого требуется комплексная общественная программа. Экономическая гибкость сокращающегося населения невелика,

в отношении спроса и предложения рабочей силы характерно структурное неравновесие. Для уравнивания этого имеются лишь ограниченные возможности. Целью является создание общественной дифференциации нового типа, отмена равенства, созданного на принципе среднего: напр. применение требований по разработке, усовершенствование структуры предприятий, усиление характера труда. В то же время необходимо уменьшить дифференциацию, приводящую к общественным напряжениям: напр. многосторонне неблагоприятная или положительная ситуация.

В управлении обществом необходимо применять многофакторную, дифференцированную общественную политику.

Еще раз о проблеме трансформации

Андраш Броди

Если рассматриваем экономику, находящуюся в полном равновесии, где следовательно не только произведенные количества, но и запланированная норма роста соответствуют требованиям равновесия, то трансформацию стоимостей в цены можно произвести легко и одним шагом потому, что пропорция прибавочной стоимости, выраженной в стоимостных ценах к сорокупному капиталу, выраженному также в стоимостных ценах дает точно размер нормы прибыли, выраженной в ценах производства. Таким образом аргументация Стидмена отпадает, и станет ясным и то, как он смог создать такой пример, где эти две нормы сильно отличаются друг от друга.

Критические отметки к одной исторической гипотезе о центре цен

Дьердь Липец

Статья критически анализирует монографию Шандора Ороси «Цена безразличности как гипотеза центра цен», которая является специфической попыткой решить историческую трансформационную проблему (см. Кэзгаздаши Семле, № 1/1982 г.). Согласно утверждению Дьердя Липеца гипотеза о цене безразличности исторически необоснована, упрощающие тезисы анахронистически и логически противоречат друг другу. Отсутствует математическая дискуссия формулы цены безразличности, опубликованный иллюстративный пример в числах не соответствует уравнению, возникают сильные сомнения в связи с толкуемостью и решимостью, а математическая формула в гипотезе по некоторым пунктам, кажется, противоречат тому, что было написано Шандором Ороси в тексте.

О сущности цены безразличности

Шандор Ороси

Настоящая статья имеет своей целью более детально раскрывать и доказывать правильность спорных мыслей, изложенных в статье автора, опубликованной в номере 1/1982 Кэзгаздаши Семле под заглавием «Цена безразличности как гипотеза центра цен». Кроме краткого рассмотрения вопроса об исторической трансформации статья хочет доказывать то, что историческое существование периода стоимости не является условием явления исторической трансформации. Согласно точке зрения автора между стоимостью и ценой безразличности как центром цен имеется лишь количественная разница, индуцированная производительными силами, из-за дифференцированной потребности отдельных отраслей в отвлечении средств. Если можно доказать существование цены безразличности и ее преобразование в цену производства — как историческую трансформацию —, то на основе взаимосвязи «стоимость — цена безразличности» косвенно можно доказать и настоящую логическую связь между стоимостью и ценой производства.

Статья анализирует континуитет между разными периодами товарного производства посредством центра цены. Автор, однако, подчеркивает, что как стоимость, так и цена безразличности могут быть определены лишь в моделях, обоснованных на довольно значительно ограниченных условиях, и даже определяемая в форме дефиниции точка притяжения цены имеет лишь ограниченное влияние. Именно поэтому автор считает необходимыми решение условий, их постепенную конкретизацию и соответствующую модификацию выводов. Из-за ограниченности возможностей публикации настоящей статья, однако, не берет на себя решить указанные задачи. В заключении статья дает — в рамках модели, взятой как основа — толкование сущности цены безразличности, необходимости ее появления, действия. При этом дается отрицание контраргументов статьи Дьердя Липеца, направленных против цены безразличности как логической категории.

Венгерское сельское хозяйство — конкурентоспособно ли оно или его производство является слишком дорогим стоящим?

Миклош Мендени

Оценки, представляющие, анализирующие производительность, результаты сельского хозяйства признают высокие темпы роста производства, которые не отставали от выдающегося международного уровня. По некоторым важным продуктам венгерское сельское хозяйство относится к передовым в мире. Анализы устанавливают однако и то, что в международном сопоставлении все еще слишком многие заняты в сельском хозяйстве, количественное развитие непропорциональным оказывается по отношению к доле в национальном доходе — то есть нетто-производству — и венгерское сельское хозяйство является недостаточно конкурентоспособным потому, что его производство чрезмерно дорого стоящее.

Автор оспаривает эти утверждения и доказывает посредством данных, что доля трудящихся, участвующих в сельском хозяйстве в Венгрии соответствует степени экономического развития страны и более-менее пропорциональна роли сельского хозяйства в народном хозяйстве. Таким образом при наших сегодняшних условиях даже в международном сопоставлении не является чрезмерным число занятых в сельском хозяйстве из активного населения. Анализируются изменения отношения цены и издержек производства у некоторых важных сельскохозяйственных товаров, даются международные сопоставления и устанавливается, что цены производства в венгерском сельском хозяйстве ниже чем цены производства на Общем рынке, в США или в любой стране с развитым сельским хозяйством. Из имеющихся данных автор делает и такой вывод, что венгерское сельское хозяйство получает и пропорционально меньше субсидий, чем сельскохозяйственные производители Общего рынка или США. Следовательно он не считает обоснованным то утверждение, согласно которому венгерское крупнохозяйственное производство в сельском хозяйстве слишком дорого стоит и поэтому неконкурентоспособно. Другим вопросом является уже то, что цены производства в венгерском сельском хозяйстве, цены во внешней торговле и внутренние потребительские цены продовольственных товаров в Венгрии и их уровни как относятся к друг другу и поэтому какие требования предъявляются госбюджету со стороны сельского хозяйства и населения в области субсидий.

SUMMARY OF THE ARTICLES

The importance of theory and practice in socialist development for the socioeconomic progress of the developing world

György Tolnai

The starting point of the author is that the beginnings of socialist development in the Soviet Union—with the small commodity producing peasantry, the capitalist, state-capitalist and socialist socio-economic forms co-existing—show a similarity to the developing countries where all these forms are present, with the exception of the socialist one. In some of them even the latter is emerging. He is of the opinion that making the leading powers of the developing countries acquainted with and having them accept the experiences of the NEP-state monopolistic stage of the transitional socialist economy may provide these countries with practical tools for their development.

It was first of all the peasant policy of the NEP which stimulated the peasants with their natural farming to massive commodity production, simultaneously in agriculture and the peasant industry (home industry). As partners in exchange, the two bring about local industry (even without external investment), its raw material and food basis, and their exchange create the internal market. From this—with state-capitalist support and procurement—the beginnings of large-scale plants may come about, separately the agricultural and industrial coopera-

tives, and, with the mechanization of the latter also the manufacturing industry relying on the internal market. The CMEA, the organization for cooperation of the socialist countries, supports the independent industrial development of the developing world for principal reasons and also with practical aid, observing the principle that "industry should be located beside the raw material resources." This principle is diametrically opposed to the efforts of the capitalist world economy at an unequal division of labour which divides the world into industrial (developed) and raw material supplying (developing) countries, suppressing and exploiting the latter. Therefore, the system of relations of the CMEA also extends to the developing countries—supporting thereby their industrial development. It helps realize the NEP-state monopolistic development also as a means of relying on own forces, as a free road, but knowing that the development of industry, the birth of the working class promotes the strengthening of the socialist trend.

Some problems in the Hungarian worktime system and possible ways for their solution

Mária Frey

In the first part of the study the reasons for the rigid regulation of worktime in Hungary are examined. Confronting the assumed objectives with reality the authoress reaches the conclusion that the rigid fixing of the length and division of worktime is a cause of several negative phenomena or a factor strengthening them, on the levels of both the enterprise and the individual.

It may be related to the low efficiency of employment, to the deteriorated working morale, to the cost-increasing effects of the contradiction between idle times and overtime, to the rigid delimitation from each other of producers, servicing units and consumers, to the functional disturbances of families, to the lack of identification with work and to the harmful consequences of the indifference deriving from the former.

In the interest of changing these the authoress proposes to secure a greater scope of movement for a better harmonization of individual and enterprise interests in determining the length and division of worktime everywhere where the performing of the tasks without fail does not justify, from the professional point of view, that the worktime should be uniformly prescribed with equal duties for every employee.

The second part of the study wishes to provide methodological help to the above task, by describing in detail the individual elements of the armory of flexible worktime regulation widespread in the advanced Western countries.

Wage bargaining in the industrial plant

György Kövári—György Sziráczki

The authors examine the origin of wage differentials and the mechanism of wage bargaining through a sample of skilled workers in central position in the plant.

It has turned out from the empirical investigation that, in general, wage bargaining is not directed at parity between the whole of the wage and performance, but separate bargaining mechanisms of different type emerge around the individual components of earnings. Approaching actual earnings, the bargaining about ever newer adjustments to each other of wages and performances becomes increasingly stronger. The stake is greatest in the distribution of overtime and „black” overtime. The fight for the possibilities of overtime is one of the most important instruments of workers to increase earnings. And the permission or withdrawal of overtime is one of the most effective instruments in the hands of management.

The groups of workers investigated owe their relatively favourable bargaining position mainly to the global shortage of labour and, in general, to the practice of forced substitutions deriving from the reproduction of shortage. With given external conditions the nature of the wage bargaining is determined by the ordering principle of the hierarchy within the group of workers, as well as by the degree of its stability and by its source. The actual earnings of the skilled workers in key positions are durably and significantly above the corresponding item in the wage tariff. This willy-nilly promotes the stability of certain groups of workers because, under such conditions, there develops an internal labour market securing promotion for the workers who aim at the improvement of their workplace status and earnings in the long run—namely an intraplant vertical division of jobs legalized and fixed by custom.

In lack of institutions integrating the bargaining processes there is a surprisingly wide scope for decentralized wage bargaining. Employees and their groups can make their efforts accepted first of all in informal manner on the level of the given plant.

Commodity shortage and public opinion

Katalin Z. Farkas — Judit Pataki

The authoresses made a public opinion poll to establish to what extent the supply of consumer articles is characterized by one of the central problems of socialist economy, i.e. the shortage of commodities. According to the survey covering the 14 most important groups of consumer articles, there are chronic disturbances in commodity supply and this affects the whole population. The primary concern is quantitative shortage, but, with economic development also the shortcomings related to the narrow range of choice obtain ever greater importance.

The investigation was not aimed mainly at mapping the shortage itself, but its reflection in public opinion and the purchasing strategy evoked by it. The most frequently adopted strategy is searching, but adjustment to the shortage is frequently exhausted by delaying the purchase. But the answers frequently mentioned the resorting to tips, personal relations, acquaintances and also forced substitution.

Some problems of the Hungarian long-term socio-economic development

Ildikó Spirulis

The authoress contributes to the debate carried on in this periodical and, according to her opinion, long-term planning has developed from economic planning into socio-economic planning. An important factor hindering its further development is the uncertainty prevailing in the formulation of social values.

The unfavourable demographic situation is a circumstance affecting long-term development: the strength of the different cohorts has been fluctuating for some longer time, the mortality of mature age-groups in the economically active age is high, the ratio of the elderly is high and the internal socio-economic inhomogeneity of the group is great. To influence all these a complex social programme is needed. The economic flexibility of the decreasing population is lower and in the relationship between demand for and supply of labour a structural disequilibrium is characteristic. Only partial possibilities exist to balance it. The objective is to develop a social differentiation of new type, to abolish the egalitarianism based on averages: e.g. application of performance requirements, modernization of the enterprise organization. At the same time the differentiation causing social tensions should be reduced: e.g. the multiple disadvantageous or advantageous situation.

In controlling society a multi-factor, differentiated societal policy has to be applied.

Once again about the transformation problem

András Bródy

If we inspect an economy in equilibrium—both the respective amounts of the commodities produced and the planned growth rate must be in equilibrium—then we can easily and in one step transform values into prices. The relation of surplusproducts to total capital, both measured in values, will be exactly equal to the rate of profits, measured in prices of production. Thus the argument of Steedman ceases to be valid and it becomes evident that only non-equilibrium systems may produce a difference in these two rates.

Critical remarks on an historical hypothesis of price centre

György Lipécz

The article is a critical analysis of the study by S. Oroszi: „*The neutral price as a hypothetical price centre*”, which is a particular attempt at solving the historical transformation problem. (Közgazdasági Szemle, No. 1. 1982.). According to Gy. Lipécz the hypothesis of neutral price is historically unfounded, its simplifying assumptions are anachronistic and also logically contradictory. The mathematical discussion of the formula of neutral price is missing, the illustrative numerical example is not in harmony with the formula, grave doubts emerge in connection with the interpretation and solvability of the price equation and the mathematical formula used in the hypothesis seems to contradict the statements of S. Oroszi to be found in the text of the article.

On the substance of the neutral price*Sándor Oroszi*

The article wishes to expound in greater detail the debated ideas of his article: „*The neutral price as a hypothetical price centre*”, published in *Közgazdasági Szemle*, No. 1. 1982. Beyond a brief exposition of the problem of historical transformation he intends to prove that the historical existence of the value period is not a condition of the phenomenon of historical transformation. According to him, between value and the neutral price as price centre there is only a quantitative difference induced by the forces of production because of the different capital requirements of the individual branches. If the existence of the neutral price and its transformation into price of production can be proven—as a historical transformation—, then, through the interrelation between price and the neutral price, the real logical connection between value and the price of production can also be proven in an indirect manner.

The study analyses the continuity between the various commodity producing stages through the price centre. But the author emphasizes that both value and the neutral price can only be interpreted in a model based on rather strong constraints. In reality—mainly owing to the limitations to the operation of the law of value and the low intensity of competition—the price centre does not assert itself, and even the definable point of price attraction has a limited influence. Therefore, the author thinks it is necessary to lift the constraints, to render them gradually concrete and to modify the conclusions accordingly. Because of limitations of space the study does not undertake to solve these problems. Finally, the study interprets the substance of the neutral price, the necessity of its assertion in the framework of the model taken for basis. In the course of this the counterarguments are refuted which were raised against the neutral price as logical category in the article by Gy. Lipécz.

Is the Hungarian agriculture competitive or does it produce too expensively?*Miklós Mentényi*

The publications reviewing and analysing the performance and achievements of the Hungarian agriculture acknowledge the fast rate growth of output which kept pace with the pioneering international field. In respect of some important products the Hungarian agriculture has reached the world's best producers. But the analyses also establish that there are still too many working in the agriculture by international comparison, the contribution to national income—that is, the net product—is not proportionate to quantitative development and the agriculture is not satisfactorily competitive as it produces too expensively. The author challenges these statements and proves with data that the ratio of those participating in agricultural production in Hungary now corresponds to the economic development level of the country, and is more or less proportionate to the role of agriculture played in the national economy. Thus, under our present conditions, the number of active earners employed in basic agricultural activity is not exaggerated even by international comparison. The author analyses the relative price and cost proportions of some important agricultural products, makes international comparisons, and establishes that the producer prices of the Hungarian agriculture are lower than those in either the Common Market, or the United States, or any other country with developed agriculture. Relying on the available data he is also of the opinion that, as regards proportions, the Hungarian agriculture receives smaller subsidies than the agricultural producers of either the Common Market or the United States. Thus, he does not think the statement sufficiently founded that the Hungarian large-scale agricultural production is too costly and, therefore, not competitive. It is a different problem how the producer prices of the Hungarian agriculture, the prices attainable in foreign trade and the internal Hungarian consumer food prices compare to each other and what demands for budgetary subsidy emerge in consequence on part of the agriculture and of the population.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1983. évi 8. sz.

Oreskin, V.: Az SZKP első programjának gazdasági eszméi (Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt II. kongresszusának nyolcvanéves évfordulójára)

Kronrod, Ja.: A szocializmus politikai gazdaságtanának időszerű módszertani problémái

Jakovec, Ju.: A technika megújulása: kritériumok és mechanizmus

Budajev, V.: A tudományos-technikai ciklus hatékonysága (módszertani kérdések)

Salimov, V.: Az új technikával kapcsolatos munkák tervezésének tökéletesítéséről

Dzsabijev, R.: Az új közgazdasági mutatók alkalmazásának tapasztalatai (az Azerbajdzsáni SZSZK-ban)

Volodomonov, N.: A lelőhelyek értékelésének és feltárásának közgazdasági elvei

Baranyenkova, T.: A fluktuáció mérséklése a termelés intenzifikációjának feltételei között

Agapkin, V.—Hajtun, A.: Az építőipar mobilitása

Vasanov, V.: A termőföldek művelés alól való kivonásából származó népgazdasági veszteségek

Volosin, V.—Nefedov, V.: A KGST-országok együttműködésének perspektívái az üzemanyag- és az energiaellátás területén

Sik, G.: A mezőgazdaság intenzifikációja az agrár-ipari komplexum szabta struktúrában (Az NDK példáján)

Babkina, Z.: A foglalkoztatottság a szocializmusban és ennek polgári interpretációi

Lordkipanidze, O.: A termelészakosítás és -koncentráció fejlődése

Плановое стопанство

1983. évi 7. sz.

Kolev, K.: A tudományos-műszaki haladás gyakorlati alkalmazásának tendenciái

Angarski, K.: Az árak és szolgáltatások regionális differenciációjának tervezése és szabályozása

Bozukova, L.: A tervezés tökéletesítése a mezőgazdaságban

Marinov, M.: Építési-szerelési munkák elszámolásnormái megállapításának alapvető módszertani kérdései

Avramov, P.—Ivanov, Sz.: A gépkocsiszállítás iránti szükségletek normázása — az intenzifikáció és a magas hatékonyság alapja

Dimov, I.: A KGST-országok beruházás-koordinációjának kérdései

Sztojanov, H.: A hulladékmentes technológia élelmiszer- és élvezetecikk-ipari alkalmazásának szervezeti-gazdasági problémái

1983. évi 8. sz.

Az 1983. júniusi pártplénum dokumentumainak össznépi vitája

Tokarev, A.: Ésszerű erőforrás-kihasználási lehetőségek az építőiparban

Usztijan, I.: A termelés intenzifikációja a moldáviai agrár-ipari komplexumban

Jefimov, V.: A gazdaságos fémfelhasználásról

Mirlin, G.: Egy gazdaság ásványkincsei

Olofinszkij, E.: A csővezetékös vízzállítási fejlesztéséről

Kovalevszkij, A.: A normázás problematikája, tökéletesítése

Petrov, Ju.: Az aggregált pénzügyi mérleg szerepe a népgazdasági és a költségvetési tervezésben

Arbuzov, I.—Kotljaev, P.—Kpervisin, V.: A termelőkapacitások teljes kihasználásáról.

(Néhány következtetés levonása egy vállalati gépgyártó kapacitások kihasználásával kapcsolatos elemzésből)

Skurko, Sz.: A munkabér-besorolások és -díjtételek ösztönző szerepének növeléséről

Borczenko, N.: Az élelmiszer-termelés tartalékai

Szumanov, M.: Állattenyésztő telepek és komplexumok méretkialakításának megala-

pozása

Kozlov, G.: Az értéktörvény hatásának sajátos vonásai a szocializmusban

Zotov, D.—Arszenov, V.: A KGST-országok szállítási kapcsolatainak tervezéséről

Borovikov, V.—*Krivorucsko, O.*: Az építkezések ésszerű megszervezésének kérdései a BAM-övezetben

Burokene, O.: A vállalatigazgatási apparátusban dolgozó szakemberek munkájának értékeléséről

WIRTSCHAFTS WISSENSCHAFT

1983. évi 8. sz.

Meissner, H.: Karl Marx és a polgári politikai gazdaságtan válsága

Polten, H.—*Scholze B.*: Szorosabb kapcsolatot kell teremteni a KGST-tagországok tudományos-technikai és termelési együttműködése között

Strahmel, P.: A mikroelektronikában rejlő hatékonyságpotenciál meghatározásának és mobilizálásának néhány problémája

Müller, K. O. W.: A polgári politikai gazdaságtani fejlődéstendenciákhoz fűzött kritikai megjegyzések néhány elméleti aspektusa

Hahn, K.—*Hauke, I.*: A tudomány és technika nemzetközivé válásának, valamint a tőkés ipari országok között létrejött specifikus kül gazdasági kapcsolatoknak néhány jellemzője

1983. évi 9. sz.

Reimann, H.—*Schmidt, G.*—*Schmidt, K.*: A szocialista mezőgazdaság átmenete egy minőségileg új intenzifikációs szakaszra — a népgazdaság intenzíven bővített újratermelésének fontos tényezője

Sachse, D.—*Sachse, R.*: A marxi érték-elmélet jelentősége az NSZEP aktuális agrár-politikai kérdéseinek megoldása számára

Paucke, H.—*Streibel, G.*: Az ingyenes természetes szolgáltatások mint a szocialista gazdaság fontos hatékonyságtényezői

Ahrends, K.: A természeti erőforrások járadék szempontú értékelése

Rudolph, G.: A városi földjádék és kapcsolata a mezőgazdasági földjádékkal — a polgári közgazdaságtan görbe tükrében

Hess, P.: A tőke határai: a tudományos-műszaki forradalom és a tőke értékesülése

Ahrends, K.—*Milow, A.*—*Schulze, W.*: A marxi földjádék-elmélet jelentősége az NSZEP gazdasági stratégiájának megvalósításában (Tudományos konferencia a Bernburgi Mezőgazdaság és Élelmiszeripari Főiskolán, 1983. május)

Brauer, K.: A munka mint termelőerő és a gazdasági növekedés (Szekcióülés a Lipcsei Belkereskedelmi Főiskolán — 1982. december)

Ebert, S.: Marx a szabad rendelkezésű (diszponibilis) időről (Jubileumi szekcióülés a „Bruno Leuschner” Közgazdasági főiskolán, 1983. márciusában)

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1983. évi 8. sz.

A közgazdaságtudományok fejlődése — az 1983. júniusi pártplénumon hozott határozatok gyakorlati megvalósításának fontos tényezője

Oreskin, V.: Pártunk első programjának közgazdasági aspektusai (Az Orszosországi Szociáldemokrata Munkáspárt II. kongresszusának nyolcvanéves évfordulójára)

Elemesov, R.: A szocializmus politikai gazdaságtanának tárgyról

Pesehinov, V.—*Sztoľarov, I.*—*Jancsenko, Sz.*: A politikai gazdaságtan módszertani problémáinak kidolgozásához

Pancsenko, N.—*Nosovszkij, E.*: A termelés, a szükségletek és a személyi fogyasztás egysége fejlett szocialista viszonyok között

Jakovlev, A.: A termelés automatizálása fejlett szocialista társadalomban

Dolgov, V.: Az új technika hatékonyságának értékelése használati értékének alapján

Perepecsenko, V.: A gazdaság regionális aspektusának lényege, tartalma, kategória-rendszere

Veznyin, V.: A környezet hasznosításának néhány politikai gazdaságtani problémája

Gorodeckij, A.—*Gorodeckij, D.*: Tervki-egyensúlyozottság és a kereslet—kínálati mechanizmus

Proszkurjakov, V.: A munkatermelékenységek értékmutatóinak tökéletesítése

Tarakanov, M.: Az Angara—Jenyiszej-körzet iparfejlesztési problémái

Valovaja, T.: Az európai valutáris rendszer és a valutáris integráció ellentmondásai

Zverjev, A.: A szocialista nemzetközi valuta: a polgári koncepciók és a realitás

Kulis, E.: Az agrár-ipari komplexum irányításának szervezeti formái

Vitun, E.: Munkatermelékenység-mutatók a mezőgazdaságban

Csuharko, Z.—*Kocsedikova, N.*: A lelőhely szerinti különbözőzeti járadék

1983. évi 9. sz.

Akramov, Eh.: A társadalmi munka ráfordításainak hatékonysága mint közgazdasági kategória

Hubiev, K.: A bonyolult termelési viszonyok és kutatási módszertanuk

Iljischevkin, V.: A kizsákmányolás forrását képező prekapitalista tulajdon gazdasági realizációjának típusai

Borovszkih, B.: A közgazdaságtudomány ökológiai aspektusai (A szerkesztőségekbe érkezett anyagok feldolgozása alapján)

Oszipov, Eh.: Kölcsönös gazdasági függési viszonyok rendszere az agrár-ipari komplexumban

Kononov, I.: A fogyasztási és felhalmozási alapok korrelációjának optimalizálásával kapcsolatos kérdések a mezőgazdaságban

Budilin, A.: A munkafegyelem szerepe a szocialista életmód kialakította rendszerben

Nazarov, V.: A nemzetközi termelési viszonyok kérdéséhez

Csekurov, V.—Csekurova, N.: Termelési-technikai kapcsolatok a KGST-országok és tőkésországok között

Vacsugod, D.: Az imperialista hadászati és gazdasági koncepciók veszélyeztetik a békét

Pahomov, Ju.: A felsőfokú közgazdász-képzés tökéletesítésének problémái

Kanyin, V.: A tudományos kutatások tervezéséről

Uszmanov, N.: Egy ősi város (Taskent) fennállásának 2000 éves jubileuma

Interjú-sorozat: Közgazdasági főiskolák munkájából: egy rektor nézetei. (Beszélgetés a Leningrádi Pénzügyi Közgazdasági Főiskola rektorával, Ju. A. Lavrikovval)

Oligin-Neszterov, V.—Pavlov, V.—Sarsov, I.: Közgazdasági kutatások az OSZSZSZK-ban (A probléma-tanácsok koordinatív tevékenységéről)

Dracsev, V.: Egység és hagyomány a politikai gazdaságtan és az egyéb társadalomtudományok oktatásában

Golin, E.: Egymást kölcsönösen feltételező

vonások a politikai gazdaságtan és a gazdaságtörténet oktatásában (módszertani aspektus)

Klavdienko, V.: Számok, tények, irodalom a „Társadalmi tulajdon és termelőeszközök” c. témához

1983. évi 8. sz.

Kerekasztal-tanácskozás: A szocialista tulajdon és a szocialista tulajdonnal való gazdálkodás problémái

Dulev, Szt.: A nemzeti jövedelem növekményének szerkezete

Khrisztov, L.: A Bolgár Népköztársaság külkereskedelme és gazdasági fejlődése a hetvenes évek végén: problémák és perspektívák

Zserev, N.: A KGST-országok nemzetközi tudományos-termelési komplexumainak alapítási, fejlesztési sajátosságai

Kodinov, Szt.: A nemzetközi pénzügyi központok szerepe a mai tőkés fejlődési szakaszban

Popov, T.—Davidova, Sz.: Az amerikai élelmiszeripari társaságok külpiazi tevékenységéről

Koprinkov, Hr.: A bolgár nemzeti energetikai komplexum és makrorégió egymásra hatásának rendszerelemzése

Kozacsenko, Sz.—Nuszinov, V.: Új géprendszerek optimális üzemi idejének meghatározása

Ilev, B.—Marinov, G.: A KGST-tagországok gazdasági fejlődése 1981—1982-ben

Кözgazdasági Szemle, XXXI-й год изд-я, февраль 1984 г.

СОДЕРЖАНИЕ

Значение теории и практики в социалистическом развитии и в экономическом и социальном прогрессе развивающихся стран (<i>Дьердь Толнаи</i>)	129
Некоторые проблемы нашей системы рабочего времени и возможности их решения (<i>Мария Фрей</i>)	141
Торг о зарплатах на предприятиях (<i>Дьердь Кэвари—Дьердь Сирацки</i>)	155
Дефицит товаров и общественное мнение (<i>Каталин З. Фаркаи—Юдит Патаки</i>)	168

ДИСКУССИЯ

Некоторые вопросы общественно-экономического развития Венгрии (<i>Илдико Спирулис</i>)	179
Еще раз о проблеме трансформации (<i>Андраш Броди</i>)	187
Критические отметки к одной исторической гипотезе о центре цен (<i>Дьердь Липец</i>)	197
О сущности цены безразличности (<i>Шандор Ороси</i>)	205
Венгерское сельское хозяйство — конкурентоспособно ли оно или его производство является слишком дорогим стоящим? (<i>Миклош Ментени</i>)	215

О Б З О Р

Анатомия дефицита кирпичей (<i>Альфред Шинкович</i>)	231
--	-----

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	238
-------------------------------------	-----

Краткое содержание статей на русском и английском языках	246
--	-----

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	253
---	-----

Közgazdasági Szemle, Vol. XXXI, No. 2 (1984)

CONTENTS

The importance of theory and practice in socialist development and its for the socio-economic progress of the developing world (<i>György Tolnai</i>)	129
Some problems in the Hungarian worktime system and possible ways for their solution (<i>Mária Frey</i>)	141
Wage bargaining in the industrial plant (<i>György Kővári—György Szirácski</i>)	155
Commodity shortage and public opinion (<i>Katalin Z. Farkas—Judit Pataki</i>)	168

DISCUSSION

Some problems of the Hungarian long-term socio-economic development (<i>Ildikó Spirulis</i>)	179
Once again about the transformation problem (<i>András Bródy</i>)	187
Critical remarks on an historical hypothesis of prince ceptre (<i>György Lepécz</i>)	197
On the substance of neutral price (<i>Sándor Oroszi</i>)	205
Is the Hungarian agriculture competitive or does it produce too expensively? (<i>Miklós Mentényi</i>)	215

REVIEW

Anatomy of the shortage of bricks (<i>Alfréd Sinkovics</i>)	231
---	-----

REVIEW OF PERIODICALS .....

238

Abstracts of the articles, in Russian and English	246
---	-----

FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	253
--	-----

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Terjedelem 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1983. december 14.

83.1438 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalban, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodában (Budapest V., József nádor tér 1. postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 216 forint.

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ ÚJ KIADVÁNYAIBÓL

ALKALMAZKODÁS AZ ÚJ ÁRVISZONYOKHOZ

(Összeállította: Csikós-Nagy Béla és Szakolczay György)

310 l., kötve 66,— Ft

Schultz, T. W.:

BERUHÁZÁS AZ EMBERI TŐKÉBE

300 l., kötve 66,— Ft

Timár Mátyás:

GAZDASÁGI EGYENSÚLY ÉS PÉNZÜGYEK

232 l., kötve 49,— Ft

Kopátsy Sándor:

HIÁNYCIKK: A VÁLLALKOZÁS

280 l., kötve 60,— Ft

Nahlik Gábor:

SZOCIOTECHNIKAI GYÁRTÁSI RENDSZEREK SZERVEZÉSE

(Szervezettség és hatékonyság sorozat)

276 l., kötve 49,— Ft

Herner Ernő—Schagrín Tamás:

ÚJ ÜZEMELTETÉSI FORMÁK A KERESKEDELEMBEN

(Bérlés, szerződés, önelszámolás, kisvállalkozás)

324 l., kötve 65,— Ft

Laki Mihály:

VÁLLALATOK MEGSZÜNÉSE ÉS ÖSSZEVONÁSA

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

216 l., füzve 34,— Ft

Iszacszenko, I. I.:

VILÁGŪR ÉS GAZDASÁG

(A Zrínyi Katonai Kiadóval közös kiadás)

235 l., kötve 38,— Ft

Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt

Budapest V., Münnich F. u. 8.

Telefon: 174-035

Eötvös Loránd Könyvesbolt

Budapest V., Kecskeméti u. 2.

Telefon: 173-331

705029

Közgazdasági
Szemle

Folyóirat

XXXI. ÉVFOLYAM

1984. MÁRCIUS

HU ISSN 0023-4346

A hátrány megőrzése
LACKÓ MÁRIA

A lakbérek és a bérlakások iránti kereslet
DÁNIEL ZSUZSA

Az állam gazdaságszervező szerepe a beruházások területén
BARTA IMRE

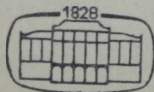
Reform és pénzügyi intézményrendszer
ASZTALOS LÁSZLÓ GYÖRGY—BOKROS LAJOS—SURÁNYI GYÖRGY

A külgazdasági alkalmazkodóképesség nem gazdasági összetevői
FÁBIÁN ANNA

Megjegyzések Hegedüs András
„A nagyvállalatok és a szocializmus” című „gondolataihoz”
BAKOS ZSIGMOND

A (nagy-)vállalatok és a szocializmus
(Gondolatok Hegedüs András gondolatairól)
MILÁNOVICS SZVETOZÁR

Foglalkozási csoportok és a foglalkoztatás
KUTAS JÁNOS—VÁMOS DÓRA

A szerkesztő bizottság tagjai:

Augusztinovics Mária, Ballai László, Benke István, Bognár József, Chikán Attila, Csikós-Nagy Béla, Csizmadia Ernő, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Gyenes Antal, Hetényi István, Huszár István, Kapolyi László, Keserő Jánosné, Kornai János, Morva Tamás, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Rozgonyi Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szamuely László, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXI. évfolyam, 1984. március

TARTALOM

Az állam gazdaságszervező szerepe a beruházások területén (<i>Barta Imre</i>) ...	257	
Foglalkozási csoportok és a foglalkoztatás (<i>Kutas János—Vámos Dóra</i>) ...	269	
A külgazdasági alkalmazkodóképesség nem gazdasági összetevői (<i>Fábián Anna</i>)	281	
A lakbérek és a bérlekások iránti kereslet (<i>Dániel Zsuzsa</i>)	290	
A hátrány megőrzése (Szabályosságok a kommunális beruházások alakulásában, 1961—1980) (<i>Lackó Mária</i>)	305	
VITA		
Reform és pénzügyi intézményrendszer (<i>Asztalos László György—Bokros Lajos—Surányi György</i>)	321	
Megjegyzések Hegedüs András „A nagyvállalatok és a szocializmus” című „gondolataihoz” (<i>Bakos Zsigmond</i>)	335	
A (nagy-)vállalatok és a szocializmus (Gondolatok Hegedüs András gondolatiról) (<i>Milánovics Szvetozár</i>)	339	
SZEMLE		
A szolgáltatások nemzetközi összehasonlításának néhány szempontja (<i>Ékes Ildikó</i>)	346	
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ		
Tudományos tanácskozás a környezetvédelemről (<i>Szemerics Györgyi</i>)	359	
A második spanyol—magyar agrárközgazdasági kollokviumról (<i>Fekete Ferenc</i>)	362	
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ		
W. Diebold: Nemzetközi iparpolitika (<i>Magas István</i>)	366	
FOLYÓIRATSZEMLE		371
B. Madeuf—C. Ominami: Válság és nemzetközi beruházások — O. Lovcsikova: Az 1920-as évek felhalmozással kapcsolatos szovjet vitái polgári értelmezésének bírálata		
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	375	
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	381	

Főszerkesztő: Zsarnóczai Sándor
Szerkesztőségi titkár: Kovács Lajos
Olvasószerkesztő: Halm Tamás
Rovatvezetők: Balázs Sándor
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: Csehiné Bánhalmi Andrea

Az állam gazdaságszervező szerepe a beruházások területén

Barta Imre

Általános elvi összefüggések

Az állam gazdaságszervező funkciójáról

A gazdaságirányítási rendszer egyik — talán a leginkább — vitatott kérdése az *állam gazdasági szerepe*. Miközben számos érdekes javaslat fogalmazódott meg az állam és a vállalatok közötti kapcsolatok gyökeres átformálására, a napi egyensúlyi gondokkal küzdő gazdasági vezetés a gazdasági feltételek alakítása helyett — már a rendszer karakterét is megkérdőjelező gyakorisággal — a folyamatokba való *operatív beavatkozásokra* kényszerül. Ennek háttérében jelenleg a válság elhárításához, a gazdaság zavartalan, devizatakarékos működésének biztosításához fűződő érdekek állnak.*

Az alaposabb vizsgálódás azonban régibb, makacsul tartósnak bizonyuló okok meglétét tárja fel. Az 1968-as reform megvalósítása ugyanis eleve *felemás módon* sikerült. A felemásságra, következetlenségre utaló legfontosabb vonások a következők:

— A reform megszüntette a kötelező tervutasítások rendszerét, de nem szüntette meg a *hierarchikus kapcsolatok átfogó rendszerét*. Ez, valamint az intézményi rendszer változatlanul hagyása sok területen egy ún. *informális mechanizmus elemeinek* kialakulásához vezetett.

— Tényleges *versenyklíma*, valóságos gazdasági és piaci viszonyok helyett a vállalatok a szabályozók és a támogatások kényelmesebb, lazább normáihoz igazodtak. Igaz, a gazdasági logikát sokszor nélkülöző, az érdekeltségi viszonyokra érzéketlen és finomszabályozásra alkalmatlan tervutasítások helyébe egy másféle, *lényegét tekintve fiskális szemléletű pénzügyi szabályozás* lépett.¹ Megmaradt azonban az a különbség, hogy míg a tőkésvállalat elsősorban a piaccal áll szemben, addig a szocialista vállalat a piacon is többnyire az állammal alkudozik.

Az ismert egyensúlyi gondok következtében a gazdaságpolitika a nyolcvanas évek elejére *kényszerpályára* került. A kényszermegoldásokkal azonban — a beavatkozások elburjánzása ellenére is, vagy éppen miattuk — egyre reménytelenebb még elért pozícióink megtartása is.

A reform következetlensége és az ismert külső-belső nehézségek, feszültségek hatására a 1968 utáni időszakot végig az állam erőteljes — bár hullámzó intenzitású — beavatkozása² kísérte. Felmerül a kérdés, hogy a mai feszültségek, gondok

* A tanulmány összeállításában közreműködtek: Járai Zsigmond, Radics Ágnes és Vargha Jenő.

¹ A mintegy négyezer hatályos jogszabály közül kb. háromezere a gazdaság szabályozásával foglalkozik. A gazdasági szféra talán még az állami életnél is nehezkesebb, bürokratikusabb.

² Állami beavatkozáson a továbbiakban a kialakított általános feltételrendszertől eltérő (pozitív és negatív irányú) kivételes megoldásokat — egyedi döntést, preferencia nyújtását, tiltást stb. — értünk, amelyek célja a gazdaság zavartalan működésének biztosítása, illetve az új helyzetekhez való alkalmazkodás elősegítése.

létrejöttében mennyiben játszott közre az állam gazdaságsszervező tevékenysége, s hogy a beavatkozás hiánya vagy túlzott aránya, esetleg a módja-e az, ami a kritikai értékelés fényében elégedetlenségre adhat okot. A történetiség és az objektivitás érdekében elsőként a mai gazdasági problémákat, azok gyökereit, a beavatkozást kiváltó okokat, a gazdaság és a politika kapcsolatát kívánjuk röviden áttekinteni.

Az állami beavatkozást kiváltó okok a hetvenes évtizedben

E helyütt csupán a beavatkozás fontosabb indokainak felsorolására szorítkozhatunk. Ezek a következők:

- A romló külső feltételek, a tőkés piacokon velünk szemben alkalmazott diszkriminatív intézkedések közepette is meg kell védeni az ország fizetőképességét.
- Meg kell akadályozni a nem nyereséges vállalatok csődbe jutását, és segítséget kell adni nekik működésük javításához, központi beavatkozások révén is.
- Az elért életszínvonal megtartása, a teljes foglalkoztatottság fenntartása.
- A felhalmozás és a fogyasztás arányának a pénzügyi egyensúly és az életszínvonal megtartásához szükséges szabályozása.
- A KGST-ben vállalt államközi megállapodások teljesítése.
- A nyereség orientációs szerepének erősítése, a torzulások kivédése, konvertibilis pénz és piac hiányában a verseny és a versenyárak szimulálása révén.
- A hiányjelenségek és egyéb gazdasági természetű feszültségek csillapítása.
- A területi fejlettségben mutatkozó, illetőleg a lakosság egyes rétegei között időnként kialakuló nemkívánatos jövedelemkülönbségek csökkentése.

Az okok felsorolását még lehetne folytatni, de annak bizonyítására, hogy a mai állami szabályozás gyökerei nagyon is szerteágazók, talán ennyi is elég. Mindezek tükrében megalapozatlanok azok a vélemények, amelyek gazdasági nehézségeink forrását nagyrészt vagy kizárólag az állami beavatkozásokban jelölik meg.

Az állami beavatkozások *indítékainak* egy jelentős része tehát megalapozottnak és tartósnak tekinthető.³ A beavatkozás *módját* illetően más a helyzet. *A beavatkozások gyakorisága és módja akaratlanul is fékezi az adott irányítási rendszer működését, s az amúgy sem erős gazdasági kényszert is gyengíti.*

Az állam gazdaságsszervező tevékenységének bővülése vagy erősödése világszerte.⁴ A szocialista országokon kívül ez a fejlődő országok többségére is igaz. A fejlett tőkésországokban, ha eltérő intenzitással, s igen változatos formát mutatva is, az állam gazdaságsszervező tevékenysége — legalábbis tendenciaszerűen — ugyancsak bővül és erősödik, s meglehetősen gazdag a formákat illetően is, bár nem hasonló a miénkhez.

Kívánatos azonban, hogy az állam gazdaságsszervező tevékenységének tengelyében az átfogó, általános folyamatszabályozás álljon, operatív beavatkozásra pedig csak kivételesen kerüljön sor. Bizonyos beavatkozások létjogosultságát persze

³ Az állami beavatkozást kiváltó okok között azonban olyanok is vannak, amelyek a jelenlegi, sok szempontból változtatásra szoruló beavatkozások következményei is. Ilyenek például az árak, illetve a nyereség orientációs szerepében lévő torzulások, a gazdasági kényszer gyengesége, a hiányjelenségek stb. A beavatkozások egy része tehát újabb beavatkozásokat szül.

⁴ A gazdaságpolitika felfogásának és gyakorlatának a tőkésországokban ma két fő irányzata van. Az egyikhez — kissé leegyszerűsítve — az állami beavatkozás fenntartásának és finomításának a hívei tartoznak, akik szerint az összkeresletet és különösen a beruházásokat kell szabályozni, elsősorban a költségvetési kiadások és az adózás eszközeivel. A másik irányzat az állami beavatkozás visszaszorításáért, a verseny korlátjainak eltávolításáért száll sikra, s főleg a pénzkibocsátás kézben tartása útján kívánja erősíteni a piaci mechanizmusok szabályozó szerepét.

nem lehet elvitatni. A beavatkozásoknak azonban a kialakított általános rendszer működését kell segíteniük (zavarelhárítás és pályakorrekció, a tervezett pályára való visszatérítés, illetve helyesebbnek ítélt pályára való áterelés céljából). Minden szempontból tökéletes szabályozórendszert ugyanis nem lehet konstruálni. Az államnak preferenciákkal, egyedi alapjuttatásokkal stb. a jövőben is fel kell oldania egyes ellentmondásokat, amelyek a távlati gazdaságfejlesztési célok és az aktuális rendszer (például önfinanszírozó képesség, érdekeltség stb.) között feszülnek. Intervenciók válhatnak szükségessé a külső konjunkturális hullámszámítások dezorganizáló hatásainak kivédésére, a központilag vállalt nemzetközi kötelezettségek teljesítésének biztosítására, a műszaki fejlődés gyorsítására, bizonyos területfejlesztési célok megvalósítására stb. Az állami eszközrendszert azonban úgy kell működtetni, hogy senki se érezhesse magát felmentve a piaci hatások figyelembevételének feladata alól. *A beavatkozások „piackonform” jellegét ezért sem lehet eléggé nyomtatékosan hangsúlyozni.*

A gazdaság és a politika kapcsolata

A kérdéssel kapcsolatos nézeteknek talán az a legfontosabb közös pontja, hogy *az 1968. évi reformmal a társadalom szerveződési elve és gyakorlata alig változott.* Pedig az a hierarchikus függési kapcsolatrendszer, amely a proletárdiktatúra egy történelmileg meghatározott időszakában indokolt volt, hazánkban ma már túlhaladott, s a demokratizmus szélesítésének, a társadalmi öngazgatás útját egyengető kollektív vezetés kibontakozásának is fékezője.⁵

A rejtett, informális mechanizmus ezért — a hetvenes évek végéig — erősebbnek bizonyult a deklarálnál. Ez a hierarchikus függőségi viszonyrendszer, a demokrácia gyengeségével párosulva több-kevesebb sikerrel kikapcsolta a társadalmi kontrollt ([1] 105. l.). Mindez párosult a döntések felfelé tolásával, a kockázatvállalástól való tartózkodással, a támogatások, kedvezmények elnyeréséhez fűződő érdekekkel. Az alsó régió szereplői — különösen a nagyvállalatok — ugyanis elég hamar rájöttek arra, hogy a döntéshozók nagymértékben kiszolgáltatottak a döntést előkészítő apparátusoknak.⁶ Az ágazati irányítás részéről ebben támogatókra is találtak, így hamar kialakult a parciális érdekek ösztönös társadalmi érdekek mezébe való öltöztetésének, azok politikai átszínezésének fejlett rutinja.

Az MSZMP fennállásának 25. évfordulója alkalmából „Gazdaság, társadalom és politika Magyarországon” címmel rendezett tudományos ülészakon Bihari Mihály arról beszélt, hogy „... a fejlett kapitalista országokban a gazdasági és a politikai rendszer összekapcsolódását ma már kétoldalú közvetítő mechanizmus biztosítja, megőrizve a gazdaság alapvető integráló és strukturáló szerepét” ([3] 279. l.). Nálunk a politikai célok ökonomizálódása következtében e két társadalmi alrendszer olyképpen csúszott egymásba, hogy a gazdaság viszonylagos önállósága teljesen megszűnt. A tulajdon társadalmisítása után (azaz szocialista viszonyok közepette) ugyanis az állam — igaz, csak tevékenységének egy részével — „belül” kerül a gazdaságon, amikor központi tervezőként és tulajdonosként cselekszik.

⁵ Természetesen nem a hierarchikus függési rendszer teljes lebontásáról és annak valamilyen horizontális kapcsolatrendszerrel való helyettesítéséről van szó. Mindaddig ugyanis, amíg az állam el nem hal, a társadalom szerveződési elve nem lehet kizárólagosan horizontális. Történetileg szemlélve: a mai hierarchikus kapcsolatrendszer lebontása attól is függ, milyen mértékben lehet előrehaladni az állami funkciók társadalmisításában. Más kérdés, hogy már ma is gyarapítható azoknak a szervezeteknek a száma, amelyek hatalmi jogosítványok nélkül látnak el társadalmi, sőt regionális vagy világméretű koordinációt.

⁶ Abba, hogy a felső gazdasági törekvések mennyire nem függetlenedhetnek a létező társadalmi, gazdasági és politikai erőviszonyoktól, illetve hogy a nagyvállalatok ebben milyen szerepet játszanak, Szalai Erzsébet kitűnő tanulmánya enged bepillantást ([9] 23—24. l.).

Ami a politikát illeti, ugyanezen a tanácskozáson Nyers Rezső a következőt mondotta: „Az általános gazdasági fejlődés kritikus kérdéseiben politikai síkon lehet világosan kifejezni a koncentrált gazdasági érdekeket, de ehhez olyan politikai mechanizmus kell, amely szoros kapcsolatban van a gazdasággal, ... amely segíti az alternatív lehetőségek szellemi érlelődését és kulturált kinyilvánítását. Nehezíti az ilyesfajta politikai mechanizmus kialakulását az a körülmény, hogy hosszú ideig nem ilyen felfogásban fejlesztettük a politikai intézményrendszert” ([7] 29. l.).

A magunk részéről ehhez csupán annyit kívánunk hozzáfűzni, hogy tapasztalataink szerint a jelen és a jövő érdekeinek az ütköztetésében a politika nem mindig következetes, ezért a gazdaság hosszú távú érdekeit esetenként náluk fontosabbnak vélt társadalmpolitikai vagy rövid távú politikai érdekek keresztezik. Pedig konszolidált viszonyok között — Bognár József szavaival élve — súlyos tévedés volna azt gondolni, hogy a politikai és gazdasági érdekek tényleges vagy látszólagos ütköztetése esetén a gazdaságnak automatikusan ki kellene térnie, engednie kellene ([4] 809. l.). További tapasztalat, hogy az alsó szintű pártszervek egy részénél a gazdasági kérdésekkel való foglalkozásban még ma is keveredik az elvi és az operatív jelleg.

A gazdaságon belül maradvá a követelmény a gazdaságpolitika, a tervezés, a szabályozás és a szervezeti-intézményi rendszer tudományos megalapozottságú, összekapcsolt továbbfejlesztése. Az elmúlt két évben ezen az úton még csak elindultunk.

Mindezekon túl, a döntési rendszer továbbfejlesztése is egyre sürgetőbb feladat. Bognár Józsefnek e témával kapcsolatban kifejtett gondolatai, úgy véljük, ma is időszerűek: „A gazdaság állami irányítása következtében döntéseink lassúak, az átfutási idő rendkívül hosszú, a döntések a valóságos gazdasági folyamatoktól távoli, nagyon magas szinten történnek, sok bennük a párhuzamosság és az önis-méltés, ami nemcsak a döntésben részt vevő személyek, hanem az intézmények felelősségét is elmossa. A döntéshozó szervezetek a tervidőszak megkezdése után sem reális anyagi eszközök (hitelek és kapacitások), sem munkaerő nem áll rendelkezésükre. A döntések tárgyuk szerint gazdaságiak, de motívumaik szerint nem azok, mert a döntést hozó szervezetek nem a gazdasági viszonyok hatása alatt cselekszenek, nincs érdekelttségük, nem érhetnek el nyereséget, nem vállalnak kockázatot, és a következményekben legfeljebb morálisan érdekeltek. Nyilvánvaló, hogy ilyen döntési rendszer nem segíti, hanem hátráltatja azon gazdasági vállalkozások munkáját, amelyeknek részt kell venniük a világpiacon versenyben” ([4] 808—809. l.).

Gazdasági mechanizmusunk 1968. évi reformjának egyik alapvető célja az volt, hogy megteremtse a terv és a piac szerves egységét, amelyben a piac működési feltételeit és szabályait a népgazdasági tervben összehangolt központi döntések határozzák meg, de a piaci folyamatok visszahatnak a tervezésre: formálják, mintegy ellenőrzik azt. Az azóta eltelt időszakban azonban a tervezés mintha veszített volna szerepéből és tekintélyéből. Ez feltehetően abból adódik, hogy a szándékolt szerves kapcsolatot nem sikerült megteremteni, a tervezés nem tud rugalmasan reagálni az igazán újra, a váratlanra. Ma már nyilvánvaló, hogy a gazdaságban minőségi változást csak akkor remélhetünk, ha fokozni tudjuk a hatékonyság növelésére ható gazdasági kényszert. Ennek érvényesülési területét, mértékét, hatásmechanizmusát a gazdaságpolitikának, majd a tervnek, végül a szabályozóknak kell meghatározni. Kádár Bélával egyetértve mi is úgy véljük, hogy „... az elkövetkező évtizedben a tervezési tevékenység hatékonyságának javítását nem a külső és belső gazdasági és nem gazdasági folyamatok sokrétűségének, ellentmondásos vonásainak átfogására aligha alkalmas tervezési modellek további finomítása, a

tervcélok szaporítása vagy címzettek szerinti részletezése, hanem a hazai és nemzetközi összefüggések, hatásmechanizmusok nagyobb mértékű figyelembevételére alapozott célrendszer, gazdaságpolitikai magatartás kialakítása, karbantartása, a kiemelt célokra, problémákra orientált szervezett megközelítés jelenti” ([6]. E cél eléréséhez kell keresni a megfelelő tervezési módszereket, s kell kialakítani a központi és a vállalati tervezés jobb összhangját, aminek eredményeként a gazdálkodó szervek a tervet nem valami tőlük idegen, korlátozó keretként, hanem saját cselekvési programjukként fogadják el. A változashoz azonban erősíteni kell a gazdálkodók önállóságát s annak gazdasági feltételeit.

A tulajdonosi funkciókról

A társadalmi tulajdon alapján az állam gazdaságszervező funkciójának kiteljesedése — ami már az állammonopolista kapitalizmusban is erőteljes — szükségszerű folyamat. Ma már történelmi tapasztalat, hogy a társadalmi tulajdon struktúrájának többféle modellje lehetséges, s hogy az állam gazdaságszervező funkciója igen széles skálán mozoghat. A tulajdon kérdéséről az elmúlt években folyó vita hazánkban félbemaradt, nem zárult le. A tulajdonosi funkciók elméleti kérdései sem tisztázódtak, így egyelőre csupán pragmatikus lépések kínálóznak. A gyakorlatban viszont a társadalmi tulajdonhoz kötődés alacsony szintjét, ebből eredően a hosszú távú érdekelttség szinte teljes hiányát tapasztalhatjuk.

A szocialista vállalatok valamennyi típusa lényegében *társadalmi tulajdonban van*. A tulajdon gyakorlásának konkrét formáiban azonban különbségek lehetnek a társadalmi tulajdonon belül is. Ilyen különbség van például a szövetkezetek és az állami vállalatok között.

Az állam és vállalatai között sajátos viszony áll fenn. A vállalat nem igazán állami szerv, nem tartozik az állami apparátushoz. Az állami vállalat *az állam gazdasági vállalkozása*. A vállalat a vagyonával gazdálkodik, vagyonának, nyereségének növelésére törekszik. Ez a gazdálkodás, vállalkozás feltételezi a vállalatoknak az államtól való viszonylagos *önállóságát*. A vállalati önállóság létrehozása már az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmusnak is fontos célja volt. A vállalatok önállóságát a vállalati törvény is kimondja. Az állami vállalatok *tulajdonosi felügyeletét*, az államot a vállalatok számára elsősorban „megtestesítő” ágazati minisztériumok látják el. De hasonlóan „államként” állnak szemben a vállalatokkal a funkcionális szervek, az OT, a PM, a KKM és az Árhivatal is. Sőt gyakran „államként” viselkednek a párt- és társadalmi szervek, ezek helyeli képviselői, de még a bankok is. A tulajdonosi felügyeletet alapjában a hivatalok gyakorolják, de jelentős tulajdonosi jogosítványok vannak a vállalatoknál is; ők döntenek a keletkezett jövedelmek egy részének felhasználásáról és a befektetések egy részéről (általában az amortizáció 60 százalékáról és a nyereségből képzett fejlesztési alapról), hiteleket, kölcsönöket vesznek fel, joguk van az állóeszközöket eladni és átadni, más vállalatokkal társulásokat létrehozni, leányvállalatokat alapítani stb. Ebben a „*tulajdonosi káoszban*” azután annak rendje-módja szerint elvész a tulajdonosi felelősség, minden szervezet saját feladatainak ellátásáért felel, átfogó tulajdonosi felelőssége — az eszközök maximális jövedelmezőséggel való működtetéséért — lényegében senkinek nincs.⁷ A vállalatok a sokféle, gyakran egymásnak

⁷ Gazdasági intézményrendszerünket vizsgálva mind többen vetik fel igen meggyőzően: az állami vállalatok irányításában együtt, egymással összekeverve jelennek meg az állam különböző funkciói: az államhatalmi, az államigazgatási, a társadalompolitikai, a népgazdaság-vezetési és a vállalatvezetési feladatok. Gazdaságirányításunk, sőt termelési viszonyaink továbbfejlesztésének alighanem egyik kulcskérdése, hogyan tudjuk megválaszolni és megoldani ezt a problémát. Maga a kérdésfelvetés roppant fontos, de a válasz még csak nagyon vázlatosan van meg. (Vö. [5] 29. l.).

ellentmondó, teljesíthetetlen utasítás, elvárás között lavíroznak, őrlődnek, hiszen tevékenységük megítélése, de még nyereségük nagysága is javarészt (sőt talán elsősorban) egyes állami szervekhez való viszonyuk függvénye. Igaz, ezek az állami megtestesítő szervek viszonylag ritkán avatkoznak közvetlenül a vállalatok életébe, tevékenységébe, ám számtalan közvetett eszköz áll rendelkezésükre a vállalati magatartás és gazdasági pozíció befolyalására (köztük igen hatásos támogatási, illetve juttatási rendszerek). Mindezek a közvetlen és közvetett beavatkozások szükségképpen hivatali és nem tulajdonosi beavatkozások, s bár társadalmi érdekek mezét öltik magukra, a valóságban többnyire részérdekek szolgálatában állnak.

A vállalatok állami szervektől való túlzott függőségének felszámolására, a vállalati elkülönültség intézményes megoldására a szakirodalomban többször felmerült az *önálló tulajdonosi szervezetek* (például holdingok) létrehozásának igénye. Ez azonban aligha jelentene lényeges előrelépést, sőt nagyon könnyen visszalépéssé változna. Ma szinte minden új tulajdonosiszervezet-konceptió a vállalatok államtól való függőségének lazítását úgy képzei el, hogy a vezetők kiválasztása és értékelése, az eszközök allokációjának irányítása és a vállalatok hosszú távú érdekeltiségének biztosítása, felügyelete kikerülne az állami szervek kezéből. E koncepciók lényegében azt feltételezik, hogy a szocialista holdingok vezetői *valóságos* tulajdonosként, nem pedig állami alkalmazottként viszonyulnának egyrészt az államhoz (amelytől nem függnének), másrészt a vállalatokhoz (amelyek viszont tőlük függnének). *Ez az a pont, ahol minden tulajdonosi szervezet megbukna, mert a szimulált tulajdonosok nem egyenlők az igazi tulajdonosokkal.* A szocialista holdingok, illetve azok irányítói sohasem lehetnének függetlenek az államtól, hiszen hiányzik függetlenségük létalapja, az önálló vagyon, tulajdon. A tulajdon nélküli tulajdonos fából vaskarika; egy ilyen tulajdonosi szervezet létrehozásával *a vállalatok egy újabb irányítási szint bekapcsolásán keresztül függnének az államtól.*

A társadalmi tulajdon talaján tehát egyelőre nincs jó képlet a tulajdonosi funkciónak az államigazgatástól való elkülönítésére. Valószínűleg a vállalati önállóság biztosításának olyan lehetőségét kell tehát keresni, amely nem elsősorban új intézményi rendszer létrehozása, hanem a meglévő képződmény (ti. a vállalat) valóságos önállósági formákkal való megtöltésére épül.

A kérdés másik, de általában figyelmen kívül hagyott — pedig talán az előbbinél is fontosabb — oldala, hogy a fejlesztési, beruházási döntések során mikor kell a jövőben várható (s nem a meglévő) vagyoni és jövedelmezőségi viszonyokból kiindulni. A magyar beruházási gyakorlat több évtizedes kritikai értékelésének tükrében nem igazolódott be, hogy az egyes beruházások alacsony hatékonyságának egyedül vagy döntően az eszközáramlás hiánya, a saját célok favorizálása lett volna az oka. Az összes beruházási erőforrás befektetésének globális hatásfokában már közrejátszhat az, hogy a „tőketulajdonosok” egy része nem az optimális pontokon fektet be, mert nem is ismeri ezeket. Úgy tűnik, lebecsüljük az eszközök költségvetésén, bankrendszeren és trösztökön keresztüli áramoltatásának eddig is meglévő lehetőségét. Gyengeségeink inkább a célválasztás hibáiból, a források „puhasága” és a hatékonysági kényszer más okok miatti hiányából adódnak. Az állam gazdasági szerepének jelen tanulmányban is tárgyalt módosítása révén feltehetően ezen a téren is javulás érhető el. Az állami intézményrendszer átalakítására, reformjára szükség van, de az intézményi rendszer önmagában csak keret, amelyet a mindenkori hatalmi viszonyok töltenek meg tartalommal. Az intézményrendszer változtatása így a reform továbbvitelének szükséges, de nem elégséges feltétele.

Újra kell tehát gondolni az állam és a vállalatok viszonyát, keresni azokat a formákat, amelyek erősítik, erősíthetik a tulajdonlás demokratizmusát. *A tulajdonlás relativisztikusabbá és demokratikusabbá tételének irányá szerintünk: a dol-*

gozók tulajdonosi kötődésének és az öngazgatási vonásoknak az erősítése kell hogy legyen. Ezzel viszont csak a tulajdonosi funkcióknak az államigazgatási szervektől való leválasztása⁸ és alulról fölfelé való felépítése, a *participáció* erősítése tekinthető adekvátnak. A szocialista társadalmi-gazdasági alakulat fejlődési tendenciájából is a tulajdon és a munka egyesülésének kiteljesedése következik. Az ösztársadalmi tulajdonjog fenntartása ezért — Sárközy Tamás szerint is — egyre kevésbé lehetséges [8]. Egy kis kitérőt megengedve, a községi-városi tulajdon deklarálása is ide tartozó kérdés lenne.⁹

A tulajdonosi szervezetek és funkciók telepítésének kérdését tehát nem lehet egységes recept szerint megoldani. A tulajdonosi formák és a *gazdálkodási szervezetek változatos típusaira*: az erős állami irányítás alatt álló nagyvállalatoktól az öngazgató kisvállalatokig, szövetkezetekig terjedő skálára, a különféle szervezeti formák egymás mellett élésére lenne szükség.¹⁰

Nagyon fontosnak tartjuk, hogy ezeknek a szervezeteknek a ma meglévő szervezetekből *szerves fejlődéssel* fokozatosan, különféle kísérletezések eredményeképpen kell kialakulniuk. Bármiféle egyszeri, generális átszervezés igen nagy kockázatot rejt magában.

A sokféle vállalati forma mindegyikének fontos jellemzője kell hogy legyen a szervezetek kezelésében levő *eszközök maximális hatékonysággal való működtetéséhez fűződő érdek*. Ennek mértéke és formája azonban vállalatonként eltérő lehet. Fontos, hogy a jelenleginél lényegesen szélesebb határok között mozogjon a vállalatok és a vállalati vezetők pozitív és negatív irányú ösztönzése. A negatív ösztönzést, a tönkremenés kockázatát is vállalni kell: amelyik vállalat vagy amelyik termék a piacon hosszú távon is életképtelen, arra nincs szükség. Ehhez a vállalati csőd eljárás szabályait is ki kell dolgozni, és azokat — a vállalati formáktól függetlenül — szükség esetén alkalmazni kell.

A különböző vállalkozási formák elterjedése azt is jelentené, hogy az állam tulajdonosi jogait az eddigiektől eltérő módon gyakorolná. Egy ilyen átállás feltételezi az *állam bizonyos mértékű önkorlátozását*, miközben a demokratikus érdekképviseleti szervek kontrollja erősödik. *A történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy a hatalom bizonyos helyzetekben képes önmagát korlátozni*. Ilyennek tekinthetjük például az 1968. évi reformot. *Igaz, ezt a korlátozást mindig valamilyen kényszerhelyzet váltja ki, ez a kényszerhelyzet azonban nálunk már kialakult, és a jelek szerint ezt a politikai vezetést fel is ismerte*. A világgazdasági változások nyilvánvalóvá tették, hogy az 1970-es évek magyar gazdasági modellje a megváltozott körülmények között válságba vezet:

— A magyar gazdasággal szembeni követelmények immár nem teljesíthetők egyes jelenségekre irányuló beavatkozásokkal, kisebb módosításokkal. Az európai viszonylatban középszerűséget jelentő körből csupán komplex, átfogó és gyökereig hatoló változtatások révén lehet kilépni.

— A jövőbeli követelményekkel az államnak nem csupán eddigi (korábbi)

⁸ A tulajdonosi funkciók centralizálásának, állami kézben tartásának előnyei a mai strukturális természetű gondok tükrében sem igazolódtak. A mai termelési struktúra nagy része ugyanis még az 1968 előtti direkt (címzett) és az 1968 után is centralizált vagy vegyes döntésű beruházások eredménye.

⁹ Takács Imre szerint: „A tanácsok vagyongazdálkodási jogosítványai igen kiterjedtek, hiszen de facto tulajdonosként lépnek fel. Jogosítványaik ténylegesen meghaladják a kezelői jogosítványokat, résztulajdonosi funkciókat látnak el, amely gyakorlatilag alig korlátozott, de aktuálisan nem tulajdonosként, hanem a tanácsai rendelkezés alatt álló vagyontárgyak kezelőiként lépnek fel. Ezzel magyarázható, hogy a képviselet nem kéri számon a vagyongazdálkodást, nem akadályozza meg az elidegenítést” ([10] 776—777. l.).

¹⁰ Sárközy Tamás szerint is: „... a jövő fejlettebb magyar társadalmát csak egy tagoltabb, azaz vegyes, illetve *többes* társadalmi tulajdonosi szervezettel rendelkező népgazdaság tudja szolgálni” ([8] 66. l.).

gazdaságszervező tevékenysége, hanem annak intézményi-formai oldala sincs összhangban. A szükséges és kínálkozó lépés kihagyása ezért súlyos történelmi mulasztás lenne. A felvetett kérdés egyetlen helyes megközelítési módja — tudományos és politikai szempontból egyaránt — a társadalmi tulajdon nyújtotta előnyök legteljesebb kihasználása. A megegyendő lépések kapcsán semmilyen korábbi konkrét megoldás nem lehet tabu, minden önmagát túlélt megoldást — még ha fáj is — jogunk és *kötelességünk* alkalmasabban felváltani.

A vállalati önállóság növelésével megváltozna az állam funkciója a gazdaság-irányításban. Továbbra is szükség van, sőt a korábbinál nagyobb szükség van az átfogó tervekre, az állami gazdaságpolitikai stratégiára, makrokonceptióra és az ezekhez kapcsolt preferenciarendszere. Szükség van az életszínvonal alakulásának összehangolt tervezésére, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok állami alakítására és ezekhez kapcsolódva a fejlesztési politika befolyásolására is. A tervezésben azonban a hangsúlyt a jelenlegi éves tervezésről egyértelműen át kell helyezni a makrofolyamatok tervezésére és alakítására. Az éves terv feladata a rövid távú folyamatok előrejelzése, a konjunktúra, a piaci helyzet várható alakulásának felmérése és a szükséges állami beavatkozások eszközeinek meghatározása marad.

Az állami tulajdonosi jog új módon történő gyakorlása természetesen a struktúraalakító állami beavatkozások eszközeinek jelentős változását is feltételezi. Továbbra is erős állami irányítás alatt maradhatnának az *infrastrukturális* beruházások, legalábbis azok a legnagyobb beruházások, amelyek hosszabb távon is alapvetően megszabják az egyes infrastrukturális ágazatok fejlődésének fő irányait, miközben persze ebben a szférában is szerepet kell kapnia a vállalkozásnak, a versenynek.

Ugyanakkor az államnak a versenyszektorban is lehetnek érvényesíteni kívánt céljai, s ezek megvalósításához a piackonform lehetőségeket, eszközöket is meg kell teremteni. Az állam adhat támogatásokat és kedvezményeket különböző területek, ágazatok fejlesztéséhez, támogathat bizonyos célokat, sőt segítheti az átmenetileg nehézségekkel küzdő vállalatokat is. Törekedni kell azonban a támogatások versenyeztetéssel, a maximális hatékonyság elve alapján történő elosztására, piackonformmá tételére. Azt kellene tehát elérni, hogy *elsődlegesen ne az állami preferenciák határozzák meg a vállalatok gazdálkodási feltételeit, hanem a piaci viszonyok, a vállalati munka.*

Ki képviselje az államot?

Erre a kérdésre az eddigi kutatások és műhelyviták alapján még nem adható kielégítő válasz, csupán hipotézisek vagy rendező elvek megfogalmazása lehetséges. Néhány a legfontosabbnak tekintett rendelkező elvek közül:

1. A tulajdonosi funkciók telepítésének (vállalatalapítás, -megszüntetés, vezetői kinevezés, stratégia meghatározása) egyértelműbbé, ugyanakkor sokszínűbbé tételével véget kellene vetni a mai tulajdonosi káoszoknak. Ilyen jogok nem illethetnek meg hivatalokat, intézményeket és társadalmi szervezeteket, mivel nekik a beruházási döntésekben nincs megfelelő érdekeltségük, felelősségük, és a kockázatvállalásuk feltételei ezután sem teremthetők meg.

2. Az állam nevében eljáró, beavatkozásra jogosult szervek jogosítványa „csupán” a gazdálkodás *feltételeinek* alakítására vonatkozzék, a folyamatokba, operatív ügyekbe, fejlesztési akciókba való beleszólás nélkül.

3. A bankrendszer és a gazdálkodó szervezetek közötti kapcsolat formája kizárólag *partneri, üzleti* alapokra épüljön. Az állam által érvényesíteni kívánt preferenciákat, diszpreferenciákat (alapjuttatás, kamatkedvezmény, tiltás) a költség-

vetés és a bankok között, az adókedvezményeket pedig — mind forrásszabályozási, mind preferenciális céllal — az eddigiekhez hasonlóan a költségvetés és a gazdálkodó szervek között célszerű rendezni.

4. A kormányzati irányítást új alapokra helyezve azt eleve több csatornássá kellene tenni, azaz a közigazgatási, hatósági, szakigazgatási, gazdaságpolitikai, nemzetközi, területi, operatív gazdaságszabályozási és felügyeleti funkciókat szervezetileg is el kellene határolni. A konkrét megoldásra persze többféle alternatíva is kínálkozik. De bármely variációt választjuk is, alapelvnek tekinthetjük a gazdaság optimális hatékonyságú működtetését, a parciális érdekek ütköztetését és összehangolását. Szerencsére e két szempont intézményi vonatkozásban azonos megoldást kínál, nevezetesen a gazdasági szempontból elhatárolható csatornák szerinti tárcafelállást (nem érintve itt a nem gazdasági jellegű tárcákat), erős minisztériumok és kormánybizottságok helyett erős kormány, nagyobb hatáskörű Elnöki Tanács, a kormánytól független népi ellenőrzési és érdekképviseleti fórumok működtetését.

Az állam forrásallokációs szerepe

Az államnak a beruházáspolitikában, a fogyasztás és a felhalmozás arányának, a beruházási rendszer, a tőkeallokációs mechanizmus alakításában játszott szerepe a tulajdonviszonyok jellegéből eredően az általános gazdaságszervező funkció részeként értelmezhető. A gazdaságszervező tevékenységnek a tervezés és szabályozás keretében kell megnyilvánulnia, aminek során az állam a gazdálkodás *környezetét* határozza meg. Egyes célok esetében az állam kedvezményekkel segítheti a fejlesztéseket, más célok pedig a normatív, általános feltételek között valósulhatnak meg. *Ez az állami befolyásolás változatos eszközrendszerének működtetését tételezi fel.* A piac szerepének erősítése új típusú állami befolyásolást kíván: bizonyos területeken erősíteni kell az állam közvetlen szerepét, más területeken (a versenyszférában) a maitól eltérő állami szerepvállalásra, a közvetett eszközök előtérbe helyezésére van szükség. Az állami részvétel szükségessége az infrastruktúra fejlesztésében nem szorul bizonyításra. Emellett az állam a világon mindenütt jelentős részt vállal az exportképesség javítását, a struktúra modernizálását és a környezet védelmét célzó akciókban is, illetve jelentős mértékben támogatja azokat. A versenyszektorban a mi államunk gazdasági szerepe sem igen lehet más, mint a piaci viszonyokba, a versenyfeltételekbe való beavatkozás a vállalatok (termékeik és szolgáltatásaik) versenyképességének javítása, ésszerűbb gazdasági szerkezet kialakítása végett. Az állami beavatkozás minőségileg különböző típusa, ha az a versenyképesség hiányának (elégtelenségének) okait kívánja megszüntetni, s nem úgy teremt „versenyképességet”, hogy az árat egészíti ki, megtérítve a termelőnek a piac által el nem ismert költségeit.

A versenyképesség javítását célzó állami beavatkozás szempontjából tehát minőségileg különbözik, hogy az állam *a folyó gazdálkodásba* vagy *a fejlesztési, beruházási tevékenységbe* avatkozik-e be. *A nem kielégítő versenyképesség okainak megszüntetésére, illetőleg mérséklésére elvileg a fejlesztéseken keresztül van leginkább lehetőség.*

Az állami szerepkör, illetve a beruházási célzatú állami beavatkozás nem szűkíthető le csupán a költségvetés útján megvalósuló beavatkozásokra, illetőleg a költségvetési finanszírozásra. Emellett igen nagy szerepük van a hitel- és kamatpolitikának, a különböző preferenciáknak, a támogatási politikának és az olyan közvetlen állami döntéseknek is, amelyek nem járnak együtt közvetlen költségvetési finanszírozással. Ezek sem működhetnek azonban az elvárt, illetve kívánt hatásokkal olyan közegben, amelyben a folyó gazdálkodásra kiterjedő állami beavatkozás — a költségeket is megtérítő támogatások révén — az átmeneti vissza-

eséseket elkerülendő, feloldja a gazdasági kényszert, amelynek pedig a versenyképesség erősítésére kellene készítenie. Ezért *lényegesen változtatni kell a folyó gazdálkodásba és a fejlesztési tevékenységbe való állami beavatkozás arányain*. Mérsékelve az előbbieket, erősíteni kell az állami beavatkozást a fejlesztési tevékenységbe — a hosszabb távú versenyképesség érdekében. *A folyó gazdálkodásból való „visszavonulással” keményedhetnek a vállalatok gazdálkodási feltételei, erősödhet a gazdasági, a piaci kényszer*. Ez alapvető feltétele annak, hogy a beruházásokba való állami beavatkozás eredményes lehessen, a beruházási rendszer követelményei ne oldódjanak fel.

A kérdés végül is a forrásallokációs mechanizmus témakörébe torkollik. E mechanizmust több dimenzióban célszerű tárgyalni. Nevezetesen:

- a források képződése, primér allokációja,
- a források másodlagos allokációja és
- a működő tőke allokációja szerint.

A források képződése, *primér allokációja* az árrendszer révén eredeti jövedelmek formájában a vállalatoknál és a költségvetésnél (tanácsoknál) felhalmozási rendeltetésű bevételi forrásként jelenik meg. *A másodlagos allokáció* ezen fejlesztési források újraelosztása.

A szakmai viták kritikai tüze elsősorban a másodlagos allokáció módjára és arányaira irányul. Pedig a probléma gyökere a primér allokáció területén van.

Ismeretes, hogy az árrendszer fogyatékoságai és a széles körű támogatások következtében fellazult a nyereség és az adott tevékenység hatékonysága közötti kapcsolat, a gyenge szervezeteket a jók tartották el. A támogatások elburjánzásának következményei: 1. elkényelmesedés; 2. nivellálódás a jövedelmekben, ezen keresztül a fejlesztések önfinanszírozásának képességében; 3. a források puhaságának fokozódása; 4. a veszteséges vállalatok hiányának veszélyes látszatjelensége. Az ily okokból *puhává* vált fejlesztési források a lehetőségeket állandóan meghaladó beruházási törekvéseket indukáltak, a beruházási források elsődleges allokációja messze nem a gazdaságosság követelménye szerint ment végbe (mint ahogy a másodlagos allokációjuk sem). Az állami költségvetés beruházási kiadásai 1980-ban például már csak $\frac{1}{6}$ -át tették ki az árbevétel növelő támogatásoknak. Igen jelentős tehát az állam „áttételes” szerepe a fejlesztésekben. (Ekkor árpolitikai, árfolyam-politikai, jövedelem-szabályozási, külkereskedelem-szabályozási, bér- és keresetszabályozási megfontolások alapján csoportosít át jövedelmeket, és ezzel fejlesztési forrásokat is allokál — fejlesztési, beruházási szándékaitól eltérően is).

Emiatt és egyéb körülmények — a többi közt a másodlagos allokációs mechanizmus fogyatékoságai — folytán az 1968—1981 közötti időszakban a hatékony és gyors fejlődésre képes vállalatok szükséges forrásellátását nem sikerült biztosítani.

A primér allokáció fogyatékoságaiból eredő feladatokat (például az egyensúly biztosítását, a terv naturális céljaival való jobb összhang elérését) a gazdasági vezetés gyökeres kezelésé helyett az állami beavatkozásra nagy lehetőséget kínáló másodlagos allokációval próbálta megoldani — sajnos kevés sikerrel. A támogatási célok és a hitelpreferenciák elburjánzása, a hitel- és a támogatási célú források sávokra való szabdalása (ágazatok, célok szerint) voltak ebben az időszakban — a hetvenes évek közepén — az állami beavatkozás legismertebb nyílt s talán kevésbé „veszélyes” formái. A beavatkozás veszélyesebb formái közül a szubjektivizmusnak is teret engedő veszteségrendezések, árkorrekciók, törlesztési kedvezmények, soron kívüli támogatások emelhetők ki.

Működő tőke allokációjára csak szórányosan, elhanyagolható mértékben került sor, kivonására pedig szinte egyáltalán nem, illetőleg lényegében csak az amortizáció egy részének központosítása formájában.

Az előzmények vázlatos áttekintése után a hangsúlyt értelemszerűen a jövőbeli megoldásokra kell helyezni. A forráselosztás mechanizmusával szemben támasztott követelmények koronként változnak. A ma belátható időszakban a legfőbb követelmény a gazdaság új növekedési pályára való vezérlésének és az azon való minél sikeresebb haladás. (Ennek legfontosabb összetevői: hatékonysági kényszer, az exportképesség erősítése, a struktúra korszerűsítése, rugalmasság.)¹¹

A forráselosztás mechanizmusának jövőben érvényesítendő rendező elvei közül az állam szerepével összefüggésben a következők a legfontosabbak:

— A hatékonyságon alapuló *szelektív fejlődés* lehetőségének a biztosítása. Ennek egyik feltétele, hogy az árrendszer által közvetített világpiaci mérce az egész gazdaságban a gazdálkodás belső normájává váljék. A másik feltétele, hogy a forrásallokáció rendszere csak a hatékony és gyors fejlődésre képes vállalatokat lássa el pénzforrásokkal (de azokat minden körülmények között, a gyengék rovására is). Ehhez viszont szükség van egy jól funkcionáló tőkekivonási mechanizmusra is.

— *A források keményebbé válásával* (ami nem azonos megdrágításukkal) *olyan viszonyok teremtése, hogy a vállalatoknak csak korszerű és gazdaságos beruházások megvalósítása álljon érdekében. Fennmaradásuk legyen a tétje annak, hogy csak ilyen beruházásokra vállalkoznak-e, ilyen lehetőség híján pedig legyen érdekük a szabad pénzeszközök átengedése, más területeken való befektetése.*¹²

— *A gazdasági fejlődés súlypontjának áthelyezése a mikroszférára.*¹³ a kis és közepes nagyságú beruházások előtérbe állítása. A mikroszféra fejlődésének szabályozása vagy befolyásolása az ágazati elveken és naturáliákban gondolkodó irányítással szemben értelemszerűen finomabb módszerek alkalmazását igényli.

— Nagyobb gondot kell fordítani a gazdaság *arányosabb* fejlesztésére, ennek kapcsán az infrastruktúrára és a környezetvédelemre. Az infrastruktúrában azonban a mainál nagyobb része tehető önfinanszírozóvá.

— *A külső gazdasági kényszerhez* (amely legfeljebb enyhül, de nem oldódik fel) a gazdaság teljesítőképességével, műszaki színvonalával kell igazodnunk. Ez a gazdasági kényszer egyúttal gyorsabb cselekvésre is késztet. A *bizonytalanság* is tartós útítárnak ígérkezik. Játékszabályaink alakításában ezért ezekre is tekintettel kell lennünk. (A csak konszolidált viszonyokra építő szabályozás könnyen cselekvőképtelenséghez vezethet.)

A gazdaságpolitika — szocialista viszonyok között — *elég nagy szabadságfokkal* rendelkezik a forráselosztás elsődleges és másodlagos formája közötti arány szabályozásában. E nagyobb szabadságfok azonban megnöveli a tévedés veszélyét is. Ez persze attól is függ, hogy a gazdaságpolitika milyen mértékben meri vagy hajlandó automatizmusokra bízni a mai és a távlati érdekek ütköztetését. A nem termelő infrastruktúra fejlesztésének forrásigényére is tekintettel kell lenni, amikor a vállalatok (szövetkezetek) és a tanácsok önfinanszírozó képességét megállapítjuk. Az 1968-ban kialakított állami és vállalati döntési kategóriák meglehetősen formálisnak bizonyultak. A fejlesztési tevékenység és az állam abban betöltött szerepe sokkal változatosabb annál, hogysem két, egymástól elhatárolható döntési kategóriában gondolkozhatnánk.

¹¹ Az új növekedési pályáról bővebben lásd [2].

¹² Önmagában a vállalati önállóság és önfinanszírozó képesség növelése — a primér alokációs viszonyok „rendbehozása”, a források megkeményítése nélkül — könnyen tévútra vezethet, s a szelektivitás érdekében előbb-utóbb ismét kiválthatja az állami beavatkozások elburjánzását.

¹³ A fejlesztési vagy visszafejlesztési feladatok ugyanis termékek vagy termékcsaládok szintjén jelentkeznek, amelyek ágazatonként természetesen eltérő erősségűek lehetnek, azaz ily módon az ágazati arányok is módosulnak.

A másodlagos forrásallokáció aránya attól is függhet, hogy milyen szerepet engedünk a költségvetésnek és a bankrendszernek, illetve a vállalatok közötti alapátadásnak. A bankhitel és az alapjuttatás (esetleg más formájú állami támogatás) ugyanis eleve csak egy bizonyos sávon, nagyságrenden felül lehet életképes.

Az államnak értelemszerűen a másodlagos allokációban lehet nagyobb, ha úgy tetszik, közvetlenebb szerepe. A másodlagos allokáció belső arányait illetően az „is-is” megoldással, a paletta szélesítésével értenénk egyet. A másodlagos allokációban a bankrendszer, a hitelek és a költségvetés szerepét tartjuk alapvetőnek. Ez összhangban van a monetáris kérdésekkel foglalkozó szervezetek (például bankok) szerepének várható növekedésével. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a vitákban a költségvetés és a bankrendszer másodlagos forrásallokációs szerepe többnyire kedvezőtlen minősítést kap, arról viszont, hogy e két alrendszer mi módon tehető alkalmassá az ilyen jellegű feladatok ellátására, alig esik szó. Reális, a társadalmi tulajdonnak megfelelő javaslatok helyett így a legtöbbször hipotézis-szerű elképzeléseket vázolnak fel, vagy a tőkés gazdaságban bevált módszerek adaptációját ajánlják. *A bankrendszer működése pedig — a passzív és az aktív bankügyleteket érentően egyaránt — az érdekelttség, felelősség, kockázatvállalás irányában fejleszthető tovább,* és a magyar bankrendszer az utóbbi időszakban el is indult ezen az úton. A költségvetési támogatások alapok formájában és bankokon keresztül való kihelyezésének sincsen semmi akadálya.

Hivatkozások

- [1] *Antal László*: Gazdaságirányítási rendszerünk fejlődésének történeti útja. A Válság és megújulás c. kötetben. Kossuth Könyvkiadó, 1982.
- [2] *Barta Imre*: Az új növekedési pályáról. Valóság, 1982. 10. sz.
- [3] *Bihari Mihály*: Politikai mechanizmus és demokrácia. A Válság és megújulás c. kötetben. Kossuth Könyvkiadó, 1982.
- [4] *Bognár József*: Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai. Közgazdasági Szemle, 1980. 7—8. sz.
- [5] *Hoch Róbert*: Gondolatok szocialista értékrendszerünkről. Társadalmi Szemle, 1982. 11. sz.
- [6] *Kádár Béla*: Merre tart a világgazdaság? Figyelő, 1982. november 4.
- [7] *Nyers Rezső*: Gazdaság és politika kölcsönhatása gazdasági fejlődésünkben. A Válság és megújulás c. kötetben. Kossuth Könyvkiadó, 1982.
- [8] *Sárközy Tamás*: A tulajdonosi szervezet kérdései. Gazdaság, 1982. 3. sz.
- [9] *Szalai Erzsébet*: A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok. Valóság, 1982. 5. sz.
- [10] Konferencia a tulajdonjogról. Sárközy Tamás és Takács Imre felszólalása. Magyar Tudomány, 1982. 10. sz.

Foglalkozási csoportok és a foglalkoztatás

Kutas János—Vámos Dóra

Hazánkban több mint két évtizede készülnek előrejelzések a munkaerő-szerkezet távlati alakulására vonatkozóan. A távlati munkaerőtervek nemcsak gazdasági részprognózisokként használhatók, de az oktatástervezés számára is fontos információkat adnak. Mindemellett a munkaerő-szükséglet kielégítési módjának megvannak a következményei a foglalkoztatás feltételrendszerére nézve is.

A tervezésnek a lehető legnagyobb biztonságra kell törekednie. A jövőbeli bizonytalanságot a munkaerő vonatkozásában néhány körülmény jelentős mértékben csökkenti. A munkaerő-állomány — szerkezete, stabilitása és meglévő adottságai révén — igen nagy mértékben meghatározott. A változtatási törekvések irányát, illetve az irány kijelölésének pontosságát pedig ellenőrizni lehet a különböző fejlettségű és gazdasági szerkezetű országok munkamegosztásának összehasonlító elemzéséből. A munkaerő-prognózis hibalehetőségeit szűkíti az a tény is, hogy adott munkaerő-struktúra többféle növekedési pálya, illetve ágazati szerkezet és gazdálkodási mód „kiszolgálására” képes.

Főként ez utóbbi fölismerés következményeként került előtérbe a munkaerő-állomány minőségi jellemzésének igénye. A minőségi értékelésben kiemelt jelentőségű az állomány viszonylagos rugalmassága, kulturáltsága, mert csak ilyen munkaerő-állomány teszi reálissá az egyre fejlettebb technika fogadásának, kezelésének, valamint a technológiai fegyelem betartásának a követelményét. A munkaerő alkotóképessége, „aktivitása” — általában minőségi jellemzői — közvetlenül hatnak a termelékenységi mutatók alakulására. Ám a szükséges tulajdonságok csak akkor jellemezhetik az állomány egészét, ha kisebb vagy nagyobb mértékben minden egyes foglalkoztatottnál megnyilvánulnak, illetve ha követelményként érvényesülnek a különféle munkakörök betöltésekor.

A szakmák szerinti csoportosítás hiányosságai

A távlati tervezésben eddig a munkaerőt lényegében csak szakmák szerint csoportosítottuk.¹ Először szétválasztottuk a fizikai és a nem fizikai tevékenységeket végzőket, majd e két fő kategórián belül — a különböző iskolai végzettségű dolgozókat összevonva — az összetartozó szakmákból szakmacsoportokat képeztünk. A betanított munkások és a szakmunkás végzettségűek esetében egy egységet

¹ A korábbi időszakban is használtuk a foglalkozás-szakképzettség kombinációját, a megállapítás azonban ennek ellenére több ok miatt jogos. Az egyik ok az, hogy a kombinációból az előrejelzés során végül is mindig a szakképzettség, az iskolai végzettség vált fontossá. A másik, hogy a foglalkozási besorolás célja alapvetően az iskolai végzettség iránti igények meghatározása volt, s a foglalkozási szerkezetnek a munkavállalók törekvéseivel való kapcsolata nem vált az értékelés részévé. Harmadikként megemlíthetjük azt is, hogy a korábban alkalmazott foglalkozási tipológia túlzottan vezetőcentrikus volt, emellett túltagolt is, mert a FEOR-nak megfelelően különválasztotta a műszaki-gazdasági, igazgatási stb. területeket.

alkot például a „bányász”, az „építőipari” vagy a „mezőgazdasági” megjelölés, a nem fizikai dolgozók csoportjában a „közgazdasági”, a „jogi” vagy „egészségügyi” szakmacsoport. Az ilyen jellegű csoportosítás nagy előnye, hogy fokozataiban és szakirányok vonatkozásában is egybevágh az iskolarendszer struktúrájával. E csoportosítás segítségével az iskolai kibocsátások elvileg közvetlenül összevethetők a betöltésre váró munkahelyekkel.

Ez az összevetés azonban nem problémamentes. A szakképzettség fogalmában ugyanis sohasem csak a szakismeret szerepel: legalább annyira fontos a munkavégzéshez szükséges tapasztalat is. A szakmacsoportokon belül a különféle szakképzettségűek időbeli elrendeződése sem esik föltétlenül egybe a fölszabaduló, a létrejövő munkahelyek struktúrájával. A legnagyobb — mondhatni szemléletdeformáló — hiba viszont mégis abból származik, hogy a tervezés alapját képező csoportosítás kizárólagosan az iskolai bizonyítványokat tartja és fogadja el a munkaerőszükséglet-kielégítés alapjának. Ezzel a tervezés látszólag igazolja azt az elképzelést, hogy ez „jogosítvány”, ami nemcsak szükséges, de elégséges föltétele is a különféle munkakörök ellátásának, betöltésének. Ez a feltételezés azonban azon a tapasztalati tényen alapszik, hogy általánosságban igaz: a szakképzettség elősegíti, megkönnyíti adott munkakörök betöltését, hiánya jelentős zavarokat okozhat.

Az iskolában megszerzett szakképzettségen nyugvó egyoldalú csoportosításból további hátrányok is származnak. Az iskolai szakképzés ugyanis azonos tantervű blokkokban folyik, mégis különböző jellegű és igényű munkahelyek betöltésére jogosít.

Középiskolai tanári diplomával például legalább három szintű, ezen belül öt-hat féle iskolában (általános és középfokú intézményekben vagy a felsőoktatásban, illetve ezek típusaiban) lehet elhelyezkedni, ezenkívül még kutatóhelyeken, újságnál, esetleg a közigazgatásban; beosztottként, vezetőként egyaránt. A foglalkozások még színesebb választéka adott a műszaki vagy a közgazdasági végzettségűek számára, akik csaknem valamennyi ágazat legkülönbélebb jellegű intézményeiben és igen sokféle munkakörben dolgozhatnak.

Könnyen belátható, hogy az iskolai képzés kevés: a szakmai elmélet és gyakorlat iskolai elsajátítása nem készíti fel valamennyi lehetséges feladatkör ellátására. A különféle foglalkozások betöltéséhez, a foglalkozás gyakorlása közben végzendő eltérő jellegű tevékenységekhez meghatározott személyiségjegyekre is szükség van. A szakmacsoportos tervezés egyeduralma alatt rejtve maradnak az alkalmasságot meghatározó tulajdonságok, ezáltal az előbb említett hamis illúzió táplálásán túl merevvé és sematikusává válik a tervezői és a foglalkoztatói gondolkodás, legalábbis a kívülállók szemében.

Az eddig elmondottakból egyenesen következik az az igény, hogy a munkaerőtervezők az eddiginél jobban vegyék figyelembe a tevékenységi szerkezetet is, s kíséreljék meg az egyéni foglalkozások szerint is prognosztizálni a munkaerő-struktúra átalakulását. Mit nyerhetnénk ezzel? Ha a szükséges szempontok szerint sikerülne a foglalkozások csoportosítása, akkor az oktatásfejlesztők fontos információkat szereznének a foglalkoztatás neuralgikus pontjairól. A foglalkozások rendszerének fölvázolásával világosan kirajzolódnának az alapozó képzés feladatai, az életút „elágazási” lehetőségeinek optimális kiaknázásához, illetve az ehhez szükséges felkészítés mikéntjéhez kaphatnánk jelzéseket.

A minőségi jellegű követelmények beható elemzéséhez hozzátartozik a válasz arra a kérdésre is, hogy melyik oktatási fokozatban célszerű megkezdeni, illetve folytatni a személyiségvonások kialakítását, azokat is, amelyek akár a legmagasabbra értékelt munkakörök betöltésére is alkalmassá teszik az embert. (A szóban forgó tulajdonságok ugyanis többé-kevésbé jól fejleszthetők, ha azonban a célirá-

nyos foglalkozás nem a megfelelő életkorban történik, eredménytelen lesz.) Az iskolai feladatok kirajzolódása mellett jobban körvonalazódnának a foglalkozások rendszerén nyugvó tervezésnek köszönhetően azok a programok is, amelyeket az iskolán kívüli képzési formákban — beleértve az egyre fontosabbá váló önképzést — kell megvalósítani.

Az egyéni foglalkozások rendszerén nyugvó tervezésre való áttérés mellett szól az is, hogy a munkaerő-gazdálkodás gyakorlata amúgy sem tud sokat kezdeni a távlati tervezésben használt szakmai csoportokkal. Mint már említettük, a szakmacsoportonkénti kereslet és kínálat számszerű egybeesése nem garancia a hatékony foglalkoztatásra. A különféle szintű szakmacsoportok ugyanis homogén tömbként állnak szemben a sokszínű, árnyalt követelményeket támasztó munkakörökkel. Azonos iskolai végzettséggel különböző szintű munkakörök betöltésére lehet pályázni. A társadalmi értékrendszerben a vezetői munkakörök kiemelt megbecsülést élveznek, ezért az előrejutásnak szinte az egyetlen célja a vezetői státusz elérése. Az ambiciózus egyének rátermettségüktől függetlenül is vezető állásra törekednek, minthogy a kiemelkedésnek szinte ez az egyetlen lehetősége. Mivel nincs alkalmas fórum, módszer a munkaköri alkalmasságot kifejező tulajdonságok földerítésére, illetve az alkalmazási gyakorlat az alkalmasság földerítésének vonatkozásában rendkívül igénytelen, ezért a szükséges szelekció csak erősen korlátozott lehet.

A tervezés továbbfejlesztése keretében ezért lenne igen jelentős lépés, ha sikerülne olyan munkaerőcsoportokat képezni, amelyek közvetítik és hangsúlyozzák a munkaerővel szembeni minőségi igényeket. Erre tettünk kísérletet, amennyiben a „FEOR”-ból² kiindulva az egyéni foglalkozásokat a foglalkozások betöltéséhez támasztandó követelmények alapján rendeztük: egyrészt a foglalkozások általános jellemzői szerint, másrészt az eltérő jellegű munkahelyek (nagy- vagy kisüzem, termelővállalat vagy infrastrukturális intézmény stb.) szerint. Ez utóbbiak sajátos elvárásait, követelményeit is figyelembe véve tovább árnyaltuk a foglalkozási csoportokat. Tanulmányunkban próbálkozásunk első eredményeit tesszük közzé, a figyelem fölkeltésének, illetve a szemlélet alakításának az igényével.

A munkaköri követelményekről

Első megközelítésben — természetesen további bontás, finomítás is elképzelhető — a csoportosítás alapjaként kezelt követelményeket két részre bontottuk. Az első csoportba az „ellenőrizhető” követelmények tartoznak, amelyek megléte vagy hiánya formális módon, dokumentumokkal igazolható. Ide tartoznak az iskolai végzettség szintjét, a posztgraduális képzettség vagy a nyelvtudás fokát tanúsító bizonyítványok, továbbá a szakmai tapasztalatot, a munkavégzés eredményeit tükröző munkahelyi minősítések.

Ezekre a bizonyos munkakörök betöltésénél számonkérhető, a formális követelményeknek való megfelelést igazoló „bizonyítékokra” jellemző az, hogy a mindenkori képzési rendszer és a munkaerő-gazdálkodás gyakorlata határozza meg értéküket, illetve jelentőségüket a különféle foglalkozások gyakorlása szempontjából. Ennek az állításnak az alátámasztására elegendő az érettségi bizonyítvány presztízsének a csökkenésére vagy a nyelvtudás igen változó mértékű elismerésére hivatkozni. (A szaktudást igazoló dokumentumok kezelését az is nehezíti, hogy a bizonyítvány mögött álló „tudásszerkezet” a képesítés megszerzésének időpontjától függően eltérő tartalmú, elvileg a bizonyítványban kifejeződő tudás ráadásul

² Foglalkozások Egységes Osztályozási Rendszere.

nem föltétlenül esik egybe a bizonyítvány tulajdonosának tényleges ismereteivel. Elképzelhető, hogy az iskolában mást tanítottak, min amit ő tud, mert azóta is folyamatosan képezte magát, vagy megfordítva: az önképzést, a továbbképzést elhanyagolván iskolában megszerzett tudása megfakult, s az ilyen jelöltek elavult ismeretekkel rendelkeznek.)

Azonos bizonyítványok mögött tartalmi különbségek húzódnak meg amiatt is, hogy a bizonyítványok a kiállítók eltérő értékelési módszereit, differenciált értékrendjét is tükrözik. Ugyanazon minősítés mást jelent a gyenge vagy az elit iskolák tanúsítványában.

A mai foglalkoztatási gyakorlatra jellemző, hogy elsősorban a könnyebben igazolható, ellenőrizhető követelmények rendszere épült ki. Ez azért veszélyes, mert a formális tényezők mögött rejtve maradnak fontos követelmények. A papírosok világában azonban további deformációkat is találunk. Ezek közül talán a legzavaróbb az, hogy a bizonyítványok közül is túlzott jelentőséget tulajdonítunk az iskolai bizonyítványnak. A munkaköri alkalmasság megjelölésekor tehát az iskolai végzettség a meghatározó elem, s a további ismeretszerzés igazolása szinte csak díszítő motívumnak számít. Az önképzéssel elért eredményeket nem is szokták figyelembe venni, jellemzésére kevés helyen található megfelelő „rubrika”. Ezért már az is érezhető előrelépés lenne, ha valamennyi ellenőrizhető jellemző megfelelő helyet kapna a munkaköri követelmények koszorújában.

Szeretnénk hangsúlyozni, hogy alapvető információknak tekintjük az ellenőrizhető követelményeket is, a nagy számok törvénye többnyire igazolja a papírformát, de az egyes esetek elbírálásában nem lehet kizárólagosan ebből kiindulni. Emellett rendkívül fontosnak tartjuk a munkaköri alkalmasság további összetevőit, azokat a tulajdonságokat, amelyek birtoklása, érvényesülési fokuk, avagy egyértelmű hiányuk viszonylag nehezen igazolható. A bizonyítványok közvetve elmondanak ugyan egyet és mást birtokosukról, bizonyos mértékben tehát jellemzik személyiségét, ez az információ azonban kevés és félrevezető is lehet a munkaköri alkalmasság megítéléséhez. Az egyes munkakörök hatékony betöltéséhez szükséges személyiségjegyek föltárása a mai gyakorlatban meglehetősen bonyolult: sokféle szakszerű vizsgálat, több szempontú megfigyelés s a tapasztalatok folyamatos elemzése révén lehetséges csak.

Milyen tulajdonságokra gondolunk, amikor a külön vizsgálatokat igénylő követelményekről beszélünk?³

A munkakörök nagy részének betöltését előnyösen befolyásolja a *kreativitás*⁴ magas foka. Az alkotóképesség kiterjed; az önálló szellemi termék létrehozásától a meglévő ismeretek változó körülményei közötti alkalmazásának képességéig.

A kreativitás szintjeinek finomabb megkülönböztetése elkerülhetetlen a foglalkozások csoportosításában. A kreativitás mértéke szerint oszthatjuk egyfelől több rekeszbe a szakmunkás végzettségűeket vagy a diplomásokat, másfelől ez lehet az egyik tényezője a többszázféle szakember kevés számú típusba integrálásának. A kreativitásnak van egy speciális fajtája, amely elsősorban a vezetői pozíciók betöltésekor érvényesíthető igazán: állandó belső igény a haladás irányainak fölismérése, ennek alapján a munkatársak ösztönzése új szellemi értékek létrehozására.

A *vállalkozási kedv*, a *felelősség*, illetve a *kockázat vállalása* olyan tulajdonságok, amelyeket a szokványos gondolkodás szerint csak a vezetőktől lehet megkövetelni. Valójában azonban a munkavégzés során bizonyos mértékig valamennyi tevé-

³ A munkaköri alkalmasság lényegét adó személyiségjegyeket átfogó kategóriákban ismertetjük, nem vizsgáljuk most az összetevők tartalmát és egymáshoz való viszonyát sem.

⁴ Például a kreativitás komplex értelmezése sem merül ki a tevékenység-aktivitás fokának megjelölésében, de feltételezi az önállóság, alkalmazkodóképesség, érdeklődés, tudatosság, érzelmi kötődés elég jelentős mértékét, s e tulajdonságok sajátos „összerendezettségét” is.

kenységi szinten elvárható a feladatok tudatos vállalása és legalább a saját munkáért érzett felelősség.

A kockázatvállalás föltétele a társadalmi-gazdasági folyamatok és azok kölcsönhatásának beható ismerete mint szakismeret. Ehhez az ismerethez kell csatlakoznia a végrehajtás megfelelő szintű menedzselésére való képességnek, továbbá a döntés következményei tudatos vállalásának.

A *döntési képesség* a kiemelkedően magas szakismereten és többféle egyéb tulajdonság, képesség összekapcsolódásán alapszik (határozottság, szintetizáló képesség stb.). A döntési képességnek külön tulajdonságként való kiemelését mégis indokoltnak érezzük, mert a jó döntés — az összetevők közös részeként — magas fokú ítélőképességet és valóságérzetet tételez föl. A döntési képesség szoros rokonságban van a kockázatvállalással — hiszen aki dönt, az kockázatot is —, mégis a döntési képességben más adottságok dominálnak, mint az utóbbi tulajdonságban. Míg a kockázatvállalásban a bizonytalanság „elviselése”, vállalása, addig a döntési képességben a lehetséges cselekvési variánsok szakszerű megítélése és a legcélszerűbb változat felismerésének a képessége dominál. A döntési képesség nem nyújt garanciát csak jó döntések hozatalára. Ahhoz, hogy jó döntések szülessenek, a döntések megalapozottságára, a döntési folyamat demokratizmusára és még sok más feltétel érvényesülésére van szükség. Az elodázott döntés viszont, amely a gyenge döntési képességgel rendelkező vezetőkre jellemző, szintén döntésként fogható fel.

Hogyan értelmezzük — a munkaerővel szembeni követelményként — a *társadalmi érzékenységet*? Az emberek már személyiségük kialakulásakor megkülönböztethetők egymástól aszerint is, hogy milyen nagy közösség problémáival képesek azonosulni, illetve hogy az őket foglalkoztató kérdések az emberek mekkora hányadát érintik. Ez az eltérés általában meghatározza az érdeklődés intervallumát és az ismeretszerzés irányát is; míg a „világmegváltó” eszméket a fejükben forgatók inkább teoretikus jellegű és központi jelentőségű feladatok ellátására vállalkoznak, addig a szűkebb közösség érdekeinél lehangonyozók többsége a gyakorlati-műszaki típusú szakmák elsajátítására törekszik.

A „társadalmi érzékenység” követelményének hangsúlyozása két okra vezethető vissza. Az egyik oka az, hogy a társadalmi érzékenység kifejlesztése nélkülözhetetlen a társadalmi beilleszkedéshez, előfeltétele a közösségek kialakulásának, tehát bizonyos mértékig mindenki számára szükséges. A másik oka a társadalmi érzékenység követelménye kiemelésének az, hogy a foglalkozások bizonyos típusait csak olyan emberek tölthetik be, akikre jellemző az a belső igény, amely arra készíti az egyént, hogy széles hatókörű tevékenységét vagy az általa irányított munka eredményeit a társadalmi érdekek szűrőjén keresztül is szemügyre vegye. (Erre a „magasabb rendű” társadalmi érzékenységre van szüksége például a vállalatvezetőnek ahhoz, hogy meg tudja ítélni: bizonyos vállalatfejlesztési döntés miként érinti a kollektíva közérzetét. Csak a társadalmilag kellően érzékeny vezetőben merülhet fel az a kérdés, hogy bizonyos gazdaságilag indokolt elhatározások nem csorbítják-e a szociális célok érvényesülését stb.)

Az *irányító- és szervezőképességet* tanulmányunkban összevontan kezeljük, mert ezek lényegét a komplex áttekintő-, illetve előrelátási képesség adja. E követelmények is differenciáltnan jelentkeznek a különböző munkakörökkel szemben. A vezetőknek — hatáskörüktől függően — kisebb-nagyobb egység munkáját kell szervezniük, irányítaniuk, míg a többiek szervezési tevékenysége főként saját munkájukra, esetleg más beosztottakkal való együttműködés kialakítására korlátozódik.

Talán a legfontosabb személyiségjegy — mert valamennyi kedvező, illetve szükséges tulajdonság megnyilvánulási fokát behatárolja — a *kommunikációs készség* szintje. A gondolatok közlési képességével szembeni igényesség exponenciálisan

fokozódik a munkakörök ható- és hatáskörének, bonyolultságának, kapcsolati rendszerének növekedése függvényében.

A hazai és a külföldi szakirodalomban meglehetősen bizonytalan, egymásnak ellentmondó állásfoglalások találhatók a munkaköri alkalmasságot igazoló személyiségjegyek föltárásáról, ellenőrzési lehetőségeiről. Jellemző, hogy még a vezetőkkel szemben sem fogalmazódnak meg kellően rendszerezett, érdemi követelmények. A hazai gyakorlatban sajnos még a próbálkozásokig sem jutottunk el, sem a kiválasztást, sem a „beválás” minősítését, sem foglalkoztatási következtetések levonását nem befolyásolják a jelzett követelmények, ezek a legjobb esetben is csak a „ráérezés” fokán játszanak bele a foglalkoztatással kapcsolatos döntésekbe.

Felmerül a kérdés: milyen körülmények játszottak közre nálunk az alkalmasság mérésének elodázásában? Az alkalmassági szempontok elhanyagolásáért elsőként a szakemberhiány fölszámolásának hűszéves időszakában (1950—1970) kialakult és megrögződött gyakorlat hibáztatható. A képzett szakemberek hiányának a pótlása, a hiánypótlás szükségessége miatt a foglalkoztatáspolitikai és -gyakorlat ugyanis lényegretörő módon egyetlen tényezőt fetiszizált: az iskolai bizonyítványt. A munkakörök betöltésével összefüggő követelmények leegyszerűsített szemléletéhez további alapot szolgáltatott a szabályozási rendszer jellege. A központi irányítás egyeduralma miatt sem érvényesülhettek a fönti követelmények: más volt az egyes munkakörök betöltésének követelményszerkezete elméletileg, és másra volt szükség a boldoguláshoz a gyakorlatban. Emiatt az alkalmassággal kapcsolatos elméleti kutatások is háttérbe szorultak. A gyakorlat pedig a valóság kényszere alatt formálódott. (Az irányítók nem lehettek elég „okosak”, az irányítottak pedig elég „önállótlanok”.)

A túlzott centralizáció széles körben szorította háttérbe az önálló döntésekkel kapcsolatos tulajdonságokat. A tulajdonságoknak ehhez a köréhez tartozik a többi között a kockázatvállalási hajlandóság. Ez a követelmény még ma sem érvényesül érdemben, mivel minden szinten elszoktunk a döntések következményeinek vállalásától (csoportos, névtelen döntések). A mindent és többféleképpen is szabályozó központi irányítás oda vezetett, hogy a meglévő helyzet fönntartása még romló gazdasági eredmények mellett sem járt az egyén számára kockázattal, míg az új bevezetése minden vonatkozásban minden szinten kockázatos volt.

Az egyéni foglalkozások típusai

Munkánk során az eddig említett szempontokat figyelembe véve a munkaköri alkalmasságot kifejező követelmények alapján csoportosítottuk az egyéni foglalkozásokat. Megtartottuk a tevékenységeket alapvetően differenciáló két nagy blokkot: külön kezeljük a fizikai és a nem fizikai foglalkozásokat. E hagyományos „kettéosztás” a mai körülmények között is indokoltnak tűnik. Bár a gyakorlatban lényeges elmozdulás történt a munkatípusok különbségeinek elmosódása felé, az eltérés még ma is elég markáns a szétválasztáshoz.⁵

A *fizikai foglalkozások* kvalifikációs követelményrendszerét a tevékenység tartalma, funkciója, a termeléshez való viszonya, illetve a lakossági szükségletek kielégítésében betöltött szerepe határozza meg. Ennek megfelelően elkülöníthető a „termelő munkások” kategóriája, amelyen belül a gépesítettség színvonala szerint további kilenc típus képezhető.⁶ A szintek a kézműves munkától a részlegesen

⁵ E „szétválasztás” megtalálható a fejlett ipari országok dokumentumaiban is.

⁶ Andics Jenő: A technikai haladás társadalmi problémái a gazdasági szervezetekben. Akadémiai Kiadó, 1977.

automatizált berendezéseken végzett munkáig minden tevékenységet átfognak. A szintek közötti elhatárolás kritériuma a technológiai folyamatokba való beavatkozás szükséges mértéke.

A szakképzettséggel és az általános műveltséggel összefüggő követelményeket a gépesítettség szintje és a beavatkozás igénye, illetve a termelési folyamat megértésének szintje együttesen határozzák meg. Az általános műveltség szükséges szintje általában szoros összefüggésben van a gépesítettség fokával. Ennek indoka az, hogy a növekvő értékű és bonyolultságú gépek, berendezések kezelése magas, illetve növekvő színvonalú munkakultúrát tételez fel.

A csoportosítás másik szempontja a termelési folyamathoz kapcsolódás jellege. Ebből a szempontból külön kategóriákat képviselnek a karbantartók, a gépbeállítók és a meósok. Tevékenységük általában szorosan kötődik és igazodik ugyan a termeléshez, annak eszközeihez és szintereihez, de munkájuk tartalma, jellege és irányultsága egészen más. Az ilyen típusú tevékenységet jellemezve kiemelhető, hogy az ezeket végzők gyakran változó föltételek mellett, többnyire önállóan vagy kiscsoportos szervezeti egységben dolgoznak. Ebből a tényből következik, hogy az elvégzett feladatok következményeinek vállalása-viselése eleve magasabb szintű az ilyen jellegű munkakörök esetében.

Hasonló követelményeket fogalmazhatunk meg a nagyüzemi termeléstől távolabb eső fizikai munkák végzőivel szemben. Ebben a körben élesen elkülönül a kifejezetten lakossági szolgáltatások végzésére specializálódott „szolgáltató”, a többnyire szervizhálózatban foglalkoztatott szerelők, a többféle feladat végrehajtására hivatott, például kisebb intézmények zavartalan üzemelési föltételeit biztosító „ezermester” (egészségügyi vagy művelődési intézmények fűtője, karbantartója, szerelője egy személyben), valamint a fizikai jellegű tevékenységet teljes önállósággal szervező-vállaló kisiparos, „kisvállalkozó”.

Ez utóbbi foglalkozási csoportokba tartozó munkakörök betöltéséhez általában szükség van a középfokú általános és szakelméleti ismeretek elsajátítására. E követelmény alól ideig-óráig még kivonhatják magukat az egyszerű kézi munkát végzők, illetve a szalagszerű termelési eljárásokban tevékenykedők. Esetükben elfogadható megoldás a munkahelyi betanítás.

Az önálló tevékenységeket ellátóknak a szakmai rutin megszerzéséhez — fokozódó nehézségű feladatok ellátása révén — tapasztalatokra kell szert tenniük, még akkor is, ha a szakképzés közvetlenül a szóban forgó foglalkozásokra készít fel.

A fizikai dolgozókkal szembeni kritériumok között is nagy a jelentősége az egyéni képességek, készségek, adottságok föltárásának, fejlesztésének. A kreativitás valamennyi munkakörben alapkritérium, szintjének emelkedése a hatékony munkavégzés, no meg az előrejutás alapfeltétele. Általános érvényű igény a rugalmas alkalmazkodás képessége is, amely nem a passzív belenyugváson, hanem az adott szituáció átlátásán, megértésén alapszik.

A munkaerő-gazdálkodás mai gyakorlatában — amelyet még ma is befolyásol a munkaerőpiacon érezhető munkaerőhiány — nem alkalmazzák e kritériumokat a munkaerő minősítésében. Ami még károsabb jelenség: a kereseti arányok eltorzultak: nem a teljesítmények valós viszonyait tükrözik, s így nem adnak megfelelő támpontot a munkavégzőknek ahhoz, hogy a keresetükből kiindulva megítéljék: mennyiben felelnek meg a követelményeknek. A munkavállalók ebből következően abban a vonatkozásban is tájékozatlanok maradnak, hogy képességeiket, készségeiket milyen irányban fejlesszék tovább, illetve hol kamatoztassák.

A *nem fizikai foglalkozásokat* a beosztás, illetve a munkahelyek jelentősége szerint csoportosítottuk (az egyszerűség kedvéért ez utóbbit most nem tárgyaljuk), mégpedig a következőképpen:

1. Felső szintű vezető
2. Kutató-fejlesztő, egyetemi tanár⁷
3. Szakértő-szaktanácsadó
4. Középvezető
5. Szakelőadó I. (felső szintű szakértő)
6. Alsó szintű vezető
7. Szakelőadó II. (középszintű szakértő)
8. Egyszerű, illetve rutin jellegű munkát végző nem fizikai dolgozó.

A nyolc csoport kialakítását a következő megfontolások befolyásolták:

— Valamennyi szóban forgó munkakör betöltéséhez legalább középszintű végzettség szükséges. Ez minimális követelmény a 6., 7. és 8. csoport számára is. Az 1—5. csoport felsőfokú iskolai végzettség iránt támaszt igényt, sőt az első három kategóriában az egyetemi végzettség megszerzése lehet a követelmény. Az iskolai végzettséget lényegében három foglalkozási csoport képzésével ki lehetne fejteni.

— A posztgraduális képzésben való részvétel követelménye szempontjából jól megkülönböztethető ismérveket mutatnak a vezetők és a beosztottak. A felső vezetőt azonban nem a posztgraduális képzésben szerzett vezetési specializációja helyezi a másik két csoport elé, ahol a szakmai elmélyülés, illetve az adott tudományágban szerzett ismeretek kiterjesztése a követelmény. Az első csoport esetében az előző munkahelyen szerzett tapasztalatok és az eredményesség a döntő. A nagyobb egység munkájának összefogásában, szervezésében, irányításában való jártasság a vezetői munkakörök betöltésekor föltétlenül előny a kizárólag egyéni teljesítményben mutatkozó gyakorlattal szemben.

A nem fizikai foglalkozások előbb leírt rangsorát a vizsgálatot igénylő szükséges tulajdonságok határozzák meg. Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy az általunk tárgyalt személyiségjegyek közül (272—274. l.) hányra van szükség egy-egy csoporton belül, egyértelmű a válasz: a vezetői típusú munkakörök igénylik a legtöbb ismérv meglétét (kockázatvállalás, döntési képesség, irányító-szervező képesség stb.). A nem fizikai jellegű csoportokra általában is igaz, hogy ezek többsége az átlagost jóval meghaladó szintű, sokirányú képességet követel. A szakmai előrelépéshez, az igényes és alkotó jellegű (de nem vezetői) munkához viszonylag kevesebb fajta minősítő ismérvnek való megfelelés is elegendő, fontos azonban, hogy ezek színvonala kiemelkedő legyen.

Életpályatípusok; mozgás a foglalkozások között

Ha a munkaerő-tervezés azonosítja a foglalkozásokat az iskolastruktúrát tükröző szakképzettségekkel, ezt azért teszi, mert az összehangolás legkönnyebben járható útját keresi (bányász szakmunkás munkakör = bányász szakmunkás végzettség, gépészmérnöki munkakör = gépészmérnöki diploma). Ezt a felfogást jól alátámasztotta az a társadalmi szükséglet, amely abban ragadható meg, hogy az emberek zöme tanult szakmájában kíván elhelyezkedni; valamint az ezzel összecsengő gazdasági föltételezés, ami szerint a hatékony munkavégzést az garantálja, ha minden munkakörben a megfelelő végzettségűek dolgoznak.

Az utóbbi időben anélkül, hogy ezen összefüggések valóságtartalma lényegesen módosult volna, átalakultak a folyamatokat meghatározó motivációk, s hangsúly-

⁷ Az ide sorolható „művész” kategóriával most nem foglalkozunk, mert az önálló alkotóművésszel szembeni követelmények nem általánosíthatók.

eltolódások jelentkeztek. Már az első munkaerőpiaci vizsgálatok jelezték, hogy az elhelyezkedési szándék és a szakképzettség eddigi szoros összekötése nem tartható fenn. (Megjegyzendő: a korábbi tervezési gyakorlatnak is lényeges része volt a szakmaelhagyások elemzése). A szakmák közötti mozgás vizsgálatokkal föltárt okai egyre bővülnek, s a jövőben új tényezők megjelenésére is lehet számítani.

1. *Az egyének elhelyezkedési törekvései* jóval sokrértűbbek annál, mint ahogy azt az eddigiekben figyelembe vettük. A jövőben — úgy tűnik — egyre fontosabb szerepet játszhat a dolgozóknál a saját elgondolások megvalósítására való törekvés. E törekvés érvényesítésében mind tágabb teret nyújthatnak az önállósuló vállalati gazdálkodási formák, ezen belül a kisvállalkozások.

Az életkori sajátosságok, illetve a családi kötöttségek sokszor hozzák kényserhelyzetbe a munkavállalót; gyakran föl kell áldozniok (ha van ilyen) szakmai ambícióikat anyagi előnyökért.

A szakemberszükséglet telítődése pedig korlátozza a fiatal generáció gyors kiugrási lehetőségeit, a kedvező elhelyezkedés érdekében a fiatal szakembernek sok esetben a vidékre költözés áldozatát kell vállalnia. A korlátozott előmenetel együtt járhat a szakmaelhagyás újabban tömegesen megnyilvánuló jelenségével; a pályakudarccal szembe következő „pályamódosítással”.

2. *A hatékony foglalkoztatás igényeit* egyre kevésbé lehet a szakképzettségre leszőkíteni. Az iskolázottság növekedésével párhuzamosan kibontakozik az érdemi szelekció: ezáltal elfogadott pályaképek alakulnak ki arra nézve, hogy miként kerülhet a munkavégző a legracionálisabb, egyben leghumánusabb módon a neki legalkalmasabb munkahelyre. A rugalmasság és a hatékonyság együttmozgása önmagában véve is ellentmond az iskolai fölkészítés „mindenhatóságának” a munkakörre való jogosításban. A hatékony foglalkoztatás intézményenkénti megvalósulása közben dől el, hogy milyen ismérvek mérlegelése alapján kerülhet a jelölt az egyes munkakörökbe.

Milyen jellegű elmozdulásokra számíthatunk mindezek figyelembevételével az egyes foglalkozási csoportok között? Az életpályák fölrajzolásához lényeges megkülönböztetnünk azokat a foglalkozásokat, amelyek már a pályakezdetkor betölthetők, azoktól, amelyek előzetes szakmai tapasztalatot követelnek. A legföljebb középfokú végzettséget igénylő munkakörök nagy részének (egyszerű kézi munkák, szalag melletti munkák, rutin jellegű nem fizikai munkák, a szakelőadó II. csoportba tartozó foglalkozások) ellátásához elegendő az iskolai végzettséget követően az adott munkahelyen megvalósítható rövid betanítás. A felsőfokú végzettséget kívánó munkaköri típusok közül csak a szakértői foglalkozások (szakelőadó I.) alkalmasak a pályakezdekők fogadására.

A többi munkakört viszonylag egyértelműen leírható előzetes szakmai életúthoz lehet kötni. Két típusú életpályát képzelünk el: Az egyik az ún. szakmai karrier, amelynek csúcspontja a kiemelt intézményeknél „vezető” kutatóvá-fejlesztővé válás. A másik a vezetői pályán való előrehaladás. A két életút több ponton is találkozhat — ez az emberek életében a valóságban be is következik. Az életpályákkal kapcsolatban a következőket tartjuk kiemelendőknél:

A vezetővé válás eleve föltételezi az előzetes szakmai gyakorlatot, bár a vezetők kiválasztása — főként középvezetők esetében — így is meglehetősen bizonytalan. A középvezetőket ugyanis elsősorban a szakértők közül jelölik ki, ezért a vezetői rátermettség valójában már csak a későbbi gyakorlat közben, a vezetővé válás után bizonyosodik be. A felső szintű vezetők kiválasztásának előföltételeként célszerű előzetes (középvezetői) gyakorlat (mégpedig eredményes munkát fölmutató gyakorlatot) előírása. Ez összekapcsolható (illetve jó, ha együtt jár) elmélyült szakismerethez vezető tudományos karrierrel. A vezetéshez szükséges képességek jó része adottság, amely megfelelő környezeti hatások révén továbbfejleszhető.

A szükséges tulajdonságok másik része tudatos tanulással és gyakorlással megszerzhető.

Mindezt azért érdemes megemlíteni, mert — bár hangsúlyozzuk, hogy a vezetővé válás mindenképpen igényli az előzetes életutát — az alkalmas egyén számára a vezetési gyakorlat lehetőségének túlzott „kitolódása”, halasztása sokszor a képességek elsovadásához, a személyiség torzulásához vezet. Ugyancsak kedvezőtlen következményekkel jár az, ha — amint az ma oly gyakran tapasztalható — a föltétlen rátermettség bizonyítása nélkül, pusztán a más jellegű jó munka vagy a megbízhatóság, a szorgalom elismeréseként vezető beosztást adományozunk.

A szakmai karrier is vagy egyszerűbb, fizikai jellegű munkakörök, vagy a szakelődői típusba tartozó foglalkozások betöltésével indul. Ebben a kategóriában is többféle életpálya képzelhető el. Az egyik szerint az egyéni életút a kezdő foglalkozási csoportban marad. Változást nem a munkakör jellege, hanem a munkakör betöltésének igényessége okoz. Az élettapasztalatok ez esetben — a magasabb szintű tevékenységhez szükséges rutin mellett — a nagyobb gondolkodási önállóságot, a kapcsolatteremtés kifinomult módjait és a tudatos alkalmazkodási föltételeit alapozzák meg.

A másik út a tudományos kutatópályához vezet. A kiválasztáshoz szintén kombinált jellegű tapasztalatszerzésre lenne szükség: célfeladatokkal kombinált szakértői munkákra gondolunk. Így egyfelől kiszélesedne a kutatói utánpótlás bázisa, másfelől elérhetnének azt, hogy a tudományos pályára készülők gyakorlati tapasztalatokkal, konkrét ismeretekkel is rendelkezzenek. (A kutatók számára kívánatos a későbbi — időszakos — gyakorlati tevékenység is, akár középvezetők-ként, akár szakértő-tanácsadókként folytatják ezt a gyakorlatot.)

A két alapvető karriertípuson belül a mozgás szempontjából megkülönböztethetünk kezdő- és végpontokat képviselő foglalkozási csoportokat, s emellett olyan munkaköröket is, amelyek megfelelő terepet adnak a továbbtanulásra való alkalmasság tényének és irányának fölmutatására. A pályakezdő munkakörök egyben fölfoghatók ilyen választó-irányító állomásként is, s hasonló funkciót töltenek be az alsó és a középszintű vezetői foglalkozások is.

A két életút közül jelenleg — főként a nem fizikai dolgozók esetében — a vezetői karrier élvez szinte kizárólagos elismertséget. Elsősorban a műszaki és a közgazdasági végzettségű szakértőkre jellemző, hogy szinte kizárólag vezetői posztokra törekednek, míg a szakmai előrejutás becsülete kicsi és egyre mérséklődő. (Ezt jól tükrözik a jövedelmi arányok is.)

A két alapvető, szakmai pálya mellett — mintegy kiegészítő jelleggel — megjelenik egy harmadik fajta életút. Az ilyen típusú szakmai előrehaladás célállomása a szakértői-szaktanácsadói munkakör a sok értékes tapasztalatot fölhalmozott, tehetséges szakelődők számára. Ez a foglalkozási típus egyben humánus kifutási lehetőséget nyújthat a kutatók, vezetők, főként felső vezetők számára, akik „dinamikus” korszakok után még hajlandók és képesek is fölhalmozott ismereteiket, kvalitásukat meghatározott feladatok előmozdításában kamatoztatni. Ez egyben fontos követelmény is: a speciális szakértelemmel rendelkezőket megfelelő elismeréssel, honorálással készíteni kell a döntések előkészítésében, újszerű problémák megoldásában való részvételre.

Néhány következtetés

A fontosabb következtetések lényegében abból az összefüggésből adódnak, hogy a foglalkozási tipológia szerint a jövőben hogyan változik a munkaerő-szerkezet, s ez az átalakulás egyensúlyba kerülhet-e az egyéni törekvésekkel.

Előre jelezzük, hogy a jövőbeli irányzatokra vonatkozóan már csak a jelen-

legi szerkezet megbízható ismeretének hiánya miatt sem tudunk egyértelmű, átfogó jelzéseket adni. Néhány változás azonban nagy biztonsággal prognosztizálható.

A vezetők létszáma — hacsak nem „erőszakolják meg” a szervezeteket — a jövőben legfeljebb stagnál, de különösen a középvezetők esetében inkább csökkenés várható. Igaz, hogy ezzel egyidejűleg ún. vezetői vákuum is keletkezhet az 1980-as évtizedben. Ebben az időszakban ugyanis a jelenlegi vezető állásúaknak mintegy a fele demográfiai okok miatt várhatóan kiválik a keresők közül. A keletkező üresedéseket nem lenne célszerű formálisan betölteni. Sokkal inkább megfontolt, szakszerű és tudatos foglalkoztatáspolitikával, a demokratikus fórumok bevonásával az új típusú növekedési pályán való mozgás irányítására alkalmas személyeket kellene megtalálni.

Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy a vezetői típusú karrier lehetőségei változatlanul korlátozottak lesznek. Ez a tény eleve kikényszeríti a bővülő felső szintű szakembergárda szakmai karrier felé való elmozdulását. A vázolt irányzat azonban konfliktust okozhat: a mai egyéni beállítódásnak (amely elsősorban a hierarchikus karriert részesíti előnyben) nem felelnek meg a várható intézményi lehetőségek. E konfliktus mérsékléséhez tudatos és következetes társadalmi befolyásolásra, a bérezési rendszer felülvizsgálására (beleértve többek között az ún. szakértői munkakörök számának és elismerésének növelését) van szükség.

A másik egyértelműen előrejelezhető tendencia a szolgáltatói munkakörök számának gyors gyarapodása — különösen a kisvállalkozási szférában. Már említettük, hogy hiányzik ma a kisiparosképzés, illetve fokozatos elsorvadnak a kisipari típusú mesterségek. A szolgáltatóvá válás folyamatának a kialakulatlansága károkat okozhat ebben a szférában. (A szolgáltatások színvonalának az emelését akadályozza az igényes mesterek hiánya.) Megállapítható, hogy több lényeges ponton is hiányoznak a társadalmi-gazdasági fejlődés szükséges személyi feltételei.

Harmadik megjegyzésünk az idősebb generációt érinti. Az a kényszer, hogy a fiatalok (középkorúak) számára elfogadható perspektívát kell nyújtani, az idősebb korosztályba tartozókat közvetlenül is érinti. Megfigyelhető a korai nyugdíjazás jelensége (nem csupán a kordekvezményre gondolunk), amit csak részben indokol az, hogy az idősebbek nem tudnak az új követelményekhez kellően alkalmazkodni. E kényszerpályához tartozik az a jelenség is, hogy a még fiatalabb vezető szakember nem tud eleget tenni a vele szemben támasztott követelményeknek, és ezért kerül sor a „minőségi cserére”. Ilyen esetekben mindig kompromisszumra kerül sor: nem fedik fel nyilvánosan az alkalmatlanság tényét, ezért általában hasonló vagy még magasabb szintű pozíciót nyújtanak az alkalmatlanság miatt félreállított vezetőknek, csak esetleg kevésbé fontos intézmény élén. Életbevágóan szükséges folyamatok kibontakozását gátolhatja az, ha a jövőben — részben a „perspektívacsinálás”, részben a szükséges minőségi csere miatt leváltottak számára — nem tudunk társadalmilag is elfogadható pozíciókat kialakítani.

A jelenlegi személyzeti munkából tulajdonképpen hiányzik a tudatos életpályatervezési folyamat, holott ez több szempontból is fontos lenne. Egyrészt a már említett esetek „konfliktusmentes” megoldását segítené az „életpályatervezés”, másrészt a fiatal közép- és felsőfokú szakemberek számára sem tudunk ennek hiányában nyílt, demokratikusan kialakított perspektívát nyújtani, amelyben a követelmények és egyben a lehetőségek is kellő megalapozottsággal választhatók fel.

Az élettervezés munkahelyi és egyéni módzatainak kimunkálásához elkerülhetetlen az oktatási rendszer korszerűsítése. Foglalkoztatási szempontból főleg az egységes és fokozataiban szervesen egymásra épülő szakképzési szerkezet kialakítására lenne mihamarabb szükség. Az iskolai képzés megalapozó jellegét ésszerűen egészítené ki az életutat át- és átfogó: befejező, továbbfejlesztő, korszerűsítő és módosító jellegű tanulási formák intézményesített és összehangolt rendszere.

Mit lehetne tenni az előrejutásért?

Az egyik cselekvési irány a tervezés számára olyannyira fontos foglalkozási csoportok — részletes kutatásokkal és empirikus vizsgálatokkal megalapozott — kidolgozása. Ennek eredményeként várható, hogy az újszerű, a minőségi tényezőket hangsúlyozó szempontok megfelelően segítik majd a foglalkozási gyakorlat korszerűsítését.

A foglalkozási csoportok közötti mozgás formáinak a kiépítése, egyéni és intézményi életútervek fölhasználási stratégiáinak a megtalálása lehet a következő lépés.

A hatékony foglalkoztatás föltételeit igen nagy mértékben határozzák meg a gazdálkodási körülmények. Pontosán meg kell jelölni, mi az, ami föltétlenül központi irányításra szorul, mit preferáljon a szabályozás, s mi kerüljön a munkahelyi döntés körébe. Milye előrehaladást tudunk elérni a vállalati önállóságban? Mennyiben érvényesül ténylegesen az elismerésben, a jövedelmek elosztásában a teljesítményelv? Kedvező körülmények közepette — munkahelyi kezdeményezések támogatásával — el lehet érni, hogy az egyes munkaköröket betöltők kiválasztása nagyobb szakértelemmel, az alkalmasság valamennyi lényeges követelményére kiterjedően történjék.

Az alkalmazási szempontok már a pályaválasztás időpontjában befolyásoló erőt képviselnek. Ma még ennek az ún. első nagy szelekciónak a lehetőségeit sem használjuk ki. A későbbi, a munkavégzés menetében igényelt választások módszereit illetően még tapasztalatlanabbak vagyunk. Ezért indokolt lenne behatóan tanulmányozni a fejlett ipari országokban kialakult szelekciós formákat, a személyiség célra irányuló megismerésének intézményes programjait. Nem azért lenne hasznos az ilyen jellegű ismeretszerzés, hogy kritika nélkül átvegyük és alkalmazzuk a fejlettebb országok munkaerő-kiválasztási módszereit, hanem azért, hogy ezek segítségünkre legyenek a sajátos körülményeinkhez igazodó foglalkozási-kiválasztási elvek kialakításában és megvalósításában.

A külgazdasági alkalmazkodóképesség nem gazdasági összetevői

Fábián Anna

„A társadalmi fejlődés valamennyi szakasza örökséget hagy maga után... létrejön a történelmi fejlődés tényezőinek az a nagy hatású kategóriája, amelyet történelmi háttérnek nevezünk. E kategória különböző elemekből áll: politikai intézményekből, babonákból és filozófiai rendszerekből, mindennapi szokásokból, sőt hajlamainkból és temperamentumunkból is... Bármit állítanának is függetlenségünkről, nagyapáink és ősapáink rabjai vagyunk.”

(L. Krzywcki)

Az alkalmazkodóképesség és a KGST-együttműködés

Az 1960-as évek elejétől egyre nagyobb szerepet kapott az európai szocialista országok fejlődésében a KGST-n kívüli gazdasági együttműködés. Közgazdaságtudományunk széleskörűen feltárta, milyen nemzetközi politikai és gazdasági tényezők teremtették meg annak lehetőségét, hogy a közösség országai a gazdasági és társadalmi feladataik meghatározásakor, illetve megoldásakor reálisan számot vehessenek a tágabb értelemben vett nemzetközi munkamegosztás adta lehetőségekkel. Egy kis ország bekapcsolódása a tágan értelmezett nemzetközi munkamegosztásba azonban nem lehet hatékony, ha nem alapozza meg, nem támasztja alá a szűkebb külgazdasági környezet hatékony együttműködése. Ennek ellenére mintha nem kapna elég hangsúlyt annak vizsgálata, végül is miként tudta hasznosítani a KGST mint közösség a tágabban értelmezett nemzetközi munkamegosztás (a kelet—nyugati együttműködés) kínálta lehetőségeket, hogyan tudták beépíteni a tagországok egymás közötti kapcsolataikba a kelet—nyugati együttműködés eredményeit. Vajon milyen társadalmi rendszertől függő és attól független tényezők játszanak szerepet, amelyek végső soron meghatározzák a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel hatékonyságát? Indokoltak e kérdésfeltevések azért is, mert a szocialista országok alkalmazkodóképességét vizsgáló irodalom egyrészt *egyoldalúan gazdasági* szempontból közelíti meg e kérdést. Nyilván szerepet játszik ebben, hogy a szocialista országok együttműködésével foglalkozó irodalom bizonyos mértékig elmaradt a különböző tudományok eredményei és a gazdasági jelenségek szükséges összekapcsolásával, azaz nem érvényesült kellőképpen az interdiszciplinaritás követelménye. Másrészt a témakör kutatói gyakran *kiszakítják* e kérdéseket a KGST-együttműködés feltételrendszeréből, és sokszor más integrációs csoportosulások (EK, ASEAN) keretében megvalósuló törvényszerűségekkel mérik, hozzájuk viszonyítják a folyamatokat, eredményeket.

A szocialista országok alkalmazkodóképességével foglalkozó írások további

hiányossága, hogy nemcsak a politikai, valamint a szocialista rendszer lényegéből adódó társadalmi feltételektől függetlenül elemeznék gazdasági folyamatokat, hanem a nemzetközi együttműködés kérdését is inkább globális összefüggésben, illetve a nemzeti lehetőségek figyelembevételével vizsgálják. Eltekintenek tehát a régiótól, amelynek akkor is meghatározó szerepe van az együttműködő országok számára, ha a nemzetgazdaságoknak dinamizmust adó hatások elsősorban a régióon kívülről érkeztek.

A KGST-egytműködésre ható folyamatokat a maguk bonyolultságában kell látnunk, komplexen kell értékelnünk, amikor például a nemzetközi gazdasági, politikai viszonyokhoz való alkalmazkodásunkban betöltött szerepére vagyunk kíváncsiak.

Ne gondoljuk, hogy ott, ahol nehézségek mutatkoznak, vagy nem megfelelő ütemű az előrehaladás (például a KGST-egytműködés közgazdasági feltétel-rendszere bizonyos elemeinek a fejlődése a szükségesnél, de a lehetségesnél is lassúbb), pusztán orientációváltással — KGST-beli kapcsolataink más térségekre terelésével — megoldódnak gondjaink. A szocialista országok sok rokon jellegű nehézséggel küszködnek, amelyekben nem lehetnek úrrá, ha nem együttműködve próbálják őket megoldani. Kölcsönös érdekünk az együttműködésünket javító minden további lehetőség felkutatása. Az első lépés, hogy *ismerjük, folyamatosan és sokoldalúan elemezzük a KGST-partnereink fejlődését*, és értsük — hiszen a tudomány és a kultúra termelőerővé válása ezt is jelenti —, hogy például adott gazdasági lépéseikben miként játszik szerepet a hagyomány, a múlt, milyen kulturális örökségre „hivatkozhatnak”, amikor történetesen nem hozzánk hasonlóan alkalmazkodnak a világgazdasági változásokhoz. Fontosnak tartjuk leszögezni, hogy az alkalmazkodóképesség szempontjából meghatározónak azokat a változásokat tartjuk, amelyek a KGST-országok belső gazdasági-társadalmi fejlődésében következtek be (az extenzív tartalékok kimerülése, a párhuzamos termelési tevékenységekből adódó nehézségek), helyzetük tehát elsősorban nem a „világgazdasági korszakváltás” miatt új. A gondokat azonban kétségtelenül súlyosbítja, hogy az intenzív gazdálkodásra való áttérés szükségessége egybeesett a világgazdasági válsággal és a kelet—nyugati politikai feszültségek kialakulásával.

A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásnak, az alkalmazkodásnak a megváltozott körülmények közepette is elő kell segítenie a szóban forgó országok társadalmi céljainak megvalósítását. Egyre nagyobb jelentőségűvé válik napjainkban az a kérdés, hogy a külgazdasággal kölcsönhatásban levő, de a gazdaságon kívül eső társadalmi, politikai követelmények együttes hatása miként befolyásolja a külső környezethez való rugalmas alkalmazkodást. Mint ismeretes, gazdasági-társadalmi fejlődésünk egyik lényeges kérdése, miként lehetne eleget tenni az egyszálú társadalmi-gazdasági követelményeinek úgy, hogy közben ne tévesszük szem elől a perspektivikus fejlődés igényeit sem. Végző soron arról van szó, hogyan tudják az európai szocialista országok az új feladatok teljesítéséhez szükséges társadalmi alkalmazkodóképességet megteremteni.

A társadalmi-gazdasági alkalmazkodóképesség külgazdasági megközelítésű vizsgálatát leginkább az indokolja, hogy az ún. nyitott szerkezetű gazdaságban a fejlesztési stratégia óhatatlanul külgazdasági stratégia is, és az összefüggés fordítva is igaz.¹ Mivel az elkövetkező években várhatóan tovább erősödik a külgazdaság, a külpolitika és a gazdaságpolitika kölcsönhatása, fontos kapcsolódási rendszerük ismerete, illetve javítása. Annál is inkább, mert valószínű, hogy a korlát és a következmény nem mindig azon a területen jelentkezik, ahol a lehetőség.²

¹ Vö. Kozma Ferenc: A nyitott szerkezetű gazdaság. Kossuth Könyvkiadó, 1980.

² Vö. Bognár József: A fejlődés és együttműködés századvégi fordulópontjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.

A társadalmi-gazdasági alkalmazkodóképesség szempontjából meghatározónak véljük, hogy az adott ország vezetése milyen feladatokat hoz összefüggésbe a nemzetközi munkamegosztásba történő bekapcsolódással; ezek ugyanis a belső fejlődés társadalmi, gazdasági feltételei által meghatározottak. (Ilyenek például Magyarországon: az életszínvonal megőrzése, a külső és a belső gazdasági egyensúly megteremtése; az NDK-ban a tudományos-technikai haladás, a gazdasági és a szociális politika egysége; Csehszlovákiában az extenzív növekedési szakaszról az intenzívre történő áttérés szükségessége, az ezekhez nélkülözhetetlen feltételek megteremtése, importhelyettesítés stb.).

Hasznos lehet a külgazdasági szempontú megközelítés azért is, mert a szocializmusban a külgazdasági kapcsolatok *össztársadalmi céloknak* vannak alávetve. Gondoljunk csak arra a tényre, hogy 1960—1972 között Magyarországon a gazdasági növekedést tartós külkereskedelmi hiány kísérte, ami abból adódott, hogy a szocialista országok nyersanyagforrásainak tehermentesítése végett a növekvő importigények egy részét tőkés viszonylatból kellett kielégíteni, másrészt a kiegyensúlyozott életszínvonal-politika megkövetelte a fogyasztási cikkek behozatalának növelését. További példa erre, hogy a jelenlegi helyzetben a szocialista országok az import csökkentéséhez a gazdasági növekedés lényeges lassításával teremtették meg a feltételeket.

A társadalmi-gazdasági alkalmazkodóképesség kérdését vizsgálva talán nem minden tanulság nélküli az ipari fejlettség nagyjából azonos szintjén álló, szerkezetileg nyitott, a külgazdasági kapcsolatokra ráutalt európai kis szocialista országok nemzetközi munkamegosztásbeli „viselkedésének” áttekintése. Csupán a szocialista társadalmi alapok azonosságából ugyanis nem következik az együttműködés során fellelhető folyamatok sokszínűsége, ellentmondásosságuk, és így a hozzájuk való alkalmazkodáshoz a sajátosságok mélyrehatóbb ismeretére való szükség. A nemzetközi munkamegosztásban való részvétel vizsgálatából másrészt kiderül, hogy a gazdasági szempontból hasonló helyzetben levő országok eltérő alkalmazkodásában nem csupán gazdasági tényezők hatnak. Ismereteink jelenlegi szintjén nehéz kimutatni — még inkább mérni — a szerepüket, hiszen statisztikailag megfoghatatlan, nem számszerűsíthető tényezőkről van szó (részben történelmi motívumokon alapuló különbözőségek tartoznak közéjük: a kultúra, az életmód hagyományai, a nemzettudat stb.).

A nemzetközi munkamegosztásban való részvétel és a KGST-együttműködés

A tágabban értelmezett nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás „kényszerét” taglalva többnyire azt szoktuk hangsúlyozni, hogy a KGST-országok által addig elért közepes technikai, technológiai szint nem volt elégséges alap gazdasági-társadalmi fejlődésük minőségi tényezőinek kibontakozásához. Arról általában már kevesebb szó esik, hogy az a korszakos váltás, amely a politikában az SZKP XX. kongresszusát követően bontakozott ki, a gazdaságban, illetve a KGST-együttműködésben azzal öltött konkrét formát, hogy elismerte a „két világpiac” sztálini formulájának tarthatatlanságát. (A korábbi elzárkózás per-se nem csupán a sztálini politika következménye volt, hiszen az embargópolitikát s a — gazdasági kapcsolatokat általában is elsorvasztó — hidegháborút a szélsőséges nyugati körök kezdeményezték.)

Az európai szocialista országok nehézségeik megoldását *rövid távon* nem várhatták, s ma sem várhatják a KGST-től, pontosabban a KGST-együttműködés eddig elért eredményei nem tették ezt lehetővé. Az intenzív szakasz támasztotta új követelmények, bizonyos szükségleteknek kizárólag Nyugatról importált áruk-

kal történő kielégíthetősége (csaknem valamennyi KGST-országban azonos termékekből volt felesleg, és hiányok is azonos gyártmányokból jelentkeztek) is ösztönzött a Nyugattal folytatott kapcsolatokra. Ezenközben azonban (s az már vitatható, vajon törvényszerűen így kellett-e ennek történnie) a szocialista közönség országai megfosztották magukat attól a lehetőségtől, hogy *távtalban* — ha kis lépésekkel és nagy nehézségek árán is — hatékonyabbá tegyék a KGST-t, azzal a végső céllal, hogy a tagországok képesek legyenek előrehaladni az új növekedési szakasz támasztotta feladatok megoldásában, nem kirekesztve, hanem felhasználva és beépítve együttműködésükbe a nyugati technika, technológia adta lehetőségeket. Értelmezésünkben ugyanis a KGST-együttműködés elmélyítése *nem* a tágran értelmezett nemzetközi munkamegosztás *alternatívája*, hanem éppen az ebben való *hatékony részvétel, a bekapcsolódás nélkülözhetetlen feltétele*.

Milyen lehetőséget szalasztottak el, nem mérlegeltek súlyának megfelelően országaink? Nem elemezték azokat a változásokat, amelyek szűkebb közösségünkön belül mentek végbe, nem tükröződött az a felismerés, hogy a Szovjetunióban új külgazdasági stratégia van kibontakozóban, hogy az SZKP XXIV. és XXV. kongresszusán megfogalmazott célkitűzések értelmében a szovjet gazdaság is hasznosítani akarja azokat a lehetőségeket, amelyeket a szélesebben értelmezett nemzetközi munkamegosztás kínál. Pedig a világgazdaságban bekövetkezett változások mellett az európai szocialista országokat közvetlenül érintő másik nagy horderejű változás éppen ez volt. Szerepet játszhatott e mulasztásukban az enyhülés adta külgazdasági lehetőségek túlbecsülése, a Nyugattal folytatott együttműködés bizonyos mértékű illúziói; másrészt az a *nagyfokú tolerancia*, amely a KGST-országok együttműködését jellemzi.

Nem rajzolódtott ki az új feltételek megkövetelte külgazdaság-politikai koncepció, nem fogalmazódtak meg az új helyzetből következő feladatok. A korábban kialakított gyakorlatot folytatták tovább, a lényegét nem érintő kisebb-nagyobb változtatásokkal.³

Miközben tehát megváltoztak a KGST-n belüli körülmények, mi az együttműködés kezdetekor megalkotott feltételekkel számoltunk; azzal, hogy a KGST-piac biztos piac, felveszi a kevésbé igényesen megalkotott termékeinket, így védve meg bennünket a világpiac „káros” hatásaitól. Későn tudatosult, hogy a nyersanyagok szállításának háttérbe szorulásával új húzóágazatokat, az együttműködést dinamikusabbá tevő új árucsoportokat kell találni, illetve kifejleszteni. A szovjet piac az európai KGST-országok részére keményebbé vált. Újfajta értelmet nyert a hatékonyság, a minőség és a versenyképesség fogalma. Nem ismertük fel, hogy a Szovjetunióhoz alkalmazkodnunk nem kisebb horderejű kérdés (és tegyük hozzá: nem egyszerűbb), mint a Nyugat vonatkozásában, valamint hogy kisebb szomszédainkhoz való alkalmazkodásunk más követelményeket támaszt.

A késedelem okait keresve gyakran történik említés a fenti folyamatokat pozitívan befolyásoló mechanizmusok, intézményrendszer hiányáról. Mégis — nem tagadva az e téren meglévő hiányosságokat — meggyőződésünk, hogy a KGST-országok együttműködése, alkalmazkodóképessége továbbfejlesztésének a mechanizmus fontos, de csupán egyik tényezője.

³ Pedig az új feltételek kialakulásának nyilvánvaló jelei voltak: módosult a KGST-n belül az európai fejlettebb kis KGST-országok szerepe. Csökkent Csehszlovákia és az NDK szállításainak részaránya a szovjet gép- és berendezésimportban. (A Szovjetunió KGST viszonylatú importja döntően nem ipari berendezésekből, hanem közlekedési és szállítóeszközökből, mezőgazdasági gépekből tevődik össze. Ettől eltérő szerepet játszik a tőkés gépiport, az a kiemelt ágazatok számára nélkülözhetetlen ipari termelőberendezéseket biztosítja.)

A szovjet külgazdaság-politika Nyugatra nyitása azt is jelentette, hogy ebben a relációban — KGST-országok számára is létfontosságú — nyersanyagok kivitelét növeli első-sorban.

Ha figyelemmel kísérjük a KGST-együtműködés történetét, fejlődését, akkor — *igen leegyszerűsítve* — megállapítható: a KGST-tagországok kapcsolatrendszerének jellemzője abban ragadható meg, hogy nagyrészt mérlegkritériumokra és a gazdaságon kívüli feltételekre épült. Ehhez társul a KGST-együtműködést meghatározó azon alapelv, amely a szocialista országok testvéri segítségét nem kizárólag jótékonyági jellegű adományként „...hanem a szocialista világ-gazdaság kialakulásának és fejlődésének törvényszerű, szükséges” elemeként kezeli.⁴

A szocialista országok alkalmazkodóképességével foglalkozó szovjet kutatások⁵ kiemelik, hogy az alkalmazkodást nem szabad a gazdasági determinizmus szellemében értelmezni, mert úgy — megengedhetetlenül — elhanyagolnánk a szubjektív tényező szerepét.

Ha elfogadjuk, hogy a KGST-együtműködés egyik fontos sajátossága, hogy nagy szerepet kapnak benne a gazdaságon kívüli tényezők, akkor nehezen látható be, miért nem vizsgáljuk ezeket az összetevőket következményeikkel együtt.

Fedoszejev akadémikus megállapítja, hogy az SZKP XXVI. kongresszusa alkotó módon továbbfejlesztette a szocialista államok sokoldalú közeledésének tételét. E közeledés során *nem szűnnek meg az egyes államok történelmi sajátosságai*. Fontos feladat, hogy a gazdasági, politikai tendenciákkal *összefüggésben tanulmányozzuk e folyamat távlatait*.⁶

Hasonló szellemben fogalmazott az SZKP KB 1983. júniusi ülésén J. Andropov, megállapítva, hogy az egyes szocialista országok között jelentős különbségek vannak gazdasági, kulturális téren, a szocialista fejlődéssel kapcsolatos feladatok megoldásának útját és módszereit illetően. „Ez természetes, még ha valaha úgy tűnt is nekünk, hogy ez a fejlődés egyöntetűbb lesz... fontos, hogy a meglévő különbségek ne akadályozzák az együtműködés fejlődését.”⁷

Az alkalmazkodóképességre ható tényezők

Az alkalmazkodóképesség kifejlesztése, tökéletesítése nem csupán a KGST-t, hanem a nyugat-európai integrációkat is nagy feladat elé állítja. Világméretben jelentkező problémákról van tehát szó, a felvetődő kérdések nemcsak az ún. fejletlenebb szint sajátjai, noha ott sajátosan jelentkeznek.

Az alkalmazkodóképesség megszerzésének igénye időben nem esik egybe az európai szocialista országoknak a szélesebben értelmezett nemzetközi munkamegosztásba történő bekapcsolódásával. (Ez utóbbit köztudottan megelőzték az ideológia és a politika szférájában bekövetkezett változások és az ennek nyomán kibontakozó — már említett — szovjet külgazdasági nyitás.) Az alkalmazkodóképesség megszerzésének fontosságát a világpiaci árröbbség után ismeri föl a tudomány, és ezt követően kerül be a köztudatba is.

A fogalom értelmezése korántsem egységes: többnyire gazdasági alkalmazkodóképességre, annak is egy-egy oldalára szűkítve használják. Elsősorban a Nyugattal folytatott kereskedelemre, illetve külgazdasági kapcsolatokra vonatkoztatva találkozhatunk vele, s korszerű termékszerkezetet (vagy ennek kialakítását),

⁴ Alampijev, P. M.: A szocialista világ-gazdaság fejlődésének specifikus törvényszerűségei. Obscsesztvennije Nauki, 1981. 2. sz.

⁵ A szocialista nemzetközi kapcsolatok mint rendszer. A Szocialista Világrendszer Gazdasági Intézete, Moszkva, 1979.

⁶ Fedoszejev, P. Ny.: Zrelj szocializm i obscsesztvennije nauki. Kommuniszt, 1981. 16. sz. 52. l.

⁷ Jurij Andropovnak, az SZKP KB főtítkárnak beszéde. TASZSZ, 1983. június 15. Cikk a Szocialista Sajtóból. 1983. 25. sz.

rugalmas, hatékonyan termelő gazdaságot értenek rajta. Használatos a passzív, illetve az aktív alkalmazkodás kifejezés, elterjedt az export, illetve az import oldaláról történő illeszkedés (alkalmazkodás) fogalma is. Van, amikor a „ténylegesen exportorientált gazdaság”, illetve a „gazdasági nyitás” igénye húzódik meg az alkalmazkodóképesség fokozásának sürgetése mögött. A fogalom olyan használatára is ismeretes, amikor a világméretű munkamegosztásba való bekapcsolódásból származó előnyök és követelmények figyelembevételét jelenti. (Ekkor általában hozzátesszük, hogy nem elég a regionális importhelyettesítés még meglévő lehetőségeinek kihasználása.) E helyes megállapítás azonban — véleményünk szerint — kiegészítésre szorul. A KGST-együttműködés is része a világméretű nemzetközi munkamegosztásnak, nem helyes tehát kirekeszteni belőle, különben állandósul az a veszély, hogy a regionális együttműködés, illetve az ehhez történő alkalmazkodás szembekerül a világ gazdasági alkalmazkodás követelményével.

Bizonyos esetekben az alkalmazkodóképesség fogalmának értelmezése az export, illetve a külkereskedelem *irányára* szűkül. Gyakorta találkozni például olyan értékelésekkel, hogy bizonyos európai szocialista országok csak a Szovjetunió irányában alkalmazkodóképesek, illetve a hozzá történő alkalmazkodást tekintik elsődleges feladatuknak. Ez az értelmezés több szempontból pontosításra szorul:

1. Az, hogy bizonyos országok tudnak exportálni a Szovjetunióba, nem szükségszerűen egyenértékű azzal, hogy alkalmazkodóképesek is ebben a relációban. (Értelmezésünkben ugyanis az exportképesség nem azonos az alkalmazkodóképességgel, hanem annak csupán egyik összetevője.)

2. A Szovjetunióba irányuló export sem nélkülözheti a Nyugattal fenntartott gazdasági kapcsolatokat (az utóbbiaknál hosszabb távra nem lehet berendezkedni a tűzoltó jellegű importkorlátozásra és ezzel egyidejűleg a „mindenáron” történő exportra). S azt, hogy az alkalmazkodóképesség, illetve annak hiánya a legfőbb gond ebben a viszonylatban is, bizonyítja, hogy csökkent a KGST dinamizmust adó ereje, hogy a tagországok nem alkalmazkodtak a KGST-n belül megváltozott körülményekhez, így a Szovjetunió korábbiakhoz képest megváltozott helyzetéhez sem. Az a tény például, hogy nehezen tartható az eddigi termékszerkezet, úgy véljük, elegendő bizonyíték arra, hogy az alkalmazkodóképesség ebben a viszonylatban sem alakult ki. Hiszen jelenlegi fejlődésünk kulcskérdése éppen az, hogyan lehet egyidejűleg elérni az egymást erősítő, kétirányban történő alkalmazkodás kibontakoztatását.

A magyar szakirodalomban az alkalmazkodóképesség tehát gazdasági alkalmazkodóképességet jelent, azt is leszűkítve: döntően a Nyugat felé történő alkalmazkodást. Vagyis hiányzik a KGST irányában kialakítandó alkalmazkodás, amely — ha hatékony KGST-együttműködésen alapszik — segítheti a szocialista országok részvételét a világméretű nemzetközi munkamegosztásban. Ez az alkalmazkodás olykor fék is lehet, de ezt is tudatosítani kell, valamint azt is, miért válhatott azzá, és mi lehet a kibontakozás útja.

Értelmezésünkben az alkalmazkodóképesség nem szűkíthető le csak az egyik irányba, hanem tartalmazza a szűkebb külgazdasági környezethez történő alkalmazkodást is. Ez nemcsak azért fontos, mert ebben az irányban is „kereskedünk”, hanem azért is, mert velük együtt kapcsolódunk a világhoz (akkor is velük, ha nem egyeztetjük lépéseinket, például a harmadik országok piacán, hanem konkurrálunk egymással). Abból a tényből, hogy a KGST-országok gazdaságának dinamizmust adó hatások a régió kívülről érkeztek, nem következik, hogy a régió fontossága ezzel egyenes arányban csökkenne az alkalmazkodóképesség szempontjából. Addig is alkalmazkodnunk kell ugyanis hozzá, amíg az új dinamikát biztosító eszközrendszer kidolgozzák. (Ez az 1990-es évtized elejére várható.) Az alkalmazkodás lehetősége és szükségessége ebben a relációban sem a

kedvező feltételek kivárásának függvényében alakul. Másfelől úgy véljük, hogy az alkalmazkodóképesség nem egyszerűen gazdasági fogalom, hanem szerves részét képezik a „nem gazdasági” összetevők, amelyek korántsem tekinthetők sokadrangú jelentőségűeknek; sok esetben meghatározó szerepük van az alkalmazkodóképesség megszerzésében.

Teljes homály fedi ezen ún. *nem gazdasági elemek* jelentős részét, s mechanizmusaik, belső kapcsolataik is feltáratlanok. Ezért a következőkben legalább a jelenségek szintjén megpróbáljuk csokorba fogni őket. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy mindazon sajátosságok, amelyek egy ország nemzetközi munkamegosztásban való részvételét meghatározzák, nagymértékben determináltak nem gazdasági tényezők által. A főbb elemek:

— A szocialista építést megelőző történelmi fejlődés, ennek öröksége, amin nem egyszerűen a termelőerők fejlettsége értendő, hanem például a polgári demokrácia haladó hagyományait, intézményrendszerét (vagy azok hiányát), a nemzettudatot is jelenti.

— Különösen azokban az országokban, ahol a szocialista építés előzményeként fejlett ipar létezett, és a világméretű nemzetközi munkamegosztásban egyenrangú partnerként vettek részt (szemben a térség többi — főként agrár — államaival), fontos körülmény, hogy a szocialista építés során megerősödött-e az adott gazdaság és társadalom, illetve ki tudta-e használni a szocialista termelési viszonyok magasabbrendűségéből következő lehetőségeket, vagy fokozatosan elvesztette az induláskor mind a tágabb, mind a szűkebb külgazdasági környezetét tekintve meglevő előnyét.

— Lényeges mérföldkőnek tekinthető, hogy az SZKP XX. kongresszusát követően miként zárták le a szocialista építés addigi szakaszát.

— Miként történt meg a szocialista országokban fellépő válságok lezárása, a hozzájuk vezető okok feltárása, a következtetések levonása, és sikerült-e megteremteni a társadalmi konszenzust?

— Az alkalmazkodóképességet befolyásolja a nemzetiségi kérdés rendezettsége. Az e területen meglevő hiányosságok, illetve következtelenségek szintén hatással vannak a gazdaság teljesítőképességére.

— A gazdaság és a politika viszonya, kapcsolatrendszere. Mennyiben vannak meg a gazdasági munka ideológiai biztosítékai, illetve az ideológiai munka gazdasági, társadalmi garanciái? Mekkora inkongruencia engedhető meg? Mekkora a gazdaság autonóm mozgástere?

— A geopolitikai helyzet, illetve az ebből következő külpolitika, amelyek által bizonyos mértékig meghatározott a külgazdaság-politika s így az alkalmazkodóképesség is.

— A szocialista építés során mennyiben sikerült összeegyeztetni az adott ország nemzeti érdekeit a szocializmus nemzetközi érdekeivel?

— A szocializmus építése során elkövetett hibák; amelyeket nem lehet történelmi szükségességnek tekinteni, de következményeikben ma is hatnak (például a „két világpiac” már említett elmélete).

A fenti tényezők nem kellő figyelembevételével, illetve elszakítása a gazdasági adottságoktól, vagy pusztán a „szűken értelmezett gazdasági racionalitás” diktálta megoldási módok keresése, illetve az erre való hivatkozás a nemzetközi munkamegosztás kínálta előnyöknek csak korlátozott hasznosítását teszi lehetővé.

Az elmúlt tíz évben mindenekelőtt az import visszafogása révén valósult meg a magyar gazdaság „alkalmazkodása” (ami ellentmondásosan hat a világ-gazdaságba exportoldalról történő bekapcsolódásunkra). Az ebben az időszakban végbement fejlődés igazolta, hogy a társadalom alkalmazkodott a fenti gazdasági

változásokhoz. De lehet-e (és meddig lehet) alkalmazkodóképes a társadalom egy korlátozott teljesítőképességű gazdasággal? Ezen a ponton lép be és tesz szert különös jelentőségre a társadalmi tűrőképesség problémaköre. Azaz az import-visszafogás során a társadalom alkalmazkodóképességének a „tűrőképesség” oldala volt előtérben. Amikor egy ország meghatározott alkalmazkodás, külgazdasági kapcsolódás mellett dönt, akkor messzemenően tekintettel van (kell lennie) erre a tényezőre, ami végül is *más-más alkalmazkodási módozatot tesz lehetővé az egyes országokban*. Ezért (miközben valamennyi KGST-ország keresi a továbblépés hajtóerőit) a kibontakozásukhoz szükséges — a gazdasági-társadalmi fejlettségüknek, sajátosságaiknak megfelelő — „eltérő eszköztárat” kölcsönös megértéssel kell fogadni.

Úgy véljük, hogy az alkalmazkodás a fejlett tőkésországokkal folytatott kapcsolatainkban előbbre tart, mint a KGST-együtműködés tekintetében. (Elsősorban a felismerés szintjén; a termelésben ugyanis nem bontakoztak még ki a megoldást kínáló folyamatok, amelyek alapja csak a versenyképesség, a külpiacon is elismertethető munka lehet.)

Vajon mivel magyarázható, hogy a szocialista országok vonatkozásában később kezdődött meg a gondolkodás átállítása e tekintetben? *Vannak-e objektív gyökerei a késlekedésnek?* Egyáltalán létezik-e alkalmazkodás a szocialista országoknak egymáshoz való viszonyában, kölcsönös kapcsolataikban? Kétségtelen, hogy az együtműködés kezdeti szakaszában az iparosítás, az iparszerkezet kialakítása megkövetelt egyfajta alkalmazkodást, amely mindenképp a kisebb szocialista országoknak a Szovjetunióhoz történő alkalmazkodásában öltött testet. Ennek gyökereit döntően a politika szférájában véljük fellelhetőnek. Lásd például a balkáni vámuníós elképzelést, amely a népi demokratikus útra lépő országok közötti kapcsolatokat a világgazdasági kapcsolatok elé helyezte, azaz *a regionális és a világgazdasági együtműködést külön kezelte, de nem állította őket szembe egymással*.

Az iparosítás befejezésével, a struktúrák kialakulásával azonban a tulajdonképpeni alkalmazkodásra való törekvés gyakorlatilag véget ért, s így az bizonyos vonatkozásban egyszerinek tekinthető. Amikor pedig az 1960-as és az 1970-es években megváltoztak a KGST-n belüli együtműködés feltételei, és módosult a nemzetközi munkamegosztásban történő részvétel lehetősége, akkor a szocialista országok az utóbbiban rejlő előnyök kihasználására vettek irányt. A szűkebb környezet és a szovjet külgazdasági nyitás elemzése, az új következtetések levonása viszont nem történt meg. Úgy tűnik, ebben az időszakban a közös KGST-érdek a Nyugattal folytatott gazdasági kapcsolatokban az egyeztetett kereskedelem-politikai fellépésre korlátozódott. Az együtműködés kezdeteit vizsgáló irodalom sokszor utal az együtműködés történelmi hiányára. Ma már együtműködésünk több évtizedes tapasztalatokra hagyatkozhat, s mégis azt figyelhetjük meg, hogy megváltozott, új helyzetekben (ha úgy tetszik: történelmi fordulópontokon) hasonló gondokkal találkozunk: partnereink figyelmen kívül hagyásával.

Az alkalmazkodásnak tehát nem voltak hagyományai a KGST-n belül sem. A tagországoknak azonban fel kell ismerniük az új helyzetet, s a megváltozott körülményekhez történő igazodást a KGST-együtműködésen belül is meg kell tanulniuk.

Társadalmi-gazdasági fejlődésünk jelenlegi szakaszában, amikor olyan feladatok egyidejű megoldásával kell szembenézni, mint: az egyensúly megteremtése, a növekedési ütem, a társadalmi tűrőképesség növelése, a kisebb tagországokban a rendszer legitimitációja, nagyon sok függ a KGST mint közvetlen környezet újratermelési folyamatainak sikerességétől, kudarcaitól. A termelési folyamatok nemzetközivé válása azt is jelenti, hogy az egyes szocialista országok előrehaladása,

illetve léte szorosan kötődik a regionális együttműködés alakulásához. *A továbblépéshez pedig jól átgondolt, legalábbis középtávra szóló stratégiára van szükség.*

Az alkalmazkodás folyamata döntően attól függ, hogyan sikerül felismerni az adott ország érdekeit (közöttük külgazdasági érdekeit is), ezek „kötődését” ahhoz a közösséghez, amelynek révén a „világhoz” kapcsolódik. Az állami szuverenitás gazdasági oldalának és a nemzetközi gazdasági érdek (KGST-n belüli) tartalmának összekapcsolása a termelési folyamatok nemzetközivé válásának talaján ma is *sajátos, országonként eltérő eszközöket* igényel, és összeegyeztetésük napjainkban is bonyolult feladat.

Újra kell gondolni, mit is jelent a KGST-n belüli nemzeti és nemzetközi érdek kapcsolata, mi a közös érdek tartalma. A nemzeti szuverenitásra hivatkoznak akkor is, amikor annak hangsúlyozása közösségi érdeket sért, hatékonyságot ront. Elgondolkoztató paradoxon, hogy az 1970-es években, amikor a KGST-országok jószerevével ugyanazon okok miatt kapcsolódtak a szélesebben értelmezett nemzetközi munkamegosztásba (a fejlett technika, technológia importja), s az egyes országok nemzeti érdeke gyakorlatilag a KGST együttes érdeke is volt, miért nem valósult meg az egyeztetés, aminek révén az egész közösség működése hatékonyabbá lehetett volna.

A KGST-együttműködés eddigi története alapján úgy tűnik, hogy noha a nemzeti és a nemzetközi érdek mindig jelen van, *a közös érdek* (és itt nem elsősorban politikai érdekekre gondolunk, mert ebben a vonatkozásban előbbre tartunk) *csak kényszerhelyzetben kerül előtérbe*. Néhány tagország esetében a külső feltételek — elsődlegesen a politikaiak — rosszabbodásakor terelődött a hangsúly a KGST-együttműködés adta gazdasági lehetőségek kihasználására. *Tehát gazdaságpolitikai döntések következtében vált a KGST-együttműködés a nemzetközi munkamegosztás alternatívájává*. S úgy véljük, ezért fordulhatott elő, hogy nem voltunk tekintettel egymás érdekeire, lépéseinket nem koordináltuk kellőképpen, amikor az 1970-es években a nemzetközi munkamegosztást tekintve lehetőségeink megnöttek. Nyilván nem függetleníthető mindez a Szovjetuniónak attól a sajátos szerepétől, amelyet nagyhatalmi, világpolitikai súlyánál fogva játszik a KGST-együttműködésen belül.

Változtatni szükséges tehát a KGST-vel kapcsolatos magatartásunkon, hozzáállásunkon. Remélhetőleg sikerült érzékeltetnem, mennyire *szükséklátókörű az a gondolkodás*, amely a KGST-ben *csupán politikai szükségyszerűséget lát*. (A gazdaság és a politika viszonya a KGST-együttműködésben további elemzésre szorul.)

Hipotetikusán megfogalmazható, hogy a nemzeti érdekek konzolidálnak tekinthető belső és külső feltételek esetén is tartalmaznia kell a KGST-közösség érdekeinek elemeit is. Élnélkül az egyes szocialista országok sem a sajátos, sem a KGST együttes lehetőségeit nem tudják hasznosítani, pedig a szocializmus előrehaladásának fontos előfeltételét jelenti a KGST-tagországok hatékony együttműködése.

A lakbérek és a bérlakások iránti kereslet

Dániel Zsuzsa

Olyan lakáspiacon, amelyen a bérbeadó és a bérlő közötti szabad megegyezés alapján alakulnak ki a lakbérek, tapasztalati úton megfigyelhető az összefüggés a lakbérek és a bérlakások iránti kereslet között. Nálunk azonban az állami bérlakások szektorában, ahol a lakbéreket központilag rögzítik, ilyesféle tapasztalat nem áll rendelkezésre. Márpedig a lakáspolitikai kialakításában igen nagy jelentősége volna annak, hogy tudjuk: miként reagálna a lakosság kereslete a lakbérek változására. Ennek ismerete igen fontos lenne mind a lakásépítés, mind az állami ár- és bérlőpolitika, valamint a szociálpolitika kialakítása szempontjából.

A felmérés célja

A cikkben ismertetendő vizsgálat¹ első kísérlet a lakbér és a bérlakások iránti kereslet közötti összefüggés megismerésére, mégpedig az érintett háztartások egy meghatározott mintájának *kikérdezése* alapján.² Előjáróban felhívjuk a figyelmet arra, hogy a kikérdezésen alapuló elemzés, bármily gondos is, sohasem egyenértékű a valóságos piaci események megfigyelésével. Az emberek egy része nem eléggé alaposan gondolja át előre terveit, hanem rögtönöz. Különösen akkor problematikus a szándék megfogalmazása, amikor valaki arról nyilatkozik, hogy mit tenne egy feltételezett helyzetben. Ennek ellenére ez a korlátozott pontosságú ismeret is több, mint a teljes információhiány a lakosság várható keresleti reakcióiról. Márpedig éppen ez — a gondos előrebecslések hiánya — jellemző a jelenlegi helyzetre. Ezért is éreztük azt: a kikérdezés egyszerűen nélkülözhetetlen a döntések megalapozásához. Noha a cikkben számszerű eredményeket ismertetünk, az előzők miatt semmiképpen sem szeretnénk azt a benyomást kelteni, hogy ezek

¹ A kutatás az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetében folyik Dániel Zsuzsa irányításával. A kérdőíves postai megkérdezést és a személyes interjúkat a Tervgazdasági Intézet megbízásából az Országos Piackutató Intézet végezte el. Ezúton is köszönetet szeretnék mondani Bibók Péternek és Halácsi Józsefnek az adatok elsődleges számítógépes feldolgozásáért; Dredán Istvánnak a kérdőívek ellenőrzéséért, az elemzéshez szükséges számítások elkészítéséért. Köszönettel tartozom Semjén Andrásnak, aki segítségemre volt az LSD-modell inputadatainak összeállításában, továbbá Dancs Istvánnak és László Lajosnak a modell megszerkesztésében, a számítások elvégzésében nyújtott értékes segítségéért.

² A piaci információk reprezentatív kikérdezéssel történő helyettesítésének gondolatát svéd kutatási tapasztalatokból merítettem [6]. Az általam megfogalmazott kérdések és kutatási célkitűzések azonban csak részben egyeznek meg az említett kutatás célkitűzéseivel. Magyarországon — ugyancsak más céllal — Hoffmann Istvánné [7] és a Központi Statisztikai Hivatal [5] végzett a lakáshelyzettel való elégedettségére vonatkozó, személyes megkérdezésen alapuló vizsgálatot.

az eredmények nagy biztonsággal tükrözik a várható keresletet. Sokkal fontosabbnak érezzük a számításokból levonható *kvalitatív* következtetéseket.

A felmérés keretei és feltevései

A reprezentatív felmérés³ 1981-ben készült, olyan időpontban tehát, amikor a lakosság a lakbérek módosításáról szóló 1982. évi rendeletet⁴ még nem ismerhette. A felmérés 2000 bérlakásban lakó budapesti háztartást fogott át; olyan háztartásokat, amelyek az Országos Piackutató Intézet rendszeresen megkérdezett mintájának részét képezik. A megkérdezettek — a szokásos háztartás-statisztikai mintához hasonlóan — foglalkozás, jövedelem és családnagyság szerint reprezentatívnak tekinthetők. A megkérdezett háztartások lakásait lakóövezet (zöldövezeti, városi és lakótelepi övezet), szobaszám (1, 2, 3 vagy 4 szobás) és komfortfokozat (komfortos, félkomfortos, komfort nélküli) szerint soroltuk be. A lakbérek a lakás méretének és minőségének megfelelő differenciálást tükrözték. (Lásd a függelék F. 1. sz. táblázatát.) A költözési szándékokat a fentiekhez hasonló bontásban, tehát a lakóövezetre, a méretre és a komfortfokozatra vonatkozó igényre mértük fel. Mivel nem vizsgálatunk céljára külön kiválasztott mintával dolgoztunk, a megkérdezett háztartások lakásának övezet, szobaszám és komfortfokozat szerinti megoszlása nem felelt meg pontosan a budapesti bérlakásállomány összetételének.

A megkérdezés két szakaszból állott. *Az első szakaszban* postán kiküldött kérdőívek révén tájékozódunk a háztartások jelenlegi lakáskörülményeiről, a háztartás kor és iskolai végzettség szerinti összetételéről, jövedelmi helyzetéről, néhány kiadásáról és megtakarításairól. Ezenkívül megkérdeztük őket: mennyire elégedettek lakáskörülményeikkel, szándékoznak-e azon változtatni, és ha igen, mekkorák a változtatás várható költségei. A feltett 28 kérdésre adott válaszból húsz objektív helyzetet leíró, „kemény” mutatóként értelmezhető, nyolc válasz pedig olyan szubjektív, „puha” mutatóként, amelyek a vágyakat és a szándékokat jelző információkat tartalmazzák. A postai kérdőív *kizárólag az 1981-ben érvényes lakbérek* mellett fennálló elégedettségéről, illetve költözési szándékról kívánt tájékozódni.

A megkérdezett 2000 háztartástól 1275 értékelhető válasz érkezett vissza, Az ily módon összezsugorodott minta összetétele foglalkozás, iskolai végzettség, jövedelem és családnagyság szerint továbbra is reprezentatív volt. Ezzel szemben a minta lakásméret, illetve lakásminőség szerinti összetétele valamelyest eltért a lakásállomány tényleges összetételétől: alacsonyabb volt a kisméretű, alacsony komfortfokozatú lakásban lakók aránya, és magasabb a nagyobb, jobb lakáskörülmények között élőké. (Lásd erről a függelék F. 2. sz. táblázatát.) A budapesti lakóövezetek reprezentációja kielégítő volt.

Az 1275 postai válasz alapján 461 háztartás, vagyis a háztartások 36 százaléka volt elégedetlen lakáshelyzetével, de csupán 416-an, az elégedetlenek 90 százaléka jelezte lakásváltoztatási szándékát.

A megkérdezés *második szakasza* — anketőrök bevonásával — személyes interjúk formájában zajlott le, mégpedig a háztartásokat két almintára bontva.

Azok a háztartások képezték az egyik almintát, amelyek tagjai lakáshelyzetükkel elégedetlennek mondták magukat, és lakásváltoztatási szándékaikat — a postai kérdőív tanúsága szerint — a „bérlakáspiacon” kívánták megvalósítani.

³ A cikk szövegében csupán a legfontosabb információkat adjuk meg; a felmérés néhány további módszertani jellegzetességét a függelék jegyzeteiben és táblázataiban ismertetjük.

⁴ Az MT 43/1982. (X. 7.) sz. rendelete.

Ezeknél a háztartásoknál az interjú átlagosan 30—40 percig tartott, a feltett kérdések száma összesen 13 volt. Ezek közül három a lakáskörülményekre vonatkozó ellenőrző kérdés volt, a többi kérdésben többletinformációt kívántunk nyerni a változtatási szándék mozgatórugóiról, a változtatásért vállalt áldozat mértékéről. Elsősorban azt akartuk tisztázni, miként hatna egy esetleges lakbéremelés a költözési szándéokra, hogyan függ össze a lakbérszint növekedése és a bérlakáskereslet.

A másik reprezentatív almintába azokat a háztartásokat soroltuk be, amelyek — az érvényes lakbérek mellett — elégedettnek vallották magukat. A nekik feltett kérdések révén azt kívántuk megtudni, hogy lakbéremelés esetén megtartánák-e a lakásukat, vagy változtatnának szándékaikon, és a magasabb lakbérek hatására kisebb és/vagy rosszabb minőségű lakást választanának.

A változtatási szándékot mindkét almintában további két *hipotetikus, emelt lakbérszint* mellett vizsgáltuk. Mindhárom változat — tehát az 1981-ben érvényes és a két számított, *hipotetikus* lakbér — vizsgálatainkban két tételből áll: a) az egyszerű lakás-használatbavételi díjből és b) a folyamatos havi lakbérből.

Az *egyszeri lakás-használatbavételi díj* mindhárom lakbérszint mellett azonos, a lakásmérettől és a minőségtől függően 11 000 és 100 000 Ft közötti összeg. Ezt a költséget az 1981-ben érvényes tényleges lakás-használatbavételi díj összegének és fizetési feltételeinek megfelelően állapítottuk meg, beleértve az indokolt szociális támogatást, valamint lakásról való lemondás esetén a használatbavételi díj kétszeresének a visszafizetését.

A *folyamatos havi lakbért* — feltételezett közgazdasági tartalmától függően — három lakbérszint szerint szabtuk meg.

1. Az 1981-ben érvényes *nominális lakbér* (továbbiakban *1. lakbér*) nemcsak a lakások egyszerű újratermelési költségét, de a fenntartás és a karbantartás költségeit sem fedezi. Az 1. lakbér esetében a költségvetés jelentős dotációval támogatja a lakásszektor folyamatos működését, és finanszírozza a bérlakások építését.

2. A *fenntartási szintű lakbér*⁵ (továbbiakban *2. lakbér*) fedezi a meglévő állomány üzemeltetési költségeit, a tisztántartás, karbantartás és az egyéb folyamatos felújítás szokásos költségeit. Ez a lakbérszint a megkérdezett háztartások átlagát tekintve 2,6-szoros emelést jelent, az 1. lakbérnél nagyobb mértékű minőségi differenciálás mellett. (Lásd a függelék F. 2. sz. táblázatát.)

3. A *részben önfinanszírozó lakbér* (továbbiakban *3. lakbér*) fedezi mindazt, amit a 2. lakbér, ezenfelül a meglévő lakásállomány amortizációjának megfelelő mértékben az elhasználdott tőkeállomány pótlását, továbbá csekély mértékű nyereséget is biztosít az állami lakásszektornak. A nyereséget a bővített lakás-újratermelés egyik forrásának tekinthetjük. A 3. lakbér, amely a vizsgált lakásállomány átlagát tekintve 5,2-szeres emelést jelent az 1981. évihez képest, lehetővé teszi a minőségi differenciálás növelését. (Lásd a függelék F. 1. sz. táblázatát.)

A megkérdezésekben alkalmazott *hipotetikus lakbéremelést* a 2. és a 3. lakberváltozatnál szociálpolitikai támogatás, a 3. lakbérnél *nominálbér-emelés* is ellensúlyozza. (Erről bővebb tájékoztatást a függelék F. I. jegyzete nyújt.)

Félreértések elkerülésére: itt most a kikérdezés céljaira szolgáló *hipotetikus lakbér- és jövedelmi intézkedéseket* írtuk le, amelyek kizárólagos célja a lakosság reakcióinak előzetes felmérése. Azért szorítkoztunk mindössze háromféle lakbérszintre, nehogy túl bonyolulttá és megterhelővé váljék a kikérdezés. Nem foglalkozunk tehát állást amellel, hogy éppen 5,2-szeres lakbéremelés lenne közgazdaságilag indokolt — legalább ilyen indokolt lett volna tisztázni azt is, hogy mi a

⁵ A már idézett 1982. évi lakbérmódosítási határozatban előírt átlagosan 2,5-szeres lakbéremelés nagyjából a mi 2. lakberváltozatunknak felel meg.

reakció a 3, 4, 6, 7 stb. szeres emelésre, azaz minél inkább megközelíteni egy *folytonos* keresleti függvényt. A jelen cikk tehát *nem* tartalmazza a szerző javaslatait az általa kívánatosnak tartott intézkedésekre. Gyakorlati javaslataimat egy korábbi cikkben foglaltam össze [2].

Az anketóri kérdőívek alapján beérkezett válaszok mintegy 90 százaléka a szokatlan kérdések ellenére is reálisnak, közgazdaságilag értékelhetőnek és értelmezhetőnek bizonyult. A felmérés és eredményei természetesen csak első kísérletnek tekintendők a lakáskereslet mérésére és értékelésére. A megkérdezés szélesebb körben történő megismétlése — a jelen tapasztalatok felhasználásával — további fontos információt nyújthatna. Úgy véljük azonban, hogy már a rendelkezésünkre álló eredmények is feljogosítanak a lakáshiány, a lakbérek és a lakáskereslet összefüggéseire vonatkozó néhány kvalitatív megállapítás közlésére.

Noha a felvétel — mint azt korábban már említettük — lakóövezet, komfortfokozat és lakásméret szerint differenciált lakástípusokra készült, az itt ismertetett elemzés egyik része csak a lakások száma, másik része pedig csak a szobaszám szerinti differenciálást veszi figyelembe. Ez azt jelenti, hogy a háztartásokat a lakott lakás három jellemzőjének egyike, nevezetesen a szobaszámban mért lakásméret szerinti összevonásban vizsgáljuk. (A későbbi elemzések részletesebb bontást is tartalmaznak majd.)

A megfigyelt 1275 háztartásból, kiinduló lakáshelyzetüket tekintve, 9 háztartás szükséglakásban, 59 háztartás társbérletben lakott, és csak 1207 háztartás, az összes háztartás 94,7 százaléka rendelkezett önálló lakással. A megfigyelt háztartások és az e háztartások közvetítésével megfigyelt lakások száma tehát nem esik egybe. Ezért a későbbiekben mindig különbséget fogunk tenni a háztartások és a lakások között.

Noha a beérkezett 1275 postai válasz alapján 1275 háztartás és lakás jellemzőit ismertük meg *közvetlenül*, a megfigyelés *közvetett* módon ennél több háztartásra és lakásra terjedt ki. Igaz ugyan, hogy közvetlenül csak a társbérlők egyikét kérdeztük meg, a válaszok közvetve mégis lehetővé teszik a másik társbérelő háztartás számbavételét, a társbérlet felszámolásához kapcsolódó többletigényének megismerését is. Hasonló alapon vettünk közvetve számba további, közvetlenül meg nem kérdezett háztartásokat és lakásokat is. (Így például azokat a családokat és lakásaikat, akik a megfigyelés időpontjában két háztartást képeztek, és külön lakásban laktak, de kifejezték összeköltözési szándékaikat az egyik lakás feladása árán. Vagy megfordítva: megfigyeltük azokat az egy lakásban lakó, közös háztartásban élő családokat, akik külön kívántak költözni, és — ha képesek lakáshoz jutni — két háztartást kialakítani.) A kérdőívekben szereplő kérdések lehetővé tették a közvetve megfigyelt háztartások kiinduló lakásainak és az igényelt lakásoknak a megismerését is. Amikor tehát a továbbiakban keresletről és hiányról szólunk, mindig *a háztartások és a lakások teljes körét*, a közvetlen plusz a közvetve megfigyelteket értjük rajta. A számítások körébe bevont lakásállományt azonban a szükséglakásokkal csökkentettük, így az kizárólag *lakható* lakásokat tartalmazza.

Költözési szándékok és lakásmobilitás

Most pedig térjünk át a kikérdezés eredményeinek értékelésére! Az *1. és a 2. sz. táblázat* felépítése elvileg azonos, de amíg az 1. sz. táblázatban csak a lakások számában mért keresletet nézzük (leegyszerűsítve azt is mondhatnánk, hogy csak a *menyiségi* keresletváltozást mérjük), addig a 2. sz. táblázatban már a szobaszámban is kifejezzük a keresletet, és ezzel a *menyiségi és minőségi keresletet*

1. sz. táblázat

Beköltözési és kiköltözési szándékok a lakbéremelés hatására
(lakásszámban mérve, db)

1. Közvetlenül megfigyelt háztartás	1275
2. Közvetve megfigyelt háztartás	139
3. Összes háztartás (3. = 1.+2.)	1414
4. Közvetlenül megfigyelt lakás	1275
5. Közvetve megfigyelt lakás	3
6. Szükséglakás	9
7. Összes lakható lakás (7. = 4.+5.—6.)	1269

	1.	2.	3.
	lakbérszint		
8. Csere nélküli beköltözési szándék	145	145	145
9. Csere nélküli kiköltözési szándék	32	32	78
10. Csere nélküli beköltözési túlkereslet (10. = 8.—9.)	113	113	67
11. Beköltözési túlkereslet a háztartások százalékában (11. = 10./3.)	8,0	8,0	4,7
12. Beköltözési túlkereslet a lakások százalékában (12. = 10./7.)	8,9	8,9	5,2

2. sz. táblázat

Beköltözési és kiköltözési szándékok a lakbéremelés hatására
(Szobaszámban mérve, db)

1. Közvetlenül megfigyelt szobaszám, szükséglakás nélkül	2635
2. Közvetve megfigyelt szobaszám	5
3. Összes szobaszám (3. = 1.+2.)	2640

	1.	2.	3.
	lakbérszint		
4. Csere nélküli beköltözési szándék	314	305	301
5. Csere nélküli kiköltözési szándék	79	79	177
6. Csere nélküli nettó beköltözési túlkereslet (6. = 4.—5.)	235	226	124
7. Csere nélküli beköltözési túlkereslet a szobaállomány százalékában (7. = 6./3.)	8,9	8,6	4,7
8. Cserén alapuló beköltözési szándék (többszobaszám)	191	180	175
9. Cserén alapuló kiköltözési szándék (többszobaszám)	51	131	183
10. Cserén alapuló nettó beköltözési túlkereslet (10. = 8.—9.)	140	49	—8
11. Összes nettó beköltözési túlkereslet (11. = 6.+10.)	375	275	116
12. Összes nettó beköltözési túlkereslet az összes szobaszám százalékában (12. = 11./3.)	14,2	10,4	4,4

együttesen vizsgálhatjuk. (Itt ismét hangsúlyozzuk, hogy a primér adatok lehetővé teszik majd a minőségi kereslet további elemzését övezet és komfort szerint, most azonban a három minőségi jellemző közül csak a szobaszámot vonjuk be a vizsgálat körébe.)

A táblázatokban kétféle kiköltözési, illetve beköltözési szándékot különböztetünk meg. Az egyiknél a költözésnek nem feltétele cserelakás megszerzése. Például *csere nélküli beköltözésnek* nevezzük azt az igényt, amikor szükséglakásból önálló lakható lakásba kíván költözni a háztartás, vagy egy társbérlet felszámol-

lása érdekében az egyik társbérlő önálló lakáshoz kíván jutni. *Csere nélküli kiköltözés* például, ha a háztartás saját tulajdonú lakásba költözvén, nem tart igényt a továbbiakban bérlakására. Az 1. sz. táblázat csak a csere nélküli költözéseket foglalja magában.

A másik fajta költözési szándék a *cserén alapuló költözés*. Ez esetben a kiköltözés ahhoz a feltételhez van kötve, hogy a háztartás a jelenlegi bérlakása helyett egy másik, az említett három paraméter közül attól legalább egyikben különböző bérlakást kapjon. A *cserén alapuló kiköltözési szándékokat* a jelen cikkben közölt táblázatokban elkülönítjük a *cserén alapuló beköltözési szándékoktól*, és mindkettőt szobaszámban mérjük. Vegyük például egy négyszobás lakás kétszobásra történő cserelésének szándékát! Ezt a 2. sz. táblázatban úgy vesszük számításba, mintha egyfelől mutatkozna egy 4 szobás kiköltözési szándék, másfelől egy 2 szobás beköltözési szándék. Az aggregált beköltözések és kiköltözések egyenlege alapján beszélünk a továbbiakban *beköltözési vagy kiköltözési túlkeresletről*.

Számításainkban az egyszerűsítés kedvéért feltételezzük, hogy a cserepartnernek megtalálják egymást, tökéletes az információ, és amennyiben a kívánt szobaszám szerinti lakás rendelkezésre áll, a csere létrejön. A valóságban a lakásváltotzatásnál gyakori a sűrűlég: a kiköltözni és a beköltözni szándékozók információ híján nem találják meg egymást; vagy ha tudnak is egymás szándékairól, még „lánccserek” közbeiktatásával sem tudják összeegyeztetni a szobaszámon túlmenő egyéb minőségi igényeiket (övezet, komfortfokozat, a munkahelytől való távolság, a lakás egyéb minőségi jellemzői stb.). Ezért minden olyan adat, amelyet ez a cikk közöl, szisztematikusan *alábecsüli* a hiány fokát.

Az 1. sz. táblázatból megállapítható, hogy — csak a csere nélküli költözési szándékokat vizsgálva — a felmérés beköltözési *túlkeresletet*, *mennyiségi lakáshiányt* jelez. A hiány mértéke az 1. és a 2. lakbérszint mellett azonos, a megfigyelt lakásállomány százalékában kifejezve 8,9 százalékot tesz ki. A 3. lakbérszint mellett a mennyiségi túlkereslet 5,2 százalékra csökken.

A 2. sz. táblázatban — mint már említettük — a mennyiségi lakáskereslet mellett a szobaszám szerinti minőségi keresletet is mérjük, mindkettőt szobaszámban kifejezve. Az előző kép itt némiképpen módosul. A 2. lakbéremelés nem hat ugyan a lakásszámban mért túlkeresletre, de hat az igényelt lakás méretére. Az igényelt méretet is figyelembe véve a hiány 8,9 helyett 8,6 százalék. Hasonló irányzat mutatható ki a 3. lakbérszint mellett, ahol a hiány 5,2 százalék helyett — szobaszámban mérve — 4,7-et tesz ki.

A cserén alapuló költözési szándékok az 1. lakbérszint mellett beköltözési túlkeresletre utalnak. A beköltözési túlkereslet csökkenő mértékben, de kimutatható a 2. lakbérszint mellett is. A további lakbéremelés azonban megváltoztatja a képet, és a 3. lakbérszint mellett már csekély kiköltözési túlkeresletet regisztrálhatunk. (Persze ha eltekintünk a már említett alkalmazkodási sűrűlódástól.)

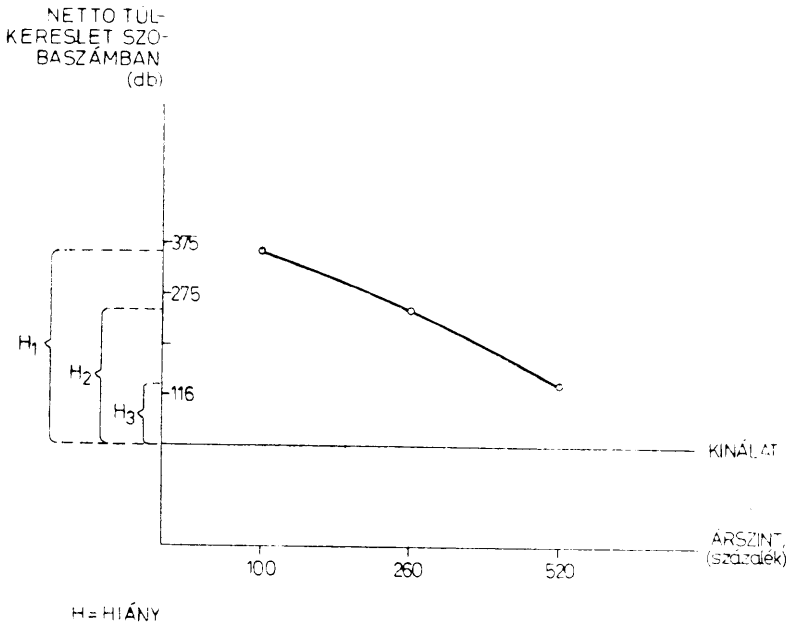
Végeredményben tehát az összes nettó túlkereslet (a csere nélküli és a cserén alapuló költözések együttvéve) a lakbéremelés hatására számottevően csökken, de nem küszöbölődik ki.

Az 1. sz. ábra egy keresleti függvényt mutat be: az állami bérlakások iránti keresletet a lakbérek függvényében. Hogy az olvasó kellőképpen elhelyezhesse e függvényt a keresleti elméletben, felhívjuk a figyelmet néhány módszertani jellegzetességére:

— A kereslet számos magyarázóváltozó hatására alakul ki: jövedelem, kulturális körülmények, családi körülmények, életkor stb.⁶ E tényezők egy részét mi is számba vettük a felméréskor, tehát módunk van a továbbiakban ezeket a tényezőket is (vagy legalábbis közülük jó néhányat) bevonni az elemzés körébe. A

⁶ Hasonló vizsgálatot végzett A. Anderson [1].

Bérlakások iránti kereslet a lakbérek függvényében

jelen cikkben azonban teljesen leszűkítettük a vizsgálatot egyetlen összefüggésre: a lakbérek és a kereslet kapcsolatára.

— Rendkívül fontosak a kereszthatások. A lakáskereslet nem független attól, miként alakul a lakáskiadás viszonylagos nagysága a háztartás többi kiadásaihoz képest. Az élelmezés, a ruházkodás, a kulturális és egészségügyi szolgáltatások relatív költségei stb. mind hatnak a lakáskeresletre is. De még ennél is közvetlenebb befolyást gyakorol az állami bérlakások iránti keresletre a többi (alternatív) lakásforma ára és kínálata. Mennyibe kerül a saját tulajdonú lakás építése vagy vásárlása, mennyi hitel vehető igénybe ehhez, és milyen feltételek mellett hatna ez igen erősen — adott állami lakbérek mellett — a bérlakáskeresletre? Cikkünk ezeket az összefüggéseket nem elemzi.

— Tulajdonképpen folytonos összefüggés áll fenn általában az ár és a kereslet (itt: a lakbér és a bérlakás iránti kereslet) között. Mi ezt a folytonos összefüggést csak rendkívül elnagyoltan tudtuk megközelíteni, a függvénynek tulajdonképpen csupán három pontját határoztuk meg. Kizárólag a szemléltetés egyszerűsítésére kötöttük össze őket — önkényesen — egyenesekkel. Feltehető, hogy valamilyen nem lineáris összefüggés áll fenn. Nem tudjuk, milyen alakban és mennyire meredeken csökken a kereslet az 5,2-szeresnél nagyobb hipotetikus lakbéremelés esetén.

— Végül, amint azt a bevezetőben hangsúlyoztuk, ez nem a tényleges piaci viselkedés megfigyeléséhez illesztett, ökonometriai módszerekkel becsült keresleti függvény, hanem csupán kikérdezésen alapuló nyilatkozatok összesítése.

A lakáspolitikai viták során a lakbéremelést támogató egyik érv valahogy így hangzott: „... azért is emelni kell a lakbéreket, hogy ezzel elősegíthessük a lakásmobilitást, amely közvetve hozzájárulhat a hiány csökkentéséhez.” A 3. sz. táblázatban azt vizsgáljuk meg, hogyan hat a 2. és a 3. lakbérszint a lakásmobilitásra. A lakásmobilitást a háztartások költözési szándékaiban mérjük, a változ-

A lakásmobilitás változása a lakbéremelés hatására
(Háztartásban mérve, db)

Megnevezés	1.	2.	3.
	lakbérszint		
1. Cseré nélküli beköltözési szándék Cserén alapuló beköltözési szándék:	145	145	145
2. nagyobb lakásba	167	161	156
3. azonos méretű, de jobb minőségű lakásba	60	58	56
4. Beköltözési szándék (4. = 1.+2. +3.)	372	364	357
5. Cseré nélküli kiköltözési szándék Cserén alapuló kiköltözési szándék:	32	32	78
6. kisebb lakásba	37	117	166
7. azonos méretű, de gyengébb minőségű lakásba	—	3	14
8. Kiköltözési szándék (8. = 5.+6. +7.)	69	152	258
9. Változtatási szándék összesen (4.+8.)	441	518	615
10. Változtatási szándék az összes háztartás százalékában	31,2	36,5	43,5
11. Változtatási szándék az összes lakható lakás százalékában	34,8	40,7	48,5

tatási szándékok típusai szerint véve számba a „kimozdulási hajlandóságot”. A 3. sz. táblázat a 2.-ban számításba vettekhez képest további költözési szándékokat is regisztrál, amennyiben a 3., illetve a 7. sorban megjelennek azok a háztartások is, amelyek vagy az övezet, vagy a komfortfokozat szerint kívánnak változtatni lakóhelyzetükön. A táblázat 10. sora egyértelműen jelzi, hogy a lakbéremelés növeli a mobilitást, mégpedig elsősorban azokat készíti kimozdulásra (6.—7. sor), akik jelenleg nagyobb, jobb minőségű lakásban laknak, és lakásköltőségük emelkedését szerényebb lakásba költözéssel kívánják ellensúlyozni. Szembetűnő, hogy a lakbéremelés alig módosítja a *beköltözési* szándékokat. E jelenség értékelésére az összefoglaló megállapítások kapcsán később még visszatérünk.

Strukturális egyensúlyhiány, kényszerhelyettesítés

Az előbbieken aggregáltan vizsgáltuk a költözési szándékok „irányát”, most továbblépünk, és a lakásméret szerinti struktúrák mélységében elemezzük a költözési szándékokat. (Az adatok ennél részletesebb minőségi elemzésre is módot adnak, erre azonban csak későbbi publikációkban kerül sor.)

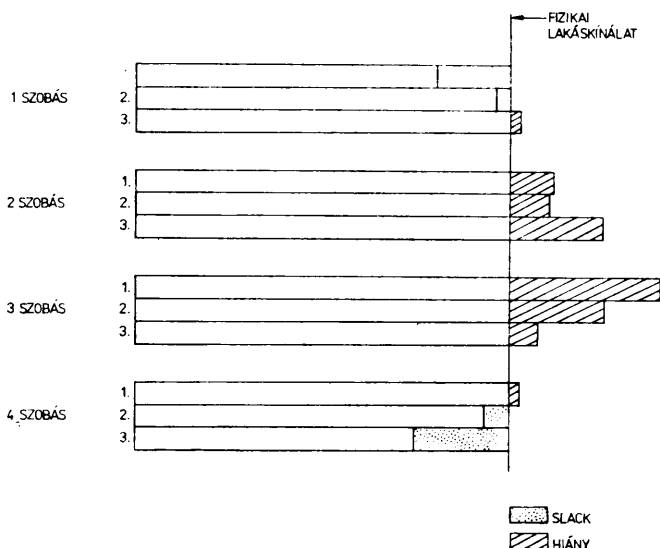
A kereslet lakástípusonkénti elemzésének a minőségi lakáshiány természetének megértése, a kínálati szerkezet tervezése szempontjából van különleges jelentősége.⁷ A minőségi lakáshiányt már az aggregált számítások is jelezték, ott azonban nem tértünk ki a kereslet lakásméret szerinti összetételére, nevezetesen arra, hogy az általános lakáshiány mögött meghatározott lakástípusból lehetnek „feleslegek”, *slackek* is, miközben más típusokból a globálisnál nagyobb mértékű a hiány. (Lásd erről a függelék F. II. jegyzetét.)

A 4. sz. táblázat négy — a szobák száma szerint különböző — lakástípusra vonatkoztatva tekinti át a lakbéremelés hatására várható keresletváltozást. A táblázat soraiban megjelenő számok az adott lakástípusból történő összes (csere nélküli, továbbá cserén alapuló) kiköltözési és beköltözési szándék egyenlegét mutatják be. *A pozitív előjel jelzi az üresedést, a slacket*, utalva arra, hogy az adott lakástípuson belül a kereslet nem éri el a beköltözési lehetőségeket, és megfor-

⁷ Demográfiai alapon Kovács Csaba végzett számítást a lakásméret szerint, az 1949 és 1980 közötti népszámlálási adatok felhasználásával [9].

2. sz. ábra

A hiány és a slack alakulása a lakberek hatására, szobaszám szerinti struktúrában

dítva: a negatív előjel hiányra, kielégítetlen beköltözési szándékra utal. A számok a slack, illetve a hiány mértékét mutatják meg, mégpedig a szoban forgó lakástípus állományának százalékában kifejezve.⁸

Itt ismételten fel szeretnénk hívni az olvasó figyelmét a számításainkban alkalmazott azon egyszerűsítő feltevésre, miszerint egy egyszobás lakásból való kiköltözési szándékot és egy egyszobás lakásba történő beköltözési szándékot együttevén „kvázi-megvalósult” cserének tekintünk. A valóságban az információhiány és a súrlódás miatt nem biztos, hogy egyáltalán találkozik e két szándék. De ha igen, akkor is lehetséges, hogy a lakás — valamely egyéb paramétere alapján — a cserélni szándékozóknak nem felel meg, tehát a csere végül is nem valósulhat meg.

4. sz. táblázat

A hiány és a slack változása a lakbéremelés hatására, lakásnagyság szerinti összetételben
(Lakásállomány = 100)

Megnevezés	1.	2.	3.
	lakbérszint		
1 szobás lakásból	+ 19,3	+ 3,3	— 2,6
2 szobás lakásból	— 11,5	— 10,7	— 24,9
3 szobás lakásból	— 40,9	— 25,1	— 7,9
4 szobás lakásból	— 2,3	+ 6,9	+ 25,8

A 4. sz. táblázat (és a 2. sz. ábra) igazolja, hogy a globális hiányjelenség differenciáltan érinti az egyes lakástípusokat. Az 1981. évi 1. lakbérszint mellett,

⁸ A hiány és a felesleg (slack) közgazdasági összefüggéseiről és elméleti magyarázatáról lásd [8].

ha megvalósulnának a ki- és beköltözési szándékok, az 1 szobás lakásokban üresedés, *slack* keletkezne, a többi lakástípusból — különösen a 3 szobásból — hiány. A 2. és a 3. lakbérszint mellett nemcsak megváltozik a *slack* és a hiány mértéke, hanem áttolódik az egyik lakástípusból a másikba. A lakbéremelés hatására növekszik a kis lakások, és csökken a nagy lakások iránti kereslet. Ez feltehetően nemcsak a lakbérszint *átlagos* emelésével, hanem a felmérés során alkalmazott hipotetikus *relatív lakbérékkel*, vagyis a különféle lakástípusok egymáshoz viszonyított lakbéréivel is összefügg. Erre a problémára az összefoglaló megállapítások kapcsán még visszatérünk majd. Az a tanulság feltétlenül adódik, hogy a lakáshiányt aligha lehet aggregátumként értékelni, a hiány mögött jelentős mértékben strukturális eltérések vannak. Minél mélyebb a lakástípus szerinti bontás, annál inkább szembetűnik ez.

A hiányt és a strukturális eltéréseket a reprezentatív felvétel alapján oly módon értelmeztük, hogy a háztartások kiinduló lakáshelyzetét alapul véve, adott-nak vettük a kínálatot (lásd az 1. sz. ábra vízszintes „kínálati görbéjét”), és ehhez viszonyítva vizsgáltuk a keresletváltozás és a lakbérek kapcsolatát. A továbbiakban túllépünk a reprezentatív felvétel körén, és vizsgálatainkat két szempontból tágitjuk. A tágitás egyik tétele a kínálat körének másfajta értelmezése. A felvételben adott kínálati struktúráról most áttérünk a teljeskörűen megfigyelt, tényleges bérlakásállomány szobaszám szerinti struktúrájára. A másik továbblépést úgy jellemezhetjük, hogy a statikus elemzésről „komparatív statikus” szemléletű elemzésre térünk át. Ezen azt értjük, hogy a kereslet és a kínálat struktúrájának összevetésénél nemcsak az induló lakásállományt vesszük alapul, hanem annak változását, jelen esetben az év folyamán megfigyelt bérlakásépítést és -megszűnést, azaz a *lakásszám, illetve a lakásállomány összetételének változását is*. Az elemzésben ezután ezt tekintjük a kereslettel szemben álló kínálatnak. A modell kínálati paramétereinek számszerű meghatározásakor a cikk első részében ismertetett felvétel adatait vettük alapul.

A számításokat a „*Lakásszerkezet dinamikus modellje*”⁹ (LSD-modell) felhasználásával végeztük el. A modell segítségével arra a kérdésre kerestük a választ, hogy az összes szándékolt költözések (a bérlakás szerzésére és feladására, valamint a cserére irányuló szándékok együttléve), tehát a „kezdeti kereslet” kielégíthető-e az adott bérlakás kínálat, illetve annak összetételének rövid távú változása mellett. Amennyiben a kínálat struktúrája nem felel meg a kezdeti kereslet struktúrájának, úgy kiszámítható egy olyan „megvalósítható” keresleti struktúra, amely összhangban van a kínálattal, és egy adott „távolságmérték” szerint a „legközelebb” esik a kezdeti kereslet struktúrájához. Másképpen ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a szándékolt költözésekhez, azaz a kezdeti kereslethez olyan struktúrájú megvalósítható kereslet esik a legközelebb, amely adott távolságmértékkel mérve a legkevesebb kényszerhelyettesítést igényli. (Lásd erről részletesen a függelék F. III. jegyzetét.)

A számításokban kikötöttük, hogy a lakáshelyzetükkel elégedett háztartások nem mozdíthatók ki a lakásaikból, viszont megengedtük, hogy a beköltözési vagy csereszándék kínálat hiányában *ne* realizálódjék. Az előbbi kielégítetlen beköltözési túlkeresletként, a ki nem elégített összes keresletet pedig kényszerhelyettesítésként értékeljük a továbbiakban.

Az 5. sz. táblázatban a lakbérszínvonal változásának a túlkeresletre és a kényszerhelyettesítésre gyakorolt hatását vizsgáljuk.

A táblázat adatai alapján megállapítható, hogy a bérlakás kínálat egészét figyelembe véve is beköltözési túlkereslet mutatható ki mindhárom lakbérszint mellett. A túlkereslet (az 1. sz. táblázat alapján levonható következtetéssel össz-

⁹ A modell leírását és az alkalmazott módszert részletesen ismerteti [4].

A kényszerhelyettesítés és a kielégítetlen beköltözési túlkereslet változása
(A tényleges lakáskínálat alapján)

Megnevezés	1.	2.	3.
	lakbérszint		
A kényszerhelyettesítési mutató értéke	0,2491	0,1916	0,1677
A kényszerhelyettesítés mértékének változása, százalékban	100,0	76,9	67,3
A beköltözési túlkereslet változása, százalékban	100,0	100,0	85,8

hangban) nem csökken a 2. lakbérszint hatására. Csak a 3. lakbérszint az, amely a bérlakás elhagyására ösztönöz, csökkenti a túlkeresletet. A kényszerhelyettesítés ugyancsak fennmarad mindhárom lakbérszint mellett, de mértékét már az átlagosan 2,6-szeresére emelt, „fenntartási szintű” lakberek is csökkentik, és tovább csökken a majdnem önfinanszírozó, 5,2-szeresre emelt lakbér hatására.

Ez alkalommal is meg kell ismételni a hiány mértékének értékelésekor mondottakat. A számítások olyan feltételek melletti kényszerhelyettesítést jeleznek, amikor tökéletes az információ, és nincsen súrlódás a bérlakáskereslet és -kínálat egymásra találásában. Miközben a kimutatott irányzatot a lakbérszintek összehasonlításakor elfogadjuk, tudnunk kell, hogy a valóságban a hiány és a kényszerhelyettesítés mértéke a számításokból adódó mértéket jelentősen meghaladhatja.

Összefoglaló megállapítások

Az eddigiekben megkíséreltük elemezni a felmérés első eredményeit, az 1.—4. sz. táblázatok alapján értékeltük a lakbéremelés hatására kimutatható keresletváltozást és annak hatását a hiányra, a kényszerhelyettesítésre, valamint a lakásmobilitás változására. Most a felvétel konkrét eredményein túllépve, összefoglalásként megfogalmazunk néhány általánosabb tanulságot. Olyan kérdéseket vetünk fel, amelyekre már az első elemzés is felhívja a figyelmet, de amelyek alaposabb megválaszolását csak a kutatás későbbi fázisától várhatjuk.

1. A lakbéremelés — az általunk vizsgált sávban — nem módosítja azok beköltözési szándékát, akik eddig nem rendelkeztek önálló bérlakással. A szükség-lakásban, társbérletben lakó háztartások, valamint a kényszerűen együtt élő családok önálló lakás utáni vágya olyan erős, hogy az 1981. évi lakbérszint több mint ötszörösére való emelését is hajlandók vállalni. A lakbérszínvonal — csekély mértékben, de — befolyásolja a lakás méreteivel kapcsolatos igényeket: a lakbéremelés hatására (szobaszámban kifejezve) 2, illetve 5 százalékkal csökken a beköltözési kereslet.

Megállapításunk határozottságát talán enyhíteni kellene azzal a feltételezéssel, hogy mivel a saját tulajdonú lakás „beugró összege” köztudomásúan a lakáshasználatbavételi díj többszöröse, a bérlakásokra irányuló keresletet ez a szempont is befolyásolja. Feltehetően más lenne a helyzet, ha a kezdeti kiadások aránya megváltoznék: magasabb lenne egyfelől a bérlakások használatbavételi díja, és/vagy a saját tulajdonú lakások építési költségeinek fedezéséhez vagy ilyen lakás megvételéhez nagyobb mértékben lehetne kölcsönt igénybe venni. Ebben az esetben még a lakáskeresletnek ebben a szférájában is eltolódás lenne várható a bérlakás iránti kereslet rovására, a saját tulajdonú lakások építésének vagy megvásárlásának javára.

2. A lakbéremelés csak meghatározott kritikus szint felett készlet a bérlakás feladására. A 2,5-szeres lakbéremelés még a kritikus szint alatt van. Itt még olyan nagy anyagi előnyt jelent az állami bérlakás igénybevétele, hogy a bérlő önként nem mond le róla.¹⁰

Ezzel szemben az átlagosan 5,2-szeresére emelt lakbér szint már közel áll a saját tulajdonú lakás ún. imputált lakbéréhez. (A telek megvételével és a lakásépítéssel kapcsolatos iniciális költségek — havi „járadékra” átszámítva —, továbbá a fenntartás költségei.) Itt már valódi alternatíva elé kerül a háztartás: a relatív árak nem billentik a választást habozás nélkül a bérlakás felé. A lakbéremelés korlátozhatja a mennyiségi keresletet, ha a fogyasztó számára nyitva áll a saját lakás építésének-vásárlásának lehetősége. Emellett a magas lakbér összeköltözésre készíthet olyanokat is, akik az alacsonyabb lakberek mellett külön lakásban élnek.

3. Ha a lakáspolitikai fel akarja számolni a bérlakások hiányát, akkor evégett többféle módszert vehetne igénybe. A teljesség igénye nélkül csak a legfontosabbakat említjük: *a)* a bérlakás drágításával csökkenti a keresletet, *b)* kedvezőbbé teszi a saját tulajdonú lakás építést vagy vásárlását (például elősegíti az építési költségek csökkenését, vagy pénzbeli állami támogatást ad, esetleg kedvezőbb feltételek melletti és szélesebb körű hitelnyújtást tesz lehetővé, *c)* növeli az állami bérlakások kínálatát azzal, hogy nagyobb mértékben növeli az új lakások építése és a régiak lebontása közötti nettó egyenleget. Ez a három módszer természetesen kombinálható. Mi ebben a cikkben — kiinduló feltevéseinknek megfelelően — nem foglalkozunk a *b)* és a *c)* módszerekkel. De valamennyi számszerű eredmény átfogalmazható ezek szempontjából is. Vegyük például a 2. sz. táblázat 11. sorát, s ezen belül a 2. és a 3. oszlopot! Ez alternatív módon értelmezhető. A hiány 159 (275—116) szobával csökkenthető (azaz 6 százalékponttal, 10,4 százalékról 4,4-re), ha *vagy* 159 új szobával többet hozunk létre (*c)* módszer, *vagy* az 1982. évi intézkedéshez képest még egyszer megkészszerzik a lakbért. Cikkünk nyitva hagyja ezt a választást. Annyit azonban még hozzátennénk az eddigiekhez, hogy a hiány felszámolása nem képzelhető el *vagy csak* a keresletet csökkentő, *vagy csak* a kínálatot növelő intézkedésekkel. A lakbéremelést a lakás kínálat bővítésével kell összekapcsolni, és csupán a kétféle szabályozás mértékét kellene nyitott kérdésnek tekinteni.

4. A nettó beköltözési túlereslet fennmaradása a több mint ötszörös lakbéremelés ellenére azt jelzi, hogy a 3. lakbér szint még nem teremti meg a bérlakás kínálat és -kereslet globális egyensúlyát. Megállapítható azonban az is, hogy a lakáscserék körében ugyanez a lakbér szint már egyensúlyi árként funkcionál. A beköltözési és a kiköltözési csereszándékok körében a szobaszámban mért túlereslet a 3. lakbér szint hatására átcsap *slackbe*: többen akarnak kis lakásba költözni, mint ahányan nagyba.

5. A lakbér szint emelése a különböző lakástípusok piacán eltérő módon hat. A 2. és a 3. hipotetikus lakbér szint esetében a lakás minőségétől függően lakbér-differenciálást hajtottunk végre. A differenciálás az 1. lakbér szint mellett feltételezett keresletből kiindulva viszonylagosan „felértékelte” a jó lakásokat, és „leértékelte” a kisebbeket, a gyengébb minőségűeket. A megkérdés azt látszik bizonyítani, hogy az átlagosan több mint ötszörös lakbéremelés mellett túl nagy a differenciálás mértéke. De nem is csak a differenciálás fokáról van szó! Mi a kérdőív összeállításakor némileg gépiesen húztuk szét a legkisebb (leggyengébb) és a legnagyobb (legjobb) lakások közti lakbérskálát. Lehetetlen az íróasztal mellett előre megbecsülni, hogy a lakásállomány adott minőségű összetétele mellett

¹⁰ A különböző szintű lakberek szubvenciójának jövedelem-újraelosztási hatásával egy korábbi frásom foglalkozik részletesen [3].

milyen relatív lakbérstruktúra igazítaná hozzá a kínálathoz a keresletet. Csupán kiterjedt — és esetleg többször megismételt — kikérdezéssel lehetne jobban megközelíteni azt a relatív lakbérstruktúrát, amely kellőképpen összhangba hozná a kínálat és a kereslet struktúráját.

6. A lakbéremelés növeli a lakásmobilitást. A felmérés alapján úgy tűnik, a lakásmobilitás növekedésével együtt járhat a hiány csökkenése. Ez természetesen csak akkor következik be a valóságban, ha a bérlakások piacán, ezen belül minden lakáskategóriában, létrejön olyan *slack*, amely lehetővé teszi a háztartások tényleges mozgását. A mobilitás javításának további feltétele az információ.

7. A krónikus lakáshiány hatására — legalábbis a szándékokban megfogalmazva — a fogyasztói magatartás eltér az elmélet alapján várhatótól. A felmérés eredményei azt mutatják, hogy akiknek nincs önálló lakásuk, vagy kicsinek érzik meglévő lakásaikat, tehát azok, akik tartósan a hiány szenvedő alanyai, azonos jövedelemszint mellett is viszonylag nagyobb árat hajlandók fizetni a jó és nagy lakásért, mint azok, akik a felmérés pillanatában jó helyzetben vannak, és elégedettek lakásviszonyaikkal. A kereslet egyik fontos magyarázóváltozója a szokásos változók (jövedelem, kulturális háttér, családnagyság stb.) mellett az eddig átélt „hiányérzet” foka. Aki sokat szenvedett a lakáshiánytól, az szinte „bármilyen árat” megadna a lakáshoz jutásért, míg az, aki eddig aránylag elégedett volt, érdekenyebben reagál a lakbér változására, és esetleg kész kisebb vagy gyengébb lakásba költözni. A lakbéremelés hatása tehát aszimmetrikusan érvényesül.

Befejezésül még egyszer felhívjuk a figyelmet arra, hogy számításunkat csupán a probléma első megközelítésének tekintjük. Szélesebb körű s az első kikérdezés módszertani tanulságai alapján továbbfejlesztett további vizsgálatokkal pontosabb előrebecslésekhez juthatnánk.

Ehhez azt is hozzá kell azonban tennünk, hogy még a legszélesebb és módszertanilag legkifinomultabb kikérdezés sem képes pótolni az eleven piacot. A piacon ugyanis nem szavakkal nyilatkoznak az emberek, hanem valódi pénzzel fizetnek. Azt kellene tehát biztosítani, hogy a bérlakások allokációja is tényleges piacon, a kereslet és a kínálat és a lakberek-lakásárak rugalmas egymáshoz igazodásával menjen végbe.

Függelék

F. 1. A kompenzációról

A hipotetikus lakbérszámítás az 1981. évi lakbérekből, az 1981-ben érvényes jövedelemszintből és relatív árarányokból indul ki. A lakbér szint emelését költségoldalon végzett számítások támasztják alá, mégpedig az 1980. évi folyó áraknak megfelelő költségszint mellett. Feltételezésünk szerint a 2. lakberváltozatnál a 3 és több gyermekes családok, valamint a nyugdíjas és a keresésképtelen háztartásfők 150 Ft, a 3. lakberváltozat mellett ugyanezek 600 Ft lakbérkiegészítésben részesülnek. A 3. lakberváltozat általános nominálbér- és árrendezést is feltételez, amelynek sokoldalú feltételrendszerét és hatását a kísérleti kutatás keretében nem vizsgáltuk. A megkérdezés céljaira azt a feltevést fogadtuk el, hogy az ötszörös lakbéremelés mellett minden kereső háztartásfő 500 Ft lakbérkiegészítésben részesül. A 3. lakberváltozat szociálpolitikai kompenzációjának megállapításakor abból az elvből indultunk ki, hogy — meghatározott szinten — biztosítani kell a rászoruló háztartások fizetőképes lakáskeresletét, azt, hogy a lakbéremelés *ne* kényszerítse a kis jövedelműeket jogos lakásigényeik feladására. E gondolatot két példával illusztráljuk. Egy 40 m²-es komfortos városi lakásban lakó nyugdíjas házaspár az 1. lakbér szint mellett (40×5,40 Ft =) 216 Ft lakbért fizet. Ugyanez a lakás a 3. lakbér szint mellett (40×

20,0 =) 800 Ft-ba kerül, amely a 600 Ft szociálpolitikai támogatás mellett ezután is csak 200 Ft lakásköltséget jelent a háztartásnak. Másik példaként egy 3 gyermekes családot választunk, ahol a háztartásfő aktív, keresőképes korban van. Ha a család háromszobás komfortos városi lakásban lakik, az 1. lakbérszint mellett 405 Ft lakbért fizet. Ugyanez a lakbér a 3. lakbérszint esetén 1500 Ft-ot tesz ki, amelyből a család (600 + 500 =) 1100 Ft-ot kompenzációként visszakap.

F. II. A lakáskereslet mátrixa

A háztartások kiinduló lakáshelyzetét meghatározó tényleges lakáshelyzetük és a szándékolt költözésekben jelzett keresletük közötti eltéréseket egyszerűsített formában az alábbi mátrix segítségével érzékeltetjük.

Igényelt lakástípus

Tényleges lakástípus

H_{11}	H_{12}	H_{13}	H_{14}
H_{21}	H_{22}	H_{23}	H_{24}
H_{31}	H_{32}	H_{33}	H_{34}
H_{41}	H_{42}	H_{43}	H_{44}

A mátrix elemei, az egyes kockák jelzik azokat a lakástípusokat, amelyben a háztartások laknak, illetve azt a lakástípust, amelybe költözni szándékoznak. A H_{11} kockában található például azok a családok (háztartások), amelyek 1. típusú példával egyszobás lakásban laknak, és ott is szándékoznak maradni, a H_{12} -ben azok, akik ugyancsak egyszobás lakásban laknak, de a keresletük kétszobás lakás. Az oszlopok összegei ($H_{11} + H_{21} + H_{31} + H_{41}$) jelzik a kiinduló lakáshelyzet szerinti „lakásfogyasztás” összetételét, a sorösszegek ($H_{11} + H_{12} + H_{13} + H_{14}$) pedig a szándékolt költözésekben kifejezett kereslet összetételét mutatják meg. Az oszlopösszeg és a sorösszeg különbsége jelzi az adott lakástípusban kimutatható hiányt, illetve *slacket*.

F. III. A kényszerhelyettesítés mérése

Elemzésünkben a legkisebb négyzetek módszerére épülő ún. kvadratikus távolságfogalmat használjuk.

Kvadratikus programozási feladatként fogalmaztuk meg a kezdeti és a megvalósítható keresleti mátrixok közötti távolság minimalizálását. A két mátrix közötti távolság aggregált mutatószáma jelzi a kényszerhelyettesítés mértékét. A mutató értéke 0 és 1 között értelmezhető. Minél közelebb esik a 0 értékhez, annál kevesebb kényszerhelyettesítéssel eléghető ki a kereslet.

F.1. sz. táblázat

Lakberváltozatok az 1981. évi tényleges lakbér százalékában

Megnevezés	1	2	3
	lakbérszint		
Zöldövezeti komfortos ^a	100,0	305,5	665,6
Városi komfortos	100,0	231,0	426,2
Lakótelepi komfortos	100,0	250,0	483,3
Városi félkomfortos	100,0	125,0	361,1
Városi komfort nélküli	100,0	125,0	250,0
Összesen	100,0	257,0	525,0

^a Komfortos lakás címén az összkomfortos és a komfortos lakásokat együtt vettük számba. A lakótelepi lakások béreinek emelkedése átlagosan azért magasabb a városiakénál, mert a mintában magasabb volt a lakótelepi összkomfortos lakások aránya a városiakénál. Egyszerűsítés céljából bizonyos számításokban az 1 szobás lakás lakbérért 40 m², a 2 szobásért 55, a 3 szobásért 75, a 4 szobásért pedig 100 m² átlagos alapterület alapján határoztuk meg.

A tényleges és a megfigyelt lakásállomány struktúrája
(százalék)

Megnevezés	A tényleges lakásállomány struktúrája 1980. I. 1.	A megfigyelt lakásállomány struktúrája 1981. I. 1.
1 szobás lakás	41,8	24,3
ebből: komfortos	18,9	17,4
félkomfortos	5,8	1,2
komfort nélküli	17,1	5,7
2 szobás lakás	39,5	50,5
ebből: komfortos	33,9	46,9
félkomfortos	3,1	0,6
komfort nélküli	2,5	3,0
3 szobás lakás	15,1	18,5
ebből: komfortos	14,8	18,0
félkomfortos	0,3	0,5
komfort nélküli	0,0	0,0
4 szobás lakás	3,6	6,7
ebből: komfortos	3,6	6,7
félkomfortos	0,0	0,0
Mindösszesen	100,0	100,0

Hivatkozások

- [1] *Anderson, A. E.*: Merit goods and microeconomic dependence. Kézirat. Göteborg, 1980.
- [2] *Dániel Zsuzsa*: A lakásszektor reformja. Valóság, 1981. 12. sz.
- [3] *Dániel Zsuzsa*: Bérlakás, jövedelem, állami redistribúció. Gazdaság, 1982. 2. sz.
- [4] *Dániel Zsuzsa*: Modell a lakásváltoztatási szándékok és lehetőségek elemzésére. Sigma, 1983. 1—2. sz.
- [5] Életkörülmények, lakásviszonyok. (Az 1978. évi életmód-életkörülmények felvétel alapján.) KSH, 1982.
- [6] *Harsman, B.*: Housing demand models and housing market models for regional and local planning. Swedish Council for Building Research, Stockholm, 1981.
- [7] *Hoffmann Istvánné*: Lakáskörülmények. Kossuth Könyvkiadó, 1981.
- [8] *Kornai János*: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [9] *Kovács Csaba*: A lakáshelyzet és a lakáskörülmények egyes elemei, 1949—1980. A Tervgazdasági Intézet Közleményei.
- [10] *Szelényi Iván—Konrád György*: Az új lakótelepek szociológiai problémái. Akadémiai Kiadó, 1969.
- [11] *Theil, H.—Kosobad, R.*: How informative are consumer buying intention surveys? Review of Economics and Statistics, 1968. február.

A hátrány megőrzése

(Szabályosságok a kommunális beruházások alakulásában, 1961—1980)

Lackó Mária

A kommunális beruházások fogalma tág: körükbe sorolható a lakások, az egészségügyi, szociális és kulturális intézmények építése és fejlesztése. E beruházások tekintélyes részét (70 százalékát) a lakásépítés teszi ki. Ennél jóval kisebb arányt (16—17 százalékot) képviselnek a kulturális beruházások, s a megmaradó részt az egészségügyi és szociális beruházások teszik ki.

Nem e tanulmány feladata annak kimutatása, hogy ezeknek az ágazatoknak a fejlesztése, az összes beruházáson belüli arányuk miért marad el a hasonló fejlettségű tőkésországok hasonló mutatójától. Kiindulópontul azonban feltétlenül hangsúlyozni kell e lemaradást: e dolgozatban ugyanis olyan szabályosságokat keresünk, amelyek hozzájárulnak ezeknek a viszonylag alacsony beruházási arányoknak a fenntartásához, újratermeléséhez.

Az elmaradottság érzékeltetése végett a lakásépítésnek az összes beruházáson belüli arányát közöljük olyan tőkésországok hasonló mutatóinak társaságában, amelyek gazdasági fejlettségüket tekintve Magyarország közelében helyezkednek el. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

Ehhez még hozzátehetjük azt az értékelést, amely a magyarországi infrastruktúra elmúlt 30 évi fejlesztését minősíti: „A fejlődés — különösen az 1960-as évek közepéig — viszonylag szerény volt. Ezt bizonyítja, hogy az iparon, az építőiparon és az erdőgazdaságon kívüli ágak összes eszközeinek az aránya a gazdaságban az 1950. évi 73-ról 1970-re 58 százalékra csökkent. . . Az 1960-as évek végétől kezdve a szolgáltatások szférájába a korábbinál több beruházás — az összes beruházásból több mint 40 százalék — jutott. Ez azonban még mindig kevesebb, mint amit az eszközök arányában képviselt, és emiatt legfeljebb arról beszélhetünk, hogy az elmaradás nem nőtt” ([13] 13. l.).

A beruházási makrociklus és a beruházási arány normájának hatása a kommunális beruházásokra

A magyarországi beruházási folyamat ciklikus: a beruházások megvalósítása során felmerülő külső és belső feszültségek kiéléződésai és enyhülései egymást váltva növelik, illetve csökkentik a beruházások aggregált mennyiségét, miközben e feszültségek újratermelődnék.

E ciklus több szakaszból áll. Induljunk ki egy olyan helyzetből, amikor mind a külső feszültség, mind pedig a beruházási folyamat belső feszültsége megnő!¹ A tervezők, döntéshozók a felgyülemlett feszültségeket enyhíteni igyekeznek, ezért

¹ A beruházás belső feszültsége a már elindított beruházások hátralévő ráfordításait jelenti.

A lakásépítések aránya az összes beruházásban
(százalék)

1. sz. táblázat

Ország	1971—1975	1977
Görögország	27,7	30,9
Magyarország ^a	17,9	17,2
Olaszország	28,9	27,7

^a Magyarországon közismerten tekintélyes mennyiségű *saját munkát* használnak fel a családi házak építéséhez. Ennek eszmei értékét a KSH beszámítja, de a mutató valószínűleg így is alábecsült.
Forrás: Nemzetközi Statisztikai Évkönyv, 1980. KSH.

visszafogják az új beruházások indítását. E lépés hatására csökkennek a feszültségek, s ha ez a csökkenés olyan mértékű, hogy a beruházások állománya a normális, megszokott mérték alá kerül, akkor a folyamat — az állandóan fennálló beruházási éhség nyomása miatt — megfordul: ismét megnő az elindított beruházások száma, amely a feszültségek ismételt növekedését idézi elő.²

Egy korábbi tanulmányomban azt igyekeztem megállapítani, hogy az egyes népgazdasági ágak (ipar, építőipar, mezőgazdaság, kereskedelem, szállítás és hírközlés, nem anyagi ágak) beruházásainak változásait, növekedési ütemeit Magyarországon mely tényezők, milyen szisztematikus, állandóan fennálló szabályosságok befolyásolják [12]. Azt tapasztaltam, hogy az ágak egy részében, mégpedig az infrastrukturális ágak esetében az adatokból kimutatható az ágazatok fejlesztéséért felelős intézmények azon törekvése, hogy ha az ágazat beruházási részesedése egy bizonyos időszakban kisebb a megszokottnál, akkor a következő időszakra növeljék az ágazat beruházási lehetőségeit. Az is kiderült, hogy a beruházásallokáció másik szereplője, a központi irányítás ezt az igényt elfogadja, és ilyen esetekben valóban többet juttat a beruházási forrásokból. Fordítva is fennáll az összefüggés: a központi irányítás törekszik arra, hogy ha egy ágazat egy bizonyos időszakban a megszokott összegnél többet kapott beruházásra, akkor az ágazat „túlzott” igényeit a következő időszakban „lefaragja”. Ez a fajta magatartás — mint azt az említett tanulmányomban részletesen kifejtettem — az *ágazati beruházási arány normaként való működését takarja*: A megszokott — hosszú távon csak igen lassan változó — ágazati beruházási arány az ágazatra jellemző sebességgel magához húzza az ágazat fejlesztésére fordítható nagyságú összeget.³

E korábbi cikk azt is kimutatta, hogy az egyes népgazdasági ágak beruházásai a normához kötődés mellett *a makroszinten újratermelődő ciklushoz is erősen tapadnak*.

A most következő elemzés elsősorban *a nem anyagi ágak (lakásberuházás, egészségügyi és szociális, kulturális ágazat) fejlesztésére terjed ki*, bizonyos kérdések kapcsán azonban az egyéb (szállítás és hírközlés, kereskedelem), valamint az anyagi ágakra (ipar, építőipar, mezőgazdaság) is kitérek. Arra keresem a választ, hogy a nem anyagi ágazatokban hogyan termelődik állandóan újra az összes beruházásból kiszakított összeg részaránya, az az arány, amely ezekben az ágazatokban közismerten csak igen lassú ütemű fejlesztést tesz lehetővé.

A vizsgálat módszere az említett korábbi cikkben használthoz hasonló: *idősoros illesztés alapján meghatározzuk a makrociklushoz kötődés és a megszokott beruházási aránytól való eltérés hatásának irányát és nagyságát*.⁴ A függvényekben

² A beruházási ciklusokról lásd [3], [4], [1], [2], [8], [14], [15], [12], [7].

³ A norma szerinti negatív visszacsatolós szabályozódás makroszintű mechanizmusát általánosan Kornai János ([9], [10]) művei írják le. Korábbi és jelen cikkem ennek az általános mechanizmusnak a konkrét megnyilvánulásait elemzi.

⁴ Az illesztés az egyszerű legkisebb négyzetek módszerével történt.

ennek megfelelően az egyik független változó az összes beruházás növekedési üteme, amely a makroszinten lezajló ciklusok statisztikailag is nyomon követett jelzője. A másik független változó a normától való eltérés: az egyes ágazatok tényleges beruházásai részesedésének százalékos eltérése az ágazat megszokott — saját trendje által meghatározott — beruházási arányától.⁵ Ez utóbbi eltérés az előző változóhoz, valamint a függő változóhoz (az adott ágazat beruházásainak növekedési üteméhez) képest — mint a norma szerinti szabályozás bemutatásakor láttuk — egy évvel késleltetett.

A függvényeket egyelőre csak az 1961—1977 közötti időszakra értelmezzük, s külön térünk ki az 1978—1980 közötti évekre.

A beruházási függvények (egy évvel késleltetett normától való eltérés esetén) az 1961—1977 közötti időszakra a következők:

Lakásberuházás

$$\text{LAK}(t) = 0,38 \text{ OSZB}(t) - 0,64 \Delta \text{ NORM}_{\text{lak}}(t-1) + 7,11$$

(2,18)   (3,14)   (2,99)

$$R^2 = 0,53, \text{ DW} = 1,20;$$

Egészségügyi és szociális beruházás

$$\text{EGSZ}(t) = 1,30 \text{ OSZB}(t) - 0,70 \Delta \text{ NORM}_{\text{egsz}}(t-1) + 1,77$$

(4,61)   (2,83)   (0,47)

$$R^2 = 0,71, \text{ DW} = 1,71;$$

Kulturális beruházás

$$\text{KULT}(t) = 1,12 \text{ OSZB}(t) - 0,54 \Delta \text{ NORM}_{\text{kult}}(t-1) + 0,25$$

(5,72)   (2,04)   (0,09)

$$R^2 = 0,77, \text{ DW} = 1,48;$$

Kommunális beruházások összesen

$$\text{KOMB}(t) = 0,60 \text{ OSZB}(t) - 0,67 \Delta \text{ NORM}_{\text{komb}}(t-1) + 4,97$$

(4,7)   (3,45)   (2,85)

$$R^2 = 0,72, \text{ DW} = 1,49,$$

ahol OSZB(t): az összes népgazdasági beruházás növekedési üteme a t-edik évben,

LAK(t): a lakásberuházások t-edik évi növekedési üteme,

EGSZ(t): az egészségügyi és szociális beruházások növekedési üteme a t-edik évben,

KULT(t): a kulturális beruházások növekedési üteme a t-edik évben,

KOMB(t): az összes kommunális jellegű beruházás növekedési üteme a t-edik évben,

NORM_j(t-1): a j-edik ágazatban mért normától való eltérés, a beruházási arány trendtől való eltérése a t-1-edik évben.

A fenti függvényekben a ciklusparaméterek⁶ minden nem anyagi ágazat esetében pozitívak és statisztikailag szignifikánsak. Ezért első lépésként azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a *kommunális beruházások — ha más amplitúdóval is, mint az összes beruházás, de — mindenképp ciklikusan, a ciklikussal párhuzamosan változnak.*

⁵ A normát — mint korábbi tanulmányomban is jeleztem — jobb híján helyettesítem a trenddel.

⁶ Ciklusparaméternek nevezzük az összes beruházás növekedési ütemét jelző OSZB(t) változóhoz tartozó paramétert.

Logikusnak tűnne, hogy mivel a kommunális célok megvalósítása hosszú távú, viszonylag stabil feladat, s a kommunális beruházások együtt és külön-külön is a termeléshez, az aktuális gazdasági eseményekhez olyan kevés szállal kötődnek, a kommunális fejlesztések megvalósulása viszonylag töretlenül, a ciklustól függetlenül haladjon. Esetleg — kihasználva ezen ágak különbözőségét — a beruházások némi anticiklikus ingadozással mozogjanak: a központi irányítás a ciklusok csúcsán fogja vissza a kommunális beruházásokat, mert a kommunális létesítmények befejezése nem eredményezi a kapacitások várva várt növekedését, s a völgyekben „engedjék el”, mert az új kommunális létesítmények működtetése általában nem igényel olyan inputokat, amelyek újabb beruházásokat indítanának el.

Bármennyire logikusnak tűnnek is ezek a megoldások, a hazai beruházásallokáció nem ezeket követi: a kommunális beruházások az összes beruházástól nem függetlenül változnak, s anticiklikus mozgásukra semmilyen jel sem utal.

Ami a normához való kötődést illeti, akárcsak az infrastruktúrát alkotó népgazdasági ágaknál (szállítás és hírközlés, kereskedelem), *minden egyes nem anyagi ágazatban is megtalálható a normális, szokásos beruházási aránytól való eltérés negatív visszacsatolással szabályozódása*: ha az adott ágazatban a tényleges beruházási arány kisebb, mint a megszokott, akkor a következő időszakra az ágazat beruházásainak növekedési üteme nő, és fordítva.

A kommunális beruházások allokációjában is létezik tehát az a hüvelykujj-szabály, amelynek célja az egyes ágazatok és alágazatok beruházási részesedése állandóságának biztosítása. Ez egyrészt valamiféle rangot jelent az ágazat számára, bizonyos lehetőséget a fejlődésre, másrészt azonban — éppen a „normális” beruházási arány alacsony volta miatt — nem tesz lehetővé olyan fejlődést, amilyenre ezeknek az ágazatoknak szüksége lenne; *az egyes nem anyagi ágak beruházási részesedése e szabály hatására megmerevedik, szinte értelmetlen mértékben determinálttá válik*.

A függvények közül a lakásberuházást magyarázó függvény illeszkedése rosszabb a többinél. (Ezt mutatja az R^2 -érték.) Közismert, hogy a lakáspiac nem egységes, hanem két, egymástól jól elkülöníthető részre bomlik: *az állami lakások és a magánszemélyek által épített lakások „piaca” más-más mechanizmus szerint működik*. Fontos tehát e kettőt külön-külön is vizsgálni. E két rész beruházási függvényei:

Szocialista szervek lakásberuházásai

$$\text{LAK}_{\text{szoc}}(t) = 1,36 \text{ OSZB}(t) - 0,59 \Delta \text{ NORM}_{\text{szoc}}(t-1) - 0,68$$

(4,03)   (2,03)   (0,15)

$$R^2 = 0,67, \text{ DW} = 1,72.$$

Nem szocialista szervek lakásberuházásai

$$\text{LAK}_{\text{nem szoc}}(t) = -0,026 \text{ OSZB}(t) - 0,876 \Delta \text{ NORM}_{\text{nem szoc}}(t-1) + 11,3$$

(0,117)   (4,95)   (3,82)

$$R^2 = 0,66, \text{ DW} = 1,62.$$

Az állami és magán-lakásberuházások között *tekintélyes különbség* mutatkozik. *A szocialista szervek lakásberuházásai nagyon szoros kapcsolatban állnak az összes beruházás mozgásával, annak növekedési ütemével, s a beruházási arány normájától való eltérésre adott negatív reakálás is jellemző*. A magán-lakásberuházások és az összes beruházás növekedési ütemei között semmilyen kapcsolat nem mutatható ki az 1961—1977 közötti időszakra, így úgy tűnhet, hogy a tervezők, gazdaságpolitikusok nem szabályozzák a magán-lakásberuházás arányait, növekedését, illetve mérséklődését. Az a tény azonban, hogy *a normához igazodás lényeges, statisztikailag szignifikáns* paraméterű, a magán-lakásberuházások esetében is azt jelzi,

hogy egy közvetett rövid távú szabályozás mindenképpen fennáll: ha a magánlakásberuházások aránya az összes beruházáson belül a megszokott, normális szint felett áll, akkor a következő időszakra olyan körülmények „teremtődnek”, hogy ez az arány visszaálljon a normális szintre.

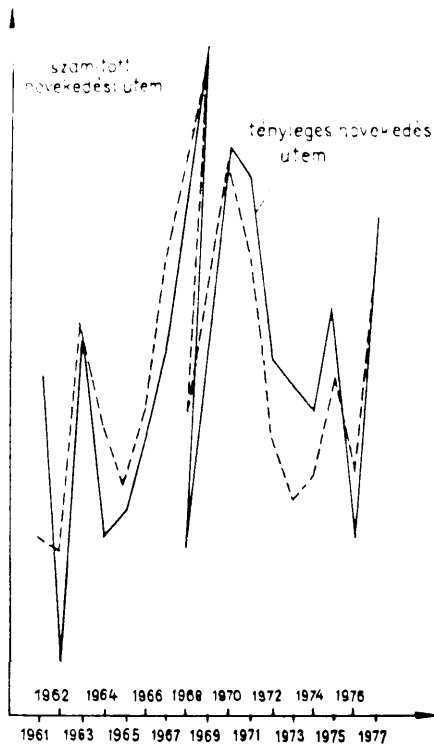
A függvények és a valóság

Hasonlítsuk össze a nem anyagi ágazatok beruházásainak *tényleges* növekedési ütemeit a függvények alapján *számított* növekedési ütemekkel! (Lásd az 1., a 2., a 3. és a 4. sz. ábrát.) Az ábrákra tekintve két dolgot állapíthatunk meg. Egyrészt azt, hogy a számított növekedési ütemek mindegyik ágazatban hasonlóan alakulnak, mint a ténylegesen megvalósultak, másrészt pedig, hogy — s ez különösen az összes lakás- és az összes kommunális beruházásnál szembetűnő — míg az 1960-as években a függvények értékei magasabbak, mint a tényleges növekedési ütemek, az 1970-es években a valóságos növekedési ütemek a számítottaknál nagyobbak. Ez utóbbi jelenségben a kommunális beruházások központi megítélésének az 1970-es évek öt éves és éves terveiben is megfogalmazódott módosulása tükröződik: az elmúlt évtizedben ezek az ágazatok az 1960-as évekhez képest nagyobb bővítési lehetőséget kaptak, s az ágazaton belül is elsősorban a lakásberuházások üteme nőtt. (Az egészségügyi és szociális ágazatban nem volt tapasztalható ilyen váltás.)

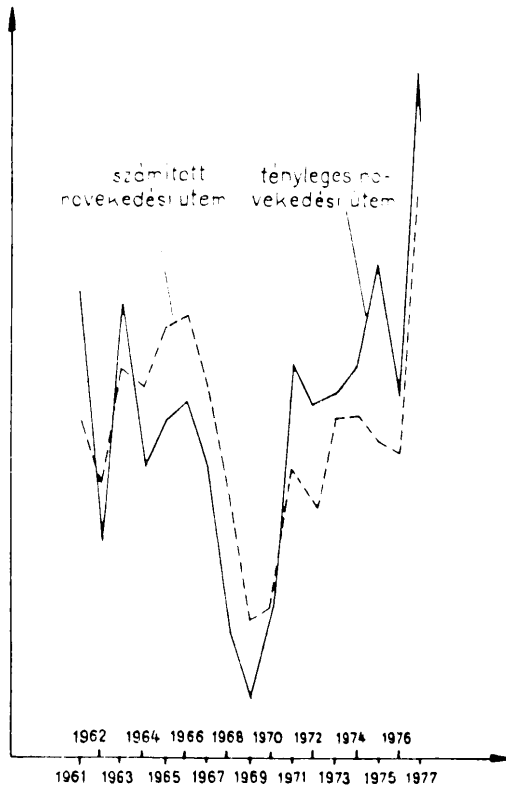
Ez a különbség indokoltá teszi, hogy a két időszakra az összes kommunális beruházás függvényét külön-külön is számszerűsítsük.

1. sz. ábra

Az összes kommunális beruházás számított és tényleges növekedési üteme

A lakásberuházások számított és tényleges növekedési üteme

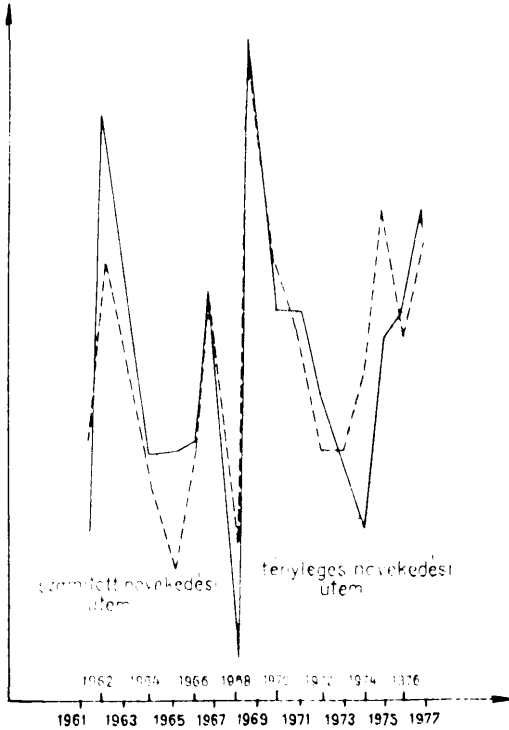
2. sz. táblázat

A kommunális beruházások növekedésének függvényei 1961—1970 és 1971—1977 között

Időszak	Ciklusparaméter	A normához kötődés paramétere	Konstans	R ² DW
1961—1970	0,81 (6,25)	-1,29 (4,33)	1,89 (2,03)	0,86 1,40
1971—1977	0,73 (2,98)	-0,68 (2,53)	6,15 (2,07)	0,80 1,3

A 2. sz. táblázatban jól látható, hogy mindkét időszakban fontos magyarázó tényező a makrociklus és a normához való kötődés, tehát a megfogalmazott szabályosságok mindkét időszakban léteznek. A függvények konstans tagjainak összehasonlításából világosan látszik a tény s a mérték, ahogy az 1970-es években a kommunális beruházásokat viszonylag kiemelt módon kezelték.

Az egészségügyi és szociális beruházások számított és tényleges növekedési üteme

A relatív lemaradások kumulálódásáról

A kommunális beruházások vizsgálatában a norma hatását nem csupán a fenti módon igyekeztünk elemezni. Külön számításokat végeztünk a több évre visszanyúló relatív, normától való eltérések együttes hatására vonatkozóan is. E számítás azon a feltételezésen alapult, hogy a fejlesztéseknek nemcsak az egy évvel korábban tapasztalt relatív lemaradása fejt ki nyomást a következő évi beruházásokra, hanem a fejlesztésekre a régebbi lemaradások kumulálva hatnak.

A Koyck-típusú osztott késleltetéseket tartalmazó függvények az alábbi eredményeket adták:

Lakásberuházás

$$LAK(t) = 0,56 OSZB(t) - 0,71 \sum_{j=0}^{\infty} 0,20^j \Delta NORM_{lak}(t-1-j)$$

(3,76)   (4,34)   (1,18)

$R^2 = 0,73, DW = 1,21.$

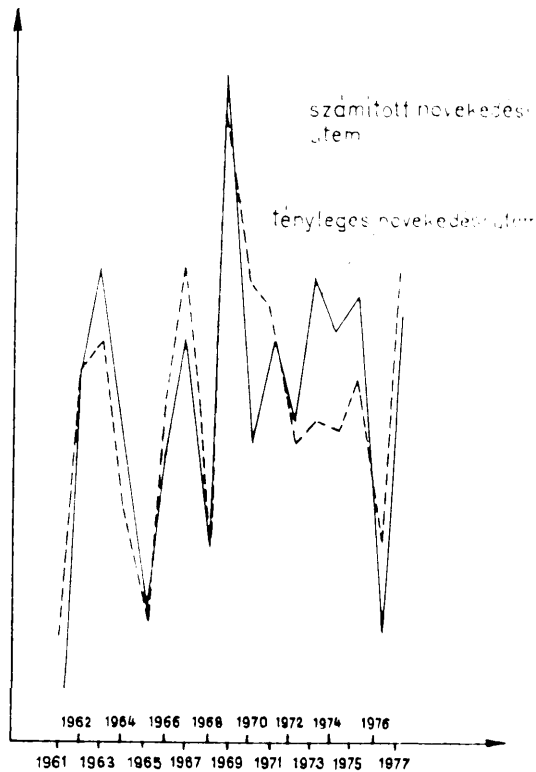
Összes kommunális beruházás

$$KOMB(t) = 0,74 OSZB(t) - 0,69 \sum_{j=0}^{\infty} 0,15^j \Delta NORM_{komb}(t-0-j) + 2,28$$

(6,15)   (3,79)   (1,35)

$R^2 = 0,82, DW = 1,29.$

A kulturális beruházások számított és tényleges növekedési üteme

(Csak azokat a függvényeket közöltük, amelyeknél a statisztikai illeszkedés mutatói javultak az egyéves késést figyelembe vevő függvényekhez képest.)

Az összes kommunális beruházás és a lakásberuházások esetében tehát nemcsak az egy évvel korábban mért relatív lemaradás fejt ki nyomást a növekedésre, hanem az azt megelőző évek is. A legnagyobb hatása a normától való egy évvel korábbi eltérésnek van, az ezt megelőző évi már csak kisebb hatású.

A továbbiakban éppen ezért, valamint könnyebb kezelhetőségük és az elemzés jellege miatt a normától való egy évvel korábbi eltéréseket tartalmazó függvényeket vesszük alapul, s így vizsgáljuk részletesebben a beruházási ciklus és a beruházási arányok normáinak szerepét az egyes ágazatok fejlesztésében.

A ciklusparaméterek viselkedése az összes beruházás csökkenésekor és növekedésekor (1961—1977)

Az eddigiekben láthattuk, hogy az ún. ciklusparaméterek — amelyek az összes beruházás és egy-egy ágazat beruházásnövekedési ütemei közti kapcsolatot írták le — minden ágazatban relevánsak, statisztikailag szignifikánsak.

Ebben az elemzésben két, egymástól minőségileg különböző időszakot választunk ki, s megpróbáljuk ciklusparamétereiket összehasonlítani. Megvizsgáljuk, hogy az összes beruházás növekedésének gyorsuló üteme mellett az egyes ágazatok hogyan növelik beruházásaikat, illetve az összes beruházás csökkenő növekedési

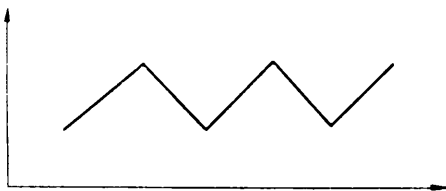
üteme esetén milyen mértékben kell csökkenteniök azokat. Célunk az is, hogy megállapítsuk, vannak-e az összes beruházás *csökkenő*, illetve *növekvő* ütemével jellemzett időszakoknak olyan karakterisztikumai, amelyek segítségével a gazdaságpolitikusok döntéseire, gondolkodásmódjára, tudatos vagy nem tudatos viselkedésére következtethetünk.

Szimmetrikus elbírálás jellemez egy ágazatot akkor, ha az összes beruházás növekvő ágában az ágazati beruházás növekedési üteme átlagosan körülbelül olyan mértékben nő, mint amilyen mértékben ez az ütem a csökkenő ágban visszaesik. Az 5. sz. ábrán egy hipotetikus beruházásallokációs eljárás látható, amely a valóságban talán sohasem fordul elő, összehasonlítás alapnak azonban mindenképp felhasználható.

Az aszimmetriát megvalósító döntések kétfélék lehetnek: *a)* növekedést pártoló és *b)* növekedést gátló viselkedések. *Növekedést pártoló* viselkedésről akkor beszélünk, ha az összes beruházás növekedési ütemének felszálló ágában az adott ágazat beruházásainak a növekedési üteme nagyobb, mint az összes beruházás leszálló ágában megvalósuló ágazati csökkenés. (Lásd a 6. sz. ábrát.)

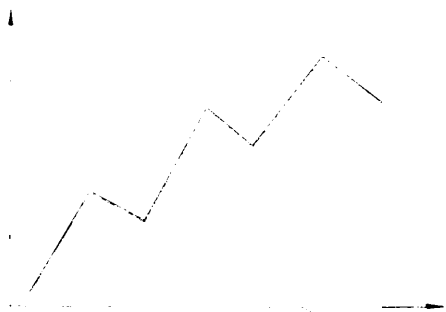
5. sz. ábra

A szimmetrikus elbírálás esetén megvalósuló beruházások sémája

6. sz. ábra

A növekedést pártoló viselkedés sémája

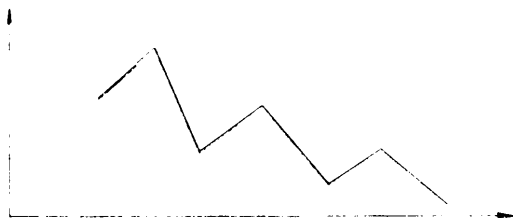

A *növekedést gátló viselkedés* az aszimmetria másik esete: az összes beruházás növekedési ütemének felszálló ágában az adott ágazat növekedési üteme kisebb, mint az összes beruházás leszálló ágában megvalósuló ágazati csökkenés. (Lásd a 7. sz. ábrát.)

Az általunk konstruált beruházási függvényekben szereplő pozitív ciklusparaméterek azt jelentik, hogy ha egy százalékkal nő (csökken) az összes beruházás, akkor hány százalékkal nő (csökken) az ágazat beruházásainak növekedési üteme az egész időszak átlagában.

Most felépítünk egy-egy külön függvényt a növekvő összes beruházás gyorsuló növekedési ütemére és a lassulóra. Ezekben a függvényekben a ciklusparaméter értelmezése módosul; a növekvő ághoz tartozó függvényekben a ciklusparaméter

A növekedést gátló viselkedés sémája

azt jelenti, hogy ha egy százalékkal nő az összes beruházás, akkor hány százalékkal nő az ágazat beruházása, a csökkenő ághoz tartozó függvényben pedig azt, hogy az ütem egy százalékos csökkenéséhez az ágazati beruházások ütemének mekkora csökkenése tartozik. Ebből következik, hogy a növekedést pártoló és gátló viselkedés már a két ciklusparaméter összehasonlításából is megállapítható.

A számítások szerint a népgazdaság anyagi és nem anyagi ágazatokra megközelítőleg a következő beruházási elbírálások jellemzők:

<i>növekedést pártoló</i>	<i>szimmetrikus</i>	<i>növekedést gátló</i>
ipar	szállítás	mezőgazdaság
kereskedelem		építőipar
egészségügy és szociális		kommunális összesen
kulturális		lakás

Az eredmény mindenképpen érdekes. Elsősorban azért, mert bizonyítja a mezőgazdaság, az építőipar s a nem anyagi ágak összességének fejlesztését gátló beruházássalokáló viselkedést, ugyanakkor minőségi megkülönböztetésre is lehetőséget ad az egészségügyi, szociális és kulturális beruházások, valamint a lakásberuházások között. (Az elemzés alapjául szolgáló számítások a függelékben található.)

Az eredmény egybecseng Csernok Attila, Ehrlich Éva és Szilágyi György „Infrastruktúra” című könyvének Magyarországra vonatkozó megállapításával: „A magyarországi infrastruktúra nagyjában-egészében ugyanolyan helyet foglal el a nemzetközi rangban ma [1969], mint az 1950-es évek első felében. Előrelépés csak az egészségügy, valamint az oktatás és a kultúra néhány — főként mennyiségi — mutatójánál tapasztalható” ([6] 158. l.).

A normához kötődés az összes beruházás csökkenésekor és növekedésekor (1961—1977)

A beruházási makrociklus hatását első megközelítésben homogén módon kezeltük, s azt vizsgáltuk, mennyire erős kapcsolat áll fenn az összes beruházás növekedése és a nem anyagi ágazatok beruházásainak növekedése között. Az alkalmazott második megközelítés abból állt, hogy szétválasztottuk a beruházási makrociklus növekvő és csökkenő ágát, s ezeknek a kommunális beruházásokra való hatását hasonlítottuk össze. A következő, harmadik megközelítés arra irányult, hogy az 1961—1977 közötti időszakban tapasztalt egységes norma szerinti szabályozódás hogyan alakul a ciklus különböző ágaiban; vajon más-e a norma hatása a ciklus növekvő és csökkenő szakaszában. Ez utóbbi kérdésre akkor kapunk választ, ha a különböző típusú ciklusszakaszokhoz tartozó beruházási függvények normához kötődési paramétereit hasonlítjuk össze.

A nem anyagi ágazatokban (a kulturális ágazatot kivéve) a növekvő szakaszban nagyobb a norma hatása, mint a csökkenőben. *A növekvő szakaszban tendencia van*

arra, hogy higgyenek a normának: csökkentik az ágazati beruházás növekedési ütemét, ha a normától való eltérés pozitív, s növelik azt, ha a beruházási arány az elmúlt időszakban nem érte el az átlagos arányt. A tapasztalat szerint a növekvő ágban a normától való pozitív eltérés sokkal gyakrabban fordul elő, mint negatív, vagyis a növekvő szakaszban főleg a „túlzott” fejlesztéseket faragják le.

A ciklus csökkenő szakaszában, úgy tűnik, a gazdaságpolitikusok nem veszik figyelembe a normát; s mivel ezekben az években a tapasztalat szerint a normától való negatív eltérések vannak túlsúlyban, ez annyit jelent, hogy a normától való lemaradás beruházást növelő nyomása nem tud érvényesülni. Ezt mutatja a 3. sz. táblázat.

3. sz. táblázat

A norma szerepe a nem anyagi ágazatokban a ciklus növekvő és csökkenő szakaszában^a

Ágazat Szakasz	Lakás-beruházás	Egészségügyi és szociális beruházás	Kulturális beruházás	Nem anyagi ágak beruházásai összesen
Növekvő	erős	erős	gyengés	erős
Csökkenő	gyenge	gyenge	erős	gyenge

^a A norma szerepe erős, ha a normához kötődési paraméter szignifikáns, gyenge, ha nem szignifikáns. Közepes a norma szerepe, ha szignifikáns ugyan, de kisebb nagyságú a paraméter az adott ágban, mint a másokban.

A táblázatból plastikusan kirajzolódik a fent említett tendencia: a kulturális ágazatot kivéve a csökkenő szakaszban gyenge normához kötődés valósul meg, s csak a ciklus növekvő szakaszában van a normának jelentősebb hatása.

Hasonló tendenciát tapasztaltunk a többi anyagi jellegű infrastrukturális ágazatban. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

4. sz. táblázat

A norma szerepe az infrastrukturális népgazdasági ágakban a ciklus növekvő és csökkenő szakaszában

Népgazdasági ág Szakasz	Kereskedelem	Szállítás	Kommunális
Növekvő	erős	erős	erős
Csökkenő	gyenge	közepes	gyenge

Az összehasonlítás kedvéért nézzük meg, hogyan alakul a ciklus különböző szakaszaiban a normához kötődés az anyagi ágakban! A korábbi vizsgálatban — amelyre már többször utaltunk — azt az eredményt kaptuk, hogy az ipar, az építőipar és a mezőgazdaság esetében az 1960—1979 közötti időszakban a normához kötődés gyenge, statisztikailag nem szignifikáns.

Az 5. sz. táblázat ezeknek a népgazdasági ágaknak a normához kötődését jelmezzi az összes beruházás minőségileg különböző szakaszaiban.

Ránézésre is kivehető, hogy ezeknek az ágaknak, különösen az iparnak és az építőiparnak a fejlesztésében mennyire más szabályok érvényesülnek, mint az anyagi és nem anyagi infrastrukturális ágazatok beruházásai esetében: az iparban és az építőiparban a csökkenő szakaszban a normához kötődés nagyon is fontos, releváns jelenség, míg a ciklus növekvő szakaszában a norma hatása gyenge; éppen ellen-

5. sz. táblázat

A norma szerepe a termelő ágakban a ciklus csökkenő és növekvő szakaszában

Szakasz \ Nép gazdasági ág	Nép gazdasági ág		
	Ipar	Építőipar	Mezőgazdaság
Növekvő	gyenge	gyenge	gyenge
Csökkenő	erős	erős	gyenge

6. sz. táblázat

A népgazdasági ágak beruházásai normától való eltéréseinek relatív gyakorisága (százalék)

Szakasz \ Nép gazdasági ág	Ipar		Építőipar		Szállítás		Kereskedelem		Kommunális	
	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-
Csökkenő	50	50	80	20	60	40	60	40	11	89
Növekvő	60	40	30	70	50	50	40	60	75	25

tétesen alakul, mint ahogy azt a nem anyagi ágakban és az anyagi ágak infrastruktúrát alkotó ágazataiban tapasztaltuk.

Ha még azt is megvizsgáljuk, hogy milyen gyakorisággal szerepelnek a normától való pozitív, illetve negatív eltérések, akkor a norma szerinti szabályozás jellegét még pontosabban feltárhatjuk. Ehhez nyújt segítséget a 6. sz. táblázat.

A táblázatban két olyan ágazat található, amelyben meglehetősen szélsőséges eloszlást tapasztalunk. (Ezeket az eloszlásokat bekereteztük.)

A *kommunális beruházások* eloszlására tekintve látjuk, hogy a ciklus csökkenő szakaszában a negatív eltérések vannak túlsúlyban. Ha ehhez hozzávesszük azt az eredményünket, hogy ebben az ágazatban s a ciklusnak ebben a szakaszában a norma szerinti szabályozás gyenge, akkor világossá válik, hogy a kommunális beruházások viszonylagos lemaradásai azok, amelyeket nem vesznek figyelembe a döntéshozók. A növekvő szakaszban pedig épp a pozitív eltérések súlya nagyobb, akkor, amikor erős a norma szerinti szabályozás.

A másik speciális eloszlású ágazat az *építőipar*. Itt a norma szerepe a csökkenő szakaszban erős, s ekkor a pozitív eltérések a gyakoribbak. Az építőiparban tehát — az iparral ellentétben — a csökkenő szakaszban tapasztalt erős normahatás a „túlzott” beruházások gyakoribb lefaragását takarja.

A fenti elemzésből arra a következtetésre juthatunk, hogy az egyes ágak, ágazatok egységesnek tűnő norma szerinti szabálya mögött kifinomult — tudatos és nem tudatos — preferálási mechanizmus bújkol meg, amelynek fő nyertese minden esetben az ipar, s a vesztesek az infrastrukturális ágazatok.

A diszpreferálás fokozatai a kommunális ágazatokban

Az előzőekben két hatást elemeztünk, s azt tapasztaltuk, hogy a *kommunális beruházásokra* a beruházások ingadozása során *kettős nyomás nehezedik*. Az egyik abból az aszimmetriából következik, amely szerint a ciklus csökkenő szakaszában

nagyobb a kommunális beruházások növekedési ütemének csökkenése, mint amekkora a növekedés a növekvő ágban; vagyis a kommunális ágazatok a növekedést gátoló séma szerint részesednek a beruházásokból. A másik nyomást az az „egyenlőtlen” elbírálási szokás okozza, hogy a nem anyagi ágazatokban a norma szerinti szabályozás épp akkor van „kikapcsolva”, amikor arra az ágazatnak a legnagyobb szüksége lenne; a ciklus csökkenő szakaszában ugyanis a fejlesztésekben meglevő elmaradásokból fakadó nyomás nem érvényesíthető; s a norma szerinti szabályozás épp akkor működik hatékonyan, amikor segítségével a központ a normától való pozitív eltérést lefaraghatja.

Ilyen kettős nyomás nehezedik egyrészt az összes kommunális beruházásra, valamint a lakásberuházásokra. Az egészségügyi, szociális beruházásokat „csak” az egyik oldalról korlátozzák: a norma szerepének kikapcsolásával akkor, amikor arra a továbbfejlődéshez éppen szükség lenne. Ugyanezt tapasztaljuk a kulturális beruházások esetében is; itt ugyanis, bár a csökkenő szakaszban erős a norma hatása, a normától való pozitív eltérések túlsúlya miatt ez a beruházási növekedés ütemének csökkenését jelenti.

Az 1978-as évben, mint már annyiszor, megkezdődött a beruházások indításának csökkentése, restriktív intézkedések léptek életbe. 1979-ben ez tovább folytatódott, s 1980-ra is a beruházások visszafogása volt jellemző. E korszakban a gazdaság több pontján jelentős változások történtek: lelassult a gazdaság növekedése, változások mentek végbe az árrendszerben és a pénzügyi szabályozásban, s lendületet vett a nem állami szféra kiszélesítése.⁷

A beruházási szférát elemezve Kornai arra a következtetésre jutott, hogy az 1978-ban elkezdődő beruházási visszafogás nem nagyon különbözik a megelőző visszafogásoktól: „nem a vállalatok önkéntes megtorpanása volt, hanem egyértelműen központi akció” ([9] 25. l.). Bizonyító adatokkal támasztja alá, hogy a beruházási szándék továbbra is erős.

Vajon történt-e minőségi változás ezekben az években⁸ a kommunális fejlesztésekben, a nem anyagi ágazatoknak juttatott beruházási összegek kialakításában?

Az 1978—1980-as „új” korszakot úgy próbáljuk elhelyezni, hogy az 1961—1977 közötti időszakra kapott függvényekbe ezeknek az éveknek az adatait — az összes beruházás növekedési ütemét, illetve az egy évvel korábbi beruházási arányoknak az 1961—1977 közötti időszakra értelmezett trendjüktől való eltérését — behelyettesítve kiszámítjuk, hogy a függvények alapján milyen beruházásnövekedési ütemek várhatók, s ezeket összehasonlítjuk a tényleges növekedési ütemekkel. A 7. sz. táblázat azt mutatja, hogy a nem anyagi ágazatokban a vizsgált években kisebb (—) vagy nagyobb (+) a valóságos növekedési ütem, mint a függvény szerinti érték.

7. sz. táblázat

Az 1978—1980-as évek tényleges és a függvények szerint várható növekedési ütemei különbségének előjelei

Megnevezés	1978	1979	1980
Összes kommunális beruházás	—	—	+
Lakásberuházás	—	—	—
Egészségügyi és szociális beruházás	—	+	+
Kulturális beruházás	—	+	+

⁷ E három csomópont elemzését végzi el [9] cikkében Kornai János.

⁸ Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy e három év (1978, 1979, 1980) nagyon kevés ahhoz, hogy megfelelően megalapozott következtetéseket vonhassunk le e korszak jellegzetességeiről.

Függelék
Kommunális beruházások

8. sz. táblázat

Megnevezés	A ciklushoz	A normához	Konstans	R ² DW
	kötődés paramétere			
Teljes függvény (1961—1977)	0,60 (4,7)	—0,67 (3,45)	4,97 (2,85)	0,72 1,49
Csökkenő szakasz	0,60 (1,84)	—0,56 (0,73)	4,97 (1,46)	0,57 0,56
Növekvő szakasz	0,34 (1,20)	—0,98 (3,11)	10,44 (1,94)	0,86 0,06

Egészségügyi és szociális beruházások

9. sz. táblázat

Megnevezés	A ciklushoz	A normához	Konstans	R ² DW
	kötődés paramétere			
Teljes függvény (1961—1977)	1,30 (4,61)	—0,702 (2,83)	1,77 (0,47)	0,71 1,71
Csökkenő szakasz	1,18 (2,57)	—0,48 (1,25)	1,87 (0,44)	0,61 0,77
Növekvő szakasz	1,25 (1,79)	—0,87 (2,09)	2,79 (0,25)	0,69 0,46

Lakásberuházások

10. sz. táblázat

Megnevezés	A ciklushoz	A normához	Konstans	R ² DW
	kötődés paramétere			
Teljes függvény (1961—1977)	0,48 (2,18)	—0,64 (3,41)	7,11 (2,99)	0,53 1,20
Csökkenő szakasz	0,56 (1,29)	—0,23 (0,31)	8,57 (1,80)	0,3 0,62
Növekvő szakasz	0,19 (0,63)	—0,79 (3,33)	10,64 (1,88)	0,78 0,08

Kulturális beruházások

11. sz. táblázat

Megnevezés	A ciklushoz	A normához	Konstans	R ² DW
	kötődés paramétere			
Teljes függvény (1961—1977)	1,12 (5,72)	—0,54 (2,03)	0,25 (0,09)	0,77 1,48
Csökkenő szakasz	0,67 (2,56)	—0,88 (2,82)	—0,88 (0,37)	0,81 0,80
Növekvő szakasz	0,95 (2,77)	—0,33 (0,85)	5,93 (1,05)	0,61 0,29

12. sz. táblázat

A nem kommunális infrastruktúrális és termelő ágak beruházási függvényei

Megnevezés	Csökkenő ág		Növekvő ág		Teljes időszak		R ² DW
	A ciklushoz kötődés paramétere	R ²	A ciklushoz kötődés paramétere	R ²	A ciklushoz kötődés paramétere	R ²	
	A normához	A normához	A normához	A normához	A normához	A normához	
Kereskedelem	0,89 (1,79)	0,44	1,61 (7,35)	0,83	1,47 (5,51)	0,73	0,73
Szállítás	1,02 (3,91)	0,74	1,04 (6,45)	0,44	1,21 (7,37)	2,07 (2,66)	2,07
Ipar	0,72 (4,74)	0,80	1,033 (9,34)	0,71	1,03 (4,39)	0,50 (1,54)	0,79
Építőipar	2,61 (7,67)	0,92	1,81 (4,15)	0,63	2,73 (2,94)	0,03 (0,076)	0,77
Mezőgazdaság	1,40 (3,25)	0,44	1,04 (10,54)	0,71	1,00 (2,99)	-0,16 (0,77)	1,79 0,61

Jól kivehető, hogy az összes kommunális és azon belül a lakásberuházásokban a negatív eltérés a jellemző; 1978-ban, 1979-ben és 1980-ban kisebb beruházás-növekedési ütem valósult meg, mint az a függvény szerint várható lett volna. A kulturális és egészségügyi (+szociális) beruházásokra pedig több esetben is gyorsabb növekedés volt jellemző. Ez az eredmény nem mond ellent az 1961—1977 közötti időszakban tapasztalt szabályosságoknak. E két ágazat beruházásának növekedési ütemét akkor is kevésbé csökkentették a ciklus csökkenő szakaszában, visszafogáskor. Az összes kommunális és a lakásberuházásra pedig már korábban is „kettős nyomás” nehezedett.

Hivatkozások

- [1] *Bauer Tamás*: Beruházási ciklusok a tervgazdaságban. Gazdaság, 1979. 1. sz.
- [2] *Bauer Tamás*: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
- [3] *Bródy András*: Gazdasági növekedésünk üteme 1924-től 1955-ig. Közgazdasági Szemle, 1967. 4. sz.
- [4] *Bródy András*: Ciklus és szabályozás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [5] *Bródy András*: A beruházási ciklus elmélete és szabályozása. Gazdaság, 1983. 3. sz.
- [6] *Csernok Attila—Ehrlich Éva—Szilágyi György*: Infrastruktúra. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.
- [7] *Gács János*: Adaptive Planning and the Cyclical Character of Economic Activity. Kézirat, KOPINT, 1976.
- [8] *Kornai János*: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [9] *Kornai János*: A magyar gazdasági reform jelenlegi helyzetéről és kilátásairól. Gazdaság, 1982. 3. sz.
- [10] *Kornai János*: Növekedés, hiány és hatékonyság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
- [11] *Lackó Mária*: Feszültségek felhalmozása és leépítése. Közgazdasági Szemle, 1980. 7—8. sz.
- [12] *Lackó Mária*: Magatartási szabályok a beruházások ágazatközi elosztásában. Közgazdasági Szemle, 1982. 7—8. sz.
- [13] *Simán Miklós*: A szolgáltatások fejlődéséről. Egy alternatív stratégia lehetősége. Gazdaság, 1981. 4. sz.
- [14] *Soós K. Attila*: A beruházások ingadozásainak okai a magyar gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1975. 1. sz.
- [15] *Tényi György*: Beruházási egyenetlenségek a magyar gazdaságban. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1976.

Reform és pénzügyi intézményrendszer

Asztalos László György—Bokros Lajos—Surányi György

Az elmúlt évtized eseményei azt bizonyítják, hogy gazdasági nehézségeink, nagymértékű eladósodásunk nem egyszerűen a külgazdasági feltételek romlásának a következménye, hanem a tágran értelmezett gazdaságirányítási intézményrendszer nem kielégítő működésének is. A felgyorsult világ gazdasági változásokra a magyar gazdaság nagyon lassan és mind a mai napig védekező módon reagált.¹ A világgpiac által is elismert szerkezetváltozást helyettesítő óvatos alkalmazkodás stratégiájának végrehajtásában a bankrendszer többé-kevésbé kielégítően működött. Hosszú távon azonban a magyar gazdaság csak akkor tud megfelelni a világgazdasági követelményeknek, ha a pénzügyi intézményrendszer nem csupán elszenvedi és közvetíti a központi döntéseket, hanem önmaga is képes arra, hogy a gazdaság többi szektorát ösztönözze, illetve kényszerítse a változó feltételekhez való gyors és rugalmas alkalmazkodásra. Ugyanakkor illúzió volna azt gondolni, hogy önmagában a pénzügyi intézményrendszer átalakítása megteremtheti az aktív gazdasági alkalmazkodás feltételeit. A bankrendszer módosítása szükséges, de nem elégséges feltétele a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének. Ebből már az is következik, hogy csupán a bankrendszert átalakítani felesleges lenne, mert ez csak a költségeket és a feszültségeket növelné anélkül, hogy kézzelfogható előnyökkel járna. Költségek és feszültségek persze akkor is lesznek, ha a bankrendszer modernizálása szervesen illeszkedik a gazdaságirányítási rendszer egészének korszerűsítéséhez. Ezeket azonban a fejlődés érdekében lehet és kell is vállalni.

A jelenlegi bankrendszer működésének főbb ellentmondásai

Mai formájában a bankrendszer számos feladatát csak tökéletlenül, az elvárható-nál rosszabbul tudja ellátni:

1. A vállalatoknak nyújtott bankhitel az erőforrások allokációjában mennyiségi és minőségi értelemben egyaránt *alárendelt* szerepet játszik. Mennyiségi értelemben főleg azért, mert túlságosan sok jövedelmet csoportosítunk át a költségvetésen keresztül. A költségvetésen keresztül áramló jövedelmek tehát a tőkeképződés szempontjából is meghatározók. A nem objektív (vagyis a piaci megfontolásokat nélkülöző) döntések alapján kevésbé szigorú megtérülési követelmények-

¹ „Mindebből óvatos, passzív, a jelentős változásokat elkerülő, folyamatosan belső tartalékokat képező — majd a követelmények szigorodásakor ezeket részlegesen feléelő —, a változó elvárásokhoz való igazodást szüntelenül bizonygató, a monopóliumhelyzeteket féltékenyen és nemcsak piaci kapcsolatok révén is őrző magatartásforma adódik” ([1]50. l.).

kel juttatott pénz önmagában is fellazítja a hitelszféra normáit. Minőségi értelemben elsősorban azért, mert a terv formálisan (például ágazati kontingenseken keresztül) és informálisan (például exportfejlesztő hitelkeretből finanszírozott „nagyeruházások” révén) eleve megakadályozza a fejlesztési célok összemérését, ezáltal a jövedelmezőségi szempontot érvényesítő önálló banki döntést.

2. A forgalomban levő pénzmennyiséget a konjunktúra alakulásának megfelelően kell szabályozni. *A rugalmas szabályozás követelményének egyáltalán nem felel meg a költségvetésen keresztül növekvő pénzmennyiség, ez esetben ugyanis a szabályozás aszimmetrikussá válik.* Ez azt jelenti, hogy a forgalomban levő pénzmennyiség tulajdonosok szerinti összetételét nem lehet befolyásolni, mert a tartósan deficités költségvetésen keresztül kibocsátott pénz formailag sem szűnik meg, s így nem csoportosítható át új tulajdonosokhoz. Növekedés esetén a pénzmennyiség *növekményének az elosztására* ez az eljárás alkalmas lehet, stagnálás és visszaesés esetén azonban közvetlenül és közvetetten *inflációt* vagy *kényszer-pénzfelhalmozást* vált ki, s akadályozza a piaci követelményeknek megfelelő struktúraátalakulást.

3. A rövid lejáratú hitelek a hetvenes évek óta egyre kisebb szerepet játszanak a forgóeszközök finanszírozásában ([18], [34]). *A forgóeszköz-finanszírozás rendszere túl merev.* Ez a rendszer (függetlenül a vállalatok gazdálkodási eredményétől) egységes önfinanszírozást ír elő a forgóeszközök tartós növekményére. Ez feleslegesen korlátozza a jövedelmező vállalkozások dinamikus fejlődését. A rendszer kiváltja a vállalatok egymással szembeni kölcsönös eladósodását. Részben ebből következően 1982–83-ban jelentősen megnőtt a hosszabb idő óta sorban álló vállalatok száma. A másik oldalon viszont állandóan bővül a forgóeszközöket kizárólag saját forrásból finanszírozó vállalatok köre, és ez csökkenti a hitelekkel történő befolyásolás lehetőségeit.

4. Az előzőekben leírtak alapján úgy tűnik, hogy a Magyar Nemzeti Bank nem képes élni a pénzmennyiség szabályozásának e tipikusan bankszerű eszközeivel. Emellett *a szabályozás eszköztárából jórészt hiányoznak az értékpapírok is.* Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a külső és a belső egyensúlyi viszonyoknak megfelelően szükség van a fizetőképes kereslet szabályozására. Ezt a funkciót — az említett bank szerű eszközök híján — a bank kénytelen hatósági eszközök alkalmazásával ellátni. A megállapodásoktól eltérő törlesztési előírások, a kamatkikötések utólagos módosítása, a vállalati saját források egyoldalú bevonása stb. gyakran a bank akarata ellenére történik, a lényeg azonban az, hogy a bank és a vállalatok egyáltalán nem üzletszerű kapcsolata révén egy újabb hatósági-adminisztratív elem épül be a gazdaságirányításba.

5. További probléma, hogy hiányoznak a jövedelmezőségi alapon történő *tartós forrászerzés intézményei és formái.* A tartós és végleges forrásbővítést így nagyrészt hitel révén próbálják megvalósítani. Ennek következményeként azonban mind hosszabbakká válnak a hitelfutamidők; a tíz éven túli lejáratú idő már gyakorlatilag beláthatatlan, a jelenlegi szabályozási környezetben aligha lehet ekkora időtávra kockázatot és felelősséget vállalni. Ebben az esetben a hitel már nem jövőbeli jövedelmeket előlegez meg, és az effajta hitelek lehetetlenné teszik a hitelnyújtási követelmények érvényesítését. Ez utóbbi nemcsak azt jelenti, hogy végül is tarthatatlanokká válnak az eredeti követelmények, hanem azt is, hogy a megtérülési követelmények — még a tartósan jövedelmezően gazdálkodó vállalatok esetében is — eleve irreálisak, ha a hitel az egyetlen külső forrás. A formálisan magas követelmények a nyereséginflációt, a követelmények nem teljesítése pedig a hitelinflációt (a pénz forgalomban rekedését) táplálja [5]. Végül már azt sem lehet eldönteni, hogy a hiteladós gazdálkodóknak gyengesége vagy a hitelfeltételek és a szabályozók irreális volta miatt válik lehetetlenné a hitel visszafizetése.

6. Az utóbbi időben jelentősen megnövekedett a lejárt és átütemezett hitelek állománya. Bár a bank formálisan rendelkezik zálogjoggal, a mai körülmények között nem képes a lejárt adósságok behajtására, de nem is érdekelt benne. A bank az államigazgatási hierarchiában elfoglalt pozíciójából fakadóan nincs abban a helyzetben, hogy éljen zálogjogával.

Egyrészt — az előzőkből következően — a bank maga sem tudja elhatárolni a vállalat és a gazdaságirányítás felelősségét, másrészt — legalábbis belföldön — korlátlan fizetőképességgel rendelkezik, s ezért teljesen érzéketlen a nyereségének alakulására. A bank belső szervezeti felépítése az ágazati elven nyugszik. A banki főosztályok ezért erősebben kötődnek az ágazat érdekeihez, mint a bankszerű működés követelményeihez. Harmadrészt nagyon gyakran gazdaságon kívüli szempontok kényszerítik a bankot arra, hogy eltekintsen a zálogjog érvényesítésétől. Ezzel a magatartásával a bank is mentesíti a gazdálkodókat a kockázat vállalása alól, és így teljesen elszakítja fejlődésüket a piac értékítéletétől.

7. Hiányoznak azok az intézmények, amelyek üzleti alapon foglalkoznának a csődbe jutott vállalatok felszámolásával vagy átalakításával. Nincsenek olyan vállalatok, amelyek közvetítő szerepet játszhatnának a régi és az új üzemeltetők közötti eszközátcsoportosításban, és hiányoznak az ilyen ügyletek lebonyolításához szükséges értékpapírfomák is [2].

8. Jelenleg az állami döntések alapján megvalósított beruházások között számos olyan beruházás is található, amelyekkel szemben elsődlegesen jövedelmezőségi követelményeket lehetne és kellene támasztani. Az ilyen típusú beruházások megvalósításához szükséges forrásokat azonban olyan intézmények kezelik, amelyek egyrészt szigorú tervkötelezettségük miatt [12], másrészt belső felépítésükből fakadóan képtelenek arra, hogy következetesen jövedelmezőségi szempontokat érvényesítve helyezzenek ki erőforrásokat. Egy intézményen belül ugyanis nem lehet hatékonyan érvényre juttatni tisztán naturális és tisztán nyereségorientált fejlesztési döntéseket. Ez ellentmondásossá teszi a belső érdekeltségi rendszert.

9. Pénzintézeteinkre még mindig jellemző a „nagyvállalati szerkezet”, a „kis- és középvállalati háttér” hiánya. Egyrészt kevés olyan pénzintézet van, amely kisebb pénzigényű, gyorsan megtérülő fejlesztések finanszírozásában lenne érdekelt, másrészt a meglévők terjeszkedési lehetőségei is meglehetősen szűkek. Végül a kisebb pénzintézetek fejlődésének komoly akadálya az, hogy nem rendelkeznek betétgyűjtési, számlavezetési és forgóeszközhitel-nyújtási jogosítvánnyal, s így érdeemben nem lehetnek versenytársai a hagyományos pénzintézeteknek.

10. A viszonylag gyors növekedés korszakában talán kisebb jelentősége volt, de az előreláthatóan hosszabb távon is lassú növekedés és az életszínvonal stagnálása mellett már nem elhanyagolható tényező a lakosság megtakarítási hajlandóságának az alakulása. A lakossági betétgyűjtés és a lakossági hitelek nyújtásának a monopolizáltsága, a vonzó megtakarítási, befektetési lehetőségek szűkös volta, valamint a biztosítási formák szegényessége és a megtakarítást kezelő intézmények (OTP, ÁB) tökéletes nyereségérzékletlensége túlságosan alacsony szinten tartja a lakosság megtakarítási hajlandóságát [33].

Az említett hiányosságok látszólag szűken szakmai természetűek, valójában ezek túlnyomó többsége mélyebben fekvő, a pénzügyi intézményrendszer egészét jellemző általános problémák felszini megnyilvánulása. Pénzügyi intézményrendszerünk hibái végső soron abból vezethetők le, hogy nem tisztázódott a pénzügyi politika szerepe a gazdaságirányításban. Ebből következően az, hogy sem az egyes pénzügyi intézmények, sem pedig vezetőik és dolgozóik számára nincsenek egyértelműen meghatározva a tevékenységük feltételei, a jogaik és a kötelezettségeik. A felelősség megállapítása és érvényesítése ilyen körülmények között lehetetlen. Ennek természetes következménye az, hogy előtérbe kerül az informális szabályo-

zás, melynek viszonyai között a pénzügypolitika és intézményei egyre *kiszolgáltatottabb* helyzetbe kerülnek.

A bankrendszer egésze *egyoldalúan alárendelt* az elsősorban naturális indíttatású tervdöntéseknek és a költségvetésnek. A tervnek alárendelt pénzügypolitikán belül még a fiskális politika is szinte korlátlan előjogokat szerzett a monetáris politikával szemben. A monetáris politika és ennek kivitelezője, a bankrendszer tehát háttérbe szorult a kormányzati intézmények között.

A bankrendszer alárendeltsége a központi gazdaságirányítási hierarchián belül a vállalatokkal szemben *államigazgatási jellegű függőségként* tükröződik vissza. Ez azt jelenti, hogy amíg a monopolhelyzetben levő bankrendszer nem kényszerül kellő mértékben felelősséget vállalni a monetáris folyamatok alakulásáért, addig a vállalatok magatartásában is az államigazgatási alkalmazkodást érvényesíti a piaci szemlélet rovására.

A bankrendszer továbbfejlesztését célzó elképzelések fontosabb irányai²

A javaslatok első csoportja — lényegében érintetlenül hagyva a mai egyszintű bankrendszert — csak a már meglévő pénzügyi irányítási eszközök finomítását, kiegészítését szorgalmazza ([3], [6], [32], [35], [37]). Ezt gyakran azzal indokolják, hogy az áru- és pénzviszonyok kiterjesztése, a vállalati önállóság erősítése éppen a pénzügyeken keresztül történő központi szabályozás szerepének növelését igényli. Az egyszintű bankrendszer fenntartása melletti érveket főként a kétszintű bankrendszer működésének hiányosságaiból merítik. Ezek közül a legfontosabbak: nincs tényleges verseny a bankok között, a csőd kockázata gyakorlatilag elhanyagolható, így a bankok nyereségérdekeltsége igen gyenge, a központi befolyásolás lehetősége minimális, a párhuzamosan kiépített apparátusok csupán a tiszta forgalmi költségeket növelik.³

A lényeket tekintve ebbe a csoportba tartozik az az álláspont is, amelyik elvileg és általában egyetért a bankrendszer decentralizálásával, de ezt mindaddig nem tartja időszerűnek, ameddig a gazdaságban nem válnak uralkodóvá a szabályozott piaci verseny viszonyai, és ameddig a gazdaságirányítás minden eleme nem változik meg ennek szellemében.⁴ Ez utóbbi vélemény képviselői mostanában már elismerik kisebb, szakosított pénzintézetek alapításának a szükségességét. Ezek működését azonban úgy kívánják szabályozni, érvényesíteni, hogy eleve megakadályozzák önálló bankká fejlődésüket, és kizárják monetáris eszközökkel történő irányításukat.

A javaslatok másik jellegzetes típusát azok a közgazdászok és pénzügyi szakemberek fogalmazzák meg, akik a bankrendszer azonnali és következetes decentralizálását sürgetik ([19], [20], [28], [41], [43]). E követelés időszerűsége szorosan összefügg azzal, hogy az 1968. évi reform a gazdaságirányítás egész intézményrendszerét, ezen belül a bankrendszert is változatlanul hagyta. Ezt felismerve a bankrendszer gyökeres átalakítását szorgalmazók egy lépésben kívánják változtatni az irányítás tulajdonosi és pénzügyi szervezetrendszerén. Véleményük szerint a pénzintézetek között is meg kell teremteni a piaci verseny feltételeit, s meg kel-

² A bankrendszerrel kapcsolatos viták áttekintéséhez lásd [4], [31].

³ A nemzetközi tapasztalatok alapján úgy tűnik, hogy ezek a megállapítások nem helytállóak. Vö. [13], [14], [15], [17], [19], [26], [27], [30], [39], [40], [42], [44].

⁴ Számunkra egyelőre még nem világos, hogy ha mindez megvalósul, akkor miért volna szükség a bankrendszer átalakítására, illetve miképpen jöhet létre ez a változás a bankrendszer átalakítása nélkül.

lene szüntetni a vállalatoknak a bankoktól mint hatóságtól való függését. Egyidejűleg az értékpapír-forgalom kialakításával célszerű létrehozni a jövedelmezőség szempontja által mozgatott eszközáramlási rendszert. A decentralizáció további előnye lenne a társadalmi ellenőrzés kiszélesedése, ami serkentené a vezetők egészséges versengését és rotációját is. Fontos lépésnek tartják az ilyen jellegű reform mellett érvelők a pénzügyi szféra alárendeltségének a felszámolását és a monetáris irányítási eszközök szerepének a fokozását.

E két szélső álláspont között többféle köztes javaslat található. Közülük feltétlenül megemlítendő az a vélemény, amely szerint az egyszintű bankrendszer keretén belül ugyan, de szükség van a jegybanki és a hitelbanki funkció elhatárolására és a monetáris irányítási eszközök szerepének a növelésére ([1], [24], [25]).

Formailag ehhez hasonló az az elképzelés, amely rövid távon nem tartja reálisnak a kétszintűség megteremtését, és első lépésként ugyancsak a jegybanki és a hitelbanki tevékenység szétválasztását javasolja az MNB-n belül. Lényeges különbség azonban a két koncepció között az, hogy az utóbbi képviselői ezt egy hosszabb távú folyamat kezdetének tekintik, amely folyamat eredményeképpen létrejöhetnek a decentralizált, kétszintű versenybankrendszer megteremtésének a feltételei ([7], [8], [21]).

Saját javaslataink ehhez az állásponhoz állnak közel. A következőkben — kiindulásképpen — azokat a célokat vázoljuk fel, amelyek elérése értelmet adhat a pénzügyi intézményrendszer átalakításának.

A bankrendszer átalakításának célja

A bankrendszer átalakításától elsősorban azt várjuk, hogy kialakuljon az *üzleti jellegű hitelezés*, ami elsősorban minőségi és csak másodsorban mennyiségi kérdés. A cél az, hogy a rövid, a közép- és a hosszú lejáratú hitel egyaránt képes legyen a forgalomban levő pénzmennyiség rugalmas szabályozására. Evégett biztosítani kell azt, hogy hitelpolitikájukat és hitelezési tevékenységüket a pénzüntézetek első-sorban saját preferenciáik, üzleti megfontolásaik alapján és *likviditási helyzetük* figyelembevételével, autonóm módon alakíthassák. Ez azt is feltételezi, hogy megszűnik a monetáris szféra egyoldalú alárendeltsége a tervnek és a költségvetésnek. Az új helyzetben a költségvetés szintén rákényszerülne bevételi és kiadási szerkezetének ésszerűsítésére, gazdálkodási szempontok érvényesítésére.

Meg kell teremteni a *jövedelmezőségi alapon történő tartós alapjuttatás* intézményi, jogi, pénzügyi feltételeit. Az alapjuttatás különféle formái biztosíthatják azt, hogy a közép- és hosszú lejáratú hitelek csak a klasszikus hitelfunkciót, azaz a jövőben valóságosan képződő jövedelmek megelőlegezésének a funkcióját töltsék be. Ez tompíthatná a jelenlegi nyereség- és hitelinflációt, reális, következetesen érvényesíthető követelményeket állítana a vállalatok elé. Ez utóbbihoz még az is szükséges, hogy a bankok érzékennyé váljanak tevékenységük nyereségességére, érdekelték legyenek likviditásuk fenntartásában, amihez a meglévő pénzüntézeteken belül szervezeti változtatásokra és új intézményekre is szükség van.

Az állami kezdeményezésre megvalósuló beruházások finanszírozásában azt tűzhetjük ki célul, hogy a jövedelmezőségi követelmények a finanszírozó intézmények *önérdekéből* következően egyértelműen érvényesíthetők legyenek mindazon fejlesztéseknél, amelyek természetéből fakadóan erre lehetőség nyílik. Népgazdasági érdekből is rendkívül fontos továbbá a lakosság megtakarítási hajlandóságának a növelése. Ennek az a feltétele, hogy a lakosság többféle, vonzó megtakarítási és pénzelköltési lehetőség közül választhasson. Kívánatos az egészségügyi és az öregségi ellátásban az önkéntes, differenciált, saját részvételt jelentő (társada-

lom-) biztosítási formák kiszélesítése is. Ez csak úgy valósulhat meg, ha a jelenleg ilyen tevékenységet folytató pénzüintézetek monopolhelyzetét megszüntetjük. Ezen a területen is egymással versenyző, jövedelemérdekelt intézményekre van szükség.

E változásoknak egyik legfőbb következménye lehet, hogy *növekszik a pénz szabályozó szerepe* a gazdasági tevékenység minden területén, és a pénz a vagyontartás egyik vonzó eszközévé válik. A pénztőkék felhalmozódása és az ezzel üzem-gazdaságilag összekapcsolódó pénzteremtés elengedhetetlen feltétele a gyors és hatékony struktúraváltozáshoz szükséges likvid eszközök létrejöttének. A gazdasági szereplők magatartásának olyan irányban kell változnia, hogy pénzbeli likviditásuk folyamatos megőrzése cselekvésük fontos korlátját képezze. A bankrendszer átalakítása szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy a jövőben a gazdaság pénzellátása helyett pénzgazdálkodásról beszélhessünk, vagyis hogy *a pénzfolyamatok a naturális folyamatok kiszolgálójából a gazdasági cselekvés elsődleges befolyásolójává* lépjenek elő.

Ha a bankrendszert az említett céloknak megfelelően kívánjuk átalakítani, akkor ez az átalakítás feltételezi az áruviszonyok, a piac szerepének növelését, de maga is hozzájárul ehhez. A bankrendszer továbbfejlesztése konkrét megoldási módozatainak a kifejtésekor ehhez az alapelvhez igazodunk.

Javaslataink közvetlenül és elsődlegesen csak a pénzügyi (monetáris és fiskális) rendszert érintik, de az ár- és jövedelemszabályozási rendszernek, a gazdaság-irányítási intézményrendszernek és a vállalati szervezeti rendszernek a jelenlegi koncepciókban körvonalazódó, piaci jellegű továbbfejlesztését is feltételezik.

A tervezés, a költségvetés, a bankrendszer és a vállalati gazdálkodás kapcsolata

Az áru- és pénzviszonyok, az egyenlő esélyek mellett folytatott piaci verseny szerepének a növelése szempontjából a legdöntőbb mozzanat a gazdálkodási és a pénzüintézeti szféra *elválasztása* az államigazgatási intézmények rendszerétől. Nemcsak a vállalatok jövedelmezőségi szemléletű gazdálkodásának a kifejlődése nem képzelhető el nélkül, de a pénzüintézeteké sem. A gazdálkodási szemlélet sehol sem nyerhet teret nélkül, hogy az elsődlegesen nem a nyereség által motivált igazgatási és hatósági jellegű alá- és fölérendeltségi viszonyokat elválasszuk a pénzvagyron maximális gyarapításának törekvése által meghatározott tulajdonosi-gazdálkodási viszonyoktól. Évéggett a hitelezés, a költségvetés, illetve vállalati gazdálkodás — a tervgazdálkodás mai gyakorlatában érvényesülő — hierarchikus függőségét olyan *horizontális kapcsolatrendszerrel* kell helyettesíteni, amelyben a gazdaság e szférája *önálló belső működési szabályok* szerint tevékenykedő alrendszereként különülnek el. A három szféra a hierarchikus függőség leépítésével egymás mellé rendellen, partnerként kapcsolódik össze. A gazdaság optimális működéséhez ezen *ellensúlyozó „erők” egyensúlyára* van szükség.

A pénzügyi intézményrendszer szempontjából mindez elsősorban azt jelenti: lehetőséget kell teremteni arra, hogy a külső és a belső társadalmi-gazdasági feltételek alakulását felmérő tervet a monetáris politika már a tervekészítés folyamatában hatékonyan ellenőrizze.⁵ Olyan feltételek kialakítására van szükség, amelyek nemcsak lehetővé teszik, hanem egyértelműen ki is kényszerítik azt, hogy *a pénzügyi intézmények vállalják a felelősséget a monetáris politika és a hitelpolitika kialakításáért*, valamint gyakorlati döntéseik következményéért. Az első lépés ezen a területen — véleményünk szerint — nem a kétszintűség megteremtése. Annak

⁵ A különböző tervek és a monetáris folyamatok összehangolásának nehézségeit elemzi [16].

ugyanis csak akkor lehet értelme, ha ezt megelőzően az MNB, illetve a bankrendszer a kormány intézkedéseinek egyoldalúan kiszolgáltatott intézményből a kormány egyenjogú partnerévé válik. Ez utóbbi lépést tartjuk a legfontosabbnak, az elsődlegesnek, minden valódi változás alapfeltételének.

A bankrendszer „egyenrangúsítása” több módon is elérhető. Az egyik lehetséges megoldás az, hogy az MNB elnöke legyen a kormány tagja, az OT elnökével és a költségvetési politika felelősével azonos rangban. Az MNB elnöke a kormány mindazon utasítását köteles végrehajtani, amely összhangban áll az országgyűlés által már korábban elfogadott irányelvekkel. A monetáris politika irányítója ezen túlmenően is végrehajthatja a kormány utasításait, ám minden olyan esetben vétót kell emelnie, amikor azok megvalósítása veszélyeztetné az országgyűlés által jóváhagyott pénzügypolitikai döntések végrehajtását.

Egy másik megoldási lehetőség, hogy az MNB függetlenedjék a kormánytól, elnökét válassza közvetlenül az országgyűlés. Az MNB elnöke ne legyen tagja a kormánynak, és csak az országgyűlésnek legyen felelős. Az MNB kapjon felhatalmazást a monetáris politika kialakítására, s ebben mindenekelőtt a makroszintű pénzügyi egyensúly fenntartásában való érdekeltisége vezérelje. Az MNB erősítse meg a forgalomban lévő pénzmenyiség szabályozását. Az MNB a makroszintű egyensúlyi-likviditási követelmények figyelembevételével alakítsa hitelpolitikáját; mozgásterét semmilyen, a pénz általános egyenértékes szerepét csorbító ágazati kontingens, naturális indíttatású költségvetési finanszírozási igény vagy gazdaságon kívüli érdek ne szűkítse.

A lehető legnagyobb mértékben *el kell határolni egymástól a monetáris és a fiskális döntések területét*, s mindkettőnek a mainál jóval nagyobb nyilvánosságot kell biztosítani. A két szféra kapcsolatában a legfontosabb a költségvetési hiteligeny⁶ kielégítésének mértéke és módja. Ezt úgy kell szabályozni, hogy mindkét területen érvényesülhessen az önálló felelősségvállalás, a változó gazdasági és pénzügyi feltételekhez való rugalmas alkalmazkodás lehetőségével egyidejűleg. Ezért egyfelől évente az országgyűlésnek kell döntenie arról, hogy az MNB a GDP és/vagy a költségvetés és/vagy a (költségvetési) beruházások maximálisan hány százalékaig köteles lényegében automatikusan hitelt nyújtani a költségvetésnek. Másfelől viszont a költségvetés ezen felül is kaphat hitelt, ha sikerül olyan kötvényeket kibocsátania a bankrendszeren keresztül, amelyeket a jövedelemtulajdonosok *önként* megvásárolnak.

Az ilyen elrendezésnek (azon túlmenően, hogy jótékonyan megkeményítené az államkincstár „költségvetési korlátját”) az MNB pénzügyi felelősségének egyértelművé válása lehet a legnagyobb eredménye. Ilyen körülmények között az MNB ténylegesen felelősséget vállalhat a forgalomban lévő pénzmenyiség összességének (de legalább az M1-nek) az alakulásáért, az országos hitelmérlegért, a makroszintű pénzügyi egyensúlyért, az árfolyam-politikáért és jelentős részben a forint vásárlóerejének alakulásáért is. Az előbbi elképzelésnek ellene vehető azonban az, hogy a bankrendszernek a piacgazdaságokban sincs ilyen mértékű függetlensége. A központi bank például Nyugaton is a kormány ellenőrzése alatt áll [29]. Függetlenül attól, hogy nem szándékozunk semmi olyant átvételre ajánlani, ami Nyugaton (is) rossz, figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy habár a monetáris szféra formálisan sok helyütt erősen függ a fiskális szférától, ez utóbbi kiterjedésének nagyon jelentős és a jogi keretknél jóval fontosabb szociológiai korlátai vannak ([13], [39]).

⁶ Ezt a hiteligenyt tágan értelmezzük: beleértjük az állami kölcsönrel megvalósított beruházások finanszírozását is.

A jegybanki és a hitelbanki szféra viszonya

A monetáris és a fiskális szféra alrendszerkénti különválasztása és összekapcsolása értelmet adhat a jegybanki és a hitelbanki szféra intézményes elhatárolásának is. Kezdetként nem feltétlenül önálló kereskedelmi bankok létrehozására lenne szükség, bár hosszabb távon ez is mindenképpen elérendő cél. Kiinduló lépésként az MNB-n belül két tagozatot kellene kialakítani: jegybanki és hitelbanki tagozatot.

A jegybanki tagozat

— rendelkezik a bankjegykibocsátás monopóliumával, és elsődleges felelősséget visel az országgyűlés által jóváhagyott tervekben meghatározott monetáris politika alakításáért, mindenekelőtt a pénz vásárlóerejének alakulásáért,

— szabályozza a külső gazdasági kapcsolatokkal összefüggő hitel-, valuta- és devizaműveleteket,⁷

— közvetett, de szükség esetén közvetlen (adminisztratív) eszközökkel irányítja az egyéb monetáris intézményeket, hitelez és refinanszírozza a költségvetést,

— összehangolja a hitelbanki tagozat és az önálló pénzintézetek tevékenységét s a különféle gazdálkodó alanyok értékpapír-kibocsátásait.

A hitelbanki tagozat

— rugalmasan biztosítja a forgalom pénzellátását, döntően rövid lejáratú hitelek nyújtásával (amelyet a jegybank saját szempontjait érvényesítve refinanszírozhat),

— a jövedelmezőségi alapon megvalósuló vállalati beruházásokra közép- és hosszú lejáratú hitelt nyújt, és finanszírozza a forgóeszközöket,

— lebonyolítja a vállalatok, a költségvetés és a kommunális intézmények által kezdeményezett értékpapír-kibocsátásokat, és részt vesz az értékpapíryegyzésben, szem előtt tartva mindenkori likviditását.

A már ma is csak formálisan létező hitelmonopólium intézményét meg kellene szüntetni. Így a hitelezés a pénzügyi jellegű központi irányítás eszközéből a piaci folyamatok részévé és a piaci befolyásolás eszközévé válhat.⁸

A hitelbanki tagozat forrásai:

— a jegybanki tagozattól kapott „saját” alap,

— a jegybanki tagozat hitelei,

— a különböző jövedelemtulajdonosok betétei,

— saját értékpapírok kibocsátása.

A bankrendszer két szintjének kapcsolatát döntően az határozza meg, milyen munkamegosztás alakul ki a hitelbanki tagozaton belül. Elvileg többféle megoldás képzelhető el:

— a központi bank mellett csupán egy hitelbank működik;

— a hitelbankok népgazdasági ágak, ágazatok szerint szakosodnak [38];

— a hitelbankok területi alapon különülnek el;

— a hitelbankok általános felhatalmazással rendelkeznek, az ügyfelek bármely hitelbankhoz fordulhatnak.

⁷ Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden valuta- és devizaműveletet kizárólag a jegybanki tagozatnak kellene végeznie. Az elmúlt évek gyakorlatát folytatva, célszerű lenne, ha a devizaügyleteket — megbízás alapján — egyre szélesebb körben bonyolíthatnák le más pénzintézetek is. Elképzelhető olyan fejlődés, amelynek eredményeként néhány bank aktív és passzív műveleteket is folytathat devizában.

⁸ Egyetértünk Bauer Tamással abban, hogy a hitelmonopólium megfelelt a tervutasításos irányítási rendszer természetének, a szabályozott piacgazdaságtól azonban idegen [11].¹

Az elsőként említett megoldás lényegében csak formális átalakulást hozhat, a bankrendszer ilyen telepítése mellett a bevezetőben leírt kritikai megjegyzések továbbra is érvényesek maradnának. A második és a harmadik esetben fennmaradna a bankok monopolhelyzete a vállalatokkal szemben. Ez pedig az adminisztratív alku továbbéléséhez vezetne, és nem kényszerítené ki a jövedelmezőségi alapon történő hitelezést és erőforrás-átcsoportosítást.

A bankrendszer kétszintűvé alakítása önmagában még nem teszi rugalmassá a rendszert. Ezt bizonyítja a többi között az NDK, Lengyelország, Románia és Bulgária példája is.⁹ (Ezekben az országokban a fejlődés bizonyos szakaszaiban formálisan létezett a kétszintűség.)

Úgy tűnik, hogy a kétszintű bankrendszer csak *egymással versenyző, azaz általános felhatalmazású hitelbankok* létrehozása esetén lenne igazi előrelépés a mai egyszintű bankrendszerhez képest. Az átalakulás csak akkor hozhat érdemi változást, ha a hitelbankok közötti verseny feltételei is kialakulhatnak. Reális elvárásainknak kell azonban lennünk arra vonatkozóan, hogy a bankok közötti verseny mely területeken és milyen formában jelenhet meg. A kamatlábakat illetően például számíthatunk arra, hogy a bankok kollektív monopólium megteremtésére irányuló törekvései [36] az alapkamatok egységesítése irányába hatnak. Köztudott azonban, hogy a monopóliumon belül sem szűnik meg a verseny, hanem csak más formát ölt. A bankok és a vállalatok közötti kapcsolatok egyedi jellegének megfelelően és az egyes akciók kockázatának eltérő megítélése miatt elsősorban a hitelek, részben azonban a betétek kamatánál finom különbségek adódhatnak a versenyző bankok között. Ennél is lényegesebb az, hogy az összjövedelem mennyiségében és alakulásának dinamikájában jelentős eltérések lehetnek az egyes bankok között, ami a piaci részesedés ingadozásán és a bankszolgáltatások szerkezeti, illetve színvonalbeli különbözőségén alapul. Ebben a helyzetben a bankok rákényszerülnek arra, hogy versenyezzenek az ügyfelekért. Ez — véleményünk szerint — *az egyetlen hatékony módja annak, hogy a vállalatoknak a bankokkal mint hatóságokkal szembeni egyoldalú függését felszámoljuk.* Ennek azonban feltétele az is, hogy a jövedelemtulajdonosok *választhassanak* a bankok között betéteik elhelyezésekor és hitelfelvételkor egyaránt. A gyakorlatban ez azt is jelentheti, hogy a vállalatok *egyidejűleg több bankkal* is kapcsolatban állhatnak. A választás lehetősége önmagában is az ügyfelek megtartására, következetesen a felmerülő igények tekintetbevételére és az ügyfelek jobb színvonalú „kiszolgálására” ösztönözheti és kényszerítheti a bankokat.

Ezzel összefüggésben feltételezhető, hogy megváltozik a bankok érdekeltségi rendszere is. A tényleges nyereségérdekeltség alapján működő bankok ekkor már rákényszerülnek arra, hogy a kölcsönösen vállalt kötelezettségeket következetesen betartsák és betartassák. A bankok ilyen körülmények között lejárt kintlévőségeiket zálogjoguk érvényesítésével hajthatják be, vagy szigorú feltételek előírásával meghosszabbíthatják a visszafizetési határidőt.

A bankok egyértelmű felelősség- és kockázatvállalásához szükségszerűen hozzátartozik az esetleges veszteségek, illetve szélsőséges esetben a bukás következményeinek az elviselése is. Meg kell teremteni az intézményes biztosítékokat arra, hogy ilyen esetben a nemzetközi gyakorlathoz hasonlóan [44] a kisbetéteseket akár teljes mértékben, a nagyobb betétekkel rendelkezőket pedig részben kártalanítsák.

A jegybanki és a hitelbanki tagozat kapcsolatában a szakmai irányítás egyértelműen alá-fölrendeltséget jelent. Ugyanakkor *e szakmai irányításnak alapvetően bankszerű eszközökkel kell megvalósulnia.* A kötelező tartalékráta és/vagy

⁹ E példák ismét azt igazolják, hogy a gazdaságirányítás természete alapvetően meghatározza a pénzügyi intézményrendszer működésének tartalmát.

az áttételi ráta¹⁰ előírásával, a kamatpolitika szabályozásával, a különböző érték-papírok leszámítolásával, közvetlen hitelnyújtással, esetleg hitelmaximumok megállapításával stb. irányíthatja ilyen körülmények között a jegybank a hitelbankokat. Fontos kérdés a hitelbanki tagozat intézetei igazgatóinak a kinevezése; ebből a szempontból számunkra még csak az egyértelmű, hogy velük szemben a munkáltatói jogokat sem az MNB elnöke, sem az államigazgatási intézményrendszer vezetői nem gyakorolhatják. A részvénytársasági és az önkormányzati jellegű szerveződést vagy ezek valamiféle kombinációját tekintjük többé-kevésbé következetes megoldásnak, de erről érdemben csak a gazdálkodó szféra hasonló szellemben történő továbbfejlesztésével együtt lehetséges és célszerű dönteni.

Az MNB két tagozatra bontása csak átmeneti megoldás, amely kiindulópontul szolgálhat egy valódi kétszintű bankrendszer kialakításához. Ha ugyanis az elkövetkező években a piaci mechanizmus következetes érvényesülésének irányában változnak (mégpedig jelentős mértékben) a gazdaság egészének a működését meghatározó feltételek, akkor ezzel párhuzamosan reális lehet a hitelbanki tagozat intézeteinek önálló kereskedelmi és hitelbankokká fejlődése.

Az átmeneti időszakban a változások kiindulópontja az lehet, ha az MNB ágazati hitelfőosztályai felhatalmazást kapnak aktív és passzív műveletek végzésére *az ágazati határokon kívül is*. A vállalatoknak pedig jogot kell nyerniük arra, hogy ágazati besorolásuktól függetlenül alakítsanak ki üzleti kapcsolatokat a különböző főosztályokkal. E megoldás feltételezi továbbá azt, hogy megszűnik a bank belső gyakorlatában létező hitelkontingensek rendszere is. Ez csak fokozatosan valósulhat meg, mivel az egyes ágazatok eltérő betét/hitel arányának egymáshoz való közelítése, az ágazatonként különböző kamatlábak egységes alapkamatlábbá alakítása időt igényel.

Ha a hitelfőosztályok az ágazatokon kívüli területekre is kiterjesztik a tevékenységüket, és mind szervezetileg, mind pedig a számvitel szempontjából elkülönülnek, az egyes bankkalkalmazottak szintjén is mód nyílik a nyereségérdekeltség megteremtésére.

A vállalatok és bankok közötti kapcsolat több csatornássá válása még inkább indokolttá teszi azt, hogy a jegybanki tagozat országos zsróközpontként is működjék. Ennek technikai háttere a már meglévő számítógépek felhasználásával biztosíthatónak látszik.

Az MNB két tagozatra bontásán túl már *rövid távon is feltétlenül szükség van olyan önálló pénzüintézetek létrehozására*, amelyek tisztán üzleti alapon általános és különleges műveleteket végeznek: hitelt nyújtanak például a gyorsan megtérülő kisebb beruházásokhoz, részt vállalnak a tartós alapkutató és a vállalatalapítás feladataiból, kölcsönbérleti szerződéseket kötnek stb. Az ilyen pénzüintézetek csírái már létrejöttek, de egyrészt fontos lenne megteremteni ezek szervezeti, érdekeltségi és működési *önállóságát*, másrészt célszerű lenne *újakat* létrehozni, harmadrészt pedig lehetővé kellene tenni, hogy *bármely jövedelemtulajdonos alapíthasson* ilyeneket. Ha döntően lakossági erőforrásokból alapítanak ilyen pénzüintézetet, akkor ezek a közismert betéti társaságok formáját ölthetik magukra [22]. Ezek a pénzalapok forrásait a költségvetéstől, az MNB jegybanki és hitelbanki tagozatától, vállalatoktól és a lakosságtól egyaránt szerezhetik.

A források bevonása legcélszerűbben értékpapírok kibocsátásával történhet. Ez a fajta forrásszerzés biztosítja a befektetők kielégítő mértékű érdekeltségét, módot ad a kockázat megosztására, és lehetővé teszi a jövedelemtulajdonosoknak, hogy vagyónrészesedésüket értékesítve fenntarthatassák likviditásukat.

¹⁰ Az áttételi ráta azt írja elő, hogy maximálisan mekkora lehet a banki mérleg főösszege az alaptőkéhez képest [13].

Ezekben a kis intézetekben érvényesíteni lehetne az érdemi ügyintézők korlátozott, ám közvetlen *anyagi érdekelttségét* és azt, hogy vétőjoggal élhessenek az igazgatójuk kinevezésénél.

A bankrendszer valóságos kétszintűségének távlati megteremtése szempontjából nem becsülhető le annak a jelentősége, hogy az ilyen új típusú pénzügyintézetekben — csekély kockázat mellett — vállalkozni képes *új bankszakember-gárda* fejlődhet ki.

Bár nem közvetlenül a bankrendszer átalakításához tartozik, de a bankrendszer céloknak megfelelő működése szempontjából feltétlenül meg kell említeni, hogy szükség van olyan *ügynöki* vállalatok létrehozására, amelyek a fizetési képességgel vált gazdálkodó egységek átszervezésével, eszközeik egy részének értékesítésével vagy ezek bérbé adásával foglalkoznak. Az ilyen vállalatok működése olyan új hitel- és pénzállomány létrehozását feltételezi, amely az eszközök átcsoportosításához szükséges. Minthogy ez a pénzállomány az áruk és a szolgáltatások piacán nem jelent számottevő mértékű pótlólagos keresletet, inflációs hatása elhanyagolható.

Az egész bankrendszer szempontjából alapvető jelentőségű a fiskális szféra fejlesztésfinanszírozási tevékenységének az átalakítása. *Evégett el kell választani egymástól a jövedelmezőség alapján és a nem jövedelmezőségi alapon finanszírozható fejlesztéseket.* (Ez az elhatárolás nem felel meg a versenyszektor és a nem versenyszektor szétválasztásának, hiszen sok olyan beruházás van, amely természete szerint Magyarországon nem tartozhat a versenyszektorba, jövedelmező megtérülése azonban mégis reálisan elvárható lenne. Ilyennek minősül például a telefonhálózat fejlesztése, egyes kommunális szolgáltatások.) Azon állami beruházások finanszírozását, ahol a pozitív externáliák végképp nem érvényesíthetők a felhasználók költségeként (egészségügy, oktatás, környezetvédelem, a kultúra egy része stb.), egy önálló, nem profitorientált „Állami Fejlesztési Intézet” végezné. Az összes többi területen, ahol az állam kezdeményez vagy részt kíván venni különböző beruházásokban, saját tőkét bocsáthat a vállalkozók rendelkezésére. A tőkejuttatás történhet értékpapír formájában is. Ez esetben az állam a vagyონrészesedését a továbbiakban — ha akarja és tudja — el is idegenítheti. Az állami tőkejuttatás — ha nem kizárólagos forrása a beruházásnak — *nem jelenthet kötelezettséget* egyetlen más, a fejlesztésben részt vállaló jövedelemtulajdonos számára sem. Ha a bankok jobb hitelkihelyezési lehetőséget találnak, akkor nem kötelesek hitelt nyújtani olyan beruházáshoz sem, amelyben a vállalat „saját” része eredetileg állami alapjuttatásból származik. Másrészt viszont a vállalatok sem kötelezhetők arra, hogy saját forrásaikat olyan állami alapjuttatással kezdeményezett beruházáshoz nyújtsák, amelyet nem találnak előnyösnek. A vázolt tőkejuttatási tevékenységet egy jövedelemorientált „Állami Alapjuttatási Intézet” végezné, amely forrásait részben a költségvetésből, részben értékpapír-kihelyezések révén szerezne.

Az állami beruházásoknak kétségkívül lehet egy olyan harmadik szektora is, amelyben, noha a beruházással szemben megtérülési követelmény támasztható, a fejlesztésekhez — gazdaságpolitikai megfontolásból — különböző állami kedvezmények járulnak. Ilyen támogatások nyújthatók kamat- és adókedvezmény, állami kezességvállalás, törlesztési kedvezmény stb. formájában. Mindezen kedvezmények kezelésére egy „Állami Támogatási Alapot” célszerű létrehozni, amely forrásait kifejezetten a költségvetésből kapná. Ez az intézmény fontos szerepet játszhatna a nemzetközi kötelezettségekből adódó beruházások finanszírozásában is.

A bankrendszer általános átalakításának elválaszthatatlan részét képezi a *lakossággal közvetlen kapcsolatban álló pénzügyintézetek* jellegének három úton tervezett módosítása.

Az univerzális banktevékenységre felhatalmazott — bár azt nem feltétlenül gyakorló — hitelbanki tagozat, illetve a később kialakítandó intézetek, kereskedelmi bankok, alapok, ügynökségek stb. léte önmagában is felszámolná az OTP jelenlegi monopolhelyzetét.

Emellett azonban *közvetlenül*, az OTP *belső szervezeti átalakítása és decentralizálása* is elősegítené a jelenlegi monopólium megtörését. Két irányban is előreléphetnének egy sokszínű és vonzó kínálatot nyújtó, önálló, felelősségteljes és kockázatot is vállaló „lakossági bankrendszer” kialakítása céljából.

A már meglevő konstrukcióknál az önálló üzletpolitika jogát és felelősségét kezdetben talán csak a takarékszövetkezeteknek és az OTP önállósulni kívánó hálózati egységeinek kellene megadni. (Mind a két lakossági banktípus egységei a kezdeti átmeneti időszakban az OTP központjának — versenytárgyaláson vállalt — bérleti díjat fizetnének. Veszteséges gazdálkodásuk esetére az állam vállalná az ügyfelek kártalanítását, tehát garanciát vállalna a betétekért.) Ám ez után a türelmi időszak után már az OTP-ből kiszakadt valamennyi pénzügyi intézetet a normális pénzügyi intézetek közé sorolódna be.

A döntési jogkörök decentralizálása után az *új megtakarítási formák* kialakítása, illetve az aktív műveletek körének kiszélesítése, az új területekre való betérés elvileg az OTP valamennyi önállósulni képes egysége számára lehetővé válik.

Fontosnak tartjuk az *Állami Biztosító monopolhelyzetének felszámolását is*.

A biztosítás szférájában igen nagy jelentőséget tulajdonítunk az *önkéntes, egyéni és differenciált, ún. kiegészítő társadalombiztosításnak*, helyesebben az ilyen fajta biztosítás kiszélesítésének, illetve megteremtésének. Az ilyen biztosítási formák engedélyezése, illetve támogatása a következő fontosabb előnyökkel járhat:

— A lakosság viszonylag széles tömegei előtt — a jövedelmüktől függően — reális lehetőség nyílik a későbbi kedvezőtlen jövedelemalakulás negatív hatásainak egyéni kivédésére.

— Ha ilyen lehetőségek nyílnak, az feltételezhetően sokak számára önmagában véve is elegendő indok a nagyobb jövedelemre — s ezen keresztül a későbbi nagyobb (anyagi) függetlenségre — való törekvésre. Ez feltehetően nagyobb erőfeszítések önkéntes vállalására ösztönzi az embereket.

— Az egyéni és differenciált kiegészítő társadalombiztosítás elterjedése — progresszív jövedelemadó bevezetése nélkül is — a jövedelemkülönbségek abszolút mértékének (önkéntes) csökkenését váltja ki.

— A társadalombiztosításban való egyéni részvétel nemcsak az egyén, hanem a közösség szempontjából is kedvező. Ez mentesítené a társadalombiztosítási terhek alatt már ma is roskadozó költségvetést, hiszen némileg enyhítené az ilyen jellegű kiadások növelésére irányuló nyomást. (A költségvetés számára ezért a világ jó néhány országában „jobb üzlet” az egyéni társadalombiztosítás támogatása, mint a feladatok teljes mértékű átvállalása.)

A lakossággal közvetlenül kapcsolatban álló pénzügyi intézmények rendszerének e három irányban megvalósuló továbbfejlesztésétől két szempontból különösen sokat várunk.

1. A továbbfejlesztés során megteremtődne a lakosság, a fogyasztók számára — a vállalatokhoz, illetve a termelőkhez hasonlóan — *a pótlólagos pénzhez jutás többféle csatornája közötti szabad választás lehetősége*.

2. A pénzügyi intézeteknek a betétekért, illetve a megtakarításokért folytatott versenyével egyrészt az egyedül a közösség által már ma is egyre kevésbé vállalható, *megfelelő színvonalú társadalombiztosításban való részvételt*, másrészt pedig *a lakosság megtakarítási hajlandóságának* — s ezzel a megtakarítások, a betétek állományának — *önkéntes növelését* kívánjuk ösztönözni.

A pénzügyi intézményrendszer továbbfejlesztésének csak akkor van értelme, ha érvényesíthetők a gazdaságirányítási rendszer egészének reformjára vonatkozó alapelvek. Ezek mindenekelőtt — az áru- és pénzviszonyok kiteljesedése révén — a jogok, a kötelezettségek, a felelősség egyértelmű, nyílt meghatározását, vállalását és ellenőrzését jelentik. A bankrendszer továbbfejlesztésének ilyen körülmények között az önálló, felelősségteljes — a nyereségérdekeltséget is érvényesítő — pénzügypolitikai intézmények kialakulásához kell elvezetnie. Az ezzel kapcsolatos költségek bizonyára nem csekélyek, ám valószínűleg messze elmaradnak azoktól a veszteségektől, amelyeket a változás hiányában gazdaságunk folyamatosan elszenved.

Hivatkozások

- [1] *Antal László*: A pénzügyi tervezés és a szabályozás konfliktusa. *Gazdaság*, 1983. 2. sz.
- [2] *Antal László—Bokros Lajos—Surányi György*: Az eszközáramlás feltételei. Figyelő, 1983. január 6.
- [3] A szocialista gazdaság pénzügyei. Szerkesztette: Riesz Miklós. Tankönyvkiadó, 1982.
- [4] *Asztalos László—Surányi György*: Egy kísérlet a magyar bankrendszer továbbfejlesztésének felvázolására. Kézirat. A PM Pénzügykutatói Intézete, 1980.
- [5] *Bácskai Tamás*: A gazdaság monetizálása és a monetáris intézményrendszer. Kézirat, 1982.
- [6] *Bácskai Tamás*: A bankrendszer fejlesztésének kérdései hazánkban. *Pénzügyi Szemle*, 1971. 11. sz.
- [7] *Bácskai Tamás*: Hozzászólás az „Észrevételek”-hez a pénzügyi intézményrendszerről folyó vitához. *Társadalmi Szemle*, 1983. 7. sz.
- [8] *Bácskai Tamás—Várhegyi Éva*: A magyar gazdaság monetizálása. *Gazdaság*, 1983. 2. sz.
- [9] Bank of England Report and Accounts 1983.
- [10] *Barta Imre—Kádár László*: A magyar bankrendszer továbbfejlesztésének egyes kérdéseiről. *Pénzügyi Szemle*, 1969. 10. sz.
- [11] *Bauer Tamás*: A hitelmonopóliumról. Kézirat, 1983. március.
- [12] *Bódy László*: A hitelpolitika lehetőségei. *Bankszemle*, 1982. 4. sz.
- [13] *Bokros Lajos—Surányi György*: Verseny a valóságban. Személyes benyomások az angol bankrendszer működéséről. *Közgazdasági Szemle*, 1983. 10. sz.
- [14] *Bonin, V.*: Zentralbanken zwischen funktioneller Unabhängigkeit und politischer Autonomie. Nomos, Baden-Baden, 1979.
- [15] Die währungspolitischen Institutionen und Instrumente in der BRD. Sonderdrucke der Deutschen Bundesbank. 1980. 1. sz.
- [16] *Doros Béláné*: Vállalati gazdálkodás és pénzügyi helyzet. *Bankszemle*, 1982. 5. sz.
- [17] *Fogaras István*: Banküzemtan. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1980.
- [18] *Forró Dezső*: A forgóeszköz-finanszírozás néhány megoldásra váró problémája. *Bankszemle*, 1980. 4. sz.
- [19] *Gubcsi Lajos—Tarafás Imre*: A tőkés pénzügyelmélet és gyakorlata. Kandidátusi értekezés, 1980.
- [20] *Hagelmayer István*: Bankrendszer és feladatai. *Pénzügyi Szemle*, 1969. 2. sz.
- [21] *Hagelmayer István*: Nem lenne több hitel. Interjú. *Heti Világgazdaság*, 1983. július 30.
- [22] *Havas Gábor*: Lakossági megtakarítás és termelésfinanszírozás. *Gazdaság*, 1981. 2. sz.
- [23] *Huszár Józsefné*: A beruházási vásárlóerő szabályozása az 1970-es években. *Gazdaság*, 1983. 2. sz.
- [24] *Husztai Ernő*: A szocialista bankrendszerek és -szervezetek fejlődésének főbb vonásai. *Gazdaság*, 1980. 2. sz.
- [25] *Husztai Ernő—Szajáni Béla*: Néhány gondolat a jegybankpolitika és -rendszer továbbfejlesztéséhez. *Közgazdasági Szemle*, 1972. 7—8. sz.
- [26] *Kaiser, R. H.*: Bundesbankautonomie — Möglichkeiten und Grenzen einer unabhängigen Politik. R. G. Fischer, Frankfurt, 1980.
- [27] *Kljucsnjykov, I. K.—Torkorovszkij, V. Sz.*: Kommerceszkije banki SZSA. Izdatyelszvo Leningradszkava Unyiverszityeta. 1982.
- [28] *Kopátsy Sándor*: A vállalati tevékenység komplex és többéves értékelésének problémái. *Pénzügyi Szemle*, 1969. 11. sz.
- [29] *Ligeti Sándor*: A központi bankok önállósága a tőkésországokban. *Közgazdasági Szemle*, 1981. 4. sz.
- [30] *Marmoly Judit*: Gazdaságstabilizáló intézkedések Franciaországban az 1976—1980 közötti időszakban. *Bankszemle*, 1981. 12. sz.

- [31] *Medgyessy Péter*: A fejlesztés és készletezés szervezeti, intézményi rendszere. Pénzügyi Szemle, 1983. 8—9. sz.
- [32] *Petschnig Mária*: A bank szervezeti rendszerünk kulcspozíciójában. Pénzügyi Szemle, 1981. 3. sz.
- [33] *Riecke Werner*: A lakossági pénzmegtakarításokról. Kézirat. A PM Pénzügykutató Intézete, 1983.
- [34] *Riesz Miklós*: A bankhitelezés szerepéről. Közgazdasági Szemle, 1969. 7—8. sz.
- [35] *Riesz Miklós*: Észrevételek a pénzügyi intézményrendszerrel folyó vitához. Társadalmi Szemle, 1983. 7. sz.
- [36] *Riesz Miklós*: Különleges bankkiszámlák. I., II., III. kötet. Tankönyvkiadó, 1975.
- [37] *Riesz Miklós*: Pénzforgalom és hitel. Tankönyvkiadó, 1980.
- [38] *Rott Nándor*: A pénzügyi intézményrendszer továbbfejlesztése. Közgazdasági Szemle, 1982. 11. sz.
- [39] *Szajáni Béla*: Fél évszázad egy magasan fejlett monetáris-fiskális rendszer gyakorlatából. Magyar Nemzeti Bank KFK. 85. kötet.
- [40] *Szentiványi Iván*: A pénzintézetek jogállása. Akadémiai Kiadó, 1977.
- [41] *Tardos Márton*: Program a gazdaságirányítás és a szervezeti rendszer fejlesztésére. Közgazdasági Szemle, 1982. 6. sz.
- [42] The role of the Bank of England in the money market. Bank of England Quarterly Bulletin, 1982. március.
- [43] *Varga György*: Adalékok a vezetés és a vállalkozás kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1973. 5—6. sz.
- [44] Why So Many Banks Go Belly Up. Time, 1983. augusztus 29.

Terjedelmi korlátaink miatt az eredeti kézirat 83 hivatkozásából csak azokat hagytuk meg, amelyek a legszorosabban kapcsolódtak a cikk érdemi mondanivalójához. (A szerk.)

Lőrincné Istvánffy Hajna:

A NEMZETKÖZI KÖLCSÖNTŐKE-ÁRAMLÁS ÉS A HITELPIACOK

A hetvenes években, de különösen napjainkban megnőtt a kölcsöntőkék forgalma. Hogy kik és milyen feltételekkel vehetnek fel hitelt, azt a hitelszervezetek és gyakran egy-egy ország gazdaságpolitikai döntése befolyásolja. E döntéseket már természetesen nem pusztán gazdaságossági megfontolások alapján hozzák.

A szerző nagy gondot fordít arra, hogy részletesen, sok adattal alátámasztva ismeresse a kölcsöntőke-forgalom fejlődését és irányát, ezen belül a szocialista országok hitel-felvételit és adósságállományát is. Ez az első olyan magyar nyelvű könyv, amely átfogóan foglalkozik a kölcsöntőkék nemzetközi áramlásával.

Az I. és II. fejezet a könyvön belül egy nagyobb, szervesen összetartozó egység, ahol a szerző a kölcsöntőke-forgalom növekedésének okait és az áramlások szervezeti kereteit tárgyalja. Külön rész foglalkozik az eurodollárok és az amerikai bankrendszer kapcsolataival, valamint az olajárrobbanásoknak és az azok következtében felduzzadt nemzetközi likviditásnak a nemzetközi hitelpiacokra gyakorolt hatásával. A III. fejezet a kölcsöntőkék áramlásának fő irányait ismerteti. Ezen belül ki kell említeni a szocialista országok adósságállományával foglalkozó részt. A szakirodalomban található ugyan ide vonatkozó utalások, de hasonlóan körültekintő és átfogó ismertetés nem.

A IV. fejezet a nemzetközi hitelezés különböző kockázatait tárgyalja. Ezen belül a hazai irodalomban először mutatja be részletesen az országgockázat fogalmát és minősítésének gyakorlatát. A kötet záró fejezete a nemzetközi kölcsöntőke-forgalom várható jövőbeli alakulásáról igyekszik képet adni.

350 oldal, kötve 75 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Megjegyzések Hegedüs András

„A nagyvállalatok és a szocializmus” című „gondolataihoz”

Bakos Zsigmond

Gazdasági viszonyaink kedvezőtlen alakulása, a nehéz helyzet tartóssá válása és a leküzdésére irányuló erőfeszítések közepette egyre több kritika éri a vállalatokat, különösen a nagyvállalatokat. A különböző tényezők hatására több nagyvállalatunk gazdálkodási eredményei, helyenként akut pénzügyi problémái, a kiutat kereső lépések a közgazdasági irodalomban, de a napi sajtóban is sokoldalú bírálatok kerestettségében állnak. Ez természetes jelenség. Úgy gondolom, nem vitás, hogy gazdaságunk nehézségeit nem választhatjuk el a vállalatok munkájától, gazdálkodásuk eredményeitől, illetve problémáitól.

Meggyőződésem szerint azonban ugyancsak hiba lenne gazdasági nehézségeink belső okait kizárólag a vállalatokra, azon belül a nagyvállalatokra (az iparunk, de egész gazdaságunk életére is nagy befolyást gyakorló termelőegységekre), illetve azok vezetőire hárítani. Ilyen egyoldalú felfogásról tanúskodó megnyilatkozásokkal már korábban találkozhattunk, s ezek káros hatását csak növelték a különböző — távolról sem teljes — információk egy-egy nagyvállalat rendkívül súlyos helyzetéről.

A magyar közgazdaságtudomány — sokrétű próbálkozás és bizonyos kezdeti eredmények ellenére — ma még adós a szocialista vállalatok helyzetét befolyásoló törvényszerűségek alapos elemzésével, a felvetődő kérdésekre mindeddig nem sikerült kielégítő választ adni. A nagyszabású, országos kiterjedésű kutatások (néhány komolyabb publikáció kivételével) nem hoztak meggyőző eredményeket. Ezért különleges figyelem irányul minden olyan megnyilvánulásra, amely e hatalmas téma-területnek akár csak egy-egy rész kérdésében is szakszerű állásfoglalást, véleményt ígér.

Hegedüs Andrásnak a Közgazdasági Szemle januári számában, a Vita rovatban megjelent cikke már a címválasztásával is figyelmet keltett. Az általam tisztelt, és kritikai hangneméről ismert szerző ezúttal komolyan zavarba hozott.

Mindenekelőtt azért, mert az utóbbi 30 esztendőben ilyen indulatokkal teli, a tények egész sorát és társadalmi viszonyainkat több vonatkozásban figyelmen kívül hagyó megnyilvánulással nemigen találkoztam. Természetesen az indulat jogosságát nem vonom kétségbe, különösen nem akkor, ha olyan témáról van szó, ahol nagyon éles kritika is helyénvaló, s a nyilvános vita is indokolt. Úgy gondolom, sok magyar vállalat, köztük a nagyvállalatok tevékenysége éppen ilyen terület.

Nehéz azonban elhinni, hogy a kérdésben bármilyen álláspontot elfoglaló hozzászóló komolyan meg lehet győződve róla, hogy az 1950-es évek legrosszabb politikai és sajtómegnyilvánulásaira emlékeztető „bélyegek” osztogatásával valóságghú képet lehet kapni a nagyvállalatok mai helyzetéről, az azt előidéző okokról és különösen azokról a módszerekről, fejlődési utakról, amelyekkel a jelenlegi helyzetből ki lehet kerülni, és el lehet érni, hogy a jövőben hasonló hibák lehetőleg ne forduljanak elő.

Véleményem, megjegyzéseim kialakításában nyilvánvalóan szerepe van annak,

hogy egy évtizedig a cikkben — részben jogosan — elmarasztalt egyik olyan ágazati minisztérium vezető munkatársaként dolgoztam, amelynek irányítása alatt csaknem egy tucat, nemzetközi összehasonlításban is nagyméretűnek számító vállalat dolgozott. Valószínű, hogy teljesen más szemszögből vizsgáltam a minisztérium munkáját és a nagyvállalatok tevékenységét, de a Hegedüs András által mammutbirodalomnak nevezett gazdasági egységek irányításában, a minisztérium koordináló, ellenőrző tevékenységében, a vállalatokkal való kapcsolatában legfeljebb csak nyomokban tudom felfedezni azokat a tendenciákat, amelyekkel a cikk foglalkozik.

Nem vitatom az ágazati minisztériumok összevonásának helyességét, bár e lépést nem elsősorban Hegedüs András érvelésével vélem indokolhatónak. A kérdéssel foglalkozó s e minisztériumok tevékenységét valamelyest is ismerő minden közgazdász tisztában volt azzal, hogy e minisztériumok — jelentéktelen döntési jogukkal — az 1968-ban bevezetett irányítási, vezetési, gazdálkodási reformok megvalósítására nem lehettek alkalmasak. Azt sem tagadom, hogy ezek a minisztériumok különböző formában vállalati „érdekvédelmi” funkciókat is elláttak. Legtöbbjük abból az egyszerű — ha nem is minden tekintetben igazolható — elvből indult ki, hogy a népgazdaság működésének eredményessége csak a vállalatok összességének eredményes munkájával biztosítható. Különböző ún. érdekvédelmi funkcióik mindenekelőtt arra irányultak, hogy a hatékonyság nőjön, és az eredményes fejlődés előtt álló akadályok lehetőség szerint háruljanak el. Természetesen e tevékenység a mindenkor érvényes szabályozási rendszer keretei között folyt. Azt is látni kell, hogy a ma gyakran a nagyvállalatok felelősségeként feltüntetett, utólag hibásnak bizonyult vagy ítélt döntések legnagyobb része a gazdaságpolitika végrehajtását irányító funkcionális szervek akkori különböző szintű fórumaitól, szervezeteitől származik. Nem vitatható, hogy ezekre a döntésekre a minisztériumok mellett megkíséreltek — esetenként sikeresen — befolyást gyakorolni bizonyos nagyvállalatok egyes vezetői. Azt sem vitatom, hogy sok kisebb-nagyobb behatárolásban némi szerepet játszott személyi közbelépés, kapcsolat. Azt azonban nem látom bizonyítottnak, hogy ha a döntéseket *ténylegesen* meghozta akkori funkcionális apparátus — az általa készített, akkor látszólag rendkívül alapos elemzések figyelembevételével — kimutatta volna a fejlesztések indokolatlanságát, gazdaságtalanságát, politikai nyomással vagy egyéb személyi kapcsolatok révén a bírált fejlesztéseket meg lehetett volna valósítani. Természetesen a végeredmény a lényeges, nem pedig az azt évekkel, sőt évtizedekkel megelőző döntési rendszer objektív vagy szubjektív körülményei. De ha egy vitaanyagban ilyen súlyossággal vetődnek fel a társadalmi, sőt a politikai felelősség kérdései, akkor elvárható, hogy tényekre, konkrétumokra, nem pedig csak nagyvonalú eszmefuttatásokra alapozva történjék állásfoglalás.

Mint minden sommás ítélet, úgy az sem igaz, hogy a nagyvállalati vezetők alapvetően reformellenesek. Csaknem két évtizedes személyes munkakapcsolatom több nagyvállalat vezetőjével, nemcsak szavaik, hanem konkrét cselekedeteik is arról győzték meg, hogy többségük szüntelenül küzdött azok ellen a korlátozó tényezők ellen, amelyek megszüntetéséért gazdasági reformunk született. Sorozatosan bizonyították, hogy a tömeges kötelező mutatók elhagyása, a tervezési rendszer megváltoztatása, az anyagi érdekelttség már kismértékű javítása is jelentős társadalmi erők felszabadítására képes. Nem egy ún. mammutvállalat az önálló külkereskedelmi tevékenységének elismerésre méltó eredményeivel bizonyította rátermettségét, az önálló gazdálkodásra, kereskedésre való alkalmasságát. Sokuk nyíltan, a legkülönbözőbb fórumokon, folyóiratok, napilapok hasábjain szószólója, élharcosa lett azoknak a változásoknak, amelyek ha csonkán is, ha nem is kitelje-

sedve, de végül a hetvenes évek első felében nagyrészt hozzájárultak a gazdasági eredményeinkhez.

„A nagyvállalati vezetők hatalmának növekedését a technostruktúrán belül elősegíti az a felülről irányított közfelfogás is, ami azonosítja a nagyvállalatok vezetőinek érdekét a nagyüzemi munkásságéval” (67. l.). Hegedüs András e kijelentésében több vitatható megállapítás található. Először is nem tudni pontosan, mit ért a szerző „közfelfogáson”, különösen „felülről irányított közfelfogáson”. A közfelfogást – ahogyan én értelmezem – minden ismert társadalomban mindenkor felülről irányították. Ettől ez még lehet jó. Természetesen abból a feltételezésből kell kiindulni, hogy az ún. felülről irányítók jól ismerik a köz érdekeit, képesek annak képviselésére, és nem elsősorban saját személyes érdekeikből, hanem valóban a köz érdekeiből indulnak ki. Amennyiben ez így van – és megítélésem szerint a magyar társadalomban, legalábbis negyedszázada így van –, akkor ezt a megfogalmazást akár pozitívan is értelmezhetnénk. Azt azonban már mindenképpen téves megállapításnak érzem, hogy van olyan ún. felső irányítás, amely a nagyvállalatok vezetőinek érdekét a nagyüzemi munkásságéval azonosítja. Természetesen a jelenleg ismert álláspontok nem zárják ki ennek az érdeknek az azonosságát. Elsősorban akkor, ha a vállalat vezetője képes arra, hogy felismerje az általa irányított közösség érdekeit, és ennek megfelelően cselekedjen. Hozzá kell tenni azt is, hogy ez az érdekelismerés csak abban az esetben tekinthető kedvezőnek, ha a vezető képes arra, hogy az általa irányított közösség (legyen az akár mammutvállalat) érdekeit és a társadalom érdekeit összhangba hozza. Pontosabban szólva arra törekszik, hogy a meglévő és elkerülhetetlen ellentmondások úgy oldódjanak fel, hogy a társadalom érdekei mindenképpen érvényesüljenek, lehetőség szerint az adott helyi közösség érdekének minél kisebb károsodása mellett.

Megítélésem szerint a nagyvállalati tevékenység meglehetősen nagy területén az irányítás és a helyi társadalmi ellenőrzések ugyancsak ebben az irányban hatottak.

Hegedüs Andrásnak a nagyvállalati vezetőkkel kapcsolatos eszmefuttatása azért is figyelemre méltó, mert a legszélesebb körökben elismert, hogy bármilyen nemzetközi összehasonlításban – a hatékonysági tényezők figyelembevételével is – a „mammutbirodalmak” vezetőinek bére, jövedelme messze elmarad az indokolttól. Az is közismert, hogy – hatalmuk állítólagos folyamatos növekedése ellenére – jövedelemszintjük (az ún. privilégiumokat is beszámítva) mind közelebb kerül beosztottaik jövedelméhez. Sok tucat magyar nagyvállalat esetében ezek a „gőgös menedzserek” (bár többségük kitűnő mérnök vagy közgazdász) az általuk irányított közösség jövedelmi rangsorában legfeljebb a 15.–20. helyet foglalják el.

A nagyüzemekben lévő munkáscsoportoknak a cikkben leírt mesterkéltszétválasztása semmilyen ténnyel sem támasztható alá. Az természetesen igaz, hogy az idősebb munkások már nehezebben változtatnak munkahelyet, mint a fiatalabbak. Az általános társadalmi légkör folyamatos, ha nem is túl gyors demokratizálásának eredményeként azonban a régi munkások ún. privilégiumainak megtartása vagy növelése aligha lehetséges. Ezek figyelembevételével nem nagyon érthető, miért nevezi Hegedüs András a munkahelyhez való kötődést sajátos konzervatívizmusnak.

Hazánk külföldi eladósodását a cikkben történő módon a nagyvállalati vezetők nyakába varrni – a fejlesztés és a külkereskedelem döntési mechanizmusa ismeretének hiányára utal. Az nyilvánvaló, hogy a döntéseket ténylegesen meghozó szervek sokoldalúan támaszkodtak a nagyvállalatok szakértő vezetőire. Azt azonban, hogy ezeket a döntéseket a vállalati vezetők hozták vagy esetleg kényszerítették ki, még egy „kollektív felelősségre” való utalással sem lehet elfo-

gadni. Ezt a megfogalmazást én úgy értem, hogy végső soron Hegedüs András sem csak a nagyvállalati vezetőket teszi felelőssé a sok milliárd dollár hitel felvételéért és hazai befektetéséért. Egyébként ezeknek a milliárdoknak tekintélyes részét egyáltalán nem az ablakon dobtuk ki, hanem a gazdaság hatékony, nemzetközi összehasonlítást is kibíró teljesítményt nyújtó szektoráiban használtuk fel.

Végezetül Hegedüs Andrásnak az elkövetkező reformokhoz fűzött elgondolá-saira vonatkozóan úgy látom, hogy azok valamilyen formában megtalálhatók az MSZMP Központi Bizottsága és a kormány 1978 óta hozott határozataiban csak-úgy, mint az MSZMP XII. kongresszusának állásfoglalásaiban. A javaslatok közül mindössze eggyel kívánok foglalkozni. Már szoltam arról, hogy véleményem szerint a különféle tömegtájékoztatási eszközök meglehetősen gyakorisággal bírálják a gyenge eredményeket elérő nagyvállalatok tevékenységét. Természetesen eltérő lehet a vélemény a tekintetben, hogy ez a bemutatás, bírálóat elengedő-e vagy sem. A jelenlegi helyzetről azonban semmiképpen sem lehet azt mondani, hogy a nagyvállalatok tevékenységéről a közvélemény manipulált tájékoztatást kap. Tény, hogy néhány nagyvállalatunk nagyon jelentős veszteségeiről, de még inkább a veszteség okairól szükséges lenne alaposabban, részletesebben tájékoztatni a közvéleményt. Nem hiszem azonban, hogy e kérdésben figyelmen kívül lehetne hagyni azt az alapvető körülményt, hogy szinte minden érintett vállalat igen jelentős exportot bonyolít le. Nehéz a világgazdasággal foglalkozó sajtóban olyan elemzést találni, amely bemutatja egy-egy nagyvállalat valóságos belső fogyatékoságait, ezzel mintegy kiszolgáltatva őt a piacon a vásárlóknak és a versenytársainak. Az ilyen titkolni való gyengeségeket legfőljebb valamelyik konkurrens tárja a nyilvánosság elé. Lehet azt mondani, hogy a visszafogott tájékoztatás kizárólag a nagyvállalatok érdekeit szolgálja, de az is igaz, hogy ezek a nagyvállalatok adják a magyar ipari exportnak igen jelentős részét. Ennek tudatában nem lehet felelőtlenül eljárni ebben az ügyben. Megítélésem szerint sokkal többre jutunk, ha az érdekelt vezetőket, helyi társadalmi szerveket és elsősorban vállalati közösségeket világosítjuk fel arról, hogy melyek voltak a hibás döntések, mik az eredménytelenség, a jelentős veszteségek konkrét okai, és kik voltak a felelősek ezért. Ily módon világossá lehetne tenni, miként lehet kikerülni az adott helyzetből. Ezzel elkerülhetjük, hogy az exportáló cégeknek, rajtuk keresztül pedig az egész népgazdaságnak komoly veszteségeket okozzunk.

Példaként említem meg, hogy csaknem egy évtizeddel ezelőtt egyik gazdasági hetilapunk szalagcímben tette fel a kérdést: „Miért rosszak a magyar cipők?” A cikk részletes elemzést adott arról, hogy szerzőjének megítélése szerint milyen okok idézték elő a különböző vásárlói panaszokat, és mit kell tenni orvoslásukra. A legközelebbi kereskedelmi tárgyaláson egy jelentős külföldi partner az árak körüli vitában a magyar képviselő elé tette az említett cikket. Megjegyezte, hogy a magyar árigény nincs összhangban a termékről kialakított magyar véleményekkel. Több évi munkával lehetett csak pótolni az így keletkezett anyagi, erkölcsi veszteségeket.

Nem gondolok arra, hogy az ilyen példák, illetve veszélyek miatt a közvélemény tájékoztatását nem lehetne erőteljesen tovább javítani, de úgy vélem, hogy a nagyvállalatok vezetési módszereinek, gazdálkodási tapasztalataiknak elemzésével, a konkrét felelősség megállapításával, érvényesítésével előbbre juthatunk e tekintetben is.

A (nagy-)vállalatok és a szocializmus

(Gondolatok Hegedüs András gondolatairól)*

Milánovics Szvetozár

Amikor a Közgazdasági Szemle megújult borítóján elolvastam Hegedüs András írásának címét, türelmetlenül és reménykedve lapoztam föl a cikket. És valóban: érdekesítő és elgondolkodtató Hegedüs András fejtegetése. A szerző Szalai Erzsébet „Kiemelt vállalat — beruházási érdek” című könyvével kapcsolatos gondolatait fogalmazza meg. Az írást elolvasva az lett a benyomásom, hogy Hegedüs András inkább ítélkezik, mintsem gondolatokat fejt ki. Ítélik anélkül, hogy akár egyetlenegy érveléssel, ténnyel bizonyítani próbálná állításainak igazát. És bármennyire egyetértek Hegedüs András néhány ajánlásával, vitatkoznom kell vele, mert nem mindegy, hogy valóságként vagy pedig szubjektív módon ítélkezünk-e a magyar társadalom és gazdaság fejlődésében évtizedeken át kulcsszerepet játszó nagyvállalatokról, amelyek jelenleg is alapvető szerepet játszhatnak és játszanak is az ország gazdasági nehézségeinek leküzdésében.

Évtizedek óta vállalati dolgozóként, a vállalati szervezet kutatójaként és szakíróként foglalkozom a szocialista vállalkozásokkal és vállalatokkal. Munkám során a nagy- és kisvállalatok vezetőinek egész hadát ismertem meg. Ismertem és ismerem ma is olyan vezetőket, akik alatta vannak a szükséges és lehetséges mércének, olyanokat is, akik immár a magyar társadalom és gazdaság legújabb történetének személységei, akik elévülhetetlen érdemeket szereztek vállalatuk, régiójuk, gazdasági ágazatuk és az egész ország gazdasági fejlődésében is. Hogy ez a vezetői réteg (nemcsak vezérigazgatók, igazgatók és elnökök, hanem helyetteseik, legközvetlenebb munkatársaik: pártszervezetek, szakszervezeti bizottságok és KISZ-szervezetek titkárai) minőségileg sokrétű, az vitathatatlan. Ugyanakkor az is vitathatatlan tény, hogy e vezetőknek mindenkor óriási többsége tehetséges, becsületes vállalkozó. Ennek legjobb bizonyítéka, hogy az utolsó évtizedek rohamos környezeti, gazdasági, gazdaságpolitikai, feltételrendszerbeli és jogi változásai közepette képesek voltak biztosítani az ország gazdaságának stabilitását, az ország — adottságaink ismeretében — példásnak minősíthető áruellátását és egyúttal a fejlesztésüket is.

Az eddig elmondottakkal bizonyítom már is „kiérdemelt” egyeseknél a vállalati — de nem nagyvállalati — „apologéta” címét. Megjegyzem azonban, hogy az apologetizmus is több, mint a nihilizmus, hiszen véd valamit, s ez esetben nem is akármit. Annak tudatában is, hogy néhányan rámsütik az apologeta bélyegét, szükségét érzem annak, hogy leírjam azokat a gondolataimat, amelyek Hegedüs András írásának olvasása közben fogalmazódtak meg bennem.

A problémák és az igazságok

Amikor problémák sokaságával találkozunk, legkönnyebb rajtunk kívülálló okokra hivatkozni, és legnehezebb a valódi okokat, igazságokat feltárni. Ezt nem té-

* „A nagyvállalatok és a szocializmus” (Gondolatok Szalai Erzsébet könyvének olvasása közben.) Közgazdasági Szemle, 1984. 1. sz.

veszthetjük szem elől, amikor mai gondjainkról, azok okairól és a megoldás lehetőségeiről gondolkodunk.

1. *A szocialista vállalatokról*, de még a szocialista nagyvállalatokról sem lehet ítélni egy olyan könyv kapcsán, amely csak a kiemelt vállalatokról és beruházási érdekeikről szól. Még akkor sem, ha esetleg a könyv szerzője általánosabb következtetések levonására törekedett. Ugyanis a „kiemelt vállalatok” kategóriájába nem tartozik bele valamennyi nagyvállalat, a beruházási érdek pedig nemcsak a „kiemelt” vállalatok sajátossága. Ezenfelül a kiemelt vállalatok köre és összetétele változó, ugyanúgy, ahogyan változó maga a népgazdaság vállalati méretstruktúrája is.

2. *A vállalat és az üzem fogalmai* más-más gazdasági, műszaki és szerkezeti kategóriát takarnak, és ez a két kategória nem cserélhető fel, nem helyettesítheti egyik a másikat. Ezt azért hangsúlyozom, mert Hegedüs András a kiemelt nagyvállalatokról szóló könyv alapján a nagyvállalatok felett ítélik, az ítélet alapján pedig „a magyar népgazdaságban az üzemnagyság tekintetében is ésszerűbb struktúra” kialakítását látja szükségesnek, „ami megkönnyítené a népgazdaság rugalmasabb alkalmazkodását a mind nehezebbé váló külső körülményekhez és az egyre bonyolultabb belső feltételekhez” (69. l.). A hazai szakirodalom szerint Magyarországon a vállalati méretek egyoldalúan „nagyok”, ugyanakkor a mérvadó (mert sokoldalú kutatáson, összehasonlításra alapuló) vélemények szerint a magyar ipari üzemek kisebbek az optimálisnál. Itt jegyzem meg: amíg a vállalati méretek tekintetében meghatározó szerepe van a tőkekoncentrációnak, a piacnak, a vezetési és szervezési tényezőknek, addig az üzem optimális nagysága tekintetében műszaki, technológiai, szállítási stb. tényezőknek van alapvető szerepük.

3. *A magyar ipari és általában a magyar szocialista vállalkozások méretstruktúráját* illetően nem mondható az, hogy a nagyvállalati jelleg a szocializmusépítés találmánya. Közismert tény, hogy a magyar gazdaság egészében korábban is domináló szerepe volt a mezőgazdasági nagybirtoknak és az ipari nagyvállalatoknak. Különösen az ipar területén volt nagyobb a nagyvállalatok súlya és szerepe. Ha megvizsgálánk: a – mondjuk ötszáz – legnagyobb európai nagyvállalat között hány magyar szerepelt a két világháború közötti időszakban, és mennyien jutnának ma föl e listára, kiderülne, hogy akkor nagyobb arányban voltak képviselve magyar ipari nagyvállalatok, mint ma, amikor a magyar népgazdaságnak a világgazdaságba való bekapcsolódása nagyobb, mint amilyen a háború előtt volt. Pedig köztudomású, hogy a nemzetközi piacokon elsősorban az óriási nemzeti vagy multinacionális vállalatok uralják a terepet.

4. *A vállalati méretstruktúra nem kizárólagosan nemzeti kategória.* A szocializmusban ez az igazság fokozatosan jut érvényre. Ettől függetlenül nem tartom tényeken alapulónak és helyénvalónak azt az összehasonlítást, amelyet Hegedüs András a magyar és a lengyel nagyvállalatokkal kapcsolatosan tesz. Súlyos tévedések sora található itt, mivel Lengyelország és Magyarország méretei, geopolitikai és földrajzi adottságai, a termelőeszközök tulajdoni struktúrája, a gazdasági és gazdaságpolitikai koncepciók jelentős eltéréseket mutatnak. Másrészt a lengyel állam és a párt akkori vezetése alapvetően más gyakorlatot valósított meg (ami természetesen kisugárzott a vállalati szférára is), mint a magyar párt és kormány. Erre pozitív példa a hazai gyakorlat, és negatív példa a Gierek-féle lengyel vezetés gyakorlata.

5. *Egyes nézetek „áltudományos apologetikáknak” való minősítése* nem új keletű dolog. Ettől még objektíve létezik és fokozódik a vállalati és nagyvállalati féltés és védelem a megalapozatlan támadásokkal szemben. Ilyen támadásnak vélem Hegedüs András következő állításait: „A nagyvállalati vezetőket Magyarországon is kollektív felelősség terheli az ország nagymérvű eladósodásáért, olyan

helyzet kialakulásáért, amelyben az igen lassan növekvő nemzeti jövedelemnek egyre tetemesebb részét kell a tőkésorságoktól kapott hitelek törlesztésére és kamataira fizetnünk anélkül, hogy ezek felvételéből számottevő eredmény származott volna” (65. l.). Legfurcsábbnak azt tartom, hogy Hegedüs András mint szociológus kollektív felelősségről beszél egy olyan vezetési réteg vonatkozásában, amelynek arra sincs lehetősége, hogy annyi bért fizessen a munkásoknak, amennyit olyan szövetkezetek tudnak fizetni, „amelyek gyakran a nagyvállalatoknak végzett bér munkából élnek” (68. l.), bár Hegedüs szerint ezek a vezetők „ellenőrzés nélküli személyi hatalommal és pénzeszközökkel rendelkeznek” (63. l.). Az okok és az okozatok fatális összekeveréséről van itt szó, de ezzel bővebben nem kívánok foglalkozni, mivel nem kívánok a szociológia vizeire átevezni.

6. *A diagnózis megállapítása a gazdaságban is óriási felelősséggel jár.* A rossz diagnózis csak fokozza nehézségeinket. Ilyen diagnózisnak tartom Hegedüs András kifejtett gondolatrendszerét, különösképpen a következőket: „Gazdasági életünk egyik legsúlyosabb krónikus betegsége, hogy benne szinte változatlan mozdulatlanságban (esetleg a »kvázi-dinamizmusban«) leledzenek egy kis ország méreteihez képest joggal vállalatbirodalomnak nevezhető nagyvállalatok, amelyeknek a menedzserei változatlanul szövetögetik és dédelgetik nagyratörő terveiket, tovább tartják »szemináriumait« a hozzájuk látogató gazdasági és politikai vezetőknek, mintha még ma is 1972-t írának” (63. l.). A valóság látására csak az képes, aki a valóság folyamatait belülről érzékeli, tanulmányozza, és részese ezeknek. Hegedüs András krónikus betegségnek olyan állapotot nevez, amely vagy nem létezik, vagy pedig nem is betegség. A dinamikus mozgást mozdulatlanságnak látja. Az, hogy a fejlődés nem azt az irányt veszi, amit szeretnénk, nem a mozdulatlanság bizonyítéka. A gazdasági és politikai vezetők és a vállalati vezetők közötti kapcsolat nem a hazai nagyvállalati vezetők találmánya (különösen nem a szemináriumtársas céljából – bár a vállalat magatartás nem egy bírálóján segíthetnének az ilyen szemináriumok –) hanem a tőkés és a szocialista gazdaság természetes velejárója. Erre jelenleg még inkább szükség van, mint 1972-ben. A tényleges folyamatok reális megítélése, az eredmények és a veszélyek időben való feltárása vitális érdekünk. Ehhez nem elég a száraz statisztika, még kevésbé egy könyv, bármennyire alapos munka eredménye is az.

7. *A nagyvállalatok reformellenességéről* írni az utóbbi években hálás dolog. E vonatkozásban frappáns tömörséggel foglalja össze mondanivalóját Hegedüs András, amikor leszögezi: „... egy következetes gazdasági reform elképzelhetetlen az ipar nagyvállalati szerkezetének változatlanul hagyása mellett” (62. l.), majd: „... a nagyvállalati vezetők többsége – függetlenül egyéni beállítottságától – *strukturális* okokból reformellenes” (64. l.). Való igaz, hogy egy réteg, foglalkozási kör, szerepkör objektíve reformellenes lehet akkor is, ha tagjai egyénileg és szubjektíve nem azok. Ebben az esetben illenék kellő alaposítással feltárni azokat az okokat, amelyek egy ilyen „kollektív” magatartást előidéznek. Tévedés azonban ezt a körülményt a „nagyvállalati szerkezetben”, különösen a vezetők „nagyratörő” terveiben keresni. E vonatkozásban mélyenszántó gondolatokat fejez ki L. Abalkin a Kommunizist 1983. 14. számában, amikor megállapítja: a gazdasági mechanizmus tökéletesítését szolgáló egész munka végső értelme, hogy kialakuljanak a legjobb, legkedvezőbb feltételek a népgazdasági alapsejtek eredményes tevékenységéhez, mivel éppen itt és csak itt jön létre a használati értékek egész gazdagsága és sokszínűsége, a nemzeti jövedelem. Sajnálatos módon a hazai gazdasági reform folyamatában erre az alapvető követelményre a kelletnél kevesebb gondot fordítottak. Az okok vizsgálata azonban arra utal, hogy a hazai ipari és mezőgazdasági vállalatok nem is érzékelik a reform ilyen jótékony hatását. Ennek okát pedig elsősorban nem a vállalati vezetőkben kell keresnünk, hanem döntően a re-

formnak a vállalatokra gyakorolt hatásában. Ezzel kapcsolatban mellékes a meghirdetés s a vágyakozás szövege, alapvető pedig az objektív következmény, amely a vállalatok, kollektívák, vezetőik és dolgozóik társadalmi, anyagi és erkölcsi presztízisében vagy presztízisvesztésében jut kifejezésre.

Ezek azok az alapvető kérdések, amelyekben vitatkozni kell Hegedüs Andrásal és mindazokkal, akik a magyar gazdaság egészéből kiragadva és egyes jelenségek alapján pálcát törnek és ítéletet mondanak a nagyvállalatok felett. Ez annál is inkább szükséges, mert eleve sikertelenségre van ítélve minden olyan próbálkozás, amely egyes alapvető gazdasági folyamatokban „felelősök” után kutat, kibontakozást pedig engedélyek adásával véli megalapozni. Ezek a módszerek és elgondolások mintha közelebb állnának az ötvenes évek első felének divatjához, mint az új gazdasági mechanizmushoz.

A kiút megkeresésének feltételei

A kiutat illetően inkább Hegedüs András gondolatainak kiegészítésére és kibővítésére, mint vitára van szükség. Teljesen egyetértek Hegedüs András javaslatainak lényegével, kivéve a „lobblyktól független társadalmi kontrollt” célzó javaslattal, mivel ez a fogalmazás és a javasolt megoldás nem a társadalmi kontroll fokozását eredményezné, hanem a konfliktushelyzetek és a bürokrácia növeléséhez vezetne. Egyetérték, de nem tartom elegendőnek Hegedüs András elképzeléseit. Ezért néhány gondolatban körvonalazni szeretném azokat a célokat, amelyeket kutatásaim alapján a gazdasági reformmal és a vállalati érdekekkel összeegyeztethetőnek és követendőnek, megvalósíthatónak tartok.

1. *Elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt indokolatlan a reformhoz való viszonyukat illetően a nagyvállalatokról mint külön csoportról beszélni.* A nagyvállalat fogalma ugyanis a társadalom, a tudomány és a gyakorlat különböző struktúráiban más-más méreteket takar. Emellett a reformhoz való viszony nem a méretektől, hanem a reform hatásaitól függ. Vitathatatlan tény, hogy az új gazdasági mechanizmus bevezetése idején a vállalatok és különösen a nagyvállalatok többsége fellelkesedett. A lelkesedésnek a vállalatok objektív helyzete vetett véget: az, hogy a jogi kötöttségek nem csökkentek, gazdasági lehetőségeik pedig szűkültek, különösen a vállalkozói szabadság és a munkaerő alkalmazása terén. Ez a folyamat a reform bevezetésének első napján indult meg. Az ezzel kapcsolatos figyelemzeteések azonban időben nem találtak visszhangra.

2. *A növekedés objektíve létező és érvényesülő folyamat a természetben, a társadalomban és a gazdaságban egyaránt.* A vállalati méret növekedésére vonatkozó törekvéseket képtelenség vállalati vezetők, különösen nagyvállalati vezetők szubjektív szándékaival magyarázni. Éppen az ellenkező az igaz (nemcsak a szocialista gazdaságban): minél kisebb egy vállalat és vállalkozás, annál nagyobb a növekedés iránti vágya. Másfelől a tőkés és a szocialista gazdaság tapasztalatai azt tanúsítják, hogy bizonyos méret nagyságon felül a vállalatok inkább a kutatásra, a fejlesztésre, a piacok szerzésére és megtartására, semmint méreteik növelésére törekednek.

Ettől függetlenül a vállalati méretkategóriákat (kis, közepes, nagy) mozgó, dinamikus ellentétes irányban változó vállalkozások időleges csoportosulásának kell tekinteni. Ezek olyan csoportosulások, amelyeket a statisztika, a gazdaságpolitika és a társadalompolitika egyaránt számba vesz, de nem azért, hogy az egyes kategóriák mozgásterét behatárolja, hanem azért, hogy minden kategóriában maximálisan elősegítse a fejlődést. Ez lehetetlen azon az alapon, amelyben egyetértenek a reformellenesek és a reform hívei egyaránt: tudniillik úgy, hogy egyes méretkategóriákat előnyös, másokat hátrányos helyzetbe kívánnak hozni. Ez a

szemlélet semmiképpen sem minősíthető tudományosnak. E szemlélet miatt a gazdaságban tartós bizonytalanság alakul ki. Végeredményben nem az a fontos, milyen nagy a vállalat, hanem hogy a befektetett egységnyi eszközből milyen haszna származik a társadalomnak és a vállalat dolgozóinak. Ezt azonban nem mérlegelik sem azok, akik a kisvállalkozásra, sem pedig azok, akik a nagyvállalatokra „esküsznek”. Pedig a népgazdaságban olyan mechanizmusra van szükség, amely semmilyen nagyságkategóriában sem viseli el a társadalmilag nem hasznos, a társadalmilag szükségesnél több munkán alapuló jövedelmeket, a pazarlást, az alacsony fokú termelékenységet és a munkaerőcsőt romboló olyan állapotokat, amelyek lehetővé teszik, hogy az egyik szektorban magasabb bért fizessenek azonos vagy alacsonyabb teljesítményért, mint a másik szektorban.

3. *A reformnak egyértelműnek, (időben és térben) körülhatároltnak és perspektívát nyújtónak kell lennie.* E tekintetben nem lehetnek ki nem mondott vagy ki nem mondható célok és szándékok. Ez a feltétele annak, hogy a reformot a társadalom és különösen annak szervezeti struktúrái támogassák. A szocialista gazdaság reformjának nem lehet más célja, mint a szocializmus alapvető céljaiért való gazdasági küzdelem gyorsítása, hatékonyabbá tétele és (ezzel együtt) a fejlett szocializmus közelebb hozása. E területen a magyar gazdasági reform nehézségeikkel találkozott, amelyek nem elsősorban a párt és a kormány eredeti intézkedéseiből, hanem az informális törekvésekből és a világgazdaság változásainak hatásából erednek. Akárhogyan van is, ezzel a tényezővel számolni kell, ebben az irányban kellene munkálkodni és lépni.

4. *Csak olyan gazdasági reform és csak olyan fejlesztési szándék számíthat sikerre, amely a gazdaság természetes és törvényszerű folyamataira és tendenciáira épül.* A gazdasági törvényszerűségek és folyamatok nem az ideológiában, nem is a politikában, de nem is az államigazgatás rendszerében alakulnak ki, illetve mennek végbe, hanem a gazdaság alapvető struktúráiban, a vállalatokban, a szövetszervezetekben, a szocialista vállalkozásokban. Óriási tévedés azt hinni, hogy ezek a vállalkozások hosszú távon (akár 5–6 évig) saját érdekükkel szemben „viselkedhetnek”. Amennyiben pedig azt tapasztaljuk, hogy egyes alapvető elképzelésekkel ellentétes vagy azzal nem egyező irányú folyamatok érvényesülnek a gazdaság alapegységeinek a „magatartásában”, ennek az okát nem elsősorban az alapegységekben kell keresni, hanem ajánlatos azt vizsgálni, vajon nem szándékaink és célkitűzéseink irreálisak-e, ellentétesek a szükségszerűségekkel. Óriási veszélyt jelent, ha az a szemlélet kezd uralkodóvá válni, amely minden hibát a vállalati szférában keres, minden eredményt pedig azon kívüli struktúráknak tulajdonít. E szemlélet kialakulásának sajnos tanúi vagyunk.

5. *Egyenlő feltételekre van szükség a szocialista gazdaság összes vállalkozója számára.* Ezen a területen nem lehet az elbírálás mércéje sem a vállalkozások létszáma, sem pedig állóalapjainak értéke, hanem kizárólagosan ezek gazdasági hozzájárulása a társadalom fenntartásához és fejlődéséhez. E tekintetben nem engedhető meg az „egy liba = egy ló” filozófiája, hanem csak az „egy forint = egy forint” szabálya. Ez sajnos jelenleg nem érvényesül, különösen nem a nagyvállalatok javára. Egy gazdaságon belül nem engedhető meg puha és kemény valuta, fejlesztési és fenntartási valuta, anyag- és bérköltség-valuta, magánvállalkozás és állami vállalkozás valutája stb. Ezek rendhagyó és kivételes helyzetek, nem pedig a szocialista gazdaság tartós velejárói. E vonatkozásban sürgősen lépni kell. Annál is inkább, mivel az elkésett lépés nem előrelépés, hanem lépés az újabb gondok és problémák felé.

6. *A közvélemény tájékoztatását illetően* Hegedüs Andrással egyet lehet érteni abban, hogy „Radikálisan meg kellene szüntetni a közvélemény manipulált tájékoztatását” (69. l.), de nemcsak a nagyvállalatok tevékenységéről, hanem a vállalkozá-

sokról, sőt általában. Úgy látszik, mindenki azt olvassa ki és hallja meg, ami neki megfelel. Másképp nem lehet megmagyarázni azt, hogy sokunk szerint keveset olvasunk a mérvadó vállalati vezetők és általában az illetékes területek vezetői, szakemberei tollából a helyzetükről, annál többet az illetékelen kívülállóktól, akik nem ritkán a tények ismeretének hiányában, a méretadatok előzetes felvétele nélkül ruhát szabnak a vállalkozások számára. Talán nem vitatja senki, hogy a megelőző két-három évben egy olyan munkamegosztás alakult ki, amelynek keretében a vállalkozások bemutatása a tömegtájékoztatási eszközök jelentős részében úgy történt, hogy a nagyvállalatokat, a szocialista vállalkozásokat általában bírálták, és túlzott teret szenteltek a kisvállalkozások, ezen belül a magán kisvállalkozások népszerűsítésének. Hogy ez mennyire lábra kapott, arra bizonyíték az is, hogy 1983. áprilisi ülésén ezzel külön is kellett foglalkoznia az MSZMP Központi Bizottságának.

7. *Hosszú távú gazdaságpolitikai stratégiára van szükség, amely tartósan érvényesülő és tartósan ható tényezőkre épül, de egyúttal megteremti és biztosítja a megfelelő mozgásteret az irányítási és a vállalati gyakorlat számára egyaránt.* E vonatkozásban óriási szerepe van annak, hogy a munka szerinti elosztás elvét következetesen nemcsak egyénekre, hanem vállalatokra is kiterjesztve valósítsuk meg! Ennek az elvnek a megsértése még átmenetileg sem engedhető meg a szocializmus építésének időszakában. Ugyanis csak az a vállalat képes munkájuk szerint fizetni dolgozóit, amely maga is (a népgazdaságon belül) munkája szerint részesül a megtermelt javakból. Ez a hazai vállalati struktúrában csak kismértékben érvényesül. Ez pedig hatással van a foglalkoztatáspolitikára egészére, a munkaerőkölcsre, nem utolsósorban pedig a vállalati méretstruktúrára is, hiszen nem az a vállalat fejleszti, bővíti kapacitását és létszámát, amely ennek forrásait megteremtette, hanem az, amely ilyen forrásokhoz „jutott”. A kívánt helyzetbe csak akkor kerülhetünk, ha egyenlő követelményeket támasztunk minden méretű és minden szektorú vállalkozással szemben az elszámolás és a jövedelemelvonás terén, aminek a feltétele: egyenlő államigazgatási kötöttségek, egyenlő statisztikai és adatszolgáltatási kötelezettségek és egyenlő szigorúságú külső ellenőrzés, számonkérés.

8. *A vállalati autonómia nemcsak gazdasági, hanem szervezeti és működési kategória is.* Ez vonatkozik minden vállalkozásra. Ezt a sok évtizedes felismerést nem hagyjuk érvényesülni, elsősorban az állami vállalatok, de különösen a nagyvállalatok esetében. Az autonómia elsősorban a belső vállalati rend, szervezet, technológia és a vállalati kollektíva által előállított új érték vállalatoknál maradó részével való rendelkezésre terjed ki. A működési terület megváltoztatása, a profilváltás, a külkereskedelmi jog elsősorban tulajdonosi és gazdaságpolitikai kategóriák, nem pedig a vállalati önállóság kategóriái. A bérezés és az anyagi ösztönzés ma már a tőkésországokban is egységesen szabályozott keretek között, de vállalati eredményektől függően folyik. E területen fokozott szerepe van a társadalompolitikai tényezőknek. A szociálpolitika csak fakultatív alapon képezhet vállalati funkciót is. Ezeket az elveket nemcsak hogy nem valósítottuk meg, hanem fel sem ismertük, ami komoly torzulásokat és problémákat idéz elő vállalataink között és vállalatainkon belül. A torzulások következményeiért nem tehetünk szemrehányást sem a vállalatoknak, sem pedig vezetőiknek.

9. *A reform sikerének és a fejlődésnek is feltétele, hogy a gazdaságirányítás képes legyen mindenkit arra készíteni, hogy „saját” portáján belül rendet teremtsen, és senki se lehessen abban a helyzetben, hogy mások rovására, különösen mások munkájából éljen.* Ennek biztosítását nem várhatjuk csak a szocialista vállalatoktól és különösen nem csak a nagyvállalatok vezetőitől, tekintve, hogy azok eddig is túlzottan le voltak kötve „saját” problémáikkal. Hogy problémáikat „újabb és újabb vállalatok bekebelezésével” oldották meg, azért nem illetheti őket szemre-

hányás. Mi sem természetesebb, mint a szövetkezés, az egyesülés, ha ebből haszna származik az egyesülendőőknek, és mi sem természetesebb, mint az elválás (szétválás), ha ebből haszna származik a szétválóknak. Nem általában kell elítélni a bekebelezéseket, összevonásokat, szétválásokat és kiválásokat, hanem csak azokat kell kifogásolni, amelyekből senkinek sem származik haszna, vagyis amelyek végeredményben károsak. Egyébként sem illendő, hogy kívülálló tanácsokat adjanak a vállalati vezetőknek arra vonatkozóan, miként oldhatják meg problémáikat. Itt csak az lehet a kritérium, hogy problémáik megoldásakor a vállalati vezetők tartsák be az írott törvényeket és a társadalmi nyugalomra, fejlődésre vagy az elégedettség általános növelésére vonatkozó elvárásokat. Ezek mind konkrét dolgok.

Az új gazdasági mechanizmus folytatása, még inkább a nehézségek leküzdése csakis úgy képzelhető el, ha nem azon vitatkozunk, hogy kit és miért terhel egyéni vagy kollektív felelősség (bár ettől sem zárkoznék el), hanem figyelmünket és erőinket inkább arra fordítjuk, hogy olyan gazdasági mechanizmust alakítsunk ki, amelyben a vállalatok — mint a gazdaság alapsejtjei — és velük együtt a szövetkezetek kollektívái és vezetői érezni fogják, hogy a társadalomnak tartósan szüksége van rájuk, hogy boldogulásukat a vállalaton belül végzett munkával érhetik el, nem pedig vállalataikkal szemben vagy azokon kívüli „vállalkozásokkal”. Egy ilyen reformszemlélet óriási energiákat szabadíthatna fel, aminek következtében növekedne az anyagi javak mennyisége, minőségük pedig emelkedne. Ezek után kevesebbet kellene beszélni az új gazdasági mechanizmusról, és többet a fejlődés mindennapi gondjairól, például az életszínvonal emelésének és a fejlesztés méreteinek arányairól. Ez vidámabb és nagyobb perspektívát nyújtó vitvtéma. Ehhez azonban fel kellene ismernünk, hogy a gazdasági mechanizmus döntő alkotóelemeiről beszélünk, amikor a szocialista vállalatokról, akár a nagyvállalatokról beszélünk. Hiszen ezek jelentik egy ország gazdaságát, munkájuk pedig gazdagságát, nem pedig valamilyen rajtuk, mellettük, felettük, kívülük álló vállalkozói vagy más struktúra.

A szolgáltatások nemzetközi összehasonlításának néhány szempontja

Amióta Simon Kuznets a fogyasztás hosszú távú idősorainak elemzése alapján felhívta a figyelmet a szolgáltatások jelentőségére, egyre többen és többen foglalkoznak a szolgáltatások szerepével, fejlődési irányával, a szolgáltatásoknak a gazdasági növekedésben elfoglalt helyével, a növekedésre gyakorolt hatásával. Nem vitatható, hogy a szolgáltatások valamennyi — bármilyen fejlettségi szintű — ország életében nagy és talán növekvő szerepet játszanak. Éppen ezért a szolgáltatások jelentőségét az utóbbi időben számos új szempontból is vizsgálják. Ilyen szempontok: Milyen szerepet tölt be a szolgáltatás — mint termék-előállítás — a termelésingadozások kiegyenlítésében? Milyen lehetőségei, módjai és irányai vannak a szolgáltatások külkereskedelmének? Mennyiben forradalmasítja a szolgáltatások szerepét, mennyiben növeli jelentőségüket az egyre terjedőben lévő és lényegileg új szolgáltatás: az informatika, az információs szolgáltatás elterjedése? Milyen új szolgáltatásfajták előtérbe nyomulásával kell számolni? Milyen irányban kell fejlődniük a szolgáltatásoknak a gazdasági növekedés szempontjából?

Mindezek jó néhány más — szolgáltatással összefüggő — kérdéssel együtt megérdemelnék a részletesebb vizsgálatot, elemzést. E cikkben* azonban e problémákat nem kívánom érinteni. A nemzetközi összehasonlítás önmagában is fogas kérdés, minthogy a szolgáltatás fogalmának értelmezése és számbavétele országonként nagyon eltérő. Tanulmányomban a szolgáltatásokat pusztán a termelési tényezők oldaláról közelítem meg, így próbálván képet adni a szolgáltatások helyzetéről. Az előbb felsorolt (és még számos nem emli-

tett) szempont mérlegelése feltehetően árnyaltabb következtetések levonására adna lehetőséget. Mindez azonban nem fér bele egyetlenegy cikkbe.

A következőkben a szolgáltatások foglalkoztatási, beruházási és fogyasztási szerepét kívánom bemutatni abban a mélységben, amelyre a nemzetközi összehasonlítás, az összehasonlításához rendelkezésre álló adatok lehetőséget adnak. Az elemzést külön végzem el a tőkés-, és külön a szocialista országokra, mert a szolgáltatások értelmezése az egyes országcsoportokon belül viszonylag homogén. Végezetül pedig kísérletet teszek — a két országcsoportra vonatkozó adatok birtokában — bizonyos következtetések levonására.

Szolgáltatások a tőkésországokban

Az a feltételezés, hogy a gazdasági fejlődés következtében növekvő jövedelmek a szolgáltatások iránti igény felerősödését vonják maguk után, és így a szolgáltatások a gazdasági növekedés serkentőjévé válhatnak, ráirányította a közgazdászok figyelmét a szolgáltatásoknak a gazdaságban betöltött szerepére. Együttal a fejlődésben levő gazdaságok elé lassanként a fejlesztés egy olyan alternatíváját állították, amely a szolgáltatások körének bővítésére épül, minthogy ez a szektor úgymond „felszívja” a felesleges munkaerőt. Abból indultak ki, hogy a szolgáltatások a fogyasztói igények olyan sajátos körét elégítik ki, amelyek soha nem telítődnek. Szemben az anyagi javak fogyasztásával, ahol a fiziológiai vagy egyéb tényezők korlátot szabnak a fogyasztás bővülésének, a szolgáltatások fogyasztása növekedésének nincsenek határai. A korlátok hiányát lényegében azzal indokolták, hogy a szolgáltatás mint gyűjtőfogalom a heterogén tevékenységek olyan

* A cikk a Szolgáltatásfejlesztési Kutatóintézet számára írott tanulmány alapján készült.

halmazát foglalja magába, amely egyre bővül: a szolgáltatások újabb és újabb válfajai fejlődnek ki. Ezért — úgy tűnik — az igény irántuk végtelen, soha sem elégíthető ki. Az újabb és újabb szolgáltatásfajták kialakulása pedig újabb és újabb munkaerő-igényt teremt.

De valóban így van-e? Az európai tőkésországok munkaügyi statisztikái nem ezt látszanak igazolni. A szolgáltatások körének bővülése ellenére nem biztosított az ún. felesleges munkaerő felszívása. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A munkanélküliség az elmúlt évtizedben a tercier szektor bővülése ellenére tovább nőtt. A munkanélküliség problémája nem oldódott meg, noha a bővülő szolgáltatások valóban munkaigényesek. Változatlanul érvényes az a közismert jelenség, hogy a szolgáltatásokat a műszaki haladás csak kismértékben érinti, hiszen ezen tevékenységek gépesítése valósítható meg a legkevesbé. A termelékenység növekedése a szolgáltatásokban a legkisebb, az igények pedig valóban bővülnek. A munkanélküliség növekedése tehát olyan időszakban következett be, amelyben, illetve amelyet megelőzően állandóan nőtt az egy főre jutó bruttó hazai termék és a szolgáltatásokban foglalkoztatottak száma is. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

Ezzel egyidőben mind hosszabb (akár száz évet is felölelő) időszakban, mind pedig rövidebb (10—15 évre terjedő) periódusban a szolgáltatásoknak a bruttó hazai termékben való részesedése valamennyi

európai tőkésországban jelentősen növekedett.

A 3. sz. táblázatból kitűnik, hogy a szolgáltatási szektor GDP-hez való hozzájárulásának növekedése a vizsgált időszakban minimálisan hat százalékpont volt, a maximális értékek pedig a 20 százalékot is meghaladják. Nagy-Britanniában, Belgiumban, Hollandiában és Norvégiában a szolgáltatások részesedésének a növekedése időszakos visszaesések mellett valósult meg. Az 1970-es évek végére azonban szinte valamennyi országban a megtermelt GDP-nek körülbelül a felét (vagy ahhoz közel álló hányadát) a szolgáltatásból származtatják.

Az előbbi összehasonlítás érdekessége, hogy éppen Olaszországban a legalacsonyabb a szolgáltatások GDP-hez való hozzájárulása, noha az ország közismerten és hosszú idő óta „turizmus központú”, s nagy tömegű idegenforgalma révén jelentős szolgáltatásmennyiséget értékesít. Ez utóbbi tény hatása érződik a foglalkoztatási struktúra változásában: az elmúlt húsz évben az olasz gazdaságban növekedett leginkább a szolgáltatásokban foglalkoztatottak aránya. A szolgáltatásban foglalkoztatottak számának évi átlagos növekedése azonban valamennyi országban meghaladta a természetes népszaporulat mértékét.

A gazdasági aktivitás már az 1960-as évek elejétől nem vagy alig nőtt a fejlett tőkésországokban. Az újonnan munkába lépők nem jelentettek számottevő munkaerőforrást a tercier szektor számára, s

1. sz. táblázat

A munkanélküliség alakulása néhány tőkésországban

Ország	1975	1980	1982	Az összes foglalkoztatott százalékában (1982)
	ezer fő			
Ausztria	55,5	53,2	105,4	3,7
Belgium	207,7	382,3	559,8	13,8
Dánia	133,2	180,2	257,9	9,8
Egyesült Királyság	977,6	1794,7	3097,0	13,3
Franciaország	839,7	1450,6	2007,8	8,0
Hollandia	195,3	248,0	541,7	12,4
NSZK	1074,2	888,9	1833,2	7,7
Olaszország	1230,0	1698,0	2068,0	
Svédország	67,0	86,0	137,2	3,2

Forrás: KSH Statisztikai Évkönyv, 1982.

Az egy főre jutó GDP és a szolgáltatásban foglalkoztatottak számának alakulása

Ország	Egy főre jutó GDP (folyó áron, dollárban)			A szolgáltatásban foglalkoztatottak száma (ezer fő)		
	1970	1975	1979	1970	1975	1979 ^a
Ausztria	1 945	5 011	9 174	1 186	1 358	1 346
Belgium	2 652	6 416	11 297	1 907	2 114	2 296
Dánia	3 220	7 449	12 813	1 319 ^b	1 371	1 538
Egyesült Királyság	2 199	4 123	7 008	12 679	13 912	14 433
Finnország	2 305	5 880	8 758	931 ^c	1 094	1 153
Franciaország	2 598	6 419	10 600	9 438	10 585	11 585
Hollandia	2 429	6 066	10 820	2 453	2 651	2 733
NSZK	3 055	6 798	12 321	11 005	11 567	12 240
Svédország	4 107	8 466	12 446	2 061	2 320	2 577

^a Minthogy az ILO 1980-as évkönyvében csak a társadalombiztosításban részt vevőket vették figyelembe, míg a korábbi évkönyvek szélesebb kört öleltek fel, az 1979-re vonatkozó adatok az 1975-ös és az 1976-os eltérő tartalmú adatok alapján saját számításaim.

^b 1972. évi adat.

^c 1971. évi adat.

Forrás: UN Statistical Yearbook 1976, 1980; ILO Yearbook of Labour Statistics, 1978, 1980.

minthogy a mezőgazdasági foglalkoztatottság már elérte a minimumát, a szolgáltatások számára a munkaerőt az ipar biztosította. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

A szolgáltatások körének bővülése valóban a munkaalkalmak számának növekedését eredményezi, ez azonban nyilvánvalóan nem olyan mértékű, amilyen ütemben a műszaki haladás megszüntet munkahelyeket az ipari ágazatokban. Ez lehet az oka annak, hogy — a szolgáltatásban foglalkoztatottak számának és arányának növekedése ellenére — nő a munkanélküliség.

A munkanélküliség növekedésének valószínűleg egyéb okai is vannak. Az egyik ilyen magyarázó ok az, hogy a fekete gazdaságban végzett tevékenység a tőkésországokban is bővülő irányzatú. A munkanélküliek nagy része — amint az több nyugat-európai közgazdász vizsgálatából is kiténik — igazából nem munkanélküli, csupán munkaerőjét nem a legális gazdaságban használja. A fekete gazdaságból származó jövedelem és a munkanélküli-segély együttvéve nagyobb jövedelmet nyújt számára, mint a legális munkavégzéssel megszerezhető bér. A fekete gazdaságban végzett munkák igen jelentős hányada éppen szolgáltató jellegű. Így a valószínűleg szolgáltató végzők száma nagyobb a hivatalos statisztikákban kimutatottnál.

A szolgáltatások bővülésének ütemét viszont bizonyos értelemben a műszaki fejlődés is fékezi. A technikai haladás következtében kifejlesztett új termékek lehetővé teszik a szolgáltatásokban az önkiszolgálást. A szolgáltatások egy részének esetében szolgáltatásvásárlás helyett a fogyasztó bizonyos árukat vesz, amelyekkel önmaga végzi el a szolgáltatást. Az autót vásárlás csökkenti a tömegközlekedés igénybevételét, a televízió a színházba és moziba járást helyettesítheti, a mosógép használata a mosástisztítási szolgáltatástól vonhat el fogyasztókat stb. Másfelől viszont érvényesül a szolgáltatást helyettesítő termékek szolgáltatásindukáló hatása is, ami az előbbi tendencia ellen hat. A szolgáltatást pótló termékek maguk is teremtenek újabb szolgáltatási szükségleteket. Ilyennek minősül az autó esetében például a javító szolgáltatás, a benzinkutak működtetése stb.

Az áruk szolgáltatáshelyettesítő szerepének fokozódását azonban eme ellenhatások csak lassítani tudják. A szolgáltatásvásárlástól az áruvásárlás felé való eltolódást segíti elő az is, hogy bizonyos szolgáltatások végzésére nem vagy nem nagyon lehet találni embert. Ez rendszerint a nagyon nehéz vagy a lenézett munkák esetében fordul elő. (Például nagyszámú munkanélküli ellenére sem nagyon lehet találni ma már a tőkésországokban bejárónőt, ház-

3. sz. táblázat

**A GDP termelésének megoszlása a gazdaság három alapvető szektora között
(százalék)**

Ország és év	Mezőgazdaság	Ipar	Szolgáltatás
Nagy-Britannia			
1801—1811	34,1	22,1	43,8
1924	4,2	53,2	42,6
1924 (Egyesült Királyság)	4,4	55,0	40,6
1963—1967 (Egyesült Királyság)	3,4	54,6	42,0
1977 (Egyesült Királyság)	2,7	48,3	50,0
Franciaország			
1896 (1954. évi ár)	25,0	46,2	28,8
1963 (1954. évi ár)	8,4	51,0	40,6
1977	4,9	45,0	50,0
Belgium			
1910 (1953—1963. évi átlagár)	8,9	45,9	45,2
1963—1967 (1953—1963. évi átlagár)	6,2	49,8	44,0
1977	2,5	47,9	49,5
Hollandia			
1913 (NDP)	18,8	36,8	44,4
1963—1967 (NDP)	8,0	49,9	42,1
1975	4,9	45,3	53,5
Dánia			
1950—1951	20,4	45,0	34,6
1963—1967	10,9	49,5	39,6
1973	6,8	41,6	51,5
Norvégia			
1865	33,8	31,9	34,3
1950	13,8	53,1	33,1
1977	5,9	46,6	47,5
Svédország			
1861—1970	38,3	22,6	39,1
1963—1967	6,5	54,5	39,0
1977	4,7	42,4	52,9
Olaszország			
1861—1970	54,3	20,3	25,4
1963—1967	13,1	47,1	39,8
1977	7,5	47,4	45,1

Forrás: [1].

tartási alkalmazottat.) A szolgáltatások dinamizmusát fékezi az e szférában végbenő technikai haladás lassúsága, amelyről korábban már szó esett. A szolgáltatások gépesíthetők, modernizálhatók a legkevésbé, tehát itt a munka termelékenysége lényegesen lassabban nő, mint más szektorokban. Így azután a szolgáltatások fokozatosan megdrágulnak. Különösen a szolgáltatást pótló termékekhez képest válnak drágává. Ez a fogyasztót — különösen

a bérbefagyasztás vagy a lassú jövedelem-növekedés korszakában — az áruvásárlás felé löki a szolgáltatásfogyasztás felől. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

Az áruba „rejtett” szolgáltatás nemcsak „önkiszolgálás” formájában valósulhat meg. A szolgáltatásfogyasztás áruban testet öltő megvalósulásának van még egy formája: az áruk megvásárlásával a fogyasztó közvetve szolgáltatást is vásárol. Tipikus esete ennek az, amikor a szolgáltató vállala-

lat nem közvetlenül a lakosságnak, hanem a termelővállalatnak adja el tevékenységét, és annak költsége szerepel a lakosság által vásárolt áruk árában. Ez az eset forog

fenn például akkor, amikor a termelővállalat takarítóvállalattal takaríttatja helyiségeit. A takarítással kapcsolatos kiadások azután általános költségként szerepelnek a

4. sz. táblázat

A népesség és a gazdaság növekedése, valamint a foglalkoztatás változásai

Ország	Átlagos évi népességnövekedés (százalék)		Szektorális foglalkoztatási arányok (százalék)				A GNP évi átlagos növekedése ^a (százalék)
	1960—1970	1970—1979	év	mezőgazdaság, erdészet, halászat	ipar	szolgáltatás	
Belgium	0,5	0,2	1960	9	47	45	1,9
			1970	5	43	52	
			1980	3	36	61	
Egyesült Királyság	0,5	0,1	1960	4	49	47	1,0
			1970	3	45	52	
			1980	3	39	58	
Franciaország	1,1	0,6	1960	22	38	40	1,5
			1970	14	40	46	
			1980	9	36	55	
Hollandia	1,3	0,8	1960	12	40	48	1,2
			1970	7	39	54	
			1980	6	32	62	
NSZK	0,9	0,1	1960	14	49	37	1,4
			1970	9	49	42	
			1980	7	45	48	
Olaszország	0,7	0,6	1960	33	37	30	2,0
			1970	20	44	36	
			1980	15	38	47	

^a Általam számított átlagok.

Forrás: [9] 148. l.

5. sz. táblázat

A termelékenység szektoronkénti növekedése
(A nemzeti termelékenység átlagos növekedése = 1,00)

Megnevezés	Belgium	Hollandia	Franciaország	NSZK	Olaszország	Egyesült Királyság
Mezőgazdaság	1,18	1,28	1,12	1,24	1,14	1,13
Energetika	1,59	1,79	1,15	1,09	0,94	1,06
Gyáripar	1,30	1,18	1,03	1,04	1,09	1,04
Építőipar	0,93	0,78	0,88	1,02	0,92	0,94
Piaci szolgáltatások	0,86	0,95	0,97	1,00	0,93	0,97
Nem piaci szolgáltatások	0,88	0,81	0,80	0,79	0,80	1,04
Nemzeti átlagtermelékenység az 1970-es években	1,32	..	1,36	1,35	1,25	1,02

Forrás: [6].

termék áraban. A közvetett szolgáltatás-vásárlást segíti elő a műszaki haladás is. A számítógép használatának elterjedésével ugyanis létrejönnek a különféle *software*-előállító vállalatok. Ezek lényegében szintén szolgáltató tevékenységet végeznek, ezt azonban a fogyasztó nem közvetlenül, hanem az adott programmal előállított termékért fizetett árban veszi meg. Ily módon az áruvásárlás is jelenthet — igaz, csupán közvetett módon — szolgáltatásvásárlást.

A szolgáltatások fogyasztása azonban — minthogy zömükben áruvásárlással is helyettesíthetők, áruk pedig más javakéhoz képest növekedő irányzatú — erősen jövedelemrugalmas. Sabolo végzett vizsgálatokat arra vonatkozóan, miként alakult a szolgáltatások jövedelemrugalmassága (az össz fogyasztáshoz viszonyítva) az európai tőkésországokban. A számítások kimutatták, hogy valamennyi vizsgált országban a szolgáltatások fogyasztásának a jövedelemrugalmassága az átlagosnál nagyobb volt. (Lásd a 6. sz. táblázatot.)

Ezen adatok fényében érthető, hogy az 1970-es évek közepétől — amikor valamennyi európai ország gazdasága nehéz helyzetbe került, az 1973—1974-es olajárrobbanást követő általános recesszió időszakában és amikor nemzetgazdaságaik e rossz helyzetét a fogyasztók is közvetlenül érezték — a szolgáltatások igénybevételének részesedése az össz fogyasztásban csökkent, miközben az áru fogyasztás többnyire növekvő részt képviselt az összkiadásokban. (Lásd a 7. sz. táblázatot.)

Az áruvásárlások növekvő hányada elenére a fejlett tőkésországok lakosságá-

nak össz fogyasztásában továbbra is jelentős hányadot képvisel a szolgáltatás. Baer és Samuelson számításai szerint még az 1970-es évek vége felé is a szolgáltatások fogyasztása teszi ki a magán fogyasztásnak mintegy egyharmadát. (Lásd a 8. sz. táblázatot.)

A szolgáltatások fogyasztásának nagyfokú rugalmasságából, továbbá abból, hogy a lakossági fogyasztási kiadásokban az áruvásárlások múlt évtized végi növekedése csökkentette a szolgáltatásokra fordított kiadások arányát, s végül amiatt, hogy a szolgáltatások továbbra is jelentős részt képviselnek a fogyasztáson belül, arra következtethetünk, hogy az állam egyre növekvő mértékben járul hozzá a tőkésországokban bizonyos szolgáltatások fogyasztásának finanszírozásához. Azon szolgáltatások közül, amelyek fogyasztását egyre nagyobb mértékben az állam finanszírozza, a két legfontosabb az oktatás és az egészségügyi ellátás. Ez a jelenség szorosan összefügg a tőkésországokban az ún. jóléti állam kialakulásával.

Az elmúlt két évtizedben a tőkésállam a társadalombiztosítás, a társadalom jólétével kapcsolatos fogyasztás finanszírozásának egyre növekvő részét vállalta magára. A fejlődést mutatja, hogy 1960-ban az összes állami kiadásból az oktatás finanszírozására fordított összegek aránya az Egyesült Királyságban 3,9, Franciaországban 2,1, az NSZK-ban 3, Svédországban pedig 5,1 százalék volt. 1980-ban azonban az oktatásra fordított kiadások az összes állami kiadás 5,8 százalékát tették ki az Egyesült Királyságban, 5,9 százalékát

6. sz. táblázat

A szolgáltatásfogyasztás rugalmassága az össz fogyasztáshoz képest

Ország	Időszak	Rugalmasság
Belgium	1958—1967	1,32
Dánia	1958—1967	1,24
Finnország	1958—1967	1,66
Görögország	1958—1967	1,20
Hollandia	1958—1967	1,41
Olaszország	1958—1967	1,49
Spanyolország	1958—1966	2,03

A szolgáltatásokra fordított háztartási kiadások részaránya az össz fogyasztásban
(százalék)

Ország	Ágazat		Egészségügy		Szállítás és hírközlés		Pihenés, tanulás, szórakozás		Vegetes szolgáltatások és javak	
	1975	1977	1975	1977	1975	1977	1975	1977	1975	1977
Ausztria	2,9	2,1	8,6	7,4	11,9	13,8	10,0	8,6		
Belgium	8,1	9,3	11,3	12,1	10,8	10,8	4,0	4,3		
Dánia	3,5	3,2	8,3	10,0	20,0 ^a	15,5	—	6,5		
Finnország	5,2	5,4	5,0	14,5	14,0	8,0	13,1	11,3		
Franciaország	12,3	11,7	10,2	10,7	12,3	13,0	2,0	2,8		
NSZK	0,9	1,1	17,8	16,9	10,4	13,8	5,7	0,8		
Nagy-Britannia	0,7	0,5	14,4	15,8	15,2	13,9	1,1	1,5		
Olaszország	8,7	8,0	11,2	9,7	7,2	6,0	6,7	8,4		
Hollandia	10,8	11,2	9,9	10,5	12,5	13,3	9,7	7,7		
Norvégia	8,5	8,5	13,6	10,4	10,4	12,0	6,2	5,4		
Spanyolország	4,0	4,4	11,0	11,4	8,6	7,7	8,9	9,1		
Svédország	3,5	3,9	14,4	14,5	9,5	9,4	11,8	11,0		
Svájc	9,3	9,3	10,2	10,5	13,2	11,5	8,5	6,7		

^a A vegetes szolgáltatásokkal és javakkal együtt.

Forrás: Consumer Europe 1979/1980. Eurostat Publication, 1981. 21—22/b.

8. sz. táblázat

A szolgáltatások részesedése a hazai magánfogyasztásban

Ország	Év	A szolgáltatás részesedése (százalék)
Ausztria	1977	34,2
Dánia	1977	30,4
Egyesült Királyság	1977	32,7
Franciaország	1977	35,0
Hollandia	1977	33,9
Norvégia	1977	34,6
Olaszország	1976	29,7
Svédország	1977	31,0

Forrás: [1] 510. l.

Franciaországban, 5 százalékát az NSZK-ban és 6,4 százalékát Svédországban.

Hasonló folyamat játszódott le az említett országokban az egészségügyi kiadások vonatkozásában is. Ezek terheinek állami átvállalása egyre nagyobb mértékű. Egészségügyi célokra fordították 1960-ban az Egyesült Királyságban az összes állami kiadás 3,3, Franciaországban 2,5, az NSZK-ban 3,1, Svédországban pedig 2,5 százalékát. E kiadások részesedése az állam költségvetésében 1980-ra az Egyesült Királyságban 5,3, Franciaországban 6,2, az

NSZK-ban 6,2, Svédországban pedig 8,8 százalékra növekedett.

A jóléti állam szolgáltatásfinanszírozó kiadásainak ilyen mértékű „elszaladása” napjainkban igen súlyos gondokat okoz a fejlett tőkésországokban. A gazdasági visszaesés, a növekedés lelassulása ugyanis egyre szűkebb korlátok közé szorítja az állam által jóléti, szociális szolgáltatásokra fordítható összegek nagyságát, miközben a társadalom már hozzászokott ezekhez a juttatásokhoz.

Ennek ellenére a tőkésországokban az

állam várhatóan visszafogja majd ezirányú kiadásait, csökkentvén az állam által finanszírozott szolgáltatásfogyasztást.

Mintthogy ezzel egyidőben az egyének jövedelme is mérsékelt ütemben nő — ha egyáltalán nő —, a racionalitás a fogyasztást a szolgáltatások igénybevétele felől várhatóan a szolgáltatás önkiszolgáló formáit biztosító termékek fogyasztása felé tolja majd el. Ezt az áruvásárlás felé forduló fogyasztói magatartást, az önkiszolgálásra való hajlandóságot fokozza a munkaidő rövidítésének, a szabad idő növekedésének az irányzata is. A tőkésországokban egyre gyakrabban választják a munkanélküliségi problémák megoldási eszközeül a munkaidő-csökkentést (gyakran a fizetések megkurtításával összekapcsolva). A jövedelemcsökkenés és a szabadidő-növekedés egyaránt az „önkiszolgálásra” való törekvés irányában hat. Ebből következően az árukban megtestesülő szolgáltatások fogyasztásának növekedése és a közvetlen szolgáltatásfogyasztás csökkenése várható. Némiképpen fékezheti ennek az irányzatnak a kibontakozását a szolgáltatási igényeknek az újabb és újabb tartós fogyasztási cikkek működtetése által kiváltott növekedése. A két — ellentétes irányú — fejlődési tendencia eredőjét azonban nehéz lenne előre megmondani. A legnagyobb annak a valószínűsége, hogy a két irányzat kiegyenlíti egymást, és nem következik be lényeges növekedés, de komolyabb visszaesés sem a szolgáltatások fogyasztásában; pusztán a szolgáltatásfajták közötti kereslet rendeződik át.

Szolgáltatások a szocialista országokban

Az 1970-es években a szocialista országokban a GDP gyorsabban növekedett, mint a tőkésországokban, és a kisebb szocialista országok a nemzeti jövedelmük egyre növekvő hányadát fordították a fogyasztás céljaira. Így — a kuznetsi elméletnek megfelelően — a lakosság jövedelmének növekedésével együtt nő a szolgáltatások iránti igény. A szocialista országokban a szolgáltatásokhoz való hozzáférés lehetőségét jelentős körben az állam biztosítja — ingy-

nes ellátás keretében. Az ingyenes ellátás nagy valószínűséggel növeli az ilyen szolgáltatások igénybevételét (még akkor is, ha ez az ingyenesség nem egészen a szó szoros értelmében veendő).

Az európai szocialista országokban azonban a szolgáltatási szektor részesedése a nemzeti jövedelem megtermelésében nem egyenletesen növekszik. A legtöbb országban a szolgáltatási szektor részesedése hullámzó vagy csupán csekély mértékben növekvő. Ráadásul a szocialista országok statisztikai számbavételi rendszerében bizonyos szolgáltatásfajták meg sem jelentek nemzeti jövedelmet termelő tevékenységként. Gyakorlatilag a szállítást, hírközlést, a kereskedelmet, az anyagi-műszaki ellátást és a beszolgáltatást tekintik produktív szolgáltatási tevékenységnek. A nemzeti jövedelem megoszlása a különféle népgazdasági ágak között az elmúlt húsz évben a 9. sz. táblázatban foglaltak szerint alakult.

Az ipar részesedése a nemzeti jövedelem termelésében az országok többségében növekvő, a mezőgazdaságé csökkenő, a két szolgáltatási csoporté pedig hullámzó. Ezzel egyidejűleg a nem termelő állóalpok részesedése az összes állóalaplól csökken. Ez nyilvánvalóan az állóalpok létesítésére irányuló beruházási összegek csekély, legalábbis a termelő szektorba irányulóknál alacsonyabb mértékének a következménye. (Lásd a 10. sz. táblázatot.)

A nem termelő állóalpok összes állóalapon belüli részarányának drasztikus csökkenése jelzi azt, hogy az ide irányított beruházási eszközök mennyire szűkösek, illetve hogy a szocialista országokban a pénzeszközöket mennyire az ipar fejlesztésére koncentrálnak.

Az állóeszköz-állomány értékelésekor azonban tekintettel kell lenni arra, hogy a beruházási ráfordítások nem minden esetben növelik a tercier szektor (vagy bármely szektor) állóeszköz-állományát. Erre Ehrlich Éva és Szilágyi György hívta fel a figyelmet. Különösen pregnánsan mutatkozik ez meg az útpítéseknel, illetve az útkarbantartásoknál. Igen jelentős anyagi eszközöket fordíthatnak ugyanis útkarbantartásra (azaz egymás felett elhelyezkedő útrétegekre), miközben az álló-

A nemzeti jövedelem megoszlása népgazdasági ágak szerint néhány szocialista országban
(százalék)

Ország	Népgazdasági ág	Népgazdasági ág					
		Ipar	Építő- ipar	Mező- gazdaság	Szállítás és hírközlés	Keres- kedelem, anyag- műszaki ellátás. beszolgá- ltatás	Az anyag- termelés egyéb ágai
Bulgária	1960	47,3	7,0	32,3	4,2	9,0	0,2
	1970	51,1	8,7	22,8	6,9	10,2	0,3
	1979	56,6	8,4	19,5	8,9	6,2	0,4
Csehszlovákia	1960	63,4	10,7	15,2	3,0	7,0	0,7
	1970	62,1	11,3	10,5	3,8	11,3	1,0
	1979	64,3	10,9	7,3	3,8	13,2	0,5
Magyarország	1960	36,6	11,6	30,8	5,6	14,1	1,3
	1970	44,1	11,5	21,7	6,0	15,0	1,7
	1979	48,1	11,4	15,1	5,4	18,5	1,5
NDK	1960	62,6	5,2	12,2	4,4	13,4	2,3
	1970	57,8	8,4	12,8	5,4	12,7	2,8
	1979	68,5	5,5	9,1	3,6	10,4	2,8
Románia	1960	42,1	8,9	34,9	5,2	6,2	2,7
	1970	58,1	11,1	19,1	5,8	3,5	1,9
	1979	59,5	10,3	15,5	5,9	7,2	1,6
Lengyelország	1960	46,9	9,7	25,8	5,3	10,3	2,0
	1970	54,6	9,8	17,3	6,7	9,9	1,7
	1979	52,7	11,2	15,9	7,0	10,5	2,7

Forrás: Narodnoje hozajsztvo sztran-cslenov SZEVI v 1979 godu. Moszkva, 1980. 36—37. l.

eszköz-állomány (a megépített utak hossza) nem nő. Talán ez a jelenség is szerepet játszhatott a szolgáltatások állóeszköz-állományának csekély növekedésében. Nincs okunk azonban feltételezni azt, hogy más ágazatokban a példaként említett „megismételt” beruházás kevésbé gyakran fordul elő, mint a szolgáltatási szektorban. Az állóeszköz-állomány alakulása így valamennyire mégis képet adhat a szolgáltatások és az egyéb szektorok beruházási helyzetének az alakulásáról.

Talán éppen ezért az elmúlt tíz év során a szolgáltatásban foglalkoztatottak száma tendenciózusan és jelentősen növekedett valamennyi európai szocialista országban. A növekedés az egyes országokban egyenletes volt ugyan, de országonként igencsak eltérő mértékű. Jugoszláviában például — amely az európai szocialista országok közül a nagymértékben idegenforgalmára alapo-

zott gazdasága miatt a leginkább szolgáltatásorientált országnak számíthat — a szolgáltatásban foglalkoztatottak létszáma az 1970-es években 50 százalékkal nőtt. Bulgáriában és Romániában, ahol az idegenforgalomnak szintén jelentős szerepe van, 30 százalékos létszámnövekedés volt tapasztalható a szolgáltatásokban. Magyarországon már csak 20 százalékos, az NDK-ban és Csehszlovákiában pedig csak 13-14 százalékos létszámnövekedés volt az említett időszakban. Ha azonban a megelőző évtizedeket is tekintetbe vesszük, akkor azt tapasztaljuk, hogy Magyarországot és az NDK-t leszámítva a szolgáltatásokban foglalkoztatottak számának növekedési üteme minden országban lelassult. Magyarországon és az NDK-ban a szolgáltatásokban foglalkoztatottak számának növekedési üteme az 1970-es évek során az 1950-es évekhez hasonló mértékű

10. sz. táblázat

A népgazdaság állóalapjainak megoszlása
(százalék)

Ország	Népgazdasági ág	Ipar és építőipar	Mezőgazdaság	Szállítás és hírközlés	Nem termelő állóalakok
Bulgária	1960	20,6	13,0	16,8	47,8
	1970	35,6	13,2	13,4	35,6
	1975	38,6	12,4	13,7	32,4
	1979	37,9	11,3	15,3	32,1
Csehszlovákia	1960	33,6	7,0	19,1	36,3
	1970	36,7	7,9	17,6	33,4
	1975	37,5	8,2	16,3	33,2
	1979	37,3	8,6	15,6	33,5
Lengyelország	1960	17,1	17,9	10,1	51,2
	1970	23,9	16,5	9,9	45,4
	1975	29,3	15,9	10,0	41,7
	1979	33,1	15,9	10,2	37,7
Magyarország	1960	19,6	7,7	19,1	46,2
	1970	24,8	10,5	19,0	41,0
	1975	27,7	11,9	17,0	38,5
	1979	30,3	11,9	15,5	37,3
NDK	1960	30,2	6,1	10,2	50,1
	1970	37,7	7,9	9,8	40,8
	1975	41,9	8,1	9,7	36,4
	1979	44,9	8,3	9,7	33,3
Románia	1960	29,3	14,9	12,0	41,7
	1970	39,8	12,6	12,8	31,5
	1975	44,8	11,4	12,5	27,9
	1979	47,7	10,9	12,7	24,7

Forrás: Narodnoje hozjajsztvo sztran-cslenov SZEV v 1979 godu. Moszkva, 1980. 44—45. l.

volt. Ez — az 1960-as évtized mérsékeltebb növekedési üteme után — fellendülésnek számított.

A szolgáltatásokban foglalkoztatottak számának növekedése azonban nem okozott nagyon lényeges változásokat a szolgáltatásban dolgozóknak az összes foglalkoztatottakon belüli arányában. (Lásd a 11. sz. táblázatot.)

A dinamikus növekedés ellenére a szolgáltatásokban foglalkoztatottak aránya lényegesen elmarad a tőkésországokban szokásos mértéktől. Bulgáriában az aktív keresőknek csak 27,9, Csehszlovákiában 37,4, Lengyelországban 30,1, Magyarországon 35,5, az NDK-ban 38,3, Romániában pedig 24,8 százaléka dolgozott e szektorban. Minthogy pedig a szolgáltatások

műszaki fejlesztése a termelékenységet a szocialista országokban sem növelheti jobban, mint a tőkésországokban, ebből arra lehet következtetni, hogy a szocialista országokban a szolgáltatások köre szűkebb, és fogyasztásuk sem éri el a tőkésországokban megszokott mértéket. (Természetesen itt azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a tőkésországokban másként értelmezik a szolgáltatás fogalmát, más és más ágazatokat sorolnak oda.)

Külön érdekesség Magyarország vonatkozásában az — mint azt Ehrlich Éva kiemelte —, hogy a terciér szektorban a foglalkoztatottság nálunk éppen a technikaigényes tevékenységekben nőtt, ellentétesen a nemzetközileg tapasztalható tendenciákkal. Ez arra utal, hogy a technika

Az aktív keresők megoszlása népgazdasági ágak szerint
(százalék)

Ország	Népgazdasági ág	Népgazdasági ág						
		Ipar	Építő- ipar	Mező- és erdő- gaz- daság	Szál- lítás és hír- közlés	Ke- reske- delem	Egyéb ága- zatok	Ösz- szesen
Bulgária	1972	31,6	8,5	32,3	5,2	6,9	15,5	100,0
	1978	34,6	8,3	25,2	6,8	8,2	16,9	100,0
Csehszlovákia	1968	38,4	8,5	17,8	6,5	7,3	21,5	100,0
	1978	38,2	9,9	14,5	6,7	10,5	20,2	100,0
Lengyelország	1970	27,6	6,6	38,6	5,7	6,1	15,4	100,0
	1978	30,7	8,4	30,8	6,4	7,6	16,1	100,0
Magyarország	1970	35,9	7,3	26,4	7,2	8,0	15,2	100,0
	1978	34,6	8,2	21,7	8,0	9,4	18,1	100,0
NDK	1972	41,6	7,2	12,0	7,5	10,9	20,8	100,0
	1978	43,4	7,7	10,6	7,5	10,7	20,1	100,0
Románia	1966	20,0	5,2	57,1	4,2	4,1	9,4	100,0
	1978	33,4	9,0	32,8	5,9	6,0	12,9	100,0

Forrás: Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. KSH, 1981.

nálunk még lassabban tört be a szolgáltatások területére, mint más országokban, hiszen éppen azokon a területeken (hírközlés, közlekedés, kereskedelem-raktározás, lakásellátás) nőtt a foglalkoztatottak száma, ahol az élő munka könnyebben helyettesíthető technikával.

A szolgáltatások fogyasztása azonban a szocialista országokban is növekvő arányban részesül az összfogyasztásból. Az 1970-es évek végére három európai szocialista országban a 12. sz. táblázatban látható módon alakult a fogyasztás árucsoportonkénti megoszlása.

Az 1960-as évek végének fogyasztásszerkezetével összevetve Magyarországon és Lengyelországban egyaránt tovább csökkent az élelmiszer-fogyasztás részesedése. Meglehetősen jelentős mértékű növekedés következett be az egészségügyi kiadások összefogyasztáson belüli arányában. További jelentős csökkenés volt tapasztalható a ruházati cikkekre és a cipőre fordított kiadások arányában mindkét országban, míg nagymértékű növekedést mutat a pihenés, a szórakozás és az oktatási célú kiadások részesedése.

A három ország adatainak egymás mellé állítása felhívja a figyelmet az egyes országokban alkalmazott szabályozórendszerek fogyasztási szerkezetben jelentkező hatásaira.

Ilyen értelemben 1978-ban Magyarország és Lengyelország fogyasztási kiadásainak szerkezete viszonylag közel áll egymáshoz, nagyobb eltérések tapasztalhatók az említett két ország és Jugoszlávia fogyasztási szerkezete között. Bár a „lakbér, fűtőanyag, energia” rovat két olyan fogyasztási tételt mos össze, amelyek igen csak megérdemelnék a különválasztást, mégis egészen jól tükrözi a hasonló magyar és lengyel viszonyokat és a hozzájuk képest eltérő, a jugoszláv fogyasztási szerkezetet befolyásoló gazdálkodási rendszert. Így például a fenti fogyasztási rovat mintegy 2,5-szeres részesedése a jugoszláv összefogyasztásban a többi között arról tanúskodik, hogy a lakberek és az energiafogyasztás vonatkozásában a lakosság nem élvezett annyi előnyt Jugoszláviában, mint a másik két országban. Vagyis a lakásbérleti díjak ugyanúgy, mint a világ energiaváltságának hatását kevésbé tompító

12. sz. táblázat

Árucsoportonkénti fogyasztói kiadások 1978-ban
(százalék)

Kiadáscsoport	Ország		
	Magyarország	Lengyelország	Jugoszlávia
Élelmiszer, ital	38,0	36,2	} 43,0
Alkohol	3,2	5,3	
Dohányáru	2,5	2,6	
Lakbér, fűtőanyag, energia	2,8	2,8	7,6
Ruha, cipő	10,4	11,8	13,0
Bútor és háztartási kiadások	8,8	9,6	10,6
Egészségügy	2,9	3,3	4,0
Közlekedés, hírközlés	7,4	12,0	11,0
Pihenés, szórakozás, tanulás	10,5	10,2	4,2
Vegyess javak és szolgáltatás	13,5	6,2	6,6
Összesen:	100,0	100,0	100,0

Forrás: European Marketing Data and Statistics, 1981. 190—191. l.

energiaárak Jugoszláviában lényeges eltérést okoztak a lakossági fogyasztási szerkezetben a másik két országhoz képest. A fogyasztási szerkezet további eltérését okozza az, hogy — éppen mert a jugoszlávoknak többet kell fordítaniuk a lakásbérleti, energia-, illetve egészségügyi kiadásokra — nyilvánvalóan kevesebb pénz jutott náluk a pihenés, a szórakozás, a tanulás céljaira. A megítélést azonban nehezíti az oktatás és a kikapcsolódás — e két nagyon eltérő jellegű fogyasztás — kiadásainak az összevonása.

★

Összefoglalóan elmondható: a két országcsoport, a tőkés és a szocialista, szolgáltatási szempontból történő összehasonlítása számos akadályba ütközik. A leglényegesebb eltérés a szolgáltatások körébe tartozó tevékenységek megítélésében van. Mivel a szocialista országok bizonyos szolgáltatási tevékenységeket nem tekintenek értéktermelőnek, illetve mivel a tőkésországok zöme minden jövedelmet minden tevékenységnél figyelembe vesz (ezáltal a jövedelmek egy részét halmozottan veszi számba), nem lehet a GDP és a nemzeti jövedelem megtermelésében az egyes szektorok részesedését összehasonlíthatóvá tenni. Ahol egyáltalán lehetőség nyílik összehasonlításra, az a szolgáltatási szektorban foglalkoztatottak létszáma és a szolgáltatások fogyasztása.

A foglalkoztatottság alakulásából az

szűrhető le, hogy bár az elmúlt évtizedben mind az európai tőkésországokban, mind a szocialista országokban folyamatosan növekedett a szolgáltatásokban dolgozók száma, a szolgáltatásokban foglalkoztatottaknak az összes dolgozói létszámon belüli aránya a szocialista országokban még mindig jelentősen elmarad a tőkésországokéhoz képest. Míg az 1970-es évek végén a tőkésországokban ez a mérték akár a 60 százalékot is meghaladja, de legalábbis közel van az 50 százalékhoz, addig a szocialista országokban az aktív keresőknek maximálisan 38,3 százaléka (NDK) dolgozik ebben a szektorban. (A részesedés Románia esetében azonban csak 24,8 százalék.)

A statisztikusok az országokat aszerint is csoportosítják, hogy mely ágazat biztosítja a lakosság nagyobb része számára a foglalkoztatást. Az 1970-es évek végén világméretben a szolgáltatások már vettek edtek az iparral ebben a rangsorolásban. Ekkor ugyanis a világ országai 73 százalékában még mindig a mezőgazdaság volt a legfőbb foglalkoztató ágazat, viszont az ipar az országok 13 százalékában, a szolgáltatások pedig az országok 14 százalékában foglalkoztatták a lakosság legnagyobb részét. Ebből a megközelítésből tehát nem teljesen helytelen az „ipari társadalom” megnevezés analógiájára bizonyos esetekben a „szolgáltatói társadalom” elnevezés használata.

A képet azonban torzítja egyrésztől az

eltérően értelmezett szolgáltatásfogalom, másrésztől a fekete gazdaságban végzett szolgáltatási tevékenység. A tőkésországokban használt szolgáltatásfogalom alkalmazása mellett valószínűleg a szocialista országokban is a dolgozók nagyobb részét sorolják a szolgáltatásban dolgozók közé. Ugyanakkor — a rejtett gazdaság léte miatt — a szolgáltatási tevékenység köre (és így az ott dolgozók száma) mindkét országcsoportban nagyobb a hivatalos statisztikák által kimutatottnál. Arra vonatkozóan azonban, hogy e rejtett gazdaságban melyik országban hányan dolgoznak, illetve azok közül hányan végeznek szolgáltatási tevékenységet, végképp nincsenek adatok.

Ami a szolgáltatások fogyasztását illeti, az összehasonlítást az eltérő társadalmi rendszerű országok eltérő szociálpolitikai preferenciái nehezítik meg. A szolgáltatások fogyasztásának aránya az összfogyasztáson belül azért is kisebb a szocialista országokban, mert szociálpolitikai megfontolásból számos szolgáltatás ára alacsony, néha csak jelképes, illetve a szolgáltatások egy része ingyenes a lakosság szempontjából. Piaci árakon kalkulálva e szolgáltatások árát, valószínűleg más képet kapnánk.

Magyarország esetében például az 1980-as években a szolgáltatásfogyasztás arányának a növekedése várható, de nem azért, mert valóban több szolgáltatást fogunk fogyasztani, hanem amiatt, hogy az árviszonyok módosulnak. Ebben az irányban hat a lakbérek felemelése, a közlekedési díjak emelése, az energiaárak növekedésének hatására megemelt távfűtési és egyéb szolgáltatási díjak stb. Ezek hatására tényleges fogyasztásnövekedés nélkül is eltolódás következik be a fogyasztási szerkezetben a szolgáltatások igénybevételének javára.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a szolgáltatásfogyasztás 1980-as évtizedbeli növekedése pusztán az árhatásokat fogja tükrözni. Várhatóan azonban Magyarországon, a szocialista országokban és a tőkésországokban egyaránt a mérsékelt gazdasági növekedés időszakában a szolgáltatások fogyasztásának növekedése helyett inkább a szolgáltatásokból való önellátást biztosító fogyasztási cikkek vásárlásának emelkedése jellemzi majd a fogyasztást.

A szolgáltatásfogyasztás számára az elkövetkezőkben főként a műszaki haladás által létrehozott új termékek kapcsán felmerülő, új típusú szolgáltatásigény ad majd ösztönzést.

Irodalom

- [1] Baer, W.—Samuelson, L.: Toward a service oriented growth strategy. World Development, 1981. június.
- [2] Cao-Pinna, V.—Shatalin, S. S.: Consumption patterns in Eastern and Western Europe. Pergamon Press, Oxford—New York, 1979.
- [3] Ehrlich Éva: Infrastruktúránk fejlesztésének feltételeiről és irányairól. Gazdaság, 1977. 2. sz.
- [4] Ehrlich Éva—Szilágyi György: Infrastruktúránk nemzetközi összehasonlításban (1960—1974). Közgazdasági Szemle, 1980. 2. sz.
- [5] Gershuny, J.: After industrial Society. Macmillan Press Ltd., London—Basingstoke, 1978.
- [6] Gershuny, J.: Social innovation. Futures, 1982. 6. sz.
- [7] Kuznets, S.: Struktúra és növekedés a modern gazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
- [8] A lakossági fogyasztás nemzetközi adatai. KSH, 1980.
- [9] Norse, D.: The UK and its OECD competitors. Long Range Planning, 1982. október.
- [10] Pálos József—Arányi Emil: Szolgáltatások Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [11] Poullier, J. P.: Social expenditure growth in selected industrialised countries: France, Germany, Japan, Sweden, United Kingdom, United States. Zeitschrift für die Gesamte Staatswissenschaft, 1982. szeptember.
- [12] Sabolo, J.: The service industries. ILO, Genf, 1975.
- [13] Simán Miklós: A szolgáltatások fejlődéséről. Gazdaság, 1981. 4. sz.
- [14] Simán Miklós: A szolgáltatások sajátosságairól. Közgazdasági Szemle, 1980. 6. sz.
- [15] Tizenhat ország bruttó hazai termékének nemzetközi összehasonlítása. 1973. KSH, 1978.

Tudományos tanácskozás a környezetvédelemről

1983 novemberének végén Pécsen két napos szimpoziumot tartottak a környezetvédelem közgazdasági és jogi vonatkozásairól. Rendezője a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete volt.

A közgazdaságtudomány a társadalmi-gazdasági fejlődés, illetve az ennek egyik vonatoként megjelenő káros környezeti hatások nyomán számos olyan problémával találta szembe magát, amelyeket nem lehetett a hagyományos módon és a már kialakult fogalmi rendszerek segítségével megmagyarázni. Létrejött, pontosabban fejlődésben van egy új tudományág, a *környezeti gazdaságtan*, amely a gazdasági tevékenység és a környezet kölcsönhatásainak törvényszerűségeit kutatja.

Ennek a tudományterületnek fő jellemvonása az *interdiszciplinaritás*. A gazdaság és a környezet kapcsolatrendszerének komplex feltárása igényli az egyidejűleg több tudományág szemszögéből történő megközelítést. A szimpozium ezt a sokoldalú megközelítést tükrözte. Az elhangzott előadásokban a tervezési, pénzügyi, politikai gazdaságtani, külkereskedelmi és vállalati gazdaságtani kérdések mellett a jogtudomány, sőt közvetve a műszaki és a természettudományok egyes elemei, eredményei is felvetődtek. E cikkben a közgazdasági szekció néhány előadásáról adunk rövid ismertetést.

Láng István a tanácskozást az első hazai nagyszabású seregszemlének nevezte, amely számot ad arról, hogy a hazai kutatás meddig jutott el a közgazdasági és jogi eszközök és a környezetvédelem összefüggéseinek alkotó vizsgálatában és művelésében. Megemlítette, hogy a társadalomtudományok nemcsak hazánkban, hanem világviszonylatban is kissé megkésve reagáltak a környezetvédelem kihívására. A környezetvédelmi mozgalom első hirdetői biológusok, különösen az ökológusok köréből kerültek ki. Az ipar s kiemelkedően a vegyipar a második világháborút követő rohamos fejlődésével, a mezőgazdaság és a háztartások vegyi anyagokkal való ellátásával a természeti környezet károsodásának olyan szembeötlő jelei mutatkoztak meg, amelyek a műszaki tudományok érdeklődését is ebbe az irányba terelték. Az ENSZ stockholmi értekezletének néhány gazdasági és jogi szabályozást sürgető irányelve nyomán a hetvenes évek első felében jöttek létre a nemzeti környezetvédelmi politikák. Az UNESCO „Ember és bioszféra” elnevezésű tizenötödös programjában az ökológiai és műszaki kutatások mellett tért hódítottak olyan vizsgálatok, mint például az emberi erőforrások jobb hasznosítása, az információs rendszerek fejlesztése és alkalmazása, a fejlesztés tervezési rendszerei, a technika és a társadalom fejlődésének összefüggései. A széles körű összefüggések elemzése, a hatásvizsgálatok és a szabályozási eljárások mérlegelése nélkül — hangsúlyozta Láng István — ma már aligha beszélhetünk korszerű környezetvédelmi kutatásról.

Az előadások egyaránt beszámoltak az elméleti alap-, valamint az alkalmazott kutatási eredményekről és a gyakorlatban felvetődő, még megoldatlan problémákról. Többen ismertették azokat a modellezési munkálatokat, amelyek az országos és regionális tervezés számára kívánnak hatékony eszközt nyújtani.

Nováky Erzsébet „Eredmények és problémák a hazai nagy távlatú környezeti modell kidolgozása kapcsán” című előadásában a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Népgazdasági Tervezési Intézetének Jövőkutatási Osztályán kidolgozásra kerülő modellről adott tájékoztatást.

A modellt a Magyarország társadalmi-gazdasági fejlettségét felvázoló komplex jövőkép részeként állítják fel. Segítségével hazánk környezeti állapotát kívánják előre jelezni az ezredforduló utáni második évtized végére, keresve azokat a környezetszennyezési szinteket, amelyek a jövő emberét terhelhetik úgy, hogy élete még kellemes, elviselhető legyen.

Péter Sándor, a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének segédmunkatársa „*Társadalmi-gazdasági megismerés és környezetgazdasági modellezés*” című előadásában arra hívta fel a figyelmet, hogy az első fontos gyakorlati lépéshez, egy klasszikus Leontief-modell felépítéséhez a legcélravezetőbb útnak a primer adatgyűjtés bizonyult. A modell egy kibővített ágazati kapcsolatok mérlegén keresztül azt vizsgálja, hogy különböző termelési és fogyasztási szerkezetek az adott térségben milyen szennyezéskibocsátással járnak.

A területi programozási modellek segítségével pedig nemcsak azt kívánják áttekinteni, hogy adott termelési vagy fogyasztási struktúrának milyen környezetterhelési, szennyezési hatása van, hanem azt is, hogy a lehetőségek, a gazdasági és környezeti hatások mellett milyennek kellene lennie a termelési szerkezetnek ahhoz, hogy egyidejűleg legyen maximális a társadalmi tiszta jövedelem és minimális a szennyezettség. E modellek eredményei a területi tervezés eszköztárát gazdagítanak.

Kulcsár Dezső, az MKKE Gazdaságföldrajz és Regionális Gazdaságtan Tanszékének adjunktusa „*A környezeti károk vizsgálatának közgazdasági, módszertani kérdései*” című előadásában ismertette a környezeti károk gazdasági kárhatásait érintő tisztázatlan elméleti és módszertani kérdéseket. Megkülönböztette az elsődleges, környezeti károkat a másodlagos, gazdasági károktól. Az elsődleges károk viszonylag könnyen meghatározhatók, mivel többségük a természeti környezet állagában, illetve egyensúlyában bekövetkező negatív változásokkal kapcsolatos. Ezzel szemben a szennyezés okozta másodlagos, gazdasági károk szűkebb körben értelmezhetők és nehezebben becsülhetők. Foglalkozott a kárbecslés nehézségével, a környezetvédelmi kártérítési perek során szerzett tapasztalatokkal s a környezeti gazdasági kár fogalomkörébe tartozó különféle tényezőkkel.

A környezeti kár egyik kapcsolódó témaköre a környezeti kockázat. A különböző társadalmi-gazdasági döntések igen sokféle kockázattal járnak, ezért a károk megelőzésének igen fontos feltétele a környezeti kockázati elemzés. Ehhez kapcsolódóan *Bora Gyula*, az MKKE rektorhelyettese a Balaton védelmét szolgáló környezetvédelmi elemzések példáján mutatta be mindazokat az érdekeket és érdekelletéteket, amelyek a károk elhárítása és megelőzése, azaz a Balaton rekreációs funkciójának megőrzése mint össz-társadalmi érdek és a különböző egyéni és csoportérdekek (mezőgazdaság, ipar, állandó lakosok érdeke stb.) között feszülnek.

Forgács T. Katalin, a Figyelő rovatvezetője „*A magyar vállalati érdekeltiségi rendszer és a környezetvédelem*” című előadásában a környezeti és a gazdasági szabályozás összhangjának megteremtésére irányította a figyelmet. A gazdasági környezet egészéből kiragadott környezetvédelmi szabályozás ugyanis önmagában nem oldhatja meg a problémákat, nem ösztönözheti a gazdálkodókat a termelés környezetkímélővé tételére. A jelenlegi környezetvédelmi szabályozás túlságosan bírságcentrikus. A bírságolási rendszer azonban nem elég hatékony. A túlkereslettel és laza költségvetési korláttal jellemezhető gazdaságban a gazdálkodók könnyen továbbháríthatják vevőikre a környezetvédelmi bírságok következtében felmerült költségeket. Viszont a szűkebben vett környezetvédelmi eszközöknél, így például a bírságoknál és tűréshatároknál erőteljesebben alakítják a gazdálkodók környezettel kapcsolatos magatartását a ki sem mondott, rendeletekbe, jogszabályokba egyáltalán nem öntött elvárások, informális csatornák, az ún. árnyékmechanizmusok.

*Szabó Gábor*nak, a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara docensének „*A mezőgazdasági termőföld védelme és optimális hasznosítása*” című előadásával kapcsolatban meg kell említeni, hogy az itt bemutatott eredmények egy tágabb körű kutatás („*A természeti erőforrások hasznosításának vizsgálata*”) részét képezik.

Az egyre szűkebben rendelkezésre álló természeti javak azok számbavételét, értékelését, valamint racionális hasznosítását követelik meg. A természeti erőforrások gazdasági értékelésére irányuló törekvések mellett fokozott hangsúlyt kap az ún. másodlagos nyersanyagok hasznosításának kérdése is. Az eddigi kutatások homlokerébe a mezőgazdasági termőföldvédelme került. Ennek fontosságát az is aláhúzza, hogy a mezőgazdaság érzi legközvetlenebbül a környezetkárosítás pusztító következményeit, amelyek tevékenységére, költségeire és hozamaira rövid és hosszú távon egyaránt érzékenyen visszahatnak.

Fodor István, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének osztályvezetője „*A ter-*

mészeti környezet és a települések fejlődésének kölcsönhatása” című előadásában egy nemzetközi (KGST) kutatási programhoz kapcsolódó hazai eredményeket ismertetett.

Településhálózatunk fejlesztése a természeti környezet egyre fokozódó terhelésének egyik igen fontos tényezője. A probléma súlyos ellentmondása Fodor István szerint az, hogy míg településhálózatunk fejlesztési koncepciói és tervei az életminőség javítását hivatottak szolgálni, addig még a legutóbbi években is olyan fontos területen, mint az ember saját természeti életfeltételei, inkább csak rontottunk a településeink környezetén, a megengedhető határokon túl fokozva a természeti környezet terhelését. Pedig a települések ökológiai hátterének biztosítása az ember saját ökológiai feltételeinek védelmét is jelenti — hangsúlyozta az előadó.

Lóránt Károly, az Országos Tervhivatal osztályvezető-helyettese, a „*Hosszú távú gazdasági fejlődés és annak környezetvédelmi kihatásai*” című előadásában arra kereste a választ, hogy a környezetminőség jövőbeli alakulása hazánkban mennyiben függ a gazdasági fejlődés általános irányaitól, s mennyiben az ennek keretén belül megvalósuló gazdaságpolitikai alternatíváktól. Ezenkívül fontos szerepet kapott értékelésében a környezetvédelmi szempontoknak az egyes gazdasági döntésekben játszott szerepe.

A gazdasági fejlődés általános irányát illetően úgy vélte, hogy a jövőben előreláthatóan jelentősen csökkenni fog a gazdasági növekedés üteme. Ennek a környezet védelmére kettős hatása van. Egyrészt a lassúbb növekedés a környezet igénybevételét sem fokozza oly mértékben, mint ha a korábbi dinamikus fejlődés folytatódna, másrészt az elosztható források kisebb ütemű növekedése miatt a környezetvédelemre fordítható eszközök viszonylag szűkösebbek lehetnek.

Az általános gazdaságfejlesztési irányokon belül a környezetvédelem helyzetére hatással lesznek az egyes iparágak fejlődését végső soron eldöntő konkrét gazdaságfejlesztési alternatívák. Az elmúlt évek hosszú távú tervezési munkái során négy, egymástól jellegzetesen eltérő fejlesztési lehetőség alakult ki: a kitermelő ipart, a feldolgozó ipart, az élelmiszer-gazdaságot és az infrastruktúrát előtérbe helyező változat. Természetesen a ténylegesen megvalósuló gazdaságpolitika nem a fenti alternatívák közül kiválasztott valamelyik „tisztá” alternatíva lesz, hanem azok bizonyos fokú ötvözete. Így a jövőbeli gazdasági fejlődés környezeti hatásai attól is függnének, hogy a ténylegesen megvalósuló gazdaságpolitikában milyen súlyt kapnak az egyes alternatívák.

Ismerve az egyes népgazdasági ágak, ágazatok eltérő környezetterhelését, szükséges, hogy az egyes fejlesztési alternatívák körüli vitákban, a gazdasági döntésekben elsősorban szerepet játszó irányítószerveknél a mainál jóval nagyobb szerepet kapjanak a környezetvédelmi szempontok is.

Szemerics Györgyi, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének tudományos munkatársa „*Nemzetközi versenyképesség és környezetvédelem*” című előadásában arra hívta fel a figyelmet, hogy a különböző szintű döntésekbe szervesen be kell építeni a környezetvédelmi, környezetfejlesztési szempontokat. Például nemzetközi versenyképességünk fokozása s ezen keresztül külgazdasági egyensúlyunk megteremtése nagyon függ attól, hogy a külpolitikai célok megvalósításában milyen ütemben haladunk előre, mennyire tudunk alkalmazkodni a világviszonylatban, de elsősorban a fejlett tőkésországokban egyre fokozódó környezetvédelmi követelményekhez, és a szigorodó környezetvédelmi normákhoz. Érdemes megfigyelni, hogy a vezető tőkésországok gazdaságában a környezetet leginkább szennyező iparágak visszafejlesztése minden esetben a gyártás fejlettebb — környezetvédelmi szempontból is fejlettebb! — technikával, technológiával valósult meg. Ebből az a következtetés vonható le, hogy mind a környezetfejlesztés szempontjából, mind pedig termelésünk és termékeink nemzetközi versenyképessége érdekében a hangsúlyt a termék szerkezet s ezzel összefüggésben a technológiaszerkeztúra módosítására kell helyeznünk.

Az előadás utalt arra, hogy a környezetvédelem — az országoként eltérő környezetvédelmi normákon keresztül — nehezíti ugyan a külpiaci értékesítést, de más oldalról a környezetpolitikai intézkedések új piacokat, ezáltal új termelési lehetőséget is teremtenek. A környezetvédelmet szolgáló beavatkozások gyártása, a környezetvédelmi háttér-*ipar* fejlesztésére azért érdemes odafigyelnünk, mert ezen a — sok országban exportáló ágazattá váló — területen talán még nem vagyunk lemaradva a fejlettebb gazdaságokhoz képest.

Szemerics Györgyi

A második spanyol—magyar agrárközgazdasági kollokviumról

1983. szeptember 2. és 9. között tartották meg Madridban a második spanyol—magyar agrárközgazdasági kollokviumot, amelyet a Spanyol Agrárközgazdasági és Agrárszociológiai Társaság, valamint a Magyar Közgazdasági Társaság Mezőgazdasági Szakosztálya és a Magyar Agrártudományi Egyesület Agrárközgazdasági Társasága rendezett. A kelet—nyugati párbeszéd kibontakozásához számottevően hozzájáruló kollokvium az előző évi budapesti sikeres rendezvényen kialakított menetrendet és tematikát követte.*

A következőkben beszámolunk a vitauléseket közvetlenül előkészítő vidéki és intézményi (kutatóintézeti, egyetemi, banki) látogatásokról, majd fzelítőt adunk a tudományos tanácskozásról.

I.

A magyar résztvevőknek a tanácskozásra való felkészülését hatékonyan segítette a spanyol mezőgazdaság termelési és szervezési, irányítási gyakorlatának tanulmányozása két mezőgazdasági körzetben.

A Talaverába vezető úton tapasztalhattuk, hogy a tengerszint feletti 600—700 m magasságban öntözés nélkül nem érhető el jelentős termelési eredmények. Az 50 megyét átfogó Országos Mezőgazdaság-fejlesztési Intézet (IRYDA) szervezésében ebben a körzetben az 1950-es évek óta több új falut alakítottak ki az öntözéses gazdálkodás mintaszerű szervezésére. A mezőgazdasági munkát és a vidéki életet kedvelő családoknak 4,5 ha nagyságrendű földterületet adtak az állam által kisajátított földekből. (Már az 1950-es években a nem öntözött területből legfeljebb 120 ha földet tarthattak meg a tulajdonosok.)

Az iparosítás hatására a mezőgazdasági munkaerő-felesleg megszűnt. Az egy családra jutó átlagos földterület nagysága 20 ha-ra növekedett.

A Madrid élelmiszer-ellátási körzetében lévő gazdaságok az állattenyésztést helyezik előtérbe, és a növekvő takarmányigények kielégítésének szolgálatában fejlesztik az öntözést.

A Talaverából Toledóba és onnan Madridba visszavezető autóbuszút szintén lehetőséget adott a spanyol agrártermelési szerkezet és technológia áttekintésére.

A második napi tanulmányúton Madridtól északra, Segovia irányába haladva tapasztalhattuk, hogy csupán az olajfa viseli el a nagyon száraz éghajlatot. Segovia körzetében két évtizede folynak tagosítási és termelőszövetkezet-szervezési munkák. A termelőszövetkezetek megalakulásához legalább 7 tag szükséges. Az állami támogatás fő formája az alacsonyabb kamatlábbal juttatott hitel.

Tanulmányoztuk egy takarmánykeverék-gyártó társulás munkáját is, amely állatorvosi és egyéb szolgáltatásokat, szaktanácsokat is nyújt. Az ilyen társulásokhoz általában egyenként 20 falu tartozik.

A vidéki látogatásokon alkalmunk volt a termelési technológia, közelebről az öntözéses és az öntözés nélküli gazdálkodás hozamainak, fajlagos ráfordításainak, valamint az állami irányítás és befolyásolás gyakorlati érvényesülésének a tanulmányozására.

II.

A spanyol mezőgazdaság „makroszintű” problémáiról a magyar résztvevők három csoportban szerezhettek tapasztalatokat.

Az egyik csoport kiadós látogatást tett a Madridi Egyetem Gépesítési, Növényegészségügyi és Agrárökonómiai Intézeteiben. Véleménycserét folytattak a földértékelés elméleti kérdéseiről, a földár állami szabályozásának gyakorlatáról, valamint Spanyolország közös piaci csatlakozásának mezőgazdasági vonatkozásairól.

* Az első spanyol—magyar agrárközgazdasági kollokviumról Pálovics Béláné a Közgazdasági Szemle 1982. 11. számában adott tájékoztatót.

Az Országos Agrárgazdasági Kutatóintézet (INIA) meglátogatásakor megismerkedhettünk a 15 ökológiai zónában szervezett, vidéki részlegekkel is rendelkező, összesen 2000 fővel dolgozó intézet munkájával. Felvetődött a kutatócsere és közös kutatások szervezésének a lehetősége. A spanyol kollégák elsősorban a termelési rendszerek, az öntözéses termelés, a zöldség- és gyümölcs-, valamint a szőlőtermelés gazdasági problémáit szeretnék tanulmányozni hazánkban.

Az agrártermékek árképzésével és forgalmazásával foglalkozó intézet (FORPPA) vezetői látogatásunkkor elmondták, hogy szívesen importálnának sertéshúst Magyarországról szarvasmarhahúsert cserébe. Javasolták a közös spanyol–magyar fellépést harmadik piacokon.

A magyar résztvevők harmadik csoportja a Mezőgazdasági Hitelbankban tett látogatást. Ez az intézmény az ágazati minisztérium egyik szakmai szervezete, s nagyfokú költségvetési önállósággal, cselekvési szabadsággal és autonómiával működik. Az ország egészét behálózó 14 bankfiók szaktanácsadási szolgáltatást is nyújt.

III.

A tanácskozáson az első vitaindító előadást *Luis Garcia Oteyza*, a vendéglátó spanyol szervezet tiszteletbeli elnöke tartotta „Az élelmiszer-gazdasági ipar Spanyolországban” címmel. Hangsúlyozta, hogy Spanyolországban a vizsgált területen a legnagyobb nehézséget az élelmiszeripari kisvállalatok nagy száma okozza. Az átlagos méret is kisebb a nyugat-európainál, és igen szűkösek a kisvállalatokban a pénzügyi források. Az előadó kifejtette, hogy a multinacionális vállalatok csak nemrég jelentkeztek a spanyol élelmiszeriparban, és az 1970-es évtized válságos időszakában több spanyol vállalatot olvasztottak magukba. A multinacionális vállalatok szerepe elsősorban a belső ellátásban jelentős, nincsen határozott szándékuk az export bővítésére. Számottevő eredményeket értek el viszont az új technológiák bevezetésében, de ezek minden esetben importból származnak. A spanyol élelmiszeriparban jellemzően kicsik a kutatásra és a fejlesztésre felhasznált összegek, ezért nagyon erős a külföldi függés. Azt várják, hogy a Közös Piacba való belépés előmozdítja a beruházásokat. A spanyol állam az Országos Ipari Intézet (INI) szervezete révén, részvénytársaságok formájában gyakorol közvetlen befolyást az élelmiszeriparban.

Az előadáshoz *Fecske Mihály* korreferátuma kapcsolódott, amely összehasonlította a spanyol és a magyar élelmiszeripar vállalati struktúráját. Spanyolországban az élelmiszeripari termelés háromnegyedét az 1–5 főt foglalkoztató vállalatok adják, a 40-nél nagyobb létszámú vállalatok a termelésnek mindössze 3 százalékát képviselik. Magyarországon viszont az élelmiszeripari vállalatok foglalkoztatottainak száma 50 és 2000 között alakul, vagyis nálunk szembetűnők a túlzottan nagy vállalati méretek.

Válaszában az előadó kitért arra, hogy a szocialista országok szövetkezeteinek tapasztalatait a jövőben jobban tanulmányozzák és hasznosítják.

A második vitailésen *Dobos Károly* és *Fekete Ferenc* tartottak bevezető előadást „Az agrárgazdasági kutatások Magyarországon” címmel, s az előadók külön elemezték a MÉM-hez tartozó és a nem a MÉM felügyelete alatt szervezett kutatásokat. A spanyol korreferátumot *Luis Mellado Braun* adta elő. A vitából kitént, hogy igen sok hasonlóság van a két ország minisztériumi kutatásainak szervezésében. Leginkább a következő kérdések iránt nyilvánult meg érdeklődés: Magyarországon milyen intézmények és milyen arányban finanszírozzák az agrárgazdasági kutatásokat? Hogyan koordinálják a több minisztérium hatáskörét is érintő kutatásokat? Hogyan ösztönzik a fiatal kutatókat?

A spanyol felszólalók hangsúlyozták, hogy náluk a kutatók nagyon jól ismerik a gyakorlati igényeit, és kutatási eredményeiket szaktanácsadás útján is eljuttatják a gyakorlati munkához. Arra is rámutattak, hogy Spanyolországban a közgazdasági kutatások gyakran bírálják a kormány gazdaságpolitikáját, de ez a bírálat nem egyezik meg az ellenzék nézeteivel.

A harmadik vitailés előadását *C. Cruz Roche* és *Julian Briz Escribano* tartotta „A mezőgazdasági termékek forgalmazásának problémái” címmel. Az előadás szerint a nagykereskedelemben a tevékenységnek mintegy a felét, a kiskereskedelemben pedig 38 százalékát társulás formában végzik. A mostani szakaszban a piacszabályozás liberalizá-

lódik; az áraknak csak mintegy 20 százalékánál van állami beavatkozás. *Csizmadia Ernő-né* korreferátumában abból indult ki, hogy a kereskedelem problémáit a termelés—feldolgozás—értékesítés összefüggéseiben célszerű vizsgálni. Magyar tapasztalatok alapján utalt a termelés és a kereskedelmi tevékenység színvonalának jelentős eltéréseire.

A vitában szó volt — egyebek között — a kereskedelmi haszonkulcsról, a kereskedelmi szövetkezetek szerepéről, valamint Magyarországot illetően a dotációk és a nemzetközi adósságállomány elvi kapcsolatáról.

A negyedik vitatémát *Villányi Miklós* és *Csendes Béla* „A mezőgazdasági technológiák és termékek kölcsönös cseréje növelésének lehetőségei Magyarország és Spanyolország között” című együttes előadása vezette be. Az előadók az alábbi következtetésekre jutottak:

1. A mezőgazdaság és az élelmiszeripar ipari háttérének fejlesztésében számottevő lehetőségek vannak az egymást kiegészítő (komplementer) fejlesztésre, kompenzáció kialakítására. Magyarországon a nagyüzemek a jellemzők, és a technika is nagyüzemi. Spanyolországban viszont a kisüzemi szektor és ennek technikája az elterjedtebb. A magyar kistermelés aránya szintén jelentős, de technikai ellátottsága már hosszabb ideje nincs kielégítően megoldva.

2. Jól kihasználható lehetőségek vannak a növények genetikai fejlesztésében (vetőmagtermesztés, nemesítés, szaporítás).

3. Magyarország tagja a Világbanknak és a Nemzetközi Valutaalapnak, s a spanyol cégek is bekapcsolódhatnak az általuk kiírt nemzetközi versenytárgyalásokba.

4. Bővíthetők a mezőgazdasági vállalatok közötti közvetlen kapcsolatok.

5. Jobban kihasználhatók a harmadik piacokon való együttműködés lehetőségei. Jó néhány magyar vállalat irányít fejlesztési munkákat fejlődő országokban, ahol Spanyolország számára is kedvező szállítási lehetőségek adódnak. A spanyolok kiterjedt latin-amerikai kapcsolatai viszont hozzájárulhatnak a magyar exportpiacok bővítéséhez.

6. Kivételesen jók a közös érdeken alapuló együttműködés lehetőségei az erdőtelepítésben és a vadgazdálkodásban.

Rodriquez Alcaide korreferátumában kiemelte, hogy a két ország árucseréjében a kompenzációs kereskedelem a leginkább járható út; felhívta a figyelmet a vertikális tranzakciók gyarapodására (például nyersbőr—kidolgozott bőr, fonal—szövet, gép—alkatrész csere vonatkozásában).

A kollokvium szervezői menet közben úgy határoztak, hogy egy ötödik témával egészítik ki az előzetesen kialakított vitaprogramot, „Az állami vállalat és az élelmiszeripar” című spanyol előadás alapján. Korreferátumában *Vági Ferenc* magyar tapasztalatok alapján elemezte a spanyol állami vállalatok elé kitűzött feladatokat: a technológiai fejlesztést, a nagyvállalatok versenyre kényszerítését, a területi egyensúly előmozdítását, a multinacionális vállalatokkal való eredményes versenyt, az élelmiszertermékek külkereskedelmi egyenlegének javítását.

A vitában jelentőségének megfelelően kapott kivételesen nagy hangsúlyt a kutatás és a fejlesztés, s vele összefüggésben az innováció problematikája. Ebben a kérdéskörben hangsúlyozták az adaptáció fontosságát. Az új technológiát kialakító és átvevő országokban ugyanis rendszerint számottevően különböző az ún. faktorárak aránya. Más a mennyiségi viszony a földárak, a termelőeszközök árai és a munkabérek között. Közgazdasági szempontból ez elkerülhetetlenné, egyszersmind bonyolult feladattá teszi a technológiák gazdasági környezethez való igazítását, adaptálását az átvevő országokban. Sok tekintetben hasonló e téren Spanyolország és Magyarország agrárközgazdászainak helyzete és feladata.

A külföldről, elsősorban a fejlett nyugati országokból átvett mezőgazdasági technológiai adaptációja során számot kell vetni azzal, hogy Magyarországon a „termelt termelőeszközök” (tőke) ára a munkabérhez képest viszonylag magas. Ugyanez mondható el az energiahordozók áráról is. A technológiák termelési tényezők szerinti szerkezete, az ún. technológiai mix tehát akkor közeledik az optimálishoz, ha a viszonylag drágább termelési tényezőkből a lehetőség szerint kevesebbet foglal magában.

A korszerű élelmiszer-gazdasági technológia adaptációja és optimális szerkezete elveinek és eljárásainak vizsgálatában jó néhány közös terület kínálkozik a spanyol és a magyar agrárközgazdák számára. Itt és más hasonló témakörökben célszerű lenne összekapcsolódó kutatásokat szervezni intézeti és egyetemi keretekben. Ily módon módszere-

sebben lehetne előkészíteni az évről évre ismétlődő tanácskozásokat. A közös kutatásokat is magában foglaló, szervezettebb előkészítés nyomán még magasabb színvonalú és vitára még jobban készítő tanulmányok születhetnének, s a tanácskozás is célratörőbb és eredményesebb lenne.

IV.

Herrero Alcon, a spanyol Agrárközgazdasági Társaság elnöke, a spanyol delegáció vezetője eredményesnek minősítette a tanácskozást, és a vitaüléseken elhangzottak publikálását ajánlotta.

Dimény Imre akadémikus, a résztvevő magyar csoport vezetője a következő témákat javasolta az 1984 nyarán Budapesten sorra kerülő harmadik kollokvium részére:

1. A mezőgazdaság irányítása és önkormányzati szervezete.
2. Részvételi és együttműködési lehetőségek a harmadik országok mezőgazdasági fejlesztésében.
3. Az emberi tényező a mezőgazdaságban.
4. A természeti erőforrások hasznosításának módszerei.

FK Fekete Ferenc

Dr. Fekete Ferenc a közgazdaságtudományok doktora, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem egyetemi tanára.

W. Diebold: Nemzetközi iparpolitika ✓

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983. 408 l.

Az elmúlt csaknem másfél évtized fejlődéstendenciái, legalábbis ami a gazdasági dimenziókat illeti, az emberiség számára merőben új helyzetet teremtettek: tömeges méretekben történelmünk során talán először kezdett tudatosulni a Földünk természeti kincsei kimerülhetőségének, biológiai egyensúlya vesztes felborulásának szomorú tapasztalatokkal és közvetett jelekkel bemutatkozó lehetősége. E „globális eszmélésünk” kialakulásában azonban szerencsére nemcsak a már-már elviselhetetlen, a normális létezés alapfeltételeit agyonnyomó deformációk és a gazdasági sokkok (környezetszennyezés, urbanizáció, „jóléti ártalmak”, a tudományos és műszaki fejlődés eredményeinek az ember és a természet ellen fordíthatósága stb.), de az emberi elme és természet legyűrhetetlen hajlandósága jövőjének tudatos alakítására, az előtte álló események intuitív és tudományos eszközökkel történő kifürkészésére szintén fontos szerephez jutott. Ez utóbbit bizonyították a Római Klub számára készült jelentések, globális szemléletű tudományos jövőképünk úttörő munkái, amelyek összes, csak szűkebb szakmabéliek által felrögható gyengeségeik, túlzásai és tévedéseik mellett elvitatatlan tudománytörténeti, sőt történelmi érdemeket szereztek. Világméreteken keltettek ugyanis visszhangot és készítették eszmélésre alaptézisükkel: az emberiség globális problémái csak közös, nemzetközileg egyeztetett fellépéssel oldhatók meg, azaz a jövő alternatívája: „vagy együtt, vagy sehogy”

Szemléletében ebbe a tágabb, globális jövőképünkön munkálkodó szellemi mozgalomba illeszkedik W. Diebold könyve is, amely a világgazdasági kapcsolatoknak csak egy szűkebb mezejét, a nemzeti és nemzetközi iparpolitikai erőfeszítések sajátos, számos globális konfliktus forrásául szolgáló rendszerét mutatja be igen sok érdekes részlet és a fő irányzatok egyaránt markáns megrajzolásával.

A könyv legfontosabb kérdése, hogy miként lehet — ha egyáltalán lehetséges — a világgazdaságban a nemzeti törekvéseket, közülük is az iparpolitikai elképzeléseket összehangolni; egy, a világgazdaság egésze számára előbb vagy utóbb elengedhetetlen nemzetközi szabályozást (a megfelelő intézményekkel) létrehozni? A kérdés akcióprogrammal egybekötött megnyugtató megválaszolásáig a szerző persze aligha juthatott el. Az oda vezető út „bevezető szakaszát” azonban feltétlen maga mögött tudhatja: a maga által meghatározott szigorú fogalmi rendszer következetes alkalmazásával felvázolta a nemzetközi gazdasági kapcsolatok sok dimenziós rendszerében az alapvető érdekstruktúrákat, az összeütközések legfőbb frontjait, a tartós konfliktusok fő forrásait. Sőt az elképzelhető kiutakat is számba vette — az ezek közül választás azonban már nem lehetett feladata. A szerző elemzési egysége a hosszabb távon ható folyamatok nyomon követésében a világgazdaság. E világgazdaságot azonban jórészt mint az egyes nemzetgazdaságok egymás mellett élő együttesét fogja fel (s ez talán W. Diebold előremutató gondolatrendszerének egyetlen gyengébb pontja), nem pedig úgy, mint egy különösen bonyolult, strukturált, többnyire változatlan uralmi viszonyokkal működő rendszert. A kérdéses rendszer funkciózavarainak, illetve egyensúlytalanságokat szülő működésének az átalakítására nemcsak az egyes nemzetek magatartását célszerű nemzetközileg egyeztetett (kialkudott) szabályozáshoz igazítani, hanem először azt kell meggondolni, vajon egy ilyen nemzetközi iparpolitikai irányítást beállításhoz a tárgyaló felek kit, mit képviselnek; kinek, kihez célszerű hosszú távon igazodni. S egyáltalán: mi legyen a közösen elfogadott politika központi célkitűzése, amelynek elérésében lehetőleg minden fél nagyjából azonos mértékben érdekel?

Mielőtt bárki is felfokozott várakozással tekintene — a könyv címe alapján — egy

ilyen létező vagy belátható időn belül megvalósítható nemzetközi iparpolitika megismerése felé, el kell mondanunk, hogy a cím, ez az ügyes fordítói lelemény a „beavatatlan” olvasót alaposan megtréfálhatja. Miről is van szó? Az angol eredeti cím — szó szerinti fordítása: „Az iparpolitika mint nemzetközi kérdés” (e kifejezés a könyvben ilyen formában is szerepel), — hívebben fedi a valódi tartalmat, a szerzőnek azt a nem egy helyen kifejtett lényegi mondanivalóját, hogy mind a mai napig nem beszélhetünk csak kezdetleges nemzetközi iparpolitikai próbálkozásokról; hogy az események alakulásának irányt *alapvetően a nemzeti érdekeket* követő, tehát országokhoz (nemzetgazdaságokhoz) köthető intézkedések szabnak. Ezekből kiindulva lehet csak elkezdni gondolkodni egy globálisan érvényes, azaz nemzetközileg elfogadható iparpolitikai koncepció, illetve az azt szolgáló normatív rendszer kialakításán. Diebold, saját gondolatmenetét abszolút komolyan véve, gondosan kimunkált korlátozó feltételek védőfalai mögött, maga is körvonalaz egy ideális elméleti állapotot, amelyben egy közelebbről meg nem nevezett központi hatóság felügyeli a nemzetközi konszenzussal kialakított iparpolitika megvalósítását. Az elméleti kritériumok alapján a maga nemében kifogástalan architektúrájú építmény azonban az adott formában sohasem szolgálhatná tervezője céljait, mert a megkövetelt túl sok funkció egymást zárja ki. Mindezt a szerző kezdettől fogva jól tudja. Az általa is „globális funkciónak” nevezett elgondolásában — amelyet tehát távolról sem tekint kivitelezhető modellnek — a nemzeti és a nemzetközi érdek-összeütközések eredetére, számtalan részletére derít fényt, a valóságos konfliktushelyzetek panorámaszerű összefoglalását adja. Idevágó állításainak hitelét növeli, hogy az iparpolitika kérdéskörébe tartozó sok átfedést és a részletkérdések sokaságát rejtő fogalmi rendszert biztos kézzel kezeli, a történeti mozzanatok taglalása rendkívüli éleslátásról tanúskodik.

Egyik alaptétele, hogy: „Az ipar politika célja, hogy társadalmi célokat érvényesítsen a piaci értékkel szemben, vagy a materiális kielégítésen túlmenő normák szerint alakítsa egy társadalom életét” (59. l.). Ezért csak átfogó intézkedések, hosszú távon ható makroökonomiai politikák, a gazdaság szerkezetét átalakító tudatosan irányított folyamatok képezik vizsgálódásai tárgyát. Érdekes leltárát adja a könyv a különböző koncepciójú, eltérő prioritású átfogó nemzeti iparpolitikáknak, a példákat a fejlett tőkésországok második világháború utáni gyakorlatából véve. A klasszikus eset a francia indikatív tervezéshez kapcsolódik, amelyben „a terv” adja a keretet, képviseli az állami preferenciákat. A gazdaságtörténelem firtora, hogy ez az egykoron büszkeségre jogot adó, jól működő francia rendszer akkorra gyöngült el, amikor a legjobban lenne rá szükség: az 1970—1980-as évek fordulójára. Kanadában a külgazdasági (ezen belül is a vám-) és regionális politika a hazai ipar központi formálója. Nem így Svédországban, ahol a hazai ipar szerény védelmet élvez, a külföldi tőke jelentős szerephez jut, s az aktív munkaerő-gazdálkodási politika (oktatás, képzés, a társadalombiztosítás komplex rendszere) áll a középpontban. Vagy az NSZK-ban, ahol az állam direkt beavatkozásai ritkák, a tényleges szabályozás dandárját a „soziale Marktwirtschaft” erhardi alapjain nyugvó piaci mechanizmusok végzik, ahol azonban az állam nem téveszti szem elől a regionális, szektorális és „társadalmi” érdekek védelmét, s ahol szükséges, közvetlen beavatkozástól sem riad vissza. Sajátos érdekek álltak az EK-szintű iparpolitika létrehozását célzó törekvések középpontjában is: inkább az amerikai kihívással szemben hozták közös platformra a nemzeti iparpolitikákat, semmint hogy valódi közös politikát dolgoztak volna ki (Európai Szén- és Acélközösség, EURATOM).

Azt mondhatjuk tehát, hogy az iparpolitika a regionális, a foglalkoztatási és a külgazdasági politika „érzékeny felületeit” egyesíti magában. Ezek azonban egyaránt nemzeti szintű érdekelttséghez köthetők, s csak nehezen bővíthetők nemzetközi dimenziójúakká. Hogyan ötvözhetőek ezek mégis össze egy nemzetközi rangra és érvényességre igényt tartó globális iparpolitikában? Nehezen. Diebold kilenc, egymást némileg átfedő, illetve egymásnak ellentmondó alapcélkitűzés teljesülését várná el egy ilyen feltételezett globális modellről: biztosítani kellene az érintett gazdaságok (iparok) növekedését; a folyamatok stabilitását, megfelelő hatékonyságát (értsd: a nemzetközileg legtermelékenyebb termelő uralmát); a teljes foglalkoztatottságot; egy akcióképes döntéshozatali mechanizmust; ebben demokratikus részvételt (participációt); kompenzációt (a kizorult termelőknél, illetve munkavállalóknál); méltányosságot; végül a változásokhoz való alkalmazkodás igényét és képességét. Nem keveset követel modelljétől a szerző, noha jól tudja, hogy mindeme kritériumok alakulása még a jobban szabályozható nemzeti keretekben is, nemhogy

nemzetközileg (ahol a jutalmazás vagy a szankcionálás jóval nehezebb) döntően a már meglévő, tehát nem újonnan konstruált erőviszonyoktól, érdeksztruktúráktól függ. Ahogy ő mondja: „... az a döntő kérdés, hogy ki szabja meg a csereértékeket, és kinek a zsebébe megy a dolog” (79. l.). Az érdekviszonyok nemzetközileg különösen bonyolult hálóját érzékeltetendő, megtudjuk, hogy a kifelé egységes nemzeti iparpolitikák szinképe is igen gazdag, melynek szélein a neomerkantilista, álmodozó autark magatartást éppúgy fel-lehetjük, mint a kozmopolita multi- és transznacionálisok tevékenységét előmozdító, magát nyitottnak minősítő neoliberális politikákat.

A szerző meggyőzően érvel amellett, hogy a világ országai — a megannyi ellentmondás és nehézség ellenére — túlnyomó részben szükségesnek tartják a nemzeti gazdaságok beilleszkedését a világgazdaság rendjébe. Így igaz. A kérdés csak az, hogy ki milyennek képzei el ezt a rendet. Továbbá az, hogy milyen rendtől lehet jó eséllyel elvárni, hogy a többféle metszetben eltérő érdekeltségű csoportok hajlandók legyenek nemzetközi koalícióra lépni, illetve hatást (nyomást) gyakorolhat akár a nemzeti kormányokra is. A peszsimista (vagy realista?) vélekedések szerint hiú remény nemzetközi egyeztetésről, felépítésről beszélni, amikor nemzethatárokon belül is nehéz egy-egy iparpolitikai elképzelést következetesen megvalósítani. A szerző mély meggyőződése, hogy a jelenleg mutatkozó, kétségtelenül jelentős számú aggály miatt hiba volna lemondani a nemzetközi koordináció, illetve a szabályozás lehetőségéről, sőt a hangsúlyokat feltétlenül ez utóbbi felé kellene eltolni. Nem vitatható az az állítás sem, hogy a szigorúan nemzeti keretekhez kötődő koncepciókból képtelenség globális érvényű politikát kidolgozni; ahhoz új típusú szemléletre van szükség.

A nemzethatárokat átlépő iparpolitikai akciók nemegyszer épp azért történtek, mert léteznek olyan területek (például az energiagazdálkodás), amelyen egy-egy ország önmaga nem képes a problémát kifizetődően, illetve megbízhatóan megoldani. A szorosan vett nemzethatárokon messze túlmutató iparpolitikai kapcsolatépítés egyik legfontosabb kérdése, hogy meghatározott célokat milyen országok kombinációja (integrációja) szolgálja a legjobban. E tekintetben a helyzet bonyolultságát szemlélteti, hogy nem feltétlenül egy zártabb gazdasági tömörülésen belül fonódnak csak szorosabb szálak országok között, mert Kelet és Nyugat, Észak és Dél között a — különben erős — politikai megfontolásokat elnyomó szűkebb reálgazdasági (nemzetközi munkamegosztási) szükség-szerűség is lehet irányadó. Újabb alapkérdés, hogy amennyiben néhány kulcsfontosságú ország (mondjuk az OECD hét vezető tagja) bizonyos alapelvek szerint egyeztetve dolgozza ki az iparpolitikáját, elegendő rendet, iránymutatást garantál-e az, ha más, kisebb gazdasági erejű országok más utakat követnek. Magyarán: ki kövessen kit, kinek az érdekei tarthatnak számot nemzetközi méltánylásra. Ennek a pusztán gazdasági vonatkozásokon jóval túlmutató, nemzeti külpolitikai, ideológiai, kulturális, vallási stb. irányzatok néhány közös cél erejéig történő „közös ernyő” alá hozatala emberfeletlenül nehéz problémájának a megoldására Diebold sem vállalkozhatott.

A nemzetközi kereskedelem és az iparpolitikák összefüggésében igen nagy jelentőségű a külföldi beruházások ügye. A külföldi közvetlen beruházások a világgazdaságban végbenemő erőviszony-módosulások és szerkezetátalakulások egyik legfontosabb közvetítői, amelyek igen szorosan kötődnek a nemzeti iparpolitikákhoz. Ugyanakkor a külföldi beruházásokat semmiféle (például a GATT-hoz hasonló) intézmény sem szabályozza. A külföldi tőke működésének, letelepedésének feltételeit a befogadó országok kormányai határozzák meg. (Az ENSZ és OECD idevágó normái, iránymutatásai olyannyira általánosak, hogy sem a megsértésüket, sem a teljesítésüket nem lehet hitel érdemlően bizonyítani.) E területen formális nemzetközi szabályozást igen nehezen lehet elképzelni. Helyette — Diebold megítélése szerint — a tőkeáramlásnak közvetett, de a tőke számára jól érzékelhető irányt a nemzetközi fejlesztésfinanszírozás (illetve annak intézményei, mint amilyen a Világbank és a különféle regionális bankok) funkciójának kiterjesztése, megerősítése adhatna. Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy a jelenlegi helyzet — szerencsére — mást mutat: a magántőke és a Világbank külföldi beruházásai ágazati irányultság tekintetében ugyanis kiegészítik egymást. A Világbank jórészt ott van jelen, ahol a beruházás megtérülése elhúzódó, a jövedelmezőség kevésbé vonzó a magántőke számára. Ez utóbbi épp a gyorsabb jövedelemszerzéssel kecsegtető „divatágazatokat” preferálja. A nemzetközileg rendelkezésre álló beruházási eszközök nagymértéki növekedése esetén — de csak akkor — mindez nem mond ellent Diebold elképze-

lésének, amelynek lényege: „... az ipari politikára vonatkozó pozitív nemzetközi akciónak az eszköze a fejlesztésfinanszírozás” (214. l.).

Az ipar szerkezeti átalakulása az esetek többségében nem megy új beruházások nélkül, s az áldozatvállalás kétszeresen is fájdalmassá válhat. Egyrészt azok számára, akiknek munkaalkalmat, illetve profitokat jelentett az egykor dinamikus, később azonban „kivonuló” vagy válságiparágággá lett tevékenység. Másrészt mindazon új, feltörekvő iparágaknak, amelyekben a nagy fejlesztési lendület, illetve a nemzetközi verseny miatt túlfutottak a kapacitások. Ez utóbbi helyzet érdekes példáját adhatja a nemzeti és a nemzetközi mozzanatok ellentétének: nem ritka ugyanis, hogy a saját globális (de mégis vállalati) érdekeit követő transznacionális monopóliumok a külföldre telepített feldolgozó kapacitásokkal a „hazai”, azaz a fejlett tőkésországok piacaira visszaexportálnak, ott versenyt teremtve az egyéb, honi székhelyű vállalatoknak (például az Egyesült Államok piacán az amerikai érdekeltségű délkelet-ázsiai elektronikai és textiltermékek).

Nem kerülhető meg a kérdés, hogy a szerkezeti változások által egyre inkább szükségessé váló, nemzetközileg összehangolt alkalmazkodási erőfeszítéseknek tartalmazniuk kell az OECD-országok ellenállását semlegesítő megoldásokat, annál is inkább, mert nemcsak a nagy nyilvánosságot kapott válságiparágák (acél- és hajógyártás, textilipar) találhatók ezen országokban, de vitán felül a változásokat végül is útjára indító innovációs központok, illetve az ezekre épülő új iparágak is (mint például a mikroprocesszor-, robot- vagy komputergyártás). Fontos ennek kapcsán elmondani, hogy — mértékadó tanulmányok szerint — a legfontosabb visszahúzó erő, a szerkezeti átalakulások munkahely-megszüntetést jellegétől való félelem, tudományosan megcáfoltnak tekinthető: bizonyított a nettó munkahelyteremtés ténye. A súrlódásmentes nemzeti alkalmazkodási politikák elősegítéséért az egyik legfontosabb teendő: információs és felvilágosító munkával hozzájárulni ahhoz, hogy mind a kormányok, mind a beruházók az átalakulás szükségességéről időben ismerjék fel.

W. Diebold kétségbe vonja, hogy a szerkezeti alkalmazkodás elsősorban Észak — Dél probléma, annak ellenére, hogy ő is elismeri: a fejlődő világ, különösen annak feldolgozó-ipari exportja rendkívül fontossá vált a fejlett ipari országok számára. A „fejlődő” export negatív foglalkoztatási hatásáról szóló téveszméket adatszerűen is eloszlatja. Bátran kijelenti, hogy a fejlett országok által követendő stratégia így hangzik: „Igazítsd hozzá saját iparodat a munkaigényes termékek behozatalához, és teremt hasznot a fejlődő országoknak szállított beruházási javak forgalmának növelésével” (230. l.).

Figyelmet érdemlő fejtegetést közöl a szerző a magángazdaság és az állami vállalatok tartós együttéléséről. Ismeretes, hogy az utóbbiak gyakran a központi iparpolitikai akarat érvényesülését könnyítendő születnek, sok esetben azonban az e vállalatoknak nyújtott állami védelem akaratlanul is túlhaladott szerkezetet és elképzeléseket konzervál. A változás időbeli kitolódásából eredő költségeket azonban a magánszféra, illetve végső soron a fogyasztó fizeti meg. Az állami vállalatok tőkés viszonyok közötti működése az eredményesség, illetve a változásra való készség tekintetében igencsak tarka képet mutat. Ugyanez mondható el az államosítások konkrét indítékait, illetve az állami szektor létezését (egy-egy országokban terjedését) legimitáló struktúra- és foglalkoztatási politikáiról.

Érdemük szerint (mint akadályok, illetve lehetőségek) külön kerültek a könyvben taglalásra a munkaerő (a szakszervezetek) és a nemzetközi pénzügyi struktúrák kérdései. Mindkét területen az ellenállás és a korábban rögzült normák leküzdése embert és képzetletet próbáló feladat.

Könyvének záró fejezetében a szerző felteszi a kérdést: mi az elképzelhető alternatívája a nemzetközi munkamegosztás „tárgyalásos úton való” alakítása végleges kizárásának, a nemzeti iparpolitikák nemzetközi összehangolása időbeli kitolódásának vagy teljes elmaradásának? A válasz — tudva, hogy „... a világon nem uralkodik olyan vastörvény, amelyik a jót juttatná érvényre” (385. l.), továbbá, hogy a szűken értelmezett nemzeti érdekeket követő erősödő nacionalizmus váltig jelen van csakúgy, mint „... az erők fokozott képessége a gyengék elnyomására” (uo.) — nem is lehet biztató: fokozódik a gazdasági *status quo* fenntartásának az igénye; a gazdasági, politikai elkülönülés és megosztottság, a bilateralizmus; új erőre kap a protekcionizmus. Ilyen körülmények között a külföldi kölcsöntökhöz vagy egyéb fejlesztési eszközökhöz, az élelmiszer- és nyersanyagkészletekhez, nem utolsósorban pedig a piacokhoz való hozzájutás alaposan megnehezül, s ami rosszabb, egyenlőtlen alkudozások kérdése lesz. Igen-igen messze vagyunk

tehát a világ erőforrásait célszerűen és hatékonyan elosztó azon globális rendszertől, amelyet — jobb híján — „nemzetközi iparpolitikának” hívunk.

A magyar kiadáshoz írott utószóban a szerző szól a transznacionális monopóliumok nemzeti és globális iparpolitikát egyaránt erősen befolyásoló szerepéről, a komparatív előnyök terjedésének megváltozott dinamikájáról, és a kelet—nyugati kapcsolatok néhány, a témába vágó összefüggéséről.

Az olyan sok hamis nézetnek tápot adó hagyományos komparatív költségtan idejét múlt jellegéről győzi meg olvasóit Diebold ugyanebben a részben, állítván, hogy az előnyök tovaterjedése rendkívül felgyorsult, hogy a valóságos előnyök (ti. a szubvencióktól, árfolyam-ingadozástól adódó és egyéb zavaró tényezőktől való megtisztítás után) nagyon nehezen ragadhatók meg.

A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok dolgában csak óvatos, igen általános megfogalmazásokkal találkozhatunk. „... akárcsak a tőkésországok között, a nemzeti iparpolitikák összehangolása kisebb mértékű a gazdaságilag kívánatosnál” (404. l.). A perspektívák és a gátló tényezők számbavételekor Diebold elemzéséből is kiderül, hogy a veszélyforrásokat nem elsődlegesen az iparpolitikában kell keresni, hanem egyebütt.

A könyv magyar megjelentetése (az első idegen nyelvű kiadás) szerencsés választásnak minősíthető több okból is. Egyrészt, mert Diebold igen alapos érvekkel, zavarbaejtő tájékozottsággal és információbőséggel, ugyanakkor az elméleti kutató számára megengedett sokszálú, szabadabb gondolatársítással, a gyakorlati döntéshozók (iparpolitikusok) esetén kevésbé megszokott társadalom- és gazdaságfilozófiai gondolkodásmód szerencsés elegyítésével győz meg arról, hogy tágabb kitekintésben a nemzetközi együttműködés elmaradása, a nemzeti gazdasági érdekek változatlan elkülönülése esetén a világgazdaság összes résztvevője veszíthet. A válságjelenségek és a világgazdasági dekonjunktúra egyetemesen terjedő és nagy károkat okozó szomorú ténye a könyv valószerűségét kellőképpen megerősíti. Másrészt különösen érdekes a magyar olvasóközönség számára egy olyan amerikai kutató írása, aki az amerikai kormány egyik befolyásos háttérintézetének (Council on Foreign Relations) a tagja, s aki e könyvében tárgyilagosságával, a világgazdaság ügyeiben felvilágosultságával, konstruktív elképzeléseivel hívja fel magára a figyelmet.

Nem maradhat említés nélkül a fordító, Hantos Éva kitűnő munkája, mely néhány piciny (cítálásra érdemtelen) pontatlanságtól eltekintve ragyogóan érzékelteti a szerző polemizáló stílusát, a téma fajsúlyát és komolyságát, esetenként szándékoltan oldó humoros hangvételt.

Összefoglalva azt mondhatjuk: Diebold könyvével remek olvasnivalót kap kézhez a világgazdasági kérdésekre figyelő magyar olvasó.

Magas István

Dr. Magas István a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos munkatársa.

B. Madeuf—C. Ominami: Válság és nemzetközi beruházások

(Revue économique,
Párizs, 1983. 5. sz.)

A válság és a nemzetközi beruházások közötti összefüggés két oldalról közelíthető meg. Egyfelől vizsgálhatjuk azokat a változásokat, amelyeket a válság idéz elő a nemzetközi beruházási tevékenységben. Ehhez a vizsgálati irányhoz sorolható a külföldön megvalósított közvetlen beruházások üteme és iránya, a beruházások származási országok közötti megoszlása, továbbá a nemzetközivé válás monetáris és financiai dimenziói. Másfelől azt is elemezni kell, milyen szerepet játszik a nemzetközi beruházás a válságból való kilábalásban. Ennek kapcsán vetődnek fel a következő kérdések: Fennttartható-e a közvetlen beruházások klasszikus magyarázata? Ki lehet-e lábalni nemzeti bázison a válságból? Megvalósítható-e ez a kilábalás egy új koherencia-zónával?

Az említett kérdések elemzésére már csak azért is szükség van, mert a két témakört a közgazdasági elmélet — néhány leegyszerűsített példától eltekintve — egymástól elkülönítve kezeli.

Több elmélet foglalkozik a fejlődő országok cégei és az egyesült államokbeli vállalatok közötti kapcsolatokkal. Közismert ebben az összefüggésben Vernon elemzése a termékek életciklusáról. Hiányzik azonban egy olyan átfogó elmélet, amely az oligopol jellegű piacokkal foglalkozna. Tovább kellene lépni a multinacionális cégek problémakörén, még akkor is, ha azok központi helyet foglalnak el a világ gazdasági rendszer megértésében.

Egy másik áramlat átfogóbban látja a multinacionalizálódáshoz vezető folyamatot, s a kérdéskört makroszinten vizsgálja. Ehhez az áramlathoz tartoznak C. Palloix, W. Andreff, J. Mistrál.

Hogy a válság és a beruházások közötti összefüggést megvilágítsuk, azt is meg kell vizsgálni, vajon a felhalmozás nemzetközi válságáról, avagy a nemzetközi felhalmo-

zás válságáról van-e szó. Véleményünk szerint a második változatot nemlegesesen kell megválaszolnunk, hozzátéve, hogy elsősorban monetáris válságról van szó (de Montbrial), továbbá a nemzetközi munkamegosztás válságáról (S. Amin), esetleg financiai válságról, amely legyengíti az egyes nemzetgazdaságokat, és általános eladósodáshoz vezet (R. Bourguinat). De akad olyan közgazdász, aki szerint inkább világválságról van szó (N. G. Frank).

Mindezekkel a problémákkal összefüggésben központi hipotézisünk a következő: a válság úgy fogható fel, mint egy felhalmozási rendszer kimerülése. A válság nemzeti eredetű, de a nemzetközi szintéren „szóródik szét”.

A közvetlen külföldi beruházások üteme és iránya az OECD-országokban az 1960—1973 és az 1974—1979 közötti években nem különbözik egymástól. A közvetlen külföldi beruházások növekvő üteme mellett a belföldi beruházások irányzata csökkenő.

A számok azt mutatják, hogy a fejlődő országokat a válság nem érinti ugyanolyan mértékben, mint a fejletteket. A fejlődő országokban ugyanis folytatódik az előrehaladás, különösen ami a manufaktúrákat illeti, és önmagában a növekedés ténye jó talaj a beruházások számára.

A fejlődő országok — áruik alacsony önköltségének köszönhetően — új piacokat tudnak teremteni termékeik számára. Ez az oka annak, hogy a multinacionális vállalatok beruházásaikkal ezen országok felé orientálódnak.

Az 1970-es évek második fele óta a fejlődő országokba irányuló beruházások új formája jött létre. Ez egyben az iparilag fejlett gazdaságok új stratégiájának a jele is. Az az elv érvényesül, hogy nem kell a külföldön folyó tevékenységet a legaprólékosabban, részletekbe menően ellenőrizni (100 százalékos tulajdonú leányvállalat), hanem olyan egyezményeket célszerű kötni, amelyek kombinálják a kereskedelmi, a pénzügyi és a technológiai tevékenységek ellenőrzését. Az ilyen jellegű megállapodások alapján létrejöhetnek vegyes vállalatok is, amelyekben a vállalatok egymással alá-

fölrendeltségi viszonyban is lehetnek. Olyan együttműködés is kialakulhat, melynek révén a termelést felosztják egymás között. Fontos együttműködési formák a gyártási és eladási licenck, a kulcsrakészen szállított komplett gyárberendezések, továbbá különböző három és „soklábú” megállapodások.

Az iparilag fejlett országok külföldre behurházott tőkéje a jellegét tekintve differenciált, és ez már önmagában is mutatja, hogy nincs mechanikus összefüggés a beruházás és a válság között. A különbségek az egyes országok között két vonatkozásban: a beruházások időbeli ütemének alakulását, valamint a földrajzi és szektorok szerinti „terítést” illetően szembevetünk.

Az NSZK és Japán beruházásai merőben eltérnek az Egyesült Államok beruházásaitól. Az előbb említett országok sokkal később kezdtek a külföldi beruházásokat szorgalmazni, mint az Egyesült Államok, Anglia és Franciaország. A hatvanas évek dinamikus beruházásai folytán azonban az 1970-es évekre az első helyekre kerültek.

Kétségtelen, hogy a válság jelei elsősorban a nemzetközivé válás monetáris és finansziális dimenzióit érintették.

A finansziális értelemben vett nemzetközivé válás felgyorsulása elválaszthatatlan a bankok „multinacionalizálódásától”. Megfigyelhető, hogy az eurodevizában folyósított hitelösszegek növekedése felülmúlja a saját valutában nyújtott hitelek növekedését. Számszerűleg kimutatható, hogy a válság inkább a nemzetközi finansziális áttételek útján terjed tovább, semmint a közvetlen nemzetközi beruházások útján.

Milyen szerepe van a nemzetközi beruházásoknak a válságból való kilábalásban? A kérdés megválaszolásának az egyik megközelítési módja a nemzeti bázisból való kiindulás. Ebben az esetben az az alapállás, hogy a nemzetközi beruházások nem játszanak szerepet a válság okozta problémák megoldásában. A másik megközelítés szerint egy nemzetek feletti zóna kialakulását intenzív felhalmozási tevékenység kíséri, amely esetleg új egyensúlyt teremthet.

A felhalmozás logikáját olyan erőnek lehet tekinteni, amely képes a multinacionalizálódás legfontosabb tényezőinek az alakítására. Thuillier elemzése szerint (1982) a felhalmozás logikája összefüggést fejez ki a két jelenség: nevezetesen az egyenlőtlen fejlődés és az oligopolisztikus verseny között.

A nemzetközi felhalmozási irányzatot az

Egyesült Államok kezdeményezte. E folyamat a pénzügyi áramlások irányváltozását vonta maga után. Mindaddig a fejlődő országok felé, és pedig az első szektor irányába áramlott a tőke, az ötvenes évek közepétől azonban egyre inkább az európai országok ipara vált a tőkebefektetések célpontjává. Az említett két folyamatot általában külön elemzik, holott közöttük szoros összefüggés van. Minthogy az intenzív felhalmozás nemzetközi szóródása a fejlett tőkésországokba történő beruházásokban teszi érdekeltté a beruházókat, a fejlődő országok háttérbe szorulnak a nemzetközi tőkebefektetésekben. Ezt némiképpen elenyésztő az, hogy a fejlődő országokban a termelési költségek alacsonyabbak. Elfogadhatjuk tehát J. Robinson fejtegetéseit, amelyek szerint a nemzetközi beruházás olyan újfajta tőkefűtést hív életre, amely meghatározza mind az értékesülést, mind a realizálás sajátos feltételeit.

Beruházások tulajdonképpen csak a fejlődő országok egy kis hányadába irányulnak, és pedig azokba az országokba, amelyekben szorgalmazzák az exportot, és az importhelyettesítés lehetőségeit keresik (C. Ominami és Hausmann, 1981). A beruházások célországaiiban a munkaerőt általában rendkívül liberálisan kezelik (Salama és Tissier, 1982), amely tény serkenti a növekedést (Balassa, 1981). Az Egyesült Államok e folyamatban világhegemóniához jut, amelynek révén világméretben diktálja a termelési normákat, és elterjeszti saját fogyasztási modelljét. A technológiai fejlődés okán feltételezhető, hogy az előzőleg a világba kitelepített kapacitások visszafelé kezdenek áramlani, és új nemzetközi munkamegosztás jön létre. Az Egyesült Államok után Japán, majd az EK intenzív beruházásai más fejlett országokban okozzák azt, hogy ezek gazdasági súlya lassan Amerikához hasonlóvá válik. Az egymástól való — immáron kölcsönös — függés a növekedés, a beruházás és a külkereskedelem vonatkozásaiban magyarázza, hogy az Egyesült Államokba menő európai beruházások növekedése egybeesik a válságból való kilábalás első jeleivel. Az egyeduralom helyett a verseny világméretűvé szélesedik, és így a fejlett országok termelési költségei előbb-utóbb megközelítik a fejlődő országokéit.

Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a nemzetközi vállalatok kénytelenek világméretben kialakítani a stratégiájukat.

Ha az oligopolisztikus reagálásokkal

meg tudjuk is magyarázni a cégek viselkedését, a mikroszintről előbb-utóbb el kell jutnunk a makroszintre. Thuillier elemzése (1982) szerint a multinacionalizálódás a koncentráció és a centralizáció nemzetközi szintű újratermelésének tekinthető.

A koncentráció és a centralizáció nemzetközi folyamata a tökefelhalmozás különleges fajtája. A komparatív előnyök elve alapján sokdimenziójú világgazdaság jön létre. E világgazdaságban bizonyos irányzatok figyelhetők meg: Mind az iparilag fejlett, mind a fejlődő országok továbbra is nemzeti szinten kívánják tartani a kulcspárágakat (kohászat, petrokémia stb.). A nemzetközivé válás főleg a nem tartós fogyasztási cikkek területén érvényesül (élelmiszer, dohány, gyógyszer, elektromos ipar, optika, fotó stb.). A beruházási javak termelése pedig döntően mindössze három országra koncentrálódik: az Egyesült Államokra, Japánra és az NSZK-ra. A válság feloldása sem várható épp ezért az egyes országok szintjén, az előrelépésben kulcsszerepe van a külföldön történő beruházásoknak.

A nemzetközi beruházások ellentmondása, hogy fenntartják a hegemoniát, amely a nemzetközi gazdasági rend szavatolása érdekében valóban szükségesnek is látszik. A nemzetközivé válás folyamata jelentős különbségeket hív életre az egyes nemzeti gazdasági térségek között; a világgazdaság hierarchikus jellegét ölt. Ugyanez a folyamat azonban fel is oldja a különbségeket, és felbomlasztja ezt a hierarchiát azért, hogy meggyorsítsa a nemzetközi termelési normák szétterjedését.

A nemzetközi beruházás a nemzetköziesedés fékjévé válhat, ha — a nemzeti különbszögek miatt — dinamikája csökken. E folyamat során a verseny válsága lép fel (Mistral, 1982). Az ilyen jellegű válságban elbizonytalanodik a multinacionalizálódási folyamat.

A válság és a nemzetközi beruházás kapcsolatát úgy is fel lehet fogni, hogy az egyes nemzeti területeket nem tekintjük többé-kevésbé autonóm egységeknek.

Mennyiségi szempontból nézve a nemzetközi beruházás gyorsabban nő, mint a hazai beruházás. Minőségileg vizsgálva a dolgot, megállapítható, hogy a nemzeti gazdaság mint a felhalmozás privilegizált helye mindjobban veszít jelentőségéből. A kérdés ezzel összefüggésben a következő: vajon „szükségünk” van-e egy olyan nemze-

tek feletti térségre, amelyben a válságból való kilábalásnak megvan a lehetősége?

A választ keresve fel kell ismernünk: számos tendencia utal arra, hogy az intenzív felhalmozás lehetősége fennáll a nemzeti határokon túl.

Az országok közötti kölcsönös függőség erősödött, és — ellentétben az 1930-as válsággal — a jelenlegi folyamatok egy olyan végkifejlet felé tartanak, amelyben az egymással integrált országok közös sors elé néznek.

Az a feltevés, hogy a válságból csak a nemzetek feletti szférában lehet kilábalni, nem jelenti azt, hogy a nemzeti szabályozás megszűnik. A nemzeti szabályozásnak azonban figyelembe kell vennie azokat a külső tényezőket is, amelyek kívül esnek ellenőrzésük hatókörén.

(Ism.: Kálmán Endréne)

O. Lovcsikova: Az 1920-as évek felhalmozással kapcsolatos szovjet vitái polgári értelmezésének bírálata

(Vesztnyik Moszkovszkavo
Unyiversityeta, 1983. 4. sz.)

A nyugati szovjetológusok sajátos érdeklődést tanúsítanak az iránt, hogyan oldotta meg a Szovjetunió a felhalmozás problémáját. E probléma körül az 1920-as években magában a Szovjetunióban is hosszú és éles vita folyt. A burzsoá szovjetológusok e vita értékét természetesen nem abban látják, hogy segített a szovjet államnak, illetve a pártnak megoldani a felhalmozás problémáját. Őket elsősorban az akkori idők jobb- és baloldali opportunistái által felvázolt alternatívák izgatják.

A polgári szakértők (Gregory, Stuart stb.) úgy gondolják, hogy a felhalmozást hatékonyabban is meg lehetett volna oldani, kevesebb ráfordítással és a gazdaság szocialista átalakítása nélkül. A vitában felmerült jobb- és baloldali alternatívák elemzése arra szolgál, hogy ezek alapján kétségbe vonják a szovjet gazdaság elért eredményeit, s a szovjet tapasztalatokat úgy értékeljék, mint amelyek felhasználása nem célszerű a fejlődő országokban.

Az egyik lehetséges elméleti változatot a felhalmozás problémájának a megoldására Buharin koncepciójában vélik megtalálni. Ehrlich úgy értékeli Buharin kon-

cepcióját, mint a „piaci szocializmus” elméletét.

A polgári elemzők tévednek abban, hogy Buharin helyesen értékelte az új gazdaságpolitikát. Annak lényege ugyanis az — és éppen ezt hagyják figyelmen kívül —, hogy távolilag lehetővé tegye, megalapozza a magánszektornak a szocialista szektor által történő kiszorítását. Ahogyan Buharin a piaci viszonyok fejlesztését elképzelte, az a tőkés piac rekonstrukciójával lett volna egyenlő.

„Az eredeti szocialista felhalmozás” preobrazszenszkij koncepciója nem kevesebb figyelmet kapott a szovjetológusoktól, mint a buharini. Preobrazszenszkij érdemét nyugati méltatói abban látják, hogy ő gyakorlatilag megalapozott elképzelést adott a felhalmozás problémájának a megoldására, mégpedig abból kiindulva, hogy az ipart igen gyors ütemben kell fejleszteni.

Preobrazszenszkij azonban — és ezt nem veszik tekintetbe a szovjetológusok — nem számolt a szovjet gazdaság valóságos lehetőségeivel. Amikor a túlerőltetett iparosítás gyakorlati lehetetlensége bebizonyosodott, a maximalizmusból a minimalizmus végletébe esett. Ez tipikusan kispolgári reakció volt a gazdaságfejlesztéssel járó nehézségekre. Preobrazszenszkij pálfordulásáról azonban hallgatnak a polgári közgazdászok. Preobrazszenszkij követői csak szavakban voltak iparosítók, ténylegesen azonban az iparosítás ellenzőinek minősültek.

Nove és mások úgy ítélik meg, hogy Trockij szélesebb összefüggésekben látta a felhalmozás problémáját, mint Preobrazszenszkij. Trockij fellépett azért, hogy minél nagyobb mértékben használják ki a külkereskedelemben rejlő előnyöket. A szocializmus felépítésénél előbbrevaló volt nála a nemzetközi munkamegosztás fejlesztése.

Senki sem vitatja, hogy a nemzetközi munkamegosztás jelentősebb előnyökkel jár a szocialista iparosítás szempontjából. Nem lehet, illetve nem lehetett azonban egyoldalúan szorgalmazni a nemzetközi munkamegosztást, figyelmen kívül hagyva az adott történelmi időszakban fennálló nemzetközi politikai konstellációt. Az 1920-as években a Szovjetunióknak a felhalmozás feladatát ellenséges környezetben

kellett megoldania, a saját erőnek ezért feltétlenül nagyobb jelentőséget kellett tulajdonítani ebben az időben a nemzetközi munkamegosztásnál, ha a gazdasági vezetés nem akarta veszélyeztetni a szocialista építést.

Bazarov felhalmozási elmélete tipikusan polgári. A felhalmozásban Bazarov különleges szerepet szánt volna a külföldi tőkének, és szélesre tárta volna a kaput az import előtt. Bazarov véleménye szerint a fogyasztási cikkekkel termelő ágak termelését kellett volna előtérbe helyezni. Ezt Bazarov a termelési eszközök importjával kapcsolta volna össze. A bazarovi gazdaságstratégia az országot a burzsoá iparosítás útjára vitte volna. Nem véletlenül tűnik ez a koncepció Ehrlich számára a „lehető legracionálisabbnak”.

Az eddig említettektől eltérően Sanina a mezőgazdaság fejlesztését tekintette elsődlegesnek. A mezőgazdasági termékek exportja révén — úgy gondolta — a szovjet gazdaság megszerezheti a szükséges ipari termékeket. Nove úgy ítéli meg, hogy ez lett volna az egyetlen helyes taktika.

Trockij, Bazarov és Sanina a „nyitott gazdaság” elméletét vallották. Mindhármójuk elméletének azonos vonása: lehetlenné tenni a szocialista felhalmozás „autarkias” változatát. Az említett szerzőket előtérbe állító szovjetológia célja az, hogy a történelmi alternatívák általuk idealizált „nyitott” változatát propagálva, becsalogassa a fejlődő országokat a tőkés nemzetközi munkamegosztás rendszerébe.

A fejlődő országok történelmi tapasztalatai azonban azt igazolják, hogy a fejlett tőkésországokkal való „együtműködés” az elmaradottság konzerválását jelenti.

A polgári közgazdászok úgy értékelik az 1920-as évek vitáit, hogy a jobboldali és a baloldali ellenzéké mellett nem is volt más önálló és eredeti elképzelés a felhalmozás problémáinak a megoldására. A fő cél végeredményben a párt által választott út helyességének megkérdőjelezése, annak tagadása, hogy a szovjet párt képes volt a problémára adekvát elméleti választ adni.

ÉK (Ism.: Veres Pál)

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Роль государства в организации хозяйства в области капиталовложений

Имре Барта

Статья старается рассматривать один из до сих пор невыясненных вопросов: проблему роли государства в организации хозяйства. Сначала дается общая характеристика роли государства в управлении хозяйством и его организации, а также соответствующих взглядов, а затем автор выражает свою позицию о целесообразном способе взятия на себя государством роли в конкретной области, в принятии решений о капиталовложениях и размещении капиталов. При развертывании своей темы он дает классификацию мотивов государственного вмешательства и дает свою точку зрения и по вопросу выполнения государственными предприятиями функций собственника.

Связи между профессиями и занятости

Янош Куташ—Дора Вамош

Авторы статьи участвовали в разработке долгосрочных прогнозов структуры рабочей силы; данная работа проводится в Госплане ВНР. Они считают, что одной из важных областей методологического возобновления прогнозов является усовершенствование типологии профессий, с помощью которого они хотят достичь двойного результата.

С одной стороны, они хотят доказать, что достигнутая профессиональная квалификация сама по себе не может дать гарантию по качеству рабочей силы, необходимо для хозяйства потому, что достигаемое в школе профессиональное знание является лишь одним — хотя и подчеркнуто важным — условием эффективной работы. Для высококачественной работы необходимо еще отвечать многочисленным контролируемым требованиям (знание языков, постградуальное образование, проведение курсов, характер ранней работы и т. д.), а имеются также и критерии, удовлетворение или отсутствие которых трудно доказывать (творческая способность, предприимчивость и т. д.). Такой смысловой порядок приводит к двойному выводу. Согласно этому выводу, с одной стороны, необходимо создать соответствующий институциональный фон образования, а с другой стороны, необходимо применять систему выбора, соответствующую этим критериям, в работе с кадрами.

С другой стороны, авторы намерены показать, что желания индивидуума по выбору своей профессии значительно превышают сферу руботы, соответствующую его квалификации и различаются по дифференцированности между группами сфер работы по данной квалификации (требования профессии, место в иерархии, самостоятельность).

В соответствии с вышеуказанными целями статья обрисует разновидности требований по отдельным рабочим сферам, предлагает одну из возможных группировок профессий, подытоживает важнейшие выводы из требования и группировки.

Неэкономические элементы приспособляемости к внешнеэкономическим условиям

Анна Фабиан

В наши дни все больше значения имеет вопрос: как влияет совместное действие внешнеэкономических, но имеющих взаимодействие с внешней экономикой, общественных и политических требований на гибкое приспособление к внешнему окружению. Существенным вопросом для нашего общественно-экономического развития является то, как можно было бы отвечать общественно-хозяйственным требованиям равновесия, и тем временем учитывать и требования перспективного развития.

Согласно статье приспособляемость представляет собой не просто экономическое понятие, а имеет своей органической составной частью и «неэкономические» элементы

которые не могут быть рассмотрены как второстепенные, а играют, во многих случаях, определяющую роль в приобретении приспособляемости. Если их не учитываем или ищем лишь способы решения, обоснованные просто на «узко толкуемых экономических разумностях», а также если ссылаемся на эти последние, то можем только ограниченно воспользоваться преимуществами международного разделения труда.

Статья устанавливает, что в рамках СЭВ приспособление не имело традиций, а страны-члены должны научиться приспосабливаться к измененным условиям и в ходе сотрудничества СЭВ.

Квартплаты и спрос на наемные квартиры

Жужа Даниел

Статья подводит итоги исследования, сделанного в 1981 году, причем на основе опроса определенного образца домохозяйств старается определить взаимосвязь между квартплатами и спросом на квартиры в цифровом выражении. Поскольку квартплаты в Венгрии зафиксированы, о реагировании спроса на квартиры в случае изменения квартплаты у нас нет рыночных информации. Такую отсутствующую рыночную информацию замещает опрос, целью которого являлось получить ответ на вопрос: при определенных «расчетных» гипотезных квартплатах как изменялся бы спрос на квартиры разных видов и размеров. В исследовании одним из вариантов гипотезных квартплат является квартплата по содержанию (покрывает лишь расходы по содержанию), а другим вариантом — отчасти самофинансирующая квартплата (покрывает — кроме расходов по содержанию — и амортизацию, необходимую для возобновления квартир, а также какую-то прибыль). При фактическом, действующем уровне, а также при гипотезных уровнях квартплат наблюдается чрезмерный спрос. Этот чрезмерный спрос не уменьшался бы и при квартплатах по содержанию по сравнению с настоящей ситуацией. Только лишь третий вариант, самофинансирующая квартплата сокращала бы чрезмерный спрос и побуждала бы покинуть наемные квартиры. Следовательно, повышение квартплат может привести к передаче наемных квартир лишь сверх критического уровня (повышение на 5,2 раза), то есть лишь тогда, когда квартплата близка уже к расходам по содержанию квартир личной собственности.

На основе подробного исследования, направленного на изучение реагирований потребителей, статья многосторонне доказывает, что вследствие хронической нехватки квартир поведение потребителей существенно отличается от теоретически ожидаемого.

Сохранение отставания (Регулярности в изменениях коммунальных капиталовложений, 1961—1980 гг.)

Мария Лацко

В номере 7—8/1981 г. Кэзгадшаги Семле автор настоящей статьи анализировал вопрос: под влиянием каких факторов изменяется циклически инвестиционная деятельность в Венгрии. Раскрытые при этом главные причины: усиления и смягчения внешних и внутренних напряженностей, создающихся в ходе капиталовложений очередуется друг за другом, а также сокращают агрегатное количество капиталовложений в то время как напряженность воспроизводятся.

В настоящей статье автор показывает, что и в случае капиталовложений в нематериальных областях (жилищное строительство, отрасль здравоохранения, социально-культурные отрасли) действует регулирование по нормативам, сущность которого заключается в обратной отрицательной связи регулирования при отходе от обыкновенной инвестиционной пропорции: если в данной области фактическая инвестиционная пропорция оказывается меньшей обыкновенной, то в последующем периоде темпы роста капиталовложений в области растут, и наоборот.

Центральное управление относится к коммунальным инвестициям явно диспренциально: в общем инвестиционном цикле при сокращении темпы роста коммунальных инвестиций сокращаются в большей мере чем тогда, когда в общем цикле наблюдается подъем. Кроме того, регулирование коммунальных капиталовложений по нормативам не действует тогда, когда это было бы благоприятным для этой области, т.е. когда необходимо было бы ликвидировать отставания прошедших периодов.

Эти факторы вместе взяты объясняют то, почему не удалось даже за последние десятилетия наверстать исторический прорыв коммунальной области в Венгрии.

Реформа и система финансовых учреждений*Ласло Дьердь Асталош—Лайош Бокрош—Дьердь Шурани*

Исходным установлением статьи является то, что в рамках усовершенствования системы хозяйственного управления необходимо усовершенствовать и систему финансовых учреждений. После критических замечаний, связанных с функционированием сегодняшней банковской системы, авторы делают вывод, что еще недостаточно выяснена роль финансовой политики в хозяйственном управлении, а права и обязательства неоднозначно определены. Целая банковская система односторонно подчинена в первую очередь плановым решениям натурального характера и госбюджету. А подчиненность банков в иерархии центрального хозяйственного управления отражается как зависимость от государственной администрации в отношении предприятий.

После характеристики основных типов предложений по преобразованию банковской системы авторы излагают свою позицию. Суть при этом заключается в том, что важнейшим является не создание двух уровней, а обеспечение относительной автономии роли и учреждений монетарной политики. В более длительном перспективе нужно создать и децентрализованную систему соперничающих банков с двумя уровнями, которая обеспечивает всем собственникам доходов фактическую возможность выбора. В коротком перспективе даются предложения по таким временным мероприятиям, которые, с одной стороны, учитывают сегодняшние ограничивающие условия, а с другой стороны, способствуют созданию деятельности финансовых учреждений, обоснованной на заинтересованности в доходах.

Замечания к статье Андраша Хегедыша «Крупные предприятия и социализм»*Жигмонд Бакош*

Автор оспаривает мнение Андраша Хегедыша о роли руководителей крупных предприятий в принятии хозяйственных решений.

На основе примеров он утверждает, что нельзя рассматривать этих руководителей как противники реформы. Такое же противоположное мнение излагается о деятельности отраслевых министерств, связанной с хозяйственной реформой, управлением и контролем предприятий.

По мнению автора предложения Андраша Хегедыша по усовершенствованию реформы в основном находятся в решениях, принятых за последние пять лет ВСРП и правительством.

(Крупные) предприятия и социализм*Светозар Миланович*

В социализме предприятия не могут быть противопоставлены друг другу на основе разных групп по размерам, ведь разные группы по размерам всегда модифицируются. Кроме того, о предприятиях и их руководителях нельзя судить только так, чтобы учитывать узкий круг предприятий и их инвестиционные интересы как это сделал Андраш Хегедюш.

Дискутируя с Андрашом Хегедюшем автор подчеркивает различия понятия предприятия и завода, а также их структуру по размерам. По его мнению среди венгерских предприятий крупные предприятия по традиции играют более значительную роль, но и в мировом сопоставлении эти предприятия не имеют чрезмерные размеры. Кроме того размеры предприятий в данной стране не являются лишь национальными категориями. А все равно, на основе размеров нельзя зачислять предприятия и их руководителей в группы сторонников или противников реформы, а если данная группа предприятий или значительная часть предприятий не «ведут себя» так как мы ожидали, даже и в этом случае не можем утверждать, что предприятия односторонно виноваты, а надо найти причины такого поведения в хозяйственном механизме, ведь масса предприятий ведет себя не произвольно, а среди внешних влияний и условий.

Вторая часть статьи занимается изысканием решения и излагает по пунктам условия успешного усовершенствования венгерского хозяйственного механизма. При этом особое значение присваивается тому, что развитие механизма должно способствовать в первую очередь улучшению эффективности на предприятиях. Кроме того, реформа должна быть однозначной, ясно определенной, должна способствовать ускорению строительства социализма и в то же время обеспечить более самостоятельное представление интересов предприятий. Решающим элементом и в то же время основой социалистического общества и, в том числе, хозяйственного механизма являются социалистические предприятия и кооперативы. Именно из-за этого необходимо создать такие условия, которые создают перспективы для грядущих в сфере производства внутри (а не вне) предприятия.

SUMMARY OF THE ARTICLES

The economic organization role of the state in the field of investments

Imre Barta

The article endeavours to survey a hitherto unclarified field, the problems related to the economic organization role of the state. First the role of the state in controlling and organizing the economy is outlined in principle, together with the related views, and the author then takes a stand in respect of the expedient role of the state in a concrete partial field, i.e. investment decisions and capital allocation. For expounding his subject he systematizes the motives of government interferences and also takes a stand in the question how the proprietary functions of state enterprises should be exercised.

Occupational groups and employment

János Kutas—Dóra Vámos

The authors of the study participated in working out long-term forecasts for the structure of manpower in the National Planning Office. In their opinion the modernization of occupational typology is an important field of renewing the methodology of forecasts and they wish to attain with it a double objective.

On the one hand they wish to prove that the qualification acquired cannot guarantee in itself the quality demanded by the economy, because the knowledge acquired in schools is only one—though a highly important—condition of efficient work. For high-standard work several other controllable criteria must be satisfied (knowledge of languages, post-graduate education, training courses, nature of earlier work done etc.), and there are also such requirements the existence or lack of which is difficult to check (creativity, ability to take decisions, enterprising spirit etc.). This train of thoughts allows two conclusions. One of them is that the establishment of an institutional training background satisfying these criteria has to be promoted. The other raises the necessity of building a system of selection corresponding to these criteria into personnel management.

On the other hand, they want to show that the intentions of the individual in connection with choosing an occupation essentially outgrow the job corresponding to his qualification and differ according to the differentiation of groups of jobs belonging to the qualification in question (intensity of skills, place occupied in the hierarchy, independence).

The study outlines the types of job requirements according to these objectives, makes a proposal for a possible classification of occupations and summarizes the major conclusions following from the requirements and the classification.

The non-economic components of foreign trade adjustment ability

Anna Fábán

The problem is of growing importance in our days how the combined impact of extra-economic social and political requirements, yet in interaction with the foreign economy, influence flexible adjustment to the external environment.

It is an essential question of socio-economic progress how the socio-economic requirements of equilibrium could be satisfied so that the demands of perspective development should not be left out of account either.

According to the article adjustability is not merely an economic concept, but the “non-economic” components are organic parts of it which can by far not be considered as of secondary importance—in many cases they have a determining role in acquiring adjustability. Their neglect or the search for solution methods dictated merely by “narrowly interpreted economic rationality”, or reference to it allow only for a limited exploitation of the advantages offered by the international division of labour.

The article states that there were no traditions of adjustment within the CMEA either, the member countries have to learn to adjust to the changed conditions also within the CMEA cooperation.

Housing rents and the demand for rented flats

Zsuzsa Dániel

The article summarizes the results of a survey made in 1981. The survey attempted to quantify the interrelation between housing rents and the demand for flats, relying on an interview of a definite sample of households. Since rents are fixed in Hungary, there is no market information available on the reaction of demand for flats on rents. The interviewing was aimed at substituting for this missing market information, in order to get an answer to the question how demand would develop for flats of different type and size if certain "computed" hypothetical rents prevailed. One of the variants of hypothetical rent levels was the so-called maintenance-level rent, covering exclusively the costs of maintenance, while the other the partially self-financing one, including beyond maintenance costs also the depreciation necessary for the replacement of the housing stock and some gain as well. Both with the actual rent and with the two hypothetical rent levels an excess demand appears. With the maintenance-level rent excess demand would not diminish relative to the present one. Only the third, the self-financing rent would reduce excess demand and stimulate the leaving of rented flats. Thus, the raising of the rent prompts people to leave the rented flat only above a critical level (5,2-fold of the present one), that is, when the housing rent is near to the imputed rent of an owner-occupied dwelling.

Relying on a detailed assessment of consumers' reactions the article proves that, under the impact of the chronic shortage of flats, the consumer behaviour significantly differs from the theoretically expectable one.

Preservation of the handicap (Regularities in the development of communal investments between 1961—1980)

Mária Lackó

The author of the present article analysed in [12] the factors under the impact of which investment activity developed cyclically in Hungary. The main causes explored, the sharpening and easing of external and internal tensions emerging in the course of the implementation of investments alternately increase or reduce the aggregate volume of investment, while the tensions are reproduced.

In the study the author presents that a control by norm prevails also in the case of investments in the non-material branches (housing, the health, cultural and social services), the substance of which is the control through negative feedback of the deviations from the customary rate of investment. If in the given branch the actual rate of investment is smaller than the usual one, the growth of investment increases in the next period and conversely.

Communal investments are definitely dispreferred by the central control: along the declining curve of the general investment cycle the reduction of the growth rate of communal investments is greater than its growth along the rising curve of the cycle. In addition, the control by norm of communal investments does not work when this would be favourable for the branch, that is, when the neglect of earlier periods should be made up for.

These factors together explain why the historical neglect of the communal branch could not be made up for even through several decades.

Reform and the system of financial institutions

László György Asztalos—Lajos Bokros—György Surányi

The study sets out from the statement that, as a part of the further development of the system of economic control, it is indispensable to modernize the system of financial institutions. After some major critical remarks on the functioning of the actual banking system the authors reach the conclusion that the role of financial policy in economic control is not satisfactorily clarified and its rights and duties are not unambiguously defined. The whole banking system is

one-sidedly subordinated to the mainly physical plan-decisions and to the state budget. On the other hand, the subordination of the banks within the central hierarchy of economic control is reflected towards enterprises as a dependence on state administration.

After outlining the main types of proposals for transforming of the banking system the authors briefly expound their own standpoint. Its substance is that the most important thing is not to establish a two-level system, but to secure a relative autonomy for the role and institutions of monetary policy. In the long run also the establishment of a two-level decentralized system of competing banks is necessary which would secure an actual possibility of choice for every income-holder. In the short run the authors make a proposal for such transitory measures which partly take into account the existing restrictions, and partly promote that an activity of the financial institutions based on interest in income should develop.

Remarks on the article by András Hegedüs: "Large enterprises and socialism"

Zsigmond Bakos

The author challenges the opinion of András Hegedüs about the role of managers of large enterprises, their interference in economic decisions.

By presenting examples he states that these managers cannot be considered as opposed to the reform. He similarly takes a contrary stand in respect of the activities of the sectoral ministries related to the reform, about their role in controlling and checking the enterprises.

In his view the proposals of András Hegedüs on the further development of the reform can be mostly found in the resolutions of the HSWP and the government made in the last five years.

The (large) enterprises and socialism

Svetozar Milanovich

In socialism the enterprises must not be confronted with each other according to groups by size, considering that the various groups constantly change. In addition, one must not judge the enterprises and their managers by considering merely a narrow scope of enterprises and their interest in investment as is done by András Hegedüs.

Arguing with A. Hegedüs, the author emphasizes the distinction between enterprise and establishment in judging the size structure. In his view, although the weight of traditionally large enterprises is big among Hungarian enterprises, by world comparison they are not oversized. In addition, the enterprise sizes of a country must not be handled merely as national categories. From whatever angle we look at the matter, enterprises and their managers cannot be divided into pro-reform and anti-reform ones. Even if some group of enterprises or a considerable number of them do not "behave" as expected, we cannot state that the enterprises are to be "blamed" one-sidedly, but the causes must be sought in the economic mechanism, since the mass of enterprises do not behave wilfully, but under the impact of external effects and circumstances.

The second part of the article is looking for a way out and summarized the conditions of success of the further development of the Hungarian economic mechanism in points. Within that, it attributes particular importance to the fact that the development of the mechanism should serve the improvement of enterprise efficiency in the first place. Further, the reform must be unambiguous, well delimited, offering a perspective, serving acceleration of the building up of socialism, and simultaneously securing a more autonomous assertion of enterprise interests. The socialist enterprises, ventures, firms and cooperatives are decisive elements and at the same time the basis of socialist society and within it of the economic mechanism. Therefore, the creation of such conditions should be aimed at which offer perspectives for the workers of the productive sphere within the enterprise (and not outside it).

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1983. évi 9. sz.

Jeremin, A.: Tulajdonformák a szocializmusban

Gorbunov, E.: A társadalmi termelés intenzifikációjának beruházási problémái

Szmisljajeva, L.: A beruházási újratermelési struktúra tökéletesítéséről

Jankin, V.: Az önköltség és a termelés hatékonyságának fokozása

Sumenkov, P.—Marjahin, G.: A munkatermelékenység regionális prognosztizálásáról

Sziginyevics, A.: A normatív nettó termék alkalmazásáról

Karlik, E.—Demigyenko, D.: A munkatermelékenység fokozásának költségeiről

Ioffe, M.: Tartalékok tervezése az állattenyésztésben

Bahrah, M.: A népgazdaság telepítési sémája kidolgozásának módszertana az OSZSZSZK-ban

Orlov, Ja.: A lakossági kereslet, valamint az ipar és a kereskedelem feladatai

Sereginova, Ja.: A nemzetközi kereskedelem átalakulása és az európai KGST-országok helyzete

Levin, L.: KGST-országok—fejlődő országok (Az együttműködés időszzerű problémái a nyolcvanas években)

Dosztovalov, Ju.: A függetlenné váló országok viszonylatában felépített polgári jövedelemgyenlőtlenségi koncepciók bírálata

Планово стопанство

1983. évi 8. sz.

Nikolov, N.: A mezőgazdaság intenzifikációjának néhány alapvető problémája

Vladov, V.: Néhány termelés-tervezési és fejlődésmutató a gazdálkodó szervezetekben

Szirakov, Sz.: Az exportcikk-értékesítési lehetőségek prognosztizálásának metodikája

Bosnakov, N.: Közúti és vasúti szállítási vállalatok brigádjainak ellentervei

Ivanov, I.: A brigádok munkájának megtervezése

Golubarev, C. C.: A külkereskedelem hozzájárulása a szocialista gazdasági növekedéshez

Licsev, J.: A konzervgyártás megszervezésének és intenzifikációjának tökéletesítése az újdonságok tömeges bevezetésének révén

Petrunova, P.—Nedelkova, M.: A kézi és kedvezőtlen feltételek között végzett munka kiküszöbölésének komplex programja

1983. évi 10. sz.

Dzaraszov, Sz.: Politikai gazdaságtan a gyakorlatban

Majanc, B.: A szocialista termelési viszonyok egységének kérdéséhez

Kondrasov, V.: A kommunista (szocialista) társadalom dolgozójáról

Szaljicsuk, V.: A gazdasági növekedés mint a szocializmus politikai gazdaságtanának kategóriája

Arzamszkin, V.—Kanov, V.: A regionális tervezés tökéletesítésének metodológiai és metodikai kérdései

Ilicsov, A.: A termelő erőforrások kihasználási hatékonyságának értékelése kolhozokban, szovhozokban

Jakobszon, L.: Gazdasági mechanizmus a nem termelő szférában

Misljajeva, I.: A személyi fogyasztás szerepe a szocialista termelés magasabb rendű céljának megvalósításában

Bondarenko, E.: A vizsgálódás és okfejtés kérdése a szocialista világgazdaság politikai gazdaságtana tanfolyamon

Cserkovec, O.: A külgazdasági kapcsolatok szerepének felerősödése az európai KGST-tagországokban működő termelési egyesülések és vállalatok tevékenységében

Кözgazdasági Szemle, XXXI-й год изд-я, март 1984 г.

СОДЕРЖАНИЕ

Роль государства в организации хозяйства в области капиталовложений (<i>Имре Барта</i>)	257
Связи между профессиями и занятость (<i>Янош Кутаиш—Дора Валоиш</i>)	269
Неэкономические элементы приспособляемости к внешнеэкономическим условиям (<i>Анна Фабиан</i>)	281
Квартплаты и спрос на наемные квартиры (<i>Жужа Даниел</i>)	290
Сохранение отставания (Регулярности в изменениях коммунальных капи- таловложений, 1961—1980 гг.) (<i>Мариа Лацко</i>)	305

ДИСКУССИЯ

Реформа и система финансовых учреждений (<i>Иштван Астилош—Лайош Бокрош—Дьердь Шурани</i>)	321
Замечания к статье Андраша Хегедюша «Крупные предприятия и социализм» (<i>Жигмонд Бакош</i>)	335
(Крупные) предприятия и социализм (<i>Светозав Миланович</i>)	339

ОБЗОР

Некоторые аспекты международного сопоставления услуг (<i>Илдико Экеш</i>)	346
---	-----

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Научное совещание о защите окружающей среды (<i>Дьердь Семерич</i>)	359
О втором испанско-венгерском аграрно-экономическом совещании (<i>Фе- ренц Фекете</i>)	

ОБЗОР ЖУРНАЛОВ	366
----------------------	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

В. Диболд «Международная промышленная политика» (<i>Иштван Магаш</i>)	370
Резюме статей на русском и английском языках	375
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	380

Közgazdasági Szemle, Vol. 31, No. 4 1984.

CONTENTS

The economic organization role of the state in the field of investment (<i>Imre Barta</i>)	257
Occupational groups and employment (<i>János Kutas—Dóra Vámos</i>)	269
The non-economic components of foreign trade adjustment ability (<i>Anna Fábán</i>)	281
Housing rents and the demand for rented flats (<i>Zsuzsa Dániel</i>)	290
Preservation of the handicap (<i>Mária Lackó</i>)	305

DISCUSSION

Reform and the system of financial institutions (<i>László György Asztalos—Lajos Bokros—György Surányi</i>)	321
Remarks on the article by András Hegedüs: „Large enterprises and socialism” (<i>Zsigmond Bakos</i>)	335
The (large) enterprises and socialism (<i>Svetosar Milanovich</i>)	339

REVIEW

Some viewpoints of the international comparison of services (<i>Ildikó Ékes</i>) ...	346
--	-----

SCIENTIFIC INFORMATION

Scientific meeting about environmental protection (<i>Györgyi Szemeric</i>)	359
On the second Spanish—Hungarian colloquium of agricultural economists (<i>Ferenc Fekete</i>)	362

REVIEW OF PERIODICALS	366
-----------------------------	-----

BOOK REVIEW

W. Diebold: International industrial policy (<i>István Magas</i>)	370
---	-----

Abstracts of the articles, in Russian and English	375
---	-----

FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	380
--	-----

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Terjedelem 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1984. január 17.

83.1298 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalban, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodában (Budapest V., József nádor tér 1. postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 216 forint.

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ ÚJ KIADVÁNYAIBÓL

ALKALMAZKODÁS AZ ÚJ ÁRVISZONYOKHOZ

(Összeállította: Csikós-Nagy Béla és Szokolczay György)
310 l., kötve 66,— Ft

Schultz, T. W.:

BERUHÁZÁS AZ EMBERI TŐKÉBE

300 l., kötve 66,— Ft

Timár Mátyás:

GAZDASÁGI EGYENSÜLY ÉS PÉNZÜGYEK

232 l., kötve 49,— Ft

Kopátsy Sándor:

HIÁNYCIKK: A VÁLLALKOZÁS

280 l., kötve 60,— Ft

Nahlik Gábor:

SZOCIOTECHNIKAI GYÁRTÁSI RENDSZEREK SZERVEZÉSE

(Szervezettség és hatékonyság sorozat)

276 l., kötve 49,— Ft

Herner Ernő—Schagrin Tamás:

ÚJ ÜZEMELTETÉSI FORMÁK A KERESKEDELEMBEN

(Bérlet, szerződés, önelszámolás, kisvállalkozás)

324 l., kötve 65,— Ft

Laki Mihály:

VÁLLALATOK MEGSZÜNÉSE ÉS ÖSSZEVONÁSA

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

216 l., füzve 34,— Ft

Iszacsenko, I. I.:

VILÁGŪR ÉS GAZDASÁG

(A Zrínyi Katonai Kiadóval közös kiadás)

235 l., kötve 38,— Ft

Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt

Budapest V., Münnich F. u. 8.

Telefon: 174-035

Eötvös Loránd Könyvesbolt

Budapest V., Kecskeméti u. 2.

Telefon: 173-331

70 5029

707

Közgazdasági Szemle

XXI. ÉVFOLYAM

1984. ÁPRILIS

HU ISSN 0023-4346

FOLYÓIRAT
CSOPORT

Gazdaságpolitika és regionális fejlesztés
ROMÁNY PÁL

A jóléti állam mai kiterjedése és funkciói
SZAMUELY LÁSZLÓ

Középfokú szakképzés és területi tervezés
KOVÁCS LAJOS—KOZMA TAMÁS

Visszapillantás egy jövőbenzésre. A hetvenes évek
világkereskedelmének prognózisa és a tények
NAGY ANDRÁS

Az ár, az adó és a támogatás hatása a mezőgazdasági
vállalatok jövedelmére
SZABÓNÉ MEDGYESI ÉVA

A világpiacon árhoz igazodó árképzési elv érvényesítése
az élelmiszer-gazdaságban
ZOLTÁN ZOLTÁN

Tulajdon, gazdálkodás, szervezeti rendszer
PALÁNKAI TIBOR

Az abszolút járadék marxi felfogásához
LÁNG JÁNOS

15

A szerkesztő bizottság tagjai:

Augusztinovics Mária, Ballai László, Benke István, Bognár József, Chikán Attila, Csikós-Nagy Béla, Csizmadia Ernő, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Gyenes Antal, Hetényi István, Huszár István, Kapolyi László, Keserű Jánosné, Kornai János, Morva Tamás, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Rozgonyi Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szamuely László, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXI. évfolyam, 1984. április

TARTALOM

Gazdaságpolitika és regionális fejlesztés (<i>Romány Pál</i>)	385
A jóléti állam mai kiterjedése és funkciói (<i>Szamuely László</i>)	392
Visszapillantás egy jövőbenezésre. A hetvenes évek világkereskedelmének prognózisai és a tények (<i>Nagy András</i>)	408
Középfokú szakképzés és területi tervezés (<i>Kovács Lajos—Kozma Tamás</i>)	421
Az ár, az adó és a támogatás hatása a mezőgazdasági vállalatok jövedelmére (<i>Szabóné Medgyesi Éva</i>)	430
VITA	
Tulajdon, gazdálkodás, szervezeti rendszer (<i>Palánkai Tibor</i>)	440
Az abszolút járadék marxi felfogásához (<i>Láng János</i>)	455
A világpiacon árazódó árképzési elv érvényesítésének lehetőségei és korlátai az élelmiszer-gazdaságban (<i>Zoltán Zoltán</i>)	463
És a jövedelmezőségi mutató? (<i>Krokos János</i>)	473
A „magyar kifulladású periódusok” avagy a „világgazdasági korszakváltás” (<i>Nyilas András</i>)	476
„Avagy” vagy „és”...? (<i>Major Iván</i>)	480
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
Oleg Bogomolov: A szocialista országok a nemzetközi munkamegosztásban (<i>Csaba László</i>)	483
Gazdasági jelenünk szerves része: a közelmúlt. Berend T. Iván: Gazdasági útkeresés 1956—1965 (<i>Révész Gábor</i>)	489
Becky György: Amerika és a világgazdasági kihívás (<i>Mihályi Péter</i>)	492
FOLYÓIRATSZEMLE	495
Ju. Rubencsik—Ju. K. Makszimec: Amikor az előnyös nem kifizetődő — B. Frumkin: A KGST-országok agrár-ipari együttműködése A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	499
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	507

Főszerkesztő: Zsarnóczai Sándor
Szerkesztőségi titkár: Kovács Lajos
Olvasószerkesztő: Halm Tamás
Rovatvezetők: Balázs Sándor
Gábor R. István
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: Csehiné Bánhalmi Andrea

Gazdaságpolitika és regionális fejlesztés

Romány Pál

Indokolt-e — kérdezhetnénk — e megfogalmazás, a címben szereplő két dolog bizonyos elkülönítése, hiszen a gazdaságpolitika eredménye térben tapintható, vidékek, tájak változásaiban mérhető.* Miért ne lenne természetes, hogy a gazdasági elemzések, majd a döntések számolnak az adottságokkal, a létező területi különbségekkel? *Friss István* szerint: „... korlátozhatja a gazdasági döntés szabadságát minden természeti vagy társadalmi, minden... objektív adottság... A döntést hozóknak gondosan kell mérlegelniük, hogy milyen adottságok ellen nem szabad véteni” [3]. És felsorakoztatja a természetföldrajzi, gazdaságföldrajzi, történelmi körülményeket, de a geopolitikai helyzetet, továbbá az emberek felkészültségét, tudati állapotát is itt említi.

Az adott körülmények, feltételek ismerete, a valóság felmérése olyan kiindulási követelmény, amellyel egy gazdaságpolitikának, ha méltó akar lenni erre a rangra, nemcsak számolnia kell, hanem — minél nagyobb pontossággal feltárva — birtokolnia, majd cél- és eszközrendszerébe beépítenie is kell azt. Más szóval: a gazdaságpolitikai mérlegelés prioritásai között kiemelt hely illeti meg a területi összefüggéseket, a gazdasági ágazatok optimális társításának, a gazdasági erőforrások előnyös allokációjának a kérdését. Sőt a *szellemi élet* regionális központjainak kialakítására is szükség van. Mindez elkerülhetetlen, ha arra gondolunk, hogy ezek az ún. területi kérdések milyen szorosan ölelkeznek társadalompolitikai, népmozgalmi és más, *hosszú távra ható* kérdésekkel, folyamatokkal. Nem tekinthető tehát felelős gazdaságpolitikának az, amelynek stratégiai tételei között nincs ott az országrészek, a különböző tájak és vidékek adottságainak jó hasznosítása, kedvező lehetőségeik feltárása, fejlesztésük támogatása. Az adottságok, különösen pedig a hagyományok sohasem azt jelölik ki, hogy valahol *mivel* kell foglalkozni, hanem abban mutatnak iránymutatást, hogy a konkrét esetben és helyen *miként érdemes* a tervezett fejlesztésekkel, a gazdasággal foglalkozni. Joggal bírálható ezért — ahogyan Berend T. Iván is teszi — a gyártmánystruktúra konzervatívizmusa, a nosztalgikus jellegű, hagyományokhoz tapadó fejlesztés ([1] 393. l.). Az adottságok ingyenes lehetőségeit jól hasznosító fejlesztés támogatása szükséges, mégpedig a szétforgácsolástól való félelem nélkül, mert bizonyára elfogadható, hogy „a koncentráció önmagában sem nem védekezés, sem nem orvosság a parlagiasság és a provincializmus ellen” ([4] 187. l.). És fordítva: ami nem művelhető szétterítve egy országban, vagyis ami nem háztájiba, kis műhelybe való, az ott csődöt mond, de attól a kistermelés szerepe még országos jelentőségű marad.

A Magyar Szocialista Munkáspárt kongresszusi határozatban mondta ki már 1959-ben, hogy a népgazdaság fejlesztésének tervezésekor figyelembe kell venni a népgazdaság egyetemes érdekeivel együtt az ország egyes vidékeinek helyzetét is. Helyes ipartelepítéssel az iparilag elmaradott területeket, mindenekelőtt az Alföl-

* A Magyar Tudományos Akadémián 1983. november 8-án, a Friss István-émlékülésen tartott előadás alapján.

Dr. Romány Pál a mezőgazdasági tudományok kandidátusa, az MSZMP Bács-Kiskun megyei Bizottságának első titkára.

det, fokozottan iparosítjuk. Ipartelepítési politikánkkal csökkenteni kell Budapest túlszűfoltosságát. „... A beruházásokkal . . . elő kell segítenünk a termelőerők, ezen belül elsősorban az ipar arányosabb területi elhelyezését” ([7] 616. l.). Azóta már többször értékelték, minősítették ezeknek a követelményeknek a teljesülését.

Az eredmények nem lebecsülendők. Miért tapasztalhatjuk mégis, hogy gyakorta elmarad a regionális fejlesztés ésszerű követelményeinek az érvényesülése? Miért nem fordítjuk javunkra azokat a társadalmi és gazdasági előnyöket, amelyek tudatosan formált térszerkezet esetén, a termelőerők adott színvonalán is, már elérhetőek volnának, kamatoznának? Miért, hiszen mind az elméleti megalapozásban, mind az intézményrendszerben tulajdonképpen rendelkezésre állnak a kellő feltételek ahhoz, hogy a gyakorlati megvalósítás a kijelölt célokkal egybeessen? Vagy mégsem? Fontos ez, hiszen ha a helyes gazdaságpolitikai döntéseket nem követi annak a megvalósítása — húzta alá Friss István a Közgazdaságtudományi Intézet alapításának 20. évfordulóján —, akkor nem lehet azt állítani, hogy a gazdaságpolitika helyes volt. Végül is a gyakorlat az, amiben a gazdaságpolitika megnyitkozik [2].

Fel kell tehát tennünk a kérdést — tudva a részleges válasz korlátait és a továbbgondolás kötelezettségét is —, hogy *miként és milyen mértékben vállalható a régiók közötti egyenetlen fejlődés szocialista viszonyok között. És miként kell a társadalomnak foglalkoznia a különbségek jövedelmi, szociálpolitikai következményeivel*, különösen akkor, amikor az már a településcsoportokat, illetve lakosságuk jelentős csoportjait érinti akár kedvezően, akár kedvezőtlenül?

A területi különbségek tények. És nem csupán kisebb körzetek, hanem ország-részek vagy megyék között is számottevők az eltérések. Keletkezésük ideje, leküzdésük lehetősége nagyon sokféle. Az eltérések közül csak egy ismert különbségre és következményeire gondoljunk: a *népsűrűsége* és a vele kölcsönhatásban lévő folyamatokra. Az ország egyötödét kitevő három megyében (Somogy, Bács-Kiskun és Békés megyében) a népsűrűség egy km²-re számítva csak 60—80 fő, így az ország területének 21 százalékán a lakosságnak csak 12,6 százaléka él. Másik három megyében (Pest, Komárom és Borsod megyében) a népsűrűség az előbbinek a kétszeresét éri el (110—160 fő/km², a főváros nélkül) és ott él (ebbe Budapestet is beszámítva), az ország területének 17 százalékán, a lakosság 39 százaléka.

A mai állapotokat meghatározó folyamatok alakulásának több kérdésére a gazdaságtörténet adott vagy remélhetően ad majd választ. (Néhányra az elmélet és a gyakorlat egymástól való elszakadása, ismét másokra a tudományos felkészültség hiányos volta vagy éppen a szerteágazó érdekek szolgálnak magyarázattal. Esetenként a voluntarista döntések is kimutathatók, hiszen a gazdaságirányítási gyakorlatban előforduló szubjektívizmus látványos gyarapodást vagy káros megterhelést egyaránt okozhat a regionális fejlesztésben.) *Kétségtelen: az elmúlt évtizedben a termelőerők területi elhelyezkedése arányosabbá vált, a fő célok meghatározása helyesnek bizonyult.*

A fejlesztés eredményességének megítélése általában nem könnyű, hiszen gyakorta lehetetlen a bizonyításhoz szükséges egybevetés. Az elmaradt haszon vagy a különleges előny nem egy másik, létező megoldáshoz képest állapítható meg, hanem — adott esetben — vélelmezhető csupán. Az elhatározást megelőző vizsgálatnak, a *telepítési—fejlesztési döntések tudományos megalapozásának* különleges fontosságát kell tulajdonítanunk. Az esetek többségében a döntések *tartós hatásával* számolhatunk a területi munkamegosztás alakulásában. Gazdaságirányításunk ágazati primátusú, a területi tervek aktív szerepe csekély. A népgazdasági terv és a területi tervezés szerves kapcsolata csak a költségvetési újraelosztásban mutatható ki.

A téma szerteágazó voltát figyelembe véve, csak néhány vonatkozásban érintetjük mai gyakorlatunkat.

1. A hazai *beruházási gyakorlat* néhány elemét tekintve:

a) Bírálandó az, hogy országunkban alig található olyan átfogó, ágazati és településfejlesztési koncepció, amely területre adaptálható, ahol pedig akad, ott *államigazgatási keretek közé van szorítva*. Ezzel függ össze, hogy az egy-egy vidéken megjelenő fejlesztési célok gyakorta esetlegesek, elkerülik egymást, vagy csak jelentős idővesztéssel kapcsolódnak össze. Az ún. *tervezési-gazdasági körzetek* kialakítása, a megyék közötti gazdaságfejlesztési koordináció eddig kevés eredményt mutatott fel, nem találta meg helyét gazdaságirányításunkban, még statisztikai megjelenítése is korlátozott.

Hibaforrás az is, hogy a beruházási elhatározások nem kellően nyíltak. A társulási lehetőségek feltárása, a fejlesztési elgondolások ütköztetése így a lehetségesnél is kisebb. Előfordul ötlet jellegű fejlesztés, de presztízsérdekkel által táplált is, amely informális pályán jut el a megvalósításig. Még ott is, ahol egyébként minden „rendben megy”, gyakran indokolatlanul nagy szerepet kapnak a döntésben rövid távú előnyök, illetve viszonylag gyorsan elháruló akadályok. Ezzel találkozunk, amikor — szűk finansziális előnyökre építve — rekonstrukciós fejlesztés keretében, azonos helyen többszörösré növelik a régi kapacitást, kitérítik a közreműködők körét, növelik a „kapun kívüli” ráfordításokat. Nem meglepő, ha ilyenkor mérséklődnek vagy elmaradnak az egyébként kedvező társadalmi hatások, helyettük megbomlik a munkaerő-struktúra, felszökik az ingázás, meggyorsul a migráció.

b) Bírálandó továbbá a *fejlesztések engedélyezési, egyeztetési rendszere*. Új ellentmondás forrása az az egyébként haladó hitelezési gyakorlat, amely az ún. bankszerű mérlegelést mindenek fölé helyezte. Az eszközáramlás útjait még csak építgeti, de a saját forrás arányát meghatározónak tekinti. Emiatt máris előfordult, hogy egy-egy új kapacitás (az állami nagyberuházásoktól eltekintve) nem ott létesült, illetve bővült, ahol a legnagyobb a vállalati és a népgazdasági tartós haszon reménye, hanem ott, ahol — az adott időben — a befektetéshez leginkább rendelkezett pénzügyi forrással (és befolyással) a vállalkozó gazdasági szervezet. Így azután — különösen, ha a társulás, az eszközáramlás útja göröngyös, s hiányzik a kellő bizalom is — *eltávolodnak egymástól mind a földrajzi, mind az érdekeltiségi viszonyokat tekintve a vertikumok különböző fázisai*. Ezáltal tartós költségtöbbletek épülhetnek be a nyersanyagszállítás—gyártás—kereskedelmi láncolatába. Esetenként olyan összekuszált árupályák jöttek létre, amelyek önmagukban is magyarázzák a magyar közlekedés nemzetközi mércével is megállapítható aránytalan terhelését és költséges voltát.

2. A bírált jelenségek okainak számottevő részét nem beruházási gyakorlatunkban, hanem a *területi tervezés rendszerében* s gyakorlati esetlegességében kell keresnünk. A területi tervezést régóta egyfajta féloldalság, hézagosság jellemzi. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk: egyfelől a kommunális fejlesztések d - centralizáltak, másfelől a termelési, szállítási beruházások a vállalati központokban centralizáltak. *A központosítás és a helyi szervekkel való egyeztetés megfelelő rendszere mind ez ideig nem alakult ki*.

Hiába hangsúlyozzák bizonyos elvek, hiába mondják ki magas szintű jogszabályok, hogy „szektorra való tekintet nélkül” kell fellépniük az országos és a területi állami (tanácsi) szerveknek, ha a gyakorlatban ki-ki csak a „sajátjával”, azaz a minisztériumok a tárcavállalatokkal, a tanácsok a kommunális gazdasággal, esetleg még a mezőgazdasági szövetkezetekkel foglalkoznak. (A makrogazdasági folyamatokban pedig együtt és egymásra hatva vannak jelen a nagy- és a kisüzemek, a közös tulajdonú, valamint az integrált szervezetek, de az állami gazdasági szervezet és a magántevékenység is.) Nyilvánvaló, hogy közöttük *nem a politikai szervezeteknek kell a katalizátor* — még kevésbé a döntőbíró — szerepet betölteniük.

A gazdaság- és a településfejlesztés számos eredménye mellett is megállapítható, hogy a kettő tervszerű összekapcsolása ritkán sikerül. Az e vonatkozásban

összegezhető eredmények főleg utólag, s gyakran érzékeny veszteségek, drága tandíj árán születnek. A helyi közös munka és a helyi életszínvonal közötti kapcsolat laza. Tovább élnek idejétmúlt előítéletek is.

Az agrártermelést sok helyen még mindig csak kivételesen tekintik település-fejlesztési tényezőnek. A fejlesztést bizonyára azért azonosítják szívesen az ipar-telepítéssel, mert *azzal jár* általában olyan lakás- és közmfépitési lehetőség, amelyvel a helyi tanács fellendítheti, korszerűsítheti a települést.

Egyébként, amíg a helyi gazdaságirányító és tervezőszervek nem rendelkeznek kellő áttekintéssel az adott terület gazdasági helyzetéről, lehetőségeiről és valójában teljesítményéről sem, nehéz feltételezni, hogy érdemben befolyásolni tudják annak alakulását. Területi tervezés helyett inkább területi kérésekről beszélhetünk tehát, s a kettő között lényeges a különbség.

3. A termelőerők alakulásának dinamizmusát több területen fékezi *a közigazgatási—területi behatárolás*, amely korlátozza a vállalatok mozgásterét. Az infrastruktúra állapota szintén fontos meghatározó tényező.

Az ún. *megyei vállalatok* (tárca- és tanácsi vállalatok egyaránt) már régen nem „megyeiek” ugyan, többnek már a nevében sem található a jelző, márkanévet vettek fel, mégis csak a megyehatárok között illik működniök. Elég általánosan elmozdultak ebből az állapotból a megyei építőipari vállalatok, amiben szerepet játszott a Budapestre való „beépítés” iratlan, politikai jellegű kötelezettsége. Továbbra is hat azonban, és a gazdaság sok területén deformálja a gazdasági érdekeltséget a „megyei mozgáster” következménye.

Meglehetősen sajátos a magyar ipar vállalati *szervezeti* képe: a kohászati és a bányászati vállalatok kivételével a nagyvállalati központok, trösztök csaknem mindegyike a fővárosban alakult meg. Még azok a kevesek is, amelyek más városokba települtek, fenntartották vagy létrehozták innovációs részlegeiket a fővárosban. A fejlesztési vagy visszafogási elgondolások, az alapokkal való gazdálkodás kérdései a termelőegységektől távol (esetenként tudtuk nélkül) dőlnek el.

A mezőgazdaságban találhatjuk az ország legtöbb, hasonló termelési feladatot ellátó, önálló gazdasági szervezetét. Természetesnek tekinthető, hogy itt alakult meg *a társulások, közös vállalatok*, a horizontális és a vertikális szervezetek sokasága. Az már kevésbé természetes, hogy a hatvanas években lezajlott és tisztázást hozó szövetkezetelméleti vita után is még sokáig megmaradt számos olyan pénzügyi megkötöttség, amelyek fenntartották a szektorok és az ágazatok közötti válaszfalakat. A hetvenes évek végére vált lehetővé, hogy jelentős gazdasági hátrányok vállalása nélkül szervezeti kapcsolatokat teremthessen egymással a szövetkezeti és az állami mezőgazdaság, az állami élelmiszeripari vállalat és a szomszédos állami mezőgazdasági üzem. Az utóhatások azonban még nem múltak el.

A közigazdasági szabályozás és az intézményi rendszer egyébként sok területen eredményesen szolgálta a fejlesztési célok elérését, de több vonatkozásban érzéketlen maradt a regionális fejlesztés feszítő problémái iránt. Átfogó hatású volt az ún. iparkitepítési alap létrehozása, amely együttesen szolgálta a fővárosi ipar korszerűsítését, a vidéki foglalkoztatási lehetőségek bővítését és *Budapest környezetvédelmének* javítását.

A regionális fejlődést hátrányosan befolyásolja az infrastruktúra állapota, a gyatra közlekedési és a hasonló, de saját erőből nem javítható hírközlési feltételek, a kereskedelmi ellátás indokolatlan különbségei, a falvak és a városok egy körének lakosságát érintő kedvezőtlenebb lakásépítési hitelezés stb. Ezek — az igazgatási, önkormányzati, hatósági lépésekkel együtt — különösen a falvakban s főleg az ország távolabbi vidékein indítottak el nyugtalanító és csak az utóbbi időben lassuló, de nehezen fékezhető társadalmi és gazdasági folyamatokat. Ugyanakkor nem igazolható a településstruktúrát érzelmi alapon konzerválni kívánó nosztalgia.

Az infrastruktúra színvonala egyébként — jelentős beruházások nyomán — a hetvenes években javult, de ez a nemzetközi rangsorban a korábbi hely megtartására is alig volt elegendő. (Az e szempontból vizsgált országok utolsó harmadában — a 20—22. helyen, az NDK, Csehszlovákia, Spanyolország után — található Magyarország.)

4. A regionális fejlődésre ható gazdasági, igazgatási jellegű intézkedések, folyamatok mellett említést érdemel — ha röviden is — azoknak a nézeteknek a terjedése, sőt szemléletté növekedése, amelyeknek szerepük volt abban (és hatásukban továbbra is jelen vannak), hogy egy-egy időszakban igyekeztek nálunk lebecsülni a területi kérdéseket. Csak felemlítve e furcsa nézetek közül néhányat:

— *Egyvárosos ország* vagyunk, Budapesten kívül nincs más igazi város Magyarországon, az 5 város kijelölése, „ellenpólusokká” fejlesztése reménytelen ügy. (Pedig Spinoza már a 17. században leszögezi: „A városokat . . . úgy kell építeni és megerősíteni, hogy egyik se állhasson fenn magában a többi nélkül . . . viszont el se szakadhasson a többitől az egész állam nagy kára nélkül” ([5] 174. l.).

— Az ország területe kicsi, a *távolságoknak* nincs szerepük, a szállítási tarifa egyébként is jelentéktelen költségtényező.

— Régiókról beszélni nálunk túlzás, hiszen természetföldrajzilag is *homogénnek*, síkságnak tekinthető Magyarország. (Ebben is tovább élt az 1920 után kialakított gondolkodás, hogy ti. a hegyvidékeket elcsatolták, a régi ipari góccokat szintén, s az utóbbiak közül egyedül Budapest maradt.)

— Egyébként *ipari kultúra* Nagy-Budapesten kívül egy-két helyre korlátozódik. Az ipar térbeli kiterjesztése tehát megdrágítja a termelést, megnehezíti a kooperációt, rontja az ipari termékek versenyképességét. A képzetlen mezőgazdasági keresők ipari foglalkoztatása alacsony termelékenységgel, sok selejttel jár, a kétlakiság fegyelmetlenséget, rendszertelen otthonmaradást takar, mi több, a munkásosztály is felhígul. (Érdekes: ha a mezőgazdasági munkavállaló több száz kilométerre az otthonától válik ipari keresővé — vendégmunkássá —, akkor már más a helyzet, lám, még a leghíresebb gépkocsigyárakban is helytáll!)

— S végül a fő „érv” a területi kérdések mellőzésére: egyáltalán *miért sorolják*, miért mérik a maguk helyzetét a megyék? Amíg 19 megye van, addig mindig lesz a sorrendben 19.

Úgy gondolom, e helyütt nem szükséges ezeknek a „tétéleknek”, veszélyes leegyszerűsítéseknek a bírálatával foglalkoznom. A történelmi út, tapasztalataink vázlatos áttekintése alapján helyénvaló azonban néhány *következtetés* megfogalmazása.

Előszőr: érdemi, tudományos alapokra épülő területi gazdaságfejlesztési koncepciókat indokolt kidolgozni. Az adottságok, az érdekek és a lehetőségek egybevetése során formálhatók ki azok a célok, amelyek elérésével egyfajta *helyzeti járadék* kamatoztatható, s új társadalmi-gazdasági előnyökhöz juthatunk.

A természeti erőforrások felértékelődtek. A termelőerők és a termelés térségi adottságaihoz érdemes igazodni, a területi eltéréseket tudományosan kell értékelni. Az adottságok között az *ökonómiai szféra* vizsgálata is elsőrendű feladat, hiszen a termelési és a települési viszonyok térbeli folyamataira erőteljes a hatása. További fejlesztésre szorul a *szellemi életben* is a főváros és a többi város közötti munkamegosztás, hiszen a céloktól való elmaradás talán itt a legszámottevőbb.

Sokféle érdek keresztezi egymást, nem könnyű tehát még a tendenciák kiszűrése sem. Ezek érdemi egyeztetése sem adminisztratív, sem költségvetési úton reálisan nem remélhető. *A gazdálkodási követelmények széles értelemben vett térhódítására* és többféle módszer kombinálására van szükség. Ehhez viszont tudományos támpontokra, több és rendszerezett ismeretre volna szükségük a gazdálkodás főszereplőinek. Úgy vélem, hogy a felmérés, egyeztetés, javaslatkialakítás

gazdája leginkább a Magyar Tudományos Akadémia lehetne. Amit a tervezés nem tudott kellően megoldani, felvállalhatná a tudomány. Az MTA keretében, intézményei közreműködésével — *a kormányzati igények megfogalmazása alapján* — megteremthetők lennének egy nagy formátumú tudományos vállalkozásnak a feltelei, és a javaslat — kellő előkészítés után — az országgyűlés elé kerülhetne.

Másodszor: Múlthatatlanul szükséges a *fejlesztési rendellenességekkel való nyílt szembenézés*, az okok ismertetése, a gondok-bajok forrásainak megvitatása és elismertetése. Az elsőnek említett feladat megoldásához is így remélhető kellő támogatás.

A gazdasági mechanizmus reformja előtt írta Friss István, de ezzel a témával kapcsolatban is elfogadhatjuk, hogy „A legnagyobb nehézség — melynek súlyát nehéz túlbecsülni — abból az ellentmondásból fakad, hogy egyrészt a vezetőknek — szélesebb értelemben, tehát nem néhány tucát, hanem sok ezer vezetőnek — kell végrehajtaniuk ezeket a változásokat, másrészt a vezetők tekintélyes része túlságosan hozzászólt a jelenlegi módszerekhez, és nem könnyen tud változtatni” ([2] 78. l.). Változtatni pedig szükséges, azaz a *fejlesztési célokat nyíltabbá kell tenni*, a társulásra alkalmat teremteni, az együttműködéshez, a bizalomhoz kellő garanciákat nyújtani. Bizonyára jobban takarékoskodnának a területi szervek még a költségvetési forrásokkal is, ha a sajátjukat, nem pedig a „kereteket” költenék el.

Harmadszor: A regionális fejlesztés *eszköz- és feltételrendszerét* úgy szükséges kialakítani, hogy eredményesen, hatásosan, *ellenőrizhető módon szolgálja* a gazdaságpolitika átfogó és helyi céljait. Bizonyára az általános gazdasági és speciális területi, településfejlesztési szabályozás, valamint a jogi, hatósági eszközök, gazdaságirányítási módszerek együttes alkalmazásával lehet ezt elérni. Hangsúlyozni kell, hogy a pályázatok gyakorlata, a szocialista gazdálkodó szervezetek közötti — nem igazgatási jellegű — érdekegyeztetés lényeges fejlesztésre szoruló népgazdasági, ágazati, szektorális és területi vonatkozásban egyaránt.

Meg kell teremteni az anyagi alapjait, illetve a műszaki rendjét is annak, hogyénylegesen ott döntsenek a fejlesztésekről, ahol a legtöbb információval rendelkeznek, és kellő felelősséget viselnek. Mindezt úgy, hogy a gazdálkodás ne rekedjen meg a keretgazdálkodási szinten, hanem a szakmai közvélemény formálásával, adott esetben az érdekelt lakosság részvételével fejlődhessen. Megfelelő időben azt is el kellene érni, hogy a népgazdasági ráfordítások területi különbségei a vállalatok költségeiben, eredményeiben, azok felhasználási lehetőségeiben megjelenjenek.

Az önállósághoz gazdasági eszközöket adva, a források megteremtéséhez lehetőséget nyújtva, nagy tartalékok szabadíthatók még fel. Nemzetközi tapasztalatok is azt igazolják, hogy akkor lendült fel egy-egy tartomány, gazdasági körzet vagy egy egész népgazdaság fejlődése, amikor az idejétmúlt keretek szorításából kimozdulva, a saját erőket tudták (és érdemesnek is tartották) mozgósítani. A termelőerők ésszerű megoszlása tehát nemcsak az ún. extern megtakarítások elérését tenné lehetővé a jobb ágazati kapcsolatok révén, hanem még *új hajtóerőket* is bekapcsolhat.

Mindebből a *szellemi felkészülést*, a tudatos elemeket, az esélyegyenlőség kialakítását nagyon fontos számon tartani. Az ipari haladáshoz (mondhatnám: iparkodásunkhoz) a nélkülözhetetlen feltételek között van létjogosultsága még ma is *Széchenyi István* 1845-ben írt intelmének: „... minden néposztályra számított kisebb-nagyobb ipartanodák kellő számbeli felállítását nemcsak napirenden lévőnek, de ha pangó állapotunkból általános virágzó létre jutni kívánunk, múlthatatlanul szükségesnek tartom” ([6] 340. l.). Korunk „ipartanodáit” pedig főiskolák, műszaki intézmények, szoros termelési rendszerek képezhetik.

Negyedszer: Nem fogadható el az a nézet — a területi gazdaságfejlesztésben elért eredményeket látva, és a magyar települési hálózat kedvező alakulása nyomán sem —, hogy nincs a továbbiakban jelentősége a területfejlesztési súlypontoknak,

mert az extenzív iparosítás időszaka úgymond „lefutott”, a belső népvándorlás pedig már alig számottevő. Különbségek maradtak fenn, és újak is jelentkeznek. Ezt tagadni annyi lenne, mint a gazdasági verseny eredményességét, új hajtóerők, új technológiák születésének lehetőségét tagadni.

Jelentős változások elé nézünk a társadalmi munkamegosztásban, aminek nem csekély területi és települési következményei is várhatók. A változások üteme nem ismétli a hatvanas-hetvenes évek gyorsaságát, de kiszámíthatóságát sem. A társadalmi-gazdasági élet alakulására mégis nagy hatást gyakorolnak majd az új vagy újratermelődő gazdasági jelenségek, szerkezeti változások. Elegendő utalni olyan különbségekre, mint amelyek az országrészek eltérő urbanizáltságából származnak, beleértve az életkörülményekben, műveltségben, iskolázottságban már fennálló és ezután keletkező eltéréseket. Hozzáteve: a változások szükségesek, az ország érdekében állnak, hiszen a regionális munkamegosztás sohasem végleges, s a megállapodás — hosszú távon — a lemaradással azonos.

A hazai falvas és tanyás térségek erősen differenciált fejlődésével kell számolni, két ok miatt is: részben azért, mert a mezőgazdasági termékszerkezetben — mikroszinten — nagy és folyamatos átrendeződés megy végbe, részben pedig azért, mert a népesség korösszetétele alapján egész vidékek, tájörzetek hagyományos szerepének módosulása várható. A műszaki kultúra föltétlenül szükséges általános elterjedése, az infrastruktúra nagy lemaradásának elkerülhetetlen csökkentése a jelzett tendenciákat tovább erősíti majd a jövőben.

Ha a társadalmi érdekek jobban érvényesülnek, akkor az infrastrukturális fejlesztés hatékonyságának lényeges emelkedését, a spontaneitás visszaszorulását vehetjük majd számba.

Ötödször: A területi gazdaságtan különleges fontosságú, valóban komplex, sőt nemzetközi tudományos feladata: *a határ menti terület- és településfejlesztés* tervszerűségének, létező problémái feltárásának előmozdítása. A szocialista országok gyakorlatában ez a feladat természetes, része az államközi együttműködésnek, ám mégis találunk elmaradott területeket is a határok mentén.

Szívós, kitartó munkát, különböző feladatok összehangolását kell ezzel kapcsolatban vállalni. Nemcsak a külkereskedelem útvonalainak pályái és metszéspontjai igényelnek új és más háttérbefektetéseket, alakítanak ki öntörvényű települési struktúrát, hanem az energiahálózatok, az idegenforgalmi vonzasközpontok vagy éppen a határ menti közös nagyberuházások is. (Utalok itt a készülő csehszlovák—magyar dunai vízlépcsőre.) A nemzetközi munkamegosztás keretében még ezután kell megerősíteni az együttműködést olyan fontos területeken, mint a környezetvédelem, a tájkultúra vagy a történelmi értékek megőrzése.

A feladatok összessége nem egyszerűen a területi gazdaságfejlesztés irányát, ütemét, feladatait és eredményességét minősíti. A gazdaságpolitika regionális alkalmazása — más tényezőkkel együtt — az ország társadalmi-gazdasági állapotára, *nemzedékek jövőjére gyakorol alapvető hatást*. Másképpen: ha az országrészek fejlődnek, az ország egésze halad, így a vidék jövőjével az ország jövőjét építjük, a terhes aránytalanságok keletkezését előzzük meg. A regionális fejlesztés jelentősége és súlya éppen ebben található.

Hivatkozások

- [1] Berend T. Iván: Gazdasági útkeresés 1956-1965. Magvető Könyvkiadó, 1983.
- [2] Friss István: Gazdasági törvények, tervezés, irányítás. Kossuth Könyvkiadó, 1968.
- [3] Friss István: Gazdaságtörténet, gazdaságpolitika. Népszabadság, 1977. február 19.
- [4] Kozma Tamás: Szellemi életünk regionális központjai. Magyar Tudomány, 1983. 3. sz.
- [5] Spinoza, B.: Politikai tanulmányok. Kriterion, Bukarest, 1979.
- [6] Széchenyi István: Válogatott írásai. Gondolat Kiadó, 1959.
- [7] Az MSZMP VII. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó, 1960.

A jóléti állam mai kiterjedése és funkciói

Szamuely László

A hetvenes évek derekán a fejlett ipari társadalmak fejlődésében fájdalmas törések, látványos gazdaságszerkezeti eltolódások, radikális gazdaságpolitikai irányváltások történtek. E változások végső soron arra vezethetők vissza, hogy a korábbi gyors gazdasági növekedés válságokba, pangásba, stagnálásba torkollott.¹ Ennek a folyamatnak, úgy tűnik, egyik — ha nem a legnagyobb — áldozata a jóléti államnak mint intézménynek a további terjeszkedése, de még inkább a hozzá kapcsolódó társadalomátalakító stratégia (mind gazdaságpolitikai, mind ideológiai értelemben). Erre utal, hogy szinte a politikai-közéleti jó modor tartozékává vált a jóléti állam szidalmazása vagy legalábbis a róla való szemérmes hallgatás azon politikai pártok, társadalmi erők részéről, amelyek korábban fennen hirdetett programjaik, választási ígéreteik tengelyébe a jóléti állam kiépítését, kiterjesztését helyezték.

Tanulmányunkban néhány támponttal kívánunk szolgálni e divátáramlat értékeléséhez, értelmezéséhez. Megkíséreljük, hogy statisztikai adatok, társadalmi-gazdasági folyamatok áttekintése alapján megfelelő történelmi perspektívába állítsuk a mai fejleményeket.

A jóléti állam tevékenységének fogalmi és statisztikai körülhatárolása

Mielőtt hozzálátnánk a jóléti állam eredetének, szerepének, céljainak stb. boncolgatásához, valamilyen kritériumok szerinti értékeléséhez, határozzuk meg magának a vizsgált jelenségnek a körét, kiterjedését. Kiindulási alapként elfogadhatjuk a jóléti állam tevékenységének azt a rövid meghatározását, amelyet egyik nemzetközi hírnevű szakértője, az amerikai Harold Wilensky professzor adott csaknem húsz évvel ezelőtt: a jóléti állam lényege „*a jövedelem, a táplálkozás, az egészség, a lakás és az oktatás minimális mértékének állami (government) szavatolása minden állampolgár számára politikai jogként, nem pedig jótékonyági adomány gyanánt*” ([13] xii. l.). Ehhez hozzá kell tenni (ami evidencia, s talán ezért maradt ki Wilensky definíciójából): *mindez a nemzeti jövedelem rendszeres állami újraelosztása útján történik.*

Wilensky meghatározása azért fogadható el, mert elég pontosan körülhatárolja a szükségletek ama körét, amelyek minimális kielégítését a modern államnak kell garantálnia. A jóléti állam tevékenységi köre ebben az értelemben nagyjából

¹ Azért indokolt a „fejlett ipari társadalmakat” sújtó jelenségekről s nem csupán a kapitalista gazdaság válságáról beszélni, mert ezek a fejlemények — eltérő módon és mértékben, részben más okokból is, de — az európai szocialista országokra úgyszintén érvényesek. A jelen dolgozat azonban — tárgyából következően — csak a fejlett tőkésországokkal foglalkozik.

egybeesik a szociálpolitika és az állami oktatásügy fogalomkörével. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez a jóléti állam *minimális* tevékenységi köre. De mint a továbbiakban erről még szó lesz, jó néhány fejlett tőkésországban ez a kör már eddig is ennél szélesebb volt, s még messzebbre menő elképzeléseket, koncepciókat, programokat hirdettek, illetve hirdettek különféle szociálreformista irányzatok. (Utalhatunk például a személyi fogyasztás szféráján kívül eső olyan fontos célkitűzésre, mint a teljes foglalkoztatás biztosítása, azaz nem egyszerűen a kieső keresetek pótlására állami forrásból, hanem a társadalmilag értelmes és hasznos munkatevékenységben való részvétel lehetőségének megteremtésére mindenki számára.)

A másik igen fontos eleme a definíciónak, hogy — jóléti *államról* lévén szó — körébe csak az állam által szavatolt (költségvetési forrásokból finanszírozott vagy tervművekkel kezelően előírt) szociális szolgáltatások és juttatások tartoznak. Kívül rekednek ezen a körön tehát a különféle önkéntes és partikuláris (egyházi, vállalati, alapítványi, családi stb.) karitatív tevékenységek. Kizárólag *állampolgári jogon*, vagy pontosabban: *alanyi jogon*² — bizonyos feltételekkel vagy azok nélkül — a társadalom minden tagját megillető jóléti gondoskodást foglal magában.

Ez az előzetes fogalmi körülhatárolás már lehetővé teszi, hogy számszerűen is felmérhessük a jóléti állam tevékenységének kiterjedését, időbeli alakulását, országokéinti eltéréseit és emellett valamennyi fejlett tőkésországban alapvetően egybeszó tendenciáit. A számszerű vizsgálatban tulajdonképpen csak egy vonatkozásnak a bemutatására törekszünk, nevezetesen annak tisztázására, milyen mértékű szerepet játszik, mekkora hányadot hasít ki a nemzeti jövedelem újraelosztásából, illetve felhasználásából a jóléti állam tevékenysége.

A feladat csak látszólag egyszerű. Hiányoznak ugyanis az egységes módszertan szerint összeállított nemzetközi statisztikák. Így eltér a társadalombiztonsági kiadások³ számba vett köre az ENSZ nemzeti számlarendszerében, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (ILO) időszakos kérdőíves felméréseiben és az EK statisztikai központja (Eurostat) által kiadott évkönyvekben. Az oktatásra fordított állami kiadásokat már egy másik nemzetközi szervezet, az UNESCO évkönyvei tartalmazzák, de míg az előbbi források a szociális kiadásokat a bruttó hazai termék (GDP) százalékában fejezik ki, addig az UNESCO az oktatási kiadásokat a bruttó nemzeti termékhez (GNP) viszonyítva adja meg. Ezért a kétféle adatsor nem adható össze minden további nélkül egymással, hogy összesítve kimutatható legyen a jóléti állam tevékenysége a különböző országokban.

E miatt a továbbiakban az eredeti statisztikai forrásoknak megfelelően, tehát külön-külön mutatjuk be az állami jóléti tevékenység két fő elemét.

A statisztikai számbavétel eltéréseinél sokkal nagyobb torzítást okoz azonban az, amit a statisztika *nem* vesz számba, mert nem is lehet. A nyugati országok mai gyakorlatában az állam jóléti gondoskodása egyidejűleg kétféle módon jelentkezik. Az egyik a *közvetlen* támogatás nyújtása pénz, anyagi javak és szolgáltatások formájában. A másik a *közvetett* támogatás adókedvezmények formájában. Egyszerű és közismert példája: a gyermekes családok nemcsak családi pótlékot vagy egyéb juttatásokat kaphatnak, hanem a család által fizetett személyi jövedelemadót az eltarítottak száma is csökkentheti. De az adókedvezmények köre és rendszere ennél sokkal szélesebb és szövevényesebb. Az egyes országokban különbözőképpen, de sok helyütt az adóból teljesen vagy részben le lehet vonni a tandíjakat, a gyógykezelési,

² Azaz törvényben szabályozott jogosultság alapján, a jogviszony alanyaként illeti meg az állampolgárt a jóléti támogatás, amelynek némely válfaja vagy annak mértéke (például a nyugdíj, a családi pótlék, a rokkantsági járadék) bizonyos körülményekhez, eseményekhez, feltételekhez kötött vagy köthető. Az állampolgári jogon való, tehát minden állampolgárt különbség nélkül megillető jóléti gondoskodás (például az általános és ingyenes orvosi ellátás a mai Magyarországon) ebben az értelemben az alanyi jogon való részesedés egyik esete.

³ A „társadalombiztonság” manapság nemzetközileg használatos fogalomköre szélesebb a hagyományos ismert társadalombiztosításénál. Lásd erről részletesebben [3].

a közlekedési költségeket, sőt még a lakbéreket vagy a lakásvásárlás költségeit (a jelzáloghitelek kamatait) is. S még nem is szoltunk a vállalati profitadók terhére finanszírozott alapítványok tevékenységéről, a jóváírható szociális és kulturális kiadásokról stb. Ezek a közvetett támogatások szintén részei a nemzeti jövedelem újraelosztásának és a jóléti állam tevékenységének,⁴ számszerű kihatásuk nyilván tartása azonban természetesen lehetetlen. Csak eseti becslésekről lehet szó, amelyek nemzetközi méretekben egyáltalában nem végezhetőek el — éppen az adózási szabályok, a demográfiai, jövedelmi stb. viszonyok országokénti különbözősége miatt. Egy dolog bizonyos: *a jóléti állam tevékenysége a nemzeti jövedelemnek jóval nagyobb hányadát hasítja ki, mint azt bármelyik statisztika is mutatja.* De lássuk a számokat!

Az 1. sz. táblázat 19 ipari országból tartalmaz adatokat az összes társadalombiztonsági kiadások részesedésének alakulásáról az elmúlt két évtizedben. Az adatok forrása a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (ILO) által két-háromévenként elvégzett kérdőíves felmérés a társadalombiztonsági ellátás egységesített kategóriái szerint.⁵ A kérdőívet a tagországok kormányzervei válaszolják meg egységes metodika szerint.

A 2. sz. táblázat ugyanerre a 19 országra vonatkozólag mutatja meg, hogy az oktatásra fordított közkiadások miként részesedtek a bruttó nemzeti termékből a vizsgált időszakban.

A két táblázat adatsoraiból első pillantásra látható, hogy az oktatási kiadások alakulása sem időben, sem térben (országok közötti összehasonlításban) nem mutat olyan mértékű eltéréseket, mint a társadalombiztonsági kiadásoké. Az ok kézenfekvő: a jóléti állam tevékenységének ez az eleme történelmileg is, demográfiailag is eléggé determinált. Történelmileg azért, mert az általános és kötelező népoktatás a modern jóléti állam funkciói közül minden mást megelőzően épült ki. Demográfiailag pedig azért, mert a népességnek az oktatásba bevonható vagy bevonandó része végtére is behatárolt, szemben a szociális kiadásokkal. Így érthető, hogy az oktatásra a fejlett ipari államok — meglehetősen egyöntetűen — a GNP-nek 6 százalék körüli hányadát fordítják. Ennél számottevően alacsonyabb a hányad a kevésbé fejlett dél-európai országokban, és kiugróan magasabb néhány országban (Svédország, Hollandia, Norvégia, Kanada). Érdekes, hogy ez utóbbi jelenség nem feltétlenül jár együtt a nagyfokú szociális gondoskodással, hiszen olyan országokban, mint az NSZK, Ausztria, Franciaország, az oktatási kiadások aránya 6 százalék alatt mozog.

A jóléti állam kiterjedésében tehát a szociális kiadások növekedése bizonyul dinamikus elemnek. Nézzük meg részletesebben, milyen összefüggéseket mutat alakulásuk:

1. Szembeötlő sajátosság *a növekedés csaknem szakadatlan folyamatossága.* Különösen gyors ütemű volt a növekedés a legtöbb fejlett országban az 1965 és 1975 közötti évtizedben. A hetvenes évek közepén azonban jó néhány országban (Dánia, Anglia, az NSZK, Olaszország, az Egyesült Államok, Kanada) a rész-

⁴ A jóléti állam tevékenységének egyik úttörőnek számító kutatója, R. Titmuss professor, a London School of Economics tanára még 1955-ben írt tanulmányában a jóléti tevékenység három elkülönült szféráját különböztette meg: a szociálpolitika mellett az „adóügyi jóléti gondoskodást” (fiscal welfare) és a foglalkozás (munkahely) szerinti jóléti tevékenységet. A három szféra nemcsak összehangolatlan, hanem a társadalmi rendeltetésük is eltérő a kapitalista társadalomban. Ezért nem véletlen, hogy noha Titmuss már csaknem három évtizede felpanaszolta az egységes szemlélet, kezelésmód és statisztikai nyilvántartás hiányát [11], a helyzet azóta sem sokat változott.

⁵ Az ILO 1952. évi Társadalombiztonsági Konvenciója a társadalombiztonsági ellátásnak minimálisan kilenc ágát vagy részét különböztette meg: 1. gyógykezelés; 2. táppénz; 3. munkanélküli-segély; 4. öregségi nyugdíj; 5. foglalkozási ártalommal (balesettel) összefüggő segély; 6. családi pótlék; 7. szülési és anyasági segély; 8. rokkantsági nyugdíj; 9. árva-és özvegyellátás.

I. sz. táblázat

A társadalombiztonsági kiadások a bruttó hazai termék (GDP) százalékában
(Vásárlói értéken számítva)

Ország	Költségvetési év	A GDP százalékában	Ország	Költségvetési év	A GDP százalékában
Ausztria	1960	15,4	NSZK	1960	15,4
	1965	17,7		1965	16,6
	1970	18,6		1970	17,0
	1975	20,2		1975	23,5
	1976	21,0		1976	23,4
	1977	21,1		1977	23,4
Belgium	1960	15,3	Norvégia	1959/60	9,4
	1965	16,1		1965	10,9
	1970	18,1		1970	15,5
	1975	23,6		1975	18,5
	1976	24,4		1976	18,9
	1977	25,5		1977	19,6
Dánia	1959/60	11,1	Olaszország	1960	11,7
	1964/65	12,2		1965	14,8
	1969/70	16,4		1970	16,3
	1974/75	22,4		1975	23,1
	1975/76	24,2		1976	22,8
	1977	24,0		1977	22,8
Egyesült Királyság	1959/60	10,8	Portugália	1960	5,3
	1964/65	11,7		1965	5,3
	1969/70	13,8		1970	5,7
	1974/75	16,2		1975	11,0
	1975/76	17,4		1976	11,0
	1976/77	17,3			
Finnország	1960	8,8	Spanyolország	1975	11,7
	1965	10,6		1976	12,6
	1970	12,8		1977	13,6
	1975	16,1	Svájc	1960	7,5
	1976	18,0		1965	8,5
	1977	19,3		1970	10,1
		1975		15,1	
		1976		15,9	
		1977		16,1	
Franciaország	1960	13,2	Svédország	1960	10,9
	1965	15,6		1965	13,6
	1970	15,3		1970	18,8
	1975	24,1		1975	26,2
	1976	24,7		1976	27,4
	1977	25,6		1977	30,5
Görögország	1965	9,2	Japán	1959/60	4,9
	1970	10,8		1964/65	5,1
	1975	10,8		1969/70	5,4
	1976	11,0		1974/75	7,6
	1977	11,4		1975/76	8,9
				1976/77	9,7
Hollandia	1960	11,1			
	1965	15,5			
	1970	20,0			
	1975	26,8			
	1976	27,0			
	1977	27,6			

1 sz. táblázat folytatása

Ország	Költségvetési év	A GDP százalékában	Ország	Költségvetési év	A GDP százalékában
Egyesült Államok	1959/60	6,8	Ausztrália	1959/60	7,7
	1964/65	7,1		1964/65	8,3
	1969/70	9,6		1969/70	8,0
	1974/75	13,2		1974/75	10,7
	1975/76	13,9		1975/76	12,4
	1976/77	13,7		1976/77	14,3
Kanada	1959/60	9,2	<i>Forrás:</i> The cost of social security. Tenth international inquiry, 1975—1977. ILO, Genf, 1981. 58—61. l.		
	1964/65	9,4			
	1969/70	11,8			
	1974/75	14,7			
	1975/76	15,2			
	1976/77	14,5			

2. sz. táblázat

Ok tatási közkiadások a bruttó nemzeti termék (GNP) százalékában, 1965—1979

Ország	Év	A GNP százalékában	Ország	Év	A GNP százalékában
Ausztria	1965	3,7	Franciaország	1965	4,2
	1970	4,6		1970	4,9
	1975	5,7		1975	5,3
	1977	5,5		1977	5,5
	1978	5,7		1978	5,3
	1979	5,6		1979	3,5
Belgium	1965	4,2	Görögország	1965	2,3
	1975	6,2		1970	2,0
	1977	6,5		1975	2,0
	1978	6,0		1977	2,0
	1979	6,1		1978	2,3
Dánia	1965	5,7	Hollandia	1965	6,3
	1970	6,8		1970	7,7
	1975	7,8		1975	8,7
	1977	6,7		1977	8,4
	1978	6,9		1978	8,5
	1979	6,3		1979	8,1
Egyesült Királyság	1965	5,1	NSZK	1965	3,0
	1970	5,3		1970	3,7
	1975	6,8		1975	5,1
	1977	5,9		1977	4,7
	1978	5,7		1978	4,6
Finnország	1965	6,0	Norvégia	1979	4,7
	1970	6,1		1965	5,3
	1975	6,5		1970	6,0
	1977	6,2		1975	7,1
	1978	5,7		1976	7,7
	1979	5,7		1977	7,6
			1978	8,1	

2 sz. táblázat folytatása

Ország	Év	A GNP százalékában	Ország	Év	A GNP százalékában
Olaszország	1965	5,2	Japán	1965	4,3
	1970	4,0		1970	3,9
	1975	4,5		1975	5,5
	1976	4,7		1977	5,5
	1978	4,6		1978	5,7
Portugália	1965	1,4	Egyesült Államok	1979	5,8
		1,6		1965	5,3
		4,0		1970	6,6
	1975	4,0		1975	6,6
		4,1		1977	6,3
		3,8		1978	6,6
		1979		3,8	1979
Spanyolország	1966	1,6	Kanada	1965	6,0
	1970	2,1		1970	8,9
	1974	1,6		1975	7,8
	1976	2,1		1977	8,3
		1978		2,1	1978
Svájc	1965	4,2	Ausztrália	1979	7,7
	1970	4,0		1965	3,6
	1975	5,1		1970	4,2
	1977	5,2		1975	6,3
	1978	5,1		1977	6,5
	1979	5,0		1978	6,2
Svédország	1965	6,2	1979	6,0	
	1970	7,7			
	1975	7,4			
	1977	8,4			
	1978	9,0			
	1979	9,1			

Forrás: UNESCO Statistical Yearbook
1978—79. Párizs, 1982.

arány növekedése megállt. Ma még nem mondható meg minden ország esetében, hogy a megtorpanás egyúttal tetőzést jelent-e. Feltehetőleg Angliában, az NSZK-ban és az Egyesült Államokban a jóléti állam expanziója valóban megállt, némely esetekben ezt a tetőzést csak később, az újabb statisztikai feldolgozások nyomán lehet majd megállapítani. Mindenesetre egy másik statisztikai publikáció, a Közös Piac statisztikai hivatala által 1979-ig terjedő — az ILO-étől eltérő metodikával készült és a szociális ellátás szélesebb körét magába foglaló — összeállítás hasonló képet ad az EK-országokról ([2] 142. l.).

2. A nemzetközi összehasonlításból kitűnik a jóléti állam kifejlődésének szoros összefüggése a gazdasági fejlettségi szintjével. Az alacsonyabb fejlettségi szinten álló három dél-európai ország (Görögország, Portugália, Spanyolország) a társadalombiztonsági kiadások részaránya tekintetében jócskán elmarad a mezőnytől. Igaz, Japán vagy az Egyesült Államok mutatója sem nagyobb, de ha figyelembe vesszük az oktatási kiadások hányadában levő nagy különbségeket, világossá válik, hogy a három dél-európai ország még mindig külön kategóriába tartozik, s a kifejlett jóléti állam problémáinak további elemzésében el is tekintünk tőlük.

3. A nagyjából azonos vagy egymáshoz viszonylag közel álló fejlettségű tőkés-országok csoportja is igen tarka képet mutat a jóléti állam szerepét illetően.

Egyrészt kiválik 10 ország, amelyekben a jóléti állam a társadalmi végterméknek legalább egynegyedét osztotta újra el 1977-ben. Ezek a következők (a jóléti ki-

adások részesedésének csökkenő sorrendjében): 1. Svédország, 2. Hollandia, 3. Belgium, 4. Franciaország, 5. Dánia, 6. NSZK, 7. Olaszország, 8. Norvégia, 9. Ausztria, 10. Finnország. Ezek közül az első ötben a jóléti kiadások részesedése meghaladja a 30 százalékot, Svédországban és Hollandiában pedig a 35 százalékot is.

A második csoportot azok az országok alkotják, ahol a jóléti állam „közepesen fejlettnak” minősíthető. Ezekben részesedése a társadalmi végtermékből egyötöd és egyegyed között van. Ebbe a csoportba négy ország sorolható: Anglia, Kanada, Svájc és Ausztrália.

Végül két ország alkotja a harmadik csoportot, amelyben egyötödnél kisebb a jóléti állam részesedése a végtermékből. Ezek az Egyesült Államok és Japán.

Ez az 1. és a 2. sz. táblázat adatain alapuló hozzávetőleges becslés és csoportosítás néhány meglepetéssel szolgál a sok évtizede rögződött hiedelmekkel szemben.

Az egyik ilyen hiedelem, amely Angliát a jóléti állam kiépülését illetően majdhogynem mintaországnak, de legalábbis élenjáró országnak tekinti. Ez nem helytálló ma, de nem volt igaz két évtizeddel korábban sem.

A másik tévhit a két legnagyobb európai latin országra, Franciaországra és Olaszországra vonatkozik. Ezeket ugyanis a közhiedelem elmaradóknak tartja az észak-európai országokhoz képest.

Elterjedt olyan felfogás is, amely a „lemaradókat” — Japánt, az Egyesült Államokat, Svájcot — egyfajta kivételnek tartja a jóléti állam általános expanziója közepette. Valóban, a statisztikai adatok számottevő különbségekre utalnak a jóléti állam kiterjedésében. Csakhogy itt a „látható” kiterjedéssel van dolgunk. Már utaltunk a jóléti tevékenység statisztikailag „láthatatlan”, közvetett formáira, az adókedvezményekre és a munkahelyi (foglalkozás szerinti) jóléti gondoskodásra. Nos, közismerten éppen az utóbbi forma terjedt el hatalmas mértékben Japán és az Egyesült Államok nagyvállalati szférájában. Ez a forma alternatívája ugyan az „államosított” jóléti tevékenységnek, de az állam segédkezésével működik, lényegét tekintve jórészt az állam adópolitikája útján megvalósuló redisztribúciót takar. Emellett azonban — a tendenciákat illetően — a „látható” kiterjedést tükröző adatok szerint is Japánban, Amerikában, Svájcban ma a jóléti állam a GDP-nek akkora vagy még nagyobb hányadát vonja el, amekkora 15—20 éve volt az akkori (és mai) élen álló országokban — Svédországban, Hollandiában, Dániában stb. — a jóléti állam tevékenysége. Pedig az utóbbiakat már akkor is kifejlett jóléti államoknak tekintették.

4. A nemzetközi idősorok vizsgálata lehetővé teszi azt is, hogy — előzetes jelleggel és elnagyoltan bár, de — választ adjunk arra az utóbbi évek társadalmi és pártharcraiban oly nagy jelentőséget kapott kérdésre, amely a gazdasági növekedés és a jóléti állam kiépülése közötti összefüggést firtatja.

Mint már fentebb említettük, a rendelkezésre álló nemzetközi statisztikák nem teszik lehetővé a szociális gondoskodás, az állami oktatás stb. költségeinek közvetlen módon való összesítését. De az 1. és a 2. sz. táblázat adatai lehetővé teszik, hogy a statisztikai pontosság sérelme nélkül legalább az országok sorrendjét megállapíthassuk a szociális, illetve az oktatási kiadásoknak a GDP-ből, illetve a GNP-ből való részesedése alapján — az utóbbiak százalékpontjainak egyszerű összeadásával. A hetvenes évekre vonatkozólag a két táblázat három egybeeső évre — 1970, 1975 és 1977 — tartalmaz adatokat. Ezek összeadásával és átlagolásával egy számértéket kaptunk, amelynek alapján sorba rendezhetjük a 16 fejlett tőkésországot a jóléti állam tevékenységének mértéke szerint (csökkenő sorrendben). Ezt a sorrendet a 3. sz. táblázat első számoszlopa tartalmazza. (E sorrend sajátosságaival már fentebb, a 3. pontban foglalkoztunk.) A táblázat másik számoszlopa feltünteteti ugyanezen országok sorszámaait egy másik szempontból, a bruttó hazai termék (GDP) 1970—1979 között elért növekedése szerint összeállított sorrendben (ugyancsak a növekedési index csökkenő értékei szerint).

3. sz. táblázat

16 fejlett tőkésország sorrendje a jóléti állam tevékenységének viszonylagos mértéke és a bruttó hazai termék növekedési indexe szerint a hetvenes években

Ország	Sorszám a jóléti államnak a GDP/GNP-ből való átlagos része- sedése szerint	Sorszám a GDP-nek 1970—1979 között elért növekedése szerint
Ausztria	7.	4.
Belgium	3.	7—8.
Dánia	4.	13.
Egyesült Királyság	11.	14.
Finnország	13.	9—10.
Franciaország	5.	5.
Hollandia	2.	7—8.
NSZK	6.	12.
Norvégia	9.	2.
Olaszország	8.	11.
Svájc	14.	16.
Svédország	1.	15.
Japán	16.	1.
Egyesült Államok	15.	9—10.
Kanada	10.	3.
Ausztrália	12.	6.

Forrás: Saját számítások az 1. és a 2. sz. táblázat adatai, valamint a Nemzetközi Statisztikai Évkönyv KSH, 1981. 68. 1. alapján.

A 3. sz. táblázat által nyújtott összkép kuszább talán nem is lehetne. Minden álláspont híve találhat benne olyan példákat, amelyek az ő véleményét látszanak igazolni. Egyfelől olyan markáns példákat látunk arra, hogy a jóléti állam tevékenysége majdhogynem fordítottan arányos a gazdasági teljesítmények növekedésével, mint Japán és Svédország esete. Japán ugyanis első helyen áll a gazdasági növekedésben, és utolsón a jóléti állam tevékenységét illetően, Svédország meg első a jóléti államok sorában, és utolsó előtti a gazdasági növekedésben. De másfelől itt található Svájc esete is, amely az utolsó helyen áll a gazdasági növekedésben, és úgyszintén az utolsó helyek egyikén a jóléti állam kiépülését illetően. Nem sokkal más az Egyesült Államok pozíciója sem. Viszont például Franciaország a hetvenes években mindkét tekintetben az 5. helyen állt, úgyszintén előkelő Ausztria „helyezése” is mind a két sorrendben.

„Ránézésre” tehát nemigen lehet egyértelmű összefüggést fellelni a gazdasági növekedés üteme és a jóléti állam terjeszkedése között, legalábbis a hetvenes évekre vonatkozólag. Ezt igazolja a matematikai statisztika módszereivel végzett vizsgálat is. A 3. sz. táblázat kétféle sorrendje között ugyanis a Spearman-féle rangkorreláció mindössze $-0,168$ értéket mutat ki, azaz gyakorlatilag a két rangsor között nincs korreláció.

E megállapítás érvényét a hetvenes évekre korlátoztuk. Nem kizárt ugyanis, hogy a gyors gazdasági növekedés megelőző évtizedeiben talán pozitív előjelű korreláció is létezett, mert a jóléti állam expanziója általában a gyorsan fejlődő országokban ment végbe (Japánt kivéve). Nem kizárt az sem, hogy a hetvenes évek végétől kezdődően egy határozottabb negatív előjelű korreláció lesz kimutatható, azaz bebizonyosodik, hogy a kifejlett jóléti államok kevésbé tudtak alkalmazkodni a világgazdasági változásokhoz, s emiatt gazdasági növekedésük lelassult. Elvben ugyanis elképzelhető, hogy a jóléti tevékenység már említett három formája (az állami

szociálpolitika, az adóügyi jóléti támogatás és a munkahelyi jóléti gondoskodás) közül az utóbbi két „láthatatlan” forma — mivel közvetlenebbül kötődik a piaci konjunktúra, az üzletmenet alakulásához, emellett az állampolgári jogon nyújtott támogatással szemben inkább teljesítményorientált — nagyobb rugalmasságot, nagyobb fokú piaciorientáltságot tesz lehetővé azokban az országokban, ahol elérhetőségük szélesebb körű a közvetlen állami szociálpolitikához képest.

Ma azonban a rendelkezésre álló statisztikai adatok csak a hetvenes évekre vonatkozólag teszik lehetővé a megalapozott válaszadást — s ez a válasz nemleges a jóléti állam kiterjedése és a gazdasági növekedés üteme közötti összefüggés létezését illetően.

Akármilyen is azonban a számszerű összefüggések matematikai eljárásokkal kimutatható alakja, a jóléti állam mai és jövőbeli tendenciáinak feltárásához az *okssági* viszonyokat kell szemügyre vennünk: a jóléti állam eredetét, funkcióit és szerepét a kifejlett kapitalista társadalomban.

A jóléti állam eredete és funkcióinak értelmezése

A jóléti állam a legújabb kor, ezen belül is lényegében a második világháború utáni időszak terméke. Kezdeteit vagy inkább előfutárait is csak alig száz évre visszanyúlva, a múlt század nyolcvanas éveinek elején bevezetett bismarcki társadalombiztosítási reformokban vélhetjük megtalálni a császári Németországban.

Megjelenése tehát nem a kapitalizmus kifejlődéséhez, az eredeti tőkefelhalmozás korához, az iparosítás megindításához, hanem sokkal későbbi fejlődési szakaszokhoz kapcsolódik.⁶ Létrehívója nem a kapitalizmus korai szakaszaira jellemző tömegnyomor leküzdése, hanem a kapitalizmus indukálta társadalmi és gazdasági folyamatok *következményeire* való reagálás.

A tőkés iparosítás a prekapitalista viszonyok között élő parasztok óriási tömegeit szakította ki évezredek társadalmi, családi, vallási kötöttségeiből, és városlakó ipari bérmunkásokká változtatta őket. A korábbi, bármennyire is nyomorúságos életnívón tengődő falusi népesség számára a félf feudális, egyházi kötöttségekkel átszőtt, patriarchális, rendszerint nagycsaládos lét bizonyos értelemben biztonságot is nyújtott betegeg, rokkantság, munkaképtelenség esetére. A család, az egyházközség, a helyhatósági előjárók hagyományosan szociális gondviselő, segélyező funkciókat is elláttak. Az urbanizáció és a többnyire vele járó szekularizáció viszont elvágta ezeket a kötelekeket.

Nemcsak a mezőgazdasági termelést és a kiegészítő iparűzést együtt végző és rendszerint együtt lakó sokgenerációs nagycsalád bomlott fel, de az iparosodással együtt járó ismert demográfiai változások következtében egyfelől meghosszabbodott az élettartam, másfelől csökkent a születési arányszám. A sok gyerek a paraszti és a kézműves családokban az elaggott szülőkről való gondoskodás biztosítóka is volt. A városlakó kiscsaládban ez a biztosíték megszűnik. Ráadásul a kisárutermelemből bérmunkássá válás azt is jelentette, hogy megszűnt a munkaeszközöknek és a földnek mint föléllhető vagyonnak, mint biztonsági tartaléknak a szerepe.

Ily módon a tőkés fejlődés logikája visszajára fordítja az egyéni érvényesülés, önerőre támaszkodás *laissez faire* elvét: *ráautlitta teszi a bérmunkást a társadalom segítésére* betegség, öregség, keresőképtelenség esetére (a munkanélküliségről

⁶ Csak szemléltetés végett jegyezzük meg, hogy még a szóhasználat is viszonylag új keletű. R. Williamsnak a társadalmi és kulturális élet fogalmainak eredetét kimutató amerikai szótára szerint a „jólét” maga régi keletű, már legalább a 14. század óta használatos fogalom, de mint a társadalmilag szervezett gondoskodás és szolgáltatás tárgya mindössze hetvenöt éve ismert. A „jóléti politika” fogalma szerinte először 1905-ben, a „jóléti államé” csak 1939-ben jelent meg [14].

most nem is beszélve), tehát szükségszerűvé teszi a szociálpolitikát, az állam beavatkozását. Ezért teljes egészében egyet lehet érteni az OECD által 1980 októberében összehívott konferencia következő megállapításával: „A jóléti állam alapvető vonása, hogy olyan funkciókat teljesít, amelyeket egykoron a család látott el” ([12] 49.1.).

Persze nemcsak egyszerűen az iparosodás és az urbanizálás következtében megszűnő nagycsalád pótlása végett nő meg az állam részvétele, szerepe az életkörülmények alakításában. A modern nagyipar, közlekedés, kereskedelem tanult munkaerőt igényel. Nem véletlen, hogy az ingyenes népoktatás általánossá, majd kötelezővé tétele a jóléti állam minden más funkcióját megelőzve, már a múlt század első felében, tehát az iparosítás megindulásával egyidejűleg terjedt el a legtöbb európai és tengerentúli kapitalizálódó országban. Új feladatot jelentett a hirtelen felduzzadt nagyvárosok terjeszkedésének, beépítésének szabályozása, a közművesítés, majd később a nyomornegyedek felszámolása céljából az olcsó béru „szociális” lakásépítés megszervezése, finanszírozása. Ugyanide sorolható a közegészségügynek, a járványmegelőzésnek, a munkavédelemnek stb. új és nagy fontosságúvá vált feladata. Nyilvánvaló, hogy ezeket a feladatokat már nem lehetett az egyházi vagy a világi jótékonyági intézmények gondjának tekinteni, sem a helyi (községi, városi) önkormányzatok hatáskörébe utalni. A modern ipari társadalom igényeinek már egyáltalán nem felelhetett meg az állam „éjjeliőr”-szerepe.

De az állam „éjjeliőr”-szerepét is (amely gazdaságelméleti absztrakció, mert gazdaságtörténetileg valójában sohasem létezett) csak akkor válthatta fel a „redistributív”-szerepre, amikor ehhez a modern ipari társadalom megteremtette az anyagi forrásokat: amikor a munka termelékenysége és ezáltal a nemzeti jövedelem olyan szintre emelkedett, hogy az újraelosztás egyáltalán lehetővé vált.

Ez az ipari társadalom azonban *kapitalista* társadalomként jött létre; a bérmunkások létbiztonságát nemcsak a betegség, öregedés, baleset okozta munkakép telenség fenyegette, hanem sokkal közvetlenebb és — időszakonként — sokkal érzékenyebb módon a tőkés gazdalkodás velejárója, a munkanélküliség. Nem természeti csapásról, hanem társadalmi jelenségről lévén szó, az ellene való védekezés még a legnaivabb emberbaráti vagy utópikus szocialista elképzelésekben is kezdetől fogva társadalmi fellépéshez, társadalmi változások követeléséhez kötődött. A rendszeresen visszatérő gazdasági válságok idején felduzzadó munkanélküliséget ugyanis már nem lehetett pusztán munkakerüléssel magyarázni, a munkát keresők tömegeit pedig csavargóknak, mihaszna henyéknek tekinteni, mint ezt a korai kapitalizmus liberális-individualista ideológiája tette. (Angliában még az 1834-ben hozott hírhedt második szegénytörvény is dologházat, azaz kényszermunkát írt elő a munkaképes munkanélküliek „támogatására”).⁷ Századunkban, különösen a harmincas évek „nagy válsága” óta ez az ideológia nemhogy tarthatatlanná, hanem önvészélyessé is vált a liberálkapitalista társadalmi berendezkedés számára.

Éppen ezért a jóléti állam kiépülését semmiképpen sem lehet egyszerűen az iparosodási, urbanizálódási folyamat szerves részének, egyenes folytatásának tekinteni. *A jóléti állam ugyanis sohasem jött volna létre* — legalábbis mai formájában és kiterjedésében nem — *a munkásmozgalom fellépése, gazdasági és politikai harcainak nélkül*, a hozzájuk kapcsolódó különféle társadalmi, politikai és ideológiai mozgalmak, pártok, eszmeáramlatok küzdelme nélkül. Hogy mennyire a társadalmi és a politikai viszonyok változásával, nagy társadalmi megrázkódtatásokkal és a nyomokban végbemenő társadalmi reformokkal függ össze a jóléti állam megjelenése, nem pedig egyszerűen a gazdasági fejlődés előrehaladásával vagy a gazdasági prosperitással, az abban a történelmi tényben is markánsan kifejeződik, hogy a jóléti állam kialakulását megalapozó ún. Beveridge-terv Angliában a második világ-

⁷ E törvényt formálisan csak 1909-ben törölte el az angol parlament ([1] 743. 1.).

háború mélypontján született meg. A konzervatív párt és a Munkáspárt képviselőiből álló koalíciós kormány ugyanis a hitleri agresszióval szembeni ellenállás és a népi-nemzeti összefogás erősítése céljából 1941-ben hozta létre William Beveridge elnökletével azt a bizottságot, amelynek 1942 decemberében nyilvánosságra hozott jelentése (a híres Beveridge-jelentés) javasolta a mindenkire általánosan kiterjedő társadalombiztonsági rendszer bevezetését a háború után. (Ez több lépésben meg is történt.)⁸

A munkásmozgalom többféle módon is befolyásolta a jóléti állam kialakulását. Már a munkásszervezkedés kezdetei is a létbiztonság minimális feltételeinek a megteremtését — különféle önszegélyező egyesületek, betegpénztárak felállítását — célozták. Az első szervezett politikai mozgalom, a chartistáké, a választójog követelését gazdasági és szociális reformok (egyebek között a hírhedt szegénytörvény eltörlésének) követelésével kapcsolta össze. Gazdasági és szociális reformokat azonban a munkásmozgalom — paradox módon — csak akkor tudott kivívni, amikor nyíltan szocialista, azaz kapitalizmusellenes programmal lépett fel. Szinte szimbolikus jelentőségű az a — történelmileg valójában esetleges — tény, hogy a jóléti állam előfutárának tekintett bismarcki társadalombiztosítási törvényeket a „szocialistaellenes” törvénykezés részeként, a „vörös veszélytől való megszabadulás”⁹ jegyében hozták. Tehát a jóléti államnak *kezdetől fogva világosan kifejezett rendszerfenntartó, azt legitimáló funkciója volt.* De a jóléti állam szociálpolitikája egyben a mindenkori uralkodó osztály válasza, a munkásmozgalomnak tett engedménye is, tehát végső soron az utóbbi által elért vívmány, erejének elismerése is.

Nincs ez másképp napjainkban sem. E tekintetben (de csak ebben a tekintetben) nem sok változott száz év alatt. Tanulságos szó szerint idézni a jóléti állam mai helyzetével foglalkozó — már fentebb említett — OECD-konferencián elhangzott álláspontot, amelyet a szociális ügyek dán minisztere, R. Bjerregaard asszony fejtett ki. Ő ugyanis a jóléti állam fontosságát a szociálpolitika politikai vonatkozásával indokolta, mármint a „társadalmon belüli hatalmi viszonyokra” és a „gazdagságnak az egyének és a társadalmi osztályok közötti megosztására” vonatkozólag. Mint mondotta, „... életbevágóan fontos annak megértése, hogy a szociálpolitika és a jóléti rendszer azért léteznek a tőkésországokban, mert a társadalmon belüli béke és rend biztosításának legelfogadhatóbb eszközei. A szociálpolitika nemcsak a legkívánatosabb módon biztosítja a magasan fejlett társadalom zökkenőmentesen folyamatos működését, hanem kevésbé költséges is, mint az egyetlen lehetséges alternatívája: az elnyomó eszközök — több rendőr, több börtön, több törvény és rend — alkalmazása. Bár a szociális intézkedésekkel és a rendőri ellenőrzéssel elérhető eredmények politikai szempontból valószínűleg nem nagyon különböznenek egymástól, a mögöttük megbúvó magatartások között szakadék tátongana. Ily módon a szociális szektor politikai funkciója a nyolcvanas években ugyanaz, mint ami mindig is volt: elfogadható alternatívát teremteni az erőszak szervezett alkalmazásával szemben” ([12] 37. l.).

A kapitalista társadalmi rend megváltoztatására törő munkásmozgalom kibontakozásából, de bizonyos értelemben a hatalmon lévőknek a társadalmi rend megőrzésére, átmentésére irányuló szándékából is fejlődött ki — s vált a második világháború után általánossá — a jóléti államnak a *kapitalista társadalmi berendezkedést megreformáló, „megőrizve megszüntető” funkciója.* Mindenekelőtt a szociáldemokrata pártok, de nemcsak ők, hanem a legkülönbözőbb színezetű polgári reformista,

⁸ Lásd erről részletesen [5].

⁹ Ezt a kifejezést használta I. Vilmos császár a Reichstag 1881-es ülészakát megnyitó beszédében, amikor azt mondta, hogy „... elvárja a Reichstagtól a társadalmi bajok orvoslásában való közreműködést. Ez az orvoslás nem szorítkozhat a szocialista rendezések elnyomására, hanem keresnie kell a munkásjólét pozitív rendezését... hogy a szociáldemokrata törekvések elleni védelem törvényeinek kiegészítése lehessen.” (Idézi [9] 86. l.)

liberális mozgalmak is a jóléti állam kiépítésével akarták a „kapitalizmus rút arcát” eltüntetni.¹⁰ Az eszköz: az elosztási viszonyok megváltoztatása a tulajdonviszonyok, a kapitalista piacgazdálkodás érintetlenül hagyásával, a nemzeti jövedelem újraelosztása útján. Az ebbéli törekvések alá szilárdnak látszó gazdaságelméleti és gazdaságpolitikai alapot nyújtottak a konjunktúra élenkítését, a gazdasági növekedést ugyancsak költségvetési újraelosztással fenntartani akaró keynesi tanok. A „válságmentes” kapitalizmus és a jóléti állam ily módon hosszú évtizedekre szinonim fogalmakká váltak.

Mіндеzen különböző eredetű és indítékú erők hatására jellegzetes módosulásokon ment át századunk derekán az individualizmusra, egyéni kezdeményezésre és felelősségre, a magántulajdon és a szabad verseny szentségére épülő polgári liberális ideológia is. Polgárjogot nyert benne az a felfogás, hogy a hagyományos szabadságjogok az ember ún. szociális jogait is magukba foglalják. Híres kifejeződése volt ennek az a „négy szabadság”, amelyet 1941-ben Rooseveltnél elnök hirdetett meg a fasiszta diktatúrák ellen küzdő emberiség alapvető értékeiként. A vallás- és szólásszabadság, a politikai jogbiztonság („freedom from fear”: félelemmentesség) mellett helyet kapott közöttük az anyagi létbiztonság („freedom from want”: a nélkülözéstől való megszabadulás) is.

Kevésbé ismert azonban, hogy nemcsak az állami beavatkozást elindító New Deal szerzője, Franklin Delano Roosevelt, hanem az állami beavatkozás olyan ellenfele, mint a neokonzervatívizmus manapság újra divatba jött apostola, Friedrich Hayek is az 1944-ben megjelent „Út a jobbágysághoz” című alapművében jogosnak nevezte azt az igényt, miszerint a mai fejlettséget elért társadalomnak „mindenki számára hozzáférhető módon” „korlátozott” létbiztonságot kell nyújtania. Ez utóbbin a „komoly fizikai nélkülözéssel szembeni biztonságot, a létfenntartás adott minimumának bizonyosságát mindenki számára” értette ([6] 120. l.). Álláspontját pontosabban meghatározandó, leszögezte: „Sok olyan részlete van ezeknek a [társadalombiztonsági] terveknek, amelyekről nem fognak egyetértésre jutni azok, akik a versenyrendszer megőrizni akarják, és azok, akik valami mással szeretnék felváltani; a társadalombiztosítás neve alatt pedig lehet olyan intézkedéseket bevezetni, amelyek azzal a következménnyel járnak, hogy a verseny többé-kevésbé elveszti hatékonyságát. Nincs azonban elvi összeférhetetlenség az állam által ily módon nyújtott nagyobb biztonság és az egyéni szabadság megőrzése között” ([6] 121. l.).

A politikai szociológiai irodalomban gyakran hivatkoznak Thomas H. Marshall angol szociológus elméletére, aki 1949-ben tartott cambridge-i Alfred Marshall-emlékelőadásában tetszetős történelmi fejlődési sémát állított fel az állampolgári jogok értelmezésének módosulásáról. Szerinte az állampolgári jogokon (citizenship) belül három összetevőt vagy elemet lehet megkülönböztetni: a polgári, a politikai és a szociális jogokat. Ezeket a következők értette: „A polgári (civil) elemet az egyéni szabadság érvényesítéséhez szükséges jogok alkotják: a személyi szabadság, a szólás-, a gondolat- és a vallásszabadság, a tulajdonszerzés, valamint az érvényes szerződésalkötés joga és az igazságszolgáltatásra való jog. Ez utóbbi jellemben eltér a többitől, mert ez az egyénnek ama joga, hogy megvédelmezhesse és érvényesíthesse összes jogát másokéval egyenlő alapon és megfelelő törvényes eljárás keretében. Ez számunkra arra utal, hogy a polgári jogokkal legközvetlenebbül kapcsolatban álló intézmények a bíróságok. A politikai elem a politikai hatalom gyakorlásában való részvétel jogát értem — akár a politikai hatalommal felruházott testület tagjaként, akár egy ilyen testület tagjainak megválasztójaként. Az ennek megfelelő intézmények a parlament és a helyi közigazgatási tanácsok.

¹⁰ A szállóigévé vált kifejezés, mint ismeretes, a hetvenes évek elejéről, Edward Heath egykori konzervatív párti angol miniszterelnöktől ered.

A szociális elemen azt az egész vonulatot értem, amely a gazdasági jólét és biztonság minimális mértékére való jogtól a társadalmi örökségből való teljes értékű részesedésre és az adott társadalomban uralkodó mértékek szerinti civilizált életvitelre való jogig terjed. Az ezzel legszorosabb kapcsolatban álló intézmények az oktatási rendszer és a szociális szolgáltatások” ([7] 71—72. l.). Marshall szerint — igaz, főleg az angol történelem tanúsága alapján — a polgári jogok kivívása a 18. században történt meg, a 19. században a politikai jogokért folyt a harc, míg a szociális jogok a 20. században kerültek napirendre.

A hagyományos liberális szemlélet is elfogadta tehát a jóléti államot — mi több: a polgári jogfelfogás fejlődésének szinte szerves részeként tekinti —, de ezt félszívvvel, immel-ámmal, „annyiban—amennyiben” alapon tette. S erre jó oka volt.

A jóléti állam lényegét, értelmezését ugyanis kezdettől fogva jótékony homály, ambivalencia, kétértelműség jellemzi. Kialakulását és szerepét illetően az okok és funkciók háromféle csoportját mutattuk ki: 1. az iparosítással-urbanizálódással összefüggő mellékhatások orvoslása, új igények kielégítése; 2. a fennálló társadalmi rendet szilárdító, legitimáló szerepe; 3. ugyanezt a társadalmi rendet megváltoztatni, megreformálni óhajtó törekvése — miközben a lényegi társadalmi-gazdasági viszonyokat érintetlenül kívánja hagyni. E három csoport közül a jóléti állam szükségességét és jövőbeli szerepét vitatók között nagyjából egyetértés van az első két funkció fontosságát illetően, a vita legfeljebb a mértékekről és a módszerekről folyik.

Nem ez a helyzet a harmadik kérdéscsoporttal: az oly nagy hullámverést keltő vita, az ambivalencia, a kétértelműség lényegében ekörül van. Hogy a fentebb hosszasan idézett, elmélettörténeti szempontból érdekes szerzőknél maradjunk, náluk is érzékelhetően kitapintható a későbbi, szélesre duzzadt viták kiindulópontja. Hayek is, Marshall is jogosnak tartja a létbiztonság minimális mértékét mindenki számára a kapitalista társadalomban. Mindkettő világosan látja azt is, hogy ez állami beavatkozással, a nemzeti jövedelem központi újraelosztásával jár, ami csakis a magántulajdonon alapuló piacgazdálkodás bizonyos fokú csorbításával, korlátozásával vagy — ha úgy tetszik — „korrigálásával” érhető el. S Hayek nyomban figyelmeztet is ennek veszélyeire, bár elvben ő sem lát összeférhetetlenséget az állami redistribúció és az egyéni szabadság megőrzése között. De már Marshall okfejtéséből is kiviláglik, hogy nemcsak a szociális biztonság — egyébként megállapíthatatlan — minimális mértékéről, hanem jóval többről: az ugyancsak definiálhatatlan „civilizált életvitelre való jogról” van szó, sőt az egyáltalában körvonalazhatatlan „társadalmi örökségből való teljes értékű részesedésről” is.

Ez az elmosódottság nem az egyébként igen pontosan fogalmazó szerző szabadon fogalomhasználatának a következménye, hanem a dolog lényegéből: *a társadalom életét és a gazdaság működését módosítani akaró állami redistribúció mértékének objektív meghatározhatatlanságából és — bizonyos értelemben — korlátozhatatlanságából* következik.

Nem véletlen, hogy több mint harminc évvel T. H. Marshall előadásának elhangzása után már olyan „hivatalosnak” tekinthető személy, mint Emile van Lennep, az OECD főtitkára sem tudta egyértelműbben megfogalmazni a jóléti állam fő funkcióját az — általunk már többször idézett — nemzetközi konferencia megnyitó előadásában. Csakhogy ő meg is mondta harminc év tapasztalata alapján, miért nehéz e definíció megadása: „A jóléti állam elsődleges funkciója, hogy minden állampolgár számára biztosítsa a társadalmi kockázatokkal szembeni védelem minimális szintjét. A megfelelő minimumnak a meghatározása azonban nyitott kérdés. A minimális szintre vonatkozó politikai döntéseket érthető módon a növekedés és a bőség befolyásolta. Az állami költségvetéssel szembeni kollektív követelések fokozatosan az élet teljes színpéjére kiterjedtek: a szüléstől és terhességtől az oktatásig, a munkahely- és jövedelembiztosításig s végül a nyugalomba

vonulásig és a halálig. S ilyen követelményekkel a társadalom minden csoportja kezdett fellépni: a farmerek, a fiatalok, a szakszervezetek, a dolgozó és a nem dolgozó nők, a nagy- és a kisvállalatok. Amikor és ahol veszélybe került egy csoportnak az érdeke, vagy lehetőség nyílt a kiterjesztésére, azonnal felhangzott a kormány közbelépésének a követelése.” Van Lennep azonban csak a mértékekben vagy módszerekben lát lehetőséget (és szükségét) változtatásokra, mert a lényegét illetően továbbra is a jóléti állam működésének két összefüggő, de tulajdonképpen más-más célzatú alapelvét tartja érvényesnek: 1. „Az államnak világosan vállalt felelőssége van — válaszként a demokratikus társadalmakban kifejeződő közös akaratra —, hogy a költségvetési rendszer útján jóval méltányosabb jövedelemelosztást valósítson meg, mint amit a piaci rendszer magától nyújtana.” 2. „Az államnak kétségtől továbbra is a fő garanciát kell jelentenie olyan társadalmi kockázatokkal szemben, mint a munkanélküliség, betegség, munkaképtelenség és öregség — azaz a »szociális biztonságra«” ([12] 10. l.).

A kétértelműség tehát nem egyszerűen a „társadalmi kockázatok” felmérésének és értelmezésének nehézségeiből adódik, hanem abból, hogy a minimális „biztonsági szinthez” szükséges újraelosztásnál a jóléti állam, illetve annak ideológusai jóval nagyobb mértékű, a tőkés piacgazdálkodás húsába vágó, a rendszert végső soron átalakító újraelosztást kívánnak megvalósítani. Ez a törekvés azért kétértelmű, mert a kétféle célzatú újraelosztás sem a gyakorlatban nem válik, nem válhatik el egymástól, de a jóléti állam mellett vagy ellen fellépők érvelésében sem: a jóléti állam hívei rendszerint az első fajta újraelosztás indokoltságára hivatkoznak a mai vitákban, az ellenfelek pedig (még a Reagan- és Thatcher-féle „radikálisok” is) a második fajta újraelosztásra zúdítják az összützet, miközben szemérmesen hallgatnak az első fajta újraelosztásról, vagy hallgatólagosan folytatják annak gyakorlatát.

Ez meglehetősen közismert az angol konzervatív párti kormány esetében, amelynek 1983. júniusi megismételt választási győzelmének egyik „titka” a hárommillió munkanélküliséggel sújtott országban, hogy fenntartotta az elődei alatt kiépített társadalombiztosítási rendszer költséges „biztonsági hálóját”. Máskülönben aligha voksolt volna Thatcher mellett még a munkanélkülieknek is az egynegyede (más becslések szerint egyharmada). Kevésbé nyilvánvaló, de nem kevésbé tény, hogy a jóléti államot és a mindenféle állami költsékezést (a katonai jellegűt kivéve) neoliberais (vagy amerikai szóhasználattal: konzervatív) ideológiai alapon támadó Reagan-kormányzat is csak viszonylag jelentéktelen tételeket törölt a társadalombiztonsági kiadásokból. Ennek legfontosabb oka természetesen a „közegellenállás”, de nemcsak ez. Mint nemrég megjelent elemzésében Samuel Beer, a bostoni egyetem tanára kimutatta, a kiadáscsökkentéseknek főleg a Johnson elnöksége idején meghirdetett „Nagy Társadalom” jóléti programjai estek áldozatul, viszont a roosevelti New Deal hagyatéka általában megmenekült Reagan késétől, s ezért Reagan „New Deal-es konzervatívna” nevezi. Igen érdekes, ahogyan ezt Beer indokolja. Idézzük a londoni Economist összefoglalását: „A nagy gazdasági nyomorúság idején kibontakozott New Deal-féle tevékenység értelme a társadalombiztosítás volt, s ezt igen könnyen össze lehet egyeztetni a kemény individualizmus ama hagyományos amerikai felfogásával, amelyet Reagan oly nagy becsben tart. A Nagy Társadalomnak az értelme azonban egészen más volt: ez a társadalomnak olyan átalakítása, amelynek a célja a szegények megsegítése a prosperitás időszakában” ([8] 39—40. l.).

A jóléti állam által megvalósított újraelosztás céljának a kétféle értelmezés tehát nem a „jóléti állam mellett vagy ellen” kérdése körül folyó hangoskodásban jelenik meg kitapintható módon, hanem a gyakorlati kérdések kezelésében. Abban, ho gy mire helyezik a hangsúlyt az állam redistribúciós tevékenységében: a „biz-

tonságra” vagy az „egyenlőségre”. Mindkét alapelv a variációk sokaságában jelentkeznek.

A „biztonság” a fizikai vagy társadalmi okokból keresőképtelen személyek (betegek, öregek, kiskorúak, munkanélküliek stb.) minimális létszükségeitől való gondoskodást jelenti, az „egyenlőségre” való törekvés pedig maguknak a hátrányos helyzeteknek a megszüntetését, részint a lemaradó reáljövedelmeknek „mértányos” szintre való kiegészítését, részint az „egyenlő életesélyek” megteremtése útján. Ez utóbbinak természetesen nemcsak a belépő új nemzedékek egyenlő „stathelyzetének” a biztosításában kell megnyilvánulnia (ami tulajdonképpen még csak összeegyeztethető a „szociális biztonság” fogalomkörébe tartozó fiatalok-ellátással, illetve oktatással), hanem a keresők foglalkozási, kereseti, állás-, lakás- stb. hátrányainak a megszüntetésében is (hogy megszákítsák a szegénység újratermelődésének ördögi körét), azaz preferenciák teremtésében, „pozitív diszkriminációban” a hátrányos helyzetben levő rétegek, nemzeti vagy faji kisebbségek javára. Míg a „szociális biztonságra” való törekvés, azaz — mint említettük — a keresőképtelenekről való gondoskodás a gazdaságon kívüli szférában zajlik, s közvetlenül nem csorbítja a tőkés piacgazdálkodás játékszabályait, elosztási elveit (közvetve, az adólevonások és egyebek okán azonban igen), addig az „egyenlőségre” való törekvés nemcsak az újraelosztás mértékét növeli meg hatalmasra, hanem közvetlenül módosítja a gazdasági szféra játékszabályait is, megváltoztatja a tőke- és munkajövedelmek képződésének, elosztásának és felhasználásának alapelveit.

A jóléti államról folyó vitában tehát egyik fél sem a redisztribúció szükségességét tagadja (még ha ezt a látszatot keltik is például az adóellenes „lázadások”, az „adót nem fizetők” különféle pártjai), hanem e redisztribúció bizonyos céljait más célokkal szemben. Azt vitatják lényegében, amit fentebb a jóléti állam funkciói harmadik csoportjának neveztünk, nevezetesen azt, lehet-e (és szabad-e) a fennálló társadalmi és gazdasági rendet úgy megreformálni az állami beavatkozás útján, hogy közben lényegében változatlanul működhessen a tőkés piacgazdaság gépezete. Ez búvik meg a „biztonság versus egyenlőség”, a „piaci hatékonyság versus méltányosság” vagy a „szelektivitás versus univerzalitás”¹¹ ellentétpárokról folyó, szinte örök életű viták mögött is.

A viták hosszú múltra tekintenek vissza, de abban, hogy napjainkban annyira kiéleződtek és előtérbe kerültek, a hetvenes években létrejött új világgazdasági helyzetnek volt és van döntő szerepe. Ezzel függ össze ugyanis a jóléti állam válságának felszínre kerülése.¹²

Hivatkozások

- [1] Encyclopaedia Britannica. Macropaedia. 19. kötet. 1976.
- [2] EUROSTAT Review 1970—1979. Luxemburg, 1981.
- [3] *Farkasinszky Tibor*: A társadalmi biztonság finanszírozása és a munkaerő költsége. Közgazdasági Szemle, 1983. 4. sz.
- [4] *Ferge Zsuzsa*: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.

¹¹ A szelektivitás és az univerzalitás a társadalmi gondoskodásra való jogosultság két különböző alapelve. Az előbbi bizonyos feltételekhez (például a családi, vagyoni vagy jövedelmi helyzet, azaz a rászorultság vizsgálatához) köti a szociális ellátást (például az ingyenes egészségügyi ellátást); az utóbbi szerint minden állampolgár pusztán alanyi joga alapján igénybe veheti a szociális ellátást, tehát a jogosultságot nem szükséges külön igazolnia vagy bizonyítania. Mindkét alapelv alkalmazásának megvannak az előnyei és a hátrányai, s rendszerint a két alapelv valamilyen kombinációját szokták alkalmazni a különböző országok társadalombiztosítási rendszerei. Míthogy a hazai szakirodalom igen alaposan elemezte a szelektivitás és az univerzalitás problémakörét (lásd például [4]), ezzel a kérdéssel külön nem foglalkozunk.

¹² Lásd erről bővebben [10].

- [5] *Gács Endre*: Társadalmi juttatások Nagy-Britanniában. A Pénzügykutató Intézet Tanulmányai. 1979. 3. sz.
- [6] *Hayek, F. A.*: The Road to Serfdom. The University of Chicago Press, Chicago—London, 1976.
- [7] *Marshall, Th. H.*: Citizenship and Social Class. In *Marshall, T. H.*: Class, Citizenship, and Social Development. Doubleday, Garden City, N. Y., 1964.
- [8] Reading Reagan. The Economist, 1983. március 26. 39—40. l.
- [9] *Somlai Péter*: Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás. Akadémiai Kiadó, 1977.
- [10] *Szamuely László*: A jóléti állam válsága: csalódás az újraelosztás eredményességében. Gazdaság, 1984. 1. sz.
- [11] *Titmuss, R. M.*: The Social Division of Welfare: Some Reflections on the Search for Equity. In *Titmuss, R. M.*: Essays on „The Welfare State”. Yale University Press, New Haven, 1959.
- [12] The Welfare State in Crisis. An Account of the Conference on Social Policies in the 1980s. Párizs, 1980. október 20—23. OECD, Párizs, 1981.
- [13] *Wilensky, H. L.—Lebeaux, Ch. N.*: Industrial Society and Social Welfare. The Free Press, New York, 1965.
- [14] *Williams, R.*: Keywords: A Vocabulary of Culture and Society. New York, 1976. Idézi: *Katznelson, J.*: Accounts of the Welfare State and the New Mood. The American Economic Review, 1980. május.

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtára mint országos jellegű tudományos szakkönyvtár és országos közgazdasági információs központ, tájékoztató szolgáltatásaival segítséget nyújt az elméleti és a gyakorlati közgazdászoknak a közgazdasági szakirodalomban való eligazodáshoz.

MAGYAR KÖZGAZDASÁGI IRODALOM, 1970

Az 1970 óta éves kiadványként megjelenő szakkönyvtár lehetővé teszi a magyar közgazdászok Magyarországon megjelent könyveinek és folyóiratcikkeinek áttekintését. Az egyes kötetek feltárják a főhatóságok, kutatóintézetek stb. gondozásában megjelenő dokumentumokat is. Minden egyes bibliográfai címlírás orosz és angol (vagy német, francia) címfordítást is tartalmaz. A szerzői névmutatón kívül magyar, orosz, angol nyelvű tárgymutató, valamint folyóiratjegyzék egészíti ki minden kötetet. Az 1980. évi irodalmának bibliográfiája megjelenés alatt, az 1981. és 1982. évi kötetek előkészületben.

Felvilágosítás és megrendelés:

1093 Budapest IX., Zsil u. 2. II. 223. Tel.: 179-377

Visszapillantás egy jövőbenzésre

A hetvenes évek világgereskedelmének prognózisa és a tények

Nagy András

Ritkán fordul elő, hogy prognózisainkat, különösen hosszú távú prognózisainkat szembesítsenék a tényekkel. Népszerűtlen vállalkozás az ilyesmi, különösen a prognózis készítője számára. De bármennyire kellemetlen is az ilyen „önkritika”, szükségesnek látszik, ha tisztázni akarjuk, vajon lehet-e egyáltalán előre jelezni a nemzetközi kereskedelem hosszú távú fejlődését, és ha igen, hogyan tökéletesítsük annak módszereit.

1969 és 1973 között végzett vizsgálataimban a nemzetközi kereskedelem övezeti és árustruktúrájában végbement változások és a jövőre vonatkozó hipotézisvariánsok alapján előrejelzések készítem 1980-ra vonatkozóan. Az 1973 végi olajárrobbanás hatására még egy további variánst is kidolgoztam (ezt D-variánsnak neveztem), amely a várható áremelkedéseket is figyelembe vette. Vizsgálataim eredményeit 1974 szeptemberében a MTA Közgazdaságtudományi Intézetében publikáltam [1], majd ebből könyvet írtam, mely 1977-ben jelent meg [2]. A könyv kéziratának lezárásakor, 1976-ban, egy kiegészítő fejezetet írtam az 1970—1974 közötti változásokról, de számításaimat nem ismételhettem meg. Amikor prognózisaim készültek, csak 1970—1971-ig terjedő adatokkal rendelkeztem, mert a nemzetközi kereskedelem övezetek közötti áramlásokat és árubontást is tartalmazó adatai általában kétféves késéssel készülnek el (és a *Monthly Bulletin of Statistics*-ban jelennek meg). Ezért az árváltozásokat tartalmazó prognózisok elkészítése idején még nem rendelkeztem olyan adatokkal, amelyek tartalmazták volna az olajár-emelkedés tényleges hatását a világgereskedelem áraitra és volumeneire.

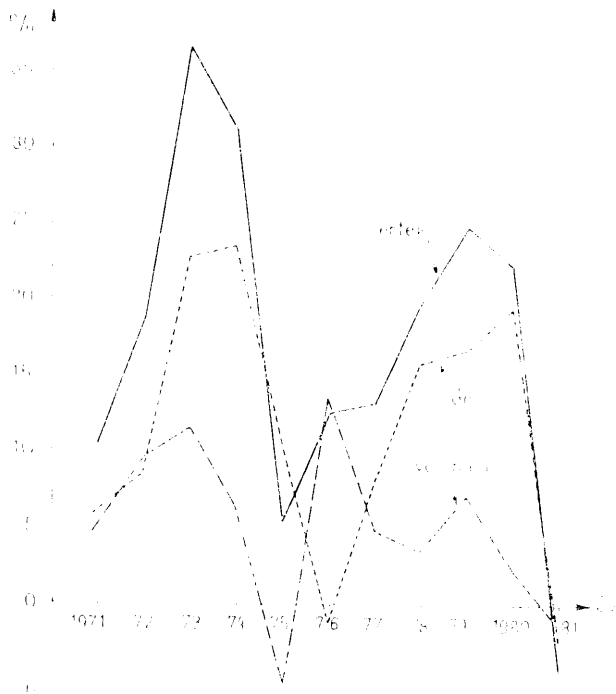
A hetvenes évtized a világgazdaság és -kereskedelem fejlődése szempontjából rendkívüli megrázkódtatásokkal járt. Jól látható ez az összes forgalom mennyiségének, egységárainak és folyó áras értékeinek évi növekedési ütemét tartalmazó ábrán. A világgereskedelem fejlődése persze korábban is mutatott ingadozásokat, de azok kilengései lényegesen kisebbek voltak ([2] 97. l.). Mint az ábrán látható, az évtized folyamán az áremelkedések következtében a forgalom értéknövekedésének két csúcspontja (1973—1974-ben és 1979—1980-ban) és egy mélypontja volt (1975—1976-ban), melyet 1981—1982-ben egy újabb mélypont követett. Jól megfigyelhető, hogy az ugrásszerű áremelkedéseket egyéves késéssel a forgalom volumennövekedésének visszaesése követi, majd ennek második évében csökken az áremelkedés rátája.

A világgereskedelem árváltozása a prognóziskészítés idején viszonylag új jelenség volt, és annak a forgalom volumenére, illetve a világgazdaság egész fejlődésének ütemére gyakorolt hatásáról még semmilyen ismeretekkel, megfigyeléssel nem rendelkezünk. A világgereskedelem árai az ötvenes évek közepétől 1969-ig nagy stabilitást mutattak, évi átlagos növekedésük egy százalék alatt maradt. 1970-től megfigyelhető volt ugyan egy viszonylag enyhe és erősödő áremelkedés, de ez is évi 3—8,5 százalék között mozgott, a világgazdaság fejlődését és a forgalom mennyiségét nem befolyásolta számottevően.

Dr. Nagy András a közgazdaságtudományok doktora, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője.

A világkereskedelem évi növekedése 1970—1981 között
(százalék)

Forrás: 1970—1979: [6].

1980—1981: [3] 1983. április.

Megjegyzés: Az adatok csak a fejlett és fejlődő tőkésországokra vonatkoznak, a szocialista országokról az ENSZ nem szolgáltat hasonló adatokat.

A D-variáns hipotéziseinek kidolgozásával kapcsolatban leírtuk, hogy az 1973. évi árrobbanás milyen váratlanul érte a hosszú távú árprognózisok készítőit, bár azok maguk is felhívták a figyelmet előrejelzéseik nagyfokú bizonytalanságára. Arra a kérdésre, hogy „egyáltalán lehet-e megbízható hosszú távú világpiaci árprognózisokat készíteni?“, azzal a paradoxonnal válaszoltunk, hogy „ilyet készíteni ugyan nem lehet, de kell” [2] 154—155. l.). Ezt nemcsak ezek szükségességével indokoltuk, hanem azzal is, hogy a világpiaci árak színvonalában és arányaiban nagymértvű változások ritkán, általában háborúk vagy túlermelési válságok idején következnek be, és nem várható, hogy ezentúl a kivételből lesz a szabály. Az 1973—1974. évi árváltozásokról ezt írtuk: „... feltételezhető, hogy ebben a korábbi időszakban felhalmozódott feszültségek jelentek meg robbanásszerűen, tehát éppen a hosszú ideig tartó viszonylagos árstabilitás és a valutaárfolyam-arányok merevsége ütközött össze a technológiai, termelékenységi struktúrákban bekövetkezett jelentős változásokkal” ([2] 156. l.). A világpiaci áremelkedések megszűnését, sőt lényeges lassulását sem tételeztük fel, de azt hittük, az a főbb fejlett országok belső inflációjának szintje körül fog kialakulni, és nem számítottunk arra, hogy 1978—1980 között újabb ugrás, átlagosan évi 16—19 százalékos közötti áremelkedés fog bekövetkezni.

Az 1. sz. táblázatból leolvasható, hogy a világkereskedelem volumene az általunk feltételezett ([2] 157. l.) évi 8,3 százalékos helyett csak 5,6-del nőtt, az árak

Az övezetek összes forgalma volumenének és árának
évi átlagos emelkedése 1970—1980 között
(százalék)

Övezet	D-variáns ^a		Tényszám ^b		cserearány- index (1970 = 100)	
	volumen	ár ^c	volumen	ár ^c		
Európai Közösség	E	9,4	8,0	6,0	12,5	86
	I	9,2	8,2	5,2	14,2	
Többi Nyugat- Európa ^d	E	8,5	8,7	4,6	13,7	96
	I	8,2	8,2	3,9	14,1	
Észak-Amerika	E	8,5	7,8	6,3	10,1	76
	I	8,4	8,3	5,0	14,1	
Tengerentúli fejlett országok ^e	E	10,0	7,7	9,5	10,5	57
	I	8,1	8,3	4,3	16,9	
Fejlődő országok	E	5,4	8,8	4,3	20,8	156 ^f
	I	6,7	7,8	7,3	14,3	
Összesen	E	8,3	8,0	5,8	14,1	
	I			5,3	14,0	

^a [2] 157. l. 33. táblázat.

^b [6] 1180—1182. l.

^c Egységár- (unit valuc) indexből számítva.

^d Az EFTA-országok.

^e Ázsiai fejlett országok.

^f 1970—1979 közötti időszak.

viszont évi 8 százalék helyett 14-gyel emelkedtek,* és e kettő eredőjeként a forgalom folyó áron számított értéke 17 helyett évi átlagban 20,4 százalékkal nőtt 1970 és 1980 között. Tévedésünk kétirányú volt: egyrészt nem számítottunk az évtized végén bekövetkezett újabb nagyarányú áremelkedési hullámra, másrészt alábecsültük a termelés és a kereskedelem árrugalmasságát, vagyis az áremelkedések, elsősorban az energiaárak rendkívüli mértékű emelkedésének a termelés, a fogyasztás, a beruházások és ezek következtében az egész világkereskedelem (változatlan áron számított) növekedésére gyakorolt csökkentő hatását. Tévedésünket nem menti, csak magyarázza, hogy a második világháború óta eltelt időszakban 1975 volt az első év, amikor a világkereskedelem volumene csökkent, és 1981-ben következett be először visszaesés a folyó áron mért forgalomban. Ma már tudjuk, hogy az ugrásszerű áremelkedéseknek milyen drasztikus következményei lehetnek, de akkor erről még semmi tapasztalatunk sem volt.

Ha a forgalom volumenének és árának tényleges alakulását árucsoportonként hasonlítjuk össze az előrejelzés adataival, kitűnik, hogy az eltérés elsősorban az energiahordozók prognózisából és az iparcikkforgalom mennyiségi növekedésének túlbecsléséből származik. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

A világkereskedelem árai nemcsak átlagosan nőttek évi több mint 5 százalékponttal gyorsabban, mint hittük, de az energiahordozók árai háromszor olyan gyorsan emelkedtek, mint becsültük (évi 9 százalék helyett 27,2-del). Ezzel szemben — pontosabban: ennek következtében — a fűtőanyag-forgalom volumene

* Az 1974. évi események alapján az évi 8 százalékos áremelkedést már akkor is alacsonynak tartottuk, és 11 százalékot becsültünk. De az árszínvonal évtized végén bekövetkező ugrására ekkor sem számítottunk ([2] 158. l.).

A világkereskedelem volumenének és árának
évi átlagos emelkedése árucsoportonként
(százalék)

Árucsoport	D-variáns ^a		Tényszám ^b	
	volumen	ár ^c	volumen	ár ^c
Mezőgazdaság	5,9	8,3	5,3	11,4
Nyersanyagok	3,7	8,6	4,0	11,1
Fűtőanyagok	6,0	9,0	3,4	27,2
Vegyi cikkek	9,7	8,8	8,8	11,8
Gépek	10,2	7,8	6,1	12,7
Egyéb iparcikkek	8,6	7,9	6,8	10,9
Összesen	8,3	8,0	6,0	13,6

^a [2] 157. l. 33. táblázat. Az adatok az 1970—1980 közötti időszakra vonatkoznak.

^b [6] 1168—1173. l. Az adatok csak az 1970—1979 közötti időszakra vonatkoznak. Összehasonlító adatokkal 1980-ra még nem rendelkezünk.

^c Egységár- (unit value) indexből számítva.

az összes árucsoport közül a legkisebb mértékben emelkedett, alig haladva meg a prognosztizált érték felét.

Míg a mezőgazdasági cikkek és nyersanyagok (változatlan áron számba vett) forgalmának növekedése igen közel mozgott előrejelzéseinkhez, a feldolgozott termékek, különösen a gépek forgalma lényegesen lassabban nőtt előrejelzésünknel. Ebben mutatkozott elsősorban meg az energiaárak emelkedésének a kereskedelmi forgalmat is fékező hatása.

Csak részben valósult meg az a feltételezésünk, hogy a gépek és az egyéb iparcikkek áremelkedése a többi cikkcsoporténál lassabb lesz. Ez csak az ún. egyéb iparcikkek (nagyraoszt könnyűipari termékek) esetében bizonyult helyesnek, a gépek áremelkedése viszont túlszárnyalta (az energiahordozók kivételével) a többi cikkcsoportét, amiben egyrészt a fejlett gépexportőr országok cserearányromlást ellen-súlyozó törekvései tükröződtek, másrészt ennek is szerepe lehetett — a beruházási kereslet csökkentésén keresztül — a gépforgalom volumenének várakozásunkhoz képest alacsony növekedésében.

Az 1. sz. táblázat tartalmazza „D” prognózisvariánsunk és a tényszámok eltéréseit az övezetenkénti összes export és import volumenének és árindexének évi átlagos növekedése tekintetében.* Látható, hogy a forgalom változatlan áron számított bővülése elsősorban az európai és az észak-amerikai fejlett övezetekben lassult le, és ez húzta vissza a világtárlagot. Figyelemre méltó, hogy — előrejelzésünknek megfelelően — Japán kivitele kiemelkedően gyorsan nőtt. Nem valósult meg viszont az a feltételezésünk, hogy az export és az import dinamikája közeledni fog; az olaj- és a nyersanyagimport megdrágulása következtében ez az olló még inkább szétnyílt. Kisebb mértékben, de ez a jelenség figyelhető meg a többi fejlett övezet esetében is: az arányok változása az importtal való takarékoságra, a bevétel fékezésére, egyidejűleg az export volumenének növelésére készítette őket. A fejlődő országok importvolumene — várakozásunkhoz hasonlóan — gyorsabban nőtt az exportjukénál, de a kettő eltérése lényegesen nagyobb lett, mint amire számítottunk, elsősorban az olajexportőr országok megnövekedett importdinamikája következtében.

* A szocialista országok a táblázatban azért nem szerepelnek, mert róluk az ENSZ nem közöl összehasonlítható statisztikát.

Az árindexek nemcsak átlagosan voltak lényegesen magasabbak előrejelzésünk-nél, de az egyes övezetek export- és importárai közötti eltérések is sokkal széthúzottabbak lettek, mint vártuk. Az importárak emelkedése tekintetében — az áruösszetétel hasonlóságai következtében — az egyes övezetek között alig van különbség. (Ez alól csak Japán kivétel, ahol az anyag- és olajimport magas hányada magyarázza a nagyobb áremelkedést.) Feltűnő viszont, hogy az észak-amerikai országok és Japán exportárait lényegesen kevésbé tudták emelni, mint az európai tőkésországok, amit viszont nem lehet az áruösszetétel különbségeire visszavezetni. A fejlődő országok exportárai előrejelzésünknek megfelelően importárainkál gyorsabban emelkedtek, az eltérés azonban lényegesen nagyobb lett, mint amire számítottunk.

Az export- és az importárak övezetenként szélsőségesen eltérő alakulása következtében hányadosuk: a cserearányindex is nagy különbségeket mutat. (Lásd az 1. sz. táblázat utolsó oszlopát.) Viszonylag kis cserearány-vesztésük volt az EFTA-hoz tartozó országoknak, a Közös Piac országai azonban már átlagosan 14, az Egyesült Államok és Kanada 24, Japán pedig kiemelkedően magas: 43 százalékos cserearány-vesztéséget szenvedett el a hetvenes évtized során. Ezzel szemben a fejlődő országok cserearány-nyeresége 56 százalékot tett ki. Még nagyobb (68 százalék) a fejlődő országok cserearány-nyeresége, ha a fejlett övezetekkel folytatott forgalmuk árindexeit hasonlítjuk össze. Ez azonban az energiahordozók kivételéből származott, és előnye csak a szénhidrogéneket exportáló országokat érintették. Ha ezt leszámítjuk a fejlődő országok exportjából, akkor a fejlett övezetekkel folytatott forgalmuk cserearányai nem javultak, hanem romlottak, mégpedig 1970–1979 között mintegy 7 százalékkal ([6] 1174. 1.).

Az arányváltozások következtében lényegesen módosult a világkereskedelem áruösszetételének és a régiók közötti megoszlásának értékbeli szerkezete. (Lásd a 3. és a 4. sz. táblázatot.) A fejlődő országok részesedése a világexportból 18 százalékról 29-re nőtt, a fejlett övezeteké pedig ennek megfelelően csökkent a hetvenes évtized folyamán. A szocialista országok részesedése 9,3 százalékról 7,4-re csökkent a világkereskedelem mindkét oldalán. A fejlett tőkés övezetek importhányadai kevésbé csökkentek, a fejlődőké kisebb mértékben nőttek, mint az exporthánya-

3. sz. táblázat

A világkereskedelmi forgalom övezetek közötti megoszlása
(százalék)

Megnevezés	Év	Szocia- lista országok	Nyugat- Európa	Észak- Amerika	Ten- gerentúli fejlett országok	Fejlődő országok	Összesen
Export	1970	9,3	45,3	18,8	8,3	18,3	100,0
	1980	7,4	41,9	14,0	7,7	29,0	100,0
Import	1970	9,3	46,7	16,9	7,8	19,3	100,0
	1980	7,4	45,9	14,9	8,2	23,6	100,0

4. sz. táblázat

A világkereskedelmi forgalom árucsoportok közötti megoszlása
(százalék)

Év	Mező- gazdaság	Nyers- anyagok	Fűtő- anyagok	Vegy- cikkek	Gépek	Egyéb ipar- cikkek	Összesen
1970	13,0	10,9	9,4	7,2	29,8	29,7	100,0
1980	10,0	6,7	24,7	7,4	26,6	24,6	100,0

dok, ami részben a drága olajimport, részben a kereskedelmi mérlegekben bekövetkezett eltolódások következménye.

Az áruösszetétel leglátványosabb változása az energiahordozók részarányának több mint két és félszeres emelkedése. Ennek következtében az anyag jellegű termékek (az első három árucsoport) részesedése a világkereskedelem egyharmadáról 41 százalékára nőtt annak ellenére, hogy mind a mezőgazdasági termékek, mind a nyersanyagok részesedése számottevően csökkent. A feldolgozott ipari termékek közül csak a vegyi cikkek őrizték meg korábbi részesedésüket, a gépeké és a könnyűipari termékeké határozottan csökkent. Az értékstruktúra e jelentős változása úgy ment végbe, hogy az anyag jellegű termékek kereskedelmének volumene lényegesen lassabban nőtt, mint a feldolgozott ipari termékeké (ahogy azt a 2. sz. táblázatban már láttuk). A fűtőanyagok részesedése annak ellenére emelkedett ily nagy mértékben, hogy a volumenben számított évi növekedés csak 3,4 százalék volt – a világkereskedelem egészének 6 százalékos átlagával szemben.

Az érték szerinti összetételben bekövetkezett változások leglátványosabban természetesen a kereskedelmi mérlegekben mutatkoznak meg. (Lásd az 5. sz. táblázatot.) Az erősen összevont övezetek homályban hagyják az övezeteken belüli nagy eltéréseket, például hogy a szocialista országok kiegyensúlyozott kereskedelme mögött az európai kis KGST-országok jelentős importtöbblete és a Szovjetunió exporttöbblete rejlik, vagy hogy a fejlődő országok hatalmas aktívuma csak az olajexportőröknek jut, míg a többiek beviteli többlete rendkívül megnőtt. A kereskedelmi mérlegekben bekövetkezett legjelentősebb változás azonban jól látható: a fejlett tőkésországokéi mind passzívává váltak, és összes beviteli többletüket az olajexportőrök aktívuma fedezi. Rendkívül magasra nőtt a nyugat-európai országok importtöbblete, de figyelemre méltó, hogy a hagyományosan jelentős exporttöbblettel rendelkező észak-amerikai országok és Japán kereskedelmi mérlege is erősen passzívává vált. A fejlett országok importtöbbletei a forgalom megnövekedett értékéhez képest nem olyan ijesztők, mint a milliárdokban mért emelkedés; Nyugat-Európa importjának például csak 8,7 százalékát nem fedezte a kivitele 1980-ban. Ez persze nem változtat azon, hogy a kereskedelmi mérlegeknek így kialakult képe merőben eltérő attól a hatvanas évek – vagyis a gyarmati rendszer felbomlása – óta kialakult képtől, hogy a fejlődő övezetek beviteli többletre szorulnak, és ezt a fejlett országok (beleértve a szocialista országokat is) fedezik. Az, hogy a világnak szinte minden országa beviteli többletre szorul, és ezt mind az olajexportőrök kiviteli többlete fedezi, merőben új jelenség volt a hetvenes évtizedben, és aligha marad fenn a következőkben.

Az övezetek összesített mérlegeinél világosabb képet kapunk, ha a bilaterális kereskedelmi mérlegeket is szemügyre vesszük. (Lásd a 6. sz. táblázatot.) Mint lát-

5. sz. táblázat

Az övezetek kereskedelmi mérlegének egyenlegei

Év	Mértékegység	Szocialista országok	Nyugat-Európa	Észak-Amerika	Tengerentúli fejlett országok	Fejlődő országok
1970	Mrd \$ export/import (százalék)	+0,2	—4,3	+5,7	+1,5	—3,1
		100,7	96,9	111,3	106,6	94,6
1980	Mrd \$ export/import (százalék)	+0,3	—75,0	—18,6	—7,6	+100,9
		100,2	91,3	93,3	94,9	122,8

Forrás: [5].

Az övezetek közötti forgalom egyenlegei 1980-ban
(milliárd dollár)

Övezet	Szocia- lista országok	Nyugat- Európa	Észak- Amerika	Ten- gerentúli fejlett országok	Fejlődő országok	Összesen
Szocialista országok	0	+ 7,5	— 4,0	— 3,2	0	+ 0,3
Nyugat-Európa		0	— 22,1	— 3,4	— 42,0	— 75,0
Észak-Amerika			0	— 4,7	— 40,0	— 18,6
Tengerentúli fejlett országok				0	— 18,9	— 7,6
Fejlődő országok					0	+ 100,9

Megjegyzés: A táblázat az övezetek exportja szerint sorirányban mutatja a kiviteli (+), illetve beviteli (—) többleteket. Az összesített egyenleget úgy kapjuk meg, hogy a sorösszeghez hozzáadjuk az ugyanazon övezetnek tartozó oszlop összegét fordított előjellel.

ható, Nyugat-Európa rendkívül nagy beviteli többlete csak 56 százalékban származik a fejlődő országokból, igen jelentős (22,1 milliárd dollár) az Észak-Amerikával szembeni passzívum is. A szocialista országok összesítetten kiegyensúlyozott mérlege Nyugat-Európával szembeni jelentős aktívumból és Észak-Amerikával, illetve Japánnal szembeni passzívumból tevődik össze. A fejlődő országok több mint 100 milliárd dolláros kiviteli többletéből 40–42 milliárd jut Nyugat-Európára és Észak-Amerikára, 19 milliárd pedig a tengerentúli fejlett országokra. A három fejlett övezet összesített mérlegei közötti nagy különbség abból származik, hogy míg Nyugat-Európának valamennyi övezettel szemben beviteli többlete van, addig Amerikának és Japánnak csak az olajexportőrökkel szemben van passzívumuk, az összes többi övezet viszonylatában kivitelük meghaladja importjukat.

A kereskedelmi intenzitások alakulása

Prognózisszámításunkban a kereskedelmi intenzitások mérése és előrejelzése kiemelt szerepet kapott. A módszer alapján véve abból állt, hogy alternatívánként és árucsoportonként először kialakítottuk az egyes övezetek összes exportjának és importjának az előirányzatait, megbecsültük a bilaterális kereskedelmi intenzitások várható alakulását, majd ezt követően ezekből a kiindulól, de egymással összhangban nem álló adatokból képeztük a kereskedelmi áramlások konzisztens előrejelzéseit.

A kereskedelmi intenzitások mérése és előrejelzése azon a gondolaton alapul, hogy a kereskedelem országok közötti áramlásait egyfelől az egyes országok gazdasági potenciálja által meghatározott „exportnyomó” és „import húzó” hatások, másrészt az egyes bilaterális kapcsolatokra jellemző kereskedelempolitikai és gazdasági távolsági tényezők határozzák meg. Ez utóbbiakat mérjük az *intenzitásmutatókkal*, melyeket úgy képeztünk, hogy először az összes export-, illetve importrészesedéseket figyelembe véve kiszámítjuk az úgynevezett normáláramlást, majd a ténylegessel ezt összehasonlítva kapjuk az intenzitás mértékét.* Ez a mutató rend-

* Ha Z-vel jelöljük az egyes kereskedelmi áramlások részesedését a világkereskedelemben, i-vel az exportáló és j-vel az importáló országokat, továbbá ponttal valamelyik index szerinti összegezést; akkor a „normáláramlás”: $z_{ij} = Z_i \cdot Z_j$, az intenzitásmutató pedig:

$$\delta_{ij} = \frac{Z_{ij}}{Z_i \cdot Z_j} \quad (\text{Részletesebben lásd [2] 65—73. l.})$$

kívül érzékenyen reagál a bilaterális kereskedelempolitikai kapcsolatok változásaira, a diszkriminációs, integrációs hatásokra, a tradicionális kereskedelmi kötelékekben végbemenő folyamatokra stb.

A kereskedelmi intenzitásmutatók előrejelzése módszerünk egyik lényeges és kritikus eleme volt, és teljesen új feladatnak számított. A mutató komplexitásából (abból, hogy nagyon sokféle tényező mozgásának eredője) következik, hogy figyelembe kellett vennünk a mutatók múltbeli alakulását, de sem azt nem tételezhettük fel, hogy azok változatlanok maradnak, sem azt, hogy változásaik egy múltbeli tendenciát követnek. Erről azt írtuk: „Nyilvánvaló, hogy az egyes országok kereskedelempolitikáját kialakító tényezők, az országcsoporton belüli integrációs folyamatok, az egymással szemben alkalmazott diszkriminációk, a kereskedelem liberalizációs intézkedések, a gazdasági gyarmatosítás és függetlenné válás harca stb. a következő tíz évben sem pont úgy nem fognak alakulni, mint a múltban, sem nem követik minden esetben pontosan az előző időszakban bekövetkezett változások irányát. Mivel... a jövőben legvalószínűbben bekövetkező fejleményekhez akarunk hűek maradni, nem kerülhettük ki azt az igen fáradságos, erősen vitatható és számos szubjektív elemet tartalmazó módszert, amely az együtthatók egyedi vizsgálatával és prognosztizálásával járt együtt” ([2] 166. l.).

Az övezetek összforgalmára vonatkozó prognosztizált és tényleges intenzitásmutatókat, továbbá eltéréseiket a 7. sz. táblázatban láthatjuk.

A szocialista országok egymás közti forgalmának intenzitása alig tért el várakozásainktól, de fel kell hívni a figyelmet arra, hogy ez határozott regionális befelé fordulást tükröz: a mutató értéke csak 1955-ben volt hasonlóan magas, az egész hatvanas évtizedben 7 alatt volt, bár 1967-től emelkedő tendenciát mutatott. Ez

7. sz. táblázat

Az 1980. évi viláfgorgalom kereskedelmi intenzitásai

Importáló övezetek		Exportáló övezetek		Észak- Amerika	Tengerentúli fejlett országok	Fejlődő országok
		Szocialista országok	Nyugat- Európa			
Szocialista országok	P	7,20	0,52	0,12	0,29	0,88
	T	7,36	0,67	0,08	0,16	0,51
	T/P	1,02	1,31	0,62	0,54	0,58
Nyugat- Európa	P	0,62	1,35	0,60	0,55	0,77
	T	0,61	1,50	0,42	0,34	0,75
	T/P	0,99	1,11	0,70	0,62	0,97
Észak- Amerika	P	0,15	0,65	1,90	1,61	1,20
	T	0,29	0,59	1,82	1,49	1,33
	T/P	1,92	0,92	0,96	0,93	1,11
Tengerentúli fejlett országok	P	0,35	0,46	1,89	1,53	1,71
	T	0,46	0,38	1,69	1,11	1,22
	T/P	1,30	0,81	0,89	0,73	0,71
Fejlődő országok	P	0,81	0,84	1,08	1,73	1,12
	T	0,42	0,72	1,50	1,90	1,09
	T/P	0,52	0,86	1,40	1,10	0,98

P: a D-variáns szerint prognosztizált mutató.

T: a tényszámokból számított mutató.

T/P: a két mutató hányadosa.

tehát nem tükröz a fejlett és a fejlődő tőkésországok felé való nyitást, a nemzetközi munkamegosztásba való mélyebb integrálódást.

A prognosztizálás hibáit e tekintetben részben az okozta, hogy bízunk a politikai enyhülés folytatódásában, és hittünk a deklarált politikai szándékokban, melyek mind a kifelé forduló politikát tették valószínűvé. Másrészt már akkor megmutatkoztak a jelei annak, hogy a szocialista országok befelé fordulása, elzárkózása a nemzetközi munkamegosztástól rendkívül súlyos következményekkel jár, az egymás közti kereskedelem dinamikus növekedésének lehetőségei kimerülnek, és például a nyersanyagforgalomban előbb-utóbb kényszerű stagnálás következik be.

A szocialista országok Nyugat-Európába irányuló exportjának intenzitása mind előrejelzésünknel, mind az ellenkező irányban folyó áramlásoknál erősebbnek bizonyult, viszont várakozásainktól jócskán elmaradt az Észak-Amerikába irányuló export intenzitása, és túlszárnyalta azt az onnan származó importé. Hasonló a helyzet a Japánnal és más tengerentúli fejlett országokkal lebonyolított forgalomban: feltűnő az ellentétes irányú szállítások intenzitása közötti különbség.

A szocialista és a fejlődő országok közötti forgalomban az intenzitás növekedésével számoltunk, de ennek éppen az ellenkezője: esőkkenés következett be. Különösen sajnálatos, hogy ez a visszaesés elsősorban a feldolgozott termékek, a gépek és a könnyűipari késztermékek forgalmában következett be, miközben a fejlődő országok egy részében megindult feldolgozóipari fejlődés nyomán a fejlett tőkésországokba irányuló iparcikkexportjuk intenzitása jelentősen nőtt.

Nyugat-Európa belső forgalmának intenzitása tovább erősödött, ami a Közös Piac bővülésével, de az egész övezet integrációjának előrehaladásával is összefüggött. Az Észak-Amerikába irányuló export intenzitása határozottan csökkent, miközben Amerika exportja Nyugat-Európába megőrizte korábbi intenzitását. A nyugat-európai exportőrök nem tudták Amerikába irányuló kivitelüket úgy növelni, ahogy a felvevőpiac bővülése és saját exportjuk növekedése alapján erre számítani lehetett volna. Ennek következtében nem szűkül, hanem bővült az az intenzitási olló, amely az egymással szembeni két áramlás között kialakult.

Észak-Amerika kereskedelmi intenzitása rendkívül jelentősen emelkedett a fejlődő országok viszonylatában, ami részben az ázsiai újonnan iparosodó országokkal való együttműködés fokozódásának, részben az energiahordozó-import bővülésének a következménye volt. Emelkedett az amerikai exportintenzitás a szocialista országok irányában is, de ez teljes egészében a Szovjetunióba irányuló gabona-export növekedését tükrözte, miközben a szocialista országokból származó import rendkívül alacsony szinten maradt, és az intenzitása jóval elmaradt várakozásainktól.

A tengerentúli fejlett országoknak és köztük a legerősebbnek, Japánnak az exportintenzitása a fejlődő országok vonatkozásában jelentősen visszaesett, elsősorban a gépkivitel csökkenése miatt.

A fejlődő országok exportintenzitásai jelentősen emelkedtek Észak-Amerika és a tengerentúli fejlett országok vonatkozásában, és viszonylag magas szintet értek el (1,50 és 1,90). Ez elsősorban a feldolgozott termékek kereskedelméből származott: a vegyi cikkek és a könnyűipari termékek exportintenzitása japán viszonylatban 2,0 fölé emelkedett, de a gépipari termékek Amerikába irányuló exportjának intenzitása is 1,77-ot ért el. Ennek ellentételeként a szocialista és a nyugat-európai országokba irányuló export intenzitása jelentősen csökkent, és itt is elsősorban a feldolgozott ipari termékek körében. Különösen alacsony a szocialista országok fejlődőkből származó gépipartjának intenzitása: 0,02. Míg ez az övezet a világ gépkivitelének 9,1 százalékát importálta 1980-ban, a fejlődő országok gépexportjának csak 0,8 százalékát vette fel. De a könnyűipari termékek esetében sem sokkal jobb a helyzet: míg Japán fejlődő országokból származó importjának intenzitása 2,11 volt, addig a szocialista országoké 0,29.

A fejlődő országok exportintenzitásai mindezekben a viszonylatokban egy

korábbi tendencia folytatásaként alakultak, és nem következtek be azok az orientációs változások, amelyekre prognózisainkban e téren számítottunk.*

A mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékek körében a KGST-országok egymás közti forgalma és összes exportjuk volumene úgyszólván nem emelkedett, következésképpen az intenzitások erősen csökkentek. Ezzel szemben Észak-Amerikából és a tengerentúli fejlett országokból a bevétel évi átlagban — prognózisainknál mintegy kétszer gyorsabban — 36—42 százalékkal emelkedett. Ebből következett, hogy a mezőgazdasági termékek importfedezete az 1970. évi 84 százalékról az általunk jelzett 58 százaléki helyett 42-re csökkent, és a passzívum folyó áron számított értéke 12,5 milliárd dollárt tett ki.

A szocialista országokéhoz hasonlóan erős dinamikával emelkedett a fejlődő országok agrárimportja. Feltűnő, hogy ebben nagyobb szerepet játszik a nyugat-európai, mint az észak-amerikai övezet, és az előbbi exportjának intenzitása még nőtt is, míg Amerikáé csökkent. Az amerikai agráréxport növekménye elsősorban a szocialista országokba, Japánba és a fejlődő országokba irányult. Kanada és az Egyesült Államok egymás közti forgalmának intenzitása erősen visszaesett.

Ausztrália, Új-Zéland és Dél-Afrika agráréxportjának dinamikája várakozásainktól eltérően az agrárkereskedelem átlagánál is lassabban fejlődött. Export-intenzitásai orientációs változást jeleznek: erősen nőtt a szocialista országokba, Észak-Amerikába, a fejlődő országokba irányuló kivitelük és az intraregionális forgalom intenzitása, míg a Nyugat-Európába irányuló határozottan visszaesett.

A nyersanyagok kereskedelmében előrejelzésünknel lényegesen gyorsabban nőtt a fejlődő országok importja, és lassabban az észak-amerikai országoké, továbbá a tengerentúli fejlett országok exportja. Várakozásunktól eltérően emelkedett a KGST-országok befelé fordulása: az egymás közti forgalom intenzitása olyan magasra emelkedett, amilyen a hatvanas évek eleje óta még nem volt. Ez elsősorban a fejlődő országokból származó import intenzitásának visszaesésére vezethető vissza.

A fejlődő országok nyersanyagbevétele valamennyi övezetből gyorsabban nőtt előirányzatainknál, az import intenzitásmutatója különösen a tengerentúli fejlett országok viszonylatában emelkedett jelentősen.

Mint láttuk, a legnagyobb eltérés prognózisaink és a valóság között az *energia-hordozók* terén mutatkozott, mivel a kétszeri ugrásszerű áremelkedésnél lényegesen alacsonyabb árnövekedéssel számoltunk. Ennek elsősorban az volt a következménye, hogy az olajexportáló fejlődő országok kivitelének értéke (ez teszi ki az árucsoport világkereskedelmének 73 százalékát) valamennyi övezetben lényegesen túlszárnyalta előirányzatainkat.

Meglepő — és bizonyos mértékig vigasztaló —, hogy a forgalom intenzitástruktúrájában ennek ellenére sem következtek be rendkívüli változások. Észak-Amerika fejlődő országokból származó energiahordozó-importjának értéke például majdnem hétszeresére emelkedett, mint amit vártunk, de intenzitásmutatója alig tért el az előirányzottól. Hasonló a helyzet az olajexportáló és az olajimportáló fejlődő országok közötti forgalom esetében: a régióon belüli forgalom értéke előirányzatainkat hatszorosan meghaladta, de az intenzitásmutató az előrejelzett 1,24 helyett 1,21 lett 1980-ban, vagyis az eltérés elhanyagolható.

Jelentősebb eltéréseket találunk a szovjet olajexport irányának alakulásában. A KGST belső forgalmának intenzitáscsökkenésével számoltunk: az 1970. évi 8,24 helyett 7,9-et prognosztizáltunk 1980-ra, ehelyett 8,3 lett a mutató értéke. Ezzel szemben a Nyugat-Európába irányuló kivitel intenzitása az 1970. évi 0,56 és az 1980-ra előrejelzett 0,9 helyett 1,3 lett. Figyelemre méltó, hogy a fejlődő országok KGST-országokba irányuló olajexportjának intenzitása jelentősen emelkedett

* Ez jól látható, ha a 7. sz. táblázat adatait összehasonlítjuk a [2] 172—173. lapján lévő 18. és 19. ábrával.

ugyan, de lassabban, mint vártuk, a Nyugat-Európába irányuló exportjuk intenzitása pedig mintegy 20 százalékkal csökkent a hetvenes évtizedben. Ezt ellen-súlyozza a többi fejlett övezetbe irányuló export intenzitásának emelkedése.

Az árucsoportonként eltérő áremelkedések természetesen jelentősen megváltoztathatják a világkereskedelem szerkezetét, az egyes övezetek exportjának vagy importjának részesedését, illetve kereskedelmi mérlegük egyenlegét, de ez nem jár szükségszerűen együtt a kereskedelempolitikai struktúra változásaival, melyet az intenzitásmutatók fejeznek ki.

A *vegyi cikkek* forgalmában becsléseink kisebb mértékben tértek el a forgalom tényleges értékeitől, mint az eddig tárgyalt anyag jellegű, mezőgazdasági és kitermelőipari termékek esetében. Lényegesebb eltérés a fejlődő országok importjában mutatkozott, ami gyorsabban emelkedett, mint ahogy prognosztizáltuk (évi 16,9 százalék helyett 21,4-del), ezen belül is különösen gyorsan nőtt a fejlődő országok egymás közti vegyicikk-forgalma (évi 26,7 százalékkal) és az észak-amerikai importjuk.

A KGST-országok belső forgalmának intenzitása erősebben csökkent, mint ahogy előrejelzéseinkben számítottunk rá, a nyugat-európai importjuké pedig gyorsabban „normalizálódik”, mint vártuk.

Az észak-amerikai és a japán vegyicikk-kivitel lassabban fejlődött a világforgalom átlagánál, a Nyugat-Európába irányuló kivitelük intenzitása várakozásainkkal ellentétben erős csökkenést mutatott. Ennek ellentételeként a nyugat-európai belső forgalom intenzitása tovább erősödött, és ez az áramlás az 1970. évi 39,3 helyett 1980-ban már 42,8 százalékat tette ki a vegyi cikkek világkereskedelmének.

A világ *gépforgalmának* értéke 1980-ban szinte pontosan megegyezik azzal, amit prognosztizáltunk. A kereskedelem szerkezetében a leglényegesebb eltérés, hogy mivel alábecsültük a fejlődő országok egy részének olajjövödelmeit, gépimportjuk lényegesen nagyobb lett, mint vártuk: a forgalom 19 százaléka helyett 29,5 százalékat importálták a fejlődő országok 1980-ban. Ennek megfelelően természetesen kisebb lett a fejlettek egymás közti forgalma is: az olajvásárlások fedezetül több gépet kellett exportálniuk a fejlődő országokba.

Feltűnő különbségeket találunk az egyes övezetek exportdinamikája között. Észak-Amerika és a KGST-országok növelték leglassabban gépexportjukat, Nyugat-Európa — a legnagyobb exportőr — átlagosan, Japán és a fejlődő országok (természetesen közülük csak egyesek: az újonnan iparosodók) pedig a leggyorsabban (évi 24, illetve 35 százalékkal). Feltűnő jelenség, hogy míg Japán minden irányban igen gyorsan tudta növelni gépexportját, addig a fejlődő országok csak a KGST-országok kivételével tudták megtenni ugyanezt: az átlagos évi 35 százalék helyett csak 7-tel nőtt a szocialista gépexportjuk értéke, ami (ha összevetjük a 2. sz. táblázatban szereplő évi 12,7 százalékos átlagos áremelkedéssel) jelentős volumen-csökkenést jelez. A szocialista és a fejlődő országok közötti gépkereskedelem mindkét oldalán jelentős intenzitás-csökkenést tapasztalhatunk, ellentétben további emelkedést előirányozó prognózisainkkal. (Lásd a 8. sz. táblázatot.)

A KGST-országok egymás közti gépkereskedelmének intenzitása tovább folytatta emelkedő tendenciáját, és nem következett be az irányváltás, amire számítottunk. Ezt mutatja a 9. sz. táblázat időszora.

Ennek „ellentétele” természetesen az, hogy a többi övezetbe irányuló export intenzitásai rendkívül alacsony szinten maradtak, illetve — mint láttuk — a fejlődő országokkal folytatott forgalomban még csökkentek is. Vagyis a szocialista országok a gépexportjuk versenyképességét és piaci részesedését nem tudták növelni a hetvenes években. Az import oldalán sem javult a helyzet; a befelé fordulás oka is, következménye is annak, hogy a fejlett ipari országokból származó korszerű gépek vásárlási lehetőségei nagyon korlátozottak voltak és maradtak.

8. sz. táblázat

A szocialista és a fejlődő országok gépkereskedelmének intenzitásmutatói

A forgalom iránya	1970	1980	
		prognózis	tény
KGST → fejlődő országok	0,87	1,16	0,54
Fejlődő országok → KGST	0,18	0,34	0,02

9. sz. táblázat

A szocialista országok egymás közti gépkereskedelmének intenzitásmutatói

Év	1955	1960	1965	1970	1980
Mutató	5,67	5,60	5,93	6,89	8,30

Néhány következtetés

A hetvenes évtized elején megpróbáltunk a jövőbe nézni, és megbecsülni a világkereskedelem dinamikájának és struktúrájának változásait. Akkori kísérletünkre visszapillantva azt kell megállapítanunk, hogy az nem volt nagyon sikeres. Próbáljuk meg összefoglalni ennek főbb okait!

1. A hetvenes évtizedben bekövetkezett kétszeri rendkívüli olajárrobbanás olyan új jelenség volt, amihez hasonló korábban nem fordult elő. Ez nemcsak a forgalom értékbeli (nominális) növekedésének és szerkezeti változásainak szokatlan ugrásait produkálta, hanem a forgalom volumenére, sőt a világgazdaság növekedésére is olyan fékező hatással volt, amilyet korábban nem tapasztaltunk.

2. A világkereskedelem egészére vonatkozó, de övezetenként és árucsoportonként részletezett hosszú távú konzisztens prognózisok a miénk előtt alig készültek. Ezek eszközei és módszerei még kiforratlanok, kipróbálatlanok voltak. Ez különösen áll a kereskedelempolitikai tényezők várható alakulásának és hatásának előrebecslésére, ahol általában nem jogosult korábbi trendek folytatódását feltételezni.

3. Annak ellenére, hogy kutatásunk kiindulásakor világosan megkülönböztettük a tervezés és a prognosztizálás eltérő céljait és módszereit (az előbbit mint bizonyos célok és preferenciák kifejeződését, az utóbbit pedig mint a legvalószínűbb fejlődésment megtalálását), a gyakorlatban nem tudtunk teljesen megszabadulni attól, hogy egyes értékek, kívánalmak befolyásolják előrejelzéseinket, különösen a kereskedelempolitikai fejlődés terén. (Ez különösen a szocialista országok befelé fordulása, illetve világgpiaci nyitása, továbbá a fejlődő országok kereskedelmi kapcsolatainak előrejelzésében jelentkezett, mint „wishful thinking”, vágyaktól befolyásolt gondolkodás.)

4. Tisztában voltunk kutatásunk azon gyengeségével, hogy a világkereskedelmet önmagában, az egyes övezetek belseő gazdasági fejlődésének elemzése és előrejelzése nélkül vizsgáltuk. Mivel azonban a kutatást igen szerény adatgyűjtési és számítástechnikai lehetőségekkel nagyrészt egymagam végeztem, többre nem vállalkozhattam. Az eredmények igazolták, hogy ilyen feltételek mellett módszereket kipróbálni és fejleszteni lehet ugyan, de egy globális modell hosszú távú előrejelzése terén a realitásokhoz való hűségnek erős korlátai vannak.

Úgy véljük, számos sikertelenség ellenére sem beszélhetünk kutatásunk kudarcáról. Nem azért, mert tudomásunk szerint másoknak sem sikerült jobban a világgazdaság és -kereskedelem elmúlt évtizedének prognosztizálása. Ez csak sovány vigasz lenne. Hanem elsősorban azért, mert a kereskedelmi intenzitások struktúrájában olyan stabilitást, illetve előre jelezhető tendenciákat találtunk, amelyek megerősítették azt a feltételezésünket, hogy eredményes lehet az a módszer, amely külön vizsgálja a gazdaságok exportjának „toló” és importjának „húzó” hatását a kereskedelempolitikában végbemenő változásoktól, és e kétféle tényezőt próbálja a prognosztizálás során konzisztenssé tenni.

Tévedéseinkből sokat tanulhatunk. Ma már tudjuk, hogy a világgazdaság és -kereskedelem hogyan reagál rendkívüli árváltozásokra nemcsak a felszínen megfigyelhető értékváltozások, de a mélyebben fekvő volumenváltozások, a kereskedelmi mérlegek kilendülése és az arra való reagálás terén is. Megtanulhattuk azt is, hogy a világgazdaság fejlődése nem mindig követi vágyainkat, de még azt sem, amit racionálisan elvárhatnánk tőle.

Várakozásaink és a tényleges folyamatok eltérésének, okainak vizsgálata különösen sok tanulsággal szolgálhat. Az egyik fő tanulság, hogy az egyes országok még ilyen rendkívül viharos időszakban sincsenek teljesen kiszolgáltatva a „külső”, világgazdasági hatásoknak: többféle módon reagálhatnak rájuk, különböző gazdaság- és kereskedelempolitikai alternatívák között választhatnak (illetve gyakorlatilag választanak még akkor is, ha semmit sem csinálnak), és ezeknek igen nagy a hatásuk nemcsak a saját gazdaságukra, de a világgazdaság fejlődésére is. Ezt a tanulságot is igyekeztünk levonni abban az 1979—1981 között végzett kutatásunkban, amelyben a világkereskedelmet már nem prognosztizáltuk, vagyis nem az egyetlen legvalószínűbb fejlődésmenetet próbáltuk megtalálni, hanem a fejlődés alternatíváit vizsgáltuk, amelyeket különböző gazdaság- és kereskedelempolitikai hipotézisekhez kapcsolunk ([3], [4]).

Nem szabad azt sem szem elől tévesztenünk, hogy a világgazdaság és -kereskedelem a második világháború után csaknem egy negyedszázadon keresztül viszonylag egyenletesen, nagyobb zökkenők nélküli fejlődött. A hetvenes évtized közepétől kezdve azonban szokatlan mértékű zökkenők követték egymást. Ahogy hiba volt korábban a viszonylag sima fejlődésmenetet állandónak feltételezni, úgy ma az lenne a hiba, ha azt hinnénk, hogy a fejlődés zavarai fognak állandósulni. Úgy véljük, a „zökkenőkben” a korábban felhalmozódott és másként megoldódni nem tudó feszültségek, egyensúlyzavarok, ellentmondások törnek felszínre. Ezek azonban egyúttal azok megoldását is nyújthatják, amelyet egy újabb, viszonylag sima fejlődési szakasz követhet, ha az nem lesz is hasonló a korábbihoz. Ennek a feltételezésünknek a jogosultságát — ha megérjük — majd egy évtized múlva, említett 1990-ig terjedő kutatásainkra visszatekintve bírálhatjuk majd el.

Hivatkozások

- [1] Nagy András: A nemzetközi kereskedelem strukturális elemzése és előrejelzése. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1974. szeptember.
- [2] Nagy András: A világkereskedelem struktúrája és jövője. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.
- [3] A világkereskedelem szerkezeti változásai 1955—1977 között. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1980.
- [4] A nemzetközi kereskedelem fejlődési alternatívái és a magyar külkereskedelem. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1981.
- [5] UN Monthly Bulletin of Statistics. New York.
- [6] Yearbook of International Trade Statistics 1980. UN, New York, 1981.

Középfokú szakképzés és területi tervezés

A szakképzési rendszer fejlesztésének regionális összefüggései

Kovács Lajos—Kozma Tamás

Már az 1961. évi oktatási reform óta változatlanul három kérdés áll a szakképzés körül folyó viták középpontjában. Az egyik az, hogy milyen jövőt szánunk a *hagyományos, iskolarendszerű szakmunkásképzésnek*; milyen szerepe van a munkaerő utánpótlásában ma és távlatilag, illetve országos és vállalati szinten; s mindennek milyen további társadalmi hatásai vannak, főként a társadalmi mobilitás, esélyegyenlőség, műveltségi színvonal, munkakultúra stb. tekintetében.

A szakképzés másik vitapontja a *középkáderek képzése*. Ismeretes, hogy ezt a célt az ötvenes években a középfokú technikumok szolgálták; belőlük az 1961. évi iskolareformot követően fokozatosan vagy szakközépiskolák, vagy felsőfokú technikumok lettek. Az üzemmérnökképzés, amely ezekben az utóbbi intézményekben folyik, sem a képesítés szintjét, sem a képzés tartalmát illetően nem azonos a középszintű technikusképzéssel. Ezért az elmúlt húsz évben különféle kiegészítő megoldások születtek: a technikus minősítő vizsgák gyakorlata, illetve a mai szakközépiskolákon belül kialakítandó technikusképzés, amelynek kereteit most dolgozzák ki, és amelyet hamarosan bevezetnek.

A szakképzés harmadik vitapontja maga a *szakközépiszkola*. Ez az iskolatípus máig keresi a helyét mind az iskolarendszerben, mind a szakképzésben. Megszervezése óta azonos néven többféle típusa követte egymást; a kezdeti elgondolások a szakmunkásképzés felé közelítették, később sok helyütt és bizonyos foglalkozásokban (egészségügy, ügyvitel, kereskedelem stb.) mindinkább egyfajta általánosabb képzés jellegét öltötte. Ma deklaráltan is kétféle szakközépiszkola van: az egyik szakmunkásokat képez emelt szinten (de ez nem azonos az ún. emelt szintű szakmunkásképzéssel), a másik pedig hangsúlyosabban készít föl továbbtanulásra is. Mindemellett — különösen városokban, nagy hagyományú intézményekben — egyik-másik szakközépiszkolánk a technikusképzés hagyományait is igyekezett átörökíteni (például a híradástechnikában vagy a műszeriparban).

Szakképzési rendszerünk ellentmondásai

Miért vált vitatottá szakképzésünk jelenlegi rendszere? Magyarázatul hadd idézzünk föl néhány oktatástervezői körökben ismert társadalmi-gazdasági változást.*

a) A munkaerő-szükséglet fedezetének az ezredfordulóra vonatkozó előrejelzései évek óta szakmunkásokból 130—150 százalékos ellátottságra utalnak. Eszerint tehát a szakképzés jelenlegi rendszerében — a várható szükségletekhez képest — túl sokan szereznek szakmunkás képesítést. (Ugyanakkor várhatóan hiány lesz betanított és segédmunkásokból.)

* Részletesebben lásd: Kozma Tamás: Az oktatás fejlesztése — esélyek és korlátok. (A szakképzés kérdéseit a 66—71. old. foglalja össze.)

b) A hetvenes évtizedben a középfokú iskolákba való jelentkezés ugrásszerűen tömegessé vált. Míg 1960-ban a 14 éves népesség 60 százaléka lépett át a középfokú oktatásba (szakmunkásképzőbe, szakközépiskolába és gimnáziumba együtt), addig 1970-ben 72, 1980-ban pedig 86 százalékuk. A fordulópontot a hetvenes évek első fele jelentette, amikor öt év alatt 9 százalékponttal emelkedett a középfokú oktatásban továbbtanulók aránya. A fiatalok mintegy 60—65 százaléka folytatja tanulmányait szakképzésben; legnagyobb arányban (38—40 százalék) szakmunkásképző iskolákban.

c) Az 1974—1977 között született, nagy létszámú korcsoport iskolai ellátása már ma is próbára teszi az általános iskolai hálózatot. A nyolcvanas évek második felében várhatóan nagy gondot fog okozni e korcsoport középfokú továbbtanulása. A megnövekedett számú tanulók szakmunkásképzés felé irányítása azért látszik kézenfekvő megoldásnak, mert amúgy is ez a középfokú továbbtanulás legszélesebb útja, és mert a képzés jelenlegi gyakorlatában ez igényli a legkevesebb iskolai létesítményt (tantermet, tornatermet, kiegészítő létesítményeket).

d) A szakmai mobilitás adatai viszont azt mutatják, hogy a szakmunkásképzés oktatási és munkaerő-gazdálkodási szempontból is a legveszteségesebb képzés. A szakképzésbe lépők mintegy ötödrésze évről évre lemorzsolódik, mielőtt képesítését megszerezte volna; a végzeteknek pedig mintegy 20 százaléka a képzést követő öt év alatt elhagyja eredetileg tanult szakmáját. (A középfokú szakképzés többi típusa is „vesztelős”, ha nem is ilyen mértékben. A négy tanulmányi év alatt a legkisebb lemorzsolódás — 5—8 százalék — a gimnáziumba beiratkozottak között szokott lenni.)

Ezek persze még csak társadalom- és oktatásstatisztikai adatok, amelyek önmagukban nem alkalmasak arra, hogy a képzés tartalmáról mondjunk véleményt. Néhány nyilvánvaló ellentmondásra azonban már ezek a statisztikák is utalnak. Egyrészt a szakmunkásképzés, mint említettük, ma is a középfokú képzés legszélesebb útja, pedig az idézett előrejelzések szerint — országos szinten legalábbis — ilyen növekvő arányú és mennyiségű szakmunkásra a jövőben nem lesz szükség. Tegyük hozzá, hogy ez a feszültség a nyolcvanas évek második felében várhatóan még fokozódni is fog, hiszen ekkor nagyobb létszámú korosztályok kerülnek be a szakmunkásképzésbe. Másrészt a *szakképzés* — s ezen belül ismét elsősorban a szakmunkásképzés — *hatásfoka a legalacsonyabb*. Harmadrészt, bármennyire tömegessé, sőt általánossá vált is a belépés a középfokú képzésbe, az érettségizettek aránya évente még ma is csupán a megfelelő korúak mintegy 30—33 százaléka. Azaz a fiatalok zöme napjainkban is 15—17 éves kora között olyan képzettséget szerez, amely sem jogilag, sem minőségileg nem elegendő felsőfokú továbbtanulásra. Mint láttuk, elhelyezkedni vele sok esetben már most sem könnyű, távlatilag pedig várhatóan még nehezebb lesz.

A fősorolt ellentmondások arra utalnak: egész oktatási-képzési rendszerünk soron lévő továbbfejlesztésének döntő kérdése a középfokú szakoktatás. Nem azt állítjuk persze, hogy az ezt megelőző alapfokú oktatás ne lenne nagyon fontos (már csak egy átfogóan értelmezett szociálpolitika szempontjából is); és nem kívánánk lekicsinyelni a felsőoktatás fejlesztési feladatait sem. Kétségtelen azonban, hogy a (középfokú) szakképzés tömegképzés, amely — nálunk éppúgy, mint más hasonlóan fejlett országokban — jelenleg tartalmilag is, szervezetileg és szerkezeti-
leg is megoldatlan. A fősorolt feszültségeket ugyanis nem tudjuk pusztán mennyiségi fejlesztésekkel enyhíteni akkor sem, ha ehhez elegendő erő állna rendelkezésünkre. A szakképzés területén a munka világhoz, a termelés szférájához való újszerű illeszkedés éppúgy átalakításra vár, mint ahogy megoldandó a szakképzésnek a foglalkozási és a társadalmi szerkezet átalakulásában betöltött funkciója. Emel-

lett a szakképzés nem pusztán kultúrpolitikai ügy, hanem társadalom- és gazdaságpolitikai kérdés is. Eredménye kihat csaknem valamennyi olyan gazdaságfejlesztési gondunkra, amellyel a magyar társadalom a nyolcvanas években szembenéz.

Fejlesztési alternatívák

A hetvenes és a nyolcvanas évek fordulóján az iskolarendszerű szakképzés továbbfejlesztésének lényegében három alternatívája rajzolódott ki. Az egyik a *meglévő rendszer tartalmi továbbfejlesztése*, tehát a képzés korszerűbbé tétele, színvonalának emelése és föltételeinek további megteremtése — anélkül, hogy a már kialakult szervezeteken és a képzés egész szerkezetén alapvetően változtatnánk. A másik alternatíva a jelenleg kétszintű *középfokú szakképzés távlati egységesítése* úgy, hogy a mai szakmunkásképzést a szakközépiskolák szintjére emeljük. Ez csak távlati elképzelés lehet, de ha elfogadjuk, akkor már a mai fejlesztéseket is ebben az irányban kellene megtennünk. A harmadik alternatíva a *szakképzési feladatok átruházása a termelőszférára*, aminek megint különböző megoldásai lehetségesek (középfokú szakképzés egységes alapfokú vagy középfokú iskolázás után, illetve az üzemi szakképzés megkezdése már a középiskolai évek alatt stb.).

A konkrét fejlesztések minden valószínűség szerint nem az egyik vagy a másikat választják majd, hanem ezeket a lehetőségeket kombinálják. Így például elgondolható időbeli lépcsőzetesség: a jelenlegi szervezeti rendszer megtartása a nyolcvanas években, és aztán fokozatos áttérés egy emelt szintű, valóban középiskolai képzésre. Vagy a szakképzés szintjének fokozatos emelése egyfelől a technológiai igényesebb iparágakban, másfelől az erre legalkalmasabb, legkeresettebb foglalkozásokban. Az is elgondolható, hogy bizonyos iparágakban, még inkább bizonyos üzemekben — vagy egy-egy gazdaságilag és földrajzilag viszonylag lehatárolható körzetben (például Dunajváros, Kazincbarcika, Bábolna vonzáskörzetében) — az iskolai rendszerű képzést ipari képzéssel cseréljük föl.

Ha a döntéshozó fórumok úgy határoznának, hogy a mai szakmunkásképző iskolákat belátható időn belül fokozatosan szakközépiskolákká fejlesztik, akkor a szakképzésben tanulók arányát — egy néhány évvel ezelőtt készített előrejelzés szerint — 1985-re 37, 1990-re 36, 1995-re 35, 2000-re pedig 34 százalékra kellene csökkenteni (emlékeztetül: az 1980-as arány az általános iskolát végzők között 44 százalék). Ez várhatóan azzal az előnnyel járna, hogy az oktatási-képzési rendszerben viszonylag gyors „áttörést” érhetünk el, mégpedig egy általunk megválasztott időben. E stratégia kiszámítható hátránya viszont, hogy rendkívüli terhekkel ró a meglévő intézményi infrastruktúrára; emellett az érintett korcsoportok egy része késve lépne a termelésbe. Az is kérdéses, vajon ez a stratégia nem növeli-e ugrás-szerűen meg a felsőoktatás iránti lakossági „keresletet”.

Más fejlesztési stratégia lenne, ha a középfokú oktatás általánossá válását — az objektív körülményekre tekintettel — nem siettetnénk, hanem ellenkezőleg: egyenesen lassítanánk, fékezniénk. Ez pontosabban azt jelentené, hogy a szakmunkásképző iskolák felvételi arányát a mai szinten tartanánk, viszont a szakközépiskolák befogadó képességét növelniénk (akár a gimnáziumok rovására is). Így tehát — az idézett korábbi előrejelzések alapján — az általános iskolát végzetek 1985—1995 között továbbra is 44, 2000-ban pedig még mindig 45 százalékos arányban lépnek be a hároméves szakmunkásképzésbe. Ennek a stratégiának kétségtelenül többféle előnye lehet. Az egyik: a jelenlegi képzés szervezeti-szerkezeti és intézményrendszerének megtartása. A másik: józan számvetés azzal a lehetőséggel, hogy — többek közt a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján kibontakozott stagnálás hatásaként — a lakossági kereslet az elméletigényesebb, többféle továbbtanulást biztosító iskolatípusok (gimnáziumok, szakközépiskolák) iránt nemhogy nem nö-

vekszik, hanem talán még csökken is. De a várható kedvezőtlen hatások is számottevők: a lefékezett társadalmi mobilitás, a szakmunkás-túlképzés, a képzés alacsony hatásfoka és így tovább.

Egy harmadik fejlesztési alternatíva a *középfokú oktatás teljessé tétele*t tűzheti ki célul, miközben elhalasztja e cél elérését. Ezt éppen a már említett nagy népességű korcsoportokra való tekintettel javasolhatnánk, akik a nyolcvanas és a kilencvenes évek fordulóján fognak a középfokú képzés rendszerén áthaladni. Bár ma ez a stratégia látszik a legrealisabbnak, az a velejárója, hogy a középfokú szakképzés jelenlegi rendszerét — beleértve a hároméves, iskolarendszerű szakmunkásképzést is — még mintegy további 10—15 évre fönn kell tartanunk. Ez a stratégia tehát rövidebb távon józannak látszik, ám hosszabb távon prolongálja a már említett feszültségeket.

Ha ezt a harmadik stratégiát javasoljuk a döntéshozó fórumoknak, ki kell dolgoznunk a már említett feszültségek átmeneti föloldásának módszerét is. Itt juthat a mainál jóval nagyobb szerephez a területileg differenciált megközelítés a szakképzési rendszer fejlesztésében. Kimutatható ugyanis, hogy az országos szinten kidolgozott rendszeralternatívák és fejlesztési stratégiák csak makroszinten ennyire világosak és elkülöníthetők; helyi és területi szinten azonban további, igen tág változatokat tesznek lehetségessé, sőt szükségessé.

Mindenekelőtt: a várható feszültségek természetesen nem mindenütt és nem egyszerre következnek be. E tekintetben igen nagy különbségek mutathatók ki például aprófalvas területeink, a Tiszántúl nagyfalvas vidékei, a gyorsított iparosítás során épült vidéki ipari centrumaink, megyei középvárosaink vagy a főváros és agglomerációja között. Legalább ilyen fontos azonban az az egyszerű tény, hogy a szakképzés nem általában a termeléshez, hanem egy adott terület termelőerőihez és intézményrendszeréhez kötődik. Ilyenformán az átfogó alternatívákat, stratégiákat nemcsak „lefordítani” kell a helyi viszonyokra, hanem a helyi viszonyok értékeléséből kiindulva, további megoldásokat kell keresnünk az érdekek egyeztetésére, a termelési szerkezethez való alkalmazkodásra, a képzés szervezeti formáira. Végül nemcsak az oktatási-képzési rendszer fejlődik a helyi, területi feltételek szerint, hanem az egész település- és területfejlesztésnek is fontos, bár máig nem kellően hangsúlyozott eszköze maga az oktatási-képzési intézményhálózat és tevékenységrendszer. Bármelyik szempontot tekintjük is, annyi mindenestire nyilvánvaló, hogy a szakképzés fejlesztésében a regionális elemzés és a területi tervezés szemlélete, módszere és eredménye fontosabb, mint ahogyan azt a szakképzési szakértők és az oktatásügyi tervezők régebben nálunk is gondolták.

A képzés feltételei városi vonzaskörzetekben

Korábbi tanulmányaink* bemutatták az oktatási-képzési rendszer fejlesztésének néhány regionális összefüggését. Az ismertetett elemzés Magyarország ún. középfokú körzeteit az alábbiak szerint csoportosította: aprófalvas és szórt falvas körzetek, ahol az oktatásfejlesztésnek primér terület- és településfejlesztési feltételei vannak; kisvárosi jellegű körzetek, amelyeknek azonban mindmáig nincsenek tényleges városi hagyományaik; az igazgatás (kulturális és társadalmi közélet) hagyományos központjai és vonzaskörzeteik; kis- vagy középvárosi körzetek kulturális vagy idegenforgalmi funkciókkal; megyei középvárosaink és körzeteik; egyoldalúan iparosodott városaink és vonzaskörzeteik; vidéki nagyvárosaink, valamint a főváros. Az elemzés eredménye az volt, hogy az eltérően fejlett körzetekben az

* Kozma Tamás: Az iskolarendszer fejlesztési stratégiája. Szociológia, 1982. 1. sz.; Az oktatás területi tervezése. Közgazdasági Szemle, 1980. 12. sz.

oktatási-képzési rendszer fejlesztésének is eltérő útjai és eszközei szükségesek. További esettanulmányok kimutatták, hogy egy-egy vonzáskörzeti típus képzési rendszerének fejlesztésében várhatóan és — talán általánosíthatóan is — hol lesznek, lehetnek a fejlesztés súlypontjai.

A következőkben Zala megye esetét mutatjuk be. Ennek az esettanulmánynak a segítségével tüzetesebben elemezhetjük a szakképzési rendszer termelési szerkezetéhez való illeszkedésének lehetőségeit és korlátjait; a szűkebb helyi (vonzáskörzeti), illetve a tágabb regionális (például megyei) érdekeltségek összeütközését a szakképzés fejlesztésében, továbbá azokat a szervezeti-szervezési eszközöket, amelyekkel a jelenlegi szakképzési rendszer az ország bizonyos területein várhatóan már a nyolcvanas években továbbfejleszthető.

Zala megye oktatási potenciálja — sok területi beiskolázású szakközépiskolája következtében — nagyobb, mint saját szükségletei, ezért évente 150—250 tanulóval többet oktat más területekről, mint amennyit külső szakképző bázisokra küld. A megyei tanács végrehajtó bizottsága az 1970-es évek elején hosszabb távra fele-fele arányban határozta meg a szakmunkásképzésben és a középiskolákban való továbbtanulási lehetőséget, a középiskolai hálózaton belül a gimnáziumi férőhelyek részaránya 40, a szakközépiskolai férőhelyeké pedig 60 százalék. Így a tanulók egyötöde kap általános képzést gimnáziumban, négyötöde pedig szakmai végzettséget adó középfokú intézménybe (szakközépiskolába vagy szakmunkásképzőbe) jár. E döntés eredményeként az aktív fizikai keresők körében 1970—1980 között a szakmunkások aránya 30-ról 41 százalékra, a betanított munkásoké 34-ről 40 százalékra nőtt, a segédmunkásoké pedig 36 százalékról 18-ra csökkent. A megye az országos átlagnál kisebb arányban kínál ugyan továbbtanulási lehetőséget gimnáziumban, viszont az átlagnál több: 23-féle lehetőséget a szakközépiskolában. A teljes szakképzést figyelembe véve mintegy 80 szakmában kérhetik felvételüket a tanulók.

A megye négy városa, ahol a középfokú képzés, illetve a szakképzés összpontosul, a középfokú oktatás és szakképzés alakulásának sajátos lehetőségét jelenti maga, valamint vonzáskörzete számára.

Zalaegerszeg fejlett középfokú képzési hálózattal rendelkezik, amely a város termelőerejével együtt növekedett. Nemcsak szűkebb vonzáskörzetének, hanem az egyes szakképzési ágakban természetesen az egész megyének is, sőt bizonyos szakközépiskolai osztályokban területi azaz megyén kívüli, az egész dél-dunántúli régióra kitekintő) beiskolázást is végez. A szakmunkásképzés nagymértékben Zalaegerszegen koncentrálódik. Ipari szórványszakmák, mezőgazdasági szakmunkásképzés és egészségügyi szakiskolai oktatás kizárólag itt folyik; az alapvető ipari és kereskedelmi szakmákban a megyeszékhely saját vonzáskörzetén kívül a keszthelyi és a lenti vonzáskörzet számára is képez szakmunkásokat. A szakközépiskolai hálózat — mind nagyságrendjét (2090 tanuló), szervezeti egységeit (16 tanuló-csoport), mind épületeit, mind pedig szakmai választékát (faipar, építő, gépészeti, közgazdasági, egészségügyi, számítástechnikai, közlekedési, óvónői szakmák) tekintve — megfelel a termelési szerkezetnek. A két gimnázium részesedése a létszámból mindössze 906 fő (a 186 tanulócsoporthoz 28), de ők adják a felsőfokú oktatásba felvettek 60 százalékát. A megélenkült lakossági érdeklődésnek ez a hálózat már nem képes eleget tenni.

Nagykanizsa és körzete hagyományos ipari-szakképzési központú vonzáskörzet. Nagykanizsa ugyanis hosszú időn át a megye legnagyobb és leginkább városias települése volt. Ennek megfelelően fejlődött ki iskolahálózata, és alakultak ki nagy hagyományú középiskolái. A felszabadulásakor Nagykanizsa regionális szerepkörű, bár egyoldalúan fejlett intézményhálózattal rendelkezett. A területi szerepkörű szakközépiskolák aránya rendkívül nagy. A kőolaj-bányászati képzés országos, a vegyipari nyugat-dunántúli beiskolázású, és ugyanebből a régióból került ki

a legutóbbi évekig a két szakközépiskolai kereskedelmi osztály is. Hiányzott azonban a város újabb jellegének megfelelő gépipari képzés, és visszafejlődött a mezőgazdasági képzés, amely viszont megyei érdek lett volna. Ezeknek az ellentmondásoknak a feloldására új szakközépiskola létesült mezőgazdasági és fémipari ágazattal.

Keszthely hagyományos kulturális és idegenforgalmi központ. A város középfokú iskolahálózata, oktatási képessége jóval meghaladja vonzáskörzetének igényeit. Szakközépiskolai hálózata a város különleges adottságainak felel meg. A vendéglátóipari képzés természetes velejárója a város idegenforgalmának, a mezőgazdasági (növényvédelmi) pedig kapcsolódik az agrártudományi egyetemi képzéshez. Feltűnően nagy a megyén kívülről beiskolázott tanulók aránya.

Lenti és körzete fejletlen városi központú vonzáskörzet. A város középfokú iskolái lényegében az utolsó huszonöt évben alakultak ki. 1961-ben kezdte meg működését a gimnázium, 50 férőhelyes kollégiummal. Mellette az egyik zalaegerszegi szakmunkásképző iskola működött a középiskola tagozataként. E két helyi intézet a körzeten belül végző általános iskolás tanulók csak mintegy harmadának biztosítja a körzet központjában a továbbtanulási lehetőséget. Ezért a legnagyobb probléma Lenti középfokú képzésének kifejlesztése. Ez a város vonzáskörzeti szerepkörének növekedése szempontjából éppúgy sorskérdés, mint a népesség megtartásának szempontjából.

Helyi, területi és országos érdekek

A négy Zala megyei vonzáskörzet képzési helyzetét a hetvenes évek közepétől új tényezők kezdték alakítani. Az egyik új tényező a szakképző intézetek megyei, majd városi hatáskörébe kerülése és az egyes megyék önellátási szándékainak ezzel egyidejű felerősödése. A megyék kifejlesztették saját szakképző bázisaikat, és nem közölték egymással szakmai beiskolázási létszámaikat. Ez érzékenyen érintette a több megyéből beiskolázó szakközépiskolákat. Zalában például a viszonylagos elnéptelenedés következtében csökkenteni kellett a faipari, a számítástechnikai, a kőolajipari és a vegyipari képzést. Mindez azzal is járt, hogy a képzés kénytelen volt egy-egy város és vonzáskörzete termelési szerkezetéhez közvetlenebbül alkalmazkodni (különösen Nagykanizsán).

A másik új tényező a mezőgazdasági szakképzés igényének ismételt megerősödése volt. Az 1960-as években széles körű mezőgazdasági szakközépiskolai és szakmunkásképző hálózat szerveződött a megyében (kertész, gyümölcsstermesztő, állattenyésztő, gépszerelő). A hetvenes évek elejére azonban központi kezdeményezésre — egy-egy nagykanizsai tanulócsoporthoz kivételével — a szakközépiskolai képzés megszűnt, a kehidai szakmunkásképző létszámát pedig nem tudták feltölteni. Zala megye szinte teljes mezőgazdasági szakember-utánpótlását a megyén kívül képezték ki. A hetvenes évek közepétől ez elviselhetetlenné vált, és néhány éven belül a képzési rendszer rekonstrukciójához vezetett (Zalaegerszegén a szakmunkásképzés, Nagykanizsán mezőgazdasági szakközépiskola épült ki, Keszthelyen pedig stabilizálódott a növényvédő szakközépiskola).

Az évtized fordulóján kiütköztek a szakképzés extenzív, kiterjesztő jellegű fejlesztésének ellentmondásai. Az egyik ellentmondás a 90 százalék feletti továbbtanulás minőségi ára. A középfokú képzés ugyanis — és nemcsak Zalában — a legkisebb létszámú korosztályoknál vált általánossá. A jobb tanulókat felszívták a középiskolák, a gyengébb tanulók és a korábban tovább nem tanulók nagy tömegei pedig a szakmunkásképzőkbe kerültek. Ez a szakmunkásképzés színvonalát lerontotta.

A másik ellentmondás az, hogy a továbbtanulási esélyek nem egyenlők a fiúk

és a lányok számára. Egyetlen évtized alatt a szakmunkásképzésben 14 százalékról 33—35-re növekedett a lányok aránya, de ők csak a szakmák feléből választhatnak. A probléma a vállalati igények nemek szerinti összetételében van. Például az 1982-es vállalati szakmunkáskiképzési igényt csak 76 százalékban lehetett kielégíteni. Ennek oka, hogy a vállalatok 812-vel (63 százalékkal) több fiú tanulót igényeltek, mint amennyi rendelkezésre állt; a leánytanulók iránti kereslet viszont 516 volt (a rendelkezésre álló forrásnak mindössze 62 százaléka). Ez az arány várhatóan tovább romlik. A középfokú képzés rendszere természetesen Zala megyében is magán viseli az 1970-es évek jegyeit (extenzív fejlesztés, demográfiai csökkenés, növekvő munkaerőigény és egy korszakos jelentőségű változás: a tömeges továbbtanulás középfokon). Ez másfél évtized alatt a szakmunkások arányának megkétszereződéséhez, a segédmunkás-állomány arányának feleződéséhez vezetett.

A nyolcvanas évtized elején azonban az ismét növekvő ifjúsági forrással első ízben áll szemben csökkenő vállalati munkaerőigény. A 70 százalék körüli szakmai kiképzéssel szemben pedig hosszú távra stabilnak látszó igény: a szakmunkások 40, a betanított munkások 40 és a segédmunkások 20 százalékos aránya. Zalában az utolsó két évben a vállalatok igénye 2,8 százalékkal csökkent, a forrás pedig 7,3 százalékkal nőtt. Ezért hosszabb távon a megyében is szakmunkás-túlképzéssel, a betanított és a segédmunkások tekintetében pedig növekvő hiánnyal kell számolni.

Szervezési és fejlesztési alternatívák

A lépéskényszer tehát a megyében is nyilvánvaló. Oka a demográfiai növekedés, amely a középfokú oktatásban teljes egészében csak az 1980-as és az 1990-es évek fordulóján jelentkezik, de 1981—1986 között egy kisebb hullám (évi 200—300 fős emelkedéssel) a nagy hullám levezetésének előjátéka — bizonyos feltételek mellett a levezetés kísérlete — lehet. A 90 százalék feletti középfokú továbbtanulást tartósan feltételezve, a mintegy másfélezerrel több tanuló iskolarendszeren való átvezetésére csak két lehetőség kínálkozik.

1983-ig új tanulócsoporthoz indítása nélkül, a meglévő tanulócsoporthozon belül lehetett a létszámot megnövelni. Ennek jogi és szervezési akadályai nincsenek. A meglévő tárgyi és személyi feltételekkel megoldható, de az oktatás minőségét rontja. A korábbi demográfiai apályt (az általános iskolában végzők számának egyharmados csökkenését) a megye — a középfokú képzési keretek megőrzése mellett — az osztálylétszámok jelentős csökkentésére használta fel. Ezért 1983-ig az emelkedő létszámot a jelenlegi intézményhálózat tulajdonképpen „felszívhatta”.

De mi történjék az 1980-as és az 1990-es évek fordulóján? A továbbtanulási arány csökkentése önmagában megoldásnak látszik, de ez a művelődéspolitikai célok feladásával lenne egyenértékű. A 90 százalékot meghaladó arányú továbbtanulás viszont elkerülhetetlenné teszi az oktatási keretek bővítését. Hol történjék azonban a bővítés: a gimnáziumi, a szakközépiskolai vagy a szakmunkásképzésben? Mi szól az egyik, és mi a másik mellett?

A megnövekedett létszámú korosztályok számára is lehetővé kell tenni, hogy a megfelelő középfokú iskolában minden arra alkalmas fiatal megkezdhesse tanulmányait. De szakmai végzettséget csak azok kapjanak, akik maradéktalanul eleget tesznek a követelményeknek! Ez egyrészt azt kívánja, hogy a tanulólétszám növekedéséhez képest valamivel mérsékeltebben bővüljenek a szakmai beiskolázás keretei a megyében. A lányok szakmatanulási gondjaira való tekintettel — azokban a szakmákban, ahol viszonylag nagy a konvertálhatóság, és nyilvánvaló a szakmai ismeret magánhasznosítása is (például kereskedelem, vendéglátás, egészségügy, gyermekgondozás, kertészet) — véleményünk szerint vállalni kell a túlképzést.

Továbbá arra is föl kell készülni, hogy a lemorzsolódás nagyobb lesz a jelenleginél.

A megnövekedett tanulólétszám középfokú képzését a legkisebb költséggel és a legkisebb kockázattal a gimnáziumok bővítésével oldhatjuk meg. Ez viszonylag könnyen valósítható meg; magasabb általános műveltséget ad, eltolja a csökkenés időszakára a végleges megoldást. Emellett szól a gimnáziumoknak az országos átlagnál jóval kisebb aránya is. (Ez Zalaegerszezen és Keszthelyen feltétlenül, Nagykanizsán talán, Lentiben a lehetőség szerint új gimnáziumi osztályok indítását jelenti.) Feltétele azonban az érettségit kívánó szakmák körének bővítése vagy legalább minősített betanított munkahelyek léte, ahova az érettségizett fiatalok beléphetnek. Egyes nagyüzemekben, szolgáltatási területeken vannak ilyen munkakörök, a gimnáziumokban pedig a kiképzési lehetőség teremthető meg.

Az új körülményekre való tekintettel jóval rugalmasabb szakképzési szervezetet kívánatos kialakítani. A megyei tanács a szakképzési központok, a „kiképzési bázisok” fejlesztésének programját már 1974-ben elfogadta. E program szerint a kiképzési bázis olyan iskolakomplexum, amely egy-egy iparág, termelési ágazat számára képez utánpótlást (például mezőgazdaság, gépipar, építőipar, kereskedelem). Magában foglalja az e területre irányuló szakközépiskolai és szakmunkásképzést, az iskolarendszerű felnőttoktatást és tanfolyami képzést, a technikusok kiképzését. Ezen belül biztosítja a termelés igényeihez való rugalmas alkalmazkodást, és lehetővé teszi a tanulók szabadabb áramoltatását az egyes képzési formák között. A határozat szerint kiképzési bázisokat úgy kell kialakítani, hogy azok optimális nagyságrendben tegyék lehetővé az oktatói állomány, a műhelyek, a felszerelés, a diákszociális- és sportlétesítmények kihasználását. E cél a kis intézmények összevonása és a mammutintézmények decentralizálása révén valósítható meg. A kialakítás alapvető útja nem új iskolák építése, hanem a meglévők ésszerű összevonása, bővítése, a feladatok ellátására alkalmassá tétele lehet.

A megyében az első lépések már megtörténtek. Nagykanizsán a kereskedelmi szakközépiskolát, a hozzá kapcsolódó szakmunkásképzést és a felnőttoktatást a megye egy keretbe vonta össze. Ennek szellemében történt a kehidai szakmunkásképző intézet betelepítése és a zalaegerszegivel való egyesítése; így módon alakult ki az új mezőgazdasági szakoktatási bázis, amelyben a középfokú felnőttoktatás is megindult; így működik a vendéglátóipari oktatás Keszthelyen. Hasonló szellemben kezdődött el az új nagykanizsai ipari és mezőgazdasági gépészeti bázis kialakítása. 1985-től újabbak szervezésére kerülhet sor. Zalaegerszezen a fémipari és az építőipari bázis kialakítására van lehetőség; Nagykanizsán a kőolaj- és földgáziparban országos beiskolázás esetén adott erre a lehetőség.

A kisvárosi vonzáskörzetek egyik alapvető iskoláztatási problémája, hogy szakmatanulási választékuk szűk, szervezetük szórt, erőforrásaik korlátozottak. Ennek jellegzetes példája Lenti vagy Zalaszentgrót, ahol a gimnázium mellett a zalaegerszegi szakmunkásképző kihelyezett tagozata működik. Önálló szakmunkásképző létesítésére nincs lehetőség. A megoldás egyetlen járható útja egy ún. integrált középiskola. A végső cél olyan középfokú intézmény, amely ötféle fakultatív gimnáziumi képzésben és öt szakmunkásképzési alapszakmában nyújt képzést, emellett dolgozók iskoláját tart fenn, és tanfolyamokat indít a helyi igényeknek megfelelően (gépkocsivezetés, idegen nyelv, gépírás, szakmai tanfolyamok).

Tanulságok

Megyei tanulmányunk talán kézzelfoghatóvá tette, hogy a szakképzés a „lakóhely—munkahely—képzési hely” területileg is lehatárolható hármásában szerveződik. Bármely tényezőt változtatjuk meg közülük, az hosszabb távon kihat a képzés egész rendszerére. Ha a képzés helyét és a munkahelyet elszakítjuk az ifjúság lakó-

helyétől, akkor kimutathatóan erősödik a városba áramlás. A fokozott urbanizáció a hetvenes években csaknem minden megyében ehhez vezetett. Ha a képzési intézmények szakadnak el tartósan a lakóhelyen elérhető munkahelyektől, akkor aligha lehet várni az iskolázottsági-képzettségi szint emelkedését. Számos agglomerációnkban tapasztalható ez a jelenség. Ha viszont a munkahelyek távolodnak el a lakóhelyen jól megközelíthető képzési intézményektől, akkor kétséges, vajon megszervezhető-e egy jobb minőségű szakképzés. Ezt számos mezőgazdasági körzetünk példája mutatja, akár a Tiszántúl nagyfalvas körzeteiben, akár az ország aprófalvas térségeiben.

A szakképzési rendszer fejlesztése során, véleményünk szerint, a nyolcvanas években olyan dilemmákkal is szembesülni fogunk tehát, amelyek makroszinten nem érzékelhetők, sőt fel sem igen tudjuk vetni őket. Ilyen dilemma például a szakképzés mainál rugalmasabb alkalmazkodása a helyi-területi termelési szerkezethez, ha ez a szerkezet a mainál gyorsabban alakul át. Hasonlóképpen dilemma egy nagyobb területi egység és a szűkebb vonzáskörzet érdekeinek ütközése bizonyos képzési intézmények telepítése vagy működtetése során. Ilyen mérlegelendő kérdésnek tartjuk azokat a szervezettefejlesztéseket is, amelyeket nem lehet, sőt nem is kell mindenütt megvalósítani; ettől azonban lehetségesekké, sőt szükségesekké is válhatnak másutt. Tanulmányunkban — konkrét fejlesztési esetek kapcsán — ezeket a dilemmákat mutattuk be, és tettünk javaslatot a megoldásukra.

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtára mint országos jellegű tudományos szakkönyvtár és országos közgazdasági információs központ, tájékoztatási szolgáltatásaival segítséget nyújt az elméleti és gyakorlati közgazdászoknak a közgazdasági szakirodalomban való eligazodáshoz.

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLDI KÖZGAZDASÁGI IRODALOMBÓL „A” sorozat, REFERÁTUMOK, 1956

Havonta megjelenő, szöveges tájékoztató kiadványunk fő rovatai: elméleti kérdések, politikai gazdaságtan, makrogazdasági és nemzetközi gazdasági kérdések, vállalati gazdaságtan, oktatás- és tudománygazdaságtan. A világ 32 országából könyvtárunkba beérkezett külföldi folyóiratcikkekből, könyvekből válogatjuk ki magyar nyelvű ismeretésre az érdeklődésre számottartó anyagokat. Évente közel 500 referátumot közlünk a kiadvány 12 számában.

A füzetek éves név-, főrovat szerinti, folyóirat- és tárgymutatóját mellékletben jelentjük meg.

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLDI KÖZGAZDASÁGI IRODALOMBÓL „B” sorozat, BIBLIOGRÁFIA, 1969

A világ minden tájáról könyvtárunkba — a kiadvány megjelenését megelőző 1-2 hónapban — beérkezett könyvek, folyóiratcikkek, nyersfordítások és egyéb dokumentumok havi bibliográfiája. Évente több mint 10 ezer tételt tartalmaz. Valamennyi szám végén szerzői és címmutató, továbbá a tartalmi visszakeresést biztosító tárgymutató található. A 7. szám az előző évben magyar fordításban megjelent könyvek jegyzékét, a 12. szám a nyersfordítások kumulált jegyzékét közli függelékben.

Külföldre csereként igényelhető
Az „A”- és „B”-sorozat évi előfizetési ára: 1000,— Ft

Felvilágosítás és megrendelés:
1093 Budapest IX., Zsil u. 2. II. 223. Tel.: 179-377.

Az ár, az adó és a támogatás hatása a mezőgazdasági vállalatok jövedelmére

Szabóné Medgyesi Éva

A mezőgazdasági vállalatok jövedelmi helyzete az 1975-öt követő években lényegesen romlott, aminek csak látszólag mond ellent az a tény, hogy a vállalatok nyeresége 1975 és 1982 között (folyó áron) kétharmadával növekedett: ez utóbbit a nem mezőgazdasági termelés igen gyors ütemű fejlesztése eredményezte. A vállalati nyereség mintegy fele a nem mezőgazdasági tevékenységből származott, amelynek jövedelmezősége kedvezőbb volt, mint az alaptevékenységé.

A nem mezőgazdasági termelés fejlesztésének könnyebben járható útja (kisebb az eszközigénye, nincs földigénye, nem függ az időjárástól, gyorsabb a megtérülés stb.) arra csábította a mezőgazdasági vállalatokat, hogy nyereségük jó részét ne a mezőgazdasági termelésre, hanem a kiegészítő tevékenység fejlesztésére fordítsák. Az 1982. évi beruházások például fele-fele arányban oszlottak meg a két tevékenység között. Ennek következtében a mezőgazdasági beruházások a pótlás mértékét alig haladták meg, a nem mezőgazdasági termelésben viszont a beruházások elérték az eszközállomány háromnegyedét.

A fajlagos nyereség csökkent: 1975-ben a költségarányos nyereség meghaladta a 14 százalékot, 1982-ben pedig kevesebb volt 11 százaléknál.

A nyereség növekedése továbbá azért is látszólagos, mert egyre nagyobb részét vonják el adók formájában. Az adózott nyereség 1975 és 1982 között már csak 30 százalékkal növekedett, az adók viszont sokkal gyorsabban: míg 1975-ben 4 milliárd forint befizetési kötelezettség terhelte a nyereséget, addig 1982-ben 11 milliárd. Az újonnan bevezetett alapképzési kötelezettségek a nyereség felhasználását tovább korlátozták.

A mezőgazdasági termelés ráfordításainak romló hatékonysága, a fejlesztési eszközök szűkössége, sok esetben hiánya a mezőgazdasági célú beruházások olyan mérvű csökkenéséhez vezethet, ami veszélyezteti a termelésfejlesztési célok megvalósulását, a népgazdasági ág tervezett termelési növekményének elérését.

A következőkben a mezőgazdasági szabályozás három elemével: az árakkal, a támogatásokkal és az elvonásokkal foglalkozom.

Az árak

A mezőgazdasági ágazatba sorolt vállalatok tevékenységének összessége a népgazdasági átlagnál kedvezőtlenebb jövedelmű. A nettó termelés tisztajövedelemtartalma a mezőgazdasági termelésben jóval kevesebb (mintegy 10 százalék), mint más népgazdasági ágakban. (Az utóbbi néhány évben ez a különbség mérséklődött, korábban nagyobb volt.) Legfőbb előidézője a mezőgazdasági termékeknek a ráfordításokhoz mérten alacsony ára. A termelői árak nem fedezik az átlagosnál

---

Szabóné Medgyesi Éva kandidátus, a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezető-helyettese.

mostohább természeti körülmények közepette gazdálkodó vállalatok ráfordításait, illetve nem nyújtanak lehetőséget bővített újratermelésre.

Az 1975—1982 közötti időszakban a mezőgazdasági termékek állami termelői árát három ízben (1976-ban, 1980-ban és 1981-ben) emelték. 1982-ben a felvásárlási árak egyharmaddal haladták meg a 7 évvel korábbit. Az áremelésekkel valamelyest javították az állattenyésztés jövedelmi helyzetét a növénytermeléshez képest. Az élő állatok és az állati eredetű termékek ára 1982-ben 35, a növénytermelési és kertészeti termékek ára 28 százalékkal volt magasabb az 1975. évinél.

1975-ben az állattenyésztésben a termelés anyagi ráfordításai (a termelő felhasználások) igen magasak voltak a termelési eredményhez képest. A termelő felhasználás aránya a bruttó termeléshez mérten meghaladta a 90 százalékot, míg a növénytermelésben 52 százalék volt. Az eltérő mértékű áremelés eredményeképpen 1982-ben e két arány 80, illetve 67 százalékra módosult, de még mindig lényegesen kedvezőbb volt a növénytermelésben.

Az állattenyésztés jövedelmi helyzetének javulása és a hozamok emelkedése következtében a két főágazat aránya némileg eltolódott; 1975-ben a vállalatok mezőgazdasági termelésének 40, hét évvel később 45 százalékát adta az állattenyésztés.

A mezőgazdasági termékek felvásárlási árának emelkedését mintegy kétszeresen haladta meg az ipari eredetű termelőeszközök árának emelkedése, az agrár-olló még inkább kinyílt. Különösen az energiahordozók ára emelkedett, de a mezőgazdasági termékek áremelését meghaladóan lett magasabb a mezőgazdasági alapanyagú takarmánytápok és koncentrátumok ára is. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

1. sz. táblázat

A mezőgazdaság helyzetének alakulását jellemző árindexek 1982-ben
(1975=100)

Megnevezés	Árindex
Állami termelői árak	
Növénytermelési és kertészeti termékek	128,3
Élő állatok és állati eredetű termékek	135,2
Mezőgazdasági termékek összesen	132,7
Nem mezőgazdasági eredetű termelőeszközök	163,2
Mezőgazdasági beruházások	129,0

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv. KSH, 1982.

A vállalatok által értékesített termékek árbevétele — amelybe beleszámít a háztáji termékek közös gazdaságokon keresztül történő eladása is — a mezőgazdasági áremelkedések következtében 30 milliárd forinttal nőtt (ennyivel kevesebbet kaptak volna 1982-ben termékeikért, ha azt 1975-ös áron értékesítik). Az ipari eredetű termelőeszközök árának emelkedésével együtt járó többletkiadás viszont meghaladta a 27 milliárd forintot.

Az árarányok kedvezőtlen változása miatt, továbbá azért, mert egyre nőtt a nem mezőgazdasági eredetű ráfordítások aránya, a vállalatok mezőgazdasági termelésének anyagigényessége nőtt. 1975-ben az anyagi ráfordítások a bruttó termelésnek 67 százalékát, 1982-ben már 72 százalékát tették ki.

Az adózott nyereség 30 százalékos növekedése éppen csak fedezte a mezőgazdasági eredetű termelőfelhasználások és a beruházási javak árának emelkedését, de már nem nyújtott fedezetet az ipari eredetű termelőeszközök beszerzési árának emelkedésére.

A termelési költségek növekedését a vállalatok egyrészt takarékosabb gazdálkodással ellensúlyozták. Az állati termékek termeléséhez képest kevésbé nőtt a takarmánykoncentrátumok felhasználása, csökkent a talajjavítás és az öntözés területe, egyes években csökkent a kiszórt műtrágya mennyisége, kevesebb gázolajat használtak fel, több mint háromszorosára növekedett a már teljesen leírt, de még üzemben tartott gépek állománya. A felhasználások csökkentése (öntözés, műtrágyázás, talajjavítás elmaradása) nem minősíthető egyértelműen kedvezőnek, hiszen fékezte a hozamok növelését, illetve megzavarta a gépállomány egyenletes megújításának folyamatát.

A vállalatok másik reagálása az volt, hogy a korábbi éveknél szerényebb ütemben növelték mezőgazdasági termelésüket. Nem mezőgazdasági termelésük viszont 1975 után háromszorosára bővült (folyó áron számítva). Jelenleg a nem mezőgazdasági tevékenység egyharmados arányt képvisel a termelési struktúrában, bruttó termelési értéke meghaladja a növénytermelését és az állattenyésztését is. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

2. sz. táblázat

A vállalatok termelési szerkezete
(Folyó ár alapján, százalékban)

Megnevezés	A tevékenységek részesedése a bruttó termelésből	
	1975	1982
Mezőgazdasági alaptevékenység ^a	76,8	67,0
Ebből:		
növénytermelés és kertészet	42,2	31,2
állattenyésztés	27,9	25,1
Mezőgazdasági alaptevékenységen kívüli tevékenység	23,2	33,0
Összesen	100,0	100,0

^a A növénytermelés, az állattenyésztés, valamint az alaptevékenységbe tartozó termék-előállító és szolgáltató tevékenység.

Forrás: Időszaki Statisztikai Közlemények. Mezőgazdasági adatok. KSH, 1976. Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv. KSH, 1982.

A nem mezőgazdasági termelésben az anyagi ráfordítások megtérülése kedvezőbb volt, mint az alaptevékenységben. A fejlesztési eszközök szűkössége miatt az sem elhanyagolható körülmény, hogy e termelés eszközigénye csak egyharmada a mezőgazdaságiénak. A termelőerők más elemeinek korlátozottsága (földterület, takarmánybázis stb.) sem fékezte a termelés fejlesztését.

A szabályozás támogatási és elvonási rendszerének egyes elemei az alacsony termelői árak kiegyenlítését, egyes ágazatok nagy eszközigényének ellensúlyozását, illetve a népgazdasági tervekkel összehangolt fejlesztését szolgálják.

Az elvonások és különösen a támogatások körének értelmezése nem egységes. Az elvonások közül nem közvetlenül kerül be a költségvetésbe az adott és kapott bankamatok egyre jelentősebb különbsége, továbbá a biztosítási díjak és térítések egyenlege. A kedvezmények körét is lehet bővebben vagy szűkebben felfogni. Például a beruházási juttatásokat szabályozó rendeletek korábban az ipari termelőeszközök és a mezőgazdasági termékárak aránytalanságai miatt „beruházási ártámogatás” címetek soroltak fel. Ugyancsak árkiegyenlítő szerepük volt a műtrágya és a növényvédőszeres vásárlásokon kapott kedvezményeknek. Emiatt nemcsak nagyságrendjében, de előjelében is többféle válasz adható arra a kérdésre, hogy mit kapott és mit adott a mezőgazdaság.

A támogatások

A mezőgazdasági vállalatok háromféle címen kapnak támogatást a költségvetésből. Ezek a termelés befolyásolását, a kedvezőtlen adottságú gazdaságok megsegítését és a termelői árakban meg nem térülő költségek fedezetét szolgálják. Támogatja az állam a beruházást, a termelést és egyes ipari eredetű termelőeszközök beszerzését.

Beruházási támogatásra valamennyi mezőgazdasági vállalat azonos mértékben jogosult. A jelenlegi támogatási rendszer szerint — amely 1980 óta érvényes — az építkezések és az ültetvénytelepítések kivitelezési költségének 20 százalékát vállalja magára az állam, ez az úgynevezett alaptámogatás. Ezt egészíti ki az aktuális termelési célok megvalósítását segítő, lényegesen szűkebb körű külön támogatás. A gépb beruházások közül a traktorok beszerzésére 20 százalékos, a munkagépek vásárlásához 15 százalékos kedvezményt nyújtanak. Néhány speciális gép beszerzéséhez (a burgonya-, zöldség-, gyümölcs-, cukorrépa-termelés gépei) 40 százalékos támogatást kaptak a vállalatok.

Az 1980 előtti támogatás mértéke ennél nagyobb volt: 1975-ben a beruházások 32 százalékát, 1982-ben ennek már csak a felét fedezte az állami hozzájárulás. 1975—1979 között a beruházási támogatások összege évről évre emelkedett, 1979-ben megközelítette a 9 milliárd forintot. 1982-ben már csak 4,1 milliárd forint volt. (A csökkenés nem 1979-ről 1980-ra következett be teljes egészében, mert a folyamatban lévő beruházásokat a vállalatok a régi kedvezmények szerint fejezhették be.)

A beruházási támogatások 1982-ben az építkezések 15, a gépvásárlások 10 százalékára, az egyéb beruházások több mint egyharmadára nyújtottak fedezetet. A támogatási rendeletben meghirdetett arányoknál azért kevesebbre, mert nem minden objektum építését, illetve gép beszerzését segítette az állam.

A támogatás körülbelül egyharmada építési célokat szolgált. Az időszak elején több mint fele, 1980-tól egyharmada a gépvásárlást ösztönözte. Az egyéb beruházások (például ültetvénytelepítés, melioráció) támogatása 1975-ben csak 14 százalékos arányú volt, de 1982-ben a más támogatások csökkenése miatt ugyancsak egyharmaddal részesedett az összes támogatásból.

Az állami gazdaságok által igénybe vett beruházási támogatás 1982-ben már csak 43 százaléka, a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek nyújtott támogatás pedig 62 százaléka volt a 7 évvel korábbiak. A beruházások színvonalában mutatkozó különbség 1982-ben is körülbelül ugyanannyi volt, mint 1975-ben: egy-egy területre 70, egy foglalkoztatottra számítva 40 százalékkal több beruházást valósítottak meg az állami gazdaságok, mint a szövetkezetek. Az állami gazdaságok beruházásaiban azonban nagyobb arányt tett ki a kisebb mértékben támogatott építkezés és gépvásárlás, a szövetkezetekben pedig jelentősebb volt az egyéb beruházások, illetve az ezek után járó magasabb mértékű támogatások aránya. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

A más címen nyújtott támogatásokkal ellentétben a *termelési támogatások* összege 1975–1982 között csaknem kétszeresére növekedett. 1982-ben 19 milliárd forintot, 7 évvel korábban mintegy 10 milliárd forintot fizetett a költségvetés ilyen címen. 1982-ben az összes támogatás 60 százalékát termelési célokra adták, míg 1975-ben csak egyharmadát.

A termelési támogatások jelentős része olyan ágazatokba került — a termelésfejlesztési célokkal összhangban —, amelyekben a termelői árak kevésbé fedezték a költségeket, mint például a szarvasmarha- és a juhtartásban. E támogatások egyharmada a szarvasmarha-ágazat fejlesztését, ezen belül is főleg a tejtermelés növelését szolgálta.

A beruházási támogatások színvonala

Beruházási támogatás	1975	1982	1975=100
<i>Egy hektár termőterületre (forint)</i>			
Állami gazdaságok, kombinátok	1 627	707	43
Mezőgazdasági termelőszövetkezetek	1 041	617	59
<i>Egy foglalkoztatottra (1000 Ft)</i>			
Állami gazdaságok, kombinátok	10,5	4,5	43
Mezőgazdasági termelőszövetkezetek	7,8	4,8	61
<i>A beruházás százalékában</i>			
Állami gazdaságok, kombinátok	32	10	31
Mezőgazdasági termelőszövetkezetek	33	16	48

Forrás: Támogatások és elvonások a mezőgazdaságban, 1975—1982. KSH, 1983.

A termelési támogatások együtödét a kedvezőtlen termőhelyű gazdaságoknak juttatták. A kedvezőtlen adottságú állami és szövetkezeti vállalatok árkiegészítést, fejlesztési támogatást, rendkívüli elemi kár miatti térítést kaptak, és a termelési adó egy részét is visszatarthatták fejlesztési célokra. 1980 előtt a gazdaságok e köre jövedelemkiegészítésben, a szarvasmarha-ágazat pedig külön támogatásban is részesült.

Az állami gazdaságok és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek bruttó termelésének egyaránt mintegy 7 százalékát érte el a termelési támogatás. Az eredményhez viszonyított aránya az állami gazdaságokban magasabb, de mindkét szektorban növekvő. A területhez és a foglalkoztatottak létszámához mért támogatás összege is az állami vállalatokban több, mivel a termelési támogatások túlnyomó része meghatározott termelési feladatokhoz igényelhető.

A termelési támogatások összege az állami és a szövetkezeti vállalatokban hasonló mértékben növekedett 1975-től 1982-ig. Összetevői azonban némiképpen különbözők. A kedvezőtlen adottságú állami gazdaságoknak nyújtott támogatás aránya kisebb, de jelentősebb az export támogatása, mint a termelőszövetkezetekben. A szarvasmarha-ágazat részesedése a támogatásból egyaránt körülbelül egyharmados.

A közvetett támogatásokat* termelőeszközök beszerzésére nyújtják, de nem a mezőgazdasági termelőknek, hanem a forgalmazó vállalatoknak írják jóvá. A mezőgazdasági felhasználók kedvezményes áron vásárolhattak gépalkatrészeket (1980-ig), műtrágyákat és növényvédőszerkeket.**

A közvetett támogatások összege 1982-ben 8,6 milliárd forintot ért el (ez az összeg tartalmazza a kistermelőknek hasonló jogcímenen nyújtott évi mintegy 300—500 millió forintot is). Nyolc évvel korábban 3,5 milliárd forinttal több volt, azóta a gépalkatrészek vásárlásának támogatása megszűnt, és a növényvédőszervásárlási kedvezmény csökkent. Jelenleg a közvetett támogatások 90 százalékát a műtrágya- és növényvédőszer-dotáció adja.

* Sokak szerint e támogatásokat nem szabad a mezőgazdasági támogatásokhoz sorolni. Számításainkban az érvényes jogszabályokkal megegyezően mégis itt vettük figyelembe őket.

** Nem soroltuk ide az importált fehérjetakarmányhoz kapott beszerzési támogatást, melyet az ágazaton belül, az élelmiszeripari tartalékalapból fedeztek. 1980-ban ez a támogatás megszűnt; a hetvenes évek második felében évi összege 2 milliárd forint volt.

A termelési támogatások színvonala

Megnevezés	1975	1982	1975 = 100
<i>Egy hektár termőterületre (forint)</i>			
Allami gazdaságok, kombinátok	2 377	4 982	210
Mezőgazdasági termelőszövetkezetek	1 480	2 724	184
<i>Egy foglalkoztatottra (1000 Ft)</i>			
Allami gazdaságok, kombinátok	15,4	31,7	206
Mezőgazdasági termelőszövetkezetek	11,1	21,0	189
<i>A bruttó termelés százalékában</i>			
Allami gazdaságok, kombinátok	8	7	88
Mezőgazdasági termelőszövetkezetek	7	7	100
<i>Az eredmény százalékában^a</i>			
Allami gazdaságok, kombinátok	79	94	119
Mezőgazdasági termelőszövetkezetek	60	69	115

^a Az összehasonlíthatóság végett 1975-ben korrigált eredmény.

Forrás: mint a 3. sz. táblázatnál.

Az elvonások

Az adózás feltételei a mezőgazdasági vállalatok számára — a támogatásokhoz hasonlóan — azonosak. Jövedelemadót 1980 előtt az állami szektor vállalati nyereségük után, a szövetkezetek a bruttó jövedelmük arányában fizettek. 1980 óta a szövetkezeti adózási forma érvényes az állami gazdaságokra is. A termelés költségei között elszámolt adók tekintetében a mezőgazdaság továbbra is előnyt élvez. A vállalatok befizetései 1975—1982 között több mint kétszeresükre nőttek. Ez a növekmény részben a termelési tevékenység bővüléséből, részben az adózás feltételeinek szigorításából adódott. Jelentősen nőtt — az igénybe vett hitel összegének, de főként a kamatlábnak a növekedése miatt — a nem közvetlenül a költségbe kerülő bankkamat is.

A mezőgazdasági vállalatokat terhelő, 1982-ben több mint 37 milliárd forintos elvonás háromnegyede közvetlenül a költségvetésbe folyt be, egynegyedét pedig a kamatok és a biztosítási díjak tették ki. Az adók túlnyomó részét a jövedelemadó, a termelési adó és a társadalombiztosítási járulék képezte. (A jövedelemadót a bruttó jövedelem — munkadíj és nyereség — után, a termelési adót a nem mezőgazdasági termelés után, a társadalombiztosítási járulékot a munkadíj és a részesedés összege után fizetik a mezőgazdasági vállalatok.)

Az adónemek közül a jövedelemadó növekedése meghaladta a bruttó jövedelemét, a társadalombiztosítási járulék is gyorsabban nőtt, mint a kifizetett munkadíj. A termelési adó — az alaptevékenységen kívüli termelés növekedésének megfelelően — csaknem háromszorosára emelkedett. A földadó volumene és aránya is csökkent, jelenleg az összes elvonásnak már csak 3—4 százaléka. A biztosítási díjak összege a vizsgált 8 év egészében 1,5 milliárd forinttal több volt, mint a mezőgazdasági vállalatoknak fizetett kártérítés összege.

Az összes elvonás — beleértve a kamatterheket és a biztosítási díjakat is — 1982-ben a bruttó termelés 13 százalékát tette ki, és az évi eredménynél (a nyereségek és a veszteségek egyenlegénél) 44 százalékkal volt több, 1975-ben viszont alig múlta felül az évi (összehasonlíthatóvá tett) nyereség volumenét.

Az állami gazdaságok adóbefizetései a bruttó termeléshez mérten körülbelül azonosak a szövetkezetekével, az évi eredménynek azonban nagyobb hányadát

teszi ki az elvonás, mert a bruttó termelés nyereséghányada kisebb, mint a szövetkezetekben. Intenzívebb termelésük miatt az állami vállalatok a termőterülethez viszonyítva 55, a foglalkoztatottak számához mérten 28 százalékkal több adót fizetnek, mint a szövetkezetek. A termelési szerkezet különbözősége mutatkozik meg a különféle adónemek volumenében és arányában. A jövedelemadó mindkét vállalatcsoportban a kötelezettségek egynegyedét jelenti. A termelési adó aránya az állami vállalatoknál 1982-ben 9, a szövetkezeteknél 19 százalékot ért el. A nem mezőgazdasági tevékenység adószintje az azonos tevékenységet folytató ipari, építőipari vállalatokéval megegyező. Az állami gazdaságok tevékenységében jelentős az élelmiszeripari feldolgozás, melynek adója átlagosan jóval alacsonyabb, mint más ipari termelésé. Az állami gazdaságok pénzgazdálkodásában nagyobb a hitelek szerepe, mint a szövetkezetekében, a bankkamat az összes teher több mint egyötöde. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

5. sz. táblázat

Az elvonások színvonala

Az összes elvonás	1975	1982	1975=100
<i>Egy hektár termőterületre (forint)</i>			
Állami gazdaságok, kombinátok	4038	8462	210
Mezőgazdasági termelősövetkezetek	2469	5446	221
<i>Egy foglalkoztatottra (1000 Ft)</i>			
Állami gazdaságok, kombinátok	26,3	53,9	205
Mezőgazdasági termelősövetkezetek	18,5	42,0	227
<i>A bruttó termelés százalékában</i>			
Állami gazdaságok, kombinátok	13	11	85
Mezőgazdasági termelősövetkezetek	12	14	117
<i>Az eredmény százalékában^a</i>			
Állami gazdaságok, kombinátok	135	159	118
Mezőgazdasági termelősövetkezetek	100	138	138

^a Az összehasonlíthatóság végett 1975-ben korrigált eredmény.

Forrás: mint a 3. sz. táblázatnál.

A támogatások és az elvonások egyenlege

Nemcsak az agráröllő szétnyílása teremtett a mezőgazdasági termelők számára nehezebb feltételeket, hanem a támogatások és az elvonások volumenében, sőt előjelében bekövetkezett változás is. A háromféle címen nyújtott (beruházási, termelési és közvetett) támogatások együttes volumene a vizsgált időszakban csak 10 százalékkal emelkedett. Ugyanakkor a különféle címeken kivetett adók és egyéb kötelezettségek összege több mint kétszeresére nőtt. 1975-ben — figyelembe véve a vitatható közvetett támogatásokat is — 12 milliárd forint volt az állami beavatkozás pozitív egyenlege, tehát ennyivel múlták felül a támogatások az elvonásokat. A juttatási többlet évről évre kevesebb lett, és 1982-ben először a vállalatok közterhei magasabbak voltak, mint az állami támogatás.

A közvetett támogatás nélkül számított egyenleg a vizsgált időszak mindegyik évében negatív volt. Több folyt be a költségvetésbe a mezőgazdasági vállalatoktól, mint amennyit a beruházások és a termelés támogatásaként kaptak. A negatívum különösen 1980 után nőtt gyorsan. (Lásd a 6. sz. táblázatot.)

Az állami és a szövetkezeti vállalatoknak juttatott kedvezmények, illetve adók és más kötelezettségek különbözete (a vállalati formákra nem is osztható köz-

A mezőgazdasági támogatások és elvonások egyenlege
(millió Ft)

Év	Beruhá- zási	Termelési	Közvetett	Összes	Összes elvonás	Egyenleg	
						támogatások	összesen
1975	6920	9 820	12 053	28 793	16 849	+11 944	—109
1976	6364	9 701	9 113	25 178	18 468	+6 710	—2 403
1977	7530	13 904	8 962	30 396	21 492	+8 904	—58
1978	8698	13 535	10 193	32 426	23 957	+8 469	—1 724
1979	8947	13 985	10 073	33 005	25 465	+7 540	—2 533
1980	5691	16 993	7 640	30 324	26 139	+4 185	—3 455
1981	4779	18 255	8 876	31 910	30 578	+1 332	—7 544
1982	4070	19 046	8 591	31 707	37 333	—5 625	—14 217

Forrás: mint a 3. sz. táblázatnál.

vetett támogatások nélkül) eltérő előjelű. Mivel a beruházási támogatások a saját források és a megvalósított beruházások volumenétől, a termelési támogatások a termelés színvonalától függtek, az állami gazdaságok nagyobb arányban részesedtek ezekből a támogatásokból, mint a szövetkezetek. Igaz ugyan, hogy a kötelezettségek is a termelési tevékenységgel voltak arányosak, az időszak első éveiben azonban a jövedelem kisebb hányadát vonták el az állami gazdaságoktól, mint a termelőszövetkezetektől. A szövetkezeti vállalatok kedvezményeinek és adóinak egyenlege minden évben — 1975-öt kivéve — negatív volt, s 1982-ben a bruttó termelésnek 5, az eredménynek 53 százalékát tette ki. Az állami gazdaságok esetében ez az egyenleg 1979 óta tartósan negatív, és 1982-ben a bruttó termelésnek 4, az eredménynek 52 százalékát érte el.

A támogatások és az elvonások differenciáltsága

A szabályozórendszer egyik célja az volt, hogy a kedvezőtlen adottságú gazdaságok hátrányait legalább részben kiegyenlítse, illetve a jobb feltételekkel rendelkezők járadékyszerű jövedelmének egy részét elvonja.

A kedvezőtlen adottságú gazdaságoknak nyújtott támogatások kivételével a többi kedvezmény (a beruházási támogatások esetében) a tőkeerősebb, illetve (a termelési támogatások esetében) a magasabb termelési színvonalú gazdaságok számára volt könnyebben hozzáférhető. 1982-ben a közvetlen támogatások 20 százalékát kapták a kedvezőtlen adottságú vállalatok, 80 százaléka a fejlesztést és a termelésbővítést segítette. Emiatt a jobb termelési eredményeket elérő, jobb földön gazdálkodó vállalatoknak nyújtott támogatások egy dolgozóra jutó összege nem volt kevesebb, mint a mostohább természeti feltételek közepette gazdálkodóké.

A támogatások jogcímenkénti megoszlásában már mutatkozott különbség. A kedvezőbb adottságú vállalatoknál nagyobb volt a beruházási és a közvetett (műtrágya és növényvédőszer vásárlására nyújtott) támogatások aránya, mint a gyengébbeknél. A biztosítási térítések egy főre jutó összege az alacsonyabb színvonalon termelőknél magasabb, de ezek a gazdaságcsoportok összegében és arányában is több biztosítási díjat fizetnek, mint a jobbak.

Az elvonások differenciáltabbak voltak, mint a támogatások. A föld minősége vagy a termelési eredmények szerint képzett gazdaságcsoportokban a szélső ér-

tékek között nagy a különbség. A legjobb gazdaságokat terhelő elvonás kétszerese a leggyengébbekének. Az adók egy dolgozóra jutó összegében ennél még nagyobbak voltak a különbségek, az egyéb elvonási formák (bankköltségek, biztosítási díjak) azonban a gyengébb vállalatcsoportok esetében voltak magasabbak.

Az állami és a szövetkezeti vállalatok egy főre jutó bruttó jövedelem szerint képzett alsó csoportjaiban a támogatások meghaladták az adók és az egyéb befizetések összegét. (Lásd a 7. és a 8. sz. táblázatot.)

7. sz. táblázat

A támogatások és az elvonások az egy főre jutó bruttó jövedelem szerint képzett gazdaságcsoportokban 1981-ben

A bruttó jövedelem dolgozónként (1000 Ft)	A támogatások és az elvonások egy főre jutó egyenlege (1000 Ft)		Támogatás az eredmény százalékában	
	az állami gazdaságokban	a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben	az állami gazdaságokban	a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben
—30	+9,5	+9,2	.	.
30—35	—	+22,8	—	—
35—45	—	+13,8	—	2636
45—55	+6,3	+7,8	747	398
55—65	+10,2	+3,0	285	198
65—75	+3,8	—0,4	220	147
75—85	—7,5	—9,4	126	98
85—95	—6,1	—12,5	104	81
95—105	—21,0	—10,5	76	71
105—	—6,4	—15,4	70	52
Összesen	—2,7	—2,7	126	122

Forrás: A mezőgazdasági vállalatok gazdálkodása. KSH, 1981.

8. sz. táblázat

A támogatások és az elvonások a föld minősége szerint képzett gazdaságcsoportokban 1981-ben

A szántóterület kataszteri tiszta jövedelme hektáronként, aranykoronában	A támogatások és az elvonások egyenlege egy főre (1000 Ft)		Támogatás az eredmény százalékában	
	állami gazdaságokban	mezőgazdasági termelőszövetkezetekben	állami gazdaságokban	mezőgazdasági termelőszövetkezetekben
—14,0	—1,7	+6,3	249	240
14,1—17,0	+7,8	—8,8	257	120
17,1—19,0	+6,2	—9,4	92	106
19,1—22,0	+4,5	+0,7	165	118
22,1—26,0	—5,8	—5,1	128	98
26,1—30,0	—9,2	+0,4	93	102
30,1—34,0	—13,6	—8,5	69	101
34,1—38,0	—20,1	—10,2	63	85
38,1—	—24,0	—27,6	75	47
Összesen	—2,7	—2,7	126	122

Forrás: mint a 7. sz. táblázatnál.

Azokban a gazdaságcsoportokban, ahol az egy főre jutó bruttó jövedelem elérte a 70 ezer forintot, a befizetési kötelezettségek magasabbak voltak, mint a kedvezmények. Az alacsony jövedelműek a nyereség többszörösét kapták az államtól. Az egy főre jutó bruttó jövedelem növekedésével az eredmény támogatástartalma csökken.

A föld minősége szerinti csoportosításban is hasonló egyenleget mutatott az állami segítség és elvonás. A leggyengébb — 14 aranykoronánál kevesebb jövedelmet hozó — földön gazdálkodók termelési támogatása egy főre számítva kétszerannyi volt, mint a legjobb földet művelőké. A beruházási és a közvetett támogatások összege a gyenge minőségű földeken gazdálkodóknál az évi eredmény 2,5-szeresét, míg a legjobb földű vállalatoknál mintegy felét jelentette. A jobb földűektől elvont adók és más kötelezettségek egy főre jutó összege lényegesen meghaladta a gyengéktől elvontakét.

Az állami beavatkozás úgy hatott a gazdálkodás feltételeinek részleges kiegyenlítésére, hogy a támogatások színvonala (egy dolgozóra számítva) a vállalatok valamennyi kategóriájában hasonló volt, míg az állami befizetések összege a jobb körülmények között gazdálkodóknál progresszíven emelkedett.

★

Összefoglalóan megállapítható, hogy a mezőgazdasági termelők jövedelmi helyzete 1975-től 1982-ig romlott. A vállalatok gazdálkodását az élő és a holt munkával való takarékoság, valamint a romló hatékonyságú mezőgazdasági termelésnek a korábbinál lassúbb növelése jellemezte. A nem mezőgazdasági termelés gyorsan bővült, ez a tevékenység jelenleg már a növénytermelésnél, illetve az állattenyésztésnél nagyobb súlyú. A beruházások fele-fele arányú megoszlása már most valószínűsíti a nem mezőgazdasági termelés jövőbeli gyors fejlesztését, a mezőgazdasági termelésben pedig a bővítés, sőt a vállalatok egyes csoportjaiban a pótlás elmaradását.

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtára mint országos jellegű tudományos szakkönyvtár és országos közgazdasági információs központ, tájékoztató szolgáltatásaival segítséget nyújt az elméleti és a gyakorlati közgazdászoknak a közgazdasági szakirodalomban való eligazodáshoz.

A MARX KÁROLY KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM OKTATÓINAK SZAKIRODALMI MUNKÁSSÁGA 1945-TŐL

Az 1945 óta nem rendszeres időközökben megjelenő személyi bibliográfia magában foglalja egyetemünk oktatóinak nyomtatásban megjelent publikációit, illetve gépiratos formában hozzáférhető tanulmányait. A könyveken, tankönyveken, jegyzeteken, folyóiratokban és újságokban megjelent cikkeken kívül tartalmazza e kiadvány a doktori és kandidátusi értekezéseket. Az itthon és külföldön megjelentetett dokumentumokat egyaránt felöleli a bibliográfia és azokat az egyetem szervezeti felépítésének megfelelő rendszerben közli.

A könyvek, kandidátusi értekezések és meghatározott folyóiratokban megjelent cikkek címléírása után orosz és angol (vagy német, francia) címfordítás is található. Az 1977—78 és az 1979—80-as kötet magyar, orosz, angol nyelvű tárgymutatót tartalmaz. Az 1981—82-es kötet előkészületben.

(Ingyenes)

Felvilágosítás és megrendelés:
1093 Budapest IX., Zsil u. 2. II. 223. Tel.: 179-377

Tulajdon, gazdálkodás, szervezeti rendszer

Palánkai Tibor

Nap mint nap hallhatjuk—olvashatjuk, hogy gazdasági gondjaink megoldása s a világgazdasági változásokhoz való alkalmazkodás nem követel tőlünk mást, mint a nyugati piacokon eladható, korszerű termékek előállítását. Mások a gazdaság szervezeti-intézményi rendszerének a továbbfejlesztését tartják központi feladatnak. A problémák egyoldalú felvetése hosszú időn át hagyományos kísérője volt a reformfolyamatoknak. Ez ahhoz vezetett, hogy a nagy horderejű és megalapozott koncepciókon nyugvó reformok ellenére a *központi irányítás és a gazdaságpolitika hatékonysága változatlanul nem mindig bizonyult megfelelőnek. Az irányítási rendszer reformjai tehát nem váltották ki a várt mértékben a hatékonyságot növelő hatásokat.*

Csak az átfogó reform lehet sikeres

Az utóbbi időben fontos új jelenség az, hogy az elmélet és a gyakorlat szférájában egyaránt mind szélesebb körben válik világossá és elfogadottá: *az intenzív fejlődésre való „átállás” a társadalmi-gazdasági alakulat valamennyi elemének komplex elemzését és megváltoztatását igényli.* Ez a tudományos elemzésekben és a hivatalos intézkedésekben egyaránt tükröződik, még ha a viták sok területen változatlanul párhuzamosan futnak is. Miközben gyorsítani igyekszünk az innovációs folyamatot és a termékszerkezet korszerűsítését, szembe találjuk magunkat a gazdaság optimális koncentrációs fokának és a vállalati méreteknek a kérdésével. Az ésszerű irányítási rendszer, amelyben tisztázódhatna a felsőbb szervek jogköre és a vállalati önállósághoz való viszony, nemcsak szervezeti, hanem politikai kérdés is. Az irányítási rendszer megváltoztatása nem képzelhető el a felépítményi szféra áttekintése nélkül (üzemi demokrácia, a párt és a szakszervezet szerepének a tisztázása stb.). Számos fórumon megélnékültek a viták a társadalmi és morális értékrendünkről, s a reform politikai, szociológiai és erkölcsi aspektusai is nagyobb figyelmet kaptak. Intenzív vita bontakozott ki az elmúlt hónapokban a socialista tulajdonviszonyokról. Ez a felszínes publicisztika (elmékedések arról, hogy az egyéni tulajdonú hotelben hány alkalmazott felett kell a szocializmust féltelnünk) és az igényes tudományos elemzések szintjén egyaránt megjelent. Ebben az írásban nem kívánok a jelenlegi reform minden kérdésében véleményt nyilvánítani. Elsősorban a tulajdon, a szervezeti és a gazdálkodási rendszer néhány összefüggéséről szeretnék egy-két gondolatot kifejteni. Mindenekelőtt *a reform komplex megközelítését szorgalmazó álláspontokat igyekszem erősíteni.*¹

¹ A vitákban részt vevőket, valamint az idézésre érdemes tanulmányokat, cikkeket nehéz lenne felsorolni e cikkben. Erre nem is vállalkozom.

Az említett kérdések elemzése előtt szükségesnek tartok néhány gondolatot előrebocsátani. A reform folytatásaként előtűnik napirenden álló feladatoknak széles világgazdasági összefüggései vannak, némi egyszerűsítéssel: *a reform egy-úttal világgazdasági alkalmazkodás*. Alapvető jelentőségű az a tény, hogy a világgazdasági alkalmazkodás feladatai *elsődlegesen az intenzív fejlődésre való áttérés követelményeiből* származnak. A történelmi tapasztalatok szerint az intenzív fejlődési szakaszra való áttérés általában mindig a nemzetközi munkamegosztásból nyerhető hatékonysági előnyök nagyobb mérvű kihasználásával, a külső technikai és tőkeforrások fokozottabb igénybevételével járt együtt. Az 1970-es évek elejétől ezt a követelményt fejezte ki részben a szocialista integráció folyamatának a beindítása, valamint a kelet—nyugati együttműködés fel-, illetve újraértékelése (tőke- és technológiatorrásoként, a termelési kooperáció lehetőségeként).

Az intenzív fejlődés a kelet-európai szocialista országokban *sajátos világgazdasági körülmények között* került napirendre. Negatív és pozitív következményei egyaránt vannak annak a ténynek, hogy a világgazdaságban jelentős részben tőlünk lényegesen fejlettebb országokkal érintkezünk. A viszonylag gyors (és az utóbbi időben számos területen tovább gyorsult) technológiai-szerkezeti változások mellett ez diktálja a világgazdasághoz való illeszkedésünk követelményeit. A világgazdasági alkalmazkodás fontosságát támasztja alá az a tény is, hogy napjainkra magas fokú nemzetköziesedés és kölcsönös függés vált jellemzővé az országok között, amelyre az együttműködés formáinak, módszereinek, mechanizmusainak és intézményeinek sajátosan bonyolult, strukturált rendszere épül. A világgazdaság számos konfliktustól terhes. Az országok és a régiók érdekeinek ütközése részben a nagymértékű fejlettségi különbségekből (fejlett és fejlődő országok), részben a társadalmi rendszerek eltéréseiből (Kelet—Nyugat), részben pedig az utóbbi időszakban felértékelődött gazdasági biztonsági megfontolások előtérbe kerüléséből ered.

Az intenzív fejlődésre való áttérés gazdaságtörténeti időzülése a kelet-európai szocialista országok számára szerencsétlen módon² a világgazdaság átfogó, hosszasan tartó és mélyreható szerkezeti és szabályozási válságával esik egybe. A világgazdasági alkalmazkodást nem szűkítem egyszerűen a válságra való megfelelő reagálásra, a folyamatnak ez utóbbi csupán egyik aspektusát, sajátosságát adja. A világgazdasági válság az intenzív fejlődési szakaszra való áttérést kétségtelenül nehezíti, hiszen egy-egy fejleményből (az olajárak robbanása vagy a kamatok felszökése) számunkra jelentős gazdasági-társadalmi terhek és nehézségek származtak. A válságnak voltak ugyanakkor gyorsító hatásai is: számos területen régóta megérlelődött változásokat végül is a negatív következményeire való reagálás kényszerítette ki. Nehézségeket okozott az is, hogy az 1970-es évek végétől több területen kiéleződött a kelet—nyugati politikai feszültség.

A világgazdasági alkalmazkodási zavarok alapvetően az intenzív fejlődésre való áttérés elégtelenségével függnek össze. Ez vonatkozik a műszaki és a szerkezeti rekonstrukcióra, valamint a tervezési és a szabályozási-irányítási rendszerre, nemzeti és integrációs szinten egyaránt. Az intenzív fejlődésre való áttérés lényegesen nagyobb esélyt adott volna a válság hatásainak sikeres kivédésére.

Az intenzív növekedés pályájára való áttérés és az alkalmazkodás *a fejletti szocialista társadalmi-gazdasági alakulat valamennyi elemének egyidejű, átfogó fejlesztését igényli*, anélkül nem lehet eredményes. Nem arról van szó (ez föl sem merülhet), hogy átmeneti nehézségeink miatt kitérőkkel kacérkodunk a kapitalizmus irányában, s majd a viharok elmúltával folytathatjuk utunkat a szocializmus felé. (Ilyen elképzelések sajnos megjelentek mind hazai közvéleményünkben,

² Ez csak abban az összefüggésben szerencsétlen véletlen, hogy sok más fejlettebb ország a hasonló fejlődési szakaszt kedvezőbb világgazdasági helyzetben élhette át.

mind külföldön, például a kisvállalkozásokkal vagy nemzetközi szervezetekkel való belépésünkkel összefüggésben.) Ezeket az elképzeléseket az utóbbi időben erősödő propagandánkkal sem sikerült teljesen elosztatni. *A reform nem átmeneti engedmény az alkalmazkodás érdekében, hanem valódi alkalmazkodás, a társadalmi-gazdasági alakulat minden lényeges elemének megújítása, érdemi fejlesztése.*

A termelés szervezete — a szervezet termelési vetületei

A reform és alkalmazkodás komplex megközelítése a termelési módot, illetve a társadalmi-gazdasági alakulatot a maga teljességében, szerkezeti bonyolultságában és szerves egységében fogja fel. A termelési mód sokdimenziós jelenség, melynek egyes elemei és mozzanatai (technikai, termelési szervezet, tulajdon, gazdálkodás, intézmények stb.) önálló mozgással és fejlődési-működési jellemzőkkel rendelkeznek ugyan, egymástól azonban nem választhatók el: kölcsönös függésük és egymáshoz tapadásuk különbözőségükben is azonosá teszi őket. Ezt a megközelítést elfogadva vetek fel néhány gondolatot technikai-strukturális fejlődésünkkel és annak társadalmi összefüggéseivel kapcsolatban.

Az intenzív fejlődésre való áttérés egyik alapvető feladata a *gazdaság technikai alapjainak a rekonstrukciója és korszerűsítése, széles körű szerkezeti átalakítása*. A technikai fejlesztés és az innovációs folyamat meggyorsítása a világgazdasági helytállás alapfeltétele. A változások általában vett szükségességét és fontosabb feladatait többé-kevésbé pontosan felismertük és megfogalmaztuk. A konkrét fejlesztési irányok meghatározása, kialakítása a közvetlen termelés szintjén végezhető és végzendő el.

A technikai rekonstrukciónak és alkalmazkodásnak sokrétű *társadalmi feltételei és követelményei* vannak. Mint Marx „A filozófia nyomorúságá”-ban megfogalmazta: „Amilyen mértékben fejlődik a szerszámok koncentrációja, fejlődik a munkamegosztás és vice versa” ([5] 147. l.). *Adott technikának egyrészt sajátos termelőszervezet* (termelő organizmus) *felel meg. Ez a technika belső működési, illetve hatékonysági feltétele, termelőerőként való kibontakozásának kerete. Menynyiségi vonatkozásban a probléma az optimális üzem- vagy vállalati méret kérdéseként fogalmazható meg.* Az üzem-, illetve vállalatnagyság az adott tevékenységek jellege, az anyagi és az emberi termelőerők aránya által nagymértékben meghatározott. Az üzem-, illetve vállalatméret függvénye a szükséges tevékenységek (kutatás, fejlesztés, termelés, értékesítés) koncentrálódásának, méreteinek és arányainak, s természetesen tevékenységi területenként³ változik. *Minőségi oldalról a vázolt probléma a termelő organizmus optimális megszervezéseként, a tevékenységek (fejlesztés, termelés, irányítás) közötti ésszerű specializáció formájában vagy a kooperációból származó előnyök maximális kihasználásának kérdéseként jelenik meg.* Marx a technika fejlődésének és a termelés megszervezésének összefüggéseit a tőkés társadalomra történetileg részletesen (a manufaktúrától a modern gyárrendszerekig) vizsgálta, s ezeket az egymástól elválaszthatatlan összefüggéseket a termelőerők körébe sorolta. Ma a technika, a tőkeállomány és a termelőszervezet optimális koncentrációja, illetve ezek megszervezése a kölcsönös világgazdasági függés rendszerében növekvő mértékben nemzetközi mércével méretik meg, a nemzetközi versenyképesség alapvetően ennek a függvénye.

Az utóbbi évtizedek fejlődése azt mutatta, hogy a műszaki fejlődéssel, különösen a tudományos és technikai forradalom ágazataiban az optimális termelési méretek jelentősen megnövekedtek (acélgyártás, autóipar, vegyipar stb.). E méret-

³ Nyilvánvaló, hogy mindezen meghatározó tényezők másként hatnak a szolgáltatások területén, mint a repülőgépgyártásban.

növekedés volt az egyik tényezője a transznacionális társaságok elterjedésének, és — több áttételen keresztül — az integrációs folyamatoknak. Az optimális termelési méretek természetesen számos tényezőtől függenek (a piac felvevőképessége, a specializáció lehetőségei, műszaki követelmények stb.), s általában széles intervallumban helyezkednek el.⁴

A technikai fejlődés és a termelési méretek növekedése között azonban számos ágazatban nem szoros és nem feltétlenül egyirányú a kapcsolat. Az elektronikában, az acéliparban vagy a szerszámgyártásban például a speciális és magas műszaki színvonalú termékeket inkább kis szériákban állítják elő. Ez a jelenség a műszaki fejlődéssel párhuzamosan dekoncentrációs és decentralizációs tendenciákat hívhat életre. A szóban forgó cikkek gyártásában nem a nagy termelők, hanem sokszor a kis- és a középvállalkozások bizonyulnak sikeresnek.

Gazdaságunk centralizáltságáról sok vita folyt az elmúlt időszakban. Félreértéseket okoz azonban az, hogy az *optimális termelés méret követelményei keverednek a vállalati szervezet koncentráltságával összefüggő követelményekkel*. Számos elemzés kimutatta, hogy gazdaságunkban (a többi KGST-országban is) a termelési méretek elmaradnak a világszínvonaltól. Ennek oka részben viszonylag elmaradott technikánk, de közrejátszanak ebben a termelésszervezés hiányosságai is. A felzárkózás ilyen vonatkozásban koncentrációt és centralizációt tesz szükségessé. Más területeken joggal hívták fel a figyelmet gazdaságunk túlkoncentrált voltára. A belső piacon sokszor indokolatlanul hoztunk vállalatokat monopóliumhelyzetbe (annak összes negatív következményével együtt), amikor pedig a verseny kibontakoztatása szétदारabolás révén az adott körülmények között minden kár nélkül végrehajtható. Máskor a túlkoncentrált vállalati szervezetben elsikkadnak az ésszerű kooperáció előnyei, s a kellő áttekintés hiányában alacsony a vezetés színvonala. A nagyvállalati szervezetekben nehezebb lejutni a lokális és partiális érdekekhez, s az egyéni vállalkozás lehetőségei általában erősen behatárolódnak. Éppen ezért történt az utóbbi időben számos helyes korrekciós lépés. Nem árt azonban hangsúlyozni: nagy károkat okozhat a kisvállalat vagy a nagyvállalat egyoldalú, dogmatikus idealizálása. A kívánatos koncentrációs fok kérdését csak az optimális termelési méretek és vállalatszervezési követelmények gondos mérlegelésével lehet eldönteni, s minden esetben szükség van a konkrét terület műszaki, gazdasági és társadalmi jellemzői és feltételei figyelembevételére.⁵

Vállalataink belső munkamegosztása, szervezése és integráltsága hagyományos gyengeségekkel küszködik. A termelőszervezet nem mindig igazodott a műszaki fejlődés követelményeihez, s ilyen szempontból az utóbbi időben sem sikerült lényeges javulást elérni. Napjainkban is gyakran előfordul, hogy a technikai-szerkezeti korszerűsítést szűken vett műszaki fejlesztési kérdésként kezelik, s a termelés, illetve a vállalatszervezés párhuzamos fejlesztése, a termelési kultúra színvonalának emelése, a nagyobb fegyelem feltételeinek megteremtése, a szociológiai vonatkozások figyelembevétele elmaradt. Ez a jelenség meglehetősen széles körű volt a korszerűbb nyugati technikák importjánál.⁶ Mindezen negatív jelenségek következményeként végül is *csak korszerűbb berendezéseket és jobb anyagokat importáltunk, de ezek nem álltak össze nagyobb, hatékonyabb társadalmi termelőerőkké*. Egyebek mellett ez is tényezője volt néhány szocialista ország nagymértékű eladósodásának.

⁴ Az autópárhuzamban például a 150—500 ezer egységet kibocsátó vállalatot tekintik optimálisnak, e méret nagyságok mellett lehet a költségeket minimalizálni. A szóban forgó sáv tehát nagyon széles.

⁵ A méretstruktúra és a koncentráció kérdéseiről a Közgazdasági Szemle cikkeiből is csak néhányra hívom fel a figyelmet: [1], [2], [4].

⁶ Egyes szocialista országokban a hasonló jelenségek sokszor szélesebb körben jelentek meg, mint nálunk.

A műszaki fejlődés hatással van az egyes termelők közötti munkamegosztás jellegére és szerkezetére is. A korszerűség és a bonyolultság fokozódásával a termelők egyre inkább szakosodnak, miközben egy-egy termék előállításához egyre szélesebb iparági háttérre van szükség. Ez a háttér a nyers- és alapanyagok biztosításától a különféle alkatrészek és félkész termékek gyártásáig terjed. A specializáció szoros kooperációs kapcsolatok kifejlesztését igényli. A termékek, technológiák jellegének a gyors átalakulása az iparágak közötti kapcsolatok, illetve függés fokozódását és az iparági határok állandó módosulását hozta magával. A hagyományos ágazati választóvonalak elmosódtak, egyre jobban érzékelhető az iparágak összekapcsolódása. Ilyen körülmények között nagy jelentőségű lépés volt iparirányításunk átszervezése, hiszen a hagyományos ágazati alapokon nyugvó irányítás már nem felelt meg az ipar valóságos tagolódásának. A háttéripár hiányosságait e lépéssel sem sikerült felszámolni, a korszerű kooperációs kapcsolatok és infrastrukturális feltételeik még nem kellően alakultak ki. Ennek egyik megnyilvánulása vállalatainknál a viszonylag nagymértékű anyag- és alkatrész-készletezés, miközben tőkés versenytársainknál — a pontos és megbízható kooperációs szállításoknak köszönhetően — az ilyen készletezés minimális. A problémát nem lehet kizárólag ösztönzőkkel (vagy szankciókkal) önmagában megoldani, ha hiányzik például a megfelelő infrastruktúra.

A korszerű ipar komplex rendszere mindinkább nemzetközi méretekben szerveződik. Ennek a követelménynek a kifejeződése a transznacionális társaságok előretörése a tőkés világ gazdaságában, míg a gazdaság nemzetközi megszervezésére makrogazdasági szinten elsősorban a különféle integrációs szervezetek vállalkoztak. A világ gazdasági válság valamennyi régióban megzavarta a nemzetközi integrációs folyamatokat. Ez nagyban késleltette az érdemi alkalmazkodást. A nemzetközi integráció azonban nem veszítette el időszzerűségét, a nemzetközi szintű alkalmazkodásnak a mikro- és makroszférában egyaránt alapvető feltétele maradt.

Termelési szervezet és tulajdonosi tagolódás

A termelési mód első összefüggésrendszerének egyik alapvető mozzanata a *termelőszervezet és a tulajdonviszonyok kölcsönös meghatározottsága*. E kérdés azonban nemcsak a reformkísérletek, hanem a szocialista építés egész nemzetközi története során nem kapott kellő figyelmet. A tulajdon szocialista struktúrájának kialakítása és fejlesztése általában csak elnagyoltan igazodott a tevékenységek jellegéhez és a termelés racionális megszervezésének követelményeihez (az állami és a szövetkezeti szektor megkülönböztetése). A tulajdoni szervezet formálása nagyrészt alárendelődött hatalmi-politikai és elméleti-ideológiai megfontolásoknak. *Az intenzív fejlődéssel* a kérdés akuttá vált, *s a szocialista tulajdonviszonyok korszerűsítése* számos vonatkozásban (így például a kistulajdonosi formák szerepe a szocialista gazdaságban) sürgetően került napirendre.

Az anyagi termelési eszközök és — ezekkel kölcsönhatásban — a társadalmi munkamegosztás adott fejlettségéhez és szerkezetéhez mindig *meghatározott tulajdonviszonyok* kapcsolódnak, és megfordítva. Ez az összefüggés világos logikai láncként vonul végig Marx elméleti rendszerén. A marxi elemzések egyik sarkalatos kiindulópontja az, hogy a manufaktúra, majd a gyár jelenti azt a *termelőszervezetet, amely a tőkés társadalmi-termelési viszonyokat feltételezi*, s megfordítva: a tőkés tulajdon jellemzői nem szakíthatók el a termelés adott társadalmi organizmusától. Eszerint a *tőkés üzem nem más*, mint nagyobb számú „kombinált munkást” egyesítő „termelő organizmus”, amelyben „mint kooperálók, mint egy dolgozó organizmus tagjai, maguk a munkások csak a tőke különleges létezési formáját alkotják ([6] 313. l.). A tőkés gazdaság a magántulajdon testébe bújt

társadalmi termelőerőkön alapul, s az elsajátítás alapvető forrása a „kombinált munkás” társadalmi termelőereje. „Az értékesülés törvénye tehát egyáltalán csak akkor realizálódik teljesen az egyes termelő számára, amikor az mint tőkés termelő, sok munkást alkalmaz egyidejűleg, tehát eleve társadalmi átlagmunkát hoz mozgásba” ([6] 304. l.). A tőkés *a társadalmi munkás* megsokszorozott hatékonyságú munkáját sajátítja ki, s ez a profitjának a forrása. „A tőkés tehát megfizeti a 100 önálló munkaerő értékét, de nem fizeti meg a száznak kombinált munkaerőjét” ([6] 312. l.).

A termelőerők és a termelés szerkezete minden gazdaságban bonyolult rendszert alkot. Ezzel szoros kölcsönhatásban *a tulajdon* az adott társadalmi-gazdasági alakulaton belül *sokféle formát ölthet*. E formák a termelőerők fejlődésével párhuzamosan történelmileg változnak. Az utóbbi évtizedek termelőerőin alapuló modern gazdaságokban *a tulajdon alanyai oldaláról* nagyjából *három főbb tulajdonosi formátípus* különül el: *az egyéni, a csoport- és az állami köztulajdon*. Alapvetően *eltérő tartalommal* ezek a formák jellemzők *a mai tőkés és szocialista társadalmakra egyaránt*. Az egyes formák között a határok nem merevek, mindegyik magán viseli az adott tulajdonviszonyok⁷ megkülönböztető jegyeit. A mai iparilag *fejlett tőkésországokban a tőkés csoporttulajdon dominál*. A tulajdonnak ez a típusa a múlt század végétől kezdve elsősorban a részvénytársaságokban öltött testet. *A szocialista országokban az állami köztulajdon túlsúlya a jellemző*.

A kis, közepes vagy nagy tulajdonosi egységeket ezzel szemben a birtokolt termelési eszközök (vagyon) volumene szerint *tárgyi oldalról* különböztetjük meg egymástól. A „kis, közepes, illetve nagy tulajdon” osztályozás a tulajdon struktúráját *menyiségi szempontból* ragadja meg. A párhuzamosság a minőségi tulajdonformákkal természetesen erőteljes, hiszen a kistulajdonosok nagyrészt egyéni termelők, míg a csoporttulajdonhoz vagy az állami köztulajdonhoz a termelési tényezők jelentős koncentrációja kötődik, és megfordítva. Ezen összefüggés ellenére sok kisüzem van csoporttulajdonban (például szövetkezetek), s az sem ritka (a tőkésországokban), hogy egyes egyének kezében hatalmas tőkevagyon összpontosul. A kistulajdonosok csoportján belül feltétlenül különbséget kell tenni a kistőkés és a kisárutermelők között. Ez utóbbiak még ma is szép számmal léteznek a fejlett országokban.

A tulajdon fenti formái számos tényezőnek és megfontolásnak felelnek meg.

a) Adott tulajdonosi formák *meghatározott technikai-gazdasági ésszerűségi szempontokat* követnek; kifejezik *a termelés társadalmi megszervezésének* igényeit. Jól mutatta ezt a múlt század második felétől az ipari fejlődéssel összefüggő monopolizáció, amelynek során tulajdonképpen szükségszerűen terjedtek el a tőkés csoporttulajdon különféle formái. A nagy vasútépítkezések köztudomásúan elképzelhetetlenek lettek volna a részvénytársaságok nélkül. Másrészt a tulajdon terjedelme behatárolhatja a társadalmi munkamegosztásba való beilleszkedés lehetőségeit és jellegét. Az individuális tőkés tulajdon korlátai nagyrészt megszabhatják, hogy az egyéni tőkés mire vállalkozhat, s végül is a társadalmi termelés melyik szférájában köt ki. A nagyobb terjedelmű tulajdon viszont szélesebb tevékenységdifferenciálást tehet lehetővé. A szocializmus történelmi szükségessége alapvetően a nagyszámú kombinált munkást foglalkoztató termelőszövetkezetek és a köztük kialakuló szerteágazó kapcsolatok társadalmi méretű szervezésének és irányításának az igénye alapján fogalmazódik meg. A társadalmi munkamegosztás által meghatározott *termelőszervezet és a tulajdon jellege és struktúrája közötti szoros kölcsönös függés a társadalmi-gazdasági fejlődés egyik fontos törvényszerűsége*.

⁷ Ezen a termelési eszközök és a munkaerő egyesítésének, illetve a többlettermék elsajátításának eltérő formáit értjük.

b) Adott tulajdonosi formák racionalitása függ a különböző *tevékenységek jellegétől*. A modern gazdaság a tevékenységek sokrétűségén nyugszik. A termelő-tevékenységek egy része egyéni jellegű, vagyis ezekben az esetekben hiányzik a munka közvetlen kombinációja. Közvetetten természetesen ezek is társadalmi tevékenységek, társadalmiságuk a munkamegosztásba való bekapcsolódásukból származik. A tevékenység egyéni jellege lényegében a termelési kooperáció és az abból keletkező termelőerők hiányára utal, de nem zárja ki több egyén tömörülését (karbantartó műhely stb.). A tevékenységek jellege függ a termelés koncentráltóságától és szervezettségétől, valamint racionális társadalmi megszervezésének igényeitől. Vannak tevékenységek, amelyek sajátos szakértelmet és egyéni kezdeményezőkézséget követelnek. Ezeket leginkább egyéni tulajdon mellett lehet a társadalom számára a lehető legnagyobb mértékben kiaknázni. Az egyéni tulajdon mellett szólhat a vállalkozás helyi sajátosságainak és időben gyors alkalmazkodásának az igénye, az egyéni áldozatvállalás jelentősége vagy egyes folyamatok felbontásának a célszerűsége. Egyes tevékenységek bontását például áttekinthetőségük indokolhatja: a jobb áttekinthetőség révén ugyanis társadalmi megtakarításokat lehet elérni. 50 cipőjavító a tevékenységével kapcsolatos adminisztrációt külön-külön — fejen vagy papíron — pár perc alatt elvégezheti, miközben „nagyüzemben” egyesítve már irodaházat igényelnek. (Más megfontolások természetesen egyesítésük mellett szólhatnak.) Több egyén tömörítésének közgazdasági előnyei azonban kisebbek lehetnek, mint a felduzzadt bürokráciával kapcsolatos anyag- és munkaerő-pazarlás. Egyes tevékenységeknél a termelő érdekeltsége egyéni tulajdon mellett jobban biztosítható, mint munkaerőként való foglalkoztatásával.

Az utóbbi évtizedekben jelentős mértékben kiszélesedett azon tevékenységek és szolgáltatások szférája, amelyek ösztársadalmi funkciókat töltenek be, vagy jellegüknel fogva társadalmi megszervezést követelnek. Az e szolgáltatások elvégzésére hivatott gazdasági szervezetek a tőkésországokban is jelentős részben állami tulajdonba kerültek.⁸ Elsősorban olyan infrastrukturális és szolgáltató ágazatok sorolhatók ebbe a körbe, mint a szállítás és az energiatermelés, amelyeknek gazdasági jelentőségük mellett egyúttal fontos stratégiai szerepük van. Olyan tevékenységek megszervezéséről, mint a közoktatás vagy a közegészségügy, a legtöbb tőkésországban ugyancsak az állam gondoskodik.

A tulajdon méreteit és formáit illetően a társadalmi-gazdasági fejlődés során meghatározó szerepük volt a *hatalmi-stratégiai megfontolásoknak*.

A tőkés a vagyonának gyarapítását nemcsak a gazdasági racionalitásokhoz, hanem meggazdagodási vágyához és hatalmi aspirációihoz is igazítja. A tulajdon koncentrációja a kapitalizmusban mindig a profitmaximalizálás szempontjait követte. A mai kapitalizmusban ugyanez a szándék vezet eyebek mellett az ún. konglomerációs tendenciák felerősödéséhez. A monopolista tulajdonkoncentrációban kifejeződik a tőke törekvése a korszerű technika monopolizálására, a piac feletti uralomra, az üzleti kockázat lehető legkisebbre csökkentésére, a hitelképesség és az önfinanszírozás lehetőségeinek kitágítására stb. Ugyanakkor — összhangban az ösztőkés gazdasági és politikai érdekekkel — bizonyos területeket a magántőke az államnak enged át.

A csoport- vagy állami tulajdon terjedelme a szocialista országokban mindig alapvető hatalmi-politikai kérdésként merült fel. Számos tőkésország példája igazolta az elmúlt évtizedekben, hogy a főként szociáldemokrata kormányzatok által megvalósított — a „gazdasági racionalitásra” hivatkozó — államosítások nem vezettek az adott társadalmak szocialista átalakításához. A tőke ha-

⁸ Az állami szektor kialakulásában természetesen emellett és ezen kívül számos más tényező játszott szerepet.

talmának megtörése sokkal jelentősebb tulajdonviszony-változást igényel az említetteknel.

A tulajdon formái és méretei számos *egyéb tényezőtől* függhetnek egy-egy adott országban. Szerepük lehet a történelmi (vagy családi) hagyományoknak, a törvények által biztosított lehetőségeknek (amelyek figyelmen kívül hagyhatják a gazdasági ésszerűség szempontjait) vagy — tőkés társadalmakban — a spekulációs vagyongyarapítás sikerének. A korrupcióból származó vagyonok felhalmozódása kifejezheti az ország morális-jogi viszonyait. A vagyonkoncentráció igazodhat gazdasági-ellátásbiztonsági megfontolásokhoz is.

Az elmúlt évtizedekben Kelet-Európában és másutt a szocialista átalakulás egyik általános vonása az volt, hogy *tulajdonviszonyaink kialakításakor nem fordítottunk kellő figyelmet a tulajdonosi szerkezet differenciálásának a szükségességére*. Ez oda vezetett, hogy *gazdaságunkat és tulajdonosi szervezetünket „túltársadalmasítottuk” és „túlcentralizáltuk”*. Marx a tőkés tulajdon bázisaként a kombinált munkán alapuló termelőszervezetet kezelte, amelyen megvetve a lábát, a tőke az egész társadalmat és gazdaságot maga alá gyűri. Kétségtelen, hogy a kooperatív termelőszervezet a tőkés tulajdonnak az a „magaslata”, amelynek elfoglalása nélkül nincsen szocialista forradalom. Nálunk azonban az történt, hogy azokat a termelőket és termelőerőket is a kollektív társadalmi tulajdon kereteibe igyekeztünk belekényszeríteni, akik, illetve amelyek tulajdonképpen nem is voltak közvetlenül társadalmiak. A kistermelők és az egyéni jellegű tevékenységek olyan széles tömegeire, illetve formáira gondolok elsősorban, ahol a közvetlen kooperatív termelőerők hiányoztak, s a termelés egyéni jellege miatt jelentős többlettermék, illetve értéktöbblet képződéséről és kisajátításáról nem lehetett szó. E szektorokban az értékesülés törvénye csak abban a mértékben érvényesült, ahogyan azok beépültek a tőkés gazdasági rendszerbe, és alárendelődtek a tőkés tulajdonviszonyoknak. Valójában a *közvetlen társadalmi és kooperatív termelőerőket képviselő termelőszervezetek kollektívizálására volt elsősorban szükség*. Ez eleendő lett volna a tőkés tulajdon és elsajátítás forrásainak és működési mechanizmusainak a szétzúzásához. Természetesen a többi szféra sem automatikusan ölt szocialista jelleget, de mindenképpen más elbánást igényel, s nem feltétlenül követel kollektív tulajdonformákat. Mi azonban nagyjában-egészében egyformán foglaltuk el és ugyanolyan elbánásban részesítettük a tőkés tulajdon „parancsnoki magaslatait” és alávetett régióit. Ez nemcsak a gazdasági racionalitás, hanem politikai, osztályszövetségi szempontokból is messzemenő negatív következményekkel járt.

Hiba lenne egyszerűen szubjektív tényezőkre visszavezetni a tulajdonosi szerkezet túltársadalmasítását és központosítását. A ma létező szocializmus országai-
ban a társadalom átalakítása ugyan eltérő sajátosságok mellett, de mindenütt különleges körülmények között ment végbe. A tulajdonviszonyok túltársadalmasítása mindenekelőtt az osztályharc sajátosan kiélezett körülményeit fejezte ki. Ehhez járult, hogy a viszonylag elmaradott gazdasági és társadalmi fejlettség miatt a gyors gazdaságfejlesztés és a védelmi képesség fenntartása magas fokú centralizációt tett szükségessé, amely hosszú időn keresztül a szűkös fejlesztési források és a fogyasztási cikkek államilag központosított kezelését és elosztását tette indokolttá.

A társadalmi és gazdasági konszolidációval mindinkább megszűnt a hatalmi centralizáció követelménye, *s lehetőséggé, sőt szükségessé vált a társadalom tulajdonosi szerkezetének racionális hatékonysági alapokra való helyezése*. Az intenzív fejlődésre való áttérés ezt a követelményt még erőteljesebben veti fel. Ma már világosan látható, hogy *a túltársadalmasítással végül is a tulajdonosi szerkezet ellentmondásba került a termelőerők fejlődési követelményeivel*. Ez számos területen veszteségforrásnak bizonyult, és pazarlással járt együtt. A kérdés nap-

jainkra több területen élesen vetődött fel, s a kistulajdonosi formák fejlesztése — egyebek mellett — éppen e torzulások korrekciójaként fogható fel.

Egyetértek tehát azokkal a nézetekkel, amelyek szerint *a szocialista társadalom több tulajdonosi formára épülő alakulat.*⁹ A marxi koncepció, vagyis hogy „... minden társadalom termelési viszonyai egy egészet alkotnak...” ([5] 125. l.), a szocializmusra is érvényes. Egy adott társadalom szerkezetét — heterogenitása ellenére — a domináns termelési viszonyok határozzák meg, törvényszerűségei alapvetően ezeknek rendelődnek alá. *A tőkésországokban* ebből kiindulva nem fogadható el a vegyes gazdaság tézise, amely az állami tulajdonra hivatkozik. Az állami tulajdon is tőkés tulajdonforma, hiszen alapvetően az adott ország ösztökéje értékesülési érdekeinek megfelelően működtetik. Az állami tulajdon jelentős aránya ellenére sem helyeződtek hatályon kívül a tőkés gazdaság működésének alapvető törvényei. *A fejlődő országokban* a prekapitalista maradványok végső soron nem változtatnak a társadalom tőkés jellegén, legfeljebb csak befolyásolják a fejlődési lehetőségeket és sajátosságokat. *A szocializmus domináns termelési viszonyai a köztulajdoni formákra épülnek*, s ebből a formából következnek a társadalmi fejlődés törvényszerűségei. Az egyéni tulajdon szervesen illeszkedik ebbe a szerkezetbe, de lehetőségeit és működését a köztulajdon társadalmi törvényei határozzák meg. A szocialista társadalom keretei között működő egyéni tulajdon így jellegében, lehetőségeiben és szerepében lényegesen különbözik a tőkés magántulajdontól.

A termelés társadalmasodásából következően kétségtelenül érvényesül a köztulajdonosi formák kiterjedése felé mutató irányzat. A köztulajdon domináns és meghatározó szerepe ellenére azonban *hiba lenne az egyes tulajdonosi formák közötti hierarchia hangoztatása*, s az egyéni vagy a csoportos (szövetkezeti) tulajdonnal szemben az állami tulajdon „fejlettebb”, magasabb rendű voltának a deklarálása. *Az egyes tulajdonosi formák konkrét társadalmi-gazdasági követelményeknek felelnek meg, azokkal összhangban kell állniuk.* Az egyéni termelés számára az egyéni tulajdon a „legfejlettebb” keret, s ha egyéni termelést erőltetünk az állami tulajdon keretébe, abból esetleg jelentős pazarlás származhat. A mesterségesen kialakított „magasabb rendű” tulajdoni forma tehát nem biztosítja, hogy a termelési eszközök és a munkaerő a társadalom számára ténylegesen termelőerőkként egyesüljenek. Az egyéni termelési folyamatok esetében az egyéni tulajdon szolgálhatja a társadalom fejlődése és a társadalmi szükségletek kielégítése számára a legmegfelelőbb keretet.

Gyakorta merül fel aggályként az, hogy az egyéni tulajdon bizonyos határokon túl (például a több tucat alkalmazottat foglalkoztató egyéni tulajdonú hotelben) veszélyezteti a szocialista társadalmat, s ezért korlátok közé kell szorítani. A hatékonysági megfontolásokon és gazdasági racionalitáson túlmenően az egyéni tulajdon terjedelme a szocializmusban is kétségtelenül egyúttal hatalmi és politikai megfontolások tárgya. Az alapvető kérdés ezúttal az, hogy a gazdasági-társadalmi folyamatok egyetlen területén sem rendelődhetnek alá egyéni érdekeknek. E folyamatok a szocialista gazdaságban nem válhatnak egyéni döntések függvényévé (ezt egyébként önmagában még az állami tulajdon sem garantálja, e követelmény megvalósulása a társadalmi demokratizmus függvénye is), az alapvető fejlődési és működési törvények érvényesülése nem szenvedhet csorbát. A mennyiségi határok természetesen mindig csak a konkrét körülmények, az összes releváns tényező (a tevékenység jellege, optimális mérete, a szféra jelentősége stb.) alapján dönthetők el. A 25 százalék körüli arányú állami tulajdon a tőkésországokban nem helyezte hatályon kívül a tőkés gazdaság törvényeit. A

⁹ Elsősorban Sárközy Tamás — több tanulmányában kifejtett — koncepciójára gondolok.

tulajdonosi formák súlyának, „mennységének” minőségbe való átcsapása ennél jóval bonyolultabb folyamat.

Tulajdonosi és gazdálkodási szervezet

*A gazdaság szervezeti-intézményi rendszerének továbbfejlesztésében határozottan különbséget kell tenni a termelés-szervezési, a tulajdonosi és a gazdálkodási-vállalkozási formák között.*¹⁰ A tulajdon funkcióiként megkülönböztetik a birtoklást, a rendelkezést és a használatot.¹¹ Közgazdasági értelemben, mivel olyan áru- vagyontárgyokról van szó, amelyek túlnyomórészt az újratermelési körforgásban vesznek részt, a „használat” funkciója helyett inkább a gazdálkodási-vállalkozási funkció kategória alkalmazását javasolom. A gazdálkodás és a vállalkozás sem teljesen ugyanazt jelenti, de ezúttal szinonimaként kezeltem őket, a javak bármilyen ésszerű gazdasági felhasználásának a megjelöléseként.¹² Az intézményrendszer azonban e funkciók gyakorlása szempontjából strukturálódik, vagyis e funkciók — kölcsönhatásaik ellenére — esetenként intézményesen és mechanizmusokat tekintve is jól elkülönülnek egymástól.

A tulajdonosi (birtokosi), valamint az ún. gazdálkodási-vállalkozási funkciók már a tőkés fejlődés korai szakaszában szétváltak. Az elkülönülés egyrészt személyi vonatkozásban ment végbe. A menedzser a tőkés fizetett alkalmazottjává vált, s ugyanúgy bérben részesült, mint a többi munkás. A menedzseri munka az idők folyamán sokat fejlődött, az utóbbi évtizedekben egyre inkább gépesítetté (számítógépek) és tudományos alapokat igénylő, magasan kvalifikált tevékenységgé alakult át. A tőkés gazdaságban a vállalkozás, a felelősség és a kockázatvállalás jelentősége napjainkban sem csökkent, de — különösen a nagyobb vállalatokban — tendencia van arra, hogy az egyéni döntések és igazgatás helyébe inkább a csoportos (testületi) döntések és igazgatás lépjenek.

A birtoklás és a vállalkozás funkcióinak *szervezetileg is különböző formái* jöttek létre. Ez különösen a *tőkés csoporttulajdon (csoportos birtoklás)* vonatkozásában figyelhető meg. A közvetlen tulajdonegyesítés és -átcsoportosítás klaszszikus formájává a *részvénytársaság* vált. Ez a forma hallatlan mobilitással és rugalmassággal elégíti ki a gazdasági racionalitás és a profitmaximalizálás igényeit. A csoporttulajdon változatának tekinthető a *szövetkezeti* tulajdon is. A vagyon „kollektivizálását” sokrétű formában valósítja meg a *modern tőkés bankrendszer*, amely finanszírozókéként a termelőtőkével bonyolult kapcsolati rendszerben (konsernek, konglomerátumok stb.) fonódik össze. A bankrendszer nemcsak a tőke bizonyos kollektivizálását hajtja végre, hanem biztosítja a koncentrált ellenőrzés lehetőségeit is. A transznacionális társaságok tapasztalatai bizonyítják, hogy a tőketulajdon „multinacionális” jellege szempontjából a részvénytőke-összefonódás, valamint a különböző helyi tőkepiacokon való jelenlét és manőverezés alapján gyakorlati ellenőrzés aligha különíthető el érdemben.

A tulajdonosi (birtokosi) szervezetektől — ha nem is mindig mereven, de jól — *elkülönül a gazdálkodás-vállalkozás szervezeti rendszere.* Ezek az egyéni vállalkozás vagy az önállóan gazdálkodó egységek különböző formáitól a tröszt-

¹⁰ Véleményem egybecseng azokkal a nézetekkel, amelyeket az üzemeltetési és a tulajdonosi funkciók szétválasztásáról Sárközy Tamás, Tardos Márton, Balázs Sándor, Kopátsy Sándor vagy Bauer Tamás fejtettek ki.

¹¹ E funkciók alapvetően a jogi tulajdonfogalomhoz kapcsolódnak.

¹² Ezek a funkciók egységben léteznek, az adott intézményi rendszer különböző oldalait képviselik. Egy vállalat például termelés-szervezet (lehet több termelőüzem egyesítője vagy egy nagyobb termelőorganizmus része), de egyúttal tulajdonosi (birtokosi) szervezet, és kerete a gazdálkodási és vállalkozási funkciók gyakorlásának is.

tökig igen nagy formagazdagságot mutatnak. Megemlíthetjük a különböző termelésmonopolizáló és piacellenőrző szervezeteket (például kartellek), amelyek nagy számban működnek a mai tőkés gazdaságban. A nagy társaságok keretein belül a gazdálkodás bonyolult rendszere alakult ki.

A mai állammonopolista kapitalizmus számos tekintetben lényegesen módosította a tulajdonosi funkciók gyakorlását és annak szervezeti kereteit. Nemcsak az állami köztulajdon elterjedéséről van szó! A tulajdon olyan meghatározása, mint „a dolgok feletti uralom mindenki mást kizáró abszolút jelleggel”, a mai kapitalizmusban már nem állja meg a helyét. A kizáró jelleg csak a többi hasonló jogi személlyel szemben érvényes a modern tőkésvállalati tulajdon esetében. Gyökeresen más a helyzet azonban a mai állammal. Az állam jogi és gazdaságpolitikai eszközökkel meghatározza, széles körben befolyásolja a vagyongyarápítás, illetve a vállalkozás-alapítás feltételeit, korlátozhatja a vagyonomozgatás lehetőségeit (a vállalat, illetve a tőkés nem viheti szabadon külföldre eszközeit), szabályozhatja a tulajdonosi formákat. Különösen erősen korlátozódott a többlettermék feletti rendelkezés. A többlettermék jelentős hányada nem realizálódhat magánprofitként. A tulajdonnal kapcsolatos bizonyos közjogi kötelezettségek természetesen régi keletűek. Az állam azonban sohasem öncélúan korlátozta a tulajdonosi jogokat, beavatkozásával mindig a többi tulajdonos érdekeit védte. Napjainkra kiszélesedett a tulajdonosi érdekek kollektív védelme. Az állam az osztályerőviszonyok függvényében esetenként nemcsak ösztulajdonosi, hanem ösztársadalmi érdekek védelmére is kényszerül. Gondoljunk csak a környezeti előírásokra vagy bizonyos szociális megfontolások érvényesítésére. Az állammonopolista kapitalizmus keretében *az állam tehát a magántulajdon szférájában számos vonatkozásban megnyirbálja a birtoklás funkcióját, s a birtoklásba bizonyos társadalmi elemeket visz be.*

Az állami beavatkozás érinti a magántőkés gazdálkodás és vállalkozás valamennyi szféráját, s az állam makroszinten szerteágazó gazdálkodási funkciókat tölt be. Az államkapitalizmus a tulajdonhasználat valamennyi mozzanatára kiterjed és hatással van. Az állam befolyásolja a vagyonfelhalmozás és a termelésbővítés folyamatát (mértékét és időzítését — a tervezésen vagy a konjunktúrapolitikán keresztül), a hasznosítás irányait és területi elhelyezkedését (struktúra-, illetve regionális politika), az értékesülés rövid és hosszú távú feltételeit (költségvetési és pénzügypolitika). A magántőkés tulajdon „kizáró jellege” tehát *a gazdálkodás-vállalkozás funkcióiban* is korlátozott. A tulajdon — tőkés lényegének megtartása mellett — ebben a funkciójában is *társadalmi elemeket vett fel, s* belső ellentmondása új mozgásformákat alakított ki.

Kétségtelen, hogy a jelenlegi szervezeti-intézményi rendszerünk sem termelési, sem tulajdonosi, sem gazdálkodási szempontból nem tekinthető ideálisnak és optimálisnak. Párhuzamokat a tőkésországok struktúrájával természetesen csak alapos fenntartások mellett húzhatunk. Fontos következtetés azonban a tőkés tulajdon belső funkcióosztódásából és az állam szerepének növekedéséből az, hogy *az ösztársadalmi érdekek érvényesítéséhez nem feltétlenül szükséges a termelési eszközök össznépi köztulajdonosi formákban való birtoklása.*¹³ Nem hiszem, hogy objektív akadály lenne a tulajdonosi funkciók gyakorlásában olyan „munkamegosztásnak”, amely biztosítja a termelés és vagyonhasznosítás optimalizálása céljából (gazdálkodás-vállalkozás) az egyéni és a csoportérdekekben rejlő energiák racionális kihasználását, és vele együtt a tulajdon össznépi, szocialista jellegét. *Az egyéni és csoportos birtoklás, gazdálkodás és elsajátítás nagy formagazdagsága jöhet létre* úgy, hogy a gazdaság és a társadalom fejlődésének és működésének *szocialista jellegét demokratikus intézmények* (központi állami be-

¹³ Elsősorban Sárközy Tamásra hivatkozom [3].

avatkozás, helyi tanácsok, szakszervezetek vagy egyéb öngazgatási szervezetek *jelenléte és szabályozó tevékenysége garantálja*. Lehetséges, hogy stratégiai-politikai megfontolások alapján némely eszközök központi állami birtoklására, kezelésére és ellenőrzésére van szükség (például a közművek vagy a honvédelem vonatkozásában), de a gazdaság jelentős szektoraiban — a termelők beleszólása mellett — *a funkciók gyakorlásának demokratikus jellege* érvényesülhetne sok irányú érdekegyeztetéssel.

Az intézményi-szervezeti rendszerünk korszerűsítésekor egyenlő hangsúllyal kell figyelembe venni a termelő, a tulajdonosi és a gazdálkodási szervezet fejlesztését — természetesen az egyes funkcióknál eltérő feladatokkal és megoldási formákkal. Ez világgazdasági alkalmazkodásunknak is kulcskérdése. A továbblépés természetesen csak a körülmények és az adottságok, valamint a fejlesztési követelmények fontos mérlegelése alapján dönthető el. Bármilyen szervezeti forma idealizálása vagy dogmatikus erőltetése csak zavart és károkat okozhat. Kizárólag alapos elemzés révén határozható meg, hogy az adott technikának a termelés milyen szervezete felel meg leginkább, a termelés koncentrációja és a tevékenység jellege alapján megvan-e az összhang az adott tulajdonosi formával, s a társadalmi termelőerők maximális kibontakoztatása biztosíva van-e az adott gazdálkodási-vállalkozási szervezetben. A kérdéseket ily módon kezelve lehet csak megbízható választ adni arra, vajon helyesek-e például az egyéni kistulajdon és kisvállalkozás fejlesztésének irányai, jól választottuk-e meg működésük szféráit, s hol van szükség a továbblépésre. Csak így kerülhető el az, hogy üzem- és vállalatrendszerünk méretstruktúrájára vonatkozóan „divatok” alapján születessenek döntések, így érhetjük el, hogy a gazdaság centralizációjának és decentralizációjának ésszerű arányai alakuljanak ki.

A szervezeti rendszer és a rendszer egyes elemeinek optimalizálása előtt a szocializmusban nincsenek elháríthatatlan társadalmi akadályok. A folyamat természetesen nem automatikusan megy végbe. A szervezeti felépítés milyensége nem pusztán a gazdasági racionalitás szempontjai alapján dől el. Figyelembe kell venni a tulajdonosi funkciók gyakorlásának szociológiai, politikai aspektusait, a társadalmi és részérdekek érvényesülésének és összeütközésüknek a mechanizmusait, a demokratizmus fejlettségét s a politikai helyzet számos összetevőjét. Szűken vett technikai és gazdasági szempontokból tulajdonosi szervezetünk koncentrációja — a létező köztulajdonosi formák mellett — megfelelőnek tűnhet. A társadalmi-politikai demokratizálás szükséglete, az érdekeltségi viszonyok lehető legnagyobb mérvű kibontakoztatása azonban az öngazgatási jellegű csoporttulajdon-formák kiterjesztése mellett szólhat. Ezek fejlesztése előtt széles lehetőségek nyílnak oly módon, hogy a termelés megszerzésének optimális technikai követelményeivel sem kerülünk összeütközésbe. Az anyagi érdekelttség és ösztönzés hiányosságai sem pusztán a mechanizmus elégtelenségeire és a rendszerben rejlő következtelenségekre vezethetők vissza, hanem arra is, hogy nem sikerült megtalálni az egyén számára a megfelelő „helyet” a különféle köztulajdonosi formák rendjében. Az ösztönzés épp e körülmény folytán csak külsődlegetes lehet, s nem sikerült a tulajdonnal való érzelmi és érdekazonosulást elérni. Az intézményi rendszer reformja ezen a ponton már számos szociológiai, politikai és morális kérdést érint.

Olyan tarthatatlan szélsőségek alakultak ki, amelyek mellett a társadalom szempontjából létfontosságú innovációs-fejlesztő értelmiségi vagy kockázatot és felelősséget vállaló vezető munka méltánytalanul rosszul díjazott, miközben huszadrangú tevékenységek által tartós extrajövedelmek érhetők el. Nemcsak bizonyos *bonyolult munkák tradicionálissá rögződött alulfizetéséről* van szó. Különléle okokból az elmúlt évtizedekben olyan gyakorlatat honosított meg, ami *a tulajdonosi funkciók gyakorlását* (vállalkozás, kockázatvállalás, erőforrások

ésszerű allokálása, ami nem tévesztendő össze a spekulációval, stb.) *sem ismerte el kellőképpen*. Ezek olyan tulajdonosi jövedelmek (a kis- és a nagyvállalati vállalkozást egyaránt megilletik), amelyek valamilyen emberi erőfeszítés, áldozatvállalás vagy kivételes képesség eredményei, *s jellegükben mereven nem választhatók el a közvetlen munkajövedelmektől*. Az elosztási viszonyaink torzulásainak megszüntetése nemcsak a további reform egyik kulcskérdése, hanem nehezen helyrehozható társadalmi, morális és politikai következményei miatt is sürgető. A korrekcióknak természetesen korántsem egyszerűen a jövedelemkülönbségek mérséklésére kell irányulniuk. Ösztönzőrendszerünk minőségi továbbfejlesztésére van szükség, s ennek keretében a társadalom a mainál nagyobb jövedelem-szóródást is elfogad, ha annak a gazdasági és társadalmi indokoltsága belátható.

A szervezeti rendszer és az áruviszonyok

Az elmúlt évtizedekben a társadalmasodással lényegesen változott a tőkés áru-termelés jellege és szerkezete is. *Az állammonopolista kapitalizmus a tőkés áru-termelés sajátos új modellje*, amelyben az értékképződés folyamata és az érték-törvény működése egyaránt módosult. Hosszabb távon a tőkésállam befolyásolja (például szubvenciókkal vagy adókkal), esetenként rögzíti is az árakat, közvetlenül beavatkozik a piac működésébe, a technika fejlesztésébe vagy a termelés ágazatok és régiók közötti elosztásába, és jelentősen hat a jövedelemalakulás színvonalára és arányaira. Számos közszolgáltatással összefüggésben — a nemzeti jövedelemnek a költségvetés általi újraelosztásával — sajátos, központosított, közvetlenül társadalmisított árucserét valósít meg.

A szocializmus potenciális fölénye abban rejlik, hogy a társadalmi munkamegosztás és a tulajdonosi elkülönültség szervezete optimalizálható, pontosabban e folyamat nem ütközik áthághatatlan társadalmi akadályokba. Szándékosan használok a szocializmusra nézve is a tulajdonosi elkülönültség fogalmát. Véleményem szerint ugyanis nincs szükség a „gazdasági elkülönültség” kategóriájával való bővészkedésre, hiszen a tulajdonosi funkciók gyakorlásában ma már az állami köztulajdonosi szektor is nagyrészt tagolt és fragmentált. A kérdés elméletileg az, vajon melyek azok a tevékenységek, amelyek *racionális termelő organizmusként szervezhetők meg* (a kutatásra és az értékesítésre is gondolok), amelyekben a tevékenységek „cseréje” közvetlen, technikai szervezésen alapul, s amelyeket célszerű egyetlen tulajdonosi keretbe helyezni. A tevékenységek szerinti és termelők közötti munkamegosztás bizonyos szférája szükségszerűen tulajdonosi elkülönültségen alapul, ezért a csere itt közvetett, *áru- és pénzkapcsolatok formáját ölti*. A két szféra közötti határ rendkívül széles, az elkülönülés tényezői nincsenek kellően feltárva, s minden bizonnyal számos összetevőre vezethetők vissza. Ezek között feltételezhetően nagy szerepe van a termelés koncentrációjának, a tevékenységek és a közöttük lévő kapcsolatok jellegének, valamint a társadalmasodottság szintjének. *A társadalom termelőerői akkor bontakoznak ki maximálisan, ha mindkét szint belső és egymás közötti optimumát sikerül megtalálni*.

A termelőerők mai fejlettsége és szerkezete megköveteli ezt a *kettősséget*. Egyelőre számunkra ismeretlenek s még egyes részleteik tekintetében sem prognosztizálhatók érdemben és tudományosan azok a termelőerők, valamint az a gazdasági-társadalmi szerkezet, amelyek képesek magukat minden szinten közvetlenül megszervezni. Nem tudjuk megmondani, hogy az áru-termelés megszűnése hogyan és milyen körülmények között mehet végbe, sőt még e folyamat szükségességét és lehetőségét illetően is inkább csak utópikus hipotézisekkel rendelkezünk, semmint tudományos bizonyítékokkal. Történelmi távlatokban sem

bontakozik ki a szemünk előtt egy olyan „tervgazdaság”, amelyben a társadalom árutermelés nélkül, közvetlenül szerveződné meg, és pusztán technikai alapokon racionális gazdálkodásra lenne képes.

Az objektíve meghatározott sajátos tulajdonosi elkülönültség alapján a *szocializmus szükségyszerűen árugazdaság*. Ennek fel- vagy elismerése nem lehet szubjektív politikai preferenciák vagy ízlés kérdése. Teljesen értelmetlenek az olyan frázisok, amelyek az áru- és pénzvízonyok „bevezetését” vagy „erősítését” hangoztatják. (Még kevésbé van meg a jogosultságuk azoknak az aggodalmaknak, amelyek valamilyen misztifikált tervgazdaságot féltenek az áruviszonyoktól.) *Az árugazdaság a szocializmus építésének valamennyi szakaszában objektíve létezett*, legfeljebb egyes korszakokban olyan erőteljesen avatkoztak be intézményi és működési mechanizmusai, hogy azok lényegesen módosultak. Ezt bizonyos időszakokban és helyzetekben indokolhatták a sajátos objektív körülmények, később azonban, amikor ezek a körülmények már megszűntek, az erőteljes beavatkozás súlyos torzulásokhoz vezetett. Sok kárt okozott az összefüggések nem kellő mértékű felismerése, illetve eltorzult megideologizálása. *A szocializmus az árutermelés általános fejlődésének sajátos, legfejlettebb modelljét* képviseli, amelybe integránsan épülnek be a tudatosság elemei. Adott ország fejlettsége és belső sajátosságai alapján egyes fejlődési szakaszokban *az árutermelés konkrét rendszereiben szükségyszerűen lényeges eltérések keletkezhetnek*. A direkt utasításos és naturális tervezésre épülő gazdaság — sajátos áruviszonyaival — meghatározott feltételeket tükrözött.

Az áru- és pénzvízonyok eltorzult érvényesülése következtében kialakult problémák közül az elmúlt időszakokra vonatkoztatva főként két hiányosságot kell kiemelni: Az elsorvasztott és működésükben akadályozott áru- és pénzkapcsolatok egyrészt *krónikus áruhiányokat okoztak*.¹⁴ A mai szocialista gazdaságokban a társadalmi termelés és szükségletek a maguk finom és konkrét részleteiben *hagyományosan nem felelnek meg egymásnak*, annak ellenére, hogy a központi tervezés időről időre nagy erőfeszítéseket tett az összhang megteremtésére. A társadalmi munkamegosztás közvetlen központi megszervezése szükségyszerűen vallott kudarcot, s vezetett a „tevékenységhiányos” gazdaság kialakulásához. *Bebizonyosodott, hogy a társadalmi szükségleteket részleteik teljességében csak a piac tudja megfelelően jelezni, s csak a piaci mechanizmus tudja rugalmasan összhangba hozni a termeléssel*. Ehhez alapvetően szükséges, hogy mindenfajta társadalmi szükséglet egyrészt pontosan és gyorsan árkeresletként jelenhessen meg, s ezt pénzfórmák kezdeményezzék és közvetítsék. Másrészt kívánatos, hogy az erőforrásokat (amelyek hiánya csak viszonylagos és látszólagos) könnyen át lehessen csoportosítani azokra a termelési területekre, ahol hatékonyan működtethetők. Ennek csatornáit és érdekméchanizmusait is az áruviszonyok teremtik meg.

A hiány sajátosan éles formában jelentkezett a társadalmi munkamegosztás kooperációs mezőin (alkatrészszállítás és -ellátás, vállalatközi kooperációk, fővállalkozás stb.). Ez a tény szorosan összefüggött a korábbi végtermék szemléltető tervezéssel, illetve annak maradványaival.

Az áruviszonyok torzulásáért a szocialista országokban jelentős „*hatékonysági árai*” fizettünk. Az erőforrások és teljesítmények pontos felmérése és nyilvántartása, az ésszerű gazdálkodás nem lehetséges közgazdaságilag megalapozott árstruktúra és -mechanizmus nélkül. A nemzetközi munkamegosztás szempontjából a reális árrendszer alapvető feltétele a komparatív előnyök felismerésének

¹⁴ A jelenséget elmélyülten elemzi különböző munkáiban Kornai János.

és kihasználásának.¹⁵ Másrészt az árugazdaság normális működése biztosítja csak a társadalmi termelőerők maximális kibontakoztatásához és kihasználásához szükséges érdekeltségi viszonyokat. Máskülönben áldozatvállalási és alkotókészségek maradhatnak parlagon, társadalmilag szükséges tevékenységeket nem végeznek el, s korlátozottá válik a racionális gazdaságszervezés lehetősége.

A hiány és a hatékonysági, valamint a szervezési aspektusok (mikro- és makroszinten egyaránt) szorosan összefüggnek. A tudományos alapokon szervezett termelőegységek, a szerteágazó termelési kooperációk (például az autóiparban nem ritka, hogy egyes cégek a szükséges alkatrészek 50—70 százalékát külső szállítótól szerzik be), a specializációs és méretgazdasági előnyök kihasználása, a termelés infrastrukturális feltételeinek a biztosítása mind olyan hatékonyságnövelő forrás, amelyeket valamennyi területen igyekeznek a lehető legteljesebben kihasználni. Ilyen körülmények között, ha egy-egy komponens hiányos, az már elegendő ahhoz, hogy az adott termelő versenytársaival szemben hátrányba kerüljön. Hiába vásároljuk meg tehát a legkorszerűbb technikákat, vagy rakjuk tele termékeinket a világ legjobb alkatrészeivel, ha a termelés és az infrastruktúra megszervezése nem megfelelő, ha az áruviszonyok nem érvényesülnek zavartalanul (nem is beszélve a marketingről és a kapcsolódó szolgáltatásokról), akkor nem számíthatunk arra, hogy a világgpiaci versenybe sikerrel kapcsolódhatunk be.

A társadalmi munkamegosztás, a tulajdonosi és gazdálkodási szervezet egymással való megfeleltetésére való törekvés a szocializmusban sem jelentheti a hatalmi-stratégiai érdekek figyelmen kívül hagyását. Ez vonatkozik a belső és a nemzetközi viszonyokra egyaránt. A transznacionális társaságok a mai kapitalizmusban a tulajdonosi, termelői és gazdálkodási szervezet sajátos formáját képviselik. Gazdaságunk koncentráltságának és szervezeti rendszerünknek a továbbfejlesztésekor ezt a világgazdasági aspektust sem szabad elhanyagolni.

Hivatkozások

- [1] *Greskovits Béla*: Vállalatnagyság, vállalkozási forma. Közgazdasági Szemle, 1983. 2. sz.
- [2] *Kozma Ferenc*: A vállalkozó vállalat. Közgazdasági Szemle, 1983. 9. sz.
- [3] *Sárközy Tamás*: Indirekt gazdaságirányítás, vállalati árutermelés és tulajdonjog. Akadémiai Kiadó, 1973.
- [4] *Schweitzer Iván*: A vállalati szervezet és a gazdasági mechanizmus néhány összefüggése. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz.
- [5] *Marx, K.*: A filozófia nyomorúsága. Marx—Engels Művei, 4. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1959.
- [6] *Marx, K.*: A tőke. I. könyv. Marx—Engels Művei, 23. kötet. 1967.

¹⁵ Ez természetesen csak szükséges, de nem elégséges feltétel, mert a komparatív előnyök méréséhez fejlett pénzviszonyokra is szükség van.

Az abszolút járadék marxi felfogásához

Láng János

A címben jelzett vizsgálódás aktualitását két mozzanat adja: először is a járadékviszonyok szerkezetének gyorsuló változása, szerepük több vonatkozásban történő növekedése, másodsor a járadékviszonyok ezzel összefüggő egyre sűrűbb felbukkanása a közgazdasági elemzésekben.

Hogy a helyzetet — dióhéjban — áttekintsük, célszerűnek látszik a járadékok két nagy csoportba sorolása. Az első csoportban azok a — *különbözeti* járadék típusú — járadékok találhatók, amelyek háttérben valamely, a termelés eredményességét befolyásoló *természeti* tényező húzódik meg. A második nagy csoportot a monopoljáradékok alkotják. A *monopoljáradékok* esetében (és a cikk egyik lényeges mondanivalója, hogy a lényegét tekintve ide tartozónak tekintti az abszolút járadékot is) ez az elem hiányzik. A monopoljáradékok nagysága nem vezethető vissza a természeti tényezők okozta termelékenységekülönbségekre. Ezek bizonyos értelemben „sarc” jellegűek.

Ismeretes, hogy Marxnak az abszolút járadékkal kapcsolatos vizsgálódásai a korabeli Anglia mezőgazdasági viszonyain alapultak. Marx — éppen az angol viszonyokból kiindulva — a bérleti rendszer széles körű elterjedésére számított. A tőkés gazdaság fejlődése azonban ezen a területen más pályára állt: a bérleti rendszer nem vált általánossá, s még Angliában is erősen visszaszorult.

Más területeken viszont a monopoljáradék látványos növekedésének vagyunk tanúi. Vessünk egy pillantást az energiahordozók, a nyersanyagok világgiazi árrobbanására és az ezzel összefüggésben kialakult helyzetre! Meggyőzőnek tűnnek azok az érvek, amelyek az árrobbanás háttérben nem az energiahordozók és a nyersanyagok hosszú távon folyamatosan növekvő szűkösségét látják.* A kormányzati termelői kartellek működése nyomán elért árak — a különözeti járadék jellegű elemeken kívül — monopoljáradékot is tartalmaznak. Közismert az is, hogy napjainkban a feldolgozó iparban is meghatározó jelenség a monopoljáradék.

Ami a különözeti járadékot illeti, nem igazolódtak — legalábbis napjainkig — a lassan két évszázada újra és újra megfogalmazott borúlatozó jósálatok, amelyek a mezőgazdasági termékek növekvő szűkösségét, a mezőgazdasági munkának a csökkenő hozadékú szférájába kényszerülését, a különözeti járadék növekedését vetítik előre. Ha a mezőgazdasági termelés egészével kapcsolatosan a szűkösség nem igazolódik is, a piac belső szerkezetét tekintve a szemünk láttára súlyos és súlyosbodó aránytalanságok bontakoznak ki. A fejlődő országok csoportjában

* Lásd például Barnett és Morse összehasonlító vizsgálatait az Egyesült Államok ásványbányászataról, ahol az 1890—1957 közötti időszakban éppenséggel növekvő hozadékot állapítottak meg. Az ásványi nyersanyagok munkaerőben és tőkében kifejezett fajlagos reálköltségei a jelzett időszakban gyorsan és folyamatosan csökkentek [1].

tényként kezelhető e javak szűkösségének növekedése.* Ezen irányzatok hatása nyilván erősen érinti a járadékviszonyokat is.

Napjainkban tanúi vagyunk egy új járadékos terület megjelenésének is. A környezet vonatkozásában indokoltnak tűnik szűkösségről és e szűkösség növekedéséről beszélni — legalábbis a mai helyzet alapján. Siebert találó fogalmazásával: „A környezet szennyeződést abszorbeáló képessége ingyenes inputként funkcionál, amely a termelés mai kiterjedtsége mellett egyre inkább szűkössé válik” ([7] 281. l.). Ezt a tényt felismerve egyre több ország igyekszik ezt az inputot költséggé tenni a gazdálkodó alanyok számára. „A környezet kihasználását csak akkor csökkenthetjük a társadalmilag kívánatos szintre, ha használatával kapcsolatban kikényszeríthető tulajdonjogokat teremtünk (környezeti illeték)” ([2] 27. l.). Eza differenciális költség (környezeti illeték) sok tekintetben különbözeti járadékként viselkedik. Ugyanakkor bizonyos monopoljáradék-vonásokat is mutat — a „kikényszerítő tulajdonjogokat” mesterségesen kell megteremteni.

A járadékviszonyok struktúra- és szerepváltozásával kapcsolatosan megnövekedett érdeklődés fényében nyer jelentőséget tanulmányom mondanivalója: az abszolút járadékkal összefüggésben hibás nézetek, illetve pontatlanságok ivódtak közgazdasági tudatunkba.

A cikkben kifejtettek jelentőségét aláhúzza a kérdéskör munkaérték-elméleti vonatkozása. Az abszolút járadék tisztázása adalékkal szolgál a munkaérték-elméletet érintő szaporodó kérdések egynémelyike megválaszolásához is.

Marxnak az abszolút járadékkal kapcsolatos megállapításait a politikai gazdaságtan és az elmélettörténet is úgy értékeli, hogy Marxnak sikerült értékelméleti magyarázatot adnia az abszolút járadék jelenségére. Sőt azt is meg szokták jegyezni, hogy ezek a gondolatok a munkaérték-elmélet kiteljesítését jelentik azáltal, hogy hatóköre alá vonják a tőkés mezőgazdaságot. Ez az értékelés egybecseng Marx saját megítélésével. Engelshez írt, 1862. augusztus 9-i keltezésű levelében Marx így fogalmazza meg kitérőt és teljesített célját: „Az egyetlen, amit *elméletileg* bizonyítanom kell, az, hogy az abszolút járadék *lehetséges* anélkül, hogy az érték-törvényt megsértené” ([6] 263. l.).

Melyek az abszolút járadékkal kapcsolatos legfontosabb — Marxnak tulajdonított — gondolatok? Idézzük az 1972-es kiadású Közgazdasági Kislexikon szócikkét:** „A bérleti rendszeren alapuló tőkés mezőgazdaságban az ott megtermelt értéktöbblet egy része, amelyet a földtulajdonosok sajátítanak el a még megművelt legrosszabb földek után fizetett bérleti díj formájában. A tőkés mezőgazdaságban a szabadversenyes kapitalizmusban általában alacsonyabb a tőkeösszetétel, mint az iparban, ezért a mezőgazdasági termékek értéke magasabb a társadalmi termelési árnál, s a mezőgazdaságban megtermelt értéktöbblet meghaladja az ott befektetett tőkére jutó átlagprofitot. A földmagántulajdon monopóliuma gátolja a tőkék szabad áramlását az ipar és a mezőgazdaság között, emiatt a mezőgazdaságban megtermelt érték egészében a mezőgazdasági termékek árában realizálódik, nem vesz részt az átlagprofit kialakulásának folyamatában. A mezőgazdasági termékek ára tehát nem termelési árú, hanem a legrosszabb földeken termelt mezőgazdasági termékek értéke körül ingadozik. Az abszolút járadék forrása tehát a mezőgazda-

* Egy FAO-jelentés néhány kiragadott jellemző adata szerint — a jelenlegi irányzatok továbbvételére nyomán — ezen országok teljes mezőgazdasági kereskedelmimérleg-egyenlege az 1979-es 12 milliárd dolláros szufficitről 30 milliárd dolláros deficitre fog változni az ezredfordulóra (1975-ös, állandó vásárlóértékű dollárban számolva). A nettó gabonaimportőr országok 1979. évi 115 millió tonnányi deficitje 175 millió tonnára, hústerméke deficitje a tízszerezésére nő [4].

** Idézhetnénk több más, közkezei forgó politikai gazdaságtan tankönyvet vagy a Politikai Gazdaságtan Kislexikont is — a legtöbb forrásban lényegében ugyanazokat az állításokat találjuk. A Közgazdasági Kislexikonra tömör, egyértelmű fogalmazása miatt esett a választás.

sági bérmunkások által termelt érték, keletkezésének alapja a tőke alacsony szer-
ves összetétele, oka a földmagántulajdon monopóliuma.”

E gondolatokkal kapcsolatos mondanivalóm lényege: az idézett megállapítá-
sok jórészt hibásak, nem tarthatók, nem is tartoznak szervesen az értékelmélethez.
Nem Marx munkaérték-elméletének erősítését jelentik, hanem éppenséggel — hoz-
zákapcsolva — Achilles-sarkát képezik annak, könnyen támadhatók. Másrészt rá
kell mutatni arra is, hogy ezek a Marxnak tulajdonított gondolatok — lényeges
elemeikben — valójában nem Marx gondolatai, hanem a marxi szöveg politikai
gazdaságtani tudatunkban meggyökeresedett hibás interpretációi. Így elkülönít-
tett kell majd foglalkoznunk az interpretációkkal és Marx abszolút járadékkal
kapcsolatos gondolatainak az elemzésével. Bontsuk logikai elemeire az idézett
szócsik gondolatsorát!

1. Bérleti rendszerben a legrosszabb földért is kell járadékot fizetni, így az árnak
a társadalmi termelési ár felett kell lennie.

2. A mezőgazdasági tőke összetétele alacsonyabb az átlagosnál.

3. Emiatt a mezőgazdasági termékek értéke nagyobb termelési árunknál.

4. A földmagántulajdon monopóliuma korlátozza a versenyt, az itt keletkezett
értéktöbblet nem vesz részt az átlagprofit kialakulási mechanizmusában, tehát
e terület értéket realizál.

5. Az érték és a termelési ár különbsége lesz az abszolút járadék.

Az 1.—3. állítások lényegében valóban Marx állításai. Az első állítást Marx
nyilvánvaló gazdasági ténynek tekinti. A földtulajdonos „Csak akkor adja földjét
bérbe, ha haszonbért fizetnek majd neki.” A marxi gondolatmenet így folytatódik:
„...következik-e a legrosszabb talaj földjáradékából . . . , hogy a mezőgazdasági
termék ára szükségképpen a szokásos értelemben vett monopolár, vagy olyan ár,
melybe a járadék olyan formában kerül bele, mint ahogyan az adó belekerül annak
az árunk az árába, amelyre kivették, vagyis úgy, mint az áru értékétől független
elem.

Ez semmiképpen sem következik szükségképpen és csak azért állították, mert
eddig nem értették meg az áruk értéke és termelési ára közötti különbséget” ([5] 714. l.)
Az a tény — szövi tovább a gondolatot Marx —, hogy a mezőgazdasági termékeket
termelési árunknál magasabb áron adják el, még korántsem bizonyítja azt, hogy
értéküknél is magasabb áron adják el őket.

Így kapcsolódik be tehát a tőkeösszetételekkel kapcsolatos gondolatsor. Hi-
szén — mondja Marx — „Egy áru termelési ára és értéke közti arányt kizárólag
az árut termelő tőke szerves összetétele határozza meg. Ha a tőke összetétele egy
termelési szférában alacsonyabb, mint a társadalmi átlagtőke összetétele, . . . akkor
termékének értéke szükségképpen a termelési ára felett áll” ([5] 715. l.).

Elemezzük két részben az állítást! Először is: hogyan mutatja meg Marx, hogy
a mezőgazdaság területén a tőkeösszetétel alacsonyabb az átlagnál? Bizonyításának
lényege a következő: Egy terület tőkeösszetétele és a terület termelőerőinek fejlett-
sége között kapcsolat van. „... a termelőerő elért foka abban mutatkozik meg,
hogy az állandó tőkerész relatíve túlsúlyban van a változó tőkerésszel szemben” (uo.).
Márpedig — folytatja — „... a mezőgazdaság nem tartott lépést a feldolgozó ipar
haladásával” ([5] 716. l.). Elég-e ez a kapcsolat ahhoz, hogy a termelőerők fejlett-
ségének alacsonyabb szintjéből egyértelműen következtessünk az összetételre? Köz-
ismert, hogy a tőkés gazdaságfejlődés századunkban viszonylag hosszabb időszakot is
produkál, amikor a termelőerők fejlődése nem járt együtt a tőkeösszetétel növe-
kedésével. A kapcsolat tehát korántsem függvényszerű, lazább annál, semmint
hogy módot adna ilyen határozott következtetésre. Marx — ellentétben egyes
Marx-interpretációkkal — nem is értékeli túl a gondolatot, hiszen így folytatja:
„Az a kérdés, hogy egy meghatározott országban . . . alacsonyabb-e a mezőgazda-
sági tőke összetétele, mint a társadalmi átlagtőkée, csak statisztikával dönthető

el... Mindenesetre elméletileg bizonyos, hogy a mezőgazdasági termékek értéke csak ezzel az előfeltétellel állhat a termékek termelési ára felett” (uo.)

Igaz-e ez az utóbbi állítás? Igaz-e tehát, hogy az alacsonyabb tőkeösszetétel szükségszerűen az értéknél alacsonyabb termelési árat jelent? Úgy gondolom, nem. És e ponton hibás a marxí gondolat.

Miért hibás Marx gondolatmenete? Az érték és a termelési ár viszonya egy adott ágazatban nemcsak a tőkeösszetétel függvénye, hanem függ például a tőke megtérülési számától, a kizsákmányolás fokától, minden olyan tényezőtől, amely hat a profitrátára. Ha az érték és a termelési ár viszonyára akarunk következtetni, vizsgálni kellene a profitráta többi tényezőjének az alakulását is, hiszen ezek elvileg kiegyenlíthetők, sőt túlkompenzálhatják a tőkeösszetételnek az érték—termelési ár kapcsolatra gyakorolt hatását.

Vagy mégsem jogos e vizsgálatokat számonkérni? Hiszen — úgy tűnik — Marx tudatosan tekintett el például a kizsákmányolás eltéréseitől, amikor ezt írta: „Ha a tőke összetétele egy termelési szférában alacsonyabb, mint a társadalmi átlagtőke összetétele, akkor az ilyen tőke... *a munka egyenlő kizsákmányolása mellett* több érték többletet termel, tehát több profitot termel, mint a társadalmi átlagtőke ugyanolyan nagyságú hányada.” (Kiemelés tőlem — L. J.) De mint egy másik, ugyancsak Engelshez írott leveléből sejteni lehet, tudatosan tekint el a megtérülési különbségektől is. „Az önköltségi árnak az értéktől megkülönböztetett fenti meghatározásához megjegyzendő még, hogy a tőke közvetlen termelési folyamatából adódó különbséghez állandó tőke és változó tőke között, hozzájárul még az álló- és forgótőke közötti különbség, amely a tőke forgási folyamatából adódik. De a formula túlságosan bonyolult volna, ha ezt fentebb még be akarnám illeszteni“ ([6] 257. l.).

Jogos-e a gondolatmenetben a kizsákmányolás fokában és a profitráta többi tényezőjében meglévő különbségektől való tudatos eltekintés? Nem, semmiképpen sem. Az ember mégis könnyen átsiklik ezen a ponton mint természetes eljárás. Hiszen Marxtól olvashatunk (és megtanulhattunk) egy ehhez nagyon hasonló *helyes* gondolatmenetet a termelési ár bevezetésekor „A tőke” III. kötetének 9. fejezetében. A gondolatmenet lényege a következő. Cserélhetnek-e a tőkés ágazatok értéken? Nem. Ezt Marx a következőképpen mutatja meg. Az ágazatok tőkeösszetétele különbözik. Az értéken történő csere különböző ágazati profitrátákat indukál; a szabad tőkeáramlás új árcentrumot eredményez. Olyan árat, amely azonos profitrátát biztosít az ágazatoknak. Marx itt tudatosan eltekint a profitráta többi tényezőjében fennálló különbségektől — hiszen csak annyit kell belátnia, hogy e különbségek tendenciájukban nem egyenlítik ki a tőkeösszetétel hatását. Másként fogalmazva: elég egyetlen profitráta-tényezőbeli különbségre utalni, hogy megmutassa, hogy az érték ilyen viszonyok között nem lehet árcentrum.

A most vizsgált gondolatmenet nagyon emlékeztet a termelési árral kapcsolatban leírtra — de lényeges a két következtetés különbsége is. Az előző bizonyos értelemben „negatív” gondolatmenet. Csak annak a *tagadása*, hogy az érték az árcentrum lehet a kapitalizmusban. A második gondolatsor élesebb állítás, „pozitív” kifejtése annak, hogy az érték és a termelési ár milyen *tényleges* kapcsolatban van. Most az érték és a termelési ár *tényleges* viszonyára akarok logikai úton következtetni a profitráta *egyetlen* tényezőjének feltételezett eltérése alapján. Ez nem megy, ilyen következtetés nem vonható le megalapozottan.

Vagy talán csak szörszálhasogatás az egész? A logikai tisztaság számonkérése akkor, amikor a profitráta többi tényezője természetes, triviális módon ugyanide hat, vagyis a termelési árnál magasabb értéket eredményez a mezőgazdaságban? Mi kellene ehhez? Belátni, hogy az adott időszakban 1. a tőke megtérülése a mezőgazdaságban gyorsabb — de legalábbis nem lassúbb —, mint az iparban, 2. a kizsákmányolás rátája magasabb — de legalábbis nem alacso-

nyabb —, mint az iparban. A kérdések illetően megfogalmazása sejteti, hogy meddő spekulációnál többet e két kérdésben mondani nem lehet — semmi esetre sem érzem magától értetődő igazságoknak ezeket.

Összefoglalva az eddigieket:

1. Nem indokolható meggyőzően a mezőgazdaság korabeli viszonyainak elemzése alapján a tőkeösszetételre való egyértelmű következtetés.

2. Hibás kizárólag a tőkeösszetételek eltérése alapján következtetést levonni a mezőgazdasági termékek értékének és termelési árának a viszonyáról.

Tegyük fel azonban, hogy a mezőgazdasági termék értéke nagyobb termelési áruknál! Vajon ez esetben megállják-e a helyüket a további következtetések?

Idézzük újra a Közgazdasági Kislexikon szócikke alapján a gondolat sor következő láncszemét! „A földmagántulajdon monopóliuma gátolja a tőkék szabad áramlását az ipar és a mezőgazdaság között, emiatt a mezőgazdaságban megtermelt érték egészében a mezőgazdasági termékek árában realizálódik, nem vesz részt az átlagprofit kialakulásának folyamatában. A mezőgazdasági termékek ára tehát nem termelési árak, hanem a legrosszabb földeken termelt mezőgazdasági termékek értéke körül ingadozik.” A gondolatban fontos szerepet játszik a „gátolt tőkemozgás” feltételezése. A szöveg valójában implicite a tőkemozgás teljes kizárását tételezi fel, hiszen azt a következtetést vonja le, hogy az itt termelt érték egyáltalán nem vesz részt az átlagprofit kialakulási folyamatában. Az eredeti marxi szövegek nem egyértelműek e kérdésben. Egyes helyeken Marx más értelemben használja a gátolt tőkemozgás kifejezést. A földtulajdon vámsorompója sajátos módon nehezíti a tőke számára a konkurenciát, más területekhez képest. Itt az abszolút járadék is terheli a tőkét. Verseny azonban itt is *van* — csak e sajátos feltételrendszerrel. „Amíg a járadék kisebb, mint a mezőgazdasági termékek értékének termelési árak fölötti többlete, e többlet egy része mindig belekerülne az egész érték többlet általános kiegyenlítődébe...” ([5] 718. l.). Másutt viszont egyértelműen arra utal, hogy az abszolút járadék az érték és a termelési ár különbözetével egyenlő. „A földbirtokos ... kihalássza magának a különbözetet az érték és az önköltségi ár között” ([6] 257. l.). (Ebben az 1862-ben kelt levelében Marx az önköltségi árat termelési ár értelemben használja, erre egyértelműen utal.) Az interpretációk viszont általában* azt sugallják, hogy az abszolút járadék nagysága szükségszerűen egyenlő az érték és a termelési ár különbségével. Ez az állítás kétszeresen is hibás: 1. nem találunk olyan mechanizmust, amely ténylegesen ilyen nagyság felé vinné az abszolút járadékot; 2. hibás az előző gondolatnak az a láncszeme is, amely szerint, ha feltételezzük is a verseny teljes hiányát — az ágazat szükségszerűen értéket realizál —, az idézet ezt a tételt rejti magában. Ha egy terület kiszakad a szabad konkurenciából, miért realizálna értéket? Kisárutermelést feltételezve az érték azért lehet árcentrum, mert a termelés költségét fejezi ki, és mert szabad verseny van. Kapitalizmusban a költség is változik a gazdálkodó egységek számára — ráadásul a szabad verseny nem esik el. Ha a szabad versenyt kiiktatnánk is a gondolatmenetből, a költséget itt akkor sem az érték fejezi ki. Egyszóval ha nincs verseny, az árak alakulásáról az értékelmélet szintjén semmit sem tudunk mondani. Az érték árcentrum volta éppúgy feltételezi a szabad versenyt, mint a termelési ár ilyen szerepe. Csak éppen a szabad verseny feltételrendszere más. Verseny hiányában azonban az árak éppúgy nem ingadozhatnak az érték körül, mint ahogyan a termelési ár körül sem. Úgy tűnik, hogy a leírt hibás következtetés gyökerei is „A tőkék”-nek a termelési ár és az érték kapcsolatát bemutató III. könyvében talál-

* Az interpretációk között külön kell említeni a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem azon politikai gazdaságtan tankönyveit, amelyekben a földjáradékról szóló fejezet Bertóti Lászlótól származik. Ezekben a szerző helyes érveléssel hangsúlyozza, hogy az abszolút járadék nem egyezik meg szükségszerűen az érték és a termelési ár különbségével.

ható marxi gondolattal való helytelen analógián alapulnak. Az ottani modellben — erre érdekes módon egyszer már utalni kellett — abból a feltevésből indul ki Marx, hogy tőkés termelés folyik, de az árukat értékükön realizálják. Szabad versenyt feltételezve kiderül, hogy a kezdeti feltevés képtelenség, a rendszer mozgása az árakat a termelési árak felé viszi. Ennek a gondolatnak hibás — nem eléggé átgondolt — megfordítása lehet az, amely szerint ha nincs szabad verseny, nem alakul ki a termelési ár — marad tehát az érték realizálása. A tőkés viszonyok között az érték realizálását Marx nem tekinti valóságosan jellemzőnek, sőt — átmeneti feltevésével — éppen lehetetlenségét akarja bizonyítani. Ezért a gondolatmenet illetően megfordítását feltétlenül hibásnak tartom.

Ezt a gondolati hibát Marxnál nem találjuk meg. Mire következtet akkor Marx a verseny korlátozottságából? „Az, hogy a járadék az érték és a termelési ár közti egész különbözettel vagy pedig csak e különbözet egy nagyobb vagy kisebb részével egyenlő-e, az teljesen a kínálat és kereslet viszonyától és az új, művelésbe vett terület nagyságától függne” ([5] 718. l.). Nyoma sincs tehát annak, hogy Marx feltenné: az abszolút járadék szükségszerűen az érték és a termelési ár különbözettel egyenlő. Ellenkezőleg: Marx szerint nagyságát a modell szintjén „külső” tényezők határozzák meg. „Hogy ennek az adónak (mármint az abszolút járadéknak) megvannak a maga adott gazdasági korlátai, az magától értetődő. Korlátozzák a régi bérleteken történő pótlólagos tőkebefektetések, a külföldi mezőgazdasági termékek konkurrenciája, a földtulajdonosok egymás közötti konkurrenciája, végül a fogyasztók szükséglete és fizetőképessége” ([5] 714. l.).

Miért tartja akkor Marx lényegesnek azt a megállapítást, hogy az érték a mezőgazdaságban nagyobb a termelési áránál? „Mindenesetre ez az abszolút, az értéknek a termelési ár feletti többletből eredő járadék csupán a *mezőgazdasági értéktöbblet* része...” ([5] 719. l. Kiemelés tőlem — L.J.) Hogyan egyezteteti össze Marx az előbb említett két tény? 1. Nem szükségszerű, hogy az abszolút járadék megegyezzen az érték és a termelési ár különbségével. 2. Az abszolút járadék csak a mezőgazdasági értéktöbblet része. Magyarán: bizonyos, hogy a „külső” tényezők által meghatározott abszolút járadék „belefér” az értékbe? Nos, Marx megoldása a következő. Ezt a járadékot csak akkor nevezi abszolút járadéknak, ha belefér az értékbe — egyébként monopoljárdéknak tekinti. „Ha a mezőgazdasági tőke átlagos összetétele ugyanolyan vagy magasabb volna, mint a társadalmi átlagtőke összetétele, akkor elesne az abszolút járadék...” ([5] 721. l.). Vagyis Marxnál az abszolút járadék fogalmának két attribútuma:

1. pusztá földhasználati díj,
2. ez is csak akkor, ha belefér a termék értékébe.

Az interpretációk az 1. jelenséget szokták abszolút járadéknak nevezni, és feltételezik, hogy a 2. magától értetődően teljesül. Ez utóbbi, mint láttuk, nem igaz. A marxi fogalomhasználatnak viszont a célszerűsége kérdőjelezhető meg.

Először is, miért lenne annyira lényeges a marxi követelmény, nevezetesen, hogy az abszolút járadék férjen bele az értékbe, az „csak a mezőgazdasági értéktöbblet része” legyen?

Nem hiszem, hogy ez lényeges szempont lenne. Miért lenne perdöntő, hogy az abszolút járadék a *mezőgazdasági értéktöbblet* része-e, amikor már a különbözeti járadék sem az. A különbözeti járadék miatt a mezőgazdasági termékek érték meghatározása sajátos: nem a minden tekintetben átlagos termelő termelési feltételeihez igazodik, hanem a még megművelt legrosszabb földön egyébként átlagos feltételek között működő termelő feltételeihez. E ténynek még egy következményét szokás számba venni. Nevezetesen azt, hogy az ipar és a mezőgazdaság között emiatt egyenlőtlen csere valósul meg. E cserében a mezőgazdaság folyamatosan többletértéket szivattyúz át az iparból. E ténynek azonban van még két további következménye, amit már nem szoktunk kiemelni: 1. Ha az ipar

és a mezőgazdaság közti csere az utóbbi javára tendenciaszerűen egyenlőtlen, ez azt is jelenti, hogy a mezőgazdasági termékek hamis értéke az ipari termékek értékét is bizonyos értelemben meghamisítja. A kisárutermelés modelljében, a mezőgazdaságot is bevonva a modellbe, nem igaz, hogy az ipari ágak hosszú távon értéket realizálnak. 2. A hamis érték részét képező különbözeti járadék forrása nem a mezőgazdaságban megtermelt érték, hanem részben az iparból átszivattyúzott érték. Ha hangsúlyozzuk azt, hogy a mezőgazdasági termékekénél az érték nagyobb a termelési áránál, akkor pontosabban azt kell hangsúlyozni, hogy a hamis érték nagyobb a hamis termelési áránál. Ha ezt szem előtt tartjuk, és e ténynek azt a következményét, hogy a különbözeti járadék nem a mezőgazdaság által megtermelt érték-többlet, akkor nem érzem annak fontosságát, hogy az abszolút járadék viszont csak e terület érték-többletéből származik.

Másodszor célszerűen jár-e el Marx az abszolút járadék és a monopoljáradék elhatárolásánál (ti. belefér az értékbe vagy sem)? Ha — mint kimutattuk — tulajdonképpen egyáltalán nem természetes, sőt nehezen indokolható eljárás az abszolút járadékot a helyi érték-többletből eredeztetni, e fogalmi elhatárolás célszerűségével kapcsolatosan erős kételemek merülhetnek fel. Közgazdasági értelemben — úgy vélem — semmiképpen sem lényeges elhatárolás ez. Érthetetlen, miért nevezünk a — közgazdasági természetét tekintve — ugyanolyan jellegű pusztá földhasználati díjat, ha belefér az értékbe: abszolút járadéknak, ha nem: monopoljáradéknak.

Mi magyarázza Marx eljárását? A választott célszerűtlen megoldásra feltehetően Ricardóval folytatott polémiája hevében kerülhetett sor. Következik-e a legrosszabb föld járadékából, hogy a mezőgazdasági termék ára szükségképpen közönséges monopolár? E kérdésre — Ricardóval vitázva — nemmel válaszol. Úgy sejtem — a III. kötet megjelenésének körülményeire gondolva —, hogy e gondolatokat nem volt módja megfelelően lezárni.

Ricardóval szemben Marx alapvető célja megmutatni: az abszolút járadék nem úgy kerül bele az áru árába, mint az „áru értékétől független elem”. Elérte-e Marx ezt a célját? Azt hiszem, nem. Mit is jelent az (Marx munkaérték-elméleti tanításait szem előtt tartva), hogy a járadék nem független az áru értékétől? Ha kimutatható, hogy e járadékfajtát az érték nagysága meghatározza, vagy legalább az, hogy az értékváltozás hat a járadék nagyságára, nem pusztá monopolárról van szó! Marx arra törekedett, hogy felmutasson valamilyen mélyebb meghatározottságot. Valójában milyen tartalmi szerepe van az általa kiemelt érték-korlátnak? Változik valami, ha ez elesik? Valami lényeges fejleményt várhatunk attól, ha történetesen megszűnik az a helyzet, hogy a mezőgazdasági termékek értéke nagyobb termelési árúknál?

Nos, ilyen gondolatokra sem „A tőke” idézett fejezetében, sem az interpretációkban nem bukkanunk. Az oka ennek egyszerűen az, hogy nincsenek is olyan valószínű mechanizmusok, amelyek a hagyományosan feltételezett érték-elméleti kapcsolatokat biztosítanák. A gazdasági szereplők az érték-korlát létét — hiszen az költségként nem jelentkezik a mikroszereplő számára — nem is érzékelik. Formálisan persze megteremthetem a kapcsolatot azzal, ha azt mondom: csak akkor beszélék abszolút járadékról, ha az belefér az értékbe. Ennek a kategória-használatnak azonban az egyedüli oka az lesz akkor, hogy — legalább laza formában — meglegyen a kapcsolat az abszolút járadék és az érték között. E kategória-használat mesterkéltnak, megengedhetetlennek tűnik.

És most utaljunk újra egy már idézett marxi mondatra! „Az egyetlen, amit elméletileg bizonyítanom kell, az, hogy az abszolút járadék lehetséges anélkül, hogy az érték-többlet megsemmisüljön.” Ezen Marx azt érti: nem szükségszerű, hogy az abszolút járadék az érték fölé emelje az árat. Marx — joggal — azért bírálja Ricardót, mert „összetéveszti az értéket és az önköltségi árat” (= termelési ár)

[5] 256. 1.). Most Marx is ebbe a hibába esik. Miért sértené az értéktörvényt az a tény, hogy egy ár érték feletti a kapitalizmusban?

★

Összefoglalva: 1. Nem hiszem, hogy Marx abszolút járadékkal kapcsolatos gondolatai munkaérték-elmélete megerősítését jelentenék. 2. Nem is képezik tartalmilag részét annak.

Az abszolút járadékkal összefüggő állításrendszer több helyütt logikailag is hibás, de mindenképpen célszerűtlen.

Úgy vélem, az abszolút járadék problémáját elméleti és gyakorlati jelentőségét messze eltúlozva tárgyaljuk. Bérleti rendszer esetén az abszolút járadék léte tény. Az abszolút járadék monopoljelenség, a földmagántulajdon monopóliuma által kiváltott fejlemény. Az abszolút járadék nagysága a munkaérték-elmélet alapján nem magyarázható és nem is magyarázandó.

Hivatkozások

- [1] *Barnett, H. J.*: Scarcity and Growth Revisited. A „Scarcity and Growth Reconsidered” című kötetben. Szerk.: Kerry Smith. The Johns Hopkins University Press, Baltimore—London, 1979. (Idézi Dobozi István: Természeti erőforrások és gazdasági haladás. Valóság, 1982. 4. sz.)
- [2] *Frey, B. S.*: Ökonomie als Verhaltenswissenschaft: Ansatz, Kritik und der europäische Beitrag. Jahrbuch für Sozialwissenschaft, Zeitschrift für Wirtschaftswissenschaften, Göttingen, 1980. 1. sz.
- [3] Közgazdasági Kislexikon. Kossuth Könyvkiadó, 1972.
- [4] *Loesch, H. von*: Agriculture: Toward the Year 2000. Intereconomics, 1979. 6. sz.
- [5] *Marx, K.*: A tőke. III. könyv. Marx—Engels Művei, 25. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- [6] Marx—Engels Művei, 30. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1973.
- [7] *Siebert, H. von*: Environmental policy (Allocation of resources, sector structure and comparative price advantage). Zeitschrift für Wirtschaft- und Sozialwissenschaften, 1978. 3. sz.

A világgazdasági árakhoz igazodó árképzési elv érvényesítésének lehetőségei és korlátai az élelmiszer-gazdaságban

Zoltán Zoltán

Az 1970-es évtizedben megkezdődött világgazdasági korszakváltás — amely hazánknak jelentős cserearányromlást okozott — a magyar népgazdaságot is választó út elé állította. Az alapvető kérdés az, hogy a tervgazdálkodás körülményei között a hazai termelés és a belföldi piac önköltségi és értékviszonyai mennyire maradhatnak érintetlenül, illetve mennyire szakadhatnak el a világgazdaság értékítéletétől. 1980 óta mind határozottabbá válik az a felismerés, hogy ez az elszakadás kevésbé lehetséges, mint korábban. E felismerést jelzi, hogy az iparban határozott lépéseket tettünk a világgazdasági értékítélethez igazodó ún. kompetitív árképzési elv bevezetésére, illetve érvényesítésére. Mivel a magyar mezőgazdaság is jelentős mértékben exportorientált, felvetődik a kérdés, hogy ebben az ágazatban milyen lehetőségeink vannak a világgazdasági ármozgások követésére.

A mezőgazdasági termékek világgazdasági árának jellemzői

A világgazdasági árak — legalábbis a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékek esetében — nem önköltség típusú, de nem is termelési ár típusú árak. A világgazdasági árak színvonala és nagymértékű ingadozása elsősorban a határhaszon-elmélet tételei alapján érthető meg. Egyes termékek világgazdasági árait ugyanis alapvetően nem a mindenkori konkrét önköltségviszonyok, hanem sokkal inkább a piaci (keresleti és kínálati) erőviszonyok határozzák meg. Köztudomású például, hogy az egyes világrészek mezőgazdaságát ért bizonyos nagy természeti katasztrófákra (például aszályokra, fagyokra, árvizekre) visszavezethető terméskiesés nagymértékben megnöveli egyes cikkek relatív keresletét, megemeli árát, és így jelentősen felértékeli, erősíti az eladó országok pozícióját. Rekordtermésű években viszont a túlkínálat nagymértékben rontja az eladók helyzetét, aminek következtében nyomottá válnak az árak — olykor annyira, hogy a termelési költségek sem térülnek meg. Ha a szeszélyes világgazdasági ármozgásokat azonnal érvényesítenénk a hazai felvásárlási és fogyasztói árakban, az nemcsak életszínvonal-politikánkat zavarná, hanem termeléspolitikai terveinket is felborítaná. Átmenetileg olyan termelési ágakat preferálhatnánk (teljesen indokolatlanul), amelyek rövidebb távon nem válhatnak be a hozzájuk fűzött reményeket, hiszen a következő egy-két jó termésű évben, a világgazdasági túlkínálat időszakában nagyon nehéz helyzetbe kerülhetnének. Még veszélyesebb lenne, ha a rekordtermésű évek túlkínálata és alacsony árai alapján egyes termelési ágakat a velük szemben érvényesített alacsony árakkal tönkretennénk, esetleg létjogosultságukat is megkérdőjeleznénk. (Sajnos például az 1970-es évek elején ezt tettük a hazai cukortermeléssel, amiért néhány év múlva nagy árat kellett fizetnünk).

A világgazdasági árak bizonyos időszakokban olyan nagy, a tényleges termelési költségektől elszakított mozgást, kilengéseket mutatnak, amelyeknek a hazai árviszonyokban történő érvényesítése katasztrófális következményekkel járna a

mezőgazdaság kiegyensúlyozott, tartós fejlődésére és az életszínvonal tervszerű alakítására nézve.

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a hazai árrendszert teljesen el kell — vagy el lehet — szakítani a világpiacon árirányzatoktól, annál kevésbé, mert hosszabb időszakon át a világpiacon árák jól tükrözhetik a nemzetközi termelési költségek alakulásában tapasztalható tendenciákat. Figyelembe véve, hogy a hazai mezőgazdaság és élelmiszeripar jelentős mértékben exportorientált ágazat, *a világpiachoz való kapcsolódást feltétlenül erősíteni kell, de az árak szélsőséges ingadozásainak begyűrűztetésével nem érhetünk egyet.* Az egész világ mezőgazdasága sokat szenved e nagy amplitúdójú kilengésektől, és minden ország igyekszik — ha van rá módja — ezeket az ármozgásokat tompítani. Egy szocialista országban az ingadozások mérséklése különösen fontos, mert az érték alatti árak érvényesítése a termelőerők jelentős pusztulásával járhat, a konjunkturális árak pedig olyan fejlesztésekre ösztönözhetnek, amelyeknek kedvező kihasználását és hatékony működtetését a későbbiekben nem tudjuk biztosítani.

A világpiacon árákhoz való igazodást illetően azonban differenciálnunk kell az egyes termelési ágak között. A mezőgazdaság és az élelmiszeripar nagyon sokféle termelési ágat és terméket ölel fel, amelyek már eleve nem egyforma eséllyel indulnak a világpiacon versenyben. Vannak termelési ágak és termékek, amelyek exportorientáltsága hosszabb távon is jelentősen erősíthető. (Például ilyenek a gabona, a téliszalámi, a dobozott sonka, a növényolaj. Korábban ilyen volt a fűszerpaprika, a paradicsompüré, a bor és a téli alma.) E termékek előállításában a főpiaci árakat követő árképzés viszonylag kisebb megrázkódásokat okozhat. A tej-, a hús- és a zöldségtermelésben azonban a világpiacon áralakulás kritikátlan követése nagyon hamar jövátéhetetlen következményekhez vezetne.

A mezőgazdaság a mindenkori árviszonyokra nagyon érzékenyen reagáló, nagy termelési kultúrát és eszközbefektetést igénylő ágazat, amelyet nem szabad a spontán ármozgások prédájává tenni. A termelési kedvnek csupán átmeneti megingása is több év nehéz munkáját, fejlesztési eredményeit teheti kockára, és milliárdos nagyságrendű népgazdasági károkat okozhat.

Ezen felismerésekből következően *általában helyeselhető a világpiacon árák mérsékelt ütemű követésére irányuló hazai árpolitika kialakítása, azzal a megjegyzéssel, hogy ebben nagy figyelmet kell fordítani a bevezetés fokozatosságára és az egyes termelési ágak differenciált megítélésére.* A világpiacon árák követésére ugyanis nem mindenütt azonosak a lehetőségek.

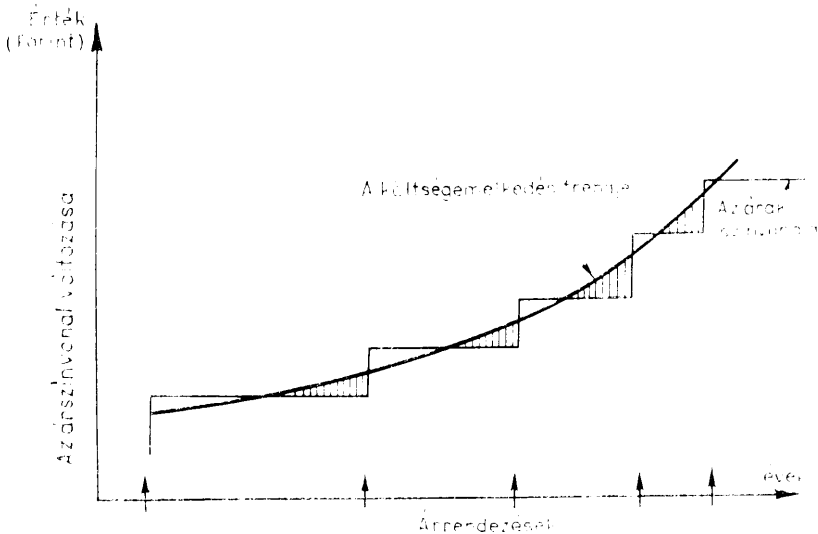
A változatlan árak és az önköltségkövető árképzés problémái

Sok gyakorlati agrárszakember véleményével szemben először talán azt kell leszögezni, hogy az eddig érvényesülő ún. önköltségkövető árképzési elvet és a hosszabb távon változatlan mezőgazdasági felvásárlási árak gyakorlatát ma már aligha lehet vezérelvnek tekinteni. A változó világpiacon árákhoz történő rugalmasabb alkalmazkodás igénye ugyanis megköveteli, hogy a felvásárlási árak (vagy középárak) legalább évenként — vagy ha lehet, még azon belül is, ún. szezonárként — változzanak. Ennek az árképzési mechanizmusnak ösztönző ereje és kellő piaci információtartalma lehet. A változatlan árrendszer és az önköltségkövető árképzési elv érvényesítése életszínvonal-politikai céljaink elérése szempontjából megfelelőnek bizonyulhat ugyan, de az árak a megállapításukat követő években egyre jobban veszítenek ösztönző erejükből. Gyakorlatunkban a folyamatos költségbegyűrűzések következtében az árak nyereségtartalma egyre jobban csökkent, bár a mezőgazdaság jövedelemtermelése elvileg mindig összhangban volt a népgazdasági terv céljaival. Sőt gyakran előfordult, hogy az üzemek jelentős részében az emelkedő önköltség szintje már az árszintet is túllépte, és a termelés vesztesé-

gessé vált, amit a termelési kedv fokozatos romlása vagy hirtelen visszaesése jeltett. Ezért 2-3 évenként általában szélesebb körű árintézkedések váltak szükségessé, mind az input-, mind az outputárakban. Ez pedig sem a népgazdaság, sem a termelő gazdaságok szempontjából nem jó. A termelők általában az ár- és a szabályozórendszer stabilitását igénylik.

1. sz. ábra

Az önköltségkövető árképzés működési mechanizmusának vázlata

Jelmagyarázat:

 az ár nyereség-tartalma

 az ár veszteség-tartalma

Az önköltségkövető árképzés legnagyobb fogyatékosága, hogy a társadalmilag szükséges ráfordítások növekedését csak megkésve, egy későbbi áremelés során ismeri el, arra számítva, hogy ezt a hozamok és a hatékonyság növelésével, takarékos gazdálkodással részben vagy egészben ellensúlyozni lehet. Így a fennmaradó többletköltségek megelőlegezését a termelő gazdaságoktól várja el — a nyereségük rovására. Talán mondanunk sem kell, hogy ez nem ösztönző árképzési forma. Ösztönző ereje ugyanis két árrendezés között egyre csökken. Legnagyobb az ösztönző ereje közvetlenül az árrendezés után, mert a nyereségtartalom akkor a legnagyobb, amely a következő években az elháríthatatlan költségbegyűfűzések következtében egyre jobban fogyatkozik, gyakran meg is szűnik. (Lásd az 1. sz. ábrát.) Így a termelési kedv — és vele együtt az érintett gazdasági ágak helyzete, fejlesztési lehetősége is — egyre romlik. Az árrendezésért felelős felső szerveket gyakran éppen az figyelmezteti egy-egy termelési ág romló gazdasági helyzetére, hogy a termelési kedv visszaesik, s ennek következtében mind a belföldi piacon, mind az exportban jelentős kielégítetlen kereslet mutatkozik. A piaci áruhiányt ilyenkor nemegyszer terven felüli importtal kell elhárítani. (Ilyen jelenségnek lehettünk tanúi a közelmúltban a cukorrépánál, a burgonyánál és a dohánynál.)

Ezt a késleltetett költségelismerést azonban az árszakemberek többsége általában célszerűnek tartotta, azzal érvelve, hogy a személyi és a vállalati jövedelmek

még ilyen árképzési mechanizmus mellett is általában a tervezett körül alakultak. Ez átlagosan így is van, de ezen belül a jó és a gyenge adottságú gazdaságok között jelentős szóródás, differenciálódás következett be.

Alapvetően tehát az a probléma, hogy *amíg a költségbegyűrés — eltérő intenzitással — folyamatos, addig az árrendezés szakaszos*. A szakaszos árrendezés általában nagyobb arányú áremelést igényel, amit viszont csak felső politikai döntéssel lehet végrehajtani, az életszínvonal-politikával fennálló szoros kapcsolata miatt. Ha az áremelés nem vihető azonnal tovább a fogyasztói árak szférájába, akkor nő a támogatások iránti igény.¹ Ez az ármechanizmus tehát sem a termelő gazdaságoknak, sem a népgazdaságnak nem jó, és csupán a fogyasztói árak stabilitásának korábbi fétisével magyarázható. E mechanizmus továbbélése semmiképpen sem szerencsés a világgpiac forradalmi átrendeződésének korszakában. Vagyis mind a társadalom, mind a fogyasztók számára hasznosabb lenne, ha az árakat gyakrabban igazítanák hozzá a költségek emelkedéséhez, s a termelő gazdaságok szempontjából is sokkal nagyobb lenne egy ilyen mechanizmus ösztönző ereje.

Az önköltségkövető árképzési rendszer szerencsére nem ilyen leegyszerűsített módon működött az elmúlt években, de mozgásmechanizmusára általában ezek a tendenciák voltak jellemzők. Főleg az alapvető élelmiszerek és alapanyagok (például gabona, burgonya, tej, vágómarha, vágósertés) felvásárlási árának megállapításakor mérlegelték az önköltségi, illetve jövedelmezőségi arányokat. (Bár ezek esetében is figyelembe vették a nem rubel elszámolású külkereskedelmi árakat.) Más termékek (például vágójuh, olajos magvak, vegyes zöldség, gyümölcsök) esetében viszont nagyobb súllyal latba a külkereskedelmi árak. Fogyasztói áraink azonban még mindig túlzottan manipuláltak, és nagy részük nem felel meg a ráfordítási és értékviszonyoknak. Elvszerű rendezésük irányában több figyelmreméltó lépést tettünk az elmúlt években. Azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy a belföldi ellátást szolgáló termékeknél a hazai fogyasztók értékítéletét is figyelembe kelne venni.

Az ármechanizmusnak a jövedelemviszonyokat folyamatosan rontó hatását időközben több oldalról is próbáltuk ellensúlyozni.

Elsősorban úgy, hogy más népgazdasági ágazatoknak (például az iparnak) a mezőgazdaság költségviszonyait rontó költségbegyűrésztetési törekvéseit hatósági eszközökkel próbáltuk visszatartani, vagy ha ezek mégis bekövetkeztek, akkor hatásukat tompítottuk, sőt néha az ágazat kárpótlást kapott. Így a nagyobb költségemelkedéseket gyakran áremelési lehetőségekkel ellensúlyoztuk. Máskor (például az energia és a műtrágya drágulásának esetében) az áremelések jelentős részét több éven át állami dotációval mérsékeljük. Nem mondhatjuk tehát azt, hogy a mezőgazdaság e tekintetben teljesen ki volt szolgáltatva más ágazatok áremelési törekvéseinek, de az kétségtelen, hogy a szabad árak szférájából és a bérverseny következtében a mezőgazdaságot gyakran olyan költségnövekedések is érthették, amelyeket az ellenőrzés nem mindig tudott kiszűrni.

Ha a világgpiaci ármozgásokat akár csak mérsékeltbb ütemben követni akarjuk, akkor ebben nemcsak az éves, hanem az ezen belüli idényszerű módosítás gondolatával is meg kell barátkoznunk (de nemcsak a költségvetés bevételi hiányának esetén!). Az évi középárat² az egyes termékek betakarítási eredményeinek,

¹ A felvásárlási árak gyakran magasabbak a fogyasztói áraknál. A húsfélék eddigi fogyasztói árait az állam átlagosan 30, a tejt és a tejtermékekét 60 százalékkal támogatja. De jelentős a tartósítói termékek és a cereáliák fogyasztói árkiegészítése is.

² Középáron az előző év felvásárlási árának a világgpiaci tendenciákkal, illetve a termelők által ki nem gazdálkodható költségbegyűrésekkel korrigált árát értjük, amelyet a következő évre felvásárlási irányként hirdetnénk meg úgy, hogy az a világgpiaci árváltozások, illetve a szezonális ármozgások figyelembevételével (rossz, illetve jó termés esetén) plusz — minusz 10—20 százalékkal változhat.

hozamainak figyelembevételével egy szűkebb sávban *szезonálisan is mozgathatjuk*. Csak így tudunk rugalmasan alkalmazkodni a világgpiaci árbázishoz, illetve a természeti tényezők hatásai által jelentősen befolyásolt agrárszférában a költség- és jövedelemviszonyokat csak ily módon szabályozhatjuk megfelelően.³

Az önköltségkövető, rögzített árakkal dolgozó mechanizmus problémái az átlagostól eltérő terméshozamú években ütköznek ki leginkább. Amikor ugyanis egyes termelési ágakban a terméseredmények jelentősen elmaradnak az átlagostól, akkor a gazdaságokat számottevő veszteség éri, hiszen a termelési ráfordításaik általában a tervezett átlaghozamhoz vannak igazítva. Mivel azonban a gyengébb termés következtében az árbevétel jóval elmarad a tervezettől, olyan nagy fajlagos költségemelkedés és nyereségkiesés mutatkozik, amelynek egy részét feltétlenül meg kellene téríteni — akár az árak némi szezonális emelésével is — ahhoz, hogy a termelési kedv fennmaradjon, és a keletkező veszteség ne okozzon alig áthidalható, több éven végiggyűrűző gazdálkodási nehézségeket. A veszteség pótlására irányuló törekvések más, jövedelmező termelési ágak gazdaságossági helyzetét is megváltoztatják, hiszen a veszteséget azok nyereségéből kell fedezni, a fejlesztési alapokat részben át kell csoportosítani. Éppen ezért indokoltnak látszik, hogy rossz termésű években, amikor a hozamok országosan visszaesnek egy-egy termelési ágban, az érdekelt ágazat termékeinek árát a középárszinthez képest 10—20 százalékkal megemeljék.⁴ A gazdaságon kívüli okokra visszavezethető nyereségkiesés egy részét tehát áthárítanánk a felhasználókra. Ez az ő érdekük is: enélkül ugyanis a termelési kedv visszaesne. Rekordtermésű években viszont a középárszintet mintegy 10—20 százalékkal lefelé mozdítanánk el. (Az érintett termelési ágak a jelentős terméktöbblet és a kisebb fajlagos ráfordítások következtében még így is kiugróan jó nyereséget könyvelhetnének el.)

Egy országos „agrárkassza” létrehozásának szükségessége

Ha ezt az idényszerű ármozgást nem kívánjuk a fogyasztói árakban is érvényesíteni, akkor egy ún. *agrárkasszát* kell létrehoznunk, amelyen keresztül a szezonális ármozgások bevételi-kiadási többletét mindenkor kiegyenlítenénk.

Ezenkívül az agrárkassza egyfelől pótolhatná az exportérdekeltség amiatti csökkenését, hogy a világgpiaci áremelkedések csak tompítottan érvényesülnek a hazai árakban. Másfelől jelentős áresések idején ártámogatási fedezet alapjául szolgálhatna az átmeneti pénzügyi nehézségek áthidalására.

Mivel a magyar élelmiszer-gazdaság nem számíthat arra, hogy a gazdaságilag fejlett országok gyakorlatához hasonlóan az ipar szubvencionálja, ezért a támogatás anyagi alapját is magának kell megteremtenie, mégpedig a jó években elért exportártöbbletből. A mai körülmények között ezt a többletet (exportár-különbözet címen) az állam elvonja, így az közvetlen költségvetési bevétellé válik, még mielőtt egy részét különféle támogatási célokra az ágazat visszatarthatná. Így a költségvetési támogatásokat is ezek mindenkori alakulásától függetlenül állapítják meg. Legnagyobb részüket a gyenge termelési adottságú gazdaságok normatív ártámogatása, illetve a fejlesztési támogatások teszik ki.

³ A világgpiaci ármozgások mérsékelt ütemű figyelembevétele mellett ugyanis a mezőgazdaság sajátos helyzetének megfelelően a természeti viszonyokhoz igazodó idényszerű ármozgásoknak is bizonyos teret kell engednünk.

⁴ A szezonárak és megmondolás alapján történő bevezetésével azonban nem minden árszakember ért egyet, mondván, hogy soha sincs olyan év, amikor minden termékből jó vagy csak rossz termés van, s a különböző termékek jövedelmezőségének alakulása végül is nagyrészt kiegyenlíti egymást. Ez a globális jövedelemértékelés azonban nem helyes, mert a termelők az önelszámoló ágazati rendszerben minden termék jövedelmezőségét külön értékelik. Ezek figyelembevételével döntenek egyes ágazatok jövőjéről vagy az ott dolgozók anyagi ösztönzéséről.

Gazdasági szabályozórendszerünk jelenleg nem ismeri — hiszen a változatlan felvásárlási áras konstrukcióban nem is ismerheti! — a nyomott világpiaci árak esetén folyósítandó általános ártámogatást. De ha a világpiaci árak bizonyos mérsékelt követését elhatároznánk, akkor a nyomott világpiaci árú terméket előállító termelési ágban legalább olyan általános ártámogatást kellene nyújtani az átlagos költségráfordítások megtérítésének erejéig, amely fenntartaná a belföldi ellátáshoz szükséges minimális termelési kedvet. Ilyen esetben tehát csak a korábbi kivitelnek megfelelő termelési kapacitások épülnének le — vagy maradnának az elért szinten, amennyiben az exportból eredő veszteséget az országos agrárkassza meg tudná téríteni. (Az agrárkassza e képessége ugyanis mindenkori feltöltöttségi szintjétől függ. Tehát a kockázat egy része még így is megmaradna.) További lehetőség lenne az állam intervenciós termékfelvásárlása és az így begyűjtött terményfelesleg tárolása — amennyiben erre megfelelő a tároló- vagy a feldolgozó kapacitás. Éppen ezért az árstratégiai célzatú tárolóterek kapacitásának bővítésére még az eddigieknél is nagyobb figyelmet kell fordítanunk, hogy megfelelő készletekkel rendelkezünk a kedvező áralakulású évekre.

Egy ilyen fajta ármechanizmus bevezetése a jelenleginél *sokkal nagyobb világpiaci informáltságot, közvetlen exportérdekeltséget, jelentős többlet-tárolókapacitást és a meglévő termelési kapacitásoknak az eddiginél rugalmasabb konvertálási lehetőségét tételezi fel.*

A termelési ágak rangsorolása versenyképességük szerint

A világpiaci ármozgások mérsékelt ütemű követésének bevezetéséhez az egyes termelési ágakat rangsorolnunk kell az exportorientáltságuk és a világpiaci versenyképességre való alkalmasságuk szempontjából.

Versenyágazatnak minősülhet az a termelési ág, amely már eddig is az exportra orientálódott, illetve a világpiacon versenyképes volt (például a téliszalámi, a dobozolt sonka gyártása, a növényolaj-termelés, a fűszer- és a gyógynövény-termesztés). Ezek körét a világpiaci különféle fejlődési periódusaiban konkrétan kell meghatározni. A világpiaci ármozgásokhoz elsődlegesen a versenyágazatokban lehet és kell is a legjobban igazodni. Ezeknek az árváltozásai kevésbé érintik a belföldi ellátást. Ezért az ilyen ármozgások nem válhatnak ki nagyobb társadalmi ellenhatást.

A versenyágazattá válásra esélyes termelési ágak azok, amelyeket céltudatosan fel kell készítenünk a világpiacon való versenyre. (Ilyen lehet például a boripar, a hűtőipar, a baromfiipar.)

A belföldi ellátást szolgáló termelési ágak termékeinek árai legfeljebb csak iránybaikban és késleltetve követhetik a világpiaci ármozgásokat. Megjegyzendő, hogy a teljesen változatlan árrendszer a jövőben már ebben a szférában sem tartható fenn. Bizonyos — mondjuk 10 százalékon belüli — ármozgásokra itt is lehetőséget kell adni, főleg a mezőgazdasági nyersanyagok szezonárainak ingadozásához kapcsolódóan. Ennek természetesen lehetnek költségvetési kihatásai is, de ezt is el kell viselnünk az ösztönzőbb árrendszer kialakításáért.

Általános elvként azt kell leszögeznünk, hogy *a világpiaci árakat a jövőben elsősorban mint az önköltséget és a konkrét árkialakítási lehetőségeinket behatároló plafont kell felfognunk, amely fölé belföldi árainkat nem célszerű emelni.* Sőt, ahol a hazai árak a világpiaci ár fölött vannak, ott viszonylag rövid idő (2—3 év) alatt meg kell teremtenünk a világpiaci árakhoz való igazodás feltételeit. Ha valamely termelési ágban a hazai termelési költség átmenetileg e fölé emelkedik, akkor ezt a többletköltséget nem szabad az árban elismernünk, hanem dotációval kell pótolnunk arra a néhány évre, amíg egyéb gazdasági intézkedések révén az illető ágazat helyzete gyökeresen meg nem javul.

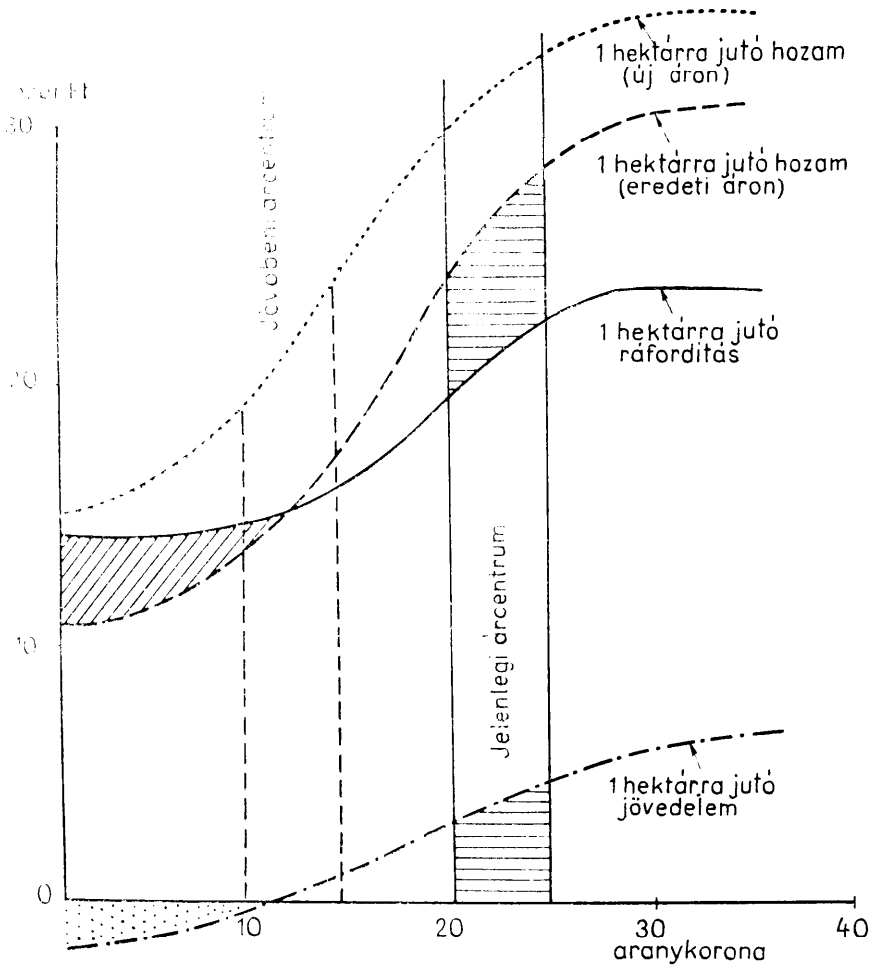
A mezőgazdasági cikkek árcentrumáról

Az árcentrum problematikáját meg lehet közelíteni általánosságban és egy-egy konkrét termelési ág vagy termék viszonylatában is. A makrogazdasági megközelítés szempontjából az aggregált mezőgazdasági ármodell nyújthat ehhez megfelelő segítséget.

E modell néhány, a költség-, ár- és jövedelemviszonyok alakulása szempontjából jelentős tényező függvénykapcsolatát tünteti fel. (Lásd a 2. sz. ábrát.)

2. sz. ábra

Aggregált mezőgazdasági ármodell

Jelmagyarázat:

 árkiegészítési igény

 fejlesztési célú juttatások iránti igény

Az ábra vízszintes tengelyén a különböző termőhelyi adottságú gazdaságok értékskáláját tüntetjük fel, a függőleges tengelyen pedig a rájuk jellemző értékmutatókat. Az ábra alapján megállapítható, hogy mivel az önköltségkövető árképzés az elmúlt években a begyűrűző hatásokból (az importált és a hazai ipari anyagok, gépek beszerzéséből) eredő áremeléseket a rögzített, hivatalos felvásárlási árakban csak késleltetve és egyre mérséklődő jövedelemtartalommal ismerte el, az árcentrum a különböző termőhelyi és gazdasági adottságú gazdaságok sorában egyre inkább a nagyobb aranykorona-értékű földterületekkel rendelkező gazdaságok irányában tolódott el.

Megközelítő számítások szerint az 1970-es évek elején az árcentrum az átlagosan 10—14 aranykorona értékű földterületekkel rendelkező gazdaságok körében helyezkedett el, az 1980-as évek elején viszont már a 20—24 aranykorona értékű földön gazdálkodó vállalatok költség- és jövedelemviszonyai határozták meg az árcentrumot. Ezt — más oldalról megközelítve — jól jelzi az a tény is, hogy amíg az 1970-es évek elején még a 4 aranykorona alatti földterületeket tekintettük gyenge termőhelyi adottságúaknak, később a 9, majd a 14 alatti aranykoronás minőségi földön gazdálkodó vállalatokat részesítettük támogatásban, 1981-ben pedig már a 17 aranykorona értéken aluliakat. Ez azt bizonyítja, hogy az árcentrum a nyomott árak következtében mind feljebb kúszott.⁵ Az, hogy ebben a fajlagos eszközszükséglet növekedése is szerepet játszott, tulajdonképpen mellékes körülmény. A lényeges az, hogy ez a nagyobb ráfordítás az adott árak mellett nem térült meg.

Az árcentrum felfelé való mozgásának következtében az ország mezőgazdasági művelés alatt álló területének egyre nagyobb hányadát tartjuk viszonylag gyenge termőhelyi adottságúnak. Ma már nagyobb részben olyan területeket is, amelyekhez hasonlóan a nyugat-európai országokban (az ottani árviszonyok mellett) még jelentős és jövedelmező árutermelés folytatható. Mindez azt bizonyítja, hogy *mezőgazdasági áraink az elmúlt évtizedben túlzottan nyomottá váltak*. Ennek következtében a mezőgazdasági árak az indokoltnál kevesebb tiszta jövedelmet tartalmaznak. Tehát *a mezőgazdaság a benne lejátszódott termelési-technikai forradalom ellenére is csak viszonylag szerényebb eszközhatékonyságot ért el, mint amennyire egyébként képes lett volna*. (A konkrét árviszonyok hatásától elvonatkoztatott hatékonysáértékelés ugyanis nagyon bonyolult, és sok hibalehetőséget rejt magában.)

Az alacsony mezőgazdasági árak miatt az utóbbi tíz évben a gyenge termőhelyi adottságú gazdaságok viszonylag még szegényebbek, a jó termőhelyi adottságú gazdaságok pedig még gazdagabbak lettek, vagyis a közöttük levő különbségek növekedtek. Ennek a nyomott árakon túlmenően természetesen sok más kiváltó oka is lehetett.

Elsősorban az, hogy a gyengébb termőhelyi adottságú gazdaságok árban el nem ismert, de társadalmilag egyébként szükséges ráfordításait az árkiegészítés — amely az ország mindenkori gazdasági teherviselő képességének függvényében alakul, ezért a világgpiaci árrobbanás után az igényelthez képest viszonylag csökkent — nem mindig tudta teljes mértékben úgy kiegyenlíteni, hogy egyes termelési ágak ne maradtak volna továbbra is veszteségesek.

Másodsorban a fejlesztési támogatás rendszere — amely alapvetően a saját erő kiegészítésére épül — legkevesébé éppen a gyenge termőhelyi adottságú gazdaságokban segítette a fejlődést. A jó — de különösen a kiváló — termőhelyi adottságú gazdaságok viszont még a nyomott árak mellett is olyan forrásokat

* A felfelé való mozgás nem azt jelenti, hogy az árcentrum emelkedett. Éppen ellenkezőleg: az árak egyre inkább csak a jobb minőségű földeken gazdálkodók ráfordításait ismerték el. (A szerk.)

tudtak képezni, amelyek a támogatással kiegészítve valóban dinamikus fejlődést tettek lehetővé.

Az aggregált mezőgazdasági ármodell elsősorban a termőföld minősége, azaz döntően a növénytermesztés oldaláról tudja az árcentrum problematikáját megközelíteni. Bár az állattenyésztés eléggé szorosan kapcsolódik ehhez, az iparszerű állattartás önköltség- és jövedelemviszonyait mégsem lehet hasonlóképpen vizsgálni. Általában ahol jó a növénytermesztés (például alacsony szűkített önköltségen tudja az abraktakarmányt a sertésenyésztéshez biztosítani), ott a nagy állóeszköz- és energiaigényű iparszerű telepek jövedelmező üzemeltetése is biztosítva van. A gyenge termőhelyi adottságú területeken azonban, ahol az abraktakarmány önköltsége gyakran már a felvásárlási árat is meghaladja, ott a két tényező — vagyis a magas üzemeltetési költség és a drága takarmány — jövedelmezőséget rontó hatása összegeződik. Ezt a tényt az állattenyésztési ágazatok árcentrumainak meghatározásakor nem szabad figyelmen kívül hagyunk.

A termelési ágak árcentrumai — az egyes termékek konkrét ár- és jövedelmi viszonyaitól függően — az aggregált ármodell által jelzett árcentrum körül jelentősen szóródnak. *Az aggregált árcentrum elhelyezkedését alapvetően a gabonaágazatok költség-, ár- és jövedelemviszonyai határozzák meg.* A napraforgó, egyes aprómagvak, gyógynövények stb. költség- és jövedelemviszonyai alapján az árcentrum közelebb helyezkedik el a gyenge termőhelyi adottságokhoz. Ezen növénykultúrákkal egyes gyenge adottságú gazdaságok is jelentős jövedelmet tudnak elérni. A zöldségágazat árcentruma azonban még az aggregált árcentrumnál is jóval magasabban helyezkedik el.

Az árcentrum módosításának lehetőségei

A mezőgazdasági termékek aggregált árcentrumát az ártámogatások összegének csökkentése és a termőföld jobb hasznosítása vegett *célszerű a gazdaságok földjei átlagos aranykorona-értékének skáláján lejjebb vinni*, és az árreform során körülbelül a 6—12 aranykorona átlagértékű termőhelyi adottságú gazdaságok önköltségviszonyai alapján meghatározni.

A későbbiekben — a folyamatos költségemelkedés miatt — az árcentrum valószínűleg újból felfelé kúszik, de általános elvként kellene leszögezni, hogy ha az árcentrum megint eléri az átlagosan 18—24 aranykorona értékű termőhelyi adottságú gazdaságok csoportját, akkor újabb árreform válik szükségessé.

Az állattenyésztési ágazatokban az árcentrum meghatározása korántsem ilyen könnyű, mert az iparszerű rendszerek ezt a termőhelyi adottsággal való összefüggést — legalábbis az alsó szférában — jelentősen torzítják. Eppen ezért ott az árcentrumot a szarvasmarha- és a sertéságazatban célszerű az átlagosan 12—18 aranykorona értékű termőterülettel rendelkező gazdaságok költségviszonyaiból kiindulva kialakítani. Az ennél rosszabb földön gazdálkodókat viszont az iparszerű telepeken tartott állomány létszámához igazítva néhány évig — amíg az eszköz- és energiatakarékos rekonstrukciók meg nem valósulnak — célszerű olyan ártámogatásban részesíteni, amely a kívánatos fejlesztési és egyéb ösztönzési alapok képződését is biztosítja. Ennek évenkénti összegét azonban évről évre 25—30 százalékkal kellene csökkenteni. Ez megfelelően ösztönöznél őket a rekonstrukció, illetve az energiakiváltás többletköltségeinek vállalására.

Külön figyelmet érdemel még a *zöldségtermesztés helyzetének rendezése*, amelynek árviszonyai a szerződéses árak ellenére is nagyon elszakadtak a szabadpiaci áráktól. (Pedig régen a konzervipar szabadpiaci árakon szerezte be nyersanyagát, és így volt versenyképes belföldön és külföldön egyaránt.) Itt arra lenne szükség, hogy az évi irányarat az előző évi szabadpiaci átlagár 70 százalékában határozzuk meg, amely a termés mennyiségtől függően plusz-mínusz 20%²százalék

között ingadozhat. A védőárakat az előző évi szabadpiazi átlagár felében lehetne megállapítani. A jelenlegi védőárak ugyanis túl alacsonyak, gyakran még a szabadpiazi árak negyedét sem érik el. Így tehát gyakran még a szűkített önköltséget sem képesek megtéríteni a termelő gazdaságoknak. Ezzel magyarázható, hogy a zöldségtermesztés sok nagyüzemben még a felvásárlási ártámogatás mellett sem eléggé jövedelmező. Ezért a nagyüzemek termelési kedve láthatóan csökken, míg a szabadpiacon értékesítő háztáji gazdaságoké továbbra is megfelelő.

Egyes árszakemberek szerint az árcentrum módosításakor nem lehet figyelmen kívül hagyni a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenységének jövedelemtermelő szerepét sem. Ezzel — sok agrárszakemberhez hasonlóan — nem értek egyet. A mezőgazdasági áraknak ugyanis *önmagukban* is megfelelő jövedelmet kell biztosítaniuk a termelők számára.

A társadalmilag elismerhető költségek problémája

Az egyes termelési ágakban az alapjövédelmzősége, illetve az önfinanszírozást biztosító árképzés megteremtése értelemszerűen felveti azt a kérdést, hogy a termelési költségek milyen szintjét lehet és kell társadalmilag szükséges költségként elismerni az árakban. A marxi értelmezés szerint a még társadalmilag szükséges terméket előállító, viszonylag legrosszabb adottságú termelők költség szintje határozza ezt meg. Így az alapjövédelmzőség megállapításakor hazánkban (az 1300 termelőszövetkezet és a 130 állami gazdaság körét és nagyságrendjét figyelembe véve) *célszerűnek látszik, hogy a „legrosszabb” 20 százalék, a 300 viszonylag gyenge termőhelyi adottságú gazdaság átlagos költségviszonyaiból induljunk ki.* Ilyen nagyszámú gazdaság esetében a költségek nagyságát befolyásoló tényezők közül a szubjektív gazdálkodási tényezők már eléggé elhomályosulnak. Mivel az ország általában nincs olyan jó gazdasági helyzetben, hogy a viszonylag gyenge adottságú gazdaságok ily széles körét támogatásban részesítse, és erre a célra nagyobb anyagi eszközöket tudjon átcsoportosítani, ezért ezek ráfordításait társadalmilag szükséges ráfordításoknak kell elismerni. Egyes országokban (például Japánban) még kedvezőtlenebb költségviszonyok mellett folyó mezőgazdasági tevékenységet is oly mértékben támogatnak, hogy a termelés a termelők számára ösztönző. Ezekben az országokban azonban jelentős számban vannak egyéb versenyképes ágazatok, amelyek a nagyobb állami támogatás anyagi feltételeit könnyűszerrel elő tudják teremteni.

A leggyengébb 300 gazdaság átlagos költségviszonyainak kiindulási alapként való elismerése mellett azt is fel kell ismernünk, hogy ezek a költségviszonyok nálunk is — és a többi gazdaságban is — átlagos terméshozamú évekre vonatkoznak. Amikor különféle kedvezőtlen természeti körülmények (például aszály, árvíz, belvív) hatására a terméshozamok a gazdaságok egy részében vagy valamennyiüknél jelentősen visszaesnek, akkor a *szezonárak* alkalmazásával is támogatásban kell részesítenünk a gazdaságokat. Máskülönben olyan veszteségek keletkeznek, amelyeket csak több év alatt lehet pótolni. Erre a vállalatok önerőből aligha lesznek képesek, s megfelelő külső segítség nélkül a gazdaságok többségének belső egyensúlya úgy felborul, hogy az több más termelési ág fejlődésére is hátrányos lesz. A leggyengébb 60—70 gazdaság még ilyen árak mellett is külön üzemviteli támogatásra szorul, mert az így kialakított árak sem fedezhetik a költségeiket. E rendszer mellett tehát csak a támogatásba bevontak köre csökken, de a támogatás maga nem szűnik meg teljesen.

A többlettámogatást a már ismertetett, tárcaszinten létrehozandó agrárkaszából lehetne fedezni, legtöbbször a fogyasztói árak emelése nélkül is. Bár ennél a rugalmasabb ármechanizmusnál az átmeneti áremelkedések lehetőségétől sem szabad visszariadnunk, hiszen ez minden piacorientált gazdaságban előfordul.

És a jövedelmezőségi mutató?

(Válasz a vitacikkekre)

Krokos János

Öröm a szerzőnek, ha írása¹ nem marad visszhangtalan. Akkor is, ha a hozzászólók (miként általában) nem éppen egyetértésük kifejtése végett fogtak tollat.²

André Gabor vitatja a bevezető „iskolás” átlagszámítást, azzal, hogy ha egy bizonyos munka elvégzéséhez három munkásnak egyenként 3, 5, illetve 6 órára van szükség, akkor átlagosan erre nem 4,29, hanem 4,67 órát fordítanak. Igaza van abban az esetben, ha mindegyikük addig dolgozik az adott munkán, amíg be nem fejezte (s utána, mondjuk, hazamehet). De ha a munkások folyamatosan — például napi 8 órában — dolgoznak, és egységnyi munkával végezve a következőhöz látnak, akkor a Gabor által kifogásolt átlagszámítás helyes. Az utóbbi feltételt (miként a cikkben hivatkozott forrásmunka is) a példában impliciten megadottnak véltem.

Drechsler László a javasolt mértani átlag típusú mutatóval szemben a hatályos komplex hatékonysági mutatót védi. Mutat egy példát, amelyben az anyagköltség és a bérköltség (azonosan súlyozott) mértani átlaga nyilvánvaló hatékonyságjavulást fordítva minősít. Mindjárt megjegyzem, hogy a jövedelem szokásos (termelési érték mínusz költségráfordítás) értelmezése esetén (sőt esetleg változatlan jövedelemértelmezésre is, a ráfordítások más súlyozásával) e példa sem adná a meg-célzott eredményt. De még érdekesebb lesz ugyanezt a példát a védelmezett mutató számításához adaptálni.

Tegyük fel, hogy a példa adatai éves adatok; legyen továbbá az eszköz/évi bérköltség arány 10 (ez nagyjából megfelel az ipar átlagának). A bázisidőszakbeli 5 Ft/év bérköltségből számítva így az eszközérték 50 Ft, a H' mutató nevezője pedig a bázisidőszakban $0,1 \cdot 50 + 1,5 \cdot 5 = 12,5$, a költségmegtakarítás után pedig $0,1 \cdot 50 + 1,5 \cdot 6 = 15$.

Lám, a két érték viszonya ugyanaz, mint amelyet Drechsler László a mértani átlagnál kifogásolt! A példa tehát egyáltalán nem bizonyítja a hatályos mutató fö-lényét a mértani átlaggal szemben.

Odáig természetesen egyetértek Drechslerrel, hogy a költségelemeket általán-ban össze kell adni. (Utána azonban szerintem — és a hatékonysági számítások gyakorlata szerint is — a költségösszeget a termelési értékből le kell vonni. Így kell kiszámítani a hatékonysági mutatók számlálóját.) A mértani átlagolást — Drechsler példájával szöges ellentétben — *nem is a különféle költségekre, hanem az alapvető*

¹ Krokos János: Jövedelmezőségi és hatékonysági mutatóink értelmezése (Javaslat egy új mutató alkalmazására). Közgazdasági Szemle, 1983. 6. sz.

² Drechsler László: Előbbre vinné-e a mértani átlagolás a hatékonysági számításokat? és André Gabor: A jövedelmezőségi és hatékonysági mutatók értelmezése. Közgazdasági Szemle, 1983. 11. sz.

erőforrások eltérő dimenziójú mérőszámaira javasoltam. Ha pedig az erőforrások ilyen kategorizálása „megegyezés dolga” volna, a megegyezés e kérdésben régen megszületett: az iparban mindenütt (a hatályos mutatókban is) szokás az élő és a holt munkát (a mezőgazdaságban és a kitermelő iparban még a természeti erőforrást is) külön kezelni, mint egymással korlátlanul nem helyettesíthető, külön-nemű erőforrásokat. Ezek azok, amelyek esetében az összeg átlaga nem értelmezhető.

A probléma persze megkerülhető a két különmemű erőforrás valamelyikének a másikra való leképezésével. Ezt teszik a profitrátában az élő munka helyett a megvásárlásához szükséges forgótőke beszámításával. A hazai iparban különben e „tőkerész” — durva becsléssel³ — az éves bérköltségnek átlagosan 7 százaléka. Következésképpen a komplex hatékonysági mutató nevezőjét — ezzel a leképezéssel — az eszközérték + $0,07 \cdot$ éves bérköltség képlet szerint kellene számítani.

A hatályos mutató — ettől ugyancsak eltérő — nevezőjéhez a két erőforrásnak költségeikre való leképezésével jutottak el. Akkor most melyik leképezés a helyes? Szerintem — a népgazdasági szemléletű komplex mutatóban — a két erőforrást saját, különböző mértékegységeikben kell számításba venni.

Drechsler László, mint írja, a hatályos mutatót nem több intenzitási viszony-szám átlagának, hanem egyetlen intenzitási viszony-számnak tekinti, amelyben az „egytagú” nevező az élő munka és a holt munka ún. normatív hozamainak az összege. Am éppen ez a szemléletmód hevítheti a normatív hozamok, vagyis a nevezőben lévő szorzók nagyságáról folyó vitákat. Az egyetlen objektív mérőszám, a vizsgált erőforrások tényleges átlagos hozama ugyanis normatívaként nem írható elő.

Számítsuk ki példaként az eredeti közlemény táblázatából (681. l.) a gépipar részhatékonysági mutatóit:

$$(4) : (1) = 0,29 \text{ Ft/eszköz Ft} \cdot \text{év},$$

$$(4) : (3) = 2,47 \text{ Ft/Ft} \text{ bér}.$$

Az ipar egészére — a megfelelő oszlopok adatainak az összegeiből számítva — az eszközhatékonysági mutató 0,22, az élő munka hatékonysága pedig megegyezik a gépiparéval. Ugyanakkor a hatályos normatív hozamok csak 0,10 Ft/eszköz Ft $\cdot$ év és 1,50 Ft/Ft bér, ráadásul a táblázatban megadott társadalmi tiszta jövedelemnél bővebb ún. nettó termelési értékéből számítva. A csökkentést (ha talán nem is ekkora mértékűt) az indokolja, hogy az imént számított intenzitási viszony-számok számlálója az erőforrások együtthatásával létrejött jövedelem. *Amikor viszont a normatív hozamokat összeadáshoz kell képezni, a jövedelmet a számba vett erőforrásfajták között fel kell osztani.* Hogy milyen arányban? Mint cikkemben is érintettem, ez az a kérdés, amelyet nem lehet megválaszolni.

Ha meg az alapvető erőforrásokat felprózzuk, a normatív hozamokat is tovább kell csökkenteni: az egyetlen, együttesen létrehozott jövedelmet annyi felé kell osztani, ahány erőforrást külön kezelünk. Bizony kíváncsi volnék, mennyit engedne át Drechsler László az eszközök 0,1-es, illetve az élő munka 1,5-es normatív hozamából — a mértani átlag tagadására felhozott másik példáját⁴ kiragadva — az importanyagnak?

³ Az élő munka forgótőkeigénye a saját termelésű készletekben lekötött munkabér. 5/év készletforgási sebességet és $\frac{1}{3}$ rész saját termelésű készletet feltételezve ez utóbbinak a forgási sebessége 15/év. Az éves bérköltségnek tehát átlagosan $\frac{1}{15}$ része van lekötve a készletekben.

⁴ A példáról megjegyzendő, hogy importanyag (legalább közvetett) felhasználása nélkül Magyarországon nem folyik ipari termelés. A mértani átlag tehát még az importanyag önálló erőforrásként való kezelésekor sem válna értelmetlenné. Ebből persze nem következik, hogy az importanyag-felhasználást a komplex hatékonysági mutatóba be kellene vonni.

A hatékonysági mutatókat átlagnak tekintve, a jövedelemfelosztás megoldhatatlan problémája nem merül fel. A feladat ekkor a teljes jövedelem és az egyes ráfordítások hányadosaként képzett részmutatók súlyozása marad. E feladat megoldására pedig vannak már elméletileg megalapozott és a gyakorlatban — például az értékelemzésben — alkalmazott módszerek.⁵

Azt persze nem vitatom (cikemben sem vitattam), hogy a hatályos hatékonysági mutatónak — szemben a jövedelmezőségi mutatóval — van valós közgazdasági jelentése. Az én „igazi vitaterületem” tehát (Drechsler László értelmezésétől eltérően) nem is a hatékonysági, hanem a *jövedelmezőségi* mutató. Ez utóbbit védeni még csak meg sem próbálta senki. De alkalmazzák. André Gabor egyedül abban téved, hogy a javaslatommal elkéstem volna.

⁵ Lásd erről Kindler József—Papp Ottó: Komplex rendszerek vizsgálata. Műszaki Könyvkiadó, 1977.

Lőrincné Istvánffy Hajna:

A NEMZETKÖZI KÖLCSÖNTŐKE-ÁRAMLÁS ÉS A HITELPIACOK

A hetvenes években, de különösen napjainkban megnőtt a kölcsöntőkéik forgalma. Hogy kik és milyen feltételekkel vehetnek fel hitelt, azt a hitelszervezetek és gyakran egy-egy ország gazdaságpolitikai döntése befolyásolja. E döntéseket már természetesen nem pusztán gazdaságossági megfontolások alapján hozzák.

A szerző nagy gondot fordít arra, hogy részletesen, sok adattal alátámasztva ismeresse a kölcsöntőke-forgalom fejlődését és irányát, ezen belül a szocialista országok hitel-felvételeit és adósságállományát is. Ez az első olyan magyar nyelvű könyv, amely átfogóan foglalkozik a kölcsöntőkéik nemzetközi áramlásával.

Az I. és II. fejezet a könyvön belül egy nagyobb, szervesen összetartozó egység, ahol a szerző a kölcsöntőke-forgalom növekedésének okait és az áramlások szervezeti kereteit tárgyalja. Külön rész foglalkozik az eurodollárok és az amerikai bankrendszer kapcsolataival, valamint az olajárrobbanásoknak és az azok következtében felduzzadt nemzetközi likviditásnak a nemzetközi hitelpiacokra gyakorolt hatásával. A III. fejezet a kölcsöntőkéik áramlásának fő irányait ismerteti. Ezen belül ki kell emelni a szocialista országok adósságállományával foglalkozó részt. A szakirodalomban található ugyan ide vonatkozó utalások, de hasonlóan körültekintő és átfogó ismertetés nem.

A IV. fejezet a nemzetközi hitelezés különböző kockázatait tárgyalja. Ezen belül a hazai irodalomban először mutatja be részletesen az országkockázat fogalmát és minősítésének gyakorlatát. A kötet záró fejezete a nemzetközi kölcsöntőke-forgalom várható jövőbeli alakulásáról igyekszik képet adni.

350 oldal, kötve 75 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A „magyar kifulladásí periódusok” avagy a „világ gazdasági korszakváltás”

Nyilas András

A Közgazdasági Szemle 1983. decemberi számának Vita rovatában Major Iván tollából olyan cikk¹ jelent meg, amely valóban vitára ingerli az olvasót — legalábbis engem arra ingerelt.

Élve a vitakozó helyzeti előnyével, megpróbálom tömören összefoglalni Major Iván véleményét, feltételezve, hogy aki ezt a hozzászólást elolvassa, az egyébként is olvasta (vagy éppen ezek után fogja áttanulmányozni) Major Iván cikkét. Major Iván szerint a magyar gazdaság sem mentes a ciklikus fejlődéstől: nálunk is vannak „krízisek” (az értelmező szótár szerint „válságok”), visszaesések, „kifulladásí periódusok” és persze megélelnkülési szakaszok. (Csakúgy, mint a tőkés gazdaságban — Ny. A.) A szerző négy ilyen szakaszhatárt jelöl meg: 1956—1957-et, 1964—1965-öt, 1971—1972-t és 1979—1980-at. Pár oldallal később lábjegyzetben hozzát teszi, hogy a vizsgált korszakok közül a „legegyénibb” az 1950—1957. évi szakasz volt. A szerző tiltakozik ugyan a „ciklikusság” kifejezés ellen, de egész mondanivalója a magyar gazdaság ciklikus fejlődését kívánja bizonyítani, amit azután egy színsusz-görbe felrajzolásával is alátámaszt.

A gazdasági ciklusok vizsgálatának — mint ismeretes — könyvtárra menő irodalma van. Épp e „vita” kapcsán fejtette ki Kovács Géza² azt a nézetét, hogy „Társadalmi-gazdasági problémáink kielezett volta — az egyensúlyi problémákon túlmenően — abból is fakad, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés három egymástól jelentősen eltérő, de logisztikus görbékkel egyaránt leírható ciklusának lassuló-hanyatló szakasza egybeesik”. Kovács Géza is azt az álláspontot képviseli, hogy „A középtávú ciklusok léte a tőkésországok vonatkozásában nem, ám valószínű, hogy most már a szocialista országok esetében sem indokol különösebb részletezést”.³ Úgy gondolom, e megjegyzés is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Major Iván részletesen is kifejtse gondolatait a magyar ciklusokról. És bár cikluselméletét elhatárolja a beruházási ciklusoktól, végső soron mégis úgy foglal állást, hogy „a beruházások ciklusszerű visszaesése egyik (jelentős) tényezője, jellemzője volt a „kríziseknek”, a „kifulladásí periódusoknak”.

Mielőtt továbbmennék, szeretném előrebocsátani: egyáltalán nem értek egyet azzal, hogy a magyar gazdaságra az elmúlt negyedszázad alatt általában a ciklusos fejlődés volna a jellemző, és hogy e ciklusok „kifulladásí periódusokba” torkollnának. Major Iván erre a következtetésre jut ugyan, elemzése azonban (aminek alapján következtetéseit levonja) erősen vitatható.

Először is vegyük szemügyre a gazdaság növekedését összefoglalóan tükröző *nemzeti jövedelem* alakulását. Jobb volna ugyan a hozzáadott érték, a bruttó nemzeti termék, a GDP alakulásának elemzése, de az 1950-ig visszamenőleg egyelőre nem áll rendelkezésre. A nemzeti jövedelem termelésének indexei viszont egyrészt

¹ „Kifulladásí periódusok” a magyar gazdaság fejlődésében.

² Társadalmi-gazdasági problémáink jövőszempontú megítélése. Közgazdasági Szemle, 1983. 7—8. sz.

³ I. m. 937. l.

hiánytalanul megvannak, másrészt e mutató — ismert és Bródy András⁴ által alaposan megbírált hiányosságai ellenére — még mindig a legmegnyugtatóbb módon tükrözi egy gazdaság teljesítményeinek vagy „kifulladásainak” alakulását.

1. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem termelésének alakulása (1951—1982)

(A növekedés [+], illetve a csökkenés [-] százaléka az előző évhez képest)

Év	Nemzeti jövedelem	Az ipar	A mezőgazdaság
		hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez	
1951	16,0	17,0	19,0
1952	— 1,7	17,1	—37,8
1953	12,3	10,9	39,2
1954	— 4,7	— 3,9	— 4,9
1955	8,2	11,0	15,3
1956	—11,4	—15,4	—16,8
1957	23,0	20,4	18,1
1958	5,6	11,5	2,7
1959	6,6	7,6	3,5
1960	9,3	15,2	—10,2
1961	4,5	11,0	— 8,5
1962	5,9	7,9	8,2
1963	5,6	4,8	4,8
1964	3,9	7,3	2,7
1965	0,5	4,6	— 9,7
1966	7,9	9,3	9,8
1967	8,2	8,8	0,9
1968	5,2	5,8	— 0,9
1969	7,9	4,5	12,5
1970	4,9	8,1	18,3
1971	6,0	6,4	5,8
1972	6,0	7,6	1,8
1973	7,1	9,2	3,6
1974	5,8	8,9	0,0
1975	6,3	6,4	0,0
1976	3,0	5,4	— 7,1
1977	8,0	6,8	15,7
1978	4,2	5,2	— 2,2
1979	1,9	4,6	— 5,0
1980	— 0,8	— 2,1	4,9
1981	2,5	4,8	0,2
1982	2,3	3,7	6,2

Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1982. KSH.

Azt kérem a kedves olvasótól (és Major Ivántól), szíveskedjen figyelmesen tanulmányozni az 1. sz. táblázatban szereplő előző adatsorokat. Úgy gondolom, ezekből az adatokból *semmiféle ciklikusság, nekilendülés és kifulladás nem olvasható ki*, egy periódus — az 1950—1957-es — kivételével. Az 1950—1957-es periódus „fazonját” azonban sokkal inkább a politika határozta meg, mint valamiféle ciklusban formát öltő gazdasági törvényszerűség. Emellett a visszaesések hátterében ebben a periódusban is nagymértékben a *mezőgazdasági* termelés állt, amely — úgy tűnik — az időjáráson túlmenően érzékenyebben reagált a politikai légkörre. Ezzel az első szakaszhatárt (1956—1957) el is intéztük. Nézzük a többit!

Az 1964—1965-ös „szakaszhatár” egybeesik két egymást követő rossz mezőgazdasági terméssel. Az első még valamelyest ellensúlyozta az ipari termelés nö-

⁴ Bródy András: A növekedési ütemek méréséről. Gazdaság, 1979 4. sz.

vekedése, de a második már egybeesett az élelmiszeripar termelésének erőteljes visszaesésével is. A ciklusra vonatkozó szakirodalom (elsősorban A. F. Burns, a vonatkozó szaktudomány megalapozója) szerint azokban a gyengén, illetve közepesen fejlett országokban, amelyekben a mezőgazdasági termelésnek meghatározó szerepe van a gazdasági növekedés alakításában, „harvest”-ciklusokról beszélhetünk (ha a gazdasági növekedés egy-két éves mérséklődését vagy visszaesését egyáltalán ciklusoknak lehet nevezni). Egyébként ugyanez a „harvest cycle” jellemzi az 1968-as, az 1972-es, az 1974—1976-os, az 1978—1979-es éveket is. Sőt a rossz mezőgazdasági termés az 1981-es és az 1983-as esztendőre is rányomja a bélyegét, csak hogy a hatása nem a gazdaság kifulladását jelzi. Éppen ellenkezőleg, a fejlődő gazdaság egyre inkább képesnek bizonyult a „harvest cycle” hatásának ellensúlyozására.

Hogy Major Iván miért tekinti a gazdasági növekedés szempontjából szakaszhatárnak 1971—1972-t, az számomra teljesen érthetetlen. A nemzeti jövedelem mindkét évben 6 százalékkal emelkedett, sőt ezt követően az évi átlagos növekedés egészen 1978-ig ugyancsak kb. 6 százalék volt. Hol itt a kifulladás, a ciklikusság?

Az idevágó szakirodalom a klasszikus tőkés ciklusokat, pontosabban: a ciklusok 5—7 éves periodicitását a beruházási tevékenységgel magyarázza. Major Iván többször is utal (Bauer Tamás és Soós Károly Attila nyomán) a beruházások kifulladását követő apályokra, amelyek szükségszerűen csökkentették a gazdasági növekedést, és lassították az életszínvonal emelkedését is. Ez az összefüggés azonban a vizsgált hat szakaszhatáreből csupán kettőre igaz, viszont igaz további három olyan évre is, amelyek nem illenek be Major Iván koncepciójába. Nézzük tehát ezeket az éveket, amikor a beruházások az előző évhez képest lényegesen lassabban nőttek vagy egyenesen csökkentek. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

2. sz. táblázat

Gazdasági növekedés a beruházások
mérséklődésének éveiben
(százalék)

Év	Beruházás	Nemzeti jövedelem	A lakosság fogyasztása
1961	— 2,5	4,5	1,2
1965	1,2	0,5	1,5
1968	2,1	5,2	4,5
1972	— 0,8	6,0	3,6
1976	0,0	3,0	1,5

A mi viszonyaink között tehát meglehetősen nehéz összefüggést találni a beruházások csökkenése és a gazdasági növekedés között. Különösen hibás az a következtetés, amely szerint a beruházások csökkenése valamiféle fordulópontot jelentene a gazdaság ciklikus fejlődésében.

Major Iván még egy módszerrel próbálja állításait bizonyítani: a hatékonysági mutatókkal általában, különösen pedig az ún. parciális hatékonysági mutatószámok segítségével. Úgy gondolom, ez a módszer nem szerencsés, és pedig azért nem, mert valamennyi hatékonysági mutatót alapvetően a termelés volumene vagy valamilyen abból származtatott index határoz meg. Következésképpen gyakorlatilag minden volumenre épülő hatékonysági mutató nyilvánvalóan együtt mozog a termelési volumen alakulásával. Ez kb. olyan módszer, mint amikor a jövedelmzőséget a ráfordításarányos árak és a ráfordítások egybevetése alapján akarják minősíteni. . .

És most nézzük meg azt a „ciklust”, amelyben most vagyunk, és amely — vé-

leményem szerint — nem is 1979—1980-ban kezdődött, hanem már 1974—1975-ben! Az 1974—1975-ben bekövetkezett árrobbanás felére-negyedére csökkentette a gazdasági teljesítmény reálisan figyelembe vehető növekedését. 1974—1975-ben a nemzeti jövedelem *volumene* kb. évi 6 százalékkal nőtt. Ha azonban a növekményből levonjuk az árveszteséget, a növekedés alig volt 1—2 százaléknyi! A nemzeti jövedelem növekedését nyilvánvalóan a további években is korrigálni kell a külkereskedelmi árveszteséggel, sőt később már az egyre növekvő kamatfizetési kötelezettségekkel is. E két tényező együtt a tényleges gazdasági növekedést 1974-től jelentősen mérsékli. Más szavakkal: a „szakaszhatár” (a fordulópont) nem 1979—1980, hanem 1974—1975. Ez a „szakaszhatár” egybeesik azzal a fordulóponttal, amelyet „világgazdasági korszakváltásnak” szoktak nevezni. Ez a „világgazdasági kihívás” pedig egyaránt érintette a fejlett tőkés világot, a szocialista országokat és a harmadik világ legnagyobb részét.

Valójában tehát — bizonyos lanya, átmeneti fellendüléstől eltekintve — már egy évtizede tart az a világgazdasági válság, amelynek hatását a magyar gazdaság is minden porcikájában érzi. És ha egyáltalán beszélhetünk „kifulladásról”, akkor ez nemcsak a magyar gazdaságra vonatkozik, hanem 1974—1975-től az egész világgazdaságra. Nem sajátosan magyar jelenség tehát a gazdasági növekedés visszaesése, stagnálása. Ez a mérséklődés (ha úgy tetszik, „kifulladás”) világjelenség! Ezt a visszaesést a világon szinte egyetlen ország sem tudta elkerülni, még azok sem, amelyek a világgazdasági korszakváltásnak egyébként haszonélvezői.

A probléma nem annyira a visszaesés tényével kapcsolatos, hanem azzal, hogy másutt és nálunk hogyan reagáltak a gyökeresen megváltozott világgazdasági, gazdaságkialakítási feltételekre: mi volt a magyar válasz a világgazdasági kihívásra.⁵

Kétségtelen persze, hogy mindazok a problémák, amelyeket Major Iván felsorol a „válságot” megelőző periódusokra vonatkozóan, és amelyek e kifulladású szakaszhatárok időszakában kiéleződnek, ti. a „nemzeti jövedelem felhasználási és a gazdaság strukturális feszültségei”, valójában *jelen vannak az egész negyedszázados magyar fellendülési periódusban*. De ilyen és hasonló feszültségekkel szinte az egész világ terhes volt a negyedszázad rendkívül gyors ütemű fejlődésének időszakában. És ezek a feszültségek összegeződtek végül is annyira, hogy az 1973—1974. évi árrobbanás egy beláthatatlan végű általános válságot idézhetett elő.

Csábító volna most azt részletezni, hogy *mi lett volna, ha* a magyar gazdaság nem kécik öt-hat évet a világgazdasági változásokra való tényleges reagálással, és nem ringatja magát abba a hitbe, hogy óriási dollárkölcsönök segítségével simán átvészeli ezt az időszakot. Az is hatásos volna, ha (Major Ivánhoz hasonlóan) részleteznénk, hogy a magyar gazdaság a kifulladású periódusban eddig még csak restriktív választ adott a kihívásra. Mindebből ugyanis le lehetne vonni azt a kézenfekvő következtetést, hogy most már a termelés és a külkereskedelem strukturájának *igazi javításán* a sor, amellyel aztán ténylegesen válaszolhatunk a kihívásra, és kilábalhatunk az elhúzódó kifulladású periódusból. A VI. ötéves terv készítésének időszakában még azt reméltük, hogy ehhez elegendő lesz egy „hét szűk esztendő” felölelő periódus. Most, a VII. ötéves terv készítésének idején abban bízunk, hogy további hét szűk esztendő (1984—1990) majd csak meghozza a „szép új világot”. A hosszú távú tervezők abban bíznak, hogy az évezred utolsó évtizedében már tartósabb és erőteljesebb fellendülésre lehet számítani.

Úgy gondolom azonban, hogy mindez csak olyan jóslás lenne, amelynek alapjai ugyancsak ingatagok. A mai viszonyok között inkább arra kellene koncentrálni, hogy olyan gazdaságpolitikát és eszközrendszert (értsd: mechanizmust) alakítsunk ki, amely képessé teszi a magyar gazdaságot a „kifulladású periódusból” való kilábalásra.

⁵ Lásd részletesebben a szerző „Magyar válasz a világgazdasági kihívásra” című könyvét. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.)

„Avagy” vagy „és” . . . ?

Válasz Nyilas András: „A »magyar kifulladásai periódusok« avagy a »világgazdasági korszakváltás« című vitacikkére

Major Iván

Köszönöm Nyilas Andrásnak, hogy tárgyilagos és tárgyyszerű cikkében kifejtette véleményét a Közgazdasági Szemle 1983. novemberi számában megjelent írásommal, illetve annak egyes részeivel kapcsolatban. Cikke csak tovább erősítette azt a meggyőződésemet, hogy a „hosszú szakaszokkal” és azok kifulladásai periódusaival foglalkozó — és nem régóta folyó — kutatást érdemes tovább folytatni.

Könnyebb dolog lenne most azt hangsúlyoznom, amiben — úgy hiszem — nincs vita Nyilas András és közöttöm (erre a későbbiekben még visszatérek), jobbnak látom azonban, ha nem „kerülgetem a forró kását”.

Léteznek-e ciklusok?

Nyilas András nem ért egyet azzal, hogy a magyar gazdaságot általában a ciklusos fejlődés jellemzi, és hogy a ciklusok kifulladásai periódusokba torkollnának. Állításának alátámasztására három adatsort idéz (lásd 1. sz. táblázatát), majd pedig a gazdasági növekedésben időnként előforduló visszaeséseket a mezőgazdasági termelésnek a rossz időjárás (és politikai légkör) miatt bekövetkezett visszaeséseivel magyarázza. Úgy gondolom azonban, hogy ezekkel az érvekkel önmagukban sem a ciklusok hiánya, sem azok léte nem bizonyítható. Emellett érvelése nem is egészen arra vonatkozik, amit cikkemben állítottam, és helyenként nehezen követhető.

A 7—8 éves növekedési periódusok létezésének feltételezésére az a megfigyelés — és nem Kovács Géza említett cikke — készített, hogy az 1978 utáni és az általam kifulladásai periódusoknak nevezett egyes korábbi évek *főbb gazdasági növekedési folyamatai és gazdaságpolitikái, gazdaságirányítási fordulatai* között több lényeges hasonlóságot fedeztem fel. Ami talán a legfontosabb: ezekben az időszakokban nagymértékben kiéleződtek a gazdaság „belső” és „külső” feszültségei, gyorsuló ütemben romlott a népgazdaság ráfordításainak hatásfoka. Az előbbiekhöz a növekedési folyamatok mindegyikének vagy legtöbbszörének lelassulása társult. A kiéleződött feszültségek pedig arra készítették a gazdasági vezetést, hogy lényeges változtatások meghirdetésére szánja el magát.

A „hosszú szakaszok” vizsgálatára pedig az ösztönzött, hogy a beruházási ciklusok elmélete — amelyet egyébként nem vitatok — nem magyarázta meg számomra kielégítően az említett időszakok gazdasági és gazdaságpolitikái, -irányítási jelenségeit. Cikkemben egyébként magam is utalok azokra a közbenső megtorpanásokra (1352. l.), amelyeket Nyilas András — eléggé meglepő módon, a ciklusokat tagadó álláspontjával ellentétben — szintén ellenérvként hoz fel állításaimmal szemben, és amelyeket például Bauer Tamás, Lackó Mária vagy Soós K. Attila a beruházási ciklusok folyamatában helyeznek el. Ezekben az években azonban a kifulladás jelei nem, vagy közülük csak egy-két tünet volt tapasztalható.

Így a nemzeti jövedelem felhasználási feszültségének enyhítése nyomán a gazdaság továbbrendülhetett.

Írásomban tehát nem a megtermelt nemzeti jövedelem — vagy bármely más *egyetlen* szintetikus mutató — növekedési ütemének *évenkénti* változásából, hanem a gazdaság állapotát, mozgását meghatározó és jellemző növekedési folyamatoknak és hatékonysági összefüggéseknek a hosszú szakaszokban *átlagos* és azok utolsó éveire kialakult értékei összehasonlításából igyekeztem következtetéseket levonni. (Már csak azért sem írok cikkemben színusz-görbével ábrázolható mozgásról — amit Nyilas András állít —, hanem úgy gondolom és írom — az 1351. lapon —, hogy az általam vizsgált periódusokat egy csökkenő lépcsős függvény közelíti a legjobban.) Nem azt állítom tehát, hogy a növekedési ütem az egyes szakaszokon belül a kifulladás periódusokban volt a legalacsonyabb, továbbá azt sem, hogy például a nemzeti jövedelem növekedési üteme ezekben az időszakokban „alacsony” volt egy elvont kívánatos ütemhez képest. Azt viszont állítom, hogy ezekben az években a főbb gazdasági folyamatok növekedési üteme lassult a megelőző 5—6 év átlagához képest, és rendszerint elmaradt a tervekben előirányzott ütemekhez viszonyítva is. Ezt mutatják a cikkemben szereplő táblázatok, amelyekhez hozzáilleszthettem volna még például az ipari termelés vagy az áruszállítás megfelelő adatait is. (Az adatok könnyen kiszámíthatók a Statisztikai Évkönyv, 1981. 5. és 14. l. alapján.)

Az előbbiekkal kapcsolatban megjegyzem — és ezt igen lényegesnek tartom —, hogy „ciklusokról”, „a feszültségek periodikus kiéleződéséről”, „kifulladás periódusokról” stb. abban az esetben is beszélhetünk, ha a nemzeti jövedelem növekedési üteme több évtizeden keresztül alig változna. Most nem csupán arra gondolok, hogy ez a mutató mennyire érzéketlen a gazdaságban felhalmozódó feszültségekre, ugyanakkor mennyire érzékeny a politika ennek — és főként ennek — a mutatónak az alakulására. Még azt sem tartom fontosnak, hogy ezek a periódusok időben azonos hosszúságúak legyenek. Ha viszont a gazdaság növekedési folyamatában és annak lényeges területein a feszültségek újratermelődnének, és e feszültségek kiéleződésében időről időre azonos vagy hasonló tényezők játszanak döntő szerepet, méghozzá a korábbiakhoz hasonló módon, valamint a feszültségek enyhítésének, enyhülésének módja is ismétlődik, akkor — úgy gondolom — joggal nevezhetjük ezt a folyamatot periodikusnak, ciklikusnak.

Kifulladás és nekilendülés

Írásomban azt is igyekeztem bemutatni, hogy az említett „forduló”-évek a gazdaság strukturális feszültségei is nagymértékben kiéleződtek, és ez a makroszintű hatékonysági összefüggésekben is megmutatkozott. Lehet azon vitatkozni, hogy ezek — vagy más — hatékonysági mutatók valóban jól mérik-e a gazdaság működésének hatásfokát. (Ezzel kapcsolatban nekem is vannak kételyeim.) Azon viszont, úgy gondolom, nem érdemes vitatkozni, hogy amennyiben ráfordításokat — amelyek természetesen egy korábbi időszak termelésének eredményei vagy külső források — és eredményeket vetünk egybe, és az egységnyi eredménnyel szemben egyre növekvő ráfordítás áll, akkor ez a gazdaság működésének vagy annak egyik fő növekedési folyamatának romló hatásfokát tükrözi. Cikkemben a fő növekedési folyamatok ráfordításai és eredménye közötti viszony periodikusan felgyorsuló romlását s a további növekedés emiatt egyre kedvezőtlenebb és veszélyesebb lehetőségeit tekintem a kifulladás periódus egyik legfontosabb összetevőjének. És éppen ilyen értelemben írok kifulladás periódusról. Nem gondolom tehát, hogy ezekben az időszakokban a további növekedés lehetetlen volt, csupán azt, hogy a növekedés erőltetésének olyan ára lett volna, ami már meghaladta volna a lakosság, a vállalatok és a vezetés feszültségtűrő képességét.

Érvelésemben ugyanis nem hanyagolható el — bár Nyilas András ezt teszi —, amit a hosszú szakaszok „definíciójánál” leírok (1351. l.), majd a cikk második részében kifejtek (1357—1361. l.), hogy a kifulladásí periódusokat a gazdasági vezetés is olyan kritikus időszakoknak érzekelte, amelyekben lényeges gazdaságpolitikai és mechanizmusbeli változások programjának meghirdetését tartotta szükségesnek. A gazdaságpolitikai és irányításbeli — egyébként szintén szabályosságokat mutató — fordulatok ugyanakkor maguk is hozzájárultak a hosszú szakaszok és az azokat lezáró kifulladásí periódusok kialakulásához. Ismereteim szerint ugyanis nemcsak az 1950-es évek elején, hanem 1959-ben, majd az 1960-as és 1970-es években is volt nekilendülés vagy „nekilendítés”, ezt követően pedig visszafogás, továbbá több „reformhullám” és „reformapály”.

A gazdaságpolitika és -irányítás szabályos változásainak hangsúlyozását azért is fontosnak tartom, mert — Nyilas Andrással egyetértve — magam sem hiszek a „ciklus-misztikában”, vagyis abban, hogy a magyar gazdaság növekedésének szabályosságai a gazdaságpolitikától és az irányítástól függetlenül megmagyarázhatók.

Itt jegyzem meg, hogy amennyiben a gazdaság hatékonysági összefüggéseiről, a feszültségek felhalmozódásáról, valamint a gazdaságpolitika és -irányítás periódikus változásairól írottakat tekintetbe vesszük, továbbá nem mellőzzük azt a tényt, hogy 1972-ben a megtermelt nemzeti jövedelem, a beruházások, az ipari termelés, az áruszállítás növekedési üteme a megelőző 5—6 év átlagához képest számottevően csökkent, a nemzeti jövedelem belföldi felhasználása pedig abszolút mértékben visszaesett (mert a korábbi növekedés egyre inkább a behozatali többlet terhére valósult meg, amit a gazdasági vezetés meg akart fékezni), akkor már ez az év sem „lóg ki” a kifulladásí periódusok sorából.

. . . és 1978 után?

Egyetértek Nyilas Andrással abban, hogy a legutóbbi évek kifulladásí tünetei nemcsak a magyar gazdaságot jellemzik, sőt hasonló kifulladásí periódusok más országokban is többször előfordultak a korábbi időszakokban. (Erre vonatkozó kutatásokat egyelőre csak az európai KGST-országok esetében végeztem, de a vizsgálatot érdemes lenne kiterjeszteni a fejlődő és a fejlett tőkésországokra is.) Elfogadnám Nyilas András azon állítását is, hogy a legutóbbi fordulópont nem 1979/80, hanem 1974/75 volt, ha a „világgazdasági korszakváltásra” a magyar gazdaság nem — miként Nyilas András írja — öt-hat éves késéssel reagált volna. Azt sem vitatom, hogy a világot az elmúlt 25 év alatt állandóan ható strukturális feszültségek sodorták a jelenlegi válságos helyzetbe, de úgy gondolom, hogy nekünk először a magyar gazdaság tartós strukturális feszültségeivel — azok okai-val és következményeivel — kell szembenéznünk, természetesen nem lebecsülve a világgazdaságnak a magyar gazdaságra gyakorolt mind erőteljesebb hatásait. Ez utóbbit nehezen is tehetnénk, hiszen a magyar gazdaság feszültségei egyre inkább összefonódnak nemzetközi gazdasági környezetének alakulásával, és a krízisből való kilábalás lehetőségei is nagymértékben függenek attól, hogy miképpen leszünk képesek átalakítani világgazdasági kapcsolatainkat.

Hangsúlyozni szeretném viszont (és ezt a cikkemben is megtettem): attól, hogy a legutóbbi kifulladásí periódus kialakulásában a korábbiakhoz hasonló tényezők is közreműködtek, még nem várható — és nem is valószínű —, hogy a magyar gazdaság a korábbi úton ki is jut a hullámvölgyből. Megint csak egyetértve Nyilas Andrással: a kilábalás a legnagyobb eséllyel a gazdaságpolitika, a gazdasági mechanizmus és a szervezeti-intézményi rendszer radikális reformjától várható.

Oleg Bogomolov: A szocialista országok a nemzetközi munkamegosztásban

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó—Kossuth Könyvkiadó, 1983. 365 l.

Az elmúlt év legvégén jelent meg magyarul Oleg Bogomolovnak, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája levelező tagjának könyve, amely a KGST-országok világgazdasági kapcsolatairól szól. Ez örvendetes fejlemény, hiszen a kiadók hiányt pótolnak. Bármenyre hihetetlen is: miközben az elmúlt évtizedekben e nemzetközileg is jól ismert s rendkívül termékeny szovjet szerzőnek számos tanulmánya látott napvilágot Magyarországon, monografikus terjedelmű munkája, amelyből nem csupán egy-egy időszerű kérdésről vallott álláspontját, hanem gondolkodásmódjának szerkezetét, irányultságát is megismerhetjük, még nem. Ebből a könyvből részletes tájékoztatást kap az olvasó a KGST-országok világgazdasági kapcsolatainak kérdésében elfoglalt egyik jellegzetes szovjet álláspont részleteiről is.

A világgazdasági munkák természetéből fakad az, hogy a könyv megírásától a magyar kiadás megjelenéséig eltelt 4–5 év alatt sok esetben nemcsak a folyamatok, sőt ezek irányzatai, hanem ezzel összefüggésben a szerző nézetei is természetesen sok — nemegyszer lényeges — kérdésben megváltoztak. Ezért érdemes elgondolkozni azon, mi módon tudnák a kiadók felgyorsult világunkban a külföldi közgazdasági irodalom irányzataival a hazai szakközönség szélesebb rétegeit hamarabb megismertetni. (Ennek egyik formája lehetne például egy ország vagy témakör kérdéseiről a megelőző 1–2 évben megjelent cikkeket kötetbe foglalni.)

Az e könyvben többnyire 1978-cal végződő időszakból levonható következtetések értéke az 1980-as évek közepére már sokszor történeti jellegűvé válik, hiszen az olvasó már ismeri azokat az újabb adatokat, tényeket, amelyből a módosuló irányzatok kirajzolódnak, s az ezzel kapcsolatos értékítéletek korántsem csupán a megelőző időszak elemzéseinek mechanikus meghosszabbításaként születtek. (Gondoljunk csak a kelet—nyugati kapcsolatokkal összefüggő különféle szovjet megközelítésekre.) Bogomolov munkájának magyar kiadásából tehát elsősorban az elméleti jellegű, valamint a hosszabb távú folyamatokkal kapcsolatos strukturális összefüggések és értékítéletek áttekintése tarthat számot érdeklődésre.

A jelenlegi körülmények közt egyetlen ország — még a legnagyobb sem — tudja vállalni azt, hogy az alap- és az alkalmazott tudományok valamennyi ágában elvégzi a teljes értékű tudományos kutatásokat és a problémák kidolgozását, kizárólag a saját erejére támaszkodva továbbfejleszti a termelési technológiákat (31. l.) — így tehát a nemzetközi szakosodás a termelés hatékonyságához és a termékminőség biztosításához elengedhetetlenül szükséges. Ez a kiindulópontja a szerzőnek, aki később is többször idézi az 1976. évi XXV. szovjet pártkongresszusnak az enyhülési folyamat jelentőségére és szükségességére vonatkozó megállapításait.

A könyv első fejezete a szocialista nemzetközi munkamegosztás fogalmát és feltételeit tisztázza, majd társadalmi-politikai tényezőit tekinti át, amelyek a természeti és műszaki feltételeknél fontosabbak a KGST-n belüli munkamegosztás nemzetközi rendszerre válásában.

A második fejezet a szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelveit tárgyalja. A KGST előnyeit a tőkés munkamegosztás hátrányaival szembeállítva, „A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelvei” című, 1962-ben elfogadott dokumentum elemzésével mutatja be.

A harmadik fejezetben tárgyalja a szerző az általa új minőségnek tekintett szocialista gazdasági integráció kibontakozását. Ennek kezdetét a komplex program elfogadása

előtti évekre datálja, de az elhatárolást az 1970-es évtizedben elterjedő új formákkal (például nemzetközi gazdálkodó egyesülések, beruházási hozzájárulások) indokolja.

A szerző bemutatja, hogy a kis KGST-országok energiafogyasztása 1975-ben 580 Mt egyezményes fűtőanyag volt, aminek 70 százaléka származott belső forrásból, 1980-ban 780 Mt (60 százalék), és prognóza szerint 1990-re 1 Mrd t egyezményes fűtőanyag lesz, ennek azonban már csak 50 százaléka lesz belső eredetű (hazai termelés + KGST-import). A fűtőanyag- és vasércszállítás további növelése objektív korlátokba ütközik. Ezzel kapcsolatban tanulságos az a megállapítás, mely szerint „a fűtőanyag- és nyersanyagproblémát ma már nem lehet önálló problémaként kezelni, hanem figyelembe kell venni más ágazatok — mindenekelőtt a gépgyártás — fejlődését is, a szükséges költségeket és a megtérülést, a fejlődő országokkal folytatott együttműködés lehetőségeit” (63. l.). Ez ugyanis az 1982. és az 1983. évi tanácsülésen dinamikusan képviselt szovjet álláspontot előlegezte annyiban is, hogy a következőkben a szerző azt fejtegeti, hogy az energia termeléséről a felhasználás kérdéseire kell összpontosítani a figyelmet.

„A nemzetközi integráció megvalósítási mechanizmusa” című részben Bogomolov megállapítja, hogy „ami a kapitalizmusban az integrációs politika fő eszköze, az a szocializmus viszonyai között kiegészítő jelentőségre tesz szert”. Éppen a tervezésközök elsődlegessége különbözteti meg a KGST-t az EK-n belüli integrációtól — ismétli meg az 1974. évi közgazdász-világkongresszuson is kifejtett tételét a szerző.

A negyedik fejezet a KGST-országok közös tervezését tárgyalja. Ennek szerepét abból vezeti le, hogy a „tényleges” (azaz természetes) erőforrás-átcsoportosítás vezérlője országokon belül is a népgazdasági direkt terv, így az integráció keretei között is az. Áttekintí a tervezési együttműködési formákat, s ezután tér rá a különféle KGST-szervek szerepére, valamint a nemzeti és az együttműködési mechanizmus kapcsolatára. A gazdasági reformok másfél évtizedes tapasztalata Bogomolov szerint többek között azt is igazolta, hogy a gazdaságirányítási rendszer hatásait gátló hiányok leküzdésére elsődlegesen a struktúrapolitika hivatott, az új irányítási megoldásokat pedig általános bevezetésük előtt kísérleti próbának kell alávetni (80. l.).

Megállapítja, hogy sok inkonzisztencia gátolta a reformok bevezetését, az irányítási rendszer fejlesztése fő irányának pedig az NDK-beli középírányító szervek kialakítását tekinti. A kisvállalkozásnak és a háztáji gazdaságoknak jutó, általánossá váló nagyobb figyelem pozitív példaként említi a magyar gyakorlatot (81–82.l.). Helyesen állapítja meg összegezésében: „bár a nemzeti tervezési rendszerek fejlesztésük során közelednek egymáshoz, az új megoldások keresése során továbbra is megmaradnak az egyes országok specifikus vonásai által indokolt különbségek” (83. l.). Ez pedig szinte az integrációs mechanizmushoz való jobb kapcsolódást segítő intézkedéseket igényel. (Bár ekkor a nemzetközi mechanizmusok közti közelítés gondolatát még nem tárgyalta olyan súlylyal, mint későbbi írásaiban.)

Az ötödik fejezet az egymást kölcsönösen kiegészítő ágazati és területi szerkezetek kialakulását tárgyalja. A struktúrapolitikai koncepciókról írva, megjegyezzen mutatja be: *az iparosítás első fázisának importhelyettesítő jellege egyáltalán nem szükségszerű, s csak a kedvezőtlen külpolitikai feltételek kényszeríthetik az egyes szocialista — és tegyük hozzá: fejlődő — országokat arra, hogy ne a nemzetközi munkamegosztás előnyeire is építő, hatékonyabb szerkezetben valósítsák meg az iparosítást.*

A hatodik fejezet foglalkozik a termelés nemzetközi szakosodásával. A szerző bemutatja, hogy a szakosítási egyezmények keretében megvalósuló szállításokat szokták — helytelenül — specializált termelésnek tekinteni, holott gyakorta hagyományos adásvételi ügyleteket vonnak be a szakosítási egyezményekbe. Az 1956-ban hozott — és sokszor irreálisnak bizonyult — KGST-ajánlások tanulságaként arra a nehezen vitatható következtetésre jut, hogy a szakosítási döntésekben nem elégséges csupán a közösségi termelési és szállítási ráfordítások minimalizálására törekedni (azaz a regionális optimumból kiindulni), hanem az egyes országok érdekeit is figyelembe kell venni.

A hetedik fejezet a szocialista nemzetközi munkamegosztás hatékonyságát elemzi. A gazdasági eredmény keletkezésének mechanizmusát vizsgálva Bogomolov pozitívan értékeli a komparatív előnyök ricardói elméletét, bár azt is leszögezi a 133. lapon, hogy „A szocialista országok mentesek a kalmárkodás szellemétől. Csak a magánkapitalista gazdaság viszonyai között szolgál a nyereség a gazdasági tevékenység hatékonysága fő kritériumául.” A szerző vitatja azt az egyes magyar közgazdák által is vallott tételt,

hogy a fejlődő országok a nemzetközi kereskedelemben egyenlőtlen cserére kényszerül-
nének pusztán azért, mert a komparatív előnyök alapján kereskedve különböző nemzeti
munkamennyiségek cserélnek gazdát. A nemzetközi cserében társadalmilag szükséges-
nek minősülő munka mennyiségét ugyanis nem az egyes országok egyéni ráfordításai
határozzák meg (mint ahogy országon belül sem az egyes termelőké a meghatározó)
(134–137. l.).

A szerző áttekinti a külkereskedelmi hatékonyságszámítási módszereket. Rámutat
arra, hogy a munkaórában történő számbavétel rendkívüli gyakorlati nehézségekbe üt-
közök, az ár- és értékviszonyok nagymértékű eltérése esetén viszont a pénzben történő
számbavétel is kevésbé megbízható. A többszöri árrendezések és árreformok ellenére is
ez a helyzet jellemzi a szocialista országokat. Így a *KGST-n belüli munkamegosztás haté-
konyságát az árak nem mutatják megfelelően*: egyrészt azért, mert a nemzeti árak szerke-
zete eltér, másrészt a belső árak sem a termelés tőkeigényességét, műszaki színvona-
lát, sem a termékek minőségét nem tükrözik. Bogomolov szerint figyelembe kell venni
azt a követelményt, hogy a nemzetközi kereskedelemmel kapcsolatos befektetésnek
— mivel a belföldinél nagyobb bizonytalansági tényezőt tartalmaz — a belgazdasági
átlagos normatív megtérülésnél *nagyobb* hozamot kell biztosítania. E helyütt igen fontos
az, hogy a szerző felhívja a figyelmet: az importhelyettesítés költségeinek kiszámítását
— különösen akkor, ha az adott cikket az országban nem gyártják — rendkívül bizonyta-
lanná teszi, hogy a ráfordítások nemcsak pénzben, hanem időben is jelentkeznek. Ingatag
alapokon áll a hazai analóg termék meghatározása is (különösen akkor, ha a minőségi
paramétereket is figyelembe vesszük az árban) (140–143. l.).

A nyolcadik fejezet a KGST-országok nemzetközi piacát és annak árait vizsgálja.
A KGST-piac sajátosságait áttekintve a szerző rámutat: az együttműködési formák
közt valójában túlsúlyban maradt a *kétoldalú* közép- és rövid lejáratú árucere-forgalmi
megállapodások rendszere, bár a nemzetközi munkamegosztás a sokoldalúságot igény-
elné (155–156. l.).

A nemzetközi és a regionális érték KGST-beli érvényesüléséről írva abból indul ki,
hogy a KGST-országok egymás közti forgalma a világkereskedelmi forgalomnak csak
6 százalékát teszi ki. (A nemzetközi összehasonlítások szempontjából alkalmasabb
ENSZ-statisztikák szerint — tegyük hozzá — csak 4 százalék lenne ez a nagyságrend.)
Az árképzés ismert szabályai *nem szakítják el ezt a piacot annyira a világpiactól, hogy
külön regionális, a világpiactól eltérő nemzetközi érték jöjjön létre*, hanem csupán az
általános nemzetközi érték módosul — szögezi le a szerző. A bukaresti árelv alkalmazá-
sáról szólva rámutat, hogy az árak egységessége már a kereskedelmi megállapodások
kétoldalú jellege miatt sem valósulhat meg. Egyúttal azt is leszögezi, hogy azok az árak,
amelyek a világkereskedelem 94–96 százalékát jelentő áruforgalomban alakulnak ki,
jelentik az egyetlen reális alapot, amelyen a KGST-országok közti árucere feltételeit
egyeztethetik. Ez annál is inkább így van, mivel ezek az országok nemcsak egymással,
hanem a fejlődő országokkal és a fejlett tőkésországokkal is kereskednek. A továbbiak-
ban (164–166. l.) azonban a szerző — szerintem vitathatóan¹ — az árrobbanás előtti
„igazságtalanságok”, mesterségesen, monopolista eszközökkel alacsonyan tartott árak
„kiigazításaként” interpretálja a két olajárrobbanást, amelyek „átmenetileg helyreállít-
ották” a nyersanyagolló által eltorzított cserearányokat. Saját értelmezésének alátámasz-
tására azonban nemzetközi fizetésimérleg-statisztikákat nem közöl, pedig ezekből kitűnne,
hogy az olajárrobbanás a legtöbb gondot épp a legszegényebb országoknak okozta.

A világgiazi árak átvétele a KGST-ben Bogomolov szerint nem problémátlan.
A tőzsdecikkek ára egyértelműen meghatározható, a gépeké (különösen, ha azok bonyo-
lultak), továbbá az alkatrészeké és részegységeké viszont nem. (Ezeket ugyanis többnyire
cégen belüli elszámolóáronak forgalmazzák.) Az EK agrárpolitikája is eltorzítja a
mezőgazdasági cikkek nemzetközi árait. Nehézségek okoz a felfuvarrelv is (például
a Szibériából történő szállításoknál). Ezért a szerző szerint a szakosítási egyezmények
keretében gyártott alkatrészek és részegységek KGST-n belüli forgalmában alkalmazott
árak tökéletesítéséhez csak a tagországok belső árai nyújthatnak támpontot (167. l.).
Ez ellentmond a 140–143. lapon kifejtetteknek is, és nyilvánvalóan az 1981–1985-ös
időszakra vonatkozó konkrét tárgyalásokhoz kapcsolódva, napi külkereskedelmi érde-
ket emel „elméleti” rangra.

¹ Vö. Csaba László: A szocialista nemzetközi pénzügyi rendszer néhány kérdése. Pénz-
ügyi Szemle, 1979. 4. sz.

A kilencedik fejezet a szocialista országok közötti elszámolási és hitelkapcsolatokat taglalja. A transzferábilis rubelt a KGST-országok közti forgalom elszámolására használják, Bogomolov szerint ezért a közös valuta eleve betölti az értékmérő funkciót (169—170. l.). Később a szerző ugyanúgy minősíti a fizetési és forgalmi eszköz szerepében a transzferábilis rubelt, mint Fekete János tette 1977-ben²: a tervszerű forgalomban ezeket a funkciókat betölti, a szállítási listákon nem szereplő forgalomban ezek a funkciói korlátozottak (171. l.). A technikai (*overdraft*) és a (kényszer-) hitel erejéig felhalmozási eszköz szerepe van. Rámutat: ahhoz, hogy a transzferábilis rubel „kereskedelmi árfolyama” hasson a külkereskedelmi szervezetek érdekeltségére, az egyes országokon belül az exportbevétel és az érte kapható nemzeti valuta mennyisége között nem pusztán formális kapcsolatot kellene teremteni. Az árelvben foglalt átlagolásból is adódik az, hogy a TR/dollár szorzószám önmagában nem képes a két valuta viszonyát hiven kifejezni.

A KGST-n belüli elszámolások szervezetéről írva a szerző bemutatja, hogy a nemzetközi kereskedelem kétoldalú kiegyensúlyozása korlátozza a nemzetközi munkamegosztást, s azt is kiemeli, hogy a sokoldalú kiegyensúlyozásra való áttérés *előfeltétele* az, hogy az egyik relációban aktívummal rendelkező ország a többi viszonylatból valóban a számára szükséges áruk vásárlására fordíthassa a többletet (180. l.). A KGST-országok gyakorlatát vizsgálva Bogomolov rámutat: bár az elszámolási rendszer lehetővé teszi a sokoldalú kiegyensúlyozást, a forgalom tervszerű szabályozása mégis kétoldalú maradt, ezért az egyes tagországok nemcsak globálisan, hanem népgazdasági jelentőség (azaz keménység) szerint is kiegyensúlyozásra törekednek, így a kétoldalúság meghatározó maradt. A „tervszerű multilateralizmus” létrejöttét is a keménység szerinti megkülönböztetés akadályozza meg, mivel arra is külön kell ügyelni, hogy a népgazdaságilag fontos cikkek exportjából származó követeléseket a partnerek ne puha cikkekkel törlesszék. Elképzelhető viszont egy csak puha cikkekre kiterjedő sokoldalú forgalom (182. l.).³

A hitelkapcsolatokról írva a szerző ismerteti és méltatja a KGST-bankok tevékenységét, egyúttal azonban megállapítja: a Nemzetközi Beruházási Banknak fokoznia kell a transzferábilis rubelben nyújtott hiteleinek likviditását, mivel ezeket jelenleg csak akkor lehet felhasználni, ha azt az érdekelt országok kétoldalú árucseré-forgalmi megállapodásokban előirányozták, ami korlátozza a bank hiteleszközeinek fölhasználhatóságát (189. l.). Ezen fejtegetések értékelése során abból kell kiindulni, hogy miközben Magyarországon a közgazdasági közvélemény ma már egységesen osztja e nézeteket, a KGST-országok többségében, köztük a Szovjetunióban továbbra is túlsúlyban van az a megközelítés, amely szerint a transzferábilis rubel tökéletesen betölt minden tőle elvárható funkciót, a világ legstabilabb valutája, és csak technikai tökéletesítésre szorul, mivel lényege szerint tervszerű rendben, sokoldalúan elkölthető nemzetközi terv-pénz, s mint ilyen — valódi pénz.⁴

A tizedik fejezet a KGST-országok külgazdasági szervezetének alapelveit és formáit részletezi. A külső árak emelkedése a külső és a belső piacot elválasztó pénzügyi hidak rendszerének szerepét növelte minden KGST-országban; így pedig gyöngült a külső piacnak a belsőre való hatása.

A tizenegyedik fejezet a külkereskedelmi statisztikáról szólva felhívja a figyelmet arra, hogy az áruk egy része mellett a szolgáltatások és a szállítási teljesítmény is kimarad a KGST-országok számbavételi gyakorlatából.

A tizenkettedik fejezet a szocialista országok külgazdasági kapcsolatainak általános jellemzőivel foglalkozik. Rámutat arra is, hogy bár hosszú távon a KGST-országok közti kereskedelem növekedése gyorsabb, mint a világereskedelem egészéé, az 1971—

² Fekete János: A tervszerű devizagazdálkodás néhány kérdéséről — magyar tapasztalatok alapján. Pénzügyi Szemle, különszám (1977), 72—73. l.

³ Ezen javaslat ellenpontját, a csak a kemény cikkekre kiterjedő sokoldalú forgalom igényét fogalmazta meg legutóbb „A transzferábilis rubel” című tanulmányában Bársony Jenő (Konjunktura- és Piackutató Intézet, 1980. május).

⁴ A tetszőlegesen idézhető írások közül néhány friss folyóiratcikk: Garbuzov, V.: Valjutno—finanszovaja szisztjema sztran SZEY. Ekonomicseszskaja Gazeta, 1983. 5. sz.; Konsztantjinov, Ju. A.: K voproszu o povisenijji roli perevodnovo rublja, razvityija jego funkciji. Gyengi i Kredit, 1983. 3. sz.; Verev, A. Z.: Mezsdunarodnaja szocialisztjicseszskaja valjuta: burzsuaznije koncepciji i realnoszty. Ekonomicseszskije Nauki, 1983. 8. sz.

1978 közötti időszakban elmaradt attól. (Megjegyzendő, hogy ez a hosszú táv valójában csak az 1949–1960-as időszakra vonatkozik.) Megállapítja, hogy a fejlett tőkésországoknak az 1960-as évekre kialakult 20 százalékos körüli részesedése a KGST-országok külforgalmában mesterségesen alacsony volt. A forgalom áruszerkezetét elemezve Bogomolov rámutat, hogy a kis KGST-országok az integrációból érkező szállításokból fedezték 1979-ben a kőszén-, a barnaszénbrikett- és a koksziport-szükségletük 90 százalékát. Ez az arány az olaj esetében 68, a vasércében és a műtrágyaiban kb. 70 százalék volt (253. l.). Méltatja az összevont (azaz fő viszonylatokra nem bontott) külkereskedelmi áruszerkezet hosszú távon kimutatható progresszív változásait, egyúttal azt is megjegyezve, hogy az iparcikk-kivitel kétharmada a regionális piacra irányul.

A tizenharmadik fejezet a KGST és a fejlődő országok kapcsolatait vizsgálja. Bogomolov leszögezi: az új nemzetközi gazdasági rend követelését a szocialista országok az UNCTAD IV. ülészakán, 1976-ban mint a világgazdasági kapcsolatok tőkés rendjének demokratizálására irányuló kísérletet támogatták. (A felmerült nézeteltéréseket azonban a szerző általában nem érinti, illetve csak annak a megszorításnak az ismertetésére vállalkozik, hogy a változáshoz mindenekelőtt az egyes fejlődő országok belső erőfeszítései járulhatnak hozzá.) Az árucere-forgalom növekedéséről szólván felhívja a figyelmet arra, hogy a szocialista–fejlődő forgalom a világkereskedelemnek csak 1,1 százaléka volt 1978-ban, és a fejlődő országok külkereskedelmében a szocialista országok részesedése csak 5 százalékos volt. Míg a szocialista országok kivitelének $\frac{1}{3}$ -a gép és berendezés, további 15 százaléka pedig ipari fogyasztási cikk, addig a fejlődők exportjában az élelmiszerek részaránya (átmeneti csökkenés után) 1977-ben ismét megközelítette az 1965. évi szintet (49,3 százalékos), a gépek és berendezések 0,5 százalékos részaránya pedig csökkent az évtized végén. E folyamatok leírása még plasztikusabb lehetne, ha a szerző bemutatta volna, hogy ugyanezen időszakban a fejlődő országok milyen robbanásszerűen növelték ipari – ezen belül gépipari – exportjukat és részesedésüket a legfejlettebb tőkésországok nem éppen fellendülő piacán.

A tizennegyedik fejezetben tárgyalja a szerző a kelet–nyugati kapcsolatokat. Itt abból indul ki, hogy a gazdasági élet „...kérlelhetetlen szükségletei eleve kikényszerítik a világméretű munkamegosztás egyre intenzívebbé válását” (286. l.). A kelet–nyugati kapcsolatrendszer nem konjunkturális, hanem hosszú távú és stabil jellegű érdekeltségen alapul, amit gazdasági és politikai tényezők diktálnak. Ugyanakkor – mindenekelőtt a fejlett technológiai szektorban – a Nyugattal folytatott együttműködés nem pótolhatja a saját erőből történő fejlesztés lehetőségét – figyelmeztet Bogomolov, bár azt is leszögezi, hogy a szocialista országok ellenfelei az autark koncepcióknak (290. l.).

A forgalom áruszerkezetét és dinamikáját tárgyalva a szerző rámutat a forgalom kiegyensúlyozatlanságára: csak a *kereskedelmi* mérlegek kumulált hiánya 1971–1978 között 40 Mrd Rbl-t (52 Mrd dollárt) tett ki. Rámutat a kapcsolatok aszimmetriájára is. „Érthető, ha ezen kapcsolatok esetleges megsértése, bármely okból következésképpen az, a KGST-országokat érintően nagyobb mértékben. A felek nem egyenlő mértékű kölcsönös függőségével feltétlenül számolni kell” (295. l.). A szerző vizsgálja a KGST-országok exportszerkezeti problémáit és az ebből adódó korlátokat, többek közt azt, hogy a szocialista országok kivitelében 1977-ben 60 százalékkal részesedtek a nyers- és fűtőanyagok, valamint a mezőgazdasági cikkek, míg a gépek és berendezések részaránya 1970–1977 között csak 0,5 százalékkal nőtt, 9,1-ről 9,6 százalékra.

A tizenötödik fejezet – a könyv legjobban sikerült része – a Szovjetunió külgazdasági kapcsolatait elemzi. Annak ellenére, hogy a külkereskedelmi forgalom bővülése 1946–1979 között a Szovjetunióban is meghaladta a társadalmi termék növekedését, a Szovjetunió részesedése a világkereskedelemben nem nőtt, hanem csökkent: az 1960. évi 4,3 százalékról 1978-ra 3,9-re. Azt, hogy a külkereskedelem kisebb súlya csak részben függ az országmérettől, az is bizonyítja, hogy míg 1978-ban az egy főre jutó külkereskedelem értéke a Szovjetunióban 269 Rbl, addig az Egyesült Államokban 986 Rbl, azaz 3,7-szer nagyobb. *A külgazdasági kapcsolatok a Szovjetunió számára nem elhanyagolhatók, mert központi népgazdaság-fejlesztési célkitűzéseit szolgálják* – mutat rá Bogomolov –, így többek közt a Szibéria és a Távol-Kelet fejlesztéséhez szükséges pótlólagos tőke megszerzését. Nő a külkereskedelem jelentősége a szovjet lakosság élelmiszerekkel és ipari fogyasztási cikkekkel történő ellátásában is. A bevétel áruszerkezeti vizsgálatával rámutat arra, hogy az import lényeges szerepet játszott a vegyipar, a közlekedés, az autópálya és a kohászat fejlesztésében: például a KAMAZ berendezéseinek

70–80 százaléka, a togliauti autógyár egésze külföldről származik. 1976–1980 között a Szovjetunióban üzembe helyezett új berendezések 15 százaléka volt külföldi eredetű, sőt egyes fontos cikkeknel 16–50 százalék ez az érték. Figyelemre méltó a különböző fűtő- és nyersanyagok, valamint anyag jellegű termékek 20 százalékos beviteli részaránya is: az utóbbi tételnél elsősorban standard öntvények kiviteléért beszerzett különleges öntvények és nagy átmérőjű csövek importjáról van szó, amelyeket főleg a kőolaj- és gázipar használ fel (315–316. l.). A bevitelnek több mint $\frac{1}{3}$ -a mezőgazdasági és élelmiszeripari, valamint ipari fogyasztási cikk. (Ez utóbbi a belső piac forgalmának 11,5 százalékát teszi ki.)

A kiviteli szerkezetéről írva kiemeli, hogy a szovjet exportban a gépek és berendezések részaránya elmarad az Egyesült Államok és az NSZK megfelelő értékétől, s a 318. lapon közölt táblázat szerint ez a részarány az 1970. évi 21,5-ről 1975-re 18,7; 1979-ben 17,5 százalékra csökkent. Dinamikusan nőtt viszont a fűtőanyagok és a villamos energia kiviteli részaránya: az 1970. évi 15,6-ról 1975-re 31,4; 1979-re 42,2 százalékra, a többi nyersanyaggal együtt pedig az utóbbi évek szovjet összexportjának 55–60 százalékát adják. Mivel ezen cikkek kivitelének fokozása objektív korlátokba ütközik, *szükségszerű a késztermékek kiviteli részarányának fokozása a Szovjetunióban is* (320. l.). Bár természetesen a világpiac relatív árait is figyelembe kell venni, a szovjet kivitel növelésének alapvető eszköze a feldolgozó ipar új exportképes kapacitásainak kifejlesztése lehet. Mivel a kivitel részaránya számos termelőnél csekély (a gépiparban például átlagosan a termelésnek csak 3 százaléka), ezért célszerű *szakosított, exportra termelő vállalatokat* létesíteni, amelyek termelési kultúrája és minőségi igényessége magasabb fokú lehet. Ezt elsősorban a Szovjetunió nyugati részén, közvetlenül a határtól 1200–1500 km-ig terjedő sávba lenne célszerű telepíteni. E követelmények jogosságát, ésszerűségét aligha lehet vitatni. Épp ezért erősítette volna a kifejtést, ha a szerző kitér arra, milyen gazdaságirányítási és egyéb feltételek mellett látja lehetségesnek e helyes követelmény valóra váltását. Mint a magyar gyakorlatból tudjuk, a késztermékekexport előnyeinek felismerésétől viszonylag hosszú az út a statisztikailag is kimutatható kedvező eredményekig.

A tizenhatodik fejezetben tekinti át Bogomolov a két típusú integráció helyét a világban. Az integráció ellentmondásai (amelyek a felszínen a kollektív protekcionizmus különféle formáiban jelentkeznek) nem a folyamat globális, hanem regionális alapjával függnek össze (332. l.) — emeli ki helyesen a szerző. Az integráció tervezési és piaci eszközeinek szembeállítása a probléma lényegének megkerülése. A szocializmusbeli tervezés *feltételezi az áru- és pénzviszonyok fejlődését mind nemzeti, mind nemzetközi viszonylatban. A KGST — emeli ki Bogomolov — nem a világtól való elzárkózást tűzte ki céljául, hanem a közösség világgazdasági súlyának növelését és a tagországokban termelt áruk fokozott világgazdasági versenyképességének elérését, következképp a tagországoknak a globális kereskedelmi-gazdasági kapcsolatok rendszerébe történő további és fokozódó bekapcsolódását igyekszik megvalósítani* (336. l.).⁵ A szerző ezután részletesen bemutatja a nyugat-európai integráció ellentmondásait és a KGST eredményeit. Az EK-val szemben a KGST-ben valóságosan előrehaladt a fejlettségi szintek kiegyenlítődése, s a KGST-beli együttműködés hozzájárult a tagországok vizsgált időszakbeli gyors gazdasági növekedéséhez. Az energiaellátás, a munkaerőhiány és a világgazdasági alkalmazkodás problémái az intenzív gazdálkodásra való áttérés igényét fogalmazzák meg a KGST-ben is. A műszaki fejlesztés meggyorsítása radikális irányításrendszerbeli változtatásokat igényel, amelyek Bogomolov véleménye szerint már megvalósulóban vannak (361. l.).

Ez a fontos és tanulságos könyv azon szovjetunióbeli közgazdászok és politikusok gondolkodását és motívumait tükrözi sokoldalúan, akik a gazdasági és politikai enyhülés folytatását fontosnak tartják, és ennek érdekében és keretében elfogadják a KGST-integráció bizonyos kifelé fordulását, sőt némely mechanizmusbeli változtatást is szükségesnek tartanak. Bár a könyvben nagy terjedelemben található a szovjet napi sajtóból és a szovjet hivatalos állásfoglalásokból már ismert megállapítások is, a könyv a KGST-irodalom jelentős forrásmunkájaként értékelhető. Elsősorban azért, mert számos vitatott kérdésben józan, reális álláspontot fejt ki, ami a sikeres KGST-együttműködés egyik fontos alapfeltétele. Ez mindenekelőtt a nemzeti szuverenitás, a KGST-

⁵ A magyar kiadás pontatlanságát az orosz eredeti megfogalmazása szerint javítottam.

optimum, a saját árbitázs, a KGST-beli autarkia és az együttműködés hatékonysága témakörökben kifejettükre vonatkozik.

A könyv bizonyos szerkezeti gyengesége abból adódik, hogy nem egy meghatározott témát kifejtő monográfia, hanem jól érzékelhetően a szerző különféle munkáinak gyűjteménye. Ez önmagában véve nem baj, mert cikkgyűjteményként is érdekes, a mű egyességét azonban csökkenti az, hogy helyenként mintha különböző felkészültségű és érdeklődésű hallgatóság számára készített írások időnként esetlegesen kerültek volna egymás mellé. Ugyanakkor az adott kifejtési mód előnyére válik az, hogy így a világ-gazdasági kérdések igen széles spektrumában ismerhetjük meg az ismert szovjet közéleti személyiség nézeteit és gondolkodásmódját.

Bár a recenzens számára a könyv igen érdekes, gondolatgazdag fejtegetései között időnként vitathatónak tetsző állítások is helyet kaptak, s a megközelítésben esetenként a nemzetközi dokumentumok és a reálfolyamatok túl közvetlenné tűnő viszonya is felbukkan, ennek ellenére Oleg Bogomolov munkája informatív olvasmány, igen fontos szakirodalmi forrás. A korábban részletezett, összességében túlsúlyban levő pozitívumai figyelembevételével üdvözölhető a könyv magyar nyelvű kiadása.

Csaba László

Gazdasági jelenünk szerves része: a közelmúlt

Berend T. Iván: Gazdasági útkeresés 1956—1965.

A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történelme

Magvető Könyvkiadó, 1983, 463 l.

Alig több mint egy éve annak, hogy Berend T. Iván avatott módon (és persze nem egy ponton vitára ingerlően) elének idézte Közép- és Kelet-Európa (s a világ) válságos évtizedeit, a társadalom, az eszme és a művészet forradalmait, lázadásait és ellenforradalmait, zsákutcáit és válságait, útvesztéseit és irracionális rémségeit (Válságos évtizedek, Gondolat, 1982), s most újabb izgalmas találkára hív minket a Nemzet és Emlékezet sorozatban nemrég megjelent kötetével.

Önmagában élmény átélni a szerzővel a tudós izalmát, amint a már részben hozzáférhető levéltári anyag feltárásának lehetőségeitől szinte megittasultan, kutatói kíváncsiságtól űzve-hajtva, beleveti magát az 1956-os magyar összeomlást követő gazdaságpolitika formálásának, a gazdaságirányításnak, a kapcsolatos nézetkülönbségeknek és vitáknak konkrét, korábban szigorúan titkosnak minősített iratanyagába. Izgalmas megismerni a felszínre hozott és a könyvben bemutatott, különböző rétegekből származó (belső párt- és állami döntés-előkészítő anyagok, jelentések, felelős vezetők és gazdasági szakemberek írásos feljegyzései és véleményei stb.) dokumentumcsokrot, amely a nyilvános publikációkban megmutatott képet — az útkeresésről és sikeres vagy nem egy vonatkozásban csupán sikeresnek vélelmezett utat találásokról — sok szempontból pontosabbá és néhány részletében is megrajzolhatóvá teszi. És önmagában is izgalmas persze a könyv tárgya, a már szinte emberöltőnyire távolodott gazdaságtörténeti korszak: a vezetők, a résztvevők és az ellendrukkerek számára egyaránt váratlanul gyorsnak és sikeresnek bizonyult konszolidáció kibontakozása és megvalósítása; a múltbeli káron okulni akaró és arra sok vonatkozásban képes vezetést — és nép — józan, a realitásokat vigyázó, azokra reagáló magatartása; az alapvetően ilyen magatartás ellenére sűrűn felbukkanó — régebből nagyon jól ismert — kedvezőtlen jelenségek és káros tendenciák. Végül — olvasva a könyvet — nem szabadulhat az olvasó attól az izgalmas felismeréstől, hogy a gazdaságtörténész által 30—20 évi távolból felidézett évtized — mint a szerző írja — *jelenünk szerves része*, nem csupán annyiban, amennyiben a ma a tegnap alapjainak jegyeit hordozza, hanem annyiban is, hogy a gazdasági problémák, nehézségek, megoldatlanságok és megoldani valók sok-sok ponton szinte sorsszerűen azonosak az 1960-as évek és az 1980-as évek első felének Magyarországon. A múlttal és jelennel való izgalmas találka e sokféle dimenziójának felemlítését talán szabad közhellyel zárni: Berend T. Iván legújabb ésszerű könyve izgalmasabb, mint egy jó detektív-

regény, nem csupán a gazdasági, illetve történelmi kérdésekkel hivatásszerűen foglalkozók számára, hanem a közelmúlt magyar történelme, ennek megfelelően gazdaságtörténete iránt érdeklődő, továbbá a jelenünk problémái iránt fogékony minden olvasónak is.

Berend T. Iván könyve az említett évtized gazdaságpolitikáját és gazdasági folyamatait néhány, valóban legfőbb csomópont köré gyűjti. Külön fejezeteket szentel a kezeégt gyermek bölcsessége folytán előtérbe állított életszínvonal-politika és a feszített ütemű felhalmozási-növekedési politika ellentmondásainak, a kollektivizálás és a termelésnövekedés kettős feladatával szembenező és azt megoldó agrárpolitikának, az újra és újra újat akaró és az extenzív-mennyiségi jellegétől szabadulni nem képes iparfejlesztésnek.

A levéltárból előásott belső dokumentumokból teljesen egyértelmű, hogy a vezetés és ezen belül a gazdaságpolitikai vezetés a bőre alatt is érzi 1956 nagy tanulságát, azt, hogy a szocializmus csak akkor tarthat igényt az emberek hitelére (illetve képes visszaszerezni azt), ha nem csupán jelszökeént, hanem a valóságban is évről évre igazolja: ez a berendezkedés az emberekért van, s biztosítani is képes az életszínvonal kiegyensúlyozott és folyamatos növekedését. A tárgyalt évtized elején, 1956–1957-ben — megelőlegezve a remélt konszolidációt, s felismerve, hogy *kényszer* ez a megelőlegezés — a reálbérek és reáljövédelmek jelentős, helyenként 20 százalékot is elérő emelésére került sor, noha ezt eleinte csupán a baráti országoktól, főként a Szovjetuniótól áruhitel formájában kapott gyorssegéllyel lehetett úgy-ahogy megalapozni. Kiténik az is, hogy a tárgyalt évtized második felében-végén az adott feltételek között úgy lehetett csupán fenntartani a reálbér, illetve életszínvonal folyamatos és érezhető növelését, hogy fokozatosan halmozódott az ország adósságállománya; 1962-ben a tőkés tartozások összege már meghaladta a tőkés viszonylatú export egyéves értékét. (Nem kell vájtfülv gazdasági szakembernek lennie az olvasónak ahhoz, hogy hasonlatosságot fedezzen fel ebben a tekintetben is az 1960-as évek első felében és az 1970-es évek közepe táján lejátszódtott folyamatok között.)

Berend T. Iván nyomtatékkal exponálja az erőltetetten gyors növekedésre való törekvés és a gazdasági-politikai valóság talajára helyezett életszínvonal-politika ellentmondásait. Nemzetközileg is felidézi a „nagy gazdasági ugrás”-ra készülődés illúzióit, ezen belül a Szovjetunió Kommunista Pártja XXI. kongresszusát, mely 1959 elején meghirdette a legfejlettebb tőkésországok gazdasági utolérésének programját. Ennek hatását is tükrözve és a feszített termelésnövekedési célokat beruházásokkal alátámasztani akarván jutottak el az 1960-as évek elején a 20 éves tervelgondolások kialakító példálú olyan elképzelésekhez, melyek szerint az 1980-as évek fordulóján a felhalmozás arányának a nemzeti jövedelem $\frac{1}{3}$ -át is meg kellene haladni. A józan pragmatizmus megóvta ugyan a gazdaságot és a társadalmat attól, hogy ismét eljusson az életszínvonal-politikát súlyosan deformáló „felhalmozást a termelésért és termelést a felhalmozásért” öngerjesztő üresjáratához, de azért az egész korszak során meg-megjelent a kevésbé hatékony, öncélú termelés és az irracionális készletnövekedés formáját is felöltő öncélú felhalmozás kísérlete.

Az agrárpolitika vonulata sem mentes ellentmondásoktól. A kötelező beszolgáltatás megszűnése után, 1957 nyarán elfogadott, a kollektivizálás perspektíváját teljesen egyértelművé tevő agrárpolitikai elképzelés a mezőgazdaság teljes szövetkezeti átalakítását — önmagában józan módon — mintegy 15–20 éves időszakra irányozta elő. A szomszédos országokban végbemenő folyamatokra éles történelmi érzékkel figyelő parasztság gazdasági magatartása, no meg a „nagy gazdasági ugrás” húzóereje 1958–1959 fordulóján átváltásra vezetett, s a magyar mezőgazdaságnak a középparasztságra koncentráló szövetkezeti átalakítása 1958 és 1961 között rohamos gyorsasággal — ha nem is erőszakmentesen, de döntően törvénytelenések és az emberek tömeges megalázása nélkül — végbement.

És ami példátlan: a szövetkezetesítést és a szövetkezetek megszilárdulását a termelési eredmények növekedése kísérte. Az agrárfejlődés további útját követve Berend jellemzi azt a folyamatot, amely a „magyar mezőgazdasági modell” kialakulásához, a nagyüzemi közös és a kisüzemi háztáji termelés szimbiózisához vezetett. Ez a folyamat sem volt mentes persze a vargabetűktől. Kár, hogy a könyv csak nagyon halvány képet ad a fejlődésnek, a magyar modell kiizzadásának küzdelmeiről, veszteségeiről; hogyan bontakoztak ki például időről időre a háztáji visszaszorítására irányuló törekvések,

hogyan lett úrrá ezeken a vezetésnek a dogmatizmuson végül is átlépő, realitásokhoz ragaszkodó józan politikájára.

Az iparosítási politika elveit és gyakorlatát jellemezve Berend T. Iván négy állandóan visszatérő és egymással összefüggő, továbbá — hozzátehetjük — aktualitásukat sok vonatkozásban máig megőrző problémához vezet el. Az *első* az, hogy miközben az ország geológiai adottságai és a gazdaság — ezen belül főképpen az iparfejlesztés, illetve a gazdasági növekedés — magas fűtő- és alapanyagigénye rászorít a kevésbé gazdaságos hazai kitermelő ipar fejlesztésére és az ezzel járó roppant értékű beruházási-forrás-lekötésre, az ipar nem tudja megoldani a szükséges import gazdaságos ellentételezését. A *második* az, hogy az iparosítás-iparfejlesztés túlságosan nagy arányban hoz létre viszonylag nagyméretű, de alacsony, illetve közepes munka- és szervezési kultúrát képviselő tömeggyártó kapacitásokat (lásd például a kohászat, a nehézszevegipar fejlesztését), ugyanakkor a kvalifikált munkát jól hasznosító létesítmények ritkák, mint a fehér holló. *Harmadik* problémaként az emelhető ki, hogy az iparfejlődésben sohasem érvényesült megfelelő szelekció; ez fejeződik ki abban, hogy a gyártmánystruktúra elavult, az új és főként a korszerű gyártmányok aránya igen alacsony, az ipari rekonstrukciók elsősorban nem korszerűsítésre, hanem bővítésre orientáltak. Végül, *negyedikként* vissza-visszatérő probléma az, hogy a KGST-n belüli természetes partnerekkel nem sikerült kiépíteni a nemzetközi munkamegosztás olyan rendszerét, amely valóságos és hatékony gazdasági hajtóerővé válna. A magyar ipar — összegzi Berend T. Iván az iparosítási politika tényeit — nem tudott kitörni abból a bűvös körből, amit az importpótló iparosítás második (az ipari alapanyagok és beruházási javak hazai gyártását preferáló) szakaszának fejlesztési irányából fakadó egyre növekvő energia- és nyersanyagigények teremtenek, s ami időről időre arra kényszeríti a gazdaságpolitikát, hogy a körforgás öncélúságát erősítő módon ennek az igénynek rendelje alá a gazdaság más területeit. S Berend T. Iván nem hagy kétséget: a veszteségeket, a hibás körben való mozgást elsősorban a *gazdaság konkrét működési módjának, a múltból átörökölt gazdasági mechanizmusnak tulajdonítja*.

A gazdasági mechanizmus kérdéseinek taglalása — indokoltan — átfogja a könyv egészét, s a jöszemű olvasó számára kirajzolódnak a változási tendenciák szakaszai. Az előzményeket is tárgyalva a könyv képet ad a gazdasági mechanizmus radikális reformját célzó elképzelésekről, a konkrét reformkoncepció kialakítására irányuló, Varga István professzor és Antos István által vezetett bizottság munkájáról, e munkának az 1966-os, a gazdasági mechanizmus reformjára vonatkozó párthatározathoz igen közel álló eredményeiről. Másfelől kirajzolódik a váratlanul gyors konszolidációval párhuzamosan a tervutasításos rendszer megtartásának szükségességét hirdető, a központi irányítás és a piaci hatások sajátos ötvözését elvető koncepció is. Igazi ideológiai-politikai harcra került sor. A radikális reform eszméit az ellenfelek revizionizmusnak bélyegezték, 1957 őszén pedig a radikális reform terve — anélkül, hogy azt a megrendelő, mármint a Gazdasági Bizottság megtárgyalta volna — lekerült a napirendről, s Magyarországon (a mezőgazdaságot kivéve) további 10 évig a klasszikus kötelező tervutasítások határozták meg a gazdaságirányítást, illetve a gazdasági mechanizmus jellegét.

Persze a visszaépülő tervutasításos rendszer nem maradt pontról pontra ugyanolyan, mint mondjuk 1955-ben és 1956 első felében volt. Mint ezt Berend T. Iván bősegesen érzékelteti, különféle ésszerűsítéseket próbáltak a rendszeren végrehajtani. A legjelentősebb ilyen próbálkozásnak a főként 1962 és 1964 között végrehajtott iparátiszervezést lehet tekinteni, amely — hasonlóan több más KGST-országhoz — erőteljes nagyvállalati centralizációt valósított meg, elsősorban a tervutasításos irányítás egyszerűsítése céljából. A tervutasításos rendszer ésszerűsítései, ezeken belül maga az iparátiszervezés azonban nem módosították a tervutasításos rendszer működésének és hatásmechanizmusának jellegzetességeit. A könyvből képet kap az olvasó azokról az egyensúlyzavarokról, feszültségekről (ezek egyikét-másikat már említettük), amelyek elsősorban a tervutasításos rendszer működésének voltak tulajdoníthatók, s amelyek kielelőződése az áttekintett korszak végén, azaz az 1960-as évek közepén ismét aktuálissá tette a radikális reform felé tett fordulatot.

Említettem, hogy a jöszemű olvasó számára megjelennek az elhatárolódó szakaszok, a vízvonalasztók: az igazi reformprogram első körvonalazódása (1956 végén, 1957 első felében); a tervutasításos restauráció ellentámadása és győzelme (1957 második és harmad-

dik negyedében); a „tökéletesített” tervutasításos rendszer kiépülése és uralma (1958–1964 között), ellentmondásainak kiéleződése (1963–1965-ben); az igazi reformprogram második körvonalazódása (1964–1966-ban). Ugyanakkor – s tulajdonképpen ez a leglényegesebb kritikai észrevételem – a könyvből más is kiolvasható. Az ugyanis, mintha valamiféle reform folytatódott volna 1957 végétől. Ezt a képet ébreszti például az olvasóban „A mechanizmus-korrekciók útjának folytatása 1958 és 1964 között” szövegű fejezetcím, illetve – még erőteljesebben – az ugyanerre az időszakra több helyen is használt „a korrekció reformvonal folytatása” kifejezés. Természetesen a tervutasításos rendszert is lehet korrigálni. Más azonban a reform, amely valamit leépít, eldob, s valami újat hoz létre. Kár a dolgokat összekeverni, már csak azért is, mert – mint Magyarországon a könyv tanúsága szerint is tapasztaltuk – az úgynevezett korrekció reformvonal nem hozott létre a korábbiaktól eltérő hatásmechanizmusokat és viselkedési formákat. Idetartozóan helytelenítem azt a megállapítást, mintha az ipar átszervezése bármilyen formában is előkészítette volna az 1966-os, illetve az 1968-as reformot. Igaz, lehet hivatkozni arra – mint ahogy felelős politikusok és magas hivatalt viselő szakemberek is nyilatkoztak, illetve írtak így –, hogy az ipari centralizáció lépcső volt a reform bevezetéséhez, segítette azt. De képzeljük magunkat az adott helyzetbe: alig fejeztük be – sok-sok bajjal és kompromisszummal – a tervutasításos rendszer tökéletesítése jegyében az iparátszervezést (a szervezeti centralizációt), máris megindul a tervutasításos rendszert *tagadó* igazi reform előkészítése. Lehet ilyen esetben felelős helyen lévő szakembernek, politikusnak úgy nyilatkoznia, hogy a véres verejtékkel áthajtott átszervezés felesleges volt? Egyébként ugyanezen és más szakemberek – mint erről a könyvben is olvashatunk – a mechanizmusreformmal össze nem egyeztethetőnek értékelték az ipari átszervezés centralizációs folyamatában létrehozott gölem-vállalatok mesterséges, az ország viszonylag szűk belső piacával nem indokolható monopolhelyzetét.

E kritikai megjegyzés persze mit sem változtat azon, hogy a recenzens a legjobb megjegyzéssel ajánlhatja Berend T. Iván legújabb munkáját az olvasók figyelmébe.

Révész Gábor

Becsky György: Amerika és a világgazdasági kihívás

Kossuth Könyvkiadó, 1983. 270 l.

Ha számítógépes elemzésnek vetnénk alá e 270 oldalas könyvet, a gép minden bizonnyal kimutatná, hogy Becsky György legkedveltebb jelzője az „ellentmondásos”. Gondolatfűzésére, mondatszerkesztésére az „egyrészt–másrészt” típusú érvelés a jellemző. Ez csak azért érdemel említést, mert végső soron nem a szerző, hanem a tárgy – fellengzősebben fogalmazva: a valóság – összetettségéről, bonyolultságáról van szó. Már a könyv címében meghúzódó, tartalmilag semleges „és” szócska is erre utal. Amerika, pontosabban az Egyesült Államok részben maga hívta életre azokat a folyamatokat, amelyeket a világ más országai világgazdasági kihívásnak, korszakváltásnak neveznek, részben viszont maga is a rezonőr és az ellenjátékos szerepébe kényszerült.

Becsky e kettősséget elsősorban azzal magyarázza – és ezt a bevezetésben ki is emeli –, hogy az Egyesült Államok, mint mindig, ma is *decentralizált piaci döntések milióin* keresztül reagál a világgazdaság változásaira, s ehhez képest az állami intézmények nem is mindig összehangolt politikája mindenképpen csak másodlagos jelentőségű. Ami jó az amerikai bankoknak (például a magas kamatok), az nem biztos, hogy jó az iparvállalatoknak, s ami mindkettőnek jó, az ellen esetleg az amerikai polgár berzenkedik (például atomerőművek). A szerző nem foglalkozik érdemben e fenti állítás gazdaságelméleti-ideológiai következményeivel, de akarva-akaratlanul egész könyvével azokkal vitázik, akik a világpolitika és a világgazdaság változásait egy embercsoport – a tőkés-

osztály — vagy egyetlen állam imperialista stratégiájából próbálják levezetni. Ez az árnyalt tárgyalásmód Becsky munkájának legnagyobb érdeme.

Földünkön minden huszadik ember amerikai, és ők lakják a szárazföldi területek 1/6-át. Köztudatunkban úgy él ez a két szám egymás mellett, mintha Amerika óriási, zárt gazdasági egység lenne, amely lényegében független a külvilágtól. Nos, Becsky éppen abban látja a hetvenes évek legfontosabb változását, hogy az Egyesült Államok mind az export, mind az import oldalán nagymértékben növelte nyitottságát. Ma az amerikai feldolgozó ipar minden nyolcadik alkalmazottja exportra dolgozik, és a külföld számára termelnek a megművelt mezőgazdasági terület egyharmadán. A nyersanyagok világpiacán is meghatározó Amerika — az import oldaláról. Saját olajfogyasztásának és egyéb ásványi nyersanyag-felhasználásának felét külföldről fedezi. Ha az Egyesült Államok csökkenti alapanyagimportját — mint a legutóbbi recesszió idején —, akkor az világszerte áresést és bevételcsökkenést okoz mindazokban az országokban, amelyek e termékeket exportálják. Az ügy világgazdasági jelentőségét pedig az adja, hogy ezek az országok — a fejlődők és a szocialista világbeliek — lényegében ezzel és csak ezzel tudnak fizetni a korszerű technikáért és az élelmiszertért.

A szerző meggyőzőnek tűnő helyzetértékelése szerint a hetvenes évek Amerikájára az intenzív (értsd: munkaintenzív) növekedés volt a jellemző. A demográfiai okokkal magyarázható változás sokszor elkerüli a magyarországi szakközvélemény figyelmét, ezért érdemes kiemelni: 1973 és 1983 között az Egyesült Államokban a *növekvő munkanélküliség ellenére is 17 százalékkal nőtt a foglalkoztatottak száma*, sokkal jobban, mint Japánban (7,5 százalék), vagy az európai OECD-országokban, ahol gyakorlatilag stagnált a dolgozók létszáma. A szerző itt megint elkerüli a polemikus fogalmazást, de a recenzensnek talán szabad felhívni a könyv olvasóinak figyelmét arra, hogy az extenzív amerikai gazdasági növekedés ténye önmagában is megkérdőjelezi azt az eléggé általánosan elterjedt kelet-európai gondolkodási logikát, amely a mi gazdaságaink problémáját az extenzívről az intenzív fejlődésre való áttérésben látja.

Az Egyesült Államok gazdasága ugyanis a bővülő munkaerő-állományt úgy hasznosította, hogy eközben jelentős jövedelemátcsoportosulás ment végbe a fogyasztás rovására és a felhalmozás javára. Hogy csak két meglepő adatot idézzünk: a reálbérek 1971—1982 között 5 százalékkal csökkentek, a feldolgozóipari gépi beruházások mennyisége viszont 1972—1980 között évente 6,9 százalékkal nőtt (szemben az 1949—1972 közötti 2,4 százalékkal). A statisztikai adatok tanúsága szerint önmagában még ez a jövedelemátcsoportosítás sem lett volna elég az amerikai feldolgozóipari *boom* finanszírozásához, ebbe még az infrastruktúra és a kormányzati szektor relatív térszerzése is besegített.

Ha a gazdaságpolitika, a „hogyan” oldaláról nézzük az elmúlt évtized fejleményeit, akkor kiderül, hogy az amerikai feldolgozó ipar helyre- és élreállítását — Becsky kedvelt, bár kissé száraznak tűnő fordulatával élve: a relatív versenypozíció megjavítását — egy erőteljes *hitelinfláció* is segítette. Míg 1970—1979 között folyó áron a végtermék 141 százalékkal nőtt, a belső hitelpiacon elhelyezett kölcsönök 337 százalékkal emelkedtek. A szerző itt megint kikerüli a szinte kínálkozó vitalehetőséget. Maga is idézi ugyan azt a számat, miszerint a szövetségi kormány hitelfelvétele a mondott időszak alatt nagyjából a végtermék ütemének megfelelően nőtt (149 százalék), de nem utal azokra a hazai kutatási eredményekre — Erdős Péter és Molnár Ferenc publikációira —, amelyek a gazdaság megélénkülése szempontjából elsősorban a költségvetési deficit alakulását tartják perdöntőnek, és ehhez képest csak másodrendűnek ítélik a monetáris szféra önmozgását. A recenzensnek természetesen nem feladata e meg sem hirdetett vitában az állásfoglalás, de talán azt érdemes leszögezni, hogy az amerikai költségvetési és monetáris politika egymáshoz viszonyított jelentőségének meggyőző elemzésével — úgy tűnik — egyelőre adós maradt a hazai közgazdaságtudomány.

A Carter-kormány inflatórikus növekedési politikájának természetes velejárója volt a dollár árfolyam-csökkenésének „jóindulatú elnézése”. Ez az akció, amelyet Becsky *valutadömpingnek* minősít, átmenetileg komoly előnyhöz juttatta az amerikai feldolgozóipari exportőröket — ne felejtsük, közben a reálbér-színvonal csökkent, tehát az egységnyi bérköltségek még ezáltal is csökkentek! —, de a hátrányos következmények a gazdaság bizonyos szektoraiban (például autógyártás, híradástechnika) már rövid távon is megmutatkoztak. Igaz ugyan, hogy az amerikai nemzetgazdaság 1975—1979 között a legtöbb tőkés versenytárs rovására szinte példátlan expanziót tudott megvalósítani — s ezzel mellelleg a világgazdaság egészének is segített az első olajsokk leküzdésében —, de a gyor-

san növekvő amerikai belföldi kereslet óriási lehetőségeket biztosított a viszonylag stabil árszínvonalon szállító japán és nyugatnémet exportőröknek.

Az amerikai gazdaság és a világgazdaság más részeinek pénzügyi összefonódása folytán (az amerikai részvénytársaságok profitjának 30 százaléka külföldön realizálódik; a világ teljes tőkeexportjának fele amerikai; a hazai bankok betétállományában viszont a külföldi befektetők pénzei a hazai megtakarítások 65–70 százalékára rúgnak) a mestersegen szított konjunktúra után, a valutastabilizációt célzó „rendcsinálás”, a szigorú monetáris politika és a magas amerikai kamatszint hirtelen rádőbentette a világot, hogy egységes, dollárbázisú nemzetközi pénz- és hitelrendszerben élünk, „ahol a hitelfelvételek végső soron csupán az amerikai pénzügyi és gazdaságpolitika, sőt közvetve a bel-és külpolitika függvényei” (216. l.).

Becsky megítélése szerint az elmúlt évtized eseményei azt mutatják, hogy az Egyesült Államok nagyjában-egészében egy általános enyhülési politika igényeinek megfelelően alakította külgazdasági stratégiáját. Ez persze nemcsak a washingtoni politikacsinálók szándékainak következménye volt, jelentős szerepet kaptak azok az üzleti körök is, amelyet a Szovjetunióban, Kelet-Európában, Kínában inkább potenciális vásárlót, semmint potenciális stratégiai ellenfelet láttak. Az Egyesült Államok 1971 óta hadászatiilag is, politikailag is sok presztízvesztést szenvedett, de gazdaságilag minden jel szerint megerősödve kerül ki a recesszióból. A felhalmozás javára történt jövedelemátcsoportosítás megújította az amerikai feldolgozó ipart, az olajárrobbanás felértékelte az amerikai szénipart, az energiaexportáló országok (OPEC, a Szovjetunió stb.) pedig az amerikai mezőgazdaság számára biztosítanak egyre jobb eladási lehetőségeket.

A két legfontosabb — és viszonylagos versenyképességükből semmit vagy csak keveset veszítő — versenytárs, Japán és az NSZK Washington legkiszolgáltatottabb politikai szövetségese, s ez a két- és több oldalú gazdasági tárgyalásokon rendszerint gazdaságilag is aprópénzre váltható. A többieket — elsősorban Nyugat-Európát és Latin-Amerikát — az olajárrobbanás, az ezzel összefüggő eladósodás és a valutapiacok ingatagsága fékezi. (A Bretton Woods-i egyezmény felmondása, a valuták szabad lebegtetése tördőfésként érte az EK egységes valutauniójának tervezőit, s így belátható ideig fennmarad Amerika legfőbb komparatív előnye Európában szemben — az egységes és hatalmas piac.)

Az OPEC-nak tett engedmények árán az Egyesült Államok végső soron megerősítette saját pozícióját a világ energiapiacán (szén!), sőt Becsky György azt is bemutatja, hogy a nagy multinacionális olajcégek már 1972-ben megkezdtek a kutatási-fűrészi munkák átterelését a nem OPEC-országok, ezen belül az Egyesült Államok területére is. Politikai nyomással Washingtonnak — pontosabban az ebben érdekelt cégeknek — azt is sikerült elérniük, hogy a Nyugat végül elutasította a mélytengeri ásványi kincsek kibányászására vonatkozó nemzetközi koordinációt és ellenőrzést. E két utóbbi fejlemény igazi jelentőségét valószínűleg majd csak az ezredforduló táján fogja érezni a világ.

Becsky könyve szakkönyv, nem is könnyű olvasmány. A sok szám és a már említett — önmagában persze hibaként semmiképpen sem félroható — „egyrészt—másrészt” típusú érvelés még a figyelmes olvasó számára is nehézzé teszi a gondolatmenet követését. Ezzel együtt azért végső soron világos, mit akar ez az Amerikáról szóló könyv mondani a hazai közgazdászok olvasótáborának: az 1973–1982 közötti, elhúzódo világgazdasági válságból a legnagyobb, legerősebb gazdaság, az Egyesült Államok nem meggyengülve, hanem megerősödve került ki. Ennek következményeit a világ legtöbb országával együtt mi is a saját bőrünkön érezzük. Az elméleti közgazdászoknak az a feladatuk, hogy mind-ebből leszűrjék az összes elméleti-ideológiai tanulságot.

Mihályi Péter

Ju. Rubencsik—Ju. K. Makszimec: Amikor az előnyös nem kifizetődő

(Ekonomikai Organizacija Promislenovo
Proizvodstva — EKO, Novoszibirszk,
1983. 12. sz.)

A vaskohászat lemaradása okolható évente több millió tonna hengerelt áru hiányáért a szovjet gazdaságban. Mind a vaskohászatban, mind a fémfeldolgozásban jelentős tartalékok rejlenek az anyag- és a munkaráfördítések ésszerűsítésében. A tartalékok egyik példája: új korróziómentes anyagok alkalmazása. A speciális ötvözött acélok felhasználása népgazdasági szinten gazdaságos, alkalmazásukat mégis szervezési és gazdasági akadályok nehezítik.

A vegyipar, a kőolaj-kitermelő és -feldolgozó ipar és más iparágak magas műszaki színvonalú berendezéseket igényelnek, amelyek minőségével szemben — felhasználásuk körülményei miatt is — egyre szigorúbb követelményeket támasztanak. Gyártásukhoz speciális anyagokra van szükség, a technika bonyolultabbá válik, a munkaigényesség nő, más gazdasági és műszaki mutatók (például a termékek tonnában megadott súlya) viszont csökkennek. Éppen ez a bökkenő!

A speciális szerkezetű anyagok termelését gazdasági és szervezési szempontból egyaránt egyeztetni kell a gépgyártók technológiájával és a berendezések felhasználóinak érdekeivel.

1977-ben a Szovjet Állami Tudományos és Műszaki Fejlesztési Bizottság a vaskohászati, a vegyipari és a kőolajipari gépgyártási minisztériumok kutatóintézetei elé azt a feladatot tűzte, hogy fejlesszenek ki a kőolaj- és földgázfeldolgozás igényeinek megfelelő ötvözetű, gazdaságosan előállítható acélfajtákat. Miatán ez megtörtént, és a kísérleti gyártás is sikeres volt, biztosítottak tűnt a korróziómentes modern szerkezetű anyagok gyártása. A gyártással kapcsolatban azonban felszínre kerültek a partnerek (gyártók, továbbfeldolgozók és felhasználók) éles érdekelletéi. A kohászat nem érdekelt a kevesebb anyagot és

nagyobb munkaráfördítést igénylő, több átállással járó kis sorozatú hengerelt áruk előállításában. A Vaskohászati Minisztérium nem érdekelt a kis sorozatú termelés operatív megszervezésében. A kohászati vállalatok és megrendelők érdekeltsége is ütközik egymással. A vevő kárt szenved, ha szükségletét sokszorosan meghaladó tételt kényszerül rendelni, a gyártó számára viszont a túl kis szeriában történő gyártás gazdaságtalan: a típusváltás átállítást igényel, vagyis megszakad a termelés folyamatosága. A gyártót természetesen kompenzálni kellene a termelési feltételek romlásáért. (Pontosabban szólva: meg kellene fizetni a többletmunkáját, vagyis a rendelési sorozatnagyságnak tükröződnie kellene az árban — K. I.) Ezzel azonban már a nehézségek következő okához jutottunk: az árképzés jelenlegi gyakorlatához.

A kísérleti gyártással előállított termékekre egyedi árat állapítanak meg, a sorozatgyártásban gyártott és szabványosított termékek esetében viszont árjegyzéki árat alkalmaznak. A kísérleti gyártású termék egyedi ára és a sorozatgyártás esetén alkalmazható árjegyzéki ár között igen nagy a különbség. (A 20 JUCS fajtájú lemezacél esetében például az egyedi ár tonnánként 380, az árjegyzéki pedig 213 rubel.) Mindez érthetővé teszi, hogy miért olyan lassan honosítja csak meg a Vaskohászati Minisztérium a vegyipari és kőolajfeldolgozóipari gépgyártás számára szükséges anyagok előállítását.

A gépgyártás sem igen érdekelt olcsóbb anyagok felhasználásában és a termelés anyagigényességének csökkentésében. A tervmutatók és a gazdasági ösztönzés a vállalatokat anyagigényes berendezések kibocsátására készíti. A gépgyártásban a kibocsátott berendezések értéke a terv- és elszámolási mutató. E mutató csak az árrendszer lényeges módosítása esetén ösztönözhetne az anyagigényesség csökkentésére. Jelenleg ugyanis a berendezések értékét gépsúly szerint, a berendezés tonnájára számítva határozzák meg, a felhasznált acélfajta alapján, a feldolgozás munkaigényességének figyelembevételével.

A vegyipari berendezések árjegyzéke általánosan alkalmazható, lehetőséget ad bármely — egymástól mélyoly különböző jellemzőkkel bíró — berendezés árának a megállapítására. De ez az árjegyzék — eltérően más gépipari árjegyzékektől — nem ösztönöz a termelés műszaki színvonalának emelésére, nem segíti elő könnyebb, olcsóbb, jobb műszaki és felhasználási tulajdonságokkal rendelkező termékek előállítását. Ha a gépeket, berendezéseket mégis tökéletesítik, előállításuk anyag- és munkaigényességét csökkentik, akkor ez nem az árképzés ösztönző hatására, hanem éppen annak ellenére megy végbe, az irányítás és szabályozás merőben különböző csatornáin keresztül.

A tervezési-elszámolási gyakorlat ellentmondásai és az általuk okozott nehézségek teljes mértékben megmutatkoztak a feldolgozóipari vállalatok műszaki-technológiai politikájában. A speciális acélfajták (és más új anyagok) gyártása és felhasználása a gépgyártásban nagy pótlólagos gazdasági hasznot hozhat a népgazdaságnak (amely átlagosan eléri a jelenlegi nagykereskedelmi ár 15 százalékát). Ebből ösztönző prémiumokat lehetne biztosítani a kohászati és a fémfeldolgozó iparnak a kedvezőbb termékek gyártására, és a fogyasztókat is érdekeltté lehetne tenni e modern anyagok felhasználásában.

Az új termékek bevezetésének gazdasági hatása termékenként és felhasználók szerint is igen különböző. Előfordul, hogy ami a népgazdaság számára előnyös, az a vállalatoknak nem kifizetődő. Az is megtörténik, hogy a gyártó veszteséget szenved, s az előny a felhasználónál jelentkezik.

A gyártó a saját maga által létrehozott gazdasági haszonból csak egy módon részesülhet: a bérköltségek megtakarításával a munkaigényesség csökkentése révén. A bérköltség-megtakarítás súlya az összes megtakarításban azonban jelentéktelen. A legnagyobb súlyú tétel: a termelésben felhasznált anyagok esetében a helyettesítésből a gyártónak nem származik haszna. A gépek árát ugyanis az előállításukhoz felhasznált anyagok árának figyelembevételével határozzák meg. A feldolgozó is elveszíti nyeresége egy részét, mert csökken az önköltsége az olcsóbb alapanyag beszerzésével, a nyereségtömeget viszont az önköltség nagysága alapján képezik — normatíva szerint. Mivel a nyereség jelenleg az önköltség nagyságától függ (nagyobb tervezett önköltség → nagyobb terv szerinti nyereség → nagyobb gazdasági ösztönzési alapok), a

termelő kénytelen a termelési variánsokból az anyagigényesebbet választani.

Ezt az ellentmondást a normatív tisztá termelési mutató alkalmazására való áttérés sem küszöböli ki, mivel az is magasabb értéket mutat a drágább anyagok felhasználásával készült termékek esetében.

A probléma népgazdasági szinten jelentkezik csak igazán: a gépek, berendezések anyagigényesség miatti megdrágulása drágítja a rajtuk termelt termékeket, köztük a nyers- és a fűtőanyagokat, az energiát. Példánkban a kőolaj-feldolgozó ipar az árval nem számolva, kénytelen megvenni a drága berendezéseket, s megdrágul az erőforrások kiaknázása. Az anyagigényesség növekedésének köre így bezárul.

A gépgyártás célszerű nyersanyagokkal való ellátása egyaránt igényli az árképzés és az ösztönzési módszerek, valamint a szállítók és felhasználók közti ágazatközi kapcsolatok tökéletesítését.

Ágazatközi program kidolgozására van szükség a vaskohászati minisztériumi és a fémfeldolgozó ipari minisztériumi tudományos kutatóintézetek és vállalatok bevonásával. Az SZKP XXVI. kongresszusa határozatának megfelelően szükség van kohászati kisüzemek létrehozására. Ezek a kisüzemek azonban ma még csak mostohagyermekai a Vaskohászati Minisztériumnak. E megoldatlan problémák remélhetőleg érdeklik azokat, aiktől a kőolajfeldolgozó-ipari berendezések gyártóinak olcsó és jó minőségű fémmel való ellátása függ, s azokat is, akik a terv- és ösztönzési mutatók tökéletesítésével foglalkoznak.

(Ism.: *Kőrösi István*)

B. Frumkin: A KGST-országok agrár-ipari együttműködése

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1983. 11. sz.)

A KGST-országok együttműködésében növekvő szerep jut az ágazatközi komplexumokkal kapcsolatos gazdaságpolitikák egyeztetésének. Az agrár-ipari komplexumok jelentőségét jól mutatja az a tény, hogy ezek termelésé adja KGST-átlagban a lakossági fogyasztási alap több mint 70 százalékát. Részesedésük a népgazdasági termelő állóalapokból 30–40 százalék között mozog.

A KGST-országok agrár-ipari együttműködése a tudományos-műszaki, a termelési-kereskedelmi és a valutáris-pénzügyi szférát egyaránt érinti. Az együttműködés fejlődési szakaszai az agrár-ipari komplexumba bevont ágazatok kapcsolatainak kiterjedésével, mélységével, fejlesztési stratégiájuk színvonalával és szervezetségük formáival jellemezhetők.

A KGST Komplex Programja előírta, hogy a sokoldalú kapcsolatok rendszere fogja át a népgazdasági agrár-ipari komplexumok valamennyi alapvető ágazatát. Ez megteremté a feltételeket az élelmiszer-termelés teljes vertikumának összehangolt fejlesztésére, a tudományos-műszaki bázis létrehozásától a beruházásokon át a termelésig és a külkereskedelmi kapcsolatokig.

Több KGST-országban az agrár-ipari fejlődés az 1970-es évtizedben elmaradt a tervezettől. Az egyik súlyos aránytalanság a mezőgazdasági termelést szolgáló gépgyártás, szolgáltatások, illetve a nyersanyag-, valamint az energiaellátás szűk keresztmetszeteivel függ össze. Az élelmiszer-termelés eszköz- és energiaigényességének a növekedése a KGST-országokban gyakran meghaladja a termelékenység növekedését. 1976–1980 között az európai KGST-országokban a mezőgazdasági termelés egy százalékos növeléséhez a beruházások 1,8–5,7 százalékos növelésére volt szükség. A gépesítés gyakran arra sem volt elég, hogy pótolja a mezőgazdaságban dolgozó munkaerő létszámcsökkenését. A megművelt területek kiterjedése is csökken. A betakarítás előtti és utáni veszteségek rendkívül nagyok: az európai KGST-országokban a termelés 35 százalékáig, az Európán kívüliekben 55 százalékáig terjednek.

Az agrár-ipari komplexumok működtetése, e szféra gazdasági mechanizmusa nem mindig nyújt megfelelő orientációt a termelés számára, s nem biztosítja az erőforrások intenzív hasznosítását, illetve a végtermék maximalizálását. Az alapvető műszaki és strukturális-szervezési problémák a legtöbb KGST-országban hasonlóak. Az 1970-es évtizedben sok KGST-tagországban növekedett a tőkés viszonylatból beszerzett gabonától és takarmánytól való függőség.

A KGST-országok együttműködése fejlesztésének különös jelentősége van a mezőgazdaságban. Az 1966–1970-es időszak átlagához képest 1976–1980 átlagában a

KGST-országok mezőgazdaságitermék- és élelmiszer-importja a közösségen belül majdnem négyszeresére, a mezőgazdasági és élelmiszeripari gépek szállítása pedig 3,5-szeresére nőtt. A KGST-országok 1976–1980 között egymástól szereztek be frissgyümölcs-importjuk csaknem 40 százalékát, a húsbevitelnek pedig kb. 50 százaléka származott a tagországokból. A mezőgazdasági technika importja is igen jelentős: a Szovjetunió hatalmas termelési méretei ellenére a KGST-országokból importált mezőgazdasági technika aránya elott is eléri a belső termelés 13 százalékát. (Vagyis minden nyolcadik gép KGST-importból származik.)

Kibővülőben van a tudományos-műszaki együttműködés a mezőgazdasági szektorban: sokoldalú együttműködés keretében a mezőgazdaságban jelenleg 125, az élelmiszeriparban 60 közös kutatási témán dolgoznak. A gabonafajták nemesítése során 1976–1980 között 182 új fajtát fejlesztettek ki. Ilyen közösen kifejlesztett fajtákat termesztettek 1981-ben a kis KGST-országok mezőgazdasági területének 26 százalékán, a szovjet gabonatermelő területnek pedig 5 százalékán. A más KGST-országokban kifejlesztett gabonafajták bevezetése a Szovjetunióban évi 1,5–2 millió tonnával növeli a gabonatermést. A KGST-ben évente több mint 20 új mezőgazdasági gépet fejlesztenek ki nemzetközi együttműködéssel. A Szovjetunióban a KGST-országokból importált gépeken gyártják a gyümölcs- és zöldségkonzervek 40 százalékát, a cukor- és édesipari termékek 30 százalékát, a tejtermékek 15 százalékát.

Növekvő jelentőségű az iparszerű mezőgazdasági termelési rendszerek átadása az országok között. Az átadott rendszerekben a termelés valamennyi tényezőjét egységként kezelik. A Szovjetunió széles körben kívánja kipróbálni a bolgár repace- és dohánytermesztési rendszert, a magyar kukoricatermesztési, valamint a csehszlovák lucernarendszert. Bulgáriában a szovjet hagymatermesztési rendszert próbálják ki, Lengyelországban pedig a szovjet napraforgó-termesztést. A Szovjetunióban 1983-ban magyar technológiával két tojástermelő és két csirkekombinátot létesítettek, amelyek 160 millió tojást és mintegy 14 millió csirkét adnak évente.

A gazdasági együttműködés alapvető formája azonban a külkereskedelem marad. A mezőgazdasági termékek, élelmiszerek részaránya a KGST-országok közti

kereskedelemben lassan csökken. Az együttes tervezés az agrár-ipari szférában elsősorban a kölcsönös szállításokra terjed ki. Nem sikerült megfelelően megoldani a termelés és az export növelésének ösztönzésével kapcsolatos kérdéseket. Évéggett tökéletesíteni kellene a szerződéses árak rendszerét — az agrártermelés regionális helyzetének figyelembevételével, ösztönözve a minőség javítását és a szállítások pontosságát. A KGST Nemzetközi Gazdasági Együtműködési Bankja és Nemzetközi Beruházási Bankja kedvezményes hitelekkel ösztönözhetné a mezőgazdasági beruházásokat. Szorosabban össze kellene kapcsolni az együtműködés keretei között a gazdasági és a tudományos-technológiai kérdéseket.

A KGST 1978. évi 32. ülészaka elfogadta az 1990-ig terjedő időszakra a hosszú távú mezőgazdasági együtműködési célprogramot, és kétoldalú egyezmények születtek a termelési szakosítás, illetve a kooperáció hosszú távú programjának al-

programjaként. E megállapodások végrehajtása eddig döntően makro- és ágazati szinten történt, a gazdálkodó egységek szintjéig, a termelés befolyásolásáig a végrehajtás kevésbé hatolt le.

A gazdaságpolitikai koordinációt illetően előrelépést jelenthetne egy egyeztetett agrárpolitika kialakítása a KGST-ben, amely magában foglalná a tudományos, műszaki, beruházási, termelési és külkereskedelmi szempontokat egyaránt. A mezőgazdasági termékek és élelmiszerek KGST-n belüli kereskedelmében felül kellene vizsgálni az árrendszert. A legfontosabb agrártermékekre minimális garantált árakat lenne célszerű bevezetni. A mezőgazdasági termelés és export bővítésére pedig a Nemzetközi Beruházási Bank bevonásával külön alapot kellene létesíteni. Az agrárimportőr KGST-országoknak hosszú távú mezőgazdasági kereskedelmi egyezmények megkötésére kellene törekedniük a fejlődő országokkal.

(Ism.: *Kőrösi István*)

Iszacsenko, I. I.:
VILÁGŪR ÉS GAZDASÁG

Alig több mint két évtized telt el az űrkutatás hőskorát jelentő első műholdak felbukkanása óta, de a világűr meghódítása már fontos tényező az iparilag fejlett országok gazdasági életében. Egész iparágak alakultak ki az űrtechnika előállítására, a műholdak alkalmazása forradalmasította a távközlést, és már nincs messze az idő, amikor a világűrben ipari méretekben gyártnak majd bizonyos termékeket.

I. I. Iszacsenko könyve az első magyar nyelvű könyv, amely tudományos igényességgel, de népszerű stílusban szól az űrtechnika és az űrkutatás eddig nem ismert összefüggéseiről, mindenekelőtt gazdasági vonatkozásairól. Éppen ezért a mű az űrtechnikával foglalkozó gazdasági szakemberek, valamint a téma iránt érdeklődők figyelmére érdemes.

A szöveget szerző mélyrehatóan elemzi azt a kölcsönhatást, amely tőkés viszonyok között alakul ki a világűrben folytatott tevékenység és a gazdaság különböző szférái között. Az olvasó részletesen megismerkedhet az egyes országok nemzeti űrprogramjaival, a végrehajtás szervezeti kereteivel, a nagyvállalatok megrendelésekért folytatott harcával. Külön fejezet foglalkozik az új technika gazdaságosságával, a döntéseket megalapozó módszerekkel.

235 lap, kötve 38 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa
(A Zrínyi Katonai Kiadóval közös kiadás)

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Экономическая политика и региональное развитие

Пал Романь

Анализируя некоторые характерные черты венгерской практики регионального развития, автор рассматривает причины недостатков территориального планирования и обстоятельства, неблагоприятно воздействующие на региональное развитие. Он считает необходимыми разрабатывать концепции территориального экономического развития и раскрывать нерегулярности развития. Он подчеркивает: система целей и средств регионального развития должна быть определена таким образом, чтобы успешно служить как всеобщим целям экономической политики, так и решению местных задач. Он считает, что особенно важной задачей территориального планирования является раскрытие проблем развития пограничных областей и населенных пунктов и — в ходе их решения — создание международного разделения труда и сотрудничества по защите окружающей среды, сохранении региональной культуры и исторических ценностей.

Распространение и функции государства благосостояния в современный период

Ласло Самэли

Цель статьи заключается в определении на основе имеющихся в распоряжении статистических данных и рассмотрения общественно-экономических процессов, происходящих в развитых капиталистических государствах, в соответствующей исторической перспективе распространения государства благосостояния, современных противоречий его функционирования, его проблем.

В первой части статьи на сравнительных статистических данных международного характера показывается, роль какой степени оно выполняет, какую часть оно выделяет себе при перераспределении национального дохода, вернее, какова деятельность государства благосостояния в его использовании.

Данные последних двух десятилетий свидетельствуют о том, что 1. доля государства благосостояния, а в рамках этого особенно доля затрат на социальные нужды возросла с постоянной непрерывностью, 2. развитие государства благосостояния находится в тесной зависимости от уровня экономического развития, 3. группа развитых капиталистических стран, имеющих примерно один уровень развития, действительно, представляет собой пеструю картину в отношении распространения государства благосостояния, хотя до середины семидесятых годов для каждого из них в целом была характерна тенденция роста, 4. для того же самого периода не может быть показано никакой корреляции между темпом экономического роста и распространением государства благосостояния.

Что касается формирования государства благосостояния и его роли, то во второй части статьи представлено три группы причин и функций: 1. оздоровление побочных действий, вызванных индустриализацией-урбанизацией, удовлетворение новых требований, 2. легитимирующий фактор, укрепляющий существующий общественный строй, 3. стремление изменить, улучшить тот же самый общественный строй, в то же время оставив в полной неприкосновенности общественно-экономические отношения в их сути. В настоящее время на Западе в дебатах о будущей роли и необходимости государства благосостояния в большинстве своем придерживаются единой точки зрения относительно важности первых двух функций. Спор, порождающий огромный накал страстей, разворачивается вокруг третьей группы вопросов, основой чего служит тот факт, что объективный способ степени государственной редиистрибуции, предусматривающий перестройку общественной жизни и изменение функции экономики, не определен и — в известном смысле — безграничен.

Ретроспективный взгляд на один из прогнозов

Андраш Надь

Автор рассматривает — в зеркале фактов — свой прогноз начала 70-х годов по динамике и структурным изменениям мировой торговли. Оценивая результаты расчетов на 1980 год, он изучает, у каких групп товаров и в каких зонах наблюдались наибольшие расхождения и в чем заключались их причины. Динамика мировой торговли между 1970 и 1980 гг.

в текущих ценах была ежегодно в среднем 20% вместо предсказанных 17%, причем объем оборота увеличился медленнее ожидаемого, а цены повысились быстрее.

Расхождение, конечно, является в первую очередь последствием двойного скачкообразного повышения цены на нефть, которое значительно изменило товарную структуру мировой торговли, затормозило темпы роста мировой экономики, преобразовало торговые балансы и условия торговли между разными зонами. Это было одним из первых исследований по подготовке состоятельных долгосрочных прогнозов, охватывающих целостность мировой торговли и двусторонние торговые потоки по зонам и товарным группам. Неудивительно, если примененные при этом средства были неразработаны и особенно предвидение событий по торговой политике наталкивалось на определенные трудности.

Оказалось ошибкой то, что хотя при подготовке прогнозов мы старались применять высокостепенную объективность, а все-таки не могли обойтись без влияния некоторых желаний, целей. Так, например, ошибочным оказалось предположение о «внешнеторговом открытии» социалистических стран или о том, что торговля между социалистическими и развивающимися странами значительно оживляется. Результативность исследования была сильно ограничена тем, что нам не хватало силы прогнозировать внутреннее экономическое развитие отдельных зон.

Несмотря на все это, наши усилия не оказались напрасными. Во многих областях структуры международной торговли удалось наблюдать такую стабильность или стабильные тенденции — даже и в такой «бурной» период —, которые оправдывает предположение о том, что усовершенствованием примененного метода и с учетом уроков из ошибок прогнозирования мировой торговли не оказывается нерешаемой задачей.

Среднее профессиональное обучение и территориальное планирование

Лайош Ковач—Тамаш Козма

В Венгрии в 1980-ые годы среднее профессиональное обучение имеет следующие, наиболее важные проблемы: прогнозы о нуждах в рабочей силе показывают то, что в период 1990—2000 гг. будет чрезмерное образование квалифицированных рабочих, а будет нехватка обученных и подручных рабочих; степень эффективности в сегодняшнем профессиональном обучении довольно низка (многие перестают учиться и покидают свою профессию); а растущее число учеников должно быть размещено в системе среднего образования, наиболее важным каналом которой является профессионально-техническое обучение.

Авторы предлагают три альтернативы дальнейшего развития. Одна из возможностей является постепенное сокращение пропорций профессионально-технического обучения и дальнейшее увеличение вместимости средних школ в 1980-ые годы. Другая возможность — пропорция профессионально-технического обучения остаются на сегодняшнем уровне и пропорция ПТУ увеличиваются. А третья возможность — отсрочка всей проблемы на 1990-ые годы, когда число учеников будет уже ниже.

Авторы анализируют данные одного комитета для того, чтобы представить ожидаемые последствия этих альтернатив развития. На основе этого они устанавливают, что профессионально-техническое обучение не может быть организовано исключительно на уровне всей страны.

Профессионально-техническое обучение должно более гибко чем сегодня приспосабливаться к структуре производства в области. При планировании необходимо больше учитывать противоположность местных и общих интересов. Местные нужды и интересы могут быть удовлетворены в будущем с помощью институтов образования, организованных дифференцировано в разных населенных пунктах.

Влияние цен, налогов и субвенции на доходы сельскохозяйственных предприятий

Ева Сабонэ Меддеш

Доходное положение сельскохозяйственных производителей ухудшилось в период 1975—1982 гг. Повышение цен сельскохозяйственных продуктов на одну треть сопровождалось повышением цен средств производства промышленного происхождения на две трети. Из 30 миллиардов форинтов дополнительного дохода, полученного из повышения производительных цен, 27 миллиардов было затрачено на повышение цен на средства производства. Субвенции, направленные на выравнивание неуравновешенностей цен повысились на 10%, а обязанности предприятий — на два раза. Разные государственные субвенции в 1975 году превышали отвлечения на 12 миллиардов форинтов, а в 1982 году отвлечения были больше суммы субвенций на 5,6 миллиардов форинтов. Хозяйствование предприятий характеризовалось экономией живого и мертвого труда, более медленным чем раньше ростом сельскохозяйственного производства с ухудшающейся эффективностью. Из-за

быстрого роста несельскохозяйственного производства эта деятельность имеет больше значения у животноводства и растениеводства. Распределение инвестиций по-полам уже в настоящее время предполагает возможность будущего быстрого развития несельскохозяйственного производства, а в сельском хозяйстве — отставание расширения и комплектования у отдельных предприятий.

Собственность, хозяйствование, организационная система

Тибор Паланкаш

Реформа может оказаться успешной лишь в том случае, если во всех элементах общественно-экономической формации осуществим комплексные и согласованные модификации. Наши проблемы в приспособлении к мировой экономике связаны с недостатками в удовлетворении требований, предъявляемых интенсивным развитием. Это дало бы больше шансов успешно защищаться против влияния кризиса мировой экономики. Реконструкция технических основ экономики и структурное преобразование требует определенной производительной организации. Кроме технического развития необходимо было бы принимать во внимание и организационные, регуляторские, моральные, культурные и социологические аспекты. Более современные инструменты и материалы (в том числе и импортированные с Запада) могут только в этом случае превратиться в более эффективные общественные производительные силы. Оптимальный размер предприятия является количественным аспектом производительной организации, что часто смешивается с концентрированностью организации и управления на предприятии. Недостаточное разделение этих двух аспектов может привести к догматической идеализации мелких или крупных предприятий. Техника и производительная организация еще дальше разделяет структуру отношений собственности. Сегодняшняя современная экономика (как капиталистическая, так и социалистическая) предполагает определенные пропорции личной, групповой и государственной, общественной собственности в зависимости от технических и экономических рациональностей, характера деятельностей, а также от (классовых и политических) аспектов власти. Раньше, из-за разных причин, мы чрезмерно обобществили и централизовали свою организацию собственности, а теперь уже — в результате интенсивного развития — пришлось время поставить ее на более рациональные основы эффективности (отменим нпр. экономический вакуум, созданный из-за отсутствия форм мелкой собственности). Социалистическое общество объективно является формацией, обоснованной на больших формах собственности, и хотя господствующей формой оказывается общественная собственность, механически навязанная иерархия, неучитывающая рациональности представляла бы собой ошибку. Несмотря на их органическое единство функции хозяйствования и предпринимательства и функции собственника (владельца) разъединяются как с точки зрения индивидуумов, так и органически. С помощью своего многогранного вмещения государство обеспечивает общественный характер хозяйствования и косвенными средствами. При социализме нет объективных общественных препятствий перед оптимальным развертыванием функций, а их демократический характер (согласование интересов, саморегулирование и т. д.) осуществляется. При усовершенствовании институциональной системы развитие производителя, собственника и организации хозяйствования должно быть учтено в диалектическом единстве, но раздельно одинаковым вниманием. В процессе общественного распределения доходов кроме непосредственных трудовых доходов соответствующую роль должны приобрести и место, занятое в организации собственности, рациональное распределение ресурсов и организация производства, деятельности, связанные с осуществлением функций собственника. Социализм является особой и наиболее развитой моделью в общем развитии товарного производства. За прошедший период времени мы недостаточно принимали во внимание объективные закономерности товарно-денежных отношений, что привело отчасти, ко хроническим дефицитам товаров и потерям, связанным с эффективностью.

К марксистскому пониманию абсолютной ренты

Янош Ланс

Правомерным является ли то общеизвестное утверждение, согласно которому положения Маркса по абсолютной ренте означают развертывание теории трудовой стоимости? На этот вопрос ищет ответ статья и дает однозначный отрицательный ответ. Можно показать даже и то, что эти положения по содержанию не принадлежат к теории трудовой стоимости. Система положений, связанная с абсолютной рентой и хорошо известной из интерпретаций учебников (подчеркивая и то, что этот смысловой ряд во многом существенно отличается от положений Маркса) содержит ошибки, а кроме того оказывается во всех

отношениях нецелесообразной. Согласно автору интерпретация учебников далеко преувеличивает теоретическое и практическое значение проблематики абсолютной ренты. Абсолютная рента является монополистическим явлением, создаваемым вследствие монополии земельной собственности. Величина абсолютной ренты не объясняема и не объяснима на основе теории трудовой стоимости. Ее форсированная увязка с теорией трудовой стоимостью не усиливает эту теорию, а даже делает ее уязвимой.

Принцип определения цен, основанный на ценах мирового рынка; возможности и пределы его применения в венгерском пищевом хозяйстве

Золтан Золтан

Автор в своей статье ищет ответ на вопрос: до какого уровня может учитывать сдвиги цен мировых рынков при определении внутренних закупочных цен на венгерские сельскохозяйственные продукты?

Сущность его концепции заключается в том, что следовать сдвигам аграрных цен мировых рынков можно лишь умеренно потому, что в них больше значения имеют изменения равновесия спроса-предложения чем конкретных издержек производства. Вместо до сих пор примененного способа определения цен на основе себестоимости — причем дается глубокий критический анализ этого способа — автор предлагает введение так называемых средних и сезонных цен, учитывающих и цены на мировых рынках. В заключение подчеркивается то, что сегодняшний центр цен — который соответствует отношениям себестоимости хозяйств, работающих в хорошем среднем природном окружении — должен понижен до уровня издержек производства хозяйств в слабых природных условиях, в интересах более рационального использования почвы и снижения государственных субсидий.

А показатель доходности?

Янош Крокош

Автор отвечает на те полемические статьи, которые касались его статьи «Толкование показателей доходности и эффективности» (июнь 1983 г.) и появились в ноябрьском номере 1983 г. Кэзгадашаги Семле. Диспутируя со своими критиками он выдвигает проблему дальнейшего толкования показателей эффективности и дает иллюстрацию представленных взаимосвязей с помощью цифровых примеров.

«Периоды утомления в венгерской экономике» или «смена эпох в мировой экономике»

Андраш Нилаш

Автор включается в дискуссию с Иваном Майором, согласно кому развитие экономики в Венгрии с 1950 года может быть охарактеризовано — как и в капиталистических странах — цикличностью: периодами утомления и оживления. Согласно статье и для венгерской экономики характерны «harvest cycle» и неравномерность капиталовложений. Это однако еще не влияет на изменения национального дохода, отражающего в общих чертах экономический рост, в такой мере, чтобы можно было сделать вывод о цикличности, характерной для совокупности экономики. Даже, развитие последней четверти века было скорее уравновешенное чем цикличное. По мнению автора в развитии венгерской экономики фактический перелом наблюдался в 1973/1974 гг. Ведь после этого раньше, относительно уравновешенное развитие значительно замедлилось и сейчас пока не видна возможность более заметного оживления.

Ответ на статью А. Нилаша

Иван Майор

Отвечая на дискуссионную статью А. Нилаша, автор защищает свою точку зрения на долгосрочные периоды роста и периоды истощения венгерской экономики. В то же время он признает, что проанализированные явления имеют место и в случае других стран. Автор согласен с А. Нилашом в том, что в появлении симптомов истощения важную роль сыграли и микроэкономические воздействия и венгерская экономика не сможет выиграть из своего нынешнего трудного положения с помощью прежних, перивычных методов. Для этого необходима радикальная реформа экономической политики и экономического механизма, а также организационно-институциональной системы экономики.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Economic policy and regional development

Pál Romány

Analysing some characteristic features of regional development practice in Hungary, the author examines the causes for the deficiencies of regional planning and the circumstances detrimentally influencing regional development. He deems it is necessary to work out regional economic development concepts and to reveal the disorders in development. The author emphasizes that the system of goals and instruments of regional development have to be devised so that they successfully serve both the comprehensive goals of economic policy and the solution of local tasks. He is of the opinion that it is a particularly important task of regional planning to explore the problems of developing areas and settlements along the frontiers of the country and to establish international division of labour and cooperation in their solution, mainly in the fields of environmental protection, the culture of the area, and the preservation of historical values.

The present extent and functions of the welfare state

László Szamuely

The purpose of the study is to place, relying on a survey of the available statistical data and the socio-economic processes taking place in the developed western countries, the development of the welfare state, the contemporary contradictions and problems of its functioning into a historical perspective.

The first part shows, using comparative international data, the role of the welfare state, the magnitude of the part it claims in the redistribution and utilization of national income. The data relating to the last two decades show that 1. the share of the welfare state, particularly that of social expenditure has been growing almost without interruption; 2. the development of the welfare state is in close interrelation with the level of economic development; 3. the groups of developed western countries on almost the same development level show a rather varied picture as regards the extent of the welfare state, although a growing tendency was characteristic of them up to the mid-seventies; 4. for the same period no kind of correlation can be found between the rate of economic growth and the spread of the welfare state.

The second part of the study distinguishes three kinds of causes and functions related to the development and role of the welfare state: 1. remedy for the side effects related to industrialization and urbanization, the meeting of new demands; 2. the role in consolidating and legitimizing the prevailing social order; 3. the efforts at changing and reforming the same social order, while leaving unaffected the substantial socio-economic relations. Today there is on the whole agreement in the West among those challenging the necessity and future role of the welfare state as regards the importance of the first two functions. The discussion evoking big reverberations is about the third group of problems, the basis of which is the fact that the extent of state redistribution wishing to modify the life of society and the operation of the economy cannot be objectively determined and—in a sense—it cannot be restricted.

Looking back upon a forecast

András Nagy

The author confronts facts relating to the dynamics of and structural changes in world trade with his forecasts made in the early seventies. Evaluating the results of computations for 1980 he examines in which groups of commodities and in which regions deviations were the greatest and what the causes were for them. World trade increased between 1970 and 1980 on average by 20 per cent p.a. at current prices instead of the estimated 17 per cent p.a. but the volume of trade rose more slowly than expected, while prices increased faster.

The deviation is, of course, mainly a consequence of the sudden increase in the price of crude oil on two occasions, which strongly changed the commodity pattern of world trade, put a brake on the growth of world economy and transformed the balances and terms of trade of regions. This had been one of the first attempts at drawing up consistent long-term forecasts for the whole of world trade, comprising also bilateral trade flows by regions and groups of

commodities. No wonder that the tools applied had been imperfect and particularly the forecast of trade policy developments had met with difficulties.

Though in the course of drawing up the forecast objectivity had been aimed at, it had been a mistake to have let it be influenced by some desires and objectives. Thus e.g. the assumption of the outward turning, „world trade opening” of the socialist countries proved to be a mistake, together with the assumption that trade between the socialist and the developing countries would become essentially more intensive. The success of the research had been strongly limited by the fact that we had not had sufficient power to forecast the internal economic development of individual regions.

Nevertheless, the efforts had not been made in vain. We succeeded in finding such stability and stable tendencies in several areas of the structure of international trade, even in such turbulent period, which supports the assumption that by further developing the method employed and learning from the mistakes the forecasting of world trade is not an insoluble task.

Medium-level vocational training and regional planning

Lajos Kovács – Tamás Kozma

The most important problems of medium-level vocational training in Hungary in the 1980s are the following. The forecasts of manpower demand show that between 1990–2000 there will be an excess of skilled workers, and a shortage in semi-skilled and unskilled workers. The present degree of efficiency of vocational training is very low (there are many dropouts and many leave their trade). Yet the growing number of students must somehow find place in the system of secondary education, and its main channel is the training of skilled workers.

The authors propose three alternatives for further development. One is a gradual reduction of the ratio of skilled worker training and a further raising of the capacity of general secondary schools in the eighties. The other is to hold the skilled worker training at the present level and to increase the proportion of vocational secondary schools. The third is to put off the whole process to the 1990s, when the numbers of students will already be lower.

The authors analyse the data of a county in order to show the expectable consequences of these development alternatives. They state on this basis that vocational training cannot be planned exclusively on national level.

Vocational training has to adjust to the production structure of the given area more flexibly than today. In planning greater attention has to be paid to conflicts of local and national interests. Local needs and interests have to be satisfied better in the future, with the aid of educational institutions organized differently by settlement areas.

The impacts of price, taxes and subsidies on the income position of enterprises in agriculture

Mrs. Szabó Éva Medgyesi

The income position of agricultural producers deteriorated from 1975 to 1982. The about one third rise in the price of agricultural products was accompanied by a two thirds rise in the means of production of industrial origin. From the Ft 30 bn deriving from the rise in producer prices 27 bn was consumed by the price rise of the means of production. The subsidies aimed at balancing the price disparity increased by 10 per cent, while the burdens on enterprises grew twofold. The various state subsidies exceeded the sum of levies by Ft 12 bn in 1975, but in 1982 the levies were by Ft 5.6 bn higher than the subsidies. The management of the enterprises was characterized by savings in live and embodied labour as well as by a slower growth of agricultural production with deteriorating efficiency. Owing to the fast growth of non-agricultural activities, the weight of the latter is already greater than that of plant cultivation or animal husbandry. The fact that investments are divided in a fifty-fifty proportion makes it likely that non-agricultural production will rapidly grow, while in agricultural production there will be no expansion and in some groups of enterprises even replacement will be neglected.

Ownership, management, organizational system

Tibor Palánkai

The reform can only be successful if complex and harmonized changes are made in every element of the socio-economic formation. The troubles in Hungary's adjustment to the world economy are related basically to the insufficiencies in adjustment to the requirements of inten-

sive development. This would have given a greater chance for warding off the impacts of the world depression successfully. Reconstruction of the technical bases of the economy and structural transformation demand a definite production organization. Beside the technological development also the organizational, regulation, moral, cultural and sociological aspects ought to have been taken into account. The more up-to-date tools and materials (even those imported from the West) will constitute more efficient social forces of production only in this manner. The optimal scale of production is a quantitative aspect of the production organization which gets often mixed with the concentration of enterprise organization and control. If the two are not separated, this might lead to a dogmatic idealization of either the small or the large enterprises. Technology and the productive organizations make further structural changes in ownership relations. The contemporary modern economy (both capitalist and socialist) assumes a definite proportion among individual, group and (state) public ownership relations, depending on technical and economic rationalities, the nature of activities, and on power (class and political) considerations. For various reasons we had earlier oversocialized and overcentralized our ownership organization; now, with intensive development the time has come to put it on a rational and efficient basis (and eliminate the economic vacuum deriving e.g. from the lack of small ownership forms). The socialist society is objectively a formation based on several forms of ownership and, although public ownership is the dominant form, a mechanical forcing of a hierarchy neglecting rationality would be a mistake. In spite of their organic unity, the management-enterprising and ownership (property) functions become separated in a modern economy both personally and organizationally. With its manifold interventions the state assures the social nature of management also with indirect instruments. In socialism there are no objective social obstacles to the optimal exercise of these functions, and their democratic character asserts itself (reconciliation of interests, self-management etc.). In modernizing the institutional system the development of the productive, ownership and management organizations has to be considered in a dialectical unity and each must have equal weight. In the social process of income distribution, beside direct labour incomes, also the position in the ownership organization, the rational allocation of resources, the organization of production, the activities related to exercising the ownership functions must get a proper role. Socialism is a particular and the most advanced model in the general development of commodity production. In the past the objective laws of commodity and money relations were not satisfactorily observed in Hungary and this caused partly chronic commodity shortages and partly losses in efficiency.

Contribution to the Marxian concept of absolute rent

János Láng

Is the well known statement justified that Marx's statements about the absolute rent mean the accomplishment of the labour theory of value? The article seeks an answer to this question and the answer is definitely in the negative. In fact, it can even be demonstrated that these statements do not belong to the labour theory of value as regards their contents. The system of statements well known from textbooks (also emphasizing that the line of reasoning departs from Marx's statements at several points), contains mistakes and is by all means inexpedient. According to the author the textbooks discuss the theoretical and practical importance of the absolute rent in an exaggerated manner. The absolute rent is a monopolistic phenomenon, produced by the monopoly of land ownership. The size of the absolute rent cannot be explained on the basis of the labour theory of value and should not be so explained. Its forced linking to the labour theory of value does not reinforce it but makes it vulnerable.

1. Possibilities and limitations of applying the pricing principle adjusting to world market prices in the Hungarian food economy

Zoltán Zoltán

1. In this article the author seeks an answer to the question to what extent the world market price movements can be observed in shaping the domestic procurement prices of the Hungarian agricultural products.

2. The substance of his concept is that the world market movements of agricultural prices can be followed only to moderate extent, since a greater role is played in the latter by demand and supply movements than by actual production costs. In contrast with the prevailing cost plus price formation—of which he gives a deep critical analysis—he advocates the introduction of so-called medium prices and seasonal prices also taking into account world market prices. Finally, he emphasizes that the prevailing centre of prices—adjusting to the cost relations of the farms with good and medium conditions of production—should be brought down, in the

interest of a more rational use of the arable land and the reduction of state subsidies, to observe the cost relations of farms operating under poorer natural conditions.

And the profitability indicator?

János Krokos

The author reflects on the comments he received on his article: „Interpretation of the profitability and efficiency indicators” published in the June 1983 issue of this periodical. (The comments were published in the November 1983 issue of the periodical.) Entering into debate with his critics he raises some further problems of interpretation of the efficiency indicators and illustrates the discussed interrelations with the aid of numerical examples.

The “Hungarian exhaustion periods” or “the change of the world economic epoch”

András Nyilas

The author challenges Iván Major, according to whom economic development since 1950 has been characterized in Hungary—similarly to capitalist countries—by cyclicity: by periods of exhaustion and upswing. According to the article also the Hungarian economy is characterized by the „harvest cycle” and the fluctuation of investment. But this does not influence the development of national income, comprehensively reflecting economic growth, to such extent that a generally cyclical development of the economy could be concluded quarter of a century has been rather balanced than cyclical. According to the author, the actual breaking point in the development of the Hungarian economy was in 1973/1974. After it, namely, the earlier relatively balanced and fast-rate development essentially slowed down and, for the time being, there is no prospect for a major upswing.

Reflections on the dispute article by András Nyilas

Iván Major

The author, responding to the article of András Nyilas, defends his arguments about the “long stages” and exhaustion periods in the Hungarian economic growth. In the same time he admits that the phenomena investigated in his study could be observed in the case of other countries, too. He agrees with the author of the disputed article that the influences of the world economy played an important role in the evolution of the exhaustion symptoms in the last years, and therefore the Hungarian economy cannot escape from its recent hard situation with the habitual means. The recovery needs a radical reform of the economic policy, mechanism and the organizational-institutional system of the economy as well.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1983. évi 10. sz.

Dunajeva, V.: A munkatermelékenység növekedésének törvénye és a szocialista gazdaságban végbemenő strukturális változások

Allahverdjan, D.: Pénzügyek az önálló elszámolási mechanizmusban

Smeljov, D.: Terv, fegyelem, ellenőrzés

Loginov, V.: Gazdasági intenzifikáció, strukturális változások

Palterovics, D.: A műszaki fejlődés meggyorsításának gazdasági mechanizmusa

Zotova, T.: Az infrastruktúra tökéletesítése — az építési teljesítmény fokozásának tényezője

Lebegyev, Ju.: A termelés korszerűsítésé és a karbantartás hatékonysága (a vaskohászatban)

Burdin, N.: Az új technika tényleges hatékonysága (a fakitermelő iparban)

Csurakov, V.: A munkahelyek és a munkaerőforrások kiegyensúlyozása

Dmitrijev, V.: A szolgáltatások tökéletesítése

Beljajev, Ju.: A KGST-országok a világ-gazdaságban

Kuzanceva, Sz.: Az anyagi-műszaki ellátás megszervezése az európai KGST-országokban (Körkép)

Szikora, V.: Polgári elméletek a szocialista tudományos-műszaki haladásról (Kritikai elemzés)

Baranov, A.: Az intenzifikáció mai aspektusai

Rudenko, G.: A tervezés és az anyagi-műszaki ellátás tökéletesítése az agrár-ipari komplexum alkotta rendszerben

Zsurikov, V.: A mezőgazdasági dolgozók anyagi ösztönzésének tökéletesítése

Uljanov, I.—Kornyev, I.: Mezőgazdasági termékek felvásárlásának tervezése — a termelési tényezők számbavételével (Volográd terület tapasztalatai alapján)

Buszjackaja, L.: Egy gazdasági kísérlet a Nehézipari Minisztériumban

Borodkin, A.: Az üzemi termékönköltség számbavétele és tervezése

Rotstejn, L.: Állóeszköz-normák tökéletesítésének módjai gépgyártó egyesületekben

Paljutyin, V.: Az anyagi erőforrások hatékony kihasználásának feltételei

Abutalipov, Zs.: Közszükségleti cikkek gyártástervezésének tapasztalatai a Kazah SZSZK-ban

Karpuhin, D.: A munkatermelékenység és a béremelkedés összefüggéseiről

Tomaskevics, V.: A képességek ésszerű hasznosításának problémája a szocializmusban

Bakoveckij, O.—Gavrilov, V.: A mikro-szintű (ágazat-, egyesülés-, vállalatközi) közvetlen kapcsolatok bővülése a Szovjetunió és a KGST-országok viszonylatában

Morozov, B.—Sinkarenko, V.: A gazdasági építés ideológiai garanciái

Gorin, V.: A falusi építkezések megszervezése az Üzbég SZSZK-ban

Szuhakov, A.—Martin, V.: Az öntvénygyártás megtervezése (az „ELEKTRO-STALTJAZHMASH termelési egyesülésben)

1983. évi 11. sz.

Iszajev, V.: A beruházások hatékonyság-fokozásának időszervi kérdései a Szovjetunióban

Petrov, L.: A beruházások tervezésének tökéletesítése a Bolgár Népköztársaságban

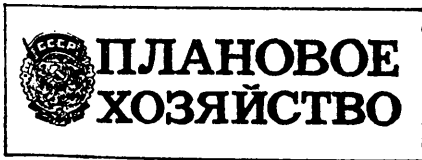
Hoós, J.: A beruházáspolitikai fő vonásai Magyarországon

Gress, W.: Az irányítás és tervezés tökéletesítése a beruházási szférában

Cend, Zs.: A beruházások tervezésének tökéletesítése a Mongol Népköztársaságban

Ujházy, K.: A beruházási tevékenység Csehszlovákiában, az 1970-es és az 1980-as évek fordulóján

Klocvog, F.—Abdikulova, G.—Granovszkaja, N.—Csernova, L.: A gazdasági arányok néhány fejlődési tendenciája

1983. évi 10. sz.

Junak, I.: Tula terület pártbizottságának tapasztalataiból: Körültekintőbb gazdálkodásra van szükség!

Szmehov, B.: A tervezés komplexitásának elve

Konovalova, N.: A termelés kapacitásainak tervezése és hatékonyságának tartalékai

Tikidzsijev, R.: Az állóalapok újratermelésének tökéletesítése a gazdasági mechanizmus indukálta struktúraváltás feltételei között

Zajkauskasz, B.: Kísérlet a litván helyiiparban (Az egyesülések és vállalatok jogkörének kibővítését előíró párt- és kormányhatározat tükrében)

Szekerzsickij, A.: Az anyagi erőforrásokkal való takarékoság — az önköltségsökkentés döntő tényezője

Kamajev, V.: A tudományos-műszaki haladás végtermékei a szocializmusban

Pogudin, P.—Oszatjuk, E.: A tudományos-műszaki haladás irányítási mechanizmusa a vegyiparban

Berliner, Ju.: Az ágazati tervezőintézetek tevékenységének műszaki-gazdasági mutatói

Misusztin, E.—Muromcev, G.: A biológia hozzájárulása az élelmiszerprogram megvalósításához (A Belorusz SZSZK egyesületeinek és vállalatainak esete)

Sofjor, V.: A hajdina (*Fagopyrum vulgare*) termesztésének előnyei a Kazah SZSZK-ban

Tkacsenko, A.—Veretnyikov, B.—Belkina, L.: A munkás és alkalmazotti létszám limitjét jelző mutató megállapításának és bevezetésének kérdései

Dadasev, A.—Szokolov, Sz.: Nagyvárosi munkaerőforrások szabályozásának társadalmi-gazdasági kérdései: Moszkva esete (Módszertani kérdések)

Grecsisnyikov, P.: A verseny szerepe a társadalmi termelés tökéletesítésében

Kurszkij, A.: Egy neves közgazdászról és politikusról (N. A. Voznyeszenszkij születésének 80. évfordulója alkalmából)

Danilenkov, L.—Anyikin, K.—Pankov, V.: Egy több termékes gépgyártásmérleg elemzésnek tökéletesítése

Urcsukin, V.: Iparvállalatok műszaki felújítása

Lapsin, N.—Barinov, V.: A vezető- és szakaderek kvalifikációjának fokozásáról

1983. évi 12. sz.

Birjukov, V.: A szovjet szállítási rendszer

Iszajev, I.: Terv, szabvány, minőség

Prigozsin, E.: A vállalati terv teljesítésének ösztönzése

Kiricsenko, V.: A termelési intenzifikáció néhány sajátossága

Licsagin, V.—Krilov, Ju.—Gorelszkij, A.: A brigádok önálló elszámolásának bevezetése (a Szidkabel termelési egyesülésben)

Zsmakina, A.: Komplex termelésehatékonyság-fokozási rendszer (az Atlant termelési egyesülésben)

Novikov, V.—Lipszid, I.: Másodlagos nyersanyagok árképzési módszertanának tökéletesítése

Kozsevnyikov, R.: A tudományos-műszaki haladás gazdasági irányítása

Averjanov, A.: Tudományos-műszaki eredmények bevezetése — a népgazdasági tervezés szintjén

Kuscsevcszkij, Ju.: Rekonstrukciós variánsok hatékonyságának összehasonlító értékelése

Csebotajev, A.: Az agrár-ipari komplexumot ellátó szállítási szervíz feladatai

Davidov, Sz.: A regionális tervezés és regionális terv teljesítése értékelésének továbbfejlesztésével kapcsolatos kérdések

Dolinsnyij, M.—Kravciv, V.—Kuzik, Sz.: A gazdasági és ökológiai problémák kölcsönhatása (Lvov területen)

Szaltibaev, Sz.—Zujkov, A.: Az új létesítmények tervszerű munkaerő-ellátása a Kazah SZSZK-ban

Vagrova, I.: A nők számára bevezetett kedvezményes munkaidő-rendszer tapasztalatai és problémái

Szliszisz, M.: A termelőkapacitásoknak optimális terheléssel kell üzemelniük

Jersov, I.—Kuznyecov, E.: Az üzemanyag-energetikai készletekkel való takarékoság fokozásának útjai (a MOSZENERGO munkájának tapasztalatai)

Mikheľ, A.: A mértékegység — a termelés befolyásolásának aktív eszköze

Планово стопанство

1983. évi 9. sz.

Bonev, Szt.: Bulgária 1984. évi egységes társadalmi-gazdasági fejlesztési tervének javaslatla

Petrov, L.: A beruházások tervezésének tökéletesítése a Bolgár Népköztársaságban

Hoós, János: A beruházáspolitikai fő vonásai Magyarországon

Gress, W.: Az irányítás és tervezés tökéletesítése a beruházási szférában

Cend, Zs.: A beruházások tervezésének tökéletesítése a Mongol Népköztársaságban

Iszajev, V.: A beruházások hatékonyság-fokozásának időszzerű kérdései a Szovjetunióban

Ujházy, K.: A beruházási tevékenység Csehszlovákiában az 1970-es és az 1980-as évek fordulóján

Tencseva, T.: Az ellentervezés néhány problémája

Haim, G.: Vállalati normatív bázis a termelés intenzifikálása által biztosított feltételek között

1983. évi 10. sz.

- Baleva, V.:* A lakossági fogyasztás mérleg-problémái
- Dimitrov, J.—Kancsev, T.:* A feketefém-fogyasztás csökkenésének irányában ható tendenciát befolyásoló tényezők a világ-gazdaságban és ezek hatása a bolgár népgazdaságra
- Velko, M.:* A népgazdasági struktúra ágazati és regionális sajátosságai
- Dulevszka, G.:* Az agrár-ipari integrációs mechanizmus továbbfejlesztésének helyzete és irányai
- Hrisztov, V.:* Az üzem belüli elszámolás tökéletesítésének egyik lényegi problémája
- Csavidarova, D.:* A műszaki haladás, valamint az ásványi és energetikai erőforrások gazdaságos felhasználása
- Vancsev, T.:* Az iparfejlesztés helyzete és távlatai — Blagoevgrád kerület falvaiban
- Mecskov, Rasco:* A KGST XXXVII. ülésén szaktan (Berlin — 1983. október 18—20.) hozott határozatok jelentősége a szocialista gazdasági integráció elmélyítésére, bővítésére
- Tanusev, H.:* A szocialista világ-gazdaság problémái (Nemzetközi elméleti konferencia — Szófia, 1983. okt. 19—21.)

1983. évi 11. sz.

- Jeremin, A.:* A szocializmus politikai gazdaságtana fejlődésének hatása a gyakorlatra
- Mkriccsjan, A.:* A kommunista társadalmi-gazdasági alakulat gazdasági alaptörvénye és a legfőbb törvényszerűsége
- Simov, V.:* A társadalmi termelés gazdasági hatékonysága (regionális szempontból)
- Rubcov, V.:* A szocialista árképzés egységes módszertani elvei
- Kulbowski, N.:* Mit jelent „a nemzeti jövedelem fizikai volumene” kifejezés?
- Csufarova, G.:* Az urali munkaerőforrások kihasználása
- Ivanov, Sz.:* A mai kapitalizmus néhány pénzüleméleti kérdése
- Handrujev, A.:* A pénz forgási sebessége a mai kapitalizmusban
- Fridberg, L.:* A munkatermelékenység közgazdasági irodalma a huszas évek végén, a harmincas évek elején

Popadjuk, K.: A szocialista társadalomban keletkezett nemzeti jövedelem elméleti kérdéseinek irodalma (a harmincas évek második felétől az ötvenes évek elejéig)

Gudkov, A.: A társadalom, a gazdaság és a természet kölcsönhatásáról szóló marx-lenini tanítás — a hamis polgári nézetek tükrében

Bunics, P.: Megjegyzések a közgazdasági szakemberek felsőfokú képzéséről: a változások ideje

Lavrikov, Ju.: A felső szintű közgazdász-képzés a Szovjetunióban

Feldman, Ja.: Az élő munka megtakarítása és a beralap ésszerű felhasználása

Butabajev, M.—Hatamov, A.: A kolhoztag munka- és szabad ideje

Kasenko, A.—Mojszejenko, N.: Információk a Szovjetunió Felsőoktatási Minisztériuma mellett működő tudományos problémabizottságok munkájáról (Interjú)

Klavdienko, V.: Számok, tények, irodalom „A szocialista gazdaság tervezése”, „Áru- és pénzvviszonyok a szocializmusban. Értéktörvény” c. témákhoz

1983. évi 12. sz.

Sehet, N.: A politikai gazdaságtan és az optimális tervezésemélet

Csunnykov, Ju.: A szocialista termelési viszonyok objektív jellege és a gazdasági tevékenység

Habibi, R.: A közvetlenül társadalmi viszonyok és a munka szerinti elosztás

Szivulskij, N.: A hitel lényege a szocializmusban

Urcsukin, V.: A szocialista termelés hatékonyságkritériuma

Lipszic, I.: Másodlagos nyersanyag-források: hatékonyságértékelés és árképzés

Szigov, I.: Az állami termelőüzemek önállósága és regionális aspektusai

Demidov, G.: A vetésforgók közgazdasági megalapozása és a mezőgazdaság intenzifikálása

Polunina, G.: A monopóliumok ágazatközi expanziójának irányai és az ágazatközi konzernek formái

Sapkarina, O.: A munkaerő-források állammonopolista szabályozása az USA-ban

Kruk, M.: A szocialista termelésirányítás tudománytörténeti vonatkozásai

Korickij, E.: A gazdaságirányítás elméleti-módszertani problémái a huszas évek szovjet közgazdasági irodalmában

Belova, V.: Az új világ-gazdasági rend és a „szegény—gazdag népek” elmélete

Borodatij, V.: A felső szintű közgazdász-képzés tökéletesítésének útjai

Mojszejenko, N.—Szerdjukov, V.: A szocialista munkaverseny-szervezők képése

Goncsarov, V.—Melnyikov, A.: A termelő alkompexumok elemzésének módszertanáról

Maljev, L.—Jeliszejev, M.: A cukorrépa termelő alkomplexum fejlesztése a népgazdaság agrár-ipari komplexumának rendszerében

Halifman, L.—Bilin, V.: A regionális infrastruktúra fejlesztése — a szocialista államok közötti határmenti együttműködés felerősítésének fontos tényezője

Vecserszkij, Sz.—Radcsenko, V.: A szovjet gazdaságról szóló polgári koncepciók „A szocializmus politikai gazdaságtana” tanfolyam keretében folyó — bírálatának módszertani aspektusai

Klavdjenko, V.: Számok, tények, irodalom „A szocialista termelés tényezői. A munka-termelékenység, szakadatlan növekedésének törvénye” c. témához

PLÁNOVÁNÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1983. évi 8. sz.

Gyorsítsuk fel a tudományos és műszaki fejlődést!

Čáp, V.—Rybníkář, K.: A csehszlovák népgazdaság fejlődése 1983 I. félévében

Strejček, M.: A számlázási előírások változása és a beruházási tervek

Kmoch, V.: Az építőipar a VII. ötéves terv harmadik évében (2. rész)

Sklenář, O.: A fémfelhasználás ésszerűsítése az általános gépiparban

Kromer, G.—Bůšik, J.: Lakásépítési feladatok a Szlovák Szocialista Köztársaságban

Koša, J.: A vízigények kielégítése

Dušek, Z.: Csehszlovákia cukortermelése

Péchy, T.—Zervan, V.: Módszer a szocialista országok tudományos-műszaki együttműködése hatékonyságának mérésére

Vencovský, F.: A tervszerű irányítás tökéletesítésének új szempontjai

A munkaerő áramlása a szocialista integráció országai között

1983. évi 9. sz.

Hradecký, S.: Harminc éves a Prágai Egyetem Közgazdasági Kara

Rendl, V.: A közgazdasági szakemberek egyetemi képzése és a gyakorlat igényei

Mošna, Z.: A gazdaságirányítási rendszer fejlesztésének időszerű kérdései

Sládková, J.: A hazai és a nemzetközi árak összekapcsolásának problémái

Srein, Z.: Kritériumok a beruházások hatékonyságának összehasonlításához

Šafar, J.—Souček, Z.: Nyersanyag-stratégia és a gazdaság intenzifikálása

Choma, D.: A mezőgazdaság és a gazdaság hatékony fejlődése

Čutková, M.—Průcha, V.: Az európai KGST-országok agrárpolitikája és mezőgazdaságuk teljesítménye az 1970-es évtizedben

Jirová, H.: A tervszerű munkaerő-gazdálkodás fejlődési irányzatai Csehszlovákiában

Poláková, O.—Žižková, J.: Az oktatás és az életszínvonal kapcsolata

Kopp, K.: A helyiipar és szolgáltatások tervszerű irányítása

1983. évi 10. sz.

Mička, V.: Gazdaságirányítás, információ, statisztika

Čabelka, F.: Az anyagmozgatási technológiák gyártási bázisának gazdasági kérdései Csehszlovákiában

Věbrová, L.: A szocialista társadalom fejlődése tervszerű irányításának módszerei

Novák, I.: A csehszlovák turizmus fejlődése

Buzinkayová, L.: Az oktatás szintje a Szlovák Szocialista Köztársaságban

Dušánek, F.: A gazdálkodási kódex és a szállító—vevő kapcsolat

Mervart, J.: A gazdaság intenzifikációja és a progresszív változások

Filip, V.: A tervgazdálkodás új elemeinek verifikációja

Zemanová, E.: Az építkezésekben részt vevő partnerek kapcsolata a tervgazdálkodásban

Jiráť, J.: Környezetvédelmi beruházások a Cseh Szocialista Köztársaságban

Škopál, Z.: A lakosság és a háztartások fűtőanyag- és energiatakarékossága

Jezdenský, F.: A KGST-tagországok gazdasági mechanizmusának közelítése

1983. évi 11. sz.

Beruházások a KGST-országokban

Petrov, L.: A beruházások tervezésének tökéletesítése a Bolgár Népköztársaságban

Hoós, J.: A beruházáspolitikai fő vonásai Magyarországon

Cend, Zs.: A beruházások tervezésének tökéletesítése a Mongol Népköztársaságban

Gress, W.: A beruházások tervszerű irányításának fejlesztése az NDK-ban

Iszajev, V.: A beruházások hatékonysága fokozásának időszerű kérdései a Szovjetunióban

Ujházy, K.: A beruházási tevékenység Csehszlovákiában az 1970-es és az 1980-as évek fordulóján

Tomčík, P.: A végtermék mint a társadalmi termelőfolyamat eredménye

Vigner, J.—Štiková, O.: Az élelmiszer-előállítás hatékonyabbá tételének útjai

Himmelová, J.: A belkereskedelmi szállítók energiaigényességének csökkentése

Klak, J.: A nyersanyag- és energiatakarékosság anyagi ösztönzése a könnyűiparban és a vegyiparban
Oberhauser, J. A.: A szlovák földművelés teljesítmény-növelésének néhány problémája
Kalný, M.: Másodlagos nyersanyagok az NDK-ban

mányos Akadémiája Központi Közgazdaságtudományi Intézetében, 1983. júniusában)
Asmuss, I.: Karl Marx nézetei az elosztási viszonyokról és alkalmazásuk a mai állammonopolista pénzügyi rendszerben (Tudományos konferencia a Martin-Luther egyetemen, 1983 márciusában)

Küppe, J.—Prasser, J.: A pénz értéke és funkciója a szocializmusban (Tudományos vita az NSZEP KB Társadalomtudományi Akadémiájának Politikai Gazdaságtani Intézetében, 1983 januárjában)

Frank, K.: Irányítás és tervezés a bányász és fémipari kombinátokban (Kollokvium a Freiburgi Bányászati Akadémián, 1983. június 15—16-án)

WIRTSCHAFTS WISSENSCHAFT

1983. évi 11. sz.

Olsewitsch, I. I.: A létező szocializmus és a marxizmus polgári bírálata

Bönisch, A.: A monopóliumellenes közgazdasági koncepciók kialakulása az NSZK-ban
Schadow, D.: A nem proletár alternatív tiltakozó mozgalmak az NSZK-ban és a

marxi—lenini politikai gazdaságtan

Hagedorn, H.—Hesse, G.—Kaulitzki, G.—Schöbl, R.: Néhány követelmény, probléma és tapasztalat az állattenyésztés és növénytermesztés közötti kölcsönhatás

Muruchi Poma, G.: José Martí beszámolója a Marx életmódjáról, életművéről

Danek, P.: A pénzpoltikai viták módszertani felgyéméléséről

Hess, P.: Williamsburg, Stuttgart stb. — állandóan ismétlődő konfliktusok, kompromisszumok

Dacke, B.—Sache, H.: A polgári közgazdaságtan mai válsága Karl Marx közgazdasági elméletének fényében (Tudományos konferencia az NDK Tudományos Akadémiája Központi Közgazdaságtudományi Intézetében, 1983. május 28-án)

Opitz, P.—Telle, W.: A létező szocializmus — a marxi eszmék megtestesülése (Fiatal közgazdászok konferenciája az NDK Tudu-

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

1983. évi 9. sz.

A minőség — gazdaságunk kulcsproblémája

A bolgár gazdasági növekedés problémái (Elhangzott a BTA Közgazdasági Intézetében rendezett konferencián, 1983. június 23-án)

Kapustin, E.: A bérszabályozás további tökéletesítésének problémái

Fileva, M.: A munkafeltételek javítása a mezőgazdaságban (Társadalmi-gazdasági aspektusok)

Bauer Tamás: Feszültségek és ciklikusság a beruházásokban

Dimitrov, Al.—Cvetanov, Il.: Több dimenziós jelleg, bizonytalanság, identifikáció és stabilitás — közgazdasági modellek alkotta rendszerekben

Levczenko, Ju.: Az életszínvonal egyik kvantitatív értékelési módszere

Кэзгаздашаги Семле, XXXI-й год изд., апрель 1984 г.

СОДЕРЖАНИЕ

Экономическая политика и региональное развитие (<i>Пал Романь</i>)	385
Распространение и функции государства благосостояния в современный период (<i>Ласло Самуэли</i>)	392
Ретроспективный взгляд на один из прогнозов (<i>Андраш Надь</i>)	408
Среднее профессиональное обучение и территориальное планирование (<i>Лайош Ковач—Тамаш Козма</i>)	421
Влияние цен, налогов и субвенции на доходы сельскохозяйственных предприятий (<i>Ева Сабонэ Меддеши</i>)	430

ДИСКУССИЯ

Собственность, хозяйствование, организационная система (<i>Тибор Паланкаи</i>)	440
К марксистскому пониманию абсолютной ренты (<i>Янош Ланг</i>)	455
Принцип определения цен, основанный на ценах мирового рынка; возможности и пределы его применения в венгерском пищевкусовом хозяйстве (<i>Золтан Золтан</i>)	463
А показатель доходности? (<i>Янош Крокош</i>)	473
«Периоды утомления в венгерской экономике» или «смена эпох в мировой экономике» (<i>Андраш Нилаш</i>)	476
Ответ на статью А. Нилаша (<i>Иван Майор</i>)	480

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Олег Богомолов «Социалистические страны в международном разделении труда» (<i>Ласло Чаба</i>)	483
Органическая часть сегодняшнего хозяйства: близкое прошлое. Иван Т. Беренд «Изыскивание пути в экономике 1956—1965» (<i>Габор Ревес</i>) ..	489
Дьердь Бечки «Америка и вызов мирового хозяйства» (<i>Петер Михаи</i>) ..	492

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	495
Резюме статей на русском и английском языках	499
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	507

Közgazdasági Szemle, Vol. XXXI, No. 4 (1984)

CONTENTS

Economic policy and regional development (<i>Pál Romány</i>)	385
The present extent and functions of the welfare state (<i>László Szamuely</i>)	392
Looking back upon a forecast (<i>András Nagy</i>)	408
Medium-level vocational training and regional planning (<i>Lajos Kovács—Tamás Kozma</i>)	421
The impacts of prices, taxes and subsidies on the income position of enterprises in agriculture (<i>Mrs. Szabó Éva Medgyesi</i>)	430
DISCUSSION	
Ownership, management, organizational system (<i>Tibor Palánkai</i>)	440
Contribution to the Marxian concept of absolute rent (<i>János Láng</i>)	455
Possibilities and limitations of applying the pricing principle adjusting to world market prices in the Hungarian food economy (<i>Zoltán Zoltán</i>)	463
And the profitability indicator? (<i>János Krokos</i>)	473
The „Hungarian exhaustion periods” or „the change of world economic epoch” (<i>András Nyilas</i>)	476
Reflections on the dispute article by András Nyilas (<i>Iván Major</i>)	480
BOOK REVIEW	
Oleg Bogomolov: Socialist countries in the international division of labour (<i>László Csaba</i>)	483
An organic part of our economic present: the recent past. Iván T. Berend: Search for economic ways 1956—1965 (<i>Gábor Révész</i>)	489
György Becsky: America and the world economic challenge (<i>Péter Mihályi</i>) ..	492
REVIEW OF PERIODICALS	495
Abstracts of the articles, in Russian and English	499
FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	507

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: 853-775, 853-776, *850-777.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Terjedelem 8 ív. Az utolsó kéziart nyomdába adásának időpontja: 1984. február 14.

34.0221 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalban, a kézbesítőknl, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodában (Budapest V., József nádor tér 1., postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 216 forint.

AZ AKADÉMIAI KIADÓ GONDOZÁSÁBAN JELENT MEG

Bélyácz Iván:

AZ ÁLLÓESZKÖZ-ÁLLOMÁNY KORSZERŰSÍTÉSI FOLYAMATA

(Ipargazdasági értekezések 14.)

108 l., 26 táblázat, füzve 29,— Ft

Gara Judit:

A TŐKÉS JÖVEDELEM-ÚJRAELOSZTÁS

SZOCIÁLPOLITIKAI VONATKOZÁSAI OLASZORSZÁG PÉLDÁJÁN

(Közgazdasági értekezések 31.)

182 l., 51 táblázat, füzve 37,— Ft

Köves, Pál:

INDEX THEORY AND ECONOMIC REALITY

(Indexelmélet és közgazdasági valóság)

312 l., 33 ábra, 57 táblázat, kötve 290,— Ft

LONG-TERM MODELS AT WORK

(Népgazdasági modellek a távlati tervezésben)

Szerkesztette: Augusztinovics Mária

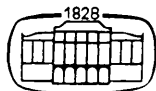
384 l., 22 ábra, 166 táblázat, kötve 340,— Ft

Szentes, Tamás:

THE POLITICAL ECONOMY OF UNDERDEVELOPMENT

4., átdolgozott és bővített kiadás

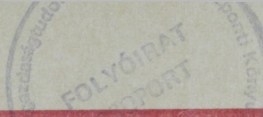
425 l., kötve 380,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
Budapest V., Alkotmány u. 21.
Telefon: 111-010

ET

Fo 1629

Közgazdasági Szemle

XXXI. ÉVFOLYAM

1984. MÁJUS

HU ISSN 0023-4346

Munkaerő, teljesítmény, ösztönzés
KŐVÁRI GYÖRGY—TIMÁR JÁNOS

Az agrárpolitika és a differenciálódás
ENYEDI GYÖRGYNÉ

Az árak és a kínálat szerepe a hiányban
SIMON ANDRÁS

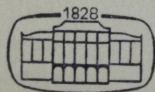
Az iparosítás mint az elmaradottságból való kitérés eszköze
Fekete-Afrikában
KATONA EMIL

A műszaki kutató-fejlesztő tevékenység gazdasági hatékonyságának értékelése
TURÁNSZKY MIKLÓS

Miért tért el a jugoszláv fejlődés a szocialista öngazgatási piacgazdaságtól?
ALEKSANDAR M. VACIĆ

Kollektív felelősség vagy kollektív bűnbak?
APRÓ ÉVA

A nagyvállalat szindróma
ANGYAL ÁDÁM

A szerkesztő bizottság tagjai:

Augusztinovics Mária, Ballai László, Benke István, Bognár József, Chikán Attila, Csikós-Nagy Béla, Csizmadia Ernő, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Gyenes Antal, Hetényi István, Huszár István, Kapolyi László, Keserű Jánosné, Kornai János, Morva Tamás, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Rozgonyi Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szamuely László, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXI. évfolyam, 1984. május

TARTALOM

Az árak és a kínálat szerepe a hiányban (<i>Simon András</i>)	513
Munkaerő, teljesítmény, ösztönzés (<i>Kövári György—Timár János</i>)	528
A műszaki kutató-fejlesztő tevékenység gazdasági hatékonyságának értékelése (<i>Turánszky Miklós</i>)	535
A kis- és középvállalatok innovációs tevékenysége (<i>Kovács István—Márton Ferenc</i>)	546
Az agrárpolitika és a differenciálódás (<i>Enyedi Györgyné</i>)	553
Miért tért el a jugeszláv fejlődés a szocialista öngazgatási piacgazdaságtól? (<i>Aleksandar M. Vacić</i>)	570
Az iparosítás mint az elmaradottságból való kitörés eszköze Fekete-Afri- kában (<i>Katona Emil</i>)	583
V I T A	
Kollektív felelősség vagy kollektív bűnbak? (<i>Apró Éva</i>)	594
A nagyvállalat szindróma (<i>Angyal Ádám</i>)	605
S Z E M L E	
Meghatározható-e a mezőgazdasági termékek önköltsége? (<i>Drechsler László</i>)	616
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
Hoch Róbert—Kovács Ilona—Ördög Miklós: Fogyasztás és jövedelem (<i>Ékes Ildikó</i>)	619
Csizmadia Ernőné: A vállalati struktúra új vonásai az élelmiszer-gazdaságban (<i>Forgács Katalin</i>)	623
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	629
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	637

Főszerkesztő: Zsarnóczai Sándor
Szerkesztőségi titkár: Kovács Lajos
Olvasószerkesztő: Halm Tamás
Rovatvezetők: Balázs Sándor
Gábor R. István
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: Csehiné Bánhalmi Andrea

Az árak és a kínálat szerepe a hiányban

Simon András

Gazdasági életünk mindenütt felbukkanó jelensége a hiány. A hiányjelenségek olyan mélyen áthatják gazdaságunk minden területét, hogy magyarázatuk a gazdaság működésének átfogó elemzését tételezi fel. E cikknek nem célja az, hogy ilyen átfogó elemzést adjon. A cikkben a hiányjelenségeknek csak egy részterületével, a termékek és a szolgáltatások piacán mutatkozó hiánnyal foglalkozom. E témán belül is csak a keresletnek, a kínálatnak és az áraknak a hiánnyal való összefüggését elemzem, s nem foglalkozom az ezeket meghatározó mélyebb okokkal.¹

A hiányról írt alapvető művében [10] Kornai János átfogó és mély elemzését adta a szocialista gazdaság hiánnyal összefüggő valamennyi jelenségének. E tanulmány sok vonatkozásban támaszkodik Kornai megállapításaira és fogalmi rendszerére, de gondolatmenetében és feltételrendszerében több ponton eltér Kornai elméletétől.

Kornai alap gondolata szerint gazdaságunk ún. erőforrás-korlátos gazdaság, amelyre az jellemző, hogy a pénzügyi (költségvetési) korlátok által nem vagy nem eléggé korlátozott kereslet kiszívja a kereslet rugalmas kielégítéséhez szükséges tartalék-erőforrásokat — az ún. mozgósítható slack-et — a termelővállalatból. A vállalatot ez a soha ki nem elégített kereslet hajtja a kapacitások teljes kihasználása felé — kapacitásokon az inputoldalon fellépő hiányok által korlátozott lehetőségeket értve. A hiány magyarázatának alapja tehát Kornainál a kielégíthetetlen kereslet, „...a hiány végső soron nem a kínálati, hanem a keresleti oldalon dől el” ([10] 367. l.).

E cikkben a termelő kínálatát meghatározó tényezőket vizsgálom egy egyetlen terméket előállító vállalat modellszerű példájának a segítségével. Logikailag elemezve a vállalat viselkedését, arra a megállapításra jutok, hogy bizonyos feltételek teljesülése esetén a vállalat kínálatát nem feltétlenül az input oldalon fellépő korlátok határozzák meg. A termelővállalat akkor is érdekelt lehet abban, hogy választékhiányosan, a vevő számára kedvezőtlen ütemezésben stb. szállítson — vagyis létrehozza mindazokat a tüneteket, amelyeket összefoglalóan hiánynak nevezünk —, ha egyébként vannak kapacitástartalékai.

Az utóbbi évek magyarországi tapasztalatai alapján úgy vélem, hogy e gondolat jelentősége — az azt megalapozó feltevések érvényességi körével együtt — megnőtt.

1979-től kezdve a gazdaságpolitikának sikerült visszaszorítania mind a beruházási, mind a fogyasztói keresletet. Bár az importkorlátozások valószínűleg a kapacitásokat is csökkentették, mégis általában igaz lehet, hogy megváltozott

¹ A szerző köszönettel tartozik Kornai Jánosnak a cikk egy előző változatához fűzött észrevételeiért. A leírtakért a felelősség természetesen egyedül a szerzőt terheli.

a kereslet és a kapacitások viszonya. Kétségtelen, hogy ez sok helyütt enyhítette a hiányt: az építőiparban csökkent a visszautasított rendelések értéke, talán az ún. belkereskedelmi áruellátás is javult valamelyest. (Bár ez utóbbi a kínálatot befolyásoló gazdaságpolitika hatását is tükrözheti.) Semmi sem változott azonban abban, ami alapvető és mindent átfogó indikátor gazdaságunk hiánygazdaság jellegének, vagyis a készletek szerkezetében: nem csökkent a termeléshez viszonyított készletállomány, s nincs jele annak, hogy a készletek megoszlása az output-készletek irányában tolódna el. A beszerzés bizonytalansága miatt tehát a vállalatok továbbra is kénytelenek inputkészleteket felhalmozni, ugyanakkor továbbra sem akarnak vagy tudnak kínálati tartalékot képezni outputkészlet formájában. Úgy vélem, e jelenség magyarázatához hasznos hozzájárulást nyújt e tanulmány gondolatmenete.

Burkolt áremelések és hiány

A burkolt áremelés klasszikus példája a differenciált termékek típuscseréje, amikor a termelő — addigi termékének értékesítését megszüntetve — új, az előbbtől kisebb-nagyobb mértékben különböző terméket dob piacra. Mivel a két termék egyidőben nem kapható, használati értékük aránya nem mérhető. Ez áremelésre ad lehetőséget anélkül, hogy az statisztikailag kimutatható volna. Az áremelésnek ez a formája mindenütt előfordulhat, ahol az áremelkedést előidéző okok léteznek: ott is, ahol nincs hatósági ellenőrzés, de ott is, ahol van. Az előbbi esetben csak a fogyasztók megtévesztése a cél, az utóbbi esetben az árhatóságé is.

Van a burkolt áremelésnek egy olyan formája, amely a közgazdasági irodalomban nem a „burkolt áremelések” elnevezés alatt szerepel, bizonyos vonásai alapján mégis ehhez a jelenségkörhöz sorolhatjuk. Ez az ellátás színvonalának lerontása. A magyar gazdaságpolitikai terminológia „ellátási helyzetnek” nevezi azokat a feltételeket, amelyek mellett a fogyasztó hozzájuthat a vásárolt termékekhez. Ebben az értelemben használjuk mi is ezt a kifejezést.

A vevő egy meghatározott áru értékelésekor nemcsak a már megszerzett termék használati tulajdonságait veszi figyelembe. Az is lényeges számára, hogy miként jut a termékhez. Mennyi utánjárásba, fáradságba kerül a beszerzése; ha megrendelésre szállítják az árut, milyen határidővel, betartják-e a szállítási határidőt, ugyanazt a terméket szállítják-e, amit megrendelt stb.? Az áru jellegétől függ, hogy a vevő — ha választási lehetősége van — mekkora ártöbbletet hajlandó elviselni a kedvezőbb beszerzési feltételekért.

Ha valaki csempéztetni akarja a fürdőszobáját, mérlegeli, hogy a TŰZÉP-nél vásárolja-e a csempét, ahol — tegyük fel — 100-féle mintát árusítanak, de egyszerre mindig csak 6—8-féle kapható, vagy forduljon a magánkereskedőhöz, aki ugyanazt a 100-félét árusítja 20 százalékkal drágábban, mint a TŰZÉP, de egyidejűleg 80-féle csempét kínál. A vevő figyelembe veszi, mennyi fáradságot okoz az, hogy a TŰZÉP-nél megkapja az éppen ízlése szerint való mintát, és e mérlegelés alapján egyáltalán nem biztos, hogy az olcsóbb beszerzési forrást választja. Lesz olyan vevő, akinek az egyszerűen beszerezhető termék ér 20 százalékkal többet, és a magánkereskedőhöz fordul.

A szállítási feltételeknek nagy jelentősége van a termelési célra vásárolt anyagok, alkatrészek és félkész termékek esetében, ahol a szállítás fennakadása — szűk keresztmetszeteket okozván — viszonylag nagy értékű termelés biztonságát veszélyezteti. Ilyen esetben, ha a vevő választhat az olcsóbb beszerzési forrás és a biztonságos ellátás között, azt mérlegeli, hogy a szállítás akadozása kiegyenlíthető-e megfelelő inputkészlet tartásával, illetve mennyibe kerül számára a készletezés. Minél ritkábban és bizonytalanabban jelentkezik a kérdéses anyag, alkat-

rész iránti igény a vállalat termelési folyamatában, annál nagyobb az inputkészlet tartásának a költsége. Nemcsak a fajlagos készletigény nagyobb, hanem annak a valószínűsége is, hogy a készletet végül is nem használják fel, és elavul, inkurrensse válik.

Egyes anyagok, illetve alkatrészek felhasználása annyira bizonytalan, hogy a gyakorlatban nincs is lehetőség a beszerzési bizonytalanságot inputkészlet tartásával ellensúlyozni. Ahol pedig van ilyen lehetőség, ott annak költségei a vásárolt termék értékének akár többszörösét is elérhetik.

Paradox megfogalmazással: a vevő szempontjából ugyanaz a termék nem mindig ugyanaz. A fizikailag azonosnak mutatkozó két termék közgazdaságilag nagymértékben különbözhet attól függően, hogy milyenek megvásárlásának a feltételei. A kedvezőtlen ütemezésben, választékban stb. szállított termék érték-telenebb. Ez a különbség statisztikailag közvetlenül nem mérhető.

Könnyen megállapítható, hogy a fentiekben burkolt áremelésnek tekintett jelenség nem más, mint amit Kornai munkássága nyomán ([9], [10]) a közgazdászok a hiány intenzitásának a növekedéseként definiálnak. Ugyanazt a jelenséget másképpen interpretáljuk, de nem azért, mintha nem volnánk megelégedve az általános terminológiával, hanem azért, hogy rámutassunk a hiány és az ár rokonására. E kapcsolatokra későbbi gondolatmenetünkben szükségünk lesz.

A téma újabb megfogalmazása

Ismert, hogy gazdaságunkban a készletállomány nagyobb része a felhasználóknál található anyagkészlet formájában. Közismert az is, hogy ez a körülmény makroszinten nagyobb készlet tartását teszi szükségessé, mint ha ugyanezeket az anyagokat nagyrészt a termelők tárolnák termékkészletként.² A termelő vagy a kereskedő ugyanis sok vevővel van kapcsolatban, a tárolt anyag iránti igény így gyakrabban, nagyobb valószínűséggel merül fel. Egységnyi felhasználáshoz ezért a termelőnek kevesebb anyagot kell tárolnia, mint a felhasználónak. A készletek átcsoportosításával a vevők lényegesen nagyobb megtakarítást érhetnek el a készletezési költségekben, mint amekkora készletezési költséget az eladónak — az átcsoportosítás következtében — vállalnia kellene. Hasonló költségaszimmetria érvényesül azon termékek esetében is, amelyeknél a vevő nem tud anyagkészletek halmozásával védekezni a bizonytalan ellátás ellen. Ez esetben a vevő költséges helyettesítésekre vagy termelés kiesés elviselésére kényszerül. Mi az oka annak, hogy a folyamatos és biztonságos ellátás fejében az eladó és a vevő nem egyezik meg magasabb vételárban? A magasabb ár visszalépésre kényszerítené a vevők egy részét, és megszüntetné a hiányt, egyben anyagi alapot teremtené a biztonságos és folyamatos ellátásra. A magasabb ár az eladónak közvetlenül nagyobb nyereséget jelentene, a biztonságos ellátás a vevő számára az ártöbbletnél nagyobb hasznot nyújtana.

Az okok részben az állam és a vállalatok sajátos viszonyából erednek. E viszony lényeges vonásait és következményeit Kornai kifejtette ([10] 13. és 22. fejezet). Eszerint az eladó számára a magasabb ár nyújtotta nagyobb nyereség nem jelent nagy vonzóerőt, mert azt — „túlzott mértékűnek” minősítve — bármikor elvonhatják tőle. Ezért előnyösebb lehet számára a hiányhelyzet nyújtotta kényelem. A vevőt ugyanakkor a magasabb ár nem tartja vissza vásárlási szándékától, mert az állam magára vállalja az áremelésből származó terheket — éppen az eladótól elvont nyereségből.

Ezek az érvek csak részgazságot tartalmaznak. A vállalat nyereségmaximali-

² A kérdést részletesen tárgyalja [6], [7] és mások.

zálási törekvését tompítja az állam nyereségkiegyenlítő törekvése, a kereslet rugalmasságát csökkenti a vevő költségvetési korlátjának puhasága. Nem állíthatjuk azonban azt, hogy a vállalat motivációi közül teljesen hiányzik a nyereségmaximalizálási törekvés, vagy hogy a vevők költségvetési korlátja abban az értelemben teljesen puha, hogy a kereslet független az ártól. A következőkben kifejtendő modellben bemutatjuk, hogy ha a nyereség iránti közömbösség és a költségvetési korlát puhasága nem abszolút, akkor az eladók és a vevők közötti — magasabb árat és kölcsönösen nagyobb nyereséget nyújtó — megállapodás létrejöttének lényeges akadálya az árak hatósági korlátozása.

A modell feltevései

Modellünket a következő három feltevésre építjük:

1. A vállalat a nyereség növelésére törekszik. A vállalatot döntéseiben természetesen sok más tényező is befolyásolja, amelyek sokszor ellentétesek nyereségérdekeltségével. Nem azt állítjuk, hogy a vállalatnak a nyereségnövelés az egyetlen célja. A vállalat döntéseinek indítékai sokkal bonyolultabbak annál, semhogy egyetlen feltevéssel jellemezhetnénk.³ Mindezek azonban nem zárják ki, hogy modellünkben a nyereségre való törekvést a vállalat tevékenysége fontos jellemzőjének tekintsük.

2. A vállalat termékei iránti kereslet az ár csökkenő függvénye. E feltevés két feltevést foglal magában:

— Az egyik az, hogy a vevők (vállalatok) költségvetési korlátja nem „teljesen” puha. A vevő kereslete tehát nem független az ártól. Az ár növelésével így elméletileg meg is szüntethetnénk a hiányt. A kereslet rugalmassága és így az is, hogy milyen árnövekedés biztosítja a kereslet és a kínálat egyensúlyát, természetesen függ a költségvetési korlát puhaságától. Puha költségvetési korlát esetén a vevő az árnövekedés egy részét továbbháríthatja. Amíg azonban a költségvetési korlát nem „teljesen” puha, addig ez a továbbhárítás csak részleges lehet. Ennek következtében az ár elegendően nagy mértékű emelésével a kereslet és a kínálat mindig egyensúlyba hozható. Minél puhább a költségvetési korlát, annál nagyobb egy-egy áremelkedés tovagyrúzó hatása, így bármely exogén árnövekedés annál nagyobb inflatorikus hatást vált ki.

— A másik feltevés az, hogy a vállalat nincs tökéletes versenyhelyzetben. A közgazdaságtan definíciója szerint a tökéletes versenyhelyzetben levő vállalatnak eladóként vízszintes keresleti görbével kell számolnia, vagyis egy adott áron tetszőleges mennyiséget értékesíthet, magasabb áron semennyit. A gyakorlatban, ritka esettől eltekintve, a vállalat által értékesíthető mennyiség függ termékének árától. Minél drágább a termék, annál kisebb iránta a kereslet.

3. Az ármegállapítás hatóságilag kötött. E feltevés annyit jelent, hogy a vállalat nem dönthet árairol az árhatóságoktól függetlenül. A hatósági árellenőrzés formái sokrétűek, az árak termékenkénti hatósági rögzítésétől az ún. szabadáras termékek árának ellenőrzéséig terjednek, amely utóbbi esetben csak a kalkulációs sémákat írják elő. Következtetéseink szempontjából közömbös, hogy a kalkulációs séma mögött a „kompetitív árképzés” vagy a „költség típusú árképzés” elvei állnak-e. A lényeg az, hogy a vállalat nem háríthatja automatikusan át termelési költségeinek növekedését vevőire, még kevésbé képes árait egyszerűen nyereségmaximalizálási törekvéseiből levezetni: minden áremelés a hatóságokkal való egyeztetés, alkudozás révén valósulhat csak meg. A nyílt áremelések hatósági

³ A vállalati döntéshozatal mechanizmusának és nyereségen kívüli motívumainak alapos leírását adja [81 7—8. fejezete.

engedélyhez való kötése miatt nagy szerepük van a burkolt áremelés különféle formáinak.

A fenti feltevésekből adódó következtetések gyakorlati érvényessége — a hiányjelenségek magyarázatához való hozzájárulásuk mértéke — természetesen alapvetően attól függ, hogy e feltevések a vizsgált terület mennyire lényeges tulajdonságait tartalmazzzák. Ebből a szempontból mindhárom feltevés vita vagy meglegelés tárgya lehet. E gondolatok más-más súlyt kaphatnak attól függően, hogy melyik ország gazdaságát vizsgáljuk. Minél kevésbé érvényesül a nyereség-érdekeltség, és minél puhább a költségvetési korlát egy gazdaságban, annál kevésbé érvényes a mondanivalónk. A jelenlegi magyar gazdaságban sem érvényesülnek e feltevések minden területen és helyzetben, elég széleskörűen jellemzők azonban ahhoz, hogy lényeges mértékben hozzájáruljanak a hiány magyarázatához.

A hiány mérése

A hiány intenzitása egyetlen termék piacán sem mérhető skalárral. A hiányjelenségek többféle formában mutatkoznak: keresés, sorban állás, termelési veszteség, kieső input stb. Ezek a jelenségek külön-külön statisztikailag többé-kevésbé mérhetők, az egyes mérőszámok rangsorba is állíthatók a hiány intenzitása szempontjából (ha többet kell keresni a terméket, akkor nagyobb a hiány). Kérdés azonban, hogy e mérőszámokból alkotott vektorok rangsorolhatók-e. (Eldönthető-e, hogy ha egy adott terméknél csökken a keresés, de nő a sorban állás, akkor nő-e vagy csökken a hiány intenzitása?) A rangsorolás természetesen végső soron definíció kérdése. A hiányvektor bármely monoton függvényét definiálhatjuk a hiány indikátoraként.⁴ A vizsgálat szempontjai döntik azonban el, hogy melyik függvényt célszerű választanunk. Tudjuk, hogy a hiányjelenségek folytán veszteségek érik a vásárlót. Ha például a vétel csak bizonyos valószínűséggel sikeres, ha pénzen kívül időt és energiát is kell a vásárlásra fordítani stb., ezek veszteségként is jelentkeznek. Mivel a hiány közgazdasági elemzését éppen e veszteségek indokolják, elméletileg az volna a követelmény a hiány mérőszámával szemben, hogy tükrözze ezeket a veszteségeket. Az alábbiakban a hiány és az ár összefüggésének segítségével egy ilyen mérőszám elvi létezésére mutatok rá, tudván, hogy ez nem oldja meg a hiány gyakorlati mérésének a problémáját, sőt az is kétséges, hogy a gyakorlati mérés során felhasználható-e egyáltalán a hiány és az ár közötti összefüggés.

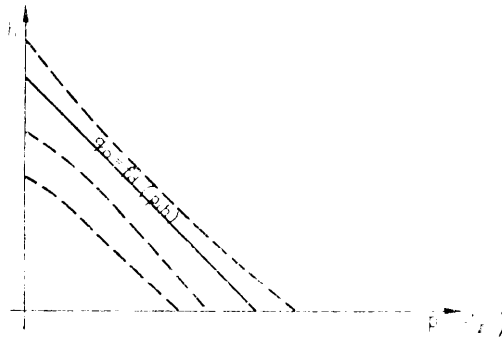
Tekintsük a hiányjelenségek rangsorolásának alapjaként a hiány és az ár közötti átváltási összefüggést. Tegyük fel, hogy a piacon adott egy bizonyos termék értékesített mennyisége. Jelöljük ezt a mennyiséget q_0 -al. E mennyiség — adott időszakban — bizonyos korláton belül különböző árakon értékesíthető, nyilvánvaló azonban, hogy más és más árak mellett más és más hiányjelenségek lépnek fel. Ha drága a termék, akkor beszerzése nem ütközik nehézségekbe, viszont minél olcsóbb, annál több és súlyosabb hiányjelenség lép fel. Ez az összefüggés, amely a vevők keresletének árérzékenységén alapul, elméleti lehetőséget ad a hiányjelenségek vektorainak a rangsorolására. Minden árnak megfeleltethetünk egy hiányvektor-halmazt. A halmaznak több eleme is lehet, hiszen egyes hiányjelenségek a vevő szempontjából egyenlő jelentőségűek lehetnek: ugyanannyit vásárol például a vevő, ha sorba kell állnia, vagy ha nem kell sorba állnia, de keresgélnie kell stb. Egy hiányvektorhoz ugyanakkor csak egyetlen ár tartozik.

⁴ Ilyen hiányindikátort definiál és számol Kornai a termékek egy-egy aggregátumára ([11] 20—25. l.).

Ez a keresleti függvény monoton csökkenő voltának feltevéséből adódik (eltekintünk az ún. telítettségi helyzettől). Ezáltal sikerült minden hiányvektorhoz egy skalárt — az árat — rendelnünk. A skalár nagysága megadja a vektornak a rangsorban elfoglalt helyét. Közömbös az, hogy milyen skálán mérjük a hiányvektorokat, de kézenfekvő, hogy a skála maga az ár legyen. Ilyen skálán mérve a hiány intenzitását, a hiány és az ár közötti összefüggés trivális módon egy 45° -os lejtésű egyenessel ábrázolható.

1. sz. ábra

A hiány és az ár összefüggései

Az 1. sz. ábrán a vízszintes tengelyre az árakat (p), a függőleges tengelyre a hiány indikátorát (h) mérjük. A $q_0 = f_a(p, h)$ függvényvel ábrázoljuk az ár és a hiány között a q_0 mennyiség értékesítése esetén fennálló összefüggést.

A hiányindikátor-skálát egy adott mennyiség értékesítésének hiány—ár összefüggéséből származtattuk. A mennyiség változásával az összefüggés is változik, tehát más mennyiségekhez más görbék tartoznak. E görbék azonban — bár nem feltétlenül párhuzamosak a $q_0 = f_a(p, h)$ görbével — sohasem metszhetik egymást. Az egymást keresztező görbék ugyanis többek között azt jelentenék, hogy több termék magasabb áron azonos hiányjelenségek mellett lenne értékesíthető, ami a fogyasztók részéről irracionális magatartást tételezne fel. A hiányvektorok sorba rendezése tehát független az értékesítés mennyiségétől.

A hiányjelenségek és az ár megfeleltetése érthetővé teszi, miért definiálhatók a hiányjelenségek burkolt áremelésként. Kornai a vásárlást mint folyamatot írja le ([10] 80—96. l.). E folyamat során párhuzamosan kétféle esemény történik. Az egyik eseménysorozat a vásárlási szándékok sorozatos meghiúsulása a hiányba ütközés következtében. A másik a vásárlási szándékok sorozatos módosulása a hiányról való folytonos információnyerés során. Attól függően, hogy a folyamat melyik oldalát ragadjuk meg, más értelmezést adhatunk az értékesített mennyiség, a hiány és az ár közötti függvénykapcsolatoknak.

Ha a függvényben az árat konstansnak tekintjük, és a hiány intenzitását változtatjuk, akkor gondolatmenetünk az első értelmezés szerint a következő: a vevő az árak és a hiányra vonatkozó eddigi tapasztalata alapján egy meghatározott nagyságú kereslettel lép egy-egy termék megvásárlása céljából a piacra. Minél intenzívebb hiányba ütközik, annál többször fanyalodik kényszerhelyettesítésre. Az értékesített mennyiség tehát csökken.

A másik értelmezés szerint a vevők vásárlási szándékuk kialakításakor mérlegelik, hogy az adott árak mellett

— milyen valószínűséggel tudják beszerezni a terméket;

— milyen veszteségek érhetik őket, ha a beszerzés meghiúsul, vagy nem a megfelelő időben valósul meg;

— mennyi ráfordítást, fáradságot igényel a beszerzés;
 — mennyi bizonytalansággal, ráfordítással jár a sorban állás,
 majd ezeket a várható veszteségeket, ráfordításokat értékelik, és hozzáadják a vételárhoz.

Minél nagyobb ezeknek a tényezőknek a súlya a vevők értékítéletében, annál kevesebb terméket kívánnak vásárolni hiány esetén. Ez utóbbi megközelítésben az ár és a hiány közös vonásai, vagyis a hiány burkolt áremelés mivolta kap hangsúlyt. E szemléletben a $q = f_a(p, h)$ függvény a keresleti függvény egy általánosabb formájának tekinthető, ahol az ár mint független változó kétféle — burkolt (h) és nyílt (p) — formában is szerepel. A későbbiekben e függvényre mint keresleti függvényre hivatkozunk.

Mielőtt folytatnánk elemzésünket az egytermékes modellel, néhány megjegyzést teszünk arra vonatkozóan, hogyan befolyásolja a hiány méréséről elmondottakat az a tény, hogy a valóságban a termékek sokaságával találkozunk.

A hiány és az ár közötti összefüggés parciális összefüggés, vagyis azon a feltevésen alapul, hogy a többi termék piacán az árak is és a hiány is változatlan. A kép ennél valójában sokkal bonyolultabb, hiszen az egyes termékek piacán mutatózó hiányjelenségek éppúgy függenek az összes többi piacon levő hiányjelenségektől, mint az összes többi termék árától. Ez a tény nem érinti további parciális elemzésünket, számtalan elméleti nehézséget okozhat azonban a hiány makroszintű mérésekor, a hiányjelenségekbe burkolt áremelések összegezése során. E nehézségekkel itt nem foglalkozunk, csak azt állapítjuk meg: a probléma teljesen analóg az árak aggregálásának a problémájával. Ezért, amikor a későbbiekben a hiány fogalmát termékaggregátumokra használjuk, ez csak annyira jogos, mint amennyire árak helyett átlagárakról, árindexekről beszélhetünk.

Költségfüggvény és hiány

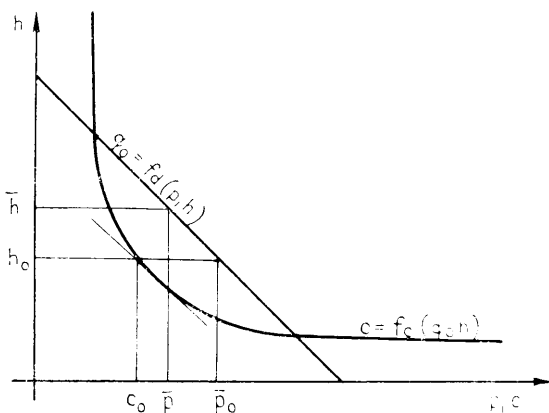
Bővítsük ki az 1. sz. ábrát úgy, hogy a vízszintes tengelyen nemcsak a termék árát, hanem előállításának költségeit (c) is mérjük. Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy egy adott vállalat egy meghatározott termékről van szó, és a vállalat ezt az egyetlen terméket állítja elő. Tankönyvekből jól ismert az ilyen vállalat költségfüggvénye, amely az output különböző mennyiségeihez azok előállításának minimális költségeit rendeli hozzá. Ezt az egyváltozós függvényt most kibővítjük, és a termék mennyisége mellett annak egy minőségi jellemzőjét, a termék piacán mutatózó hiány indikátorát is szerepeltetjük a függvényben. E függvényt a $c = f_c(q, h)$ formában írjuk fel, ahol c a termékegységre jutó minimális költség, q az értékesített mennyiség, h pedig a keresleti függvényből már ismert hiányindikátor. A 2. sz. ábrán szemléltetjük a q_0 mennyiséghez tartozó c - és h -értékeket.

A görbe alakja szemlélteti feltevésünket, amely szerint a hiányjelenségek mérséklése, a termék beszerzési feltételeinek javítása egy bizonyos szint után költségekkel jár. Visszatérve a bevezetőben említett példára: a kerámiagyár csak úgy tudja a különféle színű csempék teljes választékát kínálni, ha megfelelő output-készletet tart. Ha megtakarítja az outputkészlet költségeit, akkor hiányjelenségek lépnek fel a piacon. Bizonyos esetekben a hiány olyan nagyfokú, hogy az már nem a választékban vagy a beszerzés nehézségeiben mutatkozik meg, hanem abban, hogy a piacon egyáltalán nem lehet kapni a terméket. Ilyenkor a vállalat nem tudja szállítási feltételeit egyszerű (kapacitásbővítés nélküli) költség-növeléssel javítani. A személygépkocsik állami piacán az eladó minimumköltségei és a hiány intenzitása függetlenek egymástól: a sorbanállási idő lerövidülése vagy a használtautó-piaci árak csökkenése önmagában még nem teszi szükségessé a

értékesítési erőfeszítések növelését, autószalon-hálózat kiépítését stb. A forgalom így is, úgy is a kínálat szerint alakul, teljesen fölösleges lenne tehát értékesítési többletköltségek vállalása. Ábránkon ez úgy mutatkozik, hogy ha a hiány indikátora elég nagy, akkor a költséggörbe függőlegessé válik, vagyis a vállalati minimumköltség és a hiány intenzitása között nincs kapcsolat.

2. sz. ábra

A vállalat egységköltségei, az ár és a hiány összefüggése

Feltételezhető, hogy a hiány mérséklésének határköltsége egyre nő: a $c = f_c(q_0, h)$ görbe a c -tengely mentén egyre inkább ellaposodik. A vevő kiszolgálása, informálása végül is a végtelenségig javítható, de a hiányskálán, amelyet a vevő értékítélete alapján szerkesztettünk, ezt egyre kevésbé ismerik el.

Nyereségmaximum és hiány

Tekintsük együtt a 2. sz. ábrán a keresleti és a költségfüggvényt. Egyelőre tegyük fel, hogy vállalatunk q_0 mennyiségű terméket gyárt. Milyen színvonalon látja el vevőit áruval (mekkora lesz a hiány indikátora), ha maga dönt termékének eladási áráról, és nyereségét maximalizálja? A vállalat a h_0 -al jellemzett színvonalon látja el a vevőit, p_0 áron tudja értékesíteni áruját, ha c_0 költségráfordítást vállal. A (c_0, h_0) pontban ugyanis a költséggörbe meredeksége megegyezik a keresleti függvény meredekségével, ezért p és c különbsége ebben a pontban maximális. A c_0 -nál több költséget nem érdemes az áruellátás javítására fordítani, mert a határköltség nem térül meg az ártöbbletben. A költségek megtakarításával viszont az adott mennyiség csak az ár ennél nagyobb mértékű csökkentésével lenne értékesíthető.

Hogyan alakul a hiány indikátora, ha az eladási ár kötött, például a $\bar{p}$ szinten maximált, vagy — ami ezzel egyenértékű — a termékegységre jutó nyereség maximált? Nyilvánvaló, hogy ha az árkorlátozás hatékony, tehát $\bar{p} < p_0$, akkor változatlan értékesítési volumen mellett a hiány a $\bar{h}$ értékre nő. Az új $\bar{p}$ árak természetesen változtatják az értékesítés mennyiségét is. A következőkben azt mutatjuk be, hogy a $\bar{p}$ árak mellett kialakuló új „egyensúlyi helyzetben” — vagyis az adott keresleti függvény és a nyereségmaximalizáló vállalat döntésének eredményeképpen — a p_0 melletti helyzethez képest nő a hiány indikátora.

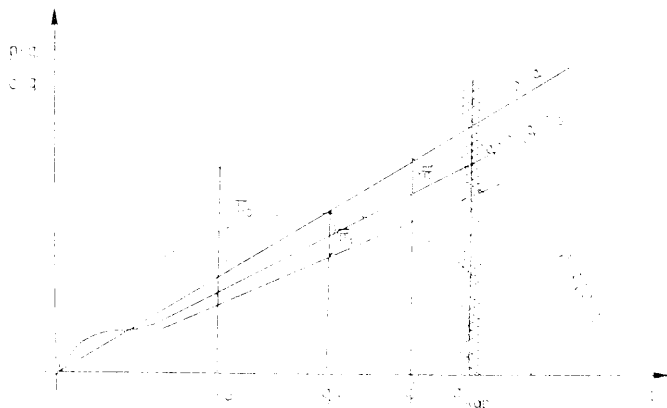
Mivel most már az értékesített termékmennyiséget is változónak kell tekintenünk, a továbbiakban figyelembe vett összefüggések egy része már nem szemléltethető a 2. sz. ábrán.

Ábrázoljuk a tankönyvekből⁵ ismert összefüggést a vállalat árbevétele, összes költsége és nyeresége, valamint az értékesített mennyiség között, az ún. tökéletlen verseny mellett, vagyis amikor a vállalat értékesítése hatással van az árakra.

A függőleges tengelyen mérjük az árbevételt, a költséget és a nyereséget, a vízszintes tengelyen a mennyiséget. Tekintsük egyelőre a függvényekben a hiány intenzitását konstansnak, éspedig a 2. sz. ábrán h_0 -lal jelölt érték szerintinek. A 3. sz. ábrán a folyamatos vonallal húzott görbék mutatják ezeket a függvényeket.

3. sz. ábra

A vállalat árbevétele és költségei a mennyiség függvényében

A függvények formája azon a feltevésen alapul, hogy a kereslet elaszticitása függ az értékesített mennyiségtől. Minél többet értékesít a vállalat, annál telítet-
tebb lesz a piac, és a további termékmennyiséget annál nagyobb áráldozatok vál-
lalása mellett lehet csak értékesíteni. Ennek megfelelően az összes árbevétel az érté-
kesített mennyiségtől függően eleinte nő, majd — amikor a kereslet rugalmassága
1-nél kisebb lesz — csökken. Másik feltevésünk az, hogy az egységköltségek —
egy bizonyos minimális termelési szint elérése után — változatlanok. (Bár követ-
keztetéseink növekvő egységköltségeket feltételezve is érvényesek, a tárgyalás
leegyszerűsödik e feltevésrel.)

A vállalat nyeresége az adott feltételek esetén q_0 értékesítés mellett lesz maxi-
mális. Ekkor az árbevétel és az összköltség görbéinek meredeksége megegyezik.

A $\Pi = p \cdot q - c \cdot q$ nyereségfüggvény ugyanis $\frac{d\Pi}{dq} = Q = d(p \cdot q) - d(c \cdot q)$
esetén éri el maximumát.

A tökéletlen piaci verseny körülményei közötti vállalati magatartást elemző
tankönyvek természetesen veszik azt, hogy a vállalat ezt a nyereségmaximumot
el is éri. E következtetésükben az általuk vizsgált gazdaságokban magától érte-
tődő feltevésekre támaszkodnak: felteszik, hogy a vállalat szabadon dönt terméke

⁵ Az ábra levezetését a keresleti és a költségfüggvényből lásd [13] 631—633. l.

áráról, és termelési kapacitásai sem korlátozzák a maximális nyereséget biztosító termékmennyiség előállításában.

A mi gazdaságunkban egyik feltevés sem magától értetődően igaz. Elemzésünkben — amint azt a bevezetőben említettük — megtartjuk az említett tankönyveknek a vállalat magatartására és a kereslet tulajdonságaira vonatkozó felvéseit, de ez utóbbi két feltevést mintegy parametrikusan kezeljük: azt vizsgáljuk, hogy a vállalattól független áraktól, a kereslettől és a kapacitástól függően milyen piaci helyzet alakul ki.

Kapacitáson mindig az adott pillanatban (rövid távon) megvalósítható maximális termelést értjük. A kapacitás tehát nem azonos az állóeszközök és a munkakerő valamilyen szempont szerint optimális kihasználása melletti termeléssel. Rövid távon ugyanis az állandó hiányjelenségekkel küzdő gazdaságokban a termelés felső korlátját általában inkább a rendelkezésre álló egyéb inputok jelentik. Ennek megfelelően a kapacitást Kornaihoz hasonlóan ([10] 355—356. l.) sztochasztiku. értéknek tekintjük, amely a különféle inputhiányok véletlenszerű alakulásától függ.

Tekintsük a termékünk iránti keresletet és a termelési költségeket a 3. sz. ábra szerintinek, és *tegyük fel* egyelőre, hogy a vállalat *termelési kapacitása* a q_{kap} szint körül alakul, vagyis a kapacitás *nem korlátozza* a vállalatot outputra vonatkozó döntésének a meghozatalában. Mi történik, ha az árat adminisztratív úton a $\bar{p}$ szintre korlátozzuk?

Feltesszük, hogy a korlátozás hatékony, tehát $\bar{p} < p_0$. A hiány változatlan szintje mellett ekkor a vállalat az értékesített mennyiséget $\bar{q}$ -ra növelve maximálisan $\bar{\Pi}$ nyereséget realizálhat.

A vállalat — a kereslet korlátai miatt — nem tud $\bar{q}$ -nál többet értékesíteni. A $\bar{q}$ mennyiség csak a hiány változatlan intenzitása mellett nyújt maximális nyereséget. Nézzük meg, hogy növelhető-e a nyereség a hiány csökkentésével vagy növelésével.

Az ábra zsúfoltságának elkerülése végett csak a hiány növelésének esetére rajzoltuk be a függvényeket. A hiány intenzitásának csökkentése esetén az árbevételi és a költségfüggvény görbéje felfelé tolódna el.

Rögzített $\bar{p}$ ár és a hiány változatlan h_0 szintje mellett a nyereség

$$\Pi = \bar{p} \cdot \bar{q}(\bar{p}, h_0) - c(\bar{q}, h_0) \cdot \bar{q}(\bar{p}, h_0).$$

Kérdés, hogy a hiány növelése esetén növekszik-e a nyereség, tehát $\frac{d\Pi}{dh}$ előjele pozitív-e. Az egyszerűség kedvéért feltettük, hogy a vizsgált szakaszon az egységköltség független a mennyiségtől, vagyis

$$\frac{\partial c}{\partial q} = 0.$$

Ekkor

$$\frac{\partial \bar{\Pi}}{\partial h} = \bar{p} \cdot \frac{\partial \bar{q}}{\partial h} - \left(\frac{\partial c}{\partial h} \cdot \bar{q} + \frac{\partial \bar{q}}{\partial h} \cdot c \right) = \bar{q} \cdot \left(\frac{\bar{p} - c}{\bar{p}} \cdot \frac{\bar{p}}{\bar{q}} \cdot \frac{\partial \bar{q}}{\partial h} - \frac{\partial c}{\partial h} \right).$$

A hiányt burkolt áremelésként felfogva a $-\frac{\bar{p}}{\bar{q}} \cdot \frac{\partial \bar{q}}{\partial h}$ tagot tekinthetjük közelítően a kereslet árrugalmasságának. Képletünk szerint a hiány növelése növeli a nyereséget, ha a kereslet árelaszticitásának és a nyereséghányadnak a szorzata kisebb, mint a burkolt áremelésből adódó fajlagos költségmegtakarítás.

Nézzük meg, hogy a $(\bar{p}, \bar{q}, h_0)$ pontban hogyan alakul ezek értéke. Tudjuk,

hogy a (p_0, q_0, h_0) pontban érvényesül a $\frac{d\Pi}{dh} = 0$ maximumfeltétel, tehát ebben a pontban

$$\frac{p-c}{p} \cdot \frac{p}{q} \cdot \frac{\partial q}{\partial h} = \frac{\partial c}{\partial h}. \quad (1)$$

Mivel $\bar{p} < p_0$, ezért $\bar{q} > q_0$, a kereslet árrugalmassága pedig q növelésével csökken, ezért

$$\frac{\bar{p}-c}{\bar{p}} \cdot \frac{\bar{p}}{q} \cdot \frac{\partial q}{\partial h}$$

értéke a $(\bar{p}, \bar{q}, h_0)$ pontban mindenképpen kisebb, mint a (p_0, q_0, h_0) pontban. Figyelembe véve továbbá azt, hogy $\frac{\partial c}{\partial h}$ feltevésünk szerint független q -tól, valamint azt, hogy az (1) egyenlet mindkét oldala negatív, ezért a $(\bar{p}, \bar{q}, h_0)$ pontban

$$\frac{p-c}{p} \cdot \frac{p}{q} \cdot \frac{\partial q}{\partial h} > \frac{\partial c}{\partial h}.$$

Az árkorlátozás hatására tehát a vállalatnak érdemes növelnie a hiányt. Az új nyereségmaximum az ábránkon Π_1 lesz, az értékesítés $\bar{q}_1$ volumene mellett. A hiány növelésével az értékesített mennyiség csökken ($q_1 < \bar{q}$), sőt szélsőséges esetben akár $\bar{q}_1 < q_0$ is előfordulhat.

Az árrögzítés és a hiány összefüggésének a megállapításával közel kerülhetünk a bevezetőben említett gondolat pontos megfogalmazásához. Árrögzítés nélkül $\partial c/\partial h = dp/dh$ mellett lesz a nyereség maximális. Mivel az árrögzítés növeli a hiányt, $\partial c/\partial h$ pedig a hiány csökkenő függvénye, árrögzítés esetén a nyereség maximuma $|\partial c/\partial h| < dp/dh$ mellett lesz. Ez annyit jelent, hogy az árak korlátozása a vállalatot arra készíti, hogy olyan típusú hiányt hozzon létre, amely a vállalatnál kisebb költségmegtakarítást eredményez, mint amekkora értékvesztést a vevőknel okoz.

Esetünket újra a kerámiagyár példáján illusztrálva, azt tételeztük fel, hogy a gyár — ha kereslet volna rá — még növelni is tudná termelését. A termelőt azonban semmi sem ösztönzi arra, hogy a termékei iránti keresletet a teljes szín- és méretválaszték raktáron tartásával fokozza. Rögzített árak esetén az ezzel kapcsolatos költségeket nem háríthatja át a vevőre. Ebben az esetben tehát a hiány nem azért keletkezik, mert a vállalat fizikailag nem képes eleget termelni, hanem azért, mert nem érdeké megfelelő színvonalon ellátni vevőit.

Mi történik, ha $q_{\text{kap}} < \bar{q}$? (Az ábrán így nem szerepel.) Amíg $\bar{q}_1 < q_{\text{kap}} < \bar{q}$, addig a vállalat maga dönt arról, hogy „megtakarítsa-e” az outputkészlet tartásának költségeit vagy az ellátás színvonalával összefüggő egyéb költségeket, de nem is tudná megnövekedett keresletet kielégíteni. Ha pedig $q_{\text{kap}} \leq \bar{q}_1$, akkor a hiányjelenségek mértéke már nem vállalati döntés eredménye. Ebben a helyzetben fel sem merül a kérdés, hogy azért nem szállít a gyár a kis sorozatban igényelt mintákból, mert azok vevőit nem akarná kielégíteni. Egyszerűen nem tud minden vevőt ellátni. Kétségtelen, hogy ez a körülmény bizonyos költségmegtakarítást jelent a gyár számára: ráállhat egy-két minta gyártására, nem kell outputkészletet tartania stb. Ez a költségmegtakarítás azonban természetesen ebben az esetben is kisebb, mint a vevőknel mutatkozó veszteség. A $q_{\text{kap}} \leq \bar{q}_1$ esetben vállalatunk a Kornai által leírt viselkedési mintát követi [10]. Outputjának mennyiségét nem az ártól függően határozza meg, hanem a kereslet által ösztökélve, kapaci-

tásainak teljes kihasználására törekszik. Az output mennyiségének a függetlensége az ártól azonban modellünk szerint ekkor sem azt jelenti, hogy a hiány nem az árkorlátozás következménye. A kereslet nullától különböző árrugalmassága esetén mindig van olyan magas ár, amely megszünteti a hiányt. A függetlenség csak annyit jelent, hogy az adott árintervallumban az értékesítés és az ár közötti függvény ár szerinti deriváltja nullává válik.

Hiány és kapacitás

Modellünk fő következtetései közül az egyik nem új: a hiány és a visszaszorított áremelkedés közötti azonosságot fogalmazza meg a modell feltevéseinek (nyereségmaximalizálás, pozitív árrugalmasság) érvényessége esetén. A másik következtetés új: bizonyítást nyert, hogy bizonyos feltételek esetén a hiány nem jár együtt a termelésnek a kapacitások fizikai határáig való növelésével. E következtetések fontossága alapvetően attól függ, hogy a magyar (vagy más szocialista) gazdaságban léteznek-e az ehhez szükséges feltételek. A modell egyéb feltevéseinek helyessége esetén a kérdés az, hogy a valóságban q_{kap} nagyobb-e, mint $\bar{q}$, kisebb-e, mint $\bar{q}_1$, vagy a kettő közé esik. A kérdés egyértelmű megválaszolására nem vállalkozhatom, legfeljebb hipotézisemet és az emellett szóló néhány érvet adhatom meg. Mikroökonómiai adatok vagy információk alapján valószínűleg nagyon nehéz lenne a kérdést eldönteni. A vállalatok érdeke ugyanis — az irányítószervekkel való kapcsolatok jelenlegi rendszerében — mindenképpen ellene szól annak, hogy kapacitástartalékaikat felfedjék. Az minden bizonnyal igaz, hogy a helyzet iparágaktól, vállalatoktól függően, sőt az időben is változó. Úgy gondolom, hogy ha a népgazdaság minden részpiacán a $q_{\text{kap}} < \bar{q}_1$ viszony az uralkodó, akkor már aligha beszélhetünk piacokról; az elosztás valószínűleg sorban állással, jegyrendszerrel történik.

A mi gazdaságunk nagyobb részére valószínűleg jellemzőbb a $q_{\text{kap}} > \bar{q}_1$, sőt egyes piacokon a $q_{\text{kap}} > \bar{q}$ egyenlőtlenség is. E feltevés mellett makroökonómiai érvek szólnak. A megfigyelések egyértelműen arra utalnak, hogy az ipari termelés nálunk meglehetősen érzékenyen reagál a kereslet alakulására. Honnan származna a beruházási csúcsok idején fellendülő ipari termelés többlete, ha nem a visszaesések idején meglévő tartalékok mozgósításából? Modellünk, úgy vélem, kielégítő mikroökonómiai alapot adhat annak a makroökonómiai jelenségnek a magyarázatához, hogy a termelés mennyisége az összkereslet volumenétől függően változik, miközben a hiányjelenségek — ha nem is azonos mértékben, de — a konjunktúra minden fázisában jelen vannak.⁶

Valószínű, hogy nem minden szocialista ország gazdaságára jellemzők a kapacitástartalékok. Nálunk 1979 után feltehetően nőttek ezek a tartalékok, vagyis a kereslet visszafogásával egyre több piacon javult a $\bar{p}/p$ arány. Ezáltal $\bar{q}$ értéke is csökkent q_{kap} -hoz képest, de még mindig igen szűk lehet az a terület, ahol az árkorlátozás nem effektív, és a hiány mértéke h_0 .

⁶ Gondolatmenetünk itt messze került Kornai Jánosétól, akinek a figyelmét e jelenség szintén nem kerülte el. Kornainál nincs kapacitástartalék (mozgósítható slack). A kereslet növelése fokozza a hiányt, a vállalatokat pedig a növekvő hiány kényszeríti — a vállalati vezetőkre gyakorolt személyes nyomás révén — intenzívebb munkára, végső soron kapacitásaik növelésére ([11] 39. l.).

Néhány kapcsolódó gondolat

E néhány gondolat, amely makroökonómiai következtetéseket tartalmaz, nemcsak mikroökonómiai modellünkre támaszkodik, hanem a cikkünk előbbi részének végén a kapacitástartalékok létezésére vonatkozóan kifejtett néhány hipotézisre is. Részben ennek is következménye, hogy adós maradok e gondolatok helyességének szigorú igazolásával.

A közgazdasági elmélet régi problémája az ún. aggregált túlkereslet. Mi történik, ha a háztartásoknál levő elköltésre szánt pénz több, mint a kínált termékek összértéke? Kötetlen és rugalmas áralakulás feltételezése esetén a válasz nem okoz elméleti nehézséget: aggregált túlkereslet tulajdonképpen létre sem jöhet, mert az árszínvonal úgy emelkedik, hogy a kereslet és a kínálat összege megegyezzen. Rugalmatlan áralakulás esetén időlegesen el nem költhető pénz gyülemlik fel a háztartásoknál: a háztartások várnak a pénz elköltésével, amíg a hiányok megszűnnek. Az elköltetlen pénzt nevezzük kényszermegettakarításnak. E gondolatmenet ad „klasszikus” választ az aggregált túlkereslet sorsára vonatkozóan. E választ Barro és Grossman ([3] 74. l.) 1926-ból, Robertsontól [12] származtatja. E koncepció feltételezi, hogy a túlkereslet ideiglenes, hiszen a háztartások csak akkor halasztják el vásárlásaikat, ha bíznak abban, hogy később könnyebben hozzájutnak a kívánt áruhoz. Mi történik azonban akkor, ha az árak hosszabb távon is kötöttek, vagyis nem engedjük, hogy az árszint emelkedésével létrejöjjön az aggregált kereslet és kínálat egyensúlya?

Ilyen helyzetben a vevők nem számolnak a beszerzési lehetőségek javulásával, és nem halasztják el vásárlásaikat. A kereslet, kínálat és ár fogalmi hármásával operáló logikai elemzés szerint a vásárlásokat ekkor is a szűkösebb tényező, vagyis a kínálat szabja meg. Ez a megfontolás azonban oda vezet, hogy azt kell feltételeznünk: az üzletek kiürülnek, és az adásvétel szokásos formái helyébe a termékek elosztásának más formái lépnek (sorban állás, jegyrendszer, kiutalás). A gyakorlati tapasztalat azonban ellentmond ennek a feltételezésnek. A piac csak a kereslet és a kínálat igen nagy mértékű aránytalansága esetén bomlik fel, a gyakorlatban a túlkereslet csak kisebb-nagyobb hiányokban, beszerzési nehézségekben mutatkozik meg.

A logikai modell és a gyakorlat ellentmondását Barro és Grossman ([1], [2], [3]) a modell kibővítésével kívánta megoldani. Gondolatmenetük szerint a túlkereslet olyan alkalmazkodási folyamat során szűnik meg, amikor a vevők munkaerejük kínálatának visszafogásával csökkentik bérjüvedelmüket és ezáltal keresletüket. Magyar közgazdászok számára elég nyilvánvaló, s Kornai érvelése ([10] 495. l.) után még nyilvánvalóbb, hogy a szerzők itt más területen keveredtek konfliktusba a tapasztalattal.

Kornai, miután szembesíti a tényeket az aggregált túlkeresletet elemzők logikai következtetéseivel, úgy látja, hogy az aggregált túlkereslet fogalmával van baj: az aggregált túlkereslet „nem operacionális kategória”, használata csak zsákutcába vezethet. A hiányjelenségek magyarázatát ezért teljesen új alapokra helyezi ([10] 492—495. l.).

Tanulmányunk gondolatmenete lehetővé teszi, hogy megkegyelmezzünk e fogalomnak, sőt az értelmezés bizonyos finomításával rehabilitáljuk. A gondolatmenet röviden a következő: Az aggregált kereslet és kínálat tartalmát árnyaltabban kell megfogalmaznunk. A termékek kínálata két tényezőre bontható: magára a termékre és azokra a feltételekre, amelyek mellett a termék beszerezhető. Mindkettő költségigényes. Ha nincs túlkereslet, az eladó kénytelen mindkettőre áldozni, vagyis a közvetlen költségek vállalásán túlmenően bizonyos kapacitástartalékokat képezni, raktározni, választékot nyújtani.

Ha a vevőknél levő pénzmennyiség megnövekszik, az eladó az árak emelése mellett valósítja meg a bevétel és a ráfordítások egyensúlyát. Mi történik azonban akkor, ha az árrendszer kötött? Az árak megkötésekor nem választható szét a termék és a beszerzésének feltételei, csak a kettőre együttesen adható árlimit. Túlkereslet esetén az eladó a termékkibocsátás mennyiségét növeli, és csökkenti azokat a költségeket, amelyek a kereslet rugalmas kielégítéséhez kapcsolódnak. Ha a túlkereslet nem túlságosan nagy, a termelőnek lehetősége van arra is, hogy ilyen burkolt áremelés révén korlátozza a kereslet mennyiségi igényeit. Azokra a gazdaságokra, amelyek esetében hiányjelenségekről beszélünk, általában a túlkereslet ilyen mértéke jellemző. Ha a kereslet tovább nő, akkor kimerülnek a termékinálatnak azok a lehetőségei, amelyek a beszerzési feltételek lerontásával szorítják vissza a keresletet, és valóban bekövetkezhethet a piac összeomlása. Ennek következtében az elosztás más (nem piaci) rendszere épül ki.

Az elmondottak kapcsán néhány makroökonómiai következtetés adódik a hiány csökkentésének módjára és következményeire vonatkozóan. Modellünk alapján a hiány megszüntetésének két útja van: vagy a fizetőképes keresletet szorítjuk vissza olyan szintre, hogy az árak kötöttségei nem lesznek többé effektívek, vagy a kötött árakat szabadítjuk fel és engedjük emelkedni. Akár a deflációs, akár az inflációs utat választjuk, a megoldás lényege az, hogy — legalábbis rövid távon — megváltozik a kapacitások és a kereslet aránya: csökken a kapacitások kihasználása, a termelés megtorpan vagy csökken. A jelenség azonos azzal, amit Kornai János a szívásból nyomásba való átmenetnek nevez ([8] 347—349. l.). Hosszabb távon a hiányok megszűntek, az ellátás zavartalansága önmagában is növelheti a kapacitásokat, az alacsonyabb fokú kapacitáskihasználás tehát nem jelent feltétlenül kisebb termelési volument.

A hiány megszüntetése két útjának felvázolásával korántsem szeretném azt a benyomást kelteni, mintha ezek megoldási javaslatok lennének gazdaságunk egyik alapvető problémájára. A megoldás nehézsége nyilvánvaló, ha belegondolunk, milyen lehet a modell néhány paraméterének számszerű értéke gazdaságunk jelenlegi rendszerében. Tegyük fel, hogy az árak felszabadításának útját választjuk. Kornai János szerint a vállalatok — költségvetési korlátjuk puhasága következtében — lényegében minden költségemelkedést áthárítanak vevőikre vagy az államra [9]. Mi elvetettük azt a hipotézist, hogy ez a továbbhárítási lehetőség 100 százalékos lenne. Tegyük fel, hogy a vállalat — vagy közvetlenül, vagy az állami költségvetésen keresztül — az áremelkedések 75 százalékát tudja ráterhelni vevőire. Ez annyit jelent, hogy minden exogén áremelkedés multiplikatóra 4. Ha feltesszük például, hogy az árkötöttségek feloldásának kiinduló helyzetében a vállalatok 10 százalékos áremelést tartanak optimálisnak nyereségük szempontjából, az áremelések tovagyűrűznének, és 40 százalékos árnövekedésnél csitulnának csak el. Az ilyen kilátások túlságosan is riasztóak ahhoz, hogy vonzóvá tegyenek egy árfelszabadítási politikát.

A jelenlegi gazdálkodási feltételek mellett nem kevésbé irreális a másik út sem, a kereslet korlátozása, ugyanazon okból, amelyek az előző változat inflációját kiváltanák. Gazdálkodásunk jelenlegi intézményi rendszere ugyanis — úgy tűnik — nem képes az összkeresletet (legalábbis a vállalati szférában) a költségektől függetlenül alakítani.

Bauer Tamás fogalmazta meg talán először ([4], [5]), majd Kornai [10] a hiány magyarázatának alapjává tette azt a gondolatot, hogy ezek az intézményi adottságok gazdasági rendszerünk lényegéhez tartoznak, s illúzió lenne azt hinni, hogy a hiány megszüntetése egyszerűen gazdaságpolitikai döntés kérdése. Egyetértve ezzel az állásponttal, meg kell állapítanunk, hogy e tanulmány a hiány létrejöttének bonyolult mechanizmusából csak egy területet ölel fel: az árak, a kínálat és

a hiány összefüggéseit. Ezen összefüggések ismerete nem elegendő a hiány kialakulásának teljes megismeréséhez, sem pedig a hiány megszüntetéséhez. Úgy vélem azonban, hogy ezek nélkül nem teljes a hiány újratermelődése mechanizmusának a leírása.

Hivatkozások

- [1] Barro, R. J.—Grossman, H. I.: A General Disequilibrium Model of Income and Employment. *American Economic Review*, 1971. 4. sz.
- [2] Barro, R. J.—Grossmann, H. I.: Suppressed Inflation and the Supply Multiplier. *Review of Economic Studies*, 1974. sz.
- [3] Barro, R. J.—Grossman, H. I.: Money, Employment and Inflation. Cambridge University Press, Cambridge, 1976.
- [4] Bauer Tamás: Kornai János: Anti-equilibrium — A gazdasági rendszerek elméletéről és a kutatás feladatairól. (Könyvbírálat) *Magyar Tudomány*, 1973. 2. sz.
- [5] Bauer Tamás: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
- [6] Chikán Attila—Fábrí Ervin—Nagy Márta: Készletek a gazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978.
- [7] Farkas Katalin: Készlet és adaptáció. Készletfolyamatok a népgazdaság különböző szintjein. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1976.
- [8] Kornai János: Anti-equilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.
- [9] Kornai János: A hiány méréséről. *Statisztikai Szemle*, 1975. 12. sz.
- [10] Kornai János: A hiány. 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
- [11] Kornai János: Növekedés, hiány és hatékonyság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
- [12] Robertson, D. H.: Banking Policy and the Price Level. London, 1926.
- [13] Samuelson, P. A.: Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtára mint országos jellegű tudományos szakkönyvtár és országos közgazdasági információs központ, tájékoztató szolgálatásaival segítséget nyújt az elméleti és a gyakorlati közgazdászoknak a közgazdasági szakirodalomban való eligazodáshoz.

MAGYAR KÖZGAZDASÁGI IRODALOM, 1970

Az 1970 óta éves kiadványként megjelenő szakbibliográfia lehetővé teszi a magyar közgazdászok Magyarországon megjelent könyveinek és folyóiratcikkeinek áttekintését. Az egyes kötetek feltárják a főhatóságok, kutatóintézetek stb. gondozásában megjelenő dokumentumokat is. Minden egyes bibliográfiai címleírás orosz és angol (vagy német, francia) címfordítást is tartalmaz. A szerzői névmutatón kívül magyar, orosz, angol nyelvű tárgymutató, valamint folyóiratjegyzék egészít ki minden kötetet. Az 1980. évi irodalmának bibliográfiája megjelenés alatt, az 1981. és 1982. évi kötetek előkészületben.

Felvilágosítás és megrendelés:
1093 Budapest IX., Zsil u. 2. II. 223. Tel.: 179-377

Munkaerő, teljesítmény, ösztönzés

Kővári György—Timár János

A szocializmus építésének eddigi történetében sajátos szerepet játszott a marxi szocializmuskép és a létező szocializmus valósága közötti eltérés.*

Marx a szocializmust olyan társadalomnak képzelte el, amely a legfejlettebb tőkésországokban, a tulajdonviszonyok megváltoztatása révén valósul meg, és közvetlenül alakul át új, árutermelet nélküli, közösségi társadalommá. Feltételezése szerint ez a társadalom sokoldalúan, a kapitalizmusnál hatékonyabban fejlődik majd tovább; előrehaladását nem fékezik, akadályozzák az árúviszonyokból fakadó konfliktusok.

A történelem előre nem látott fordulatai következtében azonban a tőkés rendszer nem a legfejlettebb országokban, hanem a kapitalizmus perifériáján dőlt meg először, ahol a tőkés árutermelet még nem fogta át az egész gazdaságot. Az árutermelet széttörésére, visszaszorítására irányuló ismételt kísérletek kedvezőtlen tapasztalatai a szocialista építés elmúlt korszakaiban pedig azt bizonyították, hogy a szocialista gazdaság nem az árúforma megszűnése, hanem éppen az árutermelet alapján fejlődhet sikeresebben.

E tapasztalatok ellenére az elsősorban Marx polemikus politikai irataiban kifejtett vázlatos jövőkép merev, ideológiai jellegű interpretációi hosszú ideig késleltették és esetenként még ma is nehezítik a tapasztalatokból adódó elméleti következtetések levonását, társadalmi önismeretünk és cselekvőképességünk erősítését.

Különös erővel mutatkoztak meg ezek a kedvezőtlen hatások a munka közvetlen és közvetett társadalmi jellege körül folyó, dialektikusnak tűnő okfejtésekben; a munkaerőpiac létezésének tagadásában; a munka szerinti elosztás ún. torzulásait a teljesítménymérés technikai nehézségeivel magyarázó kísérletekben; a hatékony gazdálkodást nehezítő intézményi és elosztási rendszerek fenntartását igazoló törekvésekben.

Ez a néhány példa is jelzi, hogy a probléma korántsem pusztán teoretikus jellegű. Az említett törekvések következménye a szocializmus sajátos megkettőződése: a tervszerű és arányos fejlődés útján harmonikusan előrehaladó, eszményi szocializmus elvont képének szembeállítása a fejlődés nehézségeivel küszködő, létező szocializmus valóságával. A „kell lenni *igazi* szocializmusnak”, a „kell hogy legyen humánus, *szocialista* munkaszervezés” stb. hívó és elvont normatív követelményei alapján a szocializmus valóságos problémáit a marxi elmélet téves értelmezéséből vagy a helyes központi irányelvek hibás végrehajtásából eredő „torzulásoknak” minősítették. Sok esetben ez vezetett el egyfelől a valóság elvont

* A Marx halálának 100. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak gazdaságpolitikai szekciójában tartott előadás alapján.

eszményeket számon kérő moralizáló elítéléséhez, másfelől a valóság helyesebb magyarázatára törekvő új elméleti koncepcióknak a kényszer szülte realizmus és rögtönzések védelmében való elutasításához.

E nehézségek ellenére, a létező rendszer marxista elemzése, a magyar közgazdaságtudomány fejlődése elvezetett az 1968. évi gazdasági reformhoz. Most — a külső és belső ellentmondások roppant nyomása alatt — ez visz előre bennünket a megkezdett úton.

A magyar gazdasági reform alapeszméje a tervezdálkodás és a piaci mechanizmus előnyeinek a kombinálása volt. Kidolgozásának közvetlen indítékai között szerepet játszott azonban az a felismerés, hogy gazdasági növekedésünk ún. extenzív módjának fenntartását a munkaerőforrások eleve korlátozzák. A távlati prognózisok ugyanis idejekorán jelezték, hogy az 1960-as évek végére az ország szabad munkaerő-tartalékai kimerülnek [1].

A tervutasításos gazdaságirányítás tapasztalatai azt is feltárták, hogy amíg a termelés tárgyi tényezőinek körében a központi elosztási rendszer — korlátozott hatékonysággal ugyan, de — helyettesíteni tudta a piaci kapcsolatokat, addig a munkaerő allokációs folyamataiban csak igen szűk körben és kivételes eszközökkel (katonaság bevetésével vagy — egy korábbi korszakban) — kényszermunka igénybevételével) lehetett a munkaerőpiacot kikapcsolni.

A gazdaságirányító központ ugyanis hosszú időn át az adminisztratív intézkedések egész sorával kísérte meg a tervezett munkaerő-szükséglethez kötni a munkaerő mozgását, a munkavállalást, a munkahelycserét. Ezek az intézkedések azonban sorra kudarcot vallottak; nem tudták érvényteleníteni a munkaerőpiac hatásait. Ezért a legkeményebb tervutasításos gazdálkodás idején is — és az említett adminisztratív rendszabályokkal párhuzamosan — a munkaerő mozgását és gazdasági magatartását a kereseti arányok differenciált szabályozásával és az anyagi ösztönzés más eszközeivel a munkaerőpiacon keresztül befolyásolták, miközben az elméletben a munkaerő áru jellegét és a munkaerőpiacnak még a létezését is tagadták.

A munkaerő „tervszerű elosztása” és a munkaerőpiac tényleges elosztó funkciója között feszülő ellentét, mint az „elmélet” és a valóság konfliktusa, abban a mértékben került felszínre, amilyen mértékben egyfelől a gyors gazdasági növekedés kiélezte a munkaerő-kereslet és -kínálat eltéréseit, másfelől amilyen ütemben kimerültek a háztartások szabad munkaerő-tartalékai és a mezőgazdaság lappangó munkaerő-feleslegei, s a kezdeti munkanélküliséget általános és növekvő munkaerőhiány váltotta fel.

A hiány újratermelődésekéig eddigi legjobb általános elméletét Kornai János [4], a munkaerőhiány kialakulásának specifikus magyarázatát pedig Gábor R. István dolgozta ki [2]. Anélkül, hogy fontos megállapításait megismételjük, összefoglalóan utalunk az erőforrás-korlátos gazdaság működésének arra a sajátosságára, hogy a munkaerő iránti keresletet a vállalatok szintjén nem korlátozzák a gazdasági hatékonyság szigorú követelményei, még kevésbé pedig maga a hiány. A munkaerőhiány összegeződve jelenik meg népgazdasági szinten, a makroszférában, és önmagában is fékezi, akadályozza a gazdasági hatékonyság érvényesülését.

Ezeknek a problémáknak a megjelenésében azonban szerepet játszanak egyfelől a foglalkoztatáspolitikai céljai és eszközei, másfelől demográfiai folyamatok is. Ezek hatására azért hívjuk fel a figyelmet, mert a foglalkoztatáspolitikai szerepét rendszerint túlértékelik, a demográfiai folyamatok munkaerőpiaci hatását pedig lebecsülik az utóbbi időben.

Foglalkoztatáspolitikánk fő célja kezdettől fogva a mindennemű munkanélküliségtől mentes teljes foglalkoztatottság megvalósítása volt, mégpedig a népesség gazdasági aktivitásának maximális szintjén. E kettős célt — a globális munkaerőhiány talaján — sikerült megvalósítani. Ebben azonban a foglalkoztatáspolitikának csak másodlagos, kiegészítő szerepe volt: elősegítette, de nem határozta meg a gazdaság működési rendszeréből fakadó folyamatok érvényesülését.

A demográfiai folyamatok sem meghatározói a munkaerőpiac egyensúlyi viszonyainak. A népesség számának növekedése, stagnálása vagy csökkenése (és különösképpen egyes korcsoportok létszámának ingadozásai) kétségtelenül meghatározzák azonban azt, hogy — *ceteris paribus* — mikor és milyen mértékben enyhül vagy erősödik a munkaerőhiány.

Az említett tényezők sajátos módon érvényesültek a legutóbbi években. 1979-től kezdve erőteljesen lefékeztük gazdasági növekedésünket, és előtérbe helyeztük a fizetési mérleget javító, a gazdasági hatékonyságot növelő „struktúrapolitikát”.

Indokoltnak tűnt tehát az a feltételezés, hogy az új helyzetben lényegesen mérséklődik majd a munkaerő-kereslet, megszűnik a munkaerőhiány, sőt az az aggály is felmerült, hogy — a munkaerő „nagyobb mobilitása” és „tudatos átcsoportosítása” következtében — elhelyezkedési nehézségek is jelentkeznek majd. Ezek a feltételezések indokolták — egyebek között — az új, korszerű „átképzési ségély” intézményének a bevezetését is.

Az előzőket figyelembe véve „újrértelmeztük” foglalkoztatáspolitikánkat: hangsúlyoztuk, hogy a teljes foglalkoztatás fenntartása továbbra is célunk, de ez nem szoríthatja háttérbe a hatékony foglalkoztatás megvalósítását. A teljes foglalkoztatottság megvalósulása esetén a munkához való jog nem az adott munkahelyhez való jogként értelmezhető, hanem csak a keresettel járó tevékenységhez való jogot jelentheti.

A makrostatisztikai adatok igazolni látszanak a korábbi feltételezések helyességét, hiszen 1976 és 1983 között az iparban és az építőiparban foglalkoztatottak létszáma 270 ezer fővel csökkent. Ezek az adatok azonban csak a munkaerőpiaci folyamatok egyik oldalát mutatják be, és azt is fölöttébb félreérthető módon. A tevékenységek rendszerét vizsgálva kiderül, hogy az állami iparból és építőiparból kiléptek többsége továbbra is ipari, építőipari munkát végez, csak éppen más ágazatban, főként a mezőgazdaságban.

A munkaerőpiacnak a várakozásoktól eltérő helyzetét még világosabban magyarázza az a tény, hogy az elmúlt nyolc év alatt az ország mozgósítható munkaerőforrásai — nagyjából demográfiai folyamatok következtében — 310 ezer fővel csökkentek, miközben az aktív keresők száma csupán 130 ezer fővel csökkent. Ez pedig csak úgy következhetett be, hogy gazdaságunk a közelmúlt években tovább folytatta a már amúgy is minimális munkaerő-tartalékok felszívását, egészen azok végső határáig [6].

A munkaerőhiányt növelte, hogy az elmúlt évtizedben kétszer is számottevően csökkentettük a törvényes munkaidőt. Ennek következtében — még nem számolva a most induló (harmadik) általános munkaidő-csökkentés hatásával — a szocialista szektor teljes munkaidőalapja mintegy 11—13 százalékkal csökkent. A felszabaduló munkaórák és munkanapok azonban nem annyira a szabad időt növelték, mint inkább a második gazdaság kiterjedését segítették elő. A munkaidő-csökkenés hozzájárult ahhoz, hogy a második gazdaság munkaidő-teljesítménye — a szocialista szektor munkaidőalapjához képest — érdemlegesen növekedjék. Indokolt az a feltételezés, hogy a jövedelmi arányok még jobban eltolódtak a második gazdaság javára, ami visszahatásaiban gyengíti a teljesítményelv érvényesítésének és az anyagi ösztönzésnek a lehetőségeit az állami vállalatoknál.

Ezek a közvetlenül ható tényezők magyarázzák azt a bizarr helyzetet, hogy a gazdasági növekedés visszaesése ellenére sem szűnt meg a munkaerőhiány, sőt a fővárosban és több ipari körzetben, valamint a foglalkozások széles körében tovább nőtt. Ennek a következménye az, hogy a műszakpótlékok jelentős felemelése ellenére sem sikerült módosítani a második és a harmadik műszakban dolgozók igen alacsony arányát. Ez nehezíti az állóeszköz-kapacitás jobb kihasználását, a költségint csökkentését. Nem változott érdemlegesen a munkaerőmozgás jellege sem. Az ezzel kapcsolatos igazi probléma nem az, hogy a mobilitás nem elég nagy, hanem az, hogy a tekintélyes arányú fluktuáció meghatározó tényezője ma sem a hatékonysági követelmények érvényesítésén alapuló vállalati kezdeményezés.

Éppen ezért — társadalmi-gazdasági mechanizmusunk adott viszonyai között — továbbra is a teljes foglalkoztatottság hagyományos gyakorlata érvényesül. A dolgozók megmaradnak munkahelyeiken, ha ezt jobbnak látják, és kockázat nélkül kilépnék onnan, ha érdekeik ezt kívánják. A vállalatok pedig sem a „tudatos munkaerő-gazdálkodás” révén, sem más módon nem tudják — és részben nem is akarják — belső munkaerő-tartalékaikat „mozgósítani”, „felszabadítani”.

A felszíni jelenségek alapján úgy tűnik, mintha a gazdaságban megmagyarázhatatlan irracionalitás érvényesülne; mintha gazdaságunk szereplőit nem az Úr hangja, hanem Mefisztó sugallata irányítaná.

A munkaerőpiac szereplői: a gazdaságirányító központ, a gazdálkodó egységek és a munkavállalók, illetve az elkülönült háztartások. Az irányító központ a munka alacsony termelékenységére, a jelentős belső tartalékokra hivatkozva a munkaerőhiányt hosszú ideig — leegyszerűsítő módon — „fiktívnek” minősítette, most pedig a „hiánypszychózissal” magyarázza a vállalatok ésszerűtlennek látszó munkaerő-politikáját. A gazdaságirányítók ezért felszólítják a vállalatokat, hogy „mozgósítsák a belső tartalékokat”, „szervezzék meg jobban a munkát”, „növeljék a teljesítménybéresek arányát”, „erőteljesebben differenciálják a kereseteket” stb. E felhívások azonban nem járnak érdemleges eredménnyel; úgy tűnik, hogy a helyes központi irányelvek a végrehajtás folyamatában ismét „eltorzulnak”.

A gazdaságirányító központ eközben számos közvetlen lépést is tett a munkaerő-kereslet megfékezése, a munkaerőforrások „tervszerűbb” elosztása, a munkaerő „káros”, „indokolatlan” mozgásának korlátozása irányában. Csupán címszószereűen utalunk itt az ún. adminisztratív létszámstopra, a „vándormadarak” kötelező kiközvetítésére, a megyei tanácsok vállalatokategorizáló, tervfelülbíró és munkaerő-elosztó akcióira — a kötelező munkaközvetítés általános alkalmazása keretében stb. Mindezeket — az 1950-es évekből nagyjából már ismert — intézkedéseket rövid idő után vissza kellett vonni, mivel az átmeneti és helyi előnyöket tartós és széles körű hátrányok kísérték. Nem hozták meg a kívánt eredményt azok az ismételt kísérletek sem, amelyek a bérkiáramlás központi korlátozására hivatott keresetszabályozást a munkaerő átcsoportosítására, a hatékony foglalkoztatás elősegítésére kívánták felhasználni.

Eközben az irányító központ tovább folytatta azt a gyakorlatát, hogy bérpolitikai intézkedésekkel javította egyes fontosnak ítélt munkaterületek versenyképességét a munkaerő megszerzésében, más létfontosságú munkák elvégzésére pedig (elsősorban az építőipar körében) katonai építőszázadokat vettek igénybe, vagy lengyel vendégmunkások alkalmazását engedélyezték — rendkívül magas költségint mellett.

Ezek az intézkedések — akárcsak korábban, most is — megfelelő hatást értek el a megcélzott szűk körben, anélkül azonban, hogy módosították volna a munkaerőpiac egyensúlyi viszonyait.

A munkaerőpiac másik szereplőjét, a vállalatot (és az egyéb szervezeteket)

a hiányjavak esetében bevett szokásos stratégia jellemezte. A vállalatok munkaerő-állományukat a munkacsúcokra méretezik, és mindent megtesznek a szükségesnek vélt munkaerő megszerzése, illetve megtartása végett. Azok a vállalatok, amelyek termelése stagnál vagy csökken, nem küldik el a felesleges munkaerőt, mert az egyfelől nehezen megoldható társadalmi konfliktusokat okozna, másfelől, mert nem számíthatnak arra, hogy a később esetleg szükséges munkaerőt visszaszervezhetik. És mivel az adott működési feltételek nem készítetik (még kevésbé kényszerítik) a vállalatokat más magatartásra, ezért nem is törekednek a munka racionális megszerzésére, a teljesítménykövetelmények szigorítására.

Más a helyzete azoknak a prosperáló vállalatoknak és szervezeteknek, amelyek működését az általános gazdasági nehézségek nem korlátozzák. Ezek működését és fejlődését a munkaerőhiány többnyire fékezi, ezért ezek a teljesítménykövetelmények növelésére törekednének. Az effajta vállalati magatartást azonban a munkaerőhiány, a munkaerőért folyó kielezített verseny önmagában is akadályozza. A dinamikus gazdasági egységek stratégiájában ezért — akarva-akaratlanul — szintén előtérbe kerülnek a munkaerő megtartására és megszerzésére irányuló erőfeszítések.

A munkavállalók magatartását nagymértékben meghatározza az, hogy a munkaerőhiány erősíti munkaerőpiaci pozícióikat, érdekérvényesítésük esélyeit. Ott, ahol ezt a vállalatok lehetővé teszik — kevés kivételtől eltekintve a fizikai munkák körében —, a munkások egy része a vállalatnál végzett munkára alapozza jövedelemnövelő stratégiáját. Ha a vállalat érvényesíti a „többletteljesítmény egyenlő többletbér” elvét, akkor a dolgozók gyakran maguk szervezik meg a megkívánt többletletteljesítmény feltételeit, és szinte korlátlanul vállalnak túlmunkát. Nagyvállalatainknál ma már általános jelenség, hogy a vállalat eredményességét meghatározó műszaki-gazdasági szakemberek keresetét a vállalati termelésben kulcs szerepet játszó és többletmunkát vállaló munkások jelentős csoportja előzi meg.

Az előbbiekkal ellentétben, a dolgozók másik, nagyobb létszámú csoportja megelégszik a munkahely megtartásához éppen csak szükséges minimális teljesítménnyel. Emögött az áll, hogy a dolgozók vagy a második gazdaságban végzendő, viszonylag magasabb fajlagos jövedelemmel járó, de intenzívebb munkára tartalékolják erejüket, vagy pedig nem érdekeltek a teljesítmény növelésében, mivel adott munkaterületen — főként a nem fizikai munkák körében — a vállalat nem is teszi lehetővé a keresetek teljesítményektől függő nagyobb differenciálását.

Végül pedig, mivel az adott feltételek között a vállalat nem képes arra, hogy egységes, magas teljesítménykövetelmények alapján szelektálja dolgozóit, a munkaerő-állomány egy része nem is rendelkezik a nagyobb teljesítményhez szükséges tudással, képességekkel. Hiányzik ugyanis az a vállalati munkaerő-politika, amely vagy a hiány pótlására, vagy a munkahely változtatására készítetné, illetve kényszerítené a gyenge teljesítményt nyújtó dolgozókat.

Ha mindezen túl figyelembe vesszük a hullámzó, akadozó anyag- és munkaelátást, valamint a technológiai fegyelem lazaságait, akkor érthetővé válik, hogy ilyen feltételek között a teljesítménybérezés sem a munkakövetelmények és a teljesítmények szabatos meghatározásán alapuló ösztönzési rendszerként működik. A teljesítménybérezés egyre inkább a munkások megtartásához vagy megszerzéséhez szükséges, az informális alku útján megállapított munkabér kifizetését legalizálja, a bértarifák megkerülését segíti elő. Ez magyarázza azt is, hogy amíg az elmúlt egy-két évtizedben a magas színvonalon szervezett és szigorú teljesítménykövetelményeket érvényesítő korszerű tőkés nagyvállalatok széles körében számottevően visszaszorult a teljesítménybérezés, addig a mi viszonyaink között az alacsony teljesítmények a teljesítménybérezés széles körű kiterjesztésével párosulnak.

A teljesítménybérézés kiterjesztése azonban hovatovább inkább tekinthető a munkaerőhiány és az alacsony szintű munkaszervezettség, mint a hatékony ösztönzés jelzőszámának.

A gazdaság és a munkaerőpiac szereplőinek — itt csak röviden vázolt — magatartásában sajátos szerepet játszik a második gazdaság, annak bővülő, változatos formái. Ezzel összefüggésben cikkünkben csupán arra a fontoskörülmenyre utalunk, hogy a második gazdaságban kifejtett nagy mennyiségű munkát nagyrészt a szocialista szektorban foglalkoztatottak végzik, a főállás munkaidején kívül. E második gazdaság ugyanakkor nagyobb lehetőséget nyújt a megfelelő kvalitásokkal rendelkező dolgozók egy része számára a jövedelmük számottevő növelésére, mint a legkorszerűbb, leghatékonyabb állami nagyvállalat. Ez a tény — a munkaerőhiány talaján és a már említett módon — nagymértékben érezteti hatását a munkaerőpiacon. E jövedelemfeszültség csökkenti a teljesítménykövetelmények érvényesítésének és az ösztönzésnek a lehetőségeit az „első” gazdaságban, és hozzájárul a kisvállalkozások egyik leggyorsabban terjedő új formájának, a vállalaton belüli gazdasági munkaközösségeknek a kialakulásához.

A vgmk-k létrehozásával a gazdaságirányító központ részben feloldotta a központi keresetszabályozás szigorú korlátait. Ezzel a gazdaságirányítás elősegítette azt, hogy a vállalatok sikeresen versenyezzenek a munkaerőpiacon a számukra legfontosabb munkaerők megtartásában, s a túlmunka jogi korlátain túllépve, a munkaidő extenzív kiterjesztésével pótolják a hiányzó munkaerőt, s mérsékeljék a külső kooperáció nehézségeit. E kétségtelen előnyök ellenére a vgmk-k működése erősíti a gazdaság duális jellegét, a „kettősség” most már az állami szektoron belül is érvényesül. Az így kialakuló konfliktushelyzetet talán jól jellemzik az Úr szavai, aki — Anatole France szerint — így szólt a pingvinekhez: „Nem tudom, amit tudok, szememen sűrűre fonom össze a fátylat, amelyet felszakítottam, és hagyom, hogy vak előrelátásomban meglepjen majd, amit előre láttam.”

A gazdaság és a munkaerőpiac szereplői egymás magatartását többnyire irracionálisnak minősítik. Ha azonban cselekedeteiket a társadalom és a gazdaság adott működési mechanizmusának rendszerében vizsgáljuk, akkor el kell ismerni, hogy minden egyes szereplő külön-külön ésszerűen alkalmazkodik az adott feltételekhez. Ebből következik, hogy amíg — tovább haladva az 1968-ban megkezdett úton — nem módosítjuk az egész működési rendszert, addig a munkaerő allokációjában, a teljesítményelv érvényesítésében és az ösztönzésben minden egyes szereplő továbbra is csak a mai feltételek között lehetséges és szükséges lépéseket teheti meg. Ezek pedig nem hozzák létre a munkaerőpiac egyensúlyi állapotát, nem segítik elő kellően a teljesítményelv következetes érvényesítését, nem javítják érdemlegesen az egész gazdasági rendszer hatékonyságát. Ma viszont a korábbiaknál inkább reménykedhetünk a szükséges, lényeges változtatásokban. Az elmúlt évek tapasztalatai alapján ugyanis kiszélesedett a reform társadalmi bázisa, megerősödött a változtatás szándéka, amit az ezzel kapcsolatos párt- és kormányhatározatok jól tükröznek.

Az előirányzott változtatások szükségszerűen magukkal fogják hozni az állami vállalatok működési feltételeinek lényeges módosítását, tényleges gazdálkodási önállóságuk és felelősségük kifejlődését, és — a piaci szelekció alapján — az erőforrások, ezen belül a munkaerőforrások folyamatos átcsoportosulásának ösztönzését és kikényszerítését.

Ez feltételezi a mai keresetszabályozás megszűnését is (egy ár-, bér- és adó-reform keretében valamint az érdekegyeztetési mechanizmus olyan intézményesítését, amely megfelel a kifejlett munkaerőpiac viszonyainak, szűk térre szorítva vissza az informális alkudozások mai gyakorlatát.

Mindennek maga után kell majd vonnia az állami szektor, mindenekelőtt a jövedelmező iparvállalatok versenyképességének a növekedését, beleértve a munkaerőért folyó versenypozícióik érdemi javulását. E folyamatoknak magukkal kell hozniuk a teljesítményelv következetes érvényesítését a munkaerő szelekciójában és bérezésében.

A gazdaság e feltételezett működése csökkentené az első és a második gazdaság között ma kialakult aránytalanságot, és kifejlesztené azt az eredményesen működő vállalati rendszert, amelyben — ahogy erre Gramsci utalt — a „haladó gyáraknak magas béreket kell fizetniük, ha válogatott munkásállományt akarnak kialakítani és el akarják hódítani a versenytársaktól azokat a munkásokat, akik... a legfogékonyabbak az új termelési és munkaformák iránt” ([3] 82. l.).

A működő rendszer feltételezett reformja természetesen nem küszöbölheti ki a fejlődést kísérő ellentmondásokat. Azáltal azonban, hogy a szereplők érdekei és törekvései felszínre kerülnek, magatartásuk kiszámíthatóbbá válik. Ez azzal is jár, hogy erősödnek az árutermelés normális, decentralizált, tranzaktív kapcsolatai, könnyebbé válik az egymástól eltérő érdekek egyeztetése, és kezelhetőbbek lesznek a keletkező konfliktusok. Ha sikerül új lendületet adni a szocializmus fejlődésének, akkor fel kell készülnünk az ezzel járó új ellentmondások vállalására is, mert — amint ezt Lukács György nagyon találó, marxi ihletésű gondolata kifejezi: — „... a gazdaságilag korlátolt beteljesüléseket... a fejlődés újra meg újra szétzúzza, ezért mindig új társadalmi konfliktusok formájában jelenik meg az objektív gazdasági haladás” ([5] 557. l.).

Hivatkozások

- [1] *Berettyán László—Timár János*: Magyarország munkaerőhelyzete 1961 és 1971 között. Közgazdasági Szemle, 1963. 11. sz.
- [2] *Gábor R. István*: Munkaerőhiány a mai szocialista gazdaságban Közgazdasági Szemle, 1979. 2. sz.
- [3] *Gramsci, A.*: Benedetto Croce filozófiája. In: Olasz marxista filozófusok írásaiból. Gondolat Kiadó, 1970.
- [4] *Kornai János*: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [5] *Lukács György*: Utam Marxhoz. II. kötet. Magvető Könyvkiadó, 1971.
- [6] *Munkaügyi Statisztikai Zsebkönyv. Munkaügyi Információs Központ*, 1982.

A műszaki kutató-fejlesztő tevékenység gazdasági hatékonyságának értékelése

Turánszky Miklós

A közvetlen mérési módszerek jelentősége

A műszaki tudományos-kutató fejlesztő tevékenység jelentősége nem szorul bizonyításra. Különösen az utóbbi években nem, amikor a piaci verseny és az értékesítési nehézségek szerepe nagymértékben fokozódott, és egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy nemcsak a gazdasági fejlődés, de még az elért szint tartása sem lehetséges *eredményes* műszaki fejlesztési tevékenység nélkül.

A műszaki fejlesztés irányításának és tervezésének az alábbi főbb kérdésekre kell választ találnia:

— Mennyit fordítsunk a nemzeti jövedelemből műszaki fejlesztésre?

— Milyen szervezeti formákban célszerű a kutató-fejlesztő tevékenységet végzetni?

— Milyen szempontok alapján történjek a kutató-fejlesztő témák kiválasztása?

— Mikor érdemesebb hazai kutatás helyett a műszaki tudást külföldről megvásárolni?

E kérdések gyakorlati megválaszolásakor minden esetben különös hangsúlyt kell kapnia a kutató-fejlesztő tevékenység *gazdasági hatékonyságának*.

A műszaki kutató-fejlesztő tevékenység gazdasági hatékonyságának javítása és ezzel gazdasági fejlődésünk gyorsítása mind népgazdasági, mind vállalati szinten egyre inkább igényli a kutató-fejlesztő tevékenység gazdaságosságának széles körű értékelését és az ezt szolgáló *gyakorlati módszerek* kidolgozását.

A műszaki kutató-fejlesztő tevékenység gazdasági hatékonyságának értékelésére számos módszer ismeretes. Egy részük ún. *közvetett módszer*: ezek a vállalati nyereség, illetve nemzeti jövedelem növekedésének és a műszaki fejlesztésnek a kapcsolatát széles körű adatok alapján, szöveges értékeléssel, esetleg korrelációszámítás segítségével, különféle regressziós függvényeken mutatják be. Ezek a számítások azonban nem tisztázzák megnyugtatóan az összefüggéseket. Ezért szükségesnek látszik napirendre tűzni a műszaki fejlesztés gazdaságossága *közvetlen* mérési módszereinek fejlesztését is. Ezek a tevékenység közvetlen eredményeinek és ráfordításainak számbavételén alapulnak. A tanulmány a továbbiakban csak e közvetlen értékelési módszerekkel foglalkozik.

A műszaki kutató-fejlesztő tevékenységnek általában többféle hatása van. (Ilyenek lehetnek a gazdasági hatáson kívül a tudományos-informatív, a politikai, az ideológiai, a kulturális, az egészségügyi és a biztonsági hatások.) A tevékenység eredményessége komplex vizsgálatának az összes hatás együttes mérlegelésén

kellene alapulnia. Ezek az ún. hatékonysági vizsgálatok igen bonyolultak, az értékelés — a nem számszerűsíthető tényezők miatt — nem végezhető el egzakt matematikai módszerekkel.

A továbbiakban a kutatás-fejlesztés komplex hatékonyságának problémáival nem foglalkozom, céloom a műszaki kutatás-fejlesztés gazdasági hatásaira leszűkített gazdaságossági (gazdasági hatékonysági) vizsgálatok bemutatása.

A műszaki kutató-fejlesztő tevékenység tartalma és a termelés bővítésében betöltött szerepe

A termelő jellegű kutató-fejlesztő tevékenység tartalmának többféle meghatározása ismert. A legszélesebb értelmezése szerint műszaki, illetve termelő jellegű kutató-fejlesztő tevékenységnek minősül minden olyan tudás megszerzése, amely lehetővé teszi a nemzeti jövedelem, illetve az életszínvonal emelését. Gyakorlati okokból azonban célszerűbb a műszaki kutató-fejlesztő tevékenység céljára és tartalmára vonatkozóan a hazai szabályozásba foglaltakból kiindulni (a 8/1971. PM. sz. rendelet alapján).

Eszerint kutató-fejlesztő tevékenységnek tekintendők

— az új gyártmányok fejlesztésére, köztük a balesetvédelmi és biztonságtechnikai eszközök kidolgozására,

— a gyártásfejlesztésre (új technológia, új gépek és berendezések kidolgozása), rövidebben: a munka tárgyára, a munkaeszközre és a munka megszervezésére irányuló tevékenységek.

A műszaki kutató-fejlesztő tevékenység gazdaságosságának értékeléséhez tisztázni kell e tevékenységeknek a bővített újratermelés folyamatában betöltött szerepét. Abból kell kiindulnunk, hogy a kutató-fejlesztő tevékenységet — némi egyszerűsítéssel — a termelés bővítéséhez szükséges műszaki tudás megszerzésére irányuló tevékenységnek tekinthetjük. Ahhoz, hogy a tudás — a tudomány — termelőerővé váljon, gondoskodni kell mindarról, ami az új gyártmányok termelését, az új technológiák bevezetését lehetővé teszi, ami az új gépek és berendezések megvalósításához szükséges. Azaz: létre kell hozni a kutatás eredményének hasznosításához szükséges állóeszközöket, és gondoskodni kell a termelés forgóeszköz-igényéről. Amint látjuk, bizonyos *termelésfejlesztési cél megvalósítására irányuló komplex tevékenységen belül a műszaki tudás megszerzése — a kutató-fejlesztő tevékenység — általában résztevékenységet (fázistevékenységet) képez.*

A kutató-fejlesztő tevékenység súlyát a termelés bővítésére irányuló komplex tevékenységen belül az egyes résztevékenységekkel kapcsolatos költségráfordításokkal jellemezhetjük. A kutató-fejlesztő tevékenység költségeinek aránya a termelésfejlesztés teljes költségéhez (kutatási-fejlesztési + beruházási + forgóeszköz-költségek) képest nagyon különböző lehet. Általában az alkalmazással kapcsolatos fejlesztési költségek súlya a jelentősebb. Számos példa van azonban arra is, hogy az összes ráfordítás zömét a kutatás, fejlesztés során felmerülők teszik ki. Például a gyógyszeriparban és az építőanyag-iparban egyes új termékek bevezetése — amennyiben az régi termékek gyártásának leállításával esik egybe — alig igényel beruházást. Ilyen esetekben nem okoz nehézséget a kutatásra eső eredmény kiszámítása.

A kutató-fejlesztő tevékenység gazdaságosságának értékelésekor a fő nehézséget e tevékenységnek a termelésfejlesztésben betöltött szerepe okozza: tudniillik az, hogy a termelésfejlesztési fázis súlya különböző.

A kutató-fejlesztő tevékenység gazdaságosságának közvetlen értékelési formái

A műszaki kutató-fejlesztő tevékenység gazdasági hatékonyságának (mint általában a gazdasági hatékonyságnak) a jellemzéséhez szükséges a pénzben kifejezett eredmények és ráfordítások számbavétele. A ráfordítások meghatározása megoldható, azt azonban, hogy a komplex termelésfejlesztési tevékenység eredményéből mennyi tekinthető a kutatás eredményének, egzakt módszerekkel általában nem lehet megállapítani.

Elsősorban a résztvékenység jellege miatt, a kutató-fejlesztő tevékenység gazdasági hatékonyságának értékelésekor sokszor lemondanak a tevékenység eredményének megközelítő számbavételéről is. Ehelyett a gyakorlatban a kutatás eredményes voltának jellemzésére és a kutatóhelyek eredményességének értékelésére elterjedten alkalmazzák

- a kutatás létszám- és bérigényét,
- az egy év alatt befejezett kutatások számát,
- az intézmény dolgozói által publikált cikkek számát,
- a beadott és az elfogadott újítások és szabadalmak számát,
- a kidolgozott új technológiák, készülékek számát.

Ezek a mutatók adnak bizonyos információt *a végzett munkáról*, de nem alkalmasak arra, hogy ezek alapján reálisan elbírálhassuk a kutatási tevékenység *eredményességét*.

Mielőtt a kutató-fejlesztő tevékenység gazdaságosságának egyes mutatóit vizsgálánk, tekintsük át e terület gazdaságossági számításainak alaptípusait!

A kutató-fejlesztő tevékenység gazdaságosságának mérése nettó módszerrel

Bármely tevékenység gazdaságosságának értékelésekor a tevékenység *eredményét* kell viszonyítani az eredmény eléréséhez szükséges *ráfordításokhoz*. Amint már rámutattunk, a kutató-fejlesztő tevékenység önmagában csak kivételes esetekben elegendő a termelésfejlesztési célok megvalósításához. A kutatás eredményének hasznosításához legtöbbször az állóeszközök fejlesztése is szükséges, amely beruházási és forgóeszköz-ráfordításokat igényel. Ezért a kutatásnak mint fázistevékenységnek az eredménye nem jelenik meg elkülönülten.

A műszaki kutató-fejlesztő tevékenység gazdasági hatékonyságának mérésekor tehát a kutatási tevékenységre jutó eredményrész elkülönítése képezi a sajátos problémát, melynek megoldására mind ez ideig nem alakult ki általánosan elfogadott módszer. Ennek oka a probléma jellegéből adódik: csupán a vizsgált termelésfejlesztés belső összefüggései és adatai alapján nem építhető fel közgazdaságilag megalapozott matematikai módszer. A probléma azonban külső adatok, nevezetesen hasonló termékek, illetve technológiák termelési és értékesítési viszonyainak tanulmányozása alapján, gazdasági-műszaki becsléssel mégis megoldható.

Azt kell becsülni, hogy a fejlesztés jövedelmezősége mennyivel lenne kisebb, ha a termelésfejlesztés kutatási eredmények felhasználása nélkül, szokványos termékekkel és általánosan bevezetett technológiával történt volna. *Ez esetben tulajdonképpen a „tőkebefektetésekkel” kapcsolatos „átlagprofit” és az „extraprofit” közötti különbséget igyekszünk megállapítani.*

A komplex termelésfejlesztés eredményéből a kutatás-fejlesztés hozamának tekinthető rész leválasztása — kielégítő pontossággal — következőképpen történhet:

Meg kell tervezni a kutatás-fejlesztés eredményének hasznosítását célzó termelésfejlesztés (új üzem, üzembővítés stb.) várható eredményét (nyereségét, tiszta jövedelmét) a hasznosítás várható időtartamára, továbbá a fejlesztés teljes eszköz-igényét ($K + F$ -költségét, valamint beruházási és forgóeszköz-szükségletét). Meg kell becsülni, hogy a fejlesztési tervezett gyártmány termékcsoportjában, illetve iparágában a kutatási eredmények felhasználása nélkül végzett beruházásoktól (szokványos termékekkel és technológia alkalmazásával) milyen eredmény várható; mekkora az 1 Ft beruházásra jutó nyereség, illetve tiszta jövedelem nagysága. Ezt tekintjük az érintett területen a kutatás és fejlesztés nélkül elérhető átlagos eredménynek, amelyet százalékban adhatunk meg. Az átlagszázalék felhasználásával meghatározhatjuk a tervezett fejlesztés teljes eszköz-igényének a kutatási eredmények felhasználása *nélkül* várható eredményét. Ezt levonva a kutatás-fejlesztés eredményeinek hasznosításával létesítendő beruházás várható eredményeiből, megkapjuk a $K + F$ -tevékenységnek tulajdonítható nettó eredményt.

A kutató-fejlesztő tevékenység eredményének a komplex termelésfejlesztés eredményéből való elkülönítésére kidolgozott számítási módszert a továbbiakban *nettó módszernek* nevezzük.

A nettó módszer lényege tehát abban áll, hogy a komplex termelőfolyamat kiszámítható eredményét a kutató-fejlesztő tevékenységre és az egyéb tevékenységekre jutó részekre osztják, s a kutató-fejlesztő tevékenységre kapott eredményt viszonyítják a tevékenység ráfordításaihoz, amelyek ismertek. Így számíthatóvá válik a kutató-fejlesztő tevékenység gazdaságossági mutatója.

A nettósítás módszerére épül a tőkésországokban egyik legjobban elterjedt mutató, az *Olsen-képlet* is. Olsen az új termék és új technológia létrehozását célzó kutatás-fejlesztés közvetlen eredményének tekinti:

- új termék esetén 5 éven át az eladási ár 3 százalékát,
- javított minőségű termék esetén 2 éven át az eladási ár 2 százalékát,
- új technológia esetén a termelési költség esetenként becsült, évekre számított megtakarítását.

A fentiek szerint számított összeget megszorozza a siker valószínűségét kifejező (1-nél kisebb) számmal. Az így kapott eredményből számítja ki a kutatás-fejlesztés egységnyi ráfordítására jutó értéket mint gazdaságossági mutatót.

Az Olsen-képlet csak általános sémaként használható. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az extraprofit mértéke és időtartama területenként különböző, ezért a képlet paramétereit (az időtartamot és a profithányadot) iparáganként, termékcsopontonként, gyártási eljárásonként kell részletes vizsgálatokkal meghatározni.

Az eredmény nettósítása tehát tapasztalati adatokra épített gazdasági-műszaki becsléssel történik. A nettó számítási módszer pontossága és megbízhatósága eltérő. Az így kapott gazdaságossági mutatók becsült értékek. Elismerve azt, hogy a kutató-fejlesztő tevékenység gazdaságossága önmagában pontosan nem számítható, fel kell ismernünk azt is, hogy *megfelelően megalapozott vizsgálatok mellett a kutatási tevékenység gazdaságossága a nettó módszer alkalmazásával jól becsülhető*.

Számos esetben, amikor a hasznosítás nem, illetve alig igényel beruházást, a kutatás eredménye azonos lehet a komplex termelésfejlesztés eredményével, a kutatás gazdaságossága közvetlenül is kiszámíthatóvá válik.

Hol lehet használni a nettósított kutatógazdaságossági mutatókat? A nettó értékelés eredményesen használható a kutatókollektívák, -osztályok, -intézetek munkájának minősítésére. E területeken a nettó értékelési módszer becslési pontatlanságai ellenére is fontos információkat szolgáltat, amelyek a kutatómunka erkölcsi és anyagi elismerésének megalapozására jól felhasználhatók.

A kutató-fejlesztő tevékenység gazdaságosságának értékelésekor meg kell elégednünk az utólagos, lehetőleg tényszámokon nyugvó, illetve műszaki tervek ada-

taiból számított értékeléssel, mert az előzetes értékelés eredménye a kiinduló adatok bizonytalanságai miatt nem lehet eléggé pontos. A kutatószervezetek tevékenységének elbírálásához célszerű hosszabb (például 3—5 éves) időszak befejezett kutatásait alapul venni.

A bruttó módszerek alkalmazása a kutató-fejlesztő tevékenység gazdasági értékelésében

A műszaki kutató-fejlesztő tevékenység gazdasági hatékonyságának mérésére — elsősorban a nettó értékelés ki nem alakult volta miatt — széles körben alkalmazzák a komplex termelésfejlesztési tevékenység *teljes eredményére* épített értékelési módszert: a „bruttó” módszert. Míg a nettó módszer esetében a komplex termelésfejlesztés eredményének egy részével számolnak, addig a bruttó módszer alkalmazásakor a termelésfejlesztés teljes eredményét viszonyítják a teljes ráfordításhoz, azaz a kutató-fejlesztő tevékenység ráfordításait kiegészítik a komplex folyamat megvalósításához szükséges összes egyéb ráfordítással. Így tesznek eleget annak a követelménynek, hogy a gazdaságosság értékelésekor az eredményt az annak létrehozásához szükséges összes ráfordításhoz kell viszonyítani. A kutatási ráfordítások kiegészítésekor az alkalmazáshoz szükséges beruházási költségeket és forgóeszköz-többletet kell figyelembe venni. E módszernél tehát a számba vett eredménynek csak egy része a kutató-fejlesztő tevékenység eredménye, mint ahogy a számításba vett ráfordításoknak is csak egy részét teszik ki a kutatással kapcsolatos ráfordítások. *Így a kapott eredmény a komplex termelésbővítő tevékenység gazdaságosságát mutatja, ami nem azonos a kutatás-fejlesztés gazdaságosságával.*

Ezért pontosabb volna ezeket a módszereket *beruházás- vagy fejlesztésgazdaságossági számításoknak* nevezni.

Elfogadható-e a gyakorlat szempontjából ez a behelyettesítés, az elnevezés megtartása és a vizsgálat tárgyának felcserélése?

Ha a műszaki kutató-fejlesztő tevékenység gazdasági hatékonyságát az e tevékenységet végző kutatószervezetek tevékenységének elbírálása céljából kívánjuk értékelni, a kérdésre határozott nemmel kell válaszolnunk.

Ha viszont arra a kérdésre kell felelni, hogy melyik kutatási téma a fontosabb a gazdaságosság szempontjából, a kutatókapacitásokat milyen témákra célszerű lekötni, akkor azt mondhatjuk: a termelésfejlesztési tevékenység komplex gazdaságossága az irányadó, s erre a bruttó értékelés ad feleletet!

A beruházásokat, a termelés fejlesztését finanszírozó állam vagy a magántőkés szempontjából egyértelműen helyesnek kell tartanunk a gazdaságossági vizsgálat tárgyának fentiek szerinti felcserélését, hiszen a komplex fejlesztést finanszírozó beruházók szempontjából az egész komplexum gazdaságossága a döntő, nem pedig a szorosan vett kutató-fejlesztő tevékenység nettó gazdaságossága. Magának a szorosan vett kutató-fejlesztő tevékenységnek a gazdasági jelentőségét is a termelés fejlesztésében betöltött szerepe alapján kell megítélnünk. Népgazdasági szempontból is az a kutatás hatékonyabb gazdaságilag, amelynél az eredmények felhasználása révén a ráfordítás egységére jutó nemzeti jövedelem jobban emelkedik.

A különböző bruttó típusú gazdaságossági mutatók alapelvei azonosak: valamennyi a bruttó eredményt viszonyítja a bruttó ráfordításhoz. A pontosságra törekvés szempontjából azonban vannak köztük eltérések. Például Szakasits D. György az *össznyereséget* állítja be hozamként. M. W. Thiring javasolja az *össznyereséget* megszorozni *egy valószínűségi faktorról*, amely egynél kisebb. L. Pacifiko a valószínűségi faktort két tényezőtől képezi: *a műszaki és a kereskedelmi siker valószínűségéből*. A legtöbb szerző a hozamot az összesen megelőlegezett tőkebe-

fektetéshez (a kutatás-fejlesztési költségekhez és a bevezetéssel járó beruházási és forgóeszköz-költségekhez) viszonyítja.

A javaslatok zöme a hasznos élettartam adatai alapján számolja ki az összehozamot, egyesek az időeltolódás figyelembevétele nélkül, mások (például Majláth Lászlóné) az idő szerepének kamatszámítással való érvényesítésével.

A javasolt mutatók általában *vállalati szemléletűek*. Népgazdasági szemléletű értékeléssel Papp O. foglalkozik, és az új gyártmányok bevezetésével kapcsolatban a népgazdasági szemléletű értékeléshez ajánlja számba venni a termelési költségnek a felhasználás helyén elérhető csökkenését is.

Önálló és relatív értékelési módszerek

Mind a bruttó, mind a nettó módszerek alkalmazásának feltétele *az eredmények és a ráfordítások ismerete*. A kutató-fejlesztő és a beruházási tevékenységekre fordított összegek nagysága rendszerint meghatározható, pénzben kifejezhető. Az eredmény meghatározásakor háromféle lehetőség van: a fejlesztési akció eredménye meghatározható

- az akció belső adatai alapján,
- belső és külső adatok alapján, relatív összehasonlítással,
- semmiféle módszerrel nem határozható meg.

A termelőtevékenység azon szervezeti egységeit, amelyeknél az eredmények és az ezek eléréséhez szükséges ráfordítások nagysága pénzben meghatározható — a számvitel definícióját használva — önálló elszámolási egységeknek nevezzük. A fejlesztés gazdaságosságának *abszolút számmal való meghatározása belső adatok alapján csak az önálló elszámolást végző egységeknél lehetséges*, ahol mind az eredmények, mind a ráfordítások nagysága egységes érték mérvével — pénzben — kifejezhető. Például: új gyártmány bevezetésekor az eredményt az elérhető évi nyereség képezi, a ráfordítást pedig a kutatási-fejlesztési költségek, a beruházási és a forgóeszköz-igény összege. Ha e tényezők számszerű értékei meghatározhatók, a termelésfejlesztés gazdaságossága önálló értékelési módszerrel minősíthető, és abszolút mérőszámmal jellemezhető.

Az eredmények abszolút mérőszámmal való jellemzése lehetővé teszi egy akció gazdaságosságának önmagában való mérését. Természetesen a különféle akciók gazdaságossági mérőszámai egymással is összevethetők, és meghatározható a gazdaságossági rangsor. A ráfordítások nagysága általában meghatározható.

Számos esetben azonban a fejlesztés eredményeként létrehozott létesítmények nem képeznek önálló elszámolási egységet, s ilyenkor az eredmény önmagában a létesítmény adatai alapján nem határozható meg. Mód van azonban *más létesítményekkel történő összehasonlítás* útján képezni az eredményt, ha ismert a fejlesztés céljával azonos célú variáns. Ezt a módszert *relatív értékelési* módszernek nevezzük.

A relatív értékelés feltétele, hogy a gazdaságosság két tényezője (az eredmény és a ráfordítás) közül az egyik (általában az eredmény) a két akciónál azonos legyen. A relatív értékelés elvégzésének nem feltétele, hogy az azonos tényező nagysága pénzben kifejezhető legyen. A közös tényező nagyságát, illetve a funkció azonosságát elegendő természetes mérőszámmal jellemezni.

Általános gyakorlat, hogy azonos eredményt adó vagy azonos funkciót betöltő, illetve azonos használati értéket eredményező variánsokat hasonlítunk össze egymással. *Azonos célok esetében az akció eredményét a ráfordításoknál elért megtakarítás képezi*. Leggyakrabban a fejlesztés nélküli (eredeti) állapot használható fel a fejlesztés utáni állapot variánsaként, bázisvariánsként. Például új technológia

bevezetésekor — azonos termelés (azonos minőségű és mennyiségi termékek) esetén — a fejlesztés eredményét a fejlesztés nélküli és a fejlesztés utáni állapot termelési költségeinek különbsége képezi.

Minthogy a műszaki kutató-fejlesztő tevékenység célját gyakran képezik olyan termékek és technológiák, amelyek hasznosítása nem önálló elszámolás formájában történik, a gazdaságosság mérésének relatív formáját széles körben alkalmazzák a kutató-fejlesztő tevékenység gazdaságosságának értékelésére.

Ha a komplex fejlesztési akció eredményét relatív összehasonlítással határozzuk meg, a kutatás-fejlesztés gazdaságosságának meghatározásához éppúgy használhatjuk a bruttó és a nettó módszert, mint az önálló értékelés esetében. A két módszer közötti választást itt is a gazdasági értékelés célja dönti el. Ha a gazdasági értékelés célja bizonyos akciók közötti választás alátámasztása — azaz döntés-előkészítés —, akkor a bruttó módszert kell alkalmazni. A kutatószervezet eredményességének bemutatására viszont a nettó módszer alkalmas.

Az elmondottakból következik, hogy a gazdasági értékelés nem minden fejlettségnél, nem minden termelő jellegű kutató-fejlesztő tevékenységnél végezhető el. Ha a fejlesztés nem képez önálló elszámolási egységet, és nincs, illetve nem ismeretes azonos célú variáns, akkor sem az önálló, sem a relatív értékelési módszer nem alkalmazható!

Gazdaságilag nem értékelhető kutatások például az ismert igény szintet meghaladó igények kielégítését lehetővé tevő létesítmények, berendezések, gépek megvalósítására irányuló kutatások.

A műszaki kutató-fejlesztő tevékenységek egy részénél, főképp elméleti és általános módszertani (például városrendezési, közlekedéstechnikai) kutatásoknál, az eredmény egyáltalában nem számszerűsíthető, és így a kutatás gazdaságossága sem abszolút, sem relatív értékelési módszerrel nem határozható meg. Ezek eredményessége csak verbálisan, a funkció leírásával jellemezhető.

A kutató-fejlesztő tevékenység értékeléséhez szükséges adatok érvényes számítási rendszerünkben sokszor nem állnak rendelkezésre, így a számítások elvégzéséhez külön adatszolgáltatás szükséges.

Áttekintvén a műszaki kutató-fejlesztő tevékenység gazdaságosságának értékelésére alkalmas módszereket, visszatérhetünk a műszaki fejlesztés irányításánál és tervezésénél felmerülő (már a bevezetőben felsorolt) főbb kérdésekre.

Mennyit fordítsunk a nemzeti jövedelemből műszaki fejlesztésre? A válasz megalapozásához jól használhatók a kutató-fejlesztő tevékenységet végző szervezetek munkájára számított nettó gazdaságossági mutatók és azok iparági átlagértékei.

Milyen szervezeti formákban célszerű a kutató-fejlesztő tevékenységet végeztetni? A különböző szervezeti formák gazdaságosságának elbírálására ugyancsak a nettó gazdaságossági mutatók alkalmasak.

Milyen szempontok alapján történjen a kutató-fejlesztő témák kiválasztása? A témák közötti választásnál fontos szempontot képez a fejlesztések komplex gazdaságossága, amelynek meghatározására a bruttó gazdaságossági mutatók alkalmasak.

Mikor érdemesebb hazai kutatás helyett a műszaki tudást külföldről megvásárolni? A kérdés megválaszolását megkönnyítik a hazai kutatás, illetve a licencvásárlás felhasználásával megvalósuló fejlesztésekre számított bruttó gazdaságossági mutatók, továbbá a licencegyenérték-számítások, valamint a pontozásos módszer.

A nettó és a bruttó gazdaságossági mutatók meghatározott területeken való alkalmazása tehát nagymértékben elősegíti a műszaki kutató-fejlesztő tevékenységgel kapcsolatos főbb kérdések megválaszolását. Használatukkal kapcsolatban fontos eredménynek tekinthető továbbá az is, hogy így egyértelműen elhatáro-

lódik a K + F-tevékenység gazdaságosságának számítható területe a nem számíthatóktól, és ezzel lényegesen csökkennek a K + F-tevékenység gazdaságosságával kapcsolatos eddigi bizonytalanságok.

A kutató-fejlesztő tevékenység gazdasági értékeléséhez alkalmazandó mutatók

Mint láttuk, a kutató-fejlesztő tevékenység gazdasági értékelése kétféle szempontból történhet: a témák rangsorolása vagy a kutató-fejlesztő tevékenység hatékonyságának elbírálása szempontjából. Az eredmény meghatározási lehetőségétől — a rendelkezésre álló adatoktól — függően pedig az értékelés történhet önálló vagy relatív formában. Végeredményben tehát négyféle felépítésű gazdaságossági mutatóra van szükség.

A szakirodalomból ismert eredmény/ráfordítás típusú gazdaságossági mutatók gazdag választéka lehetővé teszi, hogy közülük az alkalmazás praktikus szempontjai alapján, a reálisan rendelkezésre álló adatbázis terjedelmének és megbízhatóságának megfelelően alakítsuk ki a legelőnyösebbeket.

A mutatók felépítésekor fontos szempont volt, hogy a mutatók szerkezete legyen azonos a beruházás-gazdaságossági mutatók klasszikusnak mondható szerkezetével: fejezzék ki az 1 Ft előlegezett tőkeráfordításra (kutatásra-fejlesztésre, beruházásra és forgóeszközre) jutó eredményt, ahol az eredményt a teljes üzembe helyezés utáni első évre, a tőkeráfordításokat pedig az azt megelőző évre kell diszkontálással átszámítani.

A kialakított mutatók felépítése lényegében megegyezik a Majláth Lászlóné által javasolt mutatóéval. A javasolt mutatók a következők:

Az önálló gazdaságossági mutató bruttó formája

A mutató közgazdasági tartalma: a kutató-fejlesztő tevékenységgel és a kutatási eredmény alkalmazásával kapcsolatos összráfordítások egy Ft-jára jutó hozam nagysága, jelenértékre átszámítva.

$$G_{ab} = \frac{\sum_{i=1}^m (T_i - \ddot{O}_i - z \cdot L) \cdot (1 + p)^{-i} \cdot R_m \cdot R_k}{\sum_{j=1}^n (K_j + E_j - V_j) \cdot (1 + p)^{n-j} - E_o \cdot (1 + p)^{-n}}$$

ahol: T_i = értékesítési árbevétel az i -edik évben,
 $\ddot{O}_i$ = termelési önköltség, leírás nélkül, az i -edik évben,
 L = évi leírási költség, a hasznosítás időtartamából számolva,
 z = a leírás korrekciós tényezője,

$$z = \sum_{i=1}^m \frac{1}{(1 + p)^i}$$

p = kalkulatív kamatláb (a népgazdasági szemléletű számításokban 0,12),

R_m = a műszaki siker valószínűsége ($0 < R_m < 1$),

- R_k = a kereskedelmi siker valószínűsége ($0 < R_m < 1$),
 K_j = kutatási költség a j -edik évben,
 E_j = a bevezetéshez szükséges beruházási költség és forgóeszköz-szükséglet a j -edik évben,
 V = a részleges üzembe helyezéssel a teljes üzembe helyezés előtt kitermelt tiszta jövedelem a j -edik évben,
 E_o = a konvertálható eszközök maradványértéke,
 m = a hasznosítás időtartama,
 n = a kutatás és a bevezetés (a beruházás) időtartama.

Népgazdasági szemléletű számításoknál a mennyiségi és az értékadatok a népgazdasági szinten várható termelés adatai alapján számítandók.

Az önálló gazdaságossági mutató nettó formája

A nettó mutató a kutatási tevékenységre jutó hozam és az ugyanevvel a tevékenységgel kapcsolatos ráfordítások viszonyát fejezi ki. A kutatás hozamának a komplex termelésfejlesztés összhozamából való részesedési faktorát U -val jelöljük. A kutatás nettó gazdaságossága az önálló értékmutatóból a következő képlettel számítható:

$$G_{an} = \frac{\sum_{i=1}^m (T_i - \ddot{O}_i - z \cdot L) \cdot (1 + p)^{-i} \cdot R_m \cdot R_k \cdot U}{\sum_{j=1}^n K_j \cdot (1 + p)^{n-j}}$$

A nettó mutató egyes tényezőinek értelmezése egyezik a bruttó mutatónál ismertetett értelmezéssel. A nettósítás elvének megfelelően a nettó hozamot viszonyítjuk a kutatási tevékenység szorosan vett ráfordításaihoz. Ha a termelésfejlesztésnél a hazai kutatási eredmények felhasználása mellett idegen licencet is alkalmaztak, a kutatási ráfordítások összegét meg kell emelni a licenc vásárlási költségével, minthogy a licenc megvásárolt „műszaki tudás”.

A relatív gazdaságossági mutató bruttó formája

A relatív értékelést akkor alkalmazhatjuk, ha a kutatás eredményének felhasználásával végrehajtott fejlesztés már eddig is ismert igények kielégítését szolgálja, és rendszeresen gyártott terméket (bázisterméket) vagy technológiát helyettesít. A kutatótevékenységnek és a kutatási eredmény alkalmazásának együttes eredményét a bázistermék és a fejlesztett termék önköltségének különbsége képezi. A relatív mutató bruttó formája a következő:

$$G_{rb} = \frac{\sum_{i=1}^m \left[(\ddot{O}_{bi} - \ddot{O}_i) - z(L_b - L) \right] \cdot (1 + p)^{-i} \cdot R_m \cdot R_k}{\sum_{j=1}^n (K_j + E_j) \cdot (1 + p)^{n-j} - E_o \cdot (1 + p)^{-m}}$$

A bázistermékre vonatkozó adatokat „b” alsó indexszel jelöljük. Egyébként a jelölések megegyeznek az abszolút mutatónál alkalmazottakkal.

A relatív gazdaságossági mutató nettó formája

Azokban az esetekben, amikor a gyártmány-, illetve a gyártásfejlesztés ismert termék vagy technológia helyettesítését célozza, tehát van bázistermék, illetve technológia, és a kutatás eredményének bevezetése többletköltséggel jár, a nettó mutató képzése az önálló mutatónál alkalmazott elvek szerint történik, a bruttó eredményből becsléssel határozzuk meg a kutatás nettó eredményét:

$$G_m = \frac{\sum_{i=1}^m \left[(\ddot{O}_{bi} - \ddot{O}_i) - z \cdot (L_b - L) \right] \cdot (1+p)^{-i} \cdot R_m \cdot R_k \cdot U}{\sum_{j=1}^n K_j \cdot (1+p)^{n-j}}$$

A jelölések megegyeznek az előbbi mutatónál alkalmazottakkal.

A kutató-fejlesztő tevékenység gazdaságosságának vállalati és népgazdasági szemléletű értékelése

Egy-egy témával kapcsolatos kutatás eredményének gazdasági hatása és felhasználása igen sokféle területre terjedhet ki: egy vagy több vállalatra, trösztre, iparágra, az egész népgazdaságra vagy a szabadalmat átvett országokra. Így a kutatótevékenység hasznosítási körét esetenként kell megállapítani. A gyakorlatban a kutatótevékenység gazdaságosságát kétféle szemléletben értékelik: *vállalati* és *népgazdasági* szemléletben. A vállalati szemléletű értékelésnél a vállalatnál felmerülő ráfordításokat és a vállalati eredményeket kell számba venni, a népgazdasági szemléletű értékelésnél pedig mindazokat a hatásokat (eredményeket és ráfordításokat), amelyek népgazdasági szinten jelentkeznek.

Vállalati szemléletű értékeléseket vállalati érdekeltségben dolgozó kutatórészlegek készíthetnek: a témák rangsorolásához bruttó módszerrel, saját munkájuk értékeléséhez nettó módszerrel.

Önálló kutatóintézeteknél a témák megválasztásakor — több egyéb szempont mellett — a népgazdasági szemléletű gazdaságosság az irányadó, így a népgazdasági szemléletű, bruttó formájú értékelés indokolt. A kutatómunka gazdasági hatékonyságának jellemzésére nettó módszerrel végzett népgazdasági szemléletű értékelés szükséges.

A közölt mutatók vállalati szemléletűek. A vállalati számításokban az értékelést a vállalati gazdálkodás viszonyainak megfelelően kell végezni. Számításba kell venni az adókat, a vámokat, a dotációkat és a támogatásokat. A mutatók prognosztizált hazai áron számíthatók. Az idő szerepét kamatszámítás alkalmazásával érvényesíthetjük.

A népgazdasági szemléletű értékeléshez alkalmazandó mutatók felépítése azonos a vállalati mutatókéval, eltérés van azonban az egyes tényezők értékelésében és számítási módjában. A kutató-fejlesztő tevékenység egyik legfontosabb célja a gazdaságos termelési struktúra kialakításának elősegítése. Ez olyan értékelés alkalmazását kívánja meg, amely lehetővé teszi a népgazdasági eredmények és ráfordítások viszonylag pontos számbavételét. Ezért a népgazdasági értékelésnél a vámokat, az adókat, a dotációkat és a támogatásokat figyelmen kívül kell hagyni.

A népgazdasági szemléletű értékelésnél a fejlesztési költségek kamatterhekkel növelt összegének megtérülését kell elvárunk. A népgazdasági szemléletű értékeléshez ezért a vállalati leírás évi összege korrigálandó egy kamatterhet érvényesítő tényezővel.

Az értékelés időhorizontja

Az értékelés körének behatárolásához hasonlóan meg kell határozni azt is, hogy mi legyen az értékelés időhorizontja. Elméletileg az értékelés időhorizontja a kutató-fejlesztő tevékenység eredményének időtartama — a hasznosítás időtartama — alapján határozható meg. Ez a műszaki fejlődés gyorsaságától függ. A hasznosítási idő alábecslése biztonsággal való értékelést eredményez, túlbecslése pedig az eredmények fölétervezésével egyenlő. A hasznosítás időtartamának előirányzásakor tekintetbe kell venni a kutatási eredmények bevezetéséhez (a beruházások megvalósításához) szükséges időt. Ez is növeli az erkölcsi kopás mértékét. A kutató-fejlesztő tevékenység gazdaságosságának értékelésekor tehát az értékelés időhorizontját nem lehet minden esetben azonosnak venni. Az értékelés céljára csak olyan mutatók alkalmasak, amelyek tetszőleges időhorizont esetén használhatók, és lehetővé teszik különböző hasznosítási idejű eredmények gazdaságosságának összehasonlítását.

A javasolt mutatók a fenti követelményeknek eleget tesznek. A számításokban konkrétan alkalmazandó időhorizontok nagyságára célszerűnek látszik területenként (iparáganként, termékcsoportonként) előírni a műszaki fejlődés eltérő ütemének megfelelő, központilag egyeztetett időtartamokat.

A gazdaságosság szerepe a hatékonyság elbírálásában

Amint a bevezetőben rámutattam, a kimondottan gazdasági célú kutató-fejlesztő tevékenységeknek is lehet egyéb hatásuk (kulturális, egészségügyi, biztonsági stb.), melyek gyakran nem is számszerűsíthetők, különböző funkcióik miatt közvetlenül össze sem mérhetők, társadalmi jelentőségük azonban nagy lehet. Ezért a kutató-fejlesztő tevékenység hatékonysága elbírálásának az összes hatás együttes mérlegelésén kell alapulnia. A pénzben nem értékelhető hatásokat — a gazdaságossági mutatók mellett — jelentőségüknek megfelelően kell (szöveges leírással) ismertetni. A kutatási témák rangsorolása is (iparági, minisztériumi vagy OMFB-szinten) a tevékenységek komplex hatékonysága alapján történhet. A gazdasági mellett a többi hatást is figyelembe kell venni. A gazdaságossági számítások tehát — bár fontos, de — nem kizárólagos eszközei a hatékonyság elbírálásának.

Irodalom

- Balázs Sándor—Varga György:* A tudományos kutatómunka szervezésének és gazdaságosságának néhány kérdése. Közgazdasági Szemle, 1961. 7. sz.
- Drechsler László:* A hatékonyságmérés és tervezés kérdései. Közgazdasági Szemle, 1977. 10. sz.
- Klár János.:* Kutatásgazdaságosság és mérési módszerei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.
- Majláth Lászlóné:* Új gyártmányok piacának és gazdaságosságának vizsgálata. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.
- Pálinkás János.:* A műszaki fejlesztési döntések előkészítése. Vállalati gazdálkodás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.
- Szakasits D. György:* A műszaki kutatás és fejlesztés gazdaságtana. Tankönyvkiadó, 1970.
- Vas-Zoltán Péter:* A kutatás és fejlesztés gazdasági hatékonysága. Akadémiai Kiadó, 1979. Kutatás hatékonysági vizsgálatok módszertani irányelvei. ÉGSZI, 1968.
- A tudományos kutatás népgazdasági hatékonyságának vizsgálati lehetőségei. OMFB, 1972. február.
- Műszaki kutatások gazdaságosságának és kockázatának vizsgálati módszerei a vállalati döntések körében. OMFB, 1970. március.
- Útmutató a gazdasági célú K + F-tevékenység hatékonyságának elemzéséhez és értékeléséhez. OMFB, 1983. február.
- K + F-prioritások kiválasztásának módszertana. OMFB, 1982. november.

A kis- és középvállalatok innovációs tevékenysége

Kovács István—Márton Ferenc

A kis- és középvállalatok innovációs képességére vonatkozó vizsgálatunk során egyrészt törekedtünk a hazai és a külföldi szakirodalomban fellelhető fontosabb információk összegzésére, másrészt saját empirikus kutatásunk tapasztalatait értékeljük. A kormányzat által 1979-ben létrehozott kis- és középvállalati munkabizottság — amelynek a tanulmány szerzői is tagjai voltak — 77 kis- és középvállalatra kiterjedő kérdőíves és interjú vizsgálatot készített.*

A vizsgálat az MKKE Ipari Üzemszervezési Tanszékén kidolgozott kontingenciamodellre épült [11]. Mértük és elemeztük a kis- és középvállalatok környezeti és belső adottságait, strukturális jellemzőit, teljesítményértékeit, valamint innovációs képességét. A változócsoportok közötti kapcsolat feltárása és elemzése során abból indultunk ki, hogy a szervezetek innovációs képessége a strukturális jellemzők és a kontextuális változók kapcsolatának jellegétől függ. Az innovációs kapacitás kihasználása pedig sajátos innovációs teljesítményekhez vezet.

A felmérés során nyert adatokat a „Szocialista vállalat” kutatási főirány keretén belül számítógépes elemzéssel is feldolgoztuk, így a leíró statisztika módszerein túlmenően lehetőségünk volt korrelációs számítással, valamint faktor- és klaszteranalízissel is vizsgálni a mintát.**

Kutatásunk során a vállalatok innovációs kapacitását a szervezeti struktúra, a működési mód sajátos képességeként kezeltük. Ennek megfelelően vizsgálati modellünkben abból indultunk ki, hogy a szervezet teljesítménye függ az innovációs képesség meglététől, mértékétől, illetve attól, hogy az mennyire felel meg a rendszerösszefüggések követelményeinek.

Az innováció értelmezésében az OMFIB INNTEAM programjának meghatározásához igazodtunk: eszerint az innováció olyan változást jelöl, amely hatásaiiban megváltoztatja a gazdasági rendszer egészét vagy annak egy részét (elsősorban a műszaki-technológiai rendszert). A változási igényt alapvetően a szervezet adottságainak (elsősorban környezetének) módosulása közvetíti a vállalatnak, és az innovációs tevékenységnek lehetővé kell tennie a módosuló környezethez való megfelelő alkalmazkodást [21].

Az innovációt — Schumpeter megfogalmazása szerint — a termelési tényezők új kombinációjának megvalósításaként foghatjuk fel [18]. Hangsúlyozni kell azonban azt, hogy csak a termelési tényezők azon új kombinációjának megvalósítása tekinthető innovációnak, amelyet a piac elismer.

Az innovációt tehát szervezeti képességként, a megújulás, az alkalmazkodás, a rugalmasság előfeltételeként, a siker forrásaként kezeltük.

Tapasztalataink szerint a kis- és középvállalatok között általában több innovatív szervezet található, mint a nagyiparban. Mégsem állítható, hogy a kis- és közép-

* A felmérés 35 ipari szövetkezetre, 31 minisztériumi és 11 tanácsi vállalatra terjedt ki. A 42 kis- és középvállalat ágazatok szerinti összetétele a következő volt: 12 élelmiszeripari, 13 gépipari, 12 könnyűipari és 5 vegyipari vállalat tartozott a mintába. A szerzők a vizsgálat átfogó tapasztalatairól az 1983-ban elkészült „A kis- és középvállalatok szervezetelemzése, szervezetelemzése” című tanulmányban adnak számot.

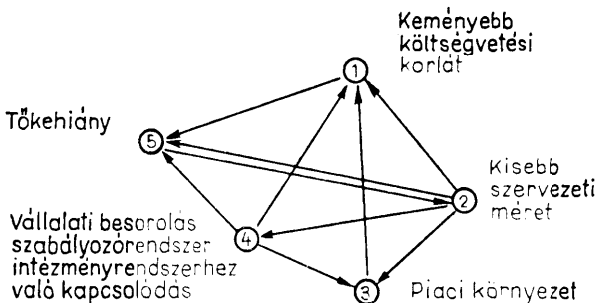
** A számítógépes elemzés programjait Kishalmi Zoltán (MKKE) készítette.

vállalatok ma nálunk ellátnák az innovációs folyamatban azt a szerepet, ami körülményeink közt kívánatos volna, illetve amit a fejlett piacgazdasággal rendelkező országokban betöltenek. Ennek egyik okát abban látjuk, hogy a népgazdaság vállalati struktúrája túlcenztralizált, kevés a kis- és középvállalat. Másik oka az, hogy ez ideig viszonylag kevés szervezeti lehetőség nyíltott egy-egy új ötlet, egyéni kezdeményezés megvalósítására. Sok gondot okozott a kis- és középvállalatok innovációs folyamataiban a környezeti kapcsolatok kiszámíthatatlansága, a túlságosan nagy bizonytalanság és a tőkehiány is.

Az OMF INNTEAM munkaprogramjához kapcsolódó kutatásunk alapján az innovációt befolyásoló tényezők hatásláncát az ábrán látható módon összegeztük.

Az innovációt befolyásoló tényezők hatáslánca

(Az egyes befolyásoló tényezők feltüntetett sorszáma egyben rangsort is jelöl.)

A szervezetek innovációs képességére vonatkozó kutatási tapasztalatainkat ennek megfelelően elsősorban a problémák köré csoportosítva fogalmazzuk meg. Felvázolunk továbbá néhány olyan javaslatot is, amelyek megvalósítása véleményünk szerint eredményesebbé tehetné a kis- és középvállalatok innovációs tevékenységét [8].

Kedvező feltételek

Nézzük meg először azon tényezőket, amelyek serkentőleg hatottak a kis- és középvállalatok innovációs tevékenységére!

— A nagyobb piaci verseny, az időnként érzékelhető diszkrimináció és naturális feszültség, a keményebb költségvetési korlát azt eredményezte, hogy a kis- és középvállalatok egy része kénytelen volt vállalni az innovációt, mert a szervezet és a környezet közötti konfliktus nagyobb volt, mint amit a fejlesztés — a belső érdekviszonyok átrendezése miatt — várhatóan kiváltott.

— A kis- és középvállalatok számára általában az adózás is keményebb feltételeket jelent, mint a nagyvállalatoknak. Nehezebb kibúvókat találni, realisabb a csődbe jutás veszélye. Általában a hitelhez jutás feltételei is keményebbek. Mindez hatékonyabb munkára sarkallja a kisvállalatokat.

— A kis- és középvállalatok — Kornai János szóhasználatával élve — „majdnem kemény költségvetési korlátja” a vállalatokat jobban rákényszeríti az önerőből való érvényesülésre, így az innováció „vállalására” nagyobb az esély, különösen, ha a szervezet és a környezet között kiéleződik a konfliktus [7].

— Mivel a kis- és középvállalatok szervezete egyszerűbb, kevésbé bürokratikus és személytelen, működésük is organikusabb, könnyebb az innovációs folyamat által kiváltott belső konfliktusok kezelése és feloldása, majd az új érdekérvényesítési egyensúly kialakítása. Különösen igaz ez a megállapítás az ipari szövetkezetekre, amelyekben a demokratikus önkormányzati viszonyok között tapasztalataink szerint magasabb fokú a konfliktustűrő képesség. Mivel a fórumokon, a vá-

lasztások kapcsán nagyobb lehetőség kínálkozik az érdekérvényesítésre, nehezebben tudnak megmerevedni a múltban létrejött egyensúlyi helyzetek is. Nyilván ez is szerepet játszott abban, hogy az ipari szövetkezetek között több innovatív szervezetet találtunk. Jól szolgálta a szövetkezetek innovációs tevékenységét a kölcsönös fejlesztésialap-juttatás is [9].

Választ kerestünk arra is, miért lassítja és teszi alacsony hatékonyságúvá az innovációt a gazdaságban megjelenő érdekek mozgása jelenleg a kis- és középvállalatok körében is.

A visszahúzó erők

Ezek közül a legfontosabbak a következők:

— A gazdasági szabályozórendszer nem tudja kellően kezelni a dinamikus vállalati növekedést.

— A vállalatok vezetői nincsenek eléggé érdekelve a kockázatvállalással járó innováció beindításában.

— Sok vállalat számára a kelleténél puhább a piaci korlát, ezért több egység megelégszik a könnyen mobilizálható piaci előnyök megragadásával.

— Nehéz külső és belső forrásokat találni az innováció finanszírozásához.

— Kevés az információ a releváns piaci helyzetről és a műszaki-tudományos környezetről.

— Bizonytalanok és hiányosak a szervezeti kapcsolatok a külkereskedelemmel, a kutatóintézetekkel, az iparirányítással, a szállítókkal stb.

— A vállalati besorolási rendszer miatt, az alacsonyabb bérszínvonal következtében nincs kielégítő szakmai háttér.

— Merevek a szervezeti kapcsolatok, a hatásköri rendszer pedig túlcentralizált.

— Az innováció sűrűn ütközik bele emberi irigységbe, korlátolt, szemellenzős vezetésbe.

Hinterhuber osztrák professzor véleménye szerint „...éppen a kis- és középvállalatok esetében érvényes az a szabály, hogy csak akkor tudnak fennmaradni és növekedni, ha a folyamatos innováció politikáját alkalmazzák egy stratégiai globális koncepció keretein belül” ([4] 39.1.). Erre azonban jelenleg csak kevés magyar kis- és középvállalat tud berendezkedni. Ennek egyik oka az, hogy általában képtelenek a piaci, tudományos és technikai információk megfelelő elemzésére, a vállalat eredményeinek és gyengéinek reális értékelésére. Ez megnehezíti reális stratégiák kidolgozását, túlsúlyba kerülnek a rögtönzött fejlesztési döntések, s az éppen adódó piaci előnyök kihasználását előtérbe helyező működési mechanizmus alakul ki. Sajnos a piaci verseny elégtelensége miatt kis- és középvállalataink jó része komolyabb innováció nélkül is képes elérni a bázisszemléletű szabályozás viszonyai közt kívánatosnak minősülő nyereséget. A vezetők anyagi és erkölcsi érdekeltsége is a biztos, szolid haszonra ösztönöz, nem pedig a reális kockázatvállalásra épülő dinamikus növekedésre. A kis- és középvállalatok nehezen tudják biztosítani a sikeres innovációhoz szükséges szakmai háttérrel is. Ennek egyik oka a vállalati besorolási rendszer hátrányos hatása, a tarifarendszer kötelező alkalmazása.

Az „új agysejtek” megszerzésének nehézsége sem magyar specialitás. Erre utal Mars előadása is, aki a holland kis- és középvállalatok szakember-utánpótlásáról szólva azt elég borúlatoan ítélte meg: a kis- és középvállalatok általában hiába törekednek egyetlen végzett fiatalok megszerzésére, alig akad, aki ezt az ajánlatot elfogadná, és rábízna szerencséjét egy ilyen vállalatra [14]. Hasonló tendenciákat tapasztaltunk mi is több magyar kisvállalatnál, bár az utóbbi időben — elsősorban az ipari szövetkezetek műszaki területein dolgozóknál — kedvező jelenségekkel is találkoztunk.

Sok gondot okoz a kis- és középvállalatoknak a bizonytalan anyagbeszerzési háttér is, ami feleslegesen megnöveli — ha netán belevágnak — egy-egy innováció kockázatát. A külkereskedelmi vállalatok és a bankszervek monopolisztikus magatartása sok esetben zavarta, illetve lassította a kis- és középvállalatok ügyeinek elintézését, sok esetben akadályozva az adott innovációs lehetőség kiaknázását.

Egyik legnagyobb akadályja a kis- és középvállalatok innovációs tevékenységének az, hogy nehezen jutnak pénzeszközökhöz. Ebben az is közrejátszik, hogy a szabályozórendszer hasonló mértékben von el a kisvállalatok bevételeiből, de jóval kevesebb eszközt juttat vissza nekik a nagyvállalatokhoz képest. A bankszervek is kevéssé érdekeltek az innovációs vállalkozások finanszírozásában.

Több esetben tapasztalható volt az is, hogy a merev, túlszabályozott szervezeti kapcsolatok, a hosszú irányítási lánc és a túlcentralizált hatásköri rendszer gátolta, nehezítette az innovációt. Az ügyintézés folyamata lassú. Ilyen körülmények között különös szerepe van annak, hogy milyen beállítottságúak, mentalitásúak a vezetők. Sok helyen sajnos szakmai feltételeységbe, irigységbe, bátortalanságba és nemtörődömségbe ütköznek a legjobb ötletek is, lassítva vagy éppenséggel zátonyra juttatva az innovációt.

Szervezettípusok és az innovációs kapacitás

Vizsgálati tapasztalataink szerint az ipari szövetkezetek innovációs képessége általában jobb az állami vállalatokénál. (Ez alkalommal a szövetkezeti ipar 35 vizsgált egységére vonatkozóan ismertetjük a feltárt szervezettípusokat és azok hatását az innovációs képességre.) Vizsgálati eredményeinket táblázatban foglaltuk össze. Elgondolkodtató, hogy vannak szövetkezetek, amelyek a közepesnél gyengébb innovációs tevékenységgel kifejezetten jó teljesítményt értek el, mások viszont jó színvonalú innováció mellett is csak gyengébb teljesítményt mutattak fel. A gazdasági mutatók alapján minősített komplex teljesítménymutató és az új termék kifejlesztési (bevezetési) gyakorisága alapján érzékelt innovációs kapacitás között tehát fordított összefüggés áll fenn.

A táblázatból kiolvasható az is, hogy a II. szervezettípusba tartozó szövetkezeteket általában a kedvezőbb (több csatornás) piaci környezet, diverzifikáltabb termékszerkezet, valamint egyszerűbb szervezet, kisebb formalizáció és határozott decentralizáció jellemzi. A jó teljesítmény forrása ezen csoportnál elsősorban a piaci előnyök kiaknázásában és a vezetés mozgékonyaságában keresendő.

A III. szervezettípus egységei mind a beszerzési, mind az értékesítési piacon kötöttebb (kevesebb mozgási lehetőséget adó) helyzetben vannak. Így a növekedést nem építhetik kizárólag a piaci előnyök egyszerű kiaknázására. A szervezet és a környezet között kiegyezőbb konfliktusok miatt vállalták az innovációt, ami centralizáltabb és formalizáltabb működést követelt meg. A magasabb költség-színvonalat, a specializáltabb termelést (profil) az erősebb piaci nyomás miatt nehezebb elismertetni, mint a II. szervezettípus egységeinek. Ez a tapasztalat is megerősíti, hogy az innovatív magatartást jelenleg sem a piac, sem a szabályozórendszer nem értékeli kellően. (Sokszor kifizetődőbb egy-egy piaci előnyt komolyabb innováció nélkül érvényesíteni, mint erőfeszítést kívánó fejlesztésekbe kezdeni.)

Javaslatok az innováció feltételeinek javítására

A következőkben összegezzük javaslatainkat az innovációs folyamat feltételeinek javítására:

— A piaci információkkal való ellátottság javítására célszerű lenne olyan *külkereskedelmi információs irodákat* alakítani, amelyek vállalkozási rendszerben,

megbízásra látnák el a kis- és középvállalatokat információkkal és más, a marketingtevékenység körébe tartozó szolgáltatásokkal.

— A műszaki kutatási ismeretek szervezett összegyűjtésére és szaktanácsadási rendszerben való továbbítására *műszaki irodákat* kellene létrehozni.

— A kis- és középvállalatok szervezési problémáinak megoldására, informá-

A szervezettípusok főbb jellemzői

Szervezeti adottságok és jellemzők		Típusok			
		I. típus	II. típus	III. típus	
Belső adottságok	Nagyság	nagy szervezetek	kis- és közepes szervezetek	kis- és közepes szervezetek	
	Telepítési helyzet	vegyes	vegyes	vegyes	
	Profil	bonyolult termékek	közepesen bonyolult termékek	közepesen bonyolult termékek	
	Termelési szervezet	vegyes, horizontális	vegyes horizontális	horizontális	
Környezeti jellemzők	Átfutási idő	közepesen rugalmas	rugalmas teljesítés	rugalmas teljesítés	
	Beszerezési piac	több csatornás (művi, TEK, külker.)	több csatornás (művi, TEK, külker., belker.)	koncentrált (művi, TEK)	
	Értékesítési piac	több csatornás (exportra, termelővállalatnak, kiskereskedelemnek)	több csatornás (termelővállalatnak, nagykereskedelemnek)	koncentrált (nagyker., kisker.)	
	Műszaki tudományos környezet	magas MŰFA-kulcs, az új termék aránya közepes	kis MŰFA-kulcs, az új termékek aránya kicsi	közepes MŰFA-kulcs, az új termékek aránya magas	
	Gazdaság-irányítás	szabályozók hatása	pozitív	negatív	vegyes
		támogatások	közepes mértékű	közepes mértékű	kismértékű
		elvonások	jelentős mértékű	közepes mértékű	kismértékű
	Strukturális jellemzők	konfiguráció	bonyolult felépítésű szervezet	egyszerűbb felépítésű szervezet	közepesen bonyolult szervezet
decentralizáció		közepes	magas	alacsony	
szabályozottság		az írásos szabályok dominálnak	nem írásos, a hagyományokra építő szabályozottság	vegyes szabályozottság	
önelszámolás, érdekelttség		fejlett önelszámolási és ösztönzési rendszer	közepesen fejlett önelszámolási és ösztönzési rendszer	viszonylag fejletlen önelszámolási és ösztönzési rendszer	
Innovációs kapacitás		közepes színvonalú (2)	közepesnél gyengébb színvonalú (3)	jó színvonalú (1)	
Teljesítmény-jellemzők	komplex mutató	közepes színv. (2)	sikeres-jó (1)	jó-közepes (3)	
	szervezettség	megfelelő színvonalú	megfelelő színvonalú	alacsony színvonalú	
	versenyképesség	jó	jó	jó	

ciós és döntési rendszerük, szervezetük és stratégiájuk kialakítására erre szakosított *szervező-tanácsadó vállalkozásokat* kellene kifejleszteni.

— Tovább kellene lazítani a vállalati besorolási rendszert és bértarifát, hogy a tehetséges, jól felkészült fiatal szakemberek számára vonzóvá váljanak a kis- és középvállalatok által kínált beosztások.

— A gazdasági szabályozórendszer fejlesztésekor figyelmet kell fordítani a kisvállalatok adottságaira is, s megkönnyíteni a fejlesztésükhöz szükséges források megszerzését. Egyidejűleg törekedni kell a piaci verseny általános élénkítésére, ezáltal a valóságos teljesítményre épülő differenciált növekedés feltételeinek biztosítására.

Csak valóságos és megfelelően élénk piaci verseny húzhatja ki a talajt a „könnyű előnyökből való megélés” gyakorlata alól, csak ez kényszeríthet rugalmasabb piaci alkalmazkodásra, gyorsabb innovációra.

— A kis- és középvállalatoknak nagyobb önállóságot kell kapniuk a tulajdonosi döntések gyakorlatában. Ehhez csökkenteni kell szervezeti függésüket mind az államigazgatási szervektől, mind a nagyvállalatoktól. Az ellátási felelősséget a kereskedelmi szervezetekre kell átruházni, míg a kis- és középvállalatokra nem kell kötelezettséget róni.

— A vállalkozói szemlélet kialakításában nagy szerepet kell kapnia a finanszírozási, eszközcsoportosítási rendszernek. Találóa fogalmazza meg ezt — az osztrák gyakorlat alapján — Kurt Arnegger: „A kis- és középvállalatok mozgékonyabbak, gyorsabban tudnak reagálni az ötletekre, és az innovációt közvetlenül a keresletre orientáltan tudják megvalósítani, ezzel szemben gyakran nincs elég pénzük a kutatás finanszírozására, nincs elég tőkájük az új termék bevezetésével járó kockázat vállalásához. Ezért segítséget kell kapniuk egyrészt a köztől, másrészt a hitelintézetektől” ([1] 55. l.).

— Erősíteni célszerű az Innovációs Alapot, illetve vállalkozó bankokat kell létrehozni, amelyek kockázatot vállalva vesznek részt az innovációs folyamat finanszírozásában.

— Társulásokkal, közös vállalkozások szervezésével maguk a kis- és középvállalatok is növelhetik az anyagbeszerzés biztonságát, csökkentve egyúttal az innováció kockázatát is. Jó például szolgálnak erre a szövetkezeti iparban meghonosodott anyagbeszerzési és értékesítési társulások. Ez „sajátos szervezeti innovációként” értelmezhető, amelynek kiinduló impulzusát a beszerzési és értékesítési piacon fellelhető naturális feszültség okozta.

— Törekedni kell a bérleti (leasing) formák elterjesztésére. A gépek és szerszámok bérlete nem utolsósorban a meglévő eszközök rugalmasabb felhasználására is alkalmas megoldás. A bérleti üzletágban rejlő előnyök kihasználására a nagyvállalatoknál is érdemes lenne kisvállalkozásokat, leányvállalatokat létrehozni. Ezáltal nemcsak a kis- és középvállalatok innovációs tevékenységét lehetne segíteni, de a nagyvállalatok kapacitását is jobban ki lehetne használni.

— Jól szolgálhatná az innovációs teljesítmények növekedését a kis- és középvállalatok vezetőinek nagyobb mobilitása is. E célból széleskörűen alkalmazni kellene a pályázati rendszert. A pályázók a versenytárgyaláson fejtsék ki, hogy mit és hogyan akarnak tenni, miként gondolják fejleszteni a vállalat tevékenységét, milyen teljesítményt vállalnak.

— A kinevezett vezetők kapjanak nagyobb önállóságot saját „csapatuk” összeválogatásában. Érvényesíteni kellene továbbá a közösen viselt egzisztenciális kockázatnak az elvét is, hogy érdemes legyen — kellő megfontolással — nagyobb kockázatot vállalni.

A vizsgált kis- és középvállalatok egy részében túlságosan bonyolult szervezetet és mechanikus működési módot találtunk. Amennyiben mindez még túlcenzalizált hatásköri rendszerrel is párosul, az innovációs képesség szükségszerűen ala-

csony szinten marad. Gyakran találkozhatunk továbbá a termelési (műszaki) vonal dominanciájával, ami megint csak nem kedvez az innovációs folyamatnak. Sok vállalatban elhanyagolt a teljesítménymérés, nincs megfelelő kollektív anyagi érdekelttség.

A hosszabb távú célok bizonytalansága miatt sok vizsgált vállalatnál „túlteng” az operatív irányítás, gyakoriak a váratlan, zavaró hatások, amelyek elhárítását „tűzoltás” jelleggel kísérik meg.

A kis- és középvállalatok önerőből is sokat tehetnének — vállalkozó kedvű szakemberek megnyerésével, koncepcionálisabb tervezéssel és szervezéssel, a belső szervezet és érdekelttség jobb kialakításával, organikusabb működéssel, a személyes kapcsolatok erősítésével és hatásosabb integrációval — megfelelő innovációs kapacitás kiépítésére és annak kiaknázására. Az 1982. január 1. óta kibontakozó kisvállalkozási formák is színesítik a kis- és középvállalatok palettáját, s hatásuk előbb-utóbb érződik majd az innovációs folyamatban is. Ahhoz azonban, hogy a kisvállalkozások valóban pozitív tényezővé váljanak az innovációs folyamatokban nélkülözhetetlen, hogy hozzájussanak a szükséges információkhoz, munkaerőhöz, gépekhez és eszközökhöz.

Hivatkozások

- [1] *Arnegger, K.*: Az innovációk finanszírozásának lehetőségei. Előadás az AIPPI-MEI konferencián, 1979.
- [2] *Arrow, K. J.*: Napirendi kérdések a szervezetekben. Az Egyensúly és döntés c. kötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [3] *Cotel Kornél*: Vállalati folyamatok rendszerszemléletű szervezése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
- [4] *Hinterhuber, H.*: Stratégia és innováció. Előadás az AIPPI-MEI konferencián, 1979.
- [5] *Jong, H. W.*: A kis- és nagyvállalatok szerepe a kis országokban. Az MKT Ipari Szakosztályának rendezésében Budapesten, 1981. november 24-én tartott előadás.
- [6] *Keller Péter*: Az ipari szövetségek innovációs képessége és elemzése. Kézirat. NIM IGÚSZI, 1981.
- [7] *Kornai János*: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [8] *Kovács István—Márton Ferenc*: Az ipari kis- és középvállalatok szervezettípusai és innovációs kapacitásuk. Kézirat. Az OMF B Rendszerelemzési Irodája, 1981.
- [9] *Kovács István—Márton Ferenc*: Az ipari szövetségek szerveztelemzése és belső irányítási rendszerük korszerűsítése. Kézirat. MKKE, 1981.
- [10] *Máriás Antal (szerk.)*: Fejlesztés a szerveztelemzés és a szervezetfejlesztés témaköréből. Tankönyvkiadó, 1981.
- [11] *Máriás Antal—Kovács Sándor—Balaton Károly—Dobák Miklós—Tari Ernő*: Kísérlet ipari nagyvállalataink összehasonlító szerveztelemzésére. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz.
- [12] *Marosi Miklós*: A vállalat szervezetének rendszerelméleti megszervezése. A „Szocialista vállalat” kutatási főirány keretében készült tanulmány, 1976.
- [13] *Marosi Miklós*: Szervezés — ösztönzés — hatékonyság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [14] *Mars, P.*: Beszámoló Hollandiáról. Előadás az AIPPI-MEI konferencián, 1979.
- [15] *Nyitrai Ferencné*: Iparunk helye a világban. Kossuth Kiadó, 1975.
- [16] *Passer, W.*: Innováció és az ipari tulajdon védelme a kutatásban és a fejlesztésben. Előadás az AIPPI-MEI konferencián, 1979.
- [17] *Schöttle, A.*: A kutatás és fejlesztés mint vállalati feladat. (Nyersfordítás.)
- [18] *Schumpeter, J. A.*: A gazdasági fejlődés elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [19] *Varga Sándor—Marosi Miklós—Balogh Gizella—Mészáros Tamás—Márton Ferenc—Kovács István*: Szervezés és irányítás a tanácsi iparvállalatokban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
- [20] *Zellentin, R.*: Az innováció jelentősége az önálló középipar számára. Előadás az AIPPI-MEI konferencián, 1979.
- [21] Az innovációs folyamat társadalmi, gazdasági tényezői népgazdaságunkban. Az INNTEAM-program keretében készült tanulmány. Az OMF B Rendszerelemzési Irodája, 1980.

Az agrárpolitika és a differenciálódás

Enyedi Györgyné

A differenciálódás és az agrárpolitika általános összefüggései

Agrárpolitikánknak a nagyüzemi gazdálkodás kialakulása óta központi problémája a differenciálódás jelenségének megítélése és a vele kapcsolatos gazdaságpolitikai állásfoglalás, szabályozás kialakítása. E tanulmányban néhány gondolatot szeretnék felvázolni a differenciálódás és a fejlődés, illetve a gazdaságirányítás kapcsolatáról, majd erre alapozva értékelem mezőgazdaságunk elmúlt két évtized alatti differenciálódási folyamatát és az azt befolyásoló agrárpolitikát.

E cikkben egy nagyobb kutatás részeredményeit foglalom össze. Az egyes kérdések részletes kifejtése a [8] tanulmányban található. Nem foglalkozom a differenciálódás okainak összefoglaló értékelésével, hanem egyetlen tényezőjét, a gazdaságirányítást emelem ki. Munkámban elsősorban az agrárpolitika *hosszú távon* megoldandó kérdéseire kívánom irányítani a figyelmet.

A differenciálódási vitákban a fő vitakérdések a következők voltak:

— Differenciálódási folyamat zajlik-e a magyar mezőgazdaságban vagy sem? Ha igen, ez a szocializmusban is törvényszerű velejárója-e a fejlődésnek, vagy kiküszöbölhető?

— A differenciált fejlődés segíti-e a hatékonyság javulását; tehát engedni kell szabad érvényesülését, vagy korlátozni kell?

— Hová koncentrálnak az erőforrásokat? A munka szerinti elosztás elvét hogyan érvényesítjük; az egyenlőtlenségeket a termelés feltételeiben vagy a személyi jövedelmekben egyenlítettük ki?

— Mi történjen a területi differenciálódás során marginálissá vált agrárterületekkel? Számoljuk fel termelésüket, és koncentrálnak az erőforrásokat a jó termőképességű régiókba? Szociális (jóléti) szempontok miatt tartjuk fenn termelésüket? Vagy e területeken is lehet hatékonyan gazdálkodni, és a mezőgazdasági termelésfejlesztés fontos tartalékainak kell őket tekintenünk?

— Mi a területi differenciálódás alapja? A talajminőség regionális különbségei? Az eszköz- és a munkaerőforrások, a termelési szerkezet vagy általában a gazdasági-társadalmi fejlettség területi eltérései?

A sokféle kérdésre sokféle, köztük jó néhány ellentétes válasz született. Még abban is jelentős nézetkülönbségek vannak, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek között differenciálódási vagy közelítési folyamat megy-e végbe. Egyetértés alakult ki viszont abban, hogy a differenciálódás alapja sokrétű, de a termőhelyi adottságok az elsődlegesek. Leggyakrabban a föld-, a munkaerő- és az eszközellátottság területi különbségeiben, a termelési szerkezet vagy általában a társadalmi-gazdasági fejlettség területi eltéréseiben látják a differenciálódás alapját. A kedvezőtlen adott-

ságú gazdaságok problémájának megoldását is főként e kérdések körül keresik. Lemaradásuk megakadályozására az elmúlt két évtized során számos javaslat és még több intézkedés született. Anélkül, hogy lebecsülném a felsorolt okokat és a megszüntetésükre tett intézkedések jelentőségét, egyet biztosan állíthatok: az eddigi kísérletek — beleértve a komplex fejlesztési programokat is — nem hoztak alapvető javulást e gazdaságok életében. E nagyüzemek életben tartása gazdaságpolitikánknak ma is napirenden lévő gondja. Miért nem sikerült e gazdaságok bajait orvosolni?

Feltételezésem az, hogy a nagyüzemeink jelentős részénél tartósan fennálló, súlyosbodó és egyre szélesebb körre kiterjedő gazdálkodási zavarok jórészt agrárfejlődésünk jelenlegi szakaszából és e fejlődési szakaszhoz nem eléggé megfelelően igazodó gazdaságpolitikánkból, illetve az ennek kereteibe illesztett agrárpolitikánkból következnek.

A fejlődés, a differenciálódás és az agrárpolitika néhány elméleti összefüggése

Az utóbbi időben elég általánosan elfogadott az a nézet, hogy a mezőgazdasági üzemek differenciált fejlődése törvényszerű folyamat, segíti a hatékonyság javulását. Ezért a termelőerőknek a jobb gazdaságokba való koncentrációját a gazdaságirányításnak is elő kell segítenie.¹ Eközben azonban a differenciálódást korlátok között kell tartani, mivel belátható ideig a gyengébb adottságú üzemek termeléséről sem mondhatunk le.

Úgy vélem, e koncepció fő gyengéje, hogy a differenciálódási folyamatot a fejlődés rövid távú szakaszában való viselkedése alapján értelmezi, jellemzi, és e jellemzőit örökérvényűnek tekinti. Mit jelent ez? Leegyszerűsítve azt, hogy ha a differenciálódást hosszú távon a fejlődés törvényszerű velejárójának tekintjük, akkor a differenciálódás során egyre több gazdaság, illetve terület esne ki a termelésből, míg végül egyetlen gazdaság maradna meg, illetve csak a legjobb területet művelnék meg. E szélsőséges eset természetesen nem fordul elő, de éppen ez mutat rá arra, hogy a differenciálódási folyamat előbbi értelmezése hosszú távon nem fogadható el. Ezért hosszú távú agrárpolitikát sem alapozhatunk e koncepcióra.

Hogyan értelmezzük tehát a mezőgazdaság differenciálódási folyamatát? Miért nem fokozódhat a végtelenségig? S az eltérő adottságok ellenére hosszú távon mi tartja fenn mégis a különböző területek kiegyensúlyozott fejlődését?

A differenciálódás csak egyik szakasza a mezőgazdaság hosszú távú egyensúlyi növekedési pályájának. Fejlődésének éppen olyan törvényszerű velejárója a közéleti szakasz is. Mindkét folyamatot a fejlődés hatékonyságra való törekvésének törvényszerűsége váltja ki. A két folyamat a hatékonysághoz való változó viszonytól függően váltogatja egymást. E két tendencia természetesen egyidejűleg van jelen a hosszú távú fejlődési folyamatban, csak hol az egyik, hol a másik kerül túlsúlyba. Az egyensúlyi pálya kialakulásának mechanizmusa a következő.

A fejlődés *intenzív szakaszában* az innovációs ugrások a differenciálódási folyamatokat erősítik fel. Az új technikát, technológiát ugyanis kezdetben csak a jobb gazdaságok tudják alkalmazni.²

¹ A hosszú távú területfejlesztési koncepció is ennek szellemében fogalmazta meg a mezőgazdaság számára a területfejlesztési feladatot, mely szerint a mezőgazdasági termelés bővítését elsősorban a kedvező természeti adottságú körzetek fokozott fejlesztésével kell elérni.

² Tulajdonképpen extrahaszonra, II. sz. különbözeti járadékra tesznek szert az először korszerűsítő gazdaságok. Itt jegyezzük meg azt is, hogy más országokkal szemben is csak úgy maradhatunk versenyben, illetve csak úgy realizálhatunk különbözeti jövedelmet, ha előbb korszerűsítünk.

A differenciálódást tovább erősíti az is, hogy az új technológiák (rendszerek) terjedése megbontja a termelési tényezők — illetve a termelés és a környezeti feltételek — között kialakult régi arányokat, és újakat hoz létre. Amíg ez nem alakul ki, az új rendszer nem működhet hatékonyan (átmenetileg még csökkenhet is a hatékonyság). A jobb — és a fejlettebb környezeti háttérrel rendelkező — gazdaságok a technikai váltás idejét a minimálisra tudják szűkíteni, gyorsan megközelítik a ráfordítási optimumot, és ezáltal is lépéselőnyre tesznek szert. Ha a jobb gazdaságok az új technikával oly mértékig telítődnek, hogy a keletkező új fejlesztési források most már a gyengébb adottságú területeken hatékonyabb megtérülést nyújtanak, akkor a termelőerők e területek felé áramlanak mindaddig, amíg — a termelőerők újabb fejlődése nyomán — meg nem emelkedik a pótlólagos ráfordítások, illetve befektetések határértéke, és ismét a korábbi területek fejlesztése válik hatékonyabbá. A differenciáltság tehát fennmarad, de nem fokozódik a végtelenségig, hanem időről időre (spontán vagy tervszerű) *közelítési folyamat* váltja fel. A differenciálódási és a közelítési folyamatok egysége adja a gazdasági növekedés húzóerejét, és ez biztosítja a területileg arányos fejlődést.

Ha a közelítési folyamat nehezen tud kibontakozni, a differenciálódás elmélyül, mivel a mezőgazdasági üzemek egy részében a technológiai váltás lemarad, és a technológia ezekben az üzemekben felemás állapotban³ tartósan megreked. A tartós egyensúlyhiány csökkenti a növekedés rátáját és a hatékonyságot. A lemaradás következtében ezek az ütemek egyre kevésbé lesznek alkalmasak az új technológiák befogadására, és mind nehezebbé válik a különböző színvonalú gazdaságok közötti együttműködés is.

Ilyen állapotban e gazdaságok rosszabb hatékonysággal működtetik eszközeiket, és magasabb önköltséggel termelnek, mint azt természeti adottságaik indokolnák. Minél tovább maradnak ilyen felemás technológiai állapotban, a népgazdaságnak annál nagyobb veszteségforrásává válnak.

A magántulajdonon alapuló társadalmakban ezt az átállási időt korlátozza az, hogy az értéktörvény differenciáló hatására tönkremenő gyengébb gazdaságok területének zömét — tőkével rendelkező — új tulajdonosok veszik művelésbe, a korábbinál magasabb és hatékonyabb technológiai színvonalon. (Természetesen ma már ez a folyamat nem jelenik meg ilyen tisztán, a tőkés társadalmakban is különféle eszközökkel próbálják fékezni a gazdaságok és a területek közötti differenciálódási folyamatot.)

A szocialista tulajdonviszonyok mai keretei között, a föld adásvételének és az értéktörvény szerepének a korlátozása miatt ez a mechanizmus nem jut érvényre. A különböző adottságú területek egyensúlyi fejlesztésének funkcióját a központi irányításnak kell betöltenie. Így válik lehetővé, hogy a még művelésre alkalmas és szükséges területek termelésben tartása ne a gazdaságok tönkremenetele árán valósuljon meg, hanem az új fejlesztési források tervszerű területi, illetve népgazdasági ágak közötti átcsoportosításával. A hosszú és a rövid távú hatékonysági szempontok együttes mérlegelése alapján kell döntenie arról, hogy milyen minőségű területeket szükséges művelésben tartani, illetve a fejlesztési forrásoknak mikor, milyen mértékű átcsoportosítása válik szükségessé ahhoz, hogy a termelőerők területi elhelyezkedése hosszú távon minél inkább megközelítse a népgazdasági optimumot.

A központi szabályozás azonban azzal a veszéllyel is járhat, hogy vagy túl korai és nagymértékű, vagy nagyon elkéssett és kevés lesz a jövedelemátcsoportosítás a kedvezőtlen adottságú területekre. Mindkét esetben a hatékonyság elve szenved csorbát. Az első esetben a jobb megtérülést adó területek lehetőségei maradnak kihasználatlanok. A második esetben pedig a gyengébb adottságú területeken túl

³ A régi technológiai arányok már felbomlottak, az újak még nem alakultak ki.

hosszú időre megmarad az elérhetőnél kevésbé hatékony technológiai állapot, az indokoltnál magasabb önköltséggel folyó termelés.

A megújuláshoz így nem képződik elégséges jövedelem. Az erőforrás-átcsoportosítás késleltetése miatt elmaradó befektetések következtében a gyengébb adottságú területeken keletkező veszteségek, illetve kieső jövedelmek egy ponton túl felemészthetik vagy meg is haladhatják a jobb adottságú területeken maradó jövedelmek pótlólagos befektetésével nyerhető többletjövedelmet. A megújítás elodázása nemcsak egy üzemszoport válságállapotát mélyítheti el, hanem a termelés területi struktúráját is gyengíti. A régiók közötti társadalmi-gazdasági feszültségek halmozódása nemkívánatos területi folyamatokat indíthat el. Ennek egyik jelensége némely térségek népességmegtartó képességének elvesztése. E folyamatok gyakran nem, vagy csak nagy társadalmi áldozatok árán fordíthatók meg.

Mi tehát a kívánatos gazdaságpolitikai magatartás a differenciálódás és a közelítési folyamat levezetésében? A fejlődés innovációs szakaszában *meg kell gyorsítani a technológiai váltás ütemét*, hogy minél rövidebb legyen a kevésbé hatékony átmeneti állapot, hogy ne legyen idő a differenciálódásnak, illetve egyes területek válságának az elmélyülésére.

Arra kell törekedni, hogy a különböző adottságú területek egyaránt mielőbb elérjék az adott technológiai színvonalnak megfelelő befektetési, illetve ráfordítási optimumot. Ez adja a népgazdasági hatékonyság maximumát.

Ez a cél úgy érhető el, ha a technológiai váltást élő ágazat — ez esetben a mezőgazdaság — a népgazdasági átlagnál magasabb jövedelmet realizál, gyorsabban fejlődik. A fejlesztés gyorsítása persze lehet szakaszos, területileg koncentrált, vagyis a hatékonyság elvének megfelelően előbb a jobb, majd a gyengébb adottságú területek technológiai váltását kell előmozdítani.

Lassú népgazdasági növekedés mellett, illetve megfelelő népgazdasági tartalék híján a népgazdasági átlagnál alacsonyabb mezőgazdasági jövedelem-színvonal esetén helytelen a területileg koncentrált fejlesztés erőltetése, mivel nagyobb ütemű fejlesztést diktál, mint amire fedezet van. Az átlagosnál gyorsabb ütemben fejlődő területeket ugyanis a lemaradónak is hasonló ütemben kellene követniük, különben a differenciálódást siettetjük.

A területileg koncentrált fejlesztés⁴ — alacsony mezőgazdasági jövedelem-színvonal esetén — más területekről vonja el az amúgy is kevés jövedelmet, mely könnyen a kritikus színvonal alá süllyedhet. E területek ilyen körülmények között képtelenek lesznek a gyorsabb ütemben haladókat követni. Lemaradásuk tehát fokozódik.

A gazdasági növekedés innovációs szakaszai törvényszerűen követik egymást, bekövetkezésükkel számolni lehet. Ezért célszerű lenne az államháztartásban rendszeresen megfelelő tartalékalapot képezni az éppen soron levő ágazat vagy terület fejlesztésének gyorsítására.

Mivel a gyengébb mezőgazdasági adottságú területeken gazdálkodók innovációs készsége is általában alacsony fokú, így nincs megfelelő üzemi bázis az új technológiák kedvezőtlenebb adottságú területekre adaptált változatának a kifejlesztésére, illetve a gyengébb természeti feltételeket is jól hasznosító mezőgazdasági ágazatok technológiai fejlesztésére. Ezért ezt a központi irányításnak tervezetten is elő kell mozdítania.

Egyidejűleg fel kell készíteni és alkalmassá kell tenni a környezeti feltételeket is az új technológiák gyors és hatékony befogadására (a munkaerő szakképzettsé-

⁴ A magyar mezőgazdaságban a területileg koncentrált fejlesztés nem kapcsolható össze — legalábbis olyan mértékben nem, mint az iparban — a szelektív fejlesztéssel, mivel minden termékre és területre szükség van.

ge, infrastrukturális háttér stb. tekintetében). Meg kell teremteni a szocialista tulajdonviszonyok keretei között is a mezőgazdasági fejlesztési források területi áramlásának a feltételeit, jogilag szabályozott kereteit.

*Az ár, a támogatás, a technológia és a differenciálódás
néhány összefüggése*

A kutatók többsége — mint már említettem — a mezőgazdaságban végbement differenciálódás okai közül a természeti adottságokat tekinti elsődlegesnek. Én abból indulok ki, hogy a természetes termékenység eltéréseiből fakadó jövedelmekülönbségek állandóan léteznek, de nagyságuk mindig az éppen érvényben levő ár-, adó-, támogatás- és hitelpolitika függvényében alakul.

Alapvető kérdés, hogy melyik az a földminőség, amelyen a termelést a társadalom még szükségesnek ismeri el; vagyis a gazdaságpolitika által a mezőgazdaság számára megítélt jövedelem-színvonal hol, milyen ráfordítás mellett, a mezőgazdasági terület mekkora hányadán nyújt fedezetet a népgazdasági átlagos jövedelem képződéséhez. Nagymértékben ettől függ, hogy a differenciálódás során a gazdaságoknak mekkora hányada szorul ki a jövedelmező termelés szférájából. Ha ez a jövedelem a gyengébb termőhelyi adottságú üzemek egy részében már nem nyújt fedezetet az újratermeléshez, akkor az agrárpolitika számára három lehetőség kínálkozik: vagy kikapcsolja ezeket az üzemeket a termelésből, vagy a jobbak-tól csoportosít át jövedelmet a gyengébb adottságú üzemekhez, vagy pedig más, jövedelmezőbb tevékenységek bővítését támogatja.

A területkivonás csak látszólagos lehetőség, nagyobb mértékű területkivonásról ugyanis nem lehet az agrárpolitika keretében dönteni. Alacsony mezőgazdasági jövedelem esetén a jövedelemátcsoportosítás lehetősége is eléggé korlátozott. Az átcsoportosítás iránti igény ugyanis annál nagyobb, minél jobb minőségű földekre tevődik át az átlagos jövedelmekképződés centruma, miközben az átcsoportosítható jövedelem is egyre jobban összezsugorodik. Ilyenkor a jövedelemátcsoportosítás azzal a veszéllyel jár, hogy a jobb adottságú területeken is a népgazdasági átlag alá süllyed a jövedelmekképződés, ezáltal csökken a területek hatékony kihasználása és az egész mezőgazdaság innovációs készsége.

Az így átcsoportosítható jövedelem a gyengébb adottságú területek hatékony gazdálkodásának kialakításához sem elegendő. Az agrárpolitika ilyenkor újra és újra csak közvetlen (főként egyedi) beavatkozásokkal képes az egyensúlyt ideig-óráig helyreállítani. Ha a gazdasági feltételek tovább szigorodnak, a közvetlen beavatkozások kényszerűen egyre sűrűsödnek, és a gazdaságok mind nagyobb hányadára terjednek ki. Az e beavatkozásokhoz szükséges forrásokat általában a jobb adottságú gazdaságoktól kell elvonni, ami ezek gazdálkodásának menetét is állandóan zavarja.

A gyengébb adottságú üzemek egy csoportjában pedig gyakorlatilag megszűnik az önálló gazdálkodás lehetősége; e gazdaságok a központi beavatkozás (támogatás) függvényévé válnak. A támogatások a gazdálkodás egy-egy eleméhez, egyes részfeladatok megvalósításához kötődnek. Ennek következtében a termelési tényezők közötti arányok és a termelés szerkezete erősen torzulhat, ami szintén csökkenti a hatékonyságot. A támogatásoktól függő gazdaságokban háttérbe szorul a vállalkozói készség, a kockázatvállalás. Ilyen körülmények közepette általában a fajlagos költségek is magasabbak a természeti adottságok által indokoltnál.

Mindazon a területen tehát, amelynek termelésére a népgazdaság igényt tart, az önálló és hatékony gazdálkodás kibontakozásának fontos feltétele az egyre

nagyobb hányadban *árban realizált*, népgazdasági átlag körüli jövedelem képződése.

A mezőgazdaság jövedelem-színvonala és árcentruma nagymértékben behatárolja az eredményképződésben a támogatások és a nyereségből származó jövedelem arányát. Minél jobb minőségű területekhez igazodik a mezőgazdasági árak színvonala, illetve minél erőteljesebb az agráröllő kinyílása, annál nagyobb szerephez jutnak a támogatások a hatékonyabb és rugalmasabb árral szemben, különösen a gyengébb adottságú területeken. Tartósan alacsony mezőgazdasági jövedelem-színvonal esetén a gyengébb adottságú területek egy részén a termelési tényezők között nem tudnak kialakulni az új technológiának megfelelő optimális arányok, lemaradásuk tehát fokozódik.

Az agrárpolitika harmadik lehetősége, a mezőgazdasági üzemek tevékenységének más, jövedelmezőbb népgazdasági ágazatok irányában történő bővítése is korlátozott. Ez ugyanis csak a jó piaci lehetőségeket kínáló, szakképzett munkaerővel, fejlett infrastruktúrával rendelkező területeken lehet igazán eredményes. E feltételek általában az ország iparilag fejlettebb, sűrűn lakott területein vannak meg. A gyengébb mezőgazdasági adottságú területek csak részben esnek ezekkel egybe. Viszont az ipari, szolgáltatói, illetve a mezőgazdasági árak közötti diszparitás révén a fejlettebb környezetben elhelyezkedő mezőgazdasági üzemek kiemelkedően sok extrajövedelemre tesznek szert, megelőzve ebben a jó természeti adottságú, hagyományos mezőgazdasági térségeket is.

Az ipari és a mezőgazdasági árak közötti diszparitás, illetve az agráröllő nyílása más úton is mélyíti a területi differenciálódást. Amennyiben a mezőgazdaság által felhasznált ipari termékek árszínvonala gyorsabban emelkedik, mint a mezőgazdasági termelők árak, akkor — azonos ráfordítási szerkezetet feltételezve — a gyengébb adottságú, magasabb költségszínvonalú területeken az átlagosnál gyorsabban csökken a jövedelem. Ha a termelők árak emelkedését a költségnövekedés nagymértékben meghaladja, a gazdálkodás veszteségesé is válhat.

A mezőgazdasági termékek közötti ár- és jövedelemarányok is jelentősen befolyásolják a területi differenciálódás mértékét. A különböző természeti adottságú térségeknek a termelési szerkezete is többé-kevésbé eltér. A termékek közötti nagy jövedelemszóródás esetén azok a területek élveznek előnyt, amelyek termelési szerkezetében a jövedelmezőbb termékek jóval nagyobb súllyal szerepelnek. A hátrányos termék szerkezetű területek a termelési szerkezet változtatásával igyekeznek kivédeni a kedvezőtlen hatásokat. Ez a termelési színvonal differenciálása mellett a termelési szerkezet területi nivellálódási folyamatát is kiváltja. A tartós jövedelemkülönbségek tehát káros területi folyamatokat indíthatnak el, ezért a termékek közötti jövedelemarányok közelítésére kell törekedni.⁵ A termékek közötti jövedelemarányokat azonban a gazdaságpolitika nem képes máról holnapra tetszőleges mértékben megváltoztatni, ezek ugyanis zömmel nem termeléspolitikai megfontolásból származó ár-, illetve jövedelemeltérítésből adódnak, hanem többnyire az eltérő ütemű anyagi-műszaki fejlődésből következnek. Az áreltérítések megszüntetése a termeléspolitikai célokat veszélyeztetné, a technológiai fejlettségből származó különbségek pedig érdemben csak hosszabb idő alatt, fejlesztéseken keresztül korrigálhatók. A termékek közötti anyagi-műszaki különbségek természetesen a nagy technológiai változások idején kieleződnek. E színvonalkülönbségek általában meghatározzák a mezőgazdasági ágazatok élők munkai-igényességének s jelentős mértékben — az önköltségen keresztül hatva — jövedelmezőségének szóródását is. Általában a magasabb színvonalú technológiával előállított termékek többnyire jövedelmezőbbek is.

⁵ Más kérdés az, hogy a gazdaságirányítás a szükségletektől függően differenciál a mezőgazdasági ágazatai között.

A mezőgazdasági ágazatok eltérő ütemű anyagi-műszaki fejlődése, jövedelmezőségi különbsége az eltérő adottságú területek technológiai és termelési színvonalbeli különbségeit is befolyásolja a már korábban kialakult termelési szerkezeteken keresztül. A modern technológia lassabban hatol be azokra a területekre, ahol a termelés szerkezetén belül a technológiailag lemaradó ágazatok vannak túlsúlyban, s ha a kényszerű — a természeti adottságoknak ellentmondó — struktúra-változás következtében lassan terjed is az új technológia, általában alacsonyabb határfokkal képesek azt működtetni, mint a termék hagyományos — elsőrendű — termőterületein. E területek csak azokban az ágazatokban tudják más területekkel a versenyt felvenni, amelyek természeti adottságaiknak jobban megfelelnek. (Magyarország talajainak többsége valamilyen termék számára elsőrendű termőhely.) Attól függően kerülnek tehát egyes területek előnyös vagy hátrányos helyzetbe, hogy a technológiai és a jövedelmezőségi színvonal mely területek adottságainak megfelelő ágazatokban emelkedik gyorsabban.

Ha tehát a mezőgazdasági ágazatok között a technológiai váltás idején tartós színvonalkülönbségek alakulnak ki, akkor az eltérő adottságú területek technológiai és termelési színvonala is differenciálódik, s a területek közötti kapcsolatok a kívánatosnál lassabban fejlődnek. A termelés *területi szerkezetének változásában* pedig döntően a kedvezőtlen nivellálódási folyamat jut érvényre. Vagyis a termelési szerkezet nem alkalmazkodik megfelelően a különböző termőhelyi adottságokhoz. Kiegyenlítettebb technológiai színvonal esetén a folyamatok megfordulnak: a termelési és a technológiai színvonalban a közelítési, a területi szerkezet változásaiban pedig a specializációs tendenciák erősödnek fel, miközben a területi kapcsolatok bővülnek.

Mindezek felvetik annak lehetőségét, hogy tudatos anyagi-műszaki fejlesztéssel a kedvezőtlen adottságú területek fejlődése is befolyásolható. A különböző természeti adottságokhoz igazodó technológiák kialakítása és az ágazatok kiegyenlítettebb anyagi-műszaki fejlesztése a mezőgazdaság területileg kiegyenlítettebb, a természeti adottságokhoz jobban igazodó fejlődését segíti elő. Hiába erőltetjük addig a természeti adottságokhoz igazodó termelési szerkezetet, amíg az adott ágazatok nem, vagy rosszabbul jövedelmeznek, mint az adottságoknak kevésbé megfelelő ágazatok.

A magyar agrárpolitika és a differenciálódás

A gazdaságpolitika végeredményben mindvégig a kedvezőtlen adottságú agrártérségek termelésének fenntartása és a differenciálódás korlátozása mellett foglalt állást. A nézetkülönbségek folyton változó körülmények közötti összecsapása következtében kialakult bizonytalanság azonban agrárpolitikánkban is végigvonnult, ami hozzájárult a gazdasági szabályozók gyakori változtatásához is.

A hatvanas évek gyakorlata

A szocialista tulajdonviszonyok elterjedése után a differenciálódás fokozatos megszűnésére számítottunk, mivel annak alapvető okát a tulajdonviszonyok különbözőségeiben láttuk. Sokan úgy vélték, hogy a kedvezőtlen természeti adottságokból fakadó hátrányok a természeti feltételek megváltoztatásával jórészt megszüntethetők, a termelőeszközök színvonalkülönbsége pedig az eszközök más elosztásával, a fejlesztési forrásoknak az elmaradottabb területekre való koncentrációjával kiegyenlíthető, s így a gyengébb adottságú területeken is elérhető a jobb termelési színvonala. Erdei Ferenc és Fekete Ferenc amellet foglaltak állást, hogy ha kedvező

zötlen természeti viszonyok miatt gyenge a termelőség, de ez a hátrány meliorációkkal megszüntethető, minden esetben indokolt az eszközök koncentrációja a megfelelő javítások végrehajtására [9]. A szerzők ugyancsak e cikkükben a gyenge termelőség befektetések rosszabb hasznosulásával kapcsolatos nézeteket is vitatják. Arra hivatkoznak, hogy a szőlő-, illetve a gyümölcsültetvények a homokon és a zalai talajokon legalább olyan gazdaságosak, mint egyéb területeken. „Ilyen esetekben tehát elesik a lehetősége az olyan gazdaságpolitikának, amely szerint ésszerű lenne csökkenteni a viszonylag rossz természeti feltételek között gazdálkodó gyenge termelőség befektetését, illetve állami támogatását” ([9] 44. l.). Koncepciójukat vizsgálati eredményeikkel is alátámasztották: „... a mezőgazdasági termelők jelenlegi fejlettségi fokán, és a termelőség adott színvonalán a hozamok emelése gazdaságosabb, olcsóbb akkor, ha alacsonyról közepesre, mint ha közepesről magasabbra emeljük őket” ([9] 40. l.).

A gyakorlat — a technológiai színvonal adott fokán — mást igazolt. Erdei Ferenc és Fekete Ferenc vizsgálata azonban megerősítette e gazdaságpolitikai irányzat politikai szükségességből fakadó pozícióját.

Ellenkező irányzatot képviselt Vági Ferenc, aki így írt: „Továbbra is érvényes, hogy a jobb minőségű földeken a fejlődés lehetőségei általában nagyobbak, s ezt lehetőleg ki is kell használni. Ha ezt bármilyen okból nem tennék, akkor mint a mezőgazdasági termelés természeti technológiai sajátosságán nyugvó gazdasági törvényszerűség érvényesülését az élet kikényszerítené” ([22] 547. l.). Máshol azt írja: „Véglegesen meg kell szabadulni attól az illúziótól, hogy a gyenge termelőség befektetések a termelésfejlesztésnek legjelentősebb, legkiaknázhatóbb tartalékait képezik” ([23] 843. l.).

Ha a két fejlesztési koncepciót az előző fejezetben kifejtett elméleti összefüggések — és az azóta eltelt idő gyakorlati tapasztalatai — alapján értékeljük, akkor e látszólag gyökeres ellentét oldódik. Mindkét koncepció képviselői (helyesen) a fejlődés gyorsításában látták a hatékonyabb termelés kibontakoztatásának a lehetőségét. Az alacsonyabb mezőgazdasági ár- és jövedelem-színvonal miatt a gyorsítás útját az erőforrások területi koncentrációjában jelölték meg, csak más-más területek fejlesztését helyezték előtérbe.

Mint azt az előzőekben kifejtettem, felfogásom szerint alacsony mezőgazdasági ár- és jövedelem-színvonal esetén valójában nincs lehetőség területileg koncentrált fejlesztésre. Nem a gyors és a koncentrált fejlesztési elgondolások voltak mégsem a hibásak, hanem az volt a baj, hogy a gazdaságpolitika nem tudta még az átlagos népgazdasági jövedelem képződését sem biztosítani a mezőgazdaságnak.

Az adott történelmi körülmények között ugyanis megalakulásukkor, az *induláskor* valóban nem lehetett magukra hagyni a gyenge adottságú gazdaságokat, hisz létük függött az állami támogatástól. Az agrárpolitika az ehhez szükséges forrásokat csak a jobb adottságú területek rovására tudta előteremteni. *Az agrárpolitika tehát az igen alacsony mezőgazdasági ár- és jövedelem-színvonal miatt kényszerült a különböző adottságú területek között a hatékonysággal ellentétes fejlesztési sorrendet követni.* (Más kérdés az, hogy az erőforrás-átcsoportosításnak hatékonyabb módjai is lettek volna.)

A kollektivizálás után tehát a kedvezőtlen adottságú területek fejlesztése került előtérbe. Ennek jegyében került sor például a Nagyberek meliorációs munkáira, a hatvanas évek elején pedig — területileg erősen differenciáltan — nagy állami támogatásokkal jelentős szőlő- és gyümölcssteleptetésre. Az igen alacsony mezőgazdasági árszínvonal nem biztosította az önálló gazdálkodás pénzügyi feltételeit,⁶

⁶ 1965-ben a mezőgazdasági árszínvonalat kb. 40 százalékkal kellett volna emelni ahhoz, hogy valamennyi üzem részére biztosítva legyenek az önálló gazdálkodás feltételei [18].

és így a mezőgazdaság fejlesztésében jelentős szerep jutott a kevésbé hatékony állami támogatásoknak és a később elengedett hiteleknek. (1965-ben a termelészövetkezetek beruházásainak csupán 11,2 százaléka származott saját erőből, 1982-ben pedig már 63,9 százaléka.) Ez módot adott a termelőeszközök területi átcsoportosítására. A beruházási eszközöket és a hozzájuk kapcsolódó hitelforrásokat a járási tanácsok ugyanis — a kapott éves keretből — *hatóságként* osztották fel a termelészövetkezetek között. A tanácsok általában a legégetőbb szükségletek kielégítését helyezték előtérbe, amelyek nyilvánvalóan zömmel a gyenge adottságú üzemekben jelentkeztek. A fejlesztési források felosztásának ez a módja nem vette figyelembe a termelési tényezők arányos fejlesztésének követelményét.

A gazdaságok saját erőforrás híján csak azokat az eszközöket tudták beszerezni, amelyekre vagy támogatást, vagy kiemelt hitelkedvezményt kaptak. A termelésben is — gyakran a természeti adottságok ellenére is — azokat az ágazatokat fejlesztették, amelyekhez kiemelt támogatást nyújtottak. Az alacsony mezőgazdasági árszínvonal következtében pedig — mindenképp — a kedvezőtlen adottságú területeken — az állóeszközök hatékony működtetéséhez szükséges forgóeszközök beszerzésére nem képződött elegendő pénzügyi fedezet.

A termelési feltételek kiegyenlítésére irányuló politika révén a hatvanas évek végére az állóeszközök földrajzi megoszlása — a föld minőségétől függetlenül — a mezőgazdasági terület arányát követte. Az átlagosnál alacsonyabb aránykorona-értékű megyecsoport a mezőgazdasági terület 61,8 százalékán az állóeszköz-állománynak is 61,8 százalékát koncentráta. A halmozott és a halmozatlan termelési értékből való részesedése ennél kisebb volt. Az átlagosnál jobb adottságú megyék viszont a mezőgazdasági terület 38,2 százalékán a munkaerő 35, és az állóeszköz-állomány 38,2 százalékával a termelési érték 39,3 százalékát állították elő. E megyecsoport tehát a mezőgazdasági terület átlagos állóeszköz-ellátottságával, kevesebb, de jobban felszerelt munkaerővel az átlagosnál hatékonyabban termelt. A termelőerők térbeli eloszlásának folyamata tehát a hatvanas évek alatt a hatékonysági követelményekkel ellentétesen alakult [7].

A hatvanas évek vége felé egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a fejlesztésnek ez az útja nem hatékony, a gyenge gazdaságok számára sem hozott felemelkedést, sőt a különbségek — ha nem is nagymértékben — tovább mélyültek, miközben a fejlesztési források elvonása a jobb, hatékonyabb területek fejlődését is fékezte.

A hetvenes évek tapasztalatai

A hatvanas évek végére, a hetvenes évek elejére két dolog vált tehát világossá: egyrészt az, hogy a jobb adottságú területeken a pótlólagos befektetések és ráfordítások hatékonyabban hasznosíthatók (hozzátesszük, hogy a technológiai színvonal és az eszközkoncentráció adott fokán), ezért engedni kell ezek gyorsabb ütemű növekedését; másrészt az, hogy fokozza a jövedelem differenciáltságát a földminőség különbözősége is, amely nem szüntethető meg, s ezért a különbözőzeti jövedelmek földminőség szerint differenciáltabb elvonása indokolt.

Az útkeresés több irányú volt. Erdei Ferenc 1968-ban megállapította, hogy „... az eddigi utakon nem érhető el gyökeres változás” ([10] 1292. l.). De továbbra is hangsúlyozta, hogy a gyenge adottságú termelészövetkezetek termeléséről nem mondhat le a népgazdaság. Jó érzéssel ismerte fel, hogy e gazdaságcsoport sorsa nagymértékben függ attól, milyen jövedelmi helyzetet tud teremteni a gazdaságpolitika az egész mezőgazdaság számára. Felveti a kérdést: „... a termelészövetkezetek között szükséges és lehetséges kiegyenlítés a termelészövetkezeti szektor körén belül megoldható feladatnak, vagy népgazdasági szintű problémának tekinthető-e? Kiindulva abból, hogy mind a támogatás szüksége, mind az elvonások

lehetősége általános közgazdasági feltételektől, illetőleg gazdaságpolitikai szabályozásoktól függ, nyilvánvalóan következik, bármily mértékű kiegyenlítés nem oldható meg a mezőgazdaságon belül, az népgazdasági feladat” ([10] 1295. l.).

Erdei Ferenc szerint olyan közgazdasági feltételek megteremtése lenne a megoldás, amelyek között a még művelésre alkalmas legrosszabb adottságú földön is megtérülne az átlagos ráfordítások. Ilyen megoldás mellett azonban nagyobb tömegű különbözeti járadékot kellene elvonni a közepes és a kedvező körülmények között gazdálkodó termelősövetkezetektől. Ez a megoldás kívánná a legnagyobb áldozatot a népgazdaságtól, viszont olyan mechanizmust hozna működésbe, amely a rosszabb hatékonysággal termelő gazdaságok számára is megnyitná a saját erőből történő felemelkedés útját ([10] 1292. l.).

A mezőgazdasági árszínvonal ilyen mértékű emelése azonban az általános fogyasztói árszínvonal és a bérek emelési lehetőségeinek korlátaiba ütközött. Ezért a mezőgazdasági árakat fokozatosan a közepes feltételekhez igazították. Az átlagosnál jobb területekről pedig adó formájában — a földterület átlagos aranykorona-értéke szerint, a korábbiakhoz képest differenciáltabban — próbálták elvonni a keletkező többletjövedelmek egy részét. A kedvezőtlen adottságú üzemeknél pedig az árban meg nem térülő, átlagosnál nagyobb költségek egy részét támogatás formájában egyenlítették ki.

Az új agrárpolitikai irányzat — a földminőség szerepének figyelembevételével — a hatékonyság növekedése végett engedte a vállalati jövedelmek differenciálódását, miközben a személyi jövedelmek közelítésére törekedett. Az agrárpolitikában polgárjogot nyert az a törekvés, hogy a befektetéseket azokra a területekre kell koncentrálni, ahol nagyobb eredményt hoznak.

Ilyen megfontolások alapján került sor az 1960-as évek végén a hitelek elengedésére és a mezőgazdasági árak kb. 20 százalékos emelésére. Ez az áremelés a termelősövetkezeteknek mintegy 80 százalékában teremtette meg az egyszerű újratermelés és az önálló vállalati gazdálkodás pénzügyi feltételeit. A bővített újratermelés forrását pedig a termelősövetkezetek nagy részében továbbra is állami támogatással kellett biztosítani. A termelősövetkezetek együtödében a termelési költségek ezt követően sem térültek meg az árakban, ezt továbbra is állami támogatás pótolta [18].

A gyengébb adottságú gazdaságok részben a múltbeli aránytalan fejlesztésekből adódóan, illetve a természeti adottságokhoz rosszul igazodó termelési szerkezetük következtében igen alacsony hatékonysággal működtek. Az új agrárpolitikai irányzat nem kedvezett a jobb arányok kialakításának. Technológiai szintjük így e kedvezőtlen állapotban rekedt meg, lemaradásuk tovább fokozódott. E területek sorsa felett azonban hiba lenne *jelenlegi* hatékonyságú állapotuk alapján ítéletet mondani — mint ahogyan erre egyre gyakrabban van példa. Termelésben tartásuk megítéléséhez az *elérhető* hatékonyság szolgálhat mércéül.

A következő jelentősebb mezőgazdasági áremelésre 1970-ben került sor. Ez jórészt az importtakarmányok árának emelését ellensúlyozta. Az áremelések ellenére, az ipari és a mezőgazdasági termékek között fennmaradó árszparitás még akkor is mintegy 12—14 milliárd forint összegű jövedelemátosortosítást jelentett az ipar javára [17].

A IV. ötéves terv időszakában a mezőgazdasági termékek árszínvonala valamivel jobban (15,4 százalékkal) emelkedett a felhasznált ipari eredetű cikkek áránál (13,2 százalékkal). Ugyanez idő alatt azonban a mezőgazdaságban felhasznált ipari eredetű eszközök és szolgáltatások aránya több mint 50 százalékkal növekedett. Így a még fennálló árszínvonal-különbség következtében az 1970. évi 12—14 milliárd forintról évi 14—16 milliárdra emelkedett az árban történő jövedelem-elvonás [17].

Éz idő alatt a termelés bővülése nyomán a támogatások összege is jelentősen nőtt, de a központi elvonások növekedési üteme még gyorsabb volt. A mezőgazdasági vállalatokban az üzemviteli és a beruházási támogatások együttes összege 1970-ben még 3,8 milliárd forinttal haladta meg az összes elvonás összegét, 1975-ben pedig már az elvonások⁷ értéke múlta felül a támogatásokét.

1971 és 1975 között az összes üzemviteli támogatáson belül a kedvezőtlen adottságok címén nyújtott támogatás hasonló ütemben nőtt, de továbbra is csak a magasabb termelési költségek egy részének a megtérítését fedezte [2]. Az üzemviteli támogatások új rendszere a korábbinál jobban igazodott a hatékonyság követelményeihez. Most már nem az egyensúly utólagos helyreállítását célozta, hanem árkiegészítés formájában a termeléshez kapcsolódott. A megkülönböztetett támogatás alapvető változásokat azonban nem tett lehetővé a kedvezőtlen adottságú üzemekben.

E gazdaságcsoport lemaradásának tartós eleme volt az is, hogy e területeken a technológiailag elmaradott, kevésbé jövedelmező, illetve veszteséges ágazatok voltak túlsúlyban. A technológiai fejlesztés is a népgazdasági belső igények kielégítéséhez igazodva előbb a kenyérgabona, majd a takarmánygabona termelésében és a sertésenyésztésben indult meg, amelyek a jobb adottságú területek profiljába tartoztak [5].

Változott az adózás rendszere is. Fokozódott a földadó aranykorona-érték szerinti progresszivitása. Ez azonban nem tudta követni a jövedelmek erős differenciálódását, mivel ezeket nemcsak a talajminőség különbségei alakították.

A IV. ötéves tervidőszakban az üzemek még csak a személyi jövedelmek után fizettek jövedelemadót. A személyi jövedelem növekedésének korlátozása, illetve a fejlesztések adómentessége törvényszerűen növelte a bruttó jövedelem felhalmozási részének a különbségeit, ami további differenciálódás alapját vetette meg.

A mezőgazdasági üzemek többségének jövedelmi helyzete jelentősen javult. A termelőszövetkezetek mintegy felében kiemelkedő volt a bruttó jövedelem növekedése, de a közös gazdaságok negyede öt év alatt nem tudta bruttó jövedelmét növelni [12]. Sőt 1968 és 1974 között mintegy 120 termelőszövetkezeti gazdaságban csökkent az egy főre jutó bruttó jövedelem színvonala. Szerdahelyi Péter vizsgálatai szerint 1968—1974 között a szövetkezetek összességében mintegy 35 százalékkal növekedett a bruttó jövedelem összege, a visszaeső gazdaságokban pedig 10 százalékat meghaladó csökkenés következett be. „A mérleg szerinti nyereség 6 év alatt szektor szinten több mint 40 százalékat emelkedett, ezeknél viszont több mint 40 százalékkal csökkent” ([20] 40. l.). Az általános fellendülés és a jobb gazdaságok fejlesztésének serkentése következtében, illetve abból a tényből fakadóan, hogy a gyengébb üzemek átlagosnál magasabb termelési költségeit a támogatások sem pótolták teljes egészében, a differenciálódás tovább folytatódott. A differenciálódás tényezői közötti arányok azonban átalakultak, és új elemek is beléptek a folyamatba.

A különböző kutatások a földminőség és a differenciálódás közötti kapcsolat gyengüléséről adnak számot. A magas jövedelem-színvonalú gazdaságok egyre inkább a jobb közzgazdasági adottságú megyékben koncentráálódtak. Pest megyében például 1967-ben az ország legjobb gazdaságainak még csak 15,7 százaléka volt, 1973-ban már több mint negyede. Viszont a legjobb minőségű földeken a legjobb gazdaságoknak 1967-ben még 60 százaléka, 1972-ben már csak 40 százaléka gazdálkodott. Gyengült a kapcsolat a legrosszabb gazdasági eredményű termelőszövetkezetek területi elhelyezkedése és a rossz földminőség között is ([1], [16], [19]).

⁷ Biztosítási díjak és térítés nélkül számítva.

Ez persze nem jelenti azt, hogy a földminőség differenciáló szerepe megszűnt volna, csupán arról tanúskodik, hogy más elemek is bekapcsolódtak a differenciálódás folyamatába. Ezek leglényegesebb elemei az álló- és forgóeszköz-ellátottság, valamint a technológiai színvonalbeli különbségek fokozódása, illetve a jobban jövedelmező mezőgazdaságon kívüli tevékenység gyors terjedése.

Az alaptevékenységen kívüli tevékenység fejlődése területileg erősen koncentrált volt. Főként az ország iparilag, infrastrukturálisan fejlettebb — vagy hozzá közel eső — területein fejlődött (Pest, Komárom, Veszprém és Bács-Kiskun megyében). 1976-ban a mezőgazdasági nagyüzemekben a mellék- és az alaptevékenységen kívüli tevékenység a tiszta jövedelemnek több mint 50 százalékát adta. A mezőgazdasági vállalatok tiszta jövedelme 1971 és 1976 közötti növekményének több mint 70 százaléka ebből a tevékenységből származott. A mezőgazdasági tevékenység bruttó termelésének tisztajövedelem-tartalma 7,8, a mezőgazdaságon kívülié pedig 19,4 százalék volt.

Az alaptevékenységen kívüli tevékenység kiemelkedő jövedelmi helyzete és területileg erősen koncentrált fejlődése érthető módon a jövedelmek területi differenciálódásában is közrejátszott. A leggyorsabban fejlődő mezőgazdasági területek egybeestek az iparilag és infrastrukturálisan is fejlett, nagy népességkoncentrációjú területekkel, ahol a mezőgazdasági nagyüzemekben a melléktevékenység árbevételi aránya elérte a 60—90 százalékot. Ezek a területek általában az ország gyengébb mezőgazdasági adottságú térségeinek egy részével esnek egybe [6]. Ez tehát a magyarázata annak, hogy a gyengébb természeti adottságú üzemek fejlődése szétvált. Egyik részük látványosan lemaradt, a másik részük pedig a jobb természeti adottságú gazdaságokat is megelőzte.

Az V. ötéves terv küszöbén a mezőgazdasági üzemek a megváltozott külpiaei és hazai körülmények következtében szigorodó feltételekkel találták magukat szembe. A világgiaei árak emelkedése következtében 1976. január 1-én ismét jelentősen emelni kellett a mezőgazdaságban felhasznált ipari eredetű cikkek árait. Ennek csupán 85 százalékát ellensúlyozta a mezőgazdasági árszínvonal emelése. Ekkor — az OT 1976. évi tervmérlegei alapján végzett ártípuszámítások szerint — az eszmei árhoz viszonyítva a mezőgazdaság érték, termelési ár és költség típusú árai 83, 79 és 86 százalék körül alakultak, az ipar 119, 109 és 110 százalékkal szemben. 1975 és 1979 között meggyorsult az ipari eredetű eszközök áremelkedése (20,7 százalék) a mezőgazdasági termékek (13,6 százalékos) áremelkedéséhez képest.

1980-ban a helyzet tovább romlott. A mezőgazdaság felvásárlási árai 11,4 százalékkal emelkedtek; ez átlagosan mintegy 80 százalékban kompenzálta az ipari áremelkedést. Az árak közötti ilyen arányok hatását tovább fokozta, hogy az iparcikkek mezőgazdaságon belüli felhasználása további 20 százalékkal növekedett. Az árdiszparitás értéke 1980-ban már mintegy 25—27 milliárd forinttra tehető [17].

Ennek következtében — az ÁKM megfelelő évi adatai alapján számítva — a mezőgazdaság bruttó termelésének⁸ tisztajövedelem-tartalma az 1973. évi 12,2 százalékos csúcs után fokozatosan csökkent, és 1980-ban — az 1970. évi közismerten rossz, árvizes gazdasági esztendő színvonalára — 5,4 százalékra süllyedt vissza. Pedig 1980-ban rekordtermés volt! 1979-ről 1980-ra csupán a búza fajlagos hozamának növekedéséből (a területnövekedést nem számítva) 5,6 milliárd forint jövedelemtöbblet keletkezett a mezőgazdaságban, mely 1980. évi (árban realizált) tiszta jövedelmének csaknem felét (44,1 százalékát) tette ki.

Az ipar a hetvenes évtizedben végig egyenletesen tudta tartani a bruttó termelés 18—19—20 százalékos tisztajövedelem-tartalmát, ami jelentősen csak 1980-ban csökkent (12,8 százalékra).

⁸ Tevékenység szerinti elhatárolásban, folyó áron számítva.

A jó jövedelmezőségű mezőgazdaságon kívüli tevékenység növekvő arányából következően, a mezőgazdasági *tevékenységnél* kedvezőbb képet mutat a mezőgazdasági vállalatok helyzete. E tevékenység területi koncentrációja tovább folyt; 1980-ban árbevételének 57,7 százaléka négy megyében: Pest, Komárom, Bács-Kiskun, Hajdú-Bihar megyében (a mezőgazdasági terület 24,5 százalékán) koncentráldott.

E megyék a mérleg szerinti eredményekből — gyengébb természeti adottságaik ellenére — 1968 és 1980 között 26,6 százalékról 38,9 százalékra növelték részesedésüket. A hetvenes évtizedben e megyecsoporthoz fejlődött a legdinamikusabban. Tetelesen megnövekedett részesedésük a munkaerőből, az állóeszközök értékéből, a költségfelhasználásból, a termelésből, a támogatásokból és a központi elvonásokból is. A magasabb jövedelem az alaptevékenység fejlődésének is kedvezett, melyből szintén jelentősen növegték e megyék a részesedésüket. Ezzel szemben a legjobb termőterülettel rendelkező megyék nemcsak a termelőerőből, a termelésből és az összes ráfordításokból stb. való részesedésükből veszítettek, hanem az alaptevékenységben is csökkent a súlyuk.

Leginkább azon megyék helyzete romlott, amelyekben a kedvezőtlen természeti és gazdasági adottság mellett a mezőgazdaságon kívüli tevékenység aránya is alacsony volt.

A mezőgazdaság romló árparitását jelzi az is, hogy 1975 és 1982 között a mezőgazdaságban felhasznált iparcikkek 63,1 százalékos áremelkedését csak 32,7 százalékos mezőgazdasági áremelkedés kísérte [21].

Mindennek következtében a mezőgazdasági termelői árszínvonal ma már csak az átlagosnál jobb minőségű földek termelési költségeit ismeri el [3].

A mezőgazdaság árszínvonala nemcsak az iparéhoz képest romlott, hanem fontosabb mezőgazdasági termékeink hazai árszínvonala az amúgy is (mesterségesen) nyomott világgiazi átlagárak⁹ színvonala alá süllyedt [11]. Drechsler László és Szücs Andrásné számításai szerint mezőgazdaságunk árszínvonala mind az iparhoz, mind a főpiaci átlagárakhoz képest — különböző módszerekkel számítva — mintegy 30—50 százalékkal marad el [4].

Az V. ötéves terv időszaka alatt az árparitás romlása mellett tovább növekedett a támogatás és az elvonás egyenlege a költségvetés javára.¹⁰

A szabályozóváltozások együttes hatására — a központi szándékkal ellentétben — az eredményképződésben erősen megnövekedett a támogatások aránya. Különösen a támogatott termelőszövetkezetek csoportjában jellemző ez, ahol 1980-ban a támogatások az eredmény háromszorosát tették ki (1971-ben ez még csak 86 százalék volt).

A mezőgazdaság és az ipar jövedelemparitásának változását az 1. sz. táblázat adatai jelzik.

E változások a kedvezőtlen adottságú gazdaságokat fokozott mértékben sújtották. 1981-ben például az átlagosan 14 aranykorona-érték alatti földekkel rendelkező termelőszövetkezetben (az összes termelőszövetkezet 25,6 százaléka tartozott ide) a termelési támogatások nélkül még a termelési adójukat sem tudták volna fedezni. A kedvezőtlen adottságú gazdaságcsoporthoz jutott a veszteség 47 százaléka, míg a nyereségnek csupán 14,4 százaléka realizálódott itt. A nyereségnek több mint fele a termelőszövetkezetek alig egynegyedében koncentráldott. Ezek jórészt az alaptevékenységen kívüli profilú gazdaságokkal estek egybe.

A kedvezőtlen adottságok címén nyújtott támogatás aránya — az összes üzemviteli támogatásban — az 1976. évi 34,9 százalékról 1980-ra 22,0 százalékra csökkent.

⁹ Főpiaci átlagárak

¹⁰ Közvetett támogatások nélkül, mivel ez az eredményben jelenik meg.

Az ipar adatai a mezőgazdaság adatainak százalékában kifejezve

M e g n e v e z é s	A IV.	Az V.
	ötéves tervidőszak átlagában	
Bruttó termelés ^a	370	400
Tiszta jövedelem ^a	780	1 060
Termelési elvonás ^a	790	1 030
Termelési támogatás ^a	320	420
Nyereségadó ^b	1 010	510
Beruházási támogatás és állami kölcsönalap-juttatás ^b	320	380

Forrás: [8].

^a Tevékenység szerinti elhatárolásban.

^b Szervezeti elhatárolásban.

A jövedelemkülönbségek mérséklésére 1976-ban bevezették a bruttó jövedelem alapú progresszív adóztatást. Azokban a gazdaságokban, ahol a bruttó jövedelem nagy részét a munkadíj tette ki, és alacsony volt a nyereséghányad, ott a jövedelemadó a nyereséget jóval nagyobb arányban terhelte. Ezért 1980-tól az alsó sávokban mérsékelni kellett az adókulcsokat. 1976-ban — az addigi adótömeg alapján — fokozódott a földadó aranykorona-érték szerinti progresszivitása is, majd 1980-ban a 14 aranykorona-érték alatti földeken meg is zúlt a földadó. A változások nyomán az évtized végére a mezőgazdasági jövedelemadó hányada erősen megközelítette az ipari elvonás arányát [8].

Mindez a mezőgazdaság felhalmozási képességét jelentősen visszavetette. Az évtized második felében (1976—1980 között) a mezőgazdasági beruházások volumene évi átlagban 0,5 százalékkal csökkent, miközben a népgazdaságban átlagosan 2,5, az iparban pedig 3,5 százalékkal emelkedett [14].

A támogatásokon belül 1979-ről 1982-re a beruházási támogatások értéke 8,9 milliárd forintról 4,0 milliárdra csökkent [21]. Ennek következtében 1982-ben a mezőgazdasági beruházásokban 13,5 százalékra csökkent a központi források aránya, míg az iparban 40 százalék körül alakult.¹¹

Az évtized második felében a mezőgazdaság differenciálódási folyamata egészen mértékben felerősödött. Ennek megfékezésére az V. ötéves terv idején számos határozat és intézkedés született. A XI. pártkongresszus és az MSZMP KB 1978. március 15-i határozata szerint kiemelt feladattá vált, hogy az alacsony színvonalon gazdálkodó termelőszövetkezetek érjék el az átlagos gazdaságok szintjét, az átlagosok pedig zárkózzanak fel a jókhoz.

A Minisztertanács 1959/1974 (XI. 19.) sz. határozata komplex fejlesztési programok kidolgozására adott utasítást. A gazdasági szabályozók változásai is — a nagyobb teherviselés mellett — a jövedelemdifferenciálódás fékezését célozták oly módon, hogy a magasabb jövedelem-színvonalú gazdaságok eredményének egyre nagyobb hányadát központosították, a kedvezőtlen adottságú gazdaságok terheit pedig csökkentették. Az arányok ipar javára történő eltolódásának hatását azonban az intézkedések ezekben az üzemekben nem tudták ellensúlyozni. 1982-ben 400-ról 600-ra kellett növelni a támogatott gazdaságok számát. A támogatott kategóriák határértéke 14 aranykoronáról 17-re emelkedett. (Az árcentrum

¹¹ Költségvetési juttatás, tanácsi és tsz-támogatás, állami kölcsön és alapjuttatás együtt.

ennél jóval magasabban — 25 aranykoronánál — helyezkedik el.) A támogatások tehát nem érték utol az árszparitás növekedését.

Több más intézkedéssel is megpróbálták ezeknek a mezőgazdasági üzemeknek a helyzetét stabilizálni. Így például a kedvezőtlen adottságú területeken a nem mezőgazdasági tevékenység fejlesztésére a gazdaságoknak termelési adóból visszafizethető termelési támogatást nyújtottak. 1974—1978 között az e célra rendelkezésre álló 450 millió Ft keretből azonban saját források hiánya és más okok következtében mindössze 190 millió Ft-ot vettek igénybe az üzemek [13].

Megnövekedett az utóbbi években az egyedi beavatkozások száma is. Több éve folyik már a tartósan gazdaságtalanul termelő üzemek egyenkénti felülvizsgálata abból a célból, hogy egyedi beavatkozással megszüntessék a veszélyes termelés okait, és megteremtsék az eredményes gazdálkodás feltételeit. Úgy vélem azonban, hogy amíg a társadalom nem ismeri el e gazdaságoknak az átlagosnál nagyobb termelési költségét, addig nem képződik elegendő forrás a folyamatos és hatékony gazdálkodáshoz, és az egyszeri segítség ellenére többségük előbb-utóbb újra válságos helyzetbe kerül.

A szándékokkal és határozatokkal ellentétben, a gazdasági szabályozók 1980. évi átfogó módosítása a kedvezőtlen adottságú, mezőgazdasági profilú térségeket fokozottabb mértékben sújtotta. Jó néhány természeti körzetben ez az 1979. évi feltételekkel elérhető eredménynek több mint felét-háromnegyedét, helyenként 150—160 százalékát is felemésztette. Az alaptevékenységen kívüli profilú térségeket (központi körzet, Észak-Dunántúl) kevésbé viselte meg, sőt néhány körzetben a módosításoknak jövedelemnövelő hatása is tapasztalható. (Lásd az ábrát az 568. lapon.)

Az alacsony jövedelmű gazdaságok kilátástalan helyzetbe kerültek. Ezt a 2. sz. táblázat is világosan mutatja.

2. sz. táblázat

Az egy dolgozóra jutó fejlesztési forrás és terhelése (1980)

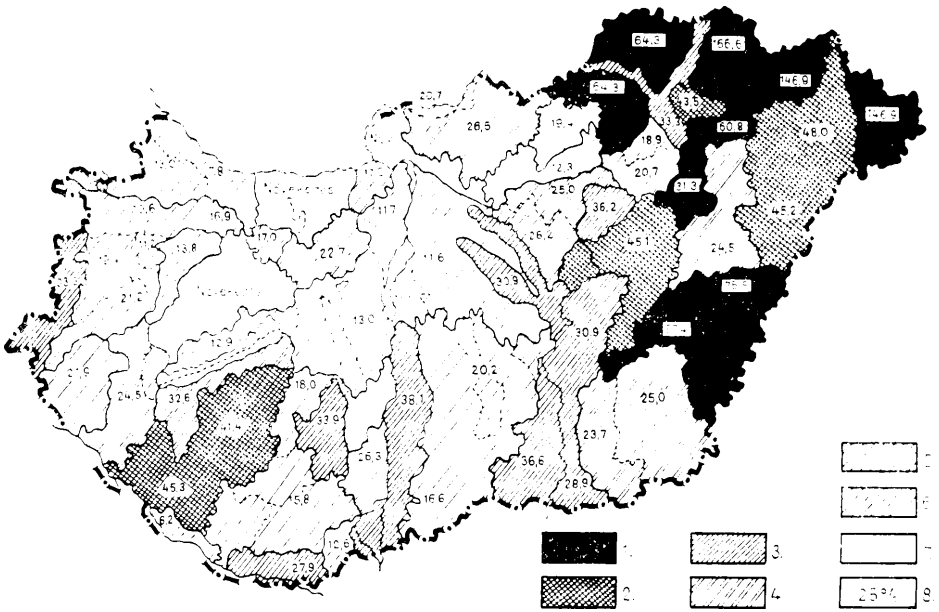
M e g n e v e z é s	Alacsony	Közepes	Magas
	jövedelem-színvonalú csoport (Ft)		
Nyereségági fejlesztési alapok	1 927	9 197	16 877
Amortizáció	15 111	15 030	16 449
Együtt:	17 038	24 227	33 326
Fejlesztési alapot terhelő kötelezettség	27 660	21 855	17 252
Kötelezettség az összes forrás százalékában	162	90	52

Forrás: [24].

A gazdaságirányítás nem számolt kellően a terhek növekedésének ilyen mértékű differenciáló hatásával. Ezért 1982-ben ismét szükségessé vált több száz millió forint mezőgazdaságon belüli átcsoportosítása a kedvezőtlen adottságú gazdaságok javára. Zsuffa Ervin szerint e lépés elkerülhetetlen volt. Gondot okoz azonban, hogy az átcsoportosított jövedelem a feszültségek feloldására nem elegendő, keresni kell más lehetőségeket is. A rendelkezésre álló központi források csak szűk körben adnak lehetőséget a gondok mérséklésére ([24] 17. l.).

Agrárpolitikánknak tehát állandóan visszatérő gondja, hogy a jó vagy a gyenge adottságú területekre koncentrálja-e a fejlesztési forrásokat. E konfliktust jól jelzi Zsuffa Ervin idézett cikkének megállapítása, miszerint: változatlan feltételek mellett

A termelőszövetkezetek 1980. évi vállalati rendeltetésű eredménycsökkenése az 1980. évi szabályozóváltozás hatására, természeti körzetenként

Jelmagyarázat:

Erdménycsökkenés az 1979. évi feltételekkel számított eredmény százalékában:

1. Kiemelkedően átlag feletti
2. Erősen átlag feletti
3. Átlag feletti
4. Átlag körüli
5. Átlag alatti
6. Erősen átlag alatti
7. Eredménynövekedés
8. Országos átlag

az alacsony jövedelem-színvonalú üzemeknek nem sok esélyük van a versenyben maradásra, a feszültségek feloldására, a legutóbbi években tett jövedelemátcsoportosítás pedig a jók fejlődését veszélyeztetné. Ez is rámutat arra, hogy jelenlegi jövedelem-színvonalán a mezőgazdaság nem képes e kettős követelményt megoldani. Az agrárpolitika két évtizedes erőfeszítése azért nem hozott e problémára megoldást, mert az ágazat jövedelmi színvonala mindvégig elmaradt a népgazdasági átlagtól, sőt a gazdasági feltételek szigorodásával az átlagosnál nagyobb terhet rötünk a mezőgazdaságra. S mindez olyankor érte mezőgazdaságunkat, amikor az eddigi legnagyobb változás innovatív korszakát élte.

Nem valószínű, hogy a jelenlegi gazdasági nehézségeink közepette túl gyors változásra számíthatnánk, de azt látnunk kell, hogy agrárpolitikánk a jelenlegi jövedelem-színvonal mellett nem tudja hosszú ideig fenntartani ezt a kényes egyensúlyt, és minden elodázott nap csak a népgazdaság veszteségeit növeli. Hosszú távon pedig ez az állapot tarthatatlannak minősíthető.

Hivatkozások

- [1] *Bernát Tivadar—Udovecz Gábor*: A természeti erőforrások és a gazdálkodási színvonal kapcsolata a mezőgazdasági termelészövetkezetekben. Földrajzi Értesítő, 1975. 3. sz.
- [2] *Borbényi Ervin—Szöllössi Endre*: Az ár- és jövedelemszabályozás 1980. évi rendszere a mezőgazdaságban. 1980.
- [3] *Bonyhádi Péter*: A differenciálódás okai. Figyelő, 1981. 24. sz.
- [4] *Drechler László—Szücs Andrásné*: A mezőgazdasági nettó termelési index rejtélye. Kézirat. Az OT Tervgazdasági Intézete, 1983.
- [5] *Enyedi Györgyné*: A mezőgazdaság területi szerkezetének módosulása az új technológiákkal összefüggésben. Kézirat. Az OT Tervgazdasági Intézete, 1978.
- [6] *Enyedi Györgyné*: Dinamikusan fejlődő agrártársaságok Magyarországon. Közgazdasági Szemle, 1978. 4. sz.
- [7] *Enyedi Györgyné—Klekner Péter*: Az élelmiszergazdaság területi fejlődése a hetvenes években. Tervgazdasági Közlemények, 1981. 2. sz.
- [8] *Enyedi Györgyné*: Az agrárpolitika, árpolitika és a mezőgazdaság differenciálódása. Kézirat. Az OT Tervgazdasági Intézete, 1983.
- [9] *Erdei Ferenc—Fekete Ferenc*: A gyenge termelészövetkezetek megerősítésének gazdasági problémáiról. Társadalmi Szemle, 1964. 5. sz.
- [10] *Erdei Ferenc*: A mezőgazdasági termelészövetkezet differenciáltsága. Közgazdasági Szemle, 1968. 11. sz.
- [11] FAO Production Yearbook 1981.
- [12] *Horváth Ágnes*: A mezőgazdasági termelészövetkezetek differenciálódásának elvi megközelítése és gazdaságpolitikai tapasztalata. Szövetkezeti Kutató Intézet, Közlemények. 1981.
- [13] *Kostyál Rezső*: Támogatások, adók, keresetszabályozás a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.
- [14] KSH Beruházási Évkönyv, 1980.
- [15] *Laczkó István*: Különbözeti járadék és különbözeti teher a dombvidéken. Közgazdasági Szemle, 1969. 6. sz.
- [16] *Molnár István—Szabóné Medgyesi Éva*: A termelészövetkezeti gazdálkodás fejlődésének néhány jellemzője. Statisztikai Szemle, 1977. 12. sz.
- [17] *Németi László*: Magyarország élelmiszer-gazdasága a hetvenes években. Mezőgazdasági Kiadó, 1981.
- [18] *Sághy Vilmos*: Árak, jövedelmek és termékforgalmazás a mezőgazdaságban. Az MSZMP agrárpolitikájának fő vonásai c. kötetben. Kossuth Könyvkiadó—Mezőgazdasági Kiadó, 1970.
- [19] *Szerdahelyi Péter—Udovecz Gábor*: A jövedelemképződés körülményei a termelészövetkezetekben. Statisztikai Szemle, 1973. 8—9. sz.
- [20] *Szerdahelyi Péter*: A fejlődésben elmaradt termelészövetkezetekről. Gazdálkodás, 1976. 3. sz.
- [21] Támogatások és elvonások a mezőgazdaságban 1975—1982.
- [22] *Vági Ferenc*: A termelés differenciálódásának okai és a különbözeti jövedelem a mezőgazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1966. 5. sz.
- [23] *Vági Ferenc*: A termelészövetkezeti jövedelemkülönbségek kiegyenlítésének lehetőségei és korlátai. Közgazdasági Szemle, 1966. 7—8. sz.
- [24] *Zsuffa Ervin*: A mezőgazdasági nagyüzemek differenciált fejlődése. Társadalmi Szemle, 1982. 4. sz.

Miért tért el a jugoszláv fejlődés a szocialista öngazgatási piacgazdaságtól?

Aleksandar M. Vacić

Az elmúlt 25 évben Jugoszláviában elfogadott politikai dokumentumokból kitűnik, hogy a jugoszláv gazdasági rendszer fejlesztésének hosszú távú programja a piacgazdálkodás és a sajátos szocialista öngazgatási viszonyok elméletileg váratlan, de történelmileg szükséges egyesítésén alapult, ami új típusú piacgazdaság (a szocialista öngazgatási piacgazdaság) létrejöttét eredményezte. Ez az orientáció azon a felismerésen alapult, hogy ez a gazdasági rendszer biztosítja a társadalom anyagi termelőerőinek dinamikusabb fejlődését, a jugoszláv gazdaság intenzívebb és gyorsabb belső integrálódását, annak szélesebb körű bekapcsolódását a nemzetközi munkamegosztásba, valamint a termelés szocialista viszonyainak gyorsabb fejlődését. A társult munkáról szóló törvény, amelyet 1976 végén fogadtak el, e hosszú távra szóló elhatározással összhangban úgy került kidolgozásra, hogy operacionalizálja a szocialista öngazgatási piacgazdaság rendszerét, egyidejűleg teret nyitva ahhoz, hogy az hosszú távú győzelmet arasson a társult munkaszervezetek mind szélesebb és intenzívebb kölcsönös kapcsolatainak kifejlődése által, a munka és az eszközök öngazgatási társítása útján.

A gazdasági viszonyok tényleges fejlődése Jugoszláviában az elmúlt néhány évben azonban egészen más irányt vett. A hetvenes évek végén és — felgyorsult ütemben — a nyolcvanas évtized első éveiben mind szélesebb körben szorult háttérbe a piacgazdaság logikája és kritériumai, beszűkült a szocialista öngazgatási termelőegységek szabad tevékenységének tere. A szűkebb társadalmi-politikai közösségek, elsősorban a köztársasági és a tartományi egységek bezárkóznak saját kereteik közé, ami abban is kifejezésre jut, hogy állandóan csökken a termelésnek az a része, amelyet ezek a közösségek a többiek területén értékesítenek, illetve csökken a belső felhasználásuknak az a része, amelyet a többiek termeléséből fedeznek. Ezzel párhuzamosan csökken a jugoszláv gazdaság nemzetközi gazdasági folyamatokba való bekapcsolódásának foka és e bekapcsolódás hatékonyasága. Végül sok tudományos jellegű empirikus elemzés, valamint számos politikai dokumentum megállapítja, hogy az országban egyre határozottabban megtorpan az öngazgatás fejlődése.

A társult munkáról szóló törvény elfogadása utáni kezdeti években a tényleges gazdasági viszonyoknak a célkitűzésektől eltérő voltát főleg kétféleképpen magyarázták: a változások szélességével és mélységével, amelyeket Jugoszlávia társadalmi gyakorlatába e törvény bevisz, továbbá a kialakult viszonyok tehetetlenségével és azoknak a társadalmi erőknek az ellenállásával, amelyeknek az előző rendszerben elért pozícióit a változás kedvezőtlenül érinti. Az idő múltával egyre kevésbé meggyőzővé váltak e magyarázatok, minthogy az eltérés mind szélesebb és mélyebb lett, valamint azért is, mert Jugoszlávia összes vezető társadalmi erői szakadatlanul hangoztatták azon elhatározásuk szilárdságát, hogy az ország gaz-

dasági viszonyait az alkotmány módosításainak és a társult munkáról szóló törvénynek megfelelően fejlesztik tovább. Azoknak a valóságos okoknak a feltárása, amelyek folytán Jugoszlávia gazdasági viszonyainak fejlődése eltért attól az iránytól, amelyet nemcsak politikailag proklamáltak, hanem jogilag is rögzítettek, az ország további fejlődésének lényeges kérdésévé vált. Annál is inkább, mert időközben az ország gazdasági fejlődésének nagyon határozott hanyatlása következett be, amelynek kísérőjelensége, hogy nőtt a munkát keresők száma, lassult a munkatermelékenység emelkedése (sőt egyes években abszolút csökkenés is bekövetkezett), esett a munkaviszonyban állók életszínvonala, az ország külföldi adósságai olyan méreteket öltöttek, hogy veszélyeztetik fizetőképességét, a strukturális problémák pedig olyan mélyek, hogy egyes szektorokban a gazdasági folyamatok a szó szoros értelmében szétestek.

Az elmondottakat figyelembe véve nem meglepő, hogy az utóbbi 2—3 évben Jugoszlávia szinte összes társadalmi erőit mozgósították avégett, hogy feltárják azokat az okokat, amelyek folytán az ország gazdasági viszonyainak fejlődése lényegesen letért a kijelölt útról. Hogy az okokat teljességükben fel lehessen mérni, és hogy egyidejűleg az ország fejlődésének átfogó, hosszú távú stabilizációs programja is elkészüljön, 1982 elején megalakult a Gazdasági Stabilizációs Bizottság, amely 1982 tavaszán egy dokumentumot fogadott el „A gazdasági stabilizáció hosszú távú programjának kiinduló alapjai” címmel. E dokumentumon kívül számos tanulmány készült, amelyek az ország gazdasági és társadalmi életének különböző területeire vonatkoznak, míg végül 1983. július elején elfogadták a bizottság zárójelentését, amelyben rögzítették azt a platformot, amelyen a gazdasági rendszer, a gazdaságpolitika, az ország gazdasági fejlődése változásainak alapulniuk kell; sok tanulmányban mélyreható gazdasági reformról olvashatunk.

Habár sok tudományos jellegű műben, valamint számos politikai dokumentumban már találhatók bizonyos magyarázatok Jugoszlávia gazdasági viszonyainak utóbbi évekbeli fejlődésére vonatkozóan, politikai gazdaságtani szempontból az tűnik központi kérdésnek, miért lépett le az ország a szocialista öngazgatási piaccgazdaság útjáról, annak a rendszernek az útjáról, amely — vitathatatlan ellentmondásaival és különféle problémáival ugyan, de — hosszú évekig olyan eredményeket hozott, amelyek határain belül és kívül tekintélyt szereztek neki, mint egy nyílt, dinamikus, demokratikusan szervezett és hatékony gazdaságnak. Nevéhez olyan rendszer kapcsolódott, amely világméretben is újdonságnak számított.

A rendelkezésre álló tények alapján (nem állítván, hogy ez a magyarázat az egyedüli lehetséges) úgy tűnik: annak, hogy Jugoszlávia gazdasági viszonyainak fejlődése lényegesen eltért a társadalmilag meghatározott orientációtól és a jogi szabályozásban előírt rendtől, négyféle csoportba sorolható oka van — fejlődési, gazdaságpolitikai, gazdasági rendszerbeli, valamint külső, illetve nemzetközi okok. A továbbiakban mindegyiket röviden áttekintjük.

A gazdasági szerkezet aránytalanságai

Noha a tisztán elméleti vizsgálódások legtöbbször az adott gazdasági rendszer tiszta formájából indulnak ki, elvonatkoztatva az állam és az egyéb makrogazdasági alanyok tudatos befolyásától, a jelen feltételek között egyetlen gazdasági rendszer sem működhet — sem Keleten, sem Nyugaton — valamiféle *perpetuum mobileként*, amely magától szabályozza a folyamatos gazdasági mozgásokat és a hosszú távú gazdasági fejlődést. Ennek megfelelően a gazdaságelméletben vitathatatlanak tekintik azt, hogy vannak olyan területek (a gazdasági növekedés üteme; az alapvető gazdasági struktúra; a külfölddel fennálló kapcsolatok; a nemzeti jövedelem alapvető felosztása fogyasztásra és felhalmozásra; a regionális gazdasági

fejlődés és hasonlók), amelyek tekintetében a szocialista öngazgatási gazdaságban is szükség van bizonyos alapvető makroökonómiai döntésekre, amelyek a gazdasági fejlődés általános irányvonalát meghatározzák, megteremtve ezzel egyfelől a gazdaságpolitika rendszabályainak keretét, másfelől pedig a mikroökonómiai alanyok gazdasági tevékenységének paramétereit. Ezt az egyszerű igazságot Jugoszláviában senki sem vitatja nyilvánosan, de tény az, hogy ilyen politika hosszú éveken át ténylegesen nem létezett, aminek következtében Jugoszláviában négy-fajta strukturális probléma halmozódott fel.

a) *A nyersanyag- és energiabázisnak a feldolgozó kapacitásokkal való összehangolatlansága*

Míg Jugoszlávia iparosításának első szakaszában (amely nagyjából az ötvenes évek közepéig tartott) az anyagok termelése átlagosan gyorsabban nőtt, mint a munkaeszközöké,¹ az utána következő 25 év közül 12-ben gyorsabb volt a munkaeszközök termelésének növekedése, 7 évben egyensúlyban volt az anyagok és a munkaeszközök növekedése, és csak 6 évben volt gyorsabb az előbbieket termelésének a növekedése ([6] 1972. 160. l. és 1981. 263. l.). Az ötéves tervek közül háromban (1966—1970, 1971—1975 és 1976—1980) Jugoszlávia célul tűzte ki az energia- és nyersanyagbázis gyorsabb fejlődését, de az e periódusok egyikében sem valósult meg. A problémák különösen az iparban halmozódtak: 1963—1970 között a feldolgozó ipar termelése 1,35-szor gyorsabban nőtt, mint a kitermelő iparé, s 1970—1980 között ez az arány nagyjából változatlan maradt ([6] 1981. 264. l.). A hosszú ideig tartó egyensúlytalanság Jugoszlávia iparszerkezetének fejlődésében oda vezetett, hogy a társadalmi újratermelés nem valósulhat meg a hazai termelés alapján, illetőleg hogy nemcsak egyes tevékenységek, hanem a gazdaság egésze döntően függ az importtól.

b) *Növekvő külkereskedelmi deficit*

Jugoszlávia fejlődésének előbb említett mély egyensúlytalansága, amely az ország gazdaságát mindinkább függővé tette az importtól, törvényszerűen egy másik nagy strukturális aránytalanság: az import és az export közötti egyensúlyhiány kialakulásához vezetett. Habár Jugoszláviának a háború óta mindvégig passzív volt a kereskedelmi mérlege, a külkereskedelmi deficit egészen a hatvanas évek közepéig az elviselhetőség határán belül mozgott. Mi több, 1947 és 1966 között a kereskedelmi mérleg évi átlagos deficitje (27,30 dinár/dollár árfolyamon számolva) nem volt több, mint évi 20 millió dollár, míg az importnak exporttal fedezett hányada ugyanezen időszakban átlagosan 70,5 százalékos volt (noha egyes években ennél jóval alacsonyabbra is süllyedt). De már a következő öt évben (1967—1972) a kereskedelmi mérleg deficitje más nagyságrendűvé válik: 1967 után mértani haladvány szerint nő. Ennek következtében a kereskedelmi mérleg átlagos deficitje ebben az időszakban (az említett dollárárfolyamon számítva) 850 millió dollár fölé emelkedik, a következő öt évben pedig 2,5 milliárdra, hogy 1977—1981 között majdnem elérje az évi 6,2 milliárdot, az 1979-es rekordévben pedig 7,2 milliárd dollár fölé emelkedjék. Az import exporttal való fedezettsége az említett folyamatok hatására 1967—1971 között 63,7 százalékra esik, majd az 1972—1976-os

¹ 1947—1956 között az anyagok termelése évi 12,8 százalékkal növekedett, míg a munkaeszközöké 10,6-del ([6] 1963. 166. l. alapján).

években tovább sülyyed 58,8-re, hogy 1979-ben 26 év után először, 50 százalék alá essék (ami egyébként ezelőtt Jugoszláviában csak két alkalommal történt meg, 1951-ben és 1953-ban)².

c) A külföldi eladósodás növekedése

Mindaddig, amíg Jugoszlávia kereskedelmi mérlegének deficitje bizonyos ésszerű határok között mozgott, és az import exporttal fedezett hányada 70 százalék körül ingadozott, a kereskedelmi mérleg deficitjét nagyjából fedezte az a többlet, amelyet Jugoszlávia a fizetési mérleg egyéb tételeiből (elsősorban az idegenforgalomból, az áru- és a személyszállításból eredő fuvardíjakból és biztosításokból, külföldön végzett építőipari tevékenységből, valamint az ideiglenesen külföldön dolgozók átutalásai révén) nyert. Ennek köszönhetően az ország eladósodása csak fokozatosan növekedett, és nem okozott a gazdaságban lényeges gondokat. Jugoszlávia bruttó adóssága már 1969-ben meghaladja a 2 milliárd dollárt, míg a nettó adósság ugyanebben az évben alig valamivel van 1,7 milliárd dollár felett. A kereskedelmi mérleg hiányának gyors növekedése miatt, valamint a belső felhasználásnak a társadalmi termékét meghaladó növekedési üteme folytán, 1971-től kezdődően az ország adósságállománya igen gyorsan, évi átlagban 22,8 százalékkal duzzad. 1981-ben az ország bruttó adósságállománya túllépi a 20 milliárd dollárt (a nettó 18,6 milliárd körüli).³ A külföldi adósság mértéke — a cserearányok romló tendenciája, valamint a kamatlábak ijesztő mértékű emelkedése mellett — a törlesztést igen lassúvá teszi. Jugoszlávia, amely az egész háború utáni időszakban a kötelezettségeit rendben teljesítő ország hírében állt, szembekerül a külföldi fizetésképtelenség veszélyével, és mind sűrűbben emlegetik úgy, mint a világ viszonylagosan (az egy főre jutó adósság tekintetében) leginkább eladósodott országát. Az esedékes részletek és kamatok előteremtése így Jugoszlávia egész gazdaságpolitikájának alapvető céljává válik.

d) Túlméretezett és kedvezőtlen struktúrájú belföldi felhasználás

A külföldi eladósodás lehetőséget teremtett arra, hogy az ország teljes belföldi felhasználása hosszú időn át meghaladja az ország társadalmi termékét. Így — bár az ötéves tervek rendre azt irányozták elő, hogy a végső felhasználás legyen összhangban a társadalmi termékkel — Jugoszlávia végső felhasználása 1971—1975 között 7,6 százalékkal, 1976—1980 között pedig már 8,3 százalékkal több volt, mint az ország társadalmi terméke, mígnem a kritikus 1979. évben a felhasználás a termelést már annak egytizedével haladta meg ([4] 1982. 1. l.). A belföldi felhasználásnak a termeléstől való elszakadása óriási zavarokhoz vezetett a felhasználás különféle területeinek egymás közötti arányaiban. Ezeknek a zavaroknak a mélységét a legjobban az mutatja, ha hosszabb időszakon keresztül vizsgáljuk a társadalmi termék végső felhasználását. Míg az 1965. évi gazdasági reformig a nem termelő fogyasztás részesedése a társadalmi termékből 60 százalék alatt volt (1964: 57,9, 1964: 59,6), addig a gazdasági reform után, a hatvanas évek végén elérte a kétharmadot (1968: 66,5) ([4] 1964—1968. 10. l.). A hetvenes évek során ez az arány folyamatosan nő, s az 1971—1975 közötti évek átlagában eléri a 75,3 százalékot, az 1976—1980 közötti időszakban pedig már a 77,6 százalékot. A zavar 1976—1978-ban tetőzik, amikor is a személyi, a közösségi és az általános

² E bekezdés összes adata az [5] 1981. 17. l. alapján került kiszámításra.

³ E bekezdés összes adata a [7]-ből származik, vagy pedig annak alapján került kiszámításra.

fogyasztás a társadalmi termék négyötödét teszi ki ([4] 1982. 2. 1.). Ezen túlmenően, bár a felhalmozás részarányának esésével a gazdaság valódi felhalmozó képessége is veszélyeztetve van, a beruházások növekedése igen nagy mértékben folytatódik, sőt emelkedik részesedésük a felhasznált nemzeti jövedelemben is, és pedig az 1966—1975. évi 30,5 százalékról nem kevesebb, mint 34 százalékra az 1976—1979 közötti periódusban ([6] 1982. 160. 1.), azon egyszerű oknál fogva, hogy a bruttó beruházások is függetlenül alakulnak az ország reális lehetőségeitől,

A vázolt fejlesztési politika, a külkereskedelmi mérleg deficitje, valamint a külföld felé való eladósodás káros következményei akkor mutatkoznak meg, amikor a külföldi finanszírozás addigi gyakorlata nem folytatható tovább. A társadalmi termék korábbi — irreális — növekedése után (az 1977., 1978. és 1979. évben rendre 8,0, 6,9 és 7,0 százalék) a társadalmi termék növekedése drasztikusan esett, mindössze 0,8 százalékot ért el 1982-ben. Sőt mi több, az 1982. évi 0,8 százalékos emelkedés — amely Jugoszlávia háború utáni történelmében a legalacsonyabb — elsősorban a 7,5 százalékkal növekvő mezőgazdasági terméknek köszönhető, míg az ipari termelés ebben az évben gyakorlatilag stagnált ([4] 1982. 16. 1.). A társadalmi termék ilyen mozgása, összekapcsolódva annak kényszerűségével, hogy az ország teljes belső felhasználása az előállított társadalmi termék szintje alatt maradjon, a végső felhasználás minden összetevőjének csökkenéséhez vezetett. Leginkább a beruházásokat fogták vissza, de visszaesett a közös és általános fogyasztás is. A szigorú takarékosági program ily módon elkerülhetetlenül magával hozta a több éven át tartó reáljövedelem- és életszínvonal-csökkenést, melyet a mértéktelen eladósodás és a belső felhasználás minden fajtája ellenőrizhetetlen emelkedésének áráként kell megfizetnie az országnak.⁴ A gazdaság nagymérvű strukturális összehangolatlanságai (minthogy ezeket nem lehetett tovább importtal kompenzálni) olyan zavarokhoz vezettek a gazdasági folyamatokban, hogy sok területen — az anyagok széles körétől számos élelmiszeripari termékig — Jugoszláviának vissza kellett térnie az anyagmérlegekhez és a jegyrendszeres elosztáshoz. Ezek pedig olyan rendszabályok, amelyek a piacgazdaságnál alacsonyabb, nem pedig magasabb fejlettségi szintnek felelnek meg, s Jugoszlávia ezeket már három évtizeddel ezelőtt — helyesen — megszüntette. Emellett tény, hogy ez alkalommal ezeket a rendszabályokat a kisebb társadalmi-politikai egységek szintjén alkalmazták, leggyakrabban a községek szintjén, de így ezek nem jobbak, inkább rosszabbak, mert ily módon a jugoszláv piac egysége — ami nélkül még a feltételei sincsenek meg a szocialista öngazgatási piacgazdaságnak — romlik, illetőleg az még inkább szétzilálódik.

A gazdaságpolitika

A fejlesztési politika vázolt jellegzetességei már elegendők ahhoz, hogy megmagyarázzák a jugoszláv gazdasági viszonyoknak a társult munkáról szóló törvényben normatív módon megfogalmazott viszonyoktól való eltérésének jelentős részét, de hatásukhoz még hozzájárultak a gazdaságpolitika gyengeségei is, amelyek közül a legfontosabbak:

⁴ Ugyanezen kérdésekről szólva J. Florijancic, a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Körtársaság szövetségi pénzügyi titkára (minisztere — a szerk. megj.) ezt mondja: „1977 és 1981 között az ország kb. 3 milliárd dollárt költött külföldi felhalmozásból hitelfelvételek útján, ami a személyi jövedelmeken, a beruházásokon, az adókon és a járulékokon át történt... Ez hazai felhasználásra került. Jelenleg a helyzet ennek a fordítottja. A régebbi hitelek visszafizetése alapján most elfolyik a jugoszláv nettó felhalmozásból évente mintegy 2 milliárd dollár. Ez azt jelenti, hogy azokban az években, amelyek előttünk állnak, sőt egészen 1987-ig le kell csökkentenünk a belső felhasználást, ha azt akarjuk (ami természetesen), hogy a külfölddel szemben korrekt módon viselkedjünk” ([2] 1983. június 25. 7. 1.).

a) Az eddigi gyakorlatban a társult munkáról szóló törvény alkalmazása nem biztosította, hogy tiszteletben tartsák azt az elvet, hogy a közös és általános szükségletek kielégítésére fordított eszközök mennyisége összhangban legyen a társadalmi terméknek és a munka társadalmi termelékenységének alakulásával, és hogy az ilyen kötelezettségek meghatározására vonatkozó javaslatokat szabály szerint egyidejűleg és évente egyszer megvitassák a társult munka alapszervezeteiben.

Éppen ellenkezőleg: a társadalmi-politikai közösségek a gazdaság eszközeit saját autonóm határozataik alapján vonják el anélkül, hogy a szükséges egyeztetést elvégeznék akár egymás között, akár a társult munka gazdasági szervezeteivel. Ezenkívül indokoltnak bizonyult az attól való — már a törvény meghozatalakor kifejezésre jutott — félelem, hogy az öngazgatási érdekközösségek,⁵ mivel nincs valódi kapcsolat a gazdasági és a nem gazdasági tevékenységek között, átveszik a döntőbíró szerepét, aki ugyancsak önállóan dönt a gazdasági bevétel felhasználásáról. Így az általános és közös szükségletek céljait szolgáló jövedelemelvonások kumulatív hatásának három kedvezőtlen következménye van: *először*, az összes elvonás meghaladja a gazdaság lehetőségeit;⁶ *másodszor*, az elvonás alapjai és mértékei különböznek egymástól köztársaságok, tartományok (és részben más, szűkebb társadalmi-politikai egységek) szerint, és ennek következményeként — *harmadszor* — a gazdasági szervezetek és az általuk alkalmazott munkások anyagi helyzete különböző, még ott is, ahol ennek semmiféle alapja sincsen.

b) Az a tény, hogy a társult munkáról szóló törvény szerint a tiszta jövedelem és a személyi jövedelemhez szükséges eszközök elosztása⁷ az öngazgatási megegyezéseken és a társadalmi megállapodásokon alapul, megkövetelte, hogy ezen a területen a társadalmi megállapodásokat idejében, legkésőbb egy évvel a társult munkáról szóló törvény elfogadása után megkössék. A társult munkáról szóló törvény által az erről szóló öngazgatási megegyezések összehangolására megszabott határidőig (1978. január 1.) azonban mindössze két köztársasági megállapodás született a tiszta jövedelem felosztásának összehangolásáról, míg a köztársasági

⁵ Az öngazgatási érdekközösségek sajátos, paraparlamentáris testületek, amelyek egyesítik azokat a szervezeteket, amelyek meghatározott szolgáltatásokat nyújtanak (az eszközök használói), és azokat a szervezeteket, amelyek használják ezeket a szolgáltatásokat (az eszközök adományozói). Az érdekközösségek küldöttek útján működnek, akiket minden érdekelt szervezetben egyenként választanak. Ilyen szervezetek léteznek az egészségügyben, a nyugdíj-biztosításban, a különféle szintű oktatásban, a tudományban, a kultúrában stb. és magasabb szinten alakulnak meg — leggyakrabban községi, tartományi és köztársasági szinten. Minthogy az árakat és egyéb mércéket, amelyek útján az említett és egyéb nem gazdasági szervezeteket finanszírozzák, nem szabályozza sem a piac, sem az állami költségvetés, hanem az érdekelt szervezetek közvetlen megállapodása alakítja ki őket — végső fokon a közöttük való valamifajta munkacseréről van itt szó —, ezért ezeknek a viszonyoknak a komplexumát, amelyek ily módon jönnek létre, *a munka szabad cseréjének* nevezik. (Bővebben lásd erről [11] 149—151. l.)

⁶ A gazdaság fejlődése és a közös célokra való jövedelemelvonás ellentmondásának sajátos kifejezése a társadalmi-politikai közösségeknek a társult munkáról szóló törvény elfogadása után csaknem minden évben jelentkező bevételi többlete. Annak ellenére, hogy az utóbbi években ezeknek a bevételeknek a lassúbb emelkedését követelik; a helyzet 1982-ben és 1983-ban változatlan maradt, amiről tanúskodik Jugoszlávia Szukpstinája illetékes szervének e megállapítása: "Az utóbbi években a munkaügyi, egészségügyi és szociálpolitikai bizottság küldöttei negyedik alkalommal ismételték meg véleményüket a társadalmi-politikai közösségek és öngazgatási érdekközösségek bevételeinek többleteiről. A negyedik alkalommal kérdezték azt, honnan származnak ezek a többletek (már régen fennáll a rendelkezés és a törvényes mechanizmus, hogy ezek létét megakadályozzák), miért nem adják vissza őket a társult munkának..." ([9] 1983. július 20. 6. l.)

⁷ A gazdasági és egyéb alapegységek (OOUR — a társult munka alapszervezetei) tiszta jövedelme jövedelmüknek az a része, amellyel szabadon rendelkeznek, miután kifizették az adókat, hozzájárulásokat, és teljesítették egyéb kötelezettségeiket más gazdasági és nem gazdasági alanyokkal szemben. (Bővebben erről lásd [11] 109—115. l. és [1] 470—508. l.)

megállapodás ugyanezekben a kérdésekben (amelyet a dolgok természeténél fogva elsőként kellett volna megkötni) még 1983 közepéig sem jött létre. Valójában az elfogadásra irányuló kezdeményezés (miután az 1975-ben elfogadott előző megállapodás a társult munkáról szóló törvény elfogadásával hatályát veszítette) csak 1983 elején öltött konkrét formát. Így a tiszta jövedelem, valamint a személyi jövedelmekre szolgáltató eszközök elosztásának gyakorlata mindenfajta gazdaságpolitikai szabályozó instrumentárium megalkotása nélkül kezdődött, és gyakorlatilag máig is en'kül folyik. (Vagyis országos szinten nincs összehangolva.) Ennek három kedvezőtlen következménye van: 1. A felhalmozás rátája a *lehetséges* (hiszen régebben magasabb volt), valamint a társadalmilag *szükséges* szint alá esett (ezért a beruházások egy részét külföldi hitelekkel fedezték). 2. Azok az elvi alapok és számszerű szabályok, amelyeket az egyes szervezetekben (és ugyanígy a köztársaságokban és a tartományokban) alkalmaztak, a lényeges kérdésekben is különbözőek egymástól (például annak megítélésében, vajon az egy dolgozóra jutó eszköz értéké releváns-e a tiszta jövedelem elosztásában). 3. Az egyes szervezetekben, csoportosulásokban és ágazatokban, valamint a társadalmi-politikai közösségekben a dolgozók jövedelme a munkától és a munka eredményétől függetlenül is differenciálódott.

c) Az a sajátos helyzet, amelyben a külföldi hitelfelvetelek révén a rendelkezésre álló eszközök — átmenetileg — érezhetően meghaladták az ország társadalmi termékét, igen aktív pénzügyi és hitelpolitikát, külkereskedelmi politikát, valamint devizapolitikát kívánt. A pénzügyi- és hitelpolitikán kívül, amely definíció szerint elsősorban lineárisan hat, a gazdaságpolitika többi összetevője fejletlen maradt. Így a kereslet elszakadt a tényleges termeléstől, az export pedig (valószínűleg a dinár éveken át túlértékelt árfolyama következtében) mind kevésbé volt vonzó. Emiatt a hetvenes évek második felében Jugoszlávia nemcsak hogy nem hajtotta végre a külföldi kötelezettségeinek fizetéséhez szükséges eszközök előteremtését célzó exportexpenziót, hanem mind rohamosabb ütemben elvesztette azokat a pozíciókat, amelyekkel már korábban rendelkezett a világpiacon, különösen a konvertibilis területeken.⁸

d) A jövedelempolitika, az adópolitika, a külkereskedelmi és a devizapolitika gyengeségei a fejlesztéspolitikában is megmutatkoztak. A fejlesztési politika szempontjából döntőnek minősülő sok megállapodást (amelyek pedig a társadalmi tervekben is elő voltak irányozva) meg sem kötötték,⁹ míg a létrejöttek jelentős része nem valósult meg, aminek következtében a már említett strukturális problémák még jobban elmélyültek.

A gazdasági rendszer

Az eddig elmondottak egyértelműen mutatják, hogy a társult munkáról szóló törvényben normatíván megfogalmazott gazdasági rendszer nem volt megfelelő fejlesztési és gazdaságpolitikával alátámasztva. E rendszer helyett mindinkább egy sajátos *mixtum compositum* alakult ki, olyan mechanizmusok keveréke, amelyek az öngazdátási piacgazdaság logikáján alapulnak, valamint olyan mechanizmusoké, amelyek azon kívül, gyakran annak ellenére jöttek létre, úgyhogy a *gazdasági*

⁸ Az Európai Gazdasági Bizottság megállapítása szerint a hetvenes évek folyamán az összes dél-európai ország növelte a részesedését az OECD-országok importjában, kivéve Jugoszláviát, amelynek a részesedése 1980-ban alatta maradt az 1970. évinek. Ez nem a keresleti struktúra változása miatt történt, hanem azért, mert a jugoszláv export kevésbé volt versenyképes a hetvenes évek második felében ([10] 511—512. l., 555. l.).

⁹ Habár az 1981—1985 közötti időszakra vonatkozó jugoszláv fejlesztési tervet 1981-ben elfogadták a jugoszláv szkupstinában, 1983 elején azt hozták nyilvánosságra, hogy 1983 márciusáig sem találtak megoldást „hat tervetület negyven fontos kérdésében” ([9] 1983. március 5. 7. l.).

gyakorlat ezen utóbbi mechanizmusok nyomása alatt *objektíve az öngazgatási viszonyoknak csak a szimulálása volt*. Hogy miként vált a törvényekkel is szentesített gazdasági rendszer fokozatosan egy másik rendszerre, arra még nincs általánosan elfogadott válasz Jugoszláviában, de úgy tűnik, hogy ennek okai közül négy meghatározó jelentőségű volt.

a) Minthogy a társult munkáról szóló törvény által lényeges újításokat vezettek be a gazdasági élet csaknem minden területén, annak következetes alkalmazása azt kívánta volna, hogy viszonylag rövid idő alatt vizsgálják felül az összes többi gazdasági jogszabályt. A társult munkáról szóló törvény elfogadása után azonban az új gazdasági rendszer kiépítése megállt, a leglényegesebb törvényeket (például a tervtörvényt) egyáltalában nem változtatták meg, és az újonnan életbe léptetettek jó része a rendszer intézményi vonatkozásairól rendelkezett, vagyis új megállapodásokat és megegyezéseket vezetett be, vagy öngazgatási érdekközösségeket létesített, s nem a társult munkáról szóló törvényben legkevésbé kidolgozott elemet, a társult munka szervezetei közötti viszony alapjait és kritériumait szabályozta.

b) Míg a társult munkáról szóló törvény logikája azt kívánta, hogy a társadalmi-politikai közösségek elsősorban a társult munka szervezeti érdek-összehangolásának funkcióját töltsék be, és ne a társadalmi újratermelés gazdasági döntéseinek autonóm alanyaiként szerepeljenek, a gyakorlatban a társadalmi-politikai közösségek befolyása — főleg a köztársaságoké és a tartományoké — mind szélesebb és közvetlenebb lett.

A bővített újratermelés, illetve a beruházások szférájában ez a befolyás meghatározóvá vált, annál is inkább, mivel a bankok (amelyek útján a bővített újratermelés legnagyobb részét finanszírozzák) maguk is a társadalmi-politikai közösségek keretei között szerveződnek, és leggyakrabban azok közvetlen informális ellenőrzése alá tartoznak.

c) A társadalmi-politikai közösségeknek a bővített újratermelésről hozott döntések legfőbb hordozójává válása a második vonalba szorítja a társult munka szervezeteinek összekapcsolódását, a rendelkezésre álló eszközök társítását az újratermelési kapcsolatok vonalain maguk között a szervezetek között, és ösztönzi a regionális összefonódást az egyes társadalmi-politikai közösségek keretein belül.¹⁰ A felhalmozott eszközök szabad mozgása már egyébként is a lehetséges és a szükséges alá süllyedt, sőt szinte teljesen ki van szorítva, s így a közös jövedelemszerzés céljával történő munka- és eszköztársítás,* amelytől azt vártuk, hogy nemcsak gyorsabban egyesíti a gazdasági tevékenység feltételeit, hanem az ország strukturális aránytalanságait is felszámolja, még ott is, ahol megjelenik, az egyes köztársaságok és tartományok keretei között marad.

d) Végül, noha tanulmányunk záró részében általános értékelést adunk majd, fontos már most rámutatni arra, hogy a társult munkáról szóló törvényben rögzített mechanizmusok visszaszorulása részben következménye is volt saját belső

¹⁰ Erre a körülményre és a társadalmi újratermelés arányainak alakításában játszott szerepére rámutatott M. Planinc is a Szövetségi Végrehajtó Tanács elnöki beszámolójában, a jugoszláv szkupstinában a gazdasági stabilizáció hosszú távú programjának kifejtésekor: „A bővített újratermeléssel kapcsolatos határozatok és a finanszírozásukra szolgáló eszközök fő hordozóiként M. Planinc a bankokat és a társadalmi-gazdasági közösségeket jelölte meg, amelyek saját érdekeik logikáját és a fejlesztésről való saját elképzeléseiket követve, nem teremtették meg a termelés adekvát struktúráját. . . Ezek az alanyok nincsenek abban a helyzetben, hogy az új termelési struktúrák létesítésének, azaz a gazdálkodás és a fejlesztés intenzív formájának hordozói legyenek; a gazdaság a stabilizációra és az exportexpanzióra nem válik alkalmassá akkor, ha nem hajtjuk végre a fejlesztés hordozóinak megváltoztatását” ([9] 1983. július 29. 5. l.).

* A munka és az eszközök öngazgatási társítása — Magyarországon vállalatok közös beruházásainak, vállalatközi tőkemozgásnak neveznénk — a jugoszláv beruházási rendszernek elvileg, a társult munkáról szóló törvény és más jogszabályok szerint, alapvető fontosságú intézménye. (A szerk. megj.)

gyengeségeiknek és ellentmondásaiknak. Az 1976. évi törvény elfogadása után hamarosan láthatóvá vált gyengeségek elvi jellegűek, így például a jövedelem szerzésének elvi alapjai és számszerű szabályai kidolgozatlanok maradtak a jövedelem szerzésének csaknem minden módozatában: a termékek és szolgáltatások eladásában a hazai és a külföldi piacon, a munka és az eszközök társításában, a munka szabad cseréjében és a prémiumok, visszatérítések, kompenzációk stb. alapján kapott bevételekben; a munka szabad cseréjének más jövedelemforrások alapjaival való indokolatlan egységes kezelése, illetve annak a ténynek a szemlélő tévesztése, hogy a munka szabad cseréjében az a jövedelem kerül újraelosztásra, amelyet egyszer már egy másik alany megszerzett, ami részben a gazdasági szervezetek nyereségéből való elvonásnak már említett burjánzására is magyarázatot ad; a tiszta jövedelem függése a társadalmi-politikai közösségeknek és maguknak a társult munka szervezeteinek a döntéseitől, amiért a jövedelmeket nem lehet egységes elosztási szabályok hatálya alá vonni; a tisztajövedelem-elosztás elvi alapjainak és számszerű szabályainak heterogenitása, részlegessége és egymás közti összefüggéseik hiánya (amelyeket pedig a törvény külön előírányoz a személyi jövedelmek és a közös fogyasztás tekintetében, különösen pedig a felhalmozást illetően). Az ezeken kívüli egyéb gyengeségek szűkebbek, „technikai” jellegűek akkor is, ha néhányuknak jelentős következményei vannak. Például a társult munkáról szóló törvény 146. paragrafusának rendelkezése, amely szerint a társult munka minden alapszervezete saját önálló folyószámlával rendelkezik, ha a munkaszervezeteken belüli viszonyok szabályozására nézve nem volt is meghatározó jellegű (mert a munkaszervezet bevételeit és kiadásait, valamint eszközeit külön számlákon is lehetett vezetni), magával azzal a ténnyel, hogy megjelent az újonnan létesített számlák pénzellátási igénye, a pénzeszközök keringésének lényeges lelassulásához és ezzel a gazdasági hatékonyság romlásához vezetett, ezért nem meglepő, hogy a Szövetségi Végrehajtó Tanács 1983 júliusában kezdeményezte az erre vonatkozó paragrafus megváltoztatását.

A gazdálkodás nemzetközi feltételei

A jugoszlávai gazdasági helyzet bonyolultsága bizonyos fokig a megváltozott és sok szempontból kedvezőtlenebbé vált nemzetközi gazdasági feltételeknek is a következménye. Azon tényezők közül, amelyek e téren különösen kedvezőtlenül hatottak a jugoszláv gazdaságra, ötöt kell kiemelnünk.

1. Az elmúlt években azoknak a termékeknek az ára, amelyeket exportálunk, lassabban nőtt, mint azoké, amelyeket importálunk, vagyis Jugoszlávia külkereskedelmi cserearányai fokozatosan romlottak 1971—1981 között, összesen mintegy 9 százalékkal ([6] 1982. 307. l. alapján).

2. 1973-tól kezdődően különösen az energiaárak emelkedtek, úgyhogy az energiahordozók részaránya a jugoszláv importban, amely 1968—1972 között 5 százalék körül ingadozott, már az ún. első olajárrobbanás után, 1973-ban lényegesen megnőtt, majd folyamatosan tovább emelkedett, s 1980-ban és 1981-ben meghaladta a 23 százalékot.¹¹ Mivel az importált energiahordozókat rövid távon lehetetlen volt hazai forrásokkal helyettesíteni, beszűkült más anyagok behozatalának és ezáltal a gazdaság gyorsabb fejlődésének lehetősége is.

3. A hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején a fejlett nyugati gazdaságokban elhúzódó recesszió következett be, amely jelentős mértékben beszűkítette a jugoszláv export mozgásterét, és ezzel annak lehetőségét is korlátozta, hogy ki-

¹¹ Az adatok a jugoszláv import értékstruktúrájával súlyozva kerültek kiszámításra az importtermékek rendeltetése, illetve felhasználása alapján ([6] 1983. 219. l. és 1982. 310. l.).

egyensúlyozottabb arányokat teremtsünk Jugoszlávia kereskedelmi és fizetési mérlegében.

4. A fejlett tőkésországok némelyikében jelentős számú jugoszláv munkást foglalkoztatnak. A recesszió ezekben az országokban az elmúlt tíz év alatt az ott dolgozó jugoszláv munkások számának csökkenéséhez is vezetett; számuk az 1973. évi 1,1 millióról 1982-re mintegy 760 000-re apadt ([12] 68. l.). Ezáltal a foglalkoztatottsági problémák a hazai piacon bonyolultabbakká váltak, és egyidejűleg csökkent a munkások átutalásaiból származó devizabevétel.

5. A hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején a tőkés világban a kamatlábak jelentősen emelkedtek, ami által Jugoszlávia kamatfizetési kötelezettségei az utolsó három évben gyorsan növekedtek, és 1982-ben 1,8 milliárd dolláros szintet érve el, háromszorosát tették ki az 1979. évinek ([12] 74. l.).

A felsorolt — és egyéb — nemzetközi körülmények kedvezőtlen irányban befolyásolták Jugoszlávia fejlődési lehetőségeit, és ezzel aláásták a gazdaság normális működési feltételeit is. Mindezeknek a körülményeknek a figyelembevétele mellett azonban igen fontos rámutatni arra, hogy hatásuk nem volt meghatározó, illetőleg, hogy a fejlődés fentebb tárgyalt belső gyengeségei összehasonlíthatatlanul erősebben hatottak, mint a kedvezőtlen külső körülmények. A világgazdaság nehezebb feltételei ebben az értelemben elsősorban oly módon fejtették ki hatásukat, hogy meggyorsították a jugoszláv fejlődés gyengeségeinek felszínre jutását, illetve felerősítették őket, de ezek a gyengeségek (talán kisebb intenzitással és valamivel később) egyébként is megmutakoztak volna. Fejlesztési politikájának, devizapolitikájának idejében, a tőkésországok többségét jellemzőhöz hasonló ütemben való megváltoztatásával Jugoszlávia nagyobb mértékben tudott volna alkalmazkodni a bekövetkezett változásokhoz.

Néhány általános következtetés

Az eddig elmondottak bizonyos mértékig meg is válaszolják azt a kérdést, hogy miként működjek tovább a jugoszláv gazdaság, és milyen legyen a viszonya a piacgazdasághoz. A gazdasági viszonyok tényleges fejlődésének normatív rögzített rendszertől való eltérését a nemzetközi körülmények, de mindenekelőtt a gazdasági struktúra kiegyensúlyozatlansága, a gazdaságpolitika gyengeségei, végül pedig magának a gazdasági rendszernek a gyengeségei okozták.

Ami a gazdasági rendszert illeti, a tényleges gazdasági viszonyok várttól való eltérésének alapvető oka abban áll, hogy a társult munkáról szóló törvény elsősorban maguknak a társult munkaszervezeteknek a működését szabályozta, míg e szervezetek általános társadalmi helyzete olyan tényezőknél volt az eredője, amelyekre a társult munkáról szóló törvénynek nem volt semminemű hatása, vagy csak kis befolyást gyakorolt rájuk. Erre a következtetésre vezetnek a jugoszláv közösség működésének szélesebb körű politikológiai elemzése is, amelyek közül csak egynek a fő téziseit mutatjuk itt be, egy újságban megjelent tudósítási alapján:

„— A rendszer nem tisztelte a társult munka funkcionális szervezésének elvét, ami leginkább a szkupstina-rendszer társultmunka-tanácsainak kialakításában és szerepében tükröződik.

— A társult munka erős függésben marad a politikai döntéshozatal központjaitól, ami a politikai irányító rétegek hatalmának legfontosabb forrása . . .

— Minden egyes külön érdeket védendő, egyenjogú státuszt adtak mind-egyiknek, mindenütt konszenzust vezettek be, óriási akadályokat gördítettek az elé, hogy kifejezésre jussanak a munkásosztály valódi, történelmi érdekei. Ezért a közvetítők, az irányító réteg eredinényesen tolják általános érdekként előtérbe saját érdekeiket.

— Az államhatalom szétzúzásaiban a decentralizáció jelentheti azt, hogy egy lépéssel közelebb kerülünk az emberhez, de a deetatizáció valójában új államhatalmi szervek sokaságához vezetett — köztársaságiakhoz, tartományiakhoz és községekhez (policentrikus etatizmus).

— A társadalmi-politikai közösségek függése a föderáció és valamelyest a községek túlzott hatalmától olyan helyzethez vezetett, amelyben a túlzott hatalom teljesen a köztársaságokhoz és a tartományokhoz került át. Megerősödött a köztársaságok szuverén állam jellege és a tartományok autonómiája, amely utóbbiak sok kérdésben egyenrangúak a köztársaságokkal.¹²

E minősítéshez nagyon hasonlók azok az értékelések, amelyek Jugoszlávia legmagasabb állami és politikai testületeiben, a fennálló viszonyok kritikai áttekintésének és a meghaladásukhoz vezető út keresésének keretében elfogadtak.¹³

Végül, ami az ahhoz szükséges változtatások irányát illeti, hogy Jugoszlávia visszatérjen hosszú távú orientációjához, a szocialista öngazdátási gazdasági rendszerhez, úgy tűnik, e változtatásoknak öt ágból kell állniuk:

— *a külkereskedelmi és devizarendszer* ahhoz szükséges változásai, hogy Jugoszlávia idejében teljesítse nemzetközi kötelezettségeit, és hogy biztosítsa a belső gazdasági folyamatoknak a világfolyamatokkal való folytonos összekapcsolódását;

— *egy hatékony gazdaságpolitika* avégett, hogy az országnak mint egésznek a szintjén kellő időben lehessen hozni olyan határozatokat, amelyekről a gazdasági tevékenység fellendítése, a fogyasztásnak a rendelkezésre álló keretek között tartása, a belső fizetéképtelenség visszaszorítása, a belső kereslet volumenének és struktúrájának hatékony ellenőrzése, az infláció elviselhető határon belül tartása, továbbá a gazdasági és társadalmi élet egyéb területeinek jelenségei függenek;

— *valamennyi rendelkezésre álló felhalmozási eszköz koncentrációja* olyan területekre, amelyek biztosítják a kialakult strukturális aránytalanságok enyhítését, valamint az ország rendelkezésére álló kapacitások teljesebb kihasználását;

— *az ország fejlesztési politikájának kidolgozása és gazdaságpolitikai* alátámasztása, ami feltétlenül szükséges ahhoz, hogy az ország mint egész szelebben, gyorsabban és hatékonyabban kapcsolódjon be a nemzetközi munkamegosztásba, és pedig valamennyi köztársaság és tartomány valódi komparatív előnyeinek mozgósításával, valamint az egymás közti munkamegosztással és a szorosabb együttműködésükkel, ami a ma nagyrészt konkurens gazdasági kapacitásaikat komplementárisra fogja tenni;

— *a fennálló gazdasági rendszer revíziója* avégből, hogy minél rövidebb időn belül fel lehessen számolni a leggyengébb pontjait, és egyidejűleg elméleti, poli-

¹² A felsorolt tézisek — N. Borba 1983. július 25—26-i számában a 4. oldalon található tájékoztatás szerint — N. Pasicnak a társadalmi-politikai közösségekről és a politika társadalmasodásáról szóló tanulmányából indulnak ki. Az értekezést megvitatták a Szerb Kommunista Szövetségének Marxista Központjában; a Borba erről a vitáról tudósít.

¹³ Ilyen értékeléseket tartalmaznak a Jugoszláv Kommunista Szövetsége Központi Bizottsága IX. ülésének határozatai is, amely ülés a gazdasági stabilizáció hosszú távú programját tárgyalta. Ilyen értékelések szerepelnek az ülés számos résztvevőjének hozzászólásaiban is, ezek között különösen M. Kucanéban: „A saját terület társult munkája feletti sajátosság politikai-adminisztratív gyámkodás, annak a társult munkától elidegenített eldöntése alapján, hogy mi áll a társult munka érdekében, és mi nem, és ezért az utóbbi nem is megengedett; mindez oka egy olyan gyakorlat kialakulásának, amelyet területi tőkének nevezünk, vagyis oka a köztársasági, tartományi tőke kialakulásának, ami a legnagyobb mértékben befolyásolja a jugoszláv piac dezintegrálását. Mert a végrehajtott, jogi és politikai struktúra ilyen monopóliuma a társult munkával szemben nemcsak azért jelentős, mert gyakran közvetlenül akadályozza és tiltja a társulást, és a befektetési lehetőséget a saját területén keresi, és ugyanott keresi az irracionális integrációt is, hanem mindenekelőtt azért is jelentős, mert ezek a struktúrák a gazdaságpolitika hordozóira gyakorolt hatásukkal megakadályozzák, hogy bennük voluntarizmus és szubjektívizmus helyett olyan gazdasági törekvések erősödjének meg, amelyek a gazdasági logika alapján állnak” ([2] 1983. július 26. 4. l.).

tikai és jogi alapokat teremteni a szocialista öngazgatási árugazdaság egész gazdasági rendszerének kiépítéséhez.

Valójában az elmondottakkal egyező irányú a gazdasági stabilizáció hosszú távú programja is, amelyet 1983 júliusában az ország legmagasabb politikai testületében (a Jugoszláv Dolgozó Nép Szocialista Szövetségének Szövetségi Konferenciáján, a Jugoszláv Kommunisták Szövetségének Központi Bizottságában, Jugoszlávia Szkupstinájában stb., valamint a köztársaságok és tartományok megfelelő testületeiben is) megvitattak. Jugoszlávia Szkupstinájában határozat született, hogy ez a program „...egységes ösztársadalmi platformot teremt valamennyi társadalmi alany aktivitásához és a fennálló nehézségek gyorsabb megoldása, felszámolása, valamint a stabil és folyamatos társadalomfejlesztés érdekében folytatott tevékenységhez a szocialista öngazgatás alapján” ([9] 1983. július 30. 5. 1.). Ezzel összhangban a Szövetségi Végrehajtó Tanácsnak és a szövetségi szerveknek minél hamarabb elő kell készíteniük és elő kell terjeszteniük a megfelelő határozat-és intézkedéstervezeteket a kedvezőtlen gazdasági folyamatok megváltoztatására. A változtatások egy része már bekövetkezett, elsősorban a külgazdasági kapcsolatok területén, minthogy Jugoszlávia külföldi eladósodása és a feszített folyó fizetési mérleg halaszthatatlanul megkívánták, hogy egy operatív mechanizmust alakítsanak ki, amely biztosítja az ország kötelezettségeinek pontos teljesítését.¹⁴(Ez nagyjából megfelel annak az intézkedéssorozatnak, amelyet az első pontban felsoroltunk.) Megvalósultak vagy megfogalmazódtak azok a változások is, amelyek teret nyitnak egy jobban kidolgozott és kiegyensúlyozottabb gazdaságpolitika végrehajtása számára országos szinten, különös tekintettel az alkotmányos jogok érvényesítésére, valamint a Szövetségi Végrehajtó Tanács és a Jugoszláv Nemzeti Bank szerepére. Folyamatban van az 1985-ig szóló középtávú fejlesztési terv felülvizsgálata, és megfogalmazódott az ország gazdasági rendszerének néhány lényeges változtatása, noha azok mértékét és hatását még nem lehet biztonsággal megállapítani.

A változások, amelyekről már szóltunk, és amelyek részben már meg is történtek, a legkevésbé sem egyszerűek, éspedig számos okból nem azok; ezen okok három körét kell különösen szem előtt tartanunk.

1. A nemzetközi körülmények, bár 1980—1982-höz képest javultak valamelyest, továbbra sem kedvezők.¹⁵

2. A mélyen gyökerező külgazdasági egyensúlytalanság szükségessé teszi, hogy az ország teljes belföldi felhasználása több éven át alatta maradjon a társadalmi termék volumenének, beleértve valamennyi bérből és fizetésből élő dolgozó és az egész lakosság személyi és társadalmi fogyasztásának ideiglenes csökkenését. Tekintettel arra, hogy ugyanakkor kivételes erőfeszítést kérnek tőlük a munkaidő, a rendelkezésre álló kapacitások és az anyagtakarékossági lehetőségek kihasznál-

¹⁴ A kezdeti feltételek e tekintetben biztosítva vannak a konvertibilis devizával való fizetés törvényében, az adósságok visszafizetésének szövetségi garanciájáról szóló törvényben, a külfölddel folytatott devizaügyletekről szóló törvény módosításaiban és kiegészítéseiben, valamint a nemzeti bank által 1983-ban felvehető hitelek mennyiségéről szóló határozattal, amelyet 1983. július 3-án fogadott el a Jugoszláv Szkupstina Köztársasági és Tartományi Tanácsa.

A felsorolt előírások többek között meghatározzák azt a mechanizmust, amely biztosítja a külfölddel szemben bármilyen alany által vállalt összes kötelezettség fizetését; rendelkeznek a föderáció nyújtotta visszafizetési garanciáról a köztársaságok által felvett új hitelekért (ez a külföldi hitelezők kívánsága volt), és rendelkeznek azokról a feltételekről is, amelyeknek eleget kell tenni további külföldi hitelek felvételekor.

¹⁵ Mérvadó nemzetközi szervezetek (például a Nemzetközi Valutaalap és az OECD) 1983 közepén úgy értékelték, hogy a világgazdaság lábadozása már kétségtelenül megindult, elsősorban a magasan fejlett országokban, amelyekben a recesszió lefelől kezdődött, magával hozva a gazdasági tevékenység világméretű hanyatlását. Ezen jelentések többségében ugyanakkor rámutatnak, hogy ez a lábadozás még nem konszolidált, minthogy a beruházások élnélkülsége, amelytől a fellendülés tartóssága függ, még nem öltött szélesebb méreteket.

lását illetően, pszichológiailag (de nemcsak pszichológiailag) normálisnak tekinthető, hogy bizonyos tudatos vagy nem tudatos ellenállás merül fel a változtatásokkal szemben.¹⁶ Ezért rendkívül lényeges, hogy a külgazdasági kapcsolatok szférájának azokat a tényeit, amelyek a változtatásokat szükségessé tették, teljes egészükben a nyilvánosság elé vitték, de ugyanilyen fontos, hogy a gazdasági élet egyéb dimenzióinak (a gazdaságpolitikának, a hosszú távú gazdasági fejlesztésnek és a gazdasági rendszernek) hasonlóan kritikusan elemezze tartsa fenn és mélyítse el annak tudatát, hogy a változtatások elengedhetetlenek, és hogy ennek oka nem az az irányvonal, amelyet a jugoszláv társadalom most követ, hanem a korábbi irányvonal, amelyet a hetvenes években tudatosan (vagy nem tudatosan) kialakítottak.

3. Végül állandóan szem előtt kell tartanunk, hogy a szóban forgó változtatások időt, kitartást és következetességet követelnek, minthogy kizárólag így van az országnak kilátása gyorsabb, kiegyensúlyozottabb gazdasági fejlődésre, a személyi és társadalmi fogyasztás növelésére és a szocialista öngazgatási viszonyok fejlesztésére. Ebben az értelemben a szóban forgó változások kiterjedése és hatása perspektivikusan túlhaladja a gazdasági stabilizáció hosszú távú programját,¹⁷ és ezek bizonyos értelemben az ország háború utáni fejlődése összes oldalának kritikus átgondolását igénylik.

Hivatkozások

- [1] *Vácié, A. M.*: A jövedelemelosztás elvei és politikája. Radnicka Stampa, Belgrád, 1981.
- [2] Borba, Belgrád,
- [3] International Monetary Survey, 1983. június 30.
- [4] Jugoszlávia Gazdasági Mérlegei. Szövetségi Statisztikai Hivatal.
- [5] Jugoszláv Külkereskedelmi Statisztika. Szövetségi Statisztikai Hivatal, Belgrád.
- [6] Jugoszláv Statisztikai Évkönyv. Szövetségi Statisztikai Hivatal, Belgrád.
- [7] A Jugoszláv Nemzeti Bank Bulletinje, 1982. 5. sz.
- [8] The OECD-Observer, 123. sz. 1983. július.
- [9] Politika, Belgrád.
- [10] Recent Developments in East-West Trade. Economic Bulletin for Europe, 1982. december.
- [11] Workers management in Yugoslavia — Recent Developments and Trends. ILO, Genf, 1982.
- [12] Yugoslavia, OECD Economic Surveys, Párizs, 1983.

¹⁶A Szövetségi Végrehajtó Tanács elnöke, M. Planinc, Jugoszlávia Szkupstinájában rámutatott az ilyenfajta reakciók jelenlétére és részben objektív körülményekből fakadó voltára: „A megváltozott világ gazdasági körülmények között, amikor kimerültek a pótlólagos felhalmozás külföldi forrásai, és amikor a saját helyzetünk rendezése végett el kellett zárunk azokat a szelepeket, amelyekből a nem reális eszközökhöz jutottunk, megmutatkozott a valódi helyzet, az igen nehéz helyzet, épp a folyó termelésben, az újratermelésben, és igen világosan megmutatkozott, hogy a mostani folyó termelés mennyire túlzottan van megterhelve, és hogy ilyen körülmények között nagyon nehezen viseli el a közgazdasági intézkedéseket, azokra gyakran nem reagál helyesen, vagy menekül előlük” ([9] 1983. július 4. 5. l.).

¹⁷ 1983. július 19-én tartott sajtóértekezletén V. Srzentic, Jugoszlávia Szkupstinájának elnöke, többek között kijelentette: „Az előttünk álló évek fogják megmutatni a megkezdett változások mélységét és horderejét, mert ebben a pillanatban még nem vagyunk abban a helyzetben, hogy teljes terjedelmükben áttekinthessük őket. Meg vagyok győződve arról, hogy ezek a változások mélyebbek és nagyobb horderejűek lesznek, mint ahogy ez a Gazdasági Stabilizációs Bizottság dokumentumából kitűnik” ([9] 1983. július 20. 5. l.).

Az iparosítás mint az elmaradottságból való kitörés eszköze Fekete-Afrikában

Katona Emil

Az iparosítás a függetlenség elnyerése utáni fejlesztési stratégiák fő eleme

Az 1950-es és az 1960-as években a polgári közgazdaságtan — igyekezvén feltárni azokat az eszközöket, amelyek segítenek felszámolni a fejlődő országok általános elmaradottságát — többféle elméleti megállapítást tett, melyek nagy részének érvényességét az eltelt idő nem, vagy csak részben igazolta. A burzsoá közgazdaságtan a fejlődést a rostow-i fokozatelmélet alapján a szerkezetátalakulási folyamat szakaszaiként ábrázolta. Az elmaradottságot és a szegénységet saját magát újratermelő jelenségként kezelte (Meier, Baldwin, Gill, Leibenstein). Ha a jövedelmek emelkedésével a megtakarítási hányad nő, akkor az egy főre jutó nemzeti jövedelem kritikus szintje felett a növekedés saját magát fenntartó folyamattá válhat (Myrdal). Ugyanezt a célt (vagyis a fejlődő országoknak az alacsony színvonalhoz kötődő stagnációs csapdából való kikerülését) szolgálta volna egy „nagy lökés” („big push” vagy „critical minimum effort”) ([7], [9], [10]). Jóllehet a „nagy lökés” sokféle befektetést igényelt, legfontosabb elemének a beruházási ráta¹ (azaz a bruttó hazai termék felhalmozásra fordított részének) növekedését tekintették. A fejlődés fő hordozójaként az iparosítás szerepelt, mely elé a hazai szükségletek kielégítésének és az importhelyettesítésnek a kettős feladatát állították. A növekedés egyik fontos tényezőjének tartották a tőke/munka arány emelkedését, bár a gyakorlat megmutatta, hogy a termelékenység növekedése nem állt arányban a tőkeállomány bővülésével. A hagyományos keynesi recept és a Harrod—Domar-féle fejlődési modell egyenlete szerint is a megtakarításoknak és a beruházásoknak a fogyasztás csökkentésével párosuló növelése szavatolta volna a gazdasági növekedést. Ez az érvrendszer szolgáltatta a kormányoknak a jogcímet arra, hogy ne lépjenek határozottabban föl a nagyarányú vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek mérsékléséért, mivel — úgymond — a fejlődés maga követelte meg azoknak a rétegeknek (vagyis a gazdagoknak) az erősítését, akik képesek voltak a megtakarításra.*

Az egyenlőtlenségek fennmaradásának tendenciáját elfedte az a tény, hogy a függetlenség elnyerését követően munkabér-emelési hullám indult el. Bár a bér-emelések a lakosság viszonylag kis hányadát érintették, messzemenő következményekkel jártak. (Hatásuk részletesebb tárgyalására még visszatérünk.)

* E közgazdasági megfontolást Jacob Viner így fogalmazta meg: „Általánosan elfogadott, hogy egy adott népességen belül, egy adott időpontban a jövedelmeknek az a százalékos aránya, amely megtakarításra kerül, nagyobb lesz a magasabb, mint az alacsonyabb jövedelmi csoportokban. Ezért minél nagyobb az egyenlőtlenség a jövedelemelosztásban, annál nagyobb lesz a megtakarítások aránya az összjövedelemben” ([12] 19. l.).

A bérmelések ellenére a megtakarítások a legtöbb esetben nem bizonyultak legendőnek, ezért a kormányok a külföldi tőkebeáramlást tekintették a gazdasági felemelkedés, a „take off” legfőbb eszközeinek.

Emellett a legtöbb fekete-afrikai országban központi tervezést vezettek be. A tervezés erősen centralizált volt, s a nyugati jövedelemszámítási módszereket és ökonometriai modelleket használta fel. A tervezés célkitűzése a gazdasági mutatók (elsősorban a bruttó nemzeti termék, a bruttó hazai termék és a növekedési ráta) kiszámítása és előrebecslése volt. Általánosan elterjedt az a feltételezés, hogy a növekedés eredményei automatikusan elérik a széles tömegeket, biztosítva életszínvonaluk emelését.

A tervcélok és elérésük módja aszerint változott, hogy az állam „etatista” vagy „piacorientált” fejlesztési utat követett-e. Ezek megközelítőleg az afrikai szocialista orientációjú és a kapitalista politikai vonalnak felelnek meg, bár ha a fejlesztési utakat vizsgáljuk, a két forma elemei erősen keverednek.

Az etatista politika arra törekedett, hogy állami tulajdonba vegye a termelési eszközök nagy részét, és központilag ellenőrizze a fő gazdasági szektorokba irányuló források áramlását. E törekvéseket a vezető és a középszintű beosztások erőltetett afrikanizálása kísérte. Az iparosítás elsőbbséget kapott a mezőgazdaság fejlesztésével szemben. Kétségtelenül ez volt az egyik fő oka annak, hogy a mezőgazdasági termelés sok afrikai országban visszaesett. Ezek az elemek egy alapvetően befelől forduló gazdaságpolitikába illeszkedtek bele, amely alábecsülte a külkereskedelmet, de legalábbis az exportorientált fejlesztés fontosságát.

A piacorientált politika ezzel szemben figyelembe vette a nemzetközi és a helyi piaci erőket, és utat nyitott a termelő szektorokban — elsősorban a bányászatban, a feldolgozó iparban, de ha érdekei úgy kívánták, a piacra termelő mezőgazdaságban is — a külföldi beruházásoknak. Az állam — a régi gyakorlat szerint — magára vállalta a közhasznú és infrastrukturális beruházásokat, ezáltal is javítva a külföldi tőke hatékonyságát és jövedelmezőségét a termelő ágazatokban. E politika vezetett ahhoz, hogy a multinacionális társaságoknak (az afrikai kormányok beleegyezésével) sikerült elfoglalniuk a gazdaság „parancsnoki magaslatait” ezekben az országokban. A külföldi pozíciók erőssége elkerülhetetlenül lassította az afrikanizációs folyamatot. E piacpárti gazdaságpolitikát folytató országok felismerték a külkereskedelemben rejlő nyereségszerzési lehetőségeket és növekedésserkentő hatásokat. Ebből következően a kormányok elősegítették és pénzügyileg is támogatták az exportot [1].

Az iparosítás folyamata és összefüggései az általános fejlettségi színvonalal

Az elmúlt két évtized tanulságai rávilágítottak arra, hogy az iparosítás nemcsak finanszírozási, hanem társadalmi és technikai szempontból is igen bonyolult folyamat.

Az iparilag fejlett országokban az ipari termelés komplexuma hálószerű, a végertermékek igen nagyszámú alkatrészből és félkész termékből állnak össze, amelyeket több száz, többnyire azonos műszaki szinten álló cég gyárt. A termelésben alkalmazzák az élenjáró mechanikai, kémiai, fémkohászati, elektronikai és biológiai technikát, amelyek általában nagyon tőkeigényesek. A tőkeintenzív technológia és a nagy sorozatú gyártás együttesen biztosítja a magas termelékenységet, ami egyaránt előfeltétele a jövedelmezőségnek és a világpiacon versenyképességnek.

A fejlődő országokba irányuló technológiatranszferet nagymértékben nehezíti, hogy egy-egy gyáregységet nem lehet kiemelni a komplexumból, és áttelepíteni egy alacsony jövedelmű, ipari háttérrel nem rendelkező elmaradott országba, mert ott

— szűk a belső piac, nem érhető el a gazdaságos sorozatnagyság, ami önmagában is a termék egységköltségének növekedéséhez vezet;

— hiányzik az alkatrészeket, részegységeket szállító ellátó hálózat, háttér-
ipar (és ezért importra van szükség), vagy ha létezik is, általában csak drága és
rossz minőségű alkatrészeket tud szállítani;

— a fenntartó és javító hálózat vagy teljesen hiányzik, vagy kezdetleges, s így
szolgáltatásai drágák és lassúak;

— nincs kellő műszaki szakértelem;

— az úthálózat, a szállító kapacitás, az energiaellátás stb. messze az igények
mögött kullog.

Ezért egy tőkeintenzív termelőegység egy iparilag fejletlen és egyéb téren is
elmaradott környezetben nagy mennyiségű olyan tőkét szív — kiegészítő beruhá-
zások formájában — magába, amelyet másutt kedvezőbben, jövedelmezőbben
használhattak volna fel.

Az elmaradott ország tehát nem másolhatja le a modern iparosítás módszereit.
Ezért az iparosítás egyetlen lehetséges módja a — viszonylag hosszú időt igénybe
vevő — fokozatosság.

E fokozatosság szükségességét figyelembe véve Everett Hagen hat iparosítási
fokozatot különböztet meg [3], melyeket az általános fejlettség mércéjének is
tekint, és modelljét szembeállítja Rostow sokat bírált fokozatelméletével.

Érdemes röviden áttekinteni ezeket a fokozatokat, mert ezek egy logikailag
egységes gondolat sor elemeit képezik, és a fekete-afrikai országok iparszerkezeté-
nek vizsgálata és a felmerült problémák is megerősíteni látszanak a létjogosultsá-
gukat, legalábbis a felsorolás élén állókét — a többit ugyanis az általunk vizsgált
országok még nem érték el.

1. Az iparosításnak olyan termelékenységnövekedés mellett kell kezdődnie,
amelynek még nem feltétele az ipari komplexum létrehozása, tehát magukban
álló gyárakban is beindítható. Az első lépés az egyszerűbb kivitelben már a tra-
dicionális társadalomban is készített cikkek (például a rizs- és búzaliszt, erjesztett
italok, cukor, szappan, bőr és tégl) gyártásának gépesítése. Az üzemeknek el
kell érniük, hogy az egységköltségek csökkentésével vonzó áron értékesíthessék
termékeiket. Az ilyen üzemek kapacitása a megelőző manufaktúrális vagy még
egyszerűbb módon termelő egységekhez képest nagy, de kicsi a legfejlettebb tech-
nikált alkalmazó gyárakéhoz viszonyítva. A gyártási folyamatokhoz szükséges
segédanyagok (a kenőolaj, marónátron, kénsav stb.) importálhatók. A vállalkozó
valószínűleg saját maga fogja a szükséges energiát előállítani. Ez a gyártási folya-
mat nem követeli meg gyökeresen új technológia alkalmazását, és elegendő hozzá
kevés vezetői és szervezői gyakorlat is. Még így is feltehető, hogy sok vállalkozás
megbukik.

2. *Ha már működnek ilyen gyárak*, akkor (feltéve, hogy a vállalkozók ren-
delkeznek valamilyen innovációs képességgel) kibontakozhat az a folyamat, amely-
ben a termelőegységek kiszolgálják egymást. Kétféle típusú szolgáltatás alakul ki.
Az egyik javításra és fenntartásra specializálódik. Ennek keretében megjelennek a
kis öntödék, kovács-, lakatos- és hegesztőműhelyek. A másik bizonyos általánosan
használt anyagokat és alkatrészeket gyárt: kartondobozokat, egyszerű öntvénye-
ket, kénsavat, marólúgot stb. Ezek előállítása viszonylag alacsony fokú gépesítést
igényel, és nem szorítja annyira ki a kézi munkát, mint a tradicionális gyártmányok
gépesítése. Ezek az üzemek főképp olyan termékeket állítanak elő, amelyeket
azelőtt nem gyártottak az illető országokban. Ekkor jelenik meg az informális
gyártó szektor, mely a harmadik fokozatban virágzik igazán.

3. Az eddigiek során nyert műszaki és vezetési gyakorlat alapját képezi a
könnyűgépipar továbbfejlesztésének. Azok a kis egységek, amelyek a második

szakaszban jelentek meg, képessé válnak egyre pontosabb és komplexebb munkák elvégzésére, és nemcsak a vas, hanem más fémek megmunkálására is. Kézi szerszámok, csavarok és egyéb kötőelemek, tartályok és egyszerű gépek előállítására jellemző erre az időszakra. E folyamattal párhuzamosan halad a vegyipar fejlődése is.

Jóllehet a bérköltségek még alacsonyok, a méretgazdaságossági előnyök a tőkeintenzitás növelése felé hajtják az ipar szerkezeti átalakulását. Az informális szektor virágzik még akkor is, ha a feldolgozó ipar egyes ágai a pontosabb és gépesítettebb munka felé haladnak. Az élőkommunikáció-igényesség és az alacsony munkabérek a megfelelő minőségű egyszerűbb fogyasztási cikkek előállítását még sokáig versenyképessé teszik.

(Mivel az iparosítást ezen a ponton túl még nem tanulmányozták részletesebben, nehéz a következő szakaszokat még akár közelítő biztonsággal is kijelölni. Ennek előrebocsátásával még három további szakasz körvonalazható.)

4. Mielőtt a modern gyártási folyamatok megfelelő műszaki színvonalon megvalósíthatók lennének, hosszú fejlődésnek kell végbemennie, amelyet a méretpontoság és a komponensek minőségellenőrzése fémjelez a metallurgiában és a vegyiparban. (Jóllehet más fejlődés is végbemegy a nemzetgazdaságban, mégis indokolt a negyedik szakaszban a fenti jegyeket meghatározónak tekinteni.)

A mezőgazdaság egyszerű gépekkel való ellátása javul, mert az ország termelő és szolgáltató kapacitása képes a kisgazdaságokban használatos legtöbb gépet karbantartani, és a szükséges nagyjavításokat is elvégezni.

5. Ha ezt a színvonalat eléri, lehetővé válik a fejlett országok modern gyártásában üzemeltetett bonyolult célgépek használata és fenntartása. Ez azonban gazdaságilag még mindig nem ajánlatos, mert az alkatrészeket szállító több száz gyárból még sok hiányzik. Ennek oka részben a szakértelem hiánya, részben a nem kielégítő kereslet. Ha lesznek vállalkozók, akik a hiányzó alkatrészek gyártására szakosodnak, az új közbülső termékek arra ösztönöznek másokat, hogy új végtermékeket kezdjenek gyártani, amelyek azután ismét újabb alkatrészek előállítását hívják életre. Így kapcsolódnak minél szorosabban össze a termelési vertikumok láncszemei, amelyeket nemcsak a kereslet és a kínálat, hanem az innovációs lépések is szabályoznak.

6. Az utolsó szakaszt (vagy szakaszokat) a nehéz fémmegmunkálás, a komplex kohászati, kémiai és elektronikus folyamatok és ezek összehangolása jellemzi. (Ennek legmagasabb szintje az űrkutatási programokban nyilvánul meg.)

Hagen megjegyzi, hogy vannak közgazdászok, akik lépések kihagyásával, illetőleg előrehozásával kísérlik meg (sikertelenül) siettetni a fejlesztést: azt remélik, hogy a magasabb fokozatra jellemző formák gyors fejlődésre sarkallják az alacsonyabb fokozatok technológiáit. E kísérletek tapasztalatai kiábrándítóak: „A buzgó és naiv kormányok által a fejlődés túl korai szakaszában üzembe helyezett »modern« gyárak tucatjainak... rozsdásodó maradványai tanúskodnak a vállalkozások sikertelenségéről.” Mindenesetre — teszi hozzá — „...kéttségbe vonható, hogy ilyen lépésekkel az emberek jóléte — bármilyen plauzibilis módon mérjék is azt — előmozdítható” ([3] 295. l.).

Vizsgálatunk szempontjából fontos, hogy Hagen a Szahel-övezettől délre elhelyezkedő fekete-afrikai országokat az iparosítás első szakaszába sorolja, illetőleg azon gazdaságok közé, amelyek most lépnek át a második szakaszba. Véleményünk szerint az afrikai országok bizonyos átfedéssel illeszkednek a szakaszok vázolt ismérveire, vagyis több szakasz ismérvei is jellemzők rájuk egyszerre.

A legfőbb baj nem a lemaradásból, hanem inkább abból adódik, hogy az első szakasz termelőegységei nem, vagy csak csírájukban fejlődtek ki, és — az iparosítás nagy igyekezetében meg a technológiát szállító külföldi cégek jóvoltából — azonnal a második szakasz feladatainak megvalósítását tűzték ki célul. Így a

második fokozatot képviselő termelőegységek nem rendelkeznek megfelelő ipari és gazdasági háttérrel, így „enkklávéként” működnek.

Az iparosítási fokozatok rendszerének kidolgozása több tanulsággal szolgált:

— A komplex iparosítás csak egy egymásra épülő elemekből összetevődő hosszú folyamat eredménye lehet.

— Mivel összetartozó részfolyamatok egy-egy szakasz keretén belül valósulnak meg, az iparfejlesztés nem ugorhat át szakaszokat. (Ez azzal együtt is igaz, hogy a technológiatranszfer lehetővé teszi sok olyan kutatás és fejlesztési lépés megtakarítását, amelyek kidolgozásához az iparilag fejlett országoknak a múltban esetleg évtizedekre volt szükségük.)

— A termelés folyamatos növelése nemcsak a fejlett országoktól átvett vagy otthon kifejlesztett technológiák kumulatív összesítését követeli meg, hanem a korábban alkalmazott módszerek folyamatos javítását és újjal való helyettesítését. (Ez nagymértékben összekapcsolódik a helyi kutatás-fejlesztés létrehozásával. Ennek gyengése pedig, egyéb akadályok mellett, egyik legnagyobb gátját képezi a technikai korszerűsödésnek Fekete-Afrikában.)

Hagen gyakorlati szempontból figyelemreméltó modelljének értékét két lényegbevágó hiányosság csökkenti.

Az egyik az, hogy Hagen az egész fejlődést a technológia korszerűsítésére egyszerűsíti le. Bár a termelési viszonyok vizsgálata nem képezi modelljének tárgyát, a szakaszok fejlődési elemeiből nyilvánvaló, hogy a szabad vállalkozáson alapuló kapitalista viszonyokat tekinti alapvetőnek és kívánatosnak. Sem a szocialista út, sem a vegyes gazdaság sajátosságait és eredményformáló beavatkozásait nem veszi figyelembe. (Pedig láttuk, hogy épp az etatista politika vezetett nemkívánatos ugrásokhoz. Ezek minden olyan esetben szükségszerűen bekövetkeznek, amikor az állam a kezdeti iparosodás és ezen belül a kis termelőegységek létrehozása számára nem biztosít intézményszerű kereteket.)

A másik hiányosság részben az elsőből következik ugyan, hatásait tekintve azonban súlyosabb nála. Hagen a kapitalizmus lényegéből adódó jelenségek létrejöttét és érvényesülését figyelmen kívül hagyja, vagy ami még rosszabb: tagadja. Ezáltal a fejlődési folyamatokat nem létező, illuzórikus társadalmi-gazdasági közegbe helyezi. Megkérdőjelezi például a „nagy lökéshez” szükséges források elégtelenségét; nem vesz tudomást a gazdaságok szerkezeti problémáiról, amelyek gátolják a fejlődés érvényesülését; figyelmen kívül hagyja a demonstrációs hatást, mely a gazdag osztályok megtakarításait csökkenti azáltal, hogy ezek tagjai importált luxuscikkek vásárlására költik jövedelmük egy részét; eltekint a neokolonializmus olyan megnyilvánulásaitól, mint a multinacionális társaságok jövedelemelszívása, a technikai eljárások visszatartása, a monopolista gyakorlat által okozott kedvezőtlen cserearányok, a piachoz való hozzájutás megakadályozása stb.

„Ezeknek az elméleteknek az erejét többféle meg gondolás tompítja” — írja Hagen. „Egyesek létezését a tények nem támasztják alá. Másokból hiányzik a logika. Empirikus kutatások igazolták, hogy azoknak a tényezőknek a hatása, amelyek az előbbi két kategóriába nem esnek bele, olyan kicsi, hogy a nekik tulajdonított hatások nem vezethetők vissza rájuk. A fejlődés gyors volt néhány olyan országban, amely feltehetően szenved a fenti tényezők hatásától. Ezért helyes arra következtetni, hogy ezek a »támogató« vagy »radikális« elméletek inkább a szociális szimpátia, mintsem az analitikus rendszerezés eredményei” ([3] 292. l.).

Ezek után tekintsük át, hogy az iparfejlesztés elsődlegessége a fejlesztési stratégiákban milyen eredményekkel járt, s milyen problémákhoz vezetett! Elsősorban az általános érvényű tendenciákra helyezjük a hangsúlyt. Ezért különböző régiókhoz tartozó országokat vontunk be az elemzésbe.

Az iparosítás eredményei és problémái

Huszonkét fekete-afrikai ország adatai azt mutatják, hogy a feldolgozó ipar bruttó hazai termékhez való hozzájárulásának nagysága régióként, sőt országonként jelentősen változik. (A nemzetközi áttekintést megnehezíti az, hogy az országok statisztikai adatai nem mindig hasonlíthatók össze.)

A feldolgozó ipar hozzájárulása a bruttó hazai termékhez néhány fekete-afrikai országban 1978—1979-ben

Országok	A feldolgozó ipar részesedése (százalék)
Szenegál, Zimbabwe	20,0—24,9
Zambia	15,0—19,9
Elefántcsontpart, Közép-afrikai Köztársaság, Kenya, Malawi	10,0—14,9
Benin, Botswana, Etiópia, Felső-Volta, Gabon, Ghana, Kameruni Köztársaság, Mali, Nigéria, Sierra Leone, Tanzánia, Zaire	5,0—9,9
Lesotho, Niger, Kongói Köztársaság	0,0—4,9

Forrás: [8], [15] adatai alapján számítva.

A sor alján elhelyezkedő Lesothóban alig 2 százalékot, az elején levő Szenegálban pedig több mint 20 százalékot tesz ki a feldolgozó ipar részesedése. A vizsgált országok több mint négyötödében az ipar GDP-hez való hozzájárulása nem éri el a 15 százalékot.

Említést érdemel, hogy az általános fejlettségi színvonal és a feldolgozó ipar részaránya között csak laza sztochasztikus kapcsolat mutatható ki. (Az iparosodottnak tűnő Közép-afrikai Köztársaság például sokkal kevésbé fejlett, mint a mutató szerint kevésbé iparosodott Nigéria.) Ugyanez vonatkozik azokra az országokra is, amelyek ugyanabba a csoportba kerültek. (Az azonos csoportba tartozó Felső-Volta és Nigéria vagy a Közép-afrikai Köztársaság és Kenya fejlettségi szintjei között jelentős különbségek vannak az utóbbiak javára.)

A feldolgozó ipar *szervezete* Fekete-Afrikában mindenütt hasonló. Egyfajta nehézipar főleg azokban az országokban található, amelyekben ásványkitermelés és -feldolgozás folyik. Azokban az országokban, amelyek nem, vagy alig rendelkeznek ásványi kincsekkel, illetőleg az ismert készletek eddig nem voltak gazdaságosan feltárhatók, főleg a könnyűipart fejlesztették. Ez az ipari tevékenység rendszerint az ország mező- és erdőgazdasági termékein nyugszik, és importot igényeszk helyettesíteni.

Ezeknek az országoknak a többségében a feldolgozó ipart szinte teljes egészében a függetlenség elnyerése után hozták létre, addig csak néhányuk rendelkezett ipari létesítményekkel.

A következő ágazatok vagy ezek többsége mindegyik országban megtalálható:

— a *könnyűipari* ágazatok közül a cukorgyártás, malomipar, növényolajgyártás, hús- és bőripar, élelmiszer-feldolgozás és konzervipar, üdítőital- és sörgyártás, gyapotfeldolgozás és textilipar, fafeldolgozás és bútorigar, papírgyártás és nyomdaipar, cipőgyártás, dohányipar és összeszerelő ipar (kerékpárok, gépjárművek, egyszerű rádiókészülékek és elektromos cikkek stb. összeállítása).

— a *nehézipari* ágazatok közül a fémelőállítás és korlátozott mértékű fémfeldolgozás, nem fémes ásványok feldolgozása (cement, üveg, téglá és kerámia-csövek stb. előállítás), kőolaj-finomítás, vegyipar (műtrágya, szénsav, robbanó-

anyagok, alapvető gyógyszerek előállítására — többnyire importált komponensekből).

A feldolgozó ipar Fekete-Afrikában sokkal kisebb mértékben járult hozzá munkaalkalmak teremtéséhez, mint a termékek és szolgáltatások előállításához, illetve végzéséhez. Míg az ágazat GDP-hez való hozzájárulása jellemzően 5—15 százalék között mozog, addig általában a munkaerő alig 2—3, de legfeljebb 3—6 százalékát foglalkoztatja (ha az informális feldolgozóipari tevékenység munkaerő-szükségletét is hozzászámítjuk). Ez az arány érzékelteti az ágazat tőkeintenzív jellegét.

A magánvállalkozásnak eléggé eltérő hagyományai voltak a nyugat- és a kelet-afrikai országokban a függetlenség kikiáltásakor.

A nyugat-afrikai part menti államok évtizedek — vagy talán évszázadok — óta rendelkeztek afrikai kisvállalkozói réteggel. A független kormányok politikai és gazdasági aspirációi azonban nem a kis-, hanem a nagyvállalkozásokat támogatták. Az importhelyettesítést, az ellenőrzést és a működési engedélyek kiadását szabályozó előírások, illetve intézkedések előnyben részesítették a nagyobb gazdasági egységeket, függetlenül azok tulajdonformájától.

Kelet-Afrikában ezzel szemben nem, vagy alig volt afrikai, aki kellő tőkével vagy szakismerettel rendelkezett volna ipari tevékenység megszervezésére. A helybeli ázsiaiak pedig inkább a kereskedelem és a szolgáltatások, mintsem a feldolgozó ipar iránt érdeklődtek. Így az iparosítás — a kormány politikai irányvonálától függően — az idegen tőkére vagy rá és az államra maradt [6].

A fentiek alapján valószínűnek látszik, hogy inkább a kormányok hasonló pénzügyi helyzete, fejlesztési stratégiái és aspirációi, mintsem Afrika különböző régióinak öröklött társadalmi rétegződései határozzák meg az ipar tulajdonviszonyait és szerkezetét, és tették — a különbségek ellenére — hasonlóvá őket mindenütt azáltal, hogy biztosították az állami, a félállami és a magánszektor együttélését.

A vegyes gazdaságban és az átmeneti időszak sajátosságaiban gyökerező problémák rövidesen a felszínre kerültek. Mivel a közép- és felsőszintű képzéssel rendelkező afrikai szakemberek száma elenyésző volt, mind a magán-, mind az állami (félállami) szektorban továbbra is tömegesen kellett igénybe venni magas fizetésű külföldi szakértők szolgálatait. A függetlenné válás után enyhíteni kellett a fehérek és a feketék jövedelmének kirívó különbségein. A fehér szakértők magas jövedelmei igen erős húzó hatást gyakoroltak az afrikaiak bérére. A vállalatoknak vonzó fizetést kellett felajánlaniuk ahhoz, hogy az iparosítás növekvő szükségletét kielégítő elegendő fizikai munkás és alkalmazott áramoljék a vidékről a városokba. Így a munkabéremelések — a gazdasági hatáson túl — messzire mutató társadalmi változásokat indítottak meg. (A kitermelőipari bérek emelése hasonló hatású a bányászattal rendelkező országokban.)

A rendelkezésre álló munkaerő szerkezete sem felelt meg az iparosítás által megkövetelt igényeknek, aminek komoly következményei lettek.

Állandó igény volt szakképzett munkaerőre, amely továbbra is csak szűkösen állt rendelkezésre. Ez a szükség maga is béremeléshez vezetett azáltal, hogy a munkáltatók egymással versengve igyekeztek vonzóbb juttatásokkal elcsalni egymástól a kvalifikált alkalmazottakat. Ennek az lett a következménye, hogy a tőkeerősebb magán- és félállami vállalatok elszívták a képzett munkaerőt az állami szektorból. Ugyanez történt számos köztisztviselővel is. Ez a folyamat pedig a megerősítésre egyébként is nagyon rászoruló állami szektort és közigazgatási intézményrendszert nagymértékben meggyöngítette, hozzájárulva azok egyre csökkenő hatékonyságához.

Hasonló hatással járt az „agyelszívás” (*brain drain*) is, mely az időközben

kiképzett afrikai káderek egy részét arra készítette, hogy magasabb fizetésért, jobb munkafeltételek mellett külföldön (rendszerint iparilag fejlett országokban) vállaljanak állást.

A munkaerőpiacot eközben erősen elárasztotta a szakképzetlen munkaerő, melynek (kezdeti szakaszában) az iparosítás csak töredékét volt képes felszívni. Az iskolai vezettség lett az alkalmazhatóság mércéje. Mivel a gyárak a városok közelében helyezkedtek el, az iparosítás megindította a vidék és a város közti munkaerő-vándorlást.

A magasabb munkabérré való kilátás vonzotta a vidéki lakosságot, melynek nagy része naturálgazdálkodást folytatott, és igen elmaradott körülmények között élt. Az állam vidékfejlesztési ígéretei és azok beváltása között egyre nyilvánvalóbbá vált a szakadék. Nem volt elegendő vidéki közmunka sem, amely a pénzkeresetre vágyókat lakóhelyük közelében juttatta volna munkához.

A nagyarányú munkaerő-vándorlás elkerülhetetlenül súlyos városi munkanélküliséghez és az informális szektorban tengődő marginális rétegek kialakulásához vezetett. Ugyanakkor gyengítette — különösen a kis népsűrűségű országokban — az agrárszektort. Korábban — az első világháború és a függetlenség elnyerése közti időszakban — ugyanis a munkavállalók csak ideiglenesen mentek a városokba dolgozni. (Rendszerint addig, amíg egy meghatározott cél eléréséhez szükséges összeget megkerestek.) Azután hazatértek, mert igazi bázisuk mindvégig a törzsi faluközösség maradt. Az utóbbi időben azonban egyre nő azoknak a száma, akik letelepednek a városokban, s nem szándékoznak többé vidékre visszamenni. A városi lakóhelyhez még akkor is ragaszkodnak, ha kilátásaik és életkörülményeik igen rosszak. Sőt családjukat is a városba viszik, vagy — ami ritkább — a városból házasodnak [4].

Az amúgy sem kielégítő munkaerőhelyzet további romlásához járult hozzá az is, hogy az alsó szintű oktatás tananyaga nem vette figyelembe az iparosításnak a műszaki ismereteket illető követelményeit, hanem inkább a középiskolai tanulmányok számára nyújtott alapot. A technikai és az iparitanuló-képzést érdemtelenül elhanyagolták a fekete-afrikai országokban.

A termelékenységhez képest magas munkabérek, de főleg a képzett munkaerő hiánya arra készítette a feldolgozó iparban működő vállalatokat, hogy inkább tőkét, semmint élő munkát alkalmazzanak. Ennek következménye az iparág jelenlegi magas szerves tőkeösszetétele, amely gátolja a munkanélküliség mérséklését.

A tőkeintenzív termelési szerkezet kialakításával párhuzamosan a félállami, de különösen az állami szektor inprodutív állományát egészségtelenül felduzzasztották, ami csökkentette a vállalatok hatékonyságát, a munka termelékenységet, és növelte a termékegységre jutó önköltséget.

E gondokat súlyosbította a nem megfelelő vezetés és irányítás, a termelés rossz szervezése, a minisztériumok kezdeményezéseitől és utasításaitól való túlzott függés, az anyagi ösztönzés hiánya, az akadozó nyersanyagellátás, az alkatrészhiány, a rossz minőségű javítás és karbantartás, következképpen az alacsony kapacitáskihasználás, a szállítási ágazat túlerheltsége, valamint az akadozó energia- és vízellátás.

Az előbbiek hatásának ellensúlyozására a kormányok számos formában nyújtottak támogatást a feldolgozó iparnak. Ezek közé tartozott a hazai és a külföldi nyersanyagokhoz való hozzájutás segítése, a kedvezményes hitelek folyósítása, az állami ártámogatás, az adóelengedés, a gyorsított értékcsökkenési leírás, a kompetitív termékek importjának korlátozása és importvámok alkalmazása.

A széles körű támogatással életképtelen gazdasági egységeket védtek meg a hazai és a külföldi versenytől. Ez igen nagy mértékben járult hozzá ahhoz, hogy

még az esetlegesen exportképes vállalatok is elveszítsék világgiazi versenyképességüket. A fenti hiányosság a fejlesztés első, befelé forduló, importhelyettesítő szakaszában még kevésbé volt szembetűnő, csak később került felszínre, amikor az egyre növekvő import kivittel történő ellentételezése létkérdéssé vált.

A termelés szervezési és gazdálkodási hiányosságai okozta költségnövekedések és az állami protekcionizmus nyújtotta monopolisztikus vagy oligopolisztikus pozíció a szabadáras termékek esetében jelentős áremelésekhez vezetett, a maximumált áras termékeknel pedig egyre nőtt a költségvetést terhelő állami támogatások aránya és abszolút nagysága. Mindkét tényező a külkereskedelmen keresztül egyébként is begyűrűző áremelkedési tendenciákat erősítette, amelyek visszavetették a széles tömegek vásárlóerejét, és ezáltal piacszűkítő és életszínvonalcsökkentő hatással jártak. Ez pedig az értékesítési nehézségeken keresztül visszahatott a termelésre, és már önmagában is lassította a gazdasági növekedést. A magas inflációs ráta a finanszírozás oldaláról tette kérdésessé a beruházási előirányzatok megvalósítását, amit még az elégtelen kivitelezési kapacitás és az anyaghiány okozta késések is aláástak.

A fentiek ellenére a függetlenség utáni első évtizedben a feldolgozó ipar termelése az egész gazdaság növekedési ütemét lényegesen meghaladó mértékben nőtt. Ennek oka az volt, hogy

— a hetvenes évek elejéig tartó, viszonylag jó világgazdasági helyzet kedvezett a tőkeáramlásnak, a pénz elsősorban oda folyt, ahol kevesebb volt a külföldi tőkét elriasztó állami beavatkozás;

— az iparosítás szinte a semmiből indult, ezért az igen alacsony bázisadatokhoz viszonyítva minden beruházás jelentős százalékos növekedést eredményezett,

— a növekedés gátját képező állami eladósodás, a munkaerő- és piackorlátok, valamint az egyéb visszahúzó tényezők a kezdeti időszakban még csak kisebb mértékben éreztették hatásukat.

Az iparosítás törésmentes megvalósításának igénye előtérbe állította a források kérdését. A függetlenség elnyerését követően az iparosítás nagymértékben a működőtőke-importra támaszkodott, és a nemzetgazdasági tervek is ezt jelölték meg a beruházások fő forrásául. Majd az elégtelen tőkeáramlás keserű tapasztalatainak hatására az állam volt kénytelen magára vállalni a beruházások finanszírozásának folytonosan növekvő hányadát [2].

Az állami finanszírozás forrásai között egyre nagyobb szerepet játszottak a külföldi segélyek, valamint a két- és a több oldalú hitelek. A hitelek visszafizetésének nehézségei és a növekvő eladósodás ráirányította a figyelmet a hitelek felhasználására.

A hitelek felhasználásának hatékonyságát jelentősen csökkentették a következő tényezők:

1. Az állam a hitelek jelentős részét az infrastruktúra kiépítésére és az egyre sürgetőbb szociális kiadásokra volt kénytelen fordítani. Ezek áruba bocsátható új értéket nem hoztak létre.

2. A térségben levő nemzetközi politikai feszültség és a feszültségcök számának növekedése miatt a külföldi források egyre növekvő hányadát tették ki a katonai kiadásokra fordított hitelek, amelyek nemcsak hogy nem termeltek új értéket (mialtal visszafizetésük forrása hiányzott, vagyis elsődlegesen növelték az eladósodást), de forrásokat vontak el a hazai termelő beruházásoktól is, ezért az importon keresztül másodlagosan is adósságnövelő tényezővé váltak; ugyanakkor hozzájárultak az infláció növekedéséhez és a lakosság életszínvonalának a romlásához.

3. Az iparosításra fordított hányad sem hozott devizabevételt az országnak,

mert — mint a korábbiakból kiderült — a feldolgozó ipar gyártmányai általában nem voltak exportképesek.

Ezen okok miatt a kormányok kénytelenek voltak — az export-monokultúra átalakítása, a gazdaság diverzifikálása helyett — a hagyományos exportágazatba (ha ilyen létezett) folyamatosan eszközöket pumpálni, amennyiben export útján devizabevételekhez akartak jutni. Ez a kényszerpálya pedig inkább megmértette és újratermelte az öröklött torzulásokat, semmint elindította a kívánatos szerkezeti átalakulásokat. A sokféle hátrány mellett talán az egyetlen előny ezekben a „magukra hagyott” etatista politikát folytató országokban, hogy az idegen tőke befolyása és kizsákmányoló tevékenysége — ha lassan is, de — bizonyos mértékben csökkent.

Azokban a piacorientált országokban, ahol a magántőke és a multinacionális társaságok biztosították az iparfejlesztéshez szükséges forrásokat, zavartalanabban folyt az iparosítás, és a gazdaságosság meg a hatékonyság követelményét is jobban szem előtt tartották. Az általános gazdasági recesszió azonban ezeket az országokat sem kímélte. Eladósodásuk, fejlődésük megtorpanása, de mindenképp a növekvő társadalmi különbségek és a feltartóztathatatlan társadalmi marginalizáció egyre súlyosabb feszültségek forrásává vált.

A külföldi tőke tevékenységének hátrányaival a nemzetközi szakirodalom igen behatóan foglalkozik. Ennek ismertetése nem képezi e cikk tárgyát. Elég, ha itt csak néhány olyan tényezőre utalunk, mint:

- a gazdaság vezető szektorainak kézben tartása,
- a külkereskedelmi, pénzügyi és technikai vezető szerep biztosítása,
- a jövedelemlecsapolások (profitok, osztalékok, kamatok repatriálása),
- a monopolárazon keresztül történő kizsákmányolás,
- a cserearányoknak a fejlődő országok számára kedvezőtlen alakítása.

A fenti hátrányok felismerése hívta életre a függőségi (dependencia-) elméleteket,* amelyek rámutattak a fejlett tőkésországokkal fenntartott politikai és gazdasági kapcsolatokból származó következményekre. Külön csoportot képeznek az újabboldali nézetek az imperializmusról és az egyenlőtlen nemzetközi cseréről.**

A sajátos iparosítás előrehaladása (a modern ipari szektor erősítésével és az elmaradott agrárszektor fenntartásával) hozzájárult a gazdaság duális jellegének fokozódásához, a két szektor közti szakadék növeléséhez.

Ugyanez a jelenség tapasztalható a társadalomban — az emberek életkörülményeit és a jövedelemelosztást tekintve — a város és a vidék között, valamint a vidéken és a városon belül is. A differenciálódás szükségszerűen társadalmi átalakulásokhoz és torzulásokhoz vezetett.

Az 1980-as évekre kiderült, hogy a legtöbb afrikai országban az egyensúlyi csapdából nem sikerült kikerülni, és az iparosítás nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ez a megállapítás még az olajexportőr országokra (Angolára, Gabonra, a Kongói Köztársaságra és Nigériára) is érvényes, bár olajbevételeik miatt ezek helyzete sokkal kedvezőbb, mint olajimportáló társaiké. A hamis és torz iparosítás által létrehozott „enklávék” nem voltak képesek megteremteni az előre és hátra irányuló kapcsolatokat és hatásokat (*linkage effects*), és ezért sem kedvező gyártmánystruktúra, sem pedig a termelés kívánatos mértékű munkaerő-abszorpciója nem jött létre [14].

A társadalmi feszültségek növekedésével az is nyilvánvalóvá vált, hogy a kirívó társadalmi különbségek fenntartása nem indokolható többé a fejlesztési

* Legjelentősebb képviselők: Baran, Furtado, Gunder Frank, Dos Santos, Cardoso, Prebisch, Singer, Perroux.

** A legismertebb nevek: Emmanuel, Bettelheim, Braun, Amin, Anderson. Elméletük részletes kifejtését és csoportosításukat lásd [9] és [10].

stratégiák természetes szükségszerűségként és velejárójaként. Ezért az új jelszó „a javak növekedés melletti újraelosztása” lett [5]. A koncepció gyakorlati értékelése még korai lenne. Az eddigi próbálkozások sikertelensége azonban óvatosságra int az afrikai országok társadalmi és gazdasági átalakulásának várható eredményeit illetően.

Hivatkozások

- [1] *Acharia, Sh.*: Perspectives and Problems of Development in Sub-Saharan Africa. World Development. 1981. 9. sz.
- [2] *Blahó András*: A transznacionális vállalatok az új világgazdasági helyzetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [3] *Hagen, E.*: Why Economic Growth is Slow. World Development, 1980. 8. sz.
- [4] *Katona Emil*: Az urbanizáció, a vidék és a város közti migráció kialakulása és társadalmi-gazdasági hatásai Zambiában. Kézirat. Az MTA Szociológiai Intézete, 1983.
- [5] *Katona Emil*: A fekete-afrikai országok tervezésének sajátosságai és új elemei az életszínvonal alakulásának függvényében. Közgazdaság, 1984. 2. sz.
- [6] *Katona Emil*: Társadalmi-gazdasági formációelméletek és érvényesülésük Kelet-, Délkelet-Afrikában. Egyetemi Szemle, 1984. 2—3. sz.
- [7] *Killick, T.*: Trends in Development Economics and their Relevance to Africa. The Journal of Modern African Studies. 1980. 3. sz.
- [8] *Szentes, T.*: The Political Economy of Underdevelopment. Akadémiai Kiadó, 1971.
- [9] *Szentes Tamás*: Az elmaradottság és a fejlesztés dialektikája a tőkés világgazdaságban. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- [10] *Szentes Tamás*: Polgári és „újbaloldali” elméletek a tőkés világgazdaságról. Kossuth Könyvkiadó, 1980.
- [11] *Szentes Tamás*: Gondolatok az Új Nemzetközi Gazdasági Rend eszméjéről. Társadalmi Szemle, 1980. 10. sz.
- [12] *Viner, J.*: The Economics of Development. In *Agarwale, A. N.—Singh, S. P. (ed.)*: The Economics of Underdevelopment. Oxford University Press, Delhi, 1976.
- [13] Survey of Economic and Social Conditions in Africa 1978—1979. UN Economic Commission for Africa. Addis Abeba, 1980.
- [14] World Development Report 1981. Oxford University Press, New York, 1981.
- [15] Yearbook of National Accounts Statistics 1979. Vol. I. United Nations, New York, 1980.

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtára mint országos jellegű tudományos szakkönyvtár és országos közgazdasági információs központ, tájékoztató szolgáltatásaival segítséget nyújt az elméleti és a gyakorlati közgazdászoknak a közgazdasági szakirodalomban való eligazodáshoz.

A MARX KÁROLY KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM OKTATÓINK SZAKIRODALMI MUNKÁSSÁGA 1945-TŐL

Az 1945 óta nem rendszeres időközökben megjelenő személyi bibliográfia magában foglalja egyetemünk oktatóinak nyomtatásban megjelent publikációit, illetve gépiratos formában hozzáférhető tanulmányait. A könyveken, tankönyveken, jegyzeteken, folyóiratokban és újságokban megjelent cikkeken kívül tartalmazza e kiadvány a doktori és kandidátusi értekezéseket. Az itthon és külföldön megjelentetett dokumentumokat egyaránt felöleli a bibliográfia és azokat az egyetem szervezeti felépítésének megfelelő rendszerben közli.

A könyvek, kandidátusi értekezések és meghatározott folyóiratokban megjelent cikkek címlírása után orosz és angol (vagy német, francia) címfordítás is található. Az 1977—78 és az 1979—80-as kötet magyar, orosz, angol nyelvű tárgymutatót tartalmaz. Az 1981—82-es kötet előkészületben.

(Ingyenes)

Felvilágosítás és megrendelés:

1093 Budapest IX., Zsil u. 2. II. 223. Tel.: 179-377

Kollektív felelősség vagy kollektív bűnbak?

Apró Éva

A Közgazdasági Szemle 1984. januári száma közölte Hegedüs András „A nagyvállalatok és a szocializmus” című írását.* A benne foglaltak azonban túlmutatnak a „nagyvállalat—kisvállalat” problematikán, mégpedig — úgy tűnik — számos kérdésben vitatható módon. Jellemzője, hogy szakmai-tudományos jelmezben jelenik meg — valójában azonban nem szakmai írás ez, hanem *par excellence* politikai. Fontos megállapításokat tartalmaz, anélkül azonban, hogy megkísérelné ezeket tényszerűen, tárgyyszerűen bizonyítani.

Nem az a baj, hogy Hegedüs András cikke felborzolta a kedélyeket — ettől még elvileg igaz és hasznos is lehetne —, hanem az, hogy *nem visz közelebb* a címben felvállalhoz: a nagyvállalatok szocializmusbeli szerepének tisztázásához.

Pedig az e kérdésre adott válaszok különösen nagy jelentőségűek lehetnek jelenleg, amikor napirenden van a gazdaságirányítási rendszer, a gazdasági reform továbbfejlesztése, s ennek során a nagyvállalatok fejlődési feltételeinek alakításáról is *különböző alapállásokból* kiindulva lehet dönteni.

Nézzük hát Hegedüs András alapállását ebben a kérdésben! „A marxista közgazdaságtudomány vulgarizálásának — Kautskytól kezdődően mindmáig — egyik legjellemzőbb sajátossága az a feltételezés, hogy a nagyvállalat a gazdasági élet *minden* területén előnyben van a közép- és kisvállalattal szemben” — mondja a bevezetőben. (Az én kiemelésem — A. É.) S így folytatja: „... a nagyvállalati teljesítmények és lehetőségek misztifikációja még korántsem szűnt meg, sőt a tömegtájékoztató eszközök ezeket a hiedelmeket nap mint nap megerősítik” (62. l.).

Tudhatná Hegedüs András, hogy: „nem oly dolog már ma” nagyvállalatpártinak lenni! Könnyen meggyőződhet erről, ha fellapozza akár az utóbbi 1—2 év szakmai és egyéb publikációit. Ellenben divat a kis- (és közép-) vállalkozásokról írni, az ő előnyeiket ecsetelni. Hegedüs András cikke ez alól a ma elég *általánosnak* tekinthető áramlat alól nem kivétel, abba beleilleszkedik.

A nagyigényű indítás után az olvasó azt várná, hogy a szerző felfedi előtte a *tudomány* álláspontját a nagyvállalatról, és *reálisan* bemutatja, hogy a gazdasági élet mely területein és miben lehetnek *ténylegesen* előnyben a kisebbekkel szemben. Minderről azonban szó sincs, még egy halvány utalás erejéig sem. Homályban marad tehát, hogy a gazdaságos üzemméret és sorozatnagyság, az innovációs láncnak a kutatás-fejlesztéstől a termelésen át az értékesítésig történő, csak a nagyvállalatok által lehetséges átfogása *tényleges* gazdasági előnyök forrása-e — azzá lehet-e —, vagy mindez nem más, mint merő képzelgés, a marxizmus vulgarizálása. A cikk olvastán kétséges marad, hogy egyáltalán *bármiben* is van-e, lehet-e előnye a nagyvállalatnak a kisebbekkel szemben.

* Gondolatai kifejtéséhez az alkalmat Szalai Erzsébet „Kiemelt vállalat — beruházás — érdek” című, az Akadémiai Kiadónál 1981-ben megjelentetett könyve adja.

Az olvasó a cím alapján elvárná, hogy a cikkből legalább *jelzésszerűen* megtudja, milyen is a magyar vállalati szerkezet, és mekkora szerepet játszanak ma a nagyvállalatok Magyarország gazdaságában. (*Társadalmi-gazdasági kezelésük szempontjából* ugyanis ezek nem teljesen közömbös tényezők, még a tőkésországokban sem.)

Így hát jelzésszerűen: Magyarországon jelenleg — mindent egybevetve — mintegy 7000 vállalat és hozzávetőleg 20 ezer kisvállalkozás működik. Kb. 100 vállalat állítja elő az ipari termelésnek és az exportnak több mint a felét. Nagyvállalataink tehát igen nagy szerepet játszanak országunk gazdaságában.

Vajon hogyan értékelhető ez a helyzet? Ehhez már némi *nemzetközi kitekintés* is szükséges. Jó volna tudni, milyen szerepet játszanak a nagyvállalatok a tőkés- és a szocialista országokban, a nagy, illetve a kis országokban.

A nemzetközi kitekintés azt mutatná, hogy a nagyvállalatok az iparilag viszonylag fejlett és a közepesen fejlett országok gazdaságában is *mindenütt* kiemelkedő, sőt meghatározó szerepet játszanak. Megmutatná továbbá, hogy napjainkban is két folyamat megy végbe egyidejűleg: *a) a termelés koncentrációja és centralizációja* (szinte naponta olvashatunk újabb és újabb vállalati fúziókról, olykor világcégek összeolvadásáról); *b) az új kis- és középvállalatok létesülése* (és tönkremenése, amiről szintén naponta olvashatunk).

Minderről Hegedüs András *szót sem ejt*. Gazdasági életünk egyik legsúlyosabb problémáját abban látja, hogy „... benne szinte változatlan mozdulatlanságban (esetleg »kvázi dinamizmusban«) leledzenek egy kis ország méreteihez képest joggal vállalatbirodalomnak nevezhető nagyvállalatok...” (63. l.).

Hegedüs András tehát az *országunk méreteihez* viszonyított nagyvállalatokról beszél, sőt vállalati mammutbirodalmakat emleget. Vajon mennyire mammut a „magyar mammut” a *világpiacon*, ahol a versenytársakkal való éles küzdelemben kell helytállni? Hiszen a „mammutjaink” egyben a fő ipari exportőreink is. A célszerű viszonyítási alap itt *aligha* az ország mérete, hanem a versenytársak mérete, *a versenyképességhez szükséges* méret. Ha így tekintjük a dolgot (s e nézőpont — mint egyik nézőpont — létjogosultsága aligha vitatható), egészen más dolog derül ki, mint amit Hegedüs András hangsúlyoz. Kiderül például, hogy a hazai mércével vett mammutvállalatok *a nemzetközi mezőnyben* legfeljebb a *közepesek* közé sorolhatók, márpedig *itt* kell helytállniuk a többnyire nagyobb anyagi-szellemi potenciált megtestesítő versenytársakkal szemben.

Megfelelne a valóságnak, ha Hegedüs András azt állítaná, hogy nemzetközi mércével mérve alig van *valódi* nagyvállalatunk. Persze, ez más hangsúly, más irányba terelné a gondolkodást. Arra a pályára, hogy feszítő gondjaink megoldásának fő terepuma is a nagyvállalati szféra, a kiutat is itt kell keresnünk, ha mégannyi hatékony kis- és középvállalattal rendelkezni is, amennyivel ma sajnos még nem rendelkezünk, s amelyekre valóban szükség van. Az az elsődleges kérdés tehát: hogyan lehet *a nagyvállalatokat* hatékonyabbá, rugalmasabbá tenni? Ezen a téren — mindenki tudja — bőven van tennivalónk; nagyvállalataink egy része súlyos hatékonysági, versenyképességi gondokkal küszködik. De ki állíthatná megalapozottan, hogy ez *általában a nagyvállalati lét* következménye? A tőkés multinacionális vállalatok valóban mammutbirodalmak, mégis meglepően rugalmasak és alkalmazkodóképesek, képesek idomulni a gyorsan változó piaci feltételekhez — és nagy profitokat zsebelnek be.

Meglehet, hogy a nagyvállalati forma előnyeinek teljesebb körű kibontakoztatását lehetővé tevő működési módokat és feltételeket még nem találtuk meg. Eppen a reform továbbfejlesztése kapcsán kell különös figyelemmel és gondal munkálkodnunk azoknak a szervezeti, szabályozási, tervezési, érdekeltségi formáknak a kialakításán, amelyek átütő erővel képesek előrevinni a *nagyvállalati*

tevékenység hatékonyságát, piaci alkalmazkodóképességét. Megtermékenyítőbbeknek látszanak tehát azok a kérdésfelvetések, amelyek *erre* keresik a választ, elismerve a nagyvállalatok gazdaságban játszott kulcsszerepének *természetes* voltát.

A nagyvállalatok kulcsszerepét Hegedüs András is konstatálja, de nagyon elmarasztalóan. Gondolatmenete hozzávetőleg a következő: a „... nagyvállalatok kulcspozícióra tettek szert, és ... jelentős mértékben befolyásolják a gazdaságpolitikai folyamatokat” (63. l.).

„... befolyásukat a nagyvállalatok vezetői mindenekelőtt arra fordítják, hogy — jelentős redisztribúció valósuljon meg a kis- és középvállalatok rovására, a nagyvállalatok javára,

— a nagyvállalatok javára olyan protekcionizmus alakuljon ki, amelyben ők különböző preferenciákat élvezve... erőteljes állami védelemben részesülhetnek,

— a jelzett redisztribúció és a kiterjedt méretű protekcionizmus fennmaradjon ott is, ahol a piaci viszonyok restaurációja racionális szempontok alapján múlhatatlanul szükséges lenne.

Így a nagyvállalati vezetők *többsége* — függetlenül egyéni beállítottságától — *strukturális okokból* reformellenes”. (64. l., kiemelések részben tőlem — A. É.)

A nagyvállalati vezetők tehát szerinte gazdaságpolitikai befolyásukat bűnös módon: előnyök, privilégiumok kicsikarására, jövedelemátcsoportosításra használják fel.

Tekintsünk el most attól, hogy a működésük feltételeit meghatározó általános játékszabályokat, jövedelemszabályozást végső soron nem a nagyvállalatok alakítják ki, azokat — tetszik, nem tetszik — *tudomásul kell venniük*.

De nézzük magát a tényt: igaz-e a nagyvállalatok javára, a kis- és középvállalatok rovására végzett redisztribúció, azaz jövedelemátcsoportosítás? A KSH egyik — múlt évben készített — felmérésének tanúsága szerint, a közhiedelemmel ellentétben, a termelési értéknek több mint felét produkáló 94 ipari nagyvállalat tiszta jövedelméből jóval nagyobb összeget von el a költségvetés (1982-ben 50 milliárd forintot), mint amennyi támogatásban részesíti ezeket (1982-ben 15 milliárd forint). Az egész egyéb (ipari) vállalati szféra tiszta jövedelméből történő költségvetési befizetései a nagyvállalatokéinak csak mintegy a felét (25 Mrd Ft-ot) érik el, míg az általuk kapott támogatások összege jóval meghaladja a nagyvállalati szféráét.* Lehet, hogy ezek az adatok további pontosításra szorulnak. A tendenciák jelzésére azonban alkalmasak. Mint tény, *nem helytálló* tehát az, amit Hegedüs András általános érvényű igazságként állít a nagyvállalatok javára végzett redisztribúcióról. Az adatok szerint éppen a fordítottja történik annak, mint amit cikkében felvázol.

Félreértés ne essék: a 15 milliárd forintnyi támogatás *hatalmas* összeg. Van-nak tehát *olyan* nagyvállalatok (is), amelyek jelentősen támogatottak. Konkrétan kellene megnézni, hogy ez főleg mely területekre jellemző -- és mivel függ össze. De amikor Hegedüs András „a” nagyvállalatok előnyeiről beszél, összemossa a hatékonyan és a nem hatékonyan dolgozó nagyvállalatokat — és ez nem kívánatos. A nagy is lehet hatékony — a kicsi is lehet rossz hatékonyságú. Az árnyaltabb gondolkodás ebben a kérdésben is fontos követelmény.

Hegedüs András mondanivalójának egyik sarkalatos állítása: a nagyvállalati vezetőknek a javukra végzett redisztribúcióból levezetett strukturális reformellenessége tehát nem állja ki a gyakorlat próbáját. Ellenben itt domborodik ki leginkább írásának egyik legelmarasztalhatóbb vonása: *cimkéző* jellege. A nagyvállalati vezetők strukturális reformellenessége ugyanis nem bizonyul másnak, mint *megbélyegző cimkének*.

* Juhász Jánosné: A vállalati jövedelmek keletkezése, elosztása és differenciálódása. Társadalmi Szemle, 1984. 4. sz.

Ha Hegedüs András azt állítaná, hogy a vállalatvezetői réteg 1968-ban, amikor a reformot bevezették, felemás érzésekkel viseltetett iránta, tartózkodó és bizonytalan volt — közelebb járna az igazsághoz. Igaz, a vállalatvezetők ilyen hozzáállásán nem nagyon lehet — még utólag sem — csodálkozni. A reform előkészítésében csak korlátozottan vettek részt, a megvalósítás java része azonban rájuk hárult. Új, magasabb vezetői követelményeknek kellett megfelelniük, mint a tervutasításos irányítás időszakában. De vaknak kell lenni, hogy ne lássuk: a reform valójában *felszabadította* alkotó energiáikat, vezetői képességeiket. Megnövelte önállóságukat, anyagi lehetőségeiket, a vállalatvezetők „felnőttek”, társadalmi-gazdasági pozíciójuk, presztízsük megerősödött. Ez a réteg *sokat kapott a reformtól*. Miért is lennének tehát reformellenesek? Aligha túlzás azt állítani, hogy a gazdasági reform Magyarországon, ha nem is ellentmondás- és feszültségmentesen s nem is egycsapásra, de *meghódította* a gazdasági vezetőket — a nagyvállalatiakat is.

Más kérdés, hogy a vállalatvezetők nem szeretik a szabályozók túl gyakori s olykor számukra drasztikus változtatását, amire bőven van példa; még akkor sem, ha ez objektív okokból indokolt. Ez ugyanis zavarja a *hosszabb távra* szóló elképzelések megalapozását, s a rövid távú szemléletet erősíti.

Kár lenne ebből reformellenességükre következtetni. Inkább lehetne arra, hogy *nem erős oldalunk a gazdasági folyamatok szabályozása*, nem tudjuk elég reálisán és pontosan felmérni a szabályozómódosítások várható hatásait. Vonatkozik ez az árrendszer, a pénzügyi szabályozás, a jövedelem- és keresetszabályozás területére egyaránt. Ezeket azonban a gazdasági és pénzügyi irányítás intézményei alakítják ki. Közülük Hegedüs András erőteljesen bírálja az Árhivatalt bürokratikus árelőírásaiért — tegyük hozzá, hogy az érvényben levő árrendszer sok szempontból valóban jogosan bírálható —, s fellép a *tényleges piaci viszonyok közepette kialakuló tényleges piaci árakért*.

Úgy tűnik, éppen ez jelenti a Hegedüs András által (is) képviselt „radikális” reformkoncepció egyik sarkalatos pontját.

Természetesen ez is képviselhető álláspont. A reform továbbfejlesztése napirenden van, természetesnek tekinthető az *eltérő* álláspontok felszínre kerülése, sőt ez kívánatos is. Aligha hihető ugyanis, hogy a továbbfejlesztés konkrét útjai, módjai viták nélkül, egycsapásra a maguk legteljesebb érettségében, egyhangú helyeslés mellett lehetnének kialakíthatók, felmutathatók.

De mire alapozza Hegedüs András azt a feltevését, hogy a nagyvállalati vezetők a piaci viszonyok közepette — ritka kivételtől eltekintve — *nem* tudnának boldogulni? [„a nagyvállalati vezetők többsége... *strukturális* okokból reformellenes. Kivételt képeznek azok, akik az árupiacon nagy biztonsággal mozognak... Az ilyen vezetők azonban... ritkaságszámba mennek” (64. l.).] Ezzel a feltevésével — ha komolyan gondolja — valójában eleve reménytelennek ítéli a *saját* reformkoncepcióját.

Hegedüs András természetesen reformpárti — helyes, ma mindenki reformot akar. De nála az „a” reform, ami az ő felfogása szerint az, és nem az, ami a *vitában*, a különböző nézetek és megfontolások *ütközése* nyomán továbblépésként kialakul.

Aki az övétől eltérő megoldás híve — az *reformellenes*?

E logika szellemében az 1968. évi reform is nagyon elhalványodik, megszűnik a gazdasági viszonyok nagy horderejű változásának, áttörésének lenni, erőtlen, következtelen, felemás kísérletté degradálódik. Ilyen hangsúlyeltolódások a szakmai sajtóban már fellelhetők. Lehet, hogy az 1968-as reform előkészítőit és megvalósítóit nem mint reformereket fogják *elismerni*, hanem mint *nem valódi*

reformereket fogják megbélyegezni? Igazságtalan, méltánytalan és történelmietlen lenne.

Szellemi életünk egészsége, nyitottsága, tisztasága megköveteli a más vélemények, álláspontok tiszteletben tartását, tolerálását. Fokozottan igaz ez akkor, amikor még *nyitott* a vita, s nem áll készen egy konzisztens reformkoncepció, hanem ehhez még további lényegi közgazdasági kérdések kimunkálása és megvitatása szükséges. *Reformellenességgel megbélyegezni* a másként vélekedőket — veszedelmes és egészségtelen dolog. És nem egészen *fair*. Akarva-akaratlanul egyfajta morális pressziót, megfélemlítést jelent ez: ha bárkinek is van (lenne) mondanivalója reformügyben, de az esetleg nem mindenben vagy nem egészen maradéktalanul egyezik a Hegedüs András által is képviselt koncepcióval, *jobb, ha hallgat*, mert könnyen megkaphatja, hogy: reformellenes (konzervatív, visszahúzó, nem a haladás híve stb.). Ugyan kinek használ ez?

Pedig biztos, hogy azokat is meg kell hallgatni, akik ha elméleti modelleket esetleg nem tudnak is felvázolni, de értékes gyakorlati gazdasági ismerettel, tapasztalatokkal rendelkeznek, mondanivalójuk van, s akikre hárul majd, hogy a továbbfejlesztett reform követelményeit megvalósítsák. Nagyon is közéjük tartoznak a *nagyvállalati vezetők*. (Ugyan miféle reformelképzelés alakulhat ki *róluk—nélkülük?* Nem ígérne sok jót, ha a reformot egy szűk belső kör ügyeként kezelnénk.) Lehet, hogy ez lassabb, de *demokratikusabb* és biztonságosabb módszer.

A reformellenesség ügyében Hegedüs András elveri a port a Központi Bizottságon is. Felrója, hogy 1972 novemberében „reformellenes” határozatot hozott, és ezzel „...jóvátehetetlenül súlyos károkat okozott”. Továbbá „...elmaradt az óhatatlanul szükségesnek tűnő önkritika a reformellenes kurzus bevezetéséért, és a tanulságok levonása is hosszú ideig váratott magára” (63. l.).

Tapasztalatból tudjuk, hogy sem a párt, sem vezető testületei, sem közvetlen vezetői nem tévedhetetlenek. A tévedéseknek egyetlen hatékony ellenszere lehet: az érdemleges demokrácia.

De egyet-mást mégis hozzá lehet fűzni Hegedüs András sommás véleményéhez. A gyakorlati tapasztalatok és a nyilvános dokumentumok alapján lezögezhető, hogy az 1968-as reform *alapelveit* 1972 után *nem adtuk fel*. 1972-ben, s később is, egyértelműen megfogalmazódott, hogy a reformmal kedvezőbb eredményeket értünk el, mint amit nélküle elérhettünk volna, s hogy folytatjuk a gazdaságirányítás bevált rendjét, reformját. Igaz, a reform jelentősebb *továbbfejlesztésére* ekkor nem került sor, de az alapelvek (a központi tervutasítás helyett közvetett szabályozókkal való irányítás, a megnövekedett vállalati önállóság, az áru- és pénzviszonyok megnövekedett szerepe stb.) a gyakorlatban tovább érvényesültek. Talán nem túlzás azt mondani, hogy az 1968-as reform alapelvei az úgynevezett „reformellenes kurzus” időszakában *stabilizálódtak*, s nemcsak a gazdasági vezetők körében, hanem, ami nem kevésbé fontos, a társadalom legszélesebb rétegeinek körében is. Közlebb járna az igazsághoz Hegedüs András, ha azt mondaná, hogy a reform alapelvei már a működés első néhány éve alatt beigazolódtak, még akkor is, ha ez a működés különböző okokból nem volt egészen zavartalan, sem a gazdaságirányításban, sem a vállalati szférában, s ha bizonyos kiigazításokra sor került is. A kiigazítások egy része utólag is helyesnek, indokoltnak látszik. A probléma, kivált a későbbiekben, nem a reform visszafogásából, inkább abból adódott, hogy nem voltunk felkészülve a világgazdasági változásokra, botladozva kerestük a megfelelőbb alkalmazkodás, reagálóképesség módjait. (Egy zárójeles megjegyzés erejéig: Hegedüs András a legutóbbi

években már konstatálja a reformgondolat felgyorsulását. Leglátványosabb jeleink a kisárutermelés és a kisvállalkozások térhódítását tekintni. Az utóbbiak térhódítása és a reform továbbfejlesztésének határozott szándéka — kétségtelen tény. De *tényleges helyzetünk* ma a reformelvek érvényesülése szempontjából legalábbis *ellentmondásos*, s talán nem kevésbé, mint a reformfolyamat felgyorsulása előtt volt. Objektív okokból rákényszerültünk bizonyos visszafogó intézkedésekre, ami a vállalati önállóságot is érinti, szűkíti. Szükségszerűen megszapordtak a központi beavatkozások a gazdasági folyamatokba, csökkent az import szerepe a belső piaci versenyben. A választ természetesen jelenlegi problémáinkra sem a reform „visszafordítása”, hanem annak továbbvitele jelenti.)

Hegedüs András a nagyüzemi munkások 1973. évi béremeléséről úgy vélekedik, hogy mivel a nagyvállalati vezetők „...reformellenes funkcióikat 1968—1972 között sikeresen töltötték be, mintegy jutalmul kapták... munkásaik számára az 1973. évi bérrendezést” (62. l.).

Csak egyetlen kérdést Hegedüs András hoz: *bármilyen* politikai vezetés *elbirja-e* azt, hogy miközben az *egész* társadalom emelkedik, valamennyi társadalmi réteg életszínvonala érezhetően, sőt szinte látványosan emelkedik, a nagyüzemi munkásság *kimaradjon*, pontosabban: lemaradjon az *általános felemelkedésből* (még hozzá éppen egy szocialista munkáspárt, éppen egy deklarált munkáshatalom viszonyai között)? Az 1973. évi munkásbéremelés ezt a helyzetet kívánta korigálni.

Nem lenne szabad Hegedüs Andrásnak úgy tennie, mintha a gazdasági hatékonyság és a társadalmi igazságosság kérdésében a döntés nagyon egyszerű és nagyon kézenfekvő volna. Ez nem meghaladott probléma, hanem *valódi* dilemma, amely nemcsak a politikusok számára jelent mérlegelni valót, hanem a közgazdászok, a szociológusok és mások számára is. (És nemcsak a szocialista országokban, hanem a tőkésországokban is, s nemcsak tegnap, hanem ma és holnap is.)

A gazdasági struktúrákat a nagyobb racionalitás, a nagyobb hatékonyság érdekében át lehet, sőt át is kell rendezni — ebben Hegedüssel egyet lehet érteni —, de ebbe a dilemmába újból és újból beleütközhetünk anélkül, hogy a különböző aspektusok egyidejű mérlegelése alól mentesülhetnénk, s anélkül, hogy bármelyiküknek időtlen módon abszolút prioritása lehetne. (Hegedüs András külön felhívja a „gazdaságtörténészek fiatalabb nemzedékének” figyelmét arra a pozitívumra, hogy az ipari nagyvállalatok vezetői érdekeiket 1972-ig nem a mezőgazdaság rovására érvényesítették. Kérdésem Hegedüs Andráshoz: 1973 után igen? S ha már felidézi a szerencsétlen és rosszemlékű összehasonlítgatást, hogy ki kinek a rovására, saját logikája szellemében nem ugyanilyen joggal volt elvárható-e az is, hogy a reform ne az ipari munkásság rovására jusson érvényre? Nyilvánvaló, hogy rossz kérdésfeltevés ez.)

Hegedüs András szerint „... A nagyvállalati vezetők hatalmának növekedését... elősegíti az a felülről irányított közfelfogás is, ami azonosítja a nagyvállalatok vezetőinek érdekét a nagyüzemi munkásságéval” (67. l.). Hegedüs András szerint ezt cáfolják a legegyszerűbb szociológiai vizsgálatok és a legegyszerűbb tapasztalatok.

Ha Hegedüs András megkérdezné a vállalatvezetőket, valószínűleg egytől-egyig azt válaszolnák, hogy a fejlesztési, beruházási tevékenység mellett fontos vagy fontosabb szempont számukra az: tudják-e és milyen mértékben tudják emelni munkásaik bérét? (Nem véletlenül bírálják ismételten a bérszabályozást, amely általában korlátok közé szorítja a béremeléseket, s egyúttal akadályozza a magasabb teljesítményeket is.) Feltételesen fogadjuk el azonban Hegedüs

András véleményét, hogy ez látszat-érdekazonosság. De adós marad a gondolat továbbvitelével.

Ha a munkás és a vállalatvezetés között nincs érdekazonosság, akkor két eshetőség marad nyitva: *a*) a nagyvállalati vezetők *közömbösek* a munkásérdek iránt; *b*) a nagyvállalati vezetők érdeke *ellentétes* a munkások érdekével. Melyik esettel állunk szemben? Mire alapozódnak a különböző feltevések?

Egyébként is érdemes kicsit alaposabban szemügyre venni azt, hogyan Hegedüs András a munkás-problematikát megközelíti. Eszerint a nagyüzemi munkásságnak két nagy csoportja különböztethető meg: „Az elsőt régóta — esetleg dinasztiaílián — ott dolgozó munkások alkotják, akiknek *többsége különféle privilégiumban részesül*, ami bizonyos mértékig kompenzálja a viszonylag alacsony nagyüzemi kereseteket. Ezek a munkások rendszerint nagymértékben azonosulnak a gyárral, a nagyüzemmel, amely iránti hűségük és a privilégiumaik megőrzésére való törekvésük egyaránt jelentős motívuma a munkahelyhez való kötődésüknek és egyben sajátos konzervatívizmusuknak is.

A másik csoportba azok a fiatal, dinamikus munkások tartoznak, akik... elsősorban bérüket kívánják maximalizálni. Ha elvárásaik nem elégülnek ki, ott-hagyják a nagyüzemeket, és olyan szövetkezetekbe (vagy a magánszektorba) lépnek át, amelyek gyakran a nagyvállalatoknak végzett bér munkából élnek, mégis magasabb bért tudnak fizetni dolgozóiknak, mert nem köti őket olyan szigorú bérszabályozás” (67—68. l., az én kiemelésem — A. É.).

Társadalomtudományi vizsgálatok már feltárták, hogy társadalmunk érdekviszonyai sokkal tagoltabbak, mint korábban hittük. A nagyüzemi munkásságé is tagoltabb annál, ahogy azt Hegedüs András jellemzi. (Jelentős eltérések adódhatnak például a szakmai és általános képzettség, az ismeretek konvertálhatósága, a munkamegosztásban betöltött helyük, valamely konkrét ágazathoz való kötődés, a településhálózat, a mellékjövedelemhez való jutás lehetőségei és jelentősége, valamint egyéb tényezők függvényében. El lehet-e tekinteni mindettől?) De fogadjuk el Hegedüs András leegyszerűsítő sémáját! Mondja meg Hegedüs András *konkrétan*: milyen privilégiumokat élvez a törzsökös nagyüzemi munkásság „többsége”? Mióta fordíthatók visszájukra olyan emberi értékek, mint a hűség és a nagyobb vállalati közösséggel való azonosulás? (Az azonosulást és a hűséget még a tőkésvállalatok is *méltányolják* — *értéknek* tekintik.) Helyénvaló-e — és egyáltalán megengedhető-e — erre a magatartásformára a lefizettség, a korrumpáltság bélyegét rásütöni? Hogyan lehetséges az alacsonyabb bérek ellenére is tömegekben tisztességesen dolgozó nagyüzemi munkásokat visszahúzó erőként ábrázolni? Ennek sem gazdasági, sem erkölcsi alapja nincs.

A „másik”: a fiatal, dinamikus, bérét maximalizálni akaró csoportról mondtakhoz csak annyit, hogy az anyagi érdek motívuma aligha *korhoz* kötött jelenség. Mindenki boldogulni szeretne — anyagilag is —: a munkás, a paraszt, az értelmiségi, a fiatal és az öreg egyaránt. Ha feltérképeznénk a nagyüzemekből a jobban fizető munkahelyekre elvándorolt dolgozókat, valószínűleg vegyes képet kapnánk, szép számmal találnánk közöttük megállapodott korú embereket, volt tőzsgárdatagokat is.

Természetesen egy komolyabb pályakorrekció nehezebb az idősebbek számára. De mi köze ennek a konzervatívizmushoz? Az is előfordul, hogy fiatal munkások „dinamikusan” mozdulnának a jobban fizető munkahelyekre, de szakmai képzettségük nem olyan, hogy ismereteiket a jobban fizető munkahelyeken kamatoztathatnák. Ez nyilván túlmutat az egyéni hajlandóságokon, és az oktatási rendszernek a népgazdasági igényekkel való jobb összehangolását veti fel sürgető feladatként. Továbbmelve: társadalmilag pozitívumnak tekinthető-e, ha adott munkás ugyanazért a szakmai, de *kevésbé termelékeny*, — mert kevésbé korszerű

feltételek között végzett — munkáért nagyobb, esetleg sokkal nagyobb bért kaphat, mint a nagyüzemben? .

Leegyszerűsítőnek, még hozzá rosszízűen leegyszerűsítőnek tűnik a nagyüzemi munkásságnak Hegedüs András által kialakított felosztása. Úgy tűnik, hogy a társadalom *bármely* rétegének problémáihoz tárgyilagosabban és nagyobb tisztelettel kellene nyúlni. Különösen elvárható lenne ez egy társadalomkutatótól.

Egy gondolat erejéig térjünk még vissza a nagyvállalati vezetőkhez. Hegedüs András ugyanis nemcsak reformellenességgel vádolja a nagyvállalati vezetőket, hanem azzal is, hogy *a gazdaságpolitikai célok elérésének kerékkötői*. [„A nagyvállalatok vezetői azonban nemcsak reformellenesek, hanem partikuláris érdekeik következtében jelenleg az aktuális gazdaságpolitikai célok elérésének kerékkötői is” (64. l.)].

Ezt egyebek között tőkés exportjuk alakulásával kívánja bizonyítani — zavaros, konfúzus módon. *Nem felel meg a valóságnak* az az állítás, hogy a nagyvállalatok a jelzett gazdaságpolitikai cél elérésének kerékkötői. A népgazdaság egyensúlyi problémáival kapcsolatos terhek *java része* éppen a *nagyvállalatainkra nehezedik* — tőkés exportunk kétharmadát mintegy 50 nagyvállalatunk adja. Oroszlánrészük volt és van az ország fizetőképességének fenntartásában. Vezetőik és munkásaik rendkívüli erőfeszítéseket tettek és tesznek azért, hogy a jelenlegi recesszióban, dekonjunktúrában is növeljék tőkés exportjukat. S ezt sok esetben *saját érdekeik rovására is* megtették. (Közismert, hogy jelenleg nagyrészt éppen azok a nagyvállalatok vannak nehéz helyzetben, amelyek jelentős tőkés exportot bonyolítanak le. Az is köztudott, hogy ennek nemcsak szervezési, hanem szabályozórendszerbeli okai is vannak.) A külgazdasági egyensúlynak az utóbbi években elért érdemleges javításában a nagyvállalatok a terhek *felvállalóinak*, nem pedig a kerékkötők szerepét játszották.

Íme, ismét egy súlyos állítás, amely nem bírja ki a valóság próbáját. Igaz, Hegedüs András azért is üt a nagyvállalatokon, mert a több oldalról is szorgalmazott exportnövelést saját érdekeik rovására is *megtehetik*. Inkább azt lehetne mondani: sajnálatos, hogy ma szükség van erre. De döntse el magában: a gazdaságpolitikai célok megvalósulása szempontjából *mi róható fel inkább* az, ha ezt saját érdekeik rovására is megteszik, vagy az, ha partikuláris érdekeiket előtérbe helyezve veszni hagyják az ország fizetőképességét? (S vajon miféle „reformokat” valósíthatna meg — reálisan — egy fizetésképtelen ország?)

Különleges figyelmet érdemel Hegedüs András cikkében a „lengyel betét”. A lengyel példának megalapozó funkciója van abban, hogy a szerző eljuthasson általa cikkének egyik sarkalatos tételéig, a nagyvállalati vezetők *kollektív felelősségének* deklarálásáig. Hegedüs a következőket mondja: „A katasztrofális lengyelországi gazdasági helyzetért különféle hivatalos nyilatkozatok 1981-ben előszeretettel tették meg bűnbaknak Giereket és közvetlen munkatársait” (65. l.). Ezt Hegedüs a társadalmi jelenségek felszínén mozgó „személyi antikultusznak” nevezi, és arra hívja fel a figyelmet, hogy a giereki politika valójában a lengyel ipari nagyvállalatok vezetőinek érdekeit fejezte ki, . . . akik nagyratörő terveikkel, reálisnak látszó fejlesztési koncepcióikkal ösztönözték a »második Lengyelország« létrehozásának grandiózus légvárpolitikáját” (65. l.).

Így jut el ahhoz a lényeges mondanivalójához, hogy „A nagyvállalati vezetőket Magyarországon is kollektív felelősség terheli az ország nagymérvű eladó-

sodásáért, olyan helyzet kialakulásáért, amelyben az igen lassan növekvő nemzeti jövedelemnek egyre tetemesebb részét kell a tőkésországoktól kapott hitelek törlesztésére és kamataira fizetnünk anélkül, hogy ezek felvételéből számottevő eredmény származott volna.

1972 óta bekövetkezett eladósodásunkat a nagyvállalati vezetők nagyratörő, mindenáron növekedést elérni akaró tervei nélkül aligha lehet megmagyarázni” (65. l.).

Hegedüs András — ha akaratlanul is — bizony, hogy a giereki lengyel felső vezetés „védőügyvédjeként” lép fel. Fogadjuk el — ha leegyszerűsítés is ez —, hogy a giereki politika a nagyvállalati vezetők nagyratörő fejlesztési törekvéseit, irreális törekvéseit fejezte ki. És mit változtat ez a giereki vezetés *felelőségén?*

Akinek nagyobb a hatásköre és hatalma, annak nagyobb a *felelősége* is. A *legfelsőbb* vezetés felelősége — bármilyen csoportnak vagy rétegnek az érdekét fejezte is ki az adott politika — *nem hárítható át* alsóbb szintekre, még ha ezek *részleges* felelősége is fennáll. Nem hárítható át ez a felelőség, akár *átlátta* a felső vezetés az általa kifejezésre juttatott érdekeket, akár „*vakon*” hibázott. A politikára is érvényes, hogy annyit ér, amennyit a *gyakorlata* ér. A mindenkori politikát is mindenkori gyakorlata minősíti.

Úgy tűnik, Hegedüs András kollektív *felelőst* keresett — és kollektív *bűnbakot* talált. (Egyáltalán: a kollektív felelőség elve az eddigiekben már sokszor szolgált *tömeges igazságtalanságok* melegegályául.)

Hegedüs András a nagyvállalati vezetőket okolja eladósodásunkért. De hát eladósodott a fél világ, sőt majdnem az egész világ! Talán a magyar gazdasági vezetők növekedési hajlamánál is *mélyebb* okai vannak e jelenségnek? (Egyáltalán: hogy lehet hibáztatni önmagában a növekedési kedvet? A növekedés nem önmagában rossz, hanem csak gazdaságtalan szerkezetben. Tegyük hozzá, hogy a *stagnálás* is okozhat — nem kisebb — problémákat, s még gazdaságos szerkezetben is. Nem volna szabad ilyen egyoldalúnak lenni, és a növekedés fogalmát ilyen pejoratív kicsengéssel használni.)

Hegedüs András cikkében *nem esik szó* a világgazdaságban lezajló átrendeződésekről, cserearányromlásról, az ebből fakadó veszteségeinkről, a világgazdaság elhúzóódó válságáról, arról, hogy a magyar gazdaság — nagymértékben „nyitott” lévén — *nem tudhatja* függetleníteni magát a világgazdaságban lezajló folyamatoktól, s a *fő tendenciák* — ha némi időbeli eltolódással és más intenzitással is — nálunk is érvényre jutnak.

Tény, hogy Magyarország belföldi felhasználása 1973-tól kezdve — mindenekelőtt a cserearányromlással összefüggésben — évről évre nagyobb volt a megtermelt nemzeti jövedelemnél, és a fizetési mérleg hiányát külföldi hitelek felvételével fedeztük. Szerepet játszott ebben természetesen a vállalatok növekedési hajlandósága is. Ez azonban hosszú ideig — évekig — összhangban volt a népgazdasági tervek, a „hivatalos” gazdaságpolitika intencióival, nem kis szerepet játszott ebben az ár- és szabályozórendszer, az árfolyam-politika — és sorolhatnánk a vállalati magatartást, viselkedésmódot meghatározó feltételeket. Hegedüs András bírálata tehát a nagyvállalatokat veszi célba, éle azonban valójában magát a *gazdaságpolitikát* érinti. Vitatható módszer ez.

Szólni kell végül Hegedüs András stílusáról, módszeréről. Viszonylag részletesen érintettük a nagyvállalati vezetőket illető kritikáját, amely — úgy tűnik — tárgyi megalapozottságát tekintve gyenge, élességét tekintve azonban a sértegetésig menően túlzó (reformellenesek, a gazdaságpolitikai célok kerékkötői, gaz-

daságpolitikai befolyásukat preferenciáért, redisztribúcióért vetik latba mások rovására stb.).

A nagyvállalati vezetőkön kívül fölényesen, elutasítóan nyilatkozik a pártbizottságokról (mert a nagyvállalati érdekeket tolmácsolják), a Központi Bizottságról „a reformellenes kurzus” bevezetéséért, a nagyüzemi munkásság nagy részéről, különböző privilégiumokkal lekorumpálnak, konzervatívnak tekintve őket, az Ipari Minisztériumról, amelyről, „... nehezen képzelhető el, hogy jelenlegi állományával rövid időn belül alkalmassá váljon állami iparpolitika kidolgozására és végrehajtására” (67. l.), az Árhivatalról, amelyet „... semmiféle felelősség nem terhel az ország gazdasági helyzetének alakulásáért” (67. l.), „... s amelyre, noha csődöt mondott a költségárányos árrendszerrel, most mégis rábíztuk a kompetitív árak kialakítását, s így nem történt más, mint hogy egy „bürokratikus intézmény” hatalma — felelősség nélkül megnőtt. Még sorolhatnánk a példákat, amelyek tartalmaznak részgazságokat is, mélyebb jellemzőjük azonban az, hogy Hegedüs András a mások erőfeszítéseit, teljesítményeit rendkívül lebecsüli, megvetően kezeli.

Bíráható Hegedüs András cikke gondolatmenetének *következetlenségei*, s végső soron az egész cikk mély belső *ellentmondásossága* miatt. Néhány példa ezekre:

1. Hegedüs visszautal Szalai Erzsébet könyvének azon megállapítására, hogy nemcsak egyedi vállalati érdek létezik, hanem *közös* nagyvállalati érdek is, bár ezt Szalai Erzsébet — saját bevallása szerint — empirikus adatokkal bizonyítani nem tudta. Hegedüs András azonban a továbbiakban ezt a bizonyítatlan tételt érvként, bizonyítékként használja.

2. Hegedüs pozitívan említi a „mezőgazdasági lobby” szerepét a korszerű mezőgazdasági termelés, a kiegyensúlyozott élelmiszer-ellátás megteremtésében. Az iparral kapcsolatban viszont — tart a „lobby” kialakulásától. Kérdés: Hegedüs András *elvileg* van-e ellene a „lobby”-nak (s akkor koncepciójába hogyan illeszkednek a „mezőgazdasági lobby”-ról mondottak)? Ha nem elvileg ellenzi a lobbyszást, akkor előfordulhat-e, hogy ennek hasznos következményei lehetnek az iparban (vagy másutt) is?

3. Hegedüs „leszedi a keresztvizet” a nagyvállalatokról. De hogy is van ez? Mezőgazdaságunkat a *világviszonylatban* is *valódi* nagyvállalatok dominanciája jellemzi — nagyszerű eredményeinket *velük* és *általuk* értük el. A mezőgazdasági nagyvállalat beilleszkedik a magyar gazdaságba, az ipari *nem?* Hegedüs szerint ugyanis az általa elmondottakból „... *nem* következik az, hogy egy *radikális reformnak feltétlenül nagyvállalat-ellenesnek kellene lennie*, az azonban igen, hogy a reform nem kerülheti meg a nagyvállalati problematikát” (68. l., az én kiemelésem — A. É.). Tessék megnézni a fogalmazást: a reformnak *nem feltétlenül kell nagyvállalat-ellenesnek lennie*. Tehát esetleg az *is* lehet?

S végül a cikk *egész gondolatmenetének* mondanak ellent a befejezésben felsorolt *következtetések*. Annyira nem szervesülnek a szerző gondolatmenetéhez, hogy mint *deus ex machina* érik az olvasót.

A csattanója mindennek, hogy a nagyvállalatokat a privilégiumaikért, preferenciáikért, a redisztribúcióért elporoló Hegedüs András a cikket záró javaslataiban fellép a nagyvállalatoknak a kis- és középvállalatokéhoz *hasonló* béremelési lehetőségeiért. Jogos követelés ez. De hogyan hozható összhangba az *egész* cikkel? A nagyvállalati privilégiumokról és a nagyüzemi munkások privilégiumairól mondottakkal?

Egyet lehet érteni a nagyobb társadalmi kontroll követelményével, és azzal is, hogy a nagyvállalati vezetés személyi összetételének kialakítása — jelentős körben — feltehetően perspektivikusan is állami feladat. Jogos igény az is, hogy

a nagyvállalatok saját tapasztalataik alapján rugalmas munkaszervezési és bérezési rendszereket alakíthassanak ki. Javaslatai azonban légüres térben mozognak, nem következnek szervesen a cikk gondolatmenetéből.

„Mindez azt jelentené — summázza Hegedüs András —, hogy a reformba a nagyvállalatok is bevonódnának, és vége szakadna a mindmáig érvényesülő gigantomániás törekvéseknek” (69. l.). A nagyvállalati vezetők „... problémáikat nem oldhatná meg újabb és újabb vállalatok bekebelezésével” (69. l.). De hát: szó van ilyenekről? Szó sincs róla. Ellenkezőleg.

„Számolni lehet azzal is, hogy a mesterségesen összetákolt nagyvállalatokról... életképes közép- és kisvállalkozások válnak majd le” (69. l.).

Eljutottunk hát ismét a méretproblémáig. Mi tagadás, a gazdasági fejlődés folyamatát Hegedüs András sajátos egyoldalúsággal szemléli — a koncentrációs folyamat, a szervezetnövekedés mint ésszerű lehetőség itt fel sem merül. Csak *egyetlen* folyamat és lehetőség van: nagyból kisebbekre szakadozni.

Természetesen mindkét irányú *végletesség* gazdaságilag többnyire kedvezőtlen következményekkel jár. De — s talán ma éppen erre érdemes ráirányítani a figyelmet — egy önmagában szerves egészet képező, mégoly nagy vállalat szét-darabolása is lehet gazdaságilag ésszerűtlen és hatékonyságot csökkentő lépés. Ezt mindenkor konkrétan lehet és kell mérlegelni.

A cikk zárógondolata (jó komponáltságra utalva) összecseng az indítással, két tételben is. Íme az egyik tétel: „A nagyvállalati vezetés terjeszkedési vágyának, gigantomániájának az érvényre jutásában igen nagy szerepe volt az ortodox marxista tételeknek és az általuk befolyásolt közgazdasági irodalomnak” (69. l.).

A cikk bevezetésében bírált vulgármarxizmus és a befejezésben kritizált ortodox marxizmus fogalma tehát teljesen összemosódott, összecsúszott. Nem tudjuk meg azonban, milyen tételeket és milyen szerzőket sorol Hegedüs András az ortodox marxizmus körébe, és azt sem, hogy magát az ortodoxiát a marxizmus pozíciójából bírálja-e.

A tömegtájékoztatásról kifejtett javaslat a másik tétel, amely az indítással ugyancsak összecseng. Nem lehet, legalábbis nem maradéktalanul lehet veled egyetérteni — mert fantomokkal viaskodik. Íme a javaslat: „Radikálisan meg kellene szüntetni a közvélemény manipulált tájékoztatását a nagyvállalatok tevékenységéről. A társadalom... jogot formálhat arra, hogy *tisztességes* tájékoztatásban részesüljön, és *ne csak a nagyvállalati vezetők magyarázatait olvashassa a sajtóban, hallhassa a rádióból és tévéből*” (69. l., az én kiemelésem — A. É.).

Valóban *tisztességes* tájékoztatásra van szükség. De hol, miben nyilvánul meg a nagyvállalati vezetők dömpingje a tömegtájékoztatásban? Hol *idealizálják* a tevékenységüket? Hiszen róluk olvasva szinte sztereotípiaként, szinte szinonimaként „ugranak be” a súlyos kritikai minősítő jelzők (nem elég hatékonyak; nem elég rugalmasak; nem elég versenyképesek stb.).

Hegedüs Andrásnak nincs igaza a tömegtájékoztatásról mondottakban. Hogy mennyire nem *csak* a nagyvállalati vezetők magyarázatait lehet olvasni, ezt egyebek között az ő Közgazdasági Szemlében megjelent cikke is példázta. S példázta a cikke azt is, hogy fontos kérdésekről szólva nem mellőzhető a tények komolyan vétele, nagyobb tisztelete.

A nagyvállalat szindróma

Angyal Ádám

A gazdaságirányítási rendszer fejlesztése körüli vitákban sűrűn esik szó a nagyvállalatokról úgy, mint némely szempontokból egységesen kezelhető csoportról. Érdemes ezért megvizsgálni, milyen szerepet látnak el, és milyen feladatot vállalhatnak a következő években a magyar gazdaságnak ezek az alakulatai. Ennek elemzésére törekszem a továbbiakban, megmaradva a gazdaság területén, noha a nagyvállalatoknak igen jelentős társadalmi, politikai, szociális és egyéb jelentőségük is van.

Az elemzés előtt először is tisztázni kell, hogy mit értek nagyvállalaton, s milyen szempontból tekintem őket egységes csoportnak. E követelménynek most csak nagy vonalakban tudok eleget tenni, olyan mértékben csupán, ahogy e cikk megírása ezt indokolja. Erre a pontatlanságra felbátorít a kialakult gyakorlat és az, hogy a szakma művelői nagyjából azonos gazdasági alakulatokat értenek e fogalomkörbe.

Elemzéseim szempontjából tehát az alábbi megszorításokat teszem:

1. A nagyvállalatot csak az állami iparra vonatkoztatva vizsgálom, a mezőgazdasági nagyüzemekről most ne essék szó.

2. A kereskedelem, a pénzügyek és a tercier szektor nagyvállalataival sem foglalkozom (bár elemzésem néhány összefüggésben a nem ipari jellegű gazdasági egységekre is vonatkoztatható).

3. A nagyvállalat jellemzőjének tekintem, hogy az általa előállított termékek vagy az általa nyújtott szolgáltatások vonatkozásában általában monopolisztikus értékesítési pozícióban van (ha tiszta monopolhelyzet nem áll is fenn).

4. A nagyvállalatiság gazdasági jelzőszámokkal való meghatározásáról annyit, hogy néhány ezer dolgozót foglalkoztató, néhány milliárd forintot termelő és milliárdon felüli vagyonnal rendelkező egységekről van szó. (A vállalatokat a vezetők fizetése szempontjából kategorizáló rendelet ennél pontosabb ismérveket tartalmaz a kiemelt vállalati kör feltételeként, ezeket szintén el lehet fogadni.)

5. Nem nélkülözhetetlen jellemző, de a magyar gyakorlatban általános, hogy a nagyvállalatoknak több telephelyük, sőt több gyáruk van.

Melyek azok a vállalati tulajdonságok — a fenti csoportképző ismérveken túl —, amelyeket tekintve egységes csoportként beszélhetünk a nagyvállalatokról? Bár egyetérték azokkal, akik ilyen közös tulajdonságokat feltételeznek, úgy gondolom, csak néhány vonatkozásban lehet egy kalap alá venni a nagyvállalatokat; sok más lényeges, sőt meghatározó szempontból viszont különbözőképpen kell őket megítélni. Például az iparszerkezeti elemzésekben fontos szempont az ágazati hovatartozás. A koncentrációs vizsgálatoknál a mérete nagyság a jel-

lemző. További elemzéseimben mégis a nagyvállalati jelleg alapján közelítem meg a gazdaság egyes jelenségeit, mivel az egyes esetekben lényeges vagy éppen döntő jelentőségű.

A nagyvállalati csoportba való tartozás a hazai gazdaságirányítási gyakorlatban különleges jelentőséggel bír. A hazai szocialista gazdaságtörténet ismer olyan periódusokat, amikor a gazdaságszervezési alapelvek között erősödött, és olyanokat is, amelyekben háttérbe szorult annak jelentősége, hogy a gazdálkodás alapegységei, a vállalatok milyen méretűek. Időnként azok a vélemények voltak túlsúlyban, amelyek képviselői a nagy gazdasági egységekben látták a szocialista fejlődés letéteményeseit, máskor azoknak a véleménye, akik más formációban keresték a megoldást. A gazdaság továbbfejlesztésével, a gazdaságirányítással foglalkozó elméleti és gyakorlati munkát azonban — így vagy úgy — mindig kísérte a vállalatnagyság körüli vita. A hatvanas évek első felében szinte koncepcionális, stratégiai kérdéssé lett a vállalati nagyság. Ma viszont sokan a „kicsi a jó” jegyében elmélkednek a méretek megváltoztatásáról. A vállalati méretekhez kötött gondolkodási mód egyébként eléggé általános. A gazdaságirányítás vállalati szervezeti rendszereiről folytatott vitákban is gyakran hangot kap például az a nézet, hogy a működési formát részben a méretektől kell függővé tenni. Ez a felfogás nem nélkülözi ugyan a reális elemeket, de mégis torz, mert a működést, különösen annak formai-szervezeti kereteit *nem a méretek, hanem a funkciók alapján kell szabályozni*. A méretek a kérdésben másodlagosak. Az a gyakorlat, hogy a vállalati nagyságra, működési és szervezeti formára vonatkozó kérdésekben — a keretmegoldásokat meghaladó részletességgel — központi döntést hoznak, igencsak formális, és nem a gazdálkodás lényegét érinti. Olyan szélsőséges nézetek is ismertek, melyek szerint a versenyképesség a szervezeti felállás függvénye, holott ennek éppen az ellenkezője az igaz: az ipar szerveztségének erősítése, a hatékonyság növelése, a verseny kibontakoztatása nem várható csak szervezeti változtatásoktól. Ha komolyan vesszük a vállalati önállóságot, akkor a szervezeti, sőt az irányítási formákat is a vállalatra kell bízni.

A vállalati méretekéről a gazdaságirányítási vitákban alakuló nézetek mögött nem találunk átgondolt és hatásos érvanyagot. Az optimális vállalatnagysággal foglalkozó elméletek csak periférikusan befolyásolták ezeket az irányzatokat. Jellemző, hogy sokan diktálni szeretnék a vállalati méreteket, nem ismerik fel a méretalakulási folyamat spontaneitását, öntörvényszerűségét. A gazdaságirányítással kétségkívül fennálló kapcsolatát eltúlozzák, esetenként kizárólagosnak tüntetik fel. A vállalati méretek kérdésében gyakoriak a szélsőségek. Amikor egy-egy irányzat a gazdasági akciók szintjére „verekedte fel” magát, mindjárt dominanciára is tört, úgy viselkedett, mintha a többi vállalati formáról teljesen el lehetne feledkezni. Az ilyen hullámokban érdemeket lehetett szerezni azzal, ha valaki az éppen ügyeletes szervezési koncepció érvényesítésében élen járt. (Ez minden bizonnyal közrejátszott az utólag megmosolygott vagy károsnak minősített intézkedések meghozatalában.)

Ez a jelenség egyébként nemcsak a vállalati nagyság körüli vitákra jellemző. A gazdaságirányítási gyakorlat sok összefüggésében kell tapasztalni, hogy a lehetőségekből kötelesség lesz, a jó megoldásokat általánosan elrendelik vagy ösztönzik, pedig azok csak speciálisan voltak jók. (Nem elmerülve ebben a témában, megjegyzem, hogy ez összefügg azzal a döntési kényszerképzettel, mely a hatalmon lévők gyerekbetegsége. Gyakori ugyanis, hogy a hatalmi pozícióban lévők, ha információkat kapnak, ennek alapján azonnal intézkedési vagy döntési ingerük támad, holott erre többnyire nincs szükség, sőt az káros is lehet. A vállalati gyakorlatban sok negatív tapasztalatom van erről.)

Azokban a vitákban, amelyek a vállalati nagyságot így vagy úgy érintették,

maguk a vállalatok is részt vettek. Elég természetesnek, mondhatni az életössz-
tön megnyilvánulásának lehet tekinteni, hogy a vállalatok arra az oldalra álltak,
amelyik éppen őket segítette. Ha az ügyeletes nézetek nem voltak összhangban
velük, akkor behúzott nyakkal várták, hogy a hullám elvonuljon, vagy igyekez-
tek vállalatuk képét a divatos irányban alakítani. Volt olyan vezető is, aki fűtyült
az egész vitára, remélve, hogy a változások nem érintik. A vitáknak, pontosab-
ban a vállalati nagysággal összefüggő irányítási tevékenységnek azonban a vállal-
latok többnyire mégiscsak saját érdekeik képviselőiként voltak részesei.

Az elemzés itt egy fontos fogalomhoz érkezett el, melyről bővebben kell
szólni: az állam és a vállalatok kapcsolatához. A gazdaságirányítás és a vállalato-
k kapcsolatrendszerét szabályozórendszernek nevezik, amelyet a érvényesü-
lése során informális rendszerek egészítenek ki.

A gazdasági szabályozás a gazdálkodó egységekhez — köztük a nagyvállala-
tokhoz — a központi, állami célokat igyekszik továbbítani. Eszköztára igen
gazdag, tartalmazza az utasítást, az ösztönzést, az elvárást, a rábeszélést, az alkut,
a nyomást és más módszereket.

A szabályozás szűken tett fogalmába ugyan csak az utasítás és az ösztönzés
tartozik bele, de a gyakorlatban működik a többi — informális — elem is. Lehet
azon elmélkedni, vajon ez helyes vagy zavaró, hasznos vagy káros, de tény, hogy
létezik informális szabályzás is. Sok példa van arra is, hogy az informális szabályo-
zás bizonyos idő után formálissá válik. Ennek tipikus esetei a tervalku, a szabá-
lyozóalku, a preferenciák vagy az egyedi szabályozások, amelyek végül törvénye-
sített megoldásokká váltak. Gazdaságpolitikai megfontolásokból értékesebb-
nek, jobb minőségűnek lehet ítélni a szabályozott irányítást az informálisnál,
hiszen a szabályozott irányítás jobban követhető, a gazdaságpolitikai célokat
jobban tükrözi, mint az informális módszerek. Másfelől azonban a szabályozott
folyamatok merevebbek, változó vagy az általánostól eltérő helyzetekben nehe-
zebben alkalmazhatók, esetenként pedig a gazdaságpolitikai célokkal ellentéte-
sen is hathatnak. Erre az esetre alkalmazzák a szabályozórendszer változtatásait
vagy a szabályozott szabálytalanságot, a törvényesített kivételt. Van olyan eset
is, amikor a szabályozó egyszerűen rossz, nem szolgálja az elérni kívánt gazda-
ságpolitikai célt, az általa kiváltott vállalati magatartás kedvezőtlen irányú. Ti-
pikusan ilyen ellentmondás van manapság a termelékenység növelésére irányuló
gazdaságpolitikai cél és az ezt közvetíteni hivatott szabályozórendszer között.

A példákat még sokáig lehetne sorolni. De úgy gondolom, már ennyiből
is világos, mennyire rögzös úton jut el az állami akarat a vállalathoz — sőt eseten-
ként el se jut. Minősítve a helyzetet, mégis azt kell mondani, hogy általában és
nagy vonalakban a szabályozórendszer képes tolmácsolni a célokat, és azok
irányába ható cselekvésre mozdítani a vállalatokat. E szerepét azonban a szabá-
lyozórendszer kisebb-nagyobb zökkenőkkel látja el. Kívánatos ezért a szabályo-
zók mellett minden olyan mechanizmus is, mely segíti a célok eléréséhez szüksé-
ges magatartás kialakulását.

Részben a vállalatok vezetőitől is függ, mi módon jutnak el az állami-társa-
dalmi célok a vállalathoz, s miként értelmezik őket. A nagyvállalatok vezetői e
tekintetben különleges helyzetben vannak. Látszólag jelentős hatalmuk van, te-
temes pénzeszközökkel rendelkeznek, sőt az anyagiakon túl is van befolyásuk.
Ez a jelenség közelről vizsgálva igen fonák. Való igaz, hogy az egy személyi fele-
lős vezetői rendszer nagy személyi hatalmat is jelent. A kialakult gyakorlat azon-
ban ezt a hatalmat erősen korlátozza. Minél nagyobb a vállalat — így elvileg a
hatalom —, annál több az ellenőrzés. Évente sok-sok felügyeleti ellenőrzésen,

beszámoltatáson, feljelentésen, igazoló jelentésen kell átesni; a főhatóságok, ellenőrző szervek, párt- és társadalmi szervek, bankok stb. szüntelenül vizsgálják és minősítik a vállalatot, ezen keresztül a vezetőket is. A személyi hatalommal való esetleges visszaélés ebben a reflektorfényben hamar kiderül. Utalok magukra a jogszabályi korlátokra is, amelyek a magasabb vezető állást betöltőkre speciálisan szigorúak, néha részletkérdésekben is akadékoskodók. Az sem elhanyagolható, hogy a nagyvállalati vezetők többsége párttag, és ez több kötelezettséget jelent, mint jogot. A látszólagosan nagy személyi hatalom helytelen felhasználására — a visszaélésre — tehát kevés a lehetőség. Egyébként a magasabb beosztású vezetők — tapasztalataim szerint — az átlagosnál tisztességesebb és lojálisabb állampolgárok. A nagyobb hatáskör azonban kétségkívül lehetőséget ad gazdasági tévedésekre, hibás intézkedések átmeneti védelmére. A fentebb említett ellenőrző mechanizmusok azonban ezeket többnyire kiszűrik. A nagyvállalati vezetők tapasztalataim szerint politikailag erősen elkötelezettek; szakmai és vezetői erényeik viszonylagos színvonaláról nincs információm.

Indokolt persze, hogy ez utóbbi tulajdonságok szintje éppen a legnagyobbaknál átlagon felüli legyen. A nagyvállalati vezetőket, a menedzsereket azonban nem lehet azonosítani a nagyvállalatokkal, a menedzseri magatartást nem lehet a nagyvállalat szindróma indítékának tekinteni.

Visszatérve a nagyvállalatokhoz, a továbbiakban azt vizsgálom, miként hat rájuk a szabályozott és informális elemekkel is tarkított gazdaságirányítási rendszer. Az első és igen fontos megállapítás az, hogy a nagyvállalatok más gazdálkodó egységeknél nagyobb mértékben szólhatnak bele a szabályozórendszer kialakításába. Ez a viszonylag nagyobb lehetőség elvileg alapja lehetne annak is, hogy a szabályozók a nagyvállalatoknak kedvezzenek. Ismerve azonban a valóságot, kijelenthetem; ez nincs így. *Bármennyire hihetetlenül hangzik, a nagyvállalati jellegből adódó részvétel a szabályozórendszer készítésében nem vált érdekérvényesítő részvétellé.* Ennek az állításnak az igazolására a sok közül csak két — közvetett — bizonyítékra hivatkozom! 1. Ha a nagyvállalatoknak sikerült volna a szabályozókat saját érdekeik szerint formálni, akkor vajon miért kellett szinte minden nagyvállalatot egyedi eszközökkel megtámogatni? 2. A szabályozórendszer kialakításának és változtatásának gyakorlata során nagyon sokféle erős és érdekviszony, szándék formálja az új megoldásokat. Ezek közül csak az egyik — méghozzá nem is a legjobban szervezett — vonal a vállalati érdekképviselő.

De hát akkor egyáltalán milyen jelentősége van a nagyvállalatok viszonylag nagy beleszólási lehetőségének? A válasz egyszerű: az, hogy a nagyvállalatok előbb és jobban ismerik a várható változásokat, mint a kisebb gazdasági egységek, és ebből taktikai előnyöket lehet szerezni, jobban fel lehet készülni a változásokra.

Nem állítom persze, hogy a nagyvállalatok szava a szabályozók alakításakor egyáltalán nem érvényesült, de ez a hatás nem jelentős, már csak azért sem, mert egy-egy konkrét gazdasági kérdésben a nagyvállalatok érdekei is eltérnek egymástól, sőt esetenként ellenkezők is. Egységes csoportérdekről csak kivételként beszélhetünk.

Más a helyzet az *informális szabályozások* esetében. Ha egyedi megoldás, alku, preferencia, állami juttatás vagy egyéb kedvezmény kell, akkor nagy helyzeti előnyt jelent, ha a vállalati képviselőt szóhoz jut az érdekérvényesítési mechanizmusban. Ebben az esetben a nagyvállalatok érzékelhetőbb jelenléte a döntési mechanizmusban kézzelfogható anyagi előnyökkel is járhat. Fontos ezért megvizsgálni, hogyan kerülhetnek a nagyvállalatok ilyen viszonylagos előnybe, és mi ennek a reális hatása.

Annak, hogy a nagyvállalati vezetők gyakrabban kerülnek az érdekérvénye-

sítés asztalához, mint mások, először is *személyi* okai vannak. A gazdaságirányításban elég intenzív a kádermozgás a főhatóságok, irányítószervek, politikai és társadalmi szervezetek apparátusai és a vállalati vezetés közt. Ezt a jelenséget nem kívánom minősíteni. Tény azonban, hogy egy *volt* vállalati vezető tud vállalati fejfel gondolkodni, sőt érzelmei volt vállalata felé is hajtják. Ez adja a gazdasági tisztánlátás egyik forrását is. A kádermozgások a nagyvállalatokat erősebben érintik, mint a kisebb egységeket, s a nagyvállalati káderek képviselői jogon is jelen vannak a döntési pontokon.

A második, talán lényegesebb ok éppen a nagyvállalati jellegből származik: *a jelentős ágazati súly*, az adott területen meghatározó gazdasági szerep önmagában is arra kényszeríti az irányítószerveket, hogy jobban vegyék figyelembe e vállalatok álláspontját.

A harmadik ok *a vezetés kialakult hazai gyakorlata*, az, hogy a vezetés egyre inkább társadalmasodik a gazdasági életben is, demokratikus és érdekképviseleti elemek szövik át.

A negyedik ok *a tulajdonosi pozíció*, amelyből nézve az állami és a vállalati vezetés közös. Sok további okot lehetne még felsorolni azt elemezve, miért nagyobb a nagyvállalatok lehetősége érdekük érvényesítésére, de nem az okok, hanem maga a tény foglalkoztat, s az, hogy milyen következményekkel jár a gazdaság egészére ez a fokozott jelenlét és érdekérvényesítési pozíció.

Ennek elemzése előtt vegyük szemügyre a nagyvállalatok gazdaságunkban betöltött helyzetét! Közhely immár (ezért bizonyítani sem kívánom), hogy a magyar gazdaság túlkoncentrált, más hasonló fejlettségű gazdasághoz képest aránytalanul nagy a nagyvállalatok részesedése a gazdaságban. Fontos, hogy józanul ítéljük meg a gazdaság túlkoncentráltóságából adódó pozitív és negatív hatásokat. (E kérdésben a szélsőséges álláspontok nem adnak reális választ.) Nézetem szerint vannak olyan gazdasági vállalkozások, amelyek valamelyest fejlett ipari országokban racionálisan csak jelentős tőkekoncentrációval és nagy méretekben valósíthatók meg. Ilyenek azok a tevékenységek, ahol a termelés végeredménye vagy a szolgáltatás bonyolult, igen sok ember összehangolt munkáját igényli. Ide tartozik a tömegtermelésnek az a része is, ahol az optimális vagy marginális sorozatnagyság nagy volumenű termelés indokol. Ide tartoznak azok a szolgáltatások — különösen a közszolgáltatások —, amelyek egységes színvonalú és szervezett nyújtása gazdaságpolitikai érdek. Ilyenek a technikai-technológiai okokból csak nagy méretben szervezhető vállalatok. Ezekben az esetekben szükséges, hogy az egyes résztevékenységek között tartós és szoros kapcsolat legyen, lehetőleg egységes érdek alapján. Sokféle ilyen szervezeti forma van: a tröszt, az egyesülés, a társulás, a konszern, a gyártási lánc vagy éppen a nagyvállalat. Az ilyesfajta szoros gazdasági kapcsolatrendszer a modern ipari társadalmak nélkülözhetetlen elemei. Adott esetekben többféle formáció is szóba jöhet, valamelyikük nélkül azonban racionálisan gazdálkodni nem lehet. Magyarországon a nagyvállalat lett a gazdasági erő koncentrációjának tipikus formája, bár léteznek mellette egyéb formák is. *Talán vitatható, hogy éppen a nagyvállalati forma kapta a kitéüntetett szerepet, az azonban biztos, hogy valamiféle nagyméretű termelési szervezetek nélkül nem lehetne ilyen méretű gazdálkodást megszervezni.*

A jelen vizsgálat szempontjából egyébként mindegy, hogy a nagyméretű egység nagyvállalat-e vagy tröszt (vagy valami egyéb forma), mert a szabályozórendszer informális szférájában ezek a nagyok mind azonos módon viselkednek. Kiállók tehát amellet, hogy nagy gazdasági egységekre szükség van, és ezek lehetnek nagyvállalatok is. Nem vitatom viszont, hogy hazánkban talán több területen alakultak nagyvállalatok, mint azt a gazdasági szükségszerűség indokolta volna. Ebben a vonatkozásban az utóbbi években megindult egy dekoncentrált,

egy kisebb egységek létesítését célzó folyamat (néhány vonatkozásban sajnos ugyanolyan kampány- és divatjegyekkel, mint ahogy a nagyvállalatok is létesültek). Úgy vélem, a gazdaságban igen sokféle méretű, szervezetszerű és jogállású vállalkozásra van szükség. *Egyetlen egyet sem lehet általános modellként kezelni.* A vállalati méretet konkrét gazdálkodási feladatok alapján kell megválasztani, központilag legfeljebb irányokat lehet megjelölni, vagy gazdasági helyzetekhez igazodó típusmintákat készíteni.

A nagyvállalat tehát a jó gazdaságirányítás állandó résztvevője, de nem kizárólagos alanya. A hazai túlkoncentrált szabályozás azonban oda vezetett, hogy a nagyvállalatok közül jó néhány egyedi megoldást kívánó helyzetbe került.

Bár a nagyvállalatokat a gazdaság nélkülözhetetlen résztvevőinek tartom, egyetértek azzal a véleménnyel, hogy a nagyvállalatok belső irányítási modelljei is túlkoncentráltak. Hasznosabb lenne a decentralizált, divizionált vállalatvezetés. A belső irányítás és működés decentralizálása sokat segíthetne a vállalati tevékenység racionalizálásában, így a vállalatoknak a szabályozók körüli vitája is feltehetően szűkebb körre szorulna.

Ha a nagyvállalatokat távlatilag is a gazdaság szükségszerű résztvevőinek tekintjük, hogyan értékeljük, hogy a nagyvállalatok nagyobb arányban ülnek az érdekérvényesítés asztalánál, mint a kisebb egységek?

Azt hiszem, tartósan számolni kell azzal, hogy a nagyvállalatok valamilyen módon beleszólnak a gazdaságirányításba, a szabályozásba és az egyedi megítélések kialakításába. Nézetem szerint ez szükségszerű. Ami a „szabályozókon kívüli” szabályozást, tudniillik az informális rendszereket illeti, ilyen megoldások minden gazdaságban vannak. A legnagyobb gazdasági hatalmat gyakorlók mindenütt beépülnek a gazdaságirányításba. Naivitás volna azt hinni, hogy ez kizárólag kapitalista jelenség lehet, és csupán valamiféle kizsákmányoló réteg érdekérvényesítését látni ebben. A nagyok részvételét az irányításban — kissé sematizálva — a gazdaság önszabályozásának tekinthetjük. Szocialista viszonyok között a koncentrált gazdasági erőt képviselő szervezetek súlyuknál fogva vesznek részt a gazdaságirányításban. (Ez persze nem lehet abszolút hatalmi pozíció.)

A nagyvállalatok viszonylag számottevő jelenléte a gazdaságirányításban lényegében két területen vezethet kedvező gazdasági megkülönböztetésre a kisebb gazdálkodó szervezetekhez képest. Az egyik a beruházási források újraelosztása, a másik az egyedi elbírálásra való esély. Más kérdésekben viszont *éppenséggel rosszabb a nagyvállalatok helyzete.* Ilyen maga az általános szabályozás, amellyel a nagy egységek egyáltalán nem jönnek ki jól. *Kifejezetten hátrányos a helyzetük a munkaerőpiacon és a bérszabályozás vonatkozásában.* Sokkal nagyobb mértékben szenvedik az irányítószervek gazdasági instrukcióit, elvárásait, beavatkozásait, mint a kisebb egységek.

A nagyvállalatokra hárul az export, a devizaszerzés állami gondjainak zöme. Az ország nyitottságából és eladósodásából következik a konvertibilis export iránti éhség, és ezt a nagy gazdasági egységek gazdasági részesedésük átlagos mértékét meghaladóan csillapítják. Az exportot lebonyolító szervezetek egyébként még inkább koncentráltak, mint a túlkoncentrálnak ítélt nagyvállalatok. Az exportban pedig valóságos piaci versenyviszonyok között kell helytállni. A nagyvállalatokat hátrányos helyzetbe hozzák a szociálpolitikai, az oktatáspolitikai, a város politikai, a kultúrpolitikai stb. szokások is. A nagy gazdasági egységekre olyan mértékben támaszkodnak a tanácsai, társadalmi, miniszteriális szervek, mint akár a költségvetésre. A nagyvállalatok finanszírozzák a kisebbekbe vándorló ipari tanulók képzését, milliárdokat adnak a lakásépítés támogatására, gyermekintézményeket, üdülőket, sportegyesületeket finanszíroznak, részt vesz-

nek a kommunális, vállalaton kívüli infrastrukturális fejlesztésekben — mindezt a kötelező adóbefizetésen túl. Természetessé vált, hogy egy-egy társadalompolitikai program megvalósításakor a gazdálkodó egységeket mozgósítják, a nagyvállalatokat pedig kifejezetten „ráveszik” a részvételre.

A nagyvállalatok és az irányítók között valamiféle patriarchális rendszer alakult ki. Kissé leegyszerűsítve úgy lehetne ezt jellemezni, hogy a nagyok többet engedhetnek meg maguknak, mint a kicsik, de többet is kell elviselniük. E helyzetet nem úgy értékelem, mint a szabályozókon kívüli kapcsolatot, inkább a szabályalkalmazás gyakorlatának egy jelenségéről van szó.

Eléggő általános, hogy a nagyvállalatokról szólva csak az előnyös pozíciókat emlegetik. Tapasztalataim szerint azonban az előnyök és a hátrányok kiegyenlítik egymást, illetve egyszer az egyik, másszor a másik dominál. Talán csak szenvedés, de talán igaz, hogy a hátrányok jönnek maguktól, az előnyökért viszont nagyon is meg kell küzdeni. Most mégis visszatérek a korábban említett két előnyre, keresve az okát, miért éppen ezeken a területeken alakultak ki kedvezőbb nagyvállalati pozíciók, és mit is jelentenek ezek. Először a beruházásokról, pontosabban a központi forrásokból végrehajtott fejlesztésekről. Való igaz, hogy a nagyvállalatok ezekből jelentős mértékben részesednek, mint ahogy a gazdaság minden fontos jelzőszámából nagy a részesedésük. Természetesnek tekintem azt is, hogy a nagy állami fejlesztési programok végrehajtásában vezető szerepük van a nagyvállalatoknak; ez a világon mindenütt így van. Ismert azonban az a gyakorlat is, hogy egy központi programot sok kisebb egység hajt végre. Ennek technikája például a pályázat (energiaracionalizálás, területfejlesztés), a határozott célra igénybe vehető hitelkeret (exportbővítés) vagy az alapképzés és a pályázat kombinációja (innovációs fejlesztés). Ez utóbbiakban a nagyvállalatok részesedési esélye — gazdasági arányaikat figyelembe véve — azonos a kisebb egységekével. Előfordulhat persze — bár erre bizonyítékokat nem ismerek —, hogy a nagyvállalatok részesedése a versenyben megszerezhető beruházási vagy fejlesztési javakból szintén nagyobb az arányosnál.

Nem hiszem azonban, hogy ez kizárólag erőfölény vagy helyezkedés kérdése volna, mert hiszek a gazdasági racionalitásban. Igaz, hogy a jó személyi kapcsolatok rendkívül fontosak (például egy hitelkeret vagy egy alap kezelőivel való viszony), de tévedés azt hinni, hogy ez kizárólagos feltétele a részesedésnek. A személyi kapcsolatok jelenthetnek némi előnyt az elbírálásnál, de nem helyettesíthetik a gazdasági érveket. *Nem igaz, hogy az állami vezetés és a nagyvállalatok érdekszövetséget alkotnának, amelynek résztvevői egymás között osztják el a fejlesztési eszközöket, és a kicsiknek csak néha vetnek oda* — a látszat kedvéért vagy kirívóan indokolt esetben — *egy kis koncot*. Az ilyen beállítást semmi sem bizonyítja.

Minden állam hajt végre központi fejlesztési programokat, s ehhez átsorolja, újraelosztja a fejlesztési eszközöket. Ez a szelektív fejlesztési politika egyik — népgazdasági és vállalati szinten egyaránt alkalmazott — szükségszerű módszere. A nagyvállalatok kiemelkedő részesedése egy-egy fejlesztési programból annak is következménye, hogy a munkaerő-gazdálkodásban a szabályozórendszer kifejezetten kedvezőtlen helyzetbe hozza a nagyvállalatokat. A munkaerőpiacon a nagyvállalatok kevésbé vonzóak a kisebb szervezeteknél, nem versenyképesek velük. (Ez a téma egy másik cikket érdemelne meg, engedtessek meg, hogy állításomat itt ne igazoljam.) A nagyvállalatok a folyamatosan csökkenő létszám ellenére is fejlődni akarnak, ezt pedig csak eszközfejlesztéssel, innovációval lehet megoldani. Igaz, vannak racionalizálási, szervezési és egyéb tartalékok is, de a termel-

kenység emelése elsősorban új műszaki megoldásokkal érhető el. Úgy tűnik tehát, hogy a nagyvállalatok a szabályozókból következő munkaerő-gazdálkodási hátrányt dolgozzák le az eszközfejlesztési előnyökkel. Ennek eredményeként egyébként döntően a nagyvállalatok lettek az élenjáró technika és technológia hordozói. A fő kérdés nem is az, hogy a nagyvállalatok részesedése aránytalanul nagy-e, hanem az, hogy milyen az újraelosztás után végrehajtott fejlesztések hozama. Erre a kérdésre pedig nem műszakszámok, gépkihasználati mutatók, megtérülési évek, az energiagrafikonok alapján kell válaszolni, hanem azt véve számba, hogy az adott fejlesztés alternatívái milyen eredményt hozhatnak. Azt pedig nem hiszem, hogy e téren a nagyvállalatok kedvezőtlenebb megítélést érdemelnének, mint bármilyen más gazdasági egység. (Ebben a vonatkozásban a hazai ipar- és fejlesztési politikáról lehet vitatkozni, nem a nagyvállalatokról.)

Végül egy adalék a nagyvállalatok beruházási részesedéséről: maga a hitelpolitika is „javítgat” egyes fejlesztési programokat. Az egyes állami fejlesztési programok támogatói megkeresik a vállalatokat — különösen a legnagyobbakat —, igyekeznék rávenni őket, hogy csatlakozzanak egy-egy akcióhoz. Ennek fejében esetenként elnézők a gazdaságossági számításoknál, és bőkezűek a kereteknél. Sőt a fejlesztési programok gazdái olykor sértődötten fogadják, ha a vállalat nem él az általuk felkínált eszközökkel (mert a tartózkodás a programot veszélyezteti). A vállalatoknak így néha valóban csak a jó címet kell kitalálni, és mindjárt könnyű pénzhez jutni. Minthogy elég jellemző a beruházási eszközök hiánya (is), teljesen érthető, ha nem kell túl sokáig kapacitálni a vállalatokat a kedvezmények elfogadására. Az már csak érdekesség, hogy esetenként éppen az állami pénz- és hitelforrások hivatásos őrei biztatnak a programok érdekében „kegyes csalásokra”.

A másik kedvezőnek ítélnélő nagyvállalati helyzet az informális, illetve egyedi szabályozásban van. Kétségtelen, hogy a legnagyobb magyar vállalatok többsége szerepelt már valamelyik felső szintű gazdaságirányítási, esetleg politikai testület előtt, aminek sok esetben valamilyen kedvezmény lett az eredménye. Gondoljunk azonban végig, miért került sor ilyen eljárásokra! Közismert, hogy a nagyvállalatok többnyire akkor kerülnek az irányítási fórumok napirendre, amikor bajba kerülnek, gazdasági lehetetlenülés fenyegeti őket. Ezek a fellépések tehát vállalatmentő akciók. De vajon miért kerül sor ezekre? Talán a nagyvállalatok vezetése volt egészében impotens, teljességgel alkalmatlan arra, hogy a lehetőségeket jól kihasználja? Ennek ellentmond, hogy igen sokféle, esetenként rendkívül dinamikus, konstruktív káderekről van szó. Önmagában az is gyanússá teszi a feltételezést, hogy valamennyien vagy többségükben aligha lehetnének ennyire rossz vezetők. Azt, hogy minden nehéz helyzetbe jutott nagyvállalat bajai kizárólag a gyenge vezetési következménye volna, nem fogadom el. *(Néhány esetben persze ez is lehetett ok.)*

Egy *másik* lehetséges magyarázat az, hogy a nagyvállalat maga életképtelen formáció. Erre már korábban kitértem, és ismétlem: a nagyvállalat egyike a gazdaság esetenként nélkülözhetetlen vállalati formáinak. Ezt nagyon széles nemzetközi tapasztalatok igazolják. Egy *harmadik* verzió az objektív helyzetet ítéli oknak. Ide értjük a szabályozórendszer nagyvállalatokat sújtó vonásait; a külpiazi gondokat, amelyek elsősorban a nagyvállalatokat érintették; továbbá a szabályozókon kívüli ún. elvárásokat, amelyek esetenként a racionalitással ellentétes vagy legalábbis attól eltérő magatartást váltottak ki. Úgy gondolom, a gazdasági lehetetlenülés okai sokfélék, nincs általános sémájuk, esetenként változó az egyes tényezők súlya.

Tény, hogy számos nagyvállalat került nehéz helyzetbe, és tény az is, hogy ilyenkor az állami irányítás megoldásokat keresett. Mi az oka ezeknek a mentő-

akcióknak? A válasz egyértelmű: nincs más értelmes megoldás. A mentőakció nem más, mint megoldások keresése, ez pedig teljesen természetes. A szanálás vagy a csődeljárás is megoldás, de az egyik legdrágább és perspektívával alig biztató megoldás. A mentőakciók változatos végeredményekkel zárultak, általában az állam könnyített az érintett vállalatok anyagi terhein. De a vállalatok helyzete így sem valami rózsás: a megoldás néha évekig elhúzódó keresése közben a dolgozók jelentős részének elfogyott a türelme, a kibontakozás várása közben reményüket veszítve perspektivikusabb munkahelyet kerestek. Fejlesztési források hiányában a vállalat eszközei is gyakran tömegesen leromlottak, és a vezetők presztízse, esetenként állása, beosztása is megingott. A nehéz helyzetbe került vállalatok vezérkara számára a mentőakció az esetek többségében személyi következményekkel is járt. (Az már csak finomkodás, hogy személy szerint egy-egy vezető néha jól is járt a „leváltással”).

Minden ipari gazdaság vigyáz a legnagyobb vállalatokra. A tőkésországokban az állami szektor gyakran veszteséges — ez is redisztribúciót okoz, és ezt ott a gazdasági stratégiának tulajdonítják, nem pedig a rossz vállalatvezetés számlájára írják. Nagy magánvállalkozások is juthatnak nehéz helyzetbe, s az állam ilyenkor is beavatkozik, segítséget nyújt. Vegyük például a nyugat-európai járműipart: állami segítséggel kászálódott ki a bajból a Volvo, a Rolls-Royce, a Volkswagen, a Citroen, a Chrysler. Egy másik nyugat-európai válságágazat, a hajógyártás több évtizede különleges adókedvezményeket élvez (ezzel is nehezítve a magyar hajóipar versenyhelyzetét. . .). A gazdaság nem tud racionálisabb megoldást, mint a legnagyobbak stabilizálását, mert ez feltétele az egész gazdaság stabilizálásának.

Az elmondottakból azonban nem következik, hogy a nagyvállalatok jelenlegi felállását változhatatlannak tekintem. A rosszul vagy irracionálisan működő gazdasági egységeket nem védem. Csak *általános programként* nem fogadom el, hogy a gyengélkedést minden esetben elhalásnak kell követnie. Ez (azon túl, hogy roppant drága „gyógymód”, amely többnyire sokszorta nagyobb kárt okozna, mint a megsegítés,) azért sem igazolható, mert a magyar szabályozórendszer sem tökéletes. Hiba volna tehát elzárkózni a szabályozás esetenkénti korrigálásától.

E kérdések kapcsán szólni kell az *egyedi szabályozásról*. A gazdaságpolitikai, szabályozórendszerrel vitákban gyakran felbukkan az az igény, hogy egyedi szabályozás helyett következetesen a normatív megoldásokat kell alkalmazni. Úgy vélem azonban, hogy ez az igény túlzott, a normativitás mellett egyedi megoldásokra is szükség van. Ezt elvileg is indokoltnak látom: nem létezik, nem is képzelhető el olyan pontos szabályozás a gazdaságban, amely minden helyzetben megfelelő volna. Van ugyan törekvés arra, hogy a szabályok „cizellálásával” azok egyre több részletprobléma megoldására váljanak alkalmassá, de ez csak túlszabályozottsághoz vezethet anélkül, hogy a mindenre kiterjedő megoldást meghozná. Sokkal praktikusabbak a keretszabályok, amelyek tágabb gazdasági mozgásteret engednek, de még ezek sem alkalmasak minden probléma rendezésére. Az egyedi szabályozást mint kiegészítő megoldást elvileg is nélkülözhetetlennek tartom. Egyébként kezdetben minden új helyzet is egyedileg szabályozott, ún. kísérlet.

Gyakorlati szempontból is nélkülözhetetlen az egyedi szabályozás. Nagy butaság volna a gazdaságirányítástól, ha vakon menne el valóságos problémák mellett, amelyek az élő általános szabályozás körülményei közt jöttek létre, mondván: vagy belefér a rendszerbe, vagy sorsára hagyjuk. A nagyvállalatok egyedi szabályozása a példa arra, hogy ha ilyen gondolkodás vezérli az irányítók magatartását, akkor abból csak idővesztés és a problémák halmozódása következik, megoldás sokkal ritkábban. E kérdés kapcsán is szeretném azonban le-

szögezni: nem vagyok az egyedi szabályozás *feltétlen* híve, de *eseti* jelenlétét fontosnak ítélem.

Cikkem végéhez érve szükségesnek tartom a vizsgált téma elhelyezését a gazdasági problémák összefüggő rendszerében. A nagyvállalat szindróma megítélésem szerint nem a leglényegesebb, bár érdekes kérdés. A gazdasági problémák magva a *reálfolyamatokban* van. A vállalatok, így a nagyvállalatok napi munkája az anyagellátás, az ártermelés, az eszközkijáratás, az értékesítés, a gazdaságosság, az ellátás, a fejlesztés, a beruházás körébe tartozik. Számukra ezek a tevékenységek, mutatók az elsődlegesek, ezekkel foglalkoznak. (Esetenként persze előtérbe kerülhet az is, hogyan helyezkedik el a vállalat az irányításban, milyen a megítélése.)

Ha valaki úgy gondolja, hogy a vállalati vezetők számára az a lényeges, hogy jól fedezett és adminisztrált akciókat tegyenek, az téved. Bőséges tapasztalatra támaszkodó meggyőződés, hogy a vállalati vezetők *általában* nem ezzel foglalkoznak, bár *néha* ezt is teszik. Az sem igaz, hogy a vállalatok *tudatosan* követnek el gazdasági hibákat, ha védve érzik magukat ezek következményeitől, bár esetenként nyilván előfordul taktikázás is. Ezek azonban nem lényegbevágó ügyekkel kapcsolatosak.

A hetvenes évek végén néhány fiatal kutató mélyelemzést készített a Magyar Hajó- és Darugyárról. Ez a több mint 800 oldalas munka is a „nagyvállalatiságot” vizsgálta, „cseppben a tenger” alapon. Annak idején megbízást kaptam rá, hogy segítsen munkájukat, és — ebből a pozícióból — értékeltem is azt. Hadd idézzek most fel az egykori véleményből néhány részletet — értelemponosító változtatásokkal. Azért teszem ezt, mert a vizsgálat a nagyvállalat szindrómát tekintette a vállalati működés lényegének — szerintem hibásan.

„A legtöbb gondom a leírtak tartalmi hűségével volt. A probléma egy része abból ered: meggyőződés, hogy az adminisztratív piacon dől el egy vállalat léte, bár ez esetenként lehet meghatározó, általában is igen érdekes, sőt fontos. Ebből kiindulva általában torznak tartom az olyan beállítást, hogy a vállalat a vezetők, szakértők, politikusok, államigazgatási tisztviselők akarata, értékelése vagy akciói szerint változott, fejlődött. Nem vitatom, hogy ezen érdek-, erő-, hatalmi viszonyok sem elhanyagolhatók, de tagadom, hogy meghatározók volnának. Nem tudtam elérni, hogy a kutatók a vállalat esetét a gazdasági *reálfolyamatok* közelítéséből is vizsgálják.

Az egész kutatás (a nagyvállalatiság felőli megközelítés) legnagyobb gyengeségének tartom, hogy bár úgy állítja be magát, mintha a vállalatnál lezajló folyamatokat elemezné, a valóságban nem jut el ide; egy mellékszál — az állammal való kapcsolat — fonalát követve és a lényegét elkerülve próbálja megmagyarázni a történeteket. Ez pedig lehetetlen. Tudom, hogy a szerzők nem is kívánták a vállalat egészének elemzését, csak az általuk kiválasztott relációt akarták feltárni. Ezt mégis annyira a reálfolyamatoktól elszakítottan tették, hogy elvesztette hiteltelenségét. Olyan ez, mintha a házasságot az anyós és a vő viszonya oldaláról vizsgálná valaki, így a házasság *lényegét* nem lehet feltárni.

A gyanútlan olvasó a szerzők dolgozatait elolvasva (vagyis a nagyvállalat szindrómával megismerkedve) azt gondolhatja, megtudott valamit az állam és a vállalat viszonyáról, és ez igaz. De ugyanezzel az erővel azt is hiheti, megtudott valamit a gazdaság lényegéről, és ez már nem igaz... A vállalatról alkotott kép nem korrekt. Ez pedig kifogásolható, sőt káros. A tisztelt olvasó a nagyvállalatot mint a folyamatos taktikázás és alkudozás fellegvárait ismeri meg a dolgozatból, és nem mint a magyar ipar nagyhatalmait (pedig ez a lényegesebb)...

Az adminisztratív piac a szerzők felfogásában a nagyvállalatok mozgásterébe.

Hozzáteszem, nem utalnak arra, hogy csak *egyik* mozgástere. Ezt a különbséget a szerzők fel sem vetik, nem tárgyalják. Így az a látszat keletkezik, hogy a vállalat sikereit, illetve bukásait az adminisztratív piacon döntik el, ott dől el a sorsa (vagyis szinte mindegy, hogy miként gazdálkodik). Ezt koncepcionális tévedésnek tartom... A vállalati élet működéséből kiragadtak egy területet, számukra a legérdekesebbet (ti. a nagyvállalat szindrómát), de adósak maradtak annak értékelésével, hogy ez a részlet hogyan illeszkedik be az egész vállalatirányítás és a gazdálkodás egész mechanizmusába. (Azért maradtak adósak, mert reális elemzés esetén kiderült volna, hogy ez sem meghatározó reláció.)

Elismerem, hogy adott időben vagy helyzetben az adminisztratív piac *lehet* meghatározó (a vállalat számára). De határozottan állítom, hogy tartósan sem a nagy-, sem a kisvállalatok léte nem az adminisztratív piacon, hanem a gazdasági reálfolyamatokban nyer igazolást. Állítom ezt annak tudatában, hogy az adminisztratív piac egyes vállalatokat tartósan dédelget (ezek szinte kivétel nélkül nagyvállalatok), hogy a magyar gazdaságban évtizedes hagyományai vannak... a kiemelt kezelésnek.

Az állam sehol nem vonul ki a gazdaságból. A szocialista országokban, ahol az állami tulajdon aránya magas, meghatározó, illetve a társadalmi célok nagyrészt az állami léten, intézményrendszeren keresztül realizálódnak, természetes az állami beavatkozás nagyobb mélysége. Ez többféle, részben szabályozott, részben szabályozatlan, sőt spontán formában valósul meg... A döntésekről a szocialista gazdaság részesei folyamatos párbeszédet folytatnak. Ez éppúgy része a gazdaságirányításnak, mint a mechanizmusviták vagy a szabályalkotások. A vállalatok és az irányítók közti párbeszéd az állami gazdaságirányítás része, eszköze, technikája. Különösen szükséges a párbeszéd olyan körülmények között, ahol az állam a gazdaság zömét közvetlenül, tulajdonosi pozícióból, intézményrendszeren keresztül irányítja. Ez a párbeszéd nem nélkülözi az alku jelleget, a taktikai elemeket. Ez a fajta magatartás a gazdaság minden résztvevője közt fennáll: vevő és eladó, munkás és munkaadó, adós és hitelező, szolgáltató és fogyasztó, egyszóval minden gazdasági kapcsolatban lévő partner párbeszédére jellemző. Az állam és a vállalat közti kapcsolatban sem több az alku, a taktikázás, mint más relációkban.

Jellemző az állam — vállalat viszonyra az állam viszonylagos monopolhelyezete, de ez sem súlyosabb, mint a gazdaság egyéb monopolhelyezetei. . .

A gazdaság résztvevőienk párbeszéde teljesen normális, sőt kívánatos. Ezt éppenséggel el lehet nevezni adminisztratív piacnak, mint ahogy el lehet nevezni alkunak is. Ugyanezzel az erővel nevezhetjük kártyázásnak, civakodásnak, umbuldának vagy — tudományoskodóbb szóhasználattal — érdekegyeztetésnek, érdekütköztetésnek, pozícionálásnak, esetleg hatalmi struktúrának, államigazgatási csatornának, a szabályozás realizálásának vagy akár lobbyszásnak. Ezek az állami gazdaságirányítás informális jelenségei. Mindebben nincs semmi új vagy meglepő, a szociológia már jó ideje feltárta, hogy a hatalom — így a gazdasági hatalom is — *informálisan is érvényesül*, minden összefüggésben.”

Eddig az idézetek. A nagyvállalat szindróma a gazdaságirányítás része. Olyan mechanizmus, amely informális úton segíti, finomítja a gazdaság működését. Tüneteit elemezve igyekeztem feltárni hatásmechanizmusát.

Meghatározható-e a mezőgazdasági termékek önköltsége?

(Áttekintés az Egyesült Államok szakirodalmában folyó vitáról)

A legutóbbi három évben — elsősorban az American Journal of Agricultural Economics című folyóiratban — élénk vita bontakozott ki a mezőgazdasági költség- (önköltség-)számítások feladatairól és lehetőségeiről. A vita csak részben módszertani jellegű: a metodikai kérdések tulajdonképpen csak az ütközőpontot képezik, az érdeklődést kiváltó fő kérdés az amerikai mezőgazdasági ártámogatás. Magyar szemmel nézve ennek a vitának mind módszertani, mind gazdaságpolitikai vonatkozásai érdeklődésre tarthatnak számot.

Kezdjük az utóbbival! Az Egyesült Államokban már sok évtizedes hagyományai vannak az ún. *price support*nak, amit magyarra talán a garantált árak rendszerére fordíthatnánk a legkifejezőbbben. Ez a — továbbiakban PS-sel jelölt — rendszer a mezőgazdasági termelők támogatásának egyik formája. Az állam még jóval a betakarítás (tehát a piaci árak kialakulása) előtt bizonyos árakat ajánl fel a termelőknek, s erre kölcsönt is ad, ha a farmer kötelezi magát, hogy neki adja el a terményeket. A piaci viszonyok persze alakulhatnak úgy is, hogy a termés átadásának időpontjában magasabbak az árak, mint amelyeket az állam garantált. Az esetek többségében azonban nem ez a helyzet, s így a PS-nek határozottan támogatás jellege is van. Hangoztatott célja azonban nem annyira a támogatás, mint inkább a védekezés a piaci viszonyok egyenetlenségeivel szemben.

Hogyan határozzák meg a garantált árakat? Nyilván az egyszer meghatározott garantált árakat nem lehet változtatlanul hagyni, hiszen mind a termelési, mind a piaci viszonyok változnak, nem is beszélve a pénz vásárlóerejének csökkenéséről. Az 1970-es évekig tartó gyakorlat szerint a garantált árakat az árparitásnak megfelelően módosították. Az volt a követelmény, hogy a garantált felvásárlási árak együtt mozog-

janak a mezőgazdaság által felhasznált eszközök és anyagok áraival.

Ezt a gyakorlatot azonban az utóbbi évtizedekben erősen bírálták, elsősorban azért, mert nem veszi tekintetbe az időközben bekövetkezett műszaki, termelékenységi, strukturális változásokat, amelyek miatt indokolatlan a paritás változatlanul tartásának követelménye. Még a hetvenes évek elején is lényegében az 1910—1914 közötti cserearányok megőrzésére törekedett a PS gyakorlata. A változások feltételei az évtized közepére értek meg, s egy 1977. évi törvényben fogalmazódtak meg (Food and Agricultural Act of 1977). Ezzel a paritásalapról a költségalapra tért át a PS rendszere. Ennek az a lényege, hogy a garantált árakat a termelési költségeknek (az önköltségnek) megfelelően változtatják. Igen ám, de hogyan kell a mezőgazdasági termékek önköltségét meghatározni? Ez a korábban szürke metodikai kérdés egyszerre az érdeklődés előterébe került, mert ennek megválaszolásán múlhatott most jelentős mértékben, mekkorák lesznek a garantált árak s így a mezőgazdasági termelők támogatása.

A metodikai (talán inkább úgy kellene mondani: a metodikai mezben jelentkező) vita 1980-ban indult meg E. C. Pasour cikkével, aki közgazdaságilag meghatározhatatlannak tartotta a termelési költség fogalmát, s különösen ellenezte, hogy ez szolgáljon mércével a garantált árak meghatározásához. J. R. Groenewegen és K. C. Clayton két évvel később megjelent cikkükben vitába szálltak Pasourral. Egyfelől azt a kérdést vetették fel, hogy mi legyen a közgazdaszok szerepe a PS rendszerének alakításában, ha sem a paritás, sem a termelési költség nem megfelelő bázis, másfelől pedig kétségbe vonták Pasour konkrét érveit. 1983 augusztusában ugyan csak az American Journal of Agricultural Economics hasábjain egyrészt maga Pa-

sour, másrészt M. T. Belongia szóltak hozzá Groenewegen és Clayton cikkéhez, másrészt ez utóbbiak válaszoltak a hozzá szólásokra.

A vita lényege a következő. Pasour szerint a mezőgazdasági termékek költségének több olyan eleme van, amely nem független a termékek értékesítési árától. Ilyen például a földbérleti díj. Ha a földtulajdonos úgy véli, a bérbe adott földön jövedelmező termelés fog folyni, nagyobb bérleti díjat kér, mint ha kevésbé jövedelmező termelés ígérkezne. Így ha kiszámítjuk, mennyi volna a költség állami támogatás (garantált árak) nélkül, s utána ennek alapján meghatározzuk az állami támogatás mértékét, egyszerre kiderül, hogy a költség sem annyi, amennyivel számoltunk, hanem több, s a támogatás hatására a földtulajdonos is megemeli a bérleti díjat.

A probléma ugyanez, ha valaki nem bérlő a földet, hanem saját földjén gazdálkodik. Ekkor nem fizet ugyan bérleti díjat, a föld költsége azonban itt is felmerül. Azt mindegyik vitázó elveti, hogy azért, mert a föld költségének meghatározása nehéz, hagyjuk ki ezt a tételt a mezőgazdasági termékek költségéből. (Egyes utalásokból azonban arra lehet következtetni, hogy ilyen „egyszerűsítő” nézetek megjelentek szakfolyóiratokban is.) Abban is általános az egyetértés, hogy azokat az inputelemeket, amelyek nem áru formában kerültek a gazdasághoz, *opportunity cost*-szinten kell értékelni.* A saját tulajdonú — mondjuk kukoricatermesztésre használt — földnek többféle más hasznosítási lehetősége van (például bérbe adható, más termény termelésére fordítható), s ezek közül a legkedvezőbb hasznosítási lehetőségekkel kell azonosnak venni az *opportunity costot*.

Pasour ebben a gondolatkörben két tekintetben is továbbmegy. Egyrészt az a véleménye, hogy a piacon beszerzett inputokat is *opportunity coston* kell értékelni. Eszerint a bérelt föld költsége sem feltétlenül annyi, mint amennyit fizetnek érte, hanem esetleg annyi, amennyit akkor hozna, ha más, jövedelmezőbb termék termelésére fordítaná. Másfelől pedig ebből

az is következik, hogy ugyanannak a földnek is más lehet az *opportunity costja*, attól függően, hogy ki a megművelője. János is, Péter is kukoricát termel egy (ugyanolyan minőségű) földterületen. A szójababtermelés azonban mindkettőjük számára jövedelmezőbb volna, csakhogy János nagyobb termést tudna elérni ugyanazon a területen, mint Péter — ezért kukoricatermelés esetén is a földnek nagyobb a költsége (*opportunity costja*) János, mint Péter számára, még akkor is, ha történetesen mindketten ugyanazért az összegért bérlik is azt.

Pasour szerint éppen azért, mert a termelékenység költségét meghatározó tényezők között jelentős arányban vannak hozamtól függőek (mint a földbérleti díj), az önköltségnek van egy kiegyenlítődési tendenciája. Persze nézeteit szembeesíteni kell a valósággal is, például olyan statisztikákkal, amelyek azt mutatják ki, hogy Észak-Karolinában a tejtermelő farmok legjobb 10 százaléka fele annyi önköltséggel termel, mint a legrosszabb 10 százalék. Pasour azonban ez nem nagyon ingatja meg: egyfelől könyvelési pontatlanságokat gyanít a nagy különbségek mögött, másfelől azzal magyarázza a valóságban is meglévő eltéréseket, hogy ezek a tőkepiac nem tökéletes működésére vezethetők vissza. (Ha jól működne ez a piac, a jó farmereknél nagyobb földbérleti stb. díjak merülnének fel, mint a gyengéknél.)

Groenewegen és Clayton bár clismerik bizonyos inputtételeknek az outputtól (s ezért a támogatások mértékétől) való függőségét, Pasour érvelését egyoldalúnak tartják. Úgy vélik, hogy a kiegyenlítődési tendencia inkább csak elvben, mint a valóságban létezik, a tőkepiac lassan, késéssel reagál a garantált árak mozgására. Elvetik a piacról beszerzett inputok *opportunity coston* való értékelésének módját, s mindezt megfontolva védhetőnek tartják a mezőgazdasági termékek önköltségi meghatározásának módszerét, s ezen keresztül a garantált árak — s az egész PS-rendszer — költségmozgások alapján való korrigálását.

Drechsler László

* Az *opportunity cost*nak nincs általánosan elfogadott magyar megfelelője, leginkább talán az elszalasztott lehetőségek költségének lehetne fordítani, itt azonban egyszerűbbnek látszik megmaradni az angol kifejezés mellett.

Irodalom

Pasour, E. C. Jr.: Cost of Production: A Defensible Basis for Agricultural Price Supports? American Journal of Agricultural Economics, 1980. május.

Groenewegen, J. R.—Clayton, K. C.: Agricultural Price Supports and Cost of Production. American Journal of Agricultural Economics, 1982. május.

Belongia, M. T.: Agricultural Price Supports and Cost of Production. Comment. American Journal of Agricultural Economics, 1983. augusztus.

Pasour, E. C. Jr.: Agricultural Price Supports and Cost of Production. Comment. American Journal of Agricultural Economics, 1983. augusztus

Groenewegen, J. R.—Clayton, K. C.: Agricultural Price Supports and Cost of Production. Reply. American Journal of Agricultural Economics, 1983. augusztus.

Dr. Drechsler László a közgazdaság-tudományok doktora, az OT Tervgazdasági Intézetének igazgatóhelyettese

Tájékoztató

szerzőinknek a **Közgazdasági Szemle Szerkesztőségéhez** beküldött
kéziratok formai követelményeiről

1. A kéziratot 2-es sorközszel gépelt, 30 soros, soronkénti 63 betüleütéses, ún. normál-oldalon, két példányban kérjük beküldeni. A cikk teljes terjedelme (táblázatokkal, ábrákkal együtt) nem haladhatja meg a 30 oldalt.

2. A táblázatokat és az ábrákat külön lapokon, két példányban kell mellékelni, és helyüket a kéziratban megjelölni.

3. A cikk rövid, legfőljebb 1 oldalas tartalmi kivonatát két példányban kérjük csatolni az orosz és angol nyelvű tartalmi ismertető elkészítése céljából.

4. Az idézetekkel és a hivatkozásokkal kapcsolatosan a következő elvek a mértékadók:

a) Szó szerinti idézéskor rendre a mű szerzője, címe, kiadója, — külföldi forrás esetén — a kiadás helye, és a kiadás éve továbbá az oldalszám jelölendő meg.

b) Tartalmi idézet vagy hivatkozás esetében oldalszámokat csak akkor kell feltüntetni, ha a cikk, illetve tanulmány olyan forrásból származik, amelynek nincs tartalomjegyzéke (például napilapok).

c) Ha a forrásmunka szerzője és a kiadvány magyar, akkor a szerző teljes nevét, ha külföldi, akkor csak vezetéknevét, majd — tőle vesszővel elválasztva — utónevének kezdőbetűjét kell megadni.

d) Ötnél kevesebb hivatkozás esetén a forrásokat lábjegyzetben jelöljük meg, egyébként a cikk végén „Hivatkozások” címszó alatt soroljuk fel őket. Ez utóbbi megoldás alkalmazásakor a „Hivatkozások”-ban feltüntetett sorszámot és az oldalszámot kell az idézet után zárójelben megemlíteni. Például [4] 29. 1.)

e) A marxizmus—leninizmus klasszikusainak idézésekora a legutóbbi teljes Kossuth-kiadás (Marx—Engels Művei, Lenin Összes Művei) lapszámait adandók meg.

5. A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége 1978. június 27-i határozatának megfelelően (megjelent a Magyar Tudomány 1978. évi 10. számában) felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy cikkeikben fokozottabban ügyeljenek a nyelvezet magyarosságára, szabotosságára, közérthetőségére, és mellőzzék a nélkülözhető, felesleges idegen szavakat.

6. A 8/1976. (IV. 27.) MT rendelet (megjelent a Magyar Közlöny 1976. évi 34. számában) a nemzetközi mértékegységrendszerhez (SI) történő csatlakozásunk következményeképpen 1980. január 1-től néhány eddig közkeletű mértékegység használatát megtiltotta. Ezért kérjük, hogy a beküldött kéziratokban az új rendszernek megfelelő mértékegységben megadott mennyiségeket használjanak.

7. Kérjük szerzőinket, hogy a kézirat végén közöljék tudományos fokozatukat, beosztásukat, munkahelyüket és lakcímüket.

Kérjük szerzőinket, hogy a fenti szempontok lehető legteljesebb figyelembevételével megírt kéziratokat küldjenek szerkesztőségünkbe.

A szerkesztőség

Hoch Róbert—Kovács Ilona—Ördög Miklós: **Fogyasztás és jövedelem**

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 355 l.

A szerzők jelenleg különösen érzékeny gazdaságpolitikai kérdés körüljárására, vizsgálatára vállalkoztak. Számos izgalmas (és napjainkban távolról sem csak a közgazdászokat, kutatókat érdeklő) problémát vetnek fel: a jövedelem-színvonal és a gazdasági fejlődés összefüggése; a fogyasztás összetétel-változásának okai; a fogyasztás és a jövedelem tervezhetősége; a szocialista értékrend és a fogyasztás, jövedelem összefüggései állnak az elemzés középpontjában. A hatalmas irodalmi bázisra támaszkodó mű sokféle nézőpontból közelíti meg a fehér foltnak egyáltalán nem tekinthető témát, és átfogó képet igyekszik adni a kérdéskörrel. A könyv olvasásakor olyan összefoglaló tanulmányt tartunk a kezünkben, amely elméletileg és módszertanilag is jól, alaposan és új oldalairól mutatja be a problémákat.

A tanulmány két részre és azon belül öt fejezetre tagolódik. Az első rész három fejezete a problémakörhöz tartozó fogalmak elméleti tisztázását, a jövedelem- és a fogyasztás-tervezés újratermelésben játszott szerepének és módszertani problémáinak megvilágítását, valamint a lakosság 1950—1979 közötti jövedelmi és fogyasztási folyamatainak bemutatását tűzi ki célul. A második rész két fejezete pedig a makroszintű keresletelemzés matematikai statisztikai módszereiről ad alapos áttekintést, illetve a kereslet és a jövedelem függvénykapcsolatait elemzi a közép- és a hosszú távú tervezés igényeinek figyelembevételével. A két rész között azonban nincsen szerves kapcsolat, az olvasó úgy érzi, mintha egy újabb — bár nagyon érdekes és hasznos — könyvet kezdene meg, amikor a második rész tanulmányozásába fog. Így a szerzők szándékolt céljától eltérően — úgy vélem — az első rész nem készíti elő a másodikat. (Lehet, hogy az előkészítés jobban sikerült volna a második és a harmadik fejezet megcserélésével, mert akkor a tervezés általános elméleti és gyakorlati kérdései után került volna sor a konkrét tervezés-módszertani eszközök bemutatására.)

A könyvet nagyon hasznos, alapos és igényes munkának tartom, a továbbiakban azonban — a mű érnyeinek méltatása mellett — az ismertetés során bizonyos kritikai észrevételekre keríték sort.

A szükségletkielégítési folyamat és fő kategóriáinak vizsgálata című fejezetben a szerzők alaposan körüljárják a fogyasztás és a szükségletek kapcsolatát. Ebben a viszonylatban elemzi a szükségletkielégítés fő kategóriáit; a szükségletkielégítési folyamat különbözőféle szempontú vizsgálatainak lehetőségét; a fogyasztói magatartást mikro- és makroökonómiai szempontból; az egyes, a különös és az általános helyét és viszonyát a fogyasztói magatartás vizsgálatában; a tömeges fogyasztói magatartás néhány jellemző sajátosságát; a javak fogyasztásformáló tulajdonságait; a primer és szekunder szükségleteket; a szükségletek szerkezetének és a társadalmi viszonyoknak az egymásra hatását; a lakosság különbözőféle kiadásainak jellegbeli különbségeit és a fogyasztó választási lehetőségeit az árucsoportokon belül és azok között. A logikusan felépített elemzés során leírtakba azonban bizonyos problematikus elemek vegyültek.

A fogalmak tisztázásánál írják a szerzők: „Közhelyszerű igazság, hogy a lakosság egésze, vagyis az összfogyasztó számára végső soron a megtermelt nemzeti jövedelem szab korlátot, ha ez a korlát nem is abszolút. Az egyén, a család, sőt az egyes társadalmi csoportok számára azonban a társadalmi termelés sohasem közvetlen korlátja a fogyasztásnak. Az egyes családok, csoportok a többiek rovására növelhetik fogyasztásukat” (21. l.). E két megállapításnak, nevezetesen, hogy az összfogyasztó számára a fogyasztás korlátja a nemzeti jövedelem, illetve, hogy az egyes családok csak a többiek rovására növelhetik a fogyasztásukat, maguk a szerzők mondanak ellent a 139. és a 140. oldalakon. Azt ír-

ják: „A K.S.H 1977. évi jövedelemfelmérése szerint (országos szintre való felszorzás alapján) körülbelül 5 milliárd Ft a lakossági jövedelmek újraelosztása révén keletkezik. De vannak olyan becslések, amelyek 25—27 milliárd Ft-ra teszik ezt az összeget, s 60 milliárd körülire a társadalmi tulajdon terhére keletkező jövedelmeket.

Egyre többen vetik fel ma már azt a kérdést, hogy a statisztikailag számba vehető jövedelmek valójában mennyire juttatják kifejezésre a tényleges jövedelmkülönbségeket. S tulajdonképpen fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy mennyire csapjuk be magunkat azzal, hogy egy torz, netán megszépítő tükörképéből vonjuk le következtetéseinket, s hamis tudatot vagyunk kénytelenek kialakítani, miközben tapasztaljuk, sejtjük, hogy a valóság mást mutat.”

Tehát az összefogyasztásnak nem a nemzeti jövedelem a korlátja, mert a társadalmi terméknek egy részét (ami a statisztikai kimutatásokban anyagráfordításként és az állóeszközök értékcsökkenéseként jelentkezik) a lakosság elfogyasztja a társadalmi tulajdon terhére szerzett jövedelmei révén. Másrészt az egyes családok, csoportok nemcsak a többiek rovására növelhetik a fogyasztásukat, hanem a társadalmi tulajdon rovására is. Bár ez utóbbi megállapítás nem egyértelmű, hiszen végső soron azok az egyének vagy csoportok, akik vagy amelyek a társadalmi tulajdon rovására növelik jövedelmüket és ezáltal fogyasztásukat is, lényegében a nemzeti jövedelmet csökkentik, és így az egész társadalomtól vonnak el, csoportosítanak át jövedelmeket, fogyasztási lehetőséget a maguk számára. Mégsem fogadható el az állítás, hogy az egyes családok csak egymás rovására növelhetik fogyasztásukat. A lakosság közötti jövedelemtranszferek következtében ennek éppen az ellenkezője igaz, vagyis hogy bizonyos fogyasztási formák éppen a lakosság más csoportjai jövedelmének és fogyasztásának a növekedéséhez járulnak hozzá. Gondolok itt a különféle fuszunkákra, kiskertek terméseinek értékesítésére, a kalákában végzett házépítésre, hiszen ezekben az esetekben a lakosság egyes csoportjai úgy elégtük ki szükségleteik egy részét, úgy fogyasztanak, hogy ezzel a lakosság más rétegeit újabb jövedelmekhez, tehát fogyasztási lehetőséghez juttatják.

A második fejezetben, amely a *jövedelem és a fogyasztás tervezésének problémáival és feladataival* foglalkozik, a szerzők végigjárják a fogyasztás tervezésének útvonalt. Vizsgálják a jövedelem- és fogyasztástervezés helyét a népgazdasági tervezésben; a gazdasági tevékenység célját és megvalósulásának feltételét; a jövedelemnek és a fogyasztásnak a gazdasági növekedésben játszott szerepét; a jövedelem- és fogyasztástervezéssel összefüggésben a tervezés utasítás és prognózis jellegét; a tervszerűség és arányosság kérdését; a stratégia és taktika szerepét és kapcsolatát a tervezésben; a hosszú távú tervezés szükség-szerűségét, kiindulópontját, az általa felölelt folyamatokat; a felmerülő konzisztencia-problémákat; a folyamat- és a végpontorientált tervezést; az elemzések és a prognózisok helyét a tervekészítésben. Külön figyelmet érdemel a jövedelem és a fogyasztás növekedési szerepének vizsgálatakor tett néhány megállapítás, amellyel a szerzők felhívják a figyelmet arra, hogy a külkereskedelem bővülése csak akkor lehetséges, ha a belső fogyasztás bővül, és ez biztosít annak szilárd alapot. Tehát a lakossági fogyasztás, a lakossági jövedelem növekedése éppen a kívánt irányba, az export növekedésének irányában hat.

Itt kerítenek a szerzők sort a jövedelmek ösztönző szerepére vonatkozó néhány megállapításra is. A társadalmi juttatásokról írják: „Teljesen elhibázott megközelítés, ha azt gondoljuk, hogy a kereset csak az ösztönzést szolgálja és csak a kereset szolgálja az ösztönzést, szemben a juttatások kizárólagos társadalompolitikai funkcióival. Az emberek a családi jövedelemmé integrálódtak és a kiadásokban, a felhasználásban a családtagok között megoszló jövedelemből élnek. Már ebből is következik, hogy a teljes reáljövedelemnek és nem csak a kereseteknek van ösztönző hatásuk. Ha például a gyermekekkel kapcsolatos pénzbeli juttatások reálértéke csökken, a családi reáljövedelem akkor is kevesebb lesz, ha netán a kereső munkajövedelmének reálértéke némileg emelkedik” (63. l.).

Nem igazán érthető, hogy a szerzők milyen ösztönzésre céloznak a reáljövedelmek említésekor. Ha esetleg arra, hogy a dolgozók a magasabb összegű társadalmi juttatások kézhezvételekor azt gondolnák: érdemes többet és jobban dolgozni, mert akkor az állam is többet tud juttatni az állampolgároknak szociális helyzetük javítására, nos, ez a valóságtól meglehetősen távoli elgondolás. Az egyének, a dolgozók zöme a társadalmi juttatást mint neki járó pénzt a megszokottság közömbösségével veszi tudomásul, és egyáltalán nem gondol arra, hogy ennek nagysága végső soron az ő jó munkájától is függ, hiszen

tudja: az ő munkája csak egy csepp a tengerben. Az pedig természetes, hogy mindenki úgy véli, ő rengeteget dolgozik másokhoz képest. Ha tehát a társadalmi juttatások nem nőnek, stagnálnak, vagy ha azt valamiképpen megpróbálnák megnyirbálni (ahogyan ezt most több tőkésországban is teszik), az persze elégedetlenséget, sőt az utóbbi kifejezett felzúdulást váltana ki. Am, azt hiszem, az elégedetlenek és a felzúdulók egyike sem gondolna arra, hogy ehhez az is hozzájárult, hogy éppen ő nem megfelelően, nem elég hatékonyan, nem elég jó minőséggel dolgozott. Ilyen esetben mindenki a többieket hibáztatja, kialakítva a felelősségelhárítás egymásra mutogató nagy rendszerét.

Az ösztönzésnek ezt a vonatkozását tehát — úgy hiszem — az empiria alapján elvethetjük. Milyen ösztönzési lehetősége marad viszont akkor a társadalmi juttatásoknak? Bevallom, nem tudom. Éppen ezért elég furcsának is tartom a megjegyzést, hiszen ha — hogy a szerzők példájánál maradjunk — a családi pótlék növelése ösztönöz valamire, az csak egy dologra vonatkozhat: mégpedig arra, hogy minél több gyermeke legyen a családnak. Minél több a családi pótlék, annál ösztönzőbb a fenti szempontból. Sőt egy bizonyos határon túl (éppen, mert abból a pénzből már a szülők is meg tudnak élni) pusztán a család létszámának növelésére, nem pedig a munkára ösztönöz. Esetleg éppen olyan szemléletet alakíthat ki, hogy a minél több gyerek *gazdaságilag* kifizetődő, és lehetővé teszi a munka nélküli megélhetést, nem is szólva a sok gyermek után járó egyéb szociális juttatások (mint például a lakásjuttatás) vonzerejéről.

Mindezzel nem azt kívánom mondani, hogy ne növeljük a szociális juttatásokat, és ne enyhítsük a sokgyermekes családok megélhetési gondjait, hiszen a megfelelő népszaporulat fenntartása az egész társadalom érdeke. Végső soron a társadalom fennmaradásáért a több gyermek révén nagyobb anyagi terheket vállalókat pedig segíteni kell a társadalom többi tagjának is.

A könyvnek ugyanebben a fejezetében olvashatjuk a következőket is: „A megvalósult tervgazdaságok egyik legfőbb eredménye, hogy megszüntették a kapitalizmusnak azt az aránytalanságát, amely a lakosság teljes vásárlóképesységének az árufogyasztás általános lehetősége mögötti időről időre való elmaradásában mutatkozik meg” (72. l.). Az, hogy ezen elmaradás felszámolása egyértelműen eredménynek volna elkönnyvelhető, az legalábbis kétségesnek tűnik Kornai János alapvető műve és az annak nyomán egyre duzzadó hiányirodalom tükrében.

Nem vitatható, hogy a mi társadalmunkban a vásárlóerő képes lépést tartani az árumennyiség bővülésével, sőt „képes” azt meghaladni is. Ez azonban egyrészt azért nem tekinthető csak eredménynek, mert nem olyan hatalmas összegekről van szó, amelyek elköltésére az emberi szükségletek legmagasabb szintű kielégítése mellett sincs mód, másrészt azért nem, mert egyáltalán nem állunk közel ezen szükségletek maximális kielégítéséhez. (Erre egyébként egy mondattal később a szerzők is utalnak.) A vitatott állítást a jelenlegi gazdasági körülményeink között azért is veszélyesnek tartom, mert esetleg azt a képzetet keltheti, hogy ez az „eredmény”, vagyis a vásárlóképesseg kiteljesítése a hibás a jelenlegi bajainkban, ezért a vásárlóképesseget vissza kell fogni, ahelyett, hogy a vásárlóerő teljes lekötését biztosító árualap megteremtésére törekednénk.

A mű harmadik, a *lakossági jövedelem és fogyasztás 1950–1979 közötti alakulását* vizsgáló fejezetében a szerzők röviden áttekintik az életszínvonal alakulását néhány fontosabb mutató szempontjából, különös tekintettel a társadalmi juttatásokra; elemzik a főbb társadalmi csoportokon belüli és a csoportok közötti jövedelemarányokat, jövedelemkülönbségeket és a jövedelemelosztás alakulását; a lakosság pénzjövedelmének fogyasztásra, lakásépítésre és megtakarításra való felhasználását; a lakosság fogyasztásának alakulását, a fogyasztás szerkezeti változásait az élelmiszer-fogyasztásban, az élvezeti cikkek fogyasztásában, a fűtés, a háztartási energia felhasználásában, a tartós fogyasztási cikkek vásárlása területén, a lakáshelyzet alakulásában, a szolgáltatások fogyasztásában és az infrastruktúrával szemben támasztott követelmények terén; a fogyasztás rétegek szerinti alakulásában és a fogyasztási szerkezet alakulásában. A társadalmi osztályok és rétegek közötti jövedelemkülönbségek elemzése során egy számomra problematikus megállapítást tesznek.

A második gazdaságból származó jövedelem fogyasztásáról a szerzők azt írják: „... a parasztság (és ugyanígy a kettős jövedelműek) jövedelmének jelentős része nem realizálódik fogyasztásként, hanem azt az elhasználandó termelőeszközök pótlására, a kisgazdaság továbbfejlesztésére fordítják, összjövedelmüknél tehát jóval kevesebb marad

a személyes szükségletek kielégítésére. Továbbá: a parasztság, a kettős jövedelműek és a falvakban élő munkásság nagyobb hányadot fordít lakásépítésre, mint a városi munkásság és a szellemi foglalkozásúak” (139. l.).

E megjegyzéssel kapcsolatban felvetődik a fogyasztás értelmezésének a kérdése. Ha a szerzők meghatározását fogadjuk el, akkor „... a fogyasztás a szükségletkielégítésre alkalmas javak megszerzése és felhasználása, a szükségletkielégítés folyamata; politikai gazdaságtani szempontból az újatermelési körforgás befejezése és egyben kiinduló mozzanata; mint statisztikai kategória a megszerzett javak összessége.

A közgazdasági megközelítésben a megszerzésre kell a hangsúlyt helyezni: a szükséglet a birtoklás által (a fogyasztási folyamat jellegétől függően rövidebb vagy hosszabb időre) kielégített” (20. l.). Tehát a termelőeszközök pótlására, a kisgazdaságok továbbfejlesztésére fordított jövedelmek mind politikai gazdaságtani, mind statisztikai értelemben fogyasztást indukálnak, ha nem is személyes szükséglet kielégítését szolgáló fogyasztást. A kérdés ilyen irányú megközelítése éppen az árualap és a vele szemben álló fizetőképes kereslet tervezése szempontjából lehet fontos. A termékek bizonyos körét ugyanis mind a személyes szükségletek, mind pedig a kisgazdaságok fejlesztésére fel lehet használni. Meglehetősen nehéz és problematikus tehát annak elhatárolása, hogy mikor fogyasztási cikk és mikor termelőeszköz az adott áru. Akkor viszont, amikor ezek fogyasztásával, az irántuk megnyilvánuló fizetőképes kereslettel számolunk, akkor igenis számba kell venni azt a jövedelmet, amit a paraszti háztartások a gazdaság fejlesztésére fordítanak, mert a személyes szükségletkielégítési és a termelési célú felhasználás együtt fogja jelenteni a teljes keresletet a termékek iránt.

A szerzők — talán indokolatlanul erősen kötődve a tervezés és a statisztika kategóriarendszeréhez — a lakásépítésre fordított jövedelmet nem tekintik elfogyasztott jövedelemnek. Pedig a lakhatás szüksége az egyik legalapvetőbb személyes szükséglet, feltételének megteremtése, tehát a lakásépítés éppen az egyik legalapvetőbb személyes szükséglet kielégítése érdekében történő fogyasztás. Nem indokolt tehát a magánlakás-építést beruhásként kezelni, hiszen így minden nagyobb értékű tartós fogyasztási cikket is beruhásként lehetne tekinteni. A javak tartóssága alapján 10–15 éves élettartamnál meghúzni a fogyasztás és a beruházás közötti határvonalat meglehetősen mesterkéltné megoldás. Amint, pedig az a fogyasztásra vonatkozóan a szerzők megfogalmazásából utólsónak idézett mondatból is kitűnik, a szükségletet a fogyasztás jellegétől függően hosszabb ideig is kielégítheti valamely tárgy, és e tárgy birtoklása fogyasztást jelent. A 30 évre épülő mai lakások esetében még azt sem lehet felhozni érveként, hogy az egész emberéletre kiterjedő fogyasztást már beruhásként lehet tekinteni. Tehát a lakásépítésre fordított jövedelmek nem elfogyasztott jövedelemkénti értékelése ellentmond a szerzők fogyasztás-meghatározásának.

E fejezet végén különösen nagy figyelmet érdemelnek a vizsgált időszak életszínvonal-politikájáról írott zárógondolatok. A szerzők rámutatnak arra, hogy újfajta feszültségek halmozódtak fel ebben a periódusban az anyagi ösztönzéssel és a társadalmi egyenlőség-gel kapcsolatban. Ilyen feszültségforrások a jövedelmek kategóriánkénti szóródása, a nyugdíjak reál- és relatív értékének alakulása, a gyerekszám fogyasztásdetermináló szerepe a közepes és alacsony jövedelmű családokban stb. Ugyanakkor a fogyasztói árpolitika — mint a jövedelmet és a fogyasztási struktúrát alakító eszköz — erodálódott. Tehát a jövedelem és a fogyasztás stratégiáját csak egy általános gazdasági stratégia keretében lehet kidolgozni. E gazdasági stratégiának pedig meg kell szüntetnie a felhasználás stagnálását, és lendületesebb növekedést kell biztosítania.

A könyv további két fejezete egyrészt áttekinti a *makroökonómiai keresletelemzés legfontosabb módszereit*, azok történeti fejlődését, másrészt alaposabb elemzés alá veszi a *kereslet és a jövedelem függvénykapcsolatát*, a tervezési igények szemszögéből vizsgálja a függvénykapcsolat lényegét és sajátosságait, tovább is fejlesztve a módszereket. A függelék a módszertani továbbfejlesztést igazoló néhány számítást tartalmaz.

Végül a szerzők nagyon sok, a dolgok mélyére látó megállapítása közül a következőre hívnám fel a figyelmet: „A reáljövedelem és a reálfogyasztás színvonalának a stagnálása, sőt akár csökkentése lehet taktikai, rövid távú, két-három évre szóló gazdaságpolitikai cél... Am nem tehető középtávú, különösen nem hosszú távú stratégia célja a reáljövedelem és a reálfogyasztás stagnálása. Az ilyen cél kitűzése teljesen irreális” (56–57. l.).

Komoly figyelmeztetés ez gazdaságpolitikánk és tervezésünk számára, amikor immár a hatodik olyan évbe léptünk, amelyben a lakossági jövedelmek stagnálása és a fogyasztás visszafogása a terv kitűzött célja. Tudom, nem volt célja és feladata a könyvnek, de mégis sajnálom, hogy a szerzők nem adtak javaslatot az ellentmondás feloldására, a probléma megoldására vonatkozólag.

Ékes Ildikó

Dr. Ékes Ildikó a Gazdaságkutató Intézet főelőadója.

Csizmadia Ernőné: A vállalati struktúra új vonásai az élelmiszer-gazdaságban

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983. 295 l.

A vállalati struktúra eddigi és várható fejlődése attól az időszaktól érdekli a szerzőt, amikor létrejöttek az állami élelmiszeripari vállalatok és a szövetkezeti nagyüzemek. Mennyi minden megváltozott azóta a vállalatok világában, mégpedig most már a tulajdonviszonyok gyökeres átalakítása nélkül! Megkezdődött az állami és a szövetkezeti tulajdonban levő nagyvállalatok önálló élete. Két-három évtizede már nem a tulajdonviszonyok lényeges változtatása alakítja a vállalati struktúrát, hanem a vállalatok önfejlődésének belső törvényei, valamint alkalmazkodásuk az adott technikai, gazdasági és társadalmi körülményekhez.

Milyen az a makrogazdasági környezet, amelyben a mezőgazdasági és az élelmiszeripari vállalatok nemcsak tevékenykednek, hanem formálódnak is? Erre a kérdésre kapunk választ az *első fejezetben*.

A szerző először az állami és a szövetkezeti tulajdon egymáshoz való viszonyáról, illetve a két tulajdonforma megítélésének megváltozásáról beszél. Helyes ez a kiindulás, hiszen ma már nem a tulajdonformák átalakítása, hanem megerősítése a cél. A szövetkezeti vállalat fejlődését jobban segíti a mostani szemléletmód, amikor a szövetkezeti tulajdont nem tekintik alacsonyabb rendű vagy kevésbé következetesen szocialista tulajdonformának. Egyidejűleg fokozódott mind az állami, mind a szövetkezeti vállalatok önállósága, és elismerik a köztük kialakuló kapcsolatokban az egyenjogúságot.

Az emberi tényezőnek — a szerző véleménye szerint — meghatározó szerepe van a gazdasági fejlődésben. 1950-től 1981-ig a lakosság száma 15, a keresőké pedig 22 százalékkal nőtt (19. l.). Viszont évtizedenként haladva egyre csökken a létszám bővülése. Így ma már a vállalatok a létszám emelésével nem növelhetik a termelést. Tény, hogy nálunk a munkatermelékenység gyorsabb emelkedése akkor következett be, amikor a munkaerő-tartalékok apadni kezdtek. Nem is vitatom, hogy a munkaerőnek igen aktív szerepe van mind a népgazdaság egészének, mind az egyes vállalatoknak a fejlődésében, sőt napjainkban növekszik a fontossága. Túlzottnak tartom viszont azt a kijelentést, hogy „... a népesség és a foglalkoztatottak számának alakulása meghatározó tényező a gazdasági fejlődésben” (19. l.). Véleményem szerint a gazdaság és a vállalat fejlődését befolyásoló tényezők sorából időszakonként hol az egyik, hol a másik csoport kerül előtérbe. Nem állítható fel örök időkre érvényes fontossági sorrend. Tehát maga a munkaerő is csak egyes időszakokban válik meghatározóvá, és akkor sem csak a létszáma vagy a képzettsége folytán, hanem más, minőségi jegyei: kiválasztása, érdekeltsége, lelkiismeretessége alapján.

Az emberi tényező megítélésével ellentétben nem érzem túlzásnak azt a megfogalmazást, hogy „... a vállalati fejlődést döntő mértékben meghatározzák az anyagi-műszaki alapok” (31. l.). A szerző plasztikusan írja le korunk tudományos-technikai forradalmát, amely belátható időn belül nagy változásokat hoz az emberiség életfeltételeiben. Az eredmények alkalmazása az exportcentrikus magyar gazdaságban és ezen belül a mezőgazdaságban különösen fontos. Például a legújabb becslések szerint a növénytermelés az ezredfordulóig mintegy 80 százalékkal növelhető (34. l.). Az utóbbi évtizedben is a mezőgazdaság egyik látványos sikere volt, hogy a bruttó termelés növekedése elérte az ipari ter-

melés emelkedésének ütemét. Egyes növényeknek az egy főre jutó termelési értéke és a terméshozama megközelíti vagy túlhaladja a fejlett tőkésországok színvonalát. Az eredmények elérésében a munkaerő szakképzettségének fokozódása és más körülmények mellett jelentős szerepe volt annak, hogy a hetvenes évtizedben — változatlan áron számítva — az állóeszköz-állomány csaknem megkétszereződött (38. l.).

A mezőgazdasági nagyüzemek sokféle állóeszközt igényelnek, mivel túlnyomó többségük sok üzemágú termelésre rendezkedett be. A szerző véleménye szerint a jövőben a termelési szerkezet sokoldalú fejlesztése a gazdálkodás erősödő vonása marad. Tovább bővül az alaptevékenységen kívüli tevékenység, ami 1980-ban az össztermelés 21 százaléka volt (41. l.). Az ipari termelés árbevételi aránya pedig 1981-ben több mint 50 százalékra emelkedett (42. l.). A sokoldalúság érvényesítése mellett az alaptevékenységben főleg a gabona-, a hús- és a kertészeti vertikum fejlesztése várható. Például gabonából annyit célszerű termelni, amennyire csak képesek vagyunk.

Sokszínű a magyar mezőgazdaság vállalati struktúrája is. Ezen belül meghatározó szerepe van a szocialista nagyüzemnek, amelyet szervesen kiegészít a másfél millió háztáji és kisegítő gazdaság, valamint a vállalatok közötti, mintegy 900 különféle társulás. „Ez a változatosság és sokszínűség a magyar mezőgazdasági sikerek fontos forrása, előrelátható, hogy a jövőben is fennmarad” (47. l.). Az élelmiszeripar vállalati struktúrája kevésbé változatos, ennek ellenére főbb mutatói valamelyest kedvezőbbek az ipari átlagnál.

A társadalmi-gazdasági környezetben végbemenő változások meghatározó módon alakítják a vállalatok tevékenységét, kapcsolatait és szerkezetét. „Témánk szempontjából különösen fontos a vállalatirányítási mechanizmusa, vagyis azok a körülmények, amelyek direkt módszerek és közvetett szabályozók formájában körülölelik az egész vállalati tevékenységet” (13–14. l.). A gazdaság egészében 1968-ban, de a mezőgazdaságban ennél korábban bevezették az indirekt gazdaságirányítási rendszert. Megszűnt a tervlebonatás és vele együtt az a gyakorlat, hogy az állami hatóságok a vállalatok helyett gazdálkodnak, és az állami vállalatok hatósági funkciókat is gyakorolnak. Ugyanakkor a mostani gazdaságirányításban sok olyan módszert alkalmaznak, amelyek a direkt típusú vállalatirányítást jellemzik. Például a felügyeleti szervek gyakran beavatkoznak a vállalatok gazdálkodásába, továbbá a vállalatok közötti kapcsolatokban túltengenek a hierarchikus formák. A hetvenes évek közepétől a súlyosbodó világgazdasági helyzetben ezek a jelenségek felerősödtek, hiszen az egyensúly helyreállítására tett erőfeszítések önmagukban szükségessé teszik a központi szervek beavatkozását, például „kötelező ajánlások”, felső szintű „elvárások” formájában. A szerző véleménye szerint a józan radikalizmus talaján állva további változtatásokra van szükség a gazdaságirányítás rendszerében — most már a „szabályozók lebontása” útján. „Az okos gazda ugyanis előbb meghizlalja a jószágot, és utána vágja le” (64. l.).

Az első fejezetet elolvashán elgondolkoztam azon, hogy éppen a gazdaságirányítás decentralizálása után erősödött fel a vállalati centralizáció folyamata. A paradox helyzet érzékeltetésére néhány adalék Csizmadia Ernőné könyvéből. A hatvanas évek végétől is folytatódik a korábbi időszakra jellemző centralizáció. 1968-ban 6700, 1979-ben pedig csak 4630 vállalat működött Magyarországon (14. l.). A mezőgazdaságban az állami gazdaságok száma kevesebb mint a felére, a termelőszövetkezetek száma pedig a harmadára csökkent az elmúlt két évtizedben (45. l.). A hetvenes években kialakultak a tröszt szervezettek az élelmiszeriparban. Az élelmiszer-termelésben ugyancsak a hetvenes évekre tehető a mintegy 900 gazdasági társulás, köztük kb. 80 termelési rendszer, négy agrár-ipari egyesülés és nyolc mezőgazdasági kombinát megalakulása.

A második fejezetben bővebben olvashatunk a hetvenes évek első felében felerősödő centralizációs törekvések okairól. Csizmadia Ernőné szerint a műszaki és az üzemgazdasági előnyök megfelelő mennyiségű és minőségű anyag, felszerelés, munkaerő hiányában csak töredékesen érvényesülhetnek. Emellett a jelenlegi birtok- és üzemméretek alkalmazása a modern technika befogadására. Felszínes érvnek tartja a kooperációs előnyökre való hivatkozást is, mivel a vállalatok összevonásával nem lesz több alkatrészyártó kapacitás. Az irányítás sem válik hatékonyabbá a direkt beavatkozás nyomán. Véleménye szerint a vállalati vezetők és az ágazati minisztériumok egymással egybeeső érdekei, illetve szervezeti intézkedései gyorsították meg a centralizációt. Ilyen közös érdek például az, hogy a vállalatok igyekeznek kihasználni minden bővítési lehetőséget. Teszik ezt azért is, mivel a vezetők jövedelme, presztízse együtt nő a vállalat nagyságával. A nagyobb vállalat

latok több fejlesztési forráshoz jutnak, és nagyobb vállalati önállóságban reménykednek. A felsoroltakon kívül más okok miatt is „... a vállalati centralizáció uralkodó tendencia a magyar vállalatfejlődésben, és időnként annyira felerősödött, hogy szigorú kormányzati intézkedésekkel is nehezen lehetett megfékezni” (77. l.).

Véleményem szerint végső soron mégis a technikai fejlődés és a bővülő kooperáció az, ami a nagyszervezeti formákat kikényszeríti, s a kis- és középüzemi termelőegységeket alárendeli nekik. Például a vertikálisan szervezett termékpályák kiépítése olyan nagyvállalatokban célszerű, amelyek számos kis- és középüzemmel kerülnek szerződéses vagy társulások kapcsolatba. A vállalati és az állami vezetők magatartása gyorsíthatja vagy lassíthatja azt a folyamatot, amit a termelőerők fejlődése előidéz az adott körülmények között. Egyetértek viszont Csizmadianéval, amikor azt írja, hogy „... a túlhajtott centralizáció a probléma, nem maga a világszerte érvényesülő vállalati centralizáció, mint tendencia” (79. l.).

A második fejezetben Csizmadia Ernőné részletesebben az élelmiszeripari vállalati struktúráját tárgyalja. Érdekes és tanulságos képet kapunk arról, hogy a felszabadulás előtti szétaprózott, jórészt kis- és középüzemi szerkezetű élelmiszeripar hogyan vált szinte teljesen nagyüzemivé a túlhajtott államosítások és a létrehozott iparigazgatóságok, majd országos vállalatok és trösztök hatására. 1964-ben tíz országos vállalat és öt tröszt irányította az élelmiszeripar egészét (69. l.). 1968 után több jelentős változtatásra került sor, amelyek eredményeképpen kialakult és a hetvenes évek végéig fennmaradt az élelmiszeripar változatos vállalati struktúrája. Megtalálhatók benne a teljes és a korlátozott hatáskörű trösztökhöz tartozó vállalatok, az országos vállalatok és önálló vállalatokhoz tartozó gyáregységek, tanácsi irányítás alá vont vállalatok és egy vertikálisan szervezett kombinát. A hetvenes évek végén több tröszt megszüntetésével tovább önállósodtak az élelmiszeripari vállalatok, és a szövetkezetek melléküzemági tevékenységének bővülésével létrejöttek a kisüzemek is. Ezért a kis-, közép- és nagyüzemek aránya, továbbá a szervezeti formák nyitottsága és változatosága az élelmiszeriparban kedvezőbb, mint más iparágakban.

A harmadik fejezetben az állami gazdaságok és a mezőgazdasági kombinátok kialakulásával, gazdálkodásával foglalkozik a szerző. A sokrétű elemzések közül a kombinátok bemutatása tetszett a legjobban. Az első állami gazdasági kombinát 1971-ben alakult meg Tokajhegyalján. Feladata az egész tokaji szőlőkultúra fejlesztésének szervezése belföldön és külföldön egyaránt. (Megjegyzem, hogy a borkombinát 1984. április 1-től önálló külkereskedelmi jogot kapott.) Néhány évvel később megalakult a Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát, amely a baromfi- és a tojástermelés hazai bázisaként több száz gazdasággal áll szerződéses kapcsolatban. 1977-től további állami gazdaságok alakultak át mezőgazdasági kombináttá, és már nemcsak a szűk értelemben vett mezőgazdasági termeléssel foglalkoznak, hanem tevékenységük kiterjed egyes termelési eszközök előállítására, a termékek feldolgozására, sőt értékesítésére is. A kombinátokra is érvényes a szerző megállapítása, miszerint „... a nagyvállalati szervezet kialakítása főleg a vertikálisan egymásba kapcsolódó, nagyméretű gazdasági tevékenységek esetében ésszerű” (104. l.).

A kombinátok eredményei jóval magasabbak az állami gazdaságok átlagánál. 1977-től 1980-ig a hét kombinát a mezőgazdasági termelését 7, az alaptevékenységén kívüli tevékenységét pedig 37 százalékkal növelte évente (127. l.). 1980-ban az állami gazdaságok nyereségének harmada nekik jutott, jóllehet az állami szektor földterületének egytizedén gazdálkodnak, a munkaerő 14 százalékát foglalkoztatják, és az eszközállomány egyötödét használják (128. l.). A kombinátok korábban is a legjobban gazdálkodó állami gazdaságok közé tartoztak, de előnyüket az utóbbi években tovább növelték. Az adatok még nem tartalmazzák az 1981-ben alakult Mezőhegyesi Mezőgazdasági Kombinát eredményeit, pedig működésével tovább növekszik a kombinátok súlya a mezőgazdaság állami szektorában.

A kombinát gazdasági tartalmáról sok a bizonytalanság a szakirodalomban. Ennek az a legfőbb oka, hogy az egyes szocialista országok kombinátjai különbözők, és csak annyiban azonosak egymással, hogy az állami tulajdon alapján működnek. Csizmadia Ernőné világos megfogalmazása szerint a hazai kombinát olyan vertikálisan szervezett, önálló nagyvállalat, amely a mezőgazdasági és az ipari termelés, valamint a szolgáltatások

és a forgalmazás nagyfokú koncentrációját valósítja meg. Nálunk a kombinát jól bevált szervezeti forma, de ez nem jelenti azt, hogy valamennyi állami gazdaságot kombináttá kell átszervezni. „Egy arany szabály van: a gazdasági életben mindig azt a szervezeti formát kell alkalmazni, amely az adottságoknak legjobban megfelel, és legeredményesebben szolgálja a kitűzött célt, gazdaságilag legelőnyösebb” (136. l.).

A negyedik fejezetet Csizmadia Ernőné a mezőgazdasági termelőszövetkezetek teljes körű bemutatásának szenteli. Képet kapunk a szövetkezetek megalakulásáról és megszárdulásáról, valamint a mezőgazdasági termelésben és a vállalati struktúrában játszott szerepükről. Az ismertetésben a termelőszövetkezeti gazdálkodás legújabb tapasztalataira hívom fel a figyelmet.

A nemzetközi méretekben is nagyfokú termelési koncentrációt további adatok érzékeltetik. Az egy termelőszövetkezetre jutó bruttó termelési érték 1961-től 1979-ig mintegy nyolcszoros növekedést mutat, amiből 52 százalék a szövetkezetek összevonásának, 48 százalék pedig a belső felhalmozásnak tulajdonítható (165. l.). A jelenlegi területi méretek nem akadályozzák a modern technika alkalmazását, ezért a korábbi összefonásoknak más okai is vannak. Inkább a fejlesztési forrás és a megfelelő hozzáértés hiányzik az önálló vállalati gazdálkodáshoz. 1978-tól miniszteri engedélyhez kötik a termelőszövetkezetek egyesítését-egyesülését, de emellett fontos lenne támogatni azt a vállalati kört, amely képes rendszeres bővített újratermelésre.

A termelőszövetkezeti belső mechanizmus fejlesztésére különféle elméletek születtek, a termelőszövetkezeti gyakorlat pedig járta a maga útját. Így került sor a „náduvvari módszer”, vagyis a részes művelés bevezetésére. A jól gépesíthető termelésben pedig terjed a kiscsoportos szervezés és díjazás, továbbá az önálló elszámolású vállalati egység. Újabban lehetőség van az átalányelszámolásos rendszer alkalmazására az ipari és a szolgáltató tevékenységet végző részlegekben. Ebben a formában a résztvevők meghatározott átalányösszeget fizetnek be, és ezáltal mentesülnek a tételes elszámoltatás és a szövetkezeti utasítások alól.

A belső irányítási és érdekeltégi rendszer megújításának különösen figyelemreméltó példája a baksai Ezüstkalász Termelőszövetkezet, amely 1981-ben már 14 önálló egységet vont be az új rendszerbe. A kiscsoportok szerződésben vállalják a velük egyeztetett feladatokat elvégzését, amiért munkadíjban, „jövedelem I”-ben részesülnek, a többleteredményből újabb jövedelemhez jutnak, de ez a „jövedelem II” nem haladhatja meg a „jövedelem I” 20 százalékát. Amennyiben a szövetkezet is teljesítette nyereségtervét, a „jövedelem I” 5 százaléka adható „jövedelem III”-ként a dolgozóknak. 1980-ban akkora többletjövedelem keletkezett, hogy a progresszív adófizetési kötelezettség miatt nem volt érdemes ösztönzőbb érdekeltégi rendszert alkalmazni. A szövetkezet mentesítést kért és kapott három évre az érvényes pénzügyi szabályozók alól, és adóbefizetését egyedileg határozták meg. A kísérlet eredményes, mivel a szövetkezet nyeresége jelentősen emelkedik, nőnek a fejlesztés forrásai, s a dolgozók szemlélete is kedvező irányban változik meg.

A mezőgazdasági nagyvállalatokat egyrészt a háztáji és kisegítő gazdaságok, másrészt a vállalatok közötti szervezetek egészítik ki. A mezőgazdaság sikerének titka jórészt ebben a változatos vállalati struktúrában keresendő.

Az ötödik és a hatodik fejezetben az eddigiekhez hasonlóan alapos és lelkiismeretes elemzést olvashatunk a mezőgazdaság kis- és nagyszervezeteiről.

A kisüzemi termelésben részt vesz a társadalom valamennyi rétege, mégpedig igen jelentős munkaráfordítással. 1972–1973-ban az itt végzett munkaóra csak 30 százalékkal volt kevesebb a nagyüzemekben teljesített munkaóráknál (195. l.). A kisüzemben végzett tevékenység javítja a család élelmiszer-ellátását és jövedelmhelyzetét, elősegíti a munkakerő teljesebb hasznosítását, és oldja a keresetszabályozás ellentmondásait. Amennyiben a fő munkahelyen nem érdemes többletmunkát végezni, úgy annak más módját keresik az emberek. Mindezek következtében a kisüzemi termelésnek számottevő szerepe van a mezőgazdasági termékek előállításában, hiszen a bruttó termelési értékéből 30 százalékkal, a nettó termelési értékéből pedig 42 százalékkal részesedik, és gazdasági jelentősége a jövőben is megmarad (199. l.). (Megjegyzem, hogy a szerző a „kisüzemi termelés” helyett a „kistermelés” szóösszetételt használja. Véleményem szerint a mindennapi életben meg-honosodott „kistermelés”-t egy igényes tudományos munkában „kisüzemi termelés”-nek vagy „kisárutermelés”-nek kellene nevezni.)

Több szektorú mezőgazdaságunk másik jellemző vonása — az előrehaladó centra-

lizáció és koncentráció mellett — a bővülő kooperáció és integrációs. Széles körűek a nagy- és kisgazdaságok közötti kapcsolatok is, de egyidejűleg fokozódik a nagyüzemek egymás közötti kooperációs készsége. Hiányolom, hogy a szélesedő munkamegosztásra való hivatkozáson túlmenően nem kapunk bővebb magyarázatot az együttműködések szaporodására. Részletesen megismerkedhetünk viszont az együttműködés különböző formáival, azok előnyeivel és hátrányaival, továbbá várható fejlődésükkel.

Előljáróban a szerző helyesen tisztázza a kooperáció és az integráció fogalmát. Megállapítja, hogy az integráció során nemcsak koordinálják az önálló vállalatok tevékenységét, hanem alá is rendelik őket az integráló központ igényeinek. „Ez az önállóság részleges vagy teljes feladását is eredményezheti. Az integráció a gazdasági életben mégsem egyszerű alá- és fölérendelés, hanem kifejezetten a kölcsönös előnyökre és kockázatvállalásra épül” (217. l.).

A kooperáció és az integráció rendszerint valamilyen társulási keretben, jogi szervezetben jelenik meg. A társulásnak igen sok változata van, az egyszerűbb formáktól a közös vállalaton keresztül az agrár-ipari egyesületekig. Azt lehet mondani, hogy az egyszerűbb társulások az utóbbi években gyorsabb ütemben fejlődtek, mint az együttműködés szorosabb formái. További tapasztalat, hogy a vállalatok közötti kapcsolatok terjedése egybefonódik a vállalatok belső struktúrájának változtatásával. Napjainkban főleg a mezőgazdasági üzemek egymás közötti együttműködése bővül, míg a mezőgazdasági nagyüzemek kapcsolatai a termelési eszközeit előállító és a termékeit feldolgozó iparvállalatokkal inkább csak a szerződéskötés szintjén maradnak. A jövőben várható, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek egyre gyakrabban vállalják az integrátori (gesztori) szerepet a vertikális nagyszervezetekben.

A vállalatok közötti együttműködésben a szerződés a leglazább, de a legrugalmasabb forma, amely nemcsak a kooperációs, hanem az integrációs kapcsolatok kiépítésére is alkalmas. A szerződések bizonyos feltételek között akkor is integrációs kapcsolatokat jelentenek, ha társulási szervezet nem jött létre. Például a 73 termelési rendszerből 39 vállalkozási szerződés alapján, vagyis nem társulási szervezetben működik (250. l.).

A szervezeti, jogi keretek között működő társulásnak két fő csoportja van: 1. egyszerű társulások, amelyek nem rendelkeznek önálló jogi, vállalati személyiséggel, 2. önálló vállalati szervezetként működő, önálló jogi személyiségű társulások. Az utóbbihoz tartoznak az önálló közös vállalatok, a betéti társulások és az egyesületek. 1981-ben az állami gazdaságok mindegyike, a termelőszövetkezeteknek pedig kétharmada kettőnél több társulás tagja volt. A termelőszövetkezeteknek mindössze 5 százaléka nem vett részt társulásban (233. l.). Várható, hogy tovább fokozódik a mezőgazdasági vállalatok kooperációs készsége, és tovább növekszik a jogi személyiség nélküli társulások aránya. Napjainkban például feléledt „az erősebb segítse a gyengét” mozgalom, és megjelentek a kis-körzeti, valamint a kutatási-fejlesztési társulások is.

Végezetül szükséges szólni a társulások második csoportjába tartozó agrár-ipari egyesületekről, amelyek kialakulása ellentmondásokkal terhelt ment végbe. A magyar vállalati fejlődésben ugyanis hosszú ideig nem volt világos, hogy az egyesülés önálló vállalatok önkéntes társulása vagy pedig hatósági tevékenységet ellátó középírányító szerv. Nálunk főleg az utóbbi feladatot szánták az egyesületeknek az 1968-tól 1977-ig terjedő időszakban, és ez egyesülésselens közhangulatot teremtett. A tapasztalatok alapján az 1978. évi jogszabály az egyesülést már önálló jogi személyiségű, önkéntes vállalati társulásként kodifikálta. Még folytak az elméleti viták, amikor 1976-ban megalakult a Hajdúsági, majd 1977-ben a Békéscsaba és Környéke, a Kalocsakörnyéki és a Szigetközi Agrár-ipari Egyesülés.

Az agrár-ipari egyesületek a termőterület 4,1 százalékán gazdálkodnak, a foglalkoztatottak létszámának 4,5, a bruttó állóeszköztértéknek pedig 5,2 százalékával (264. l.). Termelésük és eredménymutatóik többsége az országos átlagot meghaladó mértékben emelkedett. Különösen kiemelkedők a Hajdúsági Agrár-ipari Egyesülés eredményei, ahol 1981-ben a visszaosztott nyereség az összes addig befizetett vagyoni hozzájárulás 21,8 százalékát tette ki (266. l.). A másik három egyesülésben a visszaosztások alacsonyabbak, pedig a taggazdaságok a fejlesztési alapjuk 20–25 százalékát évente befizetik a központi alapba. Ellírás lehet, hogy az ipari és a kereskedelmi vállalatok a taggazdaságoktól átvett termékek értékének 13 százalékát fizetik be vagyoni hozzájárulásként. (A pontos adat 1-3 százalék.)

Az agrár-ipari egyesülések működéséhez induláskor túlzott illúziókat fűztek. Magasabb rendű kapcsolati formának tartották, amelyben az állami-szövetkezeti vegyes tulajdon közelít az össznépi tulajdonhoz. Ezek a kezdeti túlzások kétségtelenül visszatükröződnek az agrár-ipari egyesülések mostani megítélésében, miszerint „...javult a takarmánytermelés és állattartás összehangolása. Az egyesülések koordináló, gazdaságszervező tevékenysége azonban más területeken számottevő eredményt még nem hozott” (268. l.). Kutatómunkám során áttanulmányoztam a négy agrár-ipari egyesülés tagvállalatainak évenkénti gazdálkodását és a közös tevékenység alakulását. Nyugodtan állíthatom, hogy az eredmények ennél lényegesen nagyobbak!

Csizmadia Ernőné értékes tanulmányát rövid összefoglalás zárja. Ajánlom azonban az egész könyv elolvasását mindazoknak, akik tanulják, tanítják, kutatják az élelmiszertermelést vagy annak egyes összefüggéseit. A gyakorlati szakemberek megismerhetik belőle a makroszinten megjelenő eredményeket és gondokat, hiszen a szerző legfőbb érdeme a tisztánlátás, a helyes megítélés elősegítése.

Forgács Katalin

Dr. Forgács Katalin kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtára mint országos jellegű tudományos szakkönyvtár és országos közgazdasági információs központ, tájékoztatói szolgáltatásaival segítséget nyújt az elméleti és gyakorlati közgazdászoknak a közgazdasági szakirodalomban való eligazodáshoz.

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLDI KÖZGAZDASÁGI IRODALOMBÓL „A” sorozat, REFERÁTUMOK, 1956

Havonta megjelenő, szöveges tájékoztató kiadványunk fő rovatai: elméleti kérdések, politikai gazdaságtan, makrogazdasági és nemzetközi gazdasági kérdések, vállalati gazdaságtan, oktatás- és tudománygazdaságtan. A világ 32 országából könyvtárunkba beérkezett külföldi folyóiratcikkekből, könyvekből válogatjuk ki magyar nyelvű ismertetésre az érdekelődésre számotartó anyagokat. Évente közel 500 referátumot közlünk a kiadvány 12 számában.

A füzetek éves név-, főrovat szerinti, folyóirat- és tárgymutatóját mellékletben jelenítjük meg.

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLDI KÖZGAZDASÁGI IRODALOMBÓL „B” sorozat, BIBLIOGRÁFIA, 1969

A világ minden tájáról könyvtárunkba — a kiadvány megjelenését megelőző 1-2 hónapban — beérkezett könyvek, folyóiratcikkek, nyersfordítások és egyéb dokumentumok havi bibliográfiája. Évente több mint 10 ezer tételt tartalmaz. Valamennyi szám végén szerzői és címmutató, továbbá a tartalmi visszakeresést biztosító tárgymutató található. A 7. szám az előző évben magyar fordításban megjelent könyvek jegyzékét, a 12. szám a nyersfordítások kumulált jegyzékét közli függelékben.

Külföldre csereként igényelhető
Az „A”- és „B”-sorozat évi előfizetési ára: 1000 Ft

Felvilágosítás és megrendelés:
1093 Budapest IX., Zsil u. 2. II. 223. Tel.: 179-377.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Роль цен и предложения в дефиците

Андраш Шимон

Автор изучает предложение такого предприятия, которое производит единственное изделие для такого рынка, где конкуренция недоразвита. Представленная модель намерена отражать характерные черты венгерской экономики. Предполагается при этом, что предприятие хочет реализовать максимальную прибыль, а спрос на его изделие не бесконечно терпелив, если речь идет о гибкости цен. По окончательному выводу изучения, если цены определяются административным путем, то предприятию стоит создавать дефицит своего изделия даже и тогда, если оно имеет недоиспользованные производственные мощности. Статья способствовала тому, чтобы вновь определить понятие неуравновешенности, характерной для некоторых социалистических экономик, и вызывает необходимость еще раз размышлять о макроэкономических чертах неуравновешенности.

Рабочая сила, производительность, стимулирование

Дьёрдь Кёвари—Янош Тимар

В социалистическом товарном хозяйстве самым важным институтом процессов перераспределения рабочей силы и зарплат является рынок рабочей силы.

Новейшие исследования вскрыли особенность функционирования экономики с ограниченными ресурсами, заключающуюся в том, что строгие требования экономической эффективности не служат препятствием для ограничения на уровне предприятий спроса в рабочей силе и еще в меньшей мере представляют недостаток сам по себе. Поэтому недостаток рабочей силы в итоге появляется на уровне народного хозяйства, препятствуя осуществлению принципа экономической эффективности.

Авторы анализируют, как в заданной функционирующей системе хозяйства цели политики занятости и ее практика, а также демографические процессы влияют на хронический недостаток рабочей силы. Они показывают, что в противовес прогнозам приостановка экономического роста не снизила нехватки в рабочей силе. Не изменился также значительно и характер передвижения рабочей силы.

Наиболее важные участники рынка рабочей силы в существующих рамках в соответствии с их интересами и их «игровой площадкой» приспосабливаются к ситуации, сложившейся на рынке рабочей силы.

В позиции участников рынка рабочей силы своеобразную роль играют разнообразные формы второго хозяйства, служащие его пополнением.

Создание экономических рабочих объединений внутри предприятий — одной из новых притягательных форм мелкого предпринимательства — позволяет предприятиям обходить препятствия действующего регламентирования заработной платы, делает возможным то, чтобы наиболее важные для них работники успешно соперничали в сохранении групп и путем экстенсивного увеличения рабочего времени, обходя юридические препоны для сверхурочных работ, пополняли недостающую рабочую силу. Несмотря на несомненные в данный момент преимущества, функционирование «vgnk» усиливает и далее дуальный характер экономики; «двойственность» в настоящее время уже находит свое воплощение на практике также и в государственном секторе.

Оценка экономической эффективности деятельности технического исследования и развития

Миклош Турански

Дать соответствующий ответ на вопросы об управлении и планировании технического развития можно лишь тогда, если охарактеризовать экономическую эффективность дея-

тельности исследования и развития. Для оценки такой деятельности известны многие методы, из которых статья занимается т. н. методом непосредственной оценки. В связи с этим автор изучает содержание деятельности исследования и развития и ее роль в расширении производства, а также методы оценки нетто и брутто, самостоятельный и относительный методы, которые служат для измерения рентабельности деятельности исследования—развития.

Инновационная деятельность мелких и средних предприятий

Иштван Ковач—Ференц Мартон

Авторы провели исследования с помощью анкет и интервью среди 77 мелких и средних предприятий на основе модели контингентии (соприкосновения), разработанной Кафедрой организации промышленных предприятий Экономического Университета им. Карла Маркса. На основе этого они проанализировали внешние и внутренние условия мелких и средних предприятий, характерные черты их структуры, показатели выработки, а также их способность реализовывать инновации. Авторы исходили из того, что способность организации провести инновации зависит от характера связи между характерными чертами структуры и контекстуальными переменными, а использование инновационной мощности ведет к особой инновационной выработке.

Авторы обобщили факторы, благоприятно влияющие на инновационную выработку, а также важнейшие регрессивные силы. На основе своего опыта, накопленного в ходе исследований, они представили дефиницию разных видов организации и оценку согласия между выработкой и инновационной мощностью.

В конце статьи авторы формулируют предложения по улучшению условий инновации. Одна часть предложений касается улучшения окружающих условий, а другая — развития функционирования и организации.

Аграрная политика и дифференцирование

Дьердьнз Энеди

Статья представляет некоторые теоретические соображения о связи между дифференцированием сельского хозяйства, развитием и хозяйственным управлением, а затем оценивает процесс дифференцирования венгерского сельского хозяйства за последние два десятилетия и влияющую на него политику цен.

Автор устанавливает, что в усилении процесса дифференцирования венгерского сельского хозяйства значительную роль играла и аграрная политика, которая неправильно приспособлялась к отдельным этапам развития сельского хозяйства.

Согласно автору, в создании орбиты долгосрочного развития равновесия сельского хозяйства участвовал, кроме территориального дифференцирования, и процесс приближения, а усиление дифференцирования не до конца сопровождалось с ростом эффективности.

В инновационной стадии развития, во время значительных замен технологии дифференцирование усиливается. Лучшие хозяйства быстрее могут создать новые технологические пропорции. А на территориях с менее благоприятными условиями из-за более медленного роста надолго может сохраниться производство с высокой себестоимостью и недостаточным развитием технологии.

По мнению автора, хозяйственная политика должна — в отраслях, находящихся в стадии инновации — ускорить темпы замены технологий. Надо стремиться к тому, чтобы территории с разными условиями как можно быстрее достигли оптимального уровня инвестиций и издержек, необходимых для данного развития технологии. Это даст максимум эффективности в народном хозяйстве. Последнего можно достигать так, чтобы хозяйственное управление обеспечивало возможность отраслям, находящимся в стадии инновации, реализовать больше доходов, чем в среднем в народном хозяйстве. Автор многосторонне показывает, что за весь рассмотренный период венгерское сельское хозяйство реализовало более низкие доходы среднего уровня и даже с ухудшением экономических условий паритет цен и доходов дальше ухудшился. А в связи с открытием ножиц цен в сельском хозяйстве территории с неблагоприятным природными и экономическими условиями попали в более неблагоприятное положение, а круг хозяйств, нуждающихся в поддержке, расширился.

Почему развитие Югославии отступило от социалистического самоуправленческого рыночного хозяйства?*Александр М. Вацич*

В 1976 г. Закон об объединенном труде сформулировал правила функционирования югославского социалистического самоуправленческого рыночного хозяйства. Автор статьи анализирует причины того, что действительное общественно-экономическое развитие в Югославии отступило, в некоторых областях существенно, от этой модели.

Он рассматривает четыре главных комплекса причин: причины, связанные со структуральными характеристиками экономического развития, с экономической политикой, с самой экономической системой и, наконец, внешние причины, т. е. неблагоприятные международные условия.

Последние — внешние — факторы, хотя оказывали известное влияние, не были решающими.

Анализ неблагоприятного влияния самой экономической системы — т. е. проблемы, как сохранение известных несамостоятельных общественно-экономических механизмов и некоторые слабости Закона об объединенном труде содействовали отступлением от принятой модели — является важной частью анализа.

Подводя итог трудностей, автор отмечает некоторые главные области — систему внешней торговли, текущую экономическую политику, употребление аккумуляции, политику развития и общую экономическую систему —, в которых, в интересах осуществления долгосрочной программы экономической стабилизации страны и более последовательного претворения в жизнь социалистического самоуправленческого рыночного хозяйства, надо внедрять важные изменения.

Индустриализация в Черной Африке как средство прорыва из отсталости*Эмил Катона*

Статья делится на три части. В первой части выдвигаются те теоретические соображения, которые ставят индустриализацию в центр стратегии развития, распространяя ее на особенности этатизма и экономического развития с рыночной ориентацией. Во второй части исследуется процесс индустриализации в связи с общим уровнем развития, а также представляется в критическом аспекте модель промышленного развития Эверетта Хагена. В третьей части на основе данных 22 черных африканских государств анализируется промышленная структура и та лепта, которая вносится в национальный продукт, выражаемый в нетто, и в занятость, с учетом общественно-экономических влияний и проблем, содействующих претворению промышленного развития в жизнь, и таким образом показывается, почему этот важный элемент стратегий развития не оправдывает связанных с ним надежд.

Коллективная ответственность или коллективный козел отпущения*Ева Апро*

В статье подвергнута критике работа Андраша Хегедюша «Крупные предприятия и социализм» за ее недостаточную обоснованность с научной точки зрения и фактической стороны. Утверждения Андраша Хегедюша выходят далеко за пределы круга вопросов, касающихся крупных-мелких предприятий, и во многих отношениях полемичны.

На основе приведенных фактов не представляется обоснованным утверждение Андраша Хегедюша о том, что руководители крупных предприятий по структуральным соображениям противодействуют реформам. По мнению автора, хозяйственная реформа в Венгрии захватила руководителей сферы экономики, включая также и руководителей крупных предприятий, увеличила их самостоятельность, их возможности, высвободила их творческую энергию. Нельзя считать полезным и здоровым явлением, когда руководителей крупных предприятий объявляют противниками реформы, особенно в настоящее время: ведь на повестке дня стоит дальнейшее развитие реформы. Чрезвычайно важно и то, чтобы дальнейшее совершенствование реформы основывалось опыте и знаниях руководителей предприятий.

Критика Хегедюша, направленная в целом против крупных предприятий и их руководителей, несостоятельна потому, что стирает различия между предприятиями, работающими эффективно и неэффективно.

Автор критикует Хегедюша и за то, что тот сваливает ответственность за задолженность страны на крупные предприятия, однако его критика в конечном счете касается самой экономической политики. Осуждает Хегедюша за упрощенное представление отношений заинтересованности рабочих.

Автор подчеркивает, что исследование этих важных проблем требует уважения фактов. Особенно важно это развитие в настоящий период, когда дальнейшее совершенствование руководства экономикой стоит на повестке дня и нельзя принимать решения, исходя из различных позиций по этим вопросам.

В заключение автор подвергает критике статью Хегедюша за глубокую внутреннюю противоречивость. Таким образом, заключительные выводы статьи не согласуются с ходом мыслей в целом.

Синдром крупного предприятия

Адам Андял

В своей полемической статье автор рассматривает позиции экономических единиц венгерской промышленности особого назначения. Его утверждения, которые в первую очередь имеют эмпирическую основу — это дополнительные материалы по интерпретации формальных и неформальных элементов экономического управления. Крупные предприятия пробуют скорректировать изъяны экономической регулирующей системы по неформальным каналам из чувства самосохранения. Эта система связи, существующая на втором плане — необходимый элемент экономики, почти средство ее функционирования. В статье концентрируется внимание на суждениях, касающихся крупнопроизводственного развития и размерах предприятий, однако статья не впадает в крайности. Определяется, что формальные элементы регулирующей системы для крупных предприятий часто неблагоприятны и их стремятся компенсировать косвенным образом. Это — естественный процесс, поскольку вместо него не существует другого. Крупные предприятия — и, как правило, промышленность — представляют возросшее бремя для государства; противостоящая им система твердого расчета, усилившееся принуждение нести этот груз рождает почти спонтанно противоположные реакции. По мнению автора, в инвестиционной релаксации в этих двух областях и в единичном регулировании можно чувствовать это лучше всего. В то же время в других областях нормативное регулирование с ориентацией на крупные предприятия обнаруживает несомненно отрицательные стороны. Один интересный, однако неосновной вопрос во взаимоотношениях государства и предприятий в статье расценивается как синдром крупного предприятия. Исследование этого круга проблем только тогда можно считать корректным, если мы укажем на их парциальную сущность. Автор доказывает это ссылкой на выводы более ранней дискуссии: тот, кто выдвигает на первый план вместо экономических результатов крупнопроизводственное развитие, идет по ложному пути.

SUMMARY OF THE ARTICLES

The role of prices and supply

András Simon

The author analyzes the supply of a firm producing one commodity for a market characterized by non-perfect competition. The model intends to reflect features of the Hungarian economy. The firm is assumed to maximize profits and face demand that has a price elasticity less than infinite. The analysis concludes that if prices are administered the firm will feel profitable to produce shortages even if it has unused production capacities.

The idea allows a reformulation of the notion of disequilibrium in some of the planned economies and makes a rethinking of its macroeconomic implications necessary.

Manpower and the stimulation of performance

György Kővári — János Timár

In a socialist commodity producing economy the most important institution for the allocation of labour and wages is the labour market. Latest researches have explored the property of the operation of the resource-constrained economy that the demand for labour is not constrained on enterprise level by the strict requirements of economic efficiency and much less by shortage itself. Therefore, the shortage of manpower appears on national economic level in a cumulated manner, hindering the assertion of economic efficiency.

The authors analyse how the chronic shortage of manpower was influenced in the given system of operation of the economy by the objectives and practice of employment policy and by demographic processes. They demonstrate that, against expectations, the halt in economic growth did not mitigate the labour shortage. Nor did the nature of the movements of labour change to major extent.

The most important actors of the labour market adjust to the developed market situation, in the given framework, according to their interest and scope of movement. The second economy, its expanding and diversified forms play a particular role in the behaviour of the actors of the labour market. The creation of one of the attracting new forms, the "economic teams" within the enterprise allows the firms to circumvent the limitations of the valid rules governing the control of earnings. Thus they can successfully compete in retaining the groups of employees most important for them and, by transgressing the legal limitations to overtime, they make up for the missing manpower by extensively expanding the worktime. In spite of these undoubted momentary advantages the operation of these teams further strengthens the dual nature of the economy and „duality" now also prevails within the state sector.

Evaluation of the economic efficiency of technological research and development activity

Miklós Turánszky

An adequate answer to the questions emerging in connection with the control and planning of technological development can only be given if the economic efficiency of the research and development activity can be characterized. Several methods are known for its evaluation and the present study discusses from among them the one known as the so-called direct method of evaluation. In this context the contents and the role in expanding production of the R+D activity are examined, together with the net and gross as well as the independent and relative valuation methods.

Innovation in small and medium-sized enterprises

István Kovács—Ferenc Márton

The authors made a survey with the aid of questionnaires and interviews covering 77 small and medium-sized enterprises. The data were fed into a contingency model worked out at the department for industrial plant organization at the Karl Marx University of Economics. With the aid of this the environmental and internal conditions of the small and medium-sized firms were analysed, together with their structural characteristics, performance values and innovative ability. The authors set out from the assumption that the innovative ability of organizations depends on the structural characteristics and on the nature of connections between the contextual variables, and the exploitation of innovative capacity leads to a particular innovative performance.

The authors analyse what factors had a favourable impact on innovative performance, and which the major hindering forces were. By generalizing the experiences of the investigations they define types of organization and evaluate the harmony between performance and innovative capacity.

At the end of the study the authors draft proposals for improving the conditions of innovation. A part of the proposals is aimed at improving the environmental conditions, another part at the development of operation and organization.

Agricultural policy and differentiation

Mrs. Gy. Enyedi

The study outlines some theoretical ideas about the differentiation in agriculture, the relationship between development and economic control and then evaluates the differentiation process in the Hungarian agriculture in the last two decades and the agricultural policy influencing it.

The author states that in the strengthening differentiation process of the Hungarian agriculture an important role was played also by the agricultural policy which poorly adjusted to the development stages of agriculture.

According to the author in the development of the long-term balanced growth path of agriculture also the approximation process is present beside territorial differentiation, and the increase of differentiation is not always accompanied by higher efficiency.

In the innovative stage of development, at the time of big technological changes differentiation accelerates. Better farms can more quickly develop the new technological relations. In areas with poorer endowments, however, production with heterogeneous technology, working at higher cost may be conserved for a long time because of slower growth.

In the opinion of the author economic policy should accelerate the rate of technological change in branches in the innovative stage. Efforts should be made that the areas with different endowments should attain as fast as possible the investment and input optimum corresponding to the given level of technology. This produces the maximum of national economic efficiency. It may be attained if economic control allows the branch in the innovative stage to form a higher income than the national economic average. The authoress shows manifestly that in the period investigated the Hungarian agriculture always realized an income lower than the average, in fact, with stricter economic conditions the price and income parity further deteriorated.

With the opening of the agricultural price scissors the position of the areas with unfavourable natural and economic endowments further deteriorated at an increased rate and the scope of farms requiring support expanded.

Why did the Yugoslav development deviate from the socialist self-managed market economy?

Aleksandar M. Vacit

In 1976, the Associated Labor Act laid down the rules of functioning of the Yugoslav socialist self-managed market economy. The author analyses the reasons for which the actual Yugoslav socio-economic development deviated, in some respects essentially, from this model.

He presents four main complexes of reasons — reasons connected with the development pattern, with economic policy, with the economic system itself, and external reasons, i. e. unfavourable international conditions. The latter—external—factors, although they had a certain influence, were not decisive.

The analysis of the unfavourable effects of the economic system itself—i. e. of the problem, how the survival of certain non-self-management socio-economic mechanisms and also some weaknesses of the Associated Labor Act contributed to the deviations of the accepted model—is an important part of the analysis.

Summarizing the difficulties, the author appoints some main fields—the foreign trade system, current economic policy, the utilization of accumulation, development policy, and the overall economic system—in which important changes have to be implemented in order to execute the country's long-term economic stabilization programme and implement more consistently the socialist self-managed market economy.

Industrialization as means of breaking out of backwardness in Black Africa

Emil Katona

The article is divided into three parts. In the first part, the author deals with theoretical considerations that put industrialization in the centre of development strategies and touches upon the peculiarities of the statist and market oriented economic policies. In the second part, he examines the process of industrialization, as a function of the general level of development as well as introduces and criticizes the industrialization model of Everett Hagen. In the third part, the author, on the basis of a survey comprising 22 Black African countries, analyzes the structure of industry, its contribution to the GNP and employment, and takes into account the socio-economic effects and problems, the formation of which has been promoted by industrialization. Through these elements he demonstrates why this important factor of the development strategies has not lived up to expectations placed in it.

Collective responsibility or collective scapegoat?

Éva Apró

The article criticizes András Hegedüs because his writing¹ "Large enterprises and socialism" is not sufficiently founded from the scientific aspect, from the side of facts. His statements point far beyond the scope of problems of large and small enterprise, and are open to challenge in many respects.

On the basis of facts the statement by Hegedüs does not hold that the leaders of large enterprises are opposed to the reform for structural reasons. According to the authoress the economic reform has won the economic leaders in Hungary—inclusive of the managers of large firms—it increased their independence and opportunities, and released their creative energy. It is not useful and unhealthy to treat the leaders of large enterprises as opponents of the reform—particularly now when the reform is to be further developed. It is highly important that the knowledge and experience of the leaders of large enterprises should be relied upon in the course of further developing the reform.

Hegedüs's critique of the large enterprises and their leaders also does not hold because he blurs the difference between efficient and non-efficient firms.

The authoress also criticizes Hegedüs because he puts the collective blame for the indebtedness of the country on the large enterprises, while, in the last resort, his critique affects economic policy itself. He also portrays the interest relations of workers in a simplified manner.

The authoress emphasizes that an investigation of these important problems demands respect for facts. This is particularly important in the present stage of development, when the further development of the system of economic control is on the order of the day and decision on these questions can be taken by setting out from different positions.

In conclusion, the author exercises critique on Hegedüs's article because of its deep internal contradictions. The final conclusions of his article are, namely, not in harmony with his whole line of reasoning.

The large enterprise syndrome*Ádám Angyal*

In his article, submitted to discussion, the author examines the behaviour of some priority economic units in the Hungarian industry. His, mainly empirical, statements are contributions to interpreting the formal and informal elements of the system of economic control. The large enterprises attempt to correct the imperfections of the system of economic control, as if by vital instinct, through informal channels. This background system of relations is an indispensable element, a tool, in the operation of the economy. The article extends to the views on large enterprises, and enterprise size in general, but distances himself from extremities. He establishes that the formal elements of the system of regulation are frequently disadvantageous for the large firms and thus they make efforts to compensate for them in informal ways. This is natural process and there is nothing to substitute for it. The increased state burdens on large enterprises —and in general on the industry—the system of expectations towards them, and the coercion to carry increased burdens give birth spontaneously to reactions. According to the author this can be best perceived in two areas, in the redistribution of investment and in individual regulations. In other fields he shows at the same time the expressly harmful aspects of normative regulation as regards large enterprises. The article qualifies the large enterprise syndrome as an interesting but not basic problem of relations between the state and enterprises. The investigation of this scope of problems is only correct if its partial nature is pointed out. By quoting the results of an earlier debate, the author proves that it is the wrong way to consider the question of large enterprise as a primary one instead of the economic achievements.

Lőrincné Istvánffy Hajna:

A NEMZETKÖZI KÖLCSÖNTŐKE-ÁRAMLÁS ÉS A HITELPIACOK

A hetvenes években, de különösen napjainkban megnőtt a kölcsöntőkék forgalma. Hogy kik és milyen feltételekkel vehetnek fel hitelt, azt a hitelszervezetek és gyakran egy-egy ország gazdaságpolitikai döntése befolyásolja. E döntéseket már természetesen nem pusztán gazdaságossági megfontolások alapján hozzák.

A szerző nagy gondot fordít arra, hogy részletesen, sok adattal alátámasztva ismeresse a kölcsöntőke-forgalom fejlődését és irányát, ezen belül a szocialista országok hitelfelvételeit és adósságállományát is. Ez az első magyar nyelvű könyv, amely átfogóan foglalkozik a kölcsöntőkék nemzetközi áramlásával.

Az I. és II. fejezet a könyvön belül egy nagyobb, szervesen összetartozó egység, ahol a szerző a kölcsöntőke-forgalom növekedésének okait és az áramlások szervezeti kerekeit tárgyalja. Külön rész foglalkozik az eurodollárok és az amerikai bankrendszer kapcsolatával, valamint az olajárrobbanásoknak és az annak következtében felduzzadt nemzetközi likviditásnak a nemzetközi hitelpiacokra gyakorolt hatásával. A III. fejezet a kölcsöntőkék áramlásának fő irányait ismerteti. Ezen belül ki kell emelni a szocialista országok adósságállományával foglalkozó részt. A szakirodalomban található ugyan ide vonatkozó utalások, de hasonlóan körültekintő és átfogó ismertetés nem.

A IV. fejezet a nemzetközi hitelezés különböző kockázatait tárgyalja. Ezen belül a hazai irodalomban először mutatja be részletesen az országkockázat fogalmát és minősítésének gyakorlatát. A kötet záró fejezete a nemzetközi kölcsöntőke-forgalom várható jövőbeli alakulásától igyekszik képet adni.

350 oldal, kötve 75 Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1983. évi 11. sz.

Gvisiani, D.—Milner, B.: Az irányítás szer-
vezésben rejlő tartalékai

Felzenbaum, V.: A tudományos-műszaki
haladás irányítása

Malmögin, I.: A munkahelyek és a munka-
erőforrások kiegyensúlyozása

Kuznyecov, V.: A gazdasági mechanizmus
és a dolgozók részvétele a termelés irányítá-
sában

Vszjakik, A.: Iparszerű állattenyésztés

Nyefjodov, V.: A háztáji gazdaságok fej-
lesztése

Danyilov, E.: A kereskedelem intenzifiká-
ciója

Kvasa, A.: A szovjet demográfiai politika
elméleti problémái

Vikentyev, A.: Gazdaságnövekedési üte-
mek napjainkban

Gavrilov, V.: Az ágazati szintű KGST-
együtműködés problémái

Frumkin, B.: A KGST-tagországok agrár-
ipari együtműködéséről

*Fedorenko, N.—Satalin, Sz.—Lvov, D.—
Petrakov, N.:* A gazdasági intézkedések ha-
tékonysága értékelésének elméleti és gyakor-
lati problémái

Kraszovszkij, V.: A termelés és a beruháza-
sok gazdasági hatékonysága

Szafonov, F.: Ellenértékezés az iparban

Brizgalov, Ju.: Az új technika minőségé-
nek értékelése

Avdejenko, P.: A scsokinói módszer tér-
hódításáról

1983. évi 12. sz.

Miljukov, A.: Új vonások a vállalatok
pénzügyi önállóságában és felelősségében

Filjev, V.: Összefüggés és munkatermelé-
kenység és az átlagbér emelkedése között

Glagojeva, G.: A próbaüzem és a kiemel-
kedő fontosságú újítások keletkezése

Akerdin, R.—Alekszandrov, G.: A javítások
és a gépi üzemidők optimalizálása

Asimbajev, T.: A kazah gazdaság mai fej-
lődési tendenciái

Sztepin, V.: A talajjavítás hatékonysága
az OSZSZSZK nem feketeföldi övezetében

Szokolov, G.: A beruházási folyamat finan-
szírozási és hitelezési rendszere Moszkvában

Atlasz, M.—Fridberg, L.: A szocializmus
politikai gazdaságtani problémái N. A. Voz-
nyeszenszkij műveiben (Megemlékezés a ne-
ves közgazdász születésének 80. évfordulója
alkalmából)

Hafzov, R.: A termelés intenzívebbé téte-
lének méréséről

Bakoveckij, O.: A KGST nemzetközi gaz-
dálkodó szervezeteiről

Rudasevszkij, V.: A tudományos-műszaki
potenciál integrációs fejlődése

Szapoznyikov, P.: Az olaj határráfordítá-
sainak meghatározása

Szeleznyeva, N.: Az önköltség és az egyéb
hatékonyságmutatók tervezése szállítási mun-
kálattokban

WIRTSCHAFTS WISSENSCHAFT

1983. évi 12. sz.

Luft, H.: A szocializmus gazdasági törvé-
nyeinek hatása és alkalmazása a társadalmi
termelés intenzifikálásában

Kosser, K.—Kupferschmidt, W.: A kombi-
nátok újratermelési folyamatában zajló kül-
kereskedelmi tevékenység integrációs tapasz-
talatai és feladatai

Tesch, J.: Az NDK építőiparának fejlődé-
se a nyolcvanas években

Braun, M.—Richter, G.: Az önálló elszá-
molás a társadalmi követelmények tükrében

Nitzsche, U.—Möller, F.: Azonosságok és
különbözőségek a fejlődő országok és a tőkés
ipari országok gazdasági együtműködéséről
vallott szocialreformista és konzervatív-reak-
ciós nézetekben

Kahl, G.: A tudományos-műszaki haladás
állammonopolista szabályozása — a mai
polgári közgazdaságtan legfőbb elméleti alko-
tórésze (A jénai Friedrich Schiller Egyetem

közgazdaságtudományi szekciójának ülése 1983. június 7-én)

1984. évi 1. sz.

Az 1983. évi Karl Marx-évforduló alkalmából rendezett jubileumi konferencia anyaga:

Neves közgazdászok (Helmut Koziolok, Gerhard Schulz, Gerd Friedrich stb.) levele E. Honeckerhez

Bevezető referátum: Mittag, G.: A kombinátok fejlesztési tapasztalatainak elvi általánosítása; a népgazdasági teljesítmény fokozásának — különösen a minőségi növekedési tényezők hasznosításának — szempontjából

Vitaanyag: Az előbbi referátum korreferátumai — hat munkacsoport szerinti bon-tásban

Helmut Koziolok zárszava

1984. évi 1. sz.

Csuhno, A.: A politikai gazdaságtan szerepének növekedése a mai szakaszban

Kunjavszkij, M.: A politikai gazdaságtan és tudományos eredményei

Ulbin, K.: A közgazdasági gondolkodás és szerepe a szocialista társadalmi termelés növekedésében

Szemjonov, K.: Az államközi és a nemzetközi munkamegosztás: egység és különbözőség

Szmirnov, B.: Tudományos-műszaki haladás: mennyiség, minőség, mérés

Rjzenszkova, N.: A munka iránti szükséglet és kialakulása a fejlett szocializmus viszonyai között

Kulijev, T.: A nettó termék mutatója és hiányosságai

Hajkin, V.: A bérarányosan számított termékjövendelműködés mutatójáról

Csumacsenko, B.: Termelési infrastruktúra a szocialista bővített újratermelésben

Djakova, O.: Termelési infrastruktúra az agrár-ipari komplexum rendszerében

Zyrev, A.: A Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank a KGST-tagországok nemzetközi valutáris-pénzügyi mechanizmusának fontos eleme

Kirov, V.: Ágazatközi termelési koncentráció a mai monopolisztikus egysülésekben

Drozdov, V.: A kereskedelmi bankok szerepe a kapitalizmus általános válságának harmadik szakaszában

Szutirin, Sz.: A „szovjetológus” közgazdasági tanok szerepe a mai imperialista stratégia kidolgozásában

Sarifhodzsajev, M.: A felsőfokú közgazdászok képzésének tökéletesítésének néhány problémája

Alikberov, Z.: A közgazdász káderek képzésének tökéletesítése — az idő parancsa

Korovkin, V.: A vállalati közgazdász mai modelljének kérdéséhez

Bicskov, A.—Jevszejev, M.—Nehorosev, Ju.: A közgazdászok képzésének tökéletesítése az egyetemeken

Klavdijenko, V.: Számok, tények, irodalom „A munka szerinti elosztás. Társadalmi fogyasztás alapok”, „Az önelszámolás alapjai” c. témához.

Sibajev, Sz.: A nemzetközi gazdasági szervezetek és szerepük a világ gazdasági kapcsolatok alakulásában

Krilov, A.: A veszteségek csoportosítása a szocialista termelésben

Zajnutdinov, Sz.: A regionális sajátosságok hatása a szocialista életmódra

1983. évi 10. sz.

Mihajlov, M.: Munkás-paraszt egységfront az 1923. szeptemberi fordulat idején. A BKP gazdasági platformjának fejlődése

Nikiforov, V.: Kriszto Dobrev születésének nyolcvanadik évfordulójára

Gocseva, R.: A bolgár nép életszínvonal-emelkedésével kapcsolatos problémák

Ribov, M.: Minőség szabályozás az új gazdasági mechanizmus szabta feltételek mellett

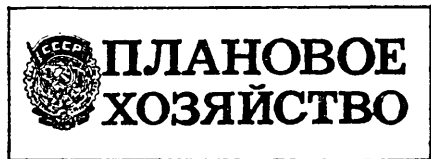
Az improduktív ágazatok (egészségügy, testnevelés, sport, oktatás, kultúra) társadalmi-gazdasági hatékonyságának meghatározása (Kerekasztal-tanácskozás)

Kirova, Kr.: A szociális hatékonyság lényege, kritériumai, mutatói

Jarkin, A.—Mehilov, V.: A szovjet hosszú távú tudományos-műszaki komplex program kidolgozásának problémái

Aljakova, V.: Az amerikai gazdaság néhány problémája az élenkélés fázisában

Matejev, E.: Rendszerelemzés és gazdaságtudomány

1984. évi 1. sz.

Az 1983. év a tizenegyedik öt éves tervidőszak fontos szakasza

Samsin, V.: Hírközlés: az ágazat fejlesztése és a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése

Nyikityin, Ju.: Az elektrotechnikai ipar tartalékai és kihasználásuk

Orlov, A.—Fonareva, N.: Az árukinálat és kereslet összhangjának biztosítása

Tomaszjan, G.—Kucsusev, A.: A kísérlet megkezdődött a podolszki Klement Gottwald kábelüzemben

Szlobodnyik, V.—Maszlennyikov, V.: A termékszállítási kötelezettségek megbízhatóbb teljesítésének útjai

Barszov, A.: Ösztönzés és technika új eredményeinek bevezetésére

Andrianov, V.: Az ágazatközi kapcsolatok elmélyítése a hatékonyság fokozásának felétele

Maszenkov, V.: A munkatermelékenység növelésének tartalékai a növénytermesztésben és az állattenyésztésben

Szingajevszkij, I.: A mezőgazdasági nyersanyagok felhasználási normatíváinak tökéletesítése

Logacsev, P.: Zöldség- és gyümölcsstermesztés a Távols-Keleten

Kulikov, V.: A szocialista termelési viszonyok alakulása a mai szakaszban

Kalimzsanov, A.: A szántóföldi hozamok minőségi determináltságának kérdéséhez

Voronov, V.: A regionális tervezés tökéletesítésének kérdései

Ananyev, A.—Szilin, A.: A nyugat-szibériai olaj- és gázkomplexum építőipari és egyéb vállalatainak munkaerő-ellátottsága

Stundjuk, V.: Iparvállalatok anyagi és pénzügyi tartalékainak képzése és felhasználása

Rudnik, F.—Pilszcsikov, V.: A minőség-szabályozás megszervezése (A moszkvai „Frezer” üzem példáján)

Muszfulin, A.: A polimerek felhasználásának távlatai

Danilin, G.: A termelőerők fejlődésének sajátosságai a tudományos-műszaki forradalom feltértelei között

Weltwirtschaftliches Archiv

1983. évi 3. sz.

Kaen, F. R.—Heims, B. P.—Booth, G. G.: Az eurodollar-piacon, valamint az amerikai pénzpiacra jegyzett kamatlábak integrációja határidős piacon

Schnitzel, P.: A hazai monetáris bázis, valamint az eurodollar-rendszer között mutatkozó kauzális összefüggések elemzése

Drabek, Z.: A technológiai különbözőségek hatása a kelet—nyugati kereskedelemre

Mutti, J. H.—Gerking, Sh. D.: Multinacionális vállalatok, diszkriminatív beruházás-ellenőrzések

Gerels, F.: Külföldi beruházás, technológiai transzfer: optimális politika

Hiemenz, U.: Exportnövekedés az ázsiai fejlődő országokban: trendek, gazdaságpolitikai alternatívák

Mohabbat, K. A.—Dalal, A. J.: A termelési tényezők helyettesítése és Dél-Korea importszükséglete: translog-elemzés

Cott, T. N. van—Wipf, L. J.: Vámtarifa-mérséklés — infláció útján. Különleges vám-tarifák az USA-ban 1972—1979-ben

Bee Yan Aw.: A külkereskedelmi egyensúlyhiány és a leontiefi paradoxon (Adalék a Heckscher—Ohlin—Vanek-féle modellhez)

Grass, R. D.: Miért kellett az árnyékgazdaságnak az NSZK-ban kiberebélyesednie? (Kommentár. Frey B. S.—Weck, H.—Pommerehne, W.W. cikkéhez, Weltwirtschaftliches Archiv. Vol. 118. 1982. 499—524. l.)

Frey, B. S.—Weck, H.—Pommerehne, W. W.: Az árnyékgazdaság lényegének megragadása: az eszményi szemben áll a lehető legjobbal is. (Válasz Grass cikkére.)

Chung H. Lee.: Az amerikai, a japán és a koreai ipar termelése: nemzetközi összehasonlítás

Кэзгаздашаги Семле, XXXI-й год издания, май 1984 г.

СОДЕРЖАНИЕ

Роль цен и предложения при наличии дефицита (<i>Андраш Шимон</i>)	513
Рабочая сила, производительность, стимулирование (<i>Дьёрдь Кёвари— Янош Тимар</i>)	528
Оценка экономической эффективности деятельности технического исследо- вания и развития (<i>Миклош Турански</i>)	535
Инновационная деятельность мелких и средних предприятий (<i>Иштван Ковач—Ференц Мартон</i>)	546
Аграрная политика и дифференцирование (<i>Дьёрдьнэ Энеди</i>)	553
Почему развитие Югославии отступило от социалистического само- управленческого хозяйства? (<i>Александар М. Ваичич</i>)	570
Индустриализация в Черной Африке как средство прорыва из отсталости (<i>Эмил Катона</i>)	583

ДИСКУССИЯ

Коллективная ответственность или коллективный козел отпущения? (<i>Ева Апро</i>)	594
Синдром крупного предприятия (<i>Адам Андял</i>)	605

ОБЗОР

Можно ли определить себестоимость сельскохозяйственных продуктов? (<i>Ласло Дрехслер</i>)	616
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Роберт Хох—Илона Ковач—Миклош Ёрдёг «Потребление и доход» (<i>Ильдико Экеш</i>)	619
Эрнёнэ Чизмадиа «Новые черты производственной структуры в продо- вольственном хозяйстве» (<i>Каталин Форгач</i>)	623
Краткое содержание статей на русском и английском языках	629
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	637

Közgazdasági Szemle, Vol. 31, No. 5, 1984.

CONTENTS

The role of prices and supply in the creation of shortages (<i>András Simon</i>) ...	513
Manpower and the stimulation of performance (<i>György Kővári—János Timár</i>)	528
Evaluation of the economic efficiency of technological research and development activity (<i>Miklós Turánszky</i>)	535
Innovation in small and medium-sized enterprises (<i>István Kovács—Ferenc Márton</i>)	546
Agricultural policy and differentiation (<i>Mrs. Gy. Enyedi</i>)	553
Why did the Yugoslav development deviate from the socialist self-managed market economy? (<i>A. M. Vacicé</i>)	570
Industrialization, as a means of breaking out of backwardness in Black Africa (<i>Emil Katona</i>)	583

DISCUSSION

Collective responsibility or collective scapegoat? (<i>Éva Apró</i>)	594
The large enterprise syndrome (<i>Adám Angyal</i>)	605

REVIEW

Can the prime cost of agricultural products be worked out? (<i>László Drechsler</i>)	616
--	-----

BOOK REVIEW

Róbert Hoch—Ilona Kovács—Miklós Ördög: Consumption and income (<i>Ildikó Ékes</i>)	619
Mrs. E. Csizmadia: New features of enterprise structure in the food economy (<i>Katalin Forgács</i>)	623
Abstracts of the articles, in Russian and English	629

FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	637
--	-----

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: 853-775, 853-776, *850-777.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Terjedelem 8 iv. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1984. március 16.

84.0342 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalban, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodában (Budapest, V., József nádor tér 1 postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 216 forint.

AZ AKADÉMIAI KIADÓ GONDOZÁSÁBAN JELENT MEG

Bélyácz Iván:

AZ ÁLLÓESZKÖZ-ÁLLOMÁNY KORSZERŰSÍTÉSI FOLYAMATA

(Ipargazdasági értekezések 14.)

108 l., 26 táblázat, füzve 29,— Ft

Gara Judit:

A TŐKÉS JÖVEDELEM-ÚJRAELOSZTÁS

SZOCIÁLPOLITIKAI VONATKOZÁSAI OLASZORSZÁG PÉLDÁJÁN

(Közgazdasági értekezések 31.)

182 l., 51 táblázat, füzve 37,— Ft

Köves, Pál:

INDEX THEORY AND ECONOMIC REALITY

(Indexelmélet és közgazdasági valóság)

312 l., 33 ábra, 57 táblázat, kötve 290,— Ft

LONG-TERM MODELS AT WORK

(Népgazdasági modellek a távlati tervezésben)

Szerkesztette: Augusztinovics Mária

384 l., 22 ábra, 166 táblázat, kötve 340,— Ft

Szentes, Tamás:

THE POLITICAL ECONOMY OF UNDERDEVELOPMENT

4., átdolgozott és bővített kiadás

425 l., kötve 380,— Ft

AKADÉMIAIKIADÓ
Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111-010

705029

ET

Közgazdasági Szemle

XXXI. ÉVFOLYAM

1984. JÚNIUS

HU ISSN 0023-4346

A közlekedés fejlettségéről
KLÉZL RÓBERT

Szegény gazdagok és gazdag szegények
PRÁGER LÁSZLÓ

A gazdaságfejlesztés mint elsődleges politikai cél: itt és most
IZIKNÉ HEDRI GABRIELLA

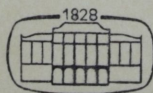
Teljesítmény szerinti keresetdifferenciálás vagy kereset szerinti
teljesítménynivellálás?
PAPP SÁNDOR

Az alacsony és a magas jövedelmezőségű iparvállalatokról
PETŐ MÁRTON

Specializáció és diverzifikáció iparunkban
BAGÓ ESZTER

A bankrendszer jegybanki kérdésköréről
PETSCHNIG MÁRIA

Gazdasági struktúránk reformjáról
PRUGBERGER TAMÁS

A szerkesztő bizottság tagjai:

Augusztinovics Mária, Ballai László, Benke István, Bognár József, Chikán Attila, Csikós-Nagy Béla, Csizmadia Ernő, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Gyenes Antal, Hetényi István, Huszár István, Kapolyi László, Keserű Jánosné, Kornai János, Morva Tamás, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Rozgonyi Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szamuely László, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXI. évfolyam, 1984. június

TARTALOM

A gazdaságfejlesztés mint elsődleges politikai cél: itt és most (<i>Izickné Hedri Gabriella</i>)	641
A közlekedés fejlettségéről (<i>Klézl Róbert</i>)	650
Szegény gazdagok és gazdag szegények (<i>Práger László</i>)	664
Az alacsony és a magas jövedelmezőségű iparvállalatokról (<i>Pető Márton</i>) ...	679
Specializáció és diverzifikáció iparunkban (<i>Bagó Eszter</i>)	692
VITA	
A bankrendszer jegybanki kérdésköréről (<i>Petschnig Mária</i>)	704
Gazdasági struktúránk reformjáról (<i>Prugberger Tamás</i>)	714
Teljesítmény szerinti keresetdifferenciálás vagy kereset szerinti teljesítmény-nivel-lálás? (<i>Papp Sándor</i>)	724
SZEMLE	
Az árváltozások hatása a mezőgazdasági termelés tiszta jövedelmére (<i>Szollár Györgyi</i>)	734
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság (<i>Benet Iván</i>)	742
Timár Mátyás: Gazdasági egyensúly és pénzügyek (<i>Brüll Mária</i>)	745
Kunvári Árpád: A gazdaságfejlesztés irányításának alapkérdései. A gazdálkodási egyensúly feltételeiről (<i>Újhelyi Gyula</i>)	748
FOLYÓIRATSZEMLE	753
M. Talamona: Az innováció jelentősége és problémái a kis- és középvállalatok- ban — Karl Georg Zinn: Ciklus, stabilitás és a pénz semlegessége	
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	757
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	765

Főszerkesztő: Zsarnóczai Sándor
Szerkesztőségi titkár: Kovács Lajos
Olvasószerkesztő: Halm Tamás
Rovatvezetők: Balázs Sándor
Gábor R. István
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: Csehiné Bánhalmi Andrea

A gazdaságfejlesztés mint elsődleges politikai cél: itt és most

Izické Hedri Gabriella

A szocializmus célrendszeréből következően a gazdaságfejlesztésnek e társadalmi forma egész történelmi időszakában prioritást kellene élveznie, hogy bekövetkezhessen az egyének személyiségének szabad kibontakoztatása, jólétük emelkedése. A marxizmus 19. századi klasszikusainak feltételezéseitől azonban eltérően alakultak a szocializmus külső és belső körülményei:

— Mivel a szocializmus nem világméretű, hanem egy, majd több országban győzedelmeskedett, és kezdettől fogva külső fenyegetéssel kellett együtt élnie, reális követelményként jelentkezett e társadalmi rendszer katonai védelmének biztosítása.

— A szocializmus — igen kevés kivétellel — nem iparilag fejlett és a polgári demokrácia szakaszát elért országokban győzedelmeskedett, a kibontakoztatáshoz szükséges feltételek jelentős részét a szocialista fordulatot követően, pótlólagosan kellett megteremteni.

Ilyen körülmények között a gazdaságpolitika folyamatossága időnként törést szenvedett: egyfelől azért, mert ismétlődően olyan helyzet állt elő, amikor a katonai biztonság került a politika élvonalába (a Nagy Honvédő Háború idején a Szovjetunióknak minden erejét a haza katonai védelmére kellett összpontosítania; a hidegháború korszakában a kelet—nyugati katonai erőegyensúly elérésére kellett törekedni, majd az enyhülés évei után a nemzetközi feszültség újraéleződése magával vonta a fegyverkezési verseny fokozódását is); másfelől azért, mert jól bejáratott mechanizmusokkal, szervezettséggel, magas munkakultúrával rendelkező népgazdaság hiányában, a szocialista gazdaságpolitikának olyan feladatokat kellett megoldania, amiket a tudomány előzetesen nem tisztázott.

Az 1960-as években a szocialista közösség (elsősorban a Szovjetunió) globális politikai tényezővé vált, miközben — a közösség történelmi mértékkel mérve is igen gyors gazdasági növekedése ellenére — regionális gazdasági tényező maradt.

A világpolitikai és a világgazdasági súlyának különbözősége miatt a szocialista közösségnek az 1970-es években szembe kellett néznie az alábbiakkal:

Először azzal, hogy az Egyesült Államok vezetése — a kelet—nyugati katonai erőegyensúly ellenére — fokozza a fegyverkezési hajsztát abból kiindulva, hogy a lépéstartás a Varsói Szerződés államaitól sokkal nagyobb áldozatot követel, mint a NATO tagjaitól, hiszen nagyjából azonos katonai költségeket feltételezve, ezek aránya a bruttó nemzeti termékhez képest lényegesen magasabb a szocialista közösségben, mint a nyugatban. Ilyen módon szélsőséges nyugati körök úgy vélik, hogy a fegyverkezési hajsza alkalmas a szocialista országok gazdasági kifulladására; velük szemben politikai indítékú gazdasági nyomás is alkalmazható.

tünket, hogy a népgazdaságra, illetőleg az egyénekre háruló terhek elviselésének alapja továbbra is nem kismértékben a bizalom marad, úgy véljük, hogy mind a társadalom egésze, mind az egyesek szempontjából megnövekedett *a gazdaság áttekinthetőségének a követelménye.*

— A gazdaságpolitika kétségtelenül arra törekszik, hogy a költségvetési támogatások és elvonások szövevénye egyre kevésbé zavarja a tisztánlátást a tekintetben, milyen önköltséggel jár valójában valamely áru egységének előállítása. Igaz, még messze vagyunk a megkezdett út végétől, mégis felvetődik az igény több, jobb és meggyőzőbb mikroökonómiai elemzés iránt. Jó volna például tudni, vajon egy osztrák cég által 2 év alatt felépített szálloda önköltsége valóban magasabb-e, mint egy 6 év alatt épülő magyaré, továbbá azt, hogy például fontosabb ipari exporttermékeink önköltségében milyen arányban jelentkeznek az állásidők (mert késik az alapanyag), a géppark elavultsága, a rezi indokolatlan hányada (mert túl sok az adminisztrátor és a vezető), a műszaki paraméterektől való eltérés és az ebből származó hibák kijavításának költsége.

Valószínűleg az áttekinthetőség hiányaiból származik az a nálunk mostanában eléggé elterjedt következtetés is, amely szerint: „A magyar nagyvállalatok zömükben nem eléggé hatékonyak, tehát: szocialista nagyvállalat nem lehet hatékony.”

Ebből az következne, hogy vagy tőkés nagyvállalatokat kellene üzemeltetnünk, vagy/és olyan szocialista közép- és kisvállalatokat, amelyekben nagyobb teret engedünk a magánvállalkozásnak.

Ha a magyar nagyvállalatok jobban hasonlítanak egy minisztériumhoz vagy járási hivatalhoz, mint egy gazdasági vállalkozáshoz, abból arra lehet következtetni, hogy ésszerű átszervezésre szorulnak, de logikai bukfencnek tűnik a szocialista nagyvállalat általában való elutasítása. Nem lehet véletlen, hogy az új műszaki kutatási eredmények döntő többsége világszerte a nagyvállalatok keretében működő laboratóriumokból, intézetekből származik: ezek finanszírozásához ugyanis egy kis- vagy középvállalat lehetőségei nem elegendők. Az optimális szérianagyságot sem indokolt az elavult közgazdasági tételek lomtarába helyezni.

— Az egyének szempontjából nehezíti a tisztánlátást, hogy a nem kielégítő szociálpolitika és regionális politika feladatai túlzott mértékben „belekeveredtek” a gazdaságpolitikába. Az ilyen állapot társadalmi rendszertől függetlenül zavart okoz.⁴

A szóban forgó két szféra keveredése nálunk a megengedhetőnél nagyobbban tűnik, ami sem a gazdaságpolitikának, sem a szociálpolitikának, sem általában a politikának nem válik javára. Korántsem fiktív példa az a szakképzetlen ember, akit egy vállalatnál alacsony fizetéséért alkalmaznak, mivel — az átlagbér megtartásával — ilyen módon tudnak valóban hasznos munkát végző kollégájának magasabb fizetést adni. Ha viszont ez a tengő-lengő dolgozó kórházba kényszerül, úgy az ingyenes egészségügyi ellátás keretében hálapénzeket és borraivalokat osztogat, esetleg olyan egészségügyi alkalmazottaknak, akiknek a fizetésébe ezt hallgatólagosan már előre beleszámolják. Elképzelhető, hogy vállalati alkalmazása foglalkoztatottsági célokat szolgál. Az egész helyzeten végigvonul valamiféle torz

⁴ Ismert példa erre az Európai Közösség válságban levő agrárpolitikája. Az EK árpolitikai eszközökkel kíván szociálpolitikai feladatokat ellátni, a mezőgazdasági árakat mesterségesen olyan magas szinten tartani, hogy a gazdaságtalanul termelők áru is piacra találjanak. (Más kérdés, hogy ezzel nemcsak a kistermelőket, hanem az arra egyáltalában nem rászoruló monopóliumokat is szubvencionálja.) A kisparaszti termelők mind magasabb felvásárlási árakat követelnek, s folytatják a gazdaságtalan mezőgazdasági cikkek túlermelését, miközben az agrárpolitikai kiadások folyamatosan növekednek.

demokrácia-felfogás (igaz, hogy nem dolgozik, de neki is élnie kell; igaz, hogy nem járna borraival, de alacsony a fizetése stb.).

Közgazdászaink közül többen a gazdasági szféra szociálpolitikai feladatokról való nagyobb mértékű tehermentesítését sürgetik. Nézetünk szerint a két szféra nem határolható el mereven egymástól. Nemcsak szocialista, de egyes fejlett tőkés-országokban is erősen megadóztatják a dohány- és italárukat, luxuscikkeket, míg támogatják az alapvető szükségleteket kielégítő termékek árait. Ha ez igen tudatos és áttekinthető, valamint nem túlméretezett, a tapasztalatok szerint alig zavarja a gazdaságot.

Igen fontos volna annak a helyzetnek megközelítése, amelyben mindenki előtt világos, hogy mire tarthat igényt munkája alapján, és mi jár neki állampolgári jogon. Ellenérvként felhozható, hogy a gazdaság szociálpolitikai feladatokról való tehermentesítése a szociálpolitika korszerű fejlesztését igényli, s ez utóbbihoz most nem állnak rendelkezésre a szükséges eszközök. Nem téveszthető viszont szem elől a dolognak a másik oldala: a humán jellegű beruházások talán a leghatékonyabbak (csak eredményük gazdaságilag nem ott jelentkezik, ahol a költségek felmerülnek), továbbá, hogy hatékony munkát attól lehet elvárni, aki tisztában van jogaival és kötelességeivel, s azt tapasztalja, hogy kötelességeinek teljesítését elvárják tőle, jogait viszont tiszteletben tartják.

3. A gazdaságpolitika és a tudomány már hosszú évekkel ezelőtt felismerte, hogy meg kell szereznünk a világgazdasághoz való folyamatos alkalmazkodás képességét, aminek előfeltétele és velejárója a *termelési és a kiviteli szerkezet javítása*. Nem állítható viszont, hogy helyesen mértük fel ennek időigényességét. Kétségtelenül találhatók nemzetgazdaságok, s hazánkban is ágazatok, amelyek mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt szinte ugrásszerűen fejlődtek. Ennek előfeltételei azonban már az ugrást megelőzően felhalmozódtak. A hazai példánál maradva a mezőgazdaság termelékenységének növekedése mögött jelen volt a több évszázados tapasztalat, a munkakultúra, a tevékenység szeretete, a természeti adottságok, a hagyományos felvevőpiacok, amelyek az új piacok ellátását is könnyítették, de jelen voltak hátráltató tényezők is, mint az iparral való kapcsolatok nem kielégítő szervezettsége, az élelmiszeripar kapacitásának elmaradása a mezőgazdasághoz képest, az infrastruktúra hiányai, a bel- és külkereskedelemmel való kapcsolatokban mutatkozó megoldatlan kérdések. A kedvező és a kedvezőtlen tényezők összehatására végül is mezőgazdaságunk a termelékenység szempontjából az európai élvonalba került, a fajlagos költségfelhasználás szempontjából viszont attól még elmarad.

A népgazdaság egészére vetítve a problémát, nem állítható, hogy a termelési szerkezet néhány éven belüli érdemi javításához, következésképpen az alkalmazkodóképességhez szükséges feltételek — legalábbis nagyrésztben — felhalmozódtak volna, illetőleg, hogy rátaláltunk volna a kétségtelenül meglévő tartalékainkat mozgósító optimális stratégiára. Anélkül, hogy ennek okait bőszesen részleteznénk, csupán néhány — a jövő szempontjából lényegesnek tűnő — tanulság levonására szorítkozunk:

— Beigazolódtott, hogy hiba egy adott időszak külső feltételrendszerét állandónak tekinteni. Most igen nagy erőfeszítéseket igényel a fajlagos energia- és nyersanyag-felhasználás csökkentése, de annak idején gazdaságpolitikánk nem vette számításba, hogy az iparunk működéséhez szükséges energia és nyersanyag megdrágulhat (noha a tudomány és az ideológia számtalanszor sérelmezte a fejlődő országok kárára és a fejlett tőkésék javára nyíló árollót a nyersanyagok és a késztermékek között). Nem vettük figyelembe a világgazdaság prosperitásának éveiben, hogy a helyzet gyökeresen megváltozhat (noha a politikai gazdaságtanban a világgazdaság ciklikus mozgására s a válságokra vonatkozó tételeit változtatlanul érvényesnek tartottuk).

— Miközben a tervszerű arányos fejlődés követelményét és lehetőségét tudományos tételként vallottuk, a valóságban számos aránytalansággal terhes gazdaságot fejlesztettünk. Vonatkozik ez az egyes iparágak egymáshoz való viszonyára, de különösen az infrastruktúra és a szolgáltatási szektor elmaradására. Bebizonyosodott, hogy bár „az egyidejűleg nem jut pénz mindenre” típusú érv kétségtelen tényeken nyugszik, nem szolgál mentségül olyan kiemelt fejlesztésekhez, amelyek működését más területek elmaradásai gazdaságtalanná tehetik.

— Nálunk is, más szocialista országokban is felismerték, hogy a gazdaságstratégiának komplex társadalmi stratégiába kell illeszkednie, de nehéznek bizonyult a gazdasági és a nem gazdasági (oktatási, szociálpolitikai, tudományos és egyéb) szférák szerves összhangjának megteremtése.

— Egyáltalában nem meglepő felfedezés, hogy a valóság jövőbeli alakulását a leggondosabb gazdaságpolitika sem képes egyértelműen felmérni; különösen egy objektíve nyitott szerkezetű népgazdaságban, ahol a fejleményeket az államhatalom hatáskörén kívül álló tényezők nem kis mértékben befolyásolhatják. Mégis késedelmesen kezdett kibontakozni nálunk a több változatot készleltben tartó gazdaságstratégia.

A gazdaság strukturális váltása a miénknél lényegesen fejlettebb nemzetgazdaságokban is beruházásokat és időt igényel. Ha a beruházásokra igen kevés eszköz jut, úgy a váltás időszaka szükségszerűen meghosszabbodik. Az idő viszont nem nekünk dolgozik, hiszen a fejlett tőkésországokban — a válság közepette is — megfigyelhető a tudományos-műszaki forradalom újabb hulláma (így például a mikroelektronika fokozatosan behatol a termelés és a szolgáltatások csaknem valamennyi területére, növelve a hagyományos ágazatok hatékonyságát is). Most egyidejűleg van szükség a lakosság anyagi teherbíró képességére, a jövőbeli hatékonyság, alkalmazkodóképesség bázisainak megteremtésére és a külgazdasági egyensúly megközelítéséhez nélkülözhetetlen kényszerintézkedésekre. E három feladat paradox összefüggése, hogy miközben nehezítik, feltételezik is egymást.

Néhány követelmény a lehetőségek tükrében

Az eddigiekből remélhetőleg kitűnt, hogy a gazdaságpolitikának ma nálunk legfőbb feladata a jelenkori társadalmi biztonság megőrzéséhez és a hatékony jövőbeli gazdaság megalapozásához való hozzájárulásában rejlik.

1. A biztonság mind az egyénnek, mind a társadalomnak természetes és jogos igénye. Ez a kategória számos elemet ölel fel: az élet, a megélhetés, a társadalomban elfoglalt hely, másfelől a haza és a társadalmi rendszer biztonságát, végül — s ez igen lényeges — a fejlődési lehetőségek biztonságát is. Következésképpen tévedés e fogalmat statikusan értelmezni. Tény az is, hogy helytől, időtől és körülményektől függően változik a biztonság elemeinek hierarchiája. S itt nemcsak szélsőséges körülményekre gondolunk, amikor az egyének életüket áldozzák a hazáért vagy a társadalmi rendszerért, hanem „hétköznapi” beidegződésekre is. A nyugati szakirodalom például utal arra, hogy egyes országokban a 4-5 százalékon felüli inflációt a lakosság már biztonságot veszélyeztetőnek érzi (például az NSZK-ban), máshol elviselik a kétszámjegyű inflációt is (például Olaszországban). Ugyancsak a nyugati szakkörökben meglehetősen elterjedt nézet szerint országonként különbözőképpen ítélik meg az emberek a munkanélküliség elviselhetőségét. (Hivatkoznak arra, hogy a munkanélküli-segély, továbbá a „fekete munka” ezt helyenként szinte kívánatossá teheti.)

Ami Magyarországot illeti, a lakosság eddig tolerálta az inflációt, bár kedvetlenebbnek tartja.

Merőben más jellegű problémákat okozna a teljes foglalkoztatottság rovására menő engedmény. A munkához való jogot a szocialista államokban az alkotmány biztosítja; ez olyan vívmány, ami elidegeníthetetlen a szocializmustól. Az egyén szempontjából a munkanélküliség szükségszerűen konfliktushoz vezet, az önértékelés, a társadalomban és a családban elfoglalt pozíció, nem kevésbé a személyiség kibontakoztatása vonatkozásában. Itt tehát nemcsak gazdasági kérdések játszanak szerepet. Aligha található olyan normális személyiség, aki azonosulni tudna egy társadalommal, amely békés időben hivatalosan nem tart igényt munkájára. Lehet, hogy megtalálja számítását fekete munkával, ügyeskedéssel, ez azonban a szocializmusban cinizmust vagy más személyiségtorzulást okoz. Az az érvelés, amely szerint bizonyos munkanélküliség könnyítené a strukturális váltást, figyelmen kívül hagyja, hogy ugyanakkor elidegenítené az érdekelteket a szocializmustól, hazájuktól.

Sokszor elhangzik, hogy alkotmányunk a munkához való jogot szavatolja, de nem az adott munkahelyhez vagy munkakörhöz való jogot. A más munkahelyre való átirányítás természetesen akkor a legjobb, ha egy gazdaságtalan vállalatnál működők saját elhatározásukból átmennek egy jobb vállalathoz. A szerkezeti váltás következtében azonban erre egyes körzetekben, illetve egyes munkakörökben nyilván nem mindig lesz mód. Ezért több kérdés vár megoldásra:

— Az eddiginél koncepciózusabb kidolgozásra szorulnak azok a módszerek, amelyekkel a távlatilag is gazdaságtalannak ítélt vállalatok tevékenysége szűkíthető, vagy megszüntethető anélkül, hogy az ott dolgozók méltatlanul hátrányos helyzetbe kerüljenek.

— A szerkezeti váltás, sőt az egész gazdaságpolitika sikerének egyik alapfeltétele, hogy velük a szakképzés összhangban legyen. Gyorsan fejlődő világunkban nyilván nem állapítható meg előre, hogy öt vagy tíz év múlva a népgazdaságnak pontosan hány elektroműszerre vagy agrármérnökre lesz szüksége, másfelől a technika és a technológia fejlődése a szakmunkásoktól és a diplomásoktól is mind újabb és újabb ismeretek, munkamódszerek elsajátítását igényli. Számos magyar közgazdász — de talán legtöbbször Kozma Ferenc — sürgette, hogy már a középiskolai oktatás során konvertálható képzést nyerjenek a tanulók. (Tehát például egy gimnazista sajátítsa el legalább egy fizikai szakma alaptudnivalóit; egy lakatos tudjon esztergálni is; egy villanszerelő értsen a telefonszereléshez is; egy közgazdász legyen egyúttal mérnök, és viszont.)

— Távlatilag könnyítheti a munkakörváltást a fizikai és a nem fizikai tevékenység eltérő társadalmi presztízsének megszűnése vagy legalábbis nagyfokú mérséklődése. Míg az 1970-es évek közepéig ez a presztízscsökkenés nálunk majdhogyan emelkedőben volt, addig a mostani nehezebb gazdasági helyzetben csökkenni látszik, főképpen azért, mert egyes fizikai munkakörök lényegesen nagyobb jövedelmet biztosítanak számos szellemi vagy annak nyilvánított tevékenységénél. (Valójában a szellemi és a fizikai munka nálunk meghonosodott megkülönböztetése nem a legszerencsésebb. Nehéz volna bebizonyítani, hogy egy anyagkönyvelőnek nagyobb szellemi képességre volna szüksége, mint például egy műbútorasztalosnak.)

— A termelés szerkezetének javítását kétségtelenül nehezíti, hogy Magyarországon — az e téren elért nagy eredmények ellenére is — még jelentős a különbség falu és város, tanya és falu, illetve az egyes községek között. Falvaink infrastrukturális és kulturális létesítményeinek fejlesztői azzal az ellentmondással találkozhatnak, hogy a társadalmi igazságosság jegyében ezt földrajzi értelemben egyenletes ütemben kellene végrehajtani, a gazdaságpolitika viszont azt igényli, hogy első sorban ott fejlesszünk, ahol konkrét és hamarosan elérhető termelési eredmények várhatók ettől. A decentralizálás valószínűleg az utóbbi variánst erősíti, hiszen

nagyobb a fejlesztési alapjuk azoknak a községeknek, ahol hatékony mezőgazdasági és ipari tevékenység folyik.

2. A társadalmi biztonság — mint említettük — értelmezésünk szerint felöleli a fejlődési lehetőség biztonságát is. Kreativitás, innovációs készség, kockázatvállalás csak azoktól az emberektől és közösségektől várható el, akik bízhatnak abban, hogy élvezhetik majd — esetleg hosszú éves — erőfeszítéseik gyümölcsét. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben igen jól bevált az elnök megválasztásának módszere, de ehhez az is hozzájárul, hogy egy ilyen szövetkezet tevékenységét a tagok jobban át tudják tekinteni, mint például egy szakmunkás a gépgyárát. Ha a vállalatvezetők három vagy öt évre történő megválasztása általánossá válnék (ezt többen szorgalmazzák), úgy félok, hogy még kevésbé összpontosítanak tevékenységüket a távlati célokra, mint most. (Egyébként a polgári demokratikus országokban sem választják meg a menedzsereket.) Esetleg célszerűbb módszer volna a visszahívási jog bevezetése. Ha a vállalati kollektívát felruháznák ezzel a jogkörrel, úgy a visszahívást kellően meg kellene indokolniok, ami feltételezné a vállalati tevékenység mélyebb megismerését, hogy a döntés indokoltságáról a kinevező szerveket meggyőzzék.

Nézetünk szerint nem abban van a hiba, hogy nálunk a vállalatok vezetőit kinevezik, hanem abban, hogy nem ritkán a vezetésre aligha alkalmasakat nevezik ki. Kulcsár Kálmán⁵ meggyőzően mutat rá arra, hogy a szakszerűsége épített szervezettípusban a szakszerűség gyengesége a rossz értelemben vett bürokratizmus fokozódásához vezet, és gyengül a változásokhoz való alkalmazkodó képesség. Hozzáfűzi, hogy nemcsak a hiányzó, de az elavult szakismeret is gyanúval fogad minden új jelenséget. Számos hivatalnok típusú vállalati vezetőnek az a meggyőződése (és a tapasztalatok ezt sajnos igazolták), hogy ha tartózkodik valamilyen új módszer elfogadásától, abból kára nem származik, ha viszont kockáztat, és a dolog rosszul üt ki, akkor felelősségre vonhatják, magyarázkodhat, igazoló jelentéseket írhat, s esetleg valamilyen retorziót is alkalmaznak vele szemben.

Biztos, hogy a kreativitás kibontakoztatásához nagyfokú demokrácia kell. Érdekes módon ma kevés szó esik arról, hogy 1945 és 1949 között Magyarországon — szinte egyik napról a másikra — sikerült olyan hatékony üzemi demokráciát és általában politikai demokráciát megteremteni, ami a lerombolt ország újjáépítését eredményezte. A felszabadulást követően a Magyar Kommunista Párt, de a Szociáldemokrata Párt is vallotta és elfogadtatta a munkásokkal, hogy a gyárat, a hidakat, az országot maguknak építik, s áldozatvállalásaik a létfeltételek megteremtését szolgálják. Jobban kellene tanulmányozni ennek a korszaknak a demokratikus játékszabályait, s itt korántsem a többpártrendszerre gondolunk. A nagy gyárakban ugyanis elenyésző volt a polgári pártok hatása, a két munkáspárt pedig egyetértett az újjáépítés szükségességében és megvalósíthatóságában. Ma a munkások sokkal képzetebbek, műveltebbek, s nem rajtuk múlik, hogy a termelési értekezletek gyakran unalmasak, hanem azon, hogy nehezen találjuk meg az üzemi demokrácia nem formális, hanem valóságos módszereit, szabályait, intézményeit.

3. A politikával kölcsönhatásban lévő feladat a *külgazdasági egyensúlyhiány mérséklése is*. A fizetőképesség fenntartása nemcsak presztízskérdés, hanem az egyensúlyhiány fokozatos, elviselhető mérsékléséhez szükséges újabb — elfogadható feltételű — hitelek felvételéhez is elengedhetetlen. Ezzel kapcsolatban figyelmet érdemel két összefüggés:

Az egyik: kereskedelmi mérlegünk aktívumát a szabaddevizás forgalomban úgy érzük el, hogy a mezőgazdasági és — kisebb mértékben — a fogyasztási ipar-cikknek többlete ellensúlyozza a nyersanyag- és géphiányt.

⁵ Kulcsár Kálmán: Gazdasági kihívás — társadalmi válasz. Közgazdasági Szemle, 1980. 7—8. sz. 829. l.

A másik: kereskedelmi mérlegünk szabaddevizás aktív egyenlege úgy áll elő, hogy a szocialista országokkal konvertibilis devizában lebonyolított forgalom és a fejlődő országokkal való kereskedelmünk aktív egyenlege nagyobb, mint a fejlett tőkésországokkal lebonyolított forgalmunkban mutatkozó passzívum.

A fentiekből következően a fejlett tőkésországokkal való ipari kereskedelmünk még mindig „passzívumtermelő”. Ebben elsősorban gazdaságunk belső gyöngéi tükröződnek. Ugyanakkor a termelési szerkezet javítása mellett további erőfeszítések szükségesek a nyugati partnereink által alkalmazott kereskedelem-politikai hátrányok csökkentéséhez. E téren valószínűleg a nyugat-európai ipari szabadkereskedelmi övezetből való kihagyásunk minősíthető a legnagyobb hátránynak. A magyar—finn ipari szabadkereskedelmi megállapodás igen jó referencia. Urpo Kivikari finn oldalról szemlélve ezen egyezményt leszögezi, hogy ez a megállapodás a legjobb bizonyítéka a finn áruk versenyképességének, s eredményének tekinti a két ország közötti iparcikk-kereskedelem egyensúlyának elérését.⁶

A finn precedens elterjesztéséhez — nézetünk szerint — párhuzamos kezdeményezések szükségesek. Ha az Európai Közösséggel folytatott kereskedelem-politikai tárgyalásainkon előrehaladást érünk el, ez kedvezően hatna az EFTA-országok készségére, s megfordítva is. Így más KGST-tagországokhoz hasonlóan tovább kell szorgalmaznunk a külgazdasági érdekeinket szolgáló sajátos megoldásokat anélkül, hogy ezek fejében szocialista identitásunk rovására politikai engedményeket tennénk, vagy más KGST-ország számára kedvezőtlen precedenst hoznánk létre.⁷

A hazánk biztonsága szempontjából elsődleges szférában, a szocialista közösségen belüli gazdasági együttműködésben megszűnőben van az „üvegházi légkör”. A Szovjetunióval szemben — a kereskedelmi cserearányok romlása miatt — adósságunk halmozódott fel; s növekednek az ipari exportunkkal szembeni minőségi igények. Nyilvánvaló, hogy a világgazdasághoz való alkalmazkodás követelménye felöleli a szűkebb környezetünkhöz, a KGST-piacokhoz való alkalmazkodást is.

Végül az sem téveszthető szem elől, hogy a KGST-n belüli és az azon kívüli gazdasági kapcsolataink között igen erős a kölcsönhatás. A kisebb KGST-országok újratermelésében alapvető szerepet játszanak a KGST-n belüli gazdasági kapcsolatok, de beépültek ezekbe a nem szocialisták is. Ilyen körülmények között fiktívnek (s egyáltalában nem hasznosnak) tűnik az a kérdésfelvetés, hogy a KGST-be való „bezárkózás” vagy pedig a „nyitás” legyen a gazdaságstratégia alapja. Gazdasági és politikai okokból egyaránt e kétirányú gazdasági kapcsolatok további kibontakoztatása a cél, s az olyan állapotra való törekvés, amelyben ezek egymást kölcsönösen erősíthetik.

⁶ Kivikari, U.: The Free Trade Agreements between Finland and the East European Countries. Unitas, 1983. 3. sz.

⁷ Az NDK (az NSZK-val kötött megállapodása révén) az NSZK viszonylatában élvezti az EK belső preferenciáit. Ez számára — és a szocialista közösségnek is — hasznos megállapodás, azonban sajátosan a két német állam létével függ össze, így egyetlen más országnak sem precedens. Csehszlovákia az utóbbi időben kezdte meg dialógusát az EK-val, de ez — csakúgy, mint a mi konzultációnk — még nem zárult le.

A közlekedés fejlettségéről

Klézl Róbert

A közlekedéspolitikai formálásakor, a közlekedésfejlesztési koncepció kialakításakor — összhangban a gazdaságpolitika általános törekvéseivel — két feladat emelkedik ki: 1. a gazdasági irányítás továbbfejlesztésének érvényesítése az ágazat gazdálkodási rendszerében; 2. az intenzív jelleg erősítése a távlati fejlesztési koncepcióban. A gazdaságirányítás egyes korábbi, a közlekedési ágazattal kapcsolatban felmerült dilemmái napjainkra tisztázódtak. A gyakorlatban beigazolódott, hogy a közlekedési vállalatok gazdálkodási rendszerét is alapvetően a gazdaság egészére érvényes közgazdasági elvek szerint kell felépíteni. Az irányítás alapja itt is a gazdasági tervezés, a gazdálkodás tervszerű irányításának fő eszköze pedig a közgazdasági szabályozás. Fontos feladat, hogy haladjunk az érdekeltségre alapozott szállítási piac kategóriáinak kiteljesedése felé.¹ Szakítva a korábbi beidegződéssel, a közlekedés ágazati sajátosságait ezen alapelvek keretein belül kell érvényesítenünk. A közlekedési ágazat irányítása jelenleg ezen az úton halad.²

A közlekedés közép- és hosszú távú koncepciójának kidolgozása, illetve „menet közbeni korszerűsítése” során, a jobb közgazdasági megalapozáshoz nélkülözhetetlen az elmélyült elemzés, annak feltárása, hogy a közlekedés fejlődésének melyek a progresszív vonásai, s melyek a túlhaladottak. Ehhez igyekszem a továbbiakban hozzájárulni, a közlekedés hosszabb fejlődési folyamatának makroszintű elemzésével. Tanulmányomban — az 1950 és 1980 közötti harminc év adatai alapján — elsősorban azt vizsgálom, miként alakult a közlekedés színvonala a népgazdaság fejlettségéhez mérten, és miként részesült a népgazdaság beruházásaiból.

E vizsgálatok nem választhatók el azoknak a korábbi kutatásoknak az eredményeitől és tapasztalataitól, amelyek hazánk infrastrukturájának fejlődését írták le és minősítették. Az ilyen tárgyú elemzések akkor kerültek előtérbe, amikor egyre érezhetőbb ellentmondás alakult ki egyrészt a termelés — némelykor erőltetett — bővítése, másrészt a lakosság szolgáltatásokkal való nem megfelelő ellátottsága között. A közgazdasági irodalomban általában elfogadott felismerés, hogy az intenzív fejlődési szakaszban az infrastruktúra fejlődési ütemének — a gazdasági szféra által igényelt termelő infrastruktúra és a lakossági szolgáltatások esetében egyaránt — meg kellene előznie az anyagi termelés növekedését.

A szakirodalomban az infrastrukturális területekről szólva általában sommásan minősítik a közlekedési szolgáltatások fejlettségét. Átfogóbb vizsgálatot igényel, hogy a közlekedés fejlődése, hosszabb időszakot tekintve, mennyire volt

¹ A szállítási piac törvényszerűségeinek feltárásával részleteiben Magyar István—Várlaki Péter: [7] foglalkozik.

² Ezekkel a kérdésekkel részletesebben „A közlekedés és hírközlés a gazdaságirányítás korszerűsítésének útján” című cikkemben foglalkoztam [6].

összhangban gazdasági és társadalmi előrehaladásunkkal, a nemzetközi kapcsolatok kiszélesedésével. A hazai közlekedés fejlettségének minősítésekor nem elégedhetünk meg a nemzetközi adatok szokásos összehasonlításával. Megkísérlem ezért más típusú elemzéssel kimutatni, hogy néhány országban a hazánkéhoz hasonló gazdasági fejlettségi szinthez a közlekedésnek milyen fejlettsége tartozott.

Az ágazat fejlődésének értékelésekor gyakran használt mutató a közlekedés népgazdasági beruházásokból való részesedésének aránya. Ezzel kapcsolatban az elemzést kiterjesztem arra, hogy a gazdálkodó szervezetek és a lakosság milyen mértékben vállalnak közlekedési beruházásokat, szállítási teljesítményük milyen nagyságrendet ért el, és hogyan értékeljük jövőbeli szerepüket. A közlekedés fejlettségének, fejlesztésforrás-képződésének, valamint szerkezeti átrendeződésének vizsgálatakor nem hagyhatók figyelmen kívül a gazdasági mechanizmus módosulását kísérő összefüggések, az intenzív fejlődésre való átmenet során kialakult új tendenciák.

A közlekedés árnyaltabb értékelésének igénye esetenként megkívánja, hogy a rutin jellegű statisztikai eljárásoktól eltérő csoportosításokat, számításokat is alkalmazzunk. Az elemzés célja megengedhetővé, sőt nélkülözhetetlenné tette a statisztikai adatok egy részének másodlagos feldolgozását, némely esetben a hiányzó adatok pótlását közvetett számítással. Elfogadható ez, mivel céлом nem az, hogy kvantitatív megállapításokat tegyek, hanem az, hogy a jelenségekről kibontakozó tendenciákat kimutassam, és ráirányítsam a figyelmet olyan közgazdasági összefüggésekre, amelyek az eddigi kutatások figyelmét esetleg elkerülték. Az elemzés „termékeként” végezetül rámutatok néhány tervezési és statisztikai problémára is.

Közlekedésünk fejlettsége nemzetközi összehasonlításban

Az infrastruktúra megítélésével, fejlettségének mérésével, színvonalának minősítésével kapcsolatban vannak vitatott kérdések. Nincs egyértelműen meghatározva — különösen kvantitatív szempontból — az infrastruktúra és annak különböző területei, valamint a gazdasági fejlettség közötti kapcsolat; nem kiforrottak az infrastruktúra egyes összetevői színvonalának jellemzésére, összehasonlítására alkalmas módszerek. Helyzetünk, fejlettségünk alaposabb megismeréséhez nem nélkülözhető a nemzetközi összehasonlítás, bár ennek során eleve számolni kell bizonytalanságokkal. Az ilyen vizsgálatok — azon túl, hogy általuk reálisabban ítéelhetjük meg helyzetünket, fejlődésünket — hasznosítható adalékokkal szolgálhatnak hosszabb távú céljaink, jövőbeli fejlődési pályánk kijelölésekor.

Az infrastruktúra nemzetközi összehasonlításának jelentőségére a hazai közgazdasági irodalomban Csernok Attila, Ehrlich Éva és Szilágyi György ilyen témájú kutatásairól megjelent könyve irányította rá a figyelmet [3].³ A tanulmány

³ A könyvnek részét képezte a közlekedés színvonalának átfogó nemzetközi összehasonlítása is. A szerzők a közlekedés fejlettségét nyolc mutatóval (út- és vasútsűrűség területre és lakosságra vetítve, a villamosított vasútvonalak aránya, a kereskedelmi hajók, a személygépkocsik, valamint az egyéb gépjárművek lakosságra vetített állománya) jellemezték. Az egy évszázadot felölelő és szinte az egész világra terjedő vizsgálat egyes fejlődési szakaszokat jellemző évekre állapította meg az országok sorrendjét, infrastruktúrájuk, köztük a közlekedés fejlettsége szerint. A tanulmány közlekedést értékelő megállapításai szerint a háború utáni időkben Nyugat-Európában a közúti motorizáció előretörése és a vasúti közlekedés stagnálása volt a jellemző, miközben általános közlekedési rekonstrukció ment végbe. Ugyanabban az időszakban a szocialista országokban, a háborús károk helyreállítását követően, a közlekedési beruházások döntő részben a vasút mennyiségi fejlesztését szolgálták. Ezekben az országokban csak a hatvanas években állt meg a közlekedési infrastruktúra relatív romlásának folyamata. Ekkor kapott lendületet a közúti közlekedés fejlődése. A vasút részesedése a szállítási teljesítményekből ugyanakkor csökkent, egyidejűleg azonban meggyorsult a korszerűsítése.

közlekedést értékelő elemzésének tapasztalatait is felhasználva úgy tűnik, hogy a közlekedés területén elsősorban három szempontból indokolt a nemzetközi összehasonlító kutatási módszereket kiegészíteni:

1. A saját helyzetünk megítélése szemszögéből kevésbé mértékadó — térben távoli vagy méretekben és gazdaságföldrajzilag sajátos — országokat (például a Szovjetuniót, az Egyesült Államokat) indokolt eleve figyelmen kívül hagyni, és az összehasonlítást az európai kontinens területileg, laksűrűségben, közlekedési szempontból stb. viszonylag közel álló országaira korlátozni. Ilyen megfontolásból Ausztriát, Csehszlovákiát, Jugoszláviát, Lengyelországot, az NDK-t és Romániát, valamint az NSZK-t vontam be az összehasonlításba.

2. A kiválasztott ország adott évi tényleges gazdasági fejlettségi szintjéhez tartozó közlekedési ellátottság (statikus jellegű) bemutatása helyett kifejezőbbnek tartom az olyan számítást, illetőleg összehasonlítást, amelyben az egyes országok azonos gazdasági fejlettségét vesszük alapul. Elfogadva ugyanis a gazdasági fejlettség és az infrastruktúra színvonala közötti — a szakirodalomban kimutatott — összefüggést, ezáltal reálisabb, az országok közötti relatív különbségeket tükröző képet kaphatunk.

Az összehasonlításba bevont országok általános gazdasági fejlettségét az egy főre jutó GDP (szocialista országoknál nemzeti jövedelem) alapján értékelve azt találjuk, hogy a vizsgálat bázisát képező 1980-as hazai értéknek az NSZK 1956. évi, Ausztria 1963. évi, Csehszlovákia 1974. évi, az NDK 1973. évi és Lengyelország 1980. évi adata felelt meg, míg Románia és Jugoszlávia egy főre jutó nemzeti jövedelme nem érte el a magyarországi értéket.

3. A közlekedési infrastruktúrát jellemző mutatószámok körét a nagyobb megbízhatóság, a szélesebb megalapozás és az ismeretek bővítése céljából indokoltan látszik a lehetőségekhez mérten bővíteni. Igyekeztem a mutatószámokat úgy megválasztani, hogy a közlekedés fejlettségének színvonalát a legjellemzőbb részterületekre — így elsősorban a hálózatokra és a járművekre — külön-külön is jellemezni, értékelni lehessen. Ám az összehasonlításba bevonható mutatók körének bővítése különféle nehézségekbe ütközik. A nemzetközi statisztikák viszonylag teljességgel tartalmaznak a hálózatok hosszának adatait, a járművek állományára, illetve kapacitására vonatkozó adatok viszont hiányosabbak, főként mert azokat egyes országokban titkosan kezelik. A rendelkezésre álló adatok pótlólagos feldolgozásával, közelítő számításokkal remélhetőleg — a vizsgálat célját tekintve — megfelelő pontossággal sikerült az összehasonlításba bevont mutatók körét a Csernok, Ehrlich és Szilágyi kutatásaiban alkalmazott nyolcra tizennyolcra bővíteni.⁴ Az összehasonlítások valóságosságát még a mutatók körének bővítése mellett is behatárolja, hogy a nemzetközi statisztikák adatai alig adnak támpontot a közlekedési kapacitások (hálózatok, járművek) műszaki színvonalának, korszerűségének, továbbá a közlekedési szolgáltatások minőségének megítéléséhez, összehasonlításához.

A vázolt szempontok szerint kiegészített nemzetközi összehasonlítás eredményének értékelése előtt fontosnak tartom előrebocsátani és hangsúlyozni: a vizs-

⁴ A hálózati adatokat kiterjesztettem a közlekedési útvonalokra és a belföldi hajózható víziutakra, továbbá a két vagy több vágányú vasútvonalak, valamint az autópályák részarányára. A járművekre vonatkozó adatokat kibővítettem a vasutak raksúly- és ülhelykapacitásával; a gépjárművek körében elkülönítettem az autóbuszok és a tehergépkocsik darabszámát, míg a vízi közlekedésben (az országok eltérő adottságai miatt torzító tengerhajózást kiszűrve) a belvízi hajókapacitásokra (tonnában és kW-ban) korlátoztam a megfigyelést. Végül a vasút korszerűségét jellemző, a villamos- és dízelvontatás arányának mutatójával is bővítettem az összehasonlítást. A szocialista országok esetében többnyire hiányzó járműállományi, illetve kapacitásadatokat a szállítási teljesítmények ismeretében, járműveik összetételének és kihasználtságának a miénkhez hasonló színvonalát feltételezve becsültem meg, illetve számítottam ki.

gálatban nem az volt a célom, hogy az országokat a kiválasztott mutatószámok pontértéke alapján sorba rendezzem, sem hogy Magyarország helyezését megállapítsam. Az országoknak a vizsgált mutatók értéke alapján kialakult sorrendje mintegy mellékterméke az elemzésnek. A fő cél az volt, hogy közelebb jussunk az általános gazdasági fejlettség és a közlekedés, valamint a közlekedés szakterületei közötti összefüggések feltáráshoz, továbbá, hogy megalapozottabban, több oldalról tudjuk ellenőrizni egyes fontos közlekedéspolitikai törekvések realizitását.

A közlekedési infrastruktúra fejlettségének jellemzésére alkalmazott mutatók körének bővítése lehetővé tette, hogy az összehasonlítást ne csak összevontan, a közlekedés egészére végezzük el, hanem fontos részletekről is képet nyerjünk. Tanulságos ily módon külön is összevetni a hálózatra és a járműkapacitásra vonatkozó adatokat. Ezenkívül mód van a közlekedés bizonyos mutatóinak szakágazatonkénti (vasút, közút stb.) összehasonlítására is. A számítások eredményét tartalmazza az 1. sz. táblázat.

1. sz. táblázat

Magyarország közlekedési infrastruktúrája nemzetközi összehasonlításban

Megnevezés	Eltérés az átlagtól
Hálózat összesen	0
vasúti	—
közúti	—
vízi	+
csővezeték	+
Járműkapacitás összesen	+
vasúti	0
közúti	+
vízi	—
csővezeték	+
Közlekedés összesen	0

Az alkalmazott jelölések:

+ = közepesnél jobb (1., 2., 3. hely),

0 = közepes (4—5. hely),

— = közepesnél rosszabb (6., 7., 8. hely).

Az országok azonos gazdasági fejlettségét feltételező összehasonlítás adatait, eredményét tekintve mindenekelőtt az a következtetés vonható le, hogy közlekedési infrastruktúránk, mely összességében közepesen fejlett, belső részleteit tekintve igen differenciált. Éppen e differenciáltság irányai a leginkább figyelemre méltók. Elgondolkodtató, hogy közlekedéshálózati ellátottság tekintetében Magyarország a negyedik, míg a járműkapacitást tekintve a második helyet foglalja el. A szakágazatonkénti bontásból az is kitűnik, hogy vasúti és közúti hálózatunk a közepesnél gyengébb (a hatodik, illetve a hetedik helyen állunk), ami azért is kritikus vizsgálódást érdemel, mert nyilvánvaló, hogy hazánkban az alapvető közlekedési feladatok ellátásában ezek jelentősége a döntő. Ugyanakkor kiemelkedő helyen állunk a kőolajvezeték-hálózat tekintetében. Kedvező — bár ismert, hogy kellően ki nem használt — adottságunk van hajózható víziutakban.

Sokáig az volt a hiedelem, hogy úthálózatunk elég sűrű, csak minősége nem megfelelő. Valójában közutakkal való ellátottságunk nem kielégítő. (A területre vetített utak hossza például csak Romániában kevesebb, mint nálunk, egy lakosra számítva ott is több.) Ezt a helyzetet részben magyarázza, hogy nagyok voltak a helyreállítást igénylő háborús károk, s hogy közúthálózatunknak több mint fele

még az ötvenes évek végén sem volt megfelelő állapotú. Még nagyobb lehetett a szerepe annak, hogy az olcsó olaj korszakában a forgalom vasútról közútra terelése erősen megkésett. Míg más országokban rendszeresen nőtt a közutak hossza (például az NSZK-ban a gyors ütemű motorizációval jellemezhető 25 évben több mint kétszerére), addig hazánkban — az automobilizmus gyors terjedése ellenére — szinte alig változott. Így még nem sikerült kellően feloldani a hálózat fővároscentrikus, sugaras szerkezetét, hiányzik vagy hiányos a nagyvárosokat elkerülő, a jelentős településeket, régiókat közvetlenül összekötő közutak kiépítése. A hangsúlyt inkább a minőségjavításra és arra helyeztük, hogy a kisebb településeket bekapcsoljuk a forgalomba. Ez a koncepció a tömeges automobilizmus előtti állapotban még helyes volt, azóta azonban egyre inkább elégtelenné vált.

A közlekedési hálózatok korszerűségének jellemzésére, összehasonlítására a nemzetközi statisztikák nem adnak megfelelő alapot. A rendelkezésre álló adatok sorából a villamosított és a két- (vagy több) vágányú vasúti vonalak arányát tekintve Magyarország a közepesnél rosszabb helyen áll. A vonalvillamosítás (az utóbbi évtizedben évenként 5—6 százalékos) hazai üteme kedvezőnek minősül, s jelentősége energiafelhasználási szempontból megnőtt. A hálózat kiépítettsége összefügg vasúthálózatunk egyenetlen, főleg kelet—nyugat irányú terhelésével. Gondot okoz továbbá egyes fontos csomópontok, határállomások, rendező pályaudvarok nem kellő kiépítése, az ebből adódó szűk keresztmetszetek, valamint a biztosítóberendezések elégtelensége.

A csővezeték-hálózatot illető kiemelkedő helyzetünk elsősorban a szovjet—magyar együttműködés eredménye. E hálózat kiépítési üteme nálunk volt a leggyorsabb. Ez azonban speciális, egyféle termék továbbítására szolgáló kapacitás, amely nem pótolhatja az egyéb hálózatok fejlesztését. Az adott feladatkörben telepítése és üzemeltetése gazdaságosnak bizonyult, s jelentős a vasutat tehermentesítő hatása is.

A járműpark — a szállítás döntő és legrugalmasabb tényezője — tekintetében összességében viszonylag kedvező a fejlettségünk, de a kép itt sem egységes. Közepes a vasúti és általában jó a közúti járműellátottságunk (ellentétben közúthálózati ellátottságunkkal). Élén járunk a közúti személyszállító kapacitásban. Az automobilizmus országonként eltérő kezdetét is számításba véve, figyelmet érdemlően gyors (a fejlettebb országokat is megelőző) ütemben nőtt országunkban a személygépkocsi-állomány. Magyarországon egyébként a személygépkocsi-ellátottság ma háromszorosa az NSZK 1956. évi értékének (amely évben az ottani gazdasági fejlettségi szint nagyjából megfelelt a mi mostani szintünknek). Természetesen a világpiac gépkocsikinálata, a gépkocsi szerepe is egészen más volt 1956-ban, mint 1980-ban!

Az elemzésekből nyert differenciáltabb eredményekből úgy tűnik, hogy az országok körének leszűkítésével és az azonos fejlettségi szinten elvégzett összehasonlítással a gazdasági környezet egészébe jobban illeszkedő, realisabb képet sikerült kapni közlekedési helyzetünkről. Az adottságaik miatt tőlünk erősen különböző országok figyelmen kívül hagyása, a nálunk fejlettebbeknek velünk egyező szintre hozása révén sikerült megalapozottabbá tenni azt a következtetést, hogy Magyarország közlekedési infrastruktúrával összességében valamivel jobban van ellátva — azonos fejlettséget feltételezve — az összehasonlított környező országok átlagánál. A nemzetközi összehasonlítások alapján, különös tekintettel a differenciált képre, nem lehet egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy a közlekedés is osztozott-e az infrastruktúráról általában megállapított háttérbe szorulásban, s ha igen, milyen mértékben. Úgy tűnik azonban, hogy helytállóbb az ágazaton belüli egyenetlenségekről és részleges aránytalanságokról beszélni, mint általános elmaradásról.

A hatvanas évektől az állami és a szövetkezeti közúti járműpark növekedését, valamint a lakosság gépkocsibeszerzésének erősen felgyorsult ütemét nem követte a közúthálózat fejlesztése. A vasúti hálózat esetében elsősorban a műszaki fejlesztésnek — a járműbeszerzések előtérbe helyezése mellett kialakult — elmaradása okoz gondot. Az összehasonlításba bevont mutatók körének bővítésével és csoportosításával a közlekedésen belüli egyenlenségeket kvantifikáltan és elég megbízhatóan ki lehetett mutatni.

Az elemzésben használt módszereknek gyenge pontjai is vannak. Ez ráírnyítja a figyelmet a kutatás további elmélyítésének irányára. A hasonló célú nemzetközi összehasonlítások értékét azzal lehetne elsősorban növelni, ha a hálózatok és a járművek korszerűségét, a szolgáltatás minőségét az összehasonlítások jobban visszatükröznék. A minőségi tényezők számbavételének problémája illusztrálható például azzal is, hogy vasúthálózatunkon belül igen differenciáltak a törzshálózat és az egyéb vonalak fejlesztésének követelményei; ezt csak további bontás tárhatná fel.

A mutatók által nem tükrözött, de azok alakulásában szerepet játszó társadalmi-gazdasági körülmények viszonylagos ismeretével saját országunk esetében rendelkezünk, viszont más országoknál a miénktől igen eltérők lehetnek a vizsgált időszakban a közlekedés fejlődését meghatározó gazdaságpolitikai és egyéb (például szociálpolitikai) szempontok és más adottságok. Ezért sem állítható kategorikusan, hogy feltétlenül helyes úton járt a gazdaságpolitikánk, ha eredményünk nemzetközi összehasonlításban másoknál valamivel jobb, s nem bizonyít egyértelműen gazdaságpolitikai tévedést, ha valamiben elmaradtunk. Az összehasonlítással tulajdonképpen nem is a gazdaságpolitika minősítése a cél, hanem egy hosszú távú fejlesztési koncepcióhoz a kiinduló helyzet árnyaltabb bemutatása. Erre a módszer alkalmasnak bizonyult. A nemzetközi összehasonlítások bizonyos csapdáira az utóbbi években végzett más kutatások is felhívják a figyelmet [10].

Szem előtt kell tartani azt is, hogy az összehasonlításban az azonos gazdasági fejlettség feltételezése végett esetenként időben nagyobb távra megyünk vissza (például torzító hatása lehet annak, hogy saját fejlettségi szintünket az NSZK 25 év előtti helyzetével mérjük össze, amikor az automobilizmus szerepe a fogyasztásban még más volt).

Végző fokon a nemzetközi összehasonlító vizsgálat tendenciájában igazolta a közlekedésfejlesztés kiemelt törekvését, hogy a hálózatfejlesztés meggyorsításával helyreálljon a közlekedés egyensúlya, amely az alapvető hálózatok nagyfokú elhasználódása, korszerűtlensége, egyes keresztmetszeteinek szűk átbocsátóképesége miatt megbomlott.⁵ Enélkül nagy népgazdasági veszteségekkel kellene szembenézni, például a szállítások elhúzódása, a meglévő kapacitások nem kellő kihasználása, túlzott energiafelhasználás és más okok miatt.

Fejlettség, beruházási részesedés

Az infrastruktúra helyzete a hatvanas évek második felében nagymértékben romlott, s ennek orvoslására az 1971-ben indult negyedik ötéves terv intézkedéseket irányzott elő az infrastruktúra korábbinál gyorsabb fejlesztésére. Elsősorban a lakásépítés, a kereskedelem és a vízgazdálkodás beruházásai nőttek, s az infrastruktúra fejlesztését szolgáló beruházások aránya összességében is emelkedett. A terv céljainak megvalósulásával a kiemelt területeken érzékelhető változások történtek. A szállítás és hírközlés ág részaránya azonban nem emelkedett a nép-

⁵ Erről bővebben lásd Pullai Árpádnak 1978-ben, a parlament őszi ülészakán elmondott beszédét (melyet a napilapok ismertettek).

gazdasági beruházásokon belül, a közlekedési ágazaté pedig 0,4 százalékponttal vissza is esett.

Az 1970-es évek második felében a népgazdaság megbomlott egyensúlyi helyzetének helyreállítása vált elsődleges feladattá, s ilyen feltételek között az 1976-ban induló V. ötéves terv már nem számolt az infrastruktúra beruházási arányának további növelésével. A terv előírta ugyan, hogy az infrastruktúrális beruházások összességében némileg csökkenő arányán belül, a korábbi visszafogottabb fejlődés ellensúlyozása céljából, a népgazdasági átlagnál gyorsabban nőjenek a közlekedés beruházásai (s így részarányuk is növekedjék), de ez a cél nem valósult meg.

A közlekedés állóalapjainak hosszabb időszak alatti fejlődését a statisztikai adatok tükrében vizsgálva kitéjük, hogy — esetenként a szándékok ellenére — ennek az ágazatnak a fejlesztése, részesevé a népgazdaság beruházásaiból az ötvenes évek közepétől mérséklődött. A hatvanas években elért csekély nekilendülés után a hetvenes évtizedben a beruházási hányad újra folyamatosan csökkent, annak ellenére, hogy a szállítási igények állandóan nőttek. A visszaesés azonban nem öltött drasztikus mértéket. A közlekedési ágazatnak a népgazdaság összes beruházásain belüli részaránya a hivatalos statisztikai számbavétel szerint így alakult:

1951—1955 között	11,9 százalék
1956—1960 között	9,9 százalék
1961—1965 között	12,0 százalék
1966—1970 között	11,6 százalék
1971—1975 között	10,8 százalék
1976—1980 között	10,5 százalék

A közlekedési ágazat fejlesztését szolgáló beruházások növekedési üteme hosszabb távon alatta maradt a népgazdaság beruházásai fejlődési ütemének. Ebből, továbbá abból, hogy a szállítási teljesítmények ezalatt mindvégig dinamikusan, a beruházások változását meghaladóan növekedtek (lásd a 2. sz. táblázatot), gyakorta levonják a következtetést: a közlekedés a gazdaságfejlesztés háttérbe szorított (elhanyagolt) területe, s az elmúlt évtizedekben folyamatosan ijesztő elmaradások halmozódtak fel a kapacitásfejlesztésben.⁶

2. táblázat

A beruházások, valamint a szállítási teljesítmények változása
(százalék)

Év	Beruházások		Szállítási teljesítmények ^a	
	népgazdaság összesen	ebből: közlekedési ágazat	összesen	ebből: közhasználatú közlekedés
1950	100	100	100	100
1955	106	48	157	159
1960	197	121	236	228
1965	257	160	313	283
1970	448	267	395	320
1975	629	396	562	387
1980	708	398	675	444

^a Képzett tonnakiló méterben számítva.

⁶ Az e témában kutatásokat végző Major Iván szerint a közlekedésfejlesztés 1949 és 1979 között „elmulasztott” beruházásainak értéke, 1968. évi áron, meghaladta a 230 milliárd forintot [9].

Kétségtelen, hogy a hagyományos módon vizsgált statisztikai adatsor — amely szerintem ilyen formában nem fejezi ki a végbement strukturális változásokat —, több kutató számára eléggé meggyőzően alapul szolgál a közlekedés elhanyagoltságának bizonyítására. Az ilyen következtetések alátámasztására felhasználható az is, hogy a beruházások viszonylag mérsékelt ütemű növekedésének hatása az ágazat eszközállományának alakulásában is megmutatkozik. Ugyanis míg a népgazdaság összes állóeszközeinek értéke 1950 és 1980 között 3,8-szeresére nőtt, addig a közlekedésben a gyarapodás csak kb. 2,4-szeres volt. Ennek következtében az ágazat részesedése az állóeszközökből a harminc év előtti 24-ről 14 százalékra esett vissza.

Bár ezek az adatok érvként hozhatók fel az elmaradottságnak, a közlekedés elhanyagolásának bizonyítására, ez az egyébként meggyőző erejű argumentum további elemzést igényel. Előrebocsátom: a közlekedés globális háttérbe szorítását, nagyfokú elhanyagolását (elmaradottságát) hangoztató, meglehetősen elterjedt vélemény túlzottan általánosító, és nem is eléggé bizonyított. Feltehető például a kérdés: vajon mi tette lehetővé, hogy a közlekedés a hiányosságok, belső feszültségek ellenére sem hátráltatta érezhetően a népgazdaság általános fejlődését, nem okozott számottevő termelési zavart, feszültséget? E kérdés tüzetesebb vizsgálatakor nem hagyható figyelmen kívül, hogy a közlekedéspolitikában az utóbbi 15—20 évben kitűzött prioritások helytállóknak bizonyultak, és számos területen kifejezetten jó eredmények is születtek. A közlekedés rendkívül dinamikus növekvő szállítási teljesítménye, képessége az igények kielégítésére több tényező együttes hatásának tulajdonítható. A beruházások dinamikájának fontosságát nem kisebbítve, csak példaszerűen nézzünk néhány alapvető tényezőt. Ezek sorában mindenképp a vasúti vonóerő merőben új műszaki alapokra helyezése, a vasúti tranzitpályák korszerűsítése, továbbá a motorizációra épülő centralizált állami közúti szállítókapacitás gyors ütemű kiépítése (azaz a szekérfuvarozás felváltása tehergépkocsikkal, vontatókkal, végső soron az egykor szinte egyeduralkodó vasúti gépi nagyüzem mellett egy fejlett technikájú partner-szakágazat, a közúti gépkocsi-közlekedés kialakulása) említhető. A gazdaságpolitika mindvégig beruházáskímélő fejlesztési politikát folytatott, a szállítókapacitás legrugalmasabb tényezőjének, a járműállomány növelésének és korszerűsítésének adott prioritást, vállalva a pályahálózat túlfeszített megterhelését is. Igaz, ez több ponton a közlekedésen belüli aránytalansághoz, a járműkapacitás és a hálózat közötti kívánatos egyensúly megbomlásához vezetett, amivel az eljövendő fejlesztési politikának szembe kell néznie.

A szállítási teljesítmény döntő tényezője volt, hogy a gazdaságirányítás a közlekedési ágazat szállítókapacitásának magas fokú, gyakorta túlfeszített kihasználását tartósan kikényszerítette.

Bár viszonylag kevesebb szó esik róla, a közlekedés helytállásához hozzájárult az is, hogy az utóbbi két évtizedben a közlekedésen kívüli ágazatok pótlólagos forrásaikból jelentős szállítási kapacitásokat hoztak létre és üzemeltettek. Ehhez járult még a lakosság közlekedésszükséglet-beszerezése is. A továbbiakban főleg ezeket vizsgálom, mivel a közlekedési beruházások körüli polémiában elsődleges jelentőségük van.

Térjünk vissza a közlekedési beruházások részesedésének statisztikai vizsgálatára! Vajon elegendő-e, ha a közlekedés fejlődését szolgáló ráfordítások alakulásának értékelését rutinszerűen, csak az ágazatban megvalósuló beruházásokra korlátozzuk? Úgy vélem, ma már nem lehet célravezető a közlekedés fejlődését csak a hagyományos ágazati statisztika szerint vizsgálni. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a vállalati-szövetkezeti gazdálkodási körülményekben, a lakosság jövedelmi viszonyaiban, életkörülményeiben főként az utóbbi másfél-két évtizedben

bekövetkezett változások jelentős hatással voltak a közlekedési igényekre és kielégítésük módjára is. Ennek számszerűsítése megalapozottabbá teheti a közlekedési ágazat megítélését.

A második világháború utáni helyreállítást követő harminc évben (1950 és 1980 között) — mialatt a szállítási teljesítmények 6,7-szeresre (az áru fuvarozásban 7,2, a személyszállításban 6,5-szeresre) nőttek, és egyidejűleg az ágazat eszközei 2,3-szeresükre bővültek — olyan jelentős strukturális változások következtek be, amelyeket figyelmen kívül hagyva nem alkothatunk valóságghű képet a közlekedés fejlődéséről.

Az 1960-as évek első felében a közlekedési igények alakulására, azok kielégítési módjára alapvető hatást gyakorolt a tömeges közúti teher- és személyszállítás gyors bővülése, valamint a személygépkocsi térhódítása. Különösen a lakosság tulajdonában levő személygépkocsik állománya nőtt gyorsan. Számuk 1950-ben még a kétezret sem érte el, és 1960-ban is jóval húszezer alatt volt. Újabb tíz év elteltével viszont már több mint kétszázezer, a hetvenes évtized végén pedig megközelítően egymillió gépkocsi volt személyi tulajdonban. A jövedelmi viszonyok és a fogyasztási szerkezet változásával, az életkörülmények fejlődésével együtt járó erőteljes motorizáció eredményeként az utazási teljesítményeknek mind nagyobb része jutott az egyéni közlekedésre. Ezzel egyidejűleg — bár korántsem ilyen ütemben — bővült a nem a közlekedési ágazatba tartozó vállalatok, szervezetek tulajdonában levő személyszállító járművek száma és teljesítménye is, annak hatására, hogy mind több szervezet törekedett saját járművel szállítani dolgozóit. A nem közlekedési vállalatok tulajdonában levő autóbuszok aránya így az 1960. évi 7 százalékról 1980-ig 52 százalékra nőtt. Végeredményben a személyszállítási igények kielégítésében egyre növekvő szerep jutott a közületi és az egyéni járműveknek (autóbuszoknak, személygépkocsiknak, motorkerékpároknak). A személyszállítási teljesítményeken belüli arányváltozást mutatják a következő adatok:

3. sz. táblázat

Megoszlási arány az összes utaskilométer alapján
(százalék)

Megnevezés	1960	1965	1970	1975	1980
Nem közhasználatú közlekedés összesen	13,1	21,5	34,2	49,6	53,7
ebből: lakossági járművekkel	8,3	16,1	27,8	37,1	45,5

A hatvanas években (és részben utána is) a dinamikusan növekvő áruszállítási igények „mindenáron” való mennyiségi kielégítése volt a jellemző. A gyorsan növekvő fuvarigények időben történő, maradéktalan kielégítésére a vasúti és az állami specializált közúti kapacitás nem volt elég, de a közúti fuvarvállalás szabadbá tétele, a közületek saját tehergépkocsiállomány-fejlesztésének kedvező lehetőségei pótlólagos fuvarkapacitások kiépítését tették lehetővé. A fuvarigényekkel lépést tartani szándékozók a kapacitást gyors eredményt hozó extenzív módszerrel — járművásárlással, munkaerő-felvétellel — igyekeztek növelni. Gyors ütemben bővült a közúti járműállomány, elsősorban a nem közlekedési vállalatoknál. Míg a közlekedési vállalatok által üzemeltetett tehergépkocsik állománya 1960 és 1980 között kb. 1,8-szeresére, addig a közületeké 5,7-szeresére nőtt. Vagyis azok az ágazati fejlesztések, amelyeket a népgazdasági terv — számolva a fuvarpiaci hatásokkal is — elhalasztott, részben a közlekedésen kívüli területeken esz-

közölt járműfejlesztéssel valósultak meg. A nem közlekedési vállalatok részesedése a szállítási teljesítményekből természetesen korántsem nőtt az említett arányban, hiszen ezeknél a járművek kihasználtsága rendeltetésszerű használat mellett is jóval kisebb, mint a Volán és más közlekedési szakvállalatok esetében. Előnyös viszont — sőt nélkülözhetetlen a társadalmi munkamegosztásban —, hogy a közületeknél, egy ésszerű határig, a saját járművek foglalkoztatása beépülhet a kooperációs és technológiai folyamatokba, s ez rugalmasabb alkalmazkodást tesz lehetővé.

Utólag úgy értékelhető, hogy a fuvarigények kielégítésének ez az alapján extenzív jelleggel induló megoldása az adott körülmények mellett szükségszerű és célravezető volt. Ez is segítette elhárítani az egyébként fenyegető fuvarozási csődöt, amire voltak és vannak nemzetközi precedensek. Az említett folyamatot mai szemmel nemcsak pótlólagos mennyiségi szállítókapa­citás kiépítéseként foghatjuk fel, hanem minőségi elemként is, még ha ezek teljesítményei az esetek egy részében nem egyenértékűek is a közlekedési szakvállalatok teljesítményeivel.

Mint látjuk, erőteljesen növekedett a nem közlekedési szervezetek, valamint a magánszemélyek részvállalása a szállításban. Megkísérlem számba venni, hogy ez — legalábbis megközelítően — milyen mértékű szállítókapa­citás-fejlesztés, illetve beruházás árán valósult meg. Tetemes ráfordításokról van szó, olyanokról, amelyek — természetükből vagy az adatnyilvántartások érvényes szabályaiból következően — nem jelennek meg a közlekedési ágazat beruházásai között. Ezek sorába tartoznak például az úthálózat fejlesztésére, korszerűsítésére fordított — nem beruházásnak minősített — költségvetési juttatások,⁷ továbbá a más ágazatba tartozó, de alapvetően a közlekedés üzemeltetését szolgáló tevékenységek, így a járművek karbantartását, javítását, üzemanyag- és alkatrészellátását, üzemeltetési, parkolási, tárolási feltételeit elősegítő, fejlesztési célú (költségvetési, vállalati vagy lakossági forrásból származó) pénzeszközök.

Ezúttal, a teljességre való törekvés igénye nélkül, megközelítő számítással kíséreltem felbecsülni, hogy a közlekedési ágazatban elszámolt beruházásokon túlmenően mekkora egyéb közlekedési jellegű fejlesztésekre került sor. Ez utóbbiak sorában első megközelítésben az országos közúthálózaton költségvetési forrásból végzett — nem beruházásnak minősített — építéseket és korszerűsítéseket, valamint a közületek és a lakosság gépkocsivásárlásra fordított kiadásait vettük számba. Ez utóbbiak nem beruházásnak, hanem tartós fogyasztási cikkeknek minősülnek ugyan a népgazdaság statisztikai mérlegeiben, de a személyszállítási szükségletek kielégítése révén bekapcsolódnak a társadalmi munkamegosztásba. Ezért indokoltnak látom közlekedésfejlesztési tényezőként való figyelembevételüket. A korántsem teljes körű számítások eredményeként azt kaptuk, hogy az ágazati beruházásokra 1950 és 1980 között (1970. évi áron) fordított mintegy 250—260 milliárd forinton túl, további több mint 160 milliárd forint szolgálta a közlekedési feladatok ellátását, amiből megközelítően 70 milliárd forint származott a lakosságtól.

A teljesebben — közületekkel, vállalatokkal, lakossággal együtt — értelmezett közlekedési célú beruházások, fejlesztések (részben számított, becsült) részarányait tartalmazza a 4. sz. táblázat.

A táblázat adataiból kiolvasható, hogy míg a közlekedési ágazat beruházásainak növekedése (2. sor) mindvégig alatta maradt a népgazdaság összes beruházásai változási ütemének (1. sor), addig az egyéb közlekedési célú fejlesztéseket is tartalmazó adatsor (6. sor) szerint a közlekedési fejlesztések növekedési üteme a hatvanas évek végétől gyorsabb volt, mint a népgazdaság egészében megvalósult

⁷ A szakági költségvetési keretből, állami döntés alapján, az úthálózat fejlesztését, korszerűsítését célzó átcsoportosításokra került sor. Ezek összegét a statisztikai nyilvántartásokban — 1984. január 1. előtt — nem a népgazdasági beruházások között, hanem közösségi fogyasztásként számolták el.

A közlekedési beruházások változása és részaránya
(százalék)

Megnevezés	1950—55	1956—60	1961—65	1966—70	1971—75	1976—80
1. Népgazdasági beruházás ^a	100	112	181	282	420	555
2. Közlekedési ágazat beruházása ^a	100	96	167	266	388	483
3. Részaránya ^a (2. : 1.)	11,8	10,1	10,9	11,1	10,7	10,2
4. Egyéb közlekedés célú fejlesztés ^b	100	149	222	373	699	1004
5. Népgazdasági beruházás egyéb közlekedési célú fejlesztésekkel együtt ^c	100	114	184	287	465	575
6. Összes közlekedési célú fejlesztés (2. + 4.)	100	111	182	296	470	625
7. Az összes közlekedési beruházás részaránya (6. : 5.)	15,9	15,5	15,8	16,4	16,1	17,3

^a A hagyományos statisztikai számbavétel szerinti adat.

^b A költségvetésből közútépítésre fordított összeg meg közületi és lakossági gépjárműbeszerzés.

^c Ha a gépkocsihoz hasonló szemléletben a lakossági fogyasztás beruházásnak minősíthető egyéb részét is figyelembe vesszük, akkor a beruházások teljes összege valamivel nagyobb, és emiatt a közlekedési beruházások korrigált hányada némileg alacsonyabb lenne.

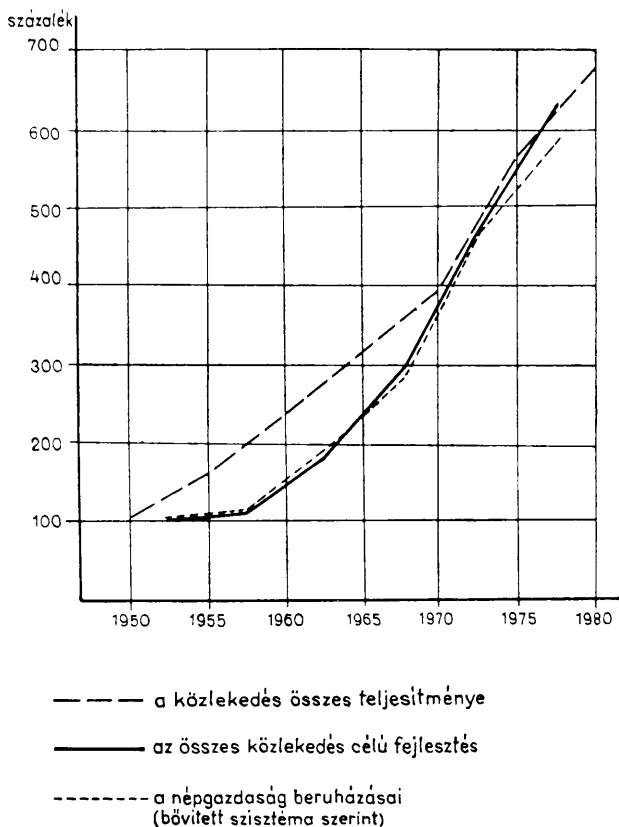
(az egyéb közlekedési célú fejlesztésekkel megnövelt) beruházások növekedése. A szállítási tevékenység kifejlődése a többi népgazdasági ágazatban, valamint a lakosság körében — és ezáltal pótlólagos erőforrások bevonása a közlekedésfejlesztésbe — az intenzív jellegű fejlődés egyik vonásaként értékelhető. Ez nem biztosította ugyan az ágazat kiegyensúlyozott fejlődését, de jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a szállítási igényeket komolyabb fennakadások nélkül, ugyanakkor magasabb szinten lehessen kielégíteni. (Ez közgazdaságilag rokonságot mutat az olyan pótlólagos forrásbevonásokkal, mint a mai kötvénykibocsátások és ágazatközi közös vállalkozási formák.) A lakossági gépkocsipark szabadabb bekapcsolódása a vállalkozásszerű szolgáltatásba (a fuvarozásba) egyik legutóbbi állomása ennek a folyamatnak. Ezek után érdemes összevetni a szállítási teljesítmények és a közlekedési célú fejlesztések trendjét, amit az ábra szemléltet.

Míg az ágazati beruházások növekedése (4. sz. táblázat 2. sora) mindvégig jelentősen alatta maradt a szállítási teljesítmények változásának (2. sz. táblázat 3. oszlopa), addig, mint az ábráról is leolvasható, a szélesebben értelmezett közlekedési célú fejlesztések növekedése a hetvenes évektől meghaladta a népgazdasági beruházásokét, és 1975—1980 között túllépte a szállítási teljesítmények emelkedését is.

Úgy gondolom, hogy a közlekedés fejlődését szolgáló ráfordítások teljesebb, népgazdasági méretű megismerésére irányuló törekvés, azon túl, hogy ismereteinket gazdagítja, elősegíti azt is, hogy tárgyilagosabban lássuk távlati terveink jelenlegi kiindulópontjait, továbbá, hogy komplexebb tartalmat nyerjen a kormányzati ágazatirányító funkció. Az infrastruktúrán belül a közlekedés fejlődésének a tanulmányban alkalmazott értékelése más megvilágításba helyezi azokat a korábbi megállapításokat, amelyek túlzott határozottsággal vontak le általános következtetést, és állították a közlekedés „nagyfokú elmaradását”.

A gazdasági reformot követően végbement változások hatására a hetvenes évektől a közlekedés fejlődésében olyan vonások figyelhetők meg, amelyek az intenzív jelleg erősödésére utalnak. Ha ugyanis adaptáljuk a közlekedésre azt a kri-

A közlekedési teljesítmények és a közlekedési célú fejlesztések alakulása

tériumot, amely szerint „... az intenzív gazdasági fejlődésnek egyik feltétele, hogy az infrastruktúra fejlődése megelőzze az anyagi termelés növekedését” ([9] 10. l.), akkor azt találjuk, hogy a közlekedési célú fejlesztések összességében megelőzték a népgazdasági beruházások növekedését. Amennyiben ezt a kombinált módszerrel nyert eredményt összekapcsoljuk a nemzetközi összehasonlítás korábbiakban vázolt tanulságaival, levonható az a következtetés, hogy a közlekedési teljesítmények és a közlekedési fejlesztések közötti „olló” nem nyílik, hanem — legalábbis a mostani lelassult gazdaságnövekedés mellett — fokozatosan összébb zárul. Ez persze nem változtat azon, hogy a közlekedés fejlesztési eszközei szűkösek, és nagyon is sürgető feladat az aránytalanságok megszüntetése egyes kritikus pontokon (amelyről az előzőkben ez a tanulmány is szólt). Hangsúlyozni kell azonban, hogy a szállítási tevékenység szerves beépülése valamennyi népgazdasági ágba immár a közlekedés lényeges tényezőjévé vált. Ezt felismerve juthatunk közelebb annak megértéséhez, hogy *a közlekedés minden ismert gondja ellenére sem kritikus pontja az újratermelési folyamatnak.*

Néhány következtetés

1. A szállítási igények és a közlekedési kapacitás fejlődésének a korábban végzett vizsgálatokhoz képest kibővített és nemzetközi összehasonlításokkal is kombinált elemzése azt mutatja, hogy a gazdaságpolitikai és a közlekedéspolitikai irányítás

a vizsgált időszakban — a szűkös beruházási források mellett főként a fejlesztési prioritások helyes kijelölésével, pótlólagos fejlesztési források bevonásával — biztosította a szükséges szállítási teljesítőképességet. A közlekedés egészében nem tekinthető a népgazdaság szűk, kritikus keresztmetszetének. Ugyanakkor számos reális közlekedésfejlesztési igény kielégítése halasztást szenvedett, a járműállomány és a hálózatfejlesztés közötti egyensúly megbomlott. Az adott helyzetben azonban a hálózatfejlesztés részleges elhalasztása volt a leginkább elviselhető döntés.

2. A közlekedés fejlődésére pozitív hatással volt a gazdasági reform fokozatos térnyerése. A fejlesztési források szűkössége, valamint az automobilizmussal járó körülmények megkésett felismerése olyan feszültségeket okozott, amelyeket a gazdasági reform talaján, az ágazaton kívüli erőforrások bevonásával és a közgazdasági szabályozás rugalmasabb eszközeivel sikerült csak feloldani. Enélkül a népgazdaság szállítási csődbe került volna.

3. Az ágazat beruházási hányadára nem lehet spekulatív alapon irányszámot adni, azt a közlekedésfejlesztési célok rangsorolása és a lehetséges források komplex számbavétele útján célszerű megállapítani. Egyrészt kívánatos a közlekedés elmaradott területeinek, elsősorban a hálózatoknak az átlagosnál gyorsabb fejlesztése, s hogy ez az elv a népgazdasági tervben a prioritások között helyet kapjon. Másrészt a szállítási feladatok maradéktalan ellátásának forgalmi-gazdálkodási feltételeit a közvetett irányítás eszközeivel, a piaci hatások szabadabb érvényre juttatásával, a kollektív és az egyéni érdekelttség erősítésével is meg kell alapozni.

4. Tartós strukturális elemnek tekinthető, hogy a szállítási tevékenység túllépi a közlekedési szervezetek hagyományos intézményi kereteit. A különböző — vállalati, szövetkezeti és lakossági — forrásokból létesülő kapacitások fejlesztésének és hasznosításának a jövőben méltó figyelmet kell kapnia a szállítási munkamegosztás formálásában, a közlekedéspolitikában. Indokoltnak látszik a közúti szállítótevékenység vállalkozásszerű végzésének kiterjesztése. Adaptálni kell az ágazatra — az állami szektor jelentős súlya mellett — a többszektorúság elvét.

5. A vizsgálatok megerősítették a népgazdasági tervezés azon törekvését, hogy az aránytalanságok megelőzése, helyenként feloldása és az intenzív gazdasági fejlődés indokolja a tervezőmunka olyan fejlesztését, amelyben az ágazati kategóriákban gondolkodást a közlekedésben is ágazatközi, blokkokban gondolkodó tervezéssel kell kombinálni. Az ilyen irányú fejlesztésnek előfeltétele, hogy a szükséges bázisinformációk is rendelkezésre álljanak.⁸ Ki kell fejleszteni a közlekedés ágazatközi tervezési és ehhez igazodó statisztikai megfigyelési módszereit.

★

Végezetül hangsúlyozni szeretném: a nemzetközi összehasonlítások és a közlekedésfejlesztési arányok újszerű értelmezése nem azt célozta, hogy segítségükkel a valóságnál kedvezőbb képet lehessen festeni a közlekedésről. Csupán arra törekedtem, hogy hozzájáruljak az általános gazdasági fejlődés és a közlekedés közötti összefüggések mélyebb feltárásához. Hiszem, hogy már az első kísérletből nyert tanulságok is elősegíthetik a közlekedés távlati fejlesztési irányainak megbízhatóbb bázisra épülő kijelölését. A további elemzés és vita pedig bizonyára további haszonnal jár majd.

⁸ A tervezési módszerek ilyen irányú továbbfejlesztésének feladatait részletesebben Faluégi Lajos [4] könyve tartalmazza (416—420. l.).

Felhasznált irodalom

- [1] *Balassa Ákos*: Az infrastruktúra fejlesztésének fő vonásai és problémái az 1970-es években. Gazdaság, 1976. 4. sz.
- [2] *Berend T. Iván*: Gazdasági útkeresés 1956—1965. Magvető Könyvkiadó, 1983.
- [3] *Csernok Attila—Ehrlich Éva—Szilágyi György*: Infrastruktúra. Korok és országok. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
- [4] *Faluvegi Lajos*: A tervezés mai értéke. Kossuth Könyvkiadó, 1983.
- [5] *Hoch Róbert*: Az infrastruktúra fejlesztésének szükségessége. Gazdaság, 1982. 4. sz.
- [6] *Klézl Róbert*: A közlekedés és hírközlés a gazdaságirányítás korszerűsítésének útján. Közgazdasági Szemle, 1983. 7—8. sz.
- [7] *Magyar István—Várlaki Péter*: Szállításgazdaságtan és piaci mechanizmus. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.
- [8] *Major Iván*: Szállítási feszültségek és a közlekedés fejlettségi szintje. Statisztikai Szemle, 1982. 8—9. sz.
- [9] *Major Iván*: Tartós egyensúly vagy stagnálási tünet? Figyelő, 1983. 36. sz.
- [10] *Romány Pál*: Mennyiség, színvonal, megítélés. Valóság, 1984. 1. sz.
- [11] A Statisztikai Évkönyv 1960—1980. évi kötetei. KSH.
- [12] A Közlekedési és Hírközlési Évkönyv 1960—1980. évi kötetetei. KSH.
- [13] A népgazdasági mérlegrendszer módszertana. KSH. Módszertani Füzetek. 9. sz. 1971.
- [14] Annual Bulletin of Transport Statistics of Europe (1955—1980. évi kötetei). Economic Commission for Europe.
- [15] A KGST-országok népgazdasága. KSH, 1979.
- [16] Nemzetközi Statisztikai Évkönyv 1981. KSH.
- [17] Beruházási Adattár. KSH. 1950—1977.
- [18] Beruházási Évkönyv. 1980. KSH.
- [19] A lakossági személygépkocsik teljesítményei és üzemeltetési körülményei. KSH, 1981.
- [20] Főbb népgazdasági folyamatok. KSH. Különféle számok.
- [21] Nemzeti vagyon és az állóeszközállomány. KSH. Különféle számok.
- [22] Háztartásstatisztika, KSH. Különféle számok.

Lőrincné Istvánffy Hajna:

A NEMZETKÖZI KÖLCSÖNTÖKE-ÁRAMLÁS ÉS A HITELPIACOK

A hetvenes években, de különösen napjainkban megnőtt a kölcsöntőkéik forgalma. Hogy kik és milyen feltételekkel vehetnek fel hitelt, azt a hitelszervezetek és gyakran egy-egy ország gazdaságpolitikai döntése befolyásolja. E döntéseket már természetesen nem pusztán gazdaságossági megfontolások alapján hozzák.

A szerző nagy gondot fordított arra, hogy részletesen, sok adattal alátámasztva ismeresse a kölcsöntőke-forgalom növekedésének okait és az áramlások szervezeti kereteit tárgyalja. Külön rész foglalkozik az eurodollárok és az amerikai bankrendszer kapcsolatával, valamint az olajárrobbanásoknak és az azok következtében felduzzadt nemzetközi likviditásnak a nemzetközi hitelpiacokra gyakorolt hatásával. A III. fejezet a kölcsöntőkéik áramlásának fő irányait ismerteti. Ezen belül ki kell emelni a szocialista országok adósságállományával foglalkozó részt. A szakirodalomban találhatóak ugyan ide vonatkozó utalások, de hasonlóan körültekintő és átfogó ismereteket nem.

Az I. és II. fejezet a könyvön belül egy nagyobb, szervesen összetartozó egység, ahol a szerző a kölcsöntőke-forgalom növekedésének okait és az áramlások szervezeti kereteit tárgyalja. Külön rész foglalkozik az eurodollárok és az amerikai bankrendszer kapcsolatával, valamint az olajárrobbanásoknak és az azok következtében felduzzadt nemzetközi likviditásnak a nemzetközi hitelpiacokra gyakorolt hatásával. A III. fejezet a kölcsöntőkéik áramlásának fő irányait ismerteti. Ezen belül ki kell emelni a szocialista országok adósságállományával foglalkozó részt. A szakirodalomban találhatóak ugyan ide vonatkozó utalások, de hasonlóan körültekintő és átfogó ismereteket nem.

A IV. fejezet a nemzetközi hitelezés különböző kockázatait tárgyalja. Ezen belül a hazai irodalomban először mutatja be részletesen az országkockázat fogalmát és minősítésének gyakorlatát. A kötet záró fejezete a nemzetközi kölcsöntőke-forgalom várható jövőbeli alakulásáról igyekszik képet adni.

350 l., kötve 75,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Szegény gazdagok és gazdag szegények

(Vizsgálódások a személyi jövedelmek körében)

Práger László

A társadalomtudományi kutatások, a közgazdasági elemzések egyik központi témája a jövedelmek képződése és felhasználása. Tanulmányomban e terjedelmes témakörből főként a munka szerinti elosztás és a szociálpolitikai juttatások problémáival foglalkozom.

Megválaszolatlan vagy elkerült kérdések

Általánosan elfogadott — és szerintem megalapozott — az a vélemény, hogy a legnagyobb egyenlőtlenségek ma nem a munka szerinti elosztás körében keletkeznek.

A munkateljesítményhez közvetlenül a bér, a társadalmi tulajdon (köztulajdon) létehez pedig a nyereségrészesedés jövedelmi kategóriája kapcsolódik. A vállalat azonban nemcsak *munka szerinti* elosztást végez, hanem *szociálpolitikát* is folytat. A vállalatoknál szereshető jövedelmek tehát nem azonosíthatók a munka szerinti elosztás alapján élvezettekkel, hiszen az előbbi sokkal szélesebb kör. A vállalatok e kétféle szempont szerinti jövedelemelosztási tevékenysége rögtön felveti azt a kérdést: egyáltalán elválasztható-e egymástól a két oldal, nem keverednek-e kibogozhatatlanul össze a szálak, nem „nyúlnak-e bele” a munka szerinti elosztásból adódó jövedelmek a szociálpolitika alapján élvezettekbe, és megfordítva?

Vizsgálódásaim a *szocialista vállalatra*, az ott létrejövő *egyéni* jövedelmi helyzetekre, majd a *családi* jövedelmekre irányulnak.

Az alapkérdés és a vizsgálat módszere

A kutatás alapvető célja, hogy egy vállalaton belül nyomon kövesse a különböző *alapjövedelmű* (bérű) és beosztású csoportok *teljes* jövedelmének az alakulását. A következő kérdésekre keresünk választ:

- Milyenek az alapbérek és különbségeik?
- Milyen jellegű és nagyságú vállalati jövedelmek adódnak az alapbérekhez?
- Milyen *változásokat* okoznak a bérekre rakódó jövedelmek különbségei az induló (a munka szerinti elosztást feltételező) jövedelemsorrendben?
- Milyen egyéni jövedelmet alakít ki — most már vállalaton kívül — a családi „háttér”?

(Alapvető kérdés egyébként — mostani felmérésünkben azonban nem vizsgáljuk — az „öröklött gazdagság”, pontosabban az öröklött gazdasági helyzet, az induló feltételek különbözőségei.)

Azt a tételt, hogy a szocialista vállalat ma nemcsak gazdasági vállalkozás, hanem egyúttal teret ad a társadalmi lét más vonatkozásainak is, már többször kifejtettem.¹ Ebből következően a vállalati ösztönzési, érdekeltségi és juttatási rendszert is *kibővítve* kell értelmeznünk: ide kell sorolnunk a bérből, részesedésekből, a fejlesztési és a szociális alapból, valamint a költségek terhére nyújtott juttatások összességét.

A mostani felmérésben az az új, hogy a vizsgálat *egyénekre, személyekre* vonatkoztatva kísérli meg végigkövetni a jövedelemviszonyok alakulását. A most következő elemzések külső szakemberek számára nehezen megközelíthető, felmérhető területen készültek. Úgy vélem, hogy csak a vállalati felső vezetők vannak olyan helyzetben, amely lehetővé teszi egyszerűen magát az adatgyűjtést, felmérést, másrészt — és ez legalább ennyire fontos — az adott helyzet érzékelését.

A vizsgálat a következő lépésekből áll:

- hat — meglehetősen homogén (egy vállalatban belüli) — foglalkozási csoport kialakítása;
- minden csoportban a (véletlen kiválasztással) kijelölt 10 főre vonatkozó adatok összegyűjtése;
- az egyes jövedelmi fázisok vizsgálata;
- a csoportváltások, helyváltások (jövedelmi fázismobilitás) vizsgálata [5];
- következtetések levonása.

A csoportok

(Stabil és rugalmas hierarchikus rétegek)

A felmérésbe² hat „beosztási” csoportot vontam be, egyenként 10—10 fővel, mégpedig a következők szerint: 1. főosztályvezetők, 2. osztályvezetők, 3. üzletkötők, 4. könyvelők, 5. lebonyolítók, 6. adminisztrátorok.

E felsorolás a beosztás és a végzettség-képzettség szerinti rangsort lényegében egyaránt jelenti. A csoportátlagok megerősítették a csoportképzés helyességét. Megszoktuk, hogy közgazdasági, de társadalmi és politikai gondolkodásunkban, ítéleteinkben is *átlagokban mérünk*. Mindez természetes; más út, azt hiszem, nem is lehetséges. Az átlagok mögött azonban végső soron egyének állnak. Ezért a besorolás előtt (és mellett) rövid vizsgálatot végeztünk arra nézve is, mennyire azonos vagy eltérő az átlag és az átlag mögött álló egyének helyzete. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A felmérésekből legalább három alapvető következtetés adódik. 1. A munkaerőpiacokon, illetve annak adott szegmensében kialakuló kereslet-kínálat viszonyai erőteljesen hatnak a bérek alakulására. A könyvelők és az üzletkötők csoportjában rendkívüli a mozgás, az üzletkötők közül a bérek alapján egy sem maradt a csoportjában. A rangsorváltásnak több oka lehet:

— valószínűsíthető, hogy ahol a magasabb képzettségű dolgozó alacsonyabb alapbért is „elfogad”, ott lényeges *kiegészítő* jövedelmek (juttatások) vannak (nyelvpótlék, nagyobb prémiumok, kiküldetések stb.);

— a végzettség és a végzett (és társadalmilag elismert) munka nem azonosítható. (A könyvelők magasabb alapbére mögött valószínűsíthetően intenzívebb és „antihumánusabb” munka áll, mint más csoportoknál.)

2. A középső szinteken mutatkozó erőteljes csoportváltások mellett rendkívül erőteljes a beosztás szerinti hierarchia felső szintjének a stabilitása. Ez valószínűleg

¹ Vö. Munkahely vagy vállalat? Valóság, 1981. 5. sz., valamint A szocialista vállalat belső érdekeltségi rendszeréről. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz.

² Mind a felmérésekben, mind az elméleti kérdések megvitatásában segítségemre volt munkatársam, Benécs Szilárd. Itt jegyzem meg, hogy valamennyi adat 1981-re vonatkozik.

A beosztási hierarchia és az alapbér szerinti tízes csoportok közötti mobilitás

Beosztási (hierarchikus) csoportok	A hierarchikus csoportok egy főre jutó átlagos alapbére (ezer Ft)	Azok száma, akik alapbérük szerint más tízes csoportba kerültek, illetve maradtak az eredeti csoportjukban		
		nem mozgott a csoportok között	felfelé	lefelé
			történő mozgás	
1. Főosztályvezetők	81,8	10	0	0
2. Osztályvezetők	64,0	8	0	2
3. Üzletkötők	44,0	0	1	9
4. Könyvelők	49,5	2	7	1
5. Lebonyolítók	41,9	5	3	2
6. Adminisztrátorok	38,0	7	3	0

Megjegyzés: Egy-egy hierarchikus csoportba 10 fő került. Alapbérük alapján újra rangsorolva őket elvileg valamennyien bennmaradhattak volna a hierarchikus bontás szerinti tízes csoportban (például a főosztályvezetők az 1—10, az adminisztrátorok az 51—60 rangszám között), de „átvándorolhattak” más csoportba is. Ezeket a mozgásokat számszerűsíti a táblázat.

negatív jelenség; nálunk a jobb munka főként csak a hierarchiában való emelkedéssel együtt vezethet magasabb jövedelemhez, egyébként „falakba” ütközik, léteznek tehát a beosztás szerinti hierarchiában az alapbér szempontjából stabil és rugalmas rétegek.

3. Az adatok megerősítik azt az előzetes elképzelést, hogy figyelmünket a *munkaügyi statisztika átlagai* mögé kerülve, az *egyének felé* kell fordítanunk. Vizsgálatainknál esetenként a hierarchikus tízes alapszintekhez mért elmozdulás adhat érdekes szempontokat, máskor az alapbér szerinti tízes csoportokból „indulunk ki” és figyeljük a mobilitást.

A vállalati dolgozók jövedelmeinek áttekinthetetlen „rendszere”

A közgazdasági kutatások általában két vállalati jövedelemforrással foglalkoznak: a bérrel és (ehhez a mozgóbért, prémiumot, jutalmakat, nyereségrészesedést hozzáadva) a vállalatnál szereshető összes jövedelemmel.

A vállalatok jövedelmi rendszere azonban ennél sokkal bonyolultabb. Olyannyira, hogy szinte minden tekintetben lehetetlenné teszi a tisztánlátást. Az alapvető negatívumok a következők:

— akadályozza a *munka szerinti* elosztás érvényesülését, a teljesítmények mérését és nyomon követését;

— gátolja a *szociálpolitikai* tisztánlátást;

— sokszoros *átfedéseket* enged meg (ugyanazt a teljesítményt — vagy teljesítményhiányt — többszörösen díjazza vagy bünteti);

— szétforgácsolja a rendelkezésre álló *ösztönzési* alapokat; az egy-egy címen kiosztott juttatások a szétdarabolás miatt az „érzékelési-ösztönzési küszöb” alatt maradnak.

A 2. sz. táblázatban mutatom be az általam vizsgált vállalati juttatási forrásokat. (Köztük is csak azokat, amelyeket a vizsgált 60 főre nézve valamilyen módon számszerűen megragadhattam. A tényleges kör ennél csak szélesebb lehet.)

Az egyéni jövedelmek „parttalan” rendszere

I. Alaptevékenységért kapott közvetlen jövedelmek

1. Alapbér
2. Alapbéren kívüli közvetlen jövedelmek, ezen belül
  - 2.1. jutalmak
    - 2.11. beosztott dolgozók jutalma
    - 2.12. vezetők komplex jutalma
    - 2.13. kitüntetéssel járó pénzjutalom
    - 2.14. munkaversenyben elért eredményért stb. kapott jutalom
    - 2.15. egyéb (egyéni) jutalom
  - 2.2. prémiumok
    - 2.21. célprémium
    - 2.22. vezetői teljesítményhez kötött prémium
  - 2.3. pótlékok (például nyelvpótlék)
  - 2.4. nyereségrészesedés
  - 2.5. az alaptevékenységért kapott egyéb egyedi juttatások
  - 2.6. lakbérkiegészítés stb., amelynek elszámolása a vállalatnál történik

II. Jövedelmek a költségből, fejlesztési alapból, szociális alapból

3. Jövedelmek a költségből
  - 3.1. (például gépkocsiátalány nyereségtartalma)
  - 3.2. egyéb költség terhére elszámolható juttatások
4. Jövedelmek a fejlesztési alapból
  - 4.1. lakáskölcsön (közvetlen jövedelem)
  - 4.2. óvoda-, bölcsődeépítés (közvetett jövedelem)
  - 4.3. fejlesztési alapból finanszírozható egyéb tételek
5. Szociális-jóléti alap
  - 5.1. segélyek
  - 5.2. ebéd-hozzájárulás
  - 5.3. eseti szociális kifizetések (nyaralási hozzájárulás stb.)

III. Saját vállalatnál végzett többletmunkából eredő jövedelmek

- 6.1. Túlóra díja
- 6.2. Mellékfoglalkozás alapján járó jövedelem
- 6.3. Egyéb (újítási stb.) díjak és jövedelmek

I. + II. + III. Az „anyavállalatnál” kapott jövedelem

IV. A második gazdaság

7. Más (állami) vállalatnál meglévő mellékfoglalkozás jövedelme
8. Egyéb (nem a szocialista szektorban végzett) munka jövedelme

Az 1.—8. pont (és alpontjai) adják a dolgozó teljes munkajövedelmét.

V. Levonások, adó jellegű terhek az anyavállalatnál

9. SZTK-járulék

VI. Családi pótlékok, állami szociálpolitikai kifizetések

Ezen belül:

- 10.1. családi pótlék
- 10.2. gyerektartás
- 10.3. egyéb (baleseti járulék stb.)

A családi jövedelem

Míndezek után (általában) a család másik dolgozó tagjának jövedelmével együtt alakul ki a család bruttó bevétele. Végző soron a másik kereső családtag esetében is a 2. sz. táblázatból adódó képlet érvényesül, azaz: 1. + 2. + 3. + 4. + 5. + 6. + 7. + 8.—

—9. Ennek a jövedelemnek a kutatás szempontjából vett első kereső vállalatánál, az „anyavállalatnál” való nyilvántartása nincs megoldva (és rövid időn belül nehezen lenne megoldható). A családi jövedelem vizsgálatában ezért csak közelítésekkel élhetünk. Mégis így járunk el, hiszen a valóságban, a vállalati szociálpolitikai döntésekkor a helyzet még rosszabb: ilyen megközelítő értékeket sem dolgoznak ki, a döntések lényegében „információs lyukak” sora mellett születnek. A másik ok: a számszerű hibalehetőségek mellett (és előtt) fő célunk a jövedelmi rendszer teljes körű bemutatása. Kutatási-számítási módszerünk a következő volt: először „feltártuk” a családtag foglalkozását, majd megbecsültük a jövedelmét.

Míndezek után kiszámítható a család összes jövedelme: Az „első kereső” (a vizsgált vállalat dolgozója) teljes jövedelmé + a házastárs becsült jövedelme + az állam közvetlen szociális jellegű anyagi juttatásai. Kiszámítható továbbá (az egyes családtagok létszáma alapján) az egy főre jutó valódi jövedelem is.

A „jövedelemszükséglet”

A családi jövedelem mérésére, az együttes, illetve a fajlagos jövedelem kimutatására egyaránt szükség van. Az egy főre számított családi jövedelem nem minden szempontból jó mérőszáma a tényleges jövedelmi helyzetnek, miképpen adott esetben a teljes családi jövedelem is félrevezető lehet. A „legjobb mérőszám” valószínűleg dinamikus jellegű, nem állandó, erősen függ a fogyasztási szerkezettől vagy — még szélesebben — a fogyasztás fejlettségi szintjétől.³

Úgy tűnik, hogy gyakorlati szociálpolitikánkban nem érvényesül kellően a családnagyság szerepe. Erről vallanak a következőkben ismertetett adatok.

Kissé előrehozva a tényekből levonható következtetéseket, megállapíthatjuk: miközben szociálpolitikánk egészében fejlett, a társadalmi ráfordítások összességükben igen jelentősek, szerkezetileg (mind elméletileg, mind gyakorlatilag) a kétes megoldások, problémák s nem kellően figyelembe vett adottságok sorát foglalják magukban.

A fázismobilitások mérése

Célunk a szinte áttekinthetetlen jövedelemstruktúra, benne az egyes fázisok számszerű megközelítése. Mivel csupán a vállalati juttatásokat tekintve is mintegy 15—20 jövedelmi forrás lehetséges, döntenünk kellett bizonyos fázisok kijelöléséről. E 15—20 fázis nyomon követése⁴ szempontjából elengedhetetlen az eredmények ismertetése; áttekintése azonban célszerűvé tesz bizonyos egyszerűsítéseket.

³ Nyilvánvaló, hogy az egy főből álló család szükségleténél nem négyszer nagyobb a négyfőnyi család jövedelemszükséglete. Többé-kevésbé a családlétszámmal egyenes arányban nő a jövedelemszükséglet az alapvető létfenntartási javak esetében (élelmezés, ruházat). Nem lineárisan, hanem annál kisebb mértékben nő bizonyos „üzemeltetési” szektorokban (fűtés, világítás, lakásfenntartás stb.). A létszámtól többé-kevésbé független a jövedelemszükséglet a tartós fogyasztási cikkek (például hűtőszekrény, televízió, autó) vonatkozásában.

Az is egyértelmű, hogy ha a különböző társadalmi-gazdasági fejlettségi szinteken eltér egymástól a fogyasztási szerkezete, akkor különböző súlyt kell kapnia a szociálpolitikában — a teljes családi jövedelemnek, illetve — az egy főre jutó jövedelmeknek.

Valószínű, hogy mai fejlettségi szintünkön az egy főre jutó jövedelmek még meglehetősen jó mérőszámot adnak. A fejlődéssel azonban a mérés „strukturáltságának” is erősödnie kell. Ennek az igen lényeges problémának a részletes vizsgálata azonban nem e cikk témája.

⁴ Úgy vélem, statisztikai rendszerünk ma még nem képes megnyugtató módon követni e fázisokat.

A kiválasztott „megfigyelési pontok” a következők:

1. az alapbér,
2. az alaptevékenységért járó kereset,
3. a túlmunkával szerzett többletjövedelem (saját vállalatnál és más helyütt),
4. a levonások (a jövedelemadóhoz hasonló SZTK-járulék, valamint egyéb levonások),

a vállalatnál szerezhető összes egyéni nettó jövedelem $= (1. + 2. + 3.) - 4.$

5. a családi jövedelem.

A leegyszerűsített fázismodell számos fontos jövedelmi tényezőt elfed. Ezért — megtartva az összevonást — *kitérőket* teszünk, külön vizsgáljuk például

— az alaptevékenységért a munka szerinti elosztás rendszerében élvezett;
— az alaptevékenységhez kapcsolódóan vállalati szociálpolitikai juttatásként kapott;

— a túlmunkával szerzett jövedelmeket.

Nézzük most a fő fázisokat!

Az alapbérek

(A hierarchikus kötöttségek. Az egyetlen „kilépő”)

A beosztás szerinti hierarchia-sorrend és a jövedelmi sorrend eltéréseit korábban már részletesen elemeztük. (Lásd az 1. sz. táblázatot.) Kifejtettük, hogy egyes sávokra a stabilitás, más sávokra a mobilitás a jellemző. Az adatokat szemlélve úgy tűnik, hogy — legalábbis az alapbéreket tekintve — a magasabb sávba való „belépés” korlátozott. Minőségileg jobb, mennyiségileg több alaptevékenységért általában „nem jár” több alapbér. Az alapbérhatárok átlépése a beosztási hierarchia sávjai között történő mozgással *együtt* valósulhat csak meg. Így az is valószínűsíthető, hogy társadalmunkban a több és *jobb munka helyett a magasabb beosztásra, végzettségre való törekvés* válik alapvető motivációs tényezővé. A „tanulási láz” első megközelítésben pozitívnak tűnik, ám előnyös oldala mellett negatív momentumok is meghúzódnak mögötte; gyakorta pusztán eszköz a hierarchiában történő emelkedéshez. A több munka önmagában nem, vagy nem elég erős hatású sáv váltó tényező.⁵

Ha a sáv váltás korlátozott (a 60 főre vonatkoztatva 50 százalék alatti), érdemes megvizsgálni, hogy a beosztási hierarchia adott sávjain belül milyen alapbérkülönbségek alakultak ki. 3. sz. táblázatunkban bemutatjuk az egyes sávok differenciáltsági mutatóit.⁶

3. sz. táblázat

A beosztás szerinti hierarchikus (tizes) csoportok és az alapbérkülönbségek

A hierarchikus sáv	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
A differenciáltsági mutató	4	6	8	9	6	10

⁵ Ezen az sem segített, hogy a központi bértáblázatnak az egyes hierarchikus rétegekre vonatkozó szélső értékeit széthúzták. A bértáblázat alapján egy-egy alsóbb hierarchikus fok lehetséges bére jelentősen „belenyúlt” a felsőbb sávba.

Úgy tűnik azonban, hogy a társadalmi-vállalati döntésekben meghatározók maradtak a hierarchikus szintek. A hierarchikus kategóriákból való „kilépésre” adott központi lehetőség nem párosult e lehetőség gyakorlati kiaknázásával.

⁶ A differenciáltsági mutató azt jelzi, hogy a megfigyelt körben az egyes mutatók (jelen esetben az alapbérek) átlagosan hány százalékkal térnek el a csoportátlagtól. A százalékos kimutatás következtében az egyes csoportok mutatói egymással is összehasonlíthatók. Vö. Práger László: Mérési kísérletek a közvetlen jövedelemen túlmutató anyagi érdekelttség megragadására. Közgazdasági Szemle, 1982. 6. sz.

Láthatjuk: a csoportokon belüli szóródás kicsi. Különösen kirívó a legmagasabb hierarchikus sáv egyöntetűsége, pedig feltételezhető, hogy *a cselekvésben* a legnagyobb lehetőségek és a hatékonyságban a legjelentősebb különbségek éppen itt adódhatnak.

A kereset

(A szétszórt, elaprózott juttatások rendszere)

Korábban már ismertettük a vállalatnál az alapbéren kívül, az alaptevékenységhez kapcsolódóan szereshető jövedelmek „áttekinthetetlen rendszerét”. A hat alcsoportban (jutalmak, prémiumok, pótlékok, nyereségrészesedés, egyedi juttatások, jövedelemkiegészítések) még bizonyos összevonások után is összesen tizenegy jövedelemszerzési forma adódott. Ezek jelentős részét évente nem egy összegben, hanem két, sőt három részletben bírálják el és fizetik ki a vállalatoknál. (Például a beosztott dolgozók vagy a vezetők jutalmait, prémiumait, a célprémiumokat.) Ez azt jelenti, hogy az *alaptevékenység* béren túli díjazása végett évente mintegy 15—20 megítélés és kifizetés történik.

Mindez részben az érzelési küszöb alattivá „aprózta” a mozgó jövedelmeket, s óhatatlanul is többször bírál és „fizet meg” azonos tevékenységeket.

Gazdasági gondjaink és feladataink növekedésével szaporodtak az *ösztönzési formák*. Már-már ott tartunk, hogy egy-egy vállalat vagy miniszterium ösztönzési rendszerének önálló (de hamis) mércéjévé vált a részösztönzések *száma*. Áttekinthetetlen, bonyolult és végső soron hatástalan, de legalábbis erősen korlátozott hatású *heterogén* vállalati ösztönzési rendszer alakult ki. Az alapbéren kívül egy, legfeljebb azonban két „mozgó” jövedelemrészre lenne szükség: az egyik *a tulajdonosi helyzetet* kifejező nyereségrészesedés; a másik a vezetők munkáját támogató, a dolgozók ösztönzését, értékelését lehetővé tevő prémium.

Mivel tanulmányunkban főként a jövedelemszerkezetet vizsgáljuk, most a másodikként említett fázis elemzésére összpontosítunk.

Mekkora összességében és csoportonként az adott vállalatnál az alaptevékenységhez kapcsolódóan szereshető jövedelem, és milyen ennek az együttes jövedelemnek az aránya az alapbérhez? A számításokat a 4. sz. táblázat foglalja össze.

Összevetettük ezeket az adatokat a korábban 24 vállalatra elvégzett (mintegy 20 000 főt magában foglaló) felméréseinkkel.⁷ A nagyságrendek hasonlóak. A konkrét adatokban — a tendenciák egyezése mellett — eltérések is tapasztalhatók. A mostani vizsgálatban szereplő 60 személynél a jövedelemben nagyobb a mozgó rész aránya a korábbi 24 vállalatra vonatkozó felmérés átlagánál. A szociális juttatások korábban 14 százalékot képviseltek a teljes jövedelemben, most 9,1-et. Az ok: az újabb felmérésbe bevont 60 fő alapbére 8 százalékkal magasabb, mint a szélesebb körű felmérésben szereplőké. Emellett a most megfigyelt személyek átlagéletkora is magasabb. Érthető tehát, hogy a szociális juttatások aránya az újabb vizsgálatban magasabb.

A szociális juttatások közül a lakásjuttatás meghatározó jelentőségű. Attól függően, hogy valamely beosztás szerinti hierarchikus csoportban az adott időszakban részesült-e valaki ilyen juttatásban, vagy sem, a csoportátlagok rendkívül eltérők. Ez bizonytalansági tényező, ám nemcsak a felmérésben! *A lakáshelyzet a valóságban döntő jelentőségű*, egész szociálpolitikánkat átszövő, az egységes szociálpolitikát „újrendezés” nélkül lehetetlenné tevő faktor. Mai fejlettségi szintünkön a lakáskérdés, a lakás öröklése, az úgynevezett induló feltételek problémakörének elvileg is fontos tényezője.

⁷ Ennek részleteit lásd a 6. lábjegyzetben említett cikkben.

4. sz. táblázat

A dolgozók vállalatnál szerzett összes jövedelmének szerkezete
(ezer forint)

Hierarchikus csoport	A vállalatnál végzett munka összes jövedelme	A teljes jövedelem megoszlása		
		alpbér	mozgó munka-jövedelem ^a	szociális jellegű és egyéb jövedelmek ^b
I.	142,8	81,8	58,3	2,7
II.	117,9	64,0	34,6	19,3
III.	82,8	44,0	20,1	18,7
IV.	61,6	49,5	11,6	0,5
V.	53,0	41,9	10,6	
VI.	50,6	38,0	8,3	4,3
A csoport átlaga	84,8	53,2	23,9	7,7
Megoszlás százalékban	100,0	62,7	28,2	9,1

^a Az összeg magába foglal bizonyos képzettséghez kapcsolódó pótlékokat (például nyelvpótlék). Ennek következtében a mozgó rész százalékos aránya 50 fölé is kerülhet. Egyébként e pótlékokat bizonyos értelemben az alpbérhez is számíthatjuk volna. Végül is azonban mégis „mozgó” jellegűeknek tekintettük, és az alpbéren kívüli jövedelemhez soroltuk őket.

^b Alapvetően szociális jellegű juttatásokról van szó (lakásépítés, óvoda, bölcsőde, üdülés, segély stb.), de ez a jövedelemrész magába foglal költségből fedezett nettó jövedelmet is (például gépkocsiatalány „nyereség” része, amelynek kifizetésére 1981-ben, felmérésünk idején még volt lehetőség).

Megállapíthatjuk továbbá, hogy a vállalatnál megszerezhető személyes jövedelmeknek arányukat tekintve is jelentős tényezői a mozgó jövedelmek (28,2 százalék), valamint a szociális és egyéb juttatások (9,1 százalék).

Az 5. sz. táblázatban bemutatjuk az alaptevékenység kapcsán élvezett jövedelmek szerinti rangsorokat.

5. sz. táblázat

Az alpbér és a vállalati alaptevékenységhez kapcsolódó összes jövedelem alapján elért „helyezés”

Beosztás szerinti rangszám	Alpbér szerinti helyezés		A teljes alaptevékenységért kapott vállalati jövedelem szerinti helyezés	
	A tizes csoportok „csoportelsői”	Alpbér (ezer Ft)	A sorrendben elfoglalt hely	Jövedelem (ezer Ft)
4.	1.	88,2	5.	142,2
13.	11.	72,0	13.	116,5
15.	21.	58,2	15.	97,0
23.	31.	45,3	26.	67,3
26.	41.	42,0	27.	67,1
56.	51.	39,3	54.	48,6

A többletmunkáért járó jövedelmek

Előljáróban elmondható: társadalmunk (benne a vállalatok, a vállalati közmegejtés) általában a bruttó jövedelmeket érzékeli, s kevésbé méri, nézi a mögöttes munkabefektetést. A „többletmunka” kétféle lehet:

1. az átlagnál nagyobb munkabefektetés (és eredmény) az alaptevékenység során (ennek a jövedelemre gyakorolt korlátozott hatásait a bemutatott mérsékelt differenciamutatók jellemzik),
2. a nagyobb időráfordításban jelentkező többletmunka, mégpedig:
  - az „anyavállalatnál”,
  - más állami vállalatnál,
  - a „második gazdaságban”.

Felmérésünk nem lenne teljes e fázis megemlítése nélkül. Ennek figyelmen kívül hagyásával alapvető tényező hiányozna a rendszerből. Ugyanakkor — még „különleges megfigyelői pozíciókból” is — ez a legbizonytalanabbul megközelíthető faktor.

Az anyavállalatnál végzett túlmunka természetesen felmérhető, kimutatható. Az újabb szabályozások szerint a más vállalatnál végzett munkajövedelem már csak részben az, a második gazdaságban végzett munka pedig egyáltalán nem regisztrálható. Mindezek után lássuk a beosztás szerinti hierarchikus csoportjainkra jellemző többletmunkát. (Lásd a 6. sz. táblázatot.)

6. sz. táblázat

A hierarchikus csoportok és a többletmunkáért kapott évi jövedelem
(ezer forint)

Hierarchikus csoport	Saját vállalatnál	Más vállalatnál	A második gazdaságban
I.	0	0 (?)	?
II.	1,2	0 (?)	?
III.	1,4	0 (?)	?
IV.	8,2	0 (?)	?
V.	0	0 (?)	?
VI.	0,8	1,0 (?)	?

E „bizonytalan” táblázat bemutatására azért van szükség, hogy érzékeljük a jövedelmek felmérhetőségének korlátjait; azaz maga a vállalat sem látja dolgozóinak valós jövedelemhelyzetét (a társadalom más tagjait pedig természetesen még kevésbé).

Ebben a sávban meghatározó mértékű jövedelemösszegek vannak: ezt bizonyítja a IV. csoport, a könyvelők 8200 Ft-os egyéni átlaga. Ez az alapbér 17 százaléka! Feltételezhető, hogy a táblázat további soraiban is hasonló összegek jelentkezhetnek (főként a második gazdaságunknak köszönhetően).

A többletmunka lehetősége csak bizonyos munkakörökben dolgozók számára adott, az ő többletmunkából szerzett jövedelmük azonban igen jelentős összegű lehet.

A táblázat nem mutatja a nem mérhető (például az üzletkötők kiküldetése során szerzett) többletjövedelmeket, az adminisztrátorokhoz sorolt gépirók „maszek” munkáját stb. Az újabb jövedelmi fázis azonban jelentős jövedelmi tényező.

A levonások

(A vállalatnál szerezhető összes nettó jövedelem)

A vizsgálatba vont dolgozók kimutatott, vállalatnál szerezhető összes jövedelmét jövedelemadó jellegű SZTK-járulékok terhelik.⁸ A levonások után adódik a vállalatnál szerezhető összes *nettó jövedelem*, amely a csak részben kimutatható többletjövedelmekkel és a teljesen kimutatható levonásokkal való korrekció után általában alacsonyabb, mint az előző, fázisban mért, alaptevékenység kapcsán élvezett összes bruttó jövedelem.

Az előző táblázat adatait nem megismételve, az újabb fázis számait a 7. sz. táblázat tartalmazza.

7. sz. táblázat

Jövedelmi rangsorok a három mérési fázisban

A tízes csoportok csoportelsőinek rangsorbeli száma az alapbér alapján	Az alaptevékenység kapcsán élvezett összes egyéni bruttó jövedelem szerinti rangsorolásban elfoglalt helyük	Az összes egyéni nettó jövedelem ^a rangsorában elfoglalt helyük sorszáma
1.	5.	9.
11.	13.	18.
21.	15.	21.
31.	26.	33.
41.	27.	35.
51.	54.	52.

^a A felmérhető jövedelem.

Mindezek után elérkeztünk témánk és a társadalmi, illetve vállalati szociálpolitika legingoványosabb, de legizgalmasabb területéhez: a családi jövedelmekhez.

A családi jövedelmek: a tényleges jövedelmi helyzet

A vállalatoknál megvalósított szociálpolitika forrásoldalát az előző részekben is tárgyaltam. A jövedelemadó jellegű levonások elvileg bizonyos kiegyenlítő funkciót játszanak. A vizsgált személyek saját vállalatuknál végzett alaptevékenységhez kötődő jövedelmének átlaga 84,8 ezer Ft volt. A jövedelemadó jellegű levonások átlagosan az összes jövedelemnek mintegy 5 százalékát tették ki. A dolgozó „kvázi-jövedelemadója” így azonban aligha vállalhat kiegyenlítő szerepet, de korlátozott a társadalmi szociálpolitika forrásaként játszott szerepe is. A dolgozók „kvázi-jövedelemadójának” a kiegyenlítő szerepét véleményem szerint nem lenne ésszerű növelni, mégpedig a következő okok miatt:

1. Az alaptevékenységen kívüli *nem mért* jövedelmek (második gazdaság, borraivalók, hálapénzek, nem pénzbeli juttatások stb.) súlya jelenleg rendkívül nagy. Így a közvetlen jövedelemadók csak a teljesen „legálisan”, az állami szektorban dolgozókat sújtánák.

⁸ Ennek mértéke a jövedelem 3—15 százaléka. Csupán jelzem: a jövedelem kifizetésének véletlenszerű havi „ütemezése” nyomán az azonos éves jövedelmeket rendkívüli mértékben eltérő levonási százalékok terhelik.

2. A szociális helyzet társadalmunkban nem ítéhető meg a „családfő” jövedelme szerint, illetve családfő tulajdonképpen nem is létezik. A szociálpolitika bázisává a családi jövedelmeknek kell válniuk.

Mindebből következően el kell jutnunk a hatvan vállalati dolgozó *felmérhető* összes nettó jövedelméhez. A legnehezebb a házastársi és a családi jövedelmek felmérése. Könnyebbnek tűnik az — ne tévesszük szem elől, hogy a vállalati munka szerinti elosztást és szociálpolitikát vizsgáljuk! —, hogy a *családnagyság* kérdésében tiszta képhez jussunk. Tapasztalataink szerint: a házastárs létének és az eltartott gyerekek számának felmérése lehetséges (de a vállalat nem tartja nyilván őket). Felméréseinkben a szűkebb családot vettük alapul, eleve nem vizsgáltam az eltartott szülők, rokonok vagy a családi jövedelmet növelő, a szülőkkel élő kereső gyermekeknek a családi jövedelemre gyakorolt hatását.

Egy család: A megfigyelhető és a fel nem mérhető jövedelmek halmaza

Az eltartott családtagok (pontosabban a gyerekek és a nem kereső házastársak) felmérésénél jóval nehezebb, sőt csaknem lehetetlen volt: a *házastárs jövedelmének a számbavétele*. Hiszen amiként a vizsgált vállalatnál dolgozók jövedelme csaknem hús jövedelemforrásból, s ezen túl — sem társadalmilag, sem a vállalat szintjén nem ellenőrizhető — egyéb jövedelmekből tevődik össze, akként a házastárs összes jövedelme is hasonlóan bonyolult jövedelmi lánc eredményeként adódik.

A megfigyelt 60 vállalati dolgozó jövedelmi helyzetén „végigmenni” ma semmilyen külső „megfigyelési pontról” kiindulva nem lehetséges.⁹

Egyetlen módszer maradt: az adatok becslése. Vagyis a házastárs foglalkozásának meghatározása, a beosztása és a munkaviszonya időtartama szerint a lehető legpontosabban. (Mai társadalmi és vállalati számbavételi-statisztikai rendszerünkben mindez nem magától értetődő és hozzáférhető adatsor. Pedig nehéz elképzelni a szociálpolitikát akár társadalmi szinten, akár a vállalatoknál a tények ismerete nélkül.)

Egy módszer, amely egyúttal önmagában is a társadalmi ítéletek tükré

A házastárs munkahelyének, beosztásának megállapítása után a házastárs helyzetét a munkahellyel, a beosztással és a munkaviszony időtartamával (esetenként csak az életkorral) jellemeztük.

A vizsgált 60 személy házastársának a bruttó jövedelmét becsültük meg. Azt próbáltuk tehát felmérni, hogy mekkora a házastársaknak az első és a második gazdaságból származó *összes jövedelme*. A házastársak jövedelmének felmérése céljából összesen 11 különböző társadalmi rétegeket képviselő személyt kérdeztünk meg arról, vajon mennyire becsüli a házastársak foglalkozását úzők jövedelmét. (E becslési eljárás önmagában is megérne egy külön tanulmányt!)

Az elmondottak szerint tehát 60 főre (a 6·10 házastársra) 11 jövedelemhelyzet-véleményt, azaz összesen 660 adatot gyűjtöttünk.¹⁰ A becslés két vonatkozását ismertetjük részletesebben:

1. felsoroljuk a véleményt adók foglalkozását,
2. bemutatunk egy reprezentatív rövidített táblázatot az *átlageredménnyel* és néhány kiragadott (de jellemző) egyéni véleménnyel.

⁹ Felméréseinkben tudatosan sohasem alkalmaztunk kikérdezéses módszert a vállalati dolgozót illetően. A vállalati és a társadalmi szociálpolitika sem kérdőíveken, hanem a megragadható (azonban sajnos az eddig vizsgáltaknál még labilisabban és szűkebb körben megragadható) tényeken alapulhat. Az egyetlen kivétel: a családtag jövedelmére vonatkozó becslést a felmért körön kívül álló interjúalanyoktól kértük.

¹⁰ Az egyedülállóak esetében természetesen az egyéni és a családi jövedelem azonos.

A véleményt adók sora: 1. iparvállalati főosztályvezető, 2. varrónő, 3. munkás, 4. nyugdíjas, 5. (kiemelkedő) művész, 6. középiskolás, 7. diplomás pályakezdő, 8. egyetemista, 9. munkaiügyi osztályvezető, 10. vezérigazgató-helyettes, 11. szemlézeti osztályvezető.

A felméréndők (az alapfelmérésbe bevont vállalati dolgozók házastársai) között egyebek mellett volt: tanárnő, üzletkötő, benzinkutas, nőgyógyász, fodrász, tanácsai előadó, gépkocsivezető, üvegtechnikus szakmunkás. (Lásd a 8. sz. táblázatot.)

8. sz. táblázat

Különbféle dolgozói rétegek becsült jövedelme

A becslést végző A „megbecsült” foglalkozása	Munkás	Művész	Középiskolás	Pályakezdő diplomás	Munkaiügyi osztályvezető	A 11 véleményező átlaga (kerekítve)
Óvónő	4 000	5 000	5 800	4 500	5 000	5 000
Üvegtechnikus (állami vállalatnál)	5 000	5 000	4 600	4 500	..	5 100
Villanyszerelő (állami vállalatnál)	7 000	6 000	5 200	4 700	8 000	6 800
Üzletkötő	8 000	7 000	4 300	5 300	5 800	7 000
Okleveles gépészmérnök	8 000	7 000	5 800	5 900	11 000	7 600
Igazgatóhelyettes (állami vállalatnál)	9 000	12 000	8 000	7 300	13 000	9 900
Benzinkutas	15 000	15 000	9 500	10 000	15 000	13 000
Autófényező	20 000	20 000	17 000	15 000	10 000	18 300
Nőgyógyász	15 000	30 000	18 000	15 000	10 000	20 900

Néhány összefoglaló megállapítás:

a) Az állami szféra „megítelt” (és valószínűleg tényszerű) fizetési szintje szakadékszerűen eltér a „szabadfoglalkozásúakétól”.

b) A csak legális alapjövedelemmel rendelkezők keresete lényegesen alacsonyabb a járulékos jövedelmeket élvező rétegekénél.

c) A fentiekből is láthatóan ma a „járulékos” jövedelmek meghaladják, sőt valószínűleg inkább meghaladják az alapjövedelmeket.

Ezek a tények hosszú távon — a rövid távú társadalmi-gazdasági élénkítő hatás elismerése mellett — komoly feszültségeket rejtenek magukban. Térjünk most vissza a (becsült) családi jövedelmekhez!

A záró fázis: a családi jövedelmek

A házastársak jövedelmének a megközelítésére — mint már érintettük — a vélemények átlaga szolgálhat. A bruttó jövedelmekre vonatkozó becslések szórása nem túl nagy. (Azt már jeleztük, hogy a vélemények realitásának a mérése ma szinte lehetetlen.)

Érdekes az alpbér szempontjából csoportelsők helyváltozása a családi jövedelmek rangsorában. (Lásd a 9. sz. táblázatot.)

A változások döntők. Az alpbér és az összes egyéni nettó jövedelem fázisa között lényeges változások figyelhetők ugyan meg, csoportváltás mégis csak egy alkalommal történt. Az alpbéreket és az egy főre jutó családi jövedelmeket összevetve azonban már *senki sem maradt csoportjában!* Még egy adat: az alpbér és az

Az alapbér, az egyéni nettó jövedelem és a családi jövedelem szerinti sorrend

Alapbér szerinti helyezés	Az összes egyéni nettó jövedelem szerinti helyezés	Az összes egyéni nettó jövedelem (ezer Ft)	Az egy főre jutó családi jövedelem	
			helyezési sorrend	ezer Ft
1.	9.	128,8	11.	74,7
11.	18.	104,6	37.	48,6
21.	21.	92,0	36.	48,9
31.	33.	63,2	43.	44,8
41.	35.	62,7	59.	21,3
51.	52.	46,5	49.	35,9

összes egyéni jövedelem fázisában a hat csoportelső helyváltozásainak összege 24, az alapbér és az egy főre jutó családi jövedelem fázisa között 83, azaz jóval több mint háromszoros. (Lásd az ábrát. Szembetűnő, hogy szinte teljes körű átrétegződés megy végbe.) A vállalatnál „egyéniül” gazdagok családirag „szegényekké” válhatnak, az alacsony fizetésűek, a „vállalati szegények” magas családi jövedelműekké („családirag gazdagokká”).¹¹ Még két számítás bemutatása lehet érdekes. Először az abszolút első és utolsó helyezett adatait mutatjuk be. (Lásd a 10. sz. táblázatot.)

A legmagasabb és a legalacsonyabb jövedelmek (ezer forint)

Megnevezés	Alapbér	Egy főre jutó családi jövedelem
A legmagasabb jövedelem	88,2	183,3
A legalacsonyabb jövedelem	31,1	16,2
A legmagasabb jövedelem a legalacsonyabb százalékában	283,6	1132,5

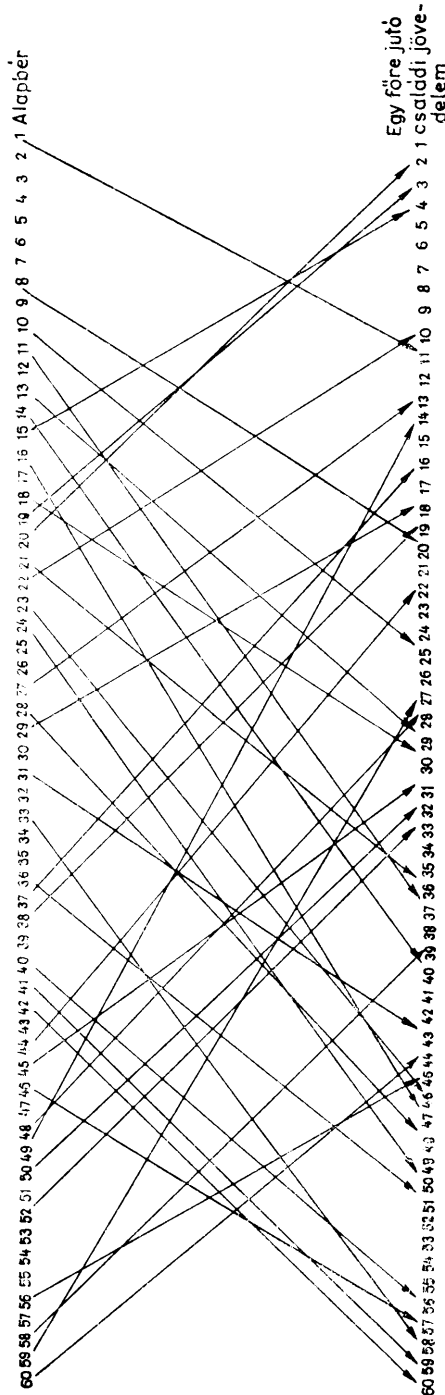
Értékelhetőbb képet ad a „leggazdagabb” és „legszegényebb” tízes rétegre vonatkozó átlag. (Lásd a 11. sz. táblázatot.)

A legmagasabb és a legalacsonyabb jövedelmek (decilisek) (ezer forint)

Megnevezés	Az átlagos alapbér	Az egy főre jutó átlagos családi jövedelem
A felső tíz fő	81,8	117,6
Az alsó tíz fő	36,2	27,3
A felső decilis az alsó százalékában	226,0	430,8

¹¹ Külön vizsgálatot végeztünk a „társadalmi szegénység” és a „társadalmi gazdagság” szabályozórendszerünk keretei közötti jellemzőiről. A leglényegesebb következtetés: az elégtelen „családi” (családban gondolkodó) szociálpolitika következtében az egy főre jutó családi jövedelem első tíz helyezettje (a társadalmi „gazdagok”) közül egyetlen egynek sincs eltartott gyermeke. A társadalmi „szegények” (51—60. helyezett) kétgyermekesek vagy egyedülálló egy-egyermekesek.

Megjegyzés: Minden olyan váltás szerepel az ábrán, amelynél a sorszám 10-zel vagy annál nagyobb értékkel változott, tehát biztos, hogy az adott személy az egyik 10-es csoportból került át egy másikba. Így a csoportváltások száma 37. Ez azt jelenti, hogy a mintában szereplők több mint 60 százaléka az alapbér szerinti eredeti csoportjából egy másikba került át).

A két szélső jövedelmi fázis közti sávvaltozások ábrázolása

Mindez — mint a grafikon is mutatta — a jövedelmi sorrenden belül rendkívül intenzív (de szociálpolitikailag nem indokolt) mozgás eredményeként alakul ki.

Társadalmunkban tehát *kettévál*ik az *életvitel*. Más („vezető”) életvitelt kell folytatnia a vállalatnál magasan bérezett egyénnek a munkahelyén (öltözködés, gépkocsihasználat, „pénzgyűjtésekben” való részvétel, meghívások stb.), és megint mást kell (kénytelen) lakóhelyén (nyaralóhelyen stb.). Ez a „széthasadás”, megkettőződés több problémát vet fel:

1. Az egyén „kétlakivá” válik, viselkedési formája, gondolkodása, sőt cselekvése is önellentmondásos, társadalmi helye is változó. Mindez nem szűkíthető le az értelmiség-értelmiségi, munkás-értelmiségi, munkás-munkás stb. családtípusokra; a probléma nemcsak ebben a körben jelentkezik.

2. Ha felméréseink és következtetéseink igazak, társadalmunkban nehezen alakulhat ki egységes értékrend.

3. A munka (a vállalati munka) szerepe az egyén életében másodlagossá válhat.

4. A társadalom a vállalathoz telepítette szociálpolitikájának jelentős elemeit anélkül, hogy a vállalat a szociálpolitikai szempontok érvényesítése alapjául szolgáló élethelyzeteket megfelelően átfogóan ismerné, mérni tudná.

5. Miközben a társadalom rendkívül jelentős összegeket fordít a szociálpolitikára, konkrétan, részleteiben nem alakította ki reális szociálpolitikáját, az ahhoz szükséges mértékrendszert és mércét.

A következtetések, gondolatok folytathatók, akárcsak a tények felmérésére törekvő kísérletek. A legfőbb megállapítás azonban: a következő időszak társadalmi és gazdasági fejlődésében alapvető jelentőségű az, hogy a szociálpolitika megtalálja a helyét, súlyát. El kell válnia egymástól a *munka szerinti elosztásnak* és a *szociálpolitikának*, ugyanakkor azonban össze is kell kapcsolódnuk, össze is kell forrniuk.

Meg kell növekednie a szociálpolitikában a családnagyság és a családi jövedelmek szerepének. Evégett természetesen megbízható mérőrendszert kell kidolgozunk a család helyzetének feltérképezésére. Egyfelől tehát a mérés-mérhetőség megteremtésére van szükség, másfelől (és természetesen csak ezek után) a lényegében alig létező jövedelemadó-, illetve az adekvát támogatási *rendszer kialakítására*. Paradoxon, de a reális *társadalmi* szintű szociálpolitika csak akkor valósítható meg, ha az *egyénekre* (családokra) szabott.

Az alacsony és a magas jövedelmezőségű iparvállalatokról

Pető Márton

Az utóbbi években egyre inkább előtérbe kerültek a vállalati gazdálkodás értékelésének, a hatékonyság szerinti sorrend kialakításának módszerével, az alkalmazott mutatókkal kapcsolatos problémák ([2], [4], [5], [6], [7]). A következőkben az alacsony és a magas jövedelmezőségű vállalatok jellemzőinek összehasonlításával megkísérlem felvázolni a jövedelmezőséget befolyásoló tényezőket, választ keresve arra, hogy a vállalatok milyen okok hatására kerültek az alacsony (5 százalékos és annál kisebb), illetve a magas (20 százalékos és azt meghaladó) jövedelmezőségű csoportba. (Jövedelmezőségnek az elszámolás alapjául szolgáló eredménynek a nettó eszközérték és a bérköltség együttes összegéhez viszonyított arányát tekintem.)

Azt, hogy egy vállalat alacsony vagy magas jövedelmezőségű, *az összes erőforrás-felhasználás és azok hozamának aránya* határozza meg, ez pedig a piacnak, a fejlesztésnek, a termelésnek, végső soron az innovációs folyamatnak az eredményességén múlik.

A vállalatot jellemző különféle ismérvek között vannak, amelyek szorosan kapcsolódnak a jövedelmezőséghez, más ismérvek hatása viszont alig mutatható ki. A gazdálkodást meghatározó tényezők nagy része sokirányú kölcsönhatásban érvényesül.

A beruházás és az állóeszköz-állomány

A beruházások színvonala, összetétele és hatékonysága számottevően befolyásolja a gazdálkodás jövedelmezőségét. Az alacsony és a magas jövedelmezőségű vállalatok között egyik alapvető különbség éppen az elmúlt 10—15 évben megvalósított *beruházásokban és azok hozamában* jelentkezik.

A megfigyelt alacsony jövedelmezőségű vállalatok 1970—1980 között az árbevétel 16—18 százalékának, a magas jövedelmezőségűek viszont csak 5—6 százalékának megfelelő összeget ruháztak be. Az arány 1981—1982-ben 11, illetve 4 százalék volt.

Eltérő volt *a beruházások műszaki összetétele is*. Az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál a beruházásokból a gépek és a berendezések aránya kb. 50 százalék, a magas jövedelmezőségűeknél — az intenzív fejlesztés hatására — több mint 70 százalék volt. Az utóbbi vállalatoknál a gépek és berendezések csaknem 50 százaléka származott *nem rubel elszámolású importból*, míg az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál 36 százaléka. A nem rubel elszámolású import visszafogásának hatására 1981—1982-ben ez az arány — különösen a magas jövedelmezőségű vállalatoknál — számottevően csökkent. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

**A beruházások aránya és összetétele a megfigyelt alacsony és magas
jövedelmezőségű vállalatoknál
(1970—1982)**

Időszak	Az összes beruházás a nettó árbevétel százalékában		Az összes beruházásból			
			a gépek, berendezések		a gépekből a nem rubel elszámolású import	
			aránya (százalék)			
	a	b	a	b	a	b
1971—1975	18,5	5,8	60,9	59,5	37,0	47,8
1976—1980	16,3	6,0	53,7	70,8	35,5	51,3
1981—1982	11,1	4,0	54,0	57,3	31,0	33,3

a: alacsony jövedelmezőségű vállalatok.

b: magas jövedelmezőségű vállalatok.

Az állami ipar alacsony jövedelmezőségű vállalatainak (bruttó) *állóeszköz-állománya* 1975—1982 között kétszer-háromszor gyorsabb ütemben növekedett, mint a magas jövedelmezőségű vállalatoké. Az előbbi kategóriába tartozó vállalatok többsége részt vett valamilyen központi fejlesztési programban vagy exportbővítő, illetve egyéb központi célokat szolgáló beruházás megvalósításában.

Az alacsony jövedelmezőségű *kohászati* vállalatok állóeszköz-állománya ezekben az években 55 százalékkal, a magas jövedelmezőségűeké 17 százalékkal, a *gépiparban* 111 százalékkal, illetve 50 százalékkal nőtt. A *vegyiparban* az alacsony jövedelmezőségű vállalatok állóeszköz-állományának növekedése 20 százalékponttal haladta meg a másik csoportba tartozó vállalatokét, a *könnyűiparban* viszont kismértékben elmaradt tőle. (A növekedés 77, illetve 82 százalék volt.) A magas jövedelmezőségű csoportba a nyomdák, a textilipar néhány vállalata, több ruhagyár, néhány cipő- és bútorgyár tartozik, amelyeknél az állóeszközfejlesztés együtt járt a hozamok és a jövedelmezőség számottevő növekedésével.

Mind az alacsony, mind a magas jövedelmezőségű vállalatcsoportban egyaránt találhatóak különböző nettó-bruttó értékarányú vállalatok. Ugyanakkor van bizonyos (ha nem is erős) kapcsolat a jövedelmezőség és a *nullára leírt állóeszközök aránya között*. Az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál például a nullára leírt és üzemben tartott állóeszköz-állomány aránya a gépiparban 3, az építőanyagiparban 8 százalékponttal nagyobb, mint a magas jövedelmezőségű vállalatoknál. Az alacsony hatékonyságú vállalatokban az új állóeszközök üzembe helyezése nem járt mindig együtt az elavult gépek selejtezésével.

Az állóeszközök kihasználása

Az állóeszközök és a termelés alakulása közötti kapcsolatot összefoglalóan az jellemzi, hogy az *egységnyi állóeszközre jutó termelés* — még egy ágazaton belül is — jóval kisebb az alacsony jövedelmezőségű vállalatcsoportban, a nagyobb eszközigeny, az eltérő gyártmány- és technológiaszerkezet és egyéb tényezők miatt. Az alacsony jövedelmezőségű vállalatcsoport e mutatója a kohásban és a könnyűiparban 50—60 százaléka, a gépiparban 37 százaléka, a vegyiparban 31 százaléka a magas jövedelmezőségű vállalatokénak. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

2. sz. táblázat

100 Ft állóeszközre jutó termelési érték a vállalatok
jövedelmezőségi csoportjai szerint
(forint)

Ágazat	5% és alatta	6—10%	11—19%	20,1% és felette
Összesen	76,3	201,5	184,5	251,9
Ebből:				
Kohászat	123,3	155,3	233,2	218,3
Gépipar	109,4	170,7	182,7	296,3
Könnnyűipar	111,3	131,5	159,5	236,3

Az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál az állóeszközök és a termelés kedvezőtlen arányában a tőkeigényes fejlesztéseknek, a termelés és nem utolsósorban a szervezettség nem megfelelő színvonalának is jelentős a szerepe.

— Az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál a *termelés bővítése* — a technológiai sajátosságokból is következően — általában *eszközigényesebb* (kohászati, vegyipari fejlesztések), mint a magas jövedelmezőségű vállalatoknál. A megfigyelt alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál 100 Ft beruházott összegre — még a beruházási tervek alapján számítva is — csak fele annyi termelési érték jut, mint a magas jövedelmezőségűeknél.

— Az előbbi csoportba tartozó vállalatoknál nagyobb arányú a környezetvédelmi, munkavédelmi, *infrastrukturális* és szociális jellegű, közvetlenül nem termelő *beruházások* aránya is. (Nem egy megfigyelt vállalat például több száz millió forintot fordított a gázellátásra, számítástechnikai beruházásra, környezet- és munkavédelmi fejlesztésre.)

— A beruházásoknál nemegyszer tapasztalhatók *műszaki aránytalanságok* (többnyire a fejlesztéshez szükséges eszközök hiánya miatt). Elmaradt például bizonyos technológia vagy a kiegészítő, a kiegészítő stb. tevékenység korszerűsítése, ami akadályozza a termelés előirányzott növelését.

— A beruházások — főleg az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál — több esetben a *piaci igények megváltozása* miatt nem érik el a tervezett eredményt, amiben persze a nem kielégítő piaci prognózisnak is szerepe van.

Az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál a termelőkapacitások kihasználása nem kielégítő, sőt több esetben csökken, jelentősen rontja a gazdálkodás hatékonyságát. A magas jövedelmezőségű vállalatoknál a kapacitás kihasználása is nagyobb.

Az állóeszköz-hatékonyságot a kapacitáskihasználás mértéke, az átlagműszakszám önmagában nem fejezi ki, hiszen nem tükrözi az állóeszközökkel kapcsolatos költségek és a termelés (mint hozam) arányát. Például egészen mást jelent az 1,2 átlagműszakszám egy olyan vállalatnál, amelynél az egy főre jutó állóeszközérték 1 millió Ft, és egészen mást ott, ahol 100 ezer Ft. Azaz: minél nagyobb az egy foglalkoztatottra jutó állóeszköz-állomány, annál inkább követelmény az állóeszközök fokozott kihasználása.

A termelőkapacitások kihasználását tehát nem az átlag, hanem az adott vállalat állóeszköz-nagyságának figyelembevételével célszerű értékelni, hiszen átlag feletti műszakszám esetén is lehet a termelés — a nagy eszközterhek miatt — veszteséges.

Az eszközökkel kapcsolatos költségek

Az állóeszközökkel kapcsolatos költségek nagy része állandó jellegű. Minél nagyobb és korszerűbb tehát a vállalat állóeszköz-állománya, annál nagyobb állandó jellegű eszközköltiséget kell elszámolni, és a kapacitások kihasználásával a költségekkel arányban levő hozamot elérni.

Jelentős a különbség a két vállalatcsoport között az eszközökkel kapcsolatos fajlagos költségekben. Az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál az értékcsökkenésnek a termelési értékhez viszonyított aránya csaknem 5 (a gépiparban 3, a vegyiparban 10) százalékponttal nagyobb, mint a magas jövedelmezőségű vállalatoknál. (Az alacsony jövedelmezőségű vegyipari vállalatok termelési értékének 13 százaléka, a gépipari vállalatokénak 5 százaléka az értékcsökkenés.)

Ugyanakkor az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál 2—4 százalékponttal nagyobb állóeszköz-fenntartási költség (karbantartás, javítás, felújítás) jut a termelésre, mint a magas jövedelmezőségű vállalatoknál, a nagyobb eszközállomány, de nem utolsósorban a nullára leírt és még üzemben tartott állóeszközök magasabb aránya miatt.

A bankköltségek — az egyre növekvő hitelkamatlábak miatt is — az utóbbi években jelentősen emelkedtek, és a termeléshez viszonyított arányuk az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál 2—4 százalékponttal nagyobb, mint a magas jövedelmezőségűeknél. Az arány az alacsony jövedelmezőségű gépipari vállalatoknál átlagosan több mint 8 százalék (nem egy vállalatnál 10—15 százalék), a vegyipari vállalatoknál pedig 6 százalék, míg a magas jövedelmezőségű vállalatoknál csak 0,5—1 százalék. A bankköltséget — főleg az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál — a forgóeszközhitel kamatai is növelték. A készletek forgási sebessége az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál a könnyűiparban mintegy kétharmada, a kohászatban és a gépiparban 70 százaléka a magas jövedelmezőségű vállalatokénak.

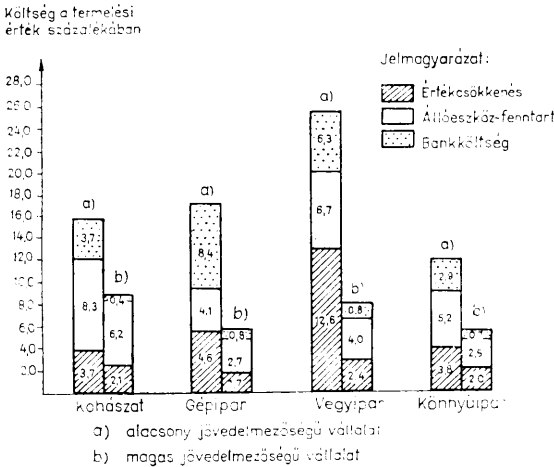
Az értékcsökkenésnek, az állóeszköz-fenntartási költségnek és a bankköltségnek a termelési értékhez viszonyított együttes aránya az alacsony jövedelmezőségű vegyipari vállalatoknál 26 százalék, 19 százalékponttal több, mint az ágazat magas jövedelmezőségű vállalatainál. A gépipar hasonló kategóriájú vállalatainál a termelési érték kb. egyötödét teszik ki ezek a költségek. (Lásd az 1. sz. ábrát.) A vállalati jövedelmezőség színvonalát alapvetően az eszközterhek eltérő aránya határozza meg.

A nagy eszközigényű vállalatoknál a holt munka költségei (például értékcsökkenés, kamat, állóeszköz-fenntartás) a jövedelmezőségi mutatót számottevően befolyásolják. Az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál az értékcsökkenési leírásnak, valamint a bankköltségnek a nettó eszközértékhez és a bérköltséghez viszonyított aránya 8—10 százalékponttal nagyobb, mint a magas jövedelmezőségű vállalatoknál. (Például a gépiparban az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál ez az arány 12, a magas jövedelmezőségű csoportban pedig 4 százalék, a vegyiparban 16, illetve 6 százalék.) Az eszközterhek nagy aránya miatt tehát ezek a vállalatok a jövedelmezőség tekintetében a többi vállalathoz képest — még hasonló gazdasági körülmények (piaci helyzet, kapacitáskihasználás, árak nyereségtartalma stb.) esetén is — nemegyszer 8—10 százalékpontnyi hátránnyal indulnak [1].

A nagy fajlagos állóeszközigényű vállalatokat — a nem rubel elszámolású export nagyobb arányából, a kapacitások merev jellegéből következően is — a világgazdasági dekonjunktúra jóval nagyobb mértékben érinti (árlemorzsolódás, igénycsökkenés), mint az élőmunka-igényes vállalatokat. A keresetszabályozás rendszeréből következően az alacsony jövedelmezőségű és nagy eszközállományú vállalatok a bér- és keresetnövelés szempontjából is kedvezőtlenebb helyzetben vannak.

1. sz. ábra

**Az eszközökkel kapcsolatos költségek a termelési érték százalékában
(Az alacsony és a magas jövedelmezőségű vállalatoknál)**

Az eszközigenység és a jövedelmezőség kapcsolatát mutatja az is, hogy az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál az egy foglalkoztatottra jutó állóeszköz-érték három és félszer nagyobb, mint a magas jövedelmezőségűeknél. Ebből levonható az a következtetés is, hogy a rossz hatékonyság fogalma azért is kapcsolódik a nagyvállalatokhoz, mert a nagy eszközigenyű vállalatok között több a jelentős beruházást megvalósító nagyvállalat.

A vállalati nagyság

A szocialista ipar (most és a következőkben is az élelmiszeripar nélkül) több mint 1100 vizsgált vállalatának 14 százaléka volt 1982-ben alacsony jövedelmezőségű. Ezek az állóeszköz-állomány 50 százalékával rendelkeztek és a létszám 27 százalékát foglalkoztatták. Magas jövedelmezőségű a vállalatok 43 százaléka volt, amelyek viszont az összes állóeszköz-állományból csak 9 százalékkal, a létszámból pedig 21 százalékkal részesedtek. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a legnagyobb vállalatok kevésbé gazdász-

3. sz. táblázat

A vállalatok számának, állóeszköz-állományának és létszámának megoszlása a jövedelmezőség nagyságcsoportja szerint a szocialista iparban (1982) (százalék)

Jövedelmezőség (százalék)	A vállalatok számának	Az állóeszközök bruttó értékének	A foglalkoztatottak számának
	megoszlása		
— 5	13,8	49,7	27,2
6—10	14,0	16,5	18,5
11—19	29,5	25,2	33,1
20—	42,7	8,6	21,2
Összesen	100,0	100,0	100,0

gosak, mint a kis- és középvállalatok. (Vö. [7].) Célszerű mégis kissé részletesebben megvizsgálni a vállalati méret és a jövedelmezőség kapcsolatát.

A sajátosságok miatt *indokolt külön elemezni az állami és a szövetkezeti ipart*, hiszen az állami iparba kereken 500 vállalat (trösztközpontok, egyesülések, kutatóintézetek nélkül), a szocialista ipar gazdálkodó szervezeteinek csak 45 százaléka tartozik, viszont ezek rendelkeznek az állóeszköz-állomány és a létszám 96—97 százalékával, és ők érik el a nettó árbevétel 94 százalékát. A több mint 600 ipari szövetkezet a szocialista iparból 4—5 százalékkal részesedik, és méretük nagyságrenddel kisebb, mint az állami ipar vállalatai. (Az egy foglalkoztatottra jutó állóeszközérték az állami iparban majdnem hatszorosa a szövetkezeti iparénak.)

Eltérő az állami és a szövetkezeti ipar ágazati szerkezete is. A gépipar és a könnyűipar együttes aránya a szövetkezeti iparban 75, míg az állami iparban csak 38 százalék. Számottevő a különbség a vállalatok jövedelmezőség szerinti megoszlásában is. Például az alacsony jövedelmezőségű vállalatok az állami iparban az állóeszköz-állomány 51 százalékával, a szövetkezeti iparban pedig 7 százalékkal rendelkeztek, és a létszám 31, illetve 5 százalékát foglalkoztatták.

A következőkben *az állami ipart vizsgáljuk*, ahol a nagyvállalatok jövedelmezősége ugyancsak alacsonyabb, mint a kisvállalatoké. Az alacsony jövedelmezőségű vállalatok (a vállalatok egynegyede) az állóeszközök felével és a létszám csaknem egyharmadával rendelkeztek, viszont a magas jövedelmezőségűek (a vállalatok ugyancsak kereken egynegyede) az állóeszköz-állományból csupán 7 százalékkal, a létszámból pedig 16 százalékkal részesedtek. Az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál az egy vállalatra jutó állóeszköz hétszer, a létszám pedig kétszer nagyobb, mint a magas jövedelmezőségű vállalatoknál.

A villamosenergia-ipar minden vállalata, a kohászati vállalatok 92 százaléka, a bányászati vállalatok 67 százaléka, az építőanyag-ipari vállalatok 60 százaléka (az állóeszközérték alapján számolva) *az alacsony jövedelmezőségű csoportba tartozik*. A magas jövedelmezőségű csoportban — az ismert okok (árforma, az árnyereségtartalma, eszközigenyesség stb.) miatt — bányászati és villamosenergia-ipari vállalat nem szerepel; az építőanyag-ipari vállalatoknak 2 százaléka, a kohászati vállalatoknak 5 százaléka, a gépipari, valamint a könnyűipari vállalatoknak 13—14 százaléka, a vegyipari vállalatoknak 11 százaléka tartozik ebbe a kategóriába.

Az állami iparban az alacsony jövedelmezőségű vállalatok nagyobb fajlagos állóeszközértékét, e kategória „nagyvállalati” jellegét nagyrészt a bányászat, a villamosenergia-ipar, illetve az alapanyaggyártó ágazatok vállalatai „okozzák”. A feldolgozó iparban nincs olyan nagy különbség az alacsony és a magas jövedelmezőségű vállalatok méretei között. Például az egy vállalatra jutó állóeszközérték az alacsony jövedelmezőségű gépipari vállalatoknál átlagosan kétszer nagyobb, mint az ágazat magas jövedelmezőségű vállalatainál. *Az alacsony jövedelmezőségű gépipari vállalatok* 29 százaléka — amelyeknél az egy vállalatra jutó állóeszközérték nem éri el a 100 millió forintot — a kategória állóeszközeinek csupán az 1,5 százalékával rendelkezik. (A vállalatok 46 százalékának az állóeszköz-állománya kevesebb mint 250 millió forint.) Az alacsony jövedelmezőségű vállalatok 17 százalékának az állóeszközértéke meghaladja az egymilliárd forintot, de ezek rendelkeznek a csoport állóeszköz-állományának 76 százalékával, azaz: az alacsony jövedelmezőségű gépipari vállalatcsoport nagyvállalati jellegét döntően ezek a vállalatok (négy vállalat) határozzák meg. *A magas jövedelmezőségű gépipari vállalatok* ugyancsak 29 százalékánál egy vállalatra kevesebb mint 100 millió forint, 9 százalékánál pedig egymilliárd forintnál több állóeszköz jut. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

4. sz. táblázat

Az alacsony és a magas jövedelmezőségű gépipari vállalatok számának és állóeszköz-állományának megoszlása az egy vállalatra jutó állóeszköz nagysága szerint (százalék)

Az egy vállalatra jutó állóeszköz bruttó értéke (M Ft)	Az 5% és kisebb jövedelmezőségű vállalatok		A 20% és magasabb jövedelmezőségű vállalatok	
	számának	állóeszköz-állományának	számának	állóeszköz-állományának
megoszlása				
— 100	29,2	1,5	29,4	2,7
101— 250	16,7	2,9	11,8	4,6
251— 500	20,7	7,0	17,6	12,3
501—1000	16,7	12,8	32,4	43,6
1000—	16,7	75,8	8,8	36,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A kevesebb mint egymilliárd forint állóeszkőzzel rendelkező gépipari vállalatok *átlagos* nagysága az alacsony jövedelmezőségű csoportban 12 százalékkal kisebb, mint a magas jövedelmezőségű kategóriában. Az egymilliárd forintnál több állóeszkőzzel rendelkező hét *könnyűipari* vállalatból öt az alacsony, kettő pedig a magas jövedelmezőségű csoportba tartozik.

A vállalatnagyság önmagában tehát nincs meghatározó hatással a vállalatok jövedelmezőségére. Mind a nagy-, mind a kisvállalatok között egyaránt van alacsony, illetve magas jövedelmezőségű vállalat. A vállalatnagyság és a jövedelmezőség, illetve az elszámolás alapjául szolgáló eredmény között az állami iparban a korrelációs együtthatók szerint sem mutatható ki kapcsolat (—0,25, illetve 0,42).

Műszaki fejlesztés, munkaerőhelyzet, vezetés

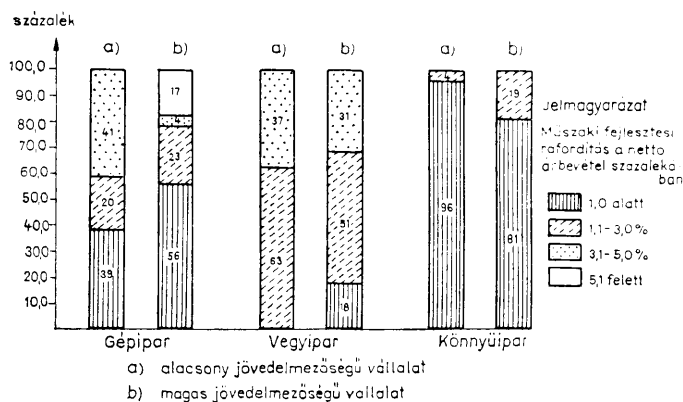
A piacnak, a fejlesztésnek, a termelésnek és az értékesítésnek az *összhangja* csak *a folyamatosan keletkező aránytalanságok megszüntetésére való állandó törekvés mellett és csak tendenciaszerűen jön létre.* Ebből következően a jövedelmezőséget meghatározó tényezők nagy részére is *a kölcsönhatás a jellemző.* Például a kapacitások kihasználásához szükséges piaci kereslet megfelelő műszaki fejlesztést, az igényeknek megfelelő gyártmányszerkezetet és technológiát követel meg.

A *műszaki fejlesztésben* is jelentős a különbség az alacsony és a magas jövedelmezőségű vállalatok között. Az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál az 1982. évi árbevételnek csak igen csekély hányadát (például a kohászatban és a könnyűiparban 0,3, a vegyiparban 1,6 százalékát) fordították műszaki fejlesztésre, a magas hatékonyságú vállalatoknál 2—3 százalékát (például a gépiparban 2, a vegyiparban 2,3 százalékát). (Más kérdés, hogy nemzetközi összehasonlításban még a 2—3 százalékos hányad is alacsony.)

A műszaki fejlesztési ráfordítások aránya a *gépipar* mindkét vállalatcsoportjában 2 százalék körüli. Az alacsony jövedelmezőségű gépipari vállalatok 40 százalékánál és a magas jövedelmezőségű vállalatok 56 százalékánál a műszaki fejlesztés ráfordításaránya nem éri el az egy százalékot. A magas jövedelmezőségű gépipari vállalatoknak csak kb. egyötödénél haladja meg ez az arány az 5 százalékot. Több magas jövedelmezőségű *vegyipari* vállalatnál is csupán egy százalék körüli a műszaki fejlesztési ráfordítás aránya.

A könnyűiparban az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknak 96 százaléka, a magas jövedelmezőségű vállalatoknak pedig 81 százaléka az árbevételnek kevesebb mint egy százalékát fordítja műszaki fejlesztésre. (Lásd a 2. sz. ábrát.)

2. sz. ábra
A nettó árbevétel megoszlása a műszaki fejlesztési ráfordítás aránya szerint az alacsony és a magas jövedelmezőségű vállalatoknál

A magas jövedelmezőségű vállalatok *intenzívebb kutatási tevékenységét* nemcsak a saját kutatási bázis bővítése, a kutatói létszám számottevő növelése, hanem a különböző intézetekkel, egyetemi tanszékekkel való sokirányú együttműködés is jellemzi. Majdnem minden megfigyelt magas jövedelmezőségű vállalat vásárolt valamilyen *licenct és know-how-t*, és azokat eredményesen alkalmazta, illetve továbbfejlesztette. A tőkésvállalatokkal kialakított *termelési együttműködés* a megfigyelt vállalatoknál nemcsak a nem rubel elszámolású exportot növelte, hanem emelte a műszaki színvonalat, és javította a termelés szervezettségét is. A magas jövedelmezőségű vállalatoknál az új gyártmányok aránya is nagyobb.

A magas műszaki színvonal több esetben *nagyobb tőkés importtal* is járt. Például az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál az anyag-, energia- és alkatrészfelhasználás 13 százaléka, a magas jövedelmezőségű vállalatoknál viszont 28 százaléka volt tőkés import.

A termelőkapacitások kihasználását (de a műszaki fejlesztést is) jelentősen befolyásolja a létszámhelyzet és annak szerkezete. Az elmúlt években az iparban érvényesülő *létszámcsökkenés* kedvezőtlen hatása az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál erőteljesebb volt, mint a magas jövedelmezőségű vállalatoknál (nemegyszer termelési, kapacitáskihasználási és jövedelmezőségi problémákat okozott). Az utóbbiak e hatást különféle intézkedésekkel igyekeztek ellensúlyozni. Például beruházásokkal számottevően csökkentették a termelés fajlagos élőmunka-igényességét, kellő időben vidéki ipartelepeket hoztak létre, a munka- és üzemszervezés színvonalát — külföldi szervezők bevonásával is — emelték stb.

A *nem fizikai létszám* az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál 1979—1982 között — az ipari átlagnak megfelelően — mintegy 5 százalékkal csökkent, a magas jövedelmezőségű vállalatoknál pedig stagnált. Az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál a műszakiak létszáma 5 százalékkal (nem egy vállalatnál 15—20 százalékkal) csökkent, a magas jövedelmezőségű vállalatoknál viszont egy százalékkal (több vállalatnál 8—10 százalékkal) emelkedett.

A magas jövedelmezőségű vállalatoknál a szellemi erők fokozott koncentrációját mutatja az is, hogy ugyanezen időszakban az *egyetemet, főiskolát végzettek száma* 26 százalékkal, az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál pedig 9 százalékkal emelkedett. (A felsőfokú végzettségűek száma 1979—1982-ben több alacsony jövedelmezőségű vállalatnál csökkent.)

A magas jövedelmezőségű vállalatoknál a *mérnökök* száma is nagyobb ütemben (13 százalékkal) nőtt, mint az alacsony jövedelmezőségűeknél (3 százalék). Nem egy alacsony jövedelmezőségű vállalatnál 1982-ben kevesebb mérnök dolgozott, mint 1979-ben. A *közgazdászok* száma az elmúlt négy évben a megfigyelt alacsony- és magas jövedelmezőségű vállalatoknál egyaránt kb. 30 százalékkal emelkedett. (Az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál a nem fizikai létszám 2 százaléka, a másik csoportban 3 százaléka közgazdász.)

A gazdálkodás jövedelmezőségére természetesen hatással van a vállalati *vezetés* színvonala is. A vezetést minősíteni — a körülmények, a feltételek alapos elemzése alapján — természetesen csak konkrét vállalatnál és csak az adott személyek esetében lehetséges. *A vezetők életkora, iskolai végzettsége, valamint a jövedelmezőség között nem mutatható ki kapcsolatot.* Az Ipari Minisztérium felügyelete alá tartozó 43 alacsony és 52 magas jövedelmezőségű vállalat 324 magasabb vezető állású dolgozójának 1981. december 31-i adata szerint az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál a vezetők *átlagéletkora* 48 év, a magas jövedelmezőségű vállalatoknál 49,2 év volt. Az előbbi csoportba tartozó vállalatoknál nagyobb a 40 éven aluli vezetők aránya (20, illetve 16 százalék). (Az alacsony jövedelmezőségű vállalatok vezérigazgatóinak 16 százaléka, műszaki igazgatóinak 24 százaléka 40 évnél fiatalabb, a másik csoportba tartozóknál az arány 6, illetve 13 százalék.)

Az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál nagyobb az 1—5 éve, és kisebb a több mint 10 éve vezető beosztásban levők aránya, mint a magas jövedelmezőségű vállalatoknál. Az egyetemet végzettek aránya is megközelítően azonos (kb. 75 százalék).

Az értékesítés iránya, a piaci helyzet

A vállalati gazdálkodást és annak eredményességét döntően befolyásolja az értékesítési lehetőség, a piaci helyzet. A kereslet hatással van a kapacitások kihasználására, s így a fajlagos költségekre, az értékesítési árak változása pedig közvetlenül érinti a vállalati eredményt. (Természetesen itt is kölcsönhatás érvényesül.)

Az alacsony jövedelmezőségű vállalatok árbevételének (a bányászat és a villamosenergia-ipar nélkül) kb. 80 százaléka származik a *belföldi értékesítésből*, a magas jövedelmezőségű vállalatokénak pedig 66 százaléka. (A belföldi értékesítésnél célszerű azonban azt is mérlegelni, hogy egészen más a fogyasztási cikket, a monopól jellegű előgyártmányt, alkatrészt, részegységet vagy a beruházási javakat gyártó iparvállalatok helyzete.)

A két vállalatcsoport között az export tekintetében is jelentős a különbség. *Az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál a nem rubel elszámolású export aránya 15—16 százalék, a rubel elszámolású exporté kb. 4 százalék. A magas jövedelmezőségű vállalatoknál az árbevétel 24 százaléka a rubel elszámolású exportból, kb. 10 százaléka pedig a nem rubel elszámolású exportból származik.* (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

Az alacsony jövedelmezőségű vállalatcsoportba a nagy nem rubel elszámolású exportot lebonyolító vállalatok tartoznak. Például *az egy vállalatra jutó nem rubel elszámolású export* az alacsony jövedelmezőségű *kohászati és vegyipari* vállalata-

**Az export aránya az árbevételből az alacsony és a magas
jövedelmezőségű vállalatoknál, 1982-ben**

Megnevezés	A rubelexport aránya			Különb- ség	A nem rubel- export aránya		Különb- ség	
	az 5% és kisebb	a 20% és maga- sabb	jөvedelmezőségű vállalatoknál		az 5% és kisebb	a 20% és maga- sabb		jөvedelmezőségű vállalatoknál
	1.	2.			3.	4.(2.—3.)		
Kohászat	4,0	4,3	—0,3	12,7	9,4	+3,3		
Gépipar	18,4	42,3	—24,3	23,9	11,3	+12,6		
Vegyipar	2,4	6,2	—3,8	18,0	6,6	+21,4		
Könnyűipar	6,5	12,9	—6,4	12,6	8,3	+4,3		

toknál több mint egymilliárd forint, ami 4—5-szöröse az ugyanezen ágazatokba tartozó magas jөvedelmezőségű vállalatok átlagos exportjának. Az előbbi csoportba tartozó vállalatok teljesítették e két ágazat exportjának kb. kétharmadát. Egy alacsony jөvedelmezőségű gépipari vállalatra átlagosan majdnem kétszer annyi export jut, mint egy magas jөvedelmezőségű gépipari vállalatra. (A különösen kedvezőtlen helyzetű és alacsony jөvedelmezőségű két kohászati, öt gépipari, két vegyipari és három könnyűipari vállalat nem rubel elszámolású exportja 1982-ben több mint 400 millió dollár volt.)

A jөvedelmezőségre ható tényezők (például a piaci helyzet, a kapacitáskihasználás) kölcsönhatását mutatja egyebek között, hogy az alacsony jөvedelmezőségű vállalatokat a világpiaci árak csökkenése, a növekvő vámok, a diszkrimináció, a szállítási költség emelkedése nagyobb mértékben érintette, mint a magas jөvedelmezőségű vállalatokat. (Több — főleg kohászati és vegyipari — vállalat az export szinten tartása, esetleg növelése céljából távolabbi piacokon is értékesített.) Az alacsony jөvedelmezőségű vállalatoknál (a nem rubel elszámolású export nagyobb aránya miatt is) a kapacitáskihasználás és a folyamatos gazdálkodás fenntartásához okvetlenül szükség van az exportra. Ugyanakkor ezeknél a vállalatoknál a kapacitások gyakran csak néhány termék gyártására alkalmasak, és ha nincs tőkés kereslet, nem állíthatók át belföldi célú termelésre, illetve gazdaságos rubel elszámolású exportra. Piaci pozíciójuk sok esetben a nem gazdaságos export elhagyását sem teszi lehetővé, aminek kedvezőtlen hatása gyakran a belföldi értékesítésnél (árkötetés) is megmutatkozik.

A magas jөvedelmezőségű vállalatok értékesítési lehetősége viszont — a már említett innovációs tevékenység eredményeképpen is — jóval kedvezőbb. A kapacitások kihasználását a világpiaci dekonjunkció kevésbé befolyásolja, lehetőségük van a nem jөvedelmező export elhagyására. A belföldi és a rubel elszámolású piaci kereslet jelentős. Nagy részük széles gyártmányuskálával rendelkezik, termelőkapacitásuk rugalmas, többféle termék gyártására alkalmas.

A nem rubel elszámolású értékesítési lehetőségeket, a növekvő versenyt, az árcsökkenést stb. bizonyos mértékig a devizakitermelés költség szintje is mutatja. Ez az alacsony jөvedelmezőségű vállalatoknál 10—20 százalékkal nagyobb, mint a magas jөvedelmezőségű vállalatoknál. A devizakitermelés fajlagos költsége 1982-ben különösen az értékesítési problémákkal küzdő kohászatban és a vegyiparban volt átlagon felüli.

A piaci helyzet a vállalati gazdálkodás jövedelmezőségére csak abban az esetben van döntő hatással, ha a vállalatok — rövid és hosszú távú érdekeknek megfelelően — önállóan határozzák meg az értékesítés irányát, a piaci munkájukat, taktikájukat stb. Döntésüket azonban — a termelési sajátosságokon túl — több, a piaci hatásokon és az indirekt irányítási rendszeren kívüli tényező (például központi beavatkozás, ösztönzés) is befolyásolja. Ezért az árbevételnek és a nyereségnek az értékesítési irányok szerinti megoszlása több esetben nem a tényleges, hanem a különböző hatások által „összekuszált” piaci viszonyokat mutatja.

Költségszínvonal, költségszerkezet

Az alacsony és a magas jövedelmezőségű vállalatok gazdálkodása közötti különbség döntő tényezőit összefoglalóan mutatja a termelés költségszintje és az egyes költségek hányada. Az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál a termelés költségszintje 15—20 százalékponttal magasabb, mint a magas jövedelmezőségűeknél. Ennek döntő oka a magasabb fajlagos anyag- és energiaköltség, különösen pedig a már említett jóval nagyobb eszközterhek.

Az alacsony jövedelmezőségű vállalatok 100 Ft termelési értékhez a kohászatban 12, a vegyiparban és a könnyűiparban 2—3 forinttal több anyagot használnak fel, mint a nagy jövedelmezőségű vállalatok. Az alacsony jövedelmezőségű gépipari vállalatoknál viszont a termelés fajlagos anyagfelhasználása 6 forinttal kisebb (részben a szolgáltatások magasabb aránya miatt), mint a magas jövedelmezőségű vállalatoknál.

A termelés fajlagos *energiaigényessége* (az energiaköltség alapján) az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál minden ágazatban nagyobb — nagyrészt technológiai okok miatt —, mint a magas jövedelmezőségűeknél. Például az alacsony jövedelmezőségű *gépipari* vállalatok termelési értékének 7, a magas jövedelmezőségűekének pedig csak 2 százaléka energiaköltség. Az előbbi csoportban ugyanis több vállalat kohászati tevékenységet is folytat (öntöde, kovácsüzem). Az alacsony jövedelmezőségű vegyipari vállalatok közül főleg a műtrágya- és a műanyag-alapanyaggyártó, a könnyűiparban pedig a textil- és a bőripari vállalatok termelése energiaigényes. (Lásd a 6. sz. táblázatot.)

6. sz. táblázat

Az anyag- és energiaköltség aránya az alacsony és a magas jövedelmezőségű vállalatoknál
(A termelési érték százalékában)

Ágazat	A nettó anyagköltség		Különb- ség	Ebből: az energiaköltség		Különb- ség
	az 5% és kisebb	a 20% és maga- sabb		az 5% és kisebb	a 20% és maga- sabb	
	jövedelmezőségű vállalatoknál			jövedelmezőségű vállalatoknál		
Állami ipar összesen	64,9	63,2	+ 1,7	26,5	4,0	+ 22,5
Ebből:						
Kohászat	79,4	67,3	+ 12,1	25,7	14,6	+ 11,1
Gépipar	53,3	59,0	— 5,7	6,7	2,2	+ 4,5
Vegyipar	70,9	68,2	+ 2,7	33,2	5,6	+ 27,6
Könnyűipar	66,7	64,4	+ 2,3	8,3	2,9	+ 5,4

Az állóeszköz-, anyag- és energiaköltséggel összefüggésben az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál az *üzemi általános költségek* aránya az árbevételben a kohászatban, a gépiparban és a könnyűiparban két és félszer nagyobb, mint a magas jövedelmezőségű vállalatoknál.

A *vállalati központi irányítás* költségeinek az árbevételhez viszonyított aránya az alacsony jövedelmezőségű gépipari vállalatoknál 21, a vegyipari és a könnyűipari vállalatoknál 13—14 százalék, jóval több, mint a magas jövedelmezőségű vállalatoknál. A központi irányítás költségei közt szerepel a többi között a bankköltség is, ami különösen az alacsony jövedelmezőségű vállalatok költségeit növeli. A központi irányítás bankköltség nélkül számított költségaránya az alacsony jövedelmezőségű kohászati és vegyipari vállalatoknál kisebb, mint a másik csoportba tartozó vállalatoknál! Az alacsony jövedelmezőségű gépipari vállalatoknál viszont a központi irányítás költsége (ugyancsak a bankköltség nélkül) az árbevételnek 14, míg a magas jövedelmezőségűeknél 9 százaléka. A könnyűiparban az arány 11, illetve 8 százalék. Mindez több esetben a vállalaton belüli irányítási rendszer elmaradottságát, a termelőegységek önállóságának hiányát, a felduzzadt vállalati központ adminisztratív, hatósági tevékenységét is mutatja.

Eredmény, a fejlesztési alap determináltsága

A két vállalatcsoport között — főleg az eltérő piaci pozíció és költségszerkezet miatt — jelentős különbség mutatkozik az *értékesítési irányok szerinti eredmény* és a bevételarányos eredmény alakulásában is. Az *alacsony jövedelmezőségű vállalatok nem rubel elszámolású exportja* — a könnyűipar kivételével — *veszteséges*, és a *rubel elszámolású export*, valamint a *belföldi értékesítés* fajlagos eredménye is kedvezőtlen. A *magas jövedelmezőségű vállalatok* viszont mindhárom értékesítési irányban 10—20 százalék közötti bevételarányos eredményt értek el.

A vállalatok *eredményének megoszlása* is az ismertetett tendenciáknak felel meg. Az *alacsony jövedelmezőségű kohászati* vállalatoknál a belföldi értékesítés és a nem rubel elszámolású export veszteséges, a rubel elszámolású export pedig nyereséges volt. Az alacsony jövedelmezőségű *gépipari* vállalatoknál a belföldi értékesítés és a rubel elszámolású export nyereségének közel kétszerese volt a nem rubel elszámolású export vesztesége. Az ugyanezen csoportba tartozó *vegyipari* vállalatoknál a kivitel (különösen a tőkés export) veszteségét a belföldi értékesítés eredménye ellensúlyozta. A *könnyűiparban* mindkét csoportban a vállalatok nyereségének kb. háromnegyede a belföldi értékesítésben képződött. A *magas jövedelmezőségű* vállalatok mindhárom értékesítési relációban nyereséget értek el. A gépipari vállalatok nyereségének egyhatoda, a könnyűipari vállalatok nyereségének egytizede a nem rubel elszámolású exportból — a rubelben lebonyolított exportból 39, illetve 14 százaléka — származott.

Az alacsony jövedelmezőségű vállalatok helyzete a *fejlesztésialap-képzés és felhasználás* tekintetében is kedvezőtlenebb, mint a magas jövedelmezőségű vállalatoké. A megfigyelt alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál 100 forint amortizációból képzett F-alapra 30 forint nyereségági F-alap jut, a magas jövedelmezőségű vállalatoknál viszont kb. 300 forint. A saját forrásból képzett F-alap aránya az állóeszközökhöz viszonyítva az alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál kb. 5 százalék, a magas jövedelmezőségű vállalatoknál pedig 10—12 százalék.

Az alacsony és a magas jövedelmezőségű vállalatok helyzete a *fejlesztési lehetőség* szempontjából is eltérő. Az elmúlt évtizedben végrehajtott beruházásokból következően az alacsony jövedelmezőségű vállalatokat jelentős törlesztési kötelezettség terheli, amely *több évre lekötő képződő fejlesztési alapjukat*. Nem-

egyszer fejlesztésialap-hiánnyal küzdenek. A saját forrásból képződő fejlesztési alapot 1984—1985-ben a megfigyelt alacsony jövedelmezőségű vállalatoknál átlagosan 95—98 százalékos — több vállalatnál másfélszeres — törlesztési kötelezettség terheli. Ezeknek a vállalatoknak számottevő az 1986—1990 között esedékes törlesztési kötelezettsége is. Az e csoportba tartozó vállalatok többször fejlesztésialap-hiánnyal küzdenek, szinttartó beruházást, gépcserét is alig-alig tudnak megvalósítani.

A megfigyelt magas jövedelmezőségű vállalatok helyzete e tekintetben is kedvezőbb, hiszen 1984—1985-ben a saját forrásnak csak kisebb részét (kb. 20 százalékát) köti le a törlesztési kötelezettség, ezért — az eddigi évekhez hasonlóan — viszonylag nagyobb lehetőségük van fejlesztésekre, a termelési szerkezet korszerűsítésére.

Az éleződő világgpiaci versenyben a műszaki fejlesztésből következő átmeneti előnyök is egyre csökkennek. Az alacsony jövedelmezőségű vállalatok helyzetüket csak nagy erőfeszítéssel tudják javítani, illetve a magas jövedelmezőségűek az elért szintet megtartani.

Az alacsony hatékonyságú vállalatok helyzetének alapvető megváltoztatása, jövedelmezőségük megalapozott növelése csak komplex módon és csak közép-, illetve hosszú távon lehetséges. Mindez alig vitathatóan *vállalati feladat*. A hatékonyság növelésének ez ideig alig alkalmazott módja a ráfordítások csökkentése, a szigorú költséggazdálkodás, a vállalatok közötti munkaerő- és eszközátcsoportosítás, a költségek és a hozamok optimális összhangjára való tudatos törekvés. Az alacsony hatékonyságú vállalatok számának és arányának csökkentéséhez azonban (közép- és hosszú távon) *a kényszerítő körülmények megteremtése mellett* a vállalatok *gazdasági önállóságának erőteljesebb növelése, mozgásterük számottevő bővítése* is szükséges.

Hivatkozások

- [1] *Falubró Vilmos*: A fejlesztés és a jövedelmezőség hosszabb távú összefüggései az iparban. Pénzügyi Szemle, 1980. 7. sz.
- [2] *Gálik László*: A vállalatok gazdaságosságának megítélése az erőforrásarányos nettó jövedelem mutatója alapján. Ipargazdaság, 1979. 2. sz.
- [3] *Háda Lajosné—Trautmann János*: Koncentráció és gazdaságosság. Pénzügyi Szemle, 1980. 3. sz.
- [4] *Havas Gábor—Szabó Jenő*: A vállalati tevékenység megítélése faktoranalízis segítségével. Pénzügyi Szemle, 1977. 4. sz.
- [5] *Hüttl Antónia*: A vállalati differenciáltság vizsgálata egzakt módszerekkel. Közgazdasági Szemle, 1977. 9. sz.
- [6] *Mohos András*: Korszerű matematikai módszerek a vállalatok gazdaságosságának értékelésében. Pénzügyi Szemle, 1980. 4. sz.
- [7] *Ráday Loránd*: A dinamikus vállalatok helyzete az iparban. Közgazdasági Szemle, 1983. 5. sz.

Specializáció és diverzifikáció iparunkban

(Egy statisztikai elemzés tapasztalatai)

Bagó Eszter

Az ipar vállalati szerkezetével foglalkozó hazai kutatások eddig elsősorban a koncentráció, a vállalati méretek kérdéseit állították a vizsgálat középpontjába. A specializáció kérdésére a kutatók eddig viszonylag kevés figyelmet fordítottak. Kutatásunk, amelynek főbb eredményeit e cikkben adjuk közre, a specializáció mértékének a feltárására, vállalataink tevékenységi struktúrájának az elemzésére irányult. Ezt két körülmény indokolta:

1. Az ipar vállalati szerkezetével foglalkozó kutatások, amikor feltárták iparunk vállalati struktúrájának kiegyensúlyozatlan voltát, s rámutattak a túlzott szervezeti koncentráció veszélyeire, közvetve utaltak arra is, hogy iparunk jelenlegi szervezeti rendszerében a vállalatok közötti munkamegosztás sem fejlődött a kívánatos irányban. A vállalati és a telepi szintű specializáció mértékére irányuló vizsgálatokat csak kis számban és csupán néhány alágazatra vonatkozóan folytattak, *az ipar egészét illetően azonban nem álltak rendelkezésre adatok, elemzések a specializáció mértékéről.* Vizsgálatainkat egyrészt tehát az ilyen jellegű elemzések hiánya indokolta.

2. A specializáció szintjének vizsgálatára másrészt az készítették, hogy a tőkés ipar szervezet fejlődésében mutatkozó új irányzatok feltárását célzó kutatásaink *a diverzifikáció térhódításáról* számoltak be [2], és ez a jelenség sok szempontból új megvilágításba állította a specializáció kérdéskörét.

Iparunk szervezeti rendszerét alakítva az elmúlt évtizedekben a specializációt, a specializációra irányuló törekvéseket a *termelékenység, a hatékonyság* növelésének egyik fontos eszközeként vettük számításba. Az ipar szerkezetével foglalkozó kutatások néhány ágazatban már kimutatták, hogy a specializáció színvonala a magyar iparban nem kielégítő, s a szakosodás elmélyítésében jelentős hatékonysági tartalékok halmozódtak fel ([1], [5], [8]). Ezek a jelzések a *specializáció erősítésére* hívják fel a figyelmet. A tőkés nagyvállalatok körében tapasztalható diverzifikációs törekvések viszont — a felületes szemlélő számára — a specializációval ellentétes folyamatra utalnak. Az elmúlt egy-másfél évtizedben a felgyorsult strukturális változások sok tőkés nagyvállalatot tevékenységi körük kiszélesítésére készítettek. A nagyvállalatok többsége kilépett eredeti tevékenységi köréből, hagyományos profiljához más szakágazathoz, ágazathoz tartozó tevékenységeket kapcsolt. A diverzifikáció térhódítása nyomán a nagyvállalatok körében csökkent a *vállalati szintű specializáció* mértéke. *Az egyes termékek, termelési fázisok szintjén* azonban a specializáció legfőbb előnyének, a nagyságrendi megtakarításoknak továbbra is fontos szerep jut. A diverzifikáció útját járó vállalatok többsége következetesen törekszik arra, hogy új tevékenységi körét eredeti profiljából származó speciális anyagi, szellemi és piaci képességeire támaszkodva építse ki.

A vállalati diverzifikáció célja a rugalmasság, az alkalmazkodóképesség fokozása, a vállalatok stabilitásának, versenyképességének a növelése. Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy a vállalatok közötti munkamegosztás, a specializáció színvonalának kérdéseit a hatékonyság átfogóbb, korszerű felfogásából kiindulva kell vizsgálni.

A vállalatok közötti munkamegosztás, a vállalatok tevékenységi körének az alakulása nemcsak gazdaságossági kérdés; a vállalatok *rugalmasságának és versenyképességének*, az egyes piacokon kialakuló *verseny szerkezeti feltételeinek* is fontos tényezője.

A vizsgálat módszere

A specializáció mértékének a feltárására irányuló vizsgálatunk — az élelmiszeripart kivéve — átfogta a *feldolgozó ipar egészét*. A vizsgálat a feldolgozó ipar öt ágazatába (kohászat, gépipar, építőanyag-ipar, vegyipar, könnyűipar) besorolt, ipari tevékenységet folytató állami vállalatok *teljes körére* kiterjedt, felölelte az öt ágazat 398 vállalatát. A specializáció mértékét egyfelől *vállalati szinten*, másfelől a vállalatokhoz tartozó 2210 *ipartelep szintjén* is vizsgáltuk.

A vállalatok és telepek tevékenységi szerkezetének alapegységeként a *gyártási ágakat* tekintettük. A gyártási ágak — a KSH meghatározása szerint ([9] 7. l.) — az ipari tevékenység technológiailag elkülönülő homogén csoportjai, amelyekhez általában konkrét termékcsoportok és/vagy ipari szolgáltatások rendelhetők hozzá.

A magyar iparstatisztika 1976-ban kezdte el a gyártási ágak kialakítását és a gyártási ágakra vonatkozó adatgyűjtést az ágazati osztályozási rendszeren belül. A statisztikusok *1981-ben 247 gyártási ágra* bontva vizsgálták az ipari tevékenységet. A statisztikai rendszer jelenlegi ágazati osztályozásán belül a gyártási ágak rendszere nemcsak a legrészletesebb bontás, de a gyártási ág az egyetlen olyan vizsgálati egység is, amelynek számbavétele *nem a vállalatok ágazati besorolása szerint, hanem a tényleges tevékenységek jellege szerint történik*.

A magyar statisztika vállalati szintű adatszolgáltatási rendszerében nem is igen kínálkozik más megoldás a specializáció széles körű vizsgálatához. A gyártási ágakon kívül az Ipari Termékjegyzék alapján a *termékek szerinti specializáció* felmérése szolgálhatna még a gyártási ágaknál lényegesen részletesebb — és így pontosabb — elemzések alapjául. Az Ipari Termékjegyzék azonban nem ad lehetőséget arra, hogy az egyes termékekből a technológia és a felhasználás (a piac) szempontjából ágazatonként azonos vagy hasonló mélységű bontásban, homogén termékcsoportokat alakítsunk ki. Emellett a jelenlegi adatszolgáltatási rendszerben a termékekre vonatkozóan nem állnak rendelkezésre olyan adatok, amelyek a termelés során felhasznált állóeszközök és munkaerő mennyiségére vonatkoznak. Így a termékek szerinti vizsgálat csak a *vállalati kibocsátásban* mutatkozó, *nem pedig a termelési folyamatban* megvalósuló specializációt tükröznék.

A gyártási ágak rendszerének kialakítási elvei szerint az a vállalat, amely egy gyártási ágra szakosodott, homogén, más gyártási ágra nem konvertálható technológiával viszonylag egynemű szükségleteket elégít ki. Ha a vállalaton belül több gyártási ághoz tartozó tevékenység kap helyet, e tevékenységi körök a termelőberendezések oldaláról egymástól elkülönülnek, egymással technológiailag rendszerint nem helyettesíthetők, és az egyes gyártási ágakhoz tartozó termékcsoportok sem fedik át egymást. Így, bár a gyártási ágak a vállalatok tevékenységi köréről a termékcsoport szintű elemzéseknél aggregáltabb képet adnak, a technológia és a termékek szempontjából homogén tevékenységi egységeknek tekinthetők.

A gyártási ágak szerinti vizsgálat során nem alkothattunk igazán részletes képet a vállalaton belüli és a termékek szerinti specializációról. Míg ugyanis például a kohászatban vagy textiliparban a gyártási ágak a termelési vertikum egyes lépcsői szerint is elkülönülnek (nyersvas- és vasöntvénygyártás vagy gyapjú- és gyapjú típusú fonalglyártás, gyapjú- és gyapjú típusú szövetek gyártása), a gépiparon belül a részegységek, alkatrészek és a végtermékek gyártása egy gyártási ágat alkot. (Kivételt képez ez alól az általános rendeltetésű gépipari, valamint a híradástechnikai alkatrészgyártás.) *A gyártási ágak szerinti elemzések így a rész-*

*egységek szerinti specializáció vizsgálatának a lehetőségét a gépiparban erősen le-
szűkítik.*

Kiinduló adathalmazként a vizsgálatba bevont öt ágazatba besorolt 398 állami vállalat* 1981. évi iparstatisztikai beszámoló jelentésének VII. táblázata szolgált. Ezen az egyes ipartelegeken folytatott ipari tevékenység létszám- és állóeszközadatait a vállalatok gyártási ágai szerint felosztva mutatják be. Az adatsorokból a foglalkoztatott létszámra vonatkozó adatokat emeltük ki. Ily módon az *egyik alapvető termelési erőforrás oldaláról tudtuk mérni*, elemezni a specializációt. Ezek az adatok azonban nem adnak képet a vállalat által *értékesített termékek* gyártási ágak szerinti megoszlásáról. Ennek közvetett számbavételére azonban van lehetőség annak ellenére, hogy a jelenlegi beszámolási rendszerben a vállalatok termelési értéküket, illetve értékesítésüket *nem bontják fel* gyártási ágak szerint.

A KSH azonban kidolgozta az egyes gyártási ágakhoz tartozó termékek körét, vagyis minden gyártási ághoz az Ipari Termékjegyzék alapján hozzárendelte a megfelelő termékcsoporthot. *Így közvetve* vállalatonként kiszámíthatók az egyes gyártási ágakhoz tartozó értékesítés adatai is, vagyis a vállalatok tevékenységi struktúrája az értékesítés alapján is vizsgálható.**

A specializáció mértéke vállalati szinten

Elemzéseinkkel arról kívántunk képet adni, hogy *a vizsgálatba bevont vállalatok tevékenységi köre milyen széles, és a tevékenységi körön belül milyen arányokat foglalnak el az egyes tevékenységi egységek*. Elsőként a vállalatok tevékenységi körének *a szélességét* tekintettük át, a vállalatok tevékenysége által felölelt gyártási ágak száma szerint. Majd a vállalatok tevékenységi struktúrájának gyártási ágak szerinti *megoszlását, koncentráltságát* vizsgáltuk; egyrészt a legnagyobb súlyú gyártási ág részaránya alapján, másrészt a tevékenységi szerkezet koncentráltságát (a tevékenységi körök számát és arányát) egy mutatóval jellemző Herfindahl—Hirschman-index*** segítségével.

Vizsgálataink során a vállalatok ipari — gyártási ágakra bontható — tevékenységén belül elkülönítettük a *javitó, karbantartó* tevékenységek gyártási ágait, és a foglalkoztatottak gyártási ágak szerinti megoszlását *e tevékenységek figyelembevétele nélkül* vizsgáltuk. Bár e tevékenységi körben viszonylag jelentős létszám koncentrálódik (a vizsgálatunkba bevont vállalatoknál a foglalkoztatottak 9,7 százaléka), e tevékenység külön megítélést kíván. Ezek a gyártási ágak ugyanis *nem a közvetlen termelőtevékenység részei*, hanem az ipar infrastruktúrájának egyik elemét képezik.

A vizsgálatunkba bevont vállalatok tevékenységi körének specializáltságát, a

* A jelenlegi adatszolgáltatási rendszerben az ipari szövetkezetek körében nem gyűjtenek adatokat a gyártási ágakra vonatkozóan, ezért vizsgálatainkat az állami iparra kellett korlátoznunk.

** Vizsgálatunk során a KSH adatbankjában szereplő 1981. évi telepi szintű adatokból indultunk ki. Az alapadatok számítógépes feldolgozását — az általunk megadott szempontok szerint — a KSH számítóközpontja végezte el. Elemzéseinkben nem vizsgáljuk a vállalat tevékenységi struktúrájának *időbeli* alakulását. A vizsgálat módszerének kialakítása során azért döntöttünk így, mert korábbi, 1977-re és 1980-ra vonatkozó szakágazati szintű gyártási ágas vizsgálataink arra utaltak, hogy a vállalatok tevékenységi szerkezete e két év között nem változott. A gyártási ágakra vonatkozó, az állami ipart teljeskörűen átfogó adatszolgáltatás 1976-ban indult be, így távolabbi visszatekintésre nem volt lehetőség.

*** A H-index ($H = \sum_{i=1}^n P_i^2$) a koncentráció mérésére konstruált igen előnyös tulajdonsá-

gokkal rendelkező mutató [6]. Vizsgálatunkban a P_i -értékeket az egyes gyártási ágakban foglalkoztatottaknak a vállalatoknál, illetve a telepeken foglalkoztatott összes létszámon belüli aránya jelentette. A mutató értéke 1, ha a vállalat, illetve a telep tevékenysége egy gyártási ágra koncentrálódik.

1. sz. táblázat

A vállalatok száma ágazonként, a vállalat tevékenységéhez tartozó gyártási ágak száma szerint

Ágazat	1	2—5	6—10	10-nél több	Vállalatok száma összesen	Az ágazathoz tartozó gyártási ágak száma
	gyártási ágban működő vállalatok száma					
Kohászat	1	11	4	5	21	24
Gépipar	15	71	44	15	145	45
Építőanyag-ipar	4	23	7	—	34	21
Vegyipar	8	26	11	2	47	30
Fa-, papír- és nyomdaipar	10	54	3	—	67	21
Ruházati ipar	16	48	15	5	84	40
Összesen	54	233	84	27	398	—
Megoszlás (százalék)	13,6	58,5	21,1	6,8	100,0	—

2. sz. táblázat

A vállalatok száma ágazonként, a fő gyártási ágban foglalkoztatottak aránya szerint

Ágazat	A foglalkoztatottak száma alapján első helyen álló gyártási ágban foglalkoztatottak aránya (százalék)				Összesen
	1—30	31—60	61—90	91—100	
Kohászat	3	9	7	2	21
Gépipar	11	64	38	32	145
Építőanyag-ipar	1	9	11	13	34
Vegyipar	3	9	19	16	47
Fa-, papír- és nyomdaipar	1	40	7	19	67
Ruházati ipar	3	27	26	28	84
Összesen	22	158	108	110	398
Megoszlás (százalék)	5,5	39,8	27,1	27,6	100,0

tevékenységi körök szélességét és koncentráltóságát bemutató 1., 2. és 3. sz. táblázatokból a következő megállapításokat szűrhetjük le:

1. Az adatok a vállalatok tevékenységének viszonylag *alacsony színvonalú specializációjáról* tanúskodnak. A vizsgált vállalatoknak mindössze 13,6 százaléka specializálódik egy gyártási ágra, és a vállalatok alig több mint egynegyedénél (27,6 százalék) foglal el egy gyártási ág központi helyét a tevékenységi szerkezeten belül. A vállalati tevékenységi kör kiterjedtségét és koncentráltóságát egy mutatóval jellemző Herfindahl—Hirschman-index alapján a vizsgált 398 vállalatból mindössze 91 vállalat adatai jeleztek erőteljesen koncentrált tevékenységi struktúrát.

2. A táblázatok adatai *nem utalnak az összképen belül markáns ágazati eltérésekre*. Minden ágazatban helyet kapnak a specializáció különböző fokát megvalósító vállalatok. Bár a H-mutató ágazati szintű átlagai jeleznek bizonyos ágazati eltéréseket, ezek az eltérések nem erőteljesek, és az ágazati szintű átlagértékek mögött a vállalati adatok szórása egyöntetűen magas. Az eltérő technológiai-piaci sajátosságokkal és így a specializáció eltérő feltételeivel (a nagyságrendi megtaka-

A vállalatok száma ágazatonként a H-mutató értéke szerint
(A foglalkoztatottak megoszlása alapján)

Ágazat	Vállalatok száma összesen	Vállalatok száma, ahol a H-mutató értéke				Átlag	Szórás
		0,3 alatt	0,31—0,60	0,61—0,90	0,91 felett		
Kohászat	21	5	10	4	2	0,47	0,27
Gépipar	145	28	71	20	26	0,53	0,25
Építőanyag-ipar	34	3	13	10	8	0,64	0,27
Vegyipar	47	8	11	15	13	0,65	0,30
Fa-, papír- és nyomdaipar	67	5	37	7	18	0,57	0,15
Ruházati ipar	84	5	40	15	24	0,68	0,16
Összesen	398	54	182	71	91	0,58	0,27
Megoszlás (százalék)	100,0	13,6	45,7	17,8	22,9	—	—

rítások eltérő lehetőségeivel) rendelkező ágazatok vállalatainak összességében igen egyöntetű tevékenységi szerkezete fontos vonása iparunk jelenlegi szervezeti rendszerének, és e sajátosság szorosan összefügg az ágazatok hasonlóan egyforma vállalati szerkezetével.

A specializáció és a vállalati méretek kapcsolata

A vállalat mérete és tevékenységi körének szélessége között általában pozitív kapcsolatot tételezünk fel. A nagyságrendi megtakarítások kihasználása végett a kisebb vállalatok általában erőteljesebb specializációra kényszerülnek, ugyanakkor a vállalati méretek növekedésével ésszerű lehetőség nyílik a tevékenységi kör diverzifikálására. A tőkésvállalatok körében végzett néhány empirikus vizsgálat bizonyította is ezt az összefüggést ([3], [7]).

A vizsgálatunkba bevont vállalati kör méreteloszlása tükrözi az állami ipar erős koncentrációt mutató vállalati szerkezetét. A vizsgált 398 vállalatból *a vállalatok több mint fele, 210 vállalat (52,8 százalék) ezernél több dolgozót foglalkoztat.* A 300—1000 főt foglalkoztató vállalatok aránya 31,3 százalék, és a vállalatoknak mindössze 16,1 százaléka tartozik a kisvállalati körbe. A vállalatok ilyen méreteloszlása már önmagában is arra utal, hogy a jelenlegi vállalati keretek között az egyes vállalatok gyártási ágak szerinti specializációja nem lehet erőteljes. Az ágazatokhoz tartozó tevékenységeket ugyanis viszonylag kevés számú vállalat tevékenységi körébe kell illeszteni.

A különböző koncentrátságú tevékenységi struktúrával rendelkező vállalatok nagyságkategóriák szerinti *megoszlásáról* ad képet a 4. sz. táblázat.

A vállalati méretek és a vállalati specializáció színvonala közötti kapcsolat pontosabb bemutatásához kiszámítottuk a vállalatoknál foglalkoztatott létszám és a vállalati tevékenység specializációját jellemző H-mutató közötti *korrelációt.* A korrelációs hányadosokat az 5. sz. táblázatban mutatjuk be.

Az adatokból világossá válik, hogy:

1. Az állami iparban *a kis- és középvállalatok nem mutatnak a nagyvállalatkénál lényegesen erőteljesebb specializációt.* Az ötszáz főnél kevesebb dolgozót foglalkoztató vállalatoknak mindössze 31 százaléka koncentrálja tevékenységét egy gyártási ágra.

2. A vállalati tevékenységi körök koncentrátsága a vállalati méretek növekedésével csökkenő irányzatú. *A vállalati méretek és a specializáció mértéke közötti*

4. sz. táblázat

A vállalatok száma a vállalati méretcsoportok és a tevékenységi kör koncentrátsága szerint

Vállalati méretcsoportok (a foglalkoztatottak száma szerint)	Vállalatok száma, ahol a H-mutató értéke				Vállalatok száma összesen
	0,3 alatt	0,31—0,6	0,61—0,9	0,91 felett	
—100	—	4	1	8	13
101— 300	2	31	3	15	51
301— 500	2	26	9	12	49
501— 1 000	9	36	15	15	75
1 000— 2 000	13	31	23	22	89
2 000— 5 000	17	44	18	18	97
5 001—10 000	7	7	2	1	17
10 001—	4	3	—	—	7
Összesen	54	182	71	91	398

5. sz. táblázat

A vállalati méretek és a vállalati specializáció mértéke közötti kapcsolat

Ágazat	Vállalatok száma	Korrelációs hányados
Kohászat	21	—0,664
Gépipar	145	—0,206
Építőanyag-ipar	34	—0,308
Vegyipar	47	—0,399
Fa-, papír- és nyomdaipar	67	—0,237
Ruházati ipar	84	—0,280
Összesen	398	—0,236

kapcsolat — a vállalati kör egészét tekintve és az egyes ágazatokon belül — ugyanakkor *nem bizonyult erőteljesnek*.

A vállalatok tevékenységét összességében jellemző alacsony színvonalú specializáció csak részben tulajdonítható mindezek alapján annak, hogy iparunk vállalati szerkezetére ma a nagyvállalatok túlsúlya a jellemző. A vállalatok közötti munkamegosztás jelenlegi rendszerében a nagyvállalatok nemcsak méreteikből adódóan, hanem a specializált kis- és középvállalatok hiánya miatt is széles tevékenységi kör kialakítására kényszerülnek. A jelenlegi körülmények között így nemcsak általában a kisvállalatok hiánya, hanem a *specializált* kisvállalatok hiánya idézi elő a vállalati tevékenység erőteljes szétforgácsoltságát.

Specializáció az ipartelemek szintjén

Míg a vállalatok tevékenységi struktúrájának gyártási ágak szerint történő elemzése a vállalatok közötti munkamegosztás helyzetéről ad képet, a vállalati tevékenység szélességét mutatja be, az ipartelevi szintű vizsgálatokkal a termelés folyamatán belül megvalósuló specializációt ennél mélyebben elemezhetjük.* Ekkor már nem a gazdálkodás, hanem a *termelés* szervezeti alapegységeinek a szintjén vizsgáljuk a termelőtevékenység szélességét, koncentrációját, a specializáció mértékét.

* A telepszintű elemzések jelentőségéről lásd [4] 110—149. l.

**Az ipartelepek megoszlása ágazonként,
az ipartelepeken folytatott gyártási ágak száma szerint
(százalék)**

Ágazat	1	2	3	4	5 vagy több	Összesen
	gyártási ágban működő ipartelepek aránya					
Kohászat	53,7	9,3	14,8	3,7	18,5	100,0
Gépipar	63,9	14,7	7,9	7,8	5,7	100,0
Építőanyag-ipar	31,8	51,9	11,0	1,9	3,4	100,0
Vegyipar	71,6	11,6	6,5	3,0	7,3	100,0
Fa-, papír- és nyomdaipar	45,4	13,1	35,8	4,8	0,9	100,0
Ruházati ipar	67,6	15,4	7,8	4,1	5,1	100,0
Összesen	59,6	18,7	11,2	5,2	5,3	100,0

Az ipartelepek mérete és specializáltsága alapján következtetni lehet a nagyságrendi megtakarítások kihasználásának a lehetőségeire, a vállalati és ipartelepi szintű vizsgálatok összehasonlításával pedig képet nyerhetünk a vállalatokon belüli munkamegosztás színvonaláról is.

Az ipartelepi szint különválasztása e vizsgálatban azért is különösen indokolt, mert *vállalataink jelentős hányada több ipartelepét egyesít magában.* (A vizsgálatunkba bevont vállalatok mindössze egyötöde egytelepes vállalat, csaknem egyharmaduk pedig hat vagy annál is több teleppel rendelkezik.) A vállalatok széles kört felölelő tevékenysége jellemzően több telepen folyik. Ez lehetőséget nyújthatna arra, hogy a vállalatok tevékenységi struktúráján belül — az egy gyártási ágakhoz tartozó tevékenységek között — a vállalathoz tartozó ipartelepek között munkamegosztás alakuljon ki. A termelőegységek — az ipartelepek — szintjén így a specializáció erőteljes lehetne.

A vizsgálatunkban szereplő 398 vállalat 2210 ipartelepének tevékenységi struktúrájáról — a specializáció telepszintű mértékéről — a 6. és 7. sz. táblázat adatai adnak képet. (A 6. sz. táblázat a telepek tevékenységének szélességéről, a 7. sz. táblázat a tevékenységi körök koncentrációjáról nyújt tájékoztatást.) Az ipartelepek tevékenységének gyártási ágak szerinti szerkezete — a táblázatok adatai szerint — a vállalatokénál *erőteljesebb koncentrációt mutat.* Ugyanakkor még telep-szinten is *viszonylag jelentős a kevéssé specializált szervezetek száma:* a telepek több mint egyötöde esetében a specializáció alacsony színvonalú, 480 ipartelep tevékenysége három vagy több gyártási ágat ölel fel, 519 ipartelep került a tevékenységek alacsony koncentrálttsági fokával jellemezhető ipartelepek csoportjába. Az adatokból kibontakozó kép pontosabb értékeléséhez még a következőket kell figyelembe vennünk:

1. Az ipartelepek tevékenységének koncentrálttsága különösen alacsonynak tűnik akkor, ha azt is figyelembe vesszük, hogy ipartelepeink értelemszerűen sokkal kisebb méretűek, mint a vállalatok. 2210 ipartelep közül 593 (43,1 százalék) 100 főnél kevesebb embert foglalkoztat, 852 ipartelepen (38,6 százalék) 101—500 fő között van a foglalkoztatottak száma, és mindössze 158 ipartelepen (7,1 százalék) haladja meg a foglalkoztatottak száma az ezer főt. A telepek ilyen méretstruktúrája mellett csak *a mainál lényegesen erőteljesebb mértékű telepszintű specializáció* biztosítaná a nagyságrendi megtakarítások kiaknázását.

2. E feltételezést alátámasztja, hogy számításaink szerint jelenleg a telep-méretet (amit a foglalkoztatottak számával jellemeztünk) és a telepek tevékenységi struktúrájának a koncentrációja (amiről a H-mutató ad információt) között csak

7. sz. táblázat

Az ipartelepek megoszlása ágazonként, a H-mutató értéke szerint (százalék)

Ágazat	Ipartelepek aránya, amelyeknél a H-mutató értéke				Összesen
	0,3 alatt	0,31—0,6	0,61—0,9	0,91 felett	
Kohászat	11,1	24,1	7,4	57,4	100,0
Gépipar	5,8	19,5	9,9	64,8	100,0
Építőanyag-ipar	0,8	13,3	29,8	56,1	100,0
Vegyipar	9,0	9,5	10,4	71,1	100,0
Fa-, papír- és nyomdaipar	2,2	40,6	7,9	49,3	100,0
Ruházati ipar	2,1	15,8	10,1	72,0	100,0
Összesen	4,4	19,1	12,2	64,2	100,0

8. sz. táblázat

A gyártási ágak száma ágazonként, az egy ipartelepre jutó foglalkoztatottak átlagos száma szerint

Ágazat	Gyártási ágak száma, amelyek esetében						Gyártási ágak száma összesen
	—50	51—100	101—200	201—500	510—1000	1001—	
	fő az egy ipartelepre jutó foglalkoztatottak átlagos száma						
Kohászat	1	4	7	6	4	2	24
Gépipar	2	3	16	17	5	2	45
Építőanyag-ipar	1	6	6	4	3	1	21
Vegyipar	—	6	10	10	4	—	30
Fa-, papír- és nyomdaipar	2	8	6	5	—	—	21
Ruházati ipar	5	6	15	13	1	—	40
Összesen	11	33	60	55	17	5	181
Megoszlás	6,1	18,2	33,1	30,4	9,4	2,8	100,0

viszonylag gyenge kapcsolat érvényesül. E két tényező között a korreláció (R^2) értéke $-0,337$ volt. A telepek specializációjának a mértékét tehát nem befolyásolja erőteljesen a telep mérete. Ezért nem tételezhetjük fel, hogy a telepek mérete indokolja a jelentős hányaduknál megfigyelt viszonylag széles körű tevékenységet.

3. Mivel iparunkban a telepszintű koncentráció és a telepek tevékenység-i struktúrájának koncentrációja nem túl erőteljes (az egyes gyártási ágakhoz tartozó tevékenység viszonylag sok telep között oszlik meg), az egyes gyártási ágakhoz tartozó termelés koncentrációja sem magas színvonalú.

A 8. sz. táblázat adatai szerint a gyártási ágak egynegyedében az egy ipartelepre jutó foglalkoztatottak átlagos száma nem éri el a száz főt. Mindössze öt olyan gyártási ág akad, ahol az egy ipartelepre jutó foglalkoztatottak átlagos száma meghaladja az ezer főt. Ezek az adatok arra hívják fel a figyelmet, hogy az ipari termelésben az egyes gyártási ágakban a termelés koncentrációja nem erőteljes.

A fő profilon kívüli tevékenység irányai

Vizsgálatunk eredményei szerint a vállalatok döntő többsége (86,4 százaléka) legalább két gyártási ágban működik. A foglalkoztatottak száma alapján legjelentősebb, a fő profilt képező gyártási ág a vállalatok mintegy háromnegyedénél nem

A fő tevékenység részaránya és a fő tevékenységen kívüli tevékenység irányai ágazatonként (százalék)

Ágazat	A fő tevékenységben	A fő tevékenységen kívül	Összesen ^a	A szakágazathoz tartozó	A szakágazaton kívüli	Összesen ^b
	foglalkoztatottak aránya			gyártási ágazatokban foglalkoztatottak aránya		
Kohászat	26	74	100	62	38	100
Gépipar	41	59	100	47	53	100
Építőanyag-ipar	47	53	100	23	77	100
Vegyipar	40	60	100	27	73	100
Fa-, papír- és nyomdaipar	49	51	100	57	43	100
Ruházati ipar	57	43	100	47	53	100
Összesen	44	56	100	48	52	100

^a A *teljes* (a javító-karbantartó tevékenységen kívüli) ipari tevékenységben foglalkoztatottak száma a vállalatoknál.

^b A fő tevékenységen *kívül* foglalkoztatottak száma.

döntő súlyú a vállalat tevékenységében. Általában igen jelentős a vállalatok fő profilon kívüli tevékenysége. Vállalatainknál a dolgozók 56 százalékát a fő gyártási ágon kívül foglalkoztatják.

Hogyan kapcsolódnak a fő profilon kívüli gyártási ágak a vállalat fő tevékenységéhez, milyen a fő profilon kívüli tevékenységen belül a szakágazati és az ágazati szintű specializáció? Ennek tisztázásához külön megvizsgáltuk a vállalatoknak a foglalkoztatottak száma alapján legjelentősebb gyártási ágon *kívüli* tevékenységét.

A 9. sz. táblázat adatai szerint (a fő gyártási ágon kívüli tevékenységben foglalkoztatottak számát 100 százaléknak véve) a fő tevékenységen kívül foglalkoztatottak csaknem fele (48 százaléka) a vállalat fő profiljával azonos szakágazathoz tartozó tevékenységeket folytat, azaz a *vizsgált vállalatok tevékenységi körének döntő hányada nem lépi át a szakágazati kereteket*.

Bár a vállalatok tevékenységének jelentős hányada a vállalat fő profiljával *megegyező* szakágazathoz kötődik, vizsgálataink szerint a vállalatok mintegy felénél (190 vállalatnál) a fő profilon kívüli tevékenység jelentős hányadát, több mint 70 százalékát a szakágazaton kívül fejtik ki. Ezzel szemben csak a vállalatok egyötödét (87 vállalat) jellemzi szinte *teljesen* egy szakágazatra irányuló specializáció. Így míg a vállalatok tevékenységének egészét tekintve a szakágazati szintű specializáció magasnak mondható, a *fő profilon kívüli tevékenységek* jelentős arányban átlélik a szakágazati határokat.

A különböző szakágazatokhoz tartozó gyártási ágak összefonódása az egyes vállalatok tevékenységi struktúráján belül — mivel a szakágazatok statisztikai elhatárolása a termékek jellegének, az alkalmazott technológiának és a felhasznált nyersanyagoknak az eltérésein (illetve azonosságán) alapul — a *vállalati specializáció mértékének* meghatározásakor igen fontos mutatónak tekinthető. Az a vállalat, amelynek tevékenysége több szakágazatra terjed ki — az alkalmazott technológia és a vállalat piacainak szempontjából — már diverzifikáltnak tekinthető. A szakágazatok közötti vertikális összefonódások már nem játszanak ugyanis olyan szerepet, mint az egyes gyártási ágak ilyen jellegű kapcsolatai. Vizsgálataink

eredményei szerint, bár a szakágazatokon kívüli tevékenységek aránya összességében nem magas, *a vállalatok jelentős részének — mintegy 80 százalékának — van olyan termelési kapacitása, olyan tevékenysége, amely fő profiljától idegen szakágazatokba sorolható.*

A vállalatok fő profilon kívül eső tevékenységének pontosabb értékeléséhez megvizsgáltuk, hogy 1. a fő profilon kívül eső területeken folytatott tevékenységek *hogyan kapcsolódnak a vállalat alaptevékenységéhez, és 2. biztosíthatók-e ezeken a területeken is a gazdaságos termeléshez szükséges nagyságrendek.*

ad 1. A vizsgált vállalatok közül csak 186 olyan vállalat volt, amely a tevékenységi struktúrájához tartozó *minden* gyártási ágban értékesített termékekkel is rendelkezett. A vállalatok 53,9 százalékának tevékenységi körében ugyanakkor legalább egy olyan gyártási ág is szerepelt, amelyben *a vállalat nem rendelkezett „kifelé” értékesített termékekkel,* vagyis amelynek termékeit *csak a vállalat*on belül használták fel. 119 vállalat csak egy gyártási ágban nem folytatott értékesítést, 89 vállalatnál 2—5, 5 vállalatnál 5-nél több gyártási ághoz nem tartozott értékesítés.

Ha ágazatonként áttekintjük azokat a gyártási ágakat, amelyek esetében a vállalatoknak nincs a piacon megjelenő tevékenysége, a következő kép tárul elénk: A saját felhasználást szolgáló tevékenységi körök közé tartoznak *az alaptevékenységet kiszolgáló ágazatiidegen tevékenységek* (a villamosenergia-termelés 29 szakágazatban, a nyomdaipari tevékenység 10 szakágazatban, a kohászati tevékenység a gépipar 6 szakágazatában) és *a háttéripari* jellegű tevékenységek (a fémtömegcikk-gyártás a kohászatban, a gépiparban, a vegyiparban, a cipő- és konfekcióiparban, a műanyag-feldolgozás a kozmetikai és háztartás-vegyiparban; a faipari termékek a gépiparban).

Az a tény, hogy a vállalatok fő profilon kívüli tevékenysége szorosan kötődik az alaptevékenységhez, jelzi, hogy a vállalatok széles tevékenységi köre nem a diverzifikáció előnyeinek (a vállalati stratégia mozgásterének kiszélesítése, a piaci alkalmazkodás javítása) a kihasználását célzó stratégia eredményeként alakult ki. A vállalatok széles tevékenységi köre iparunkban tehát *nem vehető össze a tőkésvállalatok körében kiterjedten alkalmazott diverzifikációs programokkal.* A fő profilon kívüli tevékenységek a mi vállalatainknál elsősorban a vállalatok közötti munkamegosztás alacsony színvonalára, a vállalatok kényszerű önellátási törekvéseire utalnak.

ad 2. Vizsgálatunk több oldalról is jelezte, hogy a vállalatok fő profilon kívüli tevékenységére *erőteljes szétforgácsoltság* a jellemző.

A 10. sz. táblázat adatai arra utalnak, hogy *a szakágazaton kívüli tevékenységek méretei az egyes vállalatokon belül aligha érhetik el a gazdaságos méreteket.* A más szakágazatba tartozó tevékenységet is folytató vállalatoknak mindössze 30 százaléka koncentrálna profilidegen tevékenységét egyetlen gyártási ágra. A szakágazaton kívüli tevékenység a vállalatok több mint felénél három vagy több gyártási ág között oszlik meg.

Nemcsak vállalati, hanem szakágazati szintű vizsgálataink is jelezték a profilidegen tevékenységek erőteljes szétforgácsoltságát:

— Az egyes szakágazatokba besorolt vállalatok szakágazaton kívüli termelése általában igen *sok szakágazat között oszlik meg, és ezeknek is csak egy részében ér el a foglalkoztatottak száma a szakágazat összes foglalkoztatottainak egy százalékánál nagyobb részarányt.* A szakágazaton kívül foglalkoztatottak maradék — viszonylag kis — hányada további szakágazatok között oszlik meg. Ilyen körülmények között aligha tételezhető fel, hogy a szakágazaton kívüli termelés méretei elérik a gazdaságos termeléshez szükséges méreteket.

— Ha az egyes szakágazatok vállalati szerkezetét nemcsak a szakágazatba

A vállalatok száma ágazonként, a szakágazaton kívüli gyártási ágak száma szerint

Ágazatok	Vállalatok száma				
	amelyek szakágazatokon kívül is tevékenykednek	1	2	3—5	6 vagy több
		szakágazaton kívüli gyártási ágakban tevékenykednek			
Kohászat	17	7	1	3	6
Gépipar	124	34	23	46	21
Építőanyag-ipar	29	7	7	9	6
Vegyipar	41	15	7	18	1
Fa-, papír- és nyomdaipar	28	17	6	4	1
Ruházati ipar	65	13	10	23	19
Összesen	304	93	54	103	54
Megoszlás	100,0	30,6	17,8	33,8	17,8

besorolt vállalatok szerint, hanem a szakágazatban *tevékenykedő* összes vállalat szerint vizsgáljuk, kimutatható, hogy a szakágazatok döntő többségében *igen nagy számban* tevékenykednek szakágazaton kívüli vállalatok is. E „külső vállalatok” azonban az adott szakágazat teljes tevékenységében csak *kis részarányt* képviselnek.

Bár az egyes szakágazatokba *besorolt* vállalatok száma a szakágazatok többségében — adataink tanúsága szerint — nem nagy, *az egyes szakágazatokban ténylegesen tevékenykedő vállalatok száma az oda besoroltaknak általában másfél-kétszerese*. Az egyes szakágazatokba besorolt vállalatoknál tehát lényegesen több vállalat rendelkezik az adott szakágazat termékeinek előállítására alkalmas kapacitásokkal. A vállalatok közötti verseny lehetősége a piaci szereplők száma alapján lényegesen nagyobb, mint azt az ipar szakágazati besorolás szerinti szerkezete alapján feltételeznénk.

Ez a tény azonban csak *a lehetőségét* teremti meg az egyes szakágazatokban a termelők közötti versenynek. E lehetőség azonban jórészt kihasználatlan marad, az „outsider” termelők versenyelénkítő szerepe nem érződik iparunkban. Vizsgálataink rámutattak ennek okára is. A szakágazaton kívüli termelők külön-külön és összességükben is csak kis súlyt képviselnek az egyes szakágazatokhoz tartozó összes értékesítésen belül. Tevékenységük jórészt a szakágazatokba besorolt vállalatok által szabadon hagyott piaci réseket tömi be.

★

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk: a vizsgált ágazatokban a vállalatok széles tevékenységi körben működnek. Ez a helyzet azonban nem a tőkésországok vállalatainál megszokotthoz hasonló diverzifikációs stratégia eredményeként alakult ki. A vállalatok széles tevékenységi köre nálunk elsősorban a vállalatok közötti és a vállalaton belüli munkamegosztás alacsony színvonalát jelzi.

Vizsgálataink eredményei egyértelműen felhívják a figyelmet arra, hogy iparunk szervezeti rendszerén belül *a termelés* koncentrációjának a növelése egyik fontos feladatunk. E feladatot elsősorban az ipartelepek gyártási ágak szerinti specializációjának elmélyítésével, *az ipartelepek tevékenységének koncentrációjával érhetjük el*. A vállalatok tevékenységi struktúrájának koncentrációját a kis részarányt képviselő, kis termelési méretekkel rendelkező, viszonylag nagyszámú tevé-

kenység rontja le. Elsősorban ezektől a tevékenységektől kell a vállalatok tevékenységi struktúráját megtisztítani. Az ilyen tevékenységek vizsgálataink szerint javarészt szorosan kötődnek a vállalat alaptevékenységéhez, az ipari infrastruktúrához, háttérparhoz tartozó tevékenységi körökhöz. Az egyes gyártási ágakhoz tartozó termelés koncentrációja *részben a szervezeti keretek átrendezésével, részben a jelenlegi szervezeti kereteken belül is növelhető.*

Az ipar szervezetén belül a — gyártási ágak szerint a mainál jóval erőteljesebben specializálódott — *kis- és középvállalatok számának a növekedése* várhatóan az egész ipar szintjén hozzájárulhat a vállalatok tevékenységi körének a koncentrálásához. Ezzel kapcsolatban azonban fel kell hívni a figyelmet arra, hogy az ipartelepek önállósítása önmagában nem hozza magával a termelés koncentrációjának a növelését.

A kis- és közepes vállalatok számának a növekedése csak akkor eredményezhet a mainál erőteljesebb munkamegosztást, ha nagyobb mértékben koncentrálják a ma még a vállalatok között szétaprózott tevékenységeket.

Az egyes gyártási ágakhoz tartozó termelés koncentrációja növelhető lenne a jelenlegi szervezeti keretek között is. Egyrészt *a vállalaton belüli*, az egyes vállalatokhoz tartozó ipartelepek közötti *munkamegosztás fejlesztésével* is erősíteni lehetne az egyes ipartelepek specializációját s így a termelés koncentrációját. Másrészt az egyes vállalatokon belül a fő profilon kívüli tevékenységek méreteinek növelésével, a vállalat értékesítésre kerülő termékekben testet öltő tevékenységének a *diverzifikálásával* is el lehetne érni a gazdaságos termelési méreteket. Így a diverzifikációt végrehajtó vállalat más vállalatok igényeit is kielégítené. (A vállalatok profilbővítési kezdeményezése előtt ma már a jogszabályok is szabad utat nyitnak. Elsősorban a vállalatok vállalkozó képességén és készségén múlik az, kihasználják-e ezeket a lehetőségeket.)

Míg elemzéseink alapján egyértelműen a termelés ipartelepi szintű koncentrációjának a növelése mellett kell állást foglalnunk, a vállalatok tevékenységi struktúrájának a további koncentrációja *csak ezzel összefüggésben* lehet a célunk. Ha a vállalatok tevékenységi struktúrájának viszonylag alacsony koncentrátsága mögött az ipartelepek szintjén a mainál erőteljesebb termelési koncentráció valósulna meg (a kis, specializált vállalatok számának növelésével, a vállalaton belüli munkamegosztás erősítésével, a fő profilon kívüli diverzifikáció megvalósításával), a nagyvállalatok tevékenységi köre a termelési méretek, a termelés gazdaságossága oldaláról kielégítően alakulna. Egy ilyen szervezeti struktúrában a diverzifikált vállalatok hozzájárulnának ahhoz, hogy az egyes szakágazatok tevékenységében a mainál több vállalat vegyen részt, és az egyes szakágazatok tevékenységében részt vevő vállalatok piaci pozíciója kiegyensúlyozottabb legyen. Ez mindenképpen erősítené a verseny kilátásait.

Hivatkozások

- [1] *Bagó Eszter*: Specializáció és termékszerkezet a gyógyszeriparban. Ipargazdasági Szemle, 1977. 2. sz.
- [2] *Bagó Eszter*: A termelés diverzifikációja a tőkésországokban. Ipargazdasági Szemle, 1978. 2. sz.
- [3] *Devine, P. J.*: Diversification, merger and innovation. Az An Introduction to Industrial Economics. c. kötetben. (Szerk. Chapman, B., London, 1974.)
- [4] *Román Zoltán*: Iparpolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
- [5] *Sternthal János*: Koncentráció és specializáció a szerszámgépiparban. Ipargazdasági Szemle, 1977. 4. sz.
- [6] *Tüü Lászlóné*: Az ipari koncentráció mérése. KSH, 1982.
- [7] *Utton, M. A.*: Diversification and Competition. Cambridge, 1979.
- [8] *Ványai Péterné*: Specializáció és tételnagyág a textiliparban. Ipargazdasági Szemle, 1978. 1. sz.
- [9] Az ipar gyártási ágainak rendszere. Módszertani füzetek. KSH, 1978.

A bankrendszer jegybanki kérdésköréről

Petschnig Mária

Gazdaságirányítási rendszerünk továbbfejlesztésének sarkalatos kérdésévé lett — különösen az utóbbi években — a *szervezeti* (intézményi) *rendszer* átalakítása. A vállalatműködés szervezeti kereteinek átstrukturálása mellett sor kerül(t) az államigazgatás bizonyos átszervezésére is.

A néhány éve tartó intézményi reformfolyamatoknak két olyan főbb jellemzője van, amelyek meghatározzák e munkálatok minőségét és befolyásolják eredményességét:

— Egyrészt, amiként a jelenlegi centralizált rendszer is füléről történő irányítás alapján jött létre, fejlődésünk mostani szakaszának decentralizációs folyamatai is a felső gazdaságvezetés kezdeményezésére s jórészt annak irányításával zajlanak.

— Másrészt a gazdaságirányítási rendszerünk továbbfejlesztésére irányuló, lassan két évtizede tartó lépések — különféle gazdasági és politikai okok miatt — időben és tartalmilag sok tekintetben összehangolatlanok.

Az első jellemző miatt számítani kell az alsó szint (akikre az intézkedések vonatkoznak) közömbösségére (ha nem belső elutasító magatartására); a második a különböző lépések szinkronba hozásának nehézségeit vetíti elénk. Ez utóbbin kíván — szándéka szerint — változtatni az a program, amely 1985-re koncentráltan kívánja előkészíteni egész gazdaságirányítási rendszerünk működésének tökéletesebbé tételét. E nagy horderejűnek ígérkező tervzet előirányozza az intézményrendszerünk fontos pillérét alkotó (és még inkább azzá tehető) *bankrendszer* továbbfejlesztését is.

A bankrendszer átalakítása mindenekelőtt a középpontjában levő Magyar Nemzeti Bank tevékenységének átszervezésére, a jegybanki és a hitelbanki funkciók intézményi elkülönítésére irányul. E tervezett reformlépés sajátos vonása, hogy szükségességének gondolata „kívülről” jött, s még csak nem is a felső gazdasági, politikai vezetés sugallatára. Témájának irodalmából úgy tűnik, mintha a bank-szervezeteken kívüli testületek többet foglalkoznának problémájával, mint maguk a bankrendszer dolgozói. Márpedig a reformtörekvésekben (és egyáltalán a gazdasági lépésekben) az emberi tényező nem alakítható akarattalagosan.

Az MNB átszervezésére vonatkozóan jelenleg kétféle elképzelés létezik. Az egyik szerint a jegybanki és a hitelbanki funkciókat ma egy szervezetben egyesítő MNB-t kétszintű bankrendszerre kellene átalakítani, amelynek második szintjét egymással versengő üzleti bankok alkotnák. A másik elgondolás szerint a két funkció elkülönítésére a jelenlegi nemzeti banki keretek közt kerülne sor. Fokozatosan alakítanák ki a jegybanki szabályozás eszköztárát, és a szerzett tapasztalatok alapján döntenének a jegybanki irányításban és az üzleti banki hitelezésben a további lépésről.

A megvalósítás konkrét menetétől függetlenül célszerű végiggondolni, mit jelent *általában*, illetve a mi viszonyaink közt *konkrétan* a jegybanki és a hitelbanki funkció. Ebből a funkciópárból e tanulmányban csak a jegybanki funkció jelentés-tartalmának kibontásával foglalkozom, egyrészt, mert ez tűnik kevésbé tisztázott-nak, másrészt mert az irányítási rendszer egészének működése szempontjából ennek tartalmi meghatározása különösen fontos, végül, mert következményein keresztül befolyásolja a hitelbanki funkció teljesülését is.

Történelmi párhuzam

A tőkés gazdaságban a jegybanki funkciót betöltő központi bank spontán gazdasági fejlődés eredménye, *szerves folyománya* a jegybanki funkcióval szembeni igény intézményesülésének. Szerepével általában a legerősebb kereskedelmi bankot ruházták fel, kezdetben elsősorban a bankjegykibocsátás monopóliumának realizálására, később az állami gazdaságirányítás elképzeléseinek közvetítésére. A tőkés gazdaságban tehát a jegybank alulról épült fel úgy, hogy a piacgazdaságban megérlelődött a vele szembeni igény, s intézményét — a jegybanki funkciók kiteljesítésére — ezt követően hívták életre.

A szocialista országok bankrendszerének fejlődésében nem tudunk ehhez hasonló, egyértelmű irányú ívet kimutatni. Gazdasági útkeresésük során az egyes szocialista országok többféle kísérletet is tettek bankrendszerük kialakítására. A Szovjetunióban például minden módozatot kipróbáltak. Az 1940-es évek végén hozzánk — az akkori szovjet mintát követve — az egyszintű bankrendszer változata került, amelynek központi bankja egyesíti magában mind a jegybank, mind a kereskedelmi bank funkcióit. A direkt irányítási rendszerben ezután — a klasszikus működéshez képest — mindkét funkció deformálódott, aminek hátrányos következményeit a szakemberek csak az új gazdasági mechanizmus bevezetése kapcsán kezdték feszegetni.

A magyar egyszintű bankrendszer nem a gazdaság szerves fejlődésében kristályosodott ki, hanem a politikai erővel átépített termelési viszonyok alrendszereként. Létrejöttében teljesítette a gazdaság szabályozásban felülről rászabott funkciót, a passzívra tett pénzszerep intézményesítését. A terv primátusára épülő szabályozásban a terv pénzügyi alátámasztására hivatott bankrendszer jó szolgálatokat tett. S tegyük hozzá: az elgondolás nem is lett volna rossz, ha a tervirányítás képes lett volna önmagában is garantálni az arányos fejlődést. Ez esetben ugyanis valóban az a legjobb, ha a finanszírozó szerv „nem okoskodik”, nem áll elő eltérő, saját koncepcióval, hanem engedelmeskedik a terv parancsának.

Most, amikor a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése kapcsán javaslatok hangzanak el az MNB átszervezésére is, tulajdonképpen az történik, hogy a külső (termelési viszonybeli) feltételek változatlansága (vagy legfeljebb szándékokban megfogalmazott változása) mellett kezdeményezik az intézmény felbontását. A jegybank-hitelbank passzív szerepet determináló körülményekben ugyanis nem történt lényegi változás. Nem szűnt meg gazdasági rendszerünknek a hierarchikus függésen alapuló működése (működtetése), nem csökkent a költségvetés és a népgazdasági terv nyomása a bankra, és nem változtak azok a vállalati magatartást kialakító és meghatározó feltételek sem, amelyeket Kornai János a puha költségvetési korlát kategóriájában foglal össze.

A gazdasági reform soron következő lépésének koncepciója gazdaságunk működési folyamatainak tartalmi továbbfejlesztését az erről megfogalmazott elveken, valamint új eszközök alkalmazásán és az intézményrendszer átszervezésén keresztül kívánja elérni. Ennek a tervbe vett folyamatnak szerves része lenne a bankrendszer átalakítása. Olyan formai lépés ez a gazdaságirányítás intézményrendszerén

belül, amelytől a gazdasági folyamatok „piacibb” tartalmának kibontakozását várják.

Tény, hogy a forma változása általában elősegíti a tartalmi folyamatok kiteljesülését, különösen, ha az alapvető tartalmi jegyek már a formaváltozást megelőzően kiérlelődtek, ha a formának van mire épülnie. *Ez esetben* a formaváltozás meggyorsítja a kívánt tartalom térnyerését. Van azonban a tartalomnak és a formának olyan egymásra ható viszonya is, amikor kölcsönhatásuk lényegileg ugyanazon a folyamaton belül megy végbe. A bankrendszer átalakításakor feltehetőleg ez utóbbi eset bekövetkeztére számíthatunk, de csak akkor, ha a reformfolyamatok továbbfejlesztése valóban érdemi változásokat kényszerít ki, olyanokat, amelyek a kétszintűség irányában fejlődő bankrendszerhez külső feltételként szükségesek. Egyébként a formaváltozás kimenetele bizonytalan.

Jelenleg valójában csak a második szinten levő, a vállalatokat finanszírozó bankszervezet funkcionálásával kapcsolatban vannak kiérlelt gondolatok, amelyek akörül összpontosulnak, hogy a hitelezők döntsenek felelősségteljesebben, a hitelezés legyen rugalmasabb, és ne igazodjék külső elhatározásokhoz, vagyis a hitelezés valóságosan kapcsolódjék a jövedelmezőségi kritériumhoz.¹ (Tegyük hozzá, hogy ez önmagában még nem igényelne szervezeti átalakítást, így kellene hitelezni ma is, s e követelmény teljesülése elvileg ma sincs kizárva.)

Ehhez képest korántsem egyértelmű, mi legyen a *jegybank* feladatköre, s hogyan realizálódna az ún. jegybanki funkciók. Úgy tűnik, egy jövőbeli szervezet *keresi a maga leendő funkcióit*. Ennek a jegybanknak a születési körülményei láthatóan egészen másnak ígérkeznek, mint a tőkés gazdaságban voltak. A felülről szervezeten kialakuló intézménnyel szemben *kívülről* támasztják azokat a követelményeket, amelyeknek eleget tevő funkciók a tőkés jegybankok *szerves fejlődési folyamatában* érlelődtek meg. Esetünkben az MNB tevékenységének külső vagy belső megbontásával nem csupán formálisan kell elkülöníteni egymástól a jegybanki és a hitelbanki funkciót. A banktevékenységet elemző tanulmányok is megállapítják, hogy korábban a jegybanki funkciók a külső környezet hatására „elsorvadtak”.² Nem arról van tehát szó, hogy egy meglevő funkcióhalmaz keresi a maga intézményi keretét, mert a meglevőben már nem fér el. Sokkal inkább arról, hogy majd ezután kell kialakítani a jegybankrendszer tartalmát. Nem vitatható, hogy egy rendszer így is léphet előre. De a rendszer ilyen kívülről való irányítása csak akkor sikeres, ha az *irányítás premisszái határozottak és adekvátak mind a rendszer külső, mind belső környezetével*.

Az intézményszerepek párhuzama

A párhuzamba állítás során — az egészre való rátekintés érdekében — csak igen elnagyoltan, durva megközelítésben tudom ábrázolni a tőkés intézményi rendszert, s hasonlóképp a szocialista gazdaság jellemzésére kiemelt mai magyar intézményeket úgy, hogy a mai fejlett tőkésországok jegybankjának szerepét a jegybankfunkciókat jelenleg megvalósító MNB-vel, illetve a feltételezeten önállósult jegybank tevékenységével vetem össze.

¹ A Magyar Kereskedelmi Kamara jelzéseiből és más megnyilatkozásokból is az vehető ki, hogy a gazdálkodó szervezetek számára közömbös a bankrendszer szervezeti felépítése. A vállalatokat a pénzellátás érdekli. Amennyiben a bankrendszer kétszintűvé tételét kívánják, úgy ennek célja az MNB utóbbi időben hatóságának tűnő gyakorlatának megszüntetése. A vállalatok erre gondolva hangsúlyozzák a partneri kapcsolatokat.

² Lásd például Hagelmayr István: A bankrendszer és feladatai. Pénzügyi Szemle, 1969. 2. sz.

Bár a mai fejlett tőkésországokban egyértelmű tendenciaként mutatható ki a piac korlátozására való törekvés, az egész rendszer mégis inkább *horizontális piaci viszonyokra* épült, mintsem vertikális tagozódású. A tágabb értelemben vett termeléshez szervesen kapcsolódik a kereskedelmi bankok hálózata, amely elsődlegesen üzleti szempontok szerint nyújt hiteleket a vállalatoknak. A jegybank szerepe több irányú ugyan, de végső soron minden tevékenységében arra hivatott, hogy valamiféle szabályozottságot vigyen a spontán piaci mechanizmusokba. A jegybank tehát gazdaságszervező feladatokat lát el, az állami gazdaságpolitika monetáris közvetítője. Eltekintve attól, hogy az európénz- és -devizapiacok elterjedése miatt a jegybanki szabályozás érvényességi köre az utóbbi időben visszaszorult, a jegybank a pénzügyi irányításon keresztül *gazdaságirányító funkciót tölt be*.

Amikor a tőkés szervezeti rendszerben keressük a jegybank helyét, nem célszerű belebocsátkozni annak vitatásába, hogy gazdaságirányító funkciója mennyire eredményes. Társadalmi elhelyezkedését vizsgálva megállapítható, hogy egyfelől független a reáldöntéseket hozó vállalati szférától és az azt finanszírozó bankhálózattól, másfelől viszonylagos önállósága van az állami irányításon belül is. Az erőteljes közvetlen állami beavatkozások ellenére, a tőkés gazdaság a piac és a pénz csatornáit által szerveződik, és ebben kétségtelenül központi szerepe van a nevében is központi banknak.

Nálunk *a szocialista gazdaság létrejöttékor* a vállalati tevékenység nem a piaci kapcsolatok erőtereiben alakult ki, hanem az államigazgatás rendszerében. Működését jelentős mértékben zavarta volna, ha akár középirányítóként is kiépült volna egyféle monetáris szabályozás. A monetáris irányítást a természetes tervirányításnak szükségképpen ki kellett kapcsolnia. A gazdaság az alulról felfelé épülő, majd felülről lefelé vezérelt tervek és elvárások szerint funkcionált, s a kitűzött tervcélokhoz pénzügyi kiszolgálóra volt szükség. Az MNB *integrálódott* ebbe a terv—elvárás-rendszerbe, s e pozícióján az újnak nevezett gazdasági mechanizmus sem változtatott. Az MNB ma legfeljebb kevésbé nyíltan játssza a gazdaságirányítási rendszerben rá kiszabott szerepét. Megnyilvánul ez például abban, hogy miközben a monetáris szempontok érvényesítése a tervezési és a költségvetési munkában folyamatosan erősödött, az utóbbi években olyan határozatok is születtek (a vásárlóerő-szabályozás címszava alatt), amelyek végrehajtása hitelbanki funkciójától idegen.

Az MNB — illeszkedve a gazdaság működésének rendszeréhez — a tervgazdaság szerves részévé vált. Eleget kell tennie a felső szintű kívánalmaknak, s emellett alkalmazkodnia kell az alsó szint reáldöntéseire is. Kereskedelmi banki funkciójában megszűnt a piaci kereskedelmi banki hitelezés, hiszen a terv vagy az elvárások formájában közvetített követelményeknek való eleget tevés során a piaci mérlegelés vesztett jelentőségéből. A jegybanki funkció nemcsak a mennyiségi hitelirányítás lehetetlenülése miatt vált fikcióvá, de azért is, mert azt érdemileg a tervirányítás vette át.

Ma a jegybanki funkció tartalmilag a gazdaságpolitika, a terv, a költségvetési előirányzatok *kialakításakor* jelenik meg oly módon, hogy ezekbe a munkálatokba az MNB-t is bevonják. A végrehajtás menetében azonban az MNB legfeljebb a jegybanki funkció néhány jegyét érvényesítheti önállóan, például a bankjegykibocsátás monopóliumát vagy az állam bankárjának szerepét. Indokolatlan viszont számonkérni az MNB-n például azt, hogy milyen sikerrel „örködik a forint vásárlóerején”. Úgy is mondhatnók, hogy a jelenlegi gyakorlatban a klasszikus értelemben vett jegybankfunkciót nem a jegybank látja el. A jegybanki szerepkör szétosztódott, s a bankátszervezés nagy kérdése, hogy az újonnan kialakítandó forma képes lesz-e azt intézményileg újraegyesíteni.

Látunk kell, hogy ez nemcsak a bankon múlik, noha e kérdéssel neki is szembe kell néznie. Látunk kell, hogy a jegybanki funkciók intézményi újraélesz-

tése nem lehet pusztán szervezeti lépés, hanem olyan intézkedés, amely részben feltételezi, részben ki is kényszeríti a gazdaság monetarizálását.³ Nem az az alapvető kérdés, hogy egy- vagy kétszintű legyen-e a magyar bankrendszer, hanem az, hogy van-e (vagy nincs) határozott szándék és kikényszerített cselekvés a gazdaság-irányítás szerepköreinek újraelosztására. Ennek hiányában gazdaságunk működése szempontjából majdhogynem érdektelen, történik-e valami a bankrendszerrel. Itt gazdaságirányítási rendszerünk kialakult irányítási eszközének, a népgazdasági tervnek a monetáris irányítással való összeegyeztetéséről, annak mértékéről és formájáról van szó.

Ennek kimenetelétől függően a jegybank intézményi újraélesztésének két szélső értékű megoldása lehetséges. Az egyik az, hogy a monetáris szféra — vissza-kapva viszonylagos önállóságát — *valóságos gazdaság szabályozó szerepet* tölt be az általánosan monetarizált gazdaságban. A másik végletben minden marad változatlan, és a szervezeten kívül kialakított jegybank még inkább kiszolgálójává lesz a központi s a bennük nemegyszer feloldódó alsó szintű döntéseknek is. Az első változat teljesülése feltételezi, hogy a jelenlegi vertikális tagozódású, a hierarchikus felépítés törvényszerűségeit követő gazdaságműködés horizontális piaci kapcsolatokká alakul, amit tudvalevőleg nem lehet pusztán jogszabályokkal bevezettetni. Létrehozásán évtizedek óta munkálkodunk.

A jegybanki szabályozás feltételei

A *klasszikusnak* számító (tőkés) jegybanki szabályozás azon alapszik, hogy a bank a *penzkinálatot és a penzkeresletet* meghatározó tényezők befolyásolásán keresztül hatást gyakorol a hitelezők és az adósok döntéseire. Eszköztára alapvetően vagy a penzszűkítésre (a konjunktúra visszafogására), vagy az expanzióra (a konjunktúra élénkítésére) hivatott. Ugyanaz az eszköz elvileg mindkét irányú beavatkozásra alkalmas (gyakorlatilag persze csak akkor, ha a gazdaság reagál a jegybanki döntésekre). Noha a jegybanki szabályozás messze nem a tankönyvekben leírtak szerint hat, az, hogy az utóbbi időben a monetarizmus több országban is megerősödött, arra utal, hogy a szabályozás mégsem egészen esélytelen.

A jegybanki szabályozás sikere azon múlik, képes-e a jegybank — a kereskedelmi bankszféra közvetítésével — befolyásolni a gazdasági alanyok döntéseit. A jegybanki intenció végül is akkor éri el célját, ha a finanszírozottak nemcsak éhesek a hitelpénzre, de profit-(költség-)érzékenyek is. A jövedelemérzékenység az alapja a pénzhűségnek is, ami végeredményben a növekedési kényszer pénzügyi vetülete. Bővített újratermelés — és változatlan forgási sebesség — esetén növekszik a jegybankkal szembeni pénzigény.

Miként érvényesülnének nálunk a jegybanki irányítás klasszikus eszközei?

Általános megközelítésként induljunk ki Samuelson következő megfogalmazásából (amellyel a FED politikáját kívánta jellemezni): „A monetáris politika túlnyomóan az elégtelen vagy a túlzott nagyságú kereslet »szele ellen dolgozik«, hogy elősegítse ezáltal az optimális reálnövekedést és az árszínvonal stabilitását.”⁴

De van-e nálunk elégtelen kereslet? Kezdjük azzal, hogy a szocialista gyakorlatban a kereslet nem jelent mindig fizetőképes keresletet. A fizetőképes kereslet mellé gyakorta felzárkóznak azok az igények, óhajok is, amelyeket utólag tesznek fizetőképessé. Ezek többnyire nem kifizetésre, hanem a kielégítésük céljára, hanem a beruházási piacon jelentenek az egész gazdaság működését hosszú távon és strukturálisan is meghatározó beavatkozást. Kornai János (Eről-

³ Abban az értelemben, ahogy arról Bácskai Tamás és Várhegyi Éva írnak „A magyar gazdaság monetarizálása” című cikkükben (Gazdaság, 1983. 2. sz.).

⁴ Samuelson, P. A.: Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 421. l.

tetett vagy harmonikus növekedés) és Bauer Tamás (Tervgazdaság, beruházás, ciklusok) könyveiből választ kapunk arra, milyen motiválói vannak annak, hogy a szocialista gazdaságban nem az elégtelen kereslet a probléma, hanem éppen ellenkezőleg: a túlfűtött.

— A „túlzott nagyságú kereslet szele” elleni fellépés egyik módja a *kamatláb emelése*, amely — a piac logikája szerint — visszafogja a pénz iránti keresletet. E hatás bekövetkezte természetesen feltételezi a gazdálkodó szféra kamaterzékenységet. Nálunk azonban — számos vizsgálat tanúsága szerint — a vállalati költségérzékletlenségnek szerves alkotó eleme a kamatközömbösség. Így a megerősödő kamatköltségek — a samuelsoni feltételezéssel ellentétben — nem gyakorolnak „... jelentős szabályozó hatást... a C+I+G kiadások⁵ beruházási és egyéb komponenseire”.⁶ Piaci árkorlát hiányában csak a forgalomban levő pénz vásárlóerejének csökkenését idéznék elő, aminek ellensúlyozására (változatlan forgási sebesség mellett) újabb pénzt kellene kibocsátani, így — minden mástól függetlenül — „kamatinflációs” spirál alakulna ki.

— A *nyolc piaci műveleteken* keresztül történő pénzügyi szabályozás sikere nemcsak azon múlik, hogy a jogi intézmények lehetővé teszik-e vagy sem értékpapírok kibocsátását és piaci forgalmát, hanem sokkal inkább azon, hogy vannak-e a pénz- vagy tőkepiac iránt (vevői, eladói kapacitásokkal is bíró) érdeklődők. A magyar vállalati körben ez ideig nem volt jellemző a pénzben vagy reálitókében való felhalmozás közti választás. Sem kamatpolitikával, sem költségvetési szabályozással nem tudtuk elérni, hogy a befektetés jelzett irányai mérlegelés tárgyát képezzék. Ellenkezőleg: a vállalati pénzvagyon több éves gyakorlattá lett megdézsmálása, valamint a beruházásokon keresztül történő társadalmi előnyszerzés éppen azt a felfogást erősítette, hogy a pénzfelhalmozás hosszabb távon a legrosszabb üzleti döntés.

— A *tartalékrátán* keresztül történő pénzügyi szabályozást a polgári szerzők is kifejezetten durva beavatkozásnak tekintik, és ezért rövid távon nem is alkalmazzák. Használatával mi sem tudnánk hatásosan befolyásolni a pénzkínálatot, hiszen a kormány — még piacgazdaságban is — képes döntéseinek finanszíroztatására, s a tartalékrátákat utólag kell csak feltölteni.

A jegybanki szabályozás elméletileg azt jelentené, hogy a gazdaság tervszabta, naturális döntéseken és különböző kijáráson, alkukon alapuló szabályozása helyébe semleges irányítás lépne. Az MNB szétbontásával egyidejűleg ösztönzött *vállalkozási alapok*, pénzügyi finanszírozási társaságok, valamint az MNB-n kívüli kötvény- és részvénypiac létrehozására irányuló törekvések is ennek megvalósítását célozzák.

A beruházások korábitól eltérő irányítása számottevő változást jelentene a tőkeallokálásról vallott nézeteinkben is. A beruházási politikát még az 1968. évi reform szerint sem lehet teljes egészében a piac irányítása alá vonni. A gondolat feltehetőleg W. Brustól származik, aki szerint az értéktörvény működésének két szférája van: az adott termelési apparátus szabályozása, és a fejlesztéseké, ahol az értéktörvény posztulátumától el kell tekinteni. Ebben jutna kifejezésre a szocialista tervgazdaság fölénye a tőkés piaci anarchiával szemben. Nemzedékek nőttek fel ezen az elméleten, amely a maga korában kétségtelenül haladó volt — a korábbi nézetekhez képest.

Több gazdaságfejlesztési ciklus beruházáspolitikájának utólagos elemzése bizonyítja, hogy a központi tervezésen alapuló helytelen tőkeallokálással legalább akkora anarchiát lehet előidézni, mint ha a tőkemozgást ráhagyjuk a spontán piaci erőkre. Az irányítás centrumában levő terv ugyanis nem a hosszú távon vár-

⁵ C = fogyasztás, I = beruházás, G = kormányzati kiadások.

⁶ Samuelson, P. A.: i.m. 422. l.

ható piaci (nemzetközi) prognózisokra, a reális megtérülés esélyeinek mérlegelésére épül(t), hiszen nincs olyan fegyvelmező erő, amely ezt kikényszerítené.

Az esetleges *monetáris politikának feltétele* egyrészt az, hogy a felső szintű kormányzati igények ne határozzák meg eleve a hitelteremtést és annak irányait, másrészt az, hogy a hierarchia alsó szintjén levők hitelérzékenyek legyenek. Ehhez nemcsak az szükséges, hogy a vállalati hitelsávok bővüljenek, hanem az is, hogy a vállalatok a hitelfelvetelekkel szemben érzékenyek legyenek. Szükséges, hogy a vállalati döntések ne a különféle felső szintű elvárásoknak való eleget tevés jegyében szülessenek, amelyek konzekvenciái nem kérhetők számon. S feltétel persze az is, hogy a gazdaságilag elhibázott döntések következményeit a döntést hozók ne tudják könnyűszerrel áthárítani környezetükre.

A jegybanki szabályozás eredményességének feltételeit eddig a pénz végső felhasználóinak oldaláról közelítettem (ebben a szférában keményebbek a feltételek). Nem elhanyagolható tényező azonban a kereskedelmi banki hitelezés minősége sem. Átszervezés esetén ez egyelőre az MNB belső kérdése, amire fel kell készülnie. A bankrendszer szétbontása ugyanis a *monetáris irányítás módosulását* is jelenti, az eddigi minőségi irányítás mennyiségével⁷ való felváltását.

A felsorolt *feltételek ez idő szerint* gazdaságunkban hiányoznak. Tény, hogy megteremtésükre van elgondolás a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére vonatkozó koncepcióban, s a bankrendszer átalakítása is ennek a nagy horderejűnek szánt tervezetnek a része. Tény, hogy minden eddigi reformtörekvés tulajdonképpen a jelzett feltételek létrehozását célozta. Tény, hogy *valahol* el kell kezdeni gazdaságunk működésének átalakítását. Sőt ez a valahol a „*mindenholt*” kell hogy jelentse: a reformnak „toldozgatás-foldozgatás” helyett át kell fognia a gazdaság egészét. De az is kétségtelen, hogy eddig minden ilyen irányú törekvés megtorpant (különben nem kellene újból és újból visszatérni rá). Ennek oka nem a reformjavaslatok formagazdagságának hiánya, hanem az, hogy gazdaság- (és még inkább társadalom-) irányító elveinket nem tudtuk konzisztens módon megfogalmazni, még kevésbé következetesen végigvinni a kinyilvánított akaratot. E tapasztalat részben a csodavárástól való tartózkodásra int (különösen, amikor a reform továbbfejlesztésének gazdasági és társadalmi feltételei ma kedvezőtlenebbek, mint valaha), részben figyelmeztet arra, hogy minden elodázott vagy csak szimulált reform egyre nehezedő körülmények közt kényszerít a valóságos lépések eddigiek-től eltérő, eredményt hozó megtételére.

Alapvető kérdés, hogy a makroszintű tervcélok elérését miként befolyásolja, ha a gazdaságot a piac szabályozó mechanizmusára bizzuk. Az e téren elhangzott elvi megnyilatkozások jobbitani akaró, előrevivő szándékához nem férhet kétség, de azok gyakorlati megvalósítása egészen másként fest. A problémára frappánsan mutatott rá Kornai János: „A piac és a bürokrácia nem szódavíz és bor, amely tetszés szerinti arányban keverhető; készíthető belőle kisfröccs, nagyfröccs vagy házmester.”⁸ A jelzett probléma témánk szempontjából közvetlenül figyelembe veendő két alkérdése az, hogy

— engedjük-e a teljesítmények alapján differenciálódni a vállalati és az egyéni státuszokat, illetve

— alá-fölérendeltségi vagy mellérendeltségi viszonyba állítjuk-e egymással a naturális döntéshalmazt és a monetáris irányítást.

E kérdésekre gazdasági gyakorlatunkban ez ideig nem sikerült egyértelmű választ adni.

A jegybankfunkciók érvényesüléséhez szükséges feltételek hiánya esetén az *MNB jelenleg szóban levő átszervezésének két kimenetele lehetséges.*

⁷ A monetáris irányítás mennyiségi és minőségi eszközeinek terminológiáját Riesz Miklós honosította meg a hazai irodalomban. Fogalmát e tanulmány is akként értelmezi.

⁸ Bürokratikus és piaci koordináció. Közgazdasági Szemle, 1983. 9. sz. 1036. l.

1. Érdemileg nem történik semmi, nem növekszik a gazdaságműködés eredményessége, csak éppen a különböző felső és alsó szintű szervek az új keretekhez igazítják érdekérvényesítő törekvésüket. Az átalakított bankrendszer így az elképzelt funkcióinak csupán szimulálója lesz. Figyelmeztető példa az ilyen lehetőségre az ipari ágazati minisztériumok összevonása. Erre egyebek közt azért került sor, hogy megszűnjön az ágazati érdekérvényesítés közvetlen intézményi rendszere. De mint az a gazdaságirányítás továbbfejlesztéséről folyó viták során kiderült, az új Ipari Minisztériumban kialakult gyakorlat eltér a minisztérium létrehozásakor megfogalmazott elvektől, hiányzik a feladatok és az eszközök összhangja, és az új intézmény keretei közt gyakorlatilag a régi rend állt helyre. Bebizonyosodott, hogy a gazdaságirányítás egy szelete egymagában nem változtatható meg.

2. Az is lehetséges, hogy a bankrendszer formálisan kétszintűvé tétele mégiscsak elindít valamit, különösen, ha a gazdaság más területein érvényesített új szabályozóelemek is mozgásba lendülnek. Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy az önállósított jegybank monetáris szempontokat érvényesítő pozíciója a népgazdaság-tervezési munkálatok során megerősödik, s azt sem, hogy a hitelezés mennyiségi szabályozása hitelkihelyezést fegyelmező erővé válik. Egyelőre csak filozófikusan vehető fel a kérdés, vajon a megváltozott formának lesz-e tartalommdósidító ereje vagy sem. Rendszerelméletileg van esély rá, hogy az új tartalom csírái meggyökeresednek, hogy az új forma fegyelmező ereje nagyobb lesz dezorganizáló hatásánál. Alátámasztani látszik ezt a hipotézist, hogy a bankrendszer átalakítása roppant nagy horderejű lépés a gazdaság intézményrendszerében, amellyel szemben a mai hierarchikus tagozódású relációk nem maradhatnak közömbösek. A lépéskényszer pedig előrehajthat.

A jegybanki funkciók

A mai jegybank feladatköre túlnő a bankjegykibocsátáson, kiterjed a monetáris politika (és nem konvertibilis valuta esetén a külfölddel kapcsolatos devizapolitika) egészének kialakítására és megvalósítására. Ennek megfelelően a jegybanki funkcióknak legalábbis két szintje van. Az egyiket a jegybank *általános* céljai, a másikat e célok elérésének *konkrét* eszközei alkotják. Fontos tisztázni a két kérdéskör különbözőségét ahhoz, hogy megítélhessük a jegybanktól elvárható tevékenységet.

A jegybank általános céljai megegyeznek a gazdaságpolitika általános céljaival: például a maga eszközeivel segítenie kell a gazdaság optimális növekedését, a foglalkoztatás optimális alakulását, az életszínvonal emelkedését stb. Ennyiben a jegybanki funkció nemzetgazdasági funkció. Külön ki kell emelnünk az ugyancsak ide sorolandó leggyakrabban említett funkciót: a nemzeti valuta vásárlóerejének védelmét. (Ez a követelmény a hitelpénzteremtés ismert mechanizmusából természetszerűleg adódik. Látnunk kell azonban, hogy ez a követelmény irreális, amennyiben a banknak nincs vagy alig van hatása a belső és külső gazdasági folyamatokra, ha a főbb arányok alakításában a monetáris politika szempontjai nem érvényesülnek.)

Az első (általánosnak nevezett) szinten megfogalmazható jegybanki funkció *tartalmában* nem más tehát, mint az általános népgazdasági célok szolgálata a jegybanki irányítás oldaláról, amely a második szinten kifejezésre jutó konkrét feladatkörök eszközeivel valósítható meg. Az általános szinthez tartozó *formális* jegybanki feladat a bankjegykibocsátás. Formálisnak azért mondható, mert a bankjegykibocsátás mennyiségi szabályozására (amely a funkció tartalmát jelenté) hitelpénzrendszerben nincs sem szükség, sem lehetőség. A bankjegy nem vált-

ható át nemesfém pénzre, ezért szükségtelen bankjegyplafonok előírása. Érvényesíthetőségét kétségessé teszi ugyanis, hogy a pénzteremtés számlapénzteremtés formájában történik, és annak bankjegyben lehívott hányadát a reálgazdaság igényei határozzák meg.

Az általános jegybanki funkció teljesítése során a jegybank a (belföldi) gazdasági alanyok három csoportjával kerül kapcsolatba, s e kapcsolatok minőségében jelölhető meg a *konkrét jegybanki feladatkör*.

1. A jegybank az állam bankja

A jegybanki feladatkör széles. A jegybank kezeli az állam pénzét. A jegybank lehet az állammal aktív vagy passzív viszonyban. E viszony *minősége* a kettejük közti szereposztáson múlik, amely minden rendszerben történelmileg alakul ki. Passzív viszony esetén a jegybank végrehajtja az állam (szervezeteiben meghozott) döntéseit. Az aktív kapcsolat tartalmát az állammal szemben érvényesített monetáris politika jelenti (ami persze nem jelent okvetlenül szembenállást). A kapcsolat *formája* mindkét esetben lehet közvetlen hitelezői—adói viszony és értékpapír (kötvény, kincstári váltó) közvetítésében megjelenő.

A jegybanknak az államhoz fűződő aktív vagy passzív viszonya és annak megjelenési formája döntő módon meghatározza a jegybanki magatartás minőségét, azt tudniillik, hogy a jegybank képes-e, vagy sem funkcióinak aktív megvalósítására a többi gazdasági alannal szemben. Ezért rendkívül fontos a bankátszervezés során a jegybank államhoz való viszonyának megfogalmazása, illetve az, hogy a gazdasági szabályozás során milyen szerepet kap, és miként viszonyul egymáshoz a költségvetési és a monetáris politika. A gyakorlat minősége nem ezen, hanem az erőviszonyokon fog ugyan múlni, de legalább ne mondjunk eleve le szándékaink szavakban megjelenő fegyelmező erejéről.

2. Kapcsolat a kereskedelmi bankokkal

A jegybank a második szinten levő bankrendszerrel szemben elvileg kétféle pozícióban lehet. A kereskedelmi bankok lehetnek a jegybanktól függetlenek vagy függhetnek tőle.

A kereskedelmi bankok két esetben vannak „bankon kívül”:

— ha a külföldről beáramló kölcsöntőkék által kellő kihelyezhető forrásuk van;

— ha pénzigényüket az egymás közötti kapcsolatokban ki tudják elégíteni (feltéve, hogy a tartalékráta változatlan).

A mai hazai gyakorlat mellett (amikor a valuta nem konvertibilis) az első esettől nemigen kell tartanunk, különösen, ha a jegybanknak devizamonopóliuma van. A kereskedelmi bankok bőséges pénzellátottsága esetén nincs ugyan közvetlen kapcsolat a jegybank és a kereskedelmi bankok között, de nyílt piaci műveletein keresztül a jegybank ekkor is képes a pénzmennyiség szabályozására.

A kereskedelmi banknak a jegybankhoz fűződő viszonya kétféle lehet: adminisztratív és monetáris szálakon függő. Az adminisztratív kapcsolat hierarchikus függésre épül, amikor is a jegybank felettes államigazgatási szervként, mintegy hatósági jelleggel ellenőrzi, beszámoltatja a kereskedelmi bankot. E viszony minőségén az sem változtat, ha a szabályozás a jegybank által meghatározott keretek betartásához kötődik, ami — *ceteris paribus* — a hitelpénzlebontás sémájára emlékeztet.

Ahhoz, hogy a jegybank pénzügyi érdekeltségi alapon tudja hatáskörébe vonni a kereskedelmi bankokat, nem nélkülözhető a kereskedelmi váltó, a váltó le- és viszontleszámítolás és más értékpapírok forgatásának intézménye. Az értékpapíroknak piacképeseknek kell lenniük, hogy vételük, eladásuk valóban mérlegelés tárgyát képezze. A piacképesség feltétele egyebek közt az, hogy reálértéküket megőrizzék, gyarapítsák, ami szükségessé teszi a monetáris korrekció intézményesülését. Mindezek hátterében ott kell lennie a kereskedelmi bankok üzleti érdekeltségének. A felsoroltak nélkül az a jegybanki funkció, hogy szabályozza a hitelpénz-kibocsátást, a jelenlegi rendszerhez képest semmi változást nem jelentene.

3. Kapcsolat a gazdálkodói szférával

Árfolyam-politikáján keresztül a jegybank közvetlenül is képes hatást gyakorolni a külkereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező vállalatok körére, illetve — az egy-séges valutaárfolyamon keresztül — a lakosságra.

Az árfolyam-politika kialakítása és vitele jegybanki feladatnak minősíthető, kiváltképp, ha a jegybank feladata a külföldi hitel- és devizapolitika formálása is. Az árfolyam-politikának összhangban kell lennie a hitelpolitikával és viszont. E jegybanki funkciók teljesülése csak akkor hatásos, ha az árfolyam-politikai döntések hatásait a címzettek úgy érzékelik, hogy az árfolyamváltozás jövedelemhatása volumenváltozást is előidéz. Ehhez jövedelemre érzékeny, rugalmas vállalati szférára van szükség.

Bárhonnan indulunk is el a jegybanki funkció körüljárása során, mindenkor ott lyukadunk ki, hogy *intézményesítésének deklarálásától önmagában csodát nem várhatunk*. (Éppúgy, mint *önmagában* a reform továbbfejlesztésének bármely más elemétől sem.) Ha a gazdaságirányítási rendszer elemei egymással összefüggnek, akkor a működésének megreformálására irányuló lépéseknek is összefüggőknek kell lenniük. Minden alrendszer joggal mutogathat cselekvést számonkérő módon a másokra mint feltételrendszerre. De hogy e körbemutató hivatkozáshalmaz ne a változatlan ideológiája legyen, ahhoz minden alrendszernek először a maga háza táján kell „söprögetnie”. Így a Magyar Nemzeti Banknak is *előre kell lépnie* feltételezett jegybanki funkcióinak kiteljesítésében, s meg kell próbálnia ma még korlátozó kereteinek feszegetését.

Jelentheti ez például *a jegybank információs monopóliumának megerősítését és kamatoztatását*. A jegybanki pénzirányításnak piacutatósnak kell alapulnia. A piacutató részben a pénz- és a tőkepiacok várható viszonyainak, részben a reáltőke-felhalmozók döntéseinek előrebecsléseire irányulna. A fizetőképes kereslet keletkezésének és szándékolt elköltési irányainak feltérképezése a mai nemzeti banki apparátussal megoldható. A szerzett strukturális piacismeret ellenőrizhetné és korrigálhatná a terv összevontabb adatait (visszahatás a külső és felső környezetre), és eleven kapcsolatot jelentene a második szint bankjaival (hatás-visszahatás a külső és az alsó környezettel).

A piaci viszonyok ismerete teremtheti meg a jegybank számára a tiszta mennyiségi monetáris irányításon belül szükséges szelektivitás feltételét, amely szelektív nélkülözni tudná a szokásos naturális döntési hátteret. Erre a piacra orientált pénzirányításra az MNB átszervezésekor is sort lehetne keríteni, s ez foghatná össze — reáloldalról tekintve — a később kifejlődő jegybanki funkciókat.

Gazdasági struktúránk reformjáról

Megjegyzések Kopátsy Sándor könyvéhez*

Prugberger Tamás

Az utóbbi évek egyre nehezedő kül- és belgazdasági helyzete mind élesebben vetette fel a közgazdaságtudományban az 1968-ban megindított és az 1970-es évek közepén elakadt gazdasági reform továbbfolytatásának, sőt egy annál is radikálisabb új reform elindításának szükségességét [15]. A közgazdaságtudományban Liska Tibor [4], Tardos Márton [29], Antal László [1], Bauer Tamás [5] és új könyvében Kopátsy Sándor vázolta fel a gazdasági, a vállalati struktúra, valamint a gazdaságirányítási rendszer átalakítására vonatkozó legújabb, átfogó megoldási változatokat. Ezekhez sorakozik fel a Sárközy Tamás által javasolt struktúraváltozat azzal, hogy ő — szakmájánál fogva — a gazdasági struktúra átalakításával kapcsolatos jogintézményrendszer átformálásának javaslatát is kidolgozta ([22], [23], [24]). Jóformán valamennyi javasolt rendszer a szövetkezeti szektort meglehetősen háttérbe szorítva kezeli. Ez vonatkozik Liska Tibor koncepciójára is, jóllehet e rendszer, vagyis a licitálósos vállalkozásba vétel a maga tiszta formájában és kísérletképpen éppen a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben jelent meg [31]. Egyedül Bauer Tamás az, aki a reform során bevezetendő új vállalati rendszerben komoly szerepet szán a szövetkezeteknek olyan formában is, hogy az általa alapított vállalatok egy részét a dolgozó kollektíva szövetkezeti tulajdonába adja ([5] 61—62. l.). Ez az elképzelés a Sárközy Tamás által 1983 nyarán elkészített és az itt megemlített koncepciókat is szintetikusán magába foglaló tanulmánytervben is szerepel. Eszerint az állam az általa alapított vállalatok egy részét mindjárt az alapítás után a dolgozó kollektíva öngazgatási kezelésébe adja, ún. öngazgató (a szövetkezetekkel rokon) vállalatot hozva létre. Ebben az új tanulmánytervben — az összeállító Sárközy Tamás által is bevallottan Bauer Tamás hatására — a szövetkezeti forma mint vállalati modell jelentősen előtérbe került ([25] 81—87. l.). Ugyanakkor helyet kap benne a Tardos Márton- és Kopátsy Sándor-féle állami vállalati tulajdonosi szervezet is. Erénye a tanulmánytervnek, hogy a különböző elképzelések ötvözeteként olyan vállalati modellrendszert vázol fel, amely a vállalatok több típusát kívánja párhuzamosan működtetni, szabad folyást engedve a gazdasági életnek. Az emögött meghúzódó koncepciót azért tartom helyesnek, mert lényegében abból indul ki, hogy több vállalati formának kell helyet kapnia a gazdasági életben, és a gazdasági gyakorlat lesz majd az, amely bizonyítja, hogy melyikre van jobban vagy kevésbé szükség.

Olyan sokszínű vállalati modellt kell tehát kialakítani, és egy minden gazdálkodó szervezeti formára kiterjedő, egységes vállalati törvényben (az 1875. évi kereskedelmi törvényhez hasonlóan) szabályozni, amely *az állami, a szövetkezeti, az állampolgári és a társasági érdekeltsgű gazdálkodó szervezeteket egyaránt átfogja*. Egy kritériumot kellene csupán hangsúlyozni, mégpedig azt, hogy az itt felsorolt vállalati formák egyike sem szerezhethet jövedelmet munka nélkül, mások kizsákmányolásából.

* Kopátsy Sándor: Hiánycikk: a vállalkozás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.

E vállalati sokszínűséggel bizonyos fokig ellentétben áll Kopátsy Sándor nemrég megjelent könyve, a „Hiánycikk: a vállalkozás”. E mű meggyőző módon mutatja be, milyen torzulásokhoz vezetett a vállalat-összevonást erőtető magyar gazdaságpolitika mind a reform 1968. évi bevezetése előtt, mind pedig a reform 1973—1978 közötti megtorpanásának időszakában. Az állami vállalati és a szövetkezeti szférában több hullámban megvalósított összevonások következtében pedig eltűnt a háttérpári és kiszolgáló tevékenységet megvalósító kis- és középvállalat.

Arra is helytállóan világít rá a szerző, hogy mindez összefüggésben áll a bürokratikus centralizált direkt ágazati irányítás érdekeivel, mert a gazdaságirányítási szerveknek ily módon kevesebb vállalattal kellett „vesződniük”. Abban is teljesen igaza van Kopátsynak, hogy az ilyen torzulások csak akkor kerülhetők el, ha következetesen szétválasztjuk egymástól a tulajdonosi és az ágazati felügyeletet. Vagyis el kell érni azt, hogy az ágazatirányító szervek tulajdonosi felügyeletet a vállalatok felett ne gyakorolhassanak. Ez *jogilag* a szövetkezetek esetében 1968-tól lényegében meg is valósult, *ténylegesen* azonban az 1970-es években bizonyos fokú visszarendeződés következett be, az ágazati felügyeleti szervek törvényellenes gyakorlatának következtében. A tulajdonosi és az ágazati felügyeleti funkció azonban a szövetkezetek viszonylatában ez időszak alatt is külön maradt, mivel a szövetkezeti tulajdonosi öngazgatás és a szövetkezetek törvényességi és ágazati-gazdasági felügyelete a szövetkezeti törvény és az ágazati (elsősorban a mezőgazdasági) szövetkezeti törvények előírásai folytán 1968-tól, illetőleg 1971-től kezdve egyértelműen elkülönül egymástól. Az előbbi a szövetkezeti öngazgatás és önkormányzat szférájába, míg az utóbbi hatósági jogkörbe tartozik, szemben az állami vállalatok felügyeletével, ahol a kettő anakronisztikusan ma is összeolvad egymással.

Az állami vállalati szférában *ezért is* lehetett az 1970-es években informális eszközökkel hatékonyabban lefékezni az 1968-ban bevezetett reformot, és elindítani a visszarendezést, mint a szövetkezeteknél. Ennek ellenére a szövetkezeteknél is mutatkoztak hasonló tendenciák, de ezek csak a törvény nyílt vagy burkolt megsértésével juthattak érvényre, a törvényességi és az ágazati-szakmai felügyeletnek a tulajdonosi öngazgatás szférájára történő kiterjesztésével.

Az objektív gazdasági törvényszerűségeket sértő, informális módon végrehajtott direkt gazdaságpolitikai és irányítási beavatkozások *mindkét szektort hasonló módon* hátrányosan érintették, és eltorzították működésüket. Ez vonatkozott a két szférát összekötő gazdasági társulásokra is, amelyek esetében a tulajdonosi igazgatás és a hatósági felügyelet ugyancsak szükségszerűen, de jogilag is elismerten szétválak egymástól. Mindezt figyelembe véve Kopátsy Sándor komoly érdeme, hogy egy monográfia keretében rendszerbe gyűjtötte a magyar gazdaságban meglévő azon negatív jelenségeket, amelyeket részben ő, részben pedig más kutatók különféle tanulmányokban feltártak, és amelyek az 1968 előtti formális, és az 1970-es évek informális direkt gazdaságirányítására vezethetők vissza. Ezek a negatív hatások azonban nemcsak az állami vállalati szférát és az ott folyó gazdálkodást, hanem a szövetkezeti is hátrányosan érintették, amire viszont Kopátsy már nem tér ki kellő részletességgel. Ezért hasznos lehet annak bemutatása, hogy megállapításai mennyire érvényesek a szövetkezeti szférában is.

Kopátsy széles körű nemzetközi összehasonlítás alapján kimutatja, hogy az átlagos szocialista vállalat nagyságrend tekintetében jelentősen meghaladja a fejlett tőkésországok vállalatát. A szocialista országok között is éppen a magyar vállalatok centralizáltsága a legnagyobb, meghaladva nemcsak a bolgár, de a szovjet mutatót is (79—80. l.). Ezt a két országot azért emeljük ki, mert egy 1978. évi — a MÉM Szövetkezetpolitikai Főosztálya által készített — elemzés összehasonlító statisztikai adatsorából is az tűnik ki, hogy az 1970-es évek kampányszerű mgtsz-össze-

vonásai következtében Magyarországon olyan óriás termelőszövetkezeteket is létrehoztak, amelyek meghaladják a szovjet kolhozok nagyságátlagát [33]. (A helyzet paradox jellege még nyilvánvalóbb, ha összehasonlítjuk a két ország területnagyságát.) Bulgáriát pedig azért érdemes kiemelni, mert ott a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek az 1970-es évek elején történt államosítása és az állami gazdaságokkal történt összevonásával létrehozott, megyényi területre kiterjedő szakosított agrár-ipari komplexumok még a magyar mezőgazdasági üzemek méreteit is jóval meghaladják. A nagy területi kiterjedés mindkét országban jelentősen megnövelte az üzem belüli szállítási és gépmozgatási, valamint igazgatási költségeket is, Bulgáriában pedig — a szakosított termelés miatt — az országon belüli termék-szállítás és -elosztás költségeit is [11]. Helytállóan érzékelteti ezzel összefüggésben Kopátsy azt is, hogy csak a — többi szocialista országhoz viszonyítva jóval kiterjedtebb — háztáji és kisegítő gazdaságok rendszere emeli az átlag fölé a magyar mezőgazdaságot (89. l.). Úgy tűnik, hogy ez is az erősen koncentrált, de mikro-méretű nyugat-európai és észak-amerikai mezőgazdasági családi farmrendszer jövője mellett szól, a munka- és a gazdaságszervezés jóval rugalmasabb volta és a *tulajdonosi tudattal* történő gazdálkodás miatt.

A magyar iparban és kereskedelemben bekövetkezett koncentráció Kopátsy által kimutatott káros következményeitől az ipari és a fogyasztási-értékesítő szövetkezeti szféra sem mentesül. Az itt is megvalósított erőszakolt szövetkezet-összevonások és profiltisztítások következtében süllyedt a lakossági szolgáltatások színvonala, és zavarok keletkeztek a szolgáltatások teljesítéséhez szükséges belső anyagellátásban is [19]. Igaza van Kopátsynak abban is, hogy a kisvállalatok hiánya jelentős feszültségeket teremtett hazánkban. A nagyvállalati szféra ugyanis elsősorban az univerzális tömegigények kielégítésére alkalmas, míg az élet- és kulturális színvonal emelkedésével mind egyedibbé váló igények kielégítésére csak a kisebb vállalatok képesek. Ezzel hozza összefüggésbe Kopátsy azt is, hogy a vállalati méreteknek a növekedése megállt, és előretörnek a kisvállalati formák. Az európai szocialista államokban viszont (jóllehet szociológiailag szintén hasonló jelenségek tapasztalhatók) a vállalati koncentráció még mindig tart, és a koncentráció elméleti képviselete még mindig erős.

Magyarországon kétségtelenül jelentős előrelépés történt a vállalati centralizáció megállítása és bizonyos decentralizálódás irányában. Erre utal a Kopátsy által is kiemelt háztáji és kisegítő gazdaságok növekvő jelentősége, továbbá az, hogy a termelőszövetkezetek és gazdaságok és a megreformált mezőgazdasági termelői szakcsoportok tekintetében egyre erőteljesebben látnak el beszerző-értékesítő és integrátori szerepet is. Hasonló tevékenység tapasztalható az ipari szövetkezeti ágazatban nemrégiben intézményesített ipari termelői szakcsoportok tekintetében is. A beszerző-értékesítő tevékenységet persze nem ártana kiterjeszteni — a háztájihoz hasonlóan — azokra az ipari szövetkezeti tagokra, akik munkaidő után ipar-engedéllyel háziipari tevékenységet folytatnak. Sőt megfontolandó lenne az is, hogy a jelenlegi ipari szövetkezetek fejlesszenek ki olyan beszerző-értékesítő tevékenységet, amelyhez az önálló kisiparosok sajátos tagsági viszonytal kötődnének. A lényegében a Liska-koncepcióra épülő, vállalati (belső) decentralizációt megvalósító szerződéses üzemeltetési rendszer mind az állami, mind a szövetkezeti kereskedelmi és vendéglátóiparban emelte a gazdálkodás színvonalát, növelte rentabilitását, és javította a fogyasztói igények kielégítését. Hasonló céllal intézményesítette a gazdaságpolitika és a jogalkotás az ipari kisszövetkezeti formát, és könnyítették meg az egyéni ipari és kereskedelmi tevékenység folytatásával kapcsolatos engedélyezési eljárását.

Míndezek ellenére — állapítja meg Kopátsy is — még mindig kevés a kis- és

közepes méretű vállalat, és ennek következtében hiányosságok tapasztalhatók a kis volumenű, esetleg egyedi jellegű lakossági igények kielégítésében.

Az ide vonatkozó felmérések (Kopátsyval egybevéve) azt mutatják, hogy az újonnan alakult ipari kisszövetkezetek és szakcsoportok, valamint gazdasági munkaközösségek nagy többsége bedolgozó-háttér-ipari tevékenységet folytat nagyvállalatok számára, vagy pedig közületi megrendelésekre dolgozik. Ugyanez jellemzi az egyéni kisiparos tevékenység jelentékeny hányadát is. Ennélfogva az a kevés kisvállalat és egyéni vállalkozás, amelyek lakossági igények kielégítésére állnak rá, verseny hiányában monopóliumszerűen uralkodnak a piacon. Hasonló a helyzet a nagy- és középvállalati szférában is, ahol — ellentétben az 1968. évi reformelképzelésekkel — szintén a piaci verseny kialakulását lehetetlenné tevő egysatornás rendszer és a még sok vonatkozásban fennálló szerződéses kényszerpálya érvényesül. Találóa adja Kopátsy ezért könyve címéül, hogy „Hiánycikk: a vállalkozás”.

Keresve, hogy ezen miként lehetne segíteni, és milyen módon lehetne ebben az irányban a magyar vállalati és gazdasági struktúrát megreformálni, Kopátsy könyvének tárgyalási sorrendjét követve először a gazdaságirányítás átalakulásának szükségességét kell hangsúlyoznunk. A szerző idevonatkozó tételei egyeznek saját elképzeléseimmel. A vállalati struktúra túlcentralizálása mindenekelőtt a vállalati szakigazgatás már említett túlközpontosítottóságában keresendő, amely a népgazdaság minden szektorában egy szervezeten belül egyesíti a szakhatósági és az ágazati felügyeleti tevékenységet. Emiatt az ágazati felügyeleten belül nem tud megfelelőképpen kibontakozni a modern indirekt gazdaságirányításban nélkülözhetetlen hatékony szolgáltató, konzultatív és megállapodó közigazgatás. Ez indokolttá teszi a hatósági és szakintézményi tevékenység egymástól való elválasztását. Az ágazati szakigazgatás keretében fennálló hatalmi és hatásköri koncentráció másik megnyilvánulása a nem állami vállalati szférában az általános jogi, vagyis a törvényességi felügyelettel, az állami vállalati szférában pedig az ezt is magába foglaló tulajdonosi felügyelettel való összekapcsolás. Kopátsy helytállóan mutat rá, hogy mindenekelőtt ezt az ágazati felügyelettel való összekapcsolódást kell megszüntetni. A szövetkezetek állami felügyeletének kutatása során magam is hasonló következtetésre jutottam el ([17] 152. és köv. l.).

Innentől kezdve azonban eltérnek álláspontjaink. Kopátsy ugyanis a tulajdonosi felügyeleti jogosultságok leválasztását javasolja, s így kizárólag az állami vállalatokra kiterjedő ágazati szakigazgatási koncentráció megszüntetésére ad receptet. Ebben a körben elképzelése szerint létre kellene hozni olyan sajátos — holding jellegű — tulajdonkezelő szerveket, amelyek az állami vállalatok felett tulajdonosi funkciót, vezetők felett pedig tulajdonosi ellenőrzést gyakorolnának. Miként a tőkés viszonyok között a holdingok részvénytársasági formában működő bankok és vállalati részvények megszerzésével, valamint forgalmazásával (azaz tőkepiaci akciókkal), a részvények birtokában pedig vállalatellenőrzéssel foglalkoznak, úgy a szocialista állami vállalatok részvénytársaságokká történő átalakítása után, azok részvényeit mintegy 10 tulajdonkezelő bank között egyenlően elosztva, e bankok a részvények alapján ugyancsak tulajdonosi ellenőrzési jogokat gyakorolnának az állami vállalatok felett. Ezenkívül az állami vállalatok részvényeit egymás között szabadon forgalmazhatnák, a részvények árfolyama pedig tükrözné a vállalat tőkepiaci értékét, azaz eredményességét. Ebből tudná meg a tulajdonkezelő szervezet, mikor kell mint részvénytulajdonosnak a menedzserrel szemben fellépnie (263. és köv. old.). Így választaná le Kopátsy az állami vállalatoknál az ágazati-szakhatósági felügyeletről a tulajdonosi felügyeletet. Nem ad azonban választ arra, hogy howá helyezze el a vállalatok törvényességi felügyeletét. Ez persze nem is kérhető tőle számon, mivel ezt elsősorban nem a közgazdászoknak, hanem

a jogászoknak kell megoldaniuk. (Ezért erre a kérdésre tanulmányom végén — Sárközy Tamás javaslatát is figyelembe véve — kísérek meg feleletet adni.) Ebből a megfontolásból attól is eltekintek, hogy számonkérjem a szerzőtől, miért választja el egymástól az indirekt ágazatfelügyeleti-irányítási, valamint a szakhatósági tevékenységet. (Erre a kérdésre is igyekszem majd válaszolni.)

Sokkal inkább azt vetem a szerző szemére, hogy a jelenlegi tulajdonosi és „kvázi-tulajdonosi” felügyeleti jogokkal összekapcsolt ágazatirányítás és felügyelet reformját az állami vállalati szférára szűkíti le. Igaz, hogy a fejlődés egy későbbi fázisában a tulajdonkezelő szervezetek részvényeit társadalmasítani kívánja úgy, hogy magánszemélyek is részvénytulajdonosokká válhassanak. Ilyen lehetőséget azonban a szocialista tulajdon más szférájában nem vet fel. A szerző a szövetkezeti formát teljesen figyelmen kívül hagyja éppen úgy, mint az öngazgató vállalat más formáit is.

Vegyük először a munkás-öngazgatást. Kopátsy szerint a munkás-öngazgatás legnagyobb gyengéje az, hogy a családnál nagyobb gazdasági egység esetében a dolgozó nem hajlandó jövedelme rovására felhalmozni (224. l.). Ezért a családnál nagyobb közösségekben a tulajdonosi és a dolgozói funkció összevonásával két negatív jelenséggel kell számolni: *a*) „csökken a felhalmozásban való vállalati érdekelttség”; *b*) „nő a bérkiáramlások következtében az infláció”. Kopátsyt ebben az az *a priori* feltételezése vezeti, hogy csak a tulajdonos hajlandó a vállalati vagyona optimalisan vigyázni, és a saját életszínvonalára is befektetni. A gazdaságszociológiai és pszichológiai vizsgálatok tanúsága szerint azonban a gyakorlatban ez koránt sincs így. A gazdaságtörténet egyértelműen bizonyítja, hogy a szorosabb gazdasági kötelékeken kívül mindig nagy jelentősége volt a baráti és tartós szakmai-üzleti együttműködések alapuló kölcsönös bizalomnak és egymásrautaltságnak. Ezért is tudtak eredményesen működni — már a klasszikus kapitalizmus korától kezdve — a nem családi alapon működő cégek, közkereseti társaságok is. Ami pedig a mai fejlett tőkés viszonyokat illeti, rentábilisan működnek az izraeli kibucokon és mosavokon kívül a három-öt családi farmot egyesítő délfrancia mezőgazdasági termelői együttműködések [12], a dél-franciaországi földbérlo- és földmunkás-szövetkezetek [13], a fiatalabb generáció által kultivált, gazdaságilag jól működő és ezért egyre jobban kiterjedő japán mezőgazdasági termelőszövetkezetek [28], de ugyanígy a francia ipari termelőszövetkezetek is [30]. Ezen túlmenően az utóbbi évek Franciaországában a tőke rentábilisabb elhelyezése és hasznosítása miatt bekövetkező üzemmegszüntetési kísérleteket oly módon hidalják át, hogy a helyi-területi szocialista önkormányzat támogatásával (kamatmentes vagy kedvezményes kamatozású hosszú lejáratú hitelből) a munkás-alkalmazotti kollektíva megvásárolja az üzemet, és saját vállalati öngazgatást szervezve termelőszövetkezeti formában üzemelteti azt [32]. Úgy vélem, e tények cáfolatát adják a szerző ama állításának, hogy a szövetkezet mint vállalati forma a modern tőkés gazdaságban idejétmúlt intézmény, és a szocialista gazdasági rendszerben *csak azért* prosperál, mert az állami vállalati szervezet a központi irányítástól való függősége és a túlcentralizált-túlbürokratizált óriás belső szervezete miatt még rugalmatlanabb, még merevebb (222—230. l.). Azzal persze egyetértek, hogy a nagyméretű vállalat-összevonások a szövetkezetek belső szervezetét is elrontották, elvékonyították azok sajátos szövetkezeti-vállalati tartalmát. Ezért helyre kellene állítani a termelőszövetkezetek sajátos gazdasági demokráciáját és tagsági viszonyon alapuló öngazgatási jellegű vállalati tartalmát, s — ellentétben Kopátsy elképzelésével — ilyen mintára kellene átformálni az állami vállalatok belső szervezetét és öngazgatási rendszerét is.

Ennélfogva helyesnek tartom, ha az állam — Bauer Tamás javaslatával összhangban, a fent említett francia mintához hasonlóan — a munkakollektíva szövet-

kezeti tulajdonába adná azokat a vállalatokat, amelyekről úgy gondolja, hogy azok ily módon jobban hasznosíthatók [15], vagy pedig (Sárközy „kompromisszumos” megoldása szerint) az állam az általa alapított vállalatok közül egyeseket a munkáskollektíva öngazgatási tulajdonába adna (öngazgatású vállalat) [25]. Ezzel ismét visszakerültünk a Kopátsy által perspektívátlanak ítélt munkás-öngazgatáshoz. A már említett francia szövetkezeti munkás-öngazgatási formával szerzett, Karl Zehetner interjú-felméréseiből ismert tapasztalatok nem igazolják azt, amit könyvében Kopátsy kategorikusan állít. Kopátsy szerint ugyanis „...ha a dolgozók nem oszthatják ki a nyereséget maguk között, akkor nem is törekednek annak növelésére”, miért is „...a vállalatok felhalmozási forrásai egyre jobban csökkennek” (225. l.). Szerintem annak belátása, hogy a dolgozók mennyit oszthatnak ki maguk között, és mennyit szükséges a termelés fenntartására és bővítésére (fejlesztésre) — végső soron saját jövőbeli egzisztenciájuk biztosítására — tartalékolniuk, intelligencia kérdése. Karl Zehetner interjúja szerint ezt a megszüntetni szándékolt francia tőkésüzemekből átalakult szövetkezetek dolgozói belátják [17]. Hasonló belátásra jutottak a baksai Ezüstkalász Mgtsz-ben szervezett önelszámoló egységek némelyikének tagjai. Ezek munkakollektívái — alulról jött kezdeményezésre! — a létrehozott jövedelem engedélyezettnél kisebb részének szétosztására és a kötelezőnél nagyobb mértékű tartalékolásra határozták el magukat, tudva, hogy ennek révén a következő évben nagyobb felosztható jövedelemre számíthatnak [18].

Ezzel összefüggésben nem osztom Kopátsynak azt a tételét, hogy „...a dolgozókat nem a vállalati vezetésbe, a nyereség felhasználásába való nagyobb beleszólási jog érdekli elsősorban, hanem a minél nagyobb kereset” (224. l.). Vele ellentétben úgy vélem, hogy Jugoszláviában — a nagyméretű gazdasági gondok ellenére — még mindig azért kisebb a politikai feszültség, mert a munkás-öngazgatásnak levezető hatása van. A jugoszláv gazdasági rendszernek — szerintem — nem a munkás-öngazgatáson nyugvó társult munkaszervezeti struktúra a fő hibája, hanem az, hogy a gazdasági anarchia kiküszöböléséhez egyébként elkerülhetetlenül szükséges, de hiányzó orientáló népgazdasági tervezést [7] (az 1970-es évek magyar gyakorlatához hasonlóan) időszakonként változóan hol helyi-területi, hol informális módon érvényre juttatott központi direkt gazdaságpolitikai és hatósági beavatkozásokkal pótolják. Ily módon nyúlnak bele egyre rendszeresebben a társadalmi és állami szervek a társult munkaszervezetek belső életébe, korlátozva a munkás-öngazgatást [27]. Erre vezethető vissza az is, hogy csak elvileg van meg a társult munka alapszervezetének spontán állampolgári alapítású formája [23]. Ha e forma a gyakorlatban érvényesülne, jelentős mértékben enyhülne az alapszervezetek munkakollektíváinak az új tagok befogadásától való elzárkózására visszavezethető nagyarányú munkanélküliség is [14]. Ezért van szükség olyan gazdaságpolitikára és jogalkotásra, amelyek kedvező feltételeket teremtenek a szövetkezeti formájú vállalatok alapításához. A hazai viszonyok e téren jelentősen előrehaladtak, bár a rugalmasság növelésére még bőven van lehetőség.

Különösen vonatkozik ez a kisszövetkezetek alapítására. A kisszövetkezetekre vonatkozó, 1981-ben kiadott 25. sz. minisztertanácsi határozat ugyanis nem teszi lehetővé mezőgazdasági, valamint a beszerző-értékesítési ágazatba tartozó kisszövetkezetek alakítását.* Pedig a mezőgazdasági beszerző-értékesítő kisszövetkezeti formának Magyarországon is lenne talaja, az ipari ágazatban pedig a kis-

* A szomszédos Ausztriában az utóbbi években több olyan beszerző-értékesítő és fogyasztási kisszövetkezet alakult, amelyik Ausztria egy-egy városában vagy kisebb körzetében üzemeltet csekély számú (4—6) boltot. Ezek a boltok iparszerű beavatkozástól és mesterséges kezeléstől mentes természetes és friss mezőgazdasági termékeket vásárolnak fel a velük tagsági viszonyban álló farmergazdaságoktól, s ezt az árut árusítják a boltok körzetéhez tartozó lakosságnak. A közzétett adatok szerint működésük felfelé ívelő [26].

szövetkezetek elősegíthetnék a kisiparosok anyagellátását és termékeik értékesítését is. A „hobby”-kertek, valamint a mellékfoglalkozásként üzemeltetett kisgazdaságok folyamatos munkaszervezését ugyancsak jelentősen segíthetnék olyan kis mezőgazdasági termelőszövetkezetek, amelyek keretében kisszámú gazda koordinálná a soron következő munkafázisok szakosított elvégzését. Kívánatos tehát az e téren jelenleg fennálló korlátok mielőbbi megszüntetése.

Visszatérve ezek után Kopátsy koncepciójához, a most tárgyaltak ismeretében sem vetem el az általa javasolt önálló tulajdonosi szervezeti (holding-) rendszert, de állást foglalok annak *abszolútizálása* ellen. Tagadom, hogy a tulajdonosi és a gazdálkodó-üzemeltető funkció egybekapcsoltsága családi méretekben túl nem volna lehetséges. Szerintem lehetséges ez az egybehangoztatás a rokoni-családi kereteket túllépő munkáskollektívák vagy más, azonos egyéni érdekeken alapuló gazdasági kollektívák esetében is. Ezekben a kollektíva egész tagsága képes közvetlenül gyakorolni a tulajdonosi jogokat, és átlátni a vállalat működését, azaz közvetlenül belefolyni a vállalat belső igazgatásába. Ez azon nagyszövetkezetek esetében, amelyeket már csak küldöttgyűléssel lehet működtetni, kétségtelenül nem megy, mint ahogy az állami nagyvállalatok esetében sem. Az előbbi körben — mindenképp a nagy mezőgazdasági termelőszövetkezetekben — úgy lehetne pozitív módon összekapcsolni a tagi (tulajdonosi) és az üzemeltetői (munkavállalói) funkciókat, hogy előmozdítjuk a nagyszövetkezetek egységeinek szétválását önálló szövetkezetekké, vagy pedig a nagyszövetkezeti keretek megtartása mellett olyan belső önelszámoló egységeket alakítunk ki, amelyekben az egyes munkakollektívák szinte teljes gazdasági és önkormányzati-önigazgatási önállóságot kapnak ([18] 62—81. l.). Egy ilyen rendszerben az egyes önelszámoló egységek — a társult munka alapszervezeteihez hasonlóan — teljes jogkörű rendelkezői, „kvázi-tulajdonosai” volnának az általuk kezelt vagyonnak, és a maguk választotta kollektív és egyéni öngazgatási (szövetkezeti) szervekkel kapcsolódnának a társult munkaszervezetekhez hasonló felépítésű szövetkezetekhez.

Ilyen körülmények között a szövetkezet fokozatosan átalakulhatna a tevékenységét, a vállalkozást saját tagjaival szervező intézménnyé. Ez már másvalami lenne, mint a nagy közös munkaszervezeteket fenntartó hagyományos szövetkezeti forma, ahol a szövetkezet és az üzem összeolvad egymással.* Ezen túlmenően az egyéni, családi „kvázi” tulajdonosi-vállalkozói érzületet is össze lehet kapcsolni a „munkásfunkcióval” mind a szövetkezet vagy vállalat teljes önkormányzatú „önelszámoló egységén” belül, mind pedig a kisszövetkezeten, kisvállalaton, de még egy nagyobb szövetkezeten-vállalaton belül is. Ezt igazolják azok a tapasztalatok, amelyeket a mezőgazdasági termelőszövetkezeteken belül az egyéni-családi részesműveléssel, a háztájiba nevelésre történő áttérítéssel, az önelszámolási rendszernek egyes munkaeszközökre, illetve azok kezelőire való lebontásával, valamint egyes munkaeszközöknek versenytárgyalásos egyéni-kiscsoporti vállalkozásba adásával, szerződéses üzemeltetésével szereztek. (Lásd a szentesi Felszabadulás Mgtsz kísérletét, boltok, vendéglők szerződésbe adását stb.)

Az itt vázolt „megoldáscsokor” egyaránt alkalmazható az állami és a szövetkezeti szektorba tartozó ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi vállalatoknál. Emellett a Kopátsy által javasolt önálló tulajdonkezelő szervezeti (holding-) rendszer és a munkás-tagsági öngazgatás nem zárják ki egymást. Ez egyfelől azt is jelenti, hogy az állami vállalatok holdingok alá történő szervezése esetében is — Kopátsyval szemben — egyenesen szükségesnek tartom a szövetkezetekéhez hasonló vállalati öngazgatás és gazdasági demokrácia intézményrendszerének kialakítását. Nem értek ugyanis egyet azzal a felfogással, hogy a tulajdonosi, a menedzseri és a munkásérdekek különválasztása a helyes út. Ez olyan neolibera-

* Hasonló szemlélet Zsarnóczai Sándornál is jelentkezik.

lista ízfi felfogás, amelyen ma már a fejlett tőkés gazdasági rendszer is túllépett. Eklatáns példa erre a nyugat-európai vállalati alkotmányokon nyugvó üzemi munkástanács-rendszer, továbbá a munkáltatók és a munkavállalók együttes döntésének rendszere [15], amelyet még a szövetkezeti szférában is meghonosítottak [6]. Ebben a vonatkozásban Kopátsy a holdingrendszer kidolgozása ellenére sem haladja túl a jelenlegi állami vállalati szerkezetet, amelyben a munkáltató és a munkavállaló pozíciója a munkaszerződésben tükröződve szigorúan kettéválik egymástól. E vonatkozásban sokkal progresszívebbnek érzem Eörsi Gyula [8], Sárközy Tamás [23] és Hegedüs István [9] koncepciórendszerét, mely a jelenlegi szerződéses munkaviszonyt a termelőszövetkezeti tagsági munkaviszonyhoz hasonló státuszviszonyná kívánja átalakítani, a jelenlegi „autonóm” struktúrájú munkajog kollektívajoggá változtatása mellett.

Miként az állami vállalatok esetében egymással ötvözhetőnek tartom a holdingot és a gazdasági demokráciát, hasonló kombinációra látok lehetőséget a szövetkezeti szférában is. Ennek azonban előfeltétele volna a szövetkezeti szakirodalomban már javasolt szövetkezeti bankrendszer kialakítása, amely szövetkezeti értékpapírok kezelésével és forgalmazásával, valamint a Kotz László által javasolt szövetkezeti alapítvány fenntartásával is foglalkozhatna ([2], [16]). Ahogyan állami alapítású vállalat „résztvényeit” is eladhatná az állami tulajdont kezelő szervezet szövetkezetnek vagy a szövetkezeti bankoknak (amelyek ezek alapján állami vállalati részlegeket is alakíthatnának át szövetkezetekké), szövetkezet is alakulhatna át állami vállalattá. Ez egyszer s mindenkorra elejét venné szövetkezetek (nemcsak a környező szocialista államokban, hanem az 1970-es évek közepén hazánkban is tapasztalt) „kényszerállamosításának”, mely elsősorban veszteséges szövetkezetek egyes részlegeinek állami vállalatokhoz (gazdaságokhoz) történt csatolásában mutatkozott meg.

Korábban már említettem, hogy az új szocialista gazdasági alkotmányban ([10] 4. 1.) és az egységes vállalati alaptörvényben — a régi kereskedelmi szabályozáshoz hasonlóan — lehetőséget kellene biztosítani minden megoldási variáció számára. Jelenleg ugyanis a szocialista gazdaság megújításának kísérleti szakaszában vagyunk. Ezért minden nem kizsákmányoló jellegű gazdasági megoldás kipróbálása érdekes lehet. Ezen az alapon ítélem pozitívnak a Sárközy Tamás által — többek s a saját elgondolása alapján — összeállított javaslatokban szereplő sokszínű vállalattipológiát ([25] III. rész. 4. fejezet), amit még talán tovább is lehetne gazdagítani. Egy olyan variáció is elképzelhető volna, hogy mint népgazdaságilag kiemelt jelentőségű vállalat, az állami vállalati vagyont kezelő tulajdonosi szervezetek (holdingok) állhatnának közvetlenül kormányzati irányítás alatt. Mindez összefüggésben állna a tételesjogilag biztosítandó vállalattipológia sokszínűségével, amelyet — hogy a holdingrendszer valóban működni tudjon — össze kellene kapcsolni a jegybank-, és a hitelbanktevékenység következetes szétválasztásával is [1].

Ismét visszakanyarodva a hatósági és a gazdálkodási teendők szétválasztásához, foglalkozni kell azzal is, ami a jogásztól kérhető számon, és amelyre nem Kopátsynak, hanem nekünk kell választ adnunk. Az állami vállalatok jogi felügyeletét a tulajdonosi felügyeletről leválasztva, a szövetkezetek és a gazdasági társulások jogi felügyeletéhez hasonlóan kellene megoldani. Az állami, a szövetkezeti és a gazdasági társulási felügyeletet is ki kellene vonni az ágazati szakigazgatási szervezet hatásköréből, és a megyei tanács általános jogi felügyeleti osztályának hatáskörébe kellene adni. Ennek az osztálynak legyen csak joga — bármely vállalattal szemben — bírságolást is magában foglaló szankciók alkalmazására, nemcsak a jogi törvényességi felügyelet, hanem a szakhatósági felügyelet keretében is. Az ágazati szakigazgatási szervek feladata egyfelől a felügyeletük alá tartozó szolgáltató-közigazgatási intézményhálózat (minőségvizsgáló intézetek, állategészségügyi intézetek, növényvédő, agrokémiai stb. állomások) munkájának koordinálása,

valamint a vállalatok feletti szakhatósági felügyelet ellátása lenne. Joghátrányt, azaz szankciót tartalmazó határozatot azonban a felügyelt vállalattal szemben nem hozhatnának, csak feljelentési joguk lenne, és csak a törvényességi-jogi felügyeletet gyakorló területi szerv hozhatna szankcionáló határozatot. Úgy gondolom, ezzel választ adtunk a másik problémára is, amelynek célja az ágazati-szakmai szolgáltató közigazgatás és az ágazati szakhatósági tevékenység szétválasztása.

Befejezésül: teljesen egyetértek Kopátsyval abban, hogy melyek a magyar gazdaság bürokratikus és nehézkes jellegét előidéző tényezők. A mezőgazdasági termelőszövetkezeteket is még mindig sújtja a termékfelvásárló vállalatok *de facto* monopolhelyzete, a minden lényegesebb termékre (például vetőmag, szaporítóanyag) még a jog által is biztosított szerződéses kényszerpálya, valamint a közvetlen exportjognak a termelőktől való megtagadása [21]. A termelő önálló exportjoga nélkül a külkereskedelmi vállalatok eleve monopolhelyzetben vannak, és ez — mint minden monopólium — torzító hatású. Ártorzító hatású még a piaci viszonyokkal nem, vagy nem kellő mértékben számoló hatósági ármegállapítás, a monopolhelyzetben lévő vállalatok belső igazgatási többletköltségeinek az előállítási árakba való beállítása stb. is (97. és köv. l.). Igaza van Kopátsynak abban is, hogy a jelenlegi nyereségadózási rendszer segíti a rossz vállalatokat, mivel „... onnan visz el, ahová vinni kellene, és oda ad kedvezményt, ahonnan el kellene venni”. Helyesen állítja ezzel szembe „A termelési tényezőket, illetve a nettó termelési értéket sújtó adókat, amelyek a jót és a rosszat egyformán terhelik” (31. és köv. l.). Egy ilyen adórendszer eszköze lehetne az egészséges vállalati szelekciónak. Ez is a lineáris jövedelemadózási rendszer bevezetése mellett szólna, amely mellett a kincstár, de a vállalat is megtalálja a maga számítását, és ezért ösztönző jelleggel képes hatni [20]. A gazdasági szabályozórendszeren belül még az átlagbér-színvonal emelésére kivetett progresszív munkabéradó, valamint a szövetkezeti tagsági viszonyra is kötelező, központilag megállapított munkadíjtáblázat fékezik leginkább a munka tulajdonosi funkciókhoz közelítő, belső önelszámolási rendszerének kialakulását. Teljesen egyetértek a Kopátsy által igényelt szabad munkaerőpiac bevezetésével is. Én azonban még annyira sem félnék a szabad bérkiáramlás inflációs veszélytől, mint ő. Egyetértek Kopátsy menedzser-piacról szóló fejtegetéseivel is. Szükségtelen a vezetőkkal szembeni politikai kritériumokat adminisztratív eszközökkel érvényesíteni, mert azok maguktól is érvényre jutnak. Kopátsy ide vonatkozó — teljesen helytálló — érveit még megtoldom azzal, hogy a szövetkezetek esetében törvényben biztosított önkormányzati jogosultságokat sért a megyei tanács elnökének azon — ágazati miniszteri rendeletekkel biztosított — joga, mely szerint a tagság által választott elnök hivatalba lépése az ő jóváhagyásától függ ([5] 576—579. l.).

Hivatkozások

- [1] *Antal László*: Gondolatok a mechanizmusreform továbbfejlesztéséről. Gazdaság, 1982. 3. sz.
- [2] *Bak József*: A szövetkezetek belső ellenőrzésének rendszere. A szövetkezeti reform jogi kérdései. Tanulmánykötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.
- [3] *Bak József*: A szövetkezeti demokrácia néhány jelenlegi problémája. Jogtudományi Közlemények, 1979. 9. sz.
- [4] *Bársony Jenő*: Liska Tibor koncepciója, a szocialista vállalkozás (Ismertető és kritika). Valóság, 1981. 12. sz.
- [5] *Bauer Tamás*: A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. Az OT Gazdaságirányítási Osztályának megbízásából készült tanulmány. 1982.
- [6] *Blomeyer, W.*: Die Genossenschaft als mitbestimmtes Unternehmen. Hat der Genossenschaftsgedanke noch eine Chance? Zeitschrift für des gesamte Genossenschaftswesen. 1976. 1. sz.
- [7] *Eörsi Gyula*: Összehasonlító polgári jog. Akadémiai Kiadó, 1975.
- [8] *Eörsi Gyula*: Gazdaság — jog — jogrendszerteragozódás. Akadémiai Kiadó, 1977.

- [9] *Hegedüs István*: A dolgozó kollektíva és jogi szabályozásának koncepciója. Jogtudományi Közlemények, 1977. 7. sz.
- [10] *Kálmán György*: A magyar gazdaságirányítás joga. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.
- [11] *Komló László*: Hogyan iparosodik mezőgazdaságunk? Kézirat. 1983.
- [12] *Köbke, F.*: Rechtliche Aspekte der landwirtschaftlichen Kooperation. Agrarrecht, 1975. 12. sz.
- [13] *Palmieri Pedrini, E.*: Das Produktionsgenossenschaftswesen in Italien, dargestellt am Beispiel bestimmter Landarbeitergenossenschaften. Zeitschrift für das gesamte Genossenschaftswesen, 1976. 1. sz.
- [14] *Popovics Béla*: A jugoszláviai öngazgatásról. Jogtudományi Közlemények, 1983. 9. sz.
- [15] *Prugberger Tamás*: A dolgozói kollektíva részvételének lehetőségei a vállalatvezetési jogok gyakorlásában (különös tekintettel az NSZK-ban kialakult jogi megoldások elemzésére). A „Szocialista vállalat” kutatási főirány keretében készült tanulmány. 1976.
- [16] *Prugberger Tamás*: A „nem termelői” típusú szövetkezetek állami felügyeletének jelenlegi tapasztalatai és problémái. Szövetkezeti Kutató Intézet. Közlemények. 151. sz. 1980. ;
- [17] *Prugberger Tamás*: A szövetkezetek állami felügyelete és annak vizsgálatából leszűrhető főbb szövetkezeti és gazdaságirányítási jogi problémák. Szövetkezeti Kutató Intézet. Közlemények, 162. sz. 1981.
- [18] *Prugberger Tamás*: A szövetkezetek üzemszervezeti egységeinek önállósodását és kapcsolatképzésük jogi rendjét megvalósító jogi eszközök. Szövetkezeti Kutató Intézet. Közlemények. 169. sz. 1982.
- [19] *Prugberger Tamás*: A korszerű szövetkezetgazdasági tevékenységnek megfelelő jogi szabályozás és önkormányzati rendezés kérdéséhez. A „Szocialista vállalat” kutatási főirány keretében készült tanulmány. 1982.
- [20] *Prugberger Tamás*: A magyar agrárjogi szabályozás jellege és kritikai elemzése. Kézirat. Szövetkezeti Kutató Intézet. 1982.
- [21] *Prugberger Tamás—Zsohár András*: A vetőmagtermesztés és -forgalmazás, valamint a növényvédelem állami befolyásolásának arányai. Állam és Igazgatás, 1983. 8. sz.
- [22] *Sárközy Tamás*: Gazdaságirányítás és a vállalatok. Kossuth Kiadó, 1979.
- [23] *Sárközy Tamás*: A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
- [24] *Sárközy Tamás*: A népgazdaság intézményrendszerének távlati fejlesztése, különös tekintettel a központi gazdaságirányítás szervezetére. Közgazdasági Szemle, 1981. 1. sz.
- [25] *Sárközy Tamás*: Javaslat a társadalmi tulajdonban álló vagyont kezelő szervezet fejlesztésére az 1980-as évek közepén. Kézirat. 1983.
- [26] *Scheer, G.*: Das Modell einer Bergbauern-Verbraucher-Genossenschaft in Österreich: Die BERSTA. Referat für das Sozialministerium. Bécs, 1983.
- [27] *Soós Károly Attila*: Gazdasági reformok bevezetése és részleges visszavonása: a jugoszláv példa. Kézirat. 1981.
- [28] *Stanek, I.*: Landwirtschaft in Ost und West. Umler Verlag, Stuttgart, 1973.
- [29] *Tardos Márton*: Program a gazdaságirányítási és szervezeti rendszer fejlesztésére. Közgazdasági Szemle, 1982. 6. sz.
- [30] *Tellér Gyula*: A munkásszövetkezés másfél évszázada Franciaországban. Szövetkezeti Kutató Intézet. Évkönyv, 1977. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.
- [31] *Varga György*: A kisvállalatok alapítása és működése. Figyelő, 1980. július. 2.
- [32] *Zehetner, F.*: Eine Genossenschaft expandiert selbstverwaltene Betriebe in Frankreich. Mitbestimmung. 1981. 1—4. sz.
- [33] Jelentés az mgtsz-ek egyesülési folyamatairól. Kézirat. MÉM Szövetkezeti Főosztály, 1980.
- [34] A 15 éves gazdaságirányítási reform továbbfejlesztéséről. Társadalmi Szemle, 1983. 2. sz.
- [35] *Kotz László*: Szövetkezeti társaság — szövetkezeti alapítvány. Közgazdasági Szemle, 1983. 1. sz.

Teljesítmény szerinti keresetdifferenciálás vagy kereset szerinti teljesítménynivellálás?

Papp Sándor

A keresetek differenciálásával kapcsolatban ma meglehetősen ellentmondásos a helyzet. A felső vezetés szakadatlanul hangsúlyozza a teljesítmény szerinti differenciálás szükségességét, s ezt a felfogást látszanak képviselni a közép- és alsó szintű vezetők, a sajtó, a rádió és a televízió, a tudományos és ismeretterjesztő írások, az állami és pártoktatás különféle fórumai. A felszínen egyöntetűnek tűnő lelkes egyetértés mögött azonban ezzel ellentétes gazdaságpolitikai és bérezési gyakorlat lapul meg, s valójában a nézetek is eltérők.

Vannak például naív lelkesedők, akik azt hiszik, hogy a differenciálást egyszerűen csak „be kell vezetni” egy erről hozandó felső szintű határozattal. Nem ismerik el, hogy *a differenciálás nemcsak jó szándék kérdése*, hogy lényeges feltételei vannak, amelyek ma még jórészt hiányoznak.

Mások viszont — elvi egyetértésük hangoztatása mellett — nem szűnnek meg ismételtetni, hogy a keresetek (különösen teljesítmény szerinti) differenciálása beleütközik a társadalom (vagy az adott munkahelyi kollektíva) *tűrőképességének hiányába*, különösen ma, a reálbérek „stagnáló csökkenésének” idején.

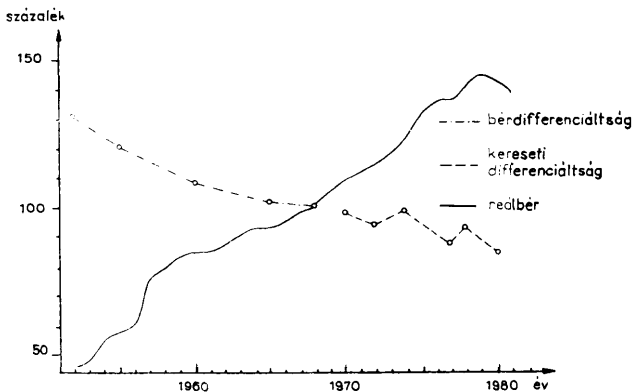
A tűrőképesség problémáját ma főként három vonatkozásban vetik fel: 1. a keresetek (egyéni és vállalati) teljesítménytől függő differenciálása tekintetében; 2. az életszínvonal és a reálbérek csökkenésére hivatkozva; 3. a vezetői keresetek növelésének megkérdőjelezése kapcsán („éppen most emeljük a vezetők keresetét, amikor a többiek reálbére csökken?”).

A bruttó nominálkeresetek differenciálódása

Milyen fokú nálunk ma a keresetek differenciáltsága? A felszabadulást követően az örökölt, túlságosan nagy jövedelmi különbségeket jelentősen csökkentettük. Ez akkor szükséges lépés volt, mert a munkások életszínvonalát csak ezáltal lehetett rövid idő alatt viszonylag elfogadható szintre emelni. A nemzeti jövedelem növekedése — különösen 1960-tól — már lehetővé, az ösztönző hatás kívánatos fokozása pedig szükségessé tette a keresetek újbóli differenciálását. Ennek ellenére, mint a grafikon is mutatja, tovább tartott, sőt erősödött a nivellálási folyamat.

Az 1981. évi adatok szerint a munkások és alkalmazottak szélső decilisei (a felső és az alsó 10 százalék) átlagkeresetének hányadosa kb. 3,6.* Tehát *a bruttó nominálkeresetek differenciáltsága nálunk jelentősen kisebb*, mint a fejlett és a közepesen fejlett tőkésországok *nettó* nominálkereseteinek kb. 1 : 5 arányú differenciáltsága ([9] 98. l.). Ez a mutató az európai szocialista országokban is 10—20 szá-

* Az 1977. évi 3,7, illetve az 1978. évi 3,85 értékek, valamint az 1979—1980. évi folyamatok alapján becslült adat.

A munkás-alkalmazotti bérek és keresetek differenciáltságának alakulása^a

^a A KSH 1970-ig az átlagbér, 1970 után az átlagkereset szóródását figyelte meg. A differenciáltságot a felső és az alsó 10 százalékos átlagbéreinek (kereseteinek) hányadosával jellemezzük.

zálékkal magasabb, mint nálunk ([1] 492. l.). Az iparban a fenti mutatóval mért kereseti differenciáltság mintegy 3,4, vagyis még a népgazdasági átlagot sem éri el ([9] 98. l.).

A bruttó nominálkeresetek differenciálódására ható tényezőket vizsgálva, az okok két csoportját — az egyes munkafajták különbségeivel kapcsolatos, valamint az azonos munkafajták bérezésében különbségeket okozó tényezőket — különböztethetjük meg.

Az első csoportba tartozók közül a képzettség, a munka nehézségi foka és a munkakörülmények a fellelhető statisztikai adatok szerint nálunk is nagyjából hasonló mértékben hatnak a kereseti arányokra, mint a hasonló fejlettségű többi országban. Lényeges eltérés csak az egyetemi végzettségű beosztott műszaki és gazdasági szakemberek esetében mutatkozik. Ez az értelmiségi réteg csak 30—37 éves kora között éri el a mintegy 10 éves gyakorlattal rendelkező 26—29 éves szakmunkások átlagkeresetét [10].

A hierarchia különböző lépcsőfokaihoz tartozás a tőkés- és a fejlődő országokban sokkal nagyobb mértékben differenciálja a kereseteket, mint nálunk. A szocialista országokban e tekintetben elég vegyes a kép: a felső vezetőik keresete a munkások átlagos keresetének nem éri el a háromszorosát sem (s ez inkább kevés, mint sok), a hierarchián belül viszont a szellemi dolgozók közötti bérkülönbségek gyakran indokolatlanul nagyok.

Azonos tevékenység végzése esetén az egyéni teljesítmény — az esetek többségében még a teljesítménybéres területeken is — csak igen kis hatással van a kereseti különbségekre (kivéve a darabbéres munkákat), a vállalati teljesítmény pedig az állami iparban kimutathatóan nem differenciálja a kereseteket, szemben a mezőgazdasági termelőszövetkezeti szektórral és a második gazdaság bizonyos területeivel, ahol ez a kapcsolat többnyire igen markánsan mutatkozik meg. Az állami iparban az azonos besorolási kategórián belül a bérek alacsony relatív szórása is tanúsítja, hogy a teljesítmény szerinti differenciálás igen gyenge. A kifizetett béreknél az átlagos eltérés ± 20 —40 százalékos közötti [10]. Az eltérés mértéke a magasabb besorolási kategóriák felé haladva csökken. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy a szakképzetlen munkások összetétele heterogénebb, mint a magas besorolási kategóriákba tartozóké. Az utóbbiak esetében a besorolási kate-

górián belüli különbségeknek már inkább a teljesítménykülönbségeket kellene kifejezniük.

A keresetek egyéni teljesítménytől való függése a fejlett és a közepesen fejlett tőkésországokban jelentős, de az európai szocialista országokban is érzékelhetőbb, mint nálunk. A vállalati teljesítménytől való függőség viszont a nyugati országokban kismértékű, a szocialista országokban pedig (Jugoszláviát kivéve) lényegében hasonló a miénkhez.

Jelentős különbségeket tapasztalunk viszont akkor, ha az azonos tevékenységek díjazásának *szektorális eltéréseit* vesszük szemügyre. Az állami iparban főfoglalkozásban kifejtett munka díjazásához képest az illegális szektorban elérhető jövedelem 3—4-szeres, a gmk-tagoknál (1,5-szeres teljesítmény mellett) 2,5—3-szoros, s a magánkisiparosoknál és alkalmazottaiknál is jóval magasabb. A mezőgazdasági termelősövetkezetek ipari ágazataiban viszont tevékenységfajtánként eltérően 0,6—0,9-szeres munkadíjakat találunk, ami nem mond ellent annak, hogy — főként Budapesten — az iparit jelentősen meghaladó tsz-melléküzemági keresetek is előfordulnak ([6] 25. l.). A szektorális keresetkülönbségek nagyságrendileg nagyobbak nálunk, mint a többi országban. (Például az illegális munkaviszonyon kívüli munka díja a tőkésországokban csak kb. 30—40 százalékkal haladja meg a munkaviszonyban végzett tevékenységek díját [3], sőt az illegális munka alacsonyabb díjazása sem tartozik a ritkaságok közé.)

Ugyancsak jelentősek nálunk az életkorral összefüggő kereseti különbségek, szemben a teljesítményorientált országokkal, amelyekben a fiatalok bére távolról sem marad el olyan mértékben az idősebbektől, mint a szocialista országokban és főként nálunk.

Végül azonos munkafajták esetében a keresetek kisebb mértékű differenciálódásával jár a nemhez való tartozás, a munkahely-változtatás és a bérpreferenciával kiemelt területeken történő munkavállalás.

Összegezve e tényezők hatását, megállapíthatjuk, hogy *bruttó nominálkereseteinknek a hasonló fejlettségű országokhoz képest mutatkozó jelentős nivelláltsága elsősorban a teljesítmény szerinti differenciálás elfogadhatatlanul alacsony színvonalának tudható be*. Ugyanakkor az életkori és a szektorális különbségek mértéke jelentősen nagyobb az indokoltnál.

A nettó nominálkereseteket nivelláló tényezők

A nettó nominálkeresetek közötti különbségek csökkenésének két fő oka van: 1. *a bruttó keresetek* (vagy jövedelmek) progresszív *adóztatása*, 2. *a munkajövedelmek és a társadalmi juttatások arányának az utóbbiak javára történő módosítása*.

A tőkésországokban az 1:18—1:23 körüli bruttó nominálkereseti arányokat [3] a kereseti vagy jövedelemadó jelentősen csökkenti; így alakul ki a nettó nominálkeresetek 1:5 aránya (a szélső decilisek hányadosával mérve). Nálunk a progresszív nyugdíjjárulék (amely valójában nem is nyugdíjjárulék, hanem torz kereseti adó) hasonló szerepet tölt be; hatására a bruttó keresetek 1:3,6 arányú differenciáltsága a nettó nominálkeresetekben 1:3,2-re csökken.

A munkajövedelmek és a társadalmi juttatások arányának változása nyomán a kereseti különbségeknek tulajdonképpen párhuzamosan és egy irányban kellene mozogniuk. Amíg a termelőerők színvonala viszonylag alacsony, addig kicsi az egy főre jutó nemzeti jövedelem, ezért ha következetesen differenciálnánk, jelentős tömegek kerülnének az éhségszint közelébe. Ilyenkor a társadalom anyagi erőforrásai nem elégségesek az egyébként indokolt társadalmi juttatásokhoz. A fejlettségi szint emelkedésével a munkaerő újratermelésének költségei közül a tár-

sadalom egyre többet képes juttatások formájában személyre címzeten megtéríteni. Minthogy ezáltal a családnevelés, a kiképzés, az időskori ellátás stb. költségei egyre kevésbé terhelik az egyént, a fokozottan teljesítmény szerinti differenciálás egyre csökkenő mértékben veszélyezteti a nagyobb létszámú családok létfeltételeit, a munkaerő kiképzését stb. Ezzel egyidejűleg a munka is differenciálódik. Ezért a megnövekedett fogyasztási alap munkajövedelemmel szemben álló részét differenciáltabban lehet és kell szétosztani, vagyis a munka szerinti differenciálódásnak és a társadalmi juttatások arányának egy ideig párhuzamosan kellene növekedniük. Nálunk azonban a társadalmi juttatások növekedése a legutóbbi 30 évben (kisebb kitérőktől eltekintve) a munkajövedelmek erősödő nivellálásával párosult. *Ez a logikának és a gazdasági szükségszerűségnek egyaránt ellentmondó jelenség jövedelemelosztási rendszerünk egyik alapproblémája.*

E gondolatmenettel szemben felvethető, hogy a legfejlettebb országokban nem nő a munkajövedelmek differenciálódása, sőt az egyéni teljesítménnyel szoros kapcsolatban levő bérformák alkalmazása éppenséggel visszaszorulóban van. Az ellentmondás azonban csak látszólagos. Egyrészt azért, mert ha a keresetdifferenciálásra ható — a teljesítménykülönbségeken kívüli — tényezők tekintetében (ilyenek a képzettség, a munkakörülmények stb.) az egyes munkafajták közelednek egymáshoz, akkor ez a keresetekre gyakorolt nivelláló hatásával csökkentheti, közbővítheti, sőt túl is kompenzálhatja a teljesítménykülönbségek szerinti erősebb differenciálódást. Másrészt a teljesítmény szerinti keresetdifferenciálás növekedése azért sem jár szükségképpen együtt a bérkülönbségek növekedésével, mert ha a teljesítmények különbségei csökkennek, akkor — egyéb tényezők változatlansága esetén — a végzett munka szerinti növekvő differenciálás sem húzza szét a kereseti skálát. Ha például egy korábbi időpontban A munkás B-hez viszonyított kétszeres teljesítménye 40 százalékos bérkülönbséggel járt együtt, s később a teljesítményarány másfélszeresre, a bérkülönbség pedig 30 százalékosra csökken, akkor a keresetek közeledése ellenére is erősödött a teljesítmény szerinti differenciálás. A fejlett tőkésországokban éppen ez a helyzet. Náluk a munkafolyamatot gyakorta az jellemzi, hogy a teljesítmény (a munka tempója) nem a munkástól függ, hanem a technológiától és a szervezéstől, ami a tulajdonos szempontjából ésszerűen *magas szinten kiegyenlíti a teljesítményeket*. Más területeken viszont, ahol a minőség romlásának veszélye miatt nem célszerű teljesítménybérrel hajszolni a munkást, az elfogadható teljesítményt a fegyelmezés hagyományos eszközeivel kényszeríthetik ki.

Nálunk viszont egyfelől kisebb azon tevékenységek aránya, amelyekben a technológia és a munkaszervezés kikényszeríti a teljesítmények viszonylag magas szinten végbemenő kiegyenlítődsét, másfelől a nem teljesítménybéres tevékenységeknél — sőt a teljesítménybérek egy részénél is — a munkateljesítmények alacsony szinten egyenlítődnek ki, mert hiányzik a fegyelmezett, feszes intenzitású munkára és az annak feltételeit megteremtő magas színvonalú üzemi és munkaszervezésre szorító kényszer. A tőkés munkafolyamat szervezett kényszerét pótolhatná nálunk a végzett munka szerinti erősebb differenciálás. De nem pótolja; a nivellálási tendencia hazánkban erősebb, mint a fejlett tőkésországokban.

Gondot okoz az is, hogy fejlettségi szintünk höz képest túlságosan előreszaladtunk a *társadalmi juttatások* arányában. Miközben a nemzetközi összehasonlítások szerint munkatermelékenységünk viszonylag elmaradott, s hátrányunk az 1970-es években még fokozódott is, addig a társadalmi juttatások nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya nálunk nagyobb, mint sok fejlettebb országban, nagyobb, mint bármelyik szocialista országban vagy Finnországban, Norvégiában stb. Márpedig ha az állam a társadalom erejét meghaladó mértékben enged a szociális kérdések megoldására irányuló nyomásnak, akkor csökken az ösztönzés lehetősége és hatása, lelassul a gazdasági fejlődés, ami persze a továbbiakban akadályozza a szo-

ciális kérdések megoldását is. Az állam természetesen nem hagyhatja figyelmen kívül a reális igényeket. Csak éppen nem minden *humánus* cél (igény) tekinthető egyúttal *realisnak* is. A realitás a fejlettségi szinttől, a gazdasági lehetőségektől függ, a humánium önmagában kevés.

A társadalmi juttatásokon belül különösen előreugrottunk az erőnkön felül korszerű nyugdíjrendszer megteremtésével. A szocialista országok közül nálunk a legnagyobb arányúak a társadalmi juttatások, s ezeken belül is mi fordítjuk a legnagyobb hányadot nyugdíjakra, amelyek már pusztán az automatikus növekedés miatt is egyre fokozódó mértékben terhelik a költségvetést.

Így még továbbra is növeljük a társadalmi juttatások arányát. 1978—1981 között — miközben a munkások és alkalmazottak reálbére átlagban 1,8 százalékkal csökkent ([8] 100. l.) — az egy lakosra jutó társadalmi juttatások reálértéke évi 4,6 százalékkal nőtt ([8] 103. l.), s 1982-re már elérte az összjövedelmek 33 százalékát ([11] 27. l.).

Tovább rontja a helyzetet, hogy gyakran a bérezésben is szociálpolitikai szempontokat érvényesítünk.

A nettó nominálkereseteket nivelláló-differenciáló tényezők

A nettó keresetek reálértékének arányai szorosan összefüggnek az árrendszer jellegével, az árak értéktől való eltéréseinek módjával és mértékével. *[A fejlett tőkésországokban a miénkhez képest degresszív árrendszerek léteznek: a keresetek második, harmadik, negyedik és utolsó ötöde többet ér, mint a kereset első ötöde, mert az alapvető szükségleteket kielégítő termékek ára viszonylag magas, a többi viszont egyre alacsonyabb. Az ilyen árrendszer a nettó nominálkeresetekhez képest tovább differenciálja a reálkereseteket. A szocialista országokban fordított a helyzet, ezekben a tőkésországokéhoz képest progresszív az árrendszer. Nálunk is az alsó kategóriákban viszonylag magas, a felső fizetési kategóriákban viszonylag alacsony a forint vásárlóereje, tehát az árrendszer tovább nivellál.]* Ha elfogadjuk Kozma Ferenc szám példájának arányait ([4] 84—85. l.), akkor az árrendszer jellege miatt a fejlett tőkésországok nettó nominálkeresetére kapott 1:5 arányhoz kb. 1:6,4 reálkereset-arány tartozik, a hazai 1:3,2 nominálkereseti arányhoz pedig kb. 1:2,9 reálkereset-arány.

Nivelláló hatásúak azok a fiskális indíttatású áremelések is, amelyek szociálpolitikai szempontok alapján egyoldalúan a magasabb jövedelmű (és keresetű!) rétegek által igénybe vett szolgáltatásokra célzottan igyekeznek vásárlóerő-csökkentést és költségvetési bevétel-növelést elérni. Ilyen hatású továbbá a nehezen követhető „bújtatott jövedelemadó-rendszer”, ti. az, hogy a különféle szolgáltatások árát a bruttó keresettől vagy az egy főre jutó családi összkeresettől függően állapítják meg — a lakás árától az egyetemi tandíjakon és a gyermekintézmények térítési díjain át a szakszervezeti tagdíjig. E két tényező hatása nehezen becsülhető, de széles körű alkalmazásuk miatt valószínűleg számottevő mértékben fokozzák a nivellálást.

Torz értékrend

Mit visel el a mai magyar társadalom? A kialakult gyakorlat alapján úgy tűnik, hogy elviseli a képzettség szerinti, a munka nehézsége és körülményei szerinti, a hierarchikus, az életkor szerinti, a munkahely-változtatással és az egyes területek fontosságával összefüggő, valamint a nemek szerinti bérkülönbségeket, vagyis tulajdonképpen *mindent, kivéve a (vállalati és az egyéni) teljesítménytől függő bér-*

különbségeket, és bizonyos mértékig a felső vezetők magasabb béreit, de mindkettőt csak az állami szektorban nem viseli el, mert máshol ezek sem okoznak gondot.

Ez a kialakult gyakorlat és értékrend rendkívül torz. Egyrészt azt sugallja, hogy csak a teljesítmény szerinti differenciálás teszi próbára a társadalom tűrőképességét; másrészt elvárja a fegyelmezett beletörődést abba, hogy miközben nem mindenkitől követelünk többet (vagy sokat), s főleg nem egyenlő mértékben, a munkaviszonyból származó reálbérek *mindenkínél* csökkennek; végül olyan területeken differenciálunk erősen, ahol nem kellene. Erre is érvényes tehát Kozma Ferencnek az a frappáns megállapítása, hogy „A mai értékrend: manipulált műszer és ellentmondásos hatású ösztöke” ([5] 258. l.).

Egyetértek Kozma Ferenc gondolatmenetével abban is, hogy a szocialista társadalom saját céljaival kerül szembe, ha egyformán díjazza a tehetséget és a közepszerűt, a szorgalmat és a lustát ([4] 69. l.). Egyenlősdiből a fejlett szocializmus nem bontakozhat ki. Kibontakozhat viszont olyan elosztási rendből, amelyben a fogyasztási cikkek elérhetősége (a primér cikkektől a nagy értékű szekunder cikkekig) és az ezt szolgáló takarékoskodás fegyelmező ereje a munkában és a fogyasztási magatartásban is jelen van.

A keresetek teljesítmény szerinti nivellálása, életkor és szektorális hovatartozás szerinti túlzott differenciálása, továbbá a széles körű juttatási rendszer együttesen járultak hozzá ahhoz, hogy a munka szempontjából talán legértékesebb 35—45 év közötti nemzedék a legmostohábban kezelt korosztálya a társadalomnak.

Ez a legnagyobb terheket viselő réteg, mert gyermekei már vagy abban a korban vannak, amikor a nevelési-eltartási költségek ugrásszerűen megnöttek, illetve a kapott ösztöndíj, esetleg a kezdő kereset egyre kevésbé elég az életkorral és az annak megfelelően megnövekedett szabadsággal járó igények kielégítéséhez, vagy pályakezdőként már a fészekrakás korába léptek, amihez jelentős szülői segítségre szorulnak, miközben a szülők többnyire még maguk is nyögik a saját lakásukkal kapcsolatos adósságszolgálat terheit. Ugyanakkor e réteg idősebb részének szülei is támogatásra szorulnak, amit főként saját gyermekeiktől várhatnak.

Ráadásul ez a legkevésbé támogatott réteg, mert „hivatalosan” már nem számít fiatalnak (elmúlt 35), fiatalabb részének az erős életkori függés miatt alacsony a keresete (a teljesítmény szerinti díjazás hiányának ostroma rajtuk csattan), először megszűnnek kisgyermekes szülőnek lenni, majd fokozatosan elvesztik a családi pótlékot, s nincsenek még közel a nyugdíjhoz sem, hogy erre való hivatkozással tornásszák fel keresetüket. Ezek után talán nem ér meglepetésként bennünket az az adat, hogy az európai szocialista országokban a 31—45 évesek egy főre jutó családi jövedelme a legalacsonyabb ([1] 503. l.).

Mai helyzetünkben — sokkal inkább, mint bármikor korábban — *teljesítményre orientált társadalmi értékrendre van szükség.* Jelenlegi nehézségeinkből a felhasznált munkaerő hatékonyságának tekintélyes fokozásával tudunk csak kilábalni. Termelésünk eredményessége ugyanis óriási mértékben függ a munka intenzitásától és a képességek kihasználási fokától. *Ezért* nem nélkülözhetjük a keresetek teljesítmények szerinti jelentős differenciálását. Hogy társadalmunk gondoskodásától korántsem idegen ez a felfogás, azt az is tanúsítja, hogy legjobb teljesítményű művészeink, sportolóink, feltalálóink kiemelkedő díjazását magától értetődőként tudomásul vesszük.

Ha nem szüntetjük meg azokat a gazdaságpolitikában és más társadalmi tényezőkben gyökerező okokat, amelyek miatt a bér az állami iparban részben elvesztette becsületét és valódi funkcióját, ha nem szüntetjük meg az állami ipar lehetetlenülését a bérezés tekintetében, akkor a szabályozórendszer „fejlesztése” csak toldozgatás-foldozgatás marad, hiszen nem tudunk megszabadulni a teljesítményvisszatartás gyakorlatától.

Még rétegjövedelem-politikánkat sem félténem a teljesítményelv széles körű alkalmazásától, mert kétlem, hogy (a deviáns eseteket figyelmen kívül hagyva) az egyes jövedelmi rétegekben nagyon eltérő lenne az „eredendően lusták” aránya. Továbbá biztosra vehető, hogy a nagycsaládosok s a más okból alacsony egy főre jutó jövedelemmel rendelkezők többsége is nagyobb kedvet kap teljesítményének növelésére, ha annak értelmét látja, s így *a teljesítmény szerinti díjazás nagyon is jól megfér az egy főre jutó családi jövedelmek közelítésének szándékával.*

A torz értékrend kialakulásának véleményem szerint az alábbi okai vannak:

1. Hiányoznak azok a vállalati feltételek, amelyek lehetővé tennék az arra képesek teljesítményének felfutását.

2. A nem egyértelműen kedvező jugoszláv gyakorlaton kívül nincsenek tapasztalataink a vállalati keresetek differenciálásáról, a differenciálás kívánatos mértékéről és kezelési módjáról. (De nem is lesznek, amíg ki nem próbáljuk őket.)

3. A vállalatok ma nem rendelkeznek a keresetdifferenciálás növeléséhez szükséges forrással, s azt még teljesítményük növelésével sem teremthetik meg.

4. A kereseteket megállapító vezetők és szervek gyakran kerülnek „szociálpolitikai szempontok” nyomása alá.

5. Az állami bér- és jövedelemelosztási intézkedések nagy része és azok propagandája is a nivellálási nézeteket erősíti.

6. A kényelmeskedők — elért pozíciójukat féltve — tiltakoznak a teljesítmény szerinti differenciálás ellen. Ezt különösebb kockázat nélkül tehetik, hiszen más vonatkozásban már tapasztalhatták, hogy aki hangosabban és tartósabban panaszkodik, az közelebb kerül a tűzhöz, mint a csendesebbje.

7. Akiknek differenciálniuk kellene, de azt kényelmetlennek tartják, „politikai szempontokra” — munkásérdekekre vagy társadalmi nyomásra — hivatkozva lesöprik az asztalról az érveket. Pedig a kényelmeskedők védelme nem munkásérdek, s a társadalmi nyomás valójában két irányú: felfelé mindenki nivellálni, lefelé differenciálni szeretne, oldalirányban pedig a kényelmeskedők, a kisebb képességűek nivellálni, a szorgalmasak, a jobb képességűek differenciálni akarnak. Hogy, hogy nem, a „politikai szempont” pajzsa mögé búvók hallása mindig csak az egyik irányban éles.

8. A teljesítmény szerinti különbségtétel magát az egyént minősíti, míg a többi tényező a munkakört, s ezért az utóbbiba könnyebben beletörődnek az érintettek.

Úgy látszik tehát, hogy nemcsak a jóakarát hiányzik. A feltételeket is meg kell teremteni.

A teljesítmény szerinti differenciálás lehetséges forrásai

A keresetdifferenciálás fő akadályaként ma a reálbérek stagnálását, illetve csökkenését szokás említeni. Minden amellet szól azonban, hogy a teljesítmény szerinti differenciálásra a mai helyzetben még a korábbinál is sürgetőbb szükségünk van. Ez természetesen azzal is járhat, hogy a kisebb teljesítményűek reálbére az átlagosnál jobban csökken. De ez miért baj? Nem az az igazságtalan, hogy a jobban teljesítőé is csökken, ő sem kap érzékelhetően többet? A jobb teljesítmény kikényszerítéséhez ma a mézesmadzag kevés; akinek az ösztönzés nem elég, azt ösztökélni is kell. A korábban elért jövedelem megtartására való törekvés ereje a gyengébben teljesítők nagy részénél erős késétést jelentene a teljesítmény növelésére.

A teljesítmény szerinti differenciálás növelésének legcélszerűbb módja kétségkívül az, amikor a teljesítmény és a kereseti színvonal együtt nőhet, vagyis ha a teljesítmények növelését nem fékezi a bérszabályozás. Ha a dolgozók munkahelyükön, főmunkaidőben kapnak lehetőséget arra, hogy több és jobb munkával többet keressenek, akkor többségük erre is fog törekedni, s egyrészt felszínre

kerülnek az egyes emberek potenciális teljesítménykülönbségei, másrészt a teljesítmények átlagszínvonala is emelkedik, ami a nagyobb teljesítmények magasabb díjazásához szükséges anyagi forrásokat is létrehozza.

Mai helyzetünkben azonban — mivel a nivelláló elosztás eluralkodása miatt az alacsony teljesítményeket túlságosan magasan, a kiemelkedőket pedig túlságosan alacsonyan díjazzuk — meggondolandó, hogy ne tegyünk-e olyan egyszerű lépéseket, amelyek a keresetek differenciálását nem folyamatosan és fokozatosan, hanem egyszeri intézkedéssel és „ugrásszerűen” fokozzák. Ilyen céllal többféle intézkedés is hozható.

Többen (például Kopátsy Sándor [3]) javasoltak egy jelentős mértékű — bér-emeléssel kombinált — forgalmiadó- és fogyasztóiár-emelést, amely a második gazdaság jövedelme egy részének elvonásával csökkentené az első és a második gazdaságban megszerezhető személyi jövedelmek különbségét. Ez a javaslat — bizonyos módosítással — a helyes kereseti arányok közelítésének szolgálatába állítható. Induljunk ki abból, hogy a második gazdaság egyebek között azért is jövedelmezőbb, mert nem adóztatható. Ezért, ha a forgalmi adó növelését és a fogyasztási cikkek áremelését átlagban kompenzáló nominálbér-növeléssel egyidejűleg *elengednénk vagy jelentősen csökkentenénk azon termékek (szolgáltatások) forgalmi adóját, amelyeket mindkét gazdaságban előállítanak* (s amely után az illegális szektor amúgy sem adózik), akkor ez háromféleképpen hatna a kereseti arányokra:

1. A nominálbérek egyszeri, nagyobb mértékű növelése során lehetővé válna az egyes dolgozók béreinek teljesítménytől függően differenciált emelése. Az átlag körül teljesítő zöm bére átlagosan, a leggyengébben teljesítő 10—20 százaléka kisebb mértékben, a kiemelkedő teljesítményű 10—20 százaléka pedig jelentősen növekedne. Így a zöm reálbére a népgazdasági tervben meghatározott átlagértéknek felelne meg (ha a többi gazdasági folyamat is a terv szerint alakul), az alacsony teljesítményűeké attól elmaradna, a legjobbaké pedig meghaladná azt. Vagyis *a kiemelkedő teljesítmények magasabb díjazásának forrásául az alacsonyabb teljesítmények kisebb díjazása szolgálna.*

2. A második gazdaság bevételei nem nőnének, hiszen termékeik (szolgáltatásaik) ára nem nőne. (E termékek forgalmiadó-mentessége következtében az első gazdaság versenye az árakat nem engedné a forgalmi adóval terhelt árak szintjére emelkedni.) A kizárólag az első gazdaságban termelt áruk megemelkedett árszintje viszont megnöveli a *második gazdaság kiadásait*, s minthogy itt nincs kompenzálás, *az első gazdaságéhoz viszonyított jövedelme, vagyis a teljesítménykülönbség és a jövedelemkülönbség közötti olló csökken.* A második gazdaságbeli dolgozó mint vásárló megnövekedett forgalmi adót fizet, s így az illegális gazdaság jövedelmének egy része a költségvetésbe kerül.

3. Amennyivel ily módon nő a költségvetési bevétel, annnyival kevesebbet kell az első gazdaságbeli dolgozók (reál-) keresetéből elvonni, vagy annnyival nagyobb mértékben lehet az ottani dolgozók keresetét növelni (ez szintén megvalósítható teljesítménytől függő differenciálás formájában), így *a második gazdaságból elvont jövedelem* az első gazdaságban *a munkajövedelmek differenciálásához pótlólagos forrásként használható fel.*

Be kell azonban ismerni: nem vonható kétségbe azoknak az aggodalmaknak a jogossága sem, amelyek szerint tervezett reformjavaslataink egy része olyan körülmények között ajánl árszintemelő lépéseket, amikor inflációs rátánk ugyancsak az „élenjárók” között van Európában.

Az elsődleges gazdaságban a munkajövedelmek differenciálódásának egyik forrása lehetne a láthatatlan jövedelmekből keletkezett vagyon erősebb adóztatása. Ez enyhítene azon a társadalmi igazságtalanságon, hogy prohibítív adókkal (keresetszabályozással) ott akadályozzuk meg a személyi jövedelmek növekedését,

ahol az technikailag könnyen megvalósítható, s nem azokat csapoljuk meg, amelyek érdemtelenül nagyok. (A vagyoni erősebb adóztatását nem kellene kiterjeszteni a családi és foglalkozási viszonyok által indokolt méretű és nem luxus kivitelű személyi tulajdonban levő lakásra, hiszen annak terhei egyszer már amúgy is szakítópróbának tették ki az átlagember teherbíró képességét.)

A forgalmi adó és a vagyonadó jobb megoldás a progresszív személyi jövedelemadónál, mert az előbbiek az illegális jövedelmeket is terhelik, míg az utóbbi nem.

A teljesítmények előtérbe kerülése esetén automatikusan csökkenne az életkor keresetdifferenciáló szerepe, csak annyi maradna meg belőle, amennyit a kor növekedésével egy ideig valóban növekvő tapasztalatok teljesítményt növelő szerepe indokol.

Nem lebecsülhető forrás lehetne *szociálpolitikánk újragondolása* is. Egyrészt indokoltnak tartom a nyugdíjkorhatár fokozatos felemelését bizonyos dolgozói kategóriákban. Elsősorban a szellemiek jöhetnek szóba, hiszen fizikai-szellemi elhasználódásuk mértéke kisebb, emellett az értelmiség amúgy is általában 5 évvel később kezd dolgozni a felsőfokú tanulmányok miatt, s ennyivel kevesebb a nyugdíjkorhatár elérésekor a munkaviszonyban töltött ideje. Minthogy így megnő az egy szellemi foglalkoztatott által ledolgozott évek száma, a képzésnek a szükségletekhez való idomulása után a fizikaiak javára változhat a fizikai és a nem fizikai létszám aránya.

Másodszor szóba jöhetnének azok a fizikai foglalkozások, amelyekben a fizikai elhasználódás mértéke kisebb. Amennyivel a produktív szférában dolgozó szellemiek és fizikaiak bére és nyugdíja közötti különbséget meghaladja az általuk létrehozott jövedelem, az (vagy annak egy része) ugyancsak a teljesítménydifferenciálás fedezetéül szolgálhat.

E megoldásnak nagy előnye, hogy az előttünk álló kritikus években jelentősen tehermentesítené az állami költségvetést. Hátránya viszont, hogy „szerzett jogok”, fontos „szociális vívmány” csorbításának minősülhet. Fel kell azonban végre ismernünk, hogy az anyagi lehetőségeinkhez, valamint a hasonló fejlettségű országokhoz képest irreálisan alacsony nyugdíjkorhatárt éppúgy nem lehet a szocializmus vívmányának tartani, mint ahogy napjainkban nem tartjuk annak az indokolatlanul alacsony lakbéréket sem. Ma már egyre nyilvánvalóbb, hogy ezek nem vívmányok, hanem helytelen gazdaságpolitikai döntések következményei.

Másrészt meggondolandó, hogyan lehetne megszüntetni vagy csökkenteni, illetőleg ésszerűen átcsoportosítani a szociális szempontból nem indokolható társadalmi juttatásokat. Olyan társadalmi juttatásokra gondolok, amelyeket elsősorban vagy nagyobb arányban a magasabb jövedelműek vesznek igénybe, vagy a borraavalós szakmákban az irreálisan alacsony hivatalos kereset alapján élvezett olyan kedvezményekre és juttatásokra, amelyek valóságos jövedelmük alapján nem illetnék meg őket, meg olyanokra, amelyeket nem rendeltetésszerűen használnak fel. (Például a gyermekruha dotációját a bakfis vagy kamasz méretű felnőtt is igénybe veszi. Ha ezt a dotációt beleépítenénk a családi pótlékba, akkor nem felnőttnek adnánk kedvezményt gyermeknevelési hozzájárulásként.)

Amíg a reálbérek csökkenése tart, addig nem lehet általános cél a nyugdíjak reálértékének megőrzése, csak a keresetek reálértékének követése. Az alacsony nyugdíjban részesülők nehéz helyzetén úgy lehetne enyhíteni, hogy elsősorban nekik kellene külön kereseti lehetőséget biztosítani, a keresőképteleneket pedig segélyben kellene részesíteni.

A megvalósítandó *árreform szintén teremthet bizonyos lehetőséget a reálkeresetek differenciálásához*, ha csökkenti az árrendszer progresszivitását.

A teljesítmény szerinti keresetdifferenciálás fokozásának előfeltételei

A gyakorlatnak az a paradoxona, hogy miközben a központi szervek differenciálni akartak, nivellálódás következett be, arra utal, hogy a szándék megvalósulásához szükséges feltételek hiányoztak. Ezért is kellett ismételt deklarálni — legutóbb az MSZMP KB 1983. áprilisi határozatában — ezt a célt.

A teljesítményelv alkalmazásának vannak *társadalmi feltételei*. Ezek: olyan mechanizmus, amely erre készíti a vállalatokat, s ennek folyamányaként olyan vállalati belső mechanizmus, amelyben a vállalatnak lehetősége nyílik a nagyobb teljesítmények honorálására, s így az egyének megéri többet-jobbban munkálkodni; a fogyasztási cikkek termelésének olyan szerkezete és színvonala, amely lehetővé teszi, hogy a kisebb és a nagyobb munkajövedelmeket egyaránt arra költse a lakosság, amire akarja; olyan társadalmi értékrend tudatos kialakítása, amelyben a teljesítménynek rangja van; a garantált létminimum deklarálása, amely mentesíthetné a kereseteket a szociális szempontok vállalásának terhe alól; végül olyan intézkedések meghozatala, amelyek biztosítják a differenciálás anyagi fedezetét.

Népgazdasági és vállalati szinten egyaránt létre kell hozni azokat a *termelés-szervezési és piaci feltételeket*, amelyek a több és jobb munka végzéséhez szükségesek (munkaerő, anyag, szerszám, piac stb. folyamatos biztosítása).

Vállalati, üzemi és műhelyszinten pedig szükség van olyan *technikai, műszaki, munkaszervezési feltételek* létrehozására, mint a megbízható teljesítménymérés, reális és feszes teljesítménykövetelmények meghatározása, a munka eredményének hiteles mérése.

A teljesítmény szerinti differenciálás terének szélesítése tehát nem is olyan egyszerű feladat. Nem elég hozzá a központi akarat kinyilatkoztatása, sem a helyi szervek egyetértő bólogatása. Átgondolt és gyakran a kényes kérdésekre is kiterjedő központi intézkedéssorozat, nem utolsósorban pedig a vállalatok és az érdekvépviseleti szervek közös erőfeszítése szükséges ahhoz, hogy ezen a téren végre előbbre lépjünk.

Hivatkozások

- [1] Beskid Lídia—Kolosi Tamás: Rétegződés és anyagi életkörülmények. (Nemzetközi összehasonlítás.) Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 4. sz.
- [2] Gádó Ottó (szerk.): Az életszínvonal alakulása Magyarországon 1950—1975. Kossuth Könyvkiadó, 1979.
- [3] Kopátsy Sándor: A munkaviszonyból származó jövedelmek szabályozásának korszerűsítése. A keresetszabályozási munkabizottság számára készült tanulmány, 1983. február.
- [4] Kozma Ferenc: Jólét szocialista módon. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- [5] Kozma Ferenc: Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben. Kossuth Könyvkiadó, 1981.
- [6] Papp Sándor: A mezőgazdasági termelősövetkezetek ipari tevékenységének eredményei és problémái. Kézirat. Az Ipari Minisztérium Ipargazdasági Intézete, 1983. január.
- [7] Foglalkoztatás és munkaviszonyból származó jövedelem, 1968. Statisztikai Időszaki Közlemények. 163. sz., 1970.
- [8] Főbb népgazdasági folyamatok 1971—1981. KSH, 1982.
- [9] A keresetek színvonala, szóródása és kapcsolata a családi jövedelmekkel az 1972—1977. években. KSH, 1981.
- [10] Kiemelt munkakörben dolgozók béarányai. Kézirat. Az Ipari Minisztérium Vállalat-felügyeleti Főosztálya. 1982. szeptember.
- [11] Statisztikai Évkönyv 1982. KSH.

Az árváltozások hatása a mezőgazdasági termelés tiszta jövedelmére

(Magyarország, az NSZK és Franciaország példáján)

Az a mezőgazdasági árszabályozás, amely nagyrészt központi döntésekre épül, magában hordozza az árak lemorzsolódásának, elavulásának a lehetőségét. Egyes termékek előállítását átmenetileg veszteségesse válik, vagy az árbevétel jövedelem-tartalma annyira lecsökken, hogy a termelés fenntartásához más eszközöket kell bevetni, illetve nagyarányú árrendezéseket kell végrehajtani. Az ilyen ármechanizmusban a termelők jövedelme is az árrendezések hatására alakul. A termelői jövedelmek azonban nemcsak a végtermék árából, hanem a beszerzési (input-) és a kibocsátási (output-)* árak arányától is függenek, és ezen arányeltolódás hatására is változnak.

Az 1. sz. táblázatból kitérünk, hogy 1976-ban a mezőgazdasági termékek árai a folyó termelő felhasználás árához képest kedvezően alakultak, a végtermék ára nagyobb ütemben növekedett, mint az inputárak, vagy a termelő felhasználás áremelkedése legalább megtérült a végtermék árnövekedésében. 1977-től kezdődően azonban a két árirányzat elszakadt egymástól. A termelő felhasználás ára nagyobb mértékben emelkedett, így a termelő felhasználás áremelkedése már nem térült meg a végtermék árnövekedésében, 1980-ra a különbség a két árváltozás között tovább nő. (Táblázatunkban a különbség egyre nagyobb negatív szám lesz.)

Vizsgáljuk meg most részletesen az alábbi szerezplő országokat ebben a vonat-

kozásban! Míg az NSZK-ban 1976-ban 1975-höz képest a folyó termelő felhasználás mintegy 9 százalékos áremelkedése hasonló arányban vonta maga után a végtermék áremelkedését, addig 1977—1978-ra a végtermékárak esése a jellemző (2—3 százalékos mértékben). A két évet együtt tekintve a termelő felhasználás ára lényegében változatlan maradt. Majd az 1979—1980. évekre a termelő felhasználás nagyobb arányú (6—7 százalékos) áremelkedése jellemző, amelyet már nem kompenzál a végtermék 2—2,5 százalékos áremelkedése.

A Közös Piac egészére, a kilencekre és Franciaországra azonban ez már nem vonatkoztatható. Ezen országcsoportokban, illetve országban ugyanis sem a végtermék, sem a folyó termelő felhasználás ára nem csökkent; itt csak arról lehet szó, hogy melyik mutató növekedési üteme volt nagyobb. Az 1976. évre ebben a körben is az a jellemző, hogy a folyó termelő felhasználás árnövekedését túlszárnyalta (6, illetve 4 százalékkal) a végtermék árának emelkedése. Franciaországban ez a pozitív eltérés lényegében már 1977-ben negatívba fordult át, vagyis ettől kezdve a végtermék árának emelkedése alatta maradt a folyó termelő felhasználás áremelkedésének. Az olló egyre inkább szétnyílt, a különbség 1980-ban már 9,5 százalékos. A kilencek esetében még egy év volt, amikor az emelkedés a végtermék javára történt: 1978. Ebben az évben az előző évekhez és az 1978-at követő évekhez képest is minimális volt a folyó termelő felhasználás árváltozása (2 százalék), a végterméké pedig ugyancsak ebben az idő-

* Inputárindexen a folyó termelő felhasználás árindexét, outputárindexen a felvásárlási (termelői) árak indexét értjük.

1. sz. táblázat

Az input- és az outputárak változása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Megnevezés	1976	1977	1978	1979	1980
NSZK					
1. A mezőgazdasági végtermék árváltozása	+ 8,9	-1,7	-2,8	+1,7	+ 2,5
2. A termelő felhasználás árváltozása	+ 8,3	+2,0	-2,5	+5,8	+ 6,8
Különbség (1.—2.)	+ 0,6	-3,7	-0,3	-4,1	- 4,3
Franciaország					
1. A mezőgazdasági végtermék árváltozása	+12,6	+9,0	+4,5	+6,6	+ 5,3
2. A termelő felhasználás árváltozása	+ 6,3	+8,9	+5,6	+ 9,8	+14,8
Különbség (1.—2.)	+ 6,3	+0,1	-1,1	-3,2	- 9,5
Közös Piac (kilencek)					
1. A mezőgazdasági végtermék árváltozása	+17,1	+4,7	+3,8	+6,3	+ 5,9
2. A termelő felhasználás árváltozása	+12,7	+8,9	+2,0	+8,9	+11,6
Különbség (1.—2.)	+ 4,4	-4,2	+1,8	-2,6	- 5,7
Magyarország					
1. A mezőgazdasági bruttó termelési érték árváltozása	+12,9	0	+2,0	+1,5	+10,3
2. A termelő felhasználás árváltozása	+12,4	+2,5	+2,3	+1,2	+14,3
3. A mezőgazdasági termeléshez felhasznált iparcikkek árváltozása	+15,8	0	+1,9	+2,6	+20,8
Különbség (1.—2.)	+ 0,5	-2,5	-0,3	+0,3	- 4,0
Különbség (1.—3.)	- 2,9	0	+0,1	-1,1	-10,5

Forrás: EG Agrarpreisindizes, 1973-80., Eurostat, 1981., valamint Mezőgazdasági Adattár. KSH, 1982.

szakban a legkisebb, de még így is 3,8 százalékos.

Magyarországon a termelő felhasználás árirányzatait két változatban is figyelembe vettük: az egyik a mezőgazdaságban felhasznált iparcikkek — KSH által is kiszámított — árindexe, a másik az általunk számított termelő felhasználás árindexe. Az eltérések abból adódnak, hogy a termelő felhasználás árindexének változásánál nemcsak a felhasznált iparcikkek vettük figyelembe, hanem a mezőgazdasági eredetű termékeket, illetve az egyes elemek arányát is.

1976-ban Magyarországon a végtermékek árak növekedése még kompenzálta a folyó

termelő felhasználás árának, vagyis a költségeknek az emelkedését, az iparcikkek árának emelkedését azonban már ebben az évben sem volt képes ellensúlyozni. 1977-ben a mezőgazdasági termékek árai nem változtak, a termelő felhasználás ára azonban 2,5 százalékkal nőtt. Az újabb 2,3 százalékos költségemelkedés csak 2 százalékos outputár-növekedéssel párosult. 1978-1979-ben a költségemelkedés lényegében megegyezik a végtermék ár-növekedésével, 1980-ban azonban a termelő felhasználás ár-növekedését nem ismerik el teljesen a végtermék ár-növekedésében, az inputár-emelkedés csak mintegy 70 százalékban épül be a végtermék árába.

**A magyar mezőgazdaság input- és az outputárindexeinek alakulása
az 1970-es évtizedben**

(Százalékos változás^a az előző évhez képest)

Árindex	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
1. A végtermék árindexe	+4,9	0	+7,2	0	0	+12,9	0	+2,0	+1,5	+10,3
2. A termelő felhasználás árindexe	+2,0	0	+3,2	+2,2	+2,0	+12,4	+2,5	+2,2	+1,2	+14,3
3. A mezőgazdasági termeléshez felhasznált iparcikkek árindexe	0	+2,7	+3,5	+1,3	+4,3	+15,8	0	+1,9	+2,6	+20,8
Különbség(1.—2.)	+2,9	0	+4,0	-2,2	0	+0,5	-2,5	-0,2	+0,3	-4,0
Különbség(1.—3.)	+4,9	-2,7	-3,7	-1,3	-4,3	-2,9	0	+0,1	-1,0	-10,5

^a Az 1 százaléknál kisebb árváltozást 0-nak tekintjük.

Forrás: Magyar Mezőgazdasági Adattár. KSH, 1982.

Ha az 1970-es évtizedet egészében vizsgáljuk — adataink itt az egész időszakra rendelkezésre állnak —, akkor a 2. sz. táblázatban látható eredményeket kapunk.

A táblázatból kitűnik, hogy 1974-ig a mezőgazdasági termékek áremelkedése kompenzálta a termelő felhasználás ár-emelkedését, sőt az előbbi általában még meg is haladta az utóbbi mértékét. Ettől az időponttól kedve azonban az output-árak emelkedése csak részben vagy egyáltalán nem ellensúlyozta a termelő felhasználás ár-növekedését. A hatósági árintézkedések a mezőgazdasági termékek árának emelését mindig a termelő felhasználás elemeinek, illetve az iparcikkek árának nagymértékű emeléséhez kötötték.

**A mezőgazdasági tiszta jövedelem*
alakulása**

1974—1979 között a mezőgazdaság jövedelmi helyzete jelentősen romlott. Ez abban is megmutatkozik, hogy a jó termésű években is alacsony szinten maradt a tiszta jövedelemnek a bruttó termelési értékhez viszonyított aránya. Ezt tovább súlyosbítja, hogy a mezőgazdasági tiszta jövedelem — a természeti tényezők hatásából adódóan — évenként is erőteljesen

ingadozik. A magyar mezőgazdaságban — a nagyüzemi mezőgazdaság nyereségére vonatkozó 1970—1980 közötti adatok alapján — a relatív szórás meghaladja a 40 százalékot. Az ingadozások túlnyomórészt a természeti tényezők évenként eltérő hatásával és a fajlagos hozamok ennek megfelelő változékonyságával függnek össze.

A bruttó termelési értékhez viszonyított tiszta jövedelem aránya a közös piaci országokban is csökkent, de sokkal magasabb színvonalról, sokkal kisebb mértékben, mint a magyar mezőgazdaságban. 1979-ben, amely köztudottan rossz termésű év volt, az NSZK-ban és Magyarországon is nagymértékben csökkent a tiszta jövedelem az előző évhez képest. Ezzel ellentétben Franciaországban éppen ebben az évben növekedett a tiszta jövedelem a legnagyobb mértékben. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

* Tiszta jövedelemként a magyar mezőgazdaságban az ÁKM-ben szereplő értékeket vesszük figyelembe, mivel azok nem tartalmazzák az alaptevékenységen kívüli tevékenységek tiszta jövedelmét. Ezt hasonlítjuk össze a tőkés mezőgazdaságban a farmer üzemműködéséből, saját munkájából és tőkéjéből származó nettó termelési többlettel. Alapvetően ez áll rendelkezésre a tőkés mezőgazdasági üzemekben az üzem további működtetésére, fejlesztésére, bővítésére.

3. sz. táblázat

**A tiszta jövedelemnek a bruttó termelési értékhez viszonyított aránya,
a tiszta jövedelem és a bruttó termelési érték változása^a
(százalék)**

Megnevezés	1974	1975	1976	1977	1978	1979
Magyarország						
A tiszta jövedelem aránya a bruttó termelési értékhez viszonyítva	10,8	8,9	7,9	8,0	7,0	5,1
A bruttó termelési érték növekedése	..	+ 5,1	+10,6	+13,6	+ 4,3	+ 0,3
A tiszta jövedelem növekedése	..	-21,5	+ 8,5	+15,5	- 8,3	-26,9
NSZK						
A tiszta jövedelem aránya a bruttó termelési értékhez viszonyítva	24,0	27,0	26,3	24,5	24,6	19,3
A bruttó termelési érték növekedése	..	+ 9,3	+10,8	+ 3,4	+ 1,6	+ 1,2
A tiszta jövedelem növekedése	..	+23,0	+ 7,9	- 3,5	+ 2,1	-20,8
Franciaország						
A tiszta jövedelem aránya a bruttó termelési értékhez viszonyítva	37,6	35,9	34,9	33,8	33,4	34,1
A bruttó termelési érték növekedése	..	+ 2,6	+11,7	+ 9,4	+12,2	+14,6
A tiszta jövedelem növekedése	..	- 1,9	+ 8,6	+ 5,7	+10,9	+17,1

^a Folyó áron számított adatok; előző év = 100 százalék.

Forrás: Economic Accounts — Agriculture. Eurostat, 1981., valamint Ágazati Kapcsolatok Mérlege. KSH, 1981.

A vizsgált országok mindegyikében jellemző, hogy a bruttó termelési érték növekedésétől elmaradt a tiszta jövedelem növekedése. A magyar mezőgazdaságban a bruttó termelési érték 1974–1979 között 38,0 százalékkal nőtt, ez éves átlagban 5,5 százalékos növekedést jelent. Ezalatt a mezőgazdasági tiszta jövedelem 34 százalékkal csökkent, ami évente átlagban több mint 6 százalékos csökkenésnek felel meg. Az NSZK-ban ugyanezen időszak alatt kisebb bruttó termelésnövekedés ment végbe, a termelés 28,8 százalékkal, a tiszta jövedelem 1979-ig 30 százalékkal nőtt, 1979-ben 20 százalékkal csökkent. A francia mezőgazdaságban a bruttó termelés 61 százalékkal, a tiszta jövedelem 40 százalékkal nőtt. (Az évi átlagos növekedési ütem 8,3, illetve 6,5 százalék.)

Ha az ún. tisztajövedelem-adatokat módosítjuk a közvetlen szubvenciók és adók egyenlegével, a tőkés mezőgazdaságra vonatkozóan nem kapunk túlságosan eltérő értékeket.

Az árrendszer egyik fontos sajátossága tükröződhet annak mérőszámában, hogy a bruttó termelési érték 100 egységgel történő növelése mekkora tisztajövedelem-változást okozott évenként. E mutatószám alakulása attól függ, hogy (nemzeti valutában mérve) a bruttó termelési érték 100 egységgel történő növeléséhez szükséges költségeket mennyire ismeri el az árrendszer. Az említett arányszám azt is megmutatja, hogy az input- és az outputárak változása mennyire van szinkronban egymással. Magyarországon ebben a vonatkozásban a következőket tapasztalhatjuk: 1976-

ban és 1977-ben a termelés növelése a tiszta jövedelmet 6,5, illetve 9 százalékkal növelte, 1975-ben, 1978-ban és 1979-ben azonban már nem állt fenn ez a kedvező helyzet. Ellenkezőleg! A termelés növelése a tiszta jövedelem nagymértékű csökkenését vonta maga után. Ezekben az években tehát a termelő felhasználás árhatását — vagyis a költségeknek a bruttó termelési értéknél nagyobb növekedését — a végtermékekben nem ismerték el, s ezért a tiszta jövedelem csökkent.

A bruttó termelési érték 100 egységgel történő növeléséhez Franciaországban — 1975-öt kivéve — nem volt szükséges a termelő felhasználás ennél nagyobb mértékű növelése. A bruttó termelési érték növelése révén így mindig növekedett a tiszta jövedelem is. Az 1979-es év különlegesen tekinthető, mivel ebben az évben az időjárás nem nyújtott lehetőséget a mezőgazdasági termékek mennyiségének a növelésére. A mezőgazdasági termelés ebben az évben általában minimálisan emelkedett vagy csökkent. Franciaországban ebben az évben — az árak emelkedéséből származó — tisztajövedelem-növekedést is el tudtak érni, míg Magyarországon és az NSZK-ban ugyanebben az évben drasztikusan csökkent a tiszta jövedelem.

Az egységnyi termelésre jutó tiszta jövedelem csökkenése Franciaországban volt a legenyhébb. E mutató értéke 1978-ban az 1974. évinek 89 százaléka, Magyarországon ezzel szemben e mutató — az 1979. évet figyelmen kívül hagyva — 87 százaléka. Az NSZK-ban ellenben 1974-hez képest egészen 1978-ig minden évben nagyobb volt a tiszta jövedelem, ha csökkenő mértékben is.

A bruttó termelés és a tiszta jövedelem növekedését összevetve az NSZK-ban és Magyarországon is nagy hullámlás tapasztalható az egyes években, míg Franciaországban a tiszta jövedelem növekedése — ha alacsonyabb szinten is — párhuzamosan halad a termelés növekedésével. A különbség abban mutatkozik meg, hogy az egységnyi termelésre jutó tiszta jövedelem mérsékelten csökken. Mindenesetre figyelemre méltó a tiszta jövedelem egyenletes, hullámlásoktól, nagy változásoktól mentes növekedése.

Az NSZK-ban 1976-ig a tiszta jövedelem növekedési üteme nagyobb volt, mint a termelésé, majd 1976-tól kisebb ingadozások tapasztalhatók, és a tiszta jövedelem változása csökkenő tendenciát mutat. Az egységnyi termelésre jutó tiszta jövedelem már 1975-től kezdődően csökken. Magyarországon a termelés növekedése nem párosul minden esetben a tiszta jövedelem növekedésével. A tiszta jövedelem ingadozása óriási mértékű. (Lásd az 1. sz. ábrát.)

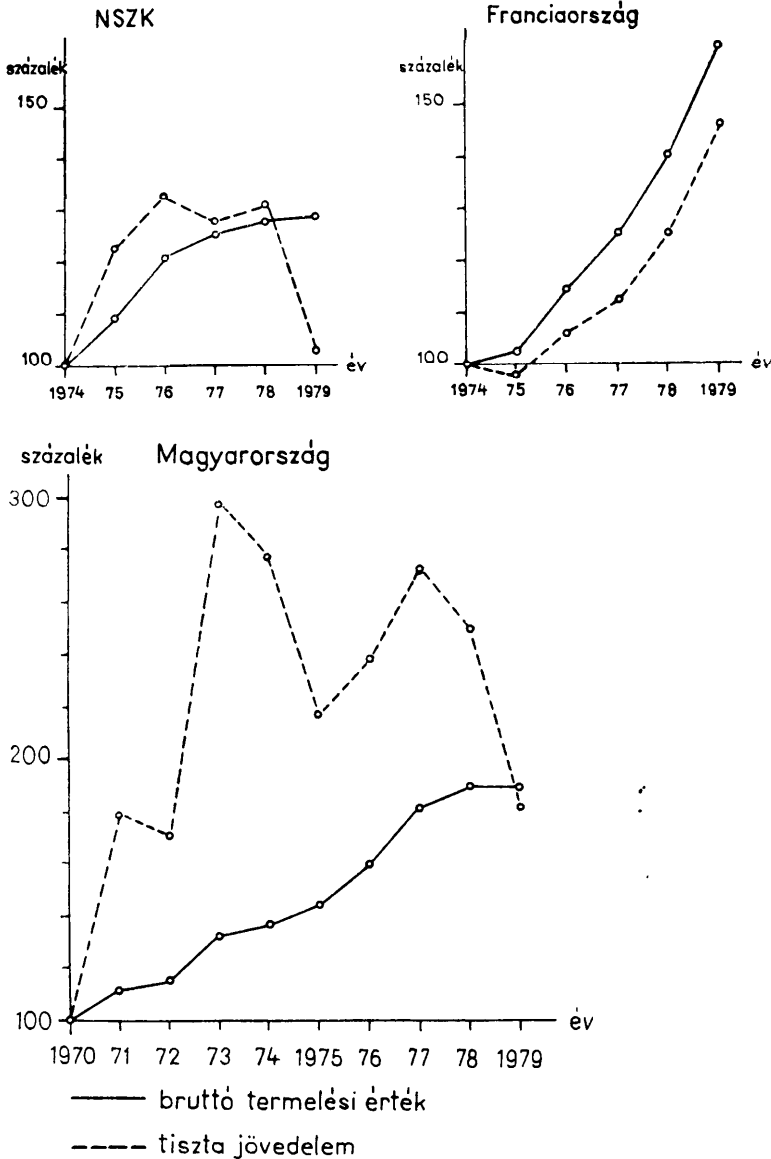
További következtetések levonásához érdemes a termelési mennyiségek változását egybevetni a tiszta jövedelem változásával. Ez végeredményben azt mutatja meg, hogy mennyire honorálja az árrendszer a termelés növelését tisztajövedelem-növeléssel, illetve mekkora tiszta jövedelmet biztosít az árrendszer egységnyi termelési volumenre, vagyis feltárható az árak tisztajövedelem-tartalma. (Lásd a 2. sz. ábrát.)

Az ábrák azt mutatják, hogy Franciaországban a tiszta jövedelem gyorsabban és nagyobb mértékben nőtt, mint a termelés mennyisége. Itt az egységnyi termelési volumenre jutó tiszta jövedelem is növekvő irányzatú, s a tiszta jövedelem akkor is nőtt, amikor a termelés mennyisége csökkent. Az NSZK-ban — az előbbieken említett okok miatt figyelmen kívül hagyva az 1979-es évet — a tiszta jövedelem a termelés csökkenésekor nőtt, majd a termelés növekedésével a tiszta jövedelem stagnált, illetve csökkent. Ugyanígy az árak tisztajövedelem-tartalma a termelés stagnálása, illetve csökkenése esetén nőtt, a termelés felfutásával azonban csökkent. Az itt leírtak lényegében a piac működésére utalnak: a kereslet-kínálat hatására változnak az árak és az ár tisztajövedelem-tartalma. Ez jellemzi a túltermeléses piac működését.

A magyar mezőgazdaságban az 1970–1979 közötti időszakban a termelés mennyisége egyenletesen növekedett, míg a tiszta jövedelem nagymértékű hullámlást mutat. A tiszta jövedelem 1973-ig kisebb megtorpanásokkal ugyan, de majdnem háromszorosára nőtt, majd 1974–1975-ben nagymértékű csökkenés volt tapasztalható. Az 1972. évinél azonban még mindig mintegy 50 százalékkal nagyobb ebben az évben

1. sz. ábra

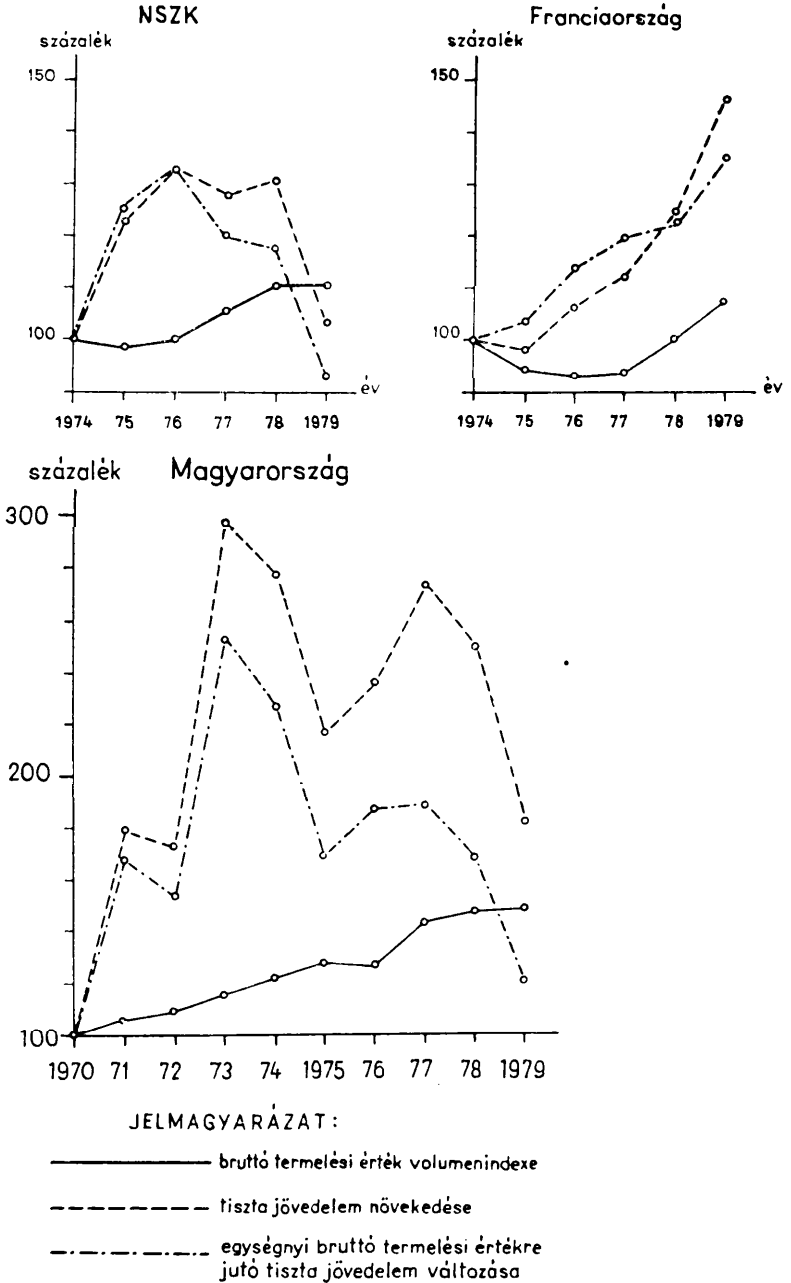
A bruttó termelési érték és a tiszta jövedelem változása
(Folyó áron számítva)

a tiszta jövedelem. 1975 után ismét megindult a tiszta jövedelem növekedése. Ez az irányzat 1977-ig tartott. Ezután a tiszta jövedelem nagymértékű zuhanása következett be. (Adataink csak az alaptevékenységre vonatkoznak, így ezeket az ingadozó-

sokat bizonyos mértékben „kisimította” az alaptevékenységen kívüli tevékenység tiszta jövedelme.) Azt is megállapíthatjuk, hogy a tiszta jövedelem változása nincs kapcsolatban a termelés mennyiségének a változásával. (Vö. az 1. és 2. sz. ábrával.) Az

A bruttó termelési érték volumenének, a tiszta jövedelemnek és az egységnyi bruttó termelési érték volumenére jutó tiszta jövedelemnek a változása (1974 = 100%)

összehasonlításból az is kitűnik, hogy míg a nyugat-európai országokban az árak tisztajövedelem-tartalma 20, illetve 35–40 százalék között van, addig nálunk 1973-ban az árrendezés hatására is csak 10,5 százalék, a többi évben pedig ennél alacsonyabb. Adataink azt is megmutatják, hogy a tiszta jövedelem 1977-től megindult csökkenését meg kellett állítani. Ezt végül is az 1980. évi árrendezés során oldották meg.

Az EK-országokban a közös agrár-rendtartás által szabályozott piac lényegében a jövedelem garantálására épül: a mezőgazdasági termékek 70 százalékára garantált árat állapítanak meg. Ha az árak ezt a szintet nem érik el a piacon, a bizottság az említett garantált áron mindent felvásárol. Ezáltal a nyugat-európai kö-

zösség végül is olyan piacot teremt, amelynek kereslete majdnem végtelen. Az ár-szabályozás lényege az, hogy a garantált árak is fedezniük kell a költségeket.

A magyar mezőgazdaságra a költségkövető ármechanizmus jellemző. Az árrendezések csak utólagosan történtek meg azokban az esetekben, amikor a költségek annyira megnövekedtek, hogy az ágazat jövedelemcsökkenési tendenciája már veszélyeztette a termelési kedvet, a termelés szükséges növelését. A jövedelemnövelés az árrendezésekkor nem volt elsőrendű szempont. Az árrendezések tulajdonképpen a nettó termelési érték csökkenési folyamatának a megállítására, illetve visszafordítására irányultak.

Szollár Györgyi

Dr. Szollár Györgyi az Agrárgazdasági Kutató Intézet tudományos munkatársa.

Iszacsenko, I. I.:
VILÁGŪR ÉS GAZDASÁG

Alig több mint két évtized telt el az űrkutatás hőskorát jelentő első műholdak felbérése óta, de a világűr meghódítása már fontos tényező az iparilag fejlett országok gazdasági életében. Egész iparágak alakultak ki az űrtechnika előállítására, a műholdak alkalmazása forradalmasította a távközlést, és már nincs messze az idő, amikor a világűrben ipari méretekben gyártanak majd bizonyos termékeket.

A szovjet szerző mélyrehatóan elemzi azt a kölcsönhatást, amely tőkés viszonyok között alakul ki a világűrben folytatott tevékenység és a gazdaság különböző szférái között. Az olvasó részletesen megismerkedhet az egyes országok nemzeti űrprogramjával, a végrehajtás szervezeti kereteivel, a nagyvállalatok megrendelésekért folytatott harcával. Külön fejezet foglalkozik az új technika gazdaságosságával, a döntéseket megalapozó módszerekkel.

I. I. Iszacsenko könyve az első magyar nyelvű könyv, amely tudományos igényességgel, de népszerű stílusban szól az űrtechnika és az űrkutatás eddig nem ismert összefüggéseiről, mindenekelőtt gazdasági vonatkozásairól. Éppen ezért a mű az űrtechnikával foglalkozó gazdasági szakemberek, valamint a téma iránt érdeklődők figyelmére érdemes.

235 l., kötve 38,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa
(A Zrínyi Katonai Kiadóval közös kiadás)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság

Kossuth Könyvkiadó, 1984. 288 l.

Csizmadia Ernő könyve hézagpótló munka. A magyar agrárpolitikáról, illetve annak gyakorlati érvényesüléséről és hatásairól ilyen átfogó, komplex írás eddig nem jelent meg a magyar szakirodalomban. A szerző most egy csokorba gyűjtötte mindazt, ami az 1945 utáni magyar agrárpolitikából és hazai agrárfejlődésből joggal tarthat számot hazai, sőt nemzetközi érdeklődésre.

A könyv 8 fejezetben dolgozza fel a témát. A második világháború után kibontakozott fejlődés korrekt értékelésének megalapozása végett mintegy bevezetesként röviden foglalkozik a két világháború közötti, illetve esetenként a 20. század első négy évtizedében kibontakozott agrárfejlődéssel és az élelmiszer-termelés alakulásának bemutatásával.

A szerző a szocialista agrárátalakulás jellemzőinek tárgyalása előtt röviden jelzi a második világháború gazdasági pusztításait, és érinti a földosztás kérdéseit. A szocialista agrárátalakulás tárgyalásából két fontos megállapítást emelem ki. Az egyik az, hogy a parasztság szövetkezeti mozgalmának fellendítését mindenféle gazdasági vagy politikai nyomás helyett sokkal célszerűbb az emberek sorsával való törődésre, munka- és életkörülményeik javítására épülő politikai bizalom kialakításával elérni. A másik fontos megállapítás is a kollektivizálással kapcsolatos. A könyv 24. oldalán a következőket olvashatjuk: „Az MSZMP és a magyar kormány a termelőszövetkezetek 1959–1961. évi szervezését elsődlegesen a *politikai feltételek* megteremtésére alapozta.”

Az agrárpolitika a nagyüzemi gazdálkodás kialakítását kezdettől fogva egybekapcsolta a termelés és a termelőerők fejlesztésével. A szerző utal arra, hogy az ún. kettős feladat teljesült, a szocialista átszervezés éveiben is sikerült növelni a mezőgazdaság termelését és árutermelését.

A könyv II. fejezete az élelmiszer-gazdaság magyar népgazdaságon belüli helyét és reális szerepét tárgyalja. A magyar népgazdaság fejlődését 1950-től napjainkig követi nyomon, jellemezve e fejlődés fontosabb állomásait.

Ebben a fejezetben tárgyalja a szerző az élelmiszer-fogyasztás színvonalának és szerkezetének a változását. Részletesen kitér az élelmiszer-termelés külgazdasági szerepére. Számadatokkal jellemzi az export és az import alakulását, az élelmiszerexport szerkezetét, gazdaságosságát, az élelmiszer-gazdaság súlyát a magyar külkereskedelemben.

A III. fejezet a vállalati struktúra alappilléreivel foglalkozik. Részletes elemzés található itt az állami gazdaságok (kombinátorok) kialakulásáról, több évtizedes fejlődésük főbb jellemzőiről, a gazdálkodás jövedelmezőségi kérdéseiről. Külön pontban foglalkozik a szövetkezetek szerepével, fejlődésével, a különböző szövetkezeti formákkal.

A IV. fejezet tartalmazza a vállalatközi együttműködés kérdéseit, a társulások, közös vállalatok, termelési rendszerek főbb jellemzőit, tevékenységeit, eredményeit.

A vállalatközi együttműködés kérdéseinek elemzésekor a szerző kitér a Magyarországon működő agrár-ipari egyesülésekre is. Elemzi az agrár-ipari egyesülések létrehozásával kapcsolatos célokat, az egyesülések súlyát a magyar mezőgazdaság struktúrájában, valamint működésük eredményességét.

A könyv V. fejezete a mezőgazdasági kistermelés problematikájával foglalkozik. Jellemzi a kisegítő és egyéb kisgazdaságokat, részletesen tárgyalja a kistermelés nagy társadalmi-gazdasági jelentőségét. Adatokat közöl arra vonatkozóan, milyen jelentős szerepet játszik a kistermelés a rendelkezésre álló élő munka intenzívebb hasznosításában, a magyar mezőgazdaság termelési struktúrájában. Ez utóbbi elemzőskor jelzi a kistermelés és a nagyüzemek termelési struktúrájának komplementer jellegét. Tárgyalja a kistermelés szerepét a jövedelem szerzésében. Aláhúzza azt a tényt, hogy Magyarországon a szocialista szektor és a kistermelés között az integrációs kapcsolatok az uralkodók.

Bemutatja a kistermelés fejlődési irányait és lehetőségeit is. Sikra száll a kistermelés tartós fennmaradása mellett, és véleményét részletesen indokolja is.

A VI. fejezetben a szerző a termelés és a termelési szerkezet kérdéseit elemzi. Bemutatja a mezőgazdasági és élelmiszeripari termelés növekedését, e növekedés strukturális jellemzőit. E gazdag fejezetből csupán egy kérdést emelek ki, a mezőgazdasági nagyüzemekben folyó ipari tevékenység tárgyalását. A szerző jellemzi e tevékenység térhódítását, fejlődését és arányát. Megjegyzi, hogy jogosan nevezhetjük ezt a folyamatot vertikális irányú fejlődésnek, amely a mezőgazdaság, az ipar, a szolgáltatás és a kereskedelem vállalatlan belüli szerves összekapcsolódásából áll. A gazdálkodás ilyen értelmű vertikális irányú fejlesztése társadalmi és vállalati szempontból egyaránt előnyös. Csizmadia Ernő a termelési struktúra változását élelmiszer-gazdasági blokkokban is tárgyalja. Így külön szól a három nagy vertikális blokkról, a gabonavertikumról, az állati eredetű termékek vertikumáról és a kertészeti vertikumról.

A VII. fejezet a mezőgazdaság termelési tényezőivel foglalkozik. Ezen belül különösen jelentős a földtulajdon és a földhasználat kérdéseinek tárgyalása.

A könyvet „A gazdaságirányítás rendszere a mezőgazdaságban” című VIII. fejezet zárja. Ebben a szerző kitér a tervezési rendszer bemutatására és elemzésére, tárgyalja a szabályozórendszer működését, valamint a gazdaságirányítás szervezeti rendszerét. Az ebben a fejezetben található sok fontos megállapítás közül kiemelem az árakkal kapcsolatos megjegyzéseit, nevezetesen: az ipari termelői árak és a mezőgazdaság beszerzési árai 1981-ben 1970-hez viszonyítva 65 százalékkal emelkedtek. Ezzel szemben ugyan-ezen időszak alatt a mezőgazdaság termelői árszintje 44 százalékkal nőtt. A két árszint illetően mozgásával egyidőben az állami támogatás összege csökkent. Mindebből világosan látható a gazdasági környezet szigorodása a mezőgazdaság számára.

★

A szerző hatalmas tényanyagot gyűjtött össze, értékelt, szintetizált. Ezt több esetben saját kutatási eredményeivel gazdagította. A szerzőt elismerés illeti a könyvben szereplő statisztikai adatbázisért és az elvégzett statisztikai elemzésekért is. Következtetései sok esetben ezen nyugszanak.

A munka jellemzői közé tartozik a történelmi szemléletmód következetes érvényesítése. A történelmi elemzéssel regisztrál és értékeli is, amivel gazdagítja agrárpolitikai ismereteinket.

Témafeldolgozásának az is jellemzője, hogy a hazai agrárfejlődést a népgazdasági összefüggésrendszerbe beleágyazva tárgyalja, vizsgálja. Nevezhetjük ezt a rendszer-szemlélet érvényesítésének.

A munka egészével kapcsolatosan még a leírtak gyakorlati értékére és használhatóságára kell utalnom. Mindez összefüggésben van azzal, hogy a könyv írója a részletesen tárgyalt csaknem négy évtized cselekvő részese, az agrárpolitika területén pedig közvetlen (egyes periódusokban egészen közvetlen) formálójá volt.

Könyvét a szerző rövid összefoglalóval zárja. Az itt olvasható következtetései nagyon világosak, érthetők, a gyakorlat által igazoltak, sok közülük nemzetközi jelentőséggel bír. Ma már Magyarországon nagy részük sok ember egyetértését tudhatja maga mögött. Hadd emeljen ki a bíráló néhányat ezek közül.

„A magyar mezőgazdasági eredmények tartós alapja a szocialista nagyüzemi termelés, amelynek szerves kiegészítői a háttáji és a kisegítő gazdaságok, valamint a vállalati társulások” (279. l.). „A kistermelést... Magyarországon a termelőszövetkezeti nagyüzemek és más szocialista szervezetek (állami gazdaságok, fogyasztási szövetkezetek) integrálják” (280. l.).

„A magyar szövetkezetpolitika arra az elvi alapra épül, hogy a társadalmi haladás a felépült szocializmusban nem a szocialista tulajdonviszonyok gyökeres megváltoztatását, hanem konszolidálását, mind az állami, mind a szövetkezeti tulajdon erősítését, közös vonásaik gyarapítását, az állami és szövetkezeti vállalatok szoros együttműködését igényli” (282. l.). Majd így folytatja: „... fontos elv az állami vállalatok és a szövetkezetek kapcsolatában az egyenjogúság elismerése és betartása” (283. l.).

A termelő- és a forgalmi szféra oly sokat vitott és feszültségekkel terhes kapcsolati rendszerére vonatkozóan a következőket olvashatjuk: „Olyan megoldásokat célszerű ösztönözni, amelyek mind a beszerzést, mind az értékesítést a termelők és a forgalmazók kölcsönös érdekeltségére alapozzák. A hivatalnoki magatartást és hivatali módszereket

ezúton kellene kereskedelmi módszerekkel felváltani, jövedelmező üzleti tevékenységként fejleszteni. Ezt az irányt lenne célszerű követni a külkereskedelem fejlesztésében is" (284. l.).

Végezetül idézem a magyar agrárpolitika jellemzésére vonatkozó összefoglaló megállapítását: „A magyar agrárpolitika tartósan érvényesülő elvei és jellemzői közé sorolhatjuk... a korszerű és hagyományos megoldások kombinált alkalmazását is. Ez tükröződik abban, hogy a gazdaságok a vállalati koncentrációnak, az agrár-ipari integrációnak, a szervezeti formáknak, a vállalaton belüli szervezeti és elosztási módszereknek többféle módozatát, változatát alkalmazzák...” (285. l.).

★

Egy ilyen hatalmas és kényes kérdésektől egyáltalán nem mentes témafeldolgozás olvasása során természetes, hogy a bírálónak időnként hiányérzete van, illetve vitára ösztönözve érzi magát. A részletkérdésekkel nem foglalkozva, sorra veszek néhányat ezek közül.

A szerző már az előszóban megjegyzi, hogy a magyar agrárpolitikát egyre jobban áthatotta az a felismerés, hogy korszakunkban az élelmiszer az olajhoz és más energia-hordozókhoz hasonlóan egyre inkább stratégiai cikké válik. Ne menjünk most bele annak vitásába, mikor és mennyire ismerte ezt fel a magyar agrárpolitika. Utaljunk inkább arra a korántsem örvendetes tényre, hogy a KGST-országok agrárpolitikusi távol állanak ettől a felismeréstől. Nem jelentéktelen hiányok az élelmiszer-ellátásban az egyik oldalon, tartós túltermelési gondok a másikon, s mindkettő együtt, egyszerre a KGST-n belül. Az élelmiszer és energia cserearányának drasztikus romlása, valamiféle közös agrárpolitika teljes hiánya, s mindezek végeredménye: nem valami hálás dolog a KGST-ben élelmiszerexportörnek lenni. Magyarország nagyobb mértékben részt vállalhatna az élelmiszer-gondok megoldásában, ha ennek a KGST-együttműködés keretében kölcsönösen előnyös feltételei kibontakoznának, ha az élelmiszerek a KGST-n belül elindulnának azon az úton, amely a stratégiai cikkeké válás irányába vezet.

Csizmadia Ernő egyértelműen pozitívan értékeli a magyar mezőgazdaság kollektívizálását. Arról ír, hogy a szocialista átszervezés éveiben is sikerült növelni a mezőgazdaság termelését és ártermelését (24. l.). Ma már (több mint két évtized távlatából) sokoldalúbb elemzésre és értékelésre van szükség és lehetőség. Ezt a dolog nemzetközi jelentősége miatt előbb-utóbb meg kell tenni. A bíráló itt csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy az átszervezés éveiben a termelőerők belső strukturális arányai megbomlottak, és a nettó termelés volumene csökkent. Mindez felveti azt a kérdést, vajon szabad-e egy ország mezőgazdaságát 3 év alatt kollektívizálni.

A gazdaságirányítással foglalkozva a szerző részletesen kitér az árpolitika tárgyalására. Úgy foglal állást, hogy az ártervezésben az árszínvonal tervezésére, az árszerkezet alakítására, az arányok befolyásolására, valamint az ármechanizmus alakítására kell a fő figyelmet fordítani. Véleményem szerint az élelmiszerek termelői és fogyasztói árszintje közötti helyes arány és kapcsolat tartása is külön megemlítendő feladat. Úgy gondolom, a magyar agrárfejlődés nemzetközileg figyelemreméltó tanulsága az is, hogy fel kellett adni az élelmiszerek fogyasztói árszintje stabilitásának elvét. Nálunk az 1970-es évtizedben az élelmiszerek fogyasztói árszintje évi átlagban több mint 5 százalékkal emelkedett. *Magas színvonalú élelmiszer-ellátást nem lehet megvalósítani stabil fogyasztói árak mellett.* (Egyébként ezek a fogyasztói árak ott sem stabilak, ahol annak deklarálják őket...) Magyarországra koncentrálván, úgy vélem, nekünk is fokozatosan el kell jutnunk az élelmiszerek termelői és fogyasztói árszintje közötti negatív kétszintűség felszámolásához.

Végezetül még egy megjegyzést engedjen meg a szerző. Csizmadia Ernő az agrárpolitika csomóponti kérdéseit kiemelte, és az agrárpolitikát az agrárfejlődés végeredményeivel szembesítette. Így a könyvben nem követhetők nyomon azok a heves viták, amelyek tüzeiben a magyar agrárpolitika formálódott, illetve a magyar agrárfejlődés utat tört magának. Ez az út azonban nem olyan sima és folyamatosan előrevezet, hanem leágazásokkal, sőt visszakanyarokkal is tündelt. Ezek is a magyar agrárpolitika és agrárfejlődés részei, tartozékai. Egyetlen közeli példát említek csupán: az 1970-es évtized középső harmadát. Bár a szerző ezen periódus történéseinek az egyik legjobb ismerője és legközvetlenebbül érintett alanya is, mégis (vagy éppen ezért?) diplomatikusan „átugorja” ezt a harmadot. Számomra világos, hogy mindezt tudatosan tette, amit Csiz-

madia Ernő túlzott szerénységével és az ügy iránti mély elkötelezettségével magyarázók. Ezzel együtt azonban a kanyarok, a leágazások és az útvesztések is a magyar agrártörténet részei. Itt-ott a kritikusabb hangvétel a könyv értékét nem csökkentette volna.

★

Összefoglalásként azt mondom, hogy Csizmadia Ernő könyve az elmúlt csaknem négy évtized agrárpolitikájának bemutatásával, a magyar agrárfejlődés értékelésével és a kettő „párhuzamba állításával”, szembesítésével a jelent művelő szakembereknek szól, akik sokat tanulhatnak belőle.

Úgy vélem, hogy a magyar agrárfejlődés tanulságai a KGST-országok számára is hasznosak lehetnek. Mi is örömmel fogadnánk más KGST-országok hasonló tárgyú és időhorizontú könyvét, könyveit. *A könyv idegen nyelvre történő lefordítása sürgős feladat lenne.*

Az utóbbi években az iparpolitika ismét az érdeklődés középpontjába került Magyarországon. Ez a könyv a magyar iparpolitika kimunkálásán fáradozók számára is szolgálhat adalékokkal, ők is haszonnal forgathatják.

Benet Iván

Dr. Benet Iván kandidátus, c. egyetemi tanár, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetnek osztályvezetője.

Timár Máttyás: Gazdasági egyensúly és pénzügyek

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983. 232 l.

A tanulmánykötettel kapcsolatos első észrevételünk a címadással függ össze. Az elmúlt évtized vége felé ugyanis „ügyeletes vészjelzéssé” vált a külgazdasági egyensúly megőrzése, helyreállítása stb. megfogalmazás. Emiatt sokszor mellékkörülménnyé degradálódott a — külpiaci egyensúlyi helyzetünkkel valójában egyenrangúan fontos — belgazdasági avagy a költségvetési egyensúly kérdése. Timár Máttyás könyvének címe jelzi: a nemzetgazdaság előtt álló feladatok csak a *gazdaság egészének* egyensúlyba hozásával teljesíthetők. A kötetben olvasható valamennyi tanulmányban fontos szerepet kap az *időtényező*. A tanulmányok jó része korábban már valamilyen formában a szűkebb, illetve a nagyobb nyilvánosság elé került. Ezért mindenütt szerepel az eredeti megjelenés helye és időpontja, amely igen lényeges információ az olvasónak, különösen akkor, ha az egybefűzött értékezések, interjúk olvasására nem ritkán megszületésük után másfél évtizeddel kerül sor.

A tanulmányok időtállóságát (avagy a probléma időtállóságát?) jól érzékelteti már az első írás, amely a nyersanyagválság hatásának elemzésével foglalkozik. Az 1974-ben megjelent cikk felhívja a figyelmet arra, hogy az *egyensúly javítása* már akkor időszerű kérdés volt. „Az olaj- és nyersanyagárak emelkedéséből eredő veszteségek, az úgynevezett cserearányromlás kiegyenlítése, a népgazdaság egyensúlyi helyzetének megszlárdítása elsőrendű feladat. Hosszabb távon nem engedhetjük meg, hogy a bennünket ért veszteségek mértékének megfelelően eladósodjunk. . . . A fő megoldási mód a népgazdaság tartalékainak fokozott feltárása és kihasználása” (20. l.). Már akkor lényeges volt a népgazdasági és a vállalati termelési szerkezetünk átalakítása, miként a gazdaságtalan cikkek gyártásának megszüntetésére már 10 évvel ezelőtt lépéseket kellett volna tenni. Timár Máttyás akkor így fogalmazott: e cikkek termelésének megszüntetésére kell törekedni. „Az ezzel járó átcsoportosítási feladatokat nagy gonddal és körültekintéssel kell megoldani” (21. l.).

Mai ésszel olvasva 10–15 éves tanulmányokat, minden egyes írás egyfajta figyelemzetetésnek tűnik. A szelektív fejlesztési politikáról 1973-ban a Közgazdasági Szemlében megjelent tanulmány már felveti a fejlődési ütem, a műszaki színvonal és a gazdaságosság összefüggéseit. És ismét az egyensúly kérdése: „A tapasztalatok azt mutatják, hogy az erőltetett fejlődési ütem a külkereskedelmi és fizetési mérleg deficitjéhez vezet. A beruhá-

zások és a fizetési mérleg közötti korreláció nagyon szoros, és rövid időszakokon belül is érvényesül. Ez magyarázza jórészt azt is, hogy fejlődésünk az elmúlt két évtizedben nem volt mentes ciklikus jelenségektől. Elég egy pillantást vetni beruházásaink évenkénti növekményére, hogy erről meggyőződünk.

A számok azt mutatják, hogy az időszakokénti nekibuzdulás, az erőteljes beruházási felfutás a fizetési mérleg növekvő hiányához vezet. Az ilyen időszakokat mindig néhány olyan év követi, amelyekben vissza kell fogni a beruházásokat” (27. l.).

A három arányos részre tagolódo könyv első fő része, amely a *gazdaságpolitika általános témaköreit* taglalja, a már említett kérdésfelvetéseken kívül a munkaosztály életkörülményeinek alakulását áttekintő tanulmányt is tartalmaz. A családok jövedelmének és azok szóródásának elemzése során a szerző foglalkozik az áremelkedési tendenciákkal: „Az árnövekedést igyekezni kell a jövőben is tervszerű keretek között tartani, de azt is tudomásul kell venni, hogy különösen egy, a külgazdasági hatásoknak annyira kitett gazdaságban, mint a miénk, a fogyasztói árak bizonyos mozgása elkerülhetetlen” (48. l.).

A *jövedelempolitikával* és az ehhez kapcsolódó társadalmi kérdésekkel összefüggésben érinti a kiemelkedően magas jövedelmek szerepét, és megállapítja, hogy ezek „...rendkívül fontosak társadalmi-politikai szempontból, mert az indokolatlan magas jövedelmek társadalmi feszültséget szülnek. Ezen intézkedések jelentősége tehát elsősorban nem pénzügyi, hanem politikai jellegű” (49. l.).

Az első rész záró tanulmánya a *gazdaságirányítási rendszer korszerűsítésével* foglalkozik. A gondolatmenet egyik lényeges elemét a szerző egy alcímben is kiemeli (Kompromisszumok és hatásaik). Rámutat arra, hogy „...a reform sok kompromisszumos megoldást tartalmazott. A reform teljes kibontakoztatását fékező kompromisszumok többnyire a differenciálódástól való idegenkedésre vezethetők vissza, és az e téren meglévő nézetkülönbségeket tükrözik” (69. l.). Természetesen az irányítási rendszer továbbfejlesztése nem lehet független a világgazdasági környezettől. Éppen ezért a világgazdaság számunkra objektív folyamatainak felismerése és bizonyos összetevőinek gazdaságunkon belüli elismertetése nélkülözhetetlen ahhoz, hogy rugalmasan kapcsolódjunk a külgazdasághoz. „...a változások ránk is hatottak. Mindez azt jelenti, hogy az előttünk álló évek munkáját a múltban megszokottnál nehezebb körülmények között kell végeznünk. Ez is parancsolóan megköveteli, hogy a szükséges gazdaságpolitikai és azon belül irányítási intézkedéseket következetesen megtegyük” (76. l.). A szóban forgó tanulmány hat évvel ezelőtt került ugyan először publikálásra e folyóirat hasábjain, de időszzerűsége – vélelmezhetően – még az előttünk álló néhány évre is megmarad.

Az *Iparpolitika* címet viselő második rész gazdasági fejlődésünk és a korszerű iparfejlesztés összefüggéseivel foglalkozik. Érdekes megállapításokat tesz a szerző a „Javítjuk az iparfejlesztés szubjektív feltételeit” alcímet viselő oldalakon. A többi között határozott intézkedéseket sürget a munkaerő-gazdálkodás, az anyaggyártalkodás stb. területén. A közismert jó példák mellett megemlíti: „...még nagyon sok helyen tapasztalható, hogy a konkrét munka helyett csupán az irányelvek általános hangoztatása van napirenden. Az üzem- és munkaszervezés nem kampányfeladat, azt a vállalati vezetés mindennapi tevékenységének részévé kell tenni” (89. l.).

Természetesen ez a rész is tartalmaz a világgazdasági jelenségekkel foglalkozó és azok hazai hatásait elemző írást. Strukturálisan nyitott gazdaságunkban minden bizonnyal a legnagyobb tartalom a szerkezet átalakításában, javításában található. Ezért jogosan állapítja meg Timár Mátyás, hogy „...a vállalati stratégia feladata, hogy az új piaci helyzetre, a világgazdasági árváltozásokra rugalmasan, gyorsan reagáljon” (102. l.).

A világgazdasági hatásokkal összefüggésben természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy külgazdasági kapcsolataink legnagyobb lehetősége a *KGST-országokkal* kialakult munkamegosztásban van, ezzel összefüggésben fontos tudni, hogy „...az egyes országokban bekövetkezett struktúraváltozások az együttműködés számos területén újszerű döntéseket igényelnek... A gazdasági vezetés feladata az, hogy ezeket a változásokat gondosan elemezze, és a megfelelő következtetéseket időben levonja fejlesztési programjaink, külkereskedelmi kapcsolataink alakítása tekintetében” (105. l.).

A kötet harmadik része a *bank- és hitelpolitikával* foglalkozik. Az elmúlt öt éves terv hitelpolitikai elveit, nemzetközi hitelpolitikai értékelését és az egyes évek bank- és hitelpolitikájának krónikáit tartalmazó tanulmányok szinte mindegyike valamilyen módon

érinti a hazai árfolyamrendszer problematikáját. 1981-ben a forint árfolyamainak a tőkés valutákra vonatkozó egységesítése kapcsán Timár Mátyas így fogalmazott: „... a belöldi termelői árak és a világgpiaci árak között szorosabb kapcsolatot hoztunk létre, az árrendszer oldaláról megteremtve az egységes árfolyam bevezetésének induló előfeltételeit... erősíteni kell árrendszerünk értékarányosságát, a világgpiaci tendenciákhoz való alkalmazkodását” (209—210. l.). Az árfolyam kapcsán időről időre napirendre kerül *fize-tési eszközünk konvertibilitásának* kérdése. A kötet egyik fejezete tartalmazza Timár Mátyas BBC-nek adott nyilatkozatát, amelyben a konvertibilitásról így szövelt: „A következő lépés a forint részleges külső konvertibilitásának megteremtése, aminek a munkálatai már folynak. Ez azt jelenti, hogy egy adott időpontban — ami még nincs elhatározva, hogy mikor lesz — külkereskedelmünk egy bizonyos részét már ebben a konvertibilis forintban bonyolítjuk le. Ezt a kérdést tanulmányoztuk a hozzánk hasonló nagyságrendű országokban — Ausztriában, Finnországban és Jugoszláviában. Nem várunk ettől valami alapvető változást külkereskedelmünkben, de úgy véljük, hogy bizonyos szerény keretek között már a bevezetéstől fogva lehetőség lesz a konvertibilis forint alkalmazására is” (222. l.).

Az interjút követően azonban alaposan megváltoztak a világgazdasági feltételek, következésképp Magyarország felkészültsége is. Alig több mint egy évvel később, 1983-ban tehát Timár Mátyas érthető módon fogalmaz másként a forint átválthatóságának idő szerűségét illetően: „A nemzetközi politikai, gazdasági, pénzügyi helyzet... úgy alakult, hogy a forint konvertibilitása bevezetésének egyelőre nincs meg az aktualitása. A devizapiacokon kialakult bizonytalan helyzet azt indokolja, hogy ne siessünk ezzel a lépéssel” (231. l.).

Az elmúlt évek folyamán a hazai és a külföldi szakértőket egyaránt foglalkoztatta Magyarországnak a *Nemzetközi Valutaalaphoz* és társintézményéhez, a *Világbankhoz* való csatlakozása. Érthető, hogy az eseményt megelőzően és azt követően a Magyar Nemzeti Bank elnöke több alkalommal írt, illetve nyilatkozott hazánk e lényeges lépéséről: „... az elmúlt évben elérkezettnek láttuk erre az időt. Már hosszú évek óta meg lehetőségen nagy forgalmat bonyolítottunk le a fejlett nyugati országokkal. Külkereskedelmünknek körülbelül a fele az, ami a szocialista országokkal realizálódik, a másik fele pedig a fejlődő és elsősorban a fejlett nyugati országokkal. Ez azzal a körülménnyel jár, hogy a pénzügyi rendszerünkben nyugati partnereink adottságait is jobban figyelembe kell vennünk. Ezért biztosítottunk nagyobb teret az elmúlt években a piaci viszonyoknak és a világgpiaci árrendszernek. Egységes árfolyamot alakítottunk ki, és tervbe vettük a forint részleges konvertibilitásának a bevezetését. Ezek mind olyan tényezők, amelyek egybevágóan az IMF célkitűzéseivel is. Ezért gazdaságvezetésünk... elérkezettnek látta az időt, hogy lépünk ebben az irányban” (219. l.).

A kötet záró tanulmánya *átfogó értékelést* ad az elmúlt évtized, azon belül különösen az 1980-as évek elejének gazdasági fejleményeiről. A fejezet egyik fő mondanivalója — érthető módon — azon feladatok és intézkedések bemutatása, amelyek egyensúlyi helyzetünk javításához nélkülözhetetlenek. Ezek között említi a szerző a forintnak a konvertibilis valutákkal szembeni leértékelését is.

Már a kötet bevezető soraiból kitűnik, hogy Timár Mátyas jól érzékeli, milyen problémát jelenthet a mai olvasó számára a lényegesen korábban megírt tanulmányok feldolgozása. „A mai ismeretek tükrében természetesen sok minden magától érthetőnek tűnik az írásokban, mindezek azonban a megírásukor még nem voltak evidenciák” (9. l.). Jogosan állapítja meg, hogy „... az utólagos korrekciók mindig nehezek, különösen akkor, ha a környezet bonyolultabbá válik” (10. l.).

Végezetül érdemes Timár Mátyas könyvének zárógondolatát is szó szerint idézni, mert akár mottó gyanánt is szerepelhetett volna a kötet elején: „A mai helyzet jobban rákényszerít bennünket a strukturális változásokra, a hatékonyság javítására. A kényszernek van pozitív oldala is: erősödik az aktivitás, a vállalkozó szellem, javul a piaci munka. A régi közmondás — súly alatt nő a pálma — most különösen időszerű” (232. l.).

Brüll Mária

**Kunvári Árpád: A gazdaságfejlesztés irányításának alapkérdései.
A gazdálkodási egyensúly feltételeiről**

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983. 226 l.

A könyv több vetületben, több szinten, de mindenekelőtt elméleti szempontból vizsgálja és értelmezi a gazdaságfejlesztés irányításának alapkérdéseit. Ezeket az alapkérdéseket, mint a szocialista gazdaság természetrajzának alkotóelemeit, egymással szorosan összekapcsolva, történeti fejlődésük dialektikájában igyekszik megragadni, s ezáltal eljutni egy fejlettebb gazdaságirányítás követelményeinek, jellemzőinek megfogalmazásához.

A szerző a Magyarországon alkalmazott eddigi tervgazdasági modelleket egy hosszú *történelmi tanulási folyamat* fokozataiként tárgyalja. Ebben a gondolatmenetben mind a korábbi „közvetlen irányítású termelés technikai gazdálkodás”, mind pedig a jelenlegi „pénzügyi szabályozásközpontú irányítás” egy-egy szükségszerű szakaszát képezi a szocialista gazdaságirányítás fejlődésének. E szakaszokon belül — az adott feltételek és aktuális feladatok tükrében — sajátos, történelmileg is meghatározott módon működött a szocialista gazdaság, szerveződtek a termelőeszközök köztulajdonára épülő társadalmi aspektusú gazdálkodás és a munkaerővel rendelkező személyi-családi gazdálkodás közötti érdekviszonyok. Érthető, ha a gazdasági fejlődés intenzív szakaszára való áttérés időszakában fellépő új követelmények ismét egy másféle, a korábbiaknál fejlettebb gazdaságirányítási és érdekegyeztetési rendszer kiépítését tűzik napirendre. Ezt a soron következő fejlődési fokozatot a szerző *organikus gazdálkodási modellnek* nevezi.

A szóban forgó modellt a szerző dinamikus, önszervező és önfejlesztő mechanizmusokat széles körben alkalmazó gazdálkodási viszonyrendszernek tekinti, amelyben a gazdálkodás egyensúlya nemcsak globálisan, hanem parciálisan is biztosítható, és éppen ezért a tervszerűség is hatásosabban érvényesülhet. E rendszer egymással is kölcsönhatásban lévő fő jellemzői a következőképpen foglalhatók össze:

- Az irányítás közvetett hatóerőinek (tudatosan kiépített piac és társadalmi érvényesülési normarendszer) felerősítése; a közvetlen hatóerőkkel (hatalom, társadalmi érdek, tekintély, információ) való kölcsönhatások kiépítése; önmagában is szervezett és céltudatos, a társadalomba szervesen beágyazódó cél- és eszközszabályozás, népgazdasági tervezés.

- A gazdasági egyensúlyt folyamatosan érvényesítő és újratermelő gazdaságossági feltételrendszer (erőforrás-értékelés; megtérülési és hozamkövetelmények; bővítési- és pótlásalap-képzés).

- Olyan szervezeti rendszer, amelyben a gazdaságirányítás szoros, társadalmi szintű intézményi háttérkapcsolattal rendelkezik; amelyben megfelelő áttételező gazdálkodási szint épül ki a makroszintű és a vállalati gazdálkodás között; amely komplex termelés technikai fejlesztő és gazdálkodó rendszerként működő innovációs szervezetet is magában foglal.

- Kiegyenlített gazdaságfejlődési állapot, amelyben az elvárások és a munka-erő-feszítések egyensúlyban vannak; a munkajövedelmek az eredménytől és az előzetes felkészüléstől, fejlesztési tevékenység színvonalától függenek; a termelési és a beruházási kereslet szigorú hatékonysági követelmények alatt áll; reálisak a népgazdasági tervek.

- Hatékonyságfokozó erőforrás-befektetéssel és erőforrás-kiváltással járó, intenzív gazdálkodási egyensúlyi állapot, amelyben stabil ütemben nőnek a nem termelési célú erőforrások, emelkedik az életszínvonal.

- A kereslet, a fizetőképesség összhangban van az erőforrások igénybevételével szemben támasztott társadalmi hatékonysági elvárásokkal.

- Hatásosan serkentő és stabilizáló gazdálkodási és társadalmi mechanizmusok; az élömunka-rentabilitás érvényesülése a gazdaságossági feltételrendszerben, a hozamkövetelmények alakításában; következetesen normatív eszközhozam érvényesítése, összhangban mind a bővítés alapszükségletével, mind a megtérülési lehetőségekkel; a társadalmi és a vállalati alapképzés egyensúlya, a megtérülési lehetőségekkel összhangban álló hitelezés; ösztönző és stabilizáló ármechanizmus; a társadalmi megítélés egyensúlyán alapuló érvényesülési rendszer.

A könyv szerkezeti felépítése jól szemlélteti azt a gondolatmenetet, ahogyan a szerző egyes általános elméleti összefüggésekből, egyes fogalmak tisztázásából kiindulva, a magyar gazdaság gyakorlatából levonható következtetések, fejlődési problémák, dilemmák ismeretére támaszkodva elemzi a szocialista gazdálkodás kétalapúságát, a termeléstechnikai kapcsolódások és illeszkedések irányításának kérdéseit, és végső következtetésként eljut az *organikus gazdálkodási modellre* vonatkozó elgondolásainak megfogalmazásához.

A szerző a gazdaságfejlesztés és az irányítás legfőbb kérdésének a *gazdálkodási egyensúly* érvényesítését tekinti. Az erről szóló fejezetben foglaltak az egész könyv vezérmotívumát képezik; az előző fejezetek ezt készítik elő, a következők erre alapozódnak. Ezt is figyelembe véve, magam is elsősorban a szerzőnek a gazdálkodási egyensúlyról szóló gondolatrendszerét, illetve az innen az organikus gazdálkodási modell koncepciójához vezető utat kívánom bemutatni.

A *gazdálkodási egyensúly* fogalmát a szerző gondosan megkülönbözteti a szokásosan értelmezett *gazdasági* egyensúlyétól. Az utóbbit a felszínen jelentkező okozati megnyilvánulások kifejeződésének tekinti. A gazdálkodás egyensúlyát viszont a mélyebb, a mérlegszerű egyensúlyt meghatározó *okokat* középpontba állító összefüggések képezik. Itt lényegében arról — gazdálkodásra és a gazdálkodó alanyokra egyaránt értelmezhető — kölcsönhatásról van szó, amely az igények és az értük vállalt, lehetséges és érdemesnek tartott munka-erőfeszítések között van.

A gazdálkodási egyensúlynak szükségképpen megvannak a maga sajátos fejlődési fokozatai, amelyek szoros kölcsönhatásban vannak a gazdaság fejlettségével, állapotával. A szocialista gazdaságnak történelmileg az elvárások és az eredmények tartós különbségéből kellett kiindulnia, és fő programként éppen a termelődöröknek az elvárások színvonalára való felzárkózását kellett célul kitűznie. E felzárkózási igény sajátos, globális szemléletmódot vont maga után, amelyből adódóan maga a gazdálkodási egyensúlyozás is alapvetően a központi mérlegelés szintjére került. Az egyensúly így kialakult kezdeti fokozatát a szerző *viszonylagos gazdálkodási egyensúly*nak nevezi.

Ennek keretében a gazdálkodási egyensúlyozás módszerei — és ezzel együtt a központi mérlegelés szemléletmódja is — bizonyos, a gazdaság helyzetéből adódó változásokon mentek keresztül. A hazai gyakorlatot szemügyre véve, kezdetben a létminimumon való mennyiségi kielégítés *sürgősségi* sorrendje volt a mértékadó. Ezt követően, a létminimumot meghaladó körben, főként fokra növekedett a *munkabefektetések* arányában való elosztás súlya. A mai magyar gazdaságban a gazdálkodási egyensúlyozás, a munka-erőfeszítések arányában való elosztás mellett, egyre inkább az *eredményesség* függvényében való elosztás is napirendre kerül — eredménynek főként az olyan összetett közgazdasági problémák megoldásához való hozzájárulást tekintve, mint a külkereskedelmi egyensúly vagy az infrastrukturális lemaradás pótlása.

Mindeme fejlődési fokozatoknak közös vonása, hogy az elosztás középpontjában a társadalmi tulajdonú gazdálkodás centrális egyensúlyozó tevékenysége — a mai, fejlettebb gyakorlatban a pénzügyi szabályozásközpontú irányítás módszereinek alkalmazása, főként a fizetőképes kereslet mennyiségi kézbe tartása, a pénzforrások funkciók és célok szerinti szabályozása, „megcímkézése” — áll. Az extenzív gazdálkodás és gazdaságfejlődés tartalmáinak kimerülésével azonban az egyensúly ily módon történő alakítása sokat veszített hatékonyságából. A magyar gazdaság által elért fejlettségi foknak ma már az *intenzív gazdaságfejlesztés* felel meg, és ennek lényegéhez tartozik a hatékonyságfokozó erőforrás-befektetés és erőforrás-kiváltás, a meglévő erőforrások más módon történő hatékonyabb felhasználása. Ennek a folyamatnak a véghezviteléhez a globális, viszonylagos gazdálkodási egyensúly már semmiképpen nem elégséges, a helyi, parciális feszültségek feloldására pedig a mai indirekt irányítási módszerek még a korábbinál is kevésbé használhatók. Ebben a helyzetben egyre inkább nyilvánvalóvá válik, hogy a végső, globális központi egyensúlyozásnak a parciális gazdálkodó alanyok belső egyensúlyára is támaszkodni kell. Ennek a *kifejlett, parciálisan is érvényesülő gazdálkodási egyensúly*nak a követelménye — az „addig nyújtózkodjál, amíg a takaród ér” elvnek érvényesítése mellett — az is, hogy a jövedelmek alakulása szoros, dinamikus kölcsönhatást létesítsen az igények, a munka-erőfeszítések, valamint a munka eredményessége

között. Az előrehaladás egyik legfontosabb minősítőjévé az eredményesség szerinti differenciálás válik, a kölcsönhatás társadalmi „hitelesítésében” pedig mással nem helyettesíthető szerepet tölt be az értéktörvény.

A szerző alapvető következtetése, hogy a fejlődés extenzív szakaszáról az intenzívre való átmenetben nem az extenzív és az intenzív gazdálkodás változó arányú keverékére van szükség, hanem az adott feltételekhez igazodó, de azokat az intenzív gazdaságfejlesztés irányában elmozdító speciális gazdálkodásra és gazdálkodási egyensúlyra. A hatékony gazdálkodást akadályozó — részleteiben is taglalt — strukturális feszültségek felszámolása mellett ez azt is szükségessé teszi, hogy — az elért fejlettséggel összhangban és a hosszú távú megoldást megalapozva — megoldjuk a kétalapú szocialista gazdálkodás nagy problémáját: hozzunk létre tartós érdekegyensúlyt a gazdaságirányítás és a munkaerővel rendelkező személyi-családi gazdálkodás között.

A termelési viszonyokat ma az jellemzi, hogy az elvárások — sem a vállalati, sem a személyi-családi gazdálkodásban — nem a munka-erőfeszítésekkel és azok eredményességével kölcsönhatásban, hanem azoktól függetlenül alakulnak ki. Az állammal szembeni várakozások a munkahelyi viszonylatok és problémák megoldását illetően; az eléggé fejletlen munkahelyi demokrácia és tulajdonosi tudat; a munka ellenszolgáltatásában az eredményesség nem kellő figyelembevétel; az általában laza követelmények; az egyes javakhoz kapcsolódó „természetes” elvárások; a pazarlás; a megszerzett képzettség és a munkateljesítmények sablonos, sematikus értékelése — mindezek határozottan sürgetik, hogy (az intenzív pályára való áttérés globális programjának keretében) kiépítsük a kifejlett gazdálkodási egyensúly megfelelő elemeit, köztük azt a *gazdaságossági feltételrendszert* is, amely a globális gazdálkodási egyensúly feltételeit mint értékrendet közvetíti, és mind a vállalati szintű parciális egyensúlynak, mind a személyi-családi gazdálkodás egyensúlyának szerves elemévé válik. Ehhez a gazdaságossági feltételrendszerben belső harmóniára, kiegyensúlyozottságra, maximális és nem bonyolultan kifejeződő egyértelműsége van szükség, amelynek megeremtése — végső fokon a költségmegtérülési és hozamra vonatkozó elvárások céltudatos, az érdekeltégi viszonylatokban is megalapozott szabályozása — régi gondja a szocialista gazdálkodási rendszernek.

A gazdaságossági feltételrendszer fő követelményének tekinthető, hogy a gazdasági erőforrások értékelése és a hatékony alkalmazásukkal, helyettesítésükkel elérhető gazdálkodási eredményesség között dinamikus összhangnak, egyensúlynak kell lennie. Megfigyelhető, hogy ennek az egyensúlynak a hiánya olykor zavarbaejtően nagy tanácstalanságot okoz az új technika, a műszaki fejlesztés minősítésében, a fejlesztési döntésekben.

A szerző rámutat arra, hogy az elmúlt 8 — 10 évben a gazdaságossági feltételrendszer erőteljesen fejlődött, de még mindig nem sikerült kiküszöbölni a kibontakozást akadályozó gazdaságossági ellentmondásokat. Különösképpen problematikus — és a fejlett ipari országok tapasztalatai alapján elfogadhatatlan —, hogy a technikai, technológiai színvonal emelkedése nálunk gyakran rontja a jövedelmezőséget, és hogy az elavult termelőapparátusok általában a legrentábilisabbak — legalábbis amikor belső ármechanizmus formálja áraikat. Ennek fontos tényezője, hogy Magyarországon nagyon drágák a termelőeszközök a munkabéreköltségekhez képest. Érdekes adalék, hogy egy órai munkabéreköltségért a legfejlettebb tőkésországokban több mint tízszer annyi műszert, gépet lehet vásárolni, mint hazánkban. Igaz, ez a különbség abból is adódik, hogy a szóban forgó technikai eszközöket a legfejlettebb ipari országokban rendkívül nagy termelékenységgel állítják elő. Az sem hanyagolható azonban el, hogy a szóban forgó országok a fogyasztási cikkek jelentős megadóztatásával, a tőkés termelőszektor komoly közvetlen vagy közvetett támogatásával mesterségesen is emelik a nominálbér szintjét, egyúttal viszonylag csökkentik a tőkejavak árát. Az áraknak ez a kétszintűsége állami gazdaságpolitikai eszközökkel is tovább erősíti az emberi-szakmai tényezők egyébként is gyors felértékelődését.

Nálunk fordított a helyzet: az élő munka költségei között még a ténylegesen elért életszínvonalhoz kapcsolódó ráfordítások is csak részben jelennek meg; fordított irányú az árak kétszintűsége is. Ez szükségképpen torzítja az értékrendet, egyúttal újratermeli az inflációt, mégpedig annak legrosszabb — az inflációt okozó ellentmondások feloldására sem ösztönző — változatát.

Az, hogy a mai magyar gazdaságban a fejletlen és zavaró erőforrás-értékelésből fakadó inflációs tendenciák vannak, a szerző szerint abból is származik, hogy túlzott mértékű eszközarányos költségtérítést és hatékonyságelvárást támasztunk az új állóeszközökkel, beruházásokkal szemben, miközben a beruházások bekerülési költségének alakulása másodrangú kérdés. Így a fajlagos beruházási költségek gyorsan emelkednek, és három-öt évi késleltetéssel az általános árszínvonalat is emelik.

Mindezeknek a tanulságoknak a feldolgozása nyomán a szerző elég nagy részletességgel — a mű elméleti jellegéhez képest talán túlságosan is részletekbe menően — bemutatja egy olyan gazdaságossági feltételrendszer egyes elemeit, amely — megítélése szerint — lehetővé teszi és elősegíti a kifejlett gazdálkodási egyensúlyra való áttérést.

A szerző szerint az elmúlt évtized gyakorlatában hatástalannak bizonyult az eszközjövödelmezőség középpontba állítása. Ez is azt mutatja, hogy a szocialista viszonyok között az élő munka rentabilitása képezi az erőforrás-értékelés bázisát. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha az élő munka összes normalizált költségét, így a szociális lakásellátást vagy az emberi-szakmai felkészülés terheit is, érzékelnéni lehet a termelési ráfordítások között — mégpedig nem feltétlenül bérarányosan, hiszen például a társadalmi juttatásokat inkább létszámarányosan célszerű figyelembe venni; a létszámkiváltást, illetve az új munkaerő beállítását célszerű lehet a beruházási pénzforrások szabályozásával is összekapcsolni.

Tekintettel arra, hogy a hosszabb amortizációs idejű ágazatokban — a befektetések lassúbb megtérülése miatt — korlátozottabb a hatékonyságfokozás lehetősége, a szerző megfontolandónak tartja az állóeszközök hozamkövetelményeinek az amortizációhoz való kapcsolását.

A műszaki fejlesztés, az irányításfejlesztés ráfordításaival szemben is megtérülési, amortizálódási követelményeket lát célszerűnek érvényesíteni.

Az élő munka költségűségének növeléséhez kézenfekvőnek látja a „semleges” adóterheket a fogyasztási cikkek forgalmi adója útján realizálni; emellett — a vagyoni feszültségek ellensúlyozása céljából — szükséges lehet az átlagot kiugróan meghaladó személyi-családi vagyonállomány megadóztatása is.

Könyvének első fejezetében a szerző helyesen mutat rá arra — világjelenségnek tekinthető — problémára, hogy „az elméletek és a gyakorlati tapasztalatok lényegében véve megkettőződő értékeket tükröznek, sokszor külön gondolati pályákat futnak be... az elmélet bizonyos fokig elszigetelődik... nem nyújt megfelelő ismeretanyagot ahhoz, hogy a gazdaságfejlesztés irányításának tökéletesítésével kapcsolatos gyakorlati törekvések tárgyilagos, tudományos minőségűt kapjanak” (14—15. l.). Kunvári Árpád ennek a hézagnak a kitöltéséhez igyekezett alkotó módon hozzájárulni, amivel igen jelentős feladat megoldására vállalkozott, mégpedig eredményesen. Jól definiált fogalmakból kiindulva, történelmi szemléletű, dialektikus módszert alkalmazva, közgazdasági összefüggések egész sorát sikerült a helyére tennie, és ezúton alapot szolgáltatni a konkrétabb, gyakorlatibb feladatok megoldásához. Könyve ugyanakkor nem könnyű olvasmány; megfogalmazásai, mondatszerkesztései helyenként nehézkesek; a logikai szerkezet egységére és kerektségére törekedve, esetenként talán túlzásba viszi a visszahivatkozásokat, visszacsatolásokat. Megkönnyíti viszont a megértést a könyv erősen, tagolt szerkezete, fejezetbeosztása.

A szerző érdeme, hogy elméleti fejtegetéseit rendre szembeesíti a magyar gazdasági fejlődés tapasztalataival, problémáival, és jó érzékkel jelöli ki azokat a kapcsolódási pontokat, ahol az elméleti megalapozás segítséget adhat a gyakorlati cselekvésnek. Ő maga is elég sok gyakorlati, gazdaságstratégiai és gazdaságirányítási kérdésben nyilvánít véleményt, megítélésem szerint általában helyesen. Gondolatmenetében — az eddig vázoltakon kívül — jelentős súlyt kapnak az innovációs szervezeti rendszer kialakítására és működtetésére irányuló fejlesztési feladatok; az extenzív és az intenzív fejlődés egyensúlyának makroszintű strukturális feltételei; az infláció és a gazdálkodási egyensúly összefüggései; a gazdasági fejlődés emberi-szakmai tényezői; a kereslet-kínálat, illetve az árrendszer közötti kölcsönhatások az organikus gazdálkodási modell feltételei között; az organikus gazdálkodási rendszer társadalmi megalapozásának feladatai.

A téma természetéből fakadón a szerző több olyan kérdésben is kifejti elgondo-

lásait, amelyek közgazdász körökben vita tárgyát képezik, vagy a szerző által történt megfogalmazásban vitathatók.

Én magam kissé leegyszerűsítettnek érzem a szocialista gazdálkodás érdek- és mozgásformáinak oly módon történő kezelését (a 20. lapon), amely szerint a személyi-családi gazdálkodás, valamint a társadalmi tulajdonon alapuló közvetlen társadalmi gazdálkodás mellett a vállalati gazdálkodás csupán „a két gazdálkodás érdekbeli átfedésének színtere”. Ha az érdek- és mozgásformáknak nem az előbbiekkal azonos súlyú metszéséről van is szó, aligha érzem vitathatónak bizonyos kollektív vállalati, vállalkozási érdek és — legalábbis a vállalati vezetőség körében — valamiféle tulajdonosi tudat létezését, működését, lényegi befolyását a gazdasági folyamatok alakulására.

Nem tartom eléggé megalapozottnak azt az állásfoglalást sem, amely szerint a magyar gazdaság szervezetében az egész és a részek közötti organikus kapcsolódáshoz okvetlenül valamiféle közbülső — a szerző szerint ágazati — gazdálkodási szint szükséges, mert különben „...vagy a vállalati önállóság lehetőségeit kellene túlságosan behatárolni, vagy a tervgazdálkodás lehetőségeit kellene túl szűknek tekinteni” (178. l.). Egy ilyen szervezőmód általános érvényesítésének szükségességét még akkor is kétségesnek tartanám, ha — mint azt a szerző kézenfekvőnek tartja — a felügyeletet gyakorló ágazati irányítás szervezetét „gazdálkodási pozícióba hoznánk”.

Ezzel is összefügg, de más témák tárgyalásakor is úgy éreztem, hogy a szerző az eszközáramlást főként ágazaton belüli formájában kész elfogadni, és általában is túl nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy az elhasználódott termelőeszközök pótlása azon a területen következzen be, ahol a pótlási alap keletkezik. Például „Minden termelő szervezetnek... biztosítani kell a pótlásialap-képzést, vagyis az újratermelési költségeket fedező amortizációt, függetlenül az eddigi leírás mértékétől és [az] állóalapok állapotától, ha termelésére a népgazdaság, illetve a piac igényt tart” (154. l.). Magam az intenzív gazdálkodás feltételei között éppen hogy attól várnék a népgazdasági hatékonyságot javító szerkezeti átalakulást, hogy a vállalati pótlási alapok a hatékonyság függvényében — tehát éppen hogy nem intézményesen biztosított módon — realizálódnak, és végső fokon egyes vállalatoknak, sőt ágazatoknak igen gyors fejlődést is lehetővé tesznek, míg mások határozott visszafejlődésre is kényszerülhetnek.

Fenntartásaim vannak a gazdaságossági feltételrendszer fejlesztésére vonatkozó egyes konkrét javaslatokat illetően is; ezekre itt és most nem térek ki.

Mindezek persze részmegjegyzések, mégpedig olyan kérdésekről, amelyek csak bizonyos laza összefüggésben vannak a fő mondanivalóval, annak logikai szerkezetével, és egyáltalán nem módosítják a mű előbbieken ismertetett általános értékelését.

Újhelyi Gyula

M. Talamona: Az innováció jelentősége és problémái a kis- és középvállalatokban

(Giornale degli economisti e annali di economia, Padova, 1983. 3—4. sz.)

A kis- és középvállalatok ma talán a korábbinál is alkalmasabb terepei a gazdasági fejlődésnek és az újítások elterjesztésének.

Ismeretes, hogy milyen fontos szerepet játszanak a kis- és középvállalatok az EK, illetve az OECD országaiban. Ebben a vállalati szférában dolgozik az iparban foglalkoztatottak 50—70 százaléka. Nagy a súlyuk a hozzáadott érték előállításában, a forgalomban és a beruházásban is, bár kisebb a foglalkoztatásban játszott szerepük. A kis és közepes termelőegységek — a szolgáltatási és kézműipari szektoron kívül is — néhány iparágban uralkodó helyzetben vannak.

A kisvállalatok jelentősége minden iparilag fejlett országban növekszik, de a később fejlődésnek indult országokban — így Olaszországban — az átlagosnál is jelentősebb a kisvállalati szféra.

Eddig még nem sikerült tisztázni, hogy a kis- és középvállalatok fontosságának a növekedése átmeneti válasz-e a hosszú recesszióra és stagnálásra, avagy térhódításuk inkább a gazdasági szerkezet gyökeres megváltozása miatt következett be.

Azt azonban okkal állíthatjuk, hogy a társadalmi változások mellett éppen a műszaki fejlődés kedvez leginkább a kis- és középvállalatoknak. A hatvanas években a méretgazdaságosság elvén alapuló kutatások végkövetkeztetése az volt, hogy az iparban és a többi termelőtevékenységben a volumen növelése a költségek csökkenését vonja maga után, és a skálagazdaságosság idővel nő.

A hetvenes évek elején azonban olyan fontos műszaki és gazdasági változások zajlottak le, amelyek nagy hatással voltak a kistermelésre. E nagy horderejű technológiai

változások először a nagyvállalatokban mentek végbe, és csak a következő szakaszban használták ki előnyeiket a kisvállalatok. Ennek ellenére nem lehet figyelmen kívül hagyni a kis- és középvállalatok innovációs szerepét sem.

Az elektronikai forradalom következtében az innováció viszonylag kis sorozat esetében is hasznot hajtó. Nem kétséges, hogy az innovációt a gazdasági fejlődéssel, a műszaki haladással és a méretgazdaságossággal együtt kell vizsgálni. Am ezek egymásra hatása hosszú távon attól függ, mennyire sikerül az európai gazdaságok versenyképességét növelni. Kétféle scénárió képzelhető el. Az első, a pesszimistább szerint Európa régen iparosodott országai (Olaszországot, e sorban az utolsót és megkésettet is ideértve) csak a termelékenység és a műszaki színvonal állandó emelésének az útját járhatják — miközben a foglalkoztatás állandóan, drasztikusan csökken. Egy másik, rugalmasabb hipotézis a „technológiai forradalom” valószínű hatásait is figyelembe veszi, amelyek megengedik, sőt szükségessé teszik a különböző termelési módok együttélését.

A modern ipari gazdaságok hosszú ideig az egy dolgozóra jutó tőke állandó növekedése révén fejlődtek, miközben a termelékenység emelkedett. Két tényező játszott itt szerepet: a technikai haladás és a skáláhozadék. A kettő közül a technikai haladás a fontosabb elem. Fontossága tovább fokozódik néhány olyan újabb innovációs áramlat fényében, amelyek viszonylag szerény termelési méretek mellett is érvényre juthatnak.

A mikroelektronikához kapcsolódó innováció tőkeintenzitása kisebb az átlagosnál. A jelenlegi „technológiai forradalomban” szélesebb körben ruházunk be a kevésbé tőkeigényes, de több munkát, ellenőrzést és kommunikációt igénylő termelőtevékenységekbe. Az innováció lényegessé vált a kis- és középvállalatok számára, főként azok vállalkozói dinamizmusa miatt.

Az innovációnak két lényeges alkotóeleme van: a (technikai) találmány és a

vállalkozói kezdeményezés. A technológiai, szervezési és piaci változásoknak a dinamikus fejlődést célzó támogatása mindezekelőtt a vállalkozói dinamizmust és a termelékenység növekedésének ösztönzését jelenti. A kis- és középvállalatok (és a kézműipar) alkalmasak az innovációk létrehozására, de még inkább közvetítésére és terjesztésére.

Az innovációt támogató állami politika különösen fontos a kisebb vállalatok számára, mivel a kisvállalatok termelékenysége alacsonyabb a nagyobb méretű, modernebb vállalatokénál.

A hatékony gazdaságfejlesztési stratégia szempontjából — figyelembe véve természetesen a foglalkoztatási helyzetet is — különösen fontos a kisvállalatok, illetve vezetőik szervezési és vállalkozási képességének a fejlesztése. Az állami szervek szakmai képzés, technikai segély, kutatás formájában jelentős összegeket fordítanak erre. Úgyelni kell azonban arra is, hogy a segítség a dinamikusabb vállalatok fejlődését szolgálja, és előmozdítsa a modernizálódás útjára lépő vállalatok kezdő lépéseit. A nemrég iparosodott országokat sajnálatos módon olyan politika jellemzi, ami inkább a koncentrációnak, mint a decentralizációnak kedvez, mind a tőkét, mint a szervezési, vállalkozói tényezőt tekintve.

Figyelembe véve a viszonylagos munkaerő-felesleget, illetve a viszonylagos tőkehiányt, újból felül kéne vizsgálni az állami pénzügyi és hitelintervenciókat. Szakítani kellene azzal a politikával, amely jobban csökkenti a tőkeköltséget a munkaerőköltségnél, tehát — a többi feltétel változatlansága mellett — előmozdíja a fajlagosan nagyobb tőkét igénylő termelést.

Egyre inkább beigazolódik az a gyanú, hogy az érvényes relatív tényezőárák (mint a viszonylagos ritkaság, tehát a gazdasági hatékonyság mutatói) sok országban „hibásak”. El kell kerülni azt, hogy a viszonylagos tényezőárák torzulása miatt — de nemcsak ezért — a munkáltatók mindinkább tőkével helyettesítsék a munkát. Erre a vállalkozók amúgy is hajlandóságot mutatnak, mivel a „gépek” kevesebb aggodalmat okoznak nekik, mint a munkaerő.

A kis- és középüzemeket az innováció akadályozó tényezők vizsgálatakor meg kell különböztetni aszerint, hogy modern technikát alkalmaznak-e, vagy sem. Az utóbbiaknak természetesen nehezebb a

helyzetük az újítások átvétele és alkalmazása tekintetében.

Szükség van arra, hogy megfelelő állami vagy magánvállalatok segítsék a kis- és középvállalatokat azokon a területeken, ahol az utóbbiak — méreteik miatt — hátrányban vannak (technológia, pénzügyek, az eladás megszervezése stb.). Am a segítségnyújtásnál el kell kerülni azt, hogy a segítség pusztán a méreteknek szóljon, és e tekintetben minden kis- és középvállalatot egy kalap alá vegyenek.

(Ism.: *Mészáros Piroska*)

Karl Georg Zinn: Ciklus, stabilitás és a pénz semlegessége

Eszméletörténeti kiegészítés a potenciális pénzpolitikához — Schumpeter fejlődési elmélete alapján

(Konjunkturpolitik, Nyugat-Berlin, 1983. 6. sz.)

Nincs éles határvonal az éppen érvényes gazdaságelmélet és a dogmatörténet között. Ha Keyneset időszerűnek találjuk ma, akkor „dinamikus vállalkozójával” Schumpeter is az. A cikk a mennyiségi pénzpolitikát tárgyalja, amely a pénz semlegességének a tézisében nyugszik, éspedig Schumpeter fejlődési elméletének szempontjából. Ez a viszonylag szűk téma központi helyet foglal el Schumpeter elméletében, ezért csak a schumpeteri rendszer összefüggésében lehet vele foglalkozni.

Schumpeter két különböző modellel dolgozik: tulajdonképpen egyfajta Walras–Marx-szintézisről beszélhetünk a schumpeteri műben. Rendszerének egyik vonulata — a „statikus” elmélet — Walras egyensúlyfelfogásán nyugszik. Schumpeter „dinamikája” ezzel szemben a kapitalista gazdaság endogén ciklusából indul ki oly módon, ahogyan azt Schumpeter előtt csak Marxnál lehetett megtalálni.

A két elméleti vonulat valóságartalmala minőségileg különbözik egymástól. A statikán Schumpeter tulajdonképpen olyan egyensúlyt ért, amelyet a változó valósággal szembesítve lehet megérteni. Nem tudunk a „gazdaság mozgásáról”, az egyensúlyhiányról, a fejlődésről stb. beszélni akkor, ha nincs összehasonlítási alapunk, vagyis ha nem tudjuk felvázolni a gazdaság mozgulatlanságát, egyensúlyát, illetve

fejlődés nélküli állapotát. A „statika” éppen ezt a fiktív helyzetet írja le.

Schumpeter dinamikája ezzel szemben a gazdaság tényleges mozgását, ciklusokban való fejlődését vizsgálja.

Schumpeteri értelemben a fejlődés „új kombinációk” dinamikus változások révén történő megvalósításának az eredménye. A fejlődés feltételezi, hogy az erőforrásokat — a munkát, a termelőeszközöket — kiragadják eddigi felhasználási körükből, és újító módon alkalmazzák őket. Ez az eljárás azt a feltételezést rejti magában, hogy a vállalkozók számára megfelelő vásárlóerőt teremtenek, mégpedig olyan vásárlóerőt, amely a pénz-, illetve hiteltermelésen túlmenően áll rendelkezésre. Ennek következtében az effajta vásárlóerő inflatorikus hatású.

A fellendülés — annak következtében, hogy az innovátorok pótlólagos keresletet támasztanak — szétzilálja az egyensúlyi helyzetet. A fellendülési infláció elkerülhetlensége azt bizonyítja, hogy Schumpeter fejlődésemélete összeegyeztethetetlen a pénz semlegességi hipotézisével.

A dinamikus vállalkozót a várható hozam ösztönzi az innovációra. Az újítás megvalósítása után a vállalkozó reális javak, vagyis értéknövekedés formájában vissza tudja adni a népgazdaságnak azt, amivel a hitel formájában eddig tartozott. Az újító reális kínálatának belépésével ugyanakkor megkezdődik a kínálati verseny az „új” és a „rég” üzemek között, és ez a lefelé menő szakaszba vezet át.

A beruházás schumpeteri értelemben dinamikus jelenség. A beruházási tevékenység megfelelő pénz-, illetve hiteltermelést kíván. Ha a pénzmenyiség növekedése fontos szerepet játszik a fejlődésben és így a beruházások növekedésében is, akkor állandó beruházási korlátot képez a pénz oldaláról. A pénzpoltika ugyanis nincs abban a helyzetben, hogy előre lássa a beruházási tevékenységet. Ha ezen túlmenően a politika az infláció elleni harcot tekinti elsődlegesnek úgy, hogy a schumpeteri értelemben vett fellendülési inflációt is el akarja kerülni, akkor a jegybank ténykedése tartósan akadályozza működésükben a „dinamikus vállalkozókat”.

A dinamikus pénzelmélet részét képezi Schumpeter fejlődési és konjunktúraelméletének. A hosszú távú fejlődés Schumpeter szemében depressziók és válságok által megszakított fellendüléssornak tűnik, amely fellendüléssorozat a vállalkozók innovatív

teljesítményének köszönhető. Az „innovatív vállalkozónál” kevésbé ismert a Schumpeter-féle „gazda” típusa, aki a vállalatvezetők, menedzserek tömegét képviseli. E feladatát tisztességesen ellátó típus az innovációktól és úttörő vállalkozók konkurenciájától „feltűzelve” képes az utánzásra. De a „statikusan” is megmutatkozó bevétel nem tőle származik, hanem az innovatív teljesítmények eredménye.

Az innovációk tőkét igényelnek. A tőke Schumpeter számára nem azonos az előállított termelőeszközökkel. A tőke rendelkezési hatalom az erőforrások felett. Schumpeter elmélete ebben a kérdésben közel áll Marxéhoz, bár ő maga rámutatott a nyereségelmélete és Marx értéktöbblet-elmélete közötti különbségekre is.

Az innovatív vállalkozó rá van utalva a tőkebefektetőkre, akik a produktív hitel nyújtásakor kockázatot vállalnak. A produktív hitel Schumpeter szerint semmiképpen sem ruházható át, mert valahol a népgazdaságban megvan a megfelelő ellentétele. Az innovatív vállalkozóhoz folyó produktív hitel mindenképpen inflációs tényező, minthogy az innováció kiváltotta termelésnövekedés (Schumpeter szerint: értéknövekedés) csak később fog bekövetkezni.

A produktív hitelt jövőbeli teljesítményekre nyújtják, ezért az pénzteremtést igényel. Ha a fellendülési inflációt megfékezzük, akkor magát a fellendülést fogjuk vissza. Schumpeter szerint ezért el kell hátrálni az adott infláción belül azt a részt, amely „szükséges”, attól, amelyet meg kell fékezni.

Ha elfogadjuk Schumpeter fejlődési elméletét, amely legalább annyira igazságot tartalmaz, mint a neoklasszikus egyensúlyelmélet, akkor a gazdaságpolitikának őrizkednie kell attól, hogy az inflációtól való félelmében megakadályozza a hitel- és pénzteremtést.

Az egyoldalúan az inflációellenes harcra orientált pénz- és hitelpolitika tartóssá teszi a stagnálást, különösen akkor, ha a kamat jegybanki beavatkozásoktól függ.

Ha a kamatot a produktív hitel iránti kereslet szabná meg, az nem lehetne magasabb a beruházások hozamánál. Ha a kamatot a vállalkozói nyereség „magsarcolásaként” értelmezzük, akkor a kamatnak a nyereséggel párhuzamosan kellene mozognia. Az utóbbi időben azonban ez már egyáltalán nincs így.

Schumpeter elméletében az infláció és a

fellendülés egymással összefüggésben vannak. Ha a fellendülések „láncolata” kapcsolódna egymáshoz, vagyis nem lépnének fel depressziós szakaszok az expanziós szakaszok között, akkor többé-kevésbé folyamatos infláció keletkezne. A „kúszó” vagy „szekuláris” infláció, amely a második világháború utáni növekedési folyamatot kísérte, beleillik a schumpeteri magyarázatba. Az, hogy Schumpeter fejlődési elmélete a háború utáni „kúszó” inflációra is magyarázatot ad, tételének érvényességét bizonyítja.

Schumpeternek a fellendülési inflációról szóló megállapítása feltételezi, hogy a növekedés a versenygazdaságban bizonyos túlkeresletet követel meg. A pénz- és hiteltermelés nem oka a kereslet túltengésének, hanem fontos feltétele. A gyenge inflációval párosuló növekedési folyamat inflációmérséklő erőket is életre hív, minthogy a reális kínálat úgyszólván követi a keresleti szívóhatást.

A pénz- és hitelpolitika akkor kerül nehéz helyzetbe, ha a „növekedési infláció” mellett „egyéb típusú infláció” is fellép: importált infláció, monopolárok következtében kialakuló infláció stb. A pénzpolitika nehézsége ilyen esetekben az, hogy az árfelhajtó tényezőket nem tudja kiiktatni, csak a pénzzaporítást fékezheti. De ez olyan gyógymód, amely egyúttal a növekedést is akadályozza. A monopolista vagy importált inflációval együtt elnyomják az egyedül elviselhető inflációfajtát, a fellendülési, illetve növekedési inflációt is. Ezáltal kumulatív folyamatot indítanak be, minthogy a növekedés fékezése a jövő reálkínálatának a csökkenéséhez is vezet, ami ismét csak inflációs tényező.

Schumpeter — Spiethoff elméletére támaszkodva — nagyon világosan különbséget tett az alkalmazkodási folyamathoz szükséges depresszió és a túlzások (például pánikreakciók) által hozott gazdaságpolitikai reakciók között, amelyek „romboló válsághoz” vezetnek. Ha Schumpeter tételét követjük, akkor — az ún. növekedési ciklusok ellenére — a növekedési ráta mindig pozitív marad, és egy hosszú távú („enyhe”) inflációval párosul.

A kúszó infláció schumpeteri értelmezése összeegyeztethető a kínálat ármozgásaival. Schumpeter a fellendülési inflációnál árversenyt tételezett fel. Sok piacon azonban hiányzik az árverseny. A monopolisztikus verseny kereslethiány vagy kapacitásfelesleg felléptekor elsősorban mennyiségi korlátozásokhoz vezet, nem pedig árcsökkenéshez. Ez azt jelenti, hogy — Schumpeter elképzelésével ellentétben, aki a fellendülési infláció és a defláció váltakozását tételezte fel — a depresszió már nem okoz árszintcsökkenést.

Mindez arra utal, hogy a piaczgazdasági rendszerek már nem képezhetők le a „statikus” egyensúlymodell alapján. A hiányzó árversenyt azonban hiba lenne dekoncentrációs intézkedésekkel vagy hasonló módszerekkel megpróbálni visszaállítani. A történelmi anakronizmustól eltekintve is, a nagyvállalatok az innovációk fő hordozói, akkor is, ha még ma a kis- és középvállalatok is hozzájárulnak ehhez a folyamatához. A szekuláris infláció problémáját tehát másképpen kell megoldani, mint az ideális árversenyhez való visszatérés eleve kudarcra ítélt próbálkozásával.

(Ism.: *Kálmán Endré*)

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Экономическое развитие как основная политическая цель: здесь и сейчас

Габриэлла Хедри Изикнэ

Исходя из системы целей социализма, в течение всего исторического периода этой общественной формы экономической политике следовало бы отдавать приоритет. Статья ищет ответа на вопрос, что является причиной нарушения время от времени направления этого приоритета. Серьезная внешняя военная угроза оказывает на социалистическое содружество влияние таким образом, что, в то время как содружество в наши дни является глобальным фактором на военно-политической арене, в мировой экономике оно осталось региональным фактором. Если вследствие напряженности между Востоком и Западом, кризиса мировой экономики, возникновения в одно и то же время требования перехода на интенсивный путь развития, в социалистическом обществе нарушится возрастающий тренд жизненного уровня, тогда развитие хозяйства, сохранение безопасности и формирование общественного сознания с качественной стороны окажутся в новых отношениях друг с другом. В нашем государстве в настоящее время самая главная задача экономической политики заключается в сохранении в современный момент гарантии общественного развития и закладывания основ будущего. Необходимы более концепционные методы для ликвидации не оправдывающих себя с экономической точки зрения предприятий без отказа от полной занятости. Структурным изменениям помогло бы и то, если бы уже сейчас средние школы обеспечивали бы квалификацию, которую можно было бы изменять. Для творческой полемики необходима демократия более высокой ступени; было бы целесообразно проанализировать правила функционирования производственной демократии в период 1945—1949 годов, увеличить возможность обозрения нашего хозяйства. В то время как нужно уменьшать фонд задолженности в конвертируемой валюте, будет накапливаться наша задолженность Советскому Союзу; в рамках СЭВ «оранжерейная атмосфера» сходит со сцены. Наши экономические контакты следует развивать в двух главных отношениях с тем, чтобы взаимно способствовать усилению друг друга.

Об уровне развития транспорта

Роберт Клезл

Для того чтобы транспорт лучше приспособлялся к требованиям, вытекающим из совершенствования руководства хозяйством, далее, чтобы главные цели развития можно было бы наметить более основательно, предварительным условием этого является то, чтобы мы могли подобающим образом оценить современное развитие. В общем характерно, что инфраструктура в рамках целого рассматривает уровень развития транспорта суммарно, а статистические данные вместе с шаблонным использованием демонстрируют отставание большой степени. Автор в своей статье делает шаг вперед по сравнению с этими определениями и, расширив свое исследование новаторскими элементами, рисует несколько отличную от привычной, а точнее говоря, более дифференцированную картину о состоянии дел в транспорте. Он считает уровень развития венгерского транспорта более реальным в сравнении с другими странами, так что он суживает круг на странах, связанных с транспортной точки зрения, и сравнивает их транспорт на уровне экономического развития. Он стремится также оценить наиболее полно ситуацию, уровень развития, достигнутый транспортом, таким образом, что исследует развитие транспорта за 30-летний период, укладывая его в общественно-экономический процесс. Если считать закупки транспортных средств за пределами организованного транспорта находящимися вне отрасли, как ее дополнительные ресурсы, становится возможным объяснение того, почему транспорт, несмотря на сокращение отраслевой доли в инвестициях народного хозяйства, оказался в состоянии справляться с возрастающими задачами и одновременно с этим практическая транспортная политика также завоевала себе признание. Сравнения в международном аспекте и доказательства развития за рамками отрасли однозначно свидетельствуют о том, что венгерский транспорт в целом соответствует предъявляемым требованиям, однако в его развитии существуют значительные различия; наряду с этим, необходимо совершенствование, модернизация транспортной сети. В заключение автор обращает внимание на несколько статей дальнейшего развития статистических измерений и планирования хозяйства.

Бедные богачи и богатые бедняки
(Исследования в кругу личных доходов)*Ласло Прагер*

Автор, расширяя сферу своих более ранних исследований, изучает изменение доходов лиц, принадлежащих к шести разным группам иерархии на предприятии. С помощью статистических опросов он ищет ответа на то, как меняются «отправляющиеся» доходные порядки, создающиеся в фазе заработного дохода, изучая при этом поочередно полную систему вознаграждения на предприятии и отдельные ресурсы добавочных доходов. Опросы показывают, что в настоящее время на предприятиях, кроме заработной платы, ежегодно еще 15—20 добавочных ресурсов доходов могут дополнить основной доход. В результате этого на предприятии создается необозримая, безграничная система вознаграждений, в которой смешиваются распределение по фактически проделанному труду, влияние роли в формальной и неформальной иерархии на предприятии, социальная политика, проводимая на предприятии. Заключительной фазой исследований является социальная политика предприятия, которая принимает во внимание в первую очередь и в основном материальное положение лица, работающего на предприятии согласно данным на этом же предприятии и его важность; по этим точкам зрения определяются решения и распределение; рассматривается материальное положение супруга (супруги), работающего (-шей) на другом предприятии (в другой отрасли), и всей семьи. Таким образом, создаются общественно необоснованные или, по крайней мере, случайные доходные положения. «Богачи» на предприятии могут стать и «социальными бедняками» или наоборот: в результате влияния положения семьи и добавочных доходов из тех, кто имеют низкие доходы на предприятии при распределении по труду (и поэтому получают поддержку со стороны предприятия), многие станут «богачами» по порядку доходов семьи. Все это вызывает необходимость более эффективного, реального и оправданного регулирования социальной политики в обществе.

О промышленных предприятиях низкой и высокой рентабельности*Мартон Петё*

В статье путем анализа широкого круга данных делается попытка ответить на вопрос, под влиянием каких факторов промышленных предприятия попадают в категорию низкой или высокой рентабельности.

На предприятиях низкой рентабельности под воздействием капитальных вложений в прошедшие десять лет фонд основных средств увеличивался в темпе, в два-три раза превышающем темп на предприятиях высокой рентабельности, однако введение в действие новых основных средств не всегда сопровождалось браковкой устаревших машин. Производство, приходящееся на единичные основные средства в категории предприятий низкой рентабельности, составляет одну треть производства предприятий высокой рентабельности, вследствие технологических особенностей, потребности в капитале, а также — не в последнюю очередь — вследствие не соответствующего производству и организации уровню. Удельные затраты, не связанные со средствами (уменьшение стоимости, затраты на содержание основных средств, банковские расходы) на предприятиях с низкой эффективностью, — также вследствие низких расценок живого труда — значительно выше, что сказывается решающим образом на рентабельности предприятий двух категорий.

В исследовании на основе всестороннего анализа связи между размером предприятия и его рентабельностью в итоге сделано заключение о том, что размер предприятия не оказывает определяющего влияния на рентабельность предприятий.

На предприятиях высокой рентабельности более динамично осуществляется техническое развитие и производственное сотрудничество с предприятиями индустриально развитых стран, благоприятнее структура штатов, выше соотношение имеющих высшее образование, чем на предприятиях, относящихся к другой категории. Предприятия низкой рентабельности реализуют экспортную продукцию главным образом не в рублевом расчете; они более резко ощущают влияние деконъюнктуры; их мощность не может быть конвертируемой или едва конвертируема; возможности развития из-за отсутствия источников более ограничены.

В статье подчеркивается, что для снижения соотношения предприятий низкой рентабельности и их числа в средней и далекой перспективе, наряду с созданием принудительных условий, необходимо более энергичное повышение экономической самостоятельности предприятий, а также — не в последнюю очередь — значительное расширение их активности.

**Специализация и диверсификация в венгерской промышленности
(Опыт одного статистического анализа)***Эстер Баго*

Исследование, направленное на раскрытие степени специализации, распространяется на полный объем государственных предприятий, которые включены в пять отраслей обрабатывающей отрасли промышленности (металлургия, машиностроение, промышленность строительных материалов, химическая и легкая промышленность), всего 398 предприятий и относящихся к ним 2210 заводов. В исследовании рассмотрены производственные отрасли в качестве основных единиц структуры деятельности предприятий и заводов. На основе количества производственных отраслей, составляющих профиль предприятий, а также заводов и их разделения дан анализ уровня их специализации.

Согласно результатам исследований на уровне *предприятий* с учетом как широты круга их деятельности, так и концентрации ее структуры, уровень специализации предприятий является низким. Связь между размерами предприятий и степенью специализации также не представляется исчерпывающей. На уровне *заводов* уровень специализации также оказался низким. Результаты исследования, принимая во внимание размеры заводов, свидетельствуют о производственной концентрации низкого уровня.

В соответствии с низкой степенью специализации на уровне предприятия, действительно важной считается деятельность предприятий, не относящаяся к его профилю. В рамках этого важное место занимает круг деятельности, служащий использованию предприятий в «собственных» целях — их деятельность, не относящаяся к профилю, но тесно связанная с ним. Это явление указывает на то, что низкая степень специализации на уровне предприятия в первую очередь сформировалась как результат излишне централизованной организационной структуры промышленности — отсутствия специализированных мелких и средних предприятий —, а не результат диверсификационной стратегии, широко применяемой в кругу капиталистических предприятий. Для деятельности предприятий вне основного профиля характерна сильная распыленность, что однозначно указывает на низкую производительность их деятельности. Хотя в рамках отдельных производственных отраслей во многих случаях действует большое количество предприятий, это идет вразрез с разрыванием конкуренции: ведь значительная часть предприятий не выступает на рынке со своим видом деятельности, продолжая ее с целью самообслуживания.

Результаты исследования позволяют сделать вывод о том, что в интересах повышения эффективности промышленного производства следует стремиться к концентрации деятельности заводов. Путем расширения круга специализированных мелких и средних предприятий необходимо концентрировать распыленную еще сегодня между предприятиями деятельность, больше внимания обращая на развитие разделения труда в рамках предприятия.

О круге вопросов эмиссионного банка банковской системы*Мария Печник*

В статье выдвигается насущная для настоящего времени проблема реорганизации венгерской банковской системы. Обсуждаются условия учрежденческого обособления функции эмиссионного и ссудного (кредитного) банков, совмещенных в Венгерском национальном банке, в первую очередь под углом зрения трудности создания эмиссионного банка. На основе развития капиталистической и социалистической банковских систем проводится историческая параллель с целью показа: классическая функция эмиссионного банка в банковской системе одного уровня не может быть установлена. Банковская система создана для удовлетворения требований натурального управления, планового хозяйства, гарантируя в учрежденческом порядке пассивную роль денег. Таким образом, при реорганизации речь идет не о том, что существующее функциональное множество ищет свою собственную роль, а о том, что следует потом еще создать жизненное пространство функций эмиссионного банка.

В этой взаимосвязи сделан акцент на том, что успешность проведения реорганизации банка находится в зависимости от дальнейшего успешного развития остальных элементов системы управления экономикой. Однако указано также и на то, что предприятия в направлении создания банковской системы двух уровней шага, о которых можно говорить как об имеющих существенное значение, являются также условиями для успеха хозяйственной программы по дальнейшему развитию реформы.

Цель этих шагов заключается в том, чтобы по нитям иерархической зависимости превратить реорганизацию в действующее звено в горизонтальных рыночных связях эконо-

мики, управляемой посредством плана. В этом заключена ключевая роль реорганизации банковской системы.

В статье уделяется внимание возможностям использования в рамках наших отношений управляющих средств эмиссионного банка. Устанавливается, что, хотя условий количественного финансового управления в нашей экономике в текущий момент нет в наличии (что предостерегает от возрождения в ожидании чуда), Национальному банку следует предупредить условия, служащие препятствием этого.

О реформе венгерской экономической структуры (Замечания к книге Шандора Копачи)

Тамаш Пругбергер

Автор в связи с выходом книги Шандора Копачи под заглавием «Дефицит: предприимчивость» выражает свою позицию относительно актуальных вопросов, связанных с усовершенствованием организационной системы хозяйственного управления. Он согласен с критикой централизованного развития последних лет, а также с тем, что для развития организации управления необходимо отдельно развивать административную деятельность и деятельность специнститутов. Он принимает и то предложение Копачи, что в государственной промышленности (в основном) контроль со стороны собственника мог бы целесообразно осуществляться с помощью организации собственника типа «holding». Автор оспаривает, однако, всеобщее применение решения типа «holding», а вместо этого он предлагает параллельное, одновременное применение нескольких методов контроля со стороны собственника. Он соглашается с теми, кто у менее, значительных предприятий желает возложить права собственника на работающие там трудящиеся коллективы.

Далее, автор критикует и то, что Копачи рассматривает систему управления и вопросы ее усовершенствования лишь с позиций государственных предприятий. Он подчеркивает важность дальнейшего развития и в кооперативном секторе и высказывается за институциональное разъединение административных и специуправленческих функций.

Дифференциация заработка в соответствии с выработкой или нивелирование выработки в соответствии с заработком?

Шандор Патт

В последние годы все усиливающееся противоречие между требованием дифференциации заработка согласно выработке, провозглашенным центральными органами, и нивелированием, которое можно наблюдать на практике, приобретает острый характер. Под влиянием этого выработка выравнивается по самому низкому уровню, в то время как различия в зарплате (секторальные и отраслевые), исследованные с другой точки зрения, представляются чрезмерными. Общий эффект факторов дифференциации и нивелирования в последние десятилетия непрерывно снижался, приведя к осуществлению дифференциации заработка низкого уровня, что явствует из сравнения в международном аспекте. Самым сильным фактором нивелирования является различие в вознаграждении, не соответствующее различной выработке, в первую очередь в государственном секторе промышленности.

Основная причина нивелирования заработка нездоровой степени — это искаженная система ценности, которую инспирируют отдельные элементы практики руководства и экономической политики, отдельные принципы экономической и общественной политики, ставя аргументы на службу тем слоям, для которых дифференциация была бы невыгодной.

Естественный путь повышения дифференциации согласно выработке заключается в том, чтобы мы не затормаживали роста выработки путем установления плафона независимо от результатов труда за счет утечки заработков. При этом простым и достаточным шагом, который может помочь увеличению дифференциации заработка, является реформа цен, зарплаты и налогов, сильное обложение налогами по прогрессивному принципу имущества, которое складывается из невидимых доходов, а также переосмысление социальной политики, которое вместо принципа универсальности применяет принцип нужды; определенное изменение пенсионной системы, которая по отношению к нашим возможностям приобрела широкий размах; усовершенствование системы цен.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Economic policy as a primary political objective: here and now

Mrs. Izik (Gabiella Hedri)

Following from the system of objectives of socialism economic policy ought to enjoy priority through the whole period of this social formation. The article seeks an answer to the question what causes temporary breaks in the trend of this priority. The effect of the strong military menace to the socialist community is influenced by the fact that while the community is a global factor in the political and military field, it has remained a regional factor in world economy. If, because of the simultaneous appearance of East-West tensions, the world economic crisis and the requirements of transition to the stage of intensive development, the rising trend of living standards suffers a break in the socialist society, economic development, the safeguarding of security and the development of social consciousness get into qualitatively new relationship with each other. Far-reaching methods are needed for the liquidation of uneconomical firms without giving up full employment. The structural change would be promoted if already the secondary schools imparted convertible knowledge. For creativity greater democracy is needed. It would be expedient to analyse the rules of factory democracy in the period 1945—1949 and to increase the transparency of the economy. While we have to reduce our stock of debts in convertible currency, debts to the Soviet Union are accumulating. The „hothouse atmosphere” is phasing out within the CMEA. We have to develop our relations on the two main markets in a manner that they should mutually reinforce each other.

On the development level of transportation

Róbert Klézl

In order that transportation should better adjust to the requirements deriving from the development of economic control, and that the main targets of its development might be identified in a better founded way, it is a precondition that we be able to judge its present development level satisfactorily. It is generally characteristic of the situation that the development level of transportation within the whole of infrastructure is summarily judged and its large-scale backwardness is stated with the standard application of statistical data. In his study the author transgresses these statements and, enriching his examination with novel elements, he draws a picture of the situation of transportation which is somewhat deviating from and more differentiated than the usual one. He believes that it is more realistic to compare the development level of Hungarian transportation to that of other countries, if the scope of the latter is restricted to countries linked by transportation, and the comparison of transportation is made on identical development level. He makes efforts at a fuller evaluation of the attained development level and situation of transportation by examining the thirty-year development of transportation embedded into the socio-economic processes. Considering also the purchase of vehicles of areas outside organized transportation as additional resources, it becomes explicable how transportation was able to cope—in spite of its declining share in national economic investment—with its growing tasks, and, at the same time, also practical transportation policy got its justification. International comparisons and the development outside the framework of the branch properly indicate that the Hungarian transportation system is of a development level corresponding to requirements, but highly differentiated. In addition, there is an urgent need for the modernization and development of existing networks. In conclusion, the author draws attention to some aspects of the development of economic planning and statistical measurement.

Poor rich people and rich poor people

(Investigations in the scope of personal incomes)

László Práger

Expanding his earlier researches, the author examines the incomes of persons belonging to six different groups in the enterprise hierarchy. With his statistical surveys he looks for an answer

first of all to the question how the „starting” orders of income established in the phase of labour income change along the line of enterprise benefits, the additional sources of income. The surveys have shown that today even 15–20 further sources of money income may be linked to the basic income in enterprises. With this an almost unsurveyable, shoreless system of enterprise benefits comes about in which the actual distribution according to work is mixed with the effect of the role played in the formal and informal enterprise hierarchy and with that of enterprise social policy. The closing phase of the research is this latter policy which examines first of all and decisively the financial position and importance of the individual working in the given enterprise, and decides and allocates accordingly, while it hardly examines the income position of the wife or (husband) working in some other enterprise (in some other area), nor the income position of the whole family. Thus socially unjustified, at least random income positions may develop. The enterprise „rich” may even become „social poor”, but even conversely, under the impact of family situation, of additional incomes, those having low income in the enterprise through the distribution according to work (and supported in the enterprise accordingly) may get among the „rich” in the family income order. All that necessitates a more effective, realistic and just social policy regulation than the present one, and the working out of a more complex system of income tax.

On high and low-profitability industrial firms

Márton Pető

By analysing a rich data base the article seeks an answer to the question under the impacts of what factors the industrial enterprises get into the low and the high profitability groups.

Under the effect of investments in the low-profitability firms the stock of fixed assets increased in the last ten years at a rate two or three times of that in high-profitability enterprises, but the putting into operation of new fixed assets did not always entail the scrapping of obsolete machinery. Output per unit of fixed assets in the low profitability firms is merely one third of that in high-profitability enterprises, also following from technological properties, capital intensity and, last but not least, from the unsatisfactory standards of production and organization. The per unit costs related to assets (depreciation, maintenance cost of fixed capital, banking costs) are much higher in the low-efficiency firms — also because of the undervaluation of live labour — and this has a decisive impact in the profitability differences between the two groups of firms.

Relying on a many-sided analysis of relationship between the size of the firm and profitability the study reaches the summary conclusion that enterprise size in itself has no decisive impact on profitability.

In high-profitability enterprises technological development is stronger, and so are the relations with the firms in advanced industrial countries, the structure of staff is more advantageous, the ratio of employees with higher qualification is greater than in firms belonging to the other group. The low-profitability firms sell their export articles mainly for currencies other than the rouble, they are more sensitive to slack business, their capacities cannot or hardly be converted, and their possibilities for development are — for lack of resources — rather restricted.

The article emphasizes that for a reduction of the number and ratio of low-efficiency firms — in the medium and long run — while coercive circumstances have to be created, also a greater increase of the economic autonomy of enterprises and, last but not least, a significant expansion of their scope of movement are needed.

Specialization and diversification in the Hungarian industry (Experiences of a statistical analysis)

Eszter Bagó

The investigation aimed at exploring the extent of specialization extended to five branches of the state-owned manufacturing industry (metallurgy, engineering, building materials industry, chemical and light industry) covering altogether 398 enterprises and 2210 establishments belonging to them. The investigation considered the production branches as basic units in examining the activity structure of the enterprises and their establishments. The level of specialization was analysed according to the number and distribution of production branches in the enterprises and establishments.

According to the results of analyses on enterprise level, the standard of specialization is low—as regards both the width and the concentration of the activity structure. Nor did the relationship between the size of enterprises and the extent of specialization prove to be strong. The level of specialization proved to be low also in respect of the industrial establishment. Considering also the distribution of establishments by size, the results of the analysis testify to a low degree of concentration of production.

Corresponding to the low level of enterprise specialization the enterprises carry on activities outside their main line of production to highly significant extent. Within that an important place is occupied by activities serving the own consumption of the enterprise, i.e. the activities outside the main line of production are closely linked to the basic activity. This phenomenon indicates that the low level of enterprise specialization is mainly a consequence of the highly centralized organizational structure of the industry, of the lack of specialized small and medium-sized firms and not a result of diversification strategies—widely used by capitalist firms. The activity outside the main line of production is characterized by strong fragmentation, unambiguously indicating low efficiency. Though in many cases a great number of enterprises is working in the same branch of production, this does not entail the evolution of competition, since a good part of enterprises do not appear with their activity on the market, the purpose of the activity being self-sufficiency.

The results of the investigation called attention to the fact that in the interest of raising the efficiency of industrial production concentration should be aimed at in the activities of establishments. The activities now fragmented among enterprises should be concentrated by expanding the circle of specialized small and medium-sized enterprises, and great attention is to be paid to the development of the internal division of labour within the enterprise.

The bank of issue within the banking system

Mária Petschnig

The article raises the problem of the pending reorganization of the Hungarian banking system. The author discusses the conditions of separating the functions of the bank of issue from those of a credit bank, now amalgamated in the National Bank of Hungary, first of all from the aspect of creating a separate bank of issue. A historical parallel is drawn between the developments of the capitalist and socialist banking systems and it is pointed out that in a single-level banking system the classical function of the bank of issue could not be built out. The banking system was organized so as to satisfy the demands of control in physical terms, institutionally guaranteeing the passive role of money. Thus, in the reorganization of the bank of issue the problem is not that a set of existing functions is looking for its role, but the „living space” of the functions of a bank of issue has still to be created.

In this context it is emphasized that the success of the reorganization of banking depends on the successful development of the other elements of the system of control. But it is also pointed out that the steps of great portent, made in the direction of creating a two-level banking system also are conditions of the success of our economic programme further developing the reform. The objective of these steps is that the economy controlled through hierarchical relations of dependence should be organized into one existing in horizontal market relations. In this the institutional transformation of the banking system has a key role to play.

The study also discusses the chances for the application of the classical instruments of the bank of issue under Hungarian conditions. It reaches the conclusion that, although the conditions of quantitative monetary control do not exist for the time being in the Hungarian economy — and this warns us to refrain from expecting wonders — the National Bank of Hungary has to start to ease the restrictive conditions.

On the reform of the Hungarian economic structure (Comments on the book by Sándor Kopátsy)

Tamás Prugberger

Commenting on the book: „Hiánycikk: a vállalkozás” (An article in short supply: enterprising) by Sándor Kopátsy, the author takes a stand in the topical questions related to the further development of the organizational system of economic control. He agrees with the critique of the centralized development in earlier years and also with the opinion that for the develop-

ment of the control organization official activities have to be separated from professional control activities. He accepts Kopátsy's proposal that it is expedient to trust the supervision by right of ownership to (mostly) holding organizations in the industry. But he challenges the general applicability of the solution of holding type and takes a stand for the parallel application of several solutions for the control to be exercised by right of ownership. He agrees with those authors who wish to delegate the ownership rights to the working collectives in the case of smaller enterprises.

The author also objects to Kopátsy's treating the control system and its further development almost exclusively from the aspect of state enterprises. He emphasizes the necessity of further development also in the cooperative sector, and takes a stand for the institutional separation of the official functions from those of professional guidance.

Differentiation of earnings according to performance or levelling of performance according to earnings?

Sándor Papp

In recent years tensions have been mounting between the requirement of differentiation of earnings according to performance, emphatically stressed by central organs, and the levelling experienced in practice. Under their impact labour performances are levelled around a rather low level, while the differences in earnings examined from other aspects (by sectors and age) seem to be exaggerated. The combined impact of the differentiating and levelling factors has led in recent decades to a diminishing differentiation of earnings which is low by international comparison. The strongest of the levelling factors is the unsatisfactory differentiation in payments for different performances, first of all in the state industry.

The main cause of the unhealthy levelling of earnings is the distorted order of values, suggested by certain principles of economic and social policies as well as by certain elements of economic policy and the control practice, providing arguments for those to whom differentiation would have involved disadvantages.

The natural way of increasing differentiation by performances is if we do not put a brake on increasing performances by setting a ceiling on wage outflow independent from performance. In addition, as complementary, one-time measures, increasing differentiation of earnings may be promoted by a price-, wage- and tax reform, a strongly progressive taxation of wealth deriving from invisible incomes, and a reformulation of social policy which, instead of the principle of universality, will apply a means test, as well as a certain modification of the all too lavish pension system exceeding our possibilities; modernization of the price system.

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtára mint országos jellegű tudományos szakkönyvtár és országos közgazdasági információs központ, tájékoztató szolgáltatásaival segítséget nyújt az elméleti és a gyakorlati közgazdászoknak a közgazdasági szakirodalomban való eligazodáshoz.

MAGYAR KÖZGAZDASÁGI IRODALOM, 1970.

Az 1970 óta éves kiadványként megjelenő szakbibliográfa lehetővé teszi a magyar közgazdászok Magyarországon megjelent könyveinek és folyóiratcikkeinek áttekintését. Az egyes kötetek feltárják a főhatóságok, kutatóintézetek stb. gondozásában megjelenő dokumentumokat is. Minden egyes bibliográfai címléírás orosz és angol (vagy német, francia) címfordítást is tartalmaz. A szerzői névmutatón kívül magyar, orosz, angol nyelvű tárgymutató, valamint folyóiratjegyzék egészíti ki minden kötetet. Az 1980. évi irodalmának bibliográfiája megjelenés alatt, az 1981. és 1982. évi kötetek előkészületben.

Felvilágosítás és megrendelés:

1093 Budapest IX., Zsil u. 2. II. 223. Tel.: 179-377

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1984. évi 1. sz.

Gluskov, N.: A tervszerű árképzés (Elvi és gyakorlati kérdések)

Aleksandrova, E.—Fjodorovszkaja, E.: A szükségletek kialakulásának és manifesztációjának mechanizmusa

Fedinyin, V.: Verseny és fegyelem

Voznyak, V.: Az építőipar teljesítményének javítása

Granik, G.: A gazdasági körzetek komplex fejlesztése

Lujk, H.: A természeti erők felhasználása az Észti SZSZK-ban

Noszov, Sz.: A földkihasználás javítása

Zagajtov, I.—Polovinkin, P.: Az agrártermelés stabilitása

Hodzsjajev, A.: A mezőgazdasági nyersanyagok feldolgozása

Malinyin, V.: A munkafegyelem mint termelőerő

Pugin, M.: A szocializmus kialakulásának anyagi feltételei

Habljuk, V.: A túltermelési válságokkal járó kiadások

Ljakin, V.: A Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank húszéves tevékenysége

Sasztyitko, V.: Termelési kooperáció — vállalati szinten

1984. évi 2. sz.

Közlemény az SZKP KB 1983. december 26-i üléséről

— Ju. V. Andropov beszéde

— Határozat az 1984. évi terv és költségvetés előirányzatairól (1983. december 27.)

Zotov, M.: A beruházási folyamat intenzifikációja

Rozenova, L.: A gépipari termékek ára és jövedelmezősége

Lahtin, G.—Pavlenko, Ju.: Egy ágazat kutatási igényességének mutatója

Cserevany, V.: A munka tervezése és ösztönzése az önelszámoló brigádokban

Borovikov, V.—Krivorucsko, O.: Területi termelési komplexumok létesítése a BAM-övezetben (a dél-jakuti területi termelési komplexum példáján)

Koszacsev, G.: Az agrárműszaki bázis tökéletesítéséről

Guszev, P.: A kolhoztermelés társadalmisításának folyamata

Bautina, N.: A KGST-tagországok gazdálkodásának mechanizmusa (Általános fejlődési tendenciák)

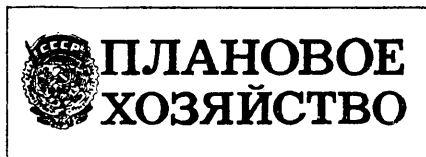
Perelman, M.: A beruházási folyamat iránnyitása az európai KGST-országokban (Körkép)

Csenisev, V.: A jugoszláv gazdaság helyzete a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején (Áttekintés)

Pletnev, E.: A nemzetközi gazdasági viszonyok elméleti kategóriái és fogalmai

Aliev, R.: Az agrárberuházások hatékonysága (az Azerbajdzsán SZSZK példáján)

Morscsinyina, V.: A szolgáltatások anyagi-műszaki bázisának fejlesztése

1984. évi 2. sz.

Bajbakov, N.: Lendülettel kezdésre van szükség az 1984. évben

Zencsenko, N.: A szociális fejlesztési terv kidolgozásának tökéletesítése — automatizált tervszámítási rendszer alkalmazásával

Korovina, Z.: A termelés hatékonyságának és intenzifikációjának tökéletesítése

Abramova, V.: Az állóalap-kihasználás tökéletesítésének útjai

Kerekasztal-tanácskozás a szállítási fegyelem megszüldítésének időszerű kérdéseiről

Nagibovics, L.: Gazdasági kísérlet a belorusz könnyűiparban

Pidrin, A.—Kicsin, V.: Ellenterv és fogyasztói megrendelések

Lazareva, Sz.: A szociális és kulturális intézkedési alapok, valamint a lakásépítési alapok képzéséről

Hlebutin, E.: Az élelmiszerprogram tudományos megalapozása

Borovikov, V.—Tolpigina, Ju.: A vidéki beruházások hatékonyságfokozásának kérdései

Bobkin, V.: Gazdaságközi vállalkozások között kiépült gazdasági kapcsolatok fejlődésének tapasztalatai

Bibocskin, A.—Petrenko, A.: Az ásványkincsmérleg közgazdasági megalapozottságának fokozása

Smeljov, D.: Ellenőrzés a tervezőszervek tevékenységében

Kazakov, N.—Lapin, M.: A tudomány és technika programcélú fejlesztéstervezése

Szodobnov, Sz.: A termelőeszközök két tulajdonformájának közeledése a szocializmusban

Bogdanov, E.—Koszolapov, V.: A munkahelyi közösségek gazdasági és szociális fejlesztéstervezése

Ribalkin, V.: Ár és gazdaságirányítás (A KGST-országok tapasztalatainak alapján)

Планово стопанство

1984. évi 1. sz.

Bonev, Szt.: Az első öt éves terv (1949—1953) elfogadása nagy horderejű esemény volt a szocialista Bulgária építésének történetében

Jubileumi találkozó az első öt éves terv elfogadásának (1948. december 28.) alkalmából az Állami Tervbizottság szervezésében

A társadalmi-gazdasági fellendülés feltételei

Trifonova, L.: A közszükségleti cikkek ára és minősége

Uzunova, J.—Andrejeva, J.: A marketing-tevékenység és a minőség szerepe a gazdasági szervezetek irányításában

Jordanov, P.: Szortimenttervezés a mai ipari gazdálkodó szervezetekben

Docsev, I.—Zahariev, Z.: A haladó anyagfelhasználási normák bevezetése — fontos népgazdasági feladat

Resovszki, B.: A kiskereskedelmi tevékenység intenzifikációs mérési rendszerének kritériumai, felépítése

Scholl, G.: A meglévő állóalapok felújítása — az erőforrás-takarékos bővített újratermelés fő útja

Luft, Ch.: Intenzifikációs méretek a kombinátok szocialista gazdasági integrációjában való részvételének folyamatában

Muth, G.: A szocialista munkaverseny mint a népgazdasági teljesítmény fokozásának egyik fontos tényezője

Proft, G.: A távlati fejlesztés javítása — az 1986—1990. évi terv kidolgozásának és szocialista relációjú koordinációjának talpköve

Hoss, P.: Az intenzíven bővített újratermelés kapcsolatos követelmények teljesítésének figyelembevétele a kombinátok és üzemek teljesítményértékelésében

Maier, H.: A tudományos-műszaki stratégia kialakítása és a hatékonyságának javítása

Haustein, H.: Időtényező és hatékonyság a termelés előkészítésének szakaszában

Ritzschke, G.: A globális intenzíven bővített újratermelés méreteinek alkalmazása a hatékonyságtervezésben

Richter, H.: Az önálló elszámolás problémái néhány kombinátban

Winter, R.: A tudományos-műszaki haladás irányítása egy ipari kombinátban — egy nagy hatékonyságú exportstruktúra kialakításának problémái

Fröhlich, G.: A szocialista nemzetközi munkamegosztás magasabb követelményeket támaszt a kombinátokkal szemben

Swoboda, H.: A nyolcvanas években minőségi változás következett be a szocialista gazdasági integráció folyamatában

Weiss, R.: Intenzíven bővített újratermelés, tudományos-műszaki együttműködés, közvetlen kapcsolatok

Rosenkranz, R.: A termelési profilnak a piaci követelményekhez való folytonos igazítása fokozza a követelményeket a tudományos-műszaki munkával szemben

Broll, H.: A tudományos-műszaki haladás ütemének fokozása és gazdasági értékének növelése az időökönómia törvényének intenzívebb kihasználása révén

Lungershausen, W.: Elektronikus elemek fejlesztése a népgazdaság számára

Jarosch, E.: Korszerű termékek kifejlesztése és a ráfordítások csökkentése — a belső szükségletek kielégítésének és a konfekcióipari export fokozásának alapvető feltétele

Weger, D.: A schwedti tapasztalatok átvétele Frankfurt/Oder üzemében

Liehmman, P.: Termelékenységi, hatékonysági és rugalmassági megfontolások könnyűipari kombinátokban

Rössel, G.: Az ipari robotok alkalmazási hatékonysága fokozásának közös — elméleti és gyakorlati — felelőssége

Richter, G.: Egy intenzifikáció- és hatékonyságorientált értékelés tökéletesítése

Pleschak, F.: A folyamatésszerűsítés hatása a termékek jövedelmezőségére

WIRTSCHAFTS
WISSENSCHAFT

1984. évi 2. sz.

Müller, E.: A szocializmusból fakadó előnyök összehangolása a tudományos-műszaki forradalom eredményeivel, valamint a tudomány és technika hatékonyságfokozásának feladatai — kombinátokban (A Leuna Werke példáján)

Tesch, J.: Az állóalap-újratermelés hatékonyságának fokozása — építőipari kombinátokban

Groche, B.: A hatékonyság fokozása — a kombinátok költségeinek szoros elszámolása révén

Schinkel, K.: A kombinátokban és üzemekben folyó költségmunkáról

Lein, S.: A kollektív munkaformák fejlesztésének és a termelési végeredmény szerinti ösztönzésnek néhány szempontja

Zscherpe, G.: A végzős hallgatók elosztása a Mittweida Műszaki Főiskolán kialakított rendszer szerint

1984. évi 2. sz.

Jancsenko, Sz.—Adamovics, T.: A politikai gazdaságtan és a gazdasági gyakorlat kölcsönhatása

A G. V. Plehanov Moszkvai Népgazdasági Főiskola kereskedelmi karainak keretében működő politikai gazdaságtan tanszék dolgozóinak állásfoglalása *Dzarszov, Sz. Sz.*: „A politikai gazdaságtan és a gazdasági gyakorlat” c. cikkével kapcsolatban

Konnik, I.: A termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának kérdése a szocializmusban

Leontyev, V.: A gazdasági alaptörvény struktúrájáról

Zakarjavicsjusz, P.: Tudományos-műszaki forradalom, társadalmi termelési szervezeti formák

Zadoja, A.: A bővített újratermelés extenzív és intenzív útjai elhatárolásának kérdéséhez

Markina, V.—Mizsenszkaja, E.: A dolgozói szükségletrendszer kialakulása és fejlődése az érett szocializmus feltételei között

Volinszkij, G.: Önálló elszámolás, demokratikus centralizmus

Miscsenko, V.: A mezőgazdasági termelő állóalpok forgalma

Duhovnaja, L.: A munkaerőpiac állammonopolista szabályozása a mai szakaszban

Knyazev, V.: Az NSZK-ban végrehajtott adóreform társadalmi kihatásai

Nefjodov, M.: A fejlődő országokból származó tőkeexport sajátos vonásai (Szaúd-Arábia példáján)

Narimanova, O.: A mai polgári demográfia és a malthusianizmus

Okorokov, V.—Fjodotov, A.—Kalinkin, E.: A felsőfokú közgazdasági oktatás szerepe a szakemberképzési rendszerben

Szlovjov, A.: Amiről a gyakorló közgazdászok beszélnek...

Dedkov, Sz.: A főiskolákat a „káderigényekhez” kell közelíteni

Hamidullin, F.: Főiskola előtt — főiskolán — főiskola után

Babajev, B.: Egy egységes, átfogó felsőoktatási koncepció kialakításáról

Mackuljak, I.: A munka átalakulása törvényének kölcsönhatása más gazdasági törvényekkel

Tokaev, N.: A kézi munka arányának csökkentése a szocialista termelésben

Golovko, N.: A kolhozok improduktív állóalapjai

1984. évi 1. sz.

Arojo, Zs.: Az áru- és pénzvviszonyok a gazdasági fejlődés tényezői

Pencev, D.: A termékminőség tervezési kérdései

Zükov, Ju.: A tudományos-műszaki haladás társadalmi-gazdasági problémái

Davidov, D.: Az alkalmazott rendszerlelemzésről

Ninov, D.: A társadalombiztosítás tökéletesítése az új gazdasági rend feltételei között

Boeva, B.: A vezetési ismeretek és tapasztalatok szerepe a nemzetközi technológiai csere rendszerében

Gorov, K.: Az első bolgár agroökonómiai folyóirat [Sztopen] megjelenésének 110 éves évfordulójára

Minkov, M.: Egy könyv címlapjának margójára — Az első kritikai cikk nyomában ([„Népesség és szociális alapstruktúra”-monográfia) — Ivan Kacarov: „A népesség reprodukciós lehetőségei — bázis nélküli szociális struktúra”)

Ileva, R.: A bolgár gépgyártás specializációs és kooperációs szintje és exporthatékonysága között fennálló összefüggés ökonometriai modellezése

Vladov, Hr.—Popov, T.—Davidova, Sz.: Tudósítás a hetedik közgazdász-világkongresszusról (Madrid, 1983. szeptember 5—9.)

Кээзгадшаги Семле, XXX-й год издания, июнь 1984 г.

СОДЕРЖАНИЕ

Экономическое развитие как основная политическая цель: здесь и сейчас (<i>Габриэлла Хедри Изикнэ</i>)	641
Об уровне развития транспорта (<i>Роберт Клезл</i>)	650
Бедные богачи и богатые бедняки (<i>Ласло Прагер</i>)	664
О промышленных предприятиях низкой и высокой рентабельности (<i>Мар- тон Петё</i>)	679
Специализация и диверсификация в венгерской промышленности (<i>Эстер Баго</i>)	692

ДИСКУССИЯ

О круге вопросов эмиссионного банка банковской системы (<i>Мария Печ- ниг</i>)	704
О реформе венгерской экономической структуры (<i>Тамаш Пругбергер</i>)....	714
Дифференциация заработка в соответствии с выработкой или нивелирова- ние выработки в соответствии с заработком? (<i>Шандор Палп</i>).....	724

ОБЗОР

Влияние изменения цен на чистый доход сельскохозяйственного производ- ства (<i>Дьёрди Соллар</i>)	734
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Эрнё Чизмадия «Аграрная политика ВСРП и венгерской сельское хозяй- ство» (<i>Иван Бенет</i>)	742
Матяш Тимар «Экономический баланс и финансовые дела» (<i>Мария Брюлл</i>)	745
Арпад Кунвари «Основные вопросы управления экономическим разви- тием. Об условиях хозяйственного баланса» (<i>Дьюла Уйхейи</i>).....	748

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	753
---------------------------------	-----

Резюме статей на русском и английском языках	757
--	-----

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	765
---	-----

Közgazdasági Szemle, Vol. 31, No. 6, 1984.

CONTENTS

Economic policy as a primary political objective: here and now (<i>Mrs. Izik Gabriella Hedri</i>)	641
On the development level of transportation (<i>Róbert Klézl</i>)	650
Poor rich people and rich poor people (<i>László Práger</i>)	664
On high and low-profitability industrial firms (<i>Márton Pető</i>)	679
Specialization and diversification in the Hungarian industry (<i>Eszter Bagó</i>) ...	692
DISCUSSION	
The bank of issue within the banking system (<i>Mária Petschnig</i>)	704
On the reform of the Hungarian economic structure (<i>Tamás Prugberger</i>) ...	714
Differentiation of earnings according to performance or levelling of performance according to earnings? (<i>Sándor Papp</i>)	724
REVIEW	
Impact of price changes on the net income in agricultural production (<i>Györgyi Szollár</i>)	734
BOOK REVIEW	
Ernő Csizmadia: The agrarian policy of the HSWP and the Hungarian agriculture (<i>Iván Benet</i>)	742
Mátyás Timár: Finances and the economic balance (<i>Mária Brüll</i>)	745
Árpád Kunvári: Basic problems of controlling economic development. On the conditions of equilibrium (<i>Gyula Újhelyi</i>)	748
REVIEW OF PERIODICALS	753
Abstracts of the articles, in Russian and English	757
FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	765

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: 853-775, 853-776, *850-777.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Terjedelem 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1984. április 16.

84.0443 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalban, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodában (Budapest V., József nádor tér 1. postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 216 forint.

AZ AKADÉMIAI KIADÓ GONDOZÁSÁBAN JELENT MEG

Bélyácz Iván:

AZ ÁLLÓESZKÖZ-ÁLLOMÁNY KORSZERŰSÍTÉSI FOLYAMATA

(Ipargazdasági értekezések 14.)

108 l., 26 táblázat, füzve 29.— Ft

Gara Judit:

A TŐKÉS JÖVEDELEM-ÚJRAELOSZTÁS

SZOCIÁLPOLITIKAI VONATKOZÁSAI OLASZORSZÁG PÉLDÁJÁN

(Közgazdasági értekezések 31.)

182 l., 51 táblázat, füzve 37,— Ft

Köves, Pál:

INDEX THEORY AND ECONOMIC REALITY

(Indexelmélet és közgazdasági valóság)

312 l., 33 ábra, 57 táblázat, kötve 290.— Ft

LONG-TERM MODELS AT WORK

(Népgazdasági modellek a távlati tervezésben)

Szerkesztette: Augusztinovics Mária

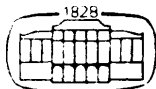
384 l., 22 ábra, 166 táblázat, kötve 340,— Ft

Szentes, Tamás:

THE POLITICAL ECONOMY OF UNDERDEVELOPMENT

4., átdolgozott és bővített kiadás

425 l., kötve 380,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111-010

F05029

F/Foi

Közgazdasági Szemle

XXXI. ÉVFOLYAM 1984. JÚLIUS—AUGUSZTUS HU ISSN 0023-4346

A gazdaságirányítás továbbfejlesztése
HAVASI FERENC

Az MSZMP KB 1984. április 17-i állásfoglalása a gazdaságirányítási rendszer
továbbfejlesztésének feladatairól

Gazdasági reform és társadalmi szerkezet a 80-as évtizedben
(Előadások az MTA 144. közgyűlésén)

BOGNÁR JÓZSEF, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, HAGELMAYER ISTVÁN,
HOCH RÓBERT, HUSZÁR ISTVÁN, KULCSÁR KÁLMÁN,
NYERS REZSŐ, ROMÁN ZOLTÁN, SIMAI MIHÁLY, SIPOS ALADÁR

A külkereskedelmi mérleg alakulásának néhány makrogazdasági összetevője
a hetvenes évek magyar gazdaságában
VÁRHEGYI ÉVA

Infrastruktúra a „válságos évtizedben”
CSIZMADIA MAGDOLNA—EHRlich ÉVA—PÁRTOS GYULA

A beruházási vásárlóerő alakulásának időszerű elméleti problémái
ERDŐS TIBOR

Egy kihasználatlan lehetőség: az értékelemzés
NYIKOS LÁSZLÓ

Eladósodás, fizetéseképtelenség, átütemezés
LŐRINCNÉ ISTVÁNFY HAJNA

A szerkesztő bizottság tagjai:

Augusztinovics Mária, Ballai László, Benke István, Bognár József, Chikán Attila, Csikós-Nagy Béla, Csizmadia Ernő, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Gyenes Antal, Hetényi István, Huszár István, Kapolyi László, Keserő Jánosné, Kornai János, Morva Tamás, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Rozgonyi Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szamuely László, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXI. évfolyam, 1984. július—augusztus

TARTALOM

A gazdaságirányítás továbbfejlesztése (Előadói beszéd a Központi Bizottság 1984. április 17-i ülésén) (<i>Havasi Ferenc</i>)	769
Az MSZMP Központi Bizottságának 1984. április 17-i állásfoglalása a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének feladatairól.....	786
<i>Gazdasági reform és társadalmi szerkezet a 80-as évtizedben</i> (Előadások az MTA 144. közgyűlésén)	
Elnöki megnyitó (<i>Bognár József</i>)	797
A gazdasági és a társadalmi kérdések kölcsönhatásai (<i>Huszár István</i>)	800
A reform és a szociálpolitika (<i>Kulcsár Kálmán</i>)	805
Gazdasági reform és szocialista nemzettudat (<i>Nyers Rezső</i>)	812
Az elosztási viszonyok és a reform (<i>Falusné Szikra Katalin</i>)	817
A reform szerepe a szocialista társadalom fejlődésében (<i>Bognár József</i>) ..	821
A reform külgazdasági összefüggéseiről (<i>Simai Mihály</i>)	828
Az állami költségvetés koncepciója az új fázisban (<i>Hagelmayer István</i>) ..	836
A gazdasági reform és az ipari szervezet (<i>Román Zoltán</i>)	845
A reform és a közgazdasági kutatás (<i>Hoch Róbert</i>)	850
A reform és az élelmiszer-gazdaság (<i>Sipos Aladár</i>)	854
A beruházási vásárlóerő alakulásának időszerű elméleti problémái (<i>Erdős Tibor</i>).....	859
A külkereskedelmi mérleg alakulásának néhány makrogazdasági összetevője a hetvenes évek magyar gazdaságában (<i>Várhegyi Éva</i>)	876
Gondolatok az innovációs fejlesztés hatékonyságának javításához (<i>Osman Péter</i>)	888
„Értékelemzés” a műszaki alkotás folyamatában (<i>Jándy Géza</i>)	899
Egy kihasználatlan lehetőség: az értékelemzés (<i>Nyikos László</i>)	910
Az árak, a bérek és a költségvetési kapcsolatok átrendezésének egyik lehetősége az élelmiszer-gazdaságban (<i>Kovács Kálmán—Rott Nándor</i>)	919
Infrastruktúra a „válságos évtizedben” (<i>Csizmadia Magdolna—Ehrlich Éva—Pártos Gyula</i>)	933
Eladósodás, fizetéképtelenség, átütetmezés (<i>Lőrincné Istvánffy Hajna</i>).....	953

VITA

Néhány megjegyzés a marxi transzformációs problémához (*Juhász János*)... 971

SZEMLE

A fejlett tőkésországok gazdasága: megelégnélés ellentmondásokkal (*Pócs Ervin*) .....

978

A gazdaságirányítás továbbfejlesztése*

(Előadói beszéd a Központi Bizottság 1984. április 17-i ülésén)

Havasi Ferenc

A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére az MSZMP XII. kongresszusa és a Központi Bizottság múlt év áprilisi ülése hozott határozatot. A munka irányait, elveit a XII. kongresszus határozatában foglaltak figyelembevételével alakítottuk ki, támaszkodva a tudományos kutatások eredményeire, a felhalmozódott gyakorlati tapasztalatokra.

Pártunk — mint a társadalom vezető ereje — mindig a fejlődésért folyó küzdelem élén haladt. Így van ez most is, amikor új, bonyolult körülmények között kell védelmezni vívmányainkat és formálni a fejlett szocialista társadalom építésének feltételrendszerét.

Most az a feladat és felelősség hárul ránk, hogy mérlegelve építőmunkánk eredményeit és a fejlődés követelményeit, határozzunk arról, hogy a szocialista építés erőforrásainak hatásosabb kiaknázása, új alkotó energiák felszabadítása érdekében továbbfejlesztjük gazdaságpolitikai céljaink elérésének fontos eszközét, a gazdaságirányítás rendszerét.

A gazdaságirányítás rendszere fejlesztésének nálunk hagyományai vannak. Már 1954—1955-ben történtek jobbitó kísérletek, valójában azonban a korszerűsítő munka az ellenforradalom leverése után, a gazdaságpolitika új alapokra helyezésével vette kezdetét, amikor is adottságainkat, hagyományainkat s népünk teherbírását figyelembe vevő gazdaságpolitikát alakítottunk ki.

A változtatásokra való törekvések ellenére gazdasági fejlődésünket ezt követően sem kísérte kielégítő módon a termelés minőségi jellemzőinek, a termékek versenyképességének javulása, az igényekhez való alkalmazkodás sok esetben nem volt megfelelő, állandósult az áruhiány a termelő és a fogyasztási szféra több területén, az általánosan magas készletszinttel együtt ellátási és kooperációs zavarok, a beruházásoknál túlelosztás jelentkezett, az irányítás és a problémákra való reagálás lassú volt. A helyzetet csak súlyosbította, hogy az extenzív növekedés forrásai fokozatosan kezdtek kiapadni.

Ilyen előzmények és tapasztalatok alapján a Központi Bizottság 1966-ban a gazdasági mechanizmus átfogó reformját tűzte ki célul. Olyan irányítási rendszer bevezetését irányoztuk elő, amely megfelel a szocialista gazdaság objektív törvényszerűségeinek, figyelembe veszi népgazdaságunk sajátosságait, az ország méreteit, adottságait, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok kiemelkedő fontosságát, a mezőgazdaság jelentős szerepét, valamint a gazdaság adott fejlettségi szintjét, a gazdasági fejlődés intenzív szakaszára való áttérés megkezdésének szükségességét.

A gazdaságirányítás reformja jelentős intézkedés volt: egy új, alapvetően közgazdasági módszerekkel történő tervszerű gazdaságirányításra tértünk át. A vállalati

Havasi Ferenc az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Központi Bizottság titkára.

* A Társadalmi Szemle 1984. évi 5. száma alapján.

tok önállósága, mozgásszabadsága jelentősen megnőtt, közelebb kerültek a piachoz, fokozatosan javult döntési és vállalkozói készségük. Ez javította a gazdálkodásban levő tartalékok felszínre hozását, a hatékonyságot, fejlesztette a közgazdasági gondolkodást és szemléletet.

A gyakorlat bebizonyította, hogy a szocialista tervgazdálkodásban eredményesen alkalmazhatók a közvetett szabályozás eszközei, a központi tervezés szervesen egybekapcsolható az objektíve létező áru- és pénzviszonyokkal, s mindez a gazdasági életben nem vezet spontaneitáshoz, anarchiához, a tudatban pedig a szocialista eszméktől való elforduláshoz.

Bebizonyosodott, hogy az árral, árfolyammal, adóval, hitellel és más eszközökkel szabályozott piac olyan feltételeket teremt a gazdálkodók számára, s olyan követelményeket támaszt döntéseikkel szemben, amelyek eredményesen segíthetik a népgazdasági terv céljainak megvalósítását. Ugyanakkor a szabályozott piac jelzéseinek fontos szerepük van a tervgondolások kialakításában, ellenőrzésében.

A reformnak nemcsak gazdasági, hanem társadalmi-politikai hatásai is kedvezőek voltak. Elősegítette a tanácsok jogi önállóságának növekedését, népképviselői funkcióik kibontakozását, a terület- és településfejlesztést; segítette a szakszervezeti munkát, a szövetkezetpolitikát, fejlesztette a társadalmi demokratizmust, avította a lakosság politikai közérzetét.

Az eltelt 16 év alatt megbízható tapasztalatokra tettünk szert a gazdaságirányítási rendszer működéséről. Ma már világosan látható, hogy az 1966-os központi bizottsági határozatban megfogalmazott koncepció összességében helyes, reális volt. Ez akkor is igaz, ha volt néhány olyan feltételezése, amely a gyakorlatban nem igazolódott, vagy amelynek nem tudtunk érvényt szerezni. Elég, ha ezzel kapcsolatban a termelői és a fogyasztói árrendszer és ármechanizmus, vagy a bér- és keresetszabályozás már akkor felismert továbbfejlesztésének szükségességére utalok.

A gazdaságirányítási rendszer reformja kidolgozásának és bevezetésének időszakában még azzal számoltunk, hogy a kedvező világgazdasági helyzet fennmarad vagy javul. Ilyen körülmények között reálisnak tűnt a külső és a belső piac következetes összekapcsolására, a változásokhoz való folyamatos igazodás feltételeinek megteremtésére való törekvés. A gazdaságirányítás abból indult ki, hogy viszonylag rövid idő alatt enyhe kínálati többletet létrehozó belső piaci viszonyok alakulnak ki, s az ár és a nyereség képes lesz kifejezni a vállalati munka hatékonyságát. A megvalósulásukhoz fűzött várakozásaink azonban túlzottan bizonyultak.

A reform bevezetése idején voltak nem kellően tisztázott feltételezések is, például az importverseny szerepével, a gazdasági kényszer differenciáló hatásával, az eszközátcsoportosítás formáival kapcsolatban, amelyek a gyakorlati működés során sem tisztázódtak. Ehhez járult, hogy a központi irányítás és a vállalati szervezet rendszere a reform bevezetése után egészen az utóbbi évekig lényegében változatlan maradt. Nem fejlesztettük jó ideig a minisztériumok és a vállalatok közötti munkamegosztást, s így a kívánatos kapcsolatrendszer nem alakult ki. Ellentmondásosan és a szükségesnél lassabban fejlődött a vállalati önállóság.

Lényegesen befolyásolta a gazdasági mechanizmus működését, hogy 1973-tól fejlődésünk világgazdasági feltételei is radikálisan megváltoztak, a vártnál sokkal nehezebbé váltak. A gazdaságpolitika azonban nem reagált időben a változásokra. Pedig akkor még nagyobb lehetőség kínálkozott a cselekvésre, mint az évtized végén: a külkereskedelmi forgalmunk kiegyensúlyozott volt; konvertibilis valutákban fennálló adósságunk sem volt még jelentős.

Az új világgazdasági helyzetből adódó feladatokat 1974—1975-ben csak részben ismertük fel, s így nem ragadtuk meg az akkor még kedvezőbb lehetőséget. Gazdaságpolitikánk azt a feltételezést tükrözte, hogy a cserearányromlás ugyan tartós lesz, de az árveszteség mértéke csökkenni fog. Részben ebből, másrészt abból a

feltételezésből kiindulva, hogy a hatékonyságot gyors ütemben tudjuk javítani, a termelés szerkezetét pedig rövid idő alatt át tudjuk alakítani, született az a gazdaságpolitikai elhatározás, hogy a megváltozott körülményekhez a termelés továbbra is gyors növekedésével kell alkalmazkodni, az életszínvonalat pedig érezhető mértékben emelni kell.

Ezeket az elgondolásokat az élet nem igazolta. A cserearányok romlásából adódó hatalmas árveszteség miatt a lecsökkent nemzeti jövedelmet a belföldi felhasználás tartósan és lényegesen meghaladta, amit külföldi hitelekkel finanszíroztunk.

Fontos felismeréseket és feladatokat fogalmazott meg a Központi Bizottság 1977. októberi — a külgazdaságról és a termelési szerkezetről szóló — határozata. Feltárta a nemzetközi versenyképesség gyengeségeit, kijelölte a legfontosabb teendőket, a végrehajtáshoz kialakított eszközrendszer azonban nem volt elég hatásos. Egyrészt központi kijelöléssel próbált piaci sikereket elérni, másrészt azért, mert direkt módon, merev műszaki-gazdasági kritériumokra alapozva próbálta a termék-szerkezetet javítani.

A vállalatok és a területi szervek indokolatlan mértékű stabilitásra törekedtek, amit a központi gazdasági vezetés is támogatott. A döntéseket gyakran a szükségesnél magasabb szinten hozták meg, ami egyben késleltette a változásokra történő reagálást is. A gazdaság szervezeti rendszere megmerevedett.

A kialakult helyzetben mind sürgetőbbé vált a gazdaságpolitikai gyakorlat megváltoztatása, valamint az irányítási rendszer fejlesztésének kidolgozása:

— 1979 óta biztosítottuk az egyensúlyi helyzet fokozatos javítását: az 1974—1978-ban kialakult túlelosztást lényegében megszüntettük. A nemzeti jövedelem növekedése jelenleg már meghaladja a belföldi felhasználást, de a többlet nem elégséges az adósságszolgálati terhekhez, az adósságállomány fokozatos csökkentéséhez, valamint a tovább romló feltételek ellensúlyozásához, s ezzel egyidejűleg az életszínvonal védelméhez, az életkörülmények javításához.

— Az állami szervek gazdaság szervező munkája kezdeményezőbbé vált; az alapvető gazdaságpolitikai célok megvalósítása érdekében azonban — a gyorsan romló külső feltételek miatt különösen 1981—1982-ben — olyan kényszer jellegű módszereket is kellett alkalmazni, amelyek a vállalatok szempontjából, enyhén szólva, játékszabály-ellenesek voltak.

A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztését mindig széles körű viták kísérték, ami a dolog jelentősége miatt természetes is.

A gazdaságirányítás továbbfejlesztésének jelen szakaszában is találkozhatunk egymástól igen távol álló nézetekkel. Voltak, akik a piac szerepét eltűlözve, ideákban gondolkodva próbáltak irányítási modelleket felvázolni, divatos szóval kifejezve ez a reformradikalizmus. Mások — a túlzott óvatoskodók — azt is soknak tartják, amit eddig tettünk a gazdasági mechanizmus fejlesztésében, s szerintük, mivel szinte mindenre van érvényes határozatunk, ezeket kell végrehajtani — legjobb tehát, ha semmit sem teszünk. Felvetődtek olyan jogos kérdések is: a javaslatok vajon szocialista megoldást ajánlanak-e gondjainkra, hatásosan szolgálják-e szocialista céljainkat?

E kérdésekre végső soron a gyakorlat adhatja meg a teljes választ, egy azonban bizonyos: ma a legtöbb kár a megoldás halogatásából adódna. Nem véletlen, hogy szinte valamennyi, velünk azonos fejlettségű szocialista ország az általa legésszerűbbnek vélt megközelítésben foglalkozik gazdaságirányítási rendszerének tökéletesítésével.

A kedvezőtlen külső és belső gazdálkodási körülmények sürgetően vetik fel, és a hazai vitázók is egyetértenek abban, hogy követni kell gazdaságépítő munkánk fő céljait: egyensúlyi viszonyaink további javítását, elért vívmányaink védelmét, egy dinamikusabb előrehaladás gazdasági feltételeinek megteremtését. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha gazdaságunk rá tud térni az intenzív gazdaságfejlődés útjára, ha jobban tud alkalmazkodni a változó körülményekhez, teljesítménye és versenyképessége javul.

A népgazdaság dinamikusabb növekedéséhez, az életszínvonal emeléséhez a jelenleginél több forrásra lenne szükség. Felvetődik a kérdés, hogy a magyar gazdaság honnan várhat olyan kedvező hatásokat, amelyek forrásaink bővítését lehetővé tennék. Az egyik ilyen a világgazdasági fellendülés lehetne, ami egyúttal megkönnyítené, hogy az exportot a jelenlegi struktúrában is növeljük. Erre kevés remény van: egy erőteljes konjunktúra valószínűségét a nemzetközi prognózisok nem támasztották alá.

Ösztönzést adhatna az is, ha a pénzüpiacokon alacsony kamat mellett bőséggel kínálnának hiteleket. Erre azonban belátható időn belül nem lehet számítani, mert a pénzvilág fő gondja ma az, hogy a több mint 800 milliárd dollárnyi kintlevőség visszaszerzését hogyan biztosítsa.

Kedvezően befolyásolhatja a helyzetünket, ha a szocialista országokkal fenntartott gazdasági kapcsolatainkat gyorsabban tudjuk bővíteni. Mi erre törekszünk, számításba kell venni azonban, hogy a szocialista országok többsége hasonló gondokkal, nehézségekkel küzd, mint mi: mérsékeltek a növekedési ütemet, a hatékonysági, minőségi követelményeket állították előtérbe ők is.

Egyetlen reális lehetőség marad tehát gyorsabb fejlődésünk megalapozásához: gazdaságunk hatékonyságát, értékékpőző képességét kell fokozni ahhoz, hogy meglévő gondjainkon érdemlegesen úrrá tudjunk lenni. Alapvető gazdasági céljainkat akkor érhetjük el, ha a termelés hatékonyságának javulását, a műszaki-technológiai fejlődést, az anyag- és energiatakarékosság elterjedését lényegesen gyorsítani, a termékek minőségét jelentősen javítani tudjuk. Csak így biztosítható az intenzív jellegű növekedés felgyorsulása gazdaságunkban. Ehhez lehetőségeink megvannak; de arra is szükség van, hogy minden teljesítmény-visszatartó akadályt elhárítsunk a gazdaság teljesítőképességének javulása útjából. Ezt akkor is meg kellene tenni, ha nem volnánk ilyen szorongatott helyzetben.

Ily módon elérhetjük, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok romlása által előidézett terheket ellensúlyozzuk, fizetőképességünket megőrizzük, a világgazdaságban elfoglalt pozíciókat megszilárdítsuk, s javítsuk esélyeinket a szocialista országokkal, a Szovjetunióval a kölcsönösen előnyös együttműködés további fejlesztéséhez.

A gazdaságirányítás továbbfejlesztése mindennek elengedhetetlen feltétele. A továbbfejlesztést sürgeti az is, hogy a gazdasági mechanizmus jelenlegi eszközeivel már a mai teljesítőképesség fenntartása is igen nehéz. Növekedne lemaradásunk a világ élvonalától, amely nemcsak a technikai fejlődésben, hanem előbb-utóbb az életszínvonalban is maga mögé utasítana. Az emberek látják ezt, s ha nem érzékelnek kedvező változást, vagy nem látják a perspektívát, az csökkentheti féltve őrzött belpolitikai stabilitásunkat is.

Kiindulva gazdaságpolitikai céljainkból, a gazdasági mechanizmus működésének tapasztalataiból, a külső környezet várható alakulásából, az a következtetés adódik, hogy folytatnunk kell a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztését. A továbbfejlesztésre vonatkozó javaslatnak három fontos súlyponti kérdése van:

— az egyik a központi irányítás, a kormányzati munka erősítése, hatékonyságának javítása,

— a másik a vállalati önállóság fokozása, a vállalkozóbb jellegű vállalati magatartás feltételeinek megteremtése,

— a harmadik olyan intézményi, szervezeti és eszközrendszer kidolgozása, amely lehetővé teszi mind a kormányzati munka, mind a vállalati gazdálkodás hatékonyságának javítását.

A gazdaságirányítási rendszer korszerűsítéséhez jó alapot nyújt, hogy ismerjük irányítási rendszerünk jó és rossz elemeit, tudjuk, mi az, ami bevált, mi az, amit nem tudtunk megvalósítani, s mi az, amin változtatnunk kell.

Az irányítási rendszer továbbfejlesztése összességében komplex és fokozatos intézkedéssorozatot jelent. Komplex olyan értelemben, hogy a változások kiterjednek a gazdaságirányítás egészére: a tervezésre, a gazdasági szabályozórendszerre, az emberi tényező, az alkotókészség szerepének növelésére. A fokozatosságon azt értjük, hogy nem egyidőben léptetünk életbe minden intézkedést, hanem egy középtávú terv időszaka alatt. Ugyanakkor ez a fokozatosság nem bontja meg a koncepció egységes rendszerét.

Tekintsük át tehát a legfontosabb súlyponti kérdéseket.

A népgazdasági tervezőmunkának a jövőben megbízhatóbban kell prognosztizálnia és számításba vennie a lehetséges külgazdasági változásokat, hogy tévedéseinket, illetve az ezekből fakadó veszteségeket minimalizálhassuk. Reálisan kell számolnia népgazdaságunk nyitottságával, az ebből szükségszerűen adódó következményekkel. Jobban fel kell tárnai a szocialista, a fejlődő országok és a tőkés piac eltérő sajátosságait, ezek várható hatásait gazdaságunkra.

A tervezésnek jobban meg kell felelnie az intenzív fejlődési szakasz követelményeinek. Ehhez fel kell számolni a még létező, a fejlődés extenzív korszakából megmaradt mennyiségi szemléletet és beidegzettséget, s a munka középpontjába a hatékonyságot, a minőséget, az ezeket szolgáló gazdasági folyamatokat kell állítani. Ennek érdekében korszerűsíteni kell a tervezés metodikáját, mutató- és viszonyítási rendszerét, s ezt alkalmassá kell tenni a fejlődés minőségi jegyeinek kifejezésére. Ezzel összefüggésben arra is szükség van, hogy a tervezés átfogóbban, hatékonyabban foglalkozzon a gazdaság jövedelemtermelő képességét leginkább segítő folyamatokkal, a szelektív fejlesztéspolitikával, a nem gazdaságos tevékenységek visszaszorításával, a beruházási tevékenység minőségi oldalával, az egyensúlyprobléma megoldásával, kezelésével.

Vitathatatlan, hogy egy lendületesebb gazdasági növekedésnek nagyon fontos előfeltétele a gazdaság technikai fejlődésének meggyorsítása. Igaz, hogy a műszaki fejlődés alapvetően a rendelkezésre álló források kérdése, de jelentősen függ a népgazdasági tervezéstől is. Az ugyanis, hogy a népgazdasági terv helyesen határozza-e meg a műszaki fejlődés követendő irányait, a gazdaság technikai orientációját, nagyban befolyásolja a ténylegesen megvalósított fejlesztéseket, azok hatékonyságát. Nemzetközi összehasonlítások s tapasztalataink is egyértelműen mutatják, hogy ezen a területen tervezőmunkánkban lényeges tartalékok vannak. Az előrelépés szükségességét a beruházásra fordítható források szűkössége csak még jobban aláhúzza.

A tervezésnek a jövőben fokozottan kell a társadalmi folyamatok felé fordulnia. Ez egyfelől szükségessé teszi a gazdasághoz szorosan kapcsolódó társadalmi folyamatok, a szociálpolitika, az oktatás, a szakemberképzés, a közművelődés fokozottabb, szervezettebb beépítését a tervezésbe, az elosztásban a társadalmi igazságosság jobb érvényesítését, másfelől pedig a társadalmi és a gazdasági folyamatok közötti kölcsönös kapcsolatok megalapozottabb számbavételét, tudatos alakítását, az előrevivő elemek fejlesztését, erősítését.

A tervezés társadalmi jellegének szélesedésével, a decentralizáció és a vállalati önállóság növekedésével megnő a terv szerepe a vállalatközi kapcsolatok és együttműködés segítésében. A vállalatok közötti kooperációs, együttműködési kapcsolatok feltételeinek megteremtése érdekében is nagyobb teret kell biztosítani a gazdasági szabályozásnak.

Ezek és hasonló változások a népgazdasági tervezést jobban alkalmassá teszik a gazdaságpolitika cselekvő, aktív szolgálatára, oldják részletekig menő elkötelezettségét, a szakaszosságból objektíve adódó merevségét. Lehetővé teszik, hogy a tervezés a termelés számbavevőjéből, az erőforrások elosztójából a jövedelmek keletkezésének, a gazdaság alkalmazkodóképességének és a társadalmi folyamatoknak formálójává, a sokrétű érdekviszonyok feltárójává, valamint legfőbb egyeztetőjévé fejlődjék.

A kormányzati gazdaságirányítás megerősítése nem áll szemben a vállalati önállóság tervezett növelésével. A népgazdasági tervek alapján a szocialista állam — például a pénz- és a költségvetési politika eszközeivel, a bankrendszeren keresztül, a piacfelügyelet keretében — a jövőben is szilárdan kézben tartja és szabályozza a szocialista árutermelő gazdaságot.

A változások fő iránya ebben a vonatkozásban az, hogy a gazdaságirányítás egységes kormányzati jellegét erősítjük, mert jelenleg a központi akarat a funkcionális és ágazati gazdaságirányító szervek különböző csatornáin gyakran elgyengül. Különösen fontos ebből a szempontból, hogy a népgazdasági tervek keretei között tevékenykedő s alapvetően a közvetett gazdasági szabályozóeszközöket alkalmazó folyamatok kormányzati irányítás képes legyen a termelést és a forgalmi folyamatokat — mind hatékonyabban — a gazdaságpolitikai célok irányába befolyásolni. A javaslatok ennek szellemében kívánják továbbfejleszteni a központi piacfelügyeletet.

A kormányzati irányító munka fejlesztésében, hatékonyabbá tételében lényeges feladat az is, hogy az ágazati minisztériumok a jelenlegi túl operatív működés helyett a kormány gazdaságpolitikáját segítő, szakmai-ágazati politikát kialakító, a tervezésben és szabályozásban aktívabb részt vállaló, a műszaki fejlődést, a nemzetközi együttműködést megalapozó olyan szervekké váljanak, amelyek egyidejűleg tekintélyes hatósági intézmények is. Ugyanakkor fejleszteni kell a funkcionális minisztériumok munkamódszerét is. Belső struktúrájuk és irányítási szemléletük változtatásával a vállalati önállóság és a hatékony kormányzati munka megteremtését kell segíteniük.

A továbbfejlesztés másik fontos kérdése a vállalati önállóság, annak mértéke és az, hogy ha széles körű tulajdon feletti rendelkezési jogokat biztosítunk a vállalatnak, nem vezet-e ez a központi állami szándék gyengüléséhez, a csoportérdek nemkívánatos felerősödéséhez?

E kérdés megválaszolásánál helyénvaló a magyar szövetkezeti mozgalom tapasztalataira utalni. E szektor gazdaságon belüli súlyát jelzi, hogy a mezőgazdasági üzemek mintegy 90 százaléka szövetkezet, amelyek — a hozzájuk szorosan integrálódott háztáji gazdaságokkal együtt — a mezőgazdasági termelés több mint kétharmadát adják. A szövetkezetek a szocialista iparban is a termelésnek mintegy 6 százalékát adják, a kereskedelmi forgalomnak pedig megközelítőleg 40 százalékát bonyolítják le. A szövetkezetek 1968 előtt sem voltak terveköltezettek, s az állami vállalatokénál jóval szélesebb körű tulajdonosi jogokkal rendelkeztek. Ma már tudjuk, hogy ez a nagyobb önállóság a felelős, vállalkozó jellegű gazdálkodási magatartás kibontakozását segítette. A szövetkezetek sohasem hozták az alapvető gaz-

daságpolitikai célkitűzésekkel össze nem egyeztethető határozatot, s ami talán még fontosabb: munkájuk nyomán alapvetően megváltozott a mezőgazdaság, s ezzel a magyar falu képe. A termelőszövetkezetek érdemei elvitatathatlanok a falu kulturális és egészségügyi felemelkedésében, gazdasági eredményeik pedig önmagukért beszélnek. Ebben a szektorban alakult ki és vált gyakorlattá először néhány olyan követendő gazdálkodási módszer — például a termelési rendszerek kialakítása, az agrár-ipari egyesülések, a közös vállalkozások, az egymás közti eszközáramlás, a piac változásaira való érzékeny, rugalmas reagálás —, amelyet most, az irányítási rendszer továbbfejlesztése során szélesebb körben is hasznosítani akarunk. Biztosak lehetünk abban, hogy az állami vállalatoknál dolgozók — élükön a nagyüzemi munkássággal — szintén felelősséggel fognak élni megnövekedett önállóságukkal.

Az elmúlt években a vállalati szervezeti rendszer is fejlődött. Gondoljunk csak az egyes országos nagyvállalatokhoz vagy trösztökhöz tartozó egységek, illetve vállalatok utólag megteremtett önállóságára, több középírányító szerv megszüntetésére, a külkereskedelmi jog fokozatos kiterjesztésére (jelenleg több mint 200 vállalat rendelkezik export-, illetve importjoggal). A vállalatirányítás intézményrendszerének fejlődését mutatja, hogy eddig is működtek felügyelő bizottságok, döntési jogkörű igazgató tanácsok, s a vállalati bér- és szociálpolitika kérdéseiben meghatározó szerephez jutottak a szakszervezeti bizalmi testületek.

A felelős vállalati gazdálkodói magatartás kialakulását, megerősödését szolgálja a vállalatvezetési formák és a közgazdasági szabályozórendszer továbbfejlesztése. A tervezett intézkedések alapvetően az állami tulajdon és ezen belül is az ipar működési formáit érintik. A javasolt új vállalatvezetési formák, a kollektívák vállalatvezetésbe való erőteljesebb bevonásával, hosszabb távon vagyongerelkelttségük megteremtésével megalapozhatják a dolgozók köztulajdonosi tudatának fejlesztését, gazdaszerépük erősítését. A társadalmi tulajdon továbbra is oszthatatlan marad, az állami tulajdon össznépi jellege nő.

Tudjuk, hogy fejlődésünk fő hajtóerejévé egyre inkább a szocialista iparnak, és azon belül is nagyvállalatainknak kell válniuk. Olyan feltételeket kell kialakítani, amelyben a nagyvállalatok a mainál jobban meg tudják oldani feladataikat, s a gazdasági növekedés tényleges húzóerejévé válnak. Be kell tudni bizonyítani, hogy a szocialista nagyüzem igenis élenjáró a technikai, műszaki fejlettségben, a fegyelem- és a munkaszervezésben; fölötte áll az átlagnak a nyereségben, a bérekben, a szociálpolitikában; vonzza a legjobb munkaerőt, nem versenytársa sem a gazdasági munkaközösség, sem más, nála egyszerűbb szervezet. Ezt azonban nemcsak a megfelelő gazdasági környezettel, hanem a nagyvállalatok belső működési mechanizmusának továbbfejlesztésével is meg kell teremteni, sőt az emberi képességek kibontakoztatása és a dolgozók jó közérzete szempontjából ennek van nagyobb jelentősége. Ezt a feltételrendszert ki lehet alakítani, és ebben a megközelítésben a gazdaságirányítás továbbfejlesztése ipar- és nagyvállalat-centrikus.

Az állami vállalatoknál az állam tulajdonosi jogait ez ideig többségében államigazgatási szervek gyakorolták. A tapasztalatok azt mutatják, hogy e gyakorlat előnyei az évek során csökkentek, hátrányai viszont növekedtek. Az állami tulajdon feletti jogok mai gyakorlása mellett csak korlátozott lehetőség van arra, hogy a szocialista vállalatok valódi vállalkozásokként működjenek. A változtatás célja, hogy az állami tulajdon jellegének fenntartása mellett a tulajdongyakorlás formáit, a tulajdon feletti rendelkezés módját és a munkáltatói jogok gyakorlását hatékonyabbá tegyük.

A gyakorlat azt mutatja, hogy az ágazati minisztériumoknál jelenleg két olyan jogkör van — a tulajdonosi és a vállalatfelügyelet —, amelyek irányítási rendszerünkben egyre nehezebben férnek meg egymás mellett. Az a véleményünk, hogy a minisztériumoknál, amelyek a vállalatfelügyeletet jól el tudják látni, a tulajdonosi,

vagyoni érdekeltség nem alakulhat ki a szükséges mértékben. Ezen az ellentmondáson kíván változtatni az állásfoglalásnak az a javaslata, hogy a tulajdonnal kapcsolatos egyes rendelkezési és a vállalati vezetők feletti munkáltatói jogok gyakorlását — a jelzett kivételektől eltekintve — engedjük át a vállalatoknak, és ennek megfelelően alakítsuk ki a törvényességi felügyeletet felettük.

Az állásfoglalás három vállalatvezetési forma alkalmazását ajánlja. Az államigazgatási irányítás alatt álló vállalatoknál a tulajdongyakorlás módja a jelenlegihez képest nem változik. Ezek többségében a közszolgáltató, kommunális vagy a kormány által egyéb szempontok alapján ide sorolt vállalatok. A trösztök belső irányítási és vezetési formáját fejleszteni kívánjuk, de a gazdaságirányító szervekkel való kapcsolatuk az elképzelések szerint nem változik. Ebben az irányítási formában a vállalatok igazgató tanácsokat, valamint a termékeik, szolgáltatásaik legfőbb fogyasztóit is magukban foglaló felügyelő bizottságokat hozhatnak létre. A vezető posztok itt is általában meghatározott időre szólnak, és pályázat útján is betölthetők.

Az állásfoglalás két új vállalatvezetési formát tartalmaz. Az egyik a közepes és a nagyvállalatok vezetésére ajánlott vállalati tanács, a másik pedig elsősorban a kisebb méretű állami vállalatoknál javasolt választott vezetőség irányításával működő vállalat. Hangsúlyozni szeretném, hogy a testületi szervek e két új vállalatvezetési formánál nem korlátozzák az igazgató egyszemélyi felelősségét. A javaslat azon alapul, hogy az általános vállalatstratégiai kérdésekben a vállalati kollektíva bevonásával testületi döntés domináljon, viszont a folyamatos vállalatvezetésben a mainál határozottabb, operatívabb döntéshozatalra nyíljon lehetőség. Kétségtelen, hogy ez a rendszer a mainál differenciáltabb és bonyolultabb vállalatvezetési struktúrát hoz létre. Úgy gondolom azonban, hogy megfelelő előkészítés után az új vállalatvezetési formák eredményesen fognak működni.

A vállalati tanácsok összetételével kapcsolatban az előkészítő munkák során kétféle elképzelés alakult ki. Az egyik — az állásfoglalásban szereplő — forma, hogy a dolgozók küldöttei vegyenek benne részt, illetve legyen joga az igazgatónak a legfontosabb munkatársait meghatározott szabályok szerint a vállalati tanácsba delegálni. A vállalati tanácsban a társadalmi szervek vezetői meghívottként vennének részt, így is biztosítva önállóságukat, függetlenségüket.

A másik elképzelés az volt, hogy a vállalati tanács egyharmadát a dolgozók képviselői, egyharmadát az igazgató és az őt segítő szakértők, fennmaradó harmadát pedig a központi állami szervek — például minisztériumok, bankok — delegálnák. Ezzel kapcsolatban számos ellenérv hozható fel. Úgy véljük, hogy a vállalatoknak átengedett rendelkezési jogok gyakorlásában az államigazgatási szervek közvetlen részvétele nem szükséges. Nem korlátozhatjuk a bővíteni kívánt vállalati önállóságot azzal, hogy külső, a vállalati gazdálkodás folyamatáról megfelelő ismeretekkel nem rendelkező szakértőket küldünk a vállalatokhoz. Ez a javaslat egyébként sem tudta kellően tisztázni, hogy a külső szakértők milyen érdeket képviselnének, s így várható magatartásukkal kapcsolatban is elég sok lenne a bizonytalanság.

A külső szakértők részvétele mellett a legfontosabb érv az volt, hogy általuk biztosítható a központi, kormányzati szempontok érvényesítése és a vállalati gazdálkodás ellenőrzése. A központi akarat érvényesítését azonban a terv és a szabályozás eszközeivel is megfelelően biztosítani tudjuk, az ellenőrzés pedig a törvényességi és szakhatósági felügyelet révén is ellátható. Nem látszik tehát szükségesnek független szakértők bekapcsolása a vállalati tanácsba. Ezt gyakorlati tapasztalatok is alátámasztják. Ha a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre és az ipari szövetkezetekre rá mertük bízni a tulajdon feletti rendelkezési, valamint a vezetők feletti munkáltatói jogokat, s ez nem okoz problémát, akkor joggal bízhatunk abban is,

hogyan az állami vállalatok vezetői és a munkások szintén felelősen, a megnövekvő önállósággal jól élve fogják ellátni a vállalatvezetéssel kapcsolatos feladataikat.

A másik újonnan javasolt vállalatvezetési forma — az úgynevezett választott vezetőséggel működő vállalat — számos pozitív szöveket is tapasztalatos hasznosít. Fontos annak tisztánlátása is, hogy ebben az esetben sincs szó az állami tulajdon csoporttulajdonná történő átalakításáról és az ezen felépülő, az állami irányítástól elszakított öngazgatási modelltől. A vállalat kezelésébe adott állami vagyont ezeknél a szervezeteknél sem osztható szét a kollektíva tagjai között, a vállalat megszűnése esetén az adósságok, kintlévőségek rendezésén felüli vagyonnal az állam rendelkezik.

Ezekkel az új vállalatvezetési megoldásokkal, úgy véljük, ki lehet alakítani a közvagyon megőrzésének, hosszabb távú gyarapításának érdekeltiségét is. Erősíteni lehet a dolgozók tulajdonosi tudatát és magatartását, új tartalmat lehet adni a már elfelejtett jelszónak, hogy „Tiéd a gyár, magadnak építed!”. Ezzel hosszabb távon azt is el lehet érni, hogy a dolgozók a nyereség, a keresetek mellett érdekeltek legyenek a vállalatok vagyonának gyarapításában, az üzemek jövőjének alakításában is.

Az új vállalatvezetési formákhoz hasonló megoldásokat több szocialista országban már jelenleg is alkalmaznak. A Szovjetunióban például 1983-ban törvényt alkottak a dolgozó kollektívák vállalatvezetésben való részvételéről. A törvény értelmében munkáskollektívákat, tanácsokat lehet létrehozni valamennyi vállalati szervezeti egységnél, s nagyobb vállalatoknál a dolgozói kollektívák gyűlését kell működtetni. Romániában és Lengyelországban is hasonló jogokkal és testületi formákban vesznek részt a dolgozók az állami vállalatok irányításában, Bulgáriában pedig találozón úgy szólnak a megoldásról, hogy az állam a tulajdonos, a gyári kollektíva pedig a gazda.

Az új vállalatvezetési formákkal a vállalati vezetők egy része ma még nem szimpatizál, ami bizonyos mértékig érthető is, hiszen a munkáltatói jogokat a kollektíva, illetve annak képviselője veszi át, tehát a hierarchikus függést a demokratikus függés váltja fel, a vállalati kollektíva ellenőrző tevékenysége is közvetlenebb lesz. Tartózkodásukat — véleményünk szerint — az motiválja, hogy bizalmatlanok a tekintetben: a nagyobb önállóság kiegészül-e a szükséges anyagi és személyi, döntési, rendelkezési hatáskörökkel. Másrészt azt is felvetik, hogy már ma is túl sok, az idejük és energiájuk jó részét lekötő szakmai-társadalompolitikai és vállalati fórum működik. A vállalati tanács azonban nem egy a sok közül, hanem a vállalati irányítás egyik legfontosabb fóruma lesz.

Fel kell tenni a kérdést: az új vállalatvezetési formák alkalmazása érinti-e a tulajdonviszonyokat? A válasz az eddig elmondottakból is világos: nem érinti. Ezzel a lépéssel nem a tulajdon osztható fel, hanem a tulajdon fölötti rendelkezési jogok egy részét, illetve a munkáltatói jogokat ruházzuk át ezeknek a szervezeteknek a hatáskörébe. Bizonyos tapasztalatok e téren is vannak, hiszen ezt sem most kezdjük először. Volt időszak, amikor — a különféle gazdálkodó szervezetek esetében eltérő módon — az állam a tulajdon feletti rendelkezési jogok egy részét átadta az iparigazgatóságoknak, a trösztöknek, a megyei tanácsoknak, az Állami Gazdaságok Országos Központjának, az Erdőgazdaságok Országos Felügyelőségének vagy a tömeg- és társadalmi szervezeteknek, például a Szakszervezetek Országos Tanácsának. Tapasztalataink bizonyítják, a tulajdon feletti rendelkezési jogok megosztása nem járt felelőtlen döntésekkel, s meggyőződésünk, ha ezen jogok gyakorlásába a nagyüzemi munkásokat is széleskörűen bevonjuk, ebből — amennyiben jól csináljuk — csak előny származik, hiszen erősödni fog a dolgozók gazdátudata és felelőssége a gazdálkodásban.

A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése kapcsán alapvető követelmény, hogy a társadalmi tulajdon és a magántulajdon aránya általában ne változzék.

A szocializmus építésének folyamata azt igazolja, hogy a két alapvető szocialista tulajdonforma, az állami és a szövetkezeti tulajdon jól megfér egymás mellett, s az előremutató, a kölcsönösen felhasználható tapasztalatok erősítik mindkét tulajdonformát, s növelik a gazdálkodás hatékonyságát. Mindkettő fejlődésének segítése, együttműködésük és kapcsolatrendszerük ösztönzése hosszú távon, történelmileg az össznépi kommunista tulajdon kifejlődéséhez vezethet.

Hazánkban az agrár-ipari egyesülésekben, a szövetkezeti kereskedelem és az ipar közös vállalkozásaiban, az ipar és a külkereskedelem közös szervezeteiben már kialakultak az állami tulajdon és a szövetkezeti tulajdon új formái, s a társadalmi tulajdon új formája jött létre a gazdasági társulásokkal is. A gazdasági társulások szerepét a népgazdaság jövedelemtermelő képességének fokozása érdekében a jövőben is erősíteni kívánjuk.

A gyakorlati tapasztalatok alapján utalnék arra is, hogy a kisüzemi kisegítő gazdálkodás fejlesztése révén létrejött szervezetek túlnyomó többsége, így a kisvállalatok, a kisszövetkezetek, a vállalati gazdasági munkaközösségek, a különféle szövetkezeti szakcsoportok, a termelő és kereskedelmi vállalatok szerződéses alapon vagy bérleti formában működő részlegei is a társadalmi tulajdon alapján működnek.

A közgazdasági szabályozórendszer továbbfejlesztésénél a fő célkitűzés az, hogy a vállalati önállóság növelésével összhangban erősödjék a vállalatok és egyének érdekeltisége a nagyobb teljesítmények elérésében. Ehhez el kell háritani a mai szabályozásnak a valóságos értékeket torzító, a teljesítményt korlátozó hatásait. Ebben a maga helyén fel akarjuk használni a szabályozott piaci mechanizmusokat, a gazdálkodók közötti versenyt is.

Az árrendszerrel és ármechanizmussal kapcsolatos elveink nem újkeletűek. A legfontosabb változás az árrendszerben 1980-ban történt, ekkor lépett a termelői árrendszerben az önköltségen alapuló ármeghatározás helyébe a nemzetközi kereskedelem tárgyát képező ipari termékeknel az export- vagy importárokhoz igazodó termelői árképzés. Egyidejűleg csökkent az államilag megállapított áruk köre.

A termelői és fogyasztói árak arányosságát és azt, hogy a fogyasztói árak összességének a színvonala 6—8 százalékkal haladja meg a termelői árakat, mindedig nem sikerült következetesen megvalósítani, jóllehet a fogyasztói árak az elmúlt 15 évben átlagosan évi 4,4 százalékkal emelkedtek.

Változatlan törekvésünk, hogy az árak alapja a társadalmilag szükséges ráfordítás legyen. Olyan árpolitikai gyakorlatot kell kialakítani, amely kizárja a hanyag munka, a felelőtlen gazdálkodás, a veszteségek beépítését az árakba. Ezért a tevékenységek egy részénél a nemzetközi értékítéletnek megfelelő belföldi termelői árakat kell érvényesíteni. A tevékenységek egy másik részénél ilyen nemzetközi összetetés nem lehetséges. E területeken a társadalmilag szükséges ráfordításoknak megfelelő önköltségen alapuló árakat kell megállapítani, egyidejűleg biztosítva, hogy a szabályozórendszer többi eleme a költségekkel való racionális gazdálkodásra kényszerítsen.

A mezőgazdaságban, miként a világon mindenütt, a sajátosságoknak megfelelő árrendszert kell működtetni, amely ösztönöz és preferál annak érdekében, hogy fennmaradjon, sőt növekedjék a termelési kedv. Ellenkező esetben lehet, hogy kiválsóan működő árrendszerünk lesz, de a megfelelő termelési kedv nem lesz meg.

Az árrendszer egészéből — beleértve a fogyasztói árakat is — a tudatosan vállalt kivételektől eltekintve fokozatosan, az egyes lépéseket külön-külön is mérlegelve, ki akarjuk iktatni az indokolatlan támogatásokat. Ugyanakkor nem mondunk le az árak szigorú központi ellenőrzéséről, nem engedhetünk teret a spontán áremelkedéseknek. Ennek érdekében is fel kell használni azokat az árszabályozó eszközöket,

amelyek hozzásegítenek a valóságos értékviszonyokat kifejező árarányok kialakulásához.

A szabályozórendszernek meghatározó eleme a keresetszabályozás. E téren már rövid időn belül áttörést kell elérnünk. A változtatások célja azoknak az akadályoknak a lebontása, amelyek a vállalatokat a teljesítmény-visszatartásra készítik. Abba az irányba kell lépni, hogy a teljesítményekkel arányosan alakuljanak a bérfelvezetési lehetőségek, hogy a keresetszabályozás ösztönző szerepe növekedjék. Ehhez már az első lépésben meg kell szüntetni az átlagbér-növekedés szabályozását mindazokon a területeken, ahol a gazdasági verseny, a megfelelő ár-és költségérzékenység gátat tud vetni a teljesítményekkel nem arányos keresetkiáramlásnak. Biztosítani kell, hogy itt a beralakulás közvetlenül függjön a teljesítménytől, a nyereségalakulástól, illetve a vállalati vezetésnek az adózott nyereség felhasználására vonatkozó döntésétől. Másutt — természetesen — fenn kell tartani a keresetszabályozás közvetlenebb módszereit, vásárlóerőt korlátozó funkcióját.

A keresetszabályozásban tervezett lépéseket előkészítik, megalapozzák azok a kísérletek, amelyeket 1983. január 1-étől folytatunk. Ekkor került sor két, az általánosan rugalmasabb jövedelemszabályozási forma bevezetésére 29 ipari és építőipari vállalatnál, illetve szövetkezethelyen, abból a célból, hogy a fokozott anyagi ösztönzés lehetősége ezeket eredményeik számottevő javítására készítse. Ez 100 ezer foglalkoztatottat érintett.

A kísérletben részt vevők köre az idén tovább bővült. Az említett két bér-gazdálkodási formában további 25, elsősorban ipari és építőipari vállalat, így a tava-lyit is számítva összesen 54 vállalat 225 ezer fővel vesz részt.

Ez évtől kezdve egy újabb rugalmas keresetszabályozási forma kidolgozására és alkalmazására is sor került, amelybe 72 vállalat, összesen 128 ezer dolgozó kapcsolódott be. A kísérletek tehát már több mint 350 ezer foglalkoztatottat érintenek.

E kísérleti jövedelemszabályozási formáknak az a lényegük, hogy a vállalatokat az erőforrásokkal való racionálisabb gazdálkodásra, a költségek csökkentésére ösztönzik, és a költségekben elért megtakarításnak az eddiginél nagyobb hányadát fordíthatják bérfelvezetésre a vállalatok. A múlt évi tapasztalatok és eredmények — néhány kivételtől eltekintve — igazolják a kísérletek helyességét.

A vállalati jövedelemszabályozás keretében az elmúlt években — elsősorban az egyensúlyi követelményekre tekintettel — számos változás történt. Ezek közül jelentősebb volt: a lekötött álló- és forgóeszközök után fizetendő járulék eltörlése, a vállalatnál maradó nyereség felhasználásában a vállalati döntési lehetőségek bővítése, előbb a fejlesztési és részesedési célú felhasználás meghatározásában, utóbb a tartalékalapok képzése tekintetében.

Mivel a vállalati gazdálkodásban az élőmunka-költségek, a bér és járuléka — a holt munka költségeihez viszonyítva — még az eszközleköltési járulék megszűnése után is alulértékelték, indokoltá vált a bérek közterheinek ismételt emelése. Ezzel azt is el lehetett érni, hogy a társadalombiztosítási költségvetési kiadások az élő munkával arányos elvonásokkal fedezhetővé váltak.

A gazdálkodói érdekeltség és az ösztönzés fejlesztésének alapfeltétele, hogy növekedhessen a vállalatok mozgástere a keletkezett jövedelmek felhasználásában. Ennek érdekében az egyes jövedelemrészek erős pénzügyi megkülönböztetését a felhasználási céloktól függően, a sokat bírált „két- vagy többféle forint létezését” meg kell szüntetni. A jövedelemszabályozás keretében el kell érni, hogy a tényleges teljesítményeken alapuló nyereségarányokat a jövedelemszabályozás ne rendezze át, és a gazdálkodók többlet teljesítményük eredményéből a jelenleginél nagyobb mértékben részesedhessenek.

Az erőforrásokkal való racionálisabb gazdálkodás megköveteli az élő munká-

hoz kapcsolódó vállalati költségek, terhek további növelését. Az eszközökkel kapcsolatos terheket, költségeket pedig úgy kell alakítani, hogy az a vállalati önálló gazdálkodás mellett is biztosítsa a fejlesztési célokat szolgáló vásárlóerő és a terv szerint rendelkezésre álló árualap megfelelő összhangját. Kívánatos, hogy a követelmények érvényesítése a nyereség és ezzel a nyereségadó csökkentésével párosuljon, ne pedig az árszínvonal emelkedésével.

A termelés azon területein, ahol a szabályozott piaci feltételek közötti gazdasági verseny nem alakítható ki, valamint a nem termelő szféra nagy részében a sajátosságoknak megfelelő jövedelemszabályozást kell alkalmazni. A mezőgazdaságban és a kisegítő, kiegészítő gazdálkodásban, a háztáji gazdaságban továbbra is az általánostól eltérő, a sajátosságokat figyelembe vevő jövedelemszabályozást célzerű működtetni.

Az eszközáramlás gyorsítása érdekében tett javaslatok sem merőben új módszerek bevezetését jelentik. Ezeknek a módszereknek a jogszabályi háttérét fokozatosan már megteremtettük. Első lépésként lehetővé vált vállalati eszközök egymás közötti könnyűjöváírással történő ingyenes átadása, majd később az eszközök áramlásában is fokozatosan erősítettük az értékfolyamatokat. Ennek során először a vállalati fejlesztési alap szervezeti kapcsolódásokkal is együtt járó mozgását segítette elő a gazdasági társulások 1978. évi átfogó jogi szabályozása. A társulások keretében a vállalatoknak lehetőségük van közös vállalat, betéti társulás, egyesülés, kutatási-fejlesztési-termelési egyesülés alapítására. Nem jogi személyiségű társulások keretében pedig gazdasági, külkereskedelmi, kutatásfejlesztési társaságokat lehet létrehozni.

1981-ben a lehetőségek tovább bővültek a leányvállalat-alapítás jogával. Megszűnt az állóeszközök könnyűjöváírással történő ingyenes átadása, oldódtak az eszközértékesítés kötöttségei, valamint szabadabbá vált a gépek és berendezések bérbeadása. Mindez a vállalati eszközök jobb hasznosítását kívánta elősegíteni.

Nemcsak a termelőeszközök, hanem a pénzeszközök mozgása is szabadabbá vált. 1979-től a fejlesztési alapból más vállalat részére történő időleges átadásra, azaz a vállalatok egymás közti, fejlesztési forrásokból történő hitelezésére van lehetőség. A pozitív példák közül utalhatok a termelési rendszereknél, az agrár-ipari egyesülésekben vagy a Skála-Coop keretében megvalósuló eszközárcsoportosításra.

A Minisztertanács 1982-től tette lehetővé és szabályozta a kötvénykibocsátást és -jegyzést. A kötvénykibocsátás eddigi tapasztalatai, a nagyfokú érdeklődés is mutatja ezeknek az intézkedéseknek a helyességét, és azt is, hogy a kötvényforma serkenti a vállalati megtakarítások fokozását, a megfontolt pénzbefektetések gyakorlásának kialakulását a pénz mindenáron való elköltése helyett, és lehetőséget ad a lakossági megtakarításoknak egyes, jól megválasztott közösségi célokra történő felhasználására is.

Az eszközáramlás szabaddá tételéhez elengedhetetlen volt a vállalati profilkötöttségek feloldása is. Például a társulási szerződés hatósági jóváhagyása csak akkor tagadható meg, ha a szerződés jogszabályba ütközik, vagy sérti a népgazdaság érdekeit. 1981-től a vállalatok már általában jogosultak az alapító határozatukban megállapított tevékenységi körükbe nem tartozó, de a gazdaságos működésüket elősegítő kiegészítő tevékenység folytatására is. Ugyanekkortól a leányvállalatok tevékenységi körét az alapító vállalat tevékenységi körétől függetlenül lehet megállapítani.

A szövetkezeti szektorban is segítette a rugalmas vállalati gazdálkodást a szövetkezeti törvény 1982-ben történő módosítása, amely kimondja, hogy a szövetkezet minden olyan gazdasági tevékenységet folytathat, amelyet törvény, törvényerejű rendelet vagy minisztertanácsi rendelet nem tilt, vagy nem tart fenn az állami gazdálkodó szervezetek részére.

Megvannak tehát a vállalatoknak megfelelő mozgásteret biztosító jogszabályaink, és mégsem értünk el gyors előrehaladást. Az eszközáramlás jelenlegi mechanizmusát, formáit ma is elsősorban az jellemzi, hogy az eredményesen gazdálkodó vállalatoktól a jövedelem egy részét a költségvetés elvonja és újraelosztja. Tekintve, hogy ennek nagy hányada a nem gazdaságos, veszteséges vállalatok fennmaradását szolgálja, rontja a népgazdasági hatékonyságot, gátolja a gazdasági struktúra kívánatos átalakítását, a gazdaság alkalmazkodóképességének javulását. Igaz, hogy a már említett kormányzati intézkedések lehetőséget teremtettek az eszközök javadalmazásának felhasználására, fokozottabb áramoltatására, de az e téren elért eredmények még mindig elenyészőek. Mutatja ezt az is, hogy az utóbbi évek mérsékelt-bb beruházási lehetőségein belül a fejlesztési alapok átadása-átvétele nem több, mint évi 6—7 milliárd forint, s ezen belül is igen alacsony a termelő célú, nyereség-orientált forrásátcsoportosítás. E tények annál inkább felhívják a továbbfejlesztés szükségességére a figyelmet, mert az eszközátcsoportosítás jogi feltételei — mint láttuk — ma már megvannak.

Fő feladatunk e téren az, hogy ezeknek a jogi lehetőségeknek egyre inkább gazdasági tartalmat adjunk, elsősorban a kölcsönös érdekelttség megteremtésével. Többforrások hiányában alapvetően azt kell elérni, hogy a meglévő eszközök a kevésbé hatékony területektől a perspektivikus területekre áramoljanak. Ennek eszközeit, újabb mozgásformák kialakítását segíteni kell.

Az elmúlt években a bankszervezet fejlődésének új vonása volt, hogy különböző úgynevezett fejlesztési intézetek, alapok, társulások jöttek létre, amelyek egyes, elsősorban gyorsan megtérülő beruházásokat és műszaki fejlesztési akciókat finanszíroztak, főleg hitel formájában. Ezen intézetek forrásait az alapításkor állapítják meg, de a szokásos banktevékenységet, például betétek gyűjtését, folyószámla vezetését nem végezhetik.

A bankrendszer korszerűsítése keretében a Magyar Nemzeti Bank szervezetében a közeljövőben a jegybanki funkciókat ellátó szervezetet el kell választani a hitelezési feladatokat végző szervezettől, és a Magyar Nemzeti Bank különböző hitelező részlegeit a jelenleginél nagyobb, önálló hitelezési jogkörrel kell felruházni. Emellett bővíthet a Magyar Nemzeti Bankon kívüli hitelezői szervezetek, így a kisebb pénzügyi intézetek, különféle pénzügyi alapok száma és tevékenysége, annak érdekében, hogy a gazdálkodó szervezetek és a finanszírozó intézetek között legalább részben üzleti alapon, ágazati megkötöttségektől mentes kapcsolat alakuljon ki.

Gazdasági helyzetünket jól ismerjük. Ha hittük is egy ideig, hogy a gondok majd elmúlnak, a gazdaságunk visszazökken a régi kerékvágásba, ma már tudjuk, hogy illúzió lenne erre számítani. Az elmúlt évek tapasztalatai birtokában látnunk kell, ha nem találjuk meg a gazdaság értéktermelő képességének növelését segítő új eszközöket és módszereket, akkor nemcsak a „helyben járás”, hanem egy alacsony fejlettségi szintre való visszacsúszás is reális veszély. Olyan helyzetbe kerülhetünk, hogy fő gazdaságpolitikai céljainkat a jelenleginél is szerényebben kell megfogalmazni, s egyre inkább kényszer, mint szabad választás határozza majd meg gazdaságunk további pályáját. Ez rohamosan rontaná a belföldi áruellátást, korlátozná az életszínvonalat, veszélybe sodorná belpolitikai stabilitásunkat, s kikezdené nemzetközi presztízsünket is.

A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésével ezt a veszélyt kívánjuk elhárítani. Mostanában szokás feltenni a kérdést: mi a garancia arra, hogy céljainkat

a választott módszerekkel és eszközökkel el fogjuk érni? Garanciák nincsenek, de hozzáértő, következetes munkával lehet garanciákat teremteni.

Az irányítási rendszer fejlesztését a társadalom támogatni fogja, ha abban felismeri érdekeinek érvényesülését, s azt, amit eddig is helyeselt, hogy aki dolgozik, az boldogul.

A Központi Bizottság 1966-os mechanizmus-határozata óta eltelt időszak bizonyítja, hogy a kereslet-kínálat egyensúlyának megteremtése — még a gazdaság egy-egy részterületén is — hosszabb időt vesz igénybe. Abban a fejlődési szakaszban, amikor a gazdasági egyensúly általános megvalósítását tűzzük ki célul, még inkább szükséges, hogy a megvalósulását segítő eszközrendszer fejlesztésének ne csak az irányát, hanem életbe léptetésének időrendjét is megtervezzük.

A várható és remélt pozitív hatások mellett természetesen számolni kell negatív következményekkel is. Ez bizonyos határig természetszerű, hiszen nincs terápia, nincs gyógyszer mellékhatások nélkül. A társadalmi hatásokat vizsgálva azonban látnunk kell, hogy a továbbfejlesztéstől remélt kedvező hatások kibontakoztatásához hosszabb időre van szükség, rövid távon az esetek többségénél inkább a kedvezőtlen kísérőjelenségek jelentkehetnek. Gondoljunk csak a háztáji termelés kialakulásának és fejlődésének példájára.

Várható, hogy a közvélemény eleinte néhány olyan jelenséget is negatív érzelmelekkel fogad, amelyeknek hasznos volta csak hosszabb távon bizonyosodik be. Az emberek egy része — különösen akiket érint — az indokolatlan védettségek, privilégiumok felszámolását is a társadalmi vívmányok feladásának tekinti.

A társadalmi egyenlőség sokat hangoztatott eszméje mélyen beépült a köztudatba. Az emberek elvben elismerik annak helyességét, hogy a munkatéljesítmények tükröződjének a bérekben, keresetekben, a jelentősebb különbségeket azonban nehezen tűrik. A ma meglévő jövedelmi és vagyoni különbségeket többnyire igazságtalannak tartják sokszor még akkor is, ha az tényleges teljesítménykülönbségen alapul.

Ebből következik, hogy a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésével járó differenciáló hatásokat is feltehetően nehezen fogadja be a társadalom. A vállalatok közötti hatékonyságban, a személyi jövedelmek színvonalában, s ennek alapján a mindenkori helyzetükben kifejeződő nagyobb differenciálódás számos konfliktussal járhat. Ezek kezelésére tudatosan, megfelelő eszközöket biztosítva előre fel kell készülnünk.

Ezzel kapcsolatban érdemes szót ejteni a teljes foglalkoztatottságról. Vitathatatlan, hogy ez egyik legvonzóbb szocialista értékünk, mégis forr körülötte a vita. Vannak, akik aggódnak, hogy addig fejlesztjük a gazdaságirányítást, míg végül veszélybe sodorjuk a teljes foglalkoztatottságot, mások pedig azt fontolgatják, nem segítené-e a hatékonyság növelését egy kis munkanélküliség. Ezekkel a nézetekkel nem lehet egyetérteni. Ugyanakkor fontos és jelentős feladat, hogy feloldjuk a teljes és a hatékony foglalkoztatás között mutatkozó ellentmondást. Ideológiai ellenfeleink szerint a szocializmus jelentős vívmányának, a teljes foglalkoztatottságnak a hatékonyság feladása az ára. Igaz, hogy eddig a feladatot még nem sikerült teljesen megoldani, de ez nem jelenti azt, hogy lemondjunk erről.

A jövőben is garantálni kell a teljes foglalkoztatottságot, s ez a szocialista állam feladata, míg a hatékony foglalkoztatás a vállalatoké. Ezen elvek gyakorlati megvalósítása esetenként azt is eredményezheti, hogy földrajzilag nem ott lesz garantált a munkahely, ahol a dolgozók szeretnék, s esetleg nem is a képzettségnek megfelelő lesz a kínálkozó munkakör.

Az utóbbi évek fogyasztóiár-emelkedései eléggé próbára tették társadalmunk megértését és türelmét. Elméletileg világos, hogy a következő évek fogyasztóiár-növekedései nem a gazdaságirányítás továbbfejlesztésének következményei. Az emberek nagy részénél azonban ez feltehetően mégis ehhez fog kötődni, e kettő együtt jelenik meg a gondolkodásban. Ezért lépéseinknek antiinflációs indítatásúaknak, vívmányainkat védelmezőnek és a jövő fejlődésünket megalapozónak kell lenniük. Erre annál inkább súlyt kell helyezni, mert jelenlegi gazdasági helyzetünkben lényeges árfelhajtó erők hatnak. Elég utalnom a továbbra is rendszeresen növekvő külkereskedelmi árveszteségekre, a hatékonyság nem kielégítő alakulására, a nominálbéreken keresztüli ösztönzés szükségességére. A társadalom tűrőképessége és a gazdasági racionalitás között e kérdésben is kompromisszumot kell találni.

Ehhez kapcsolódóan is szólni kívánok arról, hogy a társadalmi-gazdasági élet majd minden területén előforduló, helyenként terjedő szabálytalanságok, bűncselekmények, a közérkölsöt romboló negatív jelenségek érthető okokból a társadalmat ma még inkább irritálják, mint korábban. Ezek elsősorban a lazaságokkal, a szabályozás és ellenőrzés hiányosságaival, a vezetés gyengéségeivel és nem utolsósorban a kielégítetlen kereslettel függnek össze.

A kedvezőtlen tendenciákat egyesek a korábbi direkt irányítási módszerek visszaszorulása, az új szervezeti formák megjelenése következményeinek tekintik. A hazai és külföldi tapasztalatok azonban egyértelműen igazolják, hogy az ilyen és hasonló torzulások, szabálytalanságok nem ebből, hanem gazdálkodásunk, a közéleti morál gyengeségeiből, a társadalmi magatartást meghatározó szabályok figyelmen kívül hagyásából, hézagaiból következnek. El kell kerülni, hogy a gazdasági élet negatív jelenségeinek visszaszorítására irányuló intézkedések korlátozzák a vállalkozói magatartást, a hatékony és racionális gazdálkodást, a társadalmilag hasznos, a teljesítményekkel arányban álló jövedelmeket. Éppen a terv és a piac szabályozott kapcsolatát erősítő gazdaságirányítási rendszer működtetése az egyik alapvető feltétele a káros jelenségek leküzdésének, amelynek el kell vezetnie az indokolatlan privilégiumok, monopolhelyzetek megszüntetéséhez, a társadalom erkölcsi normáinak erősítéséhez. Meggyőződésünk, hogy e küzdelmet a gazdaságirányítás továbbfejlesztése még eredményesebbé teszi, mert a hatékonyabb irányítás csökkenti a hiányt, s ezáltal az ebben gyökerező visszaélési lehetőséget.

A gazdaságirányítási rendszer javasolt továbbfejlesztésével — mint az az elmúlt több mint másfél évtizedben is tapasztalható volt — a szocialista társadalom politikai mechanizmusa is továbbfejlődhet. Jobb feladatelhatárolás jön létre a párt, az állam, a szakszervezetek és más érdekképviseleti szervezetek között, illetőleg a gazdaságirányítás és a vállalatok között.

A gazdaságpolitika alakításában, elfogadtatásában és a végrehajtás ellenőrzésében erősödik a párt szerepe. Fejlődik az állam és a kormány gazdaság szervező tevékenysége is. Mód nyílik a párt munkastílusának korszerűsítésére. Úgy vélem, az elmondottakból és az állásfoglalásból kiderül: a párt nem „vonul ki” a gazdaságból, ellenkezőleg, növekszik felelőssége abban, hogy a gazdaságpolitikai irányvonal és a gyakorlat egyre jobban megfeleljenek a társadalom szocialista normáinak, a változó követelményeknek. A vállalati önállóság erősödése mellett a kormányzati irányítás megőrzi akcióképességét, érdemleges irányítási eszközökkel tudja elősegíteni a gazdaságpolitika megvalósulását. Alapvetően közvetett eszközökkel, a gazdasági környezet alakításával, de szükség esetén más eszközökkel is érvényesíti akarátát.

Kedvező feltételek alakulnak ki a szocialista demokratizmus továbbfejlesztéséhez is. Csökken a vállalatok függése az irányítószervektől, bővülnek a vállalatvezetés demokratikus fórumai. E testületek érdemi hatásköröket kapnak, és a hozzáértő választott képviselők útján erősödik a vállalati kollektíva tulajdonosi érzése, érdeklete és befolyása a gazdálkodás menetére. Kibővíül a tanácsok önállósága is.

A helyi és területi tanácsok nagyobb anyagi lehetőséget kapnak önkormányzati jellegük erősítéséhez. A lakosság anyagi érdekeltsége megnő abban, hogy a helyi közügyekben nagyobb aktivitást fejtsen ki.

Az érdekegyeztetés kialakításra kerülő mechanizmusa olyan érdekek kifejezésére és érvényesítésére is lehetőséget teremt, amelyeknek eddig nem volt képviselője, fóruma. Ily módon az érdekegyeztetés fórumai a demokratizmus újabb műhelyeivé is válhatnak, és újabb területekkel bővíthetik a szakszervezetek, a szövetkezeti érdekképviselői szervek és a Kereskedelmi Kamara feladatait is.

A vállalkozó típusú vezetők nagyobb önállóságot kapnak. Bővül a pályázat, illetve választás útján betölthető posztok köre. Ezáltal személyi kérdésekben mérésklődik a szubjektívizmus, az elvtelen összefonódások lehetősége.

Az alkotó munka, a felelősségvállalás, a kiemelkedő teljesítmény nagyobb társadalmi elismerést, anyagi és erkölcsi megbecsülést kap. A képességek jobb kibontakozási lehetősége jelentős emberi energiákat mozgat meg. Mindez javítja a társadalmi közérzetet, a tartalmasabb élet alapjait teremti meg széles rétegek számára, többek között azzal is, hogy segíti a közéleti tisztaság, a rend, a fegyelem, végső soron a társadalom szocialista vonásainak erősítését.

A pártnak irányító, vezető, szervező tevékenységében nemcsak követnie, hanem irányítania is kell a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztéséből adódó változásokat, segítenie kell mindazon kezdeményezéseket, amelyek e szükséges változásokhoz elvezethetnek.

A pártszerveknek, -szervezeteknek, a párttagságnak fontos feladata, hogy a dolgozók minél szélesebb köre ismerje meg és támogassa a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére irányuló javaslatokat, a megvalósítással összefüggő teendőket, és annak megfelelően folytassa munkáját. Tudatosítani kell, hogy a változások a nemzet egészének érdekeit szolgálják, és csak így válik lehetővé a kisebb kollektívák és az egyének boldogulása is.

A pártirányítás minden szintjén el kell érni, hogy a politikai döntések, az ellenőrzés ne az operatív gazdaságirányításba való beavatkozást, az állami szervek és a gazdálkodó szervezetek döntéseinek helyettesítését jelentse. Ezt a helyenként és időnként még fellelhető gyakorlatot meg kell szüntetni, azért, hogy a döntések és a gazdasági felelősség összhangját megerősíthessük. A gazdaság területén végzett pártmunka eredményességének növelése érdekében a gazdaságirányítási rendszer korszerűsítésével összhangban indokolt továbbfejleszteni a pártnak a gazdaság területén végzett ellenőrző, valamint káder- és személyzeti munkáját, valamint a tömegszervezetekkel és -mozgalommal kapcsolatos tevékenységét.

Az ellenőrzési munka területén elsősorban a politikai szempontból fontos gazdasági kérdésekre kell irányítani a fő figyelmet, törekedve az összefüggések feltárására, a levont következtetések jobb megalapozására, a menet közbeni intézkedések kezdeményezésére. A káder- és személyzeti munkát a vállalatok növekvő gazdasági önállóságával összhangban kell továbbfejleszteni. Ennek érdekében általában decentralizálni kell a káderhatásköröket, és csökkenteni a hatáskörbe vont funkciókat.

A tömegszervezeteknek és a tömegmozgalomnak a gazdaság területén végzett munkájában, annak koordinálásában arra kell törekedniük, hogy feladataik jobban elhatárolódjanak, csökkenjen a működésükben még meglévő párhuzamosság és formalizmus. Segítsék elő, hogy a termelési mozgalmak elsősorban a gazdálkodás minőségének javítását, a tartalékok feltárását és hasznosítását szolgálják.

A javasolt változtatások a VII. ötéves tervidőszak végéig megvalósíthatók. Lehetőség van arra, hogy 1985-ben koncentrált lépést tegyünk az irányítási rendszer

továbbfejlesztésében. Az a célunk, hogy a lényeges változások nagyobb részét már a VII. ötéves terv indulása előtti évben megtegyük, hogy a vállalatok középtávú terveik kidolgozásakor a szükséges mértékben számolhassanak azok hatásaival.

Az 1985-re tervezett lépések egyik körét a szabályozórendszer, a másikat a vállalatvezetési és intézményi rendszer változtatására irányuló javaslatok megvalósításának a megkezdése jelenti. A szabályozórendszer változása mind az egyes elemeket, mind pedig a mértékrendszert tekintve különös összehangoltságot kíván. Bevezetésre kerülne az új keresetszabályozás, változna a vállalati adózás rendje, további lépést tennénk az árrendszer tökéletesítése felé, korszerűsödne a kamatmechanizmus, lépést tennénk az egységesebb forgalmi adózás megteremtése érdekében.

Megkezdődne a bankrendszer átalakítása, az új vállalatvezetési formák kialakítása, ezzel összhangban változna a minisztériumok által gyakorolt vállalatok feletti felügyeleti tevékenység, és folytatódna a vállalati szervezetkorszerűsítés. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a szervezeti struktúra szükséges módosítása nem végezhető el egy év alatt. Ezért a megkezdett programot a VII. ötéves tervidőszak idején is folytatni kell, ami szerves részét képezi a szabályozott piaci viszonyok erősítésének.

A javaslatok olyan elemeket is magukban foglalnak, amelyekben szükségképpen csak évről évre lehet előrehaladni. Ilyen például a piaci viszonyokat jobban tükröző árrendszer megvalósítása, amiben a mindenkori keresleti-kínálati viszonyokkal összehangoltan tudunk csak előrelépni. Más javaslatok megvalósítására pedig — például a személyi jövedelmek általános adóztatásának bevezetésére, a bérrendszer ennek megfelelő átalakítására, a szociálpolitikai eszközrendszer fejlesztésére — csak az 1985 utáni években kerülhet sor.

Az ilyen típusú munkában természetesen elkerülhetetlen a kockázatvállalás. Vállalni kell a még újszerűnek számító módszereket, mert ha jól alkalmazzuk azokat, akkor előrelendítik a fejlődést, találkoznak népünk és társadalmunk helyeslésével.

A gazdaságirányítás rendszerének soron levő továbbfejlesztése eleget tesz ezeknek a követelményeknek, egyben nagy lendületet ígér az alkotó, az új, igényes feladatoktól vissza nem riadó, vállalkozó szellemű dolgozóknak, és tágabb teret ad a hasznos tevékenységek kifejtésének. A jelzett feladatok végrehajtásával oldódnak azok a közgazdasági, intézményi korlátok, amelyek a gazdaságirányítás már elavult, megmerevedett elemeiként fékezik a fejlődésünket, az intenzív fejlődés teljesebb kibontakozását. Pártunk felhívja a szocializmus minden hívét, hazánk valamennyi dolgozóját, a kommunistákat és a velük szövetségben élő, dolgozó pártönkivülieket, hogy segítsék elő közös céljaink megvalósítását.

Az MSZMP Központi Bizottságának 1984. április 17-i állásfoglalása a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének feladatairól*

A Központi Bizottság a XII. kongresszus határozatának megfelelően áttekintette gazdaságirányítási rendszerünk működését. Kiindulva társadalmi és gazdasági céljainkból, meghatározta gazdaságirányítási rendszerünk továbbfejlesztésének feladatait.

I.

A Központi Bizottság hangsúlyozza, hogy az ország adottságainak megfelelő, eredményesen működő gazdaságirányítási rendszer a szocialista társadalom építésének, a gazdaságpolitikai célok elérésének nélkülözhetetlen eszköze. Alapvető követelmény, hogy az irányítás összhangban legyen az ország gazdasági fejlettségével, és segítse az építőmunka feladatainak megoldását.

A Magyar Szocialista Munkáspárt 1956 végén, 1957 nyarán a társadalom és a gazdaság helyzetét elemezve, az ország adottságait, lehetőségeit és szükségleteit figyelembe véve, a korábbi gazdaságpolitikát több alapvető területen módosította, reális alapokra helyezte. A fejlődés fontos hajtóerejének tekintette a lakosság élet-színvonalának anyagi-gazdasági lehetőségeinkkel összhangban álló emelését, a dolgozók érdekeltségen alapuló aktivitásának fokozását.

A Központi Bizottság rendszeresen foglalkozott a népgazdaság irányítási rendszerének fejlesztésével. Az első jelentős lépés a mezőgazdasági termékek kötelező beszolgáltatásának megszüntetése, illetve a szerződéses termeltetés és felvásárlás bevezetése volt. A dolgozók jövedelmének alakulása már 1957-től kapcsolódott a vállalati eredményhez; az 1959. évi árreformmal a ráfordításokat jobban tükröző árrendszer alakult ki. 1963—1965 között megszűntek a középírányító iparigazgatóságok, néhány nagyvállalat önálló exportjogot kapott. A szövetkezeti mozgalom számos új vonással gazdagodott. A népi hatalom megszilárdulása, a politikai, társadalmi és gazdasági konszolidáció, a mezőgazdaság szocialista átszervezésének eredményes befejezése lehetővé tette, az extenzív fejlődés tartalékainak kimerülése és a gazdasági fejlődés intenzív szakaszára való áttérés szükségessége pedig megkövetelte, hogy — az előző lépések szerves folytatásaként — átfogóan megreformáljuk a gazdaságirányítás rendszerét.

A hatvanas évek közepe óta népgazdaságunk fejlődésének központi kérdésévé vált a gazdálkodás hatékonyságának javítása: a termelékenység emelése, az ésszerű gazdálkodás a munkaerővel, a pénzzel, az energiával és a nyersanyagokkal, a munka minőségi elemeinek előtérbe kerülése, a beruházások gazdaságosságának növelése, a műszaki fejlesztés segítése, a tudomány eredményeinek gyakorlati al-

* A Társadalmi Szemle 1984. évi 5. száma alapján.

kalmazása, termékeink nemzetközi versenyképességének fokozása, végső soron a magyar gazdaság teljesítőképességének közelítése a világszínvonalhoz.

E feladatokkal összhangban az 1966-ban elhatározott és 1968-ban bevezetett reform célja az volt, hogy

- erősítse szocialista rendszerünket, gyorsítsa meg céljaink elérését, a szocialista társadalom építését;
- fejlessze a szocialista tulajdonviszonyokat és a termelőerőket;
- biztosítsa a gazdaság fejlődésének nagyobb tervszerűségét, fejlessze és korszerűsítse a szocialista tervgazdálkodás módszereit;
- növelje a szocialista vállalatok önállóságát, hatásosabban érvényesítse az anyagi érdekeltség, a szocialista bérezés elvét, fokozottabban ösztönözze a vállalatokat, a dolgozókat az igényes, jó minőségű munkára;
- segítse elő, hogy a társadalom összmunkája hatékonyabbá s ezen belül minden gazdasági egység munkája szervezettebbé váljék.

A gazdasági reform alapelveinek következetes gyakorlati érvényesítését kezdetben nehezítette, hogy a központi gazdaságirányítás nem mindig tudta elég hatékonyan betölteni funkcióit, a vállalatok egy része pedig még nem volt képes megfelelni az új és magasabb követelményeknek. Később kedvezőtlenül hatottak a világgazdaságban kibontakozott változások: az árarányok átrendeződése, a tőkés gazdaság válsága, a protekcionizmus erősödése. A gazdaságpolitika és a gazdaságirányítás a hetvenes évek végéig a termelés, az export és a beruházások jelentős növelésével kívánt alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez. A termelési szerkezet átalakítása, a versenyképesség javítása azonban elmaradt a követelményektől. Mindez adósságaink gyorsuló növekedéséhez vezetett. Ebben a helyzetben a Központi Bizottság 1978. decemberi ülése a gazdaságpolitikai gyakorlatban az egyensúly helyreállításának és megszilárdításának adott elsőbbséget, amit a párt XII. kongresszusa — az elért életszínvonal védelmének követelményével kiegészítve — megerősített. Elkerülhetetlenné vált a nemzeti jövedelem belső felhasználásának csökkentése, a gazdasági növekedés ütemének mérséklődése. Az utóbbi években fokozatosan javult az egyensúlyi helyzet, az életszínvonalat társadalmi méretekben megőriztük. A nemzeti jövedelem már meghaladja a belföldi felhasználást, de külső kötelezettségeink teljesítéséhez és belső feladataink egyidejű megoldásához még nem elégséges.

Az alapelveket megtartva, gazdaságpolitikánkkal összhangban többször is változtak gazdaságirányítási rendszerünk egyes elemei. Ezek közül a leglényegesebbek törvényekben is szabályozásra kerültek. Az országgyűlés — többek között — megalkotta a népgazdasági tervezésről, az állami vállalatokról, a szövetkezetekről, a pénzügyekről szóló törvényt. A Központi Bizottság 1978. decemberi határozatát követően az ipari minisztériumokat összevonták, más minisztériumok szervezetét korszerűsítették, egyes nagyvállalatokat és trösztöket megszüntettek, önálló vállalatokat hoztak létre, új vállalkozási formákat alakítottak ki. Fejlődött a vállalatok belső irányítási és érdekeltségi rendszere. Módosultak a gazdasági szabályozás lényeges elemei: 1980-ban sor került a termelői árak rendezésére, 1981-ben létrejött a forint egységes árfolyama.

A Központi Bizottság megállapítja, hogy az 1968 óta működő gazdaságirányítási rendszerünkben a termelőeszközök szocialista tulajdona alapján szervesen összekapcsolódik a népgazdaság tervszerű központi irányítása a szocialista gazdaságban létező áru- és pénzviszonyokkal. A gazdasági eszközökkel történő szabályozás, a piaci viszonyok fejlesztése eredményesen segíti a népgazdasági terv céljainak elérését. A vállalatok önállóságának és érdekeltségének növekedése új és jelentős erőforrásokat szabadított fel. Az 1968 óta eltelt tizenhat év során erőteljesen fejlődtek a termelőerők és a szocialista termelési viszonyok, érzékelhetően elő-

rehaladtunk a szocializmus építésének útján. Gazdaságirányítási rendszerünk a gyakorlatban bevált, eredményesnek, működőképesnek bizonyult.

Eredményeink megőrzésének és gyarapításának, a lendületesebb előrehaladáshoz szükséges alapok megteremtésének, nemzetközi gazdasági kapcsolataink fejlődésének, a nemzetközi élvonalhoz való felzárkózásnak alapvető feltétele, hogy gazdaságpolitikánk fő céljait a továbbiakban a hatékonyság növelésével és ne a belső felhasználás csökkentésével érjük el. Ez megköveteli a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztését. Olyan intézkedéseket kell tenni, amelyek mozgósítják a kollektívákat, az egyéneket, és ezzel energiákat szabadítanak fel a gazdasági hatékonyság javítására.

Gazdaságirányítási rendszerünket a bevált elvekre építve kell továbbfejlesztenünk, megújítanunk. A Központi Bizottság ennek érdekében széles körű előkészítő munkát kezdeményezett, bevonva abba az állami, társadalmi, tudományos, érdekvédelmi szervek vezető testületeit és képviselőit.

II.

A népgazdaság fejlesztésében, a gazdaságirányítási rendszer tökéletesítésében figyelembe kell venni társadalmi-gazdasági fejlettségünk elért szintjét, valamint az intenzív fejlődésből, a nemzetközi munkamegosztásból adódó követelményeket.

Az elkövetkező években a gazdaságpolitika legfontosabb törekvése a gazdálkodás minőségi tényezőinek kibontakoztatása, s erre építve a gazdasági egyensúly megszilárdítása, az életszínvonal védelme és emelésének megalapozása. Ennek érdekében fokozni kell a gazdaság jövedelemtermelő képességét, a köztulajdonnal való hatékonyabb gazdálkodásra van szükség, növelni kell a dolgozók tulajdonosi tudatát, a gazdálkodásért viselt felelősségét.

Szocialista társadalmunk érdekeivel összhangban kell alakítani külgazdasági és termelésfejlesztési politikánk legfőbb irányait. Gazdaságunk nyitottsága azt kívánja, hogy a gazdálkodó egységek közvetlen kapcsolata erősödjék a világgazdasággal. A magyar gazdaság fejlődése szempontjából megkülönböztetett fontossága van a Szovjetunióval, a Kölcsonös Gazdasági Segítség Tanácsa más tagállamaival, a szocialista országokkal való gazdasági együttműködés bővítésének, elmélyítésének. A kölcsonös gazdasági érdekeket figyelembe véve fokozottan törekedni kell a termelés szakosítására, az együttműködés, az áruforgalom növelésére, a kooperációs lehetőségek kiaknázására.

A fejlődő országok igényeihez igazodva az áruexportot egyre inkább össze kell kapcsolni a fejlesztésekben és a termelésben való közvetlen részvétellel. Kivitelünk bővítése érdekében fel kell tárni a behozatal növelésének új lehetőségeit.

A fejlett tőkésországokba irányuló export növelése, gazdaságosságának javítása érdekében erőfeszítéseket kell tennünk az értékesítési lehetőségek javítására, a kapcsolatok meglévő és új formáinak kihasználására. Keresni kell a működő tőke előnyös bevonásának lehetőségeit is.

Gazdasági tevékenységünk középpontjában az elkövetkező években is a minőségi tényezők kibontakoztatása, a gazdaság jövedelemtermelő képességének és nemzetközi versenyképességének fokozása áll. Gyorsítani kell a műszaki fejlesztést, csökkenteni a fajlagos anyag- és energiafelhasználást, ésszerűsíteni a munkaerő hasznosítását. Előtérbe kell állítani az erőforrások gazdaságos kihasználását, a belső keresleti—kínálati viszonyok javítását és a vállalatok közötti kooperációs kapcsolatok bővítését. A jövőben is megkülönböztetett figyelmet kell fordítani a nemzetközileg elismert és számunkra nagy jelentőségű ágazatokra, így például a járműiparra, a hirdetés- és vákuumtechnikára, az alumínium- és gyógyszergyártásra, az élelmiszer-

iparra, valamint az intenzív gabonatermesztésre és a húsprogram megvalósítására.

A termelési szerkezet korszerűsítése érdekében gyorsítani kell:

— az elektronika, különösen a mikroelektronika és a számítástechnika széles körű alkalmazását, a kapcsolódó belső gazdasági és nemzetközi együttműködés elmélyítését;

— az agroökológiai (bio-) potenciál hasznosítását, a kapcsolódó ipari termelés, szolgáltatás, kutatásfejlesztés és technológia elterjesztését;

— a szellemi exporthoz elősegítő, a kivitel értékét növelő rendszerek és technológiák, valamint a hozzájuk kapcsolódó szolgáltatások fejlesztését.

A versenyképesség javításának fontos feltétele, hogy minden vállalat és szövetkezet munkájában meghatározó szerepe legyen a hatékonyságnak, a műszaki fejlesztésnek. Ez megkívánja a gazdaságtalan tevékenységek visszaszorítását, megszüntetését.

Gazdaságpolitikai céljaink elérése megköveteli a központi gazdaságirányító tevékenység hatáskörének emelését, a szabályozott belső piac szerepének, hatókörének bővítését és a vállalatok vállalkozói magatartásának fejlesztését. A gazdaságirányítás folyamatos, összehangolt tökéletesítése fogja át az irányítási rendszer minden elemét: a tervezést, a gazdasági szabályozást, az intézményi és szervezeti rendszert, és segít az emberi tényező szerepének teljesebb kibontakoztatását.

III.

1. A szocialista állam gazdaságszervező funkciójának megfelelően a központi, kormányzati gazdaságirányítás fő feladata a jövőben is a népgazdasági terv, az állami költségvetés kimunkálása, megvalósításuk szervezése és ellenőrzése, a gazdasági folyamatok összehangolása, a gazdaságirányítás eszközrendszerének (a termelői és a fogyasztói árak, a bérek és keresetek, az adók, a hitelezés, a kamat, a valutaárfolyam) kidolgozása és működtetése. Növelni kell a kormány és a központi irányító szervek munkájának eredményességét mindenelőtt a gazdasági szerkezetet meghatározó fejlesztési, beruházási döntésekben, a műszaki fejlődést elősegítő feltételek kialakításában, a KGST-országokkal folytatott együttműködés államközi feladatainak ellátásában.

Folyamatosabbá és hatékonyabbá kell tenni a kormányzati irányítást, növelni kell a felelősséget, s javítani a gazdasági folyamatok ellenőrzését. Tökéletesíteni kell a népgazdasági tervezést, fejleszteni a gazdasági intézmények és a vállalatok szervezeti rendszerét, javítani a piacsabályozó és piacszerző munkát.

2. A népgazdasági terv a társadalmi érdek érvényesítésének, a szocialista gazdaság irányításának alapvető eszköze. A tervezés fő feladata továbbra is a gazdaságfejlesztés stratégiai céljainak kialakítása, a népgazdasági folyamatok összehangolása, a végrehajtás eszközrendszerének meghatározása.

A népgazdasági tervezésnek és a terveknek jobban meg kell felelniük a gazdaság intenzív fejlődési szakaszával, a változó külgazdasági feltételekkel összefüggő feladatoknak. A változó körülmények között is biztosítani kell a különböző időtartamra szóló tervek egymásba kapcsolódását, realitását, megalapozottságát, meg kell őrizni a terv nyitottságát, és javítani kell a tervezőmunka demokratizmusát.

A népgazdasági tervek az eddiginél jobban mérlegeljék és vegyék figyelembe a gazdasághoz szorosan kapcsolódó társadalmi folyamatokat, az oktatásügyet, a szakemberképzést, a közművelődést, a szociálpolitikát. Elengedhetetlen a kutatásfejlesztés fő céljainak kijelölése, a műszaki fejlesztés meghatározó irányainak érvényre juttatása. Erősíteni kell a területi tervezés szerepét a terület- és településfejlesztési programokban, a helyi tanácsi gazdálkodás megalapozásában. A tervezés

fordítson nagyobb figyelmet a súlyponti feladatokra, mindenekelőtt a szelektív fejlesztéspolitika megalapozására, a gazdasági egyensúly javítására, az árak és a jövedelmek tervszerű alakítására. A népgazdasági tervezésben jobban össze kell hangolni a funkcionális és az ágazati minisztériumok, főhatóságok részvételét, szélesíteni a társadalmi, szakmai és tudományos szervek közreműködését.

3. Az állam tudatos szervező tevékenységével és a szabályozott piaci mechanizmussal kell biztosítani a belföldi kereslet és kínálat egyensúlyát. A piacfelügyelet egységes, átfogó kormányzati feladat. Hatékonyan járuljon hozzá, hogy az export-import forgalom gazdaságpolitikai céljainkkal összhangban alakuljon, ellenőrizze a gazdálkodás jogi normáinak betartását, lépjen fel a monopóliumhelyzetből vagy egyéb körülményekből adódó, a népgazdasági érdeket sértő vállalati magatartás ellen. A piacfelügyelet szervezeti rendjét, a hatáskörök megosztását oly módon kell továbbfejleszteni, hogy a forgalmi folyamatok zavarainak megelőzésében és elhárításában erősödjék az illetékes kormányzati szervek szerepe és felelőssége. E munkába be kell vonni az ágazati minisztériumokat.

4. A kormányzati tevékenységnek a gazdaságirányítási intézményrendszer, valamint a vállalati szervezeti rendszer fejlesztésével elő kell mozdítania a hatékonysági követelmények érvényre jutását, a vállalatok közötti gazdasági verseny kibontakozását.

Következésképpen folytatódják a szervezeti korszerűsítés. A vállalati méretek a gazdaságosság és a termelés követelményeihez igazodjanak. Javítani kell az állami vállalatok közötti kooperációt, valamint az állami vállalatok és a szövetkezetek együttműködését. Bővíteni kell az önálló külkereskedelmi joggal rendelkező vállalatok és szövetkezetek körét. Erősíteni kell azokat a feltételeket, amelyek biztosítják, hogy a vállalatok, szövetkezetek a külpiacon, a termelői és a lakossági igényeknek megfelelően érdekeltek legyenek tevékenységi körük rugalmas változtatásában.

5. Olyan bankrendszer kialakítása felé kell haladni, amelyben elkülönül a jegybanki, az állami finanszírozási és a kereskedelmi banki funkció. A pénzkibocsátás és a devizagazdálkodás állami monopóliumát, a külföldi hitelfelvételek központosítását megőrizve a bankrendszert úgy kell fejleszteni, hogy kiteljesedjenek a jegybanki funkciók, és a hitel szerepének növelésével, a hitelezés és a finanszírozás üzleti jellegének erősítésével bővüljenek a vállalkozási lehetőségek. A hitelezési tevékenységben arra kell törekedni, hogy fokozódjék a hatékonyság, a jövedelmezőség követelménye, gyorsuljon a megtérülés. A gazdasági érdekekkel összhangban elő kell segíteni az anyagi források ésszerű átcsoportosítását.

6. A gazdaságirányító szervek és az állami vállalatok kapcsolatait oly módon kell továbbfejleszteni, hogy javuljon a központi irányítás határfoka, és bővüljön a vállalatok önállósága, felelőssége a gazdálkodásban.

A jelenlegi vállalatvezetési formában — alapító által kinevezett vezető, igazgató tanács, felügyelő bizottság — működjenek a kommunális, közszolgáltató és kulturális vállalatok, valamint az állami érdekből a Minisztertanács által idesorolt termelő és nem termelő vállalatok.

A trösztök belső szervezeti és vezetési rendszerét tovább kell fejleszteni. A tagvállalatok önállóságának fokozásával, indokolt esetben önálló költségvetési kapcsolataik megteremtésével korlátozott jogkörű trösztöket lehet létrehozni. Trösztök megszüntetése esetén a tagvállalatokból a közös feladatok ellátására önkéntes alapon társulások (egyesülések, közös vállalatok) is alakulhatnak.

Módosítani kell a szocialista tulajdon feletti rendelkezési és a munkáltatói jogok gyakorlásában az állami szervek és a vállalatvezetés közötti munkamegosztást. Az állami vállalatok körében — a tulajdon jellegének változása nélkül — két új vezetési formát kell alkalmazni: a vállalati tanács, illetve a választott vezetőség útján történő irányítást. Mindkét esetben állami hatáskörben marad: az állami vál-

lalatok alapítása és egyidejűleg a tevékenységi kör meghatározása, a vállalatvezetési forma, valamint a vezetőkkel kapcsolatos káderhatáskör megállapítása, a vállalatok megszüntetése.

— Vállalati tanács irányításával működjenek a közepes és egyes nagy állami vállalatok. A vállalati tanács a vállalat stratégiai döntéshozó szerve. A vállalati tanács — átruházott hatáskörben — gyakorolja a szocialista tulajdonnal kapcsolatos egyes rendelkezési és a vezető feletti munkáltatói jogokat. A vállalat folyamatos irányítása, a vállalati terv megvalósításához szükséges döntések meghozatala a vállalati igazgató feladata, illetve joga.

A vállalati tanács hatáskörébe tartozzon az igazgató feletti munkáltatói jogok gyakorlása (az igazgató megválasztása, munkájának értékelése, a vezetők minősítése); a vállalat szétválásának, más vállalattal való egyesülésének elhatározása; a vállalat tevékenységi körének lényeges megváltozása; az éves terv és mérlegbe-számolók jóváhagyása; a vállalati önelszámoló egységek létesítése, leányvállalatok alapítása, gazdasági társulások létrehozása. Az igazgató kinevezésének és felmentésének ügyében az alapítóval (miniszterrel, országos hatáskörű szerv vezetőjével, a felügyeletileg illetékes tanáccsal) egyetértésben dönthet.

A vállalati tanács tagjai a dolgozók küldöttei és a vállalatvezetés képviselői. Munkájában részt vesz a vállalat pártszervezetének, szakszervezetének és KISZ-szervezetének titkára. A dolgozók küldötteit meghatározott időre a vállalati kollektíva választja. Jogilag szabályozott keretek közt az igazgató jelöli ki a vállalati vezetésből a vállalati tanácsba delegált személyeket. A vállalati tanács tagjainak számát a vállalati sajátosságokhoz igazodva, a testület munkaképességének követelményét is figyelembe véve kell meghatározni. A vállalati tanács tagjai közül elnököt választ. A vállalati tanács irányításával működő vállalatoknál a döntési jogú igazgató tanácsok feladatait a jövőben a vállalati tanács látja el.

— A választott vezetőség által irányított állami vállalatoknál — ezek általában kisebb minisztériumi és tanácsi vállalatok — a dolgozók közgyűlése vagy küldöttgyűlése átruházott hatáskörrel gyakorolja a tulajdonnal kapcsolatos egyes rendelkezési és a vezető feletti munkáltatói jogokat, amelyeket az alapszabályban pontosan rögzíteni kell. A vállalatot az igazgató és a vállalati vezetőség irányítja. Az igazgatót és a vállalati vezetőség tagjait a dolgozók választják meg és hívhatják vissza. Az egyszemélyi felelősség elve változatlanul érvényes. Az ebben a vállalatvezetési formában működő vállalatok tulajdona is oszthatatlan, felszámolásuk esetén a vállalatok vagyonával — a kötelezettségek teljesítése után — az alapító rendelkezik.

A vállalati tanáccsal, illetve a választott vezetőséggel irányított vállalatok felett az alapító szervek törvényességi felügyeletet gyakorolnak.

Az új vállalatvezetési formák bevezetését gondos előkészítés után mielőbb meg kell kezdeni.

7. Hazánkban a szövetkezeti mozgalom eredményesen fejlődik. A szövetkezeti gazdálkodás javításának fontos eszköze a belső mechanizmus tökéletesítése. Fejleszteni kell a szövetkezetek választási demokratizmusát, képviselői fórumaik munkáját. Fontos feladat a tagság tulajdonosi tudatának és kötődésének erősítése. A szövetkezetek egymás közötti és az állami vállalatokkal létrehozott integrációiban rejlő lehetőségeket jobban ki kell használni. Ki kell iktatni az érdekképviselői szervek tevékenységéből mindazokat a hatósági, igazgatási jogköröket, amelyeknek ellátása az állami szervek feladata, s amelyek zavarják az érdekvédelem gyakorlását.

IV.

1. A gazdasági szabályozórendszert úgy kell korszerűsíteni, hogy a kutatástól az értékesítésig kölcsönös előnyökön nyugvó, egységes érdekelttség jöjjön létre. A gazdasági szabályozás, a piac, a gazdasági verseny teremtsen olyan belső gazdasági körülményeket, amelyek a gazdálkodás valamennyi résztvevőjét az eredmények és a teljesítmények növelésére, rugalmas alkalmazkodásra ösztönzik, szorítják. Ugyanakkor jelzik és meggátolják a nem versenyképes, gazdaságtalan tevékenység folytatását, és lehetővé teszik a jövedelmező területek dinamikus fejlődését. A preferenciarendszer a népgazdasági érdek érvényesülését segítse.

A gazdasági szabályozórendszer fejlesztésénél tekintettel kell lenni a tevékenységek objektív sajátosságaira is, hogy megerősödjenek a kedvező folyamatok, megteremtődjenek a verseny kibontakozásának feltételei, és növekedjék a gazdálkodás hatékonysága mind az állami, mind a szövetkezeti szektorban, valamint az infrastruktúra és a szolgáltatások területén.

A termelőüzemekkel szemben általános és alapvető követelmény a nyereséges gazdálkodás. A gazdálkodó szervezetek mind nagyobb körében — ide értve a tanácsai termelővállalatokat is — a nyereség álljon az érdekelttség középpontjában.

A társadalmi szempontból fontos szociálpolitikai, művelődéspolitikai szolgáltatást nyújtó vállalatoknál és szervezeteknél, az infrastruktúra néhány ágazatában, az egészségügyben olyan pénzügyi szabályozás működjék, amely az alapfeladatok színvonalas ellátását összekapcsolja a takarékoság követelményével.

2. A külkereskedelem eredményességének növelése érdekében áttekinthetőbbé kell tenni az exportszabályozást, csökkenteni kell az importgazdálkodás kötöttségeit. A kivitel ösztönzésében fokozatosan kapjon nagyobb szerepet az adóvisszatérítés kiterjedtebb alkalmazása és a fejlesztési támogatás. A rubel elszámolású forgalomban olyan szabályozást kell kialakítani, amely növeli a vállalatok érdekelttségét az államközi szerződésekben vállalt kötelezettségek teljesítésében, a szakosítás elmélyítésében.

3. Az árrendszer és -mechanizmus fejlesztésével el kell érni, hogy az árak csak a társadalmilag indokolt ráfordításokat fejezzék ki, s ily módon fokozottan ösztönözzék, kényszerítsék a termelőket és a felhasználókat a hatékony gazdálkodásra.

A termelői árak korszerűsítése olyan árrendszert és -mechanizmust eredményezzen, amely ösztönöz a kínálat növelésére, a választék bővítésére, lehetővé teszi az áru minőségének elismerését, és meggátolja a gazdaságtalan termelés, a hanyag munka költségeinek beépítését az árakba.

A kereslet és a kínálat áralakító szerepe szélesebb körben érvényesüljön azokon a területeken, ahol a verseny feltételei már kialakultak vagy megteremthetők. A központi árellenőrzést, az árképzés központi szabályozását a jövőben is fenn kell tartani. Az energiatermelő és szolgáltató ágazatokban, a mezőgazdasági felvásárlás egy részében, a termelő infrastruktúra alapvető területein és a lakosság infrastruktúrájának alapellátásában távlatilag is indokolt a termelői árak hatósági megállapítása.

Az energiahordozók, az alapanyagok, a feldolgozóipari termékek döntő részének és egyes szolgáltatásoknak a belföldi termelői árában alapvetően azt a ráfordítást szükséges elismerni, amelyet a nemzetközi piac elfogad. E körben a hazai termelői árak az exportár és a vámmal növelt importár között alakuljanak. Ettől kivételesen, indokolt esetben lehet eltérni.

A termelői ár a hazai ráfordítások alapján, a tervszerűen befolyásolt piaci viszonyok hatására alakuljon ki azokon a területeken, ahol a teljesítmények mérésére és összehasonlítására nemzetközi mérce nem állítható, de a hazai termelők között verseny teremthető. Az árképzési és kalkulációs előírásokat egyszerűbbé,

áttekinthetőbbé és ellenőrizhetőbbé kell tenni. Folytatni kell a termelői ártámogatások leépítését.

A fogyasztói árrendszert úgy kell továbbfejleszteni, hogy az árak megfeleljenek mind a gazdasági, mind a társadalompolitikai követelményeknek. A termelés és a szükségletek kellő összhangjának, a megfelelő áruellátás biztosításának feltétele, hogy a fogyasztói árakban érvényesüljenek a termelői árakban elismerhető ráfordítások. A fogyasztói árak tartósan ne szakadjanak el a termelői ártaktól. A fogyasztói árak körében erősödjék a kereslet és a kínálat, valamint az árak és a termelés kölcsönhatása. Növelni kell a forgalmi adó árképző szerepét.

Hosszabb távon állami támogatást csak társadalompolitikai szempontból indokolt esetekben tartalmazzon egyes termékek, szolgáltatások fogyasztói ára. A lakosság fogyasztásában alapvető termékek és szolgáltatások árát a jövőben is központilag kell meghatározni. Továbbra is hatósági árformába tartozzanak az alapvető élelmiszerek, az üzemanyagok, a tüzelőanyagok, más meghatározott termékek és szolgáltatások (például gyógyszerek, egészségügyi és kulturális szolgáltatások, alapvető oktatási cikkek) árai és díjai. Biztosítani kell a fogyasztói árak tervszerű alakulását, érdemi ellenőrzését.

4. A gazdálkodói érdekelttség és az ösztönzés erősítésének alapvető feltétele, hogy a vállalati jövedelem és a nyereség a tényleges teljesítményekkel összhangban alakuljon. A jövedelemszabályozás tegye lehetővé, hogy a vállalatok a rendelkezésükre álló jövedelem felhasználásáról maguk döntsenek. A vállalati jövedelem felosztására vonatkozó központi előírásokat meg kell szüntetni.

Az erőforrásokkal való ésszerűbb gazdálkodás, valamint a műszaki fejlesztés ösztönzése érdekében növelni kell az élő munka felhasználásához kapcsolódó vállalati terheket, és relatíve csökkenteni kell az eszközökhöz kötődő adókat és elvonásokat. A gazdálkodó szervezetek adózásának átalakítása a nyereségérdekelttség növekedését eredményezze. Az adók mértékét úgy kell meghatározni, hogy biztosított legyen az önálló vállalati gazdálkodás és a vásárlóerő tervszerű szabályozása is.

A jövedelemszabályozás rendszerének továbbfejlesztésével el kell érni, hogy a gazdálkodók a nagyobb teljesítményből a mainál nagyobb arányban részesedjenek, és a nyereségérdekelttség ezáltal is növekedjék.

A termelés azon területein, ahol a vállalatok között a gazdasági verseny nem alakítható ki, valamint a nem termelő szféra egy részében (például a közüzemi és kommunális vállalatok, a költségvetési intézmények, továbbá egyes szolgáltatások körében) az ár- és jövedelemszabályozás igazodjon a sajátosságokhoz. A mezőgazdaságban és a kiegészítő, kiegészítő gazdálkodásban az általános elveket a sajátosságokkal együtt érvényesítő jövedelemszabályozást kell alkalmazni.

5. Gazdasági céljaink elérésének fontos feltétele, hogy a társadalmi és erkölcsi megbecsülés, az anyagi érdekelttség egyaránt a teljesítmények növelésére ösztönözzön. A keresetek jobban fejezzék ki a tényleges teljesítményeket. Ehhez tovább kell fejleszteni a keresetszabályozási, valamint a vállalati belső érdekeltégi rendszert.

A keresetszabályozásban át kell térni a vállalati teljesítményekhez igazodó, a vállalatok számára rugalmasabb bér- és munkaerő-gazdálkodást biztosító módszerekre. A teljesítménytöbblet járjon együtt arányosan nagyobb keresettel. Teljesítménytöbbletnek kell tekinteni a termék vagy szolgáltatás minőségét nem rontó költségmegtakarítást is, és lehetővé kell tenni, hogy ennek a mainál nagyobb hányadát fordíthassák bérfeljelzésre.

A keresetszabályozás tegye lehetővé a nagyobb jövedelmet elérő, a bérköltség terheit vállalni tudó vállalatoknál a magasabb kereset elérését, és akadályozza meg a keresetek növekedését ott, ahol a hatékonyság ezt nem támasztja alá. A kereseti arányok differenciáltabb alakulása segítse elő az ésszerű munkaerő-gazdálkodást.

A jelenlegi vállalati átlagbér-szabályozás szűnjön meg azokon a területeken, ahol a teljesítmény növelésére ösztönző módszerek alkalmazhatók, s a gazdasági verseny, az ár- és költségérzékenység képes korlátozni a teljesítménnyel nem megalapozott bértkiáramlást. A keresetek alakulása a nyereség nagyságától, a nyereség felhasználására vonatkozó vállalati döntéstől, valamint a bért terhelő adózástól függjön. A gazdaság más területein továbbra is maradjon fenn az átlagbér növekedésének szabályozása, amit közvetlen módon vagy adóval kell befolyásolni.

A bér-, illetve keresetszabályozás továbbfejlesztésével is elő kell segíteni az elosztás szocialista elvének következetesebb érvényesítését, az egyenlődsdi szemléleteknek és gyakorlatának visszaszorítását.

A vállalati belső érdekeltiségi rendszer tegeye lehetővé a többet vállaló, a kezdeményező, a kimagasló teljesítményt nyújtó dolgozók nagyobb anyagi megbecsülését. Indokolt, hogy a mainál nagyobb bérkülönbség legyen az átlagot meghaladó és az átlag alatti teljesítményt nyújtók között.

A vállalati vezetők anyagi érdekeltiségét, jövedelmét — figyelembe véve a kollektív értékítéletét is — a vállalati gazdálkodás eredményeihez kell kötni.

6. A vállalati teljesítményekkel arányos jövedelmek a korábbinál jobban differenciálják az érdekeket. Ezért lehetővé kell tenni az eltérő érdekek jobb kifejeződését, és tovább kell fejleszteni az érdekegyeztetést.

Fenn kell tartani a kormány vezetőinek és a SZOT képviselőinek a találkozót. A kormány tagjai rendszeresen tanácskozzanak az országos érdekképviseleti és társadalmi szervek vezetőivel az olyan fontos kérdésekben, amelyek az általuk képviselt tagság, illetve társadalmi rétegek élet- és munkakörülményeivel kapcsolatosak.

A vállalatban belüli érdekek egyeztetése a jövőben is a kollektív szerződés keretében történjen.

A népgazdasági és a vállalatban belüli érdekegyeztetés fejlesztése mellett meg kell vizsgálni a szakmai és a területi érdekegyeztetési formák kialakításának lehetőségét, célszerű módszereit.

7. A személyi jövedelmek szabályozásának fontos eszköze a lakossági adózás. Ki kell alakítani a személyi jövedelmek progresszív adóztatásának egységes rendszerét. Olyan megoldást kell találni, hogy az adózás — annak bevezetése — ne csökkentse a munkások és alkalmazottak átlagos reálbérszintjét, és ne korlátozza a teljesítményeket. Az adózás bevezetése megfelelő előkészítő munkát és külön döntést igényel.

Társadalmi juttatási rendszerünknek az elmúlt évtizedekben kialakult alapvonásait meg kell tartani. Olyan korszerűsítésre van szükség, amely elősegíti, hogy célszerűbb gazdálkodás folyjék a társadalmi juttatásokra fordított jelentős eszközökkel. Arra kell törekedni, hogy távlatilag az összjövedelmen belül növekedjen a munkajövedelmek aránya. A szociálpolitika továbbfejlesztése erősítse a létbiztonságot, mérsékelje a munkától és a munkavégzéstől függetlenül kialakuló egyenlőtlenségeket. Javítani kell az összhangot a gazdaság teljesítőképessége és a szociális ellátás között. A szociális feladatok ellátásában az állam, a társadalmi szervek, a munkahelyek és a család között ésszerű arányokat kell kialakítani.

8. Ösztönözni kell a munkaerőnek, a termelési eszközöknek és a pénznek a gazdálkodó szervezetek közötti olyan átcsoportosulását, amely elősegíti a hatékony vállalatok gyorsabb fejlődését. Ennek feltételeit úgy kell meghatározni, hogy a népgazdaság vagy a lakossági ellátás szempontjából egyetlen lényeges, ésszerűen szervezett tevékenység folytatása se kerüljön veszélybe. Az eszközáramlás feltételeinek kialakításában a központi gazdaságirányítás szerepe továbbra is jelentős marad.

A jogi és érdekeltségi szabályokat úgy kell módosítani, hogy az nagyobb teret adjon a munkavállalói és a munkáltatói jogok és kötelezettségek érvényesítéséhez. Az átmenetileg vagy tartósan nem foglalkoztatható munkaerő átirányításában és szervezett átképzésében megfelelő szerepet kell biztosítani az állami irányítószerveknek és a helyi tanácsoknak.

9. A területfejlesztés és a tanácsi gazdálkodás korszerűsítésére hozott politikai határozatokkal összhangban lényegesen növelni kell a tanácsok gazdasági önállóságát. Válgék közüggé a terület- és településfejlesztés, fokozódik a lakosság részvétele a helyi feladatok kijelölésében, végrehajtásában és ellenőrzésében.

A helyi önállóság anyagi hátterét lényegesen javítani kell. A jövőben a helyi tanácsok rendelkezzenek a működési (fenntartási) és a fejlesztési eszközök nagyobb hányadával. Meg kell szüntetni a fejlesztésekkel kapcsolatos központi előírások nagy részét, és növelni kell a megyei és a helyi szervek felelősségét döntéseikért.

V.

A Központi Bizottság áttekintette gazdaságirányítási rendszerünk fejlesztésének társadalmi összefüggéseit. Hangsúlyozta, hogy társadalmi és gazdasági céljaink elérése megköveteli a népgazdaság teljesítőképességének jelentős fokozását, és az ezt akadályozó tényezőket következetes felszámolását. Megállapította, hogy a gazdasági teljesítmények növelését akadályozza: a műszaki színvonal viszonylagos elmaradottsága, az anyagi érdekeltség nem kellő érvényesülése, az alacsony hatékonyságú vagy veszteséges gazdasági tevékenységek kiterjedt köre, az irányító munka gyengeségei, az üzem- és a munkaszervezés hiányosságai, a munkafegyelem lazaságai s helyenként a munkaerő nem megfelelő foglalkoztatása. A gazdaságirányítás továbbfejlesztésének az is a célja, hogy mindezekre a problémákra olyan szocialista megoldást találjunk, amely a kedvezőtlen folyamatok fokozatos felszámolását segíti elő, és biztosítja alapvető társadalmi és politikai feladataink megoldását.

A jövedelmek teljesítmény szerinti differenciálódása megfelel szocialista elveinknek és gazdasági érdekeinknek, kedvezőbb helyzetet, jobb fejlődési lehetőségeket biztosít a hatékonyan gazdálkodó vállalatoknak, fejlesztési forrásaik az átlagosnál gyorsabban bővíhetnek. Számítani kell arra is, hogy a kevésbé hatékonyan vagy veszteségesen dolgozó vállalatok pénzügyi, gazdálkodási nehézségei nőnek. Ez rákényszerítheti őket tevékenységük (termelési szerkezetük, szervezési és szervezeti rendjük) megváltoztatására, a gazdálkodás érdemi javítására.

A vállalati és a személyi jövedelmek differenciálódása várhatóan felerősíti a munkaerőmozgást. Fontos feladat, hogy a gazdaságirányító szervek szükség esetén szervezeti intézkedésekkel, átképzéssel segítsék a munkaerő-áramlást a hatékonyabb, fejlődőképesebb vállalatok, illetve ágazatok felé.

A gazdaságirányítás olyan eszközöket alkalmazzon, amelyek az áremelkedést megfelelő keretek között tartják, és biztosítják a jövedelmek és az árak tervszerű alakulását.

A Központi Bizottság ismételten hangsúlyozta, hogy a gazdasági építésben a párt alapvető feladata a gazdaságpolitika meghatározása, érvényre juttatása és a végrehajtás ellenőrzése. A pártszervezetek fő feladata a gazdaságpolitikai elvek helyi érvényesítése, a végrehajtás segítése politikai eszközökkel, a tömegtámogatás biztosítása, a tömegek mozgósítása. Megfelelő ideológiai, politikai tevékenységgel alakítsák a közgondolkodást, fordítsanak fokozott gondot a kádermunkára, támogassák határozottan a jó kezdeményezéseket. Segítsék elő a távlati célok és a fejlesztési lehetőségek összehangolását. Legyenek kezdeményezői a teljesítményeket

növelő, a felelősséget erősítő vállalati irányítás és érdekeltségi rendszer folyamatos korszerűsítésének. Gondoskodjanak arról, hogy az állami, gazdasági és társadalmi szervek összehangoltan, feladataikat ellátva dolgozzanak a gazdaságpolitikai célok megvalósításáért.

A politikai döntések, az ellenőrzés ne vezessen az operatív gazdaságirányításba való beavatkozáshoz, az állami szervek és a gazdálkodó szervezetek döntéseinek helyettesítéséhez.

A Központi Bizottság felhívja a szakszervezeteket, a Kommunista Ifjúsági Szövetséget és a társadalmi szervezeteket, hogy segítsék a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztését.

A gazdaságirányítás továbbfejlesztésének egyes lépései meghatározott időpontokhoz kötöttek, mások folyamatos végrehajtást kívánnak. Az intézkedések egy részét már ez évben életbe kell léptetni, 1985-ben pedig a gazdaságirányítási rendszer több elemére kiterjedő, összehangolt intézkedéseket kell tenni.

A Központi Bizottság felkéri a Minisztertanácsot, hogy dolgozza ki a gazdaságirányítási rendszer fejlesztésével kapcsolatos állami feladatokat, terjessze az országgyűlés elé a szükséges törvénymódosítási javaslatokat, hajtsa végre az állami irányítószervek hatékonyabb munkavégzéséhez szükséges szervezeti és hatásköri változtatásokat.

A Központi Bizottság megállapítja, hogy a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése alapvető társadalmi, gazdasági és politikai célokat szolgáló program, amely igényli népünk cselekvő támogatását.

A Központi Bizottság felhívja a pártszervezeteket, a kommunistákat, hogy a maguk területén tegyenek meg mindent a gazdaságirányítás továbbfejlesztését szolgáló állásfoglalás megértéséért, elfogadtatásáért és valóra váltásáért.

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtára mint országos jellegű tudományos szakkönyvtár és országos közgazdasági információs központ, tájékoztató szolgáltatásaival segítséget nyújt az elméleti és a gyakorlati közgazdászoknak a közgazdasági szakirodalomban való eligazodáshoz.

MAGYAR KÖZGAZDASÁGI IRODALOM, 1979

Az 1970 óta éves kiadványként megjelenő szakkönyvtár lehetővé teszi a magyar közgazdászok Magyarországon megjelent könyveinek és folyóiratcikkeinek áttekintését. Az egyes kötetek feltárják a főhatóságok, kutatóintézetek stb. gondozásában megjelenő dokumentumokat is. Minden egyes bibliográfiai címleírás orosz és angol (vagy német, francia) címfordítást is tartalmaz. A szerzői névmutatón kívül magyar, orosz, angol nyelvű tárgymutató, valamint folyóiratjegyzék egészíti ki minden kötetet. Az 1980. évi irodalmának bibliográfiája megjelenés alatt, az 1981. és 1982. évi kötetek előkészületben.

Felvilágosítás és megrendelés:
1093 Budapest IX., Zsill u. 2. II. 223. Tel.: 179-377

1984. május 7-én, az MTA 144. közgyűléséhez kapcsolódóan „Gazdasági reform és társadalmi szerkezet a 80-as évtizedben” címmel rendezett vitailést a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya. A következő tizenegy írás az ott elmondott előadások alapján készült, és az elhangzás sorrendjében közöljük őket.

Közgazdasági Szemle, XXXI. évf., 1984. 7—8. sz. (797—799. l.)

Elnöki megnyitó

Bognár József

Tudományos ülészakunk központi kérdése a gazdasági reform *több nézőpontból* történő megközelítése. Az irányítási rendszer továbbfejlesztése ugyanis nemcsak társadalmi-gazdasági fejlődésünk kulcskérdése, hanem tudományos kutatásunk céljait, törekvéseit és módszereit döntő mértékben befolyásoló tényező is.

A természeti és műszaki tudományokban az új eszméket részben *új felismerésekkel*, részben a *hiányzó láncszemek* felfedezésével szokták kapcsolatba hozni. A társadalomtudományokban azonban — amelyek elválaszthatatlanok az emberi cselekvésektől és reakcióktól — az új eszmék részben a mai folyamatok és tendenciák előrevetítésével, részben a konkrét viszonyok változásaival, valamint a kialakult rendszerek működésének tökéletesítésével függnek össze. A kialakult társadalmi-politikai rendszer gazdasági mozgásformáinak megjavítására irányuló reform esetében nem elég a gazdaságon belüli tényezők egymáshoz viszonyított dinamikáját elismerni, hiszen a működési rendszer kérdései rendkívül széles társadalmi-politikai problematikát ölelnek fel. Szükségszerűen merülnek fel olyan problémakörök, mint a gazdasági cselekvés mozgásteré az adott politikai rendszeren belül, a gazdasági célok és értékek egymáshoz való viszonya, a gazdasági célok elhelyezkedése a társadalmi folyamatokban, a gazdasági cselekvés és az állam viszonya, a gazdaságpolitika és a szociálpolitika viszonya — és más hasonló kérdések. A gazdasági reform ezért komplex és összefüggő cselekvési rendszer, annak tudományos megközelítése pedig *multidiszciplinaritást* tételez fel.

E komplex cselekvési rendszer, illetve a multidiszciplinaritás mellőzése olyan gazdasági intézkedésekre vezet, amelyek az adott társadalmi-gazdasági közegben nem érvényesülnek, illetve hatástalanok maradnak. Társadalmi-politikai környezete ugyanis nemcsak a makroszinten hozott gazdasági döntéseknek van, hanem a vállalati cselekvéseknek és elhatározásoknak is.

Természetesen mindenféle gazdasági cselekvés — különösen a komplex és széles körű cselekvések — mögött bizonyos „gazdaságfilozófia” is rejlik, hiszen a *befolyásoló tényezőket* azért változtatjuk, mert úgy véljük, hogy azok az általunk helyesnek vélt cselekvési reakciókat váltják ki a vállalatok és az egyének viselkedésében. Az elmúlt évtizedek gazdaságpolitikai történései azonban meggyőzően igazolják, hogy a *befolyásoló tényezők csak az egyéni és csoportérdekek útján fejtenek ki megfelelő hatást*.

A tudat, illetve a tudatváltozások rendkívül fontos szerepet játszanak, de közvetlenül (az érdekrendszerek bekapcsolása nélkül) a kívánt hatást nem képesek kifejteni.

Az érdekrendszerek bekapcsolása nélküli gazdaságirányítás szükségszerűen növekvő erőszakot szül, mert az egyének és a csoportok ellenállása következtében

(ami a központi hatalom várákozásaitól eltérő cselekvésformákban jut kifejezésre) zavar is keletkezik, de a zavarok levezetésének a centralizált rendszerben nincsen közgazdasági eszköztára. Ezért alakult ki a múltban az a szemléletmód (és különböző formákban napjainkig tovább él), mely a gazdasági előrehaladás és visszacsúszás ellentétpárját — a kialakult helyzetek és viszonyok objektív elemzése helyett — a barát és ellenség váltópár-rendszerbe vitte bele.

A multidiszciplináris elemzés nagy előnye — többek között — abban rejlik, hogy lényegesen közelíti a kutatás és a cselekvés sávját. A cselekvés ugyanis eleve komplex, hiszen egy sokféle viszonyt, érdeket és ellentmondást magában foglaló közegben megy végbe. Minél fejlettebb a társadalom, annál több kölcsönhatás mutatkozik az egyének és a csoportok reakciójában is. Ezt a *komplex cselekvési* sávot azonban a hagyományos, az egyre több diszciplínára tagozódott kutatás „nem volt képes kiszolgálni”, hiszen az egyes diszciplínák feldolgozásában, minősítési rendszerében, koncepcióiban, sőt terminológiájában is növekvő különbségek fedezhetők fel. Másfelől az is nyilvánvaló, hogy másképp viselkednek az egyes tényezők egy zárt rendszerben, mint a kölcsönhatások rendszerében. Ezért az egyes diszciplínák közötti kapcsolódási pontok elemzése növekvő jelentőségű.

A kutatási és a cselekvési sáv közötti közeledésnek hatalmas jelentősége van (és lesz) a tudomány és a gyakorlat kapcsolatában. Hiszen ily módon a tudomány az eddiginél közvetlenebb és konkrétabb formában segítheti a gyakorlatot: a politikai és a gazdasági vezetést. Változás van kialakulóban az *időrendszerek* kérdésében is. Eddig az együttműködéshez szükséges közös (vagy legalább hasonló) szemléletmód kialakulását megnehezítette az a körülmény, hogy a tudomány hosszú távú folyamatokban gondolkodott, míg a politikai és az állami vezetés rövid távú nyomások hatása alatt kénytelen cselekedni. A jövőben azonban (sőt már napjainkban is) az államvezetés is nagyobb mértékben lesz kénytelen a mai döntések *távlati hatásaival* foglalkozni, hiszen a természeti és a társadalmi egyensúlyviszonyok nagyon bonyolulttá váltak, és egyes következmények veszélyesen kumulálódnak. Ily módon az időrendszerből eredő különbségek ma sokféle módszerrel csökkenthetők (hosszú távú prognózisok, hosszú távú tervezés, környezetvédelem, a különböző technikai alternatívák hosszú távú társadalmi hatásainak előrejelzése stb.).

Multidiszciplináris megközelítést és együttműködést igényelnek azon eltolódások is, amelyek a kutatás iránti társadalmi szükségletek (a „megrendelők”) struktúrájában várhatók. Ezek közül a következőkre szeretnék utalni:

a) A vállalati szféra közgazdasági szükségletei ugrásszerűen megnövekednek. A vállalat többé nem a központi elgondolások végrehajtó szerve, hanem olyan gazdasági egység, amelynek céljai, lehetőségei és korlátai saját képességeiből és gazdasági környezetéből vezethetők le. Ebből adódóan a vállalati cselekvések közgazdasági környezetét igen alaposan kell elemezni. A *vállalati cselekvés* azonban (az államapparátus egyes részfeladatokra szakosított egységeitől eltérően) *komplex*: azaz a technológiai és termékstruktúra kialakításától a költségviszonyokon és a piaci lehetőségeken át a környezetre kifejtett hatásokig a gazdasági cselekvés minden elemét — mikroszinten — felöleli. A vállalati cselekvés komplex jellege és a tudományos kutatás multidiszciplináris nézőpontjai tehát szervesen kiegészítik egymást.

b) A gyors műszaki fejlődés és a felgyorsult termékváltás közgazdasági feltételrendszerét a *külgazdaságra figyelemmel* kell kialakítani. A technikai fejlődést közgazdasági eszközökkel eddig általában nem serkentették. Felgyorsult műszaki fejlődés, gyors termékváltás és a termékciklusok rövidülése esetén e problémák az irányítási rendszer legnagyobb feladatává válnak. Emellett a külgazdaságra (exportra) történő koncentráció igen sok politikai, társadalmi, képzési, érdekeltégi és nemzetközi összefüggést vet fel.

c) Ki kell fejlesztenünk *irányítási rendszerünk rugalmasságát*, és biztosítani

kell *zavarelhárító képességét*. A technológiai rendszerek közötti választásban az egyes rendszerfajták zavarelhárító képessége igen lényeges szerepet játszik. Gazdaságirányítási rendszerek esetén azonban azt feltételezzük, hogy a rendszernek nincsenek jellemző „meghibásodásai”; ezért kezdetben egy mindig hibátlanul dolgozó rendszert feltételezünk. Később a kialakult helyzetek és a — természetesen — fellépő nehézségek hatására módosítunk, de ez lassú folyamat; hiszen előbb észlelnünk kell a zavarokat, fel kell ismernünk az okokat (ahol az egymásra történő áthárításnak ezer módja van), és csak a konszenzus kialakulása után kereshetünk olyan megoldásokat, amelyek nem dezorganizálják a többi folyamatot. Felgyorsult fejlődés, valamint sok kölcsön- és visszahatás esetén a folyamatok mindig felgyorsulnak, tehát ezen eljárás módjára rengeteg idővesztéssel párosul.

Célszerűnek látszik ezért e problémák sok oldalról történő megvizsgálása és új módszerek kidolgozása. A multidiszciplináris alapon történő együttműködésre tehát mind nagyobb szükség lesz. Ezen együttműködésre való készségünket és képességünket kívánjuk e tudományos ülés szak megrendezésével is kifejezésre juttatni; nyitányaként azon új szellemnek és törekvéseknek, amelyek tudományágainkat a jövőben jellemezni fogják.

Lőrincné Istvánffy Hajna:

A NEMZETKÖZI KÖLCSÖNTŐKE-ÁRAMLÁS ÉS A HITELPIACOK

A hetvenes években, de különösen napjainkban megnőtt a kölcsöntőkék forgalma. Hogy kik és milyen feltételekkel vehetnek fel hitelt, azt a hitelszervezetek és gyakran egy-egy ország gazdaságpolitikai döntése befolyásolja. E döntéseket már természetesen nem pusztán gazdaságossági megfontolások alapján hozzák.

A szerző nagy gondot fordít arra, hogy részletesen, sok adattal alátámasztva ismeresse a kölcsöntőke-forgalom fejlődését és irányát, ezen belül a szocialista országok hitelfelveit és adósságállományát is. Ez az első magyar nyelvű könyv, amely átfogóan foglalkozik a kölcsöntőkék nemzetközi áramlásával.

Az I. és II. fejezet a könyvön belül egy nagyobb, szervesen összetartozó egység, ahol a szerző a kölcsöntőke-forgalom növekedésének okait és az áramlások szervezeti kereteit tárgyalja. Külön rész foglalkozik az euródollárok és az amerikai bankrendszer kapcsolatával, valamint az olajárrobbanásoknak és az annak következtében felduzzadt nemzetközi likviditásnak a nemzetközi hitelpiacokra gyakorolt hatásával. A III. fejezet a kölcsöntőkék áramlásának fő irányait ismerteti. Ezen belül ki kell emelni a szocialista országok adósságállományával foglalkozó részt. A szakirodalomban találhatóak ugyan ide vonatkozó utalások, de hasonlóan körületekintő és átfogó ismeretesség nem.

A IV. fejezet a nemzetközi hitelezés különböző kockázatait tárgyalja. Ezen belül a hazai irodalomban először mutatja be részletesen az országkockázat fogalmát és minőségének gyakorlatát. A kötet záró fejezete a nemzetközi kölcsöntőke-forgalom várható jövőbeli alakulásától igyekszik képet adni.

350 oldal, kötve 75,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A gazdasági és a társadalmi kérdések kölcsönhatásai

Huszár István

Gazdaság, társadalom — triviálisnak tartott fogalmak. Az általuk kifejezni szándékolt tények, jelenségek, folyamatok összefüggésének általános leírása, jellemzése nemkülönben közismertnek tekintett. Mégsem takaríthatjuk meg magunknak azt a szellemi erőfeszítést, amellyel egy-egy konkrét történelmi helyzetben ezekre az alapkérdésekre koherens válasz adható. Erre önmagában az is figyelmeztethet, hogy e kérdések föl-föllángoló tudományos, politikai és ideológiai viták tárgyai, hogy minden nagy gondolkodó igyekezett tisztázni viszonyát a gazdaság, a társadalom alapvető kérdéseihez.

Az első tézis — amely egyúttal kiindulópont lehet a gazdasági, társadalmi jelenségek és folyamatok összefüggésének megközelítéséhez — így fogalmazható meg: minden gazdaság társadalmilag befolyásolt, strukturált, s minden társadalom gazdaságilag strukturált; s ez a két oldalról befolyásolt strukturáltság végső soron meghatározza a szereplők érdekeit, magatartásuk motivációt, így a politikai viszonyokban is kifejeződik.

A gazdaság és a társadalom alapviszonyainak elemzése folyamán az egyoldalúság kétféle veszélye fenyeget. Az egyik: a társadalmi — s benne a gazdasági — tények és ellentmondások elszigetelt, így formális, bár önmagában racionálisnak tűnő kezelése, amely azonban szükségképpen megmarad a jelenség szintjén, s ezért képtelen a társadalmi, gazdasági folyamatokat mozgásukban megragadni. „Naiv realizmusával” ez a szemlélet a közvetlenül át nem látható összefüggéseket kikapcsolja az elemzés köréből, ezáltal objektíve gyakran „a fetiszizáltan istenített tények meghamisításához vezet”. A másik veszély az elméletinek tartott üres általánosság veszélye, amikor a kategóriák absztrakt használata tudományos köntösbe burkolja a tartalomnélküliséget. Ha a két fogalmat kötőjellel kapcsoljuk egybe, vagy a „gazdaság” szó elé folyton-folyvást odabiggyesztjük a „társadalmi” szót mint jelzőt, még nem adtunk választ a gazdaságban kifejeződő társadalmi tagoltságra, determináltságra, érdektagozódásokra, társadalmi viszonyokra, és viszont. Max Weber írja: „Az a fogalmazás, hogy a gazdasági és a társadalmi képződmények között funkcionális összefüggés van, . . . történelmileg egyetemesen meg nem alapozható előítélet, amennyiben ti. egyértelmű kölcsönös feltételezettséget értünk rajta.” Majd később így folytatja: „. . . egy bizonyos ponton majdnem minden . . . közösség struktúrája számára jelentős, gyakran döntő okozati tényezővé válik a gazdaság állapota. Viszont a gazdaságot is befolyásolja a keretétől szolgáló mindenkori közösségi cselekvés öntörvényűen formálódó struktúrája.”* A társadalmi lét elemzése

* Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967. 128.

során Lukács György a gazdaság szerepéről ilyen megfogalmazást ad: „... a gazdasági jelenségek középponti és gyakran ... immanens tárgyalása azon alapul, hogy itt keresendő és található meg az egész társadalmi fejlődés *végső soron* döntő hajtóereje.” Mondanivalónk szempontjából figyelemre méltó az is, miként jellemzi Lukács György Marx közgazdasági módszerét: „Az érett Marx gazdasági művei következetesen törekszenek közgazdasági tudományosságra, de semmi közülük a közgazdaságtanról kialakított polgári felfogáshoz, mely szerint ez csupán szaktudomány: e felfogás az úgynevezett tisztán gazdasági jelenségeket elszigetelt társadalmi létnek mint egésznek totális kölcsönös vonatkozásaitól, ilyen mesterséges elszigeteltségben elemzi őket, hogy az így kidolgozott területet — esetleg — elvontan összekapcsolja más, szintén mesterségesen elszigetelt területekkel (joggal, szociológiával stb.); a marxai gazdaságtan viszont a társadalmi lét totalitásából indul ki, és ismét ebbe torkollik.”*

Talán sikerült érzékeltetnem, mennyire szövevényes, sokrétű, direkt és áttételes a gazdasági és a társadalmi folyamatok kölcsönös kapcsolata. A kapcsolatok korántsem determinisztikusak, sokkal inkább sztochasztikusak. Egymást befolyásoló, sok tekintetben meghatározó s egyben relative egymástól független, öntörvényű szférákról van szó. Még a rész és az egész viszonyáról vallott általános nézetek sem elegendők megmagyarázásukra. Ez a kapcsolatrendszer az egyes szférák autonóm fejlődését, lehetőségeit egyidejűleg korlátozza, illetve bővíti, növeli. Bár tudjuk, hogy a teljesség, az összefüggések teljes rendszere maradéktalanul sohasem ragadható meg, mégis törekedni kell az autonóm döntések feltételeinek, illetve következményeinek ilyesféle kölcsönös átgondolására. Úgy vélem, mai irányítási, szabályozási, döntési mechanizmusunk nem méri fel kellő alapossággal a gazdasági fejlődés társadalmi (nem gazdasági) feltételeit és hatásait. Kétségtelen (bár ez is gyakorta tárgya szakmai és általános vitáknak), hogy az úgynevezett racionális, a gazdaság belső törvényszerűségeit követő cselekvés számára korlátot jelentenek a nem gazdasági — a közfelfogásban társadalminak nevezett — szférák. Különösképpen így van ez akkor, ha a társadalompolitika vagy annak politikai megjelenítése nem épül a gazdasági viszonyok elmélyült elemzésére, ismeretére, ha a *lehetőséget* összetévesztjük a *legyenettel*, ha az akaratlagos társadalomirányítási gyakorlat nem számol a gazdaság objektív, belső összefüggéseivel, s így önmaga is zavarokat, nehézségeket vált ki a gazdasági életben. Nyilvánvaló, hogy ilyen esetekben a zavarelhárításhoz, a feszültség csökkentéséhez vezető sikeres lépés is csak gazdaságon kívüli lehet, vagy legalábbis nem maradhat meg a gazdaság keretein belül.

Mindezzel természetesen nem kívántam felmenteni a gazdaságirányítást a racionális, ökonomikus, szakmailag kifogástalan cselekvés kötelezettsége, felelőssége alól, sem áthárítani a felelősséget gazdasági ellentmondásainkért a nem vagy nem pusztán gazdasági irányítókra. Különb is, ez a társadalmi megkötöttség, korlát nemcsak így értelmezhető.

A gazdaságirányítást orientálják, kötik — részben ideologikus indítatású, történelmileg kialakult — társadalmi, illetve politikai premisszáknak, amelyek csak részben foghatók fel a gazdaság számára exogén tényezőkként. Egyik ilyen vezérlő politikai premisszának tartom, hogy az érvényesülő gazdaságpolitika biztosítsa, védje és erősítse a társadalmi stabilitást. Talán nem kell külön is hozzátennem, hogy ez mindenekelőtt azt feltételezi: képesek vagyunk a ma kihívásaira konstruktív, végső soron távlati céljainkkal is összhangban lévő választ adni. Hiszen csak a flexibilis, megújulásra, adaptálásra, nemzeti programjának megvalósítására képes társadalom lehet kiegyensúlyozott, stabil. Nos, ha a társadalom ilyen értelemben

* Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. I. kötet. Magvető Könyvkiadó, 1976. 290—291. l.

kiegyensúlyozott, akkor van igazán tág tere a gazdasági racionalitásnak. Ezzel szemben kiélezett, feszültségekkel terhes társadalmi viszonyok közepette különösen nagy annak a veszélye, hogy csökken az ún. szakmai megközelítés lehetősége. Ez történelmileg többé-kevésbé érthető is. Következésképpen a társadalmi, politikai stabilitás bővíti a gazdaság öntörvényű mozgásterét.

Így tehát a gazdasági optimum keresése mindig társadalmi töltetű is. Mivel a gazdaság és a társadalom viszonyában ez a mindenoldalú függés érvényesül, gazdasági nehézségeink feszültséget indukálnak a társadalmi élet többi területén is. A kereseti, jövedelmi viszonyokban, az infrastrukturális ellátás színvonalának eljelentmondásaiban létrejövő gondok — különösen, ha nem alakulnak ki időben kezelésükre, levezetésükre alkalmas társadalmi mechanizmusok — negatívan hatnak az életszínvonal minden más elemére, s elsősorban az életszínvonal, az ún. élethelyzetek és perspektívák megítélésére. A művelődés, az egészségügyi ellátás feltételeinek relatív vagy netán abszolút rosszabbodása társadalmi feszültséget kelt, közérzetrontó tényező. Ennek pedig egyenes következménye lehet, hogy csökken a társadalmi-politikai aktivitás, növekszik a szkepszis, terjed a magánélet felé fordulás.

Természetesen konfliktusmentes társadalom nem létezik. Egyszer már drága árat fizettünk a rövid távon idillinek ábrázolt, illuzórikus jövőképekért. De ez nem ok arra, hogy minden konfliktust természeti csapásként, elkerülhetetlen következményként szemléljünk.

Visszatérve az elkezdett gondolatmenethez: a nem gazdasági szférában jelentkező ellentmondások mögött keresni lehet és kell a gazdasági eredetet, és fordítva. Azt gondolom viszont, hogy mostanság egész társadalmi életünk szempontjából kiemelkedő jelentősége van a gazdaságnak; gazdasági nehézségeink megoldása nélkül a társadalom többi szféráját is a megrekedés, a stagnálás, s az ezzel szükségképpen együtt járó feszültségek kiéleződése veszélyezteti. Remélem, nem fogják fel erőszakos aktualizálásnak azt a véleményemet, hogy ezért is sürgető az irányítási rendszer olyan átfogó fejlesztése, amely adekvát társadalmunk alapfolyamataival, mai és várható helyzetünkkel, s melytől az erőforrások gyarapodását, a gazdaságban gyorsabb átrendeződést, pezsgést, nagyobb belső mobilitást, a nemzetközi műszaki technológiákhoz, piaci viszonyokhoz való gyorsabb alkalmazkodást remélhetjük. Ez minden bizonnyal fontos feltétele a társadalmi erőforrások olyannyira szükséges nagyobb társadalmi hasznosításának is. Az idő sürget! Periculum in mora! A késedelem — veszedelem.

Tudom: nehéz bizonyítani vagy igazolni, mennyire alakult ki a társadalmi várakozás, a befogadókészség egyféle reform-lépéssorozat iránt. Különben is ez sem szemlélhető statikusan. De figyelemre méltó, hogy a Társadalomtudományi Intézetben a legutóbbi időben elvégzett un. politikai attitűd-vizsgálat szerint a változások társadalmi közege nem kedvezőtlen. Arra a kérdésre, hogy szükségesnek tartanak-e (és ha igen, milyen mértékben) változásokat gazdasági, társadalmi gyakorlatunkban, a megkeresettek több mint 90 százaléka adott részünkre pozitívnak értékelhető választ, s ebben a tekintetben a rétegek között nem volt számottevő eltérés.

Persze a valóság biztosan ravaszabb, semhogy egy-egy elméleti konstrukció előre maradéktalanul beláthatná. Az előre elgondolt és a bekövetkező szituáció csak az esetek egy bizonyos hányadában (nem is mindig a döntő többségében) esik egybe. Irányítást módosító lépéseinknek tehát lehetnek, illetve lesznek konfliktusokat okozó, itt-ott tán csalódást keltő hatásai is. Hiszen minden gazdasági lépés — néha nem is csak közvetlenül — befolyásolja, újrendezi a társadalom réteg- és

érdekviszonyait, esetleg olyan bonyolultsággal, hogy az többé már nem érthető és válaszolható meg a társadalom osztály- és rétegvizonyairól korábban kialakított fogalmak alapján. Az egykori osztályjellegű és osztályeredetű különbségek leépülésének hazánkban végbement folyamatából s nemkülönben egy új típusú, minden eddiginél összetettebb rétegződés kialakulásából az is következik, hogy gazdaságirányítási lépéseink társadalmi hatásait nehezebb áttekinteni. Ugyanakkor a sikernek politika feltétele, hogy az életkörülményei, társadalmi státusza szerint erőteljesen és sokszínűen differenciált felnőtt népességgel jussunk konszenzusra, mégpedig oly módon, hogy ne pusztán elfogadja a változásokat, hanem abban tevékenyen részt is vegyen, segítse azt.

Ezzel megint csak eljutottam a gazdasági és más társadalmi folyamatok kölcsönös függéséhez. A gazdasági szféra változása — ismétlem — kivált és feltételez módosulásokat más területeken is. Nézetem szerint a gazdasági reform folyamata valójában soha nem állt meg a gazdaság mezsgyéjén. Az persze már más kérdés, hogy e mezsgyén — e valóságos vagy feltételezett határvonalon — mennyire volt érintkezés, közlekedés az egymás melletti mezők között. S ha ez valamikor tán hiányos volt, úgy ma tudatosan kell törekednünk arra, hogy az érintkezési pontok kiépüljenek, az organikus kapcsolatok megzavarását elkerüljük. „... a gazdasági újratermelési folyamat egy bizonyos foktól kezdve gazdaságilag sem működhetne, ha nem fejlődnének ki olyan gazdaságon kívüli területek, amelyek létszerűen lehetővé teszik e folyamat lebonyolítását.”*

A minden eddiginél magasabb minőségi szintet elért népgazdaságunk mai elentmondásai, a soha nem látott bonyolultságot felmutató, tucatnyi súlyos — hazai és nemzetközi indíttatású — feszültségeket hordozó helyzetünk nem máról holnapra alakult ki. Vajon képesek vagyunk-e rá, elégségesek-e ismereteink ahhoz, hogy mai gondjainkat visszavezessük azokra a történelmileg létrejött okokra, amelyek hatására ezek keletkeztek? A jelen mindig őrzi a múlt egy-egy, mai cselekvéseinket is befolyásoló foszlányát. Mindig igaz, hogy „múltunk össze van torlódva” a jelenben. Minden — helyes vagy hibás — társadalmi cselekvés hosszú időre nyomot hagy valóságunkon. A szocialista építés történelmi folyamata az irányító, döntéshozó intézmények s a benne közreműködők legjobb szándéka, legkörülmekintőbb eljárása mellett sem fogható fel a mindenkor helyes döntések véget nem érő sorozataként. Történelmi utunk tapasztalatainak állandó és kritikus értékelése, a szükséges korrekciók idejében való elvégzése tehát elkerülhetetlen feladat. Csak a múltból persze nem lehet építkezni. Előre kell látni a jövő eshetőségeit, a meghatározó és a lehetőségeket bővítő, módosuló feltételeket egyaránt. Különösen nagy jelentőségű a nemzetközi tendenciák időbeli felismerése. Közhely, hogy minden felelős döntés — még a feszültségoldó, válsághárító jellegű is — jövőre orientált. S minden döntés — a döntés elhalasztása is — befolyásolja életünket, keletkeztet és/vagy felold ellentmondásokat, változtatja a gazdaság mozgásterét is. Az irányítási, döntési felelősség — történelmi felelősség. Például ha társadalompolitikai vagy csak egyszerűen politikai megfontolásokból kimunkált és életbe léptetett népesedéspolitikai rendszabályok módosítják a termékenységi, reprodukciós arányszámokat, akkor akár néhány év alatt is évszázadnyi időre kihatóan változhat a népesség korstruktúrája,

* Lásd Lukács György: i. m. II. kötet. 378. l.

annak minden gazdasági, kulturális — közöttük foglalkoztatáspolitikai, szociálpolitikai, oktatási — következményével.

Mindezzel nem a pályamódosítások tudatos állásfoglalásokkal igazolt vagy akár elindított szükségességét és helyességét kívántam megkérdőjelezni. Mi több: a kor mindig tartogat új, törvényszerű módosulásokat, amelyekhez igazodni kell, ha nem akarunk súlyos veszteségeket kényszerűen tudomásul venni. Három dolgot kívánok hangsúlyozni:

Először: A felszínen megjelenő, esetleg fájdalmasan súlyos gazdasági vagy más társadalmi jelenségek mögött mélyebb strukturális problémák húzódnak meg. Nem elég tehát a jelenséget „legyűrni”, mert ha a strukturális okok elhárítása elmarad, a jelenség bővítetten újratermelődik, és később a jelenleginél is nagyobb társadalmi feszültségeket idéz elő. Gondoljunk csak az említetteken túl az ún. hiányjelenségekre, egyensúlyi zavarokra, az időnként felhalmozódó, használhatatlan készletekre. Ezért gyakran — és talán elsősorban — *nem a jelenséget közvetlenül célba vevő, igazgatási rendszabályok járnak eredménnyel, hanem sokkal inkább a strukturális, áttételes rendszabályok, a bonyolultabb közvetítő mechanizmusok.*

Másodszor: Törekednünk kell arra, hogy lépéseink jobban illeszkedjenek a történelmi folyamathoz, más módon fogalmazva: *meg kell tanulnunk időszerű tennivalóinkat jobban ötvözni a távlatokkal.* Inगत, bizonytalanságokkal és feszültségekkel telített, konjunkturális nekilendülésekkel és visszaesésekkel, vagyis változó tendenciákkal tarkított világunkban az tud jól manőverezni, akinek átgondolt stratégiája van. Tudni kell manőverezni is; a napi döntéseket távlati és elképzelt trendekre hivatkozva halogatni nem lehet. Persze mindezeket könnyű leírni, de hallatlanul nehéz így cselekedni.

Végül: a gazdaságban új növekedési pályára, vezetési gyakorlatra átállni sikerrel csak akkor lehet, ha a társadalomfejlődésben is lehetővé tesszük, illetve segítjük ezekkel adekvát új orientációk kibontakozását. Újra kell tehát gondolni általában is prioritásainkat, mérlegre kell tennünk kialakult érték- és értékelési rendszereinket, hogy semmilyen, eddigi küzdelmeink révén megszerzett igaz értéket ne veszítsünk el (az értékek gyarapításának kezdete az értékek megőrzése), de ne tekintsünk értéknak tévesnek bizonyult beidegződéseket, s fedezzük fel új vagy csak éppen keletkezőben lévő értékeinket. Vagyis *az új növekedési pálya kimunkálása sem pusztán gazdasági kérdés.*

Valóságismeretünk persze korántsem kielégítő. Mégis: tudunk talán ma már annyit önmagunkról és nemzetközi környezetünkéről, hogy a szocialista társadalom fejlődésének — s benne a gazdasági haladásnak — egy gördülékenyebb, *önkorrekcióra képes,* kevesebb veszteséggel járó és nagyobb eredményeket felmutató működési rendjét jó eséllyel kialakíthassuk. Sok mindent kell még átgondolnunk, figyelve a tegnapi tapasztalatára. Nincs kezünkben Ariadné fonala ahhoz, hogy bonyolult helyzetünkben egyetlen téves irányú lépés nélkül kijöhessünk. A felelős, tudományos viták persze csökkentik a tévedés valószínűségét. S az sem kevés, hogy ha nem is mindig pontosan, de tudjuk, hogy akadhatnak az úton elkerülendő, megszüntetendő buktatók. Kérdésfeltevéseimmel, rövid fejtegetéseimmel ehhez kívánom egyetlen szempontból hozzájárulni.

A reform és a szociálpolitika

Kulcsár Kálmán

A gazdasági reform továbbfejlesztésének menetében egyre fontosabbá válik a szociálpolitika helye a reformfolyamatban. Ahogyan a szociálpolitika mint társadalmi probléma súlya — és pedig nem függetlenül a gazdasági helyzetnek a reform „számlájára” nem írható alakulásától — általánosan felismertté válik a tudományban és a közvéleményben egyaránt, úgy „éleződik” a reform és a szociálpolitika viszonya is.

Ebben az „éleződésben” azonban közrejátszanak a reformot támogató és az azt ellenző érdekösszefüggések is, amelyek közül az utóbbiak *esetenként politikai eszközként igyekeznek felhasználni a szociálpolitikát a gazdasági reform kiteljesedésével szemben.* (Amivel természetesen távolról sem állítom, hogy mindenki, aki a szociálpolitika fontosságát hangsúlyozza, „reformellenes” lenne.) Így azután — sajátos módon — a reformfolyamat és a szociálpolitika tudományos vitákban, publikációkban szembekerülhet egymással, sőt az a nézet is megjelent, amely szerint a reform a többoldalúan hátrányos helyzetben levő rétegeket máris folyamatosan elszegényítette volna. Világos példája ez az alapvető gazdasági folyamatokból, a reformból és a reform torzulásaiból, tehát legalábbis három forrásból fakadó hatások differenciálatlan kezelésének.

Vajon valóban szemben állnak-e a reform és a szociálpolitika igényei? A két törekvés, illetőleg tevékenység tényleg csak egymás rovására fejleszthető? Valóban kizárja a gazdasági hatékonyság növelése a szociálpolitika fejlesztését, illetőleg az utóbbi javítása csökkentené a gazdasági hatékonyságot?

Véleményem szerint az e kérdésekre adott válaszokat — azokon a politikai szituációkból fakadó sajátosságokon túlmenően, amelyek napjainkban, mint említettem, a szociálpolitikát sajátos módon politikai eszközzé is változtatták — két körülmény is zavarja:

— Az egyik a jelenlegi (remélhetőleg majd jobbra forduló) gazdasági helyzet. A belőle fakadó megszorítások, szűkösségek — társulva a hosszabb távon is fennmaradó hiányjelenségekkel — napi, tehát rövid lejáratú válaszokat követelnek. A költségvetési és a külkereskedelmi egyensúly, a fizetőképesség megőrzéséért ismeretesen a reformelvekkel szemben álló intézkedéseket is kellett hozni, s ezek, de különösképpen maga a gazdasági helyzet nem csupán a hosszabb távú szociálpolitika, hanem a hosszabb távú reformelgondolások kialakítására is hatva, tulajdonképpen az *időleges tényezők követelményeit* táplálják be a hosszú távú és elvi törekvésekbe.

— A másik zavaró körülmény — összefüggésben az elsővel — bizonyos fogalmak vitatott, nem kellően tisztázott volta. E tisztázatlanság folytán a szociálpolitika körének a megvonásában is megjelennek egymástól jelentősen eltérő, sőt szélsőséges álláspontok. Nem ritka, hogy a szociálpolitikát egyszerűen a szó — Magyarország — hagyományos értelmében, pusztán karitatív jellegű gondoskodásnak tekintik (amely felfogásban természetesen a rászorultság mellett az érdem is jelentős szerepet játszik). Másfelől viszont eléggé elterjedt — részben tudatos felfogáson alapulva, részben tájékozatlanságból eredően — *a szociálpolitikának a társadalompolitikával való teljes azonosítása.* Ebből következően szociálpolitikai

tevékenység lenne az egészségügyi ellátás, az oktatás, a deviáns jelenségek kezelése éppúgy, mint a társadalombiztosítás, a nyugdíj stb. Hozzájárul e felfogáshoz egy társadalompolitikai jellegű érték, az egyenlőség eszméje is, amelyből következően mindezen szociálpolitikának felfogott tevékenységet úgy kell ellátni, hogy ezzel csökkenjen a társadalom rétegei közötti és más viszonylatokban megjelenő egyenlőtlenség, fokozódjon a társadalom tagjainak esélyegyenlősége stb.

Egyik felfogás sem ad azonban reális képet a szociálpolitika társadalmi funkciójáról. Az első túl szűken, a második túl tágan vonja meg a feladatkörét (az utóbbi esetben tulajdonképpen károsítva a társadalompolitika lehetőségeit is). Az így adódó nehézségeket megkíséreltem elemezni többször is,* ezekre tehát ezúttal nem kívánok kitérni. Elmondtam már azt is, hogy a „három politika” (a társadalompolitika, a gazdaságpolitika és a szociálpolitika) viszonyában a szociálpolitikának — akár elfogadjuk ezt elvileg, akár nem — a gyakorlatban bizonyos korrekció (ha nem is csak *utólagos* korrekció) szerepe is van, amely — különös tekintettel a társadalom nagy rendszereiben mutatkozó „veszélyhányados” alakulására — a rendszer működését negatívan befolyásoló elemek kiküszöbölésében közreműködő tényezőként önállóan is hangsúlyossá válik.

Ha mindezt tekintetbe veszem, akkor a szociálpolitika a magyar társadalom fejlődésének jelenlegi történeti — tehát hosszabb — időszakában *elvileg a munkától, pontosabban a munkavégzéstől függetlenül keletkezett hátrányos helyzet javítására, az így keletkezett hátrányos csökkentésére, lehetőség szerinti kiküszöbölésére törekedhet*. Vannak azonban helyzetek, amelyekben az ilyen körben megvont szociálpolitika részben egybeesik, részben pedig szükségszerűen összefügg tágabb, társadalompolitikai célkitűzésekkel. Ha például a politika a termékenység növelésére törekszik, és ideális — a jelenleginél jóval nagyobb — családtípust kíván társadalmi átlagként megvalósítani, *e társadalompolitikai cél* bizonyos összefüggésben a szociálpolitikát is érinti. Lássunk néhány példát!

1. Társadalmunkban *a több gyermeces családok a munkától függetlenül, pusztán a gyermekszám növekedése folytán az egyéb szempontok szerint hasonló gyermektelen, illetve egy- vagy kétgyermeces családokhoz képest akár jelentősen hátrányos helyzetbe is kerülhetnek, így ebben az összefüggésben a szociálpolitika hatókörébe tartoznak.*

2. *Az öregkoriak* esetében a társadalompolitikai szinten kialakított egészségügyi hálózat hatékonysága szociálpolitikai jellegű gondozóhálózat működtetését igényli.

3. Az iskolarendszernek az esélyegyenlőségét mint társadalompolitikai célt megvalósító rendszernek a hatékonyságát elősegítheti a *veszélyeztetett gyermekek* szociálpolitikai gondozása.

4. *A gazdasági rendszer* hatékonyságát is fokozza a jól működő szociálpolitika. A teljesítmény javulását kétségtelenül a vele együtt növekvő kereset segíti ugyan elő a leghatékonyabban, de a nyugodt munkavégzést, a munkához is szükséges továbbképzést, a kulturált életmód kialakítását stb. a több gyermeces dolgozó esetében — különösen, ha az átlagot jelentő „dolgozó” kifejezést foglalkozási rétegekre bontjuk — a pusztán ebből a tényből fakadó hátrányok is zavarhatják. Mint-hogy mindeme jelenségek hatással lehetnek a munkavégzésre, a munka fegyelmére, kultúrájára, bizonyos értelemben még innovatív jellegére is, a gyermekek számához fűződő, így az ebből eredő hátrányt mérséklő szociálpolitikai eszközök is jelentősen előmozdíthatják a munka hatékonyságát.

* Vö. Kulcsár Kálmán: Közkiadás és szociálpolitika. Gazdaság, 1983. 4. sz.

Ha napjainkban, a magyar társadalom- és gazdaságfejlődés jelentős fordulóján, éppen az eddigi fejlődésből következően *társadalmi érték*ké válik a gazdaság hatékonysága, ami nem szűken értelmezett „gazdasági” érdekből történik, hanem alapvetően társadalmunk fejlődéséből fakadó társadalompolitikai, sőt ezen túlmenően *általános politikai* követelmény, akkor ezt a gazdasági hatékonyságot előmozdító intézkedések sem lehetnek csak gazdasági természetűek, hanem szélesebben értelmezendő politikai és társadalompolitikai eszközök felhasználására is szükség van.

Márpedig a gazdasági hatékonyságnak *mint társadalmi értéknek* a követése valóban eddigi történeti fejlődésünk összefüggéseiből következik. Az elmaradottságot is feloldani törekvő modernizációs folyamat, amely természetesen nem csupán gazdasági összetevőkből áll, kétségtelenül csak a gazdaság teljesítőképességének növelésével teremthet alapot a társadalom egészének továbbfejlődéséhez. Amíg a gazdaság teljesítőképessége nem növekszik megfelelően, a társadalompolitikai célok megvalósítása csak nagyon alacsony szinten vagy szelektíve történhet meg. Ez a tény már önmagában is állandó feszültséget tart fenn, amely szociálpolitikai eszközökkel — éppen a források hiánya miatt — nagyon kevéssé kezelhető. (Nem is szólva a társadalompolitikai célok szelektív megvalósítása mögötti társadalmi erők, érdekviszonyok stb. működéséről, az így adódó társadalmi és gazdasági hátrányokról.)

Ez a kérdés egyik oldala. A másik pedig úgy fogalmazható meg, hogy a gazdasági hatékonyságnak mint értéknek valósággá válása, a gazdaság teljesítőképességének növekedése *önmagában* mint gazdasági hatékonyság nem valósulhat meg. *A gazdaság teljesítőképességének növekedése csak az egész társadalom teljesítőképességének növekedésével érhető el.* Igaz ugyan, hogy a társadalom különböző élettevékenységi szféráinak sajátos törvényszerűségei vannak, s ezekben a szférákban sajátos racionalitások érvényesülnek, de ezek a szférák (vagy „nagy rendszerek”) egymás környezetében is élnek, kondicionálják egymást, és ha e rendszerek nem fejlődnek harmonikusan, a konfliktusok veszélye meghaladhatja az elkerülhetetlen szintet.

Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatnánk tehát, hogy *a gazdasági reformfolyamat magában hordja ellentmondásosságát.* Hiszen ahhoz, hogy hatékony legyen, következetesen meg kell valósítania saját szféráját, a gazdaság racionalitásából fakadó saját logikáját. Ám hogy gazdaságilag optimális hatékonysága megközelítő teljességgel kibontakozhasson, meg kell felelnie annak a közegnek, amelyben végbemegy, meg kell alkudnia más szférák racionalitásával, politikai értelemben is meg kell nyernie a társadalmat. Ellenkező esetben jószándékú, „felvilágosult” reformtörekvés marad (amilyen már volt néhány a magyar történelemben, és amelyek egy része éppen a „közegben” mutatkozó ellenállás miatt sikertelen is maradt).

Ha azonban túllépünk a leegyszerűsített szemléleten, akkor világossá válik, hogy magának a gazdasági hatékonyságnak is némely összetevői társadalmiak. A sokszor említett teljesítményorientáltság például olyan társadalmi jellegzetesség — nagyon összetett, történetileg kialakult tényezőkkel —, amely önmagában, csak gazdasági összetevőiben nem kezelhető. Az már ismert, hogy például „a nagyobb teljesítményért több bér” elve vagy akár gyakorlata — még ha feltesszük is, hogy a ténylegesen nagyobb teljesítmény vonzza a magasabb bért, és adva vannak a nagyobb teljesítmény szervezési stb. feltételei — sem eredményez a valóságban nagyobb teljesítményt, ha az így szerzett pénz nem költendő el (akár azért, mert túlzott jövedelemadóval utólagos egyenlősítés következik be, akár azért, mert nincs megfelelő mennyiségű és minőségű áru). Ám ezek még mindig a gazdaság szférájában mutatkozó tényezők. Ha azonban a teljesítmény iránti beállítódás ki sem alakul, mert vagy

olyan szinten él a társadalom egy jelentős része, ahol a teljesítményre „mozgósító” igények ki sem bontakoznak, vagy jóval alacsonyabbak a társadalom átlagánál; ha a társadalomban nem mutatkoznak (és itt ki kell mondani, ezúttal funkcionális értelemben használva a szót) azok az *egyenlőtlenségek*, amelyek folytán élet-szintben, életmódban, az ezzel összefüggő fogyasztásban olyan minták alakulhatnak ki, amelyek vonzóak az e mintától esetleg még távolabb lévők számára is, akkor a teljesítmény ismét csak nehezen emelkedhet. Ha pedig a vonzást gyakorló minták reménytelenül távolinak tűnnek egyes embercsoportok számára, ebből a tényből is származhatnak negatív következmények (deviancia stb.) — ismét a teljesítményre orientáltság kárára vagy tévutakra való terelődésével.

Önmagában ez a probléma is rendkívül bonyolult tehát, jóllehet a teljesítmény-orientáció összefüggéseit (ezeket is alig vázolva) csak példának említettem. A megoldás az egész társadalom teljesítőképességének emelése; a gazdasági hatékonyságnak mint értéknek a realizálódása is ezt követeli meg.

Ezek után joggal merül fel a kérdés: hol van itt a szociálpolitika helye?

A beilleszkedés első pontja általánosan ismert és hangoztatott. A reformmal kapcsolatos dokumentumok ezt úgy szokták megfogalmazni, hogy *szociálpolitikai ellentételezésekre* van szükség. Ezek az ellentételezések a reform következményeivel háttérbe szorított társadalmi rétegek helyzetét úgy kívánják befolyásolni, hogy azok életszintje legalábbis változatlan maradjon, tovább ne romoljon. Így, ha a teljesítményelv elsőbbséget kap az elosztásban,* az ebből adódó diszfunkcionális következményeket kell csökkenteni. Az itt felmerülő nehézségeket — természetesen a források korlátozott voltán túlmenően — nem kis mértékben a fogalmak tisztázatlansága, illetőleg tisztázott fogalmak következetes érvényesítésének gyakori lehetlensége okozza.

Az ún. ellentételezések között a legelőkelőbb helyen a nyugdíjak — legalábbis — szinten tartása áll. A nyugdíjrendszer egészében azonban voltaképpen nem tartozik a szorosan vett szociálpolitika fogalmához, hiszen itt nem a munkától függetlenül kialakult hátrányokról van szó, hanem éppen *a munkában töltött idő társadalmpolitikai értékre támaszkodó következményeiről*. (Éppen ezért értelmetlen ebben a vonatkozásban a keresetarányos jelleget mint elvet megkérdőjelezni.) Nem kétséges azonban, hogy *a nyugdíjak teszik ma ki az ún. juttatások legnagyobb részét*, és ha a nyugdíjösszeget, valamint a társadalombiztosítás más címen (például családi pótlék, táppénz, gyermekgondozási segély) kifizetett összegeit, azaz bizonyos elemeiben ismét csak közvetlenül társadalmpolitikai értékeket (népességnövekedés) szolgáló ráfordításokat a szociálpolitikai költségvetésben megállapított ráfordításokból levonjuk, akkor kiderül, hogy a szociálpolitikai kiadásoknak alig több mint 17 százalékát fedezte a költségvetés 1982-ben. Igaz azonban az is, hogy a társadalombiztosítás címen kifizetett összeg teszi ki az összes költségvetési kiadások 15, a szociálpolitikai kiadásoknak pedig 40 százalékát. S ha hozzátesszük, hogy a szociálpolitikainak tekintett fogyasztói árkiegészítések 1982-ben a szociálpolitikai jellegű, de a fenti 17 százalékban nem szereplő költségvetési ráfordítások 28 százaléka volt, akkor világos, hogy a költségvetés végül is messze nagyobb ráfordítással fedezte a szociálpolitikai kiadásokat, mint a vállalatok vagy a tanácsok. De vajon *e ráfordítások a szó valódi értelmében és minden részletükben szociálpolitikai jellegűek-e?* Kétségtelenül van például — ahogyan már jeleztem — társadalmpolitikai elem a családi pótlék, a gyermekgondozási segély intézményében is, s legalábbis erősen kétséges a fogyasztói ártámogatások szociálpolitikai jellege is. Ez egyébként min-

* Ez elengedhetetlennek tűnik, hiszen ne feledjük el, hogy a bérszóródások tekintetében Magyarország a KGST-országok csoportjában az átlag körül helyezkedik el, tehát a gazdaságirányítás változását nem követte ennek megfelelő átrendeződés a bércékben.

denképpen felülvizsgálandó, hiszen előnyeit — mindenfajta hátrányra való tekintet nélkül — a lakosság egésze élvezti.

Ha világosabb helyzetet teremtünk, akkor láthatóvá válhat az ún. szociálpolitikai ellentételezések jelenlegi funkciója is, amely egyértelműen korrekciós jellegű. A politikai szociológia nyelvére lefordítva ez úgy fejezhető ki, hogy a társadalomban működő egyik nagy rendszerben (a gazdasági rendszerben) szükségessé változások más rendszerekben vagy akár a társadalom egészében — legalábbis feltételezhetően — fokozzák azokat az ellentmondásokat, amelyek folytán növekedhet az ún. *veszélyhányados*. A veszélyhányados növekedése politikai feszültségre vezethet, és így veszélyeztetheti magán a gazdasági rendszeren belül is az esetleg bizonyos fokig korlátozott, ám mégis relatíve *optimálisnak* tekintett változások bevezetését, illetőleg zavartalan működését. Ebből kiindulva a gazdasági reform folyamatában a *szociálpolitikai ellentételezés politikai funkciója* emelkedik ki, éspedig nem csupán a gazdasági, hanem a politikai rendszer működésének szempontjából is. (Most nem szólok a reformnak a politikai rendszerre való hatásáról, az ott kívánatos változásokról, illetőleg a szükségessé válható „ellentételezésekről”.) A reform szempontjából közvetlenül adódó szociálpolitikai feladatok tehát a társadalmi értelemben vett minimum alá szoruló vagy e határ felé közelítő nyugdíjak emelése (1983-ban a nyugdíjasoknak kereken egyharmada kapott 2000 Ft alatti nyugdíjat), illetőleg a munkától független hátrányokat csökkenteni kívánó „juttatások” értékének legalább szinten tartása. A nagyobb mértékű árendezést vagy a fogyasztói árszínvonal jelentősebb emelkedését „kiegyensúlyozó” ellentételezések már nem tekinthetők szociálpolitikai jellegűeknek (hacsak nem épülnek be egyes rétegek, illetőleg csoportok hátrányos helyzetére tekintettel hozott, differenciált következményekkel járó intézkedésekbe). Ezek az ellentételezések általános társadalom-, illetőleg gazdaságpolitikai jellegűek.

A *második illeszkedési pont* azzal a körülménnyel függ össze, hogy a *gazdasági hatékonyságban megjelenő nagyobb gazdasági teljesítmény csak a társadalom általános teljesítőképességének növekedésével lehetséges*. Ennek a teljesítőképességnek, illetőleg növekedésének elemei, tényezői azonban sokkal összetettebbek annál, semhogy csak szociálpolitikai eszközökkel befolyásolhatók lennének. Bizonyos összefüggésekben a szociálpolitikának is vannak ilyen funkciói.

Az első ilyen kérdés az ún. *többoldalúan hátrányos helyzetben lévő rétegek problémája*. Nem kívánom most — az eddig elmondottakon túlmenően — elemezni e rétegek létének, az ebből fakadó következményeknek a társadalom teljesítőképességének alakulására való hatását. Bizonyos (és ezt aligha vitatja bárki is), hogy összességében negatív jelenségnek tekinthető, és többsikű kezelést kíván. A többoldalúan hátrányos helyzet következménye a depriváció, amely relatív, valamihez viszonyítandó fogalom. Így azután az egyik réteg jólétének emelkedése fokozhatja a másik réteg depriváltságát, és ennek a szubjektív „feldolgozása” is nehezebbé válik. Mi lehet ebben a vonatkozásban a szociálpolitika feladata?

Ismét a munkától függetlenül keletkezett hátrányokból indulok ki. Ha a társadalompolitikai szempontokat is tekintetbe veszem, a legfontosabb összefüggések ebben a vonatkozásban a családnagyságban, illetőleg az egy főre jutó jövedelem csökkenésében mutatkoznak meg. A gyermekekhez kötődő pénzbeli juttatások emelése oly mértékben kívánatos, hogy ezek a csoportok ne szakadjanak túlságosan el a társadalom átlagos életszintjétől, követhessék az átlagosnak tekinthető életmódot. Ez a társadalom teljesítőképessége szempontjából nagyon fontos lenne még akkor is, ha helyzete változatlan maradna (nem is szólva a *romlásáról*). (Sőt azt is mondhatnám, hogy pusztán gazdaságpolitikai szempontból is, hiszen nem csupán a meglévő munkaerő, hanem a munkaerő-utánpótlás minőségéről is szó van.) Ha az ará-

nyokat figyelembe veszem, akkor a következő kép alakul ki. 1981-ben 2 119 000 gyermek részesült családi pótlékban, 16,4 százalékuk egy, 60,1 százalékuk kettő, 16,3 százalékuk három, 4,1 százalékuk négy, 1,6 százalékuk öt, 1,5 százalékuk pedig hat és annál több gyermekkel rendelkező családban élt. (Az így kifizetett családi pótlék a nettó nemzeti termelés 2,2 százaléka volt.) Az 1982 után bekövetkezett áremelkedések folytán a családi pótlék tényleges értéke és ezzel a gyermeknevelés költségeiben elfoglalt aránya jelentősen csökkent: 1980 végén például a családi pótlék a három- és több gyermekes családok, illetőleg a gyermeket egyedül nevelő kétgyermekes családok esetében a gyermekekre fordított összegnek átlagosan a 22 százalékára nyújtott fedezetet. Ez az arány 1983-ra egyötödre csökkent, és azóta tovább súlylyedt.

A többoldalúan hátrányos helyzetben lévők igen jelentős része a nagy gyermek-számból* fakadó hátrányok miatt került ebbe a csoportba. S ha ideszámítjuk azokat a nyugdíjasokat, akik korukból fakadóan kerülnek ilyen helyzetbe,** a többoldalúan hátrányos helyzetben lévők legnagyobb csoportjait már tekintetbe is vettük. Annál is inkább, mert *a más okból hátrányos helyzetűek jelentős része is beletartozik az említett kategóriákba*. Számítások hiányában azt mondhatjuk, hogy a többoldalúan hátrányos helyzetben lévők rétege a lakosság kb. 15—20 százalékára becsülhető. Ez az a népesség, amely a társadalom teljesítőképessége szempontjából is negatív tényező. Körülményeik gyökeres megjavítása vagy a hátrányaik csökkentése tehát társadalom- és gazdaságpolitikai szempontból egyaránt fontos. S túlnyomórészt ez az a népesség, amely társadalompolitikai jellegű intézkedések mellett szociálpolitikai gondozást is igényel.

A gazdasági reformból fakadóan helyzetük rosszabbodása két okból várható: egyrészt a már említett gazdasági természetű, ám gazdaságpolitikailag is ellentételezésre szoruló, általános intézkedések folytán, másrészt azért, mert a teljesítményre orientált társadalomban feltehetően növekszik a relatív lemaradásuk. Az ellentételezések azonban — a költségeket tekintve — jelentős részben azonosak a szociálpolitika első beilleszkedési pontjában felmerülőkkel.

A többoldalúan hátrányos helyzetben lévők rétegében azonban mutatkoznak olyan csoportok is, amelyek hátránya *nem* a munkától függetlenül alakul ki, hanem éppen az *alacsony szintű munka* feltehetően alacsonyabbá váló bérezése, pontosabban a magasabb szintű munkáért kapható bértől való várható elmaradása folytán. Ebben az esetben a fentebb említett többoldalúan hátrányos helyzetű csoportokkal szemben sajátosan merül fel a társadalmi minimum problémája. Szociálpolitikai jellegű is lehet ez a probléma, mert hatása összefügg a társadalom teljesítményének emelkedésével. A társadalmi minimumtól való tartós és tömegesebb lemaradás is ronthatja a munka minőségét, a minőségi értelemben vett újratermelést, forrása lehet deviáns magatartásoknak, politikai feszültségekre vezethet stb.

E csoportok kezelése történhet a társadalompolitika keretében *értékszempontból* kiindulva, de megközelíthető a szociálpolitika *korrekciós*, az egyes nagy rendszerek egymásra gyakorolt hatását alakító jellegéből kiindulva is. Az első esetben abból indulhatunk ki, hogy a szocialista társadalomban az egyenlőség egyik vezető érték, amely, legalábbis esélyegyenlőségként definiálva, végül is „állampolgári jogon” biztosított minimális életszintet jelent mindenki számára.*** A második esetben elsősorban a politikai szempont a döntő, azaz a reformfolyamat során

* 1983-ban három vagy több gyermeke a családok 6,3 százalékának volt.

** 1983-ban a népesség 4,8 százaléka volt 75 éven felüli, tehát a legvalószínűbben ebbe a kategóriába tartozó. A 70 éven felüliek pedig a népesség 8,9 százalékát teszik ki. (Megjegyezzük, hogy a 70 és 75 év közöttiek jóval kisebb valószínűséggel kerülhetnek többoldalúan is hátrányos helyzetbe.)

*** A minimális életszint társadalmi viszonyítással értendő, tehát nem csupán az elemi életfeltételek biztosítását.

mindenképpen kialakuló (a hatékonyság növekedése végett megcélzott) differenciák társadalmi következményeinek tompítása. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a gazdasági reform is *társadalmi közegben valósul meg*, így normális működésének politikai feltételeit (amelyek között ott van a társadalmi különbségek éleződéséből vagy tömegesedéséből fakadó politikai feszültségek csökkentése is) biztosítani kell.

A kétféle megközelítés következményei bizonyos értelemben különböznek, más vonatkozásban azonosak. Az elválasztás itt azért is nehéz, mert a szociálpolitika korrekciós funkciójára alapozott intézkedések elvi-ideológiai szinten is megjelenhetnek a már említett értékszempontra hivatkozva, így homályban marad az intézkedések korrekciós jellege. Éspedig annál inkább, minél inkább gyökeret vert a társadalomban az egyenlőség mint érték. A kiinduláshoz fűződő eltérésből azonban mégis fakadhatnak különbségek, még hozzá a korrekció nagyságában. A társadalompolitika értékőrző funkciója más eszközökkel is — és nyilván nagyobb ráfordítással — kívánja az esélyegyenlőséget fenntartani (akár politikai következményeire tekintettel is), mint a szociálpolitika korrekciós funkciójából fakadó követelmények. Bizonyos vonatkozásban azonban a következmények mégis azonosak, hiszen tágabb értelemben mindkét funkció érvényesülésének határt szab *az ország gazdasági teljesítőképessége*. Ez a teljesítőképesség elvileg „kemény” korlát, amely azonban a társadalompolitika által preferált célok közti választás folyamán bizonyos fokig „felpuhul”. Így nem kismértékben politikai döntéstől függ, hogy erre a célra a gazdaság teljesítményéből mekkora hányad fordítható. A döntést pedig a társadalompolitikai elemek mellett a politikailag kezelhető feszültségek nagysága, pontosabban értékelésük is befolyásolja.

Ez a körülmény két további megfontolást igényel. Mindenekelőtt, ha a „lemaradás” *a munkától függ*, akkor voltaképpen nem is szociálpolitikával kezelendő (csak a korrekatív, a veszélyhányadost csökkentő értelemben), és ennek következményei vannak a minimális életszint meghatározására. Nem kétséges ugyanis, hogy amennyire rontja a gazdaság teljesítőképességét az alacsony szintű munka, a kedvezőtlen vállalati körülmények stb. miatt hátrányos helyzetbe kerülő dolgozói csoportok léte vagy nagyobb aránya, *ugyanennyire diszfunkcionálissá válhat* (s erre vannak nemzetközi példák) *a minimális életszint túlságos közelítése az átlagos életszinthez*. A második megfontolás visszautal a célok preferálásával kapcsolatban tett megjegyzésekre. A társadalompolitikának itt és most — nem kismértékben a reform hatékonysága, azaz a gazdaság teljesítőképességének emelése végett — felül kell vizsgálnia a korábban, más történelmi helyzetben (és bizonyos fokig az elmaradott viszonyokhoz kötődő) célokat, preferenciákat, ráfordításokat, éspedig nem csupán a szociálpolitika szféráján belül. Ennek a felülvizsgálatnak egyrészt a célból kell megtörténnie, hogy a fokozódó szociálpolitikai feladatok megoldására megfelelő források nyiljanak, másrészt, hogy a reform által is alakított társadalmi közegben negatívan ható jelenségek (értéktorzulások, a hatékonyság ellenében ható minták stb.) társadalompolitikai eszközökkel is csökkenthetők vagy kiküszöbölhetők legyenek.

Gazdasági reform és szocialista nemzettudat

Nyers Rezső

Hazánkban a társadalmi haladás ügyén munkálkodni napjainkban annyit jelent, mint összekapcsolni az általános szocialista elveket a sajátos nemzeti célokkal, annak tudatában, hogy egyiket sem lehet a másik elhanyagolásával érvényesíteni. A társadalmi egyenlőtlenségek további csökkentése, a munka szerinti elosztás jobb és realisabb megvalósítása, a szocialista gondolkodás terjedése éppen úgy nemzeti ügyé vált, mint ahogy szocialista cél a nemzetgazdaság modernizálása, a hazai tudomány, a nemzeti kultúra ápolása, nemzetközi hírünk és boldogulásunk szolgálata. Elválaszthatatlanul összekapcsolódó, egy irányba mutató, de külön-külön törekvések ezek. Az összehangolásnak nincs és nem lehet automatizmusa, a magunk politikai tevékenységével alakíthatjuk jól a szocializmus nemzeti formáját és nemzeti törekvéseink szocialista tartalmát.

A gazdasági reform folyamatában a társadalmi haladás és a nemzeti boldogulás érdeke egyaránt jól kifejeződik, és nagyon fontos, hogy cselekvésünk során, a várható különféle nehézségek közepette messzire mutató célok, alkotó szocialista és tisztázott nemzeti tudat vezéreljen bennünket.

Az első kérdés, ami tisztánlátást igényel, így fogalmazható meg: *mennyiben függ nemzetünk boldogulása a gazdasági reform fejlesztésétől?* Egyáltalán, nem az oly gyakori agitációs túlzások egyikéről van szó ebben az összekapcsolásban?

Nem igényel bizonyítást, hogy a nemzeti jövedelem ma nem nyújt elegendő anyagi alapot a termelőerők fejlesztéséhez, az életviszonyok javításához, a tudomány és a kultúra lényeges erősítéséhez. Keresnünk kell tehát a nagyobb jövedelemtermelés útját-módját, a hatékonyság eddig ki nem aknázott lehetőségét, új ösztönző erő bevetését.

Kitérhetünk-e az elől a kihívás elől, amely a változó világgazdaság részéről éri nemzetünket, nemcsak gazdasági, hanem szellemi téren is, amely próbára teszi nemzeti képességünket az alkalmazkodásban, egységünk megőrzésében? Egyetlen válaszunk lehet: az, hogy a kihívás elől nem térhetünk ki, a világtól való elzárkózás gazdasági szempontból lehetetlen, politikai okokból pedig nem kívánatos.

Szemet hunyhatunk-e a tény fölött, hogy az irányítási rendszer fejlesztése nélkül sziszifuszi eredménnyel járna a hatékonyság lényeges növelését célzó minden erőfeszítésünk? Nem hunyhatunk szemet. Reformok nélkül nem tudnánk számítani gazdasági gyakorlatunkból a „papiroshatékonyságnak” nevezhető ragályos betegséget, mely deformált költségshoz vezet, széles területen erősen eltéríti a vállalati jövedelmeczőségeit a népgazdasági hatékonyságtól. Végül is a gazdaság reformálása nem pusztán ökonómiai folyamat, hanem politikai mozgás a társadalomban.

Kérdéses azonban, nem fenyeget-e bennünket az a veszély, hogy miközben a tudatos jövőt igyekszünk építeni reformjainkkal, kihasználatlanul hagyjuk a mindennapok javítási lehetőségeit, elszakadunk a dolgozó tömegektől. Ilyen ve-

szély — mint minden újító mozgalmat — bennünket is fenyeget, s ezt a veszélyt is el kell tudnunk kerülni. De sokkalta nagyobb az a veszedelem, hogy a változások elégtelensége miatt a társadalmi tehetetlenség helyzetébe kerülünk. Ennél nagyobb veszély pedig társadalomátalakító forradalmi mozgalom számára el sem képzelhető.

További nagy kérdés, vajon a dolgozó emberek szívvel-lélekkel vesznek-e részt a gazdaság megújításában, vagy csak passzívan eltűrik azt. Felismerik-e annak szocialista és nemzeti jelentőségét? Nekünk, kommunistáknak és minden tisztségviselőnek gondosan figyelniünk, sőt tanulmányoznunk kell a dolgozó emberek kialakult nézetét, de még a formálódó véleményét is. Köztudott — és nem tekinthetjük formalitásnak —, hogy az országos és a helyi választásokon a népfontra, vagyis a szocializmusra adják szavazatukat az emberek. A gazdaságirányítás kérdésében nagyobb szerepe van a közvetett véleménynyilvánítás számos formájának: az emberek cselekvésükben nyilvánítanak helyeslést vagy kritikát, mutatják ki a gazdasággal szembeni nagyobb igényüket. A mi számunkra az emberek „a lábukkal is szavaznak”, amikor otthagyják nem kielégítő munkahelyüket, „a kezükkel is szavaznak”, amikor egy határon túl visszafogják teljesítményüket, a piaci törvényekre szavaznak, amikor szembeszállnak a hiányjelenléssel, a népgazdasági tervre szavaznak, amikor a szervezettséget követelik, és minden nemzeti erőforrás hasznosítására szavaznak, amikor tömegesen vesznek részt kisüzemi termelésben, társadalmi munkában, saját háztartásuk építésében. Ha mindezt figyelembe vesszük, nyugodtan mondhatjuk: a nép java része igényli a meggondolt reformokat.

De persze a nép nem isten. Ha a politikusok tétova módon, bizonytalankodva hívnák cselekvésre, ha a szellem emberei akadozó tollal, halovány tintával írnák langyos buzdításukat, ha a gazdasági-műszaki vezetés nem készítené jó programokat, akkor a nép nem tudna hatékonyan előrehaladó nemzetként cselekedni. Ha ez lenne a helyzet, nemzeti gazdaságunk olyan erőforrástól esne el, amit más-sal pótolni nem lehet.

A második tisztázandó kérdést a magam részéről így fogalmazom meg: *miként hozzuk összefüggésbe a gazdasági reform folyamatát szocializmusképzünkkel és az 1957 óta követett politikai irányval?*

A leggyakrabban és legáltalánosabban felvetődő kérdés az, vajon a reformfolyamat nem jelent-e engedményt a szocialista elvekből azáltal, hogy nagyobb teret engedünk az áru- és pénzviszonyoknak, valamint a piaci hatásoknak. El kell ismernünk: a korábban uralkodó elvont szocializmusképhez viszonyítva úgy tűnik, hogy visszaléptünk. De a valóságos helyzethez viszonyítva 1968-ban sem volt, és most sem lesz visszalépés, mert a természetes folyamatok központi irányítása teljeskörűen soha sehol sem valósult meg. Az áru, a pénz, a piac nélkülözhetetlen kategóriák gazdálkodásunkban, nem most vezetjük be őket, de most hangsúlyozzuk: felhasználásukban következetesnek kell lenni, mert a torzult áru- és pénzviszonyok fékeznek, sőt esetenként deformálják a politikai törekvéseket. A lényeg tehát: a reform a valóságban nem visszalépés, nem kitérő a szocializmus fejlődésében, hanem szükséges lépés előre.

A központi tervezés és a piaci mechanizmus szerves összekapcsolásának szükségességét ma már általánosan elismerik hazánkban, de sokszor felbukkannak tipikus aggodalmak, mégpedig két különböző irányból is: egyfelől az, hogy a piac szerepe túlságosan háttérbe szorulhat az államigazgatás aprólékos beavatkozásával szemben, másfelől pedig az, hogy a központi gazdaságirányítás szerepe elhomályosodhat a piaci erők hatásával szemben. Nem mondhatjuk, hogy egyik veszély sem létezik, de azt sem, hogy csak az egyik a valóságos veszély. Kétségte-

len, hogy ma még széles területen a piac háttérbe szorulása a fő probléma, ezen kell segítenünk elsősorban; de az is igaz, hogy közben a központi irányítás hatásfokát is javítani kell; a kettő között nem szabad eleve ellentétet keresni és látni. Indokolatlan lenne, ha a piackonform eszközökkel operáló központi gazdaság-irányítástól eleve félténénk a piac kívánatos működését, de alaptalan félelem az is, hogy a kialakult koncepcióban az irányítás tehetetlen lenne a piaci erőkkel szemben.

Úgy vélem, el kell ismerni, hogy tevékenységünkben mostanában a szocializmus mozgalmi jellege domborodik ki, rövid és középtávú célokra irányulva, ez azonban nem hiba és nem torzulás, hanem szükségszerűség. Ami a távlati szocializmusképzésünket illeti, azt a gyakorlati tapasztalatokból kiindulva, alapos elméleti felülvizsgálat tárgyává kell tenni, hogy a kor követelményeinek megfelelő színvonalra emelhesük.

Időnként felmerül a kérdés, hogy a gazdasági reform szerves kapcsolatban van-e az MSZMP 1956—1957-ben kialakított politikai irányvonalával, vagy annak megszakítását jelenti. Pártunk Központi Bizottsága újra és újra hangsúlyozza a politikai folyamatosságot, a kérdés mégis mindig újra felmerül, hivatkozással arra, hogy 1957-ben az akkori reformjavaslatok nagy részét elvetette a kormányzat. Mi hát a helyzet? Igaz, az MSZMP politikája kezdetben nem kapcsolódott össze átfogó gazdasági reformmal; mégis mondhatjuk, hogy az 1968-as reform az MSZMP 1957-ben kialakult politikai irányából következett, és az 1957. évi változások előfeltételét képezték a későbbi reformnak. Nem helytálló szerintem az a vélemény sem, hogy akár 1966—1968-ban, akár 1980—1984-ben a pártra kívülről gyakorolt nyomás vezetett volna a reformhoz. Igaz viszont, hogy minden reformlépés a párton belüli és részben a párton kívüli politikai kezdeményezések eredménye. Ezekből csak azért lehetett reform, mert a kritikus pillanatban a párt képes volt a politikai szintű döntést megalapozó cselekvésre. Tény persze az is, hogy a politikai gyakorlatban időnként jelentkeztek a reformkoncepció lényegével ellenkező tendenciák is. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert jelzi, hogy pártunk igenis képes vezető szerepe ellátására a magyar politikában.

A gazdasági reform kapcsán is, de egyébként is tisztánlátást követel tőlünk *a munkásosztály érdekének és a nemzeti érdeknek a viszonya*. Gyakorta hangoztatjuk, hogy a két érdek ma már egybeesik, összekapcsolódik egymással, s ha marxista alapon fogjuk fel a munkásosztály érdekét, vagyis úgy, mint ami az új társadalom megvalósításában csúcsozódik ki, akkor vitathatatlan az egybeesés, hiszen a szocializmust nem építhetik fel önmagukban a munkások, az valójában nemzeti program. Ha azonban valaki szűken, leszűkítve fogná fel a munkásérdeket, akár „trade-unionista” módon, akár a húszas évek „proletárkultusza” alapján, az elkerülhetetlenül szembeállítaná a munkásérdeket a többi dolgozó érdekével, tehát gátolná a munkásérdek és a nemzeti érdek összekapcsolódását. Az ilyen felfogás és gyakorlat nagyon káros volna a szocializmus építése szempontjából. A gazdasági reformfolyamat csak akkor lehet sikeres, ha abban sikerül jól összekapcsolni a munkásérdeket a többi dolgozó réteg érdekével.

A harmadik kérdés körülbelül úgy merül fel: *hogyan illesszük be a gazdasági reform kapcsán a nemzetköziség eszméjét, a nemzetközi tényező mai szerepét nemzeti tudatunkba?*

Pártunk és a hazai szocialista mozgalom már régesrég elkötelezte magát egy olyan nemzetköziség mellett, amely nemzeti érdekeinken, a világszocializmus érdekein és a más népekkel való együttműködés szükségességén alapul. Ma is ezt valljuk. Változtatlanul elutasítjuk a nemzeti szűklátókörűség mindenféle fajtáját, de tudjuk, hogy többre van szükség: mindjobban kell ismernünk a nemzetközi

viszonyokat, érzékelné a mozgás irányát azért, hogy eredményesen hasznosíthassuk népünk számára.

Ezután is mindig tudatában kell lennünk annak a történelmi sorsközösségnek, amely a szocialista országokkal köti össze hazánkat, annak az internacionalista szolidaritásnak, amely a világ kommunista és munkásmozgalmához köti pártunkat. Gazdasági munkánkban számítani és építeni kell erre a nemzetköziségre. Ugyanakkor könyörtelen tény, hogy gazdasági problémáinkat magunknak kell megoldanunk, nemzeti erőfeszítésünknek fontos kiegészítője, de nem helyettesítője a nemzetközi együttműködés.

A gazdasági reformfolyamat eredményes, optimális megvalósításához feltétlenül szükségesek a megalapozott világgazdasági prognózisok, amelyek a magyar gazdaságot közelről érintő várható helyzetet vagy annak variánsait reálisan előrevetítik. Kedvező, hogy a világgazdasági kutatásokban 1968 óta lényegesen előrehaladtunk, de még többre van szükség. Jó, hogy ma már prognosztizálják a szocialista országok gazdasági fejlődését is, nem hagyatkozunk csupán népgazdasági terveik számításba vételére; de kívánatos lenne, hogy a mainál nagyobb szerepet kapjon az egyes szocialista országok által készített prognózisok önkéntes egyeztetése.

Hogyan viszonylik gazdaságirányítási rendszerünk továbbfejlesztésének terve a szocialista világban megfigyelhető fejlődési irányhoz? Ha azt vesszük figyelembe, hogy ma már szinte minden szocialista országban felismerik a gazdasági mechanizmus alapvető fontosságát, és keresik a javítása mikéntjét, akkor a törekvések egybeesését regisztrálhatjuk. Ha viszont az irányítási rendszereket tartalmi és formai szempontból vizsgáljuk, akkor a nemzeti sajátosságok nagy szerepe tűnik fel, hiszen országonként jelentősek a különbségek. Mégis, az irányítási rendszer elvi lényegét illetően három jellegzetes típust találunk:

— a naturális központi tervezésen, a vállalatok központi utasításán és az áru-, pénz- és piaci viszonyok alárendelt szerepén alapuló rendszert,

— a vállalati öngazgatás és a szocialista piacgazdálkodás elvére épülő rendszert,

— a központi tervezés és a piaci mechanizmus szerves kapcsolatára, a vállalati önállóságra és a piac központi befolyásolására épülő rendszert.

Ha feltesszük a kérdést: miből erednek a különbségek, mindenekeöltt a történelmi és a gazdaságföldrajzi adottságok eltéréseire, a gazdaságpolitikák sajátos nemzeti voltaira, a külső piacoktól való függés különböző fokára kell utalnunk. Emellett kétségtelen, hogy az elmúlt három és fél évtized politikai válságai, leküzdésük sajátos lehetőségei is hatnak nem egy szocialista országban, köztük hazánkban. Erő vagy gyengeség jele a gazdasági mechanizmusok különbözősége? Ha úgy gondolkodunk, hogy jelenleg a szocialista elvek nemzeti adaptációjának időszakában vagyunk — márpedig én így gondolkodom —, akkor az erő jele, az adott viszonyokhoz való jobb alkalmazkodás mutatója a gazdaságpolitikai „többszólamúság”. Igaz persze, hogy hosszú távon a szocialista termelési viszonyok konkrét formáinak a különböző variánsairól van szó. Az előnyös és a hátrányos vonások azonban csak hosszú távon értékelhetők, az egymásmelletti-ség ebből a szempontból sem hátrány.

A külgazdasági kapcsolatok szempontjából az a kérdés: alkalmas lesz-e a továbbfejlesztett gazdaságirányítás arra, hogy segítségével párhuzamosan fejleszthessük gazdasági és műszaki kapcsolatainkat a KGST-országokkal, a KGST-n kívüli szocialista országokkal, a fejlett tőkés gazdaságokkal és a sokrétű fejlődő világgal. Nyilvánvaló, hogy ezt a sokrétű alkalmazkodást nem lehet jól megoldani *csak* a központi tervezéssel; de nem lehet *csak* vállalati szervezéssel és a piaci szabályozók működésével sem. Minden viszonylatban egyaránt szükségesek központi irányításheli meg piaci módszerek, de más-más kombinációban. Az eddigi ta-

pasztaletok alapján bízhatunk abban, hogy a szocialista piacokon aktivitásunkat fenntartjuk, a nem szocialista piacokon pedig nagyobb dinamizmus mellett jobb eredményeket érünk el a reform továbbfejlesztésével.

Végül válaszolnunk kell a negyedik kérdésre, a következőre: *milyen politikai képletben valósíthatjuk meg a gazdaságirányítás több éves átalakítását nemzeti közmegegyezés mellett?*

Mindenekelőtt arra van szükség, hogy a párt eredményesen töltsse be politikai vezető szerepét, a szükséges változások hajtóereje legyen, továbbra is vállalja a különböző lehetőségek, érdekek és vélemények feltárását, tisztázását, a pártpolitikát képes legyen nemzeti egységpolitikává formálni. A gazdaság oldaláról a politikai célok figyelembevétele, megvalósulásuk elősegítése merül fel követelményként, politikai oldalról pedig az eddiginél nagyobb fontosságot kell tulajdonítani a hatékonysági szempontoknak. A hatékonyabb gazdaságot irreális lenne politikamentes gazdaságnak elképzelni, inkább *ésszerűen politizált* gazdaságra kell törekednünk, részletes és aprólékos politikai beavatkozások nélkül, teljeskörűen érvényre juttatva a gazdasági vezetés felelősségét.

Nagyon szükséges továbbá, hogy a gazdaságirányítás fejlesztése során is a szövetségi politika módszerét alkalmazzuk, azaz törekedjünk mindazok politikai energiájának összefogására, akik tenni akarnak a gazdasági haladásért Magyarországon. Ebbe a szövetségbe természetesen nem hívhatjuk azokat, akik nem bíznak a szocialista rendszer életrealitásában, de önmagukat rekesztik ki azok is, akik egy utópikus, áru- és pénzviszonyok nélküli szocializmuskép megszállott rabjai ma is. Rajtuk kívül hívünk kell mindenkit, tekintet nélkül arra, hogy számos kérdésben véleménykülönbségek vannak, és nyilván lesznek a jövőben is, ha ezek nem akadályozzák a fő kérdésben való összefogást. A szövetségben helyet kell kapniuk az óvatos megfontoltság képviselőinek éppúgy, mint a radikális megoldásokért sikraszállóknak, azzal a feltétellel, hogy végül is mindenki valamiféle közmegegyezésre törekszik. A külpolitikából kölcsönzött kifejezéssel élve, úgy érzem, valamiféle kölcsönös bizalomerősítő folyamatra van szükség napjainkban a gazdaságpolitika különböző alternatív megoldásait képviselők között, de a hatékonysági, a szociálpolitikai, a kulturális vagy az egészségügyi szempontokat előtérbe helyezők között is.

Az is szükséges, hogy *a gazdasági munka megjavítása, a hatékonyság lényeges emelése mozgalommá váljon hazánkban*; kívánatos ezzel is összekötni a gazdaságirányítás továbbfejlesztését. Enélkül félő, hogy sok-sok helyi lehetőség kihasználatlanul maradjon, hamvába halna, sőt megnövekedne annak veszélye is, hogy a változások nem egy helyen rövid lejáratú epizódokká válnának, majd pedig minden visszarendeződne korábbi állapotába. Ajánlható, hogy a VII. öt-éves terv kidolgozásával együtt kezdeményezzünk mozgalmat arra, hogy a vállalatok, esetenként vállalatcsoportok, a helyi tanácsok, és ahol indokolt, még a költségvetési intézmények is elemezzék átfogóan saját helyzetüket, majd erre az elemzésre és az országos irányelvekre támaszkodva dolgozzák ki saját programjukat.

Népünk tudatában van annak a ténynek, hogy — a közgazdasági irodalomban gyakori szóhasználatnál élve — nemzeti törtánk túlságosan kicsi nemzeti étvágyunkhoz képest. Azt azonban még tovább kell tisztázni, hogy miért kisebb a torta az étvágnál. Főként pedig nem csupán a szeletelésen kell változtatni, hanem mindenekelőtt magát a tortát kell tudni nagyobbá tenni.

A gazdasági hatékonyság és a reformfolyamat továbbfejlesztésének politikai képlete tehát így fogalmazható: a párt helyes gazdaságpolitikája + a haladó erők szövetsége + a helyi programmegvalósító mozgalmak kialakítása.

Az elosztási viszonyok és a reform

Falusné Szikra Katalin

A gazdasági reform továbbfejlesztésével kapcsolatos törekvések nap mint nap beleütköznek az elosztás problémáiba, mindenekelőtt a munkabérrel összefüggő ellentmondásokba, tisztázatlanságokba.

Az első megvizsgálandó kérdés *a munkabér és a munkaerő újratermelési költsége közötti kapcsolat*. A munkabér és a vele szemben támasztható követelmények körül rendkívül sok a vita. Egyvalamiben azonban mindenki egyetért. Abban tudniillik, hogy a munkabérnek fedeznie kell a munkaerő újratermelési költségeit. Hazánkban azonban az a rendkívül furcsa helyzet állt elő, hogy a munkabér — az esetek túlnyomó részében — a szociális juttatásokkal együtt sem fedezi a munkaerő újratermelési költségeit. A társadalmilag elismert szükségletek fedezésére, az általánosan elfogadott igények kielégítésére nem elegendő az állami szektorban kifizetett munkabér. Ahhoz, hogy a munkaereje újratermelésével kapcsolatos szükségleteit kielégítse — és itt nem az egyéni, szubjektív szükségletekről van szó, hanem a társadalmilag elismertekről —, a dolgozók jelentős részének főállásán kívül különféle mellékmunkákat, melléktevékenységeket is kell vállalnia, vagy a főállásban nem hivatalos mellékjövedelemre (hálápénzre, borraivalóra, csúszópénzre) kell szert tennie. Ezt ma Magyarországon minden gyerek tudja. Nem kérdéses, hogy a különjövedelemre való törekvés motívumai között a legjelentősebb tényező: a lakás. A munkabér csak nagyjából annyit tartalmaz a lakásszükséglet kielégítéséhez szükséges összegből, ami az állami lakások bérének felel meg, bérlakáshoz viszont csak a családok kicsi és egyre kisebb része juthat. A többség csak a munkabéréktől teljesen elszakadt áron szerezhethet magának lakást. Ez elosztási rendszerünk egyik legsúlyosabb anomáliája, ami már önmagában is ár- és bérreformért kiált. (Még ha erre egyelőre nemigen nyílik is lehetőség.) De a munkaerő újratermelési költségének sok más eleme sem nagyon fedezhető a bérből. Így a többi között az autótartás költségei sem foglaltatnak benne a bérben, pedig az már a családok csaknem egyharmadának megszokott életformájává vált.

A második kérdés kapcsolódik az elsőhöz: ha általában *tekintve meg nem felülés állapítható meg a munkaerő újratermelési költsége és a munkabér színvonala között, még inkább áll ez az egyes rétegekre*. Az általános szemlélet nem vesz tudomást a szükségletek dolgozókatégoriánkénti eltéréseiről, noha ez elemi politikai gazdaságtani tétel. Azt alig merjük kimondani, hogy a szükségletek rétegenként mások, eltérő nagyságúak, például a lakás, a kulturális javak, a szolgáltatások stb. tekintetében. Kizárólag a nehéz fizikai munkát végzők magasabb bérét szokás nagyobb táplálkozási szükségleteikkel indokolni. A magasan kvalifikált, bonyolult szellemi munkát végzők sajátos szükségleteiről rendszerint hallgatunk, és ami a nagyobb baj, azok a valóságos béarányokban sem jutnak kifejezésre.

Falusné Szikra Katalin akadémikus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem egyetemi tanára.

Az előbbiekhöz kapcsolódik az a gyakran hangoztatott igény, hogy a bérarányok a teljesítményhez, ne pedig a munkakörhöz igazodjanak, és ezzel együtt az a vélemény, hogy csak a teljesítmény szerinti bérdifferenciákat kell növelni, a munkakör szerintieket nem szükséges. Ez a szembeállítás nem helytálló. *A munkafeladat, a munkakör szerinti bérdifferenciálás nem kevésbé fontos, mint a teljesítmény szerinti.* A munkafeladat szerinti bérkülönbségeknek meghatározó szerepük van a rendelkezésre álló munkaerő-potenciál, tehetség, képesség megoszlásában a különböző foglalkozások és tevékenységek között. A foglalkozások, munkakörök közötti nem megfelelő kereseti arányok kontraszelekcciókhoz vezetnek, mint ahogy az több területen (pedagógusi, mérnöki pálya stb.) tapasztalható is. A valóság az, hogy — *szemben a közhiedelemmel — a bérek elsődlegesen a munkafeladat által támasztott követelményekhez kell igazodnia, és csak e követelmények keretei közt a teljesítményhez.* Az átlagos teljesítményű szerkesztő mérnöknek is jelentősen többet kell keresnie, mint az átlagos teljesítményű szakmunkásnak. Alapvetően nem a béreknek kell idomulniuk a teljesítményekhez, hanem a teljesítményeknek a követelményeket kifejező bérekhez. Ha a bér nem felel meg a munkafeladat által támasztott követelményeknek — ezekhez viszonyítva alacsony —, akkor előbb-utóbb csökkenniük a követelmények is. Mind a követelmények, mind a tényleges teljesítmények a bérek színvonalára süllyednek.

A munkafeladathoz és a képzettséghez igazodó bérezés követelményének gyakorlati érvényesítése számos akadályba ütközik: a munkaerőhiányba, különösen egyes munkaerő-kategóriák hiányába, az alkalmatlan dolgozótól való megváltás nehézségeibe stb. A legközvetlenebb akadály azonban a központi keresetszabályozás. Az ösztönző bérezés megvalósítását célzó minden törekvés a keresetszabályozás „falába” ütközik. Ezzel magyarázható az, hogy minden reformtörekvés „megcöllozza” a keresetszabályozás valamiféle átalakítását.

A szakirodalom a központi keresetszabályozás többféle funkcióját említi. Ténylegesen azonban egyetlen rendeltetése van: a bérkirárlás „kézben tartása”, a vásárlóerő és az árualap egyensúlyának ez úton történő biztosítása. Olyan körülmények között, amikor a vállalatokban nem működik a bérkirárlást fékező jelentős belső erő, amikor a vállalati vezetők — és még inkább a vállalatban belüli vezetők — a bérek tekintetében gyakran inkább szakszervezeti funkcionáriusok módjára, semmint munkáltatóként viselkednek, nélkülözhetetlen a központi keresetszabályozás valamilyen formája. E szabályozás megszűnése a vásárlóerő és az árualap összhangjának a megbomlásához, az infláció felgyorsulásához vezetne.

Széles körben elterjedt vélemény, hogy a központi keresetszabályozást a reform során valamiféle bruttójövedelem-szabályozással lenne célszerű felváltani, amelyben a dolgozók személyi jövedelme közvetlenül a vállalati eredmény függvénye. Ez a megoldás indokolt olyan kisvállalatok esetében, amelyek öngazgatásos alapon működnek. Nagyvállalatainkban azonban, amelyek esetében az öngazgatás nem látszik célszerűnek, minthogy csak formális lehetne, indokolatlan arra törekedni, hogy a személyi jövedelmek színvonala szorosan függjön a vállalat teljesítményétől. Ennek révén ugyanis sem érdemleges ösztönző hatás, sem tulajdonosi magatartás, tulajdonosi tudat nem alakítható ki. A jogszólv tapasztalatok pedig azt mutatják, hogy e megoldás nem biztosítja a vásárlóerő és az árualap szükséges összhangját: azok a vállalatok is a bérek erőteljes növelésére törekzenek — nem eredménytelenül —, amelyekben nem jött létre a béremelés anyagi fedezete.

A reform útján való következetes előrehaladás, a központi bérszabályozás feloldása irányában való előrelépés feltétele, hogy magán a vállalatban belül jöjjön létre a fedezet nélküli bérkirárlást korlátozó erő. Ehhez a vállalatok nagyfokú

költségérzékenysége, vagyis olyan viszonyok létrejötte szükséges, amelyek közepette a vevő csak a piac által elismert, társadalmilag szükséges ráfordításokat fizeti meg. De szükséges hozzá a vállalati vezetés helyzetének, érdekeltiségének a megváltozása is! A vállalati vezetőknek maguknak is erősen költségérzékennyé, ezen belül bérköltség-érzékennyé kell válniuk ahhoz, hogy a központi bérszabályozás korlátai feloldhatók legyenek. A vállalati felső vezetők jövedelmének és pozíciójában maradásának is a nyereség hosszú távú alakulásától, a vállalati vagyongyapodásától kell — a jelenleginél sokkal nagyobb mértékben — függnie. Ugyanakkor a vezetőknek politikai támogatást is kell kapniuk ahhoz, hogy a vállalati érdeket — a munkavállalók rövid távú érdekeivel szemben is — képviseljék. Meg kell szünnie annak az állapotnak, hogy a vezetők bérkérdésekben inkább a munkavállalók, semmint a munkáltató képviselőjeként lépnek fel. A másik oldalon a szakszervezeteknek az eddiginél sokkal egyértelműbben kellene a munkavállalói érdekeket képviselniük. Az eltérő érdekeknek nyíltabban kellene kifejeződniük, és szükség esetén ütközniök a beralakítás folyamatában.

A makroszintű problémák enyhítése kedvezőbb feltételeket teremthet a vállalatokon belüli hatásos anyagi ösztönzésre. Az utóbbi időkben — a tőkés világban és a szocialista országokban, köztük hazánkban is — utat törnek maguknak olyan termelés- és munkaszervezési formák, amelyek keretében egy kisebb kollektíva kiléphet a megszokott vállalati rendből, és bizonyos cselekvési önállósághoz juthat. Az ilyen közösségek maguk alakítják ki a munkavégzés módját, munkájuk eredményében közvetlenül érdekeltek, a munkadíjnak az egyes dolgozók közötti felosztásáról maguk döntenek. E formák közé tartoznak a nagyvállalatokon belüli különböző vállalkozások is. Mindezen megoldások céljai közé tartozik a dolgozók valamiféle tulajdonosi státuszhoz hasonló, „kvázi-tulajdonosi” helyzetbe hozása, amelyben úgy érezhetik, maguknak dolgoznak, saját szerencsájüknek a kovácsai. A technológiai folyamatokban végbemenő változások is sok területen kedvező feltételeket teremtenek az ilyen kisservezetek létrejöttéhez. Mégis egészen biztos, hogy a nagyvállalatok tevékenységének a jövőben is csak kisebb részét, inkább csak töredékét lehet vállalkozásszerű, bizonyos gazdasági autonómiával rendelkező kisservezetekbe átültetni. Az emberek többsége — a jövőben is, „reformviszonyok” között is — minden bizonnyal csak többé-kevésbé hagyományos bérrendszerben dolgozhat. Nem kevés tartalék van azonban még ebben a rendszerben is.

Ilyen tartalék — egyebek mellett — a vezetői értékítélet határozottabb érvényre jutása, a vezetői szuverenitás növekedése. A vállalati vezetők függése nálunk kettős: nemcsak a hierarchikusan felettük elhelyezkedő vezetési szintektől, hanem az általuk irányított kollektívától, az azt képviselő társadalmi szervektől is függenek. Az ő támogatásukra is szükségük van a vezetőknek mind a pozícióba jutáshoz, mind a pozícióban maradáshoz. Nem lehet csodálni, hogy ilyen körülmények között a vezetők az ő kedvükben is akarnak járni, és ezt a felsőbb vezetési szinteken el is várják tőlük. Ezzel is összefügg, hogy a vezetők gyakran inkább az általuk irányított kollektíva, semmint a vállalat érdekeinek a képviselői. A vezetőket ma nemcsak a munkaerőhiány és a központi bérszabályozás gátolja a teljesítményhez igazodó bér differenciálásban, hanem a kollektíva különféle módokon — ezen belül a társadalmi szerveken keresztül is — érvényre jutó nivellálási törekvései is. Ilyen körülmények között a nyereségben való sokkal erősebb érdekeltségük sem lenne elegendő ahhoz, hogy szembehelyezkedjenek a vállalatban megnyilvánuló erős nivellálási törekvésekkel. E problémák csak a gazdasági és a társadalmi-politikai mechanizmus együttes továbbfejlesztésével enyhíthetők.

Eddig csak az állami és a „nagyszövetkezeti” tulajdon körében keletkező munkajövedelmekkel foglalkoztunk. Ismeretes azonban, hogy az utóbbi időkben — a társadalmi tulajdon uralkodó szerepe mellett — egyes területeken más tulajdonformák, így a kismagántulajdon és a kiscsoporttulajdon is teret nyert. Ezek körében nem bérvizonyok uralkodnak: az egyén vagy kiscsoport munkáját közvetlenül a piac értékeli. Ebből következően itt — szemben az „első” gazdasággal — igen nagy személyijövedelem-különbségek fordulnak elő. Ebben a szférában inkább van lehetőség több vagy társadalmilag magasabbra értékelt munkával nagyobb jövedelem szerzésére, mint az állami szektorban. Ugyanakkor — a dolog természeténél fogva — a munkateljesítményen kívül itt olyan körülmények is befolyásolják a jövedelmeket, mint a kereslet és a kínálat viszonya vagy a befektetett tőke nagysága. A kisiparosok, kiskereskedők, kistársulások tagjai jövedelmének egy része a foglalkozásukhoz kapcsolódó vagyonból, az üzlet, műhely stb. tulajdonából származik. Jövedelmük nagysága — igen különböző mértékben ugyan, de — tőkájük nagyságától is függ. Ez szükségszerű, mivel ennek a jövedelemnek nemcsak a személyes fogyasztást kell szolgálnia, hanem a vállalkozás „szinten tartását” és fejlesztését is. (Adórendszerünk ezt ma is csak részben veszi figyelembe.) *Ha elismerjük a kistulajdonhoz kapcsolódó kisvállalkozások létjogosultságát, tudomásul kell vennünk azt is, hogy az abba való tőkebefektetés jövedelmet hoz tulajdonosának.* Másképpen nem lehetne elérni azt, hogy a szóban forgó személyek anyagi eszközeit is „bevessék” a vállalkozásba. Pedig erre feltétlenül szükség van. Egyrészt az államnak nincs elég anyagi eszköze e szféra finanszírozására is; másrészt enélkül a vállalkozók érdekeltsége csak nagyon korlátozott lehet; harmadrészt, a lakossági eszközök ilyen termelési, üzleti célú hasznosítása alkalmas arra is, hogy mérsékelje a magas személyi jövedelmek és a lakosság felhalmozott eszközeinek pazarló felhasználását. A pazarló felhasználás a tömegeket is nagyon irritálja. Természetesen a tulajdonból származó jövedelem minden fajtája csak erősen korlátozott, kiegészítő jelentőségű lehet társadalmunkban.

Az elmondottakból is következik, hogy a reformfolyamat továbbvitele — minden valószínűség szerint — a jövedelmi különbségek (legalábbis a szélső pólusok közötti távolság) megnövekedésével jár a gazdaság számos területén. Ez a túlzott jövedelmi különbségeket mérséklő, az ösztönzést azonban nem túlságosan gyengítő, megfelelő személyi jövedelemadó-rendszer működését teszi szükségessé. Ennek feltétele — a többi között — megfelelő létszámú, jól felkészült és jól fizetett, magas erkölcsi színvonalon álló adóapparátus és rugalmas ellenőrzési módszerek alkalmazása. De a jól működő adórendszer kialakításának a feltételei közé tartozik az is, hogy az adóztatás ne csak a könnyen megragadható hivatalos jövedelmekre, hanem a gyakran lényegesen magasabb láthatatlan jövedelmekre is kiterjedjen. Az ilyen adórendszer kiépítéséhez rendelkezésünkre állnak külföldi tapasztalatok.

Az elosztási viszonyok kérdésköre nagyon szerteágazó. A megoldásra váró kérdések jelentős részében az előrelépés emberi, társadalmi érzékenységbe ütközik. A reform továbbfejlesztése során meg kell próbálni körültekintően, reálisan, dogmáktól, elfogultságtól és indulatoktól mentesen megközelíteni e kérdéseket.

A reform szerepe a szocialista társadalom fejlődésében

Bognár József

Az MSZMP Központi Bizottságának állásfoglalásával* lezárult a gazdasági reform előkészítésével összefüggő kutatások, viták, korrekciók és a koncepciók kidolgozásának első szakasza. Első szakaszcsoportról azért beszélünk, mert államigazgatási és törvényhozási vonalon még hatalmas feladatok tornyosulnak előttünk. E feladatok nemcsak jellegük és háttérük szerint, hanem időben is tagolódnak, hiszen az irányítási rendszer továbbfejlesztése néhány év alatt valósul meg oly módon, hogy a változtatások zömét már 1985-ben megtegyük.

Nyilvánvaló, hogy az előkészítéssel összefüggő komplex tartalmi és bonyolult taktikai kérdésekről, illetve a különféle gazdasági és társadalmi erőközpontok magatartásáról összefoglaló értékelés most még nem adható. Hiszen az állásfoglalás még egészen friss, következményei pedig a gyakorlatban még nem jelentkeznek. Mégis indokoltnak látszik, hogy cselekvési rendszerünk fejlesztése és a várható új folyamatok megfigyelési rendszerének, metrikájának tökéletesítése végett néhány nagy jelentőségű folyamatot és összefüggést már itt és most is kiemeljünk.

A reformoknak a szocialista társadalom és gazdaság fejlődésében betölthető szerepéről már több alkalommal szoltam.** A reformokat a széles háttérű és nagy mélységű, fundamentális társadalmi-gazdasági problémák megoldására a szocialista társadalomban a legalkalmasabb cselekvési keretnek tartom. Ez a racionális, a felesleges áldozatoktól és a potenciális lemaradástól egyaránt megkímélő cselekvési keret a permanens forradalom és a hatalom meghódításának korszakában kialakult struktúrák befagyasztása között jöhet létre.

A reformokra mint a szocialista gazdaság és társadalom előrehaladásának észszerű és komplex módszerére tehát feltétlenül szükség van, de a legátfogóbb és legelőrelátóbb reform sem lehet „végleges” vagy változatlan egy dinamikus világban, amelyben a fejlődés példátlanul felgyorsult. (A „felgyorsulást” nem a nemzeti jövedelem vagy termelés évi növekményének nagyságára vonatkoztatom, hiszen — a tapasztalat szerint — lassú növekedési korszakban, avagy krízis idején is lehet gyors műszaki fejlődés és gyökeres szerkezeti átalakulás, végbemehetnek a világgazdasági régiók között hatalmas eltolódások, nemzetgazdaságok indulhatnak el a gyors előretörés útján, vagy maradhatnak vissza.)

Egy új reform — ilyen értelemben — nem a régi reformja, hanem olyan cselek-

* Közlemény a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1984. április 17-i üléséről. Népszabadság, 1984. április 19.

** Lásd például Bognár József: Negyedszázados gazdasági fejlődésünk eredményei a világgazdasági korszakváltás mérlegén. Közgazdasági Szemle, 1982. 7—8. sz.; A gazdasági reform szerepe a szocialista társadalom fejlődésében. Társadalmi Szemle, 1983. 2. sz.

vési keretet jelent, amelyben megvalósul az új feltételekhez történő alkalmazkodás. Figyelembe kell venni ugyanis, hogy a fejlődési folyamatban elfoglalt mai pozíciók holnap új erőviszonyok formájában jelentkeznek.

Az állásfoglalásban felvázolt cselekvési rendszer számos vonatkozásban az 1968. évi reform folytatását és fejlesztését jelenti. Természetesen egy reform esetében nemcsak az a kérdés, hogy mit folytat vagy fejleszt, hiszen az 1980-as évtizedben mindenféle gazdasági döntésnek és lépésnek a századvég körülményeihez és feltételeihez kell igazodnia, amelyek gyökeresen eltérnek az „aranykor” utolsó éveitől. Azóta alapvető változások mentek végbe a világgazdaságban, és új gondolkodási módszerek forrtak ki a világ tudományában. Megváltozott helyzetünk is, hiszen a magyar gazdaság — az elmúlt másfél évtizedben elért eredmények ellenére — egyensúlyzavarokkal küzd, amelyek különösen külgazdasági területen súlyosak. Ennek következtében mindenféle gazdasági reformnak a külgazdaságra kell koncentrálnia. Ez a követelmény még mérsékelt szerephez jutott az irányítási rendszer 1968. évi reformjában.* Végül az 1968. évi reformban a közvetlen változások viszonylag szűk sávon valósultak meg, ami a gazdasági intézkedések moderálásában, társadalmi-politikai vonatkozásban kifejezetten tudatos fékezésükben jelentkezett.**

Az 1968. évi reform közvetlen hatásainak szűk sávja azonban az említett visszatesek ellenére párosult a közvetett hatások széles sávjával. A tudomány ugyanis nemcsak cselekvési rendszer formájában fejt és fejthet ki hatást, amit — a dolog természeténél fogva — a politika felerősít, hanem gondolkodási rendszer formájában is. Ez a hatás tehát közvetett, időigényesebb, de mélyebb és szélesebb. Nyilvánvaló, hogy az 1968. évi reformban megtestesülő közzgazdasági gondolkodásmód jelentős hatást fejtett ki a közzgazdaság és a termelés szféráiban dolgozó szakemberekre — akik gyakran döntéshozók is —, a gazdasághoz közel álló más tudománysszakok művelőire (szociológusokra, jogászokra, műsszaki és agrárszakemberekre), valamint az egyetemi fiatalsságra. Ennek a közvetett hatásnak köszönhető, hogy a reformgondolatok kialakításában, formálásában és kezdeményezésében a közzgazdászok nincsenek egyedül; sőt az említett tudományágak legjobb képviselőitől felbecsülhetetlen értékű támogatást kaptak és kapnak. Ennek a közvetett hatásnak köszönhető, hogy az államapparátusban dolgozó legjobb szakemberek és a tudományos kutatók gondolkodási rendszerei és elképzelései olyan közel kerültek egymáshoz, hogy egymást kölcsönösen felerősítették. Végül ennek köszönhető, hogy a fiatal közzgazdász nemzedék képviselői számottevő szerepet játszottak a különféle reformjavaslatok kidolgozásában, amit akkor is nagy eredménynek kell minősítenünk, ha a koncepció egyes elemeinek megítélésében eltérő nézeteket képviselünk.

Az a közvetett hatás, amit az 1968. évi reform más tudománysszakok művelőire is kifejtett, megteremtette a feltételeket az irányítási rendszer reformjának kiszélesítéséhez. E napokban ugyanis nemcsak a mechanizmus (a szó szűkebb értelmében vett irányítási rendszer) továbbfejlesztéséről van szó, hanem a gazdaságpolitikai koncepció, valamint a gazdaság és az állam közötti kölcsönhatások rendszerének átalakításáról is. Ezen gazdasági indítatású változások áramai egyesülnek olyan folya-

* Csúpan a teljesség kedvéért jegyzem meg, hogy a reform koncipiólói akkor arra gondoltak, hogy a külgazdasági tényezőt a reform második hullámában, 3—5 év múltán lehet továbbfejlesztteni.

** A későbbi események, így a reformra való készség csökkenése a belső közvéleményben, bizonyos ellenáramlatok megjelenése és a szocialista országokban bekövetkezett „reformapály” arra vallanak, hogy éppen e moderálás és fékezés tette lehetővé, hogy az irányítási rendszer „átvészelhette” a nehéz időszakot.

matokkal és törekvésekkel, mint a különféle demokratizálási törekvések; így a hatalmon belül a képviselői rendszerek javára történő súlyponteltolódás, az állam és a társadalom közötti viszony olyan felfogása, amely a lakosságot nagyobb öntevékenységre serkenti, valamint a közigazgatás reformja.

Végül a gazdasági problémákkal összefüggően, de autonóm módon kialakultak vagy kialakulóban vannak olyan új elgondolások, mint az új szociálpolitikai koncepció, a szakemberképzés és a felsőoktatás korszerűsítése, valamint a tudomány és a politikai vezetés új együttműködési és kapcsolódási formái. Ha ezen új folyamatok és elgondolások közvetlenül nem a gazdaságból deriválódnak is (hiszen nemcsak a gazdasági folyamatoknak van viszonylagos autonómiája más társadalmi mozgásrendszerekhez viszonyítva, hanem a többi nagy mozgásrendszernek is a gazdasághoz viszonyítva), a gazdaság jelenlegi körülményei meghatározóan befolyásolják e folyamatok irányát és kereteit. Másfelől nyilvánvaló az is, hogy a létrejövő új megoldásoknak olyanoknak kell lenniük, hogy a különböző mozgásrendszerekben létrejövő autonóm folyamatok egymást erősítsék. Ily módon e pozitív, illetve pozitívvá tehető folyamatok szerves részét alkotják a gazdasági reformnak, az irányítási rendszer tökéletesítésének.

A továbbiakban — inkább csak illusztrációképpen — arról szeretnék beszélni, hogy milyen változtatások megvalósítására ad lehetőséget* az irányítási rendszer továbbfejlesztését tartalmazó állásfoglalás.

A szűkebben értelmezett gazdasági mechanizmus változásai három forrásból fakadnak:

a) a tapasztalatok nyomán megérett olyan változások, amelyeket eddig — valamilyen okból — nem lehetett bevezetni,

b) az 1968. évi mechanizmus bizonyos ösztönzőinek és szabályozóinak „elkopása”, erodálódása. (Ismeretes, hogy a vállalkozások és az egyének a befolyásoló tényezők által kifejtett hatásokra saját érdekrendszerükből kiindulva reagálnak. Bizonyos idő elteltével a reagálás módban megerősödnek az egyéni és a vállalati érdekek, és meggyengül a *közérdek* érvényesülése. Ezért új ösztönzőkre és szabályozókra időről időre feltétlenül szükség van és lesz a jövőben is.)

c) a külgazdasági tényező súlyának rendkívüli megnövekedése a korszakváltás és a világgazdasági krízis viszonyai között.

E változások, változtatások gazdagítják az irányítási rendszer közgazdasági eszköztárát: a gazdasági vezetésnek egy-egy zavar elhárítására, egy-egy nehézség áthidalására *változatosabb eszközök állnak rendelkezésére*, mint korábban. A tervutasításos rendszerben például a régi utasítást lehetett csak újjal felváltani, a zavarokért „felelős” személyeket lehetett kicserélni, és az adott beruházásra fordított eszközöket emelni vagy törölni (valamely kiegészítő létesítmény elhagyásával), azaz olyan módzereket lehetett alkalmazni, amelyek hatástalansága már korábban beigazolódott. A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésével kapcsolatban különösen az alábbi tényezőknek tulajdonítok nagy jelentőséget:

— az áru-, pénz- és piaci viszonyok fejlesztésével kapcsolatban a tőkepiac kialakítása (tőkeallokációs mechanizmus bevezetése, kötvények kibocsátása stb.),

* A lehetőséget azért hangsúlyozom a normativitással szemben, mert semmiféle irányítási rendszernek nincsen automatizmusa olyan értelemben, hogy azon belül csak meghatározott és tudományosan kialakított magartási formák lehetségesek. Alternatív döntési lehetőségek léteznek, vannak kockázatos vagy óvatoskodó egyének, előrelátó és aktív, illetve elmaradó és passzív vállalati politikák stb.

— a világpiac értékítéletét elfogadó árrendszer bevezetése a kompetitív ágazatokban, valamint a szabad árak körének további bővítése,

— a külkereskedelmi tevékenység és szervezet fejlesztése a világgazdaságban kialakult munkamegosztási és marketing- (értékesítési) formákhoz történő igazodás jegyében,

— új bérpolitikai és jövedelemelosztási alapelvek bevezetése,

— az adórendszer korszerűsítése,

— az innovációs rendszer új formáinak kialakítása,

— szabadabb (a követelményekhez és a teljesítményhez jobban igazodó) értékesítési módszerek bevezetése,

— a versenyviszonyok erősítése és a burkolt monopóliumok felszámolása a piacra termelő ágazatokban (a „profilgazda” és az „ellátási felelősség” intézményének megszüntetése),

— a bank-, a hitelezési, a kamatláb- és az árfolyamrendszer továbbfejlesztése,

— a vállalatok tevékenységének új módon történő beillesztése a szocialista gazdálkodás rendszerébe (önállóságuk, szerepük a tulajdon kezelésében, érdekeltségük a vagyon gyarapításában, a vállalatvezetők kiválasztási rendszere, a vállalati önkormányzat új formái, értékesítési, export- és leányvállalat-alapítási jog) és vállalkozássá történő átalakításuk, különböző vállalati formák, társulások kodifikálása.

Döntő jelentősége van annak, hogy megsokszorozódjék a vállalatok belső és külső változások iránti érzékenysége, hogy mozgékonyan reagáljanak, gyors termékváltásra legyenek képesek.

Ismeretes, hogy 1968-ban az új irányítási rendszer bevezetése nem párosult számottevő gazdaságpolitikai változásokkal. A lehetséges gazdaságpolitikai változások körét korlátozta a reformközvéleményen belüli konszenzus iránti igény is.

Ezzel szemben ma a gazdaságpolitikai gondolkodásmód és a fejlesztési koncepciók lényeges változásával számolhatunk. A legjelentősebb változtatások nem közvetlenül a célszerű struktúrák milyenségére (konkrét alakítására) vonatkoznak, hanem egy kisméretű, közepes fejlettségű és centrális fekvésű, kontinentális nemzetgazdaság döntési (magatartási) alternatíváira egy olyan korszakban, midőn a technikai fejlődésnek számtalan variánsa van, az eszközök korlátozottak, a verseny rendkívül kiélezett, és mégis exporttöbbletet kell elérni. E vonatkozásban számos olyan gazdaságpolitikai törekvés alakult ki, amelyek lényeges változásokat írányoznak elő.

Az egyik ilyen, a közgazdasági közvélemény által már elfogadott irányelv a szelektivitás. Nyilvánvaló, hogy egy szűk eszközzel és kis belső piaccal rendelkező gazdaság nem fejleszthet ki minden ipari ágazatot. A kifejlesztendőknek viszont el kell érniük — ha nem is a csúcson levő, de — az élenjáró technikát, mert ellenkező esetben termékeiket csak alacsony áron tudják értékesíteni. Ha valamely gazdaság által importált termékek ára rendszeresen emelkedik, az exporttermékek által elérhető fajlagos bevétel viszont csökken, úgy a szóban forgó gazdaság elveszti külgazdasági, majd népgazdasági egyensúlyát. Ebből következik, hogy az exportágazatokat erőteljesen kell fejleszteni, ami csak abban az esetben lehetséges, ha más ágazatok beruházási lehetőségeit korlátozzák. Az exportágazatok fejlesztése viszont a háttéripár és az ipari infrastruktúra fejlesztését is megköveteli. Nyilvánvaló tehát, hogy szelektív politika esetén a fejlődés nem arányos és nem egyenletes, az elmaradó ágazatok vagy elhálnak (természetesen az eszközök átcsoportosítása után), vagy — amennyiben termékeikre még szükség van — átszerveződnek.

Feltehető, hogy ezen új gondolkodásmód és a külgazdasági helyzet nyomása új lendületet ad az exportorientáció követelményei érvényesülésének is, amelyet

egyres tétova gazdaságpolitikusok az elmúlt tizenöt esztendő alatt még nem voltak képesek megérteni.

Új irányzatot valósít meg az a magatartás is, ha a gazdasági problémákat új hajtóerők alkalmazásával, a termelés növelésével, új, potenciális kapacitások feltárásával, nem pedig „az elosztás megjavításával” kívánjuk megoldani. A szocialista közgazdasági gondolkodásmód alapítóinak intelmei és óvásai ellenére a hiánygazdaság „elosztási ökonómiát” alakított ki. Ily módon az elosztás megjavítására egyre újabb és újabb szervezetek jönnek létre, és ez a bürokrácia idővel akadályává válik a hiány megszüntetésének, hiszen az a bürokratákat egzisztenciájukban érintené. Másfelől nyilvánvaló, hogy a kielégítetlen kereslet olyan korrupciót hoz létre, amelyben már a monopolvermelők és -értékesítők többé nem érdekeltek a hiány megszüntetésében.

Végül új gazdaságpolitikai magatartásokat és döntéseket érlel meg azon elhatározás is, hogy a világpiacon az új termékek (a műszaki újítások) értékesítése új marketingrendszereket hoz létre, és ezekhez az új formákhoz — éppen az új technika kedvező feltételek közötti megvásárolhatósága végett — alkalmazkodni kell.

Változást jelenthet az is, ha az ún. technikai függőséggel kapcsolatos „mrev-göröcsöket” meg tudjuk szüntetni, bizva abban, hogy a kölcsönös érdekek rendszeré-
 elég erős potenciális partnereinknél, illetve azok egyikénél, hogy a politikai okokból támasztott nehézségek leküzdhetők legyenek. Természetesen új technika adaptálásához a technikatranszfer egész rendszerét felül kell vizsgálni, és új alapon kell fölépíteni.

A jelenlegi gazdasági reform komplex és széles voltát bizonyítják azon változások is, amelyek *az állam és a gazdaság viszonyában*, illetve e viszony felfogásában, módosításában kialakultak.

A túlsúlyos politikai és állami tevékenység korszakában az állam nemcsak „beavatkozott” a gazdaságba, vagy szabályozta azt, hanem a döntések vonatkozásában „helyettesítette” az „autonóm” gazdasági vezetés teendőit.

Az elmúlt évtizedek változásai nyomán azonban kialakult a gazdasági viszonyok, folyamatok és döntések valóban autonóm jellege, és a közgazdasági módszerekkel megvalósuló gazdaságirányítás átalakította az állam gazdasági funkcióit. *Megerősödött a gazdaság és a politika közötti kölcsönhatások rendszere, és nyilvánvalóvá vált, hogy e két szféra között nincsen hierarchikus függőség.*

Kiépültek — és ez a folyamat most tovább erősödik — a gazdasági alaphól a felépítménybe tartó közvetítő mechanizmusok (érdekeket és tagoltságot közvetítő intézmények, érdekintegráló fórumok, új szervezeti formák stb.). Végül jelentkeztek — a költségvetésen keresztül — *a túlsúlyos állam gazdasági korlátai*. Természetesen az állam túlsúlyos voltából és az államhatalom gazdasági korlátaiból adódó gazdasági és állami jelenségek is politikai döntést igényelnek, és csak az egész politikai rendszer működésével összefüggésben oldhatók meg.

A társadalom életében végbemenő demokratizálódási folyamattal egyidejűleg (és annak egyik elemé gyanánt) megváltozott a hatalmon belül a különböző funkciók egymáshoz való viszonya, és súlyponteltolódás ment végbe a törvényhozás és a bírói hatalom javára. Átalakulóban van az állam és a társadalom viszonya is, egyfelől az egymással versengő társadalmi és gazdasági célok és érdekek összehangolása (az érdekek összeütöközése és közvetítés útján történő egyeztetésük), másfelől az állampolgárok öntevékenységének növelése útján. Végül megvalósulóban van a közigazgatás reformja, amelynek — természetesen — gyümölcsöző kapcsolat kell kialakítania a gazdaságirányítási tevékenységgel.

Nyilvánvaló, hogy az új keretek és feltételek között is szerepet kell vállalnia az államnak:

- a gazdaságpolitika kialakításában,
- a külgazdasági tevékenység nemzetközi feltételeinek biztosításában,
- a különböző időtávú tervek elkészítésében és ellenőrzésében,
- az állami költségvetés alakításában és megvalósításában,
- a pénzügyi és monetáris politika formálásában,
- egyes anyagi eszközök elosztásában,
- a tudományos kutatás anyagi feltételeinek megteremtésében és más fontos kérdések megoldásában.

A reform potenciális szélességét és megalapozottságát növelik azon törekvések, amelyek napjainkban *a képzés és oktatás, a szociálpolitika és a tudományos kutatás szféráiban észlelhetők*. Feltehető, sőt indokolt, hogy e törekvések az irányítási rendszer továbbfejlesztésével összefüggő állásfoglalás után és alapján újabb lendületet kapjanak.

Az eddigi törekvések és szándékok ismeretében biztosnak látszik, hogy napjainkban nemcsak arra nyílik mód, hogy egy minden rugalmasságot nélkülöző és az egyes felsőoktatási formákat és rendszereket egymástól mereven elkülönítő felsőoktatásban a közgazdasági tárgyak ismeretanyagát összhangba hozzuk egy már elfogadott reform követelményeivel, miként az — nem minden kétértelműség és ellenállás nélkül — 1968-ban történt. *Ma az egész szakképzés és felsőoktatás olyan reformjáról van szó, amelynek a világgazdasági korszakváltás, az új tudományos gondolkodásmód és az új irányítási rendszer követelményeihez kell alkalmazkodnia*. A világgazdasággal és a magyar külgazdasággal, valamint a magyar gazdaságpolitikai és irányítási rendszerrel összefüggő gondolkodási rendszernek, ismereteknek és módszereknek helyet kell kapniuk a műszaki és az agrártudományi egyetemeken is. Meg kell teremteni a feltételeket ahhoz is, hogy egyes esetekben a hallgatók (például mérnök-kereskedők) az egyik egyetemen megkezdett tanulmányaikat a másik egyetemen fejezhessék be, természetesen közösen kialakított képzési rendszer keretein belül.

A szociálpolitikai — különösen az egészségügyi — rendszer költségeinek robanásszerű emelkedése (ami világjelenség), az eddigi rendszerek logikája és a gazdasági követelmények közötti ellentmondások és az egyének (a biztosítottak) viselkedésének elemzése arra utalnak, hogy *szelektivebb* rendszerre volna szükség. Olyan speciális, személyekre (kategóriákra) szóló támogatások kellenének, amelyek nem univerzálisak.

Végül napjainkban *a tudományos kutatás* is felkészültebb a reformra, mint 1968-ban volt. Az elmúlt években előrehaladtunk a multidiszciplináris kutatások nehéz és meredek ösvényein. Képesek vagyunk olyan cselekvési programok kidolgozására, amelyek nemcsak a közgazdasági követelményrendszerből indulnak ki, hanem a társadalmi-politikai, műszaki, agrár- stb. tudományok eredményeit és gondolkodási rendszereit is hasznosítják. Rendszeressé váltak a tudomány és a politikai vezetés közötti érintkezések, konzultációk, kérdések és feleletek, sőt viták is.

Nyilvánvaló, hogy a következő években a reform nyomán és a különlegesen nehéz és bonyolult helyzetben feladataink megsokszorozódnak. Messzemenően indokolt és szükséges tehát, hogy lehetőségeinket és képességeinket újra összevegyjük a várható szükségletekkel, és a kettőjük közötti ellentmondásokat rugalmas cselekvési rendszerben hidaljuk át.

Az irányítási rendszer reformjának szélessége részben a gazdaság által kezdeményezett folyamatok továbbterjedéséből és kapcsolataiból adódik, részben pedig olyan autonóm (nem a gazdaságból vezényelt) társadalmi mozgásformák eredőjeként alakul, amelyek kölcsönhatásban állnak a gazdasági folyamatokkal. *Ezen autonóm mozgásformák irányai és törekvései is azt igazolják, hogy milyen mélyek a gazdasági reform gyökerei a hazai fejlődésben. Ez a körülmény a reform további fejlődésének legfőbb garanciája.*

Más felfogások és törekvések természetesen jelen vannak a társadalomban, de *összefüggő és a különböző társadalmi mozgásformákat egyesítő koncepció kialakítására e felfogások képviselői nem voltak képesek.* A reform fejlődésének azonban nem a másfajta felfogások és törekvések adminisztratív eszközökkel történő elnyomása a feltétele, hanem a sikere. A sikertelenség ugyanis — a közvélemény szemében — a választott alternatíva gyengeségének, illetve téves voltának a bizonyítéka.

Körülnézve a forrongó világban, újból megerősödhetünk abban a felismerésben, hogy a reform az egyetlen eszköz, amely lehetővé teszi pozícióink megtartását, majd megjavítását egy olyan világban, amelyben az elmaradás, a perifériára kerülés súlyosabb veszélyként fenyeget, mint a történelemben eddig bármikor.

Ezért a létező szocializmus és a magyar nemzet jövőjének legnagyobb kérdése a reformba foglalt és az ahhoz társuló fejlődési problémák sikeres megoldása. Ilyen értelemben e program megvalósításában helye van mindazoknak, akik tekintetüket a jövőre szegezik, vagy a nemzeti kontinuitás és identitás hordozóinak vallják magukat.

Dr. Misi Sándor—dr. Soós Gábor:

MIT KELL TUDNI A MAGYAR AGRÁRTERMELESRŐL?

Gazdasági életünkben meghatározó szerepe van az agrártermelésnek. Társadalmunk alapellátása, népgazdaságunk összehangolt, kiegyensúlyozott fejlődése nagymértékben agrártermelésünk fejlettségétől, szolgáltatóképességétől függ.

A szerzők arra törekednek, hogy szakmai igényességgel, de közérthetően ismertessék társadalmunk széles köreivel a magyar agrártermelés egyes kérdéseit. Bemutatják, hogy milyen ágazatok tartoznak az agrártermelés keretébe, milyen ezeknek az ágazatoknak a kapcsolati rendszere, összehangolt fejlesztésének szükségessége. A párt agrárpolitikájának alapján elemzik az agrártermelés helyét és szerepét a népgazdaságban, és bemutatják az ágazat helyzetének alakulását az utóbbi fél évszázadban, külön hangsúlyozva a felszabadulás után eltelt 35 esztendő tapasztalatait.

Ismertetik a tudomány, a műszaki fejlődés és az ipari háttér szerepét az agrártermelés korszerűsödésében. Szólnak arról, hogy hol van a magyar agrártermelés helye a világban, ismertetik azokat a feladatokat, amelyek versenyképességünk fenntartását, illetve növelését célozzák.

Írnak a szocialista mezőgazdaság kialakulása nyomán a falu társadalmában bekövetkezett hatalmas változásokról. Ezzel kapcsolatban elemzik a gazdasági előrehaladás és a szocialista társadalmi szemlélet és életmód helyzetét és problémáit. Választ keresnek a szerzők arra a kérdésre is, hogy milyen igényeket támaszt társadalmunk a jövőben az agrártermeléssel kapcsolatban, és milyenek a távlati fejlesztés lehetőségei.

Kb. 280 oldal, füzve kb. 28,— Ft
A Kossuth Könyvkiadó kiadványa

A reform külgazdasági összefüggéseiről

Simai Mihály

A külgazdasági függőségről

Gazdaságunk jellege, nagyfokú külgazdasági függése miatt közgazdászaink körében hosszú idő óta vitatott kérdés gazdaságpolitikánk nemzeti autonómiájának mértéke. A vita az irányítási rendszer továbbfejlesztéséhez fűzött elvárásokra is vonatkozik; mennyire vagyunk külgazdasági szempontból kényszerpályán, különösen a mai feltételek mellett, a világgazdasági válság után, amelynek hatása gazdaságunkban is igen jelentős volt? Sajátosságainkkal a világgazdaságban nem állunk egyedül. Az ilyen országok helyzetében jelentkező azonos és eltérő vonások azzal is összefüggnek, hogy a világgazdasági partnerek jellege, a függőség kölcsönösségének mértéke, feltételeinek és közvetítő közegeinek változása eltérő módon hat a gazdaságra és a kedvezőtlen külső hatások mérsékelhetőségére.

A természeti erőforrások korlátozottsága miatt a *nyersanyagimporttól való függőség* kedvezőtlen hatásai például jól ismertek a magyar és a nemzetközi gyakorlatban. Tudjuk azt is, hogy e hatások csökkenthetők a feldolgozás fokának növelésével vagy a fajlagos felhasználási mutatók más módon történő javításával, mindenütt keresett, exportképes gyártmányok előállításával.

Az *exportkényszer által teremtett függőség* veszélyei mérsékelhetők olyan cikkekre való jobb összpontosítással, amelyek keresettebbek, a minőség javításával, a külkereskedelmi szervezet korszerűsítésével, okos, hatékony importhelyettesítéssel, amely mérsékli az import miatt fellépő exportkényszert, rugalmas relációs politikával, amely lehetőséget ad a piacok változó feltételeinek kiaknázására. Több újonnan iparosodott ország bizonyult képesnek a fenti lehetőségek kihasználására, és bizonyos területeken Magyarország is ért el eredményeket.

A *technikai függőséggel* járó problémák is mérsékelhetők a nemzeti innovációs képesség erősítésével, az alkalmazó, adaptáló tevékenység hatékonyságának javításával, a technikaimport mechanizmusainak és közvetítő közegeinek ügyes kombinálásával, a technikai fejlődés fő centrumaihoz való hatékony kapcsolódással.

A *pénzügyi függőség* kedvezőtlen hatásai sokirányúak. Az eladósodás ennek csak egyik vetülete. A nemzetközi tapasztalatok szerint a pénzügyi függőség következményei — bár lényegesen mélyebbek és átfogóbbak lehetnek a külgazdasági függőség egyéb formáinál — az eladósodással kapcsolatban bizonyos szinten felül sajátos érdekközösséget teremtenek az adós és a hitelező között, ami a függőség e formáját eleve enyhítheti, és némi manőverezési lehetőséget nyújt az adósnak. Bizonyos határokon belül ugyancsak enyhíthetők a kedvezőtlen hatások a felvett hitelek hatékony és különösen az export bővítését segítő felhasználásával vagy olyan tevékenységek fejlesztésével, amelyek mérséklik a fizetési mérleget terhelő

importot. Enyhíthetők a pénzügyi függőség kedvezőtlen következményei új, jobb feltételeket kínáló külső hitelforrások biztosításával és a tartozások összetételének állandó javításával, esetleg új, kedvezőbb feltételek melletti kölcsönök felvételével is. Az adósságszolgálatlalt kapcsolatos kötelezettségek azonban megbéníthatják, tartósan kényszerzubbonyba köthetik az országok gazdasági életét.

Az elmondottakból következik, hogy a gazdasági döntések megvalósítása, nemzeti autonómiájának korlátozott mértéke fokozott és különleges követelményeket támaszt nálunk és valamennyi hozzánk hasonló országban a gazdaságpolitikával és a gazdaságirányítási rendszerrel szemben, sőt a tudományos kutatásoknak a világ többi részével foglalkozó területeit is fontosabbá teszi. A korlátozottság azonban nem jelent teljes kiszolgáltatottságot vagy kényszerpályát. Ahhoz azonban, hogy a kedvezőtlen külső hatásokat ki lehessen védeni (vagy legalább enyhíthessük őket), s a kölcsönös függőségnek mozgásformákat teremteni, erős és rugalmas központi intézmények kellenek, amelyek képesek ott ösztönözni és korlátozni, ahol ezekre szükség van. *A mikroszférában* olyan feltételek kellenek, amelyek mellett a vállalatok reagálási képessége, vállalkozási lehetősége viszonylag szabad. Olyan *nemzetközi együttműködés* kialakítására kell törekedni, amely egyrészt jobban képes a közvetlen érdekeltségi viszonyokat integrálni (ilyen például a vállalati együttműködés), másrészt elég rugalmas ahhoz, hogy segítse — regionális keretekben — a kedvezőtlen külső hatások közös kivédését.

A külgazdasági stratégia lényege: az innovációs képesség erősítése

A fentieket is figyelembe véve, gazdaságpolitikánknak nagyobb mértékben és tudatosan kell törekednie az ország lehetőségeit, fejlettségi szintjét, adottságait figyelembe vevő, hosszú távú társadalmi és gazdasági fejlesztési koncepcióval számoló *külgazdasági stratégia* megfogalmazására és végrehajtására. Olyan típusú országban, amely a külső környezet változásától nagymértékben függ, képesnek kell lennünk a makro- és a mikrocélok megfelelő ötvözésére. Tekintettel arra, hogy a külső és a belső feltételek szorosan összefüggnek, a nagy és általános gazdaságpolitikai célok — a külgazdasági érdekeket is figyelembe véve — jelenlegi helyzetünkben néhány közvetlen feladatra szűkíthetők, amelyek megvalósítása nélkül minden egyéb célkitűzés irreális. Végső soron az ún. új növekedési pályára való rátérés lehetősége is e néhány alapvető feladat megvalósítása révén lehetséges.

Külpiaci helytállásunk és gazdaságunk belső fejlődése szemszögéből is alapvető fontosságú a *műszaki fejlődés meggyorsítása*. Ez új gyártmányok és termelési eljárások gyorsabb és hatékonyabb bevezetését, ezzel összefüggésben a termék- és az iparszerkezet lendületesebb átalakítását igényli.

Magyarország — mint közismert — a műszaki fejlődés nemzetközi láncolatában a követő országok közé tartozik. Ily módon a műszaki fejlődéssel összefüggő gazdaságpolitikai feladatok igen szorosan kapcsolódnak a világ gazdasági viszonyokhoz. Éles nemzetközi versenyben kell végrehajtaniuk a gyors gyártmányváltást akkor, amikor — adott gyártmányra vonatkozóan is — a meglévő és az új technika közti törések a korábbiaknál gyakoribbak és nagyobbak.

A vállalat döntő fontosságú szereplője lett annak a küzdelemnek, amely a fő újító országok között a csúcstechnika kizárólagos birtoklásáért, a technikai hegemóniáért folyik, s éppúgy fontos tényezője a nemzetközi viszonyok rendszerének korrunkban, mint a fejlettség alacsonyabb szintjén álló (s az államok nagy többségét képviselő) országok törekvése arra, hogy kifejlesszék tudományos és műszaki selektív-, alkotó- és alkalmazkodóképességüket, mely felemelkedésük fontos eszköze.

A társadalom és a gazdaság innovációs képességének erősítése és a technikaimport hatékonyságának javítása, illetve az importált technika hatékonyabb belső

felhasználása döntő fontosságú feladattá vált hazánkban is. E feladatok között hosszú távon és fontossági sorrendben *első helyen áll* az ún. emberi tényező fejlesztése, vagyis *a lakosság felkészítése a tudományos és műszaki átalakulás új szakaszára*. Az oktatási rendszer fő feladata a nagyobb mértékű univerzalizásra való felkészítés, a sokoldalúan felhasználható, át- és továbbképezhető, a legújabb technikát ismereti, képességei és szemléletmódja alapján egyaránt könnyebben befogadni és váltani képes állampolgárok „kibocsátása”.

A gazdasági közegnek az emberi tényezővel kapcsolatban nemcsak a megfelelő motivációt kell biztosítani (tehát a megfelelő ösztönzést az újításra és fejlesztésre), hanem ennek egyik részeként gondoskodnia kell *az egyén alapvető gazdasági biztonságának megteremtéséről* is, az elkerülhetetlenül jelentkező társadalmi problémák és feszültségek kezelhetővé tétele végett.

A gazdaság makro- és mikroszférájában az újítóképesség intézményes feltételeinek javítása természetesen részben ugyancsak az emberi tényezővel kapcsolatos, s nagymértékben a kutatók, fejlesztők, vezetők kiválasztásának helyessége s képességeik határozzák meg az eredményeket. Az ösztönzők és az intézmények célszerűsége, kellő rugalmassága azonban már attól is függ, hogy a gazdaságpolitika milyen perspektívában tudja áttekinteni és összehangolni a műszaki, gazdasági és társadalmi célokat és a megvalósításukhoz szükséges eszközöket.

Nem függetleníthető az innovációs képesség *a felhasználás mértékétől*, összetételétől és a keménydevizában elkölthető részének nagyságától sem. A *vállalkozásra kész* és képes pénzügyi és gazdasági szervezetek megléte is fontos.

Lényeges feltételként fogalmazódik meg *a kutatóhálózat erősítése és összehangolása* a gazdasági fejlődés szükségleteivel. Ez a feladat ma különösen azokban az országokban áll előtérben, amelyekben a tudomány hagyományosan az elefántcsonttorony-szemléletben élt és fejlődött. Ez jellemzi még ma is a nyugat-európai országok többségét. A szocialista országokban, köztük hazánkban is erősíteni kell a kutatás—fejlesztés—termelés—értékesítés láncolatban a megfelelő ösztönzési és érdekviszonyokat, javítani a szervezeti formákat és az egymásra hatásukat.

A technikaiport hatékonysága

Milyen feladatok megoldását követeli meg a technikaiport hatékonyságának javítása?

Magyarország számára a gazdasági fejlődés intenzív szakaszába való belépés műszaki-gazdasági feltételeinek megteremtése teszi ma különösen fontossá a technikaiportot, úgy szűkebb (új gyártmányok, termelési eljárások, gépek, berendezések importja), mint szélesebb értelemben (*know-how*, szervezési, értékesítési tapasztalatok behozatala). Ugyanakkor e tekintetben hazánk sajátos helyzetben van, mert jelentős kutatóhálózattal, alkalmazási (adaptációs) és önálló fejlesztési, valamint technikaexport-tapasztalatokkal is rendelkezik. Miközben például az 1980-as évek elején a világ 160 országából területének nagyságát tekintve a 104., lakosságának számát illetően az 55. helyen állt, a 36. helyet foglalta el az egy főre számított bruttó nemzeti termék nagyságát, a 28. helyet az egy lakosra jutó ipari termelést tekintve, a 17. helyen állt a kutatásokra fordított fajlagos emberi és anyagi erőforrásokat illetően. A 20. században (bár igaz: csökkenő számban) több, világviszonylatban is jelentős technikai vívmány született Magyarországon. Tény emellett az is, hogy a viszonylag nagy ráfordítási arányok a kutatási szféra gyakran közepes vagy ennél gyengébb teljesítményével párosulnak, s nem ritka, hogy a statisztikákkal magunkat vezetjük félre. (Másokat ugyanis nem az érdekel, hogy a bruttó hazai termékben 1,5 vagy 3 százalék-e a kutatások aránya, hanem a tényleges teljesítmény a fontos.)

A magyar viszonyok mellett különösen fontos a nemzetközi műszaki együttműködés, ezen belül a technikaimport hatékonyságának javítása. Jóllehet ez belső és nemzetközi feladatok egyidejű megoldását követeli meg, a továbbiakban főleg a külgazdasági összefüggéseket emelem ki.

A hatékonyság a technikaimportban is részben mennyiségi (tehát mérhető), részben minőségi (tehát közvetlenül vagy közvetve értékelhető) hatásokból tevődik össze. Mennyiségileg mérhető például az importált technika segítségével közvetlenül elért termelésnövekedés, termelékenységemelkedés mind az élő munka, mind pedig a termelőeszközök esetében. Mérhető az a közvetett hatás is, amelyet a már meglévő és működő termelési rendszerben az importált technika segítségével elérnek. Ezek a mutatók szembeállíthatók az importált technika közvetlen és közvetett költségeivel. Közvetlenül meghatározható az importált technika hatása az adott ország exportjának növekedésére, ami szembeállítható a technikaimport járulékos importigényével (anyagok, alkatrészek, szakértők stb.).

Elsősorban minőségi jellegűek, s csak különböző összetett vizsgálatok segítségével értékelhetők az olyan hatások, mint az új importált technika integrálhatóságának vagy integráltságának mértéke, a helyi továbbfejlesztés lehetősége (az importált technika kapcsolódásai a nemzeti kutatási és fejlesztési potenciálhoz) vagy az importált új technika belső elterjedésével, illetve elterjesztésével kapcsolatos lehetőségek (nemcsak a gépeké, a berendezéseké és eljárásoké, hanem a szervezési, vezetési, értékesítési stb. tapasztalatoké is).

A technikaimport hatékonyságának fenti, átfogó értelmezését és az ennek megfelelő nemzeti döntési és cselekvési rendszer kifejlesztését az új gyártmányok és termelési eljárások nemzetközi piacának sajátosságai s az ott uralkodó feltételek teszik különösen szükségessé számunkra is. Az új technika piacát uraló országok és vállalatok ugyanis nemcsak arra törekednek, hogy növekvő kutatási és fejlesztési, valamint piacszervezési ráfordításaik maximálisan megtérüljenek, s nagy hasznot hajtsanak, hanem igyekeznek meglévő és potenciális versenytársaik helyzetét gyengíteni, ellenőrzésüket a lehető legtartósabbá és legbiztosabbá tenni. A nemzetközi technikaforgalom egyrészt formális (kereskedelmi), másrészt informális csatornákon keresztül folyik.* A magyar technikaimport kereskedelmi formái között az 1970-es években sorrendben (nemegyszer azonban egymással összefonódva) az új gépek és berendezések közvetlen vásárlása, a licencvásárlások és az ipari kooperációk szerepeltek.

Míg a tudomány fejlődése szempontjából igen lényeges szerepet játszanak az informális kapcsolatok, a termelésben — az előzőekben említett hatékonysági feltételek fényében nyilvánvalóan — az ún. informális csatornákon keresztül beáramló technika hatékonysága éppúgy alacsony, mint a már piacon lévő gyártmányok „másolása” s az ennek alapján megindított termelés. Ez a vezető termelőkhoz képest nemegyszer 10—15 éves vagy ennél nagyobb műszaki lemaradást épít be a gazdaságba. Ugyanakkor szükséghelyzetben ez lehet az egyetlen forrás. Esetenként némi vállalat számára az ily módon megszerzett technika is lehetőséget ad belső szükségletek kielégítésére vagy azokra a piacokra történő exportra, amelyeken nem kerülnek közvetlen versenyhelyzetbe az eredeti termelőkkel. Ha képesek a gyártmány (eljárás) módosítására s továbbfejlesztésére, költségeik az eredeti termelőknél lényegesen alacsonyabbak, s ha a cikkek iránt még van kereslet, más piacokon is juthatnak bizonyos előnyökhöz. A másolási stratégia említett lehetőségei kiak-

* Az utóbbiba tartoznak a szakemberek külföldi tapasztalatai, publikációk s más, nem egyezményes formák révén megszerzett gyártmányok, eljárások vagy képességek, a kereskedelmi formák közé pedig az export- és importügyletek, a szabadalmak, licencek, *know-how* vásárlása, a közvetlen tőkebefektetések, közös vállalkozások vagy ipari kooperációk révén megszerzett technikát soroljuk.

názásának feltétele a rugalmas vállalati szervezet, a gyors alkalmazó- és alkalmazkodóképesség és a mozgékony értékesítési hálózat.

Az új technika kereskedelmének legjelentősebb területe a szabadalmak, licenckek és *know how* nemzetközi forgalma, s ez a leginkább látható, nyomon követhető forma is. A forgalom fontossága, feltételei és hatása nagymértékben különbözik az országok fejlettségi szintje, az iparágak sajátosságai, a vállalatok stratégiája, az alkalmazott technika természete és kora szerint. Globális vizsgálatok alapján megállapítottuk, hogy a külföldi eredetű technika 45-50 százaléka e csatornákon keresztül áramlik a közepesen fejlett országokba. A kelet—nyugati licencáramlás a világforgalom 7-8 százalékára tehető. Annak ellenére, hogy nálunk is sokan preferálják e formát, a nemzetközi tapasztalatok arra utalnak, hogy a közepesen fejlett importőr ország számára a licencvásárlás hatásfoka nem szükségképp magas. Passzív nemzeti műszaki politika mellett „ellustítja” a vállalatokat, nem ösztönzi őket önálló újításra, sok esetben állandósítja a közvetlen és a közvetett műszaki függőséget. Jól megfogalmazott műszaki fejlesztési politika, körülmektől s a kedvezőtlen feltételeket kivédeni képes licencvásárlási gyakorlat mellett ugyanakkor e forma alkalmazása megkönnyítheti a külföldi fejlesztési és szervezési tapasztalatok megszerzését, segíti a piaci viszonyok jobb megismerését, minőségi és műszaki szempontból fegyelmezi is a vállalatokat. Saját kutatási és fejlesztési bázis, valamint megfelelő háttérpar hiányában túltengenek hátrányai. A gazdasági fejlesztési programba jól beépített licencvásárlás és -felhasználás viszont 7-8 évnyi „előreugrást” is eredményezhet.

A technikaimporttal kombinált közvetlen tőkebefektetések, közös vállalkozások és az ipari kooperációk segítik elő legnagyobb mértékben az új technika gyors megszerzését és működtetését, az importőr országnak a technika nemzetközi centrumaihoz való közvetlen integrálódása révén. E formák közül különösen a közvetlen tőkebefektetések korlátozzák is az importőr ország ellenőrzését a beáramló technika felett, nehezíthetik az adott technika nemzeti integrálódását és belső elterjedését. Kevesebb lehetőséget adnak a legújabb technika importjára, de az importőr országnak több lehetőséget biztosítanak az ellenőrzésre a közös vállalkozási formák. Előnyös mechanizmus lehet az új technika beáramlására az ipari kooperáció is, amely azonban számottevően eltérő lehetőségeket ajánl erre a különböző iparágakban.

Defenzív innováció; a minőség javítása

A világgazdasági nyitás, az új technika szempontjából fontos centrumokhoz való nagyobb mértékű integrálódásra irányuló törekvés a technikaimporttól jelentős mértékben függő bármely importőr ország esetében megfelelő vállalati innovációs és értékesítési stratégiák kialakítását követeli meg. *Az ún. támadó vagy offenzív stratégia alkalmazása a mai világpiacon* — amelynek célja egyértelműen globális vezető pozíciók vagy a vezetés megszerzése — „követő” országok számára általában lehetetlen. Regionális és zártabb piacokon természetesen nem kizárt ilyen stratégia sikere abban az esetben, ha az adott vállalat képes megfelelő kapcsolatok kiépítésére a fő technikai centrumokkal, s maga is jelentős újítási bázissal és szükséges támogató (háttér-) iparral is rendelkezik. E feltételrendszer megléte vagy hiánya fontosnak bizonyult például termelési rendszerek innovációja és ezek nemzetközi értékesítési lehetőségeinek esetében hazánkban is. *Az ún. defenzív innováció és értékesítő stratégia alkalmazásához is kell önálló kutatási és fejlesztési bázis, de az ilyen stratégia segítségével számottevően csökkenthető az elsőként való piacra lépéssel járó kockázat.* A defenzív stratégia nem jelent „másolást”: az azt alkalmazó vállalat maga is újít, módosít a gyártmányon, s ha licencre épít, ezt nem végcélnak, hanem ugró-

deszkának tekinti. A defenzív stratégia fejlett marketingrendszert követel meg, hiszen az offenzív stratégiát alkalmazó, élenjáró vállalatokkal kell versengenie a piacokon.

Az innovációs képesség erősítéséhez igen szorosan kapcsolódik, s attól világgazdasági összefüggéseiben is elválaszthatatlan gazdaságpolitikai feladat a munka minőségének javítása és a munkafegyelem erősítése a gazdaságban. A nemzetközi versenyben a jelenlegi feltételek mellett *alapvető fontosságúvá vált a gyártott cikkek minősége, használhatósága*, különösen a kisebb országok esetében. Véget ért az a szakasz, amikor a fogyasztás fokozásáért a nyugati világ tudatos minőségrontásra ösztönzött. A minőségi paraméterek minden terméknél különleges jelentőségre tettek szert, nagymértékben meghatározzák az eladhatóságot s az elérhető árat. A minőség javításával összefüggő feladatok sokrétűek. A felhasználó anyagok, a technológiai fegyelem, az ösztönzés, a nemzetközi normák szerint végrehajtott és nemzetközileg elfogadott minőségellenőrzés rendszere éppúgy idetartozik, mint a minőségi garanciákból fakadó kötelezettségek teljesítése itthon és külföldön. E feladatok végrehajtása több szempontból is fontos. A közepes fejlettségi szint meghaladása a „minőségjavítási váltás” nélkül elképzelhetetlen. Enélkül versenyképességünk erősítésének igénye komolytalan szándék. De azért is fontos ez, mert e téren különösen súlyos hibákat követtünk és követünk el ma is. A minőség tervezésének, ellenőrzésének vállalati és országos szervezetét gyökeresen meg kell javítani, és az anyagi ösztönzést jelentős mértékben ennek kell alárendelni. Ha szükséges, külföldi konzultánsokat kell meghívni e feladat megoldására.

Népgazdasági és nemzetközi összefüggéseiben ugyancsak lényeges feladat, és szorosan kapcsolódik a műszaki fejlődés meggyorsításához és a minőség javításához *a munkafegyelem* — gazdasági életünkben, az államigazgatásban és más területeken, beleértve a külkereskedelmet is. Nem a munkafegyelem formai jegyeiről van itt szó, bár azok sem elhanyagolhatók. Tudomásul kell venni, hogy az ösztönzési rendszer a szociális biztonsági feltételei mellett nem fegyelműz. A jó vállalati szervezés és a helyes ösztönzés, illetve a jogok és a vállalati demokrácia erősítésével együtt járó felelősségre vonás kombinálása vezethet csak eredményre. Ez utóbbi az elmúlt években a nemzetközi gazdasági kapcsolatok keretében elkövetett súlyos szervezési és egyéb hibák miatt is fontos, melyekért gazdaságunk igen magas árat fizetett.

A gazdaságirányítás továbbfejlesztésével összefüggő igen lényeges feladat *olyan tervezési, szervezeti és ösztönzési rendszer kialakítása, amely nemzetközi függőségünk tényének — mint objektív feltételnek — az elfogadása mellett csökkenteni képes gazdaságunk nemzetközi sebezhetőségét*. Ebben a kívánatos rendszerben a jelentős külső változások kedvezőtlen következményei nem az egész gazdaságra hatnak, hanem először azokra a láncszemekre, amelyek teljesítménye a változások fényében a leggyengébb, s vagy kiszorítják e láncszemeket a gazdaságból, vagy azonnal a szükséges intézkedések végrehajtására ösztönzik a gazdaság intézményeit. Az említett és más feladatok, valamint a megoldást segítő tervezési és irányítási rendszer kialakítása roppant nehéz, különösen, ha figyelembe vesszük azt, hogy bizonyos eszközöket társadalmi viszonyaink eleve megvétozhatnak.

Az MSZMP Központi Bizottságának legutóbbi ülésén elfogadott célkitűzések lehetőséget adnak ilyen feltételek megteremtésére. Hiszen a vállalatok autonómiája, jogköre és felelőssége tovább erősödhet, illetve szélesedhet, és a közvetlen anyagi érdekek, a nyereség és a veszteség kevésbé oldódnak föl személytelen hierarchikus rendszerben. További munkára van szükség azonban az irányítási rendszer külgazdasági vonatkozásainak kidolgozására, a nemzetközi gazdasági együttműködés szervezetének továbbfejlesztésére.

Az új külgazdasági szervezet feladatai

A nemzetközi gazdasági együttműködési szervezet átalakítása, illetve továbbfejlesztése nem öncél, hanem a következő feladatokhoz kapcsolódóan kell megvalósítani:

1. *A kivitel növelése és az exportált cikkek nemzetközi versenyképességének egyidejű erősítése a tárgyalási pozíciók és a marketingtevékenység javításának segítségével.* A marketingmunka javítása alapvető kérdésként kezelendő. Az elérhető ár nem kismértékben függ a felmerülő és változó keresletre való gyors reagálástól, a közvetlen felhasználókkal való kapcsolatokról, a közvetítő lánc hosszától, tartós fogyasztási cikkek, szállítóeszközök, gépek és berendezések esetében olyan szükséges szolgáltatásoktól, mint a felhasználók betanítása és továbbképzésük segítése, a javító és kiszolgáló hálózat, az alkatrész-utánpótlás. Ezek a követelmények jól ismertek a külkereskedelmi szakemberek körében. A szükséges változások végrehajtása azonban a vállalati szervezeti formák, az egyéni és a vállalati finanszírozási és ösztönzési rendszer hiányosságai miatt igen lassú. Esetenként a helyzet rosszabbodott is.

2. *A létrehozandó új szervezetnek olcsóbban és rugalmasabban kell végrehajtania a feladatait.* Az exportkényszer a jelenlegi feltételek mellett gyakran vezet indokolatlanul magas forgalmi költségekhez. A kis tételekkel kapcsolatos kiutazások és adminisztráció csak az egyik tényező ezek között. Az önálló külkereskedelmi joggal rendelkező vállalatok számának növekedése sem vezetett sok esetben a költségek csökkenéséhez vagy nagyobb rugalmassághoz. Tény persze, hogy az új szervezet kedvezőtlenebbé vált világgazdasági helyzettel került szembe. A szervezeti formák igazi próbája azonban az, hogy mire képesek, mennyiben jobbak a korábbiaknál nehezebb feltételek közepette. Az „olcsóbb” szervezet nem szükségképp vonja maga után a költségek abszolút csökkenését. Külföldi keverőraktár vagy javító-kiszolgáló szervezet létrehozása — amely nélkül egyes cikkek exportja nem lehetséges — átmenetileg növelheti is a költségeket, ezek azonban általában megtérülnek az export bővülésével. Ily módon végső soron fajlagosan alacsonyabbá válhatnak az exportot terhelő költségek. Ami a rugalmasság növelését illeti, ennek szükségessége több vonatkozásban is előtérben áll. Egy-egy térségben különleges feltételek alakulhatnak ki, amelyek miatt az adott piaccal kapcsolatos valamennyi külkereskedelmi tevékenységet koordinálni vagy koncentrálni kell. Ilyen helyzet alakult ki például az elmúlt évtizedben a közel-keleti OPEC-országokkal kapcsolatban. Felmerülhet termelő- vagy ügynöki vállalat külföldi létesítésének igénye, amelyet gyorsan végre kell hajtani. Egyre gyakrabban kell kombinálni különböző együttműködési formákat is, amellyel az új szervezetnek ugyancsak számolnia kell.

3. *Javítani kell az új szervezetnek az import hatékonyságát.* Mivel gazdaságunk továbbra is igen nagy mértékben függ az importtól, és ez a függőség nem csökken számottevő mértékben, a vásárlási feltételek nagyon fontosak a magyar gazdaság működési költségeinek szemszögéből. A külkereskedelmi szervezetnek a behozatallal kapcsolatban elsősorban olyan feltételeket kell teremtenie, amelyek a vállalatokat a legközvetlenebbül ösztönzik és segítik, hogy az importot nagyobb hatékonyságú hazai termeléssel és exporttal legyenek képesek ellensúlyozni. Sem az export és az import esetenkénti szükségszerű relációs összekapcsolódását (vagyis hogy onnan vásárolunk, ahova el tudunk adni), sem fizetési nehézségeinket, sem pedig gazdaságunk külkereskedelmi keresztfüggőségének következményeit nem lehet figyelmen kívül hagyni. Mindezek mellett is tény, hogy marketingmunkánk az importban, ha lehet, még gyengébb az exporttal kapcsolatosnál.

4. *Segítenie kell az új szervezetnek a magyar gazdaság jobb, hatékonyabb világgazdasági integrálódását, a világgazdasági hatások jobb közvetítését, esetenként a*

népességet is mozgósítani kell gazdaságunk megvédésére. A jobb világgazdasági integrálódás nem csupán egyik vagy másik reláció vonatkozásában értelmezendő.

Az eddigi — és nem teljes — követelményekből is következik az, hogy külgazdasági szervezetünk nem lehet egysíkú. Súlyos hiba lenne a szervezeti formák dogmatikus kezelése és esetleg olyan formák fenntartása, amelyek költségesnek, alacsony hatásfokúnak vagy érdekeink szempontjából károsnak bizonyultak vagy mutatkoznak a jövőben. A bizományosi rendszer, az önálló külkereskedelmi jogú vállalatok, az ügynöki vállalati rendszer, a kereskedőház önmagában véve éppúgy nem abszolútizálható formák, mint ahogy az egymással versengő bizományosok, vagyis az egyes nagy külkereskedelmi vállalatok monopóliumának megszüntetése sem szükségképp vezethet jobb feltételekhez a termelők vagy az ország számára. Nem az egyik vagy a másik formától, hanem rugalmas kombinálásuktól, a megfelelő vállalkozási lehetőségektől és az ösztönzési viszonyoktól együttesen lehet eredményt várni. Valószínű az is, hogy lényegesen komolyabbá és érdemibbé kell majd tenni a Külkereskedelmi Bank szerepét is. Azt is elképzelhetetlennek tartom, hogy a külföldi külkereskedelmi hálózatot (kereskedelmi kirendeltségek, vállalati képviseltek stb.) ne kellene módosítani a jövőben. Mindezek kihatnak majd a külkereskedelmi minisztérium jellegére és struktúrájára is.

5. *A változásoknak összhangban kell lennie az emberi tényezőkkel.* Égető kérdéssé vált már eddig is a szakemberképzés. Ennek állandó és az eddigiéknél jelentősebb javítása nélkül, hogy a külgazdasági területeken működő szakemberek ne ismernék gazdaságunk változó jellegét és helyzetét, és az adott területen a nemzetközi verseny követelményeit, ne rendelkeznének a mainál jobb ismeretekkel a világról, fő piacainkról, ne tudnának jól idegen nyelveket, és ne rendelkeznének megfelelő kereskedelem- és pénzügytechnikai tudással, elképzelhetetlen az előrelépés. Hazai szakembereink jobb világgazdasági ismeretekkel való felvértezése szintén igen lényeges feladat.

Végezetül: a fenti változások végrehajtását akkor sem kerülhetjük el, ha a világgazdasági helyzet jelentősen megjavul. Ennek valószínűsége sajnos nem nagy. A világgazdasági helyzet javulásából is csak azok az országok képesek nagyobb hasznot húzni, amelyeknek jobb a gazdasági teljesítőképessége, és ezt állandóan erősítik. Más országok esetében előfordulhat, hogy a fellendülő világgazdaságban helyzetük tovább romlik. Ezt feltétlenül el kell kerülnünk.

Anthony Sampson:

A PÉNZKÖLCSÖNZŐK

(Bankárok egy veszélyes világban)

Az amerikai szerzőnek 1978-ban már megjelent kiadónknál egy nagysikerű könyve: A hét nővér. Ez a könyv is hasonlóan szellemes, lebilincselő stílusban íródott. Az első nagyobb, átfogó kísérlet arra, hogy betekintést nyújtson a nagy nemzetközi bankárok, bankok és más pénzügyi intézmények sajátos világába, a pénzügyeknek a világpolitikával való összefonódásába. Nem elvont közgazdasági fejtegetések gyűjteménye a könyv, hanem bizalmas dokumentumokon keresztül, politikai vezetőkkel, bankárokkal (McNamara, Rockefeller, Wriston, Kissinger és másokkal) folytatott interjúk során ismert meg a nagybankok különös világával és azokkal az országokkal, amelyek dollármilliárdnyi hitelekben részesültek. A szerző súlyozottan foglalkozik a harmadik világ gazdasági, pénzügyi nehézségeivel.

Kb. 376 oldal, füzve kb. 45,— Ft
A Kossuth Könyvkiadó kiadványa

Az állami költségvetés koncepciója az új fázisban

Hagelmayer István

A cím szerénytelen, de szolgáljon mentőáramként, hogy nem én választottam. Szerénytelen, hiszen azt sugallja, mintha birtokában lennék az ismeretek olyan halmazának, amelyek — legalábbis a fejemben — konzisztens rendszerré formálódva kirajzolnák az „új fázis” képét, és ahhoz mintegy függő változóként hozzárendelve módomban lenne felvázolni az állami költségvetés koncepcióját.

Az „új fázis” — ha azt a világgazdasági körülmények változásából vezetjük le — *nem most* kezdődik. Az 1970-es évek első harmadának végétől élünk és gazdálkodunk új feltételek között, csak ennek felismerése igényelt drágán elvesztegetett és nehezen pótolható éveket. A felismerést az elmúlt évtized végén a gazdaságpolitika célrendszerének átfogalmazása követte. De a helyes, a kialakult helyzethez illeszkedő célok megvalósítását szolgáltni hivatott — és néha szorító kényszerűségben vállalt — *eszközök* megválasztását mindvégig hol neheztelő dohogás, hol pedig a szaksajtó támadásai kísérték, és erre alapot adhatott az eredmény: nehéz helyzeteket sikerült ugyan áthidalni (például 1982-ben), de *a gazdaságban nem indultak meg azok az önmagukat erősítő folyamatok, amelyek a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodás garanciáit hordoznák, a társadalomban pedig nem az aktivitásra serkentő azonosulás erősödött, hanem inkább a jövőkép elhomályosulását tükröző bizonytalanság.*

Ezért válhatott általánossá az újabb felismerés: az eddig követett gyakorlat — kormányzati irányításban, tervezésben, szabályozásban stb. — alkalmas lehet a tűz oltására, de a tűz kitérését (a válsághelyzetek ismétlődését) nem képes megakadályozni. Kétségessé vált a célok mozgósító ereje — hosszabb távon a stagnáló élet-színvonal nem válthat ki lelkesedést még akkor sem, ha azt a megszépítő „megőrzés” kitétel kíséri is —, az alkalmazott eszközök kritikus értékelése pedig arról már meggyőző, hogy az eddigi módszerek eredményessége nem kielégítő, és arról is, hogy sok mindent másként kellene csinálni. A „másként” még önmagában nem érdemel pozitív előjelet. De a szándékok most már határozatban rögzített irányvonala arra mutat, hogy az áru- és pénzviszonyok továbbfejlesztésére, a vállalati önállóság és felelősség növelésére, a társadalmi és a gazdasági demokrácia erősítésére törekszünk.

Ezt tekinteném az újabb „új fázisnak”, amelynek még *a kezdete is* előttünk van, a vége pedig nem látható előre. Új folyamat kezdődik, amelyről — társadalmi és gazdasági gondjaink ismeretében — csak annyi állítható, hogy jó lenne mennél hamarabb elkezdni. Akkor talán társadalom- és gazdaságpolitikai célrendszerünket is — a lehetőségeket az igényekhez közelítve — a most beláthatónál korábban fogalmazhatnánk újra.

Mindez érinti az állami költségvetést is, hiszen a gazdaságban és a társadalomban bekövetkező változások és folyamatok — főleg akkor, ha azok az állam pénzfolyamatokkal összefüggő szerepére is hatással vannak — a bevételek és a kiadások

magyságában és belső arányaiban is tükröződnek. Ugyanakkor az állam bevételei és azok változása módosíthatja az eredetileg kialakult jövedelmi arányokat, kiadá-sai pedig — a volumentől és a belső arányoktól függő mértékben — hatást gyakorolnak a keresleti struktúra alakulására, a gazdasági egységek pozíciójára, az életszínvonalra, az egészségügyre, az oktatásra, a társadalom tagjainak szociális helyzetére egyaránt. E hevenyészett és nem részletezett felsorolásból is kitérünk, hogy a költségvetés — a rendszer jellegéből és a „jobb periódusokban” vállalt állami szerepkör bővítéséből következően — nem elhanyagolható módon van jelen mindabban, amit „életminőség” címszóval szoktunk összefoglalni. A jövő formálása szempontjából az „újabb új fázisnak” van jelentősége, de talán nem érdektelen — a tanulások mérlegelése végett — a mögöttünk hagyott időszak költségvetési változásait is röviden áttekinteni.¹ Lényeges lehet annak áttekintése, hogy egy hosszabb időszak során hogyan alakul a költségvetés összes bevételeinek és kiadásainak nagysága, hiszen ez egyrészt hatást gyakorol az adófizetők (nálunk ma még elsősorban a gazdálkodó egységek) jövedelmi pozíciójára, tehát cselekvésük pénzjövedelemmel alátámasztott mozgásterére, szándékaikra és lehetőségeikre, másrészt — a kiadások volumene révén — mindazon társadalmi és gazdasági állapotokra és folyamatokra, amelyekben az állam a keresletével vagy az idők során kiépült támogatási rendszerével jelen van. A költségvetés elemzése tehát azt mutatja meg, mennyire épült be az állam az eredeti pozíciókat módosító, befolyásoló pénzfolyamatokba. (Ez azonban nem azonos az állami *beavatkozással*, hiszen annak — a pénzfolyamatokat elkerülő — számos egyéb formája ismert.)

A költségvetés bevételeinek alakulása

Kézenfekvőnek az látszott — már a nemzetközi összehasonlíthatóság végett is —, hogy a költségvetés bevételeinek hitelek nélküli fő összegét a GDP-hez viszonyít-sam. Az 1967—1982 közötti időszak adatainak áttekintése előtt feltételeztem, hogy részben a gazdaságirányítás rendszerének megváltozása (ezért választottam az 1967. évet kiinduló alapnak), másrészt a gazdaságunkat ért külső hatások *jelentős* befolyást gyakorolnak a költségvetési bevételek GDP-hez viszonyított arányára. Igaz, a költségvetés bevételeinek GDP-hez mért aránya az 1967-es 51,1 százalékról 1968-ban 47,3 százalékra *csökkent*, de ezt követően évről évre fokozatosan emelkedett, s 1974-re elérte a vizsgált periódusban legmagasabb arányt (57,4 százalék), majd szinte évenként valamivel alacsonyabb szinten és csekély mértékben ingadozott (1982-ben a legalacsonyabb: 54,8 százalék). Annyi megállapítható, hogy *a centralizációs hányad 1971 után minden évben magasabb volt, mint a gazdaságirányítás változását megelőző évben*. Érdekes még megemlíteni, hogy az OECD-államokban ugyanezen időszakban ez az arány 30-35 százalék között ingadozott, de ott is általában emelkedett.

Feltételeztem továbbá, hogy a már említett változások módosították a költségvetés bevételeinek *egymáshoz viszonyított arányát*, tehát azt, hogy a különböző jövedelemtulajdonosokat — költségvetési kapcsolataikat tekintve — *eltérő mértékben* érintették a változások. Az idősor elemzése alapján kiderül, hogy kisebb arányeltolódások kimutathatók ugyan, de ezek bizonyos időszakokban „visszamódosulnak”, és nem érik el azt a — nehezen definiálható — kritikus mértéket, amelynek alapján érdemleges következtetésre lehetne jutni. Gondolom, nem meglepő, hogy a *vállalati befizetések* aránya (forgalmi adóval együtt) mindvégig meghaladta a hitelek nélkül számított bevételek 80 százalékát. 1968-ban ez az arány az előző évhez viszonyítva 87,5-ről 84 százalékra csökkent ugyan, de az ezt követő egész periódus-

¹ Minden összehasonlítás módszertani problémákat is felvet; különösen így van ez a költségvetés idősorainak értékelésénél.

ban elhanyagolható ingadozással 85 százalék körül mozgott. Az utóbbi években enyhén emelkedett a lakossági befizetések aránya, ami 1967-ben 5,2, 1983-ben pedig 6,7 százalék volt. Minden egyéb bevétel aránya 5 százalék alatt maradt. A költségvetés fő bevételi forrásainak egymáshoz viszonyított arányait tekintve *karakterisztikus elmozdulás nem tapasztalható*. Két olyan jelenséget, amely feltehetően a jövőbeli törekvések csírájának tekinthető, mégis kiemelésre méltónak tartok. Egyrészt 1979-től kezdve a vállalati befizetések között *nő a forgalmi adó aránya*, másrészt fokozatosan *emelkedik a munkabérhez kapcsolt jövedelemlevonás* (társadalombiztosítási járulék, illetményadó, nyugdíjjárulék) súlya. Az első az értékarányos árrendszerhez közelítő lépésnek minősíthető, míg a második — miközben növeli a vállalatok számára a munkaerő költségeit, és ezzel feltehetően racionálisabb gazdálkodásra ösztönöz — olyan *elkülöníthető* pénzforrást jelent, amely *későbbi döntések* számára teremt alternatív lehetőségeket.

A költségvetés bevételeit tekintve *összegezősként* a következő tételek fogalmazhatók meg:

— A költségvetés bevétele a GDP-hez viszonyítva *elégge nagy arányú*, és — az 1970-es évek első harmadától eltekintve — egy évtizeden keresztül állandónak mondható.

— A költségvetési bevételek egymáshoz viszonyított arányaiban *nem mutathatók ki számottevő elmozdulások*; a 85 százalékos vállalati részesedés szinte „normává” rögzült, a lakossági befizetés aránya pedig alacsony, de enyhén emelkedik.

— Érdemleges változásra — amelyből talán jövőbeli törekvésekre is következtetni lehet — két kategória növekvő súlya utal, a *forgalmi adóé és bérekhez kapcsolt jövedelemlevonásé*.

A költségvetés kiadásainak alakulása

A költségvetési kiadásokban sokkal nagyobb változás, elmozdulás figyelhető meg. Célszerű lenne minden egyes tétel évenkénti változásának áttekintése (átlagos növekedés, a költségvetési kiadásokhoz, illetve a GDP-hez viszonyított arány), de most talán elegendő lesz néhány jellegzetes tendencia kiemelése is.

1. Az adatok elemzése során az első szembeötlő jellegzetesség, hogy *szinte minden egyes kiadás évenkénti változása nagy ingadozásokat mutat*.

2. A második következtetésem az, hogy jóllehet 1968—1982 között szinte minden fontosabb kiadási tételnél a csökkenés és a növekedés váltakozása figyelhető meg, a *társadalombiztosítás és a költségvetési szervek kiadási struktúrája lényegesen megváltozik*.

Az érintett tételek átfogják a költségvetés kiadásainak csaknem 85 százalékát. Az adatok elemzéséből az a következtetés vonható le, hogy *lényegesen csökkent a felhalmozási rendeltetésű, és lényegesen emelkedett a társadalombiztosítással összefüggő kiadások részaránya*. De még mindig magas a folyó támogatás és a fogyasztói árkiegészítés súlya. Sőt a kettő együttes aránya még növekedett is (1968: 25,4; 1975: 30,2, 1982: 28,8 százalék).

A kiadási struktúra lényegesebbnek tekinthető változása az 1970-es évtized végén, az 1980-as évtized elején, tehát a gazdaságpolitikai célok módosítása után következett be. A struktúra változásában kimutatható tendencia részben tükrözi a gazdaságpolitikai törekvéseket, de azok teljesítésének nehézsége, illetve az azoktól való elmaradás is kimutatható.

A belső fogyasztás visszafogását a felhalmozási rendeltetésű kiadások nagyon erős és fokozódó csökkenése kíséri; a folyó támogatások növekedésének üteme — egy év kivételével — mérséklődik (nagyon vitatható persze, hogy ez kielégítő-e);

hasonló mondható el a fogyasztói árkiegészítésről; míg a költségvetési szervek és a társadalombiztosítás kiadásai magas szinten, de lassuló ütemben növekednek.

A felhalmozási kiadások csökkenése a *beruházások visszafogása* nyomán jelenik meg a költségvetésben; a folyó támogatás magas aránya — a növekedés csökkenő üteme mellett is — a *hatékonyság* emelésének megoldatlan problémáira utal. A költségvetési szervek, illetve a társadalombiztosítás kiadásai pedig (mint az életszínvonal tartásának nem elhanyagolható tényezői) ha csökkenő ütemben is, de minden évben a költségvetés bevételeit *meghaladó* arányban emelkednek. (Ez egyébként az 1968—1982 közötti időszak egészére érvényes!)

A „költségvetési szervek kiadásai” címszó több — társadalmi jelentőségében és funkciójában egymástól elkülönülő — kiadást takar. A társadalompolitikai célok megvalósítása szempontjából kiemelkedő jelentősége annak van, hogy miként alakulnak az egészségügyi ellátást, illetve az oktatás és a kultúra igényeit szolgáló kiadások. Az utóbbi évek átlagos növekedése mindkét területen 12 százalék körül mozog (1978—1982), miközben a viszonylag magas növekedési ütem fokozatosan csökken.

3. A költségvetési szervek és a társadalombiztosítás kiadásainak gyors növekedése csak akkor tartható fent, ha

— lehetőség van a gazdaságban a *nemzeti jövedelem* olyan mértékű *növelésére*, amely megengedi a belső fogyasztás bizonyos emelkedését a külső egyensúly romlása nélkül, és/vagy

— mód van a kiadási struktúra belső arányainak további változtatására a szélesen értelmezett *humán szféra* javára, a gazdasági szféra rovására, és egyidejűleg

— a valóban társadalmi minősíthető szükségletek rangsorolásakor az igény és a lehetőség közelítésével együtt módot találunk a finanszírozásban a társadalmi értékrendünkől következő *humán érdekek* messzemenő tiszteletben tartása mellett a *racionalitási követelmények érvényesítésére*.

Gondolatok az újraelosztás nagyságáról

A bevételek alakulásának rövid elemzését lezárva úgy ítélem meg, hogy a vállalatok által realizált jövedelmek elvonásának aránya viszonylag magas, tehát annak minősíthető a költségvetési újraelosztás nagysága is. A bevételeket tekintve azért jutottam erre a következtetésre, mert ez meghaladja a GDP felét, a vállalatok rendelkezésére álló jövedelem aránya kicsi, a vállalatok nyereségében pedig nagy a támogatási hányad. Jellemző adat, hogy az egész időszak során a tiszta jövedelem elvont hányada 70 és 80 százalék között mozog, miközben a támogatás tiszta jövedelemhez viszonyított aránya 35 százalék körül ingadozik (de 1974—1978 között megközelíti az 50 százalékot, majd fokozatosan csökkenve „visszaáll” a 35 százalékos szintre). Ez jelentős jövedelem-újraelosztást takar. A vállalati jövedelmi pozíció alapos elemzése nélkül (tudom, ez véleményem hitelét gyengíti) úgy látom, hogy a megmaradó jövedelem a „vállalkozó vállalat” számára nem hagy kielégítő lehetőséget. Ahogy néhány vállalati vezető fogalmaz: „Az élethez kevés, a halálhoz sok.”

Az elvonás nagysága és aránya — a jelzett és a nem említett problémák ellenére — akkor válik elfogadhatóvá, ha egyértelműen igazolható, hogy a költségvetési kiadásokban megvalósuló újraelosztás nélkül a társadalom és a gazdaság működésében nagyobb zavarok keletkeznének, mint amilyenekkel ma kell szembenéznünk. A kiadásokat áttekinthető feltehetően a kérdés: valóban magas-e a redistribúció aránya? A kérdésre nem tudok egyértelműen válaszolni. A *gazdasági szférát* érintő változtatási javaslatok között mindig első helyen szerepel a tá-

mogatások csökkentésének igénye, és ez a kormányzati munkában is rendre visszatérő — mert megoldatlan — feladat. Ha az előző oldalakon úgy fogalmaztam, hogy a támogatások magas hányada a gazdaság hatékonysági problémáit is jelzi, akkor most megkockáztatom az állítás megfordítását: a támogatások időlegesen „eltakarják” a rossz hatékonyságot, és így nem kényszerítenek a termelés jövedelmezőségének fokozására. Ebben a felfogásban viszont a *gazdasági szférán belüli redistribúció aránya magas*, mert nem szorít egyik legfontosabb gazdaságpolitikai célunk teljesítésére, a hatékonyság növelésére. Megfogalmazni könnyű a következtetést — amit egyébként szükségesnek is tartok —, hogy a jövőben az eddiginél határozottabban törekedjünk a támogatások visszaszorítására. Gondolom, nem fogható fel a cél elvetésének, ha teljesítésének nehézségeire is utalok. Egyrészt a gazdaságtalan termelés importtal való helyettesítésének közismert korlátai ma szűkítik az egyébként racionális döntések lehetőségének körét, másrészt (és ezt is kár lenne elhallgatni) az adott termelési szerkezetre épült rá a *foglalkoztatás* adott szintje és struktúrája, amelynek minden — mégoly szükséges és racionális — elmozdulása egyének és társadalmi csoportok sorsának gyakran konfliktusokkal terhes változásával jár. Már többször megfogalmazódott az a követelmény, hogy a vállalat csak hatékony foglalkoztatásra legyen képes, a teljes foglalkoztatás biztosítása pedig az állam dolga, de nem hihetjük, hogy ennek megoldása egyszerű feladat. Mégis vallom, hogy a hatékonyságnak a támogatások csökkentésével is kikényszerített növekedése olyan szintű társadalmi érdek, amelynek sérelme nem egyes csoportok, hanem a társadalom egészének konfliktusával járhat együtt. Eppen azért, mert maga a támogatás, annak elosztása és csökkentése egyaránt széles körben érint társadalmi és gazdasági érdekeket, fontos lehet — ahol erre mód van — a *follyó támogatás egyszeri fejlesztési támogatássá való átalakítása*. Ennél is nagyobb jelentősége lenne a támogatások elosztási mechanizmusának olyan átalakítása, amely biztosítaná a társadalmilag elfogadott célok függvényében az *elosztás nyíltságát, az érdekek ütközését és elfogadható harmonizálását is garantáló demokratizmust*, tehát a sokszor áttekinthetetlen, személyes kapcsolatokon és pozíción alapuló redistribúció visszaszorítását.

Ide kívánczik az ún. *leiratos szabályozás* megemlítése is. Ez az államnigazgatásban és annak is viszonylag alacsony szintjén ad lehetőséget különféle *kedvezmények* odaítélésére, amelyek értelemszerűen nem jelennek meg a támogatások között, de közigazgatási hatásukban aligha tekinthetők „egészen más” kategóriának. Ez is újraelosztás, amely azonban elkerüli a költségvetést. Elszaporodása (remélem, a megfogalmazás túlzott és indokolatlan aggodalmat takar) még azzal a veszéllyel is fenyeget, hogy a támogatások esetleges csökkentését felváltja a kedvezmények kiterjedése. De mehetek tovább is (és ismét remélem, hogy nem az ördögöt festem a falra): a leiratos szabályozás elburjánzása elvezethet vagy közelíthet olyan állapothoz, amikor az ágazati függés lazulását egy funkcionális szerv gyakorlatában jelentkező állami paternalizmus váltja fel. A konstrukció elvileg a *kisebb* problémák gyors áthidalására ad lehetőséget, és ennek időnkénti indokoltságát nem kívánom vitatni, mégis úgy vélem, hogy a mérték, a cél és az elvárt eredmény pontos szabályozást és társadalmi ellenőrzést igényel.

Amikor a támogatások csökkentéséről medítálunk, nem feledkezhetünk meg arról a tényről, hogy a támogatások zöme ma a népgazdaság három pontján jelentkezik: a fogyasztói árakban, a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban, valamint az exportban. Ezek a területek pedig erősen érintik az *életszínvonalat*, illetve a kivitel növeléséhez fűződő érdekeinket. Persze igaz, hogy lehet *másként* is érvényesíteni az életszínvonalhoz és az export fokozásához kötődő érdekeket, de legalább ennyire világos az is, hogy a támogatás lineáris vagy akár differenciált csökkentése *önmagában* nem biztat kielégítő eredménnyel.

A gazdasági szférában tehát az újraelosztást nagynak, csökkentését pedig — az elosztás mechanizmusának átalakításával együtt — indokoltnak tartom. A gátló tényezőkről, nehézségekről is szóltam.

A *humán szférába* (egészségügy, oktatás, kultúra, társadalombiztosítás) irányuló újraelosztás az elmúlt évtizedben *rendszeresen* meghaladta a nemzeti jövedelem és az állami költségvetés bevételeinek növekedési ütemét, ezért akár fogalmazhatnánk úgy is, hogy mert itt a redisztribúció *nagy*, sőt növekvő, és egyre inkább beleütközik a gazdaságilag is determinált költségvetési korlátba, mértékének csökkentése indokolt. De ez csonka válasz lenne, hiszen — a szakirodalom mellett — a mindennapok tapasztalata is bizonyítja, hogy szinte *minden területen* jelentős a nem is felfokozott igényekhez mért lemaradás. Vagyis a redisztribúció ebben a szférában a legnagyobb, miközben még a több is kevés lenne. Morális megfontolásokon túl még az is felvethető — és joggal —, hogy az ebben a körben jelentkező igények korlátozott kielégítése a *jelen* gazdaságára is negatívan hat vissza (akit lassan gyógyítanak meg, az később állhat munkába), de veszélyezteti a *jövő* gazdaságának fejlődését is (akit rosszul képeznek ki az iskolában és a kultúrának csak morzsáiból részesül, az a munkában is kevéssé felel meg a fejlődő technika diktálta követelményeknek), emellett a dolgozó ember közérzetét is rontja, ha jövedelméhez viszonyítva súlyosan terhelik a gyermeknevelés gondjai, avagy olyan jövőt lát maga előtt, amelyben a jövedelménél alacsonyabb nyugdíj is folyamatosan veszít reálértékéből. *A gondok tehát nyomasztók és valóságosak, de sajnos nem képzelt korlát a gazdasági lehetőség sem.*

Ha lenne a megoldást legalább valószínűsítő receptem, nem titkolnám el. Nem nyugtathat meg az sem, hogy — magasabb jövedelmi színvonalon — hasonló gondokkal küszködnek a nálunk lényegesen fejlettebb jóléti államok is.² Csak néhányan képzelnek el — minden fájdalmat csillapító vagy megszüntető gyógyszerként — olyan társadalmat, amely a jelenleg a társadalmi gondoskodás körébe utalt javak és szolgáltatások egészét az áruvilág körébe sorolná, és ez méltányosabb elosztást és jobb kielégítést eredményezne. De azt már többen vallják, hogy az *áru jelleg erősítése* — tehát a költségek egy részének vállalása — az optimális-hoz közelebbi igénybevételt és jobb kielégítést biztosítana.

Annyi bizonyos, hogy (különösen az utóbbi években) a korlátozott lehetőségek körében mozgunk, és ezért indokolt — sőt szükségszerű — az igényeket a lehetőségekkel szembesíteni, és olyan megoldásokat kidolgozni, amelyek *segítik* (vagy legalább nem sértik) társadalom- és szociálpolitikai céljaink megvalósítását. Ennek a vizsgálatnak részét képezheti az is, hogy a rendelkezésre álló jövedelemből eleget fordítunk-e az adott célok elérésére (és persze minnek a rovására növelhető e célok részesedése), hogyan működik *az adott körön belüli* elosztás mechanizmusa, van-e a különböző érdekeknek megfelelő képviselete és valóban *társadalmi ellenőrzése*. Nem kevésbé fontos annak eldöntése sem, hogy a jelenleg társadalmi minősített — a közösség által viselt — szükségletek közül melyek tekinthetők olyannak, ahol a *teljes ingyenesség* indokolt, és hol fogadható el a *részleges* (és itt a mérték is fontos) és esetleg a jövedelmi pozíció függvényében (tehát szociális szempontokat is mérlegelő) *differenciált* térítés,³ és hol várható el a költségek megtérítése. Felvetődik az is, vajon nem lenne-e célszerű bizonyos kiadások alapszerű kezelése a költségvetésben vagy azon kívül (például a társadalombiztosítás), ahol a képzés forrása megjelölhető, és „elegendő” bevételt biztosít.

² Szamuely László: A jóléti állam mai kiterjedése és funkciói. Közgazdasági Szemle, 1984. 4. sz.

³ Lásd Ferge Zsuzsa: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 358—359. l.

Egyetértek azokkal, akik úgy vélik, hogy a megoldások keresésekor nem dominálhat a rövid távú fiskális érdek, tehát az, hogy mi kerül a költségvetésnek kevesebbe, de azt is hozzáfűzöm, hogy *változatlan* gazdasági növekedés, társadalom- és szociálpolitikai konstrukciók mellett a költségvetési korlátba ütközés elkerülhetetlen.

A külső egyensúly és az állami költségvetés

A népgazdaságunk külső körülményeinek megváltozását követő periódusban (1973—1978) — amit a „lassú felismerés” korszakának is nevezhetnénk — a belső felhasználás rendszeresen meghaladta a megtermelt jövedelmek nagyságát, és erre a külföldről felvett hitel adott lehetőséget. Ebben a többletfogyasztásban az állami költségvetés is részt vett. Megismertedtünk egy korábban nálunk elképzelhetetlennek vélt és a szocialista pénzügyi elmélet által eléggé egyértelműen elítélt kategóriával a gyakorlatban is: megjelent a *költségvetési deficit*. Vitattuk megjelenésének okát, a társadalmi és gazdasági folyamatokra gyakorolt hatását, és kerestük *csökkentésének* lehetőségeit.⁴ A vitában részt vevők többsége — ha nem is mindig explicit módon — a körülmények lényeges változása ellenére *változatlan*nak deklarált gazdaságpolitikát nehezményezte, míg mások a *finanszírozás hiáiban* vélték felfedezni a kiváltó okot.

A külső egyensúly elsőbbségét meghirdető gazdaságpolitika és az ezt követő gyakorlat új körülményeket teremtett, és ennek a költségvetésre vonatkozó konkvenciáival is számolnunk kell.

Az importot meghaladó export, illetve a kettő különbsége mutatja, hogy mennyivel kevesebb a belső felhasználás az előállított nemzeti termékénél. *De pontosan ennyivel több lesz a gazdálkodó egységek forintban kifejezett jövedelmének növekménye!* A forintban kifejezett *potenciális kereslet* tehát növekszik. Ez az ár-emelkedéssel egyébként is nehezen megbirkózó gazdaságunkat újabb inflációs nyomásnak teszi ki, ami csak akkor ellensúlyozható, ha a jövedelemmel rendelkezők *összességének* pénzfelhalmozása, tehát megtakarítása, megegyezik az export és az import egyenlegével. Törekedni kell tehát a megtakarítási hajlandóság növelésére, de nem áltathatjuk magunkat illúziókkal. A *lakossági megtakarítás* számotvető növekedésére (érthető okokból) aligha számíthatunk; a *vállalati pénzfelhalmozás* növekedése — a nehezen kiszámítható és ismétlődő elvonások természetes reflexeként is — megint csak aligha vélelmezhető. Nem marad tehát más, mint az állam pénzfelhalmozása, tehát a *költségvetési szufficit*. A társadalom számtalan megoldást igénylő problémájának közegében ezt sokan minősíthetik irracionális követelménynek, hiszen a költségvetés bevételi többlete ezek megoldási lehetőségének *illúzióját* kelti, pedig az alternatívák száma csekély; korlátozott infláció *feltetele* a szufficit, és ez biztosítja a kiegyensúlyozott körülményeket az *igazi* megoldások feltételeinek megteremtéséhez.⁵

A költségvetés és a jövedelemszabályozás

A külkereskedelmi helyzet és a költségvetés kapcsolatának vázolója is érzékelteti, hogy a költségvetésnek jelentős szerepe van az *összes kereslet* alakításában, tehát hatással van a pénz vásárlóerejének változására is. A belső felhasználás korlátozó-

⁴ A vitát jól foglalja össze „Jövedelemelosztás — költségvetés — gazdasági folyamatok” című könyvében Kupa Mihály (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 131—166. l.).

⁵ A téma részletesebb — és az érintetteknél több összefüggésre kitérő — indokolása megtalálható Erdős Tibornak a Közgazdasági Szemle e számában közölt tanulmányában.

sát, valamint a terv — főbb arányokat is követő — megvalósítását hivatott szolgálni a *jövedelemszabályozás rendszere*, amellyel szemben a legtöbbször elhangzó panasz, hogy nagyon *gyakran változik*, mértékeit, megoldási módozatait tekintve *kiszámíthatatlan*, és annyira *túl van bonyolítva*, hogy megértése a szakember számára sem könnyű. Ez megnehezíti a vállalatok stratégiai tervezését; korábban vállalt elkötelezettségeik miatt a vállalatoknak pénzügyi nehézségei támadhatnak. Tehát az a vállalati szektor, amelyiknek befizetési a költségvetés bevételeinek 85 százalékát adják, az *államigazgatással* szemben ki van szolgáltatva, és az államhatalmi szervekben érdemleges képviselője nincs. Az éves költségvetés jóváhagyásakor a szabályozókra vonatkozó döntések *már* megszülettek, azok felsorolása az országgyűlés számára információt jelent, az év folyamán bekövetkező változásokról pedig — mint testület — nem is szerez tudomást. Pedig állandóan ismétlődő jelenség az államigazgatásban, hogy már az első negyedév értékelése után megfogalmazódik a kérdés: milyen intézkedésekre van szükség? És nálunk az intézkedések sorozatában kiemelt jelentősége van a szabályozók módosításának. A változásokat megelőzően általában két, egymással összefonódott érv jelentkezése a leggyakoribb: prognózisaink nem voltak eléggé megalapozottak (az export alakulása kedvezőtlen, a termelés lassabban nő a tervezettnél, de az árak gyorsabban emelkednek stb.), ezért a változatlan szabályozók nem garantálják a terv megvalósítását. Nálunk ma már a szabályozók korrigálása a tervtől való elmozdulás természetes reflexévé lett. Tökéletes terveket valóban nehéz készíteni (már csak azért is, mert még mindig megfogalmazódnak bennük a realitásokban korlátozottan alátámasztott, követelménnyé erősödött vágyálmaink is), a jelek szerint az árak emelkedését sem sikerült megállítani, így elegendő ok van az operatív beavatkozásokra és a szabályozók változtatására.

Visszatérően neuralgikus pontja a szabályozásnak a *felhalmozás* keretek közé szorítása, valamint a *bér- és bér jellegű* kifizetések korlátozása. Egyik sem önmagában vett cél, mindkettő a belső felhasználásnak a megtermelt nemzeti jövedelem alá szorítását célozza, nyilvánvalóan annak vélelmezésével, hogy amit belföldön nem használtunk fel, az exportálható. De az eredmény többféle szempontból is kétséges. A már adózott nyereségből képződött vállalati felhalmozási alap egy részének elvonása, illetve a felhasználás ismételt terhelése elérhetővé teszi ugyan a vállalati felhalmozás kívánatosnak vagy lehetségesnek gondolt arányait, de ennek ára a vállalati bizonytalanság fokozódása, amit a vállalat nem a megváltozott gazdasági körülmények szigorodó *piaci* követelményeként, hanem lökészerűen érkező *államigazgatási aktusként* él át. A bérek növekedésének makroszintű szabályozása is jól szolgálhatja a lakossági kereslet egy részének terv szerinti alakítását, de itt meg a bérek jobb munkára ösztönző funkciója szenved csorbát. Mindennek gyakori következménye, hogy a nemzeti jövedelem is lassabban nő a tervezettnél, és a külső pozíció szükségesnek ítélt javulása is késik.

A másik észrevételem az, hogy az említett célból mi a vállalati fejlesztési alapot *utólag* korrigáljuk — feltehetően azért, mert az azt alakító tényezőkre (ár, nyereség) a piaci viszonyok nem gyakorolnak kielégítő hatást —, míg a béreket a folyamatokat *megelőzően* szabályozzuk — feltehetően azért, mert itt a kiáramlott bért tekintve utólagos korrekciókra nálunk nincs lehetőség, ha csak az árak emelésével nem.

A harmadik megjegyzés az, hogy nálunk — és ez a megfogalmazás tekinthető akár tudatosan eltúlzottnak is — a konjunktúra szabályozása egyoldalúan a „bevételi oldal” ügyének tekinthető, ott korrigálunk évenként vagy az év folyamán is, és kevéssé gondolunk arra, hogy a költségvetés a maga teljes kiadásával árukat tesz realizálhatóvá, vállalati nyereséget növel, tehát hatást gyakorol a piaci folyamatokra. Komoly elemzést érdemel, vajon nem nyújt-e az előbb jelzett problémák

megoldásához jobb — vagy legalább kiegészítő — megoldást a költségvetési kiadások szintjének csökkentése vagy összetételük további módosítása. Az összes keresletnek része az állami költségvetés is, ezért a kereslet szabályozásában a költségvetés sem hagyható figyelmen kívül, persze nem önmagában, hanem a monetáris szférával együtt.

Összefoglaló helyett

Távolról sem szoltam minden lényeges kérdésről, és amiről beszéltem, arról sem kielégítő alapossggal. Hibámul róható fel, hogy nem foglalkoztam a költségvetésen kívüli alapokkal, különösen pedig az, hogy nem vettem fel a tanácsi önállóság és a tanácsi pénzgazdálkodás problémáit és fejlesztésének lehetőségeit. Az utóbbiról röviden annyit, hogy elkerülhetetlenül szükségesnek tartom a valóságos *pénzügyi* önállóság megteremtését, mert nélkül *valóságos* — a társadalom közérzetét lényegesen befolyásoló — *önkormányzat* nem képzelhető el. De tudom azt is, hogy a pénzügyi önállóság megteremtése nem egyszerűen óhaj kérdése, létrehozása nem egyszerű feladat, tervezési, területfejlesztési és clostási problémákat egyaránt érint.

Az „új fázis” még előttünk van. Ennek bizonyára része lesz a pénzügyi szabályozók továbbfejlesztése és az egész költségvetési politika újrafogalmazása, majd megalósítása is. Ezen ma már a pénzügyi apparátus és a kutatók közösen munkálkodnak. Előadásommal — néhány gondolati felvetésével — ehhez a munkához kívántam hozzájárulni. Az olyan költségvetési politika megfogalmazása, amely a megváltozott körülmények között a jelenleginél jobb eredményekkel biztat, sokak együttes munkája lehet csak.

Marjai József:

EGYENSÜLY, REALITÁS, REFORM

Hogyan válaszol hazánk a nyolcvanas évtized kihívására? Az „Egyensúly, realitás, reform” című kötet Marjai József 1975—1983 között elhangzott beszédeinek, cikkeinek, interjúinak válogatásával e kérdésre ad feleletet. Olyan időszakot fogva át, amely minden bizonnyal Magyarország újkori történetének egyik legbonyolultabb, nehézségekkel megtévezett szakasza; amelyben egyszerre, egyidőben hárult-hárul a társadalomra, a gazdaságra a folyamatos önmegújítás, a korszerűsítés, a fejlődés hosszú távú, valamint a „talponmaradás” kérlelhetetlen napi feladványa. De hogyan nyújthat újraolvasva izgalmas politikai élményt az a szöveg, amely nyilvánvalóan megszületése, elhangzása pillanatának jegyeit viseli, az adott, soron levő teendőket tárgyalja? Úgy, hogy szerzője mindenkor hűségesen követi a valóságot, szigorúan a realitásokat vizsgálja és értelmezi; hogy mindezekkel beavat a döntéshozatal — a döntést hozó — felelősségébe. A kötet lapjain pontos, objektív tudósítások találhatók a kormánynak, a kormány Gazdasági Bizottságának — és annak vezetőjének — mindenkori politikai-gazdasági-társadalmi érvényű cselekvéséről, a mai irányítás háttérközegéről. Legyen szó a reformról, az egyensúly megőrzésének erőfeszítéséről, a pillanatnyi kényszerpályás árintézkedésekről vagy a sok évre ható gazdasági, fejlesztési prioritások meghatározásáról. Egyszóval mindarról, ami a nyolcvanas évek Magyarország-képét megszabja. Ezért e kötet politikai könyvkiadásunknak újabb figyelemreméltó állomása, amely segíti minden olvasóját eligazodni korunk összetett problémáinak megértésében.

239 oldal, kötve 40,— Ft
A Kossuth Könyvkiadó kiadványa

A gazdasági reform és az ipari szervezet

Román Zoltán

A gazdaságirányítási reform és továbbvezetése leginkább az ipar irányításában és munkájában hozott és kell hogy hozzon változásokat. Ezen írással azt szeretném bemutatni, hogy milyen nemzetközi ismereteket, tapasztalatokat nyújt az ipari szervezetről, az ipari szervezet és a gazdaságirányítási reform kapcsolatáról az *ipargazdasági tudományterület*, amelynek egyik fő — nálunk nem eléggé ismert — ágát egyébként a tőkésországokban az *ipari szervezet elméletének* is nevezik.

Kiindulásul: *ipari szervezeten* az ipari tevékenységgel foglalkozó és az e tevékenységet alakító, irányító, befolyásoló *szervezetek, valamint működésük és kapcsolataik rendszerét értem*. A gazdasági reform és végső fokon a gazdaság- és az iparpolitika számára az ipari szervezet a kiinduló helyzetet és a további lépések ütemét sok tekintetben meghatározó *adottság*, a szervezeti rendszer tudatos alakítása pedig *lehetőség, eszköz* a reform, valamint a gazdaság- és az iparpolitika *átfogóbb* céljainak megvalósítására. A *szervezetei*fejlesztési, a gazdaságirányítási és a gazdaságpolitikai koncepciók szoros összeépítésének követelménye ebből is következik.

Az ipari szervezetet sok szál fűzi a kormányzati és a politikai intézményrendszerhez és mechanizmusokhoz; működésére és változására mind emberi és társadalmi, látható és latens hatalmi viszonyok, mind műszaki, makro- és üzemgazdasági törvényszerűségek hatnak. Formálásakor egyik kapcsolatrendszer sem hanyagolható el, sokféle kötöttséggel, hatással és mellékhatással kell számolni. Ezért komolyabb változást csak *összehangolt, messzebbre nyúló lépéssorozatokkal* érhetünk el. Az MSZMP KB 1984. április 17-i ülésének határozata ilyen szelvényben jelöli meg a reform továbbfejlesztésének részeként az ipari szervezet módosításának fő irányait.

Reformunk továbbvezetésekor gazdaságunk irányításának *sajátos, új* módszereit és rendszerét keressük; ehhez nincsenek kész történelmi példáink. Az ipari szervezet koncepcionális formálásához helyzetünk és tapasztalataink elemzése mellett csupán két forrásból meríthetünk: a nemzetközi tapasztalatokból és tudományosan ellenőrzött kísérletekből. E forrásokból többet kell merítenünk! Az ipari szervezet alakulásában a legfontosabb nemzetközi tendenciáknak a következőket tekintem:

1. a specializáció, a kooperáció és (bizonyos területeken és határig) a koncentráció növekedése;
2. a kutatás, a termelés és az értékesítés integrálódása;
3. a nemzetköziesedés;
4. az állami beavatkozás erősödése (ellentétes hullámokkal, kivételekkel);
5. az üzemi demokrácia, a részvétel különféle formáinak terjedése;
6. törekvések a nagyvállalatok és az államigazgatási szervek munkája feletti társadalmi ellenőrzés erősítésére;

7. a kis- és középvállalatok szerepének megszilárdulása;
 a nagyvállalatok körében:
 8. a tulajdon és a vezetés szétválása;
 9. belső nyereség- és költségközpontok kiépítése, a divizionális szervezet terjedése;
 10. diverzifikáció,
 11. kísérletek belső vállalkozási formákkal,
 12. az árnyékgazdaság térhódítása.

Arra most nincs lehetőség — bármilyen érdekes lenne is —, hogy az egyes tendenciák érvényesülését történetileg és országok-országcsoporthoz szerint is végigtekintsük. Nagyobb részüket felismerhetjük a mi ipari szervezetünkben is, korábbi elvek és beavatkozások olyan következményeivel együtt, amelyeket ma (önmagukban is, de különösen az 1968. évi gazdasági reform nézőpontjából) ésszerűtlennek és kijavítandónak ítélnék. Ezért ipari szervezetünk formálásakor, úgy vélem, *három törekvést kell egybekövácsoolnunk*: a korábban létrehozott-létrejött egészségtelen struktúrát, viszonyok és folyamatok korrigálását; a számunkra is követésre érdemes *nemzetközi tendenciák* érvényesülésének az előmozdítását; és a körülményeinknek megfelelő *eredeti, új szervezeti megoldások* kikísérletezését és bevezetését.

Ipari szervezetünk formálásának legfontosabb *korrekciós lépéseit* három csoportba foglalom. Először említem az olyan korrekciókat, mint a kutatás, a termelés és az értékesítés piacorientált kapcsolatának helyreállítása; lehetőség nyújtása a szervezeti formák sokféleségére, több egyéni és magángazdasági kezdeményezésre; új termelők piacra lépésének segítése. E korrekciókkal már előrehaladtunk. A korrekciók másik csoportja — a hatósági és gazdálkodási funkciók elhatárolása; a közvetlen állami beavatkozások korlátozása; a vállalati önállóság növelése — most a „tulajdonlás”, az irányítás és a vezetés viszonyának újrendezéséhez kapcsolódik. Erre visszatérek még, de itt szeretném hangsúlyozni egy másfajta korrekció sürgősségét.

A gazdálkodás és a gazdaságirányítás jogi rendezettség és *törvényessége* a reform bevezetésével a korábbinál nagyobb, minőségileg új szerepet kapott. Míg azonban a *tételes* rendezettség többé-kevésbé követte az igényeket, a *tényleges* rendezettség romlott, különösen 1982 óta. Ha nem sikerül megállítanunk, majd megfordítanunk e folyamatot — a vállalati és az irányítási szférában egyaránt —, hiába fektetünk le *papíron* jobb szervezeti viszonylatokat, a gyakorlatban ez alig fog változást hozni.

A szükséges korrekciók harmadik csoportja — a centralizáció, a több telepes vállalatok túlzott arányának mérséklése, több kis- és középvállalat létrehozása — a vállalati struktúrát, a vállalatok számát és méretét érinti. Erről folyt a legtöbb szenvedélyes, gyakran a tudományos érveket elsodró, politikai indulatokkal fűtött vita.

E korrekciók legfontosabb (bár nem egyetlen) indítéka, hogy a reform továbbvezetésekor egyik fő célunk a *piaci verseny szerepének erősítése*. Ennek pedig feltétele, hogy a piacon több termelő legyen jelen. Erre — vagyis nagyobb számú *önálló* vállalat piacra léptetésére — technikailag megvan a lehetőségünk. Nem szólva most a magánkisiparról és az új, kisebb méretű vállalkozási formákról, kerek számokkal jellemezve a helyzetet jelenleg 24 000 telepen folyik ipari tevékenység; 700 állami vállalat irányít 5000 telepet, csaknem 600 kisipari szövetkezet 4000 telepet, és 2500 nem az iparba sorolt szervezet (mezőgazdasági termelőszövetkezet, állami gazdaság, építőipari vállalat stb.) további 14 500 ipartelep.

Szám szerint az ipartelepek többsége 500, sőt 300 főnél kisebb létszámmal dolgozik, tehát *önálló* kis- és középvállalat lehetne — de nemigen kíván különválni, szívesebben marad a nagyobb szervezet *védőernyője* alatt! A vállalati struktúra megváltoztatása ezért sem egyszerű.

Ugyanakkor ma ezer és több ezer fővel dolgozó ipartelepeink közül is csak igen kevés az, amelyik egyben önálló vállalat is; túlnyomó részben *soktelepes nagyvállalatok* részét képezik. Szeretném itt közbeszúrni: ez a vállalattípus a modern ipar egyik fontos *szervezeti innovációja*. A transznacionális vállalatok ennek újabb, nagy jelentőségű megjelenési formái. A tőkésországok közgazdászai e szervezeti megoldás elterjedését azzal magyarázzák, hogy a *vállalatok (hierarchiák) és a piacok* alternatív irányítási struktúráknak tekinthetők; számos esetben a tevékenységek koordinációja hatékonyabb és jövedelmezőbb a nagyvállalat *belül*, mint a piac közvetítésével. Ennek fényében talán érthetőbb, miért ment el valamennyi szocialista ország ilyen messzire e szervezeti forma alkalmazásában, és miért *kell* ennek lényegesen mérséklődnie, ha a piacnak újra komoly szerepet akarunk adni. Hogyan történjék azonban ez a visszarendezés?

A nagyvállalati kör kívánatos — ágazatok szerint differenciált, de mégis széles sugarú — decentralizációját legjobb lenne csupán természetes folyamatokra, piaci hatásokra, teljesítménytől függő növekedésre vagy szétesésre bízni. Ez azonban a mai szélsőséges helyzetből nagyon lassan vezetne ki. Vállalatok központi döntésekkel való megbontását nem kerülhetjük el — bár ennek 1980 óta vezérelt folyamata eddig kevés eredményt hozott. Sőt az a szervezeti bizonytalanság, amely óriási hajtóerő a teljesítmények növelésére, *ha világosak a vállalatok fennmaradásának és a vezetői pozíciók megtartásának a feltételei*, ez esetben e feltételek megjelölésének hiányában ellenkező hatást váltott ki: várakozó tartálékoltást, fokozott teljesítménytaktikázást mind vállalati központok, mind önállósulásra számító gyárak, gyáregységek részéről. (Emellett fékezi a gyáregységek nagyobb önállóságát is. Ezzel ugyanis a nagyvállalatok vezetősége éppen leválasztásuk lehetőségét és valószínűségét növelné.) Az egészségesebb vállalati struktúra létrehozásához, e folyamat lerövidítéséhez tehát átgondoltabb, jobb programra van szükség! Indokolt lenne (és lett volna) ehhez a kutatást is igénybe venni.

A piaci verseny és a vállalati struktúra kapcsolata jó példája annak, hogy az ipari szervezetet (definícióknak megfelelően) nemcsak a szervezeti keretek, hanem működésük és kapcsolataik szabályozásának változtatásával is, sőt hatékonyan *csak így, együttesen* módosíthatjuk. A szigorúbb közgazdasági elemzés szerint ugyanis a piaci versenynek a termelők nagyobb száma — és tegyük hozzá: piaci részesedésük olyan megnövekedése, hogy közülük egyik se uralja a piacot — *szükséges, de nem elégséges feltétele*. A versenynek a következő fő feltételei vannak még:

- a vállalatok önállósága és érdekelttsége a nyereség növelésében;
- a piaci viszonyokhoz igazodó, szabad áralakulás;
- a piacon lévő és a potenciális termelőknek a keresletet meghaladó kapacitása (az importot is számításba véve);
- a piacra lépés akadálytalansága; végül
- a verseny világos, mindenkire érvényes játékszabályainak, ezek betartásának, *a verseny tisztaságának* a biztosítása.

Mint hogy e feltételek kielégítésétől ma a legtöbb területen igen messze vagyunk, a piaci versenyt *csupán* a vállalati szervezet módosításával kevésbé erősíthetjük — de ágazataink nagy hányadában ez *is* feltétele annak.

Visszatérve a nemzetközi tendenciákra, az ipari szervezet fejlesztésére irányuló számos más törekvésünk is találkozhat ezekkel, így az, hogy szeretnénk lé-

nyegesen fokozni a specializációt; fejleszteni a világgazdaságba való szervezeti integrálódást; növelni a dolgozók részvételét a vezetésben, erősíteni az üzemi demokráciát; a nagyvállalatok és az államigazgatási szervek munkája feletti társadalmi ellenőrzést; kiterjeszteni a vállalaton belüli nyereség- és költségközpontok kiépítését, esetenként a (nem kényszer-, hanem stratégiai) diverzifikációt, a divizionális szervezetet.

A legtöbb országban nemkívánatosnak tartott, de mégis gyorsan növekvő *ipari árnyékgazdaság és a belső vállalkozási formák* sajátos magyar változatának, keverékének (ötvözetnek nem nevezném), a vállalati gazdasági munkaközösségeknek a tapasztalatai (mind kedvező hatásuk, mind kedvezőtlen mellékhatásaik) bővebb tárgyalást kívánnának.* A vgm-k beillesztése az ipari szervezet *egészséges* működésébe igen nehéznek ígérkezik, még további vizsgálatokat, *kísérleteket* kíván — ha már beindításuk *előtt* elmaradt ez.

A nemzetközi tendenciákat természetesen csak *megszűrve*, adaptálva, esetenként lényegesen *átformálva* ültethetjük át a magyar viszonyok közé. Különösen érvényes ez azoknak a szervezeti megoldásoknak a keresésekor, amelyek az állami vállalatok és az államigazgatás kapcsolatát, a vállalatok testületi és részvettelt biztosító vezetését, a minisztériumok, a társadalmi partnerek, az érdekképviseleti szervek szerepét, a reform továbbvezetésének e leginkább új vonásait érintik. Az ipari szervezetek elmélete azonban ezekhez is fontos tanulságokkal szolgál. Így például a „tulajdonlás” körüli vitához mindenekelőtt azzal, hogy *a modern tőkés gazdaságra a tulajdonosi irányítás gyengülése és a menedzseri irányítás erősödése* a jellemző. Ennek tényét Berle és Means éppen 50 éve megjelent munkája** óta számos további *empirikus vizsgálat* is igazolta.

A tőkésvállalat tulajdonosa lényegében háromféle joggal rendelkezik: eladhatja a vállalatot; „használhatja” (azaz üzemeltetheti); hozamát (ennek az adózás és a fejlesztés után visszamaradó részét) kisajátíthatja. Az első és a harmadik jogot természetesen fenntartja magának, de az „üzemeltetést”, a vezetését nagyvállalatok esetében szinte mindig *hivatásos menedzserekre* bízta. Őket főként azzal tartja kézben, hogy leváltásukat kezdeményezheti (s hasonló fenyegetést jelent a vezetés számára a vállalat eladása is). Mindaddig azonban, amíg a vállalat jövedelmező — és ha részvényeit jegyzik, ezeket a tőzsde magasra értékeli —, a vezetés jóformán teljes szabadságot élvez, az üzletpolitikát érintő *stratégiai döntésekben is!* Ez nem is lehet másképpen: a tudás, a tapasztalat és a kapcsolatrendszer a vezetés kezében összpontosul: ha éppen a legfontosabb döntésekben nem önálló, nem is vonható felelősségre. Emellett nem családi, hanem szétszórt részvénytulajdon esetében nehézkesen működik a tulajdonosi jogok képviselete, megszemélyesítése, érvényesítése is. A nagy menedzseri hatalom többnyire aggodalmat is kelt, ezért keresik, hogyan ellenőrizhető és korlátozható. Erre hivatottak többek között a különféle típusú igazgató tanácsok és felügyelő bizottságok (és egyes országokban a külön e célra létrehozott állami hivatalok). Ezek szerepét és működését szintén sok empirikus vizsgálat elemezte. A felmérések többsége az elnök-vezérigazgatók igen nagy befolyását jelezte — e testületek tagjainak kiválasztásától (akik majd megválasztják az elnök-vezérigazgatót, a döntési alter-

* E formát az árnyékgazdasággal rokonítja, illetve az választja el tőle, hogy nem az adózás alá eső tevékenység eltilkolása motiválja döntően (mint a tőkésországokban), hanem a bérszabályozás szigorú korlátai, a munkabérek utáni progresszív adózás alól való *hivatalos* felmentés.

** Berle, A. A. Jr.—Means, G. C.: *The Modern Corporation and Private Property*. MacMillan, New York, 1932.

natívák előterjesztésén keresztül a végső állásfoglalások kialakításáig. Külön is vizsgálták e testületek külső tagjainak (ezek között a bankok és más vállalatok képviselőinek) szerepkörét, magatartását, befolyását. Bár mindez erősen függ a társadalmi-gazdasági környezettől, a hagyományoktól is (amelyek Angliában, az NSZK-ban, Franciaországban, Japánban, az Egyesült Államokban igen sok különbséget mutatnak), mégis szolgál figyelemreméltó általános tanulságokkal. Az előbbiekből ezekből csak néhányat idéztem.

A „tulajdonlás” — valójában elsősorban a vállalati irányítás és felügyelet — jobb megoldására gazdaságirányítási rendszerünkben az utóbbi évek során sokféle javaslat született. A részletek kimunkálása, a módszeresebb egybevetés az említett és más külföldi tapasztalatokkal késett ugyan, ellenőrzött kísérletekre nem került sor, de a változtatások célszerű irányát illetően mégis sikerült egyetértésre jutni. Az MSZMP Központi Bizottságának legutóbbi határozata ennek megfelelően rögzíti most az új vállalattípusok fő jellemzőit. Ezek — illeszkedve a reform továbbvezetésének fő áramába — az ipari szervezet hatékonyabb működéséhez új, a korábbinál jobb kereteket adnak, természetesen program szerinti előrehaladással számolva a reform más összetevői és a társadalmi környezet vonatkozásában is.

Kiforrott megoldásokhoz, formákhoz, struktúrákhoz azonban ezzel együtt is, úgy vélem, csak sok év próbái, kísérletei után juthatunk el — nemcsak és nem is elsősorban szervezeti ellenállások miatt. Hányadik bérszabályozási megoldáskombinációval kísérletezünk? Most éppen a hányadik termelői árrendszert és -mechanizmust vezetjük be? E két alapprobléma megoldása nélkül a legjobb szervezettől sem várhatunk komoly eredményt, s az előrehaladást a reformfolyamat e két *alapvető* eleménél nem szervezeti ellenállások fékeztek. Jelentősnek tartom azonban ezek szerepét is, minthogy komoly szervezeti változásoknál (legalábbis rövidebb távon) nemcsak nyerők, hanem vesztesek is vannak. A politika tudományának és művészetének — és itt mindkettőre szükség van — mindig kell számolnia ezzel.

A szabályozórendszer 1980. január 1-i változását ismertető hivatalos kötet* bevezető tanulmánya e gondolattal záródott: „ezeket a témákat kutatásra már most át kellene adni a megfelelő intézeteknek, tanszékeknek”. Erre ugyanúgy csak jókora késéssel, részlegesen került sor, mint a reform 1968. évi bevezetése után. Holott mindkét esetben számos, kezdettől fogva vitatott és csak kompromisszumként elfogadott döntés született. Az átlagbér-szabályozás várható „létszámhígító” következményét vagy a versenyárrendszernek az export volumenére gyakorolt kedvezőtlen hatását például már jóval bevezetésük előtt sokan jelezték. Ne tekintsük az ilyen típusú észrevételeket „ellendrukker” megjegyzéseknek! Ha ismerjük és elismerjük egy-egy megoldás kedvezőtlen mellékhatásait, jobban ellenőrizhetjük őket, hamarabb kerülhet sor korrekciójukra (amennyiben presztízs-féltés nem akadályozza ezt meg).

Tizenhat év tapasztalatai alapján mindenképpen hosszabb *tanulási folyamattal* kell számolnunk. Lényegesen segítheti ezt, ha az ipari szervezet fejlesztésekor sokkal nagyobb szerepet adunk a *tudományosan ellenőrzött kísérleteknek*, és gondoskodunk arról, hogy e szervezet működéséről, változásairól, a változtatások hatásairól *folyamatos, tárgyilagos, tudományos* megfigyelésünk legyen.

* Horváth László (szerk.): Gazdasági szabályozók 1980. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.

A reform és a közgazdasági kutatás

Hoch Róbert

Az 1980-as évek második felében a gazdaságirányítás és a gazdálkodás reformja fogja megszabni a közgazdasági kutatások alapfeladatát. Bár eddig is ez volt vizsgálataink középpontjában, az előttünk álló változások lényegi módosulásokat hoznak létre a kutatásokban. *Melyek azok a fő kérdések, amelyeket — véleményem szerint — kutatni kell?*

A közgazdasági (és általában a társadalomtudományi) kutatásoknak és az ezek alapján lefolyt vitáknak jelentős szerepük volt annak a koncepciónak a kialakításában, amely alkalmas arra, hogy az 1968-ban megkezdett reformot jelentős lépéssel továbbfejlesszék. Szerénytelenség nélkül mondhatom, hogy a Közgazdaságtudományi Intézet is kivette részét ebből a munkából. A tudomány azonban nem állhat meg a modell elkészültével. Nyomon kell követni, *miként adaptálják* ezt a modellt a gyakorlatban, s hogyan működik ténylegesen. E többretű vizsgálat a következő kérdésekre keresi a választ:

- Melyek az eredeti modell fogyatékosai?
- Milyen irányban kell a modellt tökéletesíteni?
- Milyen működési zavarokat okoz a bevezetett modell eredetitől való eltérése?

1. Vajon mindaz, ami a gyakorlatban megvalósul, alapjában véve megegyezik-e a kutatók és a gazdaságpolitikusok által elfogadott, s végül is a Központi Bizottság ez év április 17-i határozatában jóváhagyott tervvel? Az 1968 utáni tapasztalat — egybek között — éppen az, hogy amikor a KB által szervezett bizottságokban megkezdett reformmunkálatokat az államigazgatási intézmények folytatták, konkretizálták, az 1968. január 1-én életbe léptetett mechanizmus számos elemében alig lehetett ráismerni a bizottságok által kidolgozott koncepciókra, vagy azok olyan változásokon mentek keresztül, ami az eredeti elképzeléshez képest lényegi módosulásnak tekinthető. Például a reform előkészítése során az az álláspont alakult ki, hogy a külkereskedelmi és a termelővállalatok kapcsolatai — a gazdasági racionalitásnak megfelelően — sokfélék lesznek; és elvileg egyik forma sem élvez elsőbbséget. Ezzel szemben uralkodóvá lett a bizományosi rendszer, háttérbe szorult az ún. saját számlára végzett tevékenység, s mindez számos negatív következménnyel járt.

2. Amennyiben az eredeti koncepció valósul meg, *mennyire működőképes a valóság közegébe helyezve?* Ennek kérdésnek további számos elágazása van.

— Még ha a koncepció tökéletes, hiánytalan és maradéktalanul konzisztens lenne, *akkor sem lehetne egyik napról a másikra életbe léptetni.* Már ma is elkerülhetetlen néhány kisebb lépés, de szükség van egy nagyobb, egy-két év alatt meg-

valósítandó nagyobb horderejű intézkedéssorozatra, amit azután újabb fokozatos változtatásoknak kell követniük. A legfontosabb a középső szakasz. Berecz János hasonlatával élve: nem lehet pusztán kis lépésekkel a lócsős szekérből repülőgépet csinálni.* Ennek kell előkészítenie a további, fokozatos fejlesztést biztosító szakaszt.

A gazdaság és a társadalom egységes rendszer, s kilökheti magából a rendszeridegen elemeket. Ezért kell a változásnak olyan „kritikus tömeget” elérnie, amely az organizmus *jellegét* változtatja meg; tehát éppen nem az új elemekkel szemben indul meg az „immunreakció”. S csak ebben az esetben fogadja be a gazdaság a nagyobb lépést követő szakaszban fokozatosan végrehajtott változtatásokat. Az egyik fontos vizsgálati kérdés éppen ez: a viszonylag rövid időszakba sűrített változtatások elérik-e a kritikus tömeget, nem indul-e meg a korábbi évekből jól ismert „visszarendeződés”.

— A nagyobb lépésben végrehajtott változtatások a koncepciónak mindenképpen *csak egy részét* valósíthatják meg; feltételezik a folytatást a következő szakaszban. A folytatás lépéssorrendje és üteme teszi viszonylagossá a rövid időn belül végrehajtott változtatások „kritikus tömegét”. Azt is megtanultuk 1968 után, hogy ha a feltételezett további lépések elmaradnak vagy késnek, az átmenettel szükségszerűen együtt járó ellentmondások, a feszültségek oly mértékig éleződnek ki, hogy kérdésessé teszik a már elért eredményeket is. Például az 1968-at követő esztendőben változnia kellett volna az intézményrendszernek is, ennek elmaradása a reform továbbvitelének egyik fő akadályozójává lett. Gondosan elemezni kell tehát, hogy melyek a reform továbbfolytatásának szükséges elemei, milyen sorrendben és mikor kell őket életbe léptetni; milyen következményekkel jár elmaradásuk.

— Vajon a *jogi szabályozás* változása összhangban van-e a gazdasági koncepcióval? Az előbbieket az utóbbit realizálják, erősítik-e vagy sem? E kérdéskör csak a közgazdaságtan és a jogtudomány szoros együttműködésével vizsgálható.

3. A koncepció persze nem tökéletes, nem hiánytalan és nem maradéktalanul konzisztens. Nem is lehet az. A reformterv *maga is terv*, ennek összes sajátosságával. Az elmélet mindig csak részlegesen, homályos foltokat képes előre látni (optimális esetben a fejlődés fő vonalát látja); hipotézisekkel él, amelyeknek érvényességét a későbbiekben kell ellenőrizni.

Mint minden terv, a termelési viszonyok továbbfejlesztésének terve is számos — jó esetben explicit — feltételezéssel él. Ezeknek a hipotéziseknek egy része azokra a körülményekre vonatkozik, amelyek közepette a változtatásokat végrehajtuk. Például ilyen feltételezés, hogy a nemzetközi gazdasági és a világpolitikai helyzet nem lesz számottevően rosszabb a jelenleginél. A feltételezések másik része azt tartalmazza, hogy a gazdálkodás feltételeinek módosulásakor a gazdaság szereplőinek magatartása az elképzelt módon fog változni. Feltesszük például, hogy a vállalatok vezetői érzékenyebben fognak reagálni a költségek és a nyereség változásaira, elsősorban a belső és a külső piac lehetőségeire és követelményeire fognak ügyelni; szorgalmazni fogják az innovációs folyamatokat; röviden — Horváth László szavaival élve —: diszpécserek helyett menedzserként fognak viselkedni. A feltételezés jogos, hiszen a vizsgálatok egyértelműen kimutatják, hogy a gazdasági szereplők *jelenlegi* magatartása alapján véve a jelenlegi gazdasági környezet által determinált. A magatartás mégis csak a környezet bizonyos valószínűségi változójaként fogható fel. Lehet, hogy a „függő változó” csak jelentős késéssel követi az — ebben a relációban — „független változót”. *A priori* sok fontos kérdés nem dönthető el; csak a gyakorlat lehet a döntőbíró, s az elméletnek a gyakorlati

* Berecz János: Vádaskodás helyett alkotó vitát. Népszabadság, 1984. április 7.

tapasztalatok alapján kell hipotéziseket megerősítenie, módosítania — vagy éppen elvetnie.

A feltételek teljesülésére vonatkozó vizsgálatok szükségessége nemcsak a kutatás tárgyát szabja meg, hanem megnöveli az emberi tényezők elemzésének a fontosságát, az együttes közgazdasági és szociológiai kutatások jelentőségét, sőt nélkülözhetetlenségét.

4. Szükségszerűen maradnak nyitott kérdések, eldöntetlen viták. *Alapvető elméleti kérdéseket* nem válaszoltunk meg sem 1968 táján, sem azóta. Csak egyetlen példát említek. A több mint másfél évtizede bevezetett reform egyik alappillére, hogy a vállalatok cselekvésének a legfőbb mozzgója a nyereség; s most is ezt akarjuk nagymértékben erősíteni. Csakhogy nem tisztáztuk, mi is a szocialista vállalat nyereségének a tényleges tartalma. Azt ma már mindenki hibásnak tartja, hogy a rövid távú nyereség került a vállalati érdekelttség fókuszába. De mi a hosszú távú nyereség és nyereségérdekelttség? Több évi nyereség átlaga? Vagy egészen más? Nem a vállalati stratégiai célok együttese-e? (A piacok megszerzésére és megtartására, a gyártmányszerkezetre, a műszaki fejlesztésre stb. vonatkozó vállalatpolitika kidolgozásában és eredményes megvalósításában való érdekelttség.) Erre és az ehhez hasonló kérdések sorára az elméleti alap kutatásoknak kell válaszolniuk.

Ha addig várnánk a cselekvéssel, amíg minden kérdést tisztáztunk, minden vitát eldöntöttünk, sohasem cselekednénk. Ebben az értelemben is igaz: „A tett halála az okoskodás”.

5. Minden koncepció, különösen a gazdasági-társadalmi viszonyokat oly nagy mértékben formáló reformra vonatkozó, ha igényt tart a gyakorlati megvalósításra, szükségszerűen *kompromisszum* eredménye. A legkülönbözőbb nézetek, értékek és érdekek hordozói számára kell elfogadhatóvá tenni. A kompromisszumokból szükségszerűen inkonzisztenciák adódnak. Naivitás volna azt gondolni, hogy megszületik a tiszta elméleti tervezet, s a politikai szférában kerülnek bele a kompromisszumok. Persze ebben a fázisban is módosul, de már a kutatók sem alkotnak egységes frontot. (Nagy baj volna, ha nem így lenne.) Egy kutató vagy kisebb kutatócsoport előterjeszthet egy minden szempontból homogén elméleti koncepciót. De már például a Közgazdaságtudományi Intézet sem tud (nem is óhajt) olyan egységes koncepciót nyújtani, amellyel minden tudományos munkatárs — akár csak a fő kérdésekben is — maradéktalanul egyetért. A nyolcvanas évek második felében, a változó viszonyok között kell az elméleti vitáknak továbbfolyniuk; még hozzá a jelenleginél nagyobb intenzitással. Mert valljuk be: *nagyon sok vitakérdést a szőnyeg alá söpörtünk, hogy kidomboríthassuk a reform továbbfolytatásának elkerülhetetlen szükségszerűségében való egyetértésünket.*

Vizsgálni kell továbbá, hogy az inkonzisztenciák, kompromisszumok milyen típusai és mértékei lehetnek működőképesek, és melyek nem bizonyulnak annak; mely vonatkozásokban elkerülhetetlen a konzisztencia megteremtése, hol nem tartható fenn a kompromisszum.

6. A reform *társadalmi hatásainak vizsgálata* kiemelt feladat. A reform továbbfolytatására kidolgozott koncepció — a mibenlétéből többé-kevésbé adódóan — közgazdasági jellegű. A modell alkalmazása zátonyra futhat, ha a társadalom nem fogadja be, ha olyan társadalmi ellentmondásokat, súrlódásokat vált ki, amelyek politikai feszültségekként jelennek meg. Negatív társadalmi hatásokat persze minden reform, sőt minden jelentősebb változtatás kivált. Ha nem oldják fel őket, e feszültségek — bizonyos ponton túl — vagy elviselhetetlenné válnak, vagy/és visszakozni kell (és jól felhasználhatók a változtatások elleni érvként vagy ürügyként). Az új a meglévő érdekekbe, ideológiákba, értékekbe, sőt pusztán a megszokottba ütközik. Meggyőződésem szerint az 1968. évi reform és az azt követő évek egyik súlyos hibája volt, hogy nem fordítottunk kellő figyelmet a társadalmi fogad-

tatásra, nem tártuk fel időben a keletkező ellentmondásokat, nem dolgoztuk ki ezek kezelésének, feloldásának módjait, eszközeit és intézményeit.

A változtatások előtt, a máris látható dilemmák közül is említek néhányat.

— A munkaerő-mobilitás és a teljes foglalkoztatottság egyidejű biztosítása.

— A reform és a szociálpolitika kapcsolata (melyről jelenleg is folyik a vita a Társadalmi Szemlében). A jövedelmi és a vagyoni egyenlőtlenségek.

— A reform és az infláció. Szükségszerűen felgyorsul-e az infláció a reform nyomán? Ha igen, milyen hatásokat vált ki a lakosság egészére és az egyes csoportokra?

— Milyen hatással van a lakosság áruellátására az ellátási felelősség megszüntetése?

— Milyen lesz az egyes társadalmi csoportok versenypozíciója? Létrehozák-e (s ezt különösen fontosnak tartom) annak feltételeit, hogy a nagyüzemek munkásai többletteljesítménnyel, alapszolgálatukban növelhessék a keresetüket?

A reform társadalmi befogadásának persze fontos eszköze az agitáció, mely csak akkor lehet hatásos, ha kitér arra is, hogyan kezeljük, oldjuk meg a felmerülő társadalmi problémákat.

7. Megnövekszik a vállalatok döntéseinek köre, s ami még lényegesebb: megváltozik a vállalati szféra felépítése. Nagyobb figyelmet kell fordítanunk tehát a vállalatok kutatására, s korszerűsíteni kell ennek módszerét is.

A fentiekből nem következik a makroökonómiai kutatások szerepének a csökkenése. Először is a vállalatok számára megnövekszik az ő szemszögükből (is) végzett makroökonómiai kutatások fontossága. Másodszor annak feltárása, hogy mi a tárgya a gazdaságpolitikai döntéseknek és a (hosszú, közép- és rövid távú) népgazdasági tervezésnek, melyek a változó viszonyokkal összhangban álló eszközei a gazdaságpolitikának. (Csak példa gyanánt: az erőforrások allokációjáról való központi döntések köre, mélysége és eszközei; a vállalatok és a lakosság vásárlóerejének makroökonómiai szabályozása; az állam szerepe a műszaki fejlődésben és ennek eszközei.)

A reform fogja tehát megszabni az 1980-as évtized előttünk álló részében a közgazdasági vizsgálatok alapfeladatát.

A valóságos viszonyok változásával szükségszerűen módosul a közgazdasági kutatások tárgya.

A formálódó viszonyok megkövetelik — mint ezt érzékeltetni igyekeztem — a kutatási szemlélet változását. Nem új modelleket kell kidolgoznunk, hanem a változások működőképességét, ennek feltételeit, az életbe léptetett modell tökéletesítését kell a vizsgálatok középpontjába állítani.

Fejleszteni kell a kutatási módszereket. Különösen fontos a közgazdaságtudomány és más társadalomtudományok (esetleg nemcsak társadalomtudományok) fokozott együttműködése.

Az elmondottak nyilvánvalóvá teszik az alkalmazott kutatások fontosságát is. De ha nem növeljük meg a lényegi elméleti kérdések megválaszolására irányuló alapkutatások szerepét, nem tudunk megfelelni a közgazdaságtudománnyal szemben jogosan támasztott igényeknek.

A reform és az élelmiszer-gazdaság

Sipos Aladár

A gazdaságunk szervezeti rendszeréről folyó, intézetünk által irányított kutatásnak részét képezi „A mezőgazdaság szervezeti rendszere” című kutatási irány is. Felszólalásom e kutatások eredményeire épül. E kutatások célja egyértelműen a reform további lépéseinek előkészítése, új, minőségi fejlődésének megalapozása.

Az élelmiszer-termelés hatékonysága növelésének kimeríthetetlen tartalékát képezi a vertikumban részt vevő termelő- és forgalmazó vállalatok integrációs kapcsolatainak elmélyítése. A döntő fordulatot e tekintetben is a gazdaságirányítási rendszer 1968. évi reformja jelentette. 1968 előtt a munkamegosztást, a specializációt, a vállalatok együttműködését egyoldalúan fogták fel a mezőgazdaságban. Ez abban is tükröződött, hogy jogszabályok tiltották még a legegyszerűbb és szorosan a mezőgazdasághoz kapcsolódó ipari tevékenységeket is. Jelenleg a mezőgazdasági nagyüzem termelési profiljába beletartoznak mindazok a gazdasági tevékenységek (gépjavítás, építés, karbantartás, feldolgozás, szállítás), amelyek az élelmiszer-termelés vertikumán belül a bővített újratermelés megvalósításának elengedhetetlen feltételei. Sok egyéb gazdasági tevékenységet is a mezőgazdasági vállalatok keretei közé utalnak, *növelve ezzel a tevékenységek diverzifikációját*. Itt mindenekelőtt két, népgazdasági szempontból is meghatározó területre gondolok:

a) A nem mezőgazdasági, ún. *kiegészítő tevékenységekre*, amelyeknek a mezőgazdasági vállalatok keretébe illesztését gazdaságpolitikai szempontból is indokolja, hogy ez jelentős mértékben elősegíti a hiányzó *kis- és közepes méretű ipari szolgáltató hálózat kiépítését*.

b) Erősödik az a törekvés, hogy *a falvak* (főleg a kistalvok) *kommunális tevékenységének* mind nagyobb hányadát végezzék a mezőgazdasági vállalatok, elsősorban a termelőszövetkezetek.

Több éves, inkább ideológiai, mint gyakorlati gazdasági viták után, jelenleg a mezőgazdasági üzemeknek kb. kétharmada foglalkozik kiegészítő tevékenységgel. E helyütt e tevékenység átfogó elemzésére nincsen mód, ezért csak néhány kérdés felvetésére szorítkozom.

A mezőgazdasági vállalatok szempontjából a kiegészítő tevékenység a következő előnyökkel jár:

a) növeli a vállalati jövedelmet, amelynek egy része az ún. alaptevékenység fejlesztését szolgálja;

b) elősegíti a mezőgazdasági üzemek kapacitásának jobb kihasználását.

Csak részben teljesült viszont az az előzetes várakozás, hogy elsősorban a *kedvezőtlen adottságú* gazdaságok alacsonyabb jövedelmi szintjét fogja emelni a kiegészítő tevékenység jövedelemtermelése. Az elemzések ugyanis azt mutatják, hogy a kiegészítő tevékenységek elsősorban a *városokhoz közelebb fekvő, infra-*

struktúrával jobban ellátott és *dinamikus vezetéssel* rendelkező gazdaságokban hososodnak meg.

Nem a mezőgazdasági üzemek kiegészítő tevékenysége ellen kívánok szót emelni. Megítélésem szerint gondnak azt kell tekinteni, hogy a mezőgazdasági termelés jövedelmezősége a gazdasági környezet és a gazdasági szabályozók változása következtében egyre kedvezőtlenebbül alakul, a mezőgazdaságon belül *növekszik azoknak az ágazatoknak a száma, amelyek jövedelemtermelőből jövedelemfelhasználóvá válnak*. Következésképpen az alaptevékenység a mezőgazdasági vállalatokon belül is egyre inkább *leértékelődik*, a vezetés (a szakemberek) érdeklődése áthelyeződik a kiegészítő tevékenységekre. Az a fonák helyzet alakul ki, hogy az ország legjobb mezőgazdasági termőhelyű vidékei (például Békés, Bács-Kiskun, Baranya megye déli részén) jövedelmezőség tekintetében elmaradnak a nagyvárosok, különösen a főváros agglomerációs körzetében működő kedvezőtlen termőhelyű gazdaságoktól, mivel az utóbbiak jövedelmük zömét kiegészítő tevékenységekből szerzik. Az észak-magyarországi és a nyugat-dunántúli kistalvas termelőszövetkezeteknek viszont csak minimális lehetőségük van kiegészítő tevékenység folytatására. Természetes, hogy a gazdasági önállósággal rendelkező mezőgazdasági vállalatok tevékenységét ez messzemenően befolyásolja. Féltő, hogy ez a helyzet a mezőgazdasági termelés stagnálását, sőt visszaesését idézi elő. Egyes ágazatok esetében ez a tendencia máris jelentkezik (például juhászat, tejtermelő tehenészet, burgonyatermesztés). Ha idejében nem lépünk fel e tendencia ellen, később ezen tevékenységek újbóli fellendítése mérhetetlen többletköltséggel jár majd. (Például a cukorrépa termelésének fenntartásához ma még csak megfelelő érdekeltségre és legalább a korábbi színvonalat elérő, megbízható betakarítógépekre lenne szükség.)

E helyzet védelmében sokszor hivatkoznak arra is, hogy a nyugati farmer is folytat nem mezőgazdasági tevékenységet. Az Egyesült Államokban például a farmereknek mintegy kétharmada végez alaptevékenységen kívüli munkát.

A kétféle „kiegészítő tevékenység” között azonban minőségi különbség figyelhető meg. A magyar mezőgazdasági vállalatok üzemszerűen, sőt vállalkozásszerűen szervezik e tevékenységeket, míg a családi farm a le nem kötött munkakapacitását egyénileg kínálja fel, legfeljebb a bedolgozást szervezik üzemszerűen a nagyvállalatok (például Japánban).

A magyar ipar kooperációs készsége sajnos ezen a területen sem kielégítő, főleg „üzemszerű” partnert keres, sőt csak olyat, amely folyamatosan termel. A jövedelmet biztosító vállalkozások viszonylag kis méretük ellenére is túlnőnek az egyszemélyes vagy családi kereteken. Ennek ellenére az ilyen méretű és szervezettű kiegészítő tevékenységek szélesebb elterjedése bizonyos tevékenységi körökben (például vendéglátás, némely szolgáltatások, fuvarozás) megvalósíthatónak tűnik. Jelenleg azonban az a helyzet, hogy a kiegészítő tevékenység vezetőt (vezetőket), esetleg további, nem közvetlenül termelő létszámot igényel, *s a vállalati keretek miatt* esetenként a funkció miatt elkerülhetetlennél bonyolultabb elszámolást, ügyvitelt is.

Az alap- és a kiegészítő tevékenységek közötti *jövedelemdiszparitás* nemcsak a presztízs szempontjából értékeli le a mezőgazdasági ágazatokat. Az ipari tevékenységek jövedelméből egyre kevesebb jut a mezőgazdaságnak, önmagukat vagy valamelyik más jövedelemtermelő ágat kívánják fejleszteni, s nem szívesen veszik a jövedelmek „átszivattyúzását”. (Megjegyzem: itt az ideje, hogy megváltoztassuk a mezőgazdasági üzemek alap- és kiegészítő tevékenységére vonatkozó felosztást. Nem indokolt például a gépjávitást, a karbantartást, a mezőgazdasági termékek feldolgozását, forgalmazását kiegészítő tevékenységnek nevezni.)

Ami a *kommunális* tevékenységet illeti, a mezőgazdasági vállalatoknak, elsősorban a termelőszövetkezeteknek megkülönböztetett szerep jut a falusi életkörülmények, az infrastruktúra, a kommunális szolgáltatások javításában. Számos dinamikus, jövedelmezően gazdálkodó termelőszövetkezet, állami gazdaság termelővállalati hatáskörén messze túllépve vesz részt tagjainak, dolgozóinak lakásépítésében, belső út-, csatorna-, vízvezeték- stb. építésében, továbbá olyan szolgáltatásokban, mint a köztisztasági üzemeltetés, iskola, művelődési ház vagy öregek otthonának fenntartása; nem egy helyen a termelőszövetkezet autóbusza szállítja a gyerekeket a központosított iskolába, és így tovább.

Ezzel kapcsolatosan a vizsgálandó kérdés így fogalmazható meg: *váljon-e a termelőszövetkezet a falu „komplex” vállalatává, amely a mezőgazdasági és egyéb termelő-szolgáltató tevékenységein túl a szűkebb térség mindenirányú kommunális szolgáltatását is átvállalja?* Kutatásaink eddigi eredményei alapján még nem vállalkozunk e kérdés megválaszolására. Nagyon valószínű azonban, hogy a válasz, a megoldás nem „igen — nem” természetű, hanem árnyalt lesz.

A „komplex” feladatkör mellett az szól, hogy a termelőszövetkezet olyan vállalat, amely valamennyi faluban jelen van, nemcsak vállalkozói, hanem társadalmi jellege is van, s ebből következik „jóléti” funkciója; a falvak egy részében a kommunális tevékenység bizonyos részét már ma is a termelőszövetkezetek látják el. Érdemes megemlíteni, hogy különösen *regionális szervek* már ma is úgy kezelik a termelőszövetkezeteket, mint a kommunális tevékenységért felelős szervezetet. A mai termelőszövetkezeti vezetőkét évente beszámoltatják például a művelődési tevékenységükről.

E folyamattal szemben is felsorakoztatható számos érv:

— Jelenleg már a falvak lakosságának *mintegy kétharmada* nem mezőgazdasági foglalkozású (ez az arány a jövőben várhatóan növekszik is), a termelőszövetkezet tehát e tevékenységgel nemcsak tagjainak érdekeit szolgálja.

— A termelőszövetkezetek kommunális tevékenységével kapcsolatos igény részben azért fogalmazódott meg, mert egyrészt a falvakban öröndetes fejlődés bontakozott ki, növekedtek az igények (vezetékes víz, gáz, villany, utak stb. iránt), másrészt ugrásszerűen elterjedtek a különféle gépek, s így megnőtt a karbantartás feladata. Növeli a problémát a helyi intézmények technikai természetű, sok vonatkozásban kielégítetlen szükséglete. A falvak egy részében a hagyományos élelmiszer-önellátás aránya csökken, ezért ki kell építeni az élelmiszer-kiskereskedelmi hálózatot. A korábban a falvakban (különösen a kisfalvakban) ellátást-szolgáltatást végző egységek (például kisiparosok, kiskereskedők, kisfalvak szövetkezeti vegyesboltjai) az elmúlt évtizedekben fokozatosan „kivonultak” e térségekből. Újabbán igyekeznek ezt a folyamatot visszaszorítani, ez azonban még sehol sem hozott érzékelhető eredményt. *A lakosság szempontjából jó lenne-e vajon, ha a termelőszövetkezet mint a falu „komplex” termelő-ellátó szervezete mindezt maga oldaná meg?* Célszerű-e az a munkamegosztás, amelyik a falusi lakosság szükségleteinek kielégítése alól felmenti a többi gazdálkodó szervezetet, s e feladatot jórészt a szövetkezetekre hárítja át?

A termelőszövetkezetek oldaláról vizsgálva pedig a következő kérdést kell feltenni: *Vajon elvárhatunk-e vállalati magatartást, vállalkozó hajlamot, hatékonyságra törekvést egy olyan szervezettől, amely többféle alap- és kiegészítő tevékenységen túlmenően még sokféle, technikai, gazdasági, szervezési szempontból egyaránt heterogén, különböző méretigényű tevékenységet végez?* S az sem közömbös, miként befolyásolja a vállalati méretet a tevékenységek e heterogenitása, az előírt „ellátási” kötelezettség.

Ad absurdum: ha mindez teljesülne, a termelőszövetkezetet akár ki is vonhatnánk a vállalati szervezetek köréből, ennek minden következményével együtt.

Az elmondottak általában vonatkoznak a mezőgazdasági vállalatokra, de mégis elsősorban a termelőszövetkezetekre érvényesek. Az állami gazdaságokra a lényeges vonások azonossága mellett számos sajátosság jellemző. Ezek elemzésétől azonban itt el kell tekintenem.

A reformfolyamat egyik legtöbbet vitatott kérdése a *vállalatok mérete és szervezete*. A mezőgazdaságban eleve működtek ugyan különböző típusú kisszervezetek (háztáji és kiegészítő gazdaságok, szakszövetkezetek, szakcsoportok stb.), s vállalati integrációs kapcsolataik tanulsága a népgazdaság más ágaiban is hasznosítható. Ennek ellenére is vitatéma az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek méretének és szervezetének ésszerűsége. Egyesek vitán felül hasznosnak, mások határozottan károsnak minősítik a vállalati összevonásokat, egyesítéseket, s kizárólag a méretnövekedéssel magyarázzák a nettó termelés kedvezőtlen alakulását is.

Jómagam csaknem tíz évvel ezelőtt a mezőgazdasági vállalatok összevonásával kapcsolatosan a következőket írtam: „A kialakult üzemméretetek, párosulva a megfelelő vezetéssel és szervezéssel — a szakosítás kisebb-nagyobb ütemű fejlesztése mellett — általában alkalmasak arra, hogy megfelelő kereteket biztosítsanak az iparszerű termelés kialakításához és fejlesztéséhez. Megfontolt, átgondolt üzemméretű üzemekre persze a jövőben is szükség lesz, *nem lehet azonban elfogadni azokat a törekvéseket, amelyek a termelőszövetkezetek kampányszerű, megalapozatlan és tömeges egyesítésére irányulnak*. A mechanikus egyesítések után keletkezett nagyméretű üzemekben a nagyüzemi gazdálkodás színvonalának emelkedése, a technika, a technológia fejlesztése, az üzem- és a munkaszervezés tökéletesítése nem minden esetben követi komplex módon az üzemi méretek emelkedését. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a gazdaságok kellően át nem gondolt egyesítése nemegyszer csökkenti a termelés hatékonyságát, és ellentétes lehet gazdaságpolitikai céljaink megvalósításával is. Így például háttérbe szoríthatja a munkaigényes kultúrák termelését, aminek következtében munkaerő szabadul fel, s ez növeli a foglalkoztatás gondjait. Problémát jelent az is, hogy a tervezettnél gyorsabb ütemben növelik a személyi jövedelmeket, mert az összevonás révén keletkezett nagyobb üzemből természetes törekvés nyilvánul meg arra, hogy a jövedelmeket az egyesülés előtt legmagasabb kereseteket biztosító üzemekéhez igazítsák, attól függetlenül, hogy az összevonás után emelkedett-e a termelés, javult-e annak hatékonysága vagy sem.

Általában megfigyelhető, hogy a technikai fejlődés a tudományos-technikai forradalom idején gyorsabb, mint ahogyan a vállalatok méreteit ahhoz hozzá lehet igazítani. Ilyen körülmények között különösen fontosnak tűnik annak figyelembevétele, hogy a termelés koncentrációjának és specializációjának az üzemek összevonása nem is egyedüli járható útja. Egyes szocialista országok tapasztalatai — nem utolsósorban a hazai tapasztalatok — azt bizonyítják, hogy ha az üzemerület nem biztosítja a fejlett technika gazdaságos alkalmazását és kihasználását, a különböző típusú társulások megfelelő mozgásformát adnak ezen ellentmondás megoldása számára. Ezek a vállalkozói kapcsolatok — mindenképp a termelési rendszerek — a gyakorlatban bizonyították, hogy hatékony eszközei egy-egy termelési ág iparszerű technológiákon alapuló fejlesztésének. Ezért a horizontális vállalati kapcsolatokra a jövőben is nagy gondot kell fordítani. A közös vállalkozási formák jelentősége kiemelkedik abból a szempontból is, hogy amennyiben az egyes mezőgazdasági üzemek anyagi eszközei kevésnek bizonyulnak — főleg az állattenyésztésben — optimális nagyságú termelőegységek létrehozásához, tár-

sulás révén megteremthetők az ilyen telepeihez szükséges anyagi eszközök.”* Vagyis a társulást az üzemszervezők alternatívájának tekinthetjük.

Különböző formákban felbukkan az a vélemény is, hogy a mezőgazdaságban az ágazat specifikumai miatt *hatékony gazdálkodás csak kicsi, családi gazdasági méretekben folyhat*. Jelenleg nincs mód arra, hogy történeti vagy külföldi példákkal összehasonlító elemzést végezzünk. Ezért mindössze annak megállapítására szorítkozom, hogy egyfelől a háztáji gazdálkodás Magyarországon sem működhetne az ismert eredményekkel a nagyüzemi háttér, a vele való integrációja nélkül. Másfelől a tőkésországokban is működnek bérmunkásokkal dolgozó gazdaságok. (Az Egyesült Államokban például ezek száma az összes farmgazdaságéhoz viszonyítva csekély, de a mezőgazdasági árutermelésnek tekintélyes részét ők adják.) Következésképpen a fenti vélemény általánosítását legalábbis óvatosan kell kezelniük.

Feltételezve (de nem megengedve), hogy visszatérhetünk a jelenleginél kisebb, de a korszerű technika működéséhez még elegendően nagy méretekre, számolni kell azzal, hogy érvényesül a vállalaton belüli munkamegosztás, vagyis *történelmileg túlhaladott az univerzális családi gazdaság*. A családi gazdaságok előrehaladott specializációja a fejlett nyugati országokban ezt ugyancsak egyértelműen bizonyítja.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy nemigen határozható meg általánosságban valamilyen optimálisnak mondható üzemméret. Ez sokkal inkább a konkrét működési terület és feltételek között, a mindennapi tevékenység alapján minősíthető.

Az egyesületeknek (vagy inkább egyesítéseknek) egyik nagy tanulsága az is, hogy e tekintetben is a szövetkezetek tagjainak döntéseire kell támaszkodni. Mind az egyesülést, mind a szétválasztást a szövetkezetek gazdasági érdekein nyugvó *belső* ügynek kell tekinteni. A külső beavatkozás csak károkat okozhat.

A szövetkezeti nagyüzemekkel szemben sokszor elhangzik az az érv is, hogy *a kialakult méretek mellett a tagság nem tudja gyakorolni tulajdonosi jogait*, a tényleges irányítás átkerült a „technokrata” vezető rétegek kezébe. Ez a megállapítás nem nélkülözi ugyan a valóság elemeit, csak éppen *okozati összefüggéseiből kiragadva őket*, nem nyújt elég alapot a lehetséges megoldáshoz.

A háztáji gazdálkodás — a többi között — azt is tanúsítja, hogy az emberi munka mind mennyiségi, mind hatékonysági szempontból eredményesebb lehet, ha megfelelők az érdekeltségi és szervezeti körülmények. Ebből azonban nem következik, hogy a mezőgazdaság csak kistermelő szervezetben működhet hatékonyan. Azt azonban leszögezhetjük, hogy más vállalati szférában is növelni kell a dolgozók hatáskörét és érdekeltségét a közvetlenül tőlük függő folyamatokban.

Az ilyen irányú kísérletek a mezőgazdasági üzemekben már megkezdődtek. Indokolt, hogy a bevált formákat széles körben elterjesszük, sőt általánossá tegyük őket. Ez hozzájárulhat ahhoz, hogy egyre több mezőgazdasági terméket hatékonyabban állítsunk elő, javuljon a termékek minősége, ami előfeltétele annak, hogy élelmiszer-gazdaságunk helytálljon az éleződő nemzetközi versenyben.

* Sipos Aladár: Az agráripari integráció. Gazdaság- és Jogtudomány. Az MTA IX. Osztályának Közleményei. XI. (1977).

A beruházási vásárlóerő alakulásának időszerű elméleti problémái

Erdős Tibor

Hosszú idő óta gondot okoz a beruházási vásárlóerő alakulása és központi szabályozása. Különösen nagy gond ez napjainkban, amikor a beruházásokat jelentősen vissza kell fogni. A beruházási vásárlóerő szabályozása a következő években sem lesz könnyű feladat, noha ez — arányát és mértékét tekintve is — növekedhet ugyan a VII. ötéves tervidőszak folyamán, ám nem bármilyen mértékben. E cikkben a beruházási vásárlóerő makroszintű alakulásának és szabályozásának néhány olyan elméleti összefüggésével kívánok foglalkozni, amelyek megismerésére a jelen és a jövő szempontjából egyaránt feltétlenül szükség van, és amelyekkel kapcsolatosan — tapasztalataim szerint — mind az elméletben, mind a gyakorlatban meg lehetőségen nagy a bizonytalanság.

Előrebocsátom a következőket:

a) A *vállalati* beruházási vásárlóerő alakulását vizsgálom, nem foglalkozom tehát azzal a kérdéssel, hogy az *összes* beruházási vásárlóerő színvonala és alakulása a költségvetésből finanszírozott beruházási kiadásoktól is függ. A vizsgálat tárgya az, hogy milyen tényezők szabják meg a *vállalati szféra egészében* a beruházási vásárlóerő nagyságát és változását.

b) Nem a bruttó, hanem a nettó, az *amortizáció értékét meghaladó* beruházási vásárlóerő alakulását elemzem. Abból a feltevésből indulok ki, hogy az amortizációs kulcsok helyesek, és hogy az amortizáció összegével teljes egészében a vállalatok rendelkeznek, abból a költségvetés semmit sem von el. A reform továbbfejlesztésével kapcsolatban valóban szó van arról, hogy az amortizáció teljes összege maradjon a vállalatoknál. Az összes vállalati beruházási vásárlóerő tehát az amortizáció összegével nagyobb a nettó beruházási vásárlóerőnél. Az amortizáció azonban — adott leírási kulcsok esetén — nem változik váratlanul és a megszokottól lényegesen eltérő mértékben. Az igazán nehezen ellenőrizhető és szeszélyesen változó nagyság a nettó, az amortizációt meghaladó beruházási vásárlóerő.

c) A népgazdasági szintű beruházási vásárlóerő nagysága és alakulása nem érthető meg a *makroprofit-elmélet* nélkül. Mégis, szinte valamennyi közgazdász — az elméleti kérdésekkel foglalkozók és a gazdaságirányításban dolgozók egyaránt — a *vállalati* profitalakulás törvényszerűségeire támaszkodva kísérik meg megérteni a vásárlóerő változásait. Nézetem szerint éppen ez az egyik — talán éppen a döntő — oka a beruházási vásárlóerő alakulásával és alakításával kapcsolatos zavaroknak.

Több lépésben kell a megoldás felé haladnunk. Először olyan modellt veszünk alapul, amely eltekint a külső gazdasági kapcsolatok létezésétől, vagyis mind a külkereskedelemtől, mind a nemzetközi tőkemozgástól, mind a nemzetközi jövedelmi

transzferektől. Legyen most tökéletesen zárt gazdasággal dolgunk. Ebben három szektort különböztetünk meg: a vállalati, a háztartási és az állami szektort. A vállalati szektorban tartjuk nyilván az állami vállalatok és a szövetkezetek nettó jövedelmét, illetve felhalmozási kiadásait (az egyszerűség kedvéért eltekintünk az egyéni tulajdon körébe sorolható vállalatoktól, a háztáji gazdálkodástól stb.). A háztartási szektorban vesszük figyelembe a lakosság jövedelmét és vásárlásait (fogyasztását). Az állami szektorban pedig a költségvetés tevékenységét — bevételeit és kiadásait — vesszük szemügyre. Az állami (költségvetési) szektor bekapcsolása kissé megnehezíti az összefüggések megértését: a) Mind a vállalati, mind a háztartási szektorban a nettó — adók levonása utáni — jövedelmeket kell számításba vennünk. b) Az állami szektorban szerepel az összes adóbevétel és az összes kiadás. Ez utóbbiak tartalmaznak bér- és bér jellegű kiadásokat is, amelyeket tulajdonképpen a háztartási szektorban használnak fel vásárlásra. (Például az állami alkalmazottak fizetése, nyugdíjak stb.) Ezért gondolnunk kell arra, hogy a háztartások jövedelme és vásárlásai nemcsak a vállalatok által kifizetett bérektől függenek, hanem a költségvetési kifizetésektől is; a költségvetés hatása „éreződik” a háztartási szektor bevételeinek és kiadásainak változásaiban. Ezt azonban nem mutatjuk be külön, mivel nem érinti az alapvető következtetéseket.

A vállalati szektor felhalmozása és felhalmozási vásárlóereje

Az induló modellben szerepel a vállalatok felhalmozási kiadása (jelöljük I -vel), a háztartások fogyasztási kiadása (jelöljük C -vel) és az állami költségvetés kiadása-vásárlása (jelöljük G -vel). A kiadásokkal szemben az egyes szektorok jövedelme áll. Legyen a vállalati szektor tiszta jövedelme P , a háztartási szektoré W , az állami költségvetési szektoré pedig T . A $(W+P+T)$ összeg a nemzeti jövedelemmel egyenlő, amelynek a jele legyen Y . Az egyszerűség kedvéért egyelőre feltételezzük, hogy a pénz csereértéke stabil, az árszínvonal nem emelkedik. Kiegyenlítettnek tekintjük a háztartási és az állami költségvetési szektort, vagyis sem a háztartásokban, sem az állami költségvetésben nincs megtakarítás vagy túlköltekezés. Ilyen feltételezések mellett tesszük fel először azt a kérdést, hogy mitől függ a vállalati beruházási (felhalmozási) vásárlóerő nagysága.

Valamely adott t évben valamekkora, mondjuk I összegű volt a vállalatok felhalmozási kiadásainak a nagysága. Egyelőre nem az a fontos, hogy a felhalmozás miért volt éppen I nagyságú: tudomásul vesszük annak éppen adott szintjét. Amekkora I volt, akkorának kellett lennie — az adott feltételezések esetén — P összegének is! A nemzeti jövedelem értéken belül ugyanis W a vállalatok számára termelési költség, amely úgy térül meg, hogy azt a háztartási szektor vásárlásra fordítja, amely utóbbi összege C . (Nincs a bérből megtakarítás.) A nemzeti jövedelem W -nek megfelelő része ezzel együtt a háztartások tagjainak tulajdonába kerül. A T , vagyis a költségvetés adóbevétele is „költség” — közvetlenül vagy közvetve — a vállalatok számára, s a költségvetés kiadásain keresztül áramlik vissza a vállalati szektorba, vagy úgy, hogy a költségvetés a vállalatoktól vásárol, vagy úgy, hogy bért, nyugdíjat stb. fizet ki, s azt a háztartások tagjai vásárlásokra fordítják. (Ezt az utóbbi áttételt a továbbiakban külön nem vizsgáljuk.) Ezzel szemben a felhalmozási kiadás a vállalati szféra számára az adott t évben nem költség, csak *később* válik azzá — az állóeszközök amortizálódása következtében —, de a vállalati szféra *bevételeit* képezi. Annyival nagyobb tehát a vállalati szektor összes bevétele az összes költségnél, amennyi I összege. A bevételek és a költségek különbsége azonban nem más, mint a vállalati szféra nyeresége, illetve profitja. Eszerint makrogazdasági síkon — az adott induló feltételezések mellett

— a vállalati szféra nyeresége (profitja) a vállalatok egészének a felhalmozásától függ, vagyis P -t I határozza meg.¹

Az I -vel egyenlő P termelési eszközökben, *felhalmozási javakban testesül meg*. A P tehát t_1 évben annyi felhalmozási jószágban ölt testet, amennyinek az ára P -vel egyenlő. Könnyen belátható, hogy e P t_2 évben nem is költethető felhalmozásra, hiszen t_1 év P -je makrosíkon nem más, mint *felhalmozott* termelési eszköz. Mégis, létezik beruházási (felhalmozási) vásárlóerő. Arra kell gondolni, hogy az árumozgást mindig pénzmozgás kíséri. Egyebek között a felhalmozási kiadásokat is pénzmozgás közvetíti: a felhalmozási javakat a vállalatok pénz közvetítésével adják-veszik egymás között, eközben a pénz az egyik vállalattól a másikhoz kerül. A pénz tehát az áruk adásvételével nem tűnik el a forgalomból, annak összegét maga a felhalmozási kiadás — mint minden más vásárlásra fordított kiadás — makrosíkon *változatlanul hagyja*. Ezért ha I összegű volt t_1 évben a felhalmozás nagysága, akkor létezik olyan pénzfórmában meglévő beruházási (felhalmozási) vásárlóerő, amely adott forgási sebesség és adott pénzkímélő műveletek mellett éppen I összegű *beruházás (felhalmozás) végrehajtását teszi lehetővé a következő, t_2 évben*. Azaz a beruházási vásárlóerőt az *első megközelítésben a megelőző év beruházási (felhalmozási) kiadása határozza meg*.² Ügyelni kell azonban a következőkre:

¹ E megállapításhoz a félreértések elkerülése végett néhány megjegyzést kell fűzni:

— Erre az eredményre jutunk akkor is, ha a problémát nem a nemzeti jövedelemből, hanem a társadalmi termékből kiindulva vizsgáljuk meg. A társadalmi termék C pótlási alapjából ugyanis az anyag- és energiafelhasználás *makrosíkon* a vállalati szektor *egésze* számára kiadás is és bevétel is egyszerre, az amortizációt pedig pontosan kiegyenlíthetik a pótlásra fordított kiadások, amelyek az összes vállalat számára bevételt jelentenek. Ha a pótlás nagyobb, mint az amortizáció, akkor a pótlás többlete nettó beruházásként jelentkezik (ezt automatikusan figyelembe vesszük a felhalmozás számbavételénél), ha pedig a pótlás elmarad az amortizáció mögött, akkor pontosan ezen elmaradás nagyságával lesz kisebb a felhalmozás összege, hiszen a felhalmozás = bruttó beruházás — amortizáció. (Legalábbis a felhalmozás nagyságát statisztikai úton így mutatják ki.) Így is, úgy is ezt az eredményt kapjuk: a P nagysága az I értékétől függ.

— A mikroökonómia világához szokott fejjel nehezen érthető meg, hogy a P függ I -től, nem pedig I a P -tól. A két összeg makrosíkú egyenlőségét aránylag sokan és viszonylag könnyen belátják. Gyakori ellenvetés azonban a következő: P és I egyenlő egymással, mert a nyereséget költik felhalmozásra, tehát I függ P -tól. Ezzel kapcsolatban azonban arra kell gondolni: mindegyik vállalat más összeget költ felhalmozásra, mint amennyi a megelőző periódusban általa realizált profit, és minden adott periódusban mindegyik vállalat felhalmozása eltér az adott időszakban realizált profitjától. (Ezt a hitelek lehetővé teszik számukra.) P és I *ex post* egyenlősége teljesen érthető akkor, ha I -től függ a makrosíkú vállalati nyereség. Teljesen érthetetlen lenne viszont P és I egyenlősége akkor, ha I -nek kellene igazodnia adott színvonalú P -hez.

— A szocialista gazdaságban egyenlő — *ex post* — P az I -vel, mert itt nincs tőkés fogyasztás. Tulajdonképpen eltekintünk a nem számottevő részesedési alaptól, amely a vállalatok könyvelésében formálisan a profitból származik. A részesedési alaptól el is kell tekintenünk, hiszen az tulajdonképpen bér, nem pedig profit.

— A profit a nettó — az adók levonása utáni — profit, amely *ex post* egyenlő a vállalatok felhalmozásával. Lehetséges persze, hogy az e felhalmozással egyenlő nyereséget vagy annak egy részét is elvonja az állami költségvetés. Ez természetesen azt jelenti, hogy a vállalatok a felhalmozást csak költségvetési juttatások alapján tudják véghezvinni. Tulajdonképpen ilyen modell jutott érvényre a szocializmus „hőskorában”. Ettől az esettől eltekintünk, és olyan viszonyokat telelezünk fel, amelyek között a vállalati felhalmozás költségvetési juttatások nélkül valósul meg.

A makrosíkú profit nagyságát meghatározó tényezőkről részletes elemzés található a [3], [5], [6], [7] művekben.

² Ez azt jelenti, hogy az „első megközelítésben” a felhalmozási vásárlóerő akkora, amekkora a megelőző időszak profitja. Mégsem helyes a felhalmozási vásárlóerőt magával a profittal azonosítani, hiszen mint láttuk, makrosíkon nem a megelőző időszak profitjából vásárolják a következő időszak felhalmozási javait. (Mert a t_1 év profitja felhalmozási javakban testesül meg, nem pedig pénzben, így nem is vásárlható fel vásárlásra.) Azt azonban mondhatjuk, hogy a beruházási (felhalmozási) vásárlóerő függ a megelőző időszak (év) profitjától.

Csak a beruházási (felhalmozási) vásárlóerő *első megközelítéséről* lehet szó. Ez ugyanis lehet a következő évben *nagyobb*, mint a korábban realizált profit. Számításba kell venni a hitelműveleteket. Lehetséges, hogy a vállalatok felhalmozási szándéka nagyobb összegekben ölt testet, mint amekkora a megelőző év profitja. Ha a tőke/termelés hányados változatlan, és a termelés növekszik, akkor a szándékolt felhalmozás rendszerint nagyobb is, mint a megelőző évi profit. A vállalatok hitelfelvétel útján pótlólagos pénzeszközökhöz jutnak, és ezáltal megnő felhalmozási vásárlóerejük. A felhalmozási vásárlóerő tehát a továbbiakban igazodik a folyó beruházási tevékenységükhöz. Nem biztos persze, hogy a vállalatok könnyen hozzájutnak a hitelhez. A bank a hitelnyújtást korlátozhatja, vagy csak igen magas kamat mellett nyújt hitelt. A limitált hitelnyújtás eleve határt szab a felhalmozási vásárlóerő növekedésének, a magas kamat pedig — ha a vállalatok költségérzékenyek — fékezheti a hitel igénybevételét, esetleg arra ösztönzi a vállalatokat, hogy csökkenték banktartsásaikat. Valamekkora felhalmozás mindig megvalósul, ezzel minden egyes évben egyenlő lesz — *ex post* — a vállalatok népgazdasági szinten realizált profitja. Ez lesz minden következő év (időszak) felhalmozási vásárlóerejének kiindulópontja.³

Az előbbi megállapításnak döntő jelentősége van! Nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy az adott feltételezések mellett a vállalati beruházási tevékenység központi befolyásolása, kellő mederben tartása nagyrészt azon múlik, hogy — a gazdasági környezet alakításával, a gazdasági mechanizmus korszerűsítésével — mennyire *készítik* a gazdaságirányító szervek a vállalatokat a tőkével, illetve a felhalmozási javakkal való takarékos gazdálkodásra. Mind az ésszerű kockázatot vállaló vállalati kezdeményezés kibontakoztatására, mind a pazarló beruházások megszüntetésére szükség van. Ebben az esetben — viszonylag kisebb tőkelekötéssel és felhalmozási kiadással — gyorsabb fejlődés érhető el. Mindenképpen szükséges természetesen magának a felhalmozási vásárlóerőnek a befolyásolása — például adó-, hitel- vagy kamatpolitikával. Az azonban, hogy a vállalati felhalmozási tevékenység *milyen mederben* folyik, milyen *általános* tőke- és felhalmozási hatékonyság mellett megy végbe, s hogy ez utóbbiak milyen irányzatúak, végül az, hogy a felhalmozási vásárlóerő milyen *színvonalon*, milyen *trend* szerint alakul, *alapjában véve a gazdálkodás általános feltételrendszerén múlik!*

Az természetesen sohasem vált ki megütközést, ha a gazdasági környezetnek a vállalati beruházási tevékenységre gyakorolt hatását hangsúlyozzuk. Annál zavarba ejtőbb a következő paradoxon: Makrogazdasági síkon a hatékony, rugalmas, sikeres vállalati gazdálkodás *adott növekedési ütem esetén* nem nagy, hanem viszonylag *kevés* beruházási (felhalmozási) vásárlóerőt von maga után. Népgazdasági szinten a — nemzeti jövedelemhez képest — nagy beruházási vásárlóerő (adott növekedési ütem mellett) *rossz* vállalati munkát tükröz! A viszonylag nagyarányú beruházási vásárlóerő csak akkor fér össze a jó vállalati munkával — ugyancsak népgazdasági szinten —, ha a *növekedés dinamikája gyors*. Azonban gyors növekedési ütem, de hatékony vállalati tevékenység mellett még mindig

³ Ezt a problémát még nagyon sok egyéb vonatkozásban lehetne vizsgálni. A vállalatoknak lehet tartalék pénzüik, amelyet a következő évben vásárlásra (felhalmozási javak vételére) fordítanak. Ez egyet jelent azzal, hogy a pénz forgási sebessége nő. Ilyenkor a felhalmozás növeléséhez nincs szükségük hitelfelvételre, ezért a kamatpolitika kevésbé befolyásolja a felhalmozási vásárlóerő alakulását. Az is lehetséges, hogy a vállalatok felhalmozási szándéka kisebb, mint amekkora a megelőző évi profittal megegyező felhalmozási vásárlóerő. Azaz visszaeshet a következő évi felhalmozás, amit a pénz forgási sebességének csökkenése, a vállalati tartalékpénz növekedése vagy a banktartsások csökkenése kísér. A felhalmozás csökkenésével együtt csökken a makroszikó profit, és ennek megfelelően mérséklődik a felhalmozási vásárlóerő *a következő periódusra*. Mindig ezt látjuk: a felhalmozási vásárlóerő csökkenhet vagy növekedhet, de a változás kiindulópontja mindig a megelőző év profitja és a profit mögött a megelőző év beruházási (felhalmozási) tevékenysége.

kiseb lehet a beruházási vásárlóerő aránya, mint lassú fejlődés és a tőkével, valamint a felhalmozással rosszul gazdálkodó vállalati munka esetén. A zavart az okozza, hogy a mikrogazdasági események elemzéséhez szokott gondolkodás számára nem világos: *népgazdasági szinten a nyereség arányát a felhalmozás aránya szabja meg*. Ha országosan nem hatékony a vállalati munka, akkor adott növekedést nagyobb felhalmozással lehet elérni, és így nagyobb lesz a nyereség hányada is. Majdnem mindenki erre gondol: a piaci verseny feltételei között a hatékonyan működő vállalat jut nagyobb arányú profithoz, így a hatékonyabb vállalat nagyobb arányú beruházási vásárlóerővel rendelkezik. Arra azonban már nem gondolnak, hogy ha *mindegyik* vállalat egyformán jól dolgozna, akkor ugyanazt a növekedést kisebb felhalmozással lehetne elérni, és így a nyereség aránya is kisebb volna a nemzeti jövedelemen belül. Az sem közismert összefüggés továbbá, hogy ha a hatékonyság mindegyik vállalatban növekedni kezdene, akkor a nyereség és így a felhalmozási vásárlóerő aránya a nemzeti jövedelemhez képest nem nőne, hanem — paradox módon — *csökkenne!* Tulajdonképpen ez a szemléleti hiba: sokak számára nem világos, hogy az egyedi tapasztalatok egyszerű összegezésével nem lehet eljutni az *általános* megértéséhez. Ezzel kapcsolatosan ír a nyugati közgazdasági irodalom a „fallacy of composition” logikai hibájáról, ami szó szerinti fordításban az „összetevés hibáját” jelenti. Tulajdonképpen ebbe a hibába ütközünk, amikor a beruházási vásárlóerő alakulásáról olvasunk. A gazdaságirányító szervek szolgálati tanulmányainak, előterjesztéseinek szerzői is gyakorta esnek ebbe a hibába. A szóban forgó írásokban ilyenfajta megállapításokat találunk: „A makroökonómiai fejlődés és az egyensúly tekintetében mindenképpen a jövedelemszabályozás hiányosságának kell tekinteni azt a tényt, hogy a vállalati szféra jövedelmei sokkal gyorsabban nőnek, mint a népgazdaság jövedelmei, annak ellenére, hogy a vállalati termelés hatékonysága nem javul.” „A termelővállalatok nagyobb nyereséghez jutottak, mint amennyit tényleges teljesítményük indokolt volna.” „Nemzetközi versenyképességünk nem kielégítő. Ennek ellenére a nemzeti jövedelem aránytalanul nagy hányada testesül meg a vállalati nyereségben.”⁴ Valójában annak a meg nem értéséről van szó, hogy a vállalati szféra egészének nagyobb arányú nyeresége és ennek alapján a viszonylag nagyarányú beruházási vásárlóerő éppen a *rossz hatékonyság* törvényszerű következménye. Ezt is mondhatjuk: egymagában a rossz vállalati gazdálkodás *nem korlátozza* a vállalati szféra *egészének* beruházási vásárlóerejét. Inkább az az „eredmény”, hogy a nagyarányú vállalati felhalmozás a háztartási — és esetleg az állami költségvetési — szektor vásárlóerejét alacsonyabb színvonalúra (arányú-ra) szorítja.

A felhalmozási vásárlóerő, valamint a költségvetés és a háztartások megtakarítása

Most elhagyjuk azt a feltételezést, hogy a költségvetési és a háztartási szektor bevételei és kiadásai mindig egyensúlyban vannak. A valóságban mind a háztartási szektor, mind az államháztartás évről évre vagy bevételi többletet ér el (megtakarít), vagy többlet költ bevételeinél. Azaz *W* sohasem egyenlő *C*-vel, és *T* mindig eltér *G*-től. Még mindig tartjuk magunkat ahhoz a feltételezéshez, hogy a pénz csereértéke stabil, vagyis az árszínvonal változatlan.

Nőjön meg a munkások és alkalmazottak költsége például úgy, hogy fogyasztói hitelt vesznek fel! Költségezésük (*C*) ezért nagyobb lesz, mint *W*. Ha az

⁴ Az idézőjelben szereplő mondatok nem pontos citátumok, csupán tömör megfogalmazásai azoknak a gondolatoknak, amelyek a szolgálati használatra készült összeállításokban találhatóak.

állami költségvetés költsége megegyezik a jövedelmével, vagyis ha a költségvetés kiegyenlített marad, akkor a bérből élők költsége csak úgy nőhet, ha a vállalatok költsége (I) elmarad a vállalati jövedelem, a P mögött. Ugyanez a helyzet, ha az állami költségvetés költ többet a rendes jövedelménél, T -nél, vagyis ha G meghaladja T -t. Az állami költségvetésből finanszírozott beruházások összege megnőhet például azért, mert többet költenek útépitésre. Ha ugyanekkor a bérből élők nem takarítanak meg, vagyis ha annyit vásárolnak, amennyi a bérük, akkor I megint kisebb lesz, mint P . Az állami költségvetés kiadásai is az I terhére növekedhetnek tehát. Ugyanez az eredmény természetesen akkor, ha C is és G is a W , illetve T fölé emelkedik.

A fordított esetben minden ellenkezőképpen történik. Ha C és G a W , illetve T alá esik, akkor I a P fölé emelkedik, ha másért nem, azért, mert a vállalatok készletezése felszökken. Minthogy a $W+P+T$ egyenlő a nemzeti jövedelemmel, és a nemzeti jövedelem egyenlő a $C+I+G$ -vel (tehát $W+P+T = \text{nemzeti jövedelem} = C+I+G$), akkor C és G csökkenése W és T alá együtt jár I -nek P fölé emelkedésével, de legalábbis azzal, hogy P az I alá csökken, míg a fordított esetben C és G megnövekedése W és T fölé maga után vonja I -nek P alá csökkenését, vagyis ekkor P lesz nagyobb I -nél.

Itt egy pillanatra meg kell állnunk. Az állami költségvetés és a bérből élők költségeinek a rendes jövedelmük fölé emelése mérsékelheti ugyan a vállalati felhalmozás, de semmi esetre sem a vállalati profit nagyságát! A profit — mikro- és makrogazdasági síkon egyaránt — egyenlő az árbevételek és a költségek különbségével. A vállalati felhalmozás csökkenése önmagában mérsékli ugyan az árbevételek és a költségek különbségét, de a költségvetés többletvásárlása és a bérből élők túlköltsége növeli azt. A vállalatok az árueladók, így a költségvetés és a bérből élők vásárlásainak megnövekedése emeli a vállalati bevételeket. A vállalatok profitja ezért változatlan maradhat, vagy a megszokott ütemben nőhet, miközben a vállalatok felhalmozása mérséklődik.

A bérből élők, a vállalatok és az állami költségvetés vásárlásai, a termelés, a bérek, a profit és a költségvetési bevételek alakulása

Évek	A eset						
	W	C	T	G	P	I	Y
t_1	100	100	50	50	50	50	200
t_2	110	110	55	55	55	55	220
	B eset						
t_1	100	100	50	50	50	50	200
t_2	110	115	55	57,5	55	47	220

Ezt a problémát vizsgáljuk a táblázatban látható számpélda segítségével. Az A esetben a bérből élők és a költségvetés kiadásai végig megegyeznek a bevételekkel (rendes jövedelmeikkel), és így a t_2 évben a t_1 évhez képest a vállalatok profitja az adók levonása után 50-ről 55-re nő. (Mert közben nő a vállalatok felhalmozása.) Az árbevétel ($110_0 + 55_G + 55_T$), a költségek összege ($110_W + 55_T$) és a profit $220 - 165 = 55$ pénzegység. A B esetben a bérből élők fogyasztása és vásárlásai meghaladják a bérüket (C a W -t), és a költségvetés kiadásai az adóbevételeket (G a T -t). A bérből élők és a költségvetés vásárlásai a termelés, az Y

(itt egyúttal nemzeti jövedelem) nagyobb részét szívják fel, mint az A esetben, összesen $115_0 + 57,5_G$ egységet, azaz 172,5-et, így a felhalmozásra, az I -re csak 47,5 egység marad. A profit azonban nem kevesebb, mert az összes árbevétel = $115_0 + 57,5_G + 47,5_I = 220$, az összes költség viszont $110_W + 55_T = 165$. A kettő között 55 a különbség, ugyanakkora, mint az A esetben. Eszerint a profit a vállalati felhalmozás összegénél pontosan annnyival nagyobb, amennyivel a $(C+G)$ meghaladja a $(W+T)$ nagyságát.

Tanulásként a következőket kell levonnunk:

— Az egyik szektor csak úgy növelheti vásárlásait a jövedelmei fölé, ha a másik (a többi) szektor kiadásai a jövedelmei (normálbevételei) alá szorulnak. A két változásnak mindenképpen ki kell egyenlítenie egymást. Az összes vásárlásnak egyenlőnek kell lennie az összes jövedelmekkel, és az összes kiadásnak az összes bevételekkel. (Azzal a feltételezéssel élünk, hogy minden jövedelmet vásárlás közvetíti.)

— A szilárd árszintet csak akkor lehet fenntartani, ha az egyik szektor túlköltekezését a másik szektor vásárlásainak csökkenése kíséri. Ez dinamikus megközelítésben annyit jelent, hogy az egyik szektor jövedelmeinél gyorsabban emelkedő vásárlásait pontosan kiegyenlíti a vásárlásoknak a jövedelmeknél lassúbb növekedése a másik szektorban (vagy a többi szektorban). Ezt úgy is kifejezhetjük, hogy ha az egyik szektorban a felhasználás meghaladja a jövedelmeket, akkor a másikban a felhasználásnak kisebbnek kell lennie a jövedelmeknél. (Lásd a táblázatot.) Ha csak a vállalati és a költségvetési szektort vizsgálánk, azaz két-szektoros modellt elemeznénk, akkor a költségvetési hiány következménye az, hogy a vállalati szektor profitjánál kisebb a vállalati felhalmozás, illetve a felhalmozásnál nagyobb a vállalati szektor profitja.

Ha az árszint (és az arányok) változását is számításba vesszük, akkor a háztartási szektor és/vagy a költségvetés többletvásárlása *nem feltétlenül* szorítja vissza a vállalati felhalmozást, I -t, legalábbis nem arányosan, megtakarításaikat pedig nem feltétlenül kíséri az I arányos megemelkedése. (Hiszen az említett két szektor többletköltekezése vagy megtakarítása az árszint és az arányok megváltozását válthatja ki.) Így lehetséges, hogy a költségvetés deficitje nagyrészt csak nominálisan növeli a költségvetési kiadásokat, ami a nemzeti jövedelem adott nagysága esetén a vállalati felhalmozást reálértékben kisebb mértékben tartja vissza. Mindenképpen igaz viszont az, hogy a költségvetés deficitje és/vagy a háztartási szektor túlköltekezése miatt a vállalati felhalmozás *ex post* kisebb, mint a realizálódó vállalati profit, másképpen: a vállalati profit makrosíkon meghaladja a vállalati szektor felhalmozását.⁵ Megfordítva, szufficites költségvetés és/vagy a háztartási szektor megtakarítása mindig a realizált profit nagyságát meghaladó vállalati felhalmozást von maga után, ugyancsak *ex post* és makrogazdasági síkon. Mivel a vállalati szektor felhalmozási vásárlóereje — eltekintve a hitelektől — igazodik a realizált profit nagyságához, a háztartási és az állami szektor túlköltekezésének hatására a képződő felhalmozási vásárlóerő *ex post* meghaladja a tényleges felhalmozás nagyságát, a költségvetési és a háztartási megtakarítás pedig a képződő felhalmozási vásárlóerőt a ténylegesen végrehajtott felhalmozás alá szorítja, a megtakarítással egyenlő összegben.

Vajon zavart okoz-e az, ha például a t_1 évben képződő felhalmozási vásárló-

⁵ A vállalati szektor profitja éppen annnyival lesz nagyobb a felhalmozásnál, amennyi a költségvetési és háztartási szektor túlköltekezése. Ez a felhalmozást meghaladó profit — ellentétben a felhalmozással megegyező profittal — *pénzben* testesül meg, vagyis közvetlenül a felhalmozást meghaladó profit a beruházási vásárlóerő. A költségvetési deficit, valamint a háztartások túlköltekezésének hatására ugyanis megnő a vállalati szektor pénzaktívája anélkül, hogy a banktartozása megemelkedne. Ezt a profitot Erdős Péter papirosprofitnak nevezi ([4] 108—115. 1.).

erő meghaladja a t_1 év tényleges felhalmozását? Gondolni kell arra, hogy a költségvetési deficit és az esetleges túlköltekezés a háztartási szektorban jelentős arányú lehet. Mégis, a felhalmozási vásárlóerő többletéből *nem feltétlenül* származik bonyodalom, mert

1. a növekvő gazdaságban a felhalmozásnak is emelkednie kell, ami pótlólagos pénzigényekkel jár. Az adott esetben ezt a pótlólagos pénzszükségletet a vállalatok fedezhetik újabb hitelek felvétele nélkül.

2. Az sem feltétlenül baj, ha a t_1 évben képződő felhalmozási vásárlóerő lényesen nagyobb, mint amennyi pénz szükséges a következő évi felhalmozás végrehajtásához. Ha a vállalatok költségérzékenyek, és a tőkével és a felhalmozással való takarékosagra kényszerülnek, akkor nem használják ki az összes pénzügyi lehetőségeiket a felhalmozás növelésére. A „fölső” felhalmozási vásárlóerőt bankban helyezhetik el, illetve a banktartsásaik csökkentésére fordíthatják.

Hanem a zavarok jelentősek lehetnek akkor, ha a vállalatok költségérzékenysége gyenge, és a termelőegységek nincsenek rászorítva a tőkével való takarékosagra. Ekkor — a kis hatékonyságú beruházási tevékenység miatt — a képződő felhalmozási vásárlóerő amúgy is magas a nemzeti jövedelem nagyságához képest. A tényleges felhalmozásnál lényegesen nagyobb felhalmozási vásárlóerő pedig megkönnyíti a felhalmozás arányának *további emelkedését*. Ekkor tovább romlik a hatékonyság, csökken a fogyasztás aránya, és romlik a külkereskedelmi egyensúly. Ilyen körülmények között valóban gondot okoz a nagy felhalmozási vásárlóerő. A túlméretezett vásárlóerő a gazdaságirányító szerveket arra készítetheti, hogy azt részben elvonják, illetve, hogy korlátozzák a vállalatokat a felhalmozási vásárlóerő felhasználásában. Ez sérti a vállalatok önállóságát, gyengíti érdekeltységüket a hatékonyság javításában, holott éppen a hatékonyság javítására volna szükség.

Gazdasági fejlődésünk során állandóan visszatérő probléma az, hogy a vállalati szektor felhalmozási vásárlóereje meghaladja a tervezettet. Nem térek ki most arra, vajon a vállalatok felhalmozási vásárlóerejének tervezett arányát helyesen állapították-e meg, vagy sem. Tény viszont, hogy a realizált nyereség aránya gyakran nagyobb volt, mint a felhalmozás. Az is tény, hogy a vállalati szféra nyeresége a társadalmi tiszta jövedelemhez képest növekvő arányú volt akkor is, amikor annak stabil vagy csökkenő arányát tervezték. Ebben fontos szerepe volt a költségvetés — többször igen nagy összegű — deficitjének. A deficit azonban nem egyszerűen azért növelte meg a vállalatok nyereségét, mert nagy volt a vállalatoknak fizetett szubvenciók összege.⁶ *Önmagában a deficités költekezés* is elegendő ahhoz, hogy a vállalati szféra nyeresége nagyobb legyen, mint amekkora volt a vállalatok felhalmozása! Sőt, ha a szubvenciók aránya nagy, de a költségvetés egyensúlyban van, akkor a vállalatoknak fizetett támogatások egy fillérrel sem emelik a nyereséget a makroszinten végrehajtott vállalati felhalmozás fölé. Ekkor a költségvetés kiadásai — a szubvenciókkal együtt — éppen arra elegendők, hogy kiegyenlítsék a költségvetési adóbevételeknek a vállalati szféra költségeit növelő hatását. Ha a szubvenciók megszüntetésével együtt a költségvetési kiadásokat (például a bér jellegű kifizetéseket) is megemelnék úgy, hogy a költségvetés deficitje fennmaradna, akkor megint csak azt tapasztalnánk, hogy a vállalati szféra tiszta nyeresége — *ex post* — a vállalati felhalmozási kiadások fölé

⁶ Általános az a meggyőződés, hogy a költségvetés akkor duzzasztja fel a vállalati felhalmozási vásárlóerőt, ha a vállalatoknak támogatásokat nyújt. Csupán egy példa: „az 1968—1969-es években sokkal több profitot realizáltak a vállalati szférában a vártnál. A saját források megnövekedése következtében a fejlesztési tevékenység, különösen az állótőkék bővítése hirtelen megnövekedett. ... A jövedelmeknek a vállalati szférában való átcsoportosítása, amelyet erősítettek a költségvetési támogatások, nemkívánatos következményeket szült nemcsak a felhalmozásban, hanem a pénzügyi folyamatokban is” ([8] 278—279. l.).

emelkedik. Ez újból alkalmat nyújtana arra a panaszra, hogy a vállalatok nagyobb nyereséghez jutottak, mint amennyit tényleges teljesítményük indokolt volna.⁷

Néhány év óta — és különösen az előttünk álló viszonylag hosszabb időszakban — fontos meghatározó tényezője a vállalati beruházási vásárlóerő alakulásának a külkereskedelmi és a folyó fizetési mérleg állapota. Ennek figyelembevételével bonyolultabbá válik a beruházási vásárlóerő változásainak megértése, és összetettebb feladat a beruházási vásárlóerő központi szabályozása is.

A külkereskedelmi mérleg és a felhalmozási vásárlóerő

Amíg a külkereskedelmet nem vettük figyelembe, a nemzeti jövedelmet a vállalati, a háztartási és az állami szektor jövedelmével azonosítottuk, vagyis a $(P+W+T)$ összeggel, ahol P és W az adók levonása utáni jövedelmet jelenti. Másképpen: a nemzeti jövedelmet azonosnak vehettük a három szektor kiadásával, $(I+C+G)$ -vel. Ügyelni kell azonban arra, hogy az újraelosztással kapcsolatos kiadásokat ne vegyük kétszer számításba! (Így például az állami bérfizetést ne vegyük egyszer tekintetbe mint költségvetési kiadást, másodsor pedig mint háztartási kiadást is. Az egyszerűség kedvéért W -hez és C -hez a vállalatok által fizetett bért és a bérből való vásárlásokat kapcsoljuk, G -t pedig egyszerűen mint állami áru- és szolgáltatásvásárlást tárgyaljuk.)

Ha a külkereskedelmet is számításba vesszük — egyelőre eltekintvén a nemzetközi jövedelmi transferektől, így a tőkeimport után fizetendő kamatoktól —, Y , vagyis a nemzeti jövedelem nem lehet egyenlő $C+I+G$ -vel azért, mert a külkereskedelem gyakorlatilag sohasem zéró egyenlegű. A külkereskedelemmel együtt a nemzeti jövedelem, $Y = C+I+G+(E-M)$, ahol E az export, M az import árösszegét jelenti, $C+I+G+(E-M)$ pedig a nemzeti jövedelem nagysága egy adott (például t_1) év árain kifejezve. Ezen belül az $(E-M)$ a külkereskedelmi mérleg egyenlege, $C+I+G$ pedig a nemzeti jövedelem belső felhasználása. (A külkereskedelmi mérleg egyenlege itt az áru- és szolgáltatásexport és -import egyenlegét foglalja magában.) Ha a külkereskedelmi mérleg aktív, akkor a belső felhasználás elmarad a nemzeti jövedelem mögött, vagyis $(C+I+G)$ kisebb, mint Y . Ez ismert összefüggés, ezért ennél a gondolatnál nem érdemes tovább időznünk.

Új és fontos következtetésekre juthatunk azonban akkor, ha átalakítjuk az $Y = C+I+G+(E-M)$ egyenletet. Vonjuk le a költségvetési adóbevételeket az egyenlet mindkét oldalából, így az

$$Y-T = C+I+G-T+(E-M)$$

egyenletet kapjuk. Ismeretes, hogy ha a bérek megegyeznek a bérből élők fogyasztásával, vagyis ha a lakosság megtakarítása zéró, akkor a profit egyenlő a nemzeti jövedelem, valamint az adók + a bérből élők fogyasztásának különbségével, tehát az $Y-(T+C)$ értékkel. Ezt az értéket megkapjuk — az egyenlet újabb átrendezése után — az egyenlet bal oldalán:

$$Y-T-C = I+G-T+(E-M).$$

⁷ Nem növelné meg a költségvetési deficit a vállalati szféra nyereségét, ha a háztartási szektor nettó megtakarítása kiegyenlitené a költségvetés deficitjét. A költségvetés deficitjének növekedése sem növelné meg a vállalatok nyereségét, ha a deficit növekedésével egyenlő összegben emelkednék a háztartások megtakarítása. A nagy összegű deficit vagy a deficit jelentős növekedése azonban rendszerint növeli a vállalati nyereséget, mert a lakosság nettó megtakarítása és annak növekedése évenként nem túl nagy összegű. Egyesek ugyanis növelik takarékbetéteiket vagy pénzkészletüket, míg mások áruvásárlási, lakásépítési vagy személyi kölcsönt vesznek fel.

Mivel $Y - T - C = P$, akkor I -nek az egyenlet bal oldalára való átvitele után kapjuk a

$$P - I = G - T + (E - M)$$

egyenletet. Ebből az

$$E - M = (P - I) + (T - G)$$

egyenlethez juthatunk.

Az utóbbi egyenlet nem kevesebbet állít, mint azt, hogy az *exporttöbbletet ki kell egyenlítenie a vállalatok felhalmozáson felüli profittöbbletének* (vagyis a vállalatok kevesebbet halmozhatnak fel, mint amekkora a profitjuk), *továbbá a költségvetés bevételi többletének*. Tegyük fel, hogy a költségvetés kiegyenlített. Ez esetben a vállalatok felhalmozása annyival lesz kevesebb a vállalatok profitjánál, amekkora az exporttöbblet. Ha pedig a vállalatok profitja akkora, amekkora a vállalati felhalmozás (profiton természetesen végig nettó profit értendő, hiszen a profit = $Y - T - C$), akkor a *költségvetési többletnek* kell kiegyenlítenie az exporttöbbletet. Ezért ha a vállalati szektorban $P = I$, és ha a bérből élők megtakarítása is zéró, akkor bármekkora külkereskedelmimérleg-többlet ugyanakkora költségvetési többletben tükröződik vissza. A külkereskedelmi mérleg hiánya esetében megfordított a helyzet. Ekkor — kiegyenlített költségvetés mellett — a felhalmozás nagyobb a vállalatok profitjánál. Vagyis ha népgazdasági szinten a vállalati profit egyenlő a vállalati felhalmozással, akkor az állami költségvetés zárul hiánnyal, pontosan olyan összegben, amekkora a külkereskedelmi mérleg deficitje volt. Lehetséges persze, hogy deficités külkereskedelmi mérleg mellett is nagyobb a vállalatok profitja felhalmozási kiadásaiak összegénél. Ez olyankor lehetséges, amikor a költségvetés deficitje meghaladja a külkereskedelmi mérleg hiányát. Mindezt bonyolítja még a bérből élők megtakarítása vagy túlköltekezése. Ennek összege a költségvetés egyenlegéhez és a külkereskedelmi mérleg egyenlegéhez képest rendszerint csekély arányú, ha a bérből élők *nettó megtakarításá-*vesszük szemügyre. Mégis, a lakosság megtakarítása is szerepet játszhat a külkereskedelmi mérlegegyenleg kiegyenlítésében: ha a külkereskedelmi mérleg aktívakkor — egyéb tényezőket adottnak véve — a bérből élőknek meg kell takarítaniauk jövedelmük egy részét, ha a külkereskedelmi mérleg passzív, akkor a bérből élők költekezése nagyobb lehet, mint amekkora a rendes jövedelmük (bérük-összege. Ezt is figyelembe véve, a következő egyenletet kapjuk:

$$E - M = (P - I) + (W - C) + (T - G).$$

Vagyis a külkereskedelmi mérleg többletének az el nem költött vállalati profitok, továbbá a bérből élők és a költségvetés megtakarításainak összegével kell egyenlőnek lennie.

Mindebből az a következtetés adódik, hogy ha a külkereskedelmi mérleg deficitessé válik, akkor a belső felhasználás *gyorsabban* nőhet a nemzeti jövedelemnél. Ekkor a felhalmozás a profitot meghaladó ütemben növekedhet, s a lakossági fogyasztás is gyorsabban emelkedhet a reálbérnél, s a költségvetés is deficitessé válhat. Megfordítva, ha exporttöbblet alakul ki, akkor a belső felhasználás csakis *lassabban* nőhet a nemzeti jövedelemnél. Ez azzal jár együtt, hogy kiegyenlített költségvetés esetén a vállalati felhalmozás lassabban nő, mint a profit, vagy esetleg a felhalmozás nem is nő, miközben a profit nő. Ha a profit csak úgy nő, mint a felhalmozás, akkor költségvetési többletnek kell kialakulnia. Mindaddig, amíg az exporttöbblet megmarad, a költségvetési többletnek, az el nem költött vállalati profitoknak és esetleg a bérből élők megtakarításainak fenn kell maradniuk, összesen akkora értékben, amekkora a külkereskedelmi mérleg többlete.

Profit helyett most is mondhatunk felhalmozási vásárlóerőt. (Eltekintve a

felhalmozási vásárlóerőt befolyásoló hitelektől.) A külkereskedelmi mérleg többlete tehát a vállalati szféra felhalmozását meghaladó felhalmozási vásárlóerő fontos meghatározó tényezője. Ha a költségvetés és a háztartási szektor együttes megtakarítása zéró, akkor a képződő felhalmozási vásárlóerő éppen a külkereskedelmi mérleg többletével haladja meg — *ex post* — a ténylegesen végrehajtott felhalmozás nagyságát. (A külkereskedelmi mérleg hiánya pedig a vele megegyező összeggel nyomja le — *ex post* — a képződő felhalmozási vásárlóerőt a tényleges felhalmozás alá.) Ezért a külkereskedelmi mérleg többlete éppúgy a vállalati beruházások túlzott megemelkedésével fenyeget — főként akkor, ha a vállalatok költségérzékenysége gyenge —, mint a költségvetés deficitje vagy a háztartások túlköltekezése. (Megfordítva: a külkereskedelmi mérleg hiánya — ugyancsak zéró összegű költségvetési és háztartási megtakarítás esetén — megnehezíti a már elért vállalati felhalmozás fenntartását, így csak a vállalatoknak nyújtott hitelek növelésével lehet a már elért felhalmozást fenntartani, még inkább emelni.) Végül a külkereskedelmi mérleg aktívuma alapján képződő felhalmozási vásárlóerő-(profit)-többlet éppúgy nem feltétlenül a vállalati szektor egészének hatékony tevékenységét tükrözi, mint az a többlet, ami a költségvetés deficitjére vezethető vissza. A külkereskedelmi mérleg többlete ugyanis az export erőteljes állami támogatásával vagy a hazai valuta jelentős leértékelésével is elérhető. (Ekkor persze nemcsak a külkereskedelmi mérleg többlete, hanem a költségvetés deficitje is növeli a vállalatok felhalmozási vásárlóerejét.)

A külgazdasági hatások elemzése ezzel még nem fejeződik be, mert az összefüggéseket jelentős mértékben bonyolítják a nemzetközi jövedelmi transzferek.

A folyó fizetési mérleg és a felhalmozási vásárlóerő

A nemzetközi jövedelmi transzferekhez a külföldre irányuló vagy a külföldről beáramló munkabér, osztalék- és kamatfizetések tartoznak. A továbbiakban főként a kamatfizetésekre gondolunk, mert hazánkban a transzferfizetések túlnyomó részét a kamatterhek alkotják. A nemzetközi jövedelmi transzfereket a folyó fizetési mérlegben tartják nyilván, ezért vizsgáljuk ezt a témát „A folyó fizetési mérleg és a felhalmozási vásárlóerő” cím alatt.

Jelöljük a külföldre irányuló — vagy a külföldről beáramló — kamatfizetések nettó összegét R -rel. Az R lehet pozitív vagy negatív előjelű, attól függően, hogy mi a nagyobb: a külföldre irányuló kamatfizetések összege vagy a külföldről beáramlóké. Az utóbbi esetben az R pozitív előjelű, s növeli a rendelkezésre álló nemzeti jövedelem nagyságát, az előbbi esetben negatív előjelű. Induljunk ki az

$$Y = C + I + G + (E - M)$$

egyenletből. Most figyelembe vesszük az R értékét is, s R -et hozzáadunk az egyenlet mindkét oldalához. Így jutunk az

$$Y + R = C + I + G + (E + R - M)$$

egyenlethez, amiből az $(E + R - M)$ most már az egész folyó fizetési mérleget magában foglalja. Ha az egyenlet mindkét oldalából levonjuk a költségvetési bevételek összegét, amely az adók összegével egyenlő, akkor az

$$Y + R - T = C + I + G - T + (E + R - M)$$

egyenletet kapjuk. Az egyszerűség kedvéért legyen egyenlő a bérből élők fogyaszt-

tása — és vásárlása — a bérek és fizetések összegével, vagyis a bérből élőknek ne legyen megtakarításuk. Az $Y+R$ nem más, mint a nemzetközi kamatfizetésekkel korrigált — rendelkezésre álló — nemzeti jövedelem.⁸ Ha ebből levonjuk az adók, valamint a bérekkel egyenlőnek feltételezett C összegét, akkor megkapjuk az adók levonása utáni nettó profit nagyságát. Ha $C-t$ átvisszük az imént levezetett egyenlet bal oldalára, akkor a bal oldal éppen a nettó profit nagyságát fejezi ki. Vagyis

$$Y+R-T-C = P = I+G-T+(E+R-M).$$

A $P = I+G-T+(E+R-M)$ egyenletet átrendezve így is felírhatjuk:

$$E+R-M = (P-I)+(T-G).$$

Az egyenlet azt fejezi ki, hogy a *folyó fizetési mérleg* egyenlegének — *ex post* — kell pontosan megegyeznie a vállalatok kiadási vagy bevételi többletével, továbbá a költségvetés egyenlegével. (Abban az esetben, ha a bérből élők megtakarítása zéró.) A vállalatok kiadási vagy bevételi többlete pedig azt jelenti, hogy a bevételi többlet mellett a profit nagyobb, mint a felhalmozás, kiadási többlet esetén pedig a profit elmarad a — vállalati — felhalmozás nagysága mögött. Az R bekapcsolása lényeges változást eredményez: ebben az esetben egymagában a külkereskedelmi mérleg többlete nem ad információt arról, hogy a $(P-I)$ érték és/vagy a költségvetés egyenlege miként alakul.

Minden az R előjelétől függ! Ha R pozitív előjelű, és a külkereskedelmi mérleg aktív egyenletet mutat fel, akkor mindaz, amit a külkereskedelem egyenlegével kapcsolatosan mondtunk, még erőteljesebben jut érvényre; még magasabb lesz a vállalati profitnak a vállalati felhalmozás feletti többlete, vagy a költségvetés egyenlege nagyarányú többlettel zárulhat. Ha viszont R negatív előjelű, a külkereskedelmi mérleg nagyarányú többlete ellenére közel lehet a vállalati szféra felhalmozása a profithoz, még akkor is, ha a költségvetési bevételek és kiadások egyensúlyban vannak. Nem az $(E-M)$ -nek, hanem az $(E+R-M)$ -nek kell — *ex post* — egyenlőnek lennie $(P-I)+(T-G)$ -vel!

Közelebbi magyarázatra szorul az, hogy a külkereskedelmi mérleg aktívuma mellett — még akkor is, ha ez nagyarányú — hogyan kerülhet közel a vállalati felhalmozás a profithoz, illetve a költségvetési kiadás a költségvetési bevételekhez. *Miféle mechanizmus* biztosítja azt, hogy miközben exporttöbblet van, a felhalmozás annyi — esetleg több — lehet, mint a profit, a költségvetési kiadás pedig annyi lehet, mint a költségvetési bevétel? (A kérdés tárgyalása közben a magyar helyzetet vesszük alapul, amikor is a külföldi kölcsönt az állam veszi fel, és a jövedelmi transzferekkel kapcsolatos fizetések az állami költségvetést érintik.)

A kérdés megoldása akkor lehetséges, ha megvizsgáljuk mind a költségvetés, mind az árbevételek, mind a költségek alakulását abból a szempontból, miként reagálnak ezek a külföldre irányuló vagy onnan beáramló transzferekre.

A külkereskedelmi forgalom devizák vételét és eladását feltételezi. Bonyolódják le ez a Nemzeti Banknál — ezentúl röviden így: a banknál. Az export esetén a vállalatok (az egyszerűség kedvéért nem vizsgáljuk a külkereskedelmi vállalatok szerepét) a kapott devizát — a hivatalos valutaárfolyamon — eladják a bank-

⁸ A rendelkezésre álló nemzeti jövedelem úgy különbözik a megtermelt nemzeti jövedelemtől, mint a nyugati statisztikákban a GNP a GDP-től. A GNP ugyanis magában foglalja a nemzetközi jövedelmi transzfereket is. Egyes országokban — olyanokban, ahol sok kamatot fizetnek külföldre vagy kapnak külföldről — jelentős a GNP és a GDP különbsége. Bizonyos országoknak (például Pakisztánnak, Törökországnak) jelentős bevételei származnak a külföldről hazautalt munkabérekéből. Hazánkban a rendelkezésre álló nemzeti jövedelem fogalmának alkalmazását Drechsler László javasolja [2]. A GNP és a GDP különbségéről bővebben lásd [1].

nak, import esetén pedig devizát vásárolnak tőle. Ezek forintban kifejezve a vállalatok általános bevételeihez és kiadásaihoz tartoznak, részei a vállalatok ár-bevételeinek, valamint költségeikkel és felhalmozásukkal kapcsolatos kiadásainak, nem kell velük tovább foglalkoznunk. A devizákat azonban nem a vállalatok veszik meg akkor, ha külföldre kamatot kell fizetni. A kamatfizetéssel kapcsolatos kiadás — mivel a külföldi kölcsönt az állam veszi fel — az állami költségvetést terheli, azaz a *kamatterhek a költségvetési kiadások között jelentkeznek*. Tegyük fel, hogy a külkereskedelmi mérleg többlete miatt a költségvetési kiadásokat úgy alakították, hogy az — a kamatfizetéseket nem számítva — aktív egyenleget mutasson fel. A külföldre irányuló kamatfizetések miatt azonban a költségvetési kiadások összege megnő, ezért a költségvetés aktív egyenlege csökken, vagy eltűnik, talán még deficit is létrejön. Ezzel már félig választ adtunk arra a kérdésre, hogy miközben az exporttöbblet jelentős, de kamatot kell fizetni, tehát ha az $(E+R-M)$ értéke közel van a zéróhoz, miért lehet kicsi a $(P-I) + (T-G)$ értéke. Azért, mert ilyenkor a költségvetés lehet akár kiegyenlített is!

Csakhogy ekkor a $(P-I)$ értéknek is kicsinek kell lennie, nemcsak a $(T-G)$ -nek. Láttuk, hogy az exporttöbblet — *ceteris paribus* — a $(P-I)$ értékét növeli. Maga a költségvetési többlet pedig a $(P-I)$ értékét csökkenti. Ha a költségvetés kiegyenlített, akkor jelentős exporttöbblet esetén a $(P-I)$ értéknek nagynak kell lennie. Nem mindegy azonban, hogy a költségvetés *hogyan kerül egyensúlyba!* Ha az adóbevételeket nem a költségvetés „szokásos” kiadásai, hanem a külföldre irányuló kamatfizetései egyenlítik ki, akkor ez a vállalatok számára ugyanolyan hatású, mint ha a költségvetés *többlettel zárulna*: a költségvetés kiadásainak csak az R -et meghaladó része növeli a vállalatok bevételeit, míg az adók (T) teljes összegükkel növelik a vállalatok „költségeit”. Lehet, hogy az R miatt sem $(T-G)$, sem $(P-I)$ nem lesz pozitív előjelű a külkereskedelmi aktívum ellenére! Az R miatt — ha az negatív előjelű — az $E+R-M = (P-I) + (T-G)$ egyenlet mindkét oldala pontosan egyforma mértékben csökken, sőt az egyenleg mindkét oldala negatív értéket is felvehet — az áru- és szolgáltatásexport jelentős többlete ellenére. Természetesen ha az exporttöbblet összege meghaladja a kamatfizetések összegét, akkor $(P-I) + (T-G)$ együttesen nagyobb lesz zérónál, amit a most ismertetett mechanizmus segítségével könnyen be lehet mutatni. Léteznek egészen különböző változatok. Ha $(E+R-M)$ értéke pozitív előjelű, akkor kiegyenlített költségvetés mellett a vállalatok *profittöbbletet* érnek el felhalmozási kiadásaihoz képest. Ha ráadásul a költségvetés még deficit is, akkor a profittöbblet igen nagy arányú lehet, különösen akkor, ha a bérből élőknek nincs megtakarításuk.⁹

⁹ Ez kapcsolatba hozható Kalecki profitelméletével. Ha kiindulunk az $Y=C+I+G+(E-M)$ egyenletből, és az egyenlet mindkét oldalához hozzáadjuk R -t, miközben levonjuk W és T összegét, akkor az

$$Y+R-W-T=C-W+I+G-T+(E+R-M)$$

egyenlethez jutunk. Az egyenlet bal oldala P -vel egyenlő. A jobb oldalt kissé átalakítva, de értékét nem változtatva kapjuk meg a

$$P=I+(C-W)+(G-T)+(E-M)+R$$

egyenletet. Ez verbálisan kifejezve azt jelenti, hogy népgazdasági síkon a profit egyenlő a vállalatok felhalmozásával, plusz a bérből élők béren felüli költekezésével, plusz a költségvetés deficitjével, plusz az exporttöbblettel, plusz a nemzetközi transferekkből eredő nettó bevétellel. $(C-W)$, $(G-T)$, $(E-M)$ és R lehetnek negatív előjelűek is, ekkor ezek *csökkentik* a makrosikú — népgazdasági szintű — profit nagyságát. Vagyis a profit lehet *I-nél kevesebb vagy több is*. Az R jelentős összeget érhet el. (Magyarországon egyáltalán nem elhanyagolható nagyságú.) Mindez azt jelenti, hogy *Kalecki profitlegyenletét ki kell egészíteni R-rel*, hiszen a költségvetési kiadásokban a külföldre irányuló kamatfizetések is benne foglaltatnak. (Ha a költségvetést a kamatfizetések tétele nélkül vizsgáljuk, akkor a kiegészítésre *nincs szükség*.)

Hangsúlyozni kell: ha a külföldi transzferfizetésekkel együtt vizsgáljuk a költségvetési bevételek és kiadások kívánatos alakulását, akkor aktív külkereskedelmi mérleg esetén a *kamatfizetésekkel együtt* lehet egyensúlyban vagy az egyensúlyi állapothoz közel az állami költségvetés. A költségvetés *rendes bevételeit és kiadásait* tekintve viszont *aktívumra, nem pedig egyensúlyra* kell törekedni azért, hogy a realizált vállalati nyereség ne haladja meg lényegesen a vállalati szektor felhalmozását. Ha a költségvetési kiadásokba belesoroljuk a külföldi kamatterheket is, a kiadások természetesen kiegyenlíthetik a rendes költségvetési bevételeket, de csak így egyenlíthetik ki. *Ilyen értelmű* egyensúlyt kialakítani ugyanolyan nehéz feladat, mint a költségvetés rendes bevételeit és kiadásait tekintve költségvetési többletet létrehozni. Az olyan országban pedig, ahol R pozitív előjelű, vagyis ahol kamatjövedelemmel lehet számolni, egészen könnyen érhető el mind az összesített költségvetési egyensúly, mind a szokásos tételeknél a bevételi többlet. (Ha az állam a kölcsönnyújtó, és az állam élvez kamatjövédelmet.) Nálunk azonban R *negatív előjelű!*

Ha ezek után össze akarjuk kapcsolni a nemzetközi transzfereket a beruházási vásárlóerő problémájával, ezt kell mondanunk: Ha a költségvetés *a kamatterhekkel együtt* kiegyenlített, és a külkereskedelmi mérleg aktívummal zárul, akkor negatív előjelű R esetén az — *ex post* — képződő beruházási (felhalmozási) vásárlóerő csak annyival haladja meg a vállalati szféra felhalmozását, amennyivel a külkereskedelmi mérleg egyenlege meghaladja a külföldnek fizetendő R értéket. Vagyis a $(P-I)$ értéket nem a külkereskedelmi, hanem a *folyó fizetési mérleg* befolyásolja. Ugyanezt kell mondanunk pozitív előjelű R esetében is. Ha a költségvetés — *a kamatjövedelmekkel együtt* — kiegyenlített, akkor R nem levonandó, hanem hozzáadandó a külkereskedelmi mérleg egyenlegéhez. Vagyis ha a külkereskedelmi mérleg aktívummal zárul, akkor nemcsak ennek értéke, hanem ezen felül az R értéke is növeli a vállalatok felhalmozási vásárlóerejét. *Az egész folyó fizetési mérleg többletét* kell számításba vennünk! Így az *ex post* képződő beruházási (felhalmozási) vásárlóerő nagyon jelentősen meghaladhatja a ténylegesen megvalósult felhalmozás nagyságát. Sajnos, nekünk magyaroknak ilyen gonddal még sokáig nem kell bajlódnunk.

Összegezve: a felhalmozási vásárlóerő alakulása bonyolultabb R miatt. A legegyszerűbb, ha a következő séma szerinti gondolkodunk: *a)* Ha a felhalmozási vásárlóerőt *a folyó fizetési mérleggel* kapcsoljuk össze, akkor az állami költségvetés egyenlege mindig a *kamattétellel együtt* értendő. *b)* Ha a felhalmozási vásárlóerőt a külkereskedelmi mérleggel összekapcsoltan elemezzük, akkor a költségvetés egyenlegét a kamattétel nélkül kell vizsgálni. (10 milliárdos külkereskedelmi aktívum esetén az *ex post* képződő felhalmozási vásárlóerő akkor egyezik meg a felhalmozással, ha a költségvetés — *szokásos bevételeit és kiadásait* tekintve — 10 milliárdos aktívummal zárul.) *c)* Végül hasznos gondolni arra, hogy az R hogyan visz át a külkereskedelmi mérlegből a folyó fizetési mérlegbe, és megfordítva.

A felhalmozási vásárlóerő alakulása Magyarországon. Jelenlegi és jövőbeli gondjaink

Az 1979. év óta restriktív gazdaságpolitikát folytatunk, ami közvetlenül a külkereskedelmi egyensúlyhiányra vezethető vissza. E politika részét alkotja a vártánál sokkal jobban elhúzódó „konszolidációs” periódusnak. (Arra, hogy az elhúzódásnak mi az oka, itt nem térhetek ki, arra sem, hogy helyes-e a „konszolidációs periódus” kifejezést használni.) A restriktív keretében a felhalmozás aránya

és mértéke 1979 óta évről évre jelentősen csökken, az eddig eltelt időben — 1981 évi árákon számolva — évi átlagban mintegy 13—14 Mrd Ft értékben. Ezzel kapcsolatos az egyik igen nagy gond!

A cikk első részében kimutattam, hogy a profit — *ex post* — egyenlő a teljesített felhalmozással, és a felhalmozási vásárlóerő — ha az új hitelek felvételétől eltekintünk — minden következő évben akkora, amekkora a megelőző évben realizált profit. Éppen ezért a felhalmozás nagyságának kényszerű csökkentése miatt a vállalatok évről évre nagyobb felhalmozási vásárlóerő felett rendelkeznek, mint amekkora felhalmozás végrehajtható — figyelembe véve a külső egyensúly követelményeit. Ugyanakkor nagyarányú lehet a valóban indokolt beruházási igény. Ha a beruházások kockázata a vállalati szférában minimális, akkor a vállalatok ugrásra készen állnak a képződő „föls” felhalmozási vásárlóerő kiaknázására. Külön probléma az, hogy a beruházási vásárlóerő teljes felhasználását hogyan lehet központilag megakadályozni: az utólagos központi beavatkozásnak mindig vannak káros következményei. Igaz, a folyamatosan érvényesülő inflációs áremelkedés évről évre csökkenti a beruházási vásárlóerőt, a beruházási költségek nominális emelkedése akár az egész nominális vásárlóerő-többletet elviheti. A „föls” felhalmozási vásárlóerő ugyanakkor maga is kiválthat áremelkedést, így miközben az egész nominális felhalmozási vásárlóerőt felhasználják, a felhalmozás reálértékben csökken a megelőző évhez viszonyítva. Az infláció azonban önmagában is zavarokat okoz, továbbá semmi biztosíték sincs arra, hogy az infláció felszívja az egész nominális vásárlóerő-többletet. Ezért újabb központi beavatkozásra kerül sor, tovább korlátozzák a vállalati önállóságot, újabb zavarok támadnak a külső egyensúly területén, sőt megsokasodnak a hiányjelenségek. Az elmúlt években — 1979 óta — a központi irányítószerveknek részben azért lehetett okuk a „nem várt arányú” vállalati felhalmozási vásárlóerővel kapcsolatosan panaszra, mert a felhalmozás aránya és mértéke *csökkent*. Ilyenkor rendszerint gondot okoz az, hogy a felhalmozási *vásárlóerő* nagyobb, mint amekkora a *tényleges* felhalmozás lehet. Ezt kell tudomásul venni: restriktív idején természetes dolog az „föls” felhalmozási vásárlóerő jelentkezése.

Addig, amíg a felhalmozás aránya és nagysága nem kezdett csökkenni — tehát 1978 végéig —, a „túlzott” arányú vállalati felhalmozási vásárlóerő két fő tényezőre volt visszavezethető: 1. magára a rossz, sőt romló hatékonyságú vállalati beruházási tevékenységre, az ennek háttérében álló irányítási rendszerre, továbbá pénzügyi gyakorlatra, 2. az állami költségvetés deficitjére. Ha a költségvetési deficit növeli a vállalati szektor profitját, akkor növeli a vállalatok felhalmozási vásárlóerejét is. A vállalati szféra felhalmozási vásárlóereje mit sem ad az effajta központi dörgedelmekre: „a vállalatok újból nagyobb nyereséghez jutottak, mint amennyit tényleges teljesítményük indokolt volna”. Ezt kell tudomásul venni: ha az állami költségvetés deficit, vagy ha a deficit nő, akkor a vállalati felhalmozási vásárlóerő *ex post* máris nagyobb, mint amekkora a felhalmozás, növekvő deficit esetében pedig növekvő értékben nagyobb!

Jelenleg, továbbá a következő években, sőt évtizedben — a központi elképzelések szerint — jelentős, mintegy 7—800 millió dolláros *exporttöbblet* elérésére törekszünk. (Személyes véleményem az, hogy ekkora többlet elérése a mi népgazdaságunktól rendkívüli erőfeszítést kíván, ami aligha viselhető el hosszú időn át. Elismerem azonban, hogy 5—600 millió dolláros exporttöbbletet mindenképpen realizálnunk kell. Mivel ezt a kérdést most nem tudom vizsgálni, a 800 millió dolláros, hivatalosan szükségesnek és teljesítendőnek minősített exporttöbblettel számolok.) Ez, a jelenlegi dollárfolyamot figyelembe véve, csaknem 35 milliárd forintos vállalati felhalmozási vásárlóerő-többletet hoz létre akkor, ha a háztartási szektor megtakarítása zéró, és az állami költségvetés — a *szokásos bevételeit*

és kiadásait tekintve — egyensúlyi állapotban van. Ha ráadásul a felhalmozás volumenét is csökkenteni kell — s ennek lehetősége a következő két-három évben nincs teljes egészében kizárva —, akkor a vállalatok felhalmozási vásárlóerő-többlete a 35 milliárd forintot is meghaladhatja.

Vegyük csupán a kialakítandó külkereskedelmimérleg-többlet hatását: *ceteris paribus*, ha a költségvetés szokásos bevételei és kiadásai egyensúlyban volnának, 35 milliárd Ft-os vállalati felhalmozási vásárlóerő-többséggel kellene számolnunk. Ezt valamennyire mérsékelhetné a lakosság megtakarítása, ez azonban a 35 milliárdos többletnek csak viszonylag kisebb részét egyenlíthetné ki, a többlet valószínűleg elérné a 25 milliárd Ft-os nagyságot. (Az egyszerűség kedvéért összevonjuk a rubel és a dollár viszonylatú külkereskedelmet.) Ebben az esetben csak akkor remélhetnénk azt, hogy fölös vállalati felhalmozási vásárlóerő ne jöjjön létre, ha a költségvetés szokásos bevételeit és kiadásait tekintve kb. 25 milliárd Ft-os bevételi többletet érne el. Természetesen, ha megengedhető a felhalmozás volumenének növekedése, akkor a költségvetési bevételi többlet lehet kisebb is, de csak akkor, ha a vállalati szektor felhalmozását támogató nettó hitelnyújtás összege zéró! A lényeg a következő: az előttünk álló években nem elegendő csupán kiegyensúlyozott állami költségvetésre törekednünk! A szokásos bevételi és kiadási tételeket figyelembe véve jelentős bevételi többletet kell elérnünk! A külkereskedelmi mérleg aktívumát és vele kapcsolatban a költségvetési bevételi többletet nagyrészt a külföldre irányuló kamatfizetések miatt kell kialakítanunk. Ezért azt mondhatjuk: azért kell a külkereskedelemben jelentős aktívumra törekedni, hogy folyó fizetési mérlegünk egyensúlyban legyen, vagy bizonyos összegű többséggel záruljon. (Az utóbbi esetben a devizatartalékok növelésére és a külföldi adósságállomány csökkentésére is lehetőségünk van.) A költségvetés szokásos bevételein és kiadásain alapuló bevételi többletre pedig azért van szükség, hogy a külföldre irányuló kamatfizetéseket is magában foglaló állami költségvetés ne záruljon deficittel. Ekkor remélhető, hogy a vállalati szektor felhalmozási vásárlóereje megfelelő nagyságú lesz, és hogy a felhalmozás nem kerül ellentmondásba a népgazdaság külső egyensúlyi követelményeivel.

Ha a felhalmozási vásárlóerő lényegesen nagyobb lenne, mint amekkora felhalmozás megengedhető, akkor ismételtlen annak központi elvonásához vagy a felhalmozási vásárlóerővel való vállalati rendelkezés korlátozásához kellene folyamodni. A gyakorlatból is ismeretes, hogy ez a mechanizmus reformjának szellemével mindenképpen ellentétes lépéseket jelentene. Elvonnák a felhalmozási vásárlóerőt onnan is, ahol annak növelésére volna szükség, korlátoznák a vállalatok érdekeltségét a nyereség növelésében, ismételtlen megsértenék a nyereségérdekeltség elvét. A vállalati önállóságot korlátozza a felhalmozási vásárlóerő kötelező tartalékolása is. Csak helyeselhető az a törekvés, hogy a fölös felhalmozási vásárlóerő képződését kell megakadályozni, s nem helyes azt utólagosan elvonni. Ehhez azonban tudni kell, hogy miként szabályozható a felhalmozási vásárlóerő. Azt is tudni kell, hogy a külkereskedelmi mérleg többlete esetén zéró lakossági megtakarítás mellett a felhalmozási vásárlóerő csak akkor tartható a szükséges keretek között — anélkül, hogy a hiányjelenségek jelentős terjedésével és/vagy az infláció felgyorsulásával kellene számolnunk —, ha a külkereskedelmi mérlegtöbbletet a költségvetés szokott tételeinek bevételi többletével egyenlítjük ki! Igaz, ha a vállalatok költségérzékenyek volnának, és ha a piac kényszerítené őket a tőkével való takarékoskodásra, a felhalmozási vásárlóerő többlete nem okozna súlyos gondot, nem volna annyira fontos a költségvetési többlet kialakítása. Egyelőre azonban nem hagyatkozhatunk a vállalatokra nehezedő piaci nyomásra! Ebből is kiderül, mennyire fontos a mechanizmus reformjának következetes továbbfejlesztése!

A vállalati felhalmozási vásárlóerőt szabályozhatjuk, „csak” szigorú keretek között kell tartanunk a vállalatoknak nyújtott hiteleket, „csak” hozzá kell igazítani a szokásos költségvetési bevételek és kiadások egyenlegét a külkereskedelem egyenlegéhez, „csak” arra kell ügyelni, hogy mintegy 800 millió dolláros áru- és szolgáltatásexport-többlet esetén — nem számítva a lakosság megtakarítását — kb. 35 milliárd forintos költségvetési többletet alakítsunk ki. Ekkora szufficit esetén nem kell tartanunk attól, hogy a beruházási vásárlóerőt felduzzasztó profit csapódik le a vállalatoknál. Ezt a többletet azonban nagyon nehéz elérni! A szufficit kialakítható a költségvetési bevételek *növelésével*, de a bevételek növelése stagnáló gazdaságban nagyon nehezen megoldható feladat. A szufficit kialakítható a költségvetési kiadások csökkentésével is, de milyen kiadásokat lehet káros következmények nélkül csökkenteni? A társadalmi szükségletek ugyanis éppen a kiadások növelését sürgetik. (Lásd a nyugdíjak alakulását, a szociális kiadásokat, a pedagógusok fizetését, az infrastruktúra fejlesztésével kapcsolatos gondokat stb.). A szufficit kialakításának módja tehát gondos elemzést igényel. Mindebből kiderül: a felhalmozási vásárlóerő szabályozása nem csupán pénzügyi—költségvetés-technikai probléma, nem egyszerűen a hitelnyújtás, a külkereskedelmi és a folyó fizetési mérleg, valamint a költségvetés összeegyeztetésének a kérdése, hanem emellett elsőrendűen *társadalmi probléma*. Sok múlik azon, hogy képesek vagyunk-e a megszokott reflexek helyett más reflexeket kifejleszteni. (Képesek leszünk-e például az ésszerű monetáris korlátok közt szigorú üzleti megfontolás alapján hitel nyújtani, nem pedig aszerint dönteni a finanszírozásról, hogy a vállalat hitelkérelme illeszkedik-e a központi tervképzésekhez. Fontos tehát a felhalmozási vásárlóerő alakulását meghatározó tényezők ismerete, de még fontosabb, hogy meglegyen a gazdaságirányításában a kellő elszántság a szükséges intézkedések megtételére.)

Hivatkozások

- [1] *Dornbusch, R.*: Open Economy Macroeconomics. Basic Books. New York, 1980.
- [2] *Drechsler László*: A gazdasági eredmények mérésének problémái. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1983.
- [3] *Erdős Péter*: Bér, profit, adóztatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
- [4] *Erdős Péter—Molnár Ferenc*: Infláció és válságok a hetvenes évek amerikai gazdaságában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
- [5] *Erdős Tibor*: Profitnagyság a tiszta kapitalizmusban. Közgazdasági Szemle, 1977. 10. sz.
- [6] *Erdős Tibor*: Profitnagyság a mai kapitalizmusban. Közgazdasági Szemle, 1978. 2. sz.
- [7] *Erdős Tibor*: Még egyszer a profitnagyságról. Közgazdasági Szemle, 1979. 4. sz.
- [8] *Fenyővári István*: On the Hungarian Financial System. Acta Oeconomica. 25. kötet. 3—4. sz.

A külkereskedelmi mérleg alakulásának néhány makrogazdasági összetevője a hetvenes évek magyar gazdaságában

Várhegyi Éva

A hetvenes évek közepétől egyre határozottabb az igény a külső egyensúlyi helyzetre ható belgazdasági összefüggések sokoldalú megvilágítására. Fontos ilyen összefüggéscsoportot alkotnak a népgazdaság devizabevételeit és -kiadásait befolyásoló szerkezeti sajátosságok és hatásmechanizmusok, melyek ismerete nemcsak a múlt gazdaságpolitikájának megítéléséhez hasznos, de a jövő gazdaságstratégiájának kialakítását is elősegítheti. Cikkemben e megismerési folyamathoz kísérlek meg hozzájárulni néhány makroszerkezeti aspektusból.

A devizahelyzetet érzékenyen befolyásolják a népgazdasági import és a kibocsátott végtermékfajták (fogyasztás, beruházás, készletfelhalmozás, export) között az egyes népgazdasági végtermékek különböző valutanemekben megjelenő árbevételei és ráfordításai közötti metamorfózisok révén végbemenő konverziók. Ilyen értelemben beszélhetünk a továbbiakban valutakonverziós folyamatokról.* Olyan nemzetgazdaságban ugyanis, amelynek nincs konvertibilis valutája, a globális pénzügyi egyensúly kialakulásának feltétele, hogy a főbb valutanemek (dolgozatomban: a forint, a rubel és a dollár) szerint is létrejöjjön a pénzügyi egyensúly. Ezért gazdaságunkban kitüntetett szerepe van annak, hogy az egyes reálfolyamatok során nem konvertibilis valutát konvertálunk konvertibilis valutára vagy fordítva, továbbá, hogy e konverziók összességében milyen hatást gyakorolnak a valutanemenkénti egyensúlyra.

Az ágazati kapcsolatok rendszere és az ágazati kapcsolati mérlegek (ÁKM) statisztikája lehetővé teszi, hogy a makrogazdasági reálfolyamatoknak a külkereskedelmi devizaegységekre gyakorolt hatásait számszerűsítsük. A vizsgálandó kérdéskör helyes megválaszolásának alapvető feltétele ugyanis, hogy a népgazdaságban felhasznált importot valóságként vegyük számba. Az input—output-elemzés alapján folytatott importtartalom-számítások lehetővé teszik azt, hogy az egyes végső felhasználásicélokra fordított importtételeket meghatározzuk.** Mivel gazdaságunk neuralgikus pontját 1981-ig elsősorban a nem rubel (továbbiakban: dollár) viszonylatú külkereskedelmi mérleg hiánya jelentette, a külső egyensúly fogalmát általában ebben az értelemben fogom használni.

* A termék- és valutakonverziós folyamatok kutatási koncepciójának és módszertanának kidolgozásában mérvadó szerepet töltött be D. Szabó József.

** A cikkben közölt elemzések módszertani bázisát az irodalomból ismert ÁKM-számítások képezik. (Lásd például [5].) A statisztikai adatbázist a KSH ÁKM-kiadványai képezték. Az importráfordítások népgazdasági szintű számbavételével foglalkozik többek között [1] és [4].

A külkereskedelmi dolláregyenleg összetevői

A külkereskedelmi devizaegyenlegeket a népgazdasági import két — közgazdasági-lag eltérő funkciójú és hatásmechanizmusú — fajtája alapján két tényezőre bonthatjuk fel.

Az ún. *termelőpiaci devizaegyenleg* képzésekor az export devizabevételéből csak a hazai *termeléshez* szükséges import devizaráfordításait, a „termelőpiaci” import-tételeket vesszük figyelembe. A külkereskedelmi devizaegyenleget úgy kapjuk meg, hogy az így számított egyenleget tovább csökkentjük a végtermékimporttal. Ily módon elkülönítjük az adott évben termelő felhasználásra kerülő importot attól az importtól, amely az adott évben a hazai termelőszférát megkerülve, közvetlenül végső felhasználásra kerül. E megkülönböztetést — a nyilvánvaló absztrakció ellenére — azért tesszük, mert így érzékelhetők a hazai termelőszféra közvetítésével megvalósuló, tehát az adott évben termelési és exportszerkezetünk által nagymértékben determinált valutakonverziós hatások eredői. Az adott évi végtermékimport, mint-hogy nem kerül be a termelés folyamatába, nem játszik szerepet az az évi devizabevételek alakulásában, ebből a szempontból tehát külső tényezőként kezelhető. A gazdaságpolitika szempontjából azonban ez a legfontosabb importtétel, hiszen ez tartalmazza a gazdaság jövőbeli fejlődését jelentősen befolyásoló tőkés gépimportot, továbbá a jelen életszínvonal szempontjából fontos minőségjavító és válsztékbővítő vagy éppen belföldön egyáltalán meg nem termelhető, de szükséges fogyasztási cikkek számottevő részét.

A tőkés végtermékimport *devizaforrását* — eltekintve a külkereskedelmen kívüli forrásoktól — alapvetően a termelőpiaci dolláregyenleg jelenti. Ha ennek értéke alacsony, esetleg negatív (mint látni fogjuk: erre is volt már példa!), akkor külkereskedelmen kívüli forrásokat kell igénybe venni ahhoz, hogy a fejlődés feltételei megteremtődjenek. Az ilyen források azonban a jövőbeli termelőpiaci dolláregyenlegeket terhelik, kamatköltségekkel tetézve. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy — ebben az értelemben — a termelőpiaci konverzió dolláregyenlege és a dollár viszonylatú végtermékimport egymáshoz viszonyított aránya az újratermelési folyamat *külgazdasági feltételeit* tükrözi.

Ebben a megközelítésben a külkereskedelem dollármérlegének egyensúlyi állapota vagy többlete csak akkor jöhet létre, ha a termelőpiaci konverzió dolláregyenlege pozitív, tehát ha az exportból származó dollárbevétel legalább a népgazdaság termelőpiaci (az összes hazai felhasználásra és exportra előállított termék és szolgáltatás) dollárimport-szükségletét fedezni képes. A termelőpiaci dolláregyen-súly bevételi többlete hivatott arra, hogy a népgazdaság végtermékimport-szükségletére dollárfedezetet nyújtson. Ha a fogyasztási, beruházási és készletfelhalmozási célú importtégeket a bevételi többlet nem képes fedezni, akkor a külkereskedelemben *egyensúlyhiány keletkezik*.

Mielőtt rátérnék a hetvenes évek magyar gazdaságának e szempontból történő vizsgálatára, szükségesnek látszik a termelőpiaci dolláregyenlegre ható valutakonverziós folyamatok megvilágítása.

Mint a bevezetőben írtam, valutakonverzió a három fő reláció (a forint, a rubel és a dollár) között a reálszféra közvetítésével végbemenő átváltozások egyenlegeinek a mindenkori árfolyamon forintban kifejezett értékeit értjük. Abból a szempontból, hogy a különböző konverziók során azonos vagy eltérő valutanevek (relációk) között megy-e végbe átváltozás, megkülönböztetünk közömbös és nem közömbös konverziótípusokat.

Közömbös hatású konverziót jelentenek a következők:

— Rubel konvertálása rubelre; értéke a rubel relációjú export céljából igénybe vett halmozott termelőpiaci rubelimport forintértéke. ER(R)-rel jelöljük.

— Dollár konvertálása dollárra; értéke a dollár relációjú export céljából igénybe vett halmozott termelőpiaci dollárimport forintértéke. ED(D)-vel jelöljük.

— Forint konvertálása forintra; értéke a belföldre irányuló végtermék-kibocsátáshoz igénybe vett forintinput (halmozott bruttó jövedelem). VH(F)-fel jelöljük.

Nem közömbös hatású valutakonverziók a következők:

— Rubel konvertálása dollárra; értéke a dollár elszámolású export előállítására során felmerült halmozott termelőpiaci rubelimport forintértéke. ED(R)-rel jelöljük.

— Dollár konvertálása rubelre; értéke a rubel elszámolású export miatt felmerült halmozott termelőpiaci dollárimport forintértéke. ER(D)-vel jelöljük.

— Rubel konvertálása forintra; értéke a belföldi felhasználásra szánt végtermék előállításához igénybe vett halmozott termelőpiaci rubelimport. VH(R)-rel jelöljük.

— Forint konvertálása rubelre; értéke a rubel elszámolású exporthoz felhasznált halmozott forintinput (halmozott bruttó jövedelem). ER(F)-fel jelöljük.

— Dollár konvertálása forintra; értéke a belföldön elszámolásra kerülő végtermékhez igénybe vett halmozott termelőpiaci dollárimport forintértéke. VH(D)-vel jelöljük.

— Forint konvertálása dollárra; értéke a dollár elszámolású export céljából igénybe vett halmozott forintinput. ED(F)-fel jelöljük.

Láthatjuk, hogy e konverziós séma az újratermelési folyamat „külső” (extern) komponenseit bontja ráfordítási és kibocsátási összetevőire. Az ÁKM azon alapvető összefüggése, hogy a végső ráfordítások összege megegyezik a végső kibocsátások árösszegével, itt is biztosítja e felbontás konzisztenciáját.

A külkereskedelmi dolláregyenleg alakulását — mint korábban láttuk — a termelőpiaci dolláregyenleg és a dollár viszonylatú végtermékimport különbözete határozza meg. A termelőpiaci dolláregyenleg (jelöljük ΔD -vel) a fenti konverziós hatások eredőjeként jön létre, mégpedig a következő módon:

$$\Delta D = [ED(F) - VH(D)] + [ED(R) - ER(D)]^*$$

A fenti kifejezés első tagja a forint és a dollár közötti teljes konverzió egyenlegét fejezi ki, mivel az ED(F) a dollárbevételekre konvertált forintrafordítást, az VH(D) pedig a forintbevételekre konvertált dollárráfordítást jelenti. Az egyenleg „normális” gazdaságban pozitív, tehát nettó dollárhozamot fejez ki. (Negatív értéke olyan „abnormális” helyzetet jelentene, amikor az exportban realizált hazai eredetű értékrész még a termelőpiaci importszükségletre sem nyújt dollárfedezetet.)

A kifejezés második tagja a rubel és a dollár közötti teljes konverzió egyenlegét fejezi ki, mivel ED(R) a dollárbevételekre konvertált rubelráfordítást, ER(D) pedig a rubelbevételekre konvertált dollárráfordítást fejezi ki. Ha e konverziók egyenlegeként negatív értéket kapunk [tehát $ED(R) < ER(D)$], ez a dollármérleg szempontjából veszteséget (negatív dollárhozamot) jelent. Ebben az esetben nettó „dollárkicsurgásról” fogunk beszélni, mivel az összes exporttevékenység során végül is dollárt konvertálunk rubelre. Ha ezt az egyenleget a dollárexport árbevételeéhez viszonyítjuk, a kapott ráta kifejezi, hogy a dollárhozam mekkora hányadavész ezzel a konverzióval. Fordított esetben e konverzió nettó dollárhozamot eredményez, mivel ilyenkor az exportok révén végül is rubelt konvertálunk dollárra. Ilyenkor nettó „rubelkicsurgásról” beszélünk a továbbiakban.

A fenti felbontásból látható, hogy a termelőpiaci dolláregyenleg (és ezáltal a teljes külkereskedelmi dolláregyenleg) akkor javulhat, ha a forint—dollár konverzió és/vagy a rubel—dollár konverzió dollárbevételei többlete nő, illetve dollárhiánya csökken. Az előbbi alakulását két tényező befolyásolja: a dollárexportot képező termékek forint- (hozzáadottérték-) tartalmának és a hazai végső felhasználás-

* E felbontás helyességének bizonyítása a szerző [7] tanulmányában megtalálható.

lás dollárimport-ráfordításának alakulása. A dolláregyenleg javulásának tehát alapvető feltétele, hogy a dollárexportban realizálható itthon hozzáadott érték jobban nőjön, mint a hazai végső felhasználás dollárimport-igénye. Ez az összefüggés arra hívja fel a figyelmet, hogy az export (extenzív) növelése önmagában nem biztosítja a külkereskedelmi egyensúly javulását.

A másik összefüggés, amelyre a termelőpiaci valutakonverzió dolláregyenlegének fenti felbontása felhívja a figyelmet, a rubel—dollár konverzió jelentősége. A külkereskedelmi dolláregyenleg javításának ugyanis nem elhanyagolható forrása lehet a dollárkicsurgás csökkentése. (Az elmúlt évtizedben ugyanis ez az egyenleg negatív volt.) Ez akkor következik be, ha a rubelexport dollárimport-igénye lassabban nő, mint a dollárexportba beépített rubelimport mértéke. Ez az összefüggés a rubelexport szerkezetének a dolláregyenlegre gyakorolt hatására hívja fel a figyelmet.

A valutakonverzió dolláregyenlegeinek alakulása

Táblázatunk az elmúlt évtizedben végbement valutakonverziók dolláregyenlegeit tartalmazza. A táblázat első részében a külkereskedelmi dolláregyenlegre ható termelőpiaci valutakonverzió adatai találhatóak, a dollár viszonylatú export százalékában 1972 és 1981 között. A táblázat második része néhány — az elemzést megkönnyítő — mutatószámot számszerűsít. Így:

— az „összexport nettó dollárhozam-hányada” kifejezi az export dollárbevételeiből a rubel- és dollárexport dollárimport-tartalmának levonása után megmaradt dollárérték arányát;

— a „népgazdasági végtermék-kibocsátás fajlagos termelőpiaci dollárráfordítása” kifejezi a dollárimport-felhasználás arányát a hazai előállítású végtermékekben.

Amint a termelőpiaci dolláregyenlegek alakulása mutatja, a belső felhasználás külkereskedelmi feltételei 1973 után jelentősen romlottak. Az 1972. évi dollárhiány még átmenetinek volt tekinthető, hiszen a következő évben a termelőpiaci konverziók egyenlegeként számottevő többletet sikerült elérni, s ezt még a végtermékimport kismértékű csökkenése is kísérte. Ezt követően azonban a gazdaság külkereskedelmi devizapozíciója gyors romlásának lehetünk tanúi: 1974-től még csak a dollár, 1975-től már a rubel vonatkozásában is. 1974-ben a hazai termelés és az export konverziós egyenlegeként elért dollárhozam már 4 százalékát sem volt képes fedezni a végtermékimport dollárértékének; a fennmaradó 96 százalék finanszírozására külkereskedelmen kívüli források szolgáltak. E súlyos egyensúlyhiányt elsősorban a termelőpiaci valutakonverzió dolláregyenlegének nagymértékű zuhanása okozta. Ebben egyaránt szerepet játszott a forint—dollár konverzió dolláregyenlegének erőteljes csökkenése és a dollár—rubel konverzió (a nettó dollárkicsurgás) mértékének növekedése. Mivel egyidejűleg a dollárexport árbevétele emelkedett, e nagyarányú veszteség okát a termelés és az export megnövekedett fajlagos dollárráfordításaiban látjuk.

Külkereskedelmi dollárpozíciónk 1975. évi további romlásában már a dollár-export-árbevétel csökkenése játszott a főszerepet. Miközben ugyanis a végtermék-kibocsátás fajlagos dollárráfordítása csökkent, a termelőpiaci konverziók dolláregyenlege csaknem 0-ra redukálódott. Az összezsugorodott termelőpiaci dollárhozam a gazdaság kritikus állapotát tükrözi, azt, hogy változatlan struktúra mellett belső forrásokból nincs lehetőség a bővített újratermelésre: a gazdaság által „megtermelt” dollármennyiséget (dollárexport-árbevétel) felemészti a termelőpiaci import, s ezért a hazai végső felhasználási (fogyasztási, beruházási, készletfelhalmozási) célok közvetlen importszükségletére már nem áll rendelkezésre a külkereskedelemből származó forrás.

A külkereskedelmi dolláregyenleg valutakonverziós összetevői (százalék)

Dolláregyenleg a dollárexport százalékában	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981 ^a
a) Forint—dollár konverzió	25,1	29,6	7,9	4,7	10,9	10,8	4,4	15,6	12,6	21,0
b) Rubel—dollár konverzió	-2,8	-2,9	-6,9	-4,4	-4,0	-4,4	-5,4	-1,5	0,2	-0,8
1. Termelői teljes konverzió [a) + b)]	22,3	26,7	1,0	0,3	6,9	6,4	-1,0	14,1	12,4	20,2
2. A végtermékimport dollárráfordítása	-28,6	-20,4	-27,6	-25,8	-25,2	-28,6	-37,9	-23,2	-16,7	-23,2
3. Külkereskedelmi egyenleg (1. + 2.)	-6,3	6,3	-26,6	-25,5	-18,3	-22,2	-38,9	-9,1	-3,7	-3,0
4. Az összes export nettó dollár-hozam-hányada	72,2	77,2	62,3	64,6	66,9	65,0	65,1	66,9	67,5	66,2
5. A népgazdasági végső kibocsátás fajlagos dollárráfordítása	9,9	11,6	17,1	14,7	13,1	14,1	14,1	13,9	13,2	12,4

^a Becslés.

Forrás: KSH-kiadványok (tízsorolásukat és a számítási mellékletet a [7] tanulmány részletesen közli).

A helyzet romlásának azonban még a nulla szint sem szabott határt. Az 1976—1977. években átmenetileg sikerült növelni a termelőpiaci dolláregyenleget a dollár-export növelése és a fajlagos termelőpiaci dollárráfordítások csökkentése révén. 1978-ban azonban a belföldi felhasználás és a rubelexport dollárigényének növekedését már nem volt képes fedezni a (változatlan szinten maradt) népgazdasági dollárbevétel. Eltérően 1974-től, ebben az évben a hazai felhasználás és a rubelexport dollárráfordításai nem a fajlagos importigények magas értéke miatt váltak „fedezetlenné” (ez 3 százalékponttal csökkent 1974 óta!), hanem a hazai és a rubel viszonylatú végső felhasználás olyan volumene miatt, amellyel nem tartott lépést a gazdaság dollártermelő (export-) képessége. A termelőpiaci dolláregyenleg negatív értéke sajátos állapotot tükröz: azt, hogy a dollárexport árbevétele még a tárgyévi folyó termelés devizaszükségletét sem képes kielégíteni. Ebben az évben a rubel—dollár konverzió dollárpasszívuma (a dollárkicsurgás) meghaladta a forint—dollár konverzió dolláraktívumát. E forint—dollár konverzió egyenlege két tényező eredőjeként áll elő. Értékét növeli a dollárimport halmozott forinttartalma, s csökkenti a belföldi felhasználási célú végtermék halmozott dollártartalma. 1974 és 1978 között nem a dollárimport forint- (hozzáadottérték-) tartalma csökkent, hanem a belföldön értékesített termékek dollártartalma nőtt meg jelentősen. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy az export nettó dollárhozama sem csökkent, világossá válik, hogy az 1978. évi rendkívül súlyos egyensúlyhiány háttérében a hazai felhasználás és a rubelexport dollárimport-igényének az exporténál jóval gyorsabb emelkedése állt. A későbbiekben ennek mélyebb összetevőit is vizsgálni fogjuk, törekedve a hasonló jelenségek mögött meghúzódó okok (és ezek különbségeinek) feltárására. Figyelemreméltó különbségeket találunk ugyanis az 1974-es és az 1978-as mélypontok, továbbá az 1976. és 1979. évi konszolidációs szakaszok vonatkozásában.

Az 1978-as rendkívüli egyensúlyhiány kiprovokálta a „vérszék” meghúzását: ennek hatására 1979-ben a külkereskedelmi egyensúlyhiány erőteljesen csökkent. Háttérében a termelőpiaci valutakonverzió minden egyes elemének és azok egyenlegének lényeges javulása és a végtermékpiazi dollárimport (kismértékű) csökkenése áll. 1980—1981-ben további javulás történt. A javulás 1980-ban elsősorban a végtermékimport visszafogásával, másodsorban a dollárkicsurgás átmeneti megszűnésével magyarázható, míg magának az exportnak a nettó dollárbevétele csökkent. 1981-ben ellenkező folyamat zajlott le (bár hasonló végső eredménnyel): az export nettó dollárhozama nőtt, miközben a dollár viszonylatú végtermékimport újra az 1979-es szintre állt vissza.

A végső felhasználási szerkezet hatása a külkereskedelmi dollármérlegre

A termelőpiaci importszükségletet lényegesen több tényező befolyásolja, mint a végtermékimport mennyiségét. Ez utóbbi ugyanis nagymértékben függetleníthető a jelen termelés folyamatától, amennyiben azt kikerülve csak a végső felhasználás fázisában vesz részt. Ezzel szemben a termelőpiaci import függ a végtermék volumenétől és a végtermékfajták egymáshoz viszonyított arányától (a termelési struktúrától) egyaránt.

A külpiazi változások is elsősorban a termelőpiaci importon keresztül hatnak a népgazdaság devizakiadásaira, már csak azért is, mert az elmúlt évtizedben az összes import háromnegyede termelőpiaci import volt. Másrészt, a termelési struktúra és technológia nagyfokú merevsége miatt az importárak változása a legerősebb kiváltó tényezője az anyagimport értékbeli változásának. Boda György kimutatta, hogy a cserearányok és a változatlan áron mért importigényesség alakulása között a magyar gazdaságban nem mutatható ki szignifikáns kapcsolat. Az 1973—1975-ös

időszakban az árváltozásokat kiküszöbölve számított „importigényesség gyorsan nőtt, noha a cserearányok drasztikusan romlottak” ([4] 1135. 1.).

Gazdaságunkban a termelői import értékének alakulására elsősorban az importárak alakulása és a végtermék-kibocsátás struktúrája hat, míg a termelés technológiája s ezáltal fajlagos importigénye nagyfokú rugalmatlanságot mutat. Elégészes kínálati többlet és verseny hiányában a termelőknek — általában — lehetőségük van emelkedő költségeik (ezen belül importköltségeik) továbbhárítására. A gazdaságpolitika elsősorban a keresleti oldal (a végtermék-felhasználás) színvonalán és szerkezetén keresztül képes befolyást gyakorolni a végtermék-kibocsátás szintjére és összetételére. Ahhoz, hogy ezzel élni is tudjon, tisztában kell lennie az egyes végtermékfajták felhasználása által szükségessé tett import mértékével.

A következőkben lássuk néhány fontos *reálfolyamat* (fogyasztás, beruházás, készletfelhalmozás, export) szerepét a hetvenes évek külkereskedelmi dolláregyenlegének alakulásában, mindenekelőtt a *végtermék-felhasználás teljes importvonzatát* (*devizaráfordítását*) végtermékfajtánként! A népgazdaság végtermék-szükségletének kielégítése történhet az adott termék importja révén, ennek devizavonzata a (közvetlen) végtermékimport értéke; és történhet hazai termelésből, amelynek devizavonzata az előállítás során a termékbe beépült termelői import értéke. Ezek tényleges összege jelenti valamely végtermék felhasználásának teljes devizaráfordítását. Eszerint:

— a *fogyasztás* teljes dollárráfordítása a belföldön előállított fogyasztási cikkekbe beépülő halmozott termelői import és a fogyasztási cikkek dollárimportjának összegeként,

— a *beruházás* teljes dollárráfordítása a belföldön gyártott beruházási javakba beépülő halmozott termelői import és a beruházási cikkek (elsősorban gépek és berendezések) dollárimportjának összegeként,

— a *készletfelhalmozás* teljes dollárráfordítása a belföldi eredetű készletekbe beépülő halmozott termelői import és a dollár viszonylatú importtermékekből felhalmozott készletek összegeként értelmezhető.

A rubel vagy dollár viszonylatú export dollárráfordítása megegyezik az exportált termékekbe beépülő termelői import értékével.

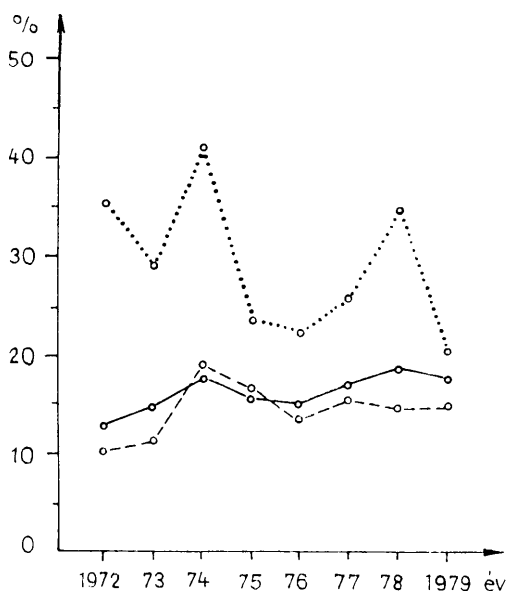
Az egyes végtermékek felhasználásának teljes rubelráfordítása hasonló módon határozható meg.

A népgazdasági importfelhasználás fentiek szerint történő csoportosítása lehetővé teszi, hogy reálisan számoljunk a gazdaság olyan makrofolyamatainak devizális következményeivel, mint a fogyasztás, a beruházás, a készletfelhalmozás és az export. (A termelés importigényessége alapján történő vizsgálatoktól ez a megközelítés annyiban tér el, hogy az egyes végtermékpiacokra irányuló közvetlen importot is ráterheli a felhasználási célokra. Erre azért van szükség, mert az import különböző megjelenési formái bizonyos fokig helyettesíthetik egymást: például az importból felhalmozott készletérték csökkenése az adott évben devizamegtakarítást jelent, ugyanakkor együtt járhat azzal, hogy megnövekszik a magasabb fajlagos importtartalmú hazai termékek készletezése.)

A továbbiakban ebből a szempontból vizsgálom a hetvenes évek külkereskedelmi dollármérlegének alakulását.

A kérdés az, hogyan befolyásolják a végtermék-felhasználás szerkezetében bekövetkezett változások a népgazdaság külkereskedelmi dolláregyenlegét. *Hipotézisem* az, hogy a külkereskedelmi dollárdeficit elmúlt évtizedben tapasztalt két mélypontját nem azonos okok váltották ki. Míg az 1974-es mélypont *importoldalról* magyarázható (a világgpiaci árrobbanás megnövelte a termelői import fajlagos mértékeit), addig az 1978. évi súlyos egyensúlyhiány a népgazdasági *végző felhasználás* strukturális változásaival magyarázható.

100 Ft fogyasztásra, beruházásra és készletfelhalmozásra jutó teljes dollárráfordítás (1972—1979)

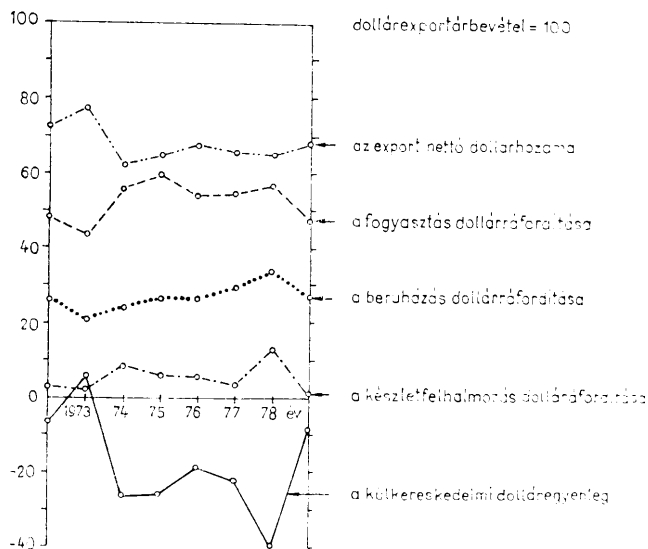

- ..... a fogyasztás fajlagos dollárráfordítása
- a beruházás fajlagos dollárráfordítása
- a készletfelhalmozás dollárráfordítása

Az 1. sz. ábrán jól látható, hogy az egységnyi végső kibocsátásra jutó halmozott termelőpiaci dollárimport-felhasználás a hetvenes évek különböző szakaszaiban eltérő módon alakult. 1973-ig viszonylag stabil értékeket mutatott, majd 1974-ben jelentősen megugrott. Ez egybeesett a külkereskedelmi mérleg egyensúlyának első nagyobb mértékű megbomlásával. Ezt követően azonban csökkentek a fajlagos mutatók értékei, 1976-ban a fogyasztás és a felhalmozás növekedése lassult, s bár a dollárexport árbevétele csökkent, az export nettó dollárhozama nem. E folyamatok eredőjeként a mérleghiány számottevően csökkent. 1976 és 1978 között azonban ismét romlott az egyensúlyi helyzet. Milyen folyamatok idézték ezt elő?

Láttuk, hogy a gazdaság növekvő termelőpiaci dollárráfordításával 1974 után lépést tartott a végtermék-kibocsátás, hiszen a fajlagosok nem nőttek. Ezzel szemben a létrehozott végterméktömeg felhasználása révén nem realizálódott olyan mennyiségű dollárbevétele, amely elegendő lett volna a népgazdasági import finanszírozására. A végső felhasználás növekedése elszakadt az exportból származó devizabevételek adta lehetőségektől.

A dollárbevételek megoszlása végső felhasználási célok szerint (1972—1979)

Jól szemlélteti ennek folyamatát a 2. sz. ábra, amely bemutatja az összes export nettó dollárhozámának és a hazai végső felhasználási formák dollárráfordításainak alakulását a teljes dollárbevétel (dollárexport) arányában, továbbá a hozam és a ráfordítások egyenlegeként létrejövő külkereskedelmi dollármérleg változásait.

Míg 1974 és 1976 között az export nettó dollárhozama stagnált, de az exporton belüli arány növekedett, a végső felhasználás pedig csökkent, addig 1976 és 1978 között az összes export dollártartalma 3 százalékponttal növekedett, s így az exportból származó dollárbevétel csökkenő hányada maradt a hazai felhasználás dollárráfordításainak finanszírozására. Ugyanakkor a belföldi végső felhasználás egyre nagyobb arányban terhelte dollárbevételeinket. E két tényező együttes hatására alakult ki 1978-ra az a helyzet, hogy a népgazdaság dollárimport-szükséglete csaknem 40 százalékkal meghaladta az exportból származó dollárbevételeit.

Látnunk kell, hogy míg az 1974. évi nagymértékű egyensúlyhiányt a termelőpiaci importfajlagosok nagyarányú növekedése okozta (11,6-ról 17,1 százalékra nőtt), addig az 1978-as súlyos egyensúlyhiány nem magyarázható egyedül ezzel a tényezővel, hiszen 1976 és 1978 között a termelőpiaci importfajlagos mindössze egy százalékponttal emelkedett. A belföldi végső felhasználás teljes dollárráfordításának fajlagosa viszont 15 százalékról 17,7-re nőtt. Ez azt jelenti, hogy a döntő szerepet a végtermékimport volumenének és arányának erőteljes, exportképességünket meghaladó növekedése játszotta.

A hazai végső felhasználás volumene ebben az időszakban 20 százalékkal bővült, aminek következtében a termelőpiac dollárimport-szükséglete 30, a végtermékpiacé pedig 80 százalékkal növekedett.

A végtermékimport 80 százalékos növekedésében a legnagyobb szerepet (közismerten) a készletfelhalmozás játszotta (140 százalékkal), de 77 százalékkal nőtt a beruházási javak és 40 százalékkal a fogyasztási cikkek dollárimportja is. A dollár elszámolású végtermékimport összességében 4-szer olyan gyorsan bővült, mint az export; ezen belül a készletfelhalmozási célú 7-szer, a beruházási javaké 4-szer, a fo-

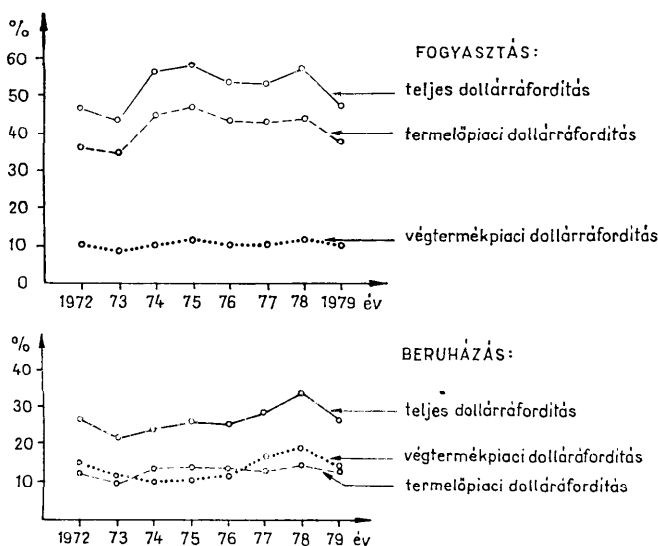

gyasztási cikkeké pedig 2-szer olyan gyorsan. Az import szerkezetében egyidejűleg jelentős eltolódás következett be a végtermékimport javára: ennek aránya az 1976. évi 21 százalékról 1978-ra 27-re emelkedett.

Ha az okokat keressük, látnunk kell, hogy az összes népgazdasági végső kibocsátás az egész hetvenes évtizedben meglehetősen egyenletes növekedést mutatott, miközben a dollárexport alakulása — az értékesítési nehézségek miatt — erősen ingadozott. Ennek következtében a belföldi végső felhasználás a dollárexporttal *szimmetrikusan* alakult: kisebb exportlehetőség esetén a hazai felhasználás szívta fel a megtermelt áru- (illetve kapacitás-) többletet. Ez az összefüggés a beruházások és a külkereskedelmi mérleg (szakirodalomból ismert) szimmetriájának vonatkozásában azt jelenti, hogy a beruházási ciklusok külkereskedelmi egyenlegre gyakorolt hatása nem csupán az importigényesség, hanem az az évi exportlehetőség oldaláról is megmutakozott. A beruházások visszafogására tett (1974. és 1977. évi) kísérletek sem javíthatták érdemben a külső egyensúlyi helyzetet, mivel azok — a szándékkal ellentétben — elsősorban nem a beruházások pénzügyi teljesítésére, hanem az üzembe helyezésekre hatottak csökkentőleg.

3. sz. ábra

A fogyasztás és a beruházás termelő- és végtermékpiaci dollárráfordításai a dollárbevétel arányában (1972—1979)

A 3. sz. ábrából kitűnik, hogy a termelőpiaci és a végtermékpiaci importráfordítások arányában bekövetkezett tendenciaváltozás a beruházási célú importfelhasználásban mutatkozik meg legerősebben: nem csupán az arányuk változott, hanem a beruházások végtermékpiaci dollárráfordítása 1977-től nagyobb is a beruházások termelőpiaci importigényénél.

Az ábra jól szemlélteti a kétfajta felhasználás eltérő hatását az importra. A *fogyasztás* importvonzatának ingadozása a hetvenes évtized egészében a termelőpiaci importigényesség változásainak tudható be; a *beruházások* importigénye viszont — különösen 1976 után — a végtermékpiaci import változásai miatt ingadozott.

Az export dollárbevétele nem tudott lépést tartani a hazai végtermék-kibocsátás dollárráfordításának növekedésével, a végtermékimport (különösen a beru-

házási és a készletezési célú) nagymértékű növekedésével pedig különösen nem. Emellett az import szerkezetében és mennyiségében bekövetkezett nagymérvű változások nem gyakoroltak érzékelhető hatást az exportképesség javulására. (Ez érthető is, ha meggondoljuk, hogy a beruházási célú dollárimport, amely jórészt a fejlett technikát hordozó gépekben testesül meg, általában csak jelentős időeltolódással növeli az exportkapacitásokat.)

1979-ben a dollár viszonylatú külkereskedelem hiánya jelentős mértékben (nem egészen egyharmadára) csökkent az előző évihez képest. Az exportból származó dollárárbevétel 24 százalékkal nőtt, tehát erőteljesebben, mint a megelőző két évben együttvéve. Ennél is nagyobb mértékben, 32 százalékkal emelkedett viszont a dollárexport termelői dollárimport-tartalma. Másfelől kedvezően hatott, hogy a rubelexport dollárigénye csak 10 százalékkal nőtt. Mindezek eredményeként az export nettó dollárhozama a dollárimport növekedési ütemét meghaladóan, 82 százalékkal növelte a hazai végtermék-felhasználás dollárráfordításainak fedezetét. Emellett sikerült visszafogni a hazai végső felhasználás erőteljes növekedését, különösen az előző évi kiugróan magas készletfelhalmozást.

A fogyasztási cikkek teljes dollárráfordítása kismértékben emelkedett, a beruházásoké pedig csökkent. Ez utóbbi a belföldi eredetű beruházási javak dollárimport-tartalmának 9 százalékos növekedése és a végtermékimport 11 százalékos csökkenése mellett következett be. A legjelentősebb változás a készletfelhalmozásban történt: 75 százalékkal csökkent a belföldi eredetű készletezési dollárimport-vonzata, az importból származó készletek pedig nem nőttek.

Az 1979. évi egyenlegjavulás tehát egyrészt a készlettartékok felhasználásának tulajdonítható, és ennyiben egyszeri, megismételhetetlen lehetőség volt; másrészt — és nagyobbrészt — az export nettó dollárhozamának nagymértékű emelkedése eredményének tudható be, továbbá annak, hogy e növekményt csak kismértékben csökkentette a fogyasztás dollárvonzatának emelkedése.

Az 1974 utáni időszakban tehát mind az egyensúlyi helyzet romlásában (1978), mind a javulásában (1976, 1979) a felhasználási, nem pedig a termelési struktúra változása játszott a főszerepet, ezen belül is elsősorban a gazdaságpolitika által legközvetlenebbül befolyásolható végtermékimport volumenének és szerkezetének változása. (Mint láttuk, a végtermékimporton belül különösen a készletfelhalmozási, továbbá a beruházási célú importtétel növekedett.)

Záró gondolatok

Az előzőekben tett tényszerű megállapítások még bizonyos kiegészítésre szorulnak. Mivel a hangsúlyt a hetvenes évek időszakában a külső egyensúlyi helyzetünkben végbement folyamatok kifejezésére és összetevőinek számszerűsítésére helyeztük, homályban maradt sok olyan tényező, amelyek az időszak egészében — lényeges változások nélkül — hatottak a külkereskedelmi dollármérlegre.

Nem foglalkoztam például (bár jelentőségével tisztában vagyok) a magyar gazdaság hatvanas évekből „öröklött” termelési struktúrájával, s annak következményeivel. Csupán utalok — egyetértőleg — Bélyácz Iván megállapítására, mely szerint a végtermékcentrikus fejlesztéspolitika, a feldolgozó ipar extenzív terjeszkedése (a hiányzó háttéripár és a torz vállalati méretstruktúra mellett) már a hatvanas évek közepétől a termelés importigényességének erőteljes növelése irányában hatottak. „... a 70-es évek világgazdasági válsága fényt derített az extenzíven gyarapodó struktúra egyensúlyi zavarokat okozó és fokozó hatásaira, de nem volt közvetlen oka az alkalmazkodási zavaroknak” ([3] 420. 1.). Megállapításaihoz hozzá kell tenni: a hatvanas-hetvenes évek fordulóján még ésszerű volt az a fejlesztéspolitika

amely az olcsó energia- és nyersanyagimportra támaszkodva kívánta bővíteni a gazdasági növekedés forrásait. Nem az volt tehát a fő baj, hogy a hazai termelés folyó importszükséglete megnőtt, importfüggőségünk erősödött, hanem az, hogy ez nem járt együtt feldolgozó iparunk versenyképességének s ezáltal exportképességének arányos javulásával. Dollárexportunk szerkezetében továbbra is a félkész termékek és az élelmiszeripari alapanyagok dominálnak. (Japán példája frappánsan mutatja, hogy az erős importfüggőség önmagában nem minősíti egy gazdaság lehetőségeit.)

A másik kérdéskör, amit — ha röviden is, de — érinteni célszerű, a gazdaságpolitika számára levonható tanulságok. Az előzőkben láttuk, hogy 1974 után külső egyensúlyi helyzetünk alakulásában az elsődleges szerepet nem a termelés, hanem a felhasználás, ezen belül is főként a végtermékimportban történő szerkezeti változások játszották. Helyesen vonják le az elmúlt évtized tanulságát Szakolczai György és társai: „... a keresletkorlátozás makroökonómiai jellegű politikája főként az importra hat, és az egyensúlyt a termelés, valamint a belföldi felhasználás alacsony szintjén állítja helyre, de teljességgel hatástalan az export előmozdítása terén . . . az export — legalábbis rövid távon — nem reagál a makroökonómiai jellegű keresletkorlátozási politikára” ([6] 49. 1.).

Ha azonban a makroökonómiai keresletszabályozás a piaci verseny erősödésével, a vállalatok költségvetési korlátjának keményedésével jár együtt, akkor mind a termelés, mind a felhasználás költség- (s ezen belül importköltség-) érzékenysége nő, s ez az importigényességnek az exportképességgel összhangban történő alakulása irányában hat. Mivel az exportképességet növelő gazdasági mechanizmusbeli változások tekintetében csak viszonylag lassúbb kibontakozásra számíthatunk, jelenlegi gondjaink enyhítésében jó ideig nem mondhatunk le a keresletkorlátozás módszeréről. Ennek azonban olyan monetáris, piacokonform eszközökkel* kell történnie, amely a termelőre és a felhasználóra bizza, hogy pénzjövödelmével milyen naturáliákra támaszt keresletet.

Hivatkozások

- [1] *Bakos Gyuláné*: A magyar népgazdaság végső felhasználásának importszükséglete a 70-es években. III. ÁKM-Konferencia, Hévíz, 1981.
- [2] *Bácskai Tamás—Várhegyi Éva*: A magyar gazdaság monetizálása. *Gazdaság*, 1983. 2. sz.
- [3] *Bélyác Iván*: Van-e a fékezésnek alternatívája gazdaságunkban? *Pénzügyi Szemle*, 1983. 6. és 7. sz.
- [4] *Boda György*: A magyar gazdaság importigényességéről. *Közgazdasági Szemle*, 1981. 10. sz.
- [5] *Bródy András*: Az ágazati kapcsolatok modellje. Akadémiai Kiadó, 1964.
- [6] *Szakolczai György—Bagoly Gábor—Vindics József*: A magyar gazdaság függése a világ-gazdaságtól. *Gazdaság*, 1983. 3. sz.
- [7] *Várhegyi Éva*: A makroszerkezet és a külkereskedelmi egyensúly összefüggéseinek vizsgálata. Az MNB Közgazdasági Osztályának Közleményei, 110. sz., 1984. január.

* A keresletszabályozás kívánatos módjával kapcsolatos gondolatainkat a [2] cikk fejti ki.

Gondolatok az innovációs fejlesztés hatékonyságának javításához

Osman Péter

Az innovációs fejlesztés vagy közkeletű angol nevén az *engineeringtevékenység* tartalmának szokásos meghatározása a következő: a szellemi erők cselekvő összpontosítása az innovációs folyamat gyorsítása, a műszaki fejlesztés optimalizálása, hatékony műszaki-gazdasági akciók kibontakoztatása végett. Rövidebben megfogalmazva, az engineering általános értelemben vett fejlesztésszervező tevékenység.

Ami az *innovációt* illeti, erre a ma igen elterjedten használt fogalomra nincs egységes elfogadott meghatározás. Maga J. A. Schumpeter, akinek az innováció fogalmátárunkban való megjelenését köszönhetjük, nem adott rá meghatározást. „A gazdasági fejlődés elmélete” című, alapműnek számító könyvében a következőket mondja erről: „... A termelés meglévő dolgok és erők kombinációját jelenti ... Mást vagy ugyanazt más módon termelni viszont annyit tesz, mint ezeket a dolgokat és erőket másképpen kombinálni ... A fejlődést tehát a mi értelmezésünk szerint az új kombinációk megvalósításaként definiálhatjuk.

Ez a fogalom a következő öt esetet foglalja magában:

1. Új — tehát a fogyasztók körében még nem ismert — javaknak vagy egyes javak új minőségének az előállítása.

2. Új, tehát a kérdéses iparágban még gyakorlatilag ismeretlen termelési eljárás bevezetése, amelynek azonban semmiképpen sem kell új tudományos felfedezésen alapulnia, és amely valamely áruval kapcsolatos újszerű kereskedelmi eljárás is lehet.

3. Új elhelyezési lehetőség, vagyis olyan piac megnyitása, amelyen a kérdéses ország kérdéses iparága ez ideig még nem volt bevezetve, akár létezett ez a piac már korábban is, akár nem.

4. Nyersanyagok vagy félkész áruk új beszerzési forrásának meghódítása; ismét mindegy, hogy ez a beszerzési forrás korábban is létezett, csupán nem vették figyelembe, illetve nem tartották megfelelőnek, vagy pedig először ki kell alakítani.

5. Új szervezet létrehozása — például monopolhelyzet teremtése trösztösítéssel — vagy megszüntetése.”*

Az innovációról a Politikai Gazdaságtan Kiszótára** a következőképpen ír: „Önerejéből való megújulás, megújulási készség. Tágabb értelemben: új gazdasági koncepció, gazdálkodási forma, módszer, eljárás megvalósítása a termelésben, szervezésben, menedzsmentben, piackutatásban. Az új technikai, szervezési stb. módszer felfedezésétől annak megvalósulásáig terjedő folyamat. Szűkebb értelemben: a termelési folyamat valamely elemeinek minőségi változást, ugrászerű fejlődést kiváltó jelentős megújítása. Nemcsak modellek és gyártmányok,

Osman Péter a Gazdaságkutató Intézet tudományos munkatársa.

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 110–111. l.

** Kossuth Könyvkiadó, 1981.

de a termelési eljárások jelentős megújításának folyamata is. Az innováció kiterjedhet a műszaki fejlődés (technikai fejlődés) valamennyi belső mozzanatára; a munkaeszközre, az anyagra, a technológiai folyamatra, a termékre, a termelés szervezetére; lényegéhez tartozik az új tudományos eredmények alkalmazása ezen a területeken. Az innováció akkor valósulhat meg a gazdaságban, ha a termelési tényezői érettek arra, hogy az újítást befogadják, teret engednek érvényesüléséhez vagy azzal összhangban fejlődnek. Az innováció hatóköre igen különböző lehet, az egyedi terméktől a gazdaság különböző nagyságú területein át a világ-gazdaságig terjedhet.”

A gyakorlati megközelítés — és vele a további gondolatmenet — számára az innováció tartalmát némi egyszerűsítéssel a következőképpen foglalhatjuk össze:

Az innováció a lokális újdonságnak a helyi gyakorlatba való sikeres bevezetése és elfogadtatása; ez szükség szerint kiegészülhet a szóban forgó újdonság rendelkezésre állítását — létrehozását és megfelelő szintre, teljességre fejlesztését vagy átvételét és a helyi igényekhez és adottságokhoz való adaptálását — eredményező tevékenységgel.

Magát az innovációt meg kell különböztetnünk a létrehozására irányuló tevékenységsortól, az innovációs folyamattól. A fentiekből is kitűnően az innováció alapvetően mozzanatos jellegű, a minőségi ugrás bekövetkeztével analóg módon áll elő. Innovációról csak akkor beszélhetünk, ha az innovációs folyamat gazdasági értelemben is sikeres, vagyis ha eredményét a társadalom a szó közgazdasági értelmében is elismeri.

A fejlesztésszervező tevékenység értelemszerűen az innovációs folyamatra irányul, annak szervezését, irányítását, menedzselését jelenti. Célszerű ezért magát az innovációs folyamatot közelebbről is szemügyre venni.

Az innovációs folyamat

Az innovációs folyamat célja az innováció létrehozása. Tartalmilag felöleli az erre irányuló műszaki kutatási, fejlesztési, termelési és gazdasági — marketing-piacszervezési, finanszírozási, jogi stb. —, valamint az ezekkel kapcsolatos szervezési tevékenységeket.

Az innovációs folyamatot két fő ágra oszthatjuk: az ipari felkészítés (az industrializáció), valamint a kereskedelmi felkészítés (a kommercializáció) rész-folyamataira.

Az ipari felkészítés ágába tartozik az innovációs folyamat során elvégzett műszaki kutatási, fejlesztési, termelési és ezekkel kapcsolatos szervezési tevékenységek összessége, tehát mindazok a tevékenységek, amelyek a meghonosítani szándékozott termék, szolgáltatás vagy termelési eljárás létrehozásának és ipari méretekben történő újra-előállításának műszaki feltételeit hivatottak biztosítani.

A kereskedelmi felkészítés az innovációs folyamat eredményeként előálló árucikk előnyös értékesítését szolgáló kereskedelmi és egyéb gazdasági intézkedések összessége. Ide soroljuk egyebek között a fejlesztési döntések előkészítését, ellenőrzését és finomítását szolgáló piackutatásokat, a piaci pozíciók megszerzését-megőrzését célzó tevékenységeket (ilyenek egyebek közt a piackutatás és -elemzés, az iparjogvédelmi munka, a reklám-propaganda tevékenység és a piac egyéb módon történő megoldozása, az értékesítési csatornák kialakítása, az értékesítési stratégia és taktika kimunkálása legalább a piaci bevezetés időszakára), továbbá a kérdéses árucikk forgalomba hozatalához és/vagy felhasználásához szükséges vagy azt segítő engedélyek, valamint minősítések megszerzését.

Mind az ipari, mind pedig a kereskedelmi felkészítés rész-folyamata tartalmaz

az itt említettekén túl még további, nem kevésbé fontos elemeket is. Ezek leltárba vétele egyrészt szétfeszítené e cikk kereteit, másrészt eltérne gondolatmenetünk irányától is. Már az itt vázoltak is legendák azonban annak alátámasztására, hogy az innovációs folyamat sokféle résztevékenységből tevődik össze. Könnyen belátható, hogy ezek a résztevékenységek (vagy azok csoportjai) időben és térben gyakran elválhatnak, elkülönülnek egymástól, sőt egymástól gazdaságilag is elkülönült szervezetek kebelében mennek végbe, s hogy e résztevékenységek megfelelő összhangja (vagy annak hiánya) döntő befolyással lehet az egész innovációs folyamat hatékonyságára és eredményességére.

A résztevékenységek összhangjáról természetesen nem csupán az ipari vagy a kereskedelmi felkészítés ágán belül kell megfelelő módon gondoskodni. Hiszen e két ág is összefonódik, s azok mind elemeikben, mind egészükben egymásra épülnek, egymást feltételezik. Ha a résztevékenységek közötti összhangot megbontjuk (például indokolatlan prioritások alkalmazása révén), a káros következmények többnyire nem maradnak el. Jó példa erre a gyártmányfejlesztés egyoldalú, a műszaki szempontokat középpontba állító megközelítése. Ha a fejlesztési tervcél kialakításakor aránytalanul nagy hangsúlyt kapnak a műszaki megfontolások, és mellettük háttérbe szorulnak a gazdasági, például a marketing- vagy az iparjogvédelmi szempontok, könnyen előfordulhat, hogy a létrehozott termék — még ha műszakilag optimális vagy éppen „tökéletesnek” mondható is — gazdaságilag nem aknázható ki a kívánt mértékben, mert nincs és nem is támasztható iránta megfelelő mérvű fizetőképes kereslet. Ez a helyzet például olyankor, ha a termék egyes jellemzői a gyártást megdrágítják, ám ezeket a piac az árban nem hajlandó elismerni; forgalmazása vagy használata mások hatályos iparjogvédelmi jogaiba ütközik stb. Mindezek elkerülhetők, de legalábbis csökkenthető bekövetkezésük valószínűsége, ha az adott esetben a gazdasági szempontokra kellően ügyelnek.

Jóllehet az innovációs folyamat megjelenítésére gyakran alkalmazzuk az innovációs lánc vagy innovációs kör sémáját, a folyamat valóságos felépülését nehéz volna bármilyen általános érvényű modellel ábrázolni, hiszen innovációs folyamatokat változatos konkrét helyzetekben, különböző műszaki-gazdasági környezetekben, eltérő konkrét célok elérésére indítunk el. Ebben a vonatkozásban egyetlen szempontot kívánok kiemelni:

Habár az innovációs folyamat szokásos egyszerűsített ábrázolásából gyakran úgy tűnik, hogy e folyamat a kutatás-fejlesztés szakaszával kezdődik, a valóságban kétséges, hogy szabad-e e folyamatot bármilyen kezdettől, kiindulóponttól származtatnunk. Magam az ilyen elhatárolást önkényesnek tartom, legalábbis akkor, ha a kérdést a gazdasági, nem pedig a tudati folyamatok felől közelítjük meg. Amit egy-egy konkrét innovációs folyamatnak tekintünk, az voltaképp mindig a komplex műszaki-gazdasági fejlődés folyamának egy kiragadott szakasza. Minden gazdasági tevékenységnek, így az innováció létrehozását szolgálónak is megvannak a maga előzményei, amelyekre épül, s amelyekről nem lehet, tehát nem is szabad elszakítani. Ismert, hogy a következetes fejlesztési politikát folytató vállalatok a soron következő új termék kibocsátását már piacon lévő termékeik piaci életciklusához igazítják, ebben is az előzményekhez kapcsolódva. Azt is meg kellő termelési és gazdálkodási tapasztalataik s a piacról szerzett ismereteik alapján döntenek el, hogy mi legyen és milyen legyen a kibocsátandó új termék. Gondoljunk itt például arra, hogy a legzseniálisabb ötlet is csak akkor válhat a gazdasági siker forrásává, ha csatlakozik hozzá annak felismerése is, hogy miként lehet azt célszerűen hasznosítani.

Az innovációs folyamat egységessége

Már utaltam arra, mennyire fontos feltétele az innovációs folyamat eredményességének az azt alkotó résztevékenységek összhangja. Az innovációs folyamat egységességének két okvetlenül szükséges (bár önmagukban nem elégséges) feltételét emelem ki:

1. A teljes innovációs folyamatnak *egységes koncepció* szerint kell végbemennie, amelyből levezethető mind a teljes cselekvési program, az innovációs fejlesztés stratégiája, mind pedig az egyes résztvevők által elérendő taktikai célok, megvalósítandó részfolyamatok, elvégzendő feladatok.

2. A központi koncepció a közös irányt tűzi ki, és a közös mozgásteret adja meg. Ahhoz azonban, hogy az esetleg elkülönült szervezeti egységekben végbemű résztevékenységek, részfolyamatok az adott koncepciót megvalósító egységes folyamattá álljanak össze, *az egyes résztvevők között aktív és kétirányú kölcsönhatást is lehetővé tevő kapcsolatnak kell lennie*. E kapcsolat a folyamat szervezését, irányítását és ellenőrzését szolgáló információáramlásban realizálódik. Az innovációs folyamat egységességének funkcionális feltétele tehát, hogy az azt megvalósító szervezetek, szervezeti egységek zárt, gyors belső változásra képes s információ-visszacsatolásokkal stabilizált rendszert alkossanak.

A központi koncepció

Az a vitathatatlanul igaz tétel, amely szerint innovációról csak akkor beszélhetünk, ha az innovációs folyamat eredményét a társadalom a szó közgazdasági értelmében is elismeri, magában hord egy igen fontos következményt. Nevezetesen: minden olyan gazdaságban, ahol az előállított termékek és szolgáltatások cseréje döntően a piac közvetítésével történik, azaz ahol a kérdéses termék vagy szolgáltatás fogyasztója vásárlási döntéseiben érvényre tudja juttatni a saját értékítéletét, *az innovációs fejlesztésnek alapvetően piacorientálnak kell lennie*, a marketing-szemléletnek meghatározó szerepet kell játszania az innovációs folyamatban.

A gyakran és sokak által említett innovációs lánc vagy innovációs kör elemeinek sorában egyes szerzők külön elemként említik a marketingtevékenységet. Szerintem ez helytelen, a marketingkoncepciónak — mindenütt ható stratégiaként és taktikaként és az ezeket érvényre juttató tevékenységghalmazként — az innovációs folyamat minden részében jelen kell lennie.

Az innovációs folyamat központi koncepciójának tehát marketing fogantatósúnak kell lennie. Ez egyben azt is jelenti, hogy már a célok meghatározását szolgáló döntés-előkészítés szakaszában elegendő piaci információval kell rendelkezni arról, hogy

— mire van (illetve mi iránt támasztható) fizetőképes kereslet abban a körben, ahová a meghonosítani szándékozott árucikk tartozik;

— a piac megnyilvánult vagy lappangó (felkelhető) igényei milyen jellemzőkkel bíró termékek számára valószínűsítenek értékesítési lehetőséget.

Ez lényegében a meghonosítandó új árucikkre vonatkozó fejlesztési tervcél piaci oldalról történő megalapozása. A cél természetesen a piaci igények és feltételek, valamint az innovációs fejlesztést és a majdani iparszerű előállítását és értékesítést végző szervezet vagy szervezetek adottságai által körülhatárolt lehetőségek optimális gazdasági eredményt hozó kihasználása. Így alakul ki a központi koncepció magjaként az a fejlesztési tervcél, amely az innovációs folyamat résztvevőinek szempontjai és adottságai szerint megszürt és súlyozott piaci igényeket és lehetőségeket a folyamat résztvevői számára konkrét feladatokra lebontható for-

mába önti, és amelynek alapján megindulhat mind a műszaki fejlesztési munka, mind pedig a piac „megdolgozása”.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy kevés hiba, tévedés árthat annyit egy innovációs fejlesztési programnak, mint a realitásokat nem eléggé mérlegelő központi koncepció. Ez ugyanis vagy az egész programot eleve kudarcra kárhóztatja, vagy pedig olyan utólagos korrekciókat tesz szükségessé, amelyek a velük elkerülhetetlenül együtt járó többletráfordítások révén rontják a hatékonyságot.

Nem kevésbé fontos követelmény az sem, hogy a mindenkori központi koncepció és az abból levezetett stratégia és taktika mentes legyen minden olyan elemtől, amely az innovációs folyamat fontos résztvevői bármelyikének — ténylegesen vagy látszólag — sérti az érdekeit. Az érdekeiben sértett vagy magát sértve érző partnertől ugyanis aligha várható jó közreműködés.

Az innovációs folyamat általában időigényes. Végrehajtása hónapokat, olykor éveket is igénybe vehet. Mindenkor számolni kell tehát azzal, hogy gyorsan (olykor ugrásszerűen) változó műszaki-gazdasági-intézményi környezetben végbemenő, hosszabb átfutási folyamattal állunk szemben, amelynek azonban mindenkori rugalmasan igazodnia kell a környezetében végbemenő változásokhoz. Ezért a központi koncepciót sohasem szabad statikusan kezelni, sem pedig mechanikusan végrehajtani. Ellenkezőleg: végrehajtásának mindenkori rugalmasnak kell lenni, lehetőleg úgy, hogy az innovációs folyamat sikere az abban részt vevők mindegyikének érdekében álljon, és így az adott feltételek között optimális eredményt hozza. Az innovációs tevékenységek tehát sohasem futhatnak egy minden részletében előre meghatározott pályán, a pályamódosításoknak pedig olyanoknak kell lenniük, hogy a lehető legkisebb zavar és veszteség mellett eredményezzék a bekövetkezett változásokhoz való optimális igazodást.

Ehhez már magának a központi koncepciónak is eleve elegendő mozgásteret kell hagynia a változó körülményekhez való alkalmazkodáshoz. Ezt úgy is szemléltethetjük, hogy az innovációs folyamat célját a mindenkori műszaki-gazdasági-intézményi feltételek rendszerében nem célpontként, hanem *célfüggvényként* határozzuk meg, lehetőséget adva ezáltal a mindenkori optimum megtalálására az induló koncepciótól való elszakadás szükségére nélkül.

Kétségtelen persze, hogy minél közelebb jutunk az innovációs folyamat céljához, minél jobban specializáljuk erőforrásainkat az adott feladat megvalósítására, annál inkább beszűkül a közvetlen mozgástér. Ez azonban a dolgok szükségzerű velejárója. Vigyázni arra kell, hogy mozgásterünket szükségtelenül és főként ésszerűtlenül ne szűkítsük.

Túl azon, hogy a központi koncepciónak a lehetőségek keretei között mozgásteret kell engednie a folyamat közben bekövetkezett változásokhoz való rugalmas alkalmazkodáshoz, a feltételek változásával magát e koncepciót is ellenőrizni és szükség szerint módosítani kell. Az alkalmazkodásnak tehát rugalmasnak kell lennie, nemcsak a meghatározott cél- és eszközenszisztemen belül való igazodás, hanem úgyszintén az attól való eltérés, sőt elszakadás és a reagálás sebessége tekintetében is. Példaként gondoljunk arra, milyen következményekkel járt az energiahordozók árröbbsége után az energiahordozók és a kőolajszármazékok alacsony árszintjére alapozott fejlesztési elképzelések helyenkénti továbbélése, illetve nem eléggé gyors és radikális felülvizsgálata.

A résztvevők együttműködése

Az innovációs folyamat egységességének fontos feltétele — a már említettek mellett — a folyamat résztvevőinek *jó együttműködése*. A központi koncepcióval kapcsolatos követelmények sorában már szerepelt az érdekellentétek feloldásának

kérdése. E gondolatot itt úgy fűzhetjük tovább, hogy sikerre és főként a hatékonysági követelmények érvényesülésére többnyire csak akkor számíthatunk, ha az egyes résztvevők nemcsak zúgolódás nélkül alávetik magukat az egységes koncepciónak, de (felismert!) érdekük is, hogy e koncepció érvényesüljön. Ezért a központi koncepció kialakítása és karbantartása mellett tanácsos külön gondot fordítani a valódi érdekközösség létrehozására és annak tudatosítására.

Sokakban most nyilván felmerül a gondolat: kinek van még erre is ideje és energiája? El kell ismerni, hogy a feladat olykor valóban jelentős erőfeszítéseket igényel, de az innovációs folyamat sikeréhez gyakran nélkülözhetetlen.

Alátámasztja ezt az is, hogy az innovációs folyamatot megvalósító szervezetnek gyorsan, rugalmasan és eredményesen kell reagálnia a környezetében bekövetkezett változásokra. Ahhoz, hogy ezt megtehesse, szükség van minden résztvevő teljes aktivitására, nemcsak az elhatározott változtatások, az adaptáció hatékony végrehajtásában, hanem a célszerűnek mutatózó változtatások kezdeményezésében is. Különösen fontos ez olyankor, ha az együttműködés résztvevői más-más területen tevékenykednek, s így mindegyikük számára van olyan terület, amelyet a többiekénél jobban ismernek, amellyel közvetlenebb vagy behatóbb kapcsolatban vannak, s ezért elsőként tudják jelezni az azzal kapcsolatos változtatások szükségességét vagy célszerűségét. Ilyen aktivitást viszont csak attól lehet elvárni, aki magáénak érzi az elérendő célt.

Sajátos érdekegyeztetési problémát jelent a nagyobb szervezet részegységei között támadt érdekellentét. Hatásában ez ugyanolyan kellemetlen következménnyel járhat, mint a formálisan elkülönült egységek közötti érdekütközés, annyiban pedig még nehezebben is kezelhető, hogy a részegységek érdekeinek koordinálása általában az azokat magába foglaló szervezet belügyének számít, így abba kívülről beavatkozni kényes, olykor szinte lehetetlen feladat.

A cselekvési egység szempontjából alapvető jelentőségű a résztvevők szervezeti-gazdasági elkülönültsége is. Minél nagyobb fokú ez az elkülönültség, minél jobban tagolja, darabolja a folyamatot és a tevékenységeket, annál több illeszkedési problémára, egyeztetési nehézségre kell számítani, annál nehezebb az érdekek és a cselekvések egységének fenntartása. Ez esetben sem szabad vizsgálódásainkkal a formális egységek szintjén megállanunk: egy-egy vállalaton vagy egyéb gazdálkodó szervezeten belül is ajánlatos felmérni az annak keretében működő és az innovációs folyamatban fontos szerepet betöltő részegységek közötti érdekellentéteket, együttműködési problémák lehetséges forrásait és kiküszöbölésük lehetőségeit.

Az innovációs folyamat résztvevői közötti jó együttműködésnek még más feltételei is vannak.

Kívánatos egyebek között, hogy az egyes résztvevők közötti döntési lánc minél rövidebb legyen. Különös jelentőséget kap ez olyankor, midőn az együttműködő feleknek valamilyen előre nem látott fejleményre, hirtelen bekövetkezett változásra kell gyorsan és egyeztetett cselekvéssel reagálniuk. Lassítja például a reagálást, ha bármilyen elkülönült nagyobb szervezet részeinek együttműködésében az adaptív rész döntések egyeztetését is fenntartják a felső vezetők számára. Az ilyen döntési mechanizmus időrabló, emellett szücségtelen terheket ró a magasabb beosztású vezetőkre. A célszerű az, ha az együttműködésben részt vevő *funkcionális egységek* vezetői között közvetlen döntési lánc jön létre, s egyetlen döntés sem kerül magasabb szintre, mint ahol azt *megfelelő információs bázison* meg lehet hozni. Persze ügyelni kell arra is, hogy a döntéshozó rendelkezze a folyamat egészére, de legalábbis a döntéssel és annak áttételes következményeivel érintett részeire való áttekintéssel s az ehhez szükséges információkkal.

Ahhoz, hogy a résztvevők az innovációs cél eléréséhez aktívan és kreatív módon tudjanak hozzájárulni, hogy rugalmasan reagálhassanak a műszaki-gaz-

dasági-intézményi környezetükben vagy gazdálkodásuk belső feltételeiben bekövetkezett változásokra, és maguk is kezdeményezni tudjanak változtatásokat, az információiknak pontosaknak és frisseknek kell lenniük. Változtatást tehát csak annak szabad kezdeményeznie, s főként csak annak szabad jóváhagynia, aki megfelelően átlátja a folyamat egészét, fel tudja mérni a tervezett változtatás hatását, vagyis aki kellő biztonsággal prognosztizálni tudja, hogy valamely változtatás milyen hatással lehet az innovációs folyamat eredményére.

A változtatási javaslatokat illetően a döntéshozóknak tudniuk kell azt is, hogy az innovációs folyamat többi résztvevői hogyan reagálnának a tervezett változtatásra. Kívánatos, hogy az erre vonatkozó információkat minél kevesebb késedelemmel és minél kisebb torzítással kapják meg a változtatás előkészítésének abban a fázisában, amikor még mód van annak veszteségek nélküli felülvizsgálatára, az együttműködő partnerek igényeihez, lehetőségeihez és adottságaihoz való illesztésére. Annak, hogy az információk torzulása és késeése minimális legyen, feltétele, hogy az információk csatornák maguk is minél rövidebbek legyenek, minél kevesebb áttételt, közbenső állomást tartalmazzanak. Ez a követelmény jól egybehangy a döntési láncok kívánatos rövidségéről mondottakkal is.

Az innovációs folyamatnak, a benne részt vevő szervezetek együttesének kifelé egységes, a folyamat céljainak, stratégiájának és taktikájának megfelelő képet kell mutatnia. Ez jórészt azon múlik, hogy a folyamat résztvevői milyen információkat adnak ki, illetve engednek kiszivárogni. Az információk kibocsátását tehát megfelelően kézben kell tartani.

Fontos az is, hogy az egyes résztvevők lehetőleg ne kapjanak olyan információkat, amelyek tevékenységük ellátásához szükségtelenek, és megzavarhatnák őket.

A résztvevők jó együttműködéséhez kívánatos az is, hogy a komplex tevékenység minden résztvevője a folyamat végső eredményében, azaz az innováció tényleges létrejöttében legyen érdekelt, ne pedig annak közbenső vagy részeredményeiben. Új termék meghonosítása esetében például ez azt jelenti, hogy a fejlesztési terv cél kialakításában részt vevő piackutatónak, a terméket kialakító konstrukciónak, a technológia kidolgozójának, a piacmegdolgozást végző marketing-szervezetnek, tehát az innovációs folyamat valamennyi résztvevőjének egyaránt abban kell érdekeltnek lennie, hogy a termék a piacon gazdaságilag sikeres legyen, és értékesítése meghozza a tervezett eredményt.

Mіндеzt persze könnyebb megállapítani, mint megvalósítani. A végeredményben való érdekelttség, különösen, ha az innovációs folyamat során eszközölt befektetések megtérülése is ide tartozik, olyan meghitelezést kívánna a folyamatban részt vevőktől, amelyet általában nehezen tudnának vállalni. Segíthet ezen olyan szerv (például fejlesztési pénzügyintézet) bevonása, amely hajlandó és képes a hosszabb idő alatt megtérülő befektetések finanszírozására. Ezt azonban úgy kell megoldani, hogy a résztvevőknek a végső eredményben való érdekelttsége megmaradjon.

A gazdaságilag egymástól elkülönült szervezeti egységek elszámolásában, árképzésében jelenleg érvényesülő gyakorlat sok esetben nem felel meg ennek a követelménynek, ellenkezőleg: gyakran az érdekelttség széttördelésére vezet. Így torz jövedelmi viszonyok alakulhatnak ki, amelyek közt az egyes résztvevők elveszíthetik az innovációs együttműködésben való érdekeltségüket.

Az egymás közötti elszámolást torzító aránytalanságok persze nem tekinthetők az innovációs folyamat specifikus problémájának. Találkozhatunk vele minden más gazdasági együttműködésnél is. Az innovációs folyamatban azonban különösen markánsan érvényesül ez az anomália, hiszen az innovációs folyamat végső gazdasági eredményét lényegesen nehezebb előre felmérni, vagy akár csak jó

biztonsággal megbecsülni, mint a rutinszerű gazdasági tevékenységeket. Emellett itt különösen nagy károkat is okozhat, mivel a már felépült s főként a már mozgásba lendült lánc egy-egy, a fenti okok folytán kieső tagját — éppen az innovációs folyamatok alapvetően egyedi jellegéből adódóan — többnyire nehezebb pótolni vagy helyettesíteni, mint rutinszerű tevékenységekre épülő együttműködés esetében. Mindez kívánatosá teszi olyan *belső elszámolási rendszer* kialakítását, amelyben a résztvevők az innovációs folyamat tényleges gazdasági eredménye és az ahhoz való, objektíven megítélhető hozzájárulásuk alapján kapják meg részüket a közös tevékenység eredményéből.

Az innovációs fejlesztés általában *hosszú átfutású* folyamat. Gazdálkodói szempontból ez azt is jelenti, hogy a fejlesztési befektetések csak hosszabb idő elteltével térülnek meg az eredményből. Emiatt ellentmondás keletkezhet a gazdálkodó rövid távú érdekeltsége és innovációs — pontosabban innovációs befektetési — készsége között. Ezt az ellentmondást úgy oldhatjuk fel hatékonyan, ha megteremtjük a gazdálkodók érdekeltségét saját hosszabb távú fejlődésükben. Ehhez együttesen kell alkalmazni az ösztönzés és a gazdasági kényszer kombinációját. (Gazdasági kényszeren főleg olyan gazdasági környezet megteremtését értem, amelyben a fejlődésben való lemaradás egyértelmű és főként gyorsan jelentkező kellemetlen gazdasági következményekkel jár, súlyos esetben pedig a gazdálkodó szervezet létét, fennmaradását is fenyegetheti.)

Jó példa erre a gazdálkodó szervezeteknek a maguk hosszabb távú fejlődésében és az azt szolgáló innovációs folyamatokban való érdekeltsége, illetve ennek fogyatékosságai. Nehéz vitatni, hogy a hosszabb távú fejlődésben való intézményi — szervezeti — érdekeltség csak akkor hat, ha vannak olyan, a fejlődést szolgáló tevékenység szempontjából meghatározó szerepet játszó személyek, akik maguk is érdekeltek a hosszabb távú fejlődésben, és ezt az érdekeltségüket érvényesíteni is tudják. (Ez a gondolat már elvezet a tulajdonosi funkciók kérdéscsoportjához.) Ahhoz tehát, hogy a hosszabb távú gazdasági célok megvalósítását szolgáló innovációs munka hajtóerejeként kibontakozzék a hosszabb távú fejlődésben való intézményi érdekeltség, meg kell teremteni, illetve meg kell erősíteni az ennek megfelelő *személyi érdekeltségeket* is.

Vegyük elsőként az innovációs folyamatban részt vevő szervezetek *vezetőinek* személyi érdekeltségét! Vítán felül áll, hogy az innovációs fejlesztéssel járó kockázatok és nehézségek, az ezekből eredő felelősség és a velük járó feladatok vállalása nagy terheket ró a döntések meghozataláért és végrehajtásáért felelős gazdasági vezetőkre. Érdekeltté kell tehát tenni a vezetőket abban, hogy vállalják az innovációs folyamatokban való részvétellel járó többletterheket.

A személyi érdekeltségnek persze nem szabad megrekednie a felsőbb vezetők szintjén. A vezető ugyanis csak akkor tudja hatékony tevékenységre készíteni az apparátusát, ha a személyi érdekeltség a hierarchia minden szintjén létezik és hat. Első megközelítésként azt mondhatjuk: minél jelentősebb többletteljesítményt kell nyújtania valakinek — mennyiségi vagy minőségi vonatkozásban — az egyébként szokásos rutintevékenysége felett, annál inkább szükség van a közvetlen érdekeltségre. Az innovációs folyamatban való közreműködés többé-kevésbé mindig a járt utak elhagyását jelenti, és mint ilyen, magas szintű kreatív közreműködést és erre való állandó készenlétet igényel, azaz feltételezi a rutinmunkához képest minőségi többlet nyújtását. Ennek viszont legjobb ösztönzője a közvetlen érdekeltség. Kritikus kérdés ebben a tekintetben, hogy mennyiben köthető a hierarchia alacsonyabb szintjein elhelyezkedő dolgozók érdekeltsége az innovációs folyamat végső eredményéhez, vagyis mennyiben érvényesíthetők a hosszú távú érdekeltségi szempontok. (Feltehetően kevésbé, mint a felsőbb vezetők esetében.) Semmiképpen sem szabad azonban feladni az eredményben való érdekeltté tétel politikáját, feltevé, hogy a kérdéses dolgozó képes aktívan befolyásolni az eredményt. Cél szerű

kompromisszum lehet ilyenkor valamely közbelső eredmény eléréséhez kötni az érdekeltséget, vagy alkalmas módon megosztani azt a rövid és a hosszú távon realizálódó eredmények között.

A személyes — pontosabban a személyes anyagi — érdekelttség témakörében ma neuralgikus pontnak számít a kiáramló vásárlóerő szabályozása, a belső fogyasztás és benne a lakossági fogyasztás korlátozása. Ezzel a céllal azonban tökéletesen összeegyeztethető, ha az innovációs teljesítményeket anyagilag is honoráljuk, oly módon, hogy alapvetően nem az erőfeszítésekért, még csak nem is a többletmunkáért, hanem kifejezetten a létrehozott többleteredményért adunk megfelelő díjazást. Ez az eredmény ugyanis hozzájárul az árualapok, köztük a belföldi fogyasztásra felhasználható árualapok növekedéséhez, többszörösen megteremti a létrehozásának honorálására kibocsátott többlet-vásárlóerővel szembeállítható árufedezetet. (A vázolt gondolatmenet elsősorban ott alkalmazható, ahol az innovációs folyamat eredménye valamilyen módon hozzájárul a külső egyensúly javításához is.)

Szakosodott menedzser szervezet (fejlesztő vállalat) közreműködése

Már az eddigiekből is kitűnik, hogy az innovációs folyamatok általában bonyolultak, emellett — részben éppen ezért is — nagyon kényesek a szervezési és az irányítási hibákra, a belső és a környezettel való súrlódásokra. A folyamat egységének, gördülékeny lefolyásának és a változó műszaki-gazdasági-intézményi környezethez való állandó, aktív és rugalmas alkalmazkodásának biztosítása folyamatos és következetes szervezést és irányítást kíván. Célszerű ezért számos tevékenység ellátását központosítani.

A központi koncepció kialakítását és folyamatos karbantartását nyilvánvalóan csak központosítva lehet jól elvégezni. Hasonló módon csak központilag szervezhető meg és irányítható a folyamat céljaihoz optimálisan illeszkedő információellátás és információforgalom is. Központosított szervező tevékenységet igényel az együttműködés mindenkor optimális struktúrájának kialakítása, fenntartása és a résztvevők összehangolása is. Elvben lehetséges ugyan, hogy e központosított feladatok mindegyikét más és más szervezet lássa el, de nyilvánvalóan hatékonyabb megoldás, ha valamennyi feladat elvégzése egy szervezet keretében történik. Voltaképpen másodrangú kérdés, hogy ez a szervezet hivatásos innovációs menedzser-szakvállalat-e vagy sem; a fő dolog az, hogy szakmailag felkészült legyen. Felkészültségen itt nem csupán az ismeretek birtoklását értem, hanem a gyakorlati tapasztalatokat is, valamint széles körű helyismeretet és kapcsolatokat abban a környezetben, ahol az innovációs folyamatnak végbe kell mennie, és ahol annak eredményét hasznosítani kell. Megalapozott feltevés azonban, hogy a menedzser-feladatok ellátására alkalmasabb egy olyan szervezet, amely ezt főtevékenységként végzi, mint amelyik melléktevékenységként, mivel az utóbbi esetben a szervezet eszközait és energiáit bármikor elvonhatja az innovációs folyamatól a főtevékenység. Ha van is tehát az innovációs folyamat résztvevői között olyan, amely képes ellátni a központosított menedzseri funkciót, mindig meg kell vizsgálni, nincsenek-e olyan egyéb kötelezettségei, eltérő jellegű alap- vagy főtevékenysége, amelyek attól elvonhatják, s ha igen, célszerűbb erre szakosodott menedzser szervezetet igénybe venni.

A menedzser szervezet kiválasztásakor fontos szempont, hogy jó szakmai felkészültséggel rendelkezzen. Különösen számíthatunk erre az adott területen tevékenykedő fejlesztő vállalatok esetében.

Amennyiben valóban sor kerül hivatásos innovációs menedzser szervezet bekapcsolására, törekedni kell arra, hogy azt ugyanolyan erős szálak fűzzék az inno-

vációs programhoz, mint a folyamat többi résztvevőjét. E szervezet vonatkozásában tehát ugyanazokat az érdekeltségi szempontokat kell érvényre juttatni, amelyeket az egyéb résztvevőkről szólva korábban felvázoltam.

Könnyű belátni azt is, hogy a „kívülről jött” innovációs menedzser szervezet csak akkor tudja feladatát jól elvégezni, ha a tőle jövő irányítást a többi résztvevő elfogadja. Kívánatos elkerülni, hogy az együttműködést szakmai féltékenység vagy egyéb, belső egyenlenségeket keltő presztízsszempontok akadályozzák, bomlasszák. A menedzser szervezet kiválasztásakor ezért körültekintéssel kell eljárni, s lehetőleg olyant kell igénybe venni, amely korábbi tevékenységével már kellőképpen bizonyította rátermettségét. Ezt követően azonban nem szabad munkájától elvonni azzal, hogy állandóan igazának, alkalmasságának bizonygatására kényszerítjük.

Menedzserkölcsonzó

Az innovációs folyamatok menedzselésének sikere szempontjából fontos, hogy a menedzser szorosan együttéljen a folyamattal, s minél többet legyen a legfontosabb történések helyszínén.

Az is kívánatos, hogy az innovációs folyamatot irányító menedzser az adott témában műszakilag is járatos legyen. Az egyes gazdálkodó szervezeteken belül végbemenő vagy ahhoz szorosan kapcsolódó innovációs programok műszaki tartalma viszont nagymértékben különbözhet egymástól.

Az egyes gazdálkodó szervezeteknél végbement innovációs folyamatoknak csak egy részét lehet előre betervezni és időzíteni, másik részüket a külső körülmények változása hívja életre. A végbemenő folyamatok intenzitása és menedzselési igénye szintén változó.

Mindebből levonható az a következtetés, hogy valószínűleg javítaná az innovációs folyamatok hatékonyságát az is, ha az azokat szervező és irányító menedzser vagy menedzserteam mindig a program szempontjából optimális szakmai felkészültséggel rendelkezne; mindig annyi időt és energiát tudna a program végrehajtásának szentelni — méghozzá a megfelelő helyszínén —, amennyit az optimális hatékonysággal történő menedzselés megkíván, és figyelmét, energiáit nem kötnék le egyidejűleg más feladatok is.

Ideális vagy legalábbis ahhoz közelítő megoldás lenne tehát, ha az innovációs folyamat résztvevői a menedzseri feladatok ellátására mindig annyi és főként olyan felkészültségű menedzsert vehetnének igénybe, amennyire és amilyenre ténylegesen szükség van, annyi időre, amennyire azt a program igényli. Ez természetesen feltételezi azt is, hogy az újabb, eltérő tartalmú programokhoz, innovációs folyamatokhoz más menedzsert vagy más menedzserteam alkalmazhassanak.

A tévedés különösebb veszélye nélkül állíthatom: nálunk még nem jött létre olyan szervezet vagy intézmény, amely népgazdasági szinten vagy akár csak egy-egy fontosabb ágazat területén is képes volna az innovációs menedzser-ellátás ily módon történő szervezésére. Vannak viszont intézményi *lehetőségeink*, amelyek a megoldásnak keretet, mozgásteret adhatnak — ezért is érdemes felvetni a célszerű megoldás felé mutató javaslatokat. Erre teszek kísérletet a továbbiakban magam is.

Működőképes megoldást kínálna olyan szervezet (vagy szervezetek) létrehozása, amelyek a vázolt feladatok ellátására alkalmas menedzsereket „kölcsonzó-nének ki” meghatározott programok végrehajtásához. Az, hogy ez a szervezet milyen formában működjék, gondolatmenetünk szempontjából lényegtelen. Fontos viszont, hogy az előzőekben vázolt követelményeknek mind magának a szervezetnek, mind a programban ténylegesen részt vevő menedzsereknek eleget

kell tenniük. A kikölcsonzésre kerülő menedzser vagy menedzserteam a végrehajtandó feladatnak megfelelően lenne kiválasztható, és feladata végeztével visszatérne a külső szervezet kebelébe. Ilyen szervezeti megoldás esetén:

— Nem okozna gondot az innovációs folyamat résztvevőinek a megfelelő menedzser vagy menedzserteam megszerzése. A kiválasztást a külső szervezet is végezhetné, felelősséget vállalva a kikölcsonzött menedzserek alkalmasságáért.

— Nem okozna gondot a feladatát betöltött menedzsertől való megválás.

— A kikölcsonzött menedzsert vagy menedzserteamet szakmailag segítené a küldő szervezet. A kihelyezett menedzsert segítő, biztosító szakmai háttér szinte felbecsülhetetlen értéket jelentene, hiszen egy ilyen szervezetnél gyorsan és nagy tömegben koncentrálódnának a szakmai tapasztalatok, az ismeretek és nem utolsósorban a helyismeret különféle összetevői, ideértve a megfelelő személyi kapcsolatokat is.

— Egy ilyen szervezet jó lehetőségeket adna mind a menedzser-utánpótlás ki-nevelésére, mind pedig a menedzserek szakmai felkészültségének állandó emel-ésére. Mindkettő elengedhetetlen feltétele az innovációs folyamatok javuló hatékonyságának.

— Különleges szerep juthat az ilyen — lényegében függetlennek tekinthető — menedzserek alkalmazásának olyankor, amikor az innovációs program finanszírozója (például fejlesztési pénzintézet) a majdani haszonból való részesedés fejében osztozik annak kockázatában is. Az ilyen résztvevőnek természetesen elsődleges anyagi érdeke fűződik ahhoz, hogy az innovációs folyamatot érdemben figyelemmel kísérhesse, sőt — amennyiben annak szükségét látja — abba bele is avatkozhat. Ehhez nyilvánvalóan az szükséges, hogy saját szakemberei (akik az ő érdekeit és szempontjait képviselik) jelen legyenek az innovációs folyamatban, és azt állandóan figyelemmel kísérik. A finanszírozó fél ehhez megfelelő bele-szólási, intézkedési, illetve döntéshozatali jogot is kiköthet saját képviselői részére.

Ezeknek a képviselőknek célszerűen szakembereknek kell lenniük az adott innovációs program műszaki vonatkozásainak tekintetében is, különösen akkor, ha feladatuk nem szorítkozik a passzív megfigyelésre.

Ha a finanszírozó — például egy fejlesztési pénzintézet — egyidejűleg számos, esetleg változó tartalmú innovációs programban vesz részt, akkor számára is előnyös lehet, ha saját szakembergárda fenntartása helyett a szükségleteinek megfelelően vesz igénybe innovációs menedzsert.

„Értékelemzés” a műszaki alkotás folyamatában

Jándy Géza

A rendszertechnika

Az utóbbi évtizedekben a műszaki beavatkozások, illetve alkotások egyre bonyolultabbá és összetettebbé válása, társadalmi, gazdasági, ökológiai és egyéb hatásai és következményeik felerősödése, a munka szakosodásának fokozódása és általában korunk ismert jellegzetességei egy újszerű módszerességet kényszerítettek ki az előkészítésben és a megvalósításban. Így az Egyesült Államokban — az ipari kezdeményezéseket követően — az 1960-as évek elején már a mérnökképzésben is megjelent a „*systems engineering*” (műszaki rendszerfejlesztés, illetve más nyelvi fordításokban, köztük a mi szaknyelvünkben is elterjedten: a *rendszertechnika*). Ez az új műszaki terület legfőbb célját követve mint diszciplína elsősorban az összetartozó és egymáshoz kapcsolódó műszaki fejlesztésnek, az általános és az előzetes tervezés, valamint a megvalósítás koordinációjának, ellenőrzésének és irányításának tudatos módszertanává, a tágran értelmezett műszaki alkotás folyamatának vezérfonalává lett [5]. Ez a felfogás tükröződik az MTA Műszaki Tudományok Osztálya Rendszertechnikai Bizottságának 1983-ban elkészült helyzet-elemzésében is.

Rendszertechnikán ma — laza megfogalmazásban — a *műszaki alkotások* tudatosságra törekvő kifejlesztésének, megvalósításának objektív összefüggéseit, szabályszerűségeit, törvényszerűségeit, tipikus gondjait, valamint a belső és a külső kölcsönhatások, közeli és távolabbi következmények feltárásának, prognosztizálásának, a tapasztalatok gyors kiértékelésének és visszacsatolásának lehetőségeit, módszereit és eszközeit vizsgáló tudományterületet értjük.

Közös tulajdonságuk az ilyen alkotásoknak, hogy mint végeredmény különböző szakterületekről és iparágakból származó, heterogén alkotóelemekből állnak, folyamatukban pedig — különböző eszközökre és tudományos diszciplínákra támaszkodva — több szervezet is részt vesz. Mind a folyamatban, mind a végeredmény hasznosításában, felhasználásában alapvető fontosságú az emberek, közösek és a társadalom kulturáltsága, magatartása és munkája, valamint az emberi és a közösségi érdekek szolgálata, továbbá a kompatibilitás, az illeszkedés, az együttműködés.

Gyakorlati tevékenységként a rendszertechnika a bonyolult és sok vonzatú műszaki objektumok vagy eljárások létrehozásával, beillesztésével-felhasználásával, átalakításával vagy éppen lebontásával, általában a teljes sorsukkal való törődés, a *rendszerkialakítás* és -fenntartás műveleteinek, munkálatainak *koordinálása*. Beleértendő ebbe az a törekvés is, hogy a különböző szakmák, tudományterületek és módszerek lehetőségeit és tevékenységét adott társadalmi-műszaki feladat megoldása, folyamatának irányítása, egy *innováció* sikere érdekében összehangolja.

A rendszertechnika szűkebb, módszertani vagy ágazati értelmezései is e tágabb, a folyamat és a végtermék egészét felölelő keretek összefüggései között található rá igazi, hasznos jelentőségükre.

A társadalmi-műszaki beavatkozás lehetőségének, illetve szükségességének felismerése után az alkotási folyamat két fő szakasza: 1. a beavatkozás *előkészítése*,

Dr. Jándy Géza a műszaki tudományok doktora, a Budapesti Műszaki Egyetem egyetemi tanára.

tehát az új vagy megújítandó objektum vagy az új eljárás *kifejlesztése*; 2. a beavatkozás *megvalósítása*, tehát az objektum *kivitelezése*, sorozatgyártása, használatba vétele, értékesítése, az eljárás *bevezetése* stb.

Az első szakasz a beavatkozást kiváltó helyzet *elemzésével*, *megítélésével*, a feladat körülhatárolásával és megfogalmazásával, az alkotás tárgyi rendszerének és környezetének azonosításával, szakmai tájékozódással, a szükséges információk összegyűjtésével, a beavatkozás hatásainak, későbbi következményeinek és hasonló gondoknak a feltárásával kezdődik. Ezt követően a helyzetelemzés rendszerkutatásba megy át, és kialakíthatók a *vázlatos tervekoncepciók*. Mindez az alkotás első fázisaként *az előtanulmányban* (illetve a tanulmánytervben) kerül ismertetésre. Beruházás esetében a tanulmánytervbe foglalt javaslatot külön *beruházási program* kidolgozása követi. Ezután a beavatkozás előkészítése a második fázisban *az általános* (műszaki) és *a részletes* (kiviteli) *tervezéssel* folytatódik. A vázlatostól a kiviteli tervek elkészítéséig tartó munka, bár különböző súlyozással és részletességgel, kiterjed az alkotás tárgyának használati és érvényesülési funkcióira, technológiájára, rendeltetésszerű használatának dokumentálására és alap-*software*-jére, teljesítőképességére, megkövetelt megbízhatóságú működésére, munkaerő-, anyag-, energia- és információfelhasználására, megvalósítási technológiájára, struktúrájára, azon belül a hatásátvitelekre és a mozgásokra, a funkciókat megvalósító mechanizmusokra és szerkezetekre, a fejleszthetőségre, kárelhárításra, esetleges katasztrófák megelőzésére, szükség szerint az átalakítási és a bővítési lehetőségekre, a meghibásodások okainak, forrásainak könnyű felismerhetőségére és a javíthatóságra, karbantarthatóságra, illetve fenntarthatóságra, az objektum külső formájára, az építészetben az építmény és közvetlen környezete által nyújtott látványra és hasonlókra. A harmadik fázis az előzőkkel, különösen a kiviteli tervekkel egyeztetetten a kivitelezésnek, *a megvalósítás* munkafolyamatainak, térbeli organizációjának, erőforrás-felhasználásának, költséggráfordításának, és ezek összehangolt ütemezésének normatív (általános) *tervezése*.

A tervezésbe minden szinten bele kell értenünk a helyzetmegítélést, a funkciók és a követelmények pontosítását, a koncepció és a megoldási alternatívák kialakítását, a méretezést, a szerkesztést, a szükséges egyeztetéseket, az elvárt haszon és a hozandó áldozat egybevetését, valamint a tervellenőrzést.

A beavatkozás előkészítésének szakasza tervbírálattal és a megvalósítandó terv elfogadásával zárul (negyedik fázis).

A *megvalósítás* szakaszán belül megkülönböztethető a tényleges kivitelezés (gyártás) és annak *művezetése* a folyamat dinamikus, részletes tervezésével, gazdálkodással, termelés-szervezéssel és -irányítással, valamint minőségellenőrzéssel (ötödik fázis); az elkészült alkotás *rendeltetésszerű teljesítőképességének*, főbb tulajdonságainak és viselkedésének *ellenőrzése* próbaterheléssel, próbaüzemeléssel stb. (hatodik fázis); az *üzembe helyezés* (átadás, sorozatgyártásba adás stb.), az érvényesülés, a meghibásodások, jelentősebb állapot- és helyzetváltozások visszajelzéseinek megszervezésével, a tapasztalatok folyamatos hasznosításával (hetedik fázis).

Könnyű belátni, hogy ez a folyamat teljességében és részleteiben, különösen elemzési és tervezési fázisaiban újabb és újabb megválaszolendő — hatásokat és következményeket feltáró — kérdéseket és megoldandó problémákat vet fel, helyes válaszokat és választásokat, diagnózist és terápiát követel. A „ha—akkor” következtetésekben megválaszolendő kérdések főleg a funkciók és a teljesítések kölcsönhatásaira, közvetlen és továbbgyűrűző, közeli és távolabbi következményeire vonatkoznak. Ha már tudjuk (legalábbis érzékeljük, prognosztizáljuk), hogy minek mi lehet a következménye, akkor könnyebben válaszolhatunk az olyan kérdésekre, hogy mit kell (vagy egyáltalán mit lehet) tenni, hogyan lehet a felmerült problémát megoldani. Mindebben, már *az elfogadható megoldási alternatívák* kigondolá-

sában és még inkább a döntéshozó szempontjai szerint legkedvezőbb megoldás kiválasztásában sokat segíthet az ún. értékelemzés és a komplex értékelés.

Az értékelemzés

Az értékelemzés szakirodalmában, tanfolyamain megalapozó munkának Lawrence D. Miles könyvét [8] tekintik, amelynek magyar fordítása *Értékelemzés* címmel jelent meg [9].

Miles szerint az értékelemzés problémamegoldási módszer a vevő által igényelt *funkciók* legkisebb költséggel megvalósítható teljesítésére, függetlenül attól, hogy e funkciókat mi (termék, szolgáltatás, emberek, hivatali eljárás, valamilyen feladat-megoldó rutin stb.) teljesíti, illetve látja el. Könyvének előszavában Miles arra is figyelmeztet, hogy a mérnöki tervezői munkában (tágabban úgy is mondhatnánk, hogy a műszaki alkotás folyamatában) helyes a „value engineering” (értékkialakítás, értékfejlesztés) elnevezést használnunk.

A módszertan központi fogalmai a *funkció* és az *érték*. Az utóbbi kiemelt jelentőségét már az elnevezés is kifejezi. Az érték azonban a közgazdaságtudomány-nak máig is az egyik legizgalmasabb és legtöbbet tárgyalt fogalma.

Az értéket a *marxi munkaérték-elmélet* szerint az *absztrakt munka* alkotja, az *érték nagyságát* az (értékesíthető) áru újra-előállításához *társadalmilag szükséges munka* (időben mért) mennyisége határozza meg. A konkrét gazdasági döntések meghozatalához azonban ez a fogalom a piaci automatizmusok árjelzései nélkül nem adhat értékarányos alapot.

Csikós-Nagy Béla egy közelmúltban publikált írásában [1] egyebek között arra is rámutatott, hogy a szocialista állam gazdaságszervező tevékenységében a legtöbb probléma az értéktörvény felhasználása körül jelentkezik, különösen az értéktörvény és a munkaráfördítés törvényének azonosítása következtében.

Amint a politikai gazdaságtanból ismert, az *értéktörvény* működési mechanizmusának alapvető elemei a kínálat, a kereslet, az ár és a termelés jövedelmezősége. Így érvényesülésének módja a konkrét *társadalmi-termelési viszonyoktól*, a piaci alakzattól függ. Természetesen rövidebb távon a tényleges cserearányok eltérhetnek az értéktől, illetve annak módosult formájától, az árcentrumtól. Az árcentrumot — bizonyos késleltetéssel — alakító értékarányok azonban tagadhatatlanul függnek a javak használatától és rendelkezésre álló mennyiségüktől is.

„A munkaráfördítés számbavétele, sőt mi több, a munkaidővel való takarékos-ság a társadalmi-gazdasági fejlődés, illetve a racionális magatartás általános törvénye, függetlenül attól, hogy árutermelésben, vagy közvetlen termékcsereben szervezik a gazdálkodást. Az értéktörvény a munkaráfördítés törvényének sajátos megnyilvánulási formája, amikor a terméket áruként állítják elő, és ezért a termelés a kínálat és a fogyasztás a kereslet formáját veszi fel.

Az értéktörvény szorosan kapcsolódik a kereslet—kínálat törvényéhez. Ez utóbbi a piaci viszonyokhoz. Nem lehet tehát az értéktörvény szocializmusbeli tudatos felhasználásáról mindaddig beszélni, amíg tagadjuk a kereslet—kínálat törvényének érvényességét, mert az árutermelés viszonyai között éppen ezt kell kiindulásként tekintetbe venni az állami gazdaságszervező munkában. Ezért lehet azt mondani, hogy a szocialista gazdaságban olyan tartalékok rejlenek, amelyeket külön anyagi erők befektetése nélkül is felszínre hozhatunk, ha tovább javítjuk az ármechanizmust, ha még alkalmasabbá tesszük az árkategóriát arra, hogy megfelelően orientáljon a gazdasági döntésekben” ([1] 9—10 l.)

Az értékelemzésben, -kialakításban, -megítélésben azonban elsősorban nem is a termék előállításához társadalmilag szükséges munka mennyiségéről, hanem a termék — részletekbe is menő — hasznosságáról, piacképességéről, amint Miles könyve magyar kiadásának szerkesztője lábjegyzetben megjegyzi, a *használati érték műszaki-gazdasági elemzéséről* van szó, azzal a céllal, hogy a megkövetelt

funkciókat minél kevesebb költséggel, illetve magasabb szintű teljesítményt változtatlan költséggel lehessen elérni. *A használati értékkel* mint a fogyasztó ember és a dolgok viszonyát kifejező értékfogalommal a közgazdaságtan a javak *hasznát*, vagyis *a szükségletkielégítés szempontjából* való jelentőségét igyekszik mérlegelni.

A rendszertervező számára — a rendszertechnika szemléletében — a használati érték azt a képességet jelenti, illetve számszerűsíti, amellyel valamely dolog (a teljes objektum, annak elemei, rész- és alrendszerei) bizonyos szükséges funkciót el tud látni. Ha nem tudjuk megmondani, hogy az adott — és általunk jól ismert — helyzetben bizonyos dologra, képességre, tulajdonságra, alkotóelemre, minőségi tényezőre *miért* van szükség, akkor ebben a situációban, összefüggésben a kérdéses dolog minden bizonnyal *felesleges*, szükségtelen, nincsen számunkra használati értéke.

Miles értéken azt *a legkisebb költséget* érti, amellyel teljesíteni lehet egy funkciót, és pedig olyan viselkedési, működési, alkalmassági és minőségi követelményekkel, ahogyan azt a vevő (illetve megrendelő) igényli ([9] 83. l.). De magyarázza úgy is az értéket, mint ami a teljesítőképesség fokozásával növelhető, ha a „vevő a nagyobb teljesítőképességet igényli, kívánja, és hajlandó megfizetni”. Már félreérthetőbb a másik jellemző tulajdonság, amit Miles úgy fogalmaz, hogy — megtartva a termék teljesítőképességét — a költség csökkentésével az érték mindig növekszik ([9] 28. l.). Ami azonban valóban növekszik, az nem a funkció használati értéke, hanem a ráfordítás egységére jutó használati érték, vagyis a funkció teljesítésének *hatékonysága*. A félreértést az okozza, hogy Miles itt még nem mondotta ki világosan, de Carlos Fallon munkájában [5] már explicite megjelenik:

$$\text{érték} = \frac{\text{funkció}}{\text{költség}}$$

Ebben a „funkciót” illetően teljesen laza megfogalmazású hányadosban *az elérni kívánt haszonnak (használati értéknek, teljesítőképességnek) a hozandó áldozattal való összevetéséről van szó*; e hányados tehát a funkcióteljesítés hatékonyságának mutatója. A fenti „legkisebb költség” nyilván a funkció ma felismerhető és megvalósítható teljesítésére vonatkozik. Ha a funkcióteljesítés ma elfogadott legkisebb költségét sikerül lejjebb szorítanunk, akkor ezáltal a funkció ellátását gazdaságosabbá tettük.

Úgy tűnik, hogy e munkáik megírásakor Miles is, Fallon is (népszerűsítésre — így gyakorlati megközelítésre — törekedve) abból indultak ki, hogy potenciális olvasóik hatékonyságelemzésről, gazdaságossági számításokról, műszaki-gazdasági mutatókról, még inkább ökonometriáról nem sokat hallottak. Nem is nagyon törekszenek az ilyen kapcsolatok, kötődések bemutatására.

Az értékelemzés nálunk az utóbbi tíz évben egyfajta mozgalommá lett, amely igyekszik mind szélesebb körben tudatossá tenni, hogy felesleges funkció teljesítése pocsékolás, de kerülni kell a pazarlást a szükséges funkciók teljesítésében is. Vagyis mind az eladónak, mind a vásárlónak jobban kellene gazdálkodnia. Alapvető követelmény ez ma nálunk, hiszen közismert, hogy gazdálkodásunkban igen sok a tartalék. Az értékelemzési mozgalom óriási szolgálatot tesz azért, hogy *újabb nagy lendület ad a hatékonysági, gazdaságossági szemlélet, a takarékosági követelmény terjedésének, az eredmény időfüggő természete tudatosulásának* mind a keresleti, mind a kínálati oldalon, különösen az innováció, a rendszerfejlesztés és a megvalósítás, a műszaki alkotás folyamataiban. Meghonosításának országos koordinálását 1978-ig az OMF, azóta a Pénzügyminisztérium látja el. S mindennek ellenére, ahogy a PM Ellenőrzési Főigazgatósága ismételtlen megállapítja, az értékelemzés lassan terjed.* Az értékelemzés elterjedésének gátjait — ha vannak

* Vö. Nyikos László lapunk ugyane számában közölt írásával. (*A szerk.*)

ilyenek — ugyanott kell keresni, ahol a hatékonyabb gazdálkodás akadályai húzódnak. Joggal mondta az ipari miniszter az országgyűlés 1983. évi őszi ülészakán, hogy a piaci versenyhelyzetet nem lehet szimulálni. A gazdaság és a technika kapcsolata különösen érzékeny az ármechanizmusra és az adórendszerre. Az értékkialakítás és a társadalmi hatékonyság (vagyis a társadalmi haszon és a társadalmi ráfordítás viszonyának) összhangja is attól függ, hogy az árak hogyan tükrözik az értékarányokat, és hogy a gazdasági szabályozórendszer hogyan tudja közelíteni az érdekeltséget a hasznossághoz, a hatékonysághoz. Adott helyzetben a vevőnek természetesen el kell fogadnia értékelemzésében az akkor érvényes árakat, függetlenül attól, hogy azok mennyire térnek el az árcentrumtól, vagy mennyire torzítottak. De célszerű figyelembe vennie az árváltozások prognózisát is.

Az áraknak a gazdálkodásban, ezen belül az ún. értékkialakításban való szerepével kapcsolatban érdemes idézni Kádas Kálmán néhány korábbi — még a hadigazdálkodás körülményei között tett és az 1930-as évek hatósági *árelemzéseinek* tapasztalataira támaszkodó — megállapítását is: „Az ár egyúttal a piacba kapcsolódás vagy kiválás elhatárolója, s a piacba kapcsolódásnak számítási alapja.” „A jövedelem szubjektív értékelése eléggé hű kifejezésre jut... a fajlagos fogyasztás nagyságában.” „... a csere létrejöttékor a cseretárgyak (áru és pénz) értékelése kölcsönösen egyensúlyba kerülnek” [6]. Az azonban már korábban is ismert volt, hogy ez az egyensúly nem statikus.

Indokolt itt utalni arra is, hogy egy termék gyártása, az élő és a holt munka vállalati költségeinek hosszú távú fedezeti színvonala az *explicit* költségráfordítások mellett az alternatív módon felhasználható termelési tényezők *feláldozott hasznának*, az igénybe nem vett haszonlehetőségeknek kompetitív *költségeit* (az ún. lehetőségköltségeket, angol nevén „*opportunity cost*”-ot) is tartalmazza ([10] 608—609. 1.).

Talán arra sem felesleges emlékeztetnünk, hogy *adott* gazdasági-műszaki *helyzetben* a termékstruktúrát optimáló lineáris programozás melléktermékeként kapott *árnyékarak* segítségével kiszámíthatók a felhasznált eszközök, erőforrások — hasznosságot kifejező — értékarányos árkülönbözetei.

Az is ismert azonban, hogy a gazdaság szabályozásában az *árjelzések* befolyása mellett nagy szerephez jutnak nem ár jellegű (normatív) jelzések is [7]. Fokozottan így van ez a szocialista gazdaság vállalati szférájában (rendelés- és készletjelzések, kapacitáskihasználási jelzések, tervutasítások stb.). A vállalati értékmegítéléseket tehát az árarányok mellett nem ár jellegű jelzések (az előbbieken túl az állami elvonások és támogatások változásai) is befolyásolják. Részben éppen arra valók az értékelési eljárások is [3], hogy pótolják az értéktörvény mechanizmusának a hiányát.

Miles a *felesleges költségek kiküszöbölésének lehetőségeit* a következő területeken javasolja keresni: igazgatási szervezet, marketingkonceptió, tervezési konceptió, tervezési részleg, gyártási konceptió és tevékenység, valamint anyagellátás.

Az értékelemzés — saját feladatának megfelelően — választási, döntési problémáját természetszerűen általában a teljes, összefüggő alkotási, illetve racionalizálási folyamatból kiemelten kezeli. Figyelemre méltó, hogy a funkciók felismerésének nagy jelentősége miatt az értékelemzés egyes hirdetői, továbbfejlesztői már inkább a *funkcióelemzés* elnevezést használják.

Az értékelemzés jellegzetes alapkérdései:

1. Milyen termékről vagy szolgáltatásról van szó?
2. Mennyibe kerül?
3. Mi a feladata (funkciója)?
4. Mi más tudná a feladatot teljesíteni?
5. Mennyibe kerülne ez az alternatíva?

Ez természetesen — Miles szerint is — leegyszerűsített megközelítés. Hozzátehetjük, hogy felmerülhetnek más kérdések is:

— Hol, milyen felhasználási, alkalmazási helyzetben, milyen kapcsolódásokkal van szükség e termékre?

— Mire való, mit várunk tőle, miért szükséges?

— Mikor van rá szükség?

— Egyáltalán: hogyan látható el a termék által teljesített funkció, s annak milyen más funkciókhoz és miként kell illeszkednie?

— Milyen részfeladatokra bomlik ez a funkció?

— A funkció zavartalan teljesítéséhez milyen komplementer vagy segédfunkciók ellátására van szükség?

— Az egyes funkciók és teljesítéseik milyen kölcsönhatásban állnak egymással?

Nyilvánvaló, hogy itt a tájékozódás alapvető jelentőségű, hiszen egy termék kifejlesztése vagy racionalizálása esetében tudnunk kell, hogy attól a tevékenységtől, operációtól, amelynek elvégzésére vállalkozunk, milyen nyereséget várhatunk; hogy az igények, a fizetőképes kereslet, valamint a műszaki lehetőségek felől megfelelően tájékozottak vagyunk-e; hogy a megvalósíthatóság feltételei — a szükséges szakismeret, anyagi-műszaki bázis, ipari háttér — megvannak-e; hogy a hazai gyakorlatnak megfelelő innovációs idő nem veszélyezteti-e az értékesítést stb.

Joggal követeli Miles, hogy minden költség használati és érvényesülési funkciót szolgáljon. A termék (tárgy, eljárás stb.) — elsősorban *alapfunkciójával* — arra legyen képes, amit a vevő elvár, és amiért hajlandó fizetni is. Lehetséges, hogy a vevő többlettáldozat vállalására éppen bizonyos érvényesülési funkció teljesítése miatt lesz hajlandó. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a hosszú élet-tartamú és nagy értékű termékeknél, például az építészetben a tervezőnek ennél nagyobb a felelőssége.

E megfogalmazásban az alapfunkció éppen az, amiért a terméket megveszik. Másodlagosak viszont azok a funkciók, amelyek arra szolgálnak, hogy a termék a felismert követelményeket kielégítve, valóban képes legyen alapfunkciója teljesítésére. Ezek tehát az alapfunkciót teljesítő eszközök működését, használatát segítik. Gyakran éppen ezekben rejlik nagyobb megtakarítási lehetőség. Egyébként a vásárlási helyzetet nagymértékben befolyásolja, hogy a vevő anyagilag mit engedhet meg magának, saját teljesítményeiért milyen árat tud elérni, és a piaci viszonyoktól függően mennyire van kiszolgáltatva. Ez is oka annak, hogy követelményei — a műszaki alkotással szemben — kevésbé szigorúak, gyakran intervallummal, sőt alsó korláttal is jellemezhetők. Az alkotásban, rendszertervezésben, gyártmányfejlesztésben, tehát a kínálati oldalon az alapfunkció többletteljesítése, a minimális követelményeket meghaladó képesség beépítése is indokolt lehet, de általában csak akkor, ha hasznosítható.

Már említettük, hogy Miles — az azonosított és megfelelően leírt — funkció értékét költségráfordítással, a funkció ellátásának elfogadható (kedvező vagy az ismert legkisebb) költségével méri. Ehhez ilyen kérdésfeltevéseket javasol: „Mennyiségi, gyártási stb. feltételeink között mennyi az a legkisebb költség, amellyel teljesíteni lehetne a funkciót? Milyen megközelítés és módszer biztosíthatná ezt ezért a költségért?” Ov attól, hogy e kérdések megválaszolásában a tervezői szokásokhoz, a jelenlegi gyakorlathoz kötődjünk. Azonban e „legkisebb költség”, sőt „megfelelő költség” meghatározásában nyilvánvalóan elég nagy a bizonytalanság, hiszen alapvetően az elemzők és a döntéshozók tájékozottságától, piaci kiszolgáltatottságától, a hozzáférhető eszközök, azonkívül a szokatlan, nem maguktól értetődően megvalósítható elgondolások, valamint az árjegyzékek, költségnormák ismeretétől függ. Miles ezt a költségbecslést a „funkció értékelése módszerének” nevezi. Az értékelés során nem helyes ragaszkodni a múlthoz, mégis érdemes figyel-

metetni rá, hogy gyakran éppen a múlt ismerete, a tapasztalatok segíthetnek hozzá a hatékonyabb megoldásokhoz.

Helyesen hívja fel Miles a figyelmet a *funkciók egymásra hatásának* jelentőségére és a költségbecslésben ennek beszámítására is.

Nagy szerepe van ebben az értékelésben az összehasonlításnak, hiszen nélküle csak hagyományos *költségelemzésről* lenne szó. Miles szerint az összehasonlítás alapvető kérdése: valóban a legkisebb költséggel teljesítjük-e a funkciót? De felteheti a vállalkozó a kérdést úgy is, hogy ő maga mennyiért tudja ezt a terméket előállítani, másfelől piaci tájékozottsága, marketingmunkája alapján — a termék tervezett teljes piaci élettartamára is gondolva — mint megrendelő, illetve mint vevő mit hajlandó áldozni, tehát fizetni ezért.

Miles valóban gondolatébresztő mondanivalóját szerencsésen támasztja alá — általában részproblémákra, kisebb szerelvényekre vonatkozó — esettanulmányaival. Gyakorlati beállítottságú könyvével az értékelemzést sikeresen népszerűsítette. Általánosan is elmondhatjuk, hogy a különböző problémamegoldási, kreativitási, értékelési résztechnikáknak jobban kellene illeszkedniük korábbi ismereteinkhez és egymáshoz, fokozottan kellene törekedniük arra, hogy *szerves részévé* váljanak az elhatározások sorozatából álló gazdálkodásnak, illetve a műszaki alkotás folyamatának.

Népszerűsítő munkáktól természetesen nem kell tudományos igényességet várni. Miles megtehetné, hogy „értékelemzési eljárásnak” nevezze az olyan figyelemzetetéseknek, tanácsoknak 13 pontba foglalt gyűjteményét, mint például: „kerüljük az általánosításokat”. De tudományos ambíciójú értekezésekben már nem lenne megengedhető, hogy az ésszerű cselekvés ilyen nagyvonalú leegyszerűsítéseit tudományos módszerekkel tévesszék össze.

Vitathatatlan, hogy — mint általában a problémamegoldásokban — az értékelemzésben is fontos:

1. az alapos *információgyűjtés*, továbbá az *előfeltételek* megállapítása és javítása (tények, feltételezések, hiányzó információk);

2. a *beható elemzés*;

3. az *alkotó szellemi tevékenység* (tapasztalatok felhasználásával, még ismeretlen alternatívák kutatásával, fejlesztő tervezéssel);

4. a *döntés jellegű szellemi tevékenység*.

Az már persze nem szerencsés, hogy Miles ezeket az értékelemzés problémamegoldási módszere „négy önálló gondolkodási módjának” nevezi.

A funkció teljesítésének költsége (a „funkcióérték”) még objektív mértéknek tekinthető, de a hasznossági és az érvényesülési érték pénzben kifejezett becsülésének nehézségei nyilvánvalók. Az utóbbiak több komponensből, különböző preferált hatásokból tevődnek össze, melyeket különböző dimenziójú arányskálákon, illetve (a mértékegység nélküli értékelési tényezőket, az ún. imponderábiliákat) szubjektív intervallumskálákon tudunk csak mérni, majd ezeket normálva és súlyozva megfelelő osztályozási skálára transzformálni. Így érkezőnk a vizsgált termék számba vett hatásainak egyetlen skalárfüggvényben történő súlyozott több kritériumú (egyszerűbb formájában a pontozásos) értékeléséhez.

$$\text{Ha az} \quad \text{érték} = \frac{\text{funkció}}{\text{költség}}$$

képletben a funkció — Miles szerint — az az ár, amit a vevő hajlandó fizetni érte, akkor ez az értékindex nem más, mint bevétel/kiadás jellegű hatékonysági mutató, a gyártó (illetve eladó) szemléletében. Fallonnál a „funkció” — a követelmények teljesítésén túl — elsősorban a vevő által értékelt tulajdonságokkal jellemezhető teljesítőképességet jelent. Így ő már bevonja az értékelemzésbe a pontozásos értékelést is [3]. A követelményeket kielégítő funkcióteljesítést itt a *súlyozott* tulajdon-

ságok összesített „értékelő pontszámával” minősítik. Ezt azonban a funkció/költség mutatóban Fallon nem használja fel.

Kissé érthetetlen, hogy a [2] kézikönyv *Értékelemzés* fejezete utolsó alfejezetében („Az érték kvantitatív képlete”) Fallon a funkciót teljesítményegységekben méri, a költség a funkcióteljesítés ára (vagy önköltsége), és az értékmutató a pénzegységért végzett teljesítmény, tehát azt mondja meg, hogy „mit kapunk a pénzünkért”. Ez a kérdés akkor jogos, ha a számunkra szükséges funkció skalárral mérhető (egydimenziós) teljesítését mennyiségi követelménnyel még nem írjuk elő, hanem csupán e funkció különböző szervezetek, eszközök által, különböző relációkban történő — de egyébként azonos minőségű — ellátását hasonlítjuk össze. A fejezetet záró számpélda-illusztráció a hagyományos műszaki-gazdasági elemzéssel szemben semmi újat nem mond (s még abban sem elég szabatos).

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy — miként a rendszertechnikai értékelésben az természetes — az értékelemzés is funkciókra koncentrál, és azt a megoldást keresi, amelyik a szükséges funkciókat (a követelményeket) a legkisebb összköltséggel teljesíti. *Mint a gazdasági hatékonyság elemzése is, az értékelemzés szintén mér eredmény/költség típusú mutatóval*, de itt az eredmény fogalmát a *funkcióteljesítés* fogalma helyettesíti. Ha a funkcióteljesítés követelményként elő van írva, akkor a választási kritérium a vizsgált dolog költségeinek minimuma, a teljes objektum élettartamának időhorizontján. Emellett a súlyozott több kritériumú értékelés lehetővé teszi, hogy a pénzben nem mérhető tulajdonságok, hatások, sőt a mértékegység nélküli értékelési tényezők előnyeit, hátrányait mérlegeljük, a funkcióteljesítést és a teljesítőképességet megítéljük, és az „előnyös” megoldást felismerjük.

A funkciók és a hatások elemzése, a műszaki alkotás célrendszerének kialakítása

Az értékeléssel nyilvánvalóan bizonyos — választási lehetőségeket feltáró — problémáink megoldását, értékelhető döntések meghozatalát és általában az erőforrásainkkal való jobb gazdálkodást kívánjuk tudatosabbá tenni. A rendszertechnika az értékelemzést és a komplex értékelést kezdettől fogva szervesen belefoglalta a rendszerkialakítás, különösen a rendszertervezés cselekményébe. Ez a törekvés a vállalkozói hozzáállású, jó tervezőmérnökök számára nem egészen új. Olyan döntési helyzetekre kell itt gondolnunk, amelyek a műszaki alkotás — egy objektum (gyártmány, beruházás), egy technológiai, kivitelezési eljárás vagy például egy nagyszabású művelési terv — kialakításának, illetve továbbfejlesztésének, racionalizálásának folyamatában jelentkeznek, a fizetőképes kereslettel igényelt megoldás használati értékének és a megvalósító számára is gazdaságos voltának növelése (értékkialakítás, illetve-továbbnövelés) érdekében. A másik értékelemzési helyzet (amikor is a vevő elég pontosan tudja, hogy mire van szüksége, és az a problémája, hogy a kínálatból melyik alternatívát válassza) szintén jelentkezik az alkotás folyamatában, ha például valamely funkció ellátására alkalmas eszközöt célszerűbbnek (gazdaságosabbnak) látjuk a piacon megvásárolni, mint hogy magunk kezdjünk hozzá annak kifejlesztéséhez és gyártásához.

Az alkotási folyamatból kiemelt értékelemzésnek éppúgy lehet tehát a tárgya egy objektum (gyártmány, építmény stb.), mint annak valamely végső, de tömeges kereslete miatt jelentős költségkihatású alkotóeleme (például egy kötőelem) vagy akár az utóbbi előállításának technológiája is. Az az első és egyben a legfőbb kérdés, hogy vizsgálátunk tárgyának az adott rendeltetésű objektumban vagy eljárásban *mi a szerepe, mire való, milyen sajátos feladatot lát el*, kölcsönhatásban a közvetlenül és közvetve együttműködő környezeti elemekkel és részletekkel. Tehát, itt is a rendszerszemlélet érvényesítésére törekedve, a funkciót is tágabb rendszerben kell felismerni, és hosszabb időtávra előretekintve azonosítani. Az alkotás

(rendszertervezés) folyamatában általában ez a sorrend: funkció → követelmények és preferenciák → eszköz. Vásárlási helyzetben viszont gyakran kerül előre az áru mint célszerű eszköz: áru → funkció → követelmények és preferenciák.

Egyetérthetünk Miles-szel abban, hogy az értékelemző munka jelentős része elvégezhető az alaptervek elkészítése és a szerszámkészlet beszerzése előtt, de ez nem csökkenti annak fontosságát, hogy a tervezés befejezése és a termék alkatrészeinek, valamint szerelési egységeinek gyakorlati kipróbálása után az értékelemzés módszerét újból alkalmazzuk. Mégis, rendszertechnikai szempontból inkább arra kell törekednünk, hogy a funkciók azonosítása ne a tervezés előtt és után, hanem lehetőleg az új vagy megújítandó objektum vagy eljárás kifejlesztésének folyamatába (előtanulmány, általános és részletes tervezés, valamint megvalósítás-tervezés) szervesen illeszkedve történjék. Természetesen minél hamarabb tudjuk e folyamatban a funkciókat azonosítani és értékelni, és minél hamarabb tudjuk a követelményeknek megfelelő eszközöket a funkciókhoz rendelni, annál jobb.

A funkciók azonosítása és felbontása közben a használati és az esztétikai funkciók elkülönítése nem lehet mindig egyértelmű. (Például a zajscökkentés Milesnál az esztétikai funkcióra példa, de lehet használati funkció is.) A funkciók lebontását addig indokolt a rendszerfejlesztés keretében folytatni, amíg a funkciót ellátó részegység, illetve alkatrész kifejlesztése is a vállalkozó szervezetre vár. A máshol beszerezhető egyedi alkatrészekhez érkezve tehát a további részletezés már felesleges. Megegyezhetjük, hogy a funkciók lebontását követően sok esetben szerelési egység szintű csoportosításukat is el kell végezni.

A rendszertechnikai problémamegoldásokra mindig jellemzők a következő sematikus ciklusok:

1. a gondot okozó, a megszokottól eltérő, esetleg váratlan helyzet elemzése, megítélése után, az így felismert *problémát* megoldó műszaki beavatkozás (objektum stb.) *rendeltetésének*, az ellátandó *funkciónak* szabatos megnevezése, majd a funkcióteljesítés *hogyanjának*, *feltételeinek*, valamint a funkcióteljesítéssel szemben támasztott — többek között időbeli (*mikor?*) — *követelményeknek* (mint a megoldási alternatívák elfogadási kritériumainak, Milesnál a „teljesítőképeség biztosításának”) és az elfogadott megoldási alternatívákat rangsoroló *preferenciáknak* (előnyben részesíthetőségük értékelési tényezőinek) és az utóbbiak esetleges prioritásainak azonosítása, az ellentmondások feloldása (az ún. célrendszer kialakítása); ezt az összetett és nagyon fontos ciklust a szakirodalomban gyakran *célkeresésnek* nevezik;

2. *megoldáskeresés*, először a beavatkozás rendeltetését, a várt főfunkciót a követelményeknek megfelelően teljesíteni képes *megoldási alternatívák nagyvonalú kigondolásával*, számbavételével; majd a *főfunkció felbontásával* részfunkciókra (összetevő vagy alfunkciókra), valamint a feladat zavartalan végzéséhez, kívánatos érvényesüléséhez, környezetbe illeszkedéséhez szükséges *segédfunkciókra* (mint például javíthatóság, tisztíthatóság, cserélhetőség, esztétika stb.) és tovább — az alkotóelemek hozzárendelését lehetővé tevő — *elemi funkciókra*, a *helyettesíthetőségi és komplementáris kapcsolatok*, valamint a funkciók közötti összefüggések és kölcsönhatások egyidejű feltárásával; e lebontással párhuzamosan a *követelmények* további részletezésével, majd ennek megfelelően, de ellenkező irányban haladva, az egyes funkciók ellátására alkalmas *eszközöket* (*mit?* — *mivel?*) — több alternatíva esetén a harmadik ciklus szerint — kiválasztva és együttműködő képességük megállapítása után azokat illesztve, a megoldási alternatíváknak — a tervezés fázisa szerint megkövetelt részletezettségű — kialakításával; és eme megoldási alternatívák viselkedésének, közvetlen és közvetett *következményeinek*, sajátos (a célrendszerben még nem azonosított) *hatásainak*, a veszélyes hatások mindig sztochasztikus, de nem mindig ismert valószínűségű *kockázatainak*, a külső (például

természeti) veszélyek kockázatának, valamint a tervezett *biztonságnak* az elemzésével, a célrendszer indokolt továbbfejlesztésével, egyes követelmények ésszerű módosításával;

3. végül a követelményeket kielégítő funkció teljesítésére képes, tehát elfogadható megoldásoknak a preferenciák szerinti *értékelése*, és ennek alapján — az értékelési tényezők közötti prioritások megítélésével — a legkedvezőbb (a döntéshozó szempontjai szerint komplexen leghatékonyabb) megoldásnak a *kiválasztása*.

A harmadik ciklus, vagyis a választás sikeressége, eredményessége nyilvánvalóan a célok, tehát a követelmények és az értékelési tényezők felismerésén, a célrendszer kialakításán, megfogalmazásán alapszik. Rendszertехnikai helyzetmegítélésünkben világosan ki kell jelentenünk, hogy a kifejlesztendő rendszernek, alrendszerinek és részszerkezinek mi a fő funkciója, illetve rendeltetése (milyen szerepet kell betölteniük az őket magába foglaló, illetve a hierarchiában felettiük álló rendszerekben, valamint az együttműködő rendszerek hálózatában). Fel kell tárunk, hogy e főfunkció ellátásához milyen teljesítőképesség, biztonság, kényelem stb. szükséges. De a fő használati funkciók ellátásán kívül alkalmassá kell tenni a rendszert (és elemeit) a használattal együtt járó segédfunkciók elviselésére is, mint például: építés, illetve beszerelés, bontás, illetve kiszerelés, üzembe helyezés, karbantartás, javítás, csere, bővítés stb. Továbbmenve, a használhatóságon, vagyis a *használati funkciókon* kívül rendszerint — és a gazdasági verseny fokozódásával, az általános életszínvonal emelkedésével növekvő mértékben — gondolni kell az *érvényesülési funkciókra*, tehát az esztétikai követelményekre, a tetszetősségre és a divatra, különösen az építészetben a látványra, általában az érzékszervi és hangulati hatásokra. Nevezzük el a fentieket közös névvel *funkcionális hatásoknak!*

A funkcionális hatásoktól meg kell különböztetnünk a mérhető *gazdasági* (kereskedelmi, pénzügyi) *hatásokat*, így különösen a pénzértékben kifejezett remélt eredményt és az azért hozott anyagi és munkaáldozatot (ráfordításokat) a maguk dinamikájában, a teljes élettartam alatt. Például egy új termék jövedelmező értékesítése szempontjából nagyon fontos kereskedelmi követelmény, hogy mikor kell azt piacra vinni, vagy még komplexebb kérdés az, hogy — az *életgörbét* prognosztizálva — mikor kell egy termék sorozatgyártását befejezni, és helyette új, ismét nagyobb nyereséget hozó termék kifejlesztését elkezdni, illetve sorozatgyártására áttérni. Beruházásoknál igen fontos gazdasági hatékonysági kritérium a megtérülési idő.

De gondolnunk kell a kifejlesztendő rendszer, illetve a keresett megoldás *társadalmi*, esetleg politikai hatásaira, az emberi *hatásokra*, illetve az ember—gép rendszer kölcsönhatásaira, a munkaerőképzésre gyakorolt hatásokra és az egészségvédelemre. Korunkban egyre nagyobb gondot kell fordítanunk az *ökológiai hatásokra*, a természeti környezet (bioszféra) védelmére, a szennyezés és a zaj lehetőség szerinti elkerülésére, a káros következmények megelőzésére. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a műszaki fejlesztésre, az ipari (és mezőgazdasági) háttérre, valamint az energia- és nyersanyaghelyzetre gyakorolt hatást sem.

Mindezek elsősorban az elérni kívánt haszonra, hasznosságra és a hozandó áldozatra vonatkozó *tartalmi* kérdések, és arra válaszolnak, hogy — dinamikájukat is szem előtt tartva — milyen hatásokat kell elvárunk (vagy éppen megelőznünk), és melyek azok a hatások, amelyek szerint az egyes megoldásokat majd rangsorolnunk érdemes.

E hatások fokát, mértékét mint célokat (vagy korlátokat) eseményekhez és folyamatokhoz kapcsolt mérőszámokkal vagy minőségi jellemzőkkel írhatjuk le.

A tartalmuk szerint rendezett hatásokat tovább kell rendeznünk aszerint, hogy azok *hol*: a kifejlesztendő rendszerben vagy annak társadalmi, ökológiai, gazdasági, műszaki vagy egyéb környezetében jelentkeznek-e.

Elemezni kell a hatást (célelérést) abból a szempontból is, hogy az időben

mikor, (naptári) időponthoz vagy időintervallumhoz rögzíthetően, egyszeri alkalommal, bizonyos diszkrét alkalmakkor vagy pedig folyamatosan jelentkeznek. Az új megoldás bevezetésekor elvárt biztos hatásokon kívül nagyon fontosak még az előre jelezhető későbbi, kockázatos, kevésbé biztos hatások, sőt az arányok és a pénzérték változásainak prognózisa is.

Az értékelemzésben természetesen a döntéshozó hatáskörétől, érdekeltségétől és felelősségétől függ, hogy mindebből mit vesz figyelembe. De az értékelésnek mindenképpen a funkciók és a hatások elemzésén és azonosításán, valamint a célrendszer kialakításán kell alapulnia [4].

Amikor a műszaki alkotás (a tárgyi rendszer) alternatív végeredményei (például beruházási alternatívák) közül kell választanunk, akkor az elbírálás alapja az egyéb társadalmi, egészségügyi, ökológiai és funkcionális hatások mellett általában elsősorban a tervezett élettartamra vonatkoztatott *gazdasági hatékonyság* (a jövedelmezőség és a megtérülési idő). Azonban az alkotás folyamatában, a vizsgált részletek (rész- és alrendszerek) megoldásának elbírálásában a jövedelmezőség közvetlenül aligha játszhat szerepet. Itt a tervezőknek újra és újra szembe kell nézniük azzal a kérdéssel, hogy — az előre látható átalakítások és az esetleges bővítés lehetőségeire és indokoltságára is gondolva — a betervezett eszközök, szerkezeti elemek, technológia stb. funkcióellátó képessége összhangban áll-e az objektum rendeltetésével és követelményeivel. Az elképzelt megoldási változatok *lehetséges* megoldáskénti elfogadásának az a feltétele, hogy feleljenek meg az azonosított funkciók szerinti követelményeknek. A meg nem felelő, vagyis számunkra használhatatlan változatokat elutasítjuk (esetleg továbbfejlesztjük, vagy pedig követelményeinket vizsgáljuk felül, hogy egyes elemei nem indokolatlanok vagy túlzottak-e). Az értékelemzés ezután következik, a már elfogadott megoldási alternatívák körében. A rendszerteknikai értékelésben tehát arról van szó, hogy a kifejlesztendő-megvalósítandó objektum (gyártmány stb.) részleteinek és folyamatosan kialakuló egészének alternatív megoldásai a követelményeken kívül preferált funkcionális célok teljesítésében és az eltérő költségeikben — mindent egybevetve — hogyan rangsorolhatók, különös figyelemmel a legelőnyösebb megoldásokra. Így válik az értékelemzés a műszaki alkotás folyamatának szerves részévé.

Hivatkozások

- [1] Csikós-Nagy Béla: Gazdaságunk tíz „kényes” kérdése. Valóság, 1983. 2. sz.
- [2] Fallon, C.: Value Engineering. Megjelent Maynard, H. B. szerkesztésében az „Industrial Engineering Handbook”-ban (McGraw-Hill Book Company, New York, 1971.), amit a Műszaki Könyvkiadó 1973-ban „Gazdasági-mérnöki kézikönyv” címmel adott ki. A magyar kiadásban Fallon fejezetének címe „Értékelemzés” lett.
- [3] Jándy Géza: Értékelési lehetőségek a társadalmi-műszaki beavatkozások előkészítésében és a rendszerteknikai problémamegoldásokban. Építés-Építészettudomány, 1984. 1—2. sz.
- [4] Jándy Géza: A rendszerteknikai értékelés bázisa. Építés-Építészettudomány, 1982. 1—2. sz.
- [5] Jándy Géza: Az interdiszciplináris műszaki alkotás. Magyar Tudomány, 1983. 3. sz.
- [6] Kádás Kálmán: Áralakulás irányítása és a piaci egyensúly. Közgazdasági Könyvtár, XXV. kötet, Budapest, 1941.
- [7] Kornai János—Martos Béla: Szabályozás árjelzések nélkül. Akadémiai Kiadó, 1981.
- [8] Miles, L. D.: Techniques of Value Analysis and Engineering. McGraw-Hill Book Company, New York, 1961., 1972.
- [9] Miles, L. D.: Értékelemzés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.
- [10] Samuelson, P. A.: Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.

Egy kihasználatlan lehetőség: az értékelemzés

Nyikos László

„A magyar ipar termelékenysége a fejlett tőkésországok színvonalának átlagosan 50 százaléka . . . Az ipar anyagfelhasználása magas. Egyes területeken az egységnyi termék előállításához 20—25 százalékkal több anyagot használunk fel, mint a fejlett tőkésországokban.”

(Az MSZMP KB 1983. július 6-i határozata)

Előzmények

Az értékelemzés szemlélete, gyakorlati alkalmazása közvetlenül a második világháború után kezdett terjedni a fejlett tőkésországokban. Hazánkban nem sokkal a gazdaságirányítási rendszer 1968. évi reformja után néhány vállalat (Ózdi Kohászati Üzemek, Volán) már sikerrel kecsegtető kísérleteket folytatott, majd az 1970-es évek elején az értékelemzés szélesebb körű oktatására és propagálására is sor került. Tíz évvel ezelőtt jelent meg magyarul Miles e témáról szóló, ma már klasszikusnak számító könyve [6], és több intézmény (a Budapesti Műszaki Egyetem Mérnöktovábbképző Intézete, az Országos Vezetőképző Központ, a Könnyűipari Szervezési Intézet) is foglalkozni kezdett az értékelemzés oktatásával. Hamar nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy sikeres gyakorlati értékelemzést előzetes elméleti felkészülés nélkül nem lehet folytatni. Ezt az újszerű szemléletet és módszert, „az alkalmazott józan ész” nagy érdeklődéssel fogadta a szűkebb szakmai közvélemény (elsősorban a vállalatoknál dolgozó műszakiak és közgazdászok), és ez alapot teremtett ahhoz, hogy — az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, valamint az ágazati minisztériumok segítségével — az MKKE Közgazdász-továbbképző Intézetében is elkezdődjék az értékelemző szakemberek képzése. A hetvenes évek közepén ennek nyomán 63 vállalat vehetett részt a kísérleti jelleggel kiírt pályázaton, illetve vezette be — az intézet irányításával — az új eljárást. A pályamunkák évente 650 millió forintnyi megtakarítással számoltak.

A nekibuzdulást azonban megtorpanás követte, és még azok a vállalatok sem folytatták tovább a kísérletezést, amelyek jó helyezést értek el a pályázaton. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy az értékelemzés azért nem tudott vállalatainknál mélyebb gyökereket eresztetni, mert nem a gazdasági kényszer váltotta ki, hanem egyrészt a módszer iránt érdeklődő vállalati szakemberek ambíciója, másrészt az elnyerhető pályadíj ösztönözte a vele való kacérkodásra. A pályamunkákat az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének szakembereiből és a finanszírozást végző szaktárcák magas szintű vezetőiből álló zsűrik minősítették.

Az értékelemzés tipikusan üzemgazdasági-üzemmérnöki kategória. Pályázati úton tartósan legfeljebb propagandisztikus célokkal művelhető, ami azonban

könnyen a szándékolttal ellenkező hatást válthat ki. Az első országos pályázaton részt vevők szerződésben vállalták például, hogy műszaki fejlesztési alapjukból hozzájárulnak értékelemzőik kiképzési költségeinek fedezéséhez (átutalnak bizonyos összeget az oktatási intézménynek), valamint az értékelemzés gyakorlati alkalmazásából származó, utókalkulált haszon egy-két százalékát is átengedik. A pályázatot készítő *team* tagjait (és a pályázó vállalatok vezetőit) megjutalmazták, ami irritált másokat. (Néhány helyen aranyásóknak, Osztap Bendereknek nevezték az értékelemzőket.)

E módszer széles körű alkalmazásának objektív feltételei a hetvenes években még kevésbé voltak meg, mint napjainkban (mindenekelőtt az ennek alkalmazására készítő makroklíma hiányzott), de a szubjektív tényezők is csak részben segítettek a meghonosítását. Tartós eredményre ott lehet számítani, ahol a gazdálkodó szervek legfelső vezetői, mindenekelőtt az első számú vezető ismeri az értékelemzés szemléletét, elfogadja és bízik benne, anyagilag, de főként erkölcsileg támogatja a módszert alkalmazó munkatársakat. További szubjektív feltétel, hogy legyenek szakképzett munkatársak. Magyarországon a legfőbb feltételek közül talán csak ez utóbbi volt meg tíz évvel ezelőtt, néhány tucat lelkes mérnök és közgazdász személyében.

Az OMFB 1977-ben összegezte az értékelemzés hazai tapasztalatait, majd erre alapozva felvázolta széles körű alkalmazásának programját. A többi között megállapította, hogy országos szintű koordináció, az oktatást és a továbbképzést folyamatosan biztosítani képes bázisintézetek nélkül még megfelelő érdekeltség mellett sem lehet sikerre számítani. Nagy kérdés volt azonban, hogy mely állami (esetleg társadalmi) szerv lehetne e meghonosodó eljárás hazai gazdája. Főhatóságaink között hosszú ideig folyt erről a vita, mert mindegyikük tartózkodott e jórészt ismeretlen feladat vállalásától. 1979 őszén végül is döntés született arról, hogy Magyarországon az értékelemzést országos szinten a Pénzügyminisztériumnak kell koordinálnia, vagyis neki kell elvi, szakmai, szervezési és módszertani segítséget nyújtania az oktatási intézményeknek és az ágazati minisztériumoknak. Az utóbbiak meghatározották háttérintézeik feladatait az értékelemzés alkalmazásában, ezek pedig — a vállalatok önkéntes jelentkezése alapján — gondoskodnak a bevezetésről.

A mai kedvezőtlen helyzet és okai

A Pénzügyminisztériumon belüli munkamegosztás szerint az Ellenőrzési Főigazgatóság feladata az értékelemzés gyakorlati megvalósításának figyelemmel kísérése. Az elmúlt két és fél évben több száz, főként minisztériumi felügyelet alá tartozó vállalatnál folyt ilyen célú vizsgálat.

Megállapítható, hogy *Magyarországon az értékelemzés elterjedése az 1980-as évek elején megtorpant*. A megfigyelt vállalatok csaknem háromnegyede vagy nem is tervezi a bevezetését, vagy csak távlatilag számol vele. (Ez utóbbi szándékot azonban erős fenntartásokkal kell fogadnunk, hiszen a revizorok kérdőíveire ez volt az a válaszlehetőség, amely a legkevesebb további kérdést vont maga után.) Csupán a gazdálkodók egyharmada alkalmazza vagy készül a közeljövőben bevezetni az értékelemzést. Különösen az utóbbi csoportba került vállalatok részarányát (kb. 10 százalék) tartjuk igen szerénynek, gondolva a népgazdaság előtt álló igen nehéz feladatokra, és arra, hogy ezeket — milyen régóta mondjuk! — a gazdálkodás intenzív módszereivel kell megoldani: fajlagos anyag- és energiamegtakarítással, termelékenyebb technológiákkal, kisebb élőmunka-ráfordítással, általában a termékék minőségének javításával és önköltségeik csökkentésével [2]. E gondjaink megoldásában sokat tudna segíteni az értékelemzés, hiszen néhány olyan vállalatnál, ahol a bevezetés előkészületeit megkezdték, egy-két éven belül

már konkrét eredmények is remélhetők. A szakszerű alkalmazás többnyire sikert ígér. Az 1981-ben az OT, a PM, az OAÁH és az OMFb által együttesen kiírt pályázaton például 30 vállalat vett részt energiamegtakarításra irányuló munkával, és összesen évi 735 M Ft, rövid időn belül megvalósítható megtakarítást reméltek.

Kedvezőtlennek, sőt kiábrándítóan minősíthető az a jelenség, hogy a megfigyelt gazdálkodó szervezetek *csaknem fele elutasítja* azt a racionalizálási eljárást, amely a nálunk fejlettebb országokban már természetes része a gazdálkodásnak. Ha szemügyre vesszük az elutasítás konkrét okait, kiderül, hogy még nagyon sok helyen nem ismerik, tévesen értelmezik az értékelemzés szemléletét, módszereit, alkalmazási területeit.

Főként kitermelőipari és szolgáltató vállalatok zárkóztak el az értékelemzés bevezetésétől. De például több bútorigari vállalat is kitérő választ adott, aminek az a lényege, hogy nincsenek ráutalva erre a szemléletre, jóllehet a lakosság széles körében ismertek a bútorigar minőségi problémái, a magas árak stb.

A tartózkodás vagy elutasítás fő oka a gazdasági kényszer hiánya, az érdektelenség. A gázszolgáltató üzemek például szolgáltatásaik jellegére, a biztonsági előírásokra, a szabványokra, valamint arra hivatkoznak, hogy a költségek 80 százaléka kívül esik hatáskörükön. Az értékelemzés eredménye nem érvényesíthető a termék árában — mondja egy bútorigari vállalat képviselője. Hasonló véleményen van több építőipari vezető is: „95 százalékban maximált áras építési munkát végzünk, így az árrendszer nem tesz kellően érdekeltté.” (Az Alba Regia minőségjavítást célzó lépései ezzel szemben a vállalat fogadókészégét jelzik.)

Az érdektelenség nemcsak abban nyilvánul meg, hogy meg sem kísérik az új módszer meghonosítását: néhány vállalat menet közben riadt vissza az értékelemzés alkalmazásától.

Sok vállalatnál úgy gondolják, hogy a módszer *tevékenységük sajátosságai* miatt nem alkalmazható. Jelentős azoknak a gazdálkodóknak a száma is, amelyek nem ismerik az értékelemzést, vagy csak módszerének egyes elemeit (például a *team*-munkaszervezetet) alkalmazzák, és azt elegendőnek is tartják. Igaz, eddig főként a gépiparban honosodott meg külföldön is az értékelemzés (Miles klasszikus példái is főként innen származnak), míg más ágazatokban kevésbé ismertek azok a speciális módszerek, amelyek megfelelő szakmai segítséget nyújthatnának.

Gyakori volt a *szakemberhiányra*, a munkai igényességre, az információhiányra való hivatkozás is. Végül is az értékelemzéssel korábban megismerkedett, de azt később abbahagyó vállalatok magatartása azt mutatja, hogy *kisebb a ráutaltságuk*, mint azok az akadályok, amelyek miatt nem folytatják tovább ezt a tevékenységet. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy az általuk fölhozott indokok nem valóságosak. Való igaz, hogy nincs elegendő ilyen jellegű magyar nyelvű szakirodalom, *nincsenek speciálisan* (vagy univerzálisan) *képzett értékelemzők*. Ráadásul az utóbbiak körében *nagy a fluktuáció*, hiszen az ilyen szakemberek nagyon keresettek. Jó részük — miután megfelelő gyakorlatra tett szert — vezető beosztásba került, utánpótlásukat pedig nem tudták megoldani.

Mindezek azonban feloldható korlátok volnának más közgazdasági környezeti feltételek között. Az Egyesült Államokban is a gazdasági kényszer szülte az értékelemzést, amikor a második világháború alatt és után sok természetes anyag hiánycikké vált, illetőleg a gyors műszaki fejlődéssel általános anyagtakarékosság járt együtt. Akkor, amikor nálunk is immár fél évtizede napirenden van a termék-szerkezet korszerűsítése, a minden piacon gazdaságosan értékesíthető gyártmányok kifejlesztése, vállalatainknak is rendszeresen fel kellene tenniük a kérdést: az általuk gyártott terméknek (anyagnak, alkatrésznek), az általuk végzett tevékenységnek, szolgáltatásnak milyen funkciót kell ellátnia, és arra miként lehetne észszerűen alkalmazást tenni, racionális funkcióhordozókat kialakítani? Ehhez azonban már nem anyagban és termékben, hanem *funkciókban* kellene gondolkodni,

vagyis a vevő, a felhasználó, a fogyasztó igényeiből kiindulni. Nagyobb valószínűséggel várhatnánk ilyen szemlélet (és gyakorlat) elterjedése után azt a több milliárd forintra rúgó anyagmegtakarítást, amiről egyébként 1981-ben kormányhatározat született. Gyakorlatilag nincs más út egy ideig a nemzeti jövedelem növelésére sem, mint a fajlagos anyag- és energiafelhasználás csökkentése, hiszen egyelőre nem számíthatunk sem a tőkés-, sem a szocialista országokból származó import növelésére.

Az értékelemzés — a nemzetközi tapasztalatok szerint — éppen ilyen *kényszerhelyzetekben hoz meglepően jó szükségmegoldásokat*. (Olyanokat, amelyek jobbak, eredetibbek az addig megszokottnál.) Feltárja például, hogy adott termék addig túlméretezett volt (a hazai gyártmányok e hiányossága közismert), tehát felesleges költségek rakódtak rá, vagyis felesleges funkciókat hordozott. A felesleges funkciókat és költségeket a nemzetközi piacon természetesen senki sem hajlandó megfizetni, de *egy következetesebb versenyárrendszerben a hazai vevők sem kényszerülnének erre*. A vevő végül is (az értékelemzés terminológiáját használva) funkciót vásárol, és vásárlási döntése előtt azt mérlegeli, mennyiért kapja meg az igényelt kielégítő funkciókat. A gyártónak ezért folyamatosan kutatnia kellene, hogy melyek azok a funkciók, amelyek teljesítésének költségei kisebbek annál, amit a vevő még hajlandó megfizetni. Eszerint tehát az értékelemzés szemlélete *költségminimalizálásra orientált*, vagyis teljes mértékben egybeesik jelenlegi gazdaságpolitikai törekvéseinkkel.

Költséggazdálkodás, takarékoság

Mint ezt az előzőekben példákkal is illusztráltuk, hazánkban rendkívül lassan terjed az értékelemzés. A nálunk fejlettebb országok ezen a téren nehezen behozható előnyre tettek szert. A japán csoda például nem utolsósorban az értékelemzés tudatos, tervszerű, magas fokú művelésével magyarázható [1]. Ez a tevékenység szervelesen ráépült a vállalati szervezetre, beépült a vezetési törzsbe.

Szakértői becslések szerint a szomszédos Ausztria értékelemzésnek tulajdonítható eredményeit akkor tudnánk megközelíteni vagy elérni, ha a nemzeti jövedelem egyharmadát előállító vállalatok körében általánosan és folyamatosan alkalmaznák ezt a racionalizálási eljárást. (Ez legalábbis néhány száz vállalatot, nem pedig azt az egy-két tucatot jelentené, amelyek ténylegesen alkalmazzák az értékelemzést. . .) Nem vigasztalhatjuk magunkat azzal, hogy a szocialista országokkal való összehasonlítás viszont kedvező képet mutat, hiszen ismertek az ő problémáik is. (Például az NDK-ban már több mint egy évtizede kötelezően előírták az értékelemzés vállalati alkalmazását, a széles körű elterjedésének, a szakszerű, eredményes alkalmazásnak azonban ott is hasonló akadályai mutatkoznak, mint nálunk.)

Az értékelemzés akkor kecsegtet eredménnyel, ha a vállalatokat *gazdasági kényszer* szorítja alkalmazására. Ez persze csak szükséges, de önmagában nem elégséges feltétel. A szükséges gazdasági kényszert nem pótolhatják utasítások és a mégoly szimpatikus propaganda sem. Azok a takarékosági intézkedések, amelyek a gazdasági-társadalmi folyamatokra csupán adminisztratív hatnak, nem képesek változtatni a szemléleten, s nem válnak a gazdálkodói magatartás részévé, csupán részleges vagy átmeneti megoldáshoz vezetnek [7]. Ahhoz, hogy az észszerű takarékoság — a népgazdaság és a vállalatok szintjén egyaránt — a gazdálkodás automatikus „tulajdonává” váljon, az erre jobban serkentő szabályok, ösztönző elemek mellett a szemlélet kényszer indította változtatására is szükség van. *Az „alkalmazott józan ész” olyan ütemben és olyan széles körben uralkodhat el, amilyen ütemben és amilyen széles körben kiteljesednek az áru- és pénzviszonyok,*

amilyen léptekkel a reformfolyamat képes lesz előrehaladni. A jelenlegi időszakban a helyzet meglehetősen ellentmondásos. Meghirdetett, jogszabályokban deklarált elveink mást kívánnának, mint amit a gazdálkodás hétköznapi mutatnak.

Tapasztalati tény, hogy gazdasági rendszerünk mai fejlettségi fokán sok esetben anyagot, eszközt és munkaerőt pazarol. Az ezt sokrétűen illusztráló jelenségek mögött meghúzódó lényegi összefüggéseket kell feltárnunk ahhoz, hogy érdemi változást remélhessünk. Az egyetlen helyes megközelítés ezért nem lehet más, mint a hétköznapi valóságból, *a tényekből való kiindulás.*

Induljunk ki tehát a tényekből, és keressük a kvázi-takarékos társadalomból a valóban takarékos társadalommá fejlődés lehetőségeit! A probléma az érdekvizonyokban gyökerezik. A „miénk” tudata csak hosszabb történelmi időszak alatt válhat társadalmivá. *A munkás* a szocialista nagyüzemben sem tulajdonosként, hanem elsősorban olyan vállalkozóként viselkedik, aki *saját munkaerejét szeretné a maga szempontjából a leghatékonyabban kamatoztatni.*

Az üzemen belüli takarékoságból sem következne automatikusan a társadalmi méretű ésszerűség. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert az ár- és jövedelemszabályozás 1980-tól érvényes rendszere az üzemen belüli ésszerű takarékoság irányában kívánt elsősorban hatást gyakorolni. Önmagában ez is sokat adhat a takarékos társadalom megteremtéséhez, de makroszinten mások a mozgástörvények, az értékviszonyok.

A szocialista vállalat akkor lesz takarékos, ha abban nemcsak anyagilag is, de elsősorban anyagilag érdekeltté válik. A magyar gazdaság az 1980-as évtized elején jelentős lépéseket tett a takarékos gazdálkodás irányában azzal, hogy a gazdálkodó szervezeteket reálisabb áru és pénzviszonyok között igyekszik működtetni.

Az értékelemzésre vonatkozó megfigyelések mellett a pénzügyi-gazdasági ellenőrzés általános tapasztalatai alapján is megállapíthatjuk, hogy az *ésszerű takarékoság még nem jellemzi a gazdálkodó szervezetek tevékenységét.* A költség-gazdálkodás nem fejlődik kielégítően. A vállalati gazdálkodás pénzügyi minősítése mutatja, hogy a gazdálkodó szervezetek csak „általában” fejlesztik e tevékenységüket, de követésre ajánlható gyakorlati példa szinte alig akad. A legtöbb helyen ma még csak ott tartanak, hogy felismerték a pazarlás megszüntetésének szükségességét, hiszen azonban még hosszú az út a korszerű funkcionális költség-gazdálkodásig. Rendkívül laza például az anyagelszámoltatás a kivitelező építőiparban, illetve a szövetkezeti szektorban, s ez nemcsak veszteségforrás, de a társadalmi tulajdon védelmének nehézségeit is jelző tény.

A termelési tényezőkkel való gazdálkodás korszerű jegyei lassan bontakoznak ki. A létszám-gazdálkodás — a mindenkor érvényes keresetszabályozástól kisebb-nagyobb mértékben függően — jellemzően bérszínvonal-orientált. Tény, hogy nem javul kellően a foglalkoztatás hatékonysága sem a termelő-, sem az irányító szférában.

Az élő munka költségei elsősorban nem a nyereséget befolyásoló költségtevényezőként hatnak. Megoldást a különböző termelési tényezőkkel való egységes gazdálkodás jelenthetne, mert ezáltal a vállalatok valójában az összköltség minimalizálására törekednének.

A holtmunka-felhasználásban tovább hatnak az évtizedes beidegződések: a meglévő termelőeszközök ésszerű kihasználása helyett változatlanul nagy az új beruházások iránti igény. (Az érem másik oldalát mutatja viszont az a gyakorlat, amikor elavult, többszörösen nullára irt gépek üzemben tartása növeli a termelési költségeket.) Egyoldalúan, kizárólag műszaki szempontok (rosszabb esetben: presztízsszempontok) alapján még ma is születnek olyan fejlesztési (beruházási) döntések, amelyeknek azután a későbbi „tandíja” az, hogy a drága áron megszerzett fejlett (importált) technika hatékony működtetéséhez nincsenek meg a hazai vállalati feltételek (szervezési színvonal, munkafegyelem, kooperációs

figyelem, a gazdaságos sorozatnagyság eléréséhez szükséges piaci kereslet stb.).

A gazdálkodó szervezetek döntő többsége *nyereségérdekelt*. A kollektíva és a vezetők személyi jövedelmének növelése közvetlenül vagy közvetve a nyereség nagyságához kötődik. Az elmúlt 10—15 évben a termelési és az értékesítési volumen szakadatlan növelése volt a nyereségtöbblet fő forrása. A gazdaságpolitikai lépésváltás s az ezt közvetítő ár- és szabályozómódosítások nyomán azonban több gazdasági ágban a termelés és az értékesítés stagnál, illetve visszaesett. Ezt azonban a nyereség alakulása kevésbé tükrözi, elsősorban azért, mert a termelés mennyiségének a nyereség növelésében korábban elfoglalt — meghatározó — szerepét az árak vették át.

Gazdaságunkban jelenleg többféle ármechanizmus működik — versenyárrendszer a feldolgozó iparban (annak vezető és követő változatai), a hagyományos, önköltség típusú ármechanizmus az építőiparban és az élelmiszer-gazdaságban, a bukaresti árelvre épülnek az államközi megállapodásokban előírt rubel elszámolású áruforgalom árai — *ezek azonban sem elméletileg, sem a gyakorlatban nem alkotnak konzisztens árrendszert* [3]. A bonyolult áralkalmazási gyakorlatot átszövik a pénzügyi támogatások és elvonások. *A nyereséget a gazdálkodók ma — nemegyszer a zavarosban halászva — elsősorban az árak emelésével, támogatások elnyerésével igyekeznek növelni*, nem pedig a költségsökkentési lehetőségek felkutatásával. Ez utóbbi persze sokkal fáradságosabb lenne.

Gazdaságpolitikai céljainkból következik, hogy egyre inkább építenünk kell a gazdasági szervezetek és vezetőik anyagi érdekelttségére. Ezt a jövőben is valamiféle nyereségtartalmú mutatók konkretizálják. Akkor lehetne azonban gyorsabban haladni a hatékonyság javításának útján, ha a gazdasági környezet (piaci verseny, következetesebb ár-, szabályozási és támogatási rendszer) a költségekkel való ésszerű gazdálkodásra, a termelési és a termékszerkezet korszerűsítésére kényszerítene. Azt kellene elérni, hogy az érdekeltség centrumában álló nyereségnövekményt elsősorban ne a jelenlegi extenzív módszerekkel (a volumen növelésével, az árak emelésével) lehessen elérni, hanem a gazdálkodó szervezetek kényszerüljenek rá a szűkített és a fel nem osztott költségek csökkentésére, az új, korszerű termékek részarányának növelésére. Ez göröngyösebb út, de messzebbre visz. Az értékelemzés segít erre az útra rálépni és rajta végigmenni.

Az ésszerű takarékoságot nem lehet valamiféle össznépi mozgalomként kezelni. (Az effajta mozgalmaknak Magyarországon amúgy sincsenek kedvező hagyományai.) Az ésszerű takarékoság *olyan gazdasági környezet kialakítását kívánja, amely kényszerít a nagyobb vállalati önismeretre*, a belső tartalékok feltárására és mozgósítására, a különféle szervezési és racionalizálási eljárások rendszeres (nem kampányszerű vagy divatból eredő) alkalmazására.

A szükséges szellemi és anyagi erőforrások meglétére utalnak például azok a pályamunkák, amelyeket az anyagi és az erkölcsi ösztönzők (például becsvágy, szakmai hírnév) külön-külön is, együttesen is inspirálnak.

Az értékelemzéssel kapcsolatos tapasztalataink szerint a takarékoság terén elért eredmények egyrészt annak következményei, hogy a szándék szerint szigorú és következetes *játékszabályaink a gyakorlatban többnyire fellazulnak*, testre szabottá válnak. Másrészt a rossz beidegződések következménye az, hogy a bajba jutott vállalatok vezetői a szükséges jövedelemnövelés vagy a nélkülözhetetlen fejlesztés végett erőfeszítéseiket inkább a különféle állami szervek meggyőzésére, a központi támogatások megszerzésére összpontosítják [4].

Tapasztalataink összefoglalóan azt mutatják, hogy a vállalati eredmények növelésének még szép számban vannak az értékelemzésnél vagy általában az innovációs törekvéseknél kevésbé munkaigényes útjai (áremelés, az értékesítési relá-

ciók változtatása, vezetőből követővé válás, pénzügyi támogatások, bérpreferenciák szerzése, nemzetközi kooperációban való részvétel, monopolhelyzet stb.).

A szigorúbb gazdálkodási feltételek és körülmények, illetve a gazdálkodók széles körének *eltompult gazdasági reflexei* következtében nehéz pénzügyi helyzetbe került vállalatok nagy részét csak felügyeleti ráhatással lehetett és lehet belső mechanizmusuk korszerűsítésére készíteni. Az ilyen célú *saját kezdeményezések* nagyon is ritkák. A felső ráhatással elért vállalati racionalizálás eredménye viszonylag rövid idő alatt megmutatkozott az Egyesült Villamosgépgyárban, a Pamutnyomóipari Vállalatnál, illetve a Szerszámgépipari Műveknél. A fő *hajtóerő ebben a létbizonytalanság volt*, hiszen egyik-másik vállalat léte is meg volt kérdőjelezve. Ahol ilyen veszély nem fenyegetett, s főként önköltség típusú árakat alkalmaznak, még mindig jellemző a gazdálkodást javító módszerek iránti érdektelenség.

Az értékelemzés révén a költségek csökkentése útján közvetlenül is növelhető a nyereség. Mégis itt szerep jut a társadalmi szintű tiszta jövedelmek állami centralizációs arányának, illetve — ami mikroszinten könnyebben értelmezhető — a nyereségen való állam és vállalat közötti osztozkodásnak. Ez utóbbi arány Magyarországon az elmúlt másfél évtizedben 2 : 1 az állam javára. 100 forint nyereségből tehát átlagosan csak 30—35 forint marad a vállalati alapokban. Az *értékelemzés* konfliktusokkal járó, sok aprómunkát is igénylő *módszerével ezért nincs mindig arányban a vele elérhető eredmény.*

A fogadókészségről

A makroklíma gazdasági kényszere csak szükséges objektív feltétele az értékelemzés meggyökeresedésének. Nagyon fontos azonban a vállalati vezetők magatartása, hozzá való viszonyulása is. A gazdasági kényszer és a fogadókészség között kölcsönös kapcsolat van. Az előbbi az elsődleges, de az utóbbi lényegesen gyorsíthatja vagy lassíthatja a folyamat kibontakozását. Következetes és szigorú külső környezet előbb-utóbb olyan vezetők felelős posztokra helyezéséhez vezethet, akik megértik az idők szavát. Nem mindegy azonban, hogy ennek tudatosan elébe megyünk-e: nagyon sokat veszíthetünk, ha ezt elmulasztjuk.

A költségekben, értékben és funkciókban való gondolkodás nem fér össze a jelenleg vezető posztokon levők jókora hányadának felfogásával. *Túlságosan is széles körben jellemző az újtól való idegenkedés*, a ragaszkodás a régi beidegződésekhez, módszerekhez. Sokszor idézzük Leninnek azt a határozott kívánságát, amit Taylor üzemszervezési módszerei kapcsán mondott (amelyeket egyébként az élet a fejlett gazdaságokban már jelentősen meghaladott): ha török, ha szakad, a szocialista államnak át kell vennie minden olyan műszaki fejlesztési, üzemszervezési módszert, amely a társadalmi munka termelékenységét jelentősen növelni képes. Az értékelemzés tipikusan ilyen módszer. Lenin portréjával — fénykép, festmény, szobor formájában vagy másként — ma szinte minden magasabb beosztású gazdasági vezető szobájában találkozhatunk. Szellemével már lényegesen ritkábban. A következő gondolatát ritkán idézzük, pedig ma különösen időszerű: „Az a kommunista, aki nem bizonyította be, hogy képes a szakemberek munkáját összefogni és a kérdés lényegébe behatolva, a kérdést részletesen tanulmányozva, munkájukat szerényen irányítani, az olyan kommunista többet árt, mint használ. Ilyen kommunista sok van nálunk, és jó néhány tucatot adnék belőlük egyetlen olyan polgári szakemberért, aki feladatát lelkiismeretesen tanulmányozza és érti a dolgát” ([5] 337. l.).

Káderpolitikánk hármaskövetelménye a gyakorlatban nem mindig érvényesül helyesen. Nem megy végbe a vezetői posztokon levők egészséges rotációja. (Egy maliciózus vélemény úgy fogalmaz, hogy bizonyos vezetői beosztások már

olyan magasságba emelnek, ahol a súlytalanság állapota uralkodik. Innen leesni rendszerint már nem lehet, s ha mégis, gondosan kifeszített háló óv meg attól, hogy nagyobb baj történhessen.) Több kreatív típusú vezető kellene ott is, ahol a kinevezésekről döntenek.

Az értékelemzés befogadásának nagyon fontos feltétele, hogy a gazdálkodó szervezetek első számú vezetője (vezetői) felismerik-e annak jelentőségét, illetőleg támogatják-e az alkalmazását. Mégsem elég csupán ez a szubjektív feltétel. Előfordult, hogy a vezetés hitt az új módszer sikerében, volt is képzett szakembere, aki megszállottként vetette magát a lelkesítő új feladatra, a remélt siker mégis elmaradt. *A próbálkozás megbukott a hierarchikus szervezet ellenállásán, presztízs-féltésből származó nyílt vagy leplezett bojkottján.* Az értékelemzés ugyanis kíméletlenül feltár minden olyan jelenséget, amely ellenkezik felfogásával: *csak azt, ami szükséges, s csak annyira, amennyit az megér!*

Az értékelemző rendkívül kellemetlen kérdéseket tud feltenni, érzelmektől és érdekektől függetlenül, tekintet nélkül arra, hogy a kérdés kinek a „felségterületére” tartozik. Noha nem célja a hibakeresés (legkevésbé annak kutatása, hogy a hibát ki követte el), mégis *feltárja a múltban elkövetett hibákat*, s ezzel félelmet kelt, illetve *ellenállást vált ki*. Ez gyakran már nem is presztízsféltés, hanem több annál: egzisztenciális félelem.

Tipikus területe az említett gondnak a műszaki fejlesztési folyamat, a gyártmány- és a technológiafejlesztés. Vállalataink hagyományos szervezetében rendszerint a főmérnök (műszaki igazgató) irányítása alá tartozó főosztályok végzik e munkát. A hivatásszerűen műszaki fejlesztéssel foglalkozók nem mindig veszik jó néven a területükön „tüsténkedő” amatőr értékelemzőt, és gyakran „betartanak” neki.

Ráadásul az értékelemzés — mivel rendszerszemléletű — csak *csapatmunkában* végezhető eredményesen, ahol a különböző szakmák képviselői egyaránt megtalálhatók. Itt nincs sok esélye az egyoldalú műszaki érvelésnek, noha a fejlesztési folyamatban a hagyományos munkamegosztású vállalati szervezetekben még mindig dominálnak az egyoldalú műszaki megfontolások. Élnek még a régi beidegződések. A hiánygazdálkodás körülményei között mély gyökereket ereszített az a felfogás, hogy „a konstruktor fejleszt, a munkás termel, a kereskedő elad”. Az utóbbi azt értékesíti, amit kap, hiszen vevő csaknem mindenre akad. Ebben a folyamatban a pusztá egymásutániság, a mechanikus oksági kapcsolat a jellemző, nem pedig az olyan kölcsönhatás, amelyben *a vevő a termelési folyamat kiinduló- és végpontja is egyszerre*.

Hierarchikusan tagolt vállalati szervezeteinkbe nehezen illeszthetők bele azok a heterogén *teamek*, amelyekben az értékelemzés eredményesen lenne folytatható. Már az információs fázisban kiderülhetne ugyanis, hogy egyes korábban elsőbbséget élvező szempontok csupán másodlagos jelentőségűek. Egy új gyártmánynak az értékelemzés módszerével való kifejlesztése például nem képezhető el a vevők, a felhasználók igényeinek alapos megismerése, termékéletgörbék készítése, versenyelemzés nélkül. De nélkülözhetetlen a versenytársak fejlődési irányainak, a szakosítási és kooperációs, anyagbeszerzési lehetőségeknek az ismerete is. Ezeknek az információknak a megszerzése nem mindig egyszerű, néha nem is lehetséges. *Óhatatlanul felszínre kerülnek viszont ilyenkor a vállalati hierarchikus szervek korábbi tevékenységének hiányosságai*, ezért érthető, ha antipátiával, ellenállással találkozik az értékelemző.

A hierarchikusan tagolt rendszerekben a konstrukció gyakran ma is kész tények elé állítja a technológiai egységeket. Ha viszont az értékelemző *team* tagjai alkotó módon tudnak együttműködni, jó ötleteket keltő módszerekkel képesek egymás fantáziáját megmozgatni, akkor ebben az alkotó munkában hamar nyíl-

vánvalóvá válhat, hogy az addig magától értetődően meghatározó szerepet játszó konstrukciós szempontok háttérbe szorulnak.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy az értékelemzés általános elterjesztésének is nélkülözhetetlen feltétele a gazdaságirányítás reformjának kibontakoztatása. Mindenekelőtt olyan *árrendszerre* lenne szükség, amely a jelenleginél jobban kényszerít a versenyképes tevékenységre, *s amelyben ezért az indokolatlan ráfordításokat nem lehet a vevővel megfizettetni.*

Sürgető feladat a vállalati önállóság érdemi növelése, a jelenleginél nagyobb pénzügyi önállóság, az *adórendszer* olyan módosítása, amely a nyereség nagyobb hányadát hagyja a gazdálkodó szerveknél, és biztosítja az ezzel való rendelkezés jogát is. Ezen a módon *fokozni kell a költségérzékenységet*, s egyidejűleg feloldani a *keresetszabályozás* legfőbb ellentmondását, azt, hogy *a bérköltség a „legpuhább”, a bérnövekmény viszont a „legkeményebb” pénz a vállalati gazdálkodásban.*

Lehetővé kell tenni a nagyüzemekben belül is a keresetek mainál sokkal erőteljesebb differenciálódását. Gazdaságirányítási rendszerünk többi elemében — a tervezésben, a közgazdasági szabályozásban és a szervezeti struktúrában — is szükség van változtatásokra ahhoz, hogy létrejöjjenek a feltételek a vállalati *belső irányítási-érdekeltiségi rendszer* hatékonyabb működéséhez, és kikerülhetetlen kényszerre válják a felkészült, *vállalkozó szellemű, új iránt fogékony szakemberek vezető posztokra állítása.*

Hivatkozások

- [1] *Buksch, R.*: Az értékelemzés Japánban és az Egyesült Államokban. A III. Értékelemzési Konferencia előadásai. SZVT, 1983.
- [2] *Faluvégi Lajos*: A kibontakozás útja az 1983—85 közötti időszakban. Közgazdasági Szemle, 1983. 7—8. sz.
- [3] *Juhász Ádám*: Versenyképesség és árrendszer. Közgazdasági Szemle, 1983. 7—8. sz.
- [4] *Kornai János*: A magyar gazdasági reform jelenlegi helyzetéről és kilátásairól. Gazdaság, 1982. 3. sz.
- [5] *Lenin, V. I.*: Az egységes gazdasági tervről. Lenin Összes Művei, 42. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- [6] *Miles, L. D.*: Értékelemzés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.
- [7] *Sárközy Tamás*: Gátolja-e a jog a gazdasági reform továbbfejlesztését? Társadalomkutatás, 1983. 2. sz.
- [8] A III. értékelemzési konferencia előadásai. Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság, 1983.

Az árak, a bérek és a költségvetési kapcsolatok átrendezésének egyik lehetősége az élelmiszer-gazdaságban

Kovács Kálmán—Rott Nándor

A következőkben az élelmiszer-gazdaság állami támogatásának megszüntetésére vonatkozó koncepciókat körvonalazzuk. Elgondolásunk szerint az élelmiszer-gazdaságban* — az exporttámogatás kivételével — valamennyi állami támogatás megszüntethető, beleértve a fogyasztói árkiegészítést is, ha ezt megfelelő mértékű áremelés és a fogyasztói szférában** egyidejű bér-, illetve jövedelemkiegészítés kíséri. A bér-, illetve jövedelemnövekedés — koncepciónk értelmében — nem járna általános termelői árszínvonal-emelkedéssel az élelmiszer-gazdaságon kívüli gazdasági szférában; a vállalati bérköltség növekedésével azonos összegben csökkenne a költségvetési elvonás.

Már itt hangsúlyozzuk, hogy hasonló ár- és bérrendezést, a költségvetési elvonás, illetve támogatás összetételének változását lehetségesnek és kívánatosnak tartanánk a lakossági szolgáltatások, különösen a lakás-, a közlekedési, valamint az egyéb szolgáltatások területén is. Elképzeléseink azonban olyan nagyarányú és széles körű bér-, ár- és jövedelmelosztási változásokkal járnának, hogy a gondolat első fölvetéseként mindössze a főbb vonások vázolására vállalkozhatunk, és modellünket csupán az élelmiszer-gazdaság példáján mutatjuk be — korántsem teljes részletességgel. Következésképp nem is remélhetjük, hogy teljes mértékben bizonyítani tudjuk koncepciónk megvalósíthatóságát s előnyeit a jelenlegi támogatási, bér- és elvonási rendszerrel szemben. Be kell érniünk azzal, hogy — vitát is remélve — valószínűsítsük mindezeket.

Vizsgálódásaink módszere: *gondolati (logikai) modell fölépítése* annak alátámasztására, hogy a jelenlegi — vagy egy ehhez közelálló — gazdasági mechanizmus *a főbb népgazdasági mérlegek változatlan egyensúlya mellett* az élelmiszer-gazdaság állami támogatásának megszüntése, a fogyasztói árak és a bérek (nyugdíjak) ennek megfelelő emelése esetén is működőképes. Modellünkben nem változik gyökeresen sem a népgazdasági folyamatok működési mechanizmusa, sem a főbb népgazdasági mérlegek jelenlegi egyensúlya (vagy jelenlegi egyensúlyhiánya).

Gondolati modellünket 1980. évi adatokkal szemléltetett példán mutatjuk be, hogy számszerűen is igazoljuk a mérlegek változatlanságát, ezzel valószínűsítve a gazdaság javasolt körülmények közötti zavartalan működését. A számszerű értékek — bár népgazdasági mérlegekből, statisztikákból származnak — korlátozott pontosságúak, csak a szemléltetést szolgálják. Az ár-, bér- és költségvetési változások hasonló összefüggésben kialakított rendet követő sorozata — népgazdasági szinten — akár alacsonyabb, akár magasabb számszerű értékek mellett is lehetővé teszi a mérlegek egyensúlyának fönntartását.

* A cikkben foglalt elképzelést az 1984. januári fogyasztói áremelés nem tette időszertelenné, mivel ezután is számottevő a fogyasztói ártámogatások költségvetési terhe.

** Élelmiszer-gazdaságon a mezőgazdaság és az élelmiszeripar vállalati rend szerint működő gazdasági egységeinek összességét értjük.

Feltevések és korlátozó tényezők

Mind a gondolati, mind a számszerű modell szükségképpen számos előfeltevésre, absztrakcióra, korlátozó tényezőre épül. Ezért mielőtt elképzeléseinket ismertetnénk, szükségesnek tartunk néhány főbb feltevést és korlátozó tényezőt rögzíteni.

1. Feltevéseink szerint *a munkabérnek* (munkajövedelemnek) *és a nyugdíjnak elegendőnek kell lennie arra, hogy a fogyasztás állami támogatása nélkül általánosan biztosítsa a dolgozók munkaerejének bővített újratermelését*, illetve a tisztességes megélhetést. Következésképp a fogyasztási cikkek és szolgáltatások fogyasztói és termelői ára nem tartalmaz állami támogatást, vagyis a dolgozók (nyugdíjasok) az általuk fogyasztott javak társadalmi költségét kifejező árnak megfelelő bért (nyugdíjat) kapnak. Állami (szociális) támogatást csak kivételesen indokolt esetekben (csökkent munkaképességűek, sokgyermekesek, hátrányos helyzetűek stb.) s mindig személynek (családnak) kell kapnia.

Ugyanakkor *nem zárjuk ki sem a szociális jellegű fogyasztás* (például egészségügy), *sem a kulturális szféra* (például könyvkiadás, színházak) támogatását, továbbá *bizonyos fogyasztási cikkek* (például szeszes ital, luxuscikkek) *árának fogyasztási adóval történő megterhelését*. Ritka kivétel lehet, főképp a szociális jellegű fogyasztás határterületein (például a gyógytápszert, diabetikus készítmények esetében) a támogatás.

2. Ez idő szerint a fogyasztói szféra több termék-, illetve szolgáltatáscsoportja (az élelmiszerek, a lakás- és kommunális szolgáltatás, a közlekedési és hírközlési, valamint sok egyéb lakossági szolgáltatás) részesül igen számottevő állami támogatásban, s ennek megfelelően alacsony a fogyasztói ára, illetve díja.

Figyelmünket most az élelmiszerekre s az élelmiszer-gazdaságra korlátozzuk, de hangsúlyozzuk, hogy a fogyasztói árak, a bérek és a költségvetési kapcsolatok újrendezése hatékonyabbá válhatna, ha egyidejűleg a lakás-, a kommunális, a közlekedési és az egyéb gazdasági szolgáltatások szélesebb körére is kiterjedne.

3. Tanulmányunkban *eltelkintünk a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékek külkereskedelmétől, illetve az ezzel kapcsolatos állami támogatásoktól*. E vonatkozásban koncepciónk úgy tekinthető, mint ami az élelmiszer-gazdaság termékeinek kizárólag belföldi fölhasználására terjed ki. Jóllehet ez igen erős korlátozó tényezőnek látszik, úgy véljük, hogy elképzeléseink első kifejtésekor megengedhető, s megítélésünk szerint több nyomós érveléssel indokolható. Először is azzal, hogy az élelmiszer-gazdaság hazai árrendszere nem rendelhető alá azoknak a világgpiaci áraknak, amelyeket összehasonlíthatatlanul kedvezőbb termelési adottságú, gazdaságilag erősebb és fejlettebb tőkésországok — többnyire nem is tisztán gazdasági megfontolások alapján — állami támogatással, gyakorta számunkra különösen káros diszkriminációs protekcionizmussal leszorítva tartanak. Második indokunk az, hogy az élelmiszer-gazdasági kivétel legnagyobb tételének, a gabonának a világgpiaci ára — még az előbb elmondottak ellenére is — magasabb a mi belföldi termelői árunknál, ami még versenyár mellett is módot adhat a szükséges emelésre. Amennyiben pedig tényleges exportáraink alacsonyabbak a világgpiaci árnál — s ez a harmadik érvelésünk —, akkor ezt (éppen a gazdasági tisztánlátás végett) támogatás formájában mutatkozó *külkereskedelmi veszteségként* kell kimutatnunk. (A veszteséges exportot több körülmény is elkerülhetetlenné teheti — így például az, hogy a fizetési mérleg egyensúlyának biztosítása világgpiaci áron aluli kivitelre is kényszeríthet —, de mindez nem elégséges ok belföldi áraink ehhez történő igazítására.)

4. *Föltételezzük, hogy a javasolt átrendezés mellett is változatlanul működőképes maradna a jelenlegi gazdasági mechanizmus valamennyi többi eleme*. Ennek megfelelően változatlan maradna például a beruházások mennyisége, amihez azonban az élelmiszer-gazdaság megszűnő beruházási támogatását belső vállalati forrással kell fölváltani. A mechanizmus változatlan működésének hipotézise azért fogad-

ható el, mert mind az élelmiszer-, mind az ezen kívüli gazdaság, mind pedig a költségvetés globális mérlegének egyensúlya (illetve jelenlegi egyensúlytalansága) fennmarad, következésképp az anyagi érdekeltiségi viszonyok sem térnek el a korábbiaktól. A *ceteris paribus*-elv alkalmazása a modellünkben követett elemzéshez azért szükséges, mert ha egyéb szabályozóelemek változását is bevonnánk vizsgálatunkba, akkor az annyira bonyolulttá válna, hogy áttekinthetetlensége miatt épp azt nem lehetne bizonyítanunk, amit célul tűztünk ki.

A *ceteris paribus*-feltétel azt is jelenti, hogy a továbbiakban csak a koncepciónk következményeképp várható változásokkal foglalkozunk, s figyelmen kívül hagyjuk a jelenlegi — pontosabban az 1980. évi — helyzet egyéb összefüggéseit. A mérlegnek egyensúlya tehát csak a változások mérlegének egyensúlyát jelenti, és semmi közvetlen módosítást nem feltételez a jelenlegi (az 1980. évi) helyzeten, sem a költségvetés hiányában, sem a lakosság fogyasztási színvonalában vagy szerkezetében, sem egyes fogyasztói rétegek helyzetében és természetesen a vállalatok általános jövedelmezőségében sem.

Más kérdés, hogy az elgondolt átrendeződés az idők során hogyan és milyen irányban okozza a fentiek (és egyebek) változását, s hogy ezek a változások (ezt magunk is meggyőződéssel állítjuk) további korrekcióra, jobb, társadalmilag igazságosabb és gazdaságilag eredményesebb átrendeződésre vezetnek-e.

5. További föltételezésünk az, hogy az *élelmiszer-gazdasági termékek teljes egészükben lakossági (illetve közületi) fogyasztásra szolgálnak*, nagyrészt a mezőgazdasági termékek élelmiszeripari továbbfeldolgozása útján. Eltekintünk attól, hogy a mezőgazdasági termékek kis hányadát nem az élelmiszeriparban dolgozzák föl, s egy részüket nem is a lakosság fogyasztja el. Ezt azért véljük megengedhetőnek, mivel a mezőgazdasági támogatások túlnyomó része a fogyasztói szférába kerülő termékekre jut.

6. *Nem foglalkozunk a jelenlegi árrendszer általános elméleti problémáival*, sem az élelmiszerek, sem az előállításukhoz fölhasznált mezőgazdasági termékek árának — közvetett és közvetlen — állami támogatáson kívüli összefüggéseivel, mindössze érintjük az árdiszpáritás kérdését, és csupán utalunk az átlagár—határár problematikájára.

7. Föltételezzük, hogy a *bérlétségek növekedésének továbbgyűrűzése megakadályozható*, mert a vállalatokat a költségvetési elvonások csökkenése kárpótolja, így jövedelmi érdekeltiségük nem szenved csorbát, az árképzés rendszere viszont megtalálja annak módját, hogy a valójában növekvő költségek „árasítása” ne indítsa el általános költségnövekedést.

8. Korlátozó feltevésünk továbbá, hogy sem az élelmiszer-, sem az azon kívüli gazdasági szféra *nem foglalja magába* a kisegítő és a háztáji gazdaságokat, illetve a magánszektort. Figyelmen kívül hagyásukat az indokolja, hogy a vállalati rend szerint működő gazdasági egységek költségvetési kapcsolataira vonatkozó kép kialakítását zavarta, túlzottan bonyolulttá tette volna a kistermelő, illetve a kisárutermelő szektor bevonása. Más kérdés, hogy épp az utóbbiak körében — és pedig az élelmiszer-gazdaságban különösen — az itt körvonalazott ár- és bérlétségek *számottevően módosíthatja* a jövedelem- és elvonási arányokat, következésképp az érdekeltiségi viszonyokat is. Mindez további vizsgálódásokat tenne szükségessé, amennyiben az itt vállalt koncepció megvalósításának lehetőségére akár csak valószínűvé is válna.

A föltevések, korlátozó tényezők áttekintése után rátérünk koncepciónk logikai modelljének bemutatására.

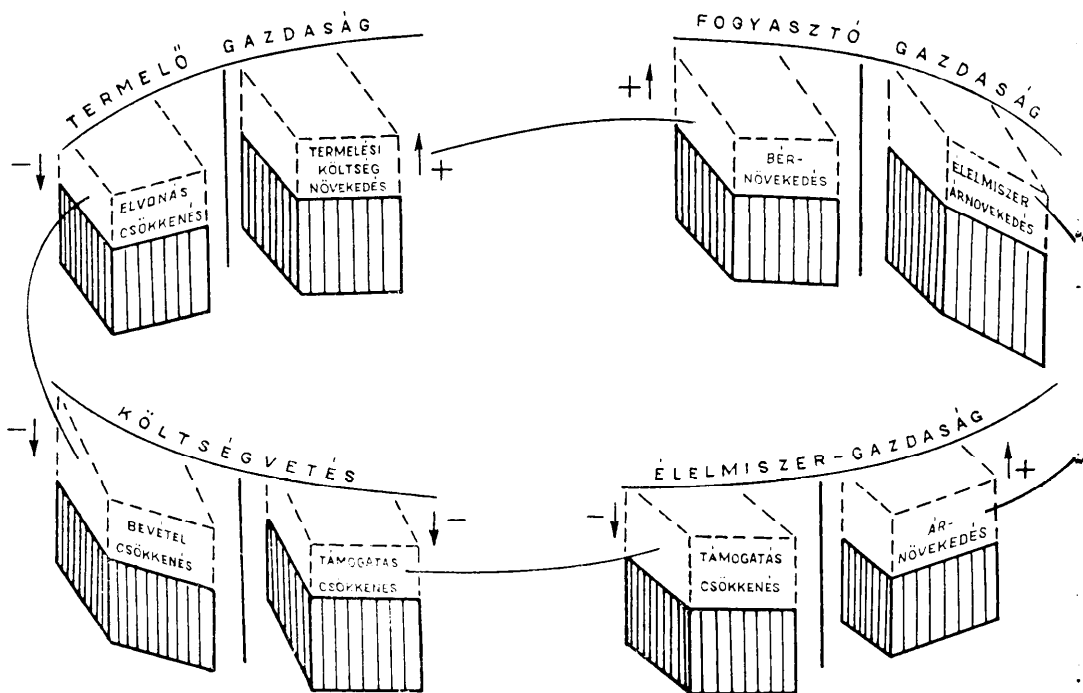
Az élelmiszer-gazdasági támogatások átrendezésének vázlata

Az átrendezés gondolati modellje

Az élelmiszer-gazdaság állami támogatásának megszüntetése, ennek következményei és hatásmechanizmusa az ábrán látható logikai modell lépései szerint követhető.

Az élelmiszer-gazdaságban megszűnő állami támogatásnak megfelelő összeggel emelkednek a termék-, illetve az élelmiszerárak. Következésképp az élelmiszer-gazdaság jövedelmi helyzete — nagyjában-egészében — változatlan marad.

A fogyasztói gazdaságban — a bérből (fizetésből) és nyugdíjból (segélyből stb.) élők háztartásában — az élelmiszerár-emelkedés összegével növekednek a fogyasztási kiadások, amit azonos mértékű bér- (fizetés-, nyugdíj-) emelés egyenlít ki. A nominálbér tehát minden jövedelemtulajdonos rétegben emelkednek, a reálbér viszont változatlan maradna. Az élelmiszer-fogyasztási kiadások nominális szintje ugyancsak emelkedne — azonos reálfogyasztás föltételezése mellett.

Az élelmiszer-gazdaságban és az élelmiszer-gazdaságon kívüli gazdaságban — tehát a bért stb. fizető gazdasági szférában — a béremeléseknek megfelelő költség-növekedést a költségvetési elvonás csökkenése ellensúlyozza, így az élelmiszer-gazdaságon kívül a termelői árak nagyjában-egészében változatlanok maradnak. A termelési költségeken belül a bérhányad jelentősen megemelkedne.

A költségvetés kiadása a megszűnő élelmiszer-gazdasági támogatással, bevétele az összegszerűen azonos mértékben csökkenő elvonással lenne kisebb. A költségvetés újraelosztási funkciója tehát számottevően mérséklődne.

Az ábra — reméljük — jól érzékelteti, hogy az érintett főbb mérlegek miképp kapcsolhatók össze zárt körbe úgy, hogy két oldaluk azonos irányú változása (a költségvetés és a fogyasztói szféra mérlegének esetében), illetve ellentétes irányú mozgása (az élelmiszer- és az azon kívüli gazdaság esetében) kiegyenlítse egymást.

A támogatások és a bérek változásának számszerűsítése

Miután az imént gondolati modellen igyekeztünk bemutatni az átrendezés egyes mozzanatainak kapcsolódását, most számszerű modellen próbáljuk meg belátni ennek lehetőségét a főbb mérlegek egyensúlyának fenntartásával. Ehhez azonban előbb meg kell állapítani az élelmiszer-gazdaságnak jelenleg jutó támogatást s az ezzel azonos összegű bér- (nyugdíj-) emelés belső megoszlását.

Az élelmiszer-gazdaságban első lépcsőben az agrárszektornak nyújtott közvetlen és közvetett támogatás tartja a valóságos költségeknél alacsonyabb szinten azoknak a mezőgazdasági termékeknek a (felvásárlási) árát, amelyek azután továbbfeldolgozásra kerülnek. Második lépcsőben pedig a továbbfeldolgozó élelmiszeriparban — a termelési támogatás mellett — a fogyasztói árkiegészítés fedezi az élelmiszeripari termelés költségeit termékenként igen eltérő, de minden esetben számottevő hányadát.

1980-ban az élelmiszer-gazdaság termelési és beruházási támogatásának, valamint a mezőgazdasági termékek és az élelmiszerek fogyasztói árkiegészítésének, továbbá a közvetett mezőgazdasági támogatásnak együttes összege 55,9 milliárd forintot tett ki. (Lásd az 1. sz. táblázatot.) E támogatások közül a 8470 millió

1. sz. táblázat

Az élelmiszer-gazdaság támogatása (1980)
(millió forint)

Megnevezés	Mezőgazdaság	Élelmiszeripar	Együtt
1. Termelési támogatás	10 445	14 795	25 240
2. Beruházási támogatás	5 948 ^a	1 284 ^a	7 232
3. Fogyasztói árkiegészítés	1 287	10 947	12 234
4. Összesen (1. + 2. + 3.)	17 680	27 026	44 706
5. Közvetett (ipari) támogatás ^b	8 470	—	8 470
6. Fogyasztói árkiegészítés (a belkereskedelemben)	—	2 776	2 776
7. Mindösszesen (4. + 5. + 6.)	26 150	29 802	55 952

^a A Pénzügyminisztérium adatai alapján számítva.

^b [7]; 87. l.

Forrás: [11]; 26—27. l.

forintnyi közvetett támogatást iparvállalatok kapták, amelyek ennek megfelelő összeggel olcsóbban adták termékeiket (műtrágyát stb.) a mezőgazdaságnak. A 2776 millió forint fogyasztói árkiegészítést a belkereskedelem szedte be.

Az élelmiszer-gazdaság állami támogatásának megszűnése miatt az élelmiszerek 55,9 milliárd forint összegű áremelkedését a pénzbeni bruttó munkajövedelem (túlnyomórészt bér) és a pénzbeni társadalmi juttatás (zömében *nyugdíj*) között annak megfelelően osztjuk föl, hogy az élelmiszer-fogyasztás e két fő jövedelemtulajdonos-csoport kiadásaiban milyen arányú. A háztartás-statisztika szerint ez az arány mintegy 30, illetve 45 százalék. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

Az élelmiszerek emelkedése a béreknek mintegy 14 százalékos, a pénzbeni társadalmi juttatásoknak mintegy 22 százalékos növelésével ellentételezhető. Az utóbbi bevételi fedezetét a bérjárulékok mintegy 43 százalékos növelése teremti meg. Ez a bér- és bérjárulék-növekedés természetesen az egész népgazdaság termelési költségében jelentkezik.

Az átrendezés számszerűsített modellje

Az előbbieken vázolt átrendeződést — az 1. és a 2. sz. táblázat adatai alapján — számszerűsített formában négy mérlegen keresztül vezetve mutatjuk be. Ezek:

Az élelmiszerár-emelkedés elosztása a pénzbeli munkajövedelmek és a társadalmi juttatások között 1980. évi adatok alapján
(millió forint)

Megnevezés	Eredeti érték	Módosító tétel	Módosított érték	3./1. (%)
	1.	2.	3.	4.
Pénzbeli bruttó munkajövedelem ^a	257 594	36 928	294 522	114,3
Pénzbeli társadalmi juttatás	87 024	19 024	106 048	121,9
Összesen	344 618	55 952	400 570	116,2
Bérfjárulék	43 983	19 024	63 007	143,3

^a Az önállók és a lakossági kiegészítő tevékenység bruttó munkajövedelme nélkül.

Forrás: [11]; [9]; [10] 34. l.

- az élelmiszer-gazdaság mérlege (É; 3. sz. táblázat),
- az élelmiszer-gazdaságon kívüli gazdaság mérlege (G; 4. sz. táblázat),
- a fogyasztói szféra mérlege (F; 5. sz. táblázat),
- a költségvetés mérlege (K; 6. sz. táblázat).

A mérlegek pénzforgalmi szemléletben készültek,* hogy összhangban legyenek a szempontunkból központi jelentőségű költségvetési mérleggel. Következésképp az *árbevétel* növekedése és a *támogatási bevétel* csökkenése ugyanazon a bevételi mérlegoldalon szerepel plusz, illetve mínusz jellegű tételként, s ugyanígy — a kiadások oldalán — jelenik meg a *költségek növekedése*, valamint az *elvonások csökkenése* mint plusz, illetve mínusz tétel. (A mérlegek közötti összefüggést a mérlegekre utaló betűvel és a tételekre utaló számjellel igyekszünk követhetővé tenni.) A mérlegek a könnyebb áttekintés kedvéért csak a *változások értékét* mutatják.

Az élelmiszer-gazdaság változásainak mérlege (É)
(millió forint)

Bevétel		Kiadás	
1. Az árbevétel növekedése (F. 8)	+ 53 176	A dologi költségek növekedése	
		6. Folyó anyag-fölhasználás	8470
		7. Amortizáció (K. 10)	7232
		8. Összesen (6.+7.)	15 702
2. Egyenleg (1.—8.)	+ 37 474	A bér jellegű költségek növekedése	
A támogatás csökkenése		9. Bérnövekedés (F. 1)	+ 7016
3. Termelési támogatás csökkenése	— 25 240	10. Bérfjárulék-növekedés (K. 4)	+ 3101
4. Fogyasztói árkiegészítés csökkenése	— 12 234	11. Az elvonás csökkentése (K. 1)	— 10 117
5. Összesen (3.+4.) (K. 8)	— 37 474		
A változások egyenlege (2.—5.)	0	A változások egyenlege (9.+10.+11.)	0

* Tehát nem a kettős könyvvitel szabályai szerint, jöllehet nulla *szaldójuk ez utóbbi* eljárással is levezethető.

Az élelmiszer-gazdaság (É) megszűnő támogatásának összegével (53 176 millió forinttal) megemelkedik árbevétele. (A 2776 millió forint fogyasztói árkiegészítés a kereskedelemben jelentkezik.) A mezőgazdaság megszűnő közvetett (tehát az iparnak nyújtott) támogatásának összegével (8470 millióval) nő az élelmiszer-gazdaság folyó termelő fölhasználása, elmaradó beruházási támogatásával pedig amortizációjának összege. A termelési költségek között az értéksökkenés a megszűnő beruházási támogatás összegével nő az élelmiszeriparban is. Föltételeztük ugyanis a beruházási szint változatlanágát, ezért a fejlesztési alapot képező értéksökkenést (pontosabban annak a vállalatnál maradó részét) meg kell emelni a megszűnő beruházási támogatások összegével. Az áremelkedés és az előbb említett költség-növekedés különbségét a megszűnő termelési támogatás és a fogyasztói árkiegészítés együttes összege egyenlíti ki.

4. sz. táblázat

Az élelmiszer-gazdaságon kívüli gazdasági szféra változásának mérlege (G)
(millió forint)

Bevétel	Kiadás
Áremelkedés	Költségnövekedés
1. Mezőgazdaságban fölhasznált anyagok (É. 6) +8 470	7. Bérnövekedés (F. 2) +29 912
2. Fogyasztói árkiegészítés megszűnése (F. 6) +2 776	8. Bérjáruléknövekedés (K. 5) +15 923
3. Összesen (1.+2.) +11 246	9. Összesen (7.+8.) +45 835
A támogatások csökkenése	10. Az elvonás csökkenése (K. 2) —45 835
4. Mezőgazdaságban fölhasznált anyagok (közvetett mezőgazdasági támogatás) —8 470	
5. Fogyasztói árkiegészítés csökkenése a kereskedelemben (F. 6) —2 776	
6. Összesen (4.+5.) (K. 9) —11 246	
A változások egyenlege (3.—6.) 0	A változások egyenlege (9.—10.) 0

5. sz. táblázat

A fogyasztói szféra változásainak mérlege (F)
(millió forint)

Bevétel	Kiadás
Pénzbeli munkajövedelem növekedése	Termék-, illetve élelmiszer-ár-növekedés
1. Az élelmiszer-gazdaságban (É. 9) 7 016	8. Az élelmiszer-gazdaságban (É. 1) 53 176
2. Az élelmiszer-gazdaságon kívüli gazdaságban (G. 7) 29 912	9. Az élelmiszer-gazdaságon kívüli gazdaságban (G. 2) 2 776
3. Összesen (1.+2.) 36 928	
Pénzbeli társadalmi juttatás	
4. Az élelmiszer-gazdaságban (K. 12) 3 101	
5. Az élelmiszer-gazdaságon kívüli gazdaságban (K. 13) 15 923	
6. Összesen (4.+5.) 19 024	
7. Mindösszesen (3.+6.) 55 952	10. Mindösszesen (8.+9.) 55 952

Az élelmiszerek kereskedelemben realizálódó fogyasztói árkiegészítésének megszűnését csak úgy, mint a mezőgazdaságban fölhasznált termékek iparban nyújtott támogatásának megszűnését az élelmiszer-gazdaságon kívüli gazdasági szférában ellensúlyozza az áremelkedés.

A termelési költségek között változik a bérköltség, mégpedig a népgazdasági átlagnak megfelelően 14 százalékkal, ami az élelmiszerár-emelkedést kompenzálja a megfelelő béremeléssel az élelmiszer-gazdaság dolgozói részére. Hasonlóképp (mintegy 43 százalékkal) nő a bérjárulék, s ez fedezi a pénzbeni társadalmi juttatásoknak az élelmiszerár-emelkedés miatt szükséges növelését. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

Az élelmiszer-gazdaságon kívüli gazdasági szférában (G) az értékesítési árbevétel a mezőgazdaságban fölhasznált termékek ott realizálódott s megszűnő támogatásának, valamint az élelmiszer-kereskedelem ugyancsak megszűnő fogyasztói árkiegészítésének összegével növekszik. Így az árbevétel növekedésének és a támogatás csökkenésének egyenlege nulla. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

A mérleg kiadási oldalán a bérnek és járulékainak növekedése jelenik meg költségnövekedésként, amelyet költségcsökkenésként a költségvetési elvonás azonos összegű mérséklése ellentételez. Végül is a kiadási oldal változásainak egyenlege ugyancsak nulla.

A fogyasztói szféra (F) mérlegének bevételi oldalán a pénzbeli munkajövedelem és a pénzbeli társadalmi juttatás növekedése, kiadási oldalán pedig a termék-, illetve az élelmiszerárak emelkedése jelenik meg azonos végösszeggel, s így a két oldal egyenlege szintén nulla. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

Megjegyzendő, hogy a mezőgazdaságban fölhasznált termékek után kifizetett támogatás (8470 MFt) azért nem szerepel az F mérleg kiadási oldalán, az élelmiszer-gazdaságon kívüli gazdaság tételei között, mivel ez az élelmiszer-gazdaság költség- és árnövekedésén keresztül gyűrűzik be a fogyasztói szférába.

A költségvetésnek (K) mind bevételi, mind kiadási oldalán egyaránt megjelennek mínusz és plusz tételek. A kiadások a megszűnő élelmiszer-gazdasági támogatások összegével csökkennek, amit a bevételi oldalon az emiatt fölöslegessé váló

A költségvetés változásainak mérlege (K)
(millió forint)

6. sz. táblázat

Bevétel	Kiadás
Az elvonáscsökkenés miatt	A támogatások csökkenése miatt
1. Az élelmiszer-gazdaságból (É. 11) —10 117	8. Az élelmiszer-gazdaságból (É. 5) —37 474
2. Az élelmiszer-gazdaságon kívüli gazdasági szférából (G. 10) —45 835	9. Az élelmiszer-gazdaságon kívüli gazdasági szférából (G. 6) —11 246
3. Összesen (1.+2.) —55 952	10. Beruházási támogatás csökkenése (É. 7) —7 232
	11. Összesen (8.+9.+10.) —55 952
A bérjárulék növekedése miatt	A pénzbeli társadalmi juttatások növekedése miatt
4. Az élelmiszer-gazdaságból (É. 10) +3 101	12. Az élelmiszer-gazdaságban (F. 4) +3 101
5. Az élelmiszer-gazdaságon kívüli gazdasági szférából (G. 8) +15 923	13. Az élelmiszer-gazdaságon kívüli gazdaságban (F. 5) +15 923
6. Összesen (F. 6) +19 024	14. Összesen (12.+13.) +19 024
7. A változások egyenlege (3.+6.) —36 928	16. A változások egyenlege(11.+14.)—36928

elvonások azonos összegű csökkenése ellentételez. Plusz tétel a kiadások között a pénzbeli társadalmi juttatások növekménye, a bérjárulék ennek fedezetéül szolgáló azonos összegű növekedése pedig a bevételi oldalon jelenik meg. Mindezek eredményeként végső soron a bevételi és a kiadási oldal egyaránt 36 928 millió forinttal csökken, következésképp a költségvetés változásainak egyenlege nulla. (Lásd a 6. sz. táblázatot.)

Az élelmiszer-gazdaság és az élelmiszer-gazdaságon kívüli gazdasági szféra mérlegeiben a változások egyenlege oldalanként — tehát mind a bevételi, mind a kiadási oldalon — nulla, ezzel szemben a fogyasztói szféra és a költségvetés mérlegében a két oldal egyenlege nulla. A nulla egyenleg mindkét esetben azt mutatja, hogy a változások nem érintik a mérleg egészének egyensúlyát. Az oldalanként nulla egyenleg ezen túl még azt is jelenti, hogy a mérleg két oldala közötti egyenleg abszolút összege sem változik. A fogyasztói mérleg mindkét oldalának 55 952 millió forintot többlete és a költségvetés 36 928 millió forinttal kisebb forgalom mellett fennálló nullaszaldója azt jelzi, hogy az átrendezés után az eredeti egyensúly a fogyasztási szférában 55,9 milliárddal magasabb szinten, a költségvetésben pedig 36,9 milliárddal alacsonyabb szinten marad fent.

Az átrendezés következményei

Az előzőkben előbb logikai, majd számszerű modellen mutattuk be, hogyan lehetséges megszüntetni az élelmiszer-gazdaság támogatását a főbb mérlegek egyensúlyának változatlanlansága mellett. A változatlan egyensúly azonban nem zárja ki a mérlegek belső struktúrájának változását, sőt ilyen belső átstrukturálódás szükségképpen végebe is megy, hiszen az árakat, a béreket és a költségvetést érintő kapcsolatok átrendezésére vonatkozó elgondolásunknak éppen ez az egyik fő indítéka.

Az *élelmiszer-gazdaság* költség szerkezetében, illetve termelési értékének összevetőiben az átrendezés a következő változásokkal jár. A bruttó termelési értéknek 6,3, a nettónak 31,9 százalékát kitevő termelési támogatás teljes egészében megszűnik, 1—2 százalékkal nő az amortizációnak, s ugyanennyivel a bérköltség és a bérjárulék együttes összegének részaránya a termelés költségében, illetve értékében, a termelési elvonás részaránya pedig mintegy 2 százalékkal csökken. A nyereség összege változatlan marad, mivel a beépülő fogyasztói árkiegészítéssel korrigáljuk az új termelői áron számított termelési értéket. A termelési támogatás megszűnése azonban minőségi változást jelent, mivel a továbbiakban nem befolyásolja a nyereséget, amely most már az ártól, a termelő felhasználástól és az elvonástól függ. Így a piaci hatások közvetlenebbül érvényesülhetnek.

Egyes termékek, illetve termékcsoportok esetében viszonylag egyszerűen megállapítható a támogatás mértéke, másoknál csak igen bonyolult elemzés útján. (Így például az, hogy a gépártámogatás mint az amortizáción keresztül érvényesülő költségnövelő tényező miképp osztható fel a különböző növényi kultúrák között.)

A megszűnő támogatásoknak az árakba történő beépítése módot adna a nyereségszint termékek, illetve termékcsoportok szerinti differenciálódásának újrarendezésére, sőt szükségessé is tenné azt. A nyereségszint termékenkénti differenciálása már az induló árnál fontos termeléspolitikai orientációs lehetőséget rejt magában, s így a döntés messzeható termelési, illetve termékstruktúra-meghatározó tényező [2].

Az *élelmiszer-gazdaságon kívüli gazdaságban* az átrendezés következtében hasonló tendenciák érvényesülnek. A termelési elvonás részarányának csökkenése itt is mintegy 2 százalék. Természetes, hogy amennyiben a fogyasztási célra szolgáló termelés, illetve szolgáltatások támogatásának szélesebb vagy teljes körére is

kiterjed az árak, bérek és költségvetési kapcsolatok átrendezése, úgy az élelmiszer-gazdaságon kívüli gazdaságban is lényegesen csökkenne a támogatás és az elvonás súlya, s nőne a béré és járuléké.

A lakosság fogyasztási kiadásainak szerkezete az átrendezés következtében úgy változik, hogy az élelmiszerek részaránya számottevően megnő (29,2-ről 39,8 százalékra), miközben a többi fogyasztási cikkcsoport részaránya csökken. Természetesen mindez csak nominálértékben; reálértékben — természetes mértékegységben — az arány változatlan marad, legalábbis egyelőre ezt tételezzük föl. (Amennyiben a fogyasztói ártámogatás a termékek szélesebb körében, illetve a közlekedésben és a lakásszolgáltatásban is hasonlóképpen megszűnne, akkor nem nőne ilyen mértékben az élelmiszerek részaránya.) Már egyedül a fogyasztási szerkezet belüli súlyának növekedésétől is várható, hogy az élelmiszerekkel való gazdálkodás ésszerűbbé válik, különösen a pazarló jellegű fogyasztás visszaszorul.

Amennyire egyszerűnek mutatkozik az élelmiszerek fogyasztói áremelkedésének globális ellentételezése a pénzbeli munkajövedelmek és a társadalmi juttatások megemelésével, annyira bonyolult ennek igazságos elosztása a különböző jövedelmek kategóriákba és szociális rétegekbe tartozó dolgozók csoportjai között. A háztartás-statisztika alapján megállapítható tény, hogy az alacsonyabb jövedelmek kategóriákba tartozó családok, a kisnyugdíjasok, a sokgyermekes családok jövedelmük nagyobb hányadát költik élelmiszerekre, mint a magasabb jövedelműek. Nyilvánvaló, hogy ezeknek az arányoknak a figyelembevételével *csak differenciáltan történhet* az élelmiszerárak emelkedését kiegyenlítő béremelés (nyugdíjemelés). Modellünkben ugyanis föltételeztük, hogy ez az átrendezés nem szolgál alkalmul arra, hogy a lakosság egyes rétegeinek jövedelmi arányait és életszínvonalát megváltoztassa. Ez azonban nem kizárt; ha az átrendezés a szabályozórendszer általános reformjának keretében történik, akkor *politikai döntés alapján egyebek között például rétegpolitikai intézkedésekkel is össze lehet kötni*.

A költségvetés bevételi és kiadási struktúrája az átrendezés következtében számottevően módosulna. Ez főként abban mutatkoznék meg, hogy a vállalatok és a szövetkezetek befizetésének részaránya (a társadalombiztosítási jellegűeken kívül) a költségvetési bevételekben 54-ről 45 százalékra, a támogatásoké pedig a kiadások között 17-ről 10 százalékra csökkenne. A fogyasztói árkiegészítés 12 százalékos részaránya 9-re mérséklődne a költségvetési kiadások között. Ugyanakkor a társadalombiztosítási befizetések részaránya 13-ről 19 százalékra, a kiadásoké pedig 18,5-ről 24,5 százalékra nőne. A költségvetés tehát afelé közeledne, hogy közvetlenül tükrözze valójában is szociális jellegét, amit jelenleg — elsősorban — a vállalati támogatás (és elvonás) elfed.

Érvek és ellenérvek

Az árak, a bérek és a költségvetés közti kapcsolatok előbbieken körvonalazott átrendezése mellett számos érv hozható föl, s igyekszünk megválaszolni néhány várható ellenérvet is.

Az élelmiszerek és a két másik fontos fogyasztási szféra (ti. a lakás- és kommunális, valamint az egyéb lakossági szolgáltatások) állami támogatása a következők főbb következményekkel jár:

1. Az állami *költségvetést* állandóan nagy összegű támogatási kiadások terhelik, amelyek fedezetét azonos összegű adóval, illetve egyéb elvonással kell megteremteni. Az utóbbi szükségképpen növeli a központosításra kerülő tiszta jövedelem tömegét és arányát.

2. A termelés (szolgáltatások) és a forgalmazás *vállalati* szférájában az állami támogatás gátolja a gazdasági tisztánlátást, a vállalati önállóság érvényesülését és

a rugalmasság kibontakozását. A támogatás rendszerint csak a költségnövekedést követve, utólag jut el a termelő-, illetve a szolgáltató vállalatokhoz, és ezzel korlátozza önálló üzletpolitikájuk kialakítását, de nemigen sarkall a hatékonyság és a versenyképesség növelésére sem.

3. Torzítja a fogyasztás szerkezetét, és nem ösztönöz takarékos, ésszerű fogyasztásra. A termelői és fogyasztói árak — termékenként különböző mértékben — elszakadnak a társadalmilag valóban szükséges ráfordításoktól.

A helyzet ilyen alakulásához korábban nagymértékben hozzájárult az, hogy a költségvetés a nemzeti jövedelem minél nagyobb részének központosítására és újraelosztására törekedett. Ezzel a bürokratikus koordinációval csökkentette a gazdaság különböző szféráinak önállóságát, az önállóságban rejlő előnyök kiaknázását, szaporította a központi szervek — különösen a pénzügyi kormányzat — hovatovább áttekinthetlenné duzzadó irányítási-szabályozási és gazdálkodási problémáit [6].

Az élelmiszer-gazdaság állami támogatását több tényező is indokolta. Közülük alapvető jelentőségűnek tekinthető az a tény, hogy a mezőgazdaság hazai gyártású ipari termelőeszközeinek belföldi árszínvonala jelentősen meghaladta az iparilag fejlett országokét [11], aminek terhét méltánytalan és az adott viszonyok között gyakorlatilag lehetetlen lett volna a mezőgazdaságra terhelni. A mezőgazdasági értéksökkenési leírás újratermelte a beruházások támogatási igényét, mivel csupán az állóeszközök állami támogatással csökkentett értéke után képződött amortizáció, ami nem fedezte az egyszerű újratermelés pótlási alapját sem [8]. A támogatások fönntartását indokolta az a tény, hogy a társadalmi termelési költségeknél alacsonyabb fogyasztói áraknak a költségek tényleges szintjére való emelése egyfelől életszínvonal- és szociálpolitikai céljainkat veszélyeztette volna, másfelől — megfelelő bércorrekciók esetén — általános árszínvonal-emelést vonhatott volna maga után.

Az előzőkben körvonalazott koncepciókkal szemben *ellenetesként* hozható föl, hogy a mezőgazdasági támogatások megszüntetésére irányul, miközben számos, nálunk gazdaságilag sokkal fejlettebb és nagyobb országban erős agrárprotekciónizmus érvényesül. Az ellenetésre azzal válaszolhatunk, hogy élelmiszer-gazdaságunk támogatási rendszere csak látszólag mezőgazdasági támogatás. Több érvel is alátámasztható, hogy nálunk valójában *pszeudo-agrárprotekciónizmussal állunk szemben!*

A mezőgazdaság árdiszparitásból eredő jövedelemkiesése meghaladta támogatásának összegét (a 25 milliárd forint körüli mezőgazdasági támogatással szemben az árdiszparitás értéke 1980-ban mintegy 25—27 milliárd forintra tehető). Az élelmiszer-gazdasági támogatások jórészt a fogyasztói árak alacsony szinten tartását, végső soron életszínvonal-politikai célt szolgáltak, sőt tulajdonképpen burkolt formában általános, de kiváltképp ipari termelési támogatást valósítottak meg, amikor — az alacsony lakbérhez, az alacsony közlekedési díjakhoz stb. hasonlóan — az egyik termelési tényező árát értéke alá szorították. Emellett — különösen a közvetett támogatásokkal — a világpiaci árnál lényegesen drágábban előállított hazai műtrágyák, gépek stb. árának valamelyes mérséklését célozták, tehát egy részük közvetlenül is ipari támogatásnak tekinthető.

Az élelmiszerárak (és a szolgáltatási díjak) emelése ellen — ti. az állami támogatások megszüntetése esetén — leggyakrabban fölhozott érv az, hogy ez az életszínvonal-politikai célokat veszélyeztetné. Az életszínvonal azonban az ár-, illetve díjmeléssel azonos összegű bér- és nyugdíjmeléssel legalábbis összességében változatlanul tartható. Ekkor is tehető további, ugyancsak gyakori ellenvetés, nevezetesen az, hogy az általános bérnövekedés emelné a termelési költségeket, ami általános áremelkedést váltana ki, ez pedig tovább rontaná termékeink külpiaci

versenyképességét s valutánk értékét. Az utóbbi ellenvetésre az válaszolható, hogy a továbbgyűrűző hatást meg lehet gátolni, mert az általános béremelést azonos összegű elvonáscsökkenés ellentételezné, következésképp a vállalatok költség-szintje (valójában nyereségszintje) nagyjában-egészében változatlan maradna. A költségvetés pozícióját viszont azért nem rontaná az elvonás csökkentése, mivel az éppen a megszűnő támogatás összegének felel meg. A költségvetés bevétele tehát ugyanannyival lesz kisebb, mint kiadása.

Fontos ellenvetés lehet továbbá, hogy a vállalatok bérköltségük növekedésének ellentételezése ellenére is *áremelésre fognak törekedni*, s ezzel általános ár- és béremelési hullámot (kényszert) indítanak el. Ez reális veszély, és elhárítása intézkedések sorozatát igényli. (Ezzel itt nem foglalkozhatunk, de megjegyezzük, hogy annak számos eszköze és módszere ismeretes — az átmeneti árstopot is ideértve —, és kellő előkészítés esetén mind a kereslet, mind a termelés szerkezetének megfelelő változására is számítani lehet.)

Súlyos ellenérvnek látszik, hogy a belföldi árak minden emelése *rontja élelmiszertermékeink külpiazi versenyképességét*, és növeli az export támogatási igényt. Ez a nézet erősen vitatható. Az adott terméknek a versenyképességet meghatározó hazai előállítási költsége attól nem módosul, hogy a termelési támogatást bevisszük a termelői, illetve a főlvasárlási árba. Többször rámutattak azonban arra is, hogy a világpiazi árak értéküktől lefelé eltérített árak, amelyek érvényesülése sok más fejlett ország exportját ugyancsak erősen megterheli. Különböző okokból mégis minden exportáló ország élelmiszer-kivitelének megtartására, sőt gyakran növelésére törekszik, s vállalja annak gazdasági következményeit. Nem valószínű, hogy jelentős élelmiszerexportjának fenntartása esetén a magyar gazdaság más megoldást találhatna.

Az átrendeződés egyik legfontosabb eredménye talán az lenne, hogy a pénzbeli munkajövedelem és társadalmi juttatás (zömében nyugdíj) általában önmagában fedezné a dolgozók munkaerejének bővített újratermelését. Az állam csak a csökkent munkaképességűeket támogatná. A drágább hús, kenyér, lakás stb. értékesebb lenne a dolgozók számára még akkor is, ha bérben megkapnák az áremeléssel járó többletet. Végző soron *a főállás munkabére értékelődne fel*, ami — egyéb intézkedésekkel együtt — bizony kifejeződne a munka nagyobb megbecsülésében, minőségének javulásában is, jóllehet ezek a közvetett eredmények aligha számszerűsíthetők. Megjegyezzük csupán — bár igen fontos tényezőnek tartjuk —, hogy a főállású munkahelyen szerzett bérezést *jelenleg azért értékelődik fel a második (vagy harmadik) gazdaságban szerzett kereset, mert a munkabér nem foglalja magában a teljes létfenntartási összeget*, hanem annak számottevő részét a támogatással alacsonyan tartott árakban kapják meg a dolgozók, ami nemzeti ajándéknak, juttatásnak, állampolgári jogoknak stb., vagyis a végzett munkától, sőt részben a társadalmilag indokolt szükséglettől is függetlenül biztosított járandóságnak tűnik, s gyakorlatilag az is.

A másik legfontosabb eredmény az lenne, hogy *a vállalatok* — a gazdálkodó szervezetek — *számára drágább lenne az eleven munka*. Az élelmiszer-gazdasági átrendeződés ugyan „csak” mintegy 14 százalékkal növelné a béreket, de 43 százalékkal a bérjárulékot, ami összességében már föltétlenül számottevő. A bérek és járulékok részaránya a bruttó termelési értékben 3—4 százalékponttal (18,9-ről 22,4 százalékra) nőne. Ez sem jelentéktelen, de ha hasonló átrendezés történe valamilyen, végző soron fogyasztási célú támogatásnál, úgy az arány is lényegesen nagyobb lenne. Az adók és az egyéb költségvetési elvonások részaránya viszont számottevően csökkenne. Pusztán a költségárványoknak ez az áttolódása fontos érdekévé tenné a vállalatok számára az élő munkával való takarékoskodást, a munkaintenzitás növelését, és a kapun belüli munkanélküliség fölszámolására sarkallná

őket. Lényegesen módosulna továbbá az eleven és a holt munka értékelése. Az élő munka jelentős fölértékelődése enyhítené a műszaki haladásnak azokat a gátjait, amelyek az élő munka alacsony értékéből adódnak, s nem teszik kifizetődővé a műszaki fejlesztést ([1] 145. l.).

Az elmondottak kapcsán is csupán megjegyezzük — jóllehet nagyon fontos tényezőnek tartjuk —, hogy vállalataink jelenleg a támogatás és a jövedelemelvonás kettős rendszerének létében érdekeltek. A vállalatok figyelmét a jelenlegi arányok mellett az árak, bérek és költségvetési kapcsolatok közül elsősorban az utóbbiak kötik le. A költségvetési támogatás és elvonás arányának csökkenése a jórészt adminisztratív szabályozókról a piaci szabályozókra, az árra és a bérré terelné a vállalatok figyelmét, növelné költségérzékenységüket: „a nyereségszint és a nyereséghányad csökkentése a vállalatok ár- és költségérzékenysége erősítésének feltétele” ([1] 139. l.). Ezzel át is térünk a harmadik legfontosabb eredményre.

A támogatások és elvonások körének, mennyiségének és a termelési értéken belüli részarányának csökkenése egyaránt *növeli a vállalati önállóságot, és erősíti a piaci hatások érvényesülését*. Különösen a költségvetési támogatás nyújt igen tág körben adminisztratív beavatkozási lehetőséget, ami csökkenti a vállalati önállóságot, és ezzel a gazdálkodási felelősséget is. A támogatás különböző típusainál eltérő ugyan az adminisztratív beavatkozás mértéke, de még a legáltalánosabbak esetében is a „*mennyit?*” és a „*meddig?*” kérdése teszi kiszolgáltatottá a vállalatokat. Különösen pedig a fejlesztési támogatásoknál az adminisztratív beavatkozások egész sora érvényesül (a feltételek igazolásától az engedélyezésig, illetve jóváhagyásig).

Cikkünk elején vizsgálódásaink korlátozásaként fogadtuk el, hogy nem foglalkozunk a külkereskedelmi forgalomba kerülő élelmiszer-gazdasági termékek ár- és támogatási kérdéseivel, a világgpiaci és a kompetitív árak problematikájával. Erre most sem vállalkozhatunk, mivel a kérdés további igen széles körű kutatást s bizonyára egész tanulmányorozatot igényelne. Néhány rendelkezésre álló adat azonban azt a tényt támasztja alá, hogy az élelmiszerexport egészének állami támogatása ellenére a hazai mezőgazdasági termékárak az esetek jó részében lényegesen alacsonyabbak mind a világgpiaci áraknál, mind a fejlett nyugat-európai országok belső árainál. Enyedi Györgyné legújabb kutatásai megállapították, hogy mezőgazdasági árszínvonalunk saját világgpiaci realizálási árainknál — különböző módzerekkel számítva — mintegy 30—50 százalékkal alacsonyabb ([3] 65. l.). Mindezek valósínúsítik azt, hogy az élelmiszer-gazdaság mintegy 13 százalékos, ezen belül a mezőgazdaság mintegy 20 százalékos árszínvonal-emelkedése révén összességében legfeljebb mérséklődik belső árainknak a világgpiaciaktól való lemaradása. (Természetesen a különböző termékek, termékcsoportok között tetemes különbségek lehetnek.) Az árak, bérek, támogatások és elvonások általunk elgondolt ártrendezése esetén természetesen igen részletes és mélyreható elemzéssel kellene megállapítani a világgpiaci árparitás, illetve árdiszparitás termékenkénti (termékcsoportonkénti) mértékét és a belföldi árakat. Ebben több más tényezőt, például az élelmiszerek exportjának piaci lehetőségeit, a belső ellátás érdekeit és a kettő összefüggését, valamint egyéb tényezőket is érvényesíteni lehet.

Az imént említett, jórészt technikai jellegű problémák megoldása mellett — vagy inkább mögött — elkerülhetetlen más, sokkal mélyebb és átfogóbb gazdaságpolitikai kérdések megválaszolása. Például az, hogy a mezőgazdaság és vele együtt az egész élelmiszer-gazdaság mennyire tehető ki a világgpiaci árak gyakran igen nagyarányú ingadozásának, különösen akkor, amikor az árakat a mieinknél kedvezőbb termelési adottságú, amellet nálunk gazdaságilag sokszorta erősebb hatalmak határozzák meg, gyakran kifejezetten politikai indítékú agrárprotekcionista eszközök erőteljes (sőt erőszakos) alkalmazásával.

Az élelmiszer-gazdaság támogatásának megszüntetése és az árakba történő beépítése azt is jelenti, hogy a termelői (felvásárlási) árak minimális nyereséget biztosítanak a legkedvezőtlenebb adottságú területeken gazdálkodó mezőgazdasági termelőknek, ha termékeikre a társadalom még igényt tart. A koncepciónk szerint megszűnő támogatásban ugyanis szerepel a kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági nagyüzemek — a határtermelők — támogatása is. Ténylegesen azonban várhatólag az új árak sem lehetnének a szó szoros értelmében vett határárak (vagyis nem ismerhetik el a még megművelt legrosszabb adottságú földterület — tábla — költségeit). Egyrészt azért nem, mert a legrosszabb termőhelyi adottságú termelők magas támogatási igénye meghaladja az árakba beépített átlagos támogatást (ezek problémájára még visszatérünk), másrészt azért sem, mert a kedvezőtlen adottságú nagyüzemek körét sem a földminőség átlagánál határozták meg. Mint Szabó Ferenc megállapította: „Ha... az árcentrum az átlaghoz igazodik, úgy a kedvezőtlen adottságú nagyüzemek kialakításánál elvileg a földminőség átlagánál kell lennie a támogatás határának is. Ma még ez az elv nem érvényesül teljes mértékben” ([9] 13. 1.). Végül azért nem, mert a határár a legrosszabb földön még szükséges termelés számára is biztosítja az átlagos nyereséget, amit az árdiszparitás eleve kizár. Kétségtelen azonban, hogy a megemelt árak színvonala közelítene a határárakhoz,* bár valószínűleg nem érné el őket. Ez mégis nagy pozitívum lenne. A mezőgazdaság árproblémái kapcsán Erdei Ferenc már 1968-ban megállapította, hogy „Általános gazdaságpolitikai megoldás lenne olyan közgazdasági feltételek (árak, adórendszer stb.) megteremtése, amelyek között a még megművelésre alkalmas (és szükséges) legrosszabb adottságok között — átlagos ráfordítási szint mellett — is megtérülnének a ráfordítások... Ilyen megoldás mellett azonban nagyobb tömegű különbözeti járadék elvonását is meg kellene oldani a közepes vagy a kedvező körülmények között gazdálkodó termelőszövetkezeteknél” ([4] 1292. l., vö. még [5]). Majd hozzáfűzte: „Ez a megoldás kívánna legnagyobb áldozatot a népgazdaságtól, viszont olyan mechanizmust hozna működésbe, amely a rosszabb hatékonysággal termelő gazdaságok számára is megvonítná a saját erőből történő felemelkedés útját” (uo.). Úgy véljük, hogy itt változtató koncepciónk kiterjeszhető a határárig. Ez ma kisebb népgazdasági áldozatokkal járna, mint korábban gondolták, viszont ezen a területen is nagy eredményre vezetne.

* Az új, megemelt árak mellett az átlagosnál kedvezőbb adottságú termelőknél föltétlenül képződne különbözeti járadék jellegű jövedelem, amelynek célszerű mértékű elvonása külön megfontolást és intézkedést igényel.

Hivatkozások

- [1] Csikós-Nagy Béla: A magyar árpolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [2] Csizmadia Ernő: Agrárpolitikánk alapkérdéseiről. Közgazdasági Szemle, 1982. 12. sz.
- [3] Enyedí Györgyné: Az agrárpolitika, árpolitika és a mezőgazdaság differenciálódása. Kézirat. Az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézete, 1983.
- [4] Erdei Ferenc: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek differenciáltsága. Közgazdasági Szemle, 1968. 11. sz.
- [5] Fekete Ferenc: Az agrárgazdasági tudományok néhány problémája Erdei Ferenc munkáiban. Közgazdasági Szemle, 1974. 12. sz.
- [6] Kornai János: Bürokratikus és piaci koordináció. Közgazdasági Szemle, 1983. 9. sz.
- [7] Kostyál Rezső: Támogatások, adók, keresetszabályozás a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.
- [8] Rott Nándor—Szakonyi László: A mezőgazdasági beruházások tendenciái és forrásmegosztási összefüggései. Gazdálkodás, 1980.
- [9] Szabó Ferenc: A kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági üzemek fejlődésének közgazdasági feltételei és lehetőségei. A „Kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági üzemek fejlődésének közgazdasági feltételei és lehetőségei. A Magyar Agrártudományi Egyesület Agrárgazdasági Társasága, Miskolc, 1982. november 18—19.” c. kötetben.
- [10] Zsuffa Ervinné: Mezőgazdasági árarányok Magyarországon és az európai tőkésországokban. Közgazdasági Szemle, 1974. 11. sz.
- [11] Jövedelemelosztás a népgazdaságban, KSH, 1980.

Infrastruktúra a „válságos évtizedben”

Csizmadia Magdolna—Ehrlich Éva—Pártos Gyula

Az utóbbi években számos tanulmány foglalkozott a magyarországi infrastruktúra helyzetével, az infrastrukturális szolgáltatásoknak a gazdasági növekedésben betöltött szerepével, s ma már azt is elmondhatjuk, hogy e kérdéskomplexumnak nemzetközileg is figyelemreméltó hazai irodalma van. Az infrastrukturális hiányosságokat, az e hiányokból fakadó súlyos feszültségeket, valamint a gazdaság továbbfejlődése és az infrastrukturális színvonal közötti bonyolult kölcsönhatásokat felismerve, már távlati tervezésünk is kimunkálta — a szocialista országok tervezési gyakorlatában elsőként — az infrastruktúra hosszú távú fejlesztési koncepcióját, alternatíváit [17].

A hazai infrastruktúra-szakértők érvrendszerében a magyarországi infrastruktúrára vonatkozó kutatások mellett a másik lényeges bázist azok a nemzetközi tapasztalatok alkották, amelyeket részint a hosszabb történelmi időszakot átfogó, részint pedig a hatvanas évektől¹ a hetvenes évtized elejéig terjedő nemzetközi összehasonlításokból vontak le ([2], [7]).

A nyolcvanas évek elejének világgazdasági körülményei között sem a mostani helyzetünk értékeléséhez, sem pedig a jövőre vonatkozó koncepciók kidolgozásához nem elegendő a második világháború utáni hosszú konjunktúra infrastrukturális fejlődésének nemzetközi tapasztalataira építeni.

A hetvenes évek új gazdaságpolitikai fejleményei, a világgazdasági korszakváltás, a mindinkább átrendeződő gazdasági súlypontok jelentős változásokat idéztek elő az infrastrukturális fejlődést meghatározó gazdasági reálfolyamatokban, módosíthatták a termelési tényezők eddigi arányait, törést okozhattak (okozhatnak) a korábbi hosszú távú nemzetközi fejlődési trendekben.

Több oldalról vetődik fel tehát annak szükségessége, hogy az újabb adatok alapján nemzetközi összehasonlítást végezzünk, s ezen nyugvó értékelést adjunk, újabb támpontokat nyújtva így a magyar tervezés számára arra vonatkozóan, mennyiben érintették a hektikus kilengésekkel is tarkított nemzetközi gazdasági folyamatok a magyarországi infrastruktúra egészének és főbb területeinek színvonalát;¹ milyen rövidebb távú és tartósabbnak mutakozó változások érzékelhetők az infrastrukturális ágazatokban foglalkoztatott munkaerő és az itt beruházott tőke mennyiségében és megoszlásában; milyen súlyponteltolódások mutatkoznak a különféle országok gazdaságpolitikájában az infrastruktúra tekintetében, valamint a szűk értelemben vett termelőbázis és az infrastrukturális háttér kapcsolódásaiban; s végül mindebből milyen következtetések adódnak a jövőre általában, Magyarországra vonatkozóan pedig különösképpen.

¹ Tudomásunk szerint a legfontosabb nemzetközi tendenciák felmérésére ez ideig csak az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága (UN ECE) és az ENSZ fejlesztési projectekkel foglalkozó szervezete (UNDP) megbízásából (a Trans-European Motorway Project keretében) általunk végzett kutatás vállalkozott [3]. Tanulmányunk számításai (elsősorban az infrastrukturális színvonalarányok tekintetében) e munkára támaszkodnak.

² *Csizmadia Magdolna* a Központi Statisztikai Hivatal főelőadója; *dr. Ehrlich Éva* kandidátus, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének tudományos főmunkatársa; *Pártos Gyula* az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének tudományos munkatársa.

A nemzetközi infrastrukturális színvonalarányok alakulása

Következtetéseink alátámasztására bemutatjuk az elmúlt két évtized négy kiemelt évére elvégzett összehasonlítás eredményeit. (Lásd az 1. sz. táblázatot.) Az infrastrukturális színvonal számszerűsítésére alkalmazott eljárás a nemzetközi adatbázison alapuló természetes mutatószámkészlet egyfajta szintetizálását jelenti.²

1. sz. táblázat

Az infrastruktúra egészéte³ jellemző pontszámok és az országok sorrendje

Országok az 1978. évi sorrend szerint	1965		1970		1974		1978	
	sor- rend	pont- szám	sor- rend	pont- szám	sor- rend	pont- szám	sor- rend	pont- szám
Norvégia	3	67	3	68	1	71	1	71
Svájc	6	63	4	67	3	69	2	70
Svédország	2	70	2	71	4	69	3	69
Dánia	4	65	6	64	6	64	4	68
Egyesült Államok	1	71	1	71	2	70	5	68
Kanada	5	64	5	65	5	66	6	67
Belgium	10	55	9	56	7	58	7	60
NSZK	7	60	7	58	8	58	8	59
Hollandia	13	49	8	56	9	56	9	59
Finnország	11	50	11	54	10	56	10	58
Ausztria	9	55	12	53	12	53	11	56
Egyesült Királyság	8	56	10	54	11	55	12	56
Franciaország	12	49	13	51	13	51	13	55
NDK	14	48	14	48	14	50	14	51
Csehszlovákia	15	43	15	45	15	45	15	46
Görögország	21	34	18	39	18	44	16	46
Olaszország	17	38	16	43	16	44	17	45
Írország	16	40	17	42	17	44	18	45
Spanyolország	22	32	21	36	20	39	19	42
Magyarország	19	35	19	38	19	40	20	41
Bulgária	18	36	20	37	21	38	21	39
Lengyelország	20	35	22	36	22	37	22	38
Portugália	23	29	23	30	23	32	23	34
Jugoszlávia	24	27	24	29	24	31	24	33
Románia	25	26	25	26	25	28	25	29
Törökország	26	17	26	18	26	18	26	19

² Az infrastruktúrán belül elhatárolt öt terület (1. közlekedés, 2. hírközlés, 3. lakásellátottság és -felszereltség, 4. egészségügyi ellátottság, 5. oktatás és kulturális ellátottság) természetes mutatóinak szintetizálásával nyert eredmény.
Forrás: [3].

³ A pontszám az országok viszonylagos (a többi országokhoz viszonyított) infrastrukturális fejlettségi szintjének mérőszáma. Az infrastrukturális pontszám 0—100 között helyezkedik el. A maximális pontértéket az az elméletileg elképzelhető ország kapná, amely a figyelembe vett valamennyi mutatószám tekintetében a legkedvezőbb értékkel rendelkezne. Az egyes országok pontszámai az infrastrukturális színvonalat ezen elméleti ország százalékában fejezik ki.

A pontszámok elsődleges rendeltetése az országok infrastrukturális színvonalarányainak megállapítása. Emellett felhasználhatók a relatív változások nyomán követésére is, mivel érzékeltek, hogy két időszak között bármely két (vagy több) ország infrastrukturális színvonala közeledett vagy távolodott-e egymástól, illetve hogy valamely ország megelőzte-e a másikat. A pontszámok azonban egy-egy ország önmagához mért infrastrukturális fejlődésének dinamikus jellemzésére közvetlenül nem alkalmasak. (A módszer részletes leírását lásd a [2] könyvben.)

A pontszámokkal kifejezett színvonalarányok legfontosabb új jellegzetességeit a következőkben foglalhatjuk össze.³

Az országok egymáshoz viszonyított infrastruktúrális színvonalában, illetve az ennek megfelelően adódó sorrendben — különösen 1974 és 1978 között — alig történtek változások. Ez magától értetődő, hiszen az infrastruktúrális állomány minden országban hosszú történelmi folyamat eredményeképpen jött létre, így rövid távon az állomány színvonalában nemigen mutatkoz(hat)nak szignifikáns változások.

Az országok infrastruktúrális pontszámaiból adódó skála felezőpontján elhelyezkedő NDK stabil határvonalat képez a nyugat-európai (és észak-amerikai) tőkésországok csoportja és a nála alacsonyabb infrastruktúrális pontszámot elért többi ország között. Ez utóbbiak csoportjába szinte kizárólag a dél-európai tőkésországok és a szocialista országok tartoznak. Ugyanakkor a legfejlettebb infrastruktúrával rendelkezők csoportját is mindvégig ugyanaz a hat ország alkotja: három skandináv, a két észak-amerikai ország és Svájc. E „mozdulatlanság” hátterében azonban igen lényeges és figyelemreméltó mozgások észlelhetők.

Amint azt az 1. sz. ábrából láthatjuk, 1970-ig az országok viszonylag egyenletesen szétszóródva helyezkedtek el az általános infrastruktúrális fejlettség mintegy 30 pont szélességű skáláján. Szembeötlő, hogy időben előrehaladva az országok egymástól jól elkülönülő pontsávok alkotta csoportokba (1978-ra a 70 pont körül, valamint az 50—60, illetve a 35—45 közötti pontszámmezőbe) tömörültek. Ez az elkülönülés mind határozottabbá válik. Az egy csoportba tartozó országok közelednek egymáshoz, a csoportok között viszont távolodás figyelhető meg. Országok közötti sorrendcserék csak a csoportokon belül észlelhetők.

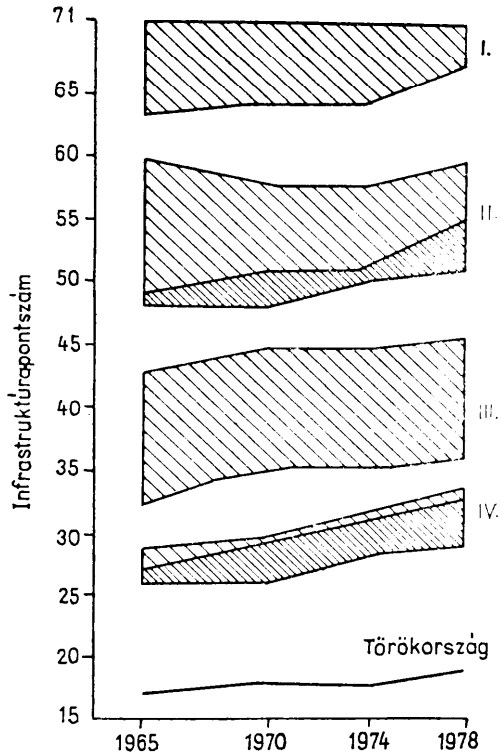
Ezt a következtetést az infrastruktúrális fejlettség alakulásának országcsoportok szerinti vizsgálata tovább erősíti. A 2. sz. ábrába foglalt adatokból figyelemreméltó következtetések vonhatók le. A vizsgált 13 éves időszak folyamán a két-két országcsoport (Nyugat-Európa—Észak-Amerika, illetve Dél-Európa és a szocialista országok) általános infrastruktúrájának színvonala közötti különbség nem csökkent, hanem változatlanul fennmaradt. A nyugat-európai országok infrastruktúrális színvonala viszont közeledett Észak-Amerikáéhoz, a dél-európai országcsoport pedig felzárkózott a szocialista országok csoportjához. A dél-európai országok helyzetének gyors javulásával a szocialista országoknak a tőkésországok infrastruktúrális színvonalához való közeledése nem következett be. Sőt beláthatóan közeli perspektívába került, hogy az — itt szerepeltetett országok között — legelmaradottabb dél-európai csoport is maga mögé utasíthatja a szocialista országokat az infrastruktúrális fejlettség tekintetében. (A dél-európai országcsoport pozíciójának javulásából adódik az is, hogy 1978-ra a pontskála alulról összenyomottabbá vált.)

Az országok infrastruktúrális sorrendjében megfigyelhető változásokra tehát az a jellemző, hogy az átrendeződés viszonylag szűk határok között zajlott, és az országcsoportok pontszámértékeinek sűrűsödésében megnyilvánuló színvonal-ki egyenlítődésre vezetett. Ez a jelenség az élen álló országok körében a legszembe-tűnőbb: az észak-európai országok és Svájc előretörték; s bár az Egyesült Államok továbbra is az élmezőnyben maradt, relatív infrastruktúrális színvonala megrekedt a fejlődésben.

Magyarország az itt szereplő 26 ország között 1974-ig a 19., 1978-ban a 20. helyet foglalta el. Bár Magyarország pontszámértékekben kifejezett relatív infra-

³ Az 1. sz. táblázatban közölt adatok — ha csak kismértékben is, de — különböznek a korábban már publikált eredményektől, így a [7] tanulmányban szereplő számítástól is. Az e tanulmány alapját képező számítás [3] ugyanis visszamenőleg is korrigált mutatószám-készletre épül.

Az infrastrukturális fejlettség szerinti országcsoportok

- I. Egyesült Államok, Kanada, Svédország, Norvégia, Dánia, Svájc,
 II. Belgium, NSZK, Hollandia, Finnország, Ausztria, Nagy-Britannia, NDK,
 III. Csehszlovákia, Görögország, Olaszország, Írország, Spanyolország, Magyarország, Bulgária, Lengyelország,
 IV. Portugália, Jugoszlávia, Románia.

Forrás: [3].

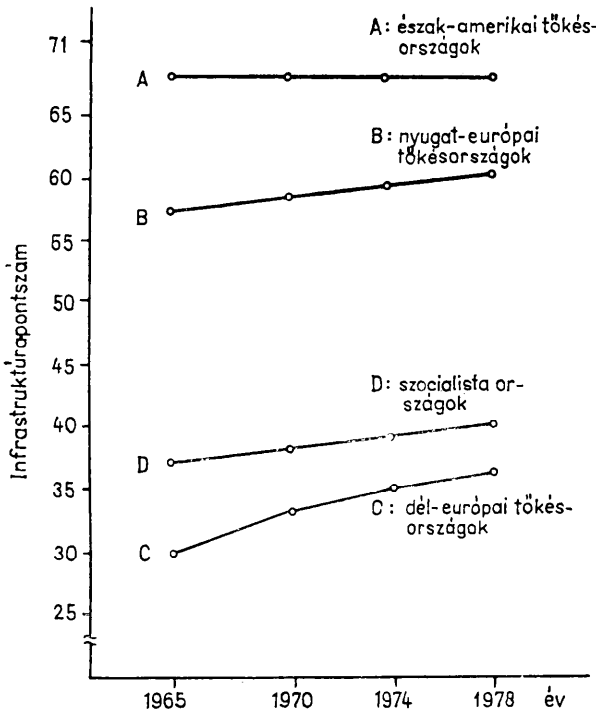
strukturális színvonala valamelyest javult e négy év során (40-ről 41 pontra), ez nem bizonyult elégségesnek a többi országgal való lépéstartáshoz. Az infrastruktúránk egyes ágazataiban megvalósított — néha nem is csekély mértékű — fejlesztés (ami az adott ágazat pontszámértékének növekedésében is kifejezésre jutott), az infrastruktúra teljes keresztmetszetében nem volt képes javítani Magyarország nemzetközi mezőnyben elfoglalt helyzetén.

A nemzetközi tendenciák arra utalnak, hogy a jövőben valamely ország csak a múltbelinél jóval nagyobb erőfeszítések árán lesz képes „kitörni” pozíciójából.

Az egyes infrastrukturális ágazatok részletekbe menő elemzésére e tanulmány keretei között nem vállalkozhatunk. (Ilyen értékeléshez a színvonalmérésnél használt adatbázis egyébként sem nyújt elég alapot.) Az infrastrukturális fejlődés legújabb tendenciáinak megrajzolásához az ágazatokra vonatkozóan csupán egyetlen megállapítást emelünk ki.

Az infrastruktúrán belül elhatárolt öt terület (közlekedés, hírközlés, lakás-

Az infrastrukturális színvonal alakulása országcsoportok szerint

A: Egyesült Államok, Kanada,

B: Norvégia, Svájc, Svédország, Dánia, Belgium, NSZK, Hollandia, Finnország, Ausztria, Nagy-Britannia, Franciaország, Írország,

C: Olaszország, Görögország, Spanyolország, Portugália,

D: Csehszlovákia, Magyarország, NDK, Bulgária, Lengyelország, Románia.

Forrás: [3].

ellátottság és -felszereltség, egészségügyi ellátás, oktatás és kultúra) egyetlen országban sem egyformán fejlett. (Lásd a 2. sz. táblázatot.) Országról országra változik az is, hogy mely ágazat színvonala a legmagasabb, illetve a legalacsonyabb, s hogy ez mekkora különbségeket jelent. Az ún. relatív különbség mérőszámából következik, hogy azokban az országokban, ahol az infrastruktúra egészének színvonala magas, az öt ágazat fejlettsége kiegyenlítettebb: a legfejlettebb infrastrukturális terület pontszáma általában másfél-kétszerese a legalacsonyabb szinten levőnek, míg az általánosan fejletlen infrastruktúrával rendelkező országokban a különbség többszörös is lehet. (Lásd a 3. sz. táblázatot.) Ebben az utóbbi országoknak az a gazdasági stratégiája tükröződik, amely egy-egy területet kiemelten fejleszt, s ez — a nemzetközi tapasztalatok szerint — a többi infrastrukturális ágazat további relatív lemaradását idézi elő. A jól kiépített infrastruktúrával rendelkező országokban viszont az egyes területek általában párhuzamosan fejlődnek: a relatív különbségek mérőszáma csökkenő vagy változatlan irányzatú.

Az infrastruktúra és főbb területeinek pontszámai és az országok sorrendje 1978-ban

2. sz. táblázat

Országok	Infrastruktúra mint egész		Közlekedés		Hírközlés		Lakásellátottság és -felszereltség		Egészségügyi ellátottság		Oktatási és kulturális ellátottság	
	sorrend	pont-szám	sorrend	pont-szám	sorrend	pont-szám	sorrend	pont-szám	sorrend	pont-szám	sorrend	pont-szám
Norvégia	1	71	4	50	9	44	1	96	2	87	3	75
Svájc	2	70	6	43	1	94	4	80	5	74	14	62
Svédország	3	69	7	42	2	65	3	83	1	88	8	69
Dánia	4	68	5	49	5	56	8	74	4	77	1	84
Egyesült Államok	5	68	1	61	4	57	5	80	17	60	2	82
Kanada	6	67	2	57	3	62	2	84	14	62	4	72
Belgium	7	60	3	51	11	43	9	74	12	64	9	66
NSZK	8	59	8	41	8	48	7	76	6	70	12	62
Hollandia	9	59	12	36	6	54	11	67	10	66	6	70
Finnország	10	58	10	38	12	42	14	60	3	81	5	71
Ausztria	11	56	14	35	7	49	12	67	15	62	10	65
Egyesült Királyság	12	56	11	37	10	43	6	79	20	56	13	62
Franciaország	13	55	9	38	13	35	10	69	9	67	11	65
NDK	14	51	13	35	18	21	13	62	11	66	7	70
Csehszlovákia	15	46	15	35	19	19	17	55	8	68	21	54
Görögország	16	46	18	31	14	28	19	54	13	62	24	54
Olaszország	17	45	19	29	16	26	16	58	21	55	18	58
Írország	18	45	16	33	15	26	18	55	19	56	25	53
Spanyolország	19	42	21	23	17	24	15	58	24	49	19	57
Magyarország	20	41	17	32	20	15	21	44	18	56	15	61
Bulgária	21	39	22	21	22	14	22	40	16	61	16	61
Lengyelország	22	38	20	29	23	12	23	40	22	55	23	54
Portugália	23	34	24	28	21	14	20	44	26	39	22	54
Jugoszlávia	24	33	23	18	24	9	24	38	25	44	20	55
Románia	25	29	26	12	25	6	25	30	23	50	26	52
Törökország	26	19	25	16	27	3	26	22	27	22	27	32
SZovjetunió ^a	..	..	27	9	26	5	..	..	7	68	17	60

^a A hiányzó lakásadatok miatt a Szovjetunió pontszámai az infrastruktúra egészére nem állapíthatók meg.
Forrás: [3].

3. sz. táblázat

Az infrastrukturális területek színvonalbeli relatív különbségének mérőszámai^a

Országok az 1965. évi infrastrukturális pontszámaik csökkenő sorrendjében	1965	1978
Egyesült Államok	1,3	1,4
Svédország	2,1	2,1
Norvégia	1,8	1,9
Dánia	1,5	1,7
Kanada	1,2	1,5
Svájc	2,2	2,2
NSZK	2,0	1,9
Egyesült Királyság	2,2	2,1
Ausztria	2,3	1,9
Belgium	1,8	1,7
Finnország	2,1	2,1
Franciaország	2,8	2,0
Hollandia	3,3	1,9
NDK	2,4	3,3
Csehszlovákia	3,7	3,6
Írország	4,5	2,2
Olaszország	3,8	2,2
Bulgária	8,9	4,4
Magyarország	5,7	4,1
Lengyelország	8,3	4,6
Görögország	5,8	2,2
Spanyolország	3,5	2,5
Portugália	3,8	3,8
Jugoszlávia	8,6	6,1
Románia	12,5	8,7
Törökország	14,0	10,7

^a Minden ország esetében a legmagasabb és a legalacsonyabb szintű infrastrukturális terület pontszámai hányadosként képeztük. Ahol ez a mérőszám kicsi, az egyes területek színvonala kiegyenlítettebb, ellenkező esetben meghatározott fokú aránytalanság tapasztalható az öt terület színvonalában.

Forrás: [3].

Az infrastrukturális színvonalarányokat alakító termelési tényezők

Az infrastruktúra teljesítőképességét a létrehozott állomány mennyiségi és minőségi jellemzői határozzák meg. Az infrastrukturális szintek alakulására viszont az infrastrukturális ágazatoknak a működtetésére és fejlesztésére fordított termelési tényezők, a beruházások és a foglalkoztatottság hatnak.

A beruházások

Az infrastruktúra közismerten a gazdaság legtökeigényesebb területe. Az infrastrukturális beruházások nagysága sokkal inkább a gazdaságok strukturális sajátosságai, semmint általános vagy infrastrukturális fejlettségük színvonalával áll kapcsolatban. Az infrastrukturális beruházásoknak az összes beruházásokból való részesedése a nemzetközi tapasztalatok szerint hosszabb távon is meglehetősen stabil. *A fejlett tőkésországok döntő többségében* — a második világháború óta mindmáig — részarányuk az összes beruházáson belül mintegy 50—60 százalékot, az energiaszektor is beszámítva pedig 70—75 százalékot tett ki. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

A szocialista országokban a tőkésországokhoz képest számottevően kisebb a beruházásokon belül az infrastruktúra fejlesztésére fordított hányad: az átlag

**Az infrastrukturális beruházások az összes beruházások százalékában
az energetikai beruházások nélkül 1965—1978 között**

Megnevezés	1965	1970	1974	1978
Nyugat-európai tőkésországok ^a	45—61	45—59	47—58	43—65
Dél-európai tőkésországok ^b	46—63	45—65	45—56	46—69
Szocialista országok ^c	26—43	26—45	29—51	29—46

^a Belgium, Finnország, Franciaország, NSZK, Írország, Hollandia, Norvégia, Svédország, Svájc, Nagy-Britannia.

^b Görögország, Olaszország, Portugália.

^c Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, NDK, Románia, Szovjetunió.

Forrás: [3].

mindössze 40 százalék (az energetikai beruházásokkal is csak 50 százalék) körüli. Külön ki kell emelni azt a sajnálatos tényt, hogy a szocialista országokban az infrastrukturális beruházások részaránya az utóbbi 20 évben nem növekedett, hanem kismértékben még csökkent is. (Magyarország e tekintetben kivétel, amiről a hazai infrastruktúra alakulásának bemutatásakor még szót ejtünk.)

Az infrastruktúrára fordított beruházások nagyságrendjét azonban lényegesen befolyásolja az, hogy mekkora az ország beruházási rátája. A tőkésországok többségében a második világháborút követően egészen az 1970-es évek közepéig a GDP-ből beruházásokra fordított hányad nagysága is meglehetősen állandó volt. Az 1970-es évek második felétől kezdődően azonban a tőkésországok jelentős részében — a recessziós jelenségekkel párhuzamosan — a beruházási ráta 2—3 százalékpontos visszaesése következett be. Az OECD-régió átlagában az 1980-as évek elején a beruházások a GDP 20—22 százalékát tették ki. Ennél lényegesen alacsonyabb az észak-amerikai beruházási ráta: mindössze 16—17 százalék.

Néhány éves időeltolódással, az 1970-es évek végétől még erőteljesebben csökkent a szocialista országok átlagában a nettó beruházásoknak a felhasznált nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya: az 1975. évi mintegy 30 százalék körüli értékről 1980-ra 22 százalékra esett vissza.

A beruházási ráták alakulását is figyelembe véve tehát azt mondhatjuk, hogy a világgazdasági recesszió mintegy 10 éve tartó időszakában a GDP, illetve a nemzeti jövedelem *csökkenő hányada* jutott mindkét országcsoportban infrastrukturális beruházásokra. Ez a tény is magyarázza (a dél-európai országcsoport kivételével) az infrastrukturális szintek konzerválódásának korábban jelzett irányzatát.

Az infrastrukturális *beruházások szerkezete* is eltérően alakult a tőkés- és szocialista országokban. Az előbbiekben az infrastrukturális beruházások kb. egy-tizedét az energiaszektorra fordítják. A kereskedelemre mintegy 9, a közlekedésre pedig 14—16 százalék jut. Az infrastrukturális beruházások csaknem felét (45—49 százalékot) a lakásberuházások és az egyéb infrastrukturális (pénzügyi, egészségügyi, környezetvédelmi, oktatási, kulturális, államigazgatási stb.) területek teszik ki.

A szocialista országokban jóval kisebb (átlagosan 10—12 százalék) a közlekedésre, s még kevesebb (átlagosan mintegy 30 százalék) a lakásberuházásokra (és az összes egyéb infrastrukturális területre) fordított beruházási hányad.

Az utóbbi években a tőkésországok többségében s a szocialista országok egy-némelyikében erősen csökkent, illetve mérséklődött az építés jellegű, és gyorsan növekedett, illetve emelkedésnek indult a gépekre és berendezésekre fordított beruházások aránya. Ez mindkét országcsoportban a fejlesztés új irányaira utal: a tőkésországokban mindenekelőtt az infrastrukturális területekre is behatoló műszaki és technológiai megújulás felgyorsulására, a szocialista országokban pedig az állománybővítés lelassulására és bizonyos modernizációs folyamat megindulására.

A munkaerő

Az elmúlt évtizedekben az infrastrukturális ágazatokban foglalkoztatott munkaerőnek az összes foglalkoztatotton belüli aránya emelkedett. Ez az emelkedés azonban — mértékét, ütemét és forrásait tekintve — eltérő volt a tőkés- és a szocialista országokban. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

5. sz. táblázat

Az infrastrukturában foglalkoztatottak részaránya az összes foglalkoztatottakon belül 1965—1978 között

	1965	1970	1974	1978
Észak-Amerika ^a	56—64	61—66	63—67	66—69
Nyugat-európai tőkésországok ^b	38—48	42—54	44—58	45—61
Dél-európai tőkésországok ^c	24—35	32—37	30—40	34—47
Szocialista országok ^d	18—36	19—36	21—43	23—43

^a Egyesült Államok és Kanada.^b Belgium, Finnország, Franciaország, NSZK, Írország, Hollandia, Norvégia, Svédország, Svájc, Nagy-Britannia,^c Görögország, Olaszország, Portugália,^d Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, NDK, Románia, Szovjetunió.

Forrás: [3].

Az 1965-től 1978-ig terjedő mintegy másfél évtizedben a tőkésországokban az infrastrukturális foglalkoztatottság részaránya szinte feltartóztathatatlanul növekedett. A foglalkoztatottak számának növekedése zömmel vagy teljes egészében az infrastrukturális munkaerőt gyarapította; az újonnan munkába lépők eleve a tercier szférában találtak munkaalkalomra. Ezzel párhuzamosan zajlott a munkaerő átáramlása a termelő ágazatokból a szolgáltatásokba. Ez azokban az országokban is biztosította az infrastrukturális foglalkoztatottság növekedését, amelyekben egyébként a foglalkoztatottak száma csökkent.

Már az 1960-as évek folyamán a fejlett tőkésországok munkaerő-állományának csaknem felét az infrastrukturában dolgozók tették ki. Mivel az infrastrukturába áramlás dinamizmusa 1974—1978 között sem tört meg, a hetvenes évek végére a fejlett tőkésországok jó részében már a tercier szektorban dolgozók tették ki a foglalkoztatottak többségét. A fejlett tőkés régió munkaerő-szerkezetét tehát egyre inkább a kétszektorság jellemzi, vagyis az, hogy a mezőgazdasági termelők minimális szintre (4—5 százalékra) való csökkenése következtében a munkaerő lényegében két gazdasági szféra: a feldolgozó ipar és az infrastruktúra között oszlik meg.

Ha ezeket az arányokat nem érik is el, de ugyancsak gyorsnak ítéelhető a változások a dél-európai — ma már gazdaságilag közepesen fejlett — országokban: a hetvenes évek végére az infrastrukturális munkaerő részaránya itt is 40 százalék fölé emelkedett.

Az infrastruktúra belső munkaerő-szerkezetét tekintve azonban sokkal differenciáltabb kép bontakozik ki. A tőkeigényes ágazatok — a közlekedés, a szállítás és a hírközlés — foglalkoztatottjainak száma az elmúlt két évtizedben ugyanis egyáltalán nem változott, sőt nem egy országban még csökkent is. Ugyancsak változatlan a kereskedelembe dolgozók aránya. Ily módon az infrastrukturális foglalkoztatottság igazán nagy növekedése az oktatási-kulturális, egészségügyi, igazgatási stb. szolgáltatásokban, az ún. kormányzati foglalkoztatottak (general government) körében történt. Részarányuk ma már megközelíti az ipari foglalkoztatottak (25—35 százalékos) hányadát. Az 1973-at követő recessziós periódus-

ban ezen tevékenységek munkaerő-felcsívó képességének rendkívül jelentős szerepe volt, erőteljes *válságtompító*, *gazdaságstabilizáló* hatást gyakorolt a munkaerő vonatkozásában is. Enélkül már a hetvenes évek közepe táján is jóval jelentősebb lett volna a munkanélküliség a fejlett tőkésországokban.

A szocialista országok infrastrukturális szintjeivel kapcsolatban megállapított relatív elmaradottság az infrastrukturában foglalkoztatottak kis hányadában is kifejezésre jut. A hetvenes évek végén a szocialista országokban — még az azonos fejlettségű tőkésországokhoz képest is — a munkaerőnek csak kisebb hányada, *átlagosan 35 százaléka dolgozott az infrastrukturális ágazatokban*. A csekély arányú infrastrukturális foglalkoztatottságot továbbra is igen nagy (és — Magyarország kivételével — változatlanul növekvő) ipari foglalkoztatottság ellentételezi, ami tehát gyökeresen ellentétes a fejlett tőkésországokra jellemző folyamattal. Bár megkésve, de az 1970-es években már a szocialista országokban is megindult az a lassú folyamat, amelyben a szolgáltatási szektor munkaerőaránya — mindenekelőtt a mezőgazdaság terhére — növekszik. Figyelemre méltó továbbá, hogy az infrastrukturális munkaerő összességében mérsékelt növekedése csupán néhány infrastrukturális ágazatra koncentrálódik: ezekben az országokban mindenekelőtt a kereskedelemben és a közlekedésben foglalkoztatottak részaránya növekedett.

A munka- és a tőkeigényesség alakulása

A két termelési tényező együttes alakulásáról a 3. sz. ábra ad képet. A fejlett tőkésországokban a hetvenes évek végére az infrastruktúra a gazdaságon belül a munkaerő és a beruházások vonatkozásában egyaránt 60—70 százalékos arányt képvisel. A szocialista országok gazdaságában mind a munkaerő, mind pedig a beruházások arányai — részben a közepes gazdasági fejlettség miatt is — lényegesen alacsonyabban (kb. 40—50 százalék), s ez megfelel az infrastruktúra gazdasági részesedésének.

A dél-európai országok fejlődése ebben a vonatkozásban eltér a többi országcsoportétól. Itt ugyanis az infrastruktúra a beruházásokból szisztematikusan nagyobb arányban részesül, mint a munkaerőből. Éppen ez az eltérő sajátosság adja talán az egyik legfontosabb magyarázatát annak a ténynek, hogy az infrastruktúra színvonalá és teljesítőképessége a dél-európai országokban fejlődött a leggyorsabban — *a gazdasági növekedéssel lépést tartva* — az utóbbi évtizedekben. Az infrastruktúra lendületes fejlődése pedig gyorsítólag hatott vissza az egész gazdaság növekedésére. A dél-európai országok számára elérhető közelségbe került a fejlett nyugat-európai tőkésországok infrastrukturális ellátottságához való felzárkózás, s megközelítik a szocialista országok csoportját.

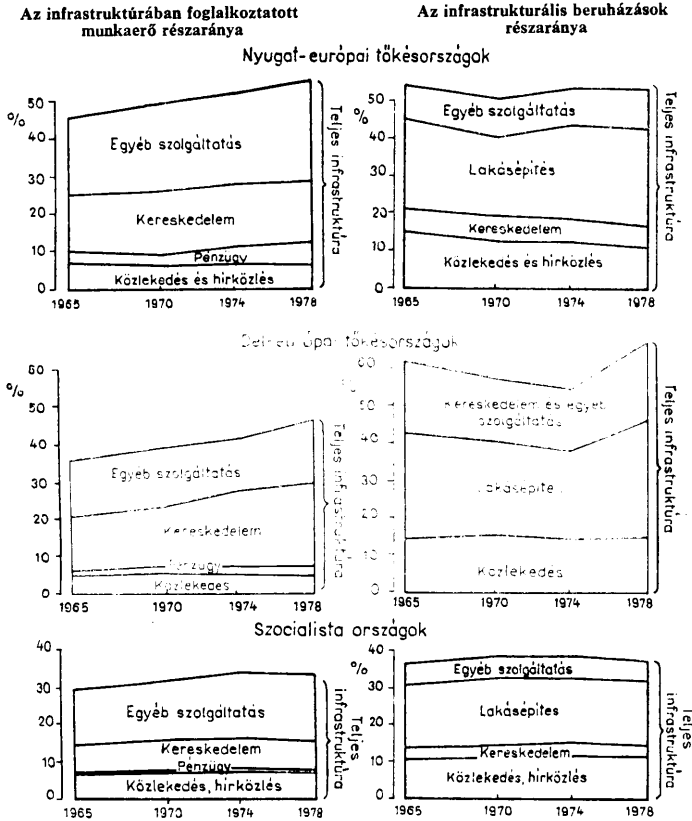
A „válságos évtized” gazdaságpolitikájának jellemzői az infrastrukturában

Tanulságos összefoglalóan áttekinteni, miként változott az infrastruktúrával kapcsolatos gazdaságpolitika a gazdasági recesszió egy évtizede során.

A tőkésországokban a gazdasági visszaesést megelőző időszakban igen erőteljes volt az infrastrukturális tevékenységek térhódítása. Ennek egyik oka, hogy a megnövekedett termelés, a mind komplexebbé váló termelési—értékesítési—elosztási folyamatok egyre fokozódó igényeket támasztottak a különféle szállítási, hírközlési, kereskedelmi, valamint — korántsem függetlenül az időközben végbement társadalmi-politikai változásoktól — a legkülönfélébb szociális-kulturális és személyi szolgáltatások iránt. Ez utóbbi szféra kiterjedése szorosan kapcsolódott a hatvanas—hetvenes évek nagy jóléti kormányprogramjaihoz.

3. sz. ábra

Termelési tényezők az infrastruktúrában

Forrás: [3].

Az infrastruktúra kiterjesztésére hosszú ideig szinte korlátlan lehetőséget nyújtott, hogy e tevékenységek jó részével szemben eleve nem vállalati, hanem nemzetgazdasági szinten támasztottak jövedelmezőségi követelményeket, finanszírozásukat jelentős részben az állam vállalta magára. A nagy tőkeigény és a befektetett tőke lassú megtérülése szükségessé tette az állam szerepvállalását, a hosszan tartó konjunktúra során „feltöltődött” államkincstárakból pedig lehetővé vált e tevékenység központi finanszírozása.

Az infrastruktúrális fejlesztéseknek az anticiklikus neokeynesianus gazdaságpolitika keretében játszott kedvező szerepe ellenére, a hetvenes évekre világosan kirajzolódottak a *szűk értelemben vett termelőbázistól mindinkább „elszakított” infrastruktúrafejlesztés korlátai*. Számos infrastruktúrális ágazatban (elsősorban az állami költségvetésből finanszírozott területeken) a gazdaság *teherviselő képességét messze meghaladó és a gazdaság működése által indokolt igényektől szerkezetileg is elváló, „öntörvényű” fejlődés bontakozott ki*, a fejlesztések „túlszaladtak”, de korántsem hozták azt a gazdasági eredményt, ami a fejlesztési erőfeszítésekkel (és a hozzájuk fűzött várakozásokkal) arányban lett volna.

A termelőszférához való áttételes kapcsolódás, a rentabilitási kritériumok bizonyos fokú kikapcsolása miatt még az elmúlt tíz évben is úgy tűnt, hogy a világ-gazdasági recesszió nem törli meg e szektor dinamizmusát. Ez a munkaerőt illetően

így is történt: az országok nagy részében 1974—1978 között nemhogy lelassult, hanem még fel is gyorsult az infrastruktúrában foglalkoztatottak arányának növekedése, míg a recesszió által különösen sújtott (s az iparban dolgozók jelentős hányadát foglalkoztató) ágazatokban egyre inkább terjedt a munkanélküliség.

A legutóbbi évek adataiból viszont már az derül ki, hogy 1978—1980 között a munkanélkülieknek az Egyesült Államokban és Svédországban kb. a fele, az NSZK-ban, Svájcban, Dániában, Belgiumban és Ausztriában mintegy 35—45 százaléka az infrastrukturális ágazatokban dolgozók közül került ki [3].

A hetvenes évek második felében a költségvetések egyensúlyának megbomlásával összefüggésben csökkenni kezdett az infrastrukturális beruházásokban az állam szerepének mértéke [14]. A beruházási ráta csökkenésében ez is kifejezésre jut. Az infrastrukturális beruházások színvonalának jelenlegi süllyedő irányzata önmagában is igen kedvezőtlen jelenség. Az infrastruktúra fejlesztése azonban még erősebben esett vissza, mint ahogyan a beruházási értékadatokban tükröződik. Ugyanis szinte minden országban (a szocialistákban is) egyre erőteljesebb tendencia — bár eltérő mértékben és arányban — a monetáris és a reálfolyamatok egymástól való elválása, elszakadása. A folyó áron kifejezve növekvő beruházások világszerte egyre szerényebb tényleges kapacitásban testesülnek meg.

Míndezek következtében az infrastruktúra gazdasági szerepe átértékelődik, s a mai költségvetési korlátok között egyre kevésbé lehetséges az infrastrukturális-szolgáltató szférát a termelőfolyamatoktól elszakítva kezelni. Emellett az infrastruktúra fejlesztése — mindenekelőtt a tőkésországokban — az eddigi „extenzív” bővülés útjáról más pályákra terelődik.

Az általános fejlődési tendenciákat áttekintve láthatjuk, hogy a *szocialista országok* infrastrukturális fejlettségi szintje — nemzetközi összehasonlításban — mind gazdaságuk általános teljesítőképességének, mind pedig iparosodottságuknak a színvonalához képest elmaradott. Ez a megállapítás az infrastrukturális fejlesztésekre fordított termelési tényezők mennyiségére, megoszlására is érvényes.

Állandó szűk keresztmetszetek, alapvető hiányok, utólagos fejlesztések, egyfajta „maradékelnv” kialakulása — ezek voltak az elmúlt évtizedek (és napjaink) meghatározó jellemzői a szocialista országok infrastruktúrájának fejlődésében, fejlesztésében. S ez annak ellenére így van, hogy szinte minden szocialista országban, szinte minden lehetséges magas szintű párt- és állami fórumon deklarálták már az anyagi és a nem anyagi infrastruktúra fejlesztésének halaszthatatlan szükségességét. A hagyományos gazdaságirányítási mechanizmusok fennmaradása, illetve a követelményekhez képest lassú változásuk, a tervezői tradíciók nem elég rugalmas változása, illetve bizonyos fokú konzerválódása következtében ma sem mondhatjuk, hogy a termelőbázis bővülésével összehangolt infrastruktúrafejlesztés a gazdasági stratégiák szerves elemét képezné. Sőt a hetvenes évek végének romló világ gazdasági feltételei közepette, a *növekedés dinamizmusának csökkenésével, újra fennáll a veszélye annak, hogy a rövid távú növekedési feszültségeket, forráshiányokat ismét az infrastruktúra háttérbe szorításával enyhítsék.*

Ezzel kapcsolatban ide kívánczik még egy gondolat. Noha mind a beruházási, mind a munkaerő-statisztikák azt mutatják, hogy a szocialista országokban kiépített termelőkapacitásnak alacsonyabb szintű és kisebb infrastrukturális „kiszolgáló” háttérrel kell megelégednie, nyilvánvaló, hogy a termelőbázis infrastruktúra iránti „igénytelensége” csak e szféra gyakorlati gazdaságpolitikai *kezelését*, nem pedig a tényleges igényeket, helyzetet jellemzi. A valóságban ugyanis a szocialista országok iparfejlődési (-fejlesztési) gyakorlata a ma ismert modellek között talán a lehető legszűkössebben infrastruktúraigényes volt. Ennek nem kis szerepe van részint az infrastrukturális feszültségek kielevezésében, a mai hiányaiban, részint pedig a szigorúan vett termelőágazatok termelékenységének, hatékonyságának alacsony színvonalában és nem kielégítő javulásában.

A szocialista országok reálfolyamatainak elemzéséből ma már világos,⁴ hogy minden szocialista országban az iparosodás alapvetően a mezőgazdasági munkaerő kimozdítása, városokba telepítése útján valósult meg. Ez az iparfejlesztés — a nemzetközi tapasztalatok szerint is — jóval nagyobb infrastruktúrális szükségleteket teremtett és teremt, nagyobb és hosszabban tartó feszültségekkel járt együtt, mint amilyent egy kiegyensúlyozottabb iparosodás gerjeszt.

A tények sorozata utal arra, hogy a szocialista országok gazdaságának infrastruktúraigényessége jóval nagyobb, mint egy hasonló gazdasági fejlettségű tőkés-országé. Ez pedig azt jelenti, hogy a mai hiányoknak, feszültségeknek egy nem is elhanyagolható része „művi”, az adott iparfejlesztési gyakorlat által teremtett hiány. Egyértelműen erre utal ugyanis az a tény, hogy nemzetközi összehasonlításban az infrastruktúrális szolgáltatások fajlagos teljesítménye (például a szállításban, az egészségügyben) még jóval fejlettebb országok mutatóit is meghaladja, mégis jelentős hiányok, szűk keresztmetszetek s — ebből adódóan — hatalmas fejlesztési igények tapasztalhatók.

A mai helyzet reális értékeléséhez látnunk kell tehát azt is, hogy a szocialista országok infrastruktúrájának jelenlegi elmaradottsága nemcsak történelmileg öröklött tényezőknél, és nemcsak a fejlesztésnek a szocialista iparosodás egész folyamata során való elhanyagolásának, hanem a létrehozott gazdasági struktúra és gazdálkodási rendszer, a felfokozott szükségletek állandó — méghozzá bővített — újratermelődésének is egyik következménye. A keletkezett hiányok és feszültségek egymásra halmozódtak, és a jelenlegi gazdálkodási rendszer igen lassú változással folytán nem csökkennek, hanem állandóan újratermelődnek ([12], [13]).

Hozzá kell ehhez még tennünk azt is, hogy a jelenlegi helyzet kialakulásában nem elhanyagolható szerepet játszott és játszik az infrastruktúrális ráfordítások és teljesítmények statisztikai, számbavételi, elszámolási, mérési és értékelési módja is, amely gyakorta rosszul orientálja a döntéshozókat. A szocialista országokban (különböző mértékben) torz az árrendszer, az infrastruktúrális teljesítményeket a népgazdasági elszámolási rendszerek általában alulértékelik, számos fontos tényező számbavétele hiányzik, és/vagy a különféle torzítások miatt nem fejez ki valóságos folyamatokat, nagyságrendeket ([4], [11]).

Ez a kép persze országonként eltérő mértékben érvényes, és jelentősen különbözik egymástól. Megfigyelhetők új tendenciák is, s leginkább Magyarországon rajzolódni ki egy újfajta infrastruktúrális fejlődés és gazdaságpolitikai gyakorlat körvonalai. Magyarországon a beruházások és a munkaerőmozgás, a fejlesztési erőfeszítések elmúlt évtizedbeli nagyságrendjei és változásai alapján egy olyan tendencia bontakozik ki, amelynek erősödésével infrastruktúránk fejlődése elhagyhatja a múltbeli pályát, s a gazdasági fejlődéshez jobban illő pályára állhat rá.

Hatások és következtetések a magyar gazdaságra

Infrastruktúránk elmaradottságának felszámolásában az utóbbi két évtizedben, de különösen a hetvenes években lényeges előrehaladást értünk el. A szocialista országok közül e téren a legnagyobb fordulat Magyarországon következett be; az infrastruktúrális fejlődés nálunk mindinkább a gazdaságpolitikai stratégia szerves részévé vált. Ebben a folyamatban csökkentek a mennyiségi hiányok, és lényeges minőségi előrehaladást sikerült elérni. A javulás egyrészt a beruházási erőforrások és a munkaerő nagyobb arányú összpontosításának, másrészt az e szférában kiszélesedett „második gazdaság” tevékenységének, de mindenekelőtt a többszektörűség kialakulásának és előrehaladásának köszönhető.

⁴ Itt és a továbbiakban felhasználjuk saját korábbi munkáinkban szerzett tapasztalatainkat ([2], [3], [8], [9], [10], [16]) és azokat a legújabb magyar munkákat is, amelyek e vonatkozásban jelentős mértékben gazdagították ismeretünket ([4], [5], [11], [12], [13], [14], [15]).

Változások a munkaerő-áramlás struktúrájában a szocialista országokban
1960—1981 (százalékpontban)

Országok		Mező- gazdasági	Ipari és építőipari	Szolgáltatási (anyagi és nem anyagi szolgálta- tások együtt)
Bulgária	1960—1970	—19,7	+11,7	+8,0
	1970—1979	—10,8	+4,4	+6,5
Csehszlovákia	1960—1970	—7,3	+1,1	+6,2
	1970—1979	—4,3	+1,3	+3,0
Lengyelország	1960—1970	—9,5	+5,2	+4,3
	1970—1979	—7,7	+3,3	+4,4
NDK	1960—1970	—4,2	+1,3	+2,9
	1970—1979	—2,5	+1,5	+1,0
Románia	1960—1970	—16,3	+10,8	+5,5
	1970—1979	—18,2	+13,8	+5,2
Szovjetunió	1960—1970	—13,4	+5,5	+7,9
	1970—1979	—4,8	+0,6	+4,2
Magyarország	1960—1970	—14,5	+9,7	+4,8
	1970—1976	—3,6	—0,4	+4,0
	1976—1981	—0,2	—2,5	+2,7

Forrás: Európai Gazdasági Bizottság: Changes in trends and conditions and growth in the 1970's and their long-term implications: centrally planned economies. Senior Economic Advisers XVIII. értekezletének tanulmánya. 1981. dec. 22. Magyarország adata 1976—1981-re vonatkozólag: Kepecs Gábor (OT Közgazdasági Főosztály) összeállítása alapján.

Az infrastruktúrára fordított beruházások és az ott dolgozó munkaerő alakulásával jól jellemezhető a magyarországi infrastruktúrafejlesztésnek a szocialista országok többségében tapasztalhatótól való eltérése: nálunk ugyanis — örvendetes módon — az infrastrukturális beruházások aránya (energetika nélkül) az 1960. évi 41 százalékos hányadról 1980-ra 50 százalékra emelkedett.

Ma még Magyarország az egyetlen olyan szocialista ország, ahol az ipari foglalkoztatottak aránya nem nő, hanem (az 1970-es évek elejétől) csökken, és ahol az infrastrukturális ágazatok nem a mezőgazdaságból, hanem mindenekelőtt az iparból (s persze az újonnan munkába lépők közül) szerzik a munkaerőt. (Lásd a 6. sz. táblázatot.) De e nagy jelentőségű és rendkívül kedvező tények alapján sincs okunk túlzott meglepedettségre. Az infrastrukturális beruházások részarányának jelzett növekedésére ugyanis szinte kizárólag a IV. ötéves tervidőszakban (1970—1975) került sor — méghozzá elsősorban az ún. nem termelő infrastruktúra vonatkozásában, azon belül is mindenekelőtt a lakásépítésre összpontosítva. Annak következtében pedig, hogy a beruházások nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya 1982-ben az 1977. évinek a felére csökkent, s ma a szocialista országok között a legkisebb, az infrastrukturális beruházások viszonylag magas hányada a korábbi időszakhoz képest jóval kisebb mennyiségeket és teljesítéseket jelent. Az infrastruktúra munkaerőforrásaiban bekövetkezett alapvető és rendkívüli jelentőségű trendváltás pedig nemigen oldotta a szolgáltatási szektorok krónikus munkaerőgondjait.

A kétségtelen és lényeges előrelépés és az elért eredmények, fejlődés ellenére *infrastruktúránk ma is elmaradott* mind a gazdasági fejlettséghez, mind az iparosodottság fokához — s így az igényekhez képest is. A legnagyobb lemaradás az infrastruktúra *hálózati* elemeinek állományában, azok előregedésében és elavultságában található. A gondokat súlyosbítja, hogy a többi szocialista országhoz hasonlóan, a magyar gazdaság mai infrastrukturális igényei is nagyobbak, mint egy hasonló

szintű tőkésországei. A hiányok és a feszültségek itt is egymásra halmozódtak, és — ha kisebb mértékben is, mint a többi szocialista országban, de — még mindig újratermelőnek [13].

Az infrastruktúrával szembeni igényeket tovább fokozta az elmúlt évtizedekben követett, témánk szempontjából korántsem körültekintő ipartelepítési gyakorlat. A hatvanas—hetvenes évek vidéki ipartelepítései ugyanis nem párosultak egy átfogó, a termelési folyamatokkal harmonizáló infrastruktúrafejlesztési koncepcióval. A telephelyválasztás sokszor kizárólagos szempontjává a szabad munkaerő-kapacitás lépett elő; általában nemigen mérték fel, hogy milyen szállítási, hírközlési, nyersanyagbeszerzési, raktározási igényeket fog támasztani a telepítés következtében kialakuló iparszerkezet.

Az eddig elmondottakon kívül a magyarországi infrastruktúrafejlesztés három fontos tanulságára kell felhívni a figyelmet:

1. Az infrastrukturális ágazatokban *számos koncepcionálisan elhibázott fejlesztést, korszerűsítést valósítottunk meg*. Az ilyen fajta „fejlesztés” jelentős eszközöket emésztett fel anélkül, hogy a valódi feszültségeket enyhítette volna. A sok közismert példa közül csak egyet említünk: az egységes telefonhálózat valóban nagy egyszeri beruházást igénylő kiépítése helyett az egyedi céltelefonhálózatok széles rendszere alakult ki, amelyek kialakítása a rendelkezésre álló számítások szerint végül is jóval többbe került (és működtetésük is sokkal drágább), mint egy modern, egységes telefon-telekommunikációs rendszer kialakítása és fenntartása ([8], [16]).

2. A gazdaságpolitika az utóbbi mintegy 10 évben — számolva a korlátozott pénzügyi lehetőségekkel — ún. prioritásokat jelölt ki, kiemelve azokat az infrastrukturális ágazatokat, amelyek fejlesztéséhez „zöld utat” kívánt biztosítani. *A kedvezményezett területek valóban gyorsabban fejlődtek — de csak más területek még nagyobb lemaradása árán*. Így ezek a kiemelések mind ez ideig tovább éltezték a meglévő ellentmondásokat és feszültségeket [8].

3. Az infrastruktúra kiépítettségének területi aránytalansági következtében *a (viszonylag) kielégítő infrastrukturális ellátottság ma szinte kizárólag a városiakok privilégiuma*. Örvedetes módon az utóbbi évek településfejlesztési koncepcióiban megfogalmazódik ez az egyoldalúság, nem utolsósorban a kis települések népességmegtartó erejének fokozásával összefüggésben. Ez a felismerés, amennyiben gyakorlati lépések követik, a városba áramlás mérséklődésével együtt tehermentesítheti a városi infrastruktúrát is, illetve csillapíthatja annak állandóan újratermelődő bővítési-fejlesztési igényeit. Másrészt módot adhat az infrastrukturális fejlesztés terheinek kedvezőbb megosztására a központi és a helyi szervek, továbbá a magánvállalkozók és a lakossági erőforrások között.

A jelenlegi ár- és elszámolási rendszer korrekciókra, változtatásokra szorít. Az infrastruktúra és az infrastrukturális szolgáltatások racionálisabb működtetéséhez mindenképpen indokolt a költségárányos áraknak a mainál jóval szélesebb körben való alkalmazása. *A költségárányos árszerkezet érvényre juttatása (juttathatósága) azonban csakis alapvető, szelektíven alkalmazott bérpolitikai, illetve szociálpolitikai intézkedésekkel együtt képzelhető el*.

Az infrastruktúra jelenlegi helyzetének megváltoztatása csak az általános gazdaságpolitikai stratégia keretében, továbbá kizárólag a gazdaságirányítási rendszer általános reformjának továbbfejlesztésével együtt lehetséges. Mivel óriásiak a viták az infrastruktúrafejlesztés mértékéről és annak módozatairól, nem árt hangsúlyozni, hogy országunk egyensúlyi helyzetének helyreállítása, gazdaságunk exportorientált fejlesztése, dinamizmusának élénkítése nem képzelhető el megfelelő háttér, azaz megfelelő infrastrukturális fejlesztés nélkül. Ez utóbbi a gazdasági stratégia megvalósításának egyik feltétele, s így hozzájárul a magyar gazdaság stabi-

lításának fokozásához is. Az infrastrukturális fejlesztés nélkülözhetetlen a termelési struktúra változtatásához, az ezekhez szükséges infrastrukturális feltételek létrehozásához, a munkaerő nagyobb mobilitásának biztosításához, az idegenforgalomhoz, a külkereskedelemben a szolgáltatások exportjának növekedéséhez, a széles értelemben vett értékesítési és kereskedelmi hálózathoz, az exportot is szolgáló raktározáshoz, megbízhatóságunk fokozásához, illetve az egész termelés folyamatos viteléhez szükséges fenntartási, karbantartási és javítóhálózat színvonalának emeléséhez.

Könnyíti ennek a feladatnak a megoldását, hogy az infrastruktúra fejlesztésének importigényessége jóval kisebb, mint az anyagi ágazatoké, következésképpen ezen a területen *a meglévő felhalmozódott hiányok, feszültségek csökkentése nem nehezíti, hanem könnyíti fizetőképességünk megőrzését, miközben lényegesen hozzájárulhat gazdasági és politikai stabilitásunk erősítéséhez is.*

A többszektorúság kialakítása és széles körű érvényesítése az infrastruktúra területein is számos eredményt, előrehaladást, hiánypótlást, feszültségenyhítést hozott. E folyamat keretében az illegális és féllegális, ún. második gazdasági tevékenységek folyamatosan a hivatalos gazdaság részévé válnak. Nyilvánvaló, hogy az egyes infrastrukturális területek természetéhez és jellegéhez igazodva más és más arányokat célszerű létrehozni az állami, szövetkezeti, a családi és magánszektor (tulajdon) egymás mellett létezése és működése tekintetében.

A többszektorúság további szélesítésének feltételei és következményei vannak:

— A szövetkezeti, családi és magán-kisvállalkozói tevékenységekhez mind nagyobb, saját megtakarításokon alapuló *tőkeképzésnek* kell kapcsolódnia. Ez enyhíti az állam fejlesztési terheit, s garanciát is nyújt a folyamatosan célratörő gazdálkodásra.

— Tovább kell folytatni a kisvállalkozások, a szövetkezeti, családi, magánvállalkozói formák szélesebb körű alkalmazását és azok állami hitelekkel való támogatásának már folyamatban levő gyakorlatát.

— Ma még nincsen meg a többszektorúság további kiterjesztésének az a feltétele, hogy ezek a gazdálkodó egységek termelőeszközöket, anyagokat, alkatrészeket legálisan, a piacon szerezhessenek be. Az ezzel kapcsolatos feltételek hiánya egyfelől hozzájárul az illegális formák és a kontártevékenységek terjedéséhez, másfelől akadályozza a szükséges kisvállalkozások kibontakozását, harmadrészt korrupciós gyakorlatot hoz magával.

— Számolnunk kell azzal, hogy a jelzett irányú fejlődés elképzelhetetlen kezdeti éles konfliktusok, vadhajtások nélkül. Ezek kezelésében nem szabad elkövetni a már néhányszor megismételt hibát: a piszkos fürdővízzel együtt kiönteni az egyébként életképes gyermeket. A többszektorúság ugyanis csak akkor hatékony, ha számítani lehet e gazdálkodási formák hosszú távú stabilitására.

— A többszektorúság nagyobb arányú elterjedésével a jövedelmek differenciálódására, a vállalkozói nyereségek felhalmozódására kell számítani. Ezért terjedésükkel együtt megfelelő adóügyi és korlátozó intézkedésekre van szükség. A jövedelem differenciálódás „egyenlőséghez” szokott közvéleményünkben társadalmi konfliktusokhoz vezet. A kisvállalkozások e hátrányos következményeit és ellentmondásait azonban hatékony működésük, gazdasági és társadalmi előnyeik, stabilizáló és feszültségcsökkentő hatásaik ellensúlyozhatják.

Néhány következtetés a jövőre

Az 1970-es évek közepe óta kibontakozott világgazdasági változások, az egyes nemzetgazdaságok szerkezeti átrendeződése következtében számos eddigi növekedési trend megtört. A világgazdaság átstrukturálódása azonban ma sem tekinthető lezárult folyamatnak. Épp ezért a jövő fejleményeinek előrejelzése során a

hangsúlyt nem annyira a különféle részarányok számszerű értékének meghatározására, mint inkább a már ma is látható s a jövőben fokozottan szerephez jutó — egymással sokszor ellentétes — folyamatoknak a felvázolására kell helyeznünk.

Az infrastruktúra és a gazdasági fejlettség színvonala közötti összefüggésből elsőként azt kell kiemelnünk, hogy a világgazdasági változások nemcsak a szűk gazdasági szféra, a termelőágazatok teljesítményét értékelték át, hanem az annak hátterét, alapját képező infrastruktúráét is, új megvilágításba helyezve az infrastruktúra korszerűségét, szerkezeti elrendeződését. Számos infrastrukturális ágazat, létesítmény teljesítménye leértékelődött, az 1960-as, 1970-es évek fejlesztései túlméretezetteknek, esetenként feleslegesnek vagy korszerűtlennek bizonyultak, miközben más területeken — például a hírközlésben, a közlekedésben, de az oktatásban is — torzulások, számottevő hiányok, feszültségek alakultak ki.

Mi várható az infrastruktúra globális színvonalának jövőbeli alakulásában? Semmiképpen sem tételezhető fel a jelenlegi fejlettségi sorrend bármiféle radikális átrendeződése az elkövetkező évtizedekben. Valószínűnek tartjuk azonban, hogy továbbra is *folytatódni fog* — ha az elmúlt időszakhoz képest lassuló ütemben is — *a fejlettségi mezőny összehúzódása*. A változások lassúságát azonban valószínűvé teszi a fejlesztési források szinte mindenütt jelentkező hiánya, s a rövid távú gazdasági gondokat előtérbe helyező feszültségek, egyensúlyzavarok szinte mindenütt fellelhető problémái.

Feltételezhető azonban, hogy az országok továbbra is elkülönült csoportokba tagolódnak. Így a csoportok közötti fejlettségi különbségek növekedése egyáltalán nincs kizárva, s *a homogenizálódás, a fejlettségi mezőny összehúzódása inkább a fejlettségi zónákon belül várható*. A nemzetközi tapasztalatok arra utalnak, hogy az infrastruktúra fejlődése korántsem egyenletes folyamat, meghatározott minőséget jelző csomópontokat elérve a fejlődés lelassul.

Ami az egyes országcsoportokat illeti: szinte bizonyosra vehetjük, hogy az *észak-európai országok* az infrastruktúra vonatkozásában tartósan átvették a vezetést az e tekintetben megtorpant Egyesült Államoktól. *A dél-európai országok* további gyors előretörése — amely a hatvanas-hetvenes évek másik domináns fejleményének bizonyult — már bizonytalanabban ítélnél meg: mivel a korábbi gyors fejlődés alapjául szolgáló erőforrás-koncentráció (elsősorban az infrastrukturális hálózatba befektetett összeg) a hetvenes évek közepén elapadtak, a korábbi trend folytatódására csak akkor lehet számítani, ha a rövid távú gazdasági gondokon, az egyensúlyi nehézségeken sikerül úrrá lenniük, s az infrastruktúra továbbra is kiemelt szerephez jut a fejlesztésekben.

A szocialista országok helye a nemzetközi rangsorban várhatóan a jövőben sem igen módosul. Látványos felzárkózásukra már csak azért sem számíthatunk, mert az európai tőkésországok a gazdasági recesszió ellenére is további fejlesztéseket valósítottak meg a különféle infrastrukturális ágazatokban. A szocialista országoknak az ellátottságban mutatkozó hiányai mellett pedig a hálózati elemek előregedésével, a zsúfoltság fokozódásával és az emiatt is magasabb működtetési költségekkel is szembe kell nézniük. A szocialista országokban létrejött gazdasági-szervezeti struktúra és gazdálkodási rendszer az infrastruktúrával szemben — mint arra rámutattunk — felfokozott igényeket támaszt. Ezért az infrastruktúra jelenlegi helyzetének számottevő megváltoztatása nem képzelhető el a szocialista országok gazdaságirányítási rendszerének alapos átalakítása nélkül. Az e téren mutatkozó halogatás, egy helyben topogás csak súlyosbítja a gazdasági előrehaladás nehézségeit, élezi azt az ellentmondást, amely a gazdaságok extenzív irányú továbbfejlesztésének lehetetlenülése és az intenzív gazdaságfejlődési típusra való igazi átállás halasztódása között jelentkezik.

Az infrastrukturális ágazatokban *lekötött termelési tényezők* globális hányadát

illetően sem várhatunk lényeges nagyságrendi változásokat a *tőkésországokban*. A fejlesztési források megcsappanása — a rövid távú gazdasági nehézségek előtérbe kerülésével, a költségvetési deficitek tornyosulásával összefüggésben — természetesen átmenetileg jelentős feszültségeket válthat ki. A finanszírozási gondok jelentkezése, az állami szerepvállalásnak a költségvetések csökkenésében kimutatható visszahúzódása, a gazdasági reálfolyamatoktól sokszor elszakadt infrastrukturális fejlesztések (elsősorban az ún. nem termelő ágazatokban) természetesen jelentős belső szerkezeti átrendeződést fognak maguk után vonni. Ezt már csak az is indokolja, hogy a világgazdasági versenypozíciók javítása, a hatékonyság fokozására irányuló széles körű törekvés sok új infrastrukturális igény kielégítését teszi szükségessé. Ezért feltételezhető, hogy a jövőben is fennmarad a beruházási szerkezetben az infrastruktúra 60-70 százalékos részesedése, de — az állami szektor átrendeződésével párhuzamosan — a szociális célokra és a szolgáltatásokra fordított kiadások csökkennek, míg az új termelőágazatok hatékonyabb működését, versenyképességének javítását elősegítő infrastrukturális hálózatok és szolgáltatások kiépítésére, fejlesztésére befektetett összegek — például a hírközlés, a közlekedés, de még az oktatás, főként a szakmai átképzés területén is — növekednek.

A szocialista országokban is — ha alapvetően más jelleggel, de — az 1970-es évek világgazdasági változásai, a növekedés lelassulása kiélezte az infrastrukturális beruházások problémáit. Mint bemutattuk, a szocialista országokban az egyébként is infrastruktúraigényes termelőkapacitások háttéréül szolgáló infrastrukturális hálózat és szolgáltatás fejlesztésére fordított beruházási összegek a gazdaság teljes beruházásain belül mintegy 10-15 százalékponttal kisebbek. E két tényező (az infrastruktúraigényes iparszerkezet és az infrastruktúra fejlesztésére fordított összegek kisebb hányadának) egyidejű és tartós hatása kumulálódik a mindinkább kiéleződő hiányokban, zsúfoltságban, elhasználódásban.

A gazdasági növekedés hetvenes évek végi, nyolcvanas évek eleji lelassulása ebben a helyzetben fokozza annak lehetőségét, hogy a hosszú időn keresztül követett infrastruktúrafejlesztési modell — az ún. utólagos fejlesztés típusa⁵ — végérvényesen szákutcába jusson. A tradicionális gazdaságstratégiai logika számára ugyanis a rövid távú gazdasági nehézségek áthidalására a legkézenfekvőbb megoldás a nagy tőkeigényű infrastrukturális rekonstrukciók, fejlesztések elhalasztása. Fennáll tehát a veszélye annak, hogy a restriktív — különösen a beruházások visszafogásában kifejezésre jutó — gazdaságpolitika egyik fő kárvallottja (az eddigi gyakorlatnak megfelelően) az infrastruktúra legyen,⁶ s ez tovább fokozhatja a sok területen már amúgy is számottevő feszültségeket.

Az infrastruktúrában foglalkoztatott munkaerő jövőbeli változásait vizsgálva

⁵ Az ún. utólagos infrastrukturális fejlődés a szocialista iparosítás megindulásának időszakától az európai szocialista országokban vált jellemzővé a második világháborút követően.

A gazdaság általános fejlettségétől, iparosodottságának színvonalától és ütemétől elmaradó „utólagos infrastrukturális fejlődés-fejlesztés” egy-egy rövidebb időszakra az ipari fejlődés gyors ütemét teszi lehetővé, különösen olyan — elsősorban szocialista — országok számára, amelyek a gazdasági fejlődésben való lemaradás után már megindultak az iparosodás útján, s amelyek minél gyorsabban, előre kidolgozott célrendszer alapján akarják pótolni lemaradásukat. A gyors mennyiségi előrehaladás azonban más oldalról azzal jár, hogy az iparosodás folyamatos előrehaladásához szükséges infrastrukturális keretek viszonylagosan (az iparosodottság már elért színvonalához képest), és egyes területeken abszolút értelemben is, mind szűkebbé, továbbá mind elavultabbá és korszerűtlenebbé válnak, míg végül az infrastrukturális feltételekben olyan szűk keresztmetszetek jönnek létre, amelyek már kifejezetten gátolják az induláskorinál sokkal fejlettebb gazdaság előrehaladását, a termelés és az élet-színvonal további emelését. (Bővebben lásd [2] 154—169. l.)

⁶ Vö. Lackó Mária: A hátrány megőrzése (Szabályosságok a kommunális beruházások alakulásában, 1961—1980). Közgazdasági Szemle, 1984. 3. sz. (A szerk.)

a fejlett tőkésországokban valószínű az elmúlt időszakban kialakult makroarányok stabilizálódása. E mellett a következő érvek szólnak:

— Az infrastruktúrában foglalkoztatott munkaerő növekedésnek túlnyomó — helyenként kizárólagos — része a szűk értelemben vett szolgáltatásokban, köztük is elsősorban az állam által foglalkoztatottak számának gyarapodására vezethető vissza. A költségvetési deficittek széles körben tapasztalt növekedése azonban világosan kirajzolta a szféra további növekedésének határait is. Az elkövetkező években az országok többségében nemigen állnak rendelkezésre finanszírozási források e szféra további bővítésére, s termelési-társadalmi igények sem indokolják további fejlesztésüket. Számos ágazatban — például az oktatásban — már eddig is a gazdaság szükségleteit meghaladó, illetve attól szerkezetileg eltérő túlfejlesztés (-fejlődés) ment végbe, s a jövőben inkább ezek korrekcióira számíthatunk.

Ezt húzza alá a munkanélküliség nemek, korcsoportok és foglalkozási ágak szerinti elemzése is. Eszerint ugyanis a munkanélküliség elsősorban a nőkre és a fiatalokra, valamint az ügyviteli-értelmiségi dolgozókra terjed ki. Egyúttal ezek azok a rétegek, amelyek jellemzően az infrastruktúrában s a szolgáltató szférában tevékenykednek.

— A foglalkoztatási gondok szinte egyetemes súlya miatt azonban nemigen tarthatjuk valószínűnek (a ma sok helyütt hangoztatott ez irányú gazdaságpolitikai szándékok, törekvések ellenére sem) e szféra arányának csökkenését. A kialakult makroszerkezeti nagyságrendek ugyanis olyan jelentősek, hogy már csak ennél fogva is az itt foglalkoztatottak létbiztonsága majd mindenütt elsőrendű politikai tényezővé vált. Tehát sokkal inkább a szolgáltatási munkahelyek eddigi gyarapodásának megtorpanására, majd az eddigieknél lassúbb növekedésére számíthatunk.

A szocialista országokban — miként a beruházásoknál — a munkaerő esetében is fordított előjelűek a problémák. Az itt foglalkoztatottak hányada ugyanis szignifikánsan alacsonyabb; az infrastrukturális szolgáltatások színvonal-emelkedésének szűk keresztmetszetévé — különösen a munkaerő-igényesebb területeken — a munkaerő vált.

Az infrastrukturális szolgáltatások alacsony színvonala már az ipar hatékonyságjavulását is súlyosan fékező tényezővé vált, a rossz hatékonysággal dolgozó iparból pedig csak nagyon lassan tud kiáramlani a munkaerő. Az így kialakuló bővös körből a kiutat csakis az egész növekedési pálya, a gazdaság szervezeti és irányítási mechanizmusának következetesebb érvényesítésével és az átalakítás gyorsításával párhuzamosan lehet megtalálni. Az új növekedési pályák mindenképpen a termeléshez, az iparágakhoz jobban illeszkedő infrastrukturális szolgáltatást igényelnek. Várható tehát, hogy a már említett feltételek megteremtése esetén a szocialista országokban az infrastruktúrában foglalkoztatottak részaránya az elkövetkező időszakokban tovább emelkedik.

A magyarországi infrastruktúrafejlesztés súlypontjai tekintetében a következő évekre — véleményünk szerint — csak szerényebb fejlesztést lehet megcélozni; mégpedig egy-egy infrastrukturális területen belül csupán egy-egy olyan részterületet, szeletet lehet kiválasztani (tehát nem egy egész ágazatot), amelyek a legszűkebb keresztmetszetet képezik, s amelyek fejlesztését egy vagy két öt éves terv keretében meg is lehet oldani. Ilyenek lehetnek például

- a raktárhálózat kiépítése és modernizálása,
- a tanácsi és mezőgazdasági utak fokozatos kiépítése és
- a telefon-telekommunikációs hálózat korszerűsítése.

E részterületek fejlődése feltétele a hatékonyság- és exportorientált gazdasági stratégia megvalósulásának is.

A magyar hosszú távú tervezés rendszerében figyelmet érdemel a regionális fejlesztéssel összehangolt infrastruktúrafejlesztési koncepció, amely településnagyi

ság szerint határozza meg, milyen fajta infrastrukturális intézményeket és szolgáltatási létesítményeket kell létrehozni, illetve milyen igényeket kell kielégíteni alapkaton (falvakban), középfokon (nagyobb településeken) és felsőfokon (megyei központokban és nagyvárosokban). E program megvalósítását célszerű lenne a következő öt éves tervben elindítani. Jelentősége abban van, hogy tovább erősíti a vidéki, falusi települések népességmegtartó képességét, széles spektrumban a gazdálkodási és életfeltételek együttes és egyidejű javítását szolgálja, és stagnáló, sőt átmenetileg csökkenő életszínvonal mellett is hozzájárulhat a társadalmi közérzet javításához, a társadalmi megelégedettség és tűrőképesség fokozásához.

Hivatkozások

- [1] *Balassa Ákos*: Az infrastruktúra fejlődésének fő vonásai és problémái az 1970-es években. Gazdaság, 1976. 4. sz.
- [2] *Csernok Attila—Ehrlich Éva—Szilágyi Gyula*: Infrastruktúra. Korok, országok. Kosuth Könyvkiadó, 1975.
- [3] *Csizmadia Magdolna—Ehrlich Éva—Pártos Gyula*: Development trends in infrastructure. ECE-UNDP, 82-20359, 1982.
- [4] *Dániel Zsuzsa*: Az infrastruktúra értékelési és mérési problémáiról. Gazdaság, 1980. 4. sz.
- [5] *Dudás János—Jasperné Darvas Mária*: A lakosság infrastrukturális ellátását szolgáló beruházások. Statisztikai Szemle, 1982. 1. sz.
- [6] *Ehrlich Éva*: Infrastruktúráról, fejlesztésének feltételeiről és irányairól. Gazdaság, 1977. 2. sz.
- [7] *Ehrlich Éva—Szilágyi György*: Infrastruktúránk nemzetközi összehasonlításban (1960—1974). Közgazdasági Szemle, 1980. 2. sz.
- [8] *Ehrlich Éva*: Észrevételek „Az infrastruktúra 2000-ig szóló hosszú távú fejlesztéséről” c. elgondoláshoz. Kézirat, 1983.
- [9] *Ehrlich Éva*: Developments trends in infrastructure. An international comparison. Tanulmány egy, az IIASA által szervezett nemzetközi tanácskozársra a szolgáltatási szektor témakörében. Kézirat, 1983. július.
- [10] *Ehrlich Éva*: International and Hungarian development trends in infrastructure. Tanulmány az amerikai—magyar közgazdász-találkozóra. Budapest, 1983. november 30—december 2.
- [11] *Hoch Róbert*: Az infrastruktúra fejlesztésének szükségessége. Gazdaság, 1982. 4. sz.
- [12] *Major Iván*: Szállítási feszültségek és a szállítási piac működése. Közgazdasági Szemle, 1983. 4. sz.
- [13] *Major Iván*: Az infrastruktúra és a gazdasági fejlődés néhány összefüggése a magyar gazdaságban. Kézirat, 1983.
- [14] *Muraközi László*: Folyamatosság és változás a hetvenes évtizedben. Kézirat, 1983.
- [15] *Simán Miklós*: A szolgáltatások egyes gazdasági kérdései. Kandidátusi értekezés, 1982.
- [16] Az iparfejlesztés és az infrastruktúra kölcsönhatása. IOMFB-tanulmány (23-7902 -ET) 1981.
- [17] Elgondolások az infrastruktúra 2000-ig szóló hosszú távú fejlesztéséről. Kézirat. Az OT Távlati Tervezési Főosztálya. 1983.

Eladósodás, fizetéseképtelenség, átütemezés

(Általános elvek, nemzetközi tapasztalatok)

Lőrincné Istvánffy Hajna

Mind több ország esetében hangzik el a bejelentés, vagy merül fel a gyanú, hogy az adott gazdaság fizetéseképtelenné vált. Mit is kell eladósodáson értenünk? Milyen adósságállomány, illetve adósi pozíció esetében beszélhetünk eladósodottságról? Miként a nemzetközi kereskedelemben, úgy a nemzetközi hitelforgalomban is az országok többfajta minőségben vehetnek részt: hitelnyújtóként, hitelfelvevőként, valamint — hitelek reexportját lebonyolítva — közvetítőként léphetnek föl a hitelpiacokon. Amíg az országok e három minőségben váltakozva szerepelnek a nemzetközi kölcsöntőke-forgalomban, pozíciójuk — legalábbis hosszabb távon — kiegyenlített marad, hiszen egyszer nettó hitelezők, máskor nettó adósok, sőt az is lehetséges, hogy hitelforgalmuk szaldója nemcsak dinamikusan, de rövid távon is egyensúlyban lesz.

Előfordulhat — és az elmúlt évtizednek ez az egyik legjellemzőbb világgazdasági fejleménye —, hogy a reálgazdasági és a pénzügyi feltételek sajátos alakulása folytán az országok tartósan egyfajta minőségben vesznek részt a nemzetközi tőkeforgalomban. A nettó adósi pozíció kialakulása önmagában még nem baj, feltéve, hogy az nem válik tartóssá. De ha egy ország folyamatosan külföldi hitelfelvételekre kényszerül, szinte kivédhetetlenül *eladósodottá* válik, amin elviselhetetlen terheléssel jár az adósi pozíció kialakulását értjük.

Vajon milyen okok készíthetnek-kényszeríthetnek egy országot arra, hogy hosszabb időszakon át nettó kölcsöntőkeimportot bonyolítson le? Jóllehet szinte minden eladósodott ország esetében konkrét kül- és belgazdasági körülmények alapján specifikus okokat találhatunk, meghatározhatók olyan általános okok is, amelyek a túlzott eladósodás mögött mindig fellelhetők. A nettó kölcsöntőkeimport — a nemzetközi tőkemozgások általános természetével egyezően — alapvetően kettős jellegű lehet. Egyfelől szolgálhatja a folyó fizetésimérleg-hiányok eltüntetését, azaz a devizális forgalomban egyenlegező szerepet játszhat. Másfelől sor kerülhet ún. autonóm tőkemozgásra is, mely — függetlenül a folyó fizetési mérleg szaldójától, annak a devizakészletekre kifejtett hatásától — valamilyen egyéb cél finanszírozását teszi lehetővé. Az életben természetesen a kétfajta tőkeimport párhuzamosan jelenik meg; az eladósodott országoknál általában mindkét hitelfelvételi indíték megfigyelhető, bár ezek arányában — különösen az eladósodási folyamat kezdetén — lényeges különbség áll fenn.

Az eladósodási folyamatnak tehát nincs egyértelmű fizetésimérleg-jellemzője. Az első esetben a külföldi hitelfelvételek ellenére sem válik aktívvá a mérleg, míg az autonóm jellegű tőkeimportnál az eladósodási folyamatot — legalábbis az indulásakor — aktív fizetésimérleg-szaldó kíséri. A nettó kölcsöntőke-importőr országok közös vonásaként a belső gazdasági és a monetáris egyensúly megbomlását

emelhetjük ki. Az egyenlegező típusú tőkeimportnál a reálszféra pénzigényét meghaladó pénzkínálat, az autonóm típusú tőkebeáramlásnál viszont a pénzszűke kényszeríti ki a külföldi tőke folyamatos bevonását. Az eladósodás további közös jellemzője, hogy gazdasági, pénzügyi és nem utolsósorban politikai adottságaik folytán az érintett országok a külső eszközbevonásnak elsősorban — gyakran kizárólag — a hitelfelvételi formájával élhetnek. Működő tőke beáramlására (ami pedig az eszközhiányon az eladósodás fokozódása nélkül enyhíthetne) nemigen kerül sor.

Az eladósodottsághoz vezető út fizetésimérleg-következményei eltérők lehetnek, a fizetési problémák bekövetkeztekor viszont már egységes a kép: az ország képtelen folyó fizetési forgalmát egyensúlyba hozni, s a folyó fizetések passzívumát a tőkeforgalom segítségével már nem — vagy csak elfogadhatatlan áron — lehet finanszírozni. Az eladósodás egy sajátos öngerjesztő folyamat következménye; a korábban felvett hitelek törlesztése megkívánja a folyamatos új hitelfelvételt. Nemcsak az a fontos, hogy mekkora adósságállományt halmozott fel egy ország. Sokkal lényegesebb kérdés, vajon az adósságállomány megszüntetése remélhető-e önerőből, vagy objektíve szükséges a külső finanszírozás. Ez utóbbi esetben — az ország gazdasági potenciálja alapján — adottak-e a folyamatos külső refinanszírozás reális esélyei? Mekkora bizonytalansággal kell számolni? Hol húzható meg az adott ország külső eladósodásának a felső határa?

E tanulmányban mindenekelőtt azt vizsgáljuk, melyek a nemzetközi hitelpolitikai döntések legfontosabb szempontjai; s milyen korlátok között mozog a hitelpolitika. Kiemelt kérdésként foglalkozunk azzal, milyenek a gazdaság-, illetve a pénzügypolitika választási lehetőségei az eladósodási probléma bekövetkeztekor. Nem térünk viszont ki az eladósodási folyamatot nagymértékben erősítő világgazdasági tendenciákra, valamint az eladósodást kikényszerítő belső egyensúlyi problémák alapösszefüggéseire. Végül lényeges vizsgálati szempontként hangsúlyozzuk, hogy az eladósodási probléma gazdaság- és pénzügypolitikai vetületének, következményeinek az általános elemeit kívánjuk kiemelni. Az eladósodott országok között a társadalmi-gazdasági berendezkedést, a gazdasági fejlettségi szintet illetően lényeges különbségek állnak fenn, hiszen az eladósodás köztudottan nemcsak a harmadik világ, de több fejlett tőkés- és szocialista ország problémája is. E cikk keretében az eladósodási probléma kivédésének, illetve megoldásának az *általános elveivel* foglalkozunk, amelyek az országok politikai-gazdasági viszonyaitól függetlenül érvényesek, de nem térünk ki részletesen az egyes országok specifikumaira s a konkrét helyzetüket kialakító tényezőkre.

A nemzetközi hitelpolitikai döntések alapvető szempontjai

A nemzetközi hitelpolitika a deviza-, illetve — még tágabb megközelítésben — az általános pénzügypolitika részeként a gazdaságpolitikai célokat támogatja. Feladata, hogy elősegítse az országnak a nemzetközi tőkeforgalom áramlataiba való megfelelő bekapcsolódását, pontosabban azt ne akadályozza. Amennyiben egy országban az áruforgalom igényeihez viszonyítva pénzszűke alakult ki, a nemzetközi hitelpolitika célja e tőkehiány külső forrásokból való eltüntetése lehet. Liberalizált pénz- és tőkeforgalom esetén az állam (jegybank) és a magángazdaság hitelfelvételei egyaránt elősegíthetik a belső monetáris egyensúly helyreállítását. Kötött devizagazdálkodást folytató országokban a nemzetközi hitelpolitika elvi irányítása mellett annak gyakorlati megvalósítását is hivatalos szervek végzik. Így ez utóbbi esetben a devizális hatóság a kizárólagos jogkör mellett hatványozott felelősséget is visel a nemzetközi hitelpolitikai döntéseket illetően.

A külföldi hitelfelvétel olyan lehetőség, mellyel egy ország kedvezően hidalhatja át a forráshiányokat. A tőkeimport kitágítja a fejlesztési lehetőségeket, növeli a hazai megtakarításokat. Általános előnye, hogy rugalmasabb fizetésiméregpolitikát tesz lehetővé. Az ezzel a lehetőséggel élő ország nincs arra kényszerítve, hogy gazdaságpolitikai, fejlesztési koncepcióját mereven és egyoldalúan alárendelje a fizetési mérleg egyensúlyi követelményének. Megvalósíthat olyan beruházásokat is, amelyekhez az adott pillanatban saját eszközökkel nem rendelkezik.

A hitelfelvételi politika¹ kulcskérdését a felvenni kívánt külföldi hitelek mennyiségének a meghatározása képezi. Alapvető — nemcsak a gazdaság-, hanem az általános politikai irányvonalat érintő — döntésről van szó. A külföldi hitelfelvétel mértékét egyfelől az ésszerű befektetési igények, másfelől a visszafizetés objektív keretei határolják be. Az adott gazdaságban megfelelő hatékonysággal felhasználható külföldi tőke mennyiségét — mint „óhajt” — a gazdaság adósságszolgálati kapacitása általában jelentősen mérsékli, azaz végső soron a *törlesztési képesség alapján kell eldönteni, mennyi külföldi hitel vehető fel.*

A hitelfelveteleket tehát a finansziális és a gazdaságossági feltételek együttesen határozzák meg. Mindkét terület azonos fontosságú, hiszen hiába lenne képes egy ország X Mrd \$ zavartalan visszafizetésére, ha ekkora összeg befektetésére — az adott körülmények között — a gazdaság nem, vagy csak a hatékonyság jelentős csökkenése árán volna képes.² Ez utóbbi típusú korlátok nem hatékonyak, hiszen ha a külső eszközök jövedelméhez befektetését bizonyos körülmények akadályozzák, úgy a visszafizetéshez szükséges eszközöket sem lehet kitermelni. A törlesztés tehát csak a meglévő eszközök (tartalékok) felhasználásával lehet zavartalan. Ekkor természetesen értelmetlen a hitelfelvétel.

Hasonlóképpen irréális az a döntés, mely X Mrd \$ hitel felvételét irányozza elő, bár a gazdaság külső piaci teljesítményét figyelembe véve középtávon az ország ennek egytizedét sem képes visszafizetni. E hitelfelvétel, bármilyen hatékony beruházási elképzelésekről legyen is szó, értelmetlen. A külföldi hitelből finanszírozott beruházások hatékonyságát azonban nem is lehet kizárólag belgazdasági szempontok alapján minősíteni: *a hatékonyság kritériumát az ország nemzetközileg elismert teljesítményének a fokozása jelenti.* Ha ez egyáltalában nem remélhető, akkor erősen megkérdőjelezhető a külső forrásból való finanszírozás jogossága.³ A két minősítési szempont erősen összefonódik. Hiszen minél hatékonyabb a külföldi tőke befektetése, annál inkább javul a jövőbeli adósságszolgálati képesség.

A hitelfelvétel mérlegelésekor döntő szempont a hitelezők hozzáállása is, vagyis az, hogy *mennyi hitelt lehet felvenni.* Első látásra a hitelnyújtási hajlandóság nem tűnik szigorú korlátnak, mivel úgy gondolhatnánk, hogy ha egy adott hitelforrásból nem szerezhető is be a teljes igényelt hitel, a nemzetközi hitelpiacok globális kínálatából biztosan hozzá lehet jutni a kívánt összeghez. A hitelt azonban nem általában veszik fel, hanem konkrét forrásból, meghatározott formákban s az ezek által meghatározott konkrét feltételek mellett. A gazdaság reális külföldi hiteligenyét (amelyen az ésszerű hatékonysággal beruházható és önerőből megfelelő biztonsággal visszafizethető hitelvolument értjük) tehát igenis szembesíteni kell a rendelkezésre álló hitelforrások kínálta lehetőségekkel. Sőt indokolt először a külső lehetőségeket számba venni, hiszen hogy egy hitel mennyire gazdaságos

¹ A továbbiakban eltekintünk a nemzeti hitelpolitika másik alapirányzatától, amikor is az országra a tartós nettó hitelezés a jellemző. Az eladósodási probléma szempontjából nyilván csak a hitelfelvételi politika hatékonysága a fontos.

² Ha például hiányzik az infrastruktúra, a szakemberek vagy a nyersanyagok, az energiahordozók drágán szállíthatók.

³ A nem termelő jellegű beruházásoknál is lehet bizonyos áttételeken keresztül remény arra, hogy a külföldi hitel segítségével a gazdaság teljesítménye a külső piacokon is fokozódik, s így a forráshiány némileg — ha nem is a teljes felhasznált külföldi hitel értékével — mérséklődik.

beruházást biztosít, az alapvetően a hitel költségein múlik. Így a külső és a belső feltételek párhuzamos elemzése és egybevetése az optimális hitelfelvételi döntések szükségszerű előfeltétele.

A hitelpolitikai döntések kockázatai

A hitelfelvételi döntéseket igen megnehezíti, hogy gyakorlatilag mindenütt becslésekre kell támaszkodni. Az adósságszolgálati képesség előrejelzése például a következő hibalehetőségeket rejti: a hitelek zöménél nem lehet biztosan felmérni a kamatfizetési terheket; igen sok külső és belső tényező összhatásaként alakulnak az adósságtörlesztésre felhasználható jövőbeli devizabevételek; az export- és az importárak, a kivitel, illetve a bevétel mennyisége, az egyéb folyó tételekkel, az idegenforgalommal stb. kapcsolatos bevételek és kiadások egyenlege mind igen nehezen és nagy hibahatárok között prognosztizálható értékek.⁴

A hitelvolumenre vonatkozó döntés kockázata kétirányú lehet: túl optimistán mérik fel az adósságszolgálati képességet, illetve alábecsülik a jövőbeli hiteltörlesztési lehetőségeket.

Az első esetben a gazdaságtól nagyobb összegű adósságszolgálat finanszírozását remélik, mint amekkora a tényleges teljesítménytöbblet alapján lehetségesé válik. Ez a hiba egyértelműen fokozza a fizetésimérleg-problémákat: a túlzott mértékű hitelfelvétel törlesztési igénye előbb-utóbb újabb hitelfelvételeket tesz elkerülhetetlenné.

Vajon milyen hibák csúszhatnak be az adósságszolgálati kapacitás előrejelzésébe? Kisebb adósságszolgálatra számítanak, változatlan vagy netán csökkenő kamatterherrel számolnak a lebegő kamatozású hiteleknél; nagyobb devizabevételre (többletre) gondolnak, mint amit az új kapacitások valójában kitermelnek; szélsőséges esetben a tervezett devizatöbblet teljes egészében elmarad. Előfordulhat, hogy az új kapacitások megfelelnek a várakozásnak, de a külpiazi kereslet változása miatt a kivitel mennyisége és/vagy az exportárak csökkennek. Ha mindez a cserearányok lényeges romlásával párosul, s az importkereslet árrugalmassága csekély, akkor emiatt az importkiadások az export- s egyéb folyó bevételek mind nagyobb hányadát kötik le. E sokféle hibalehetőség legszembetűnőbb közös jellemzője, hogy a döntést hozó személyek (szervek) hatáskörén kívül eső tényezők játszzák a főszerepet az adósságszolgálati nehézségek kialakulásában.

Az adósságtörlesztési képesség túlzottan optimista becslése önmagában nem olyan hiba, amely egyértelmű számonkérést tenne lehetővé. Ha ugyanis a hitelt beruházási célra vették fel, s nem „fogyasztották el”, továbbá ha a pénzügyi és a reálfolyamatok hatékonyságát és biztonságát megfelelő gazdaságossági számítá-sokkal előzetesen egybevetették, akkor a hitelpolitika felelősségteljesen járt el. Az alapkérdés a hitelfelvételi szándék mibenléte. Amennyiben feltételezhető, hogy az adott objektum hasznossága bel- és külgazdasági téren egyaránt biztosított, a beruházási cél már önmagában szentesíti az eszközt!

A beruházási célnál hitelfelvételekkel kapcsolatban sem lehet azonban elhallgatni bizonyos kétségeket. Milyen alapon dönthető el, hogy a külföldi hiteleket ténylegesen beruházták? A hivatalos „nyilatkozatokon” túl még az sem tekinthető egyértelmű igazolásnak, ha netán a hazai beruházási volumen növekedése valóban megegyezik a külföldi tőkebevonás állománygyarapodásával. Ha a hazai eszközöket teljes egészében elfogyasztják (például a folyó devizabevételeket kizá-

⁴ Például nagy meglepetésekre adhat okot a külföldön dolgozó vendégmunkások hazai utalásainak a változása, amit a befogadó ország konjunkturális helyzete, foglalkoztatottsági szintje és ezek függvényében a mindenkori „vendégmunkás-politika” idézhet elő.

rólág fogyasztási cikkek importjára költik el), a kétségek nyilvánvalók: a hitelpolitikai döntések hatékonysága — formálisan bármennyire megalapozottnak tűnne is — nem megfelelő. Más szóval a hitelpolitikai döntéseknek nemcsak az irányát (felvegyünk-e hitelt, mennyit, mire stb.?), de a sikerét is az általános gazdaság- és pénzügypolitika eredményessége determinálja. Az ország akkor is eljuthat az eladósodottság igen súlyos állapotába, ha a hitelpolitikai döntések látszólag megfelelőek voltak, de a gazdasági koncepció általában véve nem biztosította kellően a hatékony fejlődést.

Gyakori hiba a beruházások túl feszes ütemű megvalósításának figyelembevétele, illetve a konvertibilis devizahozamok túlbecsülése is.⁵ A becslések — melyekről utólag határozottan kiderül, hogy tévesek voltak — a körülmények *ex ante* mérlegelésekor nagyon gyakran még helyesnek, elfogadhatónak tűntek.

Az adósságszolgálati képesség felmérésében a legeggyértelműbben számonkérhető hiba az, ha a jövőbeli szabad devizadisponibilitás előrejelzésekor az indokoltnál több hiteleszközzel számolnak. Az természetes, hogy az ország épít bizonyos mértékű refinanszírozásra. *Az adósságszolgálati kötelezettségek teljesítésének döntő forrását azonban a saját eszközöknek, a reáلتeljesítmény fokozásával kitermelt többlet-devizabevételeknek kell képezniük.* Minél nagyobb súllyal mernek vagy kénytelenek külső hitelforrásokra támaszkodni, annál biztosabban fokozódik az eladósodás veszélye.

A nemzetközi hitelpolitikai döntések másik gyakori és veszélyes hibalehetősége a *túlzott pesszimizmus*: a gazdaságos tőkebefektetési lehetőségek és/vagy az adósságszolgálati kapacitás alábecsülése. Ilyenkor túlzott óvatosságból csekélyebb mértékű külső eszközt vonnak be, mint amennyi kölcsöntőke ésszerű beruházására mód nyílna. A külföldi hitelfelvetelek növekedési ütemének indokolatlan lefékezése nem csekély károkat okozhat az országnak, hiszen lemondanak a hazai termelőkapacitások ily módon történő bővítéséről. A túlzott optimizmussal kapcsolatosan elmondottak itt is érvényesek: ritkán lehet ilyen alapon a hitelpolitikai döntést egyértelműen hibáztatni, hiszen csak utólag derül ki, hogy a lehetőségeket alábecsülték.

A hitelpolitikai koncepció tehát akkor optimális, ha minden gazdaságos beruházási lehetőséget kiaknáz az ország a külföldi hitelfelvetelek segítségével, s ha az így kialakuló adósságállományak a későbbi zavartalan ledolgozását az adósságszolgálati kapacitás tényleges alakulása zavartalanul biztosítja; a törlesztőképeség növekedése lényegesen nem több, de nem is kevesebb a kötelezettségeknél.

A hitelfelvetelek mennyiségére vonatkozó — elsődlegesen — döntés mellett fontos feladat a *hitelfinanszírozás optimális formájának a kialakítása*. Valójában párhuzamos döntésekről van szó. A rendelkezésre álló hitelforrások minősítése, rangsorolása, ésszerű kombinációjú kialakítása a volumennel szorosan összefüggő kérdések. Köztük szoros kölcsönhatás áll fenn: nyilván a felvenni kívánt hitelek mennyisége alapján lehet csak kialakítani a külső hitelforrások igénybevételének a konkrét összetételét. De aligha képzelhető el racionális döntés a mennyiségre vonatkozóan, ha előzetesen nem mérik fel — legalább nagy vonalakban — a szóba jöhető hitelfelveiteli alternatívákat. Itt a piaci kölcsönfelvételek mellett minden egyéb formát számba kell venni az esetleges külföldi adományoktól (tértítésmentes segélyektől) a kedvezményes fejlesztési segélyeken át a közvetlen tőkeimportig, továbbá a nemzetközi hitelek legkülönbözőbb formáit. Az összetétel kialakításakor nyilvánvalóan az a cél, hogy a tőkeimportból maximális hasznot érjen el az ország,

⁵ Ez nemcsak a termelő jellegű beruházásoknál jelent veszélyt. Ugyanilyen hibaforrás áll fenn a nem termelő beruházások (például az infrastruktúra, a szolgáltatási hálózat bővítése) esetében, ahol a közvetett devizabevételek várható hozamát igen nehéz előre pontosan felmérni.

tehát a forrásbevonás a külföldi eszközöknek a legolcsóbb, illetve a leghosszabb ideig történő használatát tegeye lehetővé. Ha jó néhány ország esetében a döntő formát valóban az adományok, valamint a két- és sokoldalú segélyek képezik is, még nekik is méríteniük kell a drágább és kedvezőtlenebb hitelforrásokból — nem beszélve a gazdasági fejlettségnek viszonylag magasabb szintjén álló országokról, melyek az előbbi lehetőségekkel alig élhetnek.

A nemzetközi bankhitelek képezik a legrugalmasabb devizaszerzési módot. E hitelek felhasználása nem kötött sem a célt, sem a relációt illetően.⁶ Ugyanakkor jóval drágábbak, mint akár a hivatalos fejlesztési segélyek, akár az államilag garantált — gyakorlatilag az állam által dotált — exporthitelek. A feladat tehát meg lehetőségen bonyolult. Sok forrásból, különböző kondíciók mellett kell a legkedvezőbb hitelfelvételi csomagtervet kialakítani. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

1. sz. táblázat

A kamatfizetések^a súlya az egyes hosszú lejáratú hiteltípusoknál (százalék)

Megnevezés	1972— 1973	1974— 1976	1977— 1978	1979	1980	1981	1982	1983
Fix kamatozású kölcsönök	4,4	4,9	5,5	5,8	6,0	6,0	6,3	6,7
A DAC hivatalos fejlesztési segélyei	2,5	2,4	2,3	2,2	2,3	2,2	2,1	2,2
A DAC exporthitelei	6,3	7,0	7,6	7,8	8,2	7,9	8,4	9,0
Kötvények	5,2	4,9	6,1	7,0	7,5	7,6	7,9	8,1
Egyéb magánhitelek	8,4	8,5	8,5	9,2	11,5	13,4	13,1	12,6
Multilaterális kölcsönök								
— kedvezményesek	3,5	3,2	2,8	2,2	1,9	1,9	1,7	1,7
— nem kedvezményesek	8,9	9,0	9,8	10,0	9,8	8,6	9,4	9,5
Lebegő kamatozású hitelek	8,3	9,9	8,4	12,3	15,5	17,4	17,3	12,7
Teljes adósságállomány (összes fejlődő ország)	5,0	6,0	6,3	7,7	9,0	9,7	10,2	8,7

^a Az éves kamat- és egyéb hitelköltségek százalékos értéke a lehívott hitelek értékéhez viszonyítva.
Forrás: OECD, DAC Development Cooperation, 1983.

A legkedvezőbb verzió természetesen nem azonosítható mechanikusan a legalacsonyabb átlagos kamattal, hiszen legalább ilyen fontos a minél hosszabb türelmi, illetve hitelfutamidő is. *Hiába sikerül viszonylag olcsón hozzájutni a kívánt összeghez, ha annak adósságszolgálati terhei jóval előbb jelentkeznek, mint ahogy a törlesztési kapacitás bővül.* Az adósságállomány forrásösszetétele lényegesen kihat a fizetési kötelezettségekre. Ennek valóságos terhét részben a kamatfizetések, részben a törlesztés ütemezése szabja meg. A hitelek lejáratí struktúráját nyilvánvalóan az eszközök felhasználásának tervezett hatékonyságához, megtérülési idejéhez kell igazítani. Előfordulhat persze, hogy a törlesztési kötelezettségek és a devizahozam növekedése időben jelentősen elszakad egymástól. Az elcsúszás két okból

⁶ A fejlesztési szervezetek, beruházási bankok — IBRD, IDA, IFC stb. — hitelei meghatározott létesítmény finanszírozására használhatók fel. A kormányhitelek általában kizárólag az adott ország termékeinek, nemritkán csak bizonyos termékcsoportjainak vásárlására fordíthatók. Az exporthitelek értelemszerűen a szóban forgó termékekhez kapcsolódnak. Az IMF-hitelek felhasználhatók ugyan a deficit finanszírozására, de mind szigorúbb gazdaságpolitikai feltételekhez kötik folyósításukat. Tehát szabad felhasználású, az általános fizetési mérleg deficitjének finanszírozására minden megkötés nélkül igénybe vehető hitelt elsősorban a nemzetközi hitelpiacon lehet szerezni.

is bekövetkezhet. Egyfelől késhet a beruházás üzembe állítása egyszerű tervezési-kivitelezési okok miatt, másfelől a kamatterhek alakulása is komoly meglepetésekkel járhat.⁷ A nemzetközi kamatlábak szeszélyes mozgása, váratlan emelkedése a tényleges kamatterhet jóval a tervezett fölé viheti. Elképzelhető, hogy a kamatterhek éppen akkor tetőznek, amikor az adós még csekélyebb törlesztésre számított. (Például adósságállományának jelentős hányada még a türelmi időben van.)

A lebegő kamatozás több szempontból növelte a hitelpolitikai döntések kockázatát. Túl azon, hogy igencsak kérdésessé teszi az adósságszolgálati terhek mérését, s így végeredményben az adósságszolgálati képesség reális megítélését, további problémát is felvet. Dönteni kell ugyanis arról, hogy vállalják-e a lebegő kamatozású bank-, esetleg kötvényhiteleket, vagy inkább fix kamatozású hitel vegyenek fel. A kérdés eldöntésekor a várható kamattendenciákat kell mérlegelni. Ha perspektivikusan csökkenő kamatszínvonalra számítanak, akkor kifizetődő lehet a lebegő kamatozás. Emelkedő kamatirányzat esetén viszont minden a fix kamatozású hitel mellett szól, még ha annak jelenlegi szintje esetleg meghaladja is a lebegő kamatozású hitelek adott költségét. A helyes döntéshez igen széles körű pénz- és tőkepiaci ismeretekre, valamint rendkívül alapos világgazdasági tájékozottságra van szükség.

Nem esett szó eddig a *hitelfelvételi döntések valutáris vonatkozásairól*. Erre jó részt magyarázattal szolgál, hogy a nemzetközi hitelforgalom döntő hányada egyetlen valutában, a dollárban bonyolódik le.⁸ A hitelállomány valutáris összetételének megfelelő diverzifikálása nem tekinthető általános gyakorlatnak. Pedig a közelmúltban valutanemenként eléggé eltérően alakultak a reálkamatlábak. A dollárhoz viszonyított relatív kamatlábak az amerikai valuta árfolyamának meglehetősen szeszélyes mozgása miatt valutanemenként eltérő nagyságú reálhozamot, illetve költséget eredményeztek a hitelügyletekben. A hetvenes évek második felére végzett számítások szerint a dollárhitelek —1, a jenben nyújtottak 3,2, a fontban elszámoltak pedig 8,7 százalékos reálköltséggel jártak.⁹

A hitelfelvelelek valutáris összetételének helyes kialakítása tehát elsőrendű feladat. Az adósságszolgálati terhek tényleges szintjének alakulása nagymértékben függ attól, hogy milyen valutákból tevődik össze az adósságállomány. Könnyen előfordulhat, hogy a magasabb nominális kamatszintű hitel utólag olcsóbbnak bizonyul. Az elmúlt évek arra hívták fel a figyelmet, hogy a „kamatparitás” működésében nem szabad bízni; a valuták relatív kamatszintjének különbségei a valuták vásárlóerejének valóságos változásait nem tudják kellően ellentételezni.

A nemzetközi kamatláb-differenciák kialakításának eredeti funkciója éppen az volt, hogy ily módon biztosítsák a hitelezések valutanemtől független, azonos költségszintjét. Ott és annyival legyen magasabb a nemzetközi kamatláb a bázis-eszközhöz, a dollárhoz viszonyítva, ahol és amekkora mértékben a valuta dollárral szembeni értékének a csökkenése várható. A gyakorlatban ez nem egészen így történt, ami teljesen érthető is. A kamatparitás mechanizmusának tökéletes működése ugyanis „csak” annak a két kérdésnek a teljesen biztos előrelátását igényelné, hogy egyfelől milyen mértékben változik a hitelfutamidő alatt a kérdéses valuta abszolút vásárlóereje (tehát mekkora lesz a nemzeti inflációs ráta); másfelől milyen árfolyammozgás következik be részben az előző okból, részben egyéb tényezők hatására.

⁷ Itt az utóbbi időben mind nagyobb tért hódító lebegő kamatozású *kölcsönökre* gondolunk, amelyeknél a kamatkötelezettség abszolút szintjét előre nem ismeri az adós. A kamatfizetési kötelezettségeknél csak a relatív szintjét rögzítik e megállapodások. Az adós csak azt tudja biztosan, hogy a mindenkori irányadó kamatszinthez képest (LIBOR, prime rate) mennyi felárat kell a hitelért fizetnie.

⁸ A kötvényhitelek 57 százalékát, ezen belül az eurokötvények 80 százalékát dollárban vették fel. Az európai bankhiteleknek szintén kb. 4/5-ét dollárban folyósították.

⁹ World Financial Markets, Morgan Guaranty Trust.

Mivel e két kérdés hibamentes előrejelzésének kilátásai a nyolcvanas évek folyamán sem javultak, a hitelek reálköltégeinek valutanemenként eltérő alakulására a jövőben is számítani kell. A hitelpolitikai hatóság tehát ezután sem kerülheti ki a kérdést: saját becslése szerint mely valutákban történő hitelfelvételnél várható a legcsekélyebb költség? (Gyakorlatilag azt kell mérlegelni, hogy hol tűnik a dollárhoz viszonyított pozitív kamatláb-differencia kisebbnek, mint a valuta szerinti várható értécsökkenése. Másfelől mely erősödéssre gyanús valuták esetében nagyobb a negatív kamatlábkülönbség, mint az árfolyam előrejelzett erősödése?)¹⁰

Az eladósodás következményei

A külföldi hitelfelveteleknek a gazdasági növekedés elősegítését kell szolgálniuk a beruházható erőforrásoknak külső eszközökkel való ésszerű bővítésével. A nemzetközi hitelfelvételi döntéseket az általános gazdaságpolitika keretében, azzal összehangoltan kell meghozni. Ha e döntések a gazdasági-termelési tényezők reális költségei alapján — a kamat, árfolyam, árak stb. költségszintjét helyesen prognosztizálva — születnek, és a beruházási politika hatékonyságát megfelelő költségvetési, illetve a hazai megtakarításokat kellően ösztönző jövedelempolitika is támogatja, a külföldi hitelfelvetelek nyomán nem alakulhat ki eladósodás. E feltételek hiányában viszont csupán idő kérdése, hogy az eladósodás súlyos feszültségei felszínre törjenek.

Ha a hitelpolitikai döntések önmagukban hibásak,¹¹ illetve az általános gazdaságpolitikai intézkedésekkel nincsenek összhangban, az adósságszolgálati képesség elégtelensége előbb-utóbb nehéz helyzetbe hozza a kormányt. Az eladósodottság állapotát úgy definiáltuk, hogy az ország adósságtörlesztő képessége lényegesen elmarad az adósságszolgálati terhektől. A kormányra tehát nem kisebb feladat hárul, mint hogy ezt az úrt valahogy áthidalja.

Az eladósodottság a felszínen a nemzetközi fizetések akadályozásában jelentkezik. Bár e fizetési zavarok minden esetben arra vezethetők vissza, hogy a törlesztési képesség csekélyebb, mint a felgyülemlett adósságok terhei, az adósságszolgálati problémáknak alapvetően két különböző esete létezik: likviditási és strukturális jellegű fizetési zavarokról beszélhetünk.

A *likviditási jelleg* kiemelése akkor indokolt, ha az ország fizetési problémái átmenetiek. Az adósságszolgálati kapacitás a kötelezettségektől időben elmaradt ugyan, de a felzárkózásra biztosan lehet számítani. Átmenetileg hiányoznak azok a likvid eszközök, amelyekből az ország a vállalt kötelezettségeinek eleget tehet. (Ilyen aszinkronitást okozhat például a beruházások csúszása, az exportlehetőségeknek a világ gazdasági konjunktúra lanygulása miatti átmeneti szűkülése.)

Strukturális jellegű fizetési zavarok esetén külföldi hitelállományának esedékes terheit az ország önerőből *hosszabb távon sem képes vállalni*, tehát a kötelezettségek a gazdaság teljesítőképességét nemcsak jelenleg, de hosszú távon is nyilvánvalóan meghaladják.

A likviditási és a strukturális jellegű fizetési zavarok egyaránt az eladósodottság bekövetkeztét igazolják. Mindkét esetben megkérdőjelezhető a nemzetközi hitelpolitika ésszerűsége, jóllehet a baj súlyossága merőben különböző. A likviditási helyzet átmeneti romlása önmagában hordozza a megoldást; bizonyos kése-

¹⁰ A kérdés teljes figyelmen kívül hagyását az sem indokolja, hogy a nemzetközi fizetési kötelezettségek zöme eleve dollárban áll fenn, s így az ezek finanszírozására szolgáló hiteleket is ebben a valutában érdemes felvenni. Elvileg ez nem zárja ki a hitelállomány valutáris összetételének diverzifikálását, különösen akkor nem, ha ily módon a külső eszközök bevonásának a terhet csökkenteni lehet.

¹¹ Sajnos az eladósodási „végeredményt” illetően különböző kérdések, vajon a hitelpolitika vétett-e hibákat, vagy pedig a koncepció utólag, a külső körülmények kedvezőtlen hatására bizonyult helytelennek.

delemmel, de az adósságszolgálati kapacitás kellő növekedésére lehet számítani. Így az ebből fakadó fizetési zavarok súlya, külső-belső megítélése is merőben különbözik a strukturális jellegű eladósodási problémáktól. Ha a zavar reálisan átmeneti jellegűnek tekinthető, kisebb jelentőséget tulajdonítanak neki, illetve könnyebben, többféle eszközzel hidalható át, mint ha a gazdaság szerkezeti elmáradása miatt válik légtelenné az adósságszolgálati képesség. Az utóbbi esetben a hitelezők aggodalma hatványozottan nő, s közben erősen beszűkülnek az ország lehetőségei a finanszírozási úr áthidalására.

Gazdaságpolitikai alternatívák

Milyen módon remélheti egy ország a fizetési problémák megoldását? Milyen lehetőségek előtt áll egy ország, amikor az eladósodottsága tovább már nem leplezhető?¹² A fizetésképtelenség¹³ bekövetkeztekor (tehát amikor már nincs mód elfogadható feltételek mellett a hiányok hitelforrásokból való fedezésére) a gazdaságpolitika elvileg három alternatíva közül választhat:¹⁴ *a*) egyoldalúan felmondhatja a külföldi fizetési kötelezettségek teljesítését, *b*) fizetésképtelenségét nyíltan beismerve, adósságterheinek átütemezését kérheti (azaz bejelenti: módosított feltételekkel, de fenn kívánja tartani a hitelügyletek jogi kereteit); *c*) fizetőképességét minden eszközzel növelni próbálja, fizetési kötelezettségeit a belső és a külső eszközök lehető legteljesebb igénybevételével az eredeti feltételek mellett kívánja teljesíteni.

A gyakorlatban a gazdaságpolitika szűkebb mozgástérrel rendelkezik, mivel az első variáns alkalmazhatósága igencsak kérdéses. A nemzetközi fizetések egyoldalú felfüggesztése ugyanis nagyon vitatható megoldása a fizetésképtelenségnek. „Nem tudok fizetni, tehát nem fizetek” — szólna az igen egyszerű és világos érvelés, de ilyen bejelentésre csak igen elvétve, sőt az utóbbi időben szinte nem is került sor. Az természetesen előfordult, hogy egy ország így nyilatkozott, mintegy bevezetve átütemezési igényét. Olyan jellegű döntésként azonban nem fordult elő, hogy az adós ezzel lezártnak tekintette volna külföldi hitelmegállapodásait. Másként hat az is, ha egy ország átmenetileg vagy részlegesen jelenti be kifizetéseinek leállítását. A bizonyos időre vagy meghatározott relációban bejelentett transzfermoratórium nem tekinthető a külföldi fizetési kötelezettségek egyoldalú és végleges felrúgásának. Ezekkel általában időt kívánnak nyerni az adósságszolgálat teljesítéséhez. Gyakran éppen a transzfermoratórium ideje alatt folynak az átütemezési tárgyalások, tehát a fizetések mai leállításával éppen a holnapi fizetések viszonylag zavartalan feltételeit szeretnék biztosítani. A transzfermoratórium bejelentésére eddig általában a politikai rendszer megváltozásakor került sor. Alkalmazására a jövőben is a legnagyobb valószínűséggel akkor lehet számítani, ha a politikai hatalom jellege egy országban alapvetően módosul, s a hatalmat átvevő új csoport a régi rendszer adósságait nem vállalja magára.

¹² Egy ideig ugyanis az adós nyilvánvalóan megpróbálja leplezni a fizetőképételenségét. Különböző kifogásokkal élve fizetéseit elodazza, illetve folyamatos refinanszírozó hiteleket felvéve olyan látszatot igyekszik tartani, mintha adósságszolgálatának rendben eleget tudna tenni. A kérdés arra az állapotra vonatkozik, amikor e manővereket már nem lehet vagy nem érdemes tovább folytatni.

¹³ Fizetésképtelenségről akkor beszélünk, ha a külföldi fizetések teljesítésében jelentkező zavarok mind szélesebb körűvé és egyre általánosabbá válnak, ami nem feltétlenül azonos a teljes vagy abszolút fizetésképtelenséggel.

¹⁴ A szakértők között az eladósodási probléma megoldásának alapvető formáit illetően egyetértés áll fenn. Jól vázolja a lehetőségeket a Finanzierung und Entwicklung 1983. szeptemberi száma. Az elvi lehetőségek gyakorlati szempontból történő megítélésében azonban már lényeges különbségek állnak fenn.

A fizetési kötelezettségek általános és végleges felmondása súlyos következményekkel járna. Hogy csupán a legkézenfekvőbb kihatásait említsük: teljes hitelbloká, azaz az ország egyetlen nemzetközi csatornából és formában sem vehetne fel hitelt, devizakitermelési lehetőségei általában erősen beszűkülnek (áruexportját valamennyi érintett hitelező ország szankcionálná), s végül számítania kellene külföldi vagyonának lefoglalására. A törlesztés egyoldalú megtagadása tehát nemigen jöhet szóba az eladósodási probléma rendezéseként. Ezáltal az ország nemcsak külföldi eladósodását, de a világgazdasági vérkeringésbe való bekapcsolódásának az általános lehetőségét is megszüntetné, amit viszont hosszabb távon egyetlen ország sem engedhet meg magának.

Marad tehát a *b)* és a *c)* lehetőség, melyek közül a gazdaságpolitikának választania lehet, illetve kell. Mindkettő tudatos döntést feltételez, bár látszólag csak az átütözés bejelentése igényel „aktív” lépést. Az országok nem választhatnak teljesen szabadon a két lehetőség közül; döntéseiket a külső-belső körülmények objektíve behatárolják. Strukturális okokra visszavezethető — tehát állandósuló — fizetési zavarok esetén az egyetlen ésszerű döntés az átütözés lehet. Likviditási jellegű fizetéseképtelenség bekövetkeztekor viszont reális alternatívaként jöhet szóba a fizetőképesség minden áron való fenntartása. Mivel a gazdaságpolitika választását egyértelműen determinálja a fizetéseképtelenség jellege, a szó szoros értelmében vett gazdaságpolitikai dilemmáról nem beszélhetünk.

Ha a gazdaság reálteljesítménye strukturális okokból maradt el a várt — tervezett — szinttől, az adósságszolgálati kapacitás szükséges növekedése csak hosszú távon remélhető. Így reálisan csak a kötelezettségek átmeneti mérséklésétől várható a fizetési zavarok megszüntetése. Sem az esetleges belső gazdaságpolitikai intézkedések, sem újabb külső eszközök bevonása nem szüntetheti meg rövid távon az adósságszolgálati űrt. Hogy a belső gazdaságpolitikai erőfeszítések rövid távon nem járnak a devizadiszponibilitás érdemi emelkedésével, azt könnyű belátni. *A külső hitelfelvételek látszólag azonnal javítják az adósságszolgálati képességet, de ezek ténylegesen nemcsak a devizabevételeket, hanem a jövőbeli fizetési kötelezettségeket is növelik, azaz a fizetéseképtelenségi problémát egy későbbi időpontra még fokozzák is.* Strukturális jellegű fizetéseképtelenség mellett csak hosszú lejáratú hitelek felvételével lehetne elkerülni az adósságállomány átütözését, feltéve, hogy a hosszú lejáratú hitelek szabad felhasználásúak. Tekintettel arra, hogy hosszabb lejáratú hitelekhez a köztudottan eladósodott országok csak a különböző fejlesztési intézményektől és egyéb hivatalos csatornákon juthatnak, az igénybe vehető hosszú lejáratú eszközök a folyó fizetési mérleg finanszírozására nem fordíthatók. Ez távolról sem jelenti azt, hogy tagadnánk e hitelek jelentőségét és szükségességét a kérdéses országoknál. Ellenkezőleg! Felvételük révén azonban az átütözések objektív igénye nem szűnik meg, hanem éppen azoknak a jövőbeli eredményét segítik.

A gyakorlatban a gazdaságpolitika döntése a fizetéseképtelenség jelentkezésekor mégsem egyértelmű. Sok országnál megfigyelhető a bizonytalanság, az útkeresés, a kapkodás vagy a tétovázás. A probléma abból fakad, hogy a valóságban nem lehet abszolút biztonsággal, valamiféle objektív mércébe kapaszkodva minősíteni az eladósodás, illetve a fizetéseképtelenség jellegét. Elméletileg vita nélkül elhatárolható egymástól a strukturális és a likviditási természetű fizetéseképtelenség. Az egyes konkrét helyzetekben azonban legtöbbször meglehetősen szubjektív minősítés születik — legalábbis ami a döntéshozásra illetékes kormány állásfoglalását illeti. Hiszen végső soron nem kevesebbről van szó, mint hogy ország-világ előtt beismerik-e a megelőző időszak gazdaságpolitikai gyakorlatának a kudarcát. Bármennyire erősnek tűnik is a kifejezés, kudarcról van szó, hiszen a külső eszközök bevonása révén nem sikerült a gazdaság termelőkapacitását nemzetközileg is

kellően értékelten bővíteni. Az más kérdés, hogy a „nemzetközi értékelés” elmarádásában nagyon sok, köztük a nemzeti gazdaságpolitikai irányítás hatókörén kívül eső ok játszik szerepet. Ezek jelentős mértékben magyarázhatják az adósságszolgálati képesség elégtelenségét, s így felmenthetik a nemzeti gazdaság- és hitelpolitikai döntéseket minden vád alól, de a tényeken nem változtatnak! Amikor viszont a gazdaságpolitika — abból kiindulva, hogy véten az előállott fizetésképtelenségben — elutasítja a fizetésképtelenség nyílt bevallását, az objektív tényeket hagyja figyelmen kívül.

A nemzeti gazdaságpolitika szuverenitása azt jelenti, hogy a körülmények reális mérlegelése alapján önálló döntést hoz. Ha a gazdasági vezetés úgy ítéli meg, hogy a nemzetközi fizetések teljesítésében jelentkező zavarok csak átmenetiek, akkor általában indokolatlan lenne az adósságtörlesztés átütemezését kérni. Az ezt célzó tárgyalások eredményeként ugyanis csupán olyan engedményekhez juthatnak, méghozzá a nemzeti gazdaságpolitika mozásterének elég jelentős korlátozása árán, amelyeket gyakran saját erőből is elérhetnek.

Ha tehát az adósságszolgálati úr pótlására bármilyen egyéb remény is fennáll, nyilvánvalóan nem célszerű az átütemezéshez folyamodni. Először is a saját belső erőforrások jobb felhasználásának lehetőségét kell számba venni. Hol, milyen módon és mértékben, illetve mennyi idő alatt érhető el a belső források hatékony átcsoportosításával a folyó fizetések aktívra tétele? Vannak-e az adott gazdaságban még jelentős kihasználatlan kapacitások? Elképzelhető-e a termelési tényezők gyors, hatékony átcsoportosítása? Ha ilyen lehetőségek valóban léteznek, akkor ezek kiaknázása a gazdaságpolitika első számú feladata.

Ebben az esetben a gazdaságpolitika nyilván nem mondhat le arról, hogy teljes eszköztárát latba vesse a külkereskedelmi forgalom aktívra tételére. Nyilván meg kell próbálkozni a *hazai vásárlóerő csökkentésével*. Ezzel egyrészt további árualapokat szabadíthatnak fel az export céljára, másrészt — a globális kereslet csökkenése révén — az importigény mérséklődésére lehet számítani. Megfelelő ár- és bérpolitikai intézkedésekkel olyan *takarékossági programokat* indíthatnak el, amelyek a belső erőforrások korábbi relatív szűkösségét enyhítik vagy el is tüntethetik. Az ilyen irányú beavatkozás hatékonysága azonban igen kérdéses. A pénzkínálat reálértékének a csökkentése pénzszűkít idézhet elő, amitől — szabad nemzetközi áru- és pénzforgalom esetén — a nemzetközi fizetések aktivizálódása várható. Egyáltalán nem biztos azonban, hogy a pénzkínálat és -kereslet egyensúlya rövid távon és — ami még lényegesebb — a nemzetközi áruforgalmi csatornákon keresztül áll helyre.

Az eladósodottság felszámolását a fokozott tőkeáramlástól nem, illetve csak akkor lehet remélni, ha döntően a *működőtőke-import* lendül fel. Mivel ennek lehetőségei éppen az ország nemzetközi fizetőképességének ingatagsága miatt nincsenek meg, a nettó tőkeimporttöbblet elsősorban kölcsöntőke-felvételek eredményezhetik. Az átmeneti likviditási gondokon enyhítő adósságfinanszírozó hitelek azonban csak akkor javítják a fizetőképességet, ha terheik döntően a likviditási probléma enyhülését követően jelentkeznek; tehát kamatterhük csekély, és törlesztésük megkezdéséig legalább akkora türelmi időt hagynak, mint ameddig az átmeneti fizetésképtelenség feltételezhetően tart.

A fizetőképességet lényegesen leginkább csak az áruforgalom aktivizálódása javíthatja. Az exporttöbblet eléréséhez a monetáris politika eszközei önmagukban nem elégségesek.

A belső vásárlóerő csökkenése, a termelőkapacitásokhoz viszonyított pénzhány (pénztúlkereslet) valóban felszabadíthat bizonyos árukészleteket az export számára. A kivitel fokozásának igényét és belgazdasági lehetőségét biztosítani lehet monetáris intézkedésekkel. E lehetőséget azonban csak a külpiazi feltételek

megléte esetén lehet kihasználni. Hasonlóképpen kérdéses a vásárlóerő-csökkentés importfékező hatása. (Annak nagysága az import áruszerkezetétől is függ.) Még ha a bevétel kellően rugalmas is, az importkorlátozások kiterjedt alkalmazása — a hosszabb távú hatásokat is figyelembe véve — csak akkor tekinthető ésszerű gazdaságpolitikai eszköznek, ha elsősorban a fogyasztás terén jelentkező pazarlás megszüntetésére irányul. *Ha a bevétel csökkenésében már nem csak, vagy nem elsődlegesen a fogyasztási cikkek importjának a visszaesése játszotta a főszerepet, az importcsökkentés a fizetéseképtelenség veszélyét perspektivikusan újratermeli.* A beruházási javak importjának pénzszűke miatti esése a gazdaság jövőbeli nemzetközi versenyképességét s így teljesítményét fogja veszélyeztetni. Hasonlóképpen igen kedvezőtlen hatással járhat, ha a korlátozások a behozatalban döntő súllyal szereplő anyagimportot a pazarlások mértékét meghaladóan fogják vissza. A termeléshez szükséges anyagimport akadályozása szinte azonnali zavarokat okozhat a belső ellátásban, és — ami az eladósodottság szempontjából különösen veszélyes — jelentősen visszafoghatja a folyó exportot is. Ha tehát a monetáris politika tartósan restriktív irányú, a gazdaság előbb-utóbb az ésszerű mértékét meghaladó „takarékoságra” kényszerül.

Az adósságszolgálati képesség növekedését egyéb gazdasági és pénzügypolitikai eszközökkel is elősegíthetik, például megfelelő adózási vagy árfolyam-intézkedésekkel. Az árfolyamcsökkentéstől is remélhető bizonyos nettó teljesítménynövekedés. A beavatkozás tényleges kimenetelét illetően azonban hasonló bizonytalansággal kell számolni, mint a monetáris intézkedések esetében. Az árfolyamesés csak meghatározott termelési, piaci, ár rugalmassági stb. feltételek mellett hozza meg a kívánt exportnövelő, illetve importcsökkentő hatást. Ugyanakkor szinte kivétel nélkül beindít bizonyos inflációs ármozgást. Így az ország nemzetközi fizetőképességének fokozására — ha ezt egyébként a valuta relatív értékében bekövetkezett változások nem indokolják, tehát a hazai valuta nem került túlértékelt pozícióba — csak igen nagy körültekintéssel szabad az árfolyam-politikát felhasználni.

Rá kell azonban mutatnunk arra a veszélyre, amely a valuta túlértékelt pozíciójából fakad. Az eladósodottsággal küszködő országok számára teljesen elfogadhatatlan a valuta túlértékelt pozíciója. Számos afrikai és latin-amerikai eladósodott ország valutájának az árfolyama kevésbé csökkent, mint ahogy azt a relatív árszintmozgás indokolta volna, így a kérdéses valuták relatív vásárlóereje indokolatlanul megnőtt, ami kifejezetten ösztönzi az importot. Ennek korrigálása az eladósodott országok alapvető feladata, függetlenül attól, hogy a fizetőképesség helyreállításának melyik módját választják.

Összefoglalóan azt hangsúlyoznám, hogy a gazdaságpolitika elvileg számos eszközzel rendelkezik, amelyekkel — megfelelő körülmények között — az ország fizetőképessége rövid távon is növelhető. Ezeknek a döntően pénzügypolitikai eszközöknek a bevetése minden esetben lehetséges, sőt kifejezetten kötelező, amikor a konkrét körülmények alapján reális remény áll fenn a teljesítmények ily módon való növelésére. Ennek hiányában a fizetőképesség látszatának minden áron való megőrzése meddő kísérlet. Ha a termelés hatékonyságának a fokozásához a gazdasági struktúra átalakítására van szükség, a fizetőképesség rövid távú, gyors javítását a pénzügyi, illetve a gazdaságpolitikai intézkedések legésszerűbbnek tűnő kombinációja sem képes biztosítani. A gazdaságpolitika minden erőfeszítése a jövő szempontjából értelmetlen áldozattá válik. A gazdaságpolitika realizását éppen az tükrözi, hogy ha egyértelműen kitűnik a beavatkozás eredménytelensége, nem zárja ki az eladósodottság rendezésének átmenetileg — a nemzetközi presztízst vagy a belső politikai légkört illetően — kínosabb, de hosszabb távon megnyugtatóbb rendezését.

A likviditási jellegű fizetésképtelenség — mint említettük — nem zárja ki *ab ovo* a törlesztések átütemezését. Hiszen ha a kormány úgy ítéli meg, hogy a belső tartalékokat már mozgósították, s így a különféle gazdasági, pénzügyi eszközök bevételeivel csak értelmetlen feszültséget okoznának a gazdaságban, de a devizális helyzeten aligha javítanának, ésszerűbb megoldás lehet az átütemezés.

Az átütemezés

A politikai megfontolások szerepe

A kormányok számára a kérdés nagyon gyakran úgy merül fel, hogy melyik megoldás igényel kevesebb áldozatot, a politikai hatalom szempontjából melyik jár kisebb megrázkódtatással. A döntés szubjektivitása alapvetően abból fakad, hogy kevésbé támaszkodnak a reál- és a pénzügyi folyamatok objektív tényeire, mint inkább a politikai érdekekre. Teljesen érthető e magatartás. A politikai szempontok érvényesítését az is segíti, hogy egyértelmű, objektív mércével az eladósodottságnak még a mértékét illetően sem rendelkezünk, nem beszélve annak minőségéről! Nincs olyan általánosságban használt, mindenki által elfogadott paraméter, mely valóban szintetikus formában fejezné ki egy ország eladósodottságát.

A politikai tényezők primátusa azt jelenti, hogy a gyakorlati gazdaságpolitikai döntést elsősorban a várható bel- és külpolitikai következmények határozzák meg. Függetlenül attól, hogy a fizetésképtelenség milyen okokra vezethető vissza, ha az ország politikai viszonyai megengedik, a kormány a fizetőképesség minden áron való fenntartása mellett dönt. A „nadrágszj-politika” alkalmazása nyilvánvalóan attól függ, hogy mennyire stabilak az ország politikai viszonyai, lehet-e csökkenteni (és ha igen, meddig) a belső vásárlóerőt anélkül, hogy ez komolyabb politikai feszültségekhez vezetne. Nyilvánvaló, hogy a belső megtakarítások minél erőteljesebb fokozására ösztönzi a kormányt az is, ha az átütemezés külső politikai visszhangját kedvezőtlennek ítéli meg; ha olyan a nemzetközi politikai légkör, hogy az átütemezési tárgyalásokon ellenséges hozzáállás s a segítőkészség hiánya várható; ha úgy érzi, hogy a hitelezők politikai tőkét kovácsolnának a bejelentéséből. A külső politikai viszonyok alakulása, illetve azoknak a kormány általi értékelése meghatározó szerepet játszik a gazdaságpolitikai döntésekben. Alapvető tényezőként azonban a belső politikai viszonyokat kell kiemelni. Ha a kormány politikáját a lakosság támogatja, az eladósodásban például nem egyértelműen a hazai gazdaságpolitika sorozatos hibáit látják, akkor a vezetés még viszonylag kedvező külpolitikai viszonyok mellett is az adósságszolgálati képesség önerőből történő növelése mellett foglalhat állást.

A politikai tényezők meghatározó súlya a gazdaságpolitikai döntésekben zavaróvá válhat, amennyiben azok az objektív gazdasági feltételeknek ellentmondó lépésre készítetik a kormányt. Likviditási jellegű fizetésképtelenségnél — mint arról szó volt — tulajdonképpen mindkét megoldás szóba jöhet. A gazdasági racionalitás mindenekelőtt a belső erőforrások gyors átcsoportosításából fakadó előnyök kiaknázását igényli ugyan, de ha politikai megfontolások ez ellen szólnak, akkor végül is a fizetőképesség helyreállítását biztosan elősegítheti az átütemezés is. Itt tehát a politikai és a gazdasági tényezők abszolút szembenállásáról nem beszélhetünk.

Gyökeresen más a helyzet strukturális jellegű fizetésképtelenség esetében. Itt a gazdasági realitások alapján illúzió kizárólag az önerőből való finanszírozásban hinni; annak időigénye messze meghaladja a gazdaság tűrőképességét. Hosszabb idő telik el, amíg a gazdasági struktúra hatékony átállítása folytán az adósságszol-

gálai képesség növekedni kezd, s ennyi időre képtelenség fenntartani a kényszer-takarékossági intézkedéseket. Képtelenség, mivel az teljesen ellentétes az objektíve szükséges struktúraátalakító fejlesztési koncepciók megvalósításával. Tehát a reál tényezők oldaláról egyértelmű a követelmény: időre van szükség a kívánatos fejlesztési programok kialakításához, illetve ezek beindításához és végrehajtásához. Az adósságszolgálati rést reálisan csak úgy lehet megszüntetni, ha átmenetileg a kötelezettségeket mérséklük. A teljesítőképeség rövid távú emelésének „kiizzadása” éppen a gazdaság teljesítményének hosszú távú növekedését korlátozza. A fizetési kötelezettségek átmeneti csökkentése kizárólag átütemezés révén oldható meg.¹⁵ Könnyen belátható, hogy a kormányok gyakran úgy érzik: az adott kül- és belpolitikai szituációban az átütemezés mindezek ellenére nemkívánatos út. Mi lesz ennek a következménye? A politikai tényezők elsőbbsége a hosszú távú gazdaságpolitikai érdekeket háttérbe szorítja, s eleve hibás irányba viszi a gazdaságot. Mivel a kormány az átütemezéssel járó külpolitikai és külgazdasági negatívumokat súlyosabbnak ítéli, mint a „nadrágszj-politika” várható belpolitikai feszültségeit, a „kisebb rosszat” választva, strukturális eladósodás esetén is merően elutasítja a fizetésképtelenség bejelentését, az átütemezési lehetőséget.

Megjegyzendő, hogy az országok többsége a fizetési zavarok likviditási jellegét hangsúlyozza. Ez végül is érthető, hiszen a fizetőképesség átmenetinek tekintett zavaraiért kevésbé hibáztatják a gazdaságpolitikát. A fizetésképtelenség szubjektív minősítését — mint említettük — az objektív mércék hiánya teszi lehetővé. Ismeretek különböző mérőszámok, ezekkel bizonyos oldalról, bizonyos összefüggésben jellemezhető az adóssághelyzet (például adósságállomány/GNP; adósságállomány/export; adósságállomány/export—import; adósságállomány/monetáris tartalékok; adósságszolgálat/export; adósságszolgálat/GNP stb. mutatók). E mérőszámok alapján azonban nem lehet abszolút értelemben eldönteni, hogy egy ország már minősítetten súlyos adóssághelyzetben van-e.

Az átütemezés korlátai

Az átütemezésről idáig azt kívántuk bebizonyítani, hogy az egyetlen — a hosszú távú gazdaságpolitikai érdekek alapján is — ésszerű megoldás. Az eladósodottsági probléma rendkívül súlyos, bonyolult voltát mi sem igazolja jobban, mint hogy a jelen körülmények között a legésszerűbb alternatíva sem képes önmagában a fizetésképtelenség megszüntetésére. Ennek oka az adósságátütemezés konkrét formájában rejlik.¹⁶ A fizetőképesség helyreállításához szükséges egyik feltételt (*az időt*) az átütemezési lehetőséggel jórészt biztosítani lehet. (Legalábbis a közleplejárati hitelek tőketörlesztéseit illetően pár év haladékhöz juthat az adós).

Bár a kamatfizetések egyáltalán nem elhanyagolható részét képezik az adósságszolgálatnak, az átütemezési tárgyalásokon az eddigiek folyamán kizárólag a tőketörlesztések visszafizetésének prolongálásához járultak hozzá a hitelezők. Az adós országok részéről igen nagy az igény e fizetések átütemezésére is. A probléma sú-

¹⁵ Az utóbbi időben hihetetlenül megszorodó átütemezési tárgyalások azt bizonyítják, hogy mind több ország jutott el oda, hogy adósságszolgálati képességének növelését önerőből nem tudja vállalni. Egyes országoknál a belpolitikai helyzet feszültsége akadályozza meg a drasztikus megszorítások, takarékosági intézkedések fenntartását. Másutt a reál-folyamatok, a gazdaságpolitikai zsákutca felismerése kényszeríti az országokat e bejelentésre. Amíg 1974-ben 4 ország összesen mintegy 1,5 Mrd dolláros adósságállomány átütemezését kérte, 1982-ben 20 ország 28 Mrd dollár értékben, 1983-ban pedig már 28 ország összesen mintegy 37 Mrd dolláros adósságának átütemezésére került sor.

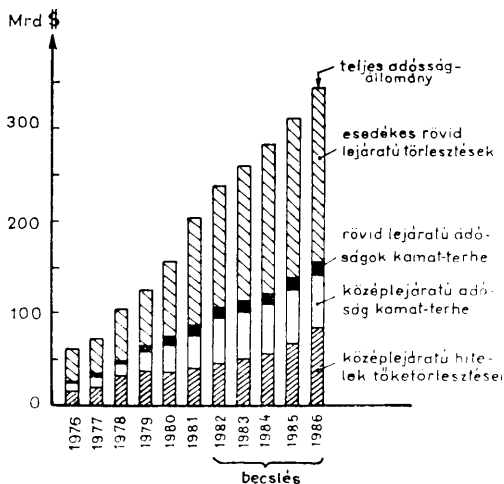
¹⁶ Az átütemezési tárgyalások formáit és tartalmi kérdéseit illetően lásd Lőrincné Istvánffy Hajna: A nemzetközi kölcsöntőke-áramlás és a hitelpiacok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.

Néhány fejlődő ország eladósodottságának mértéke (százalék)

Ország	Át- ütemezések	Adósság export		Adósság GNP		Adósságszolgálat export		Adósságszolgálat GNP		Tartaléklállomány adósság	
		1980	1981	1980	1981	1980	1981	1980	1981	1980	1981
		Törökország	1978—1981	226,0	157,6	23,1	23,4	16,8	13,3	1,7	2,0
Zaire	1976—1982	—	—	67,7	74,2	—	—	5,6	4,0	10,0	7,4
Szudán	1979—1983	288,7	—	55,3	68,4	7,2	—	1,4	1,6	1,3	0,4
Togo	1979—1982	—	—	91,8	99,2	—	—	6,1	4,7	9,3	18,2
Jugoszlávia	1980—1983	25,7	—	6,6	7,7	3,5	—	0,9	1,2	54,4	44,3
Sierra Leone	1977—1980	130,7	—	33,6	31,0	15,5	—	4,0	4,5	8,7	4,6
Nicaragua	1980—1981	—	—	82,9	77,4	—	—	3,7	7,2	—	—
Libéria	1981—1982	—	—	53,1	57,9	—	—	3,7	3,4	0,8	1,2
Uganda	1981—1982	169,0	—	1,8	10,3	4,2	—	—	0,9	3,0	—
Bolivia	1981—1983	200,7	234,2	36,4	31,9	25,9	26,9	4,7	3,7	26,0	17,7
Pakisztán	1981—1982	164,4	159,5	34,7	29,4	11,1	9,6	2,3	1,8	17,9	16,5
Madagaszkár	1981—1983	—	—	34,4	44,6	—	—	1,9	4,3	—	—
Jamaica	1981—1983	89,2	91,8	54,7	53,6	13,7	22,5	8,4	13,2	8,0	5,9
Szenegál	1981—1982	—	—	29,3	41,7	—	—	6,1	3,9	2,9	1,9
Peru	1982—1983	127,1	141,6	33,5	28,6	31,0	44,9	8,2	9,1	45,4	29,5
India	1968, 1971, 1973, 1974, 1977	—	—	10,9	11,1	—	—	0,6	0,6	69,2	45,3
Chile	1983	75,2	72,4	17,8	14,1	21,9	27,2	5,2	5,3	87,5	88,0
Mexikó	1983	135,9	141,7	18,5	18,5	31,8	28,2	4,3	3,7	12,4	11,7
Közép-afrikai Köz- társaság	1981—1983	120,8	—	26,5	31,5	1,5	—	0,3	0,9	29,9	34,6
Brazília	1983	168,1	163,0	16,3	16,0	34,4	31,9	3,3	3,1	17,6	17,0
Nigéria	1983	15,8	24,9	5,0	6,5	2,0	4,5	0,6	1,2	263,9	89,6
Uruguay	1983	67,8	—	11,1	12,2	12,0	—	2,0	1,6	220,0	—
Venezuela	1983	48,9	46,4	18,0	16,9	13,3	12,5	4,9	4,5	122,9	112,0

Forrás: World Debt Tables, 1983 és 1982, valamint az Euromoney és a Finance and Development 1983. évi számai.

Az adósságszolgálati kötelezettségek struktúrája

Forrás: Euromoney, 1983. augusztus.

lyát jelzi, hogy ma már a hitelezők sem zárkóznak egyöntetűen el a kamatok átütemezésétől. Nyilvánvaló, hogy az átütemezések csak akkor lennének igazán hatékonyak, ha a kritikus helyzetű országoknak átmenetileg a teljes adósságszolgálat alól mentesítést adnának. Így az átütemezés ellenére is igen nagy fizetési terhet kell viselniük az adósoknak. Az adósságszolgálati őrten ilyenformán csak korlátozott mértékben csökkentik, ami gyakran újabb hitelek felvételére, illetve nyújtására kényszeríti az átütemező feleket.

E tárgyalásoktól azért sem remélhető a fizetési zavarok teljes megszüntetése, mivel ezeken általában kizárólag a közép lejáratú hiteleket prolongálják. A rövid lejáratú hitelek, amelyeknek a terhei éppen az adott évre esnek, nem kerülnek átütemezésre. Ugyanakkor az is köztudott, hogy az eladósodásból fakadó kockázat miatt a hitelfelvételi lehetőségek erőteljesen a rövidebb lejáratokra koncentrálódnak. Így a fizetésképtelenség bejelentésének az országok nagy részénél pontosan az az oka, hogy a rövid lejáratú hitelek esedékes terhei meghaladják az adott gazdaság adósságszolgálati képességét. A legsúlyosabban eladósodott országok közép lejáratú hiteleinek éves adósságszolgálati kötelezettségnek csak töredékét (kb. 1/3-át, 1/4-ét) teszi ki. Az átütemezésről tehát annál kevésbé várható a fizetőképesség helyreállítása, minél jelentősebb a hitelállományon belül a rövid lejáratú hitelek részaránya.

Rendkívül lényeges pontja az átütemezési megállapodásoknak, hogy mennyi időre prolongálják a törlesztéseket. Nyilvánvalóan össze kell hangolni az átütemezés keretében nyújtott türelmi időt, valamint a törlesztési képesség növeléséhez szükséges időtartamot. Ha a legkedvezőbb esetet feltételezve sem remélhető, hogy az adósságszolgálati képesség — a beinduló új létesítmények hatására — 4—5 éven belül lényegesen emelkedjen, akkor az ennél rövidebb törlesztési haladék jószerevel csak elodázza a fizetési zavarokat, s azok újabb jelentkezése előre felmérhető.

A strukturális jellegű fizetésképtelenség leküzdésének az idő mellett a másik elengedhetetlen feltétele a pénz. Pénzre van szükség a kívánt gazdaságfejlesztési programok beindításához. Az átütemezési tárgyalások önmagukban ezt a problémát sem oldják meg, bár e megállapodásokban nemritkán külön kitérnek az adósoknak biztosított újabb hitelkeretre is. E hitelek rendeltetése merőben más: az így

folyósított pótlólagos hiteket kizárólag az adósságszolgálat teljesítésére lehet felvenni, illetve kénytelenek arra felhasználni.

Az átütemezések sikere tehát nem utolsósorban azon múlik, hogy az adós ország hozzá tud-e jutni ahhoz a tőkemennyiséghez, amelyből a szükséges beruházásokat finanszírozhatja. Természetes, hogy a fejlesztési programok pénzügyi fedezetének biztosítására saját erőforrásait is maximálisan mozgósítania kell. Köztudott, hogy a strukturális elmaradottság — vagy lemaradás — felszámolása a termelőerők jelenlegi fejlettségi szintjén pusztán önerőből nem oldható meg. Ehhez megfelelő mennyiségű és feltételű külső eszköz bevonására van szükség.

A fizetésképtelenség bejelentése, illetve az azt követő adósságátütemezési tárgyalások igen szűkre szabják a nemzeti hitelpolitika mozgásterét. Az átütemezésnek az egyik legfontosabb feltétele, hogy az adós ország a jövőben lemond az önálló hitelfelvetelekről: hitelt kizárólag az adósságait átütemezőök jóváhagyásával vehet fel. Az igénybe vehető hitelforrások köre — teljesen érthetően, magából az átütemezés tényéből következően — igen beszűkül. Tulajdonképpen csak a fejlesztési célt szolgáló, hosszú lejáratú hiteleket folyósító intézményekre támaszkodhatnak, így mindenekelőtt a Világbank-csoport, a különféle regionális fejlesztési bankok hitelei jöhetnek szóba, valamint esetlegesen az IMF hitelei. Az átütemezési tárgyalások sikere tehát szorosan összefonódik a fejlesztési hitelek igénybevételi lehetőségével.

Sajátos ellentmondás rejlik abban, hogy egy strukturális okból eladósodott ország kénytelen előbb-utóbb fizetésképtelensége miatt átütemezést kérni, de önmagában az átütemezés vajmi csekély reménnyel kecsegtet az eladósodás csökkentését és megszüntetését illetően. Sikerre a kedvező átütemezési kondíciók mellett is csak megfelelő mennyiségű fejlesztési hitel esetén számíthat az ország.¹⁷ Azok az országok jelentkeznek éppen a legelemibb hitelígénnyel, amelyeknél az adósságszolgálati úr a legnagyobb. Mindezekon felül hangsúlyoznunk kell a gazdaságpolitika aktív szerepét. Hiszen nyilvánvaló, hogy a fizetőképesség helyreállításának kulcskérdése: képes-e a gazdaságpolitika az adott politikai viszonyok és reálfeltételek mellett olyan struktúraátalakító programok megvalósítására, amelyek a gazdaság nemzetközi teljesítőképességét a kívánt szintre emelik.

Az eladósodási probléma kialakulása és megoldatlansága napjaink világgazdaságának legnyomasztóbb gondja. Számos kül- és belgazdasági tényező sajátos, igen kedvezőtlen alakulása teremtett olyan helyzetet, hogy a világ országainak mind nagyobb hányada vált eladósodottá. A kilábolás is csak számos körülmény nagyon kedvező alakulása esetén képzelhető el. Mindenekelőtt a nemzeti gazdaság- és hitelpolitikák keretében kell ésszerű döntéseket hozni, reálisan értékelni az adóssághelyzetet, a politikai tényezők mellett megfelelő súlyt juttatva a gazdasági követelményeknek is. Emellett meghatározó szerepet játszik a világgazdasági konjunktúra alakulása, az áru- és tőkepiacok egyensúlyi helyzete, valamint a fejlesztési politikák nemzetközi összehangolását és finanszírozását végző multilaterális hitelszervezetek tevékenysége.

¹⁷ Az átütemezési megállapodások sikerét ugyancsak megkérdőjelezi, hogy számos ország — több egymást követő évben — kénytelen volt fizetésképtelenségére hivatkozva ismételt átütemezést kérni. (Mindig az adott évre esedékes adósságok törlesztéseit prolongálják.) Így például Törökország 1978—1981 között minden évben; Argentína 1982-ben és 1983-ban; Pakisztán 1981-ben és 1982-ben; Zaire 1976—1982 között minden évben, Togo 1979-ben és 1981—1982-ben.

Irodalom

- [1] *Abbot, G.*: International indebtedness and the developing countries. New York, 1979.
- [2] *Frenkel, J.*: Transaction Costs and the Efficiency of International Capital Markets. Kredit und Kapital, Heft 5.
- [3] *Guth, W.*: International debt crisis: The next phase. Banker, 1983. július.
- [4] *Johnson, H. G.*: The monetary approach to balance-of-payments theory: a diagrammatic analysis. The Manchester School of Economic and Social Studies, 1975. szeptember.
- [5] *Katz, M.*: The cost of borrowing, terms of trade, determination of external debt. Oxford Economic Papers, 1982. július.
- [6] *Konrad, A.*: Consequences of the Debt Crisis. Intereconomics, 1983. május—június.
- [7] *Nowzad, B.*: Lending and borrowing limits: the futile search for a formula. Banker, 1983. február.
- [8] *Oppenheimer, P. M.—Reddaway, W. B.*: World recession and world debts. Midland Bank Review, 1983. 1. sz.
- [9] *Triffin, R.*: The future of the International Monetary System. Banca Nazionale del Lavoro, 1980. március.
- [10] Conceptual approach to the analysis of external debt of developing countries. World Bank Staff Working Paper, 1980. október.
- [11] Debt Reschedulings: What does it mean? Finance and Development, 1983. szeptember.

Tájékoztató

szerzőinknek a Közgazdasági Szemle szerkesztőségéhez beküldött kéziratok formai követelményeiről

1. A kéziratot 2-es sorközzel gépelt, 30 soros, soronkénti 63 betüleütéses, ún. normáloldalon, két példányban kérjük beküldeni. A cikk teljes terjedelme (táblázatokkal, ábrákkal együtt) nem haladhatja meg a 30 oldalt.

2. A táblázatokat és az ábrákat külön lapokon, két példányban kell mellékelni, és helyüket a kéziratban megjelölni.

3. A cikk rövid, legföljebb 1 oldalas tartalmi kivonatát két példányban kérjük csatolni az orosz és angol nyelvű tartalmi ismertető elkészítése céljából.

4. Az idézetekkel és a hivatkozásokkal kapcsolatosan a következő elvek a mértékadók:

a) Szó szerinti idézőkor rendre a mű szerzője, címe, kiadója, — külföldi forrás esetében — a kiadás helye, a kiadás éve, továbbá az oldalszám jelölendő meg.

b) Tartalmi idézet vagy hivatkozás esetében oldalszámokat csak akkor kell feltüntetni, ha a cikk, illetve tanulmány olyan forrásból származik, amelynek nincs tartalomjegyzéke (például napilapok).

c) Ha a forrásmunka szerzője és a kiadvány magyar, akkor a szerző teljes nevét, ha külföldi, akkor csak vezetéknevét, majd — tőle vesszővel elválasztva — utónevének kezdőbetűjét kell megadni.

d) Ötnél kevesebb hivatkozás esetén a forrásokat lábjegyzetben jelöljük meg, egyébként a cikk végén „Hivatkozások” címszó alatt soroljuk fel őket. Ez utóbbi megoldás alkalmazásakor a „Hivatkozások”-ban feltüntetett sorszámot és az oldalszámot kell az idézet után zárójelben megemlíteni. Például ([4] 29. 1.).

e) A marxizmus—leninizmus klasszikusainak idézésekora a legutóbbi teljes Kossuth-kiadás (Marx—Engels Művei, Lenin Összes Művei) lapszámai adandók meg.

5. A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége 1978. június 17-i határozatának megfelelően (megjelent a Magyar Tudomány 1978. évi 10. számában) felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy cikkeikben fokozottabban ügyeljenek a nyelvezet magyarosságára, szabotosságára, közérthetőségére, és mellőzzék a nélkülözhető, felesleges idegen szavakat.

6. Kérjük szerzőinket, hogy a kézirat végén közöljék tudományos fokozatukat, beosztásukat, munkahelyüket, személyi számukat és lakcímüket.

Kérjük szerzőinket, hogy a fenti szempontok lehető legteljesebb figyelembevételével megírt kéziratokat küldjenek szerkesztőségünkbe.

A szerkesztőség

Néhány megjegyzés a marxi transzformációs problémához

Juhász János

Írásomban Mellár Tamás „A marxi transzformációs probléma” című cikkéhez¹ kapcsolódva kívánok a probléma néhány összefüggésére rámutatni. Kizárólag a logikai transzformáció kérdésével foglalkozom, s ebben sem nyújtok megnyugtató megoldást a problémára, pusztán néhány olyan szempontot vetek fel, amelyek talán közelebb vihetnek bennünket a megoldáshoz.

Az első részben azt kívánom megmutatni, mennyire látta át Marx az értékből a termelési árba való „átmenet” megoldásának nehézségeit.

Mit tudott Marx az eljövendő transzformációs problémáról?

A Marx különböző kérdésekben elfoglalt álláspontjáról szóló viták már sokszorosan bizonyították, hogy egymásnak teljesen ellentmondó interpretációkhoz is lehet Marx-idézeteket találni. Egymásnak látszólag ellentmondóvá teszi az idézeteket az, ha az adott tárgy más és más aspektusból való vizsgálatának eredményeit vetjük össze, vagy ha az absztrakció különböző szintjein megfogalmazott tételeket hasonlítunk össze. Ezek csak addig maradnak ellentmondások, amíg a megközelítésselbeli különbségeket nem tudatosítjuk. Ez azonban nem adódik az éppen szemügyre vett tételekből, hanem csak a tágabb szövegösszefüggésekből.

Találunk természetesen egymást valóban¹ kizáró meghatározásokat akkor is, ha az ellentmondó tételek a tárgy azonos aspektusára, azonos absztrakciós szinten vonatkoznak.

Egy-egy idézetet ennek következtében sohasem tekinthetünk bizonyító erejűnek valamilyen marxi álláspont mellett. Ehhez a marxi gondolatok velejét, összefüggésrendszerét kell megragadni.

Ezért az itt következő részeket is a transzformáció kérdéséről nem bizonyítékként, hanem csak illusztrációkként kell felfognunk, amelyek önmagukban még nem tüntetik el Marx e tárgyra vonatkozó és ezeknek (valamilyen formában) ellentmondó tételeit. A következő idézetek azt dokumentálják, mennyire látta át Marx azt a problémát, amit a termelési árak kialakulása után a költségárnak értékből termelési árrá való átalakulása jelent.

Marx az átlagprofit kialakulásával kapcsolatban megjegyzi: „Az itt kifejtettekkel persze módosulás áll be az áru költségárának meghatározása tekintetében. Eredetileg azt feltételeztük, hogy az áru költségára a termelésben elfogyasztott áruk *értékével* egyenlő. Az áru termelési ára azonban vevője számára költségár és így módon egy másik áru árképzésébe költségárként kerülhet be. Minthogy az áru termelési ára eltérhet értékétől, az áru költségára, amely magában foglalja más áru ilyen termelési árát, szintén nagyobb vagy kisebb lehet összértékének annál a részénél, amelyet az áruba belekerülő termelési eszközök értéke alkot. Emlékeznünk kell a

¹ Közgazdasági Szemle, 1983. 5. sz.

költségárnak erre a módosult jelentésére, emlékeznünk kell azért, mert ha egy különös termelési szférában az áru költségárát a termelésben elhasznált termelési eszközök értékével egyenlőnek veszik, mindig lehetséges tévedés . . . Emellett feltétlenül helyes marad az a tétel, hogy az áruk költségára mindig kisebb az értéküknél . . . Egyébként az a tétel, hogy a költségár kisebb az áru értékénél, most gyakorlatilag azzá a tétellé változott át, hogy a költségár kisebb a termelési árnál. *A társadalmi osztóke szempontjából*, ahol a *termelési ár egyenlő az értékkel*, ez a tétel azonos az előzővel, azzal, hogy a költségár kisebb, mint az érték. Habár a tételnek a különös termelési szférákban eltérő értelme van, mégis mindig az a tény marad az alapja, hogy, a társadalmi osztókékat tekintve, az általa termelt áruk költségára kisebb az értéküknél, vagyis itt, a termelt áruk összömeget illetően, az ezzel az értékkel azonos termelési árál.²

Ebből az idézetből pontosan kiderül, hogy: 1. Marx látta azt a problémát, amelyet a termelési árral kapcsolatban a termelés vertikális jellege okoz; 2. a valóságos termelési folyamatban a termelési ár típusú költségárat tartotta érvényesülőnek.

„Láttuk, hogy a termelési árak eltérése az értékektől onnan ered, hogy:

1. az áru költségárához nem az ebben az áruban foglalt értéktöbbletet, hanem az átlagprofitot csapják hozzá;

2. az árúnak az értéktől ily módon eltérő termelési ára mint elem belekerül más áru költségárába, ezáltal tehát már az áru költségára magában foglalhat eltérést a termelésben elfogyasztott termelési eszközök értékétől, eltekintve attól az eltéréstől, amely magánál ennél az árúnál az átlagprofit és az értéktöbblet közti különbség révén állhat elő.

Eszerint tehát lehetséges, hogy olyan áruknál is, amelyeket közepes összetételű tőkék termelnek, a költségár eltérhet azoknak az elemeknek az értékösszegétől, amelyekből az illető áru termelési árának ez az alkotórésze összetevődik . . . Tegyük fel, hogy a közepes összetétel $80_c + 20_p$. Mármost lehetséges, hogy az ilyen összetételű valóságos tőkékben 80_c nagyobb vagy kisebb, mint c -nek, az állandó tőkének az értéke, mert ezt a c -t olyan áruk alkotják, amelyeknek termelési ára eltér értéküktől. Ugyanígy 20_p eltérhet értékétől, ha a munkabér elfogyasztásába olyan áruk kerülnek bele, amelyek termelési ára különbözik értéküktől . . .

Ez a lehetőség azonban mit sem változtat a közepes összetételű árukra vonatkozóan felállított tételek helyességén. Az ezekre az árukra eső profitmennyiség egyenlő a bennük magukban foglalt értéktöbbletmennyiséggel. Például a fenti, $80_c + 20_p$ összetételű tőkénél az értéktöbblet meghatározása szempontjából nem az a fontos, hogy ezek a számok a valóságos értékeket fejezik-e ki, hanem az, hogy egymással milyen arányban állnak; hogy tudniillik $v =$ az osztóke $1/5$ -ével és $c = 4/5$ -ével. Ha így van, akkor — mint fentebb feltettük — a v által létrehozott értéktöbblet egyenlő az átlagprofittal. Másrészt: mivel ez egyenlő az átlagprofittal, a termelési ár = költségár + profit = $k + p = k + m$, gyakorlatilag egyenlővé van téve az áru értékével. . . Csak ha az ár nem változik, akkor marad a közepes összetételű szféra profitszínvonala egyenlő a többi szférával. Gyakorlatilag tehát ugyanaz történik, mintha e szféra termékeit valóságos értékükön adnák el.³

Az eme hosszú idézetből levonható következtetés szerint: Marx „feladta” azt a tételt, hogy az átlagos összetételű ágazatokban az érték egybeesik a termelési árral. Az itt kifejtett marxi felfogás szerint ebben a szférában is eltér egymástól az érték és a termelési ár.

„Azonkívül, hogy például B tőke termékének ára eltér értékétől, mert a B -ben

² Marx, K.: A tőke. III. könyv. Marx—Engels Művei, 25. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 150—161. l., kiemelések az első kivételével tőlem — J. J.

³ Marx, K.: i.m. 197—198. l.

realizált értéktöbblet nagyobb vagy kisebb lehet, mint a B termékeinek áraban hozzácsapott profit, ugyanez a körülmény azokra az árukra is érvényes, amelyek B tőke állandó részét és közvetett módon, mint a munkások létfenntartási eszközei, változó részét is alkotják. Ami az állandó részt illeti, az maga egyenlő költséggárral plusz értéktöbblettel, tehát most költséggárral plusz profittal, s ez a profit ismét nagyobb vagy kisebb lehet, mint az az értéktöbblet, amelynek helyét betölti. Ami a változó tőkét illeti, az átlagos napi munkabér ugyan mindig egyenlő annyi órának az értéktermékével, amennyit a munkásnak dolgoznia kell, hogy megtermelje a szükséges létfenntartási eszközöket; de az óráknak ezt a számát megint meghamisítja a szükséges létfenntartási eszközök termelési árainak eltérése értékeiktől. Mindez azonban mindig feloldódik abban, hogy *amennyivel több kerül bele értéktöbblet fejében az egyik áruba, annyival kevesebb kerül bele a másikba*, s hogy ennél fogva ezek az értéktől való eltérések is, amelyek az áruk termelési áraiban rejlenek, egymást kölcsönösen megsemmisítik. Egyáltalában az egész tőkés termelésben az általános törvény mint uralkodó tendencia mindig csak igen bonyolult és megközelítő módon, mint örökös ingadozások soha nem rögzíthető átlaga érvényesül.⁴

Itt pedig azt láthatjuk: Marx annak ellenére, hogy minden tekintetben figyelembe vette az érték termelési árrá való átalakulásából származó eltérítő hatásokat, arra az álláspontra helyezkedik, hogy Σ érték = Σ termelési ár és (vele egyidejűleg) Σ értéktöbblet = Σ profit. (Gondoljunk a „Mindez azonban. . .” kezdetű mondatra.)

Ha ez igaz és egyszer már tisztázott — ezt a kérdést cikkünk harmadik részében vetjük fel —, akkor megengedhetők, hogy más esetekben a kifejtés egyszerűbbé tétele végett Marx érték-költségárákról, vagy — az átlagos összetételű ágazatokban — az érték és a termelési ár egyenlőségéről beszéljen. Mindezekhez a Σ érték = Σ termelési ár és Σ értéktöbblet = Σ profit egyidejűleg fenálló egyenlőségei adják meg a logikai alapot.

Bortkiewicz modellje

Ebben a részben mindvégig a Mellár Tamás cikke által megadott modellt elemzem (i. m. 591—592. 1.). A modell további általánosításával és az általánosítás során felmerült — Mellár Tamás által is felvetett — problémákkal nem foglalkozom, mert úgy gondolom, hogy a modell már kiinduló formájában is problematikus.

A modell tehát a következő:

$$\text{I. } c_1 + v_1 + m_1 = c_1 + c_2 + c_3 = C \quad (1)$$

$$\text{II. } c_2 + v_2 + m_2 = v_1 + v_2 + v_3 = V \quad (2)$$

$$\text{III. } c_3 + v_3 + m_3 = m_1 + m_2 + m_3 = M \quad (3)$$

A termelési árak meghatározásának egyenletei:

$$\text{I. } (1 + 'p)(c_1 p_1 + v_1 p_2) = (c_1 + c_2 + c_3) p_1 \quad (4)$$

$$\text{II. } (1 + 'p)(c_2 p_1 + v_2 p_2) = (v_1 + v_2 + v_3) p_2 \quad (5)$$

$$\text{III. } (1 + 'p)(c_3 p_1 + v_3 p_2) = (m_2 + m_2 + m_3) p_2 \quad (6)$$

Mellár Tamás a modellel kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy itt kétféle elszámolási módról van szó: értéken, illetve termelési áron történő elszámolásról (594. 1.). Mellár Tamás azt is megjegyzi, hogy ez hasonlatos az azonos hosszúság különböző mértékegységekkel történő méréséhez. Azt hiszem, ebben maradéktalanul igaza van. Olyannyira csak a legszorosabb értelemben vett kétféle elszámolásról van szó, hogy a modell csak kétféleképpen számol el valamit, de nem termelési árakat és profitrátát határoz meg.

⁴ Marx, K.: i. m. 157. 1., kiemelés tőlem — J. J.

Ha összehasonlítjuk az (1)—(3) és a (4)—(6) egyenleteket, azt találjuk, hogy az egyes szektorokban a kétféle elszámolás esetében ugyanazok az értékösszegek szerepelnek. Az (1) és a (4) egyenletekben például a szektorokban lévő árutőkék értékösszege egyenlő (c_i), a különbség csak annyi, hogy a (4)-ben ez az értékösszeg meg van szorozva p_1 -gyel, az I. szektorban az értékegységre jutó termelési árral.

A dolog azonban a valóságban úgy néz ki, hogy az érték és a termelési ár azért tér el egymástól, mert az értékből a termelési árba való „átmenet” során megváltozik a tőkék eloszlása az ágazatok között. Az átlagosnál alacsonyabb összetételű ágazatokba tőke áramlik az átlagosnál magasabb összetételűekből; éppen emiatt esik az elsőt említett ágazatokban az ár az érték alá, illetve a másodikban ezért emelkedik az érték fölé. Igaz, hogy az összítőke értéke változatlan marad, ennek szektoronkénti eloszlása azonban megváltozik. Ezért *jogosulatlan* a (4)—(6) esetekben az *eredeti* értékösszegeket megszorozni a p_1 -kel. Ha ezt tesszük, nem a szektorok valóságos *összes termelési árát* kapjuk meg, hanem valamilyen önkényes nagyságot.

Bortkiewicz modellje tehát valójában csak *másképpen számol el*, de nem adja meg a valóságos termelési árakat. Ezért ha az $\bar{\sigma}$ „termelési árai” és a Σ érték, valamint az $\bar{\sigma}$ Σ „profitjai” és a Σ értéktöbblet között nem áll fenn egyidejűleg az egyenlőség, ez nem jelenti azt, hogy a valóságban nem teljesülhet egyidejűleg e két egyenlőség.

Szemponatok a logikai transzformációs probléma megoldásához

Az eddigiekből következik, hogy a termelési ár — érték, profit — értéktöbblet probléma megoldásához figyelembe kell vennünk a tőkék különböző ágazatok közötti megoszlásának a megváltozását is. Azt, hogy termelési árak érvényesülése esetén — a termelési árak az értéktől való eltérésétől függetlenül is — megváltozik az egyes ágazatokban befektetett tőkék értéktömege.

A megoldáshoz szükséges másik fontos dolog annak tisztázása, hogy a termelési árak kialakulása mit sem változtat a szükséges munkaidő hosszán. A munkának létfenntartási eszközeinek előállítása — egyéb feltételek változatlansága esetén — változatlan munkaidőbe kerül. Ha „korábban” 4, 6 vagy 8 órába került a szükséges létfenntartási eszközök előállítása, akkor ehhez a termelési árak kialakulása „után” is ugyanennyi időre lesz szükség. Pusztán abban történik változás, hogy a szükséges munkaidő alatt tárgyiasult érték nagyság most értékénél kisebb vagy nagyobb pénzértékben⁵ fog kifejeződni. De ezen a béren a munkás a szükséges létfenntartási eszközöknek pontosan ugyanazt a mennyiségét (ugyanazt a használatiértéktömeget) tudja megvásárolni, mint ha ez az eltérés az érték és az ár között nem léteznék.⁶ Ennek szükségszerűsége a következő két összefüggésből adódik: 1. A munkaerőáru értékének marxi meghatározásából. Ennek értelmében elsősorban is a fogyasztási cikkeknek az a *tömege* a megszabott, amit a munkásnak *el kell* fogyasztania a munkaereje újratermeléséhez; *másodsorban* ennek az árutömegnek az értéke. Éppen ezt az érvet szegezi szembe Mellár Tamás is Böhm—Bawerk fejtegetésével. (i. m. 590. 1.).

Ezt a problémát egyébként a következőképpen is megragadhatjuk: A termelési árak léte — ha minden egyéb feltétel változatlan — semmiképpen sem érinti az

⁵ Az itt teljesen közömbös, hogy a pénznek valóságos vagy csak képviselői értéke van.

⁶ Itt azt kell meggondolni, hogy a termelési árak rendszere éppen *nem egyenértékű* cserét tételez fel. *Egyenlőtlen* értékű, de *egyenlő* termelési árú áruk fognak egymással cserélődni, vagy másképpen: eladáskor vagy vételkor a pénzérték és az áruérték *különbözni* fog egymástól.

árak előállításához szükséges *eleven* munka mennyiségét. Ami tovább gondolva azt jelenti, hogy azt az összmunkamennyiséget sem érinti, amibe az össztermék a társadalomnak kerül. Ez alapozza meg egyébként a Σ termelési ár = Σ érték egyenlőségét is, amelyből — ennyiben helyesen — a Bortkiewicz-féle modell is mint külső adottságból kiindul.⁷

A szükséges munkaidő változatlanságára utal az első rész harmadik Marx-idézetének a következő mondata: „Ami a változó tőkét illeti, az átlagos munkabér ugyan mindig egyenlő annyi órának az értéktermékével, amennyit a munkásnak dolgoznia kell, hogy megtermelje a szükséges létfenntartási eszközöket; de az óráknak ezt a számát megint meghamisítja a szükséges létfenntartási eszközök termelési árainak eltérése értékeitől.”⁸

Ha az első rész bevezetőjében nem szóltam volna a marxi idézetek ellentmondásairól, a következő megjegyzés akár lábjegyzetbe is kerülhetett volna, de így — habár a közvetlen gondolatmenetet megszakítja — szerintem mégis ide kívánczok. A második Marx-idézetben ugyanis az előző idézetnek ellentmondó kijelentést találunk: „Ugyanigy 20, eltérhet értékétől, ha a munkabér elfogyasztásába olyan árak kerülnek bele, amelyeknek termelési ára különbözik értéküktől, a munkásnak tehát ezeknek az árúknak a visszavásárlásához (pótlásukhoz) több vagy kevesebb munkaidőt kell dolgoznia, tehát több vagy kevesebb szükséges munkát kell elvégeznie, mint amennyire akkor lenne szükség, ha a szükséges létfenntartási eszközök termelési ára egybeesne értékükkel.”⁹ Ez most — megítélésem szerint — valódi ellentmondás, amelynek pólusai kizárják egymást. A marxi politikai gazdaságtan egészének gondolatmenete (munkabér-meghatározás, a termelési áron történő nem egyenértékű csere) azonban az előző idézet helyességét igazolja.

Ezeknek az összefüggéseknek a segítségével kívánom most bemutatni a kétszektoros modellben az érték átalakulását termelési árrá. Számszerűsíthető matematikai formákat nem használok, csak a mennyiségi arányok alakulásának tendenciáit igyekszem kimutatni.

Első eset

Induljunk ki abból, hogy a termelés II. osztályában (a fogyasztási cikkeket előállító osztályban) a tőke összetétele alacsonyabb, mint a termelés I. osztályában (a termelési eszközöket előállító osztályban).

A termelési ár a tőkének az I. osztályból a II.-ba történő áramlásával alakul ki.

A II. osztály egyes munkása szempontjából a következőképpen alakul a helyzet:

Mivel minden egyéb feltételt (termelékenység, intenzitás) változatlannak veszünk, az egyes munkás által szolgáltatott szükséges és többletmunkaidő, valamint a munkanap alatt létrehozott terméktömeg változatlan. Változás csak abban van, hogy a munkanap értékterméke most értékénél alacsonyabb árban fog kifejeződni. Ez egyaránt és egyenlő mértékben jellemzi a v -t és az m -t is. Ugyanakkor a munkás csökkent (munkaereje értékénél kisebb) munkabérén munkaereje értékével *egyenlő* értékű nagyságú fogyasztásicikk-tömeget vásárol. Eközben a munkája alapján a II. osztály tőkése által realizált profit kisebb lesz, mint az értéktöbblet.

Az I. osztály munkásának munkabére érthetően (mivel ő is csak ennyiért vásárolhatja meg a szükséges létfenntartási eszközöket) egyenlő lesz a II. osztály munkásának munkabérével. És ugyancsak érthető okokból az általa teljesítendő szükséges és többletmunkaidő aránya, egyszóval a kizsákmányolás foka sem kü-

⁷ Lásd — más érveléssel — Mellár Tamás: i.m. 594. l.

⁸ Marx, K.: i.m. 157. l.

⁹ Marx, K.: i. m. 198. l., kiemelés tőlem — J. J.

lönbözhet a II. osztály munkásáétól. Az egy munkanap alatt tárgyiasult érték ugyanakkor ebben az esetben magasabb árban fog kifejeződni. (Az egy munkás által előállított terméktömeg itt is változatlan!) A többletmunkaidőben előállított terméktömeg most értékénél nagyobb profitot szolgáltat, mert itt a termelési ár nagyobb, mint az érték. Az egy munkás által szolgáltatott profittömeget másrészt tovább növeli az, hogy mivel a termékek ára magasabb értéküknél, a szükséges munkaidőben szolgáltatott áruknál kevesebb eladásával térül meg a csökkent munkabér.

Ha most az egyes munkás helyett a szektorok nézőpontjából szemléljük a dolgot, a következőket állapíthatjuk meg: Az I. osztályban növekszik a tőkés nyeresége, mert az egyes munkás (két értelemben is) több profitot szolgáltat, mint amennyi értéktöbbletet termel. Egyúttal azonban ezt a növekedést korlátozza az, hogy mivel innen tőke áramlott a II. osztályba, a foglalkoztatott munkáslétszám is csökken. A II. osztályban csökkent a nyereség, mert az egyes munkás által szolgáltatott profit kisebb, mint az értéktöbblet, de ennek ellene hat a foglalkoztatottság itteni növekedése.

Ha az egész gazdaság szintjén vizsgáljuk meg a problémát, a következőt tapasztaljuk: Az összfoglalkoztatás nem változott, és az összes teljesített munkaidő sem, miközben a bér kisebb, mint a v . Első pillantásra ez azt a látszatot kelti, a $v+m=új$ érték egyenlet alapján, hogy a profittömeg nagyobb, mint az értéktöbblettömeg. Ez a látszat azonban csak addig áll fenn, amíg nem nézzük meg, mi történt a költségár másik — állandó — elemével.

A termelés I. osztályában az ár az érték fölé emelkedett. Ez megnöveli a termelés mindkét osztályában az állandó tőkeelemek árát. Ennek pedig az lesz a következménye, hogy a szóban forgó virtuális profitot a tőkések mégsem profitként, hanem állandó tőkeként sajátítják el. Ez arra utal, hogy a profitok összege egyenlő lesz az értéktöbblet összegével és a termelési árak összege is megegyezőnek tűnik az értékek összegével.

Második eset

Az I. osztály tőkeösszetétele alacsonyabb, mint a II. osztály összetétele.

Ekkor az egyes munkásra vonatkoztatva a II. osztályban a helyzet a következő: Változatlan munkanap és az m/v változatlansága mellett a munkanap értékterméke érték fölötti árakban fog kifejeződni. Ezért a munkabér pénzben növekszik, de változatlan lesz a munkás által elsajátítható fogyasztási cikkek tömege és az egy munkás által szolgáltatott értéktöbblettömeg is. Most azonban ez utóbbi is értékénél nagyobb profitban fog kifejeződni.

A II. osztályban az egyes munkás által termelt, az értéktöbbletkehez képest megnövekedett profitot csökkenti a foglalkoztatott munkások számának csökkenése, míg az I. osztályban az előbb leírt profitcsökkenést ellenkező irányban módosítja a megnövekedett foglalkoztatás.

Az összességében változatlan foglalkoztatás azonban az összért v fölé emeli, aminek következtében a Σ profit látszólag a Σ értéktöbblet alá esik. Ugyanakkor azonban a termelési eszközök értékének csökkenése lehetővé teszi, hogy a tőkések a „korábban” az állandó tőkeként elsajátított érték egy részét profitként sajátítsák el.

Néhány észrevétel és következtetés

Mint látható volt, a Σ érték = Σ termelési ár egyenlőség (amit egyébként a Bortkiewicz-féle modell is alkalmaz) következetes érvényesítése szükségessé teszi a transzformációs probléma megoldásakor annak figyelembevételét, hogy a szükséges és a többletmunkaidő abszolút mértékben és így arányaiban is változatlan marad.

Ezen túlmenően azt is feltétlenül érvényesíteni kell a probléma megoldásában, hogy a termelési ár *csak és kizárólag* a tőketömegek ágazatok közötti megoszlásának megváltozása mellett alakulhat ki.

Ezek figyelembevétele mellett az átmenet verbális elemzése azt mutatta, hogy termelési árak mellett is egyenlő egymással a Σ értéktöbblet és a Σ profit.

Egzakt bizonyítékokat természetesen csak kvantitatív modell adhatna, de ennek felállításakor sem nélkülözhető az itt megadott két feltétel (szempont) alkalmazása.

Más oldalról a verbális elemzésből az következik, hogy a termelési árat és a profitot közvetlenül az érték szabályozza.¹⁰ (Figyelembe kell vennünk itt azt, hogy

a profitráta nagyságát befolyásoló tényezők: $\frac{m}{v}, \frac{c}{v}$ — ha eltekintünk például attól,

hogy munkást fokozottan kizsákmányolják, vagy a konjunkturális áringadozásoktól — csak akkor változnak, ha a termelékenység és ennek következtében maga az értéknagyság is megváltozik.) Hiszen a termelési árat (a költségárat is) és a profitot közvetlenül az értékből, illetve az értéktömegek átcsoportosulásából vezettük le. Így mindaddig, amíg — adott feltételeink mellett — az értékben nem történik változás, a vizsgált tényezők is változatlanok maradnak.

A tág értelemben vett tőkés termelést tehát az érték által meghatározott termelési ár (és profit) *közvetítésével* maga az *érték* szabályozza. Ennek következtében az érték a kapitalizmus közvetlenül létező kategóriája (függetlenül korábbi történeti lététől vagy nemlététől), nem pedig pusztán absztrakció. Analógiával élve az érték úgy létezik a kapitalizmusban (illetve a kapitalizmus általunk vizsgált formájában), mint a szabadesés törvénye a valóságos esésekben.

A szabadesés törvényében kimondott — mennyiségileg megragadható — összefüggéseket (gyorsulás, irány) a konkrét „szabadesések” empirikusan sohasem igazolják. (Kivéve, ha *empirikusan absztrakt* — kísérleti — feltételeket teremtünk. De ha meggondoljuk, itt is csak a mérőképeségünk *korlátai* igazolják a szabadesést, vagyis az, hogy bizonyos — nagyon csekély — behatásokat nem tudunk mérni.) Mindezek ellenére a „szabadon eső” testre maradéktalanul érvényes a törvény, valóságos esésekben azonban csak más törvényekkel összefonódva („azok által meghamisítva”) hat.

A kapitalizmusban hasonló módon érvényesül az értéktörvény. E törvényt csak *megnyilvánulásában, nem pedig érvényében* módosítja az egyenlő jövedelmezőség törvénye, aminek következtében az érték és az ár a különös termelők esetében *szükségszerűen* tér el egymástól. Véletlen egyenlőségük — paradox módon! — csak az árat az értéktől még tovább eltérítő földjáradék-törvény és a konkurrenca hatására állhat fenn.

¹⁰ Itt azt kell feltételeznünk, hogy a tőkék ágazatok közötti megoszlásának megváltozása nem módosítja az egyes ágazatokban a munka termelékenységét.

A fejlett tőkésországok gazdasága: megélénkülés ellentmondásokkal

Az általános helyzet

A fejlett tőkésországok* az 1980-as évek elején — mint ismeretes — a második világ-háború utáni időszak legmélyebb és leg-hosszabb gazdasági válságába kerültek. A gazdasági folyamatok kedvezőtlen alakulását a kőolajárak immár második robbanásszerű emelkedése indította el 1979-ben. Ez újabb lökést adott az inflációnak, tovább élezte a meglévő strukturális feszültségeket; a termelést, az erőforrások kihasználását visszavetette. Azok az előrejelzések, amelyek azzal számoltak, hogy a fejlett tőkésországok — az 1974—1975. évekhez hasonlóan — a gazdasági visszaesésen másfél-két éven belül felülkerekednek, nem váltak be. Helyette 1982-ben a gazdasági hanyatlás tovább mélyült, a válság súlypontja a nemzetközi pénzügyekre tevődött át, aláesva a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokat is. A válság okai összetettek, közöttük nemzetgazdaságiak és nemzetközi eredetűek egyaránt megtalálhatók. Ezek közül a legfontosabbak a következők:

— *A tőkésországok többsége a felgyorsult infláció korlátozását, fékezését gazdaságpolitikájának középpontjába állította.* Ennek fő eszköze a korábbinál szigorúbb pénzügyi és adópolitika volt. Az infláció mérséklődésének hatására — amelyet 1982-ben már az importárak esése is támogatott — azonban nem nőtt a lakosság vásárlóereje, mivel a fogyasztói árak emelkedésével

többé-kevésbé arányosan visszaesett a bérek és keresetek növekedése. A fogyasztói kereslet alakulását a felduzzadt munkanélküliség, illetőleg a stagnáló vagy csökkenő foglalkoztatás is kedvezőtlenül befolyásolta. A tőkésállamok többsége ezekben az években módosította a szociálpolitikáját, ami a juttatások körének szűkítésében, az igénybevételük feltételeinek szigorításában, valamint a lakosság jövedelmét terhelő egyes adók növelésében jutott kifejezésre. A gazdasági-társadalmi bizonytalanság fokozódására pedig a lakosság a megtakarításai növelésével reagált. Mindezek együttes hatására a fogyasztói kereslet stagnált, egyes országokban csökkent.

— *A szigorúbb pénzügyi politika nehezebben hozzáférhetővé és drágábbá tette a pénzforrásokat a beruházások számára.* A magas kamatlábak mellett a fejlesztési tevékenység kibontakozását gátolta, a beruházásokra halasztólag hatott a termelési tényezők alacsony kihasználtsága, a strukturális válság elmélyülése, valamint az, hogy a profitok védelmében tett jövedelemátcsoportosítás nem érte el célját. Az alacsony jövedelmezőség, a belföldi és az exportkereslet stagnálásával, az üzleti bizonytalansággal együtt nem segítette a beruházási kedv visszatérését. A fejlesztések pedig egyre inkább racionalizáló jellegűekké váltak, hatásukra jelentősen visszaesett az energiahordozók és a nyersanyagok, valamint a munkaerő iránti kereslet, azonban a korábbinál kevésbé szolgálták a termelés bővítését, a konjunktúra megélénkülését.

— *A fejlett tőkésországokban a gazdasági nehézségek növekedése a protekcionista tendenciák erősödését váltotta ki.* A kamatok emelkedése, a hitelpiacokon kirobbant bilanziális válság nehezen elviselhető terheket

* Fejlett tőkésországokon az európai tőkésországokat, az Egyesült Államokat, Kana-dát, Japánt, Ausztráliát, Új-Zélandot, Izraelt és a Dél-afrikai Köztársaságot értjük. Az adatok gyakran az OECD-országokra vonatkoznak, amelyek között Izrael és a Dél-afrikai Köztársaság nem szerepel.

rótt a fejlődő országokra. Az olajárak lemorzsolódása visszavetette az olajexportáló országok exportbevételeit, így ezek az országok korlátozták vásárlásaikat, mindenekelőtt a fejlett tőkésországokból származó importjukat. Mindezek következtében az exportpiacok összehsugorodtak, nem voltak képesek megakadályozni a gazdasági visszaesés elmélyülését, illetőleg elhúzóódását.

Az elmúlt évben a fejlett tőkésországok — mindenekelőtt az Egyesült Államok — konjunktúrájában változás következett be: az 1980—1982. évek stagnálása lassú növekedésnek adta át a helyét. Az Egyesült Államokban a bruttó nemzeti termék 3,5 százalékkal — a többi országot meghaladóan — nőtt. Japánban a gazdaság továbbra is lelassultan növekedett, és Nyugat-Európát is elkerülte a megélénkülés. Belgiumban, Franciaországban 0,5, Ausztriában, Hollandiában és az NSZK-ban 1—2 százalékkal nőtt, Olaszországban kismértékben csökkent a bruttó nemzeti termék. (Lásd az 1. sz. táblázatot.) Mindezek következtében két kérdésre kell választ keresnünk:

1. Mi a magyarázata az elkezdődött megélénkülési folyamatnak, az Egyesült Államok gazdasági fellendülésének és a többi országtól eltérő gazdasági helyzetének? 2. Képes lesz-e a megélénkülés továbbterjedni a többi országra, és megoldást hozni a válság éveitől felhalmozódott súlyos gondokra, feszültségekre?

A fejlett tőkésországok összességének gazdasági helyzetét kedvezően befolyásolta, hogy 1983 tavaszán mérséklődtek az olajárak, ami a dollár további erősödése miatt elsősorban az Egyesült Államok belső piaci helyzetére volt jótékony hatással. A több évben át folytatott inflációellenes, szigorúbb pénzügyi politika eredményesnek bizonyult, a fogyasztói árak emelkedése számottevően mérséklődött. A megélénkülést támogató gazdaságpolitikai váltásra — politikailag és gazdaságilag — csupán az Egyesült Államok volt felkészült és képes. Itt a kormány könnyített a korábbi szigorúbb pénzügyi politikáján, adókedvezményekkel, a költségvetési kiadások növelésével jelentősen hozzájárult a belső kereslet megélénküléséhez. A gazdasági nő-

1. sz. táblázat

A bruttó nemzeti termék alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áron)

Ország	1963—	1974—	1976—	1980—	1983	1984 ^a
	1973	1975	1979	1982		
	közötti évek átlaga					
Fejlett tőkésországok összesen	5,0	0,2	3,9	0,7	2,4	3,5—4
Anglia	2,7	—0,9	2,5	—0,6	3,0	2,0—2,5
Ausztria	5,2	1,7	3,6	1,3	1,9	2,0
Belgium	5,0	1,3	3,0	1,0	0,5	1,0
Franciaország	5,4	1,5	3,9	1,0	0,7	0,5—1,0
Hollandia	5,3	1,3	3,1	—0,6	1,0	1,2
NSZK	4,4	—0,5	3,9	0,2	1,3	2,5—3,0
Olaszország	4,7	0,2	3,9	1,2	—1,2	2,0
Spanyolország	6,6	3,4	2,1	1,0	2,0	2,0
Svájc	3,6	—2,9	1,0	1,6	0	2,0—2,5
Svédország	3,6	3,2	1,2	0,5	2,3	2,5—3,0
Egyesült Államok	4,0	—0,7	4,3	0,1	3,5	5,0
Kanada	5,4	2,3	3,8	0,3	3,0	4,5
Japán	9,4	0,6	5,2	4,0	3,0	4,0—4,5

^a Előrejelzés.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1976. 1981. és 1983. december; 1984. július. OECD Main Economic Indicators 1984. február és különféle nyugat-európai konjunktúrakutató intézetek előrejelzései.

vekedést meghaladóan, csaknem 5 százalékkal lendült fel a belföldi kereslet, mindenekelőtt a lakosság fogyasztása, a lakásépítés és a készletfelhalmozás.

A belső keresletet élénkítő gazdaságpolitikai lépéseket a kormány a kedvezőtlen hatások, mindenekelőtt az infláció erősödésének, a dollár meggyengülésének veszélye nélkül megtehetette. Az Egyesült Államokban ugyanis — a csökkenés ellenére — a kamatok még mindig eléggé magasak maradtak a tőkés világ többi részéhez viszonyítva, ami erőteljes tőkebeáramlást eredményezett. Ezzel a külső forrásbevonással finanszírozta az Egyesült Államok a gazdasági megélénkülését, a rekordösszegűre emelkedett költségvetési deficitet, és ezzel egyidejűleg alapjában sikerült megőriznie a túltértékelt dollár erejét. A gazdasági okok — a kamatszint-különbözetek — mellett a világpolitikában bekövetkezett romlás, a feszültségek és a bizonytalanság erősödése is hozzájárult ahhoz, hogy az Egyesült Államok a konjunktúrájának szolgálatába állíthatta világgazdasági hatalmát, pozíciót. Miközben a költségvetés és a folyó fizetési mérleg deficitjének finanszírozására hatalmas pénzüsszegeket vont el a nemzetközi pénzpiacokról, megőrizte a pénz- és kereskedelempolitikájába vetett nemzetközi bizalmat. Exportja versenyképességének csökkenését ellensúlyozta a bővülő belső piac, az olcsó import nemkívánatos versenye ellen pedig kereskedelempolitikai és hatalmi eszközökkel egyaránt fellépett.

Az Egyesült Államok kivételes helyzete és az erre alapozott gazdaságpolitikája nemcsak arra szolgál magyarázatul, hogy a többi fejlett tőkésország miért nem követhette példáját, hanem arra is, hogy az észak-amerikai gazdasági fellendülés ösztönző hatása miért késett, illetve maradt el. *A kisebb tőkésországok kénytelenek voltak megőrizni adó- és költségvetési politikájuk szigorát, illetve tekintettel lenni gazdaságuk belső és külső egyensúlyi helyzetére. Az infláció gyorsulásának veszélye nélkül nem nyúlhattak a belső kereslet ösztönzésének gazdaságpolitikai eszköztárához. Az Egyesült Államokba irányuló tőkeáramlás fokozta — az egyébként is szűkös — fejlesztési források hiányát. A beruházásokat te-*

kintve tehát az amerikai konjunktúra a korábban megszokottal ellentétes, korlátozó hatást gyakorolt a többi országra. Az Egyesült Államok a nemzetközi kereskedelmi keresztül sem tudta betölteni az ún. lokomotív, gazdaságélénkítő szerepet. Az amerikai importkereslet bővülésével szemben a többi tőkésország nem növelte, a fejlődő országok többsége pedig — nagymérvű eladósodása miatt — csökkentette vásárlásait. A szocialista országok 1983-ban folytatták a külgazdasági egyensúlyi helyzetük javítását középpontba állító gazdaságpolitikájukat. A még a gazdasági válság éveiben kialakult tőkés protekcionista gyakorlat lényegében fennmaradt — főként a hagyományos termékcsoportokban —; a piacokra továbbra is az elhelyezési lehetőségekért vívott éles harc, verseny volt a jellemző. Mindezek következtében az exportpiacok — a korábban tapasztaltaktól eltérően — nemcsak hogy nem segítették elő, hanem nehezítették a válságból való kilábalást.

Összefoglalva: 1983-ban a tőkés világ-gazdaságban megélénkülés kezdődött, ez azonban csupán Észak-Amerikára korlátozódott. Így a fejlett tőkésországok összességét tekintve a múlt évi gazdasági növekedés az 1974–1975. évi recessziót követő fellendülés ütemének nagyjából a felét érte el.

Az előrejelzéseket készítő nemzetközi és nemzeti szervezetek döntő többsége arra számít, hogy az idén a gazdasági fellendülés az Egyesült Államokban folytatódik, sőt valamelyest megerősödik. Úgy vélik, hogy az 5 százalék körüli növekedési ütem elegendő lesz ahhoz, hogy az észak-amerikai gazdaság a fejlett tőkésországok fellendülésének motorjává váljék. Ennek és a fejlődés feltételei további javulásának hatására a gazdasági növekedés Nyugat-Európában és Japánban is meggyorsul. Kontinensünk nyugati felén a bruttó nemzeti termék átlagosan 1,5–2 százalékos növekedésére számítanak; ennél elsősorban a Német Szövetségi Köztársaságban, Angliában, Svédországban, Finnországban és Spanyolországban lehet élénkebb a konjunktúra. Ugyanakkor Franciaországban és a Benelux országokban stagnálás vagy alig érzékelhető előrelépés várható.

A gazdasági fejlődés év eleji adatai (különösen az Egyesült Államokban a termelés alakulása) alátámasztják ezeket az előrejelzéseket. Mindezek ellenére — véleményünk szerint — a tőkés gazdasági fellendülés kibontakozása nem egyértelmű. *A fejlett tőkésországok gazdaságában változatlanul jelen vannak és hatnak azok a problémák, feszültségek, amelyek a válság éveiben keletkeztek, továbbá az Egyesült Államokban a termelés bővülése könnyen sebezhető, a kellően nem megalapozott belső kereslet megtorpanása megváltoztatná a nemzetközi gazdasági légkört, és módosítaná a gazdasági konjunktúra egész feltételrendszerét a többi országban.* A bizonytalanságot csak fokozza, hogy a fejlett tőkésországok fejlődése nem választható el teljesen a fejlődő országok gazdasági, pénzügyi helyzetétől. Az utóbbiak pénzügyi terheinek súlyosbodása komolyabb gazdasági zavarokat is kiválthat, amelyek ugyancsak visszahatnak a fejlett tőkésországok gazdaságpolitikai feszültségeire.

A gazdasági konjunktúrát veszélyeztető főbb lehetőségek a következők:

— Az egyik legjelentősebb feszültség az Egyesült Államok gazdaságpolitikájában tapasztalható. *Az 1983. évi expanziós hatású pénzügyi és adópolitika az idén nehezen folytatható.* Az adóelőengedés és a hadikiadások gyors növelése ugyanis ugrászerűen fokozta a költségvetés eladósodását. Ez — a termelőszféra beruházási szándékainak megélénkülésével együtt — növelte a hitelkeresletet, ami a nominális kamatláb csökkenésének folyamatát nemcsak megállította, hanem 1984 tavaszára általános kamatemelkedéshez vezetett. A reálkamatok magas szintje pedig a tartós fogyasztási javak vásárlásait is befolyásolja. A profitráta növekedésével együtt járó jobb pénzügyi lehetőségek ugyanis — megfelelő hitelfeltételek nélkül — csak egy bizonyos pontig képesek ösztönözni a konjunktúrát.

— A viszonylag kiegyensúlyozott *olajpiacon* a kínálati többlet ellenére az idén megállt a drágulás mérséklődése, s *ismét előtérbe kerültek az árak emelkedését gerjesztő tényezők.* Az Egyesült Államok konjunktúrája túlfűtött, ami keresleti oldalról

jár együtt árfelhajtó hatásokkal. Az anyagárak megszilárdulása, az élelmiszeráraknak a múlt évi aszályt követő emelkedése is tovább táplálja az inflációs tendenciákat. Ez a veszély azonban nemcsak Észak-Amerika, hanem a fejlett tőkésországok mindegyikének gazdaságát érinti, és korlátozza a kormányokat a pénz- és adópolitikát könnyítő lépések megtételében.

— Ahhoz, hogy a növekvő kereslet újabb árrobbanásokat ne okozzon, a fejlesztésekben az anyag- és energiafelhasználást ésszerűsítő politikára is szükség van. Az országok többségében a strukturális feszültségek felszámolása, a termelésnek a megváltozott kereslethez való hozzáigazítása még nem fejeződött be. Ez a racionalizálási politika folytatását, a hagyományos ágazatok visszaszorítását, az új műszaki-tudományos tendenciákhoz való kapcsolódás, felzárkózás támogatását igényli. Mindezek miatt *a fejlesztési politika* a jelenlegi, illetve a várt konjunktúra mellett *nem elegendő a munkaerőkülség érdemi csökkenéséhez, a munkaerőpiac feszültségeinek tompításához.*

— *A fejlődő országokra nehezedő pénzügyi és hitelterhek* az év tavaszán (átmeneti konszolidációt követően) *ismét neheztedek, ami* — a tőkésországok közötti kapcsolatokban fennmaradt protekcionista törekvésekkel együtt — *készségesé teszi a világkereskedelem remélt fejlődését.* Emellett a kiegyensúlyozottabb gazdasági növekedéshez szükség lenne a világpolitikában tapasztalható kedvezőtlen tendenciák megállítására, a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok javítására, az enyhüléshez való mielőbbi visszatérésre is. A világgazdasági, világpolitikai feszültségek azonban nem csökkennek. Ilyen körülmények mellett a fejlett tőkésországok közötti gazdaságpolitikai különbségekből, érdekellentétekből fakadó problémákat nem gazdaságpolitikai összehangolással, kompromiszumokkal oldják fel, hanem az erő pozíciójából kezelik őket. A gazdasági folyamatok alakulásának elemzése, a növekedésről tanúskodó statisztikai adatok mögött meghúzódó feszültségek továbbra is óvatosságra intenek a megélénkülés mértékét és tartósságát illetően.

A termelés

A gazdasági megélénkülés alapvető változást eredményezett az ipari — mindenekelőtt a feldolgozóipari — termelés alakulásában. Az ipari termelés színvonala 1982 folyamán fokozatosan csökkent, és az év végén érte el mélypontját. Ekkor a fejlett tőkésországokban együttesen az ipari termelés 4, ezen belül az Egyesült Államokban és Kanadában 10 százalékkal volt kevesebb, mint 1981-ben. 1983-ban ezzel éppen ellentétes folyamat bontakozott ki. *Az év során az ipari termelés színvonala emelkedett, és az év végén az Egyesült Államokban és Kanadában 15–16 százalékkal meghaladta az 1982. év végi mélypontot.* Nyugat-Európában az ipari termelés fellendülése ennél jóval mérsékeltebb volt, azonban Belgiumban, Hollandiában, a Német Szövetségi Köztársaságban az év végén a növekedés elérte a 6–7 százalékot. Az év egészét tekintve azonban az ipari termelés növekedése csupán az Egyesült Államokban, Kanadában, valamint Nyugat-Európában és egyes skandináv országokban volt számottevő. (Az Egyesült Államokban, Kanadában, illetve Svédországban 6–6 százalékos.) Az ipari termelés

1983. évi növekedése azonban még ezekben az országokban sem egyenlítette ki az előző évi visszaesést, tehát az ipari termelés nem érte el az 1981. évi szintet.

Az ipari termelés nem kielégítő szintje különösen Nyugat-Európára vonatkozik, ahol több országban (például Belgiumban, Franciaországban, Olaszországban) a múlt év nagyobbik részében folytatódott az ipari termelés visszaesése, a Német Szövetségi Köztársaságban a stagnálása. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

Az ipari termelés bővülése elsősorban a feldolgozóipari termelés fellendülésén alapult. A kereslet főként a fogyasztási cikkek és a vegyipari termékek iránt nőtt. A kitermelő iparban a kedvező változások Észak-Amerikában az év második felében, Nyugat-Európában a múlt év végén, illetve az idén mutatkoztak.

Az ipari termelés bővülése az Egyesült Államokban elsősorban a foglalkoztatottság bővülésével, Nyugat-Európában a termelékenység növekedésének kismértékű gyorsulásával járt együtt, s itt a foglalkoztatottság színvonala tovább süllyedt.

Az Egyesült Államokban a munkabérek rugalmasabb alkalmazkodása a gazdasági

2. sz. táblázat

Az ipari termelés alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1974—	1981—	1983	1984 ^a
	1980	1982		
közötti évek átlaga				
Anglia	0,2	—3,0 ^a	1,8 ^{b, c}	2,5—4,0
Ausztria	2,8	—1,9	0,6	3,0
Belgium	1,4	—1,1	2,5	2,5—3,0
Franciaország	1,4	—1,1	0,7	1,0—1,5
Hollandia	1,2	—2,2	0	3,0—4,0
NSZK	1,2	—2,0	0,8	2,5—3,5
Olaszország	2,8	—2,3	—5,3	2,0—2,5
Spanyolország	1,5	0,2	2,7	2,5
Svédország	0,8	—2,2	6,0	6,0
Egyesült Államok	1,3	—2,8	6,4	7,5—9,0
Kanada	2,3	—4,9	6,0	6,0—7,0
Japán	3,3	1,7	3,5	6,0—9,0

^a Előrejelzés.^b Feldolgozó ipar.^c Az egész ipari termelés 2,4 százalékkal nőtt.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1982. és 1983. december, 1984. július;
OECD Main Economic Indicators, 1984. február.

konjunktúrához a nyugat-európaiótól különböző foglalkoztatáspolitikához vezetett. 1983-ban a foglalkoztatottak száma mintegy 1,5 százalékkal nőtt, a munkanélküliek száma pedig az 1982. év végi mintegy 12 milliőről 1984 elejére csaknem 9 millióra mérséklődött. Ennek következtében a munkanélküliség a múlt év végén a munkaerőforrás 8 százalékát érintette. Ez jelentős eredmény, de a szint még jóval magasabb az 1979. évi munkanélküliségi rátánál (5,8 százalék).

A munkanélküliség és a munkabéreköltségek alakulása között szoros kölcsönhatás figyelhető meg. A válság éveiben a keresetek növekedésével egyidejűleg visszaesett a termelékenység javulása, így az egységnyi termelésre jutó bérköltség jelentősen — a korábbi évtizedeket meghaladóan — emelkedett. A bérköltségek viszonylag gyors ütemű növekedése — főként Nyugat-Európában — munkaerő-megtakarítást eredményező fejlesztésekre ösztönzött. Az elmúlt évben Nyugat-Európában a feldolgozóipari órabérek a fogyasztói árakhoz hasonlóan emelkedtek, reálértékük tehát nem változott. Míg Észak-Amerikában a feldolgozó ipar egységnyi termelésére jutó bérköltség csökkent, Japánban pedig lényegében stagnált, addig Nyugat-Európában a bérköltségek mérséklődése néhány országra korlátozódott (például a Német Szövetségi Köztársaságra és Angliára). A többi országban (elsősorban Olaszországban és Franciaországban) az egységnyi termelésre jutó bérköltség korábbi erőteljes növekedése fennmaradt. A tőkeköltségekhez viszonyítva magas bérköltségek, a kormányoknak a munkahelyeket kevés eredménnyel védelmező foglalkoztatáspolitikája és a súlyos strukturális foglalkoztatási gondok miatt az ipari termelés alakulásában bekövetkezett szerény mértékű módosulás nem bizonyult elegendőnek a munkanélküliség terjedésének megállításához. A legtöbb nyugat-európai országban a munkanélküliek száma tovább emelkedett, Angliában megközelítette a 3 milliót, Franciaországban, Olaszországban, az NSZK-ban és Spanyolországban pedig elérte a 2,2–2,3 milliót. Ezekben az országokban a munkaerőforrás 10–11, Belgiumban, Hollandiában, Spanyolország-

ban 18 százaléka van munka nélkül. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

A társadalmi feszültségeket fokozza, hogy egyes korosztályokban (a fiatalok és a nyugdíj előtt állók körében), valamint a hanyatló ágazatokban különösen nagy a munkanélküliek aránya. Spanyolországban csaknem minden második, Olaszországban minden harmadik, Angliában, Franciaországban és Kanadában minden negyedik-ötödik fiatal munka nélkül maradt. A foglalkoztatási gondok azért is súlyosbodnak, mert nő a munkanélküliség átlagos időtartama és a tartósan munka nélkül levők aránya.

A foglalkoztatottsághoz hasonlóan az *ipari kapacitások kihasználása* is kedvezően alakult Észak-Amerikában, illetve a korábbi alacsony kihasználtsági szint nem változott érdemlegesen Nyugat-Európában. (Az Egyesült Államokban 1984 januárjában a feldolgozóipari kapacitások kihasználása 79,9 százalékra — 1981 szeptemberé óta a legmagasabb szintre — emelkedett.)

A kőolaj és a nyersanyagok áremelkedése — mint ismeretes — 1980–1981-ben jelentősen növelte a feldolgozó ipar költség-színvonalát. A magasabb energia- és nyersanyagárak az energia- és anyagtakarékosság fokozására és a hazai erőforrások gyorsabb fejlesztésére ösztönöznek. A termelés csökkenése, az energia- és anyagtakarékosság, valamint a kamatok miatti készletleépítés erőteljesen visszavetette a fejlett tőkésországokban az anyagok és az energia, főként az olaj iránti keresletet.

A fejlett tőkésországok olajfogyasztása 1979 és 1983 között csaknem 20, olajimportja pedig 37 százalékkal csökkent. (Lásd a 4. sz. táblázatot.) A kisebb kereslet hatására csökkentek az árak. Az importált olaj hordónkénti ára az 1981. évi 36,6-ról 1983-ra 30,3 dollárra csökkent. (Mivel időközben a dollár árfolyama megérősödött, az árcsökkenés mindenképp az Egyesült Államokban éreztette hatását.) Az elmúlt évben a termelés megélénkülése ellenére tovább mérséklődött az olajfogyasztás és -kereslet, mivel az országok többsége a termelésben és a fejlesztésben egyaránt továbbra is megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított az energiataka-

rékosságnak. A csökkenő keresletnek köszönhető, hogy az olaj világgiazi ára tovább mérséklődött.

Az ipari nyersanyagok és az élelmiszerek árai 1982 végén átlagosan 25 százalékkal alacsonyabbak voltak, mint 1981 elején.

3. sz. táblázat

A munkanélküliség alakulása

Ország	1979	1980	1981	1982	1983. december
1000 fő					
Anglia	1307	1668	2566	2753	2962
Belgium	294	322	392	457	508
Franciaország	1350	1451	1773	2008	2227
Hollandia	281	325	480	655	856
NSZK	876	889	1272	1833	2345
Olaszország	1698	1698	1913	2068	2373 ^a
Spanyolország	1037	1277	1566	1873	2342
Egyesült Államok	6138	7637	8273	10678	8992
Kanada	838	867	898	1305	1321
Japán	1170	1140	1260	1360	1430

Az összes munkaerőforrás százalékában

Anglia	5,1	6,4	10,0	11,7	12,3
Belgium (biztosított)	10,9	11,8	14,2	16,6	18,5
Franciaország	5,9	6,3	7,3	8,0	8,4
Hollandia	5,1	5,9	9,1	12,6	18,3
NSZK	3,8	3,8	5,5	7,5	9,3
Olaszország	7,7	7,6	8,4	9,1	10,2 ^a
Spanyolország	9,2	11,8	14,4	16,3	18,0
Egyesült Államok	5,8	7,1	7,6	9,7	8,0
Kanada	7,5	7,5	7,6	11,0	11,1
Japán	2,1	2,0	2,2	2,4	2,5

^a Október.

Forrás: OECD Main Economic Indicators, 1982. és 1984. február.

4. sz. táblázat

A fejlett tőkésországok olajfogyasztásának és -importjának alakulása (millió hordó naponta)

Megnevezés	1979	1980	1981	1982	1983	1984 ^a
Termelés	14,7	14,8	15,0	15,2	15,6	15,8
Import (nettó)	26,5	23,1	20,0	17,6	16,7	17,6
Készletezés	0,7	0,4	-0,3	-0,6	-0,4	0,1
Fogyasztás	40,5	37,5	35,3	33,4	32,7	33,3
Az importált olaj ára (dóllár/hordó)	19,3	32,9	36,6	33,9	30,3	29,4
Az OPEC termelése	31,9	27,9	23,8	20,1	18,5	20,0

^a Előrejelzés.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1983. december.

Ennek hatására az anyagok és az élelmiszerek relatív, azaz a feldolgozóipari termékekéhez viszonyított ára a második világháború utáni egyik legalacsonyabb szintre csökkent. A gazdasági megélénkülés — az olajtól eltérően — nemcsak megállította a nyersanyag- és élelmiszerek csökkenését, hanem több alapanyag esetében erőteljesebb áremelkedési tendencia bontakozott ki. Az általános árszintemelkedés azonban elmarad a konjunktúra hasonló időszakában korábban megszokottól, és a korábbi áresést még csak részben kompenzálta.

Az élelmiszerek, élelmiszeripari nyersanyagok és takarmányok árszintje a termeléskorlátozások és az Észak-Amerikát sújtó aszály hatására számottevően emelkedett. Mivel a kereslet élénkülésének jelei alig tapasztalhatók, az agrárprotekciónizmus és az exportkorlátok fennmaradtak. (A mezőgazdasági termékek termelésének alakulását lásd az 5. sz. táblázatban.)

A nyersanyagok és élelmiszerek áremelkedését az olajárak csökkenése és a munkabérek mérsékeltebb növekedése ellensúlyozta, ezért a termelési költségek és a fogyasztói árak alakulásának irányát nem módosították, inflációgerjesztő hatásuk elmaradt.

A gazdasági recesszió éveiben a tőke hatékonysága jelentősen visszaesett, hi-

szén 1979 és 1982 között a tőkeállomány bővült, miközben az ipari termelés visszaesett. Csökkent a profitráta, lassult a tőke megtérülése, főként az iparban. *1983-ban a profitráta ismét emelkedett.* A javulás — ha figyelembe vesszük, hogy a kamatlábak az inflációs rátával összevetve a második világháború utáni időszak egyik rekordszintjére nőttek — szerénynek tekinthető, így a fejlesztési tevékenység csak korlátozott fellendüléshez nyújt pénzügyi forrást.

Jövedelmek, árak, fogyasztás, beruházás

A gazdasági recesszió éveiben — főként 1982-ben — valamennyi fejlett tőkésországban visszaesett a belföldi kereslet. A kormányok megváltozott, leginkább a szegényebb rétegeket sújtó, szociális kiadásokat lefaragó magatartása, valamint a nagy és gyorsan növekvő munkanélküliség közepette a dolgozó tömegek a korábbiakhoz viszonyítva kevésbé voltak képesek megvédelmezni életszínvonalukat. A reáljövedelem színvonala a legtöbb országban csökkent. A válságból, a nemzetközi politikai és gazdasági légkör romlásából eredő bizonytalanság, valamint a magasabb kamatok fokozták a lakosság

5. sz. táblázat

A főbb mezőgazdasági eredetű termékek termelésének alakulása
(millió tonna)

Termék	Fejlett tőkésországok			Észak-Amerika			Nyugat-Európa		
	1981	1982	1983	1981	1982	1983	1981	1982	1983
Cereáliák	606,5	613,3	473,8	384,6	392,8	254,0	165,6	180,2	171,1
Búza	186,0	189,0	187,0	101,0	103,2	92,1	65,2	73,3	73,1
Kukorica	262,3	264,0	146,8	215,0	219,8	110,2	32,3	35,4	32,3
Burgonya	71,7	73,1	65,7	18,0	18,8	17,4	48,4	48,3	42,5
Zöldségfélék	95,2	98,6	97,4	26,7	29,3	29,0	49,2	49,8	48,9
Gyümölcs	97,2	107,3	103,8	26,5	25,6	25,2	57,1	67,2	64,2
Szőlő	37,1	44,0	41,2	4,1	6,1	4,6	30,4	35,2	34,2
Citrusfélék	26,6	24,0	26,1	13,7	10,9	12,2	6,7	6,5	7,2
Alma	14,3	18,7	15,9	3,9	4,2	4,2	8,5	12,5	9,6
Növényolaj	16,8	18,6	14,2	13,3	14,6	10,4	2,9	3,6	3,4
Cukor	31,3	30,1	25,4	5,8	5,4	5,4	19,1	18,0	14,6
Hús	65,2	65,1	66,4	27,4	26,8	27,8	29,6	29,9	30,1
Tej	233,9	239,4	246,1	68,3	69,9	71,0	143,7	147,4	152,3

megtakarítását, ezért a személyi fogyasztás a jövedelmeknél nagyobb méreteken esett vissza.

A belföldi kereslet alakulása és ezzel szerepe a gazdasági konjunktúrában 1983-ban — elsősorban Észak-Amerikában — megváltozott. A bérek és a keresetek növekedése tovább lassult ugyan, a dolgozók, a szakszervezetek továbbra is szerény bérkövetelésekkel léptek fel (helyenként a változatlan kereseteket vagy azok csökkenését is elfogadták), de a fogyasztói árak a vártnál kisebb mértékben emelkedtek. Ebben az importárak — mindenekelőtt az olaj-, nyersanyag- és élelmiszerárak — csökkenése, a cserearányok további javulása is szerepet játszott. Ennek következtében *Nyugat-Európában a keresetek és a fogyasztói árak nagyjából párhuzamosan alakultak, Észak-Amerikában és Japánban pedig a keresetek növekedése meghaladta a fogyasztói árakét, ami a jövedelmek reálértékének emelkedésében jutott kifejezésre.* Egyes országokban — mindenekelőtt az Egyesült Államokban — az adókönyvitések együttesen a megtakarítások mérséklődését, a lakosság vásárlási kedvének megélénkülését eredményezték. A lakosság fo-

gyasztása az Egyesült Államokban több mint 4, Japánban és Angliában 3—4 százalékkal nőtt. A többi nagyobb országban a lakosság fogyasztása legfeljebb egy százalékkal nőtt, a kisebb országokban viszont nem változott az alacsony 1982. évi szinthez képest. (Lásd a 6. sz. táblázatot.) Az Egyesült Államokban és Kanadában a *lakásépítések fellendülése* is kedvezően befolyásolta a konjunktúra alakulását. Figyelmet érdemel, hogy a lakosság magatartásának megváltozása, a vásárlási kedv megélénkülése mérséklődő nominális kamatok mellett következett ugyan be, de az infláció visszaesése következtében a reálkamatok szokatlanul magas szintje fennmaradt, kereslet-visszatartó ereje gyengült. Ez egyes elemzések szerint a fogyasztói árakhoz kapcsolódó pesszimista várakozásokkal is összefügg.

A második olajárrobbanást követően — mint ismeretes — felgyorsult a fogyasztói árak emelkedése. 1980—1981-ben az infláció átlagos évi rátája mintegy 12 százalékra ugrott, és az ellene folytatott küzdelem a gazdaságpolitika egyik központi kérdésévé vált. *A szigorú pénzügyi politika* — a magas kamatok a kereslet korlátozó-

6. sz. táblázat

A személyi fogyasztás és az állótöke-beruházás alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan árakon)

Ország	Személyi fogyasztás			Állótöke-beruházások		
	1980— 1982 átlaga	1983	1984 ^a	1980— 1982 átlaga	1983	1984 ^a
Anglia	0,6	3,9	2,5	—1,0	4,7	5,0
Ausztria	1,1	4,4	—1,0	—1,7	—1,6	3,0
Belgium	0,5	—2,0	—1,0	—4,5	—5,0	—1,0
Franciaország	2,5	1,0	0,2	—0,4	—1,7	—0,5
Hollandia	—1,7	0,5	—0,7	—6,2	1,4	1,7
NSZK	—0,6	1,0	1,2	—1,8	3,0	5,5
Olaszország	1,8	—0,7	1,0—2,0	1,5	—5,3	1,0—2,0
Spanyolország	0	0,7	0	0,2	—1,5	0
Svájc	0,9	1,3	1,5	3,0	1,7	3,0
Svédország	0,1	—1,6	0,5	—1,3	—1,1	3,0
Egyesült Államok	1,2	4,2	5,5	—4,1	8,0	10,5—13,0
Kanada	0,2	3,0	3,2	—0,7	—3,9	1,0
Japán	2,1	3,3	3,5	1,6	—0,2	4,0

^a Előrejelzés.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1983. december, 1984. július.

sával, az anyag-, energia- és az élelmiszer-árak mérséklődésének, a nominálkeresetek szolidabb növekedésével együtt — már 1982-ben számottevően mérsékelte az inflációs nyomást. A recesszió kevés pozitívuma közül az egyik az volt, hogy a fogyasztói árak emelkedése 8 százalékra mérséklődött. Az elmúlt évben az infláció lassulása tovább tartott, és jelentős szerepet játszott a belföldi kereslet stabilizálásában, egyes országokban a megélénkülésben. A fogyasztói árak Japánban, Hollandiában, az NSZK-ban, az Egyesült Államokban, Svájcban, Ausztriában 2–3 százalékkal, a múltbeli trendekkel összehasonlítva is mérsékeltlen emelkedtek. Az infláció visszaszorítására tett erőfeszítések csaknem valamennyi országban sikerrel jártak, bár Franciaországban, Spanyolországban és Olaszországban a javulás kisebb mértékű, és az áremelkedés még így is eléri a 10–15 százalékot. (Lásd a 7. sz. táblázatot.)

A gazdasági recesszió éveiben a kereslet csökkenésének, a magas kamatlábak (lásd a 8. sz. táblázatot) miatt megdrágult és szűkülő hitelforrásoknak, valamint a nemzetközi gazdasági, pénzügyi kapcsolatok-

ban a bizonytalansági és diszkriminatív elemek erősödésének együttes hatására általános jelleggel visszaesett a beruházási tevékenység. 1983-ban a konjunktúrában történt változások eredményei differenciáltan és bizonyos késéssel jelentkeznek az egyes országok fejlesztési szférájában. A legerőteljesebb fellendülés az Egyesült Államokban tapasztalható, ahol a beruházások az 1982. évi 6 százalékos csökkenést követően 8,0 százalékkal bővültek. Ezenkívül Angliában és az NSZK-ban — ahol erőteljes struktúrakorszerűsítési program kezdődött — nőttek a beruházások 3–5 százalékkal. (Lásd a 6. sz. táblázatot.) A többi országban a beruházási tevékenység év végi megélénkülése még nem volt olyan mértékű, hogy a beruházások színvonala az év egészét tekintve meghaladta volna az 1982. évi (egyébként szerény) szintet. A beruházások területén az ez évi kedvező irányú változások kibontakozására ösztönző feltételek tapasztalhatók. A múlt évben nőttek a profitok, a profithányad (a profit aránya a hozzáadott értékhez) 33 százalékos szintje megközelíti az 1981. évit, és ezzel egyidejűleg rövidült a tőke megtérülése is. Az elmúlt évek ala-

7. sz. táblázat

A fogyasztói árak alakulása
(Évi növekedés százalékban)

Ország	1974— 1979	1980	1981	1982	1983	1984 ^a
Fejlett tőkésországok összesen	10,0	12,8	10,6	7,8	5,3	5,5
Anglia	15,7	18,0	11,9	8,6	4,7	6,0
Ausztria	6,3	6,4	6,8	5,4	3,2	5,0
Belgium	8,5	6,6	7,6	8,7	7,7	6,5—7,0
Franciaország	10,7	13,6	13,4	11,8	9,8	7,5—8,0
Hollandia	7,2	6,5	6,7	6,0	2,8	3,2—3,7
NSZK	4,7	5,5	5,9	5,3	3,1	3,5—4,0
Olaszország	16,2	21,2	19,5	16,6	14,8	12,0—13,0
Spanyolország	18,4	15,5	14,6	14,4	12,0	9,5
Svájc	4,0	4,0	6,5	5,6	3,0	2,5
Svédország	9,8	13,8	12,1	8,6	8,9	5,5
Egyesült Államok	8,6	13,5	10,4	6,1	3,2	5,2
Kanada	9,2	10,1	12,5	10,8	6,0	5,0
Japán	10,2	8,2	4,9	2,7	1,9	1,5

^a Előrejelzés.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1980. július, 1983. december; OECD Main Economic Indicators, 1984. február.

A kamatlábak alakulása
(százalék)

Ország	Rövid lejáratú hitelek			Hosszú lejáratú hitelek		
	1981	1982	1983	1981	1982	1983
Anglia	13,0	14,8	9,7	12,1	13,9	10,2
Belgium	12,8	16,0	12,3	13,0	14,0	12,7
Franciaország	11,6	15,3	12,7	14,7	17,1	15,7
Hollandia	9,8	11,1	5,7	10,5	11,3	8,4
NSZK	10,3	10,8	6,6	8,9	9,7	7,9
Olaszország	17,0	21,4	19,1	16,2	21,4	19,7
Svájc	5,8	8,8	3,0	4,6	5,4	4,2
Egyesült Államok	13,6	13,0	8,0	11,9	12,9	10,3
Japán	9,9	6,8	7,0	9,4	7,9	7,5

Forrás: OECD Main Economic Indicators, 1984. február.

csony beruházási szintje is változásokra kényszerít. Több országban ugyanis a fejlesztések tartósan és annyira visszaestek, hogy ez a folyamat középtávon veszélyezteti a gazdasági potenciál bővülését, a fejlettségi, versenyképességi pozíciók megőrzéséhez szükséges műszaki-tudományos fejlődést, a termelési szerkezet korszerűsítését.

A továbbra is viszonylag magas reálkamatszint ellenére a készletfelhalmozás — főként az Egyesült Államokban, Kanadában, Japánban, Angliában és az NSZK-ban — *ismét megélné, és kedvezően befolyásolta a konjunktúra alakulását.* Ahol a gazdasági kibontakozás 1983-ban még nem kezdődött el (például Franciaországban és Olaszországban), a készletek leépítése folytatódott, ami mérsékelte a belföldi keresletet.

A külkereskedlem és a fizetési mérleg

A tőkésországok külkereskedelmi forgalma a recesszió és a nemzetközi gazdasági, pénzügyi kapcsolatok romlása miatt 1980 és 1982 között visszaesett. A megdrágult kőolaj importja három év alatt több mint egyharmadával csökkent, kedvezőtlenebbé váltak a fejlődő és a szocialista országokból származó termékek piacra jutási feltételei, így a vásárlások is csökkentek, továbbá visszaesett a fejlett tőkésországok egymás közötti forgalma. Mivel 1983-ban

mind az olajtermelő, mind a többi fejlődő, valamint a szocialista országok vásárlási képessége továbbra is korlátozott maradt, s az olajimport visszaszorítása folytatódott, *a konjunktúra kedvezőbbre fordulása ellenére a külkereskedelmi forgalom mérsékelten bővült.* (Lásd a 9. sz. táblázatot.) A legdinamikusabban az Egyesült Államok importja növekedett. A tovább erősödő dollár hatására az import olcsóbbá vált, és több mint 10 százalékkal bővült. Ugyanakkor az Egyesült Államok exportárszintje jelentősen emelkedett, ezáltal romlott versenyképessége a nemzetközi piacokon. Az élénk észak-amerikai importkeresletet elsősorban a japán exportőrök használták ki: eladásaik 8 százalékat meghaladóan nőttek. Nyugat-Európában a külkereskedelmi forgalom volumene általában kismértékben növekedett, a kontinensen elsősorban a svéd export és az angol import erőteljesebb bővülése figyelemre méltó. (Lásd a 10. sz. táblázatot.)

A tőkésországok külkereskedelmi forgalmának árszintje mintegy 4 százalékkal tovább csökkent. Ezen belül az arányok a fejlett tőkésországok számára kedvezően alakultak. Az ipari késztermékek árainak kismértékű csökkenésével szemben a nyersanyagárak emelkedtek ugyan, de a kőolajárak a késztermékekénél jobban csökkentek, így a fejlett tőkésországok a kőolaj-exportőrök viszonylatában árnyereséget értek el. A fejlett tőkésországok cserearányai a világ többi részével lebonyolított

9. sz. táblázat

A fejlett tőkésországok külkereskedelmi forgalmának alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áras adatok alapján)

Megnevezés	1981	1982	1983	1984 ^a
Összes export	2,5	-1,7	2,5	7,0
Export az országcsoporton kívülre	11,5	-3,0	-2,5	3,5
ebből: OPEC-országokba	25,0	5,2	-9,0	-4,5
a többi fejlődő országba	5,5	-5,0	0	5,7
a többi gazdaságilag fejlett (főként szocialista) országba	0,2	-7,5	-1,0	6,0
Összes import	-2,0	-0,5	4,2	9,0
Import az országcsoporton kívülről	-8,2	-8,5	0	5,7
ebből: OPEC-országokból	-18,0	-18,5	-7,0	5,5
a többi fejlődő országból	8,7	2,7	6,7	7,0
a többi gazdaságilag fejlett (főként szocialista) országból	3,0	1,0	3,5	4,0
A fejlett tőkésországok egymás közötti forgalma	-1,2	0	4,7	9,0

^a Előrejelzés.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1983. december, 1984. július.

10. sz. táblázat

A külkereskedelmi forgalom volumenének alakulása országonként
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	Export			Import		
	1982	1983	1984 ^a	1982	1983	1984 ^a
Anglia	3,2	1,0	7,0	4,0	8,2	5,5
Ausztria	1,4	3,0	5,0	-2,1	3,2	3,0
Belgium—Luxemburg	1,4	5,0	4,7	0,5	-0,5	2,7
Franciaország	-3,7	4,1	4,2	3,0	-2,0	2,2
Hollandia	-0,8	5,5	5,2	1,7	2,0	2,2
NSZK	1,8	0,4	9,0	0,4	5,3	6,2
Olaszország	0,3	4,7	3,5	1,2	2,4	7,0
Spanyolország	0,2	5,7	8,5	0,5	0,2	3,0
Svájc	-4,4	-0,7	3,2	-3,2	4,0	3,2
Svédország	3,3	11,0	8,0	5,6	0,5	5,5
Egyesült Államok	-10,5	-6,5	1,7	-4,6	10,5	18,0
Kanada	0,4	8,7	14,5	-16,1	15,9	11,5
Japán	-2,1	8,2	12,0	-0,6	1,4	11,0

^a Előrejelzés.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1983. december, 1984. július.

áruforgalomban összességében több mint 4 százalékkal javultak.

A fejlett tőkésországok összevont fizetési mérlegének passzívuma 1983-ban 30-ról 25 milliárd dollárra (tehát 5 milliárd dollárral) csökkent. A javulás a cserearányok kedvező alakulásából származott. A reálfolyamatok összességében rontották a fizetési mérleget, az import volumene az ex-

portot 1,5 százalékponttal meghaladóan bővült. A fejlett tőkésországok összességétől eltérően alakult az Egyesült Államok fizetési mérlege, amelynek passzívuma 40 milliárd dollárral nőtt, s meghaladta a 40 milliárd dollárt. A legnagyobb mértékben Japán fizetési mérlege javult (14 milliárd dollárral), s az aktívum elérte a 20 milliárd dollárt. (Lásd a 11. sz. táblázatot.)

A fizetési mérleg egyenlegének alakulása
(Milliárd dollár)

Ország	1980	1981	1982	1983	1984 ^a
Fejlett tőkésországok összesen	-70,1	-28,0	-29,8	-24,7	-51,7
Anglia	6,8	13,2	9,5	3,1	2,5
Ausztria	-1,7	-1,4	0,5	-0,1	0,5
Belgium—Luxemburg	-4,9	-4,0	-2,7	-0,5	-0,2
Franciaország	-4,2	-4,7	-12,1	-4,0	-2,0
Hollandia	-2,9	2,9	3,2	3,5	3,5
NSZK	-15,7	-6,5	3,5	3,9	5,5
Olaszország	-9,7	-8,1	-5,5	0,5	-1,0
Spanyolország	-5,1	-4,8	-4,2	-2,5	-0,5
Svájc	-0,5	2,8	3,6	3,0	3,5
Svédország	-4,5	-2,9	-3,5	-1,1	0,5
Egyesült Államok	0,4	4,6	-11,2	-40,8	-86,2
Kanada	-0,9	-4,8	2,4	1,3	2,5
Japán	-10,7	4,8	6,9	20,8	30,5

^a Előrejelzés.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1983. december; 1984. július.

Előrejelzések 1984-re

A legtöbb konjunktúrakutató intézet a fejlett tőkésországok számára a gazdasági helyzet további javulását, a *bruttó nemzeti termék 3,5—4 százalékos növekedését prognosztizálja*. 1984-ben is a leggyorsabb — mintegy 5 százalékos — gazdasági növekedés az Egyesült Államokban várható. Nyugat-Európára viszont továbbra is szerény mértékű (1—2 százalékos) előrehaladás lesz jellemző.

A gazdasági tevékenység megélénkülésében változatlanul a lakossági fogyasztás játsza a főszerepet (ebből adódik az összes belföldi keresletnövekedés kétharmada). A múlt évhez képest — ha szerény mértékben is, de — erősödik a közösségi fogyasztásnak és a beruházásoknak a konjunktúrát javító hatása.

Az infláció három éve tartó mérséklődése várhatóan megáll, az Egyesült Államokban ismét gyorsul az áremelkedés. Az inflációs nyomást elsősorban a nyersanyag- és az élelmiszerárak múlt évinél nagyobb emelkedése fokozza. Az olajkereslet stagnál, illetőleg valamelyest emelkedik. Az olajpiacot továbbra is a túlkínálat jellemzi. Ennek ellenére az olajárak

dramai változása — az exportörök és az importörök egybevágó érdekei folytán — nem várható.

A fejlett tőkésországok összességében *a munkanélküliek száma nem változik*, aránya a munkaerőforráshoz viszonyítva 9 százalék marad. A gyorsabb gazdasági növekedés várhatóan csupán az Egyesült Államokban lesz elegendő a munkanélküliek számának mérséklődéséhez, a többi országban a munkanélküliség általában tovább növekszik.

A fejlett tőkésországok külkereskedelmi forgalmának növekedése meggyorsul. Az import bővülése várhatóan meghaladja az exportét. Ennek a külgazdasági egyensúlyt rontó hatását részben ellensúlyozza a cserearányok 1983. évinél mérsékeltébb javulása. Az Egyesült Államokban az export stagnálásával szemben az import jelentős (18 százalékos) növekedését várják. Ennek következtében a fizetési mérleg hiánya a kétszeresére (várhatóan 82 milliárd dollárra) emelkedik. A többi országban viszont fennmarad a külgazdasági egyensúly javítására irányuló törekvés.

A legnagyobb gondot az idén is várhatóan az jelenti, hogy a fejlett tőkésországok többségében *a strukturális feszültségek és a*

nagy munkanélküliség miatt fennmaradnak a protekcionista, a piacrajtás, piacbővítés feltételeit nehezítő rendszabályok. Az országok gazdaságpolitikája közötti eltérések nem csökkennek, sőt az érdeellentétek várhatóan fokozódnak. A nemzetközi pénzügyek és hitelkapcsolatok terén a feszültségek fennmaradnak. A vezető hatalmi körök politikai törekvései továbbra is a bizalmatlanság, a bizonytalanság légkört táplálják.

A magyar gazdaság tőkés külgazdasági feltételei számottevően nem változnak. Exportöreinknek nehézségekbe ütközik a konjunktúra javulásának hatására megélénkülő importkereslet kihasználása. A

fellendülés ugyanis nem fő exportpiacainkon következik be. A verseny továbbra is erős marad, és várhatóan nem enyhül a protekcionizmus, főként a hagyományos termékek piacain, ahol a magyar exporttők jelentősen érdekelték. Kedvezőtlen, hogy a világpiacon árárányok számunkra hátrányosan alakulnak, további árvesztéseket okoznak. Ezért változatlanul nagy erőfeszítésekre van szükség, hogy a tőkésországokba irányuló exportunk a tervben meghatározott mértékben nőjön, a külkereskedelmi mérleg egyenlege pedig tovább javuljon.

Pócs Ervin

Pócs Ervin az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztályának munkatársa.

Gazsó Ferenc—Laki László—Molnár Péter:

PÁLYAKEZDŐK AZ IPARBAN

A Társadalomtudományi Intézet közreadásában nemrég jelent meg a hetvenes évek második felében folytatott nemzetközi összehasonlító vizsgálat anyagaira épülő kötet. E vizsgálat felszínre hozta az iparban dolgozó fiatalok rekrutációjának és pályakezdésének jellemző vonásait.

E könyv szerzői az említett életút kutatás hazai eredményei közül emelnek ki három témakört. Egyrészt bemutatják, hogy az iparban dolgozó fiatalok egyes rétegei és csoportjai mögött milyen iskolai életút állt az első munkavállalás idején. Majd választ adnak arra a kérdésre, hogy iskolai életútjuk milyen elhelyezkedési, továbbtanulási és előbbrejutási lehetőségeket biztosított számukra az ipari munkaszervezetben. A könyv második részének szerzője, Gazsó Ferenc ebben az összefüggésben — kitekintést nyújtva a nemzetközi vizsgálatban részt vevő országok fiataljainak mobilitására is — megvizsgálja a fiatalok inter- és intragenerációs társadalmi mobilitásának főbb jellegzeteségeit.

Milyen a nagy ipari munkaszervezetekben dolgozó fiatalok helyzete, munkahelyi közérzete? Erre a kérdésre kap választ az olvasó a munka világával foglalkozó harmadik részben. (Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének kiadása.)

Kb. 144 oldal, kötve 37,— Ft

A Kossuth Könyvkiadó kiadványa

A hatékonyság a maga konkrétságában. Nyitrai Ferencné: A népgazdasági hatékonyság és tartalékai

Kossuth Könyvkiadó, 1983. 295 l.

Immár egy évtizede, hogy a hatékonyság az egyik legkurrensebb közgazdasági kifejezésünké vált. A hatékonyság növelése az egyik legfontosabb célként szerepel népgazdasági terveinkben, a hatékonyság nem kielégítő alakulására panaszkodunk legtöbbször ott, ahol nem mennek jól dolgaink, a hatékonyság követelményére hivatkozunk akkor, amikor valamilyen intézkedésünket akarjuk megindokolni, s a sort még hosszan lehetne folytatni.

Mennyire tudjuk azonban, hogy mi is az a hatékonyság, amikor ezt a kifejezést használjuk? Nem fenyeget-e az a veszély, hogy ez a szó tartalmatlan közhellyé válik, ami — ha így van — nemcsak hogy nem mozgósít, hanem demoralizál? Megítélésem szerint ezek a kérdések mind jogosak, mert a hatékonyság viszonylag új keletű fogalom (a ma negyven éven felüliek ezzel a kifejezéssel szinte nem is találkoztak egyetemi tanulmányaik során), a szakértők körében sem teljesen egységes az értelmezése, s nem utolsósorban azért, mert a hatékonyságra való hivatkozással nemcsak élni, de visszaélni is lehet, s az utóbbi jelenségre is bőségesen találunk példákat.

Ezért tölt be rendkívül hasznos szolgálatokat egy olyan könyv, amely a maga konkrétságában mutatja be, mi is az a hatékonyság, hogyan is állunk vele népgazdaságunkban, mi segíti elő, mi hátráltatja ezen a téren fejlődésünket, s mit is várhatunk e tekintetben a következő évtizedekben. Nyitrai Ferencné munkája minden tekintetben megfelel ennek a feladatnak, sokoldalúan, több tekintetben újszerűen mutatja be ezeket a problémákat, s könyvének elolvasása nemcsak azok számára hasznos, akik a hatékonyságról szeretnének többet tudni, hanem azok számára is, akik országunk gazdasági problémáit szeretnék jobban megismerni.

A csaknem 300 oldalas munka egy fogalomtisztázó és elméleti-megalapozó bevezető után először történeti áttekintést ad — nagyjából a hatvanas évek elejétől kezdve — népgazdaságunk hatékonyságának alakulásáról (1. és 2. fejezet). Ezután kiszélesíti a horizontot, s a külföld — mind a fejlett tőkés-, mind a szocialista országok — hatékonyság alakulását vizsgálja (3. fejezet). A következő két fejezet elmélyíti az elemzést: egyrészt az egyes ágazatokat veszi sorra, majd a hatékonyság változását befolyásoló tényezőket mutatja be. A befejező, hatodik fejezet a hatékonyság társadalmi vonatkozásait (munkaerő-háttér, szervezés, szemléletformálás) veszi vizsgálat alá.

A könyv nagy erénye komplex hatékonyságszemlélete. A szerző meggyőző erővel magyarázza meg, miért van szükség olyan hatékonysági számításokra, amelyeknél a hozamot, a termelés eredményét az erőforrások összességéhez is viszonyítjuk. A korábbi, csak egy-egy erőforráshoz való viszonyítás nem nyújtott elegendő információt, mert általános jelenség volt — legalábbis a legutolsó évtizedben —, hogy a munka termelékenysége emelkedett, az eszközhatékonyság pedig legtöbbször romlott. Az előbbit azonban nem minősíthetjük feltétlenül pozitív (mint ahogy az utóbbit sem feltétlenül negatív) jelenségnek, a fejlődésnek ugyanis törvényszerű velejárója, hogy az élő munka szerepét egyre nagyobb mértékben az eszközök veszik át (gépesítés, automatizálás stb.), s ez az eltolódás az erőforrások tekintetében (amit nagyon jól mutat be a 46. oldalon szereplő tábla) akkor is „megmozgatja” a két parciális hatékonysági mutatót, ha voltaképpen semmiféle javulás és semmiféle romlás nem következik be.

Komplex szemléletmódját a könyv mindvégig megőrzi, egyes helyeken azonban a terminológiája mintha szembekerülne ezzel. Vitathatónak érzem az olyan alfejezetcímet, mint „Importhatékonyság az iparban” (187. l.) vagy „Az ipari energiafelhasználás

hatékonysága” (169. l.). Azt a benyomást kelthetik a felületesebb olvasóban, mintha az importanyagunk vagy az energiának önállóan volna hatékonysága, amit a komplex hatékonyságtól függetlenül mérni és minősíteni lehet. Alaposabban elolvasva ezeket a részeket persze kiderül, hogy nem erről van szó. Ezek az alfejezetek tulajdonképpen az ipari termelés fajlagos importanyag-felhasználásával és fajlagos energiafelhasználásával foglalkoznak, amelyek nagyon is hozzátartoznak a könyv mondanivalójához, mint ahogy a hatékonyság problémáit nem lehet a külgazdasági egyensúly kérdéseitől elszigetelve vizsgálni. Nem ezeknek a részeknek a tartalmi mondanivalójával van tehát problémám.

Mégsem egy egyszerű terminológiai kérdésről van itt csak szó, de ezzel kapcsolatban némileg túl kell lépnem a könyv határolta kereteken. Gyakorlatunkban sokszor érezhető a komplex szemléletmód hiánya. Nem ritkán szervezünk különböző akció-programokat valamilyen erőforrással való takarékosabb gazdálkodásra (energiamegtakarító, ilyen vagy olyan anyagot megtakarító programok). Maguk az akcióprogramok kétségtelenül hasznosak, hiszen konkrét, könnyen érzékelhető célok érdekében lehet leginkább mozgósítani a tömegeket. Értékelésükkor, eredményeik minősítésekor azonban rendszerint csak az adott erőforrás tekintetében elért eredményeket vesszük figyelembe. Az energiaprogramnál például részletesen vizsgáljuk, hogy az akció eredményekppen mennyi energiát takarítottunk meg, arról azonban hallgatunk, hogy más erőforrások (munkaerő, gépi beruházások stb.) tekintetében nem okozott-e ez a program többletráfordításokat. Ily módon megtörténhet — s nagyjából meg is történik —, hogy minden programunk „sikerrel” jár, mindenütt sokat takarítunk meg az éppen napirenden lévő erőforrásokból, s csak amikor keresni kezdjük, mire is tudjuk felhasználni ezt a hatékonyságnövelés hozta többletet, akkor derül ki, hogy ez a többlet jóval kisebb, mint ahogy azt a sok győzelmi jelentés alapján gondolni lehetett, esetleg nem is létezik, mert a különböző programok „dekompensálták” egymást; tulajdonképpen csak erőforrások átcsoportosítása zajlott le, mindig a többi erőforrások rovására takarítottunk meg az éppen napirenden lévő erőforrásból. Ezért lett volna nagyon fontos, hogy az egyes programok eredményességét a komplex hatékonyságra való hatásukban is vizsgáljuk.

A könyvön végigvonul a hatékonyságnak a *termelési szerkezet* problémájával való összekapcsolása. Sehol sem találkoztam még ennek a témának ilyen gazdag és részletekbe menő illusztrációjával, mint ebben a munkában. Népgazdaságunk nagy dilemmái így mélyrehatóbb megvilágításba kerülnek, bizonyos kérdéseket azonban a szerző sem tud még megnyugtatóan megválaszolni.

Gazdálkodásunk egyik legnagyobb problémáját — némileg leegyszerűsítve — a következőképpen lehetne jellemezni. Tudjuk, hogy gazdaságunk egyes részterületei (ágazatok, termékek) között nagyok a hatékonysági különbségek, s ezért a termelési szerkezet megfelelő változtatása egyik legjelentősebb forrása lehet a hatékonyság növelésének. Nem tudjuk azonban elég biztonsággal, mely részterületek a hatékonyabbak, melyek a kevésbé azok. Árendszerünk torzításai ugyanis elhomályosítják a tisztánlátást, nem tudjuk, hogy azok a területek, amelyeken magasabb hozam/ráfordítás hányadost kapunk eredményül, valóban magasabb hatékonyságúak-e, vagy pedig csak az árrendszerbe való művi beavatkozások helyezették-e kedvezőbb megvilágításba ezt a területet. Különösen így volt ez az 1980. évi árrendezés előtt (a könyv elemzése legnagyobbrészt a hetvenes évtizedre vonatkoznak), de ez a probléma azóta sem szűnt meg (bár az kétségtelen, hogy bizonyos mértékig csökkent).

Nyitrai Ferencnek annyi „nehézfegyvert” vet be a struktúrahátas elért és várható eredményeinek a feltárására, amire másutt nem találhatunk példákat. A szokványos fázisra (például húsipari tevékenységre) vonatkozó hozam/ráfordítás mutatószámok mellett számít ilyen hányadosokat a termelés teljes vertikumára is (például a húsipari termékekre, beleszámítva nemcsak a húsiparban, hanem a megelőző fázisokban, például a mezőgazdaságban történt ráfordításokat is). Ehhez 186 × 186-os szektorbontású ágazati kapcsolati mérleget használ fel (a korábbi hasonló számítások legfeljebb száz körüli szektorbontásúak voltak), ami lehetővé teszi, hogy eredményeit a szokványos ágazati bontás helyett a homogénerabb gyártási ágak részletezésben adja meg. Számít tőkés (francia, olasz, NSZK-beli) értékképzés alapján való hatékonysági mutatókat is. Mindezek rendkívül gazdag adalékok a téma további kutatásához, a tulajdonképpeni fő kérdés (mely területek a hatékonyabbak, melyek a kevésbé hatékonyak) azonban továbbra is meg-

nyugtató válasz nélkül marad, mert 1. az ÁKM alapján való számítások a torzító hatások egy részét küsszöbölük csak ki, és 2. a három tőkésország árain való számítás egy érdekes illusztráció a témához, de nem fogható fel a magyarországi hatékonysági számítás módszereként.

A szerző nem is úgy tálalja számításainak az eredményeit, mintha ezek már kész receptet szolgáltatnának a struktúrák változtatásához. Itt-ott azonban némileg könnyedén, a szükséges fenntartások nélkül minősíti az ágazatok közötti hatékonysági különbségeket. Vitatnám például azt az állítását, miszerint a szolgáltató szektorok arányának a növekedése kétségkívül visszafogó tényező a hatékonyság szempontjából (63–64. l.). Az persze igaz, hogy a szolgáltatások hatékonysága rosszabbnak látszik, mint a javakat előállító ágazatoké. Különösen akkor, ha a számításokat azokra a szolgáltatásokra is kiterjesztjük, amelyek nem áru jellegűek (például egészségügy, oktatás), s amelyeknek a mérés szempontjából csak mesterséges (statisztikus csinálta) hatékonysága van, minthogy az *output*ot itt nem tudjuk az *input*tól függetlenül mérni. (Némileg leegyszerűsítve: a termelés eredményét a ráfordításokkal vesszük azonosnak.) De vajon igazán alacsonyabb-e a szolgáltató szférában a hatékonyság? Alacsonyabb-e az orvos, a tanár, a bankár hatékonysága, mint az iparban dolgozó mérnöké? Vagy akár az autójavító hatékonysága az autógyári munkásénál? Ha így volna, mi magyarázata lenne annak, hogy a gazdasági fejlődéssel növekszik a szolgáltatások részaránya; általában minél fejlettebb egy ország, jövedelmének annál nagyobb hányada származik szolgáltatásokból?

A recenzio keretének korlátai nem teszi lehetővé, hogy akár csak pusztá felsorolását adjam azoknak a gazdaságpolitikai szempontjából érdekes és hasznos megállapításoknak, amelyeket a könyv tartalmaz. Ízelítőül egy példa: A 4.8 alfejezet az építőipari termelés hatékonyságának alakulását elemzi, s megállapítja, hogy a hetvenes évtized nagymértékű termelékenységemelkedésében a termelési szerkezet korszerűsödése is jelentős szerepet játszott; a többi között az, hogy a panelszerkezetű és panelfödémű új épületek aránya 17,8-ról 42,1 százalékra növekedett. A szerző a minősítésben még tovább megy, s az előbbiekhöz még azt is hozzáteszi, hogy ez a javulás nem teljesen egyértelmű: ami előnyös a kivitelezőnek, nem feltétlenül az (az új építkezési mód drágasága miatt) a felhasználónak. Ez a megállapítás általánosságban is rávilágít arra, mennyire óvatosan kell kezelünk azokat a hatékonyságnövelő eredményeket, amelyeknél a termelő monopolhelyzetben volt a felhasználókkal szemben, s rá tudta kényszeríteni az utóbbiakra struktúra-változtató szándékait.

Mint legtanulságosabb gazdaságpolitikai következtetéseket a könyv mondanivalójából a következőket emelném ki:

– A hatékonyság érdemi javításához kétségkívül szükséges a műszaki színvonal emelése, de ez önmagában nem elég, legalább ilyen mértékben gyakorolhat pozitív hatást a jobb szervezethez.

– A hatékonyság javítása megfelelő szelekciót is jelent egyfelől a tevékenységfajták (termékek), másfelől a különböző ráfordításelemek között.

– Napjainkban s a jövőben az egyes ráfordításelemek között a szelekció során a korábbinál nagyobb hangsúlyt kap az energiaigényesség, ideértve az energiafajták szerinti összetételt is.

– A szervezeti innováció is forrása lehet a hatékonyság növelésének (de ugyanúgy fékje is lehet a meg nem felelő szervezeti rendszer megmerevedése).

És végül, de nem utolsósorban:

– A gazdasági hatékonyság javulása csak úgy tud lendületesen kibontakozni, ha megvan a társadalmi háttér (fogadókészség, alkotó társadalmi erők koncentrációja, mozgósító-ösztönző célok).

A szerző gazdag külföldi irodalomanyagot dolgozott fel, a nevesebb szerzők közül talán csak Jorgensen munkája kíváncsított volna még ide, akinek a hatékonyság-színvonalat illető újszerű nemzetközi összehasonlításai tovább színesítették volna a könyv érdekes, hasznos s gazdaságpolitikánk szempontjából rendkívül fontos mondanivalóját.

EK Drechsler László

Laki Mihály: Vállalatok megszűnése és összevonása

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983. 215 l.

Laki Mihály könyve a legutóbbi két évtizedben iparunkban lejátszódott centralizációs folyamatot, a vállalat-összevonások és -megszűnések okait vizsgálja, emellett azt is kifejti, mit kell tenniük a vállalatoknak ahhoz, hogy az ágazati-területi irányítástól többé-kevésbé függetlenül, vállalkozói minőségben tevékenykedjenek.

Ezenfelül a szerző összegyűjti a vállalatok életképtelenségének ismérveit, betekintést ad a magyar gazdaság szelekciós mechanizmusának sajátosságaiba, s ennek kapcsán cáfolja azt a közfelfogássá vált hiedelmet, hogy nálunk egy vállalat sem bukhat meg. Elemzése során számos, a közgazdasági logikának ellentmondó szabálytalanságra bukkan, egyúttal feltárja, hogy a vállalatok tömeges összevonását nem a gazdaság objektív fejlődési követelményei, hanem kampányszerű akciók idézték elő, amely kampányok mozgatórugója viszont elsősorban az irányítószervek érdeke volt, nem pedig a vállalatközi együttműködés javításának igénye.

A szerző „történetet ígér és nem történelmi monográfiát!” A könyv első fele a „*hogyan?*”, a második a „*miért?*” kérdésre adandó válasz jegyében íródott. Szerkezetileg négy fejezetből áll. Az *első fejezet* statisztikai adatok sokaságával az összevonásokkal kapcsolatos makrodősorokat, az összevonásokban részt vevő vállalatok statisztikai eszközökkel mérhető jellemzőit mutatja be lényegretörően. A könyvnek ez a része jól érzékelteti, hogy a magyar iparban megszűnés és összevonás sem térben, sem időben nem oszlott el egyenletesen. A hetvenes évek derekán felgyorsult, majd lassult a vállalatok számának csökkenése, s ezen belül különösen a kisebb vállalatok száma csökkent gyorsan. A legtöbb hazai összevonás azonos vagy hasonló profilú vállalatok között ment végbe.

A hetvenes években nem annyira a nagyon nagy vállalatok olvasztották be a kisebbeket, hanem főleg nagyjából azonos vagy egymáshoz viszonylag közeli nagyságú vállalatok egyesültek. A beolvasztó és a beolvasztott vállalatok csoportjai között nincs nagy különbség. A beolvasztók között nem akadt olyan, amelyek termelése csökkent vagy stagnált volna; a beolvasztottak között viszont akadt néhány stagnáló. A fúziók és az eredményes gazdálkodás elemzése azt mutatja, hogy a fúzió után gyakran jelentősen romlottak a beolvasztó vállalat teljesítményei: a beolvasztó vállalat egységnyi eszközre jutó nettó eredménye az esetek nagyobb részében kisebb volt a korábbinál, jóllehet a beolvasztást elhárító szervek vagy vállalatok vezetői az akcióktól a jövedelmezőség növelését várták.

A könyv *második fejezete* egyetlen vállalat (a pécsi Sopianae Gépgyár) kétszeri beolvasztásának, majd újbóli önállósulásának részletes történetét mutatja be — a *hogyan* megismertetése céljából. Az olvasó meggyőződhet arról, hogy a beolvasztások nem hoztak lényeges változást a gépgyár életében, mert a termelés az új vállalati keretek között is változatlan technikai és munkakörülmények között folytatódott, sőt számtalanszor akadozott is, a termelési program ismételt felborult, ami jelentősen rontotta a képzett munkaerő megtartásának esélyeit. A különböző problémák halmaza végül elvezetett a leváláshoz. A szerző vázolja azokat a megyei és városi érdeket is, amelyek motiválták az összevonásokat és az újbóli szétválást.

A *harmadik fejezet* tárgya a vállalati válság és annak az állapotnak a kialakulása, amelyben aktivizálódnak az összevonások hívei. Először a válság tüneteiről, előzményeiről olvashatunk, majd a magyar iparban gyakori válságelhárításról, illetve a válságnak éppen a válságelhárítás közben történő kibontakozásáról. A szerző a válság tüneteit boncolgatva kiemeli a munkaerő tömeges elvándorlását és a készletek gyors ütemű, de indokolatlan növekedését. Válságtünet az is, hogy a „felső szervek” felfigyelnek a vállalat helyeze-

tére, különféle fórumokon tárgyalják a vállalat ügyeit, döntenek, tanácsolnak, majd végül be is avatkoznak.

A válsághoz vezető okokat a szerző a beszerzési gondokban, a csökkenő hazai keresletben, valamint a szocialista államközi megállapodások módosulásában, az exportkontingensek csökkenésében, illetve a szocialista államközi megállapodások elhúzódásában jelöli meg. (Az utóbbi években mindehhez hozzájárultak még a tőkés piacon kialakuló nehézségek is; ezekre azonban a szerző nem utal.)

A válságelhárítás problematikáját elemezve Laki Mihály kifejti, hogy „a termelési tényezőkhöz való merev ragaszkodásnak nem pusztán gazdasági, hanem politikai okai is vannak. A teljes foglalkoztatás például sokak szemében érinthetetlen állami-társadalmi vívmány”. Továbbá „... ebben a gazdaságban az értékesítési válságok általában nem súlyosak. Ráadásul nem tartanak hosszú ideig, tehát nem érdemes a piacon amúgy is nehezen beszerezhető termelési tényezőket elkótyavetyélni” (67. l.).

Mi a módja általában a válság elhárításának? Az összevonás, a beolvasztás, ami egyúttal profiltisztítás is, és reményt ad a stabilizálódásra. Az összevonás és ez azt követő profiltisztítás rövid távon kétségtelenül látványos eredményekkel jár — amit a felhozott példák is igazolnak. A könyvet olvasva azonban azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a vállalati válság többnyire nem oldható meg újabb termékek gyártásával, sőt a túldiverzifikáltság miatt a gondok csak nőnek. Vagyis „az összevonás hátrányai, káros következményei a kezdeti időszakban rendszerint nem érzékelhetők, de később eltüntetik az előnyöket” (79. l.).

A szerző levonja a következtetést: „A vállalati válság nélkül sok esetben nem tudnánk megmagyarázni az összevonásokat, bekebelezéseket. A vállalati válság azonban legfeljebb csak szükséges, de biztos, hogy nem elégséges feltétele az összevonásoknak” (80. l.).

Az utolsó, *negyedik fejezet* a vállalati válság kialakulásának vállalaton kívüli-feletti szerepeiről, az összevonás közvetlen kiváltóiról szól. Az elemzésből látható, hogy az 1962–1964-es iparátszervezés után csaknem egy évtizedig viszonylagos nyugalom jellemezte a magyar ipar vállalati szervezetét: előbb csökkenni kezdett az állami vállalatok és az ipari szövetkezetek számának lassulása, később — az 1960-as évek második felében — pedig már több vállalatot alapítottak, mint amennyi megszűnt, illetve beolvadt egy másik vállalatba vagy szövetkezetbe. A példák így is arról tanúskodnak, hogy ebben a nyugalmas időszakban is működtek a centralizáló erők a magyar iparban. Erre utal a további centralizálások sürgetőinek vagy támogatóinak számos megnyilatkozása is.

Ugyanakkor részleges decentralizálási folyamat is megindult. Az 1962–1964. évi iparátszervezés és az 1970-es évek közepén lezajlott összevonási hullám közötti időszakban olyan folyamatok játszódtak le, amelyek elsősorban a technikai-társadalmi fejlődéssel függnek össze, s melyek növelték a munkahelyet keresők táborát. A kiéleződő foglalkoztatási gondok aktívizálták az ipari munkahelyek megtartásában, számuk bővítésében érdekelt vidéki megyei párt- és tanácsi apparátust. Laki Mihály bemutatja, milyen változatos formákban avatkoztak be a szervek az ipar vállalati szerkezetének alakításába. Különféle előnyöket — elsősorban bőséges és olcsó munkaerőt — kínálva igyekeztek megnyerni a nagyvárosi ipart a letelepedéshez, gyáregység létesítéséhez. A helyi vezetők „egyszerre alkalmazták a telepszámnövelés, a vállalatok megtartása, sőt számának növelése és a vállalati létszám duzzasztásának taktikáját” (119. l.).

Különösen az 1960-as évek második felétől kezdődően jelentős számú tanácsi vállalat tűnt el, és vált többnyire nagyvállalatok gyáregységévé. Időközben területenként és megyénként fokozatosan elfogyott az ipari munkahelyekre várók tábora, és az 1970-es évek közepén már egyre több helyen alakult ki túlkereslet a helyi munkaerőpiacon. Ezzel újabb fordulat vette kezdetét, melynek egyik fő jellemzője az volt, hogy mind több gyáregység és telep gazdát cserélt.

A szerző szavaival élve, egyre több vállalat „újraszabására” került sor. Az időközben megtorpant gazdasági reform fokozta a gazdasági minisztériumok átszervezési tevékenységét, így sűrűsödtek az összevonások, és a központi irányítószervek fokozódó mértékben avatkoztak be főként a válsággal küzdő vállalatok mindennapi életébe.

Az 1970-es évek közepén nemcsak a szabad munkaerőforrás kimerülése, hanem több más — ezzel összefüggő — hatás és intézkedés is az addig folytatott iparosítási politika újragondolására, módosítására készítette a területi párt- és tanácsi vezetőket. Ez újabb összevonási hullámhoz vezetett, amit jól alátámasztottak az ebben az időben uralkodó néze-

tek is. Idézetek halmazával bizonyítja a szerző: az álláspont mindinkább az lett, hogy a nemzetközi versenyképesség javításához növelni kell az iparvállalatok méreteit, s a fúziók éppen ezt eredményezték.

A szerző felhívja a figyelmet egy további sajátos jelenségre: az 1970-es évek végén „a tervek és elvárások közvetítői nap mint nap tapasztalhatták, hogy a vállalatok és ipari szövetkezetek számának csökkenése gyakran nemcsak a lakossági szolgáltatások színvonalát érintette közvetlenül, hanem akadályozta a tervek és elvárások teljesülését is” (210. l.).

Laki Mihály könyvét olvasva levonhatjuk egyrészt azt a végső következtetést, hogy a vállalat-összevonások és -megszünések az esetek döntő részében a piaci és a nem piaci tényezők, indítékok együttes hatására következtek be, másrészt azt, hogy gyakran csálódtak azok, akik az összevonásoktól az eredmények javulását várták.

A könyv jó felépítettségű, az olvasót ismertekből kiindulva vezeti a kifejtésben. Hivatkozásai mindig pontosak.

Bár a könyv viszonylag rövid terjedelmű, sok fontos ismeretet ad a vállalatok összevonásának és megszűnésének folyamatairól, ezért okkal ajánlható az olvasó figyelmébe.

Décsy Jenő

Dr. Décsy Jenő kandidátus, a Pénzügyi és Számviteli Főiskola zalaegerszegi tagozatának főiskolai tanára.

Tatai Zoltán:

IPARUNK TERÜLETI SZERKEZETÉNEK ÁTALAKÍTÁSA

Az iparnak az elmúlt két évtizedben bekövetkezett területi változásait mutatja be a szerző. Részletesen foglalkozik a hazai ipartelepítés, az ipar tervszerű területi elhelyezésének elveivel, gyakorlati problémáival, a centralizáció és a decentralizáció kérdéseivel, a munkaerőre telepítés szükségességével, lehetőségével és korlátaival, a főváros és környéke iparosításának korlátozási gondjaival, a lakóhely és munkahely elkülönülésének következményeivel, a vidéki iparfejlesztés és településhálózat-fejlesztés összehangolásának szükségességével és számos más kérdéssel.

Bemutatja az ipari kapacitások létrehozásának módszereit; az új üzemek különböző típusainak, a bővítések különböző formáinak telepítési problémáit. Tárgyalja az ipar területi struktúrájának átalakítását szolgáló eszközrendszert, ezen belül bemutatja a területfejlesztési alapok működési mechanizmusát.

Az ipar területi szerkezetének átalakítását, az ipartelepítési célok megvalósítására tett intézkedéseket, erőfeszítéseket a politikai céloknak alárendelve, a gyakorlati tapasztalatok alapján tárgyalja a szerző. Érzékelteti az ipar kedvezőtlen területi elhelyezkedésének megváltoztatására végzett társadalmi összefogás eredményeit, nehézségeit. Végezetül ismerteti Tatai Zoltán az ipar területi szerkezetének negyedszázad alatt történt átalakulását, összefoglalja a megtett út tanulságait, és jelzi a további feladatokat.

Táblázatok, térképek és irodalomjegyzékek egészítik ki a kötetet.

Kb. 254 oldal, füzve kb. 26,— Ft

A Kossuth Könyvkiadó kiadványa

Alvin Toffler: Információs robbanás

(Futuribles, Párizs, 1984. 74. sz.)

Az információ forradalmáról már eddig is köteteket írtak, de vajmi kevés publikáció jelent meg e robbanás okairól. Mi az oka annak, hogy az információs korszakba éppen most, nem pedig száz évvel korábban vagy száz évvel később érkeztünk el?

A nagy történelmi változások megmagyarázása nem könnyű. Ami az információ forradalmát illeti, ezt két összetevőre bonthatjuk, éspedig a változás sokféleségére, valamint felgyorsulására.

Az ötvenes évek közepe óta a régi ipari társadalom szétesésének vagyunk tanúi. Számos területen — a technológiától a szociológiáig — rengeteg a változás: a javak és szolgáltatások jellege, „modellje” diverzifikálódott, a művészi kifejezésnek sokfélesége alakult ki, egyre jobban tért hódít a munkamegosztás, megváltozott a családi élet stílusa, az etnikai és faji identitás, megszaporozódtak a műszaki eljárások, az elektronikus hírközlés és a céltájékoztató szerepe egyre nő, a politikai nyomást gyakorló csoportok stratégiai fegyvertára egyre bővül.

A különbözőségek következtében keletkezett robbanás és a sokféleség brutális növekedése vezetett az ipari korszak régi struktúráinak a felszámolásához.

Az elmúlt három évszázadban az ipari forradalom egy egymással összefüggésben levő társadalmi láncot fejlesztett ki Európától Észak-Amerikáig és Ázsiától a Távol-Keletig. E társadalmak minden vonatkozásban a tömegesség alapján álltak, tömegtermelésről, tömeges elosztásról, tömegoktatásról, -hírközlésről és -üdülésről beszélhetünk. Politikai tömegmozgalmak jöttek létre, nem is beszélve a tömegpusztító fegyverekről. A szóban forgó társadalmak alapja a „kékgallérosok” életmódja. A „kékgallérosok” társadalmában az embermilliók nagyjából azonos időpontban kelnek fel reggel, utaznak munkahelyükre, hozzák működésbe gépeiket, miközben minden mozdulatuk szinkronban van egymással.

Egyidőben térnek haza, ugyanazt a televíziós műsort nézik, mint a szomszédjuk, és ugyanakkor hagyják abba — mindez szinte kollektív ritmusra történik. Ezek az emberek hajlamosak arra, hogy hasonló jellegű ruhákat viseljenek, hasonlóan kialakított lakásokban lakjanak, és ugyanazoknak a dolgoknak tulajdonítsanak jelentőséget, mint az ajtószomszédjuk. És ha mindez karikatúrának tűnik is, kétségtelen tény, hogy az uniformizmust valamennyi ipari országban, Japántól Európáig, egészen az elmúlt időszakig nagyra értékelték.

Az életnek ezt a homogenizálását, amelyet ugyanakkor sokat bíráltak, a technológiának tulajdonították. Úgy vélték, hogy a gép fosztotta meg az embert egyéniségétől. Még a tudományos-fantasztikus irodalom is azt sugallta, hogy minél inkább tért hódít a technika, annál inkább „standardizáltak” leszünk.

Mindezek ellenére korunk valódi forradalma a tömegesedés folyamatának gyökere megfordulása. Ahelyett, hogy még jobban uniformizálódnánk, a régi tömegrend robbanása felé haladunk. Teljesen újszerű társadalmi rendszer született, amelyet nagyobb összetettség jellemez, amelynek az a rendeltetése, hogy elvegye a vezető szerepet a tömegtársadalomtól.

Jelenleg olyan irányzat uralkodik, amely az eddigi tömegtermelés helyett egy „mértékre szabott” termelést juttat érvényre. E termelés kulcsa a számítógép; olyan új technológiák születnek, amelyek a különféleséget, a kis szériákat kedvelik, szemben a nagy szériákkal, amelyek a számítógépkorszak előtt előmozdították az ipari automatizálást.

A tömegpiac az elosztás szférájában átadja helyét az automatizált piacnak. A tömegtájékoztatóban az eddigi teljhatalmú adóállomások kezdik elveszíteni befolyásukat, a kábeltelevízió és az „alternatív” adások javára, amelyek kisebb hallgatóság, illetve nézősereg számára közvetítenek.

Mindent összevetve, jelenleg az a helyzet, hogy igyekszünk a társadalmat tömegjelétől megszabadítani, és az eddiginél differenciáltabb, sok összetevőből álló társa-

dalom kiépítésén fáradozunk. Ennek megvalósításához azonban lényegesen több információra van szükségünk.

Hasonlítsunk össze egy kezdetleges szervezetet, például egy földigilisztát az emberi szervezettel! Az előbbi alig mutat fel differenciált szerveket. Ezzel szemben az emberi szervezetben a tüdőnek, a szívnek, a mirigyrendszernek, a vérkeringésnek stb. kell egymással összhangban működnie. Az összhangnak a megteremtéséhez a test különböző részei közötti információáramlásra van szükség elektromos, vegyi, hormonális, idegi formában. A bonyolult részrendszereknek „üzeneteket” kell egymásnak átadniok, hogy egy izom összehúzódjék, vagy egy pupilla kitáguljon.

Minél bonyolultabb egy szervezet, s minél fejlettebb benne a specializáció, annál több információra van szüksége. A példánknál maradván, nagyságrenddel több információ kering az emberi szervezetben, mint a földigilisztáéban.

Vonatkoztassuk most tételünket a társadalom szervezetére!

Ha igaz az az állítás, hogy a termelés, az elosztás és a kommunikáció sokrétűbbé válik, s a szervezeti struktúrák valóban szaporodnak, ha igaz, hogy a fő irányzat a tömeges megjelenési formáktól a kisebb egységek felé mutat, ha igazak a decentralizációs törekvések, ha törvényeink valóban szaporodnak, termékeink, értékeink és szellemi magatartásunk egyre bonyolultabb, vagyis ha a tömegtársadalom valóban differenciáltabb társadalommá alakul át, akkor lényegesen több információra van szükségünk az egyszemélyes fenntartásához. Erre a kihívásra válasz az „információ robbanása” és az új „információs technológiák”.

A folyamatok azonban nem állnak meg ezen a ponton. Számos olyan eszköz, amelyet azért hoztak létre, hogy megkönnyítse az információs áradattal való megbirkózást, maga is hozzájárul a fejlődés diverzifikálásához. A hagyományos iparban például a sziréna megszólalásakor valamennyi dolgozónak meg kellett jelennie a bélyegzőóránál. Ez az egyszerű módszer: azonos óraend mindenki számára. A számítógép lehetővé tette az egyéni időbeosztást, szemlélyessé tette a munkaidőt. Erre a jelenségre sok más példát is lehetne találni. Szó sincs tehát arról, hogy a számítógép homogenizálna, sőt minden szinten a sokrétűség irányában segít bennünket.

A sokrétűség azonban nem az egyetlen paraméter. Egy másik fontos tényező a vál-

tozás üteme. Minél gyorsabban változnak a dolgok, annál inkább szükségünk van információkra, hogy a folyamatokat ellenőrizzük alatt tarthassuk.

Éppen a változás sokféleségének szaporodása és a változás gyorsulása, illetve ezek kombinációja az elsődleges oka az információrobbanásnak, amelynek ma tanúi vagyunk.

A társadalom a földigiliszta állapotból az emberi lény állapota felé fejlődik, éspe dig gyorsuló iramban: sokkal gyorsabb ez az ütem, mint az agrárforradalomé, amelyhez kb. 10 000 év kellett, és gyorsabb, mint az ipari forradalomé, amely 300 évvel ez előtt kezdődött.

Ennek a jelenségnek az eredménye az információ fantasztikus mértékű osztódása és — ezzel párhuzamosan — a technológiai újítások robbanása, ami lehetővé teszi az információk csaknem egyidejű tárolását, kódolását, rendszerezését, feldolgozását és közlését.

A jelenlegi információs robbanás mérőföldkövet jelent az emberiség kultúrájának a történetében.

(Ism.: *Kálmán Endrény*)

N. Bautina: A KGST-tagországok gazdasági mechanizmusai.

Általános fejlődési tendenciák

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1984.

2. sz.)

A KGST-tagországokban a figyelem középpontjában álló problémák között fontos helyet foglalnak el a gazdálkodás kérdései. A tagországok párt- és kormánydokumentumai, valamint a KGST szerveinek határozatai hangsúlyozzák annak szükségességét, hogy összehangolják a gazdasági tervezés és irányítás nemzeti rendszereinek a szerkezetét. E feladat megoldása a gyakorlati tapasztalatok szerint nagyban függ a nemzeti gazdasági mechanizmusok tökéletesítése és a bevált döntések végrehajtása közben szerzett tapasztalatok kicserélésétől.

A nemzeti gazdasági mechanizmusok összeegyeztetése nem öncél, hanem azt a törvényszerű folyamatot tükrözi, amelyben az integráció viszonyai között keressük a bonyolult társadalmi-gazdasági feladatokat leghatékonyabb megoldási módjait.

A gazdasági mechanizmus tökéletesítése megszakítás nélküli folyamat. A szocialista építés minden egyes szakasza sok olyan feladatot állít bennünket, amelyek megoldása különböző gazdasági ösztönzők és szervezési-gazdálkodási formák alkalmazását feltételezi.

Az egyes KGST-tagországok gazdasági mechanizmusában az elmúlt évtizedben végbement változásokat különféle objektív és szubjektív tényezők együttese idézte elő. E faktorokhoz sorolhatjuk a szocialista társadalmisítás mértékének, a társadalmi tulajdon érettségének a fokozódását, a szocialista elosztási rendszer fejlődését, a társadalom szociális struktúrájának megváltozását, a termelés és a lakosság szükséglete struktúrájában végbement minőségi változásokat.

A gazdasági mechanizmusoknak az utóbbi években végrehajtott tökéletesítését azon formák és módszerek keresése jellemzi, amelyek segítségével jobban számításba vehetjük a gazdasági helyzet változásait, és rugalmasabban alkalmazkodhatunk hozzájuk. A gazdasági mechanizmusok egyes országokra jellemző sajátosságának a szocializmus viszonyai közt megvannak a maga objektív határai. A sajátosságok érvényesülése nem mondhat ellent a szocialista gazdasági rendszer alapvető ismérveinek.

Az egyes országokban a gazdasági döntések szférájában végzett kutatások — mind a nemzetgazdaságok közötti kölcsönhatás elmélyítése, mind gazdasági és szociális hatékonyságuk szempontjából — igen fontosak a szocialista közösség más országai számára. Célszerűnek mutatkozik ebből következően a gazdasági mechanizmus tökéletesítésére vonatkozó tapasztalatcsere sokoldalúságának erősítése.

Közismert, hogy a termelési mód határozza meg a gazdasági mechanizmus típusát. A gazdasági mechanizmus azonban — mintegy biztosítva a termelési mód működését — aktív hatást gyakorol a termelési mód, a szocialista társadalom fejlődésére. A gazdasági mechanizmusnak — lévén az a termelési viszonyok derivátuma — a szocialista termelési viszonyok újratermelését kell szolgálnia.

A gazdasági mechanizmus, amely a szocializmus objektíve adott működési módja, terv jellegű, a tervezés a szocialista állam gazdasági tevékenységének az általános formája. Ezzel összefüggésben felmerül azon elvek meghatározásának a szükséges-

sége, amelyeknek a szocializmus gazdasági mechanizmusának meg kell felelnie.

Minden egyes KGST-tagország gazdaságpolitikájának centrumában a szocialista gazdasági integráció fejlesztése és elmélyítése áll.

A KGST-tagországokban a tervezés tökéletesítésének közös iránya az, hogy teljesebben alkalmazzák a célprogramok módszerét. A tervezési folyamat szerves része lett a prognózisok és az úgynevezett komplex fejlesztési (cél-) programok kidolgozása. Ugyancsak nagy jelentőséget tulajdonítanak a szocialista közösség országaiiban a tudományos-műszaki célprogramoknak. A KGST-országok tervezési rendszerének egyik igen fontos vonatkozása, hogy terveikben olyan integrációs rendszabályok jutnak kifejezésre, amelyek a szocialista társadalmisítás és a tervszerűség erősödését tükrözik. Az 1976—1980 közötti időszakról kezdve a kölcsönös együttműködéssel meg a szocialista gazdasági integrációval kapcsolatos és a népgazdasági tervek koordinálásából eredő tennivalók közvetlenül megjelennek a nemzeti (ötéves és éves) tervekben. Az országok többségének terveiben külön integrációs fejezet határozza meg az ország részvételt a két- vagy több oldalú együttműködésben. Más országok terveiben ez a külgazdasági (külkereskedelmi) kapcsolatokra vonatkozó terv részét képezi.

A KGST-tagországok többségében a központi tervezési szerveken kívül minisztériumok, hivatalok és gazdasági szervezetek vesznek részt az integrációs rendszabályok tervezési folyamatában. Az integrációval összefüggő tervfeladatok teljesítéséért való felelősség az egyes országokban az igazgatás különböző szintjein érvényesül. Némely országban a felelősséget állami szervek (minisztériumok vagy hivatalok) viselik, más országokban ez a termelő, illetve a külkereskedelmi szervezeteket terheli.

A KGST-tagországok gazdasági mechanizmusai tökéletesítésének jellegzetes vonása az, hogy kibővítik a vállalatok gazdasági önállóságának szféráját. Ez lehetővé teszi a dolgozó kollektíva kezdeményezésének a fejlődését, és fokozza a termelőtevékenységért viselt felelősségét. A legtöbb országban központi jellegű mutatók orientálják a dolgozó kollektívákat a gazdasági végeredmények elérésére és a termelés minőségét jellemzőnek a tökéletesítésére. A cikk a továbbiakban kitér az egyes országokban (Bulgária, NDK, Ma-

gyarország, Lengyelország) alkalmazott értékelési mutatókra és ezek funkciójára.

Az operatív gazdasági önállóság kibővülése abban nyilvánul meg, hogy terjed a vállalatok közötti gazdasági szerződéseken alapuló tervezés gyakorlata. A gazdasági önállóság kibővülése megváltoztatja az ön-elszámoló egységek és az állami költségvetés közötti elszámolás rendjét. Az ön-elszámoló egység helyében és szerepében végbement legfontosabb változások a következőképpen jellemezhetők: 1. A dolgozó kollektíva a gazdasági végeredmény nagyságában érdekelt. 2. Az anyagi-technikai erőforrások finanszírozásának rendje megváltozott. 3. A beralap képzése szorosabban összefonódik a vállalat munkájának gazdasági végeredményeivel. 4. A vállalatok nagy önállóságot kapnak az anyagi ösztönzési alapok képzésében és felhasználásában. 5. A vállalatok gazdasági önállósága bővítésének jellegzetes vonása a vállalat operatív vezetésének a demokratizálása.

A szocialista gazdaság polgári kritikusa úgy értékeli az ön-elszámoló egységek önállóbbá válását, mint a népgazdasági tervezés elveitől való eltérést. A szerző vitába száll ezzel az állítással, rámutatván arra, hogy a gazdasági egységek felelőségének fokozása és a szerepük erősödése a szocialista társadalom fejlődésében végbement változások eredménye.

A szocialista országok közösségének viszonyai között igen lényeges az, hogy a közös érdekeket összekapcsoljuk az egyes tagországok érdekeivel. Nemcsak állami szinten, hanem a dolgozó kollektívák szintjén is számításba kell venni a közösség érdekeit.

A gazdasági mechanizmus szerkezetét a szocialista gazdálkodás két alapvető szintje határozza meg: a társadalom egészének a szintje (makroszint) és az elsődleges termelési láncszem szintje (mikroszint).

Fejtetéseinek összefoglalásaképpen a szerző megállapítja, hogy a külgazdasági kapcsolatok és elsősorban az integrációs rendszabályok hatékonyabb tervezése, a termelő- és a külkereskedelmi vállalatok szorosabb szervezeti kapcsolata, a KGST-tagországok közti külgazdasági kapcsolatok elsődleges fejlődését biztosító gazdasági rendszabályok alkalmazása a gazdasági mechanizmusok ama területei, amelyeknek összehangolása kedvező feltételeket teremt a szocialista gazdasági integráció elmélyítése számára.

(Ism.: *Tiboldi László*)

V. Tanzi: A rejtett gazdaság az Egyesült Államokban: éves becslések 1930—1980

(International Monetary Fund Staff Papers, Washington, 1983. 2. sz.)

Az utóbbi időben egyre több könyv és cikk foglalkozik a rejtett gazdasággal. Ennek nyilvánvaló oka az, hogy a rejtett gazdaság létezése korlátozza az olyan makrogazdasági mutatók felhasználhatóságát, mint a nemzeti jövedelem, a foglalkoztatottság színvonala vagy az infláció mértéke. Az ezekre vonatkozó — a rejtett gazdaságot figyelmen kívül hagyó — hivatalos becslések alakítják a gazdaságpolitikát, vagyis a gazdaságpolitikát tulajdonképpen hamis kép alapján dolgozzák ki. A szerző a számos módszer közül, amelyekkel a rejtett gazdaság méreteit próbálják megbecsülni, a monetáris megközelítés sajátos megoldását választotta.

A monetáris megközelítésnek lényegében három változata ismeretes: 1. a rögzített ráta módszere, 2. a pénz névértékére alapozott módszer, 3. a pénzforgalmi egyenlet módszere.

A rögzített monetáris rátát két módon lehet felírni: 1. a forgalomban lévő pénz és a látra szóló letétek hányadosaként vagy 2. a pénzkinálat szorozva a pénz forgási sebességével és osztva a GNP hivatalosan becsült összegével. A rögzített monetáris ráta módszere két kulcsfontosságú feltételezésen nyugszik. Az egyik az, hogy létezik egy olyan monetáris ráta, amely az idők folyamán állandó maradna, ha nem volna föld alatti gazdaság. A másik feltételezés az, hogy volt olyan aranykor, amikor nem létezett rejtett gazdaság.

A pénz névértékére alapozott módszer azt feltételezi, hogy a rejtett gazdaságban jobbra bizonyos — meghatározott névértékű — bankjegyeket használnak. A módszer alkalmazói a forgalomban lévő összes pénzmennyiség címletek szerinti összetételét elemezve próbálnak meg becslést adni a rejtett gazdaság méreteire.

Mindkét megoldás erősen vitatható. A rögzített ráta módszere azért, mert egyrészt nem lehet megmagyarázni, miért maradnának változatlanok az említett hányadosok; másrészt azért, mert az eredmények nagyban függenek attól, hogy mely periódust választották kezdeti időszaknak. A pénz névértékére alapozott módszer az

infláció hatásának figyelmen kívül hagyása miatt marasztható el. Az infláció következtében ugyanis változik a pénzmennyiség címletek szerinti összetétele is. A kis névértékű bankjegyeket akár ki is vonhatják a forgalomból, és helyettük nagyobb névértékűeket bocsátanak ki, vagyis a nagy címletek az idő múlásával már nem is számítanak olyan nagyoknak.

A szerző a rejtett gazdaság kiterjedésének a méréséhez a pénzforgalmi egyenlet módszerét választotta. Ennek lényege, hogy egy pénzkeresleti egyenletet írnak fel az adószínvonal-változás keresletre gyakorolt hatásának mérése céljából. Az egyenlet mögött álló két alapfeltevés: 1. a rejtett gazdasági tevékenység a magas adók közvetlen következménye, illetve 2. a készpénzt főként ilyen tranzakciók lebonyolítására, illetve vagyonfelhalmozásra használják.

Az egyenletben a készpénznek az összes pénzhez viszonyított aránya a függő változó. Az összes pénzt a szerző mint M_2 -t definiálja, vagyis a készpénz, a látra szóló letétek és a tartós betétek összegeként. A független változók az egy főre jutó reáljövedelem, a tartós betétekért fizetett kamatláb, a bérek és fizetések aránya a nemzeti jövedelemből, valamint a jövedelemadó.

A gondolatmenet a következő: ahogyan nő az adó mértéke, az egyének egyre inkább hajlanak arra, hogy az adózást megkerülő tevékenységet végezzenek, amelyért készpénzben fizetnek nekik, és így az ügyletnek nem marad nyoma. Ilyen körülmények között azonban a készpénzforgalom nő. Mínt hogy a bért, főként a napi bért készpénzben fizetik, más jövedelemfajtákat (mint kamat, osztalék stb.) pedig csaknem minden esetben csekkal, a bérek arányának növekedése az összes jövedelemen belül több készpénzt kíván. Másrészt a gazdasági fejlődés, amelyet az egy főre jutó reáljövedelem jelez, feltételezhetően a készpénznek csekkal való felváltásához és így a készpénz/összes pénz arány csökkenéséhez vezet. Annak mértékében, ahogyan a kamatlábak emelése növeli a készpénz *opportunity cost*-ját, a készpénz és az összes pénz hányadosa és a tartós betétek után fizetett kamatláb negatívan korrelál egymással.

A szerző — idősorok alapján — kiszámította a készpénz/összes pénz arány várható mértékét az előbb felvázolt regressziós összefüggések alapján. Azt számsze-

rűsítette tehát, hogy az említett tényezők közül melyiknek mennyivel kellene csökkennie, illetve növelnie a készpénz/összes pénz hányadost. Az összes pénzmennyiség ismeretében kiszámítható a készpénzmennyiség. Ezek után a tanulmány szerzője az egyenletet olyan feltételek mellett számította ki, hogy az adóváltozó nulla, a többi pedig konstans. Ilyen módon egy másik készpénzmennyiséget kapott. A két készpénzmennyiség közötti különbség jelzi a készpénzmennyiség növekedését az adók hatására. Azzal a feltételezéssel élve, hogy a pénz forgási sebessége az illegális gazdaságban megegyezik a legális gazdaságbelivel, a rejtett gazdaság mérete megkapható a többlet-készpénzmennyiség és a pénz forgási sebességének a szorzataként.

Az idősoros vizsgálat alapján kitűnt, hogy az Egyesült Államokban a rejtett gazdaság mérete 1970 és 1980 között 45 milliárd dollárról 159 milliárdra nőtt. 1980-ban a rejtett gazdaság mérete meghaladta a GNP 6 százalékát. Nagyon jelentős az a tény, hogy 1960 óta, amikor a rejtett gazdaság a GNP 3,8 százalékát tette ki, egyértelmű növekedés tapasztalható. Ez az irányzat annál zavaróbb, mivel úgy tűnik, hogy a fekete gazdaság növekedése az utóbbi években felgyorsult, és közeledni kezd ahhoz a csúcsponthoz, amelyet 1944-ben ért el. (Ebben az évben a rejtett gazdaság tevékenysége a GNP-nek közel 8 százalékát tette ki.)

A szerző kiszámította azt is, hogy a rejtett gazdaságban szerzett jövedelmek eltitkolása miatt az állam mennyi adótól esett el. Ezt a számítást két változatban végezte el: súlyozott átlagos adóráták, illetve átlagos adóráták mellett. Az állam elmaradt bevételeként 15, illetve 11 milliárd dollár adódott. Az adók számításakor a szerző azzal a megfontolással élt, hogy a rejtett gazdaság ugyanolyan adókat fizetne, mint a legális. Ennek ellentmond az a tény, hogy az árnyékgazdaságban részt vevők többnyire a legális gazdaságban végzett munkájuk után dolgoznak a rejtett gazdaságban. Így ha az adóalany az onnan származó jövedelmét is bevallaná, az magasabb adósávba esne, mint a legális gazdaságbeli. Az előbbi feltételezés mellett szól viszont, hogy a rejtett gazdaságból pénzt szerzők közül sokan egyáltalán nem jelentenek be jövedelmet, tehát alacsonyabb adót fizetnek, mint kellene. E két hatás egymást kiegyenlítheti.

A rejtett gazdaságra vonatkozó becslé-

sek természetszerűen nem tartalmazzák a bűnözésből származó jövedelmeket. Ezek felfedezése ugyanis azok megszűnéséhez vezetne, az onnan eredő „legális” jövedelem tehát nagyon kicsi lenne. Nem egyértelmű tehát, hogy mennyiben jelentene az adóhatóságoknak veszteséget az, hogy nem ismerik az illegálisan áramló jövedelmeket.

(Ism.: *Ékes Ildikó*)

**John T. Addison—Knut Gerlach:
Szakszervezetek és termelékenység:
az erőforrások helytelen allokációja
vagy termelékenységnövekedés?**

(Zeitschrift für die gesamte
Staatswissenschaft, Tübingen,
1983. 2. sz.)

Az elmúlt években számos kutatást folytattak a szakszervezetek termelésre gyakorolt hatásának megismerése céljából. A vizsgálatok a szervezett és a nem szervezett munkások termelékenységének az összehasonlításából indultak ki. Nem kétséges, hogy a szakszervezetek mint monopolisztikus intézmény árelméleti oldalról tekintve hatékonyságcsökkenő hatást fejthet ki. Emellett a hagyományos felfogás mellett mintegy azt kiegészítő, korrigáló megállapítások is születtek az utóbbi időszak kutatási eredményei alapján: először mutatták ki, hogy a szakszervezet mint „köz-akaratot” kifejező intézmény (voice institution) hozzájárulhat a vállalati termelékenység fokozásához.

A hagyományos felfogás képviselői a szakszervezetek monopolisztikus jellegét hangsúlyozzák. Az a feltételezés, hogy a szakszervezet működésének hatására a szervezett dolgozók bére magasabb lehet, mint az ún. versenybér. A magasabb bérek az adott gazdasági szférában csökkentik a munkaerő-keresletet, és pedig két okból: először is a magasabb bérek magasabb termelési költségekben csapódnak le, és ezáltal csökkentik a kibocsátást; másodsor arra szorítják a vállalatok tulajdonosait, hogy — a bérekkel együtt emelkedő bér/kamat hányados hatására — a munkát tőkével helyettesítsék.

A szakszervezetek által befolyásolt iparágakban a termelés és a foglalkoztatottság egyaránt kisebb, mint a szakszervezet által nem befolyásolt területeken. Ennek

ellenére az iparág létének veszélyeztetettségéről szó sincs.

A szakszervezetek béremelési hatása arra készítheti a vállalatokat, hogy jobban képzett és csak valóban szükséges dolgozókat alkalmazzanak, akik biztosítják a magas termelékenységet. Lehetséges az is, hogy a vállalatok addig rontják a munkakörülményeket, amíg az ilyen módon elért megtakarítások nem kompenzálják a béremelés negatív hatását. A szervezett munkások vagy termelékenyebbé válnak tehát, vagy pedig rákényszerülnek, hogy a munkabérek és a munkakörülmények korábbiól eltérő kombinációját fogadják el.

A szakszervezeti kutatások új irányzatai nem vonják ugyan kétségbe a szakszervezet lényeges hatását az árakra, azonban más intézményes tényezőket is vizsgálnak. Az alapvető modell Freeman tanulmányára (1976) vezethető vissza. E tanulmány Hirscham kategóriáit („elvándorlás és elmentmondás” — exit—voice) alkalmazta a munkafolyamatok elemzésében. Freeman kiemeli a munkaviszonyba rejtett ellenőrző és tekintélyi tényezőt is. A munkaerő vevője ellenőrzése révén kívánja biztosítani a munkateljesítményt, és tekintélye szabja meg a biztonságot és alkalmazkodási rugalmasságot; mindezt a munkaszerződés nem pótolhatja. Minthogy a speciális munka- és munkahelyi ismeretek fokozzák a nyereségséget, a másik oldalon pedig megnövelik a mobilitással és a fluktuációval járó kiadásokat, mindkét fél számára előnyös a foglalkoztatási viszonyok stabilizálása. E stabilitás megköveteli, hogy mind allokációs, mind pedig remunerációs döntéseket a piaci mechanizmustól viszonylag függetlenül hozzanak meg. Ennek következtében válik lehetségessé, hogy a szakszervezetek olyan eszközökkel befolyásolják a gazdasági magatartást, amely eszközök hatása a hagyományos árelméleti megközelítéssel nem tárható fel, amelyek a szakszervezeteket áreltérítő monopóliumként felfogó gondolkodásmóddal nem közelíthetők meg.

Felmerül a kérdés, hogy a „voice” — intézményt (a szakszervezetet, a kollektív tárgyalásokat) miért nem helyettesítheti az egyéni tárgyalás. Freeman szerint ennek több oka van:

- az elbocsátási szankciók fenyegetése megakadályozza az akaratnyilvánítást,
- a munkahelyek hasonlósága, az egyének „kicszerűlétsége” miatt az egyének

képtelenek a maguk számára előnyöket biztosítani,

— a hosszú lejáratú munkaszerződés állandó ellenőrzést és menetközbeni értelmezést igényel, amelynek végrehajtására a legalkalmasabb a kollektív szervezet.

A kollektív véleménynyilvánítás (collective voice) révén a vállalatban belüli erőviszonyok a munkaerők javára változnak meg. Minthogy azonban a szakszervezeteknél rengeteg információ halmozódik fel a munkaerők preferenciáiról, ezek az ismeretek a vállalat számára is megkönnyítik és hatékonyabbá teszik a bér- és a személyzeti politika kialakítását. A szakszervezetek működése következtében jobb a kommunikáció munkáltató és munkavállaló között, ez pedig jobb vállalati döntéseket is eredményez.

A Harvard Egyetemen dolgozó közgazdászok új lendületet adtak a hagyományos szakszervezeti elmélet keretein túlmutató kutatásoknak.

Rendszerességre törekvő empirikus tanulmányok születtek egy olyan problémakörben, amelyet eddig csak esettanulmányok mutattak be.

A szakszervezetek olyan funkciói váltak elemzés tárgyává, amelyek az ár- és bérelméleti kutatások számára hozzáférhetetlenek. Az új funkciók feltárása ahhoz az új felismeréshez vezetett, hogy a szakszervezeteknek lehet hatékonyságot növelő szerepe.

Az empirikus vizsgálódás alapján meg lehet állapítani, hogy az eddigi szakszervezeti irodalom túlbecsülte a szakszervezetek felesleges költségeit.

A kutatások azonban még nem tárták fel teljes mélységében a szakszervezetek

termelékenységnövelő hatását. A csatornák és mechanizmusok, amelyeken keresztül a szakszervezetek ezt a hatást elérik, „fekete dobozhoz” hasonlítanak, amelyek belseje nincs pontosan körülírva. A vizsgálatok statikusak, nem tartalmazzak hosszú távú elemzéseket. Így nem derül ki, vajon a szakszervezetek által indukált termelékenységi hatás egyszerűen tekinthető-e, vagy folyamatos, és ha az utóbbi megállapítás az igaz, akkor mekkora a szakszervezetek által indukált termelékenységnövekedés rátája. Az a kérdés is felmerül e kutatásokkal kapcsolatban, vajon a szakszervezeti modellstruktúra exogén vagy endogén változónak tekinthető-e. A Harvard kutatói a szakszervezetet — ellentétben más, korábbi kutatásokkal — exogén változónak tekintik, minthogy egyes üzemekben a szakszervezetek jelen vannak, és termelékenységnövekedést idéznek elő, más üzemekben pedig nincsenek jelen.

Ezek az új irányban elinduló szakszervezeti kutatások azt bizonyítják, hogy a „collective voice”-nak kevés az összefüggése a vállalatban belüli munkapiaccal. Kérdéses azonban, vajon a „collective voice” megtestesítőjének feltétlenül a szakszervezetnek kell-e lennie. Nyitott marad a kérdés: nem lehetne-e a szakszervezeteket e funkciójukban üzemi vagy munkástanácsokkal helyettesíteni.

A jelenlegi gazdasági helyzetben, amikor sokan a magas munkabéreket okolják a fellendülés akadályozásáért, fokozottan szükség van a szakszervezeti működés következményeinek és hatásainak a vizsgálatára.

(Ism.: Kálmán Endréne)

Útkereső cikkek egy román folyóiratból

Vasile Pilat: Szocialista iparosítás és a társadalmi újratermelés szerkezete — történeti meghatározottság és mai következmények,

Daniel Daianu: A szocialista gazdaság monetarizáltsági foka és fejlettségi szintje

(Revue Roumaine des Sciences Sociales, Série des Sciences Économiques, Bukarest, 1983. július—december)

A gazdasági gondok sűrűsödése a közgazdaságtudomány romániai művelőit is új megoldások keresésére sarkallják. Az új megoldásokra való törekvés különösen azóta időszerű, hogy az ország 1981—1985 közötti öt éves terve meghirdette az exten-

zívrről az intenzív növekedésre való áttmenetet. A gazdaságpolitika népszerűsítése és optimalizációs programok bemutatása mellett újszerű, útkereső cikkek is helyet kapnak az idegen nyelvű közgazdasági folyóirat lapjain.

Vasile Pilat cikke (Szocialista iparosítás és a társadalmi újratermelés szerkezete) az intenzív gazdasági fejlődés követelményeit elemzi, felvázolva azokat a kerékkötőket, amelyek az extenzív növekedés következményei. Szerinte a centralizált szocialista gazdaságirányítás jó alapot ad a feszültségek feloldására. A román gazdaságban jelentkező strukturális problémákat a szerző a gazdaságpolitika eszközeivel megoldhatónak tartja. Daniel Daianu cikke (A szocialista gazdaság monetarizáltsági foka és fejlettségi szintje) amellett érvel, hogy a fejlett szocialista gazdaságnak — hasonlóan más fejlett gazdasághoz — monetarizáltnak és decentralizáltnak kell lennie. Daianu szerint csak így számolhatók fel a jelenlegi viaszosságok és feszültségek.

Cikkében Vasile Pilat bemutatja, milyen történelmi körülmények között alakult ki a szocialista iparosítás koncepciója. A nemzetközi helyzet magyarázza, hogy a gazdaságfejlesztés megalapozásakor zárt gazdaságot kellett feltételezni, és csak saját erőre lehetett támaszkodni. A szocialista országok gyorsan akarták legyőzni elmaradottságukat, ami az ipar, ezen belül is elsősorban a termelőeszközök gyártásának elsődlegességét kívánta meg. Ezt a követelményt az akkori elmélet abszolutizálta. Ugyancsak eltúlozták a termelés mennyiségi jellemzőinek a fontosságát, és keveset törődtek a műszaki szinttel és minőséggel.

A szóban forgó történelmi korszakban, amikor fölös számban állt rendelkezésre mezőgazdasági munkaerő, de hiány volt jó minőségű erőforrásokból, s minden erőforrást a növekedési ütem maximalizálására fordítottak, a termelőerők szükség-szerűen alacsony technikai szinten bővültek és egyenlőtlenül fejlődtek. Az elmaradott környezetben a technikailag fejlettebb eszközök sem tudták maradéktalanul kifejteni hatásukat. Minél nagyobb színvonal-különbségek alakultak ki, annál nagyobb volt a veszteség: a tőkehatékonyság csökkent. Vasile Pilat szerint a vázolt fejlesztési koncepció helyénvaló volt az elmaradottság leküzdésének időszakában. A mennyiségi eredményeknek köszönhetően a korábbi elmaradott országok ipari-agrár országokká váltak. Pilat megjegyzi azonban, hogy a különböző országok gazdasági struktúrájának mennyiségi szempontok alapján történő összehasonlítása nem fejezi ki a tényleges fejlettségi különbségeket. Az ipar hozzájárulása a GNP-hez például egyforma Mexikóban és Franciaor-

szágban, az egy lakosra jutó acéltermelés pedig alacsonyabb az Egyesült Államokban, mint Ausztriában vagy Romániában.

Az „alapiparosítás” befejeztével, amikor a munkaerőforrások kimerülnek, és a gazdasági makrostruktúra csak lassan változik, a gazdaság fejlődésének és működésének a feltétele a gyors minőségi változás. A fejlődés fő forrása ekkor már a társadalmi munka hatékonyságának növekedése. Ezért át kell értékelni a régi koncepciót, el kell vetni a mennyiségi szemléletet, új szempontok alapján kell megítélni a gazdasági struktúrát, az erőforrások eddigi elosztását.

A szerző szerint a szocialista gazdaság centralizált volta jó alapot ad az intenzív fejlődési modell gyors bevezetésére, ugyanakkor nehéz legyőzni bizonyos tehetetlenséget, ami újratermeli a régi modellt. Pilat elsőként említi az ideológia inerciáját; az ideológia ugyanis még mindig ragaszkodik a mennyiségi szemlélethez, bizonyos szektorok prioritásához.

A mennyiségi növekedés modellje több oldalról is újratermeli önmagát. E modell működésének központi sajátossága, hogy az értékcsökkenési leírást új beruházások finanszírozására fordítják, s ennek következtében elmarad a régi állóeszközök kicserélése. Megnö a javítási igény, a gazdaság kapacitásának mind nagyobb hányadát kötik le a javítások, ami nemcsak az új termék előállítására szolgáló kapacitást korlátozza, hanem fékezi a műszaki haladást is. A következmény: a gépipar mennyiségi fejlődése gyors, ezt azonban nem követi a hatékonyság javulása.

A mennyiségi szemlélet legfontosabb következménye a termelőeszközök állandó hiánya. A termelőeszköz-gyártás nem tud lépést tartani a nagyberuházások támasztotta igényekkel. A termelőeszközök hiánya arra készteti a tervezőket, hogy erre az ágazatra koncentrálják a fejlesztést, a fejlesztés következtében azonban a hiányok relatíve fokozódnak. Így a termelőkapacitásokat nem lehet teljesen kihasználni, az új beruházások nagy késéssel készülnek el, aminek folytán láncreakciósszerűen újabb hiányok terjednek tovább.

A hiányjelenségek, amelyek a termelőeszközök területéről indulnak ki, rányomják a bélyegüket az egész újratermelési folyamatra. Kialakul az inercia melegágya. A termelőeszközök többsége a kialakult technikai színvonalon termelődik újra, belső struktúrájuk megmerevedik. A hiány

miatt a fogyasztó nem választhat, így nincs olyan külső hatás, ami a termelőt műszaki fejlesztésre ösztönözné. Ennek következménye, hogy a technikai újítások termelésbe való bevezetése nagyon lassú.

A mennyiségi fejlődés okozta tehetetlenség végül is bűvös kört alkot, amiből nehéz kitörni, még akkor is, ha ennek szükségességét felismerték. A bűvös körben mozogva a lassú technikai haladás hiányt szül, a hiány leküzdésére pedig ismét extenzíven fejlesztenek, újratermelvén az alacsony technikai szintet.

Az I. szektor fejlesztési éhsége a többi ágazattól von el eszközöket. Ennek következtében lemarad a mezőgazdaság és az infrastruktúra, aránytalanságok jönnek létre a gazdaságban, az aránytalanságok pedig rontják a gazdasági hatékonyságot.

Az extenzív fejlődés felszívja a munkaeerőt, de nem biztosítja annak hatékony foglalkoztatását, ezért munkaerőhiányt szül. A hiány következtében megnő a munkaerő fluktuációja, romlik a munkamorál, így ismét csak alacsonyabb a hatékonyság, ami újabb hiányban ölt testet. Ezt megszüntendő, a beruházásokkal nem szabad új munkahelyeket teremteni. Adott technikai szint mellett ez alapján határozandó meg a felhalmozási ráta.

A szerző a következőkben az extenzív fejlődés meghaladásának útját mutatja be. Elsődleges követelményként emeli ki, hogy az ipari beruházások mennyiségét szűkíteni kell, és a beruházási eszközöket a felújításra kell átcsoportosítani. Ezzel a termelőeszközök iránti kereslet lecsökkenthető a kínálat szintjére. Másrészt versenyt kell gerjeszteni a termelők között, ami ösztökélni fogja a technikai haladást is. Mindezek következtében ugyanaz a társadalmi igény viszonylag kevesebb, de magasabb színvonalú termelőeszkővel lesz kielégíthető. A mennyiségi helyett a minőségi kritériumok előtérbe kerülése az intenzív típusú fejlődés lényegi sajátossága.

A termelés minőségének fokozása megköveteli a munkaerő minőségének javítását is: továbbképzéssel, a szakmai mobilitás fokozásával és nem utolsósorban a hatékony magatartásformák díjazásával.

A társadalmi újratermelés minőségét nagyban javítja az ágazatok és alágazatok magas szinten történő minőségi „homogenizálása”. Hatékony szállítási hálózat, nagy termelékenységű mezőgazdaság, fejlett infrastruktúra nélkül nem létezhet hatékony ipari termelés. Az erőforrásokat

újra el kell osztani az eddig elmaradt szektorok javára.

A kis és közepes méretű országok fejlődése csak intenzív és szelektív módon mehet végbe. Az extenzív fejlődés periódusára az jellemző, hogy az ipart importhelyettesítő stratégia alapján fejlesztik, és — a gazdaság növekvő nyersanyag- és technikaiigényének a kielégítése céljából — mindent exportálnak, amit csak el tudnak adni. Az intenzíven fejlődő gazdaságok ezzel szemben aktívan kihasználják a nemzetközi munkamegosztás előnyeit, erőforrásait néhány ipari alágazatra koncentrálnak, amelyek nagy hatékonysággal termelik ki azt az exportot, ami a leállított ágazatok termékeinek behozatalához elengedhetetlen. A külkereskedelem így az intenzíven fejlődő kis országokban az egyik legfontosabb növekedési tényezővé válik.

Az intenzív fejlődés a legelőnyösebb reagálás az energia- és nyersanyagválságra. A specializáció során visszafejlesztették azok az ágazatok, amelyek nem hatékonyak, s nagy mennyiségben használnak fel importált nyersanyagokat. Csak a hazai nyersanyag magasfokú feldolgozása révén érhető el a hatékonyság kívánatos színvonala.

A gazdaság, a politika és a műszaki fejlődés jövőbeli alakulása egyre bizonytalanabbul jósolható meg. Ilyen körülmények között a szakosodási döntések igen kockázatosak, és nagy felelősséggel járnak. Ezt azonban vállalni kell, mert a fejlett országok között folyik az alkalmazkodási verseny. Az újszerű döntések meghozatalától való félelem lemaradáshoz, sőt akár a gazdasági helyzet romlásához vezet.

Vasile Pilat következtetéseit a szocialista országok közgazdasági irodalmára alapozza, főleg szovjet forrásokra hivatkozik. Cikke lezárásaképpen Pilat megállapítja, hogy ezek az országok már elindultak a gazdaság intenzifikálásának útján.

Daniel Daianu a cikkét annak leszögezéssel kezdi, hogy napjainkban minden fejlett gazdaság monetarizált, tehát olyan gazdaságokról van szó, amelyek működését belülről fogják át a pénzügyi folyamatok. Ezután azt elemzi, hogy milyen kapcsolat van a gazdaság fejlettségi és monetarizáltsági foka között a szocialista országokban.

Az a dogma, hogy a szocialista gazdaság összeegyeztethetetlen az áru- és pénzügyi viszonyokkal, a szerző szerint két töről fakad. Az egyik Marxnak az a megállapí-

tása, hogy e viszonyok elidegenedést okoznak, a másik a termelőeszközök szocialista tulajdonának etatista felfogása.

Marx gyakran idézett felfogása az áru- és pénzvviszonyok megszüntéről azonban nem a jelenlegi átmeneti társadalomra, hanem a kommunizmusra vonatkozik. Ma még létezik állam, és nincs általános bőség, az igények ellenben végtelenek. Az így leírható gazdaságnak három alapproblémával kell megbirkóznia: 1. az erőforrások optimális allokációja (ez gazdasági kalkulációt tételez fel), 2. az emberi erőfeszítések ösztönző jutalmazása, 3. megfelelő kereteket kell teremteni a vállalkozás számára, és biztosítani kell a tudományos-technikai haladás bevezetését a gazdaságba.

A termelőeszközök társadalmi tulajdona a szerző szerint alapvetően azt jelenti, hogy a politikai és a társadalmi-gazdasági folyamatok társadalmi ellenőrzés alatt állnak. Daianu ezzel összefüggésben Brusra hivatkozik, aki szerint a társadalmisítás mértéke egyenlő a demokratizálás mértékével.

A szocializmus nem létezhet piac, érték-törvény, valamint áru- és pénzvviszonyok nélkül. Erre elméletileg a legtöbb szocialista országban rájöttek már, intézményi erők és a tehetetlenség azonban ellene hatnak az áruviszonyok gyakorlati érvényesülésének, a gazdaság decentralizálásának. A piac szükségességét a szerző hat érveléssel támasztja alá:

1. Fejlett gazdaságban a munkamegosztás a termelők között gazdasági elkülönültséghez vezet.

2. A gazdaság szereplőinek az érdekei nem ellentmondásmentesek. A terv mellett a piac jelenti azt a társadalmi intézményt, ahol az érdekek megjelennek és kompromisszumok révén összehangolódnak.

3. A szétszórt gazdasági információkat lehetetlen egy központból átfogni, és a döntéseket egy központból végrehajtani.

4. Csak a piacon jelenhetnek meg a fogyasztók a termelőkével egyenlő tárgyalóerővel. A piac biztosítja az erőforrások hatékony elosztását.

5. A ráfordítások és az eredmények a piacon összekapcsolódnak, s ez a gazdaság minden szereplőjét nagyobb hatékonyságra ösztönzi.

6. A piac a termelőegységek olyan fokú autonómiáját feltételezi, ami a valódi öngazgató társadalomnak is az előfeltétele.

A szerző a továbbiakban a szocialista

gazdaság fejlődési szintjeit vizsgálja gazdasági szerkezet, funkcionális struktúra és monetarizáltsági fok szerint. A szerző definíciója szerint a gazdasági struktúra valamely gazdasági rendszer egyik változata. Minden gazdasági rendszernek, így a szocializmusnak is több strukturális variációja van. Erre már a harmincas évek nyugati szocializmusvitái is utaltak, s ezt támasztották alá a Szovjetunióban a húszas években lezajlott viták, majd pedig a hatvanas évektől az extenzív—intenzív fejlődési út megkülönböztetése is a változatok létezését igazolja. Fontos annak felismerése, hogy minden gazdasági struktúra egy bizonyos fejlettségi szinthez tartozik. A gazdaság funkcionális struktúrája a szerző definíciója szerint az a mód, ahogyan a gazdaság megoldja a korábban említett három alapvető problémát. Minden gazdasági struktúrához tartozik egy funkcionális struktúra: a mechanizmusoknak olyan szerves együttese, amely a gazdasági struktúrát működésbe hozza. Ez a koncepció a szerző szerint átfogóbb, mint a „gazdaság működési mechanizmusának” kategóriája, amit Antal László vezetett be.

A szerző szerint a szocialista gazdaság elmélete és gyakorlata négy gazdasági struktúrát termelt ki, amelyek a fejlődés egy-egy fokához kapcsolódnak: 1. hadikommunizmus, 2. adminisztratív úton irányított gazdaság, 3. a fejlett gazdaságnak megfelelő ellenőrzött piacgazdaság. 4. végül egy elméleti modell: a teljesen szabad és decentralizált piacgazdaság.

A hadikommunizmus a Szovjetunió történelmének egy nehéz korszakhoz kapcsolódott, és véget ért, mielőtt ezek a körülmények elmúltak. E struktúra lényege az áru- és pénzvviszonyok eltörlése, a gazdasági élet naturalizálása. A hadikommunizmus „tisztá” esete a nem monetarizált gazdaságnak.

Az adminisztratív úton irányított gazdaság feladja ugyan a teljes naturalizáltságot, és bevezeti a gazdasági elszámolás rendszerét, a gazdaságot azonban egyetlen vállalatként fogja fel. E struktúrában a vállalatok a központi döntéseknek pusztán végrehajtói, nem ismerik el külön érdekelt-ségüket. Az adminisztratív gazdaságban gyakorlatilag nem létezik piac, a pénz csupán passzív szerepet játszik, különösen a termelés szférájában. A Kornaival által leírt kemény költségvetési korlát nem létezik. A vállalatok versenye a terv mennyiségi teljesítése körül folyik. Ez a magatartás

csak részben magyarázható a Kornai-féle puha költségvetési korláttal, tulajdonképpen az egész funkcionális struktúrának — különösen annak intézményi vonatkozásainak — szerepe van a gazdaság működésének meghatározásában. A pénz passzivitása kifejeződik a korlátozott belső konvertibilitásban. A vállalatok számára a pénz különböző alapok előírt célú felhasználását jelenti, a vállalatok nem helyettesíthetik szabadon egymással a termelési tényezőket. Ebben a körben a gazdasági rendszer pszeudo-monetarizált. A fogyasztók számára a részleges konvertibilitás a fogyasztási javak pénzen keresztül való elérhetőségétől függ. A fogyasztási javak körében általában fejlettebb szintről, kvázi-monetáris rendszerről beszélhetünk, ami azonban gazdasági nehézségek esetén visszacsúszhat a funkcionális struktúra alacsonyabb szintjére.

Az adminisztratív módon irányított gazdasági struktúra a növekedés extenzív szakaszára jellemző, bár nem ez az egyetlen elképzelhető struktúrája ennek a szakasznak. Az adminisztratív irányítás lehetőségei akkor merülnek ki, amikor a gazdasági növekedés már csak a hatékonyság növelésén keresztül érhető el.

A harmadik fejlődési szintet általában fejlett szocialista gazdaságnak szokták nevezni. E gazdaságban a fejlődés minőségi paraméterein van a hangsúly, s megteremtődnek a valódi társadalmi öngazgatás feltételei. A fejlett szocialista gazdaság lényegi jellemvonása, hogy a vállalatok autonóm gazdasági egységek, az erőforrások elosztásában az áru- és pénzviszonyoknak van meghatározó szerepük. A terv szerepe nem csökken, de tartalma megváltozik: stratégiai döntéseket tartalmaz, egyszersmind pontosabbá is válik a reális árak következtében. Ebben a struktúrában a pénz aktív szerepet játszik, és nagyfokú konvertibilitásra tesz szert. A vállalatok a gazdasági ésszerűség alapján működnek, a pénzügyi folyamatok jövedelmező termelésre ösztönzik őket, és elegendő impulzust adnak a vállalatok irányításához. A gazdaság áttekinthetősége fokozódik, a rejtett infláció a felszínre kerül, az érdekkonfliktusok nyíltan kibontakoznak, a politikai célok közti konfliktusok könnyebben felismerhetők, bár nem szükségszerűen oldhatók meg könnyen. A gazdaság nagymértékben nyitottá válik. Mindezek a jellemzők a gazdaság intenzív fejlődési szakaszában alakulnak ki, amikor nem a mennyiségi, ha-

nem a minőségi célok határozzák meg a fejlődést.

A negyediként említett struktúra a teljesen szabályozatlan piaci gazdaság. Ez a hadikommunizmus ellentétéként logikai, nem pedig gyakorlati modellként került be az osztályozásba. A teljes monetarizáltság fokát Daianu szerint sem a szocialista, sem a tőkés gazdaság nem érheti el.

A szerző végkövetkeztetése, hogy meghatározott gazdasági fejlettségi szint nem érhető el bármilyen gazdasági struktúrával, bármilyen pénzügyi rendszerrel, illetve monetarizáltsági fokkal.

(Ism.: Hunya Gábor)

Petra Reichert—Anne Wenzel: A háziasszonyi hivatás mint alternatíva?

(A női munkanélküliség okainak és következményeinek elemzése a megváltozott életkörülmények közepette)

(WSI Mitteilungen, Köln, 1984. 1. sz.)

Fenntartható-e a nők egyenjogúsága olyan körülmények között, amikor a munkanélküliség a nőket mindinkább visszaszorítja a háziasszonyi hivatáshoz? Elbocsátások alkalmával — a szociális helyzetet mérlegelve — inkább a „második kereső” feleségeknak mondanak fel, mint a családfőnek. Kutatási eredmények bizonyítják, hogy a nők kevésbé szenvednek a munkanélküliségtől, mint a férfiak, mivel kereső foglalkozásuk alternatívájaként megtalálják a háziasszonyi hivatást.

A cikk ezzel összefüggésben a következő kérdéseket elemzi:

- Melyek a női munkanélküliség okai?
- Milyen anyagi és pszichikai hatással van a munkanélküliség az érintett nőkre?
- Milyen változások történtek a nők életvitelében a korábbi korszakokhoz képest, amelyek napjainkban lehetetlenné teszik a nők számára a háziasszonyi szerepbe való visszatérést?
- Milyen következtetéseket kell mind-ebből levonnia a szakszervezeti érdekvédelemnek?

A női munkanélküliség aránya az NSZK-ban 1970 óta meghaladja a fér-

fiakét. Jelenleg az összes munkanélküli 40 százaléka nő. Ha tekintetbe vesszük a nem regisztrált, „háttérben” levő munkaerő-tartalékokat, akkor a nők aránya még nagyobb. A nők magas munkanélküliségi arányának több oka van. A legszembetűnőbb ok az, hogy a női foglalkoztatottság a gazdasági válság ellenére kibővült. Egyre kevesebb a nők között a segítő családtag és az önálló, a nők mind nagyobb számban dolgoznak kötött foglalkozási körülmények között.

A nők egyre növekvő száma a munkaerőpiacon nem az egyedüli oka annak, hogy a munkanélküliség jelensége erőteljesebben érinti őket, mint a férfiakat. Habár a tartós válság a magasan kvalifikált munkaerőre is kiterjed, a jobban képzett munkaerőt a munkanélküliség mégis kevésbé veszélyezteti, mint kevésbé képzett társát. Noha a nők képzettségi színvonala az elmúlt 20 évben meredekem emelkedett mind az általános műveltség (errettség), mind a szakmai képzés vonatkozásában (a dolgozó nők 50 százalékának van szak-képzettsége), ez azonban még messze nem éri el a férfiak képzettségi színvonalát. A tovább nem tanuló fiatalok kétharmada nő. A képzés szerkezete is hátrányos a nők szempontjából. Kialakultak bizonyos női foglalkozások (például eladó, üzletkötő, orvosírnok), ezekben a szakmákban azonban túlképzés van. Nem mennek viszont a nők olyan szakmákba, amelyekben pedig nagy a kereslet, például az elektronikaival összefüggő foglalkozásokban. Itt a nők aránya még a 10 százalékot sem éri el.

Jellemző a nők életútjára, hogy az első gyermek megszületésekor a dolgozó nők kétharmada abbahagyja a munkáját. A háztartásban eltöltött évek alatt ezek a nők nem tudnak szakmailag fejlődni, és így a munkába visszatérőknek kisebb jelentőségű munkákkal kell beérniük. Többnyire ez az oka annak, hogy — a munka-piaci kutatóintézet felmérése szerint — a nők 23 százaléka kényszerül élete során foglalkozásváltoztatásra.

A háziasszonyi szerep, az anyaság és a pénzkereseti cél összeegyeztetése magyarázza a rész munkaidőben történő munkavégzés előnyben részesítését. 1980-ban a nem önállóként dolgozó nők mintegy 30 százalékát foglalkoztatták rész munkaidőben az NSZK-ban. Azoknak a nőknek a körében, akiknek 18 év alatti gyermekük van, ez az arány 56 százalék. A rész munkaidős munkahelyek kínálata azonban ki-

sebb, mint keresletük, ez is hozzájárul a női munkanélküliség elmélyüléséhez.

A munkanélküliség problémáját a nők esetében még az is tetézi, hogy a köztudat feltételezi a munkaviszony-megszakítást a nők esetében. Ez a feltételezés azután nagy szerepet játszik — természetesen negatív értelemben — előléptetéseknel, a továbbképzési lehetőségeknél, sőt az elbocsátásoknál is. A politikai és szakszervezeti érdekvédelmi szervezetek sem vélekednek másképp a nők munkaviszonyával kapcsolatban.

A jövő még a jelenleginél is súlyosabb problémákat tartogat a női munkavállalók számára. Míg a nők eddig a termelési szektorból átkerülhettek a szolgáltatásokba, mert az utóbbiakban még volt munka-lehetőség, addig a technológia tökéletese-sedésével ez a lehetőség összeszűkül. A fejlődéssel mindinkább gépesítik a kereskedelmet, az irodai munkafolyamatokat, az államigazgatást — csupa olyan területet, amelyekben döntően nők dolgoznak. Figyelembe véve az NSZK jelenlegi 2,5 milliárdnyi munkanélküliségét, a nők foglalkoztatása egyre nehezebbé válik, és úgy tűnik, a „házon kívüli” hivatás elsősorban a férfiak jogává válik.

Egyre inkább előtérbe kerülnek a munkanélküliség pszichoszociális következményei. A munkanélküliséggel párhuzamosan bővül a kábítószer-fogyasztás, nő az öngyilkosságok száma, elszaporodnak a különféle pszichoszomatikus betegségek (szívbetegség, gyomorfekély stb.), továbbá a lelki betegségek (depresszió, apátia). Bár még nincsenek kielégítő vizsgálati eredmények e jelenségek vonatkozásában, általános a feltételezés: a nőket ezek az ártalmak kevésbé érik, mint a férfiakat.

A munkanélküliség, ha huzamosabb ideig tart, az életszínvonal csökkenését hozza magával. Míg az átlagos munkanélküli-segély 900 márka volt havonta, addig a nőké 500 és 800 márka között mozgott. Minthogy az összes munkanélküli nő 43 százaléka egyedülálló, e juttatás alacsony volta keményen érinti őket. Az egyedülálló munkanélküli nők 40 százaléka a közelebbi rokonok, a tág értelemben vett család eltartottja, ami függetlenségük elvesztésével egyenértékű. A nők függése általában is nyilvánvaló: vagy a férjük, vagy szülei tartják el őket. Ez megkérdőjelezi a női egyenjogúságot. Az egyenjogúság anyagi függetlenség nélkül nem képzelhető el. Mindez az egész életre

kihat, mert a majdani nyugdíj is az aktív évek keresetétől függ.

Habár egy 1976. évi vizsgálat kimutatta, hogy a nők alternatíva gyanánt elfogadják a csak háziasszony és anya szerepet, ma már meg kell kérdőjelezni ezt a megállapítást (és főleg nem vonatkozik mindez az egyedülálló és az elvált nőkre). Ma már általánossá vált a nők munkába állása (élete során a nők 93 százaléka dolgozott valamikor), és az aktív korban (15–65) levő nők fele jelenleg is dolgozik az NSZK-ban. Ez az 50 százalék további differenciálódást mutat: a 20–50 év közötti nők 75 százaléka dolgozó. A női dolgozók között megkétszereződött a férjezettek, és megháromszorozódott a gyermekesek száma. Általánosítva elmondható, hogy a mai dolgozó nő idősebb, mint 25 évvel ezelőtt volt, férjezett és anya. Míg régebben a munkaviszonyt a házasság után általában megszüntették, ma csak az első születéskor teszik ezt, s még inkább csupán megszakítják a munkaviszonyt, majd később viszont térnek a kereső foglalkozáshoz.

A házasság és a család már nem biztosít a feleségnek életfogytig tartó gazdasági és szociális biztonságot. A házasságok mintegy 25 százaléka végződik válással. A hagyományos családképet (apa-anyagyermek) helyett más formációk is megjelentek: élettársi viszony férfi és nő között, élettársi viszony egyneműek között, lakóközösségek, anya gyermekkel — és mindenekelőtt egyszemélyes háztartások (Nyugat-Berlinben például a 15–30 éves nők 30 százaléka egyedülálló háztartásban él).

A megváltozott női mentalitás a férfiaknak is hasznára van. Többé már nem egyedül felelősek a család eltartásáért, s olyan képességet tudnak magukban kifejleszteni (például a gyermekkel való foglalkozás képességét), amely új élményeket jelent számukra.

A mostani gazdasági helyzetben az NSZK-ban a nők jelentik a leggyengébb láncszemet mind a családban, mind a szervezett munka világában. Minthogy a nők számára nem kínálkozik társadalmi szintű megoldás, egyéni megoldásokhoz kell folyamodniuk munkanélküliség és más problémák esetén is. Ez a tény megingatja a munkavállalók közötti szolidaritást.

A női munkanélküliség megszüntetéséért folytatott szakszervezeti harc részét képezi az általános harci stratégiának, amelynek a teljes foglalkoztatottság a célja. A szakszervezetek jelenleg igen nehéz helyzetben vannak. Nap mint nap szüntet meg az NSZK jelenlegi kormánya korábbi szociálpolitikai vívmányokat. Olyan tevékenységeket, amelyeket az állam átvállalt a családtól, most ismét a család körébe utal vissza. E tevékenységek a nőket terhelik. Ez ismét csak nehezebbé teszi a nők helyzetét a munkaerőpiacon is. Ilyen körülmények között meg kell kérdőjelezni a jóléti állam családpolitikáját.

A szakszervezetek konkrét javaslatai a nők jobb bérezésére (a nők gyakran a bérskála alsó szintjén állnak, és a „szegénységi küszöböt” érik el) és az általános munkaidő-csökkenésre (35 órás munkahét) irányulnak elsősorban.

A nőket támogatni kell a munkapiacon, lehetővé kell tenni számukra a képzést és a továbbképzést, illetve a munka újrafelvételehez szükséges pótlólagos képzést.

A gazdasági válságot ideológiai fordulat is jellemzi. Megkísérlik, hogy új nőideált teremtsenek, amely ideál visszalépést jelent az egyenjogúság szempontjából. A szakszervezeteknek ezért ideológiai oldalról is fel kell lépniük a munkaerőpiacon részt vevő nők érdekében.

(Ism.: *Kálmán Endré*)

A közömbösségi ár létezéséről

Oroszi Sándor válaszához, amelyet árcentrum-hipotézisét bíráló cikkemre adott* — a vita folytatásának szándéka nélkül, egy félreértés tisztázása végett — a következő észrevételt kívánom fűzni.

Vitacikkemben egyebek mellett szóvá tettem, hogy Oroszi Sándor áregyenlete (amellett, hogy a szövegesen előadott koncepcióval sincs összhangban) a szerző illusztratív számpéldájával sem egyeztethető össze: a számpéldában szereplő közömbösségi árak nem egyenlítik ki a szerző egyenletét. Oroszi Sándor erre semmit sem válaszolt: igaz, ily módon állításmat nem vonta kétségbe. Terjedelmes és részletes válaszcikkében *sem az egyenletet, sem a számpéldát* nem módosította, és elutasította azt az általam javasolt korrekciót is, amelynek révén egyenlete a szövegből kivehető koncepcióval és a számpéldával is összhangba hozható.

Oroszi Sándor megelégedett azzal, hogy korrekciós javaslatomat elutasította. Ezzel vélte elintézhetőnek azt a kritikai észrevételemet is, amely szerint a közömbösségi ár egyenletének még javított változatában is van egy súlyos fogyatékosága: nincs mindig közgazdaságilag értelmes megoldása. Oroszi Sándor válaszából úgy tűnik, mintha azt hinné, hogy ez az ő eredeti egyenletére nem vonatkozik. Ezért most szeretném egyértelművé tenni, hogy a *közömbösségi ár egyenletének eredeti alakjában sincs mindig értelmes megoldása*: bármikor előfordulhat, hogy az egyik ár a holt munka költségénél kisebbnek vagy akár negatív számnak is adódik. Egy konkrét példa (a szerző jelöléseivel és előfeltevéseivel: a felhasználás és a lekötött eszközök értéke megegyezik, $n=1$, $i=0$, az összérték egyenlő az összárval):

ágazat	c	élő munka	érték	b	közömbösségi ár
I.	40	80	120	-1,4	-48
II.	200	80	280	0,6	448

Egyébként Oroszi Sándor háromszektoros példája is valójában ellenpélda: a számszerűleg *helyes* — tehát a szerző egyenletét kielégítő — eredmény itt sem értelmezhető, a harmadik ágazatbeli közömbösségi ár kisebbnek adódik: a holt munka költségénél.**

Lipécz György

* Oroszi Sándor: A közömbösségi ár mint árcentrum-hipotézis. Közgazdasági Szemle, 1982. 1. sz. A vitacikk és Oroszi Sándor válasza az 1984. évi 2. számban jelent meg.

** A számításnál figyelmen kívül kellett hagyni a szerző egyenletéhez tartozó $b_1 > 0$, $b_2 > 0$ kikötést, ami csak a kétszektoros esetre vonatkozik. (Két szektor esetén viszont felesleges, mert magától teljesül.) A *helyes* eredmények a szerző példájában szereplő ágazatok sorrendjében: 378,6, 128,9 és 45,8. Ez utóbbi kisebb, mint a III. ágazatbeli holt munka, a 60 c.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Актуальные теоретические вопросы формирования инвестиционной покупательной способности

Тибор Эрбёш

Исходя из экономических зависимостей на макроуровне, автор анализирует решающие факторы формирования инвестиционной покупательной способности предприятий и в первую очередь останавливается на формировании покупательной способности за счет накоплений. Он впервые доказывает то, что если абстрагироваться от бюджетного и внешне-торгового сальдо, а также сбережений населения, то прибыль предприятий предшествующего года служит отправным пунктом покупательной способности за счет накоплений, однако последняя за счет накоплений данного года зависит также от деятельности предприятий по получению кредита. В то же время, однако, размер прибыли зависит от того, каково было фактическое накопление предприятий. Из этого вытекает неожиданным, парадоксальным образом, что чем эффективнее экономическая деятельность предприятий, тем покупательная способность предприятий за счет накоплений меньшего соотношения в случае заданного темпа роста по отношению к национальному доходу. Таким образом, покупательная способность за счет накоплений большего соотношения в макроплоскости не всегда отражает эффективную работу предприятия. Дальнейшими определяющими факторами покупательной способности за счет накоплений являются бюджетное и внешнеторговое сальдо, а также сбережения населения. В Венгрии фактическая покупательная способность предприятий за счет накоплений поэтому систематически превышала запланированную, поскольку дефицит бюджета достиг значительной суммы. В последнее время подобное влияние оказывают излишки внешнеторгового баланса. Автор утверждает, что формирование покупательной способности предприятий за счет накоплений чрезмерного соотношения в последующие годы только тогда может иметь опережающие темпы, если с точки зрения нормальных доходов и расходов государственный бюджет из года в год будет закрываться со значительными излишками; недостаточно ликвидировать различные бюджетные дотации, выплачиваемые предприятиям.

Несколько макроэкономических компонентов внешнеторгового баланса в венгерском хозяйстве в 70-е годы

Ева Вархеди

Среди зависимостей внутренней экономики, сказывающихся на состоянии внешнего равновесия народного хозяйства Венгрии, в статье исследуются структурные особенности и механизмы, воздействующие на валютные доходы и расходы народного хозяйства. Поскольку венгерская валюта не конвертируема, условием формирования глобального финансового равновесия является то, чтобы финансовый баланс складывался также в соответствии с основными видами валюты (форинт, рубль, доллар). В статье на основе баланса отраслевых связей с помощью анализа input-output принимается в расчет импортный состав отдельных элементов конечного использования (для потребления, капитальных вложений, накопления запасов и экспорта).

Внешний фонд задолженности, накопившийся в середине десятилетия 1970-х годов, можно объяснить тем, что при заданной и едва изменившейся структуре венгерской экономики нет возможности для расширенного воспроизводства исходя из внутренних источников: необходимый для текущего производства импорт поглощает долларовое количество, «произведенное» хозяйством, и поэтому источник, порождаемый внешней торговлей, уже не служит (или служит едва) для непосредственных импортных запросов целей потребления, капитальных вложений и накопления запасов. В период после 1974 года как в ухудшении состояния равновесия (1978 год), так и в его улучшении (1976, 1979 годы) изменение структуры потребления, а отнюдь не производственной структуры играло основную роль, причем в рамках этого изменение структуры и объема импорта готовых изделий, которое могло самым непосредственным образом оказать влияние средствами экономической политики.

Мысли об улучшении эффективности инновационного развития*Петер Ошман*

Инновационный прогресс является одним из ключевых факторов экономического развития, поэтому его эффективности следует уделять необыкновенное внимание и систематически искать возможность ее улучшения. В это хочет внести также свой некоторый вклад и данная статья.

Во вступительной части, исходя из понятия «инновация» и содержания его значения, раскрываются черты, обосновывающие дальнейший ход мыслей и следующие из них выводы. Подвергаются анализу основные различия между инновацией и инновационным процессом и отдельных наиболее важных характеристик последних, а точнее, процесса инновационного прогресса, и условия их эффективности. В ряду последних процесс распространяется на необходимость внутренней согласованности, его единстве и выдвигает для этого два основных фактора: для всего процесса справедливы центральная концепция и постоянная, интерактивная связь между отдельными участниками.

В ряду требований, противостоящих центральной концепции, статья выделяет осуществление на практике взглядов маркетинга, иммунитет, рождающийся на почве противоположности интересов, и гибкость, однако что касается сотрудничества между участниками — важность существования осознанной общности интересов, исключения внутренних противоречий, системы информации и внутреннего принятия решений, сформулированных соответствующим образом. Особо сделан акцент и на том, чтобы все без исключения участники были бы заинтересованы в конечном результате деятельности, а вернее, фактической реализации инновации.

Часть, следующая за этим, анализирует отдельные аспекты заинтересованности. В ней затрагиваются вопросы заинтересованности в развитии на длительный период хозяйственной организации, а вслед за этим и вопросы личной заинтересованности.

Далее подвергается анализу целесообразность того, чтобы специализирующаяся на этом менеджерская организация, например инжиниринговое предприятие, обеспечивало бы руководство и организацию процесса инновации. В заключение обрисованы контуры предложения для создания одной новой организационной формы, существующей в Венгрии, по меньшей мере, в начинаниях, и прокатного учреждения менеджеров и показывает преимущества этого.

Анализ стоимости в процессе технического творчества*Геза Янди*

В интересах экономического обоснования, реализации рабочего процесса или изделия анализ стоимости подвергает рассмотрению их функции и ищет наиболее экономичные решения их выполнения. Наиболее важным показателем стоимости служит потребительская стоимость исследованной функции, имеющая денежное выражение, вместо которой часто на законных основаниях может быть однозначным требование выполнения функции, в таком случае достаточно отыскать соответствующее самое дешевое средство (решение) на временном горизонте срока службы целого объекта. К сожалению, стремиться к практическому приближению, пионеры этого названия упустили продемонстрировать то, как все это связано и привязано к анализу эффективности, который можно назвать традиционным, и к технико-экономическому анализу. Возможно, это — также причина того, что распространение в рамках страны анализа стоимости отстало от его пропаганды. В общем можно сказать, что различным составным частям техники по разрешению проблемы, творческой направленности и оценки следовало бы лучше вписываться в наши ранние познания и друг в друга, больше стремиться к тому, чтобы они превращались в *органичную часть* хозяйствования, состоящего из серий решений, а точнее, процесса технического творчества. В интересах этого статья знакомит с системотехникой как *основной линией технического творчества*, а в рамках этого указывает на важность анализа функций и влияний и на роль анализа стоимости, а вернее, на место оценки многих весомых критериев в разрешении наслаивающихся проблем этого процесса.

Одна неиспользованная возможность: анализ стоимости*Ласло Никош*

Стоимостный анализ вошел в практическое использование после второй мировой войны. В Венгрии впервые в начале 70-х годов несколько предприятий сделали попытку его распространения в рамках страны. С 1979 года задачей Министерства финансов является государственная координация внедрения стоимостного анализа. В его рамках Главное кон-

трольное управление следит за деятельностью предприятий и кооперативов в этом направлении.

В статье обобщается опыт примерно 400 предприятий и кооперативов. Устанавливается, что применение этого рационализаторского метода не получает всеобщего распространения в надлежащем темпе. Только одна треть наблюдаемых хозяйственных органов использует или хочет использовать методы стоимостного анализа, чем мы не можем быть удовлетворены, если подумаем об экономических проблемах государства, о требованиях перехода на интенсивное развитие хозяйства.

На основе обобщенного опыта более 100 наблюдаемых предприятий можно заключить, что основная причина воздержания от применения стоимостного анализа заключается в отсутствии экономической необходимости, она кроется в неопределенной заинтересованности предприятий и кооперативов. Причина, частично от этого зависящая, а частично не зависящая, заключается в отсутствии специалистов, а точнее, в большом спросе на пользующихся известностью специалистов по стоимостному анализу и сильной флуктуации. Известно, что венгерские хозяйственные органы недостаточно чувствительны к затратам. Это — существенный замедляющий фактор для внедрения стоимостного анализа. Разумная экономия все еще, однако, не характерна для хозяйственных органов.

Опыт стоимостного анализа в международном аспекте показывает, что, наряду с фактором экономической необходимости как важнейшего условия, исключительно существенные и субъективные условия внедрения. Кроме уже упомянутого недостатка в специалистах, в культивировании стоимостного анализа (а в приложении к этому и рационализаторских методов) необходимы амбиция, прогрессивность, приверженность руководителей предприятий. Не в последнюю очередь в этих качествах руководящих работников потому есть потребность, что таким образом легче сломить сопротивление иерархической организации предприятий.

Для Главного контрольного управления министерства финансов на основе полученного опыта в сфере распространения стоимостного анализа может быть сделан вывод о том, что внедрение стоимостного анализа также немислимо без развертывания реформы хозяйственного управления. В первую очередь необходима такая система цен, которая заставит хозяйственников быть конкурентоспособными и которая не позволит выплачивать покупателям необоснованных затрат. Необходимо усовершенствование системы налогов и заработной платы, однако при этом невозможно обойтись и без изменения внутренней системы руководства предприятий, так же как и без назначения на руководящие посты в большом количестве специалистов, приверженцев нового направления, в которых живет дух предпринимательства.

Одна из возможностей перегруппировки связей между ценой, зарплатой и бюджетом в продовольственной сфере хозяйства

Калман Ковач—Нандор Ротт

В статье сделана попытка доказать или, по меньшей мере, сделать вероятной *возможность такого решения*, которое вместе с радикальным снижением государственной дотации или ее ликвидацией, перегруппировкой бюджетных связей осуществит на практике повышение цен на продукты питания и поднятие в соответствии с этим зарплат (пенсий и т. д.), наряду с неизменным сохранением существующего в настоящее время положения самых основных балансов в народном хозяйстве. Совершенствование в таком направлении структуры народного хозяйства (цен, зарплат, бюджета и т. д.) значительным образом снизило бы нагрузку на бюджет, сузив также одновременно сферу влияния перераспределения дохода. Все это повысило бы вес рыночной координации по отношению к административной, увеличило бы самостоятельность продовольственной сферы хозяйства и вместе с тем ответственность, усилило бы реальность производственной и потребительской стоимости, соответствующие фактическим затратам.

Статья по сути своей оперирует фактами продовольственной сферы хозяйства, подчеркивая, однако, то, что перегруппировка в подобном духе в других областях (например, в сфере обслуживания потребителей) также возможна, даже необходима; даже перегруппировка между ценой, зарплатой и бюджетом потребительской сферы, которой в настоящее время оказывается сильная поддержка, могла бы оказаться в самом деле эффективной.

Инфраструктура в кризисном десятилетии

Магдолна Чизмадиа—Ева Эрлих—Дьюла Партош

В статье приводятся сведения о новейших исследованиях инфраструктуры, основанные на сравнениях в международном аспекте, а точнее, представляются количественные результаты международных соотношений уровней, характеризующие инфраструктуру, в период

с 1965 года до конца прошлого десятилетия. Кроме характеристики инфраструктурного развития исследованных стран в сравнении с друг с другом, среди влияющих на это факторов подчеркнуто внимание уделено созданию инфраструктурных капитальных вложений и формированию рабочей силы, занятой в области инфраструктуры. Значительное место авторы посвящают показу фона экономической политики создания инфраструктуры.

В свете последствий новой экономической политики «кризисного десятилетия» (семидесятих годов), эпохальных перемен мировой экономики, а вернее, перемещающихся все более экономических центров тяжести в статье прослеживаются изменения, назревшие в развитии инфраструктуры, а с другой стороны, с новых позиций дается оценка международных трендов развития на далекую перспективу, определившихся ранее в области инфраструктуры. На основе выводов, сделанных в результате исследования, получены обобщения наиболее важных последствий для будущего, а точнее, относящихся к развитию инфраструктуры в Венгрии.

Задолженность, неплатежеспособность, отсрочка

Иштванфи Хайна Лёринцз

Понятно, почему исследование процесса задолженности оказалось в центре внимания полями. Речь идет о формирующемся под комплексным влиянием действительно многих внешних и внутренних факторов сложном процессе, для которого приостановление или затормаживание означает важную хозяйственно-политическую задачу, однако в конце концов, принимая в расчет последствия задолженности, следует также сформировать их урегулирование на более рациональной и довольно благоприятной основе.¹ В рамках этой статьи она занимается не причинами задолженности. В первую очередь автор ищет ответа на вопрос о том, что если вследствие заданных условий объективность становится необходимостью вместе с систематическим получением кредита за границей, на основе каких точек зрения могут выноситься решения кредитной политики, принятие какой степени риска можно считать рациональным, где следует заранее предвидеть определенные возможности ошибок. Далее, исследование направлено на то, что если решения кредитной политики не зарекомендовали себя надлежащим образом эффективными и, таким образом, платежеспособность страны значительно отстает от долговых обязательств, какие избирательные возможности может иметь экономическая, а точнее, финансовая политика. Каким способом можно ликвидировать неплатежеспособность и в чем заключаются объективные закономерности, касающиеся выбора. Ведь основные экономические зависимости также детерминируют в этой области кажущиеся суверенными решения правительств, от которых, конечно, можно уйти на временный период, однако в более далекой перспективе объектив «качества» задолженности определит направление решений экономической политики.

Некоторые замечания относительно проблем трансформации Маркса

Янош Юхас

В статье представлено несколько зависимостей, оставшихся до настоящего времени, возможно, на втором плане, относящихся в рамках круга проблем преобразования Маркса к так называемой логической трансформации.

В первой части автор показывает проблематичный характер модели Борткiewiczа, созданной для разрешения проблемы трансформации. Кратко это заключается в том, что в ходе своих исследований Борткiewiczа, а точнее, те, кто применял его модель и занимался ее усовершенствованием, не приняли в расчет то, что формирование производственных цен подразумевается среди производственных секторов распределение капитала и разделение труда, отклоняющееся от «стоимостной системы цен».

Во второй части статьи дается вербальный анализ скачка, переходящего в производственную цену стоимости, с учетом точек зрения, сделавших проблему разрешения точной.

В заключительной части автор обращает внимание на ограничения этого анализа и предпринимает попытку для определения места и роли стоимости в рамках капитализма.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Topical theoretical problems of shaping the investment purchasing power

Tibor Erdős

The author examines the factors determining the investment purchasing power of enterprises by setting out from the macroeconomic interrelations. First he proves that, apart from the balances of the budget and of foreign trade as well as the savings of the population, it is always the profit of enterprises in the preceding year that serves as a starting point for the investment purchasing power of enterprises, though the purchasing power of the given year also depends on the credit opportunities of the firms. But the size of profit depends on the actual accumulation of the enterprises. From this the surprising paradox follows that the more efficient the economic activity of enterprises, the smaller the investment purchasing power of enterprises relative to the national income with a given rate of growth. Thus, a large investment purchasing power on macrolevel does not always reflect efficient enterprise work. Further determinative factors of investment purchasing power are the balances of the budget and of foreign trade as well as the saving of the population. Usually, the actual enterprise investment purchasing power has exceeded the planned one in Hungary because the deficit of the budget was considerable. Recently, it is the surplus of the balance of trade that has a similar effect. The author proves that the formation of an exaggerated investment purchasing power of enterprises can only be prevented in the next years if the normal revenues and expenditures of the state budget result in considerable surplus every year, it is not sufficient to abolish the various budgetary supports paid to enterprises.

Some macroeconomic components of the balance of trade in the Hungarian economy of the seventies

Éva Várhegyi

From among the domestic economic interrelations affecting the Hungarian economy the study examines the structural properties and mechanisms influencing the foreign exchange revenues and outlays of the economy. Since the Hungarian currency is not convertible, it is a condition of global financial equilibrium that it should also come about by main kinds of currency (forint, rouble and dollar). Applying input-output analysis the article examines the import contents of the individual elements of final demand (consumption, investment, inventory accumulation and exports).

The foreign debt accumulating by the mid-seventies may be traced back to the fact that with the given and hardly changing structure of the Hungarian economy there is no possibility for extended reproduction: the amount of dollars "produced" by the economy is consumed by the imports necessary for production, and thus there remains no or hardly any foreign source for the direct import needs of consumption, investment and inventory accumulation. After 1974 both in the deterioration of the equilibrium position (1978) and in its improvement (1976, 1979) it was the change in the consumption structure and not in that of production that played the main role, and even within that the changes in the volume and structure of final product imports can be most easily influenced by economic policy.

Reflections on improving the efficiency of innovative development

Péter Osman

Innovative development is one of the key factors of economic development—that is why its efficiency has to be paid distinguished attention to and why the opportunities for improvement have to be consistently searched for. The article wishes to contribute to this task.

The introduction sets out from the definition and meaning of innovation and thus evolves

the characteristics and conclusions providing foundation for further reasoning. The author analyses the fundamental difference between innovation and the innovative process, as well as the major important characteristics and efficiency conditions of the latter—that is, of the process of innovative development. In the course of the latter he extends to the necessity of the uniformity and internal consistence of the process and stresses two of its main factors: the central conception valid for the whole process and the steady, interactive connections between the individual participants.

From among the requirements towards the central conception he stresses the assertion of a marketing approach, the immunity from conflicts of interests, and flexibility; and, as regards cooperation among the participants, the importance of a recognized community of interests, of the exclusion of internal conflicts of interest, and of adequately developed internal decision and information systems. He stresses the importance of the fact that all participants should be interested in the final outcome of the activity, that is, in the actual implementation of the innovation.

The next part analyses some questions of interestedness. It examines the interest in the long-term development of the economic organization, and then the problems of personal interests.

In the following the article analyses the expediency of having a separate, specialized manager organization—e.g. an engineering firm—for the organization and direction of the innovative process. In conclusion the author outlines a proposal for a new form of organization—existing in Hungary only in its germs—the manager lending institution, and points out its advantages.

Value analysis in the process of technological creation

Géza Jándy

Value analysis examines the functions of a product or a work process in the interest of their economical development and realization, seeking the most economical solutions of implementation. Its main indicator of valuation is the use value of the examined function, expressed in terms of money, instead of which the economic and technical indicators of meeting the function can justly be accepted. And if the requirement of satisfying the function is unequivocal, it is sufficient to look for the cheapest adequate instrument (solution) over the time horizon of the lifetime of the object. Unfortunately, the pioneers who had given the name of the procedure omitted, striving after a practical approach, to show how all that is linked to the traditional efficiency analysis and technico-economic analysis. This may be the reason why the Hungarian practical application of value analysis is lagging behind its publicity. It may also be said in general that the different partial techniques of problems-solving, creativity and valuation should better adjust to our earlier knowledge and to each other. Enhanced efforts should be made that they become an *organic* part of management consisting of a series of decisions and of the process of technological creation. In the interest of the latter the article reviews systems engineering as the *guideline of technological creation*, pointing out in its framework the importance of analysing functions and effects, as well as the place and role of value analysis and weighted multi-criterion analysis in the dense problem-solutions of this process.

An unexploited opportunity: value analysis

László Nyikos

Value analysis was first applied in Hungary after the Second World War. It was in the early seventies that a few enterprises tried to spread it. Since 1979 it has been the task of the Ministry of Finance to coordinate on national level the introduction of value analysis. In this scope, the Main Control Directorate observes this kind of activity of the enterprises and cooperatives.

The study summarizes the experiences of almost 400 enterprises and cooperatives. It establishes that the general application of this rationalization procedure is not spreading at a satisfactory rate. Only one third of the observed economic units applies or intends to apply the methods of value analysis. We cannot rest satisfied with this if we think of the economic troubles of the country and the requirements of transition to intensive economic development.

From the summarized experience of several hundreds of enterprises observed it may be established that the refraining from the use of value analysis can be traced back mainly to the lack of economic pressure, to the inadequate interestedness of enterprises and cooperatives. A partly related, partly independent cause is the lack of experts as well as the great

demand for well known experts in value analysis, and their fluctuation. It is a known fact that the Hungarian economic units are not sufficiently sensitive to cost. This significantly retards the spreading of value analysis, since this method orientates towards minimization of cost. But a rational parsimony is not yet characteristic of the Hungarian economic units.

International experience with value analysis shows that beside economic pressure—as the most important external condition—also the subjective conditions of application are important. Beside overcoming the lack of experts, as already mentioned, also the susceptibility of managers, their progressivity and ambition are indispensable for value analysis (and similar rationalization procedures).

From the experiences of the Main Control Directorate with the spreading of value analysis in Hungary the conclusion may be drawn that the evolution of the reform of economic control is indispensable also for the spreading of value analysis. Above all a price system is needed that forces the economic units to competitive operation, and which does not allow that unjustified inputs should be paid for by the buyers. Also modernization of the tax and wage systems is necessary, but a change in the internal enterprise control system and the appointment to leading posts of experts of enterprising spirit and susceptible to the new procedures are also inevitable.

A possibility of rearranging price, wage and budgetary relations in the scope of the food economy

Kálmán Kovács—Nándor Rott

The study wishes to prove, or at least render likely that *there exists a solution* with the aid of which the raising of food prices and a corresponding increase of wages (pensions etc.) can be implemented through a radical reduction or abolition of government subsidies presently given to the food economy and by rearranging budgetary relations while maintaining the present state of the major national economic balances. Such modernization of the national economic (price, wage, budgetary etc.) structure would considerably reduce the burdens on the budget, narrowing at the same time its role in the redistribution of incomes. All that would increase the weight of market coordination as against administrative coordination, increase the autonomy and responsibility of the food economy, enhance the reality of producer and consumer prices, that is, their correspondance to actual inputs.

The study essentially discusses the food economy, but it emphasizes that a rearrangement in similar spirit is possible and even necessary in several other areas (e.g. in the scope of consumers' services). In fact, the really effective measure would be a rearrangement of price, wage and budgetary relations in every presently heavily subsidized consumer sphere

Infrastructure in the decade of recession

Magdolna Csizmadia—Éva Ehrlich—Gyula Pártos

The article reports on the latest researches into infrastructure based on international comparison and publishes the numerical results of the international comparison of relative levels from 1965 up to the end of the last decade. Beyond describing the relative infrastructural development of the countries examined it lays stress on infrastructural investment and the labour employed in infrastructure as determining factors. The authors also present the economic policy background to the development of infrastructure.

The changes in infrastructural development are traced as a reflection of the new economic policy developments in the seventies, the „decade of recession”, of the change of world economic epoch and the rearrangement of the economic points of emphasis, while reassessing the earlier established international long-term development trends in infrastructure. Relying on the lessons from the investigation, the most important conclusions for the future and for infrastructural development in Hungary are summed up.

Indebtedness, insolvency, rescheduling

Mrs. Lőrinc (Hajna Istvánffy)

It is understandable that the process of indebtedness has become the focus of debates. This is an extremely complex process — developing under the combined effect of a great many external and internal factors. Not only its warding off or braking are important tasks of

economic policy, but, in the last resort—if these efforts are unsuccessful—reckoning with the consequences of exaggerated indebtedness, also their most rational and relatively most favourable overbridging has to be worked out. In the scope of the article it is not the causes of indebtedness that are discussed. Answer is sought first of all to the question that if the regular raising of foreign credits becomes objectively necessary under the given circumstances what size of risk taking may be considered as rational, what viewpoints should govern the decisions on credit policy, and where certain possibilities of error should be reckoned with. Further investigation is aimed at exploring what the options for economic and financial policy are if the decisions on credit policy do not prove to be effective enough and thus the solvency of the country considerably lags behind the debt service commitments. How can insolvency be resolved, and to what extent are there objective rules regarding the options? As a matter of fact, the seemingly sovereign decisions of governments are determined by basic economic interrelations in this field, too, which can be though dismissed transitorily, yet in the long run the “character” of indebtedness objectively sets the direction for economic policy decisions.

Some remarks on the Marxian transformation problem

János Juhász

The paper points out a few interrelations, remaining perhaps in the background until now, related to the so-called logical transformation within the scope of the Marxian transformation problem.

In the first part the author points out the problematic nature of the Bortkiewicz model constructed to solve the transformation problem. The problem consists in that Bortkiewicz as well as the appliers and further developers of his model do not take into account in their investigations that the development of prices of production assumes a division of labour and an allocation of capital between branches of production different from those with the “value-proportionate price system”.

In the third part the article gives a verbal analysis of transformation of value into the price of production, taking into account viewpoints making the solution of the problem more exact.

In the fourth part the author calls attention to the limitations to the analysis and makes an attempt at identifying the role and place of value in capitalism.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1984. évi 3. sz.

Közlemény az SZKP KB 1984. február 13-i üléséről:

- K. U. Csernyenko beszéde;
- N. A. Tyihonov beszéde;
- M. Sz. Gorbacsov zárszava;
- K. U. Csernyenko életrajza

Az SZKP KB, a Legfelső Tanács Elnöksége, a Szovjetunió Minisztertanácsa által a kommunista párthoz és a szovjet néphez intézett felhívás

Az SZKP KB megtárgyalta „A SZUTA Közgazdasági Intézete szerepének növelése a fejlett szocializmus lényeges politikai gazdaságtani kérdéseinek kidolgozásában” c. előterjesztést

Podsiyalenko, P.: A beruházási javak költségeinek csökkentése

Kulbovszkaja, N.: A műszaki rekonstrukció társadalmi-gazdasági hatékonysága

Krasznoglazov, B.: A központosított erőforrások szerepének növelése az új technika tervezésében

Fejtelman, N.: A természeti erőforrások kihasználásának szabályozása

Arhipov, A.: Az agrár-ipari komplexum irányítási mechanizmusának tökéletesítése

Klemisev, P.: Az agrártermelés technikai-gazdasági színvonalá

Jakobszon, L.: A szociális-kulturális ellátás pénzügyi mechanizmusa

Liszician, N.: Az áru- és bankjegyforgalom és a bankhitel (Elméleti és szabályozási kérdések)

Szamovol, V.: A közös KGST-prognózisok készítéséről

Dimov, A.: A KGST-tagországok agrárpolitikájáról

Havina, Sz.: Polgári közgazdászok nézeti a szocializmusban végbemenő tudományos-műszaki haladásról

Gorin, F.: A teljes foglalkoztatottság és a szocialista termelési tényezők kiegyensúlyozása

Pavlov, V.: A nyersanyagforrások kihasználása a tejiparban

Weltwirtschaftliches Archiv

1984. évi 1. sz.

Forstner, H.: Változások az ipari fogyasztási cikkek nemzetközi kereskedelmében. Logit-elemzés

Wogart, J. P.—Maeques, J. S.: Kereskedelmi liberalizáció, vámrenddancia, infláció: módszertani kutatás. Argentína esete

Riedel, J.—Hall, Ch.—Grave, R.: A hetvenes évekbeli indiai export determinánsai

Spinanger, D.: A szabad gazdaság-aktivitási zónák funkciói és kihatásai: néhány ázsiai tapasztalat

Addison, J. T.—Burton, J.: Az infláció társadalompolitikai elemzése

Vartia, P.—Mankinen, R.: Észlelt és várt árváltozások a Finn Köztársaságban

Brodskiy, A. B.—Sampson, G. P.: Az árfoflyamabilitás okai a fejlődő országokban: a dollárt, a francia frankot és az SDR-t követő országok esete

Williams, M.: Az amerikai textilipar gyártmánystruktúrája a második világháború utáni időszakban

Планово стопанство

1984. évi 2. sz.

Valcsanov, Sz.: A társadalmi termelés minősége és intenzifikációja

Sekerov, J.: Az árképzés és a termékminőség javításának problémái

Trifonov, T.: Kölcsönös függőség a termékminőség és néhány primér közgazdasági kutatás között

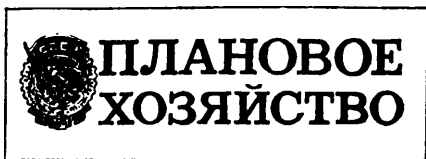
Orhaeva, M.: A világpiaci árszint és árdinamika hatása a bolgár ipar termelési költségére

Maszlarov, Sz.: Valutáris tervezés az új gazdálkodási mechanizmus feltételei között

Kalcseva, J.: A centralizmus és demokráizmus összhangja a társadalmi-gazdasági agrártervezési rendszerben

Kusev, I. J.: A munkaerő felszabadítása, átképzése, átcsoportosítása

Petrov, Sz.: A tejjipari termelés fejlesztési tendenciái és a hatékonyság alakulása

1984. évi 3. sz.

Közlemény az SZKP KB 1984. február 13-i üléséről:

- K. U. Csernyenko beszéde;

— N. A. Tyihonov beszéde;
 — M. Sz. Gorbacsov felszólalása;
 — K. U. Csernyenko életrajza
 Az SZKP KB, a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének, valamint a Szovjetunió Minisztertanácsának felhívása a kommunista párthoz és a szovjet néphez
 Szerkesztőségi állásfoglalás: Az SZKP XXVI. kongresszusán kijelölt úton haladunk
Cserevan, V.: A műszakszám tervezéséről
Malmigin, I.: Vállalatnagyság és munkahely
Neminuscij, I.: A termékönköltség csökkentésének forrásai (a vas- és acélgyártásban)

Baranov, A.: A tanácsok gazdasági tevékenységéről

Allahverdjan, D.—Podsiivalenko, P.: A pénzügyi és hitelviszonyok fejlesztéséről
Naumova, V.—Kozoriz, M.—Kovilina, Z.: Az egyesülés státusza a gazdasági kísérlet nyújtotta feltételek között

Dubrovskij, V.: Az anyagigényesség csökkentése az építőiparban

Ivanov, N.: Naturális mérlegek a szocialista gazdasági rendszerben

Borjakin, V.: Rendszerszemlélet az agrár-irányításban

Markov, V.—Topililin, A.: A szociális fejlesztés időszzerű tervezési feladatai a Szovjetunió régióiban

Trocenko, I.: Terv—könyv—társadalom
Avakov, Sz.—Asszekritov, Sz.: Az élelmiszeripar — az élelmészeti komplexum fontos láncszeme

Sirjajev, Ju.—Bautina, N.: Az áru- és pénzügyi ösztönzők szerepe az integrációs intézkedések megvalósításában

POLITICKÁ EKONOMIE

1983. évi 10. sz.

Rumler, M.: Még egyszer a fejlett tőkésországok jelenlegi gazdasági válságáról

Kápl, M.—Matějček, P.: A mai polgári gazdaságpolitika elméleti kiindulópontjai

Vencovsky, F.: Az eladósodás folyamata a mai kapitalizmusban

Kreuter, J.: A világgiazi árak, az infláció és az Egyesült Államok monetáris politikája
Urban, L.: A kutatás szférája a mai tőkés gazdaságban

Cišař, L.: A tudomány és a kutatás szerepe a nemzetközi monopóliumok stratégiájában

Tikal, Sv.: A tőkés gazdaságok internacionalizálódása és a nemzetközi monopóliumok

Čapek, A.: A „reagconomics” a polgári gazdaságok szemszögéből

1983. évi 11. sz.

Kubík, J.: A tudományos-műszaki fejlődés és az újratermelési folyamat hatékonysága

Mervart, J.: Kedvező változások a csehszlovák népgazdaság intenzifikációjának folyamataiban

Kápl, M.—Matějček, P.: A polgári gazdaságpolitika változása két válság során

Matějka, M.: Számszerűsítés a közgazdaságtudományban

Grünwald, R.: Az ágazati irányítás intézményi vonatkozásairól

Čípek, K.: A gazdasági mechanizmus tökéletesítése Bulgáriában

Küchler, H.-J.: Luther hozzájárulása a közgazdasági elmélethez

1983. évi 12. sz.

A Csehszlovák Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének harmincéves évfordulója

Kvasil, B.: A közgazdaságtudomány és a társadalmi gyakorlat

Šnítel, Zd.: A közgazdaságtudomány felelőssége a fejlett szocialista társadalom építésében

Valenta, Fr.: A „működés” mechanizmusa és a fejlődés mechanizmusa

Hába, Zd.: A szocializmus gazdasági törvényeinek rendszere

Toms, M.: A gazdasági mechanizmus tökéletesítése és hatékonyságának kritériumai

Dvořák, J.: Az állami terv bevitele a vállalati szférába

Kluson, V.: A tervszzerű irányítás rendszere és adaptációja

Janáček, K.—Klacek, J.—Vintrová, R.: Az 1980-as években elkerülhetetlen a csehszlovák népgazdaság intenzív fejlesztése

Chapulský, Zd.: A szocialista gazdasági integráció feltételezett hosszú távú fejlődéséről

Rubík, I.: Visszatekintési kísérlet

Eleven gondolatok a Politická ekonomie harminc kötetének lapjain

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1983. évi 12. sz.

Tomek, J.: Az anyagforrások kihasználása és annak stratégiája

Bacová, V.: Célprogram-megközelítés a tudományos és a műszaki fejlesztésben

Šmíd, L.: Az átfogó intézkedések és az anyagi viszonyok

Pavluv, M.: Meliorációs beruházások és a

talaj gondozása a Cseh Szocialista Köztársaságban

Chochola, F.—Cupal, J.: Az általános gépgyártás fejlesztésének távlatai

Durdisová, J.: A gazdasági szabályozók fejlesztése a Magyar Népköztársaságban

Fronková, V.—Lenczová, T.: A fogyasztás és az anyagi ösztönzés közötti kapcsolat felhasználása

1984. évi 1. sz.

Potáč, Sv.: Az 1984. évi népgazdasági terv

Košář, J.: A közgazdasági kutatás és az újratermelési folyamat intenzifikációja Csehszlovákiában (1. rész)

Jech, O.: A társadalmi fogyasztás mérésének problémái

Burian, G.: A gazdasági jog és a külgazdasági kapcsolatok

Kuzmišin, P.: A munkaszervezet brigád formája és a hozrasszcsot

Baláz, V.: A műszakszám emelésének szociális és pszichológiai vonatkozásai

Psutka, J.: Az északcseh régió szerepe a Cseh Szocialista Köztársaság iparfejlődésében az 1970-es években

Jeniček, V.—Větrovský, V.: Energia és az élelmiszer-gazdaság

Kozák, J.—Laštovka, V.: Helyettesítési folyamatok az állóalpok újratermelésében

Merhaut, J.: A KGST integrációs törekvéseinek erősödése

1984. évi 2. sz.

Čap, V.—Rybníkář, K.: A terv teljesítése és a népgazdaság fejlődése 1983-ban

Kubík, J.: A tudományos és műszaki fejlődés irányítási rendszerének tökéletesítése (1. rész)

Košář, J.: A közgazdasági kutatás és az újratermelési folyamat intenzifikációja Csehszlovákiában (2. rész)

Weiss, J.—Srba, V.: A pénzügyi terv teljesítése

Reiner, R.—Pich, O.: A szocialista termelőüzemek innovációs politikájáról

Pěchy, T.: A nemzetközi tudományos-műszaki együttműködés irányításának szervezete

Kučerák, J.: Életszínvonal-tervek és a népgazdaság fejlődése (Nemzetközi áttekintés)

Juklová, K.: A készletek alakulása a VII. ötéves tervben

Klvačová, E.: A célprogramokkal szemben támasztott normatív követelmények

Langerová, H.: A gépipar fémfelhasználása

1984. évi 3. sz.

Říha, L.: A számítógép-technika fejlődése és alkalmazása

Kubík, J.: A tudományos és műszaki fejlődés irányítási rendszerének tökéletesítése (2. rész)

Drobík, M.: A Csehszlovák Szocialista

Köztársaság építési kapacitása bővítésének strukturális előfeltételei

Schultz, I.—Husár, J.: A tervezési, pénzügyi és szerződéses fegyelem javítása

Chomát, J.—Zeman, K.: Energiaintenzitás Csehszlovákiában és más iparilag fejlett országokban

Fišer, M.—Kubec, I.: Az orvosi felszerelések iránti igény kielégítéséről folytatott empirikus vizsgálat eredményei

Pilková, J.: A tüzelőanyag- és energiafelhasználás racionalizálása Csehszlovákiában

Knobloch, Vl.: Az árak és a tudományos-műszaki haladás

Kalný, M.: Másodlagos nyersanyagok Japánban.

Lengyelország állami gazdaságfejlesztési terve 1983—1985-re

1984. évi 3. sz.

Egy 1983-ban rendezett közgazdaságtudományi konferencia anyagából:

Beyer, H. J.: Az energiatakarékos gazdasági növekedés, valamint a kombinátok és üzemek teljesítményértékelése

Gericke, R.: A tudomány és technika gazdasági értékelésének néhány módszere kombinátokban és üzemekben

Schirmer, W.: A tudományos-műszaki haladás hatása a népgazdasági újratermelési folyamatra a vegyipar példáján

Köhler, G.—Preuss, K.-H.: A mérlegrendszer további tökéletesítése az intenzíven bővített újratermelésben

Dippe, A.—Leger, H.: Növeljük a termelőeszközöket gyártó kombinátok szerepét a fogyasztási cikkek előállításában!

Salecker, W.: Teljesítmény-összehasonlítás és közgazdasági elemző tevékenység

Hensel, D.: Az újratermelési feltételek hatása a feldolgozóipari kombinátok keretében működő kis- és középüzemek, valamint leányvállalatok szerepére

Nick, H.: Az információ és információ-technika a termelőerők sajátos része

Richter, E.: A software szerepe az NDK gazdasági erejének fokozásában

Koch, J.: A tőkés hajóépítést sújtó strukturális válság

Lorenz, S.—Rönnspiess, L.: A természeti erőforrások értékelése

Kühn, E.: A természeti erőforrások értékelésének problémája

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

A hatékonyság a maga konkrétságában. Nyitrai Ferencné: A népgazdasági hatékonyság és tartaléki (<i>Drechsler László</i>)	992
Laki Mihály: Vállalatok megszűnése és összevonása (<i>Décsy Jenő</i>)	995

FOLYÓIRATSZEMLE 998

Alvin Toffler: Információs robbanás — N. Bautina: A KGST-tagországok gazdasági mechanizmusai. Általános fejlődési tendenciák — V. Tanzi: A rejtett gazdaság az Egyesült Államokban: éves becslések 1930—1980 — John T. Addison—Knut Gerlach: Szakszervezetek és termelékenység: az erőforrások helytelen allokációja vagy termelékenységnövekedés? — Útkereső cikkek egy román folyóiratról. Vasile Pilat: Szocialista iparosítás és a társadalmi újratermelés szerkezete — történeti meghatározottság és mai követelmények, Daniel Daianu: A szocialista gazdaság monetarizáltsági foka és fejlettségi szintje — Petra Reichert—Anne Wenzel: A háziasszonyi hivatás mint alternatíva?

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

A közömbösségi ár létezéséről (<i>Lipécz György</i>)	1011
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	1012
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	1020

Főszerkesztő: Zsarnóczai Sándor
 Szerkesztőségi titkár: Kovács Lajos
 Olvasószerkesztő: Halm Tamás
 Rovatvezetők: Balázs Sándor
 Gábor R. István
 Sinkovics Alfréd
 Szabó Katalin
 Vági Ferencné
 Tördelőszerkesztő: Csehiné Bánhalmi Andrea

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: 853-775, 853-776, *850-777.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Terjedelem 16 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1984. június 11.

84.0640 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalban, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodában (Budapest, V., József nádor tér 1. postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 216 forint.

СОДЕРЖАНИЕ

Дальнейшее развитие системы управления венгерским народным хозяйством (<i>Ференц Хаваши</i>)	769
Решение пленума ЦК ВСРП о задачах по дальнейшему развитию системы управления венгерским народным хозяйством (17 апреля 1984 г.)....	786
<i>Экономическая реформа и общественная структура в 1980-х годах в Венгрии</i> (Доклады на 144-ом съезде Венгерской Академии Наук)	
Вступительное слово президента (<i>Йожеф Богнар</i>)	797
Взаимодействия экономических и общественных вопросов (<i>Иштван Хусар</i>)	800
Реформа и социальная политика (<i>Кальман Кулчар</i>)	805
Реформа системы управления экономикой и социалистическое национальное сознание (<i>Режё Ньерш</i>)	812
Отношение распределения и реформа (<i>Фалушине Каталин Сикра</i>)	817
Роль реформы в развитии социалистического общества (<i>Йожеф Богнар</i>)	821
Реформа и ее внешнеэкономические аспекты (<i>Михай Шимаи</i>)	828
Концепция государственного бюджета в новой фазе (<i>Иштван Хагелмайер</i>)	836
Реформа системы управления экономикой и структура промышленности (<i>Зольтан Роман</i>)	845
Реформа и экономические исследования (<i>Роберт Хох</i>)	850
Реформа и продовольственная сфера хозяйства (<i>Аладар Шипош</i>)	854
Актуальные теоретические вопросы формирования инвестиционной покупательной способности (<i>Тибор Эрдейш</i>)	859
Несколько макроэкономических компонентов внешнеторгового баланса в венгерском хозяйстве в 70-е годы (<i>Ева Вархеда</i>)	876
Мысли об улучшении эффективности инновационного развития (<i>Петер Ошман</i>)	888
Анализ стоимости в процессе технического творчества (<i>Геза Янди</i>)	899
Одна неиспользованная возможность: анализ стоимости (<i>Ласло Никош</i>)	910
Одна из возможностей перегруппировки связей между ценой, зарплатой и бюджетом в продовольственной сфере хозяйства (<i>Кальман Ковач—Нандор Ротт</i>)	919
Инфраструктура „в кризисном десятилетии“ (<i>Магдольна Чизмадиа—Ева Эрлих—Дьюла Партош</i>)	933
Задолженность, неплатежеспособность, отсрочка (<i>Иштванфи Хайна Лёринцэ</i>)	953

ДИСКУССИЯ

Некоторые примечания к марксистской проблеме трансформации (<i>Янош Юхас</i>)	971
---	-----

ОБЗОР

Противоречивость оживления экономики в развитых капиталистических странах (<i>Эрвин Поч</i>)	978
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Эффективность в своей конкретности Ференца Нитраи «Народнохозяйственная эффективность и её запас» (<i>Ласло Дрехслер</i>)	992
Михай Лаки «Прекращение и слияние предприятий» (<i>Енё Дечи</i>)	995

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	998
---------------------------------	-----

ИЗ ПОЧТЫ В АДРЕС РЕДАКЦИИ

О существовании индифферентной цены (<i>Дьёрдь Липец</i>)	1011
Резюме статей на русском и английском языках	1012

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1020
---	------

CONTENTS

Further development of the system of economic control and management (<i>Ferenc Havasi</i>)	769
The Declaration of the Central Committee of the HSWP on the tasks related to the further development of the system of economic control and man- agement (17th April, 1984)	786
<i>Economic reform and social structure in Hungary in the 1980s</i> (Papers presented at the 144th General Assembly of the Hungarian Academy of Sciences)	
Presidential address (<i>József Bognár</i>)	797
Mutual impacts of economic and social questions (<i>István Huszár</i>)	800
Reform and social policy (<i>Kálmán Kulcsár</i>)	805
Economic reform and socialist nation-consciousness (<i>Rezső Nyers</i>)	812
Distribution relations and the reform (<i>Mrs. Falus Katalin Szikra</i>)	817
The role of reform in the development of socialist society (<i>József Bognár</i>) ..	821
On the foreign trade interrelations of the reform (<i>Mihály Simai</i>)	828
The concept of state budget in the new phase (<i>István Hagelmayer</i>)	836
Economic reform and industrial organization (<i>Zoltán Román</i>)	845
Reform and economic research (<i>Róbert Hoch</i>)	850
Reform and the food economy (<i>Aladár Sipos</i>)	854
Topical theoretical problems of shaping the investment purchasing power (<i>Tibor Erdős</i>)	859
Some macroeconomic components of the balance of trade in the Hungarian economy of the seventies (<i>Éva Várhegyi</i>)	876
Reflections on improving the efficiency of innovative development (<i>Péter Osman</i>)	888
Value analysis in the process of technological creation (<i>Géza Jándy</i>)	899
An unexploited opportunity: value analysis (<i>László Nyikos</i>)	910
A possibility of rearranging price, wage and budgetary relations in the scope of the food economy (<i>Kálmán Kovács—Nándor Rott</i>)	919
Infrastructure in the decade of recession (<i>Magdolna Csizmadia—Éva Ehrlich— Gyula Pártos</i>)	933
Indebtedness, insolvency, rescheduling (<i>Mrs. Lőrinc Hajna Istvánffy</i>)	953

DISCUSSION

Some remarks on the Marxian transformation problem (<i>János Juhász</i>)	971
---	-----

REVIEW

Economies of the advanced capitalist countries: upswing with contradictions (<i>Ervin Pócs</i>)	978
--	-----

BOOK REVIEW

Mrs. F. Nyitrai: The efficiency of the national economy and its reserves (<i>László Drechsler</i>)	992
Mihály Laki: Liquidation and merger of enterprises (<i>Jenő Décsy</i>)	995

REVIEW OF PERIODICALS	998
-----------------------------	-----

LETTERS TO THE EDITOR

On the existence of the neutral price (<i>György Lipécz</i>)	1011
Abstracts of the articles, in Russian and English	1012
FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	1020

ÚJ KÖNYVEK

Bélley László:

GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS ÉS INFRASTRUKTÚRAFEJLESZTÉS

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984. 167 l. 15 Ft

Csizmadia Ernő:

AZ MSZMP AGRÁRPOLITIKÁJA ÉS A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG

Kossuth Könyvkiadó, 1984. 287 l. 30 Ft

Fekete Ferenc—Szénay László—Tomka József:

**KÖLTSÉG- ÉS JÖVEDELEMVISZONYOK A KORSZERŰSÖDŐ
MEZŐGAZDASÁGBAN**

(Iparosodó mezőgazdaság sorozat)

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984. 315 l. 93 Ft

Kozma Ferenc:

EGYÉN, VÁLLALAT, ÁLLAM

Kossuth Könyvkiadó, 1984. 324 l. 54 Ft

László Ferenc:

A HATÉKONY KÖRNYEZETVÉDELEM ESZKÖZEI

Mezőgazdasági Könyvkiadó, 1984. 269 l. 57 Ft

Marjai József:

EGYENSÚLY, REALITÁS, REFORM

Kossuth Könyvkiadó, 1984. 238 l. 40 Ft

Nyikos László:

GAZDASÁGI SZABÁLYOZÁS ÉS VÁLLALATI MAGATARTÁS

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984. 290 l. 41 Ft

Major Iván:

KÖZLEKEDÉS ÉS GAZDASÁG

Magvető Könyvkiadó, 1984. 346 l. 25 Ft

5 5029

ET

Közgazdasági Szemle

XXXI. ÉVFOLYAM

1984. SZEPTEMBER

HU ISSN 0023-4346

Gazdasági hatékonyság — gazdaságirányítás
FALUVÉGI LAJOS

**Az anyagi erőforrások áramlása és a bankrendszer
továbbfejlesztése**
TIMÁR MÁTYÁS

A munka szerinti elosztás és a reform
FALUSNÉ SZIKRA KATALIN

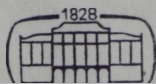
**A teljes foglalkoztatás értelmezésének
és megvalósulásának néhány problémája hazánkban**
MALATINSZKY ISTVÁNNÉ

**Gazdasági folyamataink „nyitottságának”
statisztikus elemzése**
POSTÁNÉ VELLAI GYÖRGYI—VELICZKY JÓZSEF

A maxi és a mini
(Elmélkedés a nagyvállalati vitáról)
HOCH RÓBERT

A reformellenesség strukturális okai
SZALAI ERZSÉBET

Megválaszolásra váró kérdések
HEGEDÜS ANDRÁS

A szerkesztő bizottság tagjai:

Augusztinovics Mária, Ballai László, Benke István, Bognár József, Chikán Attila, Csikós-Nagy Béla, Csizmadia Ernő, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Gyenes Antal, Hetényi István, Huszár István, Kapolyi László, Keserű Jánosné, Kornai János, Morva Tamás, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Rozgonyi Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szamuely László, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXI. évfolyam, 1984. szeptember

TARTALOM

Gazdasági hatékonyság — gazdaságirányítás (<i>Faluvégi Lajos</i>)	1025
Az anyagi erőforrások áramlásának és a bankrendszer továbbfejlesztésének néhány időszerű kérdése (<i>Timár Mátyás</i>)	1041
A munka szerinti elosztás és a reform (<i>Falusné Szikra Katalin</i>)	1047
A teljes foglalkoztatás értelmezésének és megvalósításának néhány problémája hazánkban (<i>Malatinszky Istvánné</i>)	1059
Gazdasági folyamataink „nyitottságának” statisztikus elemzése (<i>Postáné Vellai Györgyi—Veliczky József</i>)	1071
VITA	
A maxi és a mini (Elmélkedés a nagyvállalati vitáról) (<i>Hoch Róbert</i>)	1084
A reformellenesség strukturális okai (<i>Szalai Erzsébet</i>)	1095
Megválaszolóra váró kérdések (Egy vita után) (<i>Hegedüs András</i>)	1099
SZEMLE	
Az európai KGST-országok gazdasága: a megélénkülés okai és lehetőségei (<i>Pócs Ervin</i>)	1107
Idegenforgalmunk néhány időszerű kérdéséről (<i>Kolacsek András</i>)	1119
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ	
Gazdasági hatékonyság — gazdaságirányítás (A XXIII. közgazdász-vándor-gyűlésről) (<i>Halm Tamás—Inzelt Annamária—Juhász János—Kovács Lajos</i>)	1127
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
Botos Katalin: Pénz — nemzetközi pénz (<i>Lőrincné Istvánffy Hajna</i>)	1139
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	1143
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	1150

Főszerkesztő: Zsarnóczai Sándor
Szerkesztőségi titkár: Kovács Lajos
Olvasószerkesztő: Halm Tamás
Rovatvezetők: Balázsy Sándor
Gábor R. István
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: Csehiné Bánhalmi Andrea

Gazdasági hatékonyság — gazdaságirányítás

Faluvégi Lajos

I.

A föllendülést óhajtó várakozások egyre erősödnek, s emiatt egyre több kormány számára az a fő kérdés, hogy miképp teremthetők meg az élénkebb gazdasági növekedés föltételei.* A fejlett tőkésországokban elsősorban az foglalkoztatja a közgazdászokat, hogy miképp szélesíthetnék ki és tehetnék tartóssá az 1983-ban szörványosan beindult föllendülést; a fejlődő országokban pedig az, hogy miképp lábalhatnának ki a recesszióból, s miként hidalhatnák át súlyos fizetési nehézségeiket. A szocialista országok gazdasági fejlődésüket szeretnék meggyorsítani, s azt az intenzív fejlődés követelményeivel összehangolni.

Napjainkban a magyar közgazdászok figyelmének középpontjában is az a kérdés áll, mekkora esélye és milyen külső és belső föltételei vannak a lendületesebb fejlődést megalapozó gazdaságpolitikának.

E kérdést megválaszolandó, egyik kiindulópontként rendelkezésünkre állnak azok a megszenvedett tapasztalatok, amelyeket a világgazdasági változásokhoz való alkalmazkodásunk során szereztünk. Az elmúlt két évben arra is volt erőnk, hogy a hosszú távú tervezés keretében átgondoljuk stratégiai természetű társadalmi és gazdasági céljainkat, ezek föltételeit, a fejlődési pálya fő irányait, alternatíváit. További támpontjaink azok a következtetések, amelyeket a VII. ötéves népgazdasági terv kidolgozásának most lezárult első szakaszából vontunk le gazdaságunk fejlődésének közelebbi körülményeire s kívánatos és lehetséges irányaira vonatkozólag. A Központi Bizottság áprilisi állásfoglalása meghatározó fontosságú eligazítást ad a gazdaságirányítás jobbításának feladatai és a fejlődés iránt támasztott társadalmi követelmények dolgában is.

Ha visszatekintünk az elmúlt évekre, megállapíthatjuk, hogy a külgazdasági egyensúly megszilárdításáért és nemzetközi fizetőképességünk megőrzéséért tett erőfeszítéseink eredményesek voltak. Ezek azt bizonyítják, hogy az 1979 óta követett gazdaságpolitikai irányvonal — a kezdeti kétkedések és bizonytalankodások ellenére — helyes volt, s alapot adott egy későbbi kibontakozáshoz. Közben persze azt is látjuk, hogy a belföldi felhasználás szükségszerűen folyamatos és meglehetősen nagyfokú mérsékléséből s a felhalmozási hányad csökkentéséből veszélyes hátrányok is származtak. Ezért most *gazdaságpolitikánk ismét hangsúlyváltás előtt áll*. E változás óhaját fölerősítik azok a jogos társadalmi várakozások, amelyek arra irányulnak, hogy enyhítsük azokat a feszültségeket, amelyek a szociális ellátásban, bizonyos szakmák és foglalkozások kereseti arányaiban s az utóbbi évek gyorsabb fogyasztóiár-emelkedéseinek hatásaiban nyilvánulnak meg.

* A XXIII. közgazdász-vándorgyűlésen Pécsen, 1984. július 6-án elhangzott előadás alapján.

Az elmúlt években legfontosabb gazdaságpolitikai céljainkat sikerült megvalósítani. Ezek közül az egyik legértékesebb, hogy az 1978. évi majdnem 60 milliárd forintos behozatali többlet a romló cserearányok ellenére fokozatosan csökkent, és ez évre már számottevő kiviteli többletre válhat át. De nem téveszthetjük szem elől, hogy közben nem javult kellő mértékben a hatékonyság, s bizony csak lassan haladt előre a szerkezetváltás. Pedig feladatainkat meghatározva minden alkalommal hangsúlyoztuk, hogy a belföldi felhasználás csökkentése és arányainak kényszerű változtatása az egyensúly helyreállításának időben kimerülő tényezői. Továbbhaladásunknak elemi feltétele, hogy a termelési tényezőket sokkal hatékonyabban használjuk fel, s a piaci kereslethez sokkal jobban igazodó, rugalmas termékszerkezetet alakítsunk ki. Ezekben kedvező változást nem érhetünk el máról holnapra. Mindez pedig arra int bennünket, hogy a társadalmi várakozások — bármilyen jogosak is — önmagukban nem teremtik meg az élénkebb fejlődés lehetőségeit!

Nemzetközi kötelezettségeinket hovatovább csak úgy teljesíthetjük, s a belső ellátást csak akkor javíthatjuk, ha egész gazdálkodási felfogásunkat megváltoztatjuk és korszerűsítjük. Ez a feltétele annak, hogy megerősödjön a gazdaság jövedelemtermelő képessége, s megalapozható legyen egy tartósan gyorsabb növekedés. Ebből következően *a gazdaságpolitika célrendszerében az elkövetkező hosszabb időszakban első helyre azt kívánjuk tenni, hogy a szerkezeti változások felgyorsuljanak, s ezáltal a hatékonyság fokozódjon, szem előtt tartva persze azt a szigorú követelményt is, hogy a külgazdasági és a belső egyensúlyt egyaránt tovább kell szilárdítani.* A hatékonyság javítása eddig is gazdaságpolitikánk középpontjában állt, de az elmúlt években ezt a követelményt többször alá kellett rendelni a fizetőképességünk megőrzésére irányuló szorító kényszernek. Amellett nem néztünk szembe igazán a szerkezetváltásnak, a nagyobb különbségeknek és mozgásoknak a társadalmi következményeivel, s nem mindig vállaltuk a velük együtt járó konfliktusokat.

Mi ad esélyt arra, hogy megvalósíthatunk egy kibontakozást ígérő gazdaságpolitikát? Kézenfekvő volna, hogy erre azt feleljük: egy olyan, a külkereskedelemre érzékeny gazdaságban, mint amilyen a miénk, a gyorsabb növekedéshez joggal várhatnánk ösztönzést a világgazdaság föllendülésétől. Azokban az európai fejlett tőkésországokban azonban, amelyekkel kiterjedtebbek a gazdasági kapcsolataink, a gazdasági növekedés alighanem csak kisebb mértékben élénkül, s vannak olyan előrejelzések, hogy ez is csak átmeneti lesz. Tovább éléződik a piaci verseny, s ez a magyar vállalatokat egyre szigorúbb minőségi és korszerűségi követelmények elé állítja, s fokozza az árversenyt. A föllendülésből adódó lehetőségek kihasználását számunkra az is megnehezíti, hogy annak hordozói mindenütt azok az új, a műszaki haladás élvonalába tartozó termékek, amelyeknek aránya a mi termelési szerkezetünkben viszonylag csekély. A fejlődő országok közül a távol-keleti országokat valószínűleg továbbra is az eleven gazdasági dinamizmus fogja jellemezni. Ott azonban az együttműködés hagyományainak hiánya ma még erősen leszűkíti külkereskedelmi lehetőségeink körét. A velünk szorosabb kapcsolatban levő fejlődő országok közül jó néhányban valószínűleg fennmaradnak a fizetési problémák. Mindebből az következik, hogy a nemzetközi előrejelzések alapján az évtized végéig számunkra a világkereskedelem feltételeiben nem lesz gyökeres javulás, egyszóval szívós küzdelemre kell felkészülnünk.

Bár a nemzetközi pénzügyi szervezetekben való tagságunk tágította lehetőségeinket, és kedvező tapasztalatokat szereztünk, azért a nemzetközi hitelekhez hozzájutni csak kemény feltételekkel lehetséges. A nemzetközi pénzügyi helyzetre vonatkozó előrejelzések alapján a közeli jövőben reálisan nem számíthatunk rá, hogy közép- és hosszú lejáratú hitelek fölvételére való lehetőségeink érzékelhetően

bővülni és a kamatlábak számottevően mérséklődni fognak. Ezért továbbra is elsőrendű követelmény számunkra, hogy adósságállományunkat az elkövetkező években folyamatosan csökkentsük.

Gazdasági fejlődésünknek változatlanul meghatározó tényezője a KGST-országokkal való együttműködés. Az a törekvésünk, hogy kapcsolatainkat bővítsük, a lehetőségeket feltárjuk, s kölcsönösen előnyös módon hasznosítsuk, találkozik azzal a KGST-országokban megerősödött felismeréssel, hogy mindnyájunknak közös érdeke az együttműködés minden irányú kiszélesítése és elmélyítése, a közgazdasági feltételrendszer jobbítása. Ez kapott hangot a KGST országainak nemrég lezajlott csúcserőkezesletén, amely hitet tett amellett, hogy a kölcsönös érdekeken alapuló együttműködést tovább kell fejleszteni, s hosszú távú irányait össze kell hangolni. Az intenzív típusú fejlődés minden tagország gazdaságával szemben nagyobb követelményeket támaszt. Ennek hatására hosszabb távon újra megerősödhet az a szerep, amelyet a KGST az elmúlt hosszabb időszakban a mi élénkebb ütemű fejlődésünkben betöltött. Ma még azzal kell számolnunk, hogy a növekedés üteme több szocialista országban élénkül ugyan majd, de energia- és anyagbehozatalunk nem, vagy alig növelhető, kivételünkben pedig egyre inkább csak a partnereink számára értékesebb és korszerűbb magyar áruk kaphatnak helyet.

A várható külső körülményeket egybevetve azt a következtetést kell levonnunk, hogy *bár a magyar gazdaság számára a külső feltételek oldaláról nem számíthatunk nagyobb arányú növekedésserkentő hatásokra, azok mégis az eddiginél valamelyest tágabb mozgásteret hagynak a gazdaságpolitikának.* E mozgásteret olyan szélesre tágíthatjuk, amennyire képesek leszünk a gyorsabb gazdasági fejlődést hordozó világméretű irányzatokba bekapcsolódni, főként a kivitel szerkezetében, korszerűségében és minőségében.

A kibontakozás esélyeit erősíti, hogy az elmúlt években tett erőfeszítéseink eredményeként — noha a külgazdasági föltételek romlottak — a konvertibilis elszámolású forgalomban aktívumot értünk el, s ez lehetővé tette adósságállományunk csökkentését. Egyensúlyi helyzetünket a következő években is tovább kell szilárdítanunk, de ehhez már nem kell hasonló ütemben tovább növelni a külkereskedelmi aktívum mértékét. Ily módon a behozatal lehetőségei kedvezőbbé válnak: *amennyire fokozni tudjuk a kivitelt, annyira — sőt annál valamelyest jobban — a behozatal is bővíthető.* A fejlődést előmozdító körülmény az is, hogy a beruházásokban az elmúlt évek során végrehajtott nagyarányú korlátozások most már némiképp enyhíthetők, majd fokozatosan beindulhat a versenyképes termelés nagyobb arányú fejlesztése, valamelyest bővíthet a korszerű technika beszerzése. Ennek az a legfontosabb föltétele, hogy a magyar gazdaság exportképessége lépésről lépésre javuljon.

Ezt az esélyt csak a hazai munka jobb minőségével, a vállalatok nagyobb teljesítménye, népgazdaságunk fokozódó jövedelemtermelő képessége révén használhatjuk ki. (Zárójelben jegyzem meg: a népgazdasági tervezőmunkában ezért foglalkozunk mostanában sokkal többet olyan kérdésekkel, hogy hol, milyen hozamot tudunk felmutatni a felhasznált erőforrásokhoz viszonyítva.) Ha ebből a szempontból nem tudunk fokozatosan és határozottan előrelépni, a magyar gazdaság elkerülhetetlenül egyre rosszabb hatásfokkal fog működni. A minőségileg és szerkezetében átalakuló világgazdasági környezetben valóságos veszéllyé válik a pozícióvesztés, az, hogy elmaradunk a világméretű műszaki fejlődési áramlatoktól, s ennek nyomán szűkülnek a belföldön elosztható jövedelmek. Ezért kell most a tervezés és a gazdálkodás gyújtópontjába állítanunk *a hatékonyságot!*

Évégett elsősorban *a műszaki haladást* kell gyorsítani; fejleszteni és széleskörűen alkalmazni kell a gazdaságos energia- és anyagfelhasználást segítő kor-

szerű technológiákat, a mikroelektronikát, az automatizálást, a robottechnikát és a biotechnológiákat is. Hosszabb távon el kell érniünk, hogy a fajlagos energiafelhasználás csökkenjen, s a termelés jóval nagyobb arányban növekedjen, mint az anyagfelhasználás. A következő tervidőszakra az a törekvésünk, hogy a nettó nemzeti termelés 1 százalékos növekedéséhez legfőljebb 0,4 százalékos energiafelhasználási többlet tartozzon. A másodlagos anyagok felhasználásának részarányát az iparban a teljes anyagfelhasználáson belül a jelenlegi kb. 4-ről 7—8 százalékra kívánjuk növelni; ez már évente több mint 40 milliárd forint értékű anyagot jelent. Ez azért megalapozott törekvés, mert — az kidolgozott programok és akciók eredményeként — az elmúlt években a termelés fajlagos energia- és anyagfelhasználása számottevően csökkent, a technológiák korszerűsítése is megindult. Fontos követelmény továbbá, hogy a tudományos kutatás, általában a K+F-tevékenység jobban alkalmazkodjon a műszaki fejlesztés kívánalmaihoz, s ezek eredményei gyorsabban hasznosuljanak a termelésben.

A termelési tényezők hatékonyabb kihasználásának egy másik kulcskérdése *a munka termelékenységének* és a teljes foglalkoztatottságnak a viszonya. E téren vannak viták, de nem lehet más kiindulópontunk, mint az a tény, hogy iparunk termelékenységének színvonala csak mintegy a fele a nyugat-európaiaké. Igaz, ez nem egyformán érvényes minden ágazatra, vállalatra, de olyan is van, ahol az elmaradás még nagyobb. Különösen elgondolkodtató, hogy a termelékenység több iparágban mennyire elmarad az egyébként sokat bírált műszaki színvonal-tól is. Nemzetközi versenyképességünk fokozásához a munka termelékenységét olyan mértékben kell megnövelni, hogy annak üteme a termelőágazatokban, elsősorban az iparban meghaladja a termelés növekedésének ütemét. A nyolcvanas évek második felében 4 százalékos termelésnövelésnek 6—7 százalékos termelékenységjavulással kell együtt járnia. Azt hiszem, abban egyetértünk, hogy erre megvan a mód; elég, ha csak a termelés- és a munkaszervezés közismert hiányosságaira utalunk. Ám a nemzetközi szinthez közelítő termelékenység nem alapozható meg csupán azzal, hogy megjavítjuk a termelés- és a munkaszervezést. Ebben az is elsőrendűen fontos, hogy megjavítsuk a munka műszaki felszereltségét, s korszerűsítsük és teljesebben kihasználjuk a meglévő eszközállományt.

Avégett, hogy fokozzuk a hatékonyságot, *át kell alakítanunk és átfogóan korszerűsíteniünk kell a termelés szerkezetét.* Ebben az előretörés mellett helyet kell kapnia a leépülésnek, a visszafejlesztésnek is. Mostanában a gazdaságpolitikában, a népgazdasági tervezésben és a közgazdasági szakirodalomban egyaránt keressük a szelektív gazdaságfejlesztésnek adottságainkhoz igazodó kulcsterületeit. Egyetértés alakult ki abban, hogy ha meg akarjuk gyorsítani a termelési szerkezet átalakítását, elsősorban a termékösszetételt kell módosítanunk, s a meglévő kapacitásokat korszerűsítő, a termékek minőségét javító kisebb beruházásokat, a munkaerőt, az anyagot és az energiát, valamint a környezetet kímélő technológiákat kell előtérbe állítanunk. A gazdaságirányításnak az ilyen típusú vállalati fejlesztési elgondolások számára kell kedvezőbb közgazdasági környezetet teremtenie, s gazdasági eszközökkel kell erre erőteljesebben készítenie.

Ahhoz, hogy a szerkezeti átalakulást meggyorsíthassuk, *át kell végre törniünk azt a falat, amely a kedvezőtlen hatékonyságú, veszteséges termelés visszaszorítására irányuló törekvések előtt magasodik.* Jóllehet ez gyakorlatilag vállalati feladat, az előrelépéshez a kormányzati munkában is stílusváltásra van szükség. A mindenki által helyesnek ítélt elvek csak akkor valósíthatók meg, ha a kormányzat nem a gazdasági veszteségeket vállalja magára, hanem csak a valóban ígéretes kezdeményezéseket karolja fel. Ennek az elszántságnak most az ad hitelt, hogy meg erősödött a felismerés: mily nagy ára van annak, ha a szükséges lépéseket nem idejében tesszük meg!

A hatékonyság fokozásához elengedhetetlenül fontos, hogy az iparban a termékszerkezetet a jelenleginél *jobban igazodjon a piaci kereslethez*, s felgyorsuljon az olyan gyártási ágak fejlődése, amelyek *erőteljesen maguk után húzzák* az ipar egészének fejlődését. Eddigi ismereteink alapján ilyen ágazat lehet például a gyógyszer- és a növényvédőszer-gyártás, az igényes szerszámgépeknek, a híradástechnikai árucikkeknek, a mikroelektronikai termékeknek, az orvosi műszereknek, a közúti járműveknek és részegységeiknek, valamint a mezőgazdasági és az élelmiszeripari gépeknek a gyártása. A mezőgazdaságban pedig — megtartva a fő mezőgazdasági termékek termelésében elért fejlődés lendületét — arra kell törekedni, hogy emeljük a termékek feldolgozottságának színvonalát, s elsősorban gazdaságosan értékesíthető feldolgozott termékeket hozunk létre.

Ahhoz, hogy megteremtjük a kibontakozást eredményező gazdaságpolitikának a feltételeit, jobban ki kell használnunk a nemzetközi munkamegosztásban rejlő előnyös lehetőségeinket. *Ehhez az kell, hogy a termelés fejlesztése és korszerűsítése főként a kivitelre irányuljon!* Csak ha a kivitelünk gyorsan növekedik, vásárolhatjuk meg a termeléshez, a műszaki fejlesztéshez és a lakosság ellátásához egyre nagyobb mennyiségben szükséges importtermékeket. Ha fenn akarjuk tartani a külgazdasági egyensúlyt, a kivitelre való irányultságon kívül egyidejűleg arra is törekednünk kell, hogy a behozatalt egyszerűen és gazdaságosan helyettesítsük. A két legfőbb ágazatnak — az iparnak és a mezőgazdaságnak — jobban egymás szükségletei felé kell fordulnia, s egymásból kell ösztönzést merítenie a növekedésre. Például néhány korszerű mezőgazdasági géptípust kifejlesztve és mezőgazdasági eredetű ipari nyersanyagokat termelve számottevő valutakiadást, évente 100—120 millió dollárt is megtakaríthatnánk, ha átlépnénk a részösztönzés korlátait, s ezáltal több jutna korszerű technológiák megvételére.

A gazdaság működőképességének feltételei között egyre fontosabb lesz az *infrastruktúra*. A szűkebb értelemben vett anyagi termelés és az infrastruktúra — a szolgáltatások — között megbomlott összhang csak akkor állítható helyre, ha a termelés hatékonysága gyorsabban növekedik, s jobban alkalmazkodik a követelményekhez. Bár a közelebbi jövőben aligha lesz mód arra, hogy a termelő infrastruktúra beruházásainak arányát növeljük, azon belül bizonyos területeket (például a távközlési és a vasúti hálózatot, a vízminőség védelmét) a termelő ágazatoknál gyorsabban kell fejleszteni, korszerűsíteni. A nem termelő infrastrukturális beruházások terén mutatkozó elmaradás ott lesz nagyobb arányban csökkenthető, ahol jelentősebb lakossági és vállalati hozzájárulásra is számíthatunk, s a folyamatos fenntartás eszközei biztonságosan megteremthetők.

Összegezve — és egy kicsit leegyszerűsítve — az elmondottakat: van rá esély, hogy a külgazdasági feltételek nem, vagy kevésbé romlanak tovább, s ebben az esetben mozgásterünk egyértelműen a tőlünk függő — belső — tényezők megváltoztatásán, dinamizálásán áll vagy bukik. *A kibontakozás csak akkor és olyan arányban mehet végbe, amikor és amilyen arányban annak feltételei a belső gazdasági munkában megteremthetők.* Ettől függ az is, hogy mennyire tudunk alkalmazkodni a világgazdasághoz, illetőleg mennyire bírjuk kihasználni annak kínáló lehetőségeit. Látható, hogy *külső erőforrások bevonására nem építhetjük a gazdaság növekedését.* A következő esztendőknben tehát följebb kell emelnünk az általános gazdasági mércét. Elsőrendű feladatunk az, hogy megjavítsuk a fejlődés minőségi tényezőit; a mennyiségi növekedés csak ezzel együtt valósulhat meg. Csak a mainál eredményesebb munkával, jövedelmezőbben értékesíthető termékekkel tudjuk megállítani a belföldi felhasználás csökkenését, s néhány éven belül felgyorsítani a gazdaság motorját. S az előrelépésnek az az alapja, a feltétele (erre most, az év felezőjén talán még nem késő felhívunk a figyelmet!), hogy sikeresen teljesítsük az ideai népgazdasági terv fő feladatait.

Az esélyeket és a körülményeket mérlegelve arra a következtetésre jutottunk, hogy az lesz a helyes, ha *teendőinket a népgazdasági tervezőmunkában két szakaszra* — a közvetlenül előttünk álló két-három évre és az 1988—1990 közötti évekre — *bontva gondoljuk át*. Ez azért is célszerű, mert az első években várható gazdasági feltételek jobban áttekinthetők. Ma úgy látszik, hogy az első szakaszban a fő figyelmet még az egyensúlyi viszonyok — közgazdasági eszközökkel való — tartós megszilárdítására kell fordítanunk. Ebben az időszakban a külső egyensúly megszilárdítása a nemzeti jövedelem növekményének jelentékeny részét leköti, ezért a belföldi vásárlóerő csak szerény mértékben bővíülhet, emiatt pedig a gazdasági tevékenység csak csekélyebb mértékben élénkülhet. A második szakaszban azonban — ha a külső körülményekben nem következik be újabb romlás, s ha sokat változtatunk a gazdálkodásban — a gazdasági forrásképződés növekményét már nagyjából a belföldi felhasználás bővítésére fordíthatjuk, s így a vásárlóerő is érzékelhetően nagyobb mértékben növekedhet.

A külső és a belső politikai és gazdasági feltételeknek elképzelhetően többféle alakulására felkészülve, a gazdasági kibontakozás lehetőségeit azzal kezdtük el felvázolni, hogy a népgazdasági tervezőmunkában *több egyenrangú* — egy-egy jellegzetes fejlődési pályát bemutató — *változatot* dolgoztunk ki. A kedvezőbb változatok arra a föltevésre épülnek, hogy a külső körülmények viszonylag jól alakulnak, s a belső gazdasági munka teljesíti az intenzív szakasz új követelményeit, vagyis eredményesebb lesz. Ebben az esetben éves átlagban az ipari termelés 2—4, a mezőgazdasági termékek termelése 2,5—3,5, a kivitel 3,5—4, a behozatal 3—5 százalékkal növekedne; a nettó nemzeti termelés előbb 2—3, majd évi 3 százalékkal körül, sőt ezt meghaladóan is növekedhet, s ilyenformán az elosztási politika lehetőségei is javulhatnak.

A teljesség kedvéért azonban meg kell mondanunk, hogy egy ilyen fejlődésnek a feltételeit ez ideig még nem tudtuk teljesen körülményesen megalapozni. Ezért egyelőre még olyan változattal is számolunk, amely szerint azért, mert a külső körülmények kedvezőtlenül alakulnak, vagy mert a belföldi munkánk nem javul kellően, a kül-gazdasági egyensúly megszilárdításának folyamata még az évtized utolsó éveire is áthúzódik, s így nem jönnek létre a kiegyensúlyozott, hatékony, érezhető ütemű gazdasági fejlődést megalapozó gazdaságpolitikának a feltételei. Ezt a helyzetet mindenképpen el kívánjuk kerülni!

II.

Mivel gazdaságunk fejlődését a belső körülmények alakulása és saját munkánk eredményessége igen nagy mértékben határozza meg, különösen megnőtt a *gazdaságirányítás* szerepe és ezáltal a gazdasági élet vezető posztjain dolgozóknak a felelőssége abban, hogy a népgazdaság teljesítményei javulnak-e, s hosszú távú társadalmi és gazdasági céljainkat megvalósítjuk-e. Ez év áprilisában ezt megerősítő foglalt állást az MSZMP Központi Bizottsága a gazdaságirányítási rendszer átfogó fejlesztése mellett. Ennek végrehajtásában értékes szellemi alapot és gyakorlati hasznú támpontot jelentenek az 1968-as reform óta eltelt *másfél évtized tapasztalatai*. Három tanulságot emelek ki.

Az első: jellegében az 1968-as reform olyan volt, hogy a legfőbb változtatásokat tulajdonképpen *egyetlen „fordulónap”-ra* időzítette. Arra számítottunk, hogy a gyakorlati működés során elrendeződnek majd olyan kérdések, mint például az, hogy milyen szerepe lehet az importversenynek, a KGST-országok együttműködési mechanizmusának vagy a vállalatok gazdálkodása és eredményessége között mutatkozó nagyobb különbségeknek. A mindennapi élet azonban a vártnál több

problémát vetett föl. Ezek megoldását az is fékezte, hogy hosszú évekig nem dolgoztunk ki a reform folytatására irányuló gazdaságpolitikai természetű programot. Ma már tudjuk: a továbbfejlesztés koncepciójának hiánya, a társadalmi hatásokra és következményekre való felkészületlenségünk, a szervezeti változásoknak az elhalasztása, valamint a külgazdasági föltételek rosszabbra fordulása vezetett oda, hogy a gazdálkodás minőségi változásának követelményrendszere a hetvenes években a kívánatosnál alacsonyabb fokon maradt. Emiatt gyengék voltak a hatékonyságot és a gazdasági mozgást kikényszerítő erők. Ez a veszély ma is fenyeget. Ha csak a szabályozás módosul érzékelhetően, s az irányítás többi elemében elhúzódik vagy elmarad a változás, megint megtörténhet az, hogy nem lesz elég erős és következetes a késztetés az előrehaladásra.

A *második* tanulság: nem mérlegeltük helyesen a piaci föltételekhez való alkalmazkodás *eltérő esélyeit*, azt, hogy a jobb pozíciók elérésében egyenlőtlenek az esélyek. A differenciálódás tompítására — utólag ítélve — túlzott mértékű támogatásokat és fékeket építettünk be a szabályozórendszerbe. Ezért fordulhatott elő az — mégpedig gyakran —, hogy a magasabb színvonalon gazdálkodó vállalatok a saját megtermelt jövedelmükhöz képest nem jutottak jobb helyzetbe a műszaki fejlesztésben és a bérezésben, vagy éppenséggel hátrányosabb helyzetbe kerültek az átlagos vagy az alacsony színvonalú gazdálkodást folytató és nagy tartalékokkal rendelkező vállalatokkal szemben. Erre a tanulságra azért kell nagy figyelmet fordítanunk, mert ilyen veszély ma is fenyeget. Nyilvánvaló, hogy a gazdasági kényszert kikerülő törekvésekkel az előttünk álló szakaszban is számolnunk kell. Ennek azonban a jövőben már semmiképpen sem szabad teret adnunk!

A *harmadik* tanulság az, hogy ezután nagyobb figyelmet kell fordítanunk a gazdaságirányítási rendszer fejlesztésének *társadalmi környezetére és hatásaira*. A gazdaságirányításban megtett lépéseink ugyanis nagy társadalmi rétegeket érintenek, közvetlenül hatnak lakosságunk közérzetére, hangulatára, és számottevő mértékben befolyásolhatják az emberek társadalmi, gazdasági és politikai cselekvőkészségét. Ebből a szempontból különösen a jövedelem- és vagyoni differenciálódásnak és a teljesítményeknek a kapcsolata, ennek társadalmi, közösségi *nyilvánossága* érdemel nagy figyelmet. De hasonlóan kényes kérdéskör a társadalmi fölemelkedés alternatív útjainak a lehetősége, a veszteségesen gazdálkodó vállalatoknak a sorsa, a foglalkoztatásnak ezzel összefüggő alakulása vagy az erőteljesebb differenciálódás és a gazdasági mobilitás negatív hatásait mérsékelni képes szociálpolitika.

A reform bevezetésének és az azóta megtett útnak a tanulságait leszűrve *most olyan — a gazdaságirányítási rendszer minden sarkalatos elemére kiterjedő — programot dolgozunk ki*, amelyben egy-egy részrendszer megvalósításának az időszaka több évig eltart. Az *első lépcsőben*, 1985-ben azok a változások lépnek életbe, amelyek közvetlenül hatnak az érdekeltségi viszonyokra, s amelyektől elsősorban várhatjuk, hogy a teljesítményeket fokozni fogják. Például módosul a jövedelem- és a keresetszabályozás rendszere; korszerűsítjük mindenekelőtt a versenyszektor termelői árrendszerét, a gazdasági kalkulációt; új vállalatvezetési formák lépnek működésbe; a piacépités keretében — különösen a feldolgozó iparban, a kereskedelemben és az építőiparban — megváltozik a szervezeti rendszer, megkezdődik a bankrendszer továbbfejlesztése.

1986-ban a *szabályozóeszközök* mértékeit hozzáigazítjuk a VII. ötéves terv céljaihoz és követelményeihez, folytatjuk a piaci árrendszer kiépítését, a gazdasági kalkulációra támaszkodva létrehozzuk a piaci hatásokat közvetítő vállalaton belüli érdekeltségi viszonyokat, bevezetjük a tanácsi és intézményi gazdálkodás korszerűsített rendszerét, kidolgozzuk a vállalati vagyonszerzésének a kollektívákra, a dolgozókra és a vezetőkre érvényes érdekeltségi rendszerét. A *harmadik*

lépcsőben — előreláthatólag 1987-ben — szeretnénk bevezetni az egységes személyi jövedelemadó-rendszert, végrehajtani a bérrendszerben és a szociálpolitikai juttatásokban az ezzel összefüggő módosításokat, tovább alakítani a normatív — kevés adókulccsal működő — forgalmiadó-rendszert. Ugyanakkor tovább korszerűsíténénk a bankrendszert, s teljessé tennénk az érdekegyeztetés folyamatát, intézményi rendszerét.

A gazdaságirányítás továbbfejlesztése tehát jól ütemezhető, több lépcsős folyamat, mint erre a Központi Bizottság állásfoglalása és a Minisztertanács irányelvei is rámutatnak. A fokozatosság fő indoka az, hogy *a gazdasági helyzet most jóval nehezebb, mint amilyen a hatvanas évek végén volt.* Emiatt minden lényegbeli változás, amelyet el szeretnénk érni, azzal jár, hogy az eszközök, a jövedelmek és a pozíciók átrendeződnek. Ha e változtatásokat egyetlen lépcsőben hajtánánk végre, féltő, hogy nehezen kezelhető konfliktusok is keletkeznének. Ezért kell felkészülési időt hagyni a nagyobb követelményekhez való igazodásra. Ez persze nem gyengítheti a végrehajtás szigorú következetességét, s ebben más-ként kell cselekedni, mint korábban! Mindezzel az a célunk, hogy a gazdaságirányítás továbbfejlesztett rendszere a VII. ötéves tervidőszak második felében már teljeskörűen érvényesüljön.

A továbbfejlesztés szempontjából az 1985-ös évet az első és a legfontosabb csomópontnak tekintjük. A jövő évi változások előkészítése még tart, ezért most csak a célokról, az elérni kívánt hatásokról, a gondokról és a változtatások lehetséges módjairól szólhatok.

A következőkben az irányítási rendszer három fontos elemét emelem ki, rajtuk keresztül érzékeltetve a tervezett lépések közgazdasági lényegét. *Ezek: a piac mechanizmusainak és szervezetének fejlesztése, a vállalati jövedelemszabályozás korszerűsítése, valamint a bér- és keresetszabályozás átalakítása.*

III.

Az 1968. évi reform *a terv és a szabályozott piac szerves összekapcsolódását* tekintette a gazdaságirányítási rendszer alapkérdésének. Az elmúlt tizenöt év tapasztalata az, hogy a vártnál csak lassúbb előrehaladást tudtunk elérni a piaci viszonyok érvényesülésében. Visszatérő kérdés: vajon bel- és külgazdasági helyzetünkben egyáltalán reális-e a piaci viszonyok és a velük együtt járó verseny kibontakoztatása? S még más jogos kérdések is akadnak. Vajon nem becsültük-e túl az ármechanizmus szerepét? Nem becsültük-e le a külgazdasági feltételeket vagy a tervszerű és szigorú vásárlóerő-szabályozás egyensúlyozó szerepét? Nem maradtunk-e el a piacépítésben? Nem voltunk-e következtelenek az állami piacfelügyeletben?

E tekintetben tehát még sok a nyitott elméleti és gyakorlati kérdés. A megválaszolatlan kérdések és az eltérő nézetek azonban nem vezethetnek holmi vára-kozó, a reform alapkövetelményét félretevő, védekező magatartásra. Ezzel ugyanis gyengíthetnénk a gazdaságirányítási reform eddigi vívmányait, s a gazdaságirányítás óhatatlanul szembekerülne az intenzív fejlődés követelményeivel.

Az előbbi kérdésekre nem lehet igennel vagy nemmel válaszolni; ezért továbblépési szándékaink alapján négy tárgykört érintek. Ezek: a piacépítés, a piacfelügyelet új felfogása, a szervezeti változások és az ármechanizmus fejlesztése.

A *piacépítésben* nem kell mindent előlről kezdeni. Verseny ma is létezik, például bizonyos ipari fogyasztási cikkek és mezőgazdasági termékek forgalmazásában, de jelen van a szektorok között, a kisvállalkozások körében, sőt szerény jelei már az építőiparban is mutatkoznak. A vállalatok exportjuk révén közvetlenül

találkoznak a külső piacokon folyó versennyel. A gazdálkodó szervezetek úgy is versenypozícióba kerülhetnek, hogy a versenytársak még éppen csak színre lépnek, de a monopolhelyzetük már ezzel is gyengül, és vevőik egy részének elvesztése fenyeget. Ugyanakkor a piaci hatások kibontakozása elé ma még az egyik legnagyobb akadályt az emeli, hogy a külgazdasági egyensúlynak, az importversenynek a lehetősége túlságosan szűkre van szabva, illetőleg hiányzik.

A verseny élénkítésének, a piaci viszonyok fejlesztésének fontos módszere az állam tudatos piacépítési tevékenysége. Ez elsősorban az ésszerű gazdasági versenyt segítő *piaci rendnek és formáknak a kialakítására és a gazdálkodás szervezeti kereteinek olyan formálására irányul, amely segít megrövidíteni az áruk útját, és csökkenteni azok költségeit, erősíti a kereslet-kínálat általános egyensúlyát. A gazdaságirányításnak az eddiginél sokkal módszeresebb, sokoldalúbb, az objektív adottságoknak megfelelő piacépítési tevékenységet kell folytatnia. Ez hosszabb folyamat, nem megy máról holnapra!* De sürgető voltát nem hangsúlyozhatjuk eléggé, mert igazi piac nélkül a legjobb szabályozók határfoka is gyenge marad. Persze fontos, hogy ne kergessünk álmokat! A piacépítési tevékenységet irányítsuk oda, ahol annak megvannak a reális föltételei, illetőleg az megvalósítható.

A kormányzat piacépítő tevékenységében a legfontosabb az, hogy megteremtse a *vállalkozás* föltételeit, vagyis hogy legyen mód az erőforrásoknak a jövedelmezőség és a nyereségbeli érdekeltég alapján való szabad kombinálására, áramoltatására. A piacépítés több éves programja keretében azt tűztük ki célul, hogy a feldolgozó ipar, különösen a fogyasztási cikkeket létrehozó szakmák nagy hányadában, a belkereskedelemben, az építőiparban, a lakossági szolgáltatásokban mielőbb létrejöjjenek a piac kibontakozásához szükséges szervezeti és egyéb föltételek. A tennivalók között egyaránt ott van az, hogy szét kell bontani a versenyt gátló szervezeti kereteket, s ki kell tágítani a kereslet és kínálat viszonyait megjavító együttműködésnek a lehetőségeit.

A gazdaságirányítás eddig is figyelmet fordított *a piacfelügyeletre*, s némelyek szerint túlságosan nagy figyelmet a piac befolyásolására. A mainál hatékonyabb és jobban szervezett piacfelügyeletnek megfelelő jogi keretek között és ellenőrizhető módon kell működni! Szervezeti, intézményi rendjének és eszközeinek megváltoztatása során abból indulunk ki, hogy *az ellátás a kormányzat egészének a felelőssége, ezért a piacfelügyelet is az.* Az államnak fontos célja, hogy segítse a piaci viszonyok fejlődését, segítse a piaci folyamatok zavartalanságát, de ha súlyosabb forgalmi zavarok támadnak, akár erőszakos — intervenció — eszközöket is működtetnie kell. Elsődleges feladata azonban az, *hogy ellenőrizze a gazdasági verseny és általában a gazdasági kapcsolatok zavartalanságát, tisztaságát, s betartassa azok jogi normáit.* Jelleghénél fogva a piacfelügyelet elsősorban nem ágazati, hanem ágazatközi feladat. Továbbfejlesztése során ennek mind a feladatok, mind a hatáskörök és a munkamegosztás kialakításában ki kell fejeződnie, természetesen főleg figyelembe véve a különféle tevékenységek sajátosságait.

A piacfelügyeleti eszközök szempontjából az egyik legkényesebb kérdés az, hogy mikor és miképp alkalmazandók az utasítások. Ezek kapcsán támadnak leggyakrabban a félreértések, az indokolt vagy indokolatlan aggályok. A közvetlen utasítás szűk körben mindig is része lesz irányítási rendszerünknek. Az elmúlt években azonban az utasítások száma megszorodott, s más adminisztratív eszközöket is alkalmazni kényszerültünk. Fizetőképességünket másképp nem tudtuk volna megőrizni. Ahogy a külső körülmények enyhülnek, úgy szabadulhatnak meg a piacfelügyeleti hatáskört ellátó szervek is az egyedi utasításoktól, attól, hogy a vállalati gazdálkodásba ilyenféle módon kelljen beleavatkozniuk.

Azt szeretnénk elérni, hogy a következő években olyan vállalati szerkezet jöjjön létre, amelyben egyaránt helyük van *a jól működő, a piac változásaihoz*

jobban igazodó nagy- és közép vállalatoknak és a rugalmas kisszervezeteknek. A szervezeti átalakításban szükség lesz kormányzati intézkedésre, de a fejlődés útja az — s hosszabb távon ez látszik eredményesebbnek —, hogy a vállalati vezetés maga ismerje fel a szervezeti átalakulás indítékait, célszerűségét, s maga kezdeményezze az adott körülményeknek legjobban megfelelő szervezetet.

A piaci viszonyok javításához szükséges szervezeti átalakulást már a következő esztendő től segíti az, hogy a versenyszférában *feloldjuk* a még meglévő *profilkötöttségeket, s új típusú vállalatvezetési formákat alakítunk ki.* Ilyen lesz a vállalati tanács vagy a választott vezetőség által irányított vállalat. Ennek megfelelően *átalakítjuk a gazdaságirányító szervek és a vállalatok kapcsolatát, korszerűsítjük a vállalatalapítást és az átszervezés szabályait,* s kialakítjuk a vállalatok közötti cszközjáramlás változatos banki és más intézményeit. Amikor itt lépéseink sokoldalúságát hangsúlyozzuk, azokra a nemzetközi tapasztalatokra gondolunk, hogy a bankrendszer decentralizálása *önmagában* még nem teremti meg az ésszerű társadalmi tőkeáramlás föltételeit. Ahhoz sok minden más is kell!

A versenyviszonyok erősítésének különlegesen fontos — de mint láttuk, nem kizárólagos — eleme az, hogy *az árrendszert a valóságos versenyárak irányában fejlesszük.* Így válhatnak az árak a hatékonyság igazi, tárgyilagos mércéjévé, s ezáltal megszabhatják a vállalatok nyereséges voltát és adóviselő képességét, a kereseti viszonyokra tett hatásuk révén pedig befolyásolják a vállalatok vonzóerejét és fejlődési pályáját.

A termelői árak rendszerével kapcsolatban — egy kissé leegyszerűsítve a dolgot — két, egymásnak ellentmondó, egyszermind egymásra épülő feladatot kell megoldanunk. Egyfelől érdekeltté kell tenni a vállalatokat — általában a vállalkozókat — abban, hogy a lehető legteljesebben igazodjanak a vevők igényeihez. Nyilvánvaló, hogy ez csak úgy lehetséges, ha „megéri nekik”, ha megtalálják számításaikat a piacon. Nincs termelői érdekelttség megfelelő ár nélkül! Másfelől azt a tényt is figyelembe kell venni, hogy Magyarországon jellemzően még mindig az eladók piaca érvényesül. A kínálat hiánya bizonyos esetekben olyan áremelést is lehetővé tesz, amelyet a termék műszaki színvonala, minősége nem indokol. A termelői árrendszernek a versenyárrendszer irányában való fejlesztése tehát csak ott és csak olyan mértékben indokolt, ahol és amennyire a verseny gátat tud szabni a monopolhelyzetből és a hiányból fakadó áremelési törekvéseknek.

A termelői árak képzésének alapelvei az elmúlt években kialakultak. A kompetitív vagy versenyárak képzésében arra törekszünk, hogy szélesebb körben meg tudjuk szüntetni az úgynnevezett kettős korlátot, az exportár és az exportjöveldelmezőség korlátját. A nemzetközi kereskedelemhez kapcsolódó területeken a belföldi termelői árak az exportár és az importár között mozoghatnak, ez utóbbiba beleértve az ésszerű mértékű vámot is.

A versenyárképzést alkalmazó feldolgozó ipar egy részében már jelenleg sem, vagy csak részben érvényesülnek árképzési kötöttségek. Feloldásukat a gazdaságos export növelésére irányuló ösztönzéssel kötöttük össze. Azon, hogy vajon ez-e a legcélravezetőbb megoldás a valóságos versenyárrendszer kialakításának útján, vagy valami más, nyilván vitatkozhatnánk. Mi ellenben úgy látjuk: megteremthetők a föltételei annak, hogy 1985-ben az eddiginél szélesebb körben érvényesítsük a versenyárképzés új szabályait. Hosszabb távon az a törekvésünk, hogy a termelői árak körében érvényben levő jelenlegi árképzési kötöttségeket a lehető legszűkebb körre szorítsuk vissza. A további fejlődés már minden valószínűség szerint nem jelentkezés vagy klubtagság alapján megy végbe, hanem egy-egy teljes ágazatot vagy szakágazatot kell majd ebből a szempontból megítélni, és az ide tartozó vállalatokat besorolni.

Az árrendszer és az ármechanizmus rugalmasabbá tételekor számítunk arra,

hogy a vállalatok megfontolt, szolid árpolitikát folytatnak. Ha például a termelési tényezőkhöz kapcsolt elvonások növelésére nem azzal válaszolnak, hogy a hatékonyságot javítják, hanem az árakat emelik, akkor nem jutunk előre. Reméljük, hogy a vállalatok élnek majd — de nem élnek vissza! — a tágabb lehetőségekkel. Mert abban egyetértés van: az inflációt nem engedhetjük szabadjárá! S ezzel összefüggésben hadd hívjam fel még valamire a figyelmet. Ahhoz, hogy az ár reális mérce legyen, *tovább kell haladnunk a támogatások leépítésének, csökkentésének útján.* De ez akkor adja a legtöbb előnyt, akkor nem hat gerjesztőleg az inflációra, ha a támogatások helyébe nem lépnek automatikusan magasabb árak, hanem annak minél nagyobb részét a hatékonyság javulása ellensúlyozza.

A valóságos piaci viszonyok megteremtése nem csupán azt kívánja meg, hogy szervezési, szervezeti és szabályozási feladatokat oldjunk meg. Ahhoz a gazdálkodás reális föltételeinek, az egyensúlynak és a bővülő importot lehetővé tevő nagyobb exportképességnek is társulniuk kell. Jól meg kell tanulnunk a leckét: a piac építése teremti meg a föltételeit annak, hogy a korlátok egy részét lebonthassuk, s majd ez teszi lehetővé a piac további kibontakozását. De az is bizonyos, hogy mindez csak az értékfolyamatok és a reálfolyamatok harmóniája alapján mehet végbe, s ehhez a népgazdasági tervek mutatják az irányt, s adnak ellenőrizhető alapot.

IV.

A továbbiakban rátérek arra, *miképpen szeretnénk korszerűsíteni a vállalati jövedelemszabályozás rendszerét.* Hogyan érhető el, hogy az jobban segítse és erősítse a hatékonyságot, a szerkezetváltást és a vállalkozói magatartást?

1968-ban megszüntettük a tervlebontást, de ezzel még nem teremtődtek meg teljesen az önálló vállalati gazdálkodás pénzügyi feltételei. A vállalati gazdálkodás irányítása elkülönült pénzügyi keretek szabályozásán alapult. Külön szabályoztuk a béreket is. Ez a kötöttség megakadályozta, hogy a gazdálkodó szervezetek a lehető legcélszerűbben kombinálhassák a különféle termelési tényezőket, s a mindenkori ár- és jövedelmzéségi viszonyokhoz igazodva konvertálhassák azokat. Így jött létre az az ellentmondásos helyzet, hogy a „legkeményebb” az átlagbérnövekmény forintja, a „legpuhább” pedig az egyéb költségek forintja. *A vállalkozásszerű gazdálkodásnak elemi föltétele, hogy mielőbb leépítsük, legalábbis erősen visszaszorítsuk a forintok értékkülönbözőségét, azok „negatívlikvidázását”.*

Eddig a nyereségheli érdekeltség azt jelentette, hogy bármely pénzalap csak akkor növekedhetett, ha a nyereség is nagyobb lett. Abban azonban sok kötöttség volt, hogy a vállalatok a bevételeiket saját elhatározásuk szerint használhassák fel. A jövőben a nyereségheli érdekeltség ilyen jellegű korlátját le kívánjuk bontani, enyhíteni akarjuk azzal, hogy *csökkentjük az alapok számát, megkönnyítjük köztük a „közlekedést”, s a kereseteket voltaképpen az adóviselő képességtől tesszük függővé.*

A nyereséget terhelő közvetlen elvonások, a nyereség és a különféle alapok növekménye között levő erősen csillapított kapcsolat szinte érzéketlenné tette a gazdálkodó szervezeteket a költségek alakulása iránt. Ehhez járult még az, hogy a beralap-megtakarítás — de ugyanígy a pazarlás is — szinte csak elhanyagolható mértékben hatott a nyereségre. A jövedelemszabályozás módosításával *fokozni kívánjuk a vállalatoknak a költségek iránti érzékenységét mind pozitív, mind negatív irányban.*

Az is gyengítette a nyereségheli érdekeltséget, hogy a nyereségen kívül — sokszor kényszerűen — egyre több és változó célra, például exportbővítésre és import-

takarékosságra ösztönöztük a vállalatokat. A szabályozásnak ezt a sokcélúságát, bonyolultságát egyszerűsíteni kívánjuk. Ha az irányítás képes *a néhány valóban legfontosabb célra ösztönözni*, akkor elérhető, hogy ezeket *a jövedelmezőség, az ár- és a költségviszonyok közvetítsék a vállalatoknak*.

Mindezt szem előtt tartva kívánjuk módosítani az adóterheket. E változtatásra azért is szükség van, mert az elmúlt években aránytalanul nagy terhet raktunk a jól gazdálkodók vállára, s így adtunk védettséget a nem hatékonyan gazdálkodóknak. A jövőben — fokozatosan — *valamennyi gazdálkodóval szemben lehetőleg azonos fokú követelményt* kívánunk alkalmazni.

Az adók szerkezetét, a jövedelem-központosítás különféle csatornáinak arányait akképp változtatjuk meg, hogy *csökkentjük a nyereségarányos elvonást*. Azt tervezzük, hogy a nyereséget jelenleg terhelő adók, illetőleg a vállalati alapokat érintő elvonások egy részét az erőforrásokkal arányos elvonássá alakítjuk át, részben a bér, részben a vagyon arányában. *Hosszabb távon indokolt az is, hogy a jövedelemelvonást nagyobb hányadában a végső értékesítés fázisába „telepítjük át”*.

Ezzel a forgalmi adót kívánjuk nagyobb szerephez juttatni, ez pedig azt teszi lehetővé, hogy csökkentjük a nyereségadót. Ily módon erősödik a gazdálkodó szervezeteknek a nyereségben való érdekeltisége, fokozódik a költségek iránti érzékenységük. Így a gazdaságirányítás képes jobban befolyásolni a vállalatokat a termelési tényezők egyszerű kombinációinak megválasztásában, s nem utolsósorban nagyobb biztonsággal tervezhetőek meg a központosított jövedelmek.

E követelményeknek, azazhogy szándékoknak a teljesítése nem egyszerű feladat. Az imént említett átrendezést ugyanis úgy kell végrehajtani, hogy közben *a központosított jövedelem aránya ne csökkenjen*; félreértés ne essék: elsősorban nem a költségvetési, hanem a külgazdasági egyensúly okából. Közben azt is látjuk, hogy az elmúlt években ideiglenes jelleggel bevezetett — a fejlesztési alapot terhelő — sokféle elvonást mielőbb meg kellene szüntetni. Nem rendezkedhetünk be arra, hogy évente, netán év közben elvonjuk a fejlesztési alapok egy részét.

Az elvi követelmények és e gyakorlati dilemma együttes kezelésének dolgában az Állami Tervbizottság a következőképpen foglalt állást.

1. *Az élő munka felhasználásához fűződő vállalati terheket akként növelnénk, hogy megemelnénk a bérjárulékot vagy az illetményadót, s a városi és községi hozzájárulás rendszerét átalakítanánk. Az eddig a nyereséggel arányos városi-községi hozzájárulást a bérekkel arányos elvonássá változtatnánk. Az élő munka terheit azért növeljük, hogy érzékeltesük: a munkaerő társadalmi újratermelésének költségei az utóbbi időszakban nagyobbak lettek, s ennek a munkaerő-gazdálkodásban, a technológiák és a termékszerkezet megválasztásában szintén ki kell fejeződnie. Arról még nincsen döntés, hogy a városi és községi hozzájárulást 1985-ben vagy 1986-ban alakítjuk-e át.*

2. *Előirányoztuk, hogy az amortizáció központosítását fokozatosan megszüntetjük. Abban még vita van, hogy ez milyen ütemben valósítható meg. Az az elgondolásunk, hogy a mai elvonás fele 1985-ben, a teljes elvonás pedig 1986-ban szűnik meg. Ezzel nagy lépést tehetnénk afelé, hogy az eszközgazdálkodást a vállalatközi feltételekkel összhangban javítsuk, s valóságosan tudnánk működtetni az amortizációs leírásnak a műszaki haladást ösztönző intézményét. Ez a változás fontos eleme lesz a korszerűsítést előtérbe állító vállalati beruházási politikának. Az a szándékunk, hogy a bankhitelek szintén elsősorban az ilyen beruházásokat segítsék.*

3. *Szándékunkban áll, hogy leépítjük a fejlesztési vásárlóerő bonyolult, sokcsatornás megadóztatását. Az eddig vázolt módosítások egyenlegeként azonban jócskán megnövekedne a fejlesztési vásárlóerő, márpedig ezt egyensúlyi okok miatt*

nem engedhetjük meg. Ezért azt tervezzük, hogy a fejlesztési vásárlóerő szabályozása végett kismértékű, 2 százalékos — a vállalati vagyon nagysága alapján a nyereségből fizetendő — adót vezetünk be. Ez — mint az egyik erőforrás hozamkövetelménye — tartós eleme maradna a jövedelemszabályozási rendszernek. A vagyonadó egyúttal fedezetet teremtene a központilag vezérelt szerkezeti átalakításokra, s ösztönzőleg hatna a vállalatok közötti tőkeáramlásra is.

Az említett változásoknak a jövedelmeket és a kötelezettségeket átrendező hatásairól többféle számítás készült. Készítettek ilyet a funkcionális és az ágazati minisztériumok, de egyes vállalatok is. E változások jellege olyan, hogy minél aggregáltabb fokon vizsgáljuk a népgazdaságot, annál kisebb a jövedelemátrendező hatás. A fő jövedelemtulajdonosok — például a költségvetés, a vállalatok, a lakosság — között nem is következne be átrendeződés, a népgazdasági ágak között pedig csak kismértékű lenne. Az ágazatok között azonban már eléggé átrendeződénének a jövedelmek, s még nagyobb mértékben következne be ugyanez a gazdálkodók között. A végső döntések majd ezeknek a hatásoknak az elemzése alapján születnek meg, amikor is nem csupán az egyszerű átrendeződést, hanem a folyamatos átalakulásra tett hatásokat is mérlegre tesszük. Arra törekszünk, hogy lépéseinkkel a hatékonyabban működő gazdálkodó szervezetek jobb helyzetbe kerüljenek, s előmozdítsuk a termelési tényezőkkel való ésszerűbb gazdálkodást.

Az előkészítő munkák során gyakran hallunk olyan véleményt, hogy egyik napról a másikra nem szabad kitenni a vállalatokat ilyen átrendeződéseknek. E véleményeket jellemzően épp azoknak a köréből halljuk, akiknek az elmúlt tizenöt évben általában módjuk volt rá, hogy elkerüljék a normatív szabályozás és a piac hatásait. Ez utóbbira egyre kevésbé kívánunk alkalmat adni, még akkor is, ha tudjuk: nehéz megmagyarázni a gazdálkodóknak, hogy a *normatív adózás* miért jelenti *ugyanazt a követelményt, mint a piaci igényeknek való megfelelés*. Ez a két dolog ugyanis nem választható el egymástól, hiszen az adóviselő képesség eredendően a nyereségtől függ. A normatív adórendszer pedig azt a követelményt fejezi ki, hogy a társadalmi közös kiadások fedezetének előteremtéséhez mindenkinek nagyjából azonos mérce szerint kell hozzájárulnia. Ez a felfogás erősítheti legjobban azt a célunkat, hogy *az érdekeltségi motiváció hosszabb távú legyen, s a gazdálkodó szervezetek teljes anyagi és szellemi tőkájének folyamatos gyarapítására irányuljon*.

V.

Talán az új bér- és keresetszabályozást előzi meg a legnagyobb várakozás, s talán ezzel kapcsolatban él a legtöbb illúzió is. Ma már tudjuk, hogy ez fontos fogaskereke a szabályozási rendszernek, de azt is, hogy csak a többi elemmel, az ár- és a jövedelemszabályozással, a folyamatos termelés anyagi és szervezési feltételeivel együtt, azokkal összeegyeztetve fejthet ki eredményes hatást.

Az elgondolások kidolgozása során egyértelművé vált, hogy a *változtatások középpontjába az élő munka hatékonyabb felhasználásában való érdekeltséget kell állítani, azt kell erősíteni*. Ez csak úgy érhető el, ha mérséklődik a bérszabályozás mai — elsősorban a vásárlóerő kiáramlását korlátozó — szerepe. Ezért abból a szempontból is át kellett tekintenünk a keresetszabályozás rendszerét: miként érhetnék el azt, hogy a vállalatok csak akkor fizessenek bért a dolgozóiknak, csak akkor juttassák őket keresethez, ha amögött megfelelő arányban realizált nemzeti jövedelem van, tehát hogy fedezetlen bérkiráramlásra ne kerülhessen sor.

Az is tisztázódott, hogy a keresetek szabályozásának szempontjából nem tekinthetjük az egész gazdasági szférát egységesnek, tehát *több formát kell egyidejűleg működtetni*. A különbségtétel alapja a nyereségbeli érdekeltség érvényesítésében,

a piaci viszonyokhoz való igazodás objektív lehetőségében van. Ahol a megfelelő feltételek megvannak, ott a keresetszínvonalat kívánjuk szabályozni, ahol meg csak részben vannak meg, ott a korszerűsített keresetnövekmény-szabályozást kívánjuk alkalmazni. Megjegyzem, hogy ez az utóbbi is ösztönzőbb, mint a ma általános rendszer, mert a teljesítmény növelése a mainál nagyobb elismerést kaphat.

A kialakulóban levő keresetszínvonal-szabályozás lényegét négy pontban lehet összefoglalni.

1. *A keresetek teljes összege után kell adót fizetni.* A szabályozás tehát alapján véve nem a növekmények megadóztatására épül, mint ma. Ezáltal megszüntethető az úgynevezett bázisok torzító szerepe, s voltaképpen kiküszöbölhető a vállalati átlagbernek a létszámhígításra ösztönző hatása is.

2. *Az adózás nem tenne különbséget a kereset különféle összetevői között,* például az alaphér, a különféle jutalmak és a nyereségrészesedés között.

3. *A vállalatok által fizetendő adónak az alapja az egyéni szinten számított éves keresetek összege lenne,* nem pedig a vállalati átlagkereset növekménye. A kisebb kereset után kevesebb, a nagyobb után több adót kell majd fizetnie a vállalatnak. Az adó a kereset nagysága szerint differenciálódna. Ezzel kifejeznék azt az általános hatékonysági követelményt, hogy több jövedelmet csak a nagyobb teljesítményt nyújtó, nagyobb eredményt létrehozó dolgozóknak érdemes adni.

4. *Mind a kereseti színvonal, mind a keresetnövekedés elérhető mértéke valójában attól függne, hogy a vállalat mekkora adót képes kifizetni a nyereségéből.* Az adóteher mérséklődne, ha akár a kereset, akár a létszám csökkenne. Minthogy a kereset és azon belül a hér színvonala a tapasztalatok szerint nagyon merev, a mértékek kellő meghatározásával az adórendszer oldaláról érdekeltté tudnánk tenni a vállalatokat abban, hogy a fölösleges létszámot építsék le.

Ez a szabályozás 1000 forint költségmegtakarításból mintegy 300 forint keresetnövekedést engedne meg, ellentétben a mai 40–50 forinttal. Ez nagy változás! Azt várjuk tőle, hogy fokozza az érdekeltséget a héren kívüli költségek megtakarításában, s ezzel javuljon a jövedelmezőség és — nem utolsósorban — az adóviselő képesség. Úgy gondoljuk, arra is több lehetőség lesz, hogy a főmunkaidőben végzett munkát igazságosabban díjazzák. Ez az erőteljesebb ösztönözöttség azonban magában hordja annak veszélyét, hogy a nagyobb nyereséget a vállalatok nem költségeik csökkentésével, hanem az árak emelésével kívánják majd elérni. Ezért a keresetszabályozási rendszer szorosan összefügg az árrendszer továbbfejlesztésével, ez utóbbi pedig — mint szoltam róla — a piaci viszonyok alakulásával.

A szabályozásnak ez a formája voltaképpen az 1983-ban elkezdett ipari és építőipari kísérletek továbbfejlesztése, s nagyon hasonlít a mezőgazdaságban „nagyüzemi keresetszínvonal-szabályozás”-nak nevezett kísérleti bérszabályozáshoz. Ebben a formában 1984-ben 54 vállalat vesz részt, s maga a kísérlet mintegy 240 ezer dolgozót érint. Ez a mezőgazdaságon, a személyi és lakásszolgáltatáson és a pénzintézeti szférán kívül dolgozók mintegy 10 százalékát jelenti. A növekményre irányuló kísérleti szabályozást ma 72 vállalat alkalmazza, mintegy 130 ezer dolgozóra kiterjedően; ezek aránya az előbbi körben 6 százalék.

Úgy gondoljuk, hogy a jövő évtől a foglalkoztatottak létszáma alapján számítva a vállalatoknak legalább egyharmadát bevonhatjuk a keresetszínvonal szabályozásába. A keresetnövekmény megadóztatására irányulna a szabályozás a teljes létszám 40 százalékát foglalkoztató vállalatoknál. Mintegy 25 százalék lesz azoknak a dolgozóknak az aránya, akiknek a keresetét központi előírásokkal látjuk indokoltnak meghatározni. Ezek az arányok nem tekinthetők véglegesnek. Abban, hogy a különféle szabályozási formák hol és hogyan alkalmazhatók, még vannak véleménykülönbségek. A vita a következőképpen összegezhető: vajon a

keresetszínvonal tervezett szabályozása — az adott árszabályokkal együtt — elegendő biztosítékot nyújt-e ahhoz, hogy a vállalatok csak a realizált teljesítmények alapján fizessenek ki bért és részesedést?

A keresetszabályozás új rendszere hasonló jellegű gondokat okozhat, mint a jövedelemszabályozás egyszerű átrendező hatása. A nyereség és a bér aránya ugyanis ma szélsőségesen szóródik. Ahol a nyereség és a bér aránya nagy, ott az átálláskor kiugró módon megnövelhetnék a kereseteket, hiszen — ha föltesszük, hogy minden más változatlan maradjon — az adórendszer átalakítása során megnövekednek a vállalati alapok. Nyilvánvalóan nem érdekünk, hogy emiatt kizárjuk e területeket az ösztönzőbb keresetszabályozásból, de az sem érdekünk, hogy bérinflációs folyamatokat indítsunk el.

A keresetszabályozásról és az anyagi érdekeltségről elmondottakhoz még két megjegyzést fűzök. Az első, hogy a keresetek növekedésének lehetőségei függenek az életszínvonal, a reálbér és a reáljövedelem alakulásának tervezhető mértékeitől. Ezeket pedig nagyrészt az határozza meg, hogy mennyiben sikerül megszilárdítanunk az egyensúlyt, s fokoznunk a gazdaság jövedelemtermelő képességét. Itt szigorú összefüggések vannak, s ezek nem hághatók át anélkül, hogy a kialakult arányok — negatív következményekkel együtt járva — meg ne bomlanának.

A helyes arányok és mértékek csakis sokoldalú gazdasági és politikai mérlegelés alapján szabhatók meg. Akárhogy alakul is az életszínvonal, elengedhetetlenül szükséges, hogy a kimagasló teljesítményt nyújtók jövedelmeikben valóban előbbre jussanak, a lemaradók bére pedig szinten maradjon, annak reálértéke csökkenjen, s ebben is kifejeződjön a gyenge teljesítmény.

Második megjegyzésem arra a követelményre vonatkozik, hogy a teljes és a hatékony foglalkoztatást össze kell hangolni. Vannak, akik gazdaságirányítási rendszerünk továbbfejlesztésétől a teljes foglalkoztatottság szocialista vívmányát féltik. Mások egy bizonyos mértékű, központilag kézben tartott és irányított munkanélküliséget tartanak kívánatosnak. Mi azt valljuk, hogy a félelem nem jogos, munkanélküliségre pedig nincs szükség!

A múlt gyakorlatát az jellemezte, hogy a teljes foglalkoztatottság jelszavából kiindulva a hatékony foglalkoztatás rovására tettünk — és teszünk még ma is — engedményeket. Köztudomású, hogy a mezőgazdasági alaptervekenységben foglalkoztatottak aránya jóval nagyobb, mint a miénkhez hasonló fejlettségű országokban; miközben korszerű ipari kapacitásaink nincsenek kihasználva, gyengén szervezett vállalatok kötik le fölöslegesen a dolgozó munkáskezeket, és az infrastruktúra fejlesztése is több munkaerőt igényelne.

Kérdés — de erre még nincs kiforrott válasz —, vajon tudunk-e, s ha igen, mennyire és mennyi idő alatt tudunk ezen változtatni. Képesek leszünk-e már a következő években olyan viszonyokat kialakítani, amelyek népgazdasági szinten a teljes foglalkoztatottságot — a munkához való jogot a társadalom minden munkaképes tagja számára — valószínűleg biztosítják, de közben nem gátolják a munkaerőnek a hatékonysági követelményekhez igazodó mobilitását? A vállalatok közötti munkaerőmozgás központilag nem szervezhető ésszerűen! Ezt csak a gazdálkodó szervezetek és a területileg illetékes helyi tanácsok és munkaerőközvetítő irodák jó együttműködése oldhatja meg. Ezért az öt éves terv munkálatai során több korszerűsítő, szervező, rásegítő programot készítünk elő ágazati és területi keretekben. Többet vállalhatnának magukra az érdekképviseleti szervek különféle szervezetei és tagozatai is. Az ellenben központi feladat, hogy megteremtjük azokat a föltételeket — beleértve a pénzügyieket is —, amelyek lehetővé teszik a kívánatos munkaerőmozgást a teljes és hatékony foglalkoztatottság keretei között.

A gazdaságirányítási rendszer átfogó korszerűsítése azt szolgálja, hogy mozgásba hozza társadalmunk alkotó energiáit, támogassa a gazdálkodó egységek mozgásterét, erősítse azoknak a jövedelmező termelés bővítésében, a műszaki fejlesztésben, az új piacok feltárásában és a vállalati vagyon gyarapításában való érdekelttségét. A mozgásba lendülő energiáknak társadalmi és gazdasági céljaink valóra váltását kell szolgálniuk! Ezek a célok a népgazdasági tervezőmunka műhelyeiben formálódnak, s a különböző időtávú népgazdasági tervekben öltönek testet. Ebből adódik, hogy az *irányítási rendszer hatásossága sok mindenben a népgazdasági tervezésen fordul meg.*

A Központi Bizottság állásfoglalása is megszabja a népgazdasági tervezőmunka továbbfejlesztésével kapcsolatos követelményeket. Eszerint megalapozottabbá kell tenni a tervezés alapjául szolgáló külgazdasági előrejelzéseket, föl kell vállalni a műszaki haladás stratégiai feladatait, s átütő erejű gazdasági és társadalmi cselekvési programokat kell kidolgozni. A gazdaságirányítási rendszer egyfelől *közvetíti* a tervben konkretizált gazdaságpolitikai célokat, másfelől azonban *vissza is hat* a tervezésre, a tervcélokra: jelzi a gazdaság állapotát, a gazdálkodó egységek és a fogyasztók jellemző reakcióit. A tervezőmunka továbbfejlesztésében erre a visszahatásra nagy figyelmet kell fordítani. Ez fontos föltétele annak, hogy népgazdasági terveinket megalapozottabbá tehesük. A tervezés társadalmi nyitottságát — amelyre már eddig is több kezdeményezés irányult — a gazdaságpolitika cselekvési és reagálási alternatíváinak kidolgozásával szeretnénk tovább erősíteni.

Több mint másfél évtizedes tapasztalatok tanítottak meg bennünket arra, hogy a népgazdasági tervezés, a tervgazdálkodás rangját nem az előirányzatok részletezettsége vagy a tervutasítások adják meg, hanem az, hogy képes-e a terv a különféle indíttatású érdekeket, értékeket, célokat és a korlátokat előremutató, mozgósító koncepcióba összefoglalni az ország számára. Képes-e olyan gazdálkodási rendszert összehangolni és működtetni, amely a szocialista áruteremelés adta lehetőségek és előnyök teljesebb kihasználását nyújtja a társadalomnak?

Bizonyára sokan ismerik a 20. század egyik legnevesebb közgazdászának azt a hasonlatát, amely szerint „a közgazdaság olyan omnibusz, amelynek sok utasa van, de valamennyinek nagyon különbözők az érdekei és a lehetőségei”. Továbbgondolva ezt a hasonlatot, törekvéseinket így foglalhatom össze: nekünk úgy kell jobbitanunk az omnibusz utasainak, azaz hogy gazdaságunk szereplőinek munkáját és életét, hogy azok közmegegyezés alapján és minél kevesebb akadállyal megküzdve haladhassanak a közös célok felé. Ez a terv és a piac összhangjának az értelme és haszna!

Egy Babits-idézet kifejezi az *irányítás jobbitását szándékozó közös törekvéseinket:*

„mert minden szó új korlátot terem,
a gondolat testének szabva formát,
s e korlátok közt kigyózik a rend
lépcséje, melyen addig másszuk ormát
új s új látásnak, míg nem messze lent
koddé mosódik minden régi korlát”.

Az anyagi erőforrások áramlásának és a bankrendszer továbbfejlesztésének néhány időszerű kérdése

Timár Mátyás

A bank- és hitelrendszer a gazdaságpolitika és a gazdaságirányítás rendszerének lényeges eleme, a tőke áramlásának fontos eszköze.* Továbbfejlesztésének ezért szoros összhangban kell lennie a gazdaságpolitikával és a gazdaságirányítás más elemeivel: az ár-, a bér-, a jövedelem- és a keresetszabályozás rendszerének fejlődésével. Lépéseink eredményessége nagymértékben függ attól, hogy a gazdaságirányítás más területeit miként sikerül továbbfejleszteni. A kapcsolódás másik oldala is igaz: a bankrendszer korszerűsítése kihat az említett elemek működésére.

A gazdaságirányítási rendszer reformjának 1968. évi bevezetése óta a bank- és hitelrendszer *sok vonatkozásban fejlődött*. A korábbiakhoz képest jelentősebb szerepet kapott a hitel.

Megszűnt az állami vállalatok beruházási és forgóeszköz-hitelezésének korábbi kettéválasztása. Az állami vállalatok teljes tevékenységének finanszírozása — a szövetkezetekéhez hasonlóan — a Magyar Nemzeti Bankhoz került. Ez jobb áttekinthetést biztosított a vállalati és a szövetkezeti gazdálkodás felett. Az újonnan létrehozott Állami Fejlesztési Bank feladata az állami fejlesztési döntések pénzügyi ellátása lett, amit részben a Magyar Nemzeti Bank refinanszírozásában lát el. Kiterjesztették az Országos Takarékpénztár üzletkörét a tanácsai fejlesztési alapok számlavezetésére és hitelezésére is. Fokozatosan feloldották a fejlesztési alapok vállalatok közötti átadásának és a fejlesztési alap terhére történő hitelnyújtásnak a korlátait is.

Az 1970-es évek végén új pénzügyi intézmény jött létre, az „off-shore” jellegű Közép-európai Nemzetközi Bank (CIB), amely devizában nyújt hiteleket magyar vállalatoknak is. A Külkereskedelmi Bank tevékenységi köre, jogosultsága az utóbbi években fokozatosan bővült; ma már nemcsak devizában, hanem forintban is folyósíthat hiteleket. Végül az utóbbi egy-két évben létrejött néhány olyan pénzalap, vállalkozási alap, amelyek hatékonyan vesznek részt a tőkeáramlásban, elsősorban vállalkozói módszerekkel, de esetenként hitelnyújtással is. Hitelezési tevékenységük kiterjed a beruházásokkal összefüggő forgóeszköz-felhalmozásra is. Ezek elnevezésüktől, működési formájuktól függetlenül pénzügyi intézménynek tekinthetők.

A központi bank funkciói

A bankrendszer középpontjában a Magyar Nemzeti Bank áll, mint az ország központi bankja, jegybankja és egyben központi hitelbankja.

* A XXIII. közgazdász-vándorgyűlésen Pécsen, 1984. július 6-án elhangzott előadás alapján.

A *jegybanki feladatok* ellátásában az utóbbi években nőtt a bank szerepe. Részt vesz mind a gazdaságpolitikai koncepció kialakításában, mind a tervek megfogalmazásában; az utóbbin belül a legfontosabb pénzügyi terv, az állami költségvetés előkészítő munkálataiban. Ezekkel párhuzamosan készülnek évente a kormány által jóváhagyandó hitelpolitikai irányelvek. A gazdaságirányítás említett fontos dokumentumai szoros iterációs folyamatban alakulnak ki. Egymásra hatásuk különösen az utóbbi években erősödött, amikor a devizaegyensúly a gazdaságpolitika központi kérdésévé vált.

Jegybanki minőségében vesz részt a Magyar Nemzeti Bank a szabályozórendszer kialakításában és fejlesztésében. Így szabályozóeszközeit, a hitelt, a kamatot koordinálni tudja a szabályozók többi elemével, a hitelpolitikai irányelveket pedig a tervvel, a gazdaságpolitikával. Fontos feladatai közé tartozik az árfolyamok karbantartása is. Az utóbbi években megvalósítottuk a forint egységes árfolyamát, ami igen jelentős a gazdasági tisztánlátás szempontjából. Az árfolyamok hetenkénti jegyzésére való áttéréssel a korábbiakhoz képest jobb kapcsolat alakítható ki a nemzetközi piacokkal.

A Magyar Nemzeti Bank *hitelbanki funkcióinak* ellátása a beruházás- és a forgóeszköz-finanszírozás területén nyilvánul meg.

A hitel vállalati döntéseket befolyásoló szerepe az 1968 előtti viszonyokhoz képest javult. A hitelezés a hitelpolitikai irányelvek alapján, a bennük megszabott kritériumok szerint történik. A kölcsönkibocsátás piaci, értékesítési orientációjú lett a korábbi merev termeléscentrikusság helyett. A beruházási hiteleknel az utóbbi években az ágazati kereteket mindinkább ún. célkeretek váltották fel (konvertibilis exportot, energiaracionalizálást, anyagtakarékosságot, hulladék- és másodlagos nyersanyagfelhasználást stb. támogató hitelek). E területeken megerősödött a pályázati rendszer is, amit igen fontosnak tartunk.

A *beruházási hitelek* tömege az összes beruházáshoz képest inkább kevés, mintsem túlzottan nagy. Az elmúlt évben az összes beruházás kb. 187 milliárd forint volt; ebből a költségvetés, az állami kölcsön és alapjuttatás által finanszírozott rész 64 milliárd forintot tett ki. A vállalati és szövetkezeti saját fejlesztési alapokból végrehajtott beruházások összege 103 milliárd forint, míg a bankhitel csupán 20 milliárd forintot képviselt a források között. Igaz, hogy a bankhitel bizonyos mértékben magához vonz fejlesztési alapokat is, de ezzel együtt sem tekinthető meghatározónak.

A *forgóeszközhitelek* állománya az elmúlt év végén 165 milliárd forint volt, ami a forgóeszközök összesített értékéhez viszonyítva csupán 13 százalék. Ez különösen azért igényel figyelmet, mert ugyanez az arány 1968 januárjában még 36,3 százalékos volt. A szóródás e téren is nagy. A vállalatoknak 1983-ban több mint fele nem vett igénybe hitelt. Az összességében szűk hitelsáv miatt a jövőt illetően az lenne kívánatos, hogy a szabályozórendszer fejlődése növekvő hitelsávot és hitelbefolyást tegyen lehetővé. Ez fontos a vállalati készletgazdálkodásra gyakorolt hatás szempontjából is.

Az 1968 óta eltelt időszakban fejlődött a hitelezés üzleti jellege, noha nem elégtítő mértékben. A bank hitelbanki funkcióját különösen az utóbbi években zavarták meg azok a „beavatkozások”, amelyek — üzleti tevékenységével ellentétben — „hatósági” jelleget öltöttek. Ez nem tartható szerencsésnek még akkor sem, ha e lépéseket az időközben előállott gazdasági problémák bizonyos mértékben indokolták is.

Az utóbbi időben a bank aktívabban foglalkozik a veszteséges és alaphiányos vállalatokkal. Az az álláspont alakult ki (és a bankrendszer továbbfejlesztése kapcsán is ehhez kívánjuk magunkat tartani), hogy a vállalati veszteségek, likviditási zavarok elhárításakor el kell egymástól különíteni a Magyar Nemzeti Bank hitelezői

funkcióját az ún. tulajdonosi funkciótól. A veszteségrendezés, az abból való kiút keresése mindenekelőtt a vállalat feladata. A pénzügyi gondokból való kilábalás lehetőségét elsősorban azok a műszaki-gazdasági programok jelenthetik, amelyek kidolgozásában az ágazati minisztériumoknak kell jelentősebb szerepet vállalniuk. A bank észrevételeket fűzhet e programokhoz, segíthet kialakításukban, de nem intézkedhet és nem járhat el a tulajdonos helyett.

Néhány szempont a pénzügyi szervezet korszerűsítéséhez

A bankrendszer további korszerűsítésében — amelyről az elmúlt években jelentős vita bontakozott ki — feltétlenül szem előtt kell tartani a rész és az egész összefüggéseit, azt, hogy miként alakul a tervezés, a pénzügyi szabályozás, a piac, a verseny. Mindez természetesen nem jelenti azt, mintha nem lehetne kitűzni a bank- és hitelrendszer fejlődésében önálló célokat, hiszen az irányítási rendszer egésze kölcsönhatások alapján fejlődik.

A vita akörül folyt és folyik, vajon a jövőben a bankrendszer egy- vagy kétszintű legyen-e. Úgy vélem, hogy mindkét megoldásnak vannak előnyei és hátrányai.

Kétségtelen, hogy a kétszintű bankrendszerben határozottabban különülnek el a jegybanki és a hitelbanki feladatok. Kétségtelen, hogy a kereskedelmi bankoknál erőteljesebben érvényesülhet az üzleti elv, a versenyszellem. Ugyanakkor a tapasztalatok azt mutatják, hogy a kétszintű bankrendszer sem tökéletes intézmény. A tőkésországokban a tiszta jegybanki profil mellett sem tudták általában megakadályozni a súlyos gazdasági problémák kialakulását, és nem tudták megoldani a kereskedelmi bankok kiegyensúlyozott irányítását sem. Az a tapasztalat, hogy a naponta egyeztetett és formált monetáris politikát a jegybankok nem képesek gazdasági cselekvési programként a gyakorlatba átültetni.

Nincs tehát előttünk egyértelműen vonzó példa. Arról nem is szólva, hogy a kétszintű bankrendszer kialakítása igen jelentős átszervezéssel járna, és nagyon költséges lenne. Ma, amikor az egyensúly javítása, az adósság csökkentése a fő feladat, illúzió azt hinni, hogy a kétszintű bankrendszer megteremtése automatikusan hitelbőséget eredményezhet. Hitelbőség csak akkor lehet, ha magas a megtakarítási hajlandóság. Nálunk azonban a megtakarítások, különösképpen a vállalatok és a szövetkezetek megtakarításai igen csekélyek, aminek az az oka, hogy gyöngye a gazdaság jövedelemtermelő képessége. A népgazdaság továbbfejlődésének ezért elsősorban az a kulcskérdése, vajon képesek leszünk-e az eleven és a holt munka hatékonyságát számottevően javítani.

Mindebből az következik, hogy bár hosszabb perspektívában nem kell kizárni a kétszintű bankrendszer felé való fejlődést, ma az érvek többsége a mai magyar realitásokból való kiindulás és a fokozatos továbbfejlesztés mellett szól. Ez azt jelenti, hogy az eddigieknél határozottabban válasszuk el a Magyar Nemzeti Bankon belül a jegybanki és a hitelbanki feladatokat, és alakítsuk ki kettejük összekapcsolásának monetáris eszköztárát. A közepes és a kisvállalatok vonatkozásában — megfelelő jegybanki irányítás alatt — adjunk fokozatosan tágabb teret a kisebb pénzintézeteknek, státuszukat pedig a Pénzügyminisztériummal együtt megfelelően szabályozzuk.

A jegybanki és a hitelbanki feladatok erőteljesebb szétválasztása és újszerű összekapcsolása új formákat és módszereket követel a monetáris irányításban. Ez utóbbi lehetőségei nálunk teljesen mások, mint a tőkésországokban.

A szocialista országokban (a társadalmi tulajdon alapján folyó tervgazdálkodásban) a gazdaságirányítás fő eszköze a népgazdasági terv és a vele szorosan ösz-

szefüggő szabályozórendszer. A terv szelektív, ágazati különbségeket figyelembe vevő tőkeirányítást tesz lehetővé. A monetáris irányítás ennek keretében, ezen belül helyezkedik el, önállósága ezért szükségképpen viszonylagos. Ez semmiképp sem jelenti azt, mintha a monetáris politikának nem volnának lehetőségei, vagy mintha e lehetőségek nem volnának bővíthetők (például a hitelsáv szélesítésével, a kamat- és az árfolyam-politika továbbfejlesztésével).

A tőkésországokban történelmileg más gazdaságirányítás és ennek megfelelően más típusú monetáris irányítás alakult ki. A jegybankok monetáris politikája azonban ott is csupán viszonylagos önállóságú, noha autonómiájuk foka magasabb, mint nálunk. A fiskális módszerek azonban ott is igen jelentősek; elég utalni a költségvetési egyensúly helyzetére és az ebből adódó következményekre. Mindez nem jelenti azt, hogy ne kísérjük figyelemmel vagy ne elemezzük a pénzmennyiség különféle kategóriáinak alakulását. Ezek igen hasznos információt nyújtanak a gazdasági folyamatok mélyebb megértéséhez, és adalékul szolgálhatnak a hitelpolitika jobb végrehajtásához.

A jegybanki funkcióhoz tartozó devizagazdálkodás alapelvei és előírásai általában változatlanok maradnak. Továbbra is központositva lesz a külföldi hitel- és devizapolitika kialakítása és végrehajtása, a devizahatósági feladatokkal kapcsolatos teendők ellátása, valamint a nemzetközi pénzügyi intézményekkel való kapcsolattartás rendszere.

A hitelezésről

A jegybanki irányításban továbbra is meghatározó szerepe lesz a *hitelpolitikai irányelveknek*. Ezek a Magyar Nemzeti Bankra jegybanki minőségében tartalmaznak kötelező előírásokat. A jegybanki szabályozással azt kell biztosítani, hogy a hitelezés a hitelező szervek forrásaitól, a náluk elhelyezett betétektől, illetve a jegybanki vagy más refinanszírozási forrásoktól függjön. Amint a piaci viszonyok erősödnek, és kialakul a gazdálkodó szervezetek kamatérzékenysége, a jegybanki kamatlábat erőteljesebb konjunktúraszabályozó eszközként alkalmazzuk.

A *hitelezési tevékenységben* jobban előtérbe kell állítani a jövedelmezőség és a megtérülés szempontjait. A hitelező szervezetek információk nyújtásával is elő kell segíteniük a vállalatok működését mindazonokon a területeken, ahol a bankban nagyobb a szakértelem, mint a vállalatnál. Elsősorban ettől lehet elvárni, hogy a vállalatok a bankra ne mint hatóságra tekintsenek. Az együttműködést az javítaná igazán, ha a hiteligényeket jobban ki lehetne elégíteni, több pénz azonban nem áll rendelkezésre. A szűkös hitellehetőségek között ezért különös jelentőséget kap a hitelezési munkában a szelektivitás, hogy az arra legérdemesebb fejlesztési célokra lehessen kölcsönt nyújtani.

A beruházási hiteleknél tovább kívánunk haladni a nem ágazati jellegű célkonstrukciók irányában. Szélesíteni szándékozunk a vállalatok egymás közti hitelezését (a kereskedelmi hitelnyújtást), olyan pénzügyi intézményeket is alkalmazva, mint például a kereskedelmi váltó. Intézkedéseket készítünk elő azoknak a feltételeknek a megteremtésére, amelyek alapján szélesebb körűvé válhat a vállalatok között a kereskedelmi hitelnyújtás. A kereskedelmi váltó erősítheti a gazdasági és kooperációs kapcsolatokat, előmozdíthatja mind a szállítási, mind a fizetési fegyverrel javulását.

A hitelkibocsátás mennyiségi korlátainak keretei közt lehetővé kívánjuk tenni a kereskedelmi hitelek refinanszírozását is. Hazánkban évtizedek óta nincs belföldi váltóforgalom, ezért valószínű, hogy néhány év eltelik még addig, amíg ez az eszköz Magyarországon jelentősebb mértékben elterjed.

A Magyar Nemzeti Bank keretein belül két hiteltagozatot és két-három leánypénztüntetést kívánunk létrehozni, amelyek az említett elvek alapján működnek. A hiteltagozatoknál biztosítani fogunk bizonyos önálló elszámolási lehetőséget is, a leánypénztünetek pedig önálló bankként fognak működni. Mindemellett növelni kívánjuk a bank megyei igazgatóságainak jogkörét is.

A bankrendszer többi tagjának tevékenységével, illetve tevékenységük továbbfejlesztésének irányával kapcsolatban csak néhány gondolatot szeretnék rögzíteni.

Az utóbbi években az *Állami Fejlesztési Bank* számos lépést tett az üzleti funkciók szélesítése tekintetében. Ebben az irányban haladva a továbbiakban célszerű a működésében jobban elkülöníteni a költségvetési jellegű funkciókat az üzleti jellegűektől.

A Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. számos speciális külkereskedelmi feladatra mellett az utóbbi években részt vesz mind az exportfejlesztő beruházások, mind pedig a külkereskedelemhez tartozó egyes ügyletek forgóeszköz-finanszírozásában. Úgy gondoljuk, hogy a Külkereskedelmi Bank továbbhaladhat azon az úton, amelyen néhány éve elindult, és szerepet játszhat a belföldi finanszírozás egyes részterületein is.

Az *Országos Takarékpénztár* az ország létszámában és hálózatban legnagyobb bankja. Az elmúlt években jelentősen fejlesztette tevékenységét. Nemcsak a lakosság bankja, de a tanácsoké is. Az elmúlt évben bekapcsolódott a kisvállalkozások finanszírozásába, és olyan tevékenységbe is belekezdett, amelyek színessé tették működési profilját, mint például az idegenforgalomban való aktív részvétel. Az Országos Takarékpénztár alapvető feladata továbbra is a lakossági betétgyűjtés és a lakosságnak történő hitelnnyújtás.

A lakossági betétgyűjtésben és hitelellátásban, kiváltképpen a lakosság mezőgazdasági termelésének hitellel való támogatásában nagy szerepe van a *takarékszövetkezeteknek*. A takarékszövetkezetek munkájának továbbfejlesztése során arra kell törekedni, hogy — ahol erre a feltételek megteremthetők — fokozatosan bekapcsolódjanak más olyan finanszírozási tevékenységbe is, amit ma többé-kevésbé az Országos Takarékpénztár végez.

Szabályozni szükséges a *kisebbszövetkezeti* és állami *alapot pénztüneti* munkájának kereteit. Körükben az ésszerű munkamegosztás mellett lehetővé kell tenni bizonyos versenyt is.

A *bankpartner megválaszthatósága* tekintetében azon a véleményen vagyunk, hogy meghatározott körben lehetővé kell tenni a kis- és középvállalatok számára a bankpartner-választást. A nagyvállalatok és a szövetkezetek finanszírozása az MNB hiteltagozatain belül történik továbbra is.

Az eszközáramlás egyéb formái

A gazdaságirányítási rendszer működését továbbfejlesztő előkészítő munkák során foglalkoztunk a társadalmi *eszközáramlás más kérdéseivel* is. Az eszközáramlás eddigi gyakorlatát bizonyos vertikális jellemezte. Az állam a költségvetésen keresztül eszközöket vont el a vállalatoktól és a szövetkezetektől — néha meglehetősen nagy mértékben és sűrűn váltakozó szabályozások közepette —, majd azokat más termelőegységeknek juttatta. A horizontális és önkéntes tőkemozgási formáknak viszonylag csekély volt a jelentőségük. Az eszközáramlás továbbfejlesztésének útja a közvetlen horizontális mozgások, a vállalatok közötti piaci viszonyok erősítése.

Az anyagi erőforrások vállalatok közötti átcsoportosításának, illetve átcsoportosulásának kibontakozása az eszközök és a módszerek fejlesztését igényli. A közös vállalkozásokon, a leányvállalatok alapításán és más, már ma ismert vagy

alkalmazott konstrukciókon túl gondolkodni kell olyan megoldáson is, amely *rész-tulajdon* megszerzését teszi lehetővé.

Viszonylag nem túl hosszú múltra tekint vissza a *kötvény*, de máris látható, hogy vállalataink, szövetkezeteink, sőt a lakosság is pozitívan fogadta. További kiterjesztését és a mobilizálásához szükséges piac kialakítását kívánatosnak és jelentős lépésnek tartjuk az eszközáramlás kibontakozásában.

A tőke mozgást segíthetik elő azok a még létrehozandó *ügynöki vállalkozások, tanácsadó irodák*, amelyek egyes vállalatok vagy szövetkezetek felszámolásával, a tőke kivonással, tőkeátcsoportosítással foglalkoznak, illetve részt vesznek ilyen irányú döntések előkészítésében.

Jóllehet a *leasing* gazdaságos alkalmazásának lehetőségei korlátozottak, mégis úgy ítéltethető meg, hogy ezt ez ideig még nem aknáztuk ki kellően. A *leasing*nek is ott és akkor van értelme, ha valamilyen jelentős gazdasági előnnyel bír. Ilyen előny lehet például az ország devizamérlegének javítása. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a *leasing* sokszor drága, és azt is, hogy semmiképpen sem szolgálhat olyan célt, amely a beruházási vásárlóerő szabályozásának kijátszására irányul.

A szélesebb körű eszközáramlás kialakulásához nemcsak tőke szükséges, de az is, hogy az irányítási rendszer most elhatározott továbbfejlesztése az eddigieknél *stabilabb szabályozást* hozzon létre. Stabillá tett szabályozórendszerrel várható a vállalatok közti élénkebb tőke mozgásból kitermelődő többleterőforrás is.

Az előkészítő munka során vizsgáltuk a *nemzetközi tőke mozgás* lehetőségének fokozását is. A közös vállalkozások, társulások, kooperációk bővítése terén eddigi eredményeink szerények, és úgy tűnik, hogy ez nemcsak a szabályozáson múlik (bár ennek jelentőségét sem helyes lebecsülni). A velünk kooperációs kapcsolatba lépni szándékozó tőkés partnerek sok esetben azzal keresnek bennünket, hogy a kapcsolat révén bejuthassanak a szocialista piacokra. Ilyen típusú kooperáció azonban számunkra legfeljebb akkor előnyös, ha nem terheli konvertibilis fizetési mérlegünket. Ezért az ilyen irányú lépéseket mindig nagyon gondosan kell mérlegelni.

A tőkeáramlás és a bankrendszer továbbfejlesztését célzó technikai megoldások kidolgozása folyamatban van. A velük szemben támasztott várakozásaink kialakításakor nem téveszthetjük szem elől, hogy egy ország gazdaságának irányítását elsősorban gazdaságpolitikája határozza meg. A gazdaságpolitika megfogalmazásakor nagy figyelemmel kell lenni — amint az elmúlt évtized tapasztalata bizonyítja — a nemzetközi környezet változásaira, amelyekre idejében kell reagálni. A gazdaságirányítás egészében minden lépést összefüggéseiben kell szemlélni. Az egyes elemek hatással vannak egymásra, és kölcsönhatásuk egyre intenzívebb. Mindezek következtében a bankrendszer és az eszközáramlás új formáinak kialakítása során célszerűen látszik bizonyos *fokozatosság* érvényesítése, a kialakult helyzet rendszeres értékelése és a továbbhaladás irányának ennek alapján történő meghatározása.

A munka szerinti elosztás és a reform

Falusné Szikra Katalin

A gazdasági reform továbbfejlesztését előkészítő munkálatok számos elméleti problémát hoztak felszínre.* Ezek közé tartoznak az elosztás, az elosztási viszonyok kérdései is. A többi között felmerült az a kérdés, vajon a munka szerinti elosztás, amely eredetileg egy áruviszonyok nélkül elképzelt társadalom elosztási elveként jelent meg a szocializmus gazdasági elméletében, megvalósulhat-e árutermelő társadalomban, érvényesülhet-e egyáltalán a mi viszonyaink között ([1], [5]).

A kérdés megválaszolása során a munka szerinti elosztás fogalmának két értelmezését — egy szűkebbet és egy tágabbat — célszerű megkülönböztetni. A szűkebb értelmezésben a munka szerinti elosztás azt jelenti, hogy a szocialista társadalomban egyedül a munka a személyi jövedelmek forrása, a termelési eszközök magántulajdonából fakadó jövedelmek és az egyéb munka nélkül szerzett jövedelmek megszűnnek. Nem kétséges, hogy ez megvalósítható és meg is valósult a „létező szocializmusban”. Ha előfordulnak is különféle munka nélkül szerzett jövedelmek — ezen belül a termelési eszközök tulajdonához kapcsolódók — a szocialista országokban, súlyuk rendkívül kicsi, egy napon sem említhetők a kapitalista országokbeli tőkejövedelmekkel.

A munka szerinti elosztás másik, szélesebb, klasszikus értelmezésével összefüggésben már sokkal több elméleti probléma vetődik fel. E tágabb értelmezés azt is magában foglalja, hogy a munkajövedelmek *arányai* a végzett munkák *arányaihoz* igazodnak. Kétségtelen, hogy ez nem valósulhat meg úgy, ahogyan azt Marx „A gothai program kritikájá”-ban felvázolta: „az egyes termelő — a levonások után — pontosan visszkapja a társadalomtól, amit ad neki” ([6] 18. l.). Egyrészt a különböző konkrét munkák nem mérhetők össze közvetlenül, az effajta összemérésre semmiféle mérce sincs, következőképpen nem állapítható meg az egyes dolgozónak a társadalmi összteljesítményhez való hozzájárulása. Ezen túlmenően: olyan viszonyok között, amikor a munkaerőt nem központilag „osztják el” a különböző tevékenységi területek között, hanem mindenki többé-kevésbé szabadon választhat foglalkozást és munkahelyet, a munkadíj munkaerő-terelő, -allokáló hatására is szükség van ahhoz, hogy a munkaerő megoszlása a különböző területek között összhangban legyen a társadalmi szükségletekkel. Ebből viszont az következik, hogy a munkadíjak arányai még akkor sem eshetnének egybe a végzett munkák arányaival, ha ez utóbbiak valami módon mérhetők lennének.

A bérrányokat, a dolgozók egyes kategóriái munkabérének egymáshoz viszo-

* A tanulmány rövidített változata elhangzott az MTA 144. közgyűlésén, és megjelent a *Közgazdasági Szemle* 1984. 7—8. számában.

nyitott nagyságát olyan körülmények alakítják, mint a munka végzéséhez szükséges képesség és képzettség, a munka fizikai nehézsége és a munka okozta szellemi, idegi megerőltetés stb. az egyik oldalon, és a szóban forgó munkaerőtípus kínálatának és keresletének viszonya a másikon. A bérek hierarchiája ugyanakkor nem magyarázható egzakt, mennyiségileg definiálható törvényszerűségekkel, a bérkülönbségek *mértékére* nincs kvantifikálható összefüggéseken alapuló magyarázat. A bérarányok alakításában csak a gyakorlati tapasztalatok, a többi között a munkaerőpiac jelzései igazíthatnak el. A lértak nem a szocialista rendszer sajátosságai, mindez a tőkés gazdaság viszonyaira is áll. A munkabérek arányait alapjában hasonló momentumok determinálják a két rendszerben. Csupán a munkások és az alkalmazottak munkadíját tekintve, a tőkés bérrendszerben is felfedezhető valami „munka szerinti elosztás-féle”.¹

A szocialista és a tőkésországok bérarányai, bérskálája azonban feltűnő módon különbözik is egymástól: a szocialista országok bérskálája számos dimenzióban sokkal szűkebb, összennyomottabb.² Ezekben az országokban sokkal kisebbek a különböző vezetői szintek, valamint a vezetők és a beosztottak, továbbá a magasabb és az alacsonyabb képzettségű dolgozók közötti bérkülönbségek. Ez annyira közismert, hogy talán nem is igényel bizonyítást. A szocialista országok bérskálájának összennyomottabb volta több okra vezethető vissza. Nyilvánvalóan szerepet játszik benne a képzési költségek igen nagy részének az állam általi átvállalása (amely csökkenti a képzettség szerinti bérkülönbségeket), az emberi egyenlőség eszméjé térhódításának ilyen irányú hatása stb. A legmélyebben fekvő, a rendszer lényegéből fakadó ok azonban minden bizonnyal az, hogy a termelési eszközök magányi tulajdonának megszűnése vagy nagyfokú összezsugorodása folytán *a személyi jövedelem a szocializmusban alapvetően egyetlen célt szolgál: a személyes fogyasztást, a személyes szükségletek kielégítését.* Ennek megfelelően a legnagyobb keresetű rétegek bére sem haladja meg lényegesen azt az összeget, ami az adott körülmények között még ésszerűen személyes, illetve családi fogyasztásra és az ezt közvetlenül szolgáló beruházásokra fordítható. A nagy tömegek bére természetesen tőkés viszonyok között sem lehet nagyobb annál, mint amit személyes szükségleteik fedezésére fordítanak. A dolgozók nem képezhetnek jelentős tőkét, jövedelemforrást bérükből. Egy kisebbség -- elsősorban a vezető állásúak, a magasán kvalifikált szakemberek egy része -- előtt azonban ez az út nyitva áll. Az alkalmazottként induló menedzserek egy részéből például egy idő után önálló vállalkozó, tőkés lesz. (Ugyanakkor az önálló vállalkozók egy részéből menedzser.) A szocialista országok bérstruktúrája nem ad lehetőséget ilyesmire. Bérskálájuk már ebből következően is szűkebb, a szélső értékek közötti távolság sokkal kisebb, mint a tőkésországokban.

A munkabér alapvető funkciója a munkaerő újratermelési költségeinek fedezése, a munkásként vagy alkalmazottként dolgozók és családtagjaik megélhetésének a biztosítása. *Hazánkban azonban az a sajátos helyzet állt elő, hogy a munkabér — az esetek jelentős részében — a szociális juttatásokkal együtt sem fedezi a munkaerő újratermelési költségeit.* A társadalmilag is elismert szükségletek, az általánosan elfogadott igények kielégítésére a munkabérből (az állami vagy szövetkezeti szektorban kapott munkadíjból) gyakran „nem futja”. Ahhoz, hogy a munkacereje újratermelésével kapcsolatos szükségleteit kielégítse — és itt nem az egyéni, szubjektív szükségletekről van szó, hanem a társadalmilag elismertekről —, a dolgozók

¹ Ez megmutatkozik az egyéni bérnek a teljesítményhez kapcsolásában is. A polgári közgazdaságtan teljesítményelve értelmében az egyénnek olyan jövedelemhez kell jutnia, mely megfelel az általa teljesített hozzájárulás értékének, azonos teljesítményeket azonos módon kell fizetni, különböző teljesítményeket pedig nagyságuk viszonya szerint.

² Ez nem minden dimenzióra érvényes. Így például hazánkban a fizikai munkások körén belüli kereseti különbségek nagyobbak, mint számos fejlett tőkésországban.

jelentős részének főállásán kívül különféle mellékmunkákat, melléktevékenységeket is vállalnia kell, vagy a főállásban végzett tevékenységhez kapcsolódóan nem hivatalos mellékjövedelmekre (borravalóra, hálapénzre, csúszópénzre) kell szert tennie.³ Nem kétséges, hogy a legjelentősebb tényező, amely kívül reked a munkadíj szabta lehetőségeken, a lakás. A munkabér csak nagyjából annyit tartalmaz a lakbérre szánt összegből, ami az állami lakások bérének felel meg, bérlakáshoz viszont csak a családok, egyének kis — sőt egyre kisebb — része juthat. A többség csak a bérektől teljesen elszakadt, az anyagi lehetőségek más szféráját is feltételező áron, illetve saját munkájától nagyrészt függetlenül, családi támogatás, örökség stb. útján szerezhet magának megfelelő lakást. Ez elosztási rendszerünk talán leg súlyosabb anomáliája, amely önmagában is ár- és bérreformért kiált! (Még ha erre egyelőre nem nyílik is lehetőség.)

De nemcsak a lakás ára az, ami „nem fér bele” a bérbe. Magyarországon ma kb. 1 300 000 gépkocsi van személyi tulajdonban. A bérből és fizetésből élők jelentős részének megszokott életvitelére is bevonult ez a civilizációs vívmány. Tulajdonosaik — ha nem is feltétlenül mindennap, de hétvégeken, családi programok alkalmával — rendszeresen használják a gépkocsit. Következésképpen a gépkocsi megszerzésének és fenntartásának költsége részévé lett munkaerőjük újratermelési költségének. Az amortizációt is beleszámítva a gépkocsi üzemeltetésének költsége ma kb. havi 3–4 ezer forintot tesz ki. Nem kell sok számítás annak alátámasztására, hogy mellékjövedelem nélkül, csupán a munkabérből erre kevés családnak futná.

Elemi politikai gazdaságtani tétel, hogy a különböző munkaerőtípusok újratermelési költsége eltérő, és ennek a különbségnek kifejezésre kell jutnia a bérarányokban.⁴

Ha globálisan vizsgálva meg nem felelés fedezhető fel a munkaerő újratermelési költsége és a munkabér színvonala között, még inkább áll ez rétegenkénti bontásban. A nem felelő szemlélet, amely az emberi-társadalmi egyenlőség (az állampolgári egyenlőség) eszméjét mechanikusan plántálja át a gazdaság szférájába, nem vesz tudomást a szükségletek dolgozókatégoriánkénti eltéréseiről. Sokatmondó ebből a szempontból a tananyagokban szokásos megfogalmazás is. Ez valahogy így hangzik: Lehetővé kell tenni, hogy a dolgozók egyes rétegei, csoportjai „anyagi szükségleteiket magasabb szinten elégíthessék ki”. Azt azonban alig merjük kimondani, hogy a szükségletek maguk is mások, különböző nagyságúak lehetnek a dolgozók különböző rétegeinek eseteiben. Kizárólag a nehéz fizikai munkát végzők magasabb bérét szokás nagyobb táplálkozási szükségletükkel, kalóriaigényükkel indokolni. *A különösen magasán kvalifikált, bonyolult szellemi munkát végzők sajátos szükségleteiről* (lakás, kulturális javak, szolgáltatások stb.) rendszerint hallgatunk, és ami a nagyobb baj: azok *a valóságos bérarányokban sem jutnak kifejezésre*.

Az említett kérdéskörhöz tartozik az — a bérarányokkal kapcsolatban gyakran hangoztatott — igény is, hogy azok a teljesítményhez, ne pedig a munkakörhöz igazodjanak. Sokan vannak nálunk, akik a teljesítmény szerinti bérdifferentiálás növelésére az adott munkakörön belül igent mondanak, a munkakörök közötti vagy a beosztás szerinti bérkülönbségek növelését azonban elvetik. Ez a szembe-

³ Előfordul persze, hogy a mellékmunkák vagy a főálláshoz kapcsolódó nem hivatalos mellékjövedelmek a mai fejlettségi szinten még luxusnak számító igények kielégítését szolgálják. De nem ez a jellemző: az esetek túlnyomó részében valóban alapvető szükségletek, jogosnak ítéltető igények kielégítéséről van szó. A kezdet, a kiindulópont feltétlenül ez. Igaz, ezen az úton itt nem könnyű megállni.

⁴ A gazdaságilag fejlett országok egy részében — például a szomszédos Ausztriában is — a dolgozók egyes kategóriáira külön-külön számítanak létminimumot, és ez képezi a fizetendő bér kategóriánkénti alsó határát.

állítás nem helytálló. A bérdifferenciák két típusa — a munkafeladat vagy munkakör szerintiék és a teljesítmény szerintiék az azonos munkakört betöltők között — egyformán nélkülözhetetlen, mindegyiknek megvan a maga rendeltetése. A munkafeladathoz, munkakörhöz kapcsolódó kereseti különbségeknek meghatározó szerepük van a társadalom rendelkezésére álló munkaerő-potenciálnak, tehetségnek, képességnek a különböző foglalkozások és tevékenységi területek közötti elosztásában. „Az anyagi ösztönzés hosszú távú feladata ezzel szemben elsősorban annak a szelekciónak a vezérlése volna, amely a tehetséget, kvalifikációt igénylő foglalkozások felé azokat orientálja, akik ilyen munkára a legalkalmasabbak. A társadalomnak az az érdeke, hogy a letehetségesebb gyermekek menjenek mérnököknek, tanároknak, kutatóknak stb.” (19) 23. l.). A nem megfelelő bérarányok a foglalkozások, munkakörök között kontraszelekcióhoz vezetnek. A jó képességű és ezért nagyobb választási lehetőséggel rendelkező fiatalok többségükben a jó keresetet ígérő pályákra áramlanak akkor is, ha azok nem adnak igazán alkalmat képességeik hasznosítására. Ezzel szemben a kiváló képességeket igénylő, de csak kedvezőtlen kereseti lehetőséget kínáló pályákra szükségszerűen sok közepes vagy gyenge képességű, illetve így felkészült egyén kerül. (Erre utal a műszaki egyetemekre és főiskolákra felvettek alacsony felvételi pontszáma vagy a nagyszámú képesítés nélküli pedagógus foglalkoztatása.) Emellett ezeken a pályákon a kedvezőtlen kiválasztódás — az elégedetlenség és a mellék munkák vállalásának anyagi kényszere miatt — a képességekhez mérten is gyenge teljesítménnyel, teljesítményvisszatartással párosul.

Az elmondottak alapján nem lehet egyetérteni azzal az ugyancsak igen elterjedt véleménnyel, miszerint egész rétegek, egész dolgozókatóriák bérének a felcímélése eleve célszerűtlen, attól semmilyen körülmények között sem várható érdemleges pozitív hatás. Igaz, a mai körülmények között erre kevés lehetőség van, a szükséghelyzetet azonban nem kell megideologizálni. *Egész rétegek anyagi helyzetének az érdemleges javításától a pálya nagyobb vonzerejét, ezáltal az esetleges munkaerőhiány megszűnését és jobb kiválasztódást, valamint nagyobb teljesítmények lehetőségét lehet várni.* Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ilyen esetben mindenkiket egyforma mértékű béremelésben kellene részesíteni, ellenkezőleg: differenciálásra van szükség. Látni kell azonban, hogy *egész rétegek bérszínvonalának súlyos elmaradása esetén pusztán a kiemelkedő teljesítményt nyújtók magasabb díjazása nem sokat segít, nem eredményezi a pedagógusok, mérnökök stb. összességének jobb munkáját.*⁵

A munkafeladat követelményeihez vagy a teljesítményhez igazodjanak a bércek?

A magasabb képzettséget igénylő foglalkozások viszonylag alacsony díjazása, a magasabb képzettség megszerzéséért tett — anyagi és nem anyagi — erőfeszítések bérben való elismerésének a hiánya fékezi a rosszabb anyagi helyzetben levő és kisebb intellektuális igényű rétegekből származó fiatalok továbbtanulási tervekseit. (Ez mindenképp a fizikai dolgozók fiainak — kevésbé lányainak — a köré-

⁵ Akik egész rétegek fizetésemelése ellen szót emelnek, olyan példák tanulságaira hivatkoznak, mint a pedagógusok fizetésének múltbéli általános rendezési, amelyek érdemleges nagyságuk ellenére sem eredményeztek érzékelhető javulást az oktatás színvonalában. A példa nem meggyőző. E fizetésrendezések mindig csak a más rétegek keresetnövekedésétől való súlyos lemaradást mérsékeltek, esetleg rövid időre behozták, de nem eredményezték a szóban forgó réteg relatív helyzetének maradandó javulását. Ilyen körülmények között a pozitív hatások nem bontakozhattak ki. Ezek nélkül az intézkedések nélkül azonban sokkal rosszabbá, esetleg egyenesen elviselhetetlenné vált volna a helyzet. Persze az is igaz, hogy a gyökeres javuláshoz — a fizetésemelésen kívül — más változásokra is szükség van.

ben mutatkozik meg.) Ezzel nemcsak a foglalkozások „merítési” bázisa és ezzel szelekciós lehetősége szűkül, hanem a társadalmi mobilitás is gyengül.

A bérnek mindenekelőtt a munkafeladat által támasztott követelményekhez kell igazodnia, és csak a követelmények keretei között a teljesítményhez. Nagyobb követelmény átlagos teljesítéséért nagyobb bér jár, mint kisebb követelmény átlagos teljesítéséért. Az átlagos teljesítményű szerkesztő mérnöknek mindenképpen többet kell keresnie, mint az átlagos teljesítményű szakmunkásnak, és sok esetben még annál is többet, mint a kiváló teljesítményűnek. *Alapvetően nem a béreknek kell idomulniuk a teljesítményekhez, hanem a teljesítményeknek kell idomulniuk a munkafeladat követelményeit kifejező bérekhez.* Úgy tűnik, mi sok olyan problémát is bér-differenciálással vélünk megoldhatónak, amelyek nem ezt igényelnék, hanem megfelelő teljesítménykövetelmények érvényesítését. A gyenge teljesítmények esetében nem feltétlenül az ezeknek megfelelő alacsony bér a helyes megoldás.⁶ Fél teljesítmény általában még fél bérért is ráfizetés a vállalat számára, de minél bonyolultabb a munka, annál inkább az. Az alkalmatlan mérnök vagy az alkalmatlan vezető olyan súlyos károkat okozhat, amelyeket semmiféle alacsonyabb bér nem kompenzálhat. Ha viszont a bér nem felel meg a követelményeknek — ezekhez viszonyítva alacsony —, akkor előbb-utóbb csökkennek a követelmények is. A végeredmény: mind a követelmények, mind a teljesítmények a bérek színvonalára süllyednek. (A vezető nemcsak a gyengébb képességű, rosszabb felkészültségű munkaerőt kénytelen elfogadni, hanem azt is tudomásul kell vennie, hogy beosztottai munkahelyi feladataik rovására is „maszekolnak”. Ez mindennapi tapasztalat.)

A munkakör vagy a beosztás szerint nem kielégítő bér-differenciálás fékezi a teljesítmény szerinti bér-differenciálást is. A beosztottakénál alig nagyobb vezetői kereset korlátozza a beosztottak keresetének a növekedését is. Egyetlen vezető sem veszi szívesen, ha beosztottainak jelentős része többet keres nála, és ebben nemcsak hiúsági szempontok játszanak közre! A kereset többé-kevésbé rangot is ad a munkaszervezetben. A környezete által „lesajnált” vezető ritkán tudja a szükséges tekintélyt megszerezni és megtartani. (Természetesen egy-egy valóban kimagasló teljesítményt nyújtó beosztottnak a vezetőnél magasabb keresete nem okoz különösebb problémát. Visszássá akkor válik a helyzet, ha ez a gyakorlat széles körű.)

A teljesítményhez kapcsolódó bér-differenciálás igénylése és a munkakörhöz, beosztáshoz kapcsolódó bér-differenciálás elutasítása az egyenlősítő szemlélet sajátos változata. Az ilyen álláspont ugyancsak az emberi-társadalmi (állampolgári) egyenlőség eszméjének a gazdasági szférába való mechanikus átplántálásával hozható összefüggésbe. Az emberi-társadalmi megítélés valóban csak attól függően különbözhet, hogyan teljesíti az egyén az adott feladatát; ebből a szempontból vezérgazgató és takarító egyenlő. A gazdasági megítélésben azonban tekintetbe kell venni a feladatot is.

A bérezéssel kapcsolatos, itt ismertetett elvek gyakorlati megvalósítása számos akadályba ütközik. A munkafeladatát rosszul ellátó dolgozótól nem tud megválni a vállalat, mert a munkaerőhiány következtében esetleg senkit sem kap helyette. Más esetben — amikor nem lennének utánpótlási gondok — az eljárás rendkívüli nehézsége és az általános közszellem akadályozza ezt meg.⁷ Hasonló körülmények akadályozzák a bérek célszerű differenciálását mind a munkafeladat, mind a teljesítmény szerint. Egyes magasan képzett munkaerő-kategóriák esetében (például

⁶ Igen érdekes ebből a szempontból a vállalati gazdasági munkaközösségek gyakorlata. A várakozástól eltérően ezekben kevésbé differenciálják a bért, ezzel szemben a foglalkoztatásnál szelektálnak. A munkaközösségek gyenge dolgozókat már eleve nem vesznek be maguk közé.

⁷ Az a vezető, aki a munkájukat hanyagul ellátó dolgozóktól elbocsátás útján meg akar szabadulni, gyakran olyan kellemtelenségeknek néz clébe, hogy jobb, ha bele sem kezd ebbe.

a mérnökök körében gyakran ez a helyzet) a kínálat viszonylagos bősége és a megfelelő szintű munkafeladatok szűkössége is gátolja a bérszínvonal kívánatos alakulását. A sort még lehetne folytatni. Nem kétséges azonban, hogy az ösztönző bérezés legszembetűnőbb akadálya napjainkban a központi keresetszabályozás.

Az ösztönző bérezés megvalósítására irányuló szinte minden törekvés beleütközik a központi keresetszabályozás korlátaiba. Ezért minden reformtörekvés „megcélozza” a keresetszabályozás valamiféle reformját.

A központi keresetszabályozás többféle funkcióját említi a szakirodalom. Legáltalában a nálunk érvényes típusnak azonban egyetlen rendeltetése van: a bérkiáramlás „kézben tartása”, a vásárlóerő és az árualap egyensúlyának a biztosítása. A keresetszabályozásnak tulajdonított más funkciók inkább csak korlátozó feltételek: úgy biztosítsa a vásárlóerő és az árualap egyensúlyát, hogy közben ne akadályozza túlságosan a munkaerő hatékony foglalkoztatását, ugyanakkor ne veszélyeztesse a teljes foglalkoztatást sem, és így tovább. Olyan körülmények között, amikor a vállalatokban nem működik a bérkiáramlást fékező jelentős belső erő, amikor mind a vállalati felső vezetők, mind a közép- és alsó szintű irányítók a bérek tekintetében sokkal inkább „szakszervezeti funkcionáriusként”,⁸ semmint „munkáltatóként” viselkednek; amennyiben vállalatuk, részlegük számára minél magasabb bért igyekeznek biztosítani, nem nélkülözhető a központi keresetszabályozás valamilyen formája. Megszűnése megfelelő árualappal nem ellensúlyozott bérkiáramláshoz, a vásárlóerő és az árualap összhangjának megbomlásához, az infláció felgyorsulásához vezetne.

A tapasztalatok megmutatták, hogy a központi bérszabályozás, bármilyen formáját alkalmazzák, elkerülhetetlenül negatív következményekkel is jár. E szabályozás arra kényszeríti a vállalatot, hogy a bérral a többi ráfordításfajta rovására, az azokkal való pazarlás árán is takarékoskodjon. Továbbá azért, hogy e szabályozás nem a bérköltséget, nem a termékegységre eső fajlagos berráfordítást, hanem a bér színvonalát, az egyéni munkajövedelmek átlagos nagyságát ragadja meg,⁹ korlátozza a különböző munkateljesítmények anyagi elismerésének a lehetőségét, az ezen alapuló ösztönzést. A valóságban *nem a bérszínvonal, hanem a fajlagos bérköltség kézben tartása az, ami a társadalom érdeke.* Minden olyan bérszínvonal-emelkedés előnyös lehet, amely mellett a bérhányad és a költség-színvonal egésze nem nő [7]. Ma már eléggé nyilvánvaló, hogy távlatilag a bérkiáramlás speciális szabályozásának a meghaladása, az általános vállalati jövedelemszabályozásban való feloldásának irányában kell haladnunk. El kell jutnunk oda, hogy a vállalatoknak lényegében csak a fajlagos bérköltséggel kelljen takarékoskodniuk.

Széles körben elterjedt vélemény, hogy a központi bérszabályozást valamiféle bruttó-jövedelem-szabályozással célszerű felváltani, amelyben a dolgozók személyi jövedelme közvetlenül a vállalati eredmény függvénye. Az ilyen megoldás olyan kisvállalatok esetében, melyek öngazgatásos alapon működnek, indokolt és célszerű lehet. *Nagyvállalatok esetében* azonban, amelyek számára az öngazgatás nem látszik előrevivőnek, mert csak formális lehet, *indokolatlan arra törekedni, hogy a személyi jövedelmek színvonala szorosan függjön a vállalati teljesítménytől.* Mivel a nagyvállalati dolgozók túlnyomó többsége egyénileg nem képes befolyásolni a vállalati összeredményt, ebben való érdekeltté tételükkel nem lehet érdemleges ösztönző hatást elérni, a tulajdonosi tudatnak, magatartásnak a létrejöttére ennek révén nincs kilátás. Ugyanakkor — ezt a jugoszláviai tapasztalatok is alátámasztják — *ez a megoldás nem biztosítja a vásárlóerő és az árualap szükséges összhangját.* Az egyes vállalatok dolgozóinak a jövedelmében csupán a vállalati

⁸ Kornai János megfogalmazása.

⁹ Ez a bértömeg-szabályozásra is igaz, a gyakorlatban itt is mindig érvényesül a bérszínvonal-fék, a bérszínvonal-korlát.

eredmény eltéréseiből fakadó nagy különbségek azoknál a vállalatoknál is erős bér- (jövedelem-) növekedési törekvéseket váltanak ki, ahol a jövedelem-növelés anyagi fedezete nem jött létre. Ezeket a törekvéseket nem gátolja megfelelő ellenerő, így az inflációs tendenciák fokozódnak.¹⁰

A következőes előrehaladás a reform útján, a központi bérszabályozás feloldása irányában teendő lépések azt feltételezik, hogy a vállalaton belül létrejőjön a fedezet nélküli bérkiáramlást korlátozó, akadályozó erő. Ehhez a vállalatok magas fokú költségérzékenysége és olyan viszonyok létrejötte szükséges, ahol a vevő csak a piac által elismert, társadalmilag szükséges ráfordításokat fizeti meg, s a bér-növekedésből származó költségnövekedést a termelő nem tudja automatikusan a vevőre hárítani. A bérkiáramlást korlátozó belső erő feltételezi a vállalati vezetés helyzetének, érdekeltiségének a megváltozását is. A vállalati vezetők jövedelmének és pozíciójának maradásának — a jelenleginél sokkal nagyobb mértékben — a nyereség hosszú távú alakulásától, a vállalati vagyongyarapodásától kell függenie. Ugyanakkor a vezetőknek politikai támogatást is kell kapniuk ahhoz, hogy a vállalati érdeket a munkavállalók rövid távú érdekeivel szemben is képviseljék, képesek legyenek ennek képviselőjére, és vállalják is azt. Meg kell szűnnie annak a már említett állapotnak, hogy a vezetők bérkérdésekben inkább szakszervezeti funkcionáriusként, semmint a vállalati érdek, a munkáltató képviselőjeként viselkednek.¹¹ A másik oldalról viszont a szakszervezeteknek az eddiginél sokkal egyértelműbben kellene a munkavállalói érdekeket képviselniük. Mind a munkáltatóknak, mind a munkavállalóknak jobb érdekérvényesítési lehetőséggel kellene rendelkezniük. Az eltérő érdekeknek nyíltabban kellene kifejeződniük és szükség esetén ütközniük. Az érdekütközéseknek és érdekegyeztetésnek szerepet kellene kapnia a bérek alakulásában.

Az itt vázoltakkal kapcsolatban felvethető az az aggály, vajon a vezetők és a beosztottak egymással ellentétes, ütköző érdeke olyan alapvető jelentőségű területeken, mint a bérek, nem fenyeget-e a szocialista rendszertől idegen társadalmi konfliktusokkal. Erre a kérdésre a következő válasz adható: Egyrészt a vezetők és a beosztottak alapvető érdeke végső soron ebben az esetben sem ellentétes egymással, mert a hatékonyabb, eredményesebb gazdálkodást szolgálja, márpedig a dolgozók és a lakosság egészének életszínvonala annak a függvénye, s ez az alapvető érdekmegegyezés egy-egy vállalat viszonylatában is fennáll. A hatékonyabb, eredményesebben működő vállalat — még ha a bérek magassága nem függ is közvetlenül a nyereségtől — különféle anyagi előnyökhöz juttathatja dolgozóit. Továbbá a vállalat fennmaradása, munkahelyeinek biztonsága, ami a „reformkörülmények” között ugyancsak a gazdasági eredmény függvénye, nyilvánvalóan a vezetők és a beosztottak közös érdeke. Másrészt a vezetők törekvése ilyen körülmények között nem a bérek színvonalának a korlátozása, hanem csak a fajlagos bérköltség lehetőség szerinti csökkentése. Ez utóbbira pedig — érthető módon — kevésbé érzékenyek a dolgozók, hiszen a fajlagos bérköltség kapcsolata személyes jövedelmükkel csak közvetett. A munkavállalói érdekek határozottabb szakszervezeti képviselője és

¹⁰ A dolgozók jövedelmének vállalati nyereségtől való közvetlen függése ellen szól az is, hogy nyilvánvalóan nem a ma legnyereségesebb vállalatoknak kell elsősorban a munkaerőt magukhoz vonzaniuk, hanem azoknak a felfelé törekvőknek, amelyek esetleg csak a *jövőben* érnek el nagyobb nyereséget. (A nemzetközi tapasztalatok szerint is ők fizetik a legmagasabb béreket.) A magasabb bér fizetésével nem lehet a nagyobb nyereség megvalósulásáig várni, azt meg kell előlegezni [4].

¹¹ Ez nemcsak a bérezés vonatkozásában okoz gondot, hanem más területeken is akadályozza a vezető sajátos feladatkörének a betöltését. A vezetők e szerepe a társadalom érdekeit sértő magatartásformákat szünel; a hiányosságok kölcsönös elnézését, együtt lógást, a köztulajdon vagy a vevő, a megrendelő együttes megkérőítését stb. Ezt nap mint nap sok területen tapasztaljuk a dolgozók és közvetlen vezetőik viszonyában.

az üzemi demokrácia egyéb fórumainak a működése meggátolhatja, hogy a fajlagos bérköltség „kordában tartása” a bérek színvonalának a rovására történjen. (A munkáltatói és a munkavállalói érdekek ellentéte egyébként semmilyen körülmények között sem küszöbölhető ki, csak ezen ellentét megnyilvánulási formái különbözhetnek. Ma például, amikor a közvetlen vezető és a beosztottai közötti érdekellentét elmosódott, a munkáltatói érdekek képviselője jórészt feljebb tolódott: a munkavállalói érdekek hivatali előírásokba és rendeletekbe, a bérezés tekintetében például a központi keresetszabályozásba ütköznek.)

A vázolt makroszintű problémák (a munkaerőhiány, a merev központi keresetszabályozás, a vállalati vezetők felemás érdekeltsége stb.) enyhítése kedvezőbb feltételeket teremthet az eredményes anyagi ösztönzésre a vállalatban. A vállalatban belül is szükség van azonban új megoldásokra.

A teljesítményhez igazodó bérezés hagyományos módja, a norma szerinti teljesítménydíjazás (így legmegszokottabb formája, a darabbér is) súlyos ellentmondást hordoz magában: a normák rendezésétől való állandó félelem teljesítmény-visszatartásra készíti a munkást. „A munkás szeretne mind többet keresni, de többet nem termel, mert fél a normarendezéstől. Magasabb keresetet azonban mi csak több munkáért adhatunk a dolgozóknak, de hát ha nem termel többet, miből adjunk neki többet? Ő viszont nem dolgozik többet, mert fél a normarendezéstől. . .” ([2] 147. l.). A mennyiségi teljesítmény mögött ugyanakkor gyakorta háttérbe szorulnak a gazdaságosságát ugyancsak közvetlenül befolyásoló egyéb követelmények (a minőség, az anyag- és energiafelhasználás stb.). Ezek a problémák olyan régiiek, mint maga a norma teljesítése alapján történő bérezés, és az utóbbi időkben nagyon kiéleződtek. Enyhítésükre számos próbálkozás történt a tőkés világban és a szocialista országokban egyaránt. Az egyik út: olyan munkaszervezési formák, melyek keretében egy kisebb kollektíva kiléphet a megszokott vállalati rendből, és bizonyos cselekvési önállósághoz jut. A munkavégzés módját ekkor maga a kollektíva alakítja ki, munkája eredményében pedig közvetlenül érdekelt. A díjazás független attól, hogy a munkát hányan és mennyi idő alatt végzik, a munkadíjnak az egyes dolgozók közötti felosztásáról a kollektíva maga dönt. Ilyen formának tekinthető például az ún. önelszámoló brigád vagy az egyösszegű utalványozás, illetve a végtermék szerinti díjazás rendszerében működő munkacsoport.¹² Ide sorolhatók még a svéd ún. autonóm munkacsoportok, de más megoldások is.

Az újabb időkben megjelentek a nagyvállalatokon belüli vállalkozások. „A legutóbbi időkben olyan tőkés cégek, mint például az IBM vagy a Xerox . . . jelentős erőfeszítéseket tesznek a vállalatban belüli kollektív vállalkozás kifejlesztésére, a vállalkozás vállalaton belüli szimulálására. Megítélésük szerint ugyanis bizonyos tevékenységekben — elsősorban a szellemi alkotó és szolgáltató tevékenységekben — a vállalkozáson alapuló versenyztetés pótlólagos energiákat szabadít fel,¹³ lerövidíti és eredményesebbé teszi a műszaki fejlesztést, különösen a gyártmányfejlesztést” ([10] 1—4. l.).

Ezeknek a megoldási módoknak feltétele a kollektíva eredményének elkülönült számbavétele. A szóban forgó szervezeti formák céljai közé tartozik a dolgozónak valamiféle tulajdonosi státuszhoz hasonló, „kvázi-tulajdonosi” helyzetbe hozása, melyben úgy érezheti: magának dolgozik, saját szerencséjének a kovácsa. Hazánk-

¹² A végtermék szerinti brigáddíjazás leginkább a mezőgazdaságban terjedt el, az „egyösszegű utalványozás” az építőiparban fordul elő.

¹³ Ehhez a technológiai folyamatokban végbement változások is kedvező feltételeket teremtek. „A gyorsan változó technológia . . . egyrészt világszerte többé-kevésbé önálló kisvállalatok tíz- és százezeinek a színre lépéséhez, egyfajta kisvállalati reneszánszhoz vezetett, . . . másrészt olyan vállalati struktúrát alakított ki, amelyben az egyes vállalati részlegek igen nagy önállósághoz jutottak” ([8] 159. l.).

ban a központi bérszabályozás állította bérszínvonal-korlát, a megnövekedett teljesítményeknek megfelelő bérösszegek kifizetésének a nehézsége is akadályozta az elterjedésüket.

Az újabb formák közül az egyes üzemegységek szerződéses, hárleti rendszerben történő üzemeltetése csak a kereskedelemben, a vendéglátóiparban és a lakossági szolgáltatások néhány ágában gyökeresedett meg, az iparban nem. Az ipari nagyvállalatok által teremtett vállalatközi lehetőségek fő formája a vállalati gazdasági munkaközösség. Ez csak a hivatalos munkaidőn kívül, mintegy túlórában működik. A többi között azért működnek e szervezetek túlmunkában, mert csak így nyílik mód a központi bérszabályozás megkerülésére. Kézenfekvő kívánság, hogy a bérszabályozás merevségének enyhülésével a vállalati gazdasági munkaközösségek tevékenysége átkerülhessen a hivatalos munkaidőbe, hogy főfoglalkozásként is lehessen ilyen formában dolgozni. Ennek azonban — a bérszabályozás merevségének az enyhülésén kívül — egyéb feltételei is vannak. Igen fontos körülmény például, hogy a vállalati gazdasági munkaközösséget nem kell a nagyvállalatnak folyamatosan, kapacitásának megfelelő mennyiségű munkával ellátnia: itt nem áll fenn a munkával való ellátás kötelezettsége, hanem a ledolgozott munkamennyiség és ennek megfelelően a munkadíj igazodik a feladatokhoz. Egy ilyen alakulat nehezen illeszthető bele a hagyományos vállalati struktúrába, ehhez az utóbbinak is jelentősen át kell alakulnia. Az is kérdéses, mennyire hajlandók a tagok vállalni a jövedelmbizonytalanságot.

Akármilyen irányban fejlődnek is azonban az ilyen kisservezetek, egészen biztos, hogy *a nagyvállalatok tevékenységének a jövőben is csupán kisebb részét, inkább csak töredékét lehet vállalkozásszerű, megfelelő gazdasági autonómiával rendelkező kisservezetekbe átültetni.* A dolgozók többsége nem hozható ilyen „kvázitulajdonosi” helyzetbe. De ez nem is szükséges. *A többség szívesebben dolgozik szerényebb, de biztos keresetért, mint nagyobb kecsesetű, de jelentős kockázattal járó bizonytalanságért.* (Nem szabad, hogy megtévesszen bennünket a vállalkozók magas jövedelmének széles körű „megkívánása”. Ez csak a magas jövedelemre irányul, a bizonytalanságra nem.) A legújabb idők tapasztalata: a legtöbben inkább csak „túlórában”, szabad idejükben hajlandók „vállalkozni”, biztos munkahelyüket, állásukat nem adják fel. Ebben szerepet játszik a magánkezdeményezés kezelésével kapcsolatos sok kedvezőtlen múltbeli emlék, de — nem kétséges — a többségnek a bizonytalanságtól való természetes húzódozása is. Nem lehet tehát csak kisservezetekben gondolkodni, csak ebben az irányban keresni a megoldást.

A különösen nagy tudású, magasan kvalifikált szakemberek egy része olyan tevékenységet végez, melynek gazdasági eredménye számszerűen megragadható (fejlesztő, szerkesztő mérnökök, technológusok stb.). Esetükben túl lehetne lépni a munkadíjazás szokásos keretein, és a tevékenységük alapján létrejövő, a számvitelben megbízhatóan kimutatott gazdasági eredményből — a találmányok és újítások díjazásához hasonlóan — közvetlenül, jutalékszerűen lehetne részesíteni őket [3]. Ez nemcsak a műszaki, hanem a gazdasági (főleg kereskedelmi) szakemberek egy részének körében is megvalósítható. A mai helyzetben különösen jelentős előnye e megoldásnak, hogy nem igényel külön anyagi forrásokat, fedezetét (sőt annak sokszorosát) a díjazottak bizonyíthatóan maguk hozzák létre.

A kimagasló jelentőségű alkotó munkát végző szakembereknek is csak kisebb része végez azonban olyan tevékenységet, amelynek számszerűsíthető a haszna, a vállalati közös eredményhez való hozzájárulása. A többség esetében — legyenek közöttük bármilyen értékes munkát végzők is — ez a lehetőség nem áll fenn. Következésképpen jutalékos díjazásuk nem oldható meg. Mitől várható akkor itt valami változás, a magasan kvalifikált munka nagyobb megbecsülése? Pozitív irányú fordulatot mindenekelőtt attól várhatunk, hogy a vállalat, illetve a vállalat felső veze-

tői sokkal erősebben érdekeltek lesznek a nyereségben, a vállalati vagyoni gyarapításában. Ez készíti a vezetőket — a kollektívából kiinduló egyenlősítő törekvésekkel szemben is — a vállalati eredményre alapvető befolyást gyakoroló szakemberek megfelelő anyagi megbecsülésére. Ha a központi bérszabályozás korlátai ebben nem akadályozzák, a nyereség nagyságában jelentősen érdekelt vezető nem fog kicsinyeskedni azok díjazásában, akiktől a nyereség nagysága elsősorban függ.¹⁴ Ezt előmozdítja az, hogy ilyen körülmények esetén bérverseny alakul ki a vállalatok között a kiváló szakemberek megszerzéséért. (Bérverseny elvéve már ma is előfordul, jóhírű számítástechnikai szakemberek magas bérrrel való „elcsábítását” hozhatnánk fel erre példaként. A jó szakemberek „áramlási iránya” azonban nem annyira a kevésbé nyereséges vállalatoktól a nyereségesebbek felé, mint inkább a bérfizetésben jobban megkötött intézményektől a kevésbé megkötöttek felé mutat.)

Az emberek többsége minden bizonnyal a jövőben is, „reformviszonyok” között is, csak többé-kevésbé hagyományos munkás-alkalmazotti státuszban, többé-kevésbé hagyományos bérrendszerben, bérvizonyok között dolgozhat. E viszonyrendszerben is sok még azonban a tartalék. Igaz, a mainál kevesebb lehetőség nyílik majd a teljesítménybérben (a mennyiség növelésére ösztönző bérformában) való díjazásra, de ösztönözni nemcsak valamilyen teljesítménybér-formával lehet. Nálunk esetenként olyan tevékenységeket is teljesítménybérben igyekeznek díjazni, amelyek erre eleve alkalmatlanok, ahol a dolgozónak nincs befolyása a munka mennyiségére. Ez csak az adminisztrációt növeli, és manipulációkra ad lehetőséget. (Így például az állásidőkkel való közismert manipulációra.) Más területeken a teljesítményhez igazodó bérdifferenciálás hiánya hat fékezően, ami részben a központi kereset-szabályozás korlátaira, részben a vezetők korlátozott önállóságára vezethető vissza.

A bérezés ösztönzővé tételéhez a vezetői értékítélet határozottabb érvényre jutása, a vezetői szuverenitás növekedése is szükséges. A vállalati vezetők függősége nálunk tulajdonképpen kettős: nemcsak a hierarchikusan felettük elhelyezkedő vezetési szintektől, hanem az általuk irányított kollektívától, az azt képviselő társadalmi szervektől is függenek. Az ő támogatásukra is szükségük van mind a pozícióba jutáshoz, mind az abban való megmaradáshoz. Náluk is „jó” akarnak lenni, és ezt a felsőbb vezetési szint is elvárja tőlük.¹⁵ A vezetőket ma nemcsak a munkaerőhiány és a központi bérszabályozás gátolja a teljesítményhez igazodó bérdifferenciálásban, hanem a kollektíva különféle módokon, de különösen a társadalmi szerveken keresztül érvényre jutó nivellációs törekvései is. (A nivellációs törekvésbe beleértendő minden — munkateljesítményen kívüli — szempont érvényesítése a bérdifferenciálásban: kor, szolgálati idő, családi helyzet, társadalmi funkció stb.)¹⁶ A jelenlegi körülmények között erőteljes nyereségérdekltségük sem lenne elég ahhoz, hogy a vezetőket a nivellációs törekvésekkel való szembehelyezkedésre késztesse. Ezek a problémák csak a gazdasági és a társadalmi-politikai mechanizmus együttes továbbfejlesztésével enyhíthetők.

Az eddigiek során csak az állami és a szövetkezeti tulajdon körében keletkező munkajövedelmekkel foglalkoztunk. Mint ismeretes, az utóbbi időkben — a társadalmi tulajdon uralkodó szerepe mellett — egyes területeken más tulajdonformák-

¹⁴ A vállalati vezetőknek a nyereségben való érdekelttségén nemcsak jövedelmük nagyságának a nyereség alakulásától való függését értem, hanem azt is, hogy állásuk, pozíciójuk, egész egzisztenciájuk az elért nyereségen áll vagy bukik.

¹⁵ Ezzel is összefügg az a már említett tény, hogy a vezetők gyakran „szakszervezeti funkcionáriusként” viselkednek, inkább az általuk irányított kollektíva, semmint a vállalat érdekeinek a képviselői.

¹⁶ Az innovációban kulcsszerepet játszó szakembereknek a gazdasági eredményből való jutalékszerű részesítését például — amelyről az előzőekben volt szó — az érvényes jogszabályok eddig is megengedték, csupán a nivellációra irányuló nyomás akadályozta meg ennek elterjedését. Ismeretes, hogy a vállalati vezetők még nagyobb összegű találmányi díjak kifizetésének a felelősségét sem merik vállalni, azt is a bíróságok ítélik meg.

nak, így a kismagántulajdonnak és a kiscsoportos tulajdonnak is teret adtunk. Ezekre már nem érvényes, hogy „senki a munkáján kívül egyebet nem adhat”, vagy hogy „az egyéni fogyasztási eszközökön kívül semmi sem mehet át az egyesek tulajdonába”. Ezeken a területeken nem bérvizonyok uralkodnak, az egyén vagy a kiscsoport munkáját közvetlenül a piac értékeli. Már ebből következően is itt — szemben az első gazdasággal — igen nagy jövedelemkülönbségek fordulnak elő. Ebben a szférában inkább van lehetőség több vagy társadalmilag hasznosabb munkával nagyobb jövedelem szerzésére, mint az állami szektorban.¹⁷ Ugyanakkor esetleg kevés munkával is nagy jövedelemhez lehet jutni. Itt — a dolog természeténél fogva — a munkateljesítményen kívül olyan körülmények is meghatározóan hatnak a jövedelmekre, mint a kereslet és a kínálat viszonya, de a befektetett tőke nagysága is.

A kisiparosok, kiskereskedők jövedelmének egy része például a foglalkozáshoz kapcsolódó vagyonból, az üzlet, műhely stb. tulajdonából származik, jövedelmük nagysága — igen különböző mértékben — tőkéjük nagyságától is függ. Ez szükségszerű, hisz jövedelmüknek nemcsak a személyes fogyasztást kell szolgálnia, hanem a vállalkozás „szinten tartását” és fejlesztését is. (Adórendszerünk ezt ma is csak részben veszi figyelembe.) Ha elismerjük a kistulajdonhoz kapcsolódó kisvállalkozások létjogosultságát, tudomásul kell venni, hogy az abba való tőkebefektetés bizonyos jövedelmet hoz tulajdonosának. Másképpen nem érhető el, hogy az érdekeltek anyagi eszközeiket is „bevéssék” a vállalkozásba, amire — több okból is — szükség van. (Az államnak nincs elég eszköze e szférá finanszírozására; enélkül a vállalkozó személyek érdekeltsége csak korlátozott lehet; továbbá a lakossági eszközök termelési-üzleti célú hasznosítása alkalmas arra is, hogy mérsékelje a magas személyi jövedelmek és a lakosság felhalmozott eszközeinek pazarló felhasználását, ami nagyon irritálja a tömegeket.) Természetesen a tulajdonból származó jövedelem minden fajtája csak erősen korlátozott, kiegészítő jelentőségű lehet társadalmunkban.

A reformtörekvések megvalósulása minden valószínűség szerint a kereseti különbségek — legalábbis a szélső pólusok közötti távolság — megnövekedésével jár majd, mind az állami és szövetkezeti szférában, mind azon kívül. Ez szükségessé teszi a túlzott jövedelmi különbségeket mérséklő — ugyanakkor az ösztönzést nem túlságosan gyengítő — személyi jövedelemadó-rendszer működését. Egy ilyen adórendszernek számos feltétele van. Így például a megfelelő létszámú, jól felkészült és jól fizetett, magas erkölcsi színvonalon álló adóapparátus, rugalmas ellenőrzési módszerek alkalmazása, kérlelhetetlen szigorúság az adófegyelem megsértőivel szemben stb. Kérdjük tartozik azonban az is, hogy az adózás ne csak a könnyen megragadható hivatalos jövedelmekre terjedjen ki, hanem az ún. láthatatlan jövedelmek különböző fajtáira is.¹⁸ Enélkül nem lehet átfogó a rendszer, s számos lehetőséget ad az adózás alóli kibúvársra.

Cikkemet a munka szerinti elosztás elvont fogalmának az értelmezésével kezdtem, és ettől — látszólag — nagyon távol eső kérdések tárgyalásával fejeztem be. Ani összeköti őket, az a dolgok kérlelhetetlen realitása. Gazdasági reformunk továbbfejlesztése csak a realitások — a gazdasági, társadalmi, emberi realitások — nagyfokú figyelembevételével hozhat eredményt.

¹⁷ Ezért hallani néha olyasmit, hogy a munka szerinti elosztás elve inkább érvényesül a második, mint az első gazdaságban.

¹⁸ Itt elsősorban a borraivalórol és a hálapénzről lehet szó. Az ilyenfajta jövedelmek megadóztatásában hasznosíthatók a külföldi tapasztalatok is. Ez megoldható úgy is, hogy az adózónak bizonyos előnye is származzon belőle (táppénzbe, nyugdíjalapba való beszámítás).

Hivatkozások

- [1] *Bauer Tamás*: A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. *Mozgó Világ*, 1982. 11. sz.
- [2] *Bozsik Valéria*: Emberszabású szervezet. A szerző kiadása. 1983.
- [3] *Falusné Szikra Katalin*: Az innováció személyi tényezőiről. *Közgazdasági Szemle*, 1981. 12. sz.
- [4] *Fazekas Károly—Kalász István—Köllő János—Polgár Miklós—Révész Gábor—Sziráczi György*: Kereset- és bérvizonyaink. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1983.
- [5] *Jánosi Ferenc*: A termelőerők fejlődését fékező hibák és megszüntetésük feltételei. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1983.
- [6] *Marx, K.*: A gothai program kritikája. *Marx—Engels Művei*. 19. kötet Kossuth Könyvkiadó, 1969.
- [7] *Pirityi Ottó*: A keresetdifferenciálás szükségessége és lehetősége. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. Tájékoztató, 1983. 3. sz.
- [8] *Szabó Katalin*: Árutermelés és szocializmus. Az áruviszonyok sajátosságai és fejlődési lehetőségei a szocialista gazdaságban. Kézirat. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1984.
- [9] *Valkó János*: Bérek, keresetek, adók (Gondolatok a munkaerő értékéről és gazdaságos alkalmazásáról). Valóság, 1983. 12. sz.
- [10] *Varga György*: Vállalkozás munkaidőben. *Figyelő*, 1983. július 28.

Iszacsenko, I. I.:

VILÁGÚR ÉS GAZDASÁG

Alig több mint két évtized telt el az űrkutatás hőskorát jelentő első műholdak fel-lövése óta, de a világűr meghódítása már fontos tényező az iparilag fejlett országok gazdasági életében. Egész iparágak alakultak ki az űrtechnika előállítására, a műholdak alkalmazása forradalmasította a távközlést, és már nincs messze az idő, amikor a világ-űrben ipari méretekben gyártnak majd bizonyos termékeket.

A szovjet szerző mélyrehatóan elemzi azt a kölcsönhatást, amely tőkés viszonyok között alakul ki a világűrben folytatott tevékenység és a gazdaság különböző szférái között. Az olvasó részletesen megismerkedhet az egyes országok nemzeti űrprogramjai-val, a végrehajtás szervezeti kereteivel, a nagyvállalatok megrendelésekért folytatott harcával. Külön fejezet foglalkozik az új technika gazdaságosságával, a döntéseket megalapozó módszerekkel.

I. I. Iszacsenko könyve az első magyar nyelvű könyv, amely tudományos igényességgel, de népszerű stílusban szól az űrtechnika és az űrkutatás eddig nem ismert összefüggéseiről, mindenekelőtt gazdasági vonatkozásairól. Éppen ezért a mű az űrtechnikával foglalkozó gazdasági szakemberek, valamint a téma iránt érdeklődők figyelmére érdemes.

235 l., kötve 38,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa
(A Zrínyi Katonai Kiadóval közös kiadás)

A teljes foglalkoztatás értelmezésének és megvalósulásának néhány problémája hazánkban

Malatinszky Istvánné

A fogalom körülhatárolása

A teljes foglalkoztatás értelmezése körüli viták napjainkban — a munkaerőhiány természetét és létrejöttének körülményeit vizsgáló elméleti és gyakorlati kutatások kapcsán — újra felerősödtek.

A „teljes foglalkoztatás” mint közgazdasági kategória már a polgári közgazdaságtanban megjelenik. Keynes előtt az egyensúlyi elméletek képviselői (Walras, Cassel és követőik) a teljes foglalkoztatás megvalósulását a kapitalizmusban természetesnek tartották, abból kiindulva, hogy a munkaerő kereslete és kínálata a munkabér mozgása révén egyensúlyba kerül.

Keynes már lehetségesnek tartja a munkanélküliséget, de ez még nem zárja ki a teljes foglalkoztatást. Ha ugyanis a munkanélküliség „önkéntes” vagy „surlódásos” formája jön létre, akkor szerinte a foglalkoztatás még teljes. A teljes foglalkoztatás hiánya csak a „kényszerű” munkanélküliség esetén áll fenn. Keynes szerint „önkéntes” a munkanélküliség akkor, ha „...jogszabály, társadalmi szokás, vagy a kollektív bértárgyalásokra való összefogás kényszerű hatása alatt, vagy a változásokhoz való alkalmazkodás lassúsága miatt, vagy akár csupán emberi makacsságból — az egyedi munkás nem fogadhatja el, vagy nem hajlandó elfogadni azt a bért, amely egyenlő a határtermelékenységének tulajdonítható termékkel” ([8] 25. l.).

„Surlódásos” munkanélküliségen azt érti, „... ha a téves előrelátás vagy közvetlen keresletváltozás folytán nincs egyensúly a specializált erőforrások viszonylagos mennyiségei között; ha az előre nem látott változásokhoz való alkalmazkodás késedelmekkel jár; ha az egyik munkahelyről a másira való átaláláshoz bizonyos idő szükséges” ([8] 25. l.). „Kényszerű” a munkanélküliség akkor, „... ha a bérjavaknak a nominális béhez viszonyított kismértékű áremelkedése esetén mind az érvényes nominális bérért dolgozni hajlandó munkaerők összes száma, mind az ilyen nominális bér mellett jelentkező összes munkaerő-kereslet nagyobb lenne a ténylegesen foglalkoztatottak számánál” ([8] 36. l.).

A szocialista országok közgazdasági irodalma átvette a teljes foglalkoztatás fogalmát, de ennek tartalmát nem egységesen értelmezik. A teljes foglalkoztatás két vonatkozása kap hangsúlyt a különböző tartalmi megközelítésekben ([9], [10]): egyrészt a munkához való jog gyakorlati biztosítása elegendő munkahely létrehozásával; másrészt a munkaerő-felhasználás hatékonyságának nem utolsó sorban a munkahelystruktúra és a munkaerő-struktúra megfelelése, összhangja

által történő biztosítása. Találkozhatunk olyan véleménnyel is, hogy a szocializmus viszonyai között elfogadhatatlan a „teljes foglalkoztatás” fogalmának használata. Pogány György véleménye szerint a teljes foglalkoztatás — amelyet a szakirodalom általában a foglalkoztatottsági színvonal mértékéhez kapcsol — nem fejezi ki a szocialista foglalkoztatáspolitikai és munkaerő-gazdálkodás számos lényeges elemét, például a munkaerő újratermelésének tervszerű befolyásolását. Ezért a „teljes foglalkoztatás” fogalmának használata helyett pontosabbnak ítéli a „tervszerű és takarékos foglalkoztatás” fogalmának alkalmazását ([11] 182—185. 1.).

A teljes foglalkoztatás megvalósulásának körülményeit vizsgáló kutatások gyakran jutnak arra a következtetésre, hogy a munkaerő-felhasználás hatékonysága azért szenved csorbát, mert a foglalkoztatás gyors bővítését — a beruházási források szűkössége mellett — szükségképpen csak alacsony műszaki színvonalon lehet megoldani. E nézet szerint a gazdasági racionalitás ellentétbe kerül a teljes foglalkoztatás társadalmopolitikai célkitűzéseivel.

A munkaerő-gazdálkodás területén tapasztalható számos kedvezőtlen jelenség (például vállalati belső munkaerő-tartalékok képződése, a munkafegyelem fellazulása, a dolgozók teljesítmény-visszatartása, a fluktuáció nemkívánatos mértéke) hatására valóban úgy tűnhet, hogy a munkához való jog érvényesítése ellentmond a munkaerő hatékony felhasználásának. Nem ritkán még az a gondolat is felvetődik, hogy a munkaerő-felhasználás hatékonyságát éppen a munkához való jog érvényesítésének korlátozásával lehetne jelentősen növelni (például a munkafegyelem megszilárdulása révén).

A felvetett problémák arra utalnak, hogy a szocialista társadalmakban a teljes foglalkoztatás értelmezését és annak megvalósítását még sem az elmélet, sem a gyakorlat nem tisztázta megnyugtatóan. Ebben valószínűleg az is szerepet játszik, hogy a teljes foglalkoztatást többnyire csupán foglalkoztatáspolitikai problémaként kezeljük, és egyfajta állapotnak tételezzük föl. Ezért a munkaerő-gazdálkodás területén megjelenő problémáink egy részének gyökerei — amelyek valójában jórészt kívül esnek a munkaerő-gazdálkodás hatókörén, és sokkal inkább a gazdaság egészének működésében rejlenek — nem pontosan tárulnak fel. Ebből eredően a munkaerő-gazdálkodási gondjaink egy részének csupán a tüneti kezeléséig jutunk el, és legfeljebb csak rövidebb-hosszabb időre lokalizálni tudjuk őket.

A teljes foglalkoztatás tartalmának megközelítése csak a munka mint közvetlen emberi szükséglet és mint gazdasági erőforrás együttes szempontjának érvényesítése alapján lehetséges. A teljes foglalkoztatás kettős értelemben kapcsolódik a szükségletek körébe. Egyrészt ezáltal érvényesül az emberi szabadságjogok egyik legalapvetőbb eleme: a munkához való jog. Ma még azonban — részben a termelőerők viszonylag alacsony fejlettségi színvonala miatt, részben a tudati viszonyok következtében — a munkavégzés számos esetben kifejezetten a létfenntartás eszközeként jelenik meg. Ilyenkor a munkához való jog az egyén részéről gyakran a munkahelyhez való jog érvényesítésére korlátozódik. A szocializmus gazdasági, társadalmi, tudati viszonyaiban végbemenő fejlődéssel együtt persze a munkavégzés mindinkább elveszíti e jellegét, s mint az ember önmegvalósításának, humánumának legmélyebb kiteljesedése jelenik meg. A munkához való jog értelmezése és megvalósulása nem egyszerűsíthető le arra, hogy elegendő számú munkahely legyen. Ez utóbbi biztosítása a szocializmusban kétségtelenül nagyon fontos lépés, de csupán mennyiségi kritériuma a munkához való jog érvényesítésének. A minőségi követelmény a munkavégzés feltételeinek, körülményeinek olyan alakítása, amely lehetővé teszi, hogy az egyén képességei szerint vegyen részt a társadalmi termelés folyamatában, és részvétele hozzájáruljon képességeinek további kibontakozásához.

A teljes foglalkoztatás tartalmának megközelítésével az előzőkben felvetett szempontrendszer mellett alapvető követelményként fogalmazódik meg, hogy a társadalom a munkaerő-potenciált, a társadalmi szükségletek kielégítésére alkalmas használati értékek lehető legnagyobb mértékű gyarapodását eredményező módon, tehát hatékonyan használja föl. Árutermelés viszonyai között azonban a hatékonyság nem egyszerűen a használati értékek tömegének bővülésében, hanem értékgyarapodásban is megjelenik. A vállalat közvetlen érdeke ez utóbbihoz, az általa felhasználható tiszta jövedelemhez fűződik.

A teljes foglalkoztatás fölvázolt értelmezése nyilvánvalóan tartalmaz ellentmondásokat. A munkához való jog általános biztosítása a garantált teljes foglalkoztatottságon keresztül lehetőséget teremt a munkához való jog munkahelyhez való jogra történő szűkítésére, amely ellentmond a hatékonyság követelményének. A munkahelystruktúra és a munkaerő-struktúra szükségképpen fennálló inkongruenciája a foglalkoztatás hatékonyságát és a munkához való jog tartalmi megvalósulását egyaránt korlátozza. Az ellentmondások feloldása a társadalmilag előnyösebbnek mutakozó kompromisszumok kiválasztásával lehetséges. Ebben a folyamatban döntő mozzanat a gazdálkodás, a társadalom különböző szintjein érvényesítendő prioritások meghatározása. Amíg teljesen nyilvánvaló az, hogy a vállalatok szintjén a teljes foglalkoztatás hatékonysági követelménynek kell elsőbbséget kapnia, addig az esetlegesen ebből eredő nemkívánatos következmények mérséklése, a megoldások módozatainak kimunkálása már állami feladat. A foglalkoztatás inkongruenciájának mérséklése az átképzés rendszerének széles körű működtetésével éppúgy állami feladat, mint a megfelelő oktatási-képzési rendszer kialakítása.

A teljes foglalkoztatás megvalósítása tervgazdálkodás esetén szoros kapcsolatban van az állam gazdaságpolitikájával, amelynek egyik része a foglalkoztatáspolitikai politika. A gazdaságpolitika által megfogalmazott célkitűzések — elsősorban a gazdasági növekedés üteme, az egyes népgazdasági ágazatokra vonatkozó termelési célok, a termelési szerkezet átalakítására vonatkozó elgondolások, a területfejlesztési és beruházási koncepciók stb. — mind behatárolják a foglalkoztatáspolitikai célok megvalósulását. Ezért a foglalkoztatáspolitikai valamiféle „önálló”, „speciális” célkitűzései csak olyan mértékben valósulhatnak meg, amennyire ezeket a gazdaságpolitika figyelembe veszi.

Ebből a szempontból érdemes áttekinteni foglalkoztatáspolitikai céljaink és munkaerőhelyzetünk alakulását a gazdaságpolitika egyes fejlődési szakaszait jellemző főbb célkitűzések tükrében.

A gazdaságpolitika és a foglalkoztatáspolitikai kapcsolatának történeti áttekintése

A gazdaságpolitika középpontjában az *I. ötéves terv* időszakában az ország gyors iparosítása állt. Ezen belül is kiemelkedő hangsúlyt kapott a vas- és acélermelés gyors fejlesztése. A gazdaságpolitika azt a szemléletet tükrözte, hogy a lehető legmagasabb felhalmozási és beruházási szint önmagában maximális gazdasági növekedést eredményez. A beruházások 90 százaléka a nehéziparra jutott. A beruházásokon belül nagyon kedvezőtlenül alakult a gép—épület arány. A felújításra, karbantartásra szükségessé pénzalap jelentős részét is elvonták. Mindez a meglévő állólapok nagymérvű romlását idézte elő. A gazdaságpolitika célkitűzéseit erősen befolyásolta az autarchiára való törekvés, amely szorosan kapcsolódott a feszült nemzetközi helyzethez. Az iparfejlesztésben az előzőkkel összhangban a nyersanyagtermelés fokozása kapott nagy szerepet. Az ipar és az építőipar viszonylag

gyors fejlődése ellenére a termelés gépesítettége, műszaki színvonala alacsony volt, s így a termelékenység sem nőtt kielégítő mértékben. Magyarországon 1950—1955 között az ipari termelés növekedéséből a termelékenység emelkedésére visszavezethető rész csupán egynegyed körül mozgott. A fejlett tőkésországok többségében ez az arány 70 százalék körüli volt, de a szocialista országokban is 50—60 százalék között alakult. A feszített ipari termelési terv (az 1951. évi tervvariáns öt év alatt az ipari termelés 210 százalékos növekedését irányozta elő) ily módon szükségessé tette a foglalkoztatás nagymérvű kibővítését. 1950—1953 között az iparban és az építőiparban foglalkoztatottak száma több mint 300 ezerrel nőtt, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma pedig 200 ezerrel csökkent. A mezőgazdaságból az iparba áramló munkaerő alacsony kvalifikáltsága is fékezte a termelékenység emelkedését.

A gyorsan növekvő létszám ellenére az ipar egyes területein munkaerőhiány jelentkezett ([4], [5]). Jelentős munkaerőhiány mutatkozott mindenekelőtt a nehéz fizikai munkát igénylő munkakörökben, például a szénbányászatban, a kohászatban és az építőipar területén (annak ellenére, hogy a mezőgazdaságot elhagyó dolgozók jelentős része ilyen munkaterületeken helyezkedett el). A túlméretezett beruházási programok megvalósítását is sok esetben a munkaerőhiány fékezte. Az ipari centrumokban a nehéz fizikai munkát igénylő munkahelyek egy részének munkaerővel való ellátása megoldhatatlannak bizonyult: ezeken a helyeken állandósult a munkaerőhiány.

A vállalatok létszám-tartalékolását alapvetően a túlfeszített termelési tervek és a termelés (az anyagihiány és a szervezatlenség következményeként adódó) nagymérvű hullámozása váltotta ki [3]. Ezt a vállalati magatartást még a munkaerő-fluktuáció növekedése is erősítette. „A bányászatban és az építőiparban — ahol a munkaerő-vándorlás a legnagyobb volt — három év alatt (1951—1953) annyi volt a váltások száma, mintha több mint kétszer cserélődtek volna ki a munkások” ([11] 24. l.).

A munkaerőhiány mellett ugyanakkor a közép- és felsőfokú tanintézetekből kilépő fiatalok elhelyezése több évben is visszatérően gondot okozott. Az elhelyezés nehézségeinek okát egyrészt abban jelölték meg, hogy alacsonyok az egyetemi, főiskolai felvételi keretszámok, kevés a betöltésre váró adminisztratív és más könnyebb munkahelyek száma, másrészt a szakképzettséget igénylő munkakörökben sok szakképzetlen dolgozót alkalmaztak.

Az I. ötéves terv időszakában a munkaerő ipari termelésbe való tömeges bevonása tehát kiszolgálója volt az alapvető gazdaságpolitikai célkitűzéseknek. Az abszolút elsőbbséget élvező ipar (és azon belül is a nehézipar) alacsony műszaki színvonalon megvalósuló erőltetett ütemű fejlesztése és a termelékenység lassú emelkedése következtében a termelési tervfeladatok teljesítése csak a foglalkoztatottak létszámának gyors bővítésével volt lehetséges.

Az ellenforradalmat követő időszakban a foglalkoztatottság növelésére, a munkanélküliség felszámolására tett intézkedések (új munkahelyek létrehozásának támogatása, szakmunkásképző intézetek felvételi keretszámának megemlése, ösztöndíjak, gyakornoki állások létesítése a felsőfokú intézetekben végzetek elhelyezkedésének megkönnyítésére stb.) eredményeként már 1957 folyamán sikerült a foglalkoztatás korábbi szintjét visszaállítani.

Az 1958 közepén elfogadott *II. hároméves terv* főbb gazdaságpolitikai célkitűzései a következők voltak: a termelésnek a gazdasági erőforrásokkal összhangban történő fejlesztése, az iparban az aránytalanságok csökkentése, a termelés szerkezetének elsősorban a műszaki rekonstrukció révén való átalakítása, a mezőgazdaságban a nagyüzemi termelés szervezeti kereteinek létrehozásával a belterjesség fokozása. A terv kiemelt feladatként jelölte meg az életszínvonal rendszeres emelését.

Összességében a II. hároméves tervben kitűzött termelési célok számszerű előirányzatai a népgazdaság valamennyi ágában túlteljesültek. Az ipari termelés növekedése az előirányzott 22-vel szemben mintegy 30 százalékos volt, a mezőgazdasági termelésé pedig 3—4 százalékos. A nemzeti jövedelem növekedése is jóval meghaladta a tervezett mértéket. A termelékenységre vonatkozó előirányzatok azonban nem teljesültek. Az ipari termelés növekedésének termelékenységemelkedésre visszavezethető hányada — bár az előző időszakhoz képest javulás következett be — alig haladta meg az 50 százalékot, lényegesen elmaradva a 2/3-os előirányzattól.

Az elmondottak természetes következményeként az időszakra vonatkozó létszámterveket is nagymértékben túllépték. Csak az iparban 100 ezer fővel többet foglalkoztattak a tervezettnél, népgazdasági szinten pedig 200 ezer fő volt az eltérés. A foglalkoztatás ágazati szerkezetében jelentős változás következett be. A nem mezőgazdasági anyagi ágazatokban foglalkoztatottak részarányának további növekedése mellett csökkent a nem anyagi ágazatokban foglalkoztatottak részarányának csökkenése, sőt 1958-tól mérsékelt növekedés következett be. Ez utóbbi jelenség megítélésével kapcsolatban érdemes idézni egy még ma is megfontolásra érdemes véleményt: „Felvetődhet a kérdés, helyes tendencia-e a nem termelő ágakban dolgozók számának gyorsabb növelése, mint a termelő ágakban dolgozóké. A kérdés megválaszolásakor figyelembe kell venni, hogy a termelés ütemét a következő években elsősorban nem a bevonható munkaerők várható száma, hanem a kapacitások, a technikai színvonal és az anyagellátás szabja meg. Ha az iparban több dolgozó munkába állítását irányoznánk elő, ez nem járna a termelés számottevő emelésével, sőt a nagy tömegben iparba kerülő munkaerő alacsonyabb képzettsége, kisebb kulturáltsága fékezhetné az iparban előírt műszaki, technológiai fejlesztést. Kézenfekvő ezért az a megoldás, hogy a rendelkezésre álló munkaerővel inkább néhány amúgy is régóta fájó probléma megoldását, például az egészségügyi személyzet növelését, a kereskedelmi eladók létszámának növelését stb. oldjuk meg” ([6] 1029. 1.).

A II. ötéves terv célkitűzéseiben fogalmazódtak meg az 1956—1957-től kibontakozó új gazdaságpolitikai törekvések. Mindenekelőtt a felhalmozási alap nemzeti jövedelmen belüli részarányának 35-ről 20—25 százalékra történő csökkenése jelzi a gazdaságpolitikában bekövetkezett változásokat. A beruházások ágazati megoszlása is jelentős mértékben módosult. Az I. ötéves tervidőszakban a mezőgazdaság részesedése 13 százalék volt; a II. ötéves tervidőszakban 18—20 százalékra nőtt ez a hányad. Az infrastrukturális beruházások hányada a korábbi 1/3-ról csaknem 1/2-re emelkedett. Az ipar szerkezeti változásait jelzi, hogy a korábbi alapanyagipar-centrikus fejlesztést háttérbe szorítja a gépgyártás, a vegyipar, a híradástechnikai ipar gyors fejlődése. A műszaki fejlesztést a terv elsősorban a rekonstrukciók és a már meglévő üzemek bővítése révén kívánta biztosítani.

Már a tervkészítés során megfogalmazódott az a követelmény, hogy a termelés tervezett növekedésének legalább 2/3-át az élő munka termelékenységének emelésével kell fedezni.

A tervidőszakban az aktív keresők létszáma a tervezettől 100 ezerrel maradt el. (Ez teljes egészében a mezőgazdaság szocialista átszervezése következtében járadékossá váló idős emberek termelésből való kilépésének volt a következménye.) A mezőgazdaságon kívüli ágazatok létszáma összességében a terv előirányzatai szerint alakult. Ezen belül azonban az egyes ágazatok tényleges létszáma jelentősen eltért a tervszámoktól. Az iparban és az építőiparban a tervezettnél nagyobb mértékben nőtt a foglalkoztatottak száma, míg a terciér ágazatokban ugyanennyi volt az elmaradás. A tervidőszak első felében különösen kedvezőtlenül alakult a termelékenység. 1963-ban az iparban a termelés növekményének csupán mintegy

38 százaléka származott a termelékenység emelkedéséből. A tervidőszak egészét tekintve sem teljesült a termelékenység javulására vonatkozó célkitűzés. (A tényszám nem egészen 60 százalék volt.)

A munkaerő-tartalékok kimerülésének közeli lehetőségét már az 1960-as évek elején egyértelműen megállapítják a munkaerőhelyzetet elemző tanulmányok. „Munkaerő-tartalékainkat ebben az évtizedben nagyobbrészt kimerítjük. Ezzel . . . lényegében véget ér az ország fejlődésének az a szakasza, amikor a fejlesztési célkitűzések megvalósításának, elsősorban a termelési volumen növelésének fő forrása a népesség foglalkoztatottságának növekedése volt . . . gazdasági életünk minden területén határozottan figyelembe kell venni a munkaerőforrások korlátozottságának szigorú tényét és az ebből eredő követelményeket” ([2] 1269—1270. l.).

A gazdaságban a munkaerőhiány általánossá válásának első jelei 1963—1964-ben jelentkeztek. Országszerte munkaerőhiány mutatkozott a nehéz fizikai munkakörökben segédmunkásokból, szállító-rakodó munkásokból stb. Egyes területeken — így Budapesten — már a női munkaerő iránti igényeket sem lehetett maradéktalanul kielégíteni.

A *III. ötéves terv* időszakában fejlődött a gazdaság a legdinamikusabban, a nemzeti jövedelem a tervezettet meghaladó mértékben, megközelítőleg 40 százalékkal nőtt. Az ipari termelés 35 százalékkal, a mezőgazdasági termelés 17 százalékkal bővült. A tervidőszakban az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésétől elsősorban a gazdálkodás hatékonyságának növekedését várták. A tervben szereplő termelési feladatok összességében a tervezett létszám 90 ezer fővel történő túllépésével valósultak meg. A legnagyobb eltérés a tervezett és a tényleges létszám között az iparban volt, ahol a létszámnövekedés a tervezettet két és félszeresen haladta meg! A mezőgazdaságban a tervezettnél nagyobb mértékben csökkent a foglalkoztatottak száma, a termelő szolgáltatások területén pedig a létszámnövekedés nem érte el a tervezett mértéket.

A termelékenység emelésére vonatkozó célkitűzést ebben az időszakban sem sikerült teljesíteni. Az ipari termelés növekedésének még mindig csak alig több mint fele származott a termelékenység javulásából. A társadalmi munkaidőalap nagyságát jelentős mértékben csökkentette a mintegy kétmillió dolgozót érintő munkaidő-csökkentés is.

A mechanizmusreformnak a foglalkoztatottságra gyakorolt várható hatását nem egyformán ítélték meg a szakemberek, de eléggé általános volt az a vélemény, amely szerint „A vállalati nyereségérdekeltségre vonatkozó szabályozó eszközök elemzése azt mutatja, hogy ezek nem kényszerítik és nem is ösztönzik különösebb módon a vállalatokat a meglévő munkaerő elbocsátására” ([7] 235. l.). Az új gazdasági mechanizmus konkrét jövedelemszabályozási és nyereségérdekeltségi rendszerének a munkaerő-gazdálkodásra gyakorolt negatív hatására már az indulást követően figyelmeztetnek: „A bevezetett szabályozórendszerben kialakuló vállalati érdekeltségéből . . . következik, hogy a kereslet a tanulatlan, alacsonyabb bérszintű munkaerő iránt egyre inkább növekszik, viszont a magas kvalifikációjú, tehát magasabb bérszintű munkaerő iránt egyre inkább csökken. Ez a tendencia pedig előbb-utóbb akkor is szükségyszerűen megbontja a munkaerőpiac egyensúlyát, ha az a szabályozásrendszer bevezetésekor még fennállt” ([1] 1081. l.).

Mint láttuk, a munkaerő-keresletet — különösen az alacsony kvalifikáltságot és nehéz fizikai munkát igénylő munkakörökben — már az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése előtt sem sikerült kielégíteni. Az új szabályozórendszer nem megbontja volt a munkapiac egyensúlyának, hanem — a vállalati érdekeltségi rendszer hatására — ezeken a területeken a hiány még általánosabbá vált, annak összes hátrányos következményének elmélyülése mellett. A szabályozórendszer 1970. évi és azt követő módosításai legfeljebb időlegesen ellene hatottak ennek a

tendenciának, de a munkaerőhiány megszüntetésére nem voltak képesek. Az 1970-es évektől a munkaerőhiány már a szakirodalomban is általánosan elfogadott tényként szerepel.

A munkaerőhiány alapvető oka: a jövedelmezőségi korlát fellazulása

A gazdaságpolitika vázlatos áttekintése alapján is nyilvánvaló, hogy a foglalkoztatás gyors bővülése jól szolgálta a gazdaságpolitikai célkitűzéseket. Az alacsony hatékonyság következtében a tervelőirányzatok teljesítése csak a foglalkoztatás gyors bővülésével volt lehetséges. A termelés gyors mennyiségi növelését a nemzeti jövedelmet csupán minimális mértékben gyarapító munkaerő bevonása is jól szolgálta, s alapvetően ez vonatkozott az alacsony hatékonyságú munkahelyek megtartására is. A foglalkoztatás gyors bővülésén alapuló foglalkoztatáspolitikai ugyanakkor jól szolgálta a társadalompolitikai célokat is. A bővített újratermelés a gazdálkodó egységek általános expanziója révén valósult meg.

A gazdálkodó egységek bővülésre való általános törekvését természetesen indokolatlan lenne csakis a szocialista viszonyokból származtatni. A terjeszkedéshez, növekedéshez végső soron semmilyen külsődleges indítékra nincs szükség, mert az mind a szocializmusban, mind a kapitalizmusban a vállalat természetes jellemzője ugyanúgy, mint makrogazdasági szinten a bővített újratermelésre való törekvés. Ez utóbbi következik abból, hogy mindkét gazdasági rendszer csak így tudja megőrizni alapvonásait.

A növekedés, terjeszkedés iránti vágy a kapitalizmus és a szocializmus előtti társadalmakban is megtalálható, de a gazdálkodó egységek magatartásának meghatározó vonásává csak a modern termelési módokban válik. Ez a törekvés nem csupán a termelési viszonyokból származtatható, hanem szorosan kapcsolódik a termelőerők fejlődésének történelmi folyamatához, a termelés mindenkori állapotához. A kapitalizmust megelőző társadalmakban a mezőgazdasági termelés meghatározó volta következtében a földnek mint legfontosabb termelési eszköznek a monopolizáltsága — a termelési technika-technológia lassú fejlődése közepette — viszonylag tartós pozíciót biztosított a gazdálkodó egységek számára.

A termelőerők fejlődésének fölgyorsulása, a gyors technikai-technológiai átalakulások, a termelés strukturális változásai következtében azonban a termelési egységeknek a korábbi pozícióik pusztá megtartásához is növekedniük kell. A növekedési törekvések annál erőteljesebbek, minél gyorsabb és mélyrehatóbb változások mennek végbe a termelés műszaki színvonalában, a gazdasági struktúrában. A kapitalizmust jellemző tőkekoncentrációs és -centralizációs folyamatok is a növekedési törekvések megnyilvánulásai, amelyeknek intenzitása nagyon szorosan kapcsolódik a termelőerők fejlődéséhez.

A két társadalmi-gazdasági alakulatban a gazdálkodó egységek magatartásában az alapvető különbség nem a növekedési törekvés tényében nyilvánul meg, hanem abban, hogy tőkés viszonyok között e törekvéseknek a piaci verseny és a profitkorlát határt szab, míg a szocializmusban a jövedelmezőségi követelmények jelentős mértékben föllazíthatók, sőt bizonyos korlátok között kiiktathatók. A jövedelmezőségi korlát erőteljes fellazulását alapvetően a jövedelemcentralizáció magas foka és a jövedelmek központi újraelosztása, valamint a piac önszabályozó mechanizmusának (elsősorban a kereslet—kínálat—ár közötti összefüggés) korlátozott működése együttesen idézik elő.

A jövedelmezőségi korlát föllazulása legerőteljesebben a tervutasításos gazdaságirányítási rendszerben jelentkezik. A gazdasági fejlődés extenzív időszakában a növekedés ütemének megkülönböztetett szerepe volt a gazdaságpolitikában,

különösen a fejlesztésekben elsőbbséget élvező területeken. A kívánatosnak tekintett gazdasági struktúra létrehozása csak a jövedelmek erőteljes centralizációja és központi újraelosztása révén valósulhatott meg. A piac önszabályozó mechanizmusa kiiktatásának következtében az időről időre megbomló egyensúly helyreállítása is szükségképpen a központi gazdaságirányítás feladatává vált. A piaci mechanizmus hatókörének nagymérvű beszűkítése következtében fellépő negatív gazdasági tendenciák — amelyek a termelési tényezők lehetségesnél kisebb hatékonysággal történő felhasználásában összegeződtek — hosszú ideig (talán egészen az elmúlt évtizedig) a gazdaság működésében csak átmeneti, de nem jelentéktelen zavarokat idéztek elő. Ebben nyilván az is szerepet játszott, hogy a második világháború után létrejött szocialista országokban a gazdaság viszonylagos fejletlensége és az alacsony életszínvonal miatt a szükségletek mennyiségi kielégítése képezte a legközvetlenebb feladatot. A mennyiségi igények domináltak; a minőség, a korszerűség, a választék csak másodlagos kérdések voltak. A szocialista országok egymás közti külkereskedelmében is hasonló volt a helyzet, ami elsősorban az országok kezdetben még jelentősen eltérő, egymást jól kiegészítő gazdasági struktúrájából és nem utolsósorban egymásrautaltságukból eredt.

A jövedelmezőségi korlát föllazulásának következtében a vállalat növekedési lehetőségét nem a piacon elért jövedelmezősége, hanem a központi gazdaságirányító szervekkel kialakított kapcsolata határozza meg. S minthogy a piaci értéktétel ez esetben nem képezheti a fejlesztési erőforrások szétosztásának alapját, szükségképpen a vállalat nagysága, a termelésből való részesedése, dolgozói létszáma válik meghatározóvá. A jövedelmezőségi korlát fellazításának következménye az is, hogy a vállalatok centralizációja még abban az esetben is célszerű lehet, ha az nem következne a termelőerők fejlődéséből, mert ily módon a vállalat jelentős többleterőforráshoz juthat.

A gazdaság fejlődésére vonatkozó főbb célkitűzések teljesítésének elemzése kapcsán az is kiderült, hogy amíg a termelésre vonatkozó számszerű, mennyiségi célkitűzések teljesítését tekintve általában kedvezőbb helyzet alakult ki, addig a hatékonyság növelésére vonatkozó elképzelések, célkitűzések rendszeresen nem teljesültek. A jövedelmezőségi korlát föllazulása következtében az alacsony hatékonysággal működő vállalatok, munkahelyek jelentős részének fennmaradása — a hatékonyság növelésének fékezésén keresztül — végső soron a gazdasági fejlődés lendületét is csökkentette.

A gazdálkodás feltételrendszerében bekövetkezett változásokat fölismervén, a hatvanas évek közepe óta a gazdaságpolitikai célkitűzések mind határozottabban jelölik meg feladatként a termelés hatékonyságának növelését, a gyártmány szerkezet korszerűsítését és a termékminőség javítását. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdasági növekedés további dinamikájának fenntartása csak a hatékonyság javításával érhető el. Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése éppen azt célozta, hogy a piac önszabályozó mechanizmusának bekapcsolásával, a vállalati jövedelemelvonás rendszerének normativitásával, egyszóval a jövedelmezőségi korlát megkeményítésével megszüntesse a gazdasági egységek általános expanzióját, és a hatékonyabb tevékenységek, vállalatok számára nagyobb fejlődési lehetőséget biztosítson.

A hatékonyság záloga: a piaci viszonyok erősítése

A termékminőség és -korszerűség, valamint a költségek, végső soron a vállalati munka hatékonyságának ellenőrzésére csak a piaci mechanizmus képes. A vállalat bővülési törekvése csak akkor valósulhat meg, ha minél nagyobb piacot tud megszerezni, illetve megtartani magának. Ennek útja pedig a termékek korszerűségé-

nek, megbízhatóságának növelése és természetesen a költségek leszorítása. A belső termelési és piaci monopolhelyzet megakadályozza a piac ilyen irányú hatásrendszerének kellő mértékű kialakulását. A monopolhelyzetben levő vállalat expanziós törekvése tehát nem csupán a piachoz való rugalmas alkalmazkodás és a termelés hatékonyabbá tétele révén érvényesülhet.

A piaci mechanizmus működése a vállalatok számára nemcsak megkeményíti a gazdálkodás feltételeit, s nemcsak folyamatos erőfeszítésre kényszeríti őket, hanem folyamatos információt is szolgáltat egy-egy tevékenység, vállalat hatékonyságáról, jövedelmezőségéről, egyszóval megteremti a gazdasági tisztánlátás lehetőségét. Ez utóbbi pedig *elengedhetetlen feltétele annak, hogy az állam gazdasági beavatkozása megalapozott legyen*, s az a kitűzött célok megvalósításának irányában terelje a gazdaságot. A szocialista gazdaságban a természetes kiválasztódással szemben egy tudatos, a népgazdaság egészének jelenlegi és jövőbeli érdekeit szem előtt tartó, fájdalommentesebb kiválasztást kell alkalmazni. Ahhoz, hogy a kiválasztás megbízható legyen, az azt megvalósító intézménynek (intézményrendszernek) rendelkeznie kell egyrészt olyan fejlesztési stratégiával, amelynek alapján — a gazdaság jövőbeli érdekeit is figyelembe véve — képes dönteni, másrészt megbízható információkkal kell bírnia a vállalatok mindenkori gazdálkodásának eredményességéről, hatékonyságáról.

Mindkét feltétel megkívánja a piaci mechanizmus működését. A hatékonyságot előtérbe állító gazdaságfejlődési periódusban a gazdaságpolitikának is szükségképpen változnia kell; a prioritások kijelölésekor sokkal nagyobb mértékben kell támaszkodnia a piac nyújtotta információkra.

A foglalkoztatás hatékonyságnövelésének lehetősége is alapvetően attól függ, mennyire erőteljesen érvényesül a gazdaságban az a tendencia, amely a termelőegységek, termelési tevékenységek hatékonysága alapján alakítja a vállalatok fejlődését, terjeszkedését. A beruházások allokációja döntően határozza meg a munkaerő-felhasználás hatékonyságát is. A munkaerőhiány felszámolása is alapvetően az alacsony hatékonyságú termelési tevékenységek, vállalatok munkaerő-lekötésének megszüntetésével mehet végbe. Ehhez képest a belső munkaerő-tartalékok mozgósítása a hatékonyság növelésében kiegészítő szerepet játszik.

Amíg a gazdaságban vannak pótlólagos, szabad munkaerőforrások, a termelésüket az átlagosnál gyorsabban növelő ágazatok különösebb nehézség nélkül találnak munkaerőt. Ha azonban a létszámbővítési lehetőségek a népgazdaság egésze számára korlátozottak, a gazdasági növekedést egyre inkább behatárolják a munkahelystruktúra minőségi változásai.

A bőséges munkaerőforrások időszakában is hiány mutatkozott nehéz fizikai munkát vállalókból, illetve rossz munkakörülmények között is dolgozni hajlandó munkásokból. Így elsősorban a műszaki szempontból igénytelen munkahelyek maradtak betöltetlenül, miközben a magasabb szakképzettséget feltételező munkahelyekre még túl sokan is jelentkeztek. A munkaerőhiány tehát alapvetően strukturális jellegű volt, ami „... olyan strukturális feszültségek jelent, amikor a munkahelystruktúra változása lemarad a munkaerőforrások alakulásához képest” ([9] 800. l.).

A jövőbeli munkaerőhelyzetünket meghatározó gazdasági tényezők

A foglalkoztatás strukturális feszültségeinek jövőbeli alakulását előre jelezve, abból kell kiindulni, hogy a gazdasági növekedés üteme az ezredfordulóig csak lényegesen szerényebb mértékű lehet, mint az 1970-es évek közepéig volt. Kevesebb lesz tehát a beruházás is. Ezt a tendenciát erősíti az a tény, hogy az életszínvonal

további tartós stagnálása, visszaesése a lakosság jelentős hányada számára a társadalmilag elfogadott létminimum alatti fogyasztást tenne csak lehetővé. Ezt elkerülendő, a lakossági fogyasztást a beruházások csökkenése árán is fenn kell tartani.

Ilyen körülmények között a beruházások elosztása döntően határozza meg, hogy a gazdaság intenzifikálása milyen mértékben és ütemben valósítható meg, s ennek alapján lehet-e gyorsítani a gazdasági fejlődést. A beruházások megoszlása enyhítheti vagy éppen ellenkezőleg: növelheti a foglalkoztatás strukturális feszültségeit.

A beruházások a munkahelystruktúra modernizálásának, a magasabb kvalifikáltságot igénylő munkahelyek létrehozásának legfontosabb forrásai. Az egyes népgazdasági ágak eszközigényüket, a munkahelyteremtés költségeit, továbbá a termelés műszaki színvonalára és hatékonyságára gyakorolt hatásukat tekintve is nagymértékben különböznek. Ha tovább is folytatódik a beruházások elosztásának utóbbi időben kialakult irányzata — amely az iparfejlesztésben előnyben részesítette a külgazdasági egyensúlyt javító importmegtakarító (elsősorban kitermelőipari) beruházásokat, és amely a jövőben a túlkorossá váló állóeszközök cseréjét (például a kohászatban, az építőanyag-iparban) jelentheti —, akkor a termelési szerkezet átalakulása lassú lesz, s a munkahelystruktúra érdemleges változására nem számíthatunk. Ez pedig a foglalkoztatás strukturális feszültségeinek további éleződését vonja maga után. A magasan képzett munkaerő számottevő része továbbra is kihasználatlanul marad, ugyanakkor az alacsony kvalifikáltságú munkaerő piacán a hiány nem mérséklődik. Elvileg fölvethető az is, hogy a főiskolai, egyetemi felvételi keretszámok nagymértékű csökkentésével állítsuk meg a strukturális feszültségek további növekedését. Ez azonban nemcsak számottevő társadalmi ellenállást váltana ki, hanem azzal is egyenértékű volna, hogy — esetleg több generáción keresztül is — a foglalkoztatottak között csökkenne a korszerű ismeretekkel rendelkező kvalifikált munkaerő aránya, pedig annak éppen az a funkciója, hogy a korábbiakhoz képest korszerűbb ismeretei révén járuljon hozzá a gazdaság intenzifikálásához, a gazdasági fejlődés meggyorsításához.

A foglalkoztatás strukturális feszültségeinek mérsékléséhez kedvezőbb feltételeket biztosítana a termelési szerkezet offenzívebb átalakítása, amely a feldolgozó ipar exportképességének fokozását helyezné előtérbe. Ez esetben a munkahelystruktúra változása gyorsabb lehetne, és a múltban alkalmazottól eltérő műszaki színvonalat honosíthatna meg. Ez a kvalifikált munkaerő iránti igényt növelné, és szükségessé válna a már kiképzett munkaerő egy részének szakmaváltása, át- és továbbképzése. (Ez a fajta fejlesztési politika tehát jelentős többletfeladattal is járna: a termelési szerkezet átalakítását megelőzően a munkaerő megfelelő felkészítéséről is gondoskodni kellene.)

A jövőben, amennyiben a gazdaságot az irányítási rendszer korszerűsítése révén sikerül racionálisabb működésre készíteni, a foglalkoztatás egyensúlyi helyzetére valószínűleg a beruházásokkal egyenértékű hatást gyakorol az alacsony hatékonyságú munkahelyek megszüntetése. A folyamat gyorsaságától függően kisebb vagy nagyobb mértékben jelennek meg azok a társadalmi és egyéni feszültségek, amelyek a kényszerű munkahely-változtatásból erednek. Ezen feszültségek enyhítésére, feloldására csak akkor lehet reményünk, ha az állam az eddigiekhez képest sokkal differenciáltabb eszköz- és intézményrendszert tud mozgósítani e célra. A széles körben működtetett át- és továbbképzési rendszer mellett szükség lehet a munkaerő kínálatának és keresletének állami befolyásolására is. A munkaerő kínálatának mérsékléséhez a szocializált szférán kívüli munkatevékenységek szélesebb körének társadalmi elismerése (például a családi pótlékok felemelése, a nagy családok anyák gondozó munkájának elismerése) révén vagy a bérek és

keresetek jelentősebb differenciálódása következtében a családokban mérsékelhető lenne a munkavállalási hajlandóság. Ugyanakkor az állami foglalkoztatáspolitikai célkitűzések megvalósítása szükségessé teheti azt is, hogy az állam munkahelyek teremtésével közvetlenül is befolyásolja a munkaerő-keresletet.

A foglalkoztatási célból létrehozott munkahelyek nemcsak a munkaerőpiac viszonylagos egyensúlyának megteremtéséhez és fenntartásához járulhatnak hozzá, hanem lehetőséget adnak a gazdaságban olyan szűk keresztmetszetek felszámolásához is, amelyek már a múltban is jelentős akadályai voltak a gazdasági fejlődés intenzív pályára való terelésének, illetve bizonyos alapvető fogyasztási igények megfelelő szintű kielégítésének. Az infrastruktúra fejlesztésével mindkét probléma megoldását elősegíthetjük; az a foglalkoztatás egyensúlyának kialakításához elsősorban a magasabb kvalifikáltsgú munkaerő iránti intenzív kereslete révén járulhat hozzá. Az infrastruktúra fejlesztése a jelenlegi alapvető gazdaságpolitikai célkitűzésekkel — elsősorban a külgazdasági egyensúly javításával — is összeegyeztethető, mert kevésbé importigényes, mint a többi területen végrehajtott beruházás, és közvetlenül irányítható, ellenőrizhető folyamat.

Az alacsony hatékonyságú munkahelyek megszüntetésének, a vállalati belső munkaerő-tartalékok felszámolásának a foglalkoztatási egyensúlyra gyakorolt hatását a foglalkoztatáspolitikai illetékességi körén belül az eddigiekben attól tettük függővé, hogy egyrészt milyen hatókörű át- és továbbképzési rendszert tudunk működtetni, másrészt a munkaerő kereslete és kínálata állami szintű befolyásolásának milyen lehetőségeit, eszközeit és módszereit alkalmazzuk. Nem hagyható azonban figyelmen kívül az sem, hogy a felszabaduló munkaerő egy részének át- és továbbképzése az egyén részéről akadályokba is ütközhet (alapvető ismeretek hiánya, magas életkor stb. következtében). Számolnunk kell továbbá azzal is, hogy a vállalatok elsősorban a nem kielégítő teljesítményt nyújtó dolgozóktól igyekezzenek megszabadulni, közöttük azoktól, akik a megnövekedett munkahelyi elvárásoknak, követelményeknek munkakultúrájuk (legtöbbször deviáns életmódhoz kapcsolódóan) alacsony színvonala miatt képtelenek megfelelni. Nyilvánvaló, hogy e réteg problémáinak megoldása sokkal összetettebb társadalmi feladat, és még komoly erőfeszítések esetén sem számíthatunk rövid távon érezhető eredményekre. Fontosabb ennél azonban az, hogy e réteg bővített újratermelődését megakadályozzuk.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a foglalkoztatás gyors bővülése természetes következménye volt Magyarországon az elsődleges gazdaságpolitikai célkitűzéseknek és az ezeknek megfelelő gazdasági mechanizmusnak. A foglalkoztatás nem kielégítő hatékonysága is alapvetően az előzőkből következik, vagyis a foglalkoztatás hatékonyságának növelése is csak a gazdaságirányítási rendszer reformja következetes megvalósításának eredményeként képzelhető el. A foglalkoztatáspolitikára hárul azonban az a feladat, hogy egyrészt felmérje a munkaerővel való hatékonyabb gazdálkodás következményeit, másrészt létrehozza és működtesse azon eszközöket, intézményeket, amelyek alkalmasak a foglalkoztatás strukturális feszültségeinek mérséklésére. Az állami foglalkoztatáspolitikai megkésített intézkedései, illetve a szükséges lépések hiánya azt a veszélyt hordozzák, hogy a gyakorlatban a teljes foglalkoztatás mennyiségi vonatkozása marad a meghatározó a hatékonysággal szemben. Az állami intézkedések megalapozottságához nagymértékben hozzájárulna, ha a strukturális változások hosszabb távú stratégiáját a munkaerő-igény oldaláról is kimunkálnák.

Hivatkozások

- [1] *Antal István*: Vállalati érdekeltség és munkaerő-gazdálkodás. Közgazdasági Szemle, 1968. 9. sz.
- [2] *Berettyán László—Timár János*: Magyarország munkaerőhelyzete 1961 és 1971 között. Közgazdasági Szemle, 1963. 11. sz.
- [3] *Bródy András*: A hóvégi hajrá és gazdasági mechanizmusunk. Közgazdasági Szemle, 1956. 7—8. sz.
- [4] *Fonal Sándor*: A foglalkoztatottság időszerű kérdései. Közgazdasági Szemle, 1956. 11—12. sz.
- [5] *Görög László*: A mezőgazdaság munkaerőhelyzete és a távlati tervezés. Közgazdasági Szemle, 1956. 6. sz.
- [6] *Hetényi István*: Második ötéves tervünk. Közgazdasági Szemle, 1959. 10. sz.
- [7] *Iván Pál*: A foglalkoztatottság várható alakulása 1970 végéig. Közgazdasági Szemle, 1968. 2. sz.
- [8] *Keynes, J. M.*: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.
- [9] *Kovács János*: Teljes foglalkoztatás és munkaerőhiány. Közgazdasági Szemle, 1974. 7—8. sz.
- [10] *Munkácsy Ferenc*: A teljes foglalkoztatás elve és érvényesülésének egyes vonásai a gyakorlatban. Munkaügyi Szemle, 1975. 1. sz.
- [11] *Pogány György*: Foglalkoztatáspolitikai és munkaerő-gazdálkodás. Kossuth Könyvkiadó, 1969.

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtára mint országos jellegű tudományos szakkönyvtár és országos közgazdasági információs központ, tájékoztatási szolgáltatásaival segítséget nyújt az elméleti és gyakorlati közgazdászoknak a közgazdasági szakirodalomban való eligazodáshoz.

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLDI KÖZGAZDASÁGI IRODALOMBÓL
„A” sorozat, REFERÁTUMOK, 1956

Havonta megjelenő, szöveges tájékoztató kiadványunk fő rovatai: elméleti kérdések, politikai gazdaságtan, makrogazdasági és nemzetközi gazdasági kérdések, vállalati gazdaságtan, oktatás- és tudománygazdaságtan. A világ 32 országából könyvtárunkba beérkezett külföldi folyóiratcikkekből, könyvekből válogatjuk ki magyar nyelvű ismertetésre az érdeklődésre számotartó anyagokat. Évente közel 500 referátumot közlünk a kiadvány 12 számában.

A füzetek éves név-, főrovat szerinti, folyóirat- és tárgymutatóját mellékletben jelentjük meg.

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLDI KÖZGAZDASÁGI IRODALOMBÓL
„B” sorozat, BIBLIOGRÁFIA, 1969

A világ minden tájáról könyvtárunkba — a kiadvány megjelenését megelőző 1-2 hónapban — beérkezett könyvek, folyóiratcikkek, nyersfordítások és egyéb dokumentumok havi bibliográfiája. Évente több mint 10 ezer tételet tartalmaz. Valamennyi szám végén szerzői és címmutató, továbbá a tartalmi visszakeresést biztosító tárgymutató található. A 7. szám az előző évben magyar fordításban megjelent könyvek jegyzékét, a 12. szám a nyersfordítások kumulált jegyzékét közli függelékben.

Külföldre csereként igényelhető
Az „A”- és „B”-sorozat évi előfizetési ára: 1000,— Ft

Felvilágosítás és megrendelés:
1093 Budapest IX., Zsil u. 2. II. 223. Tel.: 179-377.

Gazdasági folyamataink „nyitottságának” statisztikus elemzése

Postáné Vellai Györgyi—Veliczky József

A külkereskedelmi egyensúly hiánya miatt fokozódó gazdasági nehézségeink elensúlyozására a központi gazdaságirányítás visszafogja a belső felhasználást, ösztönzi a konvertibilis elszámolású kivitel növelését és az importigényesség mérséklését. Az 1979 óta érvényesített politika megállította a külföldi eladósodási folyamatot, konvertibilis viszonylatú¹ külkereskedelmi mérlegünk aktívumot mutat, amiben a belső felhasználás, mindenekelőtt a felhalmozás mérséklése játszik meghatározó szerepet. Az export növelésében nem sikerült jelentős eredményeket elérni. A magyar gazdaság múltbeli fejlődésének, a gazdasági növekedés külső feltételektől való függésének számszerű elemzése alapján nem meglepő, hogy exportösztönző intézkedéseink nem bizonyultak elég hatásosnak. Ennek egyik legfontosabb — ha nem is egyetlen — oka a nyolcvanas évek elején bekövetkezett világméretű recesszió.

Ma már általánosan elfogadott az a nézet, hogy a magyar gazdaság fejlődése jelentős mértékben függ a nemzetközi környezet, a külső politikai és gazdasági feltételek alakulásától. A világ gazdaságban, de mindenekelőtt fő külkereskedelmi partnereinknél lejátszódó folyamatok fontos szerepet játszanak hazánk gazdasági fejlődésében. A nemzetközi gazdasági környezet közvetlenül a külgazdasági kapcsolatainkat érinti, közvetetten azonban befolyásolja a termelés növekedését, az elosztható erőforrások nagyságát, ezeken keresztül pedig a termelőerők fejlődését és az életszínvonal emelésének lehetőségeit is. Annak ellenére, hogy a világ-gazdaságtól való függésünk általánosan elfogadott tény, e kapcsolat számszerű vizsgálatára viszonylag kevés példa akad. Számításaink célja az volt, hogy a meghatározó szerepet játszó külső tényezők hatását vizsgálva, részletesebb képet adjunk e kapcsolatrendszeréről.

A világpiac ár- és volumenhatásai a fejlett tőkés- és a fejlődő országokkal folytatott külkereskedelmünkben közvetlenebbül érezhetők, mint a KGST-n belül, ahol áttételesen, sokszor késleltetetten érvényesülnek. Ezért a külső piaci hatások elemzésénél célszerű különválasztani a rubel és a nem rubel elszámolású külkereskedelmet.

E tanulmányunkban a tőkés külkereskedelmi forgalmunkat és a legfőbb nyugat-európai partnereink fejlődését, konjunkturális helyzetét jellemző néhány gazdasági kategória közötti sztochasztikus kapcsolatot vizsgáljuk. A főbb eredmé-

¹ A továbbiakban a konvertibilis valutákban elszámolt külkereskedelmi forgalmunkat az egyszerűség kedvéért „tőkés külkereskedelmünknek” nevezzük.

nyek ismertetése előtt célszerűnek tartjuk röviden bemutatni az alkalmazott módszereket és az elemzés alapját képező különböző modellszámításokat. Tanulmányunk túlnyomó részét e számítások eredményeinek összehasonlító *elemzése*, a feltárt összefüggések részletesebb *közgazdasági interpretálása* teszi ki. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy következtetéseink megfogalmazásához a számítási eredmények több esetben csak kiindulópontul szolgáltak. Állításaink igazolásához, alátámasztásához (amelyek néhány esetben szinte hipotézis jellegűek) felhasználtuk azokat az ismereteinket is, amelyeket a kapcsolódó közgazdasági irodalom tanulmányozásából merítettünk. Mindvégig törekedtünk arra, hogy számítási eredményeinket összevessük a közgazdasági gondolkodásban megtalálható különféle véleményekkel, álláspontokkal, következtetésekkel.

Az elemzés eszközei

Az alkalmazott módszerek

Ahhoz, hogy az egyes gazdasági folyamatok múltbeli alakulását megismerjük, idősoraitak kell elemeznünk. Kézenfekvő ez az állítás, ha az idősorokat úgy tekintjük, mint a gazdaságban ténylegesen végbemenő folyamatok időbeli kölcsönhatásainak, fejlődésének valamely vetületét. Az idősorokból — alkalmas módszerek segítségével — értékes információkat nyerhetünk nemcsak az egyes folyamatok alakulására, hanem kölcsönhatásaikra, feltételezett összefüggéseikre is. A matematikai statisztika modern idősoreleméleti módszerei főleg az egyes idősorok saját, belső sztochasztikus fejlődési tendenciáinak feltárására alkalmasak, de kevésbé építenek az idősorok egymás közti kapcsolataira.

Ha valamely adott idősorrendszerből egy-egy kategória idősorát kiemeljük és önmagában elemezzük, könnyen elveszíthetjük azokat az információkat, amelyek a többi folyamattal alkotott kölcsönhatásokban nyilvánulnak meg. E *kölcsönhatások*, sztochasztikus kapcsolatok feltárására a közismert korrelációs- és regressziószámítás módszere mellett egy új több változós matematikai statisztikai eljárást, a dinamikus faktoranalízist használtuk fel. A *dinamikus faktoranalízist* Bánkóvi György, Veliczky József és Ziermann Margit dolgozták ki.² A módszer lényege, hogy a modellszámításba vont kategóriák idősoraiból (az ún. alapváltozókból) speciális, alkalmasan megválasztott transzformációk segítségével olyan változókat, „rendszerváltozókat” hozunk létre, amelyek az alapváltozók statikus és dinamikus struktúrájának lényeges jellemzőit sűrítik magukba.³ Ezeket a rendszerváltozókat nevezzük dinamikus faktoroknak, a dinamikus faktorok késleltetett struktúráját leíró autoregresszív egyenleteket, valamint az alapváltozóknak a dinamikus faktorokkal kifejezett lineáris regressziós egyenleteit pedig együttesen dinamikus faktormodellnek.

A modellszámítások

Néhány nyugat-európai nemzetgazdaság és a magyar gazdaság fejlődése közötti sztochasztikus kapcsolat vizsgálatát az alábbi számítások eredményeire alapoztuk:

a) Tőkés külkereskedelmünk dinamikus faktormodellje

E modellszámítások során külső (nem magyar) gazdasági kategóriák és a magyar tőkés export és import árufőcsoportos kategóriáinak 1960—1979 közötti folyóáras

² Ezt a modellépítési eljárást az eddigiekben már többféle idősorrendszerre alkalmazták. Rövid matematikai leírása megtalálható a [4]-ben.

³ Az utóbbi években a nemzetközi szakirodalomban is találkozhatunk hasonló törekvésekkel ([5], [9]).

idősorait vettük figyelembe. A modellezés célja a tőkés külkereskedelmi forgalom alakulását befolyásoló külső gazdasági tényezőket is magukba sűrítő rendszer-változók, az ún. *külgazdasági dinamikus faktorok* kiszámítása volt.⁴ A külső gazdasági kategóriákat legfontosabb nyugat-európai külkereskedelmi partnereink — Ausztria, Franciaország, az NSZK, Olaszország — néhány makrogazdasági kategóriája (GDP, bruttó beruházás, készletváltozás, export, import és ipari termelés), valamint a Közös Piac egészére vonatkozó hasonló típusú kategóriák képezték. A világkereskedelem alakulását az export-import „világ összesen” idősorai képviselték. A tőkés külkereskedelmünk kategóriáit, jelölésükkel együtt az 1. sz. függelék, a külső változókat a 2. sz. függelék tartalmazza. A vizsgált változórendszer két csoportra osztottuk: hazánk külső gazdasági környezetét jellemző változókra és a hazai külgazdasági kategóriák csoportjára. A külső gazdasági környezetet jellemző változókat a magyar gazdaság szempontjából exogénnek tekintettük. A dinamikus faktoranalízis modellépítési szerkezete lehetővé teszi az endogén és az exogén változók megkülönböztetését oly módon, hogy a dinamikus faktorokat alkotó változókat csak az egyik csoportból (a külső változókból) választjuk, míg a faktorokkal csak a másik csoport kategóriáit (a hazai változókat) magyarázzuk. Az ily módon kiszámított dinamikus faktorokat a továbbiakban *külgazdasági dinamikus faktoroknak* nevezzük (KF1, KF2, KF3).

b) *A nyugat-európai nemzetgazdaságok dinamikus faktormodelljei*

Elemzéseink során néhány esetben azokra a modellszámításokra is támaszkodtunk, amelyek részletes leírása a [4] tanulmányban található. E számítások 16 európai nemzetgazdaság makroidősoraira terjednek ki. Mindegyik országra ugyanazoknak a közgazdasági kategóriáknak nemzeti valutában kifejezett folyó áras, az 1953-tól 1979-ig terjedő időszakot felölelő nemzeti idősorai képezték a számítások adatbázisát. Valamennyi nemzetgazdaság esetében négy-négy dinamikus faktort számítottunk ki, amelyeket a továbbiakban *nemzetgazdasági dinamikus faktoroknak* nevezünk. A kétfajta számítás közös időszakra vonatkozó eredményeinek összehasonlító elemzésében Ausztria, az Egyesült Királyság, Franciaország, az NSZK és Olaszország első és harmadik dinamikus faktorát használtuk fel.

c) *Belső gazdasági folyamataink és a külgazdasági dinamikus faktorok sztochasztikus kapcsolatai*

Regressziószámítás segítségével azt vizsgáltuk, hogy a külgazdasági dinamikus faktorok mozgása milyen sztochasztikus kapcsolatban van néhány hazai mikro-gazdasági folyamat idősorával. A regressziós egyenletekben magyarázott változóként szereplő hazai kategóriákat rövidített jelölésükkel együtt a 3. sz. függelék tartalmazza.

Tőkés külkereskedelmünk empirikus mozgásformái 1960 és 1979 között

Általános fejlődési tendenciák — az első külgazdasági dinamikus faktor (KF1)

Tőkés export-import kategóriáink alakulását a vizsgált időszakban gyors növekedés jellemezte. Úgy tűnik, hogy a kiszámított első külgazdasági dinamikus faktor (KF1) ehhez a gyors fejlődéshez igazodik. Bár egy-egy dinamikus faktor

⁴ A számítási eredményeket részletesen tartalmazza a [13] tanulmány.

konkrét értékeit interpretálni meglehetősen nehéz feladat, annyi bizonyos, hogy időbeli alakulásuk, gyorsabb vagy lassúbb növekedésük mögött a vizsgálatba bevont kategóriák együttes mozgásának dinamikája húzódik meg. A KF1 1960—1979 közötti évi átlagos növekedési üteme 9,4 százalék, ami azonban nem egyenletes az egész időszakban, amit az 1. sz. táblázat adatai is tanúsítanak.

1. sz. táblázat

Az első külgazdasági dinamikus faktor
átlagos növekedési ütemei

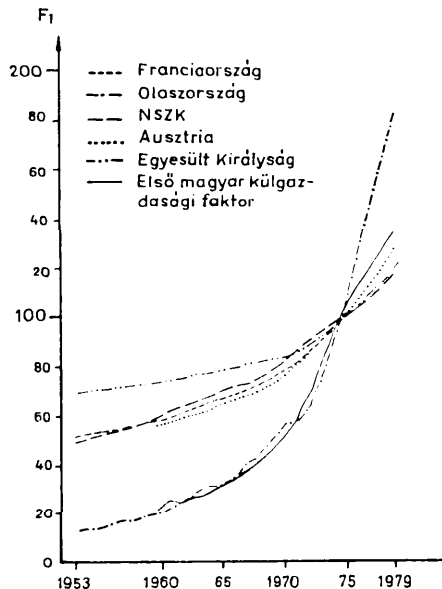
Részidőszakok	Százalék
1960—65	7,9
1966—70	9,3
1960—70	8,6
1971—75	15,1
1976—79	7,3

Az 1. sz. ábrán a KF1, valamint néhány nyugat-európai nemzetgazdaság 1975-re normált első dinamikus faktorának pályáit láthatjuk.⁵ Összehasonlítva e pályákat, azt tapasztaljuk, hogy az első magyar külgazdasági faktor 1976-ig leginkább az olasz első dinamikus faktor mozgásához hasonlít.

Az egyenletes, exponenciális jellegű fejlődés menetében a hetvenes évek so-

1. sz. ábra

Első dinamikus faktork

⁵ A normálást úgy végeztük el, hogy mind a KF1, mind a nemzeti első dinamikus faktork idősorait saját 1975. évi értékükkel osztottuk el.

rán két töréspont figyelhető meg. Az első töréspont egy gyorsabb növekedés kezdete. A gyorsulás a nyugat-európai nemzetgazdaságok pályáján is megfigyelhető. Feltehetjük ezért, hogy a magyar külkereskedelemnek a hetvenes évek elején tapasztalt megélénkülését egy külső konjunkturális fejlődés is segítette. 1973-tól a világpiacon árák gyors növekedése tükröződik a KF1 ábráján. 1976-tól ütemcsökkenés következik be, ami a francia első faktoron kívül a többi nyugat-európai első dinamikus faktor pályáján ebben az időszakban nem figyelhető meg. A faktorpályák összehasonlításán kívül olyan regressziós elemzéseket is végeztünk, amelyeknek eredményei azt tanúsítják, hogy az egyes nemzetgazdaságok első dinamikus faktorai és Magyarország tőkés külkereskedelmének kategóriái, valamint más hazai makrokategóriák idősorai között meglehetősen szoros egyidejű és késleltetett sztochasztikus kapcsolat áll fenn. Az első dinamikus faktor és a hazai külkereskedelmi kategóriák sztochasztikus kapcsolatát a 2. sz. táblázat tartalmazza.

2. sz. táblázat

Az első külgazdasági dinamikus faktor és néhány tőkés külkereskedelmi kategória közötti egyidejű korrelációs együttható

	EXT2	EXT3	EXT4	EXT5	EXT
KF1	0,980	0,982	0,992	0,960	0,992
	IMT2	IMT3	IMT4	IMT5	IMT
KF1	0,980	0,974	0,970	0,930	0,984

3. sz. táblázat

Az első külgazdasági dinamikus faktor és néhány hazai folyamat közötti egyidejű korrelációs együttható

	NNT	LFO	ÜB	GDP	BER
KF1	0,992	0,993	0,991	0,991	0,991

A 2. sz. táblázatban található magas korrelációs együtthatók alapján arra következtethetünk, hogy az első külgazdasági dinamikus faktor meghatározó szerepet játszik az egyes külgazdasági kategóriák regressziós egyenleteiben.⁶ Ugyancsak szoros kapcsolat mutatható ki a KF1 és egyes belső gazdasági folyamatok között. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

Azt állíthatjuk tehát, hogy az első külgazdasági dinamikus faktor leírja, tükrözi azokat az általános tendenciákat, mozgásformákat, amelyeket az egyes belső és külgazdasági kategóriák idősorai tartalmaznak. Természetesen az egyes belső és külgazdasági kategóriák idősorai az általános tendenciáktól eltérő dinamikus sajátosságokkal is rendelkezhetnek. Ezért fontosnak tartjuk az ún. reziduális idősorok elemzését és a reziduumok alapján további rendszerváltozók kiszámítását.

⁶ Lásd a 4. sz. függelékét.

A második dinamikus faktorról (a KF2-vel) azokat a további közös mozgási tendenciákat kívánjuk megragadni, amelyeket a KF1 „kiszűrése” után még az idősorok, azaz az ún. elsőrendű reziduális változók idősorégyüttese tartalmaz.⁷

Egyéb külső hatások — a második külgazdasági dinamikus faktor (KF2)

A hazai külgazdasági kategóriák mozgásának egy további indikátorát gondoljuk megtalálni a *második külgazdasági dinamikus faktorban* (KF2). A 2. sz. ábrán megfigyelhetjük, hogy a KF2 pályája meglepően hasonlít a nyugat-európai nemzetgazdaságok dinamikus faktormodelljeiben meghatározott egyedi (nemzeti) *harmadik dinamikus faktorok* által leírt pályákhoz. A KF2 görbéje a kezdeti (csaknem) stagnálás után 1969-től lassan csökkenni kezd, 1971-ben előjelet vált (pozitívból negatívba megy át), minimumát 1973-ban veszi fel, majd 1976-tól ismét pozitívvá válik. Minthogy a KF2 együtthatójának előjele a legnagyobb hányadot képviselő részkategóriák és az összes tőkés export- és importkategoria regressziós egyenletében negatív,⁸ a KF2 negatív értékei e kategóriák becsült értékei növekedéséhez járulnak hozzá. Valóban: tőkés exportunk 1971—1973 között 19—20, míg az importunk valamelyest kisebb mértékben, 12—13 százalékkal nőtt. 1974—1975-ben tőkés importunk évi 27—28 százalékkal nőtt, exportunk növekedése viszont az előző időszakhoz képest csökkent.

Ismert tény, hogy a világkereskedelmi tendenciákban az 1970-es évek elején bekövetkezett változások egyik legjelentősebb oka az 1973—1974. évi világpiacon árobbanás volt, amelyet követően a nyugat-európai nemzetgazdaságokban részben az árobbanás által kiváltott, de egyéb okokkal is magyarázott válságjelenségek mutatkoztak.⁹ A Közös Piac exportja változatlan áron 1974-ben csak 1,8 százalékkal nőtt, 1975-ben pedig 1,2 százalékkal csökkent. Kivitelünk alakulásának szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bír a Közös Piac importjának alakulása. A Közös Piac importvolumene 1974-ben 2,4 százalékkal nőtt, 1975-ben 4,8-del csökkent. Úgy véljük, hogy a nemzetgazdasági harmadik dinamikus faktorok mély hulláma ennek a válságjelenségnek a sűrített információit hordozza magában. (Lásd a 2. sz. ábrát.)

A vizsgált tőkés nemzetgazdaságok harmadik dinamikus faktorainak mélypontja 1973 és 1975 között van. Azt is megfigyelhetjük, hogy e dinamikus faktorok alakulásában és a szóban forgó nemzetgazdaságok egyes makrokategóriáinak mozgásában hasonló tendenciák fedezhetők fel. Minthogy a harmadik dinamikus faktorok általában pozitív előjellel szerepelnek ezen kategóriák regressziós egyenleteiben, azokban az időpontokban, amelyekben e dinamikus faktor csökken, az egyes makrokategóriák növekedési üteme is csökken, és megfordítva. 1974—1975-ben Nyugat-Európa nemzetgazdaságaiban általában csökken a GDP, az export, a lakossági fogyasztás, amit a harmadik dinamikus faktor negatív irányú hullámában figyelhetünk meg. 1976-ban, a válságból való átme-

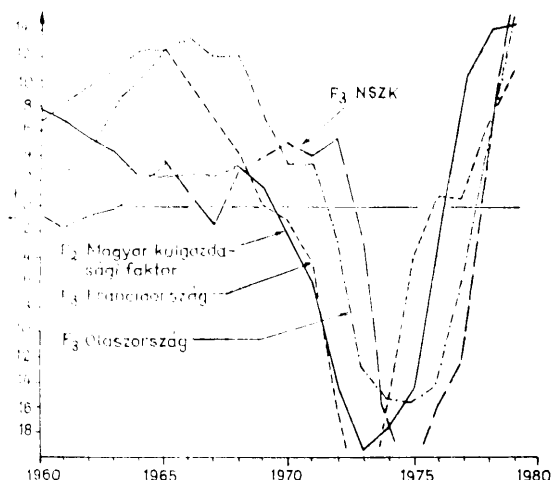
⁷ Különböző mozgási sajátosságoknak reziduális idősor alapján történő elemzésével másutt is találkozhatunk az irodalomban (például [12]). A dinamikus faktormodellben az elsőrendű reziduális idősorokat úgy kapjuk meg, hogy minden kategória eredeti idősorából az idősorok az első dinamikus faktorra vonatkozó regressziós becsülését kivonjuk (ezt nevezzük „kiszűrésnek”). Az elsőrendű reziduális idősorokból számított dinamikus faktor az eredeti idősorrendszer második dinamikus faktora, és így tovább.

⁸ Lásd a 4. sz. függelékét.

⁹ Az 1974—1975. évi világ gazdasági válság tényleges okait illetően közgazdászaink között érdekes vita zajlott le ([8], [10], [11], [15]). A vitában elhangzott gondolatok hasznos segítséget nyújtottak elemzéseinkhez.

2. sz. ábra

A második magyar külgazdasági faktor és a harmadik nemzetgazdasági faktorok

neti kilábaláskor ugyanezen kategóriák növekedési üteme megugrik, a harmadik dinamikus faktor pedig előjelet vált, s hirtelen nagy pozitív értéket vesz fel.

Mint hogy a KF2 és a harmadik dinamikus faktorok pályái *hasonlóképpen* alakulnak, és ez utóbbiakban az 1974—1975. évi válság tünetei is tükröződnek, joggal tehetjük fel, hogy a KF2 mozgása is *összetett hatások* eredője: a nyugat-európai válság tőkés külkereskedelmünkre gyakorolt hatásainak egy részét is magába sűríti. Exportunk 1974—1975-ben bekövetkezett visszaesésében valószínűleg ez a hatás figyelhető meg.

Megvizsgáltuk, hogy a KF2-ben sűrűsödő hatások hogyan érvényesülnek a magyar gazdaság belső fejlődésében. Azt találtuk, hogy a KF2 egyidejűleg nem szignifikáns sem a termelés, sem a belső felhasználás kategóriáiban, ami — feltehetően — azt az ismert tényt támasztja alá, hogy a nyugat-európai árrobbanás és válság *nem egyidejűleg hatott* (pontosabban nem engedték azonnal hatni) a magyar belső gazdasági fejlődésre. Ellenkezőleg: 1974-ben egy belső felhalmozási csúcs alakult ki, ami természetesen csak fokozta a tőkés külkereskedelemben egyébként is bekövetkező veszteségeket.

A külső kereslet és a belső felhalmozás két fontos tényező tőkés külkereskedelmünk vizsgálatában, ezért az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy szerepüket a vizsgált időszak egészében elemezzük.

A külső keresleti tényezők szerepe tőkés exportunk ciklikus mozgásában

Ha megvizsgáljuk a tőkés exportunk és importunk kategóriáinak elmúlt húsz évben leírt pályáját, aszinkron jellegű ciklikus mozgásokat figyelhetünk meg. Tekintsük a 4. sz. táblázatot, amely úgy készült, hogy összehasonlítottuk az export és az import éves növekedési ütemeit, és kiemeltük a maximum- és a minimumhelyeket.

A ciklikus mozgás menetét általában a magyar felhalmozási ciklus alakulásával magyarázzák ([1], [6], [7], [12]), és kevésbé foglalkoznak a külső tényezők

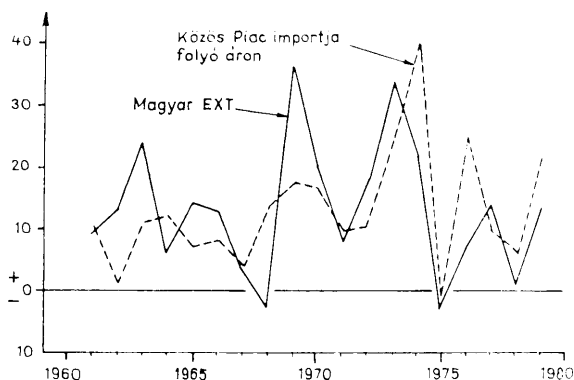
Az export és az import növekedésének minimum- és maximumhelyei

Export		Import	
maximum	minimum	maximum	minimum
1963	1961	1961	1962
1965—1966	1964	1963—1964	1965
1969	1968	1966	1968
1973	1971	1970	1972
1977	1975	1974	1975
1979	1978	1977—1978	1979

szerepével. Tőkés exportunk és a Közös Piac összes importjának éves növekedési ütemeit tekintve azt látjuk, hogy kivitelünk alakulása nem volt független partnereink importkeresletének növekedési ütemétől.

A 3. sz. ábrán látható ciklikus mozgásokat alapvetően két konjunktúraérzékeny, arányukat tekintve jelentős árucsoport — az agrárexport és a nyersanyag-, félkésztermék-kivitel — mozgása határozza meg.

3. sz. ábra

A magyar tőkés export és a Közös Piac összes importja
(Az éves növekedési ütem százalékban)

Elgondolkodtató az a tény, hogy 1974-ig tőkés exportunk ciklikus mozgásának kilengései sokkal nagyobbak, mint a Közös Piac importjának éves növekedési ütemeinél tapasztalt eltérés. Ezt részben a kis forgalom, részben a konjunktúraérzékeny árucsoportok túlnyomó aránya okozhatta. A hetvenes évek második felében exportunk évi növekedési üteme tartósan a Közös Piac importnövekedési üteme alatt maradt, ami exportpozícióink gyengülésére, az alacsonyabb árfekvésű termékek nagyobb arányára utal. Egyes években, így 1964-ben, 1968-ban és 1977-ben ellentétes mozgást figyelhettünk meg, ami feltehetően elsősorban belső hatásokkal, folyamatokkal, intézkedésekkel magyarázható.

A belső felhalmozási kategóriák és a tőkés export kapcsolata

Az előzőkben bemutatott mozgások és a belső felhalmozás kapcsolatának vizsgálatában célszerű különválasztani az egyidejű és a késleltetett kapcsolatokat. Az egyidejű kapcsolat elemzésekor fő kérdésünk az volt, hogy milyen mértékben

kapcsolódnak belső kínálati tényezők tőkés exportunk ciklikus mozgásához. Úgy találtuk, hogy a belföldi felhasználás, ezen belül a befejezetlen beruházás és a készletek általában az exporttal ellentétes ciklus szerint alakultak. Ebből arra lehet következtetni, hogy tőkés exportunkat kínálati oldalról inkább az elosztás révén alapoztuk meg. Jó konjunktúra, kedvező értékesítési feltételek esetén tőkés kivitelünk a belső felhasználás, néha a szocialista exportunk rovására növekedett dinamikusabban. Rossz külpiaci feltételek között gazdaságirányításunk minden erőfeszítése ellenére sem sikerült növelni eladásainkat.

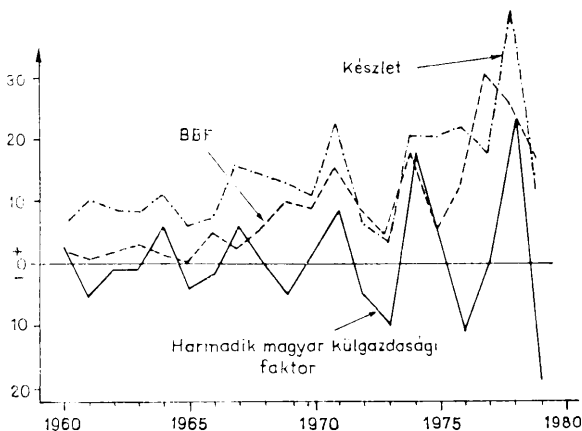
*A belső felhalmozási kategóriák és a tőkés import kapcsolata —
a harmadik külgazdasági dinamikus faktor (KF3)*

A külső piacokon rendszerint túlkínálat volt. Behozatalunk mennyiségi változását tehát külső piaci korlátok közvetlenül általában nem befolyásolták. Bár külső tényezők nem indokolták, importunk fejlődése sem volt egyenletes, nagyobb kilengéseket mutatott a tőkés exportunk ciklikus mozgásánál is.

Az általunk kiszámított *harmadik külgazdasági dinamikus faktor* jól leírja az egyes importkategóriák ciklikus mozgását. (Lásd a 4. sz. függelékét.) Ha a faktor értékeit mínusz egygel megszorozzuk, az így kapott görbe követi a *tőkés külkereskedelmi egyenleg* ingadozását is. A KF3 *szignifikáns a befejezetlen beruházás és a készletfelhalmozás regressziós egyenletében*. A KF3 és a belső felhalmozási ciklusok közötti szoros kapcsolat a 4. sz. ábrán is nyomon követhető.

4. sz. ábra

A belső felhalmozás alakulása (évi növekedési ütem) és a harmadik magyar külgazdasági faktor

A készletfelhalmozásra és a befejezetlen beruházások felhalmozására 1968-tól hasonló jellegű ciklikus mozgás volt jellemző. A befejezetlen beruházások csúcsai általában az előző évek gyorsan növekvő beruházásainak következtében alakultak ki. A befejezetlen beruházási csúcsok rendszerint készletfelhalmozási csúcsokkal párosultak. Ez arra vezethető vissza, hogy vagy ugyanabban az évben, vagy az előző évben a tőkés import növekedési ütemében is lokális maximumot figyelhetünk meg. Mivel tőkés kivitelünk nem követte importunk növekedését, ezekben az években jelentősen romlott tőkés külkereskedelmi mérlegünk egyenlege. A külkereskedelmi egyenleg javítása céljából a központi gazdaságirányítás intézkedéseket hozott a belső — elsősorban a beruházási — kereslet csökkentésé-

re. Egyidejűleg importot csökkentő és exportot növelő intézkedéseket fogantatóítottak. Az intézkedések az import alakulását szignifikánsan befolyásolták, az exportban a külpiaci feltételektől függően változott hatásuk. Részben ezzel magyarázható az is, hogy az egyenleg évenként változó mozgása sokkal szorosabb kapcsolatban volt az import alakulásával, mint az export mozgásával. A gazdasági vezetés restriktív politikája eredményeképpen a felhalmozás visszaesett, a tőkés import növekedési üteme jelentősen mérséklődött, javult a konvertibilis valutában elszámolt külkereskedelmünk egyenlege.

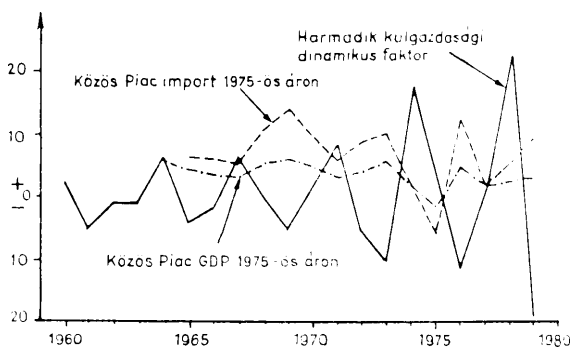
Belső és külső ciklusok

A magyar gazdaságban megfigyelhető hullámzó mozgás természetéről, okairól az utóbbi években sok tanulmány jelent meg ([2], [6], [7], [12], [14]), amelyek elsősorban e ciklikus mozgás belső mozgatórugóival foglalkoznak. Mi azt vizsgáljuk, hogyan, milyen tényezőkön, kategóriákon keresztül hat a nyugat-európai gazdaságok ciklikus ingadozása a magyar gazdaság fejlődésére.

Vizsgáljuk meg ezek után a nyugat-európai ciklikus mozgást leginkább jellemző két változatlan áras kategória és a KF3 kapcsolatát! Az 5. sz. ábrán látható, hogy a KF3 ciklusa és a külső ciklusok többé-kevésbé ellentétesen alakultak.

5. sz. ábra

A külső és a belső ciklusok alakulása
(évi növekedési ütem)

A növekvő külső kereslet az 1961., 1965. 1969. években és 1972—1973-ban a belföldi felhalmozás mérséklődésére támaszkodva eredményezett gyors exportnövekedést. Ez történt 1979-ben is. A belső felhalmozási csúcs éveiben a külső dekonjunktúra önmagában is visszaesést okozott volna az exportban, a belső folyamatok a negatív hatást csak felerősítették.

A felhalmozási kategóriáknak és velük együtt a tőkés importnak a nyugat-európai konjunktúrával ellentétes mozgása önmagában szerencsésnek mondható. Előnyeit azonban csak akkor tudtuk volna igazán kihasználni, ha tudatosan számoltunk vele a gazdaságirányításban. Az elmúlt időszak elemzése szerint nem ez történt. Rendszerint késéssel jutottunk a fellendülés, piacbővülés előnyeire, és általában nem tudtuk teljes mértékben kihasználni őket. A külső keresleti viszonyok rosszabbodása következtében pedig gyorsan ki is szorultunk a tőkés piacokról, sokkal gyorsabban, mint amit a külső dekonjunktúrával magyarázni lehetne. Ez olyan ismert okokra vezethető vissza, mint a periférikus piaci pozíció, a gyenge versenyképesség. Abból a tényből, hogy a belső felhasználás csökkentési és esetenként a tőkés export konvertálási szándéka csak akkor volt sikeres, ha a

belső intézkedéseket a külső konjunktúra fellendülése segítette, arra lehet következtetni, hogy ez az út önmagában nem nyújt megfelelő perspektívát. Ma már általánosan elfogadott, hogy a konjunktúraérzékenység egyik alapvető oka a kínálati szerkezetben rejlik. Túl nagy a nyersanyag jellegű árucikkek, a közepes minőségű, alacsony feldolgozottságú termékek aránya, amelyek kivitele esetenként termelési vagy keresleti korlátba ütközik. A megoldást tehát mindenképp a termelési szerkezet átalakításában, a külső keresleti viszonyokhoz rugalmasan alkalmazkodó vállalati munka megteremtésében kell keresnünk. A rugalmas alkalmazkodás egyik feltétele a világgazdasági információk gyors feldolgozása, valamint az ezek alapján idejében hozott helyes döntések. Ezek a döntések elősegíthetik a magyar gazdaság számára kedvező külső hatások kihasználását, illetve enyhíthetik a kedvezőtlen jelenségek következményeit.

Az elmúlt időszak gazdasági fejlődését, a gazdasági növekedés külső feltételektől való függését dinamikus faktoranalízis felhasználásával és regressziós egyenletek segítségével vizsgálva megállapítható néhány, a múltban érvényesült sztochasztikus összefüggés. Kimutatható, hogy Nyugat-Európa gazdasági fejlődése és a magyar tőkés külkereskedelmi kategóriák között szoros egyidejű és késleltetett kapcsolat áll fenn. Tőkés exportunk ingadozása általában a nyugat-európai konjunkturális viszonyokhoz igazodott. Nyugat-Európa konjunkturális ciklusai a külkereskedelmen keresztül a belső felhalmozási ciklusok alakulására is hatottak. Tőkés exportunk és a belső felhalmozás sokszor ellentétesen alakult, míg tőkés importunkra és a belső felhalmozás ingadozásaira általában azonos tendencia volt jellemző. A jelen helyzetet tekintve úgy látjuk, hogy bár számításainkat 1979-ig terjedő időszak alapján végeztük, modellezési eredményeink tartalmazznak ma is érvényes mondanivalót. Ezt azzal indokolhatjuk, hogy ha összehasonlítjuk az 1979 előtti és utáni folyamatokat, a hozott intézkedések hatását, igen sok rokon vonást találunk. Ma még inkább központi kérdés a külkereskedelmi egyensúly, a külkereskedelmi kapcsolatok fejlődése, mert ma bizonyos tekintetben nehezebb külső és belső körülmények között kell sokkal jobb eredményeket elérnünk. A múltbeli összefüggések pontosabb feltárása és megfelelő következtetések levonása segítséget jelenthet a jelen és a jövő problémáinak megoldásában.

Hivatkozások

- [1] *Bakonyi Imre—Garancsi György*: Exportteljesítményünk javításának külső és belső feltételei. Külgazdaság, 1982. 7. sz.
- [2] *Bauer Tamás*: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
- [3] *Bánkői György—Ziermann Margit*: Népgazdasági összefüggések dinamikus előrebecslésének kérdései. Közgazdasági Szemle, 1973. 11. sz.
- [4] *Bánkői György—Berde Éva—Ernyes Éva—Getherné Simon Erzsébet—Postáné Vellai Györgyi—Turny Miklósné—Veliczky József—Ziermann Margit*: Nemzeti makrofolyamatok empirikus mozgásformáinak statisztikus vizsgálata. Tervgazdasági Közlemények, 1982. 3. sz.
- [5] *Box, G. E. P.—Tiao, G. C.*: A Canonical Analysis of Multiple Time Series. Biometrika, 1977. 2. sz.
- [6] *Bródy András*: Ciklus és szabályozás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [7] *Budavári Péter—Náray László*: A készletfelhalmozás és növekedés néhány összefüggése. Kézirat. Az OT Tervgazdasági Intézete, 1983.
- [8] *Erdős Tibor*: A válságmechanizmus új vonása. Vezetéstudomány, 1980. 1. sz.

- [9] Geweke, J.: The Dynamic Factor Analysis of Economic Time Series Models. In Aigner, D. J.—Goldberger, A. S. (eds.): Latent Variables in Socio-Economic Models. North-Holland Publishing Company, Amsterdam, 1977.
- [10] Kardos Tamás: Egy konjunktúraelméleti tanulmány margójára. Közgazdasági Szemle, 1981. 10. sz.
- [11] Kardos Tamás: Klasszikus típusú volt-e az NSZK 1974—75. évi gazdasági válsága? Közgazdasági Szemle, 1983. 3. sz.
- [12] Lackó Mária: Feszültségek felhalmozása és leépítése. Közgazdasági Szemle, 1980. 7—8. sz.
- [13] Postáné Vellai Györgyi—Veliczky József: Nyugat-Európa konjunkturális viszonyai és a magyar nem rubel külkereskedelmi forgalom. Kézirat. Az OT Tervgazdasági Intézete.
- [14] Simon András: A magyarországi beruházások ciklikus alakulása. Közgazdasági Szemle, 1981. 3. sz.
- [15] Szőnyi Tibor: Néhány további megjegyzés egy konjunktúraelmülethez. Közgazdasági Szemle, 1982. 5. sz.

1. sz. függelék

Tőkés külkereskedelmünk kategóriái

Tőkés export:	EXT
Tőkés import:	IMT
A tőkés külkereskedelmi mérleg egyenlege:	SZ

Árufőcsoportok:	Export	Import
1. Energiahordozók, villamos energia:	EXT1	IMT1
2. Anyagok, félkész termékek, alkatrészek:	EXT2	IMT2
3. Gépek, szállítóeszközök, egyéb beruházási javak:	EXT3	IMT3
4. Fogyasztási iparcikkek:	EXT4	IMT4
5. Élelmiszeripari anyagok, élő állatok, élelmiszerek:	EXT5	IMT5

2. sz. függelék

A külső gazdasági kategóriák jelölése

	GDP	Felhalmozás	Készletváltozás	Export	Import	Ipari termelés
NSZK (G)	GDPG	BFG	KVG	EXG	IMG	IPG
Franciaország (F)	GDPF	BFF	KVF	EXF	IMF	IPF
Olaszország (I)	GDPI	BFI	KVI	EXI	IMI	IPI
Közös Piac (EC)	GDPEC	BFEC	KVEC	EXEC	IMEC	—
Ausztria (A)	GDPA	BFA	KVA	EXA	IMA	IPA
Világ összesen	—	—	—	EXW	—	—

3. sz. függelék

Belső gazdasági kategóriák

Bruttó hazai termék:	GDP
Nettó nemzeti termék:	NNT
Lakossági összes fogyasztás:	LFO
Szocialista szektor beruházása:	BER
Üzembe helyezett beruházások:	ÜB
Befejezetlen beruházások felhalmozása:	BBF
Készletfelhalmozás:	KÉSZL

4. sz. függelék

Tőkés külkereskedelmi kategóriáink regressziós becslő egyenletei^a

$$y_i(t) = d_{0i} + d_{1i} \text{KF1}(t) + d_{2i} \text{KF2}(t) + d_{3i} \text{KF3}(t)$$

Változók	Regressziós konstans	Regressziós együtthatók (t-értékek)			Többszörös korrelációs együtthatók
		d_{1i}	d_{2i}	d_{3i}	
y_i	d_{0i}				
EXT1	-13 150	0,393 (8,74)	1,422 (3,16)	0,667 (1,48)	0,92027
EXT2	-11 945	0,483 (21,46)	-0,361 (-1,61)		0,98316
EXT3	-21 183	0,413 (25,58)	0,412 (2,56)	-0,237 (-1,47)	0,98815
EXT4	-1 505	0,419 (33,36)			0,99290
EXT5	3 480	0,331 (22,91)	-0,785 (-5,44)		0,98588
EXT	-5 971	0,405 (36,55)	-0,271 (-2,45)		0,99409
IMT1	-36 474	0,406 (13,59)	0,313 (1,05)	0,644 (2,15)	0,96048
IMT2	-8 197	0,394 (31,21)	-0,201 (-1,60)	0,623 (4,94)	0,99210
IMT3	-19 303	0,496 (26,39)	0,579 (3,08)	0,642 (3,41)	0,98903
IMT4	-28 155	0,565 (19,79)	0,448 (1,57)	0,712 (2,49)	0,98060
IMT5	1 356	0,344 (15,34)	-0,858 (-3,82)	0,630 (2,81)	0,97034
IMT	-11 074	0,406 (44,33)	-0,150 (-1,64)	0,632 (6,90)	0,99605
SZ	30 877	-0,408 (-10,20)		-2,868 (-7,17)	0,95239

^a A becslött együtthatók alatt zárójelben az együtthatóhoz tartozó t-értékeket adtuk meg. Ha $|t| > 1$, akkor nem tüntettük fel az együtthatót.

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtára mint országos jellegű tudományos szakkönyvtár és országos közgazdasági információs központ, tájékoztató szolgáltatásaival segítséget nyújt az elméleti és a gyakorlati közgazdászoknak a közgazdasági szakirodalomban való eligazodáshoz.

MAGYAR KÖZGAZDASÁGI IRODALOM, 1970

Az 1970 óta éves kiadványként megjelenő szakkönyvtára lehetővé teszi a magyar közgazdászok Magyarországon megjelent könyveinek és folyóiratcikkeinek áttekintését. Az egyes kötetek feltárják a főhatóságok, kutatóintézetek stb. gondozásában megjelenő dokumentumokat is. Minden egyes bibliográfiai címleírás orosz és angol (vagy német, francia) címfordítást is tartalmaz. A szerzői névmutatón kívül magyar, orosz, angol nyelvű tárgymutató, valamint folyóiratjegyzék egészít ki minden kötetet. Az 1980. évi irodalmának bibliográfiája megjelenés alatt, az 1981. és 1982. évi kötetek előkészületben.

Felvilágosítás és megrendelés:

1093 Budapest IX., Zsil u. 2. II. 223. Tel.: 179-377.

A maxi és a mini

(Elmélkedés a nagyvállalati vitáról)

Hoch Róbert

A szoknyaviseletben hol a maxi, hol a mini a divat. A női ruháztkodásban a változatosság gyönyörködtet. Az ideológiák és a gazdaságpolitikák divatjai azonban nem gyönyörködtetnek: a vállalati méretek maxi és mini divatáramlatai súlyos károkat okoznak.

A közgazdasági elemzések immár egy negyedszázada kimutatták, hogy a magyar ipar (de nemcsak az ipar, hanem például a szolgáltató szféra jelentős részének) vállalatnagyság szerinti szerkezete rossz, egészségtelenül centralizált. Megállapították, hogy a magyar ipar centralizáltabb (persze nem koncentráltabb), mint — például — az Egyesült Államok ipara. A centralizáció mértéke nem felel meg a termelőerők tényleges koncentráltságának; ez utóbbi messze elmarad a centralizáció mértékétől. Ezzel is összefüggésben a vállalati méretek nem felelnek meg a funkcionális követelményeknek. (Erre mutat rá [1] cikkében Angyal Ádám.) Nagyvállalataink gyakran nem hatékony működésének egyik lényeges oka, hogy olyan feladatokat is kénytelenek ellátni, amelyek tipikusan közép-, sőt kisvállalatban végezhető gazdaságosan.

A diagnózisból egyértelműen adódott és adódik a terápia: kellő számú kis- és középvállalat megteremtésével kell kialakítani a magyar ipar egészséges vállalatnagyság szerinti szerkezetét; kis- és középvállalatoknak kell átvenniük a nagyvállalatoktól azokat a funkciókat, amelyek csak az előbbiekből végezhető hatékonyan.

Ez olyan logikus, hogy úgy gondolom, más terápiát nem is lehet javasolni. De ezt csak naiv módon gondolom, mert a logikus következtetések helyett divatos irányzatok uralkodnak el.

E kérdések körül most Hegedüs András „A nagyvállalatok és a szocializmus” című, igen tömör írása [4] lobbantott fel vitát.

Ha e cikknek csak utolsó negyedét (a VII. pontot és az azt megelőző két bekezdést) olvasom el, akkor nem is érthető a szenvedélyek, hiszen Hegedüs túlnyomórészt helyes dolgokat állít, a témát józanul kezeli, következtetései elfogadhatók, sőt elfogadandók. A vitát a cikk első, nagyobbik része váltja ki; s mintha a befejezés nem is lenne összhangban a kezdettel. Ez indít arra, hogy a kérdésről medítálgjak, de nem feltétlenül és nem mindenben Hegedüs Andrással polemizálva. (S megismétlek állításokat, amelyek a Hegedüs álláspontjával vitázó cikkekből megtalálhatók.)

A reformfolyamat és a vállalati nagyság

Az 1968. évi reformot követően megindult az egészséges irányú változás az ipar vállalatnagyság szerinti szerkezetében is: kezdtek nagyobb számban létrejönni közép- és kisvállalatok; mégpedig a reform logikájából következően. Miért következett ez a folyamat a reform szelleméből?

Amikor magyarázatot adnak arra, hogy miért számolták fel az állami iparban a közép- és a kisvállalatokat az ötvenes meg a hatvanas években, okként rendszerint azt jelölik meg, hogy leegyszerűsítve, egyoldalúan, dogmatikusan abszolutizálva értelmeztük a nagyüzem előnyét, fölényét. Nem vettük tekintetbe, hogy nem minden ipari tevékenység végezhető gazdaságosan nagyüzemekben. S ami ugyanilyen fontos: a differenciált és változó szükségleteket a nagyüzem gyakran nem tudja kielégíteni, legalábbis önmagában nem. Márpedig a termelés hatékonysága a szükségletkielégítéstől elszakítva nem értelmezhető. (A szolgáltatások bizonyos ágazataiban fokozott hátrányokkal járt a vállalatok túlcentralizálása a szükségletek kielégítése szempontjából.) Továbbá nem vettük figyelembe azt sem, hogy bár a fejlett technika hordozója a nagyvállalat, a közép- és kisvállalatoknak nélkülözhetetlen szerepük van a technika fejlesztésében. *A dogmatizmus* igen fontos oka a túlcentralizálásnak, de mégis csak az egyik oka. Nem kevésbé fontos ok *a tervutasításos rendszer*.

Ennek az irányítási rendszernek a logikájához tartozik, hogy a gazdaságirányító hatóságoknak annál egyszerűbb a tervnormatívák végrehajtása, minél kevesebb az utasítás jellegű tervek címzettje. Fejlődésünk paradoxona, hogy e logikát akkor vittük el saját határáig, amikor már tulajdonképpen megkezdődött annak a reformnak az előkészítése, amely megszüntette a tervutasításos rendszert. Azaz a hatvanas években hoztuk létre az ún. országos vállalatokat. „Egy termékcsoport — egy vállalat.” Eddig a szélsőségig nem is valamennyi tervutasítást alkalmazó szocialista ország jutott el! A KB 1966. évi határozatán nyugvó irányítási rendszerben természetesen értelmetlenné vált a fenti indítékból végrehajtott centralizáció; sőt e mechanizmus logikájával éppenséggel ellenkezik. A tervszerűen szabályozott piacot és e piacon a verseny kibontakozását kifejezetten akadályozza a termelőerők koncentrációját meghaladó adminisztratív centralizáció!

A tervutasításos rendszer és a vállalati túlcentralizálás előbbieken vázolt összefüggésének meglétét igazolja az 1970-es évek története. 1968 után e tekintetben (is) egészséges folyamat (közép- és kisvállalatok viszonylag nagy számban való létrejötte) indult meg, majd megakadt, és újból visszajára fordult; megindult a vállalati recentralizáció. (Nemcsak az iparban!)¹ Újból a maxi lett a divat! De vajon csak divatról volt-e szó? Nem, nem is elsősorban az volt az indíték! Az új centralizálási hullám, a meglévő kis- és középvállalatok felszámolása annak volt fontos tünete, hogy általános ellentámadás indult az 1968. évi reform ellen, és kezdtek erősödni a direkt irányítási rendszer — némileg „áramvonalasított” — jellemzői, a vállalatok közötti verseny helyett az egy termék — egy vállalat, de legalábbis a profilgazda szervezet intézményének visszaállítása.² Ezért sokan (például Tardos Márton) a teljes folyamatot recentralizációs periódusnak nevezik. (Valójában akármi-lyen fontos jelenség volt is ebben a folyamatban a recentralizálás, mégis csak részjelenség, és nem jellemzi egészében az 1972 utáni folyamatot.)

Azt gondolom, nem kell tagadnunk azt a tényt, hogy az 1968. évi reformmal szemben 1972-ben megindult és az azt követő években is folytatódott az ellenlökés, s helyette ne csupán a reform hibáinak korrekciójáról beszéljünk [2].

Nem a múlt felhánytorgatása miatt kell a világos értelmezés, hanem a jövő — a közeljövő! — számára levonható és levonandó következtetések, tanulságok végett. A reform folyamata akkor elakadt, sőt sok tekintetben megfordult, s ebből számos baj származott. Az ellenlökés tényét nem cáfolja, hogy az akkoriban újjak nevezett mechanizmus végül is talpon maradt. Ebben két tényező játszik döntő szere-

¹ Lényegében egyidejűleg ment végbe a mezőgazdasági termelőszövetkezetek centralizációja, és indultak támadások a tsz-melléküzemágak és a háztáji gazdaságok ellen. (Vö. [9].)

² Ezért éreztem indittatva magam akkor is, hogy feleljem a szavam az egészséges vállalati szerkezet mellett ([5] 3. l.).

pet. Először, a KB és a X. kongresszus nem revideálta az 1966. évi határozatot, sőt az elvi deklarációkban változatlanul hitet tett mellette. Másodsor, a gazdasági viszonyokban a változások elérték azt a kritikus tömeget, amely elégséges volt az új irányítási rendszer életképességének gyakorlati bizonyításához, s amely már lehetetlenné tette a teljes „visszarendeződést”. A mechanizmus „kibírta” az újabb centralizációs hullámot is.

A reform továbbfolytatásának előkészítő esztendeiben (amit szoktak újabb reformhullámnak is nevezni) természetesen fontos kérdéssé vált a vállalatok nagysága. Sőt most vetődött fel igazán a probléma, hiszen a jelenlegi reformfolyamatnak egyik jellemző vonása, hogy előtérbe kerültek a szervezeti-intézményi rendszer kérdései. (Kormány szinten kiemelt középtávú kutatási főirány.) Ismét remény nyílik a vállalati nagyság tekintetében is egészséges iparszerkezet kialakítására.

E józan törekvés mellett, illetve vele szemben, de annál nagyobb hangerővel jött divatba a „mini” egyoldalú propagálása. Vagyis olyan ideálkép is kialakult az iparszerkezetről, amelyben nem sok hely jut a nagyvállalatoknak. Ennek okát sem nehéz fellelni. Éppen elég gond, baj van nagyvállalatainkban és nagyvállalatainkkal. „Agyonütni, az is jó” — bizonyos nézőpontból ez is megoldásnak látszik. De talán még lényegesebb: a piac, az eladók közötti verseny, illetve a másik oldalon a monopólium naiv felfogása. Ebben a megközelítésben akkor működik a piac és az eladók közötti verseny, ha sok kisvállalat van; a nagyvállalat viszont mindennek szükségszerű ellentéte, szükségszerűen monopolhelyzetben van. A valóságban sok kisvállalat is kerülhet együttesen monopolhelyzetbe, így is alakulhat ki verseny az eladók helyett a vevők között (éppen elég példa van erre nálunk); s nagyvállalat is kerülhet a piac nyomása alá, a mi viszonyaink között is. (Erre is akad példánk.)

A nagyvállalatok védelmében hangzott el érvként a Közgazdasági Szemlében folyó vitában, hogy a mi nagyvállalataink nemzetközi mércével mérve nem is igazán nagyvállalatok, inkább közepes méretűek ([2] 595. l.). Ez az érvelés azonban könnyen visszájára fordítható! Ugyanis elismerhetem elvileg a nagyvállalatok előnyeit, csakhogy — tehetem hozzá — a mi nagyvállalataink igazából nem is rendelkeznek a nagyvállalatok előnyeivel. Akkor meg mi a csudát védünk rajtuk? Ám éppen ez utóbbi a hamis érvelés. Mert a mi nagyvállalataink, amennyiben tömegtermelést lehetővé tevő technikát alkalmaznak, rendelkeznek a nagyvállalatok előnyeivel, ha nem olyan mértékben is, mint a multinacionális vállalatok. Például a ruhaiparban nem elsősorban azért bocsájtják ki a nagyvállalatok a termelés zömét (és adják az export nagyobb részét), mert főként vagy kizárólag ezek léteznek. (Lehetne persze úgy is érvelni, hogy nagyvállalataink azért mondhatják a magukénak az összesített kibocsátás nagyobbik részét, mert nemigen vannak közép- és kisvállalatok.) Éppen azért hoztam föl ezt az iparágat példa gyanánt, mert a múltban általában — ha nem is kellő számban, de — mindig léteztek és léteznek ma is közép- és kisvállalatok meg maszek szabóságok is. Egyszerűen arról van szó, hogy a kis- és közepes szabóságok, konfekcióüzemek önmagukban nem lennének képesek ellátni a magyar lakosságot a jövedelem és a fogyasztás kialakult szintjének megfelelő mennyiségű ruhával, és még mellette jelentős mennyiséget exportálni is. A közepes és a kisvállalatok adják a különlegesebb minőséget, az erősen differenciált igények megfelelő választékkal való kielégítését, s mindezen keresztül a nagyvállalatokkal szembeni konkurrenciát is biztosítják.

Az elmúlt években erőteljes folyamat indult meg a felszámolt kisvállalatok rekonstrukciójára. Tömegesen alakultak kisvállalatok és kisvállalatszerű szervezetek: gazdasági munkaközösségek, vállalati gazdasági munkaközösségek, kissovetkezetek stb. S bár létük okoz bizonyos társadalmi konfliktusokat, fejlődésük folyamata — mint az az elmondottakból következik — alapjában pozitívum értékkel bír; segíti, hogy egészséges munkamegosztás jöjjön létre a különféle vállalat típusok között az iparban (és a szolgáltatási szférában).

Akkor mi a baj? Az, hogy ténylegesen nincsenek meg az egészséges munkamegosztás feltételei, éppen a *nagyvállalatok* oldalán. Ha valaki ma nagyvállalatok munkásaival beszél, a legtöbbször és a legtöbbek által felvetett (közgazdaságilag teljesen pontosan megfogalmazott) kritika így hangzik: „Miért van az, hogy az alapmunkaidőben nem teljesíthetünk és nem kereshetünk, de az alapmunkaidő után mindezt megtehetjük?” S valóban: a nagyvállalatban a nyolcórás munkavégzés termelékenysége alacsony, rossz az eszközök és a munkaerő kihasználtsága, magas a költség, nem megfelelő a minőség stb. Mindez a kisvállalkozásban — a nagyvállalatban működő munkaközösségekben is! — fordítva van. (Most ne foglalkozunk azzal, hogy mennyi rezsit viselnek a vállalati munkaközösségek.) Ilyen helyzetben természetesen alakul ki a vélemény: ami kicsi — az jó; ami nagy — az rossz. Milyen választ adhat az agitátor a munkások fenti kérdésére (már tudniillik olyan választ, amiben maga is hisz)? A gazdasági munkaközösségek és társainak létrehozása a szükségszerű első lépés volt, amit követni kell (és reméljük, hogy követni fog) a második lépés: a nagyüzemek számára is olyan feltételeket hoznak létre, amelyek között lehetséges lesz a munkaidő első nyolc órájában is teljesíteni és keresni. Mert ma a nagyüzem nincs azonos pozícióban a közepes, hát még a kisüzemekkel; ebben látom az — egyik — alapvető problémát, amin változtatni kell. Mert ha ezen nem változtatunk, a reform szükségszerűen csődbe kerül. (Még ennél is többről van szó. A nagyvállalatok nálunk szocialista tulajdonban vannak, az iparban főként állami tulajdonban. Ha a szabályozórendszer a nagyvállalatokat diszkriminálja, akkor az emberek a tulajdonformákra vonatkozó következtetéseket is levonnak, amikor a nagyvállalatok helyzetét egybevetik a kisebb vállalatokkal és vállalatserű szervezetekkel.)

Reformellenesek-e a menedzserek?

A történet 1968-ban kezdődik. A reformnak és az 1968 utáni években a reformot menedzselő politikának egyik alapvető hibája az volt, hogy nem biztosította a nagyüzemek gazdaságos működésének a feltételeit. Általánosabban: az 1968. évi reform ugyanúgy uniformizálásra törekedett, mint a korábbi irányítási rendszer, csak persze másképpen. Márpedig a gazdaság nem működhet jól, ha egységes kényszerzubbonyt próbálunk ráhúzni. Ha a nagyvállalatokhoz igazodik az irányítás rendszere, akkor eltűnnek a közepes és a kisvállalatok, ha pedig az utóbbiakhoz, akkor a nagyvállalatok kerülnek bajba. Meggyőződésem, hogy ugyanazzal a mechanizmussal nem működtethetők a nagyvállalatok és a kisebbek. A Központi Bizottság 1984. április 17-i állásfoglalásában ebből a szempontból biztatónak tekintem, hogy a vállalati intézményrendszer tekintetében vállalati nagyság szerint differenciál. A reformgondolat fejlődése döntő elemének tartom ezt a tényt. Az 1968. évi reform egyik legfőbb gyengéje, valóságos Achilles-sarka éppen az volt, hogy a nagyvállalatok számára nem nyílt lehetőség munkásaik bérének emelésére. Ezt a tényt Hegedüs is elismeri cikkének 68. oldalán. Az így keletkezett társadalmi feszültséget gazdaságon kívüli (reformellenes jellegű) hatalmi döntéssel kellett és lehetett korigálni. A nagyvállalatok vezetői (természetes védekezési reflexszel) politikai súlyukat felhasználva csikarták ki a béremelést. (Káros és a reform továbbfolytatása szempontjából egyenesen veszélyes volna tagadni, hogy a menedzserek társadalmi csoportjának — magától értetődően — különösen nagy politikai súlya van.)

Itt teszem fel a kérdést: vajon igaz-e az az állítás, hogy a nagyvállalatok vezetői eleve szemben álltak és szemben állnak a reformmal? (Amennyiben egyáltalán homogénnek tekinthető e szempontból e társadalmi csoport.) Nem, a tények fényében ez egyáltalán nem igaz! A mechanizmus kutatások a Közgazdaságtudomá-

nyi Intézetben 1955-ben kezdődtek meg.³ A nagyvállalatok vezetői a kutatást teljes mértékben támogatták. Segítettek feltárni azokat az összefüggéseket, amelyek irracionális, a gazdaság és a társadalom érdekeivel ellentétes magatartásra kényszerítik őket, s ami sokukat elkeseredetté és/vagy egyenesen cinikussá tette. (Nagyon hasonló a helyzet a jelenlegi időszakban!) Közreműködésük nélkül e kutatások nem vezethettek volna eredményre, s ellenükre az 1968. évi reform sem jöhetett volna létre. A továbbiakban azonban valóban jelentkeztek náluk reformellenes tendenciák. De magatartásuk a reformmal kapcsolatban nem ellenséges, hanem ambivalens lett.

Először is — mint erre már utaltam — a reform nagyvállalatokat sújtó tendenciái védekező reflexeket váltottak ki. Hegedüsnél azt nem értem, hogy ha 1968 hibájaként ismeri el a reform nagyvállalatokat diszkrimináló jellegét, akkor miért támad indulatosan a menedzsereknek, mert azok ellene voltak egy, „a nagyvállalatot diszkrimináló reformnak”? És hogyan lesz ebből *általános* reformellenesség, sőt általános reformgyűlölet ([4] 65. l.)?

Másodszor — és erre érdemes különös figyelmet fordítani — a nagyvállalati vezetőknek tetszett az önállóság, de legalábbis egy részüknek nem tetszett a nagyobb felelősség, a verseny, a kockázat.⁴ Még igen jól működő, kitűnően vezetett nagyvállalataink is törekedtek a verseny kiküszöbölésére; például a profiljukba tartozó valamennyi (tehát más vállalatok által is gyártott) termék exportjogának, valamint kizárólagos importjogoknak a megszerzésére. Azért viszont már ne a nagyvállalatok vezetőit szidjuk, hogy ezek a törekvések rendszerint sikeresek is. (Minden áruteremtő természetes törekvése monopóliumhelyzet elérése.)

És e gondolatot folytatva, *harmadszor*, amikor kiderült, hogy lehet kivételezett helyzeteket, egyedi kedvezményeket elérni, költségvetési pénzeket kapni, hatósági segédlettel megoldani a munkaerőgondokat (például közepes és kisvállalatok bezárásával), akkor a nagyvállalatok vezetői nem mondták: köszönjük, nem kérünk belőle. De ezért megint csak ne őket szidjuk! Ám mindhárom tényt rendkívül alaposan kell tanulmányozni, és megfontoltan kell következtetéseket levonni belőlük a reform továbbfejlesztése szempontjából. Hogy tudniillik egyfelől kezeljük megfelelően a nagyvállalatokat, ne kényszerítsük vezetőiket ellenállási pozícióba; másfelől ne legyen választási lehetőségük abban, hogy a kényelmesebb vagy a rögzöbber utakat járják-e.

Ellenlökés—restriktió—menedzser

De vajon egyértelműen kedvező pozícióba kerültek-e a nagyvállalatok a reformmal ellentétes, azzal szemben ható tendenciák közepette? Erről szó sincs! Csak néhány közismert tényt említek. A szabályozórendszer állandó és előre ki nem számítható változásai; a gazdaságpolitika ciklikussága (egyik évben arra biztatták a nagyvállalatokat, hogy kezdjenek ambiciózus beruházásokba, a következő évben elvonták a folytatáshoz szükséges erőforrásokat); egyes ágazatokban vállalati pénzekből finanszírozott, de felülről vezérelt rekonstrukció ésszerűtlen megvalósítása; a restriktió éveiben a felhalmozási lehetőségek minimalisra való zsugorítása; a keresetek ismert módon való szabályozása; az ellátási felelősségből származó kényszerek; az utolsó időszakban a berendezések és az anyagok importjának szigorú központi szabályozása; végül, de nem utolsósorban: a — főként nem rubel elszámolású —

³ E kutatás legfőbb és legismertebb eredménye Kornai János [8] könyve.

⁴ Egyik nagy szolgáltató vállalatunk vezetője nemrégiben azt az igényt támasztotta egy nyilvános vitán, hogy a vállalatának működéséhez szükséges fenntartást és fejlesztést finanszírozza az állam, szolgáltatásai díjtételeinek megállapítása azonban az ő joguk legyen.

exportnak a jövedelmezőségtől független, sőt azzal ellentétes erőltetése, kikényszerítése (holott a vállalati gazdálkodás központi kategóriája maradt a nyereségérdekeltség). Nos, mindez enyhén szólva nem kedvező a vállalatok, elsősorban a nagyvállalatok számára, egyáltalán nem könnyíti meg a nagyvállalatok vezetését. Azt gondolom, hogy a szóban forgó tendenciákból a nagyvállalatok számára adódó előnyöket és hátrányokat mérlegre téve az utóbbiak dominálnak. Az általam ambivalensnek nevezett vállalatvezetők megnyerendők és megnyerhetők a reform folytatása számára; már tudniillik egy olyan reform számára, amelyben a nagyvállalatok is megkapják a valóságos esélyt az eredményes működésre.

Ki a felelős az eladósodásért?

Hegedüs András azt állítja, hogy nagyvállalataink vezetői kollektíven felelősek az ország eladósodásáért. Rendkívül súlyos vád! De vajon igaz-e? Nem igaz! Az ország az 1970-es évek második felében adósodott el drámaian, mégpedig az akkori túlfűtött beruházási fellendülés következtében. A mai stagnálás ugyanannak a ciklusnak a lefelé menő ága. (Az 1970-es évek eleji fellendülés nagy csapás volt az 1968. évi reformra.) Általánosabban: szocialista rendszerünk gazdaságtörténetének egyik jelentős problémája a ciklikusság; a beruházások és a termelés ciklusai s hozzájuk kapcsolódva a külkereskedelem és a reáljövedelem (a lakossági reál-fogyasztás) ciklusai. *Boom* az 1950-es évek elején — restrikció 1953 júniusa után, túlberuházás az 1960-as évek elején — restrikció a közepén, s — mint már említettem — két ciklus a hetvenes években, az utóbbi áthúzódva (végighúzódva?) az 1980-as éveken. Hol keressük a gazdasági ciklusok okait? A gazdasági vezetés — legalábbis az elmúlt negyedszázadban — a vállalatvezetőket bírálta a túlberuházásokért. S az elmélet konformizmusának kifinomult formája, ha ezt az álláspontot ideologizálja meg. Fogadjuk el Hegedüsnek azt az állítását, hogy menedzsereink gigantomániások. Csakhogy ez konstans tényező, ebből sehogyan sem lesz ciklus, ettől nem ugrik meg az ország adósságállománya.⁵ Ehhez központi döntések kellenek: a központi beruházások megnövelése s olyan hitelpolitika, szabályozás és „elvárások” a vállalatokkal szemben, hogy csak növeljék saját beruházásaikat is. Ha a gazdaságvezetésnek van tényleges stratégiája, ennek részeként külgazdasági stratégiája, ha óvakodik attól, hogy ciklusokat gerjessen; sőt inkább anticiklikus politikát folytat, akkor a vállalatvezetők aligha vihetik az országot eladósodásba.

A káderpolitika

Joggal vehető fel: nagyvállalataink működési zavarai nem foghatók teljesen a szabályozási rendszerre. Kétségtelenül szerepet játszanak benne a káderpolitika, a káderkiválasztás gondjai is. Ezek azonban szintén a szélesebb értelemben vett irányítással függenek össze. Az utasításokon nyugvó tervezés olyan típusú vállalatvezetőket igényel, akik jól hajtják végre a felülről jövő parancsokat. Az a káderkiválasztás, amely ilyen diszpécsér típusú vezetőket helyez a vállalatok élére, teljesen összhangban van a tervutasításos rendszerrel (függetlenül attól, hogy ezek a direktívák intézményesen léteznek-e vagy informálisak). Az 1966-os és az ez év áprilisában jóváhagyott koncepció viszont stratégia kialakítására, önálló dönté-

⁵ Lásd erre vonatkozó nézeteim részletesebb kifejtését Kornai Jánosnak „A hiány” c. könyvéről írt recenziómban [6]. Kornai gondolatmenete bizonyos tekintetben rokon Hegedüsével, csak egyoldalúságában is sokkal differenciáltabb, valóságghűbb, meggyőzőbb; semmiképpen sem egyszerűsíti le a motívumot a vállalatvezetői gigantomániára.

sekre képes, felelősséget és kockázatot vállaló, vállalkozó típusú vezetőket tételez fel. 1968 előtt természetesen a kiválasztás és a kiválasztódás a diszpécser típusú vezetőket preferálta; ilyen feladatoknak kellett eleget tenniük. Ám már akkor is voltak szép számban menedzser típusú vezetők,⁶ akik jobb belátásuk ellenére kénytelenek voltak diszpécserkedni, vagy (ők már kevesebben voltak) rendkívül súlyos konfliktusokat vállalva megpróbálták vállalkozó menedzserként tevékenykedni. Éppen ők ott voltak a reform élharcosai között.

Azóta elég jelentős változások mentek végbe a vállalatvezetők személyében. Statisztikai adatokkal nem tudom ugyan állításomat alátámasztani, de megkockázatom: megnőtt a menedzser típusú vezetők részaránya.⁷ Ám az is igaz, hogy a központi operatív irányítás újbóli megerősödése, a „kézi vezérlés” feléledése ismét a diszpécser típusú vezetőknek kedvezett, s ez nyilván hatott a vezetők kiválasztására is; illetve a menedzser típusú vezetők is nagyrészt belekényszerültek a diszpécseri szerepbe. Szólni kell a káderkiválasztásnak az előbbiekkal összefüggő egyik speciális problémájáról. Közismert, hogy a vezetők kiválasztásában az alkalmasság megítélésének három egyforma súlyú kritériuma van ma; közülük az egyik a politikai alkalmasság. Magától értetődő, hogy a vállalatvezetőkkel szemben követelmény vagy inkább kiválasztásukkor előfeltétel, hogy ennek a rendszernek elkötelezett hívei legyenek; szakmai munkájukat és az emberekkel való kapcsolataikat is ez hassa át. (Nagyon kevés, a vállalatvezetésre szóba jöhető kádernél merülhet fel a politikai alkalmatlanság az 1980-as években.) Úgy tűnik azonban, hogy esetenként a politikai alkalmasság megkövetelése elsekélyesedik; valójában azt követelik meg, hogy a kiválasztott harmonikusan illeszkedjék bele a vezetési hierarchiába. Nyilvánvaló, hogy ha ilyen gyakorlat érvényesül, akkor a legjobb esetben is jó diszpécsereket, nem pedig vállalkozó típusú menedzsereket választanak ki. Vagyis a reform tényleges továbbfolytatásához korántsem elegendő a szabályozórendszer megváltoztatása. Sok egyéb mellett a személyi feltételeket is biztosítani kell; az irányítási rendszer továbbfejlesztésével összhangban álló káderpolitikára is elengedhetetlenül szükség van. Az viszont már nem evidens számomra, hogy minden nagyvállalat — tehát például a feldolgozó iparban működő állami nagyvállalatok — vezetőit is az állami hatóságok nevezzék ki, illetve váltsák le ([4] 69. l.). Ha „hatóság” a vállalat „igazgatója”, aligha választhatók el a gazdálkodás irányításának és a közhatalomnak a funkciói. A KB 1984. áprilisi ülése nem is a Hegedüs-féle álláspont szerint döntött, hanem az említett két funkció vállalatnagyság szerint differenciált szétválasztása mellett foglalt állást.

Az intézményrendszer

A reform továbbfejlesztésének egyik döntő fontosságú mozzanata az intézményrendszer továbbfejlesztése, ezen belül a vállalat irányításának, a vállalat, valamint a felső és a középszintű gazdaságvezetés intézményi kapcsolatrendszerének a megváltoztatása. Mégpedig (mint már utaltam rá) a vállalatokat irányító intézmény vállalati típus szerint differenciált változtatása. Ebben a fejlesztésben — legalábbis az egyik — fontos közös gondolat a közhatalmi funkciók gyakorlásának és az állam tulajdonát képező vállalat mint gazdálkodó egység irányításának a szétválasztása. (Tökéletes szétválasztás nem lehetséges, talán nem is kívánatos.) De ma nem ezen

⁶ A diszpécser és a menedzser típusú vezetők megkülönböztetését Horváth László írásai-ból vettem át. Horváth László maga is egyik — eredményesen működő — nagyvállalatunk vezetője, még hozzá menedzser típusú vezetője volt, már 1968 előtt is.

⁷ Érdekes jelenség volt megfigyelhető 1968 táján. A főhatóságok jó néhány vezető beosztásban dolgozó munkatársa kérte, hogy vállalat élére helyezték. Úgy ítélték meg, hogy az önálló döntések szintere a továbbiakban a vállalat lesz.

van a hangsúly. Az intézményi rendszer illetően fejlesztése is feltételezi (s valószínűleg eredményezi is) a vállalatvezetőkkel szembeni követelmények és kiválasztásuk mechanizmusának adekvát megváltoztatását.

Az intézményrendszer változtatása nem szorítkozhat a vállalat külső (horizontális és vertikális) kapcsolatrendszerének lényeges módosítására, hanem belső szervezetének is át kell alakulnia. Joggal jelölik meg a nagyvállalatok működési zavarainak okaként, hogy a kapun belül egységes masszaként jelenik meg a ráfordítás és az eredmény, szétmosódik az érdekeltség és a felelősség is. Mindez sokkal inkább kisebb kollektívákhoz és személyekhez köthető a közép- és a kisvállalatokban. De szükségszerű-e ez a helyzet? Nyilván nem! Már évek óta arra biztatják a nagyvállalatokat, hogy a vállalaton belül szervezzék meg az egyes egységek önálló elszámolását. Vannak is ilyen törekvések, sőt kísérletek. Tulajdonképpen ezt tesztelik meg az alampunkaidő után működő vállalat gazdasági munkaközösségek; és most már az kellene, hogy lényegében hasonlók működjenek az alampunkaidőben is.⁸ Ma ez csak nagyon korlátozottan valósulhat meg. Nagyvállalati vezetők azt állítják, hogy a nagyobb előrelépésnek komoly akadályja az elszámolásra vonatkozó érvényes szabályok rendszere. Általánosabban (mint azt a kutatások is alátámasztják): nem lehet merőben más jellegű a vállalat külső és belső kapcsolatrendszere. (Fontos vizsgálati kérdés lenne: vajon a vállalatok elmennek-e a belső önelszámolás kiépítésében legalább addig a határig, amit a szabályok, előírások megengednek?)

Vagyis a nagy-, a közepes és a kisvállalatok közötti egészséges munkamegosztás kialakulása (mégpedig úgy, hogy létrejöjjenek a nagyvállalatok hatékony működésének a feltételei) egyaránt igényel nagyon lényeges változásokat a szabályozórendszerben, az intézményekben és a vezetésben. Ha bármely láncszemben elmaradnak a változtatások, a reform nem valósulhat meg az eredeti elképzeléseknek megfelelően.

A nagyüzemi munkások és a menedzserek

A nagyvállalatok szerepének tisztázása, funkciózavaraik elhárítása, gazdaságos működésük feltételeinek intézményes megteremtése, valóságos előnyeik érvényesítése elsődlegesen gazdasági kérdés. De nemcsak az. A nagyüzemekben dolgozó munkások munkafeltételeinek, létbiztonságának, kereseti lehetőségeinek s — ezek révén is — véleményének, hangulatának az alakulása politikai és társadalmi kérdés is. Ennek a csoportnak nagy súlya van társadalmunkban, sajátos érdekkifejezési és érdekvédelemmechanizmusokkal. (Érdekeiket részben a vállalatok vezetőin keresztül fejezik ki és érvényesítik.) Igaz, hogy a nagyüzemi munkások valóságos (vagy vélt) sérelmei jól felhasználhatók manipulációra különféle érdekek és politikai áramlatok szolgálatában; jól lehet rájuk hivatkozni érveként és ürügyként. Ez történt 1972 táján is. Ám ez a dolog lényegén nem változtat. Sőt! Annál inkább egyik kulcskérdése a továbbfejlesztésnek politikai és társadalmi szempontból is, hogy a nagyüzemek munkásai ne kárvallottjai legyenek a reformnak, ne szembeállítsuk őket a reformmal, hanem ellenkezőleg: maguk is haszonélvezőivé válhassanak. Enélkül a reform ismét szükségszerűen kátyúba jutna. Ha viszont e tekintetben is helyesen cselekszünk, akkor a nagyüzemek munkásai aligha használhatók fel faltörő kosként reformellenes áramlatok szolgálatában.

A nagyvállalatok vezetői és a nagyvállalatok munkásai — két nagy politikai

⁸ Ismeretes, hogy az AFIT trösztöt megszüntették, s a vállalatokat önállósították (vagy más irányítás alá helyezték). Azt gondolom, helyesebb lett volna a trösztöt megtartani, a vállalatokat megszüntetni, és a vállalatoknál dolgozó munkacsapatoknak nagyfokú önállóságot adni.

súlyú társadalmi csoport. *Azonosak-e a vállalatvezetők és a munkások érdekei?* Aki a társadalmat csak kicsit is ismeri, ilyen badarságot nem állít! De van-e lényeges érdekközösség közöttük? Aki kicsit is ismeri a társadalmunk szerkezetét, tudja: persze, hogy van! Először is, mindkettőnek alapvető érdekeit érinti, hogyan alakul a nagyvállalatok helyzete; mindkettőnek alapvető érdekeit sérti a nagyvállalatok diszkriminálása. Másodszer, a *management theory* könyvtárnyi irodalma egyértelműen kimutatja, hogy a menedzserek érdekellentéte a munkásokkal korántsem olyan éles, mint a tőkés tulajdonosoké. Ellenkezőleg. A menedzser rendszerint akkor tudja feladatait ellátni, ha enged a munkások érdekeinek, sőt képviseli is őket. Tehát legalábbis ellentmondásos helyzetbe kerülnek a menedzserek a tőkés érdekeit képviselni kell a munkásokkal szemben; de a munkásérdekeket is képviselni kell a tulajdonosokkal szemben. Ez a kettős érdekképviselet — bármilyen nehéz is időnként — magának a menedzsernek az érdeke. Mindez fokozottan igaz a szocialista menedzserekre. Am én is azt hiszem, nincs értelme Hegedüs azon állításának — s ez már a fent elmondottakból is kitűnik —, hogy a nagyvállalati vezetők reformellenes magatartásukért jutalomként kapták a munkásberek emelését ([2] 599—600. l.). Az azonban igaz, hogy az adott körülmények között a vezetők munkája egyre nagyobb nehézségekbe ütközött (munkások mentek el stb.), tehát a menedzsereknek is érdekük fűződött a béremeléshez. Harmadszor, az érdek-harmónia és az érdekellentét menedzser és munkás között a mi viszonyaink között a szabályozórendszeren is múlik. Ettől függ, hogy az érdekazonosság dominál-e, vagy szerepet kap az érdekellentét is. Az 1968. évi reform egyik jelentős fogyatékosága volt, hogy *nem teremtett kellő érdekellentétet*, illetve a létező ellentétet nem tette explicitté. Még ma is érthetetlen számomra, hogy a reformot fémjelző, kiemelkedő teoretikusok is elvileg ellenezték az érdekellentét intézményesítését. (A pontosság kedvéért megjegyzem, hogy a nyereségrészesedés elosztásának három kategóriája csekély mértékben intézményesíteni kívánta a szóban forgó ellentétet. A rossz politikai tálalás miatt azonban ezt is vissza kellett vonni.)

Miben állt és áll ma is a szabályozórendszer teremtette felesleges és káros érdekegybeesés? Lényegében abban, hogy a menedzser ugyanúgy *az éves gazdálkodásban*, az éves nyereség alakulásában érdekelt, mint a beosztott dolgozó, mint a munkás. A létező és továbbfejleszteni szándékolt gazdaságirányítási és gazdálkodási rendszer központi kategóriája a vállalati nyereség. Mind a mai napig nem tisztáztuk azonban, hogy mi is az a nyereség, amelynek vezérelnie kell a vállalati magatartást. Pontosabban az éves nyereség *vált* a vállalat célfüggvényévé, összekapcsolva a bázisszemlélettel, és ezáltal konzerválva azt. A súlyos bajokat éppen az utóbbi okozza: szűk keretek közé szorítja, rugalmatlanná teszi a vállalatot; lehetlenné teszi valóságos vállalati stratégia kialakítását és annak követését; megakadályozza a vállalatok közötti differenciálódást. Az éves nyereség mint a nagyvállalat centrális kategóriája — anakronizmus. A korszerűen működő nagyvállalat — és a menedzser! — érdekeltségének a hosszú távú nyereséghez kell kapcsolódnia. Am a hosszú távú profit nem azonos több év nyereségének az átlagával! Sőt egyáltalán nem pénzben kifejezett összeg, hanem a vállalat mennyiségi és minőségi fejlődése. A távlatokban gondolkodó menedzsernek úgy kell vállalatát irányítania, hogy esetleg (például egy új beruházást követően) vállalja, hogy néhány évig nincs nyereség, vagy éppen veszteség van, és ennek fedezésére gondoskodik tartalékról; mindezt a későbbi nagyobb nyereség, jobb pozíció reményében és érdekében teszi. Ilyen magatartást vállalataink nem tanúsíthatnak. (Szisztematikusan csaknem mindig ugyanazok a vállalatok nyereségesek, és a másik oldalon mindig ugyanazok veszteségesek. És ha valamely nyereséges vállalat veszteségesé válik, nem stratégiai megfontolásból, önkéntesen vállalja ezt.) A beosztott dolgozóknak, a munkásoknak, ha nagyobb is lenne, vagy — mint kívánjuk — nagyobb is lesz a tulajdonosi tudatuk, ha objektív és felismert érdekeik

kapcsolódnának vagy kapcsolódnak is a vállalat fejlődéséhez, szükségszerűen a rövid távú érdekek dominálnak. *Ebben a hónapban* legyen nagyobb a bér, és *ebben az évben* legyen több a nyereségrészesedés! A menedzserre mindenképpen nyomás nehezedik, hogy kielégítse ezeket az érdekeket. De kell a menedzser érdekét motiváló ellensúly is (ami azonban ma nemigen létezik). A menedzser érdekeinek — ezt most szélesen értve — közvetlenül a hosszú távú nyereségérdekeltséghez, vagyis a vállalat fejlődéséhez kellene kötődniük. Jövedelmének, szakmai és társadalmi megítélésének, megerősítésének, leváltásának, karrierjének a hosszú távú nyereség alakulásától kellene függnie. Ez esetben nyilvánvalóan lenne ütközés a vezetők és a beosztottak érdekei között. Az ellentét intézményesítése esetén válnék ténylegesen lehetővé és szükségessé az ütköztetés is, a harmonizálás is, kapná meg a tényleges funkcióját mind az üzemi demokrácia, mind a munkások érdekvédelme.

Az eddigiekben a nagyvállalatot, létjogosultságának, helyének problémáit a hatékonyság oldaláról szemléltem, ahogy a vitának is ez a fő iránya. Meg lehet (sőt meg kell) azonban a nagyvállalati szindrómát más — legalábbis primer módon nem közgazdasági — oldalról is közelíteni.

A (létező) szocializmussal szemben jogosan támasztható nemcsak az az igény, hogy a tőkés rendszerrel versenyezve növelje a hatékonyságot és a fogyasztást (sőt történelmileg múlja is felül azt ezek tekintetében); hanem hogy szabadítsa ki az embert a társadalmi munkamegosztás hierarchiájának kötöttségeiből, az ahhoz kapcsolódó fölérendeltségi és alávetettségi viszonyokból, a mindebből következő elidegenedésből, hogy a szocializmus a társult termelők társadalmá legyen. E követelmények megint csak elsősorban a nagyvállalatok problémájaként jelentkeznek. Ezekben a legtagoltabb a hierarchia, a legerősebb az elszemélytelenedés, a legkevésbé működtethető eredményesen a termelő kollektívák tényleges részvétele a vállalat irányításában.

A követelmények felvethetők a hatékonyságtól függetlenül, sőt annak ellenében. Lehetséges olyan álláspont, amely szerint a munkamegosztás egyszerre technikai és társadalmi viszonyai, úgy is nevezhetnénk: a termelés közvetlen viszonyai alakulásának primátusa van a hatékonyság alakulásával, végül is az „egydimenziós” technokrata és fogyasztói szemlélettel szemben. Például találkozunk olyan vélekedéssel, amely — legalábbis az én olvasatomban — negatív lépésnek tartja, hogy technokrata értelmiség váltotta fel a paraszti vezetést a termelőszövetkezetekben az 1970-es években [7]. Mezőgazdaságunk elért sikereinek azonban vitathatatlanul e változás volt az egyik kulcsa. Az is kétségtelen azonban, hogy mindez a termelőszövetkezetekbe is bevitte azt a hierarchizáltságot, amely az ipari nagyvállalatokban már hagyományosan létezett.

Interpretálhatók e követelmények úgy is, hogy a termelés közvetlen viszonyainak olyan változtatása, amely gyengíti a hierarchizáltságot, a menedzserek uralmát, az elszemélytelenedést stb., nem rontaná, hanem automatikusan javítaná a hatékonyságot.

Persze mind az egyik, mint a másik megközelítéssel vitatkozhatunk, vitatkozunk is kell. Adott történelmi körülmények között a közvetlen termelési viszonyokat nem a hatékonyság rovására, hanem növelése végett kell módosítanunk. Végig kell gondolnunk, hogy a termelőerők (akár a nálunk, akár a világban ma létező termelőerők) alapján önkényesen választjuk-e meg a munkamegosztás viszonyait. Viszont joggal lehet naivitásnak tekinteni azt a vélekedést, miszerint a viszonyok fent vázolt módosításai mintegy automatikusan magasabb hatékonyságot eredményeznek. (Itt más oldalról jutottunk vissza a nagyvállalat — kisvállalat hatékonyság szempontjából vizsgált problematikájához.)

Az ellenvetésekből azonban nem következik, hogy a termelés közvetlen, azt

mondhatnám: mikroökonómiai (a társadalmi struktúrában azonban már makro-, de legalábbis mezoszintű) viszonyainak problematikája lényegtelen lenne. Kétségtelenül keveset foglalkoztunk ezekkel az összefüggésekkel,⁹ s még kevesebbet tettünk az üzemén-vállalaton belüli munkamegosztás viszonyainak a megváltoztatásáért.

Mindenekelőtt alaposabb vizsgálatot igényelne, hol helyezkednek el ezek a kategóriák a lakosság értérendjében.¹⁰ Persze lehet azt mondani, hogy ez az értékrend manipulált. De lehet-e, kell-e most más irányba manipulálni?

A lényegét abban látom, hogy vizsgálandó lenne: a termelőerők megszabta keretek között, a nagy-, közép- és kisvállalatok ésszerű struktúrája alapján miben és hogyan tudnánk a termelő ember viszonyait továbbfejleszteni; nem a hatékonyság rovására, hanem javítására.

Összefoglalás helyett: Nyugtalanító, mert terjedő jelenség, hogy a régi dogmákkal nem antidogmatizmust, hanem divatos ellendogmákat szögezzük szembe. Az új dogmák (amelyek, ha jól meggondoljuk, nem is olyan újak) semmivel sem jobbak a régieknél.

Még inkább nyugtalanít, hogy differenciált elemzés helyett gyakran találkozunk megalapozatlan, mert megalapozhatatlan általánosításokkal, szakszerű diagnózisok helyett politikai jellegű exkommunikációval, a kritika irányzékának alacsonyabb szintre való „áthelyezésével”. Tudományos közgondolkodásunk, sőt általában közgondolkodásunk tisztaságának — aminek oly sokat köszönhetünk, s ami jövőnknek is egyik záloga — védelmében is el kell utasítanunk a korai ötvenes évek vitastílusának újjáledését.

Hivatkozások

- [1] *Angyal Ádám:* A nagyvállalat szindróma. Közgazdasági Szemle, 1984. 5. sz.
- [2] *Apró Éva:* Kollektív felelősség vagy kollektív bűnbak? Közgazdasági Szemle, 1984. 5. sz.
- [3] *Ferge Zsuzsa:* Társadalmi újratermelés és társadalmpolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.
- [4] *Hegedüs András:* A nagyvállalatok és a szocializmus. Közgazdasági Szemle, 1984. 1. sz.
- [5] *Hoch Róbert:* Profilgazda? Figyelő, 1976. március 17.
- [6] *Hoch Róbert:* Recenzió Kornai János „A hiány” c. könyvéről. Sigma, 1981. 1. sz.
- [7] *Juhász Pál:* Szövetkezeti vállalatvezetés, munkaszervezet és a dolgozói törekvések átalakulása a mezőgazdaságban. Előadás az MTA 144. közgyűléséhez kapcsolódó osztályrendezvényen. Gazdaság, társadalom, értékrend. Az MTA Filozófia és Történelemtudományok Osztálya, 1984.
- [8] *Kornai János:* A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957.
- [9] *Sipos Aladár:* Vállalati formák a mezőgazdaságban. Népszabadság, 1984. június 12.

⁹ Ferge Zsuzsa hosszú évek óta szorgalmazza az e témával való foglalkozást. (Lásd például [3].)

¹⁰ Egy munkás a következőképpen fogalmazta meg véleményét az üzemi demokráciáról: „Énnekem megvan a magam szakmája. Senki ne beszéljen bele abba, hogyan viszem végig a munkafolyamatot. A vezetés ugyancsak speciális képzettséget igénylő szakma. Én pedig nem óhajtok az ő szakmájukba belebeszélni.” Nemcsak azt nem állítom, hogy ez elterjedt vélemény volna, hanem még azt sem tudom, nem áll-e egyedül e véleményével az országban az idézett munkás. Az azonban — tapasztalatom szerint — már nem kivételes jelenség, hogy például egy szakmunkás az üzemi-vállalati munkamegosztásban nem alacsonyabb, nem inferioris lépcsőfoknak érzi a saját posztját és tevékenységét, hanem *másnak* a vezetőkéhez képest. Voltaképpen ennek a gondolkodásnak a megnyilvánulása volt 1968 után a nyereségrészesedés három kategóriájával szembeni éles tiltakozás.

A reformellenesség strukturális okai

(Hozzászólás Hegedüs András cikkéhez és annak vitájához)

Szalai Erzsébet

Egyre általánosabbá váló nézet, hogy a reformfolyamat kibontakozásának feltétele az ipar vállalati szerkezetének átalakítása. Ezért különösen időszerűnek tartom Hegedüs András cikkét és a körülötte folyó vitát, melybe magam is szeretnék bekapcsolódni. Mivel a cikket bíráló állítások számos közös vonást tartalmaznak, néhány kivételtől eltekintve *tematikusan*, nem pedig az egyes szerzőknek külön-külön válaszolva szeretném gondolataimat kifejteni.

Amint az „A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok” c. cikkemből [7] is kiténik, a nagyvállalatisággal kapcsolatos kérdések gazdasági és politikai jelentőségét Hegedüs Andrásához hasonlóan látom. Ez nem jelenti azt, hogy álláspontjaink között nincsenek eltérések, ezeket a pontokat azonban Hegedüs világosan megjelöli.

Amiben elsősorban egyetértünk, azt Hegedüs András úgy fogalmazza meg, hogy a nagyvállalati vezetők strukturális okok miatt reformellenesek, kivéve azokat, akik az árupiacon is biztonsággal mozognak, és inkább vágyanak nagyobb önállóságra, mint a jövedelem-újraelosztó intézmények nyújtotta biztonságra.

A strukturális ok azt jelenti, hogy a nagyvállalati vezetők tekintélyes részének komoly érdekei fűződnek az egyedi megkülönböztetésekkel átszótt újraelosztó mechanizmus fennmaradásához, mivel az általuk irányított vállalatok gazdasági és politikai súlyából fakadóan elsősorban ők nyernek ennek a mechanizmusnak a működésén.* Nem személy szerinti anyagi érdekeltségről van szó, s a nagyvállalati vezetők többsége mélyen meg van győződve arról, hogy vállalatának fejlesztése, bővítése népgazdasági érdek, még akkor is, ha az ott folyó termelés „átmenetileg” nem rentábilis. Különösen monopolhelyzetben, illetve egy szakmai területhez erősen kapcsolódó nagyvállalatokra igaz azonban az, hogy vezetőinek szakmai fejlődése, társadalmi státusza és anyagi helyzete erősen, sokszor kényszerűen kötődik az adott vállalat fejlődéséhez, expanziójához.**

* A nagyvállalatok, illetve a kisebb állami és tanácsi vállalatok, szövetkezetek helyzetét nem könnyű egybevetni. Értékelhetetlennek találok azt a kérdést, hogy miként viszonylanak a központi erőforrásokból, preferenciákból való nagyobb részesedés előnyei a köztötebb bérigazdálkodás, az elvárások, a nemzetközi kötelezettségek stb. vállalati gazdálkodásra való kedvezőtlen következményeihez. Tény azonban, hogy a nagyvállalati vezetők kialakult gazdasági tradíciójukat, a központi irányítással való szorosabb kapcsolatot, az ebből fakadó biztonságérzetet és a vállalat politikai súlyát értékelik fontosabbnak, ezért ragaszkodnak a nagyvállalati létezéshez.

** Ezt az összefüggést tárja fel [4] cikkében Laky Teréz.

A különféle preferenciákra való ráutaltság és ezek elnyerésének eszközei természetesen vállalatonként, illetve vállalatcsoportonként eltérők. Az is igaz, hogy az 1972 körüli időszakhoz viszonyítva halkabbá vált a reformellenes hang, sőt egyes nagyvállalati vezetők elvileg helyeslik a reformok továbbvitelét. Ennek egyik oka az, hogy vannak közöttük olyanok is, akik — szemben az 1972 körüli bizonytalan helyzettel — ma már hisznek abban, hogy vállalatuk szigorúbb gazdálkodási feltételek között és jelentősebb preferenciák nélkül is meg tudja őrizni stabilitását. Ebbe a magatartásba azonban taktikai elemek is szövődnek, mert a mai helyzetben — az 1968 óta eltelt időszak tapasztalatai és jelenlegi gazdasági helyzetünk alapján — a közvélemény egyre nagyobb részében erősödik az a felismerés, hogy radikális reformlépésekre van szükség. Ez azt jelenti, hogy egy nyílt reformellenes fellépés ma már falakba ütközne, illetve jóval kevesebb követőre találna, mint 1972 körül. Eközben azonban tovább működik, sőt némely területen terebélyesedik az egyedi elbíráláson alapuló újraelosztó mechanizmus, mely elsősorban a nagyvállalatoknak kedvez, amelyeknek vezetői gyakorlati tevékenységüket tekintve továbbra is igényt tartanak különféle preferenciákra. Vagyis fennáll az a veszély, hogy bár a felső vezetés továbbra is a reform folytatása mellett foglal állást, a gyakorlatban tovább működnek az azzal ellentétes tendenciák.

Hegedüs András cikkének bírálói nem vitatják a további reformok szükségességét, sőt Földes István „Kerékkötők vagy bűnbakok?” című cikkében [2] azt is elismeri, hogy a reformfolyamat 1972-es megtorpanásában nagy szerepe volt a nagyvállalatok nehéz gazdasági helyzetének, mert ez is alapul szolgált a reform elleni hangulatkeltéshez. A nagyvállalati vezetők eléggé általános reformellenességét azonban nem elsősorban a közvetlenül érzékelhető gazdasági nehézségek váltották ki, azok ugyanis nem voltak minden nagyvállalatra kiterjedőek. Sokkal inkább arról volt szó, hogy még a viszonylag jó helyzetben levő nagyvállalatok vezetői is bizonytalannak érezték a jövőt, illetve attól tartottak, hogy a reformfolyamat további előrehaladása előbb-utóbb az ő helyzetüket is megingathatja, esetleg létüket is megkérdőjelezheti. Részben a bajba jutottak példája alapján, részben azért, mert az 1972-ben kiemelt nagyvállalatok (melyek létszámuk, állóeszközértékük és termelési értékük alapján is az ország legnagyobb vállalatainak mintegy négyötödét reprezentálják) már 1968 és 1972 között is az átlagosnál nagyobb preferenciákban részesültek, az 1968. évi reform elveinek következetes továbbvitele viszont ezek fokozatos megszüntetését jelentette volna. Ezért lett a nagyvállalatok kétségtelenül nehezebbé vált helyzete eltűzve, és ezért volt szükség arra, hogy a reform további előrehaladását mint a nagyipari munkásság érdekeivel ellentétes folyamatot tüntessék fel. Az 1972-ben kiemelt nagyvállalatok munkásainak átlagjövedelme azonban — szemben a közvéleményben elterjedt nézettel — nem alacsonyabb, de magasabb volt ebben az időszakban, mint a szocialista ipar átlaga. Ennek ellenére valóban megindult a munkaerő eláramlása. Ez azonban elsősorban azoknál a vállalatoknál jelentkezett, ahol a munkások bizalma megingott a vállalat jövőjében.*

Több hozzászóló is felvetette, hogy Hegedüs András az 1972-es fordulat miatti felelősséget és általában a reformellenességet egy társadalmi csoportra, a nagyvállalatok vezetőire akarja hárítani. Hegedüs cikkének témája azonban nem a reformban érdekelt és ellenérdekelt társadalmi csoportok erőviszonyainak történeti elemzése volt, ő csupán arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy — különösen 1972 körül — a nagyvállalati vezetők egy tekintélyes része jelentős szerepet játszott a reformfolyamat lefékezésében. Bakos Zsigmond azonban már valóban bűnbakokat keres, amikor hozzászólásában a következőket írja: „Azt is látni kell, hogy a ma gyakran a nagyvállalatok felelőségeként feltüntetett, utólag hibásnak bizonyult vagy ítélt döntések legnagyobb része a gazdaságpolitika végrehajtását irányító funkcionális

* Erre a jelenségre hívja fel a figyelmet [6] tanulmányában Polgár Miklós.

szervek akkori különböző szintű fórumaitól, szervezeteitől származik” ([1] 336. l.). Milánovics Szvetozár ellenkezőképpen jár el: ő ugyanis úgy látja, hogy a reformban érdekelt, illetve ellenérdekelt társadalmi csoportok kérdésének felvetése nem releváns. „A szocialista gazdaság reformjának nem lehet más célja, mint a szocializmus alapvető céljaiért való gazdasági küzdelem gyorsítása, hatékonyabbá tétele és (ezzel együtt) a fejlett szocializmus közelebb hozása. E területen a magyar gazdasági reform nehézségekkel találkozott, amelyek nem elsősorban a párt és a kormány eredeti intézkedéseiből, hanem az informális törekvésekből és a világgazdaság változásainak hatásából erednek” ([5] 343. l.). Kiknek az informális törekvéseiről van szó? Erre a kérdésre a cikk szerzője nem válaszol.

Véleményem szerint sem a bűnbakkeresés, sem a felelősség kérdésének elmosása nem helyes megoldás. „A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok” c. cikkemben kísérletet tettem a reformban érdekelt és ellenérdekelt társadalmi csoportok közötti erőviszonyok ábrázolására, illetve azon körülmények elemzésére, amelyek konkrét és változó viszonyukat befolyásolják. Ebből, valamint Hegedüs András cikkéből is kitűnik, hogy nem pusztán a nagyvállalatokat tesszük felelőssé a reformfolyamat 1972. évi visszafordulásáért és a reformfolyamat általában vett fékezéséért. Az 1972-es fordulat során például a nagyvállalati létben érdekelt nagyvállalati vezetők és szakemberek törekvései egybeestek a társadalmi és gazdasági irányító apparátusok mindazon tagjainak, illetve csoportjainak érdekeivel, akik erősen kötődtek a 1968 előtti viszonyokhoz, illetve a reformfolyamat további előrehaladása veszélyeztette volna pozícióikat. A visszafordítási folyamat sokszereplős színjáték volt, melyben e nagyvállalatok, ezen belül is főként a kulcspozícióban levő nagyvállalatok a társadalmi-gazdasági-politikai bázist jelentették. A fordulathoz a nagyvállalatok egy csoportjának vezetőin kívül elsősorban az ágazati minisztériumoknak, továbbá a funkcionális intézmények ágazati egységeinek és egyes területi pártszervezeteknek fűződött érdekük. Mivel pedig a felső vezetésnek a reform kibontakozásában érdekelt része nem élvezte a reformban szintén érdekelt, de érdekeit részben fel nem ismerő, részben egymástól elszigetelt társadalmi csoportok aktív támogatását (mert ennek intézményeit nem hozta létre, illetve ezek nem alakulhattak ki), a kész intézményekkel és kiépült kapcsolati rendszerekkel rendelkező reformellenes csoportok sikeres áttörést hajthattak végre.

Amint az eddigiek során érzékeltetni próbáltam, a nagyvállalatokkal kapcsolatos történések értékelhetetlenek pusztán gazdasági elemzések alapján, ezért elkerülhetetlen a kérdéssel kapcsolatos politikai állásfoglalás, ami viszont természetéből fakadóan értékelkötelezet. Ha igaz az, hogy társadalmunkban különböző rétegek, csoportok léteznek, melyeknek érdekei Földes István szerint is egyben-másban eltérnek egymástól, és képviselket is nyernek, ebből az is következik, hogy az érdekcsoportok és az általuk képviselt értékek közötti nyílt vagy burkolt konfliktus lehetősége mindaddig fennáll, amíg az érdekviszonyok valamilyen oknál fogva meg nem változnak. Mivel pedig (ha halványulóan is, de) a nagyvállalati vezetőknek továbbra is vannak közös érdekeik, a működő újraelosztó mechanizmus továbbra is nekik kedvez, és a gazdasági feszültségek növekedésével, a reformok elhúzásával a közös érdek és képviselete meg is erősödhet, akkor örömdetes, de korántsem megnyugtató, hogy a párt vezetői mindezt már megállapították — Földes István cikke szerint például 1977-ben. Hegedüs András cikke nagyon is létező, aktuális érdekkonfliktusokat tesz társadalmi vita tárgyává. Gesztusa és alapmondanivalója is az, hogy a nagyvállalati vezetés társadalmi kontrollja nélkül nem lehetséges lényeges előrelépés a reformok ügyében. Javaslatai közül az ezekre vonatkozóakkal értek egyet: a különböző típusú árak meghatározásának társadalmi ellenőrzése; a nagyvállalati vezetés lobbyktól független társadalmi kontrollja, melyekben a nagyvállalati munkásság választott képviselői mellett független ipari (gazdasági)

szakértők vennének részt (a mostani felügyelő bizottságok ugyanis nem függetlenek a nagyvállalati vezetéstől); a közvélemény nyílt tájékoztatása a nagyvállalatok ügyeiről.

Hozzászólásomat azzal a korántsem egyedülálló véleménnyel indítottam, hogy a szükséges reformnak a vállalati intézményi rendszert alapvetően érintő reformnak kell lennie, amire vonatkozóan születtek is már lényegbevágó javaslatok. Ez teszi különösen aktuálissá a társadalmi ellenőrzés kérdésének felvetését: a nagyvállalati szerkezetet érintő reform ugyanis véleményem szerint feltételezi azt, hogy a nagyvállalati munkásság különböző rétegei tisztázhassák a nagyvállalati vezetéshez való viszonyukat, felismerhessék sajátos érdekeiket, és ennek megfelelően intézményesen is befolyásolni tudják a reformok irányát. Ez egyben annak is egyik feltétele, hogy a reform *nyíltan* a társadalom ügyévé váljon.

A nagyvállalatok kérdése semmiképpen sem tekinthető a nagyvállalatok vagy akár az irányító apparátus belső ügyének. Országunk gazdaságát nem az őszinte tájékoztatás, a nyílt viták, hanem a nem kellően jó minőségű áruk és általában a rugalmasság, az alkalmazkodóképesség hiánya helyezheti rossz megvilágításba.

Végezetül egy utolsó megjegyzés: nem gondolom azt, hogy Hegedüs András cikkének bírálói elleneznek a reformmal kapcsolatos társadalmi vita lehetőségét. Ehhez azonban toleránsabb, a vitapartner véleményének karikírozását mellőző és bélyegzők nélküli vitastílus tartozna.

Hivatkozások

- [1] *Bakos Zsigmond*: Megjegyzések Hegedüs András „A nagyvállalatok és a szocializmus” című „gondolataihoz”. Közgazdasági Szemle, 1984. 3. sz.
- [2] *Földes István*: Kerékkötők vagy bűnbakok? Népszabadság, 1984. február 18.
- [3] *Hegedüs András*: A nagyvállalatok és a szocializmus. Közgazdasági Szemle, 1984. 1. sz.
- [4] *Laky Teréz*: Érdekvizonyok a fejlesztési akciók vállalati döntési eljárásában. Gazdaság, 1976. 4. sz.
- [5] *Milánovics Szvetozár*: A (nagy-) vállalatok és a szocializmus (Gondolatok Hegedüs András gondolatairól). Közgazdasági Szemle, 1984. 3. sz.
- [6] *Polgár Miklós*: A kereseti és bérvizonyok elemzése egy nagyvállalatnál. Kézirat. A PM Pénzügykutató Intézete, 1981.
- [7] *Szalai Erzsébet*: A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok. Valóság, 1982. 5. sz.

Anthony Sampson:

A PÉNZKÖLCSÖNZŐK

(Bankárok egy veszélyes világban)

Az amerikai szerzőnek 1978-ban már megjelent kiadónknál egy nagysikerű könyve: A hét nővér. Ez a könyv is hasonlóan szellemes, lebilincselő stílusban íródott. Az első nagyobb, átfogó kísérlet arra, hogy betekintést nyújtson a nagy nemzetközi bankárok, bankok és más pénzügyi intézmények sajátos világába, a pénzügyeknek a világpolitikával való összefonódásába. Nem elvont közgazdasági fejtegetések gyűjteménye a könyv, hanem bizalmas dokumentumokon keresztül, politikai vezetőkkel, bankárokkal (McNamara, Rockefeller, Wriston, Kissinger és másokkal) folytatott interjúk során ismerteti meg a nagybankok különös világával és azokkal az országokkal, amelyek dollármilliárdnyi hitelekben részesültek. A szerző súlyozottan foglalkozik a harmadik világ gazdasági, pénzügyi nehézségeivel.

Kb. 376 oldal, fűzve kb. 45,— Ft
A Kossuth Könyvkiadó kiadványa

Megválaszolásra váró kérdések

(Egy vita után)

Hegedüs András

Érthető okokból sokáig töprengtem, reagáljak-e a Közgazdasági Szemle 1984. januári számában megjelent *könyvismertető esszém* [5] körül kialakult széles körű vitára. Természetesen tisztában voltam azzal, hogy ha ezt megteszem is, az semmiképpen sem lehet majd átfogó, minden felvetett problémára kiterjedő válasz, tekintve, hogy a velem vitatkozó írások egyike-másika saját cikkemnek majdnem a háromszorosát is kiteszi, és a publikáltakon kívül igen nagyszámú és sokféle vélemény jutott el hozzám.

A vitában azonban — minden szerteágazása ellenére is — olyan problémák merültek fel, amelyek részint azt sejtetik, hogy a közgazdasági tudat bizonyos szegmenseiben igen szilárdnak tűnő korallzátony-képződmények léteznek (ezt a kifejezést Mezei Andrásról kölcsönöztem), amelyek komolyan veszélyeztetik előrehaladásunkat, részint pedig e vita tapasztalatai alapján egyes felmerült kérdésekre különféle okokból nem tudunk egyértelmű, tudományos hitelességű választ adni — például a primer kutatások hiánya, tabuk, tilalmak miatt.

Mіндеzt végiggondolva csak arra vállalkozhatom, hogy minden „tudományosság” nélkül megkíséreljem azoknak a fontosabb kérdéseknek a megfogalmazását, amelyekre a vitában nem született megnyugtató, egyértelmű válasz, és ahol az említett korallzátonyok felsejleni lászottak.

Nyitott kapukat döngetünk-e a nagyvállalati szindrómáról írva?

Előre kell bocsátanom, hogy az ez év januárjában a Közgazdasági Szemle-ben megjelent s széles körben vitatott *könyvismertető esszém* két évvel a közlése előtt íródott. A nagyvállalatok helyzete azóta — ellentétben Földes István feltételezésével [4] — szerintem nemcsak hogy nem oldódott meg, hanem tovább romlott. Ez első sorban nem „belső helyzetük” következtében alakult így, hanem mert makro- és mezokörnyezetük a más területeken kibontakozó reform hatására lényegesen megváltozott — mégpedig hátrányukra. Éppen ezért rendkívül káros és nagy veszélyekkel jár a problémák eltussolása.

Nem reagálnék a vitára, ha ez a szándék a hat nyilvánosságot kapott hozzászóló ([1], [2], [3], [6], [7], [10]) közül három írásában nem jelentkezett volna igen pregnáns módon.

Az elmúlt két évben valóban tapasztalhattunk törekvést a gigantomania korlátozására, elkezdődött egyfajta egészséges dekoncentráció, de a nagyvállalatok — ahogy erre egyébként esszémben is rámutattam — továbbra is szükségképpen léteznek és létezni is fognak gazdaságunkban, és szerepük (ami nem azonos az ipari

termelésben való részesedésükkel) aligha csökkenhet *számottevően* anélkül, hogy ebből ne származnának súlyos hátrányok társadalmunkra.

Ebből következik, hogy a nagyvállalatok reformba való bevonása nélkül a gazdasági élet modernizációja nem következhet be.

Ez a kiutat kereső és éppen ezért *progresszív tanácstalanság* a vitában napvilágot látott publikációk közül a legjobban és a legösszintébben Angyal Ádám vezérigazgató írásában tükröződik, amelynek megjelentetését a vita igen fontos pozitívumának tekintem.

A nagyvállalatok problémáinak két év alatti megoldását, aki valamelyest is ismeri a témát, nem gondolhatja komolyan, hiszen a mai igen súlyos helyzetből sok fontos vonatkozásban még a kiút sem teljesen egyértelmű. (Gondoljunk csak a jelenleg folyó bérszabályozási kísérletekre.)

Milyen jó is lenne, ha cikkem — két évvel megírása után — már „nyitott kapukat” döngethetne! A legnagyobb örömmel lemondtam volna közléséről és mindarról, ami ennek következményeként történt. Sajnos esszém — megítélésem szerint — ma is valóságos problémákat feszegetett, és ezért örülök megjelentetésének.

Csak tudományos módszereket felhasználva fogalmazhatók-e meg a társadalmi-gazdasági problémák?

Bíráloim mindenekeelőtt a tudományosságot kérik számon tőlem. Jogosar. Nem végeztem primer elemzést, sőt szekunder analízist sem, új elméletet sem akartam gyártani, csak leírtam egy számomra igen rokonszenves szakkönyv olvasása kapcsán támadt gondolataimat. De hadd kérdezzem meg: miért nem engedhető meg egy szociológusnak, hogy egy könyv olvasása közben támadt gondolatait esszé formájában megírja?

Írásom a szó szoros értelmében nem „tudományos” és különösen nem „szak-tudományos”. Nem is akart az lenni, de nem is lehetett az. A *top management* Nyugaton is elzárkózik attól, hogy szociológiai vizsgálódások tárgya legyen, és ez talán még inkább így van Keleten.

Ezért is hatott rám revelációként Szalai Erzsébet [8] könyve és a Valóságban megjelent [9] tanulmánya, amely utóbbiban — ahogy erre az e vitában megjelent írásában rámutatott — megfogalmazta szaktudományos vizsgálódásának politikai esszenciáját. Kár, hogy a vitában részt vevők ezt a tanulmányt szemmel láthatóan nem olvasták.

Szalai Erzsébet munkáin kívül valóban nem állt rendelkezésemre sok releváns primer elemzés, de annál több primer tapasztalattal rendelkeztem. A hetvenes évek elején két vállalatnál voltam gazdasági tanácsadó. Mintegy tíz éven keresztül, 1963—1973 között sokszor heti 20 órában is tartottam előadást különféle vezetőképző tanfolyamokon, s ezt mindig kétoldalú tanulási folyamatnak tekintettem.

Mint érdekességet említem meg, hogy empirikus verifikációt hiányoló bíráloim egyetlen ipari nagyvállalatot sem hoztak fel megállapításaim ellenbizonyítékeként, és azt is, hogy Angyal Ádám, aki a vitában részt vevők közül Szalai Erzsébet mellett kétségtelenül a legautentikusabb, a „nagyvállalat szindróma” kifejezést cikkének címéül választja (és idézőjel nélkül használja), és tanulmánya egyúttal jelentős hozzájárulás is ennek a „tünetcsoporthoz” a feltáráshoz.

Elemezhetjük-e valóságként a legutóbbi 25 év gazdaságpolitikai tévedéseit és hibáit?

Miért ne reagálhatnánk a jelenlegi reform szempontjából legfontosabb történelmi-tapasztalati tényre: a nagyvállalati menedzsment és az ágazati minisztériumok vezetőinek negatív részvételére a hetvenes évek elején a reform körül kialakult viták-

ban (tisztélet a kivételnek, közöttük nem utolsósorban a nemrég tragikus halált halt Poros Tamásnak), és a reformellenes kurzus pírusszi győzelme utáni időszakra, amikor szinte egyidőben vette kezdetét (s az egybeesés aligha lehet véletlen) a nagyvállalatok fokozott támogatása, a vállalati koncentráció újabb hulláma és az állam eladósodása. Ezen közvetlenül átélt tapasztalat nélkül cikkem aligha íródhatott volna meg.

„Ex necessitate virtutem et gloriam” — írhatnánk a mai reformpolitika jelszával. De ahhoz, hogy ez a törekvés sikerre vezessen, és ne következzen be újabb megtorpanás, szerintem reálisan fel kellene tárni a mai „szükségállapot” okait és előzményeit. Nem gondolom, hogy ez valamiféle szélsőséges, radikális követelmény lenne, s csak örülhetünk annak, hogy Hoch Róbert — szintén ebben a számban közölt írásával — erre kísérletet tesz. (Az öröm természetesen nem jelent feltétlenül egyetértést.)

Miért kellene ragaszkodnunk a gazdaságpolitika kontinuitásához? *Az eredményeket elismerve* miért ne mondhatnánk meg, hogy sok hibás elgondolás kísérte végig utunkat? Miért ne lehetne feltárni, hogy

— milyen következményekkel járt a hatvanas évek elején kialakított országos nagyvállalati koncepció?

— előrelépést jelentett-e a második vízlépcső (a társadalom enélkül aligha alakíthat ki reális véleményt például a nagymarosi erőmű várható következményeiről)?

— végső soron mit hozott és mit „vitt el” a szarvasmarhaprogram?

— milyen kárt okozott 1975 elején Tóth Antal Ernő [11] cikkének a Népszabadságban közölt bírálata, ami ideológiai érveket adott a reformellenességhez?

Mindezt nem azért, hogy „bűnbakokat” keressünk. Aligha érdekel valakit is, hogy ki volt akkor az országos nagyvállalati koncepció „atyja”, a Népszabadság rovatvezetője stb. A csupán példaként felsorolt kérdésekre kapott válaszoktól viszont igen fontos tapasztalatokat szűrhetnénk le *a jövő számára*.

Hasonlóképpen kellene eljárunk az adósságállomány felhalmozódása okainak elemzésével is. Ezek feltárása minden politikai veszély nélkül megtehető. hiszen a magyar politikai vezetés a hetvenes évek végén már visszafogta a beruházásokat, rátért a fogyasztói árak rendszeres emelésére, és így az 1980-as évek elején sikerült elérni a külkereskedelmi mérleg egyensúlyba kerülését, sőt a legutóbbi években már jelentős aktívumot is fel tudunk mutatni.

De az eredmény láttán miért kellene feledtetnünk, hogy 1974 és 1980 között a nem rubel elszámolású passzívum összesen 150 milliárd forintot tett ki, és különösen nagy, több mint 60 milliárd volt 1978-ban? Ebben természetesen igen nagy szerepe volt annak, hogy nem tudtunk idejében és rugalmasan reagálni az olajárrobbanást követő cserearányromlásra. (1973 télen tanácsadó voltam egy ipari nagyvállalatnál. Egy napon az igazgató ragyogó arccal jött vissza valamilyen központi eligazításról: „Most fog majd megmutatkozni a szocializmus fölénye, minket nem érint az olajválság” — mondotta.) A tényleges cserearányromlás nem tulajdonítható teljes egészében az objektív körülményeknek, jelentős szerepet játszottak benne különféle szubjektív tényezők (például a termékszerkezet változtatásának elhúzó-dása, ami újra csak kapcsolatban áll a nagyvállalati vezetés tevékenységével).

Az 1950-es évek elején érvényesülő gazdaságpolitika hibáinak kendőzetlen bírálata nélkül (amit igen jelentősnek és pozitívnak tekintek) aligha alakulhatott volna ki a hatvanas, illetve a hetvenes évek végének reformkorszaka. Ebben a kritikai tevékenységben (jóllehet részese voltam a korábbi hibás koncepciók kialakításának) részt vállaltam és vállaltok is, tekintet nélkül arra, hogy ezzel akkori politikai szereplésem és tevékenységem elítélését szolgáltam és szolgálom.

A hibákkal kapcsolatosan felmerül még egy probléma: az a gondolkodásmód,

amit vitaindító írásomban követni kívántam, éppen ellenkezője annak, amit egyes bírálóm feltételeznek róla. Az empátiára való törekvés vezérelt, és semmiképpen sem valamiféle bűnbakkeresés. Arra törekedtem, hogy megértsem a nagyvállalati vezetők cselekedeteinek, döntéseinek, a reformmal kapcsolatos magatartásának motívumait, és képes legyek arra, hogy mintegy belehelyezkedjem szerepükbe.

Nagyon régről származik (az ötvenes évek elejének tragédiába torkolló tapasztalataiban gyökerezik) az a felismerésem, hogy a társadalomra nézve nem az az igazi baj, ha egyes fontos beosztásokba buta vagy netalán becstelen emberek kerülnek, hanem az, amikor bizonyos posztokon a körülmények hatására (ma már azt mondhatnám: strukturális okokból) az okos emberek butákká, a karakának megalkuvókká válnak.

A nagyipari munkásság reform tekintetében eltérő két alaptípusának a megjelenésére nemcsak a szociológiai vizsgálatok mutattak rá, hanem több, a Népszabadságban megjelent, a reális helyzetet hűen tükröző riport is. Miért kellene szemet hunynunk ezen jelenség fölött? Ez a gondolkodásmód éppen a bűnbakkeresés ellen dolgozik, mert strukturális hibákért és az ebből értelemszerűen következő kollektív felelősségért etikailag elfogadhatatlan a „példát statuáló” egyéni büntetés!

Írhatunk-e nyíltan a mai Magyarországon reformellenességről?

A cikkem megírása és megjelentetése között eltelt két év igen jelentős volt a reform szempontjából. Amikor az esszétírtam, a reform még csak kibontakozóban volt, *in statu nascendi* leledzett, s jóllehet mert ellenzői még nem sorakoztathatták fel érveiket, érzékelhető volt már egy olyan korszak beköszöntése (hasonlóan 1970—1972-höz), amikor „élethalálharc” kezdődik a reformerek és a reformellenesek között. (Ez utóbbi jelzőt nem tekintem egyértelműen pejoratív értékelésnek, tanulmányaimban mindig igyekeztem kimutatni a reformellenesség jogosnak tekinthető szociológiai alapját. Más kérdés, hogy történelmi távlatban a reformellenesség — legalábbis megítélésem, illetve értékelkötelezettségem szerint — negatív hatású.)

Cikkem megjelenésének idején a reform már konkrét formákat öltött, és sok társadalmi negatívummal is járt. Így miért ne lehetne bárki is reformellenes, vállalva az ezzel járó esetleges megbélyegzést is? A politikai küzdőtéren a nyílt sisakkal folytatott harc a haladás számára kedvezőbb, mint a kétoldalú kendőzés, az olyan helyzet, amikor a reformer nem mer igazából reformerként fellépni; a reformellenes viszont a reformer mezében tetszeleghet.

Különbséget kell-e tennünk a határozatok szerint szándékolt változtatások és a tényleges helyzet között?

Az 1950-es évek elejének gyakorlatában gyökerezik a határozatban deklarált változtatási szándék és a valóságos helyzet alakulásának azonosítása. Határozatot hoztunk akkor például a műszakilag haladó normák alkalmazásáról, közben igen fontos iparágakban az átlagos normateljesítmény meghaladta a 150 százalékot. A példákat saját tapasztalataimból szinte a végtelenségig sorolhatnám. Milyen groteszk és egyúttal szomorú, ha 30 évvel később, összehasonlíthatatlanul felvilágosultabb légkörben, hasonló feltételezést olvashatunk!

Hosszan sorolhatnánk a jó határozatok ellenére még meg nem oldott problémákat. A nagyvállalatokban ilyen — a többi között — a bérszabályozás legcélzerűbb módjának a megtalálása. A jelenlegi átlagbérek mellett nem várható el a munkafegyelem erősödése, aminek laza volta (tisztelet a kivételnek) közismert, és demoralizáló hatását aligha lehet túlbecsülni. Ennek egyik természetes oka, hogy

a második gazdaságban ugyanannyi időegységnyi — igaz, általában sokkal intenzívebb — munkáért kétszeres, sőt egyes szélsőséges esetekben háromszoros bér is elérhető. A bérszabályozás új módszerének kikísérletezése régen végiggondolt problémák felmelegítésének tűnik. Ha szorosabb lenne az ellenőrzés, feltehetően nem a Ganz-MÁVAG lenne az egyetlen „beteg ló”, ahol 500 milliós veszteség ellenére is 16 százalékos béremelést tudtak elérni. A kulcs a termelői árak megállapításának módjában rejlik, hiszen a legtöbb esetben ettől függenek azok az „eredményességi mutatók”, amelyekhez a béreket kötni tudjuk. Vitát kiváltó cikkem írásakor feltételeztem, hogy amióta a gazdaságpolitikai határozatok a világgpiaci árakhoz való közelítést tűzték ki célul, az árkontroll egyre erőteljesebbé vált. Az egyik legutóbb lefolytatott iparügyi vizsgálat fényében azonban ezt az álláspontomat módosítanom kell. Az iparvállalatok ugyanis 1984-ben különböző utakon-módokon igen jelentős, kb. 8 százalékos áremelés elérését tervezik, és ezt megvalósíthatóknak is tartják. Egészségtelen mértékű inflációt idéz elő, illetve tartósít, ha a béreket az ezen az alapon kialakult mutatókhoz kötik.

A megoldatlan kérdések közé tartozik a nagyvállalatokra alkalmazható szabályozórendszer kidolgozása is, amivel a kormányzat fel kívánta váltani a ténylegesen sok negatívummal járó tervutasításos rendszert. Saját tapasztalatom alapján is igazat kell adnom Angyal Ádámnak abban, hogy ennek kidolgozásában a nagyvállalati vezetők nemigen vettek részt, de ez nem is rájuk tartozik, mert „szinte minden vállalatot meg kellett támogatni egyedi eszközökkel”, ami szerintem azt jelenti, hogy elsősorban egyfajta „adminisztratív piacon lezajló” alku eredményeként alakul ki egyes nagyvállalatok kedvező és mások kedvezőtlen helyzete.

Mindezzel nem akarom lebecsülni a határozatok jelentőségét. Őszintén örültem a KB 1984. évi áprilisi állásfoglalásának, és azt igen jelentősnek tekintem, de nem gondolom azt, hogy ezzel megszűnt a nagyvállalati szindróma.

Jellemző-e az iparvállalatok túlzott koncentráltsága?

Vitaindító tanulmányomban (és e cikkben az előzőkben is) hangsúlyoztam, hogy *a nagyvállalatok vitathatatlanul és szükségképpen fontos szerepet töltenek be gazdasági életünkben*, és éppen ezért égető kérdés a gazdasági reformba való bevonásuk. Ennek elismerésével azonban nincs ellentétben az a megállapítás, hogy nálunk olyan, a nagyvállalati vezetők által erőltetett koncentrációs folyamatok zajlottak le, amelyeket sem gazdaságszervezési, sem technológiai szempontok nem indokoltak. (Hasonló folyamatok zajlottak a mezőgazdaságban és a településrendszerünkben is.)

Ezen megállapítás ellen aligha fogadható el az az érvelés, hogy az ország méreteihez képest mammutnagyságúvá alakult vállalatbirodalmakat össze lehet vetni a Nyugat multinacionális vállalatainak méreteivel, és aligha tartható az az állítás, hogy „nemzetközi mércével mérve alig van *valódi* nagyvállalatunk” ([2] 595. l.). Ezzel szemben Angyal Ádám a következőket írja: „Ennek elemzése előtt vegyük szemügyre a nagyvállalatok gazdaságunkban betöltött helyzetét! Közhely immár (ezért bizonyítani sem kívánom), hogy a magyar gazdaság túlkoncentrált, más hasonló fejlettségű gazdaságokhoz képest aránytalanul nagy a nagyvállalatok részesedése a gazdaságban. Fontos, hogy józanul ítéljük meg a gazdaság túlkoncentrált-ságából adódó pozitív és negatív hatásokat” ([1] 609. l.).

A túlkoncentrálásnak azonban (olyan vállalati összevonásokat és bővítéseket értve ezen a fogalmon, amelyeket sem gazdaságszervezési, sem technológiai szempontok nem indokolnak) úgyszólván nincs pozitív következménye, annál több azonban benne a negatívum. Ezt az utóbbi években a magyar gazdaságpolitikai vezetés — elutasítva az Apró Éva-féle érvelést — felismerte, és több határozatában dekla-

rálta is. Ez azonban a különféle dekoncentráció lépések ellenére sem jelenti azt, hogy *máris* megszűnt volna a túlcentralizáltság, és hogy a közgazdaságtudománynak ne kellene foglalkoznia az optimális vállalati (s ezen belül üzemi) koncentrálttság igen szerteágazó problematikájával.

Hatékonyak-e az ipari nagyvállalatok?

A vállalati gazdálkodás egyik legnagyobb problémája, hogy a szocialista gazdálkodási rendszerben nincs megfelelően megoldva a gazdasági tevékenység *hatékonyságának ellenőrzése*, s az ebből származó gond a vállalat méreteinek arányában növekszik. Mennél nagyobb a vállalat, annál nehezebb és bonyolultabb a hatékonyságának a megítélése.

A polgári magántulajdon megszűnésével egyszerre esett ki két ellenőrzési intézmény:

— a piac, amely a tőkés rendszerben végső soron minősíti a vállalati vezetés működését,

— a tőkés tulajdonos(ok) ítélete, ami korrigálja a piaci viszonyokból levonható mechanikus következtetéseket. A tulajdonosok lehetnek az indokoltnál türelmetlenebbek, de türelmesebb álláspontra is helyezkedhetnek.

A tőkés vállalatok vezetése — különösen a nagyoké — időlegesen mindkét kontrollrendszert manipulálhatja, de ezek mégis (Damoklesz kardjaként) állandó fenyegetést jelentenek számára. De mi helyettesíti ezt a kelet-európai szocialista társadalmakban? Ügyszólván semmi olyan, amit igazán hatékony és megbízható kontrollnak tekinthetnénk.

A vállalati felügyelő bizottságok ellenőrző tevékenysége közismerten nem hatékony, és — ahogy erről már szó volt — hiányzik a független közgazdasági elemzés és az önállóságra igényt tartó szakpublicisztika is.

Mindemellett se szeri, se száma a hatékonyságot bizonyító felszínes megközelítéseknek. Mit szóljunk például az Apró Éva cikkében is megtalálható olyan érveléshez, amely a nagyvállalatok hatékonyságát a tőlük elvont jövedelem és a nekik adott állami támogatás összetevése alapján tartja megítélhetőnek, mintha a termelői árak máris a világgpiaci árakhoz igazodnának, és nem tartalmaznának az állami támogatásnál összegszerűen feltehetően sokkal nagyobb mérvű közvetett juttatást?! Ezt a feltételezést igazolják a vállalatok dollárkitermelési mutatói is.

Ahhoz, hogy a nagyvállalatok társadalmi hatékonysága megítélhető legyen, a vezetőiktől független, szakszerű társadalmi ellenőrzésre és nyilvánosságra lenne szükség. E tekintetben teljesen egyetértek a Szalai Erzsébet e vitában megjelent írásában foglaltakkal; a nagyvállalati szindróma megszüntetésének ez a kulskérdése. Az igazgató tanácsok megszervezése a KB áprilisi állásfoglalásának értelmében — ott, ahol ez felállításra kerül — igen fontos lépés a demokratikusabb vezetés megvalósításának útján, de a független, szakszerű társadalmi ellenőrzés problémáját érthetően nem oldhatja meg, már csak azért sem, mert az igazgató tanács tagjai — beleértve a benne részt vevő munkásokat is — természetesen azonosulnak saját vállalatuk érdekeivel, így a különféle manipulációkkal és eltussolásokkal is.

Elképzelhető-e a reform a „virágozzék minden vállalat” elve alapján?

Az ágazati minisztériumok ideológiájának — éppúgy, mint történelmi elődjének, a glavkizmusnak — egyik legjellegzetesebb vonása a „virágozzék minden vállalat” elve. Ez a gondolkodásmód régi rákfeneje gazdasági életünknek. Ez a vitában a legpregnánsabban Bakos Zsigmond írásában fogalmazódott meg, mégpedig úgy, mint

régi ágazati minisztériumának (a Könnyűipari Minisztériumnak) a működési elve, amit írásából kitűnően ma is vállal.

Ha az ágazati minisztériumok patriarchális gondoskodása nem ütközött volna lépten-nyomon össze — különösen az ipar intenzív fejlődésének a szakaszában — a gazdasági racionalitás követelményrendszerével, akkor nem vált volna égető szükségsszerűséggé mélyreható reformváltoztatások bevezetése.

Valóban nehéz megérteni, hogy olyan tapasztalt és közgazdasági ismeretekkel is rendelkező pártfunkcionárius, mint az említett írás szerzője, miként gondolhatja ma is azt, hogy a népgazdaság működésének eredményessége „csak” a vállalatok összességének eredményes munkájával biztosítható. Hiszen minduntalan olvashatta és hallhatta, hogy az országban a gazdasági vezetés olyan versenyhelyzetet akar kialakítani, ahol a társadalmilag hatékony vállalat érvényesül, a nem hatékony pedig alulmarad. Sőt ez az elv az utóbbi másfél évtizedben többé-kevésbé már érvényesül is, csakhogy kevésbé hat kényszerítő erőként a nagyvállalatokra, mint a kicsikre.

Államtitok-e a vállalati titok?

Nyilvánvalóan nem, de már Marx felfigyelt arra, hogy a bürokrácia egyik jellemző tulajdonsága, hogy belső ügyeit előszeretettel minősíti „szigorúan titkosnak”. Ez a nem újkeletű jelenség az egyik legfőbb akadálya a vállalati tevékenység társadalmi ellenőrzésének és annak is, hogy a közvélemény reális értékítéletet alakíthasson ki az egyes nagyvállalatok hatékonyságáról s a különféle kormányprogramok teljesítéséről.

Ez az igen fontos probléma sajátos, bár kissé groteszk módon vetődött fel Bakos Zsigmond írásában, egy konkrét példával illusztrálva. Eszerint az „egyik” gazdasági hetilapban megjelent egy cikk *egy évtizeddel ezelőtt* a cipő rossz minőségéről, amiről nemhogy nem illik, de nem is szabad beszélni, mert sérti az állam gazdasági érdekeit — vállalati, sőt államtitok.

Nem sokkal azután, hogy elolvastam ezt a fejtegetést, megjelent a Népszabadságban egy cikk, amelyben egy szovjet külkereskedő a magyar cipők rossz minőségéről panaszodik, és arról, hogy a szovjet vásárlók visszaadják a cipőket. Ehhez három kérdés is kívánczik:

— Hogyan pótolták a Bakos Zsigmond által említett „újságírói indiszkrécio” (és nem a cipők egy részének rossz minősége!?) miatt egy évtizeddel ezelőtt támadt „anyag, erkölcsi veszteséget”, ha ez a probléma újra és újra ilyen élesen kerül a felszínre?

— Mennyi idő kell a cipőiparban ahhoz, hogy pótolják azt a kárt, amit a Népszabadság mostani cikke okozott, amely mégiscsak nagyobb példányszámú és jelentősebb orgánus, mint egy gazdasági hetilap?

— Nem lenne-e jobb nagyobb társadalmi nyilvánosságot adni a vállalatok tényleges problémáinak, nem kellene-e reálisan írni termelésük feltételeiről, termékek minőségéről stb.?

Mindebben az újságírásnak — pozitív és negatív értelemben egyaránt — igen nagy a jelentősége. Felvetődik a gondolat: talán nemcsak egyes közgazdasági és szervezéstudományi kutatók (amiről korábbi cikkemben írtam), hanem az újságírók egy része is — különböző hasznos munkát végezve, például vállalati lapnál — elkötelezett a nagyvállalati vezetőknek.

Sok-sok nyitva maradt vagy rosszul megválaszoltnak tűnő fontos kérdés jellemzi ezt a vitát. Ebből következik, hogy a vitának — természetesen más keretek között

és feltehetően más résztvevőkkel — folytatódnia kellene. Legalábbis ez lenne a dolgok természetes menete. Ha ez elől — ilyen vagy olyan ürüggyel — elzáródik az út, akkor a nagyvállalati szindróma a legjobb akarat ellenére is feltehetően súlyosabbá válik, ami természetesen nem érdeke a magyar társadalomnak, de különösen nem a nagyvállalati vezetőknek és a nagyipari munkásságnak.

Azt hiszem, az, aki ilyen vagy olyan módon és eszközzel ennek a *szerteágazó* vitának az „elvágását” szolgálja, végső soron nem a vállalati vezetők és nem a nagyüzemi munkásság érdekét védi, hanem egyértelműen ellenükre dolgozik.

Meggyőződésem — amelyet sok-sok személyes tapasztalat is igazol —, hogy a nagyüzemi munkásság legjobb képviselői olyan strukturális változtatásokat akarnak, amelyek révén — partikuláris érdekeiket követve (vagyis helyzetük vaslogikája következtében) — nem kényszerülnek reformellenes pozícióba, hanem tradíciójukhoz híven, példamutatóan progresszív funkciót töltenek be. Bár teljesülhetne vágyuk!

Hivatkozások

- [1] *Angyal Ádám*: A nagyvállalat szindróma. Közgazdasági Szemle, 1984. 5. sz.
- [2] *Apró Éva*: Kollektív felelősség vagy kollektív bűnbak? Közgazdasági Szemle, 1984. 5. sz.
- [3] *Bakos Zsigmond*: Megjegyzések Hegedüs András „A nagyvállalatok és a szocializmus” című „gondolataihoz”. Közgazdasági Szemle, 1984. 3. sz.
- [4] *Földes István*: Kerékkötők vagy bűnbakok? Népszabadság, 1984. február 18.
- [5] *Hegedüs András*: A nagyvállalatok és a szocializmus. Közgazdasági Szemle, 1984. 1. sz.
- [6] *Hoch Róbert*: A mini és a maxi (Elmélkedések a nagyvállalati vitáról). Közgazdasági Szemle, 1984. 9. sz.
- [7] *Milánovics Szvetozár*: A (nagy-) vállalatok és a szocializmus. (Gondolatok Hegedüs András gondolatairól). Közgazdasági Szemle, 1984. 3. sz.
- [8] *Szalai Erzsébet*: Kiemelt vállalat — beruházás — érdek. Akadémiai Kiadó, 1981.
- [9] *Szalai Erzsébet*: A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok. Valóság, 1982. 5. sz.
- [10] *Szalai Erzsébet*: A reformellenesség strukturális okai. Közgazdasági Szemle, 1984. 9. sz.
- [11] *Tóth Antal Ernő*: A háztáji és kisegítő gazdaságok szerepe az iparosodó mezőgazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1975. 1. sz.

Tatai Zoltán:

IPARUNK TERÜLETI SZERKEZETÉNEK ÁTALAKÍTÁSA

Az iparnak az elmúlt két évtizedben bekövetkezett területi változásait mutatja be a szerző. Részletesen foglalkozik a hazai ipartelepítés, az ipar tervszerű területi elhelyezésének elveivel, gyakorlati problémáival, a centralizáció és a decentralizáció kérdéseivel, a munkaerőre telepítés szükségességével, lehetőségével és korlátaival, a főváros és környéke iparosításának korlátozási gondjaival, a lakóhely és munkahely elkülönülésének következményeivel, a vidéki iparfejlesztés és településhálózat-fejlesztés összehangolásának szükségességével és számos más kérdéssel.

Bemutatja az ipari kapacitások létrehozásának módszereit; az új üzemek különböző típusainak, a bővítések különböző formáinak telepítési problémáit. Tárgyalja az ipar területi struktúrájának átalakítását szolgáló eszközrendszer, ezen belül bemutatja a területfejlesztési alapok működési mechanizmusát.

Az ipar területi szerkezetének átalakítását, az ipartelepítési célok megvalósítására tett intézkedéseket, erőfeszítéseket a politikai céloknak alárendelve, a gyakorlati tapasztalatok alapján tárgyalja a szerző. Érzékelteti az ipar kedvezőtlen területi elhelyezkedésének megváltoztatására végzett társadalmi összefogás eredményeit, nehézségeit. Végezetül ismerteti Tatai Zoltán az ipar területi szerkezetének negvedszázad alatt történt átalakulását, összefoglalja a megtett út tanulságait, és jelzi a további feladatokat. Táblázatok, térképek és irodalomjegyzékek egészítik ki a kötetet.

Kb. 254 oldal, fűzve kb. 26,— Ft

A Kossuth Könyvkiadó kiadványa

Az európai KGST-országok gazdasága: a megélénkülés okai és lehetőségei

Általános helyzetkép

Az európai KGST-országok az 1980-as évek elejére — mint ismeretes — kedvezőtlen gazdaságfejlődési feltételek közé kerültek. Az 1970-es évtized végéig a kőolajár-robbanás és az ennek nyomán kialakult tőkés világgazdasági válság hatásainak ellensúlyozására viszonylag dinamikus gazdasági növekedést folytatva törekedtek. A gyors mennyiségi növekedés azonban nem járt együtt a gazdasági fejlődés pályamódosításával: az intenzív jellemzők általános és erőteljes kibontakoztatásával, a hatékonyság, a versenyképesség, a minőség, a műszaki színvonal szükséges növelésével, illetve javításával, a gazdasági szerkezet korszerűsítésével. Ezért a korábbi növekedési ütemhez való ragaszkodás az országok többségében a külső és a belső egyensúlyi helyzet romlását okozta, illetőleg — ezt ellensúlyozandó — jelentős külső források bevonását igényelte. Az eladósodási folyamat 1974 és 1978—1979 között felgyorsult, és az adósságállomány egyes országokban olyan szintet ért el, hogy a gazdasági vezetés kénytelen volt a mérséklését, az egyensúlyi helyzet javítását a gazdaságpolitika középpontjába helyezni.

Az egyensúly helyreállítását előtérbe helyező gazdaságpolitika jelentős sikereket ért el az európai KGST-országokban. A külkereskedelmi forgalom 1982-ben már a fejlett tőkésországok viszonylatában is aktívummal zárult, ami 1978-hoz képest több mint 10 milliárd dolláros egyenlegjavulásnak felelt meg. Az eredmények értékét növeli, hogy azokat a vártnál mélyebb és jobban elhúzódozó tőkés világgazdasági

válság, a világkereskedelem visszaesése és a szocialista országok exportjával szemben megnyilvánuló különféle diszkriminációs intézkedések ellenére sikerült elérni. 1982-ben a nemzetközi pénzügyi kapcsolatokban kialakult bizalmi válság, a hitelfelvételi lehetőségek korlátozása és a kamatterhek növekedése e gazdaságpolitika további szigorítására, gyors és hathatós intézkedések meghozatalára készítette a szocialista országokat. A külgazdasági egyensúly javítása miatt a belföldi felhasználás (főként a felhalmozás) a korábbinál szerényebb mértékben növekedhetett, az európai KGST-országok az import visszafogására, az egyre nehezebb piaci feltételek ellenére az export fokozására kényszerültek. Mindez a gazdasági növekedésre — országonként eltérő mértékben — mérséklőleg hatott. 1980 és 1982 között a Szovjetunióban a nemzeti jövedelem átlagosan mintegy 3,5 százalékkal, a többi országban együtt ennél kisebb mértékben nőtt, Lengyelországban pedig számottevően csökkent.

Az elmúlt évben az európai KGST-országok korábbi mérséklődő gazdasági fejlődésében változás következett be: a növekedés az országok többségében meggyorsult. A nemzeti jövedelem az NDK-ban, Lengyelországban és a Szovjetunióban emelkedett a leggyorsabban (4—5 százalékkal), Bulgáriában és Romániában a gazdasági növekedés 3—3,4 százalékos, Csehszlovákiában 2,2 százalékos volt. (Lásd az 1. sz. táblázatot.) A gazdasági tevékenység megélénkülésének okai, főbb tényezői a következőkben foglalhatók össze:

— A külső feltételek korábban tapasztal-

A nemzeti jövedelem alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1981	1982	1983		1984 Terv
			Terv	Tény	
Bulgária	5,0	4,3	3,8	3,0	3,8
Csehszlovákia	—0,1	0,2	2,0	2,2	3,0
Lengyelország	—12,0	—7,0	2,0—2,5	5,0	2,6
Magyarország	2,5	2,6	0,5—1,0	0,4	1,5—2,0
NDK	4,8	2,5	4,2	4,4	4,4
Románia	2,2	2,6	5,0	3,4	7,3
Szovjetunió	3,3	4,0	3,3 ^a	3,1 ^a	3,1 ^a

^a Belföldi felhasználás. A nemzeti jövedelem termelése 1983-ban mintegy 4 százalékkal nőtt.

Forrás: Itt és a továbbiakban az egyes országok statisztikai évkönyvei, zsebkönyvei, tervei és tervjelentései.

talt erőteljes romlása lefékeződött, egyes területeken a stabilizálódás kezdeti jelei figyelhetők meg. A tőkés hitelnyújtók me-rev, embargó jellegű magatartása valamelyest oldódott, több ország (bár kisebb és feltételeikben — kamatfelár, lejárat — kedvezőtlen) hitelhez juthatott. A nyugati bankok korábbinál rugalmasabb magatartását az váltotta ki, hogy az európai KGST-or-szágok — viszonylag rövid idő alatt — je-lentősen javítottak külgazdasági helyzetükön; forrásaik mozgósításával, illetőleg át-csoportosításával kihasználták a tervgaz-dálkodásban rejlő lehetőségeket. Az orszá-gok többsége kiállta az 1982. évi hitelem-bargóval járó megpróbáltatásokat, eleget tett többlettörlesztési kötelezettségeinek. Ez azért is figyelemre méltó, mert ebben az időszakban a fejlődő országok egész sora kényszerült adósságainak átütemezésére, il-letve törlesztéseinek felfüggesztésére. A hi-telpiaci enyhüléssel egyidejűleg mérséklőd-tek a kamatlábak. Hatásukra csökkentek a kamatterhek: 1983-ban az összes kamat-fizetési kötelezettség a két évvel korábbinak — becslések szerint — alig valamivel több mint kétharmadát tette ki. Az export bő-vülése folytatódott, ami tovább növelte a külkereskedelmi és a fizetési mérleg aktí-vumát.

— A külgazdasági egyensúlyi helyzet ja-vulása lehetővé tette az import stabilizálá-sát, illetőleg mérsékelt bővítését. Az ener-gia- és anyagtermelést bővítő, illetőleg az energia- és anyagfelhasználást racionalí-záló programok — az importtal együtt —

általában javították, kiegyensúlyozottabbá tették a termelés anyagi-műszaki ellátását. A vállalati gazdálkodás mindinkább igazo-dik a megváltozott beszerzési és értékesítési helyzethez, továbbá jobban kihasználja a rendelkezésre álló termelési kapacitásokat. Sikeresnek bizonyultak — például a Szov-jetunióban — a munkaidő jobb kihasználá-sára, a szervezetség és a fegyelem javítá-sára irányuló erőfeszítések is.

— Az országok többségében megélenkült a belföldi — mindenekelőtt a beruházási — kereslet. A beruházások bővítésére neheze-dő nyomást egyfelől a fejlesztések korábbi visszafogása, illetőleg csökkenése, elha-lasztása, másfelől a műszaki fejlesztés, a termékszerkezet átalakítása iránti igény fo-kozódása váltotta ki. A belföldi kereslet megélenkülése, az anyagi-műszaki forrá-sok jobb kihasználása, az ellátás javulása leginkább az ipari termelés alakulását be-folyásolta kedvezően.

— Az európai KGST-országok gazda-sági fejlődését jelentősen befolyásolta az a tény, hogy Lengyelországban sikerült meg-állítani a gazdasági teljesítmény több év óta tartó visszaesését. Bár az 1983. évi szint még elmarad a válság előttről, a nemzeti jöve-delem 4—5 százalékos növekedése a gazda-sági konszolidáció előrehaladásának, a té-rségben bekövetkezett megélenkülésnek egyik számottevő tényezője volt.

Az 1983. évi gazdasági eredmények fé-nyében joggal vetődik fel a kérdés, meny-nyire marad tartós az európai KGST-or-szágok gazdasági fejlődésének megélenkü-

lése, és nyomában visszatérhet-e a korábbi dinamikus növekedés. A külső és a belső feltételek elemzése, a gazdasági folyamatok tartalmi kérdéseivel összefüggő tapasztalatok és a — realitásokat figyelembe vevő — gazdaságpolitikai célok egyaránt arra utalnak, hogy 1984-ben további — az 1983. évihez hasonló — fejlődési gyorsulásra nincsenek meg a feltételek. Ezért ebben az évben és a közeljövőben inkább egy mérsékelt dinamikus (4 százalék körüli) növekedési ütem megőrzésére nyílik lehetőség, ami az intenzív fejlődési jellemzők további kibontakoztatását igényli. Ez a fejlődési irányvonal alapozhatja meg hosszabb távon, hogy a gazdaság növekedése, fejlődési üteme, az egyensúly, valamint a műszaki-tudományos fejlődés, a strukturális átalakulás egymással összhangban valósuljanak meg, egyidejűleg erősödjék a nemzetközi versenyképesség. A jelenlegi fejlődési lehetőségek megítéléséhez ugyanis a következőket kell figyelembe venni:

— A külső gazdasági környezet jelentős változására az idén és a közeljövőben nem lehet számítani. A tőkés gazdasági konjunktúra javulása egyrészt részleges (tulajdonképpen Észak-Amerikára korlátozódik), másrészt ellentmondásokkal terhes.* Nagy a valószínűsége annak, hogy 1985-ben a gazdasági növekedés üteme az Egyesült Államokban ismét visszaesik. Ilyen körülmények között erőteljes piacbővülésre a fejlett tőkésországokban nem lehet számítani, az export bővítéséhez további erőfeszítések, a termékszerkezet, a minőség, a nemzetközi versenyképesség javítása mellett nyílik lehetőség. A változatlanul magas — és az idén ismét növekvő — reálkamatlábak miatt a korábban eladósodott országokra továbbra is nagy adósságszolgálati terhek nehezednek. A cserearányok az országok többségében — elsősorban strukturális okok miatt — tovább romlanak. Ezek nem teszik lehetővé, hogy a belső felhasználás a nemzeti jövedelem termeléséhez hasonló ütemben bővüljön. Ez nemcsak a fogyasztás, hanem a beruházási tevékenység növekedésének erőteljesebb bővülését is korlátozza.

* Lásd Pócs Ervin: A fejlett tőkésországok gazdasága: megélénkülés ellentmondásokkal. Közgazdasági Szemle, 1984. 7—8. sz.

— Az egyes országokban a gazdasági vezetés — az elért eredmények ellenére — továbbra sem elégedett a termelési szerkezet átalakításának, a gazdaságtalan termelés felszámolásának előrehaladásával, a minőség javulásával, a műszaki fejlődéssel, az anyagi és a szellemi erőforrások kihasználásával, a külkereskedelmi munka hatékonyságával. Ezeken a területeken radikális változásokat — minden bizonnyal — hosszabb időszak alatt, a tervezési és irányítási rendszernek az intenzív fejlődési követelményekhez való sikeres hozzáigazításával lehet megvalósítani.

Az idén az európai KGST-országokban — Románia kivételével — az elmúlt évihez hasonló (annál csak valamivel gyorsabb, illetőleg mérsékelt) gazdasági fejlődéssel számolnak. Romániában a tavalyi növekedési ütem megkétszerezését tervezik. Említést érdemel, hogy több országban — megfelelő időjárást feltételezve — a mezőgazdasági termelésnek az ipari termelést meghaladó, illetőleg ahhoz közelálló bővülését irányozzák elő. A gazdaságpolitikai célok között továbbra is nagy fontosságot tulajdonítanak a gazdasági egyensúly javításának, a külkereskedelmi aktívum elérésének, a tőkés adósságok mérséklésének. Ennek megfelelően az export az importnál, a nemzeti jövedelem termelése a belföldi felhasználásnál gyorsabban növekszik. A belföldi felhasználáson belül az országok többségében a felhalmozási ráta valószínűleg valamelyest emelkedik, bár a beruházások növekedése várhatóan még mindig nem éri el a nemzeti jövedelem termelésének ütemét. A változatlanul nehéz tőkés piaci és pénzügyi feltételek hatására az európai KGST-országok fokozzák erőfeszítéseiket az egymás közötti gazdasági együttműködés fejlesztésére, a meglévő adottságok, források jobb kihasználására, az együttműködés mechanizmusának folyamatos korszerűsítésére. Ezt a célt szolgálta a tagországok 1984 júniusában Moszkvában megtartott csúcsértekezlete is.

A termelés

A gazdasági tevékenység megélénkülésében meghatározó szerepet játszott az ipari termelés: 1983-ban az európai KGST-ország-

Az ipari termelés alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1981	1982	1983		1984 Terv	1984 I. n.év
			Terv	Tény		
Bulgária	4,9	4,6	4,8	4,6	5,0	3
Csehszlovákia	2,0	1,1	2,4	2,7	2,9	5
Lengyelország	-10,8	-2,1	4,0	6,7	4,5	4
Magyarország	2,8	2,5	1,0—2,0	0,7	1,5—2,0	5
NDK	4,7	3,2	3,8	4,1	3,6	4
Románia	2,5	1,1	6,6	4,8	6,7	..
Szovjetunió	3,4	2,9	3,2	4,0	3,8	5

gok többségében 4–5, Csehszlovákiában csaknem 3, Magyarországon 1 százalékkal nőtt az ipar teljesítménye. Lengyelországban a több év óta tartó ipari visszaesés után változás történt a termelés alakulásában: a mintegy 7 százalékos termelésbővülés a korábbi csökkenésnek csak egy részét kompenzálta. Az országcsoport ipari termelésének növekedési üteme a megelőző két évhez képest összességében megkétszereződött. (Lásd a 2. sz. táblázatot.) A megélénkülés több tényező együttes hatásának eredménye, amiben a kereslet összetételének, értékének változása, az anyagi és a szellemi erőforrások jobb kihasználása, valamint a korábbi feszültségek oldódása egyaránt szerepet játszott.

Az *anyag- és energiaellátásban* mutatkozó korábbi gondok megszüntetése, illetőleg enyhítése végett, valamint az importkorlátok miatt több jelentős termelőkapacitást helyeztek üzembe, az országok többségében nőtt az energia- és nyersanyag-termelés. A bányászati feltételek nehezebbé válása ellenére a Szovjetunióban 1983-ban 616 Mt kőolajat, 536 Mrd m³ földgázt és 716 Mt szénat termeltek. Jelentősebben (35 Mrd m³-rel) a földgáztermelés bővült. Lengyelországban 191 Mt feketeszenet és 43 Mt barnaszénat bányásztak. A termelés mennyisége megközelítette a válság előtti legmagasabb szintet. Bulgáriában, Csehszlovákiában, az NDK-ban és Romániában kismértékben nőtt az energiahordozók termelése. (Az NDK-ban 278 Mt barnaszénat, Romániában 11–12 Mt kőolajat és 33 Mrd m³ földgázt hoztak felszínre.) Az energiatermelés növekedése az energia-

és anyagtakarékosági programokkal párosulva jelentősen növelte az ellátás színvonalát. Az anyag- és energiaracionalizálás ugyanakkor csökkentette az anyagigényeket, ami egyfelől mérséklőleg hatott a termelés növekedésére (például egyes kohászati termékek esetében), másfelől lehetővé tette az export erőteljesebb bővítését. (A kohászat a legjelentősebben, 4 százalékkal a Szovjetunióban nőtt.)

A múlt évi eredmények azt mutatják, hogy a *termelés fajlagos energia- és anyagfelhasználásának csökkenése az iparpolitika középpontjába került*, a jövedelemképződés és a termelékenységnövekedés egyik fő tényezőjévé vált. Bulgáriában a fajlagos anyagfelhasználás 0,9 százalékkal mérséklődött. Csehszlovákiában például a gépipar fajlagos szénfelhasználása 5, a hőerőművek fűtőanyag-fogyasztása 0,4 százalékkal csökkent. Az NDK-ban a fajlagos energia- és anyagfogyasztás az 1982. évinél is nagyobb mértékben: 7 százalékkal mérséklődött. A Szovjetunióban az anyagmegtakarítás eredménye (2 Mrd rubel) az ipari termelés 0,3 százalékkal egyenértékű. Romániában az anyag és az energia fajlagos felhasználásának mérséklésével 7 Mrd lej megtakarítást értek el. (Ez az összeg az ipar árutermelésének 0,6–0,7 százaléka.) Az európai KGST-országokban az energia- és anyagigényesség korábbi színvonalá viszonylag magas volt, ezért a kormányok központi programokat dolgoztak ki a tartalékok feltárására és kihasználására, a technológiai korszerűsítésekre, a bevezetendő szervezési intézkedésekre. Ebben a vonatkozásban is megkülönböztetett figyel-

3. sz. táblázat

Az ipari termelés alakulása a főbb ágazatokban 1983-ban
(Százalékos változás 1982-höz képest)

Megnevezés	Bulgária	Csehszlovákia	Magyarország	Szovjetunió
Energetika	5,7	2,0	2,4	3,0
Kohászat	3,4 ^a	1,2	-1,5	4,0
Gépipar	11,1	4,8	0,6	6,0
Vegyipar	7,4	2,7	1,6	6,0
Építőanyag-ipar	2,8	0,4	0,8	4,0
Könnyűipar	1,5—2,0	1,2	1,0	2,0
Élelmiszeripar	1,2	2,4	2,2	5,0

^a Vaskohászat.

met fordítanak az anyagok minőségének, a kohászati félkész termékek összetételének javítására (például az ötvözött, speciális, nagy tisztaságú fémek arányának növelésére), valamint a kevésbé anyagigényes területek, termékcsoportok fejlesztésére.

A beruházási tevékenység, a tartós fogyasztási javak iránti kereslet, valamint az export megélénkülésének hatására a gépipar termelésének bővülése az egyes ágazatok közül továbbra is a legdinamikusabb. A gépipari termelés Bulgáriában 11, Csehszlovákiában, Romániában és a Szovjetunióban 5—6 százalékkal nőtt. (Lásd a 3. sz. táblázatot.) A gépipar továbbra is dinamikus fejlődésében tükröződik, hogy az ágazat a műszaki haladás egyik meghatározó jelentőségű hordozója, és a gépiparra épülnek a lassú szerkezet korszerűsítésére, a ráfordítások mérséklésére, a gazdaság modernizálására hivatott programok. A gépiparon belül a legdinamikusabban az elektronika, az elektrotechnika, a robottechnika, a különféle automatizálási rendszerek, a híradástechnika fejlődik. Csehszlovákiában például az elektrotechnikai iparban 8—9 százalékkal, a gépipar többi ágazatánál jóval gyorsabban nőtt a termelés. Az NDK-ban a robottechnikai termékek gyártása 18 százalékkal bővült. A Szovjetunióban az ipari robotok előállítása megkétszereződött. (1983-ban 10 700 programvezérelésű automata gépet gyártottak.) Az elért eredmények mellett a gépipar termékszerkezetének átalakítását a növekvő követelményekhez, a megváltozott feltételekhez képest lassúnak ítélik.

Az export szükséges bővítése, a nemzetközi versenyképesség megőrzése, illetőleg növelése ugyanis a termékszerkezet gyors ütemű korszerűsítését igényli, főként az iparilag legfejlettebb, a nemzetközi munkamegosztásra fokozottabban ráutalt országokban.

A vegyipari termelés különösen Bulgáriában és a Szovjetunióban bővült erőteljesen. Az olajellátás korlátozó hatását diverzifikálással, bizonyos „könnyű” vegyipari területek (például a gyógyszeripar) gyorsabb fejlesztésével ellensúlyozták. A lakossági fogyasztásának jobb ellátását szolgálta a könnyűipari ágazatok termelésének gyorsabb növekedése. Az élelmiszeripari termelés bővülése pedig a jobb mezőgazdasági termeléssel függött össze. (A Szovjetunióban az élelmiszeripari termelés 5 százalékkal haladta meg az egy évvel korábbi szintet.)

A gazdasági hatékonyság fontosabb elemeinek, tényezőinek többsége — amitől az ipari termelés eredményessége mindinkább függ — kedvezően alakult. Az iparban folytatódott a foglalkoztatottság növekedésének mérséklődése, a létszámnövekedés csupán Bulgáriában és Romániában volt számottevő (2-2 százalék), Magyarországon és Lengyelországban viszont csökkent az iparban foglalkoztatottak száma. A termelés megélénkülését tehát a termelékenység korábbinál erőteljesebb növekedése alapozta meg. Az európai KGST-országokban — Lengyelország sajátos helyzetétől eltekintve — viszonylag egyöntetűen, 2,2—3,5 százalékkal nőtt az egy foglalkoztatottra jutó ipari termelés. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

A termelékenységnövekedésben a jobb anyagi-műszaki ellátottság, a műszaki-tudományos eredmények alkalmazása, a minőség javítása, a termelőkapacitások jobb hasznosítása, a bérezési, ösztönzési rendszerek javítása, eredményesebb alkalmazása játszotta a legnagyobb szerepet. Az eszközhatékonyság — mint ismeretes — az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején hosszabb időszakban csökkent. Ennek egyrészt a termelés növekedési üteméncik mérséklődése és az állóeszközök továbbra is számottevő — a termelést meghaladó — bővülése volt az oka. Tavaly az eszközhatékonyság mérséklődése folytatódott ugyan, de a korábbi évekhez viszonyítva jóval kisebb mértékben.

Az idén a európai KGST-országok összességében a tavalyihoz hasonló mértékű ipari fejlődéssel számolnak. Romániában a termelés 6,7, Bulgáriában 5, Lengyelországban 4,5, az NDK-ban és a Szovjetunióban 3,6–3,8, Csehszlovákiában 3, Magyarországon 1,5–2 százalékos bővülést tervezik. Az év eleji adatok alakulása az előirányzatok reális voltát, teljesíthetőségét valószínűsíti. 1984 I. negyedében az ipari termelés (az országok többségében) 4–5, Bulgáriában 3 százalékkal nőtt.

Az európai KGST-országokban a *mezőgazdaságnak* megkülönböztetetten nagy szerepe van a lakosság ellátásában és a nép gazdaság egyensúlyi helyzetének alakulásában. Tavaly az országok többségében nem sikerült megismételni az 1982. évi kedvező eredményeket, illetőleg elérni az előirányzatokat. Míg a kora tavaszi időjárás kedvező terméskilátásokkal kecsegtetett, ké-

sőbb a rendkívül meleg időjárás és aszály nagymértékben csökkentette a hozamokat. Ezzel szemben Lengyelországban a tervezett is meghaladó termést sikerült betakarítani. A Szovjetunióban — az 1982. évhez hasonlóan — jelentősen: 5 százalékkal nőtt a mezőgazdasági termelés. (Lásd az 5. és a 6. sz. táblázatot.)

A *növénytermelés* eredményei — Lengyelország és a Szovjetunió kivételével — az állattenyésztésétől kedvezőtlenebbül alakultak. Bulgáriában, Magyarországon és Romániában 9–12 százalékkal csökkent a gabonatermés, és az aszály visszavetette a kápnövények hozamait is. Csehszlovákiában rekord gabonatermést takarítottak be. A Szovjetunióban az 1982. évinél mintegy 12 százalékkal több, 200 Mt körüli mennyiségű gabona termett. Az egyes országokban mutatkozó egyenetlen terméseredmények ellenére a takarmányellátás általában javult, és a legtöbb országban az *állattenyésztés* további fejlődését alapozta meg. A takarmánygabona-termelés növelése, a takarmányimport és a hatékonyabb takarmányozás hatására nőtt az állatállomány. Csehszlovákiában a szarvasmarha-tenyésztést részesítik előnyben, a sertésállományt — Lengyelországhoz hasonlóan — csökkentik. Figyelemre méltó, hogy az NDK-ban, Romániában és a Szovjetunióban egyaránt számottevően gyarapodott a szarvasmarha-, a sertés- és a juhállomány. (Lásd a 7. és a 8. sz. táblázatot.) Nőtt a fontosabb állati eredetű termékek termelése. A tejtermelés növekedése elsősorban a hozamok emelkedésének köszönhető.

A hét országban az utóbbi években je-

4. sz. táblázat

Az ipari termelés, létszám és termelékenység alakulása 1983-ban
(Százalékos változás 1982-höz képest)

Ország	Termelés	Létszám	Termelékenység
Bulgária	4,6	1,8	2,8
Csehszlovákia	2,7	0,5	2,2
Lengyelország	6,7	—1,0	7,8
Magyarország	0,7	—2,3	3,1
NDK	4,1	0,6	3,5
Románia	4,8	2,0	2,7
Szovjetunió	4,0	0,5	3,5

5. sz. táblázat

A mezőgazdasági termelés alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1981	1982	1983		1984 (Terv)
			Terv	Tény	
Bulgária	5,9	4,7	2,7	-7,0	3,1
Csehszlovákia	-2,4	4,4	2,7	2,2	3,2 ^a
Lengyelország	5,4	-3,0	1,5-2,4	3,6	1,5-2,5
Magyarország	2,0	7,3	1,0-2,0	-3,2	4,0
NDK	1,8	-3,8	1,0	..	6,4
Románia	-0,9	7,5	5,1-5,6	-2,0	5,4-6,0
Szovjetunió	-1,0	5,5	10,5	5,0	6,4

*Növénytermelés.

6. sz. táblázat

A fontosabb mezőgazdasági termékek termelésének alakulása 1983-ban
(Százalékos változás 1982-höz képest)

Ország	Gabona- félék	Cukor- répa	Bur- gonya
Bulgária	-12	..	-15
Csehszlovákia	6	-26	-14
Lengyelország	3	9	8
Magyarország	-9	-30	-13
NDK	0	-15	-18
Románia	-11	-28	12
Szovjetunió	12	15	6

7. sz. táblázat

A búza és a kukorica termésátlagának alakulása
(tonna/hektár)

Ország	B ú z a			K u k o r i c a		
	1981	1982	1983	1981	1982	1983
Bulgária	4,3	4,6	3,2	4,3	5,5	4,9
Csehszlovákia	4,0	4,3	4,9	4,1	5,3	5,3
Lengyelország	3,0	3,1	3,4	4,2	4,2	4,1
Magyarország	4,0	4,4	4,4	5,9	6,9	5,7
NDK	4,4	4,6	4,7	..	..	..
Románia	2,5	3,0	2,3	3,5	4,1	3,6
Szovjetunió	1,5	1,5	kb. 1,6	2,3	2,9	kb. 3,1

lentős erőfeszítéseket tettek a termelés intenzív úton történő fejlesztésére. 1983-ban megkülönböztetett jelentősége volt az öntözés bővítésének, a meglévő berendezések jobb kihasználásának. Az öntözés hatására — becslések szerint — mintegy 25 százalékkal nagyobb terméseredményeket értek el. Folytatódtak a termőföld védelmét, minőségének javítását szolgáló programok. A gépberuházások elsősorban az anyagi-mű-

szaki bázis korszerűsítését szolgálták. Az építési beruházások a tároló, szolgáltató kapacitások bővítését, a meglévő szűk keresztmetszetek megszüntetését stabilizálták elő. A műtrágya-felhasználás stabilizálódott, az országok többségében a műtrágya hatékonyabb hasznosítása került előtérbe. Románia folytatta felzárkózását a magas műtrágya-felhasználást elérő országokhoz. A KGST európai tagállamaiban a ko-

Az állatállomány alakulása 1983-ban
(Százalékos változás 1982-höz képest)

Ország	Szarvasmarha	Sertés	Juh
Bulgária	-0,3	-1,1	1,8
Csehszlovákia	1,1	-0,8	5,1
Lengyelország	0,5	-9,8	..
Magyarország	-0,8	8,9	-6,4
NDK	1,1	7,8	7,3
Románia	2,8	2,5	4,5
Szovjetunió	1,9	2,3	2,0

rábinál nagyobb gondot fordítanak a kis-termelés támogatására, a nagyüzemekben az ösztönzési rendszer korszerűsítésére.

Az idén az európai KGST-országok a mezőgazdasági termelés erőteljes növekedésére számítanak. Magyarországon, az NDK-ban, Romániában, a Szovjetunióban a termelés 4–6 százalékos bővítését tervezik. Mindenütt kiemelt figyelmet fordítanak a gabonatermesztésre, a növény- és állattenyésztés fejlesztésének eddiginél jobb összehangolására.

A beruházások

Az európai KGST-országok az 1980-as évek elején a külgazdasági egyensúlyi helyzet javításához a *beruházási tevékenység mérséklésére kényszerültek*. 1982-ben az országok többségében 2–6, Lengyelországban 12 százalékkal csökkent a beruházások volumene. Az elmúlt évben a beruházási források — főként a tőkés import lehetősége — továbbra is szűkösek maradtak ugyan, de a beruházások korábbi csökkentését felváltotta a szinten tartás, illetőleg a szerény mértékű növelés szándéka. Ez alól Magyarország és a Szovjetunió kivételt képez. Magyarországon a beruházások további csökkentésére elkerülhetetlenül szükség van, míg a Szovjetunióban a beruházások növekedése 1979 óta fokozatosan gyorsul: 1983-ban a növekedési ütem már elérte az 5 százalékot. (Lásd a 9. sz. táblázatot.) Az európai KGST-országok döntő többségére érvényes, hogy jelen vannak és hatnak a beruházási vásárlóerőt gerjesztő törekvések, erők. A gazdasági fejlődés gyors

san változó feltételei, az alkalmazkodásnak a termékszerkezet korszerűsítésére készítő szükségessége, a műszaki-tudományos fejlődés nemzetközi tendenciáinak követése a beruházási-fejlesztési lehetőségek bővítését, a források rugalmas átcsoportosítását igényli.

A korlátozottan rendelkezésre álló fejlesztési források egyre inkább előtérbe állítják az intenzív fejlődési szakasz követelményeit: a gazdaságossági szempontok érvényre juttatását a döntésekben, a gyors kivitelezést, a műszaki fejlődés elősegítését, a szervezethez, a ráfordítások mérséklését. Az egyes országok tervjelentései számot adnak arról, hogy az országok általában fokozták a kitermelő, az energia- és anyagfelhasználást racionalizáló beruházásokat és ezzel egyidejűleg a gépiparban a technikai fejlődést leginkább hordozó fejlesztéseket. Teret nyertek a korszerűsítési, felújítási jellegű, a gyorsan üzembe helyezhető és megtérülő beruházások. Változatlanul napirenden van a fejlesztések irányítási, tervezési, finanszírozási rendszerének továbbfejlesztése. Az eredmények mellett a különféle gondokról, az előrehaladás elégtelen üteméről is beszámolnak a jelentések, az elemzések. Gyakran bírálják a beruházások nem kielégítő előkészítését, szervezettségét, indokolatlanul hosszú kivitelezési idejét, az üzembe helyezések elhúzódását, a magas költségeket. Egyes országokban — főként Lengyelországban — a befejezetlen beruházások túlzottan magas szintje is gondot okoz.

Az idén az európai KGST-országok többsége a beruházási tevékenység 1983. évihez hasonló alakulásával számol. Az

NDK-ban, Romániában és a Szovjetunióban a beruházások mérsékelt növekedését, Lengyelországban és Magyarországon csökkenését tervezik.

Tavaly a társadalmi jövedelmek növekedése a munkajövedelmekéhez közelebb került, így arányuk is stabilizálódott. Az intenzív gazdasági fejlődési pályára való átteréssel összefüggésben a *bérlőpolitikában* a

9. sz. táblázat

A beruházások alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1981	1982	1983		1984 (Terv)
			Terv	Tény	
Bulgária	10,5	3,6	6,0	0,5 ^a	^b
Csehszlovákia	-4,6	-1,6	..	2,2	..
Lengyelország	-22,7	-12,1	..	4,8 ^a	-2,8
Magyarország	-5,1	-2,2	-10,0	-4,6 ^a	-10,0
NDK	2,7	-6,4	..	-0,3 ^a	4,3
Románia	-7,0	-2,5	0,7	2,9	4,0
Szovjetunió	3,8	3,6	3,2	5,0	3,9

^a Szocialista szervek beruházása.

^b Az értékek továbbra is mérsékelt növekedésre utalnak.

A lakosság jövedelme és fogyasztása

Az európai KGST-országokban az *életszínter szerény mértékű javítása, illetőleg az elért szinten való megőrzése továbbra is az egyik legfontosabb gazdaságpolitikai cél*. A gyorsabb gazdasági növekedés következtében keletkezett forrásnövekmény nagyobb részét az országok a külgazdasági egyensúly megszilárdítására, valamint a beruházások bővítésére fordították. A lakosság jövedelmeinek reálértéke és a fogyasztása 1983-ban — a korábbi évekhez hasonlóan — mérsékelt, 1–3 százalékkal emelkedett. A lassú javulásra azonban a korábbi évekkel ellentétben általában a fogyasztási hányad stabilizálása, illetőleg csekély mértékű csökkenése mellett is lehetőség nyílt. (1980 és 1982 között az életszínter megőrzéséhez a fogyasztási hányad számottevő növelésére és a felhalmozási hányad csökkentésére volt szükség.) A lakosság reáljövedelme 1983-ban — a mérséklődés ellenére — továbbra is Bulgáriában emelkedett a legnagyobb mértékben. (Lásd a 10. sz. táblázatot.)

Az 1980-as évek elején a társadalmi jövedelmek (juttatások) a munkajövedelmeknél gyorsabban emelkedtek, és arányuk az összjövedelmeken belül — Lengyelország kivételével — elérte a 32–40 százalékot.

javadalmazást egyre jobban összekapcsolják a teljesítmények mennyiségi és minőségi értékeivel. Egyes országokban a bérezés preferálja a népgazdaságban megkülönböztetett figyelmet kapott ágazatokat (például a mezőgazdaságot, a bányászatot, a kohászatot), Romániában és Magyarországon az exportárualapok gyártását, a Szovjetunióban a kedvezőtlen éghajlati viszonyok között végzett munkát.

Az országok többségében a *pénzjövedelmek és a reáljövedelmek* alakulása között kis különbség tapasztalható. Az élelmiszerek drágulása a mezőgazdasági felvásárlási árak emelkedésének hatására következett be. A fogyasztói árak emelkedésének mérséklésére való törekvés egyrészt a költségvetési támogatások felduzzadásával járt együtt, másrészt nehezítette az áruellátás szintjének megőrzését, illetőleg javítását. Magyarországon a fogyasztói árak 7, Lengyelországban 25 százalékkal nőttek.

A *kiskereskedelmi áruforgalom* Bulgáriában, Csehszlovákiában és a Szovjetunióban 2–3 százalékkal, Magyarországon, Romániában és az NDK-ban csekély mértékben (0,3–0,5 százalékkal) bővült. Lengyelországban a kiskereskedelmi áruforgalom nagyobb mértékű növekedése az áruellátás stabilizálódásának és a lakosságnál — a korábbi évek kényszertakarékossága

A reáljövedelem és a kiskereskedelmi árforgalom alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	Egy lakosra jutó reál- jövedelem			Kiskereskedelmi forgalom (változatlan áron)		
	1982	1983	1984 (Terv)	1982	1983	1984 (Terv)
Bulgária	4,1	2,8	2,5	4,5	3,8 ^a	4,2
Csehszlovákia	1,6	1,9	1,6 ^a	2,9 ^a	2,9 ^a	1,9
Lengyelország	-18,0	kb. 2,0	1,0-2,0	-17,0	6,0	7,2
Magyarország	0,9	0,9	0	1,2	0,3	0,1
NDK	3,3	2,3	2,2 ^a	1,0	0,5	2,2
Románia	8,8 ^a	5,1 ^a	..	..	0,5	3,0
Szovjetunió	0,1	2,0	3,5	0,3	2,7	5,4

^a Folyó áron.

miatt — felhalmozott nagy pénzösszegek következménye. A lakosság fogyasztásán belül folytatódott az élelmiszerek arányának mérséklődése, az élelmiszereken belül pedig a keresletnek az értékesebb termékek iránti eltolódása. Az iparcikkek értékesítése — főként a tartós fogyasztási cikkeké — az átlagosnál nagyobb mértékben bővült. Míg egyes tartós fogyasztási cikkek-nél a telítettség jelei mutatkoznak, a lakossági kereslet a hűtőszekrények, a televíziók (főként a színes televíziókészülékek), valamint a személygépkocsik iránt tovább nőtt. (1983-ban az NDK-ban már minden második család rendelkezett személygépkocsival.)

Az országok többségében az áruellátás színvonalának javítására, a hiánycikkek körének szűkítésére tett erőfeszítések a korábbi éveknél nagyobb eredménnyel jártak.

Folytatódott a lakossági infrastruktúra fejlesztése, ezzel az életkörülmények javulása. A legnagyobb erőforrásokat a lakásépítkezésekre fordították. Az egyes országokban — Lengyelország kivételével — a lakásépítés szintje nagyjából hasonló (1000 lakosra számítva évenként 7–8 lakást építenek.) Előtérbe kerül a lakások korszerűsítése, felújítása. Az újonnan épülő lakások esetében pedig nő a szobaszám, a lakóterület, valamint a lakások minősége, felszereltsége. Megkülönböztetett figyelmet fordítanak a fiatal házaspárok lakáshoz jutásának megkönnyítésére, miközben teret nyer a szövetkezeti, illetőleg egyes

országokban a magán-lakásépítés. Tovább javult az egészségügyi, az oktatási és a kulturális ellátás is.

A lakossági jövedelem és a fogyasztás a legtöbb országban az idén is — a gazdasági lehetőségekkel, a külgazdasági egyensúly megszilárdításával, a beruházások növelésével összhangban — mérsékeltten emelkedik. (Lásd a 10. sz. táblázatot.) A Szovjetunióban a reáljövedelem 3,5 százalékos növekedését tervezik, ami jelentősen meghaladja a tavalyit, és az országok előirányzatai közül a legnagyobb.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok

Az 1980-as évek elején a tőkés világ-gazdasági válság elhúzódása, a világereszkedelelem visszaesése, a protekcionista tendenciák továbbberősödése, az ún. válságágazatokban történt áresések nagymértékben megnehezítették az európai KGST-országok konvertibilis exportjának bővülését egy olyan időszakban, amikor a kamatemelkedések és a hitelfelvételek nehezebbé válása nagy terheket rótt a szocialista országok fizetési mérlegére. Ilyen körülmények között a nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak már a megőrzése is jelentős erőfeszítéseket igényelt. Az országok többsége az export erőltetett ütemű bővítésére, az import mérséklésére kényszerült, Lengyelország és Románia pedig emellett adósságai törlesztésének átütemezését kérte.

Az ezekben a nehéz években elért eredményekre alapozva 1983-ban tovább javult a szocialista országok külgazdasági egyensúlyi helyzete, miközben módosult a külkereskedelmi forgalom alakulása. Folytatódott az európai KGST-országok kivitelének lendületes (6–7 százalékos) bővülése, ami a világkereskedelemben tapasztalható

hordozók és az anyagok forgalma országonként eltérően alakult. Az agrárexportban érdekelt országok közül Bulgária és Magyarország az aszály okozta termés kiesések miatt nem tudta növelni élelmiszerexportját. Ezzel ellentétben a lengyel export bővüléséhez jelentős mértékben hozzájárult az élelmiszerexport. Kedvezőtlen,

11. sz. táblázat

A külkereskedelmi áruforgalom alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1982		1983		1984 (Terv)	
	export	import	export	import	export	import
Bulgária	9,0	9,1	8,6	8,0	8	
Csehszlovákia	9,0	9,2	8,7	9,3	..	
Lengyelország	12,0	—10,5	11,1	10,6	12	15
Magyarország	8,4	3,3	15,3	12,4	9—10	5—6
NDK	14,1	4,3	12,0	9,0	5	
Románia	—9,0	—24,0	6,0	—4,0	14	
Szovjetunió	11,0	7,0	7,0	5,0	..	

bizonytalanság tükrében különösen figyelemre méltó. A cserearányromlás mérséklődött, a kamatterhek és a hitelfelvételi nehézségek enyhültek, ami — az aktívum növekedése mellett — az importcsökkenés megállítását, sőt (becslések szerint) annak 3–4 százalékos bővülését tette lehetővé. Folyó árakon a külkereskedelmi forgalom a mennyiség változásánál élenkebben bővült. (Lásd a 11. sz. táblázatot.) A dollár árfolyamának erősödése miatt a konvertibilis árbevétel csupán kismértékben nőtt, a kiadások pedig általában csökkentek.

Az európai KGST-országok egymás közötti forgalma folyó árakon számítva az átlagot meghaladóan nőtt. Az egymás közötti forgalom aránya azonban összehasonlítható árakon valószínűleg nem változott. A fejlődő országok viszonylatában erőteljesebben bővült az áruforgalom, mint a fejlett tőkésországok irányában.

Az európai KGST-országok külkereskedelmi áruforgalmának *áruszerkezete* 1983-ban számottevően módosult. A gépek és berendezések exportja — főként a szocialista és a fejlődő országokba — az átlagot meghaladóan bővült. A fejlett tőkésországokból származó gépimport korábbi csökkenése megállt, illetőleg a Szovjetunió gépimportja erőteljesen bővült. Az energia-

hogy a szocialista országok többsége feldolgozóipari exportját a piaci nehézségek, a kereslettől továbbra is eltérő áruszerkezet miatt csupán *kedvezőtlen áron* volt képes bővíteni, és az élelmiszerek 1983. évi világpiaci áremelkedését sem tudták kihasználni. Mindez a cserearányok további romlását okozta.

Az idén az országok többsége az elmúlt évekhez hasonlóan az áruforgalom erőteljes bővítésére, ezen belül az exportnak az importot meghaladó növelésére törekszik. Az export bővítésének feltételei az egymás közötti forgalomban javulnak, egyébként továbbra is nehezek. A külgazdasági terheket a cserearányromlás folytatódása, valamint a kamatlábak újbóli emelkedése fokozza.

Az európai KGST-országoknak az idén továbbra is nehéz nemzetközi politikai, gazdasági és pénzügyi helyzet mellett kell megvalósítaniuk az éves népgazdasági terveikben foglalt fő gazdaságpolitikai céljaikat. A nehezebb feltételekhez jobban alkalmazkodó, az intenzív fejlődési pályán elinduló gazdaságok jelenleg a korábbi éveknél kikegyensúlyozottabb és valamivel gyorsabb gazdasági fejlődést képesek elérni. Ennek

az új fejlődési irányzatnak a megszilárduláshoz azonban szükség van a gazdasági hatékonyság növekedésének meggyorsítására, mindenekelőtt a minőség javítására, a termékszerkezet korszerűsítésére, a műszaki fejlődés eredményeinek gyors hasznosítására, a fajlagos energia- és anyagfelhasználás mérséklődésére. Mindezek az országok nemzetközi versenyképességének javulását, a fejlődésben a dinamizmus és az egyensúly szempontjainak jobb összehangolását eredményezhetik. Az intenzív fejlődési pálya új típusú dinamizmusa feltételezi a szocialista

országok közötti gazdasági együttműködés és a gazdaságirányítás egész rendszerének a változó feltételekhez, a megnövekedett követelményekhez való folyamatos hozzáigazítását, korszerűsítését. Hazánk megfelelően kiveszi részét a KGST-országok gazdaságpolitikai együttműködésük javítására irányuló törekvéseinek valóra váltásában, ugyanakkor támaszkodhat a szocialista országok biztonságos gazdasági hátteret és dinamizmust nyújtó környezetére.

Pócs Ervin

Pócs Ervin az MSZMP Központi Bizottságának munkatársa.

Tájékoztató

szerzőinknek a Közgazdasági Szemle szerkesztőségéhez beküldött kéziratok formai követelményeiről

1. A kéziratot 2-es sorközrel gépelt, 30 soros, soronkénti 63 betűleütéses, ún. normáloldalon, két példányban kérjük beküldeni. A cikk teljes terjedelme (táblázatokkal, ábrákkal együtt) nem haladhatja meg a 30 oldalt.

2. A táblázatokat és az ábrákat külön lapokon, két példányban kell mellékelni, és helyüket a kéziratban megjelölni.

3. A cikk rövid, legföljebb 1 oldalas tartalmi kivonatát két példányban kérjük csatolni az orosz és angol nyelvű tartalmi ismertető elkészítése céljából.

4. Az idézetekkel és a hivatkozásokkal kapcsolatban a következő elvek a mértékadók:

a) Szó szerinti idézőkor rendre a mű szerzője, címe, kiadója, — külföldi forrás esetében — a kiadás helye, a kiadás éve, továbbá az oldalszám jelölendő meg.

b) Tartalmi idézet vagy hivatkozás esetében oldalszámokat csak akkor kell feltüntetni, ha a cikk, illetve tanulmány olyan forrásból származik, amelynek nincs tartalomjegyzéke (például napilapok).

c) Ha a forrásmunka szerzője és a kiadvány magyar, akkor a szerző teljes nevét, ha külföldi, akkor csak vezetéknevét, majd — tőle vesszővel elválasztva — utónevének kezdőbetűjét kell megadni.

d) Ötnél kevesebb hivatkozás esetén a forrásokat lábjegyzetben jelöljük meg, egyébként a cikk végén „Hivatkozások” címszó alatt soroljuk fel őket. Ez utóbbi megoldás alkalmazásakor a „Hivatkozások”-ban feltüntetett sorszámot és az oldalszámot kell az idézet után zárójelben megemlíteni. Például ([4] 29. 1.).

e) A marxizmus—leninizmus klasszikusainak idézésekor a legutóbbi teljes Kossuth-kiadás (Marx—Engels Művei, Lenin Összes Művei) lapszámai adandók meg.

5. A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége 1978. június 17-i határozatának megfelelően (megjelent a Magyar Tudomány 1978. évi 10. számában) felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy cikkeikben fokozottabban ügyeljenek a nyelvezet magyarosságára, szabatoságára, közérthetőségére, és mellőzzék a nélkülözhető, felesleges idegen szavakat.

6. Kérjük szerzőinket, hogy a kézirat végén közöljék tudományos fokozatukat, beosztásukat, munkahelyüket, személyi számukat és lakcímüket.

Kérjük szerzőinket, hogy a fenti szempontok lehető legteljesebb figyelembevételével megírt kéziratokat küldjenek szerkesztőségünkbe.

A szerkesztőség

Idegenforgalmunk néhány időszakról

A világ idegenforgalma

Az idegenforgalom korunk életének és társadalmi kapcsolatainak fontos tényezője. Keretében világszerte mintegy 2,7 milliárdan kelnek évente útra (400 milliárd dollárt költve), hogy hazai tájakat, mintegy 0,3 milliárdan pedig (100 milliárd dollárt költve), hogy külföldi fogadóhelyeket keressenek fel üdülés, szórakozás és kikapcsolódás céljából. A bel- és külföldi turisták összesített költsége a *világ bruttó nemzeti terméke egytizenketted részének felel meg*. A külföldi turisták kiadásai az exportbevételeknek 5,4 százalékát, a láthatatlan bevételeknek pedig csaknem egyötödét teszik ki. Számos ország fizetési mérlegének kiegyensúlyozásában a külföldi turistáktól származó devizabevételek kulcs szerepet játszanak. A turisták „importja” gazdaságosabb, mint az áruk exportja.*

Az idegenforgalmi fogadóképességük fejlesztésére, saját állampolgáraik és külföldi vendégeik utazási lehetőségeinek bővítésére a szocialista országok is nagy figyelmet fordítanak. A KGST-országok üdülőiben ma már mintegy 1,5 millió, szanatóriumokban pedig egymillió ágy áll rendelkezésre. Egyedül e két kedvezményes lehetőség évente 20–30 millió hazai lakosnak biztosított belföldi üdülési, regenerálódási lehetőséget.

Jelentős erőfeszítések történtek az üzleti alapon működő (a hazaiakat és külföldieket egyaránt fogadó) kereskedelmi fogadóbázis (szállodák, campingek stb.) bővítésére is.** Ezek a nemzetközi idegenforgalomba való bekapcsolódás terén is eredményeket hoztak.

A világ idegenforgalma a közelmúlt év

* *Kolacsek András*: A nemzetközi idegenforgalom gazdasági szerepe és hatékonysága. I. Idegenforgalmi Téli Akadémia (Siófok, 1983. március 10—12.).

** *Kolacsek András*: Idegenforgalom és szállodaipar Magyarországon. Közgazdasági Szemle, 1982. 1. sz.

tizedekben *megsokszorozódott*, 1950 és 1960 között csaknem háromszorosára, 1960 és 1970 között 2,4-szeresére, 1972 és 1982 között 198 millió vendégerkezéstről 279,9 millióra — azaz 41,4 százalékkal — növekedett. A *meghatározó* tendencia tehát egyértelműen a *bővülés* volt. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

Kétségtelen tény azonban az is, hogy a világgazdasági válság és a politikai elhidegülés hatására a nemzetközi idegenforgalom növekedésének üteme *lelassult*, majd (1975—1976-ban és 1982-ben általánosan, a KGST-országokban pedig az 1979—1982. években) *visszaesések is bekövetkeztek*. A világ nemzetközi idegenforgalma 1983-ban 286,5 millió vendégerkezést számlált, és 0,5 százalékos emelkedést mutatott. A belföldi utazások mintegy 2 százalékkal nőttek. Úgy tűnik, hogy nemcsak a bel-, hanem a külföldi kereslet is élenkülönb van.

A KGST-országok szerepe

Közismert tény, hogy a KGST-országok idegenforgalma 1975-ig a világ nemzetközi idegenforgalmának növekvő hányadát tette ki, és ma is viszonylag jelentős részét (a világ nemzetközi idegenforgalmának mintegy 19, az európainak pedig 27 százalékát) képezi.

Különösen gyorsan fejlődött a KGST-országok nemzetközi idegenforgalma az 1960-as és az 1970-es években. *1978-ban 78,5 millió vendégerkezést számlált, amiből csaknem 17 millió származott a nyugati országokból*. E viszonylag jelentős forgalom az 1979—1980-as években már kisebb mértékben visszaesett, 1981—1983-ban pedig *nagymértékben tovább csökkent*, illetőleg *1983-ban alacsonyabb szinten stabilizálódott*. Jelentősebb fejlődés a természetes (személyforgalmi) mutatók körében csak Jugoszlávia, Csehszlovákia és Magyarországot esetében volt tapasztalható. Jugoszlávia

1. sz. táblázat

A világ nemzetközi idegenforgalma és idegenforgalmi devizabevételei

Év	Összesen		Ebből: Európában	
	vendég- érkezés (millió fő)	bevétel (milliárd dollár)	vendég- érkezés (millió fő)	bevétel (milliárd dollár)
1950	25,3	2,1	16,8	0,9
1960	70,9	6,8	50,4	3,7
1970	169,0	17,9	126,2	10,8
1971	181,5	20,9	134,2	13,6
1972	198,0	23,8	149,2	14,6
1973	215,0	27,6	157,0	16,2
1974	209,0	29,0	149,0	16,8
1975	213,5	38,8	151,5	24,9
1976	220,6	43,6	155,5	26,4
1977	243,6	52,4	178,3	34,7
1978	259,2	65,1	189,0	44,0
1979	270,7	79,0	196,0	54,0
1980	278,6	95,3	195,0	62,0
1981	283,6	96,0	197,3	57,0
1982 ^a	279,9	99,9	196,8	58,9
1983 ^a	286,5	100,0	196,0	57,0

^a Előzetes adatok.

Forrás: Idegenforgalmi Évkönyv 1982. KSH, 1983. 269. 1. és Idegenforgalom, 1984. 3. sz. 25. 1.

2. sz. táblázat

Az európai KGST-országok részesedése a nemzetközi aktív idegenforgalomból
(ezer vendégérkezés)

Év	Világ	Európa	KGST	A KGST részesedése	
				a világ	Európa
				idegenforgalmából (százalék)	
1970	169 000	126 200	25 607	15,2	20,2
1975	213 000	151 500	67 057	31,5	44,3
1978	259 150	189 000	78 495	30,3	41,5
1979	270 700	196 000	74 922	27,7	38,2
1980	278 600	195 000	72 305	26,0	37,1
1981	283 620	197 260	64 226	22,6	32,6
1982 ^a	279 900	196 800	44 700	16,0	22,7
1983 ^a	286 500	196 000	53 500	18,7	27,3

^a Előzetes, részben becslésen alapuló adatok.

Forrás: DIW Wochenbericht, 1983. 10. sz.

(nyugati piacai) és Magyarország (KGST-viszonylata) kivételével ez sem általános, sem egy viszonylatra kiterjedő hozamnövekedéssel nem járt együtt, sőt a konvertibilis valutahozam több országban jelentősen csökkent.

Az 1981. évi külföldi látogatószám (az 1970. évi 25,6 és az 1980. évi 72,3 millió után) csak 64,2 millió fő volt. Ez egyébként egy év alatt 11,2 százalékos csökke-

nésnek felel meg. Legnagyobb volt a csökkenés 1981-ben Lengyelországban (69,3 százalék), és ugyancsak jelentős a Német Demokratikus Köztársaságban (30,8 százalék). Magyarországon 1981-ben még sikerült kisebb mérvű növekedést elérni.

Az 1982-ben folytatódó csökkenés már Magyarországra is kiterjedt. *A látogatók számának nagyobb mérvű csökkenése elsősorban az egymás közti forgalomra volt jel-*

3. sz. táblázat

Az európai szocialista országok külföldi látogató-, illetve idegenforgalma
(millió fő)

Ország		1960	1970	1975	1978	1979	1980	1981	1982	1983 ^a
Bulgária	F	0,2	2,5	4,0	4,9	5,1	5,5	6,0	5,7	5,8
Csehszlovákia	F	0,2	3,6	14,1	19,4	18,4	18,5	17,7	12,5	14,3
Jugoszlávia	H	0,9	4,8	5,8	6,4	6,0	6,4	6,6	6,0	6,6
	F	..	26,4	24,2	..	..	..	20,5	17,9	..
Lengyelország	F	0,2	1,9	9,3	10,7	9,1	7,1	2,2	1,7	2,0
Magyarország	H	0,2	1,5	2,4	3,0	2,8	2,4	2,9	2,9	3,1
	F	0,5	6,3	12,5	17,0	15,1	14,0	14,8	9,8	10,5
NDK	F	..	5,6	..	15,8	15,9	14,5	10,0	10,0 ^b	10,0 ^b
Románia	F	0,1	2,3	3,2	5,7	6,0	6,7	7,0	5,9	5,9
Szovjetunió	F	0,7	2,1	3,7	5,0	5,2	6,0	5,9	5,0 ^b	5,0 ^b

^a Előzetes adatok.^b Becsült adatok.

H : Tartózkodási statisztika. (A szállodákban, motelekben, fizetővendég-szolgálatban és egyéb kereskedelmi szálláshelyeken jelentkezők halmozott száma.)

F : Határstatisztika. (A határátlépések száma, beleértve rendszerint a kirándulókat és a tranzitutasokat is.)

Forrás: Idegenforgalmi Évkönyv 1982. KSH, 1983, 270. l.

lemző, a konvertibilis piaccal lebonyolódó forgalom kisebb mértékben csökkent, sőt Magyarországon, Bulgáriában és a Szovjetunióban növekedett. E helyzet okai között említhetjük az egyes KGST-országokban és Jugoszláviában jelentkező belső ellátási nehézségeket és a turizmus bevásárló jellegű torzulásait. Több KGST-ország került olyan helyzetbe, hogy (elsősorban gazdasági okokból) kénytelen volt szűkebb keretek közé szorítani a túlságosan nagymértékűnek ítélt egymás közti forgalmat. Hangsúlyozandó, hogy az utazási irodák által bonyolított szervezett egymás közti forgalom a bruttó forgalom csökkenése ellenére (sőt nem utolsósorban annak hatására) ezekben az években is általában tovább bővült.

1983-ra az európai szocialista országok nemzetközi idegenforgalmának stagnálása, egyes esetekben kisebb megélénkülése volt jellemző. Jugoszláviában, Csehszlovákiában és Magyarországon viszonylag számottevő megélénkülés, Bulgáriában, a Német Demokratikus Köztársaságban és Romániában visszafogott fejlődés volt tapasztalható. Legjelentősebbnek az 1983. évi jugoszláviai kedvező irányú változásokat ítéltük, amelyek szerint ismét megindult nemcsak a személyforgalom, hanem az abból eredő valutabevételek bővülése is. Az aktív nemzetközi idegenforgalomból származó bevételek 1983-ban ismét elérték

az egymilliárd dollárt, ami 145 millió dolláros elmaradást jelent ugyan a tervezettől, de így is 19 százalékkal meghaladja a tavalyelőtti. Bulgária és Románia aktív külföldi látogatóforgalma, amely 1982-ben visszaesett, az akkor elért alacsonyabb szinthez képest 1983-ban minimális fejlődést mutat ugyan, de ez lényegében az 1981. évi eredményeknél alacsonyabb szinten történő stagnálásként értékelhető. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

1984-re az európai szocialista országok jelentős fejlesztést terveznek, amelynek mértékén szakkörökben is vitakoznak. Magyarországon a külföldi látogatóforgalom növekedését 8–10 százalékosra prognosztizáljuk. Szocialista viszonylatból 10–12, tőkésből 3–4 százalékos növekedést várunk. Ezen belül várhatóan kisebb ütemben (mintegy 5–6 százalékkal) fog növekedni a turisták száma és a tartózkodási idő (kb. 3–4 százalékkal). Növelni kívánjuk mindkét viszonylatból származó bevételeinket is.

Várható Lengyelország közelmúltban beszűkült idegenforgalmi piacának megélénkülése is mind passzív, mind pedig aktív vonatkozásban. Ennek jelei 1983-ig elsősorban a lengyel állampolgárok utazási formalitásainak egyszerűsítése és intenzitásának fokozódása terén jelentkeztek. Közismert, hogy e téren Lengyelországban voltak a legliberalisabbak az utazási elő-

frások. A szocialista országokba történő utazáshoz korábban, a szükségállapot bevezetéséig nem kellett útlevél. A szükségállapot feloldásával az útlevélkényszer is megszűnt. 1979-ben 634 ezer nyugati utazásra jogosító útlevelet állítottak ki, 1980-ban 708 ezret, 1981-ben pedig már 1,3 milliót. A szükségállapot bevezetése után az útlevelek száma 339 ezerre, majd 1983 első felében 120 ezerre esett vissza. A közel-múltban életbe léptetett könnyítések hatására 1984 elején valószínűleg ismét egymillióan rendelkeznek nyugati útra jogosító útlevéllel.

A nyugati országokból származó látogatóforgalom nagyságrendje (17 millió körül) 1978 és 1980 között összességében még csak kismértékben változott. Jelentős (4,1 százalékos) csökkenés először 1981-ben, majd 1982–1983 folyamán következett be. Ez sem volt általános: főként Lengyelországban, Csehszlovákiában, az NDK-ban és Romániában jelentkezett, miközben a Szovjetunió, Bulgária és Magyarország növelni tudta nyugati eredetű látogatóforgalmát.

Egyes KGST-országok és Jugoszlávia nyugati eredetű látogatóforgalma csökkenésében több külső és belső ok játszott közre. Szerepe volt benne a nyugati recesszió kiváltotta és az NSZK-ban, Franciaországban a kormánypolitika által is ösztönözött takarékoskodásnak, ami a belföldi időtöltést ösztönözte.

A lengyel belpolitikai helyzet bizonytalanságai, a rossz áruellátás és a szükségállapot nyilvánvalóan csökkentette az ország külföldi látogatóforgalmát. Csehszlovákiában és az NDK-ban felemelték a nyugati turisták valutabeváltási kötelezettségét, az előbbi országban a szálloda- és vendéglátóipari árakat is. Az NDK-ban szigorították a vámrendelkezéseket. Különösen a kötelező beváltás mértékének emelése és a vámszigorítások hatottak kedvezőtlenül a nyugati eredetű idegenforgalomra. Romániában Nicolae Gavrilescu idegenforgalmi miniszterhelyettes szerint a visszaesés a rossz ellátásra, a magas szállodai árakra, de mindenekelőtt a román idegenforgalmi szervek bürokratizmusára volt visszavezethető.

Csökkenett a KGST-országok állampol-

gárainak *passzív* turizmusa is, amelynek keretében 1980-ban 39,4, 1981-ben pedig 34,3 millió fő utazott külföldre. Az utóbbiból 26,6 millió fő a szocialista, 7,7 pedig a nem szocialista országokba. A csökkenés mértéke 1980-ban 7,9, 1981-ben pedig 13 százalékos volt az előző évhez képest. Ezt lényegében az *egymás közti forgalom* (10,8, illetőleg 18,1 százalékos) *csökkenése* váltotta ki.

A KGST-országok állampolgárainak nyugatra irányuló kiutazásai ugyanakkor mind 1980-ban, mind pedig 1981-ben *növekedtek* (9,9, illetve 11 százalékkal).

Magyarországról korábban évente 4-5 millió kiutazás történt külföldre. Számuk 1981-ben már 5,5 millióra növekedett, majd 1982-ben 3,9 millióra csökkent, a múlt évben pedig 4,7 millió főre nőtt. 1983-ban tehát mintegy *22 százalékos növekedés* következett be Magyarország passzív nemzetközi turizmusában, ami azonban az *1982. évi visszaesésnek csak a felét „pótolta”*.

Hazánk idegenforgalma

A külföldre utazó magyarok körében *is évről évre nőtt a nem szocialista országokba kiutazók száma*, amely 1979-ben 0,4, 1980–1982-ben évi 0,5 millió fő volt, 1983-ban pedig megközelítette a 0,6 milliót. Az 1983. évi 558 ezer fő 15,8 százalékkal haladta meg az előző évben nem szocialista országokba kiutazó magyar állampolgárok számát.

1982-ben Magyarország passzív turizmusa 1,6 millió fővel csökkent, 1983-ban viszont 0,8 millióval növekedett. *A növekmény döntő hányada a szocialista országokba* (Csehszlovákiába, Lengyelországba és Romániába) *irányult*. (Csehszlovák viszonylatban idegenforgalmunk passzív egyenleget mutatott, ami időközönként gondokat okozott kiutazó turistáink valutaellátásában is. Ezek azonban sohasem váltak olyan mértékűvé, mint a csehszlovák turisták korábbi forintellátási gondjai voltak.) Legnagyobb mértékben (mintegy két és félszeresére) a külföldre kiránduló magyarok száma nőtt. A személyforgalom ütemét meghaladóan növekedtek külföldre utazó állampolgáraink hivatalos bevált-

tóhelyeken regisztrált kiadásai. (Konvertibilis viszonylatban ez is csökkentette az aktív egyenleget.)

Kompenzációs alapon és egyéb módokon kiutazásainak finanszírozására a magyar lakosság valószínűleg további jelentős összegeket költött, amelyeket a hivatalos átváltóhelyek statisztikája nem regisztrálhatott.

Magyarország nemzetközi idegenforgalmában tehát a nemzetközihez hasonló tendenciák tapasztalhatók: nálunk is bekövetkezett visszaesés, amely különösen nagy volt 1982-ben, de az 1983. évi adatok alapján ismét megélnénkülés tapasztalható. *Az előző évek szintjét azonban 1983-ban sem értük el, mivel az 1982. évi visszaesés nagyobb mértékű volt, mint az 1983. évi felélnkülés.*

Magyarország nemzetközi idegenforgalma folyamatosan fejlődött az 1960-as és az 1970-es években. Az országba érkező külföldi látogatók száma 1977-ben már 12,5 millió fő volt. *1978-ban viszonylag nagy ugrás következett be:* megközelítettük a 17 milliós látogatószámot. A külföldre utazó magyarok száma 1978-ban 5,4 millió volt. Mindez ekkor a korábbi éveknél nagyobb mérvű évi növekedési ütemet jelentett: az aktív idegenforgalom esetében 38,3, a passzívnál pedig 15,9 százalékot. E hatalmas forgalom jelentős terheket rótt ránk, amelyek negatív hatásai tervezőszerveinket a forgalom korlátok közé szorítására kényszerítették. Ennek hatása volt a magyar-lengyel turisztikai egyezmény és a csehszlovák–magyar megállapodás. Mindkettő csökkentette a Magyarországon beváltható valuta mennyiségét, de kötelező minimális beváltást is előírt. Ezek és más tényezők hatására 1982-ben külföldi látogatóforgalmunk 9,8 millióra, az 1978. évi 57,9 százalékára csökkent, a külföldre látogató magyarok száma pedig 3,9 millióra, az 1978. évi 71,7 százalékára esett vissza. 27,1 százalékkal növekedett viszont 1978 és 1982 között a nem szocialista országokból eredő látogatóforgalom, és 35,8 százalékkal a tőkésországokba irányuló magyar turizmus. *Az 1978. évi két és félszeresére nőttek dollárbevételeink, 1982-ben 261 millió dollárt érve el. Kiutazó turistáink kiadásai 1982-ben 83 millió dollárt tettek ki.*

A rubelben jelentkező bevételek és kiadások mindössze 3-4 százalékkal nőttek.

1983-ban tehát a nemzetközi idegenforgalom az előző évihez képest ismét megélnkül. *E megélnkülés elsősorban a konvertibilis valutabevétel valamivel kevesebb, a KGST-valutából valamivel több volt. Az 1984. évi tervek — mint említettük — e megélnkülés folytatódásával számolnak.*

Magyarországot 1983-ban 10,5 millió külföldi kereste fel, 6,3 százalékkal többen, mint az előző évben. Közülük 6,8 millióan érkeztek a KGST-országokból, 2,9 millióan a nyugati államokból, 0,8 millióan pedig Jugoszláviából.

A rubel elszámolású országokból érkezett külföldi látogatóink háromnegyed része. *E területről nőtt legerőteljesebben a forgalom* (a látogatók száma mintegy 14, a turistáké 12 százalékkal), bár — az átlagos tartózkodási idő csökkenése miatt — a KGST-országokból érkező turisták nálunk eltöltött vendégéjszakáinak száma mindössze 2 százalékkal emelkedett. Hangsúlyozandó, hogy a kereskedelmi szálláshelyeken és szállodákban e vendégéjszakák *régóta nem tapasztalt nagy ütemben* (mintegy 23, illetve 24 százalékkal) *növekedtek.* Nélkülük kapacitáskihasználtságunk jóval kedvezőtlenebbül alakult volna. Az árváltozásokat meghaladó mértékben (mintegy 37 százalékkal) emelkedtek KGST-partnereinktől származó idegenforgalmi bevételeink, amelyek elérték a 283 millió transzferábilis rubelt. Mivel a hozzájuk utazó magyar állampolgárok 102 millió transzferábilis rubelt költöttek, az idegenforgalom aktív egyenlege lehetővé tette az e viszonylatban jelentkező külkereskedelmi passzívum 2/5-ének finanszírozását.

Jugoszláv látogatóforgalmunk — az ottani korlátozó intézkedések miatt — az előző évinek mintegy 60 százalékára csökkent. A bevételek és a kiadások e téren lényegében kiegyenlítették egymást, míg az előző évben egyenlegünk aktív volt.

A tőkésországokból 2,9 millióan jöttek, ami 9 százalékkal (230 ezerrel) több az 1982. évinél. *A növekmény csaknem teljes egészében osztrák vendégekből, főképpen kirándulókból állt.*

A nemzetközi idegenforgalomból Ma-

gyarország számára 1983-ban 18,6 milliárd forintnyi devizabevétel származott, ami 21 százalékkal haladta meg az 1982. évit. Ezen belül a rubelbevétel 283 millió volt, 37 százalékkal, tehát jóval nagyobb mértékben nőtt, mint az utasszám. A konvertibilis elszámolású bevétel 253 millió dollárt tett ki, 3 százalékkal kevesebbet, mint az előző évben. Ezen belül a tőkésországok vendégeitől származó bevétel — a jelentősen erősödő dollárban számolva — alig 1 százalékkal maradt el az előző évitől. A bevételek a tőkés forgalom több mint kétharmadát kitevő NSZK-beli és osztrák utasok nemzeti valutáiban kifejezve csaknem 6 százalékkal meghaladták az 1982. évit.

Az elmúlt évben 4,7—4,8 millió (az előző évinél 22 százalékkal több) magyar utazott külföldre. A kiutazók valutaellátására fordított összeg 6,6 milliárd forintot tett ki, 25 százalékkal többet, mint 1982-ben. Az idegenforgalmi aktívum 1983-ban is jelentős mértékben járult hozzá fizetési mérlegünk javításához: a mintegy 181 millió transzferábilis rubel a külkereskedelmi egyenleget több mint egyharmadával javította, míg a 165 millió dollár egynegyedével növelte a külkereskedelmi aktívumot. Talvaly a transzferábilis rubelben számolt aktívum 54 millióval volt több, a dolláraktívum pedig 12 millióval kevesebb, mint 1982-ben.

Változások, gondok, problémák

Világszerte tapasztalható jelenség, hogy *a belföldi idegenforgalom* — a takarékoság előtérbe kerülésével — *a nemzetközinnél gyorsabban növekszik*. Magyarországon ez sem korábban, sem 1983-ban nem volt érzékelhető. Az idegenforgalmi szálláshelyek belföldi vendégéjszakái 1982-ig viszonylag szerény ütemben növekedtek. 1982-ben az idegenforgalmi szálláshelyeken regisztrált 27,2 millió belföldi vendégéjszakából 12,7 üdülési szálláshelyekre, 14,5 pedig kereskedelmi szálláshelyekre jutott. 1983-ra az utóbbinak mintegy 3 százalékos csökkenését jelzik a statisztikák. A magyar lakosság passzív turizmusában 1983-ban — mint már erre kitértünk — viszonylag nagy nö-

vekedés következett be, amit azzal magyarázhatunk, hogy néhány közeli KGST-országba utazni még mindig olcsóbb volt, mint itthon tölteni a szabadságot. E téren tehát a nemzetközi tendenciáktól eltérő képbontakozik ki hazánkban.

Fogadási feltételeink Magyarországon nagymértékben javultak. Szállodáink férőhelyei 1983. július 31-én *elérték a 41 ezret*. Folyamatban van három (Béke, Szabadság és Erzsébet), és befejeződött az év végén egy (Flamenco) budapesti szállodai rekonstrukció. Kibővítik az újonnan épült Rege szállót is. *1984 kezdetén Budapest több mint 14 ezer szállodai férőhellyel rendelkezett*. A budapesti szállodák túlterheltsége megszűnt. Természetesnek tekinthető, hogy az újonnan felépített szállodák 1982-ben még nem hozták kihasználtságban a várt eredményt. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

Sajnos a nagy erőfeszítések ellenére sem sikerült a helyzetet 1983-ban javítani. *A kihasználtság tovább romlott*. Ez pedig a konvertibilis bevételekre — az áraláajánlások elburjánzásával együtt — komoly befolyást gyakorolt. Közismert ugyanis, hogy a szállodai forgalom és a valutabevételek között mutatható ki a legszorosabb kapcsolat. Nem a várakozásnak megfelelően alakultak a pénzbevételekből származó konvertibilis valutabevételek sem.

Idegenforgalmunk dimenziói *hatalmasra nőttek*. A régi manuális módszerekkel az utazási irodák és közlekedési vállalatok megnövekedett nagyságrendű üzletköre már nem szolgálható ki gyorsan és hibamentesen. Az elektronikus adatnyilvántartás, információ, helyértékesítés és ügyvitel e szakmába is betör. Segítségével megbízhatóbbá válik a nyilvántartás és az ügykezelés, lerövidül az utasok pult előtti tartózkodási ideje, és mintegy kétszeresére nő a pultos dolgozók munkájának termelékenysége. Világosabban és alaposabban informálhatók az értékesítéssel foglalkozó dolgozók a repülőgépek és a szállodák férőhelyeinek foglaltságáról, a szabad kapacitásokról, és ezáltal lehetőség nyílik a kapacitáskihasználtság javítására.

Idegenforgalmunk alakulását 1978-ig mennyiségi szempontok alapján ítéltük meg. Ezután hangsúlyt kapott a külterjes

4. sz. táblázat

A szállodák kihasználtsága területcsoportonként
(százalék)

Megnevezés	Szoba	Ágy	Férőhely
Összesen			
1981	69,6	67,0	57,6
1982	64,8	61,7	52,5
1983	62,9	59,8	50,6
Budapest			
1981	78,0	74,2	66,1
1982	67,7	62,8	54,6
1983	66,3	60,9	52,6
Balaton			
1981	72,6	71,8	63,2
1982	74,3	73,6	64,5
1983	70,5	69,1	59,5
Velencei-tó			
1981	51,8	67,1	41,4
1982	52,2	62,5	37,9
1983	50,0	59,0	38,5

Forrás: Statisztikai Havi Közlemények, KSH 1984. 2—3. sz. 106. 1.

jellegű összetétel javítására irányuló, önmagában rendkívül helyeslendő törekvés is. Sajnos a mennyiségi és a minőségi fejlesztést egymás kizáró ellentétteként kezeltük. Valójában lehetetlen hosszú időn keresztül elzárkózni a mennyiségi fejlődés elől, és a mennyiségi fejlődés közepette is elképzelhető a struktúra szelektív alakítása. Közép- és hosszú távon prognózisaink a mennyiségi fejlesztés szemlélete által befolyásolva és túlzottan optimista körülményeket feltételezve készültek. Ma már túlhaladtak és feltétlenül átértékelendők. Az újonnan készített prognózisok reálisan csak szerényebb fejlődési ütemmel számolhatnak.

Idegenforgalmunknak még mindig viszonylag kis része (aktív nemzetközi forgalmunk mintegy 16, passzív forgalmunk 9 százaléka) az utazási irodák által lebonyolított szervezett idegenforgalom. Szerepe a közelmúlt években kissé növekedett, és utazási irodáink számára (dotáció nélkül is) nyereséget biztosított. 1981-ig e szerepnövekedésben a szervezett idegenforgalom fejlődése játszott elsősorban közre, 1982-ben pedig a viszonyítási alapként használt bruttó forgalom jelentős csökkenése is fontos tényezővé vált. 1982-ben szervezett aktív forgalmunk vendégszáma még növekedett, de passzív forgalmunk keretében mintegy egytizeddel kevesebb magyar tu-

rista utazott külföldre. A bruttó passzív forgalomban azonban még ennél is nagyobb volt a csökkenés, tehát a részarány e téren is nőtt. 1983-ban utazási irodáink bevételeinek és nyereségének növekedése folytatódott. E növekedés azonban elsősorban a KGST-piacról érkező szervezett utakra korlátozódott, a nyugati forgalom általában, a belföldi viszonylag széles körben visszaesett. Az utazási irodák passzív idegenforgalma is fejlődött. Az IBUSZ árbevételei elérték a 12,4 milliárd Ft-ot (+17,9 százalék), és nyeresége a 369 millió Ft-ot (+3,6 százalék). A Cooptourist bevétele 1,7 milliárd Ft-ot (+18,1 százalék), a nyeresége pedig 78 millió Ft-ot (+43,4 százalék) tett ki. A Volántourist bevételei elérték az 1,2 milliárd Ft-ot (+28,2 százalék), nyeresége pedig a 63 milliót (az előző évi 92,2 százaléka). A KGST aktív idegenforgalmát kivéve e bevételnövekedés jelentős, esetenként túlnyomó része azonban nem tevékenységbővülésre, hanem ár- és árfolyam-emelkedésre vezethető vissza. A viszonylag szolid belföldi szervezett idegenforgalom az utazási költségek növekedése miatt csökkent. Utazási irodáink számára 1983 nem volt a kiemelkedő változás éve. Értékesítési nehézségekkel küzdöttek, növekedést csak nominálértékben, egyes irodák és üzletágak értek el.

Az 1984. év várható eredményei

Az 1984. évi helyzet csak a július — augusztusi statisztikai adatok megjelenése után minősíthető viszonylag pontosan. E két hónapra jut ugyanis a nemzetközi látogatóforgalom fele. Néhány változást azonban már most is előre láthatunk.

Valószínű, hogy az életszínvonal csökkenése, a közlekedési tarifák és a vendéglátóipari árak magasabb szintje miatt a belföldi idegenforgalom kissé mérséklődik.

A nemzetközi idegenforgalom terén élénküléssel számolhatunk, amely a KGST-piac esetében valószínűleg nagyobb mértékű lesz, mint nyugati és jugoszláv vendégeink körében. Számos jel támasztja alá e következtetésünket. Az év első hónapjainak nemzetközi idegenforgalma, szállodai telítettsége és utazási irodai rendelésállománya meghaladta az előző évi szinteket. Ha a lemondások aránya a továbbiakban sem romlik, akkor minden reményünk megvan arra, hogy 1984-ben a tavalyinál kedvezőbb nemzetközi adatokkal zárjuk az idegenforgalmi évet.

A nemzetközi kereslet élénkülésében alapvetően az játszik szerepet, hogy a főbb nyugati küldőországok gazdaságai kilábolóban vannak a recesszióból, illetőleg a KGST-országok gazdasági élete megélénkülést mutat, és külkereskedelmi mérlegeik javulnak. (A külkereskedelmi mérlegek egyensúlyának biztosításában sajnos nemcsak, illetve nem elsősorban a — tervezettnél kisebb mértékben megvalósuló — exportbővülés, hanem az importkorlátozás is szerepet játszott.)

Mindezek alapján reálisnak tűnik az 1984. évi idegenforgalmi koncepció azon célkitűzése, miszerint transzferábilis rubelben számított idegenforgalmi bevételeinket 8-10, a dollárban számítottakat pedig 4-5 százalékkal szeretnénk emelni.

A *belföldi turizmus* feltételeit 1984-ben tovább kell javítani. Különös figyelmet kell fordítani a nagycsaládosok, a fiatalok és a

természetjárók turizmusának bővítésére. Ezt elő kell segíteni olcsó szálláshelyek létesítésével, elfogadható árú belföldi túratervek kínálatával, a falusi turizmus fejlesztésével, városkörnyéki szabadidő-övezetek és kirándulóbázisok kialakításával, differenciált árpolitikával és jobb információs munkával.

1984-ben — politikai és gazdasági érdekeinknek megfelelően — tovább fejlesztjük *külföldi idegenforgalmi kapcsolatainkat* mind a szocialista, mind pedig a tőkésországokkal, és növelni szándékozunk mindkét relációból származó idegenforgalmi devizabevételeinket. Ehhez azonban a *korábbiaknál még nagyobb erőfeszítésekre van szükség*. Idegenforgalmi eredményeink további javításához jobbá kell tennünk a meglévő eszközök kihasználását és az ármunkát, meg kell gyorsítani az intézkedések végrehajtását, tovább kell fejleszteni a szervezőmunkát, tökéletesíteni kell az idegenforgalommal foglalkozó vállalatok közötti együttműködést, emelni kell a szolgáltatások színvonalát, és fokozni kell a külföldi piacon folyó nemzetközi reklám- és propagandatevékenységet.

★

Össességében a körülményekhez képest viszonylag kedvező — kisebb élénkülést tükröző — képet mutat nemzetközi idegenforgalmunk. *Hozamával azonban nem lehetünk elégedettek*. Szállodaipari vállalatainknak a hitelek törlesztéséhez és a rekonstrukciók finanszírozásához *nagyobb erőfeszítéseket kell tenniük* a konvertibilis valutabevételek fokozásáért. A magyar lakosság a belső turisztikai piacon az előző évinél lanyhább, a külföldi utazásoknál élénkülő keresletet mutatott. Kiadásai azonban csak nominálértékben növekednek, változatlan árakon általában — az alacsonyabb jövedelmi kategóriákban gyakran nominálisan is — visszaestek.

Kolacsek András

Gazdasági hatékonyság — gazdaságirányítás

(A XXIII. közgazdász-vándorgyűlésről)

Július 6-án és 7-én Pécsen rendezték meg az évi vándorgyűlést a magyar közgazdászok. A kétnapos tanácskozást *Csikós-Nagy Béla* akadémikus, a Magyar Közgazdasági Társaság elnöke nyitotta meg, majd *Dányi Pál*, az MSZMP Baranya megyei Bizottságának titkára köszöntötte a vendéglátók nevében a mintegy hatszáz résztvevőt. A plenáris ülés első előadója *Faluvégi Lajos* miniszterelnök-helyettes, az Országos Terhivatal elnöke volt. (Előadását teljes terjedelmében közöljük folyóiratunk e számában.)

Váncsa Jenő mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszter az élelmiszer-gazdaság termelőerőit, üzemi viszonyait és a gazdaságirányítási rendszer által meghatározott működési feltételeit tekintette át előadásában. Az agrárágazat gazdaságirányításának 1967—1968. évi módosítása óta eltelt időszak eredményei azt bizonyítják, hogy helyes volt a szövetkezetek önállóságának erősítése. Az agrárpolitika következetes megvalósítása révén az élelmiszer-gazdaság teljesítménye gyorsan növekedett, s tervszerűbbé is vált, mint a korábbi utasításos rendszerben volt. A legutóbbi időszakban a jónak, kiegyenlítettnek minősíthető hazai ellátás mellett a kivitel lendületes bővítésére is lehetőség nyílt: a termelés üteménél négyszer gyorsabban nőtt az agrárágazat exportja, s emelkedett az élelmiszer-gazdaság nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása is.

Az élelmiszer-gazdaságban az elmúlt években annak ellenére javult a gazdálkodás eredményessége, hogy a közgazdasági szabályozás mind szigorúbb feltételeket diktált a termelés számára. A mezőgazdasági termelői árak az elmúlt négy évben nem egészen húsz százalékkal, a mezőgazdaságban felhasznált ipari eredetű anyagok, eszközök ára pedig csaknem negyven százalékkal emelkedett. A termelés dráguló anyagi-műszaki feltételei mellett a mezőgazdaság költségvetési befizetései 1978—1983 között 14 milliárd forinttal nőttek, az állami támogatás viszont csupán másfél milliárddal lett nagyobb. Az élelmiszer-gazdaság a jövőben is igyekszik igazodni a szabályozórendszer támasztotta általános követelményekhez, de a gazdaságirányításnak nem szabad figyelmen kívül hagynia az ágazat sajátosságait s azt, hogy az agrárpolitika megvalósítása az általánostól eltérő szabályozást igényel.

Az ágazati sajátosságok közül *Váncsa Jenő* a vállalatok erős differenciáltságát, a többszektörűséget, a termelési szerkezetet, az élelmiszer-gazdaság termékeinek kiemelkedő gazdasági és politikai fontosságát emelte ki. A szabályozás szempontjából számottevő sajátosság a mezőgazdasági termelés élőmunka-igényessége. Az élő munkával kapcsolatos kiadások aránya mind a többi költséghez, mind a nyereséghez képest lényegesen meghaladja a népgazdasági átlagot. (A termelési értékhez viszonyított bérhányad a mezőgazdaságban kétszerese az iparénak.)

Az agrárágazatban is erősíteni szükséges az árak orientáló szerepét. Ezért egyes esetekben indokolt csökkenteni a mezőgazdasági termelés és az élelmiszerek fogyasztói árának támogatását. A mezőgazdasági árrendszert úgy kell rugalmasabbá tenni, hogy közben szorosabbá váljék az árak és a minőség kapcsolata. A minőséghez igazodó ár elvének következetesebb érvényesítése azonban fontos követelmény a mezőgazdaságban felhasznált ipari eredetű termelőeszközök esetében is. Javítani kell az élelmiszeripari anyagok (csomagolóanyagok, fűszerek stb.) minőségét is, mert ez az élelmiszer-gazdaság exportképességének egyik záloga. Vagyis változtatni kell azon a hazai gyakorlaton, mely szerint a termelőeszközök ára közelíti a világszínvonalat, de minőségük sok esetben jelentősen elmarad attól.

Az ágazat keresetszabályozási rendszerében már a jövő év elejétől meg kellene szün-

tetni a munkadíj-színvonal központi szabályozását, s helyette más formákat célszerű bevezetni, méghozzá oly módon, hogy a vállalatok, termelőszoövetkezetek maguk válasszák ki az általuk leghasznosabbnak ítéltet. Az élelmiszer-gazdaságban is folytak kísérletek e téren. Az egyik ígéretes forma a *hatékonysági mutatóval kombinált bértömeg-szabályozás*. (Ennek lényege, hogy a hozzáadott érték minden százaléknyi növekedése után — esetleg differenciáltan — nőne a bértömeg.) Ezzel a keresetszabályozási formával a gyengébb és a közepes nyereségszintű üzemek is nagyobb mozgásterhez jutnának. Ez a szabályozási forma erőteljesen ösztönöz a termelési szerkezet gazdaságosabbá tételére, a nagyobb fegyelemre és az ésszerűbb létszámgazdálkodásra. Az egy főre jutó bruttó jövedelem mértékétől függő *munkadíj-színvonal-szabályozás* a nyereségesebben gazdálkodó nagyüzemekben tarthat fel új termelésfejlesztési forrásokat. Kedvezők a tapasztalatok a nagyüzemi *keresetadóztatással* is, mely minden bérkifizetést bevon az adózás körébe, s így megszünteti a sokat bírált bázisszemléletet.

Az ágazatban célszerű *egységre vállalati jövedelemszabályozási rendszert* működtetni. A mezőgazdaságban az élőkommunikációs kultúrák fejlesztése végett, az ipari átlagnál magasabb bérhányad miatt, továbbá az élelmiszeripar egyes szakágazatainak védelmében nem indokolt az élő munka közterheinek drágítása.

A kisüzemi termelés adóztatásának változtatása nem célszerű: az elmúlt évtized nem egy példával szolgált arra, mennyire érzékenyen reagálnak a kisgazdaságok a termelés közgazdasági feltételeinek módosulására.

Egyetértve a termeléshez és a fogyasztáshoz kötődő támogatások fokozatos és differenciált mérséklésével, Váncsa Jenő hangsúlyozta: *a termeléshez kapcsolódó közvetlen és közvetett támogatások „árasítása” nem célszerű*. E mintegy 14 milliárd forintnyi támogatást részben a mezőgazdaság által felhasznált termelőeszközök sokszor kifogásolható minősége, részben a felvásárlási árak csekély nyereségtartalma teszi indokolttá. Mivel ezek az okok a közeljövőben nem szüntethetők meg, a termelői és a fogyasztói árakat — az inflációellenes harc jegyében — nem kívánjuk feszíteni még a támogatások leépítésével is. Fenntartandó a kedvezőtlen adottságú termelőszoövetkezetek támogatása is.

Az árakban foglalt nyereség az élelmiszer-gazdaság számos ágazatában nem nyújt lehetőséget a bővített újratermelésre, ezért több helyütt szükség van — elsősorban a meiorációs, illetve infrastrukturális jellegű — *beruházások támogatására* is.

A *vállalatirányítás* korszerűsítése során az élelmiszer-gazdaság mintegy 240—250 vállalata közül 25—30 gazdálkodó egységet sorolnak majd az államigazgatási irányítási formába. Vállalati tanács várhatóan 60—80 egységet fog irányítani. A fennmaradó 150—160 vállalat a kollektíva által irányított kategóriába kerül. Rendkívül fontos, hogy az agrárágazat minden gazdálkodó egységében értsék a *változtatás lényegét: felpezsdíteni a termelést, a gazdálkodást, valóban magas színvonalúvá tenni a termelőtevékenységet*.

A gazdaságirányítás továbbfejlesztése természetesen a Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztériummal szemben is új követelményeket támaszt mind a tervezésben, mind a tervek megvalósítását szolgáló eszközök kidolgozásában, illetve működtetésében.

„A szabályozórendszer fejlesztése, a vállalati, szövetkezeti szervezet korszerűsítése, az irányítási rendszernek továbbformálása akkor hozza meg a várt eredményt, akkor szolgálja eredményesen gazdaságpolitikai céljainkat, ha minden lépésünkhöz megnyerjük ágazataink dolgozóinak támogatását. Tapasztalataim szerint céljaink kifejezik az ő törekvéseiket is, s ennek erőt kell adnia cselekvőkészségünkhöz a gazdaságirányítás továbbfejlesztését szolgáló döntések meghozatalakor és azok megvalósításakor is” — fejezte be előadását a mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszter.

Ezt követően *Kapolyi László* akadémikus, ipari miniszter tartott előadást arról, hogyan tudnak az iparvállalatok megfelelni a technológiai és a világgazdasági kihívás kettős követelményének, illetve várhatóan miként segíti őket ebben a gazdaság irányítási rendszerének korszerűsítése.

A magyar közgazdászok a világon az elsők között ismerték fel azokat a korszakos változásokat, amelyek az 1970-es évek elején kezdődtek. Alapvetően átalakultak a keresleti-kínálatti viszonyok, a piaci viszonyok, az árarányok. A technológiák területén a tudományos-műszaki forradalom teljes fegyvertárát igénybe vevő robbanásszerű fejlődés zajlik napjainkban. E körülmények közepette valamennyi nemzetgazdaságnak, de minden vállalatnak is újra és újra át kell gondolnia stratégiáját. Az ipar vezetése és a vállalati kollektívák is úgy érzik, hogy a gazdaságirányítási rendszerének az MSZMP KB 1984. ápri-

lis 17-i állásfoglalását követő továbbfejlesztése tágabbá teszi mozgásterüket, a tulajdonosi jogoknak az állam, illetve a vállalatok közötti újszerű elosztása meggyorsítja és megkönnyíti mind a vállalatok, mind az állam számára az új helyzethez való alkalmazkodást. A változtatási szándék azt tükrözi, hogy végbement a szükséges szemléletváltás: felismerjük, hogy a *műszaki fejlődésnek és a műszaki fejlődéssel együtt mozgó gazdasági mechanizmusnak egy rendszert kell képeznie.*

A minőség, a mennyiség, a választék, de mindenekelőtt a pontosság követelményének érvényesüléséhez növelni kell a vállalatok költségérzékenységét, tovább kell lépni az anyag- és energiatakarékosságban, műszaki-szellemi kapacitásainkat mielőbb maradéktalanul a műszaki fejlődés szolgálatába kell állítani. Ha emellett kínálati piacot is sikerül létrehozunk, amely valódi versenykörülményeket teremt az ipar számára, akkor elérhetjük, hogy az ipar egyidejűleg vállaljon mind nagyobb szerepet a külső és a belső egyensúly elérésében, s dinamizmusával, a szelektív fejlesztés elve alapján meghatározott sávokban, áttörési pontokon, húzóágazatokban végrehajtott fejlesztésekkel alapozza meg a gyorsabb gazdasági növekedés lehetőségét, illetve járuljon is hozzá ahhoz. *Egyfelől biztosítani kell tehát a ma egyensúlyát, másfelől el kell érni azt az ipari fejlődést, amely a holnap egyensúlyának a feltételeit is megadja.*

Az iparnak rendkívül kedvezőtlen körülmények között kell e célok eléréseért munkálkodnia: az erőforrások vonatkozásában különösen szorongatók a korlátok, lelassult az ipari folyamatok technológiai korszerűsítése, beszűkültek a fejlesztési lehetőségek. Szemléletbeli váltásra is szükség van néhány területen, például az új termékek bevezetésében, valamint a külföldi fejlesztési eredmények átvételében.

Kapolyi László áttekintette az ipar főbb ágazatainak helyzetét. Egyebek között hangsúlyozta: az energetikában, a kitermelő és az alapanyag-ágazatokban érzékelhető a legerőteljesebben a kétszeri nyersanyag-, illetve olajárrobbanás hatása. Az 1960-as és 1970-es évtized tőkés importlehetőségeit az ipar alapvetően nem technológiai importra, hanem nagyjából kész anyagok behozatalára használta fel. Az ebben az időszakban megépített ipari létesítmények döntő hányadban ezen az importbázison valósultak meg. Az olajárrobbanást követő késlekedés, a megfelelő további fejlesztési intézkedések elmaradása ma is károsan befolyásolja az eredményeket.

A feldolgozó ágazatok versenyképességéhez nélkülözhetetlennek tartja az ipari miniszter a megfelelő kohászati háttér: mind a vaskohászat, mind a színesfémkohászat további fejlődését. A kitermelő és az alapanyaggyártó célú fejlesztések közül azokat kell előtérbe helyezni, amelyek hazai nyersanyagbázisra épülnek, amelyeknek a termékei kedvező feltételekkel értékesíthetők, és amelyeknél a nemzetközi munkamegosztás előnyei — beleértve a szocialista integrációt is — hasznosulnak.

Gépiparunk néhány alágazatának — mindenekelőtt a számjegyzvezerlésű szerszámgép-előállításának, a járműiparnak, az energetikai gépgyártásnak — a nemzetközi versenyképessége kiemelkedő. Elektronikai iparunkat azonban (amely pedig a gépipar legfontosabb, legdinamikusabb területe) mintegy másfél évtizedes késéssel kezdtük el fejleszteni. Ezért nagyon fontos, hogy intenzív műszaki fejlesztéssel, olyan ágazatok létrehozásával, mint a gépipart és az elektronikát összekapcsoló *mechatronika*, minél hamarabb érdemi előrelépést tegyünk.

A hazai adottságokra és a nemzetközi munkamegosztás lehetőségeire épülő iparfejlesztéssel mozgásterünket is igyekeztünk bővíteni. Ebben a szellemben kell, a szelektív fejlesztés elve alapján, a forráslehetőségek ismeretében kialakítani az ipar közép- és hosszú távú tervét. Iparunk termelési szerkezete és technológiai színvonala rendkívül differenciált. A színvonal kiegyenlítésére jelenleg sajnos nincs lehetőség. Ezért további erőfeszítéseket kell tenni, hogy *rendszer szemléletű fejlesztéssel, az egymással összefüggő szálak mentén úgy kapcsoljuk össze a technológiai szigeteket, hogy abból versenyképes, korszerűen gyártott, megfelelő technológiai háttérrel rendelkező termék kerüljön ki.* A szálak menti fejlesztés csak esetenként válhat pontszerűvé, az iparfejlesztés prioritásait csak összefüggő fejlesztések képezhetik.

A műszaki fejlesztés és a változásokhoz való alkalmazkodás képessége az ipari termelés valamennyi ágának legfontosabb húzóereje. Gazdaságpolitikánk sikere nagymértékben függ attól, vajon képesek leszünk-e intellektuális és műszaki adottságainkat megfelelően mozgósítani az előttünk álló társadalmi és gazdasági kihívásokkal szemben.

A termékek versenyképessé tétele például az eddiginél jóval korszerűbb technológiai

színvonalat követel. Ehhez kell az iparnak az automatizálással, a termelés elektronizálásával, a robottechnika részleges fejlesztésével hozzájárulnia. A szellemi munka és a munkaszervezés gépesítése, az információfeldolgozás és -áramlás felgyorsítása, a mikroelektronika behatolása a gazdasági és a társadalmi folyamatokba, a munka-, anyag- és energiaigényes termékek kiváltása mikroelektronikai megoldásokkal — mindez számos, a kereslet várható irányával egyező fejlesztési lehetőséget jelent iparunk számára. Hazai adottságaink miatt iparfejlesztési céljaink között alapvető minden olyan kohászati, gépipari, vegyipari és könnyűipari tevékenység fejlesztése, amely a korszerű élelmiszer-gazdaságot előbbre viszi: ilyenek a minőségi acélgégyártás, a mezőgazdasági és élelmiszeripari gépgégyártás, a műtrágya- és növényvédőszer-gégyártás, a biotechnológia és ezek rendszerei.

Meglévő kutatási bázisunk, termelési hagyományaink, a külső kereslet iránya kedveznek a rendszerszemléletű továbbfejlesztésnek. Például az egészségügyben ez a gépipar, az építőipar, a szerelőipar és a gyógyszeripar szoros együttműködését igényli, beleértve a betanítást, a kiképzést is mint szellemi exportot.

E törekvések megvalósításához nélkülözhetetlen a gazdaságirányítás továbbfejlesztése. Az iparpolitikai célok megvalósulása a központi döntések mellett a vállalatok mozgásterétől és ösztönzőségétől is függ. A nagyobb ösztönzőséget elsősorban az árrendszer és a keresetszabályozás változásaitól reméli az ipar.

Az irányításról szólva Kapolyi László egyebek mellett hangsúlyozta: *az állam és a vállalatok közötti kapcsolatnak megbízhatóbbá kell válnia.* Stratégiai tervezés csak akkor várható a vállalatoktól, ha hosszú távra meghatározottak működésük közgazdasági feltételei. A tartalékalapokból például 1980-ban 10, 1981-ben 15, 1982-ben 20 százalékot vont utólag el a költségvetés, míg a fejlesztési alapokból 1982-ben 6, 1983-ban 9, 1984-ben 22 százalékot volt az elvonás. Ezzel egyidejűleg a költségvetési kapcsolatokban az ipar aktívuma 109 milliárd forintra 147 milliárdra növekedett.

Ami az új vállalatirányítási formákat illeti, az Ipari Minisztérium elképzelése szerint államigazgatási formában az energiablokk, a kohászat és a hadiipar dolgozik majd. (Ez a vállalatoknak számszerűen 10, létszamarányosan 30 százaléka.) Választott vezetőség irányítása alá az 500 főnél kisebb létszámú vállalatok kerülnek. Közepes és nagyvállalatainknál vállalati tanács felállítását célszerű; ez a forma válik majd az iparban általánossá, illetve tipikussá.

A népgazdasági tervezés, a szabályozás és az árrendszer továbbfejlesztésének kérdéseivel foglalkozó első szekció bevezető előadását Hoós János, az Országos Tervhivatal államtitkára tartotta. Előljáróban hangsúlyozta: nagy szükség van a közgazdász-társadalom véleménynyilvánítására, mivel a tanácskozás témakörébe tartozó sok fontos kérdés még eldöntésre vár. A magyar gazdaságnak napjainkban és a jövőben is kettős követelményt kell teljesítenie. Egyrészt gondoskodni kell az egyensúly helyreállításáról, illetve megszüntetéséről, másrészt érvényt kell szerezni a hatékonysági szempontoknak. E kettős feladat egyidejű teljesítése igen nehéz: az elmúlt néhány évben — kényszerűségekből — inkább az elsőre helyeződött a hangsúly. Az elkerülhetetlen hangsúlyeltolódás szükségszerűen átrendezi a jövődelmi pozíciókat és az érdekvizonyokat, ezért föl kell készülnünk a várható konfliktusokra. A veszteséges és alaphiányos vállalatok száma például valószínűleg megdöbbenően növekszik, de a fő cél eléréseért, a népgazdasági hatékonyság javításáért ezt is vállalnunk kell. Ez ügyben a gazdaságirányítás cselekvési szabadsága látszólagos: ha nem szigorítjuk mihamarabb a vállalatokat differenciáló normatívákat, országunk gazdasági helyzete tovább romlik, s akkor a mainál is nehezebb körülmények között kell megoldanunk e feladatot.

Bár a népgazdasági *tervezés* alapfeladata változatlanul a gazdaságpolitika kidolgozása és megvalósítása, a gazdaságirányítás eme legfontosabb elemét is több vonatkozásban tovább kell fejleszteni.

— A tervezés rugalmasabbá tétele végett megkülönböztetendő a tervezés folyamata és az ennek eredményeként létrejövő terv. Míg az első általános áttekintés a gazdaság állapotáról és a fő folyamatokról, addig a terv olyan dokumentum, amelyet állandóan szembesíteni kell a valósággal, és ha a körülmények úgy kívánják, el kell térni tőle.

— A tervezésnek az eddiginél jobban kell felszínre hoznia a különböző részérdekeket, és az érdekképviseleti szervek bevonásával ütköztetni kell őket. Ennek híján partikuláris érdekek érvényesülhetnek, ami nem kedvez a népgazdasági hatékonyságnak.

– Erősítendő a tervezés demokratizmusa, hiszen sokkal nagyobb aktivitás várható el egy olyan terv teljesítése során, amely többé-kevésbé nemzeti közmegegyezéssel született.

– Nagymértékben javítandó a tervek belső összhangja. Evégből a tervkészítés és a szabályozókra vonatkozó koncepciók kialakításának párhuzamosan kell folynia: nem dolgozható ugyan ki megalapozott terv a várható játékszabályok ismerete nélkül, de a játékszabályokat sem lehet úgy meghatározni, hogy ne ismernék a népgazdaság elé tűzendő feladatokat.

A gazdasági szabályozáson belül az egyes elemek közötti konzisztencia iránti igény még sohasem volt olyan nagy, mint napjainkban. Az összhang elérésének feladatát bonyolultabbá teszi, hogy a közeljövő lépéseinek nem szabad eltávolítani azoktól a távlati céloktól, amelyeket a gazdaságirányítási rendszer mindenoldalú továbbfejlesztése során el kívánunk érni.

A vállalati jövedelmeknek a jövőben jobban kell függniük a gazdálkodó egységek piaci helyzetétől; a várható differenciálódásnak ez az alapja. Legyen stabil és megfelelő a tiszta jövedelem vállalatok és állam közötti elosztásának aránya. (1985–1986-ban semmiképpen nem növekedhet a vállalatoknál maradó hányad.) Növelni kívánjuk az élő munka terheit, az adókban pedig jobban érvényesítjük a lekötött eszközökkel szembeni hozamkövetelményt. A vállalati vagyon növekedésében való érdekelttség megteremtése fontos feltétele a távlati szemléletű gazdálkodásnak. A közeljövőben várható szabályozó-módosítások általánosságban csökkentik a nyereséggel arányos költségvetési elvonások (adók) szerepét, mert ez utóbbiak jellegükből fakadóan nivelláló hatásúak.

Az árrendszer továbbfejlesztése alapvetően a valódi versenyárak érvényesítésének irányában halad. A versenyviszonyok erősödésével enyhíteni lehet a kalkulációs kötöttségeken, s az árak a (ténylegesen elért) exportárak, illetve a (vámval megnövelt tényleges vagy potenciális) importárak között viszonylag szabadon mozoghatnak majd. A társadalmi tiszta jövedelem mind nagyobb hányadát célszerű a végső felhasználás szférájában realizálni. A támogatások ezzel összefüggő csökkentése azonban csak korlátozottan valósulhat meg: a mezőgazdaság támogatása nemigen építhető le; az exporttámogatás az árfolyam-politika függvénye (a leértékelés csökkenti az ilyen támogatások iránti igényt, viszont automatikusan emeli az árszínvonalat); a fogyasztói árak támogatása pedig élet-színvonal-politikai megfontolások miatt tartandó fenn — ha az eddiginél szűkebb körben és kisebb mértékben is.

A vállalati beruházások alakulása nem a hatékony fejlesztési lehetőség meglététől, hanem a felhalmozási források nagyságától függ — mutatott rá felszólalásában Kovács Ámos (Országos Tervhivatal). A vállalatok törekednek elkölteni a rendelkezésükre álló pénzt, ugyanis nem tudják, milyenek lesznek a jövőben az elköltés lehetőségei, illetve mennyit von el tőlük a költségvetés. Sajnos, a vállalatoktól nem kéri számon a beruházásaik tényleges és lehetséges hozama közötti különbséget. A beruházási eszközök népgazdaságilag optimális befektetéséhez az is kevés lenne, ha minden egyes vállalat a lehető legkedvezőbb célra fordítaná a pénzt. A népgazdasági optimum úgy közelíthető, hogy vagy elvonják és a hatékonyság szempontjai szerint újraelosztják a beruházási vásárlóerőt, vagy pedig magasabb kamatlábakkal megtakarításra ösztönzik a vállalatokat.

A magasabb kamatlábak még két másik népgazdasági célt is jól szolgálnának: 1. A külkereskedelem exporttöbblete miatt olyan jövedelmek keletkeznek, amelyeket nem lehet elkölteni. Az ezzel járó megtakarítás eddig a költségvetés „feladata” volt, amit így ki lehetne egészíteni a vállalatok pénzfelhalmozásával is. 2. Ha a vállalatok nem törekednének fejlesztési alapjuk elköltésére, kisebb készletet érvényesülne az áremelésre.

Szabó Gábor (Janus Pannonius Tudományegyetem) a Baranya megyei élelmiszer-gazdasági társulások tapasztalatairól beszélt. Az együttműködés céljai közül a gépbeszerzési lehetőséget, az értékesítési biztonságot és a termékeny fajtákhoz való hozzájutást emelte ki. A társulásban való érdekelttség ezen előnyök ellenére sem elég erős: a szabályozók nem kedveznek eléggé az önálló jogi személyiségű együttműködési formák terjedésének; nincs meghatározva, hogy a gesztor mekkora nyeresége tekinthető még tisztességesnek; kilépéskor nehezen vonható ki a tagok befizetése. A társulási hajlandóság országosan megfigyelhető lanyhulását indokolt esetekben gazdaságirányítási eszközökkel is ellensúlyozni kellene.

Az árrendszer két funkciója: a hatékonyság növelése és a gazdasági tevékenységek

szabályozása közötti ellentmondásra mutatott rá *Szakolczai György*. Ha egyoldalúan az elsőt helyeznénk előtérbe, fölborulna mind a személyi, mind a vállalati jövedelmek rendszere, valamint a külkereskedelem egyensúlya is. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Ökonometriai Laboratóriumában végzett vizsgálatok alapján bemutatta, milyen erős összefüggés érvényesül a magyar gazdaságban az építőipari árak és a konjunktúra, a fogyasztói árak és a reálbérek, valamint a nominálbérek és a fogyasztói árak alakulása között. *Szakolczai György* ezenkívül bemutatót egy sajátos — több mint hatszáz egyenletből álló modellre épülő — késleltetési rendszert. A magyar gazdaságban a termelői árak meghatározzák az az évi nyereségeket, ezeket követik egy évvel később a felhalmozás és a bérek. A felhalmozás visszahat a beruházási árindexre. A bérnövekedést egy évvel követi a lakossági fogyasztás bővülése. A megtakarítás néhány éves késéssel követi a bérnövekedést.

Hozzászólásában *Gadó Ottó* (a pénzügyminiszter tanácsadója) arra figyelmeztetett, hogy a bérek közterheinek növelésével eltűnhet a nemzetközi munkamegosztásban élvezett előnyünk legfőbb pillére. A bevezetni szándékolt vagonadó sokban hasonlít az esz-közlekedési járulékhoz, amit nem is olyan régen szüntettünk meg. Az adóterhek átstrukturálásakor nem szabad elfeledkezni arról, hogy a nyereség a legdinamikusabb kategória, 1968-ban ezért építették a nyereségadóra az egész adórendszert. Meggondolandó, nem jár-e a tervezett változtatásokkal rosszabbul a költségvetés. Külön intézkedések szükségesek a versenyszféra bővítéséhez; néhány vállalat szétdarabolása ehhez nem elegendő.

Kovács Kálmán (Agrárgazdasági Kutató Intézet) azt javasolta, hogy a mezőgazdaságnak jelenleg sokféle címen nyújtott támogatást koncentrálják az újratermelés egyetlen pontjára: a feldolgozatlan termékek felvásárlói kapják. (A javaslat részletesen olvasható a Közgazdasági Szemle 1984. évi 7–8. számában.)

Pitti Zoltánnak, a Baranya megyei Tanács elnökhelyettesének sokféle témát érintő hozzászólásából két gondolatot emelünk ki: 1. A központi és a megyei szintű tervezés közötti kapcsolat meglehetősen egyoldalú; fölfelé özönlenek az információk, lefelé viszont csupán csepegnek, ami igencsak megnehezíti a megyei tervezők munkáját. 2. Eddig a területi szervek feladata a központi akarat érvényesítése és a helyi érdekek képviselete volt, oly módon, hogy az előbbire esett a hangsúly. Lehetőséget kellene adni arra, hogy a megyei tanácsok szintetizálhassák a területükön működő gazdasági egységek törekvéseit.

Román Zoltán (az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának igazgatója) egyebek között abbéli kételyének adott hangot, vajon idejekorán és a legfontosabb kérdésben kéri-e ki a tervezők a társadalom, a különféle szakmai szervezetek véleményét. Úgy látja, hogy a küszöbönálló reformlépéseket a különféle tudományos fórumok nem vitatták meg kellőképpen: túl sok idő ment el szélsőséges elméleti koncepciók felületes vitáira (például a tulajdonról), azután az államigazgatás dolgozott ki sebtében részleteiben kevés megvitatott koncepciót jóváhagyásra.

A vállalatok számitanok a pozíciók átrendeződésére, csak azt nem tudják, mitől függnek majd a szabályozók konkrét mértékei, amik végső soron meghatározzák az átrendeződést. Hiányzik a gazdaságban folytatott kísérletek kiértékelése, s nem látni a kapcsolatot a kísérletek eredménye és a szabályozórendszer továbbfejlesztése között.

Galántai Pál (a Komárom megyei Tanács elnökhelyettese) egyebek mellett azt javasolta, hogy a szabályozás ne csak a nagy számok törvényére épüljön, hanem esetenként vegye figyelembe a helyi sajátosságokat is. Figyelmeztetett a kötelező kettős jelölés egyik veszélyére is: sok helyütt nincs elegendő képzett szakember, akik közül választani lehetne, s néhol olyanok kerülhetnek pozícióba, akik végső soron a gazdasági lehetőségeket meghaladó ígéretekkel szereznek népszerűséget.

Fodor Istvánné (Ipari Minisztérium) a költségvetés néhány nem termelő célú kiadásának alakulását vizsgálva azt a következtetést vonta le, hogy e kiadások a természetes feladatokhoz képest sok esetben túlságosan gyorsan nőttek, míg a vállalatok befizetései egyre nagyobbak lettek. Felül kellene vizsgálni, vajon ésszerűen költik-e el a költségvetési szervek a nekik jutó milliárdokat, s e szférában is erősíteni kellene a gazdálkodás racionalitását.

Schäffer Árpád arra hívta fel a figyelmet, hogy a normativitás alapján helyes elve nem minden ágazatban, tevékenység esetében érvényesíthető: az áfészek például olyan kevés nyereséget realizálhatnak, hogy a további szigorítások (például a felhalmozási adó bevezetése) aláásná működésüket.

A *tőke, tőkeallokáció és bankrendszer* témájával foglalkozó második szekció bevezető előadását *Timár Mátyás*, a Magyar Nemzeti Bank elnöke tartotta „A bankrendszer egyes kérdései” címmel.*

Az első hozzászóló, *Béjác Iván (JPTE)* a tőkeáramlás és beruházás kapcsolatáról beszélt. A tőkeáramlás kialakítására 1968 teremtette meg a feltételeket és az igényt. Az 1970-es évek első felében ez a kérdés is háttérbe szorult, ma viszont — a beruházási lehetőségek csökkenése és a struktúraváltás kényszere miatt — ismét előtérbe került. Napjainkban a fő gond az, hogy a tőke a *képződése helyén* kerül beruházásra, mert áramlását objektív, a gazdaságban rejlő ok nehezíti. A vállalatok forráshelyzete feszített, ezért a jövedelmek nem csoportosíthatók át. Ennek fő oka a költségvetés, amely akadályozza a horizontális tőkeáramlást. Ugyanakkor a fejlesztési források képződésében is van ellentmondás: az, hogy képzésüket megelőzik a vállalatoknak nyújtott támogatások.

Súlyos gondot okoz a tőkekivonás megoldatlansága.

Demcsák Sándor (Magyar Külkereskedelmi Bank) hozzászólásában hangsúlyozta a meglévő bankrendszer azon pozitív vonásait, amelyeket a bankrendszer továbbfejlesztésekor és azt követően is meg kell őrizni.

A Magyar Külkereskedelmi Bank évtizedek óta folytat üzleti jellegű hitelezést, és ennek kapcsán kockázatot is vállal. Ilyen jellegűek például a konstrukciós üzletek, a spekuláció és az áruexport. Ezekre az üzletekre (amelyeknek devizakitermelési mutatói a legjobbak közé tartoznak) a bank és a vállalatok közösen vállalkoznak.

A bank — az általános beruházási problémák ellenére — növekvő részt vállal az exportbővítő vállalkozásokban.

A bankrendszerről és gazdaságirányítási rendszerünk továbbfejlesztéséről folyó vitákkal kapcsolatban megjegyezte: megítélése szerint a vállalkozásban rejlő kockázatot a vitázók egyoldalúan ítélik meg. Eltekintenek attól, hogy a kockázatvállalás veszteséggel is járhat, s hogy kockázatment csak nagy szakmai hozzáértéssel és körültekintéssel szabad.

A bankok közti versenyről szólva hangsúlyozta, hogy azok sehol a világon nem a hitefeltételekben versenyeznek (Nyugaton ezt erősen szabályozzák), hanem a nyújtható egyéb szolgáltatásokban. A külföldi működő tőke importjával kapcsolatban fontos, hogy annak itthon ne adjunk különleges kedvezményeket. A kötvények forgalmában a kötvénykereslet megteremtése a fő gond, mivel kínálatuk már létezik. Különösen fontos, hogy növeljük a belgazdaságban is a pénz forgási sebességét (a külpiacon ezt már megtettük).

Fekete László egyebek mellett abból a szempontból is előnyösnek látja a lakossági kötvények kibocsátását, hogy eddig meg nem mozgott lakossági pénzeket vonz a forgalomba. Ezért kívánatosnak tartja a lakossági kötvények további elterjesztését és az ezzel kapcsolatos túlszabályozottság megszüntetését. Például a vállalatok bocsáthassanak ki lakossági kötvényeket nem lakossági beruházások céljára is. Ki kell alakítani a kötvények forgalmát is. Javasolta egy olyan szervezet létrehozását, amely népgazdasági szinten vizsgálná a lakossági kötvényekkel finanszírozott beruházások körét és lehetőségeit; ezzel akár a tervidőszakon belül is rugalmasan lehetne változtatni a felhalmozás és a fogyasztás arányát.

Végül felvetette, hogy ha egyszer a kötvények nagyobb jövedelmet biztosítanak, mint a betétek, akkor már csak a két megtakarítási forma közötti egyensúly kedvéért is, megtekintettel a kötvények forgalmképességére is — meg lehetne szüntetni az állami garanciát. Az egyéni kötvényvásárlók is vállaljanak kockázatot.

Havas Péter (Állami Fejlesztési Bank) hozzászólásában a kétszintű bankrendszerről szólva kifejtette, hogy azt a jelenleg tervezettnél gyorsabban is létre lehetne és kellene hozni. Sőt nem egyszerűen kétszintű, hanem sokszintű bankrendszert kellene kialakítanunk. A kis pénzüzetek nem tölthetik be funkciójukat az aktív és a passzív műveletek összekapcsolása nélkül.

A bankokat tekintsük üzemgazdasági egységeknek. Emellett a bankoknak szakosodniuk kell, egyrészt a belső üzletmenetés annak tárgyi előfeltételei miatt, másrészt, hogy az általuk finanszírozott területet szakmailag jól megismerhessék.

Abban a — kívánatos — esetben, ha kialakul a kötvénypiac (ennek kezdeményei már léteznek az ÁFB-nél), meg kell tanulni a vásárlóerőt a hitelszféra oldaláról szabályozni. Fontos feladat továbbá a hitelfutamidők csökkentése.

* Előadását teljes terjedelmében közöljük lapunk e számában.

Az ezek után következett hozzászólások az eddigiekben elmondottakhoz kapcsolódóak, vagy azokkal vitatkoztak.

A munkaerő-gazdálkodás és bérrendszer kérdéseivel foglalkozó harmadik szekció bevezető előadását *Rácz Albert*, az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal államtitkára tartotta. Hangsúlyozta: a népgazdaság fejlődésének kulcskérdése a hatékonyság növelése, s ez csakis a termelési tényezőkkel való ésszerű gazdálkodáson alapulhat. A teljes foglalkoztatást a jövőben is fenn kell tartani, de az egyéneknek a jövőben fel kell készülniük a nagyobb mobilitásra, arra, hogy nem feltétlenül végzik egész életen át egy munkahelyen ugyanazt a munkát. Ehhez az államnak létre kell hoznia a szükséges feltételeket, az egyéneknek pedig alkalmazkodnia kell a változó feltételekhez, vállalnia az esetleges átképzést és a más munkahelyre való kerülést is. Eddig az állam által finanszírozott átképzési támogatást nemigen vették igénybe, s csak halvány jelei észlelhetők az új irányok (profilok) keresésének. Az ilyen irányú elmozdulásra azért is nagy szükség van, mert az *alapvető feltétele a munkaerő hatékony felhasználásának*.

Olyan intézményrendszert kell kialakítani, amely az eddiginél jobban segíti mind a pályakezdők, mind a már pályán lévők elhelyezkedését, de szervezi az át- és a továbbképzést is. A munkaerő-közvetítés intézményeinek konkrét segítséget kell nyújtaniuk az állampolgároknak az igényeiknek megfelelő munkahely megválasztásában, a munkáltatóknak pedig a ténylegesen szükséges munkaerő megszerzésében.

A munkaerő-gazdálkodás hatékonysága csak az erőforrások gazdaságos felhasználásának rendszerében, az irányítás és a szabályozás egészének összefüggésében ítéhető meg. Jelentős hatással van rá a termelés és a tevékenységek strukturális alakulása is.

A keresetszabályozásról szólva *Rácz Albert* hangsúlyozta, hogy a munkaerő-gazdálkodásról beszélni a keresetszabályozástól függetlenül nem lehet. A keresetszabályozás elemei két nagy csoportba sorolhatók: az elsőbe azok tartoznak, amelyekkel *központilag* határozunk meg a bérezés konkrét gyakorlatát (keresetszabályozás, vezetői érdekeltség, bér- és tarifarendszer, központi bérpolitikai intézkedések), a másikba pedig azok, amelyekkel a *gazdasági egységek* alakítják a munkavállalók bér- és kereseti lehetőségeit (teljesítményrendszer, munkanormák, konkrét besorolások stb.).

A bevezetendő új keresetszabályozásnak is központi feladata marad a kiáramló bér és az árualap közötti egyensúly megőrzése. A versenyszférában a bérköltség egészét adó fogja terhelni. Így *minden bért* (a béremelést is, meg az elért eredmények megtartását is) *ki kell gazdálkodni*.

Rácz Albert előadása befejező részében hangsúlyozta, hogy a szorosan vett keresetszabályozás egymagában nem láthatja el a keresetek szabályozásának feladatát, ebben részt kell vállalnia az árrendszertek és a jövedelemszabályozásnak is. Szólt a jelenleg is folyó kísérletek kedvező tapasztalatairól és néhány új keresetszabályozási javaslatról.

Juhász Jánosné (KSH) az *élő munka hatékonyságát* elemző probléma-hozzászólásában kiemelte annak alulértékelttségét. Ez akadályozza a termelési tényezők optimális kombinálását, és nehezíti az élő munka hatékonyságának növelését. A hazai munkaerőköltség struktúrájának alakulását összehasonlította a fejlettebb tőkésországokéval. A struktúrát és a költségek nagyságát illetően előnyünk van a fejlett országokkal szemben (a mi bérköltségünk a fejlett tőkésországok egy órára jutó teljes munkaerőköltségének 40–50 százaléka). De a termelékenység szintén csak fele ugyanezen országokénak. A fejlett tőkésországok összes költségeinek fele az élő munkához kapcsolódik: nálunk a helyzet hasonló (53 százalék).

Hóóz István (JPTE) a demográfus szemszögéből közelített a munkaerő-problémához. Nálunk nem állnak rendelkezésre vendégmunkások a munkaerő iránti kereslet hullámzásainak csillapítására. Ilyen esetekben a pótlólagos források felkutatása lép előtérbe: az ifjúság beállítása, a munkaképes korúak munkában tartása, továbbá a nők munkavállalása.

Kamarás Károly (Baranya megye, Pécs) a *foglalkoztatottság és a munkaerő-közvetítés* szerepéről szólva kiemelte a közvetítés szerepét a munkaerőgondok feloldásában. Javasolta: a közvetítő tevékenység terjedjen ki az átképzés és a továbbképzés segítésére. E mellett (legalábbis Baranya megyében) a pályaválasztásba is be kell kapcsolódnia. Főhatósági feladat a rehabilitálás maradhatna. Megítélése szerint a szolgáltatásoknak a mun-

kaerő számára ingyenesnek kell lenniük, de a vállalatoktól bizonyos hozzájárulás (támogatás) is elvárható.

Kiss Károly (Baranya megye) a kísérleti keresetszabályozásról termelőszövetkezetekben szerzett gyakorlati tapasztalatokat elemezte. Elmondta, hogy a terveknek megfelelően zárták az évet, a korábbi éveknél kedvezőtlenebb körülmények között is javították eredményeiket. Általános érvényű tapasztalat, hogy a munkacsoportok önszervező magatartást tanúsítottak, szervezetségük a vezetési hierarchia kikapcsolása ellenére sem csökkent. A személyi jövedelem differenciálódása is kedvezően alakult. Hangoztatta: *a tapasztalatok sokrétűek, és jól szolgálják a különböző érdekek összehangolását.*

Rózsa József (Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal) kiemelte, hogy a teljes és hatékony foglalkoztatásan belül ma a hangsúly a hatékonyságon van, ami nem ellentétes a teljes foglalkoztatottsággal. Manapság az a gond, hogy éppen a legintenzívebb, komoly munkát követelő állásokat tudják nehezen betölteni. Alakítani kellene munkaerő-közvetítéssel foglalkozó vállalatot is.

László Gyula (Baranya megye) szerint a szabályozórendszernek továbbra is lényeges problémája marad az *eltérő adottságú vállalatok megítélése*, illetve az eltérések figyelembevétele. A passzív jövedelempolitika nagyobb lehetőséget ad az inflációnak, míg aktív jövedelempolitika mellett nagyobb az esély az infláció elkerülésére. Az új adózás hatására jelentős előnyt vár az erőforrások kihasználásában. Felvetette egy esetleges *biztonsági alap* képzésének lehetőségét az arra rászoruló vállalatok számára. A kereseti adó jelentőségét méltatva javasolta, hogy a feltételek kialakításakor ne csak emelkedésről, hanem csökkentésről is legyen szó.

Szántó György (Bólyi Mezőgazdasági Kombinát) a kísérleti szabályozás kedvező tapasztalatairól számolt be. Náluk a kísérleti bérghazdálkodás bevezetését két tényező tette sikeressé: 1. a gazdálkodás állandóan nyereséges volta; 2. az önálló egységek erőssége. Az új bérghazdálkodás eredményeként a jövőben tovább növekszik a vállalatok szerepe a jövedelmek szabályozásában, a megtakarított költségek egy részét bérfejlesztésre lehet fordítani. A keresetek növelését azonban csak megfelelő teljesítménynövekedés esetén tartja megengedhetőnek.

Fodor Mária (Baranya megye) annak a véleményének adott hangot, hogy az élő munka nem tekinthető alulértékeltnek, tekintettel a béreket terhelő jelentős költségekre, adókra. A szellemi és a fizikai munka értékelési gondjairól szólva elmondotta, hogy a fiatalok aránya a nem fizikai munkaterületeken csökkent, míg a fizikai munkák terén nőtt. A továbbfejlődésnek egyre inkább gátjává válik a megfelelő szakemberek hiánya. Felhívta a figyelmet a fiatal diplomások egzisztenciális gondjaira, s arra, hogy a diplomások pályájuk későbbi időszakában is kevesebbet keresnek a fizikaiaknál.

Illés Mária (MKKE) a *bérszabályozásnak a vállalati gazdálkodásra gyakorolt hatásáról* szólt. Az eddigi bérszabályozási rendszerek egyik legfőbb hiányossága abban állt, hogy a szabályozás feltételei szerint biztosított kereseti lehetőség az anyagi ösztönzés és a munkaerő-gazdálkodás vállalati mechanizmusától eltérő módon alakult, vagyis a szabályozás feltételei nem követték a vállalati gazdálkodás követelményeit. Ebből a szempontból a bevezetni kívánt ún. bérszintszabályozás összehasonlíthatatlanul jobbnak látszik valamennyi eddig alkalmazott módszernél, mivel nem a növekményt, hanem a teljes keresetet szabályozza, méghozzá egyidejűleg a bértömeg és a bérszínvonal oldaláról.

Az adó- és a nyereségkövetelmény-arányok jó beállítása a vállalati erőforrás-kombináció szempontjából alapvető jelentőségű, de ez a munka — mint az előadásokból kitűnt — még hátra van.

A szabályozás másik kulcskérdése a teljesítmények és a keresetek összefüggése. Itt az ösztönzési követelmény nem teljesül egyértelműen. A szabályozási koncepció szerint ugyanis a vállalatra lesz bízva, hogy az adott időszakban mennyit fordít a bérek, illetve az eszközök fejlesztésére. Ezzel a gazdaságirányítás egy szinttel lejjebbre helyezi a keresetnövelés irányában ható tömegnyomás és a lehetőségek korlátozottsága közti ütközést. Ez önmagában még nem volna hiba, a gazdálkodás eredményeinek globális kezelése miatt azonban erősen vitatható. A koncepció szerint ugyanis nem lesz egyértelműen meghatározva, hogy a vállalati kollektíva a rábízott állami vagyonnal gazdálkodva adott időszakban mennyi pénzt keresett meg. Ezen információ hiányában döntenek az eszközök és a keresetek fejlesztéséről. A befektetés növelése esetén a kollektíva lemond bizonyos kereseti lehetőségekről, hogy gyarapítsa az állami vagyont (s ezt követően azonnal megkezdheti a

vagyonadó fizetését), ha viszont a következő évi gazdálkodás kevésbé eredményes, ezt a pénzt már nem fordíthatja vissza keresetté. Vagyis a rendszer csak egy irányban működik rugalmasan, s ez önmagában korlátozza a kollektíva felhalmozási hajlandóságát. Ha e hibát orvosolnánk, akkor a dolgozók részére is lényegesen egyértelműbbé, áttekinthetőbbé — s talán szimpatikusabbá — válhatna a rendszer.

Szabad munkaerőmozgás esetén a dolgozó nemigen érdekelt a vállalati vagyon gyarapításában. Nem azonosul annyira a vállalattal, mint például az egész életre szóló foglalkoztatás rendszerében dolgozó japán munkavállalók.

Az értelmiség helyzetével, bérezésével foglalkozó hozzászóláshoz kapcsolódva hangsúlyozta, hogy itt elsősorban nem a társadalmi igazságosságot kell vizsgálni, s nem valamiféle méltányosság alapján kell egyezkedni. *Az értelmiségi dolgozók munkájának tisztességes megfizetése alapvető gazdasági érdek.* Egyrészt abból a szempontból, hogy filléres gondok ne vonják el a figyelmüket az alapvető feladatokról, ne kelljen másod-, harmad- stb. állásokat vállalniuk. Másrészt azért, hogy a pálya vonzóvá váljék, az arra legalkalmasabbak törekedjenek az ilyen állások betöltésére, s kialakuljon egy egészséges cserélődés, mely a nem cserélődőket is jobb munkára sarkallja.

Tréthon Ferenc (a Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság elnöke) összefoglalójában *a rövidebb és a hosszabb távú döntések körültekintőbb végiggondolását, összehangolását sürgette.*

A gazdaságirányítás korszerűsítésével kapcsolatban felvetette: jó-e az, hogy a mezőgazdaságban alkalmazott bérezéssel a Pénzügyminisztérium, az ipari bérpolitikával viszont az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal foglalkozik. Hangsúlyozta a szakszervezetek szerepét a kialakuló új helyzetben, s egyetértett azokkal, akik az élő munka értékelését a teljesítmény függvényében kívánják vizsgálni.

A vállalati műszaki fejlesztéssel foglalkozó negyedik szekció bevezető előadását *Pulai Miklós*, az Országos Tervhivatal elnökhelyettese tartotta. Véleménye szerint a legfontosabbkérdés az, vajon igaz-e, hogy a magyar gazdaságban a műszaki fejlődés vonatkozásában bekövetkezett helyzet magában hordja a végérvényes vagy legalábbis hosszú időre való lemaradást. Milyen módon kerülhető el e veszély, illetve hogyan lehet kikerülni belőle?

Ha a műszaki haladás mérésére szolgáló hagyományos statisztikai adatokat nézzük (például a beruházások GDP-hez viszonyított arányát) akkor Magyarország még jelenlegi beruházási rátájával is a nemzetközi középmezonyban foglal helyet. Mégis igazak azok a tapasztalati megállapítások, hogy a világpiaci fejlődést hordozó területeken elmaradtunk, illetve meg sem kezdtük a fejlődést.

Ebből pedig logikusan következik: nem az a fő baj, hogy kevés a beruházási forrás (bár ez sem elhanyagolható gond), hanem az, hogy nem jó a rendelkezésre álló eszközök felhasználási struktúrája.

Többet beruházási lehetőségre csak akkor számíthatnak a gazdálkodók, ha a nemzeti jövedelem növekményének legalább a fele a hatékonyabb gazdálkodásból származik. Csak ekkor növelhető a belső felhasználás, és fordítható meg a beruházások 1979 óta tartó csökkentési folyamata. Jól ismert, hogy 1982–1983-ban a napi egyensúly kényszerű szabályozásokkal, importcsökkentéssel történt megóvása biztosította a holnap dinamikáját. Az egyensúly megszilárdításának nehéz munkáján még nem jutottunk túl, de már ma ideje kidolgozni a nagyobb növekedés feltételeit. Ebben játszik fontos szerepet a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése.

A változások lényegét tekintve a műszaki fejlődés szempontjából a legfontosabbak a következők:

— A műszaki fejlesztés korszerű, innovációs láncként való értelmezése. (Ebben az esetben a piac, nem pedig valamely hivatal dönti el, hogy mely vállalat ugorhat ki, melyeknek kell megszűnnie stb.)

— A bővülő vállalati önállósággal növekszik a gazdálkodó szervezetek vállalkozói kockázata.

— A vállalati jövedelmek keletkezését nagyobb mértékben fogja meghatározni versenyhelyzetük, a piac kontrolljára épülő árrendszer. Ettől a piacaink jellegének megváltozása várható, mert a termelők érdekeltté válnak a kínálati piacon történő versengésben.

— Az adórendszerben nő az erőforrás-felhasználás súlya, és csökken a jövedelemmel arányos elvonás aránya. Ez javítja a jól, jövedelmezően gazdálkodó vállalatok helyzetét.

— Az eddig egyoldalúan ösztönzésre épülő irányítási rendszer most kiegészül azzal, hogy a rossz működést szankcionálni fogja. A rosszul működő *vállalatok* — nem a munkaadokról van szó! — meg is szüntethetők. Most folyik a felszámolási eljárás módozatainak kidolgozása. A cég és néhány vezető állása megszűnésének veszélye várhatóan erős gazdasági kényszerre teszi a korszerűsítést.

— Sor kerül a szűken vett kutatás és fejlesztés finanszírozásának korszerűsítésére is. A leglényegesebb változás a műszaki fejlesztési alap kötelező képzésének megszüntetése.

A műszaki fejlesztési alap képzése elsősorban vállalati tevékenység. E téren a kormányzat legfontosabb feladata a műszaki fejlesztés számára kedvező gazdasági környezet kialakítása.

Az előadást követő vitában hozzászólók helyeselték a műszaki fejlesztési alap kötelező előírásának feladását a vegy- és a gépiparban. Vitatták viszont, hogy elég erős lesz-e a fejlesztésben való érdekelttség. Továbbra sem tűnik tisztázottnak a vezetők és a dolgozók hosszabb távú érdekelttsége, a sikertelen vezetők sorsának rendezése. Vállalati szakemberek elszalasztott fejlesztési lehetőségek példáival illusztrálták a lassú hatósági ügyintézésből adódó gazdasági-műszaki hátrányokat, veszteségeket.

A továbbelő bázisszemléletet bírálva arra is felhívták a figyelmet, hogy nem a történelmi elemzés a hiba, hanem az egyoldalú mennyiségi szemlélet. Például rendkívül fontos, hogy az egyszeri, ismételten nem megszerezhető nagy jövedelmeket tartalékolni lehessen, s e tartalékot a vállalatok belátásuk szerint használhassák fel.

Nyers József (a KSH iparstatisztikai főosztályának vezetője) korreferátumában a sokirányú nemzetközi és hazai vizsgálatok eredményei alapján jellemezte a hazai ipar műszaki színvonalát. A nemzetközi értékrendben közepes műszaki színvonal minőségi jegyekben megfogalmazva azt jelenti, hogy több éves késéssel történik meg a korszerű technika alkalmazása, lassú a korszerűtlen gépek és technológiák kiszorulása, nem kielégítő a termékcserélődés üteme, tartósan egymás mellett élnek a régi, elavult termékek és az új gyártmányok, kicsi a kutatásigényes termékek hányada. A felsorolt jegyek ágazonként és vállalatonként különböző mértékben lelhetők fel.

Érdekes volt *Nyers József*nek az a megállapítása, hogy — ellentétben a közfelfogással — a hazai géppark korösszetétele nemzetközi összehasonlításban nem kedvezőtlen. Az ipari termelés közepes színvonaláért tehát csak részben felelős a gépek korösszetétele. A fő baj az, hogy az újonnan beruházott eszközök összességében közepes szintje csak lassan viszi előre a kialakult technikai technológiai kultúrát. Ezt egyébként jelzi a beruházási adatok műszaki színvonal szerinti megoszlása is.

A hozzászólók felvetették: lehet-e (van-e értelme) makroszinten mérni a műszaki színvonalat? Milyen valóságos információtartalmat hordoznak az átlagmutatók? A hagyományos statisztikai kategóriák és csoportosítások (ágazat) alkalmasak-e a 20. század utolsó harmadában végbemenő jelentős változások érzékeltetésére?

A magyar statisztika — alulról felfelé épülő rendszerével — képes az új információs igények kielégítésére; elemzéseiben az átlagmutatók mellett már ma is nagyobb hangsúlyt helyez a differenciálódást érzékelő szóródás vizsgálatára. Új feladat a heterogénabb profilúvá váló vállalati gazdálkodás megfelelő nyomon követése.

Bod Péter (az MTA Matematikai Kutató Intézete) korreferátumában arra figyelmeztetett, hogy az irányítás közvetett módszereinek szélesedése, a gazdaság monetarizálódása egyre bonyolultabbá teszi a gazdasági összefolyamatokat, így azokhoz a hagyományos irányítási gyakorlat már nem tud jól illeszkedni. A hagyományos megközelítés képtelen igazán alternatívákban gondolkodni, eleve leszűkíti a lehetséges mozgásteret.

A korszerű irányítási rendszerek kialakítása jelentős szervező munkát igényel, sok költséggel jár, és hosszú időbe is telik. Ennyiben hasonlít a beruházási tevékenységhez, de olyan beruházás, amely nem a reál-, hanem a szabályozási szférát fejleszti. Ha komolyan gondoljuk, hogy a jó irányítás elősegíti a gazdasági hatékonyság növekedését, akkor az ilyen beruházások áttételesen produktívnak minősíthetők.

Az előadást követő vita arról folyt, hogy miért tapasztalható megtorpanás a korszerű irányítási módszerek alkalmazásában. Többen úgy vélték, hogy ennek részben a környezet túl gyors változásai, részben a cselekvési önállóság megőrzése érdekében folytatott védekező jellegű vállalati információs politika az oka.

Botos Károly, a Pécsi Bőrgyár munkatársa (az egyetlen vállalati szakember a vándorgyűlés előadói és felkért hozzászólói között) ismertette a vállalatánál folyó műszaki fej-

lesztési munkát, annak eredményeit és gondjait. A gyár elmúlt másfél évtizedes fejlesztési tevékenységének áttekintése mások számára is tanulságos, mert ez a vállalat a hetvenes évek közepén a gyártmány- és gyártásfejlesztés, a piaci kapcsolatok, a minőség és az export elhanyagolása miatt igen kedvezőtlen helyzetbe került, de képes volt megállítani, sőt megfordítani ezt a folyamatot.

A kétnapos tanácskozás a szekciók elnökeinek beszámolójával és *Csikós-Nagy Béla* akadémikus zárásával ért véget, aki hangsúlyozta: e vándorgyűlés is szervesen kapcsolódik ahhoz a négyéves programhoz, mely az irányítási rendszer átfogó reformjának megvalósítását tűzte ki célul, annak mintegy lezárását jelenti. Az elmúlt években meghirdetett reformgondolatok ma már az irányítási rendszer alkotóelemeivé váltak.

Zárszava további részében áttekintette, miről folytak a viták, és hogyan jutottunk el a mai álláspontig, különös tekintettel az árrendszerre. A terv nyitottságával kapcsolatban hangsúlyozta: egyértelműbben kell megfogalmazni az irányítás változása folytán a vállalatokra háruló feladatokat. Utalt arra, hogy erősödött termelésünk ártermelő jellege. Termékeink egy egységes árúvilág részei, és ma már realitás a föld, a tőke, a munka mint termelési tényezők összekapcsolása, együttkezelése is.

Ami azt a kérdést illeti, hogy a további vándorgyűlések merre, milyen irányban haladjanak, mit helyezünk a figyelem központjába, most 180 fokos fordulatot kell tennünk: néhány évig azt kell vizsgálni, mi történik a vállalati szférában, az irányítási rendszer változása milyen reakciókat váltott ki, hogyan váltak be az intézkedések.

A változásokkal összefüggésben vannak még dolgok, amelyek nincsenek teljesen végiggondolva. Ilyen elsősorban a termelési szerkezet alakításának módja, ahol tisztázni kell, hogy mit hoztunk helyre, és milyen feladatok várnak még megoldásra. Továbbá megfontolt módon helyre kell állítani a termelési folyamat egységét, vagyis meg kell végre szüntetni a műszaki fejlesztés, a beszerzés, a termelés és az értékesítés szerinti széttagolását.

Fontos feladat a gazdasági kalkuláció megvalósítása. Ehhez vizsgálni kell, hogyan lehet a vállalatoknál a valóságos gazdasági eredményt az eddiginél jobban kimutatni. Ebben is nagyobb teret kell hagyni a vállalati érdekek érvényesülésének, mint ahogyan a gazdaságos termelési struktúra kialakításában is a vállalatnak kell döntenie, sőt a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásnál is a vállalati megítélést kell elsődlegesnek tekinteni.

A vállalatainkat sújtó külpiaci diszkriminációról szólva megállapította: ilyesmi van és lesz a jövőben is, sőt külső diszkriminációhoz sajátos öndiszkrimináció is járul. Feloldásának fő eszköze piacconform vállalati stratégiák kialakítása lehet, amelyek segítik a nemzetközi gazdasági kapcsolatokba való fokozott bekapcsolódást is. Befejezésül megállapította: a hozott döntések helyességének folyamatosan, a vállalati gyakorlatban kell igazolódniuk, s ennek az igazoló-ellenőrző feladatnak az ellátására egyebek között a következő évek vándorgyűlései adhatnak majd fórumot, lehetőséget.

Halm Tamás—Inzelt Annamária—Juhász János—Kovács Lajos

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Botos Katalin: Pénz — nemzetközi pénz

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983. 216 l.

„Pénztörténet, pénzelmélet, pénzpolitika” — foglalja össze az utószóban a szerző a gondolatmenetét. Valóban így lehetne tömören vázolni a könyv tartalmát. Botos Katalin arra vállalkozik, hogy miután elméletileg tisztázta a pénz fogalmát, mibenlétét, és felvázolta a pénzeszközök fejlődését, a nemzetközi valutáris rendszert minőségileg meghatározó legfontosabb viszonyt — a nemzetközi porondon cirkuláló pénz lényegét, annak elvileg lehetséges és gyakorlatilag létező formáit — kritikusan elemezze. E gondolatmenettel tökéletesen egyet lehet érteni. A szerző dicséretére szóljon, hogy nem (vagy csak elvétve . . .) enged a csábításnak, s nagy önfegyelmel halad a kijelölt úton. A három fő részre tagolt mű valamennyi fejezetében következetesen kitart alapfeladata mellett: mindig a nemzeti vagy nemzetközi szinten funkcionáló nemzeti valutákhoz, illetve a nemzetközi forgalomban megjelenő, a világpénz-szerepkört szűkebb vagy tágabb határok között betöltő kollektív valutákhoz, azaz a pénzhez szervesen kapcsolódó kérdéseket tárgyalja. Természetesen az adott tematikán lehet vitatkozni, hiszen úgy tetszik, a pénzzel minden összefügg. Véleményem szerint a szerző mértéktartóan járt el; alapvetően minden olyan kérdést érint, ami elengedhetetlenül következik a problémafelvetésből, s amit még ezen felül hozzátesz, azzal csak nyer az olvasó. Jobban el tudja helyezni a világpénz problematikáját napjaink világgazdaságában; realisabban érzékeli a pénzügyi lépések objektív korlátait. Az természetes viszont, hogy súlypontrendszerünk nem mindig egyezik a szerzőével. Előfordulhat, hogy bizonyos pontoknál hiányérzete támad az olvasónak, mivel az egyéb fejezetek rendkívül mélyreható, az alapösszefüggéseket izekre szaggató elemzéséhez viszonyítva itt némileg nagyvonalúbb tárgyalásmód következik. Ez semmiképpen sem róható fel hibának. Inkább a könyv pozitívumának tartom, mivel az olvasó érdeklődését felkeltve, további vizsgálódásra, információszerezésre, nemritkán pedig a felvetett problémák önálló végiggondolására készítet. Érzésem szerint ilyen igényt az *offshore*-piacok, a nemzetközi kamatmechanizmus, illetve az EK monetáris integrációjának kérdései vehetnek fel, nem utolsósorban éppen a legutóbbi időszakban bekövetkezett fejlemények miatt.

Külön ki kell emelni a szerző rendkívül széles körű irodalmi tájékozottságát. Valamennyi témánál számtalan forrásmunkára, szerzőre történik utalás. Botos Katalin tárgyalásmódja sajátos; az idézett szerzőkkel vitázva, nézetükkel kapcsolatban *pro* és *contra* érveket felsorakoztatva fejt ki álláspontját. Számtalan kérdést vet fel és fejt ki ilyen aktív vita formájában, módot nyújtva az olvasónak is az összefüggések önálló elemzésére s — netán ugyancsak önálló — állásfoglalásra.

„A pénz formái, működési mechanizmusai állandóan változnak. Ezért a pénz fogalmát időnként újra kell fogalmazni” — vallja a szerző Bácskai Tamással egyetértően könyve bevezetőjében (15. l.). Az áruterhelés megindulása, majd fejlődése szükségszerűen vezeti el a gazdaságokat a kiforrott árupénz használatához. Az aranyérmerendszer kialakulása, működése és felbomlása okainak áttekintése után sajátos útkeresés indult meg. A világgazdasági válság következtében az árupénzek rendszerét a belső forgalomban teljesen felváltotta a hitelpénz. A modern hitelpénz sajátos módon tölti be az egyes pénzfunkciókat. Mi is ez a hitelpénz? Általános értékmérő és általános csereeszköz egysége; termékek feletti rendelkezési jog átadási lehetősége; értékigéret; alapvetően csereeszköz; csereeszköz és olyan standard egység, amelyben kifejezik az árakat — s még folytathatnánk az eltérő vélemények felsorolását. A szerző részletesen nyomon követi a hazai, valamint a külföldi szakértők véleményében fennálló különbségeket és esetleges rokonvonásokat.

A nemzetközi valutáris rendszer működését illetően lényeges fejlemény, hogy az aranyérmerendszer megszűntével a nemzeti pénzek már nem automatikusan működhetnek nemzetközi pénzként. Az automatizmus helyét egy sajátos kiválasztódási folyamat foglalta el. A nemzetközileg legnagyobb bizalmat élvező valuták léphettek be a világpénz-szerepkörbe. A világpénz-funkcióit a harmincas évektől a sajátos világgazdasági hierarchia miatt egyszerre több valuta töltötte be. A világ politikai, gazdasági és pénzügyi életében egyaránt jelentős vonzáskörrel rendelkező — gyakorlatilag a nagy gyarmattartó — hatalmak körül ún. valutáris blokkok alakultak ki. E valutáris övezetek kétségtelen bizonyíté-

kul szolgáltnak arra, hogy ebben az időben még egyetlen valuta sem rendelkezett olyan abszolút fölényvel, amelynek segítségével a világpénz-funkciót kizárólagos jelleggel birtokolhatta volna.

Sajátos formában oldódik meg a világpénz-probléma; az országok meghatározott régiói az „anyaország” valutáját használják fel e funkcióban. Így alakul ki nemcsak a font sterling- és a dollárövezet, de a mind a mai napig is létező frankövezet mellett a spanyol peseta és a holland forint blokkja is. (A valutáris kooperáció e kezdeti spontán formáinak továbbélése figyelhető meg napjaink árfolyamrendszerében, amikor is számos ország köti valutáját a lebegő dollárhoz vagy a francia frankhoz.)

Az aranydeviza-rendszer kialakulása tehát a harmincas évek sajátos fejleménye. Miközben az országok belsőleg a hitelpénzek kizárólagos használatára tértek át, nemzetközi szinten pénzként a fokozatosan tért vesztő arany mellett a legnagyobb bizalomnak örvendő nemzeti valutákat használják. Az aranydeviza-rendszer sajátos új szakasza kezdődik a Bretton Woods-i megállapodással, amelyben az arany mellett már csak egyetlen nemzeti valuta tölti be — *de jure* is! — a világpénz-funkciót. Ilyen módon némileg vitatni lehet a szerző azon megállapítását, hogy ez lenne az első olyan nemzetközi valutarendszer, amely nemzeti hitelpénzek nemzetközi felhasználásán alapul. A második világháború után kialakuló dollár—arany-rendszer vagy közismerten dollárstandard megkülönböztető ismérve az aranydeviza-rendszer első szakaszával szemben nem a nemzeti valuták nemzetközi felhasználásában rejlik. Ilyen felhasználásra (igaz, nem világméretben — hiszen a világgazdaság maga is blokkokra hullott szét! —, hanem csak egy-egy régióban) már az 1930-as években is sor került. A második szakasz sajátos ismérvének azt tekinteném, hogy a nemzeti hitelpénzek közül a dollárt kizárólagos jelleggel és *de jure* formában emelik a világpénz-funkcióba. Érdekes kérdéseket vet fel a szerző: „Van-e olyan, az érdek kompromisszumok megvalósítására alkalmas pártatlan szerv, amelynek intézkedései a belső forgalom szabályozásához hasonlóan kötelező érvényűek lennének egy-egy ország monetáris hatóságai számára? Nyilvánvaló, hogy a Bretton Woods-i rendszerben, ahol a világpénz funkciót egy ország nemzeti valutája töltötte be, erről nem beszélhetünk. Egy ország nem mond le (önként) gazdaságpolitikai autonómiájáról; márpedig a világjegybank koncepció ezt jelentené” (54. l.). Ennek a kijelentésnek az igazságát mi sem bizonyítja jobban, mint a nyugatnémetek pálfordulása a hetvenes évek második felében; az NSZK inkább vállalta a szorosabb EK-n belüli valutáris kooperációt, mint hogy a DM európai kulcsvalutává váljon. . A kulcsvalutát kibocsátó állam szükségszerűen vállalja a nemzetközi forgalom lebonyolításához szükséges többletpénzteremtést, de e feladatot nem egy, a forgalmon kívül álló, semleges jegybank látja el, hanem a tulajdonos ország mindenkori fizetésimérleg-deficitje determinálja a kulcsvaluta kiáramló mennyiségét. Ebből pedig egyenesen következik, hogy „a hitelpénz standardban elvész a standard és marad a hitelpénz” (56. l.). Marad a hitelpénz a maga jól ismert problematikájával — a túlzott dollárkiáramlás nyilvánvalóan vezet a világgazdasági infláció fokozódásához.

A szerző részletesen áttekinti a Bretton Woods-i rendszer deformálódását, szétzilálódását előidéző tényezőket. A tényezők felsorolásával tökéletesen egyet lehet érteni. Ami viszont a hatások végeredményét illeti, vitathatónak érzem a szerző állásfoglalását. E tényezők valóban deformálták, lényegesen átalakították az induló rendszert, nem érzem azonban elfogadhatónak a rendszer „széthullására” vonatkozó végső megállapítást. Igaz, hogy sok minden alapvetően módosult a hetvenes évek folyamán, de véleményem szerint a rendszer legsajátosabb ismérve, mely az összes előző szakasztól minőségileg megkülönbözteti, változatlan maradt: hiszen a világ egészére kiterjedő valutáris kooperáció igénye és gyakorlata változatlanul, sőt napjainkban fokozottan fennáll! Tény, hogy például az árfolyamrendszer gyökeresen átalakult, de az új típusú árfolyam-politikai gyakorlat nemzetközi összehangolása nem szűnt meg. Itt az IMF lebegtetésre vonatkozó állásfoglalására utalnék, miszerint a jegybankok intervencióis jogokkal csakis a fizetési mérlegek egyensúlyba hozatala céljából élhetnek. (Tilos tehát árfolyamcsökkentő irányban inteni veniálni, ha a fizetési mérleg passzívuma ezt nem indokolja, illetve árfolyamemelő célzatú beavatkozásra csak megfelelő aktívum esetén kerülhet sor.)

A szerző részletesen ismerteti a Kingstonban 1976-ban kötött megállapodás főbb pontjait, melyeknek egyik fő célja az volt, hogy az SDR-t tegyék a rendszer fő tartalékeszközévé. E megállapodással kapcsolatban azt hangsúlyozza a szerző, hogy „... a történelem során elsősorban hoztak döntést valuta rendszer megteremtésére olyan nemzetközi

hitelpénz alapján, amelynek nincsen önálló érték szubsztanciája, nincs kapcsolata a fémpénzzel” (64. l.). Bemutatja továbbá az aranydemonetizációs politika céljait és gyakorlati eredményeit, valamint az árfolyamrendszer módosulását. Tökéletesen egyet lehet érteni azzal a tömör értékeléssel, hogy minden jelentős módosítás ellenére „Jamaica nem Bretton Woods”!

Botos Katalin — érthetően — kiemelt figyelmet fordít az SDR elméleti és gyakorlati szempontú bemutatására. Az igen sokféle vélemény ismertetése és ütköztetése révén nagyon színes kép alakul ki az olvasóban az SDR bevezetésének előzményeiről, illetve az IMF keretében végül is bevezetett különleges lehívási jogok mibenlétéről. Pénz vagy sem? Világpénznek tekinthetjük-e, vagy sem? Mik a sajátos és az általános pénzszerű vonásai? — sorolhatnánk szinte vég nélkül a szerző által feltett izgalmas kérdéseket. Világpénzzel jelenleg nem rendelkezünk — fejt ki véleményét a szerző. Nemzetközi valutákról beszélhetünk, ide sorolhatók mind a nemzetközi kibocsátású (kollektív), mind a nemzeti emisszió révén forgalomba lépő nemzeti valuták. „A világpénz kategóriát fenntartjuk annak — a jelenleg még nem létező — nemzetközileg szabályozott kibocsátású hitelpénznek, amely egységes — és kizárólagos — tartalékeszköz lévén nemzeti likviditási szabályozó szerepben lép fel; átváltható nemzeti valutákra; s így egységesítő hatású az értékstandard vonatkozásában, másszóval általános csereszköz és értékmérő egysége” (84. l.).

Az SDR alapvetően tartalékeszköz, hiszen más funkcióban való felhasználása meghatározott feltételhez kötött. Nem lényegtelen változás azonban, hogy napjainkban forgalmi eszközként való közvetlen felhasználása jegybanki szinten megengedett. Jól szemlélteti az SDR-tartalékoknak a fizetési mérleg szaldójának függvényében fennálló különbségét a likvid és az illikvid jelző. Valóban igaz, hogy az aktívummal rendelkező országok számára az SDR nem tekinthető likvid, tetszőlegesen felhasználható tartaléknak, de azért túlzás ezen országokat úgy minősíteni, hogy ők „... a szerzett SDR-t felhalmozni kénytelenek” (84. l.). Bizonyos értelemben (és mindenekelőtt *mértékben*) kényszerfelhalmozásról van szó. Másfelől viszont vitatható e megállapítás, mivel számos ország önkéntesen volt hajlandó — az előírt kötelezettségek felett — hagyományos tartalékeszközt adni SDR ellenében, tehát önszántából halmozott fel bizonyos többlet SDR-t. Az SDR-ben — minden fogyatékosága és korlátozott működési köre ellenére — a szerző a világpénz csíráját látja. Ezzel tökéletesen egyet lehet érteni. A világgazdaság jelenlegi fejlettségi, bonyolultsági szintje objektíve megköveteli egy mindenfajta fizetés teljesítésére alkalmas, nemzetközi szinten pénzként használható eszköz létrehozását. Mi indokolhatja azt a feltevést, hogy e kívánatos eszköznek az SDR lenne a csírája? Két dolog kiemelését látom szükségesnek. A jelenleg létező mesterséges valuták közül a kollektivitás foka az SDR-nél a legmagasabb. Bár az SDR egyelőre korlátozottan tölti be nemzetközi szinten a pénzfunkciókat, működési körének fokozatos kitágulását nem zárhatjuk ki. Az SDR mint mesterséges valuta érthetően „átugrotta” azt a fejlődési fázist, amelyen valamennyi eddigi hitelpénz a nemzetközi forgalomba lépés előtt természetszerűleg átment: a nemzeti pénzként való sikeres funkcionálást. Az „alsó” (nemzeti) forgalmi szint kényszerű kihagyása, valamint a konkrét reálgazdasági háttér hiánya alapján érthető a kibocsátó azon törekvése, hogy az SDR-nél a pénzfunkciók kibontakozását csak fokozott óvatossággal tegye lehetővé.

A második fejezet a nemzetközi szerepkörben mozgó nemzeti valuták problematikáját tárgyalja. A nemzetközi „mezben” szereplő nemzeti valuták számos konfliktus előidézői. Milyen lehet a gazdaságpolitika szuverenitása konvertibilitás mellett? Semleges maradhat-e az állam a nemzetközi ügyletekkel szemben? Hogyan illeszkedik a nemzetközi pénzvilághoz az alapvetően nemzeti keretek között folyó termelés? Merre visz az út: a liberalizáció vagy a protekcionizmus felé? Milyen valutáris korlátozások léteznek napjainkban? Mennyiben IMF-konformok ezek? Milyen ügyletek bonyolódnak az euro- és az *offshore*-piacokon? Merre fejlődnek a piacok? Sajátos paradoxon: a legfejlettebb, tehát abszolút értelemben nemzetközi piacok továbblépése a nemzeti piacokra való visszatérés. .

A harmadik fejezet a regionális pénzügyekkel foglalkozik. A monetáris integráció mint a regionális valutáris kooperációk nagyon távoli végcéljának tartalmi és formai kérdései kerülnek először kifejtésre, majd ezt követően a magyar szempontból igen lényeges két együttműködési rendszert mutatja be a szerző. A KGST-vel foglalkozó részben olyan mélysgű és egyéni szemléletű elemzést kap az olvasó a KGST valutáris viszonyairól, a kollektív valuta, a transzferábilis rubel működéséről, mely méltán emelhető ki valamennyi fejezet közül. Az EK-ügyek némileg vázlatosabb bemutatása nem véletlen. A szerző így

összegezi a leírtakat: „Elemzésünk a helyzet és a folyamatok bemutatásában nem hatol a részletekig. A cél csupán az volt, hogy megvizsgáljuk: a nemzeti és nemzetközi pénzek milyen kombinációján nyugszik a jelenlegi nyugat-európai monetáris együttműködés” (181. l.). E feladatot tökéletesen teljesíti a fejezet. A kép valóban teljesebbé vált; az univerzális szintű kooperáció mellett a regionális együttműködés eredményeit is nyomon követjük a világpénz-funkció betöltésére alkalmas nemzetközi valuta megteremtésében.

„A KGST valutarendszere nem segítette — mert nem segíthette elő az együttműködési rendszer korlátai miatt — a hatékony külgazdasági kapcsolatok bővülését” — vallja a szerző (185. l.). A valutáris mechanizmus működésének sikerét nagy hiba lenne az intern forgalom mennyiségi felütásával igazolni. A kérdés reálisan csakis az lehet, hogy elősegítette-e a valutáris rendszer a hatékony külgazdasági kapcsolatok fejlődését. A hatékonysági kritérium érvényesülésének gyakorlati számbavetele igen nehezen oldható meg. A valutarendszer minősítésekor abból kell kiindulni, hogy „... milyen valuta (valuták) képezik annak alapelemét, bázis valutáját, s milyen konvenciók, nemzetközi megállapodások szabályozzák a nemzetközi forgalomba kerülő pénz áramlását, átválthatóságát, a devizafelhalmozás és az átcsoportosítás lehetőségét” (186. l.). A szerző következetesen végigmegy a kijelölt úton. A KGST-n belüli elszámolásokban a külkereskedelem döntő hányadát transzferábilis rubelben, kisebb részét konvertibilis devizákban bonyolítják le. A nemzeti valuták is jelen vannak, mivel a nem kereskedelmi jogcímen történő elszámolásokat a tagországok nemzeti pénzeiben végzik.

A transzferábilis rubel alapvetően elszámolási eszköz, ebben fejezik ki a szerződéses árakat. A kollektív valuta az árak mércéje. A valóságos értékmérés azonban — a KGST-árelvből következően — a világpiacon történik. A kollektív valuta — Vincze Imre megfogalmazása szerint — nincs az azonnali árura cserélhetőség állapotában. A pénzfunkciók korlátaira mindenekelőtt a hitelkapcsolatok fejlődési problémái hívták fel a figyelmet. Például a Nemzetközi Beruházási Bank esetében a tagországok az alaptörke-hozzájárulásaik értékében vállalták a megfelelő minőségű árutöbblet mindenkorai szállítását, de ez a gyakorlatban nem mindig volt érvényesíthető. Akik az NBB által transzferábilis rubelben folyósított hiteleszközök ellenében szállítanak — mondja Botos Katalin —, tulajdonképpen bilaterális hitelt folyósítanak az NBB adósának. A külkereskedelem alapvetően megőrizte kétoldalú szerveződési rendjét, így a multilaterálisan keletkező követelések áruvéltelre nehezen használhatók fel.

Számos kérdésről élénk vita folyik a közösségen belül az egyes országok szakértői, illetve az elméleti és a gyakorlati közgazdák között. Mindenekelőtt az árelvet kell újólag tanulmányozni. Mennyiben és milyen formában segítette az árelv az együttműködés hatékonyságát? Hogyan értékelhető az eladók és a vevők, az adósok és a hitelezők szemszögéből? Milyen zavaró következményekkel jár az, hogy „A KGST forgalomba került termékek érték- és piaci viszonyairól azok tr. Rubel árán keresztül keveset tudunk meg” (195. l.)? Végül milyen rokonság mutatható ki a transzferábilis rubel és az egyéb kollektív valuták között? A kérdések, válaszok, viták természetesen folytatódnak, hiszen Botos Katalin nem elégszik meg a KGST valutáris mechanizmusának statikus bemutatásával, de a továbbfejlesztés lehetséges irányai, formái is izgatják. Véleménye szerint a világgazdasági integrálódás mostani helyzetében a nemzeti valuták fokozott mértékű nemzetközi használata a legvalószínűbb fejlődési út, ami természetesen feltételezi e valuták konvertibilitását. S itt ismét egy rendkívül izgalmas, bonyolult, az egyes tagországok által igencsak eltérően kezelt problémába ütközünk. A szerző határozottan sikrasszáll amellett, hogy ahhoz, hogy „... a KGST országok a világméretű munkamegosztásban hatékonyan részt vegyenek, semmiképpen sem lenne elegendő valutájuk átválthatóságát — annak feltételeit — KGST relációban megteremteni” (201. l.). A transzferábilis rubel konvertibilitása révén a közöségi valuták a világ pénzügyi rendszeréhez kapcsolódhatnak. Ennek persze számtalan előfeltétele lenne, s a konvertibilitás bevezetése csak fokozatos lehet. Igen lényegesnek tartom a szerző kijelentését, hogy „... a pénzügyi rendszer fejlesztésénél nem alternatíva, hogy vagy a KGST pénzügyi rendszere fejlődik, vagy a nemzeti valuták válnak konvertibilissé” (208. l.). Lényeges, mivel ez az alapvetően torz kérdésfeltevés nem teljesen ismeretlen.

Igen érdekes, izgalmas olvasmány Botos Katalin könyve mindazoknak, akiket a pénz nemcsak kézzelfogható közelségből, de egy kicsit távolabbról, egy kicsit elvontabb értelemben is izgat.

Lőrincné Istvánffy Hajna

Lőrincné Istvánffy Hajna kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Экономическая эффективность — управление экономикой

Лайош Фалувеги

Статья представляет собой полный текст доклада, с которым выступил автор на выездной сессии экономистов, состоявшейся 6 и 7 июля 1984 года в Пече (Юго-Западная Венгрия). Автор излагает общую концепцию дальнейшего развития венгерского народного хозяйства, информирует об основных характерных чертах предусмотренного планом совершенствования системы управления экономикой страны.

Некоторые актуальные вопросы дальнейшего развития банковской системы и потока материальных ресурсов

Матяш Тимар

Председатель Венгерского национального банка Матяш Тимар в этом году выступил на выездной сессии экономистов страны. В своем докладе он проанализировал опыт, накопленный в связи с функционированием банковской и финансовой систем за период проведения новой системы управления и планирования венгерского народного хозяйства. Дальнейшее совершенствование финансовой системы в предстоящие годы должно стать органичным звеном проводимых экономических мер: остальные элементы кредитно-банковской системы и системы управления тесно взаимосвязаны друг с другом.

По мнению Матяша Тимара, — хотя бы в ближайшем будущем — не будет необходимости в создании банковской системы на двух уровнях потому, что она имела бы — в сравнении с банковской системой на одном уровне — примерно одинаковое количество положительных и отрицательных сторон, не говоря уже о неизбежном проведении весьма существенных изменений. Главным путем дальнейшего развития является разделение функций эмиссионного и кредитного банков в рамках Венгерского национального банка. Кроме того, в будущем необходимо способствовать потоку средств между предприятиями, используя в этих целях формы предоставления торговых кредитов и выпуска облигаций. Важным элементом дальнейшего структурного развития банковской системы является сохранение существующих и ныне различных финансовых учреждений, а также создание при Венгерском национальном банке двух кредитных отделений и трех дочерних финансовых учреждений.

Распределение согласно выполняемой работе и реформа

Каталин Сикра Фалушнэ

Распределение в соответствии с выполняемой работой — так, как предсказывал Маркс, — не может быть осуществлено на практике. С одной стороны, различные виды конкретных работ непосредственно не могут быть подвергнуты оценке, с другой — необходимо также сконцентрированное, сосредоточенное внимание на влиянии оплаты труда. Нет объяснения, основывающегося на тех взаимозависимостях, которые могут стать оценкой качества для размера заработной платы. Шкала последней в социалистических странах уже, чем в капиталистических.

В настоящее время в Венгрии заработная плата (в значительном ряде случаев) не окупает воспроизводящих расходов рабочей силы, вместе с социалистическими дотациями. Это наблюдается также в глобальных масштабах, однако особенно оно ощутимо в отдельных слоях населения. Специфические запросы тех, кто выполняет квалифицированную работу интеллектуального характера, не находят своего отражения в системе заработной платы. Два типа различий в заработной плате — в соответствии с заданием, которую берет на себя выполняющий работу, или в соответствии с кругом его деятель-

ности, а также согласно выработке в кругу тех, кто занимается одним и тем же видом работы, — в одинаковой мере не отделены друг от друга. Несуществующие определенные пропорции в кругах как рабочих, так и людей других профессий приводят к контрсеlections. Заработную плату необходимо в первую очередь приравнивать к требованиям, выдвигаемым рабочим заданием, и только в рамках этих требований связывать с их выработкой. Ослабление дифференциации заработной платы согласно кругу рабочих обязанностей в соответствии с занимаемой должностью также тормозит дифференциацию согласно выработке.

В настоящее время в Венгрии самым непосредственным препятствием для оплаты труда, основанной на принципе стимулирования, является нормирование зарплаты в централизованном порядке. Прогресс, касающийся направления реструктуризации нормирования зарплаты в централизованном порядке, допускает также то, чтобы в рамках предприятия формировалась сила, препятствующая, создающая препоны для утечки зарплаты без ее покрытия. Для этого также необходимо изменение относительно заинтересованности, положения, в котором находится руководство предприятия. Следует ликвидировать такую ситуацию, когда руководители в вопросах, касающихся заработной платы, ведут себя скорее как представители профсоюзов и совсем не так, как представители, защищающие интересы предприятия, не как работники сферы хозяйственного управления. Руководящим работникам, занимающим командные посты, гораздо энергичнее, чем это было до сих пор, надо быть заинтересованными в прибыли предприятия и увеличении его актива. Тезисом, который сделает систему зарплаты более стимулирующей, необходимо совершенствоваться далее; необходимо осуществление на практике более решительных оценочных суждений со стороны руководства, необходимо также усиление суверенитета руководителей. Условием этого является скоординированное дальнейшее развитие экономического и общественно-политического механизма.

Часть доходов мелких кустарей, торговцев частного сектора происходит из собственности, связанной с их ремесленной деятельностью, из собственности коммерческого характера, мастерских и т. д.; величина их доходов зависит также от величины их капитала. Если мы признаем право на существование мелких предпринимателей, связанных с мелкой собственностью, следует принять к сведению, что вложение капитала приносит определенный доход владельцу. Находящиеся в стадии становления несоизмерности дохода могут быть смягчены определенной системой налогов.

Некоторые проблемы трактовки полной занятости и ее осуществления на практике в Венгрии

Иштваннэ Малатински

Автор анализирует экономические факторы, определяющие возможности увеличения эффективности занятости в ходе рассмотрения некоторых теоретических и практических вопросов полной занятости, а также формирования структурной напряженности занятости в будущем. Подчеркивает, что подход к содержанию полной занятости возможен лишь на основе осуществления общих принципов работы по удовлетворению как непосредственно потребностей в рабочей силе, так и экономических ресурсов. Намеченная трактовка полной занятости, очевидно, имеет противоречия. Ликвидация противоречий возможна путем выбора более выгодных с общественной точки зрения компромиссных решений. В этом процессе основным моментом является экономия, определение приоритетов, которые могут быть реализованы на различных общественных уровнях.

На основе исторического рассмотрения связей экономической политики и политики занятости в статье утверждается, что быстрый рост занятости в Венгрии был естественным следствием целевых установок экономической политики и соответствующего им хозяйственного механизма. Использование производственных факторов (среди них рабочей силы) с меньшей, чем это возможно, эффективностью вытекает из предыдущего. Увеличение эффективности занятости можно представить только лишь путем дальнейшего совершенствования системы хозяйственного управления, посредством расширения рыночных связей.

Среди экономических факторов, определяющих положение рабочей силы в будущем, автор выделяет распределение капитальных вложений. Подчеркивает, что для снижения структурной напряженности занятости лучшие благоприятные условия гарантировало бы более наступательное преобразование производственной структуры, которое выдвинуло бы на первый план усиления экспортной способности перерабатывающей промышленности. В этом случае изменение структуры рабочего места можно было бы провести быстрее, и благодаря увеличению технического уровня возросло бы требование по отношению к квалифицированной рабочей силе. Подобным образом развитие инфраструктуры также бы умерило структурную напряженность занятости.

На политике занятости эта задача сказывается таким образом, что, с одной стороны⁸ определяются последствия более эффективной экономики рабочей силы, с другой — создаются и вводятся в действие те средства и учреждения, которые пригодны для сдерживания структурной напряженности занятости. Их отсутствие несет в себе опасность того, что на практике количественное отношение полной занятости остается определяющим моментом по сравнению с эффективностью.

Статистический анализ «открытости» экономических процессов

Дьерди Веллаи Поштанз—Йозеф Велицки

Исследуя вместе с динамичным фактор-аналитическим использованием зависимости от внешней условий экономического роста, экономическое развитие прошлых периодов в поисках общих и специфических признаков развития, авторы формулируют нижеследующие основные выводы:

1. В прошедшие двадцать лет венгерская экономика не была свободна от циклических движений. Цикличность главным образом проявилась во внутреннем потреблении и внешней торговле. Циклическое движение накоплений, в первую очередь внутреннего потребления, было связано с флуктуацией внешней торговли не в рублевом расчете и сравнительно независимо отклонялось от формирования производства. В образовании циклов также играли роль внешние и внутренние причины.

2. Конъюнктурные связи со странами Западной Европы в первую очередь определяли сильные колебания венгерского экспорта не в рублевом расчете; мероприятия руководства экономикой в этом направлении только тогда оказывались эффективными, если этому также содействовало соответствующее изменение на внешних рынках.

3. Циклическая флуктуация венгерского импорта не в рублевом расчете в первую очередь может быть объяснена внутренними причинами, однако обычно внешние причины также ее усугубляли. Поскольку этот цикл формировался в противоположном конъюнктурной флуктуации экономик Западной Европы направлении, внешняя деконъюнктура, значительный внешний нажим предложения способствовали серьезному повышению импорта.

При проведении прогнозов, имитированных исследований динамические факторы концентрирующие в себе основные тенденции формирования внешнеэкономических связей и внутренних процессов венгерской экономики, могут означать подходящее средство. Наряду с результатами, относящимися к прошлому, авторы публикуют также *ex ante* имитированные результаты и результаты предварительных оценок.

Макс и минн (Рассуждения вокруг дискуссии о крупных предприятиях)

Роберт Хох

Эта статья тоже связана с той дискуссией, которую вызвала публикация А. Хегедюша. Автор критикует «перемены моды» на размеры предприятий, причинившие экономике страны немалый ущерб. Причину процесса односторонней централизации он усматривает в догматизме и в системе директивных плановых установок, отмечая при этом, что возникшая в 70-е годы новая волна рецентрализация совпала с возвратом важных элементов системы прямого управления.

Автор подвергает критике и одностороннюю пропаганду малых предприятий, придавая основное значение усилению рынка, развертыванию соревнования между продавцами. Он отвергает также аргументацию, согласно которой крупные предприятия страны, мол, и не могут считаться по-настоящему крупными в международном сравнении, а раз они лишены присущих крупным предприятиям преимуществ, то нет основания заступаться за них. На самом же деле, как пишет автор, эти предприятия обладают преимуществами, присущими крупным предприятиям, хотя и масштабы этих преимуществ, естественно, не достигает возможностей крупнейших мультинациональных фирм.

По мнению автора, проблема состоит именно в том, что именно крупные предприятия находятся в невыгодном положении с точки зрения регулирования. Это относится прежде всего к размерам оплаты труда. В результате дальнейшего продвижения вперед на пути реформы необходимо положить конец в первую очередь дискриминации крупных предприятий.

Что же касается отрицательного отношения менеджеров к реформе, то, по мнению автора, дело обстоит иначе: руководители крупных предприятий отнюдь не были против разумных реформ, наоборот, они настаивали на переменах, благодаря которым работа

станет более эффективной, толковой. В то же время они, конечно, выступали против тех тенденций реформы, которые угрожали им несправедливым бременем. Это значит, что они отнеслись к реформе не враждебно, а амбивалентно.

Руководители крупных предприятий, конечно, не приветствовали враждебные реформе тенденции потому, что последние совершенно не облегчали управления крупными предприятиями. Вот почему руководителей крупных предприятий можно и необходимо расположить в пользу такой реформы, в рамках которой крупные предприятия приобретают настоящие шансы для разворачивания успешной деятельности.

Структурные причины выступления против реформ

Эржебет Салаи

Эта полемическая статья написана автором книги, резюме которой и побудило Андраша Хегедюша изложить свои мысли в номере № 1 нашего журнала, вызвавшие большую дискуссию. В этой дискуссии Эржебет Салаи придерживается примерно таких же взглядов, как и А. Хегедюш. Мнения Э. Салаи и А. Хегедюша сходятся на том, что «руководители крупных предприятий против реформы ввиду структурных причин. Исключение представляют собой только те руководители, которые испытывают уверенность и на товарном рынке, придавая больше значение повышенной самостоятельности, нежели лишенным риска условиям, гарантируя предприятиям распределение доходов». Структурная причина состоит в том, что значительная часть руководителей крупных предприятий заинтересована в сохранении механизма перераспределения, оперирующего индивидуальным дифференцированием.

По мнению Э. Салаи, не следует ни искать «козла отпущения», ни затушевывать проблематику ответственности. Не одни крупные предприятия несут ответственность за тот регресс, который наступил в ходе проведения реформы в 1972 году, за торможение процесса реформы, но они участвовали во всем этом. В заключение своей полемической статьи автор подчеркивает важное значение общественного контроля над крупными предприятиями, что, по мнению Э. Салаи, представляет собой одно из условий того, чтобы реформа стала подлинно общественным делом. Автор выступает за толерантный стиль дискуссии, освобожденный от штампов.

Вопросы, которые требуют ответа (Послесловие к дискуссии)

Андраш Хегедюш

Автор реагирует на ту дискуссию, которую вызвало резюме книги «Крупные предприятия и социализм», опубликованное в журнале «Кэзгаздашаги Семле», 1/1984. В ходе этой дискуссии, которая иногда приобретала весьма резкий тон, многие важные вопросы, как отмечает автор, остались без ответа.

- Исчезли ли элементы т. н. «синдрома крупных предприятий»?
- Социально-экономические проблемы могут сформироваться только с применением научных методов?
- Можем ли мы анализировать достоверно недостатки и ошибки, допущенные в ходе экономической политики за последние 25 лет?
- Ныне в Венгрии существует ли антиреформизм?
- Для перестройки экономики достаточны ли решения высших инстанций?
- Является ли и ныне характерной чрезмерная концентрация промышленных предприятий после мер, проведенных в минувшие годы в целях расчленения предприятий?
- Эффективна ли деятельность крупных промышленных предприятий?
- Представляется ли возможным осуществление реформы при условии сохранения всех предприятий?

Вот какие вопросы выдвигает автор статьи, желая получить на них ответ.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Economic efficiency and economic control

Lajos Faluvégi

The article is the complete text of the author's lecture at the Itinerant Meeting of Economists held in Pécs on July 6—7, 1984. The author expounds in it the comprehensive conception of the further development of Hungarian economy and gives information on the main features of the planned improvement of the system of economic control and management.

Some topical questions of the flow financial resources and of the development of the banking system

Mátyás Timár

In his lecture held at the Itinerant Meeting of Economists of 1984 the president of the National Bank of Hungary surveys the major experiences accumulated in respect of the functioning of the banking and financial systems since the 1968 reform of economic control and management. Further development of the financial system has to form an organic part of the economic measures to be taken in the next years. As a matter of fact, the banking and credit system is in close interaction with the other elements of the control system.

In the opinion of Mátyás Timár there is no need — at least not in the near future — for bringing about a two-level banking system, because it has at least as many drawbacks in comparison to the single-level one as advantages expected from it. The main road to further development leads through separation of the issuing, and crediting activities within the National Bank. In addition, the flow of assets among enterprises has to be increased in the future, both in the form of commercial credit and in that of bonds. An important element of the organizational development of the banking system is maintenance of the various already existing financial institutes and the bringing about of two credit sections and three affiliates within the National Bank.

Distribution according to work and the reform

Mrs. Katalin Falus-Szikra

Distribution according to work — as Marx outlined it — cannot be realized. On the one hand, the various kinds of concrete labours are not directly commensurable, on the other hand, however, the channelling, allocating effect of remuneration for labour is also needed. There is no explanation for the extent of wage differentials that would rely on quantifiable interrelations. The wage scale of the socialist countries is much narrower than that of capitalist countries.

Wages in Hungary do not cover — in a considerable part of cases — the reproduction cost of labour power, not even if social benefits are included. This is so in global terms but particularly in the case of particular strata. The special needs of those performing especially qualified intellectual work are not expressed by wage differentials. The two types of wage differentiation — according to tasks or jobs and according to performance between those in the same job — are equally indispensable. Inadequate wage differentials among occupations and jobs lead to counter-selection. Wage has to conform first of all to the requirements raised by the task and only in the framework of these requirements to performance. The weakness of wage differentiation by job or tasks also puts a brake on differentiation by performance.

The most direct obstacle of stimulating wage payment in Hungary is at present the central control of wages. Progress towards easing the central wage control assumes that in enterprises a power restricting and preventing the outflow of wages without cover will come about. For this it is also necessary to make changes in the situation and interests of enterprise management. The situation must end where managers behave in wage questions rather as trade union officials and not as representatives of enterprise interest, of management. Executives must become much more interested in enterprise profit and in augmenting the wealth of the enterprise than is the case at present. Further, in order to make wage payments stimulating it is necessary to enforce the value judgement of executives more resolutely and to increase the sovereignty of managers. For this the economic and the socio-political mechanisms have to be further developed in parallel.

A part of the income of artisans and retail traders derives from the wealth related to their occupation, to the ownership of the shop or the workshop etc. that is, the size of their income also depends on the size of their capital. If we acknowledge the justification of the small ventures related to small property, we also have to put up with the fact that investment in them earns some profit for their owner. The income disproportions thus arising may be alleviated by an adequate tax system.

Some problems of the interpretation and implementation of full employment in Hungary

Mrs. I. Malatinszky

Surveying some theoretical and practical questions of full employment the author analyses the possibilities for increasing the efficiency of employment and the economic factors determining the future development of structural tensions in employment. She emphasizes that the contents of full employment can only be approached on the basis of asserting simultaneously the viewpoints of labour as direct human need and as an economic resource. Obviously, the outlined interpretation of full employment comprises contradictions. Resolution of these contradictions is possible by selecting the compromises promising to be more advantageous for society. In this process the decisive move is to define the priorities to be asserted on different levels of society.

After a historical survey of the relationship between economic policy and employment policy the study establishes that the fast expansion of employment was in Hungary a natural consequence of the primary economic policy objectives and the corresponding economic mechanism. The use of production factors—among them labour—with a smaller than possible efficiency follows from the former. Also the raising of the efficiency of employment is only imaginable with the further development of the system of economic control and management, through strengthening the market relations.

From among the factors determining the future labour situation the author stresses the allocation of investment. She emphasizes that a more offensive transformation of the structure of production, that would put the enhanced export capacity of manufacturing into the foreground, could secure more advantageous conditions for moderating the structural tensions of employment. In this case the change in the workplace structure might be faster and, with rising technological standards, also the demand for qualified manpower would rise. Similarly, the structural tensions of employment could be mitigated by the development of infrastructure.

The task of employment policy is, on the one hand, to assess the consequences of a more effective manpower management and, on the other hand, to bring about and operate the institutions suited for moderating the structural tensions of employment. Their lack carries the danger that in practice the quantitative aspects of full employment continue to dominate as against those of efficiency.

Statistical analysis of the "openness" of economic processes

Mrs. Györgyi Posta-Vellai—József Veliczky

Examining the economic development of the past period and the dependence of economic growth on external conditions with the aid of dynamic factor analysis, looking for the general and specific marks of development, the authors formulated the following conclusions:

1. In the last twenty years the Hungarian economy was not free from cyclical movements. Cyclicity appeared first of all in domestic consumption and foreign trade. Within domestic consumption the cyclical movement of accumulation was linked mainly to the fluctuations in the non-rouble trade and this moved relatively independently of the development of production. In the cycles both internal and external causes played a role.

2. The strong fluctuations in the non-rouble trade were governed first of all by the business conditions in Western Europe. The counter-measures of the economic leadership only proved to be effective if helped by adequate changes in foreign markets.

3. The cyclical movement of non-rouble imports may be traced back first of all to internal causes, but they were generally strengthened by external causes as well. Since this cycle was opposed to the cyclical business movements in the West-European economies, the slack external business, the great supply pressure promoted the strong growth of imports. The dynamic factors condensing the main tendencies of the internal processes and external relations of the Hungarian economy are suitable tools for drawing up forecasts and making simulation analyses. Beside results relating to the past the authors also publish forecasts and ex-ante simulation results.

Maxi and mini: reflections on the size of enterprises

Róbert Hoch

The article also comments on the debate developed around the book review by András Hege-düs. In its introduction it criticizes the „fashionable currents” relating to the size of enterprises which caused grave damage to the economy. It identifies dogmatism and the system of plan directives as the cause of the onesided centralization process and points out that the new recen-

tralization process of the seventies coincided with the reintroduction of important elements of the system of direct control.

The author also criticizes the onesided advocacy of small firms, he believes that the strengthening of the market and the evolution of competition among sellers is decisive. He also refutes the argument that by international standards the Hungarian large firms are not true large companies, saying that if the large firms do not possess the advantages attributed to them there are no grounds for defending them. In reality, however — he writes — these organizations do possess the advantages of large companies, if not to the same extent as the multinationals.

The real trouble is that it is precisely the large firms that are in a disadvantageous position from regulation aspects, first of all in respect of wage payment possibilities. As a result of further reform steps first of all discrimination against the large firms must be ended.

As regards the opposition of managers to the reform, according to the author this is not true: the managers of large firms were not at all opposed to reasonable reforms, in fact, they advocated changes through which opportunities opened up for more reasonable and more efficient work. But they were against such tendencies of the reform which discriminated against them. That is, their behaviour towards the reform was not hostile but ambivalent.

On the other hand, the executives of large firms did not accept the anti-reform tendencies with joy, either, because these did not facilitate management of the large companies at all. Thus, the managers of large firms have to and can be won for such reform in which the large enterprises get real chances for efficient operation.

Structural reasons of the anti-reform feelings

Erzsébet Szalai

The comments were written by the same author who had written the book, reviewing which András Hegedűs expounded his ideas, releasing much discussion, in No. 1 of this periodical at the beginning of this year. In the discussion E. Szalai represents ideas similar to those of A. Hegedűs, she agrees with him in that „for structural reasons executives of large enterprises oppose the reform, except for those who confidently move on the commodity market as well and wish to have rather greater autonomy than security provided by the income allocating institutions.” The structural reason is that a considerable part of managers of large enterprises have interest in the maintenance of the reallocating mechanism operating through individual distinctions.

According to Szalai it is not right either to search for „scapegoats” or to blur the problem of responsibility. It is not the large enterprises alone which are responsible for the halt and breaking of the reform process in 1972, but they had a role in it. At the end of her comments the author emphasizes the importance of social control over the large enterprises, which is a condition for that the reform become openly the cause of society, and takes a stand for a tolerant style of debates that does not attach labels.

Question waiting for answers

(After a debate)

András Hegedűs

The author reacts on a debate prompted by an essay of his reviewing the book „Large enterprises and socialism”, published in No. 1, 1984 of *Közgazdasági Szemle*. In his opinion, in the sometimes sharp debate several important questions have remained unanswered.

- Have the elements of the „large enterprise syndrome” ceased to exist?
  - Can the socio-economic problems be formulated only by using scientific methods?
  - Can the mistakes and deficiencies of economic policy in the last twenty-five years be analyzed true to reality?
  - Is there an anti-reform feeling in Hungary today?
  - Are high-level decisions sufficient to change the economy?
  - After the steps taken in recent years to break up enterprises, is over-concentration of industrial firms still characteristic?
  - Are large industrial enterprises efficient?
  - Is the implementation of the reform possible so that all enterprises are preserved?
- It is these questions the author discusses in his paper reflecting on the debate.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1984. évi 4. sz.

A SZUTA 1984. március 13-i közgyűlésének határozata

Pavlov, P.—Pavlova, I.: Egységes népgazdasági komplexum és gazdasági mechanizmus

Radcsenko, V.: A szocializmus gazdasági törvényeinek tudatos felhasználásáról

Tikádzsijev, R.: Az állóalapakok újratermelődésének munkaerőforrásokkal való kiegyensúlyozásáról

Laurentyeva, E.: Az új technika önelszámolás szerinti finanszírozása

Kogan, Ju.: A villamos energia szerepe a termelő erőforrások rendszerében

Rotstejn, L.: Forgóeszközök normáinak megállapítása termelési egyesülésekben

Kalninis, A.: Egy agrár-ipari komplexum gazdálkodási mechanizmusa (Lettország példáján)

Pomazkov, N.: Energiagazdálkodási kapcsolatok az agrár-ipari komplexumban

Satajev, I.: A szolgáltatások gazdaságtana és szervezete

Vladova, N.: A termelés hatékonyságának ösztönzése (Az Európai KGST-országok példáján)

Hudokormov, A.: A létező szocializmus „válságáról” szóló revizionista koncepciók bírálata

Poljak, A.: Az anyagi erőforrások becslése

Ignatuskin, V.: A termékönköltség csökkentésének problémái (Válasz V. Jankina cikkére — Voproszi Ekonomiki, 1983. 9. sz.).

Планово стопанство

1984. évi 3. sz.

Atanaszov, B.: Minőségi problémák az improduktív szférában

Jordanov, J.: Exporttermékek minőségellenőrzési rendszere

Deszimirov, Z.: Világpiaci árak alkalmazása primér ipari nyersanyagok és anyagok tervszerű árképzésében

Sismanov, T.: Az anyagi termelési objek-

tumok gyártási programjának összeállítása — a beruházások műszaki tervezésének fontos szakasza

Ninov, Z.: A területi-termelési komplexumok létrehozása és fejlesztése — a termelési-gazdálkodási kapcsolatok tervszerű javításának alapja

Mutaficsev, L.—Radoszlavov, I.: A folyamatos munkarend megszervezésének problémái a vízi szállításban

Jordanova, L.: A tehergépkocsipark maximális kihasználásának szerepe a folyékony üzemanyagok gazdaságos felhasználásában

Belcseva, J.: Új vonások az önelszámoló építőipari brigádok szervezetében

Dimitrova, J.: A másodlagos műanyagok hasznosítása — elsőrendű fontosságú feladat

1984. évi 1. sz.

Hrnčíř, M.: Makroökonomiai arányosság egy tervgazdálkodást folytató nyitott országban

Kotulan, A.: Ösztönző árképzési rendszer kialakítása az optimális kockázatmegosztás szempontjából

Šafař, J.: Költséglimiték a nyersanyagstratégiában

Dyba, K.—Kupka, V.: A csehszlovák népgazdaság alkalmazkodása a külső megrázkódtatásokhoz

Kroh, M.: A gazdasági törvények természetéről és érvényesüléséről

Holub, A.: Az új nemzetközi gazdasági rend koncepciója

Jurecka, V.: Az észak-európai integrációról

Brdek, M.: A személyes fogyasztás mértékének és összetételének hosszú távú változási tendenciái néhány fejlett tőkésországban

1984. évi 2. sz.

Fárek, J.: Az energiaprobléma és megoldásának módozatai a KGST-tagországokban

Kotulan, A.: Torzítatlan információ továbbítását eredményező ösztönzési függvény kidolgozása

Vobořil, J.: A hosszú távú előrejelzés javításáról

Izák, V.: A kibocsátás mennyisége, növekvő költségek és paraméterárak: „bonyolító” tényező

Urban, J.: A munkatermelékenység növekedésének lelassulása a fejlett tőkésországokban

Malý, V.: A gépipar irányításának javítása az intenzifikáció időszakában

Farský, M.—Mašterová, J.: A takarékos technológiák gazdasági problémái

Vostasek, J.: Adolph Wagner biztosításelmélete és a szocialista biztosítás

1984. évi 3. sz.

Szigov, I.: A közgazdasági elmélet és gyakorlat összhangja

Polikarpov, A.: A szocialista termelési viszonyok lényegi megismerése és formáinak tökéletesítése

Volosin, V.: Vita Sz. Dzaraszov cikkével (Politikai gazdaságtan és gazdasági gyakorlat. Economicsszkie nauki, 1983. 10. sz.)

Oszadko, M.: A szocializmus fokán jelentkező kommunista társadalmi-termelési viszonyok lényegi vonása

Zagajtov, I.—Siskin, A.: A társadalmi termelési hatékonyságmutató-rendszeréről szóló kérdéshez

Mihejev, D.: Hogyan mérjük az élő munka hatékonyságát?

Alimbajev, A.: Az új technika hatékonyságának mérése

Szosnev, A.: A tudományos-termelési egysülések hatékony működésének feltételei

Boriszov, A.—Zubkov, A.: A tudományos kutatási és kísérleti szerkesztési szférában keletkezett termékek specifikumai

Kotljár, A.: A szovjet munkaközvetítési rendszer

Horev, B.: A nagyvárosi expanzió megakadályozásának időszerű elméleti és gyakorlati problémái a Szovjetunióban

Szazsina, M.: A stagfláció — az egyensúly megbomlásának jele a mai tőkés rendszerben

Lanin, V.: A szövetekezés szerepe Észak-Szibéria gazdasági átalakulásában

Ruzavina, E.—Sipilova, Sz.: A munkapiac válságának tükröződése a mai polgári elméletekben

Lavrenko, P.—Makszimovics, I.: A közgazdasági kéaderképzés néhány problémája

German, I.: A közgazdászokaderek kvalifikációjának emelésével kapcsolatos kérdésekről

Volkov, Ju.: Kollektív vélemény (Ju. N. Pahomov: A felső szintű közgazdászokképzés tökéletesítésének problémái c. cikkéről — egy Leningrádban, 1983 szeptemberében rendezett vita alapján)

Vorobjov, N.: A közgazdászok matematikai képzésének problémái

Araszlanov, K.: A gazdasági mechanizmus végrehajtásának is meg kell, hogy legyenek a maga „mechanikusai”

1984. évi 2. sz.

Völkova, N.: A fogyasztási cikkek minőségének szabályozása

Avranov, T.—Vanov, V.: A munkaerő minőségének mérése — a termelési szükségletek szintjén

Todorov, V. G.: A termékben tárgyiasult munka mérési pontossága

Najdenova, P.—Rangelova, R.—Rajnova, M.: A globális gazdasági növekedés problémái és perspektívái

Kaligorov, Hr.: A szocialista munkaszervezés és az ipari termelés fejlesztése

Sztojanov, V.: Probléma-szituációk, a gazdaság szervezeti magatartása és irányítása

Petkova, Ev.: Gazdasági mechanizmus és külkereskedelmi tevékenység Magyarországon

Mihova, Sz.: A fejlett tőkésországok közötti tudományos-műszaki kapcsolatok fejlődési tendenciái

Ivanov, L.: A három imperialista centrum közötti tőkeáramlás mai módosulása (Menyiségi összehasonlítás)

Kulev, N.—Ndonov, R.—Petranov, Sz.: A fogyasztási struktúra vizsgálata nem lineáris célfüggvényű ágazatközi statisztikai model segítségével

Kirev, L.: A nemzetközi monopóliumok tudománypolitikája

«Кэзгаздаши Семле», XXXI-й год издания, сентябрь 1984 года

СОДЕРЖАНИЕ

Экономическая характеристика — управление экономикой (<i>Лайош Фалувеги</i>)	1025
Некоторые актуальные вопросы дальнейшего развития банковской системы и потока материальных ресурсов (<i>Матяш Тимар</i>)	1041
Распределение согласно выполняемой работе и реформа (<i>Каталин Сикра Фалушнэ</i>)	1047
Некоторые проблемы трактовки полной занятости и ее осуществление на практике в Венгрии (<i>Иштваннэ Малатински</i>)	1047 1059
Статистический анализ «открытости» экономических процессов (<i>Дьерди Беллаи Поштанэ — Йожеф Велички</i>)	1071
ДИСКУССИЯ	
Макси и мини (К дискуссии о величине предприятий) (<i>Роберт Хох</i>) ...	1084
Структурные причины выступления против реформ (<i>Эржебет Салаи</i>) ..	1095
Вопросы, которые требуют ответа (<i>Андраш Хегедюш</i>)	1099
О Б З О Р	
Экономика европейских стран — членов СЭВ: причины и возможности оживления (<i>Эрвин Поч</i>)	1107
О некоторых актуальных вопросах венгерского иностранного туризма (<i>Андраш Колачек</i>)	1119
НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
Экономическая эффективность — управление экономикой. XXIII. Выездная сессия экономистов (<i>Тамаш Халм — Аннамария Инзельт — Янош Юхас — Лайош Ковач</i>)	1127
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Каталин Ботош «Деньги — международные деньги» (<i>Хайна Иштванфи Леришнэ</i>)	1139
Резюме статей на русском и английском языках	1143
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1150

Közgazdasági Szemle, Vol. 31, No. 9, 1984.

CONTENTS

Economic efficiency and economic control (<i>Lajos Faluvégi</i>)	1025
Some topical questions of the flow of financial resources and of the development of the banking system (<i>Mátyás Timár</i>)	1041
Distribution according to work and the reform (<i>Mrs. Katalin Falus-Szikra</i>)	1047
Some problems of the interpretation and implementation of full employment in Hungary (<i>Mrs. I. Malatinszky</i>)	1059
Statistical analysis of the „openness” of economic processes (<i>Mrs. Györgyi Posta-Vellai—József Veliczky</i>)	1071
<i>DISCUSSION</i>	
Maxi and mini; reflections on the size of enterprises (<i>Róbert Hoch</i>)	1084
Structural reasons of the anti-reform feelings (<i>Erzsébet Szalai</i>)	1095
Questions waiting for answers (After a debate) (<i>András Hegedüs</i>)	1099
<i>REVIEW</i>	
The economies of the European CMEA countries: causes and possibilities for upswing (<i>Ervin Pócs</i>)	1107
On some topical questions of tourism (<i>András Kolacsek</i>)	1119
<i>SCIENTIFIC INFORMATION</i>	
Economic efficiency and economic control (On the 23rd Itinerant Meeting of Economists) (<i>Tamás Halm—Annamária Inzelt—János Juhász—Lajos Kovács</i>)	1127
<i>BOOK REVIEW</i>	
Katalin Botos: Money and international money (<i>Mrs. Hajna Lőrinc-Istvánffy</i>)	1139
Abstracts of the articles, in Russian and English	1143
<i>FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS</i>	1150

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: 853-775, 853-776, *850-777.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Terjedelem 8 fv. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1984. július 24.

83.1298 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalban, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodában (Budapest V., József nádor tér 1. postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 216 forint.

Legújabb magyar nyelvű közgazdasági könyvirodalom

Bácskai Vera—Nagy Lajos;

**PIACKÖRZETEK, PIACKÖZPONTOK ÉS VÁROSOK
MAGYARORSZÁGON 1828-BAN**

Akadémiai Kiadó, 402 l. 99 Ft

Bagota Béla—Garam József:

MIT KELL TUDNI AZ 1984. ÉVI NÉPGAZDASÁGI TERVRŐL?

Kossuth Könyvkiadó, 167 l. 15 Ft

AZ EURÓPAI KGST-ORSZÁGOK GAZDASÁGA

(Írták: PÉCSI KÁLMÁN, BÖRÖCFY FERENC, APÁTI SÁNDOR,
PATAKI ISTVÁN, CZIBULA JÁNOS,
SZOMBATHELYI FERENC)

Kossuth Könyvkiadó, 394 l. 90 Ft

Fodor László:

A GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS ÉS A VÁLLALATI SZFÉRA

Gazdaságpolitikai füzetek

Kossuth Könyvkiadó, 201 l. 21 Ft

Leontieff, Wassly:

GAZDASÁGELMÉLET, TÉNYEK ÉS GAZDASÁGPOLITIKA

Statisztikai Kiadó, 290 l. 80 Ft

Lőrincné Istvánffy Hajna:

**A NEMZETKÖZI KÖLCSÖNTŐKE-ÁRAMLÁS
ÉS A HITELPIACOK**

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 290 l. 40 Ft

Törzsök Éva:

EXPORHTATÉKONYSÁG ÉS ÉRTÉKESÍTÉSI UTAK

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 280 l. 38 Ft

Csikós-Nagy Béla:

**AZ ÉRTÉKTÖRVÉNY SZEREPE A SZOCIALISTA
GAZDASÁGBAN**

Akadémiai Kiadó, 33 l. 15 Ft

11702

Magyar Köztársaság Közgazdaságtudományi Intézet

FOLYÓIRAT
CSOPORT

Közgazdasági Szemle

XXXI. ÉVFOLYAM

1984. OKTÓBER

HU ISSN 0023-4346

30 ÉV

A szocialista vállalatok irányításának mechanizmusáról
SÁGHY VILMOS

Az ipari, építőipari szövetkezetek gazdálkodásának legújabb tapasztalatai
RÉV LAJOS

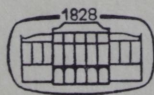
„Implicit szubvenciók” és a KGST-n belüli gazdasági kapcsolatok
KÖVES ANDRÁS

A magyar mezőgazdaság versenyképessége
LÁZÁR ERZSÉBET

Kételyek egy ár- és bérreformmal szemben
PIRITYI OTTÓ

Ipari tevékenység a mezőgazdaságban
BÁNKY ANDRÁS

Viszontválasz válságügyben
SZŐNYEI TIBOR

A szerkesztő bizottság tagjai:

Augusztinovics Mária, Ballai László, Benke István, Bognár József, Chikán Attila, Csikós-Nagy Béla, Csizmadia Ernő, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Gyenes Antal, Hetényi István, Huszár István, Kapolyi László, Keserű Jánosné, Kornai János, Morva Tamás, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Rozgonyi Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szamuely László, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXI. évfolyam, 1984. október

TARTALOM

Harminc év	1153	
A szocialista vállalatok irányításának mechanizmusáról (<i>Sághy Vilmos</i>)	1154	
Az ipari, építőipari és szolgáltató szövetkezetek gazdálkodásának legújabb tapasztalatai (<i>Rév Lajos</i>)	1168	
A melioráció hatása a különbözőzeti földjáradékra (<i>Fehér Alajos</i>)	1174	
Ipari tevékenység a mezőgazdaságban (<i>Bánky András</i>)	1189	
VITA		
Gazdasági kibontakozási lehetőségeink (<i>Kerekgyártó György</i>)	1200	
A magyar mezőgazdaság versenyképessége (<i>Lázár Erzsébet</i>)	1205	
Kételyek egy ár- és bérreformmal szemben (<i>Pirityi Ottó</i>)	1217	
Vizontválasz válságügyben (<i>Szőnyi Tibor</i>)	1222	
„Implicit szubvenciók” és a KGST-n belüli gazdasági kapcsolatok néhány kérdése (<i>Köves András</i>)	1235	
SZEMLE		
Két év után a vállalati gazdasági munkaközösségről (<i>Szmicsek Sándor</i>)	1245	
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ		
Vita a mezőgazdaság versenyképességéről (<i>J. A.</i>)	1257	
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ		
Fejlesztési célok és alternatívák az élelmiszer-gazdaságban (Szerk.: Varga Gyula) (<i>Forgács Csaba</i>)	1259	
FOLYÓIRATSZEMLE		1261
N. L. Lusina: A kistermelés a szocialista gazdaságban — A Római Klub: feladatok az évszázad végén — L. Sjaastad: Pácban a nemzetközi hitel — kinek köszönhetjük?		
A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL		
A bank(ok) alulnézetből (<i>Marosi János</i>)	1268	
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	1270	
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL		1278

Főszerkesztő: Zsarnóczai Sándor
Szerkesztőségi titkár: Kovács Lajos
Olvasószerkesztő: Halm Tamás
Rovatvezetők: Balázs Sándor
Gábor R. István
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: Csehiné Bánhalmi Andrea

Harminc év

Harminc évvel ezelőtt, 1954 októberében jelent meg először a Közgazdasági Szemle. Az új folyóirat indítását elhatározó legmagasabb szintű politikai döntést az ország helyzete, a párt és az állami vezetés megújulási szándéka befolyásolta (amely szándék azonban akkor, ismeretesen, nem tudott érvényesülni). A Közgazdasági Szemle töretlenül igyekszik a létét megalapozó helyes szándékot megvalósítani, a közgazdaságtudomány fejlődésének, a szocializmus építésének fóruma, eszköze lenni.

Harminc évvel ezelőtt a Magyar—Szovjet Közgazdasági Szemle helyébe lépett folyóiratunk. Nem egyszerű jogutódként, hanem új folyóiratként, jelezve azt, hogy a közgazdaságtudomány Magyarországon már felnőttté vált és alkalmas arra, hogy a Magyar—Szovjet Társaság Közgazdasági Szakosztályának folyóirata helyett a Magyar Tudományos Akadémia, majd az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének folyóirataként elsősorban magyar közgazdászoktól közöljön tanulmányokat.

A harminc évvel ezelőtti megújulási szándék mellett a folyamatosságot, a változatlan politikai elkötelezettséget jelezte, hogy a Közgazdasági Szemle szerkesztő bizottságának első elnöke (Háy László) korábban a Magyar—Szovjet Közgazdasági Szemle szerkesztő bizottságának is elnöke, az új folyóirat első főszerkesztője (Fekete Ferenc) pedig tagja volt a korábbi folyóirat szerkesztő bizottságának. Ez a folyamatosság ma is érvényesül. A Közgazdasági Szemle mai szerkesztő bizottságának három tagja (Fekete Ferenc, Nagy Tamás, Szabó Kálmán) a Magyar—Szovjet Közgazdasági Szemle szerkesztő bizottságának is tagja volt.

A közgazdaságtudomány magyarországi művelésének további gazdagodását bizonyította, amikor a Közgazdasági Szemle intézeti folyóiratról a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Bizottságának folyóirata lett, szélesre tárva kapuit az egyetemeken és a különböző tudományos intézetekben, hatóságoknál, gazdálkodó szervezeteknél dolgozó elméleti és gyakorlati közgazdászok előtt.

A Közgazdasági Szemle ma is elsősorban a szocializmus építésének, a szocialista közgazdaságtudománynak kíván szolgáltatója lenni. Emellett igyekszik figyelembe venni az 1861 óta hazánkban megjelent közgazdasági folyóiratok (1861—1864 Statisztikai Közlemények, 1865—1871 Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények, 1874—1892 Nemzetgazdasági Szemle, 1893—1895 Közgazdasági és Közigazgatási Szemle, 1895—1949 Közgazdasági Szemle, 1947—1954 Magyar—Szovjet Közgazdasági Szemle) s a tudomány egyetemessége alapján a világ különböző országaiban ma megjelenő közgazdaságtudományi folyóiratok tapasztalatait.

Mindeme tapasztalatok alapján a Közgazdasági Szemle a közgazdaságtudomány eredményeinek tükrözése mellett, szerény eszközeivel hozzá kíván járulni a közgazdaságtudomány, a szocialista gazdaságpolitika fejlődéséhez. Ehhez kéri szerzőinek, olvasóinak további támogatását.

A szerkesztőség

A szocialista vállalatok irányításának mechanizmusáról

Sághy Vilmos

A vállalatok irányítási, vezetési mechanizmusa sokat vitatott téma napjainkban. A mechanizmus nagyrészt annak függvénye, hogy a vállalat feladatai között a versenyre épülő hosszú távú eredményességet vagy a naturáliákban kifejezett termelési, forgalmazási, fejlesztési stb. célokat tekintjük-e elsődlegesnek. A feladatmegjelölés meghatározza a tulajdonosi jogok gyakorlásának formáit is. Ha a vállalat fő feladata a naturáliákban kifejezett célok teljesítése, akkor e célokat központilag kell meghatározni, a termelési tényezőket központilag elosztani, a vezetőket ugyanígy kinevezni. Az áru- és pénzviszonyok ez esetben csak alárendelt szerepet kaphatnak; a vállalati önállóság lényegében a termelés, az értékesítés, a fejlesztés technikájának, technológiájának kialakítására, megszervezésére korlátozódik.

Ha viszont a vállalati tevékenység középpontjában az eredmény áll, akkor az állami irányítás elvi, indirekt, terelő jellegű lehet, a tulajdonosi jogok nagy része vagy egésze pedig a vállalatokhoz — a vállalati kollektívák, a vállalati vezetés, illetve a vállalati irányítás, ellenőrzés intézményeinek kezébe — kerülhet. Az eredményre összpontosító feladatmeghatározás együtt jár a vállalatok maximális önállóságával, a valóságos áru- és pénzviszonyok jelenlétével, a termelési tényezők automatikus áramlásával is.

A célnak megfelelő optimális irányítás és vezetés kialakításának ugrópontját az képezi, hogyan oszlanak meg a jogok, feladatok, köteleességek az irányítás és vezetés potenciális szereplői között.

A létező szocializmus gyakorlatában a vállalati irányítás és vezetés karakterisztikusan eltérő szerepű és gyakran ellentétes érdekű részesei:

- a vállalati kollektíva,
- a vállalati vezetés (vezető csoport, menedzsment),
- a vállalatok irányító, ellenőrző intézményei (igazgató tanácsok, vállalati tanácsok, felügyelő bizottságok),
- a szocialista állam.*

Az irányítás és vezetés részeseinek ilyen csoportosítása egyúttal azt is jelenti, hogy a fenti szereposztás révén az érdekellentétek mind a vállalatok szintjén, mind területileg és országosan manifesztálódnak, megütköznek, és a nyilvános, szintetizáló vitában — optimális esetben — a társadalmi érdekek győzhetnek.

A továbbiakban csak az állami ipar versenyszektorában működő vállalatok irányításával és vezetésével kívánok foglalkozni.

A vállalati kollektíváról

Az utóbbi időben mind politikai, mind közgazdasági irodalmunkban sok szó esik gazdasági életünk demokratizmusának fejlesztéséről.

„A cél az emberi tényezőben szunnyadó alkotó energiák felszabadítása gaz-

* A szocialista állam változó gazdaságirányítási feladatait a szerző külön tanulmányban szándékozik kifejteni.

dasági nehézségeink mielőbbi leküzdése* és a társadalom továbbfejlődésének meggyorsítása végett. Ez az érem egyik oldala, a másik pedig az aktív, tartalmas élet lehetőségeinek biztosítása mindenki számára, aki ezzel élni akar” ([18] 19. l.).

A gazdasági demokrácia letéteményesei a kollektívák és a társadalmi szervezetek. „A kollektívák és a társadalmi szervezetek tevékenységének ki kell terjednie mind a dolgozói érdekképviselőre, mind a gazdálkodásban való aktív részvételre... .

A dolgozók, a kis kollektívák és a vállalat közötti folyamatos párbeszéd »témája« kettős: egyrészt a mind hatékonyabb munka anyagi, szervezési és ösztönzési feltételeinek biztosítása, másrészt a jövedelmek igazságos, gazdaságilag megalapozott elosztása. Mindkettőnek vannak napi és távolabbra mutató vonatkozásai. Ahhoz, hogy a párbeszéd sikeres legyen, nagy mennyiségű, valóságghú információt és az egyes feladatok megoldásának több lehetséges változatát kell a kollektíva rendelkezésére bocsátani. A döntésre vagy legalábbis tanácskozássra hivatott, többé-kevésbé »laikus« kollektíva nélkül könnyen a »szakapparátus« kiszolgáltatottjává válhat. Az ilyenfajta kiszolgáltatottság elkerülését két dolog teheti lehetővé: egyrészt az, ha a vállalat vezető gárdájának érdeke fűződik ahhoz, hogy a kollektíva véleményét érdemben figyelembe vegye, másrészt az, ha a vállalat dolgozóinak — megfelelően kialakított rendben — módjuk van hathatós és szigorú ellenőrzést gyakorolni a »szakapparátus« fölött. A vállalaton belül működő társadalmi szervezeteket strukturálisan, szellemükben, a személyi kiválasztódás mód-szereiben fel kell készítenünk e bonyolult, nagy szakértelmet és odaadást követelő feladat érdemi megoldására.

Bármilyen formában épüljön is ki a dolgozók aktív részvétele a vállalati gazdálkodás belső irányításában, a vezetők kiválasztásában, munkájuk segítségével és ellenőrzésében, a részvétel hasznosságát a vállalati kollektíva érettsége, informáltsága, valamint a dolgozók és a vállalat szakmai vezetőségének helyesen kialakított együttműködése határozza meg” ([18] 19. l.).

Ezt a szöveget azért idéztem ilyen hosszan, mert úgy hiszem, hogy a munkahelyi demokrácia mai értelmezésének ez a megfogalmazás az egyik legjobb kifejezője. Emellett vizsgálnunk kell azt is, hogy a gyakorlat tükrében milyen megoldások mutatkoznak a legcélszerűbbnek. Helyes-e például az, hogy a kollektívát képviselő választott testület egyidejűleg gyakorolja a leglényegesebb tulajdonosi jogokat, és képviseli a dolgozói érdekeket is?

A munkahelyi demokrácia fontos eleme ugyan a „szunnyadó alkotó energiák felszabadításának”, de e törekvés sikerének a munkahelyi demokráciát megelőző feltétele a mai sokfajta megkötésnek, a szabályozási bürokráciának, mindenekelőtt a bér- és árszabályozás kötöttségeinek csökkentése. Ezeket a kötöttségeket pedig csak akkor lehet enyhíteni, ha kialakul a versenyre épülő, eredményre összpontosító döntési gyakorlat, ha olyan új helyzet jön létre, amely korlátot állít a piac által nem indokolt áremelési törekvések elé, önmérsékletet alakít ki a bérek emelésében, fékezi az eredményességgel nem indokolható expanziós törekvéseket.

Mivel ma a béркиáramlási és a beruházási tervszámokat — a túlszabályozás, a sokfajta informális beavatkozás ellenére is — sorra-rendre túlteljesítik, alaposan át kell gondolni, mi lesz akkor, ha a vállalat vezető gárdájának érdeke fűződik ahhoz, hogy a „kollektíva véleményét érdemben figyelembe vegye”. Ha ugyanis az inflációtól, a túlzott béркиáramlástól való félelem arra kényszeríti a központi szerveket, hogy fenntartsák vagy éppen fokozzák a mai szabályozási bürokráciát, akkor sokkal többet veszítünk a vámon, mint amennyit nyerünk a réven. Ezért is kell tisztáznunk, hogy mi legyen a szerepe a kollektívának a tulajdonjogok gyakorlásában, és hogyan, ki képviselje a dolgozói érdekeket.

Nézzük részleteiben az egyes problémákat:

a) A szakszervezet

Az utóbbi évek szóhasználatában a vállalati kollektíva képviselőjének általában a szakszervezeteket tekintették. Bár a szervezettség mai színvonalán ez így majdnem igaz, tartalmilag mégis különbséget kell tennünk egyfelől a kollektívának a tulajdonosi jogok gyakorlásával összefüggő jogai és kötelességei, másfelől a dolgozói érdekképviselet között.

Tulajdonosként ugyanis a hosszú távú eredményességet, illetve a maximális hatékonysággal párosuló vagyongyarapítást kell megkövetelni, míg a dolgozók érdekképviselete arra irányul, hogy a vállalat (területi, országos szinten a gazdaság) teherbíró képességéből kiindulva, a vállalati vezetéssel folytatott alku eredményeként jobb kereseteket, javuló munkakörülményeket, magasabb szociális juttatásokat és a munkahelyek megőrzését érik el. *Ezek olyan ellentétes érdekek, amelyeket egyetlen szervezetben — valamelyik oldal sérelme nélkül — képviselni nem lehet.* Másként kell megfogalmaznunk a szakszervezetek szerepét, és másként annak a testületnek a feladatait, amelyet az irányítás és vezetés részesének tekintünk.

A szakszervezet szerepének megfogalmazásához némi eligazítással szolgálhat az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének az „Üzemi részvételi rendszerek a mai kapitalizmusban” című kiadványa. Ez az igényes munka a következőképpen foglalja össze az üzemi részvételnek a hagyományos érdekképviseleti feladatokon túlmenő, ma élő formáit, lehetőségeit:

„A tapasztalatok alapján beszélhetünk termelésre orientált és hatalomra orientált részvételről.

A termelésre orientált részvétel a közvetlen üzemi, termelési kapcsolatok alakításában a dolgozók részvételét jelenti. Olyan kérdések megoldásába való beleszólás lehetősége ez, amelyek naponta és közvetlenül érintik a munkásokat (munkaszervezés, munkaidő-beosztás, pihenő idő, munkafogások, munkafegyelem, szabadság, szakképzés, munkafeltételek, munkavédelem stb.). A termelésre orientált részvétel a feladatok hatékony végrehajtását ösztönzi úgy, hogy a végrehajtó a megoldás módozatainak a kimunkálásába is beleszól, s közben a dolgozók érdekeit is érvényesíteni próbálja. . . . A gyakorlatban a termelésre orientált részvétel működik, az intézményrendszer mindjobban terjed, eredményei a dolgozók és vállalatok vezetői számára egyaránt kimutathatók” ([16] 121—122. l.).

A továbbiakban a tanulmány megállapítja, hogy a hatalomra orientált részvétel „. . . mindig felelősséggel jár, ami a felelősség és a tulajdonviszony miatt problematikus. A dolgozók és szakszervezetek a tőkés tulajdon miatt — illetve a biztosított részarányok miatt is — a felelősséget általában nem vállalják, inkább az ellenőrzést erősítik” ([16] 122. l.).

Olyan megállapításokat is tesz a tanulmány, hogy a hatalomra orientált részvétel ott sem sikerül, illetve a dolgozók számára nem mindig előnyös, ahol ilyen jellegű kormányzati elhatározások születtek.

„A baloldali francia szakszervezetek tőkés viszonyok között a vállalatokban a közös vezetést, a felelősséggel járó részvételt elutasítják, és elsősorban a munkások pozíciójának erősítésére, a demokratikus ellenőrzés megteremtésére törekednek” ([16] 124. l.).

Az említett tanulmány természetesen a tőkés tulajdonviszonyokból kiindulva vázolja a mai helyzetet. Nálunk viszont a legfontosabb termelési eszközök össznépi tulajdonban vannak.

Sokáig úgy gondoltuk, hogy a termelőeszközök össznépi tulajdonából kiindulva az a legkorszerűbb érdekvédelem, ha a dolgozókat több és jobb munkára ösztönözzük. Az alaposabb vizsgálat azonban azt mutatja, hogy az értékteremtés folyamatában a vezetés és irányítás más elemeinek, különösen a vállalatvezetésnek és az állami irányításnak meghatározó, legtöbbször nagyobb szerepük van, mint a

közvetlen termelésben dolgozóknak. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a dolgozói képviselő döntő fontosságú azzal a menedzsmenttel és állami irányítással szemben, amelynek (bizonyítani fogom) a legnagyobb a befolyása a vállalati nettó termelésre, illetve a vállalati eredményekre. Nem biztos, hogy a szakszervezetek jól tudják képviselni a dolgozói érdekeket akkor, ha a kereseti színvonalat vagy a munkakörülményeket olyan döntések miatt kell lerontani, esetleg munkahelyeket is megszüntetni, amelyekben a szakszervezet is részt vett. Talán helyesebb, ha — olyan mértékben, ahogyan az eredménynövelésre törekvő gazdálkodás és a verseny kibontakozik, és amilyen ütemben fel lehet számolni a mai gazdálkodási kötöttségeket, tehát ahogyan nő a vállalati önállóság — határozottan, a mainál markánsabban képviselik a közvetlen dolgozó érdekeket, hiszen az új helyzetben sokkal több függhet például a vállalatvezetéstől, mint korábban. Ezzel összefér, hogy a vezetésen belül fejlesztik a termelésre orientált részvételüket az előbbieken felvázolt tartalommal, mert ez is hozzájárulhat a keresetek növeléséhez, a munkakörülmények javításához.

Nagyon fontos a szakszervezetek ellenőrzési funkcióinak erősítése. Ennek egyik módszere lehet a felügyelő bizottságban való részvétel.

b) A kollektíváról

A vállalat egyik ismérve, hogy „...a vállalat dolgozó kollektíva. A vállalatban a termelési eszközök halmazával munkaerőtömeg egyesül; a vállalat nélkülözhetetlen ismérve, hogy munkavégző kollektívája van” ([11] 289. l.).

Mielőtt rátérnék a tulajdonosi jogok gyakorlásának konkrét módozataira, megjegyzem, hogy a jövőben — ha kialakulhat a versenyre alapozott, eredményre törekvő gazdálkodás — valószínűleg nem számíthatunk a kollektívák terjedelmének és homogenitásának olyan stabilitására, mint amit a korábbi évtizedekben megszoktunk.

Ha komolyan vesszük, hogy az eredmény maximalizálásához szükség van a termelési tényezők, köztük a munkaerő áramlására, akkor a dolgozói létszám az egyes üzemekben jelentős változáson mehet keresztül (nöhet vagy csökkenhet).

E témához tartozóan foglalkozni szeretnék a munkához való jog és a teljes foglalkoztatottság néhány sajátosságával.

Az 1981-es adatok ötmillió aktív keresőt tartanak nyilván. A munkaképes korú lakosságból mindössze 350 000-en nem vállalnak munkát (85 százalékuk nő), lényegében tehát teljes a foglalkoztatottság. Ezzel kapcsolatban mindjárt felmerül a kérdés: tulajdonképpen mit is jelent ez, munkához való jogot vagy munkakötelezettséget?

Az alkotmány határozottan munkához való *jogról* beszél, más jogszabályok viszont munkakötelezettséget is ismernek. Témánk szempontjából csupán annyit kívánok megjegyezni, hogy ha a munkához való joggal mindenki élne, akkor egyébként is alacsony termelékenységi színvonalunk súlyos csapást szenvedne.

Az ötmillió aktív keresőt alapul véve foglalkoztatottsági színvonalunk nagyjából azonos a szocialista országokéval, de magasabb a tőkés átlagnál. A különbség elsősorban a női foglalkoztatás szintjében van.

A nők nagyarányú foglalkoztatása sok esetben nem szakmaszeretettből vagy elhivatottságból fakad, hanem egyszerűen azért, mert a nő keresetere a családnak szüksége van. Súlyos a helyzet az olyan nők esetében, akik számára a háztartás, a családfenntartás feladatai különleges terheket jelentenek (sok a gyermek), és a terheket sem más családtag, sem fizetett alkalmazott nem tudja átvállalni. Sajnos az ilyen esetekben vagy a munkahely, vagy a család (vagy mind a kettő) vallja kárát az ügynek.

Aktív keresők az összes népesség százalékában

Ország	Év	Férfi	Nő
Ausztria	1975	55,2	32,5
Belgium	1977	54,3	28,9
NSZK	1978	57,5	31,6
Franciaország	1976	54,6	29,6
NDK	1978	54,8	48,4
Magyarország	1978	54,7	40,8

Forrás: Nemzetközi Statisztikai Évkönyv 1981. KSH, 47. l.

Bár több ízben leszögezték már, hogy a teljes foglalkoztatottság nem vállalati, hanem társadalmi (állami) feladat, ma is gyakran találkozunk olyan véleménnyel, hogy a teljes foglalkoztatottság biztosítása a vállalatokra is kötelezettséget ró.

Lenne-e munkanélküliség, ha ezen változtatnánk, és ha igen, akkor mit kell tennünk? Erre a kérdésre nehéz válaszolni. Először is látni kell, hogy a munkaerővel való érzékelhető takarékoskodás csak a gazdasági mechanizmus és intézményrendszer jelentékeny továbbfejlesztése alapján bontakozhat ki. Ehhez több évre van szükség. Több év is kell tehát, amíg a mai munkaerő-túlkeresletől eljutunk az egyensúlyi állapotig.

Munkaerő-túlkínálatra hazánkban legfeljebb jó néhány év múlva számíthatunk, és akkor lehet és kell majd döntést hozni arról, hogy ellene milyen módszereket alkalmazzunk. Ma a fő feladat nem ez, hanem a munkaerő-átcsoportosítás megoldása.

Az utóbbi években kialakultak különféle vállalaton belüli és kívüli vállalkozási formák. Ezek közül a legelterjedtebbek a vállalati gazdasági munkaközösségek, amelyek — sajnos — nem tekinthetők igazi vállalkozásnak, hiszen lényegileg semmilyen kockázatot nem vállalnak. A leányvállalatok is csak formai, nem pedig lényegi változtatásnak tekinthetők.

A vállalaton belüli *valóságos* vállalkozás kialakítása, illetve továbbfejlesztése viszont rendkívül fontos feladat. A fejlett tőkésországokban gyorsan terjednek a vállalaton belüli vállalkozások. Mind jelentősebb tényezővé válik a bedolgozó tevékenység is. Ezeket a tendenciákat nálunk is célszerű lesz követni, mégpedig úgy, hogy a vállalkozások a *főmunkaidejű* tevékenységre terjedjenek ki, főleg ott, ahol a tevékenység technológiailag célszerűen leválasztható a nagy egésztől, egy-egy részterületen széles körű gazdálkodási felelősség érvényesülhet, a vállalat és a vállalkozás (munkaközösség, szerződéses üzemelés stb.) jogai és kötelességei pontosan megfogalmazhatók. A megállapodások olyanok legyenek, hogy a vállalat jövődelme nagyobb legyen a vállalkozásokban, mint a vállalkozáson kívül.

A vállalaton belüli kisvállalkozásoknak fontos szerep juthat a vezetőnevelésben is.

A főmunkaidejű, valóságos — tehát kockázattal is járó — vállalkozások létrehozásának előfeltétele a versenyre épülő, eredményre összpontosító gazdálkodás kialakulása, és ezzel egyidejűleg a szabályozási kötöttségek erőteljes csökkentése. Ez lehetővé tenné a vállalkozáson kívül dolgozók számára is a teljesítményarányos díjazást, így csökkenne a vállalkozáson belül és kívül dolgozók közötti kereseti feszültség.

A szocialista vállalat termelőeszközeit használó vállalkozások dolgozói a vállalati kollektíva és a szakszervezet teljes jogú tagjai, így minden jog és kötelesség részesei.

Ma alig vannak közép- és kisvállalatok még azokban a szakmákban is, ahol tapasztalat szerint csak a kis- és középvállalatok tudnak igazán hatékonyan dolgozni. Ezért a hatékonyság javításához szükség van rá, hogy a vállalatokon belüli egységek eredményei ne oldódjanak fel a nagy egészben, sőt arra is, hogy alulról is kezdeményezhessék részlegek (gyárak, telepek, raktárak, áruházak stb.) önállósodását vagy máshová csatlakozását. A kezdeményező lehetne az egység vezetője, a társadalmi szervek, a vállalat igazgató tanácsa. Tisztázni kellene a kiválás adminisztratív rendjét, továbbá védelmet kellene nyújtani a kezdeményezőknél.

Bár a versenyvállalatoknál egy terjedelmében is változó és összetételében gyakran heterogén kollektíváról van szó, a stratégiai tulajdonlás vonatkozásában a kollektíva minden tagját azonos jogok illetik meg. A nagy kérdés csak az, hogy ezek a jogok *véleményezésre* vagy *döntésre* vonatkozzanak-e, továbbá, hogy a döntés közvetett (képviselési) vagy közvetlen módon történjék.

Mielőtt rátérnék e témák taglalására, már most megemlítem, hogy a kollektíván belül a tulajdonosi jogokat illetően különleges helyzetet élvez a vezetőség (menedzsment, igazgatóság). Ennek köre szakmánként, vállalatonként változik. Általános jelleggel annyi állapítható meg, hogy ebbe a körbe tartoznak mindazok a rendelkezési joggal ellátott vezetők (igazgatók, igazgatóhelyettesek, az egyes funkcionális részlegek, illetve telephelyek, gyárak vezetői), akiknek különösen nagy a hatásuk a vállalat működésére. E csoport dolgozza ki a döntést hozó szervek számára a stratégiai tulajdonlás körébe tartozó javaslatok nagy részét, és gyakorolja a taktikai tulajdonosi funkciókat; e csoport tagjai azok, akik konkrétan gazdálkodnak, vezetnek, felmérik a piaci igényeket; nekik kell gondoskodniuk arról, hogy a termelési tényezők optimális mennyiségben,* minőségben és időben rendelkezésre álljanak: ők tartják kézben a költséggazdálkodást, szervezik a munkát, ők tartják a vállalat belföldi és nemzetközi kapcsolatait, és így tovább. E csoport tehát — bár a kollektíva része — az irányítás és vezetés önálló eleme, sajátos célokkal és érdekkeltséggel. Az is indokolt, hogy e csoport külön szakmai érdekképviselést kapjon.

De térjünk vissza a kollektíva tulajdonosi funkcióira! A magyar szakszervezeti mozgalom — dicséretesen — aktívan foglalkozott azzal, hogyan lehetne a dolgozók tulajdonosi tudatát fejleszteni.

Minden tapasztalat arra mutat, hogy az üzemi demokrácia fórumai nagyrészt a kereseti lehetőségekkel, a munkakörülményekkel, a szociális juttatásokkal foglalkoznak. A Népszabadság „Üzemi demokrácia és az érdekelttség” című írásában így szövegi le a tapasztalatokat Héthy Lajos: „A dolgozók igazán a bér- és munkafeltételek alakításába vonhatók be, a stratégiai gazdasági döntések meghozatalában való érdemi részvételük még csak távlati célként tűzhető ki” [4]. Még a termelősövetkezetekben is ez a helyzet. A viták jórészt a konkrét kereseti lehetőségek, a szociális juttatások, a munkakörülmények, tehát a munkástudathoz tartozó körben mozognak, és csak kivételesen érintik a gazdálkodás egészét.

Azt lehetne gondolni, hogy Jugoszláviában, ahol az öngazgatás több évtizedes tapasztalatra tekinthet vissza, kialakult egy átfogó, valóságosabb kollektív tulajdonosi tudat. A tapasztalat azonban ellentmond ennek a feltételezésnek. „Jugoszláv szociológusok empirikus kutatásai szerint az öngazgatás (a munkás-tanácsok tevékenysége) túlnyomórészt a bérek színvonaláról folytatott vitákra korlátozódik”. ([13])

Persze, a mai bonyolult világ- és belgazdasági helyzetben a piac igényeinek felmérése, a versenyben való helytállás megszervezése, a szükséges termelési tényezők optimális arányainak kialakítása, a célszerű munkaszervezés, az innováció folya-

* A termelési tényezők helyett a továbbiakban gyakran tőkéről, tőkeátcsoportosításról, tőkeszerzésről beszélek, de mindig a termelési tényezők pénzben kifejezett értékösszegét értem rajta. A tőke kifejezést kizárólag egyszerűsítési céllal használom, és nem a marxi értelmezésű magántulajdon, magánelsajátítás hordozójaként.

matos betáplálása, a szállítási fegyelem biztosítása — hogy csak a lényegesebbeket említsem — még a speciális képzettséggel, nagy tapasztalatokkal, sok információval rendelkező, főhivatásként csak e témákkal foglalkozó vezetőknek sem mindig sikerül. Még ők is ingadoznak, bizonytalankodnak. Hogyan lehetne akkor érdemi beleszólást igényelni a dolgozóktól?

„Ebben az összefüggésben világos, hogy a szocializmus nem homogén, hanem differenciált társadalom, amelyben a többség egy kizsákmányolás nélküli bérmunkáslét viszonyai között él és dolgozik. Ezt a viszonyt az öntudat csak kivételesen tudja áthidalni. Nem erkölcsi visszamaradottság jele, ha egy beosztott dolgozó a vezetőnél kevésbé tud azonosulni a munkahely egészének feladataival, gondoljaival. Csak azt lehet ugyanis természetes és átlagos magatartásként elvárni, hogy mindenki alapvetően annak megfelelően gondolkodik, ahogyan cselekszik. Aki egy esztergagépet működtet, más léptékben gondolkodik, mint aki egy gyárat vezet” ([15] 55. l.).

Ha ilyen a helyzet, ha évtizedek sem voltak elegendők arra, hogy a kollektíva a bonyolult vállalati szintű problémák elrendezésében érdemi partnere legyen a vezetésnek, akkor a jövő tennivalóinak irányait ebből kiindulva kell meghatározni. Tudomásul kell venni, hogy a kollektíva — szakszervezeti szerveződésben vagy anélkül — elsősorban a szakszervezeti körbe tartozó témákkal foglalkozik. E témákat indokolt a szakszervezet — mint olyan — jogkörében hagyni, illetve a szakszervezet és a vállalatvezetés közötti vita eredményétől függővé tenni.

Ha abban egyetértünk, hogy a szakszervezet végezze a maga dolgát, akkor jön a következő kérdés: lehet-e az alapvető tulajdonosi jogokban — például a vezetők kiválasztásában, a jövedelem felosztásában — a döntést egyedül a kollektívára vagy az általa választott testületre bízni, feltéve persze, hogy ezt a döntési jogot *komolyan gondoljuk*. Komolyságon egyebek között azt értem, hogy a kibontakozó verseny és az eredményre törekvő gazdálkodás alapján a mai kötöttségek (ár-, bér-, import- és beruházási korlátozások stb.) erősen csökkennének, nőne az önálló vállalati döntés lehetősége, a vezetőválasztás valóságos lenne, tehát a kollektíva több jelölt közül titkosan választhatna. Erre a kérdésre nem könnyű válaszolni.

A kollektíva döntéshozatali jogával kapcsolatban tulajdonképpen két alapvető problémával kell számolnunk: a torzulás és a formalizmus veszélyével.

Ha mindent szabadjára engedünk, fennáll az a veszély, hogy a hosszú távú eredményesség elé helyezik a nagyobb mai személyi jövedelmet, ami óhatatlanul inflációt gerjeszt, megakadályozzák az eszközáramlást, a vezetőket ezen céloknak megfelelően választják, stb.

Ennek elhárítására irányuló veszély a *formalizmus*: az, hogy a központi hatalom a torzulások elleni védekezésül fenntartja vagy éppen szélesíti a mai túlméretezett szabályozást (mindenekelőtt a bér-, ár- és beruházásszabályozást), széles körű támogatási és elvonási rendszert alakít ki, elkezd korlátozni a kollektíva döntési jogkörét, formális elemeket visz a demokratikus eljárás rendjébe, és így tovább.

A kollektíva döntési jogosultságának abszolutizálásakor a szakértők egy része a szövetségi, különösen a mezőgazdasági termelőszövetkezeti rendszert tartja szem előtt. A szövetkezetekben jelenleg a kollektíva választja meg a vezetőket, hagyja jóvá a terveket, tehát — formálisan mindenképpen — dönt a fő stratégiai kérdésekben. Csakhogy mindez a jelenlegi túlszabályozottság, nagymértékű állami támogatás és elvonás körülményei között történik.

A kisipari termelőszövetkezetekre és az áfészekre lényegileg ugyanaz a szabályozás vonatkozik, mint az állami szektorra. A termelőszövetkezeteknél lényegében ugyanolyan szigorúsággal szabályozzuk a béreket, kereseteket, mint az állami szektorban. A mezőgazdasági árak 87 százaléka államilag szabályozott [14]. Nagy

erő a központi szabályozás kezében a mezőgazdaság nagymértékű központi állami támogatása.

Mindezen kívül létezik a párthatáskör, és létezik a szövetkezeti szövetségek informális beavatkozása.

Áfész-vezetőkkel folytatott interjúk során hangzott el erről a következő vélemény:

„Egy sor kérdésben a szövetség papír szerint nem hatóság, csak véleményező szerv, de ez a vélemény vagy javaslat általában érvényesül a hatóság részéről.

A válaszadó szövetkezeti vezetők többsége a hierarchikus viszony egyik alapvető okát az egzisztenciális függésben látja.

A szövetség ügyintéző apparátusa által kidolgozott fizetési, jutalmazási »javaslatokat« a szövetség a szövetkezeti tulajdonosi szervezetek kikerülésével »egyeztetni« a KPVD SZ-szel, a megyei tanáccsal és más helyi szervekkel, majd ezt a szövetkezetek háta mögött véglegesített »javaslatot« terjeszti a szövetkezeti tagság elé, akik a »fejtetőre állított« döntési folyamat eredményeképpen kész tények elé vannak állítva» [12].

Márpedig éppen a túlszabályozást és a hatósági vagy hatósági jellegű formális beavatkozásokat kell megszüntetnünk, és ennek helyébe és eredménynövelésére összpontosító szemléletből kiinduló önmérsékletnek, önszabályozásnak kell lépnie.

Az előzőkben megfogalmazott problémákra az tehát a válaszom, hogy a jövőben is célszerű lesz, ha a vállalat kisebb-nagyobb kollektívái kialakítják véleményüket a gazdálkodási struktúráról, a vezetőkről, azzal a céllal, hogy ezt a véleményt a kollektíva választott vezetői nyilvánítsák ki egy olyan vezető testületben (például az igazgató tanácsban), ahol ezek a vélemények megütközhetnek a szakértők, az állami és a társadalmi szervek, továbbá a vállalatvezetés véleményével. A vállalati kollektívának a stratégiai tulajdonlásban való tényleges részvételét elősegítendő, ki lehetne alakítani a vállalati képviselők informálásának és oktatásának célszerű rendjét.

A vezetés szerepe és külön érdekelttsége

Az előzőkben már szóltam a vezetésről mint a vállalati kollektíva olyan csoportjáról, amely a munkamegosztásban sajátos helyet foglal el, és ennek megfelelő érdekek hordozója.

Szinte közhelynek számít, hogy a gazdálkodás extenzív szakaszának lezárultával az új értékek gyarapítása nagyrészt a szélesen értelmezett innovációs intenzitásnak a függvénye.

Az innováció letéteményese pedig mindenekelőtt a vezetés, amely helyzeténél fogva képes az innováció elemeinek áttekintésére, kombinációik alakítására, a folyamat vezérlésére. A vezetés megsokszorozhatja vagy töredékére csökkentheti a felhasznált termelési tényezők hatékonyságát.

Közismert, hogy a tőkésországokban a legfontosabb tulajdonosi funkció a vezetőik kiválasztása. Sok hazai adat és nemzetközi összehasonlítás is bizonyítja a vezetés különös jelentőségét.*

* Nazarov szovjet közgazdász ipari példán keresztül bizonyítja, hogy a munkatermelékenység növekedésének nagyobbik hányadát (példájában 62 százalékát) a szervezési és műszaki intézkedések adják [9]. Az Ipari Minisztérium adatai szerint néhány esetben külföldi szervezetek állítottak be, akiknek a munkája nyomán a munka termelékenysége 20→74 százalékkal emelkedett. Japán adatok szerint a jelenlegi versenyképesség eléréséhez az új termékek bevezetése 30, a szervezés 70 százalékban járult hozzá. A japán iparban a dolgozók 2 százaléka végez anyagmozgatást, nálunk 22 százalékuk [8].

Közismert az is, hogy milyen károsodás ér bennünket az alacsony minőség és a szállítási késedelem miatt. Olyan helyzet alakult ki, hogy a tőkésországok kereskedelmi köreiben egy „keleti rabat”-ról beszélnek, értve ezen azokat az engedményeket, amelyeket a szocialista országok különféle gyöngeségeik ellensúlyozására juttatnak[21].

Nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy a minőséggel, a szállítási késéssel kapcsolatos veszteségek 80 százalékban a vezetés számlájára írhatók[22].

Úgy hiszem, ezek a példák (és kinek-kinek a személyes tapasztalatai) meggyőznek bennünket a vezetés különleges szerepéről.

Mennyiben tükrözi a vezetők anyagi, erkölcsi megbecsülése, a vezetőkiválasztás rendszere e különleges pozíciót? Nézzük először a vezetők anyagi helyzetét!

Társadalmunk a termelőeszközök túlnyomó többségének tulajdonbavétele óta nagy lépést tett a jövedelemkiegyenlítés irányában. Míg 1930—1931-ben a lakosság legnagyobb jövedelmű egyötöde tízszer annyi személyes jövedelemmel rendelkezett, mint a legalacsonyabb jövedelmű egyötöd rész, 1967-re ez az arány 3,2-szeresre csökkent. Tájékoztatótlán megemlítem, hogy az Amerikai Egyesült Államokban 1975-ös adatok szerint az alsó és a felső jövedelmi ötöd között a különbség tizenkétszeres ([3] 44. l.).

Bár az egyötödnyi népességcsoporton belül a személyi jövedelmek szóródása még igen nagy lehet, az adatok jól mutatják a jövedelemegyenlősítési tendenciát.

A legutóbbi 10—12 évben a legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelmi csoportok közötti különbségek tovább csökkentek. A számítást tovább finomítva, és a jövedelemcsoportokat tíz részre bontva, a legalsó és a legfelső tized közötti különbség az 1962. évi 5,8-szeresről 1980-ig négyszeresre csökkent [10]. Más adatok is a jövedelem nivellálódására utalnak.

Az eddig elmondottakból megállapítható, hogy az 1960-as évek közepére nagyjából elértük a jövedelmek olyan nivellálását, amely fejlettségi szintünknek körülbelül megfelel. Ezt követően azonban további erőteljes nivellálódás következett, amelynek helyessége, célszerűsége nagyon is vitatható.

A további nivellálódás olyan körülmények között állott elő, amikor a vállalatvezetésre a korábbinál nagyobb terhek, új feladatok hárultak.

Nyilvánvaló hiba, hogy a szakmunkás és a vezérigazgató (igazgató) átlagkeresete között alig több, mint kétszeres, a művezető és a műhelyfőnök átlagkeresete pedig csupán 27 százalékos a különbség. Ez a minimális különbség azt jelenti, hogy tömegesen vannak olyan szakmunkások, akik többet keresnek, mint az a művezető, műhelyvezető, akinek a kezére esetleg 50—60 ember irányítását bízták, akinek az lenne a feladata, hogy megkövetelje a technológia betartását, ellenőrizze és betartassa a minőséget, megkövetelje a munkafegyelmet, a kereseteket a végzett munka szerint differenciálja, a rosszul dolgozóktól megszabaduljon, gondoskodik a szállítási határidők betartásáról, és így tovább. Ha igaz az a tétel, hogy az eredménytermelési folyamatban a vezetőknek különleges szerepük van (az eredményességet aránytalanul nagyobb mértékben növelhetik vagy csökkenthetik, mint amennyi a keresetük), akkor ennek konzekvenciáit le kell vonnunk a javadalmazásban is.

A gazdasági demokrácia napirenden tartása — akarjuk, nem akarjuk — érinti a vezetők magatartását, fegyelmezésre, rendtartásra, a termelési költségek csökkentésére, a teljesítménykövetelményekre irányuló törekvéseik erejét, következetességét. E téren is jelenleg igen nagyok a problémák. A szállítási határidőkben, a minőségi követelményekben mutatkozó állandó hiányosságok, a termelési és más költségek gyakran indokolatlan emelkedése jelzi, hogy a vezetői magatartásban nincs minden rendben. Ebből következik, hogy a gazdasági demokrácia fejlesztése semmiképpen sem járhat a vezetői tekintély csökkenésével.

Engels „A tekintélyről” című írásában kifejti, hogy az ipari termelés nem lehet meg szigorú alá- és fölérendeltségi viszonyok nélkül: „Aki el akarja törölni a tekintélyt a nagyiparban, az magát a nagyipart akarja eltörölni; meg akarja semmisíteni a gőzzel működő fonodát, hogy a rokkához térjenek vissza” ([1] 291. l.).

„Láttuk tehát, hogy egyrészt bizonyos tekintély, másrészt bizonyos alárendeltség olyasmi, amit minden társadalmi szervezettől függetlenül ránk kényszerítenek az anyagi feltételek, amelyek között termelünk és a termékeket forgalomba hozzuk” ([1] 292. l.).

Ha ez így volt 110 évvel ezelőtt, mennyivel inkább így van az atomenergia, a robottechnika korában! Olyan helyzetet kell kialakítanunk, amelyben a vezetői munka alampércéje az eredményesség, és sem a felsőbbtség, sem a kollektíva iránti lojalitás nem készíti a vezetőt a fegyelmezés, a rendtartás, a teljesítménykövetelmények elhanyagolására, csökkentésére. Ilyen követelményeket persze csak olyan vezetők támaszthatnak, akik időben gondoskodnak a termékek piacáról, a műszaki tervekről, a karbantartásról, az anyagról, tehát a munka minden feltételéről. Az ilyen vezetők teljesítménykövetelményeivel a kollektíva is egyetért, mert ilyen esetekben — ha a szabályozás ésszerű — növekedhetnek a teljesítmények, ezzel együtt a keresetek is.

A mai vezetőikiválasztás egyik fő problémája az, hogy általában abból a szűk körből merít, amelyet a káderfejlesztési tervet készítők ismerhetnek. Sok benne a szubjektív elem, és egyáltalán nem biztos, hogy a káderfejlesztési tervbe bekerültek ténylegesen rendelkeznek a szükséges felkészültséggel, vállalkozási képességgel, innovációs érzékenységgel.

Nem nyugszik megbízható alapon a vezetői munka értékelése sem. Elvileg a vezetők erkölcsi és anyagi megbecsülése, előmeneteli lehetősége attól függ, hogy a vezető a követelményeknek hogyan felel meg. A követelmények között természetesen mindig megfogalmazásra kerül az adott gazdasági egység minél eredményesebb működése is. Ezen túlmenően azonban megfogalmazódnak különböző társadalmi „elvárások” is. Mivel azonban a gyakorlatban az eredményesség nem mindig mérhető, illetve mai szabályozórendszerünkben a magyarázkodásoknak, az alkunak igen nagy tere van, az elbírálásban dominánssá válnak az úgynevezett *elvárások*. Ez olyan terület, ahol már nem mindig lehetséges objektív értéktételeket. Ezt a folyamatot, illetve jelenséget sokan és sokféleképpen leírták már, mégis úgy gondolom, nem felesleges ide iktatnunk egy gyakorló vállalatvezető és egy — e témával foglalkozó — tudományos kutató véleményét.

„...Magyarországon a vezetők tudati világában... túlhangsúlyozott, szinte perdöntő jelentősége van a felsőbbtség, a felsőbb személyek véleményének, elvárásainak, kimondott vagy kimondatlan értékítéletének... a lojalitás a mindenkori felettesek személyéhez megelőz minden más szempontot” ([2] 640. l.).

„Egyetlen olyan egyéb terep sincs, ahol az ismeretség, a barátság, a hivatali és mozgalmi kapcsolatok olyan fontossághoz jutottak volna, mint éppen a vezetői kinevezéseknél” [5].

A megnövekedett feladatok megkövetelik, hogy mielőbb változtassunk a vezetőikiválasztás mai rendszerén. E feladatok megoldásához a gazdasági környezet és intézményrendszer olyan megváltoztatására van szükség, amelyben az eredmény a tényleges erőfeszítéseket tükrözi, és a vezetők megítélése szinte kizárólag attól függ, hogy milyen eredményt képesek produkálni. Ha az eredmény a tényleges teljesítményeket tükrözi, akkor lehetséges lesz a stratégiai tulajdonosi jogokat az ágazati irányításról leválasztani, és egy sajátos összetételű igazgató tanácsra (vállalati tanácsra) bízni, a vezetőikiválasztást pedig szigorúan törvényes alapokon álló pályázati rendszerben megvalósítani.

Külön szólnunk kell arról, hogy milyen szerepe legyen a vezetői megítélésben, kiválasztásban a kollektívának. Úgy hiszem, a kollektíva véleményének ismeretét a döntést hozó testület nem nélkülözheti. Nem lehet igazán jó vezető az, aki a kollektívával nem tud szót érteni. A kollektíva véleménye mindenképpen csökkenti az előbb említett „felsőbbbségi” szubjektívizmust (barátság, ismeretség stb.). Vigyáznunk kell azonban, nehogy ennek helyébe a kollektíva szubjektívizmusa lépjen!

„Még ha a szakszervezet közvetíti is tagjai véleményét (ami egyáltalán nem biztos), akkor is legfeljebb az várható, hogy a vezető posztokon szaporodnak a »népszerű« káderek, holott már ma is túl sok olyan vezetőnk van, akiről legfeljebb az mondható el, hogy rendes ember. Amivel nem ennek fontosságát kívánom kétségbe vonni, csak elégtelenségét hangsúlyozom” [5].

Úgy gondolom, hogy a vezetők megítélésében és kiválasztásában a kollektíva véleménye nem lehet egyedül perdöntő. Azt kell helyes módszernek tekintenünk, ha a kollektíva véleménye a döntést hozó intézmény előtt ismertté válik.

Az eddig elmondottakból következik, hogy a vezetés (menedzsment) a vállalati irányítási mechanizmus nagy fontosságú önálló eleme. A vezetés alapvető feladata a versenyre épülő hosszú távú eredményesség biztosítása. A vezetésnek — függetlenül a vezetés konkrét formáitól (direkt, törzskari stb.) — a napi ügyekben gyakran szembe kell kerülnie a kollektíva dolgozóival (kereseti viták), a vállalaton belüli vállalkozásokkal csakúgy, mint a nyersanyagszállítókcal, a vevőkkel, tehát a piac minden résztvevőjével. A vállalatvezetés önálló jellegének hangsúlyozása, a szükséges tekintély biztosítása megköveteli egyrészt a megfelelő színvonalú bérezést (javadalmazást), másrészt a felelősséggel és érdekeltiséggel adekvát érdekvédelmet és jobbiztonságot.

Ezért a gazdasági környezet (folyamatszabályozás) elemeinek jelentős reformja mellett a vezetés számára jogszabályokkal, illetve szerződésben kell biztosítani az önálló gazdálkodáshoz szükséges tulajdonosi (taktikai) rendelkezési jogosultságokat. A vállalati vezetők legyenek tagjai a mainál kiterjedtebb hatáskörű, a vállalkozókat tömörítő kamarának, egyidejűleg a stratégiai tulajdonjogokkal rendelkező vállalati vagy igazgató tanácsnak. A vállalat vezetősége időközönként beszámolna a vállalati tanácsnak a gazdálkodás helyzetéről, és javaslatokat tenne a stratégiai tulajdonlás körébe tartozó témákban.

A stratégiai tulajdonlás intézményrendszeréről

Ha feltételezzük, hogy a stratégiai tulajdonosi jogokat a versenyszektorban nem az államigazgatás gyakorolja, akkor választ kell adnunk arra a kérdésre, hogy a vezetés és irányítás mechanizmusának szereplői közül kire lehet rábízni e feladatot. A logikai vonalvezetés kedvéért megismétlem, hogy stratégiai tulajdonláson mindenekeelőtt a vállalati munka egészének több évet átfogó, eredményre összpontosító bírálatát, a közép- és hosszú távú termelési, értékesítési, fejlesztési irányok kijelölését, a jövedelemelosztás fő arányainak eldöntését, a vezetők kinevezését, illetve általában a vezetőkkel szembeni munkáltatói jogok gyakorlását, a tőkeszerzéssel, a termelési tényezők átcsoportosításával, új vállalkozások alapításával kapcsolatos feladatok ellátását értem.

Már bizonyítottam azt, hogy a kollektíva véleménynyilvánítását feltétlenül igényelni kell, de *csak a kollektíva* döntéseire hagyatkozni veszélyes. Veszélyes, mert ma még a kollektíva nem rendelkezik a szükséges szakértelemmel, s mert a rövid távú érdekelttség miatt — például a jövedelemfelhasználási döntésekben — súlyos torzulások lehetségesek, az összes következménnyel együtt (például infláció). Az ilyen torzulások természetes reakcióként kitermelhetnek olyan folyamatsza-

bályozási megmerevedést, illetve bürokráciát, mely az egész vállalati önállóságot veszélybe sodorja, megköti az alkotók kezét. Emellett az eredmény növelésének igénye más területeken is a kollektíva érdekeivel való szembenállásra vezethet. Ilyen például az az eset, amikor munkaerőt kell átcsoportosítani.

Ezeket a feladatokat, illetve hatásköröket azonban a vállalatvezetés kezébe sem lehet letenni, hiszen a hosszabb távon rosszul működő vállalatoknál éppen azokkal a tulajdonosi jogosultságokkal kell élni, amelyek a teljes vezetés cseréjét, új termelési—értékesítési irányok kijelölését, tőkeszerzést, a tőke (termelési tényezők) átcsoportosítását, tehát teljes újrászervezést igényelnek.

Nagyjából ugyanezek az aggályok mondhatók el az olyan típusú vállalati tanácsról, amely a vállalati kollektíva küldötteiből, a vállalatvezetésből és a vállalat társadalmi szerveinek képviselőiből áll. Sőt itt még azzal a problémával is szembe kell néznünk, hogy az igazgatót, illetve a vezetőséget saját beosztottai, tehát az egzisztenciálisan tőle függő helyzetben levők választják. Tőlük várjuk el azt is, hogy több éves eredménytelenség esetén leváltsák a vezetőséget, javaslatot tegyenek a vállalat átszervezésére, tőkeátcsoportosításra, és így tovább.

Egyéb tényezők is azt sugallják, hogy szükség van egy olyan, a kollektívától, a vállalatvezetéstől és a szakszervezettől elkülönült intézményre, amely a stratégiai tulajdonosi jogok és az ehhez kapcsolódó ellenőrzés gazdája. Ilyen intézmény létrehozását igénylik a tőkeáramlás, a tőkeszerzés (részvény, kötvény) új formái is, amelyek — reméljük — fokozatosan elterjednek. Abból kell kiindulnunk, hogy a részvény- és kötvényvásárlóknak is helyet kell kapniuk a stratégiai tulajdonlás rendszerében.

Úgy hiszem, a stratégiai tulajdonlás megoldásának az lenne a legcélszerűbb módja, ha — szocialista viszonyainkba integráltan — átvennénk a tőkés részvénytársaságok igazgató tanácsi és felügyelő bizottsági rendszerét (az előbbit a tulajdonosi jogok gyakorlására, az utóbbit az ellenőrzési feladatok ellátására).

Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban csak az igazgató tanácsok ügyeivel foglalkozom, megjegyezve, hogy hasonló elvek szerint kellene megszervezni az igazgató tanácsok mellett működő felügyelő bizottságokat is, amelyekben jelentős helyet kaphatnának a szakszervezetek.*

Az igazgató tanácsi forma minden vállalatra alkalmazható lenne. A tanácsok jogkörét magas szintű jogszabályokban, arra alapozott szerződésekből, megállapodásokban kellene körülhatárolni, a speciális szakmai igények figyelembevételével. Ezekben a jogszabályokban, szerződésekből, megállapodásokban meg kellene fogalmazni az igazgató tanács konkrét hatáskörét, kapcsolatát a hatóságokkal, társszervekkel, a vállalatvezetéssel, a vállalat társadalmi szerveivel, a vállalati kollektívával, a részvény- és kötvénytulajdonosokkal. Szigorúan körül kellene határolni azt is, hogy milyen témákban lehetséges és szükséges nyílt, és milyen témákban kell titkos szavazást elrendelni, mikor van szükség a döntéshozatalnál minősített, és mikor egyszerű többségre. A legnagyobb problémát az jelenti, hogy milyen legyen az igazgató tanácsok összetétele.

* Mind a szocialista, mind a tőkés szóhasználat eltérő tartalmú lehet. E tanulmányban az igazgató tanács kifejezést egy — a továbbiakban körvonalazandó — olyan testületre értem, amely (a jogszabályi keretektől eltekintve) független mind a kollektívától, mind a vállalatvezetéstől, mind pedig az államigazgatástól. Az elnevezésen is lehet vitatkozni. Hívhatjuk vállalati tanácsnak vagy másnak is.

A felügyelő bizottságot mindig ellenőrző testületként értem, bár tudom, hogy Ausztriában és az NSZK-ban a felügyelő bizottságok az én értelmezésem szerinti igazgató tanácsi teendőket látnak el.

Igazgatóság a vállalat vezetőségét (menedzsment) értem.

Sajnos a tanulmány terjedelme — és ismereteim korlátozottsága — miatt nem tudok foglalkozni a trösztön (vállalaton) belüli vállalatok, egységek, raktárak vezetésével és irányításával.

Megítélésem szerint bizonyos eligazítást adhatnak Kopátsy Sándornak e tárgyban végzett vizsgálatai. 552 ipari, pénzügyi és belkereskedelmi részvénytársaság igazgatóságai által készített adatok szerint a különböző kategóriák az igazgató tanácsokban az alábbi arányok szerint vannak képviselve:

Azoknak az igazgató tanácsoknak az aránya, amelyekben helyet foglal(nak)	1973	1979
más nagyvállalatok vezetői	84,4	88,4
kereskedelmi bankárok	55,4	43,1
vállalati jogtanácsosok	51,7	35,1
akadémikusok, tudósok	34,9	51,6
beruházási bankárok	37,3	25,3
nagyobb részvényesek	43,1	32,2
volt kormánytisztviselők	14,4	23,2
szakszervezetek	—	2,2
nők	10,7	36,4
faji kisebbségek	8,9	19,2
külföldi állampolgárok	—	16,7
Átlagos évi díjazás (dollárban)	8930	12 750
Évi munkaórák száma	89	105

A felmérésből az is kiderül, hogy az igazgatóságokban emelkedett az egyébként is magas arányú vezető menedzseri kategória, továbbá a tudósok és a kormányzati múlttal rendelkezők részaránya.

„A vizsgálat azt is megállapította, hogy az igazgatóságok szerepe az elmúlt évek során jelentősen megnőtt, sokkal gyakrabban élnek a vezetők leváltásának végső eszközével. Ezeknek a folyamatoknak a társadalmi jelentőségét aligha lehet ma még felmérni, de jelzik, hogy a tőkés tulajdon érdekeinek képviselőjét nem a tőkés tulajdonosok, hanem egyre inkább a tárgyilagos szakértők tudják ellátni. Nem lehetett előre látni, hogy a részvénytársaságok irányítása a részvénytulajdonosoktól egyre inkább az irányító szakemberek kezébe kerül, és a második legjobban képviselt szakma a tudósi lesz. Tehát, aki az egyik vállalatnál irányított vezető, az a másik vállalatnál a legjobb irányító lehet” ([7] 2452. l.).

A mi szocialista viszonyaink között természetesen eltérő összetételre lenne szükség.

Az igazgató tanács elnökének a szakmát ismerő vállalati, államigazgatási, társadalmi vagy tudományos munkakörben tekintélyt szerzett személyiségnek kellene lenni. Az előbbieken elmondottak miatt a vállalat igazgatója ez a személy természetesen nem lehet.

Emellett helyet kellene kapniuk az igazgató tanácsban

a) a dolgozó kollektíva,

b) a vezetés,

c) a társadalmi szervek, mindenekelőtt a párt és a KISZ,

d) az ágazati szakhatóság,

e) a Kereskedelmi Kamara,

f) a pénzügyi, illetve a részvény- és kötvénytulajdonosok képviselőinek.

A létszámok természetesen a vállalatok nagyságának, fontosságának függvényei.

Az igazgató tanács elnökét vagy az állami vagyonkezelés ügyeivel foglalkozó központi államigazgatási szerv, vagy az ágazati szakhatóság nevezhetné ki, ha az állami vagyonkezelés elvi kérdései is ide tartoznak.

A Kamara olyan aktív vagy nem aktív tagok kinevezéséről gondoskodhatna, akik az adott szakmában tekintélyt képviselnek, és ténylegesen segíthetik az igazgató tanács munkáját. Az igazgató tanács és a felügyelő bizottság — szerény pénzügyi keretek között — külső szakértőket is igénybe vehetne. Az elnököt, illetve a tagokat a kinevező, illetve delegáló szervek visszahívhatnák. Az igazgató tanács elnökének és tagjainak beosztása automatikusan megszűnne abban az esetben, ha hosszú távon érvényesülő eredménytelenség esetén sem gondoskodtak a megfelelő vezetőcseréről.

Fontos lenne az is, hogy az igazgató tanács és a felügyelő bizottság tagjai csak szerény javadalmazásban részesüljenek, és hogy érdekeik ne álljanak szemben a szükséges tőkeátcsoportosítással, ellenkezőleg: érdekük legyen a legnagyobb eredményességet biztosító átcsoportosítás, átszervezés, vezetőcsere stb.

Fontos leszögezni azt is, hogy az igazgató tanács *nem vezeti a vállalatot*, csupán az a feladata, hogy reálisan *értékelje* a vállalat vezetését, az elért eredményeket. Az értékelésnek a hosszú távon elért eredményességből, vagyonváltozásból kellene kiindulnia.

A vállalatvezetési és -irányítási mechanizmus gyakorlatában természetszerűen kell tekinteni, hogy manifesztálódnak a különböző érdekek, mind területi, mind szakmai, mind pedig országos szinten ütközésre kerülhet sor a dolgozói érdekek, a menedzsment, a stratégiai tulajdonlást képviselő intézmények (vállalati tanács), illetve az állami folyamatszabályozás, a hatósági előírások képviselői között. Külön részletesebb vizsgálódást igényel, hogy ezek az ellentmondások milyen rendszerben oldhatók fel úgy, hogy végül is a társadalmi érdeket szolgálják.

Hivatkozások

- [1] *Engels, F.*: A tekintélyről. Marx—Engels Művei, 18. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1969.
- [2] *Erdélyi Sándor*: A vezetők felelőssége. Valóság, 1981. 7. sz.
- [3] *Halay Tibor—Kolosi Tamás*: Társadalmi szerkezet és rétegződés. Kossuth Könyvkiadó, 1982.
- [4] *Héthy Lajos*: Üzemi demokrácia és érdekelttség. Népszabadság, 1982. december 7.
- [5] *Héthy Lajos*: Miben érdekelték a vezetők? Figyelő, 1983. október 13.
- [6] *Kolosi Tamás*: Struktúra és egyenlőtlenség. Kossuth Könyvkiadó, 1983.
- [7] *Kopátsy Sándor*: Hiánycikk: a vállalkozás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.
- [8] *Lőrincz Sándor*: Szervezetlen szervezés. Figyelő, 1983. október 6.
- [9] *Nyitrai Ferencné*: A népgazdasági hatékonyság és tartalékai. Kossuth Könyvkiadó, 1983.
- [10] *Nyitrai Ferencné*: Életszínvonalunk a számok tükrében. Népszabadság, 1983. augusztus 6.
- [11] *Sárközy Tamás*: A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
- [12] *Seres Antal*: Hatóságosdi vagy érdekképviselő? Figyelő, 1984. május 4.
- [13] *Soós Károly Attila*: A jugoszláv gazdaságirányítás intézményrendszerének áttekintése.
- [14] *Szabó Ferenc*: A mezőgazdasági termelés gazdasági szabályozása. Mezőgazdasági Kiadó, 1983.
- [15] *Szabó Márton*: Bér munka és munkástudat. Társadalmi Szemle, 1983. 6. sz.
- [16] *Tolnai Gyula*: Üzemi részvételi rendszerek a mai kapitalizmusban. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1982.
- [17] Adatgyűjtemény az állami iparban foglalkoztatottak létszám-, bér- és kereseti arányairól. KSH, 1982. január 26.
- [18] Gazdaságirányítási rendszerünk továbbfejlesztése a szocialista építés szolgálatában (Egy szakmai munkacsoport összefoglaló tanulmánya). Társadalmi Szemle, 1983. 11. sz.
- [19] A jugoszláv és a magyar ipar összehasonlítása. KSH, 1973.
- [20] Jugoszláv gazdaság. Világgazdaság, 1982. augusztus 21.
- [21] Rabat, de miért? Figyelő, 1983. október 27.
- [22] Rejtett gyárak. Figyelő, 1983. december 2.
- [23] Nemzetközi Statisztikai Évkönyv 1981. KSH, 1982.
- [24] Statisztikai Évkönyv 1981. KSH, 1982.

Az ipari, építőipari és szolgáltató szövetkezetek gazdálkodásának legújabb tapasztalatai

Rév Lajos

Eredmények és nehézségek 1983-ban

Az elmúlt év rendkívül bonyolulttá vált piaci viszonyainak a szövetkezetek csak megfeszített munkával, újabb piacok feltárásával, újabb vevők felkutatásával és megnyerésével tudhattak megfelelni.

A belföldi fogyasztásra termelt javak értékesítési lehetőségének csökkenését (a nagykereskedelem átvételi készségének szűkülését és a pénzügyi korlátozások okozta visszaesést a beruházási javak iránti keresletben) elsősorban azzal ellensúlyozhatták, hogy növelték a rubel és a nem rubel elszámolású piacokra irányuló szállításaikat, illetőleg kapacitásaik korábbinál nagyobb hányadát fordították importkiváltó termékek gyártására. (Az év során mintegy 3 milliárd forintnyi értékben állítottak elő importpótló termékeket.)

Az értékesítés nehézségein túl, a szövetkezetek gazdálkodását zavarta az elvonások év közben elhatározott fokozása; a hagyományos formában működő szövetkezetek létszámának a tervezettnél (vártnál) nagyobb mértékű fogyása; továbbá a nagyvállalatok mint üzleti partnerek fizetési késedelmei okozta növekvő kintlévőség.

Az *iparba* sorolt szövetkezetek termelés-csökkenése jelentős részben a romló anyagellátásnak, a termeléshez szükséges import akadozásának, a hazai partnerek késedelmes szállításainak, illetőleg a nagyvállalatokkal folytatott kooperáció szűkülésének tudható be. Kapacitásaik jobb kihasználását a szabályozók számukra hátrányos változásai, ezen belül a bér-gazdálkodás szigorítása is nehezítette. (A mintegy 200 szövetkezetet érintő egyedi bérintézkedés e gondokat csak részben orvosolhatta.) A fejlesztési alap egy részének elvonása következtében az ipari ágazatba sorolt szövetkezetek nehezebben tehettek eleget fizetési kötelezettségeiknek, s év közben számos esetben képtelenek voltak a kapacitásaik hatékonyabb kihasználásához szükséges gépek, berendezések beszerzésére.

Az *építőipari* ágazatba sorolt szövetkezetek körében 1983-ban is tartott a struktúraváltás. Mivel kevesebb új létesítmény kivitelezésére kaptak megbízást, a tevékenységükön belül tovább növekedett a felújítások, karbantartások részaránya s ezáltal a munkák területi szétaprózottsága, ami fokozta a munkaszervezés nehézségeit. Az építőipari szervezetek éleződő versenyében fokozódott a szövetkezeti építőipar jövedelemelmaradása az állami építőiparhoz képest, s a tervezettnél nagyobb mértékben csökkent a szövetkezetek munkaerő-állománya.

A veszteséges szövetkezetek viszonylag nagy száma (6) arról tanúskodik, hogy az építőipari szövetkezetek üzletpolitikája továbbra sem kellően átgondolt, ami főként a középvezetők nem kielégítő felkészültségére vezethető vissza. Az építőipari

szövetkezetek nagyobb része nem tartott lépést a kor követelményeivel, s nem éltek az újabb szervezeti formák adta lehetőségekkel sem. Még mindig igen kevés a kezdeményezés, ritka a vállalkozó készség, s szűk körű a hatékony munkaszervezés szövetkezeti forma kínálta kedvező lehetőségeinek kiaknázása.

A *szolgáltató* szövetkezetek nagyjából a vártnak megfelelő teljesítményt nyújtottak. Bár árbevételük növekedése az emelkedő szolgáltatási árak következménye, munkájuk mégis elismerést érdemel. Hiszen köztudott, hogy az életszínvonal stagnálására-csökkenésére a lakosság egyebek között éppen a szolgáltatások igénybevételének korlátozásával, ilyen célú kiadásainak lefaragásával reagál.

A szolgáltató szövetkezetek 1983-ban tapasztalt viszonylagos gazdálkodási sikerének kulcsa részint a költségmegtakarításra való törekvés, részint olyan kiegészítő, a kiszolgálás helyén elvégezhető szolgáltatásfajták meghonosítása, amelyek hozzájárultak a megrendelők megtartásához.

A szövetkezetek *beruházásainak* összömege — az előirányzatoknak megfelelően — csökkent. Ez azonban csak részben tulajdonítható a beruházások indításában tanúsított önmérsékletnek, illetőleg a befejezetlen beruházások állományának csökkentésére való törekvésnek. Sokkal inkább a több évközi elvonásra — az így előállított pénzsűkérre — és a beruházási javak hiányos kínálatára vezethető vissza. A folyamatosan levő beruházások év végi állománya világosan kimutatja, hogy továbbra is elszakadnak a tényleges beruházási döntésekben a szándékok a tetsző lehetőségektől. Ez a jó ideje érvényesülő gyakorlat óhatatlanul zavarja a központosított forrásokkal való tervszerű gazdálkodást.

A beruházások nem eléggé gondos előkészítése határidőcsúszásokhoz, a pótlólagos kapacitások terv szerinti üzembe lépésének elmaradásához vezetett, többletterheket róva a beruházó gazdálkodó egységekre.

A gazdálkodási feltételek nehezebbé válását figyelembe véve, a szövetkezetek *nyeresége* 1983-ban — bár valamelyest elmaradt az előző évitől — elfogadhatónak ítéltető. Különösképpen dicséretes, hogy csökkent a fajlagos energia- és anyagfelhasználás. A szövetkezetek mérlegek tanúsága szerint ugyanakkor változatlanul komoly gond az ún. egyéb költségek kedvezőtlen alakulása. Hogy a ráfordításokban még mindig jelentősek a kiaknázatlan tartalékok, azt azok a példák is mutatják, amikor szövetkezeteink külső szervezők segítségével számottevő költségmegtakarításokat tudtak elérni.

A hagyományos formában működő szövetkezetek *létszáma* a tervezettnél nagyobb mértékben csökkent. A csökkenés különösen a fizikai állományt érintette, aminek következtében emelkedett a nem fizikaiak aránya az összlétszámokban. Valamelyest módosul ugyan a kép, ha számításba vesszük, hogy a szakcsoportok főállású dolgozóinak nagy része s az 1983-ban megalakult kisszövetkezetek dolgozóinak egy része is hagyományos formában működő szövetkezetek dolgozói közül került ki. Ám még így is azt kell megállapítanunk, hogy tovább tart a szövetkezetekben foglalkoztatottak számának csökkenése. Felméréseink tanúsága szerint ebben nemcsak anyagi okok játszanak szerepet, hanem — egyebek között — az emberekről való gondoskodásnak, a szövetkezeti formában rejlő lehetőségek hasznosításának a fogyatékoságai is.

Az 1983. év fontos jellemzője az új típusú gazdálkodó szervezetek számának *erőteljes gyarapodása*: az év végén összesen 238 kisszövetkezet, 638 szakcsoport és 320 szövetkezeti gazdasági munkaközösség készített statisztikai beszámoló jelentést. E szervezetek főállású foglalkoztatottjainak száma együttvéve meghaladta a 12 ezret. A kisszövetkezetekben az előző évihez képest 86, a szakcsoportokban 118 százalékkal gyarapodott a főfoglalkozású dolgozók létszáma.

A mellékfoglalkozású dolgozók szerepére jövedelmük tömegének a főállásúakéhoz viszonyított arányából következtethetünk. Ez az arány a kisszövetkeze-

teknél 10, a szakcsoportoknál több mint 140 százalék. A munkaközösségek — amelyekben kizárólag mellékfoglalkozásszerű munkavégzésre van mód — 1983 végén két és félezer dolgozót foglalkoztattak; az egy évvel korábbi létszám hatszorosát. Az év során 58 hagyományos szövetkezet alakult át kisszövetkezetté, 1984 első negyedében pedig újabb tíz.

A kisszervezetek 1983-ban összesen 4,6 milliárd Ft árbevételre tettek szert, ami 125 százalékkal haladja meg az előző évit, és 5,5 százaléka a hagyományos szövetkezetek árbevételének. A kisszervezetek által 1983-ban kifizetett személyi jövedelem ezzel szemben az egy évvel korábbinak mintegy a háromszorosára rúgott, s elérte a hagyományos szövetkezetek személyi kifizetéseinek 11 százalékát.

A kisszervezeteken belül az árbevétel és a személyi jövedelem szervezettípusonkénti megoszlása lényeges eltéréseket mutat. A kisszövetkezetekre a teljes árbevétel 77 százaléka jutott, az összes személyi kifizetésének viszont csak 57 százaléka. Ugyanakkor a szakcsoportokban a 20 százalékos árbevételarányral 36 százalékos személyijövedelem-részesedés állt szemben. Végül a munkaközösségeket 3 százalékos árbevételarány és 7 százalékos személyijövedelem-arány jellemezte. Ezek az adatok teljesítménnyel nem arányos jövedelmek keletkezésére utalnak.

Az új típusú gazdálkodó szervezeteken belül a kisszövetkezetek tevékenysége mintegy 40, a másik két típusba tartozó kisszervezeteké több mint 80 százalékban ipari továbbfelhasználók szükségleteinek kielégítésére irányult. A lakossági szolgáltatások teljesítményértékének az összes árbevételen belüli hányada e három szervezettípusban összességében nem éri el a 4 százalékot. Nem sikerült tehát megvalósítani azt a célt, hogy a kisszervezetek elsősorban a lakosság szolgáltatások iránti igényeinek jobb kielégítéséhez járuljanak hozzá.

Az 1984. évi előirányzatokban természetesen hasznosítani kell az előző évi gazdálkodás előbbieken vázolt tanulságait. Az ez irányú erőfeszítések első gyümölcse, hogy a szövetkezetek 1984. évi tervei (a beruházási szándékaikat kivéve) nagyjából reálisak, s arról tanúskodnak, hogy a meglehetősen nehéz gazdálkodási és piaci feltételek között a szövetkezetek keresik az eredményesebb fejlődés módzatait — az idei év első hat hónapjának tapasztalatai szerint nem is sikertelenül.

1984 első felének tapasztalatai és az idej teendői

Az *iparba* sorolt szövetkezetek termelése és értékesítése egyaránt folyó áron mintegy 7,9 százalékkal haladta meg 1983 hasonló időszakának adatát, s ezzel felülmúlta az 1984. évi előirányzatot. Az eddigi fejlődés és a jelenlegi rendelésállomány alapján az 1984. évi előirányzatok teljesíthetőnek tűnnek.

A rubel és a nem rubel elszámolású kivitel az összes értékesítésnél nagyobb ütemben, 12, illetőleg 21 százalékkal bővült, s így az export részaránya 24 százalék fölé emelkedett. A rubel elszámolású kivitel még gyorsabban emelkedhetne, ha a termelést nem zavarnák a belföldi alapanyagokból mutatkozó hiányok és szállítási késedelmek, amelyek különösen a textil- és a konfekcióipart sújtják. Az alapanyag-ellátás zavarai nemcsak a piac nyújtotta lehetőségek jobb kihasználását akadályozzák, hanem a vállalt kötelezettségek teljesítését is roppantul megnehezítik. A legújabb intézkedések eredményeképpen az év hátralevő részében az alapanyag-ellátás remélhetőleg javulni fog.

A nem rubel elszámolású export látszólag igen gyors, 21 százalékos növekedésének reális értékeléséhez figyelembe kell vennünk, hogy e növekedés az elmúlt év azt megelőzőnél 13 százalékkal kisebb exportárbevételéhez képest következett be. 1984 első négy hónapjának tőkés exportja tehát — az árfolyam-módosítások ellenére is — alig haladja meg a két évvel korábbit. Nyugtalanító, hogy — különös-

képpen a könnyűipari termékek körében — a tőkés export növekedési üteme lassul.

Bár a külkereskedelem igénye, illetőleg a külföldi rendelésállomány 10 százalékkal nagyobb az előző évinél, a termelés tervezett mennyiségének így is csak mintegy a négyötödét teszi ki. Az értékesítési előirányzatok teljesítéséhez tehát újabb megrendelésekre van szükség. Az értékesítés bizonytalansága egyes szövetkezetekben az átlagosnál is jóval nagyobb: van, ahol a rendelésállomány alig haladja meg az éves export-előirányzat 50 százalékát.

A belföldi értékesítés — szemben a tavalyi évvel — idén számottevően emelkedik: a nagykereskedelmi vállalatok nagyobb mennyiségben igénylik a szövetkezeti ipar termékeit. Ebben nyilván szerepet játszik az importlehetőségek szűkülése, illetőleg a kereskedelemnek az a törekvése, hogy áruváltástéka jobban igazodjék a vásárlók igényeihez.

Az elmúlt néhány évben azt tapasztaltuk, hogy a szövetkezetek csökkenő arányban értékesítik termékeiket közvetlenül a kiskereskedelemnek, annak ellenére, hogy a nagykereskedelem kikerülése módot nyújt az árrés megosztására. A magyarázat kézenfekvő: a szövetkezetek az árrés megosztásából származó előny-nél fokozottabb jelentőséget tulajdonítottak a nagyobb megrendelések nyújtotta biztonságnak. Ugyanakkor újabban előfordul, hogy némelyik nagykereskedelmi vállalat esetenkénti fizetési nehézségei átmenetileg nehéz helyzetbe hozzák a gyártó szövetkezetet.

Bár összességében teljesíthetőnek látszanak a belföldi értékesítés 1984. évi előirányzatai, további erőfeszítésekre van szükség a választék bővítése, a korszerű termékek előállítására végett.

Az elmúlt évi megtorpanás után a belföldi kooperációs kapcsolatok bővültek. 1984 első felében a szövetkezetek mintegy 7 százalékkal értékesítettek többet más szövetkezeteknek és vállalatoknak, mint az elmúlt év azonos időszakában. Feltehetően jelentős szerepet játszott ebben a szövetkezetek fokozottabb törekvése arra, hogy nagyobb arányban állítsanak elő korábban csak tőkés importból beszerezhető termékeket.

Az építőipari szövetkezetek termelése 1984 első felében elmaradt az előirányzattól: összehasonlítható áron 3,9 százalékkal termeltek kevesebbet a tavalyinál. Az éves előirányzat teljesítését bizonytalanná teszi továbbá, hogy az építőipari ágazatba sorolt szövetkezetek szerződésállománya csak mintegy 75 százalékban fedezi az előirányzott teljesítményértéket. Feltehetően összefügg ezzel, hogy tovább emelkedett a fenntartási munkák részaránya, és megközelítette a 60 százalékot.

Az építőipari szövetkezetek gazdálkodásában gondot okoz az is, hogy a munkaerő-állományuk nem felel meg a változó körülményeknek. Különösen súlyos a hiány némely szakipari munkakörökben. Ma hány nem ritka, hogy egy építőipari szövetkezet kénytelen munkáinak jelentős részét kisiparosokkal elvégeztetni ahhoz, hogy a megrendeléseknek eleget tudjon tenni. A rendelésállomány megcsappanása jut kifejezésre abban, hogy az elutasított megrendelések a tavalyinál mintegy a felére csökkentek. Az építőipari szervezetek közötti versenynek a szövetkezeteket az eddiginél sokkal nagyobb erőfeszítésekre kell sarkallnia ahhoz, hogy kapacitásukat kihasználhassák. Emellett az építőiparba sorolt szövetkezetek helyzetének stabilizálását, esetleg a profiljuk módosítását célzó általánosabb intézkedések is szükségessé válhatnak. Intézkedéseket tehet szűkös önmagában az a tény is, hogy mivel a létszám lemorzsolódása a legjobb szakemberek egy részének eltávozásával járt, a megmaradt dolgozók átlagbére a végzett munka jellegéhez képest aránytalanul megemelkedett, aminek folytán a szövetkezetek más építőipari szervezetekhez képest hátrányba kerülnek az építőipari megrendelésekért folyó versenyben.

Bár a *szolgáltatási* tevékenység — a tavalyinál lassabban — tovább emelkedett, jó néhány szolgáltatási ágazatba sorolt szövetkezet mégis igen nehéz, esetenként rendkívüli intézkedéseket igénylő pénzügyi helyzetbe került.

A tapasztalatok szerint a pénzügyi nehézségekből való kilábolás egyik módja az új szervezeti formák elterjedése. Erre mutat, hogy az eddig megalakult szolgáltató kisserőszövetkezetek és átalányelszámolásos részlegek a hagyományos szolgáltató szövetkezeteknél jobb hatásokkal, nyereségesebben képesek gazdálkodni.

1984 első felében a *hagyományos* ipari szövetkezetek átlagos létszáma 251 ezer, 7000-rel kevesebb, mint tavaly ilyenkor. E létszámcsökkenés kétharmada az elmúlt év áprilisától decemberig következett be, így az idei létszámfogyás mintegy 2500 fős. Ezen belül változatlanul a bedolgozók száma csökken a leggyorsabban.

Az elmúlt év hasonló időszakához képest 1984 első hat hónapjában az átlagbér az ipari ágazatban mintegy 7 százalékkal, lényegében az egy főre jutó termékkel azonos ütemben emelkedett. Az építőipari ágazatba sorolt szövetkezetekben ugyanakkor a termelékenység 1,6 százalékos csökkenésével az átlagbér 5,2 százalékos emelkedése párosult. Ezt látva, tartani lehet attól, hogy a szövetkezetek egy részének tavalyi felelőtlen bérgazdálkodása idén is folytatódik, igen nehéz helyzetbe hozva az érintett szövetkezetek tagságát.

Bár a nyereség alakulásáról 1984-re nincsenek részletes információink, az összefüggésekből a tavalyit megközelítő nyereség képződését valószínűsíthetjük, annak ellenére, hogy a jövedelemszabályozás változásai eléggé megnehezítik egyes szövetkezetek vagy ágazatok helyzetét.

A népi iparművészeti termékeket előállító, illetőleg a hagyományos háziipari tevékenységet folytató szövetkezeteknek nyújtott mintegy 40 millió forintnyi támogatás például csak részben ellensúlyozza az e változások miatt várhatóan bekövetkező nyereségcsökkenést. Ezért elengedhetetlen, hogy e szövetkezetek — megőrizve tevékenységük jellegét — hatékonyságjavító intézkedéseket valósítsanak meg. A szolgáltatási profilú szövetkezetek eredményeinek megtartásához remélhetőleg elegendő lesz az a kedvezmény, hogy lakossági szolgáltatásaik után (adó-visszatérítés formájában) visszakapják a társadalombiztosítási járulékbefizetésüknek azt a részét, amely e járulék 10 százalékos emelése folytán terheli a munkáltatókat. Csupán erre hagyatkozniok azonban nem szabad: keresniük kell egyebek között az új szervezeti formák kialakításával a hatékonyabb gazdálkodás lehetőségeit. Nem kerülhető el az sem, hogy a növekvő költségek egy részét az árakban fokozatosan érvényesítsék.

Az elmúlt néhány hónap tapasztalatai szerint a gazdálkodási feltételek szigorodásával fokozódik a szövetkezetek differenciálódása. Nő a pénzügyi problémákkal küszködő gazdálkodó egységek száma, emelkedik a hiteligeny, gyakoribbá válik a visszafizetési kötelezettségek halasztásának kérelmezése. A súlyosbodó pénzügyi gondok zömmel a szabályozók módosítására, az elvonások fokozására, részben azonban a szövetkezetek nem kellően hatékony gazdálkodására (a laza készletgazdálkodásra, a gyártott termékek gyenge minőségére, a termékek egy részének korszerűtlenségére, a szerződési kötelezettségek teljesítésének elmulasztására, a bérgazdálkodás már említett átgondolatlanságára) vezethetők vissza.

A központosított pénzalapok, a szövetségek vagy az OKISZ által kezelt közös fejlesztési alap nem oldhatja meg minden nehéz helyzetbe került szövetkezet pénzügyi gondjait. A szövetkezeteknek elsősorban saját erőforrásaikra, lehetőségeikre kell építeniük, és csak rendkívüli esetben számíthatnak támogatásra a valamennyi szövetkezet által összeadott közös alapból.

Felkészülés az 1984 utáni évekre

Összefoglalva az elmondottakat, megállapítható, hogy 1984-ben az indulás jobban sikerült, mint az előző esztendőben. A szövetkezetek teljesítőképessége javult, a megnövekedett terhek egy részét képesek voltak gazdálkodásuk javításával, jobb piaci munkával ellensúlyozni. Remélhető, hogy előirányzataikat teljesíteni fogják, ami 1985-re jó alapot teremthet a VII. ötéves terv előkészítéséhez.

Az év hátralevő részében a szövetkezeteknek nemcsak az 1984. évi soros feladataiknak kell tehát eleget tenniük, hanem alaposan fel kell készülniük az újabb középtávú tervidőszakra is. Ehhez gondosan fel kell mérniük termékeik korszerűségét, piacképességét, gazdaságosságát, ennek alapján minősíteniük kell termékeiket, és átgondolt fejlesztési terveket kell készíteniük, számításba véve a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésével összefüggő szabályozómódosítások hatásait. E módosításokról és várható hatásaikról a szövetkezeteknek természetesen időről időre megfelelő tájékoztatást kell kapniuk, hogy fejlesztési elképzeléseiket folyamatosan és idejekorán hozzáigazíthassák a mindenkori feltételekhez.

Az eddigi előkészületi munkákból már megállapítható, hogy a szabályozók korszerűsítésével, módosításával az ipari szövetkezetek (kevés kivételtől eltekintve) a korábbinál is nehezebb feltételek közé kerülnek, mindenekelőtt azáltal, hogy — a népgazdasági érdekeknek megfelelően — az élőmunka-felhasználás tovább drágul. E drágulást a nyereségadó egyidejű csökkentése csak az élő munkával eddig is hatékonyan gazdálkodó, nagy bérarányos nyereséget produkáló és a hatékonyság számottevő javítására képes szövetkezetekben ellensúlyozhatja.

Azokban az ágazatokban vagy foglalkozási területeken, ahol a szövetkezetek nem képesek az eddiginél szigorúbb szabályozók hatását az árak emelésével, a vállalkozási díjak növelésével semlegesíteni, átmenetileg megfelelő kedvezményekkel kell a szövetkezetek számára elviselhető gazdálkodási feltételeket teremteni. Ilyen területek lehetnek a lakossági szolgáltatás, a háziipar és a népművészet, illetőleg az ilyen jellegű bedolgozói tevékenység, a csökkent munkaképességűek foglalkoztatása, valamint — feltehetően — a tőkés viszonylatú bérmunka.

A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése ismeretesen igen jelentős szabályozómódosításokat, az állami vállalatok esetében pedig emellett jelentős szervezeti átalakításokat is előirányoz. Az MSZMP Központi Bizottsága a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének tárgyalása során, illetőleg a nyilvánosságra hozott állásfoglalásában a szövetkezetekről a következőket állapította meg: „Hazánkban a szövetkezeti mozgalom eredményesen fejlődik. A szövetkezeti gazdálkodás javításának fontos eszköze a belső mechanizmus tökéletesítése. Fejleszteni kell a szövetkezetek választási demokratizmusát, képviseleti fórumaik munkáját. Fontos feladat a tagság tulajdonosi tudatának és kötődésének erősítése. A szövetkezetek egymás közötti és az állami vállalatokkal létrehozott integrációjában rejlő lehetőségeket jobban ki kell használni. Ki kell iktatni az érdekképviseleti szervek tevékenységéből mindazokat a hatósági igazgatási jogköröket, amelyeknek ellátása az állami szervek feladata, s amelyek zavarják az érdekvédelem gyakorlását.”*

Véleményünk szerint a Központi Bizottság idézett állásfoglalása elismerés a szövetkezetek eddigi végzett munkájáról. Kifejezi, hogy hazánkban a bevált szövetkezetpolitika folytatása a cél.

Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy a szövetkezetek gazdálkodásában, belső szervezetében, érdekviszonyaiban sok még a tennivaló. A szövetkezeteknek és érdekképviseleti szerveiknek az eddiginél is fokozottabb erőfeszítéseket kell tenniük, hogy továbbra is megfeleljenek a velük szemben támasztott növekvő követelményeknek, gazdálkodási és szövetkezetpolitikai tekintetben egyaránt.

* Közgazdasági Szemle, 1984. 7—8. sz. 791. l.

A melioráció hatása a különbözőzeti földjáradéokra

Fehér Alajos

A marxizmus—leninizmus klasszikusai a földjáradék-elmélet kidolgozásakor nagy figyelmet fordítottak a talajok termékenységét tartósan megváltoztató tőkebefektetésekre, mai szóhasználatunkkal: a meliorációs beruházásokra. Marx több művében találkozhatunk a kor természettudományos eredményeire alapozó megállapításokkal.¹ Lenin a meliorációt a termőföld termékenysége megőrzésének és fokozásának alapvető eszközeként kezelte, és hangsúlyozta fontosságát a szocialista társadalom egészének építésében is.

Hazánkban kiemelt szerepük van a meliorációs beruházásoknak. Ez részben a termelés hatékonyságára kifejtett sajátos hatásokkal, részben a beruházások növekedésével függ össze. Az elmúlt három ötéves tervben 15,7 milliárd Ft-ot fordítottunk ilyen célra, s ha 2000-ig valamennyi e téren jelentkező feladatot megakarnánk oldani, évi 3 milliárd forint lenne a beruházási igény [28].

A melioráció sajátosságaiból eredően a több oldalú vizsgálatot az is indokolja, hogy az változásokat okoz a különbözőzeti földjáradék anyagi alapjában, így a járadékviszonyokban is. Ezek feltárása segítséget nyújthat és kapcsolódhat a föld közgazdasági értékelésének napirenden lévő feladataihoz is.

A meliorációs beruházások és a talajtermékenység

A termőföld értékelésével, a földjáradék szocializmusbeli szerepével kapcsolatos kutatómunka során többen is felvetették a meliorációnak a föld termékenységében játszott szerepét. A kutatók egy része az elmélet szintjén kereste a kapcsolatot, a meliorációs beruházásokat mint termékenységfokozó pótlólagos befektetést, földtőkét vizsgálva. Többségük rámutat azonban a melioráció sajátos szerepére is. Más kutatók viszont a termőtalajok gyakorlati minősítése, bonitációja során végeztek a témával kapcsolatos vizsgálatokat. *A Szovjetunióban* a különböző meliorációs beruházások hatásait a talajbonitáció alapjául szolgáló paraméterek változásán, az eredményesen termesztendő növények körének szélesedésén s a ter-

¹ Véleménye szerint „Az ún. tartós talajjavítások — amelyek megváltoztatják a talaj fizikai, részben kémiai minőségét is olyan műveletek révén, amelyek tőkekiadásba kerülnek és úgy tekinthetők, mint a tőke bekebelezése a földbe — szinte kivétel nélkül arra irányulnak, hogy egy bizonyos földdarabnak, a talaj bizonyos körülhatárolt helyének, olyan tulajdonságokat adjanak, amilyenekkel más talaj, más helyen és gyakran egészen közelben természetből fogva bír.” A kérdés további elemzése során megállapítja még, hogy „... a föld a tőkebefektetés megtörténte után nem azért hoz járadékot, mert tőkét fektettek bele, hanem mert a tőkebefektetés a földet a korábbinál termelékenyebb befektetési területté tette.” A szóban forgó beruházások lényegét úgy közelíti meg, hogy „... bár a tőke termékei, egészen úgy hatnak, mint a föld minőségének természetes különbsége” ([12] 703. és 669. l.).

mésátlagok emelkedésén keresztül vizsgálják [8]. *Lengyelországban* végzett kutatások arról számolnak be, hogy alagcsövezés után a terület jelentős részén szükségessé vált a talajbonitációs osztályok megemlése [19]. *Hazánkban* a kérdés tanulmányozását rendkívül megnehezítette a mintegy száz éve változatlan földértékelési rendszer. Az aranykorona-értékben ugyanis a végrehajtott melioráció hatásai nem tükröződtek. A talajok genetikai osztályozására és természetes termékenységére épülő értékelési rendszereket kidolgozó szakemberek mind elméletileg, mind pedig gyakorlati javaslatokban számoltak a melioráció termőhelyi pontérték módosító hatásával ([6], [20]).

Az új földértékelési munkálatokhoz kapcsolódva talajvizsgálatokat végeztünk a Hernád jobb parti térségében, 10 évvel a komplex meliorációs beruházások befejezése után. A vizsgálat alapján készített mintatér-összesítés eredményeként a nem meliorált területekhez képest 15 százalékkal nagyobb termőhelyi pontérték-növekedés mutatkozott, amit a táblák fizikai és kémiai tulajdonságainak javulása és a talajtermékenység megőrzése eredményezett.

A gazdaság számára a talajtermékenység gyakorlati jelentősége azonban a termelt termékek tömegében és minőségében van. Ezért a továbbiakban én is ezt vizsgálom.

Az egyes meliorációs beruházások és a talajtermékenység kapcsolatának feltárását így a növénytermesztés termelési értékének² alakulására gyakorolt hatások elemzésével kezdjük.

A vizsgálatba nyolc észak-magyarországi és alföldi mezőgazdasági nagyüzem 23 800 hektárnyi szántóterületét vontuk be táblánként. A megfigyelési időszak gazdaságonként differenciáltan 1963-tól 1980-ig terjed, s így 2400 db táblaszintű adattal dolgoztunk.³ (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A vizsgálat eredményei igen széles körűek. Azok több részeredményét más publikációk ismertetik ([10], [4]). A kutatási eredmények a meliorációs beruházásoknak a talajtermékenységre gyakorolt hatása és szűkebben vett témánk szempontjából a következő területeken érdemelnek figyelmet:

— A természetes termékenység igen szorosan összefügg a genetikus talajosztályokkal. A vizsgált főtípusok közül a legtermékenyebbek a csernozjomok, legkevésbé termékenyek az erdőtalajok. Ez a különbség nagy általánosságban az aranykorona-értékben is kifejeződik. Ha a vizsgálatban az erdőtalajok átlagos aranykorona-értékét 100-nak vesszük, a réti talajoknál 116, a csernozjomoknál 177-es értékeket kapunk.

— A melioráció hatásának szempontjából nem közömbös, hogy a területek termékenysége eredetileg milyen volt.⁴ Ezért a hatások vizsgálatakor az összehasonlított terület termékenységére mindig különös hangsúlyt kell fektetnünk.

² E kategória képzése összhangban van a statisztikában alkalmazott bruttó termelési érték kiszámítási módszerével. Annak első összetevőjével, az egyes ágazatokban megtermelt hozamnak a felvásárlási áron számított értékével egyenlő. Az áringadozások hatásának kiküszöbölése végett az 1982. évi felvásárlási árakat használtam fix árként.

³ Az adatgyűjtés és -feldolgozás a DATE Karcagi Kutatóintézetében dr. Kurucz Gyula egyetemi tanár vezetésével folytatott kutatások része.

⁴ Mind a külföldi, mind pedig a hazai szakirodalomban megoszlanak a vélemények arról, vajon a meliorált területeken elért eredményeket ugyanazon terület melioráció előtti produktumaihoz vagy azonos időszakban a szomszédos hasonló adottságú területek eredményeihez kell-e viszonyítani. A külföldi szerzők közül *Wackernagel* [30], *Ilinszkij* [7], a hazaiak közül *Faragó* [1] a melioráció előtti és utáni hozamokat hasonlítják össze. A technikai és biológiai fejlődés meliorációtól független hatásainak a kiküszöbölésére *Putyato* és *Kuprijanova* [18], a hazai gyakorlatban *Veher* és *Szepesy* [2] a szomszédos, hasonló adottságú területek hozamaihoz és költségeihez viszonyítanak. E vizsgálatban az összehasonlított, nem meliorált területekről származó adatoknak kb. a fele a melioráció előtti, fele pedig az adott gazdaság nem meliorált tábláinak, illetve a szomszédos gazdaságok nem meliorált területeinek adataiból tevődik össze.

Az őszi búza és a kukorica termelési értékének alakulása a meliorált és a nem meliorált területek különböző talajtípusain

M e g n e v e z é s	E r d ő t a l a j o k			C s e r n o z j o m o k			R é t i t a l a j o k		
	Terme- lési ér- ték	Föld- minő- ség	Melio- ráció értéke	Terme- lési ér- ték	Föld- minő- ség	Melio- ráció értéke	Terme- lési ér- ték	Föld- minő- ség	Melio- ráció értéke
	(Ft/ha)	(aK/ha)	(Ft/ha)	(Ft/ha)	(aK/ha)	(Ft/ha)	(Ft/ha)	(aK/ha)	(Ft/ha)
Őszi búza									
Nem meliorált terület	7 109	11,0	—	9 408	22,0	—	8 675	14,0	—
Meliorált terület	12 391	11,0	9 626	14 192	23,0	4435	13 137	15,0	4493
<i>Ebből: az adott talajtípuson végrehajtott legkomplexebb beavatkozás</i>	14 275	10,0	21 740	16 591	32,0	6416	14 745	24,0	6991
Kukorica									
Nem meliorált terület	7 073	9,0	—	10 569	25,0	—	9 910	15,0	—
Meliorált terület	10 650	13,0	8 365	17 133	19,0	4570	12 632	13,0	4954
<i>Ebből: az adott talajtípusokon végrehajtott legkomplexebb beavatkozás</i>	11 029	13,0	8 405	24 506	32,0	6847	17 597	16,0	7272

— Adott genetikai főtípuson belül általában véve a legmagasabb komplexitási fokú beruházások eredményeznek a legnagyobb terméstöbbletet.

— Adott nagyságú meliorációs beruházás révén a gyengébb termékenységű talajoknál is el lehet érni, illetve meg lehet haladni a jobb termékenységű talajokon melioráció nélkül vagy esetenként az alacsonyabb komplexitási fokú meliorációval elért termelési értéket. Feltétlenül ide kívánkozik két kiegészítés:

Először: A megállapítás általánosítása csak meghatározott körben, például a vizsgált talajtípusok esetében engedhető meg.

Másodszor: A jobb minőségű talajokon általában a kisebb talajhibákat vagy adott tényező (például a káros vízbőség) negatív hatásait szüntetik meg meliorációval, s így kisebb értékű beavatkozások nyomán is keletkezhet magasabb termelési érték.

— Különösen a kisebb aranykorona-értékű erdőtalajokon, a magasabb műszaki komplexitású meliorációknál figyelhető meg, hogy a növénytermelés termelési értékének alakításában az aranykorona-érték háttérbe szorul; a meliorációs beruházás értéke a szignifikáns.⁵

Ezek az összefüggések csak a melioráció előtti talajtermékenység függvényében meghatározott műszaki komplexitás, illetve beruházási érték elérése után jelentkeztek.

Táblaszintű megfigyeléseinket növényenként differenciáltan végeztük. Ha a talajjavító beruházások hatásának tartósságát idősorok segítségével tanulmányoztuk ez az adatbázis torzításokat okozott a meliorált területek arányának időbeli változása, a vetésszerkezet változása, illetve az egyenértékek számítása miatt.

⁵ Egyik korábbi munkámban őszi búza és kukorica esetében bizonyítottam, hogy a felzíni vízrendezés + mélylazítás, illetve ezeknél műszakilag komplexebb (több melioratív elemet tartalmazó) beruházásoknál az aranykorona-érték és a termelési érték között $P=5\%$ mellett már nincs szignifikáns korreláció [4].

Ezt elkerülendő, a vizsgálatokat olyan területekre koncentráltuk, amelyeken régebben nagyobb arányú melioráció fejeződött be. Így esett a választás a Hernád jobb partján gazdálkodó 11 termelőszövetkezet 30 ezer hektárnyi területére. Itt a teljes növénytermelés vetésterületét vizsgáltuk külön a meliorált területű és külön a nem meliorált területű gazdaságok csoportjában. Hat gazdaságban ugyanis 1965—1971 között 65 millió forint értékű komplex meliorációs beruházást valósítottak meg. A beruházások mintegy fele közvetlenül a termelés növelését szolgálta (kémiai talajjavítás, mélylazítás, nagy adagú szervestrágyázás, gyeptelepítés), 45 százaléka az eróziós folyamatok mérséklésére irányult, s 4 százalék volt az egyéb, kapcsolódó beruházások aránya. Az összehasonlítás a térségen belül a szomszédos gazdaságokkal végeztük el. A két gazdaságcsoport területének átlagos aranykorona-értéke gyakorlatilag azonos (12,7 aK/ha), az 5 százalékon felüli lejtők aránya a nem meliorált gazdaságcsoportban 4 százalékkal kevesebb. A melioráció megkezdése előtt a termelés gazdasági feltételei tekintetében a két csoport között számottevő különbségek nem voltak. A teljes mezőgazdasági területre számított növénytermelési értékek 1982. évi rögzített árakon értékelt adatait az 1. sz. ábra szemlélteti.

1. sz. ábra

A teljes mezőgazdasági területre számított növénytermelési érték alakulása 1982. évi árakon

Az adatsort többféle trendfüggvénnyel közelítettük. A legjobban illeszkedőnek a másodfokú parabola és a lineáris függvény bizonyult. Az ábrán a másodfokú parabolafüggvényt is ábrázoljuk. A függvény ábrázolása a következő egyenletek alapján történt: komplexen meliorált területek gazdaságaiban $Y' = 3589,25 + 305,62t - 0,06t^2$, az összehasonlított gazdaságokban $Y' = 3568,50 + 237,92t + 0,02t^2$.

A földjáradékviszonyok vizsgálata szempontjából az ábra a következő fontos kérdésekre hívja fel a figyelmet:

— A meliorációs hatások a kivitelezés előrehaladásával, a komplexitási fok növekedésével fokozódnak, s teljes mértékben csak a beruházás befejezését követő években nyilvánulnak meg.

— A trendfüggvények azt a tendenciát fejezik ki, hogy a két gazdaságcsoport közötti terméskülönbségek növekednek. Ebben a folyamatban kétségkívül magának a meliorációnak, illetve a hozzá kapcsolódó pótlólagos ráfordításoknak van meghatározó szerepük.

A táblaszintű s a vállalati szintű vizsgálatok, valamint az új földértékelési rendszer termőhelyi pontértékeinek alakulásával végzett megfigyelések egyaránt megerősítették az ismertetett irodalmi hivatkozásokból adódó következtetéseket;

a meliorációs beruházások a talajtermékenységekben — a különbözőzeti földjáradék anyagi alapjában — feltételezhetően tartós, lényeges és mérhető változásokat okoznak.

Az e kérdést vizsgáló kutatókat élénken foglalkoztatja, hogy a melioráció mennyiben tekinthető természeti, és mennyiben közgazdasági tényezőnek.⁶ Véleményem szerint elméletileg akkor járunk el helyesen, ha mint beruházást, mint emberi munka eredményét tekintve közgazdasági tényezőként értékeljük azt. Hozzá kell azonban tenni, hogy olyan sajátos beruházásokról van szó, amelyek a termőfölddel elválaszthatatlanul egybeforrnak, hatásaik a gyakorlatban elválaszthatatlanok a természeti tényezők hatásaitól.

A meliorált földek mint más pótlólagos ráfordítások termékenyebb befektetési területei

A meliorált területen gazdálkodók megfigyelték, hogy a beruházások nem csupán a hozamokra, hanem a fontosabb ráfordítások és költségek abszolút és fajlagos nagyságára, azok hatékonyságára is hatást gyakorolnak. Ezeknek a hatásoknak a beható tanulmányozása, mérése az eddigi kutatások gyenge oldala volt.⁷ Saját kutatásaimban nem a költségsökkentésben kerestem a hatásokat, hanem abból indultam ki, hogy a pótlólagos ráfordításoknak — éppen a jobb hatékonyság miatt — a meliorált területeken növekedniük kellene. Így az önköltséget és a jövedelmezőséget vizsgáltam meg.

Főkomponens-analízis alkalmazásával megállapítottuk, hogy a meliorációs beavatkozások hatására a különböző ráfordítások közül a műtrágyák, a vetőmag és a talajművelési ráfordítások bizonyítható mértékben változnak. A vizsgálatokat őszi búzára és kukoricára végezve, kiszámítottuk az önköltségek változásait a különböző nagyságú meliorációs beruházásokban részesült területeken. A számítások eredményeit a 2. sz. táblázat foglalja össze.

2. sz. táblázat

A meliorációs költségek, az aranykorona-értékben mért földminőség, a termelési érték és a szűkített termelési költségek összefüggései

Meliorációs beruházások értéke (Ft/ha)	Búza				Kukorica			
	Aranykorona-érték (aK/ha)	Termelési érték (Ft/ha)	Szűkített költség (Ft/ha)	Szűkített önköltség (Ft/t)	Aranykorona-érték (aK/ha)	Termelési érték (Ft/ha)	Szűkített költség (Ft/ha)	Szűkített önköltség (Ft/ha)
— 4 000	16,3	12 180	8768	2376	13,9	13 624	9 510	2241
4 001— 6 000	16,1	12 435	8598	2265	15,3	14 993	10 915	2337
6 001—10 000	16,3	13 406	8965	2207	30,6	23 766	15 728	2124
10 001—	10,5	13 702	9307	2241	...	...	...	...
Melioráció nélkül	16,6	8 601	6713	2572	20,9	9 981	7 498	2411

⁶ Szűcs István például azt állapítja meg, hogy „... nem kimondottan természeti tényező, de az ökonómiaiak között sincs kizárólagos helye” ([26] 55. l.).

⁷ A meliorációt mint rendszert vizsgáló egyik igen értékes munka szerzője is elsősorban csak az abszolút költségsökkentő hatást kutatta, s megállapítja, hogy „... a meliorációs beruházásoknak kifejezetten költségsökkentő hatása nem túlzottan jelentős” [24].

A táblázat, amellet, hogy bemutatja a pótlólagos ráfordítások pénzben kifejezett nagyságait, új következtetések levonását is lehetővé teszi:

— A meliorációs beruházások növekedésével mind a területegységen elért termelési érték, mind pedig a területegységre jutó költségek növekednek. Az előbbi dinamikája általában megelőzi az utóbbi növekedési ütemét. Ki kell tehát egészíteni Szelényi László megállapításait [24] azzal, hogy a meliorációs beruházásoknak jelentős önköltségsökkentő hatásuk is lehet az eredeti földminőségtől, az adott növényfélésegtől és a beruházás nagyságától függően. Ezt más munkámban több oldalról és részletesen is bizonyítottam,⁸ megerősítve, hogy a meliorációs beruházások más ráfordítások hatékonyságára is mérhető hatást gyakorolnak, pontosan azáltal, hogy az adott „földdarabot” termékenyebb befektetési területté teszik.

— A meliorációs beruházásoknak jelentős hatása van a különböző növényi kultúrák tiszta jövedelmére és bruttó jövedelmére is. Ha figyelembe vesszük a talajtermékenységgel összefüggésben megerősített tartós hatásait, önként adódik a feladat: megvizsgálni azt, hogy az egyes jövedelemrészek mennyiben tekinthetők tartósnak és járadék jellegűeknek, s hogyan illeszkednek az adott területeken kialakult különbözőzeti földjáradékviszonyokba. Az is felvetődik azonban, hogy ezeket a vizsgálatokat nem elegendő csak a tiszta jövedelmek segítségével elvégezni, hanem külön kell tanulmányozni a termelési értékre (hozamokra), és külön a ráfordításokra (költségekre) gyakorolt hatásokat is.

Különbözeti földjáradék a meliorált földeken

A termelőszövetkezetekben keletkező különbözőzeti földjáradék anyagi alapja a termőföldek eltérő termékenysége, oka pedig a földnek mint a gazdálkodás tárgyának (a mindenkor meghatározott termékenységi szintet is ideértve) a monopolizálhatósága. A járadék meghatározott természeti és gazdasági feltételek között keletkező többletermék formájában ölt testet. A meliorációs beruházások elválaszthatatlanul egybeforrnak, a termékenység részeként maguk is monopolizálhatóvá válnak, s járadékképző tényezők lesznek. A járadékképzés folyamatában azonban sajátos vonásaik is vannak, amelyek hatásuk tartósságával, amortizálódásukkal s a különbözőzeti földjáradék I. és II. formájának keletkezésében játszott szerepükkel függnek össze.

A meliorációs beruházások a talajtermékenységet alapvetően és tartósan változtatják meg. Ez a tartósság azonban egyes melioratív elemeknél viszonylagos, míg másoknál gyakorlatilag abszolút értelmű. Vannak meliorációs beavatkozások (felszíni vízrendezés, műszaki talajvédelmi létesítmények stb.), amelyeknél a tartósság feltétele a meghatározott időközönként végrehajtott fenntartás, míg másoknál magát a beavatkozást is időnként meg kell ismételni (kémiai talajjavítás, vakondréndezés, mélylazítás stb.).

Vannak viszont olyan beavatkozások is, amelyeknél a fenntartások kisebb mértékűek, ritkábbak (például alagcsövezés), illetve el is hanyagolható nagyságrendűek (tereprendezés, dígózás stb.). Jó példának kínálkozik a 80 évvel ezelőtt végrehajtott alagcsövezéseknek a talajparaméterekre gyakorolt, még ma is mérhető hatása [11].

Az 1. sz. ábrán bemutatott idősorok adatai is érzékeltetik, hogy a komplex melioráció hatásai 10 év után is jól láthatóan jelentkeznek, s a trendfüggvények távolodása további hatásokra is utal.

⁸ A vizsgálatok módszereiről és a kalkulációs sémáról, a lineáris és nem lineáris regressziós függvényekkel, illetve főkomponens-analízissel kapott eredményeinkről és a módszertani kérdésekről bővebben tájékoztat [3].

Érdekes kérdés a meliorációs beruházások „kamatának” a különbözeti földjárdéktól történő elválasztása, az elválaszthatóság elméleti időpontjának a meghatározása, illetve a meliorációs beruházások amortizálódása. Marx a szóban forgó beruházások „kamatát” járadéknak tekintette.⁹ Szemenovics ezt úgy interpretálja, hogy a különbözeti földjárdék képződése a melioráció befejezését követő időszakban kezdődik meg, a „... meliorációs létesítmények amortizálódása után pedig a mesterségesen megemelt talajtermékenység egybeesik a természetessel” [25]. Hazai irodalmunkban is találkozhatunk hasonló felfogással.¹⁰

Az amortizálódás esetünkben „értékfolyamatként”, a beruházásnak a termékek tiszta jövedelméből való megtérüléseként játszik szerepet, a tényleges vagy feltételezett „fizikai elhasználódástól” esetenként függetlenül. „Értékfolyamatként” is elsősorban elméleti jelentősége van, mert az egyes meliorációs beavatkozások befejezésükkel egyidőben változtatják meg a talajtermékenységet, s az ennek hatására keletkező többletermés, illetve viszonylagos költségmegtakarítás egy része még az amortizálódás befejezése előtt járadék jelleget ölthet.

A komplex meliorációs beruházások különböző elemeinek kivitelezése ugyanis is időben elhúzódhat, az egyes elemek mások hatásait erősítik. Így a gyakorlatban nem követünk el számottevő tévedést, ha komplex meliorációnál a járadékvizsgálatoknál is azt az évet tekintjük kiindulónak, amelyben az első beavatkozás hatása többleteredményekben is megjelent.

A különbözeti földjárdék mennyiségi meghatározására tett kísérletek során több kutató élesen elválasztotta a járadék I. és II. formáját. A melioráció szerepe azonban a szétválasztáskor jelentős nehézségeket okozott. Szemenovics például dilemmába került, amikor a meliorációt a legrosszabb, az „értékmeghatározó” földterületeken alkalmazták. Az ellentmondást úgy kísérte meg feloldani, hogy megállapította: a járadék második formájából az elsőbe történő átmenet esete áll fenn. Bizonyította azonban azt is, hogy a különbözeti földjárdék két formája különösen szorosan összefügg és összefonódik a meliorált területeken [25]. Krjukjalisz több szerzővel vitatkozva arra a következtetésre jutott, hogy a termőföld komplex javítása a különbözeti járadék képzésének tényezője lehet, ideértve annak mindkét formáját [9].

Az I. és II. számú különbözeti földjárdék alapja azonos: a földek termékenységének eltérése. A meliorációval éppen ezt az alapot változtatjuk meg, ezért *vizsgálatunkban szakítanunk kell a két járadékforma szétválasztására irányuló törekvéssel*. Tudjuk viszont, hogy a meliorációhoz jelentős egyéb pótlólagos ráfordítások is társulnak, ezért különös gondot kell fordítani *a különbözeti járadéknak és az ideiglenes vállalati extrajövedelmeknek a szétválasztására*.

A különbözeti földjárdék mennyiségi meghatározására irányuló modelleket¹¹ a marxizmus—leninizmus általános elméleti talaján a korszerű természettudományos ismeretekre és a számítástechnikára alapozva alakították ki. Jóllehet a meliorációs beruházásoknak sajátos vonásaik vannak, ezek sem indokolják új járadékszámítási modell kialakítását. Célszerűbbnek látszik a már meglévők közül választani, s azokat *meliorációs viszonyokra adaptálni, illetve szükség szerint továbbfejleszteni*.

⁹ Véleménye szerint „... mulatságos az az elmélet, hogy az egyik földnél, amelynek viszonylagos előnyei szerzett előnyök, a járadék kamat, a másiknál pedig, amely ezekkel az előnyökkel természetből fogva bír, nem az” ([12] 703. l.).

¹⁰ Nagy Lajos megállapítása szerint „... a földbe bekebelezett tőkék olyanok, amelyek — ha értékük amortizálódott — a talaj természetes termékenységét tartósan növelik” [16].

¹¹ A hazai szerzők által végzett számítások közül hivatkoznék itt az [5], [29], [13], [15] és [27] munkákra. Más szerzők viszont általában a még művelés alatt álló legrosszabb minőségű területek átlagos technikai befektetései révén elért jövedelmeket tekintették kiindulási alapnak ([21], [22]).

Így esett a választás Molnár László ([14], [15]) modelljére, amelyet konkrét vizsgálatainkra adaptáltunk, s a kukoricára is kiterjesztettünk.

A MÉM STAGEK adatgyűjtési rendszerében szereplő gazdaságok közül 12 megyében felmértük a meliorációs beruházások 1976. december 31-i állapotát. Azokat a termelőszövetkezeteket, amelyek a szántóterület több mint egyharmadára kiterjedően két meliorációs elemnél többet valósítottak meg, meliorált gazdaságokként, míg azokat, amelyeknek a területén egyáltalán nem volt melioráció, összehasonlított gazdaságokként kezeltük. A számításokat a MÉM STAGEK IBM 360/40-es számítógépén, 1977. évi adatok alapján végeztettük el.

A választott modell ismertetéséről eltekintek (a [2], [3] és [4]-ben megtalálható). A választásnál döntő tényezőként esett latba, hogy Molnár László a különbözőzeti földjáradék meghatározásánál az átlagos minőségű földterületeken gazdálkodó átlagos nagyságú és színvonalú technikát alkalmazó gazdaságok hozam- és költségviszonyaiból indult ki.

Mivel konkrét terület járadékviszonyait vizsgáljuk konkrét időpontban, vizsgálatunk célja nem lehet más, mint a *tényleges realizált járadék meghatározása*. A kiválasztott modell célja ugyanez. A hazai mezőgazdasági árak centruma jelenleg is az átlagos körülmények között gazdálkodó mezőgazdasági vállalatok ráfordítási viszonyainak felel meg. A járadékviszonyok viszont szorosan összefüggnek az árakkal, illetve a termelői árak változásának hatása „a földminőség különbözőségének arányában osztható meg az egyes üzemek között” [15]. A *tényleges járadék vizsgálatát* legjobban az a modell biztosítja, amelyben nem szükséges külön értékszámításokat végezni, és amely *tényleges árbevételeken, ráfordításokon és költségeken* alapul.

Az eredmények közlése előtt hangsúlyozni kell azonban, hogy a *ténylegesen realizált járadéknagyságok* mindenképpen alacsonyabbak azoknál, amelyeket a *mezőgazdasági és ipari árak közötti diszparitás kisebb mértékénél vagy hiányánál kapnánk*. A vizsgált növények földminőség szerint kialakított csoportjaiban a különbözőzeti földjáradék és az ideiglenes extrajövedelem átlagos nagysága a 3. sz. táblázatban foglaltak szerint alakul.

3. sz. táblázat

A különbözőzeti földjáradék és az ideiglenes extrajövedelmek alakulása

Földminőség szerinti csoportok (aK/ha)	Meliorált gazdaságok					Nem meliorált gazdaságok				
	Meliorációs beruházás értéke (Ft/ha)	Vetés-terület (ha)	Átl. aranykorona-érték (aK/ha)	Különbözőzeti földjáradék (Ft/ha)	Ideiglenes jövedelem (Ft/ha)	Vetés-terület (ha)	Átl. aranykorona-érték (aK/ha)	Különbözőzeti földjáradék (Ft/ha)	Ideiglenes jövedelem (Ft/ha)	
Őszi búza										
—19,0	8953	19 485	13,3	—2606	+2116	43 373	12,9	—4519	+2933	
19,1—24,0	5330	15 037	21,9	—1612	+1213	22 260	22,2	—2662	+2953	
24,1—30,0	5100	3 288	28,6	—312	+876	23 123	27,2	—148	+1235	
30,1—	6600	3 113	34,7	+4430	—36	15 161	37,0	+3479	—1531	
Kukorica										
—19,0	8953	13 592	13,5	—3266	+833	30 330	13,0	—5225	+2849	
19,1—24,0	5330	6 293	21,4	—2248	—36	13 530	21,4	—4570	+4565	
24,1—30,0	5100	4 197	26,6	—278	+3909	12 006	27,8	—828	+2584	
30,1—	6600	3 352	37,3	+5070	+16	14 624	36,6	+1096	+2456	

A táblázatból első pillantásra szembetűnő, hogy a földjáradék igen nagy mértékben differenciálja a mezőgazdasági vállalatok jövedelmeit. Ha a teljes járadékot termésmennyiségben fejezzük ki, a jelenleg kedvezőtlen adottságúnak minősített mezőgazdasági nagyüzemekben átlagos nagyságú és technikai színvonalú befektetések esetén hektáronként 1,64 tonnával kevesebb kukorica terem az átlagos földminőségű területekhez képest a nem meliorált gazdaságok csoportjában.

A következő igen figyelemre méltó jelenség a meliorált és a nem meliorált területek közötti különbségek alakulása. Vegyük sorra a legfontosabbakat közülük!

— A kedvezőtlen adottságú nagyüzemek (a 19 aK/ha alatti földekkel rendelkező termelészövetkezetek) csoportjában továbbra is negatív járadék képződik. A hektáronkénti 9 ezer Ft-os beruházással nyilvánvalóan nem ellensúlyozhatták a kedvezőtlen földminőség valamennyi hatását. Szinte valamennyi csoportban pozitív előjele van viszont a vizsgált terület meliorált és nem meliorált gazdaságai-ban összehasonlított földjáradéknak. Ez a kedvezőtlen adottságú nagyüzemekben búzából hektáronként 0,6 tonna, kukoricából megközelítőleg ugyanennyi többlettermés jelzi a melioráció negatív járadékot ellensúlyozó hatását.

— A jobb minőségű földeken a melioráció részben az apróbb talajhibák kijavítására, részben a káros vízbőség megszüntetésére irányul. Az első feladat viszonylag kis beruházással megoldható, míg az utóbbi beruházásigénye rendkívül nagy, 20—25 000 Ft/ha. A közölt beruházási értékek azt mutatják, hogy a vizsgált vállalatok ezeket a célokat nem érték még el. Ennek alapvető szerepe van abban, hogy a 24,1—30,0 aK/ha földminőségi csoportba tartozó gazdaságokban nem jelentkezik számottevő meliorációs hatás. Ebben a kategóriában ugyanis zömében azok a vizsgált termelészövetkezetek helyezkednek el, amelyekben 1977-ig a káros vízbőség elleni védekezés üzemi keretek között megoldhatatlan volt (Körösök-menti, Kis-Balaton környéki gazdaságok). Mivel a járadékösszegek úgy keletkeztek, hogy valamilyen viszonyítási alaphoz hasonlítottunk, konkrét értékükben a meliorált területeken két alapvető tényező játszik szerepet: a viszonyítási alap járadékaiban beállt változások és a vizsgált terület járadékában beállt változások.

A legjobb földekkel rendelkező termelészövetkezetekben viszont az alkalmazott melioráció számára a feltételek jobbák, a kiküszöbölendő hibák aránya és hatásai kisebbek voltak. Itt a beruházások határozottan növelték a különbséti járadékot. Ez átlagos technikai színvonal és ráfordítások esetében 1,34 tonna búzát és 1,58 tonna kukoricát jelent az átlagos földminőségű gazdaságokhoz képest.

Azon a közismert tényen túl, hogy a beruházások a jobb minőségű földeken általában hatékonyabbak, a meliorációnál még másra is tekintettel kell lennünk. Ha adott területen az aranykorona-érték megállapításának idején a talajtermékenység magasabb volt, mint a melioráció megkezdése előtt, a beruházások jelentős része az eredeti termékenység helyreállítását fogja célozni. Ennek megtörténte után az aranykorona-értéknek a földminőséget jelző szerepe helyreáll, illetve megerősödik ezeken a területeken, különösen, ha a termékenység eredetileg is magas volt. Mivel modellünk az aranykorona-értékekre alapozott, erre a közbenső regressziószámítások során magasabb korrelációs koefficienssekkel fog reagálni, ami nagyobb földjáradékban is kifejeződik a hasonló aranykorona-értékű, de nem meliorált területekhez képest.

Bár e vizsgálódás szorosan vett tárgya a járadékviszonyok alakulása, érdemes szólni az ideiglenes vállalati extrajövedelmek adatairól is. Ezek a jövedelmek a modellben végzett regressziószámítások során a ráfordítások földminőségtől függetlennek ítéltető hatásait tükrözik. Vizsgálatunkban a meliorált gazdaságok viszonylag alacsony ideiglenes extrajövedelméből következtetni lehet azoknak a termelészövetkezeteknek a magas arányára, amelyekben a ráfordítások közel esnek a minta átlagához. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a meliorált őszi búza-terüle-

tek átlagában a nem meliorált területekhez képest a műtrágya-hatóanyagok csak 8 százalékkal nőttek, illetve kukoricánál a talajművelési ráfordítások csak 10 százalékkal csökkentek, jogosan feltételezhető a meliorációval megnövelt gazdasági lehetőségek kihasználatlansága. Így a modell arra is figyelmeztet, hogy a melioráció csak a negatív járadék mérséklésének vagy többletjáradék keletkezésének *alapjául* szolgál. Ahhoz, hogy ez ne csak lehetőség maradjon, hanem realizált nyereségként is rendelkezésre álljon, a gazdálkodás egész rendszerét (beleértve a ráfordítások összetételét és színvonalát is) az új termékenységi szintnek megfelelően át kell alakítani.

Vizsgálódásunk nem terjedt ki az ország valamennyi mezőgazdasági nagyüzemére. Ebből bizonyos torzulások is fakadhatnak. A kapott eredmények részben a területi korlátozottság, részben pedig a többéves adatok miatt nem mentesek a pontatlanság veszélyétől. Véleményem szerint azonban ezek a korlátok nem érintik a lényegét: *a járadékviszonyok és a meliorációs beruházások összefüggéseinek a bizonyítását és feltárását.*

Ebben a munkában jól bevált a meliorált és a nem meliorált területek különválasztott vizsgálata és összehasonlítása. Az új földértékelési rendszer megvalósítása után azonban célszerű lesz a melioráció termőhelyi pontérték-módosító hatásait érvényesíteni a rendszerben, s ezután a járadékvizsgálatokat egy modellben összesítve is elvégezni.

A vizsgált gazdaságokban a különbözőzeti földjáradék jövedelmet differenciáló hatásait tapasztaltuk mindkét gazdaságcsoportban. Megkísérlem összefoglalni és szemléletes formában áttekinteni ezeket a hatásokat. A síkban ábrázolhatóság kedvéért *viszonyítási alap* a kedvezőtlen adottságú nagyüzemekben (a 19 aK/ha alatti földterületű gazdaságokban) keletkező *negatív járadék*. Az összehasonlítás eredményeit a 2. sz. ábra szemlélteti.

Az ábra lehetővé teszi, hogy a járadék két fontos összetevőjét, a földminőség-től függő hozam- és költségkülönbségeket, valamint azok együttes hatásait is összehasonlítsuk a meliorált és a nem meliorált területek kukoricaágazatában.

Ábránk a következő megfigyeléseket szemlélteti:

— A teljes járadék alakításában mindkét gazdaságcsoportban a hozamkülönbségek töltenek be meghatározó szerepet.

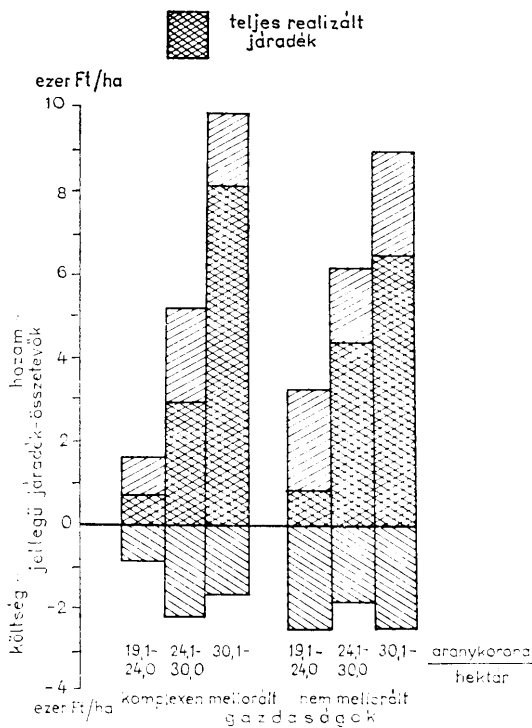
— A járadék teljes összegének kialakításában a költségkülönbségek is változó nagysággal vesznek részt. A termékenyebb befektetési területet jelentő meliorált földek a költségkülönbségek szerepe általában kisebb.

— A meliorált területű gazdaságcsoportban (annak ellenére, hogy a legrosszabb minőségű földeken a negatív járadék a nem meliorált terület azonos minőségű földjeihez képest csökkent) a leggyengébb és a legjobb földek közötti járadék-differenciák nagyobbak, mint a nem meliorált gazdaságokban. Azt is látjuk azonban, hogy ezek a különbségek a leggyengébb területek meliorációja nélkül (a jobb területek meliorációját feltételezve) jóval nagyobbak lennének. Ha viszont a legjobb területek javítása maradt volna el, a különbségek csökkenését tapasztalnánk. Mindez igazolja, hogy a meliorációs beruházások területi elhelyezkedésüktől, illetve az elhelyezés sorrendjétől és a különböző adottságú területek egymáshoz viszonyított arányaitól függően alkalmasak a jövedelem-differenciálás mértékének és irányának a befolyásolására. Ez az alkalmasság szorosan összefügg járadéktermelő képességükkel.

Eredmények, javaslatok

Az elvégzett vizsgálatok és elemzések egyik eredménye, hogy sikerült a földdel kapcsolatos összefüggések egy sajátos területét feltárni, s az eddigi külföldi és

A különbözeti járadék az egyes gazdaságcsoportokban

hazai kutatási eredményekre alapozva a meliorációs beruházások hatására bekövetkező járadékváltozásokat számszerűsítve bemutatni.

Korábbi feltevések alapján azt vártuk, hogy a meliorált területeken a járadék-differenciák kisebbek lesznek, mint a nem meliorált földeken. Számításaink ennek éppen az ellenkezőjét bizonyították, aminek okait az előzőkben már kifejtettem. Itt arra hívnám fel a figyelmet, hogy *a melioráció igen fontos tényező a jövedelem-differenciálódás tudatos vagy akaratlan társadalmi befolyásolásában.*

A munka nagyobb eredménye azonban inkább az, hogy kutatási eredményekkel erősített meg több korábbi hipotézist. Ezzel lehetőséget teremtett arra, hogy szélesebb körű felhasználásra is javaslatot tegyünk. A legfontosabbakra összpontosítva: a termőföld gazdasági értékelése; az adó- és a támogatási rendszer; továbbá a meliorációs fejlesztési tervek gazdasági megalapozása érdemelnek említést.

1. A föld gazdasági értékelésére a szocialista közgazdászok több módszert ajánlanak. Ezek röviden három csoportba sorolhatók: a növénytermelés hozadékának tőkésítésén alapuló földértékelés (ideértve a különbözeti földjáradékkal történő értékelést is), a termelési tényezők hozadékának mérésén alapuló földértékelés és a helyettesítési módszerrel számított földértékelés.¹²

Krjukjalisz a meliorációt a föld természetes és mesterséges termékenysége

¹² Az egyes módszereknek még a pusztán ismertetése is meghaladná a lehetőségeimet. A módszerek értékelő ismertetését, a mellettük szóló érveket és ellenérveket Szabó Gábor több munkájában megtalálhatjuk ([21], [22]).

közötti hídnak nevezte. Nem lehetne-e a melioráció egyúttal a többféle nézet képviselői között is híd?¹³

A kérdés mindenre kiterjedő megválaszolása túlmutat e tanulmány keretein. Kísérletképpen felvázolom azonban egy lehetséges út alapgondolatait, a helyettesítési és a járadékon alapuló módszerekre összpontosítva. A következő alapfeltetelekből indulok ki:

— A mezőgazdaságból kikerülő és az ott maradó földek értékelési alapjának közösnek kell lennie.

— Bizonyos határok között a még művelésben álló legrosszabb területeken végrehajtott jelentős meliorációs beruházások hatására az ott elért terméseredmények (adott növényeknél) elérhetik a jobb területek termésátlagait.

— A még művelés alatt álló legrosszabb minőségű földeknek is „reális árat” kell kapniuk.

Adott genetikus talajfőtípusokra (-típusokra) kidolgozható, hogy az alapvető mezőgazdasági termékek szempontjából „ármeghatározó” területek talajhibáinak a felszámolása milyen nagyságú meliorációs beruházásokkal lehetséges. Ezeknél a számításoknál a meliorációs feladatok ökológiai—műszaki optimumait kellene megcélozni.

Az is meghatározható, hogy ezeknek a beruházásoknak a nyomán a termőhelyi pontérték milyen változása következne be. A földár meghatározásához kiindulópontként a meliorációs beruházások összegét vennénk figyelembe, meghatározott időszakra vonatkozó rögzített árakon. Ezekben az árakban hosszabb időszak (10—15 év) prognosztizált beruházási áremelkedését is figyelembe kellene venni. Az így meghatározott meliorációs összeg és a termőhelyi pontérték-növekedés hányadosa adná a föld alapárát az illető talajfőtípusnál. Ha a rendszert finomítanánk, a munkát talajtípusonként is elvégezhetnénk. Az alapárát értékeléskor a szóban forgó földdarab termőhelyi pontértékével szoroznánk. Az árat a földhöz rögzített nem kifejezetten meliorációs beruházások (öntözőtelepek, utak, ingatlanok stb.) nettó értékével is meg kellene növelni.¹⁴

Ez az értékelési megoldás azt a célt szolgálná, hogy más területeken végrehajtott meliorációs beruházásokkal reális időhorizonton belül biztosíthassuk a mezőgazdaságból kikerülő földek „termelési kapacitásának” a pótlását.

Ennek az értékelési módszernek az az előnye is megvan, hogy a még művelés alatt álló legrosszabb földterületek ára is könnyen meghatározható.

A fancsali Egyetértés Termelőszövetkezetben végzett vizsgálatok szerint egy hektár mezőgazdasági termelésből kivont szántóterület értéke 165 ezer forint lenne a nem meliorációs beruházások nettó értéke nélkül.

Míg a népgazdaság szemszögéből nézve a mezőgazdaságból kivont földterület elsősorban mint termelési kapacitás pótolandó, addig a mezőgazdasági vállala-

¹³ A termőföld természetes termékenységének értékelése és a közgazdasági értékelés összekapcsolása a hazai irodalomban is fellelhető [17].

¹⁴ Képletszerűen:

$$F_{\text{át}}/\text{ha} = \frac{\text{Mel.}}{\Delta \text{tp}} \cdot \text{tp} + B_n,$$

ahol:

$F_{\text{át}}/\text{ha}$ = a föld ára az adott talajtípuson (Ft/ha),

Mel. = a szóban forgó talajtípuson végrehajtható meliorációs beruházás átlagos értéke (Ft/ha),

Δtp = az adott talajtípuson a melioráció hatására bekövetkező átlagos termőhelyi pontértéknövekedés (tp/ha),

tp = az értékelt konkrét terület termőhelyi pontértékszám (tp/ha),

B_n = a területen található nem meliorációs beruházások nettó értéke (Ft/ha).

latnak ez nem elsősorban termelési, hanem jövedelemszerzést elősegítő kapacitásként hiányzik. Ebből kiindulva a *mezőgazdaságban maradó* földek értékelésekor a termőföldnek ezt a képességét kellene megragadni. Ez viszont a legkönnyebben a különbözőzeti járadékok segítségével végezhető el, s így megvan a létjogosultsága a *különbözeti járadékon alapuló földértékelésnek is*.

Még a módszer ellenzői is elismerik, hogy ennek az értékelési módnak a mezőgazdaságban maradó földek adóztatásánál, a mezőgazdasági vállalatok támogatásánál vitathatatlan előnyei vannak. Meggyőződésem, hogy megfelelő érdekeltségi rendszerrel társulva ezek az előnyök a termőfölddel való ésszerű gazdálkodásban is megjelenének.

A különbözőzeti járadékon alapuló földértékelésben is központi helyet kapnának a meliorációs beruházások.

Egy olyan modellből indulnánk ki, amelyben az adott talajtípusokon természetett legfontosabb növények többéves adatai alapján határoznák meg a különbözőzeti járadék nagyságát a 2—3 termőhelyi pontértékes osztályközönként csoportosított gazdaságokban. A helyettesítési módszernél meghatároztuk az adott talajtípusokon a melioráció termőhelyi pontértéket módosító hatását. Erre alapozva, földjáradékmodellünkben azt kellene kiszámítani, hogy ennek a módosításnak a negatív földjáradék mekkora mérséklése vagy a pozitív járadék mekkora növelése felelne meg. Ezt az értéket a tartós betétek deflált kamatlábával tőkésítve,¹⁵ megkapnánk a mezőgazdaságban maradó terület „alapárát”, amit az illető földdarab termőhelyi pontértékével szorozva, adódna a konkrét földár.¹⁶

Az értékelés egy fő növényre vagy több fontos növény átlagára is elvégezhető lenne.

A művelés alatt álló legrosszabb területek is értéket kaphatnának, ha a járadékszámításokat az átlaghoz képest végeznénk el, a már alkalmazott modell segítségével.

2. Az erőforrások (így a termőföld) „olcsó” mivolta a mai gazdálkodási gyakorlatban nem kedvez a gazdasági hatékonyságnak. Messze vezetne annak a kifejtése, hányféle módon lehet a felhasználóval érzékeltetni az erőforrások reális értékét. A termőföld esetében a „terhek” kialakításakor — sok más sajátosság mellett — a differenciált teherviselés mellett arra is fel kell figyelniünk, hogy a termőföld adott minőségének megóvására az egyes gazdálkodók már eddig is eltérő erőfeszítéseket tettek. Egyesek számára a természettől fogva termékeny földek „ingyenes” erőforrást jelentettek. Mások jelentős mértékű meliorációt valósítottak meg, teljes állami támogatás mellett, s így „jutottak” termékenyebb területekhez. Ismét mások pedig a változó mértékű állami támogatások mellett jelentős saját erőforrásokat is áldoztak termőföldjük termékenységének növelésére.

Ha az előző pontban kifejtett javaslat alapelveit átültetjük az adóztatási gya-

¹⁵ A deflált kamatlábbal történő tőkésítés Szabó Gábor munkájában is megtalálható, s az ott ajánlott 4 százalékos ráta esetünkben is alkalmazható lenne [23].

¹⁶ Képletszerűen:

$$F_{\text{átt/ha}} = \sum_{i=1}^1 J_n - J_{n-1} \cdot \frac{1}{k} \cdot tp,$$

ahol:

$F_{\text{átt/ha}}$ = a mezőgazdaságban maradó föld ára az adott talajtípuson (Ft/ha),

$i \dots 1$ = az adott talajtípuson végrehajtható meliorációs kombinációk,

J_n = az n-edik gazdaságcsoportban realizált különbözőzeti földjáradék, mely csoportba a föld a melioráció eredményeként került,

k = tartós betétek deflált kamatlába,

tp = az értékelt konkrét terület termőhelyi pontértékszám (tp/ha).

korlatba, a földadórendszerben mindenképpen figyelembe kell venni a meliorációs beruházások járadékmódosító hatásait.

Ennek megfelelően célszerű az ország valamennyi mezőgazdasági nagyüzemére vonatkozó többéves időszak és több növény adataira alapozott, az ideiglenes extrajövedelmektől megtisztított különbözőzeti földjáradék alapján kimunkálni a földadók, illetve a kedvezőtlen termőhelyi adottságú mezőgazdasági nagyüzemek támogatási rendszerét. Célszerű továbbá a meliorációra adott támogatások után legalább olyan állami elvonást megszabni, amilyen a megjavított területekkel azonos minőségű javítatlan terület után fizetendő földadó összege. A korábban saját erőből melioráló mezőgazdasági nagyüzemeket ennek megfelelő adókedvezmény illetné meg. Ezek az „erőforrásterhek” mind a termőföld ésszerűbb kihasználására, mind pedig a meliorációs beruházások hatékonyságának a növelésére jelentősen ösztönöznék a gazdálkodókat.

3. A jelenlegi meliorációs tervezés egyik érzékeny pontja a tervek közgazdasági megalapozatlansága. Ebben a többi között az is szerepet játszik, hogy a meliorációs tevékenység során a társadalmi, gazdasági és ökológiai tényezők igen bonyolult rendszerével állunk szemben. A rendszer feltárásában a melioráció hatásának a kimunkálása jelentős segítséget nyújtana, s a jelenlegieknél megalapozottabb terveket készíthetnénk a beruházások elhelyezésében, sorolásában.

Mindennek azonban igen komoly előfeltételei is vannak. Csak vázlatosan sorolunk fel néhányat: országosan egységes adatgyűjtési és -feldolgozási rendszer kialakítása a meliorált területeken; a járadékszámítási módszerek tökéletessége; az új földértékelési rendszer teljes körű bevezetése, adatainak feldolgozása, a szükséges számítástechnikai feltételek biztosítása.

Hivatkozások

- [1] *Faragó Tibor—Kurucz Gyula—Mészáros Sándor*: A meliorációs beruházások gazdaságosságának és hatékonyságának vizsgálati módszere. Az OME különkiadása, Budapest, 1975.
- [2] *Fehér Alajos—Szepesy Edit*: A komplex melioráció hatásának utóvizsgálata. Magyar Mezőgazdaság, 1981. 6. sz.
- [3] *Fehér Alajos*: A meliorációs beruházások gazdasági hatásainak vizsgálata. Kandidátusi értekezés, 1983.
- [4] *Fehér Alajos*: A meliorációs beruházások hatása őszi búzára és kukoricára. Gazdálkodás, 1983. 12. sz.
- [5] *Fekete Ferenc*: Módszertani kísérlet a különbözőzeti földjáradék kiszámítására. Gazdálkodás, 1965. 1. sz.
- [6] *Fekete Zoltán—Géczy Gábor*: Útmutató a talajok gyakorlati minősítéséhez. Mezőgazdasági Kiadó, 1965.
- [7] *Ilinszkij, N.*: Komplex meliorációs beruházások hatékonysága. Szelszkoje Hozajsztvo Rosszii, 1975. 5. sz.
- [8] *Karmanov, I.*: A talajtermékenység-értékelés össz-szövetségi skálájának kidolgozásával kapcsolatos alapelvek és módszertan. A Dokucsajev Talajtani Kutató Intézet Bulletinje, Moszkva, XXII. füzet, 1980.
- [9] *Krjukjalisz, L. T.*: A termőföld meliorációja és hatása a litvániai kolhozok különbözőzeti földjáradékára. Kandidátusi értekezés, Vilnius, 1971.
- [10] *Kurucz Gyula—Fehér Alajos*: A komplex melioráció hatásainak vizsgálata biometriai módszerekkel. Melioráció, Öntözés és Tápanyaggazdálkodás, 1983. 2. sz.
- [11] *Kutassy Flórián*: 1851—1954-ig végzett nyugat-magyarországi mezőgazdasági alagsövezések feltárása, értékelése és rekonstrukciós lehetőségei. Egyetemi doktori értekezés. ATE, Keszthely, 1977.
- [12] *Marx, K.*: A tőke. III. könyv. MEM 25. kötet. Kossuth Kiadó, 1974.
- [13] *Mészáros Sándor*: Matematikai módszerek felhasználása a különbözőzeti földjáradék számításban. Gazdálkodás, 1966. 3. sz.
- [14] *Molnár László*: Marx földjáradék-elméletének néhány elméleti és gyakorlati kérdése. Kandidátusi értekezés, 1970.

- [15] *Molnár László*: Kísérletek a különbözőzeti földjáradék nagyságának megállapítására. *Közgazdasági Szemle*, 1976. 4. sz.
- [16] *Nagy Lajos*: A földértékelés és munkaérték-elmélet. *Acta Universitatis Szegediensis de A. J. nominata, Economico-politica Tom. IV.* Szeged, 1969.
- [17] *Pallos László*: Javaslat új földértékelésre. *Pénzügyi Szemle*, 1970. 7. sz.
- [18] *Putyato, N.—Kuprijanova, I.*: A meliorációs beruházások hatékonyságát értékelő mutatók rendszerének számbavétele számítógép segítségével. „A meliorált földek ökonómiaja” c. kötetben. Kolosz Kiadó, Moszkva, 1981.
- [19] *Rytelewsky, J.*: A drénezés hatása a javított talajok bonitációjára. *Rolnictwo Olsztyn*, 1981. 30. sz.
- [20] *Stefanovics Pál*: Talajtan. Mezőgazdasági Kiadó, 1981.
- [21] *Szabó Gábor*: A mezőgazdasági földterületek pénzbeli értékelése. *Közgazdasági Szemle*, 1971. 6. sz.
- [22] *Szabó Gábor*: A mezőgazdasági termőföld gazdasági értékelése. Akadémiai Kiadó, 1976.
- [23] *Szabó Gábor*: Környezetvédelem—földvédelem—földértékelés. „A földjogi törvényhozás kérdései” c. kötetben. Magyar Jogász Szövetség, Budapest, 1982.
- [24] *Szelényi László*: Operációkutatási módszerek alkalmazása a meliorációs tevékenység tervezésében és irányításában. Kandidátusi értekezés, 1980.
- [25] *Szemenovics, V.*: Különbözőzeti földjáradék a meliorált földeken. Kandidátusi értekezés, Moszkva, 1969.
- [26] *Szűcs István*: Gondolatok a föld közgazdasági értékeléséről. *Gazdálkodás*, 1982. 3. sz.
- [27] *Szűcs István*: A területi hatékonyság és a különbözőzeti földjáradék. *Közgazdasági Szemle*, 1982. 5. sz.
- [28] Termőföld. Hazai természeti erőforrások áttekintése. 3. a. OMFb-tanulmány, 1980.
- [29] *Varga Gyula*: Kísérlet a különbözőzeti földjáradék összegének a megközelítésére. *Közgazdasági Szemle*, 1964. 11. sz.
- [30] *Wackernagel—Milligan—Knoblauch*: Az alagszóvezés hatása az észak-New York-i természeti gazdaságok jövedelmezőségére és az optimális ágazattársításra. New York, 1967.

Dr. Misi Sándor—dr. Soós Gábor:

MIT KELL TUDNI A MAGYAR AGRÁRTERMELÉSRŐL?

Gazdasági életünkben meghatározó szerepe van az agrártermelésnek. Társadalmunk alapellátása, népgazdaságunk összehangolt, kiegyensúlyozott fejlődése nagymértékben agrártermelésünk fejlettségétől, szolgáltatóképeségétől függ.

A szerzők arra törekednek, hogy szakmai igényességgel, de közérthetően ismertessék társadalmunk széles köreivel a magyar agrártermelés egyes kérdéseit. Bemutatják, hogy milyen ágazatok tartoznak az agrártermelés keretébe, milyen ezeknek az ágazatoknak a kapcsolati rendszere, összehangolt fejlesztésének szükségessége. A párt agrárpolitikájának alapján elemzik az agrártermelés helyét és szerepét a népgazdaságban, és bemutatják az ágazat helyzetének alakulását az utóbbi fél évszázadban, külön hangsúlyozva a felszabadulás után eltelt 35 esztendő tapasztalatait.

Ismertetik a tudomány, a műszaki fejlődés és az ipari háttér szerepét az agrártermelés korszerűsödésében. Szólnak arról, hogy hol van a magyar agrártermelés helye a világban, ismertetik azokat a feladatokat, amelyek versenyképességünk fenntartását, illetve növelését célozzák.

Írnak a szocialista mezőgazdaság kialakulása nyomán a falu társadalmában bekövetkezett hatalmas változásokról. Ezzel kapcsolatban elemzik a gazdasági előrehaladás és a szocialista gazdasági szemlélet és életmód helyzetét és problémáit. Választ keresnek a szerzők arra a kérdésre is, hogy milyen igényeket támaszt társadalmunk a jövőben az agrártermeléssel kapcsolatban, és milyenek a távlati fejlesztési lehetőségei.

Kb. 218 oldal, füzve kb. 22,— Ft
A Kossuth Könyvkiadó kiadványa

Ipari tevékenység a mezőgazdaságban

Bánky András

Az ipar tevékenységi és szervezeti struktúrájának eltérése a 'műszaki-gazdasági fejlődés törvényszerű tendenciája. A korábban elkülönülő gazdasági tevékenységek közötti kölcsönhatások napjainkban erősödnek, megváltoznak az elhatárolás hagyományos szempontjai. Általános tendencia, hogy egyre szorosabb kapcsolat alakul ki a különböző népgazdasági ágak tevékenysége között.

Nálunk a gazdasági ágak összefonódásában az objektív tényezőkön túl a *specializáció és a kooperáció területén jelentkező feszültségek is szerepet játszanak*. A mezőgazdaságban folyó ipari termelés kibontakozásának lehetőségét sok esetben az ipar kínálati oldaláról jelentkező hiányok, piaci rések teremtették meg. Ez két fontos hatást váltott ki. Egyrészt a piaci kereslet és kínálat összhangjának hiánya miatt a mezőgazdasági szervezetek az alaptevékenységükhöz vertikálisan illeszkedő ipari termékek egy részét saját maguk igyekeztek előállítani. Másfelől pedig a már meglévő vagy az alaptevékenység biztonsága végett kiépített ipari kapacitásokat — a piacon tapasztalható hiányhelyzetet kihasználva — ágazatidegen ipari termékek gyártására is felhasználták. E kétféle, egymástól eltérő orientáció különböző megközelítést és megítélést igényel.

A szocialista ipar és az iparpolitika szempontjából nem mellékes, hogy a nem ipari szervezetek ipari üzemei — mint a nagyipar tevékenységét kiegészítő kisüzemi kör — a jövőben jelentős szerepet tölthet be bizonyos ipari termékek iránti kereslet kielégítésében. E szervezetek hiánypótló és választékbővítő termelése, illetve az iparral szemben támasztott verseny hozzájárulhat az áruellátás és a minőség javulásához, az iparban vagy a többi népgazdasági ágban folyó termelés zavartalanabbá tételéhez.

Kérdéses azonban, vajon rendelkeznek-e ezek a kisüzemek az e feladatok hatékony teljesítéséhez szükséges feltételekkel. Mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy itt a jelenlegi műszaki-technológiai színvonal többnyire igen alacsony. A fejlesztési eszközök hiánya tartóssá teszi ezt az állapotot, ezért általában a kevés beruházást igénylő, egyszerűen betanítható, munkaigényes termékek gyártása bontakozik ki ezekben az üzemekben.

Az ipari termelés nagy része (például élelmiszeripar, fafeldolgozás) közvetlenül kapcsolódik az alaptevékenységhez, a termelés vertikális jellegű kibővítését jelenti. A helyi anyagok kitermelésén és elsődleges feldolgozásán alapuló bányászati és építőanyag-ipari termelés sem gyökeresen új tevékenység e szervezetek számára.

A kohászati, gépipari, vegyipari és könnyűipari termelés jelentős része azonban nem áll kapcsolatban a mezőgazdasági nagyüzemek alaptevékenységével. Bár a mezőgazdaság teljes ipari termelésén belüli arányuk jóval kisebb az alaptevékenységhez szorosan kapcsolódó ipari tevékenységnél, a diverzifikáció ilyen formáinak indokoltságát még ma is sokan megkérdőjelezzik.

Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari termelésének 1981-ben több mint a felét a mezőgazdaság és az erdőgazdálkodás adta, amely a szocialista ipar bruttó termelési értékének mintegy 6 százalékát állította elő. Az itt folyó ipari tevékenység mind az ipar, mind a mezőgazdaság termelésén belül jelentős arányú.

A fejlődés számos ellentmondáson keresztül, kisebb-nagyobb visszaesésekkel, gyakori viták közepette valósult meg. Voltak, akik túlzott várakozással az állami ipar problémáinak megoldását, az alkatrészhány megszüntetését remélték a megalkuló új ipari kisüzemek működésétől. Mások (főként iparvállalatok vezetői) az állami ipar nemkívánatos versenytársát látták ezekben az üzemekben, amelyek magasabb munkabérekkel elszívják a munkaerőt a hatékonyabb területekről, rontva ezzel a népgazdasági hatékonyságot. További ellenérvként elhangzott az is, hogy a termelőszövetkezetek ipari tevékenysége lényegesen nyereségesebb, mint az iparvállalatoké.

Valamennyi vélemény, ellenérv mögött lényegében az a kérdés húzódik meg, vajon a mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenysége indokolt-e, s ha igen, mely területeken és milyen határig, illetve milyen feltételek között az. E cikk keretében az *állami nagyipar szemszögéből* vizsgálom a mezőgazdaság ipari tevékenységének méretét, ágazati és területi megoszlását, az iparral kialakított kapcsolatait és — ezzel összefüggésben — működésének egyes problémáit.

Az említett problémaköröket hármas megközelítésben tárgyalom: egyrészt a fellelhető országos statisztikai adatok alapján, másrészt a tárgykörre vonatkozó központi iránylevek és a különböző népgazdasági ágakra vonatkozó eltérő szabályozások összevetésével, végül az 1980—1981-ben lefolytatott személyes interjúk tapasztalataira támaszkodva.¹

Általános értékelés

A mezőgazdaság ipari termelésének fejlesztésére ösztönzőleg hatott, hogy a *szocialista ipar kínálata* jelentős piaci réseket hagyott ellátatlanul mind a termelői, mind a lakossági fogyasztásban. Így a kereslet oldaláról jó lehetőségek alakultak ki ahhoz, hogy a mezőgazdasági üzemek pótolják az iparban hiányzó kisüzemek tevékenységét, kiegészítsék a szocialista ipar termelésének a választékát. Szoros kapcsolatok épültek ki a szocialista ipar és a mezőgazdaság ipari üzeimei között. Ez utóbbiak bizonyos *kisvállalati funkciókat* is egyre inkább *betöltöttek*, egyes területeken enyhítettek a kis sorozatú, egyszerű termékek, részegységek, tartozékok piacán mutatkozó hiányokon.

A mezőgazdasági szövetkezetek *jövedelemszabályozása* és erős *jövedelemérdekeltsége* több oldalról is arra ösztönzött, hogy a mezőgazdasági üzemek ezeket a piaci lehetőségeket minél jobban kihasználják. A mezőgazdaság szövetkezeti szektorában az üzemek fejlődési lehetősége, a személyes jövedelmek szorosabban és következetesebben kapcsolódnak a gazdálkodás eredményességéhez, mint az iparvállalatokban. A gazdálkodás jövedelmezőségének a növeléséhez az ipari tevékenység kialakítása és fejlesztése kedvező lehetőségeket nyújtott, mivel a jelenlegi árrendszerben az ipari termelésben elérhető jövedelmek általában magasabbak a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségénél.

A mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenységének kialakulásában döntő szerepet játszott a mezőgazdaság iparosodása. A modernizálódási folyamat, a gépésítés, valamint a gazdaságok koncentrálódása megteremtette az iparszerű mező-

¹ Az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjában folytatott kutatás KSH-adatbázisra, 17 egységnyi készített esettanulmányra és mintegy 100 mezőgazdasági, ipari és az irányításban dolgozó szakemberrel folytatott interjúra támaszkodott.

gazdaság technikai feltételeit. Végül a munkaerő egyenletes foglalkoztatásának igénye is a tevékenységi kör bővítésének irányában hatott.

A mezőgazdaságon belül az ipari tevékenység fejlődésének általános előnyei a következőkben foglalhatók össze:

- növeli az áru kínálatot, hozzájárul az áruellátás választékának javításához, esetenként az exportáru alap bővítéséhez, az importigények csökkentéséhez;
- segíti az ipari, szállítási stb. szolgáltatások iránti helyi igények jobb kielégítését;
- kiegészíti az erősen koncentrált nagyipari vállalatok termelését, részben pótolja a hiányzó kis- és középüzemi kapacitásokat;
- előmozdítja a mezőgazdasági dolgozók munkaidőalapjának jobb kihasználását, a helyi foglalkoztatási feladatok megoldását;
- bővíti a gazdaságok jövedelmi (ezáltal felhalmozási) forrásait.

Az ipari tevékenység mérete és összetétele

A mezőgazdasági üzemek termelési szerkezetében az 1970-es évek során az ipari tevékenység dinamikus előretörése figyelhető meg. Míg az alaptevékenység az V. ötéves tervidőszakban értékben mintegy másfélszeresére, az ipari tevékenység csaknem négyszeresére növekedett. Ennek következtében az utóbbi években jelentősen átalakult a mezőgazdaság mindkét szektorában a különféle tevékenységek belső szerkezete. Az állami gazdaságokban az alaptevékenység részaránya az átlagos 70-ről 60 százalékra csökkent, ami az ipari tevékenység 10 százalékpontos növekedésével járt együtt. A termelőszövetkezetekben, ahol az ipari tevékenység végzése hosszabb múltra tekint vissza, lényegében hasonló szerkezetátalakulási folyamatok játszódtak le, azzal a különbséggel, hogy az ipari tevékenység az állami gazdaságokénál magasabb szintről indulva, kisebb ütemben növekedett.

Az ipari tevékenység mezőgazdaságon belüli jelentőségét mutatja, hogy 1980-ban az ágazat árbevételének 21,2 százalékát az ipari árbevétel tette ki. Ebben legnagyobb jelentőségű az élelmiszeripari tevékenységből származó árbevétel, amely 60 százalékot képvisel. Származó még az ipari jellegű szolgáltatások és a gépipar árbevétele is. A vegyipari és a könnyűipari termelés nagyságrendileg nem mérhető össze a többi iparággal. Az összes ipari termelésen belüli arányuk együttesen is csak 9 százalék. Gyors feljutásuk a korábbi alacsony szinttel magyarázható.

Az élelmiszeripar igen lendületesen fejlődött a mezőgazdaságban: öt év alatt árbevétele csaknem megkétszereződött. Döntő hányada az alaptevékenységből származó növényi és állati eredetű nyersanyagok feldolgozásából származik. Az élelmiszeripari termelés háromnegyedét a húsfeldolgozás, a borászat és a takarmányfeldolgozás adta.

A mezőgazdaság ipari tevékenységének egyik erősen vitatott területe a gépipari tevékenység, melynek súlya az ipari tevékenységen belül 10 százalék. (Ez a szocialista gépipar termelési értékének mindössze 2 százaléka.) A gépipari termelés főként mezőgazdasági gépek, fémtömegcikkék és különféle fémszerkezetek gyártásából áll. A mezőgazdasági gépek előállítása visszaesően van, gyorsan nő viszont a villamossági, híradástechnikai és műszeripari termékek mennyisége és aránya. Ezek nagy hányada iparvállalatokkal kötött kooperációs szerződések keretében készül, illetve a gyártás egyedi megrendeléseken alapul.

Hasonlóan bővült a kohászati, vegyipari, könnyűipari termékek és az ipari szolgáltatások árbevétele is, bár ezek aránya a szocialista ipar megfelelő alágazatainak termeléséhez viszonyítva jóval kisebb. Az ipari tevékenység árbevételének megoszlását a fontosabb termékcsoporthoz és az alaptevékenységen kívüli tevékenységek nagyságcsoporthoz szerint az 1. sz. táblázat mutatja.

1. sz. táblázat

Az ipari tevékenység árbevételének szerkezete az alaptevékenységen kívüli tevékenység csoportjai szerint, 1980 (százalék)

Megnevezés	Az alaptevékenységen kívüli üzemi termelési érték										Összesen
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	
	decilise										
Fafeldolgozás	9,4	16,3	16,2	18,3	7,5	15,1	5,2	5,9	3,0	6,6	10,2
Élelmiszeripar	74,6	56,3	39,5	48,1	60,8	43,8	58,4	43,7	36,7	30,2	49,8
Egyéb ipari termék-előállítás	1,7	0,6	2,2	1,0	1,3	1,6	0,8	2,6	3,6	5,4	1,0
Ipari jellegű szolgáltatás	11,2	26,8	42,1	32,6	30,4	39,5	35,6	47,8	56,7	57,9	38,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége, 1975—1980. KSH, 1982.

Ipari termék-előállítással szinte valamennyi mezőgazdasági vállalat foglalkozik. Az állami gazdaságok 92,4, a termelőszövetkezetek 88 százaléka végez valamilyen ipari tevékenységet. Ez azonban a termelőüzemek között rendkívül egyenlőtlenül oszlik el, néhány vállalatnál koncentrálnak. A mezőgazdasági üzemek 30 százaléka állítja elő a mezőgazdaság ipari termelési értékének 92 százalékát, sőt a vállalatok mindössze 7,6 százaléka adja az összes ipari termelés 61 százalékát. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

2. sz. táblázat

A termelőszövetkezetek ipari tevékenységének árbevétele és megoszlása az alaptevékenységen kívüli üzemi termelési érték decilisei szerint, 1980

Megnevezés	Az alaptevékenységen kívüli üzemi termelési érték										Összesen
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	
	decilise										
Gazdaságok száma	665	260	141	91	57	63	26	17	9	9	1338
Az ipari tevékenység megoszlása (%)	9,6	10,3	13,5	12,2	11,2	10,9	9,8	7,5	9,3	5,7	100,0
Az ipari tevékenység árbevétel aránya az összes árbevételből (%)	6,8	16,2	34,2	43,8	44,1	56,1	66,0	47,7	60,7	48,8	36,4

Forrás: A mezőgazdasági szövetkezetek gazdálkodása a számok tükrében. KSH, 1981.

Az ipari üzemek területi megoszlása

Az ipari tevékenység nagysága és súlya a termelőszövetkezetek gazdálkodásában területenként eltérő.

A központi körzet (Pest megye és Budapest) termelőszövetkezeteinek jutott 1980-ban az ipari árbevétel csaknem 40 százaléka. A létszámarány és a teljesített órák tekintetében is igen nagyok az eltérések. Igen erős a *kiegészítő tevékenységek területi koncentrálttsága*: abban a három megyében (Pest, Komárom, Borsod-Abaúj-Zemplén), amelyekben az alaptevékenységen kívüli tevékenységek súlya a

legnagyobb, az ipari üzemek 27, az ipari árbevétel 50, az ipari létszámnak pedig 51 százalékáa koncentráldók.

Milyen tényezők és milyen mértékben befolyásolják az ipari tevékenység bemutatott területi különbözőségeit, eltérő arányát? Mondható-e, hogy a rosszabb földeken gazdálkodó mezőgazdasági üzemekben nagyobb arányú az ipari tevékenység? Ennek felderítésére megvizsgáltam, hogy a kataszteri tiszta jövedelem nagysága és az alaptevékenységen kívüli tevékenység, illetve az ipari tevékenység között milyen statisztikai összefüggés van. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

3. sz. táblázat

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek összefoglaló adatai
a kataszteri tiszta jövedelem csoportjai szerint, 1980
(százalék)

A szántóterület kataszteri tiszta jövedelme hektáronként	A gazdaságok		A termő- terület meg- oszlása	A termelési érték meg- oszlása	Az alap- tevé- kenység árbevétele	Az ipari tevé- kenység árbevétele
	száma (db)	meg- oszlása				
—14,0	343	25,6	24,2	18,3	52,0	18,9
14,1—16,0	94	7	6,6	6,8	47,6	24,2
16,1—18,0	136	10,2	10,0	10,2	51,8	22,7
18,1—20,0	140	10,5	10,9	11,7	52,6	19,5
20,1—22,0	143	10,7	10,9	10,0	65,8	10,2
22,1—26,0	221	16,5	17,8	18,8	60,4	14,4
26,1—30,0	150	11,2	11,52	13,2	64,6	7,6
30,1—34,0	59	4,4	4,4	6,0	60,3	13,9
34,1—38,0	34	2,5	2,5	3,3	65,4	5,9
38,0—	18	1,3	1,2	1,7	71,3	1,3
Összesen	1338	100	100	100	57,7	15,4

Forrás: A mezőgazdasági vállalatok gazdálkodása, 1980. KSH, 1981.

Vegyük először szemügyre az ipari tevékenység mértékének és a gazdaságok alaptevékenységének összefüggését! Vizsgáljuk meg, hogy az alaptevékenységben folytatott gazdálkodás mértéke és jövedelmezőségi foka hatással van-e az ipari tevékenység végzésére és szerkezetére! Amennyiben az ipari tevékenység az alaptevékenységből származó alacsony jövedelmek kiegészítését szolgálja, akkor ezekkel a tevékenységekkel elsősorban a kedvezőtlen termőhelyi adottságú² termelőszövetkezeteknek kell foglalkozniuk, amelyek az alaptevékenységből csak kevés jövedelemre tudnak szert tenni. Az ipari tevékenységek szervezése és fejlesztése ezek esetében olyan vállalkozói magatartás, amely — a gazdasági tevékenység diverzifikálásával — igyekszik a viszonylagos hátrányokat kompenzálni.

A jobb termőfölddel rendelkező gazdaságokban az ipari tevékenység súlya általában kisebb, mint a kevésbé jó termőhelyi adottságú szövetkezetekben. Az alaptevékenység és az ipari tevékenység aránya között azonban nem lehet szabályszerűséget felfedezni. A kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetek nem folytatnak kiugróan nagy arányú ipari tevékenységeket. Ezek a gazdaságok — pénzügyi nehézségeik miatt — nem tudnak új tevékenységi köröket kialakítani, sőt a már meglévők nagyobb arányú bővítéséhez sem rendelkeznek megfelelő eszközökkel.

² Az ún. kedvezőtlen adottságú szövetkezetek közé azok tartoznak, amelyekben a szántóterület átlagos kataszteri tiszta jövedelme nem több 14 aranykoronánál. Ez a kategória közvetve az alaptevékenység jövedelemszerző képességére is utal. Azért csak közvetve, mivel a növénytermesztésen kívüli alaptevékenységek, így az állattenyésztés, az erdőgazdálkodás és az egyéb melléktevékenységek jövedelemszerző képessége nem kizárólag a talajminőség függvénye.

Az ipari tevékenység és az alaptevékenység kapcsolata tehát nem mechanikus, arányuk részben az egyes gazdaságok stratégiájától, részben a vezetésük vállalkozókészségétől és — nem kis mértékben — az ipari centrumokhoz való közelségüktől függ. E tényezők folytán a gazdaságok alap- és kiegészítő (ezen belül ipari) tevékenységének egymáshoz viszonyított arányában területenként igen nagy különbségek alakultak ki. A szélsőségek e tekintetben különösen a termelőszövetkezetekben nagyok. Az állami gazdaságok 1980. évi kiegészítő termelésének az összes termelésben képviselt aránya megyénként 7,4 és 46 százalék, a termelőszövetkezetekben 9,2 és 76,1 százalék között változott. Az állami gazdaságok kiegészítő tevékenysége Komárom, Bács-Kiskun és Fejér megyében a legnagyobb, míg Csongrád, Nógrád és Baranya megyében a legkisebb.

A termelőszövetkezetek e tevékenységének a súlya kiemelkedően nagy a főváros térségében (Pest megyében) elhelyezkedő gazdaságokban, valamint Komárom és — a legutóbbi évek gyors növekedése folytán — Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. A legalacsonyabb ez az arány Tolna, Vas és Fejér megye szövetkezeteiben.

A kiegészítő tevékenység aránya Fejér megye állami gazdaságaiban magas, termelőszövetkezeteiben viszont alacsony, ami arra utal, hogy a földrajzi környezet, a nagyvárosok, ipari centrumok közelsége önmagában még nem ad kielégítő magyarázatot az ipari részlegek területi megoszlására!

Összefüggés figyelhető meg az alaptevékenységen kívüli tevékenység³ aránya és az egyes megyék iparosodottsági szintje között is. További fontos következtetésekre juthatunk akkor, ha az egyes megyékre jellemző átlagos földminőség és a kiegészítő tevékenység aránya, valamint a megyék iparosodottsága között keresünk összefüggést.

Az iparilag fejlett megyékben negatív korreláció mutatkozik a föld minősége és az alaptevékenységen kívüli tevékenység aránya között, ami arra utal, hogy e tevékenységek mérete a környezet iparosodottsági fokával szorosabb kapcsolatban van, mint a földminőséggel.

A régiók iparosodottsága és az ipari tevékenységnek a teljes tevékenységen belüli aránya között tehát sokkal erősebb az összefüggés, mint ez utóbbi és a földminőség kapcsolatánál azt láttuk. Egy-egy régió belül azonban már a föld minősége is befolyásolja az ipari tevékenységek nagyságát; általában ott jelentősebb, ahol kevesebb a föld kataszteri tiszta jövedelme. A kevésbé iparosodott megyékben azonban e kettős összefüggés megfordul: a jobb minőségű földekkel rendelkező szövetkezetekben általában az ipari tevékenység aránya is nagyobb. Az alaptevékenységen kívüli és az ipari tevékenység aránya, valamint a földminőség közötti feltételezett kapcsolat tehát csak az iparosodottsági szint közvetítésével érvényesül, és ez is csak az iparilag fejlett régiókban.

Igen nagy jelentősége van az ipari tevékenység rendelkezésére álló *munkaerőbázisnak*. E tekintetben régióként lényeges különbségek vannak. Az ipari munkaerő létszáma és kvalifikáltsága leginkább a régió iparosodottságától, ipari hagyományaitól és ipari kultúrájától függ. A kvalifikált munkaerő alkalmazásának lehetősége nagymértékben meghatározza, hogy egy adott régióban létrejöhet-e ipari üzem, s ha igen, az milyen jellegű, típusú lesz. Ebből a szempontból az adott régió iparszerkezete sem elhanyagolható tényező. Az iparilag egyoldalúan fejlett területek munkaerőbázisa (és termékstruktúrája) általában kevesebb lehetőséget kínál. (Például ez lehet az egyik oka annak, hogy éppen Borsod-Abaúj-Zemplén megyében viszonylag csekély a mezőgazdasági üzemek ipari tevékenysége.)

³ Az alaptevékenységen kívüli tevékenységben az ipari tevékenység legtöbbször alapvető fontosságú, ezért az előbbivel kapcsolatos következtetések még inkább érvényesek az ipari tevékenységre. Megfelelő mennyiségű információ azonban az ipari tevékenységekről nem áll rendelkezésünkre.

A munkaerő létszámához és szakmai összetételéhez hasonlóan fontos szerepe van a régió nagyságának, települési szerkezetének, a közlekedés színvonalának. Az infrastruktúra más elemei (például a megfelelő villany- és vízszolgáltatás) is fontos feltétele a működésnek.

A forgalmi helyzet, a városoktól való távolság már csak a szállítási költségek miatt sem elhanyagolható szempont. Ennél azonban sokkal fontosabb, hogy ipari centrumhoz közel lévő termelőszövetkezet ipari részlege könnyebben és gyorsabban tud a vevőkkel és a szállítókkal kapcsolatot teremteni, és sokkal könnyebben jut a számára nélkülözhetetlen információkhoz, mint az e centrumoktól távolabb települt részleg.

Az ipari tevékenység végzésének feltételei

Az ipari tevékenység mezőgazdaságban való folytatásának problémái legélesebben azon üzemek gazdálkodásában ütköznek ki, amelyek az alaptevékenységhez *nem kapcsolódó* tevékenységeket folytatnak. Ezek az üzemek nem illeszkednek szervezésbe a mezőgazdasági szervezetbe, bár — jövedelemszerző képességük révén — nélkülözhetetlen szerepet töltenek be a gazdaságokban. A szocialista ipar és iparpolitika szempontjából viszont éppen ezen üzemek tevékenysége figyelemreméltó. Nézzük meg röviden az említett kettősségből adódó fontosabb problémákat!

1. A mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenységének *eszközállománya* általában igen *alacsony műszaki színvonalú*. A termelés döntően elavult épületekben, csekély értékű, gyakran nullára leírt gépekkel, eszközökkel folyik. A túlzottan alacsony műszaki színvonal fékezi az élő munka megfelelő hasznosulását is.

2. Szakmai körökben sokan úgy vélik, hogy a mezőgazdaságban dinamikus fejlődő ipari részlegek — az ipar és a mezőgazdaság eltérő jövedelem- és bérszabályozása következtében — magasabb bérekkel elszívják a munkaerőt a kétségtelenül magasabb technikai színvonalon álló, a munkaerőt hatékonyabban kihasználó ipari vállalatoktól. Iparvállalati vélemények szerint az *elszívó hatás* kifejezetten a *hiányszakmákban és a jó szakmunkások körében* jelentkezett. Tény, hogy 1980-ban a mezőgazdaság munkaerő-létszáma csaknem 13 ezerrel nőtt, s ez leginkább az ipar és az építőipar létszámcsökkenéséből eredt. A mezőgazdasági vállalatok 1980-ban 25 ezerrel (36,3 százalékkal) több dolgozót foglalkoztattak az ipari tevékenységben, mint 1975-ben. E dolgozók száma így 1980-ban már megközelítette a 100 ezret. Az iparból átáramló munkaerő számára erős vonzóerőt jelentett a lakóhelyhez való közelség, az iparhoz hasonló munkaidő-beosztás és kereseti lehetőség.

A probléma elsősorban Budapesten és agglomerációs övezetében éleződött ki, ahol a termelőszövetkezetek új telephelyeket hoztak létre. Egyes Budapest környéki termelőszövetkezetek ma már nem tekinthetők mezőgazdasági nagyüzemeknek, sokkal inkább olyan konglomerátumoknak, amelyekben a különböző, egymáshoz a termelési folyamatban nem kapcsolódó gazdasági tevékenységeket csupán a jogi forma, az azonos vállalathoz való tartozás köt össze.

3. A mezőgazdasági nagyüzemek gazdálkodásának egyik sajátossága és ellentmondásos jelensége, hogy az *ipari tevékenység jövedelmezősége jóval nagyobb, mint a fejlettnak minősíthető technológiával, magas munkatermelékenységgel végzett mezőgazdasági tevékenysége*. Az egyes gazdaságok eredménye és az ipari tevékenység között szoros kapcsolat van. Az ipari tevékenység valamennyi általunk vizsgált termelőszövetkezetben egységnyi árbevételre a legmagasabb eredményt tudta felmutatni. Számítások szerint az árbevétel-arányos nyereség a mezőgazdaság ipari üzemeiben kétszerese a szövetkezeti ipar, és mintegy háromszorosa az állami ipar hasonló mutatójának. Az eszköz plusz bérarányos nyereség esetében csaknem ha-

sonlók az arányok.⁴ *A mezőgazdasági termelészövetkezetek ipari tevékenységének a szocialista iparénál magasabb jövedelmezősége* kismértékben árrendszerbeli sajátosságokra és a jövedelemelvonás különbségeire, nagyobb mértékben pedig az *eltérő költségalakulásra* (a rezsiköltségek alacsonyabb színvonalára) *vezethető vissza*. Figyelembe kell azt is venni, hogy az ipari melléktevékenység termékstruktúrájában a termékek nagy hányada a szabad árformába tartozik.

4. A termelészövetkezetek ipari részlegeiben kifizetett munkabérekre, illetve ezek szóródására nem állnak rendelkezésre adatok, ezért a személyi jövedelmek tényleges és pontos nagyságát igen nehéz megállapítani. Az általunk vizsgált üzemek adatai cáfolják az irreálisan magas keresetekről szóló véleményeket, bár tapasztalataink szerint *a személyi jövedelmek* sokkal nagyobb mértékben szóródnak a mezőgazdasági, mint az állami iparban. A szövetkezetek ipari részlegeiben dolgozók jövedelmi forrásai összetettek, a jövedelem a vezetők esetében az eredmény függvényében ingadozik. A nem vezető beosztású legkiválóbb szakemberek keresete függ a profiltól, a szakemberkinálat nagyságától, a földrajzi helyzettől stb. A szakmai kereseti arányok nem egyeznek meg az állami iparban tapasztalhatóval, ami a kereslet eltérő szakmasztruktúrájával magyarázható. A kereseti arányokra hatással van az is, hogy a végzett munka mellett van-e idő és lehetőség bekapcsolódni a második gazdaságba. A jövedelmek megítélésakor azt is figyelembe kell venni, hogy a szövetkezeti tagokat különböző béren kívüli juttatások is megilletik. Emellett az alapjövedelmeket jelentősen növeli a közös tulajdonú állatok háztáji felnevelésének jövedelme, kiegészítve a kedvezményes terményvásárlási lehetőséggel és kedvezményes árú szolgáltatásokkal.

A mezőgazdaság ipari üzemeinek piaci kapcsolatai

A mezőgazdaságban működő ipari kisüzemek a piaci és a termelési rugalmasság szempontjából is erősen különböznek egymástól. A közvetlenül és tartósan piacra dolgozó ipari üzemek száma csekély. Ezek az erősen piacorientált, rugalmas kisüzemek főként élelmiszeripari, fafeldolgozó ipari, továbbá néhány speciális gépipari és könnyűipari tevékenységet folytatnak.

A mezőgazdaságban működő legtöbb ipari üzem — szorosan vagy lazábban — egy vagy több iparvállalathoz kötődik. E csoportra leginkább az jellemző, hogy kapacitásuk nagy részét az iparvállalatok egy-két évre előre lekötik. A fennmaradó kapacitást pedig a kisüzemek eseti szerződésekkal töltik ki, vagy közvetlenül a piacon jelennek meg (többnyire valamilyen fogyasztási cikkel). Az élelmiszeripari, faipari, bányászati és építőanyag-ipari üzemekre jellemző az egyetlen iparvállalathoz vagy felvásárló szervezethez való kötődés, míg a gépipari, vegyipari, könnyűipari üzemek, illetve a fafeldolgozó üzemek egy része általában 2—3, esetenként ennél is több iparvállalatnak szállít.

Vizsgálataink alapján az ipari üzemek piachoz kapcsolódása szempontjából a termelészövetkezetek ipari tevékenysége két alapvető típusba sorolható. Eszerint egyrészt iparvállalatoktól függő, másrészt vállalkozás jellegű ipari üzemeket különböztethetünk meg.

⁴ Az ipar és a mezőgazdaság ipari tevékenységének nyereségviszonyait részletesen elemzi Bonifert Donát „A mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenysége és az iparvállalatok szabályozási rendszerének összehasonlítása” című munkájában. (Kézirat Ipargazdasági Intézet, 1982.)

a) Iparvállalatoktól függő ipari üzemek

A mezőgazdaság ipari termelésének nagy hányada iparvállalatokkal való együttműködés keretében folyik. A termelőszövetkezetek ipari üzemeinek nagy része ebbe a típusba tartozik. Létrejöttük külső hatásnak, többnyire iparvállalatok kooperációs programjainak köszönhető.

Az ipari kapcsolatok kialakulásának legfőbb mozgatórugója e termelőszövetkezetek részéről a jövedelemszerzésben való érdekelttség és a munkaerő megtartása. Az iparvállalatok részéről a kapcsolatteremtés oka többnyire a munkaerőhiányból fakadó profilkihelyezés. Ilyenkor általában az iparvállalatok biztosítják a szükséges — többnyire régi, elavult — gépeket és berendezéseket. A termelőszövetkezetek adják a legtöbbször használaton kívüli, eredetileg mezőgazdasági rendeltetésű épületeket és a munkaerőt.

Az ipari termelésben tapasztalatlan termelőszövetkezetek eleinte sok nehézségbe ütköztek. Nem ismerték a piaci viszonyokat, gondot okozott az anyagbeszerzés és az értékesítés. Ebben a helyzetben, a „tanulás” időszakában kedvező megoldásnak látszott az iparvállalatoknak végzett bér munka.

A termelőszövetkezetek és az iparvállalatok közötti együttműködésnek ez a formája gyakran csak alkalmi jellegű, amelyben eseti megrendelésekről van szó: az iparvállalat adja a tervdokumentációt és az anyagot, sőt olykor még bizonyos célgépeket is kölcsönöz. Az iparvállalatok tartós bér munkát többnyire kapacitásaik kiegészítésére, termelésük extenzív növelésére végeztenek. Ennek a formának számukra az a legnagyobb előnye, hogy a hiányzó kapacitást előre biztosítani tudják, és éves terveikbe beépíthetik.

Az iparvállalatok szakemberei általában részt vesznek az adott részlegek megszervezésében, a dolgozók betanításában. Az üzemek működésének minden fontosabb mozzanatára rányomja bélyegét az iparvállalatok érdeke, szinte azok üzemegeinek tekinthetők. A mezőgazdasági ipar üzemvezetőinek a piaci kapcsolatok alakításában kicsi a szerepük, legtöbbször az anyagbeszerzésre korlátozódik. A bérezési rendszer is az iparvállalati normákra alapozódik, holott azokat eredetileg jobb gépekre és kvalifikáltabb, gyakorlott munkaerőre állapították meg. A termelőszövetkezetek az iparvállalatoknál kialakult, kalkulált bért és nyereséget tartalmazó összeget kapnak, és többnyire teljesítménybért alkalmaznak.

Az ipari üzemeknek ez a típusa több szempontból sikeres lehet. Az iparvállalatok számára megfelelő minőségű és főként kifizetődő munkákat végeznek, mégpedig éppen azokat a munkafázisokat végzik el, melyekre az iparvállalatok munkaerőhiány miatt képtelenek lennének. A termelőszövetkezetek számára az a legfontosabb, hogy az ipari üzemek munkaalkalmat teremtenek, és bár nem kiugró, de biztos jövedelmet hoznak. Ezen túl az ipari munkakultúra meghonosodását is segítik.

b) Vállalkozás jellegű ipari üzemek

Ezek az üzemek aktív szerepet játszanak a piacon, és nagy önállóságot érnek el nemcsak a velük adásvételi vagy kooperációs kapcsolatban lévő iparvállalatokkal, hanem a termelőszövetkezeti központtal szemben is. Eme ipari üzemek általában egy adott területen jelentős szakmai múlttal, műszaki vagy piacismerettel rendelkező szakember kezdeményezésére és irányításával jönnek létre. Többnyire konjunktúrális termékeket, hiánycikkeket állítanak elő. Általában sok vevővel állnak szemben, különleges igényeket is rugalmasan elégítenek ki, egyedi megrendeléseket is elvállalnak.

Az e kisüzemek és az iparvállalatok közötti kooperáció létesítésének oka — iparvállalati szemszögből nézve — leginkább az egyes szakmákban gyakran előforduló mennyiségi munkaerőhiány, a fő profiltól idegen termékek gyártása és az adott profilban hiányzó vagy szűk gépi kapacitás. Az iparvállalatok legtöbbször azokat a technológiai műveleteket, részmegmunkálásokat stb. adják ki kooperációba, amelyek nem igényelnek különösebb szakértelmet, egyszerűek és nem támasztanak magas minőségi követelményeket. Tapasztalataink szerint a kooperáció létesítésének okai között az önköltségsökkentés csak másodlagos szerepet játszik.

Összehasonlítást végeztünk annak megállapítására, hogy — iparvállalati vélemények szerint — a kooperáció tartalmi jegyeit tekintve milyen különbségek vannak az állami vállalatok, az ipari szövetkezetek és a mezőgazdasági szövetkezetek ipari üzemágai között. Az egyes szervezeteket a megkérdezett szakemberek az árak, a minőség, a határidő és a rugalmasság szempontjából rangsorolták.

A megközelítően azonos rangsorból általános tendencia rajzolódik ki. Különösen az árak és a minőség tekintetében egyeznek meg a nézetek. Egyértelműen megállapítható, hogy a termelőszövetkezetek ipari üzeimei *általában olcsóbban dolgoznak*, ami nem jelenti azt, hogy esetenként (különösen akkor, ha hiánycikkről, monopoltermékről vagy nagyon sürgős munkáról van szó) nem kérnek magas árakat. Az általában nyomott termelőszövetkezeti árak még mindig jelentős nyereséget tartalmaznak, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy az iparvállalatok áraiban számos olyan költségelem is megjelenik, ami a nyereséget erősen mérsékli, de nem mindig járul hozzá az áru nagyobb használati értékéhez, jobb minőségéhez.

A minőséget tekintve az állami iparvállalatok általában *magasabb színvonalon állnak*. Ez nem meglepő, hiszen korszerűbb technológiával, magasabb műszaki kultúrával, nagyobb szakértelemmel, általában jobb munkakörülmények között dolgoznak. A minőségi színvonalkülönbség értékelésekor azt is figyelembe kell venni, hogy a mezőgazdaság ipari üzeleinek termékstruktúrájában éppen azok a termékek az uralkodók, amelyek gyártásáról az állami iparvállalatok tudatosan lemondtak, mivel nehezen gépesíthető, nagy élőmunka-igényű, gazdaságtalan termékeknek minősülnek. Ezek a tényezők a minőségen túl a hatékonyságbeli eltérésekre is némi magyarázatot adnak. A határidő és az ezzel szorosan összefüggő rugalmasság tekintetében sokkal nehezebb, olykor lehetetlen az összehasonlítás. Gondoljunk csak arra, hogy az iparvállalatokban általában mennyivel bonyolultabb, komplexebb gyártási folyamat eredménye a végtermék, amely maga is rendszerint jóval összetettebb, mint a kis ipari üzemek által gyártott egyszerű alkatrész, részegység vagy akár végtermék.

Emellett az iparvállalatok számos tervezési, szervezési, gyártás-előkészítési, anyagbeszerzési, szállítási, kalkulációs stb. feladatot is magukra vállalnak, melyek elvégzésével a kis ipari üzemeknek nem kell törődniük. Az iparvállalatok által gyártott bonyolult termékek rendszerint többféle importált anyagot vagy alkatrészt is tartalmaznak, számos alkatrész, részegység pedig kooperációs partnereiktől származik. Ezek a tényezők törvényszerűen nehezebbé, lassúbbá és kockázatosabbá teszik a termelést, és nagyobb rugalmatlansággal, hosszabb átfutási idővel járnak. A felsorolt szempontok együttes mérlegelésével árnyaltabban hasonlíthatók össze a különböző típusú szervezetek.

A vállalkozás jellegű ipari üzemek közé az összes ipari kisüzem 2—3 százaléka, mindössze 100—150 ipari üzem tartozik. Munkaerő-struktúrájukra jellemző, hogy rendszerint egy-egy magas képzettségű szakember köré csoportosulnak az átlagos képességű szak- és betanított munkások. Az üzemek vezetőinek feladata a piac megszerzése, a technológiai és munkaszervezeti rendszer kialakítása. A szakképzetlen munkások szerepe végrehajtó jellegű. A belső jövedelemelosztás rendszerében jól tükröződik a termelés hierarchizálódása. Az üzemvezetők és a szakembergárda jövedelme jelentősen függ a jövedelmezőségtől.

Az e típusba tartozó ipari üzemek piaci helyzete kedvező. Az egyes termékfajták kiugró jövedelmezősége elsősorban a hiányhelyzet következménye. Később ez a típus visszaszorult, illetve kevésbé tudott elterjedni, mivel a megtermelt jövedelmek túlnyomó része nem az adott ipari üzemeknél csapódott le. A többletjövedelem jelentős részét a termelőszövetkezeti központok átcsoportosították más, kevésbé jövedelmező területekre, s általában az alaptevékenység fejlesztésére és támogatására fektették be. A fentiek miatt a vállalkozás jellegű ipari üzem típus nem „tisztá” piaci körülmények között gazdálkodó, független és önálló kisvállalkozás.

Cikkemben azokra az összefüggésekre igyekeztem rámutatni, amelyek a mezőgazdaságban folyó ipari termelés mai feltételeivel és problémáival kapcsolatosak. Ezek közül legfontosabbnak az ipari üzemek növekedési lehetőségének megoldatlansága látszik. A fejlesztési eszközök elvonása csökkenti a termelőegységek rugalmasságát, fékezi a kezdeményező- és vállalkozókészség kibontakozását. Ez a tendencia kedvezőtlenül befolyásolja a magyar iparban fontos szerepet betöltő mezőgazdasági ipar jövőbeli szerepét, egyszersmind az egész ipar teljesítményét.

A mezőgazdaság ipari üzemeinek fejlődésében további komoly fékezőerőt jelent az eszközök alacsony műszaki színvonalából eredő korlát, ami akadályozza a szervezettebb, fejlettebb technológiájú gyártás megvalósítását. Ennek megfelelően a mezőgazdaság ipari termelése döntően az állami ipar termelési szerkezetéből hiányzó tevékenységek pótlására, kiegészítésére irányul, ezért kevés területen képes versenytársa lenni az állami iparnak.

Irodalomjegyzék

Barta Györgyi—Enyedi György: Iparosodás és a falu átalakulása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.

Frey Mária: A mezőgazdasági üzemek kiegészítő tevékenységének foglalkoztatáspolitikai értékelése. Munkaügyi Szemle, 1980. 11. sz.

Gábor R. István—Galasi Péter: A „második” gazdaság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.

Huszár Józsefné: Termelőszövetkezetek gazdálkodása. Figyelő, 1981. 20. sz.

Rupp Kálmán: Egy termelőszövetkezet melléküzemeinek gazdálkodása. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1973.

Vidmann Mihály: Gondolatok a termelőszövetkezetek vállalati érdekelttségéről. Közgazdasági Szemle, 1980. 2. sz.

Magyar Közlöny 1970. 102. sz.; 1971. 101. sz.; 1975. 83. sz.; 1977. 51. sz.; 1979. 77. sz.

A mezőgazdasági vállalatok pénzügyi eredményei. KSH, 1981.

Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége 1975—1980. KSH, 1982.

A népgazdaság munkaerőmérlege 1981. KSH, 1982.

Gazdasági kibontakozási lehetőségeink

Kerékgyártó György

Ma már közhelyszerű megállapításnak számít, hogy a külső és a belső feltételek együttes hatására az 1970-es években megbomlott a magyar népgazdaság egyensúlya.

Ami a külső tényezőket illeti, itt leggyakrabban a világpiacon árobbanásokra szoktak hivatkozni, bár ezek csak szimptomái egy hosszan tartó és mélyebb folyamatnak. Mindenesetre a tőkés világgazdaság még az 1980-as évtized elejére sem tudott kilábalni abból a válságból, amelynek jellemző vonása a tartós és egyidejű nagyarányú munkanélküliség és infláció.

A tőkés világgazdaságban kibontakozó hosszan tartó válsaggal sajnálatos módon egybeesett a KGST gazdasági növekedést dinamizáló szerepének megszűnése. A KGST stabilizáló szerepe azonban megmaradt, és ez további gazdasági fejlődésünk szempontjából is meghatározó jelentőségű.

A fejlődő világban végbement polarizálódás szintén érintette a magyar népgazdaság külgazdasági feltételeit, egyrészt azért, hogy számos fejlődő ország azonos vagy fejlettebb struktúrában szállít ipari exporttermékeket a világpiacon, jelentős versenyt támasztva ezáltal a magyar termékeknek, másrészt azért, hogy az EK részéről ezen országoknak nyújtott preferenciák komoly versenyhátrányt okoznak számunkra.

A belső tényezőket röviden a következőkben lehet összefoglalni:

- elavult gazdasági struktúra;
- korszerűtlen vállalati termékszerkezet;
- gyenge munkatermelékenység és munkaintenzitás;
- laza munkafegyelem;
- alacsony szervezetségi színvonal;
- gyenge minőség stb.

E külső és belső tényezők együttes hatására a magyar külkereskedelem cserearányai jelentősen romlottak. Ezt szemléltetik a túloldali táblázat adatai.

Cserearányaink 1980 óta is romlottak, ha nem is olyan ütemben, mint 1972 és 1980 között. Ez a cserearányromlás rettenetesen keserves dolog a magyar népgazdaság számára. Manapság divatos azt a hasonlatot emlegetni, hogy a cserearányromlás előidézte veszteség meghaladja Magyarországnak a második világháború idején elszenvedett összes anyagi veszteségét. Tehát békés körülmények között átélünk egy újabb, ezúttal gazdasági háborút.

Hogyan reagált a magyar gazdaságpolitika ezekre a folyamatokra? Sajnos jelentős késéssel! Csak 1978 végén született meg az a döntés (az MSZMP KB decemberi határozata), hogy új növekedési pályára kell állítani a magyar népgazdaságot, le kell fékezni a gazdasági növekedés ütemét, és mindent a megbomlott egyensúly helyreállításának szolgálatába kell állítani, az életszínvonal vonatkozásában pedig meg kell védeni a kialakult életszínvonalat.

A magyar külkereskedelmi forgalom cserearány-mutatói^a

(1972: 100)

Év	Nem rubel elszámolású forgalom	Rubel elszámolású forgalom
1973	97,5	100,3
1974	83,1	100,7
1975	77,4	99,1
1976	82,5	89,9
1977	79,4	87,2
1978	80,0	85,2
1979	79,1	83,7
1980	80,3	82,8

^a Cserearány-mutató = $\frac{\text{exportárindex}}{\text{importárindex}}$.

Forrás: Külkereskedelmi statisztikai adatok, 1980. KSH, 286. l.

Az MSZMP KB 1978. decemberi határozata óta eltelt hat év. Hogyan értékelhetjük az eltelt hat év gazdaságpolitikáját?

1. Vitathatatlan érdeme ennek a gazdaságpolitikának, hogy sikerült megállítani az ország eladósodását, sőt bizonyos mértékben csökkenteni is a nettó adósságállományt.

2. Sikerült megakadályozni a lakosság életszínvonalának katasztrofális romlását.

3. Igaz, hogy esetenként borotvaélen táncolva, de sikerült megőrizni az ország fizetőképességét.

4. Sikerült jelentősen csökkenteni a népgazdaság import- és energiaigényességét.

Ezek kétségtelenül jelentős eredmények. Az alapvető kérdésekben, a megváltozott világgazdasági környezethez való alkalmazkodás belső feltételeinek megteremtésében azonban nem sikerült átütő eredményeket elérni. Az elért eredmények egy *restriktív gazdaságpolitika* eredményei, amely — miután a termelés szférájában nem tudott jelentős eredményeket elérni, azaz nem tudta számottevően emelni a termelékenységét, a hatékonyságot, az exportált termékek minőségét, korszerűségét — az elosztás szférájában keresett megoldásokat, hol a felhalmozási alap, hol a fogyasztási alap, hol mindkettő rovására. Ennek a gazdaságpolitikának a tartalékai azonban napjainkra jórészt kimerültek. A felhalmozási alap a nemzeti jövedelem 11—12 százalékára esett vissza, ami lassan már az egyszerű újratermelés feltételeit is veszélyezteti. Hosszabb távon mindenképpen komoly feszültségeket idézhet elő a termelő állóalapot pótlásánál, ha nem tudjuk ezt az arányt legalább 14—16 százalékra feltornászni.

A lakosság fogyasztásának rovására sincs már további jelentősebb mozgástér anélkül, hogy ez ne idézne elő jelentős társadalmi feszültségeket és konfliktusokat.

Ezzel együtt úgy vélem, hogy az elkövetkező két-három évben a kialakult irányzaton nemigen tudunk a lényegét érintően változtatni. Ahhoz ugyanis, hogy az adósságszolgálati terheket úgy tudjuk fizetni, hogy ne kelljen hozzányúlni sem a felhalmozáshoz, sem az életszínvonalhoz, legalább a nemzeti jövedelem 3—4 százalékos növekedésére lenne szükség. A következő 2—3 évben azonban nem lenne reális évi 1—2 százaléknál nagyobb növekedéssel számolni. Fizetőképességünk megőrzése viszont létkérdés, ugyanis ellenkező esetben a gazdaságpolitika mozgásteret erőteljesen beszűkülne.

Az ország gazdasági helyzete 1983-ban 1982-höz képest bizonyos mértékig konszolidálódott. Megszűntek a napi fizetési gondjaink, a nemzetközi pénzpiac

bizalma irántunk visszatért és megszilárdult. Ezzel együtt kemény valóság számunkra, hogy adósságszolgálati terheink az 1980-as évtized hátralevő részében 6—7 milliárd \$-ra rúgnak, és így is csak minimális mértékben tudjuk mérsékelni nettó adósságállományunkat. Új források után kell tehát néznie a magyar népgazdaságnak. Ez az új forrás csak egy gyors, de erősen szelektív, exportorientált feldolgozóipari fejlesztés lehet. Ehhez a magyar népgazdaság nem vehet igénybe más erőforrást, mint azt, hogy a nem hatékony területekről kivonja az eszközöket és a munkaerőt, és átcsoportosítja őket a gyorsan fejlesztendő területekre. Ez óhatatlanul társadalmi feszültségekkel és konfliktusokkal jár együtt, amit a politika mind ez ideig nem vállalt. Ennek következtében újabb értékes éveket vesztesztünk, és ma lényegesen beszűkültebb mozgástérben kell ezeket a feladatokat végrehajtani.

A gazdaságpolitikának ma már mindenképpen választani kell két „rossz” között. A kisebbik rossz az, ha vállaljuk az eszközök és a munkaerő nagyfokú mobilitását feltételező szelektív fejlesztéssel és visszafejlesztéssel óhatatlanul együtt járó társadalmi feszültségeket és konfliktusokat (amelyeket megfelelő színvonalú politikai agitációs és propagandamunkával és az intézményrendszer politikai konfliktustűrő képességének fokozásával tompítani lehet). A nagyobbik rossz az, ha továbbra is halogatjuk az elengedhetetlenül szükséges lépések megtételét, és ebben az esetben népgazdaságunk olyan helyzetbe kerülhet, amelyben már nem tudjuk megakadályozni a lakosság életszínvonalának katasztrofális visszaesését, és akkor az ebből adódó — esetleg robbanásszerű — társadalmi feszültségekkel és konfliktusokkal kell szembenéznünk.

Milyen külső feltételekre számíthatunk az évtized hátralevő részében e feladatok megoldásához? E tekintetben különböző jóslatok vannak. Mindenesetre jó, ha a gazdaságpolitika több alternatívában gondolkodik, és ezek között szerepel a legpesszimistább alternatíva is, nevezetesen az, hogy az évtized hátralevő részében nem javulnak a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok, és nem sikerül jelentősen élnékíteni a KGST keretében megvalósuló együttműködést sem. Ugyanis az elmúlt évek tapasztalatai azt mutatják, hogy a világgazdasági körülmények számunkra általában kedvezőtlenebbül alakultak, mint amivel számoltunk. Mindenesetre egy dolgot világosan kell látni: a magyar népgazdaságnak egy jó konjunktúrájú világgazdasági környezetben is csak akkor van esélye a talpon maradásra, ha a feldolgozó ipar szelektív, exportorientált fejlesztését belátható időn belül meg tudjuk valósítani.

A külpiacok közül továbbra is meghatározó jelentősége lesz számunkra a szovjet piacnak. Bár külgazdasági kapcsolataink viszonylati arányaiban az elmúlt évtizedben volt némi átrendeződés, a Szovjetunió részaránya exportunkban jelentősen nőtt: 1958-ban még 18, 1982-ben már 32 százalék volt, 1985-ben várhatóan 38 százalék lesz, 1990-ben pedig az előrejelzések szerint elérheti a 40—42 százalékot, amiben persze rubel viszonylatú külkereskedelmi forgalmunk cserearány-mutatójának romlása is szerepet játszik. Ezekből az adatokból nyilvánvaló, hogy a Szovjetunió gazdasági életének fokozott figyelemmel kísérése, a szovjet piac szükségleteihez, annak változásaihoz való rugalmas alkalmazkodás számunkra létkérdés, mert enélkül a magyar—szovjet gazdasági együttműködés potenciális előnyei egyre kevésbé lesznek kihasználhatók. Teljesen egyértelművé vált (és ezt a KGST legutóbbi berlini ülészakán Nyikolaj Tyihonov, a Szovjetunió miniszterelnöke határozottan meg is fogalmazta), hogy a Szovjetunió korlátozni kívánja a vele szembeni eladósodást. A külkereskedelmi forgalomban keletkező árnyeregség minél nagyobb részét többletimport formájában saját népgazdasága számára kívánja hasznosítani.

A magyar—szovjet gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés fejlesztéséhez kedvező feltételeket teremt az 1980 márciusában aláírt „Egyezmény Magyarország és a Szovjetunió közötti gyártásszakosítás és kooperáció fejlesztésének 1990-ig szóló hosszú távú programjáról”. Az említett egyezmény alapján már eddig is számos ágazati és alágazati együttműködési megállapodás született, és további együttműködési programok kialakítása van folyamatban. Ezen együttműködési programok megkötésénél két alapvető cél vezérel bennünket: egyrészt, hogy hosszú távra biztosítsuk népgazdaságunk energiafordozókban, nyers- és alapanyagokban várható szükségleteinek kielégítését, másrészt, hogy a szovjet piacra irányuló feldolgozóipari exportunk segítse elő azt a struktúraváltást, ami a megváltozott kül-gazdasági környezethez való alkalmazkodás szempontjából elengedhetetlenül szükséges. Ez utóbbi cél elérésében kiemelkedő szerepe lesz gépipari exportunknak. A közvéleményben a szovjet piac még mindig úgy él, mint olyan piac, amelyen mindig mindent el lehet adni. Tudomásul kell venni, hogy ez már a múlté, hogy számunkra a szovjet piac is versenypiacá vált, ahol nemcsak a szocialista partnerek, hanem a fejlett tőkés cégek versenyével is szembetaláljuk magunkat. Ebben a versenyben csak akkor tudunk helytállni, gépipari termékeink exportárainak jelentős javulását elérni, ha termékeink minőségét, korszerűségét folyamatosan növeljük.

Vegyiparunk fejlesztéséhez szintén szilárd alapokat nyújtanak a Szovjetunióval megkötött petrokémiai, olefinkémiai, agrokémiai és gyógyszeripari egyezmények, amelyeknek az évtized végéig történő meghosszabbítását tervezzük.

Könnnyűiparunk alapanyagokkal való ellátásában is meghatározó szerepe van a Szovjetunióknak. Ez indokolja hosszabb távon is a Szovjetunióba irányuló könnyűipari késztermélexportunk fenntartását, esetleg bizonyos mértékű bővítését.

Ami a Szovjetunióba irányuló mezőgazdasági és élelmiszeripari exportunkat illeti, ez már bonyolultabb és összetettebb kérdés. Amint azt Lázár György miniszterelnök a KGST legutóbbi berlini tanácskozásán kifejtette, a kialakult világgazdasági helyzetben a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek is stratégiai jelentőségű cikkeké váltak, és még inkább azzá válnak a jövőben. Ezt a KGST-nek is tudomásul kellene vennie az árfeltételek alakításakor. Másrészt az is joggal felvethető, hogy mivel a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek legalább annyira eszközgényesek, mint a feldolgozóipariak, a KGST-nek a kedvező mezőgazdasági feltételekkel rendelkező országok számára beruházási hozzájárulást kellene nyújtania. Ez hozzájárulhatna egyes fontos mezőgazdasági és élelmiszeripari termékekből a KGST-régióon belül meglévő hiány felszámolásához.

A Szovjetunió érdekelte a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeknek az eddigiéknél nagyobb arányban történő vásárlásában.

Ismeretes, hogy 1976-ban a két ország között létrejött egy dollár elszámolású „gabona—hús—olaj” konstrukció, amely független a KGST ár- és elszámolási rendszerétől. Ebben a konstrukcióban a partnerek levásárolható árumennyiségeket jelölnek meg egymás számára, ami azonban nem jelent egyúttal vételi kötelezettséget is. Ennek a konstrukciónak az elmúlt években a magyar népgazdaság számára igen nagy jelentősége volt, mivel a nem rubel elszámolású külkereskedelmi mérlegünk aktívuma lényegében ebből a konstrukcióból származott, míg a fejlett tőkés-országokkal lebonyolított külkereskedelmünk egyenlege továbbra is passzív volt. Így volt ez 1983-ban is. Az előrejelzések szerint 1985 után a Szovjetunió ezt a megállapodást nem kívánja megújítani. Ez elég komoly gondokat okoz számunkra. Az itt felmerülő alternatívák a következők:

a) nem konstrukcióban, de *ad hoc* szocialista szabaddevizás ügyletekben továbbra is értékesíteni tudjuk ezt a mennyiséget;

b) nem dollár, hanem rubel konstrukcióban olyan termékeket sikerül érte vásárolni, amelyeket egyébként tőkés importból kellene beszerezni;

c) ha az első két alternatíva nem valósítható meg, meg kell próbálni az adott árutömeget átterelni más konvertibilis viszonylatokba.

A gondok és problémák ellenére megállapíthatjuk, hogy a magyar—szovjet gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés olyan előnyöket hozott és hoz számunkra hosszabb távon is, amelyek más viszonylatokban nehezen pótolhatók.

A többi KGST-tagországgal fenntartott és fejlesztendő gazdasági kapcsolatainkat is struktúraátalakítási törekvéseink szolgálatába kell állítani.

Ami a fejlett tőkésországokkal folytatott gazdasági és tudományos-műszaki együttműködésünket illeti, 1960 és 1980 között hazánk e viszonylatú exportja 8,5-szeresére, importja 8-szorosára emelkedett. E viszonylatú exportunk 68—70 százaléka és importunknak is csaknem 60 százaléka régóta négy országra jut. Ezek az NSZK, Olaszország, Ausztria és Svájc. Az érdekesség kedvéért érdemes megjegyezni, hogy hazánk részesevé a felsorolt országok importjában az elmúlt években egyszer sem érte el a 2 százalékot. Exportunk struktúrája ebben a viszonylatban eléggé kedvezőtlen: 25—30 százaléka mezőgazdasági és élelmiszeripari termék, 40 százaléka anyag, félkész termék és alkatrész, egyötöde könnyűipari termék és más ipari fogyasztási cikk, és mindössze 5—6 százaléka gép és gépi berendezés.

A fejlett tőkésországokból származó importunkban a gépek és gépi berendezések részaránya az utóbbi években egyötödöt tett ki. Ennél jóval magasabb, kétharmados az anyagok, aktív alkatrészek és félkész termékek részaránya. Ez bizonyos veszélyeket is jelent a magyar népgazdaság számára. Ennek a 66—67 százaléknak jelentős része olyan anyag és alkatrész ugyanis, amelyet adott esetben sem hazai termeléssel, sem KGST-importtal nem tudnánk pótolni. Ezek hiánya egy kiélezett világpolitikai helyzetben „leültethetné” iparunk jelentős részét. Bízunk benne, hogy ilyen helyzet nem következik be, hiszen ez sem gazdaságilag, sem politikailag nem érdeke fejlett tőkés partnereinknek sem.

Mindenesetre a feldolgozó ipar szelektív, gyors ütemű, exportorientált fejlesztése lehetővé tenné, hogy fejlett tőkés exportunknak ezen a jelenleg nagyon kedvezőtlen struktúráján javítsunk, és egy számunkra előnyösebb áruszerkezet mellett, dinamikusabban tudjuk növelni forgalmunkat.

Ipari kooperációs kapcsolatainkat jobban a technikai fejlődésünk meggyorsításának szolgálatába kell állítani, változtatva a jelenlegi helyzeten, amikor a piac-és devizaszerzési szempontok dominálnak.

Ebben a viszonylatban a súlypont számunkra az évtized hátralevő részében is az Európai Közösség és annak tagországai. Úgyes gazdasági és politikai diplomáciával el kell érniünk, hogy az EK részéről a velünk szemben alkalmazott diszkriminációk csökkenjenek, illetve megszűnjenek.

Emellett érdekeltek vagyunk a gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés fejlesztésében más fejlett tőkésországokkal, így az Egyesült Államokkal és Japánnal is.

Ami a fejlődő országokat illeti, részarányuk külkereskedelmi forgalmunkban növekvő irányzatú, de még mindig szerény. Ebben a viszonylatban a fizetőképes fejlődő országokkal kívánjuk együttműködési kapcsolatainkat erősíteni.

A szocialista országok közül az évtized hátralevő részében jelentős szerepet játszhat még számunkra a Kínai Népköztársaság. Az előjelek szerint mindkét ország törekszik a gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés fejlesztésére. A kínai piacra való nagyobb arányú bejutás szintén növelheti a magyar népgazdaság mozgásterét és manőverező képességét.

Az említett feladatok megoldása természetesen nem nélkülözheti gazdaságirányítási rendszerünk jelentős és sokoldalú továbbfejlesztését.

A magyar mezőgazdaság versenyképessége

(Hozzászólás Mentényi Miklós cikkéhez)¹

Lázár Erzsébet

A szerző izgalmas, nagy érdeklődésre számot tartó kérdésre ígér választ cikkében. Népgazdaságunk fejlődésének irányát és mértékét valóban az határozza meg, mennyire vagyunk s leszünk képesek a termékek belső, de még inkább külső piacán olyan árukat kínálni, amelyek úgy adhatók el, hogy árukban megtérüljenek, „tisztessé” hasznot hozzanak ráfordításaink.

De vajon megítélhető-e piaci kilátásaink, felmérhető-e gazdasági versenyképességünk a cikkben alkalmazott módon? Megfelelő-e arra a nemzeti termelői ár-szinteket, önköltségeket összehasonlító módszer, melyben a fejlett tőkésországok (Nyugat-Európa és az Egyesült Államok) nemzeti termelői árait vetjük össze a miénkkel oly módon, hogy az árszintek viszonyítását a valuták közös nevezőre hozásával, az átszámítást pedig a tárgyévi forint/dollár árfolyam segítségével végezzük?

A következőkben e kérdéskörhöz; az összehasonlítás alkalmazott módszeréhez és az abból levont következtetésekhez kívánok szólni, egyúttal — a versenyképesség kérdésében gyökeresen más felfogásomból eredően — a mezőgazdasági ár-és támogatási rendszer problémáinak bennem kialakult képét igyekszem a szélesebb szakmai közvélemény elé tárni.

Az összehasonlítás alkalmazott módszeréhez

Az ár és az önköltség kategóriájának nemzeti sajátosságaitól elvonatkoztatni, egyedül a nemzeti árszintek magasabb, illetve alacsonyabb voltából a termékek — sőt az ágazatok — nemzetközi versenyképességére következtetéseket levonni merész vállalkozás.

Az ár (önköltség) nemzeti sajátosságai a munka termelékenységevel, az élet-színvonallal, valamint az önköltségnek az elszámolási viszonyokból eredő tartalmi eltéréseivel — az ún. árszerkezeti eltérésekkel — függnek össze.

Két országban a munka termelékenységének azonos szintjén is lehet a termékek önköltsége különböző, és fordítva: a munka különböző hatásfoka ellenére lehet az ár azonos, ami az ár (önköltség) pénzráfordítás jellegéből, vagyis abból adódik, hogy benne az új érték termelésének, elosztásának és újraelosztásának folyamatai,² illetve azok a sajátosságok (eltérések) tükröződnek, amelyek a nemzeti pénzviszonyokban rejlenek.

¹ Versenyképes-e vagy túl drágán termel a magyar mezőgazdaság? Közgazdasági Szemle, 1984. 2. sz.

² Ezeket a folyamatokat az „értékalkotó munka” polgári és marxista felfogása különbözőképpen határozza meg.

Ami az ár (önköltség) nemzeti sajátosságaival összefüggő másik körülményt, az *életszínvonalat* illeti, annak tényezői munkajövedelmekből és társadalmi juttatásokból állnak. Ebből következően az ár- (önköltségi) viszonyok nem általában az életszínvonalal, hanem a fogyasztás meghatározott elosztási formájával, a bérjövdelemmel állnak kapcsolatban, amely az önköltségben mint bérköltség jelenik meg.³ Két ország közül — amelyek egyező természeti és műszaki adottságokkal, a munka azonos hatásfokával termelnek — annak az önköltsége (ára) nagyobb, amelyben az életszínvonal magasabb, azonos életszínvonal esetén pedig azé, amelyikben a pénzjövdelemek súlya nagyobb.

A nemzeti termelői árak a költségek elszámolása tekintetében is óriási különbségeket takarnak, amelyek *árszerkezeti eltérésekben* fejeződnek ki. Az elszámolás alapvető különbségei a következők:

a) *Az ármechanizmus különbségei*, vagyis a keresleti—kínálati viszonyok áralakulásban betöltött szerepe (van-e, és ha igen, milyen szerepe van a piacnak). Ezért a termelői árakban realizált nyereség rátája — annak termékenkénti differenciálódása — nem egyszerűen a hatékonyság nemzetközileg mért különbségeit takarja, hanem az árképzés folyományai.

b) *Az export- és importtermékek belföldi ármegállapítása módszereinek különbözőségei*; az egyik vagy a másik ország nemzeti termelői árai és a külkereskedelmi árak között milyen szoros — közvetlen vagy pénzügyi hidakkal „torzított” — a kapcsolat.

c) *Az árképzés különbségei*:

— egyes országok önköltségében olyan tételek lehetnek, amelyeket egy másik országban a nyereség alkotóelemeként vesznek figyelembe, vagy egyáltalán nem alkalmaznak (például földhasználati díj, földadó, vagyonbiztosítási illeték, forgótőkeként használt bankhitel kamata);

— az amortizációnak, az állótőke értékcsökkenésének elszámolását — költségek közötti megtérülését — a mi viszonyaink között kötelező előírások szabályozzák, míg tőkés viszonyok között az amortizáció nem költség, hanem értékalkotó elem, ott és olyan mértékben képződik, ahol és ahogyan a tőkebefektetést a piac az árakban elismeri;

— a termék-előállításához felhasznált anyagok és termelőeszközök az azokra ráfordított munkával egyezően kerülnek-e a termékárba, vagy az állam adóval terheli, illetve dotációval teszi olcsóbbá ezeket (termelési adók, támogatások),

d) A mezőgazdasági termelői árak árszerkezeti eltérései az előbbieken túl abban is megmutatkoznak, *hogyan determinálja a mezőgazdaság jövedelemviszonyait a termelői (felvásárlási) ár, illetve a költségvetési támogatások és adók együttese*. Közismert, hogy míg egyes országok a ráfordításokhoz képest viszonylag alacsony felvásárlási árakat széleskörűen értelmezett áron kívüli költségvetési támogatásokkal párosítják (ez jellemzi a jelenlegi hazai viszonyokat is), addig mások (például a Közös Piac országai) arra törekednek, hogy a megtérülést alapvetően az ár biztosítsa, s az azon kívüli támogatások pontosan körülhatárolt (struktúraátalakítási, fejlesztési és export-) célokat szolgáljanak.

Ami a hazai, meglehetősen széles körű mezőgazdasági támogatást illeti, abból a fogyasztói és exportár-támogatáson túl a folyó termelés közvetlen támogatásainak útja követhető a termékekben — többé-kevésbé — nyomon. Nehezebb a helyzet a közvetett — termelőeszközökhöz, ipari anyagokhoz nyújtott — ártámogatásokkal, a

³ De még ez sem ilyen egyértelmű, mivel tőkés viszonyok között az árnak attól függően jövedelem- vagy költségelemé például a bér, hogy a termelést maga a tulajdonos végzi (például a mezőgazdaságban a farmer és családja), vagy a tulajdonos csupán tőkéjének (földjének) hasznélvezője (például a mezőgazdaság tőkés bérleti rendszerében), ami bonyolítja az önköltségek összehasonlítását.

fejlesztési támogatásokkal, de különösen a kedvezőtlen adottságú üzemek támogatásaival.

Ez utóbbi árszintemelő hatásának számszerűsítésénél például a *határkölségig* kellene elmenni (ami nem azonos a támogatási összeg árasztásával), mivel ez a támogatási elem a *hazai árszintpolitika különbözőzeti földjáraadékok korlátozó jellegével* függ össze. Azzal, hogy amíg a tőkés mezőgazdasági termelői árakat a még művelésbe vont legrosszabb földminőségen, átlagos színvonalon gazdálkodók költség—hozam-viszonyai határozzák meg,⁴ addig a hazai mezőgazdasági termelői árak lényegében átlagos földminőséghez kötődnek. A hazai mezőgazdasági árakat kiterjedt — áron kívüli — támogatások egészítik ki, amit az állam azért fizet, hogy elkerülje az átlagosnál kedvezőtlenebb földminőséggel rendelkezők gazdálkodásának lehetetlenülését. (Elvileg a támogatás forrása a különbözőzeti földjáraadék elvonása — a földadó — volna, gyakorlatilag azonban az adó csekély mértékű a támogatásokhoz képest.)

A nemzeti termelői árszintek nagyságát befolyásoló fenti, korántsem teljes felserolással az összehasonlítás során figyelembe veendő tényezők bonyolult összetevőit kívántam érzékeltetni, amelyek a nemzeti termelői árszintek mechanikus — árfolyam segítségével történő — egybevetéséből levonható következtetéseket (ti. azt, hogy valamely terméket „drágán vagy olcsón” termelünk-e nemzetközi összehasonlításban, kevés-e vagy sok az a támogatás, amit a mezőgazdaságra fordítunk) kétes értékűvé teszik.

Véleményem szerint ahhoz, hogy a termelői ár, illetve az önköltség kategóriája alkalmas legyen nemzetközi összehasonlítások céljaira, mindenekelőtt szükség volna arra, hogy a számításokat az önköltség azonos típusa szerint, *egységes árszerkezetben* végezzük, mivel az elszámolási viszonyokban rejlő nemzeti sajátosságok nem elhanyagolható akadályai a termelési feltételek összehasonlíthatóságának. Ebben az esetben „eltüntethetők” lennének az elszámolási viszonyokban rejlő különbségek, az árak a munka termelékenységének és a jövedelmi viszonyoknak az eltéréseit, vagyis az országok termelésének természeti, műszaki, gazdasági adottságait, valamint azokat a különbségeket tükröznék, amelyek az életszínvonal tekintetében mutatkoznak.

Mivel a nemzeti „kalkulációs rendszerekben” (elszámolási viszonyokban) fennálló különbségek lényeges elemei döntően az árszínvonalban fejeződnek ki, ott, ahol gazdaságilag determinált valutaárfolyam áll rendelkezésre, *elvileg* a mechanikus — árfolyam segítségével egységesített — ár- és önköltség-összehasonlítás is elképzelhető, mert ezáltal jórészt közömbössé tehetők az árszerkezeti különbségek. (Ha például valamely ország a költségek között számolja el azokat a ráfordításokat, amelyeket egy másik ország áron kívül, költségvetési finanszírozással old meg, akkor az így adódó árszerkezeti eltérés jórészt azáltal közömbösül, hogy az utóbbi ország valutája magasabbra értékeliódik az előbbivel szemben.)

Gyakorlatilag azonban az árfolyam konvertibilis valuták esetén is csak akkor fejezi ki híuen a nemzeti termelői árszintek arányait, ha

— az ország szervesen beépül a világpiacba, belső és külpiaai árai kölcsönösen hatnak egymásra;

— belföldön piaci viszonyok uralkodnak, és a tőkeáramlás lehetővé teszi a komparatív előnyök érvényesülését, főként olyan termékek esetében, ahol az ország ármeghatározó a piacon.

Amelyik ország ezeknek a feltételeknek nem tud megfelelni, az döntően az export (átlagos) kitermelési költsége alapján határozza meg devizaárfolyamát, ami

⁴ E sajátos érték meghatározás miatt a tőkés mezőgazdaság „hamis” értéket realizál, vagyis az ipar és mezőgazdaság közötti cserében a mezőgazdaság folyamatosan többletértéket „szivattyúz” át az ipartól. (Lásd Marx, K.: A tőke. III. könyv. Kossuth Kiadó, 1974. 584—638. 1.)

szükségszerűen — az export és a termelés szerkezetének eltéréseiből, az exportra termelés költségigényéből adódóan — magasabb, mint ha azt a belföldi értékesítés költsége (a nemzeti termelői árszint) határozhatná meg. Ennek hatása az árfolyamra eleve „leértékelő” a nemzeti termelői árszint által indokolthoz képest, s ezért az árfolyam a nemzeti termelői árszintek összehasonlítására nem alkalmas, ugyanis *leértékelő viszonyokat visz* — a segítségével történő — átszámítás útján *a hasonlított országok termelői árszintjébe*, torzítja az árszinteltérést.

Az előbbiekből következik, hogy esetünkben — az összehasonlításhoz szükséges árszerkezetek egységesítésének követelményén keresztül — *árproblémaként csapódik le mindaz, ami valójában valutaprobléma*, és a valóságnak ellentmondó, megtevéstől következtetések egész sorát válthatja ki az alkalmazott ár-összehasonlítás, *realizálhatatlan „előnyöket” tár fel* akkor, amikor valóban meglévő előnyeinket, adottságainkat sem sikerül olykor hasznunkra fordítani.⁵

Ezzel a „módszerrel” minden bizonnyal *más népgazdasági ág „hasonlóan kedvező” helyzetét is fel lehetne tárni*, aminek elvben komparatív előnyt kellene biztosítania számunkra. Az elvet azonban — sajnos — a gyakorlat nem követi, a világpiaci versenyben gyakran nem érvényesülnek még valóban alacsony költségeink előnyei sem.

Vegyük például az *élőmunka-felhasználás* költségét, amely termelői árainkban *lényegesen alulértékelt* — a nemzetközi összehasonlításban megmutatkozó életszínvonalbeli és termelékenységű különbségek által indokoltnál is alacsonyabb — volt az elmúlt tíz évben. Ez a relatív alulértékelttség a *tőkésországok élőmunkaköltségének erőteljes felértékelődése* következtében a tíz év alatt még fokozódott is, nekünk mégsem biztosította a ráfordítások kedvezőbb megtérülését az exportárakban, hanem az állami visszatérítés (exporttámogatás) kiterjedt rendszerét hívta életre, és az élő munka értékesülésének romlásához vezetett a kivitelben.⁶

Mindez nem a világpiaci árrobbanás, de még nem is a cserearányromlás következménye volt, ugyanis hazánkhoz hasonlóan sújtotta mindkettő a legtöbb fejlett tőkésországot is. Sokkal inkább azzal függött össze, hogy amíg az elmúlt tíz év súlyos gazdasági problémái a *tőkésországokban a hatékonysági követelményeket a legerőteljesebben az élőmunka-felhasználás tekintetében fokozták* — logikus következményeként annak, hogy a világpiaci feltételek hátrányos változását ők is csak a hozzáadott érték előállításának hatékonyságával tudták ellensúlyozni —, addig nálunk az élő munka a termelés egyre pazarolhatóbb tényezőjévé vált, s túlzott felhasználása a társadalmi termelés hatékonyságának a romlásához, az ország nemzeti jövedelmet termelő képességének csökkenéséhez vezetett.

A kedvezőtlen cserearányok miatt elszenvedett hátrányainkat exportunk árvesztesége ezáltal is növelte, aminek következtében a tőkés deviza kitermelési költsége egyre nőtt. Fizetési nehézségeink, az import visszafogásának, az export mennyiségi ösztönzésének kényszere, valamint támogatási terhe — végül is — *leértékelő árfolyamlépések sorát* váltotta ki.

A leértékelő árfolyam-politika önmagában (ha a gazdaságpolitika nem alkalmasza időben azokat az eszközöket, amelyek az export hatékonyságának a javulására készítetnek) nem vezet az export bővüléséhez, még kevésbé a hatékony ex-

⁵ Megjegyzem, hogy ha a mezőgazdaság termelői árszintjének összehasonlítását nem az ipari átlagos devizakitermeléssel (a tárgyévi devizaárfolyammal), hanem a jóval magasabb mezőgazdasági szorzóval (például a jelenlegi 65—70 Ft/\$-ral) végeznénk — és miért nem végezhetnénk —, a magyar mezőgazdaság árszinteltérését a tőkésországok nemzeti termelői áraihoz képest még „kedvezőbb pozícióban” láthatnánk, holott a helyzet fordított: épp az elérhető exportárakhoz képest egyre magasabb hazai termelői (felvásárlási) árszint vezet a relatíve egyre rosszabb devizakitermeléshez, ami korántsem a „növekvő” nemzetközi versenyképességünk jele.

⁶ Osváth Lajos: Árfolyampolitikánk nemzetközi összehasonlításban 1968—1979 között. Külgazdaság, 1980. 12. sz. 25—27. 1.

portstruktúra fejlesztéséhez, hanem a megtérülési követelmények leszállításán keresztül az export valamiféle „kiárusítását”, végső soron a külgazdasági egyensúly romlását idézi elő.

Ilyen helyzetben illúzió volna bármely népgazdasági ág költségszintjét nemzetközi összehasonlításban relatíve előnyösnek itélni, támogatási szintjét helyénvalónak találni. Ezért, ha az árszerkezeti eltéréseket — azonos típusú önköltség „szerkesztésével” vagy gazdaságilag az előbbieket szerint meghatározott valutaárfolyam segítségével — áthidalhatnánk, akkor sem hagyatkozhatnánk csupán a nemzeti árszintek összevetéséből levonható következtetésekre, hanem további, igen körültekintő elemzést igényelne az árszintkülönbségek „minősítései”. Ugyanis egyáltalán nem mindegy, hogy tényleges hatékonysági különbségekből vagy az elosztási viszonyok különbözőségéből (a nemzeti pénzügyi rendszerek sajátosságaiból), esetleg életszínvonalbeli különbségekből adódik-e az árszinteltérés. Ha például nem termelékenységi különbségek által determinált árszintkülönbségről van szó, hanem csupán az összehasonlított országok eltérő életszínvonalából adódik valamely termék kedvező irányú árszinteltérése, akkor ez nem jelent egyértelmű előnyt, különösen olyan külpiaci versenyben, ahol a túltermelés és a spekuláció a világpiacon árat alacsony szinten stabilizálja — tehát exportszubvenció a versenyképesség ára. Sőt az alacsonyabb termelői árszint exporttámogatási igénye viszonylag (az egy főre jutó nettó nemzeti termeléshez képest) még nagyobb tehertételként is jelentkezhet, mint a gazdasági fejlettség magasabb fokán a magasabb nemzeti termelői árszinté.

A redőfolyamatoktól (a termelés gazdaságosságától, az eszközök, anyagok és a munkaerő felhasználásának hatékonyságától, a hozamok szintjétől, a termelői és tenyésztői munka színvonalától stb.) *elvonatkoztató, csupán a nemzeti értékviszonyokat visszatükröző árszintekből levonható következtetési olyannyira félrevezető lehet, hogy a mezőgazdasági termelés és export szinte egyedülálló perspektívájaként a támogatások* — nemzetközi példákkal illusztrált — *növekedésének szükségét tárja elénk* akkor, amikor a nemzetközi összehasonlításból bőven akadna tanulság arra is, hogyan kell egy nyersanyagokban, energiában szegény országnak jó mezőgazdasági adottságait „becsülnie”, az ágazatban rejlő potenciális lehetőségeit kiaknáznia.

Példa lehetne erre Hollandia, mivel a két ország gazdasága sok tekintetben (kis alapterület, nagy népsűrűség, nyersanyaghiány, az élelmiszer-kereskedelem fontos szerepe stb.) hasonló vonásokat mutat. Mezőgazdaságáról a vitatott cikkből annyi információt kapunk, hogy minden bemutatott termékének (búza, vágósertés, vágómarha, tej) a termelői ára forintban magasabb, mint hazánké, tehát mi vagyunk az „olcsóbbak”, a versenyképesek.

Kérdéses lehet, hogyan érhettük ezt el például a tejtermelésben, amikor Hollandiában egy tehén évi tejhozama már 1950-ben elérte a mi 1981. évi szintünket (a 3800 kg-ot). 1979-ben pedig 5200 kg-os hozamot ért el 400 g/l kg tej abrakfelhasználás mellett, míg a mi jóval alacsonyabb jelenlegi hozamszintünkhöz kb. ugyanekkora fajlagos abrakfelhasználás szükséges.

Vagy például az épület, illetve általában az állandó költségek kihasználását jellemző napi súlygyarapodás a hizósértéseknél Hollandiában 1976—1977-ben 620 gramm, míg a takarmányértékesülés mutatószáma (az egy kg súlygyarapodáshoz felhasznált abrakmennyiség) 3,24 kg volt. A magyar nagyüzemekben a hizósértések napi súlygyarapodása 1977-ben 468 gramm volt, s ma sem több 500—520 grammnál, és az egy kg súlygyarapodáshoz felhasznált abrak 1977-ben 4,23, jelenleg 4,10 kg körül van.⁷

Megkérdőjelezhető a mezőgazdasági termelői árak alkalmazott nemzetközi

⁷ Mészáros Sándor: Hatékonysági mutatók a holland állattenyésztésben. Gazdálkodás, 1981. 6. sz.; Az állattenyésztés tervezési paraméterei (MÉM—ÁTMI-anyag).

összehasonlításának létjogosultsága a viszonyított országokat illetően is, mivel köztudott, hogy a nyugat-európai fejlett tőkésországoknak és különösen az Európai Közösség tagállamainak magasan tartott belső mezőgazdasági termelői árait olyan tényezők befolyásolják, amelyek miatt az összehasonlítás — és a belőle levont következtetés — ugyancsak kétes értékű.

A világgiazi árakhoz képest magasan tartott mezőgazdasági termelői árakban megnyilvánuló protekcionista agrárpolitikát Nyugat-Európában a második világháborút követően az ipar fejlettségi szintje lehetővé, a mezőgazdasági termelés védelme az importtal szemben, illetve a fizetési mérleg egyensúlya szükségessé tette, a munkanélküliség fokozódása, politikai, szociálpolitikai szempontok pedig napjainkig konzerválták. Tehát *sem a múltban, sem a jelenben nem exporttörékvések határozták meg a fejlett nyugat-európai tőkésországok — reális piaci igényektől elszakadó — agrárár-politikáját.*

Más kérdés, hogy a magasan tartott, a piaci viszonyoktól elszakított termelői árak a termelőket — a világgiazi árakhoz képest gazdaságtalan — termelésük olyan mérvű fokozására ösztönözték, ami végül is túllépett a szándékon (az önellátás szintjén), és a belpiacon, a közös piaci integráción belül feleslegek felhalmozódásához vezetett, levezetésük pedig exportpiacok keresésére készítetett. A Közös Piac ilyen módon ma már nemcsak lefölözési rendszerével, hanem kínálatával is nyomást gyakorol a nagy tengerentúli exportőrök kedvező ráfordítás—hozam-viszonyainak megfelelő, egyébként is alacsony szintű agrárárakra, és termésfölöslegeinek levezetéséért, piaci versenyképességéért félelmetesen növekvő exportszubvenciót fizet.

A mezőgazdasági termelés növelésével tehát együtt nőnek gazdasági gondjai, intervenciók kiadásai, raktározási költségei, exportszubvenciója, valamint az eladhatatlan készletek. A nyomasztó problémák ma már egészen odáig fajultak, hogy a Közös Piac agrárpolitikáját maguk a fejlett tőkésországok szakemberei a gazdaságpolitika csődjeként emlegetik. A tagországok egyre hevesebb megnyilvánulásainak lehetünk tanúi, amint szeretnének megszabadulni magasan tartott mezőgazdasági árszínvonaluk államháztartási és fogyasztói terheitől.⁸ Jóllehet ezek a terhek (tekintve ipari fejlettségük magas szintjét, gazdasági teherbíró képességüket s az agrártermékek miatt veszteséges export részarányát) viszonylag jóval kisebb „érvágást” jelentenek számukra, mint a mi exportorientált mezőgazdasági termelésünk költségvetési és fogyasztói terhei, amelyek pedig „alacsonyabb” (?) termelői árszínhez kötődnek, az elérhető exportárakhoz (tekintettel az összexportban viselt súlyukra is), valamint a hazai fizetőképes kereslethez képest mégis túl nagyok.

Ezek után annak bizonyítására, hogy a vitatott módszer alapján tett megállapítások — mely szerint még az Egyesült Államok mezőgazdaságánál is olcsóbban termelünk — mennyire távol állnak valóságos helyzetünkötől, megkísérlem bemutatni az elméleti irodalomban jól ismert, nemzetközileg is elfogadott mutatót, az ún. *nominális protekcionizmus rátáját* nemzetközi összehasonlításban.

Mivel ilyen jellegű magyar számítások idősorban nem készültek, elegendő lett volna az 1975—1980 közötti mutatók közlése más országokra nézve is. A mutató ötvenévkénti alakulásának bemutatásával szándékom az, hogy felhívjam a figyelmet néhány érdekes és tanulságos tendenciára:

⁸ 1984. március végéig tartó éles vita után a brüsszeli csúcsértekezleten történelmi jelentőségű megállapodás jött létre a mezőgazdasági árakról és reformokról, ahol is a terményárak 1984. évi 1 százalékos csökkentésén túl elvben döntöttek egy olyan mechanizmus létrehozásáról, amely hároméves időszakon át biztosítaná, hogy a mezőgazdasági kiadások ne haladják meg az erre fordítható bevételek (vámok, illetékek, hozzáadottérték-adó) növekedését. A megállapodás nyilvánvalóvá tette, hogy a mezőgazdaság a továbbiakban nem számítat termékei támogatásának egyértelmű szavatolására, a mezőgazdasági bevételeknek második helyre kell szorulniuk a fogyasztói és közösségi igények bonyolult mérlegén. (Ivo Dawney: Mezőgazdasági megállapodás az EGK-ban. Financial Times, 1984. április 3.)

— Ha a „protekciónizmus rátáját” a nemzetgazdaságok egyfajta „elzártságának” mértékéeként kezeljük, akkor a mezőgazdaság területén ebben Svájc és Japán viszonylag nagy „előnnyel” áll az élen.

— Magyarország sem kullog hátul, noha mezőgazdasági termelői árszintjét nem a külpiaccal szembeni védelem, hanem az *exportorientáltság kellene hogy meghatározza*. Érdemes ebből a szempontból megfigyelni az *Egyesült Államok rátáját*, amely gyakorlatilag ma már a *nullával egyenlő!* De más európai agrárexportőr országok rátája is lényegesen alatta marad a többiének (például Hollandiáé, Dániáé, de még Franciaországé is).

— Mindvégig kiemelkedően magas rátát — árszinteltérítést — alkalmaz Svájc, sajátos politikai, gazdasági megfontolásból. Japán rátája emelkedő, sőt 1965-től kiemelkedő, 1960-ban elérte az EK, öt évvel később pedig Svájc színvonalát, ami azzal függ össze, hogy ezekben az években volt igen magas Japánban az ipari növekedés.⁹

1. sz. táblázat

A mezőgazdasági protekciónizmus rátája a fejlett tőkésországokban és hazánkban (százalék)

Ország	1955	1960	1965	1970	1975	1980
Egyesült Államok	2,3	0,9	7,6	9,8	3,8	—0,1
EK	23,3	24,3	28,1	31,5	20,8	26,0
Franciaország	23,8	18,5	21,9	30,6	21,9	22,8
NSZK	21,9	28,9	31,9	30,7	26,4	29,6
Olaszország	29,5	29,9	34,7	37,1	23,3	32,9
Hollandia	10,7	18,1	23,5	25,7	22,4	20,2
Nagy-Britannia	25,9	25,4	15,9	19,9	15,3	24,3
Dánia	4,3	3,1	4,3	13,6	15,5	19,6
Svédország	23,8	28,7	31,7	36,8	26,8	33,6
Svájc	34,7	35,5	39,4	45,7	46,5	53,1
Japán	15,0	29,3	40,3	42,1	42,7	45,5
Magyarország						30,0

Forrás: A külföldi adatokat „A japán mezőgazdaság védelme” (nemzetközi összehasonlítás) címen (ALGY) a Neue Zürcher Zeitung 1983. december 8. száma közölte.

A magyar adat OAAH-számítás, amely az 1980. évi mezőgazdasági árendezést megelőzően — az előkészítő munkálatok során — készült. (Lásd: Csikós-Nagy Béla: A magyar árpolitika, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1980. 119—121. l. valamint Csikós-Nagy Béla: Élelmiszergazdaság az árpolitika tükrében. Gazdálkodás 1980. 11—11. sz.)

Az OAAH világgiazi áras ármódeliszámítása a felvásárlás értékének mintegy 90%-át kitevő kiemelt termékekre (szántóföldi, kertészeti és állati termékekre) vonatkozik, és az 1977. évi tőkés piaci árakat veszi alapul.

A külföldi adatoknál 6 gabonaféle (búza, rozs, árpa, zab, kukorica és rizs) és 5 állati termék (marha- és sertésbú, baromfi, tej, tojás), továbbá a cukorrépa és a burgonya árát veték figyelembe. A felhasznált adatok az egyes kormányoktól, a FAO-tól, az OECD-től és az EK Bizottságától származók, s a számítást az „Innovációs Politika Fóruma” — Forum for Policy Innovation (Tokió) — egyetemi intézmény végezte. A „nominális protekciónizmus rátája” azt a mértéket adja meg, amellyel a kormányok — a kereskedelmi korlátozásokkal, átvételi kötelezettségekkel (állami intervenció), az árszabályozásokkal és szubvenciókkal — a világgiazi árak fölé emelik belföldi árakat. (Nem tartalmazza tehát a támogatásoknak azon körét, amelyet a mezőgazdaság támogatására a termelésben, fejlesztésben a legkülönbözőbb módon és mértékben nyújtanak az egyes országok kormányai, így hazánk is.)

Nominális protekciónizmus = $\frac{\text{Belföldi árakon számba vett termelés}}{\text{Belföldi árakon számba vett világpiaci árakon}}$

Belföldi árakon számba vett termelés

⁹ Ha a mezőgazdaság és az ipar közötti komparatív költség-eltolódásokat átengedték volna a piaci mechanizmusnak, akkor — mint ahogyan azt az idézett cikk szerzői megállapítják — Japánban a város és a falu közötti jövedelemkülönbségek s ezzel a vidéki lakosság városi agglomerációkba való tördulása olyan mértéket ért volna el, amely sem társadalmilag, sem politikailag nem lett volna elfogadható. Japán tehát a szektorok közötti alkalmazkodás folyamatának költségeit csökkentette a mezőgazdaság védelmére fordított eszközökkel.

Elgondolkodtató kérdésként kell felvetnünk, hogy hazánk viszonylag magas — és úgy tűnik, 1980 óta még növekvő — rátájának a hazai ipar fejlettsége vagy egy nemzetközi integráció (KGST) ipara lehet-e a „mecenása”?

— A „protekciónizmus rátája” 1955—1970 között nemcsak Japánban, hanem a fejlett tőkésországokban általában véve is megnőtt, ami egyrészt a világgpiaci árak esésével, másrészt az EK megalapításával, illetve további országok (például Dánia) csatlakozásával függ össze. Igen fontos tény azonban, hogy az utóbbi évtizedben, a világgazdasági válság időszakában a protekciónizmus rátája a mezőgazdasági termékek kedvezőtlen világgpiaci áralakulása ellenére — Svájc és Japán kivételével — *a fejlett tőkésországokban visszaesett.*

Lehet, hogy vitatható a hazai, valamint az Innovációs Politika Fóruma által számított mutatók tartalmi azonossága, részben a megfigyelt termékkört illetően (ti. a miénk bővebb, tartalmazza például a főbb kertészeti termékeket is), másrészt a világgpiaci árak vonatkozásában (ti. a világgpiaci ár a mi esetünkben 1977. évi tőkés piaci exportárakat jelent, s a tőzsdei jegyzések ennél általában valamivel magasabban). Egy azonban bizonyos: 1975—1980 közötti mezőgazdasági felvásárlási áraink nem tekinthetők a világgpiacon számunkra elérhető árakhoz képest kevésbé eltérítettnek, mint a közös piaci átlag. Sőt azóta sem valószínűsíthető számunkra kedvezőbb helyzet, mivel az utóbbi időben tapasztalt külpiazi áreséseket — melyek évi 10—15 százalékot is elértek főbb exporttermékeinknél — a felvásárlási árak átlagosan évi 5 százalékot (1979-hez képest összesen mintegy 26 százalékos) növekedése kíséri, míg az EK tagországai belföldi mezőgazdasági termelői árak emelkedését mérsékelni törekednek.

1979—1980-ban az EK tagországaiban az átlagos árszinteltérés mértéke a gabonaféléknél 18, az állati eredetű termékeknél pedig 29 százalék volt. Ez az arány az 1980. évi árrendezés előtt hazánkban 7, illetve 37 százalék volt. A világgpiaci ártól való nagyobb mértékű árszinteltérés az állattenyésztésben kifejezi a két főágazat hatékonysági különbségeit (a gabonafélek kedvezőbb, az állati termékek kedvezőtlenebb helyzetét) is.

Mindezek a hazai mezőgazdasági termelői árszint megítélését más megvilágításba helyezik. Arra utalnak, hogy a nemzeti termelői árak Mentényi Miklós által alkalmazott nemzetközi összehasonlításának csak az elszámolási viszonyokból eredő árszerkezeti eltérések korrekciója vagy a valutaátszámítási problémák megoldása esetén volna létjogosultsága, és akkor is főként a *hazánkhoz hasonlóan agrárexportőr* — az exportban a mezőgazdaság hasonló szerepével, súlyával számoló — tőkésországok viszonylatában. Az árszintkülönbségek minősítésénél a munka termelékenysége, az elosztási viszonyok (nemzeti pénzügyi rendszerek), valamint a jövedelemviszonyok (az életszínvonal) eltéréseinek a figyelembevételéről ekkor sem mondhatnánk le, a nemzeti értékfolyamatokból és reálfolyamatokból együttesen vonhatnánk le érdemi következtetéseket.

A versenyképesség, a mezőgazdasági ár és támogatás problémáihoz

A gazdasági versenyképesség objektív kategória, mércéje külpiacon *a realizálható exportár*, megjelenési formája a termelési költségeknek a piaci árakhoz való viszonya. Népgazdasági fejlődésünk szempontjából meghatározó, hogy az elérhető exportárakban a termékek előállításának költségei hol és hogyan térülnek meg, mely termékek devizakitermelése a legkedvezőbb, s e termékeknek milyen a kínálata. Minél lejjebb kell engednünk a megtérülés határát, annál több áru kivitelére van szükség azonos devizatömeg megszerzéséhez, és fordítva, annál magasabb hatékonysági követelményeket támaszthatunk az exportban, minél szélesebb az az áruskála, illetve

minél nagyobb az a volumen, amelyet a külpiaci árakhoz képest kedvező költséggel állítunk elő.

A gazdasági versenyképesség kritériumai tehát piaci lehetőségekben és a költségek reális belső kalkulációs rendszerének igényében (az export gazdaságosságának mérhetőségében) csapódnak le. Döntő, hogy az exportra szánt termékeinknek legyen felvevő piaca, méghozzá költségeinkhez képest kedvező árfekvésű piaca, s a megítéléshez valóságos — támogatásokkal kevésbé torzított vagy azoktól megtisztított — költségkalkuláció álljon rendelkezésre.

Népgazdaságunk fejlődését tekintve kulcsfontosságú, miként érvényesülnek nemzetközi versenyképességünk megítélésének ezek a szempontjai a mezőgazdaságban, hiszen az ágazat termelésének egyharmada (a népgazdaság összes kivitelének egynegyede) jelenleg is külpiacra értékesül, a mezőgazdaság többlettermelése csaknem egészében exportcélokra szolgál. Ezért Magyarországon a költségvetésnek nem lehet olyan „szemüvege”, amelyen keresztül azt az exportot, „amiért kevesebbet kapunk külföldön, mint amennyit itthon fizetünk ki érte”, ne lássa drágának, s még az elhelyezési gondoktól is eltekintsen.

Az ágazat sokat hangoztatott exportorientált fejlesztése nem mellőzheti annak tisztázását, milyen lehetőségei vannak és lesznek a tőkés piacon az élelmiszertermékek értékesítésének. Az élelmiszer-gazdaság nem rubel elszámolású exportja és nettó devizahozama az elmúlt években szocialista relációban nőtt jelentősen, *tőkés piaci elhelyezési lehetősége* (így az EK-országokba irányuló exportja) *stagnált*. Adódik tehát a kérdés, ha a Közös Piac agrártermelése — a cikkben is vázolt módon — tovább nő, *szintén tudjuk-e tartani*, és hogyan, milyen termékek értékesítésével tudjuk szinten tartani ebben a relációban az *exportot*, amely az innen származó élelmiszerek, mezőgazdasági és élelmiszeripari termelőeszközök (gépek, berendezések, alkatrészek, kemikáliák és ipari fehérjetakarmányok) importjával egybevetve jelenleg is csupán egyötödét biztosítja az ágazat nem rubel elszámolású nettó devizahozamának.

Nagyon valószínű, hogy a jövőben még élesebben vetődik fel a tőkés devizaszerzési lehetőségeket jelentő fizetőképes élelmiszer-felvevő piacok kérdése, mivel a szovjet piaci szabaddevizás értékesítési lehetőségeink (amelyek különösen 1980—1981-ben szinte korlátlanoknak, de még 1982-ben is jóknak bizonyultak) egyre csökkennek. Míg az 1980—1981. évi értékesítéseinket a Szovjetunióval az amerikai gabonaembargo következtében 40 százalékkal megnőtt importköltségei s partnerünknek a második olajárrobbanás miatt kedvező devizahelyzete segítették, addig jelenlegi és jövőbeli kilátásainkat e hatások mérséklődése, illetve megszűnése rontja, az ágazat jelenlegi nem rubel elszámolású nettó devizahozamának mintegy 70—80 százalékát bizonytalanra teszi.

2. sz. táblázat

Az élelmiszer-gazdaság nem Rbl elszámolású nettó devizahozamának megoszlása relációk szerint

	1978	1979	1980	1981	1982
Szocialista	45	55	63	81	77
Nem szocialista	55	45	37	19	23

Forrás: A KSH Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyvek adataiból végzett saját számítás, amelyben nettó devizahozamon annak nem a hagyományos számítási módszerét — az élelmiszer-gazdasági export-import egyenlegét —, hanem az élelmiszer-gazdaság exportjának és az élelmiszerek importjának — a nyerskávét, kakaóbabot, fűszereket és déligyümölcsöket behozatalának kivételével —, valamint az élelmiszer-gazdaság közvetlen ipari eszköz (kemikáliák, ipari fehérjetakarmányok, gépek, berendezések, alkatrészek) importjának egyenlegét érttem. A relációs (szocialista — nem szocialista) bontáshoz országonkénti, termékmélységű adatokból indultam ki, mivel erre összevontabb információ ágazati szinten nem áll rendelkezésre, ugyanis az információs igényre és közlésre egyaránt a forgalom devizacsoportos (Rbl- $\$$ és egyéb elszámolás) bontása jellemző.

Nem alaptalanok tehát a kétségek afelől, vajon tudja-e mezőgazdaságunk a termékeinek növekvő kínálatát elsősorban nyugati, de legalább nem rubel elszámolásban értékesíteni. Külpiacra orientált termelésnövelése végbemehet-e az eddigieknek megfelelően, a hatékonyság romlása mellett (mint ahogyan azt az agrárközvélemény széles köre véli), s lehetővé teszi-e annak a tőkésdeviza-többletnek a megszerzését, ami a feldolgozó ipar kiviteli készségének és versenyképességének javítását megalapozó, technológiai megújításra alkalmas eszközök behozatalához nélkülözhetetlenül szükséges?

Ahhoz, hogy egyes termékek gazdaságos importjára tegyen szert az ország, más, itthon gazdaságosabban termelhető termékek exportjára volna szükség a komparatív előnyök kihasználása végett. Ha az utóbbi feltétel hiányzik, akkor a nélkülözhetetlen import (nyersanyagok, a fejlesztéshez szükséges korszerű gépek stb.) ellenében azt kell exportálnunk, amit belföldön nélkülözni tudunk, s amit külföldön el lehet adni, bármilyen rosszak legyenek is a cserearányok. *A komparatív előnyökről való lemondás kényszere* — még annak átmeneti jellegében bízva is — *a cserearányok romlásán keresztül erősíti az eladósodási folyamatot*, s hozzájárul a fejlett tőkésországokhoz mért viszonylagos lemaradásunk fokozódásához. Ezért amennyiben és ameddig arra kényszerülünk, hogy a mezőgazdasági termékek exportjával termeljük ki a tőkés importhoz szükséges deviza jó részét, *az exportáru-alap bővítésével egyenrangú kérdésként kellene kezelni az ágazat gazdasági hatékonyságának a javítását*, tekintettel arra is, hogy külpiazi árérvényesítési gondjainkba komoly elhelyezési problémák is gyűlhetnek.

Elhelyezési gondokkal párosuló súlyos gazdaságossági problémáink, exportárvesztéseink mellett a hazai mezőgazdasági termelés „hátrányainak” olyan bizonygatását, hogy „nem vagyunk drágábbak versenytársainknál, hanem a versenytársainknál alacsonyabb önköltség és kisebb támogatás mellett is kevesebbet kapunk termékeinkért a külkereskedelemben és a hazai fogyasztóktól, mint amibe a termékek kerülnek, és kevesebbet, mint amennyit versenytársaink kapnak”, elfogadhatatlannak tartom.

Nemcsak azért, mert az önköltségre és az árszintre vonatkozó megállapításokat erősen kétségessé teszik a cikkben említett, realizálhatatlannak bizonyuló „előnyök”, hanem azért is, mert a külkereskedelmi árak számunkra objektív adottságként jelennek meg, tehát semmiképpen sem hibáztathatók. A külpiacon nagy árvesztéssel értékesülő termékeink esetében választási lehetőségünk (ha van) csupán abban nyilvánul meg, hogy elvisseljük-e vesztéseingeinket mint az „exportorientáltság árát”, vagy törekszünk a csökkentésükre, illetve hatékonyabb exportstruktúra kialakítására. E problémakör jelenleg csupán népgazdasági szinten okoz gondot, következképp nem a termelés felelős vezetőit, hanem a népgazdaság irányítóit foglalkoztatja, mivel *a termelőket költségvetési támogatások mentesítik a külpiazi értékesítés veszteségei alól, s így jobbára tudomást sem vesznek róluk*.

Hasonló a helyzet az élelmiszerek hazai fogyasztói árainak esetében. Árendszerünkben ezek nem képezik a termelői árak objektív, a fogyasztó értékítélete által szabott keresleti korlátját, noha emelésüknek életszínvonal-politikai megfontolások határt szabnak. Ezért sok esetben (például a tejnél, húsnál és egyes baromfi- meg tartósítóipari termékeknel) a fogyasztói árak alacsonyabbak a mezőgazdaság és az élelmiszeripar termelési költségei által indokoltnál, aminek terheit — fogyasztói árkiegészítések formájában — ugyancsak a költségvetés viseli.

Az exportárak és a belföldi fogyasztói árak szintje a termelők költségei által meghatározott mezőgazdasági felvásárlási és élelmiszeripari termelői árak szintjére semmilyen hatást nem gyakorol, ilyenformán hiányzik a termelők érdekeltsége az ár „szubjektív” (leginkább alakítható) elemének, az önköltségnek a csökkentésében.

Az agrár-ipari szféra ágazati kapcsolódásaiban az önköltség csökkentése, il-

letve a költségeknek a végtermék keresletéhez igazodó alakítása döntő jelentőségű. *A külpiazi árvényesítési és elhelyezési lehetőségek, valamint a hazai fizetőképes kereslet korlátai olyan (piaci) árak kialakítását sürgetik, amelyek a mezőgazdasági termelők között, a mezőgazdasági termékek és az élelmiszeripari termékek termelésében egyaránt számolnak a végső felhasználás költségviselő képességével, amelyek piaci értékítélet alapján adnak esélyt a költségek megtérülésének, szemben a jelenlegi kiegyenlítő jellegű ár- és támogatási rendszerrel.*

Sajnos a piaci árak érvényesítési lehetőségeit kutató agrárközgazdasági irodalom csekély. Úgy látszik, többen keresik azt, hogy miért nem lehet az élelmiszer-gazdaságban piaci árakat érvényesíteni, mint amennyien azt kutatják, *hogyan* — milyen ágazati sajátosságok mellett — *lehet a piaci hatásoknak érvényt szerezni.*

Világosan kell látni, hogy a népgazdaság immár tartósan bizonyuló stagnáló helyzetében a mezőgazdasági ár- és támogatási rendszernek, amely az 1968-as agrárpolitikai fordulathoz, a mezőgazdaság iparosítási törekvéseihez fűződően igen erőteljes agrárprotekciónizmusban nyilvánult meg, nincs már realitása, *a mezőgazdaság fokozott bevonása a közteherviselésbe elkerülhetetlen.* A mezőgazdasági támogatási rendszer gazdasági erőforrásainkhoz, ipari fejlettségünkhöz képest az elmúlt évtizedben nekünk lényegesen nagyobb erőfeszítést jelentett, mint Nyugat-Európának vagy az Egyesült Államoknak az egy mezőgazdasági foglalkoztatottra számítottan magasabb támogatás. A támogatási rendszer egésze, valamint a termelési költséget kiegyenlítő, árkiegészítő jellege döntő szerepet játszott abban, hogy a hatékonyság rendszeresen és erőteljesen romlott, és a termelésnövelés egyoldalú mennyiségi szemlélete kerülhetett előtérbe. Ilyen széles körű — a nettó nemzeti termelés mintegy 10 százalékát kitevő — támogatás még a legfejlettebb, az ágazat támogatási terhét legkönnyebben viselő tőkésországokban sem valósult meg. Ebből a szempontból a vitatott cikk szerzője elmulasztott összehasonlítást végezni.

Mint ahogyan figyelmen kívül hagyta azt is, hogy a vizsgált fejlett tőkésországok egyikének sincsenek olyan akut gazdasági problémái, mint hazánknak. Ezek orvoslása korántsem oldható meg társadalmi-gazdasági fejlődésünk eddigi történelmi szakaszait jellemző ágazati (ipari és agrár-) protekciónizmussal, hanem olyan reális gazdaságpolitikát feltételez, amely nem népgazdasági ágakat preferál, hanem minél gazdaságosabb exporttermékek termelésére mozgósít, függetlenül az ágazati hovatartozástól.

Továbbfejlődésünk azon áll vagy bukik, vajon végbemege-e a termelőszférában a piaci igényekhez igazodó strukturális elmozdulás. Képesek leszünk-e érvényt szerezni olyan közgazdasági szabályozásnak, amely a vállalati érdekeltségi automatizmuson keresztül közvetíteni tudja ezt a fontos népgazdasági elvárást? Képesek leszünk-e feloldani (illetve a társadalmi tűrőképesség határain belül tartani) azt a sajátos ellentmondást, hogy azok a lépések, amelyek hosszabb távon valóban érdemi hatásúak lehetnének, rövidebb távon — átrendező hatásuk miatt — növelik a feszültséget? Ilyen a piaci árak kialakítási feltételeként számon tartott termelői és fogyasztói támogatások megszüntetésének igénye is, amely belátható időn belül elképzelhetetlen a termelői árszint fogyasztói árfeszítő hatásának enyhítése, a termelési támogatások fokozatos, árellentétel nélküli megszüntetése, a hatékonysági tartalékok mozgósítása nélkül.

Összefoglalva: A nemzeti termelői árszintek (önköltség) Mentényi Miklós által alkalmazott nemzetközi összehasonlításának létjogosultságát megkérdőjelezi, következtetéseit kétes értékűvé teszi annak figyelmen kívül hagyása, hogy az egyes országok termelői árszintjei nem függetlenek az azokhoz fűződő belső ár-, adó- és jövedelemparitási kérdésektől, az államok jövedelemelosztási politikájától, a nemzet

pénzügyi rendszerek sajátosságaitól, az ágazatonként is eltérő árkonstrukcióktól, amelyek lényegében megszabják azt a mechanizmust, amelyben az államok gazdaságpolitikája (agrárpolitikája) működhet.

Az előbbieik számításán kívül hagyásából adódó árszintkülönbségek, ha számunkra mégoly „előnyösek” volnának is, korántsem írhatók a mezőgazdaságunk jobb költséggazdálkodásának, magasabb hatékonyságának és versenyképességének a javára. Csupán elfedik az összehasonlított országok eltérő gazdasági, műszaki és természeti adottságaiból, termelékenységi szintjének és jövedelemviszonyainak, életszínvonalának különbözőségéből eredő — számunkra kedvezőnek legfeljebb egy-két termékre (például gabonafélékre) korlátozódóan mondható — valóságot. Sajnos még rontaná a képet, ha az ágazatot a különböző országok gazdasági fejlődésében betöltött helyének, szerepének és jelentőségének figyelembevételével kellene vizsgálnunk.

Az összefüggésekből kiragadott, a piaci viszonyoktól, az árérvényesítési és elhelyezési lehetőségektől elvonatkoztatott ítéletalkotás az ágazat „nemzetközi versenyképességéről” félrevezető, és gazdasági helyzetünk, fejlődésünk szempontjából irreleváns is. *Nemzetközi versenyképességünket — egyben fejlődésünk zálogát — az képezi, hogyan térülnek meg a külpiaci árakban a termékek egyedi költségei.* Ha egy ágazat exportjában a devizakitermelés költségei magasabbak, mint a népgazdasági átlag (függetlenül attól, hogy azt magasabb költségszint vagy nyomott ár, esetleg mindkettő együttesen okozza), az ágazat exportjának jó része (feltétlenül több mint a fele!) már eleve nem lehet versenyképes, s ilyenformán az ágazat sem az.

Gazdasági szempontból veszélyesnek is tartom a nemzetközi versenyképességnek a vitatott cikkben szereplő felfogását, mivel valamiféle önelégültségre sarkall, a külső, objektív körülményekben (a „nyomott” világgiazi árakban) igyekszik magyarázatot találni belső problémáinkra, ahelyett, hogy saját — önköltségcsökkentési és strukturális — lehetőségeinkben keresné a megoldást. Palástolja az élelmiszer-gazdaság exportorientált fejlesztésének, termelésnövelésének azokat a gondjait, amelyek a külpiaci értékesítési nehézségekben és bizonytalanságokban, valamint a korlátozott árérvényesítési lehetőségekben rejlenek, s amelyek sürgetővé teszik az eddigi mennyiségi szemlélet megváltoztatását a termelésben és az exportban egyaránt.

Népgazdaságunk stagnáló helyzete, nehezedő problémái a gazdaságpolitikának olyan fordulatát feltételezik, amely a jövőben ágazati protekcionizmus helyett *a reálszféra piaci viszonyokhoz való strukturális alkalmazkodását segíti, és a minél gazdaságosabban exportálható termékek előállítását részesíti előnyben.* Mivel a strukturális elmozdulás közzgazdasági eszközrendszerének kialakítására, a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésére vonatkozó elképzelések életképessége átrendező hatásuk feszültségnövelő szerepében is megméretik, a gazdaságban rejlő hatékonysági tartalékok kiaknázása, a termelői árszintemelkedés fogyasztói árakat feszítő erejének mérséklése nem tűr halasztást. Különösen nem olyan ágazat esetében, mint az élelmiszer-gazdaság, ahol a termelői árakkal és támogatásokkal szemben tanúsított magatartás sokban befolyásolja olyan cikkek fogyasztói áremelkedésének mértékét, amelyek réteghatása nagymértékben próbára teszi a társadalom tűrőképességét.

Kétélyek egy ár- és bérreformmal szemben

(Hozzászólás Kovács Kálmán és Rott Nándor cikkéhez*)

Pirityi Ottó

Talán két évtized is elmúlt azóta, hogy viszonylag szűk körben megszületett a jelszó: *mindenki fizesse meg értékén, amit igénybe vesz*. Ennél még régibb az a jelszó, hogy az árak az átlagos vagy a társadalmilag szükséges ráfordításokon alapuljanak: az önköltségarányok tükrözzék híven a ráfordításarányokat, a termelői árak arányai az önköltségarányokat, a fogyasztói árak arányai pedig a termelői árak arányait. Az utóbbi két évben feléledt ez eszme. Milyen jó lenne az árakat, az elvonási és támogatási rendszert tisztába tenni! Nem kell más hozzá, mint a *támogatásokat megszüntetni*, az adókulcsokat valamennyire egységesíteni, pozitív kétszintűséget létrehozni. Amennyivel emelkednek az árak, ugyanannyival kell emelni a lakossági pénzjövendelmeket. Megvan a nullszaldó, senki sem jár rosszul.

1979 óta folyik is az ilyen célt is szolgáló folyamatos és gyors áremelés. Az ár-emelkedéseknek fele sem igazi inflációs kiindulású, hanem „árelméleti” célokot követ, olyanokat, mint a támogatások csökkentése, a termelői és a fogyasztói árak szoros együttmozgása, az állami költségvetés újraelosztó szerepének csökkentése, a világgpiaci árárányokhoz való belföldi igazodás. Az árelméleti célok mögött pedig ott áll az *egyetlen igazi cél: a lakossági vásárlóerő visszafogása*, a belső egyensúlyi helyzet keresleti oldalon történő javítása, belföldi árualapok exportárualapokká való változtatásának kísérlete. Mivel a tőke nem mindenütt önfinanszírozó — nem hozza önmaga amortizációját, kamatát és törlesztését —, a lakosság kénytelen a hozamhiányt valahogyan pótolni, nehogy országos baj legyen.

Alig találunk olyan áremelést, amelynek egyensúlyi helyzetet javító hatása a termelés, a kínálat oldalán lenne, tehát javítaná a termékszerkezetet, a nagyüzemi kapacitások, a töredék személyi és tárgyi kapacitások jobb kihasználását, a hiányok felszámolását, a nem rubel viszonylatban értékesíthető exportárualapok növelését, ésszerű importhelyettesítésre ösztönözné a termelőket. Sokakban szorongást kelt annak felvetése is, hogy bizonyos érdekeltségi pénzekkel a gazdasági eredménytöbbletet meg kellene előlegezni: többletbérrel a többletjeljesítményt, gyorsan megtérülő beruházási forrásokkal a többletnyereséget, központilag diszponálható készletek növelésével és összetétel-javításával a felhasználói készletek csökkentését. Az egyensúly statikus értelmezése elnyomta annak dinamikus felfogását, annak belátását, hogy pénz nemcsak pénzzel lehet csinálni.

A támogatások csökkentésének divatos és kicsit kényszerű eszméje két cél felé kacsint: csökkenjen az állami költségvetés terhelése, és növekedjék a vállalatok piaci függősége. A támogatásmentes árak egyrészt azt jelentenék, hogy a hazai ráfordításokat nem kell feltétlenül az árban elismerni, másrészt a támogatáscsökke-

* Az árak, a bérek és a költségvetési kapcsolatok átrendezésének egyik lehetősége az élelmiszer-gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1984. 7—8. sz.

Dr. Pirityi Ottó kandidátus, a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézetének kutatásvezetője.

nést ellentételező áremelések éppen azt szolgálnák, hogy a meglévő termelékenységi, önköltségi szinteket a termelői árakon keresztül elismerjük.

Szorosan kapcsolódik ehhez az „árelmélethez” egy másik elmélet. Ennek az a lényege, hogy a vállalatok az élő munkával azért nem takarékoskodnak, mert az élő munka olcsó. Drágává kell tehát tenni. Ennek egyik útja, hogy növeljük az élő munka, a bér vállalati terheit, a másik pedig az, hogy a fogyasztói árakat támogatásmentes szintre emeljük, s velük együtt ugyanilyen mértékben növeljük a béreket; így majd megnő az élő munka költségének súlya. Mivel pedig közben az elvonásokat is csökkenteni kellene, kisebb lenne a nyereség, a termelői árak tisztajövedelem-tartalma, ami megnövelné a vállalatok költségérzékenységét. Le lehetne állítani az árak szertelen felduzzasztását, a tisztajövedelem-inflációt.

Már készen állnak eme akcióra azok is, akik a megnövekedett béreknek nemcsak a reálértékét akarják az áremeléseken keresztül lefölnöztetni, hanem készen állnak a nominálbérek lefölnöztetésére is. A nyugdíjjárulék-kulcsok megemlése már ezt a célt szolgálta. Az időbeli progresszió (megyünk bele a magasabb adósávokba anélkül, hogy reálbérünk nőne) folyamatosan csoportosít át most is munkajövedelmeket a magánháztartástól az államháztartásba. E helyett vagy e mellé jönne a személyi jövedelemadó vagy kereseti adó, aminek hatására tovább nőne a bér tisztajövedelem-fedezeti része. Nemcsak annyi tisztajövedelem-fedezet lenne benne, mint a fogyasztási cikkek és szolgáltatások árában, hanem ezen felül még annyi, ami a közvetlen adókat is fedezné. A bérforint hígabb lenne, mint az árforint. A munkavállalót értékén felül fizetnék, majd adókkal, áremelésekkel értéke alá süllyesztenék a jövedelmét — egyensúlyi okokból, a nemzeti tőke hozamcsökkenése miatt, egyensúlyi és likviditási érvekkel indokolva e lépést.

Jellemzője ezeknek az ár- és bérelméleteknek, hogy elsőbbséget adnak a külső egyensúlyi helyzetnek a belsővel szemben, az államháztartási egyensúlyi helyzetnek a magánháztartásival szemben, a gazdasági egyensúlynak a politikai-hangulati egyensúllyal szemben, a likviditásnak és a valutatartalékoknak a családi fizetőképességgel és diszponibilis jövedelemhányaddal szemben. Költségvetési szemlélet uralkodik bennük — az életszínvonal-szemlélet és a hatékonysági szemlélet rovására.

Megkezdtük már — eléggé keményen — a költségvetés tehermentesítését, bár ebből a költségvetés még keveset érez. Meglehetősen szabadra engedték az ármozgásokat, megváltoztatva az eddigi árformákat. Az árformák áremelési formákká váltak. Eddig volt négy árforma: hatósági fix, hatósági maximált, „től—ig”-os és szabad. Most van hatósági áremelés, amelyet újságcikkben publikálnak; hatósági kezdeményezésű áremelés, amelyet apróhirdetésben közöltek eddig velünk; van végül hatóságilag kontrollált és szabad áremelkedés, amelyről vásárlóként az üzletben szerzünk tudomást az árcédula révén. Haladunk a „ráfordításarányosság” felé. De — úgy tűnik — a kis lépések nem hoznak megoldást. *Egyszerre kell nagyot lépni.* Egy ilyen nagy lépés körvonalai rajzolódnak ki Kovács Kálmán és Rott Nándor írásában, amelynek újszerűsége az, hogy elsőként mutat be erre egy logikailag zárt, konzisztens, számszerűsített modellt.

Helyes-e az alapgondolat?

Az alapgondolat logikailag és gazdaságtechnikailag helytálló. Akkora tiszta jövedelem van már az árak többségében, hogy ezek terhére a bérköltség nyugodtan növelhető. A bérek és a bérköltség emelkedése nem gyűrűzik tovább, mert ezt az elvonásnövekedés ellensúlyozza az élelmiszer-gazdaságon kívüli szektorban. Az árnövekedés azonos a személyi jövedelem emelkedésével, az elvonásnövekedés a támogatásnövekedéssel. Mintha semmit sem csináltunk volna: az állami költségve-

tés mindkét oldalát azonos tétellel csökkentettük, a magánháztartás mindkét oldalát azonos tétellel növeltük. Minden marad a régiiben — és mégis jobb lesz, mint most.

Meg is kell a modellt valósítanunk, mihelyt olyan lesz a belpolitikai, a jóléti és a világhelyzet. Persze jól végig kell majd gondolni, hogy ettől *a forint alaposan leértékelődik*, hígul. Ettől mind az importcikkek, importanyagok hazai ára, mind az exportra termelt cikkek hazai — gyári eladási — ára megemelkedik. Egy dollárnyi importtermék a mainál sokkal több forintba fog kerülni, és egy dollárnyi exporttermékért a hazai termelő sokkal több forintot fog kapni. A közvetlen, konkrét költségemelés lefoghatható ugyan az elvonáscsökkentéssel, de az általános már nehezen!

Az alapgondolat ennek ellenére helyes. Várjuk a helyzetet, amikor meg lehet valósítani. Gondoljuk csak el, milyen szép lenne, ha a mezőgazdaságban a területek értéke újra belekerülne az erőforrások értékrendjébe, ha újra helyére kerülne a különböző földhozam és az ebből eredő különböző földjáradékot elvonó adó. A földnek a mezőgazdasági nagyüzem számára is újra értéke, ára, igazi használati díja lenne és elvárt hozama volna. A mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékek hátrányos árdiszparitása megszűnne, s vele az a vita is, hogy a mezőgazdaság tartja-e el az ipart, vagy az ipar a mezőgazdaságot. Még az is kiderülne, hogy a mezőgazdaság valóban drágán termel-e, valóban kevésbé versenyképesek-e a világpiacon az árai. *A tisztánlátás nem csekély dolog*. Csak az ne történjen, hogy kritika nélkül elismerjük a termelői-felvásárlási árakban a tényleges ráfordításokat a veszteségekkel együtt, a társadalmilag szükséges veszteségeket a gazdaságilag-műszakilag elkerülhető veszteségekkel együtt!

Az sem csekély érdeme a Kovács—Rott-modellnek, hogy az egyensúlyi helyzetet közvetlenül nem ront. Mindent ellentételez, mindenütt kijön a nullszaldó. De kijön-e?

Mitől tekint el a modell?

A modell nullszaldós felépítése valóságos mestermű. Számomra — az 1. sz. ábrától kicsit eltérően — így épül föl a konstrukció:

- Mezőgazdaság:* a támogatás csökkenésével szemben áll a termelői árak ezzel azonos mértékű emelése;
- Élelmiszeripar:* az anyagárak emelkedésével és a támogatások csökkentésével szemben áll a termelői árak ezekkel azonos mértékű növekedése;
- Élelmiszer-kereskedelem:* a beszerzési árak emelkedésével szemben áll a fogyasztói árak azonos mértékű növekedése;
- Család:* az élelmiszer-kiadások emelkedésével együtt jár a nominális pénzjövedelmek (munkajövedelmek, pénzbeli társadalmi juttatások) azonos mértékű emelkedése;
- Vállalat:* a munkajövedelmek emelkedésével együtt jár az élőmunka-költség növekedésének mértékével azonos elvonáscsökkenés;
- Állami költségvetés:* az elvonáscsökkenéssel együtt jár az ezzel azonos támogatáscsökkenés.

Igaz is lenne mindez, ha a modelltől nem maradtak volna ki lényeges elemek. Nincs például a modellbe építve, hogy *az állami költségvetés szaldója semmiképpen sem nulla*, hiszen az állami alkalmazottak (közigazgatás, oktatás, egészségügy, honvédség stb.) bére kb. 15 százalékkal nő.

Az is kimaradt a modellből, hogy a nem élelmiszeripari vállalatok *mezőgazdasági eredetű anyagköltségei nőnek* — bár csekély önköltséghatással. Nem lehet kihagyni a modellből *a kiegészítő és háztáji gazdaságokat*, amelyekre az áremelés jelentős ösztönző hatással lesz, de többletjövedelmüknek csak kis részét lehet elvonni a termelési kedv veszélyeztetése nélkül.

Az is világos, hogy *a mezőgazdasági árszínvonalnak nemcsak annyival kell emelkednie, mint amennyivel a támogatás csökken, hanem ezen felül még annyival is, amennyivel a mezőgazdaságban a munkajövedelmek megemelkednek*. A 3. sz. táblázat ezt a tényt nem hozza ki világosan, illetve a munkadíjnövekménnyel elvonás csökkentést (nem áremelést) állít szembe. Valószínű, hogy a mezőgazdasági elvonás nem lesz csökkenthető a megemelt termelői árszint mellett. A munkadíj-emelés költség-növelő hatását is bele kell majd vinni az árakba, így az 1980. évi adatok alapján számított áremelkedés éves összege nem 53, hanem 63 milliárd forint lesz.

Indokolatlan lenne olyat kívánni, hogy egy elvi modellbe apróságok is bekerüljenek. De gyakran éppen ezek az apróságok válhatnak lényegessé. Aki életszínvonal-politikai és érdekvédelmi kérdésekkel is foglalkozik (mint én), annak számára nem apróság például az, hogy az élelmiszerárak emelkedése hogyan hat az üzemi étkeztetésre, a szervezett üdültetésre, az óvodai, bölcsődei, napköziotthonos ellátás önköltségére, a szükséges vállalati vagy állami támogatás mértékére. Ha a sok apróságot összeadjuk, kiderül, hogy ezek a költségemelkedések legalább három-négy emberrel közvetlenül érintenek. És még nem is említettem a vendéglátóipari, cukrászati árakat, valamint az importált élelmiszerek árainak hazai árszintre való emelkedését.

Az is megfontolást érdemelne, hogy a vállalatokban, szövetkezetekben *igen eltérő a munkaigényesség, a bérhányad*. Ezért az élőmunka-költségek emelkedésének ellensúlyozására nem jöhet számításba olyan adó csökkentése, amelynek alapja független a bértől, a létszámtól. Voltaképpen csak beralapú adót lehet csökkenteni, hogy arányos kompenzálás legyen, de a javaslat éppen ezt az adót kívánja növelni.

Végül megemlítem (nem azért, hogy a modellbe bekerüljön), hogy a mezőgazdasági termelői árak nemcsak azért alacsonyok, mert sok bennük a támogatás, hanem azért is, mert a termelői és a fogyasztói árak között — főleg a gyümölcsnél, zöldségféléknél — szertelenül magas az árrés, képtelenül nagy a szállítási, tárolási veszteség, sok a láncszem. Nem kevés vállalat, szövetkezet, kiskereskedő bizonyította, hogy a gondosan szedett, tárolt és csomagolt áruért három forint helyett lehet adni ötöt, tizenöt forint helyett lehet árulni tízért. A termelő is, a fogyasztó is jól jár. De ha a gyümölcsre, a zöldségre is ráterhelik azonnali eladás esetén is a hatalmas tárolók, hűtőházak, berendezések amortizációját, a nagyszervezetek rezsijét, akkor nem is adhatnak a mezőgazdasági termelőnek elfogadható árat. Érdemes lenne megnézni, hogy a főváros környékén levő termelőszövetkezeteknek miért kifizetődőbb gabonát termelni, mint gyümölcsöt és friss zöldséget; miért nem fér bele az árba az öntözővíz költsége. Talán mert kevés a támogatás? Vagy talán az állam teljesen elvonja a területi helyzetükből adódó különbséti járadékot? Egyik sem. Nem kevés mezőgazdasági nagyüzem számára az volna a legigazabb támogatás, ha termékeit időben, becsületos áron — a fogyasztói vagy a külkereskedelmi árból tisztességes árrésszel visszaszámítottan — átvennék.

Az élő munka leértékeltsége

Kár, hogy a tanulmány nem mozdult ki abból a felfogásból, hogy hazánkban az élő munka alulértékelt. Ha ebből kimozdult volna, nem reménykedne annyira az élő munka felértékelődésében. Az élőmunka-megtakarítási érdekeltséget, az erő-

források közötti szabadabb kombinációkat napjainkban nem az zavarja, hogy az élő munka költsége a többi költséghez képest alacsony. Igen sok olyan vállalat van már Keleten és Nyugaton, amelyeknél a bérhányad 3—4 százalék, amelyek rendkívül drága berendezésekkel, drága anyagokból még drágább termékeket állítanak elő anélkül, hogy sok kézi munka lenne velük. És mégis takarékoskodnak a bérrrel. Azért teszik ezt, mert a bérmegtakarítás nyereséget hoz, béremelést, műszaki fejlesztést tesz lehetővé.

Nálunk a meglevő, kialakult bérnek egy forintja összesen (adóval, munkás-ellátási költségekkel együtt) talán két forintba kerül. Egy fejlesztési forint belekerül három-négy forintba, egy béremelési forint gyakran 8—10 forintba. A bért folyó bevételből kell fizetni, a fejlesztést adózás utáni nyereségből. A meglevő létszám-többletmunkájának vállalati költsége igen magas, a létszámnövekedés költsége igen alacsony. Nem elég a jó munkaerő-gazdálkodáshoz a tisztajövedelem-hányad csökkenéséből adódó költségérzékenység; nem elég a piac áremelésekkel szembeni ellenállása sem. Az kell, hogy a bérszínvonal-többlet forintja ne viseljen sokkal nagyobb adót, mint a bázis-bérszínvonalé. Az kell, hogy megvalósuljon a fedezeti elven alapuló, a költséggazdálkodásba integrált munkajövedelem-szabályozás. Az kell, hogy a vgm-ek bérezési rendszere behatoljon a nagyüzembe — a mezőgazdaságba is. (Itt már kicsit benn is van.)

A mezőgazdaságban az élő munka nemcsak leértékelt, hanem relatíve felértékelt is annak következtében, hogy a föld igénybevételének, használatának költsége irreálisan alacsony. A leglazábban nem a munkaerővel gazdálkodunk, hanem a földdel. És vajon valóban jelentősen nőne az élőmunka-költség a modell megvalósulása esetén? A mezőgazdaságban alig, hiszen éppen bizonyos támogatások megszüntetése jelentősen megemelné a műtrágyák, a növényvédőszer, a mezőgazdasági gépek, épületek és építmények árát. Ezek áremelkedése valószínűleg nagyobb százalékú lenne, mint az élő munka áremelkedése. Az élelmiszeriparban hasonló lenne a helyzet az alapanyagok drágulása következtében. De ha más tevékenységi területet nézünk, ott sem különb a helyzet. Az építőiparban az anyagköltségek gyorsabban emelkednek, mint az átlagos bér- és árszínvonal. Az ipar egészében a modern gépek rendkívül költségesek, főleg annak hatására, hogy nem használjuk ki teljes tudásukat és időalapjukat. Így persze hogy olcsó az élő munka, de drágulása sem hozna alapvető változást a költségarányokban.

A fő baj valószínűleg az, hogy mindig az egyes emberek, kollektívák munkadíjának színvonalát figyeljük, nem pedig a gyártmányegységre jutó munkadíj-költséget, a bérhányadot és a költség szintet. Hiszen ha csak az lenne a gond, hogy az élő munka olcsó, ezt el tudjuk háritani a bérjárulékkulcs emelésével. *Van persze egy terület, ahol nagyon jól jönne az élő munka nagyobb megbecsülése, és ez a mezőgazdasági kiegészítő és háztáji tevékenység. Az árszínvonal emelkedése olyan családi, házi kapacitásokat is bevonhat a mezőgazdasági tevékenységbe, a lakosság ellátásába, amelyek eddig még kívül maradtak. Talán az is elérhető, hogy ami a nagyüzemben ráfizetéses, az a háztájiban kifizetődő lesz. Csak a nullszaldós szemléletünk nehogy ide is hason; nehogy elvegyük azt a többletet azonnal adóval, amit az árakban nyújtottunk.*

Kovács Kálmán és Rott Nándor cikke igen hasznos volt számomra, mert egyértelmű, logikus tételekkel, világos kifejtésükkel a szerzők lehetőséget adtak arra, hogy a ráfordításszintű árak kérdését kicsit jobban megértsem, és a költségvetési, egyensúlyi szempontok mellett más szempontokat is kénytelen legyek végiggondolni.

Viszontválasz válságügyben

(Még egyszer az NSZK 1974—75-ös válságáról
és néhány további fejleményről)

Szőnyi Tibor

Molnár Ferenc 1981-ben közreadott válságelméleti tanulmányára [7] reagálva [9], vitatkoztam Kardos Tamás hozzászólásával [3] is. Később Kardos Tamás válaszolt ezekre a megjegyzésekre [4]. Időközben a Német Szövetségi Köztársaság, amelynek példája a vita tárgyául szolgál, már régen túljutott az egész tőkés világra kiterjedő 1974—75. évi válságon, sőt megkezdődött a kilábalása az 1981-ben induló újabb válságból is. Ha most e viszontválasznak a keretében visszatérek a már régen lefutott folyamatra, ezt nem az öncélú polémia kedvéért teszem. Elsősorban az vezet, hogy a kérdés újbóli felvetése alkalmat ad néhány olyan összefüggés hangsúlyozására, amelyeket a válságmodell megértése és megértetése (oktatása) szempontjából időszerűnek tartok.

Az NSZK 1974—75. évi gazdasági válságának jellegéről

Kardos Tamás cikkemre vonatkozó észrevételeinek sorát azzal kezdi, hogy Szőnyi Tibor „Megítélése szerint... az NSZK-ban lezajlott válság klasszikus típusú volt: a krízist az állótőke-beruházások csökkenése okozta, majd ezek növekedése emelte is ki a válságból a gazdaságot” ([4] 350. l.).

Az *állótőke-beruházások* konjunktúrabefolyásoló szerepére vonatkozó nézeteimet kénytelen vagyok fenntartani. Néhány fejlett tőkésállam: a Német Szövetségi Köztársaság, Franciaország, Kanada, Japán* gazdaságstatisztikai adatainak elemzése újból meggyőzött arról, hogy az a — Molnár Ferenc által feltárt — meghatározó szerep, amelyet az 1974—75. évi válság lefutása során a *fogyasztói beruházások* az Egyesült Államok konjunktúralis ingadozásaiiban betöltöttek, a tőkés világban *nem volt általánosan jellemző*.

Azzal az állítással azonban, hogy az 1974—75. évi nyugatnémet gazdasági válság nem volt klasszikus típusú, természetesen egyetértek. Gondosan átnéztem a Közgazdasági Szemle 1982. évi 5. számában megjelent cikkemet, de abban a válságfolyamat klasszikus jellegére utaló állítás — bárki meggyőződhet róla — a szövegben nem szerepel. Akkor mégis honnan vette Kardos Tamás azt, hogy én az említett válságot klasszikus típusúnak tartom? Bizonyára abból, hogy a válság kibontakozásában és lefutásában kiemelkedő jelentőséget tulajdonítok az állótőke-beruházások visszaesésének.

* Az említett négy ország 1975-ben az OECD össztermelésének (összesített GDP-jének) csaknem 35 százalékát adta.

Ha az állótoke-beruházások meghatározó szerepe valóban fennáll (s ezt említett cikkemben megkíséreltem bizonyítani), attól még a visszaesés *nem válik klasszikus típusú túltermelési válsággá*. A „klasszikus” válsághoz ugyanis — az állótoke-beruházások sajátos alakulása mellett — bizonyos időbeli szabályszerűség és főként az kívánatik, hogy az állótoke-beruházások visszaesését, majd nekilendülését a gazdaság *önmozgása* váltsa ki. Minthogy az utóbbi két feltétel az 1974—75. évi nyugatnémet folyamatban *tisztán és kizárólagosan* nem mutatható ki, énszerintem sem lehet szó klasszikus típusú válságról.

Kardos Tamás egy pillanatra — saját érvelésének erősítése céljából — feltelevi, hogy a válság kibontakozásának magyarázatában (az állótoke-beruházások visszaesésének meghatározó szerepe tekintetében) igazam van ([4] 351. l.). Rögtön hozzáteszi: persze „Szönyei döntő jelentőséget tulajdonít annak, hogy »A GDP 19,2 milliárdos visszaesésének mintegy kétharmadáért az I. osztály a 'felelős'.« Föl sem teszi azonban a kérdést, hogy mi volt az oka az állótoke-termelés csökkenésének. Márpedig ennek ismerete nélkül nem határozható meg a válság jellege!” ([4] 351. l.).

Ehhez két megjegyzést fűzök :

1. A vita tárgyává tett cikkben nem foglalkoztam az 1974—75. évi nyugatnémet válság minősítésével, jellegének meghatározásával. A téma (a fogyasztói beruházások szerepe a konjunkturális mozgásban) ezt nem kívánta meg.

2. A vitapartnerem által hiányolt kérdésre azonban — bár magát a kérdést formálisan nem tettem fel — a cikk szövegében kitértem.

„*A kezdődő válság legbiztosabb jele az NSZK-ban az állótoke-beruházások visszaesése volt 1973 III. negyedétől, amikor a kormány és a jegybank összehangolt restriktív gazdaságpolitika megvalósításába kezdett*” ([9] 606. l., a második kiemelés utólagos Sz. T.). Cikkemben arra is utaltam, hogy a beruházások nekiilendüléséhez, ami a gazdasági megélnkülést beindította, „*megfelelő fiskális és monetáris intézkedések adták . . . az impulzust*” ([9] 609. l., a kiemelés utólagos — Sz. T.). Részleteiben a problémát nem fejtegettem sem az egyik, sem a másik esetben, e két rövid utalás azonban remélhetőleg elég meggyőzően bizonyítja: jelentős szerepet tulajdonítok a válságmechanizmus működésében a kormányzati politikának. Annak is, amelyek *restriktív módon* (de nem egymagában!) oda hatott, hogy a beruházások visszaesése fellendülésből először stagnálásba, majd visszaesésbe taszította a nyugatnémet gazdaságot; s annak is, amelyek (szintén nem egymagában) az *expanzív* fejlődést segítette elő, amikor eljött a megfelelő időpont.

Kardos Tamásnak azokkal a fejtegetéseivel, amelyeket a „A konjunktúra-politika indítékai és hatása” cím alatt foglal össze ([4] 354. l.), *lényegében* egyetértek — csak éppen azt nem értem, hogy miért nekem címzi őket.

Az I. és a II. osztály konjunkturális szerepéről

Molnár Ferenc az eredeti tanulmányában (Fogyasztói beruházás és konjunktúra) végkövetkeztetéseit így foglalja össze: „. . . noha a konjunktúraromlás elmélyülését eredményező kumulatív folyamatban, úgyszintén a fellendülés kibontakozásában ma is érdemleges az állótoke-beruházás alakulása, a visszaesés, illetve a megélnkülés feltételét képező profitcsökkenés, illetve -növekedés létrejöttében mind időben, mind mennyiségileg a fogyasztói beruházás (az azt tükröző T_m profitösszetevő) és a III. osztály alakulásával kapcsolatban álló kormányzati egyenleg (a D profitösszetevő) mozgása a meghatározó” ([7] 276. l.).

Kardos Tamás az NSZK gazdaságának 1974—75. évi fejlődésében igazolva látja az előbbi állítást. A konjunkturális mozgás *egészében* kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a kormányzati intézkedéseknek ([4] 354—355. l.), a válságból való

kilábaláshoz pedig véleménye szerint „... a belföldi kereslet elemei közül valójában a fogyasztás 1975-ös növekedése adta az első impulzust... sem a termelés csökkenésének, sem a fellendülés kibontakozásának a módja nem utal a beruházások vezérelte ingadozásra” ([4] 353. l.).

A kormányzati gazdaság szabályozó tevékenység jelentőségében *lényegében* egyetértünk, a vita valóságos csomópontja az, hogy a konjunkturális ingadozásban az I. vagy a II. osztálynak volt-e döntő szerepe.

Vizsgáljuk meg a tényeket! A GDP felhasználási szempontból a következő tételekre oszlik: magánfelhasználás, állami felhasználás, bruttó állótöke-beruházás, készletváltozás, a külkereskedelmi mérleg egyenlege.

Ami a *magánfelhasználást* illeti: a válságot megelőző stagflációs periódusban (1974) és a válság alatt (1975) *összességében* növekedést tapasztalunk. Van ugyan egy rövid intermezzo, hiszen 1974 I. és II. negyedében a magánfelhasználás az előző év megfelelő időszakához képest kismértékben (0,7, illetve 0,2 százalékkal) visszaesik, egyébként azonban ennek a keresleti tényezőnek a növekedése 10 negyedéven át, 1976 végéig következetesen érvényesül.

Ugyanez vonatkozik az *állami felhasználásra* is, azzal a különbséggel, hogy itt 1973–1976 között *mindvégig* pozitív értékeket kapunk. Az állami felhasználás illetően alakulása azzal magyarázható, hogy sem a szövetségi kormány, sem a helyi önkormányzatok nem voltak képesek olyan következetesen restriktív politikát folytatni, mint a Bundesbank.

Ez a két fontos keresleti tényező tehát éppen a GDP csökkenése *ellen* hatott! Ebből az következik, hogy a visszaesést meghatározó tényezőket *másutt* kell keresni: ha a készletváltozásoktól eltekintünk, az állótöke-beruházások visszaesése *beindította*, a külkereskedelmi többlet csökkenése pedig *elmélyítette* a visszaesést. A beruházások 1973 III. negyedétől induló folyamatos csökkenése jóval többet „vett ki” a GDP-ből, mint a magánfelhasználás *átmeneti* visszaesése.

Kardos Tamás a cikkében azt is kifogásolja, hogy a GDP visszaesésének magyarázatakor a beruházásokat összevonom azoknak az exporttételnek a csökkenésével, amelyek anyagi formájukat tekintve az I. osztályba tartoznak. E módszert alkalmazva ugyanis Kardos szerint „... éppen a válság belső és külső eredetű tényezőit mossuk össze” ([4] 357. l.). Ezzel kapcsolatban szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy az 1975-ös válságév fejleményeit vizsgálva *először* külön kezeltem a beruházások, illetőleg a külkereskedelmi többlet visszaesését, és csak *azután* vontam össze azt, amit véleményem szerint együttesen is számításba kell venni ([9] 608. l.). Az olvasó tehát elkülönítetten is láthatja a visszaesés belső és külső okát.

Miért kellett a két tényezőt mégis összevonnunk? A felelet egyszerű: egy ország helyzetét a külső és a belső tényezők szoros kölcsönhatásban alakítják. Az elvont újratermelési elmélet szintjén feltételezhetünk a külvilágtól elszigetelt országot, a gyakorlatban nem. Ha az NSZK 1975-ben válságba került, abban külső tényezőknek is jelentős szerepük volt. A többi között azért, mert a válságperiódusban a beruházások az NSZK legfontosabb tőkés partnereinél is visszaestek. Ez egyaránt vonatkozik az OECD európai tagállamaira és az Egyesült Államokra.

Az NSZK közismerten exportorientált ország. Ha ennek a gazdasági nagyhatalomnak a tőkései beruházási döntéseket hoznak, akkor e döntésekben elsőrendű szerepe van a külföldi beruházási folyamatok megítélésének. Ezért tekintem mellőzhetetlennek az I. osztály arányainak, szerepének meghatározásakor a belföldi beruházásokon kívül azoknak az exporttermékeknek a számbavételét is, amelyek anyagi formájukat tekintve a beruházási javakhoz tartoznak.

E témával összefüggésben vitázva, Kardos Tamás „a pontosság kedvéért” megjegyzi, hogy a magánberuházások a végtermék csökkenéséért csak 11 százalékos erejéig voltak felelősek, az exportcsökkenés azonban annak 82,7 százalékát tette

ki. Az utóbbi adatban persze együtt szerepelnek az I. és a II. osztályba tartozó javak. $82,7 + 11 = 93,7$. Miből adódik a többi csökkenés? Ezt Kardos Tamás nem közli. Tény azonban, hogy a nemzetgazdasági számlarendszer adatai szerint 1975-ben, az előző évhez viszonyítva, az állami beruházások 1970-es árakon számítva 940 millió DM-mel estek vissza. Ez feltehetően igénybe vette a maradék 6,3 százaléknyi csökkenés jelentékeny részét. *Ebből (ti. a 93,7 százalékból) ismét csak kiderül, hogy a magánfogyasztásnak, azon belül pedig a fogyasztói beruházásoknak nem volt meghatározó szerepük az NSZK 1974–75. évi válságfolyamatának kialakulásában.*

Végül még egy megjegyzés: arra utalva, hogy az 1974–75-ös válság nem volt klasszikus típusú, korábban kifejeztem egyetértésemet Kardos Tamás konjunktúrapolitikai fejtegetéseivel. Hangsúlyoztam azonban: *lényegében* értek egyet vitapartneremmel. A fenntartás abból adódik, hogy Kardos Tamás szerint a beruházások csökkenését az NSZK-ban „... a restriktív gazdaságpolitika s nem a piac hagyományos erői váltották ki” ([4] 355. l.). Ez a beállítás így nagyon egyoldalú, *úgy tűnik ebből, mintha a beruházások alakulásában a gazdaság önmozgásának nem lenne szerepe* ([1] 304. l.).

Aligha lehet tagadni, hogy a beruházások visszafogásában jelentősége volt olyan tényezőknek, hogy például 1970–1973 között a reálbérek jóval gyorsabban növekedtek az egy foglalkoztatottra jutó GDP-nél, vagy hogy 1973 nyarától kezdve a kapacitások kihasználása romlott, nőttek a raktárkészletek, a befutó új belföldi megrendelések állománya pedig visszaesett. Nem lehet „kicentizni”, hogy az említett folyamatok milyen mértékben tekinthetők a gazdaság önmozgása következményének, és mekkora volt a hatása az inflációt fékezni akaró kormányzati és jegybanki lépéseknek. De ha tudjuk: a Bundesbank csak 1973 tavaszán szabadult meg a rögzített valutaárfolyamok rendszeréből fakadó pénzteremtési kényszertől, a kormány pedig valamivel később, májusban tette közzé stabilizációs csomagtervét, akkor biztosra vehetjük: *a beruházások a II. negyedétől a III. negyedévre azért estek azonnal 2 milliárd márkával (csaknem 4 százalékkal) vissza, mert a gazdaságot önmozgása is ebbe az irányba vitte.* Az ipari részvények árfolyamának folyamatos csökkenése 1973 tavaszától kezdve ugyanezt bizonyítja.

Emellett arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a *gazdaságsszabályozó hatóságok döntéseit (a politikai ciklus mozgását) gyakran olyan reálfolyamatok határozzák meg, amelyek a gazdaság önmozgásából fakadnak.* A Bundesbank restriktív emissziós politikájában például vitathatatlan szerepe volt a bérszínvonal letörésére irányuló törekvéseknek. „Az igényinflációt akartuk leküzdeni”, hangsúlyozta Karl Klasen, a Bundesbank elnöke egy cikkében ([5] 17. l.). Milyen szépen összeeseng ez azzal, amit Hans Martin Schleyer, a Német Munkaadói Szövetségek Egyesülésének akkori elnöke az említett lapnak ugyanabban a számában emelt ki: „A közvélemény mindinkább felismeri, hogy a jelenlegi recesszió egyik leglényegesebb oka az utolsó hat év túlhajtott szakszervezeti bérpolitikája és a szociális költségek egyre növekvő terhe volt...” ([8] 11. l.).

A beruházások alakulása a konjunkturális mozgás egyik legfontosabb tényezője. Az, hogy a beruházási keresleti tényező miként alakul, számos körülmény kölcsönhatásának az eredője. Éppen ezért tartom hibásnak azt, ha egyetlen okra próbáljuk a beruházási irányzatot visszavezetni. A következő fejtegetések újabb adalékkal szolgálnak a beruházási folyamatra ható okkomplexumhoz.

Volt-e az NSZK-ban tőketúltermelés?

Vizsgáljuk még egyszer meg a vállalati beruházásokat! Kardos Tamás a következőket írja: „Semmi jel sem mutat továbbá arra, hogy az 1970-es évek elején túlzott lett volna a beruházások mennyisége az NSZK-ban, s így a korábban említett

beruházáscsökkenés hátterében a klasszikus periodikus válságokra jellemző kapacitástülermelést kellene gyanítanunk” ([4] 353. l.).

Egyetérthetünk Kardos Tamással: „a beruházás mennyisége” valóban nem volt túl nagy, ha *csak* a növekedés dinamikáját nézzük. Ezt igazolja az 1. sz. táblázatban található adatsor.

1. sz. táblázat

Vállalati beruházások a Német Szövetségi Köztársaságban
(1970. évi árakon, millió DM)

Megnevezés	1970	1971	1972	1973	1974	1975
Gépek, berendezések	66 240	66 900	69 060	69 360	61 630	62 160
Építési beruházások	76 790	84 280	92 060	92 280	78 610	71 880
Ebből: lakásépítés	44 860	49 690	56 680	57 410	47 750	42 780
egyéb építkezések	21 390	34 590	35 380	34 870	30 860	29 100
Összesen	143 030	154 180	161 120	161 640	140 240	134 040
Előző év = 100	100,6	107,7	104,5	100,3	86,7	95,5

Forrás: Volkswirtschaftliche Gesamtrechnungen, Fachserie 18. Reihe 2. 127. l.

A beruházási adatok folyamatosan csökkenő ütemű növekedésről tanúskodnak 1973-ig. A „földcsuszamlás” 1974-gyel indul. A vállalatok tehát a válságot megelőzően *látszólag* valóban nem túlzott mértékben pótolták, illetőleg bővítették termelő- és szolgáltató kapacitásaikat. Igaz, ez a „nem túlzott mérték” is azt jelenti, hogy 1970—1973 között évente hozzávetőleg a GDP 21 százalékának megfelelő összeget ruháztak be. *Így nézve a dolgot, már pusztán mennyiségi szempontból is jelentős, négy év átlagában a GDP növekedési ütemét némileg felülmúlóan fejlődő beruházási tevékenységről van szó.* A vállalatok 1973-ban (1970. évi árakon számítva) 38 százalékkal többet ruháztak be, mint 1968-ban, tehát abban az évben, amely az előző válságot követte.

De ez még mindig csak *mennyiségi növekedés!* Jelentős hiba lenne, ha emellett elhanyagolnánk a *minőségi* szempontokat. Kardos Tamás ezeket figyelmen kívül hagyja. (Tegyük hozzá, hogy a válságmagyarázatoknál az oktatás is így jár el.) Pedig nem szabad megfeledkezni arról, hogy *az új technika, akár pótlásról, akár bővítésről van szó, többnyire korszerűbb a réginél. Lassú növekedési ütemű vagy akár csökkenő beruházásokkal is lehet makroszinten számottevő kapacitásbővülést elérni* ([2] 31—85. l.).

Azt, hogy a tárgyalt periódusban volt-e valóságos tőketülermelés az NSZK-ban, két kérdés megválaszolása után dönthetjük el: 1. Mennyire bővítették a beruházások a kapacitásokat ebben a periódusban? 2. Miként alakult ezenközben a tőke magatartását meghatározó *profit*?

A kapacitásbővülés NSZK-beli mértékére nézve nem tudunk pontos választ adni, mert csak reprezentatív, az érintett cégek által szolgáltatott adatokkal rendelkezünk. A müncheni IFO (gazdaságtudományi intézet) beruházási tesztjeire válaszoló vállalatok azonban az ipari beruházások 60 százalékát bonyolították le, a minta tehát elég széles körű ahhoz, hogy az itt kirajzolódó képet jellemzőnek tekinthessük. A továbbiakban a kapacitásbővülést mutató adatokat kell összehasonlítani a termelés eredményeivel. Példaképpen vegyük ki az adathalmazból a feldolgozó ipart! (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

Tudom, hogy a két tényező összevetésekor felmerülhetnek bizonyos aggályok, hiszen a kapacitásbővülést mutató adatok reprezentatív jellegűek, a termelési

2. sz. táblázat

A feldolgozó ipar termelőkapacitásának és termelésének alakulása

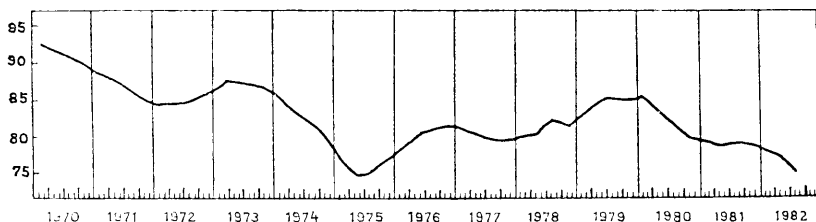
Megnevezés	1970	1971	1972	1973
A kapacitásbővülés százalékban	7,5	5,5	5,6	5,3
A feldolgozó ipar hozzájárulása a GDP-hez (millió DM, 1970-es árakon)	277 300	281 290	288 840	307 070
A termelés növekedési üteme (előző év = 100)	105,8	101,4	102,6	106,3

Forrás: Wirtschaftskonjunktur, 1975. 11. sz. Sonderbeilage, 13. l. és Volkswirtschaftliche Gesamtrechnungen, Fachserie 18. Reihe 2. 114. l.

mutatók pedig teljes körű statisztikai felmérésen alapulnak. Minthogy a nemzetgazdaságok teljes termelő- és szolgáltató kapacitásainak növekedését összegező adatokat (tudomásom szerint) nem publikálnak, kénytelen voltam ezt az eljárást alkalmazni. Az adatokból teljesen világosan kiténik, hogy *a válságot megelőző négy évben a termelési lehetőségek jóval gyorsabban bővültek, mint a termelés.*

Ugyanezt igazolja a következő grafikon.

1. sz. ábra

A kapacitások hasznosítása
(százalék)

Forrás: OECD Main Economic Indicators, 1982. 11. sz. 44. l.

A görbe azt mutatja, hogy a nyugatnémet gazdaság az 1970-es kapacitáskihasználási csúcsteljesítményt még az 1973. évi fellendülés időszakában sem érte el — igaz, azóta sem.

A kapacitáskihasználás romlása — bár eleve kedvezőtlenül hat a profitráta — önmagában véve még nem jelent tőketúltermelést. Mikor következik be ez a helyzet? Marx erre a következő válaszokat adja: „A tőke úgynevezett pléthórája (fölös bősége) lényegében mindig ama tőke pléthórájára vonatkozik, amelynél a profitráta esését nem ellensúlyozza a profit tömege — s ezek mindig az újonnan képződő friss tőkehajtások —, vagy arra a pléthórára, amely ezeket az önmagukban véve saját akcióra képtelen tőkét hitel formájában a nagy üzletágak vezetőinek rendelkezésére bocsátja, amikor tehát a megnövekedett tőke csak ugyanannyi, sőt kevesebb értéktobblettömeget termel, mint növekedése előtt, akkor tőke abszolút túltermelése következne be; azaz $C + \Delta C$ megnövekedett tőke nem termelne több profitot, sőt kevesebb profitot termelne, mint C tőke, mielőtt ΔC -vel gyarapodott volna” ([6] 239. l.).

Ez az NSZK-ban megvalósult. A bizonyítást a vállalati beruházások és a tőke jövedelme alakulásának összehasonlítása teszi lehetővé.* (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

A tőke reáljövedelmének megítéléséhez az állótőkeképzés áralakulásából kell kiindulnunk. Természetesen a tőkések a GDP-ből nekik jutó részt (ezt fejezi ki körülbelül az *operating surplus* kategóriája) nemcsak beruházási javakra költik, hanem fogyasztási cikkeket is vásárolnak. Társadalmi funkciójukból viszont az következik, hogy részesedésüket elsősorban a beruházási javak árváltozásai alapján mérlegelik.

Indokoltnak látszik ezért a tőkés személyes fogyasztás részarányának és árindexének a figyelmen kívül hagyása.

Így vizsgálva a dolgot, kiderül: a *válság előtt* (1970—1973 között) *két olyan év volt* (1970 és 1971), amikor az újonnan beruházott tőke nem kamatozott a tőkések reáljövedelmének növekedésében, ellenkezőleg: csökkentette azt.

3. sz. táblázat

Adatok a tőkebefektetések jövedelmezőségének értékeléséhez

Megnevezés	Év	1970	1971	1972	1973	1974	1975
	A vállalati állótőke-beruházások alakulása 1970-es árakon (Előző év = 100)		110,6	107,7	104,5	100,3	86,7
A tőkejövedelem alakulása (Folyó áron, az előző év = 100)		109,6	105,8	107,4	107,3	100,9	104,8
Az állótőkeképzés árainak növekedése (Előző év = 100)		112,2	107,9	103,8	104,8	106,5	103,5

Forrás: Volkswirtschaftliche Gesamtrechnungen és OECD National Accounts, Main Aggregates. Volume I. 1951—1980. 49. és 83. l. alapján számított adatok.

Az, hogy az említett időszakban a jövedelmezőség romlását nem kísérte a vállalati beruházások látványos visszaesése, a beruházási tevékenység jellegéből következik. A tőkések döntéseik jelentékeny részét még a profitalakulás szempontjából kedvezőnek látszó periódusban hozzák. Mindig meglehetősen nagy az áthúzódo beruházások aránya. Az ilyen típusú beruházások úgy csökkennek, ahogyan a „várankozások” romlanak. Más beruházások (a racionalizáló jellegűek) éppen a jövedelmezőség romlását hivatottak ellensúlyozni. Bizonyos pótló beruházásokat akkor is el kell végezni, ha kifejezetten rosszak a konjunkturális kilátások. Egyáltalán nem meglepő tehát, ha a romló jövedelmezőség mellett a statisztikai adatok csak a vállalati beruházások növekedési dinamikájának a lassulását jelzik.

Ami viszont azonnal jelentkezik, és egyértelműen a tőketültermelés tényét igazolja, az a készletek növekedése, a megrendelésállomány kedvezőtlen alakulása a kapacitáskihasználás romlása mellett.

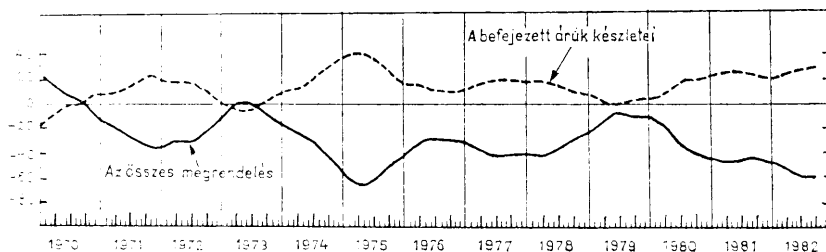
A most következő grafikon — amely szervesen kapcsolódik az előzőhöz — beszédesen mutatja, hogy már 1970-ben és 1971-ben is tapasztalhatók a tőketültermelés jelei. (Lásd a 2. sz. ábrát.)

* A tőke jövedelmét az OECD National Accounts „operating surplus” kategóriája alapján számítottam ki. Ez a GDP költségstruktúrája (Cost structure of the gross domestic product) című összeállításban szerepel, és magában foglalja az összes — vállalkozói tevékenységből és vagyonból származó — bruttó jövedelmet.

2. sz. ábra

A készletek és a megrendelések alakulása az NSZK-ban 1970 és 1982 között

Forrás: OECD Main Economic Indicators, 1982. 11. sz. 44. l.

A jövedelmezőség átmeneti javulása (1972—1973 első fele) után 1974 az az év, amikor teljesen nyilvánvaló lesz a túltermelés. Az összprofit erőteljesen csökken, s azt a külkereskedelmi többlet látványos növekedése — ami a GDP visszaesését egyelőre még elhárította — nem tudta ellensúlyozni.

1974-ben ugyanis a költségek emelkedése (részben a világpiaci árrobbanás nyomán) olyan kedvezőtlen hatást váltott ki, ami a vállalati beruházások azonnali és nagyarányú (13,3 százalékos!) visszaesését idézte elő.

Tekintsük most az áralakulásra vonatkozó adatokat!

Érdekes, hogy az NSZK kormánya 1974-ben konjunktúraélénkítő programokat léptetett életbe, a hitelfeltételek is kedvezőbbé váltak, mint az előző évben voltak. Egyes — a beruházásokat és építkezéseket terhelő — adókat már 1973 végén megszüntettek. Mindhiába... Ha a termelési költségek és az értékesítési árak inflációs versenyfutásában az előbbiek kerekednek felül, s ha nem sikerül a költségek növekedését a végeredmény hazai és külföldi vevőire áthárítani, a romló profithelyzet miatt a tőke visszavonul. *Ha egyszer a profit eróziója a vállalatok jelentékeny részénél érzékelhető, a túltermelés minden jelensége, beleértve a beruházások jelentős visszaesését is, szignifikánsan megmutatkozik.* Az ipari részvények árfolyamának 1974-ben folytatódó csökkenése mindezt még világosabbá tette.

Most azután tovább medítálhatunk azon, hogy mi váltotta ki a beruházások 1974. évi csökkenését: a restriktív gazdaságpolitika vagy a piac hagyományos erői.

4. sz. táblázat

Az árak és a költségtényezők emelkedése az NSZK-ban, 1974-ben
(Százalékos növekedés az előző évhez képest)

Megnevezés	százalék	Megnevezés	százalék
A magánfelhasználás árai	6,9	A bruttó állótőkeképzés árai	6,5
Ipari termelői árak	13,4	Az exportált javak és szolgáltatások árai	15,4
Nominálbérek (az iparban foglalkoztatottak egy munkaórájára számítva)	11,0	Az importált javak és szolgáltatások árai (együtt)	21,9
A termékegységre jutó bérek	11,8	Az importált ipari nyersanyagok árai	85,7

Forrás: Dresdner Bank Wirtschaftsberichte, 1976. 2. sz. 14. l. és OECD National Accounts, Volume I. 1951—1980. 82. l. — részben számított adatok.

1974-ben a szövetségi kormány inkább serkentette a konjunktúrát, mint fékezte, a Bundesbank pedig a nyári hónapoktól kezdve lazított restriktív gyakorlatán. A gazdaság azonban még messze volt a fordulattól. Önmozgása — amelyet a kedvezőtlen világgpiaci folyamatok erősen befolyásoltak — egyelőre lefelé vitte.

Az eddigi fejtegetések — úgy vélem — cáfolják Kardos Tamásnak azt a megállapítását, hogy az NSZK-ban az 1974—75-ös válság előtt, az adott színvonalú beruházások mellett nem volt kapacitástúlermelés. *Önmagában a tőketúlermelés persze ezt a válságot még nem teszi klasszikus típusúvá, hiszen a válságot előidéző okok között szép számmal voltak olyan tényezők, amelyek az állammonopolista kapitalizmus jellemzői.*

A bérből élők keresete és a felhalmozás

„... bírálóm tagadja, hogy — legalábbis az NSZK-ban — a bérből és fizetésből élők keresletének (a fogyasztási cikkek vásárlásának) az alakulása elszakadna a felhalmozás alakulásától” — írja Kardos Tamás ([4] 350. l.).

El kell ismernem, nem mindenben voltam elég körültekintő vitapartnerem megállapításának elemzésekor. Eredeti cikkemben — rövid távú összefüggéseket vizsgálva — Kardos állítására azzal reagáltam, hogy az NSZK-ban a válságból való kilábalás folyamatát a beruházások II. negyedévi megélnkülése indította el, és ezt *követve* növekedett meg a magánfelhasználás. Ez így igaz! Sajnos azonban nem utaltam eközben az exporttöbblet jelentékeny és a készletképzés (ami ugyan-csak felhalmozás) hatalmas arányú növekedésére. Ez a három tényező (az állami felhasználás növekedését nem tekintve) 29 százalékkal többet „tett hozzá” a GDP 1976. évi fejlődéséhez, mint a magánfelhasználás. Figyelembe véve azt is, hogy az exportban és a raktárkészletek feltöltésében egyaránt jelentékeny szerepet töltenek be az I. osztály termékei, *bizonyítottnak látszik, hogy az 1976-os élnkülés döntő impulzusa nem a magánfogyasztás (és különösen nem a tartós fogyasztási cikkek vásárlásának) növekedéséből származott.*

A további (1977—1980 közötti) fejlődésre nézve szintén kimutattam a magánfelhasználás és a vállalati beruházások időben együtt haladó mozgását. A két tényező közötti kapcsolatrendszerben azonban meghatározó szerepet tulajdonítottam az utóbbinak. Ezt részben a beruházások racionalizáló (munkahelyeket megszüntető) jellegével, részben a konzervatív gazdaságpolitikai irányzatok általános előretörésével indokoltam. Az előbbi érvelés megalapozottságát Kardos Tamás kétségbe vonta, az utóbbira válaszcikkemben nem tért ki.

A valóság pontosabb megközelítése és elméleti állításaink tisztázása végett visszamenőleg és *hosszabb távra* vonatkozóan megvizsgáltam a beruházások és a magánfelhasználás alakulását. Elemeztem az NSZK és az európai OECD-országok összesített adatait.

A tények a következőket mutatják:

1. Az NSZK-ban 1963—1975 között, *a jó konjunktúra* éveiben mindig párhuzamos volt a beruházások és a magánfelhasználás alakulása. 1967-ben, amikor a vállalati beruházások *visszaestek*, a magánfogyasztás növekedése is lelassult; e tényező mindössze 0,9 százalékkal nőtt. Ugyanez tapasztalható 1974-ben: a stagfláció idején a beruházások visszaesésével párhuzamosan a magánfogyasztás az előző évi 2,5 százalékkal szemben csak 0,3-del növekedett. *1975 viszont egyértelműen Kardos Tamást igazolja:* a válság mélypontján a magánfogyasztás 3 százalékkal növekedett, a fogyasztói kereslet tehát valóban elszakadt a beruházásoktól és — *tegyük hozzá* — a GDP alakulásától is.

2. Ami az OECD európai országainak összesített adatait illeti: a vizsgált idő-

szakban a magánfogyasztás évről évre növekszik, még az 1974—1975-ös válságperiódusban is, amikor a beruházások visszaesnek.

A dolog hosszú távon nézve egyértelmű: *a keynesi alapokon nyugvó gazdaságpolitika korszakában a bruttó állótőkeképzés és a magánfogyasztás a válságperiódusokban elszakadhat egymástól* — és ez valóban kiegészítő magyarázat Molnár Ferenc tételéhez, amely szerint az állótőke-beruházás és a végtermék nem azonos irányban mozog.

Kardos Tamásnak tehát — egy lezárult periódusra vonatkozóan — ebben a tekintetben igaza van. Más kérdés, hogy *ilyen körülmények között (amikor a fogyasztáscikk-vásárlás, tehát a bérből élők kereslete is folytonosan növekszik), Európában és Japánban ennek a keresleti tényezőnek sem a válságba sodrásban, sem a fellendülés kibontakozásában nem lehetett akkora szerepe, mint az Egyesült Államokban.*

Mi a helyzet az új, most már többé-kevésbé lezárultnak tekinthető válságperiódusban? A vizsgált keresleti tényezők párhuzamos vagy egymástól elszakadó mozgását kimutatandó, hat vezető tőkésország adatait elemeztem. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

5. sz. táblázat

A beruházások és a fogyasztói vásárlások alakulása hat vezető tőkésországban
(Százalékos változás az előző évhez képest, nemzeti valutában)

Megnevezés	Év	1980	1981	1982
Egyesült Államok (1972. évi árakon)				
Bruttó beruházás ^a		-7,4	2,9	-7
Fogyasztói vásárlás		0,4	2,6	1,4
Kanada (1971. évi árakon)				
Bruttó beruházás ^a		4,3	7,1	-13,3
Fogyasztói vásárlás		1,0	1,8	-2,2
Japán (1975. évi árakon)				
Bruttó beruházás ^a		2,9	3,4	1,1
Fogyasztói vásárlás		1,8	4,2	2,7
NSZK (1976. évi árakon)				
Bruttó beruházás ^b		3,2	-4,3	-5,8
Fogyasztói vásárlás		1,4	-1,3	-1,3
Olaszország (1970. évi árakon)				
Bruttó beruházás ^b		9,2	0,7	-5,3
Fogyasztói vásárlás		4,3	0,5	0,3
Anglia (1980. évi árakon)				
Bruttó beruházás ^b		-5,5	-9,6	5,7
Fogyasztói vásárlás		-0,8	0,1	1,3

^a Magán állótőke-beruházások.

^b Összes állótőke-beruházások.

Forrás: OECD Main Economic Indicators, 1983. 11. sz. 35—37. l. alapján számított adatok.

Az adatok ismeretében elgondolkozhatunk azon, hogy milyen álláspont a reális a felhalmozás és a fogyasztói kereslet mozgására vonatkozóan.

Az Egyesült Államokban e két tényező alakulása valóban elválíik egymástól. Tegyük azonban hozzá, hogy azokban az években, amikor a beruházások visszaestek, a GDP is csökkent. Tehát a fogyasztói vásárlások szerény növekedése nem tudta ellensúlyozni az ellenható tényezőket.

Kanadában más a helyzet. A beruházások csökkenése 1982-ben együtt járt a fogyasztói vásárlások visszaesésével.

Japán esetében a párhuzamos mozgás teljesen egyértelmű, igaz, itt mindvégig nőttek a beruházások.

A *Német Szövetségi Köztársaságban* is párhuzamos a beruházások és a fogyasztói vásárlások alakulása. Az együttmozgás a növekedésre és a csökkenésre egyaránt vonatkozik.

Olaszország adatai az Egyesült Államokéira emlékeztetnek. 1982-ben a beruházások visszaestek, a fogyasztói vásárlások mennyisége jelentéktelen mértékben, de mégis nőtt. Ezzel szemben a GDP kisebb volt, mint az előző évben. A különbség itt is alig méltó említésre: 0,3 százalék.

Angliában a beruházások 1980-ban és 1981-ben jelentősen visszaestek, a fogyasztói vásárlások az egyik vizsgált évben (1980) csökkentek, a másik évben (1981) pedig nőttek, az ingadozás azonban mindkét alkalommal igen kis mértékű volt. Amikor azonban a beruházások visszaestek, a GDP is mindig kisebb lett.*

A tények a vizsgált három évben azt mutatják, hogy *sem az állótöke-beruházások és a GDP ellentétes mozgására vonatkozó tétel, sem az állótöke-beruházások és a fogyasztói vásárlások elszakadásáról szóló, Kardos Tamástól származó kiegészítő megállapítás nem általánosítható*. Helyesebb, ha feltételes módban fogalmazunk.

A beruházások növekedése idején természetesnek tűnik a párhuzamos fejlődés. A táblázatban szereplő hat fejlett tőkésország esetében három év alatt összesen nyolc alkalommal esett vissza a beruházási tevékenység. Ebből négy esetben a fogyasztói vásárlások is visszaestek, négy ízben pedig növekedtek. Ami a GDP alakulását illeti: az 1980—1982 közötti recessziós periódusban kilencszer tapasztalható visszaesés: az Egyesült Államokban 1980-ban és 1982-ben, az NSZK-ban 1982-ben, Kanadában 1982-ben, Olaszországban 1982-ben, Angliában 1980-ban és 1981-ben. A beruházások minden esetben csökkentek. Ellentétes fejlődés egy alkalommal fordult elő: 1981-ben az NSZK-ban a GDP stagnált, miközben a beruházásoknál 4,3 százalékos volt a visszaesés.

Az uralkodó irányzat tehát ezekben az években inkább a párhuzamosság.

Kardos Tamás szerint „... nem biztos, hogy két, egy irányban változó adatsor között valóban oksági kapcsolat van” ([4] 355. l.). Ennyi párhuzamosság egy viszonylag rövid periódusban azonban — véleményem szerint — kizárja a véletlent.

Vitapartnerem a beruházások munkamegtakarító jellege és a fogyasztói kereslet csökkenése között *csak akkor ismer el oksági kapcsolatot, ha az előbbi tényező hatása alatt a munkanélküliség megnő, és ezzel egyidejűleg az átlagbér változatlan marad* ([4] 356. l.). A munkanélküliség persze sok tényező kölcsönhatásának eredménye, ezek közül csak *az egyik* (bár szerintem a legfontosabb) a beruházások minőségi és mennyiségi alakulása. Végül is főleg a termelő és nem termelő, a magán-, illetve az állami beruházásokon múlik az, hogy hányan veszítik el a munkahelyüket, illetőleg az eddig még nem foglalkoztatott fiatalok közül hányan képesek munkát találni. A beruházások visszaesésében, stagnálásában a gazdaság valamennyi negatív jelensége összegződik: azok, amelyek a nemzetközi pénzügyi-gazdasági feltételek romlásából, azok, amelyek az állami gazdaságpolitika restriktív jellegéből, és azok is, amelyek a gazdaság önfejlődéséből következnek.

A munkanélküliség ijesztő mértékű növekedése az 1980-as évek elejének válságfolyamatában nem vitatható. De mi van a reálbérekkel? Kardos Tamás szerint „... az utóbbi évtizedben éppen az vált általánossá, hogy a pénzbérek a válságban

* A GDP-re vonatkozó adatok forrása: OECD Main Economic Indicators, 1982. 5. sz. 180. l. és 1983. 11. sz. 182. l.

nem csökkennek” ([4] 356. l.). *Ez a helyzet a nyolcvanas években változóban van. Vegyük az NSZK példáját! (Lásd a 6. sz. táblázatot.)*

6. sz. táblázat

A fogyasztói kereslet egyes tényezőinek alakulása az NSZK-ban

Megnevezés	Év	1980	1981	1982
Magánfelhasználás (millió DM, folyó áron)		834 650	874 080	899 230
Százalékos változás az előző évhez képest		7,1	4,7	2,8
A bérből élők nettó keresete (millió DM, folyó áron)		484 830	503 490	508 570
Százalékos változás az előző évhez képest		6,4	3,8	1,0
A fogyasztói árak változása (százalékban)		5,5	5,8	5,3

Forrás: Statistisches Jahrbuch, 1983. 536. l.

1980-ban, amikor a beruházások nőttek, a reálbér is növekedett. 1981-ben és 1982-ben mindkét nagyság visszaesett. A reálbérek csökkenésének minden bizonyony szerepe volt a magánfelhasználás kedvezőtlen alakulásában.

A reálbérek visszaesésének vagy stagnálásának az irányzata az új válság alatt más országokban is érvényesült. 1980-ban ez még kevésbé érzékelhető, de tény, hogy az ipari reálbér némileg csökkent az Egyesült Államokban és Angliában is — mindkét helyen visszaestek a beruházások. 1981-ben a vezető tőkésországokban általában a reálbérek kismértékű visszaesése tapasztalható. 1982-ben pedig a bérekre az egy helyben topogás válik jellemzővé. *Egészében véve a stagnálást tekinthetjük jellemzőnek erre a periódusra* — tehát azt az állapotot, amelyről Kardos Tamás is elismeri, hogy a munkanélküliség növekedésével együtt előidézheti a fogyasztói kereslet csökkenését.

Ezzel ismét eljutottunk a beruházások és a fogyasztói kereslet szétválásának problémájához. *Ha a beruházások sok körülmény kölcsönhatásának következtében visszaesnek, a munkanélküliség megnő, mégpedig jóval nagyobb mértékben, mint ahogyan a foglalkoztatottság az I. osztályban romlik. A kialakult helyzet nem kedvez a reálbérek növekedésének, éppen ellenkezőleg: a szakszervezetek tárgyalási pozíciói romlanak. Most sokkal kedvezőtlenebb a bérből élők helyzete, mint az 1970-es években volt. A jelenlegi műszaki fejlődés (a mikroprocesszorok forradalma stb.), az ipar struktúrájának változása, a szolgáltató szféra technikájának átalakulása véget vetett azoknak az időknak, amikor a szakszervezetek bérköveteléseikben többé-kevésbé érvényesíteni tudták a termelési javulásának eredményeit, és beszámíthatták a várható inflációs rátát is. Most jóval szerényebb eredményekkel kell megelégedniük. Vegyük ehhez hozzá a jóléti kiadások lefaragására irányuló törekvéseket is. A bérből élők keresetét a romló foglalkoztatottság és a jó esetben stagnáló reálbér lefékezte vagy visszafogta, tehát a felhalmozás és magánfogyasztás párhuzamos fejlődése ezekben az években nem lehetett véletlen.*

A válság ezekben a hónapokban már elmúlóban van. Egyes országok eltérő ritmusban és különböző, sokszor más-más erővel érvényesülő tényezők hatása alatt térnek az élenkülés útjára — mások pedig még mindig a válság terheit nyögik. Az élenkülés objektív magyarázata további részletes elemzések elvégzését követeli.

Hivatkozások

- [1] *Erdős Péter—Molnár Ferenc*: Infláció és válságok a 70-es évek amerikai gazdaságában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
- [2] *Erdős Tibor*: Gazdasági növekedés a fejlett tőkésországokban. Kossuth Könyvkiadó, 1972.
- [3] *Kardos Tamás*: Egy konjunktúraelméleti tanulmány margójára. Közgazdasági Szemle, 1981. 10. sz.
- [4] *Kardos Tamás*: Klasszikus típusú volt-e az NSZK 1974—75. évi gazdasági válsága? (Válasz Szőnyi Tibornak). Közgazdasági Szemle, 1983. 3. sz.
- [5] *Klasen, K.*: Die Lehre aus der Krise-viel sorgsamer umgehen. Handelsblatt, 1975. december 31.
- [6] *Marx, K.*: A tőke. III. könyv. Marx—Engels Művei, 25. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- [7] *Molnár Ferenc*: Fogyasztói beruházás és konjunktúra. Közgazdasági Szemle, 1981. 3. sz.
- [8] *Schleyer, H. M.*: Die richtige Diagnose ist kein Pessimismus. Handelsblatt, 1975. december 31.
- [9] *Szőnyi Tibor*: Néhány további megjegyzés egy konjunktúraelmülethez. Közgazdasági Szemle, 1982. 5. sz.

POLITIKAI GAZDASÁGTAN I.

(Közgazdasági alapvetések)

Fekete Ferenc és munkaközössége.

1984-től az egyetemeken teljesen új koncepciót vezetnek be a politikai gazdaságtan oktatásban, s ehhez olyan új, korszerű tankönyvek — s egyben szakkönyvek — készülnek, amelyekben a korábbi anyag időálló részeinek megőrzésével és a legújabb kutatási eredmények felhasználásával az ismeretanyag és a kifejtés teljes tartalmi megújítását kívánják elérni. A fő cél az ismert kategóriák újszerű megvilágítása és a gazdasági élet legújabb jelenségeinek marxista szellemű magyarázata, kifejtése. A „Közgazdasági alapvetések” a tervezett, négy kötetből álló új „Politikai gazdaságtan” sorozat első kötete, amely a közgazdaságtan fogalmi apparátusával, vizsgálati módszereivel és tárgykörével ismerteti meg az olvasót.

Az öt részből álló mű — az egyes részek: Alapfogalmak; Szükségletek, munka, termelés; Áru- és pénzviszonyok, értéktörvény; Az egyensúly, a növekedés és az állami politika a gazdaságban; A tudományos kutatás elméletéről és módszertanáról — elsősorban olyan elméleti problémákat vizsgál, amelyek könnyen összefüggésbe hozhatók korunk valóságával, a magyar népgazdaság fejlesztésének aktuális feladataival is.

Kb. 270 oldal, kötve kb. 100,— Ft

(Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

„Implicit szubvenciók” és a KGST-n belüli gazdasági kapcsolatok néhány kérdése

(Megjegyzések Michael Marrese és Jan Vanous elemzéseihez*)

Köves András

Az európai KGST-országok szempontjából alapvető fontosságú, hogy 1973 óta nemcsak a legszélesebb értelemben vett világgazdasági környezetük változott meg, hanem jelentősen módosultak a szűkebb — KGST-n belüli — együttműködés feltételei is. Érthető, hogy a KGST-országok gazdasági helyzetét, külgazdasági kapcsolatait elemző nyugati kutatók figyelme is a KGST-együttműködés változó feltételeire irányul, s akárcsak a szocialista országokban tevékenykedő (például magyar) kollégáik, azt igyekeznek kimutatni, hogy a KGST-beli gazdasági kapcsolatokra vonatkozó számos, korábban közhelyszámba menő elképzelés elavult, nem felel meg az újabb tényeknek, az elmúlt tíz évben kibontakozó irányzatoknak.

Az is érthető, hogy míg a magyar szakirodalom elsősorban magyar szempontból vizsgálja a változó feltételeket, köztük a KGST-beli beszerzési feltételek folyamatos romlásának, a beszerzés súlyosbodó fizikai korlátainak gazdasági következményeit, valamint a belőlük fakadó gazdaságpolitikai kényszereket, mások — így például az említett egyesült államokbeli kutatók — elsősorban azt igyekeznek kimutatni, mit hozott e feltételváltozás a Szovjetunióknak.

A szubvencionálás mibenléte

Két amerikai kutató, Michael Marrese, a Northwestern University professzora és Jan Vanous, a Wharton Econometric Forecasting Associates munkatársa ez utóbbi szempontból vette vizsgálat alá a KGST-n belüli kereskedelmet. Számításaik szerint a Szovjetunió jelentős és az utóbbi néhány évben gyorsan növekvő *implicit szubvencióban* részesítette a kelet-európai országokat, azaz a nyers- és fűtőanyagokat a világpiacon elérhető áraknál olcsóbban szállította nekik, az iparcikkeket (főleg a gépeket) viszont drágábban vásárolta tőlük, mint amennyiért *hasonló* minőségű és korszerűségű termékeket Nyugaton beszerezhetett volna. Adataik szerint a hat kis európai KGST-országnak nyújtott szovjet szubvenciók 1973 után, de különösen a második olajárrobbanás óta gyorsan nőnek; 1971—1972-ben még nem érték el az évi 1 milliárd dollárt, 1973-ban 1,6 milliárdra rúgtak, 1974 és 1979 között

* Marrese, M.—Vanous, J.: *Soviet Subsidization of Trade with Eastern Europe: A Soviet Perspective*. University of California, Berkeley, Institute of International Studies, 1983.

Marrese, M.—Vanous, J.: *Soviet Policy Options in Trade Relations with Eastern Europe*. Prepared for the Joint Economic Committee (US Congress). Compendium: *Soviet Economy in the 1980's: Problems and Prospects*. 1982.

évi 5—6 milliárdos nagyság körül mozogtak. 1979-ben 10,4, 1980-ban 17,5, 1981-ben pedig 18,6 milliárd dollárra emelkedtek, 1982-ben pedig 15 milliárd dollárt tettek ki. A Szovjetunió által nyújtott implicit szubvenciók összege 1973—1981 között többszörösen meghaladja a többi KGST-ország nyugati kereskedelmében felhalmozódott mérlegdeficitet.

Az „implicit” szubvencionálás lényege magyarázatuk szerint az, hogy a szovjet cserearányok a KGST-n belüli forgalomban kedvezőtlenebbek, mint a Nyugattal való kereskedelemben. Ennek oka pedig az, hogy a Szovjetunió a KGST-n belüli forgalomban hajlandó több kemény cikket exportálni, mint amennyit importál, és több puha cikket vásárolni, mint amennyit elad. Így az implicit szubvenció *opportunity cost* jellegű teher, azaz annak az ára, hogy a Szovjetunió külkereskedelmének egy részét a hat kisebb európai KGST-országgal nem világgpiaci, hanem KGST-n belüli szerződéses árakon folytatja.

Az implicit szubvenció tehát egyenlő azzal az összeggel, amennyivel a hat országba menő szovjet export világgpiaci (kelet—nyugati kereskedelmi) árakon meghaladja ugyanennek az exportnak a KGST-árakon mért értékét, plusz amennyivel a hat országból származó import világgpiaci árakon elmarad a KGST-beli szerződéses árakon számított importértéktől. Így lehetséges, hogy miközben a hivatalos statisztikai adatok szerint a Szovjetunió kereskedelme a hatokkal csak aránylag csekély aktívumot mutat a hetvenes években, a hipotetikus, világgpiaci árakon számított kereskedelmi mérleg nagy többletet, azaz óriási rejtett vagy implicit szubvenciót mutat ki.

Természetesen nincs sokkal többről szó, mint annak a jól ismert ténynek óriási statisztikai és ökonometriai apparátus révén való számszerűsítéséről, hogy ha a nyers- és fűtőanyagokat világgpiaci áron, dollárfizetés ellenében kellett volna beszerezniük, az általuk gyártott iparcikkek pedig Nyugaton kellett volna értékesíteniük, a hat kisebb európai KGST-ország még súlyosabb gazdasági nehézségek közé került volna, mint amilyenekkel ténylegesen szembe találta magát. De az implicit szubvenciók Marrese és Vanous által kimutatott mértéke, s különösen az utóbbi években történt megugrásuk amerikai közgazdászok körében további következtetésekre adott alkalmat: szerintük a kis KGST-országok gazdasági függése a Szovjetuniótól ugrásszerűen megnőtt. Minél nagyobb ugyanis a különbség a KGST-beli és a világgpiaci árak között az előbbieik javára, annál költségesebb és terhesebb a kisebb országok számára a külvilággal való kapcsolatok fejlesztése, annál súlyosabb érvek szólnak amellett, hogy gazdasági problémáikat a lehető legnagyobb mértékben a KGST-n belüli együttműködés keretében igyekezzenek megoldani.

Az amerikai politika szempontjából az ügy felettébb érdekes: amilyen mértékben igaz a befelé fordulás elkerülhetetlensége, olyan mértékben csökkennek a lehetőségek a kelet-európai országokkal való kereskedelem fejlesztésére.

Marrese és Vanous számításai nagy figyelmet és heves vitákat váltottak ki az amerikai keletkutatók körében. A vita egyaránt kiterjedt az implicit szubvenció fogalmának értelmezésével kapcsolatos elvi kérdésekre és az általuk végzett számításokra. Paul Marer bloomingtoni professzor (számos nyugati kollégájához hasonlóan) például úgy véli, hogy a szerzők jelentősen túlbecsülik a KGST-beli iparcikkforgalom szubvencionáltságának a mértékét.¹ Ez pedig nem elhanyagol-

¹ Érthető, hogy a KGST-országok közötti iparcikkforgalom világgpiaci áron való értékelése sokkal több problémát vet fel, mint a nyersanyagoké vagy az alapvető élelmiszereké. Egyáltalán kérdéses, hogy a világgpiaci feltételek valójában szolgálhatnak-e a KGST-n belüli kapcsolatok mértékéül.

ható kifogás, mert Marrese és Vanous számításai szerint például 1975 és 1979 között az összes szubvenciónak minden évben legalább 44 százaléka az iparcikkgazdasághoz kapcsolódott.

Implicit szubvenciók és gazdasági előnyök

Hogyan kell értelmezni az implicit szubvenciókat? Marrese és Vanous határozottan óvna az elemzés eredményeinek kiterjesztő értelmezésétől. „Az implicit szubvenciók . . . nem jelentenek mennyiségi ítéletet arról, hogy az egyes KGST-országoknak mennyivel megy jobban a Szovjetunióval való KGST-beli társulás eredményeként.” (Marrese, M.—Vanous, J.: Soviet Subsidization... 8. l.) E szempontot nem lehet eléggé hangsúlyozni. Nemcsak azért, mert Marrese és Vanous csak a szovjet—kelet-európai kereskedelemben keletkező implicit szubvenciókat vizsgálják, s nem foglalkoznak azzal, hogy ugyancsak a KGST-beli társulás részeként más viszonylatokban viszont maguk a kelet-európai országok nyújthatnak esetleg „implicit” vagy explicit szubvenciókat. Ennél alapvetőbb szempont, hogy a gazdasági kapcsolatokból fakadó dinamikus előnyöket és hátrányokat nem lehet csupán a külkereskedelmi árak alapján megítélni. A világgiazi ár feléért — és rubelfizetés ellenében — vásárolni olajat a Szovjetuniótól kétségtelenül rendkívül előnyös volt, de ha ezt az olajat — mondjuk — olyan teherautók üzemanyagaként használják fel, amelyek fogyasztása kétszerese az átlagos nemzetközi fogyasztási szintnek, akkor ez az előny elvész. Persze rövid távon azokat a teherautókat kell a lehető legolcsóbb üzemanyaggal megtölteni, amelyek az adott országokban forgalomban vannak. Hosszabb távon azonban a nagy üzemanyag-fogyasztású teherautók (általában a rosszabb hatékonyságú energiafelhasználás és a gazdasági struktúra túlon-túl energiaigényes volta) ugyanannak a gazdasági kapcsolatrendszernek a következménye, amely lehetővé tette a világgiazinál olcsóbb olaj megvásárlását.

Az, hogy a kisebb KGST-országok nyersanyagimportjuk döntő részét szovjet szállításokból fedezik, nem valamiféle különálló „nyersanyag-politikai” döntés volt, hanem elválaszthatatlan tartozéka egy több mint harminc éves gazdaság-politikai koncepció egészének, illetve a KGST-n belüli kapcsolatok rendszerének, amely a gazdasági növekedés, műszaki fejlődés, korszerűsítés és életszínvonal-emelés feladatát nem a világgazdasági munkamegosztásban való hatékony részvételrel kívánta elérni, hanem arra irányult, hogy a közösségük számára szükséges javak lehető legnagyobb részét a tagországok saját maguk állítsák elő. Ennek a koncepciónak — amely kezdettől fogva oda vezetett, hogy a KGST-országok egymás közti kereskedelme összes külkereskedelmük döntő részét tette ki — számos, egymástól elválaszthatatlan következménye lett. Az, hogy a hat kisebb KGST-ország a szükséges importált nyersanyagok döntő részét a Szovjetuniótól szerzi be, feldolgozóipari exportcikkjei jelentős részét pedig a Szovjetunióval szállítja, ugyanannak a folyamatnak a része és következménye, amely meghatározta az egyes országok gazdasági szerkezetének fejlődését, hatékonysági szintjének alakulását, a műszaki fejlődés főbb irányait, a megtermelt iparcikkek világgiazi versenyképességét stb.

Így tehát a KGST-n belüli kapcsolatok előnyeinek és hátrányainak megítéléséhez is csak egy jóval összetettebb kritériumrendszer alkalmas, mint a belső és a világgiazi árak egybevetése. Maguk a kritériumok természetesen az egyes országok gazdaságpolitikai prioritásainak függvényében változhatnak. Abban a hosszú időszakban, amelyben a kelet-európai országok elsősorban gyors gazdasági növekedésre törekedtek, indokolt volt a KGST-n belüli kapcsolatokra elsősorban mint növekedési impulzusokra tekinteni. A kölcsönös áruszállítási előirányzatok hosszú távra történő rögzítése az erőteljes és kiegyensúlyozott növekedésnek fontos

tényezője lehetett mindaddig, amíg a nagy felvevőképeségű és biztos piacra történő export dinamikus növekedése az import gyors bővülésére alapozódhatott, a beszerzési feltételek pedig nem változtak, vagy változásukat hosszú időre előre lehetett látni. Joggal lehetett arról beszélni, hogy a gyors belső növekedés feltételét képező ellátási és értékesítési biztonság a kisebb országok számára a KGST-együtműködés nagy pozitívuma volt akkor is, ha a nem a világgazdasági kapcsolatok szorosabbra fűzését, hanem a régió- (KGST-) szintű importhelyettesítést célul kitűző fejlesztéspolitika a hatékonyság növelését (az ellenkező értelmű nyilatkozatok ellenére) háttérbe szorította.

A KGST-n belüli értékesítési biztonság például csupán az egyik következménye volt egy folyamatnak, amely a másik oldalon — a KGST-n kívüli piacon — nagyfokú értékesítési bizonytalanság forrása lett. Jól ismert ugyanis, hogy a KGST-piacokra orientált fejlesztés *másfajta gazdasági* (ágazati és termék-) *szervezet kialakítását követelte meg*, mint a világpiacra történő export növelése (s az utóbbit mint fejlesztéspolitikai célt elhanyagolták), *másfajta igényeket támasztott az árumínőséggel és -választékkal, a piaci értékesítési tevékenységgel szemben*, s — ami talán a legfontosabb — mindezt *másfajta gazdasági mechanizmusokat, a gazdaságirányító szervek és a vállalatok között másfajta kapcsolatokat, másfajta vállalati és egyéni magatartásformákat*, sőt sok tekintetben *másfajta társadalompolitikai prioritásokat, másfajta tudomány- és oktatáspolitikát követelt meg és alakított ki*, mint amelyek a nyugati piacokon való eredményes munkát, az ottani biztos és gazdaságos értékesítést szolgálhatták volna.

E szempontok fontossága különösen akkor nőtt meg, amikor — a hetvenes évek derekától kezdve — csökkent a KGST-együtműködés növekedésfenntartó szerepe a kelet-európai országokban, és ezen országok legfőbb gondja konvertibilis devizában fennálló adósságállományuk pontos szolgálata, illetve a világpiacra irányuló export növelése lett.

Ez utóbbi gondok szempontjából vizsgálva a kérdést, a KGST-együtműködés előnyei és hátrányai kétfajta megközelítésben taglalhatók. Egyfelől elemezhető az a kérdés, hogy a KGST-országok közötti kereskedelemben zajló, statisztikailag megragadható *reálfolyamatok* a maguk összességében miként hatnak a kelet-európai országok lehetőségeire a kemény devizában folyó kereskedelemben. Mint e cikk további részeiből kitűnik majd, e sorok írója úgy véli, hogy e tekintetben — a KGST-beli és a világpiaci árak számukra előnyös eltérése ellenére — a KGST-beli együtműködésben az utóbbi években végbement változásoknak főként kedvezőtlen hatásai vannak. Másfelől vizsgálható *az együtműködés rendszere is* abból a szempontból, hogy elősegíti-e, és mennyiben, a tagországok világpiaci exportképességének (avagy — ami ugyanaz — a gazdaságos importhelyettesítés képességének) a javítását. Ezzel kapcsolatban kategorikusan kell fogalmaznunk: a KGST-országok Nyugattal szembeni súlyos eladósodásának helyzetében különösen kedvezőtlen, hogy megvalósíthatatlanok maradtak a KGST-beli együtműködésben az áru- és pénz- (piaci) viszonyok erősítését célzó hatvanas évekbeli reformjavaslatok, sőt az elmúlt évtizedben inkább ellenkező előjelű fejlemények zajlottak le.

Egyetlen egy, általánosan ismert példát említve: a KGST-n belüli kereskedelem kétoldalú államközi megállapodásokon alapuló rendszerében az árulistáknak és a szállítandó áruk mennyiségének megállapítása logikailag és időben megelőzi az árról való megállapodást. Az árukapcsolások szövevényes rendszerében ez eleve azt jelenti, hogy valamely árut nem saját tulajdonságai minősítenek, hanem az, hogy *milyen konkrét árut lehet érte kapni*, vagy — másképpen fogalmazva — az, hogy milyen áru importja maradna el, ha az adott árut törölnék az exportlistáról. Vagyis az, hogy valamely árut exportálnak-e vagy sem, nem az elérhető ártól, nem az adott exportügylet gazdaságosságától függ (önmagában annak gaz-

daságossága nem is értelmezhető), hanem kereskedelempolitikai megfontolásoktól vagy, még pontosabban, az adott bilaterális kapcsolatrendszer sajátos logikájától. Érthető, hogy ez a gyakorlat nagymértékben nehezíti a termelési szerkezet korszerűsítését, konzerválhatja az elavult, nem hatékony struktúrát. Az így létrejövő államközi megállapodásokban szereplő árakat és árárányokat tehát jórészt a kereskedelmi mérlegek kétoldalú kiegyensúlyozásának követelménye, nem pedig az áruk tulajdonságai befolyásolják. Így azok nem is tükrözik megfelelően, és nem teszik összehasonlíthatóvá a különböző árukban megtestesülő tejesítményt (ráadásul a bilaterális viszonyok következményeként ugyanannak a terméknek az árai viszonylatonként eltérnek), nem feltétlenül díjazák a jobb minőségű, korszerűbb árut, és éppoly kevésbé büntetik a gyengébbet és elavultat. Mindez erős korlátok közé szorítja az exportőrök érdekeltségét abban (illetve törekvésüket arra), hogy teljesítményjavítással, termékváltással vagy az adott termék műszaki színvonalának emelésével, jobb minőség elérésével stb. fokozzák bevételeiket.

E mechanizmus tehát súlyosan megnehezíti a világgiazi kapcsolatok szempontjából oly fontos hatékonyságorientált fejlesztést, amely csakis a kialakult termelési szerkezetnek a nemzetközi keresleti és költségviszonyok alapján történő folyamatos változtatásával valósítható meg. Emellett a KGST-együtműködés nem piaci jellege közvetlenül is kettős negatív hatással van a Nyugatra irányuló exportra: 1. Azokat a termékeket, amelyeket szocialista exportra gyártanak, többnyire nem, vagy csak számottevő módosítással lehet a világgiacon is értékesíteni. Ezzel kapcsolatos a minőségi árendményeknek Marrese és Vanous könyvében szereplő egész problémája. 2. A nyugati piacokon el nem adható áruk növekvő mennyiségben történő előállítására közepette rendkívül megnehezül a *mikroökonómiai* alkalmazkodás a változó világgazdasági feltételekhez — s mi ezt tekintjük súlyosabb következménynek. Ez az alkalmazkodás ugyanis olyan vállalati fejlesztési és termelési politika, olyan magatartásformák, érdekeltségi és kényszermechanizmusok, olyan képességek kialakítását stb. igényelné, amelyek a KGST-együtműködéstől gyökeresen eltérnek.

Az 1973 utáni KGST-beli ártrendek értelmezéséhez

Az implicit szubvenciók tehát a szerzők szerint nem tartalmaznak értékítéletet a KGST-n belüli együtműködés dinamikus előnyeiről és hátrányairól, azt viszont mutatják, hogy „milyen összeget hajlandó a Szovjetunió átadni a hat KGST-országoknak, hogy továbbra is megkapja a nem piaci előnyöket Kelet-Európától”. (Azokra a védelmi, politikai stb. előnyökre gondolnak, amelyeket „nem hagyományos kereskedelmi előnyöknek” is neveznek.)

Ami itt több nehézséget is okoz, az a kérdésnek a szovjet „hajlandóságra” való kiélézése. Mint Marrese és Vanous is kimutatják, az 1973 utáni implicit szubvenciók jelentős része nem szovjet elhatározásból származott, hanem az OPEC-áremelések következménye volt, s így különbséget is tesznek „kívánt” és „nem kívánt” szubvenciók között. A világgiazi olajárak olyan gyorsan emelkedtek, hogy még a csúszó árbázisra való 1975. évi áttérés sem tudta meggátolni a világgiazi és a KGST-beli olajárak közötti különbség 1979—1982 közötti megnövekedését, jöllehet az új árelv éppen azt célozta, hogy a KGST-beli árak a korábbinál gyorsabban zárkózzanak fel a világgiazi árakhoz, azaz viszonylag gyorsan szűnjön meg, vagy legalábbis ne emelkedjék túlságosan az implicit szubvenció.

Hogy e célját az új ármegállapítási mechanizmus nem érte el, abban kizárólag az OPEC a ludas, az nem függött semmilyen KGST-n belüli fejleménytől. Elvben persze az új helyzetben elképzelhető lett volna egy olyan ármegállapítási formula

kitalálása, amely még inkább felgyorsítja a világgpiaci árakhoz való felzárkózás folyamatát.

Hogy ilyen fejleményre nem került sor, az Marrese és Vanous szerint az egyik legfőbb bizonyítéka annak, hogy az implicit szubvenciók felfutása nem csupán a KGST-n belüli árrendszer előre nem látott következménye, hanem tudatos szovjet döntés is. Ezért a szerzők — jóllehet az implicit szubvenciót nem valamiféle segítségként értelmezik, hanem egy bonyolult, sokfajta érdeken alapuló kapcsolatszisztem *egyik* elemeként, ahol a Szovjetunió a kereskedelmi előnyöket (az implicit szubvenciót) a nem hagyományos kereskedelmi előnyökért *cserében* nyújtja — szovjet döntésről beszélnek, s nem egy alkufolyamat eredményéről. Pedig e felfogásból éppen az következne, hogy a Szovjetunióknak nincs is módja szabadon dönteni arról, hogy exportálható árualapjait a rubellel fizető KGST-országokba vagy pedig Nyugatra szállítsa, ahol dollárt kap érte. Ezért a kereskedelem feltételeinek kialakítása (avagy az implicit szubvenciók mértékének meghatározása) is nyilvánvalóan kölcsönös alkufolyamatban mehet csak végbe.

De függetlenül a KGST-beli árdöntések mechanizmusától, az árrendszer ismételt felülvizsgálata — éppen a második olajárrobbanás közepette — nehezen lett volna indokolható. Az implicit szubvenció növekedésének ugyanis semmi köze nem volt ahhoz, hogy a Szovjetunióknak nagyobb költséget, effektív terhet, áldozatot jelentett volna az olajnak a KGST-országokba való exportálása. Ellenkezőleg: miközben az implicit szubvenció nőtt, a KGST-árak is jelentősen és folyamatosan emelkedtek. Az implicit szubvenció csak azt jelenti, hogy más — Nyugatra történő — exporthoz képest a KGST-export kevesebb jövedelmet hoz. Bármennyire jelentős volt is a jövedelemkiesés, eközben mind az olajexportból származó szabaddeviza-, mind a rubelbevételek óriási mértékben megnöttek.

E helyzetben az, hogy az áremelkedést nem gyorsították fel azon az útemen felül, amely az 1975 óta érvényes ármegállapítási mechanizmusból következett, egyszerűen a reális helyzetértékelés mutatója lehetett. Milyen következményei lehettek volna a KGST-n belüli olajárak pótlólagos emelésének? Arra aligha lehetett volna számítani, hogy az importáló országok árokokból csökkentsék a megvásárolt olaj mennyiségét, s a Szovjetunió *ezáltal* növelheti Nyugatra irányuló olajeladásait. (Az exportárualapok átcsoportosításához — amikor az a szabad deviza iránti igényéből kifolyólag elkerülhetetlenné vált — különben sem volt szüksége arra, hogy az importőröket áremeléssel ösztönözze takarékoságra.) Tehát az áremelés egyetlen értelme az lett volna, hogy a drágább olajért az olajimportőr országok a Szovjetunióba irányuló exportjukat gyorsabban növeljék. Cserearányaik romlása miatt azonban a Szovjetunióba irányuló exportjuk mennyiségi növekedése amúgy is jelentősen meghaladta az importét. Terheik amiatt is fokozódtak, hogy az elmúlt években nagyon megerősödtek a szállításaik „megkeményítését” célzó szovjet törekvések. Elég a beruházási hozzájárulásokra gondolni, vagy arra, hogy szovjet részről egyre határozottabban igénylik exportstruktúrájuk olyan átalakítását, amely nemcsak a Szovjetunióba irányuló szállítások dollárimport-tartalmának a korábbinál is jelentősebb növelését teszi szükségessé, hanem számos olyan ágazatot is háttérbe szorít, amelyek ez ideig éppen a szovjet igényeknek megfelelően alakultak ki és fejlődtek dinamikusán. Mindezzért fölöttébb kétséges, hogy lelassult gazdasági növekedésük (stagnálásuk) és nyugati eladósodásuk körülményei között a kisebb KGST-országok mennyire lettek volna képesek — és képesek lettek volna-e (lennének-e) egyáltalán — pótlólagosan gyorsítani az export növekedését, különösen azokban az ágazatokban, amelyek termékeire a Szovjetunió elsősorban igényt tart. Így az olaj drágítása csak az importáló országoknak a Szovjetunióval szembeni fokozódó eladósodásához vezetett volna, ami a KGST-beli együttműködési mechanizmust tekintve nem célja a Szovjetunióknak.

Az implicit szubvenciók csökkentésének másik módja a szállítások mennyiségének csökkentése. Ezzel kapcsolatban nemcsak azt kell hangsúlyoznunk, hogy 1982-ben a legfontosabb nyersanyag, a kőolaj vonatkozásában erre sor is került, hanem azt is, hogy — legalábbis a hetvenes évek közepe óta — a KGST-n belüli kereskedelemre éppen *a szovjet keménycikk-szállítások korlátozódása* (egy esetben stagnálás vagy visszaesés, más esetekben a növekedés ütemének visszaesése) volt a jellemző.²

Vagyis ha az elmúlt évtized szovjet—kelet-európai gazdasági kapcsolatait vizsgáljuk, akkor — Marrese és Vanous szóhasználatával — az implicit szubvenciók korlátozására irányuló szovjet törekvést kell alapvetőnek tartanunk. Jól lehet *a szállítási feltételek megkeményítésének folyamata nem gyorsult fel olyan mértékben, amilyen ütemben „robbantak” a világpiacon olajárak*.³ Ez Marrese és Vanous megállapításaival kapcsolatos legfontosabb megjegyzésünk: a világpiacon árröppanás hatásait tükröző számszerű eredmény eltereli a figyelmet arról, hogy a hetvenes évek dereka óta a KGST-n belüli gazdasági kapcsolatokban jellegüket tekintve az ő vizsgálatuk középpontjában állóval éppenséggel ellentétes folyamat játszódik le.

A szovjet nyersanyagexport és a KGST-beli gazdasági kapcsolatok

Más kérdés, hogy a szovjet keménycikk-szállítások korlátozódása szovjet szempontból is számos bonyolult kérdést vet fel. Marrese és Vanous már ismertetett tétele szerint az implicit szubvencióknak az a forrása, hogy a Szovjetunió hajlandó volt több kemény cikket exportálni Kelet-Európába, mint amennyit Kelet-Európából importált, és több puha cikket importálni Kelet-Európából, mint amennyit Kelet-Európába exportált.

E megállapítás önmagában természetesen igaz. De vajon mi e hajlandóság magyarázata? Avagy mivel magyarázható, hogy oly makacsul fennmarad a Szovjetunió és Kelet-Európa közötti kereskedelemnek az a kezdetől fogva kialakult szerkezete, amelyet a többi között az jellemez, hogy a Szovjetunió — részben a többi ország iparcikk-szállításai fejében — nyersanyagszállító szerepet vállal?

A gyakori szovjet megnyilvánulásokból ítélve ez semmiképpen sem a szovjet szándékokon és elképzeléseken múltott. Mint Marrese és Vanous megírják, e szerkezetet szovjet részről már az ötvenes években is számukra előnytelennek ítélték. A hatvanas évek vége, a hetvenes évek eleje óta pedig szovjet kutatók azt hangoztatják, hogy a KGST-n belüli gazdasági kapcsolatok a jövőben nem fejlődhetnek megfelelően, ha a kereskedelem fő területe továbbra is a szovjet nyersanyagok kelet-európai iparcikkre való kicserélése marad. Csak a kölcsönös iparcikk-kereskedelem lehet a forgalom dinamizáló tényezője. Visszatekintve kétségtelen, hogy figyelmeztetésük indokolt volt: a szovjet nyersanyagtermelés növekedésének lassulása az importőrök minden igyekezete ellenére a KGST-országokba irányuló szovjet nyersanyagexport mennyiségi növekedésének fokozatos lassulásához, majd stagnálásához, sőt számos területen visszaeséséhez vezetett.

A lassulás azonban nem járt együtt a szovjet iparcikkexport jelentőségének fokozódásával. A KGST-országokba irányuló szovjet iparcikkexport növekedése

² A KGST-n belüli beszerzés korlátairól és feltételeinek romlásáról lásd Köves András—Oblath Gábor: A magyar külkereskedelem a hetvenes évtizedben. Gazdaság, 1981. 4. sz.

³ Ma már tudjuk, hogy az olajárak lefelé is mozoghatnak. Így az is elképzelhető, hogy az olajárak lassúbb hozzáigazítása a világpiacon árhoz most az exportáló gazdaság számára lesz stabilizáló tényező.

hagyományosan nem elsősorban az importőrök vásárlási szándékain vagy hajlandóságán, hanem a szovjet exportkínálaton múlott; azon, hogy az mennyiségileg elegendőnek bizonyult-e; összetételét és korszerűségét, választékát, a szállítási feltételeket stb. illetően pedig mennyire felelt meg az importőrök változó szükségleteinek. A nehézségek — ha nem is mértéküket, de *jellegüket tekintve* — sokban hasonlítottak azokhoz, amelyek a Nyugatra irányuló szovjet iparcikkexport fejlődését is gátolják.⁴

A helyzet 1973 után sem változott meg jelentősen, jóllehet a kelet-európai országok növekvő eladósodásuk miatt a Nyugatról származó iparcikkimportot igyekeztek a KGST-n belülré áttéríteni, s ezért a korábrinál is intenzívebben keresték a Szovjetunióból való beszerzések növelésének a lehetőségét. A siker elmaradása egyfelől áruszerkezeti és mechanizmusbeli okokkal magyarázható. Elsősorban ugyanis közbenső termékekre lett volna szükségük, de a szovjet és a KGST-beli együttműködési mechanizmusban rejlő okok miatt a KGST-kereskedelemnek ismeretesen a közbenső termékek forgalma a legelmaradottabb része. Másfelől a szovjet—kelet-európai kereskedelemnek az évtizedfordulóra kialakult helyzete sem kedvezett a szovjet iparcikkexport előtérbe kerülésének. A szovjet prioritások oldaláról megközelítve a kérdést: Az iparcikkexport növelésének jelentősége a (KGST-országokkal való) kereskedelmi mérleg alakításában a szovjet exportarányoknak a nyers- és fűtőanyagok javára történt eltolódása következtében csökkent. A nyersanyagárak emelkedése lassan növekvő exportvoletten mellett is olyan többletjövédelmet eredményezett, amelyhez képest eltörpült az iparcikkexport mennyiségi növekedése révén elérhető bevételgyarapodás. A kelet-európai országok korlátozott szállítóképessége miatt nem is volt miért erőltetni a szovjet iparcikkexportot. Ez — akárcsak az erőltetettebb ütemű olajáremelés — feltehetően csak a Szovjetunióval szembeni növekvő eladósodáshoz vezetett volna, nem pedig a Kelet-Európából származó import növekedésének gyorsulásához. Ráadásul azt erőltetni a korábrinál is sokkal nehezebb lett volna, mivel a szovjet ipari termelés növekedése a hetvenes évek közepe óta — s 1979—82 között óta különösen nagy mértékben — lelassult, lassúbb lett a műszaki fejlődés, és fokozódtak a belgazdasági feszültségek.

Ha mindehhez hozzátesszük, hogy a KGST-országokba irányuló, korábban jelentékeny mértékű szovjet élelmiszerexport a hetvenes években minimálisra zsugorodott, akkor más megvilágításba kerül, hogy miért maradt fenn a KGST-n belüli keménycikk-kereskedelemben tartósan pozitív (a puhaikk-kereskedelemben pedig tartósan negatív) szovjet egyenleg. Kiderül, hogy ez az *egyetlen reális alternatíva a KGST-n belüli kereskedelem visszaesésének elkerülésére*. A KGST-n belüli kereskedelem így is megsínylette a szovjet nyersanyagexport bővülésének ténylegesen bekövetkezett lelassulását és stagnálását is. Annak radikálisabb csökkentése — a kemény és a puha cikkekre kiegyensúlyozottabb forgalmának jelszavával — veszélyeztetette volna és veszélyeztetné annak az anyagi

⁴ Felvetődhet a kérdés: vajon e nehézségek a KGST-n belüli kereskedelemben az ipar fejlettségének többé-kevésbé azonos szintje ellenére miért akadályozták jobban a Szovjetunió, mint a kis országok iparcikk-szállításait? A választ nem annyira a felvevőpiacok méretkülönbségeiben találhatjuk meg, mint abban, hogy míg a kis országok ipari fejlődése az elmúlt harmincegynéhány évben ágazati és termékszerkezetét, exportcikkjei műszaki színvonalát és minőségét, a termelés méreteit (a sorozatnagyságokat) tekintve elsősorban a szovjet igények alapján, a szovjet felvevőpiaci lehetőségeket messzemenően figyelembe véve ment végbe, addig a szovjet ipar fejlődését túlnyomórészt a belföldi szükségletek kielégítése motiválta. Ebből egymagában is következik, hogy míg bizonyos korszerű termékeket és berendezéseket a Szovjetunióban nem gyártanak, mások nem azért nem szerezhetők be onnan, mert azokat ott nem termelik, hanem mert *nem olyan mennyiségben* állítják elő őket, hogy exportra is jusson belőlük; így a szovjet exportkínálat szerkezete jelentősen eltér a kisebb országok importjától.

alapnak a fenntartását, amelyre a szovjet—kelet-európai gazdasági együttműködés épül, s e kereskedelem lényeges visszaeséséhez vezetett volna, illetve vezetne — ami nyilván ellentétes a szovjet szándékokkal is.

Külgazdaság-politikai következmények

Mint említettük, nyugati szerzők az implicit szubvenciók nagyságát — az eladósodás és a kényszerű gazdasági restriktió mellett — fontos érvek tekintik ama prognózis alátámasztására, amely szerint a KGST-országok gazdasága a következő évtizedben nagyfokú regionális méretű befelé fordulás jegyében fog majd fejlődni.

Hogy a befelé fordulás melletti — vagy pontosabban a világgazdaság felé nyitó, kifelé forduló politika nehézségeit hangsúlyozó — érvek felettébb nyomósak, az aligha cáfolható.⁵ A kisebb KGST-országok amúgy is súlyosan el vannak adósodva, és ezért a konvertibilis viszonylatú importot visszafogni kényszerülnek, a KGST-n kívülről csak a legszükségesebb árukat importálják (vagy még azokat sem). További érv ennek az importnak a visszafogása, sőt a lehetőségek szerint a KGST viszonylatú importtal való helyettesítése mellett az, hogy a két viszonylat árai között óriási különbség van.

Valóban: ha a KGST-n belül az olaj a világpiaci árnak csak a felébe kerül (s ráadásul *viszonylag* könnyen kitermelhető rubellal lehet érte fizetni), senki sem fog olyan döntést hozni, hogy a Szovjetunió helyett mégis — mondjuk — Szaúd-Arábiában kell az olajat (vagy akár annak egy részét) világpiaci áron megvásárolni. Ha az árkülönbségek a példabelinél sokkal kisebbek is — mint a legtöbb más nyersanyag esetében —, kétségtelenül akkor is az olcsóbb, KGST-n belüli árut fogják előnyben részesíteni. Mi több: ha a KGST-n belüli árak nominálisan megegyeznek a világpiaci árakkal, akkor is inkább az ottani beszerzést választják — mindaddig, amíg kedvezőbbek a fizetési, ellentételezési feltételek.

Ha azonban az árkülönbség csekély, az implicit szubvenció mint a befelé fordulást szükségessé tevő érv sokat veszít a súlyából. Ezért fontos, hogy az implicit szubvenciók értékének 1979 utáni megugrása minden jel szerint ideiglenesnek bizonyul. A világpiaci olajárak csökkenése esetleg a közeljövőben már olyan helyzethez vezethet, amelyben a jelenlegi ármegállapítási mechanizmusban a KGST-beli olajáraknak meg kell haladniuk a világpiaci árakat, s így az implicit szubvenció, illetve a befelé fordulás hozzá kapcsolódó szükségessége lekerülne a napirendről.

Legfőbb ellenvetésünk a szóban forgó érvrendszerrel szemben azonban nem ahhoz a kérdéshez kapcsolódik, hogy miként alakulnak a jövőben a világpiaci árak, hanem a KGST-n belül zajló gazdasági folyamatok értelmezéséhez. Az amerikai szerzők érvelésének a logikája a következő: Az implicit szubvenció óriási mértéke relative, a KGST-viszonylatú beszerzéshez képest megdrágítja a tőkés importot. Ez az árkülönbség elriasztó, tiltó hatású. Nem lehet KGST-import helyett (vagy mellett) nyugatit *választani*. Nem lehet másként *dönteni*, mint a KGST-import mellett. Minden más döntés az adott gazdasági helyzetben lehetetlenüléshez vezet.

Ez az érvelés azonban túlon túl leegyszerűsíti a KGST-n belüli gazdasági kapcsolatok folyamatait. Az implicit szubvenció kialakulását messze a legfontosabb

⁵ Az érvekről és ellenérvekről részletesen lásd Köves András: Befelé vagy kifelé fordulás? Gondolatok a KGST-országok külgazdasági stratégiájáról. Közgazdasági Szemle, 1981. 7–8. sz., valamint Köves András: A kelet—nyugati kereskedelem és a KGST-országok külgazdasági stratégiája. Külgazdaság, 1982. 5. sz.

folyamatnak tekinti, amely önmagában megszabja az importáló országok számára a lehetséges külgazdaság-politikai döntések irányait. Valójában azonban cselekvési korlátaikat és lehetőségeiket a KGST-kapcsolatok területén több egyidejűleg lezajló folyamat együttesen határozza meg: mindenekelőtt az importbeszerzési lehetőségek korlátozódása és az importárak jelentős növekedése (cserearányaik romlása), amihez pótlólagos szempontként jönnek számításba az implicit szubvenciók.

Témánk összefüggésében: az implicit szubvenció ténye és nagysága azért nem jó érv a befelé fordulás mellett, mert bármennyire következnek is az árkülönbségekből, hogy a KGST-importot és nem a nyugatit célszerű választani, gazdaságpolitikájuk számára ilyen választási lehetőség egyszerűen nem létezik: nem tudnak olyan döntéseket hozni, amelyek a KGST-beli beszerzési lehetőségek tőlük független okokból végbemenő korlátozódását érdemben befolyásolni (lelassítani vagy megállítani) tudnák, különösen nem az implicit szubvenciók szempontjából szóba jövő kemény cikkek tekintetében. Ez számukra az elmúlt évtized egyik legfontosabb tapasztalata, hisz mindannyian megkísérelték tágítani a beszerzési lehetőségeket, vagy legalábbis elkerülni azok szűkülését, *maximalizálni* a számukra szükséges áruk KGST-viszonylatú importját.

Mi több: éppen a beszerzési korlátok hozzák őket döntéskényszerbe. Dönteniük azonban nem arról kell és lehet, hogy miként válasszanak szocialista vagy tőkés import között, hanem arról, hogy milyen cselekvési alternatívák vannak, ha a szocialista import drágul (feltételei keményednek), növekedése pedig ki van zárva, vagy éppenséggel még csökken is. Mit válasszanak: tőkés importot, belső restriktíót, racionalizálást (amihez többnyire ugyancsak tőkés import is tartozik), esetleg valami mást, illetve (többnyire ez történik) ezek milyen kombinációját? Való igaz, hogy a tőkés importot (vagy bármit, aminek tőkésimport-vonzata van) választani egyre nehezebb, néhány országban az adott fizetési helyzetben lehetetlen, de *nem az implicit szubvenció miatt*, hiszen a tőkés és a szocialista import egymással nem versenyez.

Két év után a vállalati gazdasági munkaközösségről

A következőkben egy társadalmi méretű kísérlet egyéni értékelésével próbálkozom. A társadalmi jelleg kétségtelen, akár a 10 000 körüli csoportszámot, a 90–100 000 tagot, akár a közérdeklődést tekintem. Saját közvetlen benyomásaim is tömegesek: a magyar *top*-lista felső csoportjába tartozó nagyvállalatnál dolgozom, ahol mindjárt a kezdettől és nagy arányokban foglalkoztatunk vgm-eket. Nevezzük a céget egyszerűen vállalatnak.

Az értékelés egyszerre időszerű és korai. Két év eltelt, ideje áttekinteni, hova is jutottunk. Ha viszont arra gondolunk, hogy a befogadó közeghez képest mennyire hagyomány nélküli, ipari *avantgarde* kezdeményezésről van szó, akkor csak menet közbeni helyzetjelentésről beszélhetünk. Már a bevezető mondatban bekapcsoltam a biztonsági övet: *egyéni* értékeléssel próbálkozom abban az értelemben is, hogy az nem feltétlenül egyezik meg a vállalat „hivatalos” álláspontjával. Az eltérés nem nagy: néhány hangsúlyról, a radikalizmus fokozatáról, néhány intézkedés szükségességéről vagy célszerűségéről van csak szó.

A vállalatvezetés az új gazdálkodási formák alkalmazását kezdettől támogatta, de a részletekről sok vita folyt. Gondolom, ez így van rendjén.

Az adatok és értékelésük

Az előkészítő munka szinte a rendeletcsomag megjelenésének napján megindult. 1982 januárjában már dolgoztak az első csoportok. A vgm-mozgalom növekedésének főbb adatait az 1. és 2. sz. táblázatokban közlöm.

Az 1. sz. táblázatból kitéjük, hogy esetünkben a vgm-ek felfutása nagyon gyors volt, az országos átlagot messze megelőzte. Ebben nagy szerepe van a vállalatvezetés reagálásának. Nem rontja le a kezdeményezés értékét, hogy kiváltó oka erős kényszer volt. A korábbi évek stabilnak mondható létszámviszonyai ugyanis több, itt nem részletezhető körülmény miatt éppen ebben az időben bomlottak meg. A keresetek átmenetileg csökkentek, a munkások elvándorlása megélenkült. A vállalat termékei

1. sz. táblázat

A vgm-ek terjedése a vállalatnál és országos szinten

Időszak	A vgm-ek taglétszáma az 1983. VI. 30-i adat százalékában		A vállalat aránya az országos adatokon belül %	
	Vállalat	Országos összesítés ^a	Vgm-ek száma	Taglétszám
1982. VI. 30.	61	5	25	33
XII. 31.	82	46	3,5	4,5
1983. VI. 30.	100	100	2,1	2,5
XII. 31.	123	134 ^b	1,7 ^b	2,0 ^c

^a A TV 1984. I. 19-i „Hírháttér” műsorában közöltek alapján.

^b 1983. X. 31-i adat.

^c Az országos adatok trendre alapozott becslése szerint.

Időszak	A megalkult vgm-ek				A kifizetett vállalkozói díj (millió Ft)		
	száma	taglétszáma		a vállalat dolgozóinak szá- zalékában	halmozott		
		összes	csopor- tonként		negyed- évi	éven belül	össze- sen
1982. jan. 31.	3	90	30	0,70	—	—	—
I. n.év	—	—	—	—	—	—	—
II. n.év	56	1000	17,8	8,17	5,0	5,0	5,0
III. n.év	—	—	—	—	13,0	18,0	18,0
IV. n.év	109	1357	12,5	11,2	29,0	47,0	47,0
1983. I. n.év	133	1579	11,8	13,0	5,5	5,5	52,5
II. n.év	142	1650	11,6	13,9	14,0	19,5	66,5
III. n.év	153	1750	11,4	14,9	20,5	40,0	87,0
IV. n.év	174	2034	11,7	17,6	28	68	115

Forrás: Saját összeállítás a vállalat adataiból.

sok népgazdasági ágban (és a tőkés exportban) létfontosságúak. Tenni kellett valamit, és ekkor — jól időzített *deus ex machina*ként — megjelent az ismert rendeletcsomag. Kaptunk rajta. Azóta másutt is megoldult a folyamat. A féléves-egy éves előny és a nagy tömegű alkalmazás következtében időnként kísérletezőnek, az új jelenség kutatóinak is érezhettük magunkat. Elemezzük hát a táblázatokat!

Van-e korlátja a részvételi arálynak?

Eddigi gyakorlatunkban minden csoportalakító szándékot támogattunk. A dolgozók többsége előtt nyitva állt az út. Többé-kevésbé az ő magatartásuk határozta tehát meg a létszámnövekedést. A monoton növekedés kezdetben nagyon erős volt, később a meredekség csökkent. Most 17,6 százaléknál tartunk. Vannak azonban nagy belső egységek, ahol 35–40 százalékos a „szervezettség”. Ezeknél különösen kedvező volt a helyzet: a dolgozók saját szakmájukban kaptak csaknem korlátlan lehetőséget. A mai viszonyok mellett feltehetően

felső határként a dolgozók harmada-fele hajlandó a szabad idejében többletmunkát végezni a vgm-ek keretében. A pillanatnyi egyensúly azonban eltolódhat mindkét irányba. Meghatározó tényezői:

— a főfoglalkozásban elérhető reálkeresetek és az igények eltérése;

— a vgm elhelyezkedése a második gazdaság többi lehetőségeihez viszonyítva.

A potenciális vállalkozók elsősorban közvetlen munkahelyi lehetőségeik hatására kapcsolódtak be a korai periódusban. Késleltető tényező, ha más területen, az üzemen vagy a szakmán kívül kell megkeresni az alkalmat, vagy ha az egyén nem rendelkezik a minimálisan szükséges ismeretekkel.

A legutóbbi negyedévben újra megélné-
kült az érdeklődés. Ebben egyszerre nyilvánul meg a bizalom erősödése (a szállongó hírek ellenére nincsenek korlátozó intézkedések), és az újabb rétegek bekapcsolódása (például a KISZ segítsége az ifjúmunkások között).

Megjósolhatjuk-e a vállalat adataiból az országos elterjedés jövőjét? Aligha. Nincs kétségem afelől, hogy hasonló lehetőségek

esetén csaknem azonos jellegű „telítődési görbe” alakulna ki. Ennek még nagyon az elején tartunk, hiszen a népgazdaságban foglalkoztatottaknak csak kb. 2 százaléka vgm-tag. A vállalatok eltérő kényszerhelyzetét, ebből eredő lelkesedését vagy vonakodását, a második gazdaság egyéb lehetőségeit is figyelembe véve, akár 20–25 százalékos arány kialakulásához is néhány év lenne szükséges. Valószínű, hogy közben meghatározó módon változik a gazdasági környezet. (Erről később.)

A szezonjellegről

Ha a negyedévenként kifizetett vállalkozási díjakat nézzük, érdekes szabályosságot fedezhetünk fel. A két év lefutása hasonló. Kialakult egy sajátos, emelkedő tengelyű és (talán) kissé csillapodó kitérésű periodikus görbe. A mélypont az első negyedévben, a csúcspont az év végén található. Pedig az érintettek jó része hétvégi telekkel rendelkezik, vagy más módon gazdálkodik. Ezért, no meg mivel a nyár a hagyományos szabadság-időszak, azt váránk, hogy úgy november–május között kulmináljon a kisvállalkozói aktivitás, hiszen az év másik felében a szabad idő másra kell. A valóság azonban más. A „lázgörbe” nem a kisvállalkozó, hanem „vállalat a hőmérsékletét” mutatja. Az első negyedév — minden fogadkozás dacára — általában lassan indul. Még friss az az elhatározás is, hogy „megfogjuk” a drágább megoldásokat. Azután jön a létszámcsökkenés, az év végi stressz, a termelés hajtása, az export szorgalmazása. Egyre sűrűbben nyúlunk a vgm-megoldáshoz. A kép ismerős.

Létszámmegtartó hatás

Sokszor hallható érv, hogy a vgm-ek segítségével a vállalatnál maraszthatók a mozgékony emberek, csökkenthető az eláramlás. Kétéves adataink ezt többé-kevésbé igazolják. Az első félévekben fizetett alacsonyabb vállalkozásdíj-tömeghez magas, a második félévek jóval nagyobb kifizetéséhez enyhébb létszámcsökkenés tartozik. Természetesen a munkaerő mozgására számos más tényező is hat. Az 1983. év első felében elmaradt például a szokásos bérfeljesztés. Ez a hatás — a vállalkozói díj tömegének csökkenésével együtt — különösen magas eláramlást idézett elő. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

Vannak (a mai munkakörülmények mellett is!) olyan szakmák, munkahelyek, ahol a munkás munkaereje a műszak végére elfogy. Maga a technológia hajt, lazítani nem lehet. A meleg, a por kellemetlen. Ezeket a helyeken elvéve van csak vgm, így nem lehet szó megtartó hatásról sem. A részleteket tekintve az általános megállapítást tehát módosítani kell: ilyen módon csak a kisvállalkozásban érdekelt, abban részt vevő csoportokat lehet megkötni. Ezek aránya pedig még nálunk is csak 17,6 százalék. Nincs tehát abban semmi ellentmondás, hogy a vgm-ek tömeges alakítása ellenére, elsősorban a bérversenységben kimutatható lemaradás miatt az 1982 előtti időkhöz képest meggyorsult a létszám csökkenése.

A vállalkozói tevékenység területei

A két év alatt a vállalkozó tevékenység szerkezete megváltozott. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

3. sz. táblázat

A vállalkozási tevékenység és a teljes munkaidős létszám változásai

Megnevezés	1982		1983	
	I. f.év	II. f.év	I. f.év	II. f.év
Vállalkozási díj (M Ft)	5	42	19,5	48,5
Teljes munkaidős létszám csökkenése (fő)	176	130	411	146

Megjegyzés: 1981-ben, és az azt megelőző években a vállalat teljes munkaidős létszáma félévenként 40–60 fővel csökkent. (De volt példa növekedésre is.)

A vállalkozási díj megoszlása a tevékenység jellege szerint
(százalék)

Megnevezés	1982	1983
A főtermékek gyártásában való részvétel	48,5	28,0
Karbantartás	40,0	55,0
Beruházás	1,5	6,0
Szellemi munka	0,4	2,0
Egyéb	9,6	9,0

A *termelés főfolyamataival* kezdtünk, így 1982-ben a vgm-eken belül e terület részesedése volt a legnagyobb. Ebben nem játszott közre különösebb megfontolás. A döntő a helyi (gyáregységi) vezetés kezdeményezése volt. Később, amikor összehasonlításokat is tehattünk, kiderült, hogy nem itt a legcélszerűbb foglalkoztatni a vállalkozókat. A főmunkaidős termelés vgm-ekben való folytatása növeli az élő munkával kapcsolatos termelési költségeket (akkor is, ha ezek nem bérként jelennek meg). A nagyobb termelés, a jobb eszközkihasználás ezt ellensúlyozhatja, de a relatív háson a többi területen magasabb. A főtermelésben nehéz a vállalkozók versenyeztetése: az egyes csoportok a saját területükön helyismeretük, gyakorlatuk miatt monopóliumhelyzetben vannak. Ezért — részben tudatos törekvésként — 1983-ra csökkentettük e terület részesedését.

A *karbantartás* vezetői néhány hónapos habozás után kezdtek a szervezéshez. A fel-futás gyors volt: ma ez a terület köti le a vállalkozói tevékenység nagyobbik részét. Előnye a főtermeléssel szemben, hogy kedvezőbbek a versenyeztetés feltételei, mert azonos munkát több, esetleg tucatnyi munkaközösség is el tud végezni. A gazdasági előny is nagyobb, különösen akkor, ha bedolgozó, kooperáló vállalatot sikerül ily módon helyettesíteni.

A *beruházás* (amelyen itt kisebb, néhány együttműködő vgm által átfogható nagyságú szerelési, élesztési, üzembe helyezési jellegű munkát kell érteni) a mai választékból a legjobb terület. A karbantartásnál már említett két előny mellett külön érték, hogy a más vállalathoz képest jóval olcsóbb megoldás kíméli a fejlesztési állapot. A rész-

arány növelése tudatos, a jövőben is folytatandó.

A *szellemi munkák* részaránya rendkívül alacsony. Ennek csak kisebb részben oka, hogy ez a tevékenység az önálló gazdasági munkaközösségekben találta meg az igazi formáját. Inkább arról van szó, hogy a kalkuláció és a főmunkaidőtől való szétválasztás nehézségei miatt a vezetők nem vállalták a kockázatot. A kényszer is kisebb: a szellemi alkotó munka hiánya nem okoz már másnap reggel közvetlen termelési akadályt.

Átlagos taglétszám

Ismeretes, hogy a jogszabály 2–30 fő közti taglétszámot engedélyez a vgm-eknek. A vállalat induló vgm-jei a felső határt kihasználva alakultak meg. Utána az átlagos létszám hiperbolászerű csökkenése következett, egészen 11,4-ig. A legutóbbi időszakban — az újabb megélénküléssel együtt — ismét emelkedik kissé az átlagléttség. A magyarázat a tevékenységi kör változásaival kapcsolatos. A termelés főfolyamataiban nagy, a karbantartásban és a beruházásban kis és közepes munkaközösségek a jellemzők. A szellemi munkákat is csekély létszámú vgm-ek végzik.

A vállalat adatai az idő múlásával egyre inkább közelednek az országos átlaghoz. A közelítés kölcsönös, de fordított irányú. A nagy sokaság az induló értékről (amelynek kialakulásában akkori súlya miatt a vállalat hatása is érvényesült) hamar jóval 10 alá csökkent, majd lassan közelítve, alulról érte el ezt az értéket. A példa talán alkalmas arra, hogy szemléltessük: a spon-tán önszerveződés során célszerű, áttekint-

hető csoportméretek alakulnak ki, valahol az apostoli létszám körül. A mai körülményeknek a jogszabályokban foglalt korlátozás megfelel. Ha a munkák ennél magasabb létszámot igényelnek, a csoportok könnyen segítenek magukon. Volt már példa néhány (legfeljebb négy) vgm közös vállalkozására, ahol az egyik ellátta a „fővállalkozó” szerepét is.

Vállalati eredmény

Ilyen oszlopa vagy sora a közölt táblázatoknak nincs, és ez nem véletlen. Készülnek ugyan erre vonatkozó jelentések, de két ok miatt ezek adatait kétségbevonhatónak tartom. Az egyik ok általános: a mai nagyvállalati utókalkuláció nagyrészt alkalmazatlan arra, hogy az elemi vgm-tevékenység eredményét elkülönítetten kimutassa. Ennél sokkal nagyobb méretű feladat (termék, termékcsoport, vertikális termelési szakasz) sem vizsgálható kielégítő módon, a mérés, a bizonylati fegyelem és a feldolgozás általános állapota, módszere miatt. A másik ok az összehasonlítási alapon van. Sok esetben abból indulnak ki, hogy mekkora lenne a vállalat vesztesége, ha azt a bizonyos munkát egyáltalán nem végeznék el. Emiatt a kimutatott eredmények túlzottak. Szerintem csak abból lehet kiindulni, hogy a racionális értelemben szükséges munkát mindenképpen el kell végezni, ha nem vgm-mel, akkor a következő, realisan lehetséges, de drágább módon (például kooperációban, más vállalatnál megrendelve vagy munkaerőimport igénybevételével). Így vizsgálva, sok elemzés átlagaként a (bérmunka-konstrukcióban) kifizetett vgm-díj legalább a saját összegének megfelelő többleteredményt hoz. Persze ez nem vonatkozik azokra az esetekre, amikor veszteséges termelést növelünk tovább vgm-ek alkalmazásával, vagy jobb szervezés, erélyesebb vezetés mellett a munka a főmunkaidőbe is belefért volna.

A vállalati szabályozás

A kisvállalkozások alkalmazásának vállalati teendőit rendelkezés és irányelvek hatá-

rozzák meg. Ezeket az első év tapasztalatai nyomán átdolgoztuk. A második év eltelte után most az újabb módosítás kidolgozása folyik. Itt az 1983 végén érvényes változat egyes kérdéseiről lesz szó.

A vállalkozási szerződések megkötésének *joga* széles körben *decentralizált*. Mindenki, akinek a működési szabályzat jogot ad erre, természetesen kisvállalkozókkal is szerződhet. A vgm-ek esetében a kör még kibővül a vállalat gyáregységeinek vezetőivel, a karbantartás ágazatvezetőivel, akik egyébként külső vállalatokkal nincsenek ilyen kapcsolatban. Ez a már kezdetben megállapított szabály később (1982 végén) úgy módosult, hogy a szerződés érvényességéhez a tevékenység szerint illetékes szakigazgató jóváhagyó aláírása is szükséges. A részleges recentralizálás célja a vállalkozásba adás indokoltságának és a vállalkozói díj megállapításának szorosabb központi ellenőrzése volt.

A döntés-előkészítés a vállalati eredmény vizsgálatára és a vállalási díj megállapítására vonatkozóan *kalkulációk készítését* írja elő. Mindegyiket a kezdeményező gyáregység állítja össze, de a számításokat a vállalat központi szervei ellenőrzik. A vállalkozási díjnal két megközelítést kell alkalmazni:

1. Összevetés más vállalatok, szövetkezetek ajánlatával vagy a tervezés során az előírásoknak megfelelően készített kalkulációval.

2. A tevékenység élőmunka-szükségletének kiszámítása a munkanorma-készítés szakmai követelményei szerint. A vállalkozási díj felső határa az így meghatározott normaóra-szükséglet és az abban a szakmában szokásos főmunkaidős órabér 2,6–3,0-szorosának szorzata. A munkanorma-készítés során az országos normatívákkal szemben 15–50 százalék közti szigorítást kell alkalmazni. Mindez bérmunka típusú szerződéseknel kötelező.

Lényeges, de az országos gyakorlatban nem túl gyakran előforduló követelménye a vállalati szabályozásnak a *versenyztetés*. Ez azt jelenti, hogy az egyes tételeket idejében, a potenciális vállalkozók számára hozzáférhetően közzé kell tenni, majd nyilvános versenytárgyalást kell tartani. A szerződést az a munkaközösség kapja, amelyik-

nek az ajánlata (a vállalkozási díj szerint) a legkedvezőbb. A rendszert — „komolyságát” erősítendő — bántpénz letétbe helyezése egészíti ki (2000 Ft munkánként). A versenyben azok is részt vehetnek, akik még nem alakítottak munkaközösséget. A versenyelvből következően új munkaközösségek megalakításakor csak azt vizsgáljuk, hogy az egészségügyi előírások (az OMB irányelvei) nem zárják-e ki abból a tevékenységi körből a kisvállalkozás kezdeményezőit. A hozzájárulást tehát megadja a vállalat, de a foglalkoztatást nem garantálja. A szabályozás a szerződészkötő gazdasági vezető számára az alábbi *forogatókönyv* követését teszi célszerűvé:

1. Kezdeményezés (gyáregységvezető)
2. Kalkuláció (gyáregységi apparátus)
3. Kalkuláció-ellenőrzés
— munkanorma (munkaügyi főosztály)
— vállalati eredmény (közgazdasági főosztály)
4. Előzetes egyeztetés I. (gyáregységi négyeszőg)
5. Előzetes egyeztetés II. (szakigazgató)
6. Pályázati feltételek összeállítása és közzététele (gyáregységi apparátus)
7. Verseny tárgyalás (gyáregységvezető)
8. Vállalkozási szerződés megkötése (gyáregységvezető)
9. A szerződés jóváhagyása (szakigazgató) A gyáregységi négyeszőg bevonása a társadalmi ellenőrzést szolgálja.

Ez bizony eléggé bonyodalmas rendszer; a folyamat időigénye rendszerint 4–8 hét.

Az első év után pontosabban meg kellett határozni az *összeférhetetlenség* eseteit. Az üzemvezető, az osztályvezető és feletteiek nem vehetnek részt a vezetésük alatt álló szervezet részére munkát végző vállalkozásban. A tilalom — beosztásuktól függetlenül — azokra is vonatkozik, akik munkakörüknél fogva a vállalkozás teljesítményének, a munka minőségének igazolásában, a munkafeltételek rendelkezésre bocsátásában, a vállalkozási díjak kifizetésének intézésében feladatokat látnak el.

A második év elején a szakszervezet javaslatára a bérmunkáknál évi 60 000 Ft-ra *korlátoztuk* az egy vgm-tag által megkereshető *bruttó vállalkozási díjat*. Ez kb. havi 60 óra szabadidő-lekötést enged meg.

A működés tapasztalatairól

Az elmúlt két év alatt sokan írtak a kérdérről, ki lelkesedve, ki aggódva. Most csak azokra a benyomásaimra szeretnék kitérni, amelyek alapvető dolgokat érintenek.

Elemi erejű élménye mindenkinek, akinek módja volt a *valódi vgm-ek* munkáját megfigyelni, a *munkateljesítmény növekedése*. A technológia vagy az élő munka meghatározó szerepe szerint ez kb. 20-tól akár 200 százalékgig is terjedhet. Említem, hogy a kalkulációkban az országos normatívákhoz viszonyítva eleve 15–50 százalékos szigorítást alkalmazunk.

A tapasztalat azért volt ennyire sokkoló, mert a mérce a munkavállalóként ledolgozott főmunkaidő. Az pedig már a szakirodalomban is szinte közhely, hogy a főmunkaidőben — az alacsony és nem veszélyeztetett, a teljesítménnyel sok helyütt csak nagyon laza összefüggésben levő bérek, „ösztönzőrendszerek” hatására — széles körben elterjedt a teljesítmény-visszatartás, még a teljesítménynormában, darabterben dolgozók körében is. A munkás kialakította a mai körülményeknek megfelelő magatartását: munkaerejéből annyit bocsát a munkaadó rendelkezésére, amennyit az ezzel elérhető reálbérek alapján és az adott munkahelyeken a munkaskollektíva által kialakított mérce szerint indokoltnak tart. Ilyen háttérben ugrik ki szembetűnően a vgm-ek teljesítménye. Tegyük hozzá: reális teljesítményértékeléshez a ténylegesen ledolgozott munkaidőt kell figyelembe venni. A vgm-ek igyekeznek eltitkolni, hogy mekkora munkaidő-ráfordítással dolgoznak. A magas teljesítmény mögött ugyanis két tényező van: a normaórákban mért munka nagyobb díjazása és a kötetlen munkaidő-ráfordítás, az akkordmunkajellel. Mindkettő fontos. Ha a vállalkozói munkaidőt ellenőrzés alá vonnánk, a teljesítmény-visszatartás itt is megjelenne. (Kipróbáltuk.) A nagyobb teljesítmény elérésében az intenzitás növelése és a szervezés javulása együtt érvényesül. Az első nem szorul különösebb magyarázatra. Elég, ha az önkéntes társuláson alapuló közösség egyéni érdekekkel erősített csoportfegyelme-re, a törekvő emberek kiválasztódására, a néhány százaléknyi vgm-tagság jobb ösz-

szetételére utalunk. A *munkaszervezés* javulása azonban továbbgondolkodásra készítet.

A gazdasági folyamatok megtervezéséről, megszervezéséről korábban kialakult ideálkép számomra egy hatalmas piramis képzetét idézi. Felül a hosszú távú népgazdasági tervek helyezkednek el, majd sok áttételen, lépcsőn keresztül jutunk el az építmény aljához, a feladatok munkahelyre való „lebontásához” és a munkaszervezéshez. A többi piramishoz hasonlóan ezt is kikezdte az idő és a körülmények vasfoga. A felső rész átépítése a „terv és piac” koncepció jegyében már megkezdődött, legalul azonban alig történt valami. Az alsó lépcső két főszereplője: a munkás és a „közvetlen termelésirányító”. Mai felfogásunk szerint ahhoz, hogy a munkás dolgozzon, számára a munkát meg kell szervezni. Ahol lazaság, lógás van, ott a vezető is felelős; szervezze meg úgy a munkát, hogy ilyesmi ne fordulhasson elő! A munkásnak — a főmunkaidőben — ennek megfelelően munkaszervezési feladata nincs. Gyengült azonban a másik fél, a művezető szervező munkája is. A régi idők nagyhatalmú műhelyfőnöke már a múlté. Nemcsak nálunk; a fejlett országok különböző „autonóm csoport” stb. kísérletei is együtt jártak a művezetők szerepének átalakulásával. A mi vállalatainknál azonban művezetőnek lenni sok helyütt anyagi hátrányt is jelent. A hatalom csökkenése mellé így a személyi állomány kontraszelektója járul. Ezek fontos összetevői annak a folyamatnak, amelynek során — általánosan ismert módon — a szerepek egy fokkal feljebb csúsznak a hierarchia lépcsőin.

A vgm-ben dolgozó munkás helyzete alapjában más. Az ő számára az idő értékkel, sőt nagy értékkel bír. Nem töltheti benn az egész hétvégét, hiszen a szőlőt is meg kell permeteznie (hogy csak egyet említsék a sok közül). Nincs felette hierarchia, aki megtervezi a mozdulatait is. Előszedi hát tapasztalatait, és megszervezi a saját munkáját. Helyére kerül a piramis alapja — a gazdaságnak egy szűk területén.

Jegyezzük meg jól, mert érdemes: amit a munkás a normatívákhoz képest akár intenzitásnöveléssel, akár ésszerű szervezéssel az élömunka-hatékonyságon javítani

tud, az a saját haszna. Feltaláltuk (újrafeltaláltuk) végre a közvetlen érdekeltséget.

Kevés ismeretünk van arról, hogy milyen lehetőségeket nyújt a vgm az *eszközhatékonyság* javításában. Azt persze tudjuk, hogy az időkihasználás növelésével az eszközök is jobban hasznosulnak. Ma túlnyomórészt ún. bérmunka-konstrukcióban dolgoznak a kisvállalkozók, ilyenkor az anyagot és a berendezések használatát nem számlázzuk részükre. Néhány szerződésnél azonban eltértünk ettől az egyszerű megoldástól. A vgm-ek kockázata ilyenkor megnőtt: vállalniok kellett azt, hogy az előre kalkulált anyag- és eszközki költség figyelembevételével megállapított vállalkozási díjból kijönnek. A kalkuláció itt is a főmunkaidős anyag- és eszközfelhasználás némi szigorításával történt. Ezekben az esetekben a tényleges keresetek jóval meghaladták a bérmunka-szerződéseknél szokásos mértéket. Feltehető, hogy az anyagfelhasználások, a berendezések költségei sokat csökkennének, ha a módszert általánossá tennénk. Ehhez azonban szilárd elszámolási fegyelem, megalapozott kalkuláció kell, és nagyobb tolerancia is a keletkező magasabb jövedelmekkel szemben. Úgy gondolom, hogy az egyszerűsítés szempontjai mellett a felsorolt feltételekben való bizonytalanság akadályozza a bruttó elvű szerződések terjedését.

Eddig a vgm-et önmagában vizsgáltuk. A valóságban azonban a kisvállalkozók a vállalaton belül helyezkednek el, a két szektor együtt él, és sokféle vonatkozásban hat egymásra.

Sok zavart okoz, hogy a szerződéskötéskor *nem azonos erősségű érdekek állnak szemben egymással*. A vgm számára személyes előny minden megnyert forint. Ezt persze tudja a *vállalat képviselője* is, azzal együtt, hogy ő viszont személy szerint gyakorlatilag semmit sem nyer, és nem is veszít. A munkája és személyes kockázata viszont növekszik, hiszen valamit kisvállalkozásban lebonyolítani — tapasztalt vezetők szerint — két-háromszoros idegenergiát emészt fel. A helyzet nem kivételes: mások (például exporttárgyalásoknál) is hasonló a vezető mérlege. *Azt* azonban már megszokta. *Ez* most sokkal közelebbi dolog, és jobban irritálja. Tudja a kötelességét: szo-

cialista vállalat vezetőjeként jár el. Partnerei persze megfizethetnék a mellényzsebükből. De ne aggódjunk: ott még nem tartunk. Csak éppen rögzíti magában: valamiből megint kimaradt.

A vállalati vezető tehát lelkiismeretes hivatalnokként elvégzi ezt a teendőt is. A munkaerőhiány ellenére „biztosítja a termelés feltételeit”.

Talán a *versenyelv gyakorlati érvényesítésében* mutatható ki leginkább a két mentalitás különbsége. Az erről szóló rendelkezést a vezetők egy része zaklatásnak, felesleges bonyolításnak érezte, és ennek megfelelően csak formálisan hajtotta végre. Voltak azonban olyan egységek is, ahol kezdetben kitűnően ment a versenyeztetés, valódi licitálások sorozata után alakult ki a vállalkozási díj. A vgm-ek azonban hamar megtalálták a kibúvót. Kialakult a hallgatólagos kartellmegállapodás, megszűntek a rálicitálások. A másik oldal, a vállalat — nyilvánvaló erőfölénye ellenére — nem mindig találta meg az ellenszert.

Igazi ellenérdekeltség hiányában *nincs természetes gátja* a vállalkozásban végzett munkák indokolatlan szaporodásának, a díjak növekedésének. Ennek felismerése vezetett a szakigazgatói jóváhagyás már említett előírásához. Nyilvánvalóan kényszermegoldásról van szó, hiszen a vállalat központi szerveinek bekapcsolása az ellenőrzésbe anélkül lassítja le a folyamatokat, hogy érdemben pótolni tudná az ellenpótlust.

A munkavállaló és a vállalkozó perszonáluniójából adódó belső ellentétek pozitív kimenetelű megoldása alapos körültekintést kíván. A legegyszerűbb ezek közül talán a főmunkaidő és a vállalkozás időbeli szétválasztása. Vezetői ellenőrzés kérdése, hogy szokásjoggá válik-e a vállalkozási munkák főmunkaidőben való előkészítése vagy elvégzése. Az előkészítés egy része a vállalati munkarend miatt egyszerűen nem történhet munkaidőn kívül. Erre a szerző-déskötéskor kell ügyelni.

Más kérdés, hogy egyáltalán szét kell-e választani naptár és óra szerint a két tevékenységet. Több javaslat szerint ne firtassuk az elhatárolást, ha a munkavállaló főmunkaidős feladatát teljesítette. Van benne logika, de véleményem szerint ez már átve-

zet a főmunkaidős vállalkozás gondolatához.

Bonyolultabb és számomra sem megnyugtatóan rendezett dolog az élő munka hatékonyságának alakulása a főmunkaidőben. A munkaerő, ha erre módja van, a számára kedvezőbb értékesülési lehetőséget használja ki. A munkavállaló és a vállalkozó egy személy, aki meghatározott fizikai és szellemi munkabírással rendelkezik. Két oka is van arra, hogy ne a főmunkaidőben, hanem a vállalkozásban fejtsse ki képességének minél nagyobb részét: 1. a vgm többet fizet; 2. ha a főmunkaidőben kevesebb feladatot old meg, ezzel megnő a vállalkozások iránti vállalati kereslet. Nagy a kísértés arra, hogy a teljesítmény-visszatartás motívumai ezzel is szaporodjanak. Az, hogy ilyen törekvések mennyire érvényesülhetnek, a vezető garnitúrán, illetve a főmunkaidős keresetszabályozás valódi teljesítményfüggésén múlik.

A vállalat *részegységeinek többsége* a dolgozóiból szerveződő kisvállalkozásokat *saját rendelkezésére* kívánja fenntartani. Ezt a vállalati szabályozás nem teszi lehetővé, de konkrét esetek vitáiban, a szabályozás változtatására vonatkozó javaslatokban újra és újra megnyilvánul ez a szemlélet. Azért említem meg, mert jellemző a középvezető-réteg egy részének arra a mentalitására, amely a vgm-eket egyszerűen túlmunkalehetőségnek tekinti. A vállalkozói jelleg kibontakoztatása, a versenyelv érvényesülése nem a „röghözkötést”, hanem a szabadabb és a vállalaton kívülre is kiterjedő vállalkozások erősítését teszi szükségessé.

Sokszor aggódnak a *vásárlóerő* elegendő ellentétel nélküli *kiáramlásának veszélyei* miatt. A válasz általában megnyugtató: nem olyan nagy az egész tevékenység, hogy bajt okozhatna. Nézzünk szét a munkaerőpiac tágabb térségein! Az 5. sz. táblázatban foglalt összeállítás azt szemlélteti, hogy a vállalat ma a munkaerőpiac mely rétegeiből látja el önmagát, és a különböző megoldásokban mennyi „vásárlóerő” jut egy-egy munkára.

Az adatokból kiderül, hogy a vgm a költségből fedezhető pótlólagos munkaerőforrások közül a legolcsóbb, és a vásárló-

5. sz. táblázat

Egységnyi munkáért kiáramló vásárlóerő
(becslés)

Munkaerőpiaci réteg	Óradij Ft/ó	Vásárlóerő ^a Ft/ó	Teljesítményfaktor	Egységnyi munkára jutó vásárlóerő	
				Ft	%
Főmunkaidő	30	27	1,0	27	100
Túlóra	60	54	1,0	54	200
Vgm	90	72	1,15	63,0	231
Tsz-munkaerő	140	45	0,7	64	238
Lengyel munkaerőimport	130	130	1,1	118	438

^a A vásárlóerő az adó, az SZTK-járlék levonása utáni személyes fogyasztásra maradó rész, illetve az államközi árucserre-forgalomban megjelenő összeg.

erő-kiáramlás szempontjából is a legkedvezőbb.

Feltehető a kérdés: mennyire fogadta be a társadalom, de különösen a vállalat mikroközege az új jelenséget? Nekem az a benyomásom, hogy a korábbi viták csillapodóban vannak. Részletesebben itt csak a kérdés egy szelétéről, a *társadalmi szervek magatartásáról* kívánok szólni.

Az MSZMP különböző szintű szervei, a megyei, városi, vállalati pártbizottságok kezdettől egyértelműen támogatták e forma elterjedését. „Támogatunk minden tisztességes vállalkozást” – nyilatkozta a vállalat pártbizottságának titkára.

Érdekes kezdeményezés indult ki a vállalat KISZ-bizottságától. Ezt az motiválta, hogy a fiatal munkások általában nem rendelkeznek a vgm-alapításhoz szükséges jogi-szervezési ismeretekkel. A munkahelyeken elsősorban a már tapasztalt és nagy munkabírási középkorúak fognak össze. A válogatott együttesekbe az ismeretségi és a szakmai rutin hiánya miatt is nehéz bekerülni. A fiataloknak viszont az életpálya kezdetén, a családalapításhoz nagyon fontos lenne a többletjvedelem. A KISZ-bizottság ezért segítséget nyújt a vállalkozások megismertetésében, a részvételre jelentkezők összehozásában. A kezdeményezés a vállalatnál most zajló állami nagyberuházás már-már szokványos KISZ-védnökségi tevékenységében is hoz újat: a határidők és a költségek betartása végett szorgalmazza a vgm-ek (köztük az így alakuló ifjúsági vgm-ek) nagyobb mérvű alkalmazását.

A SZOT 1982-ben kiadott állásfoglalása szerint az *ágazati szakszervezetek ellátják a vgm-ekben dolgozók érdekképviseletét*. Ezért tartom különösen fontosnak az ebben a körben tapasztalható felfogást.

A vgm-ek a társadalom egészében, minden érintett társadalmi szervezet tagságában, alsó, közép- és felső fokú vezetésében vitát váltottak ki. Nincs mit csodálkozni azon, hogy ez a vita — saját benyomásaim szerint — a szakszervezetben volt a legerősebb. A *hivatalos* testületi állásfoglalások alapján pozitívak, támogató jellegűek. Következtetéseimet az ezeket *megelőző* vitákból, beszélgetésekből vonom le. Ezek tanúsága szerint a szakszervezetben dolgozó, a deklarált célokkal azonosuló munkatársak, funkcionáriusok, bizalmiak egy része (tapasztalatom szerint a társadalmi átlagnál nagyobb része) idegenkedve fogadta a vgm-eket. Ennek kialakulásában a meghatározó talán az évszázados harc beidegzettsége: a többletmunka bármely fajtája korlátozandó. Keresse meg a munkás az életszínvonalához elégséges bért a törvényes munkaidő alatt! Tiszteletreméltó álláspont. A valóságban azonban — ahogyan egyes felmérésekből ismerjük — a magyar dolgozók nagyobbik része keresetkiegészítés céljából végez valamilyen többletmunkát.

Gyakorlati következményként általában a kisvállalkozást korlátozó javaslatokat tett a szakszervezet. Említettem például az elérhető keresetek limitálását.

Az említett magatartás azonban inkább

csak a kezdetre, az első évre volt jellemző. Azóta a SZOT vezetőinek támogató állásfoglalásai és a gyakorlati tapasztalatok nyomán oldódtak a megítélés különbözőségei. Az ágazati szakszervezetek rendszeresen tájékoznak a vgm-tevékenység mértékéről, részleteiről, vállalati következményeiről. Ami miatt mégis indokolt külön szóvá tenni a kérdést, az az érdekképviselet gyakorlati megoldatlansága. A felvállaló nyilatkozaton túl ugyanis tudomásom szerint nem történt érdemi lépés. Még az sem, hogy a vgm-eket megkeresték volna: kívánják-e a felajánlott képviseletet, és milyen érdekekre terjedjen az ki. Láthatóan nincs tisztázva a mozgalmon belül sem, el kell-e látni ezt az újszerű feladatot, és ha igen, akkor hogyan.

A szakszervezeti álláspontot a maga ellentmondásaival együtt érthetőnek tartom. Kiindulásában megfelel a szervezet hagyományainak és társadalmi feladatainak. Gondolom, általános az óhaj: minél előbb jussunk abba a helyzetbe, hogy az életszínvonal-igények kielégítéséhez egy állás és a törvényes munkaidő elegendő legyen. A következetességhez azonban hozzátartozik, hogy az érdemi érdekképviseletet vagy el kell látni, vagy lemondva róla, hagyni kell azt más úton kibontakozni.

Az érdekképviseletnek ma más útjai sincsenek. A Magyar Kereskedelmi Kamara kisvállalkozói tagozata széles körű munkát végez, de ezzel nem foglalkozik. A kisvállalkozók öntevékeny szerveződését a hatóságok nem engedélyezték. A vállalatnál még az informáló-ismeretterjesztő kisvállalkozói klub gondolata is visszatetszést szült. Nem fogadta egyértelmű lelkesedés a vgm-ek akcióját a Nemzeti Színház ügyéhez való hozzájárulásban sem. Ha ezeket a tapasztalatokat másokkal is egybevetjük — mozgássérültek egyesülete, környezetvédő, lakóhelypártoló egyesületek ügye —, kitűnik, hogy az állampolgári kezdeményezések néhol még gyanakvó fogadtatásban részesülnek.

Hogyan tovább a vállalatnál?

Az előzőkben a vállalat és a vgm-ek szimbólizálásról olyan negatív tapasztalatokat is

említettem, amelyek — ha megengedjük ezek elburjánzását — anyagi és erkölcsi károkat okozhatnak. Az alapvető okot a főmunkaidő viszonyainak visszásságában, a nagyon meggyengített motivációban látom. A vgm-ek alkalmazását folytatni kell, de a mai valóság fokozott figyelembevételével.

A következőkben rövid távú intézkedésekről lesz szó, lényegében változatlan gazdasági környezet feltételezése mellett. (Ez elsősorban a munkaerőpiacra, a keresetszabályozásra vonatkozik.) Arról, hogy 1984-ben milyen vállalati magatartásra, szabályozásra van szükség, min változtassunk.

A hagyományos (!) vgm-ek nagyrészt változatlan, a korábbiakban már említett alapelvek szerint működhetnének. Tenni kell azonban a mozgalom infílódása ellen, a gyáregységi önállóság helyreállításáért, a vállalkozás szakszerűségének javításáért, a vezetői érdekelttség megteremtéséért, a vgm-ek kötöttségeinek oldásáért:

— *A gyáregységek döntsenek önállóan* a vállalkozásba adás szükségességéről és legfontosabb feltételeiről. A vállalat szakigazgatóinak, központi funkcionális szerveinek egyébként sem hatékony jóváhagyó, ellenőrző funkcióját célszerű megszüntetni.

— *Az ellenérdekelttség, a hiányzó ellenpólus művi pótlására* tegyünk két részintézkedést: A vezetők anyagi ösztönzésének egy része függjön a gazdasági feladat (éves terv) teljesítésében felhasznált összes munkaidőalap átlagos árától. Ehhez persze struktúrájában is meg kell tervezni ezt a munkaidőalapot, a feladatokkal együtt. A mérce az így megtervezett átlagár lehetne. A vezetői érdekelttség azonban feltehetően így sem lesz elég erős a gátakat ostromló nyomással szemben. A gyáregységi bérszabályozásban a létszámhiány következtében keletkezett bérmetakarítás akkor legyen kifizethető, ha a kieső munkaidőalapot nem pótolták költségből fedezett módon. Mivel a megtakarított bérnek csak egy hányada használható fel, másrészt a költséget terhelő megoldásoknál (vgm, lengyel munkaerőimport, mezőgazdasági munkaerő) az egységár magasabb, lényegében a tervezetet meghaladó ilyen költségek néhány százalékaról van szó. Ilyen mértékben csökkenené az indokolatlan vállalkozásidij-

többlet az egyébként kifizethető bértömeget. Ez a megoldás — a munkaerőimportról szóló rendelkezéshez hasonlóan — erősítheti a gyáregységi önkontrollt. (Rögtön hozzá kell tennem, hogy központilag hozott hasonló korlátozó rendelkezést nem javasolok, sőt ilyenek a gondolatát is ellenzem.) Az önszabályozás érdekében itt javasolt módszer előre pontosan ki nem számítható hatású pótlék csupán. Rossz, de átmenetileg szükséges kompromisszum. Bizzunk abban, hogy egy-két éven belül feleslegessé válik.

— A decentralizált hatáskör és a gyáregységeknél rendelkezésre álló szakértelem közötti ellentmondás feloldására célszerű kis létszámú, vállalkozási jellegű szervezet létrehozni. Ennek feladata a vállalat egységeitől kapott megbízások alapján a részletes kalkuláció, a versenyztetés, a szerződéskötés megoldása, a lebonyolítás és az értékelés e keretek között ellátható része. Ezt a „fővállalkozó irodát” érdekeltté kell tenni az egyes munkák pontos, a feltételeknek megfelelő elvégzésében és a vállalkozási díjak csökkentésében.

— Ki kell dolgozni és közzétenni a vgm-ek körében azokat a feltételeket, amelyeket a vállalaton kívüli szerződéskötésekhez megkövetelünk. Ezzel kell felváltani az eddigi bizonytalan kimenetelű eseti engedélyek rendjét.

Szükségesnek tartom, hogy a vállalkozásokat nemcsak a többletmunkaidőben, hanem a *főmunkaidőn belül* is kipróbáljuk. A vállalat már 1982 közepe óta foglalkozik a gondolattal, és több variációt is kidolgozott erre. Ez a cikk azonban a vgm-ekről szól, ezért ezt a kérdést nem fejtem ki részletesebben.

Mi lehet a vgm-ek sorsa hosszabb távon?

Nem volt szó távolabbi vállalati elképzelésekről. Napirenden van azonban a reform továbbfejlesztése, s ennek során jelentős változásokra lehet számítani. Hogy ez mit is jelent, persze még nem tudjuk pontosan. Felteszem, hogy az intézkedések következtében néhány éven belül a vgm-ek mű-

ködési feltételeire az alábbi fontosabb változások fognak hatni:

— Az árupiac pontosabban működik, az atyai támogatás ernyője csukódik. A vállalatok rákényszerülnek a valóban veszteséges termelés kiváltására, felszámolására.

— Megszűnik vagy lényegesen enyhül az elkülönült bér- és keresetszabályozás.

— A munkaerőpiac konszolidálódik. Ezen a jelenlegi irreális túlkereslet megszüntetését, az 5. táblázatban példászerűen szemléltetett struktúra elemei közti nagy keresetkülönbségek csökkenését értem.

— Erősödik a teljesítmény—kereset, valamint a vállalati hatékonyság—kereset kapcsolat.

Ezek csak kiragadott, a téma szempontjából fontos részek. Ilyen környezetben a mai típusú vgm nem maradhat változatlanul. Az alábbi módosulásuk valószínűk (ez már a feltevések második lépcsője):

— Megszűnik vagy csökken a bérszabályozás megkerülésére irányuló motiváció.

— Jelentősen csökken az ipar részére ilyen forrásból szükséges többlet-munkaidőalap, a vállalatok erre irányuló belső kereslete. Ehhez — a veszteséges termeléshez szükséges munkaidőalap csökkenésén túl — hozzájárul az élő munka hatékonyságának javulása, a teljesítmény-visszatartás mérséklődése.

— A vállalkozás általános megerősítése ezen a területen is segíti majd a valódi vállalkozáshoz való közeledést.

— A tevékenységek arányát tekintve megerősödik az innovatív szellemi munka részvétele a vállalkozásokban.

A várható változásokhoz más megközelítéssel is eljuthatunk: a mezőgazdasági példa analógiájából kiindulva. (A vgm-et ma is gyakran nevezik az ipar háztáji gazdaságának.) Ez a kétlépcsős feltevések előbbi módszerének sem mond ellent, hiszen a reform továbbvitele feltehetően közelíti az ipart a mai szövetkezeti szektor modelljéhez. Ha erre alapozunk, akkor az előző feltevésekhez még hozzátehetjük a következőket:

— Erősödni fog a kisvállalkozók saját eszközeinek bevonása (garázs- és pinceműhelyek helyiségei, saját szerszámok és kisgépek, pénzmegtakarítások).

— Fokozatosan kialakul a munkaközöségek kifelé fordulása, a vállalatok kívüli piaccal való közvetlenebb kapcsolattartás, az ezt segítő vállalati magatartás.

— Kialakul a kisvállalkozó és a vállalati szektor egymáshoz illeszkedő, egymás lehetőségeinek hasznosítására épülő munkamegosztása.

Lehetséges még egy harmadik megközelítési mód is: a fejlett országokban végbenemő hasonló folyamatok vizsgálata. Utóvégre sem a „kisvállalkozás”, sem az iparvállalatok belül működő „belső vállalkozás” nem magyar szabadalom, hanem terjedőben levő világjelenség.

A fentiek alapján nem a vgm-ek megszűnését, hanem átalakulását várom. Az irracionális motívumokon (a bérszabályozás kikerülésén, a visszatartott teljesítmény pótlásán) alapuló „vállalkozások” bázisuk elfogyásának mértékében visszaesnek. A megmaradókat feltehetően az alábbi típusokba sorolhatjuk majd:

— Részben saját, részben vállalati eszközökkel dolgozó, elsősorban külső igények kielégítésére szerveződő vállalkozás.

— Nagyrészt saját (vagy kölcsönvett) eszközökkel felszerelt, többnyire a vállalat telephelyén kívül működő, bedolgozó típusú vállalkozás.

— A vállalatok belüli elkülönült, önálló számló érdekeltségként, kis profitcentrumként, főmunkaidőben működő belső vállalkozás.

Ezek a típusok persze nemcsak a vgm-ek módosulása révén alakulhatnak ki.

Az utóbbi, már harmadik feltevéslépcsőként bemutatott vázlatos jövőkép persze nagyrészt bizonytalan jóslat. Szeretném, ha évek múlva a bevált, sőt önmagukat beteljesítő jóslatok között szerepelhetne. Ehhez — a reform továbbvitelével kapcsolatos feltevések megvalósulása mellett — a vállalatok tudatos feltételteremtő munkája is hozzájárulhat.

Szmicsek Sándor

Dr. Szmicsek Sándor a kémiai tudományok kandidátusa, a Dunai Vasmű munkaszervezési főmérnöke.

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtára mint országos jellegű tudományos szakkönyvtár és országos közgazdasági információs központ, tájékoztató szolgáltatásaival segítséget nyújt az elméleti és a gyakorlati közgazdászoknak a közgazdasági szakirodalomban való eligazodáshoz.

MAGYAR KÖZGAZDASÁGI IRODALOM, 1979

Az 1970 óta éves kiadványként megjelenő szakkönyvtár lehetővé teszi a magyar közgazdászok Magyarországon megjelent könyveinek és folyóiratcikkeinek áttekintését. Az egyes kötetek feltárják a főhatóságok, kutatóintézetek stb. gondozásában megjelenő dokumentumokat is. Minden egyes bibliográfiai címleírás orosz és angol (vagy német, francia) címfordítást is tartalmaz. A szerzői névmutatón kívül magyar, orosz, angol nyelvű tárgymutató, valamint folyóiratjegyzék egészíti ki minden kötetet. Az 1980. évi irodalmának bibliográfiája megjelenés alatt, az 1981. és 1982. évi kötetek előkészületben.

Felvilágosítás és megrendelés:
1093 Budapest IX., Zsil u. 2. II. 223. Tel.: 179-377

Vita a mezőgazdaság versenyképességéről

A Magyar Közgazdasági Társaság ez év április 13-án a Pénzügyi Szakosztály és a Mezőgazdasági Szakosztály tagjainak részvételével megvitatta Mentényi Miklósnak a Közgazdasági Szemle idei 2. számában megjelent „Versenyképes-e vagy túl drágán termel a magyar mezőgazdaság?” című írását. *Vági Ferenc* bevezetője után *Mentényi Miklós* a cikkének megállapításait alátámasztó néhány újabb információval egészítette ki érveit, majd *Lázár Erzsébet* felkért opponens fejtette ki a cikkkel kapcsolatos észrevételeit. (Lázár Erzsébet hozzászólását kibővítve és a vita alapján kissé módosítva lapunk e számának vitarovatában közöljük.)

A vita két fő kérdés körül folyt: egyrészt a Mentényi Miklós által alkalmazott módszer használhatóságáról, bizonyító erejéről hangzottak el őt támogató megállapítások, illetve vele vitázó ellenvetések, másrészt pedig a magyar mezőgazdaság versenyképességéről fejtették ki véleményüket a hozzászólók.

Mentényi Miklós a mezőgazdasági termelés költségviszonyainak megítélésekor a különböző országok nemzeti termelői árait hasonlítja össze, átlagos devizaárfolyamon átszámítva. Többen kételkedtek benne, vajon az ilyen módszerrel végzett összehasonlítás ad-e lehetőséget megbízható következtetésre. *Csizmadia Ernőné* általában vonta kétségbe az értékfolyamatok nemzetközi összehasonlításának realitását, *Pálovics Béláné* az átlagos devizaszorzó alkalmazásának helyességét vitatta. Többen úgy vélték, hogy a különböző országok nemzeti termelői árainak költség szerkezetében meglévő jelentős eltérések miatt célszerű volna a nemzetközi összehasonlításokat természetes mutatókra alapozni. Mások szerint viszont, ha vannak is fenntartások az átlagos devizaárfolyammal szemben, egyelőre nincs jobb módszer az önköltségek országonkénti összehasonlítására. Egyébként is — emelte ki *Drechsler László* és *Balázs Sándor* —, ha az átlagos helyett határárfolyamon számolnánk, Mentényi Miklós megállapításai még inkább igazolódna (hogy ti. a magyar mezőgazdaság nem termel drágábban, mint a fejlett tőkésországok). *Németi László* a természetes számítások nehézségeiről, az ilyen jellegű korábbi munkák tapasztalatairól tett említést, és a munkatermelékenység differenciált, termékenkénti vizsgálatának jelentőségét hangsúlyozta.

Több különböző vélemény hangzott el a versenyképesség megítélésében. A hozzászólók közül néhányan következtetlennak vélték Mentényi Miklós érvelését ebben a kérdésben. Abból, hogy a magyar mezőgazdaság nem termel drágábban, mint több fejlett tőkésorszáé, még nem következik, hogy a magyar mezőgazdaság versenyképes. *Asztalos László* szerint a versenyképességet nem lehet kizárólag a költségek alapján megítélni, és pusztán gazdaságossági szempontok alapján mérlegelni. Ehhez nem a különböző országok termelői költségeivel, hanem az exportárakkal, a fizetőképes kereslettel, a piaci értékesítési lehetőségekkel kell szembeállítani a hazai költségeket. *Drechsler László* és *Németi László* azt hangsúlyozta, hogy a versenyképességet nagyon nehéz globálisan, ágazati szinten mérni és értékelni, hiszen a különféle élelmiszerek olykor szélsőségesen eltérő devizahozamúak, vannak veszteségesen exportált termékeink, és vannak kedvezően értékesíthető cikkek. Elsősorban azt kell tehát vizsgálni, milyen legyen az export szerkezete, termékösszetétele, hogy a külkereskedelmi tevékenység gazdaságos legyen, mit érdemes egyáltalán exportálni, hogy ne kelljen veszteséget elszenvedni az exportban.

Csizmadia Ernőné viszont a népgazdasági összefüggésekre utalva és a devizabevétel fontosságát hangsúlyozva úgy vélte, hogy a nem gazdaságos exportról csak akkor mondhatunk le, ha van helyette nála gazdaságosabban eladható termék. Szerinte a magyar mezőgazdaság semmivel sem termel drágábban, mint bármely más népgazdasági ág.

Végül is a vitában nem alakult ki egységes álláspont a mezőgazdaság versenyképességének megítélésében, így a gyakorlatban alkalmazható következtetés levonására sem került sor. A szabályozórendszer módosítását érintően elhangzott ugyan egy feltevés, hogy támogatás helyett inkább az adóterheket kellene csökkenteni, s ezzel az egyértelműen irreális termelés lehetőségét kizárhatnánk — de konkrét javaslattá nem formálódtak a vélemények.

A vita mégis tanulságos volt: kidomborította a mezőgazdaság népgazdasági jelentőségét, az exportban elfoglalt súlyát, s ismételten kiemelte a további hasonló elemzések szükségességét. *Benet Iván*, aki egyébként rendkívül nagyra értékelte Mentényi Miklós kutatásait és a vita alapját képező tanulmányát, az ilyen vizsgálatoknak a KGST-országokra való kiterjesztését javasolta, hiszen agrárexportunk nagy része erre a piacra irányul.

Mentényi Miklós kutatásaiból mindenképpen igazolódott, hogy a mezőgazdaság intenzív fejlesztése, a mezőgazdasági termelés iparosodása még a legfejlettebb tőkésországokban is nagyon költséges folyamat. Éppen ezért — emelte ki a vita lezárásakor *Vági Ferenc* —, ha a költségek csökkentésével akarjuk növelni a mezőgazdaságunk versenyképességét, akkor a gazdaságirányítási eszközök, a szabályozórendszer ezt segítő továbbfejlesztése mellett magában a termelési folyamatban, a technológiák megválasztásában és alkalmazásában is keresni kell a költségcsökkentés lehetőségeit és a termelésfejlesztés hatékonyabb, gazdaságosabb módozatait.

J. A.

Gazsó Ferenc—Laki László—Molnár Péter:
PÁLYAKEZDŐK AZ IPARBAN

A Társadalomtudományi Intézet közreadásában nemrég jelent meg a hetvenes évek második felében folytatott nemzetközi összehasonlító vizsgálat anyagaira épülő kötet. E vizsgálat felszínre hozta az iparban dolgozó fiatalok rekrutációjának és pályakezdésének jellemző vonásait.

E könyv szerzői az említett életút kutatás hazai eredményei közül emelnek ki három témakört. Egyrészt bemutatják, hogy az iparban dolgozó fiatalok egyes rétegei és csoportjai mögött milyen iskolai életút állt az első munkavállalás idején. Majd választ adnak arra a kérdésre, hogy iskolai életútjuk milyen elhelyezkedési, továbbtanulási és előbbrejutási lehetőségeket biztosított számukra az ipari munkaszervezetben. A könyv második részének szerzője, Gazsó Ferenc ebben az összefüggésben — kitekintést nyújtva a nemzetközi vizsgálatban részt vevő országok fiataljainak mobilitására is — megvizsgálja a fiatalok inter- és intragenerációs társadalmi mobilitásának főbb jellegzetességeit.

Milyen a nagy ipari munkaszervezetekben dolgozó fiatalok helyzete, munkahelyi közeglete? Erre a kérdésre kap választ az olvasó a munka világával foglalkozó harmadik részben. (Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének kiadása.)

Kb. 144 oldal, kötve 37,— Ft

A Kossuth Könyvkiadó kiadványa

Fejlesztési célok és alternatívák az élelmiszer-gazdaságban (Szerkesztette: Varga Gyula*)

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983. 240 1.

A világgazdaságban megindult jelentős mozgások a nemzetközi gazdasági kapcsolatok olyan átrendeződéséhez vezettek, amikor az egyes országoknak a külgazdasági politikájukat is újra kellett, illetve kell gondolniuk. Különösen igaz ez a jelentős külkereskedelmi forgalmat lebonyolító, ún. nyitott nemzetgazdaságokra. Hazánk a nemzetközi kereskedelemben való aktív részvételével joggal viseli ezt a jelzőt.

Kivitelünk mintegy negyedét a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékek, egyszerűbben: az élelmiszerek adják. Az export mindkét viszonylatban jelentős, részaránya a konvertibilis elszámolású kivitelben a magasabb. Pozitív külkereskedelmi egyenlegével az élelmiszer-gazdaság jelentős összeggel járul hozzá az ország fizetőképességének megőrzéséhez. Kérdés azonban, hogyan alakítsuk fejlesztési politikánkat, hogy e szerep vállalása hosszú távon is biztosítva legyen, ha ez egyáltalán lehetséges. A külpiaci igényekhez való rugalmasabb alkalmazkodás a termelésben, a gazdaságpolitikában is változásokat igényel.

A mai helyzetben (és valószínűleg a jövőben is) a nemzetközi gazdasági vérkeringésbe való bekapcsolódásunk sikeressége attól függ, mennyire rugalmasan tudjuk termelésünket a tartós és a konjunkturális igényekhez hozzáigazítani. Az alternatívákban való gondolkodásnak mindennapi rutinná kell válnia nemcsak a vállalati gyakorlatban, hanem a gazdaságpolitikában is, ahol tudományos kutatással, vizsgálatokkal szükséges megalapozni az egyes alternatívák legfontosabb jellemzőit.

A könyv fő témája azoknak a fejlesztési alternatíváknak a körvonalazása, amelyek a mezőgazdaság legfontosabb ágazatait, illetve azok élelmiszeripari vertikumai vonatkozásában hosszú távon szóba jöhetnek.

A múlt elemzésével és a jövő tendenciáit meghatározó legfontosabb tényezők mélyreható elemzésével számos támpontot szolgáltat a szerzői kollektíva. Külön ki kell emelni a könyv szemléletét. A komplexitásban való gondolkodással bizonyítják a szerzők, hogy az összefüggések vertikumai pályánként is rendszert alkotnak. Így bizonyos területek fejlesztése, illetve elhanyagolása más, kapcsolódó szakaszok eredményességét is befolyásolja.

A feladatok ágazati sajátosságokat tükröznek, ahol a nemzetközi élvonalhoz való közelségük, illetve attól való elmaradásuk mértéke is fontos jellemző. Olykor stratégiai cél lehet a már elért színvonal megőrzése (például a gabonatermesztés esetében), máshol viszont komoly tennivalóink vannak a hatékonyságjavítás területén (például az állattenyésztésben, a feldolgozásban).

A magasabb követelményeknek való megfelelés egyrészt a fejlesztő tevékenység erősítését igényli (jobb, magasabb műszaki színvonalú, gazdaságosabb termelést), másrészt a termelés tervezésének és megszervezésének magasabb szintre emelését követeli meg. A gazdaság fejlesztésének intenzív szakaszába olyan időszakban léptünk be, amikor a fejlesztési forrásainkat is erősen megnyírbálja a közelmúltban bekövetkezett és még jelenleg is létező cserearányromlás miatti veszteség. Ezért a mezőgazdasági termelésben nagyobb súlyt kell fektetni a vállalati szervezet rugalmasabbá tételére, önállóan gazdálkodó üzemegységek szervezésére, mélyíteni kell a háztáji és a nagyüzem közötti integrációt, végül ki kell aknázni a kistermelésben hosszú távon is benne rejlő gazdasági potenciált is.

* A szerzői kollektíva tagjai: Borszéki Éva, Csánky Zsuzsanna, Guba Mária, Halász Péter, Jánky Margit, László Lajosné, Németi Lászlóné, Papp Zsolt, Ráki Zoltán, Szederkényi Ervin, Szücs Zoltánné, Tildí István, Tóth Béla, Vaik István és Varga Gyula.

Hosszabb időszak keresletének előrejelzése több bizonytalanságot is magában hordoz. A fő tendenciák meghatározása mégis segítségül szolgál a stratégiai fejlesztési célok jobb megalapozásához. Élelmiszer-kivitelünk zöme továbbra is a KGST-országokban talál vevőre. A Szovjetunió szerepe az állatok és az állati eredetű termékek, illetve a növényi termékeink értékesítésében egyaránt meghatározó marad. De az is nyilvánvaló, hogy a mai világgazdasági helyzetben a külpiazi keresletet folyamatosan és alaposan kutatnunk kell. A KGST piaca mellett a fejlett tőkésországok, valamint a fejlődő országok viszonylatában is elemeznünk kell eladási kilátásainkat. A könyv ebben a tekintetben igényes, alapos elemzéssel mutatja be reális lehetőségeinket főbb termékcsoportjaink vonatkozásában.

Struktúrapolitikánk alakítása során tisztában kell lennünk azzal, hogy a külpiazi igények szerkezete nem azonos a belföldi keresletével. A pusztán feleslegessé vált többlettermelés exportálása akadálya lehet a nemzetközi munkamegosztásba való, számunkra is előnyös bekapcsolódásnak. Jövőbeli tennivalóink meghatározásakor a könyv megfogalmazza a követendő irányt is: „... kétség sem férhet ahhoz, hogy élelmiszer-gazdaságunk jövőbeli struktúrapolitikáját, pontosabban a struktúra változtatható elemeinek kívánatos alakulását elsődlegesen a külpiazi követelmények szabják meg” (195. l.).

A növénytermelés hozamainak növelését szorgalmazó törekvések mellett a szerkezet átalakításából származó előnyökről sem mondhatunk le. A szűkösen rendelkezésre álló erőforrásoknak a hatékonyabb területekre való koncentrálásával mozgósíthatjuk tartalékaink jelentős részét.

Mindezek mellett továbbra is kiemelt szerep jut a biológiai alap fejlesztésének. Az új, természeti feltételeinknek jobban megfelelő növényi fajták kinemesítésével, ilyen állatfajták előállításával, új biotechnikai módszerek bevezetésével, a takarmánytermelés és -felhasználás színvonalának emelésével, gazdasági feltételeinkhez jobban illeszkedő technológiák kidolgozásával és elterjesztésével tehetünk csak eredménnyel kecsegtető kísérletet a szorító igényként jelentkező hatékonyságjavítás területén.

A sikeres útkeresés egyáltalán nem könnyű feladatában a könyv szerzői kollektívája számos értékes és hasznos gondolatot vet fel és ajánl megfontolásra. Ezek a felvetések az összefüggések továbbvitelére készítetik az olvasót, és arra ösztönzik, hogy maga is állást foglaljon a fontosabb kérdésekben. A belőlem kiváltott gondolatokból próbáltam néhányat csokorba szedni, segítségükkel e tudományos teljesítmény erényeit, a helyes utat kereső szakadatlan törekvését méltatni. A munka hasznos és megfontolandó fejtegetéseket tartalmaz élelmiszer-termelésünk jövőbeli lehetőségeit és korlátait illetően.

Forgács Csaba

Dr. Forgács Csaba az MKKE adjunktusa.

N. L. Lusina: A kistermelés a szocialista gazdaságban

(EKO — Ekonomika i organizacija
promislennovo proizvodstva,
Novoszibirszk, 1984. 5. sz.)

Az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején több szocialista országban is megnövekedett az érdeklődés a kistermelés iránt. Egyidejűleg ezekben az országokban jogszabályokat alkottak, amelyek meghatározzák a kistermelés működésének és fejlesztésének feltételeit, valamint a nagyüzemi szocialista termeléssel való együttműködésének módjait és formáit.

Ez nem alapvetően új irányvonal. Az utóbbi évtizedek folyamán a kistermelés hullámszerűen alakult: hol visszaesett, hol ismét erőre kapott. Ma is folyik a kistermelés, ezen belül a kisárutermelés legcélszerűbb felhasználási formáinak és módszereinek a keresése.

Az irányzat mellett általában a következőképpen érvelnek: a szocialista gazdaság alapja kétségtelenül a nagyüzemi termelés, de önmagában a nagyüzem nem tudja kielégíteni az egyéni szükségletek sokféleségét. A tapasztalatok szerint a kisüzemek célszerű szervezeti formáknak bizonyulnak a kis sorozatú gyártás és a segédüzemek számára, jól működnek a mezőgazdaság némely ágazataiban, bizonyos közlekedési ágakban és a kiskereskedelemben. Ezekben a szférákban a kisüzemek számos gazdasági és társadalmi előnnyel járnak:

- lényeges beruházások nélkül jelentősen kibővíthető számos fogyasztási cikk termelése és igen sok szolgáltatás;

- a termelésbe — különösen a szolgáltatási szférában — bevonhatók nyugdíjasok, tanulók, háziasszonyok, rokkantak és mellékfoglalkozást keresők, azaz mindazok, akiket a nagyüzemi termelésben, annak technológiai sajátosságai miatt, nehéz alkalmazni;

- az árutermelés és a szolgáltatások közelebb kerülnek a fogyasztókhoz;

- kedvező feltételek jönnek létre a nagyvállalatoknál végrehajtott racionaliz-

álás következtében felszabaduló munkaerő hasznosításához;

- a lakosság korábban kizárólag személyes fogyasztásra felhasznált anyagi és pénzügyi eszközeinek egy része bevonható a termelésbe;

- teljesebben és hatékonyabban aknázzák ki olyan emberek kiváló képességeit, ismereteit és szakmai jártasságát, akiknek teljes odaadását a munka iránt a nagyvállalatoknál nem mindig ösztönzi a munkaszervezés és a bérezés;

- az állam által támogatott kisüzemekkel színre lép az illegális iparüzés és kontrázkodás pozitív alternatívája.

A szocialista országokban valamennyi népgazdasági szektorban — az állami, a szövetkezeti és az egyéni szektorban is — vannak kisvállalatok, de csak a két utóbbi szektorban fejlődnek lendületesen. E körbe tartoznak a kisipar, az egyéni szolgáltatások, az egyéni parasztgazdaságok, az állami és a szövetkezeti szektor dolgozóit által üzött mellékfoglalkozások stb. Gyakran mindezeket a „magánszektor” fogalmában egyesítik. A szerző szerint ez téves, mivel társadalmi-gazdasági jellegét tekintve az említett tevékenységeknek távolról sem mindegyike „magán”. Helyesebb lenne ezért az „egyéni munkatevékenység” vagy az „egyéni szektor” fogalmakat alkalmazni. Ezek keretében kell kiemelni a tulajdonképpeni „magán-tevékenységet” vagy „magánvállalkozást”, miután kidolgoztuk a különböző tevékenységi módok osztályozásának tudományosan megalapozott kritériumait.

A szocialista országokban az egyéni termelés következő formái léteznek:

- kis magánvállalkozás;
- magán-kisárutermelés és -szolgáltatások;

- egyéni termelés;
- kissetvezetek.

A *kis magánvállalkozás* önálló szektor az átmeneti időszak stádiumában lévő egynémely ország (Kína, Vietnam, Laosz) több szektorú gazdaságában. Az átmeneti időszakot jellemző alapvető társadalmi átalakulások befejezése előtt e szektor

nem számolható fel anélkül, hogy azt ne sínylené meg az ország gazdasági fejlődése. A magánvállalkozás alapját ebben az esetben a termelőeszközök magántulajdona képezi; a kisvállalkozásokban korlátozottan bérmunkát is alkalmazhatnak.

A *magán-kisárutermelési és -szolgáltatósi* forma szerény mértékben azokban az országokban létezik, amelyek lerakták a szocializmus alapjait (Bulgária, Magyarország, NDK, Románia, Csehszlovákia). Ez a forma a termelőeszközök magántulajdonán és az önálló gazdasági tevékenységen alapul. Az öt ország közül a bérmunka — szigorúan korlátozott mértékű — felhasználása csak Magyarországon és az NDK-ban megengedett.

Külön kell értékelni a magánkistermelést Lengyelország és Jugoszlávia vonatkozásában. Történelmi okok miatt ezekben az országokban a mezőgazdasági termékek túlnyomó részét az egyéni parasztgazdaságokban állítják elő. A városokban azonban — hasonlóan a többi európai szocialista országhoz — a magánvállalkozás nem játszik lényeges szerepet.

Egyetlen egy európai szocialista országban sem merítik ki teljesen a bérmunka felhasználásának engedélyezett kereteit. A magántermelők általában előnyben részesítik a családi munkaszervezési formát.

Azokban az országokban, amelyek befejezték a szocializmus alapjainak lerakását, az egyéni termelés a következő formákban folyik:

- a szövetkezeti parasztok háztáji gazdasága és az állami szektor dolgozóinak kisegítő gazdasága;

- a társadalmi szektorban végzett főmunkán kívüli — a szabad időben melélfoglalkozásként végzett — szerződéses vagy bérmunka;

- családi vállalatok, amelyek haszonbérleti vagy vállalkozási alapon együttműködnek az állami vagy a szövetkezeti szektor vállalataival vagy szervezeteivel.

Az utóbbi években aktívan fejlődik a termelőeszközök állami vállalatoktól vagy szövetkezettől való haszonbérbe vétele. A bérbeadás versenytárgyalás útján történik; ennek feltételei némely országban (például Magyarországon) annyira szigorúak, hogy sok esetben nehéz jelentkezőt találni.

A szerződéses üzemeltető a családtagokon és tanulókon kívül több bérmunkást foglalkoztathat (Magyarországon 6 családtagot, 3 tanulót és 3 bérmunkást vagy

bedolgozót). Ez az egyéni tevékenységi forma nem magánjellegű, mivel az állami vagy a szövetkezeti tulajdonban lévő termelőeszközök felhasználásán alapul.

A szerző szerint az egyéni szektor aránya a szocialista országok többségének népgazdaságában belátható időn belül növekedni fog ugyan, de csak kismértékben. Az ipari tevékenységnek azok a formái a legperspektivikusabbak, amelyek a társadalmisított szektorokkal való szoros termelési integráción alapulnak. Úgy tartják, hogy ezeket a formákat a szocialista fejlődés folyamán végig fel kell használni.

Az egyéni termelés mellett a szocialista országokban növekszik a *kisszövetkezetek* szerepe. Ezek a jóval nagyobb gazdasági önállóság, a nagyobb pénzügyi kockázat tekintetében és abban különböznek a hagyományos típusú nagy szövetkezeti vállalatoktól, hogy az egyéni jövedelmek itt közvetlenül függenek a termelőtevékenység eredményeitől. Számviteli és nyilvántartási rendszerük is egyszerűbb, mint a nagyszövetkezeteké. (A szerző részletesen ismerteti a magyarországi kisszövetkezetek jogállását, valamint létesítésük és működésük feltételeit.)

Jóllehet a kisszövetkezetekben végzett munka feltételei sajátosak, a bennük használt termelőeszközök közös tulajdonban vannak, és ezért eme vállalatok szocialista jellege kétségtelen.

A szocialista országokban az egyéni és a kisárutermelő tevékenység minden formáját a törvényhozás engedélyezi. A kisárutermelők az újratermelés valamennyi stádiumában önállóan szervezik meg tevékenységüket. Munkájukat központilag nem tervezik, hanem olyan gazdasági feladatok megoldása felé irányítják őket, amelyeket rendszerint a helyi tanácsok határoznak meg. A szocialista országok tökéletesítik a kisárutermelők adóztatási rendszerét, valamint tevékenységük pénzügyi eredményeinek társadalmi ellenőrzését. Minél hatékonyabbak az ellenőrzési rendszerek, annál nehezebb átlagon felüli jövedelemre szert tenni.

Néhány ország tapasztalata arról is tanúskodik, hogy a kisvállalatok működése a gazdaságban gyakran több párhuzamos — de egymástól lényegesen eltérő — érdekeltégi rendszert hoz létre. Ennek következtében a munkaerő egy része nemkívánatos módon a nagyvállalatokból a kis-termelésbe áramlik át. Ezzel összefüggésben olykor meglazul a munkafegyelem

a nagyüzemekben, különösen a másodállást vállalóknál; feszültségeket okoz a nagy jövedelmek hajszolása stb.

Mindez szükségessé teszi azt, hogy a párt és az állam átgondoltabban viszonyuljon az egyéni árutermelők és a leg-egyszerűbb formájú szövetkezetek tevékenységéhez. Tevékenységük állami szabályozása jól megszervezett ellenőrzést igényel.

Az ellenőrzés konkrét formái és módszerei az egyes országokban különbözők. Az NDK-ban előnyben részesítik a kistermelés centralizált irányítási módszereit. Arra törekuszenek, hogy az egyéni szektor kisvállalatainak a tevékenységét szorosabban kapcsolják a nagyüzemi állami és szövetkezeti termeléshez. A szerző ezután a magyarországi KIOSZ és KISOSZ szervezetét, funkcióit és feladatait tárgyalja részletesen. Kitér jelentőségükre az illegális magánvállalkozás elleni küzdelemben, valamint arra, hogy miként teremtik meg a szükséges feltételeket a legálisan dolgozó kisiparosok és kiskereskedők teljes értékű munkatevékenysége számára.

A kistermelés igen bonyolult téma a szocialista országokban, és nem mentes a több szektorú gazdaságot jellemző bizonyos ellentmondásoktól sem. A kistermelés továbbfejlődésének tartalmát és méreteit az egyes országok társadalmisított gazdaságának sikerei fogják meghatározni.

(Ism.: *Tiboldi László*)

A Római Klub: feladatok az évszázad végén

(Futuribles, Párizs, 1984. 76. sz.)

„Az embert azt különbözteti meg más élőlényektől, hogy képes a jövőre gondolni.”
(*Aurelio Peccei*)

A 2000. év olyan évezred vége, amelyben az emberiség maga mögött hagyta a sötétséget, és a világmindenség általa lakott csücskének fő tényezőjévé, alakítójává vált. A napjainkban történő események csaknem kivétel nélkül az emberi cselekvésektől függenek, amelyek minden másnál inkább képesek az emberiség életkörülményeit megváltoztatni az elkövetkező időszakban.

A jelenlegi évszázad/évezred végén az elemzések szerint a következő kép tárul elénk:

– Új népesség lesz a Földön, amely számszerűleg akkora, mint amennyi ember az emberiség kezdete óta összesen élt. Az új népességnek fel kell készülnie az emberek még nagyobb koncentrációjára.

– Folytatódik az emberi nem és a természet közötti kapcsolatok rosszabbodása. E folyamatot gyökeresen vissza kell fordítani, mert féltő, hogy elérkezik egy olyan ponthoz, amikor a megfordításra már nem lesz lehetőség.

– Az emberi társadalom egyre bonyolultabb, olyannyira, hogy a jelentős különbségek ellenére nem más, mint egy összekuszálódott, integrált és részeiben egymástól függő rendszer, amely behalózza az egész földkerekséget, a politikai koncepciók, intézmények és kormányzati formák forradalmasítását követelve.

– Új csúcstechnológiák jelennek meg a mikroelektronika, a genetikai manipulációk, a világűrrel, a tengerfenékekkel és az anyagokkal kapcsolatos tevékenység révén. Ezek mérhetetlen hatalmat biztosítanak az emberiség számára, amelyet az akár jó, akár pedig rossz irányban felhasználhat.

– Visszavonhatatlan döntést kell hozni a fegyverkezési verseny folytatásáról vagy megszüntetéséről. Ettől függően tovább szaporodnak az atomtöltetű robbanófejek mindaddig, amíg a fegyverek úgyszólván maguktól elsülnek, vagy pedig megsemmisítik őket avégett, hogy az erőszakos civilizáció helyt adjon egy új, erőszakmentes kultúrának.

A hatalmas méretű változások fényében nem alaptalan azt állítani, hogy véget ért egy korszak, és új korszak van keletkezésben. A Római Klub feladata az új fejleményekkel kapcsolatos legnehezebb kérdésekre összpontosítani a figyelmet, annak tudatában, hogy ezektől függ az emberiség sorsa. A Római Klub és a regionális vagy nemzeti rokonszervezetek egyéb témákat és terveket is tanulmányoznak. Eljutnak olyan kérdésekhez, mint a szegénység a világban, a mikrotervezés, a biológia és társadalom. A nagy világproblémák elemzése nem tekinthető tiszta spekulációnak. Az elemzésnek pontos cselekvési programot is kell adni az emberiség kezébe az évezredből még hátralévő időre, hogy az új korszak nagy kihívásai felkészülten érjék őket. A nagy világtervek tulajdonképpen „missziók”, amelyekre nemzedékünknek vállalkoznia kell. Öt fontos missziót kell az emberiségnek teljesítenie az évszázad

végéig, melyek közül egynémely filozófiai természetű. A Római Klub mintegy 15 évvel ezelőtt javasolta a növekedés megállításának programját, ami az akkori növekedési eufória idején nem talált kedvező fogadtatásra az ipari társadalmakban. Ma, amikor a világ helyzete sokkal válságosabb, az ilyen felszólítást sokkal erélyesebben kell megismételni, az alábbi öt nagy problémakör kapcsán:

- az emberiség koncentrációja,
- a természet megőrzése,
- a társadalmi rendszerek kormányozhatósága,
- az emberi haladás,
- az erőszakmentes társadalom.

Az emberiség fő problémája az elkövetkező 20 évben *a népesség erőteljes növekedése lesz*. Gondoskodni kell arról, hogy a népesség megfelelő életszínvona biztosítva legyen anélkül, hogy az jövőrehatóan felborítaná a természet egyensúlyát. Az emberiség létének kezdetétől 1900-ig 1,6 milliárd ember élt a Földön. Ekkor kezdődött a népesség erőteljes növekedése, aminek következményeként 1983-ban már 4,7 milliárd embert számláltunk. Mostantól 2000-ig a várható szaporulat 1,5 milliárd fő. Az egyetlen módja annak, hogy 6–7 milliárd ember egyidejűleg éljen a Földön – és utódairól is gondoskodni tudjon –, az, hogy kidolgozzanak egy bizonyos „közös stratégiát” a Földön való elhelyezkedést illetően. Ez a problémakör elsősorban a harmadik világot érinti, de nyilvánvaló, hogy az egész világ felforgatását okozhatja az, ha bárhol is demográfiai túltengés van. Átfogó tanulmányt kellene kidolgozni az egész Föld általános hasznosításáról: a talaj, a vizek, az időjárás és a biofizikai erőforrások, valamint a helybeli lakosság hozzáértésének a figyelembevételével. Az évezred végéig egymilliárd új munkahely teremtésére van szükség, és pedig elsősorban a harmadik világban. Ha e feltételeket a mi nemzedékünk nem tudná létrehozni, mérhetetlen szenvedés zúdulna az új generációra. Bár ez elsősorban a szegény országokat sújtaná, az egész emberiségnek szolidárisan kell e világproblémát kezelni.

A természet megőrzésének problémaköre azzal függ össze, hogy az emberiség lehetőségein felül él és fogyaszt, a viszonylag kis Föld pedig már nem tudja elviselni ezt a mérhetetlen kizsákmányolást. Ennek jelei már ma mutatkoznak bizonyos szektorokban, illetve területeken. Ijesztő

kép tárul már ma az emberiség elé: pusztaságok, amelyek egyre nagyobb területet hódítanak el a trópusi erdőktől, a levegő szennyezettségétől elpusztult erdők, tönkretett tengerpartok. A vizek, a talaj és a levegő a portól, hulladéktól, civilizációnk vegyi anyagaitól mérgezett; a természetes ciklusok, az éghajlat és az ózonréteg jövőrehatóan megváltozott. Még a biológiai rendszerben is, amelytől az emberiség léte függ, feszültség alakult ki: a termőföld túlságosan kihasznált, a legelőkön rablógazdálkodás folyik, és az óceánokat is túlzottan megterhelik. Mindezek ellenére az éhínségek áldozatainak a száma nagyobb, mint valaha, és az emberi szükségletek egyre tágnak. A jelenleg élő nemzedék több erőforrást emészt fel, mint az eddigi összesen élt; a fogyasztás gyorsabban nő, mint a lakosság száma.

Az emberiségnek mint rendszernek *a kormányzása* sincs megoldva. Habár az emberiség részeit bonyolult szálak kapcsolják egymással össze, semmilyen elfogadható világmodell nem fogalmaztak meg még, és ha volna is ilyen, nem volna esélye a végrehajtásra, mert nincs olyan politikai filozófiai, de még olyan intézmény sem, amely az egész emberiség összehangolt irányításával foglalkozna. Ugyanakkor azonban még mindig nagy hangsúlyt kap a társadalmi rendszerek különbözősége. Az emberiség nem használja ki és nem hangolja össze azt a hatalmas tudásanyagot és tapasztalatot, amellyel rendelkezik. Ennek következményeként a világban nem uralkodik rend és stabilitás. Az emberiség kormányozhatatlanságának oka tehát a Kelet és a Nyugat, valamint az Észak és a Dél közötti feszültségek fennállása.

Másképpen fogalmazva az emberiség kormányozhatatlanságának oka az, hogy mintegy 160 államra oszlik, amelyek között vannak régiek és újak, kicsik és nagyok, erősek és gyengék, de valamennyien szuverének, vagyis egocentrikusak. Fejlődésük egyenlőtlen, így együttműködésük bázisa is gyenge. Ennek ellenére összefonódás van a nemzetközi kereskedelem, a nemzetközi beruházások, a távközlés és a fuvarozás, az idegenforgalom, a sport, a zene révén, nem is beszélve a közös környezetszennyezésről, az egymást fenyegető fegyverkezésről. Mindez az emberiség számára közös sors felé mutat. Elmúlt az az idő, amikor mindenki azt csinálhatott, amit akar. Még a kis országok is képesek

az egész rendszer stabilitását megingatni. Ezért lenne szükség a világméreteken való gondolkodásra.

Elsőként a Kelet és a Nyugat közötti viszonyt kellene rendezni, mert itt olyan erőforrások állnak rendelkezésre, amelyek lehetővé tehetnék az egész emberiség számára a jólétet.

Az *emberi haladás* záloga a megértés, a kreativitás és az erkölcsi tőke, amely minden emberi lény sajátja. Ezek az erőforrások fejleszthetők, és egyedül ezektől függ az emberiség jövője. Az a hatalmas fejlődés, amelyet a műszaki-tudományos és ipari kapacitásunk adott a kezünkbe, csaknem mindent át tud alakítani a Földön, olyan bölcsességgel mégsem rendelkezünk, hogy saját magunkat jobbbá tegyük. Az ipari, a szuperindusztriális és posztindusztriális civilizációk előretörése arra kényszeríti az embert, hogy új és mesterséges életet fogadjon el, amelynek logikája, de még a nyelvezete is idegen számára, eltér a hagyományos emberétől. Csak egy szűk elit képes lépést tartani a fejlődéssel.

Ennek ellenére a fejlődést nem lehet megállítani. Az egyedüli kiút ebből a helyzetből éppen ezért az, hogy az emberiség maga fejlődjék. A Római Klub egy „Tanulni” elnevezésű tervet patronál, amellyel bizonyítani szeretné, hogy az ember képes az erőteljes fejlődésre. Alanya a legnagyobb erőforrás, az emberi tőke, amely megújítható, formálható és mindenütt jelen van.

Az ember fejlesztésének a szükségessége azért is felmerül, mert megváltozik az ember és a munkája közötti viszony. Az automatizálás, a robotok, az informatika és a telematika terjedése nyomán a fejlett országokban is munkanélküliség várható. Ennek társadalmi következményei egyelőre beláthatatlanok. Ez az etikai törvényeket, a munkát — amely az emberiség életében olyan fontos helyet töltött be —, de még a marxi osztálytársadalom elméletét is forradalmasíthatja.

Néhány számadat, amely a közeljövőt illusztrálja: Az átlagéletkor a fejlett országokban meghaladja a 70 évet. Ez 600 000 óra, amelynek mintegy egyharmada az önfenntartásra megy el (alvás, pihenés, étkezés stb.). Mintegy 200 000 óra a „kulturális tevékenység”, amely megkülönbözteti az embert az állattól. Ha az egész élet során a munkaidő 40–50 000 órát (vagy még kevesebbet) tesz majd ki,

akkor az egyéb tevékenységekre fordítható nettó idő több lesz a munkára fordítottnál. A „szabad idő” lehet átok, de lehet a személyes emberi kibontakozás forrása is. Eközben az emberi haladás feltartóztatlanul gördül előre, és ez szükséges is ahhoz, hogy az emberiség kilábaljon a jelenlegi válságos helyzetből.

A jövőre vonatkozó elemzés előfeltétele az, hogy *erőszakmentes társadalom* jöjjön létre, amelyet nem fenyeget nukleáris katasztrófa. Ha biztosítani akarjuk a megszorodott emberiség jövőjét, teljesen el kell vetni a háborúnak és a katonai erőszaknak még a gondolatát is.

Őseink számára az erőszak időnkénti alkalmazása még természetes állapot volt. Mivel gyengébbek voltak más élőlényeknél, és csekély tapasztalattal rendelkeztek, állandó készenlétben kellett lenniök. Ez kelti azt a látszatot, mintha az erőszak természettől való emberi tulajdonság volna, míg az erőszakmentesség a kultúra vívmánya. Az erőszak őseink idejében a túlélés és a felemelkedés feltétele volt, ma azonban veszítünk okozhatja. Az erőszak ideológiája a mai emberiség számára túlhaladott, amely éppen annyira elfogadhatatlan a ma embere számára, mint a rabszolgaság vagy az emberáldozat. A béke a fő tényezője annak a fejlődésnek, amely az életminőséget és az ember—természet kapcsolatot alakítja.

(Ism.: Kálmán Endréné)

L. Sjaastad: Pácban a nemzetközi hitel — kinek köszönhetjük?

(The World Economy, London, 1983. 3. sz.)

1983 közepén a fejlődő országok külföldi adóssága elérte a 600 milliárd dollárt, és ezzel az adósságszolgálatuk 1983-ban csaknem 100 milliárd dollárra emelkedett. Az eladósodás ilyen mértékéhez elsősorban a kereskedelmi bankok kölcsönei járultak hozzá, amelyek nem kapcsolódtak semmilyen speciális programhoz. A következmény számos országban az lett, hogy a kölcsönök recirkulálódtak. Az állam kölcsönöket vett fel, amelyeket ezután a magán-szektor újra befektetett külföldön. Ennek következményeként számos országban a

bruttó adósságállomány (amely főként az államot terheli) messze meghaladja a nettó adósságot és a külföldi követeléseket, amelyek felett nagyrészt a magánszektor rendelkezik. 1971-től 1982-ig a fejlődő országok adósságszolgálatára 1100 százalékkal nőtt. Ez a jelenlegi pénzügyi válság lényege.

A nyolcvanas évek elején három — csaknem egyidőben lezajló — folyamat járult hozzá a jelenlegi nemzetközi adósságválsághoz. Az egyik közülük az amerikai dollár 1980-ban és 1981 elején bekövetkezett hirtelen megerősödése, amelynek következtében 1982-ben a dollár árfolyama hihetetlenül magas lett. A dollárkamatlábak erőteljesen nőttek, miközben az adós országok valamennyi fő exportcikkének a dollárárai csökkentek. Mint-hogy a legtöbb fejlődő ország adósságát dollárban állapították meg, és többségüket lebegő árfolyammal a LIBOR-hoz köthették, a dollár erősödése és a kamatlábak emelkedése növelte az adósságszolgálat költségeit. Nemcsak a nominális kamatok emelkedtek, a kamatfizetés terhei — az exporttermékek árának csökkenése miatt — reálértékben is nőttek. Az adós országok ezért megkísérelték, hogy a külföldi adósságszolgálatot exportjuk növelésével és importjuk csökkenésével finanszírozzák. A cserearányok is kedvezőtlenül alakultak: az adós országok exporttermékeinek dollárárai jobban csökkentek, mint az importtermékeikéi.

Az 1980-as évek elejének másik fejleménye az ipari országok költségvetési deficitjének nagymértékű emelkedése volt, amit 1981 elejétől még súlyosbított az OPEC-országok folyó fizetési többletének hirtelen csökkenése. Az adósságszolgálatnak a finanszírozásához rendelkezésre álló alapok így beszűkültek. Az 1980 végén a reálkamatokban bekövetkezett változás nem idézett elő azonnali válságot a nemzetközi fizetésekben, de a verseny fokozódott azokért a nemzetközi alapokért, amelyek lehetővé tették a fejlődő országok számára, hogy kölcsönfelvételeiket a megszokott szinten tartsák.

A harmadik esemény, ami hozzájárult a válsághoz, az 1982. május–júniusi falklandi konfliktus volt. A latin-amerikai országok hatalmas mértékű eladósodását ugyanis a többi között a pénzvillág ama vélekedése tette lehetővé, hogy ha a körzet országai súlyos fizetési válságba kerülnének, az Egyesült Államok a segít-

ségükre sietne. E hiedelmet erősen megingatta az a lépés, hogy a konfliktusban Amerika nem Argentína, hanem Nagy-Britannia oldalára állt. A bankok drasztikusan csökkentették a Latin-Amerikába irányuló kölcsönök folyósítását.

A szerző véleménye szerint az adósságprobléma kezelésének legfőbb hibája az, hogy azt kereskedelmi szempontból közelítik meg, és a világgazdaság fellendülésétől várják a megoldást. Az adósság finanszírozása pedig csakis költségvetési többletekből, illetve további kölcsönfelvételekből lehetséges. A fizetési mérleg a legtöbb fejlődő országnál ugyanis nem tükrözi a valóságos helyzetet, és az eladósodás növekedésével párhuzamosan egyre torzabbul mutatja azt. A vállalatok a külfölddel szemben fennálló követeléseket — az adózás megkerülése és egyéb szempontok miatt — megpróbálják elleplezni, a behajtott követeléseket pedig igyekeznek külföldön befektetni. Így minél jobban ösztönzik az exportot az adósságszolgálat törlesztéséhez szükséges dollárok előteremtése végett, annál kevesebbet repatriálnak a vállalatok belőle, és annál nagyobb lesz az adósságszolgálati terhel.

Az adósság a legtöbb fejlődő országban magas költségvetési deficittel párosul. Éppen e deficit finanszírozásához volt és van szükség a kölcsönökre. A költségvetés elegendhetetlen feltétele az adósságterhek csökkentésének. Költségvetési többletet vagy a bevételek (adók) növelésével, vagy a kiadások csökkentésével lehet elérni. A költségvetési szufficit nemcsak közvetlenül csökkenti az adósság mértékét, hanem — a kiadások csökkentése révén — a külkereskedelmi forgalom növelésével közvetve is. Az állam által fel nem vásárolt termékek elvileg növelhetik az ország exportját.

A nemzetközi eladósodás problémája kapcsán két kérdés vetődik fel: 1. Ki viselje a „rossz” adósságból származó veszteségeket? 2. Milyen reformokra van szükség, hogy egy hasonló helyzet ismételt bekövetkezésének valószínűségét csökkent-sük?

Az első kérdésre három válasz kínálkozik: 1. Az adós országoknak ki kell igazítaniuk költségvetésüket, csökkenteni kell kiadásait a külső adósságszolgálat terheinek elviselése végett. 2. A kölcsönt adó intézményeknek el kell viselniük a korábbi hitelfolyósításaikból származó veszteségeket. 3. A veszteségeket részben vagy

egészen át lehet hártani egy harmadik félre, nevezetesen a hitelező országok adófizetőire. A tisztesség azonban azt kívánja, hogy az első két megoldás valamilyen kombinációját alkalmazzák.

Az eset megismétlődésének elkerülése végett nemzeti és banki szinten is van tennivaló. Nemzeti szinten kettős a teendő: az implicit vagy explicit letéti biztosítás megvalósítása, a központi bank hitelnyújtási képességének garantálása a legvégső esetre. Ha egy ilyen letéti biztosítási rendszer a nemzetközi kereskedelmi bankok valamennyi letétjének a fedezésére kiterjesztenének, nagyon lényeges lenne ennek szabályozása. A nemzetközi tevékenység nemzeti szervek által történő szabályozása viszont lehetetlenség, minthogy így egy adott ország külpolitikája határozná meg a nem-

zetközi kölcsönpolitikát. Egy olyan nemzetközi szervezet ellenőrzése, mint az IMF vagy a BIS, megoldás lehetne, de itt is politikai problémák merülnének fel: a szabályozó testületben szavazó országoknak sokszor a saját hitelkérelmük felől kellene dönteniük. Alternatív megoldásnak tűnik a „chicagai bankreformtervben” javasolt „százszázalékos tartalékbank” rendszer. Ez úgy oldja meg a problémát, hogy a kereskedelmi bankok csak a központi banknak kölcsönözzenek. A szerző szerint a tervben javasolt megoldással szemben felhozható ellenérvekben rejlő problémák kiküszöbölhetők, és a javasolt rendszernek a jelenlegivel összevetve számos megfontolásra érdemes előnye is van.

(Ism.: *Ékes Ildikó*)

Anthony Sampson:

PÉNZKÖLCSÖNZŐK

(Bankárok egy veszélyes világban)

Az amerikai szerzőnek 1978-ban már megjelent kiadónknál egy nagyszerű könyve: A hét nővér. Ez a könyv is hasonlóan szellemes, lebilincselő stílusban íródott. Az első nagyobb, átfogó kísérlet arra, hogy betekintést nyújtson a nagy nemzetközi bankárok, bankok és más pénzügyi intézmények sajátos világába, a pénzügyeknek a világpolitikával való összefonódásába. Nem elvont közgazdasági fejtegetések gyűjteménye a könyv, hanem bizalmas dokumentumokon keresztül, politikai vezetőkkel, bankárokkal (McNamara, Rockefeller, Wriston, Kissinger és másokkal) folytatott interjúk során ismert meg a nagybankok különös világával és azokkal az országokkal, amelyek dollármilliárdnyi hitelekben részesültek. A szerző súlyozottan foglalkozik a harmadik világ gazdasági, pénzügyi nehézségeivel.

Kb. 376 oldal, fűzve kb. 45,— Ft
A Kossuth Könyvkiadó kiadványa

A bank(ok) alulnézetből

A gyakorlati szakember akár némi nosztalgiával is olvashatja a pénzügyi intézményrendszerünk reformjára vonatkozó tanulmányokat, hiszen egy sor fiatalkori emlékét is felidéz-
zik. Ezek alapján persze nem lehet eldönteni, hogy mit kell tenni, egy vonatkozásban azon-
ban eligazítanak, ti. a tekintetben, hogy *milyenek nem szabad lennie a szocialista bank-
rendszernek.*

Észrevételeimet kizárólag a gyakorlati tapasztalatok alapján, idézetek nélkül teszem meg. Elsősorban Rott Nándor tanulmányához¹ kapcsolnám őket, mindenekelőtt annak gyakorlatias jellege miatt. Egy élelmiszer-gazdasági bank létrehozásával kapcsolatos javaslatait figyelemre méltónak tartom. Az intézményi rendszer fejlesztésével foglalkozó írásokat olvasva, két határozottan elkülönülő vonulat figyelhető meg. Az egyik nézet képviselői szerint a változásokat kényszer nyomására kell végrehajtani, következőképp abban a mértékben kell változtatni, ahogyan — a bankrendszerben is — e változtatásokkal a szocialista gazdasági modell képes megfelelni az őt ért kihívásnak. Ezt a vélekedést az is igazolni látszik, hogy számos szocialista országban viszonylag jó eredményeket érnek el a mechanizmus radikális változtatása nélkül, a piac szimulálásával is, miközben a jugoszláv modell meglehetősen diverzifikált bankrendszere nem sokat enyhített a gazdaság gondjain.

A másik vonulat képviselői úgy vélik, hogy az elért fejlődési színvonalon bankrendszerünk már csak túl körülményesen, lassan képes megbirkózni a növekvő társadalmi igények kielégítésének feladataival; megújhodása, ezen belül a monetáris-pénzügyi módszerek alkalmazása immár nem mellőzhető. Ez a probléma voltaképpen a direkt és az indirekt irányítási módszerek harca, mely az elmúlt tíz évben a magyar népgazdaságban is jól megfigyelhető volt. Tapasztalhattuk egyfelől a nyitottságból adódó kényszer növekedését, mely — éppen mert a modellek egymástól nagyon távoliesők — megnehezítette a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztését, másfelől azt, hogy az idő mindig, kivétel nélkül az indirekt, tehát a gazdasági törvényekre építő gazdasági automatizmusokkal operáló irányítást igazolta. Mindezt Rott Nándor is érzékletesen bemutatta rövid banktörténeti visszatekintésében. A bizonytalanság hurkai azonban már annyira nyilvánvalóak és károsak, hogy egyesek már „elvesztegetett” évtizedről szólnak.² És ez pusztá gazdasági megközelítésben reális is, legfeljebb arról nem szabad megfeledkezni, hogy történelmi mércével ez a lassúság tulajdonképpen iszonyatos gyorsaság, hiszen a létező szocializmus és gazdasági módszerei alig hét évtizedesek. Sőt maga a rendszer alig négy évtizedes. Ez pedig magyarázatul szolgál a vargabetűkre is, a módszertani kísérletekre is. Éppen a Marx-jubileum kapcsán fogalmazódott meg, hogy „... a termelőerők fejlődésének meggyorsításához a gazdasági élet megszervezésének megfelelő formáira van szükség”,³ Mivel azonban a szocialista népgazdaságot nem lehet kizárólag gazdasági kritériumok alapján megszervezni, hanem szociális szempontokat is figyelembe kell venni, a vitákban maga a bankrendszer reformja is túllépi a gazdaság kereteit: politikai problémává válik. Ezért is van vita, nézetkülönbség, noha a bankéletben és a tudományban működő szakembereink jól ismerik a monetáris világ elveit és módszereit.

Van azonban egy másik kérdés: vajon mai bankjaink valóban megfelelnek-e ennek az elnevezésnek? Azt hiszem, nem! Az a bank, mely egyúttal hatóság, közgazdasági szempontból voltaképpen nem bank. Még kevésbé bankok a trösztök és a nagyvállalatok, még

¹ Rott Nándor: A pénzügyi intézményrendszer továbbfejlesztése. Közgazdasági Szemle, 1983. 11. sz.

² Bauer Tamás: Egy elvesztegetett évtized krónikája. Könyvvilág, 1983. 6. sz.

³ Andropov, J. V.: Marx Károly tanítása és a szocialista építőmunka néhány kérdése a Szovjetunióban. Kommuniszt, 1983. 3. sz.

ha tettek és tesznek is valami bankszerűt, csak éppen olyan alacsony hatásfokkal, hogy az az egész gazdaság teljesítményét visszaveti.

Mindazonáltal nem lehet állítani, hogy ahol fejlett bankrendszer működik, ott pusztán ettől hatékonyra válik a gazdaság.

Voltaképpen mit várunk a bankoktól egy új szervezeti felállásban? A fő cél talán a piaci mechanizmus további bővítése lehet, vagyis annak felismerése, hogy a fejlettség már elért fokán a pénznek valódi árufunkciót kell adni. Az eddigi reformtapasztalatok egyértelműen megmutatták, hogy a piac nem működhet az elvárt módon, ha a hitelezés változatlanul a direktív irányítás szellemében folyik. A bankszervezet megreformálásakor azonban nem az a cél, hogy a bankok számát gyarapítva tegyünk lehetővé vállalatainknak, hogy az eddigi „rideg, elutasító” típusú bankkal szemben rátalálhassanak a „meleg, együttérző” bankra. Ha a bankok nem a piac értékítélete alapján fejtik ki tevékenységüket, lehetnek ugyan jól jövedelmező vállalkozások, de a gazdasági fejlődés, a szükséges hatékonyság elmarad. Óvakodnunk kell tehát az eddigi monopolbankok számának pusztán növelésétől; sem ez, sem a bank átlagosnál nagyobb haszna nem garancia a hatékonyság emelésére.

Találónak tartom Rott Nándor idézetét Ogden Nash-tól, miszerint „...sohase kölcsönözz egyetlen fillért se, kivéve, hogyha nincs szüksége rá”. Nos, ebben sok a megszívlelendő. Leginkább a *sikertelen vállalkozások pénzelésétől* kell tartózkodnunk. Bármilyen tökéletes bankrendszert kapnánk is a szervezeti reform eredményeként, ha a vállalatok továbbra sem mehetnek tönkre akkor sem, amikor társadalmi szempontból erre volna szükség, akkor az egész reform aligha fog túllépni a pszichológiai hatáskeresés szintjén.

Vagyis a bankrendszer reformja a szocialista gazdaság reformjának csak egy része. Igaz, nagyon fontos része, mert meg kell találni azt a mechanizmust, melyben a monetáris-pénzügyi eszközök magasabb fokon szolgálhatják a népgazdasági célok megvalósítását.

Marosi János

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

О механизме управления социалистических предприятий

Вильмош Шаги

В исследованиях, обосновывающих дальнейшее развитие управления венгерской экономикой, в научных высказываниях можно встретить многочисленные предлагаемые методы управления государственных предприятий.

По мнению автора, оптимальная форма управления государственными предприятиями зависит от того, отдается ли предпочтение в задачах предприятия целям развития, пуска в оборот, производства, выраженным в продуктах, или же первостепенной задачей предприятия является максимизация эффективности на далекую перспективу в условиях соревнования.

В период формирования форм управления предприятием следует принять во внимание то, что наша цель заключается в том, чтобы идти по пути прогресса этих форм, а вернее, соревнование и усиление, укрепление предпринимательской деятельности. Нельзя оставить без внимания тот факт, что рядовые работники непосредственно заинтересованы не в максимизации результатов на далекую перспективу, а в максимизации своих личных доходов на ближайшую перспективу.

В сложной экономической ситуации, которая существует в настоящее время, не всегда удается оценка рыночных запросов, сохранение за собой позиции в соревновании, формирование оптимальных пропорций необходимых производственных факторов, последовательное обеспечение инновации, сочетающейся со специальной подготовкой, большим опытом, располагающих всесторонней информацией профессиональных руководящих работников.

Если мы ограничим сферу влияния профессиональных руководителей в пользу рабочего коллектива, могут легко произойти искажения: целевой функцией предприятия станет максимизация личного дохода на ближайшую перспективу. Если мы хотим устранить эту опасность, мы можем легко оказаться в тупике бюрократического чрезмерного регламентирования. Поэтому целесообразно расширить сферу влияния руководителей предприятий; следует также создать вместе с соответствующим дальнейшим развитием системы управления народным хозяйством такие обстоятельства, чтобы результаты предприятия больше, чем это имеет место в настоящее время, зависели от фактической производительности.

По мнению автора, было бы целесообразно осуществить на практике основополагающее, так называемое стратегическое «собственническое» распоряжение в системе директорского совещательного и наблюдательного Совета, аналогичное существующему на капиталистических предприятиях. В этой системе члены директорского Совета были бы независимыми личностями, а его председателем необязательно директор.

Новейший опыт хозяйствования промышленных, строительных кооперативов, и кооперативов по обслуживанию

Лайош Рев

В своей статье председатель Государственного совета промышленных кооперативов Лайош Рев рассматривает опыт хозяйствования промышленных, строительных кооперативов и кооперативов по обслуживанию в 1983—1984 годах.

Проблемы, касающиеся венгерской экономики в целом, также неблагоприятным образом сказались на хозяйствовании кооперативов. Снижение возможностей сбыта материальных благ, предназначенных для внутреннего потребления, можно компенсировать за счет увеличения поставок на рынки в рублевом и нерублевом расчете, а точнее говоря, использованием большей части мощности, по сравнению с предыдущим периодом, для производ-

ства изделий, способных заменить ввозимые из-за рубежа. Кроме трудностей сбыта, препятствием для хозяйствования кооперативов стало увеличение в течение года в значительных масштабах бюджетных расходов, более быстрое, чем это было запланировано, уменьшение традиционного штата работников кооперативов, далее, просрочка платежей крупных предприятий, выступавших в качестве коммерческих партнеров. Хотя определенная часть указанных проблем в этом году приняла умеренные формы, однако кооперативам следует систематически как в отношении вопросов, касающихся организации, так и хозяйствования, приспосабливаться к условиям, существующим на рынке, постоянно стремиться к улучшению эффективности своей работы. Но для этого также необходимо соответствующее развитие системы регулирования с учетом особенностей кооперативов.

Воздействие мелиорации на дифференцированную земельную ренту

Алайош Фехер

Автор рассматривает вопросы капитальных вложений на мелиорацию и плодородие почвы во взаимной зависимости. Он ссылается на воздействие мелиорации, касающейся также дифференцированной ренты, на работы, в которых указываются теоретические отношения указанных зависимостей, а затем приводит конкретные результаты практического исследования капитальных вложений и дифференцированной земельной ренты. Подвергает обсуждению последствия продолжительного воздействия мелиорации и ее роль в экономической оценке пахотных земель.

Промышленная деятельность в сельском хозяйстве

Андраш Банки

В статье обсуждаются во взаимной зависимости те факторы, которые связаны с современными проблемами формирования и функционирования промышленной деятельности в сельском хозяйстве. Под углом зрения государственной крупной промышленности исследуются размеры промышленной деятельности, отраслевое и территориальное разделение, а также различные формы связей государственной и сельскохозяйственной промышленности. Детально анализируются те вопросы регулирования, обеспечения средствами, рабочей силы, оплаты и другие, которые решающим образом сказываются на доходности промышленной деятельности крупных сельскохозяйственных предприятий.

Возможности развертывания экономики Венгрии

Дьердь Керекдярто

В статье подвергается исследованию ситуация, сложившаяся в венгерском народном хозяйстве, а также дается оценка основных результатов экономической политики за последние пять лет; одновременно указывается на то, что достижения, которые, без всякого сомнения, существенны, — это следствие рестриктивной экономической политики, которая, после того как не смогла найти необыкновенных решений в производственной сфере, стала искать решения в сфере распределения, где имеются фонд накопления, потребление населением, а где оба фактора вместе. Однако возможности этой экономической политики на сегодняшний день в значительной степени иссякли. Основа накоплений национального дохода, которая может в течение длительного времени порождать серьезную напряженность при возмещении основных производственных фондов, снизилась до 11—12%. В то же время уже нет дальнейших более значительных «зазоров» за счет потребления населением без опасности возникновения напряженности в обществе и появления конфликтов. Венгерскому народному хозяйству следует искать новые резервы; последнее, однако, возможно лишь при условии развития селективной, ориентирующейся на экспорт перерабатывающей промышленности, работающей в быстром темпе. Для этого венгерское народное хозяйство в настоящее время не располагает разнообразными ресурсами; есть только одна возможность: извлечь из оборота нерациональных областей капитал и рабочую силу и использовать

их в тех областях, которые можно быстро развивать. Экономической политике нужно взять на себя сопровождающие ее нежелательные напряженность в обществе и конфликты, что можно приглушить путем определенной политической работы в сфере пропаганды и агитации, а точнее, сгладить усиление способности развертывания политического конфликта учрежденной системы; в противном случае народное хозяйство страны окажется в таком положении, когда мы уже не сможем предотвратить катастрофического снижения жизненного уровня населения и окажемся с глазу на глаз с напряженностью в обществе и конфликтами взрывного характера, которые станут следствием этого положения.

В ходе прочих рассуждений в статье исследуются те условия внешней экономики, которые можно предвидеть в оставшееся время нашего десятилетия и с учетом которых решить упомянутые задачи.

Конкурентоспособность венгерского сельского хозяйства

(Суждение по поводу статьи Миклоша Ментеньи «Конкурентоспособно ли венгерское сельское хозяйство или его производство слишком дорого?»)

Эржебет Лазар

В суждении оспаривается право на существование примененных методов сравнения, содержится возражение против того, чтобы оставлять за пределами внимания своеобразие национальных производственных цен. Таким образом, вследствие этого в отклонениях национальных производственных уровней цен находят выражение, кроме различий рабочей производительности, пропорции распределения — национальные финансовые системы — различия пропорций доходности — жизненный уровень — и отклонения в структуре цен, а также проблемы и искажения валютных пересчетов, которые отнюдь нельзя игнорировать.

Автор показывает на основе «доли номинального протекционизма», что в международном аспекте отклонений уровня цен может быть измерен производительный (закупочный) уровень цен венгерского сельского хозяйства, который, в противовес утверждению автора оспариваемой статьи, свидетельствует о значительном отклонении венгерских производственных цен от цен капиталистического рынка *в сторону повышения*.

В статье указано на проблемы приведения в действие цен внешнего рынка на продовольственные товары, а также на реальные критерии международной конкурентоспособности; на то, что не в примененном сравнении национальных производственных стоимостей, а *на внешнем рынке* следует быть конкурентоспособными по отношению к достижимым экспортным ценам, вернее, нам нужно стремиться к поискам и использованию возможно наиболее благоприятных альтернатив производства валюты в одинаковой мере как на уровне народного хозяйства, так и на уровне отраслей.

Размышления об одной предложенной реформе

Отто Пириты

В статье, являющейся реакцией на статью Кальмана Ковача и Нандора Ротта «Одна из возможностей перегруппировки связей между ценой, заработной платой и бюджетом в продовольственной сфере хозяйства», опубликованной в шестом номере нашего журнала этого года, сделаны связанные с этой темой замечания. Автор согласен с мыслью о том, что в сельском хозяйстве и пищевой промышленности следует ликвидировать государственные дотации и в соответствии с этим поднять производственные и потребительские цены на продукты сельского хозяйства и пищевой промышленности. Компенсацию повышения цен, по мнению автора, можно произвести лишь за счет увеличения доходов населения заработной платы и денежных пособий на общественных началах.

В высказывании автора содержатся некоторые сомнения относительно разрешения проблемы и указываются неучтенные в модели факторы. Автор статьи доказывает, что в государственном бюджете сальдо снижения дотаций и доходов приближается к нулю, однако избытки зарплаты государственных служащих (управленческий аппарат, образование, здравоохранение и др.) увеличивают дефицит бюджета. Он также указывает на то, что в экономике увеличение расходов заработной платы только тогда может быть уравновешено путем снижения налогов (чтобы производственные цены не изменились), если сниже-

ние налогов пропорционально заработной плате: ведь на предприятиях, в различных отраслях, действительно, окажется неодинаковой часть заработных плат и это скажется на практике на себестоимости повышения заработных плат. В заключении статьи ставится полемический вопрос, связанный с затрачиваемой работой, — так называемый вопрос «педо-оценки».

Реплика по поводу кризиса

Тибор Сёньеи

Статья является частью полемики, ведущейся на страницах «Кёзгаздашаги Семле» с 1982 года. В ходе этой полемики автор занял такую точку зрения, что — в отличие от Соединенных Штатов Америки — в европейском кризисе 1974—1975 годов не играли существенной роли потребительские инвестиции, а скорее имела место затяжная флуктуация закупок товаров широкого потребления. В материале, служащем доказательством этого, он в первую очередь подверг анализу данные Федеративной Республики Германии.

В своей публикации на страницах данного номера он доказывает, что в западногерманском кризисе 1974—1975 годов решающим фактором стал спад общественного производства, происшедший в первой категории, сверхпроизводство капитала. Последнее обстоятельство не делает этот кризис классическим типом: ведь в развертывании процесса и его ходе значительная роль принадлежала правительственным решениям и решениям эмиссионных банков.

В противоположность своему оппоненту, Тамашу Кардошу, автор признает в одном пункте свое заблуждение. Его исследования убедили в том, что в период кризиса в условиях экономического управления кейнзевского типа инвестиции основного капитала могут быть оторваны от частного использования и могут двигаться в противоположном направлении. В то же время в данном капиталистическом кризисе (1981—1982 годов) замораживание реальной заработной платы, а точнее, ее снижение стало обычным явлением, и это часто сопровождается спадом инвестиций. Действие двух факторов, таким образом, во многих случаях было параллельным. Во взаимном влиянии автор усматривает решающее значение регресса инвестиций.

«Имплицитные субсидии» и некоторые вопросы взаимных экономических контактов стран-членов СЭВ

Андраш Кевеш

Комментируя книгу американских экономистов Майкла Морриса и Яна Ваносуа «Советское субсидирование торговли с Восточной Европой: советская перспектива», автор рассматривает некоторые вопросы экономических отношений между СССР и другими европейскими странами — членами СЭВ в прошлом десятилетии. Как он указывает, «имплицитные субсидии» возникают вследствие того, что уровень контрактных цен во взаимной торговле между странами — членами СЭВ ниже уровня мировых цен, особенно в отношении нефти и других сырьевых товаров. По мнению автора, стремление ограничить «имплицитные субсидии» надо считать одной из наиболее характерных черт сотрудничества. То, что американские исследователи называют готовностью предоставлять субсидии, сводится по сути дела к тому, что процесс ужесточения условий поставок не ускорился такими темпами, в каких произошел «взрыв» цен на нефть на мировом рынке. Автор считает, что факт и размеры «имплицитных субсидий» не являются правильным аргументом в пользу внешнеэкономической политики малых европейских стран — членов СЭВ, направленной на свертывание их мирохозяйственных связей.

SUMMARY OF THE ARTICLES

The control mechanism of socialist enterprises

Vilmos Sághy

In the studies substantiating the further development of the Hungarian economic control and management, in the scientific manifestations there are various ways proposed for the control of state enterprises.

According to the author the optimal form of the enterprise's management depends on the fact, whether among the tasks of the enterprise objectives of production, of putting into circulation, of development expressed in kind take a priority, or the primary task of the enterprise consists in the maximizing of the long-term efficiency, under the circumstances of competition. In the course of development of the forms of enterprise management we must pay attention to the fact, that our objective consists in the progress toward the latter one, i.e. in the enhancement, in the increase of competition, of the entrepreneurial activity.

We must bear in mind, that the subordinated employees are not directly interested in the long-term efficiency, but in maximizing of their personal income. In the today's complicated economic situation even the professional managers with their special qualification, with their great experience and plenty of informations not always succeed in evaluating the market's demands, in organizing the firmness is the competition, in the shaping the optimal proportions of the necessary factors of production and in the continuous guaranteeing of innovations.

If we restrict in favour of the employees the sphere of activity of the professional managers, easily can occur distortions: the objective of the enterprise will be the maximizing of the short-term personal income. If we wish to eliminate this danger, we easily get in the impasse of bureaucratic overregulations. It is therefore advisable to increase the sphere of activity of the managers and by means of adequate continued development of the control and management system of the national economy such circumstances must be created, under which the enterprise's results should more strictly depend on the actual outputs, as they do today.

According to the author it would be practical to realize the fundamental, so-called strategical proprietary power of disposal connected with the socialist state enterprise in a system of board of directors and board of supervision, which would be similar to those of the capitalist enterprises. In this system the members of the board of directors would be independent persons and nor would be the director the chairman of it.

Recent experiences of the industrial, construction and servicing cooperatives

Lajos Rév

The President of the National Council of Industrial Cooperatives suveys the experiences of industrial, construction and servicing cooperatives in 1983 and 1984.

The concerns affecting the whole of the Hungarian economy had unfavourable impacts also on the cooperatives. They could balance the contracting domestic sales possibilities by increasing mainly exports to the rouble and non-rouble areas and by devoting a larger than earlier part of their capacities to the production of import substituting articles. Beyond sales difficulties, the management of cooperatives was disturbed by the increased budgetary levies, introduced in the course of the year, the faster than planned reduction in the staff of traditional cooperatives and by the delayed payments of large firms as business partners. Although a considerable part of these troubles became alleviated in the current year, cooperatives have to adjust to the market conditions with both organizational and management measures and strive to improve their efficiency. For this, however, also a modification of the system of regulators considering also the conditions of cooperatives is needed.

The impact of amelioration on the differential land rent

Alajos Fehér

The author discusses the interrelations between investment in amelioration and the fertility of land. He refers to the amelioration impacts also affecting the land rent, to the works discussing the theoretical interrelations and then reviews the results of an actual practical investigation into the interrelations between investment into amelioration and the fertility of soil. He also treats the consequences of the lasting impacts of amelioration and its role in the economic valuation of land.

Industrial activity in agriculture

András Bánky

The article discusses the factors related to the present problems of the industrial activity developed and carried on within agriculture in their interrelations. It examines the volume, distribution by branches and by area of industrial activities from the viewpoint of the state industry, as well as the various forms of cooperation between the state and the agricultural industries. It analyses in detail the problems of regulation, supply with assets, labour, wages etc. which fundamentally influence the profitability of industrial activities in large-scale farms.

The way out of the economic difficulties

György Kerékgyártó

The article examines the situation of the Hungarian economy. It evaluates the major achievements of economic policy in the last five years, while pointing out at the same time that these achievements—no doubt significant—are the results of a restrictive economic policy which, as it could not find break-through solutions in the sphere of production, sought for solution in the sphere of distribution, at times at the expense of accumulation, at times at that of personal consumption and at times at the expense of both. But the possibilities of this economic policy have become mostly exhausted by our days. The accumulation fund of the national income fell to 11–12 percent which may produce significant tensions in the replacement of productive fixed assets in the long run. At the same time, there is no more significant room for manoeuvring at the expense of personal consumption without invoking the danger of social tensions and conflicts. The Hungarian economy has to look after new sources, and this can only be a fast-rate, selective and export-oriented development of manufacturing. For this the Hungarian economy possesses at present no other resources than regrouping capital and labour from the non-efficient areas to those to be developed rapidly. Economic policy has to shoulder the inescapable social tensions and conflicts involved by this course, which can be moderated by adequate political propaganda work, and can be bridged over by increasing the political conflict-tolerating ability of the institutional system. Otherwise the economy may get into a position in which a catastrophic deterioration in the living standards of the population can no longer be prevented and then the deriving—perhaps explosion-like—social tensions and conflicts have to be faced.

In the following the article examines the foreign economic conditions to be expected in the remaining part of the decade and with which the tasks mentioned have to be solved.

Competitiveness of the Hungarian agriculture

(Comment on the article by Miklós Mentényi: "Is the Hungarian agriculture competitive or does it produce too expensively?")

Erzsébet Lázár

The contribution challenges the justification of the method used for comparison and objects to the neglect of the particular features of national producers' prices. On account of the latter, namely, in addition to differences in the productivity of labour, the deviations between national

producers' prices also express the differences in distribution relations, in national financial (fiscal) systems, in profitabilities and in living standards, in the structure of prices as well as the problems and distortions caused by conversion into some other currency, which must not be neglected.

The author shows the place of the price level of Hungarian agricultural producers' (procurement) prices in the international field of price level deflections measurable on the basis of the "rate of nominal protectionism", which, as opposed to the statements by the author of the debated article, testifies to a considerable *upward* deviation of Hungarian producers' prices from the capitalist market prices.

The article points out the problems encountered in realizing the prices of food products on foreign markets, as well as the real criteria of international competitiveness. Where *we must be competitive* is not the comparison of national producers' prices, but the *foreign market*, relative to the attainable export prices; and we have to make efforts, at both sectoral and national levels, to find and exploit the most advantageous opportunities for earning foreign exchange most economically.

Doubts about a proposed price and wage reform

Ottó Pirityi

The article reacts and comments upon the study by Kálmán Kovács and Nándor Rott, entitled: "A possibility of rearranging price, wage and budgetary relations in the scope of the food economy", published in No. 7—8, 1984 of this periodical. The author approves of the idea that government subsidies should be abolished in agriculture and the food industry and, accordingly, the producer and consumer prices of agricultural and food products have to be raised. The compensation for the price rises can occur, also according to the author, only by raising the incomes of the population, i.e. wages and social money benefits.

The contribution raises several doubts in connection with the solution and mentions factors which were left out of the model. It proves that although the balance of the reduction of subsidies and the diminishing of revenues approaches zero in the state budget, yet the additional wages of government employees (administration, education, the health service) increase the budget deficit. It is pointed out that the rise of wage costs can be counterbalanced in the economy by tax reductions (so that producer prices should not change) only if the tax reduction is proportionate to wages, since in enterprises and branches the wage rates are highly different and so is the impact of higher wages on costs. In conclusion, the contribution discusses the debated problem of the so-called "undervaluation" of living labour.

A rejoinder on depression (Once more on the 1974—75 depression in the FRG and some further developments)

Tibor Szőnyi

The study is a part of a discussion going on in *Közgazdasági Szemle* since 1982. In its course the author took the stand that—as against the United States—in the European depression of 1974—1975 consumers' investments, that is, fluctuations in the purchase of durable consumer goods did not have any important role. In the supporting material he analysed first of all the data of the Federal Republic of Germany. In the present article he proves that the decisive factor, in the 1974—1975 depression of the FRG was the fall in Department I of social production i.e. the overproduction of capital. This circumstance does not lend the depression the character of classical type, since in the evolution and course of the process also government decisions and those of the central bank had an important role.

In his debate with Tamás Kardos the author acknowledges his mistake in one point. His investigations have convinced him that under conditions of economic control of the Keynesian type fixed capital investments may part with private consumption: in a period of depression they may move in opposite directions. At the same time, in the recent capitalist depression (1981—1982) the freezing or fall of real wages has become general and this is frequently accompanied by a fall in investment. Thus the two factors move mostly parallel to each other. The author attributes the leading role in this interaction to the fall in investment.

“Implicit subventions” and some issues of economic relations within the CMEA

András Köves

Commenting on the book by American authors Michael Marrese and Jan Vanous “Soviet subsidization of trade with Eastern Europe: a Soviet perspective”, the author examines some issues in Soviet—East-European economic relations of the last decade. Examining the character of “implicit subsidies” arising as a consequence of the intra-CMEA prices (in trade accounted in transferable rouble) being lower than world market prices, especially in the respect of oil and raw materials, he states that endeavours aimed at the limitation of “implicit subsidies” should be considered one of the most characteristic features of CMEA cooperation. What the American researches call “willingness to grant subsidies” is nothing else but that the process of hardening terms of delivery has not accelerated to the same extent as world market oil prices “exploded”. The author argues that the fact and extent of “implicit subsidies” is no proper argument for an inward looking foreign economic policy of the smaller European CMEA countries.

Tájékoztató

szerzőinknek a Közgazdasági Szemle szerkesztőségéhez beküldött
kéziratok formai követelményeiről

1. A kéziratot 2-es sorközszel gépelt, 30 soros, soronkénti 63 betüleütéses, ún. normáloldalon, két példányban kérjük beküldeni. A cikk teljes terjedelme (táblázatokkal, ábrákkal együtt) nem haladhatja meg a 30 oldalt.

2. A táblázatokat és az ábrákat külön lapokon, két példányban kell mellékelni, és helyüket a kéziraton megjelölni.

3. A cikk rövid, legföljebb 1 oldalas tartalmi kivonatát két példányban kérjük csatolni az orosz és angol nyelvű tartalmi ismertető elkészítése céljából.

4. Az idézetekkel és a hivatkozásokkal kapcsolatosan a következő elvek a mértékadók:

a) Szó szerinti idézéskor rendre a mű szerzője, címe, kiadója, — külföldi forrás esetében — a kiadás helye, a kiadás éve, továbbá az oldalszám jelölendő meg.

b) Ha a forrásmunka szerzője és a kiadvány magyar, akkor a szerző teljes nevét, ha külföldi, akkor csak vezetéknévét, majd — tőle vesszővel elválasztva — utónevének kezdőbetűjét kell megadni.

c) Ötnél kevesebb hivatkozás esetén a forrásokat lábjegyzetben jelöljük meg, egyébként a cikk végén „Hivatkozások” címszó alatt soroljuk fel őket. Ez utóbbi megoldás alkalmazásakor a „Hivatkozások”-ban feltüntetett sorszámot és az oldalszámot kell az idézet után zárójelben megemlíteni. Például ([4] 29. 1.).

d) A marxizmus—leninizmus klasszikusainak idézéskor a legutóbbi teljes Kossuth-kiadás (Marx—Engels Művei, Lenin Összes Művei) lapszámait adandók meg.

5. A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége 1978. június 17-i határozatának megfelelően (megjelent a Magyar Tudomány 1978. évi 10. számában) felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy cikkeikben fokozottabban ügyeljenek a nyelvezet magyarosságára, szabatoságára, közérthetőségére, és mellőzzék a nélkülözhető, felesleges idegen szavakat.

6. Kérjük szerzőinket, hogy a kézirat végén közöljék tudományos fokozatukat, beosztásukat, munkahelyüket, személyi számukat és lakcímüket.

Kérjük szerzőinket, hogy a fenti szempontok lehető legteljesebb figyelembevételével megírt kéziratokat küldjenek szerkesztőségünkbe.

A szerkesztőség

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1984. évi 5. sz.

A „Voproszi Ekonomiki” vitája „A SZUTA Közgazdasági Intézetének szerepe a fejlett szocializmus lényegi közgazdaságtani kérdéseinek kidolgozásában” c. párhuzamosról

Galsinszkij, V.—Afanaszjev, Vl.: Marx elmélete a pénzviszonyok fejlődéséről (Módszertani kérdések)

Kronrod, Ja.: A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése és az értéktörvény

Pahomov, Ju.: A szocializmus politikai gazdaságtana és a társadalmi-gazdasági gyakorlat

Kraszovszkij, V.: A gazdaság intenzifikálása és a termelés alapigényessége

Vilenszkij, M.: A termelés műszaki felújításának közgazdasági tartalma

Golosovszkij, Sz.: A robottechnika és hatékonysága

Kondrakov, N.: Az állattenyésztési szektorban előállított végtermék javadalmazása

Rutajzer, V.—Teljukov, A.: Az önálló elszámolás módszertani tökéletesítése a szolgáltatásokban

Sztrongina, M.: A falusi településhálózat fejlesztése

Zencsenko, N.: Az OSZSZSZK gazdasága a XI. ötéves tervidőszakban; eredmények és perspektívák (Áttekintés)

Miljajev, V.—Hacsaturján, A.: A különleges fejlesztő szervezetekről (A KGST-tagországok példáján)

Olejnyik, I.: A KGST-tagországok tapasztalatai az anyagi erőforrások megtakarításában

Hudjakova, L.—Tijhomirov, V.: Pénzügyi és hitelkapcsolatok a Szovjetunió és a fejlődő országok között

Stanszkij, V.: A társadalmi termelés egységes hatékonyságértékelés-módszertani elvei

Cserkaszov, Sz.: A beruházások továbbfejlesztésének fő irányja

Aljutov, V.: Új építésszervezési formák

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1984. évi 4. sz.

Sabolčik, M.: Az árrendszert racionalizálása 1984-ben és 1985-ben

Tyrdik, Zd.: A KGST-tagországok összehangolt tudományos-műszaki politikája

Fišer, M.: A tüzelőanyag- és energiahorozó-készletek alakulása a VII. ötéves tervidőszakban

Štěpová, Vl.: A háztartások tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságáról

Horváth, St.: Az állóalpok intenzifikálása és a bank

Macek, J.—Šmála, P.: A cseh gazdaság néhány ágazatában alkalmazott ellentervmódszer tapasztalatai

Ernst, P.: A tudományos-műszaki forradalom tervszerű irányítása

Forster, Z.—Lorenz, J.: A cementtel való takarékoskodás a csehszlovák építőipar fontos feladata

Adamec, St.: A tervszámítások alapkompexuma. Munkatermelékenység és bérek a Szovjetunióban

1984. évi 3. sz.

Preovzki, R.: Kölcsönhatás az állam és a dolgozó kollektívák mint tulajdonosok és a szocialista tulajdon gazdái között

Belev, N.: Gazdasági érdekek a szocialista állami vállalatban

Kovacsev, A. Sz.: Az ágazati termelési struktúra meghatározásának módszerei

Garvalova, M.: A tudományos-műszaki haladás gazdasági növekedésre gyakorolt hatásának vizsgálata

Indzsova, Cv.: A nemzetközi gyártásszakosítás és kooperáció tudományos kiszolgálásának problémái a KGST-ben

Vaszileva, L.: A szállítóeszközök optimális szakosítása mint a gépkocsiszállítások hatékonyság- és minőségfokozásának tényezője

Dimitrov, V.: Neokonzervatív fordulat a tőkés gazdaság állammonopolista szabályozásában

Adamov, V.: A monetarizmus szerepe a polgári közgazdasági elméletben és gyakorlatban

Toseva, Szv.: Mexikó: a gazdasági fejlődés problémái és ellentmondásai

Sztanev, Szv.: A Bolgár Népköztársaság részvétele a nemzetközi villamosenergia-kereskedelemben

Планово стопанство

1984. évi 4. sz.

A jó minőségért folytatott harc — stratégiai feladat

Buzov, N.: A pénzügyi tervezés ösztönző hatása

Penkov, I.: A hitelterv szerepe az egységes társadalmi-gazdasági fejlesztési terv kiegyensúlyozásában

Jordanova, T.: A tudományos-műszaki haladás és az ipari önköltség szerkezete

Danov, G.: A társadalmi-gazdasági gyakorlat kritériumai és követelményei a nemzeti tudományos-műszaki együttműködéssel szemben

Tonkova, Szt.: A tervezést megelőző kutatások és a településrendszerek kidolgozásának időszzerű kérdései

Radev, E.: Felsőfokú végzettségű szakemberek felvételének és ellenőrzésének tervezési problémái

Bahsarov, Szt.: Brigádszervezet és önelszámolás a vegyiparban

POLITICKÁ EKONOMIE

1984. évi 3. sz.

Brůžek, A.: Gondolatok a hetedik közgazdász-világkongresszusról

Neustadt, A.: Adalék a szocialista világrendszerbeli nemzetközi érték elméletéhez

Kameničková, V.: A csehszlovák ipar szerkezete az 1980-as években

Landa, Vl.: Az Európai Közösség és a fejlődő országok közötti kapcsolatok neokolonialista lényegéről

Gürlich, J.: A tudományos és műszaki fejlődés hatása a csehszlovák népgazdaságra 1950—1980 között

Bureš, J.: A tervezés és a gazdaságirányítás információinak megbízhatóságáról

Klvačová, E.: A tudomány és a kutatás prioritásainak megtervezése

Soukup, J.: A gazdasági fejlettségi szint nemzetközi összehasonlításának módszerei és néhány vizsgálati eredmény

Vaníček, V.: A jövő — ökológiai szempontból

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1984. évi 4. sz.

Közlemény az SZKP KB 1984. február 13-i üléséről:

— K. U. Csernyenko beszéde;

— N. A. Tyihonov beszéde;

— M. Sz. Gorbacsov beszéde;

— K. U. Csernyenko életrajza

Minajeva, M.: A szocialista munkafegyelem időszzerű kérdései a lenini eszmék fényében

Porohovszkij, A.: A monopóliumok uralmának lenini jellemzői és a jelenkor

Abalkin, L.: A politikai gazdaságtan és a szocialista gazdálkodási gyakorlat kapcsolatának erősítése

Melentyev, A.: A gazdasági mechanizmus tökéletesítése, valamint az áru- és pénzviszonyok felhasználása

Bok, M.: Politikai gazdaságtan — a gazdasági gyakorlat számára

Konovarov, P.: A nettó termék normatívumának kérdéséhez

Korcsagin, V.: A munka intenzifikációjának néhány kérdése az improduktív szférában

Elizarov, Ju.: A termelő állólapok körforgása

Scsavlejev, Sz.—Makarov, Sz.: Az ésszerű üzemanyag-felhasználás gazdasági ösztönzői

Ovszjannyikova, V.: Az állami szabályozás fő irányai a fejlődő országokban (India példáján)

Kukurudza, I.: Még egy társadalomfejlesztési „modellről”

Ruzijev, I.: Az össznépi tulajdon kialakulásának útjai a mezőgazdaságban

Zajcev, G.—Uvarov, B.: A főiskolai hallgatók munkájának igénybevétele — a munkaerő-források feltöltésének elsődleges forrása

Szavluk, M.: A felsőfokú közgazdász-képzés álljon a mai követelmények magaslatán!

Melihov, F.: Széles körű általános közgazdasági képzésre van szükség!

Jevtusenko, A.: A vállalati közgazdász-képzés tökéletesítésének irányairól

К'эзгадшаги Семле, XXXI-й год издания, октябрь 1984 года.

СОДЕРЖАНИЕ

Тридцать лет	1153
О механизме управления социалистических предприятий (<i>Вильмош Шаги</i>)	1154
Новейший опыт хозяйствования промышленных, строительных кооперативов, и кооперативов по обслуживанию (<i>Лайош Рев</i>).....	1168
Воздействие мелиорации на дифференцированную земельную ренту (<i>Алайош Фехер</i>)	1174
Промышленная деятельность в сельском хозяйстве (<i>Андраш Банки</i>).....	1189
ДИСКУССИЯ	
Возможности развертывания экономики Венгрии (<i>Дьердь Керекдярто</i>)	1200
Конкурентоспособность венгерского сельского хозяйства (<i>Эржебет Лазар</i>)	1205
Размышления об одной предложенной реформе цен и заработной платы (<i>Отто Пирити</i>)	1217
Решлика по поводу кризиса (Ещё раз о кризисе 1974-75 годов в ФРГ и его некоторых дальнейших последствиях) (<i>Тибор Сеньеи</i>).....	1222
«Имплицитные субсидии» и некоторые вопросы взаимных экономических контактов стран-членов СЭВ (<i>Андраш Кевеш</i>).....	1235
ОБЗОР	
Два года спустя об экономических рабочих объединениях на предприятиях (<i>Шандор Смичек</i>)	1245
НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
Дискуссия о конкурентоспособности сельского хозяйства (<i>А. Й.</i>).....	1257
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Цели развития и альтернативы в продовольственной сфере хозяйства (Редактор — Дьюла Варга) (<i>Чаба Форгач</i>)	1259
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1261
ИЗ РЕДАКЦИОННОЙ ПОЧТЫ	
Банк(и) с близкого расстояния (<i>Янош Мароши</i>).....	1268
Резюме статей на русском и английском языках.....	1270
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1278

Közgazdasági Szemle, Vol. 31, No. 10, 1984.

CONTENTS

Thirty years	1153
The control mechanism of socialist enterprises (<i>Vilmos Sággy</i>)	1154
Recent experiences of the industrial, construction and servicing cooperatives (<i>Lajos Rév</i>)	1168
The impact of amelioration on the differential land rent (<i>Alajos Fehér</i>)	1174
Industrial activity in agriculture (<i>András Bánky</i>)	1189
DISCUSSION	
The way out of the economic difficulties (<i>György Kerékgyártó</i>)	1200
Competitivity of the Hungarian agriculture (<i>Erzsébet Lázár</i>)	1205
Doubts about the price and wage reform (<i>Ottó Pirityi</i>)	1217
A rejoinder on depression (<i>Tibor Szőnyi</i>)	1222
„Implicit subventions” and some issues of economic relations within the CMEA (<i>András Köves</i>)	1235
REVIEW	
On the economic work-teams in enterprises — after two years (<i>Sándor Szmi- csek</i>)	1245
SCIENTIFIC INFORMATION	
Debates about the competitiveness of agriculture (<i>A. J.</i>)	1257
BOOK REVIEW	
Development objectives and alternatives in the food economy — Ed.: Gyula Varga (<i>Csaba Forgács</i>)	1259
REVIEW OF PERIODICALS	1261
LETTERS TO THE EDITOR	
The bank(s) — viewed from below (<i>János Marosi</i>)	1268
Abstracts of the articles, in Russian and English	1270
FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS	1278

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43—45. — Telefon: 853-775, 853-776, *850-777.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Terjedelem 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1984. augusztus 15.

84.0870 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalban, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodában (Budapest V., József nádor tér 1., postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 216 forint.

Legújabb magyar nyelvű közgazdasági könyvirodalom

Deane Phyllis:

A KÖZGAZDASÁGI GONDOLATOK FEJLŐDÉSE

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984. 298 l. 51 Ft

Kádár Béla:

**A NEMZETKÖZI IPARFEJLŐDÉS ÉS MUNKAMEGOSZTÁS
ÚJ IRÁNYZATAI**

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984. 277 l. 69 Ft

Mészáros Tamás:

A SIKERES VÁLLALATI TERVEZÉS SZERVEZÉSI FELTÉTELEI
(Szervezettség és hatékonyság sorozat)

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984. 231 l. 59 Ft

Misi Sándor—Soós Gábor:

MIT KELL TUDNI A MAGYAR AGRÁRTERMELESRŐL?

Kossuth Könyvkiadó, 1984. 218 l. 22 Ft

Pirityi Ottó:

MILYEN LESZ A VÁLLALAT 2000-BEN?

Kossuth Könyvkiadó, 1984. 101 l. 10 Ft

Radnóti Éva:

ÁRPOLITIKAI KONCEPCIÓK ÉS GAZDASÁGUNK FEJLŐDÉSE
(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984. 233 l. 52 Ft

Vámos Tibor:

HAZÁNK ÉS A MŰSZAKI HALADÁS
(Gyorsuló idő)

Magvető Könyvkiadó, 1984. 233 l. 17 Ft

Voszka Éva:

ÉRDEK ÉS KÖLCSÖNÖS FÜGGŐSÉG

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984. 274 l. 64 Ft

Közgazdasági Szemle

XXXI. ÉVFOLYAM

1984. NOVEMBER

HU ISSN 0023-4346

Tévhitek az infrastruktúráról
MAJOR IVÁN

Külgazdasági tevékenység és szocialista fejlődés
FÖLDES KÁROLY

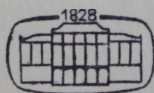
Munkaerőrétegek, foglalkoztatási formák és a munkaerőpiac egyensúlya
KONCZ KATALIN

A műszaki fejlesztés általános tendenciái a mező- és kertgazdaságban
DIMÉNY IMRE

Gazdaságtörténeti tendenciák és a világgazdaság jövője
WALT W. ROSTOW

A szövetkezeti világmozgalom és a szövetkezetek szerepe
a fejlődő országokban
TREVOR N. BOTTOMLEY

Néhány gondolat a szocialista vállalkozásról
BÁRSONY JENŐ—SÍKLAKY ISTVÁN

A szerkesztő bizottság tagjai:

Augusztinovic Mária, Ballai László, Benke István, Bognár József, Chikán Attila, Csikós-Nagy Béla, Csizmadia Ernő, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Gyenes Antal, Hetényi István, Huszár István, Kapolyi László, Keserű Jánosné, Kornai János, Morva Tamás, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Rozgonyi Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szamuely László, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXI. évfolyam, 1984. november

TARTALOM

Külgazdasági tevékenység és szocialista fejlődés (<i>Földes Károly</i>)	1281	
Tévhit az infrastruktúráról (<i>Major Iván</i>)	1297	
Munkaerőretek, foglalkoztatási formák és a munkaerőpiac egyensúlya (<i>Koncz Katalin</i>)	1313	
Termelési viszonyok a szocialista vállalatban (<i>Palcsó Pálné Zám Éva</i>)	1323	
A műszaki fejlesztés általános tendenciái a mező- és kertgazdaságban (<i>Dimény Imre</i>)	1336	
Gazdaságtörténeti tendenciák és a világgazdaság jövője (avagy „hat probléma keres egy megoldást”) (<i>Walt W. Rostow</i>)	1348	
A szervezeti világmozgalom és a szervezetek szerepe a fejlődő országokban (<i>Trevor N. Bottomley</i>)	1356	
VITA		
Néhány gondolat a szocialista vállalkozásról (<i>Bársony Jenő—Siklaky István</i>)	1363	
A mezőgazdasági kistermelés termékforgalmi sajátosságai (<i>Nagy Frigyes—Kettinger Gyula</i>)	1372	
SZEMLE		
A diverzifikáció mint az ipari struktúra eleme a tőkésországok közgazdasági irodalmában (<i>Iglai Mariann</i>)	1380	
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ		
Magyar—lengyel agrárgazdasági kollokvium (<i>Éri Vilma</i>)	1386	
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ		
Fekete Ferenc—Szénay László—Tomka József: Költség- és jövedelemviszonyok a korszerűsödő mezőgazdaságban (<i>Váginé Jónás Anna</i>)	1389	
FOLYÓIRATSZEMLE		1391
Ju. A. Csizsov: Miért állt meg az Egyesült Államokban a munkatermelékenység növekedése? — Bruno Frey: A protekcionizmus politikai gazdaságtana — K. Zimmermann: Az elosztásorientált környezetpolitika kiindulópontja — A válság gyökerei — a megoldás gyökerei		
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	1397	
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	1405	

Főszerkesztő: Zsarnóczai Sándor
Szerkesztőségi titkár: Kovács Lajos
Olvasószerkesztő: Halm Tamás
Rovatvezetők: Balázs Sándor
Gábor R. István
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: Csehiné Bánhalmi Andrea

Külgazdasági tevékenység és szocialista fejlődés

(A gazdasági növekedés alaptényezői és a külkereskedelem)

Földes Károly

Általános megállapítások

Napjaink egyik fontos elméleti kérdése: hogyan hat egymásra az államok belső és külgazdasági szférája, vagyis milyen kölcsönhatásban áll a nemzeti és a nemzetközi munkamegosztás, mi a viszony az export és a hazai rendeltetésű kibocsátás, az import és a hazai eredetű ráfordítások között, s milyen jövedelmi és tőkemozgások közvetítik mindezeket.¹

Minél hosszabb távú folyamatokat vizsgálunk, annál nyilvánvalóbb a közvetlenül külgazdasági és a közvetlenül intern szféra egymástól való függése, kölcsönös meghatározottsága.

A külgazdasági tevékenységnek hozzá is kell járulnia az egész gazdálkodás színvonalának emeléséhez, de függ is tőle. Ahhoz, hogy hosszabb távon növelni lehessen az exporttermelést, a nem exportcélú termelést is fejleszteni kell. Egyfelől a belső gazdasági körforgás úgy tekinthető, mint eszköz a külpiaci teljesítmény fokozására, másfelől a külső aktivitás is eszköz a hazai társadalmi-gazdasági feladatok megvalósításához.

Kisebb időhorizontot elemezve ez nem ennyire nyilvánvaló. De a rövid távot sem szabad rövidlátó módon vizsgálni! És nem is rövidlátó, hanem egyenesen vak, aki nem látja, hogy a technológiai és szervezeti feltételek gyengeségei, a késő szállítások, a gazdaságossági készlet hiányai sohasem csak a külső értékesítésben, hanem legalább ennyire a gazdasági növekedésben is zavarokat okoznak.

Mi tehát a nemzetközi és a nemzeti gazdasági tényezők interakciójának fő feladata? A nemzeti erőforrások növelése. A továbbiakban éppen ennek az erőforrás-növelő funkciónak néhány összetevőjét és társadalmi feltételét veszem szemügyre, a teljesség igénye nélkül.

A külgazdasági teljesítmény javítását az általános hatékonyság emelését célzó erőfeszítések szerves alkotórészeként tekintem, és így is vizsgálom. Hatékonyságon ebben az összefüggésben a gazdálkodás teljes végeredményének és az ennek eléréséhez szükséges ráfordításoknak a viszonya, egyszerűbben: a teljes output és a termelési tényezők lekötését is magában foglaló teljes input viszonya értendő. Az előbbi növekedésében vagy az utóbbi csökkenésében kifejeződő eredményeket sokoldalú összefüggésekben kell vizsgálni. Az összes tényező számbavételének követelménye a hatékonyság mindkét oldalára vonatkozik, a ráfordítások egyetlen elemét sem szabad például a többitől elszakítani. A felületes megközelítés számára össze nem tartozó dolgok együttesében olyan feltételek is találhatók, amelyek a ráfordításokra és az eredményekre egyaránt vonatkoznak, és úgy befolyásolják a növekedés alaptényezőit, hogy egyidejűleg maguk is az utóbbiak hatása alatt állnak.

¹ A cikk a szerző „A hazai és a nemzetközi gazdasági tevékenység kölcsönhatása” (Közgazdasági Szemle, 1981. 10. sz.) című tanulmányának gondolatmenetét folytatja.

Importkorlát és élőmunka-korlát

Mint ismeretes, a folyó termelési ráfordítások élő- és tárgyasultmunka-ráfordításokra oszthatók. A fűtőanyag- és nyersanyagprobléma, az energiahordozók és más anyagok árának emelkedése, az ellátás, végső soron az import korlátozott lehetőségei erőteljesen előtérbe állítják ezek gazdaságos felhasználásának feladatát. De elmúltak azok az idők, amikor bármelyik termelési tényezőt a többi tényező „bőkezűbb”, extenzív, sőt pazarló felhasználása révén lehetett megtakarítani. A munkaerő-ellátottság a külgazdasági teljesítmény egyre közvetlenebb hatótényezője. Nemcsak az importlehetőségek korlátozzák a döntések szabadságát, hanem a felhasználható élő munka is, amely viszonylag szűkös mennyiségben fordítható anyagi javak termelésére és exportjára. Az *élőmunka-megtakarítás* nem vesztette el időszzerűségét, és a gazdasági elemzés feladata, hogy mint a fejlődés egyik állandóan ható tényezőjét tanulmányozza.

A KGST-országok többsége olyan gazdasági szintet ért el, amikor — figyelembe véve az iparosítás magas fokát és a női munka viszonylag nagy arányát — a nem mezőgazdasági ágazatokban dolgozók létszáma nem növelhető a korábbi módokon. A régebben elhanyagolt szolgáltatási tevékenység pedig olyan ütemben nő, hogy felszívja a munkaerő-állomány természetes növekményét (olykor ennél többet is leköt); ezért az anyagi termelésben foglalkoztatottak aránya, mint ismeretes, általában csökken. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

1. sz. táblázat

Az anyagi termelésben foglalkoztatottak aránya
(százalék)

Ország	1960	1970	1980
Bulgária	90,8	86,9	83,1
Csehszlovákia	85,7	82,2	80,1
Lengyelország	88,4	85,6	82,8
Magyarország	85,7	84,8	81,0
NDK	84,7	81,2	80,6
Románia	92,4	89,8	87,6
Szovjetunió	84,8	79,6	76,9

Forrás: Sztatisztjicseszki j jezsegodnyik sztran-cslenov SZEVI 1981. 403—405. l.

Az elért fejlődési színvonal egyszerű megőrzése is megköveteli, hogy ebből a relatív csökkenésből eredő „hiányt” a munkatermelékenység növekedése pótolja. A gazdaság jelentékeny fejlődése pedig olyan tudományos-műszaki haladást tételez fel, amelyben jelentős a fajlagos élőmunka-megtakarítás. A jelenlegi szakasz egyik sajátossága, hogy az energiában, nyersanyagokban, alap- és segédanyagokban megtestesült ráfordítások, valamint az élőmunka-ráfordítások közötti helyettesítés lehetősége némileg szűkült, mivel extenzív bővítésre egyik oldalon sincs mód. A műszaki haladásnak elő kell segíteni mind az élő munka, mind pedig az anyagi ráfordítások megtakarítását, a szabályozásnak pedig egyiket sem ajánlatos a másik rovására előnyben részesítenie.

Mindazonáltal a kölcsönös felcserélhetőség nem tűnt el. Az anyagokban megtestesült munka viszonylagos felértékelése megváltoztatta a hatékony és jövedelmező helyettesítés konkrét arányait. De a másik helyére lépő tényezőt magát is növekvő hozammal kell felhasználni. A kétfajta folyó ráfordítás intenzív felhasználásának feladata a jövőben is elválaszthatatlan marad. Bármilyen fontos és nélkülözhetetlen az anyagtakarékosság, csak az élőmunka-megtakarítással és a gaz-

dasági hatékonyságra ható más folyamatokkal együtt, mint a nemzetgazdasági eredmény egyik összetevője játszik szerepet.

Más kérdés, hogy az anyagigényességi mutató, amelyre sok árrendszerbeli, valutáris, szervezeti, belső és külső tényező hat, csak korlátozott és torzított módon jelzi a vele mérni kívánt folyamatokat. Ennek bővebb kifejtésére nincs lehetőség, csak számításának módjára utalok. Mint ismeretes, ez olyan fajlagos mutatószám, amelynek számlálója anyagi inputokat, nevezője eredményeket tartalmaz. Korlátozott összehasonlításokra is inkább e koefficiens idősorai alkalmasak, pontosabban (esetünkben) a nemzeti jövedelem és a felhasznált anyagmennyiség indexének hányadosai. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

2. sz. táblázat

Az anyagi termelés anyagigényessége
(Százalékos változás öt év alatt)

Ország	1971 – 1975	1976 – 1980
Bulgária	–0,5	–1,8
Csehszlovákia	0,3	1,0 ^a
Lengyelország ^b	0,2	15,8
Magyarország	–0,4	4,6
NDK	5,0	1,7
Románia	–2,3	–2,0
Szovjetunió	0,5	–4,0

^a 1977–1980.

^b Csak ipar

Forrás: Nemzeti statisztikai zsebkönyvek és Economic Survey of Europe in 1982. UN, 212. I.

Az egyszeri ráfordítások tartományában sincs olyan felesleges eszköz, amelynek felhasználása pótolná az élő munka és az anyagok nem takarékos felhasználása miatt fellépő veszteséget. Ebben az értelemben a folyó ráfordítások egyszeri ráfordításokkal való felcserélésének lehetősége is korlátozott. A beruházásoknak éppúgy elő kell segíteniük a folyó ráfordítások megtakarítását, mint a termelő fogyasztásnak a munka és a felhalmozások megtakarítását.

Az állóeszközök hozama és a külkereskedelem

Az eszközök fajlagos hozama sok KGST-országban nem nő, hanem csökken. Ezt nem írhatjuk a munka technikai felszereltsége növekedésének számlájára, amely több időszakban szintén nem nőtt elég gyorsan.

A fajlagos eszközhozam stagnálását vagy csökkenését alapján véve az okok három csoportja idézi elő:

— Az eszközigenység növekedésének kedvező esete. Ez olyan strukturális változások következménye, amelyeket a tudományos-technikai eredmények versenyképes alkalmazása, a mezőgazdaság és az infrastruktúra ésszerű fejlesztése indokol.

— Negatívnak minősítendőek a népgazdaság adottságai szempontjából észszerűtlen, hibás törekvések követő azon strukturális változások, amelyek a lassúbb megtérülési idejű termelés arányát növelik a gyorsan megtérülő, kisebb egységköltségű rovására. (Az eszközhozam mindkét említett esetben sok ágazatban nő, de az eszközigenyes ágazatok arányának növekedésével országos szinten az egységnyi eszközre jutó kibocsátás csökkenni fog.)

— Az újratermelés egyes láncszemeinek parciális hatékonysága a szervezetlenség, a hatékonysági kényszer hiánya, a beruházások, a folyó termelési tevékenység és a műszaki kutatások szétforgácsoltsága miatt csökken.

Ha a külkereskedelmi árak kellően jövedelmezővé teszik a keresett és korszerű termékek gyártását, ez finanszírozhatja termelésük bővítését, akkor is, ha az több eszköz lekötésével, sőt együttesen magasabb eszköz- és élőmunka-felhasználással jár. Egy termék felértékelődése valójában csökkenti az illető termék eszközigényességét, amennyiben az eszközök egységére jutó külkereskedelmi bevétel nő. Az eszközlektötést növelheti, ha a termelés növekedése távoli körzetekben, jelentős szállítási többletköltséggel vagy a természeti feltételek rosszabbodása mellett történik. Az eszközigényesség egyenlegét azonban a termékek egységárának és a termelésükhöz fajlagosan szükséges eszközök árának az összevetése adja. Az utóbbi időben szocialista szakértők e helyett egyre inkább a marginális eszközlektötéssel, vagyis a termelés növeléséhez szükséges beruházási igénnyel számolnak. Amilyen helyes lehet ezt szállítási többletek esetében alkalmazni, annyira indokolatlannak tűnik az áruk egész, hagyományosan importált tömegére kiterjeszteni.

Ha az eszközök mennyiségének növekedése hosszabb ideig olyan termékek termelésbővítését szolgálta, amelyek a világgpiacon leértékelődnek, a belső forrásokból történő termelő felhalmozás lehetőségei egyre inkább korlátozódnak. Ez végső soron a gazdasági növekedést is veszélyezteti. A társadalmi termelés hatékonyságának növeléséből származó gazdasági expanzió megvalósításához rendszeresen növelni kell az összes termelő felhasználás fajlagos hozamát. A felhalmozás arányának változása egy adott küszöbön túl csekély, sőt negatív hatást gyakorol erre a folyamatra. A társadalmi termék nagy részét magába foglaló termelő felhasználás fajlagos hozama távlatilag csak szűk keretekben növelhető a társadalmi termék kisebb részét kitevő végső felhasználás fő irányai közötti arányok változtatásával.

Más jellegű problémát okoz, de végső soron a fentiekkel rokonértelmű — és Magyarországon inkább találkoztunk —, ha a lakossági vásárlóerő és az árualap összhangjának fenntartásához túlzott mértékben használják fel a bérszabályozás eszközeit. Így a bérek ösztönző hatása háttérbe szorul, és kiegyensúlyozó hatásuk lép előtérbe. A beruházási és termelőfelhasználási pénzkiáramlást legalább olyan szigorúan kell szabályozni, mint a lakosságit. A tapasztalatok szerint az egyensúlyhiány főleg a termelői szférában generálódik.

Csak a leggazdagabb országok képesek bizonyos ideig olyan fejlődésre, amely meg tudja oldani a munkaerő-, az energia- és nyersanyagproblémát, és egy idejűleg meglehetősen eszközigényes. A KGST-országoknak olyan fejlesztésre kell törekedniük, amely az anyagokkal, a munkával és az eszközökkel egyaránt gazdaságosan bánik. Jelenleg a munkatermelékenység egységnyi emelése még egyre nagyobb eszközlektötéssel jár.

A nemzeti jövedelemmel mint számlálóval, illetve az élő munka és az állóeszközök összegével mint nevezővel képzett komplex hatékonysági mutatónak is van információs értéke. Egy fontos ENSZ-kiadványban is alkalmazott módszer szerint a két alaptényező növekményének „összeadása” koefficiensek segítségével történik. Az élő munka és az állóeszközök súlyát az I. variáns szerint 7:3, a II. szerint 6:4 arányban számítják. Az itt ismertetett I. variáns szerint 15 év alatt az összesített ráfordítások évi növekedési átlaga a 3. sz. táblázatban láthatón alakul.

Az ottani sorvektorral kell osztani a nemzeti jövedelem dinamikájának vektorát, hogy az összesített fajlagos hozadékhoz eljussunk. A nemzeti jövedelem trendvektora a fenti időszakra nézve a következő: BNK: 8,1; CSSZK: 5,0; LNK: 7,0; MNK: 5,8; NDK: 4,9; RSZK: 9,1; SZU: 6,9.

A két vektor hányadosa a 4. sz. táblázatban látható képet mutatja.

3. sz. táblázat

Az összesített ráfordítások átlagos évi növekedése (1960—1975)
(százalék)

Ország	BNK	CSSZK	LNK	MNK	NDK	RSZK	SZU
Évi átlagos növekedés	3,3	2,1	3,0	2,3	1,7	2,8	3,6

Forrás: General Economic Outlook to 1990. ECE/EC/AD/17. 1978. március.

4. sz. táblázat

Az összesített hatékonysági mutató évi növekedése 1960—1976 között
(százalék)

BNK	CSSZK	LNK	MNK	NDK	RSZK	SZU
4,8	2,9	4,0	3,5	3,2	6,3	3,3

Forrás: mint a 3. sz. táblázaté.

Végül az így számított hozadék növekedését a nemzeti jövedelem növekedésének százalékában fejezzük ki. E százalékos arány szerint a hat ország sorrendje a következő:

1. NDK 65 százalék
2. Magyarország 60 százalék
3. Bulgária 59 százalék
4. Csehszlovákia 58 százalék
5. Lengyelország 57 százalék
6. Szovjetunió 48 százalék.

Az összesített átlag a Szovjetunió nagy súlya miatt 50 százalék körül van. A hetedik országot, Romániát, szándékosan kezeljük külön. Itt a legnagyobb a hatékonysági arány (69 százalék), ami (egyébként a bolgár adattal együtt) félreértésre adhat okot. A magas hatékonysági arány e két ország által kimutatott különösen gyors növekedési ütemre vezethető vissza. Ez a sajátos körülmény az alkalmazott módszer korlátaira utal. Nem beszélve az alapul vett nemzeti statisztikák hiányosságairól, mint minden globális mutatószámokkal operáló módszer, ez is figyelmen kívül hagyja a műszaki fejlődést, az egyéb minőségi és arányossági mozzanatokat, a keresleti tényezőket (például egy magas dinamizmust elérő ország piacproblémáit). A cserearányok erőteljes romlása esetén a hatékonyság növekedésének túlbecsüléséhez vezethet.

Milyen információt hordoznak akkor ezek az adatok a gazdaságpolitika számára (amely ezekből még nem vonhat le stratégiai következtetéseket)? Az országok eltérő helyzetére vonatkozó információkat, vagyis a ténymegállapító, valóságfeltáró ismeretanyagot növelhetik. Kellő kritikával ökonometriai prognózismodellek ellenőrző számításaihoz is felhasználhatók, olykor negatív értelemben, mint cáfolandó hipotézisek. A kritikai óvatosság nem változtat azon, hogy az említett analitikus modellek szakmai tekintetben toronymagasan állnak az előterjesztési jellegű, hivatalnoki lelkülettel összeállított prognózisok felett.

A KGST-országok közötti nagy hozadéki eltéréseket egyébként jelentős részben a termelési szerkezet különbségei indokolják. Elegendő arra hivatkozni, hogy a nemzeti jövedelem egy százalékos növelése Csehszlovákiában kétszerannyi ipari növekedést tételez fel, mint Lengyelországban (0,6, illetve 0,3 százalékot), és fele annyi mezőgazdasági növekedést, mint Magyarországon (0,12 illetve 0,25 százalékot).

Versenyképesség, cserearány, struktúra, egyensúly

Az áruk versenyképessége

A termelés fajlagos ráfordításainak megtakarítása nem éri el célját, ha a termelés eredménye nem felel meg a szükségleteknek, nem rendelkezik az igényelt hasznos tulajdonságokkal, és nem alkalmazkodik a kereslethez. Az erőteljesebb keresletnek örvendő termékeket — más árukkal megegyező fajlagos ráfordítási szint mellett is — törvényszerűen magasabbra értékelik.

A gazdasági hatékonyság emelésének ma egyre inkább előtérbe kerülő eszköze a hazai célú termelés és az exportkibocsátás növelése az áruszerkezet korszerűsítése, a minőség és a szállítási feltételek javítása útján.

A ráfordítás és az eredmény viszonyát összegező kategória az egyes áruk szintjén a termékek versenyképessége. A szocialista gazdaság belső forgalmában, amikor hiányoznak vagy gyengén fejlettek a versenyviszonyok, különféle hatékonysági mutatókkal és a megrendelők kielégítésének számbavételével próbálják helyettesíteni az említett kategória mikroökonomiai funkcióit. Ez a törekvés csak korlátozott sikerrel járhat.

A piacgazdaságokkal kialakított kölcsönös kapcsolatokban az áruk versenyképessége mindig is központi kategória, mely meghatározza a hazai erőforrásoknak e kapcsolatok során ténylegesen kialakuló értékelését s egyúttal — közvetve — a rövid és a középtávú pozíciókat is azon a skálán, amely az egy főre jutó realizált nemzeti jövedelem alapján számolt fejlődési szinteket méri össze.

A feldolgozó ágazatok áruinak versenyképességét meghatározzák: a kereslet erőssége, a megbízható minőség, a reális ár, az eladói pozíciók szilárdsága, a csomagolási és szállítási feltételek, a rendszeres innováció, a megbízható szerviz- és alkatrészellátás, a középtávú jövedelmezőség. A kitermelő ágazatok áruinak versenyhelyzetét egyszerűbben határozhatjuk meg. Egy adott vállalat által előállított áru versenyképességének összegező mutatója: legalább átlagos jövedelmezőség mellett elért aránya a hasonló áruk piacán, illetve ezen arány változása.

Ilyen módon a termelési tényezők ésszerű megtakarításának rendkívül komplex feladata is bonyolultabbá, egyszersmind közgazdaságilag egyáltalán értelmezhetővé válik azzal, hogy — különösen a nemzetközi kereskedelemben intenzíven részt vevő — országok számára a versenyképes áruk volumene e megtakarítás vonatkozási alapja. Ideje elismerni, hogy a KGST-országok egymás közötti kereskedelmében is folyik verseny, annak összes következményével.

A versenyképesség kritériumait szükséges figyelembe venni a KGST-országok közötti és a belső kapcsolatokban is. Az országok belső forgalmába kerülő áruknak a versenyszférában egyre inkább olyan paraméterekkel kell rendelkezniük, mint ha a nemzetközi csereben vennének részt. Az országok többsége számára az értékesítés e két iránya elválaszthatatlanná, a belső piac pedig az exportpotenciál alapjává válik.

A külkereskedelem erőforrásképző hatása

Kiindulópontunk az volt, hogy a külgazdasági tevékenység legfontosabb funkciója a népgazdaság erőforrásainak növelése a ráfordítások és kibocsátások végső viszonyának befolyásolása útján. Ennek megfelelően, a behozatal és a kivitel inputja és outputja az összes ráfordítás és a nemzeti kibocsátás szerves részét képezi. Éppen ebből ered a közvetlenül külkereskedelmi és a közvetlenül belgazdasági szféra kölcsönös függősége és ágazatok közötti meghatározottsága.

A külső kapcsolatok erőforrásképző funkciójának érvényesülése közvetlenül függ a cserearányoktól. Az utóbbiak lassú dinamikája mellett a belső pénzügyi

erőforrások mozgásának számítása két mutatóra volt korlátozható: a megtermelt, illetve a felhasznált nemzeti jövedelemre.

A cserearányok gyors változása esetén legalább még egy aggregátumot kell figyelembe venni: a külső piacokon keresztül realizált nemzeti jövedelmet. Ennek nagysága az export és az import tényleges külkereskedelmi áron történő értékelése mellett számítandó. Az erőforrások és a külkereskedelmi eredmény csak tényleges áron mérhető össze. A nemzeti jövedelem realizált értéke függ a nemzetközi piac értékelésétől.

A realizált nemzeti jövedelem növekedési üteme több módszerrel számítható ki. A nemzeti jövedelem indexeit helyesbíteni kell a cserearányok változásával.² Ha például a cserearány-veszteségek összege az adott évben egyenlő a „megtermelt” nemzeti jövedelem növekményével, akkor a realizált nemzeti jövedelem változatlan marad. Feltételezésünk szerint minél realisabb az árfolyam és az árszint, annál közelebb eshet egymáshoz a megtermeltként kimutatott és a ténylegesen realizált nemzeti jövedelem.

A cserearányok rosszabbodása csökkenti a külkereskedelmi eredményt, tehát a gazdaság funkcionálásából származó összes eredményt. Változatlan fogyasztási színvonal esetén levonást jelent a felhalmozás belső forrásaiból. A termelési volumen bővítése részben külső forrásokból történhet. Hogy a fogyasztási színvonal relatív és abszolút csökkenését elkerüljék, az országok csökkentik a termelésnövekedés ütemét. Az európai KGST-országok hagyományosan számított megtermelt nemzeti jövedelme, illetve cserearányai tíz év alatt a következők szerint változtak. (Lásd az 5. és a 6. sz. táblázatot.)

A megtermelt nemzeti jövedelem volumenindexei
(1970:100)

5. sz. táblázat

Ország	1975	1980
Bulgária	146	196
Csehszlovákia	131	157
Lengyelország	159	170
Magyarország	137	162
NDK	130	159
Románia	172	241
Szovjetunió	132	162

Forrás: Sztatiszticeszkij jezsegodnyik sztran-cslenov SZEV 1981. 41. l.

A cserearányok alakulása
(1975:100)

6. sz. táblázat

Ország	1977	1978	1980	1981	1982 (I. – IX.)
Kelet-európai országok	98	97	95	91	88
Szovjetunió	110	113	123	129	140

Megjegyzés: A KGST egészére a mutató minden évben javulást jelez.

Forrás: Economic Survey of Europe in 1982. UN, 230. l.

Több kis és közepes országra volt jellemző az az ellentmondás, hogy a megtermelt nemzeti jövedelem folyamatosan nőtt, a realizált pedig csökkent. Ezt figyelembe kell venni a hatékonysági számításokban is.

² Erről lásd Drechsler László—Szűcs Andrásné: A cserearány-változások és a gazdaság i növekedés. Statisztikai Szemle, 1984. 2. sz.

A megtermelt nemzeti jövedelem szokásos értelmezéséből kiindulva, a vizsgált tíz évben a hatékonysági mutató nem romlott ugrásszerűen. Hirtelen romlás csak a realizált nemzeti jövedelemben követhető nyomon, és az sem minden országban. Az utóbb említett folyamatok az egyes országok külkereskedelme arányának mértékében hatottak a nemzeti jövedelem realizálására.

Szabatos közgazdasági értelemben az eladósodás növekedését nem lehet a cserearányok rosszabbodásának rovására írni. E folyamat általános alapja, hogy az országban felhasznált nemzeti jövedelem meghaladja a realizáltat. Egyes KGST-országokban az utóbbi csökkent, ám a nemzeti jövedelem belső felhasználásának korlátozása késve következett be, és nem érte el a realizált nemzeti jövedelem csökkenésének ütemét. Más országokban a külkereskedelem erőforrásokat módosító hatása pozitív volt, de a gazdaság belső expanziója még ennél is több pótlólagos eszközt igényelt. Az adósságfelhalmozás konkrét oka az export-, illetve import-versenyképesség eltérő dinamikája és az annak mélyén rejlő adaptációs gátlás, strukturális és egyéb merevség. A környezeti impulzusokra történő hiányos (rossz irányú, elkésett, egyoldalú stb.) válaszadásnak ezt a betegségét nem lehet növekvő befelé fordulással gyógyítani. Az introvertált magatartású országokban, mint ahogy arra Balassa Béla rámutat, tartósan rosszabb a külgazdasági teljesítmény az ésszerű expanziót folytató országokhoz képest.

Jól ismert tény, hogy 1982 óta a KGST-országok összesített kereskedelmi mérlege pozitív volt, de itt sem szabad elhallgatni, hogy egyrészt az egyes országok helyzete ezen belül eltérő, másrészt, hogy fizetési mérlegük továbbra is deficitesek, és ez a kereskedelmi kapcsolatokat is terheli. Az eladósodottság hatalmas adósságszolgálati terheket von maga után.

Korábban a fizetésimérleg-hiány legfőbb komponense a kereskedelmi mérleg hiánya volt. Mára ezt a szerepet az adósságszolgálat vette át.

Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a szocialista országok irányában a hitelezés kezd megélni, és ezzel kapcsolatban két tényezőre kell felhívni a figyelmet. *Az első*, hogy az 1982-es általános likviditási, pénzügyi válságot élesen meg kell különböztetni az országaink irányában megnyilvánuló diszkriminációtól. A likviditási válság ugyanis általános jelenség volt. A kelet—nyugati kapcsolatokban ezt kísérték bizonyos szélsőséges ideológiai megnyilvánulások, valamint a diszkrimináció erősödése, de hiba volna megfeledkezni arról, hogy a likviditási válság általános jelenség volt, és a KGST-országok ebben éppúgy viszonylag kis szerepet játszottak, mint ma még a nemzetközi tőkemozgásban általában.

A második: a hitelkorlát megszüntetése, a hitelezés feltételeinek enyhítése ugyancsak nem azonosítható a szocialista országokkal szembeni differenciált nyugati politikával, bár annak vannak ilyen megnyilvánulásai. A hitelfeltételek javulása azzal függ össze, hogy a fináncoligarchia központjaiban megértették: mindent meg kell tenniük egy olyan láncreakció megakadályozásáért, amely a legnagyobb adósok csődje esetén elkerülhetetlenül bekövetkezne, magával rántva a legnagyobb hitelezőket is. A hitelezés bizonyos megélniükéhez tehát szintén általános okokkal magyarázható.

A termelési struktúra és a külkereskedelmi szerkezet

A termelési nomenklatúra előregedésének meggyorsulása miatt a régi termékeket minél hamarabb fel kell váltani korszerűbbekkel. Ez egyaránt vonatkozik a fogyasztási cikkek és a munkaeszközök előállítására. Ez a termelési szerkezet rugalmasságát igényli.

A társadalmi termelés szerkezetének változása egyaránt befolyásolja a munkatermelékenységet meg az eszközhatékonyságot, és szorosan kapcsolódik a műszaki fejlesztéshez.

Egy áru másikkal való felváltásának műszaki lehetősége hat a társadalmitag elismert szükségletek változására és a nemzetközi feltételekre, de negatívan vissza is csatolódik hozzájuk. A nemzetközi munkamegosztásban való intenzív részvétel esetén a „hazai” termelés és fogyasztás annyira összefonódik az exporttal és az importtal, hogy a külkereskedelmi alternatíva (termelni vagy behozni, elfogyasztani vagy kivinni) a folyó gazdasági tevékenység mindennapi alkotórészévé válik.

Az országon belüli termelés és fogyasztás szerves összekapcsolása a külkereskedelemmel ma már erősödő követelménye a nagy országok gazdaságszerkezeti fejlesztésének is. A külkereskedelmi aktivitás foka azonban — egyébként egyenlő körülmények között — fordított arányban változik az ország méretével. Ha például Magyarország egy főre jutó külkereskedelmi forgalma körülbelül az ötszöröse a Szovjetunió megfelelő mutatójának, akkor azonos egy főre jutó nemzeti jövedelem mellett Magyarország ötször olyan erősen függ a külső piactól, mint a Szovjetunió. Következésképpen ebben az értelemben hazánk szerkezeti nyitottsága ötször nagyobb, mint a Szovjetunióé. A nyitottság más értelmezéseivel célszerű külön foglalkozni. A KGST és az EK közötti áruforgalom példáján jól érzékelhető, hogy a kelet—nyugati kereskedelem szerkezete eléggé nagy mértékben őrzi a nemzetközi munkamegosztásban történelmileg kialakult kezdeti szakasz jellemzőit: fő szerkezeti eleme az energiahordozók és nyersanyagok cseréje gépekre és vegyipari termékekre.³ Az összességében csekély forgalmon belül a kölcsönös késztermékereskedelem, különösen a gépkereskedelem aránya elégtelen.

A 7. sz. táblázatban szereplő adatok a két európai csoportosulás közötti együttműködés mérlegének szerkezetét mutatják be. (Bár az adatokat erősen befolyásolja az ártényező, jól kifejezik a cserefolyamatok egyenlegviszonyait.)

7. sz. táblázat

A KGST-országok egyenlege az EK-országokkal folytatott kereskedelemben
(millió dollár)

SITC-árucsoport	1970	1975	1980
Élelmiszerek (0.+1.)	386	645	—1 186
Nyersanyagok (2.+4.)	507	1217	1 532
Fűtőanyagok (3.)	493	3318	14 245
Gépek (7.)	—989	—5139	—5 509
Vegyipari termékek (5.)	—270	—1417	—2 947
Iparcikkék és ipari félkész termékek (6.+8.)	—391	—3098	—1 467
Nyersanyagok és fűtőanyagok (2.+3.+4.)	1000	4535	1 577
Termékek és félkész termékek (5.+6.+7.+8.)	—1650	—9654	—9 923

Forrás: Ivan Angelis: Szerkezeti elmozdulások a KGST és az EK népgazdasági komplexumaiban az 1970-es években és az 1980-as évek kezdetén és tükröződésük a nemzetközi gazdasági viszonyok rendszerében. (Előadás a KGST- és az EK-országok gazdasági folyamatainak összehasonlító elemzésével foglalkozó nemzetközi konferencián. Budapest, 1982. november.)

Figyelembe véve a jellemzett gazdasági folyamatokat, joggal tételezhető fel, hogy az export versenyképességének és ágazati szerkezetének kapcsolataiban az előbbi is meghatározó lehet.

A korszerűség, a szállítási és szervizfeltételek, a marketingtevékenység meghatározzák az áruk helyét a piacon. Diszkriminációs körülmények között mindezt kiegészíti az export korlátozások iránti érzékenységének foka.

A belső gazdaság látszólag gyors fejlődése ellenére a nettó export szerkezete nem feltétlenül éri el ezt a fejlődést, mivel az export szerkezetében nemcsak az abszolút értelemben elért sikerek tükröződnek, hanem az adott ország exportjának

³ Az energiahordozók és nyersanyagok részaránya a KGST EK-ba irányuló exportjában meghaladja a 60 százalékot, a gépek és vegyipari termékek aránya az EK KGST-be irányuló exportjában a 80 százalékot.

más országokéhoz viszonyított versenyképessége is. Ezen a mércén mérve, az általános gazdasági tevékenység fejlődése nem volt olyan gyors, mint a tisztán „hazai” sikereken mérve. Némely fejlett iparral rendelkező ország kevéssé és egyoldalúan, vagyis főként importjával vesz részt a magas műszaki színvonalú alkatrészek, részegységek és késztermékek nemzetközi cseréjében. A tőkésországokba irányuló export gyengeségét azzal is magyarázzák, hogy az „eladók piacának” körülményei között létrejött árukat olyan piacon kell értékesíteni, ahol a vevők uralkodnak. Ez azonban csak az igazság egyik része. Nem kevésbé fontos, hogy a külgazdasági környezet egy részén, nevezetesen a KGST-piacon szintén hiány tapasztalható. A tőkés piac szigorú eladási feltételeket állít fel akkor is, ha nincs nyilvánvaló diszkrimináció.

A KGST-piacon az eladók harca, különösen a hetvenes évek végéig, nem volt túlzottan erős, sok területen pedig szemmel láthatóan hiányzott. Azóta olyan változások mentek végbe, amelyek következtében az exportfeltételek ezen a piacon is szigorúbbakká váltak. Ugyanakkor a KGST-országok saját piacukon továbbra is versenyképesebbek maradtak, mint más piacokon. Ez kissé egyenlőtlenül térítette el az árufolyamatokat, mivel főként a feldolgozóipari termékek exportjára gyakorolt jelentős húzóerőt.

Így alakult ki az a jelenség, amit *aszinkron komplementaritásnak* nevezünk. Ez azt jelenti, hogy a kisebb KGST-országok Nyugatra irányuló forgalmában az anyagigényes és munkaigényes termékek nettó exportjának részaránya, míg KGST-n belüli kereskedelmükben a nettó gépexport részaránya mutatott hosszabb távú növekedési irányzatot. A fentebb említett forgalmi egyenlegek a belső hiányokkal is kapcsolatban álltak. Ezek problematikája átvezet a gazdaság kiegyensúlyozott fejlődésének kérdésköréhez.

Az egyensúly néhány belső feltétele

A gazdaság normális fejlődésének egyik feltétele a dinamikus egyensúly, a bővített újratermelés mérlegszerű kölcsönös kapcsolatainak biztosítása. A stratégiai periódusok megváltozása, a váratlan átrendeződések, a korábbinál jóval változékonyabb külső környezet, a sok év alatt felhalmozódó feszültségek olyan mértékű makroökonómiai veszélyeket és kihívásokat hoztak létre, amelyekkel szemben a belső gazdálkodás kiegyensúlyozó hatása gyengének bizonyult.

Az újratermelés főbb aránytalanságai a következők:

- jelentős árufajták hiánya a szocialista országok piacán;
- az ipar és a mezőgazdaság közötti aránytalanságok;
- a munkaerő-szükséglet és forrásainak kiegyensúlyozatlansága;
- a beruházási folyamatok pénzügyi, anyagi és műszaki oldalának egyensúlyhiánya;
- az infrastruktúra lemaradása.

A KGST-tagországokban különböző mértékű aránytalanságok voltak és vannak a bővített újratermelés fő feltételeiben. Az intenzív fejlődés nehezen egyeztethető össze bizonyos áruk állandó hiányával, ami nem hatékony termelésre kényszerít. Ez egyfelől a gazdasági mechanizmus változtatását igényli, másfelől a gazdaságpolitikai stratégia kritikáját jelenti, és mind a fogyasztói, mind pedig a termelői szférában követelményeket támaszt vele szemben.

A szerkezeti egyensúly rendszeres, gyors helyreállítási képességére van szükség a gazdaság minden, egymást feltételező területén és részén, az újratermelés ágazati és termékarányainak teljes mélységében. Ez azt is magába foglalja, hogy a termelői és fogyasztói javak kínálatának struktúrája feleljen meg a folyamatosan változó keresletnek.

A fogyasztói szférában ez szembeötlően fontos, mert minél magasabb az élet-színvonal, annál nagyobbak a követelmények a termékek minőségével és választékával szemben, annál több szükséglet válik általánossá, és annál gyorsabban támasztanak keresletet a műszaki újdonságok iránt.

Mint ismeretes, a lakosság pénzjövödelmének, vásárlóerejének összhangban kell lennie a fedezetül szolgáló fogyasztási cikkekkel és szolgáltatásokkal. Hogy a lakosság készpénzben kifejezett vásárlóereje milyen színvonalon elégíthető ki, azt a hazai élelmiszer-gazdaság, az ipari fogyasztási cikkek előállítására, a fogyasztási cikkek importja (a belső piaci igények mértéke szerint, sőt a lehetőségekhez képest ennél nagyobb, a hazai termelésnek versenyt támaztó mértékben), a szállítások és a belkereskedelem színvonala határozza meg. A fenti tényezők elégtelen, kiegyensúlyozatlan működése áremelkedésben vagy kényszertakarékosságban csapódik le.

Különösen a hazai agrárszektor igényel a történelmi fejlődéstől függő, összetett megalapozást. Mivel a jövedelemnövekmény eléggé rugalmatlanul változó része jelent élelmiszer-keresletet, adott szállítási és importlehetőségek mellett az agrárszféra helyzete határozza meg a reálbéremelés határait, továbbá — ezen keresztül — az ipari munkatermelékenység növekedésének határait.

Az agrárlakosság helyzetétől, annak minőségi átalakulásától eltekintve is le-szűrhető az a tapasztalat, hogy a mezőgazdasági termelési kedv fenntartására irányuló és ebben az értelemben „parasztvédő” politika a szocialista társadalom egésze szempontjából egyedül indokolt és ésszerű hosszú távú stratégiai magatartás. Ezt nálunk elvileg elismerik, és kellően fontosnak tartják. A gyakorlatban azonban a termelőszövetkezetek alaptevékenységben való érdekeltségcsökkenésének vannak jelei, ami már középtávon is veszélyeztetheti a magyar mezőgazdaság méltán elismert eredményeinek megőrzését és fejlesztését.

Említettük már, hogy a munkás és alkalmazotti munkabérek ösztönző szerepe is háttérbe szorul.

A nemzetgazdaság nehézségeit, az állami költségvetés és a fizetési mérleg problémáit tartósan nem lehet a reálbérek és a mezőgazdaság rovására megoldani.

A termelői szférában a kiegyensúlyozott fejlődést főleg különböző, önmagukban fontos naturális célok kiemelése zavarja. Néhány közülük valóban elsődleges jelentőségű. De ha nagyszámú külön program van érvényben, kölcsönösen gyengítik egymást, és aránytalan fejlődésre vezetnek. A fejlesztési stratégia központi feladatait oly módon kell meghatározni, hogy megvalósításuk ne szívja el az élet-erőt az egységes gazdasági szervezet más fontos részeitől. Ellenkező esetben az ágazatok közötti kapcsolatok miatt a mellőzött területek nem kielégítő fejlődése gyengíti az egész organizmust. Ez kétségtelenül rontja a versenyképességet, végül pedig fejlődési zavarokat idéz elő azokban az ágazatokban is, amelyek kezdetben az erőfeszítések középpontjában voltak. Ha most ugyanazokkal az eszközökkel, azaz újabb és újabb célok túlzott kiemelésével kísérlik meg a helyzet javítását, akkor az egész folyamat előről kezdődik. Összehangolt fejlődésre a gazdaságban is szükség van; egyes részei csak a többinek megfelelően bővíthetők.

Gazdasági mechanizmus

A nemzeti mechanizmusok fejlesztésének távlatai

A KGST-országokban eltérő gazdasági mechanizmusok léteznek. A megkülönböztető jegyek egy része nem szüntethető meg, mivel a nemzetgazdaságok olyan állandóan ható sajátosságaitól függnek, mint például a belső piac méretei vagy a külgazdasági függőség foka.

Több KGST-országban vizsgálták és megfogalmazták a konkrét gazdálkodásnak azokat a vonásait, amelyek gátolják a társadalmi termelés hatékonyságának növelését, és amelyek miatt korlátozott az arra irányuló gazdasági nyomás, hogy minden gazdálkodó egység terméke maximálisan feleljen meg a szükségleteknek, és előállítása a leggazdaságosabb legyen. A nem kellő hatékonyság miatt lassú a fejlődés, a lassú előrehaladás mellett pedig kevés marad korszerűsítésre, a termelési hatékonyság emelésére.

E hibás kör áttörésének egyik fő iránya a gazdasági mechanizmus átalakítása, amelyet a KGST-tagországok az elfogadott gazdasági-politikai vonalaknak megfelelő módszerekkel és időtartamokban valósítanak meg. Az e területen folyó tapasztalatcsere során egyetlen ország sem erőszakolja rá másokra saját szervezeti, anyagi ösztönzési és tervezési formáit sem közvetlenül, sem általános törvényszerűségek formájában megfogalmazva.

Feltételezve annak a követelménynek az elismerését, hogy a külkereskedelmi eredmény, a gazdaságos, a megrendelőket kielégítő termékek és szolgáltatások, a gazdaságos gyártmány- és technológiai szerkezet jelentse a kollektívák és egyes személyek értékelésének és díjazásának fő kritériumait, a következő gyakorlat javasolható a fenti követelmény érvényesítése végett.

Függetlenül attól, hogy a terméket exportra vagy hazai szükségletre szánták, a hatékonyság emelésében, az innovációs folyamatokban kifejeződő eredményeket a mainál sokkal érezhetőbben kell díjazni, a gazdaság veszteséges láncszemeit pedig korlátozni kell, sőt lehetőleg meg kell szüntetni őket. Ez olyan gazdasági szervezetet tételez fel, amelyben a nem hatékony termelők nem bújhatnak el a hatékonyak háta mögött. Arra van szükség, hogy a termelési feltételeket (gépeket, munkaerőt, földet, importot) gazdaságilag szigorúan értékeljék, és a reálisan létező hiányok és feleslegek hatására újraértékeljék őket oly módon, hogy ez az értékelés befolyásolja mind a tényezők iránti szükségleteket, mind pedig állományukat, mennyiségüket. A gazdálkodás alanyainak, ha az említett értékelésnek megfelelően fizettek a termelési feltételekért, széles körű lehetőségekkel kell rendelkezniük a velük való gazdálkodásra. A gazdasági szférában bármely pótlólagos szükségletet társadalmilag csak akkor kell elismerni, ha azok hordozói növelik az általuk felhasznált ráfordítások fajlagos hozamát. Ez ott valósul meg, ahol a társadalom nomináljövedelmeinek újraelosztásáért folytatott harc nyíltan megy végbe, és az, aki többet akar, csak a jobb eredményekért vívott gazdasági küzdelemben kaphatja meg ezt a többletet. Az összehasonlítható eredmény legyen a gazdálkodó egységek létezésének és vezetőik pozíciójában maradásának feltétele.

Mindez a tervezés, a szabályozás és a vállalkozás társításán, összekapcsolásán alapuló gazdasági mechanizmusban valósulhat meg.

A különféle áruajták termelése és fogyasztása közötti arányosságok állandóan keletkező torzulásai (a mikrostrukturális egyensúlyi problémák) nem szüntethetők meg a termelés szerkezetére vonatkozó alapvető fejlődési irányok központi meghatározásával. E probléma megoldásához a gazdálkodás egész rendszerét rugalmassá kell tenni. A mai körülmények között az áruajták millióinak termelése és fogyasztása közötti strukturális egyensúly dinamikus fenntartása nem oldható meg a társadalmi termelés többé-kevésbé önálló egységei közötti tömeges árukapcsolatok mellőzésével.

Egyebek között ezeknek a tömeges árukapcsolatoknak az aktívabb működésére irányul a magyar gazdaságirányítás továbbfejlesztése, amelyben nemrégiben fontos, átfogó lépést határoztak el.

Az 1968-as reformmal életre hívott gazdasági mechanizmus egyértelműen jobb volt, mint az 1968 előtti, de még nem állította a társadalmat olyan gazdasági teljesítménykényszer elé, amit a körülmények megkövetelnek, a szabályozás

pedig csakúgy, mint a tervezés, sok negatív folyamatot indított el vagy hagyott érvényesülni. A hibák kijavítása és a rendszer továbbfejlesztése csak szerves kapcsolatban oldható meg. Megítélésem szerint az 1984-ben elhatározott átfogó továbbfejlesztés koncepciója és magának a helyzetnek a logikája a gazdasági teljesítmény erőteljesebb kényszerét igényli, mint amit a jövőre bevezetendő, jó irányú konkrét intézkedések eredményezhetnek.

A gazdasági mechanizmus fejlesztése arra való, hogy felfokozza a nemzet értéktermelő képességét. Ennek főszereplője a vállalkozói tevékenység, amelynek funkciója, hogy viselje a kockázatokat, megújítsa a termelést, és gazdálkodjon annak feltételeivel. A szocializmus politikai gazdaságtanára először egy 1966-ban készült disszertációban, később pedig két könyvben alkalmaztam az állami tulajdon és a vállalkozási funkció szétválasztásának koncepcióját. Egy újabb keletű tanulmányban⁴ részletesen kifejtettem a vállalkozási tevékenység tartalmát, elhatárolva azt az állami tevékenységtől. Ezt az elhatárolást a szervezeti rendszerről lefolytatott vitában *expressis verbis* képviseltem, nem azonosítva azt az állam és a gazdaság szétválasztásával.

Az együttműködési mechanizmus korszerűsítése

A gazdálkodás és a kölcsönös együttműködés gyakorlatának hiányosságai sokáig főként a tőkésországokba irányuló export, valamint a kis- és közepes méretű KGST-országok közötti áruforgalom növekedését zavarták. E hiányosságok most a Szovjetunió és a többi KGST-ország együttműködésében elért szint emelését is akadályozzák.

Míndez előtérbe állítja az együttműködés korszerűsítésének feladatát, hogy pótlólagos erőforrások felkutatása váljék lehetővé a KGST-tagországok gazdaságának intenzív növekedése számára. Ezt hivatottak elősegíteni az országok gazdasági stratégiájáról folytatott két- és sokoldalú konzultációk, továbbá néhány olyan program megvalósítása, amelyek összekapcsolják az országoknak a gazdasági fejlődés fő irányait érintő, egymást kiegészítő erőfeszítéseit.

A legfontosabb feladatok: takarékoság a folyó és egyszeri ráfordításokkal, a realizált nemzeti jövedelem növelése, az áruk versenyképességének emelése és a szerkezet tökéletesítése nemcsak az egyes népgazdaságok szintjén, hanem a gazdaságok együttműködésének területén is megtalálhatók. Anélkül, hogy belemélyednék e feladatok sajátosságainak részletezésébe a kölcsönös viszonyok szintjén, az együttműködés tökéletesítésének néhány feltételét emelem ki.

Mindenekelőtt a tervek koordinációjának a KGST felső szintű értekezletén megállapított megújulását, fejlődését kell tekintetbe venni. „Az értekezlet résztvevői abból indulnak ki, hogy a népgazdasági tervek koordináció a kiemelt feladatok megoldására fog összpontosulni, és a kölcsönös együttműködéssel összefüggő területeken — az érdekelt országok részéről pedig más területeken is — a gazdaságpolitika egyeztetésének, a KGST-tagországok közötti tartós gazdasági és tudományos-műszaki kapcsolatok kialakításának fő eszköze lesz; alapul fog szolgálni az országok nemzeti tervei kölcsönös együttműködés érintette részeinek kidolgozásához.

A népgazdasági tervek koordináció során, a tervező és külkereskedelmi szervezetek — az ágazati irányító szervek és szükség esetén a gazdálkodó szervezetek részvételével — elsősorban az országok szocialista nemzetközi munkamegosztásban történő szakosodásának fő irányait, a fontosabb termékek kölcsönös szállításának

⁴ Földes Károly: Integráció, nemzetszocializmus, vállalkozás, 1981. Részletesen indokolt írásos véleményekben a koncepcióval egyetértését fejezte ki Csikós-Nagy Béla, Drechsler László, Medgyessy Péter, Palánkai Tibor, Rigó Tibor, Szira Tamás. Az anonim felhasználások is egyfajta hallgatolagos elismerést fejeznek ki.

növelését célzó intézkedéseket, a kölcsönös áruforgalom főbb arányait és struktúráját, a termelési együttműködés tárgyát kell egyeztetniük.”⁵

Mindezek alapján időszerűvé vált, hogy a közgazdasági összefüggések oldaláról megközelítve, kutatói vélemény szintjén is vizsgáljuk a koordináció mint elméleti kategória tartalmát:

1. Ha az objektív gazdasági feltételeket és a koordinációt vetjük össze egymással, akkor hosszabb perspektívában alapvetőeknek az objektív tényezőket kell tekintenünk: a termelőteröket, a termelési viszonyokat, a gazdaság konkrét helyzetét. A koordináció ezeknek a viszonyoknak csupán a felépítménye. 2. A koordináció sikere — a fent említett objektív körülményeken túlmenően — attól is függ, mekkora gazdasági erőt képviselnek azok, akik koordinálják tevékenységüket. Ha ez a gazdasági erő nem elegendő a koordinált megoldások alátámasztásához, akkor az összehangolás hatástalan marad. 3. A KGST-országok külső kapcsolatainak koordinációja függvénye az egymás közti szállítások szintjének. Kevesebb sikerre számíthatnak a harmadik országokkal folytatott kapcsolataik koordinálásában, ha egymás közti kapcsolataik sem kellően hatékonyak, ha nem lesznek képesek biztosítani egymás számára azokat a cikkeket, olyan határidővel, olyan szerkezetben, olyan minőségben, amilyenben szükségük van rájuk. 4.

A külső koordináció kérdéseit soha nem szabad elválasztani gazdasági együttműködésünk egész problémakörétől. Hiszen a külső koordináció sikerét is végső soron a belső lehetőségek, az együttműködés sikerei szabják meg.

Egyes szakértők felróják, hogy bizonyos KGST-országok importra szorulnak olyan árucikkekből, melyeket más KGST-országok Nyugatra exportálnak. Véleményem szerint a kérdés ilyen felvetése túlságosan általános és leegyszerűsített, nem azon a szinten mozog, amelyet az elemzés igényel.

Először is, amit némely KGST-országok exportálnak, azok hagyományos árucikkek, nem állnak a technikai fejlettség legmagasabb szintjén. Amit más szocialista országok importálnak, azok többnyire korszerű, minőségi termékek (például meghatározott profilú minőségi acélok). A lényeg nem az, hogy az egyik szocialista ország exportálja a hengerelt árut, míg a másik importra szorul belőle, hanem hogy az export és az import struktúrája nem esik még itt sem egybe: számos esetben az, amit mi exportálunk, nem elégíti ki a többi baráti ország szükségletét.

Másodszor: a kérdésnek ilyen általános és meglehetősen absztrakt formában való felvetése további pontosítást igényel azért is, mert nem veszi figyelembe a KGST-országok valutaszükségletét. A KGST-piacon szükséges áruk nyugati exportjára részben azért kerül sor, mert nincsen elegendő szabadon konvertálható valutájuk.

A legnagyobb jelentősége annak van, hogy a Szovjetunió és a többi KGST-ország közötti ágazatközi csere (az összevont árucsoportok szintjén végbemenő csere) volumene fennmaradjon. A Szovjetunió és a többi KGST-ország gazdaságának kölcsönösen kiegészítő jellege abban testesül meg, hogy energiahordozók és nyersanyagok nettó exportját cserélik gépipari, könnyű- és élelmiszeripari termékek nettó exportjára. Mivel egymás kiegészítése az együttműködő gazdaságok alapvető sajátosságaiból következik, az adott csere szűkítése az integrációs fejlődés lehetőségeit korlátozná.

Mint ismeretes, a KGST-tagországok gazdasági fejlődése során nem mindig sikerült idejében levonni a következtetéseket a végbement változásokból. Voltak illúziók, melyeket ki kellett küszöbölni, voltak hibák, amelyekért fizetni kellett. Az új körülmények között az együttműködés minőségének javítása a legfontosabb

⁵ Nyilatkozat a KGST-tagországok közötti gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés továbbfejlesztésének és elmélyítésének fő irányairól. Népszabadság, 1984. július 16.

feladatok közé került. Ide tartozik a fűtőanyag-, az energia- és a nyersanyagforrások ésszerű felhasználása is.

A KGST XXVII. ülészakán komplex intézkedéseket dolgoztak ki a lakosság étel- és élelmiszer-ellátásának javítására. Felszólalásában Lázár György hangsúlyozta annak stratégiai jelentőségét, hogy a mezőgazdasági és élelmiszeripari termelés korszerűsítésének eszközigenyessége közel jár a kitermelő ágazatok fejlesztésének eszközigenyességéhez, sőt több esetben meg is haladja azt.

A nemzetgazdaságok ágazaton belüli együttműködését a strukturális nyitottság két együttműködési jellemzőjével jellemezhetjük: az egyik egy adott termék importjának és végső felhasználásának hányadosa, a másik pedig az export/termelés mutató. Az európai fejlett tőkésországokban az exportnak a termeléshez és az importnak a felhasználáshoz viszonyított aránya számos ágazatban majdnem egybeesik, és 50—70 százalékot ér el. Ez azt jelenti, hogy a termelési szerkezet nem függ nagyon erősen a belső fogyasztástól, és a fogyasztási szerkezet sem a belső termeléstől. Mindkét struktúra eléggé rugalmasan változik, ami lehetővé teszi a nemzetközi kereskedelem előnyeinek kihasználását. Az ilyen kölcsönös, ágazaton belüli szerkezeti nyitottság a KGST-országok között is kívánatos lenne.

Az Európai Közösség országai között a késztermékek, ezen belül a kész gépek egymás közötti kereskedelmében megmutatkozó összefonódás nem nagyobb, mint az alkatrészek és a részegységek forgalmában megnyilvánuló. A nyersanyagellátás piaca éppúgy, mint a késztermékek felvevő piaci jelentős mértékben a közösség keretein kívül található. Ugyanazon termékek összetevőinek termelésében a tagországok között szoros kapcsolatok fejlődtek ki. A KGST-ben mind az egymás közötti, mind pedig a rendszerek közötti viszonyokban intenzív munkamegosztásra lenne szükség a termékek technológiai elemeinek és komponenseinek termelésében. A KGST-ben is meg kellene oldani az alkatrészgyártás nemzetközi funkciómegosztását.

A termelési folyamatok nemzetközivé válását elősegíthetik a sokoldalú fizetések, amelyek során az egymás közötti fizetési kötelezettségeket és követeléseket kölcsönösen törlesztik, egy ország másikkal szembeni tartozása pedig egy harmadik ország javára megszüntethető a fizetendő összegek későbbi átutalásával. Ebben a rendszerben lehetőség van arra, hogy a fizetési mérlegekben szereplő tételek kétoldalú pozitív és negatív egyenlegeinek egy részét bizonyos sokoldalú kiegyenlítővel, másik részüket egyidejűleg kétoldalúan rendezzék. Ez magában foglalja többé-kevésbé tartós kereskedelmi egyenlegek képződését.

A KGST tagországainak aktív egyenlegei ma gyakorlatilag bizonyos gazdasági megterhelést jelentenek a hitelező pénzügyi mérlegei és nemzeti jövedelme számára. Emiatt az egymás közötti áruforgalom növelése nehézségekbe ütközik. Emellett néhány fontos árut nem transzferálható rubelben, hanem szabadon átváltható valutában számolnak el. Mint ismeretes, a kétoldalú kapcsolatokban olyan törekvés figyelhető meg, amelyek a kereskedelmet egyrészt a kemény árukat illetően, másrészt egyes árucsoportokban igyekeznek kiegyensúlyozni.

Az adott elszámolási rendszerben részt vevők egymás közötti bevételeinek és fizetéseinek túlnyomó része valójában kétoldalúan bonyolódik le. Az elszámolások kétoldalúsága a tervekordináció és a kölcsönös kereskedelmi kapcsolatok mai jellegének felel meg. A KGST-országok a nyersanyagok, fűtőanyagok, az energia és néhány gépipari termékfajta főbb szállításának rögzítésében érdekeltek.

Kívánatos lenne növelni a KGST-tagországok anyagi érdekelttségét transzferálható rubelben levő fizetési pozícióik javításában. A partnerek természetesen ma sem viselik el nagyobb egyenlegek képződését, az áruforgalom kiegyensúlyozására törekednek. Előfordul az exportkorlátozás jelensége éppúgy, mint bizonyos „importoffenzívák”.

Valutáris területen mindez abban nyilvánul meg, hogy nem annyira az adós érdekelt a pozícióinak megjavításában, mint amennyire a potenciális hitelező ragszkodik ehhez, nem kívánva bizonyos határon túl hitelt nyújtani.

Ennek okai az áruforgalom kétoldalú jellegében éppúgy megtalálhatók, mint az árfolyamok, hitelek és kamatok mechanizmusában.

A külkereskedelmi és a belső árak viszonya is rendkívül problematikus. A KGST-országok elvetették azt a javaslatot, hogy a szerződéses árak a nemzeti ráfordításokon alapuljanak. A hazai (nemzeti) árak véleményem szerint csak abban az esetben lennének (általános alapként) figyelembe vehetők a szerződéses árak képzésében, ha a nemzeti árárányok eléggé szoros kapcsolatba kerülnének a világpiaci árárányokkal. Ez gyakorlatilag a valutaárfolyamok árképző funkcióinak megvalósulását jelentené, a konvertibilitás irányába vezetne.

A KGST-tagországokban a pénzügyi viszonyok (árak, árfolyamok, hitelfeltételek, kamatok és főleg ezek mechanizmusának) tökéletesítése, a nemzeti érdekek jobb összekapcsolásának előfeltétele a tervek koordinálása a kölcsönös áruforgalom szervezésének, a termelés specializálásának és kooperációjának területén. Kölcsönösen átváltható valuta és a reális árviszonyokat meg az országok belső ráfordításait tükröző árfolyamok esetén a valutaárfolyamok befolyásolnák a szerződéses árak képzését. A probléma egyik felét (a „saját” ráfordítások tükrözését) azonban nem helyes felvetni másik fele, a valutaátválthatóság nélkül, amely szorosan kapcsolódik az elsőhöz.

Az áruforgalom távlatilag egyre inkább igényli a valuták forgalmát. Az együttműködés fejlesztése feltételezi, hogy a valuták a ráfordítások megtérülésének közvetítői, a termelési hatékonyság, a versenyképesség emelésének ösztönzői legyenek. Az együttműködési rendszer fejlődésében sokoldalúan elfogadott és elismert pénzre és olyan valutaárfolyamokra van szükség, amelyek tükrözik az önálló nemzeti mechanizmusokon belül változó árfolyamképző tényezők közötti kapcsolatokat.

A külső és a belső tevékenység kölcsönhatását mind az erőforrás-növelő funkciók, mind pedig a működési módok tekintetében megvizsgáltuk. Az erőforrás-növelés néhány hatótényezője: a fajlagos ráfordítások színvonala, a cserearányok, az áruk versenyképessége és az ezek által is befolyásolt strukturális mozgás. A működési módoknak a dinamikus egyensúlyt, a hatékonysági kényszert és a társadalmi célokat egyidejűleg kell biztosítaniuk.

Ezeknek az egymástól látszólag távol eső hatótényezőknek a vizsgálata azt mutatja, hogy a hazai gazdálkodás egyensúlyfenntartó funkciója meggyengült, a bérek ösztönző szerepe háttérbe szorult, a társadalom nem kellőképpen teljesítménycentrikus, a teljesítmény pedig nem eléggé szolgálja a társadalmat. A termelési feltételek újraértékelődése inadekvát, nem hat kiegyensúlyozó és követelménytámasztó módon. Mindez hatványozottan vetül ki a gazdasági együttműködésre, amelynek növekedési, szerkezeti és működési problémái visszahatnak a nemzetgazdaságokra.

Nincs egyszeri, azonnal ható és komplex megoldás az említett problémákra. A gyakorlatban rugalmasan, de elvszerűen kezelt társadalomfejlesztési és reformkonceptió, a javak újraelosztásáért folyó küzdelem nyíltá tétele, a hatékonysághoz kötött növekedési és egyensúlyi feladatvállalás, az alkalmasság ismerve szerint cserélődő szakvezetői állomány nélkülözhetetlen a gazdaság működésének javításához.

Tévhitiek az infrastruktúráról

Major Iván

Napjainkban aligha akad olyan közgazdász vagy gazdaságpolitikus, aki tagadná, hogy a szolgáltató ágazatok fejlettségi szintje, teljesítőképessége elmaradt a magyar gazdaság más területeihez és általában a gazdasági fejlettség szintjéhez képest. Az infrastruktúra egészének és egyes ágazatainak elmaradottságát az 1960-as évek óta számos tanulmány bizonyította ([9], [12], [13], [17], [25], [26], [28], [29], [30], [31], [36], [37], [38]), és az elmúlt másfél évtizedben mind többen próbálták felhívni a figyelmet arra, hogy a szolgáltatások¹ alacsony színvonala a magyar gazdaság fejlődésének egyik legkomolyabb kerékkötőjévé válik ([1], [5], [6], [11], [19], [24]). Az 1950-es évek végétől jó néhány központi párt- és állami határozat is foglalkozott a szolgáltató ágazatok helyzetével, és fejlesztésük meggyorsítását írta elő.

Az említett időszakban azonban az infrastruktúra elmaradottsága a gazdaság más területeihez — és különösen a nemzetközi szinthez — képest általában nem csökkent, sőt egyes szolgáltató ágazatok esetében tovább fokozódott. Miért kerültek ilyen messzire egymástól a „szavak” és a „tettek”? A felismerések és a központi döntések ellenére miért nem javult mégsem az infrastruktúra helyzete a gazdaságon belül? Azért, mert az infrastruktúra elmaradottsága nem egyszerűen szubjektív tévedések — gazdaságpolitikai és tervezési hibák — következményeként jött létre. Korábban, a telefonszolgáltatásról és a közlekedésről írott tanulmányaimban már igyekeztem bizonyítani, hogy *a szolgáltató ágazatok elmaradottsága, elhanyagolása* (és így a gazdaságpolitika, a tervezés „tévedései”) *a gazdálkodási rendszer működésének szükségszerű termékei* ([27], [29]).

A szolgáltató ágazatok fejlődését nyomon követve szembetűnő, hogy a teljesítmények növekedése jóval gyorsabb volt, mint a gazdaság főbb folyamataié. Miért alakultak ki mégis időről időre súlyos hiányok az infrastruktúrában? A periodikusan kieleződő feszültségeket önmagában a szolgáltató ágazatok elmaradottsága nem magyarázhatta meg. (Ennek a gyors teljesítménynövekedés is ellene szólt). Működnie kellett tehát egy másik tényezőnek is a hiányok újratermelésében. Ez a másik tényező pedig a gazdaság egésze által létrehozott és állandóan túlfűtött szolgáltatáskereslet volt.

A szolgáltatások elhanyagolása és az irántuk megnyilvánuló rendkívül intenzív kereslet tehát egyaránt fakadt a gazdálkodási rendszerből, az infrastrukturális ágazatok irányítószerveinek és vállalatainak a gazdaságpolitikán, a tervezésen belüli helyzetéből, a többi központi és ágazati irányítószerv között kialakult erőviszonyból, a gazdaság intézményi és szervezeti rendszeréből.

¹ Tanulmányomban az infrastruktúra és a szolgáltatások fogalmát azonos értelemben használom, noha nem vitatom e két fogalom megkülönböztetésének jogosultságát.

Tanulmányomban az előbb említett összefüggések közül csak néhányat foglalkozhatom, így nem térhetek ki a szolgáltatások iránti keresletet meghatározó tényezők vizsgálatára.

A továbbiakban főként az infrastruktúra gazdasági jelentőségének, gazdaságpolitikai megítélésének néhány kérdését, a szolgáltatások működtetéséhez és fejlesztéséhez szükséges ráfordításokról, továbbá a szolgáltatási teljesítményekről kialakult „tévhiteket” és „közhelyeket” vizsgálom. Így például elemzem az infrastruktúra tőkeigényességének problémáját, és újragondolom a szolgáltatások elmaradottságával, „olcsóságával” kapcsolatos „közhelyeket”, valamint az infrastruktúra ágazati felépítésének és a népgazdaság ágazati irányítási rendszerébe történő „beleszorításának” néhány következményét.

Elsősorban azonban azt igyekszem bizonyítani, hogy *amit a gazdasági vezetés az infrastruktúra fejlesztésének több évtizedes elhanyagolásával (az ebből származó „tökemegtakarítással”) megnyert a réven, azt a gazdaság egésze — a szolgáltatások működőképességének biztosításához szükséges folyamatos ráfordítások, valamint a termelés alacsony fokú hatékonyságának formájában — kama-tostul elveszítette a vámon.*

Végül arra a kérdésre keresek választ, hogy a következő években milyen lehetőségek kínálóznak az infrastruktúra fejlesztésére, illetve milyen összefüggések ösztönözhetik — esetleg kényszeríthetik ki — az egyes szolgáltató ágazatok fokozottabb fejlesztését.

Az infrastruktúra elhanyagolása

Meglehetősen elterjedt vélemény szerint a magyar gazdaság már a második világháború előtti időszakból nagyon *elmaradott infrastruktúrát örökölt*. Az elmaradottság persze nem vitatható, valójában azonban a szolgáltatások elmaradottsága egyáltalán nem volt egyenletes, és annak mértéke a gazdaság általános fejlettségi szintjéhez képest nem volt nagyon mondható. Egyes szolgáltató területeken (például a vasúti közlekedésben, a telefonhálózatban, az üzleti szolgáltatások terén) pedig az infrastruktúra egyáltalán nem maradt el a gazdaság fejlettségétől. Az első ötéves terv kidolgozása idején a gazdasági és politikai vezetés is úgy látta, hogy az infrastruktúra (amelynek újjáépítése során szinte változatlan formában rekonstruálták a világháború előtti viszonyokat) még jó ideig kapacitástartalékokkal rendelkezik majd, és így képes lesz kiszolgálni a feszített iparosítás, a társadalmi és településszerkezet radikális átalakulása által támasztott igényeket. Ez a feltevés azonban nem igazolódott. Bebizonyosodott, hogy a változatlan formában helyreállított infrastruktúra a kiépülő tervgazdálkodás szükségleteihez képest elmaradott, illetve a szolgáltatások szerkezete nem felel meg a gazdaság és a társadalom átalakuló struktúrájának.

Az első hároméves terv kidolgozásakor a gazdasági vezetés és a koalíciós pártok gazdasági szakértői még úgy fogalmaztak, hogy a gazdasági elmaradottság felszámolása és ezen belül az infrastruktúra fejlesztése csak hosszabb távon, egy távlati terv keretében lehetséges. Az első hároméves tervben a szolgáltatások fejlesztésére 3,1 milliárd Ft-ot, a népgazdasági beruházások 50,2 százalékát irányozták elő. A gazdasági elmaradottság felszámolásának nagy távlatú programját azonban fokozatosan „beleszorították” a helyreállítási és az első ötéves tervbe. Az első hároméves terv időszakában az infrastruktúra fejlesztésére ténylegesen az összes beruházás 41,8 százaléka jutott. Az első ötéves terv előirányzataiban azután a szolgáltatások beruházásainak részaránya a népgazdasági beruházásokon belül zuhanásszerűen csökkent.

**Az infrastruktúra beruházásainak részaránya a szocialista szektor beruházásain belül
1947 és 1985 között
(Százalék)**

Tervidőszak	Összes infrastruktúra	
	Terv	Tény
I. hároméves terv (1947—1949)	50,2	41,8
I. öt éves terv (1950—1954)	31,0 ^a 29,5 ^b	46,1
II. öt éves terv (1956—1960)	30,7—31,7	47,1
II. hároméves terv (1958—1960)	39,5	46,3
II. öt éves terv (1961—1965)	31,0	36,4
III. öt éves terv (1966—1970)	36,2	37,9
IV. öt éves terv (1971—1975)	42,0	43,9
V. öt éves terv (1976—1980)	42,5	43,1
VI. öt éves terv (1981—1985)	42,4	43,9 ^c

Forrás:

A tervadatok forrásai: Stark [35] 70. és 75. l., valamint Ungvárszky Miklósné közlése: Fülöp [20] 46. l. alapján végzett saját számítás; Dr. Ozsvald [34] 28. l.; [33] 39. l.; Dr. Bagota—Dr. Garam [2] 116. l.; [3] 121. l.; [4] 131—132. l. alapján végzett saját számítás.

A tényadatok forrásai: Ungvárszky Miklósné közlése: KSH Beruházási Adattár 1950—1977. Budapest, 1979. 26. l.; KSH Statisztikai Évkönyv 1981. 79. l.; Statisztikai Havi Közlemények, KSH, 1983. 12. sz. 85. l. és 1984. 1. sz. 40. l.

Az 1983. évi adatok előzetes értékek.

^a — Eredeti előirányzat.

^b — Módosított előirányzat.

^c — 1981—1983. évi adatok.

Az 1. sz. táblázat adataiból megállapítható, hogy az infrastruktúra beruházási részaránya a középtávú tervekben különösen az 1960-as években volt leszorítva, de látványos fordulatról az utóbbi másfél évtizedben sem beszélhetünk.² Még kevésbé tekinthetjük az 1971—1975 közötti időszakot vagy a hatodik öt éves terv eltelt éveit „az infrastruktúra-orientált gazdaságpolitika” korszakainak (miként azt többen teszik),³ ha figyelembe vesszük, hogy a szolgáltató ágazatok állóeszköz-állományának részaránya a népgazdaság állóeszközein belül az elmúlt három és fél évtizedben töretlenül — az 1950. évi 81,7-ről 1980-ig 58,9 százalékra — csökkent. (Ezen belül a nem anyagi infrastruktúra részaránya az 1950. évi 53,6-ről 35,5 százalékra zuhan.)

A táblázatból ugyanakkor az is kitűnik, hogy az infrastruktúra beruházásainak tényleges részaránya a középtávú tervidőszakban rendszeresen meghaladta a középtávú tervek előirányzatait, ami arra utal, hogy a szolgáltatások működte-

² Az adatok a beruházási részarány nagyfokú ingadozását is jelzik. Az infrastrukturális beruházások részarányának évenkénti ingadozásaival, az ingadozások okaival Lackó Mária foglalkozott részletesen [26].

³ Lásd például [5] és Berend Iván „Újra az infrastruktúrák szerepéről a gazdasági fejlődésben” című, a Magyar Közgazdasági Társaság 1984. április 18-i konferenciáján elhangzott előadását.

tése a tervek ellenére kikényszerítette a beruházási lehetőségek bizonyos mértékű „visszaadását” ezeknek az ágazatoknak.

Az állóeszköz-állományhoz képest kicsi beruházási részarány azután a szolgáltatások fejlesztésénél maga után vonta a „tűzoltó megoldásokat”. A szűkös beruházási forrásokból a beruházásigényesebb hálózatfejlesztésekre alig jutott (a hálózatok egészének egységes színvonalon történő fejlesztése pedig lehetetlen volt), így a túlterhelt kapacitások látványosabb bővítését a nem hálózati eszközök (például a közlekedésben a járműpark, másutt a gépek, műszerek, önállóan is működtethető létesítmények) mennyiségének növelésével lehetett elérni. Ebből viszont következik, hogy az infrastruktúra egészének és egyes ágazatainak elmaradottsága távolról sem tekinthető egyenletesnek. A szolgáltató hálózatok alulfejlettsége gyakorta nem — vagy nemcsak — általános kapacitáshiányból, hanem inkább a hálózatok alkotórészeinek aránytalan fejlesztéséből fakadt.

Az infrastruktúra fejlesztésének elhanyagolása, de különösen a népgazdasági beruházások gyors növekedésének időszakaiban történt lemaradása az anyagi termelés ágazataihoz képest *az anyagi infrastruktúrában a legsúlyosabban a vasút- és közúthálózatot, a közlekedés javító- és építőiparát, a telefonhálózatot és a vízszolgáltató hálózatot érintette.* A hálózatok leromlott állapota azután a szolgáltatások egész tevékenységét korlátozta. A mind súlyosabb hiányok pedig döntő mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a vállalatok egyre nagyobb része — ha tehetete — ön-ellátásra igyekezett berendezkedni a számára fontos szolgáltatásokból. Így jöttek létre az országos vállalatok külön telefonhálózatai, a vállalatok saját vízellátó rendszerei, valamint a vállalatok túlnyomó többségének saját személy- és teherszállító járműparkja. És bár az ön-ellátás javíthatott egy-egy vállalat helyzetén, enyhíthetett a szolgáltató monopóliumokkal szembeni kiszolgáltatottságán, a gazdaság egésze szempontjából a beruházási források nagyon kedvezőtlen allokációjához vezetett, mert fokozta a szolgáltató rendszerek alkotórészei közötti feszültségeket, növelte az amúgy is túlterhelt hálózatokra nehezedő nyomást, így végeredményben tovább rontotta — a vállalati eszközökkel kibővült — szolgáltató kapacitások határfokát.

Az elhanyagolás a nem anyagi infrastruktúrában is elsősorban a hosszabb élet-tartamú alaplétesítményeket (az egészségügyben a kórházakat, de még inkább az alapellátás intézményeit, az oktatásban az iskolaépítést, a lakásgazdálkodásban a lakóházak karbantartását, felújítását, a közműhálózatok felújítását és bővítési lehetőségeit) *sújtotta.*

Megfigyelhető tehát, hogy az infrastruktúra ágazatai a saját területükön híven követték azt az átfogó gazdaságpolitikai elvet és még inkább gyakorlatot, amely a „termelő”, a rövidebb távon látványosabb mennyiségi eredményeket hozó beruházásokat és tevékenységeket előnyben részesítette a „nem termelő”, a hatékony működésének vagy működésképtelenségének hatásait csak hosszabb távon és közvetve éreztető területekkel szemben.

Az infrastruktúra elhanyagolása és az egyre súlyosabb hiányok kialakulása a szolgáltatásokban ugyanakkor jól megfért azzal, hogy *az egyes szolgáltatások „olcsónak” bizonyultak* mind felhasználóik, mind pedig a központi döntéshozók számára. A szolgáltatások „olcsósága” nem csupán teljesítményeik alulértékelttségéből, leszorított áraikból fakadt, hanem abból is, hogy a felhasználók a szolgáltatási költségeket szinte akadálytalanul továbbháríthatták termékeik árában. Így azután a szolgáltatások elmaradottsága miatt keletkezett veszteségek decentralizáltak (és nem csupán az infrastruktúra ágazataiban) jelentkeztek, ami nagyon meglehezítette a gazdaság egészét sújtó veszteségek felmérését.

Az elmúlt években történt ugyan néhány kísérlet az egyes szolgáltató ágazatok elmaradottsága miatt keletkezett veszteségek meghatározására (pontosabban

becslésére), ezekből azonban még nem áll össze egységes kép az infrastruktúra elhanyagolása miatt keletkezett károkról.⁴ De már az eddigi vizsgálatok eredményei is figyelmeztetők [19]. Nagyon nehéz persze megmondani azt, hogy az infrastruktúra és a népgazdaság összes állóeszközének milyen aránya az „optimalis” — vagyis milyen arány mellett a legdinamikusabb és egyúttal a legkiegyensúlyozottabb a gazdasági növekedés, ugyanakkor a legkedvezőbb a foglalkoztatás szerkezete a termelékenység növekedése és a foglalkoztatás biztonságának megőrzése szempontjából. Egy korábbi tanulmányunkban végzett elemzések és számítások alapján úgy találtuk, hogy az — előbbi feltételeknek eleget tevő — „optimalis arány” a 66 százalék környezetében van [11]. Ezzel szemben (mint láttuk) a szolgáltatások állóeszközének aránya 1980 végére 59 százalék alá süllyedt. Az előbbi adatok alapján már meg tudjuk határozni, hogy a szolgáltatási célú és az összes beruházás milyen aránya tette volna lehetővé azt, hogy az infrastruktúra állóeszköz-állományának részaránya a népgazdaság állóeszközében belül ne csökkenjen a kétharmados érték alá. Ily módon pedig egy jó közelítésű becslést kaphatunk arról, hogy milyen mértékű volt a szolgáltatások fejlesztésének elhanyagolása az 1950-től napjainkig terjedő időszakban.

Tehát az infrastruktúra állóeszközének 2/3-os aránya tartósan úgy maradhatott volna fenn,⁵ ha az 1950 és 1983 közötti időszakban a népgazdasági beruházásoknak átlagosan 53,1 százalékát fordították volna az infrastruktúra fejlesztésére. (Külön problémát okoz a karbantartás és a felújítás elhanyagolása, de ettől most eltekintünk.) Az említett „kívánatos” arány 5,6 százalékponttal haladja meg a tényleges (47,5 százalékos) átlagos beruházási arányt. Ez pedig azt jelenti, hogy az 1950 és 1983 között „elmulasztott” *infrastrukturális beruházások értéke 1980. évi áron elérte a 240 milliárd Ft-ot*. Ez a tekintélyes összeg még mindig alábecsüli az infrastruktúra elhanyagolásának mértékét, mert kiszámításakor nem vettem figyelembe a szolgáltatások teljesítményének rendkívül gyors növekedését. Ahhoz viszont, hogy megállítható, majd megfordítható legyen az infrastruktúrális állóeszközök részarányának csökkenése, a következő időszakban — számításaim szerint — a népgazdasági beruházások 64—66 százalékát kellene e célra fordítani.

Az infrastruktúra népgazdasági költségei

Mivel a szolgáltatások jelentős része nem a piacon talál vevőre, hanem a — gazdasági szabályozók által többé vagy kevésbé befolyásolt — központosított elosztás csatornáin jut el a fogyasztóhoz, továbbá ezen szolgáltatások fejlesztése is főként a központosított forrásokból történik, az infrastruktúra vállalati szintű költségei és teljes — népgazdasági szintű — ráfordításszükséglete rendszerint lényegesen eltérnek egymástól. Ugyanakkor sem a vállalati szintű, sem a központilag kimutatott ráfordítások nem fejezik ki (hanem általában alulértékelik) az infrastruktúra reális költségeit. Egy olyan gazdálkodási rendszerben pedig (és a magyar gazdaság ilyennek tekinthető), ahol a vállalatok, ágazatok beruházási forrásai, különféle

⁴ Az OMF 1980-ban készült egyik tanulmánya [22] szerint a telefonszolgáltatásban csupán a sikertelen hívási kísérletek miatt keletkező veszteségek évente 2 milliárd Ft-ot tesznek ki. Vámos Tihor szerint a telefonszolgáltatás elmaradottsága miatti népgazdasági veszteség évente eléri a nemzeti jövedelem 10 százalékát. (Lásd Heti Világgazdaság, 1984. 20. sz. 6. l.) Az egészségügy elmaradottságáról Szalai Júlia [42], az oktatásügy — a tanterem-ellátottság — helyzetéről Varga Júlia [44] közöl adatokat, a lakásgazdálkodással Mihályi Péter [32], a közlekedéssel pedig magam is foglalkoztam ([28], [29], [30]).

⁵ Ne feledjük, hogy ez az arány az 1950. évi majdnem 82 százalékos, de még az 1960. évi csaknem 74 százalékos részarányhoz képest is csökkenést jelent. Az Országos Tervhivatal már idézett tanu lmánya a népgazdasági beruházások 52—53 százalékát tartja szükségesnek az infrastruktúra állóeszköz-arányának stabilizálásához ([19] 55. l.).

központi kedvezményei, tehát a fejlődési lehetőségeik erősen a *ráfordításaik* mértékéhez kötődnek, az infrastruktúra ráfordításainak értékelése azt is befolyásolja, hogy a gazdaság más területeihez viszonyítva milyen a szolgáltató ágazatok „erőpozíciója” a fejlesztési forrásokért folyó küzdelemben, illetve azok elosztásában.⁶

Az infrastruktúra tényleges ráfordításait és teljesítményeit a felhasználók által fizetett árak sem tükrözik: a költségszintű vagy költségarányos szolgáltatásárak a teljesítményeket „kétszeresen” alulértékelik, mert a kimutatott ráfordításokra épülnek, és emellett az átlagosnál jóval kisebb arányban tartalmaznak tiszta jövedelmet.

A szolgáltatások teljesítményeinek alulértékelttségét — az árak oldaláról — már többen kimutatták (legutóbb egy matematikai elemzésre épülő tanulmányukban Halpern László és Molnár György) — [21] 37. és 63—64. l.), ugyanakkor azt néhányan vitatják [16]. Magam azokkal értek egyet, akik a szolgáltatások ráfordításait és teljesítményeit alulértékeltnek tartják. Úgy gondolom azonban, hogy *számos tévhit és illúzió forrása lehet az, ha a szolgáltatások alulértékelttségének egyedüli okát az árak leszorítotttságában látjuk*. Az egyik legelterjedtebb tévhit szerint (amely a szolgáltató intézményekben és a központi irányításban is sok hívet szerzett magának) az infrastruktúra legtöbb problémáját megoldaná, ha a szolgáltatások árait központilag felemelnék a „reális szintre”. Az árak leszorítotttsága azonban csak az egyik — és nem is a legfontosabb — tényezője a szolgáltatások alulértékelésének. Így az árak központi emelése — a szolgáltatások gazdálkodási, szervezeti viszonyainak változása nélkül — valószínűleg csak az általános árszínvonalat emelné, de nem javítaná az infrastruktúra fejlesztésének feltételeit. A szolgáltatások reálisabb, a kereslet-kínálat alakulására érzékeny gazdálkodási feltételei között persze fontos szerepe volna a ráfordításokat és a piac állapotát tükröző áraknak is. Ebben az esetben viszont a „reális árakat” nem központilag határoznák meg, hanem azok a vállalatok gazdálkodása során alakulnának ki.

Az infrastruktúra fejlesztési lehetőségei, gazdaságpolitikai súlya szempontjából a leszorított áraknál jóval nagyobb jelentősége van annak, hogy a *népgazdaság számbavételi rendszere a szolgáltatások folyamatos működéséhez szükséges ráfordításokat alulértékeli*. Ennek legfontosabb következménye, hogy az infrastruktúra eszközigenyessége viszonylagosan felértékelődik, tehát a gazdasági vezetés számára „olcsóbbnak” tűnik a folyamatos ráfordítások (karbantartási, felújítási, pótlási, anyag- és munkabér-ráfordítások) növelésével, mint az eszközállomány fejlesztésével fenntartani vagy javítani az infrastruktúra működőképességét.

Az infrastruktúra folyamatos ráfordításainak alulértékelésében több tényező játszik szerepet. Az egyik: a gazdaság — és a statisztikai számbavétel — ágazati rendszerében a szolgáltatások jelentős része (főként azok, amelyeket az infrastruktúra ágazatain kívül működő gazdasági szervezetek végeznek) rejtve marad a statisztika előtt. Pedig a szolgáltatásoknak ez a nem pontosan vagy alig ismert köre egyáltalán nem lebecsülhető. A vállalatok ugyanis termelési és értékesítési tervük teljesítéséhez gyakorta kényszerülnek rá arra, hogy saját erejükből teremtsék elő a számukra szükséges, de az erre hivatott intézményektől megszerezhetetlen szolgáltatásokat, és ilyenkor kevéssé törődnek azzal, mekkora ráfordításokat igényelnek a „háziagos” megoldások. Hasonló a helyzet a lakossági szolgáltatások esetében is. Ezért joggal beszélhetünk úgy erről a gazdasági szféráról, mint az infrastruktúra „második gazdaságáról”.

⁶ Hangsúlyozni szeretném, hogy a szolgáltatások ráfordításainak alulértékelttségét nem tekintem az infrastruktúra elhanyagolása egyedüli okának, és egy átfogóbb — a gazdaságpolitikát, az intézményi viszonyokat is felölelő — elemzésben az alulértékelttség inkább következmény lenne, mint ok. A jelen tanulmányban (ahol az átfogóbb elemzésre nincs lehetőségem) az alulértékelttség fontos tényező az „elhanyagolás logikája” szempontjából.

A másik tényező: a viszonylag munkaiigényes szolgáltatások ráfordításai az élő munka költségeinek alulértékeltése miatt is kisebbnek tűnnek a valóságosnál.

És végül: az ágazati elszámolási rendszerben kimutatott közvetlen infrastrukturális ráfordítások csak a szolgáltatások vállalati — és részben ágazati — szintű költségeit tükrözik, de nem adnak teljes képet arról, mennyibe is kerülnek valójában a gazdaság egészének a szolgáltatások, mekkora az infrastruktúra működtetésének teljes — a többi ágazatban is továbbgyűrűző — népgazdasági ráfordításszükséglete.

A továbbiakban csak az utóbbi két tényező vizsgálatával foglalkozom. Először külön-külön elemzem az infrastruktúra folyamatos népgazdasági ráfordításait és állóeszköz-ráfordításait az ágazati kapcsolatok mérlegei, valamint az ágazatok szerint felépülő állóeszközmérleg segítségével. Igyekszem bizonyítani, hogy a szolgáltatásoknak a statisztika által kimutatott folyamatos ráfordításai lényegesen kisebbek annál, mint amit egy reálisabb — az infrastruktúra teljesítményeihez szükséges teljes népgazdasági ráfordításra és egy egyensúlyi árrendszerre épülő — számbavétel mutat. Ezután újragondolom az infrastruktúra állóeszköz-igényességének problémáit.

A folyamatos ráfordítások

Az infrastruktúra folyamatos ráfordításainak *részarányát* a népgazdaság összes ráfordításain belül az 1970., 1975. és 1980. évi ágazati kapcsolatok mérlegeivel vizsgálom. Az elemzésben felhasznált „egyensúlyi arányokat” a Leontief—Bródy-modellből nyertem [9].

A népgazdasági mérlegekben az infrastruktúra ráfordításai a tényleges árakon számítva meglehetősen szerény részarányval szerepelnek. Ha az infrastruktúra egységnyi kibocsátásához szükséges ráfordításokat vesszük számba, akkor a szolgáltatások ráfordításai 1960 és 1980 között a 2. sz. táblázatban foglaltak szerint változtak.

2. sz. táblázat

Az infrastruktúra ráfordításarányai^c 1960 és 1980 között
(százalék)

Megnevezés	1960 ^a	1968 ^a	1975 ^a	1970 ^b	1975 ^b	1980 ^b
Anyagi infrastruktúra	10,6	12,7	12,0	11,4	12,2	11,6
Nem anyagi infrastruktúra	2,0	1,9	2,4	2,4	2,7	2,9
Összes infrastruktúra	12,6	14,6	14,4	13,8	14,9	14,5

^a 1968. évi áron.

^b 1976. évi áron.

^c Az anyagi, a nem anyagi és az összes infrastruktúra végső kibocsátásához szükséges közvetlen folyamatos ráfordítások aránya a népgazdaság összes folyamatos ráfordításához viszonyítva.

Forrás: A szerző saját számításai az Országos Tervhivatalban készült ágazati kapcsolatok mérlegei alapján.

A táblázat adataiból kitűnik, hogy az infrastruktúra részaránya a népgazdaság folyamatos termelő felhasználásán belül a 15 százalékot sem érte el (legalábbis a statisztika ezt mutatja), és e részarány az elmúlt évtizedek során alig emelkedett. Ha az ágazatok bérköltségeit is figyelembe vesszük, az infrastruktúra részaránya a népgazdasági költségeken belül még mindig nem haladja meg a 17—18 százalékot. Így érthetővé válik, hogy a szolgáltatások folyamatos ráfordításai miért tűnnek „olcsónak”, szinte elhanyagolhatónak a gazdaságpolitika szá-

mára, és egyúttal az is, hogy az infrastruktúra ágazatai a fejlesztési források elosztásakor sem kerülnek a „fontos” ágazatok közé: fejlesztésük többnyire a népgazdaság beruházási forrásainak maradékából történik.

Ami a szolgáltatások „olcsóságát” illeti, ezzel kapcsolatban már az eddigi elemzés alapján is kételyeink támadhatnak. (Emlékezzünk vissza arra, amit az infrastruktúra „második gazdaságáról” korábban megállapítottunk.) Másrészt, ha visszalapozunk az első táblázathoz, abban azt láthatjuk, hogy a szolgáltatások beruházásainak tényleges aránya a népgazdaság összes beruházásából minden középtávú tervidőszakban magasabb volt, mint amit a tervezők előirányoztak. (Nem csupán a beruházások abszolút összegét, hanem azok arányát is rendszeresen túltesítették.) Ennek alapján azt gondolhatnánk, hogy a gazdasági vezetési időközben az infrastruktúra javára módosította a tervcélokat és a beruházáselosztási elveket, valójában azonban nem ez történt. Ténylegesen a vezetés rákényszerült arra, hogy — az infrastruktúra elmaradottsága, csődhelyzetei miatt a termelésben vagy a lakosság ellátásában kialakuló feszültségek enyhítésére — a tervekben nem szereplő „tűzoltó” beruházásokat határozzon el vagy engedélyezzen. Vagyis az *infrastruktúra ráfordításigényei áttörték a tervezők eredeti szándékait*, a szűkre szabott fejlesztési források támasztotta korlátokat. Ez a tény pedig arra utal, hogy a szolgáltatások működtetése jóval több ráfordítást tett szükségessé, mint amit a statisztika kimutatott.

Mekkora súlyt képviselt tehát valójában az infrastruktúra a népgazdaság összes ráfordításán belül? Erre a kérdésre úgy próbáltam válaszolni, hogy a népgazdasági ágazatok ráfordításait az egyensúlyi árányokkal súlyozva vettem számításba, és meghatároztam az infrastrukturális ráfordítások részarányát a népgazdaság *halmozott* (teljes) folyamatos ráfordításaiban. Ily módon egyúttal a szolgáltatások reális árait (pontosabban a reális árányokat) is kiszámíthattam.

A számítások azt mutatták, hogy az infrastruktúra részesedése a népgazdaság halmozott folyamatos ráfordításaiból 1970—1975 között mindvégig megközelítette a 30 százalékot (1970-ben 29,6, 1975-ben 29,9 százalékot tett ki), 1980-ra pedig túl is haladta azt (31,6 százalék). Az infrastruktúrán belül az anyagi szolgáltatások részaránya 18—20, a nem anyagi szolgáltatásoké pedig 11—12 százalék volt. *Az infrastruktúra teljes ráfordításai tehát kb. kétszerese nagyobb aránnyal szerepeltek a népgazdasági ráfordításokon belül, mint annak közvetlen ráfordításai.* Ez pedig arra utal, hogy miközben a szolgáltatások „olcsónak” tűntek a felhasználók és főként a gazdasági vezetés számára, a valóságban az infrastruktúra a népgazdaság ráfordításainak egyre nagyobb hányadát emésztette fel. Az infrastruktúrán belül a statisztika által kimutatott és a számított ráfordításarány eltérése az anyagi szolgáltatások esetében jóval kisebb, mint a nem anyagi szolgáltatásoknál.

Mi növeli meg ilyen nagy mértékben az infrastruktúra teljes ráfordításainak arányát a közvetlen ráfordítások arányaihoz képest? Anélkül, hogy az összes szóba jöhető tényezőt sorra vennénk, állíthatjuk, hogy ebben döntő szerepe van az infrastruktúra-fejlesztés mulasztásainak, a beruházási eszközök hiányának.

A fejlesztés elhanyagolásából ugyanis nem következik, hogy a szolgáltatások felhasználása is mérséklődne, „hozzáigazodna” a szűkös kapacitásokhoz. Sőt az előbbinek éppen az ellenkezője állapítható meg: *a szolgáltatások fajlagos* — a népgazdasági termelés vagy a nemzeti jövedelem egységére jutó — *felhasználása természetes teljesítményekben mérve általában meghaladja a fejlett ipari országok hasonló mutatóit.* A gazdaság tehát kikényszerítheti a szolgáltatási teljesítmények rendkívül gyors növekedését és így — a kapacitások hiánya miatt — pótmegoldások alkalmazását. Vagyis az eszközök hiányát sok esetben a folyamatos ráfordítások fokozásával igyekeznek ellensúlyozni a szolgáltatásokat felhasználó ágazatokban, a fejlesztést pedig „bütyköléssel”, „toldozás-foldozással” pótolni, továbbá a keresletnek

megfelelő szerkezetű és színvonalú teljesítményeket azok mennyiségi növelésével helyettesíteni. Ezek a megoldások „beruházásmegetakarításokat” tesznek lehetővé az infrastruktúrában, de rendkívül nagy költségtöbbletet okoznak a gazdaság egészében, és jelentős mértékben járulnak hozzá az állóeszköz-hatékonyság romlásához az anyagi termelésben.

Az előbbi tételnél azonban még többet is állíthatunk.

Számításokat végeztem arról, hogy az infrastruktúrában 1970 és 1980 között elért „beruházásmegetakarítással” szemben a folyamatos ráfordításoknak milyen mértékű növekedése állt. Ahhoz, hogy az infrastruktúra megőrizze az 1970. évi — 65,7 százalékos — részarányát a népgazdaság állóeszköz-állományán belül, állóeszközeinek 147 milliárd Ft-nyi növelésére lett volna szükség (1976. évi változatlan áron) az említett időszakban. Ezt az értéket tekinthetjük az infrastruktúrában elért „beruházásmegetakarításnak”. Ezzel szemben 1970 és 1980 között az infrastruktúra folyamatos ráfordításai — az egyensúlyi árarányok és a teljes ráfordítások alapján — 168 milliárd Ft-tal emelkedtek (1976. évi változatlan áron). Egy forintnyi „beruházásmegetakarításra” tehát 1,14 Ft költségnövekedés jutott!

Eszközfördítések⁷

Az előbbieknél során bizonyítottuk ugyan, hogy az infrastruktúrában elért „beruházásmegetakarítás” nagyon sokba kerül a gazdaságnak, a gazdálkodás „játékszabályai” azonban olyanok, hogy azok szerint egy „beruházási forint” nem egyenértékű egy „üzemeltetési forinttal”, hanem drágább nála. Az infrastruktúra fejlesztésének korlátját pedig a gazdaságpolitikusok és a közgazdászok többnyire éppen annak nagy eszközigényességében látják, amit sokan szinte „axiómaként” hangoztatnak. Vajon tényleg érvényes-e az előbbi axióma? Nem lehetséges-e, hogy a szolgáltató ágazatok eszközigényességét a jelentősen alábecsült teljesítmények és az anyagi termelésével azonos (tehát például hasonló árakon) számításba vett állóeszköz-állomány viszonya emeli ilyen magasra? A továbbiakban igyekszem bizonyítani, hogy ez nemcsak lehetséges, de a valóságban így is áll a helyzet. Ugyanakkor az a gyanúm, hogy sok esetben, amikor az eszközigényességről beszélünk, nem erre, hanem a *fejlesztés* beruházásigényességére — a kapacitások és a teljesítmények egységnyi növeléséhez szükséges befektetésre — gondolunk. Márpedig ez két lényegesen különböző dolog. Aligha vitatható, hogy az infrastruktúra fejlesztésének eszközigénye nagy (és általában — bár nem mindig — nagyobb, mint az anyagi termelésé), ami például a szolgáltató létesítmények rendszer jellegéből, országos hálózat jellegéből, a beruházások hosszú átfutási idejéből adódik. Ebből azonban még egyáltalán nem következik, hogy az infrastruktúra eszközigényességének is — különösen hosszabb távon — szükségszerűen nagyok kell lennie. Ezzel kapcsolatban érdemes szemügyre venni, mekkora a fejlett tőkésországokban az infrastruktúra részaránya az állóeszközökön és a bruttó nemzeti terméken belül. Míg ezen országok többségében az infrastruktúra az állóeszköz-állományon belül 60—70 százalékos súlyt képvisel, a bruttó nemzeti termék létrehozásában 57—65 százalékkal részesedik. Eszerint ezekben az országokban az infrastruktúra eszközigényessége csupán néhány százalékkal haladja meg az anyagi termelését.

Hogyan alakult tehát az anyagi termelés és az infrastruktúra eszközigényessége a magyar gazdaságban az elmúlt évtizedek során? A válasz attól is függ, hogy az állóeszköz-állományt milyen teljesítményekhez viszonyítjuk, továbbá, hogy a teljesítményeket és a lekötött eszközöket miképpen vesszük számba. A GDP alapján

⁷ Itt és a továbbiakban eszközfördításon a lekötött állóeszközök állományát értem. A készletekkel tehát nem foglalkozom.

számított eszközigenyesség a gazdaság egészében 1950 és 1980 között csak keveset változott (enyhe csökkenés után az 1970-es években újra növekedett). Ezen belül az anyagi termelés eszközigenyessége az időszak egészében határozottan nőtt, míg az infrastruktúráé egyenletesen csökkent. 1980-ban azonban az infrastruktúra eszközigenyessége az anyagi termelését még mindig 3,12-szorosan (a bruttó nemzeti termelés alapján 4,54-szorosan) haladta meg.

Az eddigiekben azonban azt igyekeztem bizonyítani, hogy a népgazdaság számbavételi rendszere az infrastruktúra közvetlen ráfordításait — és emiatt teljesítményeit is — alábecsüli. Vajon ugyanez történik-e az eszközráfordítások esetében is? Erre a kérdésre most ismét a halmozott ráfordítások (de immár az eszközráfordítások) elemzésével keresem a választ. Mint korábban láttuk, a szolgáltató ágazatok 1970-ben 65,7, 1975-ben 62, 1980-ban pedig 58,9 százalékos részarányal szerepeltek a népgazdaság állóeszközein belül. Ugyanakkor a számítások azt mutatták, hogy az infrastruktúra halmozott eszközráfordításainak részaránya a népgazdaság megfelelő mutatóján belül az említett időszakban szintén csökkent: 1970-ben 66,1, 1975-ben 62,2, 1980-ban pedig már csak 56,9 százalékot tett ki. Az is szembetűnő, hogy az infrastruktúra halmozott és közvetlen eszközráfordításainak viszonya 1975 után megfordult: a halmozott *részaránya* a közvetlen aránya alá került. A gazdaság infrastrukturális eszközráfordításai tehát másképpen alakultak, mint amit korábban a folyamatos ráfordítások esetében láttunk. Ha tehát a népgazdaság infrastrukturális teljesítményeit és a hozzájuk szükséges lekötött eszközállományt a teljes ráfordítások szerkezete alapján vesszük számba, akkor az infrastruktúra és az anyagi termelés eszközigenyességének viszonyáról egészen más képet kapunk, mint amit a GDP vagy a bruttó nemzeti termelés és az állóeszközállomány összevetésekor tapasztaltunk. Az infrastruktúra eszközigenyessége az anyagi termelését a „halmozott mutatókkal” végzett számításoknál is meghaladta, de messze nem olyan mértékben, mint amit korábban láttunk. 1980-ban a halmozott mutatók szerint a szolgáltatások átlagos eszközigenyessége 95 százalékkal (de nem három-négyszeres!) volt nagyobb, mint az anyagi termelésé. Ebből pedig — egyebek között — az a fontos következtetés adódik, hogy a népgazdaság egészének nagy eszközigenyességében az infrastruktúra szerepe kisebb, az anyagi termelésé (és különösen annak romló eszközhatékonyságáé) nagyobb, mint azt gondolnánk. (Másképpen viszont az anyagi termelés romló eszközhatékonysága jelentős részben éppen az infrastruktúra elmaradottságának a következménye.)

Az előbbi megállapítások az *infrastruktúra-fejlesztés eszközigenyességét* is „más megvilágításban” mutatják. A halmozott ráfordítások alapján végzett számbavétel nem érinti ugyan a fejlesztés beruházási költségeit, de lényegesen megváltoztatja (növeli) azon infrastrukturális teljesítmények értékét, amelyek a fejlesztések eredményeként létrejönnek. A szolgáltatások és az anyagi termelés fejlesztésének eszközigenyét még inkább közelíti egymáshoz, ha a befektetéseket az állóeszközök élettartamára jutó teljesítményekkel állítjuk szembe.

Az elemzés eddigi eredményei arra is felhívják a figyelmet, hogy a teljesítmények mérésének és a beruházások elosztásának *ágazati* rendszere *torz képet ad* az infrastruktúra gazdasági súlyáról. Maguk a beruházások még többé-kevésbé „lebonthatók” az infrastruktúra ágazataira (bár ez sem mindig lehetséges, például az olyan fejlesztések esetében, amelyek más ágazatok vállalatainál történtek), de a beruházások *megtérülése*, továbbá a szolgáltatási teljesítmények, eredmények sok esetben nem mérhető reálisan a vállalatok vagy egyes szolgáltató ágazatok szintjén. Az infrastruktúra „beleszorítása” az ágazati irányítás rendszerébe ezért eleve azzal a következménnyel járt, hogy a szolgáltatások fejlesztési döntései bizonytalannokká, az ágazati rendszerben nehezen megalapozhatókká váltak, így még abban az esetben is nagy volt az esélye annak, hogy a „népgazdasági maradék” kategó-

riájába kerülnek, ha a gazdaságpolitika nem kötelezte volna el magát előre az anyagi termelés egyes ágazatainak kiemelt fejlesztése mellett. (Miként például az 1953—1955 vagy az 1971—1975 közötti időszakban történt.)

Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy a szolgáltatások fokozott fejlesztése, az infrastruktúra beruházási részarányának növelése önmagában, az infrastruktúra szervezeti, intézményi viszonyainak gyökeres — és a gazdaság egészének reformjába illeszkedő — változtatása nélkül csak nagyon kétes eredményű félmegoldást hozna. A szolgáltatásokban létező mesterséges monopolhelyzetek és a piaci viszonyok hiánya közepette az infrastruktúra ágazatai „képesek lennének” legalább olyan rossz hatásokkal megvalósítani a beruházásaikat, mint ahogyan az számos iparágban történt. Manapság gyakorta hallhatjuk, hogy a szolgáltatások fejlesztése sok esetben nem beruházási, hanem szervezési kérdés. És ez igaz is *volna*, ha ezzel az érveléssel nem a központi irányítás igyekeznék megindokolni a szükséges infrastrukturális beruházások lefaragását, hanem az egyes szolgáltató ágazatokon belül a vállalatokat, gazdasági intézményeket a saját gazdasági érdekeik ösztönöznék arra, hogy válasszanak a fejlesztés különböző eszközei között. Azt nem állíthatjuk ugyan, hogy a szolgáltatások egy decentralizáltabb, nagyrészt piaci viszonyok között működő rendszerében az elmaradottság felszámolásához szükséges beruházási igény kisebb lenne, mint a jelenlegi szervezeti keretek mellett (bár erre is hozhatók fel érvek), azt azonban igen, hogy a központi irányításra és az állami költségvetésre nehezedő nyomás csökkenne, és a vállalati beruházásokat inkább szabályoznák a gazdasági megfontolások, mint az elmúlt évtizedekben.

Az infrastruktúra-fejlesztés lehetőségei középtávon

Az elemzés során arra a következtetésre jutottunk, hogy a szolgáltató ágazatok lemaradásának megállításához, majd az elmaradottság mérsékléséhez a népgazdasági beruházások 52—53 százalékánál nagyobb hányadára van szükség. A továbbiakban azt is láttuk, hogy az infrastruktúra fokozottabb fejlesztése nemcsak „kívánatos”, hanem gazdaságilag ésszerű is, mert a fejlesztéstől a fajlagos folyamatos ráfordítások csökkenése várható. De lehetséges-e az infrastruktúra ilyen erőteljes fejlesztése a következő években, tehát egy olyan időszakban, amikor az Országos Tervhivatal a gazdaság növekedési ütemét 1,5—3 százalékos sávban irányozza elő, amikor a gazdasági vezetés továbbra is elsőrendű feladatnak tekinti az adósságállomány csökkentését, és amikor a fejlesztés külföldről bevonható forrásai szűkülnek, miközben a vállalatokra egyre súlyosabb központi exportkényszer nehezedik, továbbá a beruházási lehetőségeket behatárolja a fogyasztási szint fenntartásának politikai követelménye? Ha mindezeknek a feltételeknek eleget kell tennünk, és emellett a gazdaságirányításban és a gazdaság szervezeti-intézményi viszonyaiban sem várhatók radikális változások, akkor az infrastruktúra-fejlesztés lehetőségei igen csekélyek. Ahhoz tehát, hogy kiléphessünk ebből az „ördögi körből”, a kiinduló feltételeket is másként kell meghatározni.

Mindenekelőtt szakítanunk kell azzal a tervezéstől sem idegen módszerrel, amely a gazdaság belső *dinamikus* összefüggéseit (köztük például az infrastruktúra gazdasági növekedési hatásait) jórészt figyelmen kívül hagyva, az *adott* gazdasági szerkezetből és néhány korlátozó feltételből indul ki. Majd az ágazatok, vállalatok és a központi irányítás közötti alkuk és összefonódások eredményeként kialakult erőviszonyok alapján meghatározza a gazdasági növekedés lehetséges ütemét — vagy akár a növekedési ütem lehetséges sávját. Ezzel egyúttal megszabja a keletkező nemzeti jövedelem elosztását is a különböző felhasználási célok: a beruházás, az export, a fogyasztás, a készletképzés között, sőt az egyes felhasználási területek ága-

zati szerkezetét is meghatározza. A növekedési ütem ilyen statikus módon történő „megalapozásával” (levezetésével) a tervezés ugyanakkor adottnak fogadja el a fajlagos népgazdasági ráfordítások szintjét és szerkezetét, vagy ha megkísérli nem elfogadni, akkor hamarosan rákényszerül a növekedési ütem leszorítására, mert a ráfordításokat alig tudja befolyásolni.

Újra kell gondolnunk továbbá azt — az infrastruktúra-fejlesztés szempontjából is alapvető — kérdést, hogy a lakosság jólétének lehető legnagyobb mértékű növelését tekintjük-e a legfontosabb társadalmi-gazdasági célnak. Ha ugyanis a válasz pozitív, akkor a fogyasztást nem sorolhatjuk a gazdasági növekedés korlátozó feltételei közé még abban az esetben sem, ha azt „alsó korlátként”, tehát egy adott szint alá nem szorítható tényezőként kezeljük. A fogyasztás az utóbbi években (vagy nemcsak az utóbbi években?) egyértelműen a korlátozó tényezők egyike lett, mind az adósságállomány, mind pedig a beruházások szempontjából — még akkor is, ha a fontos gazdaságpolitikai célok között szerepel „az életszínvonal megőrzése”. A tervgazdaságban pedig a korlátoknak rendszerint az a sorsuk, hogy fontos célok érdekében megpróbálják áthágni őket. Ez egy bizonyos határig általában könnyebben megtehető az alsó, mint a felső korlátokkal, vagyis könnyebb például a fogyasztást egy előre elhatározott szint alá szorítani, mint akár az importot, akár a beruházásokat a korláton túl növelni. (Természetesen nemcsak a korlátok, hanem a „fontos célok” is módosulhatnak, de erre többnyire csak akkor kerül sor, ha a gazdaság vagy a gazdasági vezetés a korlátok áthágása során beleütközik valamely túrési határba.) Ha tehát a lakossági fogyasztást a „társadalmi célfüggvény” tényezőjének, nem pedig korlátozó tényezőnek tekintjük, akkor a gazdaságpolitikai célkitűzésekben a fogyasztás és a nemzetközi pénzügyi egyensúly viszonyát csak úgy fogalmazhatjuk meg, hogy: „az életszínvonal lehető leggyorsabb növelése a gazdaság nemzetközi pénzügyi helyzete által megszabott korlátok között”. Ennek megfogalmazásnak nemcsak politikai-ideológiai jelentősége van, hanem gyakorlati következményei is. Ezáltal ugyanis lehetővé és egyúttal szükségessé válna, hogy elemezzük és gazdasági megfontolások alapján meghatározzuk az ésszerű eladósodás mértékét és stratégiáját, és ha szükséges, az adósságállomány csökkentésének legcélszerűbb ütemét, a különböző pénzügyi helyzetekkel járó kockázatot, az adósságállomány csökkentésének lehetséges útjait. Ily módon az adósság „abszolút rossz”-ból, annak csökkentése pedig „abszolút cél”-ból a gazdasági növekedés egyik változójává alakulna át.

Tanulmányomban nem vállalkozhatom a gazdasági növekedés és egy újfajta „társadalmi célfüggvény” új kiinduló feltételeinek meghatározására; azok közül csak néhányal — az infrastruktúra-fejlesztés lehetőségei szempontjából lényege-ekkel — foglalkozom.

A népgazdasági beruházások növelésének egyik legfőbb akadályát (ha most azok rossz hatékonyságától egyelőre eltekintünk) a kemény *importkorlát* képezi. Az ÁKM-mel végzett számítások azonban kimutatták, hogy az import változatlan színvonal mellett is bővíthető a beruházások mennyisége, ha a beruházások megszlását az infrastruktúra javára változtatjuk.

Az anyagi termelés egységnyi beruházásának teljes importtartalma 1980-ban 0,434, egységnyi infrastrukturális beruházás teljes importfelhasználása viszont csak 0,064 Ft volt. Így az infrastruktúra beruházási részarányának (1980-ban 52 százalék) egy százalékpontos növelése — változatlan beruházási célú import mellett — a népgazdaság összes beruházásának 1,6 százalékos növelését tenné lehetővé, felteve, hogy minden más korlátozó tényezőtől eltekintünk.

Az importkorlát azonban még rugalmasabbá tehető, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy az infrastruktúra importigényessége a folyamatos ráfordítások terén is jóval alatta marad az anyagi termelésnek. Míg 1980-ban az anyagi termelés egység-

nyi folyamatos ráfordításának teljes importtartalma 0,189 Ft-ot tett ki, addig az infrastruktúra hasonló mutatója csupán 0,089 Ft volt.

Ha tehát a termelési arányokat mindössze 1 százalékponttal módosítanánk az infrastruktúra javára, ez a termelési célú importban 0,6 százalékos csökkenést tenné lehetővé, ami kb. 1,4 milliárd Ft-nak felel meg. Ez az összeg a beruházási célú importot 2,7 százalékkal bővítené, ami — a beruházások változatlan importigényességi mutatói mellett — a népgazdasági beruházások behozatallal azonos ütemű, de már 5,8 milliárd Ft összegű bővítésére nyújtana lehetőséget.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a szolgáltató ágazatok fokozottabb fejlesztése, beruházási részarányuk növelése, emellett — részben éppen a fejlesztés eredményeként — az infrastruktúra súlyának növekedése a népgazdaság teljesítményeiben az import oldaláról jelentősen bővíthetné a népgazdaság beruházási lehetőségeit. Az infrastruktúra fejlesztése által indukált beruházási fellendülés gyümölcseit nemcsak a szolgáltató ágazatok élvezhetnék. Az infrastruktúra-fejlesztés újfajta keresletet támaszthatna az ipar termékei iránt, vagyis bővíthetnének az ipar piaci, ezzel fejlesztési lehetőségei is. A hazai infrastruktúra fejlesztése egyúttal segíthetné az ipar exporttevékenységét, mert referencia lehetne a szolgáltatási rendszerek kivitele számára.

Az infrastruktúra erőteljesebb fejlesztése a fogyasztás növelése számára is kedvezőbb lehetőségeket kínál. Amennyiben figyelembe vesszük a beruházásokról és az importról az előbb írottakat, akkor az infrastrukturális beruházások nagyobb aránya és a beruházások növekvő mennyisége úgy is elérhető, hogy az összes lakossági fogyasztáson belül az anyagi fogyasztásnak sem kell feltétlenül csökkennie. Az összes fogyasztás pedig határozottan bővíthető, hiszen a lakossági és a közösségi fogyasztásban a szolgáltatások részaránya eléri az 56,9 százalékot (1980. évi adat).

Az infrastruktúra-fejlesztés meggyorsítása — az előbbieken túl — hozzájárulhatna a gazdaság egészében a hatékonyabb foglalkoztatási szerkezet kialakulásához. Mivel a szolgáltatások általában munkaigényesebbek, mint az anyagi termelés, az infrastruktúra képes lenne felszívni a gazdaság más ágazataiból eláramló munkaerőt.

Végül: miképpen hatna az infrastruktúra fokozottabb fejlesztése a gazdasági növekedés ütemére? A közgazdászok többsége meggyőződéssel vallja, hogy a beruházási arányoknak az infrastruktúra javára történő módosítása csökkentené a növekedés lehetséges ütemét [1]. Ezt az állítást korábban A. O. Hirschman elméletileg is igyekezett bizonyítani [23]. Nem vitatható, hogy az anyagi termelés fejlesztésének növekedési hatásai általában közvetlenebbek, jobban mérhetőek, és rövidebb idő alatt jelentkeznek, mint az infrastruktúra fejlesztése esetén. Az anyagi termelés beruházásai azonban csak bizonyos feltételek teljesülése mellett eredményeznek gyorsabb gazdasági növekedést, mint a szolgáltatások fejlesztése. Nevezetesen akkor, ha a beruházásokat és a beruházások nyomán megvalósuló kapacitások termelését az erőforrások szűkössége és a piacok felvevőképessége kevésbé korlátozza az anyagi termelésben, mint az infrastruktúrában.¹⁰ Továbbá akkor, ha az infrastruktúra elmaradottsága nem rontja le az anyagi termelés beruházásainak és az új termelőkapacitások működésének hatásfokát. Korábban azonban éppen azt mutattam ki, hogy az előbbi feltételek jó része a következő években nem, vagy nem nagy eséllyel teljesülhet. Ezért az infrastruktúra fokozottabb fejlesztése a gazdasági növekedés szempontjából sem tűnik kedvezőtlenebb megoldásnak, sőt az erőteljesebb fejlesztés — a hatékonyabb termelés feltételeinek megteremtésével, az anyagi termeléssel szemben támasztott fokozott kereslet és a kedvezőbb foglalkoztatási szerkezet révén — növelheti a gazdasági növekedés lehetséges ütemét. Az

¹⁰ A fejlesztés eredményeként tehát nem a megtermelt, hanem a realizált nemzeti jövedelmek kell növekednie.

előbbi feltevést a modellszámítások is megerősítették: az infrastruktúra tényleges ráfordításarányait (mind a folyamatos, mind a beruházási ráfordítások arányát) kifejező reális árrendszer és az annak megfelelő „egyensúlyi gazdaság” a jelenleginél jóval gyorsabb ütemben: évi 5—5,2 százalékkal növekedhetne. (Hangsúlyozni szeretném, hogy ez egy modellből levont következtetés, amit ezért óvatosan kell kezelnünk.)

Látnunk kell azonban azt is, hogy a szolgáltatások erőteljesebb fejlesztése nem lehet rövid távú program, vagyis nem várhatunk tőle gyors eredményeket — de középtávú program már lehet! És bár az infrastruktúra fokozottabb fejlesztése a gazdaságpolitika *egészének* módosítását teszi szükségessé, az mégsem helyettesíti a gazdaságpolitikát, és nem tekinthető „csodaszernek” sem. A szolgáltatások fejlesztése tehát önmagában nem oldja meg a magyar gazdaság strukturális problémáit, mint ahogy nem képes változtatni az újratermelési folyamatok rossz hatékonyságán sem. Ezért egy „infrastruktúra-központú” gazdaságpolitika nem teheti zárójelbe a termelés és a külkereskedelem problémáit, továbbá csak egy átfogó szervezeti és mechanizmusreform keretében valósítható meg.

Azt a kérdést sem hagyhatjuk megválaszolatlanul, vajon megvalósítható-e — éppen a jelenlegi válságos gazdasági periódusban — az infrastruktúra átfogó fejlesztése. Erre a kérdésre a szokásos válasz az, hogy a szolgáltatások elmaradottsága egyidejűleg minden területen nem számolható fel, ezért rangsorolni kell a fejlesztési célokat. Úgy gondolom, hogy nem alkotható ilyen általánosan érvényes rangsor. (Tehát nem dönthető el, hogy először például a telefonszolgáltatást vagy a vízgazdálkodást ésszerű-e fejleszteni.) Azt hiszem, a kérdést kell másként feltennünk, és elsősorban azt kell megválaszolnunk, hogy az infrastruktúra mely területeit ésszerű és szükséges központi forrásokból fejleszteni, és melyek azok a szolgáltatások, ahol az üzemelés és a fejlesztés ésszerűbb kereteit inkább a vállalati formák biztosítják. Véleményem szerint az elhatárolásnál azt az alapelvet célszerű követnünk, hogy a vállalati (és szövetkezeti, valamint magánvállalkozási) formák elterjedését a lehető legszélesebb körben kellene lehetővé tenni, és a központi irányítás, finanszírozás körét a szükséges minimumra korlátozni. A központi források elosztásakor (ha ez szükséges) ezután már lehetne rangsorolni a fejlesztési célokat. A rangsorolásnál azonban itt is fontos szerepet kellene kapnia annak a szempontnak, hogy a befektetett eszközök milyen hatásfokkal működnek és térülnek meg, továbbá figyelembe kellene venni az egyes fejlesztési alternatívák helyettesítési hatásait. (Így például azt, hogy a telefonhálózat fejlesztése milyen mértékben csökkentené az utazási igényeket; vagy a szociális gondozó és mentálhigiénés hálózat mennyire tehermentesítené a kórházakat.) Az szükséges tehát, hogy a központi döntésű fejlesztések is alapvetően *vállalkozói* jellegű döntések legyenek, ehhez azonban meg kell teremteni a megfelelő intézményi-szervezeti kereteket, a döntések ellenőrzésének lehetőségét.

Úgy gondolom, hogy a központi finanszírozásnak az országos alaphálózat jellegű létesítmények fejlesztésében lehet szerepe. Ilyenek: a közút- és a vasúthálózat, a nagyvárosok tömegközlekedési hálózatai, a telefonhálózat, a vízgazdálkodás alaplétesítményei, az egészségügyi és az oktatási alapellátás intézményei, a tudományos alapkutatói intézmények. A fejlesztés központi finanszírozása azonban nem azt jelenti, hogy a hálózatok kiépítését és fejlesztését is csak központosított, nem vállalati típusú szervezetek végezhetik. A központi források gazdaságos felhasználásáért, a beruházásokért több vállalat is versenyezhetne. Általánosan is megfogalmazható az az elv, hogy ahol gazdaságilag ésszerűnek bizonyul, ott szükséges különválasztani egymástól a szolgáltató alaptervekenységet és a „háttérpart”, és az utóbbit önálló, akár egymással versenyző vállalatok formájában megszervezni. (Ilyen lehet például a közlekedési építőipar, a javítóipar.)

Utószó helyett

Tanulmányomban az infrastruktúra és a gazdasági növekedés összefüggéseivel foglalkoztam, de nem szóltam közvetlenül a szolgáltatások és a gazdasági *fejlődés* kapcsolatáról. Nem szeretnék most belebonyolódni a növekedés és a fejlődés fogalmi közötti különbségek elemzésébe, csupán annyit jegyzek meg, hogy a fejlődés fogalmát a növekedésnél átfogóbbnak tekintem, amely a gazdaság és a társadalom működésének a „hagyományos” mennyiségi mutatókkal nem mérhető tényezőit is magában foglalja.

A növekedési ütemet fetiszáló, a „volumen”, a „termelőtevékenységet”, a rövid távú megközelítést előtérbe helyező gazdasági és politikai gondolkodás hatására a gazdasági fejlődés kérdését sokan másodrendűnek tekintik. Úgy gondolom azonban, hogy ez a „lekezelés” nem helyénvaló, mert gazdasági gondjaink jelentős része éppen a gazdasági növekedést a fejlődés rovására hajszoló gazdaságpolitika következménye.

A gazdasági — akár pozitív, akár negatív irányú — fejlődés változásai általában csak hosszabb periódusokban érzékelhetők, azok mértéke nem mérhető éves növekedési ütemek segítségével. Ettől azonban a fejlődés hatásai még nagyon erőteljesen — időnként drámaian — érvényesülhetnek. Gondoljunk csak például a környezetszennyezés következményeire, vagy a településszerkezet centralizációja miatt elnéptelenedő falvakra, a nagyobb települések infrastruktúrájára nehezedő, néha már elviselhetetlen terhekre, vagy az elektronikai, számítástechnikai kultúra hiánya miatt fokozódó hátrányunkra a termelésben és a nemzetközi kereskedelemben, vagy a „Ratko-korszak” demográfiai hatásaira, az oktatásban visszatérő krízisekre és ezek következményeire a foglalkoztatás és a szakképzettség szempontjából; a példákat még sokáig sorolhatnánk.

Bár a gazdasági fejlődés nem kerülhet éles ellentétbe a gazdasági növekedéssel — viszont fordítva ez is megtörténhet —, az előbbi mégsem azonos az utóbbival. És miként a fenti példákban is kitűnik, a gazdasági fejlődést szoros szálak fűzik az infrastruktúra helyzetéhez, fejlődéséhez. Hosszabb távú gazdasági fejlődésünk lehetőségeit, ütemét és irányát tehát nagymértékben az határozza meg, vajon képesek leszünk-e megszabadulni az infrastruktúra elhanyagolásának több évtizedes „hagyományától”, és sikerül-e áttörést elérni a szolgáltatások fejlesztésében.

Hivatkozások

- [1] *Augusztinovics Mária*: A makrostruktúra változása Magyarországon (1950—2000). Közgazdasági Szemle, 1981. 9. sz.
- [2] *Bagota Béla—Garam József*: A népgazdaság fejlesztésének negyedik öt éves terve. Kossuth Könyvkiadó, 1971.
- [3] *Bagota Béla—Garam József*: A népgazdaság fejlesztésének ötödik öt éves terve. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- [4] *Bagota Béla—Garam József*: Mit kell tudni a hatodik öt éves tervről? Kossuth Könyvkiadó, 1981.
- [5] *Balassa Ákos*: Az infrastruktúra fejlesztésének fő vonásai és problémái az 1970-es években. Gazdaság, 1976. 4. sz.
- [6] *Barta Imre—Járai Zoltán—Radics Ágnes—Varga József*: Az állam gazdaságszervező szerepe a beruházások területén. Kézirat. Állami Fejlesztési Bank, 1982.
- [7] *Berend Iván*: Eszköz igényesség és fejlesztési politika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
- [8] *Bródy András*: Érték és újratermelés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
- [9] *Bródy András*: Ciklus és szabályozás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
- [10] *Bródy András*: Lassuló idő. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.
- [11] *Bródy András és munkatársai*: A termelési tényezők hatékonyságának hosszú távú alakulása. OMF-tanulmány, 1980.

- [12] *Csernok Attila—Ehrlich Éva—Szilágyi György*: Infrastruktúra — Korok és országok. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
- [13] *Csizmadia Magdolna—Ehrlich Éva—Pártos Gyula*: Infrastruktúra a válságos évtizedben. Közgazdasági Szemle, 1984. 7—8. sz.
- [14] *Dániel Zsuzsa*: Lakáspolitikai, lakbér, lakáshiány. Valóság, 1977. 12. sz.
- [15] *Dániel Zsuzsa*: Az infrastruktúra értékelési és mérési problémáiról. Gazdaság, 1980. 4. sz.
- [16] *Drechsler László*: A gazdasági eredmények mérésének problémái. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete („A gazdaságpolitika továbbfejlesztésének tudományos megalapozása” kutatási főirány keretében készült tanulmány), 1983.
- [17] *Ehrlich Éva*: Infrastruktúráinkról, fejlesztésének feltételeiről és irányairól. Gazdaság, 1977. 2. sz.
- [18] *Ehrlich Éva*: Fejlettségi szintek, arányok, szerkezetek. Kézirat. Az OT Tervgazdasági Intézete, 1977.
- [19] Elgondolások az infrastruktúra 2000-ig szóló hosszú távú fejlesztéséről. Kézirat. Az Országos Tervhivatal Távlati Tervezési Főosztálya, 1983.
- [20] A hároméves terv (Összeállította: Fülöp Gábor). Kossuth Könyvkiadó, 1958.
- [21] *Halpern László—Molnár György*: Arak és ráfordítások a hetvenes években. Kézirat. Országos Tervhivatal, 1983.
- [22] A hírközlési igények hosszú távú alakulása (Prognózis 2000-ig) OMFb-tanulmány. 1980.
- [23] *Hirschman. A.O.*: The Strategy of Economic Development. Yale University Press. New Haven, 1975.
- [24] *Hoch Róbert*: Az infrastruktúra fejlesztésének szükségességéről. Gazdaság, 1982. 4. sz.
- [25] *Kornai János*: Erőltetett vagy harmonikus növekedés. Akadémiai Kiadó, 1972.
- [26] *Lackó Mária*: A hátrány megőrzése. Közgazdasági Szemle, 1984. 3. sz.
- [27] *Major Iván*: Telefonipar és telefonellátottság Magyarországon. Az MTA KTI Közleményei. Új sorozat, 20. sz. 1980.
- [28] *Major Iván*: Közlekedés a tervgazdaságban. Kandidátusi értekezés, 1981.
- [29] *Major Iván*: A közlekedés elhanyagolásának mechanizmusai. Valóság, 1982. 4. sz.
- [30] *Major Iván*: Szállítási feszültségek és a szállítási piac működése. Közgazdasági Szemle, 1983. 4. sz.
- [31] *Mihályi Péter*: Lakásvagyonunk értékéről. Statisztikai Szemle, 1979. 9. sz.
- [32] *Mihályi Péter*: Bérlemből tulajdonos. Valóság, 1981. 2. sz.
- [33] A népgazdaság fejlesztésének harmadik ötéves terve (Összeállította: az Országos Tervhivatal munkaközössége). Kossuth Könyvkiadó, 1966.
- [34] *Ozsvald László*: Népgazdaságunk második ötéves terve. Kossuth Könyvkiadó, 1962.
- [35] *Stark Antal*: A szocialista tervgazdálkodás nemzetközi gyakorlata. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [36] *Szalai Júlia*: Kötöttségek és prioritások a gazdasági szerkezet, az infrastrukturális ellátottság és az egészségügy helyzetének alakulásában. Kézirat. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete („A gazdaságpolitika továbbfejlesztésének tudományos megalapozása” kutatási főirány keretében készült tanulmány), 1982.
- [37] *Vági Gábor*: Versengés a fejlesztési forrásokért. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
- [38] *Varga Júlia*: Osztályteremhiány az általános iskolákban (1950—1980). Valóság, 1984. 4. sz.

Munkaerőrétegek, foglalkoztatási formák és a munkaerőpiac egyensúlya

Koncz Katalin

A szocialista országok a munkaerő hasznosításának alternatíváit meglehetősen leszűkítik azáltal, hogy a foglalkoztatást csaknem kizárólagosan a szocializált szférába terelik, ahol teljes munkaidős munkaköröket kínálnak a dolgozók számára. A fejlett tőkésországokban a munkaerő alkalmazása sokféle foglalkoztatási forma keretében, differenciált napi, heti, évi munkaidőben történik. Tapasztalataikat érdemes hasznosítani a szocialista országok munkaerő-gazdálkodásában is. A különféle foglalkoztatási formák jelentősége és tartalma az idők során változik. A kívülálló számára rejtve maradnak ennek az átalakulásnak a mozgatórugói. A szakirodalomban is gyakorta egymásnak ellentmondóan ítélik meg e foglalkoztatási formák jelentőségét, távlatait, és egymástól függetlenül tárgyalják azokat. A változás felszíni okai sokszor elfedik a valóságos érdekvizonyokat.

Az egymástól időben, térben és tartalom szerint is eltérő foglalkoztatási formák összefüggnek. Alapvető makrogazdasági funkciójuk a gazdaság hullámzó munkaerő-szükségletének kielégítése, a munkaerőpiaci egyensúly megteremtése. Lényegüket, változó tartalmukat, formáik gazdagságát, az átmenetek sokszínűségét csak e funkció fényében, a munkaerőpiaci mechanizmusok összefüggésében lehet értékelni. Tanulmányomban ezért a különféle foglalkoztatási formákat és a munkaerőrétegeket a munkaerőpiaci egyensúly szemszögéből vizsgálom.

A munkaerőpiaci egyensúly a fejlett tőkésországokban

A tőkés munkaerőpiac két legfontosabb jellegzetessége a foglalkoztatottság — általában — alacsony színvonala a rendelkezésre álló munkaerő-potenciálhoz képest, valamint a foglalkoztatás, illetve a munkanélküliség színvonalának állandó ingadozása.¹ A fejlett tőkésországok a rendelkezésre álló munkaerő-kapacitás kisebb hányadát foglalkoztatják, mint a szocialista országok, a népesség alacsonyabb hányadát vonják be a társadalmilag szervezett tevékenységekbe. A hetvenes-nyolcvanas években az Egyesült Államokban a népesség 41—43 százaléka, Nyugat-Európában 43—44, a szocialista országokban 50—52 százaléka volt gazdaságilag aktív.² Az adatok mögött rejtve marad a munkanélküliség ténye, a gazdaságilag aktív népesség statisztikai kategóriája ugyanis tartalmazza a munkanélkülieket is. A szocia-

¹ Kornai János a „keresletkorlátos munkaerőpiac” főbb jellegzetességeiként az alábbiakat említi: „a normál részvételi arány ... mindvégig alacsony”, a „normál munkanélküliségi hányad jelentősen meghaladja a súrlódás okozta minimális hányadot; még a ciklus csúcspontjain sem csökken e minimum szintjére”, „a foglalkoztatáshoz szokottak egy része is munkanélküli” ([8] 252., 255. és 256. l.).

² Itt most eltekintek a gazdasági aktivitás nemzetközi összehasonlításának korlátaitól, a gazdasági aktivitás tartalmának közgazdasági-statisztikai problémáitól.

lista és a tőkésországok között a népesség gazdasági aktivitásában fennálló különbség döntően a nők foglalkoztatottságának eltéréseiből adódik; az Egyesült Államokban a női népesség 32, Nyugat-Európában 31, a szocialista országokban 47 százaléka gazdaságilag aktív ([9], [18]). Az átlagok mögött természetesen az egyes országok tekintetében jelentős különbségek vannak, ezért e megállapításokat nem feltétlenül támasztja alá valamennyi tőkés- és szocialista ország foglalkoztatási gyakorlata. Ezek a részben a gazdasági fejlettség eltérő színvonalát tükröző, részben rendszerspecifikusnak tekinthető jellemzők azonban — legalábbis tendenciaszerűen — érvényesek a tőkés- és a szocialista országok többségére.

A foglalkoztatás színvonala a tőkésországokban a konjunktúra függvényében erőteljesen ingadozik. A tőkés munkaerőpiac mindkét említett jellegzetessége a tőke hatékony működésének a követelményéből vezethető le: a vállalati tevékenység költség- és konjunktúraérzékenységből fakad. A munkaerőpiac e két jellegzetességéből következően a tőkés gazdaság állandó kísérőjelensége a változó mértékű munkanélküliség, amely még a fellendülés csúcán sem szívódik fel. Ezt bizonyítják a statisztikai adatok: a tőkés világ viszonylag kiegyensúlyozott fejlődésének időszakában — a második világháborútól a hetvenes évek elejéig — a munkanélküliségi ráta a fejlett tőkésországokban 2—5 százalék között mozgott; ennél alacsonyabb csak az NSZK-ban és Japánban volt [16]. A hetvenes években kibontakozó válságtünetek azonnal éreztették hatásukat a munkaerőpiacon a viszonylagos egyensúly felbomlásában. Már a válság első éveiben megnőtt a munkanélküliek száma, s bár a termelés mélypontja 1974-ben következett be (ezt követően a megélénkülés és a visszaesés szakaszai váltakoztak), a munkaerőpiac egyensúlya nem javult, a legtöbb közös piaci országban a munkanélküliség folyamatosan nőtt. 1978-ban Nyugat-Európában 7,8 millió főre becsülték a munkanélküliek számát, szemben az 1970. évi 2,5 millió fővel; a munkanélküliségi ráta 1979-ben a közös piaci országok átlagában 5,9 százalék volt, szemben az 1970. évi 1,8 százalékkal [5]. A munkanélküliek száma 1976-ban az NSZK-ban 895 ezer fő, az Egyesült Királyságban 1402 ezer fő, Franciaországban 955 ezer fő volt. 1980-ban ugyanezen országokban 806 ezer, 1993 ezer és 1589 ezer fő; az aktív népesség 6,8, 6,6, illetve 7,6 százaléka volt munkanélküli ([10] 34. l.). A nyolcvanas évek elején sem javult a munkaerőpiac egyensúlyi állapota; a legtöbb tőkésországban a munkanélküliek száma stagnál vagy nő. 1983-ban a Közös Piac kilenc országának átlagos munkanélküliségi rátája 10,4 százalék.³

A foglalkoztatottság és a munkanélküliség szintjének ingadozása nem feltétlenül függ össze egymással, és irányuk sem mindig ellentétes. A foglalkoztatottak köréből kiszorulóknak nem minden esetben növelik a munkanélküliek számát. Különösen érvényes ez a női foglalkoztatásra. A nők foglalkoztatottságának csökkenése — napjainkban kisebb mértékben, mint a második világháborút megelőző időszakban — a háztartásba való visszaszorulást is jelentheti, nem feltétlenül növeli a munkanélküliek számát. Más oldalról viszont a foglalkoztatottság stabil vagy növekvő színvonala mellett is emelkedhet a munkanélküliek száma, ha a munkaerő kínálata gyorsabban nő, mint a kereslete.

A konjunktúra függvényében hullámzó munkaerő-szükséglet miatt a tőkésországokban a munkaerőpiaci egyensúly alapvető feltétele olyan munkaerőrétegek jelenléte, amelyek munkaerő-kínálata rugalmasan alkalmazkodik a mindenkori igényekhez. A munkaerőpiac ezen sajátosságával összefüggésben a rendelkezésre álló munkaerőforrás elsődleges és másodlagos (marginális) munkaerőcsoportokra

³ Belgiumban 14,4; az NSZK-ban 10,7; Dániában 8,6; Görögországban 7,8; Franciaországban 8,9; Írországon 14,6; Olaszországban 9,0; Luxemburgban 1,8; Hollandiában 11,7; az Egyesült Királyságban 11,7 százalék a munkanélküliek aránya. (European Economy, 1983. november, 18. sz. 15. l.)

oszlík. *A másodlagos munkaerőcsoportok alapvető funkciója a munkaerőpiaci egyensúly szabályozása.*

Felmérések szerint a másodlagos munkaerőcsoporton belül napjainkban túlsúlyban vannak a nők. Míg a férfiak között csak az iskolai tanulmányaikat folytató vagy átmenetileg megszakító fiatalok és a 60 éven felüliek minősülnek másodlagos munkaerőnek, addig a nők minden korcsoportja ehhez a réteghez tartozik ([1], [2], [3]). A másodlagos munkaerőcsoportok foglalkoztatási biztonsága gyenge. A marginális munkaerőcsoport legfontosabb rétegei a részmunkaidős foglalkoztatottak, a határozott időre szóló foglalkoztatottak, továbbá az ideiglenes munkavállalók egyéb csoportjai.

A munkaerőpiaci egyensúly a szocialista országokban

Az európai szocialista országokban a foglalkoztatás színvonalának folyamatos bővülését gazdasági és társadalmi tényezők egymással összefüggő rendszere segítette elő. Az extenzív gazdaságfejlesztés tömeges munkaerő-szükségele találkozott a teljes foglalkoztatottság társadalompolitikai ígéretével.

Az expanziós kényszer és a növekedési hajlam a munkaerő iránti globális túleresletben is kifejezésre jut; a szocialista országok „erőforrás-korlátos munkaerőpiaca” ([8] 259. l.) történelmileg rövid idő alatt felszívja a munkaerő-tartalékokat; az expanziós törekvések csakhamar a munkaerőforrások korlátaiba ütköznek. A gazdaság munkaerő-szükségele a folyamatosan újratermelődő növekedési kényszer mellett annál nagyobb, minél alacsonyabb a termelékenység színvonala és növekedési üteme. Márpedig a szocialista országokban a gazdálkodás költségérzékenységének hiánya, a technika fejlesztésének ezzel is összefüggő korlátai, a termelés-, az üzem- és a munkaszervezés hiányosságai, a hiánygazdálkodással összefüggő tartalékolási törekvések gátolják a termelékenység növekedését. E tényezők így hozzájárulnak a túlfűtött munkaerő-kereslet fenntartásához.

A munkaerő-kínálat bővülésében lényeges szerepet játszik a viszonylag alacsony bérszínvonal. Ennek következtében rövid idő alatt általánossá válik a két-keresős családmodell. A munkaerő-kereslet, illetve a munkaerő-kínálat oldaláról ható motívumok a munkatermelékenység és a bérek kölcsönhatásában fonódnak össze, ami a folyamatos aktivizálódás gazdasági alapja. Az alacsony és lassan növekvő termelékenység nem teszi lehetővé a bérek gyors és jelentősebb mértékű emelését. A bérek növekedését fékezi továbbá a férfiakénál alacsonyabb bérű nők tömeges alkalmazása, ami hozzájárul ahhoz, hogy a reálbérek emelkedése jóval mérsékeltebb, mint a termelékenység növekedése. Az ún. követési koefficiens (a termelékenység egy százaléknyi növekedésére jutó reálbér-növekedés) a szocialista országokban kisebb, mint a fejlett tőkésországokban ([4] 51. l.). E különbségben sok tényező együttes hatása jut kifejezésre, amely tényezők elemzésére itt nem térek ki. E helyütt csupán a sok hatótényező egyikére, a nők foglalkoztatásának átlagosan magasabb színvonalára utalok.

A szocialista országok extenzív gazdaságfejlesztési periódusában a foglalkoztatás *aszimmetrikusan* rugalmas. A foglalkoztatás kiterjesztésének nincsenek korlátai, erőteljesen hatnak a létszámbővítés gazdasági-társadalmi motívumai. A foglalkoztatás szűkítésére viszont az extenzív gazdaságfejlesztés hajtóerői alkalmatlanok. A foglalkoztatás színvonala ezért stabil és folyamatosan növekvő. A foglalkoztatáspolitika a munkavállalókat a társadalmilag szervezett szektor irányába tereli, ahol — csaknem kizárólagos alternatívaként — a teljes munkaidős foglalkoztatást kínálja.

Az intenzív gazdálkodásra való áttérés a gazdálkodás költségérzékenységének a fokozását, a munkaerőpiac rugalmasságának a növelését, a mindkét irányú egyen-

súlyhiány (felesleg és hiány) levezetésére alkalmas rugalmas foglalkoztatási formák széles körű elterjesztését kívánja meg a szocialista országokban is. A rugalmas foglalkoztatási formák teremtik meg annak a feltételét, hogy a gazdaság változó munkaerő-szükségletéhez igazodó foglalkoztatás ne kerüljön tartósan szembe társadalompolitikai céljainkkal. A foglalkoztatás rugalmasságának az erősítésére van szükség ahhoz, hogy a munkaerőpiacon a jövőben a lehető legkisebb feszültségek árán teremthessünk egyensúlyt.

A munkaerőpiaci egyensúlyt szabályozó munkaerőrétegek és foglalkoztatási formák

A munkaerőpiaci egyensúly szabályozása a flexibilis munkaerőrétegek foglalkoztatása, a rugalmas foglalkoztatási formák alkalmazása révén valósul meg. Hogy mikor melyik munkaerőréteg tölti be ezt a funkciót, s mikor milyen foglalkoztatási forma kerül előtérbe, az a mindenkori társadalmi-gazdasági feltételektől: a gazdasági-társadalmi fejlettség színvonalától, a gazdaságföldrajzi adottságoztól, a társadalmi-foglalkozási rétegződéstől, a gazdaságfejlesztés stratégiájától, a társadalmi mozgalmak erejétől és célkitűzéseitől függ. Időrendben először — az iparfejlődés korai szakaszában — az ideiglenes munkavállalás „vándormunkás-rendszerének”⁴ helyi viszonyokhoz igazodó változata, később a nők foglalkoztatása, majd az ideiglenes foglalkoztatás újabb formái töltik be a kiegyensúlyozó szerepet a munkaerőpiacon. Nincs arról szó, hogy az egyes történelmi korszakokban bármelyik forma is kizárólagossá válna: az egyensúly szabályozására alkalmas foglalkoztatási formák egyidejű jelenléte mellett valamelyik uralkodó lesz.

A vándormunkarendszer

A munkaerő ideiglenes foglalkoztatása nem új keletű jelenség, hosszú évszázadokra nyúlik vissza. Létrejöttének és alkalmazásának alapvető mozgatórugója a munkaerő keresletének és kínálatának időbeli és térbeli eltérése. A gazdasági fejlettség alacsonyabb szintjein — a mezőgazdaság túlsúlya és az urbanizáltság alacsony színvonala mellett — a lakóhely és a tömeges munkalehetőséget teremtő ipari munkahely térben elkülönül egymástól. Ezt az elkülönülést a népesség végleges, illetve ideiglenes — országhatárokon belüli vagy nemzetközi méretű — vándorlása hidalja át. A gazdaság állandó munkaerő-szükségletét a helybeli munkaerő és a véglegesen letelepedők elégítik ki, a hullámozó, idényszerű, ideiglenes munkaerő-szükségletet a vándormozgalom. Az ideiglenes vándormozgalom annál nagyobb szerepet tölt be a munkaerőpiaci egyensúly szabályozásában, 1. minél koncentráltabb az ipartelepítés; 2. minél nagyobb a mezőgazdasági túlnépesedés; 3. minél idényszerűbb az ipar munkaerő-szükséglete. E tényezők függvényében a 18—19. századi Nyugat-Európa több országában eltérő mértékben, de lényeges szerepet játszott a vándormunkarendszer. Magyarországon az e századforduló körüli és az azt követő években volt nagyobb jelentősége, a harmadik világban pedig főként az 1960-as évekig. Némileg háttérbe szorulva ugyan, de napjainkban is fellelhető az ideiglenes vándormozgalom a fejlődő országokban, illetve a fejlett tőkésországok vendégmunkás-rendszerében. A vándormunkarendszer visszaszorulásában a városiasodás, az iparosítás területi egyenlőtlenségeinek a mérséklődése, a munkásmozgalom fejlődése játszik döntő szerepet. A vándormunkarendszer háttérbe szorulásával párhuzamosan erősödik a női munkaerő egyensúlyteremtő funkciója.

A vándormunkarendszert a nemzetgazdaságok munkaerő-felzívó képessége és népesedési viszonyai közötti feszültségek hívják életre, s a munkaerő-feles-

⁴ Kitérő leírását és elemzését lásd [17].

leg, illetve -hiány országokénti eltérésének a kiegyenlítését szolgálja. Európában Franciaország, az NSZK, Svédország és Svájc 1950-től; Belgium, Hollandia, Luxemburg és Nagy-Britannia 1956-tól vált fogadó országgá. Ausztria, Dánia, Görögország, Írország, Olaszország, Norvégia, Portugália és Spanyolország „népességleadó” terület. 1950 és 1965 között a bevándorlás a lakosság teljes növekedésének egynegyedét-felet adta a fogadó országokban, és lényegében a lakosság természetes szaporodásának megfelelő népességet vont el a népességleadó országokból [15].

A hatvanas évek végétől a bevándorlás korlátozása és szelektivitásának erősödése mérsékelte a vándormozgalmat. Franciaországban például 1968 és 1975 között a külföldi népesség évi növekedési üteme 2,5 százalék volt, szemben az 1962—1968 közötti időszak 3,2 százalékos növekedésével ([14] 57. l.). Az elhúzódo recesszió hatására a nyolcvanas években már stagnált, sőt több országban csökkent a külföldiek aránya. A bevándorlás korlátozásában a szakképzetlen munkaerő iránti tömeges igény mérséklődése, a munkaerőpiaci viszonyok romlása és a nők növekvő foglalkoztatási igénye játszott alapvető szerepet.

A nők foglalkoztatása a munkaerőpiaci egyensúly szolgálatában

Az iparfejlődés kezdetén — a tőkés- és szocialista országokban egyaránt — a női foglalkoztatás alapvető funkciója a tömeges és olcsó munkaerő iránti szükséglet kielégítése volt. A kapitalista országokban a tőke racionális működésének követelménye, az ipar szerkezetének átalakulása, a munkabérek emelkedése és a munkásmozgalom fejlődése azonban csakhamar kiszorította a nőket a munkaerőpiacról [7], s módosította a női foglalkoztatás funkcióját. Előtérbe került a női munkaerő egyensúlyteremtő funkciója, a másodlagos munkaerőcsoporton belül túlsúlyba kerülnek a nők. A női munkaerő ugyanis nagyobb társadalmi konfliktusok nélkül is kiszorítható a munkaerőpiacról. Helyzetéből, a társadalmi munkamegosztásban betöltött szerepéből következően érdekérvényesítési képessége gyenge, és olyan láthatatlan háttérrel rendelkezik (a háztartással), amely a munkaerőpiac igényének megfelelően bocsátja ki a szükséges, vagy szívja fel a feleslegessé váló női munkaerőt.

A női foglalkoztatás egyensúlyteremtő funkciója a második világháború előtt viszonylag eredményesen működött. Magyarország példáján is bizonyítható, hogy a női foglalkoztatás erőteljesen hullámzott a konjunktúra és a dekonjunktúra váltakozásának függvényében. Az 1929—1933-as gazdasági világválság idején azonban már akadózni kezdett ez a szabályozó mechanizmus. Az egyensúlyteremtő funkció éppen akkor mondott csődöt, amikor a leginkább szükség lett volna rá: a válság kibontakozásakor és elmélyülésekor. A válság időszakában ugyanis — az elbocsátott férfiak keresete kiesésének az ellensúlyozására — megnőtt a női munkaerő kínálata, miközben az elbocsátott nők sem tértek vissza a háztartásba, hanem munkaerő-kínálatukkal a munkanélküliek számát szaporították. A válság idején a nyilvántartott munkanélküliek egynegyede-egyharmada volt nő. Ennél magasabb volt a nők aránya a részleges munkanélküliek között.⁶ Az egyensúlyteremtő funkció az idők folyamán mind aszimmetrikusabbá vált: viszonylag eredményesen működött a munkaerő munkába vonásakor, és egyre gyakrabban mondott csődöt a gazdaság munkaerőigényének csökkenésekor.

A második világháborút követően lényegében megváltozott a nők munkaerőpiaci szerepe és helyzete. Foglalkoztatottságuk a kedvező konjunktúra hatására kiterjedt, a munkaerőpiac és a háztartás közötti forgalom mérséklődött. A női munkavállalás feltételeinek javulása (az iskolázottság színvonalának emelkedése, a

⁶ A kevés korabeli nemzetközi elemzés köréből lásd [19].

gyermekintézmények hálózatának és a szolgáltatásoknak a fejlesztése, a családon belüli feladatok könnyebbedése) következtében a gazdaság munkaerő-szükségletétől független (autonóm) tényezők hatására is emelkedik a női munkaerő kínálata. A nők jelenléte a munkaerőpiacon ebben az időszakban stabilizálódott.

A női munkaerő egyensúlyteremtő funkciója a szocialista országokban is abban a foglalkoztatáspolitikai gyakorlatban jutott kifejezésre, amelyik a női munkaerő-tartalékokat a gazdaság mindenkori munkaerő-szükségletének megfelelően állítja a gazdaságfejlesztés szolgálatába. Ezt bizonyítja a többi között az a tény, hogy a szocialista országokban a nők foglalkoztatásának színvonala, a női munkaerő-tartalékok nagyságrendje még napjainkban is lényegesen különbözik egymástól. A szocialista gazdaság extenzív periódusában az egyensúlyteremtő funkció egyoldalúan a nők munkába vonását kívánta meg, ami a női népesség növekvő mértékű és folyamatos aktivizálódásában jutott kifejezésre. Az egyensúlyteremtő funkció foglalkoztatást korlátozó hatása csak ritkán és szűk körben érvényesült. A korlátozó hatás megnyilvánult például azokban a reakciókban, amelyek a vélt vagy valóságos munkaerő-felesleg felszámolásának eszközeként mindenkor a női foglalkoztatás szűkítését jelölik meg. (Például a gyes bevezetésének időzítése Magyarországon a munkaerő-túlkínálat levezetését célozta.)

Szocialista és tőkésországok foglalkoztatottságát elemezve egyaránt bizonyítható, hogy amilyen mértékben csökken a női munkaerő háztartás és munkaerőpiac közötti mozgásának rugalmassága, olyan mértékben válik alkalmatlanná a női munkaerő a piaci egyensúly szabályozására. A szabályozó funkció a női foglalkoztatásból fokozatosan átterelődik a rugalmas foglalkoztatási formák korszerű, a mai igényekhez alkalmazkodó változatai felé.

Jóllehet a rugalmas foglalkoztatási formák is zömmel a nőket érintik, mégis lényeges változás ez a korábbiakhoz képest, amikor a szakképzetlen és iskolázatlan nők csaknem teljes tömege a marginális munkaerőcsoportokhoz tartozott. A nők iskolázottságának és szakmai gyakorlatának emelkedésével a munkaerőpiac nemek szerinti szegmentálódása háttérbe szorul, és nagyobb szerepre tesz szert az iskolázottság-szakképzettség mentén kialakuló elkülönülés.

Rugalmas foglalkoztatási formák

A munkaerőpiac állandósuló feszültségei és a nők munkaerőpiaci részvételének a stabilizálódása a legtöbb fejlett tőkésországban az utóbbi időben előtérbe helyezi a rugalmas foglalkoztatási formák alkalmazását.* E formák rugalmassága abban is megnyilvánul, hogy a munkaerőpiac mindkét előjelű egyensúlyhiányának enyhítésére alkalmasak. A részmunkaidős foglalkoztatás és az ideiglenes foglalkoztatás a prosperitás idején a munkaerőhiányt hivatott enyhíteni, olyan munkaerőrétegek munkába vonására alkalmas, amelyek tagjai egyébként helyzetükből adódóan nem vállaltak volna kereső munkát. A munkanélküliség megjelenésével és súlyosbodásával ezek a foglalkozási formák némileg lecsapolják a gazdaság munkaerőtöbbletét. A különleges foglalkoztatási formák funkciójának módosulásával az itt dolgozók munkaerőpiaci pozíciói is változnak: az e körbe tartozó dolgozók, foglalkozások presztízse csökken, összetételük romlik. A részmunkaidős foglalkoztatottak között nő a szakképzetlen dolgozók aránya. Amíg az ideiglenes munkavállalást szervező vállalatok kezdetben — a magasán kvalifikált szakmunkások hiányát enyhítendő — privilegizált rétegeket foglalkoztattak, magas jövedelemszerzési lehetőséggel, a napjaink ideiglenes foglalkoztatásában részt vevő valamennyi foglalkozási réteg a presztízsrangsor aljára szorult.

* Részletesen elemzi a rugalmas foglalkoztatási formákat „Munkaidőrendszerünk néhány problémája és megoldásuk lehetőségei” c. cikkében Frey Mária. (Közgazdasági Szemle, 1984. 2. sz. — A szerk. megj.)

Részmunkaidős foglalkoztatás a fejlett tőkésországokban

A részmunkaidős foglalkoztatás növekvő szerepet tölt be a munkaerőpiac szabályozó mechanizmusában. Ez elsősorban a nők, főként a férjezett, családos nők számára teremt munkalehetőséget. A részmunkaidőben dolgozók négyötöde nő, kétharmaduk férjes asszony. E foglalkoztatási forma rugalmas és olcsó, alkalmazása főként az alacsonyabb technikai felszereltségű munkahelyeken, hullámozó munkaerő-szükséglet esetén gazdaságos. Ennek megfelelően a részmunkaidős foglalkoztatottak néhány területen összpontosulnak: főként az irodai munkák, a kereskedelem és a személyes szolgáltatások körében. Jellemző a szakképzetlen női munkaerő foglalkoztatása. Az iparban a részmunkaidős foglalkoztatás szűk körű. A fejlett tőkésországokban a foglalkoztatott nők 20—40 százaléka részmunkaidőben dolgozik, kiemelkedően magas az arányuk az észak-európai országokban.⁷ Felmérések tanúsága szerint a munkaerőpiacon megjelenő nők jelentős hányada részmunkaidőben kíván dolgozni.

A részmunkaidős foglalkoztatás jelenlegi tőkés gyakorlata „kétarcú”: előnyei és hátrányai egyaránt számottevők. A munkaadók, a szakszervezetek és a munkavállalók ezért egyaránt ellentmondásosan viszonyulnak e foglalkoztatási formához. A férjezett — elsősorban szakképzetlen — nők körében a részmunkaidős foglalkoztatás azért kedvelt, mert viszonylag kedvező feltételeket teremt a családi-háztartási és az otthonon kívüli munka összehangolásához. Szociológiai vizsgálatok szerint a munkával való elégedettség a részmunkaidőben dolgozó nőknél a legnagyobb ([13], [11]).

Az iskolázott munkaerő a teljes munkaidős foglalkoztatást részesíti előnyben. A részmunkaidős foglalkoztatás kedvezőtlen feltételeket nyújt az előmenetel, a kereset és a munkaintenzitás szempontjából. A dolgozók érdekeltségét csökkenti a munkaidővel arányos kereset, holott részmunkaidőben általában intenzívebb munkát végeznek, mint teljes munkaidőben. A munkába járás költségei részmunkaidő esetén is a teljes munkaidős elfoglaltsággal azonosak. Ugyanakkor ez a foglalkoztatási forma sem oldja meg a gyermekelhelyezési problémákat. Ezért a gyermektelen fiatal és a 35—40 éven felüli nők veszik nagyobb mértékben igénybe [6]. Angol, francia és amerikai felmérések egyaránt fokozott diszkriminációról tanúskodnak a részmunkaidős foglalkoztatás területén.⁸ Az ilyen módon foglalkoztatottak jogai korlátozottabbak, a társadalmi juttatásokból való részesedésük kisebb mértékű, mint a teljes munkaidős dolgozóké; a foglalkoztatási hátrányok és ennek következményei hatványozottan jelentkeznek náluk. Bizonyos rétegeknek azonban, amelyek nem tudnak eleget tenni a teljes munkaidős munkavállalás követelményeinek, a kereső munka olyan lehetőségét kínálja, amely átmenetet jelenthet a teljes munkaidős foglalkoztatáshoz.

Az otthoni munka, a bedolgozás

Az otthoni munka végigkíséri a foglalkoztatás történetét, Max Weber szerint gyökerei a korai középkorra nyúlnak vissza [21]. Szerepe, kiterjedtsége mindenkor az iparosítás fokától, jellegétől és szerkezetétől függ. A bérmunka iránti szükséglet ugyanis nem csupán kivonja a háztartásokból a munkaerő nagy tömegeit, hanem egyúttal be is hatol az otthonok falai közé. Nyugat-Európában az iparosítás szerkezetének megfelelően kezdetben főként a textiliparban öltött a bedolgozás na-

⁷ Dániában és Svédországban a foglalkoztatott nők 46, Norvégiában 52 százaléka részmunkaidőben dolgozik ([18] 22. l.).

⁸ A különféle vizsgálatok eredményeit összegzi [12].

gyobb méreteket, majd az ágazat gépesítésével a könnyűipar gépek által meg nem hódított területein válik az otthoni munka a foglalkoztatás lényeges formájává. Napjainkban a bedolgozás a könnyűipari ágazatok mellett főként a műszeriparban és az elektronikai iparban terjedt el. Bár a bedolgozók létszáma az összes foglalkoztatotthoz viszonyítva — néhány országtól, például Svájctól és Japántól eltekintve — kicsi (átlagosan 1—3 százalék), egy-egy ágazat tevékenységében és bizonyos földrajzi régiókban jelentős lehet. Minthogy a munkavégzés körülményei behatárolják alkalmazhatóságának körét, a bedolgozók foglalkoztatása is néhány területre összpontosul. Ott alkalmas forma ez, ahol a kézi munka vagy az egyszerű kézi szerszámokkal, kis gépekkel végezhető munka dominál. Az otthoni munka előnye, hogy a munkaidő beosztásáról a munkavállaló maga dönt, a kereső munka így jól összehangolható egyéb elfoglaltságaival. Ez a forma rövid és széttöredezett napi munkaidő hasznosítására is alkalmas. Hátránya a szétagolt (háztartási) szervezeti keret, amely miatt a dolgozók érdekvédelemképessége gyenge. Ezzel is magyarázható az otthon végzett munka diszkriminatív díjazása. Szociális juttatásokban csak kisebb mértékben vagy egyáltalán nem részesednek az így dolgozók, bár a „biztosított bedolgozás” különféle válfajai ebben a vonatkozásban kedvezőbb lehetőségeket teremtenek. A bedolgozók munkaerőpiaci helyzetét és lehetőségeit a másodlagos munkaerőcsoporton belüli elhelyezkedésük határozza meg. Ez az ipar szerkezetétől, tradícióitól és a munkaerőhelyzet általános jellemzőitől függően időben és térben is sokféleképpen alakulhat.

Az ideiglenes munkavállalás modernizált formái

Napjainkban az ideiglenes foglalkoztatás legkülönbözőbb válfajai terjedtek el a fejlett tőkésországokban. Közös vonásuk, hogy a munkaerő adásvételi aktusa eltérő a szokásostól: a foglalkoztatási garanciák szűk körűek, a munkavédelem gyenge, az alacsony béreken túl a dolgozók még a különféle béren kívüli és szociális juttatásokból is ki vannak zárva. Az ideiglenes foglalkoztatás főbb formái:

- a meghatározott időre szóló munkaszerződés,
- az átmeneti foglalkoztatás, amely történhet a dolgozóval való közvetlen megállapodás, „kaputól történő felvétel” útján vagy az ideiglenes foglalkoztatást szervező intézmények, munkaközvetítők, ideiglenes foglalkoztatottakat alkalmazó vállalatok⁹ útján. Az ideiglenes foglalkoztatás lehet folyamatos és szezonális jellegű.

Az ideiglenes foglalkoztatás e formái arányukat tekintve nem túl jelentősek (a foglalkoztatottak 2—5 százaléka dolgozik ily módon), az elmúlt évtizedben azonban figyelemreméltó gyorsasággal terjed ez a forma. Míg 1975 és 1980 között az állandó foglalkoztatottak száma csökkent vagy stagnált, az ideiglenes dolgozók száma két-háromszorosára nőtt a nyugat-európai országokban. A munkaerőpiaci egyensúly bizonytalan kilátásai mellett, a nekilendülő és megtorpanó gazdasági megélénkülés közepette az ideiglenes foglalkoztatás a hetvenes évektől a munkaerő allokációs mechanizmusainak szerves részévé vált.

A vállalatoknál az ideiglenes munkavállalók iránti igény a szabálytalan időközökben megjelenő és rövid ideig tartó, bizonytalan nagyságú, sürgős munkák esetében merül fel. Az ideiglenes munkaerő alkalmazása mindezekben túl előnyös a vállalatok számára, mert az ideiglenes munkaerő az állandónál olcsóbb, a vele kapcsolatos szociális terhek kisebbek, a kollektív szerződésben rögzített jogok rájuk nem vonatkoznak.

Francia vizsgálatok szerint a szervezett ideiglenes munkaerő piaca fluid, bázisát folytonosan megújuló munkaerőtömeg adja. A rendszerhez kapcsolódó mun-

⁹ Például a francia „Intérim”.

kaerőnek csak mintegy harmada marad egy évig egy adott munkaerőpiaci szeg-
mentumon belül, nagyobb hányada státuszváltások sorát éli át. A munkaerőmozgás
iránya meghatározott. Az ideiglenes foglalkoztatás az inaktívak és a munkanélkü-
liek számára nyit utat a kereső munka felé, s átmenetet is képezhet az állandó fog-
lalkozáshoz. A visszaáramlás nem jellemző, az állandó foglalkoztatottak nem je-
lentenek bázist az ideiglenes foglalkoztatás számára [20].

Az ideiglenes munkát vállalók három nagy csoportja különíthető el. Egy részük
azért választja ezt a foglalkozási formát, mert a teljes munkaidős foglalkoztatás
kötöttségeit helyzetéből, igényeiből következően nem tudja vagy nem akarja vál-
lalni. Egy másik réteg számára a munkába lépés átmeneti csatornájaként működik
az ideiglenes foglalkoztatás.¹⁰ Romló munkaerőpiaci viszonyok esetén ugyanis az
állandó foglalkozásokba való belépési lehetőségek szűkre szabottak. Az ideiglenes
munkavállalás ilyen esetben átmenet lehet a stabil foglalkoztatáshoz. S végül az
ideiglenes munkavállalók harmadik rétege számára a kereső munka egyetlen alter-
natíváját kínálja e foglalkoztatási forma.¹¹

Az ideiglenes foglalkoztatás keretében a hetvenes évek közpétől nő a *szerve-
zett ideiglenes foglalkoztatás* súlya. Az ideiglenes munkavállalást munkaközvetítők
és e célra létesített vállalatok szervezik. A vállalatok, mint a francia *Intérim*, az ál-
taluk alkalmazott munkaerőt bocsátják a felhasználó vállalatok rendelkezésére.
A két vállalat köt szerződést egymással. A foglalkoztatást törvény szabályozza,
amely az alkalmazás feltételeit is előírja. A francia *Intérim* vállalatok számára pél-
dául törvény szabályozza, hogy az ideiglenes munkaerő alkalmazása nem halad-
hatja meg a 3 hónapot, meghosszabbítása — különösen indokolt esetben — a fel-
ügyeletet ellátó szerv engedélyéhez van kötve. Ez a kitétel — a szakszervezetek
követelése nyomán — az állandó dolgozók védelmét szolgálja. Így biztosítható,
hogy a vállalatok csak ideiglenes munkaerő-szükségletüket fedezhessék e forrás-
ból, s ne cseréljék fel állandó alkalmazottaikat ideiglenes munkavállalókkal.

A szervezett ideiglenes munkavállalás előnyei — a rugalmasság mellett — a
munkaerő feletti hatékony vállalati ellenőrzés, valamint költség- és időmegtakarít-
ás a munkaerő-gazdálkodásban. Az ideiglenes foglalkoztatottakat alkalmazó vál-
latok ellátják a dolgozók feletti szervezeti ellenőrzést is, garanciát nyújtanak a
felhasználó vállalatnak a rendelkezésre bocsátott munkaerőért. Munkaidő- és
költségmegtakarítást jelent az, hogy a felhasználó vállalat gyorsan megkapja a
szükséges munkaerőt. (A munkaerő telefonon is megrendelhető.) Ez csökkenti a
munkaerő-felvétel és szerződéskötés, a ki- és belépés munkaerő-gazdálkodási fel-
adatait. A felhasználó vállalatnak csak a számlát kell rendeznie; a váratlanul és hir-
telen bekövetkező munkaerő-szükségletét azonnal, késedelem nélkül kielégítheti.

Következtetések

Magyarországon az állandó és teljes munkaidős foglalkoztatástól eltérő foglalkoz-
tatási formák felhasználása szűk körű. Bár a munkaerő-gazdálkodásban jelen van
a részmunkaidős foglalkoztatás, a bedolgozás, s a rugalmas munkaidő az elmúlt
években terjedőben van, a foglalkoztatás változatos, sokféle igényt kielégítő for-
mái még nem váltak a munkaerő-gazdálkodás szerves részévé. Az extenzív gazda-

¹⁰ Francia vizsgálatok szerint az ideiglenes munkát vállaló dolgozók egynegyede-egyhar-
mada állásajánlatot kap, és a későbbiekben állandó munkára helyezkedik el az alkalmazó vállal-
latnál ([20] 87. l.).

¹¹ Az idézett francia felmérés szerint a megkérdezettek 58 százaléka azért választotta az
ideiglenes munkát, mert nem jutott állandó foglalkozáshoz. Ezt a képet kiegészíti egy másik
kérdésre adott válasz, miszerint a megkérdezettek 52 százalékának nem volt választási lehe-
tősége a foglalkoztatás formája tekintetében ([20] 88—89. l.).

ságfejlesztés nem igényelt differenciált foglalkoztatási formákat, a vállalatok inkább a belső tartalékok felhalmozásában, semmint a munkaerő hatékony felhasználásában voltak érdekeltek.

A gazdaság intenzív pályára terelése, a hatékonyság növelésének elodázhatatlan követelménye a jövőbeli demográfiai adottságok mellett¹² rugalmas munkaerőpiaci mechanizmusok működtetését, ezen belül a kereső munka és az otthoni munka közötti valóságos és szabad választás feltételeinek megerősítését, a rugalmas foglalkoztatási formák szélesebb körű felhasználását igényli. Ezt a követelményt más oldalról a népesség különféle rétegeinek differenciált munkavállalási igénye támasztja alá. A foglalkoztatás rugalmasságának növeléséhez elengedhetetlen a fejlett tőkésországok gyakorlatának, felhalmozódott tapasztalatainak az elemzése. E tapasztalatok mélyreható vizsgálata a biztosítéka annak is, hogy e foglalkoztatási formák hátrányos vonásait, kényszerpályáit és nemkívánatos hatásait tompítsuk vagy kiküszöböljük, egyszersmind felhasználjuk mindazt, ami a gazdálkodás, ezen belül a munkaerő-gazdálkodás rugalmasságát növeli, ami gazdasági-társadalmi céljaink megvalósítását segíti.

¹² A munkaképes korú népesség száma az elkövetkező évtizedekben ± 100 — 150 ezer fő közötti ingadozást mutat.

Hivatkozások

- [1] *Carnoy, M.*: Segmented labour market. Education, work and employment. II. UNESCO: International Institute for Educational Planning. Párizs, 1980.
- [2] *Courthéoux, J. P.*: Pertes en population actives et restitution d'activité. *Revue d'Économie Politique*, 1977. 6. sz.
- [3] *Durand, J. D.*: The labor force in economic development. A comparison of international census data 1946—1966. Princeton University Press, 1975.
- [4] *Falusné Szikra Katalin*: Munkabér, ösztönzés, elosztás. Kossuth Könyvkiadó, 1979.
- [5] *F. Treedmann, D. H.*: Emploi, faits et réflexions. Bureau International du Travail, Genf, 1980.
- [6] *Gubbels, R.*: La citoyenneté économique de la femme. Réflexions sur le travail féminin a temps partiel. Université de Bruxelles, Brüsszel, 1966.
- [7] *Koncz Katalin*: Nők a munka világában. Kossuth Könyvkiadó, 1982.
- [8] *Kornai János*: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [9] Labour force 1950—2000. World summary. International Labour Office, Genf, 1977.
- [10] L'indemnisation du chômage en France et a l'étranger. Documents du Centre d'Étude des revenus et des couts. 1982. 62. sz.
- [11] *Marx-Ferrée, M.*: Working-class jobs: house work and paid work as sources of satisfaction. *Social Problem*, 1976. 4. sz.
- [12] *Michel, A.*: Activité professionnelle de la femme et vie conjugale. C. N. R. S., Párizs, 1974.
- [13] *Nye, F. J.—Hoffmann, L. D.*: The employed mother in America. Rond McNally, Chicago, 1963.
- [14] *Sammon, M. L.*: L'immigration étrangère a pris un caractère plus familial. *Economie et Statistique*, 1977. szeptember.
- [15] *Sellier, F.—Tiano, A.*: Économie du Travail. Presses Universitaires de France, Párizs, 1970.
- [16] *Sorrentino, C.*: Unemployment in the U.S. and seven countries. *Monthly Labor Review*, 1970. szeptember.
- [17] *Szentes Tamás*: Fekete-Afrika gazdasága. Tanulmányok a fejlődő országokról. 21. sz. MTA, Budapest, 1967.
- [18] The economic role of women in the ECE region. United Nations, New York, 1980.
- [19] *Thibert, M.*: Crise économique et travail féminin. *Revue Internationale du Travail*. 1933. 4—5. sz.
- [20] Travail temporaire élément du marché du travail. PROMATT, Párizs, 1983.
- [21] *Weber, M.*: Gazdaságtörténet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.

Termelési viszonyok a szocialista vállalatban

Palcsó Pálné Zám Éva

A gazdálkodó egységek önállóságának a növekedése, a központi gazdaságirányítás és a vállalati gazdálkodás kapcsolatrendszerének a tudatos formálása feltételezi a vállalaton belüli termelési viszonyok alaposabb ismeretét. Ehhez pedig nélkülözhetetlen e viszonyok több oldalú vizsgálata.

E cikk keretében termelési viszonyaink jellegzetességeit vázolom úgy, ahogyan azok a vállalatban megjelennek, tizennégy Heves megyei vállalatnál végzett kutatás alapján.

Az empirikus vizsgálat állami vállalatok és mezőgazdasági termelőszövetkezetek csaknem ezer dolgozójára terjedt ki. A felmérés nem közvetlenül az objektív viszonyokról szolgáltatott adatokat. Csak azt tudtam megragadni, hogy miként tükröződnek az emberek tudatában saját valóságos viszonyaik. A vizsgálat a valóságot annak tudati képén átszűrve igyekszik összevetni a közgazdasági irodalomban ma már elég széles körben elfogadott — de a vállalati termelőviszonyok jellegének megközelítésére kevésbé alkalmazott — elmélettel.¹ A tanulmány vállalati gazdálkodói döntések minőségi ismérvek alapján történő osztályozásával, az e döntésekben való részvétel elemzésével elsődlegesen az *elsajátítási viszonyok* vizsgálatát tűzi ki célul.

A munkaerő funkciói a szocialista vállalatban

A munkaerőnek a termelés eszközeivel való egyesítése a termelés alapegységeiben megy végbe. A szocialista vállalat sem csupán a gazdálkodás szervezeti alapegysége, hanem annak társadalmi-gazdasági értelemben vett „sejtje” is.

Munkavállalóként a dolgozó mindig valamely konkrét vállalathoz kapcsolódik, munkafunkcióit ott gyakorolja. Közösségi tulajdon esetén a dolgozók köztulajdonosi és munkafunkciói feltételezik egymást.

Köztulajdonosi funkcióit az egyén a szocialista demokráciában (benne a munkahelyi demokráciában) révén érvényesítheti. *A munkahelyi demokrácia* tehát a vállalatban megnyilvánuló *tulajdonviszonyok kifejeződése*.²

Miközben munkavállalóként kollektív tulajdonosi funkciókat gyakorolnak a dolgozók a szocialista vállalatban, egyúttal gazdálkodnak is. Sőt éppen *a gazdálkodásban*³ *juthatnak kifejezésre tulajdonosi funkcióik*. A munkafunkció ellátásával

¹ Az elméleti megközelítés megalapozásául elsősorban Szabó Kálmán — a cikkben több helyütt idézett — munkái szolgáltak.

² A fogalomra többféle elnevezést használnak. Találkozhatunk a gazdasági demokrácia, az üzemi demokrácia, a munkahelyi demokrácia és más megnevezésekkel. Önmagában egyik sem fejezi ki azt a tartalmat, amit e fogalom takar. Közülük talán az üzemi demokrácia kifejezés lehet leginkább a tényleges tartalom „elferdítője”. Az „üzemi” jelző elsősorban a technikai vonatkozások kifejezője, főleg technikai alá- és fölérendeltségi viszonyokat jelöl. A munkavégzés a modern gazdaságban vállalati formában létező munkahelyhez kötött, így a munkahely a fő tartománya a gazdasági demokráciának. Ezért — fogyatékosságai ellenére is — a munkahelyi demokrácia kifejezést tartom az eddig használt fogalmak közül leginkább elfogadhatónak.

³ Gazdaságirányítási rendszerünk reformjának továbbfejlesztése során leginkább a gazdálkodói funkció vállalathoz kapcsolódó sajátos vonása került előtérbe, amelyet a szocialista vállalat vállalkozás jellegeként emlegetünk.

a társadalmi tulajdon bázisán együtt jár a kollektív tulajdonosi jogosultságok megszerzése, amely a „tőke” kollektív működtetésének nem csupán a lehetőségét, de a szükségességét is kifejezi.

A közgazdasági irodalomban *több, egymástól bizonyos szempontból jól elkülöníthető* megközelítéssel találkozhatunk e kutatási területen. De „... a szocialista állami tulajdon jellegéről folyó vitákban... a fő »frontvonal« már régen nem az állami tulajdon egységét abszolutizáló és ezt a vállalati csoporttulajdon deklarálásával tagadó nézetek között van” ([9] 215. l.). Bárhogyan közelítsünk is azonban a kérdéshez, a szocialista tulajdon olyan metszetét kell vizsgálnunk, amelyben együttesen lehet megragadni a „közösségiség” és „elkülönültség” jellemzőit a vállalat működésében.

A vállalati gazdálkodói döntések tartalma

A vállalati gazdálkodás gazdasági döntések sorozata. A makrogazdasági és a vállalati döntések elhatárolása, tartalmuk meghatározása bonyolult feladat, s a mindenkor gazdaságirányítás alapvető kérdése.

A cikkben ismertetendő empirikus vizsgálatok a vállalati döntési körre szorítottak. A vállalati gazdálkodást érintő döntések közül nyolcféle — különböző tartalmú — döntést választottunk ki, s a dolgozók megítélése alapján az e döntési típusokban való részvételük arányairól az 1. sz. táblázatba foglalt adatokat kaptuk.

1. sz. táblázat

A dolgozók részvételének mértéke a különböző tartalmú döntésekben, saját megítélésük szerint (százalék)

A döntés tárgya	A döntésben való részvétel aránya (A felmérésben szereplő dolgozók létszáma = 100)
Bérkategóriába való besorolás	24,1
Felvétel, elbocsátás	11,8
Munkaszervezés, munkörülmények alakítása	51,4
Más munkahelyre helyezés	5,9
Felső szintű vezetők kijelölése, választása, visszahívása	7,6
Éves termelési tervek készítése	10,3
Új gépek beszerzése, egyéb beruházások bevezetése	8,6
A vállalati eredmény felhasználása	4,5
Nem vesz részt ezen kérdések eldöntésében	27,8

Amíg a feltett kérdésekre válaszoló dolgozók több mint fele ítélte úgy, hogy részt vesz a munkaszervezésről, a munkörülmények alakításáról hozott döntésekben, addig a bércategóriába való besorolásban — saját megítélésük szerint — már csak a dolgozók nem egészen egynegyede vesz részt. A felvételeket és elbocsátásokat, valamint az éves termelési tervek készítését érintő döntésekben a dolgozók alig több mint 10 százaléka jut szerephez. Az összes többi döntésnél a szubjektíve érzékelt részvételi arány 10 százalék alatt van.⁴

⁴ Hasonló „eredménnyel” zárultak a Gazdaságkutató Intézetben végzett és Laky Teréz által ismertetett kutatások, amelyek nyolc vállalat 24 beruházási akciójára terjedtek ki. „A kérdőívben többféle kérdést tettünk fel — írja a szerző — a folyamatban lévő beruházási akciók különféle, időszerű problémáiról. A vezetők 54 százaléka közölte, hogy egyáltalán nem tud rólok, vagy csak nagyon keveset.” Ugyane felmérés szerint a vezetők 5,4 százaléka vett részt a fejlesztési tervek kidolgozásában. A saját forrásból származó fejlesztéseknél is átlagosan csak a vezetők 5,5 százalékatól kértek előzetes véleményt ([2] 152., 148. és 135. l.).

Az egyes döntési típusokban „érzékelt” részvételi arányok jelentős különbségei arra mutatnak, hogy a mélyebb elemzéshez kívánatos lenne a döntéseket a vizsgálat szempontjából homogén csoportokra bontani. A munkahelyi gazdasági demokrácia lényegének tisztázásához is hozzájárulhat az, ha a vállalatban a gazdálkodói döntések körén belül megkülönböztetjük a „*vállalatvezetési-gazdálkodói*” és a „*tulajdonosi-gazdálkodói*” döntéseket. A vállalatvezetési-gazdálkodói funkció a vállalatban a technikai-gazdasági viszonyok kifejezője, míg a tulajdonosi-gazdálkodói döntésekben a termelési viszonyok társadalmi-gazdasági „metszete” tükröződik vissza.⁵ „A vállalatok vezetése nem csak »menedzseri« funkciókat lát el, nem csak a tulajdonosi-vállalkozói döntések technikai-gazdasági értelemben vett kivitelezés a feladata — állapítja meg Szabó Kálmán. — ... A mi viszonyaink között a gazdasági célok önálló meghatározása a vállalatok hatáskörébe tartozik. Az ilyen jellegű kérdések eldöntése közgazdasági tartalmát tekintve, decentralizált köztulajdonosi vállalkozói aktusnak minősül” ([8] 776. l.).

A társadalmi tulajdon egymástól elkülönült vállalatokban való működtetése szükségessé és lehetségessé teszi, hogy a szocialista állam a vállalatvezetésre mint a vállalat képviselőjére ruházzon olyan gazdálkodói funkciókat, amelyeket a vállalatokban célszerű gyakorolni. Így a vállalat kollektívája, miközben gazdálkodik, az állam által a vállalatra ruházott köztulajdonosi funkciókat is ellátja. A szocialista vállalat dolgozóinak másképpen kell viszonyulniok a vállalatvezetési-gazdálkodási feladatokhoz, mint a szűkebb értelemben vett tulajdonosi-gazdálkodási döntésekhez. Az utóbbiak esetében feltétlenül kollektív döntésre van szükség, míg a vállalatvezetési-gazdálkodói döntésekben a részvételi véleményezési jogban vagy vétőjogban ölthet testet, de *semmiképpen sem szoríthatja háttérbe a szaktudást, a vezetői rátermettséget, és nem késleltetheti a nagyrészt szakmai ismeretekhez kötött operatív döntéshozatalt.*⁶

A társadalmi elsajátítás létrejöttével kifejlődtek a *társadalmi egyenrangúság alapvető elemei*: a munkafunkciót és a tulajdonosi funkciót nem szemben álló osztályok gyakorolják. E funkciók egybeesése az alapvető (és *nem a minden* vonatkozásban fennálló) társadalmi-gazdasági egyenlőség kifejezője. A munka- és tulajdonosi funkció szocializmusbeli egybeesése ezért nem zárja ki, hogy egyes egyének vagy kollektívák köztulajdonosi funkcióikat mások rovására érvényesítsék, kizárja azonban azt, hogy a tulajdonosi funkció gyakorlása *tartósan* valamely társadalmi osztályhoz vagy réteghez kapcsolódhassék.

A termelési eszközökkel való rendelkezésben, a tulajdonosi döntésekben való részvétel *minősége társadalmi-gazdasági viszonyaink által meghatározott*. A rendelkezés *mértéke függ a betöltött munkakörtől*. A munkaszervezet hierarchiájában elfoglalt hely — ha az a termelőeszközök feletti rendelkezés mértékében lényeges és tartós különbségeket okoz — társadalmi helyzetkülönbségek hordozójává *válhat* (és válik is!).

A vizsgálat is bizonyítja: a betöltött munkakörnek ma még lényeges szerepe van a *társadalmi helyzetkülönbségekben*. Ezek között vannak a jelenlegi fejlettségi szinttel *szükségszerűen* együtt járó, illetve *torzulásokra* visszavezethető társadalmi egyenlőtlenségek. Ahhoz azonban, hogy *megállapíthassuk: mi a törvényszerű, és mi a torzulás, elengedhetetlen a termelési viszonyaink technikai-gazdasági és társadalmi „oldalainak” megkülönböztetése.*

A munkahelyi demokrácia fejlesztésében is csak ennek ismeretében lehet reális

⁵ A vállalati döntések osztályozását tehát azon politikai gazdaságtani megközelítés alapján végzem, amely szerint megkülönböztethetők a termelési viszonyok technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági vonatkozásai.

⁶ Hasonló irányú változtatásokat jelöl ki az állami vállalatok új vezetési formáinak meghatározásával az MSZMP KB 1984. áprilisi állásfoglalása a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének feladatairól.

célokat kitűzni. Az olyan fejlesztési célok, amelyek kitűzésekor nem tesznek különbséget a vállalatban megnyilvánuló termelési viszonyok technikai- és társadalmi-gazdasági vonatkozásai között, kedvezőtlenül befolyásolhatják a gazdasági gyakorlatot. „Egyvalamit látnunk kell — írja Szabó Kálmán —: a termelés és elsajátítás alanyainak kiteljesedő társadalmi egyenrangúságához azon keresztül vezet az út, hogy növekszik kölcsönös technikai-gazdasági függőségük, fejlődik a vezetők és a beosztottak, a központ és a gazdasági egységek igazgatási alá- és fölérendeltsége” ([6] 25. l.).

Azt vizsgáljuk tehát a vállalatoknál, hogy miként alakul a vállalatban a tágabban értelmezett tulajdonosi funkcióknak a vállalatvezetési-gazdálkodói és tulajdonosi-gazdálkodói funkciókra való tagolódása.

A vizsgálat 1. sz. táblázatban szereplő adataiból látható, hogy a dolgozók 27,8 százaléka ítéli meg úgy, hogy a felsorolt gazdálkodói döntések egyikében sem vesz részt. Ez a csoport a termelésirányítók 4,4 százalékát, a vezető adminisztrátorok 6,8 százalékát, a közvetlen termelők 33,6 százalékát, a beosztott adminisztrátoroknak pedig a 30,8 százalékát foglalja magában. A felsorolt vállalati *gazdálkodói döntésekben való részvétel* különbségei a társadalmi egyenrangúság megvalósulásának szempontjából csak *akkor minősíthetők*, ha ismerjük a tulajdonosi-gazdálkodói döntésekben való részvétel mértékét is. A vállalatvezetési-gazdálkodói döntésekben való részvétel különbözőségei, ha azok a technikai értelemben vett alá- és fölérendeltség szükségszerű kifejezői, lényeges társadalmi helyzetkülönbséget jelezhetnek ugyan, de olyan különbségeket, amelyek szükségszerűen következnek termelőerőink fejlettségéből. Az ilyen helyzetkülönbségek mindenképpen való megszüntetése a gazdálkodás minőségében éreztetné negatív hatását. Nehéz persze konkrét gazdálkodói döntésekről egyértelműen megállapítani, hogy közülük melyek tekinthetők vállalatvezetési, és melyek tulajdonosi-gazdálkodói döntéseknek. Mégis kísérletet teszünk a döntések ilyen szempontú szétválasztására. *A megkülönböztetés alapjául* az szolgál, hogy mely döntésekben fejeződnek ki a *kollektív elsajátítás* viszonyai, s melyek azok, amelyek a szervezet hatékony működtetéséhez feltétlenül szükségesek, de a *tulajdonosi minőséget nem érintik*. *A megkülönböztetés alapja nem a működés hatékonyságára tett hatások* — hiszen így vagy úgy a döntések mindkét típusa befolyásolhatja a hatékonyságot —, hanem az, hogy az adott döntés érinti-e a tulajdonosi minőséget, vagy sem. A felsorolt döntések közül így *tulajdonosi-gazdálkodói döntésnek tekintem a vállalatban a „felső szintű vezetők kijelölését, választását, visszahívását”, az „új gépek beszerzéséről, egyéb beruházások bevezetéséről” való döntéseket és „a vállalati eredmény felhasználását” eldöntő gazdálkodói funkciók gyakorlását*. A többi döntést vállalatvezetési-gazdálkodói döntésnek tartom, amelyek a vállalatban megnyilvánuló termelési viszonyok technikai-gazdasági vonatkozásához kötődnek.

Egy-egy vállalati döntésről természetesen nehéz egyértelműen megállapítani, vajon érint-e a szóban forgó elhatározás tulajdonosi minőséget, vagy sem. Úgy vélem azonban, hogy a felsorolt döntések mindegyike magában hordozza a gazdálkodásnak e kollektív tulajdonosi vonatkozásait. Közülük „a vállalati eredmény felhasználása” a *legtípusosabban* tulajdonosi-gazdálkodói döntés, hiszen közvetlenül érinti a gazdálkodás eredményének kollektív elsajátítását. Az „új gépek beszerzése, egyéb beruházások bevezetése” döntésnek tulajdonosi-gazdálkodói döntésként való kezelését elsősorban az indokolja, hogy az ilyen típusú elhatározások determinálják a termelés legfontosabb tárgyi feltételeiben bekövetkező változásokat. A vállalatok többségének jelenlegi gazdasági helyzetében további érvek is szólnak e döntési kör tulajdonosi-gazdálkodói döntésnek minősítése mellett. A vállalatok beruházásait rendszerint nemcsak saját forrásból, hanem hitelből is fedezik. Egy-egy nagyobb beruházás hiteleinek és azok kamatának törlesztése pedig

meghatározza azt, hogy a vállalati nyereség mekkora hányadát kell mindenképpen fejlesztésre fordítani. Ez ma egyúttal a *lehetséges* fejlesztést is jelenti. Így gyakran áll elő az a helyzet, hogy rövid távon a „vállalati eredmény felhasználásával” döntenek a lehetséges fejlesztések mértékéről, ami aztán az „új gépek beszerzése, egyéb beruházások bevezetése” döntés meghozatalával hosszabb távon behatárolja a vállalati eredmény felhasználásának lehetséges módozatait.

A „felső szintű vezetők kijelölése, választása, visszahívása” szintén tipikus tulajdonosi-gazdálkodói funkció. Nem másról van szó, mint arról, hogy a kollektíva kire (kikre) bízza a kulcspozíciókat a tulajdon működtetésében.⁷

A felsoroltak közül az összes többi döntést vállalatvezetési-gazdálkodói döntésnek tekintjük, amelyek nem érintik közvetlenül a kollektív elsajátítást. Ebből a szempontból az „éves termelési tervek készítése” illetően kezelése lehet kérdéses. E besorolást — véleményünk szerint — az a gyakorlat teszi indokolttá, amely a rövid távú termelési terveket a korábban eldöntött kérdések (vállalati eredmény felhasználása, új gépek beszerzése, egyéb beruházások) „formába öntéseként” kezeli. A hosszú vagy középtávú tervek kidolgozása természetesen sokkal inkább minősül tulajdonosi-gazdálkodói, mint vállalatvezetési-gazdálkodói döntésnek.⁸

A vizsgálatok eredményei elsősorban a vállalati gazdálkodói döntések itt alkalmazott csoportosításának a szükségességét bizonyítják, de alkalmasak a fő irányzatok bemutatására is a vizsgált döntési körben.

A gazdálkodói döntésekben való részvétel különbségei és annak okai

A bevezetett csoportosítás alapján a 2. sz. táblázatban közölt eredményeket kaptuk a döntésekben való részvételtől.

Amíg a felsorolt gazdálkodói döntések egészét tekintve a dolgozók 27,8 százaléka ítélte úgy, hogy nem vesz részt ezekben, addig a *tulajdonosi-gazdálkodói* funkciókat elkülönítve a dolgozók 92,4 százalékának az a véleménye, hogy *egyáltalán nem gyakorol* ilyen funkciókat a vállalatnál. A vállalati gazdálkodói döntések e két körére vonatkozó lényegesen eltérő eredmények arra utalnak, hogy a döntések ilyen „megosztásának” van létjogosultsága a gyakorlatban. A vizsgálat adatai szerint a vállalati munkamegosztásban elfoglalt hely jelentős szerepet játszik a tulajdonosi-gazdálkodói döntésekben való részvételben is, sőt úgy tűnik, hogy a pozícióval összefüggő különbségek e körben még nagyobbak, mint a vállalatvezetési-gazdálkodói döntésekben. A különböző döntési körökben való részvétel mértékét — elemzésünk megkönnyítésére — „vezető” és „beosztott” csoportosításban a 3. sz. táblázat mutatja.

A vezetők és beosztottak *tulajdonosi-gazdálkodói döntésekben* való részvételének aránya a vezetőknél több mint 2,5-szerese a beosztottakénak, míg a *vállalatvezetési-gazdálkodói döntésekben* 1,7-szeres a különbség a vezetők „javára”.

A vállalati szervezeti hierarchiájának *azonos szintjein* tevékenykedők között is *különbségek lehetnek* olyan tényezők hatására, mint például az iskolai végzettség és a szakmai irányultság, a vállalatnál eltöltött idő, a vállalat helyzetének ismerete stb. Ezek mindegyike befolyásolhatja a döntésben való részvétel mértékét.

⁷ Nem tartom döntőnek e tekintetben az állami és a szövetkezeti vállalatok ma meglévő különbségeit. A korábbi eltéréseket csökkentették az állami vállalatok vezetőinek kinevezésében a közelmúltban történt változások (pályázati lehetőséggel, meghatározott időre szólhat), de mind a kinevezett, mint a választott vezető (vezetők) személye nagymértékben a döntés-előkészítő javaslatoktól függ. A ma még meglévő különbségek pedig tovább csökkennek az állami vállalatok új vezetési formáinak bevezetésével.

⁸ A vállalati önállóság növekedése is hozzájárul a döntési kör tulajdonosi-gazdálkodói jegyeinek erősödéséhez. Az empirikus vizsgálatok viszont 1981—1982-ben folytak, amit az adatok elemzésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni.

A dolgozók megoszlása a különböző tartalmú gazdálkodói döntésekben való — saját maguk által megítélt — részvételük és beosztásuk szerint (százalék)

A döntés tartalma	Beosztás				Együtt
	Termelés-irányító	Vezető adminisztrátor	Közvetlen termelő	Beosztott adminisztrátor	
Előléptetés, vezetők kijelölése, választása	11,8	15,9	7,3	0,9	7,6
Új gépek beszerzése, egyéb beruházások	15,4	31,8	6,3	5,1	8,6
A vállalati eredmény felhasználása	6,6	18,2	3,4	3,4	4,5
Tulajdonosi-gazdálkodói döntések együtt	12,4	24,2	6,2	4,1	7,6
Bérekategoriába való besorolás	47,8	50,0	18,9	15,4	24,1
Felvétel, elbocsátás	41,9	36,4	5,3	3,4	11,8
Munkaszervezés, munkakörülmények alakítása	82,4	70,5	44,3	47,9	51,4
Más munkahelyre helyezés	20,6	22,7	2,3	2,6	5,9
Éves termelési tervek készítése	34,6	43,2	2,6	12,8	10,3
Vállalatvezetési-gazdálkodói döntések együtt	54,8	50,2	32,1	33,1	41,1

A „vezetők” és a „beosztottak” részvétele a különböző gazdálkodói döntésekben (százalék)

A döntés tartalma	Beosztás		Együtt
	Vezetők	Beosztottak	
Tulajdonosi-gazdálkodói döntések	15,3	5,9	7,6 ^a
Vállalatvezetési-gazdálkodói döntések	53,7	32,2	41,1 ^a
Nem vesz részt a döntésekben	5,0	33,2	27,8

^a Együttes és átlagos részvételi arányt jelöl.

Az iskolai végzettség hatásáról a 4. sz. táblázat ad képet.

A gazdálkodói döntések egészét tekintve az *iskolai végzettség* lépcsőfokain felfelé haladva egyre nagyobb a részvételi arány. A magasabb iskolai végzettség természetesen gyakran magasabb beosztással is jár. A kérdés tehát az, *minek van nagyobb szerepe* a részvétel különbségeinek kialakulásában: az iskolai végzettségnek vagy a beosztásnak? Mivel e két tényező egymást is befolyásolja, és még sok egyéb tényező hatása is megnyilvánul bennük, csupán arra vállalkozhatunk, hogy e különbözőségeket több oldalról megközelítve, megemlítsük a — vizsgálat eredményei alapján — leglényegesebbnek tűnő tényezőket.

A vállalatvezetési-gazdálkodói döntések körében a részvétel aránya az iskolai végzettséggel együtt emelkedik. Az emelkedés azonban nem egyenletes. A részvétel mértékében nagyobb „ugrásokat” ott fedezhetünk fel, ahol az iskolai végzettséggel szereshető ismeretek nem csupán mennyiségileg, hanem *minőségileg is más szintet jelölnek*.⁹ A részvétel mértékében (s az iskolai végzettség szerinti csoportok kö-

⁹ A szakmunkás-bizonyítvány megszerzése az általános iskola által nyújtott ismeretekhez képest nem csupán többet ad az általános képzésnél, hanem attól minőségileg is különbözik: szakmát ad. A felsőfokú végzettség szintén nem csupán az ismeretek szintjében jelent mászt az érettségivel megszerezhető ismeretekhez képest, hanem az ismeretek tartalmában is, hiszen specializált ismereteket nyújt ezen a fokon.

A felmérésben szereplő dolgozók a különböző gazdálkodói döntésekben való részvételük megítélése és az iskolai végzettség szerinti csoportosításban (százalék)

A döntés tartalma	Iskolai végzettség				
	8 vagy annál kevesebb osztály	Szakkun- kás-bizo- nyítvány	Érettségi	Felsőfokú végzettség	Együtt
Tulajdonosi-gazdálkodói döntések	6,0	5,7	7,7	21,9	7,6
Vállalatvezetési-gazdálkodói döntések	28,6	34,2	39,6	54,4	41,4
Nem vesz részt a döntésekben	40,0	27,0	20,4	4,0	27,8

zött) meglevő különbségek nem ott nagyobbak, ahol a vezető—beosztott arány változásai az előző képzettségi szinthez viszonyítva a legnagyobb mértékűek. A *vállalatvezetési-gazdálkodói* döntésekben való részvétel arányai a szakmunkásokhoz képest kismértékű eltérést jeleznek az érettségi bizonyítvánnyal rendelkezők javára (5,4 százalék). Ennél jóval nagyobb az eltérés mértéke a felsőfokú végzettségűek és az érettségi bizonyítvánnyal rendelkezők között (14,8 százalék). Ugyanakkor a vezető—beosztott arány legnagyobb „ugrása” — amelynél a vezetők aránya többszörös az előző képzettségi szinthez mérten — nem a felsőfokú végzettségűeknél található, hanem az érettségi bizonyítvánnyal rendelkezők csoportjában. A vállalatvezetési-gazdálkodói döntésekben való részvétel különbségeiben a vizsgált két tényező (beosztás, iskolai végzettség) viszonyában tehát az iskolai végzettség látszik „erősebb” faktornak. Lényeges viszont megjegyezni, hogy a két szélső pólus (a legfeljebb nyolc általános iskolai osztályt végzettek és a felsőfokú végzettséggel rendelkezők) között is csupán 1,9-szeres a különbség a döntésekben való részvétel átlagos arányait tekintve.

A *tulajdonosi-gazdálkodói* döntésekben a beosztás hatása erőteljesebb a részvétel különbségeinek az alakulásában. E döntési körben a részvétel átlagos arányait tekintve több mint 3,5-szeres a különbség a felsőfokú végzettséggel rendelkezők javára a legfeljebb nyolcosztályos általános iskolai végzettséggel rendelkezőkhöz képest. A 4. sz. táblázatban az egymás után következő képzettségi szintek között olyan mértékű különbségek találhatók, amelyek *nem magyarázhatók döntően az iskolai végzettség különbözőségeivel*. A tulajdonosi-gazdálkodói döntéseknél a részvételi arányokban a legnagyobb „ugrást” — az alacsonyabb és magasabb képzettségi szinthez „tartozó” arányokat tekintve — ott találhatjuk, ahol a magasabb képzettség sem mennyiségileg, sem minőségileg nem jelent olyan mértékű változást,¹⁰ ami a részvételi arányokban meglevő nagymérvű különbségeket indokolná. E képzettségi szintek között találjuk viszont a legnagyobb különbséget a vezetők arányaiban. A legfeljebb általános iskolát végzetek 5 százaléka, a szakkun-
kás-bizonyítvánnyal rendelkezők 4,7 százaléka tölt be vezető munkakört. Az érettségizettek 27,9 százaléka, míg a felsőfokú végzettségűek 76,2 százaléka dolgozik valamilyen szintű vezetőként. Ebben a csoportban a legmagasabb (a felsőfokú végzettségűek 20,8 százaléka) a vezető adminisztrációs munkakört betöltők aránya is.

¹⁰ Az érettségi bizonyítvánnyal rendelkezők képzésének tartalma eltér ugyan a szakmunkásokétól, de ez nem jelent olyan minőségi különbségeket, mint amilyen a legfeljebb nyolc osztályos általános iskolai végzettséggel rendelkezők és a szakmunkások között vagy az érettségizettek és a felsőfokú végzettségűek között tapasztalható. Ezt még inkább alátámasztja az, hogy a felmérésbe bevont érettségizettek jelentős része szakmával is rendelkezik, vagy azért, mert technikumot, illetve szakközépiskolát végzett, vagy azért, mert szakmunkásként szerzett érettségi bizonyítványt.

A vizsgálat adatai arra is felhívják a figyelmet, hogy a tulajdonosi-gazdálkodói döntésekben való részvétel nagymértékben függ attól is, hogy a vezetők mely csoportjáról van szó. A 2. sz. táblázat adatai alapján — a különböző beosztású dolgozók véleménye szerint — *a termelésirányítók 87,6, míg a vezető adminisztrátoroknak 75,8 százaléka nem vesz részt* a tulajdonosi-gazdálkodói döntésekben. Az arányok eltérése arra is visszavezethető, hogy a vezető adminisztrációs munkakörökben dolgozók nagyobb hányadban találhatók a vállalati szervezet „magasabb” posztjain, mint a termelésirányítók.

Vizsgálatainkból tehát arra következtethetünk, hogy bár a *tulajdonosi-gazdálkodói* döntések körében is befolyásolja a részvétel mértékét a képzettségi szint, *a részvétel különbségeiben* nagyobb szerepe van a hierarchiában elfoglalt helynek.

A részvétel — főleg a tulajdonosi-gazdálkodói döntésekben való részvétel — arányait az is befolyásolhatja, hogy a dolgozó *mennyi ideje van a vállalatnál*. Ugyanannál a gazdálkodó egységnél hosszabb ideje végzett tevékenység jó hatással lehet a kollektív tulajdonosi tudat alakulására, és emellett a hosszabb ideje dolgozó mélyebb és sokrétűbb ismereteket szerezhet a vállalatról. Az 5. sz. táblázat a részvétel mértékét a vállalatnál eltöltött idő függvényében mutatja.

5. sz. táblázat

A felmérésben szereplő dolgozók részvételük megítélése és a vizsgált vállalatnál eltöltött idő szerinti csoportosítása (százalék)

A döntés tartalma	A vállalatnál eltöltött idő (év)			
	0—5	5—10	10—20	20—
Tulajdonosi-gazdálkodói döntések	6,9	6,8	7,8	9,4
Vállalatvezetési-gazdálkodói döntések	36,7	30,8	33,9	46,1
Nem vesz részt a döntésekben	30,3	26,5	29,0	22,6

Az egy vállalatnál eltöltött viszonylag hosszabb idő bizonyos fokig csökkenti az adott vállalat elhagyásának a valószínűségét. Éppen ebből következően a régóta a vállalatnál dolgozók inkább érdekeltek a vállalati gazdálkodás befolyásolásában, ami növeli a vállalat hosszabb távú céljaink kitűzésében és megvalósításában való részvételüket, illetve az ebben való együttműködési hajlandóságukat. *A vállalatban belüli* olyan munkaerő-áramoltatás, amely a munkaerő- és a munkahelystruktúra jobb megfelelését biztosítja, összhangban van társadalmi-gazdasági célkitűzéseinkkel, s mindaddig hasznos, amíg a munkaerő *hatékonyan* foglalkoztatható a vállalatban belül. *A vállalatok közötti* munkaerő-áramlás nem kedvez a gazdálkodói döntésekben való részvételnek. Emellett a vállalatok közötti olyan munkaerő-átcsoportosítás, amely nem javítja a termelés társadalmi hatékonyságát, a szocialista gazdálkodás tartalmi feltételeinek fejlesztésében is gondokat okoz.

A vállalatnál eltöltött idő *nem közvetlenül*, hanem más tényezőkön keresztül hat a részvétel mértékére. Egyrészt növeli a döntésekben való *részvétel iránti igényt*, és — más tényezőkkel együtt — *érdekeltséget* is teremt iránta, másrészt a vállalatra vonatkozó *ismeretek gyarapításán keresztül* a vállalatnál eltöltött idő az érdemi részvételt, a részvétel ismeretekkel való megalapozását is elősegítheti.

A vállalat helyzetének ismerete és a különböző gazdálkodói döntésekben való részvétel összefüggéseire a 6. sz. táblázat világít rá.

A vállalat helyzetének ismerete nagymértékben hat a gazdálkodói döntésekben való részvételre. A vállalat jelenlegi helyzetét „nagyon jól ismerőknek” csupán 8,5 százaléka vélekedett úgy, hogy nem vesz részt a gazdálkodás — kérdőívben szereplő — döntési köreiben, míg az ugyanerre vonatkozó arány a vállalat jelenlegi helyzetét egyáltalán nem ismerők csoportjában 48,8 százalék.

**A vizsgálatban részt vevő dolgozók a vállalat helyzetének ismerete
és a döntésbeli részvételük megítélése szerinti csoportosításban
(százalék)**

A döntés tartalma	A vállalat jelenlegi helyzetének ismerete				
	nagyon jó	megfelelő	részleges	nincsenek ismeretei	együtt
Tulajdonosi-gazdálkodói döntések	26,9	9,4	4,3	4,0	7,6
Vállalatvezetési-gazdálkodói döntések	44,0	39,6	30,1	32,7	41,1
Nem vesz részt a döntésekben	8,5	17,7	33,5	48,8	27,8

A részvétel mértékét meghatározó tényezők nagyon szoros kapcsolatban vannak egymással. Hatásukat sok egyéb — itt nem vizsgált — tényezővel összefonódva mindig együttesen fejtik ki. Amikor például a beosztás hatását vizsgáljuk a részvételben, akkor az mindig valamilyen iskolai végzettséghez kötődik, a vállalatról szerzett meghatározott ismeretekkel jár együtt. A beosztáshoz kapcsolható ténykedés a vállalat alkalmazásában eltöltött bizonyos idő mellett (a szervezeti hierarchia különböző szintjein) végzett tevékenység, amelynek hatása a döntésekben való részvételre — a felsoroltakon kívül — függ például attól is, hogy összhangban van-e egymással a vállalat szervezeti és döntési rendszere, rendelkezésre áll-e a döntéshez szükséges információ stb.

A tulajdonosi- és vállalatvezetési-gazdálkodói döntések körében a táblázatban szereplő két szélső „pólus”, a helyzetet „nagyon jól” és „egyáltalán nem” ismerők közötti különbség azonos irányú, de lényegesen eltérő mértékű. A vállalatvezetési-gazdálkodói döntések körében a vállalat jelenlegi helyzetét nagyon jól ismerők részvételének aránya csupán egyharmaddal haladja meg a vállalat jelenlegi helyzetét egyáltalán nem ismerők részvételi arányait. A tulajdonosi-gazdálkodói döntések körében az eltérés 6,7-szeres.

A 6. sz. táblázat nemcsak e két „pólus” eltérő részvételi arányaira hívja fel a figyelmünket, hanem alátámasztja, megerősíti a vállalati döntések e vizsgálatban szereplő két csoportja (tulajdonosi-gazdálkodói és vállalatvezetési-gazdálkodói) megkülönböztetésének a szükségességét, helyességét is. A tulajdonosi-gazdálkodói döntési körben a vállalatvezetési-gazdálkodói döntések köréhez viszonyítva 6,7-szeres eltérés utal arra, hogy a vállalat jelenlegi helyzetét nagyon jól ismerők nem csupán képzettségüknek köszönhetően vannak e különleges helyzetben (az érettségizettek 4,2 százaléka, a felsőfokú végzettségűek 14,9 százaléka ítélte nagyon jónak a vállalat jelenlegi helyzetére vonatkozó ismereteket), nem is csupán azért, mert irányító tevékenységükből ez szükségszerűen következne (a felmérésben szereplő vezetőknek átlagosan 21,4, a beosztottnak átlagosan 9,2 százaléka ítélte a vállalatra vonatkozó ismereteket nagyon jónak). Az eltérések arányainak ilyen mértékű különbségei a két döntési kör között összefüggésbe hozható a vállalati tulajdonosi-gazdálkodói döntések túlcentralizáltságával, de jelentős a hatása a vállalatvezetési-gazdálkodói döntésekben a viszonylag „kiegyenlített” részvételi arányoknak. A vállalatról szerzett ismeret (amely kétségtelenül kapcsolatban van az iskolai végzettséggel és a beosztással is) részvételre gyakorolt hatásában nem találjuk azokat a szükségszerű technikai-gazdasági különbségeket, amelyek a vizsgált vállalatokban a dolgozók között az iskolai végzettség és a vállalati hierarchiában elfoglalt helyük szerint mutatkoznak.

Az egyenlőtlenségek okai és hordozói a vállalatban

A szocializmus termelési viszonyai — az alapvető társadalmi egyenlőségi viszonyok mellett — társadalmi egyenlőtlenségeket is magukban hordoznak. Miközben a vállalati viszonyok kifejezik a társadalom tagjainak alapvető egyenlőségét, a mikro-szervezetek sajátosságai ettől bizonyos mértékig eltérő viszonyokat is kialakíthatnak, ezáltal — a társadalmi fejlődés szempontjából — pozitív vagy negatív hatást gyakorolnak a társadalmi-termelési viszonyokra.

A tulajdonosi-gazdálkodói döntésekben megnyilvánuló egyenlőség mellett a gazdálkodás technikai-gazdasági viszonyai hierarchikus jellegű kapcsolatokat határoznak meg az egyes dolgozók között, s ezáltal társadalmi-gazdasági értelemben vett egyenlőtlenség hordozóivá válnak. Ez egyenlőtlenségeket okoz a vállalati termelőeszközök feletti rendelkezésben, az anyagi javak elosztásában és felhasználásában. Szabó Kálmán írja: „A társadalmi munkaszervezetnek az anyagi termelőerők színvonala által determinált tagoltságán alapulnak azok a különbségek, amelyek az emberek között foglalkozásuk, szakmájuk szerint, az anyagi javak újratermelésének egymástól eltérő ágaiban, területein való elhelyezkedésük szerint, továbbá tevékenységük uralkodó jellegében (fizikai, szellemi), a munkaszervezetben elfoglalt pozícióikban (munkakörükben) és többnyire életmódjukban fennállnak. . . nyilvánvaló egyrészt az, hogy az ezen alapuló különbségek, s másrészt az ebből adódó kapcsolatok nem pusztán technikai, hanem gazdasági jellegűek is. Vagyis nemcsak technikai különbségek állnak itt fenn, hanem bizonyos fokig az emberek társadalmi elhelyezkedésének a különbségei is, annak a funkciónak megfelelően, amelynek végzését a körülmények számukra lehetővé teszik, illetve rájuk kényszerítik” ([5] 35—36. l.).

A vállalatoknál mutatkozó *technikai-gazdasági különbségek vizsgálata* több problémát is felvet. Fontos annak eldöntése, vajon megfelelnek-e a technikai-gazdasági különbségek az *anyagi termelőerők színvonalának és technikai tagoltságának*. Amennyiben ugyanis nincsenek összhangban ezzel, a vállalatban a szükségesnél kisebb vagy nagyobb rendelkezési különbségek okozói lehetnek, amelyek természetesen kifejezésre juthatnak a dolgozók érdekvérvényesítésében is. Ha a technikai-gazdasági különbségek *kisebbek* a termelőerők adott fejlettségi fokán indokolt mértékűknél, *nem tompítják a társadalmi helyzetkülönbségeket*, minthogy az anyagi javak lehetségesnél alacsonyabb szintű újratermelésére vezetnek.¹¹ A technikai-gazdasági hierarchiák vizsgálata másrészt azt is felveti, hogy *fennáll-e a nem szükségszerű különbségek tartóssá tételének* a lehetősége, illetve a *szükségszerű* technikai-gazdasági különbségek *monopolizálásának* a lehetősége.¹² *A beosztás erőteljes hatása a vállalat vezetési-gazdálkodói döntésekben való részvételre mindaddig szükségszerű, amíg az a különböző mennyiségű és minőségű ismeretek „birtoklásán”, az irányító és a végrehajtó tevékenység szétválásán alapul.* A technikai alá- és fölérendeltségi viszonyok ma még jelentős és tartós különbségeket okoznak a dolgozók helyzetében, szükségszerűen vezetnek tehát intenzitáskülönbségekhez a tulajdonosi-gazdálkodói döntésekben való részvételben s a vállalati termelőeszközök feletti rendelkezés eltérő színvonalához. Másfajta különbségek is kialakulnak azonban a technikai-gazdasági viszonyok bázisán! Ezek a *nem szükségszerű* társadalmi különbségek akkor jönnek létre, ha az *„előnyök” és a „hátrányok”* tartósan kapcsolódnak bizonyos vállalati kollektívákhoz vagy személyekhez. Az előnyökkel rendelkezők kizárnak másokat a versenyből, vagyis *monopolizálják a szükségszerű technikai-gazdasági különbségeket*.

¹¹ Ez vonatkozik a termelési viszonyok újratermelésére is.

¹² A gazdaság és a társadalom más szféráiban fellelhető különbségekről, amelyek — bizonyos társadalmi elvek és értékek közvetítése által — az elosztás viszonyaiban jelennek meg, lásd [1] 44. l.

Ez rendszerint a szükséges információ visszatartásában nyilvánul meg, de létformája a szervezeti hierarchia felsőbb szintjein lévő munkakörök, személyes kapcsolatok kisajátítása is. Ilyen esetben gyakran hivatkoznak más területen szerzett és az adott munkakör szempontjából közömbös¹³ érdemekre. Társadalmi helyzetkülönbségek hordozója lehet olyan jellegű technikai-gazdasági alá- és fölérendeltségi viszony is, amely a *termelőerők fejlettségének jelenlegi fokán már nem szükségszerű*, csak azért áll fenn, mert a kialakult különbségeket sikerült tartóssá tenni. Előfordulhat például, hogy a szervezeti hierarchiában tevékenykedők képzettsége, képessége és munkaköre nem felel meg annak a hierarchikus szintnek, amelyet elfoglalnak. *A beosztás sohasem önmagában fejez ki szükségszerű technikai különbségeket, hanem mindig a hozzá rendelt képzettséggel* (tudással) együtt. Ha a különböző beosztásokhoz a szükségesnél alacsonyabb vagy magasabb képzettség járul, akkor ez *nem szükségszerű* technikai jellegű különbségeket tart fenn a szervezet különböző csoportjai között. E helyzet tartóssá tételére viszont — éppen beosztásuk alapján — a szervezet magasabb szintjein tevékenykedőknek van nagyobb lehetőségük, míg az alacsonyabb szinteken dolgozók ennek megváltoztatására törekednek.¹⁴ A két csoport esélyei azonban korántsem azonosak. Ez az egyik oka a szervezet formális és informális struktúrája közötti — nemritkán igen lényeges — eltéréseknek. A szociológusok ezért találkoznak olyan gyakran a hierarchikus különbségek vizsgálatakor a személyes befolyás- és tekintélyviszonyoknak¹⁵ a szervezet hivatalos tagozódásától lényegesen eltérő sturktúrájával.

Hasonló — nem szükségszerű — helyzeti különbségeket okozhat az is, ha különféle intézkedésekkel megpróbálják eltüntetni vagy tompítani a szükségszerű technikai-gazdasági különbségeket. Ha azonban a vállalatok *vállalatvezetési-gazdálkodási döntéseinek mechanizmusa nem tükrözi azon szükségszerű különbségeket*, amelyek ma az irányítás és a végrehajtás, a szakmai képzettség különböző szintje vagy akár a fizikai és a szellemi munka különbségei miatt fennállnak, akkor az végső eredményében egyáltalán *nem csökkenti e társadalmi helyzetkülönbségeket*. Jövedelempolitikánk túlzott „egyenlősítési” törekvése például (beleértve a vállalati és a személyi jövedelmeket egyaránt) céljával ellentétben nem csökkentette a társadalmi-gazdasági különbségeket, de mindenképpen hátráltatta a gazdaság fejlődését.

A dolgozóknak a vállalat döntéseiben való részvétele annak is kifejezője, hogy *hatással tudnak-e lenni* (s milyen mértékben) a vállalat dolgozói, kisebb kollektívái a vállalati szervezet működésére. A dolgozók eredményes részvétele a döntésekben *a felelősség és a hatáskör* olyan megosztását feltételezi, amely megfelel a vállalat méreteinek, a vállalati termelőerők fejlettségének és strukturáltságának, valamint a társadalmi-termelési viszonyok általános jellemzőinek. Ha e megfelelések nem állnak fenn, felbomlik a kötelességek, a felelősség és a hatáskör közötti *egyensúlyi állapot*. Ez az irányítás szétesését, a *hatásos központosítás hiányát vagy ellenkezőleg: a hatáskörök túlcentralizáltságát* jelzi. A végeredmény mindkét esetben ugyanaz: a vállalati kollektíva (annak egyes csoportjai) nem lehet hatással a szervezet egészének működésére, *s a vállalat tudatos irányítása elmarad* a lehetséges színvonaltól. Hasonló a helyzet akkor is, ha a gazdálkodói döntések „központi” és „vállalati” döntésekre való megosztása nem adekvát a társadalom termelési-technikai és társadalmi viszonyaival. *Az a vállalati mechanizmus, amely* — természetesen a vállalat

¹³ Természetesen bármely munkakörben szerzett ismeret (bizonyos iskolai végzettséggel párosulva) mindig magában foglal más munkakörben hasznosítható ismereteket is, a szóban forgó esetben csupán ennek mértéke a kétséges.

¹⁴ Éppen ezért van a *vállalati munkaerő-gazdálkodásnak* (nem létszám-gazdálkodásnak!) *lényegesen nagyobb szerepe* céljaink elérésében, mint amelyet ennek a vállalati gyakorlatban általában tulajdonítanak.

¹⁵ Alakulásában egyéb szervezeten belüli viszonyok és az egyén személyiségével, motivációival stb. kapcsolatos jellemzők is szerepet játszanak.

külső környezete által befolyásoltan — „nem engedi” kifejezésre jutni a vállalati viszonyokban a szükségszerű technikai-gazdasági különbségeket, nem „helyesen” közvetíti a termelőerők hatását. Ilyen esetben elválik egymástól a szervezeti és a döntési mechanizmus, a vállalat szervezeti rendszerétől független és ellenőrizhetetlen tevékenységviszonyok jönnek létre. Ezek a társadalom anyagi javainak újraelosztásához vezetnek, de korántsem biztos, hogy a szocialista társadalom által elismerhető értékek alapján.

A technikai-gazdasági különbségek minden olyan „csökkentése”, amely nem az objektív viszonyainkból fakad, nem szüntetheti meg e különbségeket, csupán más területre „vezérelheti” azokat.

A vállalati termelési viszonyok általunk alkalmazott megközelítésének szükségessége és előnye

A termelési viszonyok vizsgálatának elméleti alapot kell nyújtania a tudatos társadalmi cselekvéshez. A szocialista gazdaság fejlődésének mai fokán már nem a kapitalizmusétól megkülönböztető minőségi jegyek kimunkálása a tudomány legfontosabb feladata (mint ahogyan a valóságos társadalmi fejlődésben sem ezen van a hangsúly), hanem a termelési viszonyok fejlődésében azon mennyiségi vonatkozások feltárása, amelyek — felhalmozódásuk révén — a korábban létrejött új társadalmi minőség változását eredményezik. Jelenlegi helyzetünkben így igen lényegesnek s mindenképpen vizsgálandónak, mélyebben feltárandónak tartjuk a *dolgozók munkamegosztásban betöltött szerepét*. Az elméletben gyakran felvetődik a *munkamegosztás és a tulajdon kapcsolatainak* a kérdése. A kérdés megoldására irányuló tudományos erőfeszítések különböző válaszokat eredményeztek. Pogány György a munkamegosztás és a tulajdon kapcsolatát vizsgálva például megállapítja: „... a tulajdon meghatározó szerepe társadalmunkban jóval kisebb, mint a tőkés társadalomban...” Később kifejti: „... bár a munkamegosztásnak lényeges szerepe van az osztálytagozódás kialakulásában és létezésében, de a szocializmus viszonyai között sem határozza meg önmagában az osztálytagozódást, csupán a többi tényezővel együtt. E tényezők között a tulajdonhoz való viszony mellett kiemelt szerep jut a munka társadalmi szervezetében játszott szerepnek” ([3] 180—181. l.). Találkozhatunk olyan felfogással is, miszerint „... a tulajdon, a hatalom és a tudás viszonyai a voltaképpeni »struktúrageneráló« viszonyok” ([1] 44. l.). Ezen eltérő koncepciók közös kiindulópontja az, hogy a *tulajdonviszonyokat a termelési viszonyok egy „részének”, rétegének tekintik*. A vita közismert a közgazdasági elméletben, így részletesebb ismertetésével nem foglalkozom.

Magam a gazdasági viszonyok szerkezetének azon megközelítését tartom használhatóbbnak, amely *ugyanazon dolog különböző szempontú megközelítéseiként* kezeli a gazdaság objektív jelenségvilágát [8]. Ennek révén — véleményem szerint — egységben látható, ami egybetartozik. Az ilyen kiindulópontú megközelítés foglaltja leginkább *egységes rendszerbe* a közgazdaságtudomány különböző ágait, s egyúttal megóvhat attól, hogy hol a munkamegosztás viszonyai, hol a tulajdonviszonyok kerüljenek a tudomány vizsgálódásainak homlokterébe, s e „féloldalasság” — akaratlanul is — a gyakorlat torzítója legyen. Ilyen megközelítésben elkerülhető, hogy például a munkahelyi demokráciát hol csupán hatalomgyakorlásnak, hol a hatékonyabb gazdálkodás eszközeként, hol vezetési módszernek stb. tekintsük. Kikerülhetők a termeléssel összefüggő viszonyok vizsgálatában a „tisztán ideológiai” vagy a „tisztán gazdasági” elemzés buktatói.

A termelési viszonyok vizsgálatában a fejlődés szempontjából döntő kérdésekkel úgy kell foglalkoznunk, hogy viszonyaink technikai és társadalmi-gazdasági vonatkozásai egyaránt feltárhatók legyenek. Ez azért is lényeges, mert a vállalati

termelőviszonyok jellemzésére és a fejlesztésükre vonatkozó célkitűzések is csak akkor lehetnek a társadalmi-gazdasági gyakorlat megfelelő befolyásolói, ha sikerül a társadalmi helyzetkülönbségek csökkentésének járható, célszerű útját választanunk. *Semmiképpen sem lebeghet szemünk előtt mindenfajta különbség megszüntetésének a „perspektívája”*. Ez termelőerőink jelenlegi fejlettségi szintjén akadályozná termelőmódotunk fejlődését. Fejlődésünket ma is hátráltatja az anyagi javak elosztásában tapasztalható túlzott egyenlőtlenség és — ezzel szorosan összekapcsolódva — a dolgozók ismereteinek, kvalitásainak különbözőségét „elsimító” munkaerő-gazdálkodás.

A munkahelyi demokrácia fejlesztésére vonatkozó célok sem orientálhatják a társadalmi-gazdasági gyakorlatot, ha a demokráciát mindenfajta különbség csökkentésével azonosítjuk. A gazdálkodói döntések e tanulmányban tárgyalt csoportosítása remélhetőleg segít *helyesen értelmezni*. A döntések cikkünkben javasolt „megosztásán” (vállalatvezetési- és tulajdonosi-gazdálkodói) alapuló fejlesztési célkitűzések így abból a használható premisszából indulhatnak ki, hogy a gazdálkodói döntésekben való részvételnek nem kell együtt járnia a technikai értelemben vett különbségek megszüntetésével.

A vállalat gazdálkodói döntéseinek ilyen csoportosítása abban is segíthet, hogy elméletileg egyértelműbben tisztázhassuk *az állam és a vállalat gazdaságirányításban megtestesülő viszonyát*.

A vizsgálatok alapján *központosan* meghatározandónak tekinthetjük az állam és a vállalat „munkamegosztását” a tulajdonosi-gazdálkodói döntésekben. Az ilyen döntések adják ugyanis véleményünk szerint a vállalati önállóság tartalmát.

A *vállalatvezetési-gazdálkodói* döntési szférában a vállalati kezdeményezéseknek a jelenleginél jóval nagyobb mozgásteret kell adni. A tulajdonosi-gazdálkodói döntések meghatározott körének a központi kijelölése ugyanis már megadja a viszonyok fejlesztésének alapvető tartalmát. Az ehhez tartozó legalkalmasabb formák megkeresését a vállalatokra lehetne bízni. A vállalatoknak a tulajdonosi-gazdálkodói döntések egy részénél és a vállalatvezetési-gazdálkodási döntéseknél adott nagyobb mozgásszabadság a vállalati kezdeményezések gyarapodásához és a jelenleginél nagyobb arányú gyakorlati alkalmazásához vezetne. Mindez fokozhatná a vállalat rugalmasságát, és ösztönözne azon demokratikus fórumok „megtalálására”, amelyek a vállalat eredményes működéséhez nélkülözhetetlenek. *Ezáltal „belülről” lehetne korlátozni, megállítani a vállalati szervezet bürokratizálódási folyamatát. A vállalatvezetési-gazdálkodói döntések megosztása így a vállalat hatékony működése követelményeinek megfelelően lenne alakítható.*

Hivatkozások

- [1] *Ferge Zsuzsa*: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
- [2] *Laky Teréz*: Érdekvizonyok a vállalati döntésekben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
- [3] *Pogány György*: A munkamegosztás rendszeréről és fejlődéséről. Kossuth Könyvkiadó, 1979.
- [4] *Szabó Kálmán*: A gazdasági viszonyok struktúrájáról. Kézirat. MKKE, 1976.
- [5] *Szabó Kálmán*: A szocialista termelés alapvonásai. Kossuth Könyvkiadó, 1964.
- [6] *Szabó Kálmán*: A termelőerők és a termelési viszonyok fejlesztésének kérdései. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- [7] *Szabó Kálmán*: A tulajdon és az elszajátítás kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1975. 4. sz.
- [8] *Szabó Kálmán*: Az üzemi demokrácia és a politikai gazdaságtan. Közgazdasági Szemle, 1974. 7—8. sz.
- [9] *Vámosi Sándor*: A szocialista termelési viszonyok néhány összefüggése. Kandidátusi értekezés, 1980.

A műszaki fejlesztés általános tendenciái a mező- és kertgazdaságban

Dimény Imre

A világgazdasági hatások következtében élelmiszer-termelésünk ráfordítás—hozam mérlege az utóbbi évtizedben nem a legkedvezőbbben alakult. Ha az egyes vállalatokat népgazdasági alrendszernek gyanánt fogjuk fel, világosan felismerhető, hogy belső szabályozásukat — a vállalatvezetés törekvéseinek jegyében — sokszor csak áldozatok árán tudták a közgazdasági szabályozással összehangolni. A vállalati vezetés — érthető módon — elsősorban egyenlegének javításán munkálkodott. A nyereségközpontú felfogás miatt olykor az a visszás helyzet alakult ki, hogy előnyösebbnek látszott a költségek lefaragása, mint a hozamok növelése. Esetenként nyilván a külterjesebb gazdálkodás látszott célravezetőbbnek. Ez a látszat azonban merőben ellentmond a népgazdaság támasztotta követelményeknek. Véleményem szerint *a helyesen értelmezett intenzív termelésfejlesztésről* a jelenlegi körülmények között sem mondhatunk le. Arra viszont feltétlenül törekedni kell, hogy az ehhez elengedhetetlen *műszaki fejlesztés* az igazi — vagyis nem a külsőségekre korlátozott — takarékoság szellemében haladjon. Ehhez tartozik, hogy a műszaki fejlesztés összes tényezőjének, tehát az emberi, biológiai, kémiai, fizikai, technikai és egyéb tényezőknek a színvonala *egyaránt és arányosan* emelkedjék.

Ellentmondásos energiahelyzet

Energiagazdálkodásunk szemlélete az árrobbanás óta gyökeresen megváltozott. Ez a változás különböző ellentmondásokkal terhes.

Mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy energiából nem vagyunk és a belátható jövőben *sem leszünk önellátók*. Jelenleg a szükségletnek kb. a felét fedezzük a honi forrásokból, s ez az arány 2000-ig csak kismértékben javulhat. A mező- és kertgazdaság azonban kimeríthetetlen tartalékra is támaszkodhatnék, a Nap sugárzó energiájára. Támaszkodhatnék, de csak akkor, ha a természeti viszonyokat máris határozottabban tudnánk befolyásolni.

Az egyik ellentmondás ugyanis éppen abban rejlik, hogy a napenergia hasznosítása tekintetében a természet — „szokásától” eltérően — nem mindig mutat követendő példát az emberiségnek. Hazai tájainkon a Naptól kb. 1 J sugárzó energia érkezik percenként minden cm²-nyi területre. Ha erről az oldalról a legfontosabb szántóföldi növényeinket: a búzát vagy a kukoricát vesszük szemügyre, kiderül, hogy mindössze 1—2 százalékot értékesítenek a rájuk sugárzott energiából, ami igazán nem nevezhető jó hatásfoknak. Hiszen még az ódon gőzgépek is 6—10 százalékkal hasznosították a tűzifa vagy a szén hőenergiáját!

A műszaki fejlesztésnek még ebben az esetben sem szabad tétlenül beletörődnie a helyzetbe. Kézenfekvő ugyanis, hogy a hatásfok javítására sokféle lehetőség kínál-

kozik. Mindenekelőtt az, hogy a gabonafélék termesztésében ne szorítkozzunk egyedül a szemtermés felhasználására, hanem igyekezzünk minél többet értékesíteni a teljes biomasszából. Ma már súlyos pazarlásnak tekintjük a búza szalmájának vagy a kukorica szárának, levézetének elvesztegetését, netán a tarlómaradványok felégetését.

A hagyományos paraszti gazdálkodásban jószerével minden növényi rész hasznosult. A modern, ún. nagyüzemek ellenben az olcsó energia korában bizonyo nagyvonalúsággal csak a főterméket takarították be és hasznosították. A kukorica betakarításához alkalmazott arató-cséplő géppel például lemorzsolták a nyers szemet, amely még tetemes szárítást igényelt. Ott maradt viszont a gép után a szár és a levél, legfeljebb helyenként próbálták a tarlót állatokkal legetetni.

Ma már bizonyos technológiák lehetővé teszik a teljes növény learatását, egyúttal célszerű tartósítást. A különböző módon értékesíthető növényi részek — szár, levél, csutka, virágzat stb. — a kérődzők számára jelentős takarmánytárlékot képeznek, olyannyira, hogy esetleg *megkészszerzik* a napenergia megkötésének hatásfokát.

Ezzel párhuzamosan fontos feladat hárul *a nemesítésre*. Nemesítőinknek szintén többféle ellentmondást kell leküzdeniük. Egyre-másra rövid tenyészidejű, egyúttal azonban bőtermő hibrideket vár tőlük a köztermesztés, hogy ezen keresztül is csökkenjen az őszi munkatorlódás. Viszont a termőképesség rendszerint a tenyészidővel egyenesen arányos. Vagyis többnyire azok a fajták ígérnek gazdag hozamot, amelyek érése a késő őszebe nyúlik. Ez pedig már kockázattal jár. Amellett olyan — ugyancsak bőtermő — hibrideket kellene a nemesítőknek előállítani, amelyek dús lombzatukkal, tehát nagyobb asszimiláló felületükkel javítják a napenergia hasznosulását, egyúttal zöld részeikkel tetemes mennyiségű, jó minőségű, kevésbé rostos tömegtakarmányt szolgáltatnak. Az egyik távolabbi cél, hogy a gabonane-műek gyökerével szimbiózisban élő, nitrogényújító baktériumokat tenyesszenek (esetleg génebészeti módszerekkel), már nem jár messze a megvalósulástól.

A nemesítéssel persze együtt kell működnie *a gépesítésnek* — mégpedig szoros összhangban. Mindmáig sem sikerült azonban teljesen eldönteni azt a vitát, vajon a gépnek kell-e inkább alkalmazkodnia a növény tulajdonságaihoz, vagy pedig olyan növényfajtákat kell-e előállítani és termesztetni, amelyek könnyedén és veszteség nélkül tűrik a gépi beavatkozásokat.

Azt hiszem, a kétféle irányzat képviselőinek saját álláspontjuk görcsös védelmezése, a merev egyoldalúság helyett közös nevezőre szükséges jutniok.

Igaz, *a biotechnika* számos új és ígéretes módszert ajánl a növényi és állati geno- és fenotípus átalakítására. Mihelyt ezek a módszerek a széles gyakorlat számára is elfogadható eredményeket hoznak — amire a közeli jövőben már számí-tunk —, remélhetően a műszaki fejlesztés előbb említett fogas kérdése is közelebb kerül a megoldáshoz. Vagyis az eddiginél jobban sikerül az élőlények tűrőképességét a gépi beavatkozással összehangolni. Mindez azonban semmit sem változtat a gépesítéssel szemben támasztott azon követelményen, hogy *kiméletes bánásmódot* tegyen lehetővé mind a növényi, mind az állati termékek előállításában.

Végző soron tehát *a tényezők összhangjának megteremtése* képezi ezúttal is a műszaki fejlesztés egyik sarkalatos feladatát.

Külső és belső energiamérleg

Világszerte vizsgálták és vizsgálják a napfény energiájának hasznosulását, vagyis az *elsődleges energiahasznosulást*. Ugyanígy számításba veszik (az energiahordozók árröbbsége óta pedig számba is kell venni) a *másodlagos energiahasznosulást* mér-tékét. Tehát azt az arányt, hogy például a kukoricában megtermesült energia szán-tóföldi megtermeléséhez mennyi ásványi (fosszilis) energiát vettünk igénybe. Ami-

kor ezt az output—input hányadot szemrevételezzük, nyilván nem korlátozhatjuk a ráfordítást egyedül a szilárd, a cseppfolyós és a légnemű halmazállapotban eltűzelt energiahordozókra: szénre, olajra, gázra stb. Hozzá kell még adni a *holt munkában*, azaz vegyszerekben, gépekben, általában termelési eszközökben, anyagokban, valamint — és talán elsősorban — az *élő munkában* rögzült energiákat.

Ha ilyen alapon hasonlítjuk össze a különböző termelési színvonalú gazdaságokat, meglepő eredményre jutunk. Kiderül ugyanis, hogy Földünk egyes tájain a legkezdetlegesebb felszereléssel dolgozó gazdaságokban az egységnyi befektetett energia tizenöt-hússzorosát is visszakapják a természetben, viszont a legkorszerűbbnek tartott eljárások és eszközök igénybevételével az energiahozam még az energiaráfordítás mértékét sem éri el. Az Egyesült Államok kukoricaövezetében például az arány 1:0,8—0,9, vagyis több a ráfordítás — főleg olajban, vegyszerben, gépben —, mint amennyit az előállított szemestermény átlagosan tartalmaz. Ebben természetesen az a körülmény is közrejátszik, hogy a termelési színvonal emelkedésénél *nagyobb mértékben* nőnek a pótlólagos befektetések; pénzben még inkább, mint fizikai egységekben.

Mit jelentsen ez? Indítékul szolgálhat-e ahhoz, hogy térjünk vissza az ökörrrel és lóval, ásóval-kapával, illetve a pusztai emberi kézzel végrehajtott műveletekhez?

Erre a kérdésre a válasz egyértelmű: *nem*. Azt ellenben igenis meg kell vizsgálnunk, vajon a korszerűnek tartott módszerek valóban kiállják-e az idő próbáját. Szilárd meggyőződésem, hogy evégből *a korszerűség fogalmát újból kell értelmeznünk*. Nyilván más ismervei voltak a korszerűségnek az „olcsó olaj korszakában”, mint az olajárak hirtelen emelkedése után. S ha a *rendszer szemléletnél* kívánok maradni, emlékeztetnem kell rá: a rendszert belülről is, kívülről is érkező impulzusok szabályozzák. A belső szabályozás egyik hajtóereje éppen *a műszaki fejlesztés*, a külső visszacsatolást pedig *az ökonomiai helyzet*, távolabbi értelemben a teljes közgazdasági világgép tendenciái vezérlik. Szándékosan *világképet* mondok, hiszen napjainkban a távolságok lerövidülnek, a közléskapcsolatok felgyorsulnak. Egyre több ország kénytelen olyan nyílt gazdaságot létrehozni, amelyben a világra általában jellemző értékviszonyok érvényesülnek. Így tekinthető ma már *az élelmiszer* ugyanolyan létfontosságú árunak, mint a nélkülözhetetlen energiahordozók. Azt is tudomásul kell azonban vennünk, hogy a piac értékítéletében az élelmiszerárak korántsem követték a szóban forgó energiahordozók árának viharos emelkedését. (Lásd az 1. sz. ábrát.)

Nincs más hátra, mint az, hogy igyekezzünk a mező- és kertgazdasági termelés rendszerének belső szabályozását — ezzel együtt a műszaki fejlesztést — a külső szabályozással, vagyis a közgazdasági környezet impulzusaival összehangolni.

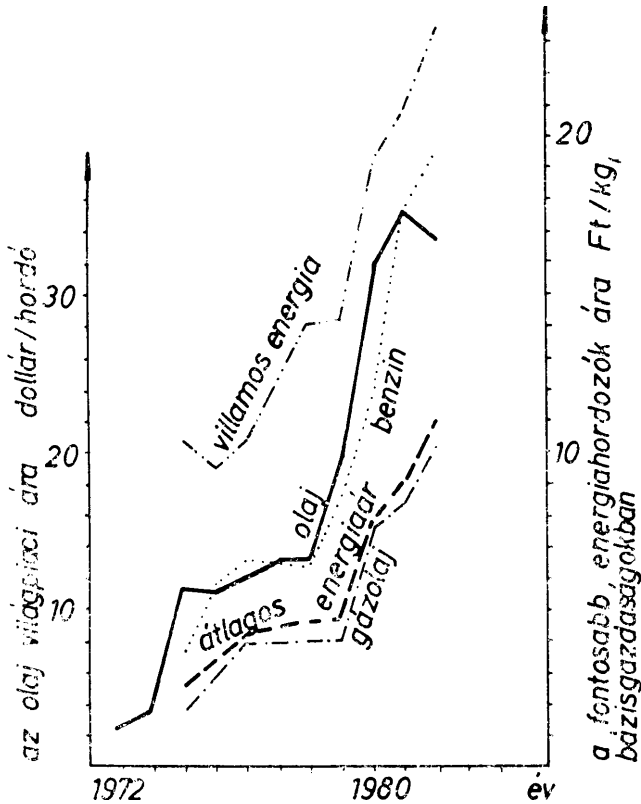
Ez a törekvés manapság, a drága szénhidrogének korában arra int, hogy csak annyi olajat, illetve egyéb energiahordozót használjunk fel, amennyi mindenkori célunk eléréséhez feltétlenül szükséges. Minden százalékpontos megtakarítás fontos, mert a tétel ugyancsak tetemes: 1983-ban egyedül a mezőgépek 1,4 millió tonna kőolajat használtak fel, az 1973. évi szükségletnek csaknem a kétszeresét.

Biomassza-gazdálkodás

Hadd forduljak újra a kukoricatermesztési példához! Már régebben, évekkel ezelőtt tudtuk, hogy a kukorica termesztése során hazai viszonyaink között a szem kiszárítása a forró levegős berendezésekben egymagában több olajat fogyaszt el egységnyi termékre számítva, mint az összes előző művelet (a többi között a talaj-előkészítés, vetés, ápolás, betakarítás) együttvéve. Ezen a helyzeten feltétlenül változtatnunk kellett. Annál is inkább, mivel a kukorica szárításában a növekvő termésátlag

1. sz. ábra

Az energiaárak alakulása (Gockler Lajos adatai)

sem fejt ki költségcsökkentő hatást. Kézenfekvő ugyanis, hogy minél több tonna szemet viszünk a forró levegős szárítóra, annál több vizet kell belőle elpárologtatnunk.

Nem volt más választás: módosítani kellett az addig nagyon is korszerűnek tartott technológiát. Módosítani kellett egyszerűen azért, mert az adott ökonomiai viszonyok között *korszerűtlenné* vált.

Az új technológiához mindenképp olyan fajtára volt szükség, amely lehetőleg kisebb víztartalommal érleli be a termést — ez egybevágott a rövidebb tenyészidő iránt támasztott igényel. Ugyancsak gondolni kellett a szárítás technikai műveletének biológiai helyettesítésére — ez meg egybevágott a minél több növényi rész megóvását célzó igyekezettel. Akár a cső-csutka zúzalék, akár a teljes növény felapítás utáni erjesztéséhez folyamodunk, mellőzhető az olaj- vagy gáztüzeléses szárítás.

Az erjesztés, vermelés, silózás nem éppen vadonatúj módszerek. Mégis korszerűvé váltak abban a pillanatban, amikor kiderült, hogy az egységnyi tápanyagot *olcsóbban* tárják fel és *olcsóbban* tárolják, mint a hőlégfúvó berendezésekhez kötött magtárak. Mi sem természetesebb persze, mint az, hogy a hagyományos kereketek új tartalommal kellett kitölteni. Tehát az erjesztéses tartósítás csak úgy válhatott új korszerűvé — ezzel együtt olcsóbbá — a szárításnál, ha egyrészt a termés minőségben nem maradt alul, másrészt pedig, ha a művelethez megfelelő *gépsor* állt

rendelkezésre. Így ismét az eredeti összefüggéshez jutottunk vissza, amelynek értelmében a biológiai eljárás a jó technikai felszereléssel együtt lehet eredményes.

Lássunk erre is egy példát! Az energiagazdálkodásban tanácsosnak látszott az olaj helyett a nagy tömegben keletkező melléktermékek, főképpen a szalma, a kukoricaszár, a napraforgókóró, a nyesedék, a venyige tüzelőszerként való felhasználása. Sajnos hamarosan kiderült, hogy ezeket gazdaságosan elégetni nem is olyan egyszerű, mint első pillanatban hittük. Igaz, hogy a növényi száraz fűtőértéke nem lebecsülhető, hiszen — tömegegységre számítva — nagyjából megközelíti az olajénak az egyharmadát. Ámde az is nyilvánvaló, hogy ezekkel a laza termékekkel sokkal nehezebb bánni, mint a könnyen kezelhető olajjal. Nyilvánvaló továbbá, hogy tökéletesítésre vár a melléktermékek összegyűjtésének, behordásának, rakodásának gépesítése. És az is az igazsághoz tartozik, hogy a szakemberek eddig kevéssé ismerték a biomassza égési tulajdonságait. Elég egy kézikönyvbe betekinteni, nyomban kiviláglik: a hagyományos tüzelőszerek (szén, fa, olaj, gáz stb.) oxidációs viselkedését, hőfejlesztését, a felszabaduló energiát meglehetősen pontossággal közlik. A mezőgazdasági melléktermékekről hézagosabbak az adatok. Emiatt sem volt könnyű olyan berendezéseket szerkeszteni, amelyekben a venyige, a szalma vagy a kukoricaszár jó hatásfokkal tüzelhető el. Menet közben jöttek rá mérnökeink példának okáért arra, hogy a kemencébe táplált, 850° C fölé hevülő kukoricaszár kemény „kohósalakká” hamvad, amelyet éppen elég utólag „kibányászni”. Mindezek a nehézségek közrejátszottak abban, hogy a biomassza-tüzelés egyelőre lassan terjed a gyakorlatban. Több hazai és külföldi vállalat hozott ugyan forgalomba ilyen rendeltetésű kazánokat, de a magas beruházási és üzemeltetési költségek visszatérülése legalábbis kérdéses.

A kutatásokat természetesen tovább kell folytatni. Annál is inkább, mivel e hatalmas energiaforrás elveszetegetése súlyos bűn volna. Évente a mező- és kertgazdaságban kb. 22 millió tonna növényi melléktermék keletkezik. Egy-egy tonna szalma, szár vagy nyesedék energiatartalma 16—18 GJ. Ha tehát csupán a máshol nem értékesülő, mintegy 5—10 százaléknyi hányadukból fejlesztenénk hőenergiát, az kereken egymillió tonna olajjegyénértéket pótolhatna. Sajnos azonban az ehhez országosan szükséges beruházás — a jelenlegi berendezésekkel — óriási összeg. A további teendőket eszerint ismét a gazdasági számítások és lehetőségek szabják meg.

Ahhoz sem férhet azonban kétség, hogy a biomassza gazdaságos hasznosítása nem korlátozható az eltüzelésre. Mindenekelőtt alapos szemléleti változásra van szükség a — helytelenül — hulladéknak tekintett szerves anyagok kezelésében. Lejárt a szalmás tarlók — környezetet sem kímélő — felgyújtásának ideje! Tudomásul kell vennünk, hogy mind a talajerőpótlásban, mind a takarmányozásban egyre fontosabb szerep jut a hatalmas tömegű szerves anyagnak, amelyről csak szél-sőséges elfogultság jegyében lehet lemondani. A sürgető környezetvédelem és az ésszerű takarékoság Földünk javaival egyképpen arra ösztökél bennünket, hogy *egységükben és összefüggéseikben* értékeljük a növénytermesztés hozamait. Ilyen értelemben változik ma néhány ágazatban az állattartás túlzottan „ipari” jellege a széles- és tömegtakarmány-étel, valamint az almos istállózás visszaidézésével. Ezenfelül azonban még jócskán marad melléktermék, amely szükség szerint tüzelőszert vagy ipari alapanyag lehet.

Az elemek kölcsönhatása

Miképpen választhatjuk ki és hangolhatjuk össze egy-egy technológia legalkalmasabb elemeit? S ha már az egyes elemek megvannak, vajon együttműködésük is megfelel-e a kívánalmaknak? Előfordulhat ugyanis, hogy valamely technológia minden egyes művelete önmagában kifogástalan, csak éppen *kölcsönhatásaik* vál-

nak kedvezőtlennek. Tudomásul kell vennünk, hogy egy-egy rendszerben az *egész rendszerint jóval több a részek pusztja összegénél*. Hogy valamely növénytermesztési vagy állattenyésztési technológia korszerűsítésekor csalódás ne érjen bennünket, gyakran kell a *funkcióelemzéshez* folyamodnunk. Meg kell ugyanis vizsgálnunk: valóban arra a végtermékre van-e igény, amelyet termelni igyekszünk. Más szóval, alaposan szemügyre kell vennünk, mi is termékeink rendeltetése, funkciója. Nyilván másként takarítjuk be és tároljuk a kukoricát, ha exportálni kívánjuk a szemes termést, mint akkor, ha a termőhelytől pár száz méterre emelt telepen akarjuk feltakarmányozni.

Tehát a cél szabja meg — ha nem is szentesíti — az eszközt. Ennek a végcélnek kell alárendelnünk a technológia összecsendülő elemeit. A zöldségesben például mindig aszerint dolgozunk, hogy étkezési, asztali árut — tegyük fel: paradicsomot — vagy konzervipari alapanyagot kívánunk-e termelni. Eszerint választjuk meg a területet, a fajtát, a művelést, az ápolást, a betakarítást — következetesen a végtermék érdekében. Ennélfogva nagyon sokféle szempont egyeztetésére, nagyon sok jó szakember együttműködésére van szükség a döntések előkészítésekor. Ezenkívül szükség van arra is, hogy a gazdálkodás a pillanatnyi érdekeken felülemelkedve a távlati, országos érdekeket is szem előtt tarthassa. Jellemzően vonatkozik ez az előrelátás az ésszerű *talajhasználatra*.

A talajhasználat

Bizonyára nyitott kapukat döngetek, amikor szembeszállok a talajhasználat egyoldalú, természetellenes irányzatával. Azzal az irányzattal, amely a termőföldben semmi egyebet, csak egyszerű tartóközeget lát, azaz semmivel sem különbet bármely kertészeti hidropóniás közegnél. A talaj nemzeti kincs, egyúttal mezőgazdaságunk legfontosabb, jelenlegi ismereteink szerint pótolhatatlan, aktív *termelési eszköze*. Azért sem árt ezt hangsúlyozni, mert szerte a világból riasztó hírek érkeznek a termőterület összeszűküléséről, az erdők, szántóföldek, legelők megcsappanásáról. Sajnos nálunk is csökkent a mezőgazdasági terület; az 1950. évi 7,36 millió hektárról 1982-ben 6,88-ra; a szántó pedig 5,52 millió hektárról 5,05-ra. Az is baj, hogy némely korszerűnek tartott, de ma már korántsem korszerű monokultúra alól a szó szoros értelmében fogy, kopik, tűnik a termőréteg. Egy-egy kilogramm kukorica a tartós monokultúrában sok talajjemen átlag 5—6 kg termőföldbe kerül — az egyéb termelési költségeken felül és kívül. Ennyit, 5—6 kg-nyit víz el évről évre a széles és fedetlen sorközökből az erózió meg a defláció pusztító ereje.

Ha tehát a műszaki fejlesztést *érdemben* folytatjuk, nem elég annyi, hogy több géppel dolgozunk, vagy esetleg számszerűen növeljük az egységnyi felületre kiszórt vegyszermennyiséget. Ez teljesen hibás szemlélet volna. Megítélésem szerint a talaj önmagában szintén *rendszernek* tekinthető, mégpedig olyan rendszernek, amelyet belülről a talajélet, kívülről a művelés és ápolás szabályoz. A kétféle szabályozás eredője akkor, de csakis akkor fordul termelési céljaink irányába, amikor hatásuk összhangja is megfelelő. A művelés, ápolás elősegítheti a talaj számunkra kedvező élettani folyamatainak kibontakozását, de meg is gátolhatja, le is fékezheti azt. Általában kimondhatjuk, hogy a talajra — vagy bármely egyéb élő közege — eszközölt *minden erőszakos beavatkozás káros*. Ezért is igyekszünk a valóban korszerű agrotechnika minél kevesebb művelettel bolygatni a termőréteget. Ez a kímélő bánásmód egyaránt jellemzi a *minimum tillage* vagy *zero tillage* néven ismert művelési eljárásokat, amelyek egyszersmind üzamanyag-takarékossági szempontokat is szolgálhatnak. Persze csak akkor, ha a kíméletes mechanikus műveléssel megtakarított gázolaj ellenében nem kell még egyszer annyi vegyszert felhasználni.

A talajerőpótlás

Azt hiszem, a *talajerőpótlás* ugyancsak a csomópontját képezi a termelési tényezőknek. Aligha vitatható, hogy mindenekelőtt a műveléssel függ szorosan össze.

Őseink valaha pusztá parlagoltatással állították helyre a talaj termékenységét. Ebből a tényből már következik, hogy a talaj *aktív önszabályozó rendszer*, amely kedvező körülmények között igyekszik felújítani önnön tartalékát. Kár volna, ha ezt a természetes tartalékot hagynánk veszendőbe menni. Még akkor is kár volna érte, ha jól tudjuk, hogy ez a lassú regenerálódás a mai követelményeknek csak a küszöbéig ér. Ha emelni, mégpedig rendszeresen emelni akarjuk a termésszintet — és nyilván ez a célunk —, rendszeresen növelni kell a talaj *tápanyagtökéjét*.

Mai ismereteink szerint a belterjes gazdálkodás mai színvonalán a *mútrágyázás szükségyszerű*, mivel még a nagy adagú szerves trágya hatóanyag-tartalma sem elegendő a hektáronként 80—100 vagy ennél több gabonaegység, vagyis például 8—10 t/ha gabona megtermeléséhez. Magától értetődik, hogy a mútrágyaadagot mindig az elérendő cél és a hasznosulási feltételek — nem utolsósorban a csapadékviszonyok — alapján kell meghatározni. Feltétlenül szükség van a fő tápelemeken — tehát a nitrogéneken, foszforon, káliumon, kalciumon — kívül a többi tápelem rendszeres pótlására.

Ami a ráfordítás anyagi vonzatát illeti: még korántsem jutottunk el olyan határértékhez, ahol a pótlólagos befektetés hatékonysága a nullához közelednék.

A műszaki fejlesztésre a mútrágyázásban fontos szerep hárul. Mindenekelőtt arról kell gondoskodni, hogy a mútrágyát valóban a kellő összetételben és mennyiségben használják fel. Műszaki fejlesztési feladat a talaj- és növényelemzés a mezőn és a laboratóriumban, a szükséges tápanyagok mennyiségi, minőségi meghatározása, a hatékonyságot javító adalékok beiktatása. Műszaki fejlesztési feladat a mútrágya halmazállapotának, adagolási módjának és idejének összehangolása a növényállomány igényeivel, a fejlődés szakaszaival. De műszaki fejlesztési feladat az is, hogy a megemelt termékenységi szintet jó termőképességű fajtával, jó vizgazdálkodással, takarékos öntözéssel, továbbá ésszerű földművelési rendszerrel, helyes vetésváltással, növényápolással és növényvédelemmel hasznosítsuk. Az pedig szintén magától értetődik, hogy mindehhez *egyre tökéletesebb gépek kellenek*.

A *szerves trágya* fontosságát lebecsülni súlyos hiba volna. Részben azért, mert mint értékes melléktermékről kár lenne lemondani róla. Részben pedig azért, mert nélkülözhetetlen elemekkel — nem utolsósorban nyomelemekkel — és baktériumflórával gazdagítja a talajéletet.

Érdeemes felidézni: a gazdaságok 1960-ban a 2,4 t/ha-os termésszinthez hektáronként 30 kg NPK hatóanyagot, 1980-ban a 4,8 t/ha-oshoz 240 kg-ot használtak fel. Eközben a szerves trágyázás jószerevével megrekedt. Az 1970-es évek elején is, az 1980-as évek elején is a nyilvántartás szerint kb. 2,2 t volt az egy ha mezőgazdasági területre jutó szerves trágya mennyisége.

Az elmúlt 2—3 évtizedben az istállótrágya és a kertészeti komposzt hasznoságáról, sajnos, megoszlottak a vélemények. Nem utolsósorban azért hódított teret az *egyoldalú kemizálás* a vegyes trágyázás rovására, mert az alacsony energiaárak és az állami támogatás lenyomták a mútrágyázási költségeket. Ma egészen más a helyzet: pénzügyi szemszögből is alaposan meg kell fontolni, hogy milyen legyen a gazdasági és az ipari trágyák részaránya. Végső soron nem arról van szó, hogy a termés növeléséhez szükséges tápanyagot fogjuk vissza. Ehelyett azt kell megfontolni, *miképpen pótolhatjuk a talajerőt a leggazdaságosabban*. Termelési függvényeink világosan jelzik, hogy az *összehangolt* talajerőpótlás költségei jó hatásfokkal növelik a pénzben kifejezett hozamokat.

A gépesítés

Nem szorul bővebb bizonyításra, hogy a gépesítés a műszaki fejlesztés gerince. Megfelelő gépek nélkül nem lehet eredményesen művelni a földet, nem lehet ki-juttatni a kémiai készítményeket, nem lehet learatni és betakarítani a termést, nem lehet feldolgozni, elszállítani a termékeket — és így tovább. A gépesítés tehát a mai helyzetben a gazdálkodás elemi feltétele.

Említettem azt a bizonyos dilemmát, amely a növénynevelés és a gépszer-kesztés olykor ellentétes érdekeiben gyökerezik: mindegyik a maga igazát han-goztatja, amikor egy-egy fajta vagy gép tulajdonságairól van szó. Azt azonban mindenképpen tudomásul kell venni, hogy ma már a *gépesítéstűrés* a fajtatulaj-donságok legfontosabbjai közé tartozik. A *gépesítéstűrés* azt jelenti, hogy egy-egy állomány mennyire viseli el, illetve mennyire sínyli meg a gépek közreműködését.

A technikára egyébként igazán nem panaszkodhatunk. Rengeteg nehéz, ter-hes, fárasztó és egészségtelen műveletet vett át az embertől a gép. Egyre ritkábbak azok a folyamatok, amelyek továbbra is a kézi munkaerőre háramlanak. Efféle „foltok” még akadnak a kertészetben és az állattartásban. Rendszerint ilyenkor sem az a helyzet, hogy képtelenség valamely folyamatra műszaki megoldást ta-lálni. Elvileg ma már legtöbbször készíthető olyan berendezés, amely képes he-lyettesíteni az emberi kéz közreműködését a mezőgazdaságban.

Sokkal inkább arról van szó, hogy az efféle „mezőgazdasági robot” *mennyire gazdaságosan* működik. Tekintettel ugyanis az élelmiszerek világszerte szükség-szerű, más cikkekhez viszonyítva olcsó forgalmazási kényszerére, a túlon túl bo-nyolult — s emiatt többnyire drága — gépek a mező- és kertgazdaságban csak rit-kán fizetődnek ki.

Jellegzetes példa erre a *paradicsomtermesztés*. A technológiának úgyszólván minden művelete gépesíthető, de a valóban kíméletesen dolgozó gépek olyan költ-séggel terhelik az ágazatot, hogy alkalmazásuk ökonómiai szempontból legalábbis kérdéses.

Természetesen az is nagy gond, ha valamely technológia minden láncszeme végig gépesítve van, ellenben egy bizonyos szakasza, többnyire a szüret, a betaka-

1. sz. táblázat

Az alaptevékenység gépeinek korösszetétele, a nullára leírt gépek aránya

Géptípus	1-2	7	12	A nullára	1-2	7	12	A nullára
	éves	évesnél	évesnél	leírt	éves	évesnél	évesnél	leírt
	fiatalabb	fiatalabb	fiatalabb		fiatalabb	fiatalabb	fiatalabb	
	gépek értéke a megfelelő összes gépérték százalékában							
	az állami gazdaságokban				a termelőszövetkezetekben			
Mobil üzemű erőgépek	18,8	73,2	94,7	31,3	19,9	71,1	95,7	27,0
traktorok								
gabonaaarató-cséplő- gépek	22,3	73,0	99,5	35,9	22,7	80,8	98,9	28,5
egyéb magajáró gépek	21,6	72,0	98,7	37,3	27,4	82,7	99,6	26,0
Mobil üzemű munkagépek								
vető-, ültető- palántázó gépek	21,0	77,4	99,3	33,4	25,2	80,7	98,3	26,0
betakarítógépek	26,7	84,5	98,8	22,6	31,4	85,0	98,3	18,0

rítás jelentős élömlmunka-igényt támaszt. Hiszen az alkalmi munkaerőt idényszerűen előteremteni igen nehéz; még a diákság bevonása is csak részmegoldás. Nagy kár, hogy néhol a rosszul értelmezett takarékoság, esetenként a géparak felé ugyancsak megnyitott agrárrolló fékezi a gépesítés fejlesztését. Tükröződik ez a körülmény a mezőgépek korösszetételében.

Mint az 1. sz. táblázatból látható, a gépek ugyancsak öregsznek, s ez a körülmény nagymértékben megemeli az üzemeltetési költségeket. Nő a javítási, karbantartási költség, romlik az üzembiztonság. A MÉM Műszaki Intézetének adatai szerint a legfontosabb gépcsoportokban az egy műszakórára jutó üzemelési költség 420—650 százalék között emelkedett két évtized alatt. (Lásd a 2. sz. táblázatot.) Hasonló irányzatokra utal a 2. sz. ábra.

Különösen érzékenyen érintik a gépesítés nehézségei a *kertészeti ágazatokat*, amelyekben sokkal több az egyedi műveletek elvégzésére alkalmas célgép. Az is tény, hogy a legtöbb zöldség- és gyümölcsfajnál a gépesítési törekvések — enyhén szólva — nem esnek egybe a termés mennyiségét és főleg minőségét javító igyekezettel. A technológiák jellemzője lesz ezért a valóban korszerű, gépi és kézi erőre alapozott módszerek párhuzamossága, ideértve a nagyüzemi, illetve a háztáji és a kisegítő gazdaságok párhuzamát is.

Sajátos problémákat vet fel a *szőlőművelés* korszerűsítése. A fejlesztés irányelve az lehet, hogy a „nehéz” műveleteket a gépekre kell bízni, a finomabb munkákat pedig növénycentrikus, „növényközeli” szemlélettel kell végrehajtani.

Egy másik terület, ahol a technikai újítások néha nem alkalmazkodnak eléggé az élettani igényekhez, az *állattartás gépesítése*.

Kétségtelen, hogy a teljesen zárt istállók, a szinte állandó mechanikai ingerek megzavarhatják a tömegesen tartott állatok természetes életritmusát. Ennek sokféle utóhatása van, sőt az állatokra nehezedő stresszhatás gyakran a termelést is visszafogja. Nem az a cél tehát, hogy *bármilyen áron*, öncélúan is gépesítsük az állattenyésztési munkákat. Sokkal inkább arra kell törekednünk, hogy *összhangot* teremtsünk a termelés, tehát az állat etológiai igényei és a technikai lehetőségek között. A természetből idegen feltételek ugyanis jelentősen igénybe veszik az állatok szervezetét. Ilyen körülmények között hiába etetünk jó és drága takarmányt, a stresszhatás miatt az állomány a genetikai képességét nem tudja kifejteni. Azt sem téveszthetjük szem elől, hogy a túlméretezett és zsúfolt állattartó telepek a környezetre szintén kedvezőtlen hatással vannak.

Ezért környezetvédelmi és anyagi megfontolásból egyaránt mellőzzük a rendkívül energiaigényesen automatizált szarvasmarha- és sertésstelepek építését, egyrészt az egycélú vízőblítéses trágyakezelést. Részben a roppant nehezen fedezhető vízszükséglet, részben pedig amiatt, hogy a hígtrágya szakszerű kezelése igen körülményes és drága. Műszakilag kitűnő megoldást ígérnek ugyan az ilyen

2. sz. táblázat

Néhány mezőgép_költségadatai

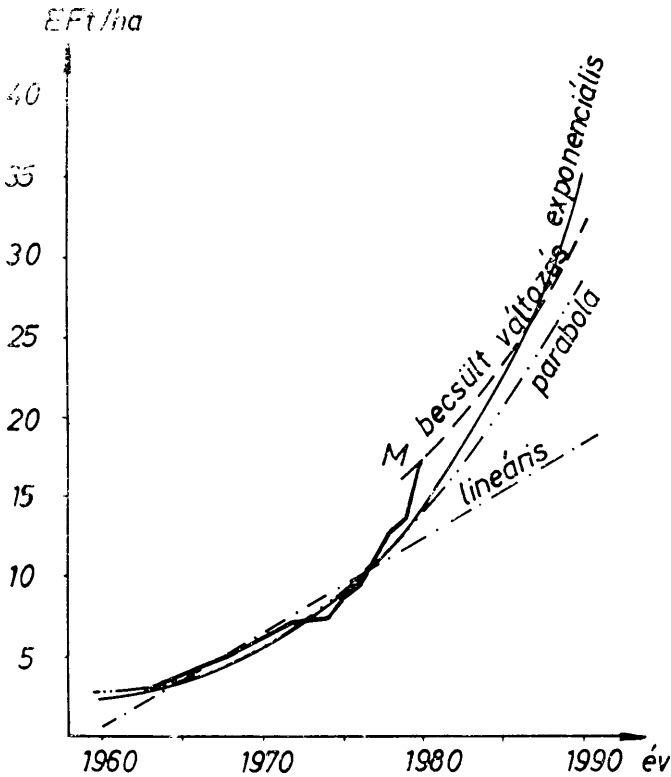
Géptípus	Összes gépüzemeltetési költség (Ft/műszakóra)		Növekedés, 1982/1962 (százalék)
	1962	1982	
Traktorok	38,6	162,4	420,7
Tehergépkocsik	34,8	166,1	477,3
Arató-cséplő gépek	165,1	1078,2	653,1

Forrás: A MÉM Műszaki Intézetének adatai.

2. sz. ábra

Az erőgépek és munkagépek együttes értékének alakulása (mezőgazdasági áron), egy ha géppel művelt területre vetítve (Gockler Lajos adatai)

istállóhoz telepített *biogáz-berendezések*, de beruházási költségük magas, visszatérülésük meglehetősen hosszadalmas. Egyelőre be kell érniük az almos istállózás jól gépesített változataival; a levegősebb, kifutóra nyíló istállókkal.

Mindez a talajerőpótlás szempontjából gépesítési vonatokkal jár. A keletkező szalmás trágyát kezelni, hordani, teríteni csak megfelelő gépekkel lehet. Amikor pedig az állattenyésztésbe fektetett emberi munka *termelékenységéről* szólunk, megint csak számos körülményt kell mérlegelni. Hangsúlyozni szeretném, hogy az erre vonatkozó nemzetközi adatok többé-kevésbé félrevezetőek. Mindenekelőtt azért, mert nem azonos vetítési alapról indulnak.

Mi a mezőgazdasági termeléshez közvetlenül hozzászámítunk sok olyan dolgozót, akit a külföldi statisztikák egyéb gazdasági ágakhoz sorolnak. Így fordulhat elő, hogy nálunk kb. 17 százalék az agrárfoglalkozásúak aránya, azaz látszólag sokkal nagyobb, mint jó néhány iparilag fejlett országban. Ezekben az országokban azonban úgyszólván csak magát a farmert tartják nyilván ebben a kategóriában, de nem sorolják ide bedolgozó családtagjait, alkalmi munkásait, sőt az állatorvost vagy a szaktanácsadót sem.

Ezért függ a nézőponttól az is, ha — mondjuk — az egy dolgozóra jutó tejtermelést vesszük figyelembe. Más és más lesz ez a szám aszerint, hogy mi a viszo-

nyítási alap. Ha csupán az istállóban foglalkoztatott gondozók számát állítjuk szembe a tejliterekkel, egészen más arányt kapunk, mint ha tekintettel vagyunk a szállítás, tejkezelés, netán elsődleges feldolgozás, ellenőrzés, nyilvántartás közreműködőire, beleértve még a számítógép kiszolgálóját is.

Óriási a gépesítés jelentősége a *vezetési módszerek korszerűsítésében*, a vezetői döntések előkészítésében. Hasonlóképpen ma már gépekre bízhatunk számos számviteli, ügyviteli, ellenőrzési feladatot. Természetesen itt is fenyeget az a veszély, hogy „szint alatt” használjuk ki a gépeket; olyasmit végeztetünk velük, amit egyszerűbb és olcsóbb fejben, netán papíron kiszámítani.

Aligha kell bővebben bizonygatni, hogy a mezőgazdasági termelés kis és nagy gépeivel együtt egységes, összefüggő rendszerként fogható fel, amelynek *központi eleme a gépesítés*.

Az emberi tényező

Valahányszor a gépesítésről esik szó, elkerülhetetlenül felmerül az *ergonómia* fogalma. Meghatározásunk szerint az ergonómia az ember, a gép és a környezet egyre nagyobb teljesítményekre képes rendszerét jelenti. S ilyen szempontból a mezőgazdaság ismét sajátos terület.

Hosszú időn keresztül vajmi kevésbé ügyeltünk arra, hogy gépeink ne csak *hasznosak*, hanem *kényelmesek* is legyenek. Az első traktor és a korabeli autók között sokáig megmaradt ugyanaz a szakadék, amely fogatos elődeik, a közönséges igásszekér és a személyszállító hintó között tátongott.

Jó ideig tartott, mire a mezőgazdasági erő- és munkagépekre kezelők biztonságát, egészségét óvó, erejüket kímélő és ezzel a munka hatékonyságát kedvezően befolyásoló berendezések kerültek. Egyúttal tökéletesedett a gépek munkavégzése; különösen a minőség javult. Ezzel magyarázható, hogy a műszaki fejlesztés ergonómiai kiadásai (bár nem jelentéktelenek) visszatérülnek a teljesítmény mennyiségi gyarapodása, minőségi javulása révén. Ahogyan pedig az általános színvonal emelkedésével szűkült a rés a fizikai és a szellemi munka között számos bonyolult folyamatban, úgy terebélyesedtek a mezőgazdaságban dolgozók *szakmai műveltségével szemben támasztott követelmények* is. Arról az emberi tényezőről van szó, amely a mezőgazdasági termelés valamennyi egyéb kellékének alkotója, összehangolója; egyszersmind a mezőgazdasági termelés célja és értelme.

Tapasztalataink egyértelműen bizonyítják, hogy az egyes gazdaságok termelési eredményei még egy tájegységen belül is igen változók. Változók akkor is, ha a befolyásoló — akár természeti, akár közgazdasági — viszonyok nagyjából azonosak. Az eltérés kézenfekvő oka a vállalat belső szerkezetében, szervezetében, nem utolsósorban *vezetésében* kereshető.

Érdekes módon érvényesül ez az összefüggés még különböző talajon gazdálkodó, eltérő fekvésű gazdaságok között is. Olyannyira, hogy — kutatásaink szerint — a *vezetés* (szélsőségektől eltekintve) *általában nagyobb súllyal esik latba, mint az összes többi adottság együttvéve*. Nem tévedünk tehát, ha az emberi tényezőt a gazdálkodás, egyúttal a műszaki fejlesztés legfontosabb elemének tekintjük. Magától értetődik, hogy a fizika, a biológia, a kémia, a technika, az informatika vívmányait, az agrártudomány újdonosságait csak olyan emberek hasznosíthatják kellőképpen, akik feltétlenül járatosak, otthonosak a maguk szűkebb szakmájában, de ismerik a gazdaság egészére vonatkozó összefüggéseket is. Ezért is fontos, hogy a mezőgazdaságban dolgozók minél nagyobb hányada szerezzon olyan képesítést — hangsúlyozni szeretném: nemcsak a diploma, hanem a jártasság és készség birtokában —, amely munkáját hatékonyabbá, termelékenyebbé teszi.

Állami és szövetkezeti gazdaságainkban és a hozzájuk kapcsolódó szervezetekben összesen kb. 800 000 ember dolgozik. Közülük mintegy 50 000 a műszaki-agronómiai, s majdnem ugyanannyi az egyéb hivatású szakember: közgazda, jogász, élelmiszeriparos, építész, vegyész, biológus stb. Következetes törekvés a termelésben a *szakemberlépcső* kiépítése betanított munkás—szakmunkás—technikus—mérnök—szakmérnök fokozatokkal. Ugyancsak fontos törekvés, hogy minden rendű és rangú szakember — beosztásának megfelelően — legalább 5 évenként szakmai és (vagy) vezetési továbbképzésben vegyen részt. Olyan továbbképzésben, ahol felfrissíti régebbi ismereteit, egyúttal megismerkedik a munkaköréhez csatlakozó új irányzatokkal, módszerekkel, felfedezésekkel. Szilárd meggyőződés, hogy ez a szellemi tőke nagy, sőt döntő mértékben járult hozzá a magyar mezőgazdaság tervszerű műszaki fejlesztéséhez, ezzel együtt a termelés erőteljes fellendüléséhez.

A nagyüzemi gazdálkodást — mint ismeretes — a sajátos jellegű *kistermelés* egészségesen egészíti ki. Hangsúlyozni kell, hogy ezt minden tekintetben az állami és a szövetkezeti nagygazdaságok integrálják. Közvetve vagy közvetlenül ők látják el a kisegítő és a háztáji gazdaságokat vetőmaggal, szaporító-, illetve tenyészanyag-gal; ha kell, takarmánnyal; ha szükséges, vegyszerrel, géppel, szaktanáccsal.

Kereken kétmillió család — lakosságunk fele — dolgozik szabad idejében a ház körüli kertben vagy neveli egyszerű épületekben a baromfit, sertést, esetleg szarvasmarhát. Mondhatnám, valamiféle *nemzeti hobby* lett ez a foglalatосkodás, amely nemcsak anyagi hasznot hajt, hanem üdítő változatosságot is hoz az emberek életébe.

Tévedés volna azonban azt gondolni, hogy a kisgazdaság nem szorul műszaki fejlesztésre. Meggyőződés, hogy ezen a téren bizonyos lemaradást sem ártana pótolnunk. Ugyanis kevés a célszerű (és viszonylag olcsó) kisgép, kevés a megfelelő szerszám. Nem mindig és nem mindenütt lehet apróbb tételekben műtrágyát, vegszert vásárolni, sőt még a szintén termelési eszköznek tekinthető szakkönyvek sem mindig hozzáférhetők. Különösen tapasztalható ilyen hiány a kertészkedőknek szánt szakirodalomban, ami eléggé érthetetlen, hiszen a példányszám növelése valószínűleg előnyösen befolyásolná a kiadás önköltségét.

Ami általános érvényű

A mező- és kertgazdaság műszaki fejlesztése ezek szerint nem lehet *öncélú tevékenység*. Kétségkívül össze kell hangolni mind a vállalati ökonómiai, mind az általános népgazdasági igényekkel. Ma már nem az a cél, hogy *minden áron* munkatér szabdítsunk fel. Bármennyire fontosnak ítéljük az élő munka termelékenységének növelését, azt nem erőltethetjük a gazdasági hatékonyság rovására. Amellett nem utolsósorban ügyelnünk kell a veszélyeztetett természeti környezet, a pusztuló élővilág védelmére. Ilyen körülmények között a fejlesztés sokszor valóban olyan látszatot kelthet, mintha az „egy lépés előre, kettő hátra” taktikáját követné. Holott a hagyományos módszerek kereteinek megtöltése új tartalommal, a korszerűség helyes értelmezése, egyáltalán: a rendszerszemlélet érvényesítése nem a visszalépést, hanem csupán az erők átcsoportosítását jelenti. Azt viszont tudomásul kell vennünk, hogy a pazarlást, a szakmai fényűzés mindenféle formáját kerülnünk kell minden területen, így a mező- és kertgazdaság műszaki fejlesztésében is.

Gazdaságtörténeti tendenciák és a világgazdaság jövője

(Avagy „hat probléma keres egy megoldást”)

Walt W. Rostow

Ha történelmi trendekről beszélünk, ezzel azt sugalljuk, hogy a világ valódi és meg nem szüntethető hajtóerői elnyomják saját véleményünket, amit indulataink jobban befolyásolnak, mint bölcsességünk vagy tájékozottságunk. Úgy gondolom, hogy létezik egy bizonyos sáv, amelyben az emberi cselekvés és az emberi politika meg tudja változtatni a történelem menetét, s ezt a sávot az egyéni és közösségi erőfeszítés képes igazi tartalommal megtölteni, ha nem ringatja magát a nagyság illúziójába; hiszen a történelem hajtóerői valóban léteznek ugyan, ki nem kerülhetők, de nem mindegy, hogy megpróbáljuk-e őket alkotó módon felhasználni, vagy telenek maradunk.

Hogy ne lehessen a determinizmus vádjával illetni — és egyúttal több teret hagyjak az emberi politika és cselekvés számára —, Luigi Pirandello egyik művének („Hat szerep keres egy szerzót”) a címét kölcsönöztem. Úgy érzem, ezzel az alcímmel jól rávilágítok mondanivalóm lényegére. A világgazdaság jelenlegi állapotáról és jövőjéről gondolkozva rájöttem, hogy az a legcélszerűbb, ha előadásomban inkább a megoldandó problémákkal foglalkozom, ahelyett, hogy a világgazdaságban működő erőket vázolnám fel, amelyek nyilvánvalóan formálják ugyan a világgazdaságot, nagyban meghatározzák annak jövőjét, de amelyek (legalábbis az én előítéletekkel „fertőzött” nézetem szerint) nem adnak választ arra a kérdésre: végül „győzünk-e” vagy elbukunk, hiszen rendelkezésünkre áll az a bizonyos — előbb említett — cselekvési sáv.

Véleményem szerint a világgazdaság fejlődésének iránya az elkövetkező 20—30 évben az alábbi kérdésekre adott válaszok hatékonyságától függ majd:

1. Képesek lesznek-e a fejlett piacgazdaságok összeegyeztetni a tartós növekedést az infláció hatékonyság ellenőrzésével?

2. Képesek lesznek-e a fejlett ipari és a fejlődő országok együttműködni, hogy a növekedési folyamatot „természetes” ütemben tartó fejlődéshez elegendő élelmi-szert, energiát és nyersanyagot — beleértve a globális környezeti romlás ellenőrzését is —, különösen a fejlődő térségekben előteremtsek?

3. Milyen hatékonyan tudják a fejlett ipari és a fejlődő országok — piacgazdaságok és szocialista gazdaságok egyaránt — bevezetni azokat az intézményi és egyéb változtatásokat, amelyek a negyedik ipari forradalom technológiai vívmányainak (mikrochipek, génszövet, robotok, új kommunikációs technológiák, lézerek, új ipari anyagok) kifejlesztéséhez és elterjesztéséhez szükségesek?

4. Képesek lesznek-e a fejlett ipari országok — ismét piacgazdaságok és szocialista gazdaságok egyaránt — előteremteni a tönkremenés előtt álló fizikai infrastruktúra (beleértve a tiszta levegőt, a tiszta vizet, az erdőket) újjáépítéséhez szükséges forrásokat, és kialakítani e téren a nemzetközi együttműködés feltételeit?

5. Képesek lesznek-e a fejlett ipari és a fejlődő országok — szocialista és piacgazdaságok egyaránt — kialakítani a *közületi és a magánszektor* közötti jobb és hatékonyabb egyensúlyt, csökkentve az állami szektor súlyát úgy, hogy a világgazdaság mind több térségében meggyorsuljon és egyenletesebbé váljék a gazdasági növekedés?

6. Sikerül-e a jövőben is *elkerülnünk* — mint ahogyan csaknem negyven éve, 1945 óta valóban sikerült — a *háborút*, hiszen az utóbbi feltétel nélkül természetesen nincs sok értelme gazdasági problémákról vitatkozni.

Az e hat kérdésre adandó válaszok mindegyike történelmi hajtóerők működésétől is függ, amelyek hatását nem lehet figyelmen kívül hagyni, de a végeredmény egyik esetben sincs eleve eldöntve, ezért az egyes emberek, kormányok és társadalmak valamennyi kérdésre különböző módon reagálhatnak.

Lássuk ezután a hat kérdést kissé részletesebben!

Az infláció korlátozása

A „The Process of Economic Growth” című — több mint harminc éve írt — könyvemben azt fejtegettem, hogy a keynesi forradalom a lehető legnagyobb gondot okozta a demokratikus társadalmaknak. Nagy eredménye volt a társadalomtudománynak, hogy kimutatta: a munkanélküliség nem isteni, hanem emberi cselekvés következménye; hogy a ciklikus fejlődés már ismeretes volt az 1914 előtti világban is; hogy a két világháború közötti időszak nagyarányú és krónikus munkanélkülisége nem elkerülhetetlen, és nem esik kívül az egyes emberek és a kormányok cselekvési-ellenőrzési hatókörén. De közvetlenül az „ártatlanság elvesztése” után felmerült az a probléma, hogyan lehet „egyensúlyozni” a teljes foglalkoztatottság és az infláció között. Ez kétségtelenül az egyik legnagyobb dilemma volt, amellyel a demokratikus rendszereknek az elmúlt két évszázad során szembe kellett nézniük. Jelenleg az Egyesült Államokban, illetve a fejlett piacgazdaságok némelyikében monetáris eszközökkel igyekeznek „eltalálni” a helyes arányt. S bár a monetáris politika kétségkívül az egyik leghatékonyabb eszköz, amit mindannyiunknak föl kell használnunk, alkalmazását véleményem szerint túlzásba vitték. A monetáris eszközök tehát nem a legalkalmasabbak arra, hogy segítségükkel összehangolják a növekedést és az infláció ellenőrzését. A fejlett ipari országokban bevezetett monetarista intézkedések romboló hatásúak voltak a világ fejlődő országai számára; lassú növekedést, esetenként stagnálást okoztak, csökkentették a fejlődő országok kivitelét, megnyírbálták exportárait, protekcionista áramlatot indítottak el, olyan konfliktusokhoz vezettek, amelyek nyomán csökkent a fejlődő világban nyújtott segélyek összege, s a monetarizmusból következő magas kamatlábak súlyos terhet rónak a harmadik világra. Azt hiszem, az adó-, monetáris és jövedelmi politikák megfelelő elegyítésére van szükség, természetesen oly módon, hogy a társadalom különböző politikai tényezői megegyezésre jutnak, miszerint a bérek átlagos növekedési üteme nem haladhatja meg a termelékenységet. Néhány fejlett ipari országnak már hosszú éveken át sikerül ilyen jövedelmi politikát folytatnia: Japának, Ausztriának, bizonyos „törzsi” módszerrel Svájcnak, a Német Szövetségi Köztársaságnak (bár az NSZK-ban a közelmúlt sztrájkjai miatt most veszélyben van e jövedelempolitika).

E problémát nem szabad csak kritikai vagy vádló szemlélettel megközelítenünk, hanem el kell fogadnunk mint a megoldandó nagy történelmi léptékű feladatok egyikét. Úgy látom, az Egyesült Államok jelenleg abban a szakaszban van, amikor meg tudna valósítani egy ilyen jövedelempolitikát, de az mégsem szerepel egyik politikai párt programjában sem. Ez a társadalomtudomány sorsa. Egy ko-

rábbi könyvemben („The Barbaric Counter-Revolution: Cause and Cure”), úgy fogalmaztam, hogy még nem sikerült az igazi útra rátalálnunk, s a jövő attól függ, vajon össze tudják-e hangolni a fejlett ipari társadalmak (mert egész társadalmakról van szó) a jövedelempolitika követelményét ésszerű adózási és monetáris politikával.

Az erőforrások korlátozottsága

A „Why the Poor Get Richer and the Rich Slow Down” című könyvemben (melynek címét sokan nagyon furcsának találták, mert a hagyományos bölcsesség szerint mindig a gazdagok válnak még gazdagabbakká, a szegények pedig még szegényebbé) bemutattam a növekedési ütemek szerkezetét. E munkámból kiderül, hogy bár valóban vannak a fejlődő világnak olyan régiói, ahol igen alacsony a növekedés, sőt tartós hanyatlás tapasztalható, érdekes összefüggés fedezhető föl a növekedés szerkezeté és a növekedés fázisai, szakaszai között. Saját szóhasználatommal élve a növekedési ütem gyorsul az úgynevezett tradicionális társadalmakban, a *take-off* előfeltételei megteremtődésének időszakában, tovább gyorsul a *take-off* megindulása utáni szakaszban, majd lelassul a tömegfogyasztás szakaszában. E lassulás két okra vezethető vissza: egyrészt a fogyasztói szükségleteknek a szolgáltatások felé való eltolódása a feldolgozó ipar történelmileg legalacsonyabb termelékenység-növekedését vonta maga után, másrészt a tömegfogyasztás elterjedésével a fejlett társadalmak el vannak foglalva a már létező technológiák bevezetésével, nincs lényeges „hátralékuk” e téren, mint például a fejlődő országoknak. Ily módon a növekedés attól függ, milyen gyorsan adaptálják ezek a társadalmak a kutatási-fejlesztési folyamatokból kikerülő új technikai vívmányokat. Mindenesetre a növekedés útja „S” formájú; egyszer felgyorsul, másszor lelassul.

Erről a témáról korábban két keresztmetszet-vizsgálat is készült: az egyikről Thorkill Christiansen „Development in Rich and Poor Countries”, a másikról Hollis B. Chenery „Patterns of Development 1950—1970” című műve tudósít. Hadd hivatkozzam most Christiansen számadataira: ő hét országcsoportot alkotott, a legalacsonyabb fejlettségi szintnél kezdte (amit én az előfeltételek megteremtődésének időszakaként jelöltem meg). Ebben a csoportban 1967-ben az egy főre jutó nemzeti termék 50 és 100 dollár között volt. A *take-off* periódusában a növekedési ütem 1,7 százalékot ért el, 2,6-ra emelkedett a technológiai érettséghez vezető hosszú időszakban, majd 2,9-re, 4,4-re és végül 6,5 százalékra ugrott. A tömegfogyasztás elérésekor ismét csökkent (3,5-re, 3,4-re, végül 3,2 százalékra). Ezek a növekedési ütemek 1960—1970 között, a nagy fellendülés idején voltak kimutathatók, de Christiansen számai nagyon hasonlók Chenery keresztmetszet-vizsgálatának eredményeihez. Ebben a „csúcsnövekedési” időszakok ugyanott helyezkednek el, csak Chenery a Világbank terminológiáját alkalmazta. Ő a szocialista országokra 3,6 százalékot számított, a legszegényebb fejlett fejlődő országokra 3,9 százalékot, a dinamikusan fejlődő harmadik világbeli gazdaságokra 7,0, a fejlettekre 3,4 százalékot. Én magam korábban elvégeztem egy hosszabb történelmi szakaszra is az egy főre jutó GNP növekedési ütemének elemzését, és általában véve hasonló következtetésekre jutottam, azzal az érthető különbséggel, hogy a második világháború utáni ütemek magasabbak.

Történelmi távlatban a jelenleg legfejlettebbnek számító ipari országok *take-off* előtti növekedési üteme 0,6 százalék, ami a *take-off* időszakában 1,7 százalékra gyorsul, majd a technológiai érettség felé haladva 2,1 százalékot ér el. Azért hangsúlyoztam az utóbbi számadatokat, mert a fejlődő világ országainak nagy része most olyan társadalmakban él, amelyeket én a technológiai érettség felé haladók-

nak nevezek, s amelyek a Világbank kategorizálásában közepes jövedelmű és újonnan iparosodó országoknak számítanak.

Tehát ezekben az országokban a csúcson igen magas a természetes növekedési ütem; most hozzák be korábbi hátrányukat olyan iparágakban, mint az acélipar, fémfeldolgozás, vegyipar, papíripar stb., amelyek mind energia- és nyersanyagigényes ágazatok. Ugyancsak most elégitik ki gépkocsik és közlekedési eszközök iránti tömeges igényeiket, sokkal gyorsabban, mint a fejlett ipari országok. Az a tény tehát, hogy Latin-Amerika, Észak-Afrika, a Közel-Kelet, Ázsia mind e gyors, a „természetesen” gyors növekedés szakaszában van, azt jelenti, hogy a világgazdaság erőforrásaira nehezédő nyomás is igen nagy, és ha vissza akarjuk vezetni a világgazdaságot az elmúlt évek torzulásai után egy normális növekedési útra, akkor nagyarányú beruházásokra (főleg nem a fejlődő világból származó beruházásokra) lesz szükség, hogy megteremtsük számukra ezen átmeneti szakaszban a szükséges élelmiszert, energiát, nyersanyagot. Nekünk, az iparilag fejlett Észak képviselőinek számos okunk van arra, hogy együttműködjünk a fejlődő országokkal ennek a folyamatnak a kibontakoztatásában: először, mert a Dél sikere igen fontos az Észak gazdasági életképessége számára; másodsor, mert ha ők kudarcot vallanak az éhezés és nyomor enyhítése, az erőforrások minőségi romlása és a magas árak elleni harc terén, ez visszahat a mi gazdaságainkra is. Semmi kétségem sincs afelől, hogy az észak—déli gazdasági együttműködésnek és az erőforrás-probléma közös megoldásának igen nagy fontossága lesz a jövőben, hangsúlyozom: nem csupán a piaccgazdaságok számára.

Egyszer alkalmam volt elbeszélgetni egy kínai tudóssal, akivel Kína jelenlegi és ezredfordulóig várható problémáit taglaltuk. Olyan kérdések kerültek szóba, mint a mezőgazdaság, az energiaellátás, a vízgazdálkodás, az újraerdősítés, a szántó föld visszanyerése, a közlekedés, a kutató-fejlesztő kapacitás kiépítése. Megemlítettem, hogy e problémák, illetve sorrendjük igen hasonló például a latin-amerikai gazdaságok problémáihoz, majd kihúztam asztalom fiókjából egy papírt, amely Texas állam szintén 2000-ig felmerülő és megoldásra váró problémáit tartalmazta. Ott a következők szerepeltek: energia, azaz a hagyományos olaj és gáz mint energiaforrás kimerülése, a mezőgazdaság csökkenő termelékenységének megállítása, vízgazdálkodás, közlekedés-szállítás, a szövetségi állam kutatási-fejlesztési kapacitásának gyors kiépítése! Most, hogy már jártam a Szovjetunióban, biztos vagyok abban, hogy egy ott összeállított lista sem volna nagyon különböző.

Ha tehát az erőforrások problémájáról beszélünk (annak ellenére, hogy jelenleg viszonylag alacsony az olaj ára, és mind az Egyesült Államokban, mind Nyugat-Európában mezőgazdasági feleslegek halmozódtak fel), tudnunk kell, hogy ez az elkövetkező generációk számára alapvető gond marad. Attól tartok, hogy a következő évek vagy évtizedek úgy vonulnak be a gazdaságtörténetbe, mint a világgazdaságra nehezédő maximális erőforrás-korlátozottság kora, egyrészt, mert a népesség növekedési rátája maximális lesz, másrészt, mert a fejlődő világ erőforrásigényei is maximálisak lesznek.

A negyedik ipari forradalom társadalmi hatásai

Óriási érdeklődés — és egyúttal aggodalom — övezi a legújabb technológiák térhódítását, elterjedését s azt, hogy miként kell alkalmazkodni hozzájuk, felhasználni őket, mik lesznek ennek a következményei.

A korábbi ipari forradalmakkal ellentétben a negyedik forradalom sokkal szorosabban és nyilvánvalóbban kapcsolódik az alaptudományokhoz, amelyek maguk is igen gyors fejlődési szakaszban vannak. A gazdaság és a társadalom vala-

mennyi szférájára és minden ipari ágazatra kiterjed: érinti a mezőgazdaságot, az erdőgazdálkodást, az állattenyésztést és valamennyi szolgáltatási ágazatot, beleértve az orvostudományt, az oktatást, a távközlést is. Érinti — bár jelenlegi és jövőbeli fejlettségi szintjüktől függően más-más intenzitással — a fejlődő országokat is. Véleményem szerint a negyedik ipari forradalom meglehetősen egyenletes elosztású lesz, egyik ország sem jut domináns szerephez elterjesztésében. Szeretném azonban kiemelni egyik legfontosabb jellemzőjét, aminek megítélésem szerint a legnagyobb hatása lesz a jövőben, mert alapvető intézményes változásokat von majd maga után: ez pedig az előbb említett szoros kapcsolat e technológiák és az önmagukban is gyorsan fejlődő alaptudományok között. Véleményem szerint pontosan körülírja e technológiák lényegét, amit egy kiváló indiai tudós és vállalkozó, Vikram Sarabhai állapított meg 1969-ben. Az ő értelmezése szerint három kultúra létezik: tudomány, kutatás-fejlesztés és termelés. A tudomány a tudás megszerzésének folyamata, a kutatás-fejlesztés optimalizálja, a termelés pedig előállítja a javakat. Az e három kultúra közötti kapcsolat a kulcs az innovációhoz, és olyan — egymásra kölcsönösen ható — kapcsolatokat kell kiépíteni, hogy a tudós, a mérnök és a termelő harmonikusan tudjon együttműködni. Én még hozzáteszem e három kultúrához negyedik elemként a munkást is, akit szintén be kell vonni az új technológiák megismerésébe és kifejlesztésébe, hogy hatékonyan tudja őket alkalmazni.

Szinte mindegyik országban intézményes problémákat vet fel, hogyan alkalmazkodjanak az új technológiához, hogyan „hozzák ki” a legtöbbet a negyedik ipari forradalomból. Vegyük például az Egyesült Államokat! Mi egészen jól állunk, mind történelmileg, mind intézményileg igen „strukturáltak” vagyunk, így viszonylag hatékonyan meg tudjuk teremteni az egyetemeken folyó kutatás és a termelés közötti kapcsolatot. Mégis van néhány olyan szektor (autóipar, acélipar, szerszámgépipar), amelyben rossz a termelők és a kutatók-fejlesztők munkájának összekapcsolása. Ezek a szektorok világgazdasági szinten is rosszul állnak, véleményem szerint részben azért, mert — érthető történelmi okok következtében — az ezen ágazatokat irányító üzletemberek a tapasztalatok szerint értenek a pénzügyi és marketingkérdésekhez, ahhoz, hogy miként tárgyaljanak a szakszervezetekkel vagy a kongresszussal, de ahhoz már nem, mit kezdenek a kutatási-fejlesztési eredményekkel. Más oldalról viszont — szintén saját gazdaságtörténetünk jellegéből adódóan — a vegyiparban, az űrtechnikai iparban vagy az elektronikai iparban ezek a kapcsolatok megfelelően, szervesen és szilárdan fejlődtek ki, s valószínűleg a jövőben is életképesek maradnak.

Ha megvizsgáljuk a különböző országokat ebből a szempontból, kiderül, hogy az említett hármasság kapcsolat mindenütt központi probléma. A franciáknak például hagyományosan (egészen Napóleonig, sőt Colbert-ig visszanyúlóan) lehetőségük van arra, hogy megtudják a központi kormánytól, melyek lesznek a közeljövő nagy kutatási-fejlesztési projektumai (ez a szint jól is működik), azt viszont nem tudják megoldani, hogy miként teremtsék meg azt a hatékony gazdasági környezetet, amelyben olyan eredmények születnek, mint például a Silicon Valley megannyi kis cégében. E kisvállalatok mind igen kreatívak, mindenki tudja, hogy közülük sok nem válik sikeressé, de szükség van ilyen vállalkozásokra, amelyek a siker és a bukás határán egyensúlyoznak.

Nem áll messze ez a probléma azoktól, amelyekkel a Szovjetunió is küzd: ott vannak ugyan hatalmas kutatóbázisok, de egyikben-másikban (főleg a nem katonai, nem az űrkutatáshoz kapcsolódó területeken) a kutatóhely és a termelőkör közötti kapcsolat elég gyenge. Hangsúlyoznom kell, hogy egyik ország sem kapcsolódhat be ebbe az új ipari forradalomba bizonyos intézményi változtatások nélkül, és ez alól az Egyesült Államok sem kivétel. Több országban hallottam azt az érvelést, hogy „mi történelmileg nem fejlődtünk elég »strukturáltak«, nincsenek meg

a megfelelő hagyományaink, megfelelő intézményeink". Erre mindig azt válaszoltam: valamennyi megelőző ipari forradalomban nagy intézményi változások következtek be az egyes gazdaságokban. Az Egyesült Államok sem vezette be például a gyári tömegtermelést a textiliparban, a vasútépítésben, az acéliparban vagy az autóiparban anélkül, hogy ne változtatta volna meg — méghozzá elég jelentősen — intézményi rendszerét. A világ valamennyi országának szembe kell néznie ezzel a változással, s igen sok függ majd attól, melyik ország milyen hatékonyan és milyen gyorsan reagál az új helyzetre.

A fizikai infrastruktúra

Mostanság Nyugaton sok szó esik arról szakemberek körében is, hogy az új technológiák szakértelem-intenzívek, tőkeintenzívek, magas termelékenységi szintet érnek el, nem igényelnek olyan nagy infrastrukturális beruházásokat, mint korábban a vasútépítés vagy akár az autóipar, ezért — a történelem folyamán először — az a veszély fenyeget bennünket, hogy igen nagy és krónikus munkanélküliség alakul ki. Amikor ezt a kérdést megvizsgáltam, rájöttem, hogy még ha a robotok sok dolgozó munkáját feleslegessé teszik is, a komputerek már sokkal kevésbé hatnak ebben az irányban, s inkább a munka jellege, mintsem az alkalmazottak száma változik. Például az Egyesült Államokban óriási adósságot halmoztunk fel az elavult fizikai infrastruktúra újjáépítése terén. Ezért egyáltalán nem tartok attól, hogy az Egyesült Államokban magas „technológiai” munkanélküliség alakul ki. Attól viszont kifejezetten tartok, hogy mi valamennyien, akár Európáról, az Egyesült Államokról, Japánról vagy a Szovjetunióról legyen is szó, feléltük és feléljük tőkéinket. Nemcsak a hagyományos értelemben vett fizikai infrastruktúra mint tőke féllésére gondolok, hanem arra is, hogy például hagytuk, hogy a vasúthálózatunk elavuljon, hogy a folyóink — a Szajna, a Rajna meg a Duna egyaránt — elszennyeződjenek, nem állítottuk meg a mediterrán térség, az adriai vagy a balti régió környezeti romlását, gondatlanul kezeltük a levegőt, erdőinket. Véleményem szerint a fejlett Észak államai előtt álló egyik legnagyobb feladat az lesz a jövőben — eltekintve a fejlődő országokban kialakult s meglehetősen reménytelen földérózió problémájától —, hogy elóteremtsük az említett környezeti romlás megállításához szükséges forrásokat, és e téren nemzetközi szinten is megegyezésre jussunk. Egy ilyen összefogás mellesleg arra is lehetőséget nyújtana, hogy bármilyen nagyságú munkanélküliség — amit az új technológiák, „jellegükből” fakadóan, okoznának — is megszüntethető legyen.

Az állami és a magánszektor aránya

Annak ellenére, hogy az infrastruktúráról szólva a „köz” szerepét hangsúlyoztam, meg kell mondanom, hogy a világgazdaságra általában jellemzővé vált az 1950-es évek óta, hogy a kormányok hatalma túl nagyra duzzadt a magánszektorral szemben. Még a fejlődő világ vezetői körében — hadd említsem Suharto elnököt Indonéziából, Teng Hsziao-pinget a Kínai Népköztársaságból, Gandhi asszonyt Indiából, Mubarak elnököt Egyiptomból — is egyre többet foglalkoznak ezzel a problémával. Bizottságok alakulnak Indiában, Kínában stb. annak kutatására, miként lehet megtalálni és kialakítani azt az új egyensúlyi helyzetet, amelyben nagyobb teret kap a magánszektor. Én mint gazdaságtörténész jó néhány okot fel tudok sorolni, miért és hogyan alakult ki a kormányok túlzott befolyása. Részben azért nőtt szerepük, mert az állampolgárok a népesség különböző csoportjai számára egyen-

lőségi elemeket hordozó garanciákat akartak. Ennél valamivel gyakorlatiasabb az a magyarázat, hogy azért nőtt meg a kormányok súlya, mert sok ország szűkében volt a külföldi devizának, s amint elkezdtek elhelyezni, „szétosztani” a rendelkezésre álló mennyiséget, elkerülhetetlenül belebonyolódtak az egész gazdaság irányításába is. Vannak ideológiai okok is, s ez egyáltalán nem csupán a szocialista országokra jellemző; sok fejlődő ország is magáévá tette azt a nézetet, hogy bizonyos szempontból erkölcstelen dolog a piaci ösztönzőkre, a versenyre hagyatkozni, s ezt összekapcsolták azzal a meglehetősen romantikus gondolattal is, hogy az adminisztratív ellenőrzés talán mégis igazságosabb, és nagyobb egyenlőséget teremt. Mindenképpen az a helyzet állt elő, hogy — bizonyos latin-amerikai elemzők kifejezésével élve — végül csak az ellenőrzést vittük túlzásba, hogy olyan állami burzsoáziát hagyjunk felnőni, amelynek érdekei nem feltétlenül egyeznek meg az egész országéival. Most tehát a megbomlott egyensúly helyreállítását célzó erőfeszítéseknek vagyunk tanúi, elsősorban az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában, de másutt is.

Szerintem valóban az egyensúlyt kell helyreállítani, s nem hiszek például Milton Friedman doktrínájában, aki Adam Smith „A nemzetek gazdagsága” című műve megjelenésének 200. évfordulója kapcsán azon siránkozott, miért is tett néhány megszorító kivételt a klasszikus közgazdaságtan atyamestere a kormányok szerepének felsorolásában. Amint bizonyára emlékeznek, Adam Smith szerint a kormányak hármaskörű funkciója van: őrködni a nemzet biztonságára felett, fenntartani a rendet és az igazságosságot, s betölteni azokat a funkciókat, amelyek soha nem lehetnek gazdaságosak a magánszektor számára, de amelyek fontosak társadalmi szempontból. Ismereteim szerint ez az egyik első, ha nem a legelső említése az „össztársadalmi” kifejezésnek a közgazdasági irodalomban, s ez a kivétel mindenképpen igen fontos, s egyéb mellett az infrastruktúra is ebbe a kategóriába tartozik.

Ezzel együtt az a véleményem, hogy most olyan történelmi korszakban élünk, amelyben társadalmunk jövőbeli termelékenységéé nagymértékben attól függ, vajon sikerül-e egy jobb egyensúlyt találnunk az állami és a magánszektor között, mint ami az 1950-es évek eleje óta a világban kialakult. Ez nem északi, déli, keleti vagy nyugati probléma, hanem általános kérdés, és a jövőben fontossága még nagyobb lesz, mert az új technológiák kifejlesztésében leginkább a magánszektor járhat elől.

A béke megőrzésének fontossága

Talán ez a legfontosabb valamennyi most tárgyalt probléma közül; teljesen irreális eme hatodik említése nélkül beszélni a többiről. A világháború folyamatos megakadályozásának követelményéről van szó, s valóban, a világban folyó fegyverkezés hatalmas anyagi terhei, a második világháború óta eltelt időszak költséges és véres helyi háborúi ellenére sikerült jelentős gazdasági fejlődést elérnünk a világban. Az is tény, hogy a második világháború befejezése után igen sokan, beleértve a mi országainkat is, úgy gondolták, hogy valószínűleg elkerülhetetlen lesz a harmadik, s nem is kell hozzá húsz év sem; most pedig már csaknem 40 éve sikeresen elkerüljük az újabb világegést. Szerintem ez igen nagy eredmény, amit mindenképpen számon kell tartanunk, s nyilvánvalóan nem gondolkodhatunk felelősséggel a világ-gazdaság jövőjéről anélkül, hogy tudatában ne lennénk annak a hatalmas erőfeszítésnek, amit a világ minden részében tesznek, hogy megteremtsék a jobb élet, az alapvető emberi vágyak kiteljesedésének kereteit.

Mint sokan mások a korosztályomból, akiknek kötelességül és kiváltságul jutott, hogy e háború utáni időszakban dolgozzanak, én is igyekszem megtenni

mindent, hogy a világunkat békésebbé, kormányozhatóbbá változtassam. Egy pillanatra sem becsülöm le a feleket megosztó azon sok problémát, amelyek egyrészt az Egyesült Államok és a Szovjetunió között, másrészt az amerikai—szovjet kapcsolatokon kívül, de kettőjüket is érintve léteznek, s azokat sem, amelyeknek valóban nincs közvetlen kapcsolata e két ország viszonyával.

Mint gazdaságtörténész néha úgy érzem, mintha Európa modern történelmének korai szakaszát élnék újra, csak éppen kissé felnagyítva, de sajnálatos módon még nem jutottunk el a vesztfáliai békéhez: a területi, ideológiai és vallási harcok jelenlegi „egyvelege” a történelemnek ezt a bonyolult szakaszát idézi. Dean Rusk volt amerikai külügyminiszter több alkalommal is elmondta, hogy amikor külügyminiszterként este lefeküdt, mindig eszébe jutott, hogy amíg ott, a világ egyik felében éjszaka van, addig világos nappal a másikon, s a világ 150 kormányának fele éppen ébren van. E kormányok közül jó néhány bajt is kever, amelyeknek híre a reggeli telexekkel már el is fog jutni hozzánk. Természetesen egyikünk sem olyan naiv, hogy ne értené a kis példabeszédet, de valóban csak akkor van meg a lehetőségünk az előrelépésre, ha a konfliktusokat megfelelő határok között tartjuk, s bár az általam felsorolt hat probléma mélyen bele van ágyazva napjaink — és az elkövetkező generációk — történelmébe, látnunk kell, hogy vannak fontos tulajdonságaik, amelyeket mindig szem előtt kell tartanunk.

Először, egyetemességük: közvetlenül vagy közvetve érintik Földünk minden lakóját; másodsor, legalábbis az én véleményem szerint, értelmes emberi beavatkozásra megfelelő irányban mozdulnak el, nem hordoznak önmagukban elkerülhetetlen tragédiát, bár potenciálisan valóban tragikusak vagy veszélyesek; harmadsorban, építő, illetve romboló tulajdonságuk potenciálisan egyformán felhasználható, s végül, összegezve, tág teret nyújtanak Észak és Dél, Kelet és Nyugat igazi közös érdekeinek érvényesítésére, együttműködésének kialakítására.

Karácsony Dezső:

AZ IPARVÁLLALATOK ÖNÁLLÓ ELSZÁMOLÁSI RENDSZERÉNEK FEJLESZTÉSE

(A vállalati alapítású gazdasági szervezetek önálló elszámolása)

(A Pénzügyminisztérium hivatalos kiadványa)

A vállalatok a hatékonyság javítása végett igyekeznek feltárni belső tartalékaikat, így a vállalaton belüli önálló elszámolás (gazdasági szervezetek) ösztönző hatását is.

Az útmutató a téma vizsgálatát nem szűkíti le számviteli és elszámolástechnikai kérdésekre, hanem foglalkozik az önálló elszámolás kialakításának alapvető követelményeivel, megszervezésével, a kölcsönös érdekeltiség megteremtésével, az önálló egységek eredményességének mérésével.

Segítséget nyújt a szervezeti formák közüli választáshoz, a vállalaton belül önállóan gazdálkodó szervezeti egységek, gazdasági társulások szervezéséhez és elszámolásának kialakításához.

Kb. 90 oldal, füzve kb. 85,— Ft (Sajtó alatt)
A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A szövetkezeti világmozgalom és a szövetkezetek szerepe a fejlődő országokban

Trevor N. Bottomley

A szövetkezeti világmozgalom és a fejlődő országok

A szövetkezeti világmozgalomról a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének (SZNSZ) 1984. októberi XXVIII. kongresszusa úgy adott számot, hogy az több mint 70 ország szövetkezeti szervezeteit és azok több mint 360 millió tagját tömöríti. De még ez a jelentős szám sem jelzi teljesen a szövetkezeti világmozgalom méretét, hatókörét, elterjedtségét.

Először is sok fejlődő országban létezik olyan szövetkezeti mozgalom, amelyek kapcsolatban állnak ugyan az SZNSZ-szel, de még nem teljes jogú tagjai. A világmozgalom tényleges számai tehát jóval magasabbak lennének, és legalább további 30 ország adatait tartalmaznák. Ezenkívül az SZNSZ statisztikái nem tartalmaznak adatokat a kínai szövetkezetekről sem.

Másodszor a számok elmoosák a szövetkezetek méret és típus szerinti óriási változatosságát, valamint annak a környezetnek a különbségeit is, amelyekben a szövetkezetek működnek. Rendkívül széles azoknak a gazdasági tevékenységeknek a köre, amelyekben a szövetkezetek érdekeltek. A mezőgazdasági szövetkezetek az ipar szinte valamennyi területén, a hitelezésben, a termelésben, az ellátásban, a marketingben, a feldolgozásban tevékenykednek, és minden elképzelhető növény-nyel foglalkoznak: cukorral, búzával, banánnal, citrusfélékkel, zöldséggel, kókuszdióval stb. Vannak erdészeti és halászati szövetkezetek is. Az iparban is nagyszámú terméket állítanak elő szövetkezetek. Működnek szövetkezetek az építőiparban, a kiskereskedelemben, a pénz- és bankügyekben, a lakásépítésben és -fenntartásban, a biztosításban, a szállításban, a közlekedésben, az oktatásban és az egészségügyben. A paletta rendkívül színes. Nehéz olyan gazdasági vállalkozást találni, amelyben a szövetkezeti megközelítést ne alkalmazták volna sikerrel.

A harmadik világ gazdaságfejlesztési programjainak egyik sokat ígérő vonása, hogy a problémáik legjobb megoldási módját keresve előszeretettel alkalmazzák a szövetkezeti gondolatot. Az élelmiszer-termelés növelésének nagy kampányában, amelynek célja a szegénység és az éhség visszaszorítása, a szövetkezetek alapvető szerepet játszottak sok országban.

Miként a gazdasági tevékenység formáiban, úgy a méreteket, sőt a szervezeti felépítést tekintve is nagy különbségek vannak a szövetkezetek között. A jellemző (elsődleges) szövetkezet Európában viszonylag nagy, sőt igen nagy szervezet. A több százszáz taglétszám sem ritka. Európa számos országában a szövetkezetek igen jelentős szerepet játszanak a nemzetgazdaságban. Magyarország a mezőgazdaság, az ipari termelés és a kiskereskedelem szféráit tekintve kitűnő példa erre.

Másfelől a fejlődő országok tipikus szövetkezete kicsi, falusi szervezet, amely

tagjainak a hitelezés, az ellátás és az értékesítés területén nyújt szolgáltatásokat (gyakran csak az egyiket ezek közül), s tagjainak száma általában nem haladja meg a százat. Nagyon jelentős fejlemény, hogy az elmúlt évek világkereskedelmi visszaesése során, amely recesszió igen nagy mértékben érintette a legtöbb nyugati gazdaságot, megdöbentően gyorsan fejlődtek egész Nyugat-Európában és Észak-Amerikában a kisméretű ipari termelő és szolgáltató szövetkezetek. Ez annak a megnyilvánulása, hogy az emberek a szövetkezeti forma alkalmazásával igyekeztek állást és jövedelmet teremteni a maguk számára.

A szövetkezetek a gazdaság, sőt a kultúra igen különböző területein is virágoznak. Nagyon kevés olyan hely maradt bolygónkon, ahol ne működne szövetkezetek. (Én egyetlen ilyen helyet sem ismerek.) Kanada sarkvidéki területein, a Csendes-óceán szigetvilágában, a Himalája országaiban — vagyis bármely, földrajzi értelemben mégoly távoli országban is — általában elismerik a szövetkezeti tevékenység fontosságát, és elősegítik fejlődését.

A szövetkezeti eszme valamennyi kontinensen gyökeret eresztett. Rendkívül eltérő politikai nézeteket valló kormányok hivatalosan támogatják és segítik — vagy legalábbis nem ellenzik — a szövetkezetek fejlődését. Az ENSZ és valamennyi szakosított szervezete szószólója a szövetkezetek fejlesztésének, mert a társadalmi és gazdasági fejlődés egyik legfontosabb előmozdítójának tekintik őket. Így a szövetkezetfejlesztés előkelő helyet foglal el számos ország fejlesztési tervei-
ben és politikájában, függetlenül az ország politikai arculatától.

Ez a sokféleség a szövetkezeti eszme erejéről, egyetemességéről és széles körű elfogadásáról tanúskodik. Mert a gazdasági funkció vagy a társadalmi cél, a politikai vagy kulturális környezet, a méret terén meglevő nagymértékű változatosság ellenére nagyon sok dolog közös a szövetkezetekben. Távoli vidékek szövetkezői között erős közösségi és testvériségérzés, a célok azonossága uralkodik, amint arról az SZNSZ tagsága és tevékenysége is tanúskodik. A „Szövetkezetek 2000-ben” című jelentésben írja a kanadai Alex Laidlaw: „A szövetkezeti eszme oly sokoldalú és egyetemes, hogy a világ egyik pontján élő szövetkezeti tagok gyorsan azonosulni tudnak egy más kultúrkörben működő, egészen más típusú szövetkezettel, és meg tudják érteni a gondjait.”

Melyek azok a közös és egyesítő sajátosságok, amelyek ezt a nagy mozgalmat laza, de testvéri viszonyná kötik össze? Milyen forrásból származik a szövetkezeti eszme ereje és vonzereje?

Nagy a kísértés azt mondani, hogy e kérdésekre a válasz az SZNSZ-nek az 1966. évi bécsi kongresszusán elfogadott alapelveiben található meg. Ez részben igaz is. Sok ország szövetkezeti törvényében és a szövetkezeti ügyviteli előírásokban megőrizve, ezen alapelvek szolgálnak a szövetkezők közötti kölcsönös megértés forrásául. De még sincs egészen így. Ezen alapelvek közül a hatodik, a szövetkezetek közötti együttműködés a legfontosabb. Az, amely az SZNSZ Központi Bizottsága szerint, „lehetővé teszi a többi öt elv hatékony betartását és alkalmazását”. A hatodik alapelvnek az alapelvek sorába való felvételéért érvelve, az SZNSZ Központi Bizottsága három okkal magyarázta a szövetkezeti eszme erjét és lendületét.

Az első az emberiség alapvetően együttműködő természete. *A második* a minden népre kiterjedő társadalmi és gazdasági igazságosság közös keresése. *A harmadik* az emberi haladást, békét és fejlődést biztosító önszegély és közös tevékenység ikerkonceptiója. A szövetkezeti világmozgalom a maga sokféleségében ezen nagy törekvésekben találja meg az egységet, amit az SZNSZ Központi Bizottságának jelentése az utolsó mondatában így fogalmazott meg:

„A világ minden szövetkezőjének alaposan meg kell értenie, hogy a szövetkezeti mozgalom legfontosabb célja az emberek társadalmi és gazdasági jogai érvé-

nyesülésének az elősegítése, és ezen magasztos cél követése és elérése aktív és összehangolt erőfeszítéseket igényel a világbéke megvalósítása érdekében.”

Az elmondottak figyelembevételével milyen feladatok állnak a jövőben a szövetkezeti világmozgalom előtt? Az első annak elismerése, hogy bármily szorosak legyenek is kapcsolataink baráti értelemben, még kevés előrehaladás tapasztalható a nemzetközi szövetkezeti kereskedelem elősegítésében. Az SZNSZ szervezetében működő néhány intézményre építve, amelyek elősegítik a kereskedelmi kapcsolatokat és tevékenységet, mint például az Euro-Co-op és a Viszontbiztosítási Hivatal (Re-Insurance Bureau), együttes erőfeszítésekre van szükség a szövetkezeti kereskedelmi kapcsolatok bővítéséhez. A nemzetgazdaságokon belüli szövetkezeti szektorok fejlesztésének és kiterjesztésének koncepcióját nemzetközi szintre is föl kell emelni. Mind sokoldalú, mind kétoldalú kereskedelmi egyezmények alapján, egy nemzetközi szövetkezeti kereskedelmi hálózatot kell alakítani, ami egyre nagyobb arányban részesedik a világkereskedelemből.

A második feladat az, hogy a szövetkezeteknek hozzá kell járulniuk az Észak és a Dél, a gazdagok és a szegények közötti széles és sok szempontból mélyülő szakadék bezárásához. A leggyakorlatiasabb módokon és a szövetkezeti elvek alapján segíteni kell a fejlődő országok népeit, hogy méltányosabb arányban részesedjenek a világ javaiból és gazdaságából, valamint a világkereskedelem előnyeiből.

Ezen cél elérésében továbbra is kitüntetett szerep jut a szövetkezeti műszaki fejlesztési segélyprogramok kiterjesztésének és jobbá tételének, különösen a mezőgazdaság fejlesztésében és az élelmiszer-termelésben. De a termelés ily módon elért növekményének méltányos áron piacot kell találnia. Csak ebben az esetben élvezhetik a termelők a bővülés előnyeit.

Így segítve egy, a szövetkezeti elveken, eszméken és szervezeten nyugvó új nemzetközi gazdasági rend létrehozását, szilárd alapokat kell építenünk a világbéke és stabilitás népek és nemzetek közötti méltányosságon és társadalmi igazságosságon nyugvó megteremtéséhez. A szövetkezeti világmozgalom történetében és tapasztalataiban számos bizonyíték található arra, hogy a szövetkezés megfelelő válasz sok nagy problémára. Nemzetközi szinten meg kell találnunk annak útját-módját, hogy ezt az eszközt hatékonyan föl tudjuk használni.

A fejlődő országok szövetkezeti mozgalmának kulcskérdése az oktatás

Senki sem vitatja az oktatás és képzés alapvető jelentőségét a szövetkezeti fejlesztési programokban. Ebből az is következik, hogy ennek az oktatásnak és képzésnek a minősége, a fontossága és a hatékonysága életbevágó. A szövetkezeti oktatás céljáról és jelentőségéről folytatott viták általában a „többre”, nem pedig a „jobbra” helyezik a hangsúlyt. A következőkben, annak tárgyalása során, miként lehet hatékony segítséget nyújtani a fejlődő országokbeli szövetkezeti oktatás és képzés számára, figyelemmel leszünk mind a „több”, mind a „jobb” iránti igényre, de valamivel nagyobb súlyt fektetünk az utóbbira.

A hangsúly illetően elhelyezésének oka abban a feltételezésben rejlik, hogy a jelenleg végzett oktatás és képzés nagy része jóval kevésbé hatékony, mint amilyennek lennie kellene, és nem képes a várt eredményt elérni, elmarad attól, ami az egészséges fejlődéshez szükséges volna. Így a ráfordított szűkös erőforrások egy része elpazarlódik, és ez akadályozza a szövetkezetek fejlődését.

A fejlődő országokbeli szövetkezeti oktatás és képzés szervezetét a következők jellemzik: A szövetkezeti oktatásért általában a kormány oktatási vagy szövetkezeti minisztériuma a felelős, bár ez alól vannak kivételek: például Indiában az egész feladatot maga a mozgalom látja el, Kenyában pedig a felelősség megoszlik

a kormány és a mozgalom között. Az oktatásnak és képzésnek két fő szintje alakult ki: a helyi programok, amelyeket az elsődleges szövetkezeteknél szerveznek, és a szövetkezeti főiskolákon és intézetekben — regionális vagy nemzeti szinten szervezett — programok.

A helyi programokban általában a tagok vagy a szövetkezetek bizottságainak tagjai vesznek részt, de rendszerint a helyi szövetkezeti vezetők és hivatalnokok is részesülnek formális vagy munka közbeni képzésben. E munkát a továbbképzési felelősök végzik, gyakran általános ellenőrzési tevékenységük keretében, akiknek vagy van, vagy nincs (általában nincs) oktatói képzettségük. Mindenesetre az oktatásnak ezt a döntő formáját olyan emberek végzik, akik nem szakképzett tanárok, és akiknek nagyon gyakran a legnehezebb és a legfárasztóbb körülmények között, kevés és nem megfelelő felszerelésre támaszkodva kell a munkájukat ellátniuk. Valamennyi országban a munka túlnyomó többsége erre a szintre jut, és ennek jelentőségét (különösen az új szövetkezetek szervezésében) nem lehet eléggé hangsúlyozni.

A főiskolák és az oktatási intézetek feladatköre kettős: egyrészt azokat a kormánytisztviselőket kell felkészíteniük, akik szövetkezeti vonalon dolgoznak, másrészt pedig szövetkezeti vezetőket és elnököket kell képezniük. Ezeket az intézményeket — néhány ország (például India) kivételével — az állam tartja fenn, és a tanárok állami szolgálatban állnak. A tanároknak általában sok helyi tapasztalatuk van, de gyakran csak minimális oktatási képzésben részesültek.

A szükségesnél és lehetségesnél miért kisebb hatékonyságú a mindkét szinten végzett munka nagy része? A tanárok és az oktatók képzettségén és minőségén túl, azt hiszem, három okból nem érik el a szövetkezeti oktatási és képzési programok a várt és szükséges eredményt. Ezek a következők:

1. Nem határozzák meg helyesen a képzési igényeket, és így nem dolgoznak ki nekik megfelelő programokat.

2. Helytelen módszereket és eljárásokat alkalmaznak.

3. Nem hatékonyan tervezik meg a programokat, és nem építik be őket megfelelően a szervezeti rendszerekbe.

Vizsgáljuk meg ezeket sorban olyképpen, hogy a problémák elemzésekor a megoldás módjára is kitérünk!

A tantervkészítés elmélete a képzési folyamatot kontinuumként kezeli, amely a szervezeti és munkaelemzéstől kezdve, az igények felmérésén, a célok kitűzésén, a programok megtervezésén, a tanfolyamok megszervezésén keresztül az értékelésig, majd ismét az igények felméréséig tartó folytonos tevékenység. A cél tehát nem egyszerűen az, hogy a képzést a tényleges, meghatározott igényekhez, valamint sajátos elérendő célokhoz illesszük, hanem hogy ha szükséges, a képzés változzék a tapasztalatok fényében, és alkalmazkodjék a szervezet változó igényeihez. Ez az elmélet nagyszerű egy kialakult, jól irányított struktúrában, ahol jól ismeretek és könnyen alkalmazhatók is a szervezetkutatás, a munkaelemzés, a célkiválasztás stb. módszerei. Sajnos a fejlődő országok szövetkezeti mozgalmi sem a megfelelő jártassággal, sem megfelelő struktúrával nem rendelkeznek ahhoz, hogy ezt az elméletet alkalmazni tudják. Még azokban az országokban is, ahol jól szervezett szövetkezeti főiskolák működnek (mint például Indiában, Kenyában és Guyanában), problémáikat fokozza az a tény, hogy két különböző csoportot kell oktatniuk, amelyek képzési igényei eltérők: állami alkalmazásban álló oktatókat és szövetkezeti vezetőket. Így még a képzési intézményekben tartott tanfolyamok esetében is igen nehéz hatékonyan alkalmazni a tanmenetkészítés technikáit, és így biztosítani, hogy a tanfolyamok megfeleljenek az aktuális képzési igényeknek, s egyúttal kövessék a szövetkezeti rendszeren belüli változásokat.

Ami a helyi szintű képzést illeti, a képzési igények meghatározásának ez a meg-

közelítése mindenestre eléggé alkalmatlan, és nem szabad elfelejteni, hogy ez az a szint, amelyen az oktatás és képzés zöme folyik, beleértve a legfontosabb: a tagok és a bizottsági tagok alapoktatásának és képzésének egy részét is. A kis, falusi szövetkezetek struktúrája, tevékenysége és környezete az adottságaikhoz jobban illeszkedő technikákat igényel. Például sok kis értékesítő szövetkezetben a bizottsági tagoknak gyakorlati feladataik is vannak: minősíteniük, értékelniük kell a terményeket, és ők fizetnek értük. Ez jó gyakorlat, mert a tagok az üzleti munkában gyakorlati ismeretekre tehetnek szert, és mert ez biztosíték a közösségnek és a tagoknak a tisztességtelen praktikákkal szemben. De az ilyen megoldások azt is szükségessé teszik, hogy a kellő technikai ismereteket és eljárásokat megtanítsák a választott tagoknak is, ne csak a felkészült alkalmazottaknak. Mindama jártasságot, tudást és magatartást, amire a szövetkezet tagjainak ebben a munkában szükségük van — legyenek akár tagok, akár tisztségviselők, bizottsági tagok vagy alkalmazottak —, be kell venni a tantervbe.

Tehát a képzési cél meghatározásának olyan módszerére van szükség, amely összhangban áll a működési környezettel. Túl sok szövetkezeti oktatás és képzés feltevésekre alapozva folyik mind a fejlett, mind a fejlődő országokban; vagyis a tapasztalatok alapján feltesszük, hogy ismerjük a problémát vagy az igényt, és — következőképpen — feltételezzük, hogy ismerjük a képzési megoldásukat, kielégítésüket is. Sajnálatos módon a fejlődő országokban túl sok olyan külföldi műszaki „szakértő” és „tanácsadó” dolgozik, akik nagyon igyekeznek tanúbizonyosságát adni annak a technikai szakértelemnek, amelyet feltételeznek róluk, és így próbálják meg igazolni megbízatásuk jogosságát, és akik öntelt és leereszkedő módon feltételezik, hogy saját tapasztalataik alapján meg tudják mondani, milyen képzésre van szükség — nos, ezek a tanácsadók általában nagyon tévednek.

Alsó szinten, vagyis a helyi oktatási programokban, meggyőződés szerint a képzési igények meghatározásának legjobb módja a teljesítményprobléma-konceptió (performance problem concept). Röviden megfogalmazva ez a következőkből áll:

1. A szövetkezeti oktatás és képzés célja a szövetkezeti szervezet és tevékenység hatékonyságának minden (társadalmi, gazdasági stb.) szempontból való növelése, azaz hogy általa javuljon a szövetkezetnek mint olyannak a teljesítménye.

2. A teljesítmény javításához pontosan meg kell határozni azokat a problémákat és gyökereiket, amelyek hátrányosan befolyásolják a jelenlegi teljesítményt, hogy képessé váljunk felszámolásuk módjainak mérlegetelésére.

3. Ezek után két csoportba kell osztani ezeket a hiányosságokat vagy hibákat aszerint, hogy okuk

- a) a szervezetben dolgozók rossz teljesítményében vagy magatartásában gyökerezik-e, vagy

- b) rossz eljárásokban, nem megfelelő rendszerekben vagy más, a szervezeten kívüli tényezőkben rejlik.

4. Ezek után lehet megfelelő képzési megoldást keresni a tényleges, meghatározott teljesítményproblémákra (vagyis az első csoportba tartozókra); és megfelelő lépéseket tehet a vezetés a második csoportba tartozó problémák elhárítására is.

Ez az elemzési folyamat nemcsak azért előnyös, mert a szűkös oktatási és képzési erőforrásokat az alapvető igények kielégítésére koncentrálja, hanem azért is (és ez legalább ilyen fontos), mert elkerüli azt a hibát, hogy ezeket az erőforrásokat olyan problémák megoldására pazarolják, amelyeket nem lehet csupán oktatási és képzési tevékenységgel felszámolni. Ez egyszerűnek és nyilvánvalónak tűnik, és valójában az is, de tény, hogy sok esetben, amikor egy szövetkezet rossz teljesítményt nyújt, hajlamosak azt mondani róla: „a tagok (a bizottsági tagok, az

alkalmazottak, a vezetők stb.) képzésre szorulnak” — mintha valamilyen általános értelemben vett „képzés” megoldás volna minden problémára.

Az elmondottak csupán nem kielégítő összefoglalását jelentik egy helyi szintű képzés igénymeghatározásának, de ahhoz elegendők, hogy bemutassák: más és más megközelítésre van szükség az intézményekben folyó és a helyi oktatásban. Mindkét szinten gyökeresen meg kell javítani azokat a módszereket, amelyekkel meghatározzák, hogy mit kell tanítani.

A *mit* megtárgyalása elvezet bennünket a *hogyan* kérdéséhez: a használandó technikákhoz és módszerekhez. A képzési céloknak az ellenőrzött képzési igényekhez való kapcsolása az első lépés a képzési programok hatékonyságának javításához. Azt tudni, hogy mit kell tanítani — jó kezdet. Ezek után ki kell választani az alkalmazandó módszert, szem előtt tartva, hogy annak összhangban kell állnia a hallgatók felkészültségével, valamint a tanulási környezettel és körülményekkel is. Ezekről a tényezőkről szólva is meg kell különböztetnünk az intézményekben folyó oktatást a helyi képzéstől, méghozzá három okból:

1. Az intézményekben dolgozó oktatók, ha nem képzett pedagógusok is, valószínűleg számottevő tanítási tapasztalattal rendelkeznek, míg a helyi oktatók általában olyan emberek, akik egyéb feladataik mellett végzik a képzést, és a legjobb esetben is csak minimális formális kiképzést kaptak.

2. Míg az intézményekben valószínűleg tűrhető berendezések és felszerelések állnak rendelkezésre, addig ezek a „terepen” nem léteznek.

3. A tanulók tanulási képessége és környezete nagyon eltérő: az alapfokú (helyi) képzésben részt vevők írástudatlan parasztok is lehetnek, akik egy munkával eltöltött nap után látogatják a tanfolyamot.

Így az oktatási központokban joggal alkalmazott módszerek esetenként nem alkalmasak vagy nem alkalmazhatók a helyi oktatásban. Nyilvánvaló példa, hogy míg egy írásvetítő igen hasznos lehet a tanteremben, addig teljesen haszontalan a helyi oktatásban. Másfelől bizonyos tanulási módszerek (mint az egyszerű rangsorolási feladatokat tartalmazó megbeszélési technikák), amelyek különösen alkalmasak lennének a helyi oktatásban, nem kerülnek felhasználásra, mert az oktatóknak nincsen meg sem a szükséges tananyaguk, sem a jártasságuk hozzá. Így a megfelelő tanulási módszerek, köztük a vizuális segédeszközök, a kelletténél jóval ritkábban fordulnak elő — nem annyira azért, mert értéküket és fontosságukat nem ismerik föl, hanem mert nem áll rendelkezésre a szükséges oktatási anyag és a felhasználásukhoz szükséges jártasság.

Valójában a leggyakrabban használt módszer, az előadás a legkevésbé hatékony, különösen egyszerűbb hallgatóság esetében. Mégis ezt használják a legszélesebb körben, mert az ismeretek egyszerű elmondása viszonylag kevés erőfeszítést igényel a tanártól — míg igen nagy tanulási jártasságot a hallgatóktól.

Nagy szükség van tehát megfelelőbb és hatékonyabb tanulási módszerek, különösen a participatív és a diszkutív technikák támogatására és használatuk elősegítésére. És ez magában foglalja az oktatási segédletek és anyagok rendelkezésre bocsátásában megnyilvánuló segítséget is.

A harmadik probléma az, hogy a képzési programokat nem illesztik megfelelően bele a szervezeti rendszerekbe és eljárásokba. Következésképpen a nemzeti közti képzés jó része is (éppúgy, mint a helyi) közel sem annyira hatékony, mint amilyen lehetne, s amilyennek lennie kellene. Vegyük például a számvitel tantárgyat! A hatékony képzéshez annak a számviteli és ellenőrzési rendszernek az alapján kell oktatni, amelyet az adott szervezet használ — vagy legalább olyan rendszerek alapján, amelyek közvetlenül relevánsak a szervezet üzleti és pénzügyi ellenőrzési rendszerének szempontjából. Ha azt, amit a hallgatóknak megtanítanak, nem lehet a gyakorlatban fölhasználni, a képzés haszontalan. Természetesen az is

előfordulhat, hogy az alkalmazott rendszerek önmaguk nem megfelelők és nem hatékonyak, és ezért nem is kell megtanítani őket. De ez csak a rendszer megváltoztatása mellett szóló érv; a rendszerek megjavítására vonatkozó tanácsok nyújtása és a tanítás két különböző dolog.

A témának ez a vonatkozása szorosan kapcsolódik az első problémához: a képzési igények meghatározásához. Ha a képzési programok és az általuk kitűzött célok nem közvetlenül kapcsolódnak az igényekhez, akkor nem sikerül a szövetkezeti tevékenységének a hatékonyságát javítani. Hasonlóképpen, ha a képzési erőforrásokat más problémák megoldására fordítják, mint amelyek az érintett emberek jártasságának, tudásának vagy magatartásának hiányosságaiból eredő gyenge teljesítményből fakadnak, ezeket az erőforrásokat elpazarolják. Ha a rossz teljesítmény oka nem hatékony eljárásokban vagy rendszerekben rejlik, akkor először azokat kell megváltoztatni.

Az előzőekben kifejtettek nem tekinthetők többnek, mint az oktatási elmélet és eljárás (technológia) néhány szempontjának rövid és sok vonatkozásban tökéletlen ismertetésének. Céлом az volt, hogy ezt a fejlődő országokbeli szövetkezetek helyzetének és igényeinek a kontextusába ágyazzam, és bemutassak néhány olyan különleges sajátosságot, amely befolyásolja képzési programjaikat. Ezt megtéve, hozzáláthatunk néhány olyan útnak-módnak a meghatározásához, ahogyan nemzetközi szinten hatékony segítséget nyújthatunk nekik.

A nemzetközi közösség, a szövetkezeti világmozgalom öt módon erősítheti és javíthatja a fejlődő országokbeli szövetkezeti oktatást és képzést:

1. Segíthet tanárképzéssel javítani a nemzeti képzési központokban folyó munkát, beleértve az igényfelmérést és a jobb tanulási módszerek oktatását. A fejlett országok szövetkezeti főiskoláinak tanácsadó szolgáltatást is kell nyújtaniuk.

2. Ahol szükséges, segíteni kell nemzeti szövetkezeti képzési központok létrehozását, iránymutatást és képzést adva a tananyag összeállításához.

3. Segíteni kell emelni a helyi képzés színvonalát az abban részt vevő oktatók nemzeti képzési központokban való felkészítésével, a megfelelő módszerek és eljárások megismertetésével. A tanárok részére szervezett tanfolyamokon olyan képzésben kell részesíteni őket, amely által emelhetik a helyi képzés színvonalát; például segíteni kell nekik a megfelelő oktatási anyagok kidolgozásában.

4. Lehetővé kell tenni, hogy a fejlett országokbeli intézményekből a tananyagok mintapéldányai állandóan eljussanak a fejlődő országokba, hogy esetleg adaptálhassák őket a helyi igényekhez.

5. Tanácsot kell adni nekik a kutatási módszereket és felszereléseket illetően is, különösen a képzési és oktatási igények és a tananyag-összeállítás vonatkozásában.

E javaslatok egyike sem új vagy eredeti. Az AGITCOOP (az SZNSZ tanácsadó csoportja a szövetkezők nemzetközi oktatására) már részt vesz ilyen programokban. De bőven marad tér a munkálkodásra mind ezen a szervezeten keresztül, mind kétoldalúan. Magyarország részt vett az AGITCOOP létrehozásában, és aktívan támogatja munkáját. A magyarországi tapasztalatok bizonyítják, hogy a magyar szövetkezeti oktatás és képzés elvei és gyakorlati módszerei az eddigieknél is jobban hasznosíthatók a fejlődő országok szövetkezeti mozgalmában.

Néhány gondolat a szocialista vállalkozásról

Bársony Jenő—Siklaky István

Napjainkban egyre terjed az a meggyőződés, hogy gazdasági nehézségeinkből csak az 1968-ban megkezdett gazdaságirányítási reform következetesebb továbbfejlesztése révén találhatunk kiutat. A nemzetközi folyamatok általános felgyorsulása és a szocialista régióban is végbemenő világgazdasági korszakváltás szükségessé teszi nemcsak a problémák újragondolását, hanem akár szokatlan új utak keresését is.*

Sürgetően szükséges, hogy fel tudjunk zárkózni a világgazdaság meggyorsult fejlődési folyamatához, erőnkhez mérten el tudjuk sajátítani a tudományos-technikai forradalom vívmányait, ezáltal növelni tudjuk exportképességünket, világpiaci versenyképességünket. Mindez elengedhetetlen ahhoz, hogy — a kedvezőtlenre fordult nemzetközi feltételek ellenére — egyre jobban be tudjunk kapcsolódni a világgazdaság áramába.

Ennek eléréséhez a közgazdasági szemlélet lényegbevágó változására, a gazdaságirányítás módosítására is szükség van. Következétesen szakítani kell a direktív gazdaságirányítás módszereivel, az ebből fakadó nehézkes bürokratizmussal, a monopolhelyzeteket teremtő és fenntartó tendenciákkal. Ma már nem elegendő az a beállítottság, amely főként a vagyon megőrzését és a központi célokra való elvonás maximalizálását, valamint a jövedelmek nivellálását tartja szem előtt.

Napjaink felgyorsult fejlődésének körülményei között a beruházott tőke jövedelmezősége világszerte gyorsan bővül, s már csak ezért is szakadatlan innovációra van szükség.

A nemzetközi tőke egyre inkább megújuló, korszerű vállalkozásokban keresi értékesülését. A hagyományos jellegű és színvonalú területeken a fejlődő országok növekvő bekapcsolódása folytán éleződött a világpiaci verseny, és ez egyre inkább megnehezíti a KGST-országok, köztük hazánk értékesítési lehetőségeit.

Mindebből következik, hogy nemcsak a nyersanyagok és az energiahordozók beszerzése terén vált kedvezőtlenebbé helyzetünk, hanem állóeszközeink is jórészt elértéktelenedtek. Üzemeink túlnyomó része fölött eljárt az idő: az elavult technológiájú és gyártmánystruktúrájú üzemek működtetése — világpiaci mércével mérve — veszteségesé vált. Ezért is sürgető a struktúra széles körű módosítása, a gyártmány- és gyártásfejlesztés. A leszűkült nemzeti jövedelemből azonban nem telik nagyobb szabású beruházásokra. Ilyen feltételek között a *meglévő állóeszközök* módosult „konstrukció” szerinti hasznosítására, üzemeink átállítására, innovációjára kell gondolnunk, újfajta technológiák, rugalmasabb szervezet keretében. Ennek együtt kell járnia a munkaerő-állomány hatékony átcsoportosításával. Manapság még leginkább dolgozók szakértelme, találékonyasága terén lehet világpiaci versenyhátrányainkhoz képest kedvező komparatív helyzetünk, ha ezt — új, ösztönző viszonyokat teremtve — mozgósítani tudjuk.

Ezek alapján két nagy feladat áll előttünk:

1. helyre kell állítanunk a kapcsolatot a világgazdaság áramával;
2. utat kell nyitnunk minden téren a vállalkozások számára. (A második feladat az első teljesítésének is feltétele.)

* Hozzászólás a Közgazdasági Szemle által meghirdetett vitához.

Ebben a dolgozatban arra keresünk utakat-módokat, hogyan változtatható a hivatalnoki, illetve bér munkás magatartás felelős vállalkozói (menedzseri, illetve öngazgató csoportos vagy egyéni, de mindenképpen személyes felelősségű és érdekeltségű) beállítottsággá, továbbá, miként lehet valamennyi arra törekvő állampolgár számára biztosítani a társadalmi tulajdon egységeinek vállalkozásba vételi jogát. (Ez utóbbi különösen a fiatalok és az eddigi munkahelyüket elvesztők számára fontos, akiknek nincs módjuk a vállalkozáshoz előzetesen magánvagyon felhalmozniuk, és akik a szocialista vállalkozás lehetősége nélkül perspektívátlaná válhatnának.)

Vállalkozás — szocialista vállalkozás

Érdekes lenne, ha a szociológusok felmérnék, hogy a mai magyar „utca emberének” mi jut eszébe, ha a „vállalkozás” szót hallja. Attól tartunk, sok ember olyasmit asszociálna, mint „harácsolás”, „kapzsiság”, „ügyeskedés”, „kaparj kurta, neked is jut”, „öszönzés”, „maszekolás”. El kellene érniük, hogy mire felnőnek gyermekeink, már ilyenekre gondoljanak a „vállalkozás” szó hallatán: „szabadság, felelőség, kockázat egysége”, „találékonyság, rugalmasság, alkotó alkalmazkodás”, „az igények és a változások állandó figyelése”, „saját teljesítménytől függő jólét”, „szabadon érvényesülő józan ész”, „emberek megszervezett, szabad együttműködése” esetleg — ha már olvasták „Az ember tragédiájá”-t —: „nemes, de terhes önlábunkon állni”.

A vállalkozás — ahogy mi látjuk — nemcsak döntés (vállalás), illetve gazdasági szervezeti forma, hanem sajátos gazdasági magatartás, attitűd is.¹ A hivatalnoki, illetve bér munkás helyzetű ember egy hierarchikus irányítási rendszerbe beilleszkedve felülről megszabott feladatokat végez, miközben a vállalkozás olyan ember (csoport) magatartása, aki (maga vagy egyenrangú társaival együtt) piaci feltételek, versenyviszonyok között keresi érvényesülési lehetőségeit, tehetsége kifejtésének, a kínáló lehetőségek kihasználásának, alkotó teljesítmények elérésének módját, maga felel tevékenységéért, és élvezi is sikere hasznát.

Tovább formálva tárgyunkat, a következőkben fogalmazhatjuk meg a gazdasági vállalkozás legfőbb ismérveit és feltételeit (az ismérvek és a feltételek ebben az esetben nemigen választhatók el egymástól):

— A piachoz való rugalmas alkalmazkodás (marketingszemlélet), a hazai piac, de elsősorban a világgazdaság fejlődésének állandó figyelemmel kísérése; az üzleti lehetőségek feltárása és gyors kiaknázása.

— Saját képességeink (lehetőségeink) felismerése; az igények és lehetőségeink ismeretében komplex, kockázatot is vállaló, leleményes újító, kezdeményező, felelős feladatvállalás.

— A teljesítmények piaci versenyviszonyok között történő értékelődése (az árban tükröződő eredményesség).

— A vállalkozó elért nyereségével — ésszerű szabályok között, elviselhető és elvszerű adózás mellett — szabadon rendelkezesség.

— A gazdaságirányítás támaszkodjék a vállalkozásokra, és támogassa őket megfelelő jogi feltételekkel, hitelpolitikával, külkereskedelem-politikával.

— A politikai vezetés erősítse a vállalkozási demokráciát, folytasson erőteljes harcot a káros monopolista tendenciák ellen, a verseny szabadságáért.

A vállalkozás a kapitalizmus viszonyai között a magántulajdonon, eleinte a kismagántulajdonon, majd a mind nagyobb és szervezettebb tőke magántulajdonán alapult. Ma már azonban világos, hogy a vállalkozás nincs szükségképpen a kapitalizmushoz kötve. Ma már tudjuk, hogy a szocializmus is árutermelő gazdaság,

¹ Max Weber szerint a vállalkozás: cserével szerzett nyereségre irányuló szervezett tevékenység.

hogyan a társadalmi tulajdon alapján is lehet vállalkozni. Sőt nézetünk szerint éppen a vállalkozás lehet a szocialista gazdálkodás (a társadalmi munkamegosztás szervezésének) releváns formája. Ennek megfelelően a vállalkozásokat elsősorban a szocialista tulajdonviszonyok alapján, tehát *szocialista vállalkozásokként* kellene kibontakoztatnunk. A szocialista vállalkozás lényeges vonása, hogy a *társadalmi tulajdon* személyes, illetve csoportos vállalkozói használatbavételén (birtokbavételén) alapul, ennél fogva egyenesen a magántulajdonosi törekvések ellenpólusának (alternatívájának) tekinthető.²

Amikor egyfelől hangsúlyozzuk a hazánkban kibontakoztatásra váró szocialista vállalkozás sajátosságát, másfelől tudatában vagyunk annak, hogy mint a versenyvállalkozás szószólói a világgazdaság mai fejlődésének általános áramához csatlakozunk. Régebben úgy tűnt, hogy a fejlődés fő iránya hatalmas gyártelepek létrehozása, amelyek jól képzett, szervezett „munkáshadseregeket” foglalkoztatnak a menedzserek irányítása alatt. Napjainkban azonban a kép változik. Nemcsak azért, mert egyre terjednek a szolgáltatások, amelyek természetüknél fogva a személyes vállalkozást (felelős kezdeményezést) állítják előtérbe, hanem azért is, mert a termelőerők mai új fejlődési szakasza új viszonyokat követel és teremt.

A tudományos-technikai forradalom folyamatában egyrészt megnövekedett az új vívmányokat, megoldásokat létrehozó vállalkozó *teamek* szerepe a gazdasági tevékenységben, másrészt meggyorsult a berendezések (kapacitások) elavulása, döntővé vált az állandó, találékony innováció. Változatlanul fontos szerepük van a nagy szervezeteknek és nagy létesítményeknek, de ezek tevékenységében növekvő szerephez jutnak a kisebb belső alkotó kollektívák (belső vállalkozások), emellett kiterjedten építenek rugalmas, újításra képes, teljesítményeikért felelősséget vállaló bedolgozó vállalkozások közreműködésére. A vállalkozói hozzáállást, felelősségérzetet megköveteli az is, hogy egy-egy dolgozóra vagy kisebb dolgozó kollektívára a termelési folyamatban nagyértékű berendezések működtetése van bízva, hogy a felelőtlenség óriási károkat okozhat, míg a berendezések teljesebb kihasználása, jobb karbantartása, a munkafolyamat találékony szervezése jelentős többlethaszon forrása lehet. N. Macrae (e témával foglalkozó ismert újságíró) szerint a kisebb vállalkozó *teamek* képesek legjobban megfelelni korunk alkotó feladatainak.³

Hazánkban jelenleg sajátos helyzetünk is nélkülözhetetlenné teszi a vállalkozások térhódítását. Gazdasági szerkezetünk elavult, nagyüzemeink jelentős része a mostani gyártmánystruktúrával és gyártási eljárásokkal veszteséges. Új beruházásokra, nagyobb rekonstrukciókra nincs pénz; az innovációhoz rugalmasabb

² Ezt nemcsak egyes nyugati újságírók okulására emeltük ki, akik hajlamosak a szocialista vállalkozási törekvéseket a kapitalizmus restaurációjaként üdvözölni. Ezek abban találkoznak a szocializmus dogmatikus híveivel, hogy a piaci viszonyok élénkülését ezek is, azok is kapitalizálódásnak tekintik. Pedig a szocializmus meghatározója nem a gazdaságirányítás (a társadalmi munkamegosztás szervezésének) valamely módja, hanem a társadalmi tulajdonon alapuló gazdaság. A vállalkozásnak a társadalmi tulajdonra épülő jellegét egyes reformereink számára is hangsúlyozni kívánjuk, akik a szocialista vegyes gazdaságban szívesen látják a „jól bevált” magán kisvállalkozásokat, és úgy gondolják, hogy mégiscsak ezek képviselik a személyes érdekesség leghatékonyabb, legbiztosabb formáját. Sőt, minthogy ezek — úgy mond — beletagozódnak a szocialista nagyüzemi gazdaságba, munkájukkal és adózásukkal a szocializmus érdekeit szolgálják, hajlamosak ezeket a szocialista egyéni tulajdon kategóriájába sorolni. A magunk részéről nem tartjuk kívánatosnak a magántulajdon formáit, mert ezek monopolista korlátokat emelnek (ezzel kapcsolatban visszaéléseket szülnek), és így csökkentik a hatékonyságot. Ezzel szemben a társadalmi tulajdonon alapuló vállalkozási verseny szabadságát képviseljük.

³ Intrapreneurial Now. The Economist, 1982. IV. 17. A cikk bemutatja például az egyik legkorszerűbb japán gépkocsigyárat, amely szinte készletek nélkül dolgozik, és az óramű pontossággal bedolgozó kisvállalatokra épít. Ez utóbbiak szállítmányait belső vállalkozó minőségellenőrző csoportok bocsátják át a szerelédébe. A készáru kiszállításra való előkészítését is külön vállalkozókra bízták, akik a versenyviszonyok között munkájukat odaadással, megbízhatóan és jutányosan végzik.

és érdekeltbb vállalkozási mechanizmus szükséges. Ezért a szanálás, az innováció jórészt csak a meglévő, mostani használata szerint lényegében elértéktelenedett eszközök vállalkozásszerű használatba adása útján képzelhető el, ezek új célok érdekében, új módon való összerendezésével, hasznosításával. A statikus vagyonszemlélettel szemben tehát arra kell törekedni, hogy a meglévő termelési eszközök, üzemek megújuló, tényleges hasznot hajtó vállalkozásokban értékesüljenek. Ehhez egyrészt érdekeltté kellene tenni a vállalatokat abban, hogy szabadulni igyekezzenek a felesleges eszközöktől, berendezésektől, készletektől. Erre irányuló kísérletek: leányvállalatok alapítása, kötvények útján történő érdekelttségvállalás, a felesleges eszközöket, készleteket hasznosító ügynökségek alakulása. Ha pedig valóban érvényre jut majd a szabályozás „normativitása”, vagyis belföldön is a világgpiaci értékítélet érvényesül, akkor csak az segíthet, ha széles körben vállalkozásszerűen valósul meg a ma elégtelen hatékonysággal lekötött, a normatív követelményekhez képest haszontalanná vált tőke mobilizálása, az innováció, a profilmódosítás.

Hol tartunk?

Az elmúlt években a magyar gazdaság tett néhány jelentős lépést a vállalkozói magatartás elterjesztéséért. A termelőszövetkezetek újabb fejlődése (a háztáji gazdaságok integrálása, a melléküzemek) utáni első ilyen lépés a belkereskedelmi (első sorban a vendéglátóipari) *szereződéses üzemeltetés* széles körű bevezetése volt. E rendszernek ma már előnyös vonásai mellett látjuk a gyenge pontjait is. Ezek egyike abból ered, hogy a bérlet 4-5 évre szól, ami elvágja a tartós érdekeltség útját (nem érdemes növelni a vállalkozás értékét, mert ez a következő szerződéskötéskor megemelné a bérleti díjat). Továbbá a vállalkozásba vételi árverés a bérleti díj maximalizálására irányul, vagyis az árverezők nemcsak egymás ellen, hanem önérdékük ellen is versenyeznek. Ezenfelül még külön adóztatás is lebeg a fejük felett. Így inkább a jövedelem eltitkolása és manipulálása az érdekük. Ilyen feltételek között nyilván csak azok versenyeznek, akik bennfentesként ismerik, hogy a meghirdetett egységeket miként lehet gyorsan életre kelteni, és/vagy akik ismerik az adott körülmények közötti manipulációs lehetőségeket (például a kedvező beszerzés tekintetében). Hogy ez a módszer mégsem vezetett a szocialista vállalkozás lejáratásához, ez — a kezdeményezők jóakarátán túlmenően — annak köszönhető, hogy a jövedelmezőségen mérve még ez a forma is eredményesnek bizonyult. Ez is azt mutatja, hogy a bürokratikus irányításhoz képest mekkora tartalékok tárhatók fel vállalkozások útján.

A másik nagy lépés a nagyvállalatokon belül kialakított *gazdasági munkaközösségek* elterjedése. Itt azonban még igazában nem a vállalkozási helyzet és magatartás áll az illetékes vállalati vezetők érdeklődésének előterében, hanem inkább olyan kérdések, mint:

— Egyszemélyi vállalkozónak vagy öngazgató kollektívának adják-e ki a feladatokat?

— A munkaidőn *kívül* lehessen-e vállalkozni (ezáltal többletkereset biztosításával ott tartani a fontos munkaerőt, egyúttal elérni az igényesebb vagy többletfeladatok elvégzését, a berendezések kihasználását, a „hiányzó” munkaerő pótlását, illetve a teljesítmények növelését, biztosítva a mindehhez szükséges többletjövedelem szerzését), vagy pedig a *főmunkaidőben* próbálják meg mindezt megoldani? Mindkettő még mindig olcsóbb, mint külső bedolgozók (például tsz-melléküzemek vagy külföldi vendégmunkások) igénybevétele.

— Miként lehet kedvezően befolyásolni a vállalati gazdasági munkaközösségek, vgm-ek összetételének alakulását, egyrészt, hogy az illetékes és az eredmé-

nyességet biztosítani képes vezetők is részt vehessenek benne, másrészt, hogy ne vezessen túlzott jövedelmi feszültségekre a dolgozók között?

— Hogyan lehet a vgm-megbízások által szerezhető „szabályozott” többletjövedelem révén a főmunkaidőben való teljesítmények javulását elérni?

Ennek láttán sokan úgy vélik, hogy szabadabb bérpolitika mellett a fennálló gondok vgm-ek nélkül is megoldhatóvá válnának. A mi véleményünk viszont az, hogy egy szabadabb bérezési rendszer sokat javítana ugyan a mai helyzeten, de ez sem hozhatna létre olyan mérvű és jellegű teljesítménynövekedést, mint ami a vállalkozásoktól várható. A nagyvállalatokon belüli gmk-k esetében is csak a vállalkozási verseny vethet véget a manipulációknak; csak így kerülhető el a vállalkozások kiadásával kapcsolatos személyválogatás, valamint a megalapozatlan, jogos visszatetszést keltő jövedelemkülönbségek, a „juttatott” és „osztott” jövedelmek kialakulása.

Az elmúlt évek számottevő eredményének tekintjük a szocialista vállalkozás lehetőségeit és problémáit kitapogató *kísérletek* létrejöttét, amelyek közül — témánk szempontjából — kiemelkednek a baksai Aranykalász Mgtsz-ben és a szentesi Felszabadulás Mgtsz-ben végzett kísérletek. (A felsorolás időbeli és fejlettség-beli sorrendet is jelent.)

Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a szocialista vállalkozás gyakorlata szempontjából különösen három összefüggő problémára kell megoldást találni. Ezek: 1. *a vállalkozó tartós elkötelezettsége, ami „kifutást” biztosít számára, lehetővé és szükségessé teszi a folyamatos innovációt, a vállalkozás továbbfejlesztését;* 2. *a vállalkozó garanciája, ami egyrészt felelősségvállalását szankcionálja, másrészt biztosítékul szolgál bukás esetére, továbbá alapja lehet a hitelfelvételnek;* 3. *a vállalkozási verseny megvalósításának, fenntartásának módja.*

Ezek a problémák a szocialista vállalkozás három szervezeti formájában jelentkeznek: a) a nagyvállalatok szintjén,⁴ b) a nagyvállalatokon belüli kisvállalkozások szintjén (belső vállalkozás) és c) az önálló kisvállalkozások szintjén.

A nagyvállalatok szintjén jelentkező kérdésekben a reform továbbfejlesztésére vonatkozóan többé-kevésbé kialakultak az egyetértő nézetek. (Elsősorban a piaci viszonyok továbbfejlesztésére, valamint a tulajdonlás és a vállalati irányítás szervezeti rendszerének tervezett új megoldásaira gondolunk. E kérdéskörrel most nem is kívánunk tovább foglalkozni. Azt tartjuk döntőnek, hogy a vállalkozás a gazdasági minden területére kiterjedjen, tehát ne korlátozódjék a kisvállalkozások körére. Meggyőződésünk, hogy ha a nagyvállalati vezetők következetesen és kellően érdekeltek lesznek a jövedelmezőség növelésében, ez elegendő indíték lesz számukra ahhoz, hogy a nagyvállalatok belső szervezeti és érdekelt-ségi rendszerének kialakítására vonatkozó javaslatainkat széles körben figyelembe vegyék.)

Írásunk következő részében a nagyvállalatokon belüli kisvállalkozások ügyében végrehajtandó előbbrelépésre (a jelenlegi szerződéses üzemeltetés és vállalati gazdasági munkaközösség továbbfejlesztésére) teszünk javaslatot, amelyből értelemszerűen ki lehet alakítani az önálló kisvállalkozások eseiében alkalmazandó megoldásokat is.

Úgy gondoljuk, hogy ezek a javaslatok már ma is megvalósíthatók, sikerük esélyei azonban annál jobbak, mennél előbbre haladunk a nagyvállalati vezetői vállalkozási helyzetének, vállalkozói érdekeltségének megteremtésében.

⁴ Itt azokat a gazdálkodó szervezeteket (állami vállalatokat és szövetkezeteket) tekintjük „nagyvállalatoknak”, amelyeket a mai magyar hivatalos szóhasználat — méretük miatt — nem tekint „kisvállalkozásnak”.

Javaslat a belső vállalkozás továbbfejlesztésére

A vállalkozásra alkalmas társadalmi tulajdonegységeket,⁵ feladatkört, vállalkozási jogosultságot (koncessziót) az erre illetékes — megfelelő érdekeltségű menedzser-ek által vezetett — gazdasági (esetenként társadalmi) szervezet bocsátaná vállalkozási verseny keretében vállalkozásba, megállapítva egyrészt az átadott vagyon forgalmi értékét, másrészt az elvárt hozamot, melynek befizetését a vállalkozóktól a vállalkozás (vállalkozási jog) átengedéséért megkívánja.

Vállalkozásba bocsátható tehát meglévő üzem, üzembrész, nagyobb gépegy-ség, vállalaton belüli feladat(-kör), de speciális jogosultság is (például bizonyos helyen bizonyos szolgáltatás ellátása, ha nem kívánatos sem a párhuzamosság, sem a monopóliumhelyzet).

A vállalkozásba adó gazdasági szervezet lehet valamely vállalat, szövetkezet, tulajdonosi szervezet, bank, tanács, esetleg társadalmi szervezet (például kamara, alapítvány).

A vállalkozási verseny formája az árverés, amelyen bárki részt vehet, és személyválogatás nélkül, a legmagasabb licit révén juthat a vállalkozás birtokába. A vállalkozási versenyben egyének vagy közös felelősségű csoportok (önigazgató kollektívák) egyenlő esélyekkel és jogokkal vehetnek részt.

Az átadott vagyontárgyakat nem könyv szerint, hanem piaci értékükön adják át a vállalkozóknak, akik csak értékben tartoznak ezekért felelősséggel, természetben nem. A vállalkozónak jogában áll az átvett vagyont (illetve jogosultságot) tetszése szerint hasznosítani, abban módosításokat eszközölni, a vállalkozás jövedelmezőségének megőrzése, illetve növelése végett.⁶

A vállalkozásba adó szervnek előzetesen meg kell határoznia azt a becsült hozamot, amit a vállalkozástól elvárhat az adott feltételek és lehetőségek között, az addigi jövedelmezőséget figyelembe véve, beleértve a vállalkozás után fizetendő közterheket, adókat is. Ez az összeg a vállalkozási verseny „kikiáltási ára”, az a kikötött „bér”, amit a vállalkozás elnyerőjének fizetnie kell a vállalkozásba adó szerv (végső soron az állam, a társadalom) számára. Ha a kitűzött összeg túl magas, akkor nem akad vállalkozó.

A vállalkozói jogosultságot nyílt vállalkozási versenyben (árverésen való részvétellel) lehet elnyerni, illetve megtartani. A vállalkozó az árverésen azzal versenyez, azáltal valószínűsíti, hogy a vállalkozásban perspektívát látva, a szóban forgó társadalmi tulajdonegységet (vagy jogosultságot) a leggyümölcsözőbben fogja hasznosítani, hogy a „kikiáltási áron” (vagyis a megszábot vállalkozói díjon) felül vállalja további hozam elérését és e többletvállalás *tartós letétként (zárolt számlára) való befizetését*. Ha például a kikiáltási ár évi egymillió forint hozam megfizetése, és ezt 1,5 millióra licitálják fel, akkor a győztesnek az egymillión felül további félmilliót is be kell fizetnie, de már saját zárolt számlájára. Az itt így felhalmozódó összeg biztosítékul szolgál bukás esetére. Azt, hogy a letét a vállalkozóé, az is mutatja, hogy kamatai a vállalkozót illetik meg. A letét egyben garan-

⁵ Társadalmi tulajdonegységen nem egyszerűen a vállalat birtokában lévő vagyontárgyak technológiailag indokolt együtteseit értjük, hanem az ezekhez, illetve adott gazdasági helyzetekhez kapcsolódó vállalkozási, jövedelemszerzési lehetőségeket. Másfelől nem soroljuk a szocialista vállalkozás körébe azokat a többnyire szolgáltatási feladatokat, amelyek sem jelentősebb értékű eszközöket, sem sajátos jogosultságot nem igényelnek, vagyis ahol a társadalmi vagyon igénybevétele nélkül is lehet vállalkozni. (Ide tartozik például a szerelő-javító munka vagy a szellemi alkotó tevékenység.) Ezeknél a kisipar, a munkaközösség, a szellemi szabadfoglalkozás lehet a legalizálás (a második gazdaságból való esetleges kiemelés) útja.

⁶ Nem kell tehát megőriznie az átvett vagyontárgyakat, hiszen a vállalkozás vagyonleltára nem múzeumi leltár, sőt a verseny rákényszeríti a vállalkozót, hogy a jövedelmezőség növelése céljából időről időre ástrukturálja a vállalkozás vagyonát. Bukás vagy más konfliktus esetén az eredeti vagyon tényleges értékével kell elszámolnia.

ciaként alapot adhat hitel felvételére is, például forgóeszköz-kiegészítésre vagy innovációra.⁷ A vállalkozó halála esetén a letéti összeg — elgondolásunk szerint — egy újabb vállalkozásba adás kockázati alapjául, az esetleges veszteségek fedezeti forrásául szolgál (azaz tulajdonképpen a társadalom egésze öröklí).

Javaslatunknak ez az eleme, amely a verseny középpontjába a vállalt *letéti összeg* maximalizálását állítja, szakítást jelent azzal a szemlélettel, amely a gazdasági tevékenység eredményeinek maximális *elvonására* törekszik. A szemléletváltást ezen a téren az indokolja, hogy a túladóztatás egyrészt teljesítmény-visszatartásra késztet (emiat végül a költségvetés is rosszul jár), másrészt megnyomorítja a vállalkozásokat, nem hagy teret az innováció számára, elveszi az alkotó erőfeszítésekhez nélkülözhetetlen érdekeltiséget, és elidegenedést kelt. Ha szinte „lesben állnak” a vállalkozók mögött, hogy mit lehet elvenni tőle, az óhatatlanul elveszi a kedvet a vállalkozástól, a fokozott teljesítmények és az ezzel járó kockázat vállalásától.⁸

Ha vállalkozásra, innovációra törekszünk, sokkal célszerűbb megoldás az elvonás helyett az elérhető jövedelem túlnyomó részének tartós lekötése. Ez esetben a vállalkozó érzi, hogy a jövedelem az övé, a jövedelem maximalizálására törekszik, erre kényszeríti is — mint látni fogjuk — a folyamatos verseny, nincs értelme a visszatartásnak, mégsem áramlik ki túlzott vásárlóerő. Másfelől a tartós letét meghagyja a lehetőséget a vállalkozás forgóeszköz-ellátásának kiegészítésére, valamint innovációs hitelek felvételére. Amennyiben pedig ezt maga a vállalkozó nem veszi igénybe, a gesztoráló bank (vagy más vállalkozásba adó) hasznosíthatja hosszú lejáratú hitelként.

Az a körülmény, hogy a vállalkozás joga tartós, elvben korlátlan idejű (csak a vállalkozó halálával ér véget), biztonságot ad a vállalkozónak, érdemessé teszi számára a vállalkozás folyamatos továbbfejlesztését, korszerűsítését, átformálását. Viszont a vállalkozó önkényesen nem is válhat meg tőle, mert a kikötött (hosszú lejáratú) vállalkozási határidőig felelőséggel tartozik érte, és visszalépés esetén elveszti felhalmozódott letétjét (ami e tekintetben is biztosítékul szolgál). A vállalkozó halála esetén a vállalkozói jog nem öröklődik, ilyenkor új vállalkozásba adási eljárásra kerül sor.

A szocialista vállalkozás fontos jellemzője kell hogy legyen az állandó *verseny*, ami a vállalkozókat folyamatosan találékonyaságra, újabb lehetőségek, megoldások keresésére, maximális teljesítményekre ösztönzi. Azt, hogy a vállalkozó ne pihenhessen meg babérjain, hanem a lehető legteljesebben hasznosítsa a birtokába került társadalmi tulajdont, illetve vállalkozási jogosultságot, úgy lehet elérni, hogy a vállalkozási verseny is folyamatos: bármikor, bárki jelentkezhét újabb, magasabb összegű vállalással (licittel), aki újabb, lényegesen nagyobb perspektívát lát a vállalkozásban. Ebben az esetben két lehetőség nyílik: 1. az eredeti vállalkozó átengedi a vállalkozást, 2. az eredeti vállalkozó „tartja a licitet”. Az első esetben az új vállalkozó fizeti *a*) az eredeti „kikiáltási árból” származó vállalkozási díjat, *b*) az eredeti vállalkozó által többletként vállalt befizetést (amely tulajdonképpen a korábbi vállalkozó leleményének, innovációjának, a good-will megteremtésének a

⁷ Ilyen módon érvényesülne Liska Tibor álláspontja, hogy „a licit legyen a licitálóé”. Mint az eddigiekből is kiderül, a szocialista vállalkozásra vonatkozó javaslatainkban támaszkodtunk Liska Tibor szocialista vállalkozási koncepciójára. (Lásd Bársony Jenő: Liska Tibor koncepciója, a szocialista vállalkozás. Ismertető és kritika. Valóság, 1981. 12. sz.) Napjaink gyakorlati feltételeihez igazodva azonban egyszerűsítéseket hajtottunk végre, és eltekintettünk az olyan szokatlan fogalmak alkalmazásától, mint „tervpiaci érték” vagy „erkölcsi tőke”.

Liska vállalkozási „technológiáját” Sárközy Tamás is alkalmasnak tartotta kisvállalkozások és vállalaton belüli egységek hatékonyabb működtetésére, és úgy nyilatkozott, hogy „az ilyen kísérleteket nemcsak a mezőgazdaságban, hanem az iparban is támogatni kellene”. (A tulajdonosi szervezet kérdései. Gazdaság, 1982. 3. sz. 77. l.)

⁸ Az elvonással kapcsolatos problémákra Bródy András mutatott rá „Ösztönzés és elidegenítés” c. cikkében. (Valóság, 1982. 10. sz.)

„bére”) és c) az általa rálicitált összeget. Csak ezeken felül élvezheti szabadon az általa szerzett jövedelmet. A második esetben megmarad a korábbi vállalkozó, de az eredetileg fizetendő letét és az új licit közti különbséget be kell fizetnie a rálicitáló letéti számlájára az általa meglátott újabb, kedvezőbb vállalkozási lehetőségek honорálására.

A „rálicitálásnak” persze csak akkor van értelme, ha az új vállalkozó *lényegesen nagyobb* perspektívát lát a vállalkozásban, jelentős többlethaszon elérésére számít, mert ellenkező esetben a csekély különbözetért nem érdemes az átvétel kockázatát vállalnia, sőt a „kalandor” rálicitáló — ha ráhagyják a vállalkozást — rá is fizethet. Az eredeti vállalkozó vállalkozásának várható fellendülése esetén el is kerülheti a rálicitálást (vállalkozói joga veszélyeztetését, az elérhető többletjövedelem elragadását), ha azt „önlicittel”, vagyis a befizetendő letéti összeg önkéntes emelésével megelőzi. Ha tehát a vállalkozási lehetőségek akár a körülmények módosulása, akár saját innovációja következtében kedvezőbbre fordulnak, a vállalkozónak tanácsos önként növelnie tartós letéti kötelezettségét. Végeredményben ez a rendszer maximális teljesítményre készíti a vállalkozót, a társadalom és a maga hasznára.⁹

A vállalkozás kényszerű hanyatlása esetén viszont a vállalkozónak módot kell kapnia arra, hogy a letéti befizetés összegét az őt megelőző licit összegéig — a vállalkozásba adóval történő megegyezéssel esetleg még ennél alacsonyabbra is — mérsékelje.

A piaci áralakulás és az itt vázolt vállalkozási verseny (tőkepiac) biztosítja a vállalkozások személyválogatás és manipulációk nélküli kiadását, a vállalkozások hatékony működését. Az állami vállalatokon, szövetkezeteken belüli verseny keretében történő vállalkozásba adás az *üzemi demokrácia* olyan gyakorlatát eredményezné, amely már nem az egyenlősdiire irányul, hanem tudomásul veszi a jövedelmek differenciálódását. E differenciálódást a *versenyviszonyok közötti történő vállalások* alapoznák meg, utat nyitva az alulról jövő vállalkozói kezdeményezéseknek; biztosítva a tartós érdekeltséget, továbbá a kockázatvállalás, a felelősség és a személyes jövedelem egységét.

Mint láttuk, vállalkozásba adáskor a „kikiáltási ár” tartósan meghatározza a vállalkozásból származó szükséges és méltányos, az eddigit többnyire meghaladó, fix állami jövedelmet (a vállalkozási díjat, beleértve az adóbefizetést is, amelyeket a vállalkozásba adó teljesít); a vállalkozói többletjövedelem licitálással deklarált része viszont a vállalkozás (esetleg más vállalkozások) fejlesztésére tartósan lekötvé marad. Ez további forrást jelent gazdaságunk fejlesztéséhez, olyan forrást, amely a vázolt konstrukció nélkül nem jönne létre. (Árszintemelkedés esetén az előre megszabott és vállalt fix vállalkozási díj összege a hivatalos árindex szerint „szinten tartható”).)

A megvalósítás esélye

A szocialista vállalkozás ismertetett rendszere jól beilleszkedne mai vegyes gazdaságunk viszonyaiba. Elősegítené állami vállalataink (és termelőszövetkezeteink) belső vállalkozási rendszerének kibontakozását. Az üzemegek, nagyvállalati részlegek vállalkozásba adását, az ehhez szükséges vállalkozási versenyt az illető vállalatok maguk szervezhetnék, ők kezelhetnék a befizetett tartós letéteket; ezekkel gazdálkodva lebonyolíthatnák a szükséges hitelezési műveleteket is, esetleg külső tőkét is bevonva (például a kötvények útján).

⁹ Liska Tibor szerint a rálicitálás lehetősége, veszélye a „legjobb revizor”. A vállalkozási versenynek ez a folyamatos (rálicitálást is lehetővé tevő) módja igazolódott a szentesi Felszabadulás Mgtsz.-ben folyt kísérlet során. Ha azonban a vállalkozó valamilyen okból át kívánja adni vállalkozását, inkább arra fog törekedni, akár visszalicitálással is, hogy más kedvet kapjon a rálicitálásra.

Lehetne azonban olyan vállalkozás (vállalati vagy pénzügyi formában), amely átvénné — reális piaci áron — a vállalatok felszabaduló eszközeit, kihasználatlan és rosszul kihasznált kapacitásait, a felbomló vállalatok „gazdáltná váló” felszereléseit, és ezeket vállalkozásba adva előmozdítaná egyfelől a rossz hatékonysággal működő vagy éppen elfekvő tőkeelemek jobb hasznosítását, másrészt a magánvagyonnal nem rendelkező, de vállalkozásra képes és hajlandó szakemberek vállalkozói elindulását.

A szocialista vállalkozás rendszerének kibontakozásához persze szükség van bizonyos általános gazdasági feltételekre is. Ezek között a legfontosabb a valószínűs pénz- és árupiac működése (a gazdaság monetizálása). Számot kell persze vetnünk néhány ellenérvvel, ellenérzéssel, amely a vállalkozások eddigi terjedése láttán felmerült. Egyesek arra hivatkoznak, hogy a dolgozók jelentős része inkább biztonságra, stabil munkafeltételekre vágyik, nem kíván vállalkozni. Erről csak annyit, hogy a vállalkozás *lehetőségét*, jogát kell szabaddá tenni, a vállalkozói beállítódást kell mindinkább elterjeszteni, s természetesen nem kell mindenkinek önálló vállalkozóvá válnia. De a vállalkozói szellem terjedésével a többiek is jól járnak, mert az eredményes munkában érdekelt vállalkozók munkatársaik számára is kedvezőbb munkafeltételeket, jobb perspektívákat, több jövedelmet nyújtanak. Csak azoknak kell tartaniuk a szabadabb vállalkozási rendszertől, akik ma nem dolgoznak meg igazán jövedelmükért. Érdemes volna az ő kedvükért lemondani a vállalkozások terjedésével járó előnyökről?

Mások a dolgozókat féltik a vállalkozásokkal kapcsolatos túlhajszoltságtól, hivatkozva a túlmunkaidőben működő vgm-ek, a hét végén folyó kiegészítő jövedelemszerzés tapasztalataira. Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy gazdaságunk mai fejlettsége mellett *csak* a hivatalos munkaidőben eddigi módon végzett munkával nem volna fenntartható az elért életszínvonal. Másrészt a javasolt vállalkozási rendszer éppen semténé a mai ellentmondásos helyzet felszámolását, mert nem a „főmunkaidőn” túl végzett többletmunka révén (ami a főmunkaidőben téltlenséggel, hanyag munkával párosulhat), hanem a hatékonyság leleményes (innovatív) fokozása, a racionalizálás révén érne el nagyobb eredményt.

A szocialista vállalkozást nem szükséges egy csapásra „bevezetni”, képes az eddigi módon, apránként, eleinte a kisvállalkozások, a szerződéses rendszer, a nagyvállalatokon, szövetkezeteken belüli gmk-k révén is tért hódítani, *ha hagyják* (vagyis ha nem fojtják meg túlzott adóterhekkel, bürokratikus előírásokkal, monopolista diszkriminációval), és főként ha megvalósul a vállalkozási verseny (ami nélkül a belső vállalkozások a manipulációk révén hamar diszkreditálódhatnak).¹⁰ A vállalkozási verseny kibontakozásával leküzdhetők a vállalkozásokat ma még eltorzító, anomáliákat szülő, monopolhelyzetekben gyökerező visszasságok is.

Úgy gondoljuk, a felvázolt javaslatok elősegíthetik, hogy a gazdasági reform áttörje a vállalatok kapuját, és a nagyvállalatokon belül is felszabadítsa a bürokratikus, merev formák által gúzsba kötött alkotóerőt, mégpedig oly módon, hogy a javasolt megoldások a dolgozókat hosszú távú stratégiák kialakítására és megvalósítására, állandó innovációra, felelősséggel fedezett önálló tevékenységre ösztönzik. Ennek létalapja a vállalkozási verseny. Nem utolsósorban ez biztosíthatja azt a kezdeményezőkézséget és rugalmasságot, amellyel a világ gazdaság változó feltételeihez alkalmazkodhatunk.

¹⁰ Egyetérthetünk Tardos Mártonnal, aki a reformot lejárató szövegekkel és álmegoldásokkal szemben a vállalkozások igazi konjunktúráját várja. A többi között azt is szükségesnek tartja, hogy a vállalatok érdekeltté váljanak abban, hogy nem jövedelmező kapacitásait kisvállalkozások vagy saját leányvállalataik rendelkezésére bocsássák. (Reform itt és most? Mozgó Világ, 1983. 2. sz. 12. 1.)

A mezőgazdasági kistermelés termékforgalmi sajátosságai

Nagy Frigyes—Kettinger Gyula

A hazánkban folyó mezőgazdasági termelésből körülbelül egyharmados arányban részesedik a kistermelés. A termelők száma mintegy másfél millió családra tehető, melyek részvételének mértéke és munkaidő-ráfordítása különböző. Termelésük szerkezete s az alkalmazott technológiák is eltérők. A kistermelők különböző mértékben és módon kapcsolhatók be az áruforgalomba. Mindez meghatározza a termelők különféle rétegeinek integráltsági fokát s egyúttal gazdasági versenyképességét is.¹

A kistermelők köre

Kistermelésen általában a kisüzemi módszerekkel folyó termelést értjük. Így ide soroljuk a termelőszövetkezeti tagok gazdaságait, az állami gazdaságokban dolgozók illetményföldjeit, a lakosság kiegészítő gazdaságait, a mezőgazdasági magántermelést. (Módszerében zömmel kisüzemi termelést folytatnak a kistermelők körébe nem tartozó állami szakszervezetek is.) Ez a csoportosítás megegyezik a Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtési rendszerével, melynek alapján külön lehet értékelni a háztáji gazdálkodást, illetve az egyéb kistermelést. Ezt azért is lényegesnek látjuk, mert a kistermelésen belül eltérő lehetőségekkel és sajátosságokkal dolgozik a háztáji, illetve az egyéb kistermelés. Együttes, összevont vizsgálatuk néhány jellemző vonást eltüntetne.

A kistermelés áruforgalmi kapcsolatai

A mezőgazdasági kistermelés a vállalati gazdálkodás fellendülésének időszakában is folyamatosan növelte termelését, igaz, kisebb ütemben, mint a vállalatok. Ezért — bár termelési értéke nőtt — a kistermelés részaránya csökkent az országos mezőgazdasági termelésben. A kistermelésen belül az egyéni gazdálkodás elvesztette jelentőségét. Ma már lényegében a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságai és a munkás-alkalmazotti kisegítő gazdaságok képviselik hazánkban a mezőgazdasági kistermelést. A jellemző áruforgalmi kapcsolatok kiindulópontjai a következők:

— A kisgazdaságok egy részének szoros kapcsolata van a mezőgazdasági vállalatokkal, azok integrálják áruforgalmi kapcsolataikat, ezen keresztül termelésüket.

¹ Elemzésünk kapcsolódik Domokos Zoltán [2] és Tóth A. Ernő [4] tanulmányához.

— A másik csoportnak nincs vagy alig van kapcsolata a mezőgazdasági vállalatokkal. A felvásárló vállalatokkal való áruforgalmi kapcsolat sem eléggé széles körű s többségében egyirányú. Nem mindig teszi lehetővé a termeléshez szükséges anyagok, eszközök beszerzését s a megtermelt áru ugyanazon csatornán át történő értékesítését. E termelői réteg integrálására az általános fogyasztási és értékesítő szövetkezeteknek van a legtöbb lehetőségük. (Ez ma inkább csak lehetőség.)

Az első kapcsolattípushoz tartozó réteg nagyobb arányban árutermelő, s kisebb mértékben fogyasztója az általa megtermelt termékeknek. A második csoportra ennek fordítottja a jellemző.

Miért lényeges az áruforgalmi kapcsolatok fentiek szerinti tagolása? A beszerzés és az értékesítés eltérő lehetőségei más és más feltételeket biztosítanak, nevezetesen: a vállalati integrációban részt vevők a termeléshez szükséges anyagok (vetőmag, szaporítóanyag, takarmány, vegyi anyagok, technikai eszközökkel történő szolgáltatások) beszerzésekor számos kedvezményben részesülnek. Például a mezőgazdasági eredetű anyagok nagy részét önköltségi áron, kedvezőtlenebb esetben termelői áron vásárolhatják. Ezzel szemben az egyéb kistermelők jó esetben nagykereskedelmi, kedvezőtlen esetben fogyasztói áron jutnak e cikkekhez, így terhükre számottevő árkülönbséget mutatkozik. Gépi szolgáltatások igénybevételekor és a vegyi anyagok vásárlásakor is különböző feltételekkel találkozhatunk. (Gondoljunk a vállalati tulajdonban levő háztáji szántók, ültetvények részleges vagy teljes vállalati művelésére! Ellenben az egyéb kistermelők a műveléshez szükséges eszközöket s anyagokat esetenként tételenként szerzik be magasabb áron és több utánjárással.) Értékesítéskor is kedvezőbbek a lehetőségeik a vállalatok által integrált kistermelőknek. A háztájiból felvásárolt árut a vállalattal egyidőben nagy tételben előnyösebben adják el. A vállalat felárat érhet el, amiből a háztáji termelő is részesedik. A felvásárló vállalatok által — laza integrációban — irányított egyéb kistermelői áruforgalomban nehezebbek a feltételek, s ebből következik az alacsonyabb ár is. Sok kis tételből kell a nagykereskedelmi árualapot létrehozni, ami pedig feltétele az áru fogyasztói vagy feldolgozó piacra való juttatásának. E feladat ráfordításigényes, s ezért az elérhető ár is mérsékelt. Fokozottan jellemző ez a megállapítás a zöldség-, a gyümölcs- és a burgonyaágazat áruforgalmára.

Az értékesítési irányok szerepéről

Termékértékesítés felvásárló vállalatoknak

A lehetséges áruforgalmi irányok más és más szerepet töltenek be a vállalatok, illetőleg a kistermelők áruinak a fogadásában. A nagy tételek átvételére képes felvásárló kereskedelem elsősorban a nagy volumenű árut kibocsátó vállalatok partnere. A feldolgozó (hús-, malom-, tej-, hűtő-, bor-, konzervipari stb.) vállalatok vagy a Zöldért vállalatok méretükből adódóan nagy tömegű árut vesznek át. Az előállított termékek mennyisége bizonyos fokig meghatározza a kereskedelmi partnert.

Kistermelés esetén sok eladóval, kis tételű áruajtákkal, széles termelői profillal kell számolnunk. Ezért az értékesítést térben és időben sok áruajtásra kiterjedően kell megoldani. Ebből adódóan e termelők értékesítésének koordinációja nem kis feladat. E munka szervezettsége különböző mértékű egyrészt a kistermelői szektoron belül az egyes rétegek szerint, másrészt az azonos termelői rétegnél a különböző cikkek szerint.

Kistermelői termékértékesítés a bruttó termelés százalékában^a
(1980—1981 átlaga)

Megnevezés	A háztáji termelés értékesítése a közös gazdaságokon keresztül	A kistermelés termékértékesítése egyéb csatornákon ^b	A kistermelés termékértékesítése a közös gazdaságokon keresztül, valamint egyéb csatornákon ^b
Növénytermesztés és kertészet	40	16	33
Állatok és állati eredetű termékek	71	18	53
Összesen	61	17	46

^a Árindexek alapján változatlan áras adatokból számítva.

^b Elsősorban a szövetkezeti kereskedelemnek.

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. KSH, 1981. 161. és 175 l.; 1982. 163. és 178. l.;

Mezőgazdasági vállalatok gazdálkodása. KSH, 1981. 21. l.;

Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv. KSH, 1980. 113. l.; 1981. 113. és 121. l.

Az 1. sz. táblázat adatai szerint a háztáji gazdaságok termékértékesítése a legintegráltabb. Termelésük több mint 60 százalékát a termelőszövetkezeti közös vállalatok vásárolják fel, majd továbbítják a kereskedelmi vállalatoknak. Ez az arány nagyon magas, megközelíti a vállalatokét. Az 1982. évi adatok is e tendencia tartósságát igazolják. (A háztáji termelés értéke 1982-ben 43,9; a termékértékesítés 26 milliárd forint volt.)²

A termelővállalati integrációnál arról van szó, hogy a termelőszövetkezet vagy állami gazdaság a nagykereskedelmi feladatot részben vagy egészben vállalja. Így a kistermelői áru közvetítők nélkül jut el az élelmiszeriparba, illetve az élelmiszer-kereskedelembé. A háztájiból származó áru az 1980—1981. évek átlagában a termelőszövetkezetek összes termékértékesítésének 24 százalékát teszi ki. Összege folyó áron 22,2 milliárd forint, amelyből a növényi termékek aránya 22, az állatoké és állati eredetű termékeké pedig 78 százalék.

A teljes kistermelésből — termelővállalati integráció nélkül — a termelés 17 százaléka kerül a központi készletekbe. Összege 13,2 milliárd forint, 35 százalékban növényi termék, 65 százalékban pedig állat és állati eredetű termék. E terület piacműveleteiben az általános fogyasztási és értékesítési szövetkezetek működnek közre a legnagyobb mértékben.

Az 1980—1981. évek átlaga alapján számított felsorolt adatok is igazolják, hogy a két integrátori szervezet közül elsősorban a kereskedelem (áfész) szerepét kell erősíteni, mert mindkét szervezet tevékenysége egyaránt szükséges. Ahol ilyen munka nem folyik, ott a termelés nagyságához viszonyítva kevés áru jut el nagybani felvásárlókhöz.³

Összességében a teljes kistermelésből a termelés 46 százaléka, összegét tekintve 35,2 milliárd forint értékű áru került a központi készletekbe. Ebből termelővállalati integrációval 62 százalék, kereskedelmi vállalati — laza — integrációval 38 szá-

² Az 1982. évi adatokat lásd [5].

³ Sipos Aladár [3] írásában felveti „... a feldolgozó üzemek (nagy-, közepes és kisüzemek) országos hálózatának kiépítését, amely ... lehetővé teszi az élelmiszer-alapanyagok komplex feldolgozását. Mindez jelentősen növelné — változatlan nyersanyagbázis esetén is — az élelmiszer-termelést.” Az eddigi elemzés adataiból is ez látszik igazolódni, s e nézetet osztjuk.

zalék. A kistermelés 35,2 milliárd forint értékű termék értékesítése az országoshoz viszonyítva 28 százalék volt.

A növényi termékek kisebb arányban részesednek az áruforgalomban, mint az állatok és állati eredetű termékek árufőcsoportja. Nem indokolható ez a növényi termékek nagyobb saját termelésű termelő felhasználásával, illetve fogyasztásával sem (takarmány, vetőmag, szaporítóanyag stb.).

Kis tételű áruértékesítés

Ide tartozik a klasszikus értelemben vett piaci áruértékesítés, Budapesten és vidéken egyaránt. Ugyancsak kis tételű áruértékesítési lehetőség az intézményeknek, vállalatoknak (üzemi konyha, vendéglátók, közületek, kiskereskedelem stb. részére) történő eladás. Becslések szerint e módon jelenleg a megtermelt áru 2—3 százaléka értékesíthető.

A kis tételű áruértékesítés méretéről, áruforgalmi jelentőségéről nehéz pontos képet kapni. A mezőgazdasági statisztika esetenként „saját boltban és piacon” címszó alatt összefogva mutatja be a kis tételű áruértékesítés majdnem teljes körét. Ez a kör egy-egy évben a kistermelői bruttó termelési érték mintegy 8—10 százaléka. Mint piaci elhelyezési lehetőség a kistermelés egésze szempontjából nem meghatározó, az egyes rétegeket tekintve azonban az egyéb kistermelés szempontjából nem elhanyagolható.

A belkereskedelmi statisztika foglalkozik a *piaci felhozatal* alakulásával. Ez a fogalom — értelemszerűen — szűkebb a mezőgazdasági statisztika által gyűjtött „saját boltban és piacon” értékadatánál. (A „saját boltban és piacon” történő eladás adata csak a belkereskedelmi vállalatokhoz kapcsolódó egységek piaci részesedését mutatja ki.)

A piaci felhozatal alakulásáról ad képet a 2. és a 3. sz. táblázat. Az összeállítás szerint a forgalom változása jelentős. Volumenindexét tekintve viszont látható a hosszabb ideje tartó stagnálás. Ez azért is gond, mert a kistermelésen belül az egyéb kistermelés kibocsátása bővül,⁴ ezzel szemben az egyik számottevő piaci szegmense stagnál.

A piaci felhozatal adataiból látható, hogy Budapest és a vidék arányában nincs változás, megmaradt a 40—60 százalékos megoszlás. A forgalom árucsoportok szerinti összetételében viszont némi átrétegződés figyelhető meg.

Vidéken még sajátos értékesítési forma a magánházaknál történő értékesítés.

A piaci felhozatal alakulása

2. sz. táblázat

(Folyó áron, millió Ft)

Év	Budapesten	Vidéken	Összesen
1955	1143	836	1979
1960	836	923	1759
1970	1465	1351	2816
1975	1897	1379	3276
1981	2961	2118	5079
1982	3569	2180	5749

Forrás: Belkereskedelmi Évkönyv 1981. KSH. 140. 1.; 1982. 134. 1.

⁴ Megjegyzendő, hogy a háztáji kistermelés volumene évek óta alig változik: a résztvevők köre csökken, az egy termelőre jutó termelés viszont bővül. Ez összefügg a mezőgazdasági alaptervekenységben részt vevők létszámának csökkenésével is. Más megfogalmazásban azt is mondhatjuk, hogy a kistermelés egészében kimutatott növekedés lényegében az egyéb kistermelésben következett be. Ez a megállapítás megtalálható [1]-ben is.

A piaci felhozatal megoszlása
(százalék)

É v	Baromfi	Tojás	Burgo- nya	Zöldség- és főze- lékféle	Friss gyümölcs	Tej, tej- termék	Egyéb	Összesen
1955	16,0	5,0	6,0	38,0	20,0	7,0	8,0	100,0
1960	17,0	5,0	8,0	33,0	27,0	6,0	1,0	100,0
1970	20,0	8,0	9,0	34,0	21,0	4,0	4,0	100,0
1975	13,0	9,0	7,0	40,0	25,0	2,0	4,0	100,0
1981	12,0	9,0	6,0	49,0	20,0	1,0	3,0	100,0
1982	11,0	7,0	6,0	52,0	19,0	1,0	4,0	100,0
Árindex	139,0	137,1	161,1	161,5	154,0	140,3	—	158,0
Volu- men- index	101,3	114,7	83,9	107,6	91,0	55,8	—	98,2

Forrás: mint a 2. sz. táblázaté.

A termelés, az értékesítés és a fogyasztás összefüggései

A termelés és a fogyasztás viszonyával azért foglalkozunk, mert így jobban be tudjuk mutatni, hogy — a lehetségeshez képest — mekkora a forgalomba kerülő áruhányad. A mutatkozó különbség érzékelteti a továbbiakban még megoldásra váró feladat nagyságát.

Főbb cikkek termékértékesítésének aránya a termeléshez viszonyítva
1980—1981
(százalék)

Megnevezés	Állami gazda- ságok	Termelő- szövetke- zeti közös gazdaságok	Háztáji gazdasá- gok	Egyéb kisterme- lés	Országos összesen
Zöldség	105	108	23		65
Gyümölcs	70	98	45		53
Sertés	96	89	86	31	71
Tej	93	105	72	41	83

Megjegyzés: Mennyiségi adatokból számított adatok. A tej esetében a háztáji és az egyéb kistermelés adatát az 1980. évi megoszlás alapján vettük figyelembe. Ezért a két év átlagához képest némi eltérés lehet.

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv. KSH, 1980. 119., 134., 142. és 159. l.; 1981. 97., 104., 116. és 117. l.

A 4. sz. táblázatban két jelenséget mutatunk be:

— egyrészt: a főbb árucsoportok termeléséhez képest hogyan alakult a felvásárlás (termékértékesítés);

— másrészt: a kistermelés mekkora hányadát fedezi a teljes egy főre jutó hazai fogyasztásnak, s ebből mekkora az a hányad, amit a kereskedelem útján a központi készletekbe juttat. A kiválasztott négy ágazat közül kettőben erős, kettőben pedig gyenge a termelővállalati koordináció. A kereskedelmi vállalatok integrációja mind a négy ágazat esetében lazának mondható.

A zöldségtermelés⁵ méretét tekintve olyan nagy, hogy elméletileg a kistermelés fedezni képes a lakosság teljes szükségletét. A 928 ezer tonnás termelésből — a 10,6 millió lakost figyelembe véve — egy lakosra 87 kg zöldség jut. Ezzel szemben a tényleges fogyasztás ebben az időben 80 kg-ra tehető. A termelés 23 százaléka (213 ezer tonna) kerül a központi készletekbe. Ezen felül egy kisebb hányad — kb. 100 ezer tonna — termelővállalati koordinációval is értékesül, amit az mutat, hogy termelésüknél nagyobb (105, illetve 108) százalékot értékesítettek.

A kistermelés 23 százalékos áruértékesítése nagyon kevés. Azt jelenti, hogy termelésük jelentős része nem jut el a központi készletekbe. A kistermelőnél „megmaradó hányad” nagyon magas, még akkor is, ha a saját személyi fogyasztás, a piaci felhozatal és az egyéb kis tételű értékesítés adatát is itt vesszük figyelembe. Ha ebből további mennyiségeket lehetne bevonni a nagybani forgalomba, akkor változatlan termelés mellett is nagyobb lehetne a hazai fogyasztásra vagy az exportra kerülő árumennyiség. (Ez még akkor is igaz, ha a sokféle feldolgozott zöldség más-más kihozatala miatt a fogyasztás adatának természetesen termékmennyiségre történő visszaszámítása esetleg nem egészen pontos.)

A gyümölcs mindkét koordinátor részéről lazán koordinált ágazat. A kisüzemi termelés által megtermelt mennyiség 896 ezer tonna volt, ami a teljes lakosságra számítva, fejenként 84 kg-nak felel meg. Ebből a nagybani forgalom számára 396 ezer tonna jutott, a termeléshez viszonyítva 45 százalék, egy főre számítva pedig 37 kg. A „megmaradó hányad” itt is nagyon sok.

A sertés a termelővállalatok részéről jól koordinált ágazat. A háztáji termékértékesítése nagyon megközelíti a vállalati arányokat.⁶ Az egyéb kistermelők áruértékesítési aránya kicsi, ami részben a saját fogyasztásnak tudható be. További két adatpár is ezt igazolja: a háztájiban a központi készletbe történő értékesítés után a megmaradó hányad 17 százalék, az egy főre számított értékesítés 13,2 kg, a megmaradó hányad 2,2 kg/fő. Az egyéb kistermelés esetében viszont az értékesítés 5,0, a megmaradó hányad 11,3 kg/fő.

Tehéntej: a tendenciák hasonlóak a sertés esetében leírtakkal. Lényegesen nagyobb a háztáji termelés termékértékesítése. A háztájikban a megmaradó hányad 38, az egyéb kistermelés esetében 47 százalék. Nemcsak arányaiban kedvezőbb a háztáji termékértékesítés, hanem mennyiségében is.

A négy ágazat példája is igazolja, hogy elsősorban az egyéb kistermelés termékértékesítését kellene jobban megszervezni, mert ennek integráltsága nem kielégítő.

A zöldség- és gyümölcsstermelés olyan ágazat, amelyből nincs termelő felhasználás, mégis alacsony a központi készletbe jutó termékhányad. E két termékcsoportnál kiemelkedően nagy munka a nagykereskedelmi feladat ellátása. Emiatt sem a termelő, sem a kereskedelem nem vállalja a kívánt mértékben az integrátori szerepet.

Az állatoknál és az állati eredetű termékeknél bizonyos mértékig más a helyzet. Itt jobban kapcsolódik a vállalati áruértékesítéshez a háztáji áruértékesítése. Az egyéb kistermelés területén pedig még számottevő kihasználásra váró lehetősége van a kereskedelemnek.

⁵ Ezen a ponton csatlakozunk Varga Gyula [6] cikkéhez.

⁶ Az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek közötti különbség elsősorban az eltérő mértékű belső üzemi feldolgozásból adódik.

A beszerzési tevékenység

A beszerzés nagyon sokrétű feladat. A továbbiakban az ipari eredetű termékek piacával, illetve a beszerzési forrásokkal foglalkozunk.

A szükséges ipari eredetű termelő felhasználás jellegénél fogva nagyon összetett. Ide tartoznak a műtrágyák, növényvédőszer, állategészségügyi anyagok, ipari abrakanyagok, üzemanyagok, kenőanyagok, világító anyagok, beruházási jellegű termékek (gép, épületanyagok), az ezek fenntartásához szükséges részesegységek, alkatrészek, egyéb fogyóeszközök és segédanyagok.

A költség szerkezetben elfoglalt nagyságrendek szemléltetése végett az 5. és a 6. sz. táblázatban bemutatjuk a kistermelők termelő felhasználása főbb tételeinek alakulását. A táblázatok tartalmazzák a költségnemenkénti megoszlást, valamint egyes cikksoportokból a kiskereskedelmi forgalom alakulását is.

5. sz. táblázat

A kistermelés termelő felhasználásának költségenkénti alakulása, 1981—1982
(Folyó áron, millió Ft)

Megnevezés	Háztáji	Egyéb kistermelés	Kistermelés összesen
Vető- és szaporítóanyag	760	1 530	2 290
Takarmány ^a és alom	14 183	11 999	26 182
Műtrágya	403	791	1 194
Üzem- és világítóanyag	141	731	872
Épületfenntartás ^b	1 086	1 233	2 319
Gépfenntartás ^b	166	603	769
Növényvédőszer	283	570	853
Állategészségügyi anyag	350	354	704

^a Ipari abrakanyagokkal együtt.

^b Értéksökkenés, felújítás, javítás együtt.

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv 1980., 1981., 1982.
Belkereskedelmi Statisztikai Évkönyv, 1982.

6. sz. táblázat

A termelő felhasználás néhány árucsoportjának kiskereskedelmi forgalma
(Folyó áron, millió Ft)

Év	Műtrágya és növényvédőszer	Terménytakaromány, állati táp	Mezőgazdasági kigép	Mezőgazdasági szerszám
1970	294	..	192	273
1975	527	1234	414	352
1980	915	6138	584	666
1981	872	6385	719	671
1982	934	7470	972	700

Forrás: mint az 5. sz. táblázaté.

A költség szerkezetet tekintve egyetlen igazán nagy tétel szerepel a költségnemenkénti felsorolásban (a takarmány), továbbá három számottevő tétel (vető- és szaporítóanyag, műtrágya és az épületfenntartás anyagai). Gondolni kell azonban arra is, hogy a kisebb értékben szereplő cikkek is lényeges elemei a termelésnek. Ezeket is országszerte keresik, s hiányuk vagy nem megfelelő választékuk nehézségeket okoz. Gondoljunk csak arra, hogy hányféle kis tételű növényvédő- és gyomirtószer kell az egyes kultúrákra a különböző kártevők ellen; vagy az egyes növény-

fajok hány fajtájából kell vetőmagot, illetve szaporítóanyagot szerezni! Lehetne sorolni még az alkatrészeket, gépeket, állategészségügyi anyagokat stb. Az árucsoportok többségének fő problémája, hogy nehezen társíthatók a kereskedelemben. Jellegüknel fogva speciális árúkezelést és ismeretet igényelnek. A vevők részéről pedig gyakori a szaktanács iránti igény is.

A táblázatok adatai szerint a takarmány iránti igénynek csupán negyedrésze volt a kiskereskedelem takarmányforgalma. A növényvédőszeres és a műtrágya esetében az igény 45 százalékát elégitették ki kiskereskedelem útján. Hasonló a helyzet a műszaki eszközök és alkatrészek esetében is. (A bemutatottnál a valóságos arányok még rosszabbak, hiszen az igény termelői áron, míg a kereskedelem forgalma fogyasztói áron számított érték.)

A kereskedelmi forgalom dinamikája viszont figyelemreméltó. Több árucsoportban a forgalom rövid idő alatt többszörösére nőtt. Az emelkedő tendencia töretlen, évről évre felfelé ível. Rövidesen a kistermelői igények kielégítésében a termelővállalatokéhoz hasonló szerepet tudnak vállalni.

Főbb megállapítások

A mezőgazdasági kistermelés a lakosság széles köre által végzett, nélkülözhetetlen tevékenység. Áruforgalmának lebonyolításában részt vesznek a mezőgazdasági termelővállalatok, valamint a fogyasztásicikk-kereskedelem különböző szakágazatai.

Az áru- és termékcapcsolatok nagyon sokrétűek. Nemcsak egyszerűen a termeléshez szükséges anyagok beszerzéséből, illetve az előállított végtermék értékesítéséből állnak. A beszerzés és az értékesítés során nagyon sokféle termékkel és azok választékával kell foglalkozni. Emellett az áru tulajdonságai is sokrétűek, ami nagyfokú forgalmi specializálódást igényel. A szakosodást az esetek jelentős hányadában nehezíti a kis tételű forgalom — elsősorban a beszerzés területén. A kistermelés árutermeléséből a központi készletekbe a lehetségesnél kevesebb áru kerül. A megtermelt mezőgazdasági termékekből — megfelelő feltételek mellett — még több élelmiszert lehetne előállítani.

A termelők — lehetőségeiket tekintve — különböző helyzetben vannak. Fel fogásunk szerint nemkívánatos a differenciálódás akkor, ha az induláskor sem állnak közel egymáshoz az esélyek.

A vizsgált terület sokrétűségéből adódik, hogy a továbbhaladás előmozdítása nemcsak a mezőgazdaság feladata.

Hivatkozások

- [1] *Csizmadia Ernő*: Élelmiszer-gazdaságunk a 80-as évtized küszöbén. Közgazdasági Szemle, 1980. 6. sz.
- [2] *Domokos Zoltán*: A mezőgazdasági kistermelés integrációjának időszerű problémái. Közgazdasági Szemle, 1982. 11. sz.
- [3] *Sipos Aladár*: Élelmiszer-gazdaságunk fejlesztésének néhány problémája. Magyar Tudomány, 1982. 4. sz.
- [4] *Tóth A. Ernő*: A mezőgazdasági kistermelés árutermelési tendenciái, jövedelme és annak szabályozása. Közgazdasági Szemle, 1982. 9. sz.
- [5] *Váncsa Jenő*: Mire képes az élelmiszer-gazdaság? Társadalmi Szemle, 1984. 3. sz.
- [6] *Varga Gyula*: Az élelmiszer-termelés alternatívái. Közgazdasági Szemle, 1983. 3. sz.

A diverzifikáció mint az ipari struktúra eleme a tőkésországok közgazdasági irodalmában

A nyugat-európai közgazdasági irodalomban több olyan kifejezéssel, fogalommal találkozunk, amelyek hazai szaknyelvünkben még nem honosodtak meg, vagy ha alkalmazzuk is őket, elméleti tisztázásuk s a gyakorlati adaptálásuk nem kielégítően mély. A fogalmak azokkal az új fejlődési tendenciákkal, gazdasági jelenségekkel kapcsolatosak, amelyek a világgazdaságban végbemenő változások keltettek életre. Ezek a jelenségek a gazdaság fejlettségi színvonalától, a világgazdasági versenykényszerítő hatásaitól függően minden gazdaságban fellépnek, bár megjelenési formájuk, hatásuk intenzitása a gazdaság sajátosságaitól függ. Szabályozásukhoz, pozitív hatásaik tudatos érvényesítéséhez egyebek közt szükség van a szocialista közgazdaságtan kategóriáihoz illeszkedő fogalmi honosításukra és átértelmezésükre. Ilyen gazdasági jelenség a diverzifikáció is.

A diverzifikáció mint gazdasági jelenség

Az 1960-as években a fejlett tőkésországok közgazdasági szakirodalmában megnőtt az érdeklődés a diverzifikáció iránt. Több közgazdász empirikus kutatásaival igazolta, hogy a diverzifikáció jelentős szerepet játszik az ipari struktúra alakulásában ([4], [12], [3], [8]).

A diverzifikáció tartalmi meghatározásában a szerzők nem egységesek. A legátfogóbb értelmezés szerint a diverzifikáció a vállalatok által alkalmazott aktív, célratoró *üzletpolitika*, amelynek eredményeként a vállalat profilja új termékekkel és szolgáltatásokkal bővül, vagy teljesen megváltozik, piaci részesedése növekszik, fejlődése meggyorsul. A termelővállalatoknál ez elsősorban a gyártmányok gyorsabb ütemű korszerűsítésében, új termékek piacra hozásában, a termékválaszték szélesítésében, a reklámtevékenység fokozásában, a termékekkel kapcsolatos szolgáltatások bővítésében jelenik meg.

A diverzifikáció egyrészt a vállalati erőforrások újraelosztásának, másrészt az

iparágak közötti tőkeáramlásnak sajátos formája, amely így hatást gyakorol az ipar ágazati és szervezeti struktúrájára. Ezeknek a hatásoknak a megértéséhez szükség van néhány, a diverzifikációval összefüggő fogalom tisztázására.

A vállalatok tevékenységi körük, illetve profiljuk változása szempontjából két csoportba különíthetők el; ezek 1. a *specializált*, ún. tiszta profilú, esetleg „egyszerű” vállalatok; 2. a *diverzifikált vállalatok*.

A szerzők többsége akkor tekint egy vállalatot diverzifikáltnak, ha saját fő iparági profilja mellett más iparágakba tartozó tevékenységet is végez, illetve ilyen termékeket állít elő. Ezeket több iparági profillal rendelkező, ún. több szektorú vállalatoknak nevezik.

Vannak azonban határesetek, amikor nehéz eldönteni, hogy adott vállalat melyik kategóriába sorolható, mivel a diverzifikáció és a specializáció a vállalat termékpolitikájában egyidejűleg érvényesülő stratégiai irányvonal is lehet. A tőkésvállalatok gyakorlata azt igazolja, hogy a diverzifikáció viszonylag erős, specializált vállalati profilon hajtható végre eredményesen. Bagó Eszter a magyar iparvállalatok diverzifikáltságát vizsgálva felhívja a figyelmet a diverzifikáció megítélésének problémáira „...a vállalatok többsége átlagosan 7–8 gyártási ágban működik. Első megközelítésben ez a diverzifikáció elterjedését jelentheti. Ennek ellentmond viszont, hogy az ipar 58 szakágazata közül 43-ban a profilidegen termelésben foglalkoztatott aránya nem éri el az összes foglalkoztatott 30 százalékát, ami a szakágazati szintű specializáció jelentőségére utal” ([3] 252. l.).

A diverzifikáció iránya alapján megkülönböztethető:

– az iparágon belüli diverzifikáció, amely azt jelenti, hogy a vállalat tevékenységi körének bővítésekor nem lépi túl az iparág kereteit,

– az iparágak közötti diverzifikáció, amikor a tevékenységi kör más iparágakba

tartozó termékekkel (szolgáltatásokkal) bővül.

A diverzifikáció fokát valamihez viszonyítva ítélni csak meg; egy vállalat diverzifikáltabb lehet egy előző időszakhoz viszonyítva vagy egy hasonló profilú másik vállalathoz képest.

Ha egy vállalat a tevékenységi körét változtatni akarja, a következő lehetőségek között válogathat:

a) *A vertikális diverzifikáció* a profil bővítésének az az útja, amikor a vállalat tevékenységi körét a termelés megelőző vagy követő szakaszaival bővíti. R. Sherman [13] különbséget tesz a tiszta diverzifikáció és a vertikális integráció között. Vertikális integráción azt érti, ha a vállalat egyetlen termékkel összefüggő különböző tevékenységeket végez, amely tevékenység a nyersanyag beszerzésétől a végtermék fogyasztóhoz való eljuttatásáig az összes műveletet magában foglalhatja, a piac közbeiktatása nélkül. A vállalat tevékenysége tehát a termék-előállítás különböző szakaszait képviselő iparágak közül két vagy több iparágra is kiterjed.

A vertikális integráció a vállalat olyan külső növekedése, amelyet két vagy több vállalat szorosabb együttműködése eredményez. Ez az együttműködés különböző formákat ölthet, az egyszerű kapcsolattól két vagy több vállalat egyesüléséig, azaz a fúzióig. Ha két olyan, különböző iparágban működő vállalat egyesül, amelyek az adott termék előállításának egymáshoz kapcsolódó fázisait végzik, a fúzió eredményeként létrejött vállalat már diverzifikáltnak tekinthető. A diverzifikációnak ez a formája tehát létrejöhet a vertikális integráció eredményeként is. Regresszióanalízissel végzett vizsgálatok igazolják ugyanakkor, hogy azonos nagyságrendű vállalatok közül a vertikális integráció magas fokán álló vállalatok kevésbé diverzifikáltak [13].

b) *Horizontális diverzifikációról* beszélhetünk olyankor, ha a vállalat eredeti tevékenységi köre olyan termékek termelésével bővül, amelyek a korábbi profillal rokonságban vannak. Ez általában az iparágon belüli diverzifikációra jellemző.

c) *A laterális vagy konglomerát diverzifikáció* esetén a vállalat új és régi tevékenységi területe semmilyen kapcsolatban nem áll egymással. A profil bővítésének ez a formája általában az iparágak közötti diverzifikáció eredménye.

külföldi és hazai vállalatok diverzifikációjára ható tényezőket vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a vállalatok számára az iparágon belüli diverzifikáció könnyebb, mint az iparágak közötti [5].

A termékdiverzifikáció mellett ismeretes a *földrajzi diverzifikáció* is [8]. Ebben az esetben a vállalat a nemzeti határok átlépésével igyekszik teljesítőképességét fenntartani, illetve erősíteni. Ez elsősorban a multinacionális vállalati szervezetre jellemző. A földrajzi diverzifikáció lehetőséget ad arra, hogy a vállalat megfelelően informálódjon a számára legkedvezőbb beruházási lehetőségekről. A földrajzi diverzifikáció révén a vállalatok kiaknázzhatják az országok között a termelési tényezőkben fennálló különbségeket.

A diverzifikáció és az ipari struktúra összefüggése

A diverzifikáció mértékének vizsgálata az ipar ágazati szerkezetének sajátos megközelítést adja. Különbség van az iparágak között a tekintetben, hogy milyen mértékű az adott iparágban a diverzifikált vállalatok részaránya.

Adott iparág szemszögéből megkülönböztetendők:

— Azok a diverzifikált vállalatok, amelyek profil szerint ehhez az iparághoz tartoznak, de másodlagos vagy harmadlagos tevékenységük más ágazathoz sorolandó, és a vállalat összetevékenységén belül jelentős nagyságrendű. Ezeket saját profil szerint diverzifikált vállalatoknak is nevezhetjük.

— Azok a diverzifikált vállalatok, amelyek csak másod- vagy harmadlagos tevékenységük révén tartoznak az adott iparághoz. Ezek az idegen profil szerint diverzifikált vállalatok.

Első megközelítésben azoknak a hatásoknak a tisztázására törekszem, amelyeket a diverzifikáció az ágazati szerkezet változására gyakorol. (Ágazati szerkezet az egyes iparágaknak az ipar összetételében elfoglalt részarányát értem.)

Ha adott időszakban ún. keresztmetszet-elemzéssel összehasonlítjuk az iparágakat, azt tapasztaljuk, hogy az ágazatok között különbség van a diverzifikáció mértékét illetően. Az iparágak egy részére jellemző a diverzifikált vállalatok jelentős részaránya, míg más iparágak esetében ez lényegtelen. Figyelembe kell venni azonban, hogy a diverzifikáció mértéke statisztika

tikailag attól is függ, mit tekintünk az ipar mint egész szempontjából strukturális elemnek; az ágazatot, az alágazatot vagy a gyártási ágat. Minél aggregáltabb kategóriákkal dolgozunk, annál kisebbnek tűnik a diverzifikáció mértéke.

A diverzifikáció magas aránya csak néhány iparágra jellemző. A. P. Jacquemin és H. W. de Jong kutatásai azt igazolják, hogy a diverzifikált vállalatok a nyugat-európai tőkésországokban elsősorban az acélgyártás, a vegyipar, a járműipar, az elektromos berendezések gyártása és az élelmiszeripari ágazatokban tevékenykednek [8]. A vállalatok elsődleges iparági jellemzői jelentősek a diverzifikáció fokának a meghatározásában.

Az iparágak arányainak változását mindenekelelt az ágazatok eltérő növekedési ütemkülönbségek mögött hosszabb távon az eltérő beruházási lehetőségek s az ezeket motiváló eltérő jövedelmezőségi (profit-) kilátások húzódnak meg. Mivel a növekedési ütem és a jövedelmezőség között pozitív korreláció van [5], a vállalati termékpolitika egyik meghatározója a vállalatnak az a törekvése, hogy fenntartsa a korábbi növekedést. Ellenkező esetben termékei elavulnak, s realizált nyeresége a termékéletgörbe utolsó szakaszainak gazdasági feltételeitől függ.

A vállalat egyik lehetősége a fenti cél eléréséhez a termékdiverzifikáció. Ha a vállalat biztonságos termelési, értékesítési és jövedelmezőségi helyzetet teremtett a fő profil szerinti termékei számára, bővítésre alkalmas erőforrásait olyan ágazatok felé irányítja, ahol az átlagosnál magasabb a növekedési ütem. A diverzifikáció révén a vállalat sikeresen átvészelteti azokat a gazdasági nehézségeket, amelyeket a piaci feltételek kedvezőtlen változásai idéznek elő. Statisztikai vizsgálatok igazolják, hogy a diverzifikáció azoknál a vállalatoknál a leggyakoribb, amelyek az átlagosnál alacsonyabb növekedési ütemű és az átlagosnál magasabb koncentrációjú iparágakban működnek [4].

Diverzifikáció útján javíthatja helyzetét az a vállalat is (függetlenül az iparági hovatarozástól), amelynek egyéni jövedelmezősége kedvezőtlen.

A diverzifikáció a szelektív iparfejlesztés irányában hat. A diverzifikáció ösztönzésével meggyorsíthatók az iparon belüli strukturális változások. Szelektív hatását általában fejt ki, hogy eltávolítja a vállalata-

tokat az alacsony jövedelmezőségű területekről, s a várhatóan jól jövedelmező vagy dinamikusan növekvő területek felé orientálja őket. Így hozzájárul az ipar átlagos jövedelmezőségi színvonalának és növekedési ütemének az emelkedéséhez, s ezáltal a társadalmi hatékonyság növeléséhez.

A diverzifikáció az ipar ágazati szerkezetét az ún. *belépési korlátokra kifejtett hatásán* keresztül is alakítja. A polgári közgazdaságtan belépési korlátot azoknak a tényezőknek az összességét érti, amelyek akadályozzák az iparágak közötti szabad tőkeáramlást. Ezek a következők:

- a sorozatnagyságból eredő ún. nagyságrendi megtakarítások,
- az abszolút költségelnyök,
- a termékdifferenciálás,
- az intézményi és a jogi korlátok ([8], [12]).

A sorozatnagyságból eredő megtakarítás akkor hat az iparágak közötti tőkeáramlást akadályozó tényezőként, ha az adott iparágba belépni szándékozó vállalat csak nagy termelési volumen esetén érheti el a minimális hatékonysági szintet. Az iparágba belépni szándékozó új vállalat, amelynek kibocsátási szintje az optimum alatt marad, kedvezőtlen helyzetben van, mivel fajlagos költségei magasabbak, s ezáltal jövedelmezősége kedvezőtlenebb, mint az iparágban már korábban is működő vállalatoké. A diverzifikáció általában a nagyvállalatok termékpolitikáját jellemzi. Ebből következik, hogy azokba az iparágakba, amelyekben jelentős a diverzifikált vállalatok részaránya, nehezebb az új vállalatoknak kiterjeszteni a tevékenységüket. A nagyságrendi megtakarítások a vállalat szintjén érhetőek el, és olyan központi tevékenységek vonatkozásában credményeznek relatív költségelnyöt, mint a kutatás-fejlesztés, az irányítás és az ügyvitelszervezés. Egy nagyvállalatnak például viszonylag (a termelési volumenhez képest) kevesebb tartalékberendezés szükséges a zavartalan termeléshez, mint egy kisvállalatnak.

Az adott iparágban már működő vállalatok költség szintje általában abszolút mértékben is alacsonyabb, mint a belépni szándékozóké, mivel az előbbieknél jobb termelési technológiával rendelkeznek, tevékenységük területi megoszlása kedvezőbb, ellenőrzik a forrásokat stb. Ezekből származnak az *abszolút költségelnyök*. Az abszolút költségelnyök mint belépési kor-

lát hatását a diverzifikált vállalat a költségeknél átmenetileg alacsonyabb árak alkalmazásával is fokozhatja. Ilyen taktikával az iparágba belépni szándékozó új vállalatok versenybe lépése gyakran elhárítható azokban az iparágakban, amelyekben döntően specializált vállalatok működnek. Diverzifikált vállalatok viszont könnyebben elviselik azt, hogy egyik iparágban veszteségesek, feltéve, hogy más iparágokban az átlagosnál magasabb jövedelmet érnek el. Így a vállalat működése egyes termékek veszteségessége ellenére is jövedelmező lehet.

S. Rhoades mutat rá arra, hogy az árnak mint az iparágak közötti tőkeáramlást akadályozó tényezőnek a hatása azokban a koncentrált iparágakban a legerősebb, amelyekben a diverzifikált vállalatok részaránya jelentős. Ebben a vonatkozásban a diverzifikáció a már kialakult ágazati arányok konzerválásának irányában hat [12].

A termékdifferenciálódás az azonos funkciójú árukat tökéletlen helyettesítési helyzetbe hozza; ezen termékek árai jelentősen eltérhetnek egymástól, a piac pedig elkülönülhet számukra. A. P. Jacquemin és H. W. de Jong megfogalmazása szerint „...a termékdifferenciálást *a priori* meg kell különböztetni a valódi minőségi különbségektől, amelyekre mint a termék lényegi jelzőire és jellemzőire tekinthetünk” ([8] 167. l.).

A termékdifferenciálás azt jelenti, hogy a fogyasztó az egészen közeli helyettesítő termékeket különbözőképpen rangsorolja, de ez a rangsor fogyasztói csoportonként is változó. A fogyasztó különféleképpen értékeli egymást jól helyettesítő, közel azonos minőségi tulajdonságokkal rendelkező termékeket. Ennek oka az az információhiány, amely a hirdetés és a reklámozás tartalmából ered. A reklám célja a vásárlás ösztönzése olyan módszerekkel is, amelyek az egymást helyettesítő termékek közötti látszólagos minőségi különbségeket helyezik előtérbe. A reklámozásra fordított költség nagysága a piacra lépés jelentős akadályozó tényezője. A diverzifikáció ennek a belépési korlátnak is erősíti a hatását: azokban az átlagosnál jövedelmezőbb iparágakban, amelyekben diverzifikált vállalatok működnek, az iparágra jellemző specifikus termékvonalak valószínűség jövedelmezőségét a kívülállók nem ismerhetik pontosan, mivel a diverzifikált vállalatok nyeresége mögött igen eltérő

rentabilitású tevékenységek, illetve termékcsoportok húzódnak meg. Ezért az iparágba belépni szándékozó vállalkozó kockázatát növeli a diverzifikált vállalatok léte.

Az intézményi korlátokat a pénzügyi feltételek, a szabadalmi és adózási jogszabályok, az egészségügyi, biztonsági, környezetvédelmi stb. előírások jelentik. Az Egyesült Államok adótörvényei például kedveznek a diverzifikációnak. A diverzifikált vállalatok bonitása általában kedvezőbb, mint a specializált vállalatoké. Ha ugyanis egy veszteséges termékcsoport gyártása, amelyre a vállalat korábban hitelt vett fel, megszűnik, a többi — jövedelmező — termékcsoportra ez a hitel ráterhelhető. A diverzifikációra differenciált adózással ösztönöznek: ha egy vállalat tevékenységi köre elég széles, és a tevékenységek növekedési lehetőségei különbözők, a kedvezőtlen növekedési lehetőségű területekről származó jövedelem a vállalatban belül átcsoportosítható a kedvezőbb növekedésű területekre. Az ilyen befektetésekből származó nyereség mint tőkenyereség után kevesebb adót kell fizetni, mint általában, és időkedvezményt is kap rá a vállalat [13].

A diverzifikációnak és az ipar szervezetének az összefüggése

Az ipari struktúra diverzifikációval összefüggő másik aspektusa az ipar vállalat- és üzem nagyság szerinti szerkezete, annak vizsgálata, hogy a vállalati méretek, az iparági koncentráció foka és a diverzifikáció között milyen kapcsolat van.

Amint azt P. K. Gorecki, S. A. Rhoades és J. R. Carter empirikus kutatásaikkal igazolták, a diverzifikáció elsősorban a közép- és a nagyvállalatok termékpolitikáját jellemzi. A diverzifikáció szabad tőkét feltételez. A diverzifikált nagyvállalatok beruházási lehetőségei szélesebb körűek, mint a specializált vállalatoké. A nyugat-európai tőkésorságok ipari szervezetét tanulmányozva Jacquemin és de Jong megállapították, hogy minél nagyobb egy vállalat, annál diverzifikáltabb termékei vonatkozásában és földrajzi szempontból. Más közgazdászok arra mutatnak rá, hogy szoros korreláció van a vállalat nagysága és a vállalathoz tartozó tevékenységi körök száma közt, de nincs szoros kapcsolat a vállalati nagyság és a vállalat profiltevékenységének az aránya között [4].

A vállalat fejlődésének, növekedésének egyik lehetséges útja a diverzifikáció. A diverzifikációval való méretnövelés egyik indítéka a kockázat csökkentése, a vállalat stabilitásának fokozása. Ha a termelővállalatok számára bizonytalan a gazdasági környezet (beszerzés, értékesítés stb.), ez szükségszerűen bizonytalanná teszi az elérhető nyereséget. A diverzifikáció csökkentheti az ebből fakadó kockázatot. A nagy szervezetek képesek arra, hogy átmenetileg elzárkózzanak a kereslet nagyobb változásai elől. A kockázat csökkenése leginkább a profit stabilizálásán keresztül mérhető le. A diverzifikált vállalatoknak nagyobb a lehetőségük a nyereség stabilizálására. Ezért egy diverzifikált vállalat kisebb kockázattal éri el ugyanazt a nyereséget, mint egy specializált vállalat.

A diverzifikáció végrehajtható a vállalat saját erőforrásainak újraelosztásával. Ezt *belső diverzifikációnak* nevezik. De létrejöhet két vagy több vállalat szorosabb együttműködése, azaz *külső diverzifikáció* révén is. Ennek leggyakoribb formája a fúzió, amikor két vagy több vállalat egyesüléséből jogilag önálló új vállalat jön létre. Az egyesülések jelentős és lényeges hatást gyakorolnak az ipar vállalati szerkezetére. J. R. Carter 241 vállalatra kiterjedő struktúra—teljesítmény-vizsgálattal igazolta, hogy a diverzifikált vállalatok előnyösebb helyzetben vannak a specializált vállalatokkal szemben, és — *ceteris paribus* — magasabb teljesítményük forrása az egyesülésből származó *szinergiahatás* [4]. A szerző csak azokra a vállalatokra terjesztette ki a vizsgálatot, amelyek két vagy több vállalat fuzionálásából jöttek létre. A szinergiahatás lényege az, hogy a fúzió révén létrejött új vállalat nyeresége nagyobb, mint az egyes tagvállalatok nyereségeinek súlyozatlan összege. Ezt két tényező eredményezi. Egyrészt a diverzifikált vállalatok általános gazdasági potenciálja nagyobb az adott piacra jellemzőnél. Másrészt egy vállalat nem rendelkezik egyformán minden termelési tényezővel olyan mennyiségben, hogy az számára a nyereség szempontjából optimális termelést eredményezzen. Egyes erőforrásokból felesleg, másokból hiány mutatkozik. A felesleget a vállalat külső vagy belső diverzifikáció révén hasznosíthatja. A szinergiahatás akkor érvényesül, ha a fúzió eredményeként az egyik vállalat feleslege megszünteti a másik vállalat hiányát.

A diverzifikáció természetére következtetni lehet a vállalat felépítéséből. A vertikális integráció jobban kötődik a centralizált strukturális formához, míg a diverzifikált vállalatok szervezete megosztottabb. A diverzifikáció változást követel a vállalati szervezetben is. Az ismert szervezeti típusok közül (funkcionális, divizionális, holding stb.) leginkább a divíziós szervezet képes hatékonyan kielégíteni a diverzifikáció követelményeit. H. Mintzberg meghatározása szerint a divizionális vállalati struktúrát a szervezeti alapon történő tagolása jellemzi. A divíziós szervezet irányítása decentralizált: felső vezetői csoportból, valamint nagy önállósággal rendelkező szervezeti egységekből, ún. divíziókból áll. A vezetés feladata a stratégiai feladatok kijelölése, a koordináció és az ellenőrzés. A divíziók egy-egy részpiaccal foglalkoznak, s ennek kapcsán a fő termékek, illetve termékcsoportok szerint különülnek el, operatív tevékenységüket önállóan végzik.

A decentralizálás mértéke attól függ, hogy a vezetői csoport milyen funkciót (értékesítés, pénzügyek, beszerzés stb.) tart meg saját magának, és melyeket ad le a szervezeti egységeknek. A divizionális szervezet rugalmassága rendkívül nagy, mivel a divíziók könnyen leválaszthatók és hozzáilleszthetők a szervezethez.

A szakirodalomban általánosan elfogadott, hogy a diverzifikáció fokozza az iparági koncentrációt, a magas koncentráció viszont kedvező gazdasági feltételeket teremt az adott iparágban működő diverzifikált vállalatok számára. Megítélesem szerint ezt az összefüggést — adott iparág szemszögéből vizsgálva — árnyaltabban kell értelmezni. A diverzifikáció és a koncentráció intenzitása az adott piac, termék vagy iparág gazdasági állapotától függ, és a terméklelettségbe egyes szakaszaiiban érvényesülő gazdasági törvényszerűségekkel magyarázható.

A felfutás szakaszában a növekvő kereslet, a technológiai újítások révén elérhető önköltségsökkentés és az így megnövelhető jövedelmezőség ösztönzi a vállalatokat adott termék piacán az értékesítés bővítésére. A piaci struktúrát ekkor a termelők számának a növekedése jellemzi. Ebben a szakaszban a diverzifikáció irányát az idegen profil szerint diverzifikált vállalatok számának a növekedése jellemzi, ami az adott iparágban csökkenti a termelést és a piac koncentrációját.

Az érettség szakaszában a kiéleződött verseny következtében kapacitásfelesleg jön létre, a termelés rentabilitása csökken, egyre több vállalat hagyja abba a termelést, és fuzionál más vállalattal. Ez fokozza a koncentrációt, s a gazdasági bizonytalanság arra készíti a vállalatokat, hogy termékpolitikájukban változásokat hajtsanak végre. A változtatás egyik lehetséges módja a diverzifikáció. A diverzifikáció iránya ekkor ellentétes a felfutás szakaszában tapasztaltnal, ugyanis az adott ipárból von el fejlesztési eszközöket más, kedvezőbb feltételekkel bíró iparágak felé.

★

Összegezve a főbb megállapításokat:

1. A diverzifikáció irányát és intenzitását a növekedési ütem és a jövedelmezőségi szintvonal terén az iparágak között mutakozó különbségek befolyásolják. A vállalatok diverzifikációs tevékenysége az alacsony növekedési ütemű iparágakból a gyorsabban fejlődő iparágak felé irányul. Ez a dinamikus ágak részarányának az emelkedését s a strukturális hatáson keresztül az ipari termelés gyorsabb növekedését eredményezi. Az iparágak közötti jöve-

delmezőségi különbségek is diverzifikációra ösztönöznek, amely szelektív termékpolitikában nyilvánul meg.

2. Az iparág tevékenységére, az iparon belüli részarányára lényeges befolyást gyakorol minden olyan vállalati akció, amely egy másik iparágba való belépést vagy a saját iparágon belüli tevékenységi kör bővítését eredményezi. Az iparágak különböznek egymástól a diverzifikáció mértékében is. Azokban az iparágakban, amelyekben jelentős a diverzifikált vállalatok részaránya, a belépési korlátok magasak, s ez a strukturális változásokat lassítja.

3. A diverzifikáció a nagy vállalati méretek kialakulásának irányában hat, és ezáltal alakítja az ipar vállalat és üzemmagység szerinti szerkezetét: növeli a nagyvállalatok számát, fokozza a termelés és a piac koncentrációját.

4. Az egyes iparágak vonatkozásában a diverzifikáció iránya jelentősen befolyásolja az iparági koncentráció mértékét is. Ha az iparág jó konjunkturális helyzetben van, a diverzifikáció az adott iparág felé irányul, amely a termelők számának növekedése folytán csökkenti a koncentrációt. Dekonjunktúra esetén ennek a fordítottja áll fenn.

Hivatkozások

- [1] *Bagó Eszter*: A diverzifikáció indítékai az amerikai iparban. *Ipargazdasági Szemle*, 1978. 2. sz.
- [2] *Bagó Eszter*: Diverzifikáció — mikor és hogyan? *Ipargazdasági Szemle*, 1981. 1. sz.
- [3] *Bagó Eszter*: Vállalkozás és diverzifikáció. *Ipargazdasági Szemle*, 1982. 1—2. sz.
- [4] *Carter, J. R.*: In search of synergy: a structure-performance test. *The Review of Economics and Statistics*, 1977. 3. sz.
- [5] *Gorecki, P. K.*: The Determinants of Foreign and Domestic Enterprise Diversification in Canada: A Note. *The Canadian Journal of Economics*, 1980. 2. sz.
- [6] *Hause, J. C.*: The measurement of concentrated industrial structure and the size distribution of firms. *Annals of Economic and Social Measurement*. 1977. 6/1.
- [7] *Inzelt Annamária*: Versenyképesség és az ipari struktúra változása. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1981.
- [8] *Jacquemin, A. P.—de Jong, H. W.*: Európai ipari szervezet. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1981.
- [9] *Mintzber, H.*: *The Structuring of Organizations*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1979.
- [10] *Papanek Gábor*: Az ipari termékszerkezet javításának időszerű feladatai. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1977.
- [11] *Román Zoltán*: A magyar ipar szervezeti rendszere. *Ipargazdasági Szemle*, 1978. 3. sz.
- [12] *Rhoades, S. A.*: The effect of diversification on industry profit performance in 241 manufacturing industries. *The Review of Economics and Statistics*, 1973. 2. sz.
- [13] *Sherman, R.*: *The Economics of Industry*. Little, Brown and Co., Boston, 1974.

Iglai Mariann

Magyar—lengyel agrárgazdasági kollokvium

A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete és a Lengyel Tudományos Akadémia Falu- és Mezőgazdaságfejlesztési Intézete Budapesten 1984. május 21—26. között kollokviumot rendezett a magyar és a lengyel mezőgazdaság irányítási és szervezeti rendszerének elméleti és gyakorlati problémáiról.

A kollokviumon, amelyet *Sipos Aladár* akadémikus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója nyitott meg, 11 előadás hangzott el.

Czeslaw Kos és *Andrzej P. Wiatrak* referátuma az élelmiszer-fogyasztási modellek tervezési célra történő felhasználásával foglalkozott. A szerzők véleménye szerint az élelmiszerek iránt jelentkező igényeket előrejelezni, a fogyasztás várható mértékét és összetételét számszerűsíteni rendkívül nehéz feladat az élelmiszerek iránti biológiai, pszichológiai és társadalmi igények, illetve az objektív és a szubjektív igények közötti átfedések miatt. Éppen ezért több változatot kell kidolgozni. A szerzők minimumváltozatként az élelméztudomány ajánlásait, közbülső változatként a tényleges fogyasztás és a fogyasztás alakulására ható gazdasági tényezők figyelembevételével készített becslést, maximális változatként pedig a fogyasztásban végbemenő változások alapos elemzésére támaszkodó előrejelzést javasolták.

Jan Rajtar előadásában komplexen elemezte a lengyel mezőgazdaság hatékonyságát. A lengyel mezőgazdaság termelése — mint közismert — már régóta nem fedezi a fogyasztók igényeit. Bár az agrárpolitika legfontosabb célja a tartósan gyors növekedési ütem elérése volt, a termelés növekedési üteme alacsony. (1961—1981-ben csupán évi 1,3 százalékos volt, míg az európai országok átlaga 2,1 százalékos.) Lassú a mezőgazdaság technológiai és szervezeti átalakulása, s ez is szerepet játszik abban, hogy a termelés hatékonysága és jövedelmezősége nem kielégítő: az egységnyi termékre jutó ráfordítások növekedtek, a termelési tényezők hatékonysága messze elmarad a fejlett nyugat-európai mezőgazdaságokétól. Az árak a termelési költségnek csak 80—85 százalékára nyújtanak fedezetet. A termelés bővítését mintegy felerészben a költségvetésből kellett finanszírozni. A mezőgazdasági népesség jövedelem-színvonala 15—30 százalékkal alacsonyabb a nem mezőgazdasági népességénél, ezért, valamint a kedvezőtlenebb munkakörülmények és a fejletlenebb falusi infrastruktúra miatt életszínvonaluk alacsonyabb, mint a mezőgazdaságon kívül foglalkoztatott dolgozóké. A gazdaságok hatékonysága, technikai felszereltsége, a munkatermelékenység szintje és fejlődési ütemük erősen eltérő. Növekedés, fejlődés a gazdaságok mintegy felében tapasztalható, a többi gazdaság stagnál vagy visszaesik.

Valamennyi előadó hangsúlyozta, hogy a lengyel mezőgazdasági termelés hatékonyságának fokozását erősen hátráltatja az egyéni gazdaságok szétaprózottsága, csekély felhalmozóképessége, a termelés koncentrációjának, ágazati és területi specializációjának elmaradottsága. A szétaprózottságból fakadó hátrányokat a lengyel agrárpolitika a hetvenes években az egyéni gazdaságok egymás közötti, illetve az egyéni gazdaságok és a mezőgazdaság társadalmasított szektora közötti kooperáció előmozdításával, valamint a gazdaságok specializációjának ösztönzésével kívánta enyhíteni.

A kooperációt és a specializációt előmozdító agrárpolitika eredményeit foglalta össze *Miroslaw Pietrewicz* és *Ewa Wieteska*, illetve *Marek Klodzinski* referátuma.

A hetvenes években az állam különféle kedvezményekkel (hitelpreferenciákkal, adókedvezményekkel, a hiánycikkeknek számító gépek és anyagok, termelési és szállítási szolgáltatások elosztásánál élvezett elsőbbséggel stb.) ösztönözte az egyéni gazdálkodók kooperációs szerződésen alapuló együttműködését. Az évtized közepétől a szakosodott gazdaságok támogatása került előtérbe, ezek kapták az említett preferenciákat. A gazdasági előnyök hatására előbb a kooperációs csoportok, majd 1976-tól a specializált gaz-

daságok száma gyorsan nőtt, ártermelésük egyre bővült. Kedvező termelési és gazdasági eredményeik — az előadók szerint — igazolták, hogy az egyéni gazdaságok a kooperáció és a specializáció útján sikeresen fejlődhetnek. E fejlesztési irány helyességét az is alátámasztja, hogy ezekben a gazdaságokban kisebbek az egységnyi termékre jutó társadalmi költségek.

Hasonlóan kedvező eredményeket hozott a mezőgazdaság szocialista szektora és az egyéni gazdaságok között az állattenyésztés és a takarmánytermelés területén kialakult munkamegosztás és kooperáció is. 1982-ig ezt az együttműködési formát is hitelekkel és támogatásokkal ösztönözték.

A specializált gazdaságok és a kooperációs csoportok támogatása azonban a mezőgazdaságnak nyújtott támogatások aránytalanul nagy részét tette ki. (1980-ban az egyéni gazdaságok által művelt földterület 13 százalékán gazdálkodó szakosodott gazdaságok és kooperációs csoportok kapták a mezőgazdaságnak nyújtott beruházási hitelek több mint 45, illetve a forgóeszközhitel 32 százalékát.) Ez társadalmi elégedetlenséget váltott ki, ezért 1982-től az egységes mezőgazdaság, illetve a szocialista és az egyéni szektor egyenjogúságának elvét hirdető lengyel agrárpolitika jegyében az egyszerű szövetkezetek, a specializált gazdaságok, valamint az egyéni gazdaságokkal együttműködő szocialista gazdaságok által korábban élvezett kedvezményeket megszüntették. Az ösztönzésben bekövetkezett változások hatására az együttműködő egyéni gazdaságok és a kooperációs csoportok száma visszaesett, s gyengült a mezőgazdaság szocialista szektora és az egyéni gazdaságok közötti együttműködés is.

Leszek Klank rámutatott a mezőgazdasági népesség jövedelme és a mezőgazdasági termelés növekedési üteme közötti szoros kölcsönhatásra, és áttekintette a mezőgazdasági népesség jövedelmével kapcsolatos jövedelempolitikai feladatokat. A hetvenes években a jövedelempolitika fő célja a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági eredetű jövedelmek azonos növekedési ütemének biztosítása volt, a nyolcvanas években viszont a jövedelemparitás elve került előtérbe. A mezőgazdasági termelés említett alacsony növekedési üteme mellett azonban ezeket a célokat nagyon nehéz elérni.

Tóth Antal Ernő „Mechanizmus és szervezet mezőgazdaságunkban” címmel tartott előadást. Hangsúlyozta, hogy a mezőgazdaság sajátosságai kihatnak irányításának és különösen a népgazdasági terv céljait a vállalatokhoz közvetítő gazdasági szabályozásának a módzataira. Ismertette a bővített újratermelés szabályozásában, az árpolitika és a támogatások vonatkozásában, a vállalat és a személyi jövedelmek szabályozásában, valamint a kistermelés támogatásában és adózásában felvetődő fontosabb kérdéseket. A szervezeti rendszer továbbfejlesztésével kapcsolatos tennivalók közül kiemelte a kisebb, rugalmasabb termelő és forgalmazó egységek, az érdekvédelem és az érdekképviseleti szervek kiépítésének szükségességét.

Szőke Gyula a szövetkezetek centralizációjának 20 éves történetét mutatta be. A centralizáció hajtóerői — az előadó véleménye szerint — a legtöbb esetben gazdasági indítékok voltak, de ezek olykor politikai színezetben jelentkeztek. A centralizációs folyamat elsősorban az 1000 hektárnál kisebb termelőszövetkezeteket érintette. Mivel kis szövetkezetek szinte kizárólag az aprófalvakban voltak, e folyamat tovább súlyosbította az aprófalvakat egyébként is sújtó intézményi összevonások (az iskolák, a tanácsok körzetesítése, az áfészek centralizációja, a vasútállomások megszüntetése, a postai kézbesítés átszervezése stb.) településeket elsorvasztó hatását. A centralizáció továbbra is a mezőgazdaság szervezeti felépítése átalakításának egyik döntő tényezője. Ma általában a 2000 hektárnál kisebb szövetkezetek mennek csődbe, és politikai nyomás nélkül, saját maguk kezdeményezik önállóságuk feladását.

Cseresnő Kovács Zsuzsa áttekintette a kistermelés integrációjának indítékait, majd konkrét példákkal érzékeltette, hogyan segítik az integráló mezőgazdasági nagyüzemek és áfészek a termeléshez szükséges anyagokkal, eszközökkel, a szükséges befektetés megelőzésével, tanácsadással, ismeretterjesztéssel stb. a kistermelők szőlő-, zöldség- és gyümölcsstermelését, a sertés-, szarvasmarha- és nyúltartó kisgazdaságokat. Megállapította, hogy az integráció következtében a kistermelés szervezettebbé vált, s bizonyos koncentráció jelei is mutatkoznak. Szükség lenne azonban a kistermelők érdekeit védő szervezetekre, különösen olyan ágazatok esetében, ahol a kistermelők monopolhelyzetben lévő felvásárló szervezetekkel állnak kapcsolatban.

Éri Vilma a mezőgazdaság és az élelmiszeripar vertikális kapcsolatának alakulását, e

kapcsolatok kibontakozását segítő és hátráltató tényezőket elemezte a tejvertikum példáján. Rámutatott, hogy a tejtermelés és a feldolgozás eredményessége alapvetően az ágazatok költségvetési kapcsolataitól függ, a mezőgazdasági vállalatok és az állami tejipar egymáshoz való viszonyát a szervezeti és érdekeltégi elkülönülés jellemzi, és a gazdaság-irányítás a szabályozók gyakori változtatásával igyekszik megteremteni az összhangot közöttük. A tevékenység alacsony jövedelmezősége mellett a tejipar irányításában fellelhető direkt irányítási elemek és a trösztii vállalatok korlátozott önállósága is gátolja a szorosabb kapcsolatok kialakulását. A nyersanyagtermelő és -feldolgozó vállalatok közvetlenebb kapcsolata a szövetkezeti tejfeldolgozóknál figyelhető meg. A tröszt belső szabályozórendszerének módosítása, a trösztii vállalatok önállóságának növekedése következtében viszont megnőtt a vállalatok aktivitása, és mutatkoznak már a vállalatközi kapcsolatok erősödésének első kedvező jelei is.

Mózes Lászlóné a mezőgazdaság eszközellátásában döntő szerepet játszó iparágak helyzetével és fejlődésével foglalkozott. Tekintetbe véve, hogy mezőgazdaságunk termelési színvonala ágazatonként és üzemenként erősen differenciált, nem egysíkú ellátást, hanem a differenciált igényekhez megfelelően alkalmazkodó, mennyiségben és választékban is különböző eszközöket és anyagokat igényel, és fokozott követelményeket támaszt az ipari háttérrel és a forgalmazó szervezetekkel szemben. A hazai gyártás és az import azonban elmaradt ezektől az igényektől. Tipikus hiánygazdálkodás alakult ki a mezőgazdaság gép- és eszközellátásában, ennek minden jellemzőjével és következményével együtt. Bizonyosnak látszik, hogy mezőgépgyártásunk korszerűsítése csak akkor jár sikerrel, ha egyúttal a többi szocialista ország is modernizálja mezőgazdaságát és annak anyagi-műszaki bázisát, továbbá, ha a KGST-n belüli szakosodás és együttműködés alapelvei mechanizmusa az eddiginél jobban kényszeríti majd a partnereket arra, hogy termelésükkel rugalmasan alkalmazkodjanak a felhasználók igényeire.

Grossmann Ferenc a magyar élelmiszerexport bővítésének lehetőségeiről és akadályairól tartott előadást. A magyar gazdaság számára létfontosságú az élelmiszerexportnak a külkereskedelmi mérleget kiegyensúlyozó hatása. Mezőgazdaságunk dinamikus fejlődése, az élelmiszerexport termékösszetételének a kereslethez alkalmazkodó átalakulása kedvező alapot teremt az export növeléséhez, az élelmiszer-gazdaság fejlesztésében és működésében azonban egyre inkább érvényre kell juttatni az exportorientációt. Piaci oldalról élelmiszerexportunk mind nagyobb nehézségekkel találja magát szemben: a túlkínálat és egyes nagy volumenű exportot lebonyolító országok nagymértékű exportszubszidiái miatt az értékesítési árak nem tartanak lépést a költségek emelkedésével. A komparatív előnyök kihasználásának indítékából exportáló élelmiszer-gazdaságunk olyan termékekkel is kénytelen versenyezni, amelyeket igen drágán állítottak ugyan elő, de amelyek e szubszidiók miatt irréalisan alacsony áron is eladhatók. Ilyen, az ésszerű nemzetközi munkamegosztás kialakítása és elmélyítése ellen ható tendenciák nemcsak a tőkés világpiacon figyelhetők meg, hanem bizonyos mértékig a KGST-n belül is hatnak.

A referátumokat a résztvevők előzetesen kézhez kapták, s az előadók szóban a referátumok főbb gondolatainak kifejtésére szorítottak. Így arra is maradt idő, hogy a résztvevők – egyöntetű vélemény szerint – igen hasznos és eredményes konzultációt és vitát folytassanak a magyar és a lengyel élelmiszer-gazdaság időszerű problémáiról, az előadások kapcsán felmerülő tudományos és gyakorlati agrárgazdasági kérdésekről.

Éri Vilma

Fekete Ferenc—Szénay László—Tomka József: Költség- és jövedelemviszonyok a korszerűsödő mezőgazdaságban

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984. 315 l.

Újabb értékes kötettel gazdagodott a néhány éve indult, Csizmadia Ernő szerkesztette „Iparosodó mezőgazdaság” című könyvsorozat. Fekete Ferenc, Szénay László és Tomka József könyve a korszerűsödő mezőgazdaságot érintő rendkívül széles körű témának egyik különösen fontos területét, a költség- és jövedelemviszonyokat elemzi. A szerzők elsősorban azt vizsgálják, hogy a mezőgazdaság iparosodásának folyamatában mennyiben valósultak meg a végbement fejlődés várt gazdasági előnyei; mennyiben szükségszerű a jövedelem növekedésének és a hatékonyság javulásának viszonylagos elmaradása; milyen tényezők segíthetik a korszerűsítés gazdasági előnyeinek érvényesítését, és hogyan lehetne a jövedelmezőség indokolatlan romlását elhárítani.

A könyv elvi és gyakorlati következtetései többnyire gazdaságpolitikai jellegűek, de emellett a szerzők több általánosítható agrárgazdasági, vállalatgazdasági és szövetkezetpolitikai vonatkozású tanulást is megfogalmaznak.

A vizsgálat alapjául szolgáló adatokat három forrásból merítették. Felhasználták a KSH kiadványait, az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek éves mérlegösszesítőit, valamint a MÉM Statisztikai és Gazdaságelemző Központjában 300 termelőszövetkezet adataiból készült költségszámításokat.

A könyv hat fejezetből áll. „A költség- és jövedelemviszonyok korszerű technikai, szervezeti és társadalmi alapja” című első fejezet a téma elméleti, politikai gazdaságtani vonásait tárgyalja. A második fejezet a vizsgálat módszertani kérdéseit és az adatbázis problémáit ismerteti, a harmadik fejezetben olvashatunk a költség- és jövedelemviszonyok változásainak és a korszerűsödésnek az összefüggéseiről. A negyedik és az ötödik fejezet vizsgálja a költség- és jövedelemviszonyokat alakító tényezőket (a területi adottságok, a technikai haladás, a szervezeti viszonyok hatását, a költség szerkezeti változások és az árhatások következményeit), valamint az ágazat eszközigényességét. Végül a hatodik fejezetben a szerzők általános következtetéseket vonnak le, és néhány részterületen tanulságokat, javaslatokat fogalmaznak meg.

A könyv egyik fő jellemzője az *elemzések átfogó jellege*, aminek eredményeként a költség- és jövedelemviszonyok technikai, szervezeti és társadalmi összefüggéseinek feltárásában, a korszerűsödési folyamat gazdasági következményeinek értékelésében a szerzők a gazdaságpolitika jövőbeli alakítása szempontjából is hasznosítható új megállapításokra jutnak. A költségviszonyok alakulását jellemző adatokat vizsgálva sokoldalúan keresik a jelenség mögött fellelhető kiváltó okokat, s az segíti őket abban, hogy összefoglalják, szintetizálják, kiegészítsék a mezőgazdaság költségviszonyaival és hatékonysági kérdéseivel kapcsolatos korábbi kutatások részeredményeit, s olykor a közvéleményben gyakori egyoldalú megnyilvánulásokat vagy túlzásokat bírálva, a korszerűsítés folyamatáról, annak költségbeli következményeiről *realis értékelést* adjanak.

Ehhez az alkalmazott vizsgálati módszer igen jó alapot szolgáltat. A mezőgazdaság költségviszonyait ágazatonként elemzik, az ágazatokat a korszerűsödés különböző fokozatai szerint osztályozzák, s a különféle korszerűségi kategóriákba tartozó ágazatokra jellemző tendenciákból általánosítható következtetéseket vonnak le. A könyvben található táblázatok, szemléltető ábrák és a részletes feldolgozás adatait tartalmazó mellékletek a költségek és a jövedelmek alakulásának időszakonkénti és ágazatonkénti összehasonlítására is alkalmasak, sőt a jövőbeli várható tendenciák megítélésére is módot adnak.

A költség- és jövedelemviszonyok alakulásának okait elemezve a szerzők következetesen megkülönböztetik a *sükségszerű*, társadalmilag indokolt, tehát elismerendő költ-

ségnövekedést az indokolatlan, *elkerülhető* költségnövekedéstől. A korszerűsödés költségvonzatait e megkülönböztetés nélkül nem lehet reálisan megítélni. Például a mezőgazdasági nettó termelés általánosan bírált nem kielégítő alakulását — úgy vélik — nem indokolt csupán a túlzott anyagköltségek következményével magyarázni. „A termelőfelhasználás növekedésének a volumenoldala eleve függ a termelésbővítés ütemétől és a korszerűsödés elért szintjétől (természetesen a termelési szerkezet és az ágazati korszerűsödési differenciák alakulásától is). Az anyagköltség-növekedés gazdasági indokoltságának meghatározója alapvetően a termelésivolumen-növekmény ráfordítási igénye. Az eszköz- és anyagpazarlások, valamint az anyag- és eszközárak azután változásuk arányában, de szintén gazdaságilag szükséges és nem szükséges hatásaikban módosítják a pótlólagos ráfordítások reálértékét, illetve az anyagjellegű költségek növekedését” (258. l.).

A szerzők nem mellőzik az indokolatlan többletköltségek vizsgálatát sem, sokoldalúan elemzik az elkerülhető és elkerülendő költségnövekedés okait. Hogy milyen nagyságrendű ez a szükségtelen többletköltség, az összességében nem ismeretes, de biztosan jelentős. (A szerzők egy korábbi hozzávetőleges becslésükre utalva megemlítik, hogy a nagyüzemekben évi 15–20 milliárd forintra tehető az üzem- és munkaszervezési hiányosságokból, az ún. mérlegtörvény megsértéséből fakadó veszteség.)

Napjainkban mind a szakmai, mind az általános közvéleményt erősen foglalkoztatja az a kérdés, hogy valóban drágán termel-e a mezőgazdaság. Szélsőséges vélemények csapnak össze. (Folyóiratunkban is olvashattunk róla; lásd például Mentényi Miklós cikkét a Közgazdasági Szemle idei 3. számában és Lázár Erzsébet hozzászólását a 10. számában.) A szerzők véleménye határozott ebben a kérdésben. Ismételten visszatérnek ahhoz a gondolathoz, hogy „...a korszerű mezőgazdaságról alkotott elismerő véleményeknek szinte állandó mellékzöngéje — politikai és közgazdasági körökben — a hatékonyságrómlás fenyegető rémének eltűzése” (233. l.). „Vizsgálataink bebizonyították, ... hogy a korszerű iparosodás nyomán kialakult ágazati ráfordítás — hozam viszony változás a kialakult általános véleménnyel szemben a vizsgált ágazatokban nem jelez számottevő hatékonyságrómlást” (251. l.). „... a korszerűsödés mennyiségi felhalmozódásának szakaszában a termelés anyagi ráfordításai növekszenek, de a hozamnövekedés mérsékelt addig, amíg a termelési tényezők optimumát meg nem közelítik. A termelési rendszereknek tulajdonképpen a lényegre a termelőerők . . . adott szintjén lehetővé váló *optimális termelési technológiák* megteremtése és alkalmazása. Amíg azonban az optimumhoz való közeledés tart, a költségnövekedés megtérülése is késik, s a ráfordítások hatékonysága átmenetileg visszaesést mutat. Ez természetesen az egész mezőgazdaság ráfordításainak hatékonyságára rányomja bélyegét, átlagát mindenkor befolyásolja a különböző korszerűségi szinten tartó ágazatok aránya” (259. l.).

A jövőre vonatkozóan derűlátók a szerzők. Úgy vélik, a mai mezőgazdaság átlagában már nincs távol az optimumhoz való közeledés ideje, s már a közeli években várható a korszerűsítés „minőségi” változása, ennek nyomán pedig a hatékonyság javulása.

Tudományos értéke és gyakorlati hasznosíthatósága folytán a könyv nagyon széles körben számíthat élénk érdeklődésre. A szerzők következtetései és javaslatai elsősorban a gazdaságirányításban, valamint a mezőgazdasági vállalatvezetésben dolgozók számára figyelemreméltók, a könyv szemléletformáló hatása pedig szinte minden gyakorlati agrárszakember tevékenységét gyümölcsözően befolyásolhatja. Az elemzések, az összegyűjtött, feldolgozott adatokkal és számításokkal alátámasztott elméleti megállapítások főként az agrárgazdaságtan és a vállalati gazdaságtan művelőinek és oktatóinak figyelmére érdemeket, és a mezőgazdasági szakterületre készülő egyetemi hallgatók számára ajánlhatók. Ezen túlmenően, mivel a könyv agrárfejlődésünk jelentős változásokban, fordulatokban gazdag korszakának költségviszonyairól ad elemzést és reális értékelést, a belőle merített általánosítható tapasztalatok ismerete más országok agrárszakembereinek számára is hasznos lehet, így a könyv nemzetközi érdeklődésre is számot tarthat.

Váginé Jónás Anna

Ju. A. Csizsov: Miért állt meg az Egyesült Államokban a munkatermelékenység növekedése?

(EKO — Ekonomika i organizacija promislennovo proizvodstva, Novoszibirszk, 1984. 3. sz.)

A két rendszer, különösen pedig a Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti gazdasági verseny súlypontja jelenleg a munkatermelékenység területére helyeződött át.

Ezzel kapcsolatban nagy érdeklődésre tart számot a munkatermelékenység Egyesült Államokban érvényesülő dinamikája. A szakirodalomban különböző módokon határozzák meg a munkatermelékenység mutatóját. Mivel a szerzőt a munkatermelékenység változásának általános tendenciája érdekli, a tanulmány két mutató: a nemzeti jövedelem és a bruttó nemzeti termék elemzésére korlátozódik. A cikk — külön táblázatba foglalva — bemutatja az egy foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelem alakulását. A táblázat összehasonlítható adatai alapján négy időszakot lehet elkülöníteni az 1949–1957, az 1958–1966, az 1967–1973 és az 1974–1981 közötti időszakokat. Az első két időszakban a munkatermelékenység átlagos évi növekedési üteme 2,5–2,7 százalék volt, a harmadikban már csak egyszázalék, majd 1974-től a munkatermelékenység abszolút értelemben is csökkenni kezdett. A munkatermelékenység ilyen alakulását kölcsönösen összefüggő tényezők halmaza váltotta ki, s épp ezért nehéz meghatározni az egyes faktorok hozzájárulását. A szerző a következőket tárgyalja részletesen:

- a gazdaságban végbement szerkezeti változások,
- az infláció fokozódása,
- a beruházási folyamat lassúbbodása,
- a tudományos kutatások finanszírozásának a politikája.

A munkatermelékenység csökkenésének, sőt zuhanásának egyik okát az eszközellátottságban végbement változásokban kereshetjük. Az amerikai gazdaságban a tel-

jes eszközellátottság átlagos évi növekedése az első időszakban kimutatot 3,3-ról a negyedikben 1,0 százalékra csökkent. A szerző ezután részletesen ismerteti a munkatermelékenység csökkenését az egyes ágazatokban (mezőgazdaság, bányászat, építőipar, közlekedés stb.).

Az 1970-es évek, valamint az 1980-as évek elejének válságait erősödő infláció kísérte: ugrásszerűen felszöktek a legfontosabb iparcikkek árai. A fogyasztói kereslet — a kapitalista gazdaság általános ciklikus mozgásán keresztül — közvetve befolyásolja a termelékenységet. A kereslet válság okozta összehúzódása a termelés csökkenésére vezet, ami kiváltja a foglalkoztatottság csökkenését, a termelési erőforrások gyenge kihasználását, és végső fokon csökkenti a munkatermelékenységet.

Az ugrásszerű áremelkedés növeli a termelési költségeket, nehézségeket támaszt a vállalatok beruházási terveinek megvalósításában. A cikk részletesen elemzi a tőkenövekedésnek a növekedést megelőző árfejlődéssel való függvénykapcsolatát. Az infláció következményeként végeredményben lelassult a tőkeállomány növekedési üteme.

A beruházási folyamat lassulása a lakossági megtakarítások csökkenésével, valamint azzal magyarázható, hogy az Egyesült Államokban az 1970-es évek végéig alacsonyabb volt a lakossági betétek kamata, mint más tőkésországokban. Miután a kormány 5,5-ről fokozatosan 13,5 százalékra emelte a leszámítolási kamatlábat, mindenfajta hitel kamattétele emelkedni kezdett. Az amerikai kormánynak az infláció mérséklésére irányuló kísérletei az 1970-es években a felhalmozási hányad csökkenéséhez vezettek.

A munkatermelékenység 1973 utáni csökkenéséhez nem kismértékben járult hozzá az amerikai kormány fegyverkezése, a szociális programok megnyirbálásra és a polgári tudományos kutatások finanszírozásának csökkentésére irányuló politikája. A cikk részletesen tárgyalja a tudományos kutatások finanszírozásának az alakulását. Az elemzésből kilálglik, hogy a kormány az utóbbi időben — a polgári kutatások

rovására — főleg a katonai kutatások finanszírozását növeli.

(Ism.: *Tiboldi László*)

Bruno Frey: A protekcionizmus politikai gazdaságtana

(Aussenwirtschaft, Zürich—St. Gallen, 1984. 1-2. sz.)

A polgári politikai gazdaságtani kutatások — kevés kivétellel — a belső gazdasági összefüggések vizsgálatára korlátozódtak. Csak a legutóbbi időben tesznek erőfeszítéseket az elméleti közgazdászok a nemzetközi politikai gazdaságtan kidolgozására. A hagyományos nemzetközi gazdasági elméletek, elemzések előterében vagy normatív kérdések állnak (például: milyen tőke — munka arány biztosítja a javak társadalmilag optimális termelését, illetve a fogyasztás maximalizálását), vagy a gazdaságpolitikai intézkedések hatásait elemzik (hogyan hatott például egy adott vámemelés a fizetési mérlegre). A nemzetközi politikai gazdaságtan ezzel szemben elemzéseivel megpróbálja megmagyarázni, milyen tényezők motiválják a gazdasági és a politikai döntéshozók cselekedeteit.

Frey protekcionizmussal kapcsolatos elemzésének a kiindulópontja az, hogy a nemzetközi gazdasági viszonyokat főként nemzeti döntéshozók érdekei és döntései határozzák meg.

A szabadkereskedelem képviselőinek két legfőbb érve, hogy 1. a világtermelés szabad világkereskedelem mellett volna a legnagyobb, 2. valamennyi ország a kereskedelem — akár egyoldalú — liberalizálása révén is növelheti társadalmi termékét. A vámmal sújtott termékekért ugyanis a fogyasztóknak többet kell fizetniük, az elérhető jólét kisebb lesz. A protekcionizmus társadalmi költségeivel és a liberalizálás jólétnövelő hatásaival kapcsolatos becslések általában csekély értékeket mutatnak ki. E számítások azonban figyelmen kívül hagyják a dinamikus hatásokat, jöllehet a vámcsökkenésekből származó nyereség nagyobbik része bizonyos időeltolódással jelentkezik.

A szerző S. Eastonra és H. Grubelre hivatkozik, akik szerint a vámcsökkenések nyomán keletkező nyereség a nemzetközi kereskedelem bővülésével párhuzamosan

növekszik, míg a költségek nem nőnek a GDP-t meghaladó mértékben. A kereskedelem liberalizálásának jóléti hatása nem egyszeri, hanem folyamatos, és idővel mind abszolút értékben, mind a GDP-hez képest igen jelentős lehet. A liberalizmus hívei szerint a kereskedelmi korlátok lebontásából származó nyereség törtrészével kompenzálni lehet ezen lépés „károsultjait” is, így végül azok is jól járhatnak.

A valóságban azonban ennek számos akadályja van (információ, tárgyalási és tranzakciós költségek, a rugalmasság hiánya a piacokon stb.). Figyelembe kell venni azokat a politikai adottságokat is, amelyekkel a „tisza” külkereskedelmi elmélet eddig nem számolt. A politikai érdek- és erőviszonyok a külkereskedelmi politika meghatározó tényezői közé tartoznak. A protekcionista intézkedések racionális politikai döntésekként értelmezhetők.

A protekcionizmusról végső soron a politika szférájában döntenek. A politikai döntési centrumokban a protekcionizmusban érdekelt különböző csoportok egymást támogatva könnyebben jutnak befolyáshoz, szavazattöbbséghez, mint a szabadkereskedelem hívei. Minél nagyobb a vámoctól és az egyéb protekcionista védelemtől várt haszon adott érdekcsoport számára, annál nagyobb pénzügyi és személyi befolyást vetnek latba a politikai döntéshozatali folyamatban. Az importőr ország kormányát a protekcionista eszköztár alkalmazása azzal kecsegteti, hogy a termelők külföldi versenytársaktól való védelmét különösen csekély politikai költségek árán valósíthatja meg. A formailag „önkéntes” exportkorlátozások esetében a kormány elkerüli a GATT és más nemzetközi megállapodások szabályainak a megsértését is. Az „önkéntes” exportkorlátozások célra vezetőbbek, mint a behozatal elé állított akadályok, hiszen ezek az „agresszív” exportőr kezét kötik meg, míg az importvámok a „piackonform” szállítókát is sújtják, s valamennyi érintett kormányt ellenintézkedésekre készíthetnek. Végül az önkéntes exportkorlátozások gyorsabban életbe léptethetők, a döntés e tekintetben a kormányzat kezében van, a parlament ellenőrző szerepét gyakorlatilag kikapcsolják.

Az importkorlátozások haszna az importtal versenyző hazai termelők számára nyilvánvaló. A terheket a fogyasztóknak kell viselniük. Míg a vámok esetében legalább az állami bevételek nőnek, az import mennyiségi korlátozásokor még ez a részle-

ges kompenzáció is elesik. Az önkéntes exportkorlátozással kapcsolatos döntéseket a fogyasztók befolyásától távol eső szakértők hozzák. E korlátozások költségei nehezen azonosíthatók és mérhetők fel, így az érintettek eddig kevésbé tudtak politikai hatást kifejteni az újfajta protekcionizmussal szemben.

A szabadkereskedelemben érdekelt csoportok — különösen a fogyasztók — politikai súlya kicsi, jóllehet nagy szavazaterővel rendelkeznek (hiszen végső soron mindenki fogyasztó). A termelői megfontolások azonban még a választások során is dominálnak a fogyasztói érdekekkel szemben. A protekcionizmus iránti „keresletet” a politikusok és a kormányzat kínálata elégtí ki.

A vámok és nem tarifális korlátozások általában magasabbak, illetve erőteljesebbek 1. a hanyatló iparágak esetében (ezek a hanyatlás terhét részben a fogyasztókra hárítják), 2. az erősen koncentrált iparágakban, amelyek szervezettebbek és nagyobb a politikai befolyásuk, 3. azokban az iparágakban, amelyek főleg fogyasztókkal állnak szemben, mivel ők az esetek többségében nehezebben tudnak védekezni a protekcionizmussal szemben, 4. a gyenge nemzetközi versenyképességgel rendelkező iparágakban.

A nem tarifális kereskedelmi korlátozásokkal kapcsolatos döntéseket hasonló okok motiválják, mint a vámdöntéseket. Az előbbieket ugyanakkor helyettesíthetik vagy kiegészíthetik a vámvédelmet. Egy 1974. évi amerikai felmérés szerint a nem tarifális korlátozások között az importkvóták súlya a legnagyobb.

A vámok és a nem tarifális akadályok között nemcsak helyettesítési kapcsolat, hanem komplementaritás is fennáll: azok az iparágak, amelyekben a legerőteljesebb a vámvédelem, egyúttal megfelelő politikai befolyással rendelkeznek a nem tarifális védelem elérésére is. Ez utóbbiak mindenekelőtt a csekély koncentrációjú iparágak számára vonzóak. A vámvédelem valószínűsége egyenesen arányos az iparági koncentráció fokával. A koncentrált iparágakban ugyanis a műszaki előírásokat pontosan a szervezett termelők igényeihez lehet idomítani, az importkvóták pedig a már bevezetett cégeknek kedveznek. A vámok és a nem tarifális korlátozások egyaránt a fogyasztási javakat termelő iparágakban magasak, illetve kiterjedtek.

A protekcionizmus malmára hajtja a vizet az is, ha rossz a gazdasági helyzet. Minél

alacsonyabb a GDP színvonala, kedvezőtlenebbek a növekedési kilátások, rosszabb a fizetési mérleg, nagyobb a munkanélküliség és alacsonyabb a kapacitások kihasználtsági foka, minél nagyobb az importhányad az adott termék (ágazat) piacán, annál erőteljesebb a hazai termelők protekcionizmus iránti igénye. A benyújtott igények száma — *ceteris paribus* — annál nagyobb lesz, minél több protekcionista igénynek adtak helyet korábban. Az 1933–1977 közti időszakra vonatkozó egyik ökonometrikai elemzés szerint a munkanélküliség 10 százalékos növekedése 9 százalékkal növeli a protekcionista nyomást, az infláció egy százalékos gyorsulása viszont 5,7 százalékkal csökkenti azt.

(Ism.: *Kőrösi István*)

K. Zimmermann: Az elosztásorientált környezetpolitika kiindulópontja

(Kyklos, Basel, 1983. 3. sz.)

Az irodalomban eddig meglehetősen kevés figyelmet kapott a környezet- és az elosztáspolitikai közötti ellentmondás. Ennek egyik magyarázata az, hogy a környezetpolitika mint a közgazdaságtudomány tárgya igen fiatal, alig több mint tízéves múltira tekinthet vissza.

A környezeti politika gyakorlata — eddigi formáit és eszközeit tekintve — hátrányosan hat a személyes jövedelemelosztásra. E politika viszonylag kedvezőtlenebbül érinti a kisebb jövedelmű csoportokat, és kedvezőbbben a nagyobb jövedelemmel rendelkezőket. Az empirikus kutatások eddig a következő fontosabb eredményekre jutottak:

1. A környezeti károk elosztása az egyes jövedelmi csoportok között regresszív.
2. A nagyobb jövedelmű csoportok kedvezőbb helyzetben vannak a környezeti előnyök élvezése szempontjából.
3. A környezeti politika költségeinek elosztása szignifikánsan regresszív.
4. A környezetpolitika más népgazdasági célok veszélyeztetésén keresztül is regresszíven hat a különböző jövedelmi csoportokra.

Minden gazdaságpolitikai beavatkozás magával hoz nemkívánatos mellékhatásokat, amelyek az alkalmazott eszközöktől, illetve azok „adagolásától” függenek. A környezetpolitika sikerének fokát úgy lehet

meghatározni, mint az intézkedés főhatása (a haszon) és a mellékhatás (a kár) közötti különbséget. A siker maximuma ott van, ahol az intézkedés gazdaságpolitikai hatáshaszná és határkára megegyezik. Ezt az összefüggést Egon Tuchtfeldt modellezte.

A modell használhatósága több előfeltételtől függ: így a többi között az intézkedések előnyeinek és a belőlük származó károknak a mérhetőségétől, illetve összehasonlíthatóságától. Ebben a vonatkozásban azonban komoly nehézségekkel kell számolni.

Megfogalmazható olyan általános összefüggés, illetve optimumkritérium is, hogy az optimumpont ott van, ahol az intézkedések határköltsége egyenlő a magánjavak és a környezeti haszon közötti helyettesítés határátárjának a nagyságával. Egy ilyen haszonelosztás lényegében a Pareto-kritériumnak felel meg.

Meg kell állapítani, hogy sem a politikusok, sem tudományos tanácsadók nem kezdeményezik, hogy a környezetpolitikai döntésekben figyelembe vegyék az elosztási szempontokat. Ilyen törekvések az előttünk álló gazdasági helyzetben sem várhatók.

Az egyik oldalon a környezetvédelemmel hivatalból foglalkozók („környezetvédelmi bürokrácia”) és a „zöldek” állnak, akik egyoldalúan a környezetvédelmi szempontokat képviselik, és nem képesek összekapcsolni őket az elosztási problémával. A másik oldalon állnak a pártok és a szak szervezetek, amelyek – vagy jellegüknek fogva, vagy az adott gazdasági szituáció (munkanélküliség) miatt – nem képesek kellőképpen mérlegelni a környezetvédelem szempontjait, és egyoldalúan az elosztási szempontokat vagy például az új munkahelyek teremtésének szükségességét (szakszervezetek) hangsúlyozzák.

A környezet- és az elosztáspolitikai összekapcsolására elvileg akkor adódik lehetőség, amikor kézzelfoghatóan határozzuk meg a környezetvédelem céljait, illetve kidolgozzuk a konkrét programokat. Komoly gondok vannak azonban már a programok meghatározásával is. Nem ismerjük például megfelelően a környezetet befolyásoló tényezők hosszú távú kihatásait, az emberi szervezet terhelhetőségét. Ezek és más ismeretek kellenének az egyértelműbb programmeghatározáshoz.

A másik gond az, hogy e programok kidolgozásában leginkább természetudósok vesznek részt. Tőlük természetesen nem

lehet elvárni az elosztási szempontok megfelelő figyelembevételét.

A környezetvédelem egyes területei nagyon is különböznek abból a szempontból, hogy milyen lehetőséget kínálnak a költség—haszon-elemzésre. Kedvezőbbek e szempontból a gazdaságpolitika, pontosabban a társadalomalakítás olyan területei, ahol a kérdés eleve környezeti problémaként is felvetődik. (Például a természetvédelem, a településstruktúra stb. tervezése.) Az eddigi elméleti és gyakorlati eredmények alapján azt mondhatjuk, hogy a környezetvédelem különböző területei között nagyobb változtatási lehetőség van az elosztási hatásokat illetően, mint az egyes részterületeken belül.

Ha a különböző programok közötti választás nem kínál kielégítő lehetőséget az elosztás- és környezetpolitika összehangolására, akkor a finanszírozás területén kell kielégítő lehetőséget találnunk. Két elv áll egymással szemben: az egyik az okozói felelősség elve (ki az oka a környezetet ért károknak, terheknek, változásoknak), a másik a közös teherviselés elve. Elosztáspolitikai szempontból határozott előnyei vannak az okozati elvnek. Ennek érvényesítése mind a termelést, mind a fogyasztást „környezetbarát” struktúra kialakítása felé viszi. Az okozói felelősségen nyugvó finanszírozási mód serkenti a környezettechnikai haladást és innovációt.

Ezen elv érvényesítésének viszont az a hátránya, hogy a jövedelem szerint regresszív elosztási hatása van. A két hatás ellentmondásának feloldása nincs megoldva, további vitákat igényel.

A gyakorlatban tendencia van arra, hogy késsenek, illetve ne valósuljanak meg a szükséges környezetvédelmi beruházások. A csökkenő környezeti haszonhatás mérésélőző költségek ellentételezik. Ha az alacsonyabb jövedelműek az érintett vállalatok termékeit vásárolják, s egyúttal kisebb az igényük a tisztább környezet iránt, akkor itt elosztáspolitikailag pozitív hatással állunk szemben.

Elvileg lehetséges olyan út, hogy a környezetvédelem hatékonysága és az elosztás igazságossága között összhangot teremtsünk, s a környezet minőségét a minimális költségekkel állítsuk helyre. Ezzel, valamint közösségi finanszírozással biztosítjuk a jólét lehetséges maximumát.

Minél pontosabb a kidolgozott környezeti program, és minél igényesebb célokat fogalmazunk meg a környezet minőségével

szemben, annál nagyobb jelentősége van az elosztási hatásokat korrigáló intézkedéseknek. Csak így lehet elkerülni ugyanis az alacsonyabb jövedelmű csoportokat érő negatív hatásokat.

Baumol és Oates különösen fontosnak tartják megfelelő munkanélküli-segély folyósítását, továbbá átképzési, illetve mobilitási segély nyújtását mint az elosztási hatást kiigazító eszközöket.

Általános elvként kimondható, hogy a jövedelmi csoportok környezetvédelemhez való hozzájárulása teherviselő képességükkel legyen arányos. A benzináremelésnél például érvényesül ez az elv. A benzin árának az emelése egyrészt a környezet kímélésének irányában hat, másrészt a nagyobb jövedelmű rétegekre jellemző viszonylag nagyobb utazási teljesítmény e csoportok relatíve is magasabb hozzájárulásához vezet. Ilyen és hasonló eszközök egyszerre szolgálják a környezet védelmét, valamint — jövedelemátcsoportosítás révén — az igazságos közteherviselést.

Még előttünk álló feladat annak megvalósítása, hogy a lakosság elfogadja, hosszú távon támogassa a környezetvédelmi politikát. Ennek eléréséhez éppen az kell, hogy az intézkedéseket összehangolják, s kizárják, de legalábbis a lehető legkisebbre csökkentsék a nemkívánatos elosztási hatásokat.

(Ism.: *Veres Pál*)

A válság gyökerei — a megoldás gyökerei (Szerkesztőségi cikk)

(Ekonomiska Politika, Belgrád,
1984. 1681. sz.)

A jugoszláv társadalom válságának alapvető oka és így fő jellemzője az ideológiai és politikai szférában található. A kialakult helyzetben a gazdasági válság „részesedése” a legkisebb. Így lehetne röviden megfogalmazni a jugoszláv politológusok júniusban tartott IV. kongresszusának egyik alapvető téziséit.

A politika és a gazdaság kapcsolata kulcstéma volt a tanácskozás során, előfeltétele és kiindulópontja minden egyéb problémának. A politika elsőbbségét a gazdasággal szemben senki sem vonta kétségbe. A politika előfeltétel szerepéből mint bizo-

nyosságból, nem pedig mint hipotézisből indultak ki. Ennek kapcsán nem lehetett elkerülni a gazdasági törvényszerűségek szocializmusbeli szerepének a megvitatását. Žika Rakočević Ivan Šifterre hivatkozott, aki szerint az az ideológia, amely nem tiszteli a gazdasági törvényszerűségeket, felelős a válságért és annak elhúzódásáért.

Szó esett a piac és a terv viszonyának kérdéséről, valamint az állam szerepéről, külön kiemelve az állami intézmények helyét a jugoszláv rendszerben. Bogo Fertila a mellett tört lándzsát, hogy a gazdaság az öngazgatási társadalmi megállapodásokon nyugszik. E megállapodások során azonban nem mérlegelték kellően a társadalmi realitásokat, az alapelvektől eltérő struktúrák és a hozzájuk fűződő ellentmondásos érdekek létezését. Ez légüres teret teremtett, és szakadékok okozott a között, amit hirdettek, és ami az életben valóban végbemegy. E légüres tér adott lehetőséget a politikai tényezők számára akaratuk kinyilvánítására és véghezvitelére. Így alakult ki az a helyzet, hogy — mint Ivan Šifter mondta — Jugoszláviának valójában semmiféle gazdasági rendszere nincsen.

Zdravko Tomac ennek kapcsán vetette fel a kérdést: mennyi a tudatosan meghatározott eltérés a normatív elképzelések és a valóság között a jugoszláv gazdasági és politikai rendszerben, s mekkorák a torzulások következtében keletkezett eltérések?

A normatívaktól való eltérések egyre több szabályozáshoz, a gazdasági élet mind aprólékosabb rendezéséhez vezettek. Ennek az lett a hatása, amint Dragen Mitrović felhívta a figyelmet, hogy jelenleg Jugoszláviában 3 millió 200 ezer (!) jogszabály van hatályban. Természetesen ezeket lehetetlen teljesen betartani, s ez a tény törvénytelenységhez és jogbizonytalansághoz vezet.

A jugoszláv etatizmus specifikus voltára mutatott rá Radoslav Ratković, amikor *kaotikus etatizmusnak* nevezte azt. Ez egyfajta decentralizált etatizmus, többféle állam jellegű formában jelenik meg, az öngazgatás nevében és leple alatt. Ivan Šifter az egész felépítményt etatiztikusnak nevezte, minthogy az nem osztozik az alap sorsában. Ez az alapvető ellentmondás további kisebb-nagyobb társadalmi ellentmondásokat szül.

Ezen ellentmondások egyike az autarchia. Az új rendszer egyik kiinduló tétele az volt, hogy minden decentralizáció vigyen egy lépéssel közelebb az öngazgatáshoz, mon-

dotta Bogo Fertila. Manapság azonban ez a tézis legalábbis vitatható. Branko Caratan véleménye szerint az autarchia következtében sokkal több a korlátozás, mint amennyit az alkotmány megenged.

Politikai, sőt társadalmi rendszerünk egyik legfőbb pontja a felelőtlenség. Ez elsősorban a gazdasági kérdésekre vonatkozik — véli Caratan. Velizar Najman a beruházásokkal kapcsolatos felelőtlenséget emelte ki. A kisebb gazdasági vétségek megakadályozására intézmények egész sora áll rendelkezésre, ugyanakkor az elhibázott beruházások ellen — amelyek ezerszer anynyi kárt okoznak — nincs intézményes védelem, sem mechanizmus, amely azokat megakadályozhatná.

Központi téma volt a Kommunista Szövetségének helyzete és feladata. Miodrag Živanović hangsúlyozta, hogy a Kommunista Szövetsége mind kevésbé „avantgard” az elméletben, mind kevésbé elegendik szóba az emberekkel, egyre inkább a hatalom eszközéül szolgál. Branko Caratan rámutatott a párt helyzetének bizonyos ellentmondásaira. A pártnak mint az osztályérdek képviselőjének Jugoszlávia szintjén kellene politikai irányvonalat szabnia, a valóságban azonban a hatalom széttagoltsága következtében a Kommunista Szövetsége közvetlen irányítással foglalkozik. A gazdasági szférában pedig az egyes politikai struktúrák részérdekeinek képviselőjeként lép fel.

Ha a válság gyökerei a politikai-ideológiai szférában találhatóak, akkor a kiutat is ott kell keresni.

A gazdasági törvényszerűségek éppúgy civilizációs vívmányok, mint a demokrácia

— mondotta Živojin Rakočević. Zdravko Tomac szerint a társadalmi rendszert a polgári társadalom alapján kell továbbfejleszteni, ami azt jelenti, hogy el kell fogadni a polgári demokrácia vívmányait, de természetesen nem kell azoknál megrekedni. A hosszú távú gazdasági stabilizációnak is végső fokon ez a feltétele — hangsúlyozta Zoran Pjanić, aki ezt a programot a válságból való demokratikus kilábalás utolsó lehetőségének minősítette. Ami a szocializmusból hiányzik — Slobodan Inić szerint — az az ontológiai szerkezet. A jugoszláv társadalom számára (és természetesen más szocialista társadalmak számára is) azonban elengedhetetlen, hogy saját társadalmi létében, illetve termelési módjában találjon támaszt. Ez lehetővé teszi, hogy a piaci törvényeken alapuló termelési mód alakítsa a társadalmi viszonyokat is.

A politikának, a politikai rendszernek, de még a politológiának is ezen célok megvalósításának a módja és eszközeinek a megtalálása a legfőbb gondja. Úgy tűnik ugyanakkor, hogy éppen ebben a vonatkozásban merülnek fel a legnagyobb nehézségek. Ivan Šifter szerint politikai válságban vagyunk, mert ma nem lehet Jugoszlávia fejlődéséről beszélni.

Gyakran a társult munkát okolják a Jugoszláviában végbement fejleményekért. A társult munkának azonban — állítja Šifter — nincs hatalom a kezében. A Társult Munka Tanácsát 1974-ben megszüntették. (Ez az ország háború utáni történelmének a legantidemokratikusabb tette volt.) Mindez a politikai rendszer radikális megváltoztatását sürgeti.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

Voszka Éva:

ÉRDEK ÉS KÖLCSÖNÖS FÜGGŐSÉG

(Átszervezési tapasztalatok)

Újfajta megközelítésben, az 1960-as évek dokumentumanyagaira támaszkodva vázolja fel a szerző a szervezetek közötti kapcsolatokat és a döntési mechanizmusokat. Átfogó leírását adja azoknak a módszereknek, amelyeket a döntések előkészítésében és végrehajtásában részt vevő szervezetek törekvéseik valóra váltásához igénybe vettek. A tanulmányban jól nyomon követhető az átszervezési folyamat, annak érdekviszonyai, mivel a legkülönbözőbb szintű kapcsolati formák széles körű, bonyolult szövevényének elemző leírását ismerheti meg az olvasó.

Mindezeket a kérdéseket egy ágazatban, pontosabban a Kohó- és Gépipari Minisztérium felügyeleti körében vizsgálta a szerző. Ezzel a módszerrel az összevonások egy szűkebb területének vizsgálatát adja, de az ágazat jó lehetőséget nyújt az összevonások során alkalmazott eltérő formai megoldások háttérének leírására. A munka nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy átfogóbb képet alkothassunk a reformot megelőző évtized magyar gazdaságának helyzetéről.

276 oldal, kötve 64,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Деятельность в сфере внешнего хозяйства и социалистическое развитие

Карой Фельдеш

В статье исследуется взаимное влияние хозяйственной деятельности во внешней и внутренней сферах как в отношении функции увеличения ресурсов, так и возможностей функционирования. Назовем несколько факторов увеличения ресурсов: удельный уровень затрат, пропорции замены, конкурентоспособность товаров и структурное движение под их воздействием. Нам следует гарантировать одновременно динамичное равновесие возможностей функционирования, эффективное принуждение и цели общественного характера.

Исследование факторов влияния, на первый взгляд далеко отстоящих друг от друга, показывает, что функция сохранения равновесия в венгерском хозяйствовании ослабела, стимулирующая роль заработных плат отодвинулась на задний план, общество недостаточно сконцентрировано на производительности, производительность же оказывает недостаточную службу обществу.

Переоценка производственных условий не адекватна и не оказывает влияния сбалансированным и основанным на требованиях момента способом. Все это в повышенной степени отражается на взаимном сотрудничестве, проблемы роста, структуры и функционирования которого оказывают обратное влияние на национальные экономики.

Простого, тотчас же действующего на упомянутые проблемы комплексного решения не существует. Концепция реформ и общественного развития, динамично применяемая на практике, но с принципиальных позиций, ставший явным тезис борьбы за перераспределение благ, взятие на себя задачи по обеспечению равновесия и роста, связанных с эффективностью, состав профессиональных руководителей, смещающихся в зависимости от своей пригодности, — необходимые условия для улучшения функционирования хозяйства.

Заблуждения об инфраструктуре

Иван Майор

В своей статье автор занимается переосмысливанием «банальных истин» и «заблуждений», связанных с экономической ролью инфраструктуры, ее развитием и оценкой экономической политики.

Он стремится показать, что то, что было получено экономическим руководством путем игнорирования в течение многих десятилетий развития инфраструктуры, таким образом достигнутой «экономии капитала» (так оно могло использовать источники развития на другие цели), это экономика в целом утратила, поскольку сохранение способности к функционированию инфраструктуры — уравнивание недостатков мощности и их диспропорций — требовало чрезвычайно высоких постоянных затрат, когда одновременно с этим отсталость в сфере обслуживания отрицательным образом сказывалась на эффективности производства.

Путем анализа постоянных затрат и затрат капитала на инфраструктуру, связанных с балансами отраслевых связей и балансами капитала, а также благодаря исследованию цен сферы обслуживания автор приходит к убеждению, что различие между потребностью в капитале на производство и инфраструктуру, рассчитанное с реальных позиций, намного меньше того, чем мы полагаем, основываясь на расчетной системе народного хозяйства. Таким образом, высокая «потребность инфраструктуры в капитале», которая была принята большинством специалистов, занимающихся вопросами экономической политики, разработчиками и экономистами в качестве «аксиомы», между прочим, оказывается заблуждением.

В последней части своей статьи автор ищет ответа на вопрос, можно ли в последующие годы сформировать экономическую политику, концентрирующую внимание на жизненном уровне, а в рамках этого и на инфраструктуре.

Различные слои рабочей силы, формы занятости и равновесие на рынке рабочей силы*Каталин Конц*

В развитых капиталистических странах использование рабочей силы происходит в рамках различных форм занятости с дифференцированным дневным, недельным, годовым рабочим временем. Их опыт заслуживает также применения при хозяйствовании рабочей силой в социалистических странах.

Создание равновесия на рынке рабочей силы реализуется на практике благодаря гибким формам предоставления работы рабочим слоям, применению различных форм занятости. Когда и какие рабочие слои выполняют определенную функцию, это определяется экономическими и общественными условиями, повседневными обстоятельствами. По времени впервые — в ранний период промышленного развития — разновидность «системы бродячих рабочих» с временным принятием на работу, обусловленная местными условиями, позднее предоставление работы женщинам, затем все более новые формы временного принятия на работу выполняют роль стабилизирующего фактора на рынке рабочей силы. Нет и речи о том, что в отдельные исторические периоды какая-либо из форм была бы единственной: формы занятости, пригодные для уравниваемого нормирования, наряду с существованием в единичном варианте, становятся преобладающими.

В период экстенсивного экономического развития социалистических стран занятость имеет асимметрично динамичный характер. Для распространения занятости нет экономических барьеров, для ее сужения, однако, движущие силы экстенсивного экономического развития не пригодны. Поэтому уровень занятости носит стабильный и постоянно возрастающий характер. Политика занятости ориентирует трудящихся в направлении сектора, организованного с общественной точки зрения, где почти без исключения в качестве альтернативы предлагается занятость в течение полного рабочего времени. В социалистических странах переход на интенсивное хозяйствование также преследует цель повышения чувствительности к экономическим затратам, усиление динамичности рынка рабочей силы, распространение в широких масштабах динамичных форм занятости, пригодных в одинаковой мере для разряжения избытка и недостатка.

Производственные отношения на социалистических предприятиях*Ева Зам Палчо Паллэ*

Дается анализ экономических отношений внутри предприятия. Автор останавливает свое внимание не на структуре экономики предприятия, а ищет ответа на вопрос, как воплощается на практике основная специфическая особенность социализма — единство труда и собственности — в качестве базисной ячейки экономики и как она стыкуется с макроэкономическими отношениями.

Основой анализа автору служат эмпирические исследования, которые были распространены почти на тысячу работников 14 предприятий области Хевеш.

Путем классификации на основе качественных критериев принятых работниками хозяйственной сферы решений предприятия (разграничения их типов: принятые «руководством предприятия — работниками хозяйственной сферы» и «собственниками — работниками хозяйственной сферы»), а также посредством анализа участия в решениях статья нацеливает на исследование условий их освоения.

Общие тенденции технического развития в сельском хозяйстве и садоводстве*Имре Димень*

В статье обсуждаются новые направления интенсивного развития производства. Автор рассматривает систему, основным элементом которой является механизация, зависящей от сельскохозяйственного производства. С его точки зрения систему регулируют внешние и внутренние импульсы. Одной из движущих сил внутреннего регулирования является именно техническое развитие, однако внешней обратной связью управляют экономические тенденции. Для успешного функционирования системы следует постоянно изучать соотношения факторов и элементов и их взаимные влияния, а в процессе развития необходимо приводить их в соответствие. Задачи создания этого соответствия автор определяет в конкретных областях: использование энергии, биотехника, сфера технического развития и облагораживания, улучшения качества почв, хозяйствование с применением биомассы. В заключение он подчеркивает важность принятия во внимание человеческих факторов.

**Экономико-исторические тенденции и будущее мировой экономики
(или «шесть проблем ищут своего решения»)**

Вальт В. Ростюу

В настоящем исследовании американский историк экономики, пользующийся известностью в мире, среди прочего, благодаря своей книге «Стадии экономического развития» (“The Stages of Economic Growth”), сосредоточивает внимание на шести наиболее важных вопросах, не дающих пролить свет на будущее мировой экономики. Это — следующие проблемы:

— В состоянии ли будут развитые в рыночном отношении экономики согласовать стабильный рост с эффективным контролем инфляции?

— Смогут ли сотрудничать друг с другом индустриально развитые и развивающиеся государства таким образом, чтобы производить или добывать, особенно в развивающихся странах, продовольственных продуктов, энергию и сырье в количествах, достаточных для поддержания в «естественном» темпе процесса роста?

— Насколько эффективно индустриально развитые страны (рыночные хозяйства и социалистические страны в одинаковой мере) и развивающиеся страны смогут произвести желательные учрежденческие изменения посредством четвертой промышленной революции?

— Окажутся ли в состоянии страны мира добыть суммы для капитальных вложений, необходимые для воспроизведения физической инфраструктуры, стоящей на грани разрушения, а также для сохранения чистого воздуха, воды и лесов?

— Удастся ли общественному и частному секторам найти более лучшие пропорции во всех трех группах стран?

— Удастся ли человечеству избежать войны, подвергающей опасности развитие всей экономики, ставя даже под угрозу просто существование человечества?

Кооперативное движение в третьем мире и роль кооперативов в развивающихся странах

Тревор Н. Боттомли

Идея кооперативов пустила корни во всех уголках мира, проникла в самые различные сферы деятельности. Особенно большая роль кооперативам отводится в странах «третьего мира», например в компании крупных масштабов по увеличению производства продуктов питания, цель которой заключается в том, чтобы приостановить распространение бедности и голода.

Из каких источников берет свое начало сила и притягательность идеи кооперативов? В принципе существует три таких источника: первый из них — естественное стремление человечества к сотрудничеству. Второй — общие поиски общественной и экономической справедливости, характерные для любого народа. Третий — концепция двойного характера (*самосубвенций и сотрудничества*), обеспечивающая человеческий прогресс, мир, дальнейшее развитие.

Ключевым вопросом кооперативного движения развивающихся стран является образование. К сожалению, в практическом претворении этой идеи в жизнь, существовавшим до настоящего времени, акцент скорее делался на количественной стороне дела и ни в коей мере на качественной. В кооперативном образовании и подготовке развивающихся стран на обоих уровнях (в местном образовании и кооперативных общеобразовательных учреждениях) больше внимания следует уделять подготовке тех, кто принимает в нем участие, целям образования и выбору методов, лучше всего соответствующих объективным условиям, поскольку методы, применяемые в развитых странах, не могут быть автоматически использованы в странах «третьего мира». Развитые страны могут оказать поддержку в первую очередь кооперативному образованию и обучению в развивающихся странах путем обучения преподавателей, созданием учреждений по образованию, предоставлением в их распоряжение с информационной целью собственных учебных пособий, а также путем оказания помощи исследовательского характера на местах.

Несколько мыслей о социалистическом предпринимательстве

Енё Баршонь—Иштван Шиклаки

Статья ставит своей целью содействовать совершенствованию системы управления экономикой путем показа необходимости социалистического предпринимательства, проблем и разрешения того, что могло бы быть реализовано. Авторы излагают специфические черты социалистического предпринимательства, а также те тенденции современного развития производительных сил, которые повсюду в мире оказались на переднем плане.

Положение венгерского народного хозяйства требует развертывания социалистического предпринимательства. В условиях ускоренного в наши дни развития в мировых масштабах инвестиционный капитал быстро выходит из употребления, поэтому возникает необходимость в постоянной инновации. Благодаря предпринимательствам открывается способ для перестройки венгерских предприятий, ставших неконкурентоспособными, для использования в соответствии с новой «конструкцией» имеющихся в наличии основных средств. Предпринимательство может содействовать перегруппировке рабочей силы, а также активизации творческой готовности.

Авторы ищут пути того, как может сложиться ответственная ориентация предпринимателей, а вернее, как можно стремящемуся к этому гражданину гарантировать право на получение предпринимательства единиц общественной собственности.

В статье дается обзор и подвергаются критике шаги, сделанные до настоящего времени по пути социалистического предпринимательства; так, передача в эксплуатацию на договорных началах в сфере внутренней торговли, а также хозяйственные объединения в рамках крупных предприятий. Далее, они ищут разрешения трех взаимосвязанных проблем в рамках крупных предприятий и на уровне самостоятельных мелких предпринимательств: а) продолжительное обязательство предпринимателя, его заинтересованность; б) гарантия взятия ответственности; в) непрерывный конкурентный способ предпринимательства.

Согласно предложению, предпринимательство с социалистическими единицами собственности может получить правомочие в ходе свободного предпринимательского соперничества (аукцион), а точнее говоря, предприниматель должен взять на себя уплату самого высокого дохода в качестве длительного депозита выше установленной таксы. Указано на преимущества длительного депозита в противовес лимитированию отчисления.

В заключение авторы исследуют, как концепция социалистического предпринимательства вписывается в процесс концепции реформ, далее, отвечают на аргументы тех, кому чужды их соображения.

Особенности оборота продуктов при мелком сельскохозяйственном производстве

Фридеш Надь — Дьюла Кеттингер

Мелкое сельскохозяйственное производство — это необходимая сфера деятельности; причем ею занимаются в широких кругах населения. В осуществлении оборота товаров принимают участие сельскохозяйственные производственные предприятия, а также различные специальные отрасли торговли потребительских товаров.

Связи между товаром и продуктом имеют многослойный характер. Они состоят не только просто-напросто из закупок материалов, необходимых для производства, а точнее реализации выпущенных конечных продуктов. В ходе закупки и реализации приходится иметь дело с многочисленными видами продуктов и их разновидностями. При этом следует также учитывать многослойность товара, что требует специализации оборота высокой степени. Последнее затрудняет в значительной части случаев оборот малыми партиями, в первую очередь в области закупок. Из производства товаров мелкосерийного выпуска в централизованные фонды попадает гораздо меньше возможного. Что же касается сельскохозяйственных продуктов, то при лучшей координации можно было бы выпускать еще больше продуктов питания.

SUMMARY OF THE ARTICLES

External economic activity and social development

Károly Földes

This paper analyses the interaction of the external and of the internal economical activity in respect both of the resources increasing functions and of the modes of operation. Some active components of the increase of resources: the level of the specific expenditures, the terms of trade, the competitiveness of goods and the structural movement influenced by these components also. The modes of operation must simultaneously guarantee the dynamical balance, the constraint of effectiveness and the social objectives.

The analysis of these apparently distant from one another active components demonstrates, that the balance maintaining function of the home economy became weaker, the stimulating role of the wages lost its importance, the society is not duly centred to performances and the performance does not serve sufficiently the society. The reassessment of the conditions of production is inadequate and is not effective in a balancing and demand-raising way. All these are reflected in an increased degree of the economic co-operation, the problems of growth, the structural and functional problems of which are reacting upon the national economies.

It does not exist one single, prompt-effective and complex solution of the above problems. In the practice for the improvement of the function of the economy are indispensable: a conception of society-development and reforms managed elastically, but according to the principle; the making open the struggle for the redistribution of goods; undertaking of the tasks of growth and balance according to the effectiveness and a staff of professional managers interchanging according to the criterion of qualification.

Misbeliefs about infrastructure

Iván Major

The author undertakes in his study to rethink the "commonplaces" and "misbeliefs" connected with the economic role, development and economic policy judgement of infrastructure.

He tries to show that what the economic leadership gained by the neglect of the infrastructure through several decades, by the "saving of capital" thus attained, and using the development resources for other purposes, was lost for the economy as a whole since the maintenance of the ability of the infrastructure to function—the counterbalancing of capacity shortages and disproportions—required extremely high continuous inputs while the backwardness of services deteriorated at the same time the efficiency of production.

Relying on an analysis of the current inputs and capital inputs of infrastructure—with the aid of input-output tables and capital balances—the author reaches the conclusion that the realistically computed difference between the capital intensities of production and infrastructure is much smaller than what we think on the basis of the system of national accounts. Thus, the "high capital intensity of infrastructure"—accepted by the majority of economists as an axiom—proves to be more and more a misbelief.

In the concluding part of the article the author seeks an answer to the question whether it will be possible to formulate in the next years a "living-standard-centred" economic policy and, within that, one centred on infrastructure.

The role of various strata and forms of employment of manpower in the establishment of the labour market's balance

Katalin Koncz

In the developed capitalist countries the manpower is employed in the frame of various forms of employment, in differentiated daily, weekly, annual working time. Their experiences are worth to be utilized in the labour force economy of the socialist countries also.

The regulation of the labour market's balance is effected by means of employment of flexible manpower-strata, through the adoption of elastic forms of employment. The question, which of the manpower-strata plays this function, is determined by the current circumstances, by the economic-social conditions. In chronological order at first—in the early stage of the industrial development—this balancing role in the labour-market is played by the version falling into line with the local conditions of the „itinerant workers system” of the provisional employment, later the employment of women, then by new forms of provisional employment also. This does not mean, that either of these forms would be exclusive in certain historical periods. In the simultaneous presence of the forms of employment suitable to regulate the balance one of them becomes prevailing.

In the period of extensive economic development of the socialist countries the employment is asymmetrically elastic. For the extension of employment there are no economic-social barriers, whereas the driving forces of the extensive economic development are quite unsuited for its restriction. Therefore the level of employment is stable and steadily increasing. The employees are directed by the policy of employment toward the socially organized sector, which is offering—as nearly exclusive alternative—the full-time employment. The changing over to the intensive economy demands the increase of cost-sensitivity, the increase of the labour-market's elasticity and a large-scale introduction of forms of employment suitable to the abolishment of the excess and of the shortage in the socialist countries also.

Intra-enterprise socialist relations of production

Mrs. Palcsó (Éva Zám)

The author analyses the internal economic relations of enterprises. Her subject is not business economics, she seeks an answer to the question how the fundamental specific feature of socialism—the unity of work and property—asserts itself in the enterprise as the basic cell of the economy, and how this is related to macroeconomic relations.

The empirical investigations of the author serve as basis for the analysis which covers almost one thousand employees in 14 enterprises in the county Heves.

The study set itself the aim of investigating appropriation relations by classifying enterprise management decisions on the basis of quality criteria—delimiting „managerial-economic” from „proprietary-economic” types of decisions—and analysing participation in these decisions.

General trends of technical progress in agriculture and horticulture

Imre Dimény

The study discusses the new trends in intensive development of production. The author views agricultural production as an interrelated system with mechanization as its central element. In his approach the system is regulated by internal and external impulses. One of the motive powers of internal regulation is precisely technological development, while external feedback is controlled by the economic tendencies. For a successful operation of the system the proportions among elements and factors as well as their interrelations have to be continuously studied, and in the course of development harmony must be brought about among them. The author identifies the tasks of creating this harmony in some concrete fields: the use of energy, in the relations between biotechniques, improvement of species and technical progress, in the replacement of soil fertility, in the management of the biomass, and, finally in the enhanced consideration of the human factor.

Tendencies in economic history and the future of the world economy

Walt W. Rostow

The author, famous world-wide for, among others, his book entitled „Stages of Economic Growth” outlines the most important problems the world economy is going to face in his opinion in the future. These are: 1. the capability of the advanced countries to reconcile sustained economic growth with an effective control over inflation; 2. the ability of the world economy to generate the supplies of food, energy and raw material and to turn the process of gross environmental degradation, both necessary for natural rates of economic growth; 3. the efficiency

of all countries participating in the world economy to make the institutional changes required to generate and diffuse the technologies of the Fourth Industrial Revolution; 4. the capabilities of the advanced industrial world to generate the resources and the international co-operation to rebuild fastly eroding physical infrastructure including investments to maintain clean air, clean water and the forests; 5. the establishment of a better and more productive balance between the public and private sectors to facilitate faster and diversified growth throughout the world economy; and, finally, 6. the imperative necessity to avoid major war, without which the previous five conditions are, of course, impossible to fulfil.

The world cooperative movement and the role of cooperatives in developing countries

Trevor N. Bottomley

The idea of cooperation has taken roots in all parts of the world and in the most diverse activities. A particularly great role is accorded to cooperatives in the third world, e.g. in the great campaign to increase food production, aimed at repressing poverty and hunger.

From what source do the power and attraction of the cooperative idea derive? There are three such basic sources: The first is the basically cooperative nature of mankind. The second is the common search for social and economic justice for all peoples. The third is the twin concept of *self-help and joint activity* securing human progress, peace and development.

The key question of cooperative movements in developing countries is education. Unfortunately, up to now emphasis has been put rather on the quantitative aspects of education instead of the qualitative ones. In the cooperative education in developing countries greater care has to be devoted in both field education and in that in cooperative educational institutions to choosing techniques better suited to the abilities of those participating in education, to the objectives of education and to its material conditions, because the methods applied in developed countries cannot be used automatically in the third world. The developed countries may support the cooperative education in developing countries mainly by the training of teachers, bringing about educational institutions, making available their own curricula for information and by aiding local research.

A few thoughts about socialist enterprising

Jenő Bársony-István Siklaky

The article wishes to contribute to improving the Hungarian system of economic control by presenting the necessity, problems and feasible solutions of socialist enterprising. The authors review the specific features of socialist enterprising, as well as the tendencies in the present development of the forces of production that have put enterprising into the fore all the world over.

The evolution of socialist enterprising is also demanded by the situation of the Hungarian economy. Under the accelerated conditions of world development today invested capital becomes quickly obsolete and, therefore, uninterrupted innovation is needed. Through enterprising it becomes possible to shift the uncompetitive establishments to new lines of production, to utilize the existing fixed assets according to a new "construction". Enterprising may also promote the regrouping of manpower and the mobilization of creative forces.

The authors are looking for the ways of developing a responsible enterprising behaviour as well as of securing the right to every applying citizen to start a venture with economic units in social ownership.

The article surveys and criticizes the steps hitherto taken on the road of socialist enterprising, thus the contractual leasing in home trade and the economic work teams established within large enterprises. In what follows they are looking for solutions to three interrelated problems in respect of the small ventures both within the large firms and the independent ones: a) the lasting commitment and interestedness of the entrepreneur; b) guaranty for the responsibility of the entrepreneur, and, c) the mode of continuous competitive enterprising.

According to the proposal, the right of enterprising with units in social ownership can be won and retained through free enterprising competition (auction), so that the entrepreneur undertakes to deposit, above the fixed fee, the highest return for some longer time. The authors point out the advantages of the time deposit over maximising taxes.

In conclusion they examine how the concept of socialist enterprising fits into the process of reform ideas, and also comment on the arguments of those who are averse to their ideas.

Particular features of the trade in the products of small-scale agricultural production

Frigyes Nagy—Gyula Kettinger

Agricultural small-scale production is an indispensable activity performed in wide circles of the population. Trade in its products is transacted by agricultural productive enterprises and several branches of the trade in consumer goods.

The commodity and product relations are diversified. They consist not only in the purchase of the materials necessary for production and the sale of the finished product. In the course of purchase and sales a great many products and their ranges of choice have to be dealt with. In addition, also the properties of the commodities are highly diversified, which demands a high degree of specialization in trade. Specialization is made difficult in a considerable part of the cases by the fact that trade is small in some of the items, particularly as regards purchases. Fewer commodities reach the central stocks from the products of small-scale production than would be otherwise possible. And with better coordination more foodstuffs could be processed from the agricultural products produced.

Tájékoztató

szerzőinknek a Közgazdasági Szemle szerkesztőségéhez beküldött
kéziratok formai követelményeiről

1. A kéziratot 2-es sorközzel gépelt, 30 soros, soronkénti 63 betüleütéses, ún. normáloldalon, két példányban kérjük beküldeni. A cikk teljes terjedelme (táblázatokkal, ábrákkal együtt) nem haladhatja meg a 30 oldalt.

2. A táblázatokat és az ábrákat külön lapokon, két példányban kell mellékelni, és helyüket a kéziraton megjelölni.

3. A cikk rövid, legföljebb 1 oldalas tartalmi kivonatát két példányban kérjük csatolni az orosz és angol nyelvű tartalmi ismertető elkészítése céljából.

4. Az idézetekkel és a hivatkozásokkal kapcsolatosan a következő elvek a mértékadók:

a) Szó szerinti idézéskor rendre a mű szerzője, címe, kiadója — külföldi forrás esetében — a kiadás helye, a kiadás éve, továbbá az oldalszám jelölendő meg.

b) Tartalmi idézet vagy hivatkozás esetében oldalszámokat csak akkor kell feltüntetni, ha a cikk, illetve tanulmány olyan forrásból származik, amelynek nincs tartalomjegyzéke (például napilapok).

c) Ha a forrásmunka szerzője és a kiadvány magyar, akkor a szerző teljes nevét, ha külföldi, akkor csak vezetéknevét, majd — tőle vesszővel elválasztva, — utónevének kezdőbetűjét kell megadni.

d) Ötnél kevesebb hivatkozás esetén a forrásokat lábjegyzetben jelöljük meg, egyébként a cikk végén „Hivatkozások” címszó alatt soroljuk fel őket. Ez utóbbi megoldás alkalmazásakor a „Hivatkozások”-ban feltüntetett sorszámot és az oldalszámot kell az idézet után zárójelben megemlíteni. Például ([4] 29. l.).

e) A marxizmus—leninizmus klasszikusainak idézésekor a legutóbbi teljes Kossuth-kiadás (Marx—Engels Művei, Lenin Összes Művei) lapszámait adandók meg.

5. A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége 1978. június 17-i határozatának megfelelően (megjelent a Magyar Tudomány 1978. évi 10. számában) felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy cikkeikben fokozottabban ügyeljenek a nyelvezet magyarosságára, szabatoságára, közérthetőségére, és mellőzzék a nélkülözhető, felesleges idegen szavakat.

6. Kérjük szerzőinket, hogy a kézirat végén közöljék tudományos fokozatukat, beosztásukat, munkahelyüket, személyi számukat és lakcímüket.

Kérjük szerzőinket, hogy a fenti szempontok lehető legteljesebb figyelembevételével megírt kéziratokat küldjenek szerkesztőségünkbe.

A szerkesztőség

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1984. évi 6. sz.

Torkanovszkij, E.: Az állami irányítás és a dolgozó kollektívák kezdeményezése

Hacsaturov, T.: A szocialista társadalmi termelés irányításának közgazdasági módszerei

Zikov, Ju.: A tudományos-műszaki haladás társadalmi-gazdasági prognosztizálása

Falcmán, V.—Kornyejev, A.: A termelőkapacitások eszközigényességének csökkentésére szolgáló tartalékok

Mukaszan, Sz.—Gaponyenko, A.—Umanec, L.: A technika erkölcsi elavulásának társadalmi aspektusai

Szimcsera, V.: A számítástechnika hasznosítása a népgazdaságban

Bronstejn, M.: Regionális agrár-ipari komplexumok irányítása

Zsarszkaja, Z.: Beruházások alakulásának előjelzése az anyagi-műszaki ellátásban

Ulanovszkaja, V.: Az anyagi jellegű szolgáltató ágazatok intenzifikációjának útjai

Hodorkovszkaja, Sz.: A levegő védelmének hatékonysága

Csernyecov, Sz.: Hosszú távú beruházási hitelek folyósítása (Az európai KGST-országok tapasztalatai)

Tarasov, L.: A KGST-országok gazdasági helyzete 1981—1983-ban (Áttekintés)

Volkov, M.: A fejlődő országok helye a tőkés nemzetközi hitelezési rendszerben (A külső eladósodásról szóló kérdéshez)

Delenjan, A.: A gazdasági intézkedések hatékonysága

Mojszejenko, N.—Popov, M.: A munka termelékenysége és díjazása közötti kölcsönhatás tervszerű szabályozásának módszertani kérdései

Orlov, Ja.: A legfontosabb feladat — az áruminőség javítása

Miniszteri interjúk a cipők minőségének problémáiról

Ukrainszkij, D.: Az ipari termelés tervezése

Ivancsenko, V.: A gazdasági mechanizmus szerepe az irányítási rendszerben

Gefland, E.: Néhány következtetés az egyesülések fejlődéséről végzett elemzés alapján

Zajcev, B.: A tudományos potenciál kihasználásának fokozásáról

Ivanov, N.—Zelenszkij, A.: Hengerelt áruk gazdaságos felhasználásának alapvető irányai

Rapoport, V.: Komplex célprogramok közgazdasági irányítási módszereinek kiterjedtebb alkalmazása

Kazanszkij, N.—Szingur, N.: Szibéria és a Távol-Kelet szerepe a szovjet népgazdasági komplexumban

Kalinyin, D.—Kopilov, A.: A RAPO tervező-szervező tevékenysége

Cserkovec, V.: A munka termelékenységek és a szocialista termelés hatékonyságának növeléséről

Medvegyev, B.: A népgazdasági intenzifikációs tapasztalatai a KGST-tagországokban

1984. évi 5. sz.

Lalajanc, A.: Az üzemanyag- és energiaforrások gazdaságossági tartalékai

Szorokin, G.: A felhalmozás szerepe a szocialista újratermelési rendszerben

Palterovics, D.: A struktúrapolitika érvényesítése a gépgyártásban és -felhasználásban

Karpuhin, M.—Kaszjanov, A.: A szállítási fegyelem megszüldítése

Sztukolov, P.: Gazdaságossági és szervezeti ösztönzők a „tudomány-termelés”-rendszerben

Rakoti, V.: Új vonások a premizálásban (A gazdasági kísérlet eredményei)

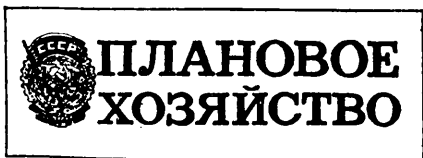
Rudenko, G.: Az SZKP KB (1982.) májusi plénumának nyomában

Aniszimov, N.—Kaimov, B.—Darisev, M.: A gabonatermesztés jövedelmezőségének növelése Észak-Kazahsztán szovhozaiban

Medikov, V.: Termelő kapacitások kihasználása a vaskohászatban

Uszenszkij, V.: A bedolgozók munkájának igénybevétele az OSZSZSZK helyiipari vállalatokban

Proszkurjakov, V.—Lupanov, K.: A munka-termelékenység és -bérézés kölcsönhatása népgazdasági szinten

1984. évi 4. sz.

A tartalékoknak az ötéves terv teljesítését kell szolgálniuk

Fegyinyin, V.: „A nagy kezdeményezés” és a szocialista munkaverseny mai problémái

Pudkov, I.: A könnyű- és élelmiszeripari gépeket, valamint a háztartási berendezéseket gyártó ágazat égető gondjai

Klimovec, I.: A foglalkoztatottság biztosítása falun, szezonközi időszakban (A Lvov terület kolhozaiban megvalósult ipari kooperáció alapján)

Szavcsenko, P.: A szocialista életmód közgazdasági alapjainak megszilárdítása

Vlagyimirszkij, O.: A kereslet és kínálat tervezésének problémái a Vietnami Szocialista Köztársaságban

Kosztrikov, B.: A beruházások tervezésének tökéletesítése (Kalinyingrád terület példáján)

Lajkov, A.—*Laljutyin, A.*: Gazdasági paszport a törzsüzemek önálló elszámolásának megszervezésében

Szicsinava, R.: A dohánytermesztés mint új mezőgazdasági ágazat fejlesztése a Grúz SZSZK-ban

Módosítások és kiegészítések a normatív nettó termelési mutató alkalmazásának módszertani utasításaihoz

1984. évi 4. sz.

A minőségjavítás hosszú távú programja
Jancsev, D.: Az elsajátítás mint a tulajdon megjelenése

Detkov, G.: Tervszerűség és piac a szocialista gazdaságirányításban

Vucseva, Khr.: A pénzügyi ösztönzők hatékonyságfokozásának feltételei

Pasova, Szl.: A nemzetközi szakosítás objektív szükségszerűség a mai hengereltáru gyártásban

Marinov, Szt.: A szocialista országok segítsége a fejlődő országoknak

Toncsev, Cv.: A turisztikai szolgáltatások minősége — helyzet, problémák, perspektívák

Kodinov, Szt.: Új jelenségek és tendenciák a tőkés nemzetközi kereskedelemben

Lipcsev, Szt.: A csoportos mintavétel hatékonysága véletlen megfigyelések esetén

Dimitrov, V.—*Avramov, R.*: A tőkés gazdaság helyzete 1983—1984-ben

Weltwirtschaftliches Archiv

1984. 2. sz.

Balassa, B.: A szociálpolitika gazdasági következményei az ipari országokban

Bhagwati, J. N.—*Brecher R. A.*—*Hatta, T.*: Az elnyomordási növekedés és az adományozót gazdagító (az elfogadót szegényebbé tevő) transzfer paradoxonjai. Két elmélet története

Demery, D.—*Duck, N. W.*—*Musgrawe, S. W.*: A pénztömeg nem várt növekedése, valamint a termelés és a munkanélküliség alakulása Nyugat-Németországban 1964-től 1981-ig

Buscher, S. H.: A nyugatnémet pénzkereslet stabilitása 1965—1982 között

Kirchgassner, G.: Mennyire jók a gazdaságtudományi kutatóintézetek munkaközösségének prognózisai az NSZK-ban?

Bhandari, J. S.: Az olajimportáló gazdaságok számítógépes sztochasztikus egyensúlymodellje

Olgun, H.: A fekete piac váltóárfolyam-elemzése egy fejlődő országban. Törökország esete

Khanna, A.: Piaci zavarok és exportteljesítmény. India iparcikkexportja a hetvenes években

Batenburg, P. van—*Tinbergen, J.*: Jövedelemelosztás. Egy helyettesítés és egy általánosítás (Észrevételek *Jan, Tinbergen* „A jövedelemelosztás elmélete” c. cikkéhez — *Weltwirtschaftliches Archiv*, 1956. vol. 77, pp. 155—175.)

Blomquist, H. C.: A nem egyöntetű és bizonytalan átalakulások forrásairól és makroökonomiai hatásairól

Планово стопанство

1984. évi 5. sz.

Nipov, G.: A szocialista fellendülés az élet valamennyi területén megállíthatatlan

Zseljazkova, J.: A kereskedelem szerepe a lakosság szabad idejének növekedésében

Kosztadin, I.: A külkereskedelmi mechanizmus tökéletesítése a termelő és a piac szétválaszthatatlan kapcsolatának alapja

Rahnev, T.: Az üzemen belüli elszámolás alkalmazásának komplex szemlélete

Pracsev, I.: A gazdálkodó szervezetekben végbemenő tudományos-műszaki haladás információellátása és tervezése

Kudrjavcev, G.: A szocialista integráció hatása a munkaerő kihasználására

Szimeonov, Szt.: A termelés hatékonysága és az állólapok növekedése

Tuslekov, A.: A munkanormázás tökéletesítése több gépes kiszolgálás esetén — a ter-

melés hatékonyságfokozásának fontos tartaléka

Dimitrov, A.—Sztjov, Szt.: A vízi szállítás minőségének problémái

WIRTSCHAFTS WISSENSCHAFT

1984. évi 5. sz.

Bönisch, A.: A fegyverkezéskorlátozás és a leszerelés gazdasági problémái

Khalatbari, P.—Herden, R. E.—Vogelej, D.: A marxi tanítás időszerűsége a mai demográfiai kutatás számára

Cholaj, H.: A termelőerők társadalmasításának marxi elmélete és ennek antimarkista bírálata a Lengyel Népköztársaság példáján

Müller, K.: A polgári politikai gazdaságtan alapfunktóiról

Maier, E.: Minőségjavítás, termelési eredmények, valamint a szocialista nemzetközi szakosítás és kooperáció elmélyítése

Hanke, P.—Krüger, H. J.—Seickert, H.: Az alap kutatás és a népgazdaság innovációs arénák magas fokú gazdagítása (Tudományos kollokvium az NDK Tudományos Akadémiájának szervezésében, 1983. szeptember)

Neubauer, U.: A munkás-paraszt szövetség realizálásának problémái, feladatai az NDK-ban és a Lengyel Népköztársaságban (Tudományos ülés, Berlin, 1983. szeptember)

Hellermann, G.: A szocialista demokrácia a termelésben (Kollokvium az NSZEP KB Társadalomtudományi Akadémiájának Szocializmus Politikai Gazdaságtana Intézetében, 1983. szeptember 27.)

Förster, I.—Weisheimer, M.: Az energia gazdasági értékelése és a gazdasági növekedés (Tudományos vita az NDK Tudományos Akadémiájának Központi Közgazdasági Intézetében, 1983. szeptember)

Blaschke, E. et al.: A hatékonyság feltárása, értékelése üzemekben, kombinátokban (A wiesmari Műszaki Főiskola szocialista üzemgazdasági szekciójának ülése, 1983. szeptember)

Behrens, G.—Nörenberg, G.: Karl Marx és a szocialista gazdasági rendszerek polgári bírálata (Tudományos kollokvium a rostocki Wilhelm Pieck Egyetem szocialista üzemgazdasági szekciójában, 1983. szeptember)

Sparschuh, V.: A Várnai Szociológiai Iskola II. nemzetközi ülése (Grünheide, 1983. június)

Bereten, B.: Üzemgazdasági folyamatok sztochasztikus modellezése és optimalizálása (Tudományos kollokvium a rostocki Wilhelm Pieck Egyetem szocialista üzemgazdasági szekciójában — 1983. szeptember)

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1984. évi 5. sz.

Növeljük a közgazdaságtudomány szerepét a fejlett szocializmus lényegi problémáinak megoldásában!

A politikai gazdaságtan mint az SZKP gazdaságpolitikájának elméleti alapja (Kerekasztal-beszélgetés)

Szoldatkin, V.: A kommunista termelési mód egységes elosztási törvénye

Cserszkaja, Sz.: Az intenzív fejlődés és a termelés intenzifikálása

Orlov, A.: Az intenzív és az extenzív fejlődési típus mennyiségi értékelése

Gorgiladze, E.: Regionális agrár-ipari komplexumok működési mechanizmusának továbbfejlesztése

Mescserov, A.: A földművelés termékének társadalmi értéke a szocializmusban

Szolvov, A.—Orlova, T.: A munkaerő növekedési tartalékai a szocializmusban

Goloszov, O.: Gépi adatközlő vállalatok a társadalmi termelési rendszerben

Bajmatov, A.: A regionális piac sajátos vonásai

Zsinzin, V.: A tudományos-műszaki folyóirat hatékonyság- és minőségkritériumai

Ivaskovszkij, Sz.: A KGST-tagországok népgazdasági komplexumainak kialakulása és a gazdaságirányítási rendszer tökéletesítése

Macickij, I.: A transznacionális korporációk és az imperialista országok munkásosztályának helyzete

Hvalinszkaja, N.: Közös vállalatok a nemzetközi monopóliumok hatalmi rendszerében

Szedov, V.: Az „entrópiizmus” és a polgári közgazdászok új spekulatív módszere

Markarjan, S.—Avaneszjan, A.: Komplex döntésre van szükség (A közgazdasági oktatás helyzete az Örmény SZSZK-ban)

Bondin, V.: A kétféle felső szintű közgazdászok képzéséről

Dzsambulov, M.—Lisanzskij, M.: A felső szintű közgazdászok képzés tökéletesítéséről

Radosztoven, V.: A gazdasági elszámolás szakemberek képzésének problémái

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

КЭзгаздашаги Семле XXXI-й год издания, ноябрь 1984 года

СОДЕРЖАНИЕ

Деятельность в сфере внешнего хозяйства и социалистическое развитие (<i>Карой Фёльдеш</i>)	1281
Заблуждения об инфраструктуре (<i>Иван Майор</i>)	1297
Различные слои рабочей силы, формы занятости и равновесие на рынке рабочей силы (<i>Каталин Коци</i>)	1313
Производственные отношения на социалистических предприятиях (<i>Ева Зам Палчо Палнэ</i>)	1323
Общие тенденции технического развития в сельском хозяйстве и садо- водстве (<i>Имрэ Димень</i>)	1336
Экономико-исторические тенденции и будущее мировой экономики (<i>Валь- тер В. Ростю</i>)	1348
Кооперативное движение в третьем мире и роль кооперативов в разви- вающихся странах (<i>Тревор Н. Боттомли</i>)	1356
ДИСКУССИЯ	
Несколько мыслей о социалистическом предпринимательстве (<i>Енё Бар- шонь—Иштван Шиклаки</i>)	1363
Особенности оборота продуктов при мелком сельскохозяйственном про- изводстве (<i>Фридеш Надь—Дьюла Кеттингер</i>)	1372
ОБЗОР	
Диверсификация как элемент промышленной структуры в литературе капиталистических стран по экономическим вопросам (<i>Марианн Иг- лаи</i>)	1380
НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
Венгеро-польский коллоквиум по аграрной экономике (<i>Вильма Эри</i>)	1386
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Ференц Фекете—Ласло Сенан—Йожеф Томка «Связь между затратами и доходом в модернизируемом сельском хозяйстве» (<i>Анна Ёнаш Вагинэ</i>)	1389
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1391
Резюме статей на русском и английском языках	1397
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1405

Közgazdasági Szemle, Vol. 31, No. 11 (1984)

CONTENTS

External economic activity and socialist development (<i>Károly Földes</i>)	1281	
Misbeliefs about infrastructure (<i>Iván Major</i>)	1297	
Labour strata, forms of employment and equilibrium of the labour market (<i>Katalin Koncz</i>)	1313	
Intra-enterprise socialist relations of production (<i>Mrs. Palcsó Éva Zám</i>)	1323	
General trends of technical progress in agriculture and horticulture (<i>Imre Dimény</i>)	1336	
Tendencies in economic history and the future of the world economy (<i>Walt W. Rostow</i>)	1348	
The world cooperative movement and the role of cooperatives in developing countries (<i>Trevor N. Bottomley</i>)	1356	
DISCUSSION		
A few thoughts about socialist enterprising (<i>Jenő Bársony—István Siklaky</i>) . .	1353	
Particular features of the trade in the products of small-scale agricultural production (<i>Frigyes Nagy—Gyula Kettinger</i>)	1372	
REVIEW		
Diversification as an element of industrial structure in the economic literature of the capitalist countries (<i>Mariann Iglai</i>)	1380	
SCIENTIFIC INFORMATION		
Hungarian—Polish colloquium on agricultural economics (<i>Vilma Éri</i>)	1386	
BOOK REVIEW		
Ferenc Fekete—László Szénay—József Tomka: Cost and income relations in the modernizing agriculture (<i>Mrs. Vági Anna Jónás</i>)	1389	
REVIEW OF PERIODICALS		1391
Abstracts of the articles, in Russian and English	1397	
FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS		1405

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43-45. — Telefon: 853-775, 853-776, *850-777.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Terjedelem 8 iv. Az utolsó kéziart nyomdába adásának időpontja: 1984. szeptember 15.

84.0946 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalban, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodában (Budapest V., József nádor tér 1., postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKH 215-95162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 216 forint.

ÚJ KÖNYVEK

Abalkin, Leonid I.:

A SZOCIALISTA GAZDASÁG DIALEKTIKÁJA

Kossuth Könyvkiadó, 348 l. 56,— Ft

Angelusz Róbert—Nagy Lajos Géza—Tardos Róbert—Terestyéni Tamás:

GAZDASÁG ÉS ÉLETSZÍNVONAL A KÖZGONDOLKODÁSBAN

Kossuth Könyvkiadó, 184 l. 20,— Ft

Bánfi Tamás—Hagelmayer István:

PÉNZELMÉLET ÉS PÉNZPOLITIKA

Tankönyvkiadó, 476 l. 51,— Ft

Botos Balázs—Papanek Gábor:

KÉRDŐJELEK IPARUNK FEJLESZTÉSÉBEN

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 391 l. 42,— Ft

Buglaj, Vagyim Boriszovics:

**A NEMZETKÖZI MONOPÓLIUMOK ÉS A POLGÁRI
KÖZGAZDASÁGI GONDOLKODÁS**

Kossuth Könyvkiadó, 197 l. 20,— Ft

Csepely-Knorr András:

A MEZŐGAZDASÁGI BERUHÁZÁSOK JÖVEDELMEZŐSÉGE

Mezőgazdasági Könyvkiadó, 159 l. 40,— Ft

Gerschenkron, Alexander:

A GAZDASÁGI ELMARADOTTSÁG TÖRTÉNETI TÁVLATBÓL
(Társadalomtudományi Könyvtár)

Gondolat, 551 l. 66,— Ft

Guiot, Ican M.:

SZERVEZETEK ÉS MAGATARTÁSOK

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 233 l. 72,— Ft

Közgazdasági Szemle

XXXI. ÉVFOLYAM

1984. DECEMBER

HU ISSN 0023-4346

A monopólium, a verseny és a szocializmus
ÉGETŐ EMESE

A kínai gazdaság fejlesztésének új stratégiája
MA HUNG

A lízing — eszköz a műszaki fejlődés
és a rugalmas gazdálkodás szolgálatában
BOTOS KATALIN—TERTÁK ELEMÉR GYÖRGY

Gazdasági növekedésünk gyorsításának külgazdasági keretei
és feltételei
KÁDÁR BÉLA

Mezőgazdaságunk a hatékonyság javításának útján
PÁLOVICS BÉLÁNÉ

A közszükségleti elektronikai cikkek kereslete
HOFFMANN ISTVÁNNÉ

Bajba jutott iparvállalatainkról
LÉVAI ISTVÁN

A szerkesztő bizottság tagjai:

Augusztinovics Mária, Ballai László, Benke István, Bognár József, Chikán Attila, Csikós-Nagy Béla, [Csizmadia Ernő], Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Gyenes Antal, Hetényi István, Huszár István, Kapolyi László, Keserű Jánosné, Kornai János, Morva Tamás, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Rozgonyi Tamás, Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szamuely László, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXI. évfolyam, 1984. december

TARTALOM

Szerkesztőségi üdvözllet Bognár József, Nagy Tamás és Szabó Kálmán szerkesztő bizottsági tagoknak	1409	
A kínai gazdaság fejlesztésének új stratégiája (<i>Ma Hung</i>)	1410	
A monopólium, a verseny és a szocializmus (<i>Égető Emese</i>)	1422	
A lízing — eszköz a műszaki fejlődés és a rugalmas gazdálkodás szolgálatában (<i>Botos Katalin—Terták Elemér György</i>)	1436	
Bajba jutott iparvállalatainkról (<i>Lévai István</i>)	1451	
VITA		
Gazdasági növekedésünk gyorsításának külgazdasági keretei és feltételei (<i>Kádár Béla</i>)	1461	
Mezőgazdaságunk a hatékonyság javításának útján (<i>Pálovics Béláné</i>)	1475	
SZEMLE		
A közszükségleti elektronikai cikkek iránti lakossági kereslet várható tendenciái (<i>Hoffmann Istvánné</i>)	1480	
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ		
Hatékonyság és fejlesztési lehetőségek a mai magyar mezőgazdaságban (Németi László doktori védése) (<i>Zsarnóczai Sándor</i>)	1490	
Agrárpolitika és szakmai érdekek (A francia—magyar agrárgazdasági kollokviumról) (<i>Balogh Sándor</i>)	1495	
A nemzetgazdasági számrendszer kidolgozója. A közgazdasági Nobel-díj 1984. évi kitüntetettje: Sir Richard Stone (<i>M. S.</i>)	1504	
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ		
A „káosz” szabályai. Lőrincné Istvánffy Hajna: A nemzetközi kölcsöntőke-áramlások és a hitelpiacok (<i>Halm Tamás</i>)	1505	
Törzsök Éva: Exporthatékonyság és értékesítési utak (<i>Fojtik János</i>)	1507	
FOLYÓIRATSZEMLE		1511
A. Aganbegjan: Kísérlet és önálló elszámolás — Chantal Euzeby: A társadalombiztosítás finanszírozása — Clausjohann Lindner: A szervezetek demokratizálása és a teljesítménynövekedés		
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata	1518	
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL	1524	
A Közgazdasági Szemle 1984. évi számaiban megjelent írások jegyzéke	1529	

Főszerkesztő: Zsarnóczai Sándor
Szerkesztőségi titkár: Kovács Lajos
Olvasószerkesztő: Halm Tamás
Rovatvezetők: Balázs Sándor
Gábor R. István
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: Csehiné Bánhalmi Andrea

SZERKESZTŐSÉGI ÜDVÖZLET

**Bognár József, Nagy Tamás és Szabó Kálmán
szerkesztő bizottsági tagoknak**

A Közgazdasági Szemle szerkesztő bizottsága és szerkesztősége köszönti Önöket abból az alkalomból, hogy harminc év óta megszakítás nélkül munkálkodnak lapunk szerkesztő bizottságában. Nevük és tevékenységük ennek révén is szervesen összekapcsolódik a haladó közgazdasági gondolkodás hazai terjesztésével, a magyar társadalom szellemi bázisának erősítésével.

BOGNÁR JÓZSEF akadémikusnak ezúton is köszönjük azt a tevékenységét, mellyel lapunkon keresztül is elősegítette hazánkban a világgazdasági látókör szélesedését, a gazdasági fejlődés és a politikai követelmények közötti összefüggések elméleti és gyakorlati feltárását, elősegítve azt, hogy a magyar népgazdaság minél zavartalanabban illeszkedjék be a világgazdasági munkamegosztásba.

NAGY TAMÁS professzornak külön is köszönjük azt a rendkívül igényes és hatásos tevékenységet, mellyel elősegítette az elméleti és a gyakorlati összefüggések feltárását, a kölcsönhatások tisztázásának hallatlanul fontos folyamatát. Tevékenységével nagymértékben segítette elő lapunk hozzájárulását a marxista közgazdaságtudomány magyarországi elterjesztéséhez, az újabb közgazdász nemzedékek neveléséhez.

SZABÓ KÁLMÁN akadémikusnak köszönjük azt a töretlen lendületét, mellyel hozzájárult ahhoz, hogy a Közgazdasági Szemle lehetőségeihez képest kielégítse azokat az elméleti igényeket, melyek társadalmunkban jelentkeznek, s ezen keresztül elősegítette, hogy elméletünk mindinkább mentes legyen a dogmatikus maradványoktól, szembenézzen életünk jelenségeivel, hogy ezáltal mind nagyobb mértékben válhasson anyagi erővé.

Folyóiratunk szerkesztésében ezután is támaszkodni kívánunk Bognár József, Nagy Tamás és Szabó Kálmán elvtársak közreműködésére, arra, hogy alkotókedvükkel, tapasztalataikkal továbbra is segítik a folyóirat szerkesztőségét feladatának ellátásában.

*Nyers Rezső
a szerkesztő bizottság
elnöke*

*Zsarnóczai Sándor
főszerkesztő*

A kínai gazdaság fejlesztésének új stratégiája

Ma Hung

1981 decemberében Csao miniszterelnök úgy fogalmazott, hogy Kínának a gazdasági építőmunka olyan új pályájára kell térnie, amely biztos, egyenletes, állandó előrehaladást, jobb gazdasági eredményeket, a népnek nagyobb jólétet biztosít. A VI. ötéves tervben az életszínvonal emelése végett tovább csökkentjük a felhalmozás rátáját, kiigazítjuk a gazdasági szerkezetet, rendezzük a meglévő üzemek helyzetét, műszaki rekonstrukciót végzünk a fontosabb üzemekben. Ezáltal kívánjuk megteremteni az alapját az 1986—1990 közötti időszak gyorsabb növekedésének, majd egy még gyorsabbnak a kilencvenes évtizedben, amelynek során 2000-re (1981-hez képest) várhatóan megnégyszereződik az ipari és a mezőgazdasági termelés.

Stratégiaaváltás a kínai szocialista építőmunkában

Az 1978. decemberi 3. plénum

Miután befejeződött a termelési viszonyok nagy átalakítása, 1956 szeptemberében a KKP VIII. kongresszusa meghatározta az ország fejlődésének pályáját. A kongresszus deklarálta: a szocialista rendszer alapjában véve megteremtődött az országban, így az alapvető ellentmondás már nem a dolgozó osztályok és a burzsoázia között, hanem a nép gyors gazdasági és kulturális fejlődés iránti igénye, valamint a gazdaság és a kultúra állapota között áll fenn. Az egész nemzet előtt álló alapvető feladat az, hogy minden erőfeszítést a termelőerők fejlesztésére összpontosítsunk, iparosítsuk az országot, fokozatosan elégítsük ki a nép szüntelenül növekvő anyagi és kulturális szükségleteit. A tapasztalatok hiányában, a gazdasági fejlődés általános törvényeinek és a kínai gazdaság általános állapotának nem megfelelő ismeretében, valamint a gyors eredményekre való törekvés szellemében kezdeményeztük 1958-ban a „nagy ugrást” és a falusi népi kommunák létrehozását. Ezek a „balos” hibák, természeti csapásokkal súlyosbítva, 1959—1961 folyamán jelentős nehézségeket idéztek elő a gazdaságban. 1960 decemberében a K B kiiga-

---

Ma Hung, aki Niu Csung-huang álnéven is ír, 1920-ban született. Munkásságát még a kínai kommunista mozgalom felszabadulás előtti, ún. jenani időszakában kezdte. Jelenleg a Kínai Társadalomtudományi Akadémia elnöke, a kínai Állami Tervbizottság tanácsadója. Az Államtanács négy kutatóközpontja közül háromnak vezetője vagy vezetőségi tagja. (Tagja az Államtanács Gazdaságkutató Központja igazgató tanácsának, elnöke az Államtanács Műszaki Gazdaságkutató Központja igazgató tanácsának, tagja az Államtanács Árügyi Kutatóközpontja háromtagú felelős vezetőségének.) Ma Hung az utóbbi években aktív és pozitív szerepet játszott nemcsak a realitásokhoz alkalmazkodó, ésszerű, tudományos igényű gazdaságirányítás megszervezésében, az új gazdaságpolitikakialakításában, de jobban az összetett folyamatban is, amelyet a kínaiak a „gondolkodás felszabadítása” kifejezéssel jellemeznek. Jelentős tevékenységet fejt ki abban a folyamatban is, amelynek során a jelenlegi kínai vezetés döntő része és a kínai társadalomtudomány kiemelkedő képviselői a múlt tanulságaiból okulva, illetve ta-

zítási politikát kezdeményezett, amelynek hatására a gazdaság újjáéledt, s 1962—1966 között egyenletesen növekedett. Nemcsak nem küszöböltük azonban teljesen ki a balos hibákat a gazdaság irányításából, hanem azok erősödtek a politikai, az ideológiai és a kulturális szférában is. Ezek a növekvő balos elhajlások a „nagy kulturális forradalom” tíz éve alatt érték el csúcspontjukat, és hatalmas pusztításokat okoztak az egész országban.

Az 1978 decemberében tartott 3. plénumon alapvető fordulat történt: a politikai vezetés határozottan elvetette „az osztályharc a döntő láncszem” jelszavát, amely a szocialista társadalomban már helytelenné vált. A további építőmunka alapvető irányát a szocialista korszerűsítésben jelölték meg, s hangsúlyozták a gazdasági egyensúlyi problémák megszüntetésének, a mezőgazdaság fejlesztése meggyorsításának szükségességét. Az 1979 áprilisában tartott országos munkaértekezletlen fogadták el a „kiigazítás, megreformálás, konszolidálás, színvonalemelés” irányelveit. Ezek lényege, hogy a gazdasági építőmunkát lépésről lépésre, a rendelkezésre álló erőforrások adta keretek között, gyakorlati eredményekre törekedve úgy kell megvalósítani, hogy a termelés fejlődése szorosan összekapcsolódjék a nép életszínvonalának emelésével.

A gazdasági építőmunka eredményei Kínában a felszabadulás után

Kína felszabadulás utáni gazdasági fejlődésében négy szakaszt különböztethetünk meg: az 1949 és 1956, az 1956 és 1966, az 1966 és 1976 közötti, valamint az 1976-tól máig tartó szakaszt. Ebben az időszakban Kína félfedudális, félgymarmati országból szocialista országgá vált. E 32 év alatt a mezőgazdasági termelés megháromszorozódott (átlagosan évi 4,4 százalékos ütemben nőtt), az ipari termelés 47-szeresére (évente átlagosan 12,9 százalékkal) nőtt, a nemzeti jövedelem pedig (évente átlagosan 7,1 százalékkal bővülve) megnyolcszorozódott.

Emelkedett az életszínvonal, az állami szektorban foglalkoztatott munkások és alkalmazottak reálbére 1952 és 1978 között 15,2, 1979-ben és 1980-ban 7,6, illetve 6 százalékkal nőtt. Becslések alapján társadalombiztosítási és jóléti alapokból, valamint egyéb támogatásokból a munkások és alkalmazottak további jelentős ömszeget, alapbérük 81,7 százalékát kapják meg. Javult a parasztnak élete is: a kommunatagok a kollektívától kapott egy főre jutó évi jövedelme az 1950. évi átlagosan 40,5 jüanról 1980-ban 85,9 jüanra nőtt.

Kína gazdasági fejlődésének kulcsproblémái

A gazdaság növekedési üteme — bármely országgal hasonlítjuk is össze — nem tekinthető alacsonynak, de *a fejlődés nagyon egyenetlen volt*, hirtelen felemelkedések és zuhanások is előfordultak. A mezőgazdasági, illetve az ipari termelés évi

pasztalatait földolgozva megkísérlik a kínai sajátosságoknak jobban megfelelő, kínai színezetű szocialista út megtalálását. Ennek során számos ez ellen ható objektív és szubjektív tényező ellenére törekednek arra, hogy megszabaduljanak a „balos”, a voluntarista, a dogmatikus eszméktől, nyitottak legyenek az új megoldások és a külföldi tapasztalatok iránt, fokozatosan megreformálják elsősorban a gazdasági, de részben a társadalmi rendszert is. Ezzel kapcsolatban Ma Hung álláspontját jól tükrözi az a cím, amelyet a Vörös Zászlóban (Hungcsi), a kínai párt központi bizottsága elméleti folyóiratának 1983. 20. számában megjelent cikkének adott: „A reform forradalom is”.

E cikket Ma Hung „New Strategy for China's Economy” (New World Press, Peking, 1983.) című könyve alapján *Bánhidí Ferenc*, az Országos Tervhivatal főelőadója állította össze. A tanulmány Ma Hung könyvének inkább csak tartalmi vázát ragadja ki, főleg arra összpontosítva, hogyan összegzi és szakaszolja a szerző a Kínai Népköztársaság gazdasági fejlődését, hogyan vázolja a gazdaságpolitikai céljait és megoldandó problémáit. Ezért ez a rövid kivonat szükségszerűen színtelenebb, mint a könyv egésze és írójának gondolkodása, de megítélésünk szerint így is hasznos lehet a magyar olvasók számára.

átlagos növekedési üteme 1949 és 1952 között 14,1, illetve 34,8 százalékot, az első öt éves terv idején (1953 és 1957 között) 4,5, illetve 18 százalékot ért el, majd a második öt éves tervben (1958 és 1962 között) a mezőgazdaság termelése évi 4,3 százalékkal csökkent, de az iparé is csak 3,8 százalékkal nőtt. 1963 és 1965 között a termelés újra nőtt, a mezőgazdaságban átlagosan évi 11,1, az iparban 17,9 százalékkal. A harmadik és a negyedik öt éves tervben 3,9 és 4, illetve 11,7 és 9,1 százalék volt az éves növekedési ütem.

Bár a termelés viszonylag gyorsan nőtt, a gazdasági hatékonyság színvonala a II. öt éves terv időszaka óta jelentősen süllyedt. Az állami tulajdonban levő ipari üzemekben a 100 jüan állóeszközre jutó vállalati nyereség tömege 48,8 százalékkal, az 1957. évi 23,6-ról 1976-ra 12,1 jüanra esett vissza. Az adók és a nyereség tömege 100 jüan állóeszközre vetítve szintén jelentősen, 45 százalékkal csökkent. A beruházások költsége, illetve megvalósulási ideje is megtöbbszöröződött az első öt éves terv időszakához képest. Az üzembe helyezett és a folyó beruházások értékének hányadosa az első öt éves tervben még 81,7 százalék volt, a másodikban 71,4, a harmadikban 59,5, a negyedikben pedig 61,4 százalékra csökkent. Ha az első öt éves tervre jellemző hányadost tartani tudtuk volna, akkor ebből 1958 és 1978 között 100 milliárd jüan többletállóeszköz keletkezhetett volna.

A nemzeti jövedelem egységnyi növekedéséhez az első öt éves terv időszakában 1,68 egység beruházásra volt szükség. Ez a mutató a IV. öt éves tervidőszakban több mint kétszeresére, 3,76 jüanra nőtt. Ha az első öt éves terv időszakára jellemző beruházási koefficiens tartani tudtuk volna, akkor az 1958 és 1978 között 300 milliárddal több nemzeti jövedelem keletkezését eredményezte volna.

Az elmúlt időszak jelentős részében a nép életszínvonalának fejlődése alatta maradt a termelés növekedésének, sőt egyes időszakokban még csökkent is. Míg 1952 és 1957 között az állami iparban foglalkoztatott munkások és alkalmazottak átlagos bére viszonylag gyorsan, 446-ról 637 jüanra nőtt, a második öt éves terv kezdete óta szinte alig változott: 1957-től 1978-ig mindössze 7 jüannal nőtt. Ugyanakkor a megélhetési költségek növekedése ebben az időszakban 14,3 százalékos volt, azaz a reálbérek 1957 és 1978 között 581-ről 514 jüanra (11,5 százalékkal) csökkentek.

A parasztek életkörülményei még nehezebbek voltak. 1978-ban az összes alapvető elszámolási egység (általában a kommunák termelőcsapatainak) 16,5 százalékában a tagoknak a kollektívától kapott átlagos évi jövedelme 40 jüan alatt volt, 10,6 százalékában a szétosztott gabona mennyisége fejenként csupán 150 kg-ot ért el. A háztartások 19,5 százalékában a kiadások meghaladták a bevételeket, és ezek a családok a kommuna segítségére szorultak.

Melyek voltak e fejlődési nehézségek okai? Közéjük tartozik természetesen a kedvezőtlen nemzetközi környezet, a vietnami és a koreai népek nyújtott segítség. Voltak azonban szubjektív okok is. Ideológiánkban balos hibákat követtünk el, türelmetlenül gyors eredményekre törekedtünk. Ez tévedések sorához vezetett a stratégia és a célok megválasztásában, a célok eléréséhez használt módszerekben.

Melyek voltak a célok és a stratégia megvalósításában a főbb hibák?

a) A termelés és a beruházás növelésére egyoldalúan magas célokat állapítottunk meg, ugyanakkor *elhanyagoltuk a gazdasági hatékonyságot*. Míg az ipar termelése viszonylag gyorsan nőtt, az egységnyi állóeszközre jutó termelés 1957 és 1978 között 25,4 százalékkal csökkent.

b) *Szükségtelenül nagy hangsúlyt helyeztünk a nehézipar fejlesztésére*. Az I. öt éves tervidőszakban a beruházások 38,7 százaléka a nehéziparnak jutott. Ez a túlzott arány 1958 és 1978 között még tovább nőtt, 52,8 százalékra. Természetesen ez a folyamat kedvezőtlenül érintette a mezőgazdaság és a könnyűipar fejlődését. Az egy főre jutó gabonatermelés az 1957. évi 306 kg-ról 1978-ban csak 318 kg-ra nőtt, a gyapot egy főre jutó termelése még csökkent is (2,57-ről 2,26 kg-ra).

c) A bővített újratermelés keretében főleg új létesítmények építésére törekedtünk, és nem szenteltünk kellő figyelmet a működő vállalatoknak, *elhanyagoltuk műszaki korszerűsítésüket*. Külföldön az a gyakorlat, hogy a beruházások 70 százalékát műszaki korszerűsítésre, a meglévő vállalatok felújítására fordítják. Kínában éppen fordítva, a beruházások 70 százaléka újonnan épülő létesítményekben öltött testet.

d) Túlhangsúlyoztuk a nyersanyagok és a félkész termékek termelését, s *elhanyagoltuk a végső fogyasztásra kerülő termékeket*. Az utóbbi években az eladatlan acéltermékek készlete 20 millió tonna volt, ami lényegében azonos egy egész év termelésével.

e) *Az életszínvonal rovására egyoldalúan növeltük a felhalmozási rátát*. 1958 és 1960 között, valamint a hetvenes években a felhalmozási ráta 30 százalék fölött mozgott, míg az első ötéves terv időszakában alig haladta meg a 20 százalékot.

f) Elhanyagoltuk a *születésszabályozást*.

g) Az önerőre támaszkodás elvének eltorzításával *kizártuk az országot a nemzetközi munkamegosztásból*.

h) Túrelmetlenek voltunk a termelési viszonyok átalakításában, *túlságosan felgyorsítottuk a tulajdon társadalmisításának ütemét*.

i) Elhanyagoltuk az *egyéni szektort*; a városokban az egyéni kisiparosok és kiskereskedők száma az 1957. évi 1,04 millióról 1975-re 240 ezer főre csökkent.

Az új gazdasági stratégia kialakításának jelentősége

A 3. plénumon elhatározott kiigazítási politika stratégiai változást hozott Kína szocialista gazdaságának fejlődésében, mind a célok kijelölésében, mind a megvalósítás eszközeiben. A kiigazítás politikája elveti a múltban érvényesülő „termelés a termelésért” szemléletet, fő célja, hogy a gazdasági munkát a nép anyagi és kulturális igényei kielégítésének szolgálatába állítsa.

A változás lényege, hogy ezentúl a gazdasági hatékonyságot figyelmen kívül hagyva nem tűzünk ki nagyratörő célokat a termelés számára. Olyan gazdaság-szerkezet kialakítására törekszünk, amely megfelel az ország termelési feltételeinek, és amelyben a különböző ágazatok összehangoltan fejlődnek. A jövőben erőteljesen támaszkodni kívánunk a meglévő vállalatok kapacitásainak kihasználására. Gazdálkodásuk megszilárdításával és — ahol erre szükség van — átszervezésükkel aktívan elősegítjük műszaki rekonstrukciójukat, fölújításukat.

Megreformáljuk az ésszerűtlen irányítási rendszert, olyan viszonyokat alakítunk ki, amelyek teljes mértékben érvényre juttatják a vállalatok és a dolgozók kezdeményezéseit. A termelési viszonyoknak meg kell felelniük a termelőerők színvonalának, ezért *az állami tulajdon domináns szerepének megőrzése mellett, különböző tulajdonformák és irányítási módszerek egymás melletti létezését is megengedjük*. Érvényre juttatjuk a *piaci viszonyoknak* a tervezés melletti kiegészítő, szabályozó szerepét.

A termelési szerkezet ésszerűsítése

A jelenlegi gazdasági szerkezet fő problémái

Termelési szerkezetünk legfontosabb hiányosságai a következőképpen foglalhatók össze:

— *A mezőgazdaság* nem tartott lépést a gazdaság többi ágazatának fejlődésével. A mezőgazdaság részaránya az ipari és mezőgazdasági bruttó termelés össze-

gében visszaesett (1949: 70, 1979: 29 százalék). Nagyon alacsony a termelékenység színvonala. A mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő részaránya az iparban és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának 84,9 százaléka, a termelés mégsem elégíti ki az igényeket.

— Fejletlen a *könnyűipar*. Egyes termékekből a minimális szükségleteket sem elégíti ki. A termelés műszaki színvonala a negyvenes, ötvenes évekének felel meg.

— A *nehézipar* féloldalasan fejlődött. Alapvető egyensúlyi zavarok vannak a belső kapcsolatokban. Jelentős az energiahiány. Míg a kínai ipar összes kibocsátásának növekedése 1953 és 1980 között évi 11,1 százalék volt, az energiatermelés csak évi 9,6 százalékkal nőtt. Az energiahiány miatt sok üzem nem tudja kihasználni a termelési kapacitásait. A kihasználatlan kapacitások mértékét a jelenlegi termelési szint 15 százalékára becsülik. A szerszámgéppálmány háromszor-négy-szer több acélt tudna földolgozni, mint amennyi nyersanyagot ma kap, ezenkívül gépei közül jóval nagyobb a durva megmunkálásra képes gépek száma, mint a finom megmunkálásra alkalmasaké.

— Jelentősen elmaradt a gazdasági fejlődés ütemétől a *közlekedés és a szállítás*. A vasúthálózat hossza csupán $\frac{1}{6}$ -a az Egyesült Államok, és fele a Szovjetunió hálózatának. Nem fejlődött megfelelően a kereskedelem, de az egyéb lakossági szolgáltatások sem. A kiskereskedelemben az egy kiszolgálóra jutó vásárlók száma évente 1957-ben 114, 1978-ban 213 volt, a vendéglátásban 531-ről 912 főre, az egyéb szolgáltatásokban 1056-ról 1699 főre nőtt.

— Nem alakult ki megfelelő arány a *termelő és a nem termelő beruházások viszonyában sem*. Az első ötéves terv időszakában az összes beruházáson belül az anyagi és a nem anyagi ágazatokban megvalósuló beruházások megoszlása 71,7 : 23,3 volt. Ez még megfelelt a gazdasági fejlődés akkori szükségleteinek. 1967 és 1976 között viszont az anyagi beruházások részaránya már 83,7 százalékra nőtt. A beruházások elmaradásának hatására a kínai városokban az egy főre jutó lakóterület 1977-ben csak 3,6 m² volt, 0,9 m²-rel kisebb, mint 1952-ben. A városokban élő családok 37 százalékanak, 6,26 millió családnak nem megfelelőek a lakáskörülményei.

Milyen okok állnak e torz, ésszerűtlen termelési struktúra kialakítása mögött? Először is a túlzott termelési célok hajszolása megbontotta a népgazdasági egyensúlyt. A tervgazdálkodás elsődleges feladata éppen ennek az egyensúlynak a biztosítása. 1958-tól kezdve viszont egyoldalúan csak a minél nagyobb termelési értékre való törekvés érvényesült, a gazdaságpolitika nem felelt meg az arányos fejlődés követelményeinek.

Amikor elindítottuk az átfogó iparosítás folyamatát, akkor szükséges és meg-alapozott volt a nehéziparnak elsőbbséget adni a könnyűiparral szemben, mivel ez utóbbi még viszonylag fejlettebb volt, és kapacitásai számottevő hányadát nem tudta kihasználni. De ezt az akkori szükségyszerűséget nem lett volna szabad úgy értelmezni, hogy a nehéziparnak minden időszakban gyorsabban kell növekednie a könnyűiparhoz képest.

Az ésszerűtlen termelési szerkezet kialakulásához a túlságosan magas felhalmozási ráta is hozzájárult. Korábban az volt a feltételezés, hogy a népgazdaság gyorsabban fejlődik, ha nagy a felhalmozás. A gyakorlatban viszont kiderült, hogy a túl magas felhalmozási ráta kiegyensúlyozatlanná teszi a gazdaságot, a beruházások megtérülésének lassulásához és a termelés hatékonyságának csökkenéséhez vezet.

A kiigazítás politikájának alapvető követelményei és módszerei

A szocialista termelési viszonyok felsőbbrendűségének egyik tényezője az, hogy lehetővé válik a gazdaság tervszerű fejlesztése. Ez azt is magában foglalja, hogy ha a

gazdaság belső arányait megbontó hibák történtek a gazdaságpolitikában, a tervszerű kiigazítás módszerével az egyensúly helyreállítható.

Ebben a munkában a gazdaság alapvető jellemzőiből, pillanatnyi helyzetéből kell kiindulni, érvényre kell juttatni az előnyös oldalait, és meg kell szüntetni a gyöngéket. A kínai gazdaságnak alapvető jellegzetessége az egymilliárdos lakosság, amelyből több mint 800 millió paraszt. Másik jellemzője a bőségesen rendelkezésre álló munkaerő és természeti kincs, illetve a termelőalapok szűkösége. Végül (bár az ország jelentős eredményeket ért el a szocialista építésben) gyöngék a gazdasági alapok, alacsony a műszaki és az irányítási színvonal.

A fentiek alapján a gazdaság kiigazításában a következő célok tűzhetők ki: — Mindenekelőtt átfogóan kell fejleszteni a *mezőgazdaságot*. A történelmi tapasztalatok mind Kínában, mind külföldön azt mutatják, hogy a gabonával való ellátás csak a mezőgazdaság általános fejlődésének keretében oldható meg. A gabonatermesztés növekedését nem szabad az erdős területek és a legelők pusztításával előmozdítani. Ez a gyakorlat az ökológiai egyensúly megbontásához, hosszú távon a termelés csökkenéséhez vezetne.

— Meg kell gyorsítani a *könnyűipar* fejlődését; növekedési ütemének egy ideig meg kell haladnia a nehéziparét.

— Ki kell igazítani a *nehézipar* belső szerkezetét, jelentős szerepet juttatva a gépiparnak a műszaki rekonstrukció folyamatában. Bár a gépek és felszerelések korszerűsítése fontos szempont, a korszerűsítés megtervezésekor számításba kell venni Kína munkaerő-ellátottságát is. (Vagyis nem szabad egyoldalúan az automatizálást hangsúlyozni.) Az értékcsökkenési leírás jelenleg alkalmazott alacsony kulcsait növelni kell, ezzel teremtve biztos forrást a műszaki rekonstrukció számára.

— Hosszú távú és stabil *energiapolitikát* kell kialakítani, melynek keretében ésszerűsíteni kell az energiafelhasználás szerkezetét. Kínában a jelenleg ismert és kitermelhető energiataralékok nem tekinthetők bőségesnek. Kína egy főre jutó energiahordozó-készlete csak fele a világtárlagnak, egytizede az Egyesült Államok, és egyhetede a Szovjetunió megfelelő mutatójának. Erőteljesen takarékoskodni kell az energiával. Míg a múltban a termelés egységnyi növekedésére az energiafogyasztás 1,2 egységnyi növekedése jutott, 1979 óta a koefficiens 0,12-ra csökkent, ami azt mutatja, hogy további lehetőség is van a megtakarításra.

— A gazdaság kiigazításának fontos része a *felhalmozási ráta csökkentése és a beruházási szerkezet ésszerűsítése*. Kína fejlődésének történelmi tapasztalatai és a nemzetközi összehasonlítások is azt bizonyítják, hogy a népgazdaság jelenlegi fejlettségi színvonalának 25 százalékos felhalmozási ráta felel meg. Új üzemek létrehozásával szemben elsőbbséget kell adni a meglévő üzemek műszaki rekonstrukciónak. Az erre fordított alapok részarányát a jelenlegi 30-ról fokozatosan 70 százalékra kell emelni.

Elsődleges szemponttá kell válnia a beruházások megtérülésének. Az államigazgatási szerveknek ésszerű időnormákat kell megszabniuk a beruházások megtérülésére. Azoknak a létesítményeknek az építését pedig, amelyek nem felelnek meg ezeknek az előírásoknak, nem szabad folytatni.

A kiigazítási politika eredményei

Az utolsó három évben jelentős előrelépés történt a kínai gazdaságot jellemző két fő aránytalanság kiigazításában, nevezetesen a nehéz- és könnyűipar, valamint a mezőgazdaság arányának, illetve a felhalmozás és a fogyasztás arányának kiigazításában.

A 3. plénumon fontos intézkedéseket hoztak a mezőgazdaság fejlődésének meg-

gyorsítására: megerősítették a termelőcsapat tulajdon- és döntési jogait, érvényre juttatták a munka szerinti elosztást, támogatták a falusi vásárokat és szabadpiacokat, a háztáji és melléktevékenységeket, alkalmazni kezdték a felelősségi rendszer különböző formáit. Mindezek az intézkedések jelentősen megnövelték a parasztok termelési kedvét, felgyorsították a mezőgazdasági termelés növekedését. 1980-ban a mezőgazdasági termelés értéke 11,5 százalékkal volt több, mint 1978-ban.

A könnyűipar termelésének növekedési üteme a szándékoknak megfelelően meghaladta a nehéziparét. 1980-ban a könnyűipar termelése 18,9, a nehéziparé 1,4 százalékkal nőtt, 1981-ben a könnyűipar termelésének 14,1 százalékos növekedése mellett a nehézipar termelése 4,7 százalékkal csökkent. Kedvezően változott a fogyasztás és a felhalmozás aránya is. Az 1978. évi 36,5 százalékos felhalmozási ráta 1980-ban 31,6, 1981-ben 28,3 százalékra csökkent. Jelentősen változott a beruházások ágazati szerkezete is. A nem termelő beruházások részaránya az összes beruházáson belül 1978-ban 17,4, 1980-ban 33,7, 1981-ben 41,1 százalék volt. Jelentősen nőtt a lakásépítés.

A további kiigazítás szükségességének okai

A gazdasági helyzet kétségtelenül javult, de még nem sikerült teljesen felszámolni a veszélyforrásokat. 1979-ben és 1980-ban a költségvetés hiánnyal zárult, amely túlzott pénzkibocsátáshoz, több áru árának az emelkedéséhez vezetett.

Amikor a KB 1978 végén meghirdette a „kiigazítás, megreformálás, konszolidálás és színvonal-emelés” politikáját, ennek alapvető fordulatot kellett volna előidéznie a kínai gazdasági fejlődésben. Sok tisztségviselő azonban nem ismerte megfelelően fel a népgazdasági aránytalanságok súlyosságát és a kiigazítás szükségességét, nem tettek meg minden erőfeszítést e politika végrehajtásáért. Ennek a jele volt, hogy 1979-ben és 1980-ban a beruházások mennyisége még mindig meghaladta a gazdaság teherbíró képességét. A helyzet csak akkor kezdett javulni, amikor 1981-ben az építés alatt álló létesítmények számát lényegesen csökkentették, így az állami beruházások mennyisége az előző évhez képest 20,6 százalékkal csökkent.

Az ipari termelés kiigazításának egy másik fontos problémája ama termékek gyártásának a csökkentése, melyek kínálata meghaladja a keresletüket, és amelyek előállításában különösen sok energiát használnak fel. (Elsősorban a kis és közepes nagyságú üzemekben gyártott termékek ilyen jellegűek.) Azt terveztük, hogy az acéltermelés 1980-ban 1,5 millió tonnával csökken azért, hogy javítsuk a termékek minőségét, szélesítsük a választékot, leépíthessük a túlzott készleteket. Ehelyett az acéltermelés 7,7 százalékkal nőtt. A 4 millió tonnás többlettermelés egyötödét azok a kis- és középüzemek állították elő, amelyek különösen pazarlóan bánnak az energiával. *A további kiigazítás szükségességét a gazdasági hatékonyság változatlanul alacsony színvonala is indokolja.* Az állami tulajdonú vállalatok 100 jüan termelési értékre jutó realizált nyeresége 1980-ban 16,7 jüan volt, ami több ugyan az 1976. évi 13,5 jüanos szintnél, de még jelentősen elmarad az 1957. évi 24,7 jüantól.

Ezeket a pénzügyi és gazdasági problémákat lényegében az ésszerűtlen termelési struktúra és irányítási rendszer következményeinek tekinthetjük. Így teljesen megalapozottnak tekinthetők azok a további kiigazítási lépések is, amelyeket a Központi Bizottság 1980 végén határozott el.

A gazdasági kiigazítás politikájának megvalósítását három szakaszra bonthatjuk. Az *első szakasz* fő feladata a gazdaság stabilizálása. Meg kell teremteni az alapvető egyensúlyt a jövedelmek és a kiadások, a hitelek kibocsátása és a visszafizetésük között, biztosítani kell az árszínvonal stabilitását, ki kell igazítani a termelési szerkezetet, növelni kell a fogyasztási cikkek termelését, munkahelyeket kell

teremteni a munkára váróknak. Ez a szakasz körülbelül két évet vesz majd igénybe.

A második szakasz fő jellemzője már a gazdasági struktúra kezdeti ésszerűsítése lesz. Fő feladatai a termelési szerkezet további átrendezése, a termékösszetétel és a vállalatok szervezeti rendszerének fokozatos átalakítása, a társadalmi termelés két alapvető osztálya közötti egyensúly megteremtése, ezzel a városi és a vidéki lakosság életszínvonalának folyamatos javítása lesz. Ez a szakasz valószínűleg három évig fog tartani.

A gazdasági kiigazítás *harmadik szakaszában* az infrastruktúra — a közlekedés, távközlés, posta, energiagazdálkodás — elmaradottságának felszámolását kell majd megoldani. E szakasznak a kezdetére lényegében már kialakulnak a gazdaság legalapvetőbb arányai (a könnyű- és nehézipar, illetve a mezőgazdaság viszonya), így e feladatok már a normális gazdasági fejlődés keretében is megoldhatók lesznek.

A gazdaságirányítás rendszerének ésszerűsítése

Ma Kínában a gazdaságirányítási rendszer erősen központosított, és alapvetően adminisztratív eszközökre támaszkodik. A felszabadulás óta eltelt 32 év tapasztalatai ennek a rendszernek több hiányosságát is felszínre hozták, melyek négy fő szempont szerint foglalhatók össze:

a) A vállalatok önállótlanok. A központi minisztériumok és a helyi szervezetek úgy tologatják őket, mint a sakkfigurákat. Nem a vállalatok nem akarnak kezdeményezni, hanem maga a rendszer korlátozza a kezdeményezési lehetőségeket.

b) Az adminisztratív alapon szerveződő irányítási rendszer csak a vertikális — a vállalatok, illetve a minisztériumok és a helyi felügyeleti szervek közötti — kapcsolatokkal törődik. Hiányoznak viszont a vállalatok közötti horizontális kapcsolatok.

c) A tervben a felsőbb szervek túl sok kötelező előirányzatot állapítanak meg a vállalatok számára; a termelők és a fogyasztók nem tudnak közvetlen kapcsolatba lépni egymással. A termelés így nincs összehangolva az értékesítéssel, hiányzik a fogyasztói igényekkel való kapcsolat.

d) A vállalatok kötelesek összes jövedelmüket átadni az államnak, az esetleges veszteségüket pedig az állam fedezi. Így hiányzik a vállalatok gazdasági felelőssége, a gazdálkodó egységek nem fordítanak kellő figyelmet a termelés hatékonyságára.

Azért működtettünk sok éven át ilyen jellegű irányítási rendszert, mert nem értettük meg a szocialista gazdaság valódi természetét. A szocialista gazdaságot nem olyan tervgazdaságnak tekintettük, amelyben létezik az ártermelés és árucseré, hanem lényegében naturálgazdaságként kezeltük. Az a véleményem, hogy *a szocialista tervgazdaságban aktívan fejleszteni kell az ártermelést és az árucserét, és bár a szocialista gazdaság alapvető jellemzője az, hogy tervgazdaság, ki kell bontakoztatni a piac szabályozó szerepét, és fel kell használni az értéktörvényt.*

Kína mostani gazdaságirányítási rendszere is lényegében a sztálini modell alapján épült ki és működik, bár kialakulása óta természetesen volt néhány változás is. Ahhoz, hogy ezt a modellt megváltoztathassuk, szakítanunk kell elméleti alapjaival. Lényegében egy elméleti áttörést hajtottunk végre, amit nagyon komoly eredménynek kell tekintenünk a gondolkodás felszabadításában. Felismertük, hogy a szocializmusban nemcsak a létfenntartási eszközök, hanem a termelési eszközök is árunak tekinthetők. Tudjuk azt is, hogy az árucseré nemcsak a két fő tulajdonforma között, hanem az állami szektoron belül is működik.

A reform iránya

A reform alapelvét a következőkben fogalmazhatjuk meg: *a tervezés és az irányítás egységes rendszerét oly módon kell megváltoztatni, hogy a tervgazdaságé legyen a fő, a piaci szabályozásé pedig a kiegészítő szerep.* Kötelező terveket kell kidolgozni az állami szektor számára a legfontosabb termelési és létfenntartási eszközök előállítására. Hasonlóan kötelezően végrehajtandó célokat kell kitűzni a kollektív szektor termelésének egy részére, például a gabona és más fontos mezőgazdasági termékek felvásárlására. Ugyanakkor több üzem és termék esetében eligazító jellegű terveket kell csupán kidolgozni, amelyek végrehajtásáról gazdasági szabályozók (árak, adózás, hitelpolitika) révén gondoskodunk. Végül a kisebb jelentőségű — gyakran szezonális — termékek esetében meg kell engedni, hogy a vállalatok a kereslet-kínálati viszonyok alapján tervezzék meg termelésüket. Az ipari és a kereskedelmi szervek ennek szabályozását hatósági intézkedésekkel és rendeletekkel végeznék.

A fenti általános irányt szem előtt tartva a következő konkrét lépéseket tehetjük meg:

a) Fokozatosan szét kell választani a párt, az állam és a vállalatok funkcióit. Ki kellene terjeszteni az alsóbb szintek: a vállalatok, a munkások és alkalmazottak demokratikus irányításának döntési jogait.

b) A gazdasági integráció különböző formáit kellene kifejleszteni, ágazati és szakágazati szintű szervezeteket kellene létrehozni az együttműködés javítására.

c) A jelenlegi kevés csatornás, több szintű áruforgalmazási rendszer helyett több csatornás rendszert kellene kialakítani, amelyben minél kevesebb szint lenne.

d) Különböző közép- és felső szintű területi gazdasági központokat kellene létrehozni a nagy és közepes városok körül.

A legutóbbi három évben több, ebbe az irányba mutató konkrét intézkedést hoztunk:

a) *Kiterjesztettük a vállalatok döntési hatáskörét, teret nyitottunk* — az állami terv vezető szerepének megőrzése mellett — *a piac kiegészítő szabályozó szerepének.* Az integráció és az együttműködés különböző formáit fejlesztettük ki a városi és a falusi területek, a különböző területi egységek, ágazatok és vállalatok között.

b) Az állami beruházási juttatások helyett — kísérletképpen — *bankhitellel* finanszíroznak egyes beruházásokat és vállalati műszaki rekonstrukciókat.

c) *Az export támogatására* a kereskedelmi és a termelővállalatok új, integrációs formáit hoztuk létre.

d) A köztulajdonon alapuló szocialista szektor mellett működési lehetőséget biztosítottunk *az egyéb szektoroknak* is.

e) Több vállalat kísérletképpen *önálló jövedelemgazdálkodási rendszert* vezetett be, amelynek keretében a vállalatok önállóan felelősek a nyereségükért, illetve veszteségükért, az állam részére pedig adót fizetnek. Fejlesztettük a vállalatok belső irányítási rendszerét is.

Ezen intézkedések konkrét formáira érdemes egy kicsit részletesebben is kitérni.

1980-ban kísérletképpen 6000 állami vállalat döntési hatáskörét bővítettük ki, különböző mértékben. Ezek a bővítések a nyereség egy része visszatartásának lehetőségére, a termelés és az értékesítés tervezésére, a vállalati alapok felhasználására és a munkaerő-gazdálkodásra vonatkoznak. Ez a 6000 vállalat szám szerint az összes központi irányítású vállalatnak csak 15 százaléka, ők adták azonban az összes termelés 60, a költségvetésbe befizetett nyereségnek pedig a 70 százalékát. A kísérlet sikeres volt, nőtt a vállalatok kezdeményezőkézsége, termelésüket, illetve bevételeiket az országos átlagnál gyorsabban növelték.

Bár e megnövelt hatáskörű vállalatok a gazdasági hatékonyság javításában is értek el bizonyos eredményeket, a náluk alkalmazott nyereség-visszatartási mód-

szernek vannak megoldatlan problémái. Először is, mivel ez a szabályozás mindig az előző évi nyereséget tekinti bázisnak, egyre nehezebbé válik megőrizni vagy növelni a visszatartott nyereség hányadát. Másodsor, ez a módszer csupán a nagyon nyereséges vállalatoknál alkalmazható. Harmadsor, nem sikerült megoldani a részesedésfizetésnek a munkateljesítménnyel való összehangolását sem.

A gyakorlat azt bizonyította, hogy e problémákat a gazdasági felelősség rendszerének kialakításával lehet megoldani. Ebben a rendszerben az állam és a vállalat gazdasági kapcsolatát úgy lehet megfelelően kezelni, hogy a vállalatokat egy meghatározott nagyságú nyereség- vagy veszteségkvóta teljesítéséért tesszük felelőssé. A bázis értékét úgy kell ésszerűen megállapítani, hogy az néhány évig ne változzon, a bázisszint feletti többletnyereség megosztási arányát pedig a nyereség elérésének nehézségi fokát figyelembe véve kell meghatározni. Szabályozni kell a visszamaradó nyereség termelésfejlesztési, jóléti és részesedési alap közötti felosztását is.

Fontos része a legutóbbi három évben végrehajtott gazdaságirányítási reformnak a piaci erők oly módon történő fölhasználása, hogy közben megtartjuk az állami terv irányító szerepét. Reformokat hajtottunk végre a tervezésben, az anyagok és alkatrészek elosztásában, valamint a kereskedelemben. *A vállalatoknak ma megengedjük, hogy* — az állami tervben meghatározott feladataik teljesítése után, a piaci kereslet és a rendelkezésükre álló kapacitásaikat figyelembe véve — *maguk határozzák meg a terméiket termelésük növelésére.* Csökkentettük az állami és kereskedelmi szervek monopóliumát a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek elosztásában, így *a vállalatok önállóan adhatják el és vásárolhatják meg a kvótaikon felüli termékeket.* A közvetlen piaci eladásra gyártott termékek részaránya eléri az összes ipari termelés 15 százalékát.

A gazdaság szervezeti rendszerének ésszerűsítése

A vállalatok konszolidálása, a vállalati irányítás javítása

A most folyó kiigazítási és reformfolyamat fontos része a vállalatok konszolidálása, átszervezése, illetve a szakosítás és az együttműködés elve alapján történő összevonásuk. Ezzel egyidejűleg középszintű szervezeteket — iparági társulásokat — is hozunk létre, ily módon is erősítve az egyes iparágakon belüli gazdasági kapcsolatokat.

A vállalatok belső irányítási rendszerének javítása alapvető feltétele a modern szocialista nagyüzemi termelésnek, nélkülözhetetlen tényezője a gazdasági hatékonyság javításának. El kell ismernünk, hogy ezen a területen Kínában sohasem álltunk magas színvonalon, de különösen sokat rontott a helyzeten a „kulturális forradalom” idején uralkodó káosz. Az utóbbi években nagy erőfeszítéseket tettünk a vállalatok helyzetének megszilárdítására, belső irányítási rendszerük fejlesztésére, s értünk is el bizonyos eredményeket e területen.

Első lépésként ideológiailag és szakmailag képzett, életük derekán levő *káderekkel* erősítettük meg a vállalatok vezetésének személyi állományát. Ma már a legnagyobb városok legfontosabb üzemeiben a vállalatok vezetőinek fele műszakilag képzett szakember, egyharmaduknak egyetemi, illetve technikus végzettsége van. Másodsor, szigorú *felelősségi rendszert* dolgoztunk ki a különböző szintű tevékenységi körökre, illetve munkafolyamatokra. A múltban túlhangsúlyoztuk a kollektív vezetés elvét, ez csökkentette az egyéni felelősséget, aminek következtében formálisan mindenki felelős volt, de konkrétan senki sem vált felelőssé.

Harmadszor, 4000 vállalatnál *teljes körű minőség-ellenőrző rendszert* vezettünk be a tervezéstől a próbatermelésen át az iparszerű termelésig, illetve az eladott termékek szervizellátásáig. Megerősítettük a vállalatok könyvelési rendszerét is.

Negyedszer, *demokratikusabbá tettük a vállalatok irányítását is*. Jelenleg az országban 36 ezer vállalatnál működik már a dolgozók küldöttgyűlése. A munkások és alkalmazottak kezdik gazdaként gyakorolni demokratikus jogaikat.

Vállalatok közötti egyesülési formák, szervezetek

Ma Kínában a vállalatokat vagy központi, ágazati szervek, vagy a területi szervek irányítják. Ez a rendszer olyan ésszerűtlen állapotot hozott létre, amelyben állandóan növekszik az irányítószervek száma, az egyes területi egységek elszigeteltek egymástól, gyakori a felelősség megosztása. *A vállalatok méretüktől függetlenül ön-ellátásra törekszenek, ezért nem tudnak együttműködni egymással, elszigetelten működnek, ami hatalmas pazarláshoz vezet az emberi, anyagi és pénzügyi erőforrások felhasználásában*. Éppen ezért rendkívül sürgős feladat a szervezeti rendszer olyan átalakítása, amelyben a különböző központi vagy helyi felettes szervekhez való tartozásból, a tulajdonformából adódó korlátozások helyett a szakosodás és az együttműködés elve érvényesül.

A szervezeti rendszer ésszerűsítésében alapvető lépés *a vállalatok integrációja*. Ez az egyes iparágak szakosodási és együttműködési elven történő átszervezése, a vállalati egyesülések különböző formáinak kialakítása révén valósul meg. Az ipari átszervezések igénye kapcsolódik a gazdasági kiigazítás folyamatához is. Ma a gazdaságban jelentős egyensúlytalanságok vannak, egyes üzemek fölösleges kapacitásokkal, mások hiánnyal küszködnek. A tapasztalatok szerint az átszervezések sokat javíthatnak ezen a helyzeten.

A legutóbbi három évben számottevő eredményeket értünk el az ipari átszervezések és a vállalatok integrációja terén. A legfrissebb statisztikák szerint 1973 szakosított társaságot hoztunk létre, amelyek mintegy 19 ezer vállalatot fognak össze.

Fontos problémánk jelenleg, hogy milyen formában segítsük, ösztönözzük az átszervezési és egyesítési folyamatot. Történelmi tapasztalataink bebizonyították, hogy ezt a feladatot sem tisztán adminisztratív eszközökkel, sem teljesen a vállalatok szabad választására bízva nem lehet jól elvégezni. A hatvanas években rendeletekkel 12 nagy, országos ipari társaságot hoztunk létre, amelyeknek később több megoldhatatlan feladattal kellett szembenézniük. Például minden döntési hatáskört a társaság központjába koncentráltak, a tagvállalatok nem kaptak elegendő döntési lehetőséget, ami erősen mérsékelte az aktivitásukat. De a gyakorlatban *az is igazolódott, hogy bizonyos mértékű adminisztratív beavatkozás nélkül túlságosan elszaporodhatnak az új szervezetek, s felesleges párhuzamosságok alakulhatnak ki*.

Az átszervezések során mindenekelőtt a gazdasági munkamegosztás fejlesztését kell támogatni, le kell törni az ágazati vagy területi „tulajdonosi” szemléletet.

A társaságokban lehetőség szerint rugalmas, kétszintű elszámolási rendszer kialakítására kell törekedni, s az uniformizálás mindenképpen kerülendő. Egyes társaságoknál már működhet olyan rendszer, amelyben az elszámolás csak a társaság szintjén történik, másoknál még szükség van a külön üzemi elszámolásra is. Törekedni kell arra, hogy az átszervezés után az üzemek még viszonylag hosszú ideig önálló elszámolási egységként működjenek.

Társulások létrehozása

Ma a vállalatokat Kínában az Államtanács, illetve a helyi kormányok alá tartozó szakigazgatási szervek irányítják, amelyek a fő iparágak szerint szerveződnek. A társadalmi munkamegosztás fejlődésével ez a fő iparágak szerinti irányítási rendszer egyre kevésbé felel meg a modern iparfejlesztés követelményeinek. Gond az is, hogy az ágazati szervek csak a hozzájuk tartozó vállalatokkal törődnek, nem foglalkoznak a helyi vagy más központi szervek alá tartozó vállalatokkal.

Okvetlenül szükség van tehát olyan társulások létrehozására, amelyek az egyes ipari ágazatok szerint szerveződnek, és előmozdítják az ágazaton belüli gazdasági kapcsolatokat. Az ipari társulást úgy foghatjuk fel, mint egy ipari ágazat demokratikus irányítási szervezetét, amelyet a résztvevő vállalatok önként hoznak létre, hogy koordinálja az ágazat fejlesztését, és amelynek igazgató tanácsát szintén ők választják meg. A társulás funkciói jelentősen különböznenek mind az adminisztratív irányításért felelős kormányzati szervek, mind a társaságok feladataitól. A kormány politikájával és gazdasági terveivel összhangban el kell készítenie az ágazat közép- és hosszú távú, valamint éves fejlesztési tervét. Terveket kell összeállítania az ágazat műszaki rekonstrukciójára. Ki kell dolgoznia az ágazat termékeire vonatkozó szabványokat. Szerveznie és koordinálnia kell az ágazaton belüli együttműködést, a műszaki és a gazdasági információk cseréjét. Be kell számolnia a kormánynak az ágazat termelési tevékenységéről, amellyel kapcsolatban javaslatokat tehet.

Deane, Phyllis:

A KÖZGAZDASÁGI GONDOLATOK FEJLŐDÉSE

(Fordította: Szepesi György),

A könyv megírásához Deane számára az a tapasztalat adta az indítást, hogy az ortodox közgazdasági elemző módszer önmagában képtelen választ adni korunk gazdaságpolitikai kérdéseire, ezért az a vélemény került előtérbe, hogy a tudományág módszertani válságba jutott. A napi gazdaságpolitikai döntéseket a laikusok — de még a képzettebb érdeklődők is — egyre nehezebben tudják kapcsolatba hozni a korábbi tankönyvekben „szentesített” tételekkel. A könyv célja tehát, hogy a jelenlegi elméleti ellentmondásokat nagy időhorizontú történelmi távlatban vizsgálja, s egyúttal megmutassa, hogy a jelenlegi viták háttérében az elődök nézeteltérései húzódnak meg a közgazdaságtan tárgyát, módszerét illetően. A szerző azt kívánja bemutatni, hogy a mindenkori aktuális gazdaságpolitikai döntésekre miként hatottak az elméleti közgazdászok által elfogadott teóriák és koncepciók.

Nem célja a tanulmánynak, hogy megkeresse és megmutassa a közgazdasági gondolkodás jelentős „sűrűsödési pontjait”, a modern közgazdaságtan eredetétől egészen a keynesi forradalomig, majd a közgazdaságtudomány Keynest követő megosztottságáig.

A közgazdasági gondolkodást és az eszköztár fejlődését minden egyes iskola esetében három fő területen vizsgálja: az értékelmélet, a pénzülmélet és a növekedési elmélet terén. E három részterület fejlődését vezeti végig a szerző az elmúlt 200—250 évben.

298 l. kötve 51, — Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A monopólium, a verseny és a szocializmus

Égető Emese

Az elmúlt évek során elég sok bírálat érte az ideológiát, benne a gazdaságelméletet — elsősorban a politikai gazdaságtant —, hogy nem nyújt kellő segítséget a gyakorlat problémáinak a megoldásához,¹ sőt mintha inkább akadályozná a gazdasági gyakorlatot a megoldások megtalálásában és alkalmazásában!

Ez így persze túlzás, és igazságtalan vád a politikai gazdaságtan művelőivel szemben. A szocializmus politikai gazdaságtana egész eddigi története során mindig a gazdaságpolitika igényeinek rendelődött alá. A gazdaságpolitika pedig rendszerint *nem* a tanácsaira tartott igényt, hanem arra, hogy *megideologizálja* azt, amit az előbbi *éppen tett vagy tenni akart*.

Ezzel korántsem azt állítom, hogy a politikai gazdaságtannak nem feladata a gazdaságpolitika megalapozása. Dehogynem! Csupán azt mondom, hogy ez nem az egyetlen feladata tudományágunknak, és az sem mindegy, hogyan látja el azt.² A politikában — így a gazdaságpolitikában is — igaz az, hogy két pont között *nem* a legrövidebb út az egyenes; de azért a gazdaságpolitika szűkségszerű vargabetűit, eltéréseit fölösleges az objektív törvény rangjára emelni. Ennek a következménye az, hogy ha a gazdaságpolitikának „váltania” kell — ami a politikában természetes —, az elméletnek, az ideológiának is váltania kell — ami viszont már korántsem természetes.

Mindazonáltal ezek az ütközések és kényszerű váltások mindig előrevitték az elmélet fejlődését, saját korábbi tételeik (és módszereik) felülvizsgálatára, a gyakorlati tapasztalatokból adódó következtetések levonására kényszerítvén az elmélet művelőit. Napjainkban az elméletnek ismét módjában áll, sőt kényszerül is arra, hogy az elmúlt időszak gyakorlatából és vitáiból fontos következtetéseket vonjon le — immár nem a gazdaságpolitika, hanem — a maga számára.

Egyik ilyen megérlelődött felismerés lehet az, hogy *hiányzik* — mégpedig nagyon hiányzik — *a mai viszonyokat tükröző szocialista monopóliumelmélet*. Nem általában a szocialista monopóliumelméletről van szó, hanem a mai viszonyokat *adekvátan* tükröző elméletről. Szocialista monopóliumelmélet ugyanis — minden ellenkező látszat dacára — létezik. Igaz, ez a monopóliumelmélet tankönyveinkben (de nemcsak ott) egyetlen mondatra redukálódott. Ez így hangzik: „A szocialista állam mint tulajdonos mindent megtehet, amit csak akar.” E közhely azonban sokkal többet fejez ki annál, amit első pillanatra gondolnánk. E monopólium, konkrét megfogalmazás nélkül, rejtett módon jelen van szinte minden egyes téma-, illetve problémakörben.

¹ A cikk kapcsolódik a hosszú távú gazdasági fejlődésről és az irányítási rendszerről daságtanhoz.

² A politikai gazdaságtan nem egyszerűen a gazdaságpolitika elmélete. Ez utóbbi Csikós-Nagy Béla szerint külön tudomány, amely az absztrakció más fokát képviseli; a politikai gazdaságtanhoz pedig úgy kapcsolódik, mint a közgazdaságtan más ágai ([9] 14. 1.).

Akárhogy nevezük is a *direkt irányítási rendszer elméletét*, az lényegileg *monopóliumelmélet*. S ha a direkt irányítás *gyakorlata* megszűnt is, a monopóliumelmélet, amely elméletileg megalapozta, valójában szinte változatlanul tovább él és hat. Egy valódi monopóliumelméletéről van szó, nevezetesen az *abszolút állami monopólium elméletéről*. Ez zárt rendszer, amely kizárja nemcsak az árutermelést, hanem — az államén kívül — minden más monopóliumnak a lehetőségét is.

E hagyományos elmélet zárt rendszerén az első rést a *szocialista árutermelésről* való nézetek gyökeres megváltozása tütötte. Az árutermelés és a piac szocializmusbeli szükségességének az elméletét a közgazdaságtan szabályosan „kikínlódta”; kiizzadta kényszerből és a gyakorlati tapasztalatok általánosításából — *függetlenül a monopóliumelmélettől*, sőt *annak ellenére*. Ez a függetlenség azután következményekkel járt.

A *piackonform* gazdaságirányítási rendszer kialakítása gyakorlati szükséglet volt. Voltaképpen ez semmi mást nem jelent, mint a *monopólium és a verseny együttes* érvényesülésének a mechanizmusát. Minthogy azonban az árutermelés elmélete a monopóliumelmélettől függetlenül — nem a monopóliumelmélet reformja révén — alakult, a feladat elméletileg és gyakorlatilag egyaránt a *hagyományos monopólium és a verseny* összehangolásaként fogalmazódott meg.

Az 1960-as évek reformvitái lényegében a két elmélet összehangolását és együttes gyakorlati megvalósításuk modelljének a kidolgozását célozták. A bevezetett reform ezen elméleti modell gyakorlati próbája volt.

Az eredmény azonban nem felelt meg a várakozásoknak. Hamarosan megkezdődött a „visszarendeződé”, amelynek lökést adott a külső feltételek drasztikus megváltozása. Újjáéledtek a viták, s a reform kérdése újra napirendre került. Az eltelt másfél évtized folyamatait és ellentmondásait elemző reformviták, a nézetek polarizációja és kristályosodási pontjai alapján az az általános következtetés adódik, hogy a *hagyományos szocialista monopóliumelmélettel nem is lehet* összeegyeztetni a piacelméletet. A következőkben ezt az állítást szeretném alátámasztani.

Az állami monopólium fogalma és „klasszikus” elmélete

Az állami monopólium kettős fogalom. Egyfelől magába foglalja azokat a gazdasági funkciókat és eszközöket, amelyek az állam *közhatalmi* szerepéből származnak, másfelől azokat, amelyek az egész nemzetgazdaságot átfogó magánmonopólium, a fináncióke kisajátításából erednek. E különös monopólium az *állami és a magánmonopólium összefonódásából* és a tulajdon államosításából született.

Az államnak mint a makrogazdaság politikai intézményének szükségképpen vannak — mindig is voltak — gazdasági funkciói. A nemzetgazdaság zavartalan, kiegyensúlyozott fejlődési *feltételeinek* a biztosítása — a forgalom pénzellátásától az egységes mértékrendszeren keresztül a kellő nagyságú belső piac biztosításáig és védelméig — szükségképpen állami funkció.

Az állami monopólium mai problémái azonban messze túlmentek e hagyományos állami funkciók körén. A szocialista állami monopólium koncepciójának lényegéhez tartozik a *nemzetgazdaság egészét átfogó monopólium*: az „ország-cég” — ahogyan Kozma Ferenc nevezi [16] —, amelynek tulajdonosa, de legalábbis fő-részvényese az állam.

E koncepció eredeti forrása minden bizonnyal az imperializmuselmélet. A 20. század első két évtizedének gazdasági, politikai viszonyai szükségessé tették a kapitalizmus viszonyainak újraelmzését. A koncentrációs folyamat gyors előrehaladása, a monopolizáció a gazdaság mindkét szervezeti alapegységét — a mikro- gazdaság alapegységét, a vállalatot, és a makrogazdaság alapegységét, a nemzetgaz-

daságot — egyaránt alaposan megváltoztatta. A magánmonopóliumok nemzetközivé válása és a szabad verseny erőteljes korlátozása mellett maga a tőke is átalakult finánciókévé, sőt megkezdődött a finánciótőke és az államgazdaság összefonódása. (Ez utóbbi főként azokban az államokban, amelyek a világ „eredeti felosztásából” kimaradtak, s így monopóliumaiknak fokozott mértékben szükségük volt expanziójukhoz az állam politikai támogatására.) Ez a folyamat és a velejáró feszültségek vetették fel a monopólium *perspektívájának* a kérdését, és termelték ki a *generálkartell* és az *ultraimperializmus* koncepcióját. Kautsky, de Hilferding³ is úgy látta, hogy a koncentrációs folyamat egyre nagyobb vállalatokat és egyre nagyobb makrogazdaságokat — birodalmakat — hoz létre. A folyamat szükségszerű végeredménye ezen elmélet logikája szerint egy világot átfogó nagyvállalat (azaz mikrogazdaság) és a világot átfogó birodalom (állam) egysége lesz.

Ez a monopólium természetesen nem hagyott helyet a piacnak. *Ha az egész gazdaság egyetlen vállalat, a vállalaton belüli viszonyokat pedig — mint rendszeren — a szervezettség jellemzi, akkor természetesen nem lehet sem válság, sem piac, sem ártermelés.* Meglepő, hogy a *tőkeviszony meglétét az áru nélkül* tételezték fel, de köztudomásúan ez volt a II. Internacionálé hivatalos álláspontja is [26].

Ha nemcsak azt nézzük, hogy min vitatkoztak, hanem azt is, hogy miben értettek egyet, kiderül, hogy Lenin az elemzést és a belőle fakadó következtetéseket egyebek között azzal a különbséggel fogadta el, hogy ő ezt igen hosszú történelmi folyamatnak látta, és úgy vélekedett, hogy a kapitalizmus nem fog eljutni a folyamat végpontjáig; a szocialista forradalom győzelme már előbb bekövetkezik. Lenin is átvette az egész gazdaságot átfogó monopólium és (feltehetően) az ártermelés hiányának koncepcióját. (Miért is ne? Ha mások úgy gondolták, hogy már az imperializmusban sem lesz!) Ebben az értelemben már ebben az időben „készen volt” a ma „hagyományosnak” tekintett szocialista monopóliumelmélet jó néhány eleme, de még nem valamennyi. A koncepció tartalmazza a *makrogazdasággal azonosított nagyvállalat*, monopólium elemét, az állam hagyományos, közhatalmi funkciójából fakadó gazdasági szerepének a fennmaradását, s a kétféle monopólium összefonódását, továbbá az ártermelés, a piac hiányát. Csírájában már itt is megjelenik a szocialista gazdaságelmélet azon jellemző vonása, hogy *csak egyetlen monopóliumot ismer el, az államét.* Sőt, ha hihetünk Leninnek, az *államfetisizmust* is.⁴ (A forradalom előtt ugyanis Lenin keményen bírálta Kautskyt az állam „babonás” tiszteletéért [21]; igaz, a forradalom alatt viszont liberalizmusáért [24]. A „Leviathan-állam” koncepciója mindenesetre ennek a korszaknak a terméke.)

Erre a monopóliumelméletre épült tehát az a „jövőkép”, amely napjainkig alapvető meghatározója maradt „a” szocializmus gazdasági modelljének. És ez nem pusztán hipotézis! Kautsky tanulmányaiban a *szocializmusra* vonatkozó elképzelései között [14] nemcsak azt olvashatjuk, hogy megszűnik az ártermelés és vele

³ „Felmerül azonban a kérdés, hol van tulajdonképpen a kartellizálás határa. Erre a kérdésre azt kell válaszolnunk, hogy nincs abszolút határa. Ellenkezőleg: tendencia van a kartellizálás állandó kiszélesítésére. A független iparágak, amint láttuk, mindinkább függő helyzetbe kerülnek a kartellizált iparágaktól, míg végül ez utóbbiak annektálják őket. A folyamat eredményeként ekkor egy generálkartell jönne létre. Az egész tőkés termelést tudatosan szabályozza egyetlen szerv, amely valamennyi termelési ágban meghatározza a termelés méreteit. Ekkor az ármegállapítás tisztán névlegessé válik, s már csupán annyit jelent, hogy az összterméket elosztják egyrészt a kartellmágnásokra, másrészt a társadalom összes többi tagjainak tömegére” ([12] 323. 1.).

⁴ Államfetisizmuson nem egyszerűen az állam *mindenhatóságába* vetett hitet értem, hanem a pénzfetisizmus analógiájára a társadalom és az állam olyan anyagi viszonyát, amelynek következtében az emberek tudatában a „feje tetejére állítva” jelennek meg a valóságos összefüggések. Például úgy vélik, hogy az állam tartja el a polgárait, nem pedig fordítva: a polgárok az államukat.

a pénz, hanem több olyan tételt is találunk, amelyeket a direkt irányítási rendszer ténylegesen valóra váltott. Például azt, hogy az árakat tetszés szerint állapíthatják meg, és nem kell figyelembe venni a termékek értékét; a kisüzemek tömeges felszámolásának tételét, a „minél nagyobb, annál szocialistább” elvének a megfogalmazását, a mennyiségi szemléletet; azt a perspektívát, hogy kétszerannyi bérből háromszor annyi munkást foglalkoztatnak majd. Kautsky elképzelései között nagy hangsúlyt kap a trösztök szerepe. Vélekedése szerint a kormánynak pontosan úgy kell tevékenykednie, mint a trösztöknek, beleértve azt is, hogy neki kell megszerveznie az „üzem és üzem, a termelők és fogyasztók között való viszonyt” is.

Ha ehhez hozzávesszük azt is (amit Lenintől tudunk), hogy Kautsky volt Oroszországban ebben az időben a legolvasottabb szociáldemokrata szerző [21], akkor a közvetlen kapcsolat egyértelművé válik.

A szocialista monopólium „hagyományos” modellje

A direkt vagy centralizált irányítási rendszer közismert jellemzőit és a modell elméleti alapjait szemügyre véve megállapíthatjuk, hogy az eredeti monopólium-konceptió minden lényeges eleme megtalálható benne.

Az állam gazdasági szerepe nem korlátozódik a közhatalmi funkciójából fakadó gazdasági tevékenységre, el kell látnia a „tröszt-vezérkar” szerepét is. A termelőegységek — legyenek bármilyen nagyok is — nem önálló vállalatok, hanem az „ország-cég” több-kevesebb önállósággal rendelkező egységei, amelyek szervezetenként és pénzügyileg függenek a központtól. Önállóságuk mértéke elvileg a monopólium formájától — szindikátus, tröszt vagy konzern — függ. A létező szervezeti rendszer ténylegesen az igen szigorú tröszt formának felel meg, ahol kifelé csakis a „trösztközpont” léphet fel önállóan, a *termelőegységek el vannak választva a piactól*. A világgiazi változásokat a vállalatok nem közvetlenül, hanem a központ közvetítésével érzékelik. Belföldi viszonylatban igazi piac nem is működhet, mivel a vállalatok közvetlenül a vezérkar döntéseinek vannak alárendelve. Kivételt képez ez alól a szövetkezeti szektor, ahol a szervezeti forma inkább a *szindikátus* modelljét követi: a külső piactól ők is el vannak ugyan vágva, beszerzésük és értékesítésük szintén a „központi irodán” keresztül bonyolódik le, de termelési önállóságuk többé-kevésbé megmarad.

E monopolkonceptióra épül a szocialista piac sztálini, de már Preobrazsenszkijnél is megtalálható értelmezése: „Abban az esetben, amikor az állam mint monopolista termelő és monopolizált termékeinek egyetlen vásárlójaként lép fel, az állami trösztök közötti viszony közeledik egy kombinált tröszt belső viszonyaihoz. *Itt az ár kategóriája teljesen formális jellegű, az ár csak egy titulus, jogcím arra, hogy az állami kondérból meghatározott összegű eszközöket kapjanak a további termeléshez és a bővített újratermelés meghatározott színvonalához*” — írja Preobrazsenszkij 1926-ban ([5] 24. l.). Ehhez kapcsolódva fejti ki — részletesen és alaposan — az *egymástól elkülönült belső piacok elméletét*: nevezetesen azt, hogy az állami tulajdon körében maradó termékek nem áruk, a fogyasztási cikkek őrzik meg még leginkább az áruvonalasait, és így tovább.

A tulajdonosi monopólium tehát az elméleti koncepcióban is az egyetlen nagyvállalat elképzelésében ölt testet. A *mikrogazdasággá vált makrogazdaság — vagy fordítva: a makrogazdasággá vált mikrogazdaság — elmélete* ez.

A „klasszikus” monopóliumelmélet tehát már a szocializmus létrejötté előtt tartalmazott olyan tartós elemeket, amelyek szinte napjainkig meghatározzák szemléletünket, és amelyek ténylegesen gyakorlattá váltak. Mégsem azonosítható vele a létező szocializmus monopóliumelmélete. Hilferding „generálkartellje” és Lenin „állami szindikátusa” a gyakorlat során lényeges módosulásokon ment keresztül.

Mivel a történelem Lenint igazolta (a kapitalizmus mint kizárólagos gazdasági rendszer nem maradt fenn a generálkartell kiformalódásáig), a korábbi elmélet legalább három vonatkozásban módosult.

Az *egyik* kényszerű módosulás, hogy az egész világot, illetve annak legalább jelentős részét átfogó monopólium helyett egyetlen — igaz, hatalmas — ország kezei között valósult meg a szocializmus. Az állami monopólium koncepciója is ennek megfelelően módosult: világmonopólium helyett csupán *nemzetgazdasági* méretű egységes monopóliumról van szó. Mindaddig, amíg csak a Szovjetunió létezett, ez nem jelentett feltűnő *minőségi* változást. A szocializmus világrendszerre válásával azonban igen. *A sok kis ország nemzeti államainak monopóliumai együtt sem felelnek meg* sem a generálkartell, sem az állami szindikátus nagyvonalú koncepciójának.⁵

A *másik* módosulás ugyancsak az eredetileg elképzelt monopólium feltételeinek a hiányán alapul. Lenin 1918 tavaszán így ír erről: „a történelem (amelytől talán csak az első osztályú mensevik fajankók kivételével senki sem várta azt, hogy simán, nyugodalmasan, könnyedén és egyszerűen elhozza nekünk a »teljes« szocializmust) olyan sajátságosan alakult, hogy 1918-ra megteremtette a szocializmus két különálló felét egymás mellett, mint két leendő csibét a nemzetközi imperializmus egyetlen tojásbéja alatt. Németország és Oroszország 1918-ban a legszemléletesebben testesítette meg a szocializmus feltételeinek — egyrészt ökonomiai, termelési, társadalmi-gazdasági feltételeinek, másrészt politikai feltételeinek — anyagi megvalósulását” ([22] 281. l.). Vagyis adott volt a szocializmus politikai fele, de hiányzott a gazdasági fele, a monopólium és az általa biztosított szervezettség. Az államnak nem volt mivel összefonódnia, neki *magának kellett tehát létrehoznia* a hiányzó feltételeket. Ez tovább torzította az eredeti koncepciót. Hiányzott a pénzügyi nemzeti gazdaságot átfogó monopóliuma, ezzel szemben létezett a kisárutermelők anarchiája! A valóságos állami monopólium így semmi esetre sem épülhetett a pénzügyi, de még a bankrendszerre sem. Az államnak olyan eszközökkel kellett „teremtenie”, amelyek rendelkezésre álltak. A tulajdon államosításával — más lehetőség híján — a gazdasági monopólium *a közhatalmi apparátusra* bízott. Az új intézményeket pedig eleve az állami hivatalok mintájára szervezték. (Lenin utolsó írásában találkozhatunk azzal a dilemmával, hogy a tervhivatalt például talán mégsem lenne helyes állami intézménnyé tenni. De azután ő is belenyugodott a realitásokba — [25] 348. l.) Így alkult át az állami monopólium a gyakorlatban az *államigazgatás* monopóliumává, hivatallá, hatósággá, amely szükségképpen *nem* a bankrendszerre, hanem az *állami költségvetésre* támaszkodik. (Az államigazgatás monopóliumának kialakulásában minden bizonnyal nemcsak a kényszer és az orosz történelem hagyományai játszottak szerepet, hanem az is, hogy mintának, példának éppen a porosz junkerállamot tekintették.)

Az állami monopólium államigazgatási és fiskális jellege azonban nem maradt meg kényszerű gyakorlati kompromisszumnak, hanem *beépült az elméletbe*, a rendkívül erős *államfetisizmussal* együtt. A gazdasági feltételek „teremtése” sem maradt meg gyakorlati kényszernek, hanem a szocialista állam misztifikált sajátosságává, sőt kötelességévé vált. Az, hogy a „szocialista állam mint tulajdonos mindent megtehet, amit csak akar”, vagyis mindenható, napjainkig szinte kiirthatatlan jellemzője a szocialista monopóliumfelfogásnak. (Az pedig, hogy csakis az szocialista, amit az állam csinál, amiben pedig nem vesz részt, az az ördögtől való és hivatalból üldözendő — kétségkívül e kezdeti korszak terméke.)

A *harmadik* módosulás az állam közhatalmi funkciójából eredő gazdasági

⁵ Lenin állami szindikátusa ha nem is az egész világot átfogó monopólium, de nem is egyetlen nemzetgazdaságot jelentő nagy vállalat.

tevékenységnek a jellegét is érinti. A klasszikus monopóliumelmélet szerves része volt a *monopólium dinamizmusának a tételezése, amely dinamizmus a belső fejlődés és a kifelé való expanzió egysége*. A világot átfogó monopólium esetében az állam kifelé való expanziója természetesen elesik. A világot csak részben átfogó monopólium azonban — a rendszerből adódóan — szükségképpen megőrzi dinamizmusát, a kifelé való expanziós törekvéseket is, hiszen (a feltételezések szerint) ez hozza majd egyszer létre a gazdaságilag és politikailag egységes világot. A „szocializmus egy országban” konkrét történelmi feltételei természetesen lehetetlenné tették az expanziót. Ellenkezőleg: „körkörös védelemre” kellett berendezkedni gazdaságilag is: kifejleszteni a túlélés képességét — külső kapcsolatok nélkül. Preobrazsenszkij 1926-os elemzése ma is meglepően elevennek tűnik. „Az amerikai monopolizmussal csak úgy lehet harcolni, hogy ha az egyik vagy a másik ország egész struktúráját megváltoztatják, azaz, ha áttérnek a szocialista gazdaságra, amely az országot egy monolit szervezetté változtatja, és nem teszi az amerikai kapitalizmus számára lehetővé, hogy részenként, egyik ágazatot a másik után rendelje alá az amerikai trösztöknek vagy bankoknak, mint ahogy ezt a mai amerikai kapitalizmus és a többi tőkésország gazdaságának »természetes« érintkezésekor történik. A tőkésmonopolizmust csak a szocialista monopolizmus tudja megakadályozni” ([5] 20. l.).

Az expanzió helyett szükségképpen a *védelem* lett az állami monopólium fő funkciója. Kialakult a zárt, *autark* gazdaság működési modellje. E modellhez idomult a monopólium szervezete is. Az állami monopólium szindikátusból így vált szükségképpen trösztté, az irányítás pedig erősen centralizált jellegűvé.

E módosulás sem maradt azonban meg kényszerűen folytatott gyakorlatnak; hanem — mint a szocialista monopólium *általános* jellemzője — ez is beépült az elméletbe.

Ezzel nagyjából együtt is vannak a hagyományos monopólium legfőbb jellemző vonásai, a nemzeti állam közhatalmi, tulajdonosi és gazdálkodói monopóliumának az egysége.

A „hagyományos”⁶ monopólium és a szocialista árutermelés

A szocialista árutermelésről vallott nézetek gyökeres megváltozása {furcsa módon szinte érintetlenül hagyta a kialakult monopóliumelméletet. Ennek oka minden bizonnyal az volt, hogy az áruviszonyok szocializmusbeli hiányának az elméleti indoklását *közvetlenül* Marxra és Engelsre vezették vissza, *nem* pedig a monopóliumelméletre. A közgazdászok túlnyomó többsége ma is meggyőződéssel vallja, hogy *Marx tévedett* ebben a kérdésben.

Az elméleti vitát — meggyőződésem szerint — két dolog vitte tévútra: 1. az, hogy a klasszikus monopóliumelmélet megalkotói is közvetlenül Marxra hivatkoztak — még egymással szembeni vitáikban is —; 2. a hibás kérdésfeltevés.

„Mondta-e Marx, hogy a szocializmusban nem lesz árutermelés?” — az ilyen típusú kérdésfeltevés szükségképpen zsákutcába vezet. *Összetartozó* dolgokat nem szabad mereven szétválasztani. Ha a kérdést úgy tették volna fel, hogy: „állított-e olyat Marx, hogy az árutermelés *előbb* »hal el«, mint az állam?”, esetleg konkrétan, hogy: „el lehet-e sorvasztani az áruviszonyt az állam révén?” — az eredmény minden bizonnyal más lett volna. *Az államnak és az árutermelésnek* Marx szerint *csaknem azonosak* a feltételei: a munkamegosztás és a magántulajdon. Bi-

⁶ A fogalmi megkülönböztetés céljából „klasszikus” monopóliumelméletnek nevezem azt a szocialista monopóliumelméletet, amely akkor alakult ki, amikor a szocializmus még nem létezett. „Hagyományos” monopóliumnak pedig azt, amelyik a valóságban is működött (gyakorlatilag a direkt irányítási rendszert).

zonyos különbség a magántulajdon feltételeiben van, minthogy az árutermelésnek elegendő feltétele a *saját munkán* alapuló magántulajdon, az állam kialakulása viszont feltételezi az osztályokra tagoló, *kizsákmányoló* magántulajdon létét. Ebből azonban az is következik, hogy az árviszony feltételeinek a megszüntetése egyúttal az állam létezési feltételeinek megszüntetését is jelenti. *Az egyik erősítésével tehát semmi esetre sem lehet elérni a másik „elhalásának” meggyorsítását.*

Azok a *történelmi kísérletek* tehát, amelyeket a szocialista országok folytattak, hogy állami eszközökkel, az állam erősítésével sorvasszák el az árviszonyokat, eleve meddőségre voltak kárhozthatva. Az állam és az árutermelés „elhalása” csakis *párhuzamos* folyamat lehet. Nem véletlen, hogy hasonló „eredménnyel” járt a másik történelmi kísérlet is: az állam „*elsorvasztása*” a *piac segítségével*.⁷

Végül is az elmélet és a gyakorlat tényleg kiizzadta ezt a felfogást [13], de a monopóliumelmélettől függetlenül.

Az elmélet *Marxot reformálta meg, és változatlanul hagyta a monopóliumelméletet*. Sőt Marx „tévedésének” elismerésével egyidejűleg megpróbálta összeegyeztetni az árutermelést azzal a monopóliumelmélettel, amelyből az árutermelés tagadása származott.

A szocialista árutermelés elmélete a kialakulásakor tulajdonképpen arra kérészt választ, hogy állami monopólium és állami tulajdon esetén, amikor szükségképpen megszűnik az elszigeteltség, miért maradt fenn mégis az árutermelés. A tulajdonosi és a gazdasági *elkülönültség megkülönböztetésével*, valamint az *állam és a vállalat közvetlen egységének* a feltételezésével (elkülönültség csak vállalat és vállalat között van, az állam és a vállalat között semmiféle *elkülönültség* sincs) az elmélet megőrizte a hagyományos monopóliumkoncepció alapvető elemeit: a nemzetgazdaság egészét átfogó állami monopóliumot, amelyben *az állam egyszerre szervezeti formája a makrogazdaságnak és a mikrogazdaságnak*, megmaradt a monopólium *abszolút* értelmezése — a termelőegységek monopóliumának tagadása — s vele együtt az állam „mindenhatóságába” vetett hit is.

A legfeltűnőbb következménye ennek a felfogásnak a monopólium és a verseny sajátos szembeállítás. Az, hogy a 20. század jellemző ténye a monopólium, és semmiféle piac sem modellezhető nélküle — általában közhely. Érdekes azonban az, hogy amíg kapitalizmusról van szó, addig ez konkrétan is közhely. Tőkés viszonyokat tételezve mindenki számára nyilvánvaló, hogy a monopólium és a verseny nem egymást kizáró fogalmak. A monopóliumok uralma — ez nem szorul semmiféle magyarázatra — nem a versenyt szünteti meg általában, hanem a szabad versenyt, illetve annak múlt századi formáját. Azt is tudjuk, hogy a monopolista piac nem jellemezhető azzal a totális anarchiával, amellyel a múlt századi piac: a szervezettség elemei a piacon belül is jelen vannak.

Amikor viszont a szocializmust modellezzük — amely pedig a monopolkapitalizmus szülötte —, akkor a monopólium és a verseny többé-kevésbé egymással homlokegyenest ellentétes, kizárólag egymás rovására érvényesülő kategóriáknak tűnnek. A piac többnyire az *egyenlő helyzetben* levő vállalatok versenyeként, a monopólium pedig az állam abszolút hatalmi pozíciójaként jelenik meg.

Gazdaságirányítási rendszerünk 1968. évi reformjának koncepciója is tartalmazott olyan feltételezést, hogy *az állam az abszolút monopolista*, a vállalatok pedig *egyenlő eséllyel* versenyeznek egymással a piacon. A központi szabályozásnak pedig egyik fő feladata — amire a feltételezések szerint képes is —, hogy gondoskodjék a vállalati monopóliumok, monopolhelyzetek kialakulásának megakadályozásáról. Az államnak kell őrködni azon, hogy azokon a területeken se jut-

⁷ Az a szakmai hozzáértés, hatékonyság, amellyel a jugoszláv állam a belpolitikai zavarait rendezti, igazán nem arra vall, hogy maholnap „eltemetik”.

hassanak vállalatok monopolisztikus előnyökhöz, amelyeken a termelőerők színvonalára és a technika a monopolhelyzetet teszi szükségessé (belföldön).

„Modern tőkés viszonyok közt a versenyt az uralkodó monopóliumok és az érdekeiket képviselő állam intézményei korlátozzák. Szocialista viszonyok közt azonban a *korlátozásnak* a társadalmi érdeket kell szolgálnia, a különérdekek elhatalmasodásától kell védenie azt. Ezért többek között *éppen arra kell irányulnia, hogy egyes vállalatok* — különösen ha bizonyos erőforrás felett kizárólag ők rendelkeznek — *ne juthassanak monopolisztikus előnyökhöz sem szállítóikkal, sem fogyasztóikkal szemben.* ... Ellenkezőleg: érdekei más vállalatokéval *egyenlően* essenek latba, *egyenlően* legyenek alávetve a központi akarat és szabályozás ügyének, hogy több és jobb teljesítmény arányában (a szocialista elosztás elveivel összhangban) jusson ő is jövedelemhez és *járuljon hozzá az államháztartás bevételi forrásainak növeléséhez*” ([4] 471. l., kiemelés tőlem — É. E.).

Mindebből egyértelműen kiderül, hogy az ideális szocialista piac szabad versenyként való modellezése a hagyományos monopóliumelmélet markáns jellemzőinek a továbbéléséből, a rögződéséből következik. Abból, hogy

1. a szocialista gazdaságelmélet kizárólag az állami monopóliumot ismeri el. Figyelman kívül maradnak a gazdasági monopólium egyéb formái: a nagyvállalatoknak az erőforrások, a tevékenység vagy a termék monopolizálásán, illetve a szervezeti monopóliumon alapuló kivételes pozíciói. Ha tárgyaljuk is ezeket, csak mint *megszüntetendő „rossz”,* létező, de *mesterséges,* nemkívánatos jelenségek kerülnek szóba.

2. Tovább él az államfetisizmus, az állam mindenhatóságába vetett hit: az államnak nemcsak a feladata, hogy minden előnyt monopolizáljon, de képes is erre. Nemcsak „teremteni” tud, hanem létező dolgokat eltüntetni is.

A gyakorlatban az állam valóban megpróbálta érvényesíteni abszolút monopóliumát, az eredmény azonban nem felelt meg a várakozásoknak.

A gazdasági egységek feltételeinek a *kiegyenlítésére* való törekvés egyáltalán nem szabad versenyt eredményezett, ellenkezőleg: még a piac sem működött. Pontosabban van ugyan verseny a vállalatok között, de nem a piacon, hanem a központi források megszerzéséért, *az államtól megszerezhető előnyök elnyeréséért* folyik. A piac megmaradt az eladók piacának, a nagyvállalatok monopolhelyzete pedig — összefüggésben az erőteljes vállalati koncentrációval — inkább erősödött, mint gyengült.

A verseny és a monopólium összeegyeztetésének a kísérlete nemcsak az abszolút monopólium elvét tartotta meg, változatlan maradt a monopólium formája is. Igaz, az indirekt irányítási rendszer feltételezi a termelőegységek önállóságát a szabályozórendszer keretei között, ez az önállóság azonban felemás módon érvényesült.

Az indirekt irányítási rendszert és a vállalati önállóságot másként értelmezték a vállalatok, és másként az irányítók. A vállalati felfogás szerint a korlátozott önállóság azt jelenti, hogy „mindent szabad, ami nem tilos”. Az irányítók felfogása szerint azonban az önállóság egyáltalán nem ezt jelenti. Az ő értelmezésük szerint most már nem azt kell tenni a vállalatnak, amit előírtak nekik, hanem azt, *amit megengedtek.* A kétfajta értelmezés eltérése nyilvánvaló: nagy különbség, hogy csak az „szabad”, amit „megengedtek”, vagy mindaz, ami „nem tilos”. A kettő között van egy sáv, amit a vállalatok „szabad”-ként, az irányítórendszer pedig „tilos”-ként értelmezett. Ebből következett a „túlszabályozás” és a „kiskapuk” állandó keresése. Ha egy szabályozó nem pontosan a várt eredményt hozta — márpedig nem is hozhatta —, akkor újabb szabállyal próbálták „behatárolni” a vállalatok lehetőségeit. A vállalatok viszont nagy gyakorlatra tettek szert a kiskapuk keresésében és megtalálásában. A kultúrpolitikától kölcsön vett terminológiával élve: az irányítás azt akarta, hogy csak az valósuljon meg, *amit ő támogat,* a válla-

latok azt csinálták, amit *nem tiltottak*; a gazdaságirányítás „*tűrése*” viszont csekély volt. Tartok tőle, hogy ez nemcsak múlt időben igaz.

Ez a szemlélet és az annak nyomán kialakult helyzet alakította a vállalatok magatartását. Ha az állam maga gazdálkodik, s szabályozása révén teljesen beszűkíti a vállalatok mozgásterét (hogy csak azt tehessek, amit ő támogat), akkor a változó külső és belső körülményekhez is az állammal kell alkalmazkodnia. A vállalat feladata ilyen körülmények között az állami irányításhoz való alkalmazkodás. A vállalat tehát erősebben függ a szabályozóktól, mint a valóságos piaci feltételektől.

A piachoz való alkalmazkodás tehát a szabályozókhöz való alkalmazkodás révén valósul meg: az állam, nem pedig a vállalat az, aki gazdálkodik: *a vállalat és a piac el van választva*. A most zajló reformviták egyik fontos megállapítása, hogy az 1968-as reform azon célja, hogy a gazdálkodó egységek egymás közötti kapcsolatát ne az állam, hanem a pénz közvetítse, sajátos módon valósult meg: az állami közvetítés realizálódik a pénz révén. Megmaradt tehát a vállalat és a piac elválasztottsága: *a közvetítést az állam most pénzügyi eszközökkel végzi*. Maradt tehát a „trösztí” formájú szabályozás.⁸

A hagyományos monopóliumelmélet szilárd továbbélését mutatja az, hogy amikor a külső feltételekhez való alkalmazkodás követelménye kényszeríti a piac és a vállalat összekapcsolására, akkor sem szüntetik meg az eddig érvényesülő *szétválasztást*. A külgazdasági feltételekhez való alkalmazkodást azzal próbálják megoldani, hogy a szabályozók által szétválasztott rendszerre ráépül a szabályozóval való összekapcsolás rendszere. Az irányítási rendszer először mesterségesen elválasztja a vállalatot a piactól, aztán egy újabb szabályozóval mesterségesen összekapcsolja. Klasszikus, de nem az egyetlen példája ennek a versenyárrendszer bevezetése. A szabályozórendszer eredeti feladata mellé (tudniillik, hogy a tervet közvetítse a vállalatok felé) most a piaci viszonyok közvetítésének a feladata is társul. Ez persze önellentmondás. A szabályozórendszernek egyszer az a feladata, hogy elválassza a gazdálkodó egységeket a piactól, másodszor az is, hogy összekapcsolja őket vele. Hogyan lehet képes a szabályozórendszer arra, hogy egyszerre valósítson meg egy célt meg annak az ellenkezőjét is? Sehogyan! Erre is példa a versenyárrendszer. Ennek ellenére szinte általános felfogás — még azoknál is felbukkan, akik a magyar gazdaság monetizálása mellett szállnak síkra —, hogy a „vállalati önállóság érvényesítése mellett a szabályozórendszer hivatott a piaci viszonyok közvetítésére a termelő egységekhez...” ([8] 23. 1.). Ez pedig, ha komolyan vesszük, akkor szükségképpen a hagyományos monopólium továbbélését s a piaccal való ellentmondás újratermelését, egy újabb „visszarendeződés” lehetőségét hordja magában.

Nem tekinthető véletlennek talán az sem, hogy a vitákban olyan nézetek is hangot kaptak, amelyek szerint megfontolandó a direkt irányítási rendszer eszközeihez való visszatérés. E vélekedés érthető: azok az eszközök összhangban voltak a monopóliummal, tehát hatékonyabbnak látszanak, mint az indirekt eszközök, amelyek a monopóliummal eleve nincsenek összhangban.

Az sem tekinthető véletlennek, hogy a korábbi zárt, a piacot kizáró, a monopóliumot abszolutizáló és az államot fetiszizáló koncepció ellenhatásaként megjelent a monopóliumot kizáró, a piacot abszolutizáló és a versenyt fetiszizáló zárt elméleti rendszer kialakítására irányuló törekvés is.

E jelenségek a gyakorlati tapasztalatok ismeretében szinte elkerülhetetlenek

⁸ A piacok szétválasztottsága és elválasztottsága pedig, amely az áruforgalom vonatkozásában megszűnt, tovább él a pénzforgalom terén: a beruházási forint meg a bérforint, vagy a költség- és a nyereség — nem ugyanaz a forint.

látszanak. Az elmélet számára a gyakorlati tapasztalatokból és a vitákból levonható tanulság valahogy így foglalható össze:

1. A hagyományos monopólium és a szocialista árutermelés *kizárja egymást*. Sem gyakorlatilag, sem elméletileg nem egyeztethetők össze. A piac idegen test ebben a monopóliumban, s ha mégis megpróbáljuk beültetni azt, a monopólium előbb-utóbb kilöki magából.

2. A piac nélküli monopóliumhoz (direkt eszközök) való visszatérés és a monopólium nélküli piac koncepciója *ugyanazon ok miatt nem jelent megoldást*: körülményeink között az áruviszony és a monopólium egyaránt objektíve létező adottságok, feltételek. Bármelyikük kiirtásával kísérletezni lehet ugyan, de az eddigi tapasztalatok szerint e kísérletektől siker nem várható. Elméletet építeni rájuk pedig nemcsak felesleges, hanem tévútra is vezethet.

3. Egyetlen járható út marad: a hagyományos monopóliumelméletet kell átfogóan felülvizsgálni, és kidolgozni a mai viszonyokat adekváтан tükröző monopóliumelméletet. Meggyőződés, hogy enélkül használható piacelméletünk sem lesz.

A makrogazdaság és az állam

1978 után a reformviták számos ponton „kikezdték” a hagyományos monopóliumelméletet. Ma már sok kérdésben általános egyetértés uralkodik, sőt több vonatkozásban gyakorlati lépések is történtek. A monopólium és a verseny egységének a jegyében elsősorban a szervezeti rendszerben történt előrelépés. Egyetértés van abban, hogy:

1. Át kell alakítani a monopólium formáját: a szigorú trösztli forma alapján felépített rendszert konzern (vagy inkább konglomerátum) rendszerű szervezettel kell helyettesíteni. Ez utóbbi szervezeten jóval nagyobb önállóságot hagy a gazdálkodó egységek számára, mint a trösztli rendszer. A szervezeti és pénzügyi függőség ebben a formában nem feltétlenül *közvetlenül* kapcsol a központhoz *minden* egységet, hanem lehetővé teszi a láncszerű kapcsolódást (leányvállalatok stb.).

2. Mindez természetesen szükségessé teszi a monopólium központjának az átszervezését is. *Szervezetileg is* szét kell választani az állam közhatalmi, tulajdonosi és gazdálkodói funkcióját, meg kell szüntetni a „tulajdonlás” és a gazdálkodás államigazgatási jellegét. Abban, hogy milyen legyen ez a „konzernközpont”, már koránt sincs olyan egyetértés, mint abban, hogy milyen *ne* legyen. Az államfetiszizmus vonatkozásában is lényeges változás következett be: az állam mindenhatóságába vetett hit megingott. A „kivédjük” hozzáállást felváltotta az „alkalmazkodni *kell*” szemlélete.

A felsorolást tovább is folytathatnánk, sőt a felsorolt eredmények között nem egy olyan is akad, amelyből az elméletnek is le kell vonnia a következtetéseket: például a tulajdonelméletnek a tulajdon államigazgatási jellegéből fakadó problémái tekintetében. De hát ez külön tanulmányt igényelne.

Az a benyomásom, hogy mindaz, amiben ma egyetértés van, nagyjából a hagyományos monopólium azon elemeinek reformjára vonatkozik, amelyek a sajátos történelmi körülmények okozta módosulásokhoz sorolhatók. Mindez azonban nem érinti alapvetően a „klasszikus” monopóliumelmélet lényegi vonatkozásait.

Nemcsak arról van szó, hogy az állam tulajdonosi és gazdálkodói monopóliuma nem abszolutizálható; hogy szervezeten nem elegendő a különböző állami funkciók szétválasztása, hanem a termelőegységek gazdasági elkülönültsége mellett el kell ismerni azok *gazdálkodási monopóliumát* is. (Már ha ilyen ténylegesen

van.) El kell ismerni tehát azt, hogy az állami monopóliumon *belül* más monopólium is létezik. Ez *is* hozzátartozik a monopóliumelmélet megreformálásához. A probléma azonban nem választható el az „ország-cég” koncepciótól. Ha megtartjuk az „ország-cég” koncepciót, és így akarjuk összehangolni a monopóliumot a versennyel, akkor ismételten olyan ellentmondásokba keveredünk, amely tévutakra visz. Az „ország-cég” koncepcióból kiindulva *el kell választani* a belső piacot a külsőtől — méghozzá természetesen *nemcsak* az államnak a közhatalmi funkciójából fakadó gazdasági eszközeivel, hanem a tulajdonosi, sőt gazdálkodói monopóliumának az eszközeivel is. Ilyen körülmények között a belföldi verseny „megteremtésének” az igénye szükségképpen vezet a nagyvállalatok szétverésének a követeléséhez vagy legalábbis a nagyvállalati „technostruktúra gigantomániájának” a kárhoztatásához [10]. (Nem mintha nem fért volna rá a „lebonthatás” azokra, amelyekkel ez már megtörtént, vagy nem lenne még mindig számos olyan nagyvállalatunk, amelyet szét kellene szedni. De hát ki fog akkor versenyezni a világpiacra, ha éppen őket nem hagyjuk *vállalkozni*? A kormány?)

A másik lehetséges út, hogy a klasszikus monopóliumelmélet mai változataként a nemzetgazdaság ténylegesen egyetlen vállalatként működik, tehát versenyez a világpiacra. De akkor lesz-e piac belföldön? Megoldhatja-e ezt a problémát a lazább, konzern vagy konglomerátum formájú monopólium? Erre a kérdésre csak akkor abszolút korlátját, ha tisztázzuk a *monopólium és a világgazdaság viszonyát*. És mivel gazdaságpolitikánk hivatalos álláspontja is *gazdaságunk nyitottságának* a fenntartása, érdemes közelebbről is szemügyre vennünk a kérdést.

A hagyományos monopóliumelmélet anakronizmusa ennél a jellemzőnél a legfeltűnőbb.

A „klasszikus” monopóliumelmélet *kizárja még a lehetőségét* is a generálkartell és a világgazdaság kapcsolatának. A szocializmusra vonatkozó koncepció — legalábbis Kautskynál — feltételezi, hogy a termelés és a tulajdon koncentrációja már elérte abszolút korlátját: a monopólium maga a világgazdaság, amely már nem is számít makrogazdaságnak, mert egyetlen vállalat. (Lenin „állami szindikátusa” ettől annyiban különbözik, hogy nem azonos ugyan az egész világgazdasággal, de elég nagy ahhoz, hogy ne is legyen szüksége külső kapcsolatokra.)⁹

A „hagyományos” monopólium a külgazdaságtól elzárt belföldi gazdaság koncepciójára épül, e koncepcióban az állami monopólium egyik fő feladata éppen ez az elválasztás, illetve az elkerülhetetlenül szükséges mértékig való összekapcsolás, vagyis a közvetítés. (A reziduummélet szerint majd ez utóbbi is megváltozik, legalábbis a tőkés világgazdasággal kapcsolatban.) A külső környezettől való elválasztás azonban nem maradt meg pusztán a sajátos történelmi körülmények szülte *kényszernek*; a zárt gazdaság a *szocializmus modelljének* a része lett. A második világháború után az állami monopólium nagyvonalú elmélete *átváltozott a nemzeti államok abszolút monopóliumának* az elméletévé.

E koncepció a kisebb-nagyobb nemzetgazdaságokra alkalmazva eleve kétségeket ébreszt a helyességét illetően. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a monopólium *zártágából* fakadó ellentmondások először a kisebb szocialista országokban éleződtek ki. A termelés világméretű társadalmasodása egyszerűen lehetetlenné tette számukra a zárt rendszer fenntartását. A probléma azonban nem egyszerűsíthető le pusztán a méretek kérdésére. Jóval többről van szó!

Az állami monopólium klasszikus koncepciója megfelelt ugyan a század eleji viszonyoknak, de a *koncentrációra vonatkozó extrapoláció*, amelyen nyugodott, a későbbi időszakokra vonatkozóan *nem vált be*. A gazdasági és a politikai fej-

⁹ Az állami monopólium elmélete eredetileg tehát egyáltalán nem „ország-cég” koncepció volt. Államon sem a mai értelemben vett *nemzeti államot*, hanem a korra jellemző *birodalmakat* értették — a világ területi újrafelosztásáért folytatott harccal együtt.

lódés egyenlőtlenségének a törvénye továbbra is érvényesült. A gazdasági és a politikai expanzió párhuzamos fejlődése helyett a politikai fejlődés szinte a gazdasági fejlődéssel ellentétes irányban haladt:

1. A birodalmak széthullottak — a gyarmatbirodalmak is —, s a helyüket sok kis állam foglalta el. E folyamat terméke a *nemzetek politikai emancipációja*, amely lehetetlenné — vagy legalábbis igen korlátozottá — teszi a makrogazdaság kiterjesztését a hagyományos állami expanzió segítségével. A nemzeti államok túlnyomó többsége mint közhatalom ellentmondásos helyzetbe került: rendelkezik az e funkciójából fakadó monopóliumának gyakorlásához szükséges politikai eszközökkel, de nem rendelkezik annak gazdasági feltételeivel: *a nemzetgazdaság többé nem makrogazdasági egység.*

2. A termelés és a tulajdon tőkés koncentrációja és vele a vállalatok magánmonopóliumának az erősödése tovább folytatódott. Némelyik világcég sokkal inkább tekinthető makrogazdasági egységnek, mint egy-egy kisebb nemzetgazdaság. A nagyvállalatok függősége a nemzetgazdaságtól (a saját államuktól is) meglazult. A fináncctőke és a nemzeti államok összefonódása továbbra is jellemző, de a fináncctőke túlnőtte a nemzeti államot: nemcsak saját nemzeti államával fonódott össze, hanem idegen államokkal is. A nemzetközi társaságok világméretű, nemzeti gazdaságok „fölötti”, az államok gazdaságpolitikáját keresztező tevékenysége labilissá tette a világ gazdaságot.

A nemzeti állam tulajdonosi és *gazdálkodói* monopóliuma tehát erről az oldalról nézve erősen korlátozott.

3. Megváltoztak a koncentráció *formái és eszközei*. A magánmonopóliumok jellemző formája a tröszt helyett a konszern lett. A gazdasági függőség szervezeti formája helyett a pénzügyi és a technológiai függőség dominál, a bekebelezés eszköze mellett döntővé válik az integráció. Az állami monopólium esetében is háttérbe szorul az annexió, a politikai függőség sem feltétlenül ölt szervezeti formákat. Az integráció, *az államközi monopólium teremt* — vagy igyekszik teremteni — megfelelő méretű makrogazdaságot, s megjelentek a nemzetek feletti állam megteremtésére irányuló törekvések is.

Az állami monopólium elmélete tehát ma azért anakronisztikus, mert hiányoznak azok a feltételek, amelyek meglétére eredetileg épült. Nem zárható ki, hogy a koncentráció eredményeként egyszer majd tényleg létrejönnek ezek a feltételek, de pillanatnyilag úgy tűnik, hogy ez még igen hosszú időt — és számos megrázkódtatást — igényel.

Mindez azért fontos, mert ha a sajátos tulajdonviszonyoktól elvonatkoztatunk, akkor mindez a szocialista országokra is vonatkozik. A termelőerők fejlődése itt is kinőtte a nemzetgazdaságok szűk kereteit — legalábbis az európai országokban. Az a 19. századi felfogás, hogy a *makrogazdaság egyenlő a nemzetgazdasággal, itt sem igaz*. A nemzeti állam ezekben az országokban sem fogja át az egész makrogazdaságot, és módja sincs arra, hogy politikai expanzióval ezt elérje. Így egyre nehezebb feladat számukra közhatalmi funkciójukból fakadó feladatuk: az egyensúly megteremtése. A termelés belső koncentrációja, a vállalatok méreteinek növekedése itt is feszítő erővel hat, és megköveteli a termelés nemzetközi méretű integrációját. A szocialista országok esetében is csak *államközi* monopólium lenne képes átfogni a makrogazdaságnak megfelelő teret.

A termelés és a tulajdon koncentrációjának iránya, módja, formája és mértéke azonban eltér a tőkés koncentrációtól. A „hagyományos” állami monopólium továbbélése következtében a koncentráció formája a tröszt maradt, a tulajdon társadalmasodása igen kevésbé lépte át az országhatárokat. A vállalati koncentráció a nemzetgazdaságot átfogó vállalat irányában mutat. A vállalatok világcégekké válását korlátozza az adott nemzeti állam abszolút monopóliuma.

A megfelelő méretű makrogazdasági egység kialakulása is vontatottan halad.

A KGST még elég messze van attól, hogy „belföldi” piacként működjön a benne részt vevők vállalatai számára. A nemzeti államok összessége sokkal inkább jelenti az „ország-cégek” pusztá halmazát, semmint egy valóságos makrogazdasági egység minőségileg magasabb rendű szervezetét (államközi monopólium). Az államfetiszizmus itt bosszulhatja meg igazán magát: a saját külön „mindenhatóság” könnyen közös impotenciát eredményezhet. A nemzetgazdaságok — a Szovjetunió kivételével — már nem makrogazdaságok, a vállalatok még nem azok, de a KGST sem vált igazán azzá. Mindebből viszont egyértelműen következik, hogy *a hagyományos monopólium a „nyitott gazdaság” elvével sem egyeztethető össze, sőt e monopólium akadályozza a termelés és a tulajdon további társadalmasodását.*

A nemzeti állammak nemcsak azt kell tudomásul vennie, hogy nem képes „monopolizálni” a nagyvállalatok monopóliumát, hanem azt is, hogy *egyedül* nem képes betölteni a makrogazdaságot egyensúlyban tartó — a közhatalmi funkciójából származó — funkcióját sem. *Tulajdonosi monopóliumát meg kell osztania a vállalatokkal, közhatalmi monopóliumát pedig más államokkal.*

Új monopóliumelméletre van tehát szükség, amely a jelen viszonyok elemzésére épül. Addig pedig ha a gazdasági ideológia tehet valamit a gyakorlati problémák megoldásáért, akkor az az, hogy beláttatja: a nemzeti államok tulajdona — a termelőerők jelenlegi fejlettségi fokán — egyáltalán nem *össztársadalmi* tulajdon, a mai makrogazdaság (tehát a KGST) szempontjából *a nemzeti tulajdon csak csoporttulajdonnak* minősül, mert a nemzetgazdaság csak *rész, nem pedig az egész*. De hogy ez mennyit használ a gyakorlatnak, az már a gazdaságpolitiká-(ko)n múlik.

Irodalom

- [1] A magyar gazdaság fejlesztési útjairól (Vélemények — Viták). Kossuth Könyvkiadó, 1980.
- [2] *Antal László*: Fejlődés — kitérővel. Gazdaság, 1980. 2. sz.
- [3] *Antal László*: Gondolatok a mechanizmusreform továbbfejlesztéséről. Gazdaság, 1982. 3. sz.
- [4] A szocializmus politikai gazdaságtana. Tankönyv. (Szerk.: Berei Andor). Kossuth Könyvkiadó, 1970.
- [5] Az 1926-os vita az értéktörvényről a Szovjetunióban. (Ford.: Mihalik István). Politikai Gazdaságtani Füzetek, 25. sz. 1979.
- [6] *Balázs Sándor*: Reform és tulajdon. Közgazdasági Szemle, 1983. 5. sz.
- [7] *Bauer Tamás*: Megjegyzések Balázs Sándor megjegyzéseihez. Közgazdasági Szemle, 1983. 6. sz.
- [8] *Bácskai Tamás—Várhegyi Éva*: A pénzügyi tervezés és a szabályozás konfliktusa. Gazdaság, 1983. 2. sz.
- [9] *Csikós-Nagy Béla*: Gazdaságpolitika. Kossuth Könyvkiadó, 1982.
- [10] *Hegeđus András*: A nagyvállalatok és a szocializmus. Közgazdasági Szemle, 1984. 1. sz.
- [11] *Héthy Lajos*: Az érdekvizonyok és az irányítás szemlélete. Közgazdasági Szemle, 1979. 2. sz.
- [12] *Hilferding, R.*: A fináncőke. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1959.
- [13] *Kádár János*: Előadói beszéd az MSZMP KB 1983. ápr. 12—13-i ülésén. Kossuth Könyvkiadó, 1983.
- [14] *Kautsky, K.*: A társadalmi forradalom. I—II. Népszava, 1983.
- [15] *Kornai János*: A magyar gazdasági reform jelenlegi helyzetéről és kilátásairól. Gazdaság, 1982. 3. sz.
- [16] *Kozma Ferenc*: A nyitott szerkezetű gazdaság. Kossuth Könyvkiadó, 1980.
- [17] *Kozma Ferenc*: A vállalkozó szocialista állam. Gazdaság, 1983. 2. sz.
- [18] *Lenin, V. I.*: Az Európai Egyesült Államok jelszaváról. Lenin Összes Művei, 26. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1981.
- [19] *Lenin, V. I.*: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Lenin Összes Művei, 27. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1971.
- [20] *Lenin, V. I.*: A nemzetek önrendelkezési jogáról. Lenin Összes Művei, 25. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1970.
- [21] *Lenin, V. I.*: Állam és forradalom. Lenin Összes Művei, 33. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1965.

- [22] *Lenin, V. I.*: A „baloldali” gyerekeségről és kispolgáriasságról. Lenin Összes Művei, 36. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1972.
- [23] *Lenin, V. I.*: A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban. Lenin Összes Művei, 11. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1966.
- [24] *Lenin, V. I.*: A proletárforradalom és a renegát Kautsky. Lenin Összes Művei, 37. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1973.
- [25] Lenin utolsó levelei és cikkei 1922. dec. 23.—1923. márc. 2. Lenin Összes Művei, 45. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
- [26] *Mihalik István—Szigeti Endre*: Fejezetek a marxista—leninista politikai gazdaságtan történetéből. Kossuth Könyvkiadó, 1981.
- [27] Politikai gazdaságtan tankönyv. Moszkva, 1955.
- [28] *Ripp Géza*: Imperializmus és reformizmus. Kossuth Könyvkiadó, 1982.
- [29] *Sárközy Tamás*: A tulajdonosi szervezet. Gazdaság, 1982. 3. sz.
- [30] *Szegő Andrea*: Érdek és gazdasági intézményrendszer. Valóság, 1983. 6. sz.
- [31] *Sztálin, J. V.*: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra, 1952.

*Folyóiratunk valamennyi olvasójának
és szerzőjének eredményekben gazdag,
boldog új évet kíván*

a Szerkesztőség

A lízing — eszköz a műszaki fejlődés és a rugalmas gazdálkodás szolgálatában

Botos Katalin—Terták Elemér György

A közgazdász közvélemény sokat foglalkozik napjainkban a lízinggel és a benne rejlő lehetőséggel.¹ A probléma nem új keletű. Már a mechanizmus indulásakor felvetődött, hogy a lízing az állóeszköz-gazdálkodás, a tőkeátcsoportosítás eszköze lehet,² s hogy e módszer alkalmas a szűkös importkeretek tágitására is.

Ezt az előnyt a hetvenes években az akkori bőséges hitelkínálat gyakorlatilag érdektelenné tette, míg a hitelkamatnál magasabb lízingdíjak érthetően hátránynak minősültek. A külföldi lízing gondolata ezért hosszú időre háttérbe szorult. Nem alakult hazai lízingvállalat sem, többféle megfontolásból. Ezek egyike az volt, hogy ily módon a vállalatok költség terhére hajthatnának végre beruházásokat, adózatlan pénzből fejleszteniének, s elszaladna a beruházási vásárlóerő.

Az 1980-as évek világgazdasági klímája megváltozott. Ismét felvetődött, hogy a lízing alkalmas lehet a nemzetközi hitelforrások bővítésére.

Az aggályok egy része a régi, de a világ feszültebbé vált adóssághelyzete miatt megváltozott hitelezői magatartás alaposabb megfontolásokra készlet. Jelent-e valóban pótlólagos hitellehetőséget az importlízing? Másfelől pedig jogosak-e a régi aggályok?

A lízing fogalma

A lízing a legáltalánosabb meghatározás szerint a beruházási (tőke-)javak beszerzése és azok előre rögzített időtartamra szóló használatba adása, rendszeresen fizetendő használati (bérleti) díj fejében. A lízing fogalmáról számtalan jogi, illetve közgazdaságtani tanulmány értekezik, egységes — nemzetközileg elfogadott és kodifikált — fogalma igazából még sincs. (Jogi szakkifejezéssel szólva a lízingszerződés *sui generis* — azaz sajátos — szerződéstípus.) A lízingelés lehetősége a tulajdon- és a használati (rendelkezési) jog kettéválaszthatóságán alapul.

Egyesek a lízingfogalom elengedhetetlen tartozékának tekintik egy *harmadik fél*, a külső finanszírozó bekapcsolódását.³ Végső soron a lízing egyfajta átmenet-

¹ A Világgazdaság ez év elején egész kis sorozatot szentelt a témának (1984. február 1., 12. 7., 8., 28.; március 13-i, illetve július 14-i lapszámok). Bossányi Katalin is feltette a költői kérdést a Népszabadság hasábjain a lízing hazai alkalmazásáról: „Szeretjük is, nem is?” (1984. május 22.) Legutóbb pedig a Bankszemle 1984. 9. számában jelent meg a lízingről cikk Rotyis József tollából.

² Nagy Tamás: Az eszközök átcsoportosításának célszerű formáiról népgazdaságunkban. Közgazdasági Szemle, 1970. 6. sz.; Világgazdaság, 1969. május 22. (Balázs Sándor); Világgazdaság, 1969. július 3. (Balázs Sándor); Népszabadság, 1969. szeptember 2. (Balázs Sándor), valamint a Világgazdaság 1970. évi 15. sz. melléklete.

³ Vö. Csurgai Margit: A lízing mint finanszírozási eszköz alkalmazásának lehetőségei Magyarországon. Kézirat. Az Ipari Minisztérium Ipargazdasági Intézete, 1984.

nek tekinthető a bérlet és a — főként zálogjoghoz kapcsolt — hitelfelvételből finanszírozott ingó- vagy ingatlanvásárlás között.

A lízingfajtákat sokféleképp csoportosítják, megkülönböztetve egymástól a közvetett és a közvetlen, másrészt a finanszírozási és az operatív lízinget.

Közvetlen lízingről akkor beszélünk, ha a bérbeadó-finanszírozó maga a gyártó vállalat (illetve gyakorlatilag ennek valamilyen érdekeltsége, leányvállalata), közvetetről pedig akkor, ha bérbeadással foglalkozó lízingvállalat. A gyártó vállalatokhoz kapcsolódó lízingcégek csak az anyavállalat termékeit adják bérbe, és általában vállalják a karbantartást, de egyéb szolgáltatásokat is kínálnak. *Az önálló lízingvállalatok* (amelyek nem egy gyártóhoz, hanem többnyire valamelyik bankhoz vagy bankcsoporthoz kapcsolódnak) gyakorlatilag bármilyen berendezés bérbeadására vállalkoznak. (Ez utóbbi típus a gyakoribb; az NSZK-ban a lízingfinanszírozás 65—70 százaléka önálló lízingvállalatokon keresztül történik.)

A finanszírozási lízing kifejezetten idegen tőkével történő, 100 százalékos finanszírozás, teljes beruházási kockázatvállalással. A finanszírozó az ügylethez csak a pénztőkét adja. A javakat a szállítótól megvásárolja, majd a bérlővel lízingszerződést köt. A lízing finanszírozójának célja kizárólag a profitszerzés. A reálérték konkrét paramétereit a felhasználó szabja meg. Ezen az ügylettípuson belül is megkülönböztetjük a részamortizációs és a teljes amortizációs formát. (Az elsőnél a bérelt berendezés a szerződés időtartama alatt részben, a másodiknál teljes egészében leíródik.) A gyakorlatban a finanszírozási lízingszerződések teljes amortizációs szerződések (minimális maradványértékkel), nem bárhol használható berendezésekre vonatkoznak, és általában tartalmazznak bizonyos opciót a használó javára (azaz elsőbbséget biztosítanak számára a bérelt berendezés későbbi megvásárlására).

Az operatív lízinget rövidebb időtartamra, időleges használatra igényelt tárgyaknál alkalmazzák. Az operatív lízingszerződések értelemszerűen részamortizációs szerződések.

Sajátos lízingforma a „sale and lease back” szerződés, mely az eredeti lízingfordítottjaként jön létre: a használó megvásárolja a szükséges berendezést, majd készpénzért eladja a lízingvállalatnak, és attól egyidejűleg *bérbe veszi*. Ez a módszer a beruházó pénzügyi helyzetének a könnyítését szolgálja.

A lízing előnyei

A lízing intézményének kialakulása — a nemzetközi tapasztalatok szerint — számos okra vezethető vissza.

A gyártó (értékesítő) vállalatok szempontjából a lízing *eladásösztönző* eszköz csakúgy, mint a részletre történő értékesítés. A gyártó cégek szívesen adnak el lízingcégeknek, hiszen ezek készpénzfizetők, így eleve elesik a valutaárfolyam ingadozásából eredő kockázat is. (Nyilvánvaló, hogy az *exportlízing* alkalmas lehet a magyar értékesítés előmozdítására is.)

Nézzük ezután a *vevő* előnyeit!

Először is, a bérelt berendezések műszaki és gazdasági élettartama általában összhangban van a lízingszerződés időtartamával. A gyors műszaki haladás követésére így jelentősebb saját tőke híján is mód van. Joggal vethető fel persze, hogy fejlett monetáris rendszerrel rendelkező árugazdaságokban a saját tőke emelésére vagy hitel igénybevételére is nyílik lehetőség. Ezekkel szemben azonban a lízingnek megvan az az előnye, hogy nem kíván olyan körülményes (és nem is mindig egyszerű) jogi eljárást, mint a hitelfelvétel vagy az új részvények kibocsátása.

Emellett minden vállalkozásnak a főtevékenységén kívül el kell látnia sok

járolékos feladatot is (szállítás, karbantartás, hírközlés, információadás stb.). Az ezekhez szükséges felszerelés megszerzésének is egyszerű és jutányos módja a lízing.

Senkinek sem lehet kétsége aziránt, hogy a lízing mint üzletág jövedelmező, hiszen világszerte felvirágozott. A lízingdíjak tartalmazzák a kockázat fedezetét és a lízingtársaság tisztas hasznát is. Ennek ellenére a lízing nem versenyképtelen az egyéb finanszírozási módokkal szemben. A vevő számára ugyanis komoly előny az előre rögzített, egyenletes nagyságú díjfizetés. További előny lehet, hogy a bérbe vett eszköz használatával elérhető bevételek és a díjfizetés időben szinkronban vannak („pay as you earn” -elv), ami a likviditás szempontjából kedvező.

Ami a díjak mértékét illeti, a fejlett tőkésországokban a lízing intézménye gyakran *adókedvezményt* élvez, s ezt díjmérséklés formájában esetenként továbbadják a felhasználóknak. Ilyen megosztható előny mindenekelőtt a gyorsított leírás révén szerezhető adókedvezmény. De a lízingvállalatok egy-egy bank vagy konzern részeként gyakran más adóelőnyt is élveznek, például azért, mert nem az iparvállalatokra, hanem a pénzügyi-kereskedelmi társaságokra megállapított, rendszerint alacsonyabb adókulcsok vonatkoznak rájuk. Ugyancsak bankszerű mivoltukból fakad, hogy díjköveteléseiket helyenként nem számítják kintlevőségeik közé, s így kisebbek a tartalékképzési kötelezettségeik. Ez pedig megint csak mérésli a lízingtársaság terheit, ami kedvező hatású lehet a lízingdíjakra is.

Illúziók

Ezen előnyök egyik része a lízing mint praktikus megoldás természetéből fakad; egy másik részük azonban egyszerűen a szabályozás hiányából eredt, és így múlandó természetűnek kell tekinteni. A tényleges előnyök mellett azonban számos *vélt előny* is fűződik a lízinghez.

Jellegzetes illúzió, hogy a lízing a bérbeadónak kevésbé kockázatos, mint az azonos összegű hitelezés, mert a használatba adott dolgon fennmarad a tulajdonjoga, s így a bérbe vevő esetleges csődje esetén adott jószág kívül marad a csődtömegben; vagy hogy a bérbe vevőnek a lízingügylet megkötése könnyebb, mert a bérbeadó nem firtatja a bérbe vevő pénzügyi helyzetét.

Az általános tőkés lízinggyakorlat tükrében mindkét feltételezés hamis, illetve csak részben igaz.

A bérbeadónak a szerződés megkötésekor — különösen nagy értékű javaknál — lényegében *hiteldöntést* kell hoznia. Nem elegendő csupán a tárgy várható piacképességére és az üzlet jövedelmezőségére ügyelnie. Ha ugyanis a bérlő fizetésképtelenné válik vagy csődbe jut, mindaddig, amíg a lízingbe adott eszközre új bérlőt vagy vevőt nem talál, elesik a díjbevételektől, ami számára is likviditási, illetve finanszírozási gondot okozhat, nem is szólva az elmaradó haszonról.

Az átmeneti bevételekiesésen túl, a bérbe adott eszközt rendszerint csak veszteséggel (díjcsökkentéssel, értékvesztéssel és/vagy pótlólagos költségekkel) lehet újból hasznosítani. Másfelől zálogjog kikötésével vagy a tulajdonjog fenntartásával kivonható a hitelezett objektum a csődtömegből hitelnyújtás esetén is. Ez az oka, hogy a lízing (ezen belül pedig különösen az operatív lízing) elsősorban standardizált — vagyis szélesebb körben használható, keresett — javakra terjed ki. Ilyenek például: szerszámgépek és megmunkáló központok, csomagológépek, raktárberendezések, építőipari gépek, irodagépek, számítógépek, személygépkocsik és közúti haszonjárművek, vasúti kocsik, repülőgépek, hajók, egyéb szállítóeszközök (például konténerek, rakodóeszközök), laboratóriumok, irodaházak, üzemcsarnokok.

Az előzőekből következik egyúttal az is, hogy a lízingtársaság *bankszerű módon vizsgálja ügyfele hitelképességét*. A hitelképesség pontosabb megítélhetősége végett a kialakult konvenciók szerint a „bérlőknek” mérlegükben — vonal alatt —

ki kell mutatniuk a bérbbe vett eszközök értékét és/vagy lízingdíj-fizetési kötelezettségeiket.

A nyugati számviteli szakemberek egy része ezzel sem elégszik meg, hanem azt javasolja, hogy a tartósan bérbbe vett javak értékét az aktívák, a lízingdíjak tőkésített összegét pedig a passzívák között szerepeltessék a vállalati mérlegekben. Egyes tőkésországok pénzügyi joga bizonyos mértékig be is vezetett ilyen jellegű előírást, hogy így a hitelezők a mérlegből teljes képet kaphassanak a bérlő valamennyi fizetési kötelezettségéről.

Más területen is olvadóban vannak az előnyök. Nem kedvez például jelenleg a lízingelésnek (sem) a magas kamatláb, továbbá a jelentős vonzerőt gyakorló fix díjtételek szempontjából nem előnyös a kamatlábak gyakori és sokszor jelentős változása.

A kamatlábak várható csökkenésekor ugyanis a bérbbe vevők számára előnytelen a lízingszerződés megkötése, a kamatláb feltételezhető növekedése időszakában pedig a lízingbe adónak romlanak az üzleti kilátásai. Bonyolítja a helyzetet, hogy míg a hiteleknel a változó kamatláb kikötése bevett gyakorlat, a kötvénykölcsönöknél pedig rendszerint lehetséges a konverzió, addig erre — a kialakult gyakorlat szerint — a lízingszerződéseknél nincs mód. Ez utóbbi probléma kiküszöbölése csupán technikai kérdés ugyan, amely megfelelő díjklauszula kikötésével megoldható, de ezzel éppen az egyik jelentős vonzerőt jelentő fix díjfizetési ráta előnyei szűnnek meg.

A megosztható adókedvezmények léte sem tekinthető tartósnak. Az adóhatóságok ugyanis mindent megtesznek, hogy a lízing üzletágot ne lehessen felhasználni a költségvetés megrövidítésére. Az Egyesült Államokban 1981-ben, 1982-ben, majd 1984 januárjában hoztak olyan törvényt, illetve törvénymódosítást, amely a lízing adózását szabályozza. Ennek célja éppen az volt, hogy az adókedvezmények átadásának gyakorlatát a helyes mederbe terelje. Az 1981-es törvény (az ún. Recovery Tax Act) szerint ugyanis közömbös, hogy a lízingnek mi a tárgya, s ennek folytán a cégek gyakran csupán a lehetséges adó-, illetve leírásai kedvezmények realizálására törekedtek, olykor fiktív bérleti szerződések konstruálásával is.

Érdemes még megjegyezni, hogy az 1983-ban Hongkongban megtartott első lízing-világkongresszus központi témája is a lízingtársaságok *adóztatása* volt; s Angliában meg az NSZK-ban is készülnek a lízing átfogó szabályozására. Ezek célja nyilvánvalóan a „vadhajtások” lenyesegetése lesz.

Vannak országok, például Japán és Franciaország, ahol a lízing minden különösebb állami támogatás nélkül fejlődött ki.

Egyes vélemények szerint a lízingtevékenység Franciaországban a legpontosabban ellenőrzött. Francia vállalkozások nem takaríthatnak meg adófizetést lízing révén. Ennek ellenére a lízing itt is viszonylag gyorsan elterjedt, pusztán azért, mert gyorsan lebonyolítható, 100 százalékos finanszírozást nyújtó ügylet.

Szervezeti formák

A lízing szervezeti-intézményi rendszerét tekintve a fejlett tőkésországokban alapvetően két formával találkozhatunk. *A szakosodott lízingvállalatok* rendszerint egy-egy nagyobb kereskedelmi bank leányvállalataként vagy kereskedelmi bankok konzorciumának közös tulajdonú vállalataként tevékenykednek; de előfordul, hogy egy-egy multinacionális konszern hoz létre termékeinek bérbeadására lízingtársaságot. (Ilyen például a Volkswagen leányvállalata, a VAG, amely a Volkswagen és az Audi személygépkocsikat és haszonjárműveket kínálja tartós bérbeadásra.)

A bankokhoz való tulajdoni-szervezeti kapcsolódást az indokolja, hogy a lízing refinanszírozása jelentős tőkét igényel.

Angol közgazdászok szerint a bankok számára azért előnyös a lízingüzletben részt venni, mert

— a folyószámla-hitelek kamatánál jobb feltételekkel helyezhetik ki pénzalapjaikat;

— a lízing biztonságos és rendszeres pénzbevételt hozó befektetés;

— a lízinggel új, vonzó alternatív finanszírozási lehetőséget kínálhatnak ügyfeleknek, s ezzel új ügyfeleket is remélnék szerezni.

Ritkábban fordul elő, hogy termelővállalat vagy kereskedelmi cég közvetlenül adja bérebe az általa gyártott vagy forgalmazott termékeket. A közvetlen termelői (illetve kereskedelmi) lízing többnyire rövid(ebb) lejáratú, operatív, üzemeltetési jellegű. Ennek az az oka, hogy az operatív lízinghez tapadó szolgáltatásokat (javítás, karbantartás) egy kizárólag finanszírozási jellegű intézmény nem is tudná felvállalni.

A lízing a beruházásfinanszírozásban

A lízing semmiképp sem „csodaszer” a vállalati beruházási lehetőségek bővítésére. Nemzetközi tapasztalatok alapján azt mondhatjuk, hogy a lízing a vállalatok külső finanszírozásának egyik sajátos technikája; ma már a beruházásfinanszírozás számottevő, de a jövőben sem döntő formája.

Az Egyesült Államokban 1982—1983-ban a vállalati állóeszköz-beruházások 17—19 százaléka, Angliában pedig az összes beruházás mintegy 13 százaléka bonyolódott le lízingben. Nyugat-Európa országaiban a beruházott felszerelések és berendezések átlagosan körülbelül *egyötödét* lízing útján szerzik be. A kevésbé fejlett európai országokban a lízing részaránya az ipari beruházásokban 6 százalék körüli; ezekben az országokban ezután várható a lízing jelentősebb terjedése. Ázsiában még alacsonyabb az arány, de a tendencia növekvő. Japánban például a lízing aránya az összes tőkebefektetésen belül 1975-ben 2,16, 1981-ben 4,13, 1982-ben 4,94 százalék volt.⁴

A gazdaságirányítási rendszer 1968. évi reformja keretében hazánkban is napirendre került az eszközáramlás különböző formáinak kiszélesítése, illetve bevezetése. Az eszközátcsoportosítás kérdéseivel foglalkozó munkabizottságot vezető Nagy Tamás 1970-ben úgy vélte, hogy indokolt az állóeszközök anyagi forgalmát komplex jogszabállyal újrendezni. Ennek keretében *minden korlátozás nélkül* meg kellene engedni az állóeszközök anyagi elemeinek bérbeadását, mert ez elősegítheti a felesleges vagyontárgyak hasznosítását, előmozdíthatja *kizárólag állóeszközök bérbeadásával foglalkozó vállalatok* létrejöttét.

A javaslatok nyomán 1970 decemberében számos jogszabály jelent meg az eszközátcsoportosítás akkor bevezethetőnek ítélt formáiról. Ezek közé tartozott az állóeszközök feladatszerű bérbeadásáról szóló 66/1970. (XII. 31.) sz. PM-rendelet is, mely lényegében rendezte a finanszírozási és működtetési lízing alapvető pénzügyi és számviteli szabályait. Így kimondta, hogy a bérbeadott eszközt a bérbeadóknál kell aktiválni (állóeszközei között szerepeltetni) és amortizálni; a bérbeadó a díjat bevételként, a bérbe vevő költségként számolhatja el; továbbá a díjban a felek szabadon állapodhatnak meg. Ezek az *alapvető szabályok lényegében azonosak a legtöbb fejlett tőkésországban a lízingre vonatkozó érvényes rendelkezésekkel*. Ugyanakkor a lízingtevékenység feltétele a rendelet szerint az is, hogy

⁴ Vö. Gyergyóiné Rudnai Vera: Nemzetközi helyzetkép a lízingről. Kézirat. A PM Pénzügykutató Intézete, 1984.

az eszközeit bérbe adni kívánó vállalat alapítólevele kiegészüljön ezen tevékenység megjelölésével, és ezt a vállalati törzkönyvben is rögzítsék. Ez az előírás az alapító szerv megítélésére bízta, hogy kinél tartja indokoltnak e tevékenység engedélyezését. Ugyanakkor a bérbeadásra vállalkozók tevékenységének megfelelő refinanszírozására sem az MNB, sem az ÁFB nem irányzott elő külön pénzforrásokat. A hitelpolitika és a hitelezési gyakorlat nem is tartotta különösebben kívánatosnak, hogy a beruházási célú banki és/vagy költségvetési forrásokat egy vállalat közbeiktatásával termelőeszközre átváltva adják tovább. A lízing előmozdítása nem szerepelt a hitelpreferenciák között sem. A nem preferált, de hatékony fejlesztési célokra viszont gyakorlatilag hosszú lejáratú hitelt sem lehetett kapni. Bár a lízing esetében jogi értelemben nem kerül sor fejlesztési alap átadására a bérbeadó és a bérbe vevő között, a lízing refinanszírozására is kiterjedt az a restriktió, miszerint nem részesülhet bankhitelben az a gazdálkodó szervezet, amely a tárgyévben más gazdálkodó szervezetnek fejlesztési alapot adott át. Nem került sor lízing-szakvállalat alapítására sem, jóllehet a lízing elterjesztésének ez lett volna a legmegfelelőbb formája. Nem vált széles körűvé a „felesleges” vagyontárgyak bérbeadása sem.

Az 1970-ben megjelent első „lízingrendelet” 1982 első negyedében új rendelet váltotta fel.⁵ Az új rendelet két szempontból lépett túl az eredetin: kifejezetten lehetővé tette termelőeszközöknek magánszemélyek részére való kölcsönzését, továbbá kiküszöbölte a külföldre irányuló aktív és operatív finanszírozó lízinget nehezítő szabályozási elemeket. Az elsőként említett lépést a kisüzemi gazdálkodás új formái, különösen pedig a vgm-ek és a szakcsoportok alapításának lehetősége tette szükségessé, hiszen térítés ellenében lehetővé kellett számukra tenni a munkavégzéshez szükséges termelőeszközök használatát. A második változtatás azt célozta, hogy az amortizáció-központosítás ne tegye versenyképtelenné az ajánlati díjszínvonalat. Ezt a rendelet (meglehetősen elvtelenül) úgy oldotta meg, hogy a külföldre bérbe adott gépek és berendezések fokozatosan „fogyó” készletként szerepeltetendők a bérbeadó könyveiben, továbbá a lízing miatti tartós készletnövekmény nem számít be a „készletmérésbe”. A készletkénti kezelés gyakorlatilag tetőleges gyorsaságú leírás alkalmazását is megengedte, sőt középlejáratú (árbevételből visszafizethető) forgóeszközhitelkkel és/vagy céghitelt refinanszírozó hitellekkel történő banki finanszírozást is lehetővé tett.

Az állóeszközök nagyobb arányú bérbeadása üzletágként néhány közúti fuvarozónál (például Volán vállalatok), az építőiparban (Építőipari Gépesítő Vállalat), valamint egyes gabonatermesztési rendszereknél (például a bábolnai IKR-nél) terjedt el. Ez utóbbiaknál két kedvező körülmény is közrejátszott: a termelési rendszerek mentesültek az amortizáció-központosítás alól, ami segítette a belső forrásképződést, másrészt a gabonatermesztés az 1970-es évek első harmada óta preferált fejlesztési céllá lépett elő, így a banki finanszírozás lehetősége jócskán kibővült.

A reformfolyamat 1979 óta bekövetkezett ismételt élénkülése további lehetőségeket nyitott meg a lízing előtt. Egyrészt új decentralizált fejlesztési célú alapok létesültek (önálló szervezetek kezelésében), másrészt mérsékelték a vállalati profilkorlátozásokat. Így 1982 eleje óta az Interinvest Ágazatközi Fejlesztési Társulás

⁵ A gépek és berendezések bérbeadásáról szóló 8/1982. (III. 8.) sz. PM-rendelet. Az új rendeletnek a felesleges vagyontárgyak bérbeadás útján történő hasznosításáról szóló paragrafusát külön megerősítette a 69/1982. (XI. 30.) sz. PM-rendelet. 1983 végén a 66/1983. (XII. 30.) sz. PM-rendelet módosította, illetve kiegészítette az 1982-ben hatályba lépett, lízingre vonatkozó szabályokat; egyértelművé tette, hogy külföldről történő bérlés esetén is költségként számolható el a lízingdíj, megerősítette az engedélyezésnek a devizafinanszírozási irányelvekben megállapított főbb feltételeit, végül rendelkezett (bár némi fogalmazási tökéletesítésre szorulva) a maradványértéken történő megvásárlás elszámolási szabályairól.

üzletága és a SZIM-Lizing leányvállalat foglalkozik lízingtevékenységgel. A Központi Váltó- és Hitelbank keretében 1983-ban létesített Vállalkozási Alap is tervezi finanszírozási lízingtevékenység folytatását, és több számítástechnikai vállalat (például a SCITEL, az SZKI egyik leányvállalata) is kölcsönöz hardware-t. De ha mindezt összegezzük is, a belföldi vállalatok között jelenleg lízinggel „megmozgatott” állóeszköz-állomány értéke még igen alacsony, és az évenkénti állomány-szaporulat sem haladja meg a szocialista szektor évenkénti beruházási összegének 0,5 százalékát sem.

Megjegyzendő, hogy egyelőre a jogi korlátok, illetve akadályok, valamint a hitelezési restriktiók oldása, az új finanszírozási lehetőségek dacára sem jók a lízing terjedésének lehetőségei. A szabályozás a múltban és jelenleg is erősen fékezi a lízingtevékenységet.

Fékezőleg hat az a még mindig fellelhető felfogás, amely a lízinget költségből finanszírozott beruházásnak tekinti. E nézet szerint az ilyen beruházás a vállalatok költségérzékletlensége folytán inflációs nyomás kiváltója is lehet.

A lízing és a költségből eszközölt beruházás közé tett egyenlőséggel — bár első pillantásra indokoltnak tűnhet — tévedésen alapul. Az igaz ugyan, hogy a bérlőnek a lízing útján megszerzett géphez nincs szüksége saját fejlesztési forrásra, de a lízingvállalat csak beruházási célú pénzeszközeiből veheti meg a bérbeadásra kerülő állóeszközt. Vagyis a beruházó és a használó személye elválik egymástól, de népgazdasági szinten a gép megvétele mindenképpen beruházás marad. Más megközelítésben is sántít a lízing „fekete beruházáskénti” címkézése: ha a bérlő a számára szükséges beruházási jószágot maga vásárolná meg, akkor az amortizációt és a beszerzéshez esetleg felvett fejlesztési hitel kamatát is költségként számolhatná el. Márpedig a költségként elszámolható lízingdíj két alapvető összetevője éppen az amortizáció és a kamat. Ami pedig a költségvetés bevételeit illeti: amennyivel azok a bérlőnél csökkennek, annnyival növekednek a bérbeadó vállalatnál, feltéve, hogy a bérlőre és a bérbeadóra ugyanazok az adózási feltételek vonatkoznak. A lízing esetében tehát nem csökken szükségszerűen a költségvetés adóbevétele.

A szabályozás terén különösen az *amortizáció központosítása* okoz gondot, mivel emiatt a bérbe adott eszköz gazdasági élettartamán belül a befektetett tőke (a bérbeadás céljából vásárolt állóeszközök) nominális értéke is csak igen magas nyereségkulcs és ennek megfelelően magas díjkulcsok alkalmazása esetén térül viszsza. Ez hozzá magával azt is, hogy a hazai lízingadók nem élnek a gyorsított leírásnak a külföldi lízingvállalatoknál rendszeresen használt eszközével, hiszen *gyorsított leírás esetén még magasabbra kellene emelni a bérleti díjat*.⁶ Sokan vitatták már az állóeszköz-gazdálkodás kapcsán az amortizációelvonás indokoltságát; ennek alaptalan voltát a lízing különösen nyilvánvalóvá teszi. Minthogy az amortizáció 40 százalékát csak az állami és a tanácsi tulajdonú gazdálkodó szervezetektől vonják el, ezek a díjtételek azon bérlők számára, amelyek egyébként mentesek az amortizációelvonás alól (szövetkezetek, magánszemélyek), indokolatlanul magasak. Ha mégis rákényszerülnek az állami szektorból állóeszközt bérelni, közvetetten olyan adót kell viselniük, amely egyébként őket nem terhelné. Fordítva: ha az állami szektorba tartozó vállalat szövetkezettől vagy hazai székhelyű vegyes vállalatától bérel állóeszközt, akkor azt kedvezőbb feltételek mellett teheti, mint ha más állami vállalatától bérelt volna számára szükséges termelőeszközt, illetve, mint ha hiteltől vásárolta volna meg. *Az adóztatásnak a tulajdonviszonyoktól függő differenciálása tehát akadály a gazdálkodó szervezetek közötti eszköz-áramlás ezen válfajának.*

⁶ Emellett a hatályos amortizációs előírások szerint a leírásnak a teljes állóeszköz-állományra kiterjedő gyorsítása csak külön engedéllyel oldható meg.

A lízing a külkereskedelemben

A lízing nemcsak a határokon belül, de a nemzetközi ügyletekben is teret nyert, bár a belföldi lízinghez képest szerény arányban. Az NSZK-ban például az 1970-es évek közepén az exportlízing a belföldi lízingtevékenységnek alig több mint 3 százalékat, az importlízing pedig még ennél is kevesebbet, mintegy 2,5 százalékát tette ki.

A nemzetközi lízingpiacot jelenleg a japán és az amerikai társaságok uralják, de jelentős az angol lízingvállalatok tevékenysége is.

Gyakori, hogy a nemzetközi lízingpiac legismertebb óriásai összeállnak egy-egy ügylet megvalósítására. Ennek formai lebonyolítása — úgy tűnik — nem különbözik lényegesen a nemzetközi nagybankok együttműködési formáitól. A lízingtársaságok egyike vállalja a szindikátus létrehozását, és ellátja a lízingbe adók koordinálását, érdekképviseletét.

A nemzetközi lízingszerződéseknek mind az alanyai, mint a tárgyai a *nagy méretek* kategóriájába tartoznak: általában a legnagyobb, legjobb hírű lízingtársaságok folytatnak jelentős értékű határokon átmenő lízingtevékenységet. Nemrég például az US Bankers' Trust szervezte a Japan Airlines számára (mellesleg yenben) lízinget. Az ügylet tárgyát képező két repülőgép közül az egyiket a Japan Leasing vezette szindikátus finanszírozta. A lízing tárgya ez alkalommal közlekedési eszköz volt. Ez tipikus jelenség: a hajók, repülőgépek, konténerek gyakran tárgyai a nemzetközi lízingszerződéseknek. Ez azzal magyarázható, hogy a lízingtárgy *biztosíték jellege* az ilyen esetekben a legvilágosabb, hiszen könnyen mobilizálható, mozgatható javakról van szó; emellett — és ez döntő tényező — ezen javak *tulajdonjoga* nemzetközi konvenciók alapján, valamint a nemzetközi egyezményeken alapuló regisztrálás következtében különös védelmet élvez. Mindez arra is utal, hogy a nemzetközi lízing esetében fokozottan merül fel a kockázat kérdése. A külföldi lízingadó tulajdona potenciálisan — legalábbis elméletileg — államosítható, elkobozható vagy zár alá vehető. Az ebből eredő károkat az állami export-hitel-biztosító társaságok rendszerint csak akkor térítik meg, ha a két érdekelt állam beruházásvédelmi szerződést kötött. Másfelől viszont számos ország valamilyen formában korlátozza, hogy a területén használt termelőeszközök külföldi tulajdonban legyenek. Ezen országok esetében eleve számításba sem jöhet a határokon keresztül lízing.

A lízingadó cég tulajdonjogának fennmaradása azonban további problémákat is okozhat külföldre történő bérbeadás esetén. Ezek a gondok az adózással és a vámfizetéssel fűgnek össze.

Az *adózás* tekintetében a külföldiek ingó vagy ingatlantulajdonának gazdasági hasznosításából eredő jövedelmet (és ilyenek tekinthető a lízingdíj is) az egyes országok nemzeti adójoga szerint egyenes adók terhelhetik. Ez megegyezik a szellemi tulajdonjogok (a pénzügyi statisztikákban *nontangible financial assets*-nek nevezett tulajdonok) használatba adásáért járó jogdíjak (*royalty, licence fee*) adóztatásával. Hasonlóképpen az egyes országok adójoga alapján az ország területén levő vagyon után vagyonadót is lehet szedni, tekintet nélkül arra, hogy a vagyon tulajdonosa bel- vagy külföldi illetőségű természetes vagy jogi személy. További adófizetési kötelezettség hárul a külföldi tulajdonosra a több fázisú nettó forgalmi adóztatási rendszerekben (az ún. hozzáadott érték utáni adóztatás esetén). Ugyanis a lízingdíj is magába foglal „értéknövekedést”, s ennek mértékében a bérlőre továbbhárítandó fázis-forgalmi adót a külföldi tulajdonosnak kell megfizetnie. (Ismereteink szerint a vagyonadó és a forgalmiadó-fizetési kötelezettség gyakorlatilag csak a finanszírozó lízingnél merül fel.) Az adófizetéssel járó problémák, amelyek a külföldi lízingadó cég számára egyrészt a helyi adójog tételes rendelkezéseinek nem kellő ismeretéből, másrészt az adó lerovásának technikai nehézségeiből adód-

hatnak, technikailag feloldhatók, ha a lízingszerződésben kikötik, hogy a bérlő tartozik — a lízingadó cég nevében — az ügyletből eredő valamennyi helyi adót viselni és leróni. Egyes országok adójoga azonban kifejezetten tiltja a külföldieket terhelő adók megfizetésének magánjogi szerződés alapján történő átvállalását. De ha ilyen tilalom nincs, akkor is előfordulhat, hogy a bérlő nem tud vagy nem akar eleget tenni vállalt fizetési kötelezettségének. Ilyen esetben — minthogy az adó alanya a külföldi lízingadó cég — a szóban forgó ország a külföldivel szemben jár el, és így ez utóbbira hárul, hogy az őt ért anyagi kárt a mulasztó bérlővel szemben érvényesítse. Az említett kockázatokat részben kiküszöböli, ha a lízingadó és a bérlő országai között egyezmény van a kétszeres adóztatás elkerüléséről. Ezen egyezmények ugyanis egyazon jövedelem vagy vagyontárgy tekintetében kiküszöbölik a kétszeres adófizetési kötelezettséget, és pedig úgy, hogy számos adónem tekintetében az adószedés jogát a lízingadó cég országának adják át. Ez sem oldja azonban meg a két ország adóterheinek eltérő alakulásából eredő problémákat, ami a változások jellegétől függően az egyik vagy a másik félnek okozhat anyagi hátrányt.

A vámok tekintetében azzal kell számolni, hogy az egyes országok nemzeti vámjoga alapján a gazdasági hasznosítás céljából bevitt áruk után akkor is meg kell fizetni a behozatali vámot, ha azok tulajdonosa a vámjogszabályok értelmében külföldi. A termelőeszközök tekintetében a nemzetközi gyakorlat abban meglehetősen egységes, hogy az ideiglenes hasznosítás céljából bevitt áruk után a vámtarifa alapján kiszabható vám összegének csak azon hányadát kell megfizetni, amely hányadot a használat időtartama a szóban forgó eszköz becsült vagy jogszabály által meghatározott gazdasági élettartamában kitesz.⁷ Ismereteink szerint azonban nincs egységes gyakorlat abban, hogy az ily módon megállapítható tényleges vámfizetési kötelezettség a bérlőt avagy a bérbeadót terheli-e. Ez újabb kockázati elemet visz be a határokon keresztül lízingügyletekbe, minthogy az esedékes vám megfizetésének dologi zálogát általában maga a vámmal terhelt eszköz jelenti.

Az adók és a vámok tekintetében ugyancsak a nemzetközileg regisztrált közlekedési, illetve szállítási eszközök képezik a kivételt, minthogy ezen eszközökre vonatkozóan a különféle két- és több oldalú kereskedelmi, közlekedési, vám- és adójogi egyezmények tárgyi mentességet adnak a regisztrált tulajdonos székhelyén kívüli államokban.

A határokon keresztüli lízing további kockázati eleme a jelenlegi *nemzetközi pénzügyi rendszer*. E téren az árfolyam- és az országgockázat jelenthet potenciális veszélyt a lízingadó vállalatnak. E kockázati tényezők ellen exporthitel-biztosítással lehet védekezni. Az elmúlt néhány évben erőteljesen megemelkedett az ezen biztosítás által fedezett kárigények száma és összege, ami a kártérítés feltételeinek szigorodásához, valamint a díjtételek megemeléséhez vezetett. E tényezők természetesen nehezítik, illetve korlátozzák a határokon keresztüli lízing lehetőségeit, és csökkentik a vonzerejét is. Ehhez járul még az a körülmény is, hogy a lízingdíj megfizetésére a lízingadók rendszerint bankgaranciát (minimálisan átutalási garanciát) kötnek ki. Az exporthitel-biztosító intézetek országonként — az országkockázat függvényében — fedezeti limitet állapítanak meg, és a lízing ezen a „plafonon” belül csupán az exporthitel-biztosítással fedezhető forrászerzési módok egyike. Ez utóbbi körülménynél fogva a *határon keresztüli lízing* — a gyakori vélekedésekkel szemben — *nem válhat a bérlő országa számára pótlólagos forrásbevonási csatornává*, feltéve, hogy a lízingadó cég exporthitel-biztosítást kíván kötni a lízingügyletre. Ilyen esetben a forrásbevonásban érdekelt ország érthetően arra törekszik, hogy a számára legkedvezőbb adósszolgáltatási kötelezettséget jelentő

⁷ Lásd például az 57/1980. (XII. 27.) sz. MT-rendelettel kihirdetett vonatkozó GATT-szabályokat.

finanszírozási módot preferálja, ez pedig gyakran nem a lízing. Határokon keresztül lízing esetében az említettekén túl azért is indokolt, hogy a bérbeadó bankgaranciát kérjen a bérlőtől, mert általában nincs módja a bérlők hitelképességének bankszerű felmérésére.

Az ENSZ statisztikai szervezetének állásfoglalása szerint a bérelt áruk az ún. külön nyilvántartott áruk körébe tartoznak. (Ettől eltérően rendelkezik a KGST Statisztikai Állandó Bizottsága által jóváhagyott „A KGST-tagországok külkereskedelmi statisztikájának alapvető módszertani tételei” c. dokumentum, amely szerint a bérbe vett berendezések nem tartoznak az export és az import körébe.) A fizetési mérlegben történő kimutatás szempontjából azonban a Nemzetközi Valutaalap ajánlásai különbséget tesznek a lízingszerződés jellege (operatív vagy finanszírozó), valamint tárgya (közlekedési eszköz vagy egyéb termelőeszköz) szerint. Bár az érintett eszköz tulajdonjoga lízingszerződés keretében sem szállt át a devizakülföldi bérbeadóról a devizabelföldi bérlőre, az IMF ajánlása szerint az ügyletet mégis annak tényleges jellege szerint indokolt számba venni, azaz a bérelt eszközt annak piaci értékén behozatalként indokolt kimutatni, míg ellentételező elszámolásként a tőkemozgási mérleg „közép- és hosszú lejáratú tartozások” sorában a bevételek összege növelendő a szerződés teljes tartama alatt esedékes díjak együttes összegével. Ebből következik, hogy az IMF ajánlásai szerint a finanszírozó lízing a szerződés tartamától függően közép- vagy hosszú lejáratú (szállítói) hitel-felvételnek minősül, és növeli a bérlő országának adósságállományát, következésképpen kihat az érintett ország hitelfelvételi lehetőségeire, és rontja a kereskedelmi és a fizetési mérleg egyenlegét.

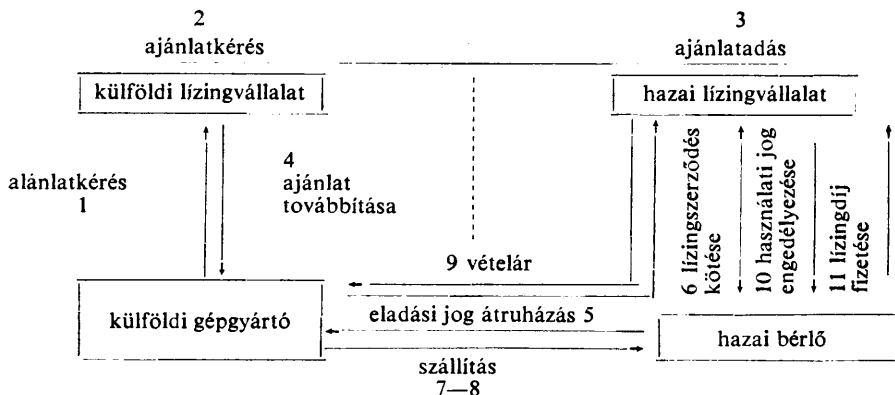
Az operatív lízinggel kapcsolatos díjfizetések a bérlő országának folyó fizetési mérlegében az „egyéb javak és szolgáltatások” elnevezésű sor kiadási tételei között mutandók ki. Prezentációs szempontból tehát az operatív lízing kedvezőbb a finanszírozási lízingnél, mivel nem befolyásolja a kereskedelmi mérleg egyenlegét, és — a szerződés tartalmától függően — nem érinti a közép- vagy rövid lejáratú tőkemozgások mérlegét sem. (A folyó fizetési mérleg egyenlegét természetesen a külföldre áttutalandó lízingdíjak összege is rontja.)

Az operatív lízing említett elszámolási módja azért is kedvező, mert még a konvertibilitás legalacsonyabb fokán is mentesülnek a folyó fizetési mérlegbe tartozó hitelek a külön devizahatósági engedélyezés alól, míg finanszírozási lízing esetén a tőkemozgások közötti elszámolás már szükségessé teheti külön devizahatósági engedély beszerzését mind a lízingadó, mind a bérlő számára.

A közlekedési és szállítási eszközök bérletének elszámolása nagyjából hasonló az operatív lízingéhez, függetlenül attól, hogy a lízingszerződés milyen időtartamra szól. Az ezen eszközökért fizetett és kapott díjakat az „egyéb szállítások” sorában kell elszámolni.

A határokon keresztül lízinggel kapcsolatban eddig bemutatott számos probléma világossá teszi, miért nem vált a lízing a külsőforrás-bevonás, illetve a nemzetközi kereskedelem finanszírozásának számottevőbb eszközévé, illetve miért korlátozódott döntően az operatív lízingre, valamint a közlekedési eszközök bérletére. A lízingben (pontosabban szólva a finanszírozási lízingben) rejlt előnyök kiaknázására ezért a külkereskedelemben a lízing közvetett útja alakult ki, amely alkalmasnak bizonyult a felsorolt kockázatok, illetve akadályok jelentős részének kiküszöbölésére. E közvetett út lényege az, hogy a külföldi eredetű termelési eszközt bérbe venni kívánó cég az importügyletbe bekapcsol egy honi lízingvállalatot, amely a szállítónak megfizeti a vételárat, és az így tulajdonába került termelőeszközt az előre megállapított feltételekkel bérbe adja az érdekelt termelővállalatnak. A helyi lízingvállalat az ügylet finanszírozásához szükséges forrásokat részben vagy egészben külföldről szerzi meg. (Ennek elvben egyaránt lehet módja külföldi bankhitel felvétele, külföldön történő kötvénykibocsátás vagy működő

tőke bevonása.) A „közvetett utas” export-(import-)lízings konstrukció egy lehetséges felépítését az alábbi ábra mutatja be:

Látható, hogy a tulajdonjoggal kapcsolatos problémák e konstrukcióban teljességgel kiküszöbölhetők, ugyanakkor fennmarad a lízing eladásösztönző szerepe az exportőr, és finanszírozási kényelme az „importőr” (a bérlő) szempontjából.

Napjainkban a lízingfinanszírozó intézmények között egyrészt szoros levelezői kapcsolatok alakultak ki, másrészt tulajdoni szempontból gyakran multinacionalizálódtak. A kialakult széles körű partneri és/vagy tulajdonosi kapcsolatok lehetővé tették, hogy a termelőeszközök kivitele, illetve behozatala lízingfinanszírozás mellett valósulhasson meg. A KGST-országok külkereskedelmi szakvállalatai vagy a külkereskedelem pénzügyi lebonyolításával megbízott pénzügyi intézményei például a beruházási javak kivitelének előmozdítása céljából keretszerződést kötöttek a termékek főbb felvevő piacát jelentő országok egyes lízingfinanszírozó vállalataival (például a Magyar Külkereskedelmi Bank az NSZK-beli Mietfinanz céggel), vagy lízingfinanszírozó vegyes vállalatot alapítottak ezeken a piacokon (például a szovjet érdekeltségű Moscow Narodny Bank az angol Morgan & Grenfell bankhálózattal Angliában, a magyar Technoimpex pedig egy osztrák céggel Ausztriában, Berma-Wien néven) azért, hogy potenciális ügyfeleiknek termékeik lízingfinanszírozását is felajánlhassák.

A közvetett utas lízing előnye, hogy az így létrejövő lízingügylet az eladó számára „hagyományos”, kockázatmentes készpénzfizetéses ügyletté válik, míg a bérlő számára a kívánt berendezés és annak finanszírozása „egy csomagban” válik elérhetővé.

Célszerű és helyes az *exportlízings* magyar gyakorlatának szorgalmazása, hiszen főprofilú önálló lízingvállalatunk még nincs is.

Nem helytelen az *importlízings* felvetése sem. Csak azt ne higgyük, hogy e tevékenység engedélyezése *népgazdasági méretekben* jelentős pótlólagos hitellehetőségek megnyitásával járna!

Egy dolog azonban feltétlenül további megfontolást igényel: *vállalati szinten* mi a vonzereje az importlízingnek? Mi az újabb igényhullám magyarázata?⁸

A *külföldről történő közvetlen lízing* iránti igényt az általános forrásszűkén kívül a beruházási javak nem rubel elszámolású viszonylatokból történő beszerzési lehetőségeinek a beruházási vásárlóerő visszafogásánál is erőteljesebb csökkenése növelte meg. A *külföldről történő lízing* két „rendkívüli” előnnyel kecsegtette a hazai bérlőt: 1. A lízingdíj nem terhelte az — immáron eltörölt — referenciakeretet, és a beruházási célú importlehetőséget sem érintette, azaz a vállalat szemszögéből gyakorlatilag pótlólagos importlehetőségnek számított. 2. Mínthogy a *külföldi bérbeadó* a lízingdíjat az amortizációelvonás és a magas hazai vámtarifa-szint nélkül kalkulálja, a bérelt eszköz még az 1981 óta bekövetkezett többszöri leértékelésből eredő árfolyamkockázat ellenére is olcsóbbnak bizonyult, mint ha azt hazai lízingcégtől bérelné, vagy akár 100 százalékos hitelfinanszírozás mellett maga vásárolná meg.

Tulajdonképpen még a vámjog is kedvez az importlízingnek. A *külföldről történő közvetlen lízing* explicit díjfizetés mellett (haszonbérlet) és implicit díjfizetés (a bérbeadó javára teljesített áruszállítás vagy szolgáltatás áraiban figyelembe vett díjfizetés) mellett történhet. A haszonbérlet vagy a haszonkölcsön-szerződés keretében beérkező eszközök vámértéke után vámot szabnak ki, de a vámösszegre halasztás kapható. A halasztás úgy értelmezendő, hogy a vámösszeg 2 százalékát havonta kell befizetni mindaddig, amíg a gépet újból ki nem szállítják az országból. Ha a visszaszállításra 50 hónapnál (4,2 évnél) hamarabb kerül sor, a még meg nem fizetett vámösszeg törlésre kerül. Ez a szabályozás gyakorlatilag kamatmentes kölcsönt jelent a vám megfizetésére, amelynek feltételei kedvezőbbek a „közönséges” import esetén adható részfizetésnél, mivel ez utóbbi esetben legfeljebb 36 havi kamatmentes részfizetésre van mód.

Az importlízing „preferált” helyzete a belföldi lízinggel szemben mindenképpen indokolatlan. Devizaszkűében nem lehet helyesnek minősíteni olyan szabályozást, amely növeli az importigényt. A megoldást azonban nem az importlízing lehetetlenítésében, hanem a belföldi lízing bővítésében, lízingszakvállalat létrehozásában kell keresni.

Illúziók és aggályok nélkül

A lízing tehát nem „fekete beruházás”; de nem is bővíti számottevően egy-egy ország nemzetközi hitellehetőségeit.

Vessük ezért el felesleges aggályainkat, de ne tápláljunk indokolatlan illú-

⁸ Az eljárás rendje az importlízingnél a következő: A *külföldről történő lízinghez* a KkM engedélyén kívül szükség van az MNB (illetve újabban vagylagosan az MKB-nek) az engedélyére is. Ez utóbbi engedély megadásának feltételeiről az MNB devizafinanszírozási irányelvei [lásd a 418/1983. (PK 13.) sz. MNB-közleményt és a 2/1983. (PK 13.) sz. körlevelet] rendelkeznek. Eszerint „... gépek *külföldről történő bérbevétele* csak abban az esetben indokolt, ha az átmeneti szükségleteket elégíti ki, illetve, ha az a kooperáció célkitűzéseit a magyar népgazdaság szempontjából előnyösen szolgálja”. Az elbírálás szempontjából átmeneti az igény akkor, ha a bérlet tartama nem haladja meg a gép beérkezésétől számított 3 évet; kooperáció esetén azonban hosszabb, legfeljebb 5 éves bérleti időtartam jöhet számításba. Devizagazdálkodási szempontból akkor indokolható a lízing, ha a bérleti időtartama alatt kifizetett díj kumulált összege nem magasabb, mint az ugyanazon időtartam alatt a gép vételárából kiindulva elszámolható összegű amortizációval csökkentett, a nemzetközi pénzügyi kamatlábak alapján számított kamulált adósságszolgálat összege. Emellett az engedély megadásának feltétele, hogy a gép használatával az exportárualepok növekedjenek. Látható, hogy a hatályos szabályozás gyakorlatilag csak a passzív operatív lízinget kívánja lehetővé tenni, legalábbis a kooperációkon kívül.

ziókat sem! Abban azonban biztosak lehetünk, hogy a lízing intézményére a magyar gazdaságban is szükség van.

A nemzetközi tapasztalatok meggyőznek arról, hogy a lízing terjedésének a jól felfogott *vállalati érdek* volt az alapja. A vállalatok, vállalkozók keresték a lehetőséget, hogy

— gyorsan és egyszerűen juthassanak a rugalmas piaci alkalmazkodást segítő beruházási javakhoz, és éppen ezt adta meg a 100 százalékos finanszírozási lehetőséget nyújtó lízing;

— megkapják a szükséges szervizt és szolgáltatást a bonyolult technikai apparátusok működtetéséhez;

— részesedjenek a lízingnyújtó által élvezett vagy megszerzett adókedvezményekből.

Korunkban nem hagyhatjuk ki gazdasági mechanizmusunk eszköztárából a lízinget, amely alkalmas a műszaki fejlődés meggyorsítására, és segíti a rugalmas alkalmazkodást.

Természetesen nem az a cél, hogy olyan „előnyöket” ültessünk át a hazai gyakorlatba, amelyek lényege csupán a költségvetés megrövidítése, adókedvezmények kisajtolása. A francia és a japán példa azonban jól mutatja, hogy külön állami támogatás nélkül is életképes konstrukcióval van dolgunk.

Ugyanakkor nem állíthatjuk, hogy a magyar gazdaság „közege” máris megfelelő lenne a lízing kibontakozásához; ehhez feltétlenül szükség van bizonyos segítségre. Nem a *címzett megsegítéséről* van szó, hanem a közgazdasági környezet bizonyos változtatásáról, amire nemcsak a lízingtevékenység fejlesztéséhez van szükség, hanem ennél mélyebb, átfogóbb okokból is.

Ilyen például az amortizáció-központosítás tervezett fokozatos megszüntetése, amely — sok más, fontosabb ok mellett — a lízing megkönnyítése végett is indokolt. Igaz, ez a kérdés messze túlnő a lízingdíjak problémáján (amelyek, mint láttuk, irreális magasságba szöknek, többek között az amortizációelvonás „adója” miatt is). Itt csupán azt emeljük ki, hogy a lízinget nyújtó fél számára adott gyorsított leírási és amortizációelvonás-mentességi engedély nem szűkítené különösen a központi pénzügyi forrásokat; hiszen az átvételek — a jelenlegi szabályok szerint — amúgy is az érvényes normáknak megfelelő leírásági fokon kell aktiválnia az adott állóeszközt. Így ha a lízingnyújtó már teljesen leírta is az adott eszközt, az átvétel után újra amortizációt — s központi elvonási lehetőséget — hoz, az érvényes normák mértékéig. Ez a lépés tehát nem jelent népgazdasági szinten különös áldozatot, csupán elhárít egy akadályt az elől, hogy a *tőkével rendelkező* féltől az adott eszközt *használni kívánó* félhez az érintett jószág — irreálisan nagy áldozatok vállalása avagy irreálisan nagy árfelhajtó erő nélkül — eljuthasson.

Itt még nincs szó arról, hogy a lízing útján *továbbadhatók* a központi iparpolitika, a műszaki fejlődés érdekében „bevetett” kedvezmények: a gyorsított leírás. Ez valóban csak akkor működhet, ha a teljes elvonási rendszert más alapokra helyezik, és az amortizáció teljes összege a vállalatok beruházási eszközeit gyarapítja. Csupán arról van szó, hogy a lízingnyújtó — különösen, ha *önálló lízingcégről* van szó — *közvetítő láncszem*, s nem termelőegység. *Ennek megfelelő* pénzügyi szabályozása nem kivételt — *szabályt* jelentene.

Mérleg — javaslatokkal

1. A lízing előmozdítása gazdaságunkban több szempontból is hasznos lépésnek bizonyulna. Egyrészt segítené a jobb (álló-)eszközkihasználást (operatív lízing), másrészt konkrét eszközáramlási intézményt (finanszírozó lízing) jelentene. Különösen a kis- és középvállalatok rugalmas alkalmazkodásának és műszaki fejlődésé-

nek (de legalább lépéstartásának!) lehet alkalmas eszköze. Nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy az olajválság utáni igazodást a lízing mint intézmény jól segítette: az NSZK-ban például a leggyorsabban az energiamegtakarító, illetve bányászati felszerelések lízingje bővült.

2. A szabályozás oldaláról szükséges lenne, hogy az állóeszközökre vonatkozó adózási feltételek — a gazdálkodó szervezet *tulajdoni formájára való tekintet nélkül* — egységessé váljanak, lehetőleg az amortizációelvonás eltörlése mellett. Ha ez utóbbi nem történhetne meg (vagy csak fokozatosan), akkor az eltérő szabályozás alá eső bérlő, illetve bérbeadó közötti lízingkapcsolatnál — annak irányától függetlenül — kiegyenlítő pénzügyi hidat kell bevezetni. Másrészt a leginkább lízingképes termékek jelenlegi alacsony leírási kulcsaiból adódó hosszú leírási tartam miatt vagy a refinanszírozó hitelek futamidejét kellene meghosszabbítani, vagy intézményesen lehetővé kell tenni a lízingüzletágra a gyorsított leírás alkalmazását.

3. A hitel-, illetve lízingképesség bankszerű vizsgálhatóságához szükség lenne a vállalati mérlegek nyilvánosságának elrendelésére, azok valódiságának független hites könyvszakértők általi megvizsgálására, valamint a lízingből eredő fizetési kötelezettségek *feltüntetésére a vállalati mérlegekben*. E feltételek hiányában a lízingszerződés megkötése „ugrás a sötétbe”, hiszen likviditási zavarok, sőt fizetésképtelenség mindinkább előfordul(hat) a hazai vállalatok körében is.

4. A kisüzemi gazdálkodási formák tevékenységének kívánatos bővítéséhez szükséges tőkét elsősorban lízing útján célszerű rendelkezésre bocsátani. A magán-erő bevonását ez esetben a lízingvállalatok lakossági kötvénykibocsátásával célszerű megoldani; a bevont források a bérbe adott termelőeszközök állományának bővítésére lennének használhatók.

5. Bár kifejezett jogi akadálya ma sincs a lízingrendeletben, célszerű lenne kimondani komplett üzemek, üzemegek bérlésének lehetőségét is. (Ez a bérlési forma egyébként közel állna a mai szerződéses üzemeltetéshez.)

6. A lízing „sale and lease back” válfaja az alaphiánnyal, a fejlesztésiforrás-és/vagy forgóalaphiánnyal küzdő vállalatok bankszerű megsegítésére is jól felhasználható. A nem hatékony gazdálkodás esetén bekövetkező csődtől e technikák nem mentenek ugyan meg, de átmeneti likviditási zavarok elhárítására lehetséges és ellenőrizhető eszközt jelentenének.

Hasonlóképpen jó eszköz lenne a lízing a csődbe jutott vállalatok állóeszközeinek hasznosítására is. Lízingvállalat közbeiktatásával a hitelezők ugyanis készpénzhez jutnának, az érdekelt vevők viszont vonzó finanszírozás mellett szerezhethnék meg a feleslegessé vált állóeszközöket.

7. A lízingüzletág dinamikusabb kibontakoztatásához szükségesnek látszik, hogy az MNB és az ÁFB a beruházási célú hitelek egy részét — refinanszírozó jelleggel — tudatosan lízinget folytató vállalatoknak nyújtsa. Ezzel együtt a lízingvállalatoknak is törekedniük kell a preferált fejlesztési célok (exportbővítés, gazdaságos importpótlás, anyag- és energiatakarékosság) elérését segítő ügyletek megkötésére.

8. A belföldi lízing kibontakoztatásához célszerűnek látszik külföldi lízingvállalatokkal vagy bankokkal *vegyes lízingvállalatot* létrehozni. A részvénytőke formájában bevont külföldi működő tőke tartós (és kockázatviselő) forrás lenne a lízing finanszírozására, másrészt bővíthetné a korszerű gépek beszerzésére fordítható devizaforrást.

Irodalom

- Coillot, C. J.: Initiation au Leasing ou Credit-Bail. Delmas, Párizs, 1968.
Dániel Tamás: Iparvállalatok állóeszköz-gazdálkodása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.

- Enderlein, F. (szerk.):* Handbuch der Aussenhandelsverträge. 2. kötet. Staatsverlag, Berlin, 1974.
- Fáyiné Péter Emese:* Az exportösztönzés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
- Fogaras István:* A leasing-üzlet külföldi tapasztalatai. Pénzügyi Szemle, 1981. 6. sz.
- Gmür, C. J.:* Leasing für das Unternehmen. FIDMES-Mitteilungen Nr. 30. 1984. 4. sz.
- Gmür, C. J.:* Immobilienleasing gewinnt an Bedeutung. „Bulletin”—SKA, 1982. 1—2. sz.
- Gyergyóiné Rudnai Vera:* A lízing gyakorlata a tőkésországokban s néhány felvetés a módszer alkalmazásáról hazánkban. Kézirat. A PM Pénzügykutatási Intézete, 1983.
- Ligeti Sándor:* A kereskedelmi bankok üzletágai. Az MNB Közleményei, 109. sz., 1983.
- Parker, R.H.:* Understanding Company Financial Statements. Penguin, Harmondsworth, 1976.
- Export Financing Special Publications. Vol 47—III. Schweizerische Kreditanstalt, Zürich, 1978.
- Radnóti János:* A megtérüléshez igazodva. Figyelő, 1984. február 23. 3. 1.
- Radnóti János:* Az amortizációs rendszer változtatásának főbb jellemzői. Iparpolitikai Tájékoztató, 1984. 3. sz.
- Riesz Miklós:* A tőkésvállalatok üzletpolitikájának pénzügyi megalapozása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.
- Runge, B.—Bremser, H.—Züller, G.:* Leasing. Verlag Recht und Wirtschaft, Heidelberg, 1978.
- Sári József:* A tőke- (eszköz-) áramlás kérdése Magyarországon. Az MNB Közleményei, 97. sz., 1981.
- Spittler, H. J.:* Leasing. Weka Verlag, Kissing, 1977.
- Szilvássy Erika—Hidas János:* A nemzetközi pénzügyek és a külkereskedelmi fizetések gyakorlata. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
- Terták Elemér György:* Gondolatok a hazai lízingelésről. Iparpolitikai Tájékoztató, 1982. 2. sz.

Tobin, J.:

PÉNZ ÉS GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS

(Válogatás)

A kiadó Nobel-díjas közgazdászokat bemutató sorozatának legújabb kötete az amerikai közgazdász szerteágazó és sokoldalú tudományos munkásságáról igyekszik keresztmetszetet adni.

A tanulmánykötet mindenekelőtt Tobin munkásságának egyik fő törekvését, nevezetesen a pénzelmélet és a növekedésemélet szerves összekapcsolását igyekszik bemutatni.

Figyelembe véve a hazai közgazdász-társadalom érdeklődését, valamint a hozzáférhető műveket, a válogató főleg a pénzelmélettel foglalkozó tanulmányokat részesítette előnyben. Nem feledkezett meg arról sem, hogy a mai olvasók számára a gazdaságpolitikai összefüggések talán még érdekesebbek, s ilyen témájú tanulmányok is helyet kaptak a kötetben.

A szerző a pénzelméletet abból a pragmatikus szempontból közelíti meg, hogy miért tartanak az emberek pénzt, amikor vagyonukat más, nyereségesebb eszközökben is tarthatnák. A pénztartás magyarázatokor a keynesi esetből indul ki, azaz azt vizsgálja, hogy milyen előnyei lehetnek a készpénztartásnak a hosszú lejáratú államkötvények (a konzolok) tartásával szemben. Tülpép Keynesen, és a tőkényereség megszozlására vonatkozó alternatív feltételezések mellett keresi a kötvénnyartás és a pénztartás optimális kombinációt. Itt lép a vizsgálatokba a tobini elméleti rendszer egyik alap kategóriája, a vagyonkompozíció (portfólió) -elemzés, amely a különféle pénzbefektetési fajták közti választás módját tárja fel.

Végül ki kell emelni, hogy Tobin a rövid és a hosszú távú növekedési elméletbe egyaránt integrálta a monetáris szférát. Konjunktúravizsgálatai és az elmúlt évek stabilizációinak az elemzéseii olyan tétélekben kristályosodtak ki, amelyek a hitelpolitika, az állami költségvetési deficit és általában a konjunktúrapolitika további vizsgálatában és a gyakorlati gazdaságpolitikában is nélkülözhetetlenek.

Kb. 220. l., kötve kb. 110,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Bajba jutott iparvállalatainkról

(Tapasztalatok a jövedelemtermelő képesség csökkenésének okairól)

Lévai István

Az alacsony hatékonyság problematikájának jobb megismerése céljából a feldolgozóipari vállalatok egy csoportjában vizsgálatot végeztem. A vállalatok kiválasztása az adott problémára orientáltan történt, a csoport tehát alkalmoszerűen adódott.*

A vizsgálat célja; a vállalati kör

A vizsgálat célja annak tisztázása volt, hogy milyen általánosítható okok húzódtak meg a tartósan pénzügyi feszültséggel küzdő feldolgozóipari vállalatoknál a jövedelemtermelő képesség nagymértvű csökkenése (esetenként e képesség megszűnése) mögött, illetve milyenek e körben a kibontakozás lehetőségei.

A pénzügyi hiányos feldolgozóipari vállalatok közül az elemzés arra a körre terjed ki, ahol a hiány feloldása — 1980—1982 között — központi intézkedéseket tett szükségessé.

Az 1980—1982 közötti időszakban pénzügyi hiányos (veszteséges és/vagy fejlesztési-, részesedéialap-hiányos) helyzetbe került vállalatok csoportját jól jellemzi az a 10 vállalat, amelyekre vizsgálatom kiterjedt. Az iparban 1982-ben létrejött veszteség 63, a tárgyévi fejlesztéialap-hiány 69 százaléka keletkezett ennél a 10 vállalatnál, így őket vizsgálva általánosítható következtetések is levonhatók.

A vizsgált 10 vállalat a feldolgozó iparnak az a része, amelyik 1980—1982 között — egy évben vagy tartósan — a legnagyobb gazdálkodási gondokkal küszködött, és folyamatos működését is csak központi intézkedések jóvoltából tudta fenntartani. Ezért az ebből a körből szerezhető tapasztalatoknak különös jelentőségük van a pénzügyi hiányok kezelése szempontjából.

A vállalati jövedelemtermelő képesség és néhány főbb összetevőjének alakulása 1976—1982 között

A vállalati jövedelemtermelő képesség és néhány főbb összetevőjének alakulását vizsgálva, a következő eredményre jutottam:

— A vizsgált vállalatok többségének az állóeszköz-állománya a feldolgozóipari átlagnál lényegesen gyorsabban növekedett. Úgy tűnik, hogy e vállalati kör a feldolgozó ipar átlagánál kedvezőbb lehetőségekkel rendelkezett a fejlesztésre.

* Az elemzésből nyert megállapítások a szerző személyes véleményét tükrözik.

A vállalatok többségének azonban a termelése jelentősen — esetenként nagyságrendileg — lassabban nőtt, mint az állóeszköz-állomány. Így a jövedelemtermelés már árbevételi oldalról sem volt kellően megalapozva. Az eredmény pedig — az időszak egészét tekintve — még csökkent is, miközben az állóeszköz-állomány dinamikusan bővült.

— A vizsgált gazdálkodó egységek *költségszintje* (a vállalati összes költség aránya a bruttó termelési értékhez képest) — két kivétellel — rendkívül magas: a 8 vállalat közül 6-nál 100 százalék, illetve annál magasabb, további 2 vállalatnál 97 százalék.

Az egyik vállalat költségszintje 1976 óta egyszer sem volt 100 százalék alatt, egy másiké pedig csak egyetlen évben nem haladta meg azt. További két gazdálkodó szervezetnél 1979 óta 97 százalék vagy annál magasabb a költségszint.

A vizsgált vállalatok *fedezeti hányada* viszont eléri, esetenként lényegesen meg is haladja a feldolgozóipari átlagot.

Ebből egyértelműen következik, hogy a veszteségforrásokat elsősorban *nem a termeléssel arányos költségek között* kell keresnünk.

— A *fel nem osztott költségeknek* az árbevételhez viszonyított aránya — egy kivétellel — mindegyik vizsgált vállalatnál meghaladja a feldolgozóipari átlagot. Sőt 10 vállalat közül 7-nél e költségek aránya az iparági arány kétszeresét is eléri, esetenként pedig lényegesen meg is haladja azt.

Ebben a vállalati körben tehát a mutatók a feldolgozóipari átlagnál lényegesen rosszabb állapotot tükröznek, ami tartós és strukturális feszültségre utal.

— A *fel nem osztott költségek struktúrája* — a magas bankköltség ellenére — a vizsgált vállalatok többségénél nem tér érdemben el a feldolgozóipari átlagtól. (A feldolgozó iparban 1982-ben például a vállalat központi irányítási költségeinek a fel nem osztott költségekhez viszonyított aránya 48,6 százalék, az üzemi általános költségeké pedig 41,4 százalék volt.) A bankköltségek a vállalati központi irányítási költségek részét képezik. Figyelemre méltó, hogy a központi irányítás költségeinek részaránya a 10 vállalat közül 8-nál lényegében megegyezett a feldolgozóipari átlaggal, vagy annál még alacsonyabb is volt. Ez azt bizonyítja, hogy az e vállalati körben rendkívül magas fel nem osztott arány kialakulásáért nem lehet kizárólag a kamatokra hárítani a felelősséget.

Valójában arról van szó, hogy e vállalatoknál „egyenletesen” magasabbak a különféle fel nem osztott költségek — közöttük persze a bankköltségek is.

— Az elmondottak miatt a 10 vállalat többségének eredménye az 1976—1982 közötti időszak egészében kedvezőtlenül alakult. Néhányuk működése tartósan veszteséges, más részük a vizsgált időszakon belül volt jobb helyzetben is, ez azonban nem vált tartóssá, vagy a képződő eredmény mértéke — a meglevő kötelezettségekhez képest — nem bizonyult elegendőnek.

A jövedelemtermelő képesség csökkenésének általánosítható okai

A vállalati működés eredményességét a vállalattól független és a vállalati gazdálkodásból származó problémák egyaránt befolyásolják. E helyütt elsősorban a vállalati belső működési folyamatok problémáival foglalkozom. Ez azért is indokolt, mert a 10 vállalat közül 8-nál döntően belső működési problémák miatt esett vissza a jövedelemtermelés.

A jövedelemtermelő képesség csökkenése az alábbi főbb belső okokra vezethető vissza:

Pazarló beruházások

Ebben a vállalati körben a beruházások negatív szerepet töltenek be a jövedelemtermelésben. E gazdálkodó szervezetek az átlagosnál kedvezőbb fejlesztési lehetőségekkel az átlagosnál rosszabbul éltek; a pénzügyi feszültség egyik alapvető oka, hogy a jelentős fejlesztési ráfordítások nem, vagy csak részlegesen térülnek meg.

a) A vizsgált beruházások jellegzetességei

A beruházás a hazai gazdálkodás egyik közismerten gyenge területe. A rendszeresen fellelhető hiányosságok (költségtúllépés, határidőcsúszások, a lehetőségek túlértékelése stb.) a vizsgált vállalati körben is megmutatkoznak. De vajon milyen speciális okok miatt ennyire alacsony *ebben a vállalati körben* a beruházási tevékenység határfoka?

Az ok csak néhány esetben speciális, legtöbb esetben arról van szó, hogy ismert, másutt is előforduló problémák *máshol nem tapasztalt mértékben* jelentkeznek. Ez abból adódik, hogy az elkövetett mulasztások, a nem megfelelően megalapozott döntések negatív hatása az eszközállomány átlagosnál nagyobb mértékű növekedése miatt hatványozottan jelentkeznek.

Tőkebefektetés esetén a racionális döntés minimumkritériuma a megtérülés. E vállalatok beruházási döntéseiben azonban — a sok más szempont mellett vagy azok ellenére — éppen a megtérülésre ügyeltek legkevésbé. Ilyen értelemben tehát a beruházási döntésekben nem érvényesült a gazdasági racionalitás.

E vállalatok beruházási döntései olyan súlyos és több irányú ellentmondásokkal voltak terhesek — a beruházási programok belső konzisztenciájának olyan fokú hiányát tapasztaltuk —, hogy az eleve kétségessé tette a beruházások elfogadható időn belüli megtérülését.

Általános ipari tapasztalat, hogy a vállalatok a hitel elnyeréséért folytatott versenyben lemondanak a kiegészítő technológiák fejlesztéséről. Így a korszerű alaptermotechnológiák mellett a segéd folyamatokban több esetben továbbra is manufaktúrális jellegű munkavégzés folyik, ami a termékek minőségét, megbízhatóságát, végső soron versenyképességét rendkívül hátrányosan befolyásolja.

Meggyőződésem: illúzió azt hinni, hogy egy olyan fejlesztés, amelynél csak az alaptermotechnológiák fejlesztésére fordított összegek térülnek meg, egyáltalán versenyképes lehet. Ha valami a kiegészítő technológiák korszerűsítésével *együtt* nem gazdaságos, akkor semmiképpen sem az.

A beruházások előbbieken vázolt hiányosságai még indokolhatók lennének azzal, hogy a „takarékosagra” a hitelforrások szűkössége miatt kényszerülnek rá a vállalatok. Arra azonban ez sem magyarázat, hogy a beruházás során egyszerre hoznak létre jelentős kihasználatlan kapacitásokat és szűk keresztmetszeteket. Vagyis nagyszabású befektetések eredményeként *egyszerre jön létre felesleg és hiány*.

b) Negatív hatások

Végül is megállapítható, hogy a gazdálkodó szervezetek a kedvező eszköznövelési lehetőségeket pazarlóan használták fel, ezzel jelentős tőkét kötöttek le improduktív módon, ezenfelül a pénzügyi hiányok megszüntetéséhez további állami pénzeszközöket is igénybe vettek.

A közvetlen negatív hatástól persze az érintett vállalatok sem mentesülhetnek, hiszen a pazarló felhasználást a piac nem ismeri el, az ilyen ráfordítások a piacon elért árbevételből nem térülhetnek meg.

A gyakorlatban az esetek többségében ezek a ráfordítások mégis megtérülnek. Ennek esélye annál nagyobb, minél inkább a mindenkori ráfordításon alapul az ár.

Ez esetben az adott vállalatnál a probléma nem éleződik ki, az elmaradt haszon nem válik nyilvánvalóvá. A túlzott ráfordításoknak az árba való beépülése azonban belföldön árfelhajtó hatású, a külpiacon pedig rontja versenyképességünket.

c) *A hitelek mennyisége*

Vajon történt-e túlhitelezés ebben a vállalati körben? Ha a hitelek egy része helyett állami tőkejuttatást kaptak volna, elkerülhetők lettek volna-e a jelenlegi problémák?

Mivel a hitel-visszafizetés az ismert nehézségekbe ütközött, úgy tűnik, hogy a vállalatok teherviselő képességét meghaladó hitelkihelyezés történt.

E magyarázat azonban csak addig állja meg a helyét, amíg ki nem derül, hogy a felvett hiteleket pazarló módon használták fel. Ez esetben ugyanis a vállalatok pénzügyi túlterheltsége csak a hitel rossz felhasználását tükrözi.

A legkönnyebb — és az adott feltételek mellett ésszerűnek is látszó — megoldás ilyenkor a hitelfolyósítás szűkítése, mert így a gazdaságtalan felhasználás kockázata és vesztesége is kisebb. Valójában azonban a tőkével való takarékoság sokkal inkább a felhasználás *módján*, mint a megítélt források *mennyiségén* múlik. A racionális felhasználás persze a forrásszükséglet mértékére is kihat, a racionális tőkehasznosítás kikényszerülése a tőkeigényt is hatékonyan szabályozó (korlátozó) eszköz. Figyelembe véve, hogy a túlfejlesztés korlátozásával egyidejűleg szűk keresztmetszetek feloldását, a korszerű alaptermő technológiák mellett elhanyagolt segéd-folyamatok, infrastrukturális feladatok megoldását is napirendre kell tűzni, valószínű, hogy a vázolt ellentmondások enyhítésének eredménye nem közvetlen nettó megtakarítás lenne, hanem az, hogy ütőképesebb beruházásokkal nagyobb nemzeti jövedelmet lehetne elérni.

Vállalatgazdálkodási problémák

A vállalati működés eredményességét az erőforrások felhasználásának hatékonysága és annak a koncepciónak a minősége határozza meg, amelynek alapján az eszközfejlesztés megvalósul.

Vegyük szemügyre a vállalatgazdálkodás következő három területét:

— termékszerkezet és piaci helyzet,

— termelőfolyamat,

— a működési költségek és a vállalati szervezet kölcsönhatása.

A termékszerkezet korszerűsége a vizsgált vállalatoknál nem mutat érdemi eltérést az általános hazai tapasztalatokhoz képest. Persze e téren az általános helyzet is meglehetősen kedvezőtlen. De tény, hogy a műszaki adottságok a vizsgált vállalatoknál sem rosszabbak az átlagosnál, nincs szó e szervezeteknél a válságos helyzet valamiféle „előre elrendeltettségéről”.

Mivel a hazai feldolgozóipari vállalatok részesedése a tőkés piacokon nem számottevő, a recesszió körülményei között is volt mód a vállalatok — egyébként nem élenjáró műszaki színvonalat képviselő — exporttermékeinek *korlátozott mértékű* tőkés piaci elhelyezésére. A vizsgált vállalatok felhalmozási politikája azonban éppen e korlátokkal nem számolt eléggé: a fejlesztés nyomán létrehozott többlet-árualap értékesítési problémái élezik ki a termékszerkezet műszaki színvonalának fogyatékoságait.

Több konkrét példa is figyelmeztet: számolni kell azzal, hogy amennyiben rövid időn belül nem sikerül szellemi és anyagi erőforrásainkat a korábbinál célra orientáltabban mozgósítani, akkor szembe kell nézni saját műszaki színvonalunknak a versenytársakétól való leszakadásával.

A vizsgált vállalatok közül többnek a termékszerkezete döntően licencvásárlásokra épül. Náluk is tapasztalható az az általános ipari gyengeség, hogy keveset törődnek az átvett technika továbbfejlesztésével, és ahol sor kerül is erre, a továbbfejlesztés lassú. Más esetekben a fejlesztő munka öncélú, belterjes jellegű, gyenge az innovatív kutatásokra való késztetés, szétforgácsolódnak az erők, és így tovább.

Reális veszély továbbá, hogy a versenytársak termékszerkezetében olyan új minőséget hordozó termékek jelennek meg, amelyek alapvetően új kutatási eredményekre épülnek (nemcsak a meglévő gyártmányokat fejlesztik, korszerűsítik), és ez gyökeres piaci fordulatra vezet. Ilyenkor az érintett ágazat könnyen kiszolgáltatott helyzetbe kerül.

A probléma — a beruházási tevékenység fogyatékoságaihoz hasonlóan — elsősorban nem is a pénzen múlik. Rövid vagy középtávon ugyanis egymagában az sem jelentene érdemi megoldást, ha más ágazatokból jelentősebb forrásátcsoportosítására nyílna lehetőség a feldolgozóipari ágazatok javára. A kommersz gyártmányok kapacitásainak mennyiségi növelése ugyanis rendre piaci vagy árkorlátokba ütközik.

A kutatómunka *más minőségére* van szükség, ami a hazai műszaki apparátustól minőségileg nagyobb ütközésséget kíván.

Az elemzés alapján kedvezőtlen kép rajzolódik ki e vállalatok *működési jellemzőiről*. Az alacsony határfokú működést előidéző belső veszteségforrások negatív hatása közvetlenül a termelőfolyamatban csapódik le.

Ilyen veszteségforrás mindenekelőtt az egész beruházási tevékenység, több vállalatnál az elkényelmesült műszaki fejlesztés és ennek hatásaként a piacon rohamosan leértékelődő termékszerkezet; a termék és a technológia aszinkronitása.

Mindez a termelőfolyamatban kapacitáskihasználási problémaként jelenik meg — olyan körülmények között, amikor nemcsak az új beruházások tőketerhei jelentkeznek, hanem a működési költségek egyébként is növekvő tendenciájúak.

Az eszközfejlesztéssel arányos termelésfelfutás elmaradása olyan feszültséget visz a működési folyamatokba, hogy annak negatív hatását még színvonalas költséggazdálkodással sem lehetne ellentételezni.

Láttuk azonban, hogy a költségszint e vállalati körben tartósan magas, elsősorban *a fel nem osztott költségek miatt*. Láttuk azt is, hogy a fel nem osztott költségek fő összetevői „egyenletesen” magasak, a magas költségszintért nem lehet zárólag a kamatokra hárítani a felelősséget.

Mindezek alapján e vállalatok költséggazdálkodását úgy jellemezhetjük, hogy a költségekkel nem gazdálkodnak, hanem a költségek „alakulnak”.

Véleményem szerint *a fel nem osztott költségek terén kialakult kritikus helyzet a legjellemzőbb erre a vállalati körre, jelezve a szervezet funkcionálásának az átlaghoz képest tartósan és mélyen leromlott állapotát*.

A veszteségforrások egyik gócpontjáról van szó, amely nem választható el a szervezet (és az érdekeltység) kérdésétől, attól a szervezettől, amelynek kereteihez e költség tapad.

Amint ez ismert, a vállalati szervezet formája és belső működési mechanizmusa maradt leginkább érzéketlen a legutóbbi 10—15 év változásai iránt.

Mindaddig, amíg az eredményességi kényszer nem gyakorol hatásos kontrollt a szervezet felett is, a változatlan szervezeten belül végbemenő extenzív növekedés egyúttal a szervezet belső veszteségforrásainak bővített újratermelését is maga után vonja.

Egysikú vállalatpolitikák

a) A beruházási források pazarlása, a működési folyamatokban hosszú idő óta meghúzódó veszteségforrások arra vezethetők vissza, hogy a vizsgált szervezetek vezetése egysikú vállalatpolitikák alapján történik. Ezen azt értem, hogy *a vállalati érdekelttség középpontjában nem a működés hatásfokát komplexen kifejező nyereség áll*, hanem valamelyik — közvetlenül a természetes folyamatokhoz kapcsolódó — résztevékenység.

Az ilyen szemlélet nemcsak azért káros, mert érzéketlenné teszi a vállalatokat a működési folyamatokba beépülő veszteségforrások feltárása iránt, hanem azért is, mert legtöbbször a feltételeket alig mérlegelő expanzív magatartásban jut kifejeződésre, és ez a pótlólagos erőforrások tekintetében is rossz hatékonyságú felhasználásra, a korábban is meglévő kedvezőtlen hatások kumulálódására vezet.

b) *Mindezekért a vállalatvezetés egyértelműen felelős*, hiszen az a szemlélet, amelynek alapján e szervezetek irányítása történik, szükségszerűen válságos helyzet kialakulásához vezet.

c) Az, hogy ilyen vezetői magatartás hosszú éveken át fennmaradhatott, *az, hogy e vállalatok gazdasági eredménytelensége nem rendítette meg a vállalatvezetés helyzetét, mindenekelőtt a felügyeleti szervek működését minősíti*.

A vállalatvezetést illető személyi konzekvenciák levonására az érintett szerveknél csak igen megkétszerezve került sor.

A vállalatvezetés minőségét azonban a felügyeleti szervek működésén túlmenően, szélesebb összefüggésben is vizsgálni szükséges. A vállalatvezetés döntései nem légüres térben születnek, hanem a mindenkori feltételrendszer (gazdasági mechanizmus) által létrehozott mozgástérben. E mozgástér persze igen sokféleképpen használható ki, és ez megint számos különböző tényezőtől függ, például a piaci folyamatoktól, a vállalat termelési tényezőkben, munkakultúrában, goodwill-ben megtestesülő adottságaitól, nem utolsósorban pedig a vállalatvezetők rátermettségétől, alkalmasságától.

Mechanizmusbeli okok

Az eddigiekben arra kerestünk választ, hogy a vizsgált szervezetek miként éltek lehetőségeikkel, milyen válaszokat adtak a környezetükből őket ért — a mechanizmus által közvetített — kihívásra. Most röviden azt is vegyük szemügyre, hogy milyen is az a „kihívás”, amit a mechanizmus e szervezetek felé közvetít; milyen az a mozgástér, amelyben a vállalatvezetés döntései születnek!

A mechanizmusnak néhány olyan vonatkozására, belső ellentmondására kívánok rámutatni, amelyek szerepet játszottak abban, hogy e gazdálkodó szervezetek az előzőekben vázolt színvonalon működtek.

Korábban említettem, hogy a környezeti feltételeknek is részük van a gazdasági racionalitást nélkülöző beruházások megvalósulásában. Itt elsősorban arra gondolok, hogy a beruházási hitelezés kényszerűen más szempontok szerint is értékkel, mint az a piac, ahol a vállalatnak a beruházás révén megtermelt árut értékesítenie kell, és ez szükségszerűen konfliktus forrása; a permanens forrásszűke és a kivitel mennyiségi növelésének előtérbe helyezése is fontos szempontok.

Azt, hogy a központi fejlesztési források szűkösek, tudomásul kell venni. Nem is ez a fő baj, hanem az, hogy — mint az előzőekben láttuk — *a forrásszűke rövid távú szemléletet idéz elő a beruházóknál*. Amíg a kompetitív szféra fejlesztésének finanszírozása számottevő részben központi forrásokból történik, kevés az esély e helyzet megváltoztatására.

Ameddig ugyanis a fejlesztés üzleti alapon történő finanszírozása nem tehet engedményt a megtérülési követelményből, addig a nem üzleti alapon működő szervezet számára ez a követelmény korántsem annyira áthághatatlan.

A vállalatvezetés mind ez ideig nem viselt tényleges felelősséget a hosszú távú tőke megtérülésért. Ez fontos oka a vállalati beruházások jelzett sokrétű ellentmondásainak, hiányosságainak.

Az, hogy a felhalmozási forrásokban és a termelési tényezők működtetésében tapasztalható pazarlás problematikája hosszú időn át nem éleződött ki, arra vezethető vissza, hogy a mindenkori ráfordítások áralakító szerepe még mindig jelentős. Minél inkább érvényesül ez a lehetőség egy vállalatnál, annál gyengébb a kényszer a veszteségforrások feltárására, megszüntetésére.

Az árproblémából adódik, hogy a gazdálkodó szervezetek vásárlóerejét nem valóságos teljesítőképességük határozza meg, és viszonylag tág határok között képesek létezni rosszul kihasznált kapacitásokkal is. Ezért az export bővítését általában nem tekintik nélkülözhetetlennek a kapacitások arányos terheléséhez. Ez viszont a jövedelemszabályozástól a fejlesztésszabályozásig a legkülönbözőbb pótlólagos szabályozási elemeknek a mechanizmusba való beépítését teszi szükségessé.

Minél erőteljesebb a funkciók kölcsönös „átfedése”, annál kevésbé tekinthető át és annál nehezebben szabályozható a rendszer (egy-egy részcel módosítása más mechanizmuslemek sorozatos változtatását igényli, s az egymást erősítő, illetve gyengítő hatások eredője nehezen mérhető fel), a halmozódás pedig éppen az alapfunkciók hatékony érvényesítését gyengíti.

A vállalati gazdálkodásban természetesen érvényesül bizonyos fokú — jó értelemben vett — törekvés a kiegyensúlyozottságra. *Amíg e viszonylagos kiegyensúlyozottságot a gazdálkodó szféra a mainál magasabb minőségű színvonalú munka nélkül is el tudja érni, addig a gazdaság teljesítményében fordulatra reálisan nem lehet számítani.*

Rendezési tapasztalatok, vállalati kibontakozási lehetőségek

Ha az adott gazdálkodó szervezetnél kialakuló pénzügyi feszültség az érvényes szabályok alapján saját hatáskörben nem rendezhető, a felügyeleti szerv javaslatot tesz a szükséges központi intézkedésekre. Ilyen intézkedés lehet például a meglévő kötelezettségek visszafizetésének időbeli átütemezése, a kötelezettségek egy részének elengedése, esetleg közvetlen pénzügyi támogatás. *A vállalati pénzügyi rendezések indításakor az állam az esetek többségében kényszerhelyzetben van.*

A reálfolyamatokban kialakuló feszültség kezdetben a vállalati jövedelem mérséklődésében mutatkozik meg, esetleg átmeneti zavarokat okoz. Ezek elhárítására születnek bizonyos vállalati intézkedések, karakterisztikus — a gazdálkodó szervezet méreteit, profiljait érintő — lépésekre azonban nem kerül sor. Egyszerűbb ugyanis központi intézkedést kikényszeríteni.

A veszteségforrások elhárítására alkalmas ellenintézkedések elmulasztásában a vállalatok sajnálatosan autonómok.

A *felügyeleti szerv* tevékenységére ebben a szakaszban korántsem jellemző a „jószág” féltése, a veszteség csökkentésére alkalmas gyors beavatkozás.

E helyzetben a vállalat és a felügyeleti szerv pozíciója a lényegyet tekintve azonos: a felügyeleti szerv ugyanúgy a rábízott nemzeti vagyon kezelőjének tekinti magát, mint az azt működtető vállalat, és ugyanúgy nem visel valóságos felelősséget e működtetés eredményességéért, mint vállalata. Ha tehát a vállalat elmulaszthatónak lát esetleges „fájdalmas” intézkedéseket (törzskari leépítés, leány-

vállalat, gyáregység értékesítése, profilváltoztatás), akkor realisan a felügyeleti szervtől sem várható alapvetően más hozzáállás.

A *funkcionális szervezet* többségének felelőssége pedig hangsúlyozottan részleges (például külkereskedelem), a vállalat pozícióját átfogó informáltsággal általában nem rendelkeznek.

Ilyen körülmények között alakul ki az előzőekben vázolt kényszerhelyzet.

A *kényszerhelyzet oldására való törekvés természetesen érvényesül*. Kezdetben a pénzügyi feszültség átmeneti jellegűnek minősül; a kötelezettségek átmeneti felfüggesztésével időt, lehetőséget kap a vállalatvezetés a kibontakozásra.

A probléma az, hogy központi rendezés esetén csak néhány nagy horderejű lépés között van választási lehetőség, de mindegyikük igen költséges a társadalom számára; azok a formák és eszközök viszont, amelyek gyorsan és rugalmasan, a vállalati szférában a tőkék, személyek és szervezetek átcsoportosulásával, a költségvetés „megkímélésével” megoldhatják a problémát, feltáratlanok maradnak.

Ezért volt tapasztalható a vizsgált esetekben tartózkodás az ilyen „végleges” rendezésektől. A felfüggesztések prolongálása több ízben előfordult; néhány vállalat éveken keresztül toltta maga előtt ilyen formában saját „csődtömegét”.

Az átmeneti intézkedések gyakorlatilag lehetővé tették az érintett vállalatok folyamatos működését. A rendszeres központi segítség kettős negatív hatást váltott ki: egyrészt igazolta a hibás vállalatvezetői magatartást, másrészt kedvezett az olyan felfogásnak, amire az jellemző, hogy a vállalatvezetés minden problémát külső okokra vezet vissza, feloldásukhoz pedig külső segítségre vár.

A döntések halasztódásában — különösen utólag visszatekintve — egy új-szerű folyamat kezdeti lépései is felfedezhetők; ennek során *a rendezések meghirdetett céljai fokozatosan áttörnek a korábban beidegződött gyakorlat korlátait*.

Az újszerű folyamat jellemzőjeként egyrészt erősödik a gazdasági körülmények kényszerítő ereje, másrészt a gyakorlatban megkezdődött az eddigi beidegződöttségek oldódása, segítve a célirányos döntéseket.

A legutóbbi időben végrehajtott rendezések jelzik e kedvező lehetőségeket (érdemi intézkedéseket hoznak a vállalati szervezet korszerűsítésére; egyértelművé teszik a vállalatvezetés felelősségét). A most megindított folyamatok hatása esetenként csak hosszabb idő után lesz értékelhető.

Következtetések

A vizsgálat fő tanulságai az alábbiakban összegezhetők:

1. A jövedelemtermelő képességet befolyásoló tényezők

— Kitűnt, hogy az elemzésbe bevont vállalatoknál már koncepciójukban elhibázott beruházások valósultak meg. E fejlesztések finanszírozásához külső forrásokat is felhasználtak, amelyek odaítélését az irányítószervek jóváhagyták. Bbizonyosodott, hogy a vállalati beruházási döntésben való központi részvétel nem garancia a beruházás sikerét illetően. A 10 vállalatnál a beruházási döntések helyessége a gyakorlatban nem igazolódott.

— A bank és a vállalatok együttműködését nem az üzleti partnerek kapcsolata jellemzi. A befektetés üzleti kritériumainak elmosódása nyilvánvalóan ellentétes a szűkös forrás leghatékonyabb felhasználásának jogos követelményével.

— A vizsgált vállalatok értékesítési nehézségeinek elemzése ráirányítja a figyelmet az elkényelmesült fejlesztő munka és az emiatt gyorsuló ütemben leértékelődő termékszerkezet problematikájára, amely közvetlen árvesztéséget és/vagy tartós kapacitáskihasználási gondokat okoz.

A tapasztalatok egyértelműen alátámasztják, hogy az erősödő világgazdasági kihívás körülményei közepette *feldolgozó iparunk versenyképessége* — a fejlődés jelenlegi szakaszában — *elsősorban a vállalat mint szervezeti egység teljesítőképességén, erőforrásokat hasznosító készségén* múlik. A versenyképesség kérdése tehát nem szűkíthető le a rendelkezésre álló munkaerő és tőke mennyiségére.

— A vizsgálat bebizonyította, hogy az egyik legjelentősebb veszteségforrás *a megmerevedett szervezeti keretekhez tapadó magas működési költség*. Az idejétmúlt belső mechanizmusok emellett meggátolnak minden belső kezdeményezést.

— Jelentős gazdálkodó szervezetekben hosszú időszakon át egysíkú vállalatpolitika volt uralkodó; ez a vállalati működés különböző területein azonos irányú torzulásokat idézett elő, és szükségszerűen válságos helyzetek kialakulásához vezetett.

Levonható az a következtetés, hogy az ár- és pénzügyi rendszer nemcsak lehetővé tette a vállalati érdekeltség jelzett torzulását, hanem igazolta is azt; hiszen a vállalatok a vizsgált időszakban fejlesztéseket hajtottak végre, esetenként dinamikus bérfejlesztést valósítottak meg, és így tovább.

Ennek hátterében az áll, hogy a gazdaságpolitikai prioritások nem egymásra épülve, hanem egymás mellett, a maguk speciális ösztönzőrendszerein keresztül hatnak. Mindaddig az *egyik* ösztönzőrendszerre való „rákapcsolódás” önmagában is lehetővé tette a vállalat fejlődését. Így a különböző vállalatok különböző prioritásokat „hoztak vissza” — ezért nehéz a gazdaságpolitika egésze szempontjából sikeres vállalatot találni.

A vizsgált vállalatok példája azonban azzal a tanulsággal is szolgál, hogy a speciális ösztönzőrendszerek nyújtotta „igazolás” hatása sem végtelen: hosszabb távon a szélsőséges vállalatpolitika belső dezorganizáló hatása leplezhetetlenné válik.

2. A pénzügyi hiányok kezelése

— A vizsgálat fontos következtetése, hogy a tartós pénzügyi feszültség kialakulása nem korlátozódik a feldolgozó ipar valamelyik területére, a vállalatok meghatározott csoportjára. A pénzügyi feszültség kialakulása tekintetében nincs szó valamiféle „eleve elrendelésről”.

A vizsgált vállalatok tevékenységi köre sokszínű: egyaránt vannak köztük az alapanyag-termelőkhöz közelálló, tartós fogyasztási javakat és beruházási eszközöket gyártók. A vállalati méretskála meglehetősen széles; a tőkés export szerepe is különböző mértékű.

Legkézenfekvőbb közös vonásuk az, hogy a vizsgált időszakban mindannyian jelentős befektetéseket hajtottak végre. A kérdés mégsem szűkíthető le a beruházásokra, mivel a vizsgált vállalatoknál — egyebek mellett — a szervezet is jelentős veszteségforrásnak bizonyult.

— A válságos helyzethez vezető *okok rendszerezését* illetően az alábbi következtetések adódnak:

A piaci helyzet változása a piac természetéből fakadó következmény, ezt önmagában nem lehet a válságos helyzet okának tekinteni. Más a helyzet tartós dekonjunktúra esetén, de ez a feldolgozó ipar szűk körében vált csak meghatározó hatásúvá.

A vállalati belső okokból származó pénzügyi feszültség a nemzetközi tapasztalatok szerint általában arra vezethető vissza, hogy az adott szervezet nem alkalmazkodik eléggé gyorsan a piaci helyzet változásaihoz. Lényeges, hogy itt egy pozitív alkalmazkodási folyamatról van szó, amelynek azonban a határfoka, a szervezet teljesítőképessége nem bizonyul elégségesnek. A vállalatok erre visszavezethető kiválasztódását természetesen kell tekinteni.

A hazai vállalatok esetében a helyzet más. Itt ugyanis *nem egyszerűen arról van szó, hogy a piac változásaihoz való alkalmazkodás nem elég gyors. Megállapítottuk, hogy e gazdálkodó szervezetek működése sok tekintetben pazarló.* Különösen súlyos a helyzet a fejlesztési tevékenység és a felhalmozás esetében, mert az itt folytatott pazarló gazdálkodás a meglévő feszültségek konzerválását okozva, kumulatív kedvezőtlen hatásokat vált ki.

Az egysíkú vállalatpolitikák következtében a veszteségforrások tartósan felátáratlanok maradtak.

Emiatt a szervezet a lehetséges teljesítményt sem nyújtja, az ilyen alapon történő kiválasztódás nem fogadható el természetesnek.

Néhány gondolat a gazdaságirányítás fejlesztéséhez

1. A vizsgált 10 vállalatnál azt is tapasztaltuk, hogy a kollektíva közönyösen szemléli a szervezet belső dezorganizációs folyamatát. Nincs hatékony belső kontroll, amely korlátot szabhatna a leépülésnek.

Ezért *rendkívül fontos a szervezeten belül kialakult monopolhelyzetek megszüntetése*, a belső önszerveződési folyamat szervezeti gátjainak felszabadítása. Megfelelő feltételeket kell létrehozni az egyéni kezdeményezés kibontakozásához.

2. Kívánatos, hogy az ár- és pénzügyi rendszer a feldolgozó iparral szemben a jelenleginél lényegesen magasabb hatékonysági követelményt támasszon.

A hatékonyság növelése elsősorban nem ösztönzési probléma, hanem az adott szervezetek teljesítőképességén, erőforrásokat hasznosító készségén múlik. *A teljesítőképesség viszont a követelményrendszertől függően lesz erősebb vagy gyengébb.*

A vizsgált 10 vállalat példája egyértelműen bizonyítja, hogy az ösztönzés érdekében fellazult követelményrendszer kevésbé szolgálja az ösztönzött célt, a vállalat belső működésében pedig dezorganizáló hatású.

3. *A feldolgozóipari beruházások finanszírozását üzleti alapokra kell helyezni.* A finanszírozó bank számára a hitelkihelyezés olyan üzleti vállalkozás legyen, amelyben

— részvételének feltételrendszerét a gazdaságpolitika állapítja meg;

— a konkrét üzletben való érdekeltségét viszont a bank autonóm módon döntheti el;

— döntése anyagi konzekvenciáit az üzlet bukása esetén is vállalja.

4. A központi pénzügyi intézkedések hatékonysága növelhető, ha adott rendezést kisebb forrásátcsoportosítással lehet megoldani. Vagyis egy-egy rendezéshez annyi (de csak annyi) központi forrást használnak fel, amennyi az érintett vállalat erőforrásainak maximális mozgósításával, illetve a decentralizált szférában — beleértve a pénzügyi intézkedéseket is — a vállalat programja ismeretében üzleti alapon megszerezhető forrásokon felül szükséges.

Kívánatos tehát, hogy a decentralizált szférában éppen szabad tőkék (amennyiben a vállalat korábbi működése és kibontakozási programja alapján kifizetődő a vállalkozás) bekapcsolódhassanak a program részleges vagy teljes finanszírozásába.

Államigazgatási lépésre csak akkor kerüljön sor, amikor már világossá vált, hogy a decentralizált szféra számára milyen lépések, milyen határok között kifizetődők.

A decentralizált szféra bekapcsolódása olyan „szűrőt” jelentene, amely egyúttal a saját hatáskörben fel nem oldható pénzügyi feszültség megszüntetésének mechanizmusszerű leboncolását is lehetővé tenné.

Gazdasági növekedésünk gyorsításának külgazdasági keretei és feltételei

Kádár Béla

A világgazdasági növekedési folyamat alkatának változásai

A hetvenes évek közepére a világgazdasági növekedés negyedszázados folyamata jutott töréspontra. Az elmúlt évtized egy mind határozottabb körvonalakkal kirajzolódó új műszaki-tudományos-ipari forradalom megváltozott feltételeihez való illeszkedés első és radikálisabb szakaszának tekinthető. A világgazdaság változásai közül nem a növekedési ütem alakulása a legjellemzőbb. Jelenleg is, középtávon is az a meghatározó jelentőségű, hogy a megelőző fél évtizednél élénkebb gazdasági növekedés a korábbtól eltérő struktúrákban, térben, hatásmechanizmusokkal és áramlásokkal alakul ki. Ez idő szerint még korai volna egy átfogó új növekedési elmélet megfogalmazására vállalkozni. A növekedési folyamat, illetve a gazdaság gyakorlati irányításával kapcsolatosan azonban a következő — összefüggésrendszerben ható — változásokra célszerű megkülönböztetett figyelmet fordítani:

1. Módosulnak a növekedéserősítő hatásmechanizmusok, a korábbi elméleti feltételezésektől eltérően fellazul a beruházások és a növekedési ütem közötti szorosnak vélt összefüggés, a beruházások a gazdasági teljesítmény növekményének csak csekély hányadát magyarázzák. Nagyszámú ország példája szemlélteti, hogy változatlan színvonalú beruházási tevékenység is gerjeszthet — legalábbis középtávon — gazdasági növekedést.

Az elmúlt évtizedben az egész világon, de különösen az iparilag fejlett országokban nem a beruházások, hanem a magánfogyasztás szférája játszott meghatározó növekedésösztönző szerepet. E tényből messzemenő, jövőre utaló elméleti következtetéseket ma még nem célszerű levonni, hiszen a beruházási tevékenység 1973 utáni visszaesésében, illetve kedvezőtlen alakulásában nemcsak az új fejlődési szakasz jellegzetességei, egyensúlyi korlátai, hanem egyéb, nem gazdasági fejlemények is közrejátszottak (a hosszú távú jövő bizonytalansága, a túladóztatás fokozódása a balközép pártok kormányzásának idején, a tőkeabszorpciós korlátok az újonnan meggazdagodott országokban).

Az új fejlődési szakasz szempontjából annak van nagyobb jelentősége, hogy — a beruházások növekedési szerepe elsősorban a hatékonysághoz (ICOR), nem pedig mennyiségi összefüggésekhez kapcsolódik,

— különösen a kockázati tőke (*venture capital*) és a növekedési dinamika közötti összefüggés válik szorossá,

— a korszerű ágazatok kibontakoztatásával a fizikai és a szellemi tőke képződésének aránya folyamatosan az utóbbi javára módosul.

Az említett összefüggések nyomán a gazdasági növekedés fordulópontjai a korábbiánál kevésbé ítéltetők meg, a beruházási tevékenység alapján a dinamika nehezen jelezhető előre. A beruházási tevékenység alakulása pedig nem a rövid távú helyzeteket tükröző kamatváltozásokhoz, hanem a *jövedelmezőség feltételeinek* alakulásához kapcsolódik.

2. A gazdasági növekedés különféle *hajtóerőinek* szerepe fejlődési szakaszonként változó. A második világháború utáni negyedszázadban, a nemzetközi mértékű munkaerő-túlkereslet időszakában, a rendelkezésre álló munkaerő mennyisége és a gazdasági növekedés üteme között szoros összefüggés alakult ki. A hetvenes években a természeti erőforrásokkal való ellátottság mértékének jelentősége domborodott ki. A nyolcvanas években

— a gazdasági *reakciósebesség* (információ és döntés),

— a *technikafejlesztés* és -abszorbeálás, valamint a

— munkaerő *szakképzettségének*, kulturális örökségének, személyiségjegyeinek függvényében alakul a növekedési folyamat üteme, minősége.

3. A növekedési hajtóerők és a világgazdasági feltételek módosulásának kölcsönhatásában változik a világgazdasági növekedés *tevékenységi és térbeli struktúrája*.

a) A világgazdasági *keresletet* tartósan befolyásolja:

— az új *növekedéshordozó* ágazatok (szolgáltatások, elektronika, számítástechnika, finomvegypipar) csekély nyersanyag- és energiaigényessége, a műszaki fejlődéssel együtt járó fajlagos megtakarítások növekedése,

— a magasabb jövedelemszintű országokban az élelmiszerek, a könnyűipari termékek és a hagyományos tartós fogyasztási cikkek piacán kialakuló *viszonylagos telítettség*,

— a *kereslet eltolódása* a technikai újdonságok, a szabad idő eltöltéséhez kötődő, magasabb minőség- és élvezeti szintet kielégítő termékek és szolgáltatások felé.

A kereslet változásai viszonylag egyenletesen bontakoznak ki. Az elmúlt évtizedben a világgazdaság funkcionális zavarai elsősorban a *kinálat* oldaláról érkeztek:

— *Kínálati korlátok* mutatkoztak a hetvenes években az energiagazdálkodás, majd a hetvenes évek vége óta a korszerű technológiák piacán.

— A hetvenes évek eleje óta fokozatosan *túlkínálat* alakult viszont ki a mezőgazdasági tömegtermékek, a kohászati cikkek, a petrokémiai termékek, a textilíák, a konfekció- és bőripar, valamint a közlekedési eszközök piacán. A világméretű szerkezeti túlkínálat kiéleződött ársversenyhez, kapacitáskihasználatlansághoz, kedvezőtlen jövedelmezőséghez, az említett ágazatok háttérbe szorulásához és a növekedés társadalmi költségeinek megugrásához vezetett.

b) A világgazdaság szektorális átalakulásával párhuzamosan módosul a világgazdasági növekedés *térbeli szerkezete*.

— A hagyományosan anyag- és energiaigényes és a könnyűipari ágazatokban, a hagyományos tartós fogyasztási cikket gyártó gépipari ágazatokban a *komparatív előnyök* folyamatosan áttevődtek a fejlődő országokba.

— *Koncentrálódási* jelenségek mutatkoznak a korszerű technológiák piacán. A jövőorientált növekedéshordozó ágazatok mindjobban az Egyesült Államokra és Japánra koncentrálódnak, egy évtizede erősödik Nyugat- és Kelet-Európa műszaki lemaradása.

— A *világgazdasági dinamika* az európai—atlanti térségről mindinkább áttevődik a csendes-óceáni térségre, a Japán, Kína, a távol-keleti iparosodott fejlődő országok, Óceánia, Nyugat-Amerika és Kelet-Szibéria közötti áramlásokra.

4. A gazdasági növekedés hajtóerőinek, ágazati-térbeli szerkezetének, hatásmechanizmusainak módosulása világméretben befolyásolja a *jövedelemképződés és -újraelosztás irányzatait*. A második világháború befejeződését követő negyed-

század során a munkabéreköltségek, a hetvenes években a természeti erőforrások költségének színvonala emelkedett a leggyorsabban. Ennek megfelelően alakultak a világméretű jövedelem-újraelosztás folyamatai. A nyolcvanas években a növekedési hajtóerők módosulása nyomán felértékelődtek a technológiai erőforrások, és a kiéleződött egyensúlyi problémák, valamint az értékrendi és politikai hatásokat is tükröző alacsony megtakarítás következtében nőtték a *tőkeköltségek*. Így évtizedünkben a jövedelmek világméretű újraelosztása a tőke- és technológiatulajdonosok javára megy végbe, a cserearányok számukra kedvezően változnak. A jövedelemelosztás módosulása új, kedvezőtlen feltételeket teremt azon országok számára, amelyek a kevésbé képzett munkaerővel is előállítható, importált tőkére és technológiára támaszkodó, tőkeigényes termékek exportjával kapcsolódnak be a nemzetközi munkamegosztásba.

5. Az új nemzetközi gazdaságfejlődési szakasz alapvető sajátosságai arra utalnak, hogy a gazdasági folyamatok, fordulatok mind kevésbé konjunkturális, s egyre inkább *strukturális* meghatározottságúak. A sok fizikai tőkét igénylő hagyományos ágazatok meginduló térvesztése, illetve a szolgáltatások és a szellemi tőkeképzés jelentőségének növekedése következtében a gazdasági mozgások változásai mind kevésbé kapcsolódnak az állótőke megújítási ciklusaihoz. Az elmúlt 10—15 év tapasztalatai azt mutatják, hogy mind a növekedési jellemzők, a teljesítmények, mind a gazdaság hullámszásai a strukturális átalakulás középtávú (8—12 éves) időhorizontjaihoz kapcsolódnak. A növekedés szerkezeti és exogén tényezőinek meghatározóvá válása megfelelő alkalmazkodást kíván mind a közgazdasági gondolkodásmódtól, mind a gazdaságpolitikától.

Magyarország külgazdasági teljesítményei nemzetközi összehasonlításban

Az elmúlt évtizedben kibontakozó nemzetközi folyamatok nyomán a magyar gazdasági fejlődés külső feltételei széles sávon váltak kedvezőtlené. A magyar külkereskedelmi *cserearányok* 1973—1983 közötti romlásának mértéke (25 százalék) nemcsak az OECD-országok átlagát haladta meg kétszeresen, hanem a KGST-országok csoportjában is a legnagyobb volt. A magyar gazdaság kimagasló mértékű külső érzékenysége következtében a külgazdasági szférában elszenvedett veszteségek a nemzeti jövedelemnek egyedülállóan nagy hányadát nyelték el.

A szolgáltató szektor viszonylagos fejletlensége miatt Magyarország elsősorban az árucere-forgalom révén kapcsolódik be a nemzetközi munkamegosztásba. A világexportból 1938-ban 0,66, 1955-ben 0,65, 1970-ben 0,7, 1980-ban 0,44, 1983-ban 0,46 százalékkal részesedtünk. *Világkereskedelmi jelentőségünk* hosszú távon megfigyelhető csökkenése természetesen nem független az árárányok változásaitól, a kőolajexportőr országok ezzel kapcsolatos előretörésétől. Ez azonban csak részleges magyarázat. Bár statisztikai korlátok következtében nehezen vizsgálható a fontosabb termékcsoportok világkereskedelmében elfoglalt magyar pozíciók hosszabb távú alakulása, világgazdasági lemaradásunk határozottabb kirajzolásának érdekében időszakában (1970 óta) jól nyomon követhető, hogy Magyarország részesedése 1970—1980 között 1,07-ről 0,61 százalékra csökkent a gépek, 0,8-ről 0,57 százalékra az iparcikkek, s 1,1-ről 0,9 százalékra az agrártermékek világkereskedelmében is.

E csökkenő irányzat nem indokolható azzal, hogy a magyar *kivitel volumenének* növekedése, azaz a gazdaság mennyiségi értelemben vett exportkibocsátási képessége átlagon aluli lett volna. (Például 1960—1980 között a magyar kivitel volumene évi átlagban több mint 8, a világexport pedig 7 százalékkal bővült.) A lemaradás inkább a világgazdasági változásokhoz való alkalmazkodás lassúságára,

**Az export és az import évi átlagos növekedési üteme
(százalék)**

Ország	Export		Import	
	1972—1982	1977—1982	1972—1982	1977—1982
Világ	16,1	10,5	16,0	10,5
Brazília	16,7	9,1	15,4	8,8
Dél-Korea	29,7	16,8	25,4	21,4
Szingapúr	25,2	20,3	23,6	21,9
Hongkong	19,8	16,9	19,8	17,6
Izrael	16,4	11,1	15,0	11,0
Tunézia	20,1	16,1	21,6	12,5
Marokkó	12,4	9,6	18,7	6,2
Törökország	20,4	26,5	19,3	8,7
Jugoszlávia	16,5	14,3	15,2	6,7
Írország	17,3	12,1	16,5	12,3
Spanyolország	18,3	14,9	16,6	12,1
Finnország	16,3	11,4	15,5	12,0
Ausztria	15,0	9,8	14,1	6,5
Magyarország	10,3	8,5	10,8	6,2

Forrás: UN Monthly Bulletin of Statistics, 1984. 3. sz.

**Néhány ország részaránya az OECD importjában
(százalék)**

Ország	1972	1980	1983
Brazília	1,10	0,97	1,22
Dél-Korea	0,45	0,81	1,22
Szingapúr	0,22	0,51	0,57
Hongkong	0,89	0,90	1,11
Izrael	0,29	0,29	0,32
Tunézia	0,09	0,15	0,11
Marokkó	0,20	0,16	0,15
Törökország	0,23	0,14	0,21
Jugoszlávia	0,49	0,30	0,34
Írország	0,55	0,57	0,62
Spanyolország	1,05	1,10	1,16
Finnország	0,81	0,77	0,71
Ausztria	0,98	0,94	0,94
Tajvan	0,75	1,00	1,53
Magyarország	0,27	0,21	0,19

Forrás: OECD Statistics of Foreign Trade, Serie „A” különféle kötetei.

sőt elégtelenségére, a kedvezőtlen kínálati szerkezettel, partnerválasztással vagy a külkereskedelmi munka alacsony határfokával is összefüggő kedvezőtlen áralkulásra utal.

A világkereskedelmi térvésztes, a feltételromlásból és lassú alkalmazkodásból fakadó erőforrás-vesztés mértéke nemcsak nemzetközi összehasonlításban, hanem a világgazdaságilag kisebb egységnek számító, a növekedés külső feltételeinek romlásától szintén nagymértékben sújtott, strukturális egyensúlyhiánnyal küzdő, közepesen fejlett vagy fejlettebb országok csoportján belül is szembevetendő. (Lásd az 1. és a 2. sz. táblázatot.) A magyar külkereskedelem dinamikája folyó áron szá-

mitva is lényegesen alacsonyabb volt, mint a vizsgált országcsoporthé vagy a világereskedelemé. A legtöbb ország részaránya a fejlett tőkésországok importjában sokkal előnyösebben alakult, mint Magyarországhé. Kedvező teljesítménynek lényegében csak összevont külkereskedelmi mérlegünk deficitjének radikális csökkentése, illetve a dollárban elszámolt kereskedelmünk egyensúlyi helyzetének gyökeres javulása minősül.

A külső egyensúlyi helyzet javításában elért magyar eredmények azonban a belső felhasználás, illetve az import *visszafogásából* táplálkoztak, s a gazdasági dinamika középtávú korlátozódásával jártak együtt. Az 1978 után kibontakozó megkésett alkalmazkodás, illetve a növekedési pálya ekkor elkezdett módosítása erőtelven volt. A belső stabilitás mindenáron való fenntartásának igénye, az életszínvonal védelmének és a gyors alkalmazkodásnak a követelményei ütköztek, s ezért a közép- és a hosszabb távú növekedést megalapozó offenzív szemléletű illeszkedés, szerkezeti átalakulás, teljesítményjavulás szerény mértékű maradt; a gazdaság és a társadalom exportorientált pályára való átállítása eddig nem járt sikerrel.

Az alkalmazkodás lassúságából fakadóan az 1983-ban meginduló *világgazdasági megélnkülést* a magyar gazdaság az átlagosnál szerényebb mértékben tudja kiaknázni. Sok, nálunk súlyosabb gazdasági helyzetbe került ország exportteljesítményei az elmúlt évben igen erőteljesen javultak: előfordultak 20—50 százalékos exportbővítési ütemek is, s radikális gazdaságpolitikai terápiák olykor néhány hónapon belül is fordulatot tudtak előidézni a teljesítmények alakulásában. A dinamika visszafogása, a cél- és irányítási rendszer merevségeinek lassú oldása következtében a magyar külgazdasági feszültségek némi enyhülése ellenére sem lehet a jelenlegi teljesítményt nemzetközi összehasonlításban és a követelményekkel szembeesítve kielégítőnek tekinteni.

A növekedésgyorsítás követelménye

A lassú gazdasági növekedésből eredő társadalmi-gazdasági feszültségek s következményeik a világgazdasági stagnálás időszakában viszonylag könnyebben fogadhatók és viselhetők el. Az eddig rendelkezésre álló történelmi tapasztalatok alapján nem igényel bővebb bizonyítást, hogy egy felgyorsuló mozgású világban az álló helyzetben levő vagy az átlagosnál lassabban reagáló gazdaságok fokozatosan hátrányosabb helyzetbe kerülnek; piacokat vesztenek, cserearányaik romlanak.

Egy olyan világgazdasági környezetben, ahol a nem szocialista világ középtávú gazdasági növekedésének üteme változatlan áron számítva mintegy 3, a világkereskedelem bővülése pedig 4—5 százalékos, kedvezőtlen *távlati következményekkel* jár az a stratégia, amely középtávon a világátlagnál jóval alacsonyabb ütem elérésére tudja csak mozgósítani az ország növekedési energiáit. Nem hagyható figyelmen kívül ugyanis, hogy

a) a lassú növekedés évtizedes elfogadtatása a társadalmi-politikai egyensúlyt, teherbíró képességet is erőteljesen igénybe veszi, s igen súlyos konfliktusokat válthat ki az évtized vége felé.

b) Az eddigi magyar tapasztalatok szerint önmagában az alacsony dinamika sem jelent számottevően kedvezőbb környezetet a magyar gazdaság növekedési *teljesítményének* javítása, szerkezeti átalakítása, a viharzónából való kiemelése szempontjából. Ezért a kilencvenes évek gazdasági folyamataira való felkészülés igen nehéz körülmények között indul meg.

c) A teljesítmény lassú javulása esetén a nemzetközi munkamegosztás csak szűkebb sávon közvetíthet növekedési ösztönzőket, állandósulhat viszont a cserearányromlás s a jövedelemvesztés egyéb formája, továbbá a *periferizálódási fo-*

lyamat, amely a későbbiekben már áthághatatlan akadályokat állíthat a kilencvenes évek társadalmi-gazdasági fejlődése számára.

A mai magyar társadalom — az elmúlt évtized veszteségei ellenére is — rendelkezik még mozgósítható *növekedési tartalékokkal* (szellemi erőforrások, irányításrendszeri reform, az anyagigényesség csökkenése stb.), növekedési potenciállal, amelyek a növekedés gyorsítását, a külkereskedelem lendületesebb bővítését is lehetővé tennék. Ennek elsőrendű feltétele azonban a politika és a gazdaság viszonyában olyan gazdaságpolitikai mozgástér kialakítása, amely

— fokozza a *nemzetközi munkamegosztásban* való részvétel meglévő és potenciális növekedésösztönző hatásainak kiaknázását,

— az irányítási és ösztönzési rendszer oldaláról növeli a jövedelemtermelő egységek, kollektívák *döntési autonómiáját, közvetlen érdekeltiségét*, a teljesítményét, javítja a szellemi munka értékelését,

— növeli a nemzetközi munkamegosztásban kialakított pozíciók, külgazdasági teljesítmények, manőverező képesség javítását megalapozó *fejlesztéspolitika* sikereségeit.

A főbb országcsoportokkal való gazdasági együttműködés és a növekedési dinamika összefüggései

A magyar gazdasági fejlődés több kedvezőtlen külső és belső feltételének időben egybeeső romlása, illetve a felhalmozódott problémák enyhítésével kapcsolatos követelmények a nyolcvanas években erőteljesen behatárolják a nemzeti jövedelemnek a belső munkamegosztás, illetve a belgazdasági konjunktúra ösztönzésén alapuló bővítési lehetőségeit. Adott körülményeink, illetve korlátaink között a társadalmi-gazdasági dinamika — s közvetve egyensúly — a korábbinál is nagyobb mértékben függ a külgazdasági kapcsolatok alakulásától.

1. A feltételek módosulásának már ismert és vélelmezhető iránya nem a regionális munkamegosztás *arányának* jövőbeli alakulásával kapcsolatosan vet fel érdemi gondokat. A magyar gazdaság középtávú növekedési üteme, alkata, egyensúlyi viszonyai szempontjából annak van meghatározó jelentősége, vajon a *KGST-együttműködés* várható alakulása (a külkereskedelmi árák, valamint a pénzügyi kötelezettségek függvényében) — miként befolyásolja a belföldön rendelkezésre álló erőforrások mértékét.

— milyen hatást gyakorol Magyarország dollárkereskedelmének egyensúlyi viszonyaira.

— a vásárlói igények, illetve keresleti struktúra módosulása milyen mértékben érinti egyes korábbi exporthordozó ágazatok értékesítési lehetőségeit, jövedelmezőségi viszonyait.

A regionális együttműködés kiemelkedő jelentőségének következtében a magyar gazdasági növekedés felgyorsítása feltételezi a regionális kapcsolatoknak a kölcsönös igények összhangja melletti bővítését.

2. Az 1973—1983 közötti időszakban legdinamikusabban Magyarország *fejlődő országokkal* fenntartott külgazdasági kapcsolatai bővültek. A fejlődő országok középtávú gazdasági fejlődésével és a velük való együttműködésünk jövőjével kapcsolatos elemzések viszont arra hívják fel a figyelmet, hogy:

— a nyolcvanas évek második felében — a megelőző évtizedtől eltérően — lassúbb lesz a fejlődő országok gazdasági növekedésének üteme, s csökken a nemzetközi felvevőpiaci jelentőségük.

— A fejlődő országok csoportján belül az irányzatváltás a közel-keleti OPEC-országokban a legerősebb, amelyek az elmúlt évtizedben lettek döntő jelentőségűek a fejlődő országokba irányuló magyar kivitel szempontjából. A közel-

keleti kőolajtermelő országok egyensúlyi helyzetének, gazdasági dinamikájának romlása szűkíti a devizaszerzési lehetőségeinket, kedvezőtlenül befolyásolja külgazdaságunk egyensúlyi viszonyait.

— A fejlődő országok csoportjában a gazdasági dinamizmus a távol-keleti országokra és Kínára koncentrálódik, ahol a magyar gazdaság mozgásait a hagyományok hiánya s a földrajzi-gazdaságkörnyezeti távolság is gátolja.

Noha több nagy eladósodott ország egyensúlyi feszültségei enyhülnek, s az 1981—1983-as időszak stagnálását megélénykülés követi, a fejlődő országokkal való gazdasági együttműködés feltételei, feladatai nehezebbek, mint a megelőző évtizedben. Ha módosítjuk a viszonylati súlypontokat, fejlesztjük a külgazdasági szervezetet, aktív importpolitikát folytatunk, kiaknázzuk az eladósodott országok lehetőségeinek megfelelő együttműködési formákat, valamint felgyorsítjuk gazdaságszerkezeti alkalmazkodásunkat, Magyarország — eddig marginális — súlya növelhető a fejlődő országok külkereskedelmében, s nem irreális célkitűzés, hogy a magyar kivitel 15—17 százaléka kerüljön a fejlődő országokba. A fejlődő országokkal való együttműködés elmélyítése kedvezően befolyásolhatja gazdaságunk dinamikáját, szerkezetének átalakulását, értéknövelési folyamatainkat. Viszont már a nagyságrendje miatt sem játszhat fontosabb szerepet a magyar gazdasági fejlődés felgyorsításában.

3. A nyolcvanas évek második felében érvényesülő fontosabb növekedési, egyensúlyi, strukturális összefüggések alapján az *OECD-országokkal* való gazdasági együttműködés mennyiségi és minőségi fejlesztése ösztönözheti a legerőteljesebben gazdaságunk növekedését.

A nyolcvanas évek második felében az OECD-országok gazdasági fejlődésének feltételei javulnak az évtized első feléhez viszonyítva. Ezen gazdaságok túljutottak az elmúlt évtized új típusú megrázkódtatásainak legnehezebb szakaszán. A növekedés és a nemzetközi munkamegosztás megélénykülése a külső piacok oldaláról elvileg dinamikusabb fejlődési lehetőségeket kínál a nemzetközi munkamegosztásba nagyobb mértékben bekapcsolódó ipari országok számára. Az OECD-országok középtávú fejlődésének legvalószínűbb variánsában az országcsoport összevont bruttó termelése 2,5—3, importjuk 4—5 százalékkal bővül évtizedünk második felében. (Bizonyos — rövidebb — ütemlassulások, recessziós jelenségek mutatkoznak 1986-ban.) A növekedésélenkülés nem a hagyományos ciklus pályájának mentén halad, nem állítja helyre a század harmadik negyedének környezetét, s jelentős feszültségóccok, bizonytalansági tényezők, egyensúlyhiányok fennmaradása, kiéleződő verseny s élénk szerkezeti jellegű átrendeződés mellett bontakozik ki.

E körülmények között nem várhatók — elsősorban a nyugat-európai — OECD-országokban olyan fejlemények, amelyek megváltoztatnák a Magyarország számára korábban kialakult hátrányos helyzetet. A megélénykülés önmagában még nem javítja érdemben s tartósabb jelleggel a magyar gazdaság mozgásterét, nem enyhíti a hetvenes években kiéleződött illeszkedési kényszereket, a magyar növekedési teljesítmény változatlansága esetén nem teremt kedvezőbb külső feltételeket a magyar társadalmi-gazdasági fejlődés számára, megnöveli azonban egy átfogó korszerűsítési és illeszkedési stratégia belső kényszereit s — bizonyos mértékig — külső esélyeit.

Milyen fejlesztéspolitikai hangsúlyokat indokol a világgazdasági környezet?

1. A nyolcvanas évek világgazdasági kihívásai nem egyszerűen a megélénykülés dinamikájának változásaiból, hanem a növekedési hajtóerők, az együttműködésben ható érdekviszonyok módosulásából, a versenymechanizmusok éleződéséből fa-

kadnak. A társadalmi-gazdasági fejlődés fellendítése nem képzelhető el olyan fejlesztési stratégia nélkül, amelynek középpontjában nem a *nemzetközi folyamatokhoz való illeszkedés*, az ország nemzetközi versenyképességének, relatív teljesítő-képességének javítása, a társadalmi célrendszer, az irányítási rendszer ezzel összehangolt továbbfejlesztése áll.

Ha a magyar gazdaság az elkövetkező években koncentrált erőfeszítések révén nem tudja nagyobb mértékben korszerűsíteni szerkezetét, számottevően pótolni gazdasági teljesítményét, akkor nehezen kerülheti el a további cserearányromlást, világgazdasági pozícióinak elvesztését, az elmaradó, a fejlődőnek minősülő országok csoportjába való visszacsúszást, a belföldön felhasználható jövedelem csökkenését, s ebből fakadóan a társadalmi-politikai feszültségek kiéleződésének veszélyét.

A hosszú távú illeszkedés eredményessége szempontjából kulcsszerepet játszik a fejlesztés-, illetve a termeléspolitika. Nemcsak a magyar vállalatok versenyképességével van baj: az elmúlt évtized során a népgazdaság szerkezeti aránytalanságai is fokozódtak. A szerkezeti elavulás orvoslása nem korlátozható csak a mikroszférrára, illetve a közvetett irányítási mechanizmusokra, hanem aktív strukturapolitikat sürget.

2. A nyolcvanas évek magyar *termeléspolitikájának* irányjaival kapcsolatos alapvető követelményeket a bevezetőben vázolt globális és specifikus folyamatok, kényszerek meglehetősen egyértelműséggel jelzik. Ebből adódóan a termeléspolitika kialakításának első koncepcionális lépcsőjét az alapvető nemzetgazdasági *funkciók* meghatározása képezi. Ennek megfelelően a termeléspolitika alapvető feladatai az alábbi három fő feladat köré csoportosulnak:

— gazdaságunk növekedése, gazdaságpolitikánk szuverenitása, manőverező képessége szempontjából továbbra is alapvető követelmény a *külső egyensúlyi* helyzet védelme, a nyolcvanas évek második felében esetlegesen bekövetkező egyensúlyi problémákra való felkészülés, a „kemény” devizáért értékesíthető, nemzetközileg versenyképes gyártmányok termelési kapacitásainak gyors ütemű bővítése;

— a külgazdasági manőverező képesség, elfogadható mértékű *gazdasági biztonság*, a nemzetgazdasági és a vállalatgazdasági cselekvőképesség feltételeinek javítása a külgazdaság- és a termeléspolitika harmonizálása révén;

— a gazdaság távlati növekedésének megalapozása és *jövedelemtermelő képességének* javítása az értékelnövelő fejlesztés, a meglévő és potenciális szakosodási előnyök kiaknázása a veszteséges vagy alacsony jövedelmezőségű tevékenységek, területek korlátozása révén.

E fő mozgások hosszabb távon egymást kölcsönösen erősítik, de rövid távon, a múltban kialakult helyzet örökségéért, gyakorta célkonfliktusokat idézhetnek elő (például az egyensúlyjavítás és a jövedelemtermelő képesség között). Minél gyorsabb ütemű s erőteljesebb e feladatok végrehajtása, annál jobban csökkenthetők a célkonfliktusokból fakadó súrlódási veszteségek.

A korábbi ágazati szemlélettől eltérően a *funkcionális* szemléletű termeléspolitika mindenekelőtt a fő célkitűzések megvalósítását elősegítő hatás-, illetve összehangolási mechanizmusokat, társadalmi-gazdasági környezetet, erőforrás-allokációt, diplomáciai erőfeszítéseket igényel. A fő célok megvalósítását elősegítő alcélok eszközként is felfoghatók; nem önmagukban jelentenek társadalmi értéket vagy követelményt, hanem egy adott fejlődési szakasz stratégiai célrendszerén belül. E támogató célok, illetve végrehajtási eszközök jórészt nem a termeléspolitikára, hanem a társadalmi-gazdasági stratégia más tartományaira hárítanak feladatokat. Részletesebb taglalásuk helyett ebben az összefüggésben csupán a termeléspolitika, a külpolitika, a külgazdaság-politika s a munkaerő képzésére, nevelésére, pszichi-

kai arculatának formálására, társadalmi hasznosítására irányuló munkaerő-politika ötvöződésének szükségességére kívánok rámutatni.

3. A termeléspolitika fő céljainak megvalósítását elősegítő általános támogató célok közül első helyen a magyar gazdaság jelenleg rendkívül magas, a fejlettségünknek megfelelő nemzetközi szintet 30—40 százalékkal meghaladó *nyersanyag- és energiaigényességének* csökkentése áll. A kibocsátás növelése helyett a ráfordítások ésszerű korlátozását szorgalmazó nemzet- és vállalatgazdasági stratégiák a tőkés világban már egy évtizede megjelentek. A félévtizedes késéssel megindult magyar racionalizálási törekvések feltétlen erősítést igényelnek, hiszen a gazdaság fajlagos nyersanyag- és energiaigényességének csökkentése egyidejűleg szolgálja az egyensúly, a manőverező képesség javítását, valamint a jövedelem növelését. Az *egyensúlyjavítás* szempontjából nem hagyható figyelmen kívül, hogy az anyag- és energiaigényes tevékenységekben, alapanyaggyártásban mindinkább a kedvező természetföldrajzi adottságokkal rendelkező termelő országok felé tolnak el a komparatív előnyök. A termelő országok ez ideig még ki nem aknázott hatalmas tartalékokkal rendelkeznek a kitermelési járadék feldolgozóipari tevékenységek javára történő átcsoportosításában. Az importált nyersanyagok egyszerű feldolgozásán alapuló ipari tevékenységek nemzetközi versenyképessége (és jövedelmezősége) világszerte csökkent.

A nyersanyag- és energiaigényes tevékenységek hazai fejlesztése nemcsak az egyensúlyjavítás, hanem az *értéknövelés*, a jövedelmezőség javításának szempontjából is korlátokba ütközik. Ezen tevékenységek a fejlett tőkésországokban Magyarországnál jóval kedvezőbb fajlagos ráfordítások és értékesítési színvonal mellett is vagy tartósan veszteségesek, vagy legfeljebb önfenntartók. Nemzetgazdasági szempontból csak konstruálnak tekinthető bizonyos alapanyaggyártási tevékenységek jelenlegi jövedelmezősége. Az importnál drágább belföldi ár s a kedvezőtlen minőség kiterjedt sávon gátolhatja a végtermékgyártó ágazatok gazdaságosságát, versenyképességét.

Végül az energia- és anyagigényesség csökkentése a külgazdasági *manőverezési képesség* szempontjából is kulcsfontosságú, hiszen a jelenlegi nagyarányú importfüggőség a jövőben bármikor cserearányromlást, járulékos dollárterheket, növekedési veszteségekkel járó exportkényszereket, előre nem tervezhető gazdasági bizonytalanságokat okozhat.

Anyagigényes termékeink tengerentúli exportjának versenyképességét szállítási, fuvargazdaságossági okok is korlátozzák. Így ágazatokon túlnövő alapvető követelmény a termékegységre jutó nyersanyag- és energiafelhasználás csökkentése, a nyersanyag- és energiaigényes alágazatok, termelési tevékenységek gyors ütemű visszafogása, esetenként megszüntetése, a hulladékok és a gazdaságosan kiaknázzható belföldi természeti erőforrások hasznosításának erőteljes ösztönzése. Az energia- és nyersanyag-igényesség csökkentését célzó program végrehajtása mentesítheti a magyar gazdaságot a kínálatbővítési ráfordításoktól — legalábbis középtávon —, s erőforrásokat szabadíthat fel a szerkezeti korszerűsítés számára.

4. A magyar *infrastruktúra* fejlesztésében a már kibontakozott s a jövőben várható nemzetközi folyamatok több fejlesztési súlypont kialakítását követelik meg:

a) Több termelő ágazatban, különösen a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban a termelés és az export mennyiségének bővítése, jövedelmezőségének javítása feltételezi az *infrastruktúra* fejlesztését.

b) A gazdasági döntések meghozatala nemzetközi mértékben felgyorsult, s ezért a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás alapvető előfeltétele a *híradástechnikai-informatikai infrastruktúra fejlesztése*, a távközlő hálózat súlyos elmaradottságának felszámolása, a számítógépesítés, a széles körű elektronizálás, az információs technológiák alkalmazási feltételeinek megteremtése, illetve az ehhez szükséges erőforrások mozgósítása.

c) Az országos raktározási-tárolási kapacitások bővítése nemcsak az export- és importszállításokat, valamint a termelést teszi egyenletesebbé, gyorsabbá, kínálatunk alkalmazkodását, árszínvonalát pedig kedvezőbbé, hanem gazdaság-biztonsági szempontból is nagy jelentőségű: a tárolási költségek és a beszerzési bizonytalanság költségeinek kedvező mérlege esetén oldja az importhelyettesítési kényszert.

d) A világgazdasági dinamikának az európai térségből a tengerentúli országokba való áttevődése halaszthatatlanná teszi a magyar gazdaság távolsági manőverező képességének javítását. A tengerpart, illetve a tengeri kikötő hiánya, a legközelebbi tengeri kikötőhöz vezető vasút-, út- és hírközlési hálózat fejletlensége, használatának nem kielégítő biztonsága, tengerparti raktározási-árukezelési bázisunk hiánya azonnali megoldást igénylő, mozgásterünket szűkítő probléma.

Az új szállítási csatornák kiépítése olyan gazdaságbiztonsági beruházás, amely lényegesen javítja az ország alkuerejét, külgazdasági manőverező képességét, gazdasági működőképességét.

5. A magyar termeléspolitika csak akkor kaphat érdemi támogatást a műszaki fejlődéstől, ha műszaki fejlesztési politikánk stratégiai kérdésként kezeli a *nemzetközi műszaki munkamegosztásba való bekapcsolódást*. Mintegy harmadszázadon át a magyar műszaki fejlesztési politika túl széles sávon törekedett autonóm fejlesztési bázis megteremtésére, s elítélte a „követő” típusú stratégiát. E politika következményeként fokozatosan eltűntek a magyar műszaki fejlődés századunk első felében még nemzetközi mércével is figyelemreméltó szigetei, az ipari országokkal való technikai kapcsolatokban kitágult a műszaki fejlettségi olló, s a „műszaki kormányzat” tervei és törekvései ellenére a magyar műszaki fejlődés követő jellegűvé vált. Lehetőségeinket és korlátainkat reálisan figyelembe véve, tudatosan kell vállalnunk a műszakilag fejlettebb vállalatok, országok viszonylatában a gyakorlatban amúgy is kialakult bedolgozó, tanuló szerepet, s annak feltételeit körültekintőbben kell megtervezni, illetve folyamatosan javítani szükséges. E stratégia teremthet lehetőséget a műszaki fejlődés egyes szűkebb sávjain autonóm bázis és elenjáró szerep kialakítására.

A nemzetközi műszaki fejlődés főbb csomópontjai közül számunkra a *mikroelektronikai* forradalom társadalmi-gazdasági bevezetése a legsürgetőbb. Ennek célszerű útja azonban nem a termelési bázis importhelyettesítő jellegű kiépítése. A nemzetközi fejlődés és a belső reagálás eltérő sebességének eredőjeként a polgári célú magyar fejlesztések egyrészt költségesek, másrészt olyan késéssel valósulnak meg, hogy beérésükkor a végtermék a világpiacon már bőségben és igen alacsony árszínvonalon áll rendelkezésre. Egyrészt e késés, másrészt a munkaerő oldaláról meglevő adottságok importorientált műszaki fejlesztési politikát és *software*-re való szakosodást tesznek célszerűvé. A mikroelektronikai „kultúra” elterjesztése mindenekelőtt anyagok, alkatrészek, részegységek és késztermékek bőséges importját igényli, a magyar hozzáadott érték képzését pedig a kiszerezési, beépítési és *software*-folyamatokra célszerű koncentrálni. Hasonló elvek alkalmazása célszerű a komputertizálásban és az irodagép-technikában.

A magyar gazdaság számára különösen a *biotechnológiák* elterjedése jelent új feltételeket és követelményeket. A biotechnológiai iparok nagyszámú új terméket fejlesztenek ki (s az évtized végére már forgalmaznak is), amelyek elsősorban az állattenyésztés, az élelmiszeripar és a gyógyszeripar fejlődését alakítják át. Magyarország viszonylagos lemaradásának kisebb mértéke, a külgazdasági szempontokból előnyösebb növekedési hatások (a belföldi eredetű termelési tényezők nagyobb aránya, a kiemelt exportágazataink fejlődésére gyakorolt közvetlen hatás) kívánatosra teszik a biológiai kutatások és iparok fejlesztéséhez szükséges erőforrások előteremtését, a mindenkorani nemzetközi élvonal kutatási eredményeinek, technológiáinak beszerzését, az üzemeltetési feltételek biztosítását.

6. A termeléspolitika (az általános célok s rendezőelvek mellett) nem nélkülözheti az ún. *szektorspecifikus*, tevékenység-specifikus megközelítéseket.

Eddigi tapasztalatok szerint a gazdaság központi irányítási szervei még tőkés viszonyok között is kedvezőbb helyzetben vannak bizonyos világméretű, esetenként hatalompolitikai motiváltságú jelenségekre, folyamatokra vonatkozó információk megszerzésében, értékelésében, a hatalompolitikai eszközökkel is átszőtt külpiazi hatások kivédésében, mint a helyi, nemzetgazdasági vagy legfeljebb szubregionális keretek között tevékenykedő kis- és középvállalatok. A komparatív előnyök változásának, a nemzetközi politikai és külgazdaság-politikai, műszaki-strukturális irányzatok függvényében a szektorspecifikus termeléspolitika — a hagyományos infrastruktúrafejlesztési, ellátásbiztonsági funkciókon túlmenően — egyrészt a progresszív és devizakitermelő ágazatok ösztönzésére, másrészt a lemaradó ágazatok visszafejlesztésére, az ezzel kapcsolatos erőforrás-átcsoportosítási feladatokra összpontosul.

A magyar termeléspolitika szektorspecifikus dimenziói közül az alábbi összefüggések érdemelnek megkülönböztetett figyelmet a nyolcvanas évek második felében:

a) A fontosabb termelési ágazatok közül a *mezőgazdaság* mennyiségi fejlesztése a jelenlegi kínálati szerkezetben, valamint a devizakitermelő szerep mértékének fenntartása nem megalapozott. A volumenhordozó gabonafélék és állattenyésztési termékek esetében a kibocsátás növelésének erőltetése helyett a gazdaságpolitikának a költségcsökkentésre, a termelési-kereskedelmi infrastruktúra fejlesztésére, az importfelhasználás arányának mérséklésére célszerű összpontosítania. Számolni kell azonban azzal, hogy a fejlődési dinamika a mezőgazdaságon belül is mindinkább az értéknövelő típusú fejlesztésekhez kapcsolódik, különösen a nem szocialista viszonylatokba irányuló kivitel esetében. A természetföldrajzi adottságokon nyugvó komparatív előnyeink, valamint — piaci oldalról — a nyolcvanas években hasonló erősödő nemzetközi jövedelem-differenciálódás, a táplálkozási szokások hasonlóvá válása, illetve a magas jövedelemszintű rétegek keresletének eltolódása más országok jellegzetes termékei felé minőségorientált, értéknövelő típusú, diverzifikált mezőgazdasági és élelmiszeripari fejlesztést indokolt.

b) Gyorsabb ütemű fejlesztést igényelnek azok az ipari alágazatok, amelyek a belföldi termelési tényezők (természetföldrajzi adottságok, munkaerő szakképzettsége) nagyobb aránya, kedvező költség szerkezetük, termékeik minősége, termelési tradícióik, piaci kapcsolataik alapján a nemzetközi növekedési és gazdaságpolitikai környezet szempontjából tényleges vagy potenciális komparatív előnyöket aknázhatnak ki, vagy legalábbis nincsenek komparatív hátrányban. E kategóriába sorolhatók a magas szintű minőségi igényeket kielégítő *speciális mezőgazdasági termékek, az élelmiszeripar, a műszeripar, a híradástechnika és a gyógyszeripar*. A preferenciák a kutatás-fejlesztési erőforrások koncentrációjában, gyorsan megterülő beruházásokhoz szükséges pénzügyi erőforrások rendelkezésre bocsátásában, a döntési önállóságot és a rugalmasságot megalapozó irányításrendszeri szervezeti formák megteremtésében, valamint a külgazdasági kapcsolatok lehetőség szerinti liberalizálásában* ölthet testet.

c) A *visszafejlesztés* (a világgazdaságilag már jól kirajzolható kényszerek mellett) a belső összefüggésekre vonatkozó, ez ideig még kellően ki nem értelt tervek részletesebb kidolgozása után dönthető el. A társadalmi-gazdasági stabilitás követelményeivel is a „rendezett visszavonulás” és erőforrás-átcsoportosítás áll összhangban. Az átcsoportosítás költségeit a különféle támogatások csökkentése nyomán felszabaduló erőforrások hivatottak elsősorban finanszírozni. Alágazatok

* E szektorok exportorientált tevékenysége ugyanis kimagaslóan érzékeny az alapanyagok, félkész termékek, berendezések minőségére, illetve az import korlátozására.

szerint a vas- és acélkohászat, a nehézszerkezetgyártás, a textilipar, a cipőipar és — kisebb mértékben — a járműipar visszafogása a legsürgetőbb.

A visszafejlesztés nem azonos teljes ágazatok megszüntetésével, csupán a felsorolt, kedvezőtlen világgazdasági kilátások elé néző ágazatokban nagy arányban deficitet, gazdaságtalan tevékenységek támogatásának felszámolását jelenti. Változó vagy központilag nehezen áttekinthető világgazdaságon mozgó alágazatokban (például konfekcióipar) különösen nagy jelentőségű, hogy a vállalatokon, üzemeken belül különüljenek el a fejlesztendő és a visszafejlesztendő tevékenységek. Nagyszámú nemzetközi példa szemlélteti, hogy ágazati visszafejlesztési programok végrehajtása során, például a zsugorodó könnyűipari termelésen belül központi preferenciákkal is támogatott technológiai korszerűsítés, szakmai továbbképzés, piackutatás, iparművészeti *design* stb. eredményeként exportorientált új üzemek alakultak ki vagy erősödtek meg. A szektorspecifikus problémák megoldása ugyanakkor minden korábbinál jobban igényli a termeléspolitika és a külpolitikai-gazdaság-diplomáciai szféra közötti együttműködés elmélyítését, illetve hatásfokának javítását.

Külgazdaság-politikai feltételek

Magyarország külgazdasági teljesítményei tükrözik a termelési szféra kétségkívül megmutatkozó, de még elégtelen alkalmazkodását a világgazdasági változásokhoz. Az eredményes alkalmazkodás szempontjából azonban az is létfontosságú, hogy a külkereskedelmi szféra — alapvető funkciójának megfelelően — „korai jelzőrendszerként” gyors információkkal, helyzetértékelésekkel, koncepciókidolgozással, közvélemény-formálással segítse a makro- és a mikroszférát a mindenkori változások nemzetközi követelményeihez, feltételeihez való gyors alkalmazkodásban. E feladat ellátása nemigen függ a rendelkezésre álló pénzügyi erőforrások mennyiségétől.

A *külgazdasági irányítás továbbfejlesztésével* kapcsolatosan az alábbi fontos feladatok vázolhatók fel:

1. A külkereskedelmi szféra érték- és *jövedelemképzési* kapacitásának megerősítése egyrészt saját pénzügyi erőforrások kialakításával, másrészt — a szabadabb döntési-gazdálkodási mozgástér megteremtéséhez, a kereskedelmi tőke befektetési, ágazat- és vállalatközi átcsoportosítási lehetőségeihez, különleges üzletkötésekhez szükséges — jog- és szabályozásrendszeri keretek képzésével.

2. A magyar gazdaság távolsági manőverező képességének erősítése, a tengerentúli, különösen a latin-amerikai és a távol-keleti országokban való külgazdasági fellépések megalapozása sürgeti a helyi viszonyokhoz való alkalmazkodást, tevékenységdiverzifikációt, az export- és az importérdekek összekapcsolását elősegítő *kereskedőházak* vagy *kereskedőház jellegű intézmények létrehozását*.

3. Alapvető külgazdasági érdek s követelmény a nemzetközi *vállalatközi kapcsolatok* fejlesztését akadályozó külpolitikai, pénzügypolitikai és szabályozásrendszeri korlátok elhárítása, a külföldi működő tőke bevonását elősegítő kedvezőbb vállalatközi együttműködési légkör kialakítása.

A külföldi tőkével való magyarországi együttműködés továbbfejlesztése mellett — de különösen annak hiányában — döntő jelentőségű a *külső piaci szervezeteink* kiépítése. Az ipari munkamegosztásba megkésve bekapcsolódó („*outsider*”) ipari exportőr országok széles körű nemzetközi tapasztalatai arról tanúskodnak, hogy a fontosabb külföldi felvevőpiacokon létesített *termelési telephelyek* kulcsszerepet játszanak az ipari export bővítésében, jövedelmezőségének javításában (a közvetítő kereskedelem kiiktatása, a forgalmi jutalék megszerzése révén), az eladás utáni szolgáltatások nyújtásában (különösen a gépipar esetében), sőt a fel-

vevő piac minőséggel, műszaki színvonallal, szállítási feltételekkel kapcsolatos igényeinek a magyar termelő „anyavállalatok felé való közvetítésében”, az egyes országok protekcionista intézkedéseinek részleges megkerülésében.

4. Az OECD-országokkal való együttműködés szempontjából kiemelkedő jelentőségű az aktív, *hatékony vámpolitika* kialakítása. Exportorientált növekedési pályán a vámrendszer nem lehet a társadalmi tiszta jövedelem központosításának eszköze (ez a fiskális politika feladata) vagy az egyensúlyi követelmények kiszolgálója (erre az aktív árfolyam-politika hivatott). Funkciói lényegében a külső és a belső termelésiköltség-rendszerek relatív különbségének szükséges áthidalásához, a nemzetközi kereskedelempolitika manőverezési képességének erősítéséhez kapcsolódnak. A gazdaságpolitikai eszköztár megfelelő profiltszításra lényeges előfeltétele a magyar gazdaság általános működőképességének, a nemzetközi intézményekkel s az OECD-országokkal való kereskedelempolitikai együttműködés javítása, esetleges retorziók elhárításának szempontjából.

5. A gazdasági növekedés és a külgazdasági kapcsolatok dinamizálása szempontjából elengedhetetlen a magyar külkereskedelem *nemzetközi feltételeinek* alakításával kapcsolatos munka erőteljes javítása. Viszonylati vetületben elsősorban a távol-keleti, a latin-amerikai és az arab-félszigeti országokkal való együttműködés elmélyítésére, feltételeinek javítására irányuló kereskedelempolitikai munka igényel gyors erősítést. A nyolcvanas évek magyar problémáinak alakulása szempontjából nem kerülhetők meg az EK-val való viszony rendezése. A Magyarországnak és a Közös Piac közötti szerződéses kapcsolatok kiépítése a magyar mezőgazdasági, könnyűipari, kohászati és nehézszerkezetű ipari kivitel jövője, pótlólagos pénzügyi erőforrások megszerzése, egyes nyugat-európai ipari-kutatásfejlesztési programokba való bekapcsolódásának lehetősége, a versenyképesség és korszerűsödés általános alakulása, valamint az ország nemzetközi megítélése szempontjából nagy jelentőségű.

6. A nemzetközi kapcsolatfejlesztés további új tartományát jelenti a vállalati óriásbirodalmakkal való együttműködés. A legtöbb nemzetállamban megnövekedett költségvetési korlátokkal, a kormánypolitika belgazdasági mozgásterének szűkülésével kapcsolatosan a külgazdasági pozíciók javítására irányuló kormánytörekvések nagyobb mértékben kénytelenek támaszkodni a nemzetközi *nagyvállalatokkal* való együttműködésre. A külgazdasági diplomácia a nemzetközi regionális és kormány szintű együttműködés mellett mindinkább integrálja a nemzetközi nagyvállalati szférával való együttműködés összetevőit.

A nemzetközi nagyvállalatokkal való együttműködés kis országok esetében már az alkuerő-aszimmetria miatt sem lehet pusztán vállalatgazdasági feladat; a transznacionális vállalatok nemzetközi fellépési sajátosságai igen változatosak, gyakorta eltérnek a vezető tőkeországok hivatalos külpolitikai vonalvezetésétől. A nemzetgazdaságnyi méretű nagyvállalatokkal való kapcsolatok kiépítése, ápolása, szervezeti-koncepcionális sajátosságaik kiaknázása nemzetközi tapasztalatok szerint a mozgásteret tágító, a manőverező képességet javító tényező, amelyet célszerű integrálni a külpolitikai-külgazdasági stratégiába. Kívánatos a nemzetközi nagyvállalatokkal való kapcsolatok fejlesztésére, irányítására alkalmas szervezet megalakítása.

7. A nemzetközi gazdasági együttműködés elmélyítése több oldalról veti fel a gazdaságdiplomáciai feladatok újrafogalmazásának, a külpolitikai munka koncepcionális gazdagításának, hatékonyságjavításának szükségességét. *Irányítás-rendszeri* oldalról figyelmet érdemel, hogy a magyar fejlesztésstratégia külpolitikai, gazdaságdiplomáciai mozgásterével kapcsolatos feladatok kijelölése, koordinálása és ellátása sincs megnyugtatóan rendezve a magyar kormányzati intézményrendszerben. Az intézményrendszer továbbfejlesztésével kapcsolatosan eldöntendő,

hogy e megkerülhetetlen feladatok egy erőteljesebben külgazdaságra orientált külügyminisztériumban, egy vállalatirányítási tevékenységektől mentesített külkereskedelmi minisztériumban vagy egy új gazdasági csúcsmisztériumban láthatók-e el a legjobban.

8. A külkereskedelmi szervezetben a célszerű profiltisztítást elsősorban a külkereskedelmi irányítási, gazdasági-kereskedelmi diplomáciai tevékenység, valamint az operatív piaci tevékenység *szétválasztása* jelenti. Hatékony irányítás csak a lényeges, stratégiai jellegű feladatokra való koncentráció esetén képzelhető el, ez viszont szintén sürgeti a vállalatok mozgásterének tágítását, a lényegében közvetítői jutalékos rendszeren alapuló vállalatok több funkciós (saját számlás kereskedelmi, raktározási, továbbfeldolgozási stb.) vállalkozásokká való továbbfejlesztését.

A külpiazi szervezetet illetően viszont *a gazdasági diplomácia* állami-minisztériális feladat, amely nem nagy létszámú kirendeltségeket, nem vállalati-üzleti szakembereket, hanem jól felkészült, az államközi kapcsolatok és a gazdaságirányítás problémakörében járatos (például ipari, pénzügyi szakértőket, szakattasékat) igényel; számuk és arányuk az egyes viszonylatok sajátos vonásai alapján alakítható ki.

Véggövetkeztetés

A magyar gazdasági növekedés gyorsítása társadalom-, bel-, kül- és gazdaságpolitikai szempontból kulcsfontosságú követelmény. A növekedésgyorsítás külső feltételei közül kedvező a világgazdasági helyzet javulása, Magyarországnak jelenleg — s feltételezhetően még középtávon — több más közepesen fejlett országnál kedvezőbb nemzetközi megítélése. Kedvezőtlen viszont az együttműködés feltételeinek romlása egyes kapcsolati szférákban, az ezzel kapcsolatos erőforrás-kiáramlás s a növekedési tartalékok (anyag- és devizakészletek, termőföld, infrastruktúra, géppark, társadalmi tűrőképesség) nagymértékű elhasználtsága.

Körülményeink között a növekedési folyamat olyan mértékben gyorsítható, amilyen mértékben sikerül

— a külgazdasági együttműködés feltételromlását minimalizálni, illetve semlegesíteni,

— az ország még meglévő növekedési energiáit az eddiginél intenzívebben, gyorsabban és célszerűbben mozgósítani, növekedési teljesítményeit javítani,

— a gazdasági növekedés exportorientált pályájának, illetve a nemzetközi munkamegosztásba való hatékonyabb és dinamikusabb bekapcsolódásunk feltételeit megteremteni.

A növekedésgyorsítás a feltételek ismert romlása ellenére még mindig reális és elérhető cél. A döntési és a végrehajtási szféra eddigi működési sebessége és teljesítményei azonban nem adnak kellő alapot a növekedésgyorsítás objektíve szükséges külső és belső feltételeinek gyors kialakításával összefüggő elvárásokhoz. A külső változásokhoz való alkalmazkodás és mozgósítási képesség jelenlegi teljesítményeinek és korlátainak fennmaradása esetén a növekedésgyorsítás nem reális cél, esetleges meghirdetése a megvalósíthatatlanság vagy a gyors kifulladás láthatóvá válása nyomán robbanásszerű feszültségeket válthat ki. Nagyobb horderejű, komplex minőségi változások hiányában kevésbé veszélyes alternatívát jelent (legalábbis középtávon) a további megrázkódtatásokra való politikai-gazdasági-társadalompszichikai felkészülés, a rendezett visszavonulás, illetve túlélés stratégiájának és az ezzel összhangban levő lassú, de szelektív növekedés pályájának kialakítása.

Mezőgazdaságunk a hatékonyság javításának útján

(Hozzászólás Lázár Erzsébet „A magyar mezőgazdaság versenyképessége” c. cikkéhez*)

Pálovics Béláné

Sokat emlegetett, de valójában korántsem feltárt, nem tisztázott kérdéseket vetett fel „Versenyképes-e vagy túl drágán termel a magyar mezőgazdaság?” című cikkében Mentényi Miklós [7]. A cikk — megérdemelten — nagy visszhangot keltett. Ezt igazolja, hogy megvitatására ez év áprilisában szokatlanul nagyszámú érdeklődő gyűlt össze. (A vitáról a Közgazdasági Szemle októberi száma rövid tájékoztatást adott.) A hozzászólásokból az az általános megítélés csendült ki, hogy Mentényi Miklós cikke fontos, figyelmet érdemlő és tovább vizsgálandó kérdéseket tárgyal. Ezeknek egyik lehetséges megközelítése az általa alkalmazott módszer. A vita a következőkről folyt:

— Helyes-e a mezőgazdasági önköltségeket, termelői árakat valutaárfolyamok alkalmazásával összevetni, és lehet-e ebből azt a következtetést levonni, hogy a mezőgazdasági termelés Magyarországon nem drágább, mint a vizsgált országokban?

— Meg lehet-e ítélni ennek alapján agrárexportunk versenyképességét?

A cikket Lázár Erzsébet bírálta. Véleményét — kibővítve — vitacikként adta közre a Közgazdasági Szemle. Ez indít arra, hogy e hozzászóláshoz néhány megjegyzést fűzzek. Két dolgot szeretnék előrebozsátani:

1. Nem vállalkozom arra, hogy megpróbáljam bizonyítani, mely termékeket állítjuk elő olcsóbban, és melyeket drágábban, mint más országok. 2. Arra sem vállalkozom, hogy egyes agrártermékeink versenyképességét nemzetközi versenytársainkhoz képest vagy az agrárexport felváltására szóba jöhető más hazai ágazatokhoz képest taglaljam. E versenyképesség mellett (ha nem is elégséges, mindenesetre nyomós) érv az agrárexport országunk gazdasági életében betöltött szerepe és — az időről időre valóban kiéleződő nehézségek ellenére — évtizedek óta tartó folyamatos növekedése.

De hát akkor miért kérek mégis szót? Azért, mert Lázár Erzsébet néhány egyoldalú, kellő megalapozottság nélkül súlyosan elmarasztaló megállapításával szeretnék vitába szállni.

De térjünk a tárgyra! Valóban nem volt szerencsés Mentényi Miklós cikkének címe, hiszen a mezőgazdasági termelési költségek és termelői árak nemzetközi összehasonlításából közvetlenül nem ítéhető meg agrártermékeink versenyképessége. A versenyképesség természetesen a piacon dől el, s annak csak egyik eleme a termelési költség. Az agrártermékek világpiacán (ha világpiacról egyáltalán beszélhetünk még, hiszen az kétoldalú és sokoldalú egyezmények alapján regionális piacokra bomlott) már hosszú ideje *nemcsak a termékek, hanem az állami kereskedelempolitikák, támogatási rendszerek is versenyeznek*. Az árakat deformálja az

*Közgazdasági Szemle, 1984. 10. sz.

egyes országok protekcionizmusa, ami nélkül a világgpiaci árszínvonal lényegesen magasabb lenne, és az árarányok is jobban közelítenének az európai termelési költségek arányaihoz. Azt jelenti ez, hogy a termelési költségek, termelői árak nemzetközi összehasonlításának nincs jelentősége? Nem, ezt nem jelentheti. Csúpan arra figyelmeztet, hogy ezek az összehasonlítások a versenyképességre nézve nem adnak elegendő információt.

Mentényi Miklós is felhívta a figyelmet arra, hogy a tőkésországokban a termelői árak és az önköltségek más tartalmúak. Lázár Erzsébet részletesen kifejtette az árak és az önköltségek nemzetközi összehasonlításának nehézségeit. Érvelésével e tekintetben majdnem mindenben egyetérték. Kivétel az az elgondolás, hogy az árszintek összehasonlításakor a határköltségig kellene elmenni, mivel szerinte „... a tőkés mezőgazdasági termelői árakat a még művelésbe vont legrosszabb földminőségen, átlagos színvonalon gazdálkodók költség—hozam viszonyai határozzák meg” ([5] 1207. l.). Megjegyzem, hogy ebben a kérdésben nagyon pontatlanul hivatkozik Marxra, aki „A tőke” III. könyvének hivatkozott fejezetét éppen így kezdi: „Feltételezzük tehát, hogy a földművelésben éppen úgy a tőkés termelési mód uralkodik, mint az iparban”, majd később: „A tőkés termelési mód előfeltétele tehát a következő: a valóságos földművelők bérmunkások, akiket egy tőkés, a bérlő foglalkoztat, aki a mezőgazdaságot csak a tőke különös kiaknázási területeként, tőkésje egy különös termelési szférában való befektetéseként úzi” ([6] 584. l.). Amint tudjuk, az azóta eltelt évszázad során ilyen tőkés típusú mezőgazdaság nem alakult ki, nem vált jellemzővé. Sokkal inkább jellemző a tőkésországokban a mezőgazdasági jövedelmek diszparitása, a gazdálkodók eladósodása, az állami támogatás fokozódása, a részidős mezőgazdasági foglalkozás térhódítása.

Nagyon figyelemre méltónak tartom azt a felvetést, hogy a nemzetközi összehasonlítást azonos árszerkezetben kellene elvégezni. Egy ilyen számítás eredményét szembe lehetne állítani Mentényi Miklós számításaival, különösen akkor, ha a mezőgazdaságon kívül más ágazatokra is kiterjedne. Ekkor lehetne érdemi vitát folytatni az eltérésekről. Amíg azonban ilyen számítás nincs, túlzásnak tartom a kezdeményezés kategorikus elutasítását.

Úgy vélem, igaza van Lázár Erzsébetnek abban, hogy a valutaárfolyamok általában nem eléggé alkalmasak a belső árszintek összehasonlítására. Csak megerősítem véleményét: például a Közös Piac országaiban az egyes országok pénznemének hazai vásárlóereje lényegesen eltér a pénz valutaárfolyam szerinti értékétől. 1983-ban — mértékadó becslések szerint — a pénz belső vásárlóereje három országban (Dániában, az NSZK-ban és Hollandiában) kisebb, a többi országban viszont lényegesen (Olaszországban 25,5, Görögországban 44,3 százalékkal) nagyobb volt a valutaárfolyam szerintinél ([4] 68—69. l.). Ennek ellenére a valutaárfolyam bizonyos realitásokat kifejez, és nem lehet azt állítani, hogy értelmetlen dolog felhasználásával nemzetközi összehasonlításokat tenni. (Egyébként az árfolyamot használja fel Lázár Erzsébet is a későbbiekben, amikor a nominális protekcionizmus összehasonlítására vállalkozik.)

A valutaárfolyamokkal végzett összehasonlítás kétségkívül nem elegendő, aligha lehet belőle a hatékonysági különbségeket megállapítani. Talán megbízhatóbb a naturális mutatószámok összevetése? Mentényi Miklós — Csepely-Knorr András számításai alapján — hozamszinteket, növekedési ütemeket hasonlított össze. Lázár Erzsébet néhány holland adatot idézett. Érdekesekek, tanulságosak az ilyen elemzések. A mennyiségi adatokkal kifejezett hatékonyabb termelés azonban nem jelent feltétlenül olcsóbb termelést, hiszen ez az árviszonyoktól is függ. Egyetlen példát említek: a mezőgazdaság gépi munkáinak viszonylagos költségét a gépek jó kihasználása, a gépi munkák jó megszervezése, a hozamszintek emelése

mellett a gépek, üzemanyagok ára is meghatározza. Milyen erőfeszítéssel lehetne elhárítani azt a hátrányt, amelyet a gépek és az agrártermékek árában levő rendkívüli nagy eltérések okoznak? Például 1983-ban egy Claas D—106 típusú kombájnt az NSZK-ban 220—250 t búza termelői áráért vásárolhattak meg a mezőgazdasági termelők, nálunk viszont 730 t, tehát mintegy háromszor annyi búzát kellett érte adniok. (Mentényi Miklós számításai az AGROTEK adatai alapján.)

Hogyan lehet tehát a magyar mezőgazdaság hatékonyságát minősíteni? Lázár Erzsébet szerint a nominális protekcionizmus rátájának nemzetközi összehasonlításával. Az erről készített táblázatba felvett magyar adat azonban téves! A nominális protekcionizmus mutatószáma a belföldi termelői árakat az ország határan mért világgiazi árakkal veti össze. Idézett könyvében Csikós-Nagy Béla éppen azt mutatta ki, hogy az elvégzett modellszámítás szerint 1977-ben a magyar mezőgazdasági termelői árszínvonal összességében egybeesett a világgiazi árszínvonallal! Tehát a nominális protekcionizmus rátája 1977-ben — e számítás szerint — 0 volt. Lázár Erzsébet viszont e forrásmunkára hivatkozva 30 százalékos rátát tüntet fel. Ebből vonja le azt a képtelen következtetést, hogy a mezőgazdaság Magyarországon nagyobb ártámogatást élvez, mint a Közös Piac országokban! Nézzük meg ezt a kérdést kissé közelebbről!

Az áreltérítések mérésére nemzetközileg használt mutatószámok vizsgálatával mintegy két éve behatóan foglalkozunk.* E mutatószámok közül a legegyszerűbb a nominális protekcionizmus koefficiense, amelynek hosszabb időszora már több fontos termékre elkészült. Például a búza hazai termelői ára a legutóbbi 10 évben az exportár 40—70 százaléka volt, tehát igen jelentős, mondhatni világszerte példa nélkül álló mértékű, negatív protekcionizmus érvényesült. Ugyanakkor a Közös Piac országokban a belső ár 40—70 százalékkal magasabb volt a világgiazi árnál! Más volt a helyzet az állattenyésztés termékeinél? Igen, itt jóval kisebb az áreltérítés különbsége. 1978-ban nálunk a termelői ár a határon mért exportárnak vágómarhánál 92, marhahúsnál 76, élő sertésnél 94, serteshúsnál 87, élő juhnál 96 és juhhúsnál 86 százalék volt [1]. A Közös Piac országokban viszont ebben az évben a hús belföldi ára a világgiazi árnak 148 százaléka volt. Ez a mutatószám évről évre jelentős mértékben, 1975 és 1980 között 191—122 százalék között változott [2]. Mindez gyenge vigasz számunkra, de világosan cáfolja azt az állítást, hogy a magyar mezőgazdaság ártámogatása meghaladja más országokét. Ez önmagában még semmit sem bizonyít, csupán segít megérteni azt a különleges helyzetet, ami az agrártermékek világgiazi piacát deformálja. Ezen a világgiazi versenyhársaink a Közös Piac egyes országai, hiszen ez az integráció ma már — az Egyesült Államok mellett — a világ legnagyobb agrárexportőre. Ezért nem egészen helytálló az az érvelés, hogy a Közös Piac országokban a mezőgazdaság támogatását merőben más okok motiválják, mint például nálunk.

Kétségtelen, hogy a következő években a mezőgazdaság fejlesztésének kulcskérdése nemzetközi versenyképességének megtartása, erősítése. Az is bizonyos, hogy ennek útja a termelés és az értékesítés szorosabb összekapcsolása, a termelők vállalati érdekeltiségének növelése, a hatékonyság javítása. Ezek a követelmények egész gazdaságunkra, így természetesen a mezőgazdaságra is érvényesek. Ezért elsősorban nem vitatni, hanem inkább kiegészíteni szeretném Lázár Erzsébet cikkének második részét, mivel abban a szerző adós maradt a mezőgazdaságban a legutóbbi években megindult folyamatok, érvényesülő irányzatok bemutatásával.

Ezt írja: „... a mezőgazdasági ár- és támogatási rendszernek, amely az 1968-as agrárpolitikai fordulathoz, a mezőgazdaság iparosítási törekvéseihez fűződően

* A kutatásokat az Agrárgazdasági Kutató Intézetben Varga Gyula, Mészáros Sándor, Borszéki Éva és Harza Lajos végezi.

igen erőteljes agrárprotekciónizmusban nyilvánult meg, nincs már realitása” ([5] 1215. l.). A magyar agrárpolitika 1957 óta töretlen, bár időről időre természetesen alkalmazkodik a kor változó követelményeihez, amit nem lehet „fordulatnak” nevezni. Ha mégis jelentős elmozdulásról akarunk beszélni, ezt éppen a hetvenes évek végétől számíthatjuk. 1979 óta ugyanis a mezőgazdasági termelés egyre szorítóbb pénzügyi feltételek közé kerül. A mezőgazdaság ipari eredetű termelőszervezetek ára kétszer olyan gyors ütemben emelkedik, mint a mezőgazdasági termelői árak. Ez a cserearányromlás, számításaim szerint (1982. évi mennyiségekkel számolva) az 1978. évihez képest 10 milliárd forintot vont el a mezőgazdaságtól. Ebben az időszakban a felére csökkent a beruházási támogatások összege, 10 milliárd Ft-tal növekedett a mezőgazdaság költségvetési befizetése. 1982 óta — bár a mutató ágazati jellege miatt erre nem szívesen hivatkozom — a mezőgazdaság költségvetési befizetési meghaladják az ide irányuló költségvetési kiadásokat ([8] 437. l.).

Mit szóljunk hát ehhez a megállapításhoz: „... ilyenformán hiányzik a termelők érdekeltsége az ár szubjektív (leginkább alakítható) elemének, az önköltségnek a csökkentésében” ([5] 1214. l.). Ez az érdekeltség véleményem szerint jóval erősebb, mint a népgazdaság több más területén, ahol az önköltség növekedésének továbbhárítását hatóságilag rögzített árak nem korlátozzák.

Lázár Erzsébet szerint „a mezőgazdaságban a hatékonyság rendszeresen és erőteljesen romlott” ([5] 1215. l.). Ezzel szemben úgy vélem, hogy a legutóbbi években a mezőgazdaság tanújelét adta annak, hogy alkalmazkodni tud az új követelményekhez. Lássunk erre néhány példát!

Az energiafelhasználás ésszerűsítésének, az energiatakarékos technológiák alkalmazásának hatására a mezőgazdaságban nemcsak fajlagosan, hanem abszolút mértékben is csökkent az energiahordozók vásárlása. 1983-ban — az 1978. évihez képest — 380 ezer tonna kőolajjal egyenértékű kőolajszármazékot takarítottunk meg.

Javult a műtrágyák hasznosítása: a mezőgazdaság lényegében ugyanannyi műtrágyát vesz igénybe, mint az 1970-es évek közepén, miközben a növénytermesztés hozamai mintegy 15 százalékkal nőttek. 1977 és 1981 között a mezőgazdasági nagyüzemekben 11 százalékkal csökkent a fajlagos abrakfelhasználás, 1982-ben 17 százalékkal kevesebb importált fehérjetakarmányt fordítottunk egységnyi állati eredetű termék előállítására, mint a megelőző évtizedben átlagosan ([3] 6. l.).

Lefékeződött az anyagi ráfordítások növekedése, stabilizálódott az anyaghányad. Sőt a legutóbbi években — kétségkívül jórészt az 1982. év kiváló eredményeinek tulajdoníthatóan — megfordult az a hosszú ideje tapasztalható irányzat, hogy a nemzeti jövedelem növekedési üteme elmaradt a termelés növekedési ütemétől. Az irányváltásnak ez a kezdeti jele — ami még korántsem tekinthető megszilárdultnak — arra mutat, hogy a mezőgazdaság képes az anyagi ráfordítások hatékonyságának javításával válaszolni a cserearányok változására.

A mezőgazdasági nagyüzemek jövedelmet termelő képességüket tevékenységi körük bővítésével és a mezőgazdasági kistermeléssel kialakított munkamegosztás és együttműködés útján növelhették. Ennek nem kis része van abban, hogy a termelőkapacitást a korábbinál jóval kevesebb beruházással lehetett bővíteni.

Végezetül csak helyeselni lehet Lázár Erzsébet felfogását arról, hogy olyan „... reális gazdaságpolitikát feltételez, amely nem népgazdasági ágakat preferál, hanem minél gazdaságosabb exporttermékek termelésére mozgósít, függetlenül az ágazati hovatarozástól” ([5] 1215. l.). De hogyan van összhangban ezzel a felfogással a következő nézete: „Ha egy ágazat exportjában a devizakitermelés költségei magasabbak, mint a népgazdasági átlag, ... az ágazat exportjának jó része

(feltétlenül több mint a fele!) már eleve nem lehet versenyképes, s ilyenformán az ágazat sem az" ([5] 1216. l.). Vajon mi következik egy ilyen általánosításból?

A mezőgazdasági árak és támogatások alakításában — az eddigiekhez hasonlóan, sőt annál kifejezettebben — érvényesíteni kell a strukturális alkalmazkodásra, a minőségjavításra és a hatékonyság növelésére irányuló ösztönzést. Nem mondhatunk azonban le arról, hogy a pénzügyi szabályozók az ésszerű, a külgazdasági egyensúlyi követelmények által megszabott gazdaságossági határon belül, továbbra is ösztönözzenek a termelés és a hozamok növelésére azokban az ágazatokban, amelyek termékei iránt piaci kereslet mutatkozik, illetve azokban a gazdaságokban, ahol a befektetések megtérülése kedvezőbb.

Hivatkozások

- [1] Előzetes számítások a főbb állati eredetű termékek NPC, EPC, DRC mutatóira. Kézirat. Agrárgazdasági Kutató Intézet, 1984.
- [2] *Anjaria, S. J.—Iqbal, A.—Krmari, N.—Perez, L. L.*: Developments in International Trade Policy. International Monetary Fund Occasional Paper N° 16, 1982.
- [3] *Csánki Zsuzsa—László Lajosné*: Új vonások a takarmánygazdálkodásban. Gazdálkodás, 1984. 1. sz.
- [4] EUROSTAT 1983.
- [5] *Lázár Erzsébet*: A magyar mezőgazdaság versenyképessége. Közgazdasági Szemle, 1984. 10. sz.
- [6] *Marx K.*: A tőke. III. könyv. Marx—Engels Művei, 25. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- [7] *Mentényi Miklós*: Versenyképes-e vagy túl drágán termel a magyar mezőgazdaság? Közgazdasági Szemle, 1984. 2. sz.
- [8] *Szabóné Medgyesi Éva*: Ár, adó és támogatás a mezőgazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1984. 4. sz.

Voszka Éva:

ÉRDEK ÉS KÖLCSÖNÖS FÜGGŐSÉG (Átszervezési tapasztalatok)

Újfajta megközelítésben, az 1960-as évek dokumentumanyagaira támaszkodva vázolja fel a szerző a szervezetek közötti kapcsolatokat és a döntési mechanizmusokat. Átfogó leírását adja azoknak a módszereknek, amelyeket a döntések előkészítésében és végrehajtásában részt vevő szervezetek törekvéseik valóra váltásához igénybe vettek. A tanulmányban jól nyomon követhető az átszervezési folyamat, annak érdekviszonyai, mivel a legkülönbözőbb szintű kapcsolati formák széles körű, bonyolult szövevényének elemző leírását ismerheti meg az olvasó.

Mindezeket a kérdéseket egy ágazatban, pontosabban a Kohó- és Gépipari Minisztérium felügyeleti körében vizsgálta a szerző. Ezzel a módszerrel az összevonások egy szűkebb területének vizsgálatát adja, de az ágazat jó lehetőséget nyújt az összevonások során alkalmazott eltérő formai megoldások hátterének leírására. A munka nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy átfogóbb képet alkothassunk a reformot megelőző évtized magyar gazdaságának helyzetéről.

276 l., kötve 64,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A közszükségleti elektronikai cikkek iránti lakossági kereslet várható tendenciái

A közszükségleti elektronikai cikkek szerepének becslésekor alkalmazható módszerek meglehetősen korlátozottak. Az elmúlt alig egy évtized alatt ugyanis a háztartásokban alkalmazható olyan új gyártmányok, gyártmányváltozatok, merőben új szükségleteket szolgáló vagy szükségleteket magasabb szinten kielégítő termékek jelentek meg a fejlett ipari országok piacain, amelyek szinte lehetetlené teszik akár az analógiák, akár a matematikai statisztikai módszerek — előrejelzésekben szokásos — felhasználását.

Ha már a két módszer közül kell választani, akkor járhatóbb útnak tűnik az analógiákra támaszkodni. A fejlett országokban végbemenő folyamatok analógiájára elképzelt fejlődés előrevetítésében azonban nem tekinthetünk el az életszínvonalától, az életmódtól, a foglalkoztatottságtól, a munkastruktúrától, az életkörülményektől és még sok más — a fogyasztók magatartását sokszíniuen meghatározó — mennyiségi és minőségi tényezőtől. Az összehasonlításkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a fejlett ipari országok piacai egyértelműen a *vevők* piacai (persze a tudatos piacirányítás ott is jelen van), a vállalkozók profitjuk érdekében szükségletet keltenek, amíg a hazai piac egyértelműen az *eladók* piaca. A hazai vevők választási szabadsága korlátozott, sorban állnak, helyettesítenek, kapcsolatokat keresnek stb., a szükségletkielégítés tehát nem normális folyamatként zajlik. Ez a körülmény egy-egy piacot szinte teljesen tervezhetetlenné tesz, illetőleg az ilyen piacokon csak nagy bizonytalanság mellett jelezhető előre a kereslet várható iránya.

Óvatosságra int a szükségletek várható

fejlődésének a becslésekor az a körülmény is, hogy az ország egyes régiói között még az ezredforduló táján is lényeges infrastruktúráis különbségek várhatók. Az infrastruktúra hiánya nemcsak az új, korszerűbb termékek elfogadását, elterjedését akadályozza, de közvetlenül hat a civilizáció adta lehetőségek napi kihasználására. Márpedig a korszerű technika elfogadásának egyik alapfeltétele a magas színvonalú lakáskultúra, tisztálkodási, étkezési, szabadidő-stb. kultúra megteremtése, ami nyitottá teszi a lakosság minden rétegét újfajta szükségletkielégítő eszközök befogadására, elősegíti igényességének a kialakulását.

A jövőendő szükségletek kérdése tehát — megítélésem szerint — nem válaszolható meg csupán az iparfejlesztés, az értékesítésfejlesztés és a lehetséges fogyasztói igények vizsgálata révén. A korszerű technika háztartási elfogadásának a célrendszerét be kell ágyazni a fogyasztási célrendszerbe. E célrendszer alulról lakossági, egyéni szükségletekből építkezik, és bázisul csak az szolgálhat, ami már megvan. Nem szakadhatunk el a *feltételektől*: a már említett kultúrák meglététől, színvonalától, de persze a lehetőségektől sem. A folyamatot nem lehet a végén kezdeni. Nehezen képzelhető el például a személyi számítógépek iránti szükséglet tömeges megjelenése, de még e folyamat ösztönzése is — más egyéb feltételek mellett — addig, amíg az országban a lakásonkénti átlagos szobaszám alig kettő, és 0,6—0,7 szoba jut egy személyre. A korszerű elektronika működtetése *teret*, elkülönülési lehetőséget (magnó, video, játék), ismeretet (számítógép) és pénzt igényel.

Az életmód és az életszínvonal mint a korszerű technika befogadásának alapfeltétele

Nem vitatható, hogy az elmúlt évtizedben a lakossági jövedelmekben jelentős polarizáció ment végbe. A Tömegkommunikációs Kutató Központ legutóbbi vizsgálatai szerint* a lakosság azokat tekinti gazdagnak, akiknek lakása, magas jövedelme, nyaralója és autója van. Szegényeknek viszont azok minősülnek, akiknek rossz a lakásviszonyaik, akik nagy családosak, kis jövedelműek, nyugdíjasok, munkakerülők vagy alkoholisták. Mindkét csoport meglehetősen vegyes tehát. A kutatások konklúziói szerint azonban az egyes kategóriákban nem önmagában a jövedelem a meghatározó, hanem bizonyos tárgyi javak birtoklása, s kiegészíti azt az életszínvonal és az életmód számos eleme, a társadalmi-foglalkozási csoportokhoz való tartozás, a társadalmi-erkölcsi normák elfogadása vagy megsértése is.

A véleményekben objektív és szubjektív elemek keverednek, ami természetesen mondható. Hasonló tapasztalatokat szerezhetünk, ha a lakosságnak az életszínvonal alakulásáról alkotott véleményét vizsgáljuk. A Tömegkommunikációs Kutató Központ 1975–1983 között 15 alkalommal végzett vizsgálatot az ország helyzetének és az egyén helyzetének az értékelésére. Témánk szempontjából az 1982–1983 között végzett vizsgálatok megállapításai a leglényegesebbek. Ezek szerint a lakosság életszínvonalát leginkább attól érzi függőnek, hogy milyen lakása van, milyen egyéb tárgyi javakkal rendelkezik, s csak ezt követi a jövedelem. Nagyon kevesen sorolták az életszínvonalat meghatározó körbe azokat a szociális-kulturális tényezőket, amelyek a tartalmasabb életvitelre, a szabad idő kulturáltabb eltöltésére utalnak.

Életszínvonaluk szubjektív minősítésekor az embereknél a viszonyítás két irányú. Egyrészt a hozzájuk hasonló képzettségűekhez és tevékenységi körben dolgozókhöz viszonyítanak, másrészt saját korábbi életszínvonalukhoz. A nyolcvanas évek

elején a lakosság túlnyomó többsége (kb. 80 százaléka) úgy érezte, hogy alapvető szükségletei (táplálkozás, ruházkodás, tartós fogyasztási cikkek vásárlása, kultúrálódás, nyaralás, kikapcsolódás) között legáltalább egy olyan szükséglettípus van, amelyre nem tud az általa szükségesnek tartott mértékben költeni.

Ez nem jelenti azt, hogy a lakosság a pénzjövödelmét teljesen feléli. A takarékoskodók aránya a lakosságból átlagosan 61 százalék.* A takarékosági célok is többékevésbé változatlanok. Az emberek általában lakásra, váratlan kiadásokra, tartós fogyasztási cikkekre, gyermekeik támogatására, utazásra, autóvásárlásra, öreg napjaikra, nyaralóra és telek vásárlására gyűtenek. Az említések gyakorisága egyúttal e célok rangsorát is meghatározza.

A megtakarítási célok között a tartós fogyasztási cikkek vásárlása a lakásépítést és a biztonsági tartalékokat követi. Ez azt jelenti, hogy igen erős a lakosságban az állománygyarapítási szándék. A szükségletek rangsorában ennek értelmében az elsők között találhatók azok a cikkek, amelyek a munka megkönnyítését és a szórakozást szolgálják.

E jelek akár optimizmusra is feljogosíthatnak a jövőbeli szükségletek alakulása szempontjából. Ha azonban arra gondolunk, hogy a legkorszerűbb technikát kívánjuk a lakossággal elfogadtatni, akkor azt is meg kell néznünk, milyen esélyünk van erre a jelenlegi** ellátottság és állományösszetétel mellett. Tekintsük át először ezért a háztartási elektronikai cikkekkel való ellátottság adatait!

* Az elmúlt évtizedben ez az arány nem változott jelentősen. (Lásd Hoffmann Istváné: A magyar háztartások gazdálkodási modellje. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 125. l.)

** A kutatási adatok 1981-re vonatkoznak ugyan, de az elmúlt években az árszínvonal folyamatos emelkedése, a hitelfeltételek romlása stb. a korábbi évek tendenciáit nem változtatták emelkedővé.

A tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság és a jövőbeli ellátás lehetséges alternatívái

Asztali rádióból az ellátottság 64 százalékos* volt, s alig van eltérés az egyes földrajzi régiók között.

Hordozható rádióból az ellátottság 86 százalékos, de 28 százalékra tehető azoknak az aránya, akik két vagy annál több hordozható rádióval rendelkeztek.

Autórádióból az ellátottság 14 százalékos a gépkocsitulajdonosok között. Ez a piac tehát nyitott.

URH-sávós rádióból az ellátottság 52 százalékos, s az állományban jelentős különbségek vannak kor és társadalmi csoportok szerint is. A fiatalabbak 65 százaléka, míg az időseknek csak 27 százaléka rendelkezik URH-sávós rádióval.

Sztereó rádióból az ellátottság 28 százalékos volt, de emögött jelentős rétegtkülönbségek húzódnak meg. Az értelmiségiek 60 százaléka, a munkásoknak viszont csak kb. 30 százaléka rendelkezik sztereó rádióval. Jelentősen differenciál e tekintetben a jövedelem és a kor is. A magasabb jövedelműek és fiatalabbak nagyobb arányban rendelkeznek sztereó rádióval, mint a többi társadalmi-gazdasági réteg, illetve csoport.

A *fekete-fehér* televízióval való ellátottság 97 százalékos. 16 százalékra tehető azoknak az aránya, akik két vagy több készülékkel is rendelkeznek.

Színes televíziója 1981-ben a lakosság alig 8 százalékanak volt, kivéve az értelmiségieket, ahol ez az arány 10 százalék. Az elmúlt években a színes televízióval való ellátottság javult. Az értelmiségieknél 20 százalékos, de a nyugdíjasoknál csak 6 százalék.

Lemezjátszóval a lakosság 34 százaléka volt ellátva. Az állomány 47 százaléka sztereó készülék. Az elmúlt években nem annyira az állománygyarapodás jellemző, mint inkább a sztereó készülékek arányának a növekedése.

Magnetofonnal a lakosság 42 százaléka volt ellátva, amiből 12 százaléknál sztereó készülék.

* A soron következő szám adatok mindegyike 1981-re vonatkozik.

A már a piacon levő elektronikai közszükségleti cikkek állományadatai is jelentős fehér foltokra utalnak. A legnagyobb gondot azonban a vásárlóerő várható alakulása okozza. A ma magasabb jövedelmű vagy magasabb iskolai végzettségű csoportok igénye, ellátottsági színvonala mint a fogyasztásban még lemaradtak számára. A kérdés azonban az, vajon a legkorszerűbb technika megvásárolható-e azokkal, akik az adott készülék egy korszerűtlenebb változatával rendelkeznek. Az is eldöntendő dilemma, vajon fenntartható-e a kisebb jövedelműek számára a mai technikai színvonalú cikkek kínálata olcsóbban, vagy egy másik elképzelhető megoldás a reális, s csak korszerűt kell kínálni a piacon.

Megítélésem szerint a szükségleti oldalt e két szempont figyelembevételével közelíthetjük. A piac, a kínálat oldaláról viszont arra kell választ adni, hogy melyik szegmenst elégítse ki a hazai termelés: a magasabb jövedelműek csoportját lássa el a legkorszerűbb technikával, vagy a kisebb jövedelmű — de az előbbinél jóval szélesebb — vevőcsoportok igényét elégítse ki a mai, közepesen fejlett technikával? Az okoskodás irányát megfordítva arról kell dönteni, mit importáljunk inkább: a korszerűbbet drágán, vagy a kevésbé korszerűt olcsón. A hazai értékesítési árakat is e döntés határozza azután meg. Nem két, hanem legalább négy alternatívában kellene gondolkodnunk tehát.

Az első alternatíva: a legkorszerűbb színvonalra fejleszteni a hazai termelést és értékesítést úgy, hogy a korszerű termékeket exportálni is tudjuk.

A második alternatíva: a legkorszerűbb termékeket importálni, fenntartva a termelés jelenlegi színvonalát a tömegigények kielégítésére és kisebb igényű külföldi piacok ellátására.

A harmadik alternatíva: a legkorszerűbb színvonalra fejleszteni a termelést, kifejteni a jelenlegi technikát, és az olcsó készülékeket importálni.

A negyedik alternatíva: a hazai termelést fokozatosan fejleszteni, a legkorszerűbb termékek gyártására alkalmassá tenni, de a kevésbé korszerű cikkek gyártásá-

ra is fenntartani egy meghatározott kapacitást.

A negyedik alternatíva a leginkább „belterjes”. Ezen alternatíva azonban a háttérpar párhuzamos fejlesztését is feltételezi. A mai gyakorlat persze (részben az alkatrésziporttal) ideig-óráig még fenntartható, ezen a bázison azonban aligha képzelhető el kibontakozás hosszú távon.

A négy alternatíva eltérő tökeigényű, időigényű és eredményű is. Egy-egy megoldás elfogadása veszélyekkel is jár. Ha csak arra gondolunk, hogy a hazai ipar és kereskedelem érdektelensége miatt milyen mértékben fetiszizálódtak a külföldi (elsősorban tőkés) termékek, akkor felmérhetjük azt a veszélyt, amit a korszerű

és diszpreferenciák alkalmazásával szerepe van az arányosság fenntartásában. A magyar tartós fogyasztási cikkek piacain azonban mind ez ideig nem alakult ki verseny.

A jelenlegi piaci helyzetből kiindulva a közeljövő nem a legkedvezőbbnek ígérkezik. A korábbi évek adataiból csak nagyon erős fenntartásokkal lehet megbecsülni a várható kereslet irányát, nagyságát és összetételét. Enélkül pedig a fejlesztés nem a valóban várható szükségletek összetételére épülne, ami ugyanolyan torzulásokhoz vezetne, mint amilyeneket a korábbi időszakokban már tapasztalhatunk. A lakossági szükségletek mélyebb ismerete nélkül kockázatos a fejlesztés

A japán szórakoztató elektronikai ágazat előrejelzett forgalma 1980—1985-ben
(millió darab)

Termékcsoport	Évek		Index
	1980	1985	1980=100
Színes tv	10,5	13,5	128
Fekete-fehér tv	6,0	5,8	97
Rádió és rádiórekorder	14,5	8,8	61
Magnetofon	81,0	112,0	137
Videomagnó és lemezjátszó	2,95	6,2	219
Hi-fi erősítő	5,5	6,7	122
Hangdoboz	5,4	6,3	117
Hi-fi torony	6,9	7,2	104
Lemezjátszó	4,4	5,5	125

technika teljes körű importja jelentene. Ugyanakkor a hazai termelők amúgy is gyenge lábakon álló hírneve a korszerű termékek importjával tovább romlana, s ez távlatilag is leértékelné a hazai gyártmányokat. A hazai elektronikai ipar — éppen eladói pozíciója miatt — a több-kevesebb reklámot nem számítva, alig tett valamit a jó hírnév megszerzéséért. Az iparág mély hallgatása mögött a belső piac leértékelése, illetőleg a biztos piaci pozíció, a versenytől való félelem teljes hiánya húzódik meg.

A belső piacon meglévő vagy hiányzó verseny látszólag nem a szükségletekkel függ össze. Ez azonban csupán látszat! A szükségletek kielégítése és újabbak teremtmése vállalkozói feladat, még akkor is, ha a szocialista államnak preferenciák

még akkor is, ha exportalapok képződhetnek.

A nemzetközi előrejelzések közül külön figyelmet érdemelnek a japán szórakoztató elektronikai ágazat* 1980—1985-re vonatkozó adatai. A magas szintű ellátottsági adatok tükröződnek a japán előrejelzésben is.

A fekete-fehér televízió és a rádió kivételével az előrejelzések minden termékcsoportban növekedést jeleztek 1985-ig. Az elmúlt két-három évben a legújabb

* A japán helyzetet ebben a vonatkozásban jól tükrözik a tényadatok. 1980-ban például a televíziópiacra a választék 272-féle színes és 82-féle fekete-fehér készülékből állt. Magnetofonból az ellátottság kb. 33, rádiómagnóból pedig 50 százalékos volt. A hi-fi telítettség Japánban kb. 60 százalékos, tehát kétszerese a nyugat-európainak.

technikák alkalmazásával — lézer, számítógép, műhold — eddig ismeretlen lehetőségek előtt nyílt meg az út. Éppen ezért nagy a valószínűsége annak, hogy az értékesítés összetétele nem a becslések szerint alakul. A legkorszerűbb gyártási technológiát eddig egyedül a japán ipar volt képes úgy felhasználni, hogy viszonylag nem nagy szériákat előállítva gyors termékváltással alkalmazkodjon a változó kereslethez. Jól ismertek az európai nagy versenytársak gondjai a videopiacon csakúgy, mint a számítástechnikában.

A piacon az elmúlt években új tendenciák bontakoztak ki, amelyek a korábbi évtizedekben bevált termékpolitika újragondolására ösztönöznek. A korábbi évtizedekben a fejlesztés időigénye években, ma már szinte csak hónapokban mérhető. Ehhez a gyors fejlesztéshez a fogyasztók csak úgy tudnak alkalmazkodni — és ez szolgálja a termelők érdekeit is —, hogy rendkívül széles minőség-, illetve árvasztékból elégíthetik ki szükségleteiket. Ebből az következik, hogy a hazai iparnak (ha fel kíván zárkózni a nemzetközi piaci tendenciákhoz) szintén gyors termékfejlesztésre és széles választékra kellene berendezkednie. Ez ellen szól azonban a gazdaságossági szempont, a hazai piac relatíve kis méretei, az erős exportorientáció, az alapvető szükségleteket kielégítő cikkek várhatóan folyamatos árszínvonal-emelkedése az elkövetkező években. Ez utóbbi körülmény szűkítheti a termelők hazai piacait, s így nem nyújt megfelelő termelési biztonságot.

A hazai szükségletek a legkorszerűbb elektronikai cikkek iránt a következő 10—15 esztendőben minden bizonnyal bővülnek vagy legalábbis szinten maradnak. A prioritások azonban meglehetősen bizonytalanok. Bizonytalanságot állapítottunk meg már a nyolcvanas évek elején is (1981—1983), amikor a lakossági beszerzési tervek megvalósulásának mértékét vizsgáltuk. A tervezett beszerzések többsége ugyanis pénzühiány miatt nem valósult meg. A lakosság tehát nyitott az újabb szükségleteket kielégítő cikkek elfogadására (színes tv, hi-fi torony, magnó, sztereó készülékek stb.), de a beruházásra szánt

vásárlóerő nagyobb részét a lakás és a gépkocsi köti le. A statisztikák szerint a tartós fogyasztási cikkekre fordított lakossági kiadások 40—45 százalékát a gépkocsi-vásárlásra kiadott összegek teszik ki. Az elektronikai cikkek — a kiadásokat véve alapul — a második-harmadik helyre szorúlnak a rangsorban.

Az elektronikai cikkek iránti kereslet módosítható a választék bővítésével, ösztönözhető a csere, gyors felfutásra azonban alig lehet számítani. A közeljövőben e termékkörben a következő folyamatokkal, fejleményekkel számolhatunk.

Televíziókészülékek

A háztartásokban lévő televíziók tekintélyes hányada cserére szorul, minthogy többségükben korszerűtlen és főként fekete-fehér készülékekről van szó. A színes televíziók piacán erőteljes keresletnövekedést válthatna ki a szélesebb és folyamatosan rendelkezésre álló választék, a kis-képernyős készülékek kínálatának megteremtése, a hitelfeltételek javítása, továbbá a keresletet ösztönző „piacmegdolgozó” műveletek (reklám, csereakciók, szolgáltatások fejlesztése, antennaszerelés, alkatrészellátás stb.).

Indokoltnak látszik a verseny erősítése mind a termelők, mind az értékesítők között, hogy az árak a kereslet-kínálatnak, a ráfordításoknak, az egyénnek nyújtott előnyöknek, az optimális szériaméretnek, az értékesítési formáknak (helyszíni csere, beállítás stb.) megfelelően alakuljanak, s az árfejlődésben érvényre jusson a piaci szabályozás.

Elkerülhetetlennek látszik az importverseny kibontakoztatása. A korábban felsorolt döntési alternatívák közül választani csak a lakossági szükségletek kielégítését szem előtt tartva lehet. Csak a lakossági szükségletek tekintetbevételével teremthető meg ugyanis az az érdekelttség és kényszer a piaci szereplők számára, amely gyorsabb és hatékonyabb termék kibocsátást, illetve termékváltást eredményezhet.

A televíziópiac, amelyen a cserék do-

minálnak, nem tekinthető egységesnek a szükségletek intenzitása szempontjából. Az első készüléket vásárlók a jövőben szinte kizárólag az újonnan alapított háztartások közül kerülnek ki. Az új háztartások számnövekedésének viszont korlátot szab a lakásépítés, a lakáshoz jutás lehetősége. Az első vásárlók száma az elkövetkező évtizedekben a lakásépítés üteme, a lakásmobilitás (csere, alacsony komfortfokozatú lakások juttatása az új házasoknak stb.) alapján becsülhető. Mind ezen faktorok nehezen mérhetők fel ma, s ez teszi bizonytalanná az első készüléket vásárlók szegmensének az alakulását.

A másik — nagyobb számosságú — szegmens a cserélők csoportja. Ezek esetében a csere igénye a legerősebb motívum, a fekete-fehér készülék átváltásának színesre, illetőleg a korszerűtlen, tovább már nem javítható készülék korszerűbb fekete-fehér készülékre való pótlása. Kutatásaink szerint e piac a vevők foglalkozása és jövedelme szerint egyaránt erősen rétegzett. A szellemi foglalkozásúak magasabb jövedelmük miatt potenciálisan előbb szerelik fel (már részben fel is szerelték) háztartásukat színes televízióval, mint a társadalmi hierarchiában lejjebb elhelyezkedő csoportok. Ez utóbbiak az elkövetkező évtizedekben vesznek majd színes televíziót, tehát viszonylag nagy piacról van szó. Az utóbbi csoportban azonban az ár- és a jövedelemrugalmasság jellege, az egyéb szükségletek (lakás, gépkocsi, automata mosógép stb.) hiányos kielégítettsége korlátozza a kereslet dinamikus növekedését, és bizonytalanná teszi a becsléseket.

Rádiók

A rádiófélék esetében figyelemre méltó nemzetközi tendencia: az asztali rádiók kiszorulnak az otthonokból, a helyüket a rádiórekorderek, a mobil, hordozható típusok veszik át. A legnagyobb piac nemzetközi tapasztalatok szerint az autórádióké. Ez a piac még az elmúlt években is növekedett. Ebben nagy szerepet játszik az, hogy az autókat általában rádióval együtt értékesítik. A vevők szívesen

vásárolják az autót több szolgáltatással együtt.

A hazai autópiacon azonban közismerten egyre több a feszültség, a kínálat tehát távolról sem igazodik a kereslethez. A rádióval szállított autók viszont szinte biztosan eladhatók lennének. Az új kocsi ára ugyanis elég magas, a vevő nem érzékelné a néhány ezer forintos többletet. A hazai autórádió-kínálat autómárkához kötött, illetőleg szűk. Csekély a gyártók és az értékesítők érdekeltsége, piacismerete, s ennek megfelelően piaci munkájuk sem mondható szükségletteremtőnek vagy akár csak a szükségleteket befolyásolóknak.

A rádiók más családjaival a hordozhatóság és a minőség kapcsolata a mai kínálatban eléggé egyértelmű. Kevés az URH-sávós készülék, ami pedig a rádióadások továbbfejlődését is gátolja (akár csak a telefonnál az automata központok építését a crossbar). A lakosság tulajdonában levő több mint hatmillió rádió többsége olcsó, URH-vételre nem alkalmas típus. A cserét tehát ösztönözni kellene. Ezt újabb és többit nyújtó termékek kínálatával lehetne elérni.

Kutatásaink szerint a háztartásokban levő rádióállomány csaknem fele tartozik a zseb-, illetve hordozható típusok közé. A korábbi években, amikor a hazai kereslet a nagyobb, több szolgáltatást nyújtó asztali rádiók felé tolódott el, fennmaradt az olcsó típusok iránti kereslet is. Tapasztalataink szerint a kínálat hatása igen jelentős lehet. A vevők ugyanis akkor is hajlandók egy tetszetősebb darabot megvenni, ha már rendelkeznek hasonlóval.

A sztereó rádiók leginkább a zenebarátok és a fiatalok körében kedveltek. Nagy szerepe van azonban ezek piacán a méretnek és az árnak. A hazai nagyon jó minőségű sztereó rádiók mérete nagyobb, mint a hasonló tőkés gyártmányoké, és az áruk is indokolatlanul magas. A fejlesztésnek tehát ebben a vonatkozásban tág tere van. A piac felvevőképessége itt biztosabban becsülhető, mint a televíziók esetében.

Az igényesebb változatok, illetve az olcsóbb típusok más és más vevőcsoport szükségleteinek felelnek meg. A rádió

fontos helyet foglal el a szükségletek sorában, még akkor is, ha a televíziónél kevésbé dominál a tömegkommunikációban. A rádió funkciója a háttérzenére és a beszédhangra korlátozódik, illetőleg az igényes zenehallgatók számára elsődleges zenehallgatási lehetőséget nyújt az URH és sztereó hangminőség mellett.

Ebből következik, hogy a rádiópiac megosztott, és a szükségletek is jelentősen differenciálódtak. A hazai termelés és a jelenlegi import is egyértelműen változtatásra, fejlesztésre szorul. A magyar piac a mainál lényegesen szélesebb kínálatot lenne képes befogadni. A rádiózás jövője is diktálja az újabb típusú vevőkészülékek megjelenését. Ilyen irányban látszott elmozdulni a fogyasztói kereslet is az elmúlt években. Az asztali rádiók háttérbe szorulásának nemzetközi irányzata mögött azonban nem e funkció feleslegessé válása, hanem sokkal inkább az húzóerő hat meg, hogy a kombinált hi-fi toronyokban a rádió, a magnó és a lemezjátszó együtt található meg.

Hi-fi toronyok

A hi-fi toronyok elterjedésének nemcsak kínálati és áradályai vannak a hazai piacon, de a lakások, főként a nagyvárosi lakótelepi lakások mérete, szigetelése, a helyiségek száma stb. is korlátozó tényező. A sztereó rendszereknek hallatlan előnyeik is vannak, amivel a potenciális vevők (a fiatalok, a nagy hanghűséget kívánó zeneértők) tisztában is vannak. A kínálat olyannyira alatta van a keresletnek, a fizetőképes szükségletnek, hogy az ilyen mértékű rés létezése optimista előrejelzésre ad alapot.

A szükségletek alakulásában megítélsem szerint nagy szerepet játszik az is, hogy a közeli jövőben milyen új sztereó rendszerek jelennek meg a piacon, s lesznek-e közöttük olyanok, amelyek méretük, hangerejük, áruk stb. szempontjából valóban újat adnak. Nyitottnak mondható e piac azért is, mert a lemezjátszó- és a magnóellátottságban még jelentős rések vannak. Ezeket a hi-fi rendszerek tölthetnék be. Ez utóbbiak szélesebb körű elter-

jedéséhez azonban jelentősen javítani kell a vállalatok fejlesztési, szükségletfeltárási tevékenységét, és erősíteni kell az érdekeltségüket is.

A korlátozó tényezőket is figyelembe véve a hi-fi rendszerek tömeges megjelenésére a szükségleti rangsor magasabb lépcsőfokain csak az 1990-es években lehet számítani, amikor a mainál korszerűbb választék jelenhet meg a piacon. Nem árt éppen ezeknél a termékeknél a nagyfokú körültekintés a fejlesztési döntésekben. Az új technikák (lézer, digitális technika) a legnagyobb fizetőképességű rétegeknél gyorsan elavulttá tehetik a ma még keresett változatokat. Itt is számolni kell a piac szegmentációjával, a különböző vásárlóerjű csoportokkal, és a kínálatot eszerint kell alakítani. Azt, hogy milyenek is kell lennie a széles és differenciált választéknak, a fejleszteni kívánó vállalatoknak a változó hazai piac kutatásával kell időről időre megállapítaniuk. A nem nagyon elterjedt, a hazai fizetőképesség mellett még luxusnak számító berendezések fejlesztésekor nem ajánlatos kritika nélkül követni a tőkésvállalatok termékpolitikáját. A fejlett tőkésországok piacain a vásárlóerő lekötésének számtalan módja van (kötvény, részvény, kamatozó betét stb.). A gyors erkölcsi elavulás politikája ezekben az országokban a számos más lehetőséggel csábított vásárlók viszszaalagotását szolgálja. Ezért ott a mesterségesen gyorsított elavulás még akkor is ésszerű lehet, ha ma már az anyaggal és energiával való takarékoság meghatározó követelmény. A mesterségesen felgyorsított elavulás politikáját azonban a szocialista gazdaságban nem tűzhetjük ki célul.

Nem törekedhetünk olyan fejlesztésekre, amelyeknek eredménye a csak kiváltáságosok számára elérhető termékek kínálata. A fogyasztáskülönbségek ugyanis súlyos társadalmi differenciálódást idézhetnek elő. Valami mást kell megtanulnunk a tőkés vállalkozóktól: azt, hogy a kispénzű vevő is fontos vevő. E felé a vevőréteg felé fordulást kellene a szabályozásnak is ösztönöznie, ha komolyan akarjuk venni a piaci törvényeket.

A mikroelektronika nyújtotta termékválaszték

A mikroelektronika bevonulása a hétköznapi életbe újabb piacokat nyit meg. Az ebbe a körbe tartozó termékek közül nem a háztartási számítógépek, hanem az új generációt a legkorszerűbb technika kezelésére felkészítő játékok gyártása lehet a hazai termelők számára az egyik legfontosabb feladat a közeli jövőben.

A szükségletek között ezek a cikkek tekinthetők a legújabb jövevénynek, s talán már ma sem szorulnak nagyon hátra a rangsorban. E termékek körében a legnagyobb a lemaradásunk a világszínvonalhoz képest. Az iskolai számítógépparknál is fontosabb lenne — véleményem szerint — a gyermekek játékkal való ellátása. A játékok kezeléséhez szükséges ismereteket a gyermekek rendkívül gyorsan sajátítják el. E játékok elterjesztésével megakadályozható lenne az iskolások körében újabban lábrakapott szerencsejáték-szenvedély elhatalmasodása. Ily módon kiküszöbölődne a ma már országos probléma: az, hogy iskolás gyermekek a városokban a játékkermekben töltik idejüket, és ott költik el — néha ismeretlen forrásból származó — pénzüket.

A kisméretű, nem túl drága elektronikus játékokkal csökkenteni lehetne az eltérő infrastruktúrával rendelkező körzetekben élő gyermekek digitális technikai ismereteiben kialakuló különbségeket, hiszen a játékok mindenhová eljuthatnának. Az elektronikus játékok fejlesztésekor a hazai kutatási eredmények hasznosítása mellett meg kell vizsgálni a licenc- vagy know-how-vásárlás lehetőségét is, illetőleg az import formáit. Már előre gondoskodni kellene arról, hogy ez az új piac versenykörülmények között alakuljon ki, meg kellene akadályozni a monopóliumhelyzetek létrejöttét a gyártásban, illetve az értékesítésben.

Ezen új ágazat kifejlődésének is a háttérpar a legfontosabb feltétele. Enélkül azonban más területeken sem tudunk előbbre lépni, s a jövőben várható új szükségletek kielégítése akadályokba ütközik.

A mikroelektronikának bármelyik ágát, bármelyik termékét vegyük is figyelembe, mindig ugyanazokba a falakba ütközünk. A kis lépések politikája ma már nem járható út, a fejlett ipari országok technikájától bennünket elválasztó szakadék ugyanis egyre nő. A következő generáció felkészítését a fejlett technika kezelésére az általános iskolák felső tagozataiban kell elkezdni.

A felkészítést be kell vinni az otthonok falai közé, a fiatal és középkorú család-fővel rendelkező családokba. A mikroelektronika produktumait napi szükségleti tárggyá kell tenni ahhoz, hogy nemcsak a megértésük, de a kezelésük, a velük való „együttélés” is olyan természetessé váljon, mint a lift vagy a fürdőszoba használata. Ennek persze vannak egyéb infrastrukturális feltételei is, amelyek kialakítása szintén nem odázható el. Ilyen a telefon is.

A telefon

Sürgősen meg kell találnunk a telefon-ellátottság fejlesztésének a mainál hatékonyabb formáit. A posta kötvényakciójának felsikere jól illusztrálja az előkészítés nélküli, csupán a szakemberek ismereteire támaszkodó kezdeményezések kudarcának a forrását.

A telefon olyan eszköz a modern ember életében, mint alig másfél évszázaddal ezelőtt a gőzgép volt, majd a robbanómotorok feltalálása után a mobilitást szolgáló járművek. A mai kor emberének kapcsolatteremtési szükségletét — a zártabb életvitel miatt — elsősorban a telefon elégítheti ki. Mind ez ideig a telefont nem kezeltük olyan jószágnak, amely fontos helyet foglal el a szükségletek hierarchiájában. A telefonfejlesztést nagymértékben késleltette az a nézet is, hogy a telefonigényeket „járandósági” alapon elégítjük ki. Vagyis a lakosság telefontal való ellátása állami feladat, s ezért a meglévő állományt „érdemek” alapján „osztják” el. Hosszú ideig hasonló nézetek uralkodtak a lakásszükségletek kielégítésében is, aminek a következménye egy minden szempontból igazságtalan elosz-

tás és állapot lett. Aki olyan szerencsés volt, hogy telefonhoz (lakáshoz) juthatott az elosztás folyamatában, annak nem kell beruháznia, mert élete végéig jogot szerzett (utódaival egyetemben) egy olyan jószágra, amit ma már pénzért — és nem is kevés pénzért — lehet csak megszerezni. Mindenekelőtt ebben a zűrzavarban kellene rendet teremteni. Egyszeri hozzájárulást lehetne kérni például azoktól a telefontulajdonosoktól, akik korábban nem fizettek a telefonállomásokért. Ezzel megteremtődne az a tőke, amiből gyorsabb fejlesztést lehetne megvalósítani, illetőleg az újabb tulajdonosok hozzájárulásának mértékét csökkenteni lehetne.

A telefon olyan szolgáltató, hírtovábbítási, érintkezési eszköz, amely a szükségletkielégítés meghatározott fázisában, jobb életkörülmények között válik jelentőssé, hiánya ezért csak ekkor és itt mutatkozik meg feszítő erővel. Különösen a kisebb településeken az infrastruktúrális fejlesztések nagyobb súlyt kapnak, mint a telefon. A telefon iránt a szükséglet csak a villany-, a víz- és a gázellátás biztosítása után erősödik fel. Ez a differenciáltság azonban már nem tarthat túlságosan hosszú ideig. Elfogadhatatlan az az állapot, hogy amíg a városi lakosok számára az infrastruktúrát az állam biztosítja, addig a kisebb településen élőknek saját erőből kell azt megteremteniük. A fiatalabb generáció városba áramlásában ezeknek a körülményeknek is szerepük van. A lehetőségek szabta különbségek a szükségletek kielégítésében feszítő erővel hatnak egy olyan gazdasági helyzetben, amikor teljesen irreális az ingyenes ellátás (telefon, lakásfenntartás állampolgári jogon való) kiszélesítése. Ehelyett előtérbe került az egyes infrastruktúrális javak piaci formában való rendelkezésre bocsátása. Ez fokozottan előnyös helyzetbe hozza azokat, akik már rendelkeznek ilyen javakkal, szolgáltatásokkal, azokkal szemben, akik még nem rendelkeznek velük.

Az elkövetkező egy-két évtized gazdaságfejlesztési politikájában a mikroelektro-

nika minden ága kulcsszerepet igényel. A stagnáló életszínvonal mellett a korábbi időszakhoz viszonyítva jobban differenciálódnak a lakossági szükségletek. A nagyobb jövedelmek keletkezését az állam elismeri és támogatja is. Ezzel egyidejűleg azonban meg kell teremteni e jövedelmek elköltésének a feltételeit is. Ez azonban a kérdésnek csak az egyik, kedvezőbb oldala. A nagyobb vásárlóerejű csoportok jövedelmének a lekötése egyszerűbb feladat, mint a hátrányosabb helyzetben levők — s ezek vannak és lesznek többségben — reális szükségleteinek a kielégítése. A szükségletek a környezet hatására változnak. Minél nagyobb a különbség a szükséglet kielégítésében az egyes csoportok között, annál feszítőbb a felkeltett, de ki nem elégített igények társadalmi nyomása. Az egyes szükségletek, így az elektronikai cikkek iránti igény is, kielégíthetők oly módon is, hogy ne támadjanak elmentések a társadalom egyes csoportjai között. A kiegyenlítő funkciót a széles — minőség és ár szerint tagolt — választék teremtheti meg. Megítélésem szerint éppen ezért a fejlesztési koncepcióban helyet kell kapnia annak a megközelítésnek is, amely a kisebb vásárlóerejű csoportok szükségleteit szolgáló cikkek kínálatának a fenntartását ítéli — legalábbis átmenetileg — adaptálandónak.

A vizsgált termékcsoportokban (ezt a műszaki szakemberek képesek igazán megítélni) már ma is kell lenniük olyan termékváltozatoknak, amelyek a szerényebb igényeket még néhány év múlva is kielégítik. Ezek hazai gyártása vagy importja oldhatja meg a piaci egyensúly kérdését, s teszi lehetővé a legfejlettebb technikával megteremtődő kínálat mellett a szerényebb igények kielégítését is.

Bármilyen irányban mozduljon is el a fejlesztés, a társadalom rétegzettségét számításba kell venni, nemcsak az igazságosság, de a piac szegmentációja miatt is. Nem szabad azt a korábbi gyakorlatot folytatni, hogy a fejlesztett termékek mellől rövid idő múlva eltüntetjük a kevésbé korszerű, a kisebb jövedelműek által is megfizethető változatokat. Ha az exportban számításba vehetők a kis piacok is, akkor a hazai piacon sem mellőzhető a ki-

sebb vásárlóerejű, de széles vásárlórétegek.

A vizsgált piacokon a várható igények kielégítéséhez a kulcs a vállalat érdekelt-sége, a piaci kényszer. Vevők piacára van szükség, amely nemcsak a vállalati gaz-

dálkodást teheti hatékonyabbá, hanem ezen keresztül javíthatja a népgazdaság eredményességét is.

Hoffmann Istvánné

Dr. Hoffmann Istvánné kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem do-cense.

Henri Fayol:

IPARI ÉS ÁLTALÁNOS VEZETÉS

(Tervezés — szervezés — közvetlen irányítás — koordinálás — ellenőrzés)

A magyar nyelven most először megjelenő művet a klasszikus iskola alapművei közé sorolják. A szervezetek strukturálására és működtetésére a legmaradandóbb hatást Fayol munkája gyakorolta. Könyvében 40 év vezetői tapasztalatát foglalta össze, amelyeket munkanaplójában lejegyzett anyagokból általánosított. Olyan szabályok után kutatott, amelyek a vezetés számára szinte kötelezően előírhatók. Mindenekelőtt arra kereste a választ, hogy mi a szervezet. A vezetési funkciókkal összefüggésben az alapelvek egész sorát fogalmazta meg, magát a vezetést pedig princípiumok és kötelességek szövédékeiből állította össze. Az általa megfogalmazott szabályok alkotó alkalmazása nemcsak a vezetés színvonalát, de a szervezetek működésének hatékonyságát is emelheti.

Fayol tanításának három sarkalatos pontja van:

1. a vezetés általános módszer,
2. a vezetés a szervezetek működésének kormányzására vonatkozik,
3. a vezetés a rendszerkoncepción nyugszik.

Mondanivalója a vezetésről nemcsak az iparra, hanem a kereskedelmi, politikai és mindenfajta kollektive szervezett nem gazdasági tevékenységre vonatkozóan is érvényes. Vitathatatlan érdeme, hogy igen pontosan meghatározza a használt fogalmakat, tisztázza egymásra épülésük rendjét.

Kb. 130 l. kb. 70,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Hatékonyág és fejlesztési lehetőségek a mai magyar mezőgazdaságban

(Németi László doktori védése)

Ha valaki szorgalmas látogatója a Magyar Tudományos Akadémia Tudományos Minősítő Bizottsága által szervezett kandidátusi és doktori védéseknek, rövid időn belül tapasztalhatja: vannak védések, amelyekre a közöny, a „minél hamarabb essünk túl ezen a kellemetlen formalitáson” szellem jellemző, és sem kérdés, sem hozzászólás nincs. A résztvevők köre nem sokkal nagyobb, mint ami a bíráló bizottságból, az opponensekből, a minősítésért folyamodóból és családjából, esetleg néhány közvetlen munkatársból és barátból kitelik. Más védések viszont olyan tömegeket vonzanak, hogy a kijelölt terem kicsinek bizonyul, és élénk vita alakul ki.

A tudományos minősítés rendszere, a kandidátusi és doktori disszertációk megvédésének eljárási módja azt ösztönzi, hogy a védések nagy nyilvánosság előtt, tudományos eseménnyé váljanak; teremtsenek összekötő hidat az elmélet és a gyakorlat között; legyenek vitafórumok — nemcsak a tudomány gyarapodását, hanem a demokratizmus izmosodását is szolgálva.

Németi László kandidátusnak, a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Statisztikai és Gazdaságelemző Központja főigazgatójának 1984. június 14-én tartott doktori védését joggal sorolhatjuk a második csoportba és tudományos életünk olyan eseményei közé, amelyek a tudományos minősítéssel kapcsolatos eljárások létjogosultságát bizonyítják. Nemcsak azért, mert a kijelölt nagy terem is kicsinek bizonyult, hanem mert a védés kapcsán kialakult vita nemcsak az agrárökonómiát gazdagította, hanem az agrárpolitika eddigi útjának értékeléséhez és jövőjének formálásához is hozzájárult.

Németi László „Hatékonyág és fejlesztési lehetőségek a mai magyar mezőgazdaságban” címmel terjesztette be doktori értekezését. Már a témaválasztás is egyértelművé tette minden érdeklődő számára, hogy a disszertáció gazdaságpolitikánk egyik legfontosabb feladatának megoldásához kívánt tudományos kutatással hozzájárulni.

Németi László hosszú idő óta tölt be olyan munkakört, amely nemcsak lehetővé teszi számára, hogy a valóság megítéléséhez szükséges adatforrások első felhasználói között lehessen, hanem hogy ő maga teremtsen forrásokat. A beosztásból származó forrásteremtő lehetőségek azonban csak kellő tudományos felkészültséggel és munkával válhatnak valósággá. Németi László disszertációja és annak védeje jól bizonyította, hogy a jelölt tudott élni a lehetőségekkel.

A doktori disszertáció a magyar mezőgazdaság legutóbbi 12 éves fejlődésének törvényszerűségeit, történelmi tanulságait és előremutató irányzatait vizsgálta. Felölelte a nagyüzemi gazdálkodás erősödésének és a korszerű, iparszerű termelés megalapozásának időszakát, amelyben a termelés, a termelőerők és a hatékonyság jelentős szerkezeti változásai bontakoztak ki. Feltárta a reformfolyamat hatásait és periódusait.

A disszertációban található nemzetközi, népgazdasági, szektor- és ágazati szintű elemzések a növekedés dinamikájának jellemzését és a hatékonyság összehasonlító értékelését célozták.

A magyar mezőgazdaság eredményei és alkalmazott módszerei nemzetközileg is igen nagy figyelemben, gyakran elismerésben részesülnek. Ugyanakkor hazánkban éles elméleti vita bontakozott ki mezőgazdaságunk hatékonyságáról, társadalmilag elismartható költségzínvonalról, a tőkés viszonylatból származó technikai import megtérüléséről, az export gazdaságosságáról és versenyképességéről. (A Közgazdasági Szemlének ezt az

ismertetést közlő száma is tartalmaz egy ilyen írást.) A mezőgazdaság fejlesztési lehetőségeinek és irányainak objektív megítéléséhez hiányzik még a meggyőző, tudományos alap. Németi László értekezése szorosan kapcsolódik ezekhez a vitákhoz, és hozzá kíván járulni a téma fehér foltjainak eltüntetéséhez.

Németi László tudományos kutatásának és disszertációjának főbb megállapításai a következőkben összegezhetők:

1. Bizonyítja a mezőgazdaság szocialista átszervezésének sikerét, a komplex fejlesztésnek, a vállalati önállóságnak és az érdekeltég érvényesítésének meghatározó szerepét a mezőgazdaság fejlesztésében. Nemzetközi, népgazdasági és szektorális összehasonlításokkal igazolja a mezőgazdasági termelőerők differenciált, de összességében kedvező és nemzetközi mérce szerint is hatékony hasznosulását.

2. Megállapítja, hogy a közgazdasági szabályozórendszer a mezőgazdaságnak ma sem teremt az iparral azonos árakat, jövedelmeket és fejlesztési lehetőséget. Az ár- és a jövedelemszabályozás — a reform eredeti célkitűzéseivel ellentétben — nem segítette eléggé a hatékony ágazatokat és vállalatokat. Hosszú ideig szociális megfontolásból a ki-egyenlítésre törekedett.

A mezőgazdasági termelés költségei között az ipari anyagok és eszközök meghatározóvá váltak, ami az árólló, az árdiszparitás következtében kedvezőtlenül befolyásolja a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségét és fejlesztési potenciáljának helyes megítélését.

A mezőgazdaság a többi népgazdasági ágánál rugalmasabban reagált a kedvezőtlenebb közgazdasági körülményekre, és a romló jövedelempozíció ellenére is növelni tudta az utóbbi években mind a bruttó, mind a nettó termelést és az exportáralapot. A mezőgazdasági vállalatok az ipari tevékenység bővítésével, a veszteséges kultúrák csökkentésével és takarékosabb gazdálkodással a jövedelem tömegét is növelték.

3. Számszerűen is kimutatható, hogy belső áráraink mind nemzetközi, mind népgazdasági összehasonlításban a valóságosnál kisebbnek tüntetnek fel a hazai élelmiszertermelés teljesítményét.

Az objektív kalkulációkat és a reális megítélést nehezítik a mezőgazdasági főágazatok elszámolásának módszertani gyengéi is. A szűkített önköltség és az általános költség felosztásának alkalmazott módszerével ugyanis a növénytermesztés eredményének jelentős részét átcsoportosítjuk az állattenyésztésbe. Ezáltal — a valósághoz képest — a hatékony ágazatok rosszabb, az elmaradó ágazatokat pedig jobb színben tüntetjük fel.

4. Egyre nehezebben tartható fenn olyan árendszert, amely az árdiszparitásra és jelentős termelői és fogyasztói támogatásokra épül. A reform előrevitele, a külpiazi kapcsolatok az áráraink és árszínvonal javítását kívánják meg. Növekszik az árfomák gazdasági szerepe, minthogy a mezőgazdasági és élelmiszertermékeket a kötött árfomák 62 százalékos arányban jellemzik, amivel szemben az iparcikkek egyre nagyobb aránya szabad-árú, s ez az ipari árak gyorsabb emelkedését teszi lehetővé. A mindenáron való kivétel, a hiánytermelés is árfelhajtó hatásokat vált ki. Mindebből következően az árstabilitáshoz elsősorban a kínálat bővítése, másodsorban a helyes áráraink kialakítása szükséges.

5. A további fejlődés szempontjából mezőgazdaságunk mostani helyzetének kritikus vonása a vállalati termelő erőforrások szűkülése. A mezőgazdasági nagyüzemek 40 százaléka már nincs saját erőből bővítési lehetősége, sőt kb. 30 százaléka elegendő pótlási alapja sem. Ugyanakkor növekszik az állóeszközök elhasználtsága. A gépek nettó értéke 1982-ben mindössze 44 százalék volt.

6. A ráfordításokkal és a termelői alapokkal való fokozott takarékosághoz javítani lehetne a föld, az eszközök és az élő munka árárainkát, mégpedig a föld és az élő munka felértékelésével. A közvetlen bérnövelés pedig a fogyasztói árak, elsősorban az élelmiszerárak rendezését, illetve az áráraink további javítását is megkívánhatja.

7. A termelőerők jelenlegi fejlettségi színvonalán a vállalati méret megfelelő. A további fejlődés a tökekoncentrációs és integrációs kapcsolatok bővítésével biztosítható. A nagyobb területű gazdaságok elsősorban az Alföldön alakultak ki, és termelési szerkezetükben — az adottságoknak megfelelően — a gabona—hús—vertikum az uralkodó. A kisebb területű gazdaságok leginkább a kedvezőtlenebb természeti adottságú területeken működnek, ahol a termelési szerkezetben nagyobb arányúak az ültetvénykultúrák és a szálás takarmányon alapuló állattartási ágazatok. Az eltérő gazdaságméretek változó hatékonysága ez idő szerint elsősorban a termelési szerkezettől függ, de természetesen a kisebb területű gazdaságok is hatékonyan dolgozhatnak. A szocialista nagyüzemek a kü-

lönböző termelési társulásokban való részvételükkel és a kistermelők integrálásával is bővíthetik tevékenységük méreteit, és javíthatják gazdálkodásuk eredményességét.

Kutatásai alapján Németi László a következőkben látja megállapításainak hasznosítási lehetőségeit:

1. A hatékonyság korábbinál differenciáltabb felmérése és feltárt új összefüggései hasznosíthatók a népgazdasági tervezésben, a gazdasági szabályozók fejlesztésében és az ágazati irányítás tervezett reformmunkáiban.

A szabályozók különbségei szükségessé teszik a számításokban az összehasonlító mutatók tartalmának egységesítését és a normatívák szerinti megalapozott korrekciókat.

2. A hazai mezőgazdaság versenyképességének erősítése végett célszerű szűkíteni az agrárrollót, és javítani a fontos exporttermékek arányait. Fő exporttermékeink árait szigorúbban kell a világpiaci árakhoz igazítani. Ugyanakkor a népgazdasági hatékonyság mérlegelésével — a manipulált világpiaci árak megfelelően — szükségesek a normatív exporttámogatások.

3. A mezőgazdasági termelés termelői árcentrumát a közepes természeti és közgazdasági adottságú földek társadalmilag indokolt ráfordításainak színvonalán kell kialakítani. Ennek megfelelően továbbra is feladat az átlagosnál rosszabb minőségű földterületeken gazdálkodó vállalatok állami támogatása és a kedvezőbb minőségű földterületeken keletkező különbözeti járadék elvonása.

4. Lényegesen kell javítani a mezőgazdasági vállalatok önálló gazdálkodásának és bővített újratermelésének feltételeit.

5. Az ár- és jövedelemszabályozás a hatékonyabb vállalatok és ágazatok számára teremtsen kedvezőbb fejlesztési feltételeket. Ugyanakkor az ellátás szempontjából fontos, de a vállalatok nagy részében nem jövedelmező ágazatok (például szarvasmarha) szinten tartását, nagyüzemi fejlesztését állami preferenciákkal is elő kell mozdítani.

6. A személyes érdekelttség növelésére a vállalati vezetésnek azokat a bérszabályozási formákat célszerű alkalmaznia, amelyeknél a nagyobb bérnek feltétele az anyagtakarékosság és a jobb eszközkihasználás is.

7. Az iparszerű termelési rendszerek szolgáltatásai továbbra is fontos szerepet töltenek be a korszerű fajták, technológiák, gazdálkodási módszerek gyors elterjesztésében.

8. Az agrárpolitikában hosszabb távon is törekedni kell a gazdaságos kistermelés fenntartására, egyes esetekben a bővítésére is.

9. Az élelmiszer-termelés fejlesztése és hatékonysága egyre inkább függ az ipari ellátástól és az élelmiszertermékek értékesítésének feltételeitől.

A védés során *Csizmadia Ernő* akadémikus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora hangsúlyozta, hogy nemcsak a téma aktuális, hanem a jelölt munkássága és védésre benyújtott disszertációja is összhangban áll a társadalmi-gazdasági fejlődésünk követelményeivel. A téma tudományos kutatása — amelynek Németi László már több mint egy évtizede eminens és elismert képviselője —, az elvégzett elemzések értékelések és az azok alapján közreadott tudományos közlemények mind társadalmi, mind gazdasági szempontból jól hasznosíthatók.

A kutatott téma feldolgozása tudományos módszerekkel történt, és megfelel az akadémiai doktori értekezésekkel szemben támasztott követelményeknek.

Utalt arra, hogy az elemzések sokoldalúan és meggyőzően bizonyítják a mezőgazdaság szocialista átszervezésének sikerét, valamint a komplex fejlesztésnek, a vállalati önállóságnak és az érdekelttség érvényesítésének meghatározó szerepét az egész magyar agrárfejlődésben.

Különösen fontosnak tartotta azt a megállapítást, hogy a hatékonyság fokozása szempontjából a közgazdasági szabályozórendszer fő problémája, hogy nem segíti eléggé a hatékony ágazatokat és állami vállalatokat, szövetkezeteket. Mivel a mezőgazdasági termelés költségei között az ipari anyagok és eszközök meghatározóvá váltak, az árólló, az árdiszparitás következtében kedvezőtlenül befolyásolják a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségét és fejlesztési potenciáljának helyes megítélését. Számszerűen is kimutatható, hogy belső arányaink mind nemzetközi, mind népgazdasági összehasonlításban a valóságosnál kisebbnek tüntetik fel a hazai élelmiszer-termelés teljesítményét.

Hangsúlyozta, hogy a további fejlődés szempontjából mezőgazdaságunk jelenlegi helyzetének egyik legfigyelemreméltóbb és kritikus vonása a vállalati források szűkülése.

A hatékonyságnak a jelölt által elvégzett, korábbinál differenciáltabb felmérése és fel-

tárt új összefüggései jól hasznosíthatók a népgazdasági tervezésben, a gazdasági szabályozók fejlesztésében és az ágazati irányítás fejlesztési munkáiban. Az értekezésben és a tézisekben megfogalmazott ajánlások elősegítik a hatékonyság tartalékainak feltárását.

Csizmadia Ernő a téma továbbfejlesztésével kapcsolatban utalt arra, hogy ebben a témakörben célszerű lenne a földhasznosítással kapcsolatos kutatásokat jobban előtérbe állítani. A jól gazdálkodó nagyüzemek tapasztalatai ugyanis e vonatkozásban azt mutatják, hogy a gazdaságos termelés kiindulópontja a jobb földhasznosítás, beleértve az energiatakarékos talajművelést, a jobb állóeszköz-kihasználást, vagyis a termelőterületi adottságokhoz jól igazodó vetésszerkezetet, sőt termelési szerkezetet is.

Csizmadia Ernő másik javaslata azzal kapcsolatos, hogy a gazdaságos és versenyképes mezőgazdasági fejlesztés megköveteli nemcsak a kormányzati irányítás módszereinek — például a szabályozórendszernek — a továbbfejlesztését, hanem mezőgazdasági nagyüzemeink belső irányítási rendszerének a megváltozott körülményekhez, a nyolcvanas évek követelményeihez való hozzáigazítását is. A kutatásokban ezért az állami vállalati, szövetkezeti belső irányítás kérdéseire egyre nagyobb figyelmet érdemelnek.

Az opponensek közül *Dimény Imre*, az MTA levelező tagja, a Kertészeti Egyetem rektora hangsúlyozta: Németi László értekezését szerencsésen készítette elő a szakmai köztudatban az 1981-ben megjelent „Magyarország élelmiszer-gazdasága a hetvenes években” című könyvével. Az akkori merőben újnak ható módszert és sajátosan egyéni szakírói felfogású művet kiegészítve, magas tudományos színvonalra emelve dolgozta át. Helyesen szűrte le a könyvvel kapcsolatos kritikai visszhang tanulságait, s a képlékeny anyagot céltudatosan öntötte formába.

Kitért Dimény Imre arra, hogy Németi László széles nemzetközi alapról indul, de-uktív úton vezeti le a magyar mezőgazdaságban is érvényesülő világtendenciákat. Evégből sok irodalmi forrást vezet figyelembe. Sajnos az ilyen, egyébként tiszteletre méltó törekvés óhatatlanul olyan veszéllyel fenyeget, hogy nem teljesen sikerül az adatokat közös nevezőre hozni.

Kritikai megjegyzései között Dimény Imre kitért arra, hogy megalapozatlannak tartja Németi László azon megállapítását, miszerint a zöldség- és gyümölcsstermesztés ismert gazdaságossági problémái miatt „ezen ágazatokban csak a belső ellátás biztosítása lehet a cél”. Ez komplexebb kérdés annál, semhogy ilyen rövid utalással szóljunk róla. Azért is, mert ma a zöldség- és gyümölcsstermesztésünk mintegy 50 százaléka a külpiacra értékesül. Erről a devizaszerzés érdekében, éppen a tetemes devizatömeg miatt, nem szabad lemondani. Nem is beszélve arról, hogy a szocialista országokba irányuló kertészeti export elmaradása súlyos gondok forrása lehet.

Több terminológiai, majd metodikai bíráló megjegyzés után Dimény Imre akadémikus a következőkben összegezte a tudományok doktora cím odaítélését megalapozó véleményét:

Németi László munkája értékes, sok szempontból úttörő jellegű, bátor, szókimondó alkotás. Új kutatási eredményei közül jelentősek azok a megállapítások, amelyek az agrárpolitika hatását termelési ténytámadásokkal igazolják; kijelölik a mezőgazdaság helyzetét a népgazdaságban; az élő és halt munka egymáshoz való viszonyát általában is, sajátosan is bemutatják; az árdiszparitással (agrárrolló) kapcsolatos közlelmei újszerűek és sokatmondók, megalapozottak; hasonlóképpen perspektivikusak a termelési rendszerrel kapcsolatos megállapítások, utalások. Ugyancsak az újdonság erejével hat számos bemutatott vizsgálati és számítási eljárás, különösen a hatékonyság értelmezési köréből.

Kiss Albert kandidátus, a Központi Statisztikai Hivatal elnökhelyettese opponensi véleményében hangsúlyozta, hogy Németi László értekezése a követelményeknek nemcsak teljes mértékben eleget tesz, de magas színvonalú munkájában a szerző — az utóbbi 12 év mélyreható elemzésével — napjaink gondjait és a holnap továbbfejlesztésének fontos feltételeit és módjait is megfogalmazza a mezőgazdasági termelés hatékonyságának növelése szempontjából. A hatékonyság nem egyszerűen átfogó és aktuális téma, hanem sokkal több ennél. Központi kérdése az intenzív fejlődés megvalósulásának, alapfeltétele annak, hogy arról a szintről, amelyet elértünk, a társadalom termelési erőforrásainak jobb, célszerűbb hasznosításával gyorsabban léphessünk tovább.

Munkájának elkészítéséhez a jelölt igen széles körű szakirodalmat tanulmányozott át, és saját gazdag tudományos munkásságának termékeit, könyveit és számos tanulmányát is alkotó módon hasznosította valóban átfogó igényű értekezésében.

Kiss Albert részletesen kifejtett dicsérő megjegyzései mellett néhány olyan összefüggésre is utalt, amelyek főleg statisztikai szempontból figyelemre méltók a téma minden művelője számára. Többek között utalt arra, hogy a komplex mutató hatékonyságot és nem vállalati jövedelmezőséget mér. Abban, hogy az utóbbira is felhasználtuk, a Pénzügyi Közlönyben megjelent tájékoztató is hibás. Mindezt azonban a számviteli módszertani ajánlások már módosították. A vállalati érdekeltség csakis a nyereség lehet, nem pedig a nettó termelés vagy a tiszta jövedelem. Ebben a vállalati érdekeltség ellentétes a népgazdaságéval.

A komplex mutató és az ebből számított index alkalmas a népgazdasági ágak elmozdulásának kifejezésére. Kevésbé ítéhető sikeresnek az abszolút értékek népgazdasági ágankénti egybevetése. Az ilyen módszerű kísérleti vizsgálatok éppen ezért méltán keltettek vitát. Elgondolkodtató a komplex mutató következetes alkalmazásán alapuló közgazdasági számítás eredménye. Érzékeltesen fejezi ki, hogy az ipar és a mezőgazdaság eltérő jellegű árcentrumának mennyire káros hatása van a fejlesztési lehetőségekre éppen a mezőgazdaság vonatkozásában.

Németi László azt írja: „A mezőgazdaságban az árcentrumot legalább a közepes minőségű földek költség- és jövedelemviszonyai alapján kell kialakítani.” Kiss Albert kitért arra, hogy ez meghirdetett elveinkben így is van. Hogy valójában miként is van, azt inkább sejtjük, mint tudjuk. A Központi Statisztikai Hivatal számos ismerv — földminőség, vállalati méret, termelési színvonal stb. — alapján csoportosított adataiból az tűnik ki, hogy az átlag körül elhelyezkedő vállalatok számára a gyors fejlesztés elérhetetlen, csak az egyszerű újratermelés és a mérsékelt bővítés forrásaival rendelkeznek. Az is bizonyítható, ami az értekezésben olvasható, hogy a vállalatok jelentős részében az egyszerű újratermelés fedezete sem teremtheti meg. Megbízható és korrekkt ágazati önköltségszámítás hiányában azonban igen nehéz a valóság pontos számszerűsítése.

Majd Kiss Albert arra figyelmeztetett, hogy a kedvezőtlen időjárású 1970. év adatainak egybevetése a kiemelkedően jó 1982. évvel számottevő torzítást okoz, amit a következtetéseknél nem szabad figyelmen kívül hagyni.

Véleményét összegezve Kiss Albert hangsúlyozta: Az értekezés hatalmas ismeretanyagot, gazdag nemzetközi és hazai statisztikai adatot mutat be a fejlődés (és a fejlődés ellenében ható tényezők) feltárására. Németi László munkáját a tények és az érvek felsorakoztatása mellett áthatja a mezőgazdaság iránti elhivatottság. A tanulmányából nemcsak kitűnő tájékozottság világlik ki, hanem az a képesség is, hogy a szerzői gondolatot egyértelműen, világosan képes továbbítani, olvasóit meggyőzni azok igazáról. Németi László vállalkozott a mezőgazdaság eredményeinek komplex bemutatására és ezen belül is a hatékonyság növelésének és a fejlesztési lehetőségek bővítésének részletes kifejtésére. Gondolatai és bizonyításai, elméleti és gyakorlati munkájának ötvöződése az értekezésben kiemelkedő.

A védés során kialakult vita elméletileg is legérdekesebb témaköre az volt, vajon helyes-e az átlagos termelési feltételek mellett termelő üzemeket venni alapul az árszínvonal kialakításánál. Úgy tűnik, a vita inkább azoknak az álláspontját erősítette, akik nem minősítették a szocializmus gazdasági törvényszerűségének az átlagos feltételek mellett termelők viszonyaira alapozott árcentrumot. Úgy tűnik, a szocializmusra is érvényes az a marxi megállapítás, hogy a még művelés alatt álló legrosszabb földön termelt termék egyéni értéke a társadalmi érték, következésképpen az ár meghatározója. Bár inkább már gyakorlati gazdaságpolitikai célt, mintsem teoretikus tételt erősített a vitának az a megállapítása, hogy a zöldség- és gyümölcságazat fejlesztési döntéseit nem szabad sommás tényezők alapján megítélni, csak a belső ellátás szintjére való visszaszorítást indokoltnak tartani.

A vita minden résztvevője úgy érezhette, egy tudományos minősítés apropójából nemcsak egy arra alkalmas kandidátus tudományok doktorává válásának volt a tanúja, hanem nemzetünk sorskérdései közé sorolható döntések „műhelytitkaiba” is betekintést kap-

hatott. Ha olyanok lesznek a tudományos fokozatot odaitélő viták, mint Németi László védése volt, kevesebb ok lesz azon töprengeni, van-e értelme a minősítési eljárás mai rendszerének.

Zsarnóczai Sándor

Dr. Zsarnóczai Sándor egyetemi tanár, a Közgazdasági Szemle főszerkesztője.

Agrárpolitika és szakmai érdekek

(A francia—magyar agrárgazdasági kollokviumról)

Az Agrárgazdasági Kutató Intézet és az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, valamint a Francia Mezőgazdasági Kutatási Szervezet (INRA) rendezésében 1984. szeptember 23—30. között agrárgazdasági kollokvium volt Budapesten. A kollokviumot *Sipos Aladár* akadémikus és *Pierre Mathal* igazgató nyitották meg. Sipos Aladár a téma időszerűségét húzta alá, utalva arra, hogy a rendező országok társadalmi rendszereinek különbözősége ellenére az érdekegyeztetés és az érdekképviselet hazai aktualitása és a sokszínű francia tapasztalatok miatt a magyar gazdaságirányítási gyakorlat számára is érdekes ismereteket adhat a kollokvium. Pierre Mathal igazgató azt emelte ki megnyitójában, hogy a francia érdekképviseleti rendszer bizonyos értelemben mintának tűnhet, de felhívta a figyelmet arra, hogy semmilyen modell nem követhető automatikusan, és nem örök életű. Ez utóbbi éppen a francia mezőgazdaság érdekképviseleti rendszerének legújabb változásai bizonnyítják.

A kollokvium első előadását *D. Barres* tartotta „*Szakszervezeti mozgalom és agrárpolitika*” címmel. Előadásának gerincét a francia mezőgazdaságnak a 19. század óta bekövetkezett fejlődése, a fejlődés alapvető sajátosságainak jellemzése és a mezőgazdasági szakszervezeti mozgalomnak ebben a fejlődésben játszott szerepe alkotta. A kérdés lényege az volt, hogyan fejlődjék a francia mezőgazdaság a kisüzemi termelés körülményei között. Ebben a kérdésben a 19. század vége óta két ellentétes álláspont volt megfigyelhető. Az egyik szerint, amelyet az ún. liberálisok vallottak, a kisüzemi termelést a tőkés nagyüzemi mezőgazdaság ki fogja szorítani; a mezőgazdasági termelést iparosítani, ezt a folyamatot tehát gyorsítani kell. A másik irányzat szerint, amelyet az ún. agráriusok vallottak, meg kell őrizni a mezőgazdasági termelés kisüzemi jellegét, tudomásul véve a fejlesztés korlátait.

A két irányzat közötti vita különösen a második világháború utáni fejlődésben éleződött ki. A francia mezőgazdasági szervezetek korábban mindig az agrárius álláspontot vallották. A Katolikus Mezőgazdasági Ifjúság (JAC) nevű szervezet, amely a háború után lépett fel, a két koncepció szintézisének tekinthető elvet hirdetett meg. A liberálisoktól átvették a korszerűsítés eszméjét; arra törekedtek, hogy a paraszti családok gyermekei olyan fiatalok legyenek, mint a többiek, hogy a munka- és életkörülményeiket már ne a mezőgazdaságnak a társadalom többi részéhez képest kialakult hagyományos elmaradása jellemezze. Az agráriusoktól kölcsönözték a liberalizmus és a proletarizálódás elutasításának gondolatát, illetve a gazdálkodók szabadságának és függetlenségének megőrzését. Szerintük egyidejűleg kell segíteni a műszaki haladást, és fejleszteni a társadalmi-gazdasági igazságot; éspedig az állam irányításával, folytonos érdekegyeztetés révén.

A JAC aktivistái hamarosan vezető szerephez jutottak a mezőgazdasági szakszervezeti mozgalomban. Ezt az a szervezeti változás is elősegítette, hogy a mezőgazdák szakszervezeteinek országos szövetségén (FNSEA) belül megalakult a fiatal mezőgazdák országos köre (CNJA). Ez utóbbi szervezet jelentős újjító szerepet töltött be két területen: aktívan részt vett az új mezőgazdasági politika meghatározásában és megvalósításában, továbbá nagymértékben hozzájárult az állam és a mezőgazdasági szakszervezeti mozgalom közötti újszerű kapcsolatok kialakulásához.

A fiatal mezőgazdák koncepciója elitista és szelektív jellegű volt. Megértették, hogy a családi gazdaságok modernizálása feltétlenül a mezőgazdasági termelési modell változásához vezet. A francia mezőgazdaság történetében először ők mondták ki, hogy egyes gazdaságok nem lesznek képesek eljutni a korszerűség megfelelő fokára, és hogy a legkisebbek el fognak tűnni. Először mondták ki, hogy a mezőgazdasági népesség elvándorlása normális jelenség, amely a mezőgazdaság fejlődését jelzi. Ideáljuk az a kisvállalkozó paraszt, aki gazdálkodóként független, de nem alkalmaz bérmunkást.

Ez a harmadikutas elképzelés a mezőgazdasági dolgozók nagy többségének támogatását nyerte el. Programjuk nemcsak gazdasági értelemben vett pozícióelőnyöket követelt a gazdálkodók és a szervezeteik számára, tehát olyan irányítási struktúrákat, amelyben a termékforgalmazás feltételeit maguk állapítják meg, de beleszólást követelt a parasztság feletti társadalmi ellenőrzés kérdéseibe is. Úgy vélték, hogy ez az ellenőrzés nem valósítható meg a parasztság szervezetei nélkül.

A CNJA-t a francia kormány 1959-ben országos képviseleti szervezetnek ismeri el, így az közvetlenül részt vesz az új mezőgazdasági politika kidolgozásában. Az 1960., majd az 1962. évi mezőgazdasági törvény lényegében átveszi a CNJA által kidolgozott programot. Ezek a törvények egyrészt előíranyozzák a családi méretű üzemek korszerűsítését és annak feltételeit, másrészt jogi keretet adnak a mezőgazdasági szövetkezéshez, mindenekelőtt a termékforgalom szervezése céljából. Ezzel egyidőben az állam és a szakma közötti kapcsolatok is jelentősen változnak. Egyrészt a mezőgazdasági lakosság képviselőit, tehát a mezőgazdasági érdekképviseleti szervezeteket teszik felelőssé a politika gyakorlati megvalósításáért, másrészt átalakulnak azok az állami szervezetek, amelyek egyébként addig is léteztek a mezőgazdaság szakmai szervezetei mellett. A mezőgazdasági kamarák, földhitelbankok, szövetkezetek bizonyos fokig az állam és a mezőgazdasági lakosság közötti áttételi szervekké válnak. Ezekben a szervezetekben válnak intézményessé azok a törvényes rendelkezések, amelyek majd 1962 és 1970 között kiegészítik az 1960. és az 1962. évi törvényeket.

A szakmai szervezetek pozíciója jelentősen megerősödött. Ez megfelelt a szakszervezetek akaratának, amelyek beleszólási jogot követeltek az agrárpolitika ellenőrzésébe. De ez a hatalom nem volt az állammal ellentétes, hiszen folyamatosan az állami szervek állásfoglalását kérte és együttműködését igényelte a mezőgazdasági szektor modernizálásához.

Az 1970-es évek második felétől kezdve fokozatosan változik a helyzet. A szakmai szervezetek kénytelenek alkalmazkodni a kormány gazdaságpolitikájához, amely a gazdasági egyensúly fenntartását, az infláció elleni küzdelmet és a közös piaci integrációt tűzi ki célul. A mezőgazdasági szektor globális jövedelme 1974 és 1981 között évi átlagban 1 százalékkal csökken. A gazdálkodók körében újfajta polarizálódás kezdődik. A szakszervezeti egységet addig támogatták, amíg minden gazda azt remélhette, hogy a kiválasztottak közé kerül. Az 1970-es évek második felében új irányzatok támadnak, és új szakszervezetek alakulnak. Ezek közül egyesek a hagyományos áramlatokat képviselik, és elutasítják az elitista és szelektív vonalat. Más szakszervezetek nem vonják kétségbe a szelektivitás elvét, de úgy vélik, hogy a kialakult formák túlságosan elitista jellegűek, és túlságosan uniformizált fejlesztési modelleket javasolnak. A megoldhatatlan problémákat, így a gazdák jövedelmét és életkörülményeit, a termelési költségek, a piacszabályozás gondjait hangsúlyozzák.

1981-ben, a baloldal hatalomra jutása után elismerik a szakszervezeti pluralizmust. Az FNSEA nem képviseli többé az egész mezőgazdasági lakosságot. Az újonnan alakult szervezetek a mezőgazdaság reális problémáit képviselik, gyakorlatilag még sincs hatásuk az agrárpolitikát irányító szervekre.

Zsarnóczai Sándor egyetemi tanár mint a Közgazdaságtudományi Intézet témavezetője „*A mezőgazdaság érdekérvényesítési mechanizmusa a Magyar Népköztársaságban*” címmel tartott előadást.

Az érdekvizonyok mai megítéléséről szólva Zsarnóczai Sándor hangsúlyozta, hogy az 1970-es évek szociológiai kutatásai szerint a változások hatására az osztálykülönbségek leépülőben, a – szakmai, települések közötti stb. – réteggülönbségek felerősödőben vannak. Az egyes társadalmi csoportokon belül nagyobbak ma már a különbségek, mint két csoport között. Az egykori parasztság ma már nem természetes vagy féltermelő, hanem modern modern munkamegosztás alapján különböző gazdasági szervezetekbe, intézményekbe tagozódott.

Abban is egyetértés van, hogy a társadalom nem homogén, hanem strukturált, és a különböző helyzetű társadalmi csoportoknak az érdekeik is különbözőek. Ezért a társadalom működéséhez társadalmi közmegegyezésre, érdekegyeztetésre, a társadalom integrálására, egyezkedésre van szükség. Eltérők azonban a vélemények az érdekegyeztetésről, az integrációról, a társadalom intézményrendszerének modelljéről. Ezek a viták elsősorban a gazdaságirányítás és a társadalom intézményrendszere vizsgálatában bontakoztak ki.

Mivel az 1968. évi reform a gazdaság intézményrendszerét alig érintette, a társadalom intézményrendszere jórészt változatlan maradt. Megmerevítette, rugalmatlanná tette a társadalmat, sőt visszafordíthatóvá tett korábban kedvező folyamatokat. Az intézményi rendszer lényegében ma is olyan, mint a természetes újraelosztás gazdaságának modellje érvényesülésének idején.

Ez az intézményrendszer felülről lefelé szerveződött. A különféle szervezetek — beleértve az érdekszervezeteket is — a központi hatalom transzmissziójaként működtek. Az 1960-as évek végén annyi változott, hogy a TOT létrehozása alulról felfelé történt, s a reform során a fogyasztási és az ipari szövetkezetek szövetségeit is újjászervezték a TOT mintájára.

Az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején a vétőjoggal rendelkező TOT markáns szövetkezeti érdekképviselőt jelentett. Mivel azonban a társadalom működése, egész intézményrendszere strukturálisan nem változott, az eltérő működésű érdekképviselőket saját struktúrájának megfelelően formálta át. Ez nem volt nehéz egy olyan intézményrendszerben, ahol minden konfliktust magasabb szintre vittek, s ily módon nem az egymás melletti szervezetek egyezkedése, hanem az igazgatás beavatkozása oldja meg azokat (vagy odázza el a megoldást).

Az érdekkellentétek, ütközések ilyen kezelése következtében a TOT (és valamennyi érdekképviselő) alárendelt szerepet játszott. Ahhoz, hogy az érdekszövetségek (és szak-szervezetek) elfogadják az integráció ilyen módját, számos körülmény játszott közre az 1970-es évek első felében. Az integráció úgy történt, hogy közben az érdekvédelmi szervezetek formálisan — részben valóságosan is — részesedtek a hatalomból, számos döntésbe beleszólhattak.

Mégis úgy látszik, hogy az érdekképviselői szervek „beültek a hatalom előszobáiba”, s ennek fejében csökkentették a munkavállalói, szövetkezeti stb. érdekek képviselését. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy nem képviselik megbízóik érdekeit, de elfogadták alárendelt helyzetüket. Valamiféle „második minisztériumok”, transzmissziók lettek. Az érdekvédelem tiltakozása — alkuja — helyett a dolgok kritikája utólag jelentkezett. Csakhogy ma már az a politikai csoport sem viselheti el a károkat, amelyek kikényszerítik a hibás intézkedést. Nyilvánvaló, hogy ma már nem jól vagy rosszul felismert érdekekről, hanem a konfliktust kezelő struktúrák mechanizmusának, működési korlátainak visszajelzéseiről van szó.

Ezek a visszajelzések azonban érdekalku hiányában nem vezetnek korrekcióra. A TOT jelenlegi helyzete tehát arra is figyelmeztet, hogy nem egyetlen intézményt, hanem az intézményrendszer struktúráját célszerű megváltoztatni, különben kevés módosulással visszaáll az eredeti struktúra.

Az állami redistribúciós rendszer a jelenlegi társadalom „kemény magja”. A helyzet anakronizmusa, hogy egy teljesítményelvű társadalomban nem a teljesítmény, hanem a redistribúciós igazgatás hierarchiája minősíti a társadalom tevékenységét. Az elvonás az eredményesen működő vállalatoktól történik, a dotációt viszont általában az eredménytelen vállalatok kapják. Ily módon az eredményesen működő vállalatok sem fejlődhetnek dinamikusan, az eredménytelenek támogatása végül is a gazdaság stagnálásához vezet.

A társadalom érdekstruktúrája és a mezőgazdaság érdekképviselői stratégiája a napi gyakorlatban a közvéleményben leginkább elfogadott és elterjedt háromlépcsős érdekstruktúrán alapul. Ez a hármas tagozódásának feltételezett érdekszervezet a társadalmi (népgazdasági), a csoport- (vállalati) és az egyéni érdekekből áll. Az egyén érdekénél „magasabb rendű” a csoportérdek, annál pedig „magasabb rendű” a társadalmi (népgazdasági) érdek.

Miközben az érdekstruktúrának ez a képe uralja a közvéleményt, a gyakorlatban az így felfogott érdekstruktúra működésében minduntalan funkcionális zavarokat tapasztalunk.

talhatunk. A gazdaságilag egyenrangú vagy nem egyenrangú felek minduntalan a társadalmi (népgazdasági) érdek zászlaja alatt lépnek fel, még az egymással szemben álló érdekek képviselői is. Senki sem akarja az általa képviselt érdeket mások érdekei alá rendelni. Egy abszolútizált magasabb rendű érdekekkel szemben ugyanis nehéz elképzelni alacsonyabb rendű érdek képviseletét.

A hármas érdekstruktúra nem más, mint az állami redisztribúció ideológiája. Nem a tudományos felismerés, hanem az ideológia hozta létre olyan időszakban, amikor a társadalomtudományok még nem kutatták az érdekvizonyokat, illetve alig tudtak valamit róluk. A tudomány ma már meghaladta az érdekstruktúrának ezt a leegyszerűsített, statikus ideológiai felfogását. A tudományos felismerés lényege, hogy az érdektagoltság többekévéb a társadalom tagoltságának megfelelően alakul. A társadalmi struktúrában az egyének, a társadalmi csoportok különböző helyeket foglalnak el. A különböző helyzetű egyének, csoportok érdeke, hogy a társadalom rendelkezésére álló értékesnek (szűkösség) tartott javak elosztását megváltoztassák vagy megtartsák, aszerint, hogy számukra melyik az előnyösebb. A különböző helyzetű társadalmi csoportok (egyének) súlya, esélyei a javak megszerzésében különbözők. Így rendszerint különböző mértékben jutnak az érdekesnek tartott javakhoz. A különböző társadalmi csoportok érdekérvényesítése a különböző szervezeteken keresztül lehetséges, formális, illetve informális módon.

Mivel a társadalom is többféleképpen tagolódik, az egyének több társadalmi pozíciója, szerepe van, az egyén egyszerre több érdekcsoporthoz és érdekszervezethez is tarthat.

Az érdekek hierarchizáltak, de nem alsóbb- vagy felsőbbrendűek, nem jók vagy rosszak, hanem az erősebb vagy gyengébb társadalmi csoport hatékony vagy kevésbé hatékony érdekképviseletével függnek össze.

A továbbfejlődés lehetséges útjáról szólva Zsarnóczai Sándor mindenekelőtt olyan viszonyok kialakítását tartotta szükségesnek, amelyek a megyei, városi, községi, munkahelyi vezető szervezetek az érdekek feltárására, ütköztetésére, szintetizálására, azaz a politizálásra teszik fogékonyra és képessé. Az érdekképviseletben akkor jöhetnek létre érdemi változások, ha azt az érdekképviseleti struktúra változásai is követik. A mezőgazdasági vállalatok érdekképviseletének lehetséges rendszeréről az előadó alternatív javaslatot vázolt fel. A két rendszer abban tér el egymástól, hogy az egyik változatban a létrehívandó mezőgazdasági kamara képviseli a szövetkezeteknek mint vállalatoknak az érdekeit, de az állami mezőgazdasági vállalatokét, valamint a kistermelőknek mint kisvállalkozóknak, továbbá a gazdasági vezetőknek és az ágazati érdekeknek a képviseletét is, míg a másik változatban — az ágazati érdekek képviseletét kivéve — valamennyi előbb tárgyalt feladatot a TOT látna el.

Pierre Bartoli „A borászati politika: szabályozási mintapélda” címmel tartott előadást. Franciaországban igen régóta erőteljesen szabályozzák a bortermelést. A borgazdaság működését különböző beavatkozások jellemzik, különböző intézmények irányítják. Sűrű szöveteket alkotnak a borra vonatkozó normák és értelmezések. Sajátságos társadalmi mozgalmak és szakmai szervezetek keletkeztek ebben a szektorban. Az előadó részletesen ismertette az intervenció régi rendszerét, amely a római hódítástól, a kereskedelmi szőlők első telepítésétől a 18. század végéig terjedt.

A modern intervencionizmus a specializált tömegszőlő-termeléssel veszi kezdetét. A 19. században a társadalmi-gazdasági fejlődés okozta mélyreható átalakulás nyomán létrejönnek a feltételek a tömegszőlő erős és gyors expanziójához. Ez elsősorban Langoeodban nyilvánul meg, amely az ipari városok fő tömegborszállítója.

1870—1880 között a filoxérvész csak átmeneti fennakadást okoz ebben az expanzióban. Miután a szőlőterületeket még termékenyebb fajtákkal és technológiával rekonstruálják, megszilárdul a langoeodoci vidék borászati szakosodása.

A filoxérvész hatására azonban meredeken fejlődik a mesterséges borok készítése, és Algériában kialakul a gyarmati szőlészet. Beáll a klasszikus túltermelési válság, az árak a mélypontra zuhannak. Erős szakmai szervezkedés indul meg. A szakmai szervezetek eléri a mesterséges bor ipari gyártásának csökkentését, majd betiltását, és felállítanak egy szolgálatot a borhamisítás megbüntetésére. Törvények születnek a mezőgazdasági termékek eredetének védelméről, a borvidékek elhatárolásáról, majd a borvidékek belül a szőlőtelepítések korlátozásáról.

A Laval-kormány* idején megjelenik az egységes borszabályzat, az asztali bor előállításának komplett szervezési rendszere. Szabályozza a borok piacra bocsátását a kereslet-kínálat függvényében, elrendeli a fölösleg leparlását, a magas hozamok adóztatását, a kistermelők adókedvezményeit.

1930 és 1960 között a borszabályzat hatása erős, 1960 után gyengül. 1970-ben, amikor a bor bekerül a közös agrárpolitikai mechanizmusba, a közös piaci szervezet nem veszi át a Franciaországban létező kényszerítő és korlátozó rendelkezéseket. A közösségi szabályzat liberális: az árakat többé nem garantálják, eltűnik a tárolás és az elosztás szervezettsége, a beavatkozási mechanizmusok gyengülnek, bevezetik a közösségi termékek szabad forgalmát. A francia délvidek szőlőgazdasága az olasz import miatt súlyos törést szenved. A korábban védett délvideki bortermelők ki vannak szolgáltatva a konkurenciának, a piacokon kárakra alakulnak az erőviszonyok, a borszabályzat elavul.

A közös piaci szabályozás bevezetését egy rövid liberális fázis követi, de ez nem tart sokáig. Új borászati válság és új intervencionizmus jelenik meg előbb országos, majd közös piaci szinten. A Közös Piac 1976-tól kezdődően új beavatkozási politikát folytat. A tárolás szubvencionálásával és a feleslegek leparlásával növelik a piacszabályozást. A minőségi borok termelésére alkalmasnak tartott területeken jutalmazták az újratelepítést.

Ez az intervenció is a szakmai és szakmaközi szervezetek közreműködésével és új szervezetek létrehozásával megy végbe. 1976-ban a termelői szakmai szervezetek és a kereskedelmi szervezetek közötti koordináció céljából megalakul az Asztali Borok Szakmaközi Nemzeti Egyesülete (ANIVIT). Ugyanebben az évben megalakul egy másik szakmai szervezet is: az Asztali Borok Szakmaközi Nemzeti Irodája (ONIVIT). Ezt a szervezetet 1983-ban, amikor a szocialista kormány újabb mezőgazdasági irodákat teremt, Országos Szakmaközi Borirodává (INIVINS) alakítják át.

„*Szakmai szervezetek és hatóságok a francia gyümölcs- és zöldségpiacok irányításában*” címmel *Hervé Ossard* tartott előadást.

A mezőgazdasági szakmai szervezet fő típusai a termelői csoportok. Ezek értékesítési célú társulások a mezőgazdasági vállalkozók számára. A termelői csoportok jogi formája igen változatos, lehet szövetségi vagy szakmai szervezet is. Szerepe az, hogy begyűjtse a kereskedelmi forgalomba kerülő vagy feldolgozandó mezőgazdasági termékeket, szabályozza az árakat, és a termelésre kiható hosszú távú akciókkal is tökéletesítse a termékek minőségét. A mezőgazdasági minisztérium a termelői csoportot akkor jegyzi be, ha az megfelel bizonyos feltételeknek. Ezek a feltételek a minimális termelési volumenre, a termék minőségére és a termékértékesítésre vonatkoznak. A termelői csoportok anyagi előnyöket élveznek (alakuláskor szubvenciókat kapnak, és dotáció esetén elsőbbséget élveznek).

A termelői csoportokat a mezőgazdasági bizottságok koordinálják, amelyek általában egy körzetben összefogják az egy vagy több termékre specializálódott termelői csoportokat.

Országos szinten a Gyümölcs és Zöldség Gazdasági Bizottságok Francia Szövetsége (AFCOFEL) fogja össze a gyümölcs- és zöldségtermelői gazdasági bizottságokat. Az AFCOFEL feladata a hatósággal megtárgyalni az országos szintű intézkedéseket, és irányítani az intézkedések megvalósítását.

Az volt a hatóságok célja, hogy a termelői csoportok játsszanak főszerepet a kínálatnak a kereslethez való alkalmazkodásában. Úgy vélték, hogy a hatékony tevékenységhez strukturális kapcsolatokat kell kialakítani a mezőgazdasági üzemek és a kapcsolódó gazdasági partnerek között. Az 1960-as törvény még csak szerződés mintákat ajánlott; az 1964-es törvény már szakmaközi szerződéseket és földhasznosítási egyezményeket is javasolt. Ennek azonban nem lett eredménye. Ekkor alkották az 1975-ös törvényt, hogy elősegítse a szakmaközi szervezetek létrehozását, amelyeket a hatóság megbíz egy egész mezőgazdasági-élelmiszeripari vertikum irányításával. Ezeket a szervezeteket önkéntesen hozzák létre a termék termelésében legjelentősebb szerepet játszó szervezetek. Az a cél, hogy szervezeteken belüli (tehát szakmaközi) egyezmények szülessenek a termékminőség-

* Pierre Laval (1883—1945) kollaboráns politikus volt. 1931—1932-ben, 1935—1936-ban és 1942—1944-ben volt miniszterelnök. A borszabályzat megjelenése első miniszterelnökségének időpontjára esik.

ről, a mezőgazdasági üzemek és a vertikálisan hozzájuk kapcsolódó intézmények közötti szerződésmentákról, illetve termékreklámozásról.

Az előadó a szakmai-gazdasági szervezetrendszer működését a szilva példáján mutatta be. A szilvatermelők az 1963-ban létrehozott CEAPEP-ben (Szilva és Aszaltszilva Mezőgazdasági Bizottságban) tömörültek. Ez a szervezet 8 szilvatermelő szövetkezetet és Sica-t, 4 termelői szindikátust és további 3 szakszervezetet és érdekvédelmi csoportot egyesít. A CEAPEP tárgyalja meg a feldolgozó iparral a különböző szerződéseket. A tárgyalások eredménye a szakmaközi egyezmény, amely minden tranzakciót szabályoz. Az előadó bemutatta azt a bonyolult kapcsolatrendszert, amely a szakmaközi szervezetet az Európai Közösség apparátusához, az országos közigazgatáshoz, a regionális közigazgatási szervekhez fűzi. A CEAPEP ezenkívül ellátja a szilvatermesztők képviselőit 4 különböző országos szakmai szervezetben és 4 regionális szervezetben is. A CEAPEP-et a termelési csoportok és az általános mezőgazdasági szakszervezetek által kijelölt 24 termelő irányítja.

A termékpályák irányítása céljából 1982 októberében termékcsoportonkénti irodák létrehozását határozták el. 1983-ban tejre, húsrá, borra, továbbá gyümölcsre, zöldségekre kertészeti termékekre és végül illóolajos, fűszer- és gyógynövényekre kiterjedően létesült iroda. A korábban létrehozott gabonairodával együtt 6 iroda működik. Az irodák kettős vezetésűek. A szakmai csoportokat a termelők, feldolgozók, felvásárlók képviselőiből alakult tanács képviseli, amely maga választja meg a tanács vezetőjét a résztvevő gazdasági csoportok képviselői közül. Az iroda élén a kormány által kinevezett igazgató áll, aki munkáltatóként alkalmazza az iroda dolgozóit, és feladata a közös piaci szempontok képviselése. Ha az iroda igazgatója és a szektor szakmai és szakmaközi szervezetei nem értenek egyet, az iroda igazgatója saját felelősségére dönthet a szakmai és szakmaközi szervezetek helyett.

Az irodák alapításáról folytatott parlamenti tárgyalásokon az irodák ilyen jellegű működése rendkívül éles vitákat váltott ki. A parlamenti jobboldal a szakmai és szakmaközi szervezetek jogát védte, a baloldal a kormányzat hatalmának vagy más szóval: az állam szerepének visszaállítását szorgalmazta.

Az irodák működéséről még nincs elég tapasztalat. Ami az állami Zöldség-Gyümölcs Irodát illeti, valószínű, hogy az általa képviselt gazdaságpolitika nem fog lényegesen eltérni a korabbitól. A fejlődés objektív iránya a szakmai szervezetek erősödését mutatja, mivel feltétlenül csökkenteni célszerű a szervezetlen termékpályák súlyát. Az irodák azonban kétségkívül szükségesek a szakmaközi szervezetek hiányosságainak ellensúlyozására, a hosszú távú fejlesztési koncepciók kidolgozására. E tekintetben egyetlen magán-szervezet sem helyettesítheti őket.

A kollokvium második magyar referátumát *Varga Gyula* tartotta „*A mezőgazdasági vállalati fejlődés új jegyeinek érdekeltégi háttere*” címmel. Előadásában nemzetközi összehasonlításban jellemezte a magyar mezőgazdaság teljesítményét. Vázolta agrárpolitikánk történelmi változásait, az 1945-ös földreformot, az 1950-es évek első felének sikertelen kollektívizálási akcióit és az agrártermelés emiatti megtorpanását.

Ismertette az 1957-ben kidolgozott és bevezetett agrárpolitika főbb elemeit, megvalósításának sikereit. Elmondta, hogy az agrárszférában 1966-tól már bevezették annak az általános gazdasági reformnak valamennyi fontos elemét, amelyet az 1968-as esztendőben érvényesítettek a gazdaság egészében. Az 1970-es évek vége óta új prioritás lépett életbe mind a célrendszer, mind annak feltételrendszerét illetően. A cél az exportmennyiség fejlesztése helyett a gazdaságos kivitel. Az agrárpolitika feltételrendszerében a közgazdasági szabályozás külpiaci orientációja került előtérbe. Ez az új gazdaságpolitika a világpiacon és a belpiac fokozott összekapcsolásán alapul, és az agrártermelés külgazdasági orientációját szolgálja.

Varga Gyula ezután a mezőgazdaság vállalati rendszerét ismertette, különös tekintettel a kistermelésre. Tárgyalta a kistermelés szerepét az egyes növényi kultúrák és állattenyésztési ágazatok termelésében. Hangsúlyozta, hogy Magyarországon a nagyüzemek és a kisgazdaságok léte nem forrása belső gazdasági és politikai konfliktusoknak, sőt nagyban hozzájárul az ellátás és a lakossági jövedelmek jobb színvonalához.

Az előadás ezután részletesen ismertette az agrártermelési gazdasági szabályozórendszerét, majd a vállalati gazdálkodás új vonásairól, a mezőgazdasági nagyüzemek tevé-

kenységi körének kitágulásáról, a termelési rendszerekről mint vállalati integrációs formáról és a személyi érdekeltiségi rendszerrel kapcsolatos változásokról szolt.

Előadását követően a francia kutatók számos, többnyire informatív jellegű kérdést tettek fel a magyar mezőgazdasági nagyüzemek vállalati önállóságáról, tervezési és gazdasági szabadságáról.

Gerard Buttoud előadása arról szolt, hogy az *érdekvédelmi csoportok miként avatkoznak be a francia erdészeti politikába*.

Franciaországban az állam csaknem minden erdészeti akciót meghatároz. Az állam háromféle címen foglalkozik az erdővel: Először is jelentős erdőterület tulajdonosa, amely a régi királyi erdőkből és különböző alkalmak során államosított területekből tevődik össze. Ezenkívül az állam a kezelője az egyéb közületi tulajdonú (főleg községi tulajdonú) erdőknek. Végül az állam a magántulajdonú erdőkre vonatkozóan közhatalmi előjogokat gyakorol.

Az állami, közigazgatási szervek tevékenysége az erdőt illetően a korábbi időszakban lényegileg *rendészeti* jellegű volt. A 19. század közepétől kezdve az erdészeti közigazgatást a *technikai* jellegű célok irányába fordították. A *gazdasági* érdeket csak a 20. század elejétől kezdve tekintették állami feladatnak.

1963 után törvény született, amely az állami és a községi erdőtulajdon igazgatását az Országos Erdészeti Hivatalra (ONF) bízta. Ez ipari és kereskedelmi jellegű közintézmény volt. A magántulajdonban levő erdők technikai szabályozására regionális közületi szervek alakultak, Regionális Erdőtulajdoni Központok (CRPF) néven. Az állami erdészeti igazgatás technikai funkcióit a mezőgazdasági minisztérium külső szolgálatai vették át.

Az erdészeti politika termeléscentrikus változását a szakmai érdekek képviselőinek megjelenése kísérte. Az első nagy csoportot a magánkézből levő erdők tulajdonosainak képviselője alkotta. A 19. század végén már kialakult a nagy erdőtulajdonosok érdekképviseleti csoportja, reakcióként a számukra kedvezőtlen gazdasági és politikai változásokra (adóterhek növekedése, favágók sztrájkjai). 1912-ben megalapították az Erdőügyi Bizottságot, amely 1940-ig megkísérelte összefogni a helyi kezdeményezéseket. 1945-ben alakult meg az Erdőtulajdonosok Országos Szakmai Szövetsége (FNSPFS), amely koordinálta a megyei szervezetek tevékenységét.

A magántulajdonban levő erdők tulajdonosainak érdekeit kifejező struktúra kialakulásával együtt megalakult az erdészeti kitermelők és fűrészüzemek érdekeit képviselő csoport is. Termékcsoportonként számos szakmai szervezet jött létre. A fakereskedők mintegy 10 vertikális szervezetet hoztak létre, hogy így uralják a faárúk piacát. Megalakult a Francia Fakereskedők Általános Szövetsége, amely később, a század elején Országos Faipari Szövetséggé alakult át (FNB).

Az erdészeti termékek jelentőségének gazdasági növekedése közvetlenül hozzájárult a két nagy szakmai csoportosulás létrehozásához (erdőtulajdonosok, illetve kitermelők, feldolgozók és kereskedők). A korporációs elgondolások fejlődésével, a 20. század első felében a két szakmai csoport arra törekedett, hogy részt vegyen az erdészeti politika kidolgozásában, sőt néha megvalósításában is.

Az érdekképviseleti csoportok részvétele az igazgatási tevékenységben új típusú erdészeti irányítási rendszert eredményezett. A szükségleteknek megfelelően egy egész sor tanácsot és bizottságot hoztak létre. Ezek elvileg konzultatív testületek voltak, de valójában intézményes áttételt jelentettek a hatóság és az erdészeti szabályozásban többé-kevésbé érdekelt vállalatok között.

Az állami erdészeti gazdasági tevékenységének növekedése az intézmények számának növekedésével is járt. 1961-ben a Vízügyi és Erdészeti Főigazgatóság mellett nem kevesebb, mint 23 bizottság és tanács működött, a mezőgazdasági minisztérium egész működési területén pedig 114 ilyen szerv.

A különféle bizottságokban gyakorlatilag csak a földtulajdon és az ipari tulajdon képviselői vannak jelen. Az erdészeti közigazgatás tehát néhány kiválasztott érdekképviseleti csoportra korlátozza a döntésekben való részvételt. Ez ellentétben áll a képviselői demokrácia alapján nyugvó politikai rendszer' alapelveivel. Másfelől a magánérdekeket képviselő szervezeti mechanizmusok szintén az intézmények korszerűsödésének egy formáját jelentik, de ahhoz is hozzájárulnak, hogy miközben megerősítik a köztisztviselők hatalmát, kibúvót hagynak ezek részére a társadalmi felelősség alól.

A francia tejgazdasági vonatkozásokról D. Hairy beszélt (a referátumot Butault, Hairy és Perraud írták).

Az előadó bevezetőjében utalt arra, hogy a tejtermelésben a magángazdálkodók kiemelkedő szerepet játszanak; az ár és a jövedelemhelyzet politikai fontosságú, s emiatt állandóan keresik a szektor irányításának megfelelő formáit. Az ágazat gazdasági egyensúlyát az Európai Közösség tejpolitikájának iránya határozza meg, amelynek fontos eleme az egységes, indikatív jellegű ár, az el nem adott vaj és tejpor finanszírozása a piaci árak támogatása, a behozatali védelem és az export finanszírozása.

A szakmai érdekképviseleti szervezetek mellett az 1970-es évek folyamán kialakult a szakmaközi szervezetek rendszere is a tejgazdaságban. 1974. július 12-én törvény születik a Tejgazdasági Szakmaközi Központ (CNIEL) megalakításáról.

A CNIEL megalakulásával az állami beavatkozás lényegesen mérsékelhetővé lett. Rendszeres kapcsolat jött létre a termelés, a feldolgozás és a tejkereskedelem mint különálló szakmák között. A CNIEL megkapta a hatalom gyakorlásához való jogot, magánjogi döntései tehát az állam által történt elfogadás után közzogivá, azaz kötelezővé válnak.

A CNIEL működési elve a korporatizmust tükrözi. Ennek megnyilvánulása az a követelmény, hogy a döntésekben mindhárom fázis képviselőinek egyhangúlag egyet kell érteni. A döntésekben az állam nem vesz részt saját befolyásával.

A CNIEL mint szakmaközi szervezet sohasem érte el kitűzött céljait. Még a típusszereződések általános bevezetéséhez is állami beavatkozás lett volna szükséges. A CNIEL és az államigazgatás közötti viszony sem volt harmonikus. Az állam elutasította a szakmaközi szervezetnek azt a követelést, hogy maga szabályozza a tejpiacon. Tevékenysége ezért más, másodrendű irányban fejlődött, és különféle statisztikai, minőségszabályozási, reklám- és propagandafeladatokat lát el.

A francia kormányzatnak az irodák létrehozására irányuló kezdeményezése jelentős ellenállásba ütközött. A tejtermelők többségi szakmai szervezetei elleneztek olyan árpolitika kialakítását, amely a kisgazdálkodók felé tereli. Végül is a tejgazdasági iroda piacszabályozó tevékenységének lényegesen kisebb a határfoka, mint ahogyan azt eredetileg elterveztek.

Az előadás nagy teret szentelt a közös piaci tejkvóták bevezetése körüli tárgyalásoknak. A tejkvóták bevezetése (vállalatonként is) várhatóan elősegíti a tejtermelés és -feldolgozás koncentrációját, illetve a tejtermelés intenzitásának növekedését. A tejkvótával kapcsolatos vitákban a mezőgazdasági szakmai szervezetek, amelyek szemben állnak a baloldal új gazdaságpolitikájával, gyakorlatilag nem vettek részt. A kvóták bevezetésével a gazdaságtalan termelés kiszorulása várható, a francia tejgazdaság versenyképességének növekedésével együtt. Súlyos társadalmi problémák vannak tehát a háttérben: a termelők egyik rétegének egzisztenciális problémája, bérmunkások elbocsátása, a munkanélküliség fokozódása.

Blagh Sándor és Zacher László „Koordináció és érdekképviselet a magyar élelmiszeriparban” címmel tartottak előadást. Visszatekintést adtak az állami élelmiszeripari vállalatok irányítási rendszerének változásáról. Felvázolták az élelmiszeripari trösztök megalakulásának körülményeit. Ismertették azokat a kezdeményezéseket, amelyeket a trösztök megszűntetésével a Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium tett az állami élelmiszeripari vállalatok önállóságának növelésére. Ezzel az intézkedéssel a vállalati önállóság és kezdeményezőkézség jelentősen fejlődött, egyidejűleg azonban az azonos szakmák vállalatai közötti együttműködés legalábbis változatlan maradt, de inkább romlott (néhány szakágazatban lényegesen romlott). Az azonos szakmák vállalatai közötti érdekülönbség természetszerűleg növekedett. Rejtve maradt azonban az a sajátosság, hogy az azonos szakmák vállalatai között nemcsak érdekülönbségek, hanem érdekazonosságok is vannak.

Az előadás tárgyalta a trösztök megszűnése után alakult szolgáltató közös vállalatok és társulások tevékenységét. Ezek a szervezetek mindenekelőtt az anyagi szolgáltatások terén tevékenykednek, és ilyen jellegű koordinációval vannak tagvállalataik segítségére.

Érdekegyeztetési-érdekképviseleti tevékenységet nem látnak el; ilyen funkciót a trösztök megszűnése után alakult szervezetek közül csak a Baromfitermelők Egyesülete vállalt. Az egyesülés elkülönült szakbizottságok keretében koordinálja a nyersanyagtermelési és a feldolgozási fázis vállalatainak tevékenységét, az igazgató tanács koordinálja a kifelé irányuló kapcsolatokat és közvetíti azokat.

Az előadók álláspontja szerint a trösztök megszűnése után alakult szolgáltató jellegű közös vállalatok és társulások nem látnak, de nem is láthatnak el érdekképviselési funkciót. Ebből a célból olyan kvázi-társadalmi szervezetek létrehozása lenne kívánatos, amelyek az érdekképviselést társadalmi szolgáltatásként látnák el.

Jelenleg az érdekvérvényesítési-érdekképviselési feladat ellátása megoldatlan. Formálisan számos szervezet — társadalmi szervezetek, sőt az ágazati minisztérium is — foglalkozik ezzel.

A szerzők álláspontja szerint az az ágazati minisztérium, amely tulajdonosi, törvényességi és szakmai felügyeletet gyakorol vállalatai felett, nyilvánvalóan nem láthatja el egyúttal vállalatainak érdekképviselését is. Az a szolgáltató közös vállalat viszont, amely a felügyelet alanya, nyilvánvalóan nem képviselheti tagvállalatainak érdekeit a gazdaság-irányításhoz fűződő kapcsolatban.

A vállalati érdekek képviselése — a ma uralkodó felfogás szerint — a Magyar Kereskedelmi Kamara feladata. Ennek a feladatnak azonban a Kamara aligha tud eleget tenni. Jelenlegi szervezete olyan, hogy abban a mezőgazdasági és az élelmiszeripari vállalatok együtt alkotnak egy tagozatot, mintha a mezőgazdasági és az élelmiszeripari vállalatok érdekei egybeesnének. Másrészt úgy tűnik, mintha az élelmiszeripari vállalatok nem nagyon igényelnék ezt az érdekképviselést. Ezt látszik alátámasztani, hogy a mezőgazdasági és az élelmiszeripari tagozat vállalati taglétszáma ez év elején 166 volt, s közülük mindössze 33 az élelmiszeripari vállalat (a tagozat létszámának 20 százaléka, az állami élelmiszeripari vállalatok egyhatoda).

A kollokvium előadásait nagy érdeklődés kísérte, amely a kérdések nagy számában és az élénk vitában fejeződött ki. A kollokvium megrendezését mind a francia, mind pedig a magyar résztvevők egyaránt szükségesnek és sikeresnek ítélték. A kollokvium jelentősen hozzájárult az érdekképviselési-érdekegyeztetési kérdésekről hazánkban most folyó eszmecsere gondolati gazdagításához.

Francia vendégeink a kollokvium megrendezését az intézetek közötti együttműködés új, magasabb rendű formájaként minősítették. Hangot adtak azon szándékuknak, hogy a következő francia—magyar agrárgazdasági kollokviumot 1986-ban Párizsban rendezik meg, amelyen a francia és a magyar mezőgazdaságnak és élelmiszeriparnak a megváltozott világgazdasági körülményekhez való alkalmazkodását tárgyalják majd meg.

Balogh Sándor

Dr. Balogh Sándor az Agrárgazdasági Kutató Intézet igazgatóhelyettese.

A nemzetgazdasági számlarendszer kidolgozója

A közgazdasági Nobel-díj 1984. évi kitüntetettje: Sir Richard Stone

A Svéd Királyi Tudományos Akadémia az idei Nobel Közgazdasági Emlékdíj odaítélésével „értékmentes” tudományos életművet jutalmazott: Richard Stone, a Cambridge-i Egyetem professzora a közgazdaságtudomány alapvető mennyiségi kategóriarendszerének a kidolgozásában játszott úttörő szerepével szolgált rá a legmagasabb kitüntetésre. A hivatalos méltatás szerint Stone munkássága révén gyökeresen megjavultak az empirikus gazdasági elemzés alapjai.

John Richard Nicholas Stone 1913-ban született Londonban. Egyetemi tanulmányait a cambridge-i Gonville and Caius College-ban folytatta. 1940 és 1945 között Stone — különféle kormányhivatalok alkalmazottjaként — Keynesszel dolgozott együtt. Ezt követően a Cambridge-i Egyetem alkalmazott közgazdasági kutatásokkal foglalkozó intézetét vezette. 1955-től 1980-ig, nyugállományba vonulásáig ugyanezen az egyetemen a számvitel professzora volt.

1940-től Keynes a pénzügyminisztérium szakértőjeként a hadikiadások finanszírozásának módjával, elméleti alapjaival foglalkozott. Munkájának kiindulópontjául az a képlet szolgált, miszerint a rendelkezésre álló források (a nemzetgazdasági szintű kínálat) egyenlő az összes fogyasztás, a beruházások és a hadikiadások összegével. A számításaihoz nagy mennyiségű adatra volt szüksége, amelyről két munkatársa, az 1977-ben szintén Nobel-díjjal jutalmazott James Meade és Richard Stone gondoskodott. E nagyszabású munka során született meg a nemzetgazdasági számlarendszeren nyugvó gazdaságelemzési módszer, amelynek segítségével Keynesék feltárták a brit gazdaság egyensúlyhiányának okait, s gazdaságpolitikai javaslatokat készítettek a kormány számára.

E módszer kidolgozásában Stone kiindulópontja az volt, hogy a gazdasági tranzakciók interdependens rendszere felfogható kiadások, illetve bevételek összességéként: a gazdaság egyik alanyának a kiadása bevételként szerepel egy másik szereplő üzleti könyvében. Ezen számlák összevonásával, integrálásával tehát jól leképezhető a gazdaságban végbemenő folyamatok rendszere. Stone hatalmas statisztikai kutatómunkát végzett, hogy a kidolgozott számlarendszer empirikus tartalma megfelelő legyen.

A stone-i metodika alapján, az ő irányításával hozták létre az ENSZ keretében a nemzetközileg egységes nemzetgazdasági számlarendszert (SNA), amelyet igen hamar alkalmazni kezdtek a fejlett tőkésországokban, majd a fejlődőkben is. E módszer révén nyílt lehetőség a statisztikailag megalapozott konjunktúraelemzésre, a nemzetközi összehasonlításokra, az infláció, a gazdasági szerkezet és a növekedés mennyiségi összefüggésekre épülő vizsgálatára.

Richard Stone fontosabb művei (amelyek közül néhányat társszerzőkkel írt): A mérés szerepe a közgazdaságtanban (1951), A fogyasztói kiadások és magatartás vizsgálata az Egyesült Királyságban 1920–1938 (I. kötet: 1954, II. kötet: 1966), Volumen- és árindexek a nemzetgazdasági elszámolásokban (1956), Nemzetgazdasági elszámolások és gazdasági modellek (1959), Input–output és nemzetgazdasági elszámolás (1961), A gazdasági növekedés programja (sorozat, 1962–1974), Matematika a társadalomtudományokban és egyéb esszék (1966), Demográfiai elszámolások és modellépítés (1971).

M. S.

A „káosz” szabályai

Lőrincné Istvánffy Hajna: A nemzetközi kölcsöntőke-áramlások és a hitelpiacok

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983. 367 l.

Az 1980-as évek elejére a nemzetközi pénzügyi rendszer ismét a hosszan elhúzódó világ-gazdasági válságot kutató szakemberek érdeklődésének a középpontjába került. Ismét, hiszen a második világháborút követően kialakult világgazdasági rendszer épületében az első repedések, majd kisebb-nagyobb „omlások” az 1960-as, 1970-es évtized fordulójának táján a pénzügyi együttműködés oldalán következtek be. Két Bretton Woods-i alapelv: a valutarendszert az aranyhoz fűző hivatalos kapcsolat és az árfolyamok rögzítettésége már az 1974–1975. évi válság előtt tarthatatlanná vált, ami nagymértékben hozzájárult a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat terhelő bizonytalanság, kiszámíthatatlanság eluralkodásához.

A hetvenes évek nemzetközi pénzügyi vitáinak túlnyomó része a rögzített árfolyamok rendszerének felbomlása körül folyt: Mennyire volt alkalmas a széthullott rendszer a kül-gazdasági kapcsolatok kiszolgálására? Célszerű lenne-e valamilyen formában visszatérni a valutaparitások hivatalos megállapításához, illetve védelméhez? Milyen előnyök származnak abból, hogy az árfolyamok hatósági („bürokratikus”) meghatározása helyett a piac erői alakítják a pénznemek egymáshoz viszonyított árát? Sikerül-e ezáltal kivédeni az infláció begyűrűzését? (Az infláció csaknem automatikus importja volt ugyanis a rögzített árfolyamok rendszere elleni egyik fő kifogás.)

Az elmúlt évtized kétszeri világgazdasági megrázkódtatása, az ismételt olajárrobbanások miatt (is) kialakuló gazdasági válságok némiképp háttérbe szorították az árfolyamrendszerrel kapcsolatos — valójában azonban máig sem szűnő — vitákat, s a nemzetközi pénzügyi rendszer első számú gondjává az adósságok hihetetlen mértékű felhalmozódása lépett elő.

A világgazdasági pozíciók valószerűtlenül gyors átrendeződése, az ararányok lökészerű megváltozása óriási pénztömegeket kényszerített arra, hogy útra keljenek, s egy részük alig nyomon követhető gyorsasággal és gyakorisággal szinte átcikázzon a nemzeti határokon. E mozgás oly hatalmas mértékű, a tőkék áramlásának oly sok csatornája alakult ki (a köztük létrejövő sokirányú „átszivárgással” együtt), a nyilvánosságra hozott adatokban annyi a halmozódás, a statisztikák annyi bizonytalanságot tartalmaznak, s gyakorta oly zavarbaejtően eltérnek egymástól, hogy szakértő legyen a talpán, aki el tud igazodni a nemzetközi pénzmozgások forgatagában. Nos, Lőrincné Istvánffy Hajna éppen e feladatot oldotta meg sikeresen e könyvében: megtalálta azokat a rendező elveket, amelyek a nemzetközi tőkemozgásokat vezérlik, formálisan vagy informálisan irányítják.

A nemzetközi kölcsöntőke-forgalom főbb jellemzőit bemutató első fejezet a világgazdaság szerkezetének mélyreható változásával, az ezen átalakításhoz nélkülözhetetlen források egy-egy nemzetgazdaság belső lehetőségeit meghaladó nagyságával, a tőke nemzetközivé válásával, a multinacionális vállalatok szerepének fokozódásával, valamint magának a nemzetközi valutáris rendszernek a működési zavaraival magyarázza ezen áramlások gyors felduzzadását, amely napjainkra minőségi változást idézett elő a tőkeforgalomban: „A nemzetközi tőkeátcsoportosítás mértékét, irányát és módját már nemcsak, vagy nem elsődlegesen a világgazdasági igények determinálják. Ennek a bankszektoron — tehát a pénzügyi-valutáris szférán — belüli hitelforgalom erőteljes felfutása kétségtelen bizonyítékát adja. Ezt igazolja továbbá a fizetési mérlegben belüli autonóm tőkemozgások növekvő súlya is. . . . A 20. század utolsó negyedében a nemzetközi gazdasági kapcsola-

tok hierarchiája alapvetően módosult; a nemzetközi árukapcsolatok hegemoniája megszünt” (13. l.).

A nemzetközi és xeno-tőkepiacok létrejöttét és működését vizsgálva a szerző szükségképpen beleütközik a szabályozás problematikájába. E kérdés a nemzetközi pénzügyeken túlmutató jelentőségű, s a gazdasági folyamatok — Nyugaton és Keleten egyaránt vitatott — önszabályozási képességéhez szolgáltat izgalmas adatlékokat. Normális esetben ugyanis a szabad piac ideáltípusát napjainkban még a nemzetközi pénzpiacok közelítik meg a legjobban: „homogén” az adásvétel tárgya, sokan keresik és kínálják ugyanazt az árut, a piacra jutás viszonylag könnyű, az információk széles körűek és olcsón hozzáférhetők. (Persze az is igaz, hogy a jegybankok — például — a kamatláb befolyásolásával vagy némely hatósági megkötéssel, esetenként politikai vagy gazdaságpolitikai indítékú piaci műveletekkel torzítják a „piac erőinek játékát”, illetve némely releváns értesülés korántsem jut el mindenkihez.) A szabályozást követelők és ellenzők viadalában a gyakorlat egészen napjainkig az utóbbiak érveit látszik alátámasztani, hiszen az e műveleteikben alig szabályozott magánbankok hálózata alkalmasnak bizonyult az igencsak megnövekedett feladatok ellátására. Eközben azonban tovább erősödött a tőkeáramlás hivatalos szervezeteinek a szerepe, illetve a fejlett tőkésországok központi bankjai (még H. Kissinger javaslatára) „biztonsági hálót” feszítettek ki a magánbankok alá, hogy meggátolják az 1970-es évek közepén előforduló egy-két csőd gyakoriá válását. Lőrincné Istvánffy Hajna ezért joggal fogalmaz óvatosan a szabályozási igénnyel kapcsolatban: „... a nemzetközi kölcsöntőke-forgalom hatékony működése feltétlenül megkívánná a napjainkban mind nagyobb forgalmat bonyolító xeno-piacok bizonyos fokú és formájú szabályozását. Nem általában hangsúlyozzuk a szabályozás szükségességét. Nyilvánvaló, hogy a túlzott és bonyolult adminisztrációt jelentő szabályozás éppen e piacok létalapját szüntetné meg” (59—60. l.). A szabályozás mellett szóló legfőbb érv az, hogy a xeno-piacok ellenőrizetlen pénzteremtést tesznek lehetővé, s az így kialakuló hitelpiramis az egyik legfontosabb külső táplálója a vezető valuták inflációjának. A túlzott szabályozás azonban arra is lehetőséget teremtene, hogy esetleg a mainál jobban érvényesítsenek politikai szempontokat a nemzetközi hitelműveletekben.

A nemzetközi tőke mozgások szabályozását sürgetőknek abból a szempontból is igazuk van, hogy a külső egyensúlyhiányok mai mértéke mellett elkerülhetetlen a jól átgondolt, tudatos, *összhangolt* beavatkozás, amely figyelembe veszi a nemzetközi gazdasági rendszer valamennyi érintett szereplőjének az érdekeit.

Ilyesfajta érdekegyeztető szerepük is van a különféle regionális, illetve univerzális nemzetközi (pénzügyi) szervezeteknek, bár a mai intézmények korántsem mindig felelnek meg az említett követelményeknek. A *nemzetközi kölcsöntőke-forgalom szervezeti keretét* bemutató második fejezet éppen azt vizsgálja, mi ennek az oka, illetve miként közeledhetnek eme intézmények a világgazdaság igényeihez. A kétoldalú kölcsöntőke-áramlás két legfontosabb hitelező szervezete, a DAC, illetve a — közismerten más célra létrehozott — OPEC hitelnyújtásainak közös jellemzője a segítyeiknek az elvárhatótól messze elmaradó szintje, valamint a pénzügyi segítségük többé vagy kevésbé erős politikai színeze.

A nemzetközi kölcsöntőke-áramlás két legjelentősebb intézménye a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Világbank. Tevékenységüknek, illetve a mögötte meghúzódó elveknek, szempontoknak a megismerése igen hasznos a magyar közgazdászok számára. A könyvben szereplő jellemzésükből két gondolatot emelünk ki:

1. Tekintettel arra, hogy az Egyesült Államok, Nyugat-Európa és Japán érdekei gyakran ellentétbe kerülnek egymással, ma már nem kell attól tartani, hogy minden kérdésben a fejlett tőkésországok érdeke a meghatározó e szervezetek tevékenységében.

2. „... úgy tűnik, hogy egy nemzetközi szervezet által kidolgozott »csomagterv« megengedhetetlen beavatkozást jelent az érintett ország gazdaságpolitikai belügyeibe. Ténylegesen azonban szó sincs a szuverenitása megsértéséről, mivel a stabilizációs intézkedéseket — bár egy IMF-bizottság fogalmazza meg ezeket — az objektív gazdasági körülmények kívánják meg. A tartós és növekvő egyensúlyhiány valóban meglehetősen szűk korlátok közé szorítja a nemzeti gazdaságpolitikai cselekvést. Ennek tudomásul vétele nyilván nem könnyű, de az egyensúly helyreállításának más módja nincs” (123. l.). Sőt az IMF hiteleire szoruló országok számára kifejezetten előnyös lehet, ha egy nemzetközi

szakértői csoport is segít a gazdaságpolitikai cselekvés helyes irányának és módjának a megtalálásában.

A Világbank hitelnyújtási tevékenységének áttekintése (az IMF-ével szemben) pedig egészen közvetlenül érdekelheti vállalatunk vezetőit is.

A *kölcsöntőkék nemzetközi áramlását* nyomon követő harmadik fejezet külön elemzi a világ három nagy országcsoportjának adóssághelyzetét. Úgy véljük, nincs szükség arra, hogy e részre külön is felhívjuk az olvasó figyelmét. Csupán annyit jegyzünk meg, hogy a szerző részletesen tárgyalja a szocialista országok nemzetközi hitelpolitikáját, hitelfelvételeik mennyiségét, forrás szerinti megoszlását, adósságszolgálati terheiket. Lőrincné Istvánffy Hajna könyvének eme csaknem ötven oldalnyi része valóságos *hapax legomenon* hazai tudományos irodalmunkban. Pedig egyet kell értenünk a szerző érvelésével: „A szocialista országok eladósodási problémáját sokan az ún. »kényes ügyek« közé sorolják. A probléma valóban igen bonyolult, reális megítéléséhez a kül- és belgazdasági tényezők teljes körű figyelembevételére van szükség. A probléma elhallgatása azonban legalább olyan zavaró hatással jár, mint a kérdés szándékos dramatizálása. Nincs szó rendkívüli eladósodásról; a világgazdaság számos országa (régiója) legalább ilyen súlyos, vagy összehasonlíthatatlanul nehezebb adóssághelyzetben van” (259. l.).

A negyedik fejezet (*Kockázat a nemzetközi hitelezésben*) a könyv elméletileg, szakmailag legizgalmasabb része. Megismerhetjük belőle a valutákkal, az azok árfolyamának változásával kapcsolatos lehetséges veszteségeket, illetve átfogó képet kapunk az utóbbi tíz évben mindinkább előtérbe kerülő országgkockázat — valljuk be: igen sokoldalú és bonyolult — mérési, pontosabban értékelési módszereiről.

A nemzetközi kölcsöntöke-áramlások témakörében a kérdések kérdése az, vajon meddig folytatódhat az adóssághegyek halmozódása, elkerülhető-e a hitelpiramis összeomlása. A szerző válasza bizonyos szempontból derülátó: „...nincs olyan általános érvényű, konkrét feltételekkel körülírható határ, amelyen túl további hitelfelvételekre ne lenne mód. Egyes esetekben előbb, más esetekben jóval később éleződött a vita az eladósodás határát illetően. S a »végső határ« relatív voltát talán az jellemzi a legkifejezöbben, hogy ugyanazon adós pozícióját az egyik hitelező már elfogadhatatlanul gyengének ítélte, a másik pedig további hitelezésre vállalkozott” (338. l.). „Gyakorlatilag az eddigi folyamatok az eladósodás szintjének emelkedése nem a hitelforrások szűkülését — netán teljes berekesztését —, hanem a hitelek drágulását eredményezte” (339. l.).

Lőrincné Istvánffy Hajna világos, arányos szerkezetű, a nemzetközi tőkemozgásokat éppen a kellő távolságból elemző kitűnő könyve jól segíti az igazságot elvadásztató zűrzavarossá vált nemzetközi pénzügyi, sőt világgazdasági folyamatok közötti eligazodásban.

Halm Tamás

Dr. Halm Tamás a Közgazdasági Szemle olvasószerkesztője, a világgazdasági rovat vezetője.

Törzsök Éva: Exporthatékonyság és értékesítési utak

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983. 285 l.

Az elmúlt években mindenki számára világossá kellett válnia annak, hogy gazdaságfejlesztésünk egyik kulcskérdése az ország exportképességének a javítása. E követelmény az utóbbi egy-két évben elsősorban a nem rubel viszonylatú kereskedelmi (és fizetési) mérleg egyensúlya szempontjából került előtérbe, s a két év előtti, de főként a tavalyi eredmények mintha némi túlzott bizakodást is keltettek volna. Semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül ebben az összefüggésben azt, hogy a gazdaság exportképessége a nem rubel elszámolású külkereskedelemben legkevésbé a legigényesebb piacokon, a fejlett tőkésországokban mutatkozik meg. Ha úgy gondolkodunk, hogy egy gazdaság exportképessége bizonyos makroszintű (némi egyszerűsítéssel talán mondhatjuk: gazdaságpolitikai) és vállalati teljesítmények együttes eredménye, s a népgazdasági és a vállalati feladatok (noha

értelemszerűen szoros összefüggés van közöttük) jól elhatárolhatók egymástól, talán nem alaptalanul állítjuk, hogy a közelmúlt elsősorban gazdaságpolitikai sikereket hozott — ami akkor is igaz lehet, ha e sikerek egyébként erősen vitatható vagy éppen kifejezetten helyteleníthető módszerek alkalmazásával párosultak is.

Úgy látjuk tehát, hogy a vállalatok külpiazi teljesítményei elmaradnak a várakozástól és a kívánatostól, nem számítva természetesen a mindig meglévő kivételeket. Ennek hátterében persze föllelhetünk egy kifejezetten gazdaságpolitikai természetű okot is: a vállalati exportösztönzés (tágabban: a külkereskedelmi szabályozás) enyhén szólva ellentmondásos. Legalább ilyen súllyal róható fel az is, hogy a vállalati exportmarketing ugyan csak kívánivalókat hagy maga után, ami azért nagyon lényeges, mert meggyőződésünk szerint a marketing a színönimája a piachoz való alkalmazkodás vállalati funkciójának, amennyiben az azzal kapcsolatos szemléleti, információs és döntési, valamint cselekvési tényezőket és folyamatokat foglalja magában. Tágan érve tehát a marketing maga a vállalati piaci magatartás. Az e téren megnyilvánuló vállalati magatartásformák milyenségének pedig nemcsak külső (szabályozásbéli, ösztönzési stb.) okai vannak, hanem vállalaton belüli (szemléleti, a szakértelemből fakadó) tényezői is. Gazdaságunk exportképességének hosszabb távú javulását csak attól várhatjuk, ha a néhány idegen országban már bevezetett vállalataink és potenciális exportőreink külpiazi versenyképessége egyaránt tartósan javul. Ezért tartjuk fontosnak, hogy Törzsök Éva könyvét mindazok elolvassák, akik munkájuk elvégzéséhez segítséget nyerhetnek belőle.

A könyv az exportálónak szól (tulajdonképpen vezetőknél és beosztott ügyintézőknek egyaránt), és pedig a vállalati külpiazi tevékenység egyik sajátos területéről, az értékesítési utakról, a vertikális marketingről. „A vertikális marketing a nemzetközi szakirodalomban is viszonylag új fogalom, mely új távlatokat nyitott a tudományos kutatásban és a piaci munkában egyaránt. Exportáló vállalataink érdeklődésének középpontjában magától értetődően a külföldi vevő áll. A könyv célja, hogy ugyanilyen nyilvánvalóvá tegye: a vevőnek általában vevői is vannak, azaz a legtöbb termékcsoportban az exportáru vevője külföldi viszonteladó. Következésképp csak az az exportőr lehet sikeres, aki külpiazi döntéseinek vertikális következményeivel is számol” (9. l.). S vajon miben nyilvánul meg a siker? Természetesen a nyereség mértékében, amely pedig attól függ, hogy

„— mekkora az összes kereskedelmi árrés, mely az exportáru árára ráakódik;

— mekkora a külkereskedelmi árrésnek az a nyereséghányada, amely »hazahozható«, az exportáron belül nyereségként realizálható;

— miként oszlik meg a külkereskedelmi árrés »hazahozott« nyereséghányada a termelő vállalat és a külkereskedelmi vállalat között?” (251. l.). Úgy gondoljuk, hogy a könyv praktikus, a gyakorlati külkereskedőket naponta foglalkoztató kérdésekre igyekszik válaszolni — s e tekintetben mindenképpen cáfolja azt a gyakori vádat, mely a kutatók, egyetemi oktatók öncélú, a gyakorlat élő gondjaitól távol eső kérdésfeltevéseire vonatkozik.

Az exportáló kettős dilemma előtt áll: „... egyfelől kénytelen belátni, hogy nemcsak a viszonteladónak (közvetítő kereskedőnek) kell eladnia termékét, hanem a viszonteladón keresztül a fogyasztónak is, másfelől ráébred arra, hogy nem elég a viszonteladón keresztül eladnia termékét, hanem a viszonteladónak is el kell adnia azt” (10. l.). Célszerű tehát áttekinteni (s Törzsök Éva éppen ezt teszi két rövid marketingelméleti fejezet után), ami a fogyasztási cikkek viszonteladóiról tudható. Külön felhívja a figyelmet a közvetítő kereskedő transzformációs szerepének érvényesülésére. Hiába van ugyanis minden termelőnek valamiféle elképzelése arról, milyenek kell lennie termékének az eladás helyén, milyen legyen ára, környezete stb.; mindez a kereskedőtől függ, aki a termékét a fogyasztóval „összehozza”. Végső soron tehát „... a viszonteladó alakítja ki tevékenységével azt a képet, amely a fogyasztóban magáról a termékről, illetve a termék által megszerezhető előnyökről kialakul” (79. l.). A könyv ötödik fejezete részletesen — mondhatni kézikönyvszerűen — ismerteti a viszonteladók fajtáit, formáit, szerepüket az egyes piacokon, a külföldi importkereskedőktől a kiskereskedelem hierarchiájáig.

A következő három fejezet az értékesítési út „állomásai” kapcsolatrendszerének, érdekeinek, konfliktusainak elemzése. Kiemeli a szerző, hogy „... a hagyományos értékesítési út mindig kompetitív, még akkor is, ha az egyéni érdeke a résztvevők kooperációs hajlandóságát időnként felerősítik” (134. l.). Minthogy azonban az értékesítési csatorna együttműködési rendszer is (hiszen egyébként nem lenne működőképes), laza önszervező

formájában meglehetősen labilis egyensúlyt valósít meg. A verseny kiéleződése miatt jelentek meg azok a törekvések, amelyek irányított vertikális marketingrendszer (értékesítési csatorna) létrehozására irányultak.

E folyamatok elemzése után a szerző részletesen áttekinti azokat a konfliktusforrásokat, amelyek az értékesítési csatorna résztvevői között kialakulhatnak (cél- és szerepkonfliktusok, a hatalmi viszonyokból fakadó konfliktusok stb.), azok megjelenési formáit s feloldásuk módjait. Kitér a tárgykör egyik különlegesen érdekes területére, a hazai termelő- és külkereskedelmi vállalatok közötti kapcsolatok vizsgálatára is. Az exportképesség egyik érzékeny pontja ugyanis az, vajon az egyes esetekben sikerül-e (és miként) felülemelkedni a vállalatok közötti érdekütközéseken, hiszen — mint azt Törzsök Éva is kimutatja — „... a kapcsolatrendszer jogi szabályozása a termelő-kereskedő kapcsolat ellentmondásait ... az elmúlt évtizedben mesterségesen felnagyította, esetenként túlhangsúlyozta. A kapcsolatokat olyan monopolelemek jellemezték és bizonyos mértékig jellemzik még napjainkban is, amelyek az egyik vagy másik vállalatot indokolatlan erőfölényhez juttatják” (164. l.). Habár helyenként vitathatók a termelő- és a külkereskedelmi vállalatok kapcsolatrendszeréről szóló fejtegetések (melyek egyébként a szerző a tárgyban másutt már kifejtett álláspontját foglalják össze), számunkra azért fontosak különösen, mert „... az exporttermékeink értékesítési útjaira vonatkozó egyik alapvető kérdés már akkor eldől, amikor egy termelővállalat elhatározza, hogy nem kér külkereskedelmi jogot, vagy amikor eldől, hogy ezt a jogot nem kapja meg. Ezzel ugyanis automatikusan megszületik a döntés az első közvetítő kereskedő — a külkereskedelmi vállalat — bekapcsolásáról” (219. l.).

A továbbiakban klasszikus marketingfejezetek következnek. E téren (különösen azért, mert a szerzőnek tartania kell magát a kétoldalú — a külkereskedelmi és a termelővállalatok szempontjait egyaránt figyelembe vevő — elemzéshez) ugyancsak akad több vitatható kérdés. Nagyon lényeges azonban annak határozott leszögezése, hogy e „... döntések mindig koncepcionális döntések” (192. l.), következésképp az értékesítési csatornákról meghozott, illetve elmulasztott döntések egyaránt nagy jelentőségűek. Ugyanakkor határozottan óv Törzsök Éva az értékesítési csatornában betölthető hatalmi pozíció túlértékelésétől. E pozícióból adódik, hogy exportáló vállalatainknak voltaképpen viszonylag szűk lehetőségek közül kell a leginkább célravezető megoldást kiválasztaniuk.

A választásnak pedig — s ezzel tulajdonképpen megérkezünk a könyv utolsó témájához — az árrés, az árbevétele, a nyereség alakulását kell kedvező irányban befolyásolnia. Törzsök Éva elemzi a disztribúciós költségek alakulását, a kereskedői árrés nagyságát befolyásoló tényezőket, az árrés forrásait. Megállapítja, hogy „az áru termelői árára »rárakodó« nagykereskedelmi vagy kiskereskedelmi árrés kifejezés félrevezet. Egyfelől eltarja azt a tényt, hogy az áru használati értéke a nagy- és kiskereskedő tevékenysége révén lesz teljes, tehát értéke csak az utolsó kereskedői szinten: a kiskereskedői, azaz a fogyasztói árban fejeződik ki, minden azt megelőző ár (a nagykereskedelmi, a termelői ár) »áron aluli« értékesítést jelent. Másfelől azt a látszatot kelti, mintha az áru ára a kereskedői árrés mértékével olcsóbb lenne, ha a termelő maga kereskedne” (241. l.). Figyelmeztetőleg jegyzi meg, hogy ez a félreértés a hazai termelővállalatok szemléletében is jelen van. Sok termelővállalatnak meggyőződése, hogy eredményesebben tudna tevékenykedni, ha nem kellene külkereskedelmi vállalattal együttműködni. Még ha ez némelykor igaz is, nem szabad megfeledkezni arról, hogy ez esetben a termelőknek kell(ene) ellátniuk a külkereskedelmi vállalatra (és annak piaci szervezetére) háruló feladatokat. Itt jegyezzük meg, hogy a szerzőnek általában is az a nézete, hogy „... ha a külföldi értékesítés — még korszerű, jó minőségű exporttermékek esetében is — olykor akadozik, akkor a hiba nem feltétlenül külkereskedelmünk vállalati szervezetében van, a megoldást nem feltétlenül a szervezeti keretek megváltoztatása és nem feltétlenül a termelővállalat önálló külkereskedelmi jog adja” (15. l.). Végül is: egy ilyen „más lehetőségről” szól az egész könyv.

A költségek és árak alakulásával kapcsolatban megfontolandó Törzsök Éva megjegyzése, mely szerint „... a rosszabb hatékonyságú export, a kedvezőtlenebb devizakitermelési vagy exportjöveldelmezőségi mutató e termékcsoportban nemcsak az érintett termelővállalatok vagy iparágak hazai adottságaiból ered és nemcsak a külkereskedő munkájának színvonalától függ, hanem — a hosszabb értékesítési utak következménye is” (256. l.). Ez esetben viszont felmerül a kérdés, vajon mit tehet az exportőr az értékesítési csatorna rövidítéséért. Úgy tetszik, a szerző erősen szkeptikus a lehetőségeket ille-

tően, javallja viszont a gyakran figyelmen kívül hagyott horizontális és vertikális árdifferenciálást.

Törzsök Éva könyve jól érzékelteti, milyen nagy lehetőségek vannak még a vállalati külpiaci marketing továbbfejlesztésében. Nem könnyű természetesen a feladat, hiszen a fogyasztási cikkek exportpiacainak sajátosságai összetett követelményrendszert támasztanak a vállalati külpiaci stratégia kialakításával és megvalósításával szemben. E sorok írójának a szerzővel együtt meggyőződése, hogy a vállalati marketing terén az előrelépés elodázhatatlan. Ezért örül e könyvnek. Ezért nem vitatja még vitatható állításait sem. Ezért reméli, hogy elolvassák azok is, akiket elsősorban érint; elolvassák és okulnak belőle.

Fojtik János

Dr. Fojtik János a Janus Pannonius Tudományegyetem adjunktusa.

Karácsony Dezső:

AZ IPARVÁLLALATOK ÖNÁLLÓ ELSZÁMOLÁSI RENDSZERÉNEK FEJLESZTÉSE

(A vállalati alapítású gazdasági szervezetek önálló elszámolása)

(A Pénzügyminisztérium hivatalos kiadványa)

A vállalatok a hatékonyság javítása végett igyekeznek feltárni belső tartalékaikat, így a vállalaton belüli önálló elszámolás (gazdasági szervezetek) ösztönző hatását is.

Az útmutató a téma vizsgálatát nem szűkíti le számviteli és elszámolástechnikai kérdésekre, hanem foglalkozik az önálló elszámolás kialakításának alapvető követelményeivel, megszervezésével, a kölcsönös érdekeltég megteremtésével, az önálló egységek eredményességének mérésével.

Segítséget nyújt a szervezeti formák közötti választáshoz, a vállalaton belül önállóan gazdálkodó szervezeti egységek, gazdasági társulások szervezéséhez és elszámolásának kialakításához.

Kb. 90 l. füzve kb. 85, — Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A. Aganbegjan: Kísérlet és önálló elszámolás

(Trud, Moszkva,
1984. augusztus 28. és 29.)

A szerző — a Szovjet Tudományos Akadémia Szibériai Részlege Ipargazdasági és Iparszervezési Intézetének igazgatója — cikke első részében megállapítja, hogy a szovjet gazdaság fordulóponthoz érkezett. Míg az előző ötéves terv idején az ország 11 millió új dolgozóhoz jutott, a jelenlegi ötéves tervidőszakban ez az utánpótlás mindössze 3 millió fő, és ebből is 2,5 millió őshonos közép-ázsiai és azerbajdzsáni lakos. Éppen ezért jelenleg a munkatermelékenység a gazdaság döntő mutatója, és ezért — itt Csernyenkót idézi — „gyökeres fordulatot kell tenni az intenzifikálás, a műszaki-tudományos eredmények gyorsabb bevezetésének irányában”.

A munkatermelékenységet könnyen növelni lehetne, ha népgazdasági beruházásaink öt év alatt a korábbihoz hasonlóan másfélszeresükre növekednének. A bökkenő az, hogy a munkaerő-állomány növekményének csökkenésével egyidejűleg csökkentek a beruházások is. Míg a X. ötéves tervben az előző ötéves tervidőszakhoz képest a beruházások 32 százalékkal növekedtek, a XI. ötéves terv időszakában — a X.-hez képest — 10 százalékkal. (Ennek egyik oka az, hogy a tüzelőanyag- és nyersanyagbázisok egyre északabbra és keletebbre húzódnak, lakatlan körzetekbe.)

Fel kell tehát tárni és a termelés javára kell kamatoztatni azokat a lehetőségeket, amelyek a gazdasági mechanizmus tökéletesítésében, a műszaki-tudományos fejlődés meggyorsításában rejlenek.

A szerző ezután ismerteti a most folyó nagyszabású kísérletet, amelynek keretében öt iparágban a vállalatok kibővített jogokat kaptak gazdasági tevékenységük megszervezésére, ugyanakkor növekedett a gyártott termékekért való felelősségük is. Az első eredmények biztatók, de a termelési hatékonysági mutatói terén e vállalatoknál nem került sor döntő fordulatra. A fordulat

érdekében nagyobb mértékben figyelembe kell venni a kollektív munkaforma fejlődését. Ám a munkaszervezés brigád formája önmagában — a gazdasági mechanizmus megfelelő átalakítása nélkül — nem biztosítja a várt eredményt. Az iparban ma 10 munkás közül 6 brigádban dolgozik, a termelési hatékonyság növelése terén azonban egyelőre nem látni a döntő fordulatot.

Aganbegján szerint a vállalatok vállalközi helyzetének növelését össze kell kapcsolni a belső vállalkozással, azaz a vállalközi rendszerben dolgozó kollektívák módszerével.

A *vállalatok szintjén* két fontos irányelvet fogalmaz meg. Az egyik: A minisztériumok nem lehetnek felelősek az operatív gazdasági tevékenységért, és nincs joguk arra, hogy a vállalatok, egyesületek, kolhozok és szovhozok ilyen irányú tevékenységébe beavatkozzanak. A minisztériumok legyenek az ágazat vezérkarai, legyenek műszaki-tudományos, gazdasági vezérkarok, a haladás vezérkarai. A népgazdaság különböző termékekkel kapcsolatos szükségleteit kielégítő operatív gazdasági tevékenység tartozzék az egyesületekre, a vállalatokra, amelyek teljesen önálló elszámolásra kell állítani. Azaz nemcsak a folyó kiadásokat, de a beruházási költségeket is fedezniük kell. Munkájukat pedig nagyrészt közvetett gazdasági eszközökkel kell szabályozni, azaz az árrendszer, a finanszírozási feltételek, az erőforrások után fizetett járulék stb. útján. A másik irányelv: A kigazdálkodott eszközök egy részét természetesen be kell fizetni az állami költségvetésbe, országos célokra. Ugyanakkor ez esetben helyes lenne, ha az elvonási normatívákat már előre és hosszabb időre megállapítanák.

Ami a *vállalati szinten* teendő lépéseket illeti, az önálló elszámolás keretében működő brigádoknál (mindenki elismeri, hogy ez a munkaszervezés legkorszerűbb formája) a beralap kiszámítása úgy történik, hogy a végső eredményből levonják azokat az anyagi és egyéb költségeket, amelyek az adott munka vállalkozói rendszerben történő elvégzéséről szóló szer-

zödés feltételei között szerepeltek. Azaz a beralap sajátos maradvány formájában jelentkezik. Még tisztábban jelenik meg ez az irányzat — voltaképpen a *belső vállalkozás* irányzata — az aranybányászatból hozott példában: „Azt mondjuk a dolgozóknak: egy gramm arany értéke — mondjuk — három rubel. Ti egy tonnát termeltek — hárommillió rubel értékben. Kifizettek belőle a gépbérletet: a bulldózer ennyibe kerül, a szivattyú ennyibe. Kifizettek a cementet, az üzemanyagot. Ezek után vonják le a megfelelő összegeket a szükséges alapok javára. A fennmaradó részt osztják el a dolgozók között a munkában való részvételük, szakképzettségük stb. arányában. Ahogy legjobbnak látjátok.” Ez a kísérlet meg is történt. És kiderült, hogy míg azelőtt az aranybányákban mintegy 1200 ember dolgozott, most ugyanezt a munkát 284 ember is elvégzi. A munkatermelékenység a négyeszeresére növekedett, az önköltség pedig a felére csökkent.

Megengedhető-e, hogy külső tényezők, a terv hibái, a szállítók mulasztásai stb. veszélyeztessék a kollektíva keresetét? Ez a probléma megszűnik, ha a kollektív vállalkozást kiterjesztjük, alulról felfelé. Képzeljük el, hogy a minisztérium a terv helyett — azaz az egyoldalú felelősséget jelentő direktívák helyett — szerződést köt a vállalattal, és ez a szerződés tartalmazza a kölcsönös kötelezettségeket. Emellett szabálynak tekintik, hogy a szállító a szerződés megsértése esetén kártérítésre kötelezett. Ugyanúgy, ahogyan a fel nem szerelt berendezések gyártói vagy a tervben előírt határidőt nem teljesítő építők is kötbért fizetnek. . . . Hasonló módon kell szabályozni a vállalat belső rendjét is: a vállalatvezetésnek szerződést kell kötnie a vállalkozói rendszerben dolgozó munkakollektívával az üzem, a részleg vagy a brigád szintjén. Ha például a vállalatvezetés, amely kötelezte magát, hogy biztosítja az üzemegység számára a szükséges anyagokat, kiutalja az új berendezést, egyik vagy másik feltételnek nem tesz eleget, akkor az egész vállalat eszközeiből kell pótolni az üzemegységet ért veszteséget. Az önálló elszámolás fejlesztésével párhuzamosan lehetőség nyílik arra, hogy a vállalkozói rendszerben működő kollektíváknak átadják a termelő állóalapokat, az ő számlájukra könyveljék el az üzemanyag- és nyersanyagköltségeket. A továbbiakban az üzemegység önálló elszámolása az üzemegység valamennyi költségét tartalmazni fogja, a teljes vállalati önálló elszámolásba pedig beletartozik majd nemcsak

az egyszerű, de a bővített újratermelés költségeinek megtérítése is (gondolunk itt a vállalati eszközökből vagy a bankhitelből elindított beruházásokra).

A szerző az elgondolások mellett kísérleti tapasztalatokról is beszámol. Ma Novoszibirszk tizenöt vállalatánál folyik kísérlet. Teljes egészében bevezették a kollektív bérézési formákat az egyes részlegekben, sőt üzemegységekben. A vállalkozói rendszerben dolgozó kollektívákba minden esetben bevonták a műszaki dolgozókat. Ez a kísérlet mindössze fél éve folyik. De már ma kedvező változások tapasztalhatók. Az Ob bőr- és cipőipari egyesülés kísérleti részlegében, az Elektroszignal néhány részlegében a munkatermelékenység fél év alatt 20 — 30 százalékkal javult. Intézetük szociális kérdésekkel foglalkozó osztálya már két éve irányítja az altáji háttérterület koszinhinói járása „Út a kommunizmushoz” kolhozában folyó kísérletet. Ebben a kolhozban az egész kollektíva áttért a vállalkozói munkaformára.

Két év telt el a kísérlet elindítása óta: a kolhozban a munkatermelékenység ez idő alatt a másfélszeresére nőtt, a gabona, a tej, a hús önköltsége 20 — 30 százalékkal csökkent. A kolhoz, amely korábban veszteséges volt, a múlt évben 753 ezer rubel nyereségre tett szert. Ebből félmillió rubelt jobb munkaszervezéssel ért el, a többi a felvásárlási árak emeléséből származott. Intézetük tudósai már kidolgozták azt a koncepciót, amelynek értelmében hasonló programokat lehet bevezetni az iparvállalatoknál.

(Ism.: *Siklaky István*)

Chantal Euzeby:

A társadalombiztosítás finanszírozása

(Futuribles, Párizs, 1984. 79. sz.)

Szerte a nyugati világban napirenden van a társadalombiztosítás finanszírozásának problémája. A finanszírozás esetleges reformjának számos következménye lehet: új szociális egyenlőtlenségek alakulhatnak ki, fokozódhat a vállalatok közötti verseny, növekedhet a foglalkoztatottság stb.

A második világháború utáni korszakban a társadalombiztosítási rendszer költségei a fejlett nyugati országokban a bruttó

nemzeti terméknek mintegy 20–30 százalékat tesz ki. Az infláció és a gazdasági válság bizonyos szociális kiadások növekedéséhez vezet (például a munkanélküliségélek és — a korai nyugdíjazás miatt — a nyugdíjak növekedéséhez). Ugyanakkor éppen a fenti okok miatt megnehezül az e célra szolgáló összegek előteremtése.

A piacgazdaságokban (különösen az EK ipari országaiban) az e témáról folytatott vitáknak gyakorlati és azonnal ható jelentősége van, minthogy a problémák — a lakosság előregedése, az egészségügyi kiadások növekedése és a munkanélküliség emelkedése miatt — gyors megoldásra várnak.

A társadalombiztosítás finanszírozási rendszere révén három célkitűzést kell megvalósítani:

— a jövedelemkülönbségek és a szociális egyenlőtlenségek mérséklését (miközben bizonyos különbségeket nem megszüntetni, hanem hangsúlyozni kell);

— a vállalatok közötti verseny fokozásához kapcsolódó gazdasági célt

— és a finanszírozásra szánt erőforrások hatékonyabb kihasználását.

A szociális biztonságra fordított kiadásokat — bár országoként eltérő arányban — főként adókból, továbbá a foglalkoztatáshoz kapcsolódó bevételekből (elsősorban a bérekből) teremtik elő. A finanszírozás konkrét módja azonban meglehetősen különböző. Ez felveti magának az adórendszernek a problémáját; helyes lenne, ha az adóketéskor a szociális kiadásokat is figyelembe vennék. A leghevesebb viták az alkalmazottak után fizetett hozzájárulások körül folynak. Tekintettel arra, hogy ezek nagysága a bérek összegétől függ, a hozzájárulások megdrágítják a munkaerőt, és fékezőleg hatnak a munkaerő alkalmazására.

A jövedelem újraelosztásának (az aktív dolgozók és a nyugdíjasok, az egészségesek és a betegek, illetve rokkantak, a gyermektelenek, illetve a sokgyermekesek, legfőképpen pedig a foglalkoztatottak és a munkanélküliek között) az a következménye, hogy nő a nemzet átlagfogyasztása. Válság idején ez az egyik alapvető oka annak, hogy fennmarad a gazdasági aktivitás. De nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy a szociális juttatások céljára elvont jövedelmek megdrágítják a munkaerőt, és azokban a gazdaságokban, amelyek erős nemzetközi versenynek vannak kitéve, csökkentik a vállalatok versenyképességét.

A nemzetközi kereskedelem liberalizálásának következtében a fejlett ipari országok versenygazdaságokká váltak. Ez az oka annak, hogy a bruttó nemzeti termék szociális biztonságért feláldozott része teherként nehezedik a gazdaságra, és hogy a munkaerő ára (a bér plusz a szociális terhek) a gazdaságpolitika eszközévé válik.

A foglalkoztatottságot, valamint a szociális biztonság finanszírozásának a kívánatos reformját illetően a gazdasági elemzések gyakran ellentmondó megállapításokra jutnak. Ez az elvonások sokféleségének és azok szerteágazó hatásainak következménye.

A hozzájárulások növelése vagy csökkenése, a kalkuláció módja a vállalatoknál nem egységes, s igen sok tényező függvénye: függ a cégek profitcélkitűzéseitől, attól, hogy milyen mértékben vannak kitéve a külföldi versenynek, termékeik versenyképességétől, a termék keresletének és kínálatának rugalmasságától, valamint a szakszervezetek, illetve a hatóságok stratégiájától.

Az elmondottak a finanszírozás reformjának igen sokféle megközelítést teszik indokoltá. Egyben arra ösztönzik az államhatalmat, hogy kizárólag gazdasági megfontolásból ne módosítsa az érvényben lévő rendszert, még akkor sem, ha ez indokoltnak látszana. A gazdasági válság elhúzódása miatt kívánatos lenne megkeresni azokat a megoldásokat, amelyek a gazdasági növekedést a legkevésbé fogják vissza, s legkevésbé fokozzák az inflációt, illetve korlátozzák a foglalkoztatottságot. De egy ilyen orientáció sem hagyhatná figyelmen kívül a szociális célokat, és a társadalombiztosítás finanszírozása ebben az esetben sem válhat kizárólag gazdaságpolitikai eszközzé.

Meg kell tehát határozni azokat a módzatokat, amelyek a legkevésbé ártanak a gazdasági tevékenységnek. Ha a finanszírozás logikus, nincs ok arra, hogy gazdaságellenesnek bélyegezzük. A figyelmet inkább a szociális juttatások felhasználásának az ésszerűségére kell összpontosítani.

A szociális juttatások finanszírozásának többféle módja képzelhető el.

Az egyik ilyen elképzelés a munkaadói hozzájárulás adóalapjának a kiterjesztése, a vállalat értékőbblétének bevonása az adóalapba. Ezt a formát a foglalkoztatottság növelését szorgalmazók szótták felvetni. De ez csak első látásra jó megoldás. Gazdasági következménye ennek ugyanis

az lenne, hogy eltolódnának a terhek az erősen gépesített szektorok felé. Ez olyan kommunális ágazatokat is sújtana (gáz- és elektromos művek, illetve egyéb energia-termelő vállalatok), amelyek terheinek a növekedése egyáltalán nem kívánatos, minthogy az árai (díjai) emelkedését vonná maga után. Mivel alapiparágakról van szó, ez általános áremelkedésekhez vezetne. Ez a megoldás veszélyeztetné továbbá a gazdasági növekedést és a foglalkoztatottságot. Negatív hatással lenne a beruházásokra is, s ennek révén a fejlődés gátjává válna.

Ugyanakkor a munkaerő árának mesterségesen magas szinten, a beruházási javak árának pedig mesterségesen alacsony szinten tartása kis hatékonyságú beruházások megvalósításához és a tőkével való pazarláshoz vezetne. Ezért olyan adórendszerre van szükség, amely a juttatásokat „önmagukért”, az adóalanyok jövedelmétől függetlenül finanszírozza.

Gyakorlati megfontolás is szól az ellen, hogy a munkaadói hozzájárulás alapját kiterjesszük a vállalat értéktöbbletére is. Nevezetesen az, hogy az értéktöbblet nem számítható ki előre, és állandóan változik. Kiszámításának megszervezése költséges. Azonkívül úgy tűnik, hogy az értéktöbblet nem nő olyan mértékben, mint a bérek. Tulajdonképpen csak azt kellene figyelembe venni, hogy mire fordítják a hozzájárulásokat. A szociális juttatások lehetnek olyanok, amelyeknek nincs kapcsolatuk a keresettel (családi pótlékok, orvosi költségek, a nyugdíjak — addig a mértékig, ameddig még nincs kapcsolatuk az aktív munkában eltöltött időtartammal, illetőleg a munkával szerzett jövedelem összegével). Az ilyen jellegű szociális juttatások esetében az látszik leginkább logikusnak, ha az e célra fordított összegeket adó formájában vonják el.

A szociális juttatások finanszírozására vonatkozó további elképzelés szerint különbséget kell tenni adó és hozzájárulás között. A szociális juttatásoknak hozzájárulás útján történő finanszírozása ezen elképzelés szerint szigorúan a biztosítási elgondoláson alapul, vagyis mind a hozzájárulás, mind a szociális juttatás kapcsolatban lenne a munkabérral. A bérből és fizetésből élők kötelesek gondoskodni magukról, és a bérük, illetve fizetésük egy részét biztosítás formájában félretenni azon életszakaszok megelőzetési költségeire, amikor munkát nem végeznek (betegség, öregség, rokkantság, munkanélküliség).

Amikor azonban arról van szó, hogy szociális minimumot garantálnak (szolgáltatások betegség esetén, munkanélküliségé, alapnyugdíj az öregek számára), a nemzeti szolidaritás gondolata dominál.

Azok a szociális juttatások, amelyeknek a fedezetét nem a bérből teremti elő, ösztöngyűben legyenek egységesek, és a biztosítási rendszer keretei között valósuljanak meg.

A harmadik elképzelés a szociális juttatások reformjára vonatkozóan a nyugdíjakkal kapcsolatos. A kérdés így merül fel: újraelosztás vagy tőkésítés?

Minthogy a lakosság a fejlett országokban előregedőben van, sok helyütt úgy vették fel a kérdést, nem kell-e az újraelosztás helyett, legalábbis részben, inkább a tőkésítésre alapozni. Ebben a rendszerben minden biztosított, aki hozzájárul a saját nyugdíjához, tulajdonképpen a hozzájárulásokból összegyűlt tőke kamataiból élne, szemben azzal a helyzettel, amikor a nyugdíjas életformára való átérés „elstartottá” való degradálódást jelent. A tőkésítési rendszer lehetővé tenné azt, hogy a hozzájárulásokból beruházásokat finanszírozzanak. Egy ilyen rendszer bevezetésének az időszakában a dolgozó — átmenetileg — kettős hozzájárulást fizetne: egyszer egy általános nyugdíjbiztosítást az újraelosztási rendszer keretében, másodszor pedig a saját nyugdíja számára a befizetéseket. Az átmenet zökkenőmentességhez szolidaritásra van szükség a generációk között.

Az látszik a legjobb megoldásnak, hogy az öregellátás egy része legyen a bértől (fizetéstől) független és mindenki számára azonos. (Ezt a részt az adókból fedeznék.) A nyugellátás másik része pedig a tőkésítés mértékétől függjön.

Az a tény, hogy a hozzájárulások egyre kevésbé fedezik a nyugellátás költségeit, illetve, hogy a járulékokat emelni kell, nemcsak a lakosság előregedésének a következménye, hanem nem kis mértékben a munkanélküliség is. A munkanélküliség miatt ugyanis tömegesen mennek idő előtt nyugdíjba a dolgozók, hogy átadják helyüket a fiataloknak. Ez nemcsak azt hozza magával, hogy megnövekednek a nyugellátási kiadások, hanem azt is, hogy olyan emberi tőkét fagyasztanak be, amely még képes lenne hasznosan működni.

A jelenlegi gyakorlatnál ésszerűbbnek látszik, hogy az emberek addig dolgozzanak, ameddig ők maguk akarnak, és hogy a nyugdíjazás fokozatosan történjék, vagyis

csökkentett idejű munkavégzés után hagyja csak fokozatosan abba a dolgozó teljesen a hivatásának gyakorlását.

(Ism.: Kálmán Endréne)

Clausjohann Lindner: A szervezetek demokratizálása és a teljesítménynövekedés

(Zeitschrift für Wirtschafts-
und Sozialwissenschaften,
Nyugat-Berlin, 1984. 1. sz.)

Kortársaink mindinkább igénylik a demokratizmust. Ennek fő oka, hogy demokratizmus hiányában a „befolyásnélküliség”, vagyis az elidegenedés érzete lép fel. A demokratizmus iránti igények két területen jelentkeznek: egyfelől hagyományosan a politikai szférában, másfelől a különféle szervezetekben (például gazdasági egységekben, iskolákban, hadseregben, színházakban, egyházakban). Az utóbbiak demokratizálása erősen vitatott; sokan úgy vélik, hogy e szervezetek létjogosultságát sajátos feladataik adják, amelyeket nem lehet demokratikus formában megvalósítani. A teljesítmény-visszaesés ezeken a területeken az életszínvonal romlásához vezethetne. Más szerzők szerint az intézmények demokratizálása nemcsak hogy nem vezet visszaeséshez, hanem növeli a teljesítményt.

A vita eldöntéséhez először is tisztázni kell, mit értünk demokratizáláson, továbbá meg kell vizsgálni a szervezetek demokratizálódása és a teljesítmény közötti összefüggést.

A demokratizálást többféle módon közelítik meg: egyesek szerint a demokratizálás azt jelenti, hogy az egységen belül a hatalmat és a döntési jogokat minél szélesebb körben gyakorolják, mások szerint a lényeg az alulról jövő kezdeményezés, ismét mások szerint minél szélesebb körű kooperáció, beleszólás, illetve a szabad önrendelkezés jelentik a demokrácia lényegét. Véleményünk szerint a demokratizálás fogalmának tisztázásához a beleszólási jogból kell kiindulni: egy társadalmi képződmény akkor számít demokratizáltnak, ha minden tagjának módja van beleszólni a döntési folyamatba. A demokratizáltság fokát nemcsak az szabja meg, hogy másutt megfogalmazott javaslatokat megszavaznak-e,

hanem az is, hogy bárkinek módja legyen javaslatokat is előterjeszteni. Ilyen vonatkozásban számos modellt dolgoztak ki, egyik sem felel azonban meg a célnak.

Emery és Thorsrud (1969) a demokratizált üzemi szervezet két modelljét vázolja fel. Az elsőben az üzemi dolgozók választott képviselők által nyilvánítják véleményüket a döntéshozó testületben, míg a másodikban a munkacsoportok döntési jogokkal rendelkeznek. Az első modell befolyást biztosít a vállalati döntésekbe, míg a második (bár a dolgozók számára szubjektíve komoly jelentősége van) alig befolyásolja a vállalatvezetőséget, mert annak joga van termelési, beruházási és bérügyekben saját belátása szerint dönteni. Ez a második modell csak akkor felel meg a célnak, ha kiegészítenék a vezetésben való együttműködés jogával is.

Meg kell vizsgálni, hogy a participáció mely esetekben eredményezi a teljesítmény emelkedését. Kimutatott tény, hogy a participáció hatására a csoportteljesítmény két meghatározója javulhat: a csoportdöntés minősége, valamint ezen döntések végrehajtása. Az, hogy a dolgozók éljenek is a participáció jogával, egyáltalán nem magától értetődő: csak akkor élnék vele, ha a participáció révén várt jutalom magasabb, mint annak költségei.

Jutalmon az érvényesített érdekek, a ki-elégült kötelességtudat értendő, míg költségen a ráfordított idő és energia. Bavelas, Leavitt és követőik kísérletei mutatják, hogy a csoportok mindig jobb döntéseket hoznak, mint az egyének, mert több alternatívából tudnak választani. Ez azonban csak komplex problémák és kis csoportok esetében van így. Hasonlóképpen bizonyított a problémamegoldás jobb kivitele is. Ennek az az oka, hogy csoportdöntés esetén nem tapasztalható ellenállás a végrehajtás során. A további ok, amiért a participáció a csoportdöntés jobb végrehajtásához vezet, a saját illetékesség érzete (*ego-involvement*). Magyarozó tényező a csoportnyomás mozgósító ereje is, vagyis az, hogy a csoportban hozott döntés csoportnormává válik.

Mind az illetékesség érzete, mind a csoportnyomás elsősorban kis csoportokban érvényesül.

A negyedik ok, amiért a participáció a csoportdöntés jobb végrehajtásához vezet, az informáltság magasabb foka. Aki részt vett a döntésben, jobban ismeri az okokat, amelyek miatt a végrehajtás módja olyan, amilyen, továbbá szükség esetén saját ha-

táskörében is módosítani tudja a feladatok végrehajtását. Az egyoldalú utasítások, bármilyen részletesek és meggyőzőek is, a tapasztalat szerint nem vezetnek ilyen jó eredményre.

Mielőtt egy bizonyos demokratizálási modell megvalósítását elhatároznánk, meg kell vizsgálni, vajon az alternatív modell nem hoz-e hasonló vagy esetleg jobb eredményeket. Minden egyes esetben, amikor vállalati vagy üzemi demokratizálási modelleket dolgozunk ki, el kell dönteni: az előbbieken vázoltak közül melyik modell alkalmasabb a teljesítménynövelésre.

Az első modell alkalmazására jó példa az NSZK-ban elterjedt beleszólási jog. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a beleszólási jog nem ártott a vállalatok teljesítőképességének. Ha azt kutatjuk, vajon jobb döntések születtek-e a vállalati csúcson azáltal, hogy a döntésekben részt vettek a dolgozók képviselői, a következő eredményre jutunk: A feltételek a jobb döntéshez adva voltak. Nem hiányzott a munkásképviselelőkből sem a motiváció, sem a hozzáértés, de az érdekeltség vagy az informáltság sem. Ennek ellenére kétséges, vajon jobb döntések születtek-e, mint amilyenek a belszólási jog érvényesítése nélkül születtek volna. A vállalati csúcson ugyanis kisszámú, tehetséges, motivált, informált és az eredményekben erősen érdekelt ember áll. E vezetők a döntéseiket mélyreható véleménycsere után hozzák, miután számos alternatívát felvázoltak. Az elnöki tisztet betöltő vezető aligha engedhetné meg magának, hogy vele azonos mértékben kompetens, ugyanolyan jól informált és motivált munkatárs véleménye ellenére döntsön. A nagyvállalatoknál ma már aligha képzelhető el, hogy valaki a vállalati csúcson akkora egy személyi hatalommal rendelkezne, hogy maga hozza meg a döntéseket. Ez már azért sem lehetséges, mert egy ember tudása erre már nem elegendő. A vállalati csúcsonok nélkülözhetetlen bizonyos munkamegosztás, ami oda vezet, hogy nem lehet egymást megkerülni a döntések hozatalában.

Ha azt vizsgáljuk, felmerült-e ellenállás a munkásképviselek részéről a teljesítménynövelési döntésekkel kapcsolatban, megállapíthatjuk, hogy alig fordult elő ilyen eset. Az effajta ellenállás legfontosabb jele a sztrájkkészség lenne. A vita ilyen esetekben azonban nem a munkásképviselelő és a vezetőség között szokott felmerülni, hanem inkább a munkásság és a képviselője között mutatkozik szakadás. Munkásokhoz

intézett körkérdésekre adott válaszok azt mutatják: a munkások nem érzékelik azt, hogy beleszólási joguk van, bizalmatlanok a munkásképviselelővel szemben, és konfliktushelyzetekben nem bízzák magukat rá.

Arra a kérdésre tehát, hogy a beleszólási jog fokozza-e a munkateljesítményt, nemmel felelünk, ami nem jelenti azt, hogy a beleszólási jog kiterjesztésével nem történhetne meg, hogy a döntés, valamint a döntés végrehajtása jobb minőségű lenne. Számos szerzőnek az a véleménye, hogy sok üzemben a beleszólási jog deklarálása nélkül is figyelembe veszik a dolgozók érdekeit.

Vizsgáljuk meg, várható-e teljesítménynövekedés a második demokratizálási modell alkalmazása esetén! Azt kell elemezni, hogy mi történik a teljesítménnyel, ha az üzemi munkacsoportokat öngazgatásra épülő munkacsoportokká alakítjuk át.

Az a tapasztalat, hogy a kiscsoportok igen nagy mértékben élnek az öngazgatási joggal, mert a participációs jutalom magas, s mert — ezt sok tanulmány bizonyítja — a kis létszámú csoport helyi döntése iránt nagy az érdeklődés, mivel nagy a valószínűsége annak, hogy az egyén képes befolyásolni a csoportdöntést. A participációs befektetések ugyanakkor ebben az esetben kicsik, mert az amúgy is meglévő tudás lehetővé teszi, hogy különös erőfeszítés nélkül véleményt alakítsanak ki, és mert a problémák, amelyekről dönteni kell, szoros kapcsolatban vannak a napi munkával. Kétségbe lehet vonni ugyanakkor azt, hogy a döntéshozók szaktudása, áttekintése megfelelő-e annak a szintnek, amelyen az eddigi döntéshozó vezető állt, különösen, ha annak magasabb iskolázottsága és több szakmai tapasztalata volt. Tény azonban, hogy skandináv kísérletekben teljesítménynövekedést értek el az öngazgatásos rendszer bevezetésével. Ugyanakkor Norvégiában számos ilyen kísérletet megszakítottak.

Arra, hogy a csoportdöntés nem hoz mindig jobb eredményeket, mint az egyéb modellek, jó példát hoz Rensis Likert (1961), aki egy amerikai modellt ismertet. E modellben — bár egy személyi a vezetés — a vezető számára elő van írva, hogy a döntésnél valamennyi csoporttag tudását fel kell használni. Elképzelhető, hogy e modell által hasonló vagy még jobb eredmények érhetők el a munkateljesítmény vonatkozásában, mint az öngazgatás.

Az elmondottakból az derül ki, hogy a vázolt két modell közül egyik sincs különösebben pozitív hatással a teljesítményre.

Vajon ez azt jelenti, hogy nincs olyan demokratizálási modell, amely nagyobb teljesítményhez vezetne? A válasz az, hogy ilyen modell elképzelhető, a gyakorlatban azonban eddig még nem volt példa rá.

Az üzemi demokratizmus és teljesítőképesség összefüggése után vizsgáljuk meg, hogyan fest ez az összefüggés egyéb szervezetek esetében (hadsereg, iskola, egyház, kórház, pártok stb.)! Végigvezetve a vizsgálatot az első és a második modell alapján,

arra a megállapításra jutunk, hogy sem a döntések, sem a végrehajtás minősége nem javul a demokratizálás következtében az említett szervezetekben. Különösen áll ez azon szervezetekre, amelyeknél nagy a színvonalkülönbség a szervezet csúcsa és a tagok között. Itt demokratizálás esetén inkább teljesítményromlásra lehet számítani.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

Kardos Péter—Szatmári Tamás:

KÜLFÖLDI LICENCEK A MAGYAR GAZDASÁGBAN

A szerzők könyvükben összefoglaló és elfogulatlan képet adnak a külföldi licenceknek a magyar gazdaságban betöltött szerepéről. Elemzésükben páratlanul széles ismeretanyagra, a külföldi licencek átvételéről, alkalmazásáról szinte teljes egészében átfogó korábbi vizsgálataikra támaszkodnak.

Ez teszi lehetővé, hogy könyvük az általánosítható megállapításokra, a népgazdasági perspektívájú összegzésre és licenctörvényünk reális célkitűzéseinek meghatározására való törekvés ellenére sem válik elvont értekezéssé. Mondanivalójukat a gyakorlati tapasztalatokra alapozzák, és a való életből származó konkrét példákkal teszik szemléletessé.

Ezért a „Külföldi licencek a magyar gazdaságban” nemcsak azoknak szól, akik a gazdaságirányítás és a műszaki fejlesztéspolitikai szemszögéből érdeklődnek a külföldi licencvásárlások problémái iránt, hanem mindazoknak a vállalatoknak, szövetkezeteknek, kutató- és fejlesztő intézeteknek dolgozó műszaki-gazdasági szakembereknek, akik napi munkájuk során kerülnek szembe a külföldi ismeretek, fejlesztési eredmények átvételének, honosításának, hasznosításának kérdéseivel.

204 l. kötve 56,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Новая стратегия развития китайской экономики

Ма Хунг

Ма Хунг, председатель Китайской Академии наук по общественным наукам, в 1983 году выпустил в Пекинском издательстве «New World Press» книгу под названием «New Strategy for China's Economy». Статья составлена по материалам данной книги.

3 пленум Центрального Комитета Коммунистической партии Китая от декабря 1978 года стал поворотным пунктом в общественно-экономическом развитии страны. В социалистическом преобразовании было намечено основное направление для дальнейшей работы по строительству нового общества, на первый план была выдвинута необходимость снятия с повестки дня проблем равновесия хозяйства, а также была поставлена задача необходимости ускорения развития сельского хозяйства.

На основе уже хорошо известного лозунга «Выравнивание, переформирование, консолидация, поднятие уровня» была сделана попытка решить наиболее серьезные экономические проблемы, преследующая цель формирования соответствующим образом жизненного уровня народа. Политика выравнивания распространяется на все важные сферы хозяйства. Первостепенной задачей является преобразование прежней, уже отжившей свой век экономической структуры: больший акцент, чем это было до настоящего времени, следует сделать на развитии сельского хозяйства, необходимо положить конец одностороннему фаворитизму тяжелой промышленности, следует ускорить построение инфраструктуры, а точнее, произвести ее модернизацию. В рамках капитальных вложений нужно увеличить часть непроизводительного характера, одновременно сократив темп капитальных вложений.

Для обоснования указанных изменений необходимо преобразовать как управление экономикой, так и организационную систему хозяйства. Что касается вышесказанного, там следует дать больше простора, наряду с сохранением в неизменном виде первостепенности планового ведения хозяйства, дополнительной регулирующей функции рыночных отношений. Необходимо увеличить самостоятельность предприятий как в отношении принятия решений, так и финансирования. Важным элементом организационных изменений является улучшение системы внутреннего управления предприятиями, укрепление состава кадров, совершенствование системы ответственности. Необходимо улучшить также интеграцию между предприятиями: ведь в настоящее время, предприятия независимо от своих размеров, стремятся к самостоятельности, поэтому не могут сотрудничать друг с другом, работая в полной изоляции, что приводит к расточительству в огромных размерах при использовании человеческих, материальных и финансовых ресурсов.

Монополия, конкуренция и социализм

Эмеше Эгетё

Автор делает попытку извлечь из опыта дебатов о реформе урок для экономической теории. В своей статье он хочет доказать выдвинутую им гипотезу о том, что а) традиционная теория монополии социализма не только практическая, но и теоретически несовместима с рынком, поскольку эта монополия в принципе также исключает производство товаров; б) теории, исключающие монополию, основывающиеся на абсолютизации конкуренции, а также предложения, относящиеся к возврату прямого руководства, по тем же самым причинам не означают решения проблемы: именно они базируются не на единстве монополии и конкуренции, а на абсолютизации какой-нибудь из них или исключении другой; в) поскольку теорию необходимости и специфических особенностей социалистического производства товаров в предмете экономики он извлекает из опыта не только теоретических дискуссий, но и лабиринтов практических исследований, для расшифровки дилеммы остается единственно приемлемый путь: реформа традиционной теории монополии.

Традиционную теорию монополии социализма автор рассматривает вместе с теорией системы прямого управления и сводит ее к двум источникам. С одной стороны, к взглядам классических представителей теории империализма — Ленина, Гилфердинга и Каутского, с другой — к практике раннего периода СССР.

Анахронизм традиционной теории монополии он мотивирует не только процессами развития собственности, но и производственной концентрации, ибо традиционная монополия в принципе исключает не только рынок, она также не может привести его в соответствие с принципом и практикой «открытой экономики».

Leasing — средство на службе технического развития и динамичного хозяйствования*Каталин Ботош — Дьердь Элемер Тертак*

В статье рассматриваются понятие leasing и те преимущества, которых можно достичь с помощью формы финансирования-реализации, а также считать вполне достижимыми. Показываются решения организационно-учрежденческого порядка при посредничестве деятеля ности leasing, полученные до настоящего времени: с одной стороны, специализированные предприятия leasing, с другой — leasing, который ведется непосредственно производителями; дается анализ его роли в международном плане и в рамках страны в финансировании капитальных вложений. Рассматривается история регулирования leasing в Венгрии до настоящего времени и первоначальные результаты, попытки, достигнутые в применении метода leasing. Обсуждается применение leasing во внешней торговле, экспортно-импортный leasing и связанные с этим финансовые и таможенные проблемы. Статья завершается предложениями, которые автор делает с целью быстрого развертывания в венгерских условиях возможностей, заложенных в leasing.

Промышленные предприятия Венгрии, попавшие в беду*Иштван Леваи*

В интересах лучшего ознакомления с проблемой низкой рентабельности на предприятиях перерабатывающей промышленности, попавших в финансовое дефицитное положение (убыточное, и/или развивающееся, частично дефицитное) в период между 1980—1982 годами, автор подверг детальному исследованию формирование производственных возможностей предприятий с точки зрения дохода и нескольких его основных составляющих на десяти предприятиях; причины снижения производственных возможностей с точки зрения доходов, имеющих общий характер, а также организационный опыт и возможности предприятий по развертыванию производства.

На основе исследования могут быть сделаны следующие основные заключения: на предприятиях, использованных для анализа, были осуществлены капиталовложения, ошибочные уже по своей концепции, в которой имела место расплывчатость коммерческого критерия вложения; в результате работ по развитию, протекавших в тепличных условиях, в ускоряющемся темпе происходило обесценение структуры изделий; высокие затраты на функционирование прилипали к закостеневшим организационным формам; в хозяйственных организациях в течение длительного времени преобладала политика однопрофильного предприятия, что вызвало искажения аналогичного характера в различных сферах функционирования предприятия — последнее неизбежно приводило к созданию кризисных ситуаций.

Автор предлагает ликвидировать монопольное положение, сформировавшееся в рамках организации; освободиться от организационных барьеров внутреннего самоорганизующегося процесса; осуществить на практике значительно более высокие требования, касающиеся эффективности, по сравнению с действующими в настоящее время в перерабатывающей промышленности; поставить на коммерческую основу финансирование капитальных вложений перерабатывающей промышленности и в децентрализованной сфере изъятие на коммерческой основе свободные капиталы вложить в финансирование программ по развертыванию производства на предприятиях с финансовым дефицитом.

Внешнеэкономическая обстановка и условия ускорения экономического роста Венгрии*Бела Кадар*

Ускорение роста венгерской экономики с позиций общества, внутренней и внешней экономической политики — требования ключевого характера. Среди внешних условий ускорения роста *благоприятным* является улучшение положения мирового хозяйства, а также более благоприятная оценка Венгрии в международном плане по сравнению с большинством других среднеразвитых стран. *Неблагоприятным* моментом, однако, можно считать ухудшение условий сотрудничества в отдельных сферах, связанной с этим утечки ресурсов и неиспользованность в значительной степени резервов роста (запасы материала и валюты, пахотные земли, инфраструктура, машинный парк, допустимость в общественном плане).

При этих условиях процесс роста может быть ускорен в такой мере, в какой это удастся

— свести к минимуму, а вернее предотвратить, разрушение условий сотрудничества во внешней сфере хозяйства;

— имеющуюся еще в стране энергию роста мобилизовать более интенсивно, чем это было до сих пор, более ускоренными темпами; используя ее более целесообразно, увеличить производительность роста;

— создать условия для деятельности по экономическому росту, сориентированной на экспорт, а точнее, для более эффективного и динамичного включения в международное разделение труда.

Несмотря на ухудшение условий, ускорение роста — реальная и вполне достижимая цель, во имя которой необходимо, однако, изменить внутренние условия. За отсутствием кардинальных, комплексного характера изменений менее опасной альтернативой (по меньшей мере, в недалеком будущем) могут стать политическая, экономическая, общественная, психологическая подготовленность для дальнейших испытаний, упорядоченное отступление, а также формирование стойкой стратегии и в полном соответствии с этим формирование деятельности медленного, но селективного роста.

Сельское хозяйство Венгрии на пути улучшения эффективности

Высказывание по поводу статьи Эржебет Лазар
«Конкурентоспособность венгерского сельского хозяйства»
(«Кэзгадашги Семле», 1984, № 10)

Беланэ Палович

Автор указывает на то, что на мировом рынке сельскохозяйственных продуктов, который двусторонними и многосторонними соглашениями разделяется на региональные рынки, в конкуренцию вступают не только товары, но и торговая политика государств и системы субсидий. Поэтому в действительности сравнение производственных затрат и производственных стоимостей не дает достаточной информации о конкурентоспособности товаров. Он оспаривает, однако, утверждение Эржебет Лазар о том, что в 1977 году в венгерском сельском хозяйстве превалировала номинальная 30-процентная протекционистская норма. В том году в совокупности уровень цен на мировом рынке и производственных стоимостей на внутреннем рынке совпал. Производственные стоимости на большинство важных сельскохозяйственных продуктов были ниже цен на мировом рынке, измеряемых за пределами страны.

Венгерское сельское хозяйство с 1979 года оказывалось во все более стесненных финансовых обстоятельствах. Уже это служило свидетельством его способности ориентироваться в новых условиях. Начался последовательный период приспособления, который отличается улучшением многих показателей эффективности.

Распорядителям финансов в рамках рентабельности, определяемой посредством учета рациональных, характеризующихся равновесием условий, следует и далее создавать стимулы для расширения производства и увеличения доходов в тех отраслях, продукты которых пользуются спросом на рынке.

SUMMARY OF THE ARTICLES

The new development strategy for the Chinese economy

Ma Hung

Ma Hung, Chairman of the Chinese Academy for Social Sciences published a book under the title: "New Strategy for China's Economy" (New World Press, Peking, 1983). The study has been written on the basis of this book.

The 3rd Plenary Session of the CC of the Chinese Communist Party in December 1978 meant a turning point in the socio-economic development of China. Socialist modernization was marked out as the basic direction of further progress and the necessity of eliminating economic equilibrium problems as well as of accelerating the development of agriculture was emphasized.

Relying on the already well known slogan of "adjustment, reform, consolidation and raising standards", attempts were made at easing the gravest troubles of the economy in a way that also the living standards of people should adequately be raised. The policy of adjustment extends to every important field of the economy. Transformation of the economic structure that had become obsolete is a primary task: greater emphasis has to be placed on the development of agriculture and the on-sided priority of the heavy industry has to be ended; the building out and modernization of infrastructure have to be accelerated. Within investment the ratio of non-productive projects has to be increased while reducing the rate of investment.

In order to provide foundations for these changes, the systems of both economic control and management, and of the organization of the economy have to be transformed. As regards the former—while maintaining the priority of planned economy—the complementary regulating role of the market has to be given a scope of movement. The autonomy of enterprises has to be increased, both in decision making and financing. Improvement of the internal management system of enterprises, the strengthening of the staff and improvement of the system of responsibilities are important elements of the organizational changes. Also integration between enterprises has to be improved, since today enterprises make efforts at self-sufficiency independent of their size and, therefore, cannot cooperate and work in isolation, which leads to huge wastage of human, material and financial resources.

Monopoly, competition and socialism

Emese Égető

The authoress makes an attempt at drawing lessons for economic theory from the experience of the debates about the reform. In her article she wishes to prove the hypothesis, set up by herself, that: a) the traditional theory of monopoly of socialism is irreconcilable with the market not only practically but also theoretically, because this monopoly excludes commodity production even in principle; b) the theories based on the absolute superiority of competition, excluding monopoly, as well as the proposals advocating a return to direct control are no solutions for the same reason: namely, they are not based on the unity of monopoly and competition, but on rendering one of them absolute and excluding the other; c) since the theory about the necessity and particular features of socialist commodity production was derived in economics not only through theoretical debates but also from experience with the roundabout ways of practical experiments, there remains a single practicable way for resolving the dilemma: reform of the traditional theory of monopoly.

The authoress regards the traditional monopoly theory of socialism to be identical with the theory of the direct control system and traces it back to two sources: On the one hand, to the views of the classic representatives of the theory of imperialism: Lenin, Hilferding and Kautsky, on the other hand to the practice in the early period of the Soviet Union.

She justifies the anachronistic nature of the traditional monopoly theory not only with the development process of ownership relations, but also with that of the concentration of production. As a matter of fact, the traditional monopoly excludes not only the market, even in principle, but is not compatible with the principle and practice of „open economy”, either.

Leasing — a tool serving technical progress and flexible management

Katalin Botos—Elemér György Terták

The article surveys the notion of leasing and the advantages attainable or believed to be attainable with this form of financing and selling. It presents the hitherto established organizational and institutional solutions of leasing activity: partly the specialized leasing companies, partly the leasing carried on directly by producers, and analyses the role of leasing in investment financing internationally and at home. It surveys the history of regulating leasing in Hungary and the initial results and trials in the Hungarian application of leasing methods. It discusses the use of leasing in foreign trade, export and import leasing, together with the related payment and customs problems. The article ends with proposals by the authors to unfold the opportunities inherent in leasing faster under Hungarian conditions.

Industrial enterprises in distress

István Lévai

In the interest of a better understanding of problems of low efficiency, the author examined in detail the development of income-producing ability and of its main components in 10 manufacturing firms which got into difficult financial situation between 1980–1982 (running into losses and/or with deficit in the development and sharing funds). He tried to generalize the causes of diminishing income-producing ability, the experience of rehabilitations and the possibilities of firms for improving their situation.

The main findings may be summed up as follows: the enterprises examined implemented investment projects that had been misconceived at the outset, in this the blurred business criteria of investment also played a role. On account of neglected development work the product pattern becomes devalued at an accelerating rate. A high cost of operation is attached to the rigid organization framework. For a long time a onesided enterprise policy prevailed in the economic units, bringing about identical distortions in various fields of enterprise activity, and they necessarily led to critical situations.

The author proposes the abolishing of monopolistic situations established within firms and the pulling down of organizational dams of the internal self-organizing process. Significantly higher efficiency requirements ought to be raised towards the manufacturing industry. The financing of investment in manufacturing should be based on sound business criteria and the free capitals in the decentralized sphere should be brought into the financing of the rehabilitation programmes of the enterprises lacking funds.

The foreign economic framework and conditions of accelerating the Hungarian growth process

Béla Kádár

Acceleration of economic growth in Hungary is of key importance from social, internal, foreign economic and economic policy viewpoints. From among the external conditions of accelerating growth improvement of the world economic situation and the more favourable international judgement of Hungary than that of other medium-developed countries are *favourable*. It is, however, *unfavourable* that conditions of cooperation have deteriorated in some relations and that, in this context, an outflow of resources can be experienced as well as that the growth reserves (stocks of materials, of foreign exchange, land, infrastructure, the machine park, the tolerance of society) have become much exhausted.

Under such conditions the growth process may be accelerated to an extent we succeed in

- minimizing or neutralizing the deterioration in the conditions of foreign economic cooperation,
- mobilizing the still existing growth energies of the country more intensively, faster and more expeditiously than was hitherto the case, in improving its growth performance,
- shifting economic growth onto an export-oriented path, and in creating the conditions for a more efficient and more dynamic joining in the international division of labour.

Acceleration of growth is a realistic and attainable goal in spite of deteriorating conditions; for this, however, also the internal conditions have to be changed. In lack of complex qualitative changes of great portent it is a less dangerous alternative (at least in the medium term) to prepare for further shocks in politics, economics and social psychology, to work out the strategy of ordered retreat and survival, and the path of slow but selective growth in harmony with it.

The Hungarian agriculture on the road to improving efficiency*Mrs. B. Pálovics*

The authoress contributes to the article by Erzsébet Lázár: "Competitiveness of the Hungarian agriculture" (No. 10. 1984 of this periodical) and points out that on the world market of agricultural products—divided into regional markets by bilateral and multilateral agreements—not only products but also government trade policies and subsidy systems compete with each other. This is why an international comparison of production costs and producers' prices does not provide satisfactory information about the competitiveness of products. But she challenges the statement by Lázár that in 1977 a 30 percent nominal rate of protection was asserted in Hungary. In that year the levels of world market prices and of Hungarian producers' prices on the whole coincided. The producers' prices of several important agricultural products were lower than the world market price (Fob. Hungarian frontier).

Since 1979 the Hungarian agriculture got into ever more burdensome financial conditions, but it has already shown several signs of adaptiveness. A gradual adjustment process has started, to be measured through the improvement of several efficiency indicators.

Within the rational limits of economical production, determined by external equilibrium requirements, financial regulators must continue to stimulate for increasing output and yields in those branches for the products of which there is demand on the market.

Franz-Friedrich Neubauer:

A VÁLLALATVEZETÉS PORTFOLIÓ MÓDSZERE

A vállalati portfólió a magyar közgazdászok körében gyakran emlegetett, de kevésbé ismert fogalom. A portfólió a vállalat speciális szempontból értelmezett termékszerkezete. A csoportok képzésének elve a termékek életgörbéjének vizsgálata, pontosabban annak megállapítása, hogy az adott termék az életgörbe melyik szakaszán tart, és így milyen a jövedelmezősége, vagy mekkora ráfordítást igényel „menedzselése”. Ez a szemléletmód lehetővé teszi, hogy a vállalat valóban hosszú távra tervezhessen, és eredményeit egyenletessé tegye.

A szerző kitűnő áttekintést ad a vállalatirányítás portfólió módszeréről; néhány tőkés, elsősorban amerikai nagyvállalat példáján mutatja meg a módszer hasznosságát és eredményességét.

A portfólió módszer nem a közgazdasági elmélet alkotásai közé tartozik; a gyakorlatban született, és bár néhány tudományos eredményt is felhasznál, abban is fejlődött tovább.

Kiadónk a hiánypótló mű közreadásával a hazai szakemberek tájékoztatásához kíván hozzájárulni abban a reményben, hogy az egyre nagyobb önállóságot élvező vállalatok közgazdasági hasznos ötleteket meríthetnek belőle.

101 oldal, 35,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1984. évi 7. sz.

A gazdaságirányítási mechanizmus tökéletesítése a mai szakaszban (Kerekasztal-beszélgetés a Voproszi Ekonomiki szerkesztőségében)

Caricina, G.: Az új technika adattáplálásának közgazdasági tartalma

Rahlin, I.: A termelés műszaki felújítása és intenzifikációja

Zuszman, L.: A Szovjetunió fémiparának komplex fejlesztése

Ribin, V.: A hitelezés és a termelés intenzifikálása

Prokopenko, N.: A munka és a termelés minősége a mezőgazdaságban

Iliadi, G.: Tudományos-termelési egyesületek a mezőgazdaságban

Sanyina, V.: A KGST-országok együttműködése a szállítás területén

Kolcsugina, M.: Tökés integráció a képzési szférában

Zotov, M.: A szocialista gazdaság hatékonysága

A termelés hatékonyságáról folytatott vita összegzése

1984. évi 8. sz.

K. U. Csernyenko beszéde a KGST-tagországok 1984. június 14-i csúcstalálkozóján

Közlemény a KGST-tagországok közötti gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés továbbfejlesztésének és elmélyítésének fő irányairól (Moszkva, 1984. június 14.)

A KGST-tagországok „A béke megőrzése és a nemzetközi gazdasági együttműködés” c. nyilatkozata (Moszkva, 1984. június 14.)

Szmehov, B.: A szocialista újratermelés naturalis és értékbeli arányainak összehangolása

Msztilszlavszkij, P.: A termelékenység alakulása és a bérézés

Manyevics, V.: A pénzforgalom szerepe a társadalmi újratermelési rendszerben

Ivancsenko, V.: Az irányítási szervezet tökéletesítése

Jatrov, Sz.—Pcselin, M.—Kutojov, G.—Krasemnyikov, Sz.: Az üzemanyag-energetikai komplexum tervezése az intenzifikáció feltételei között

Rozenfeld, S.: A munkatárgyak gyártásának fejlődése

Zavernjaeva, L.: A gazdasági viszonyok egymásra hatása az agrár-ipari komplexumban

Nyikiforov, L.: A társadalmi-gazdasági átalakulások hatékonysága falun

Hacsaturov, T. Sz. et al.: A természethasznosítás gazdaságtana (A Tudományos Közgazdasági Társaság „A természethasznosítás gazdaságtana” nevű szekciójának és a „Voproszű Ekonomiki” szerkesztőségének kerekasztal-tanácskozása)

Batizi, E. E. et al.: A szocialista gazdaság kiegyensúlyozottságának problémái

Bikov, A.: Technológiai csere a KGST-tagországok és a Nyugat között

Tyihonov, V.: Az agrár-ipari komplexum gazdasági mechanizmusának koncepciója

1984. évi 6. sz.

Koroljov, V.: Különböző termelési módokkal adekvát alapvető termelési viszonyok

Valesko, M.: A politikai gazdaságtan társadalomtudományként való marxi interpretációjának módszertani jelentősége

Vjatkin, G.: A politikai gazdaságtan és a termelésirányítás tökéletesítésének halaszthatatlan problémái

Kalnin, D.—Dimansz, Sz.—Bilukov, I.—Lutajenko, I.: Hozzászólás a fenti kérdéshez (Kerekasztal-tanácskozás — Riga, 1984. január, Odessa — 1983. december)

Csevnyenko, V.: A szocializmus politikai gazdaságtana — a konkrét közgazdasági kutatások megdönthetetlen bázisa

Vesznyin, V.: Természeti erőforrások és nemzeti vagyon a szocialista társadalomban

Tyihonov, N.: A nettó termék és az abban megtestesített munka struktúrája

Szpirin, V.: A technikai változás hatása az élő és a holt munka hatékonyságára

Szagajdak, Eh.: Az árak és a mezőgazdaság interszektoralis kapcsolatainak tökéletesítése

Gyenyiszov, N.: A felsőfokú szakemberképzés tendenciái és fejlesztési perspektívái

Kraszavin, A.: Új jelenségek a tőke világpiacának működésében

Vjatkina, N.: Szovjet közgazdászok szo-

cialista áru- és pénzviszonyokról kialakított nézeteinek alakulása

Telegina, M.: Nemzetközi érték a szocialista világ gazdaságban: a kutatás módja és eredményei

Mihajlov, V.: A polgári nemzetközi munkamegosztási elméletek fejlődése

Golovacs, A.: A felsőfokú közgazdászképzés tökéletesítésének útjai a Szovjetunióban

Korencsenko, R.: A közgazdász perspektivikus modellje

Em, V.—Ionov, Cs.—Korobejnyikov, M.: Az agrárközgazdász-képzés tökéletesítése

Fathudinov, R.: A munkaeszközök hatékonyságának szabályozásáról szóló kérdéshez

Tuzin, G.: Az agrárvállalati szervezet tökéletesítéséről

Kantor, E.: A társadalmi termelés differenciációja és a járadékviszonyok alakulása a szocializmusban

1984. évi 7. sz.

Buzgalin, A.: A gazdasági alanyok tükrözötése a politikai gazdaságtanban és szerepük a gazdasági gyakorlatban

Jagodkin, V.: A termelőerők társadalmi tulajdonának gazdasági érvényesítéséről szóló kérdéshez

Rubin, Ju.: Objektív és szubjektív a szocializmus gazdasági törvényeinek érvényesülésében

Karpejeva, N.—Koroleva, G.: A szakmai orientáció és a munka alkotó jellegének fejlődése

Alekszandrov, G.: Az állóalap-felújítás intenzifikációjáról

Lakunyna, L.: Amortizációs alap képzése a társadalmi termelés intenzifikálásának feltételei között

Mjagkov, P.: Az amortizációs alap számbavételének és felhasználásának néhány problémája

Borodkin, A.: Az új technika számbavételi rendszerének módszertani alapjai

Matuszevics, V.: A gazdasági törvények érvényesítése a fogyasztási szövetkezetek szférájában

Mocsernij, Sz.: A termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondás kiéleződése az állammonopolista kapitalizmus szabta feltételek között

Mordaszova, L.: A kereskedelmi monopólium létrejöttének és expanziójának sajátosságai (az NSZK példáján)

Sztudencov, V.: A tőkés újratermelési mechanizmus monetarista és keynesiánus értelmezése

Mirszkova, L.: A közgazdász-képzés álljon a mai követelmények színvonalán! (Cikk-szemle)

Romanov, A.: A levelező oktatás égető problémái

A termelésirányítási szakemberek képzéséről (Interjú a Moszkvai Vezetőképző Intézet tanszékvezető professzorával, N. V. Igosinnal)

Majorov, Ju.: A beruházások gazdasági hatékonyságának új és hagyományos mérési módszerei

Karimberdijev, K.: A szocialista felhalmozás hatása a munkaerő mobilitására

Gribanov, V.: Az ágazati gazdaságtanok szervezeti problémái

Liszkjuk, T.: A szolgáltatási szféra és a szabad idő

1984. évi 8. sz.

Klimov, I.—Susarin, A.: A szocializmus politikai gazdaságtana: a továbbfejlesztés szükségessége és útjai

Gadzszijev, A.: A politikai gazdaságtan és a konkrét közgazdaságtudományok közötti kapcsolat erősödése

Kasin, V.: A gazdasági törvények jelentkezésének sajátos vonásai a szocializmusban

Velijev, T.: A fejlett szocializmus egységes rendszerben jelentkező termelési viszonyainak regionális aspektusa

Burmusztröv, N.: A gépek fejlődésének folyamata: a társadalmi-gazdasági kutatás módszertani kérdései

Nyikolajeva, G.: A munka szocialista kooperációja a mai szakaszban

Zalcman, V.: A tervezés tökéletesítési irányairól

Medvegyev, V.: A szocialista újratermelési elmélet, valamint az állam és a vállalatok funkcióinak korlátozása a mai szakaszban

Torkanovszkij, E.: A szocialista munkaverseny-mutatók kidolgozásának elvei

Buzdalov, I.: Az agrár-ipari komplexum irányítási mechanizmusának tökéletesítése

Gajduckij, P.: Az agrárágazatok közötti kapcsolatok elemzéséről

Pavlov, V.: A bankok fejlődő országokban érvényesülő szerepéről, valamint a neokolonialista stratégiáról szóló polgári koncepciók

A Szovjetunió Felsőoktatási Minisztériuma Kollégiumának állásfoglalása a felsőfokú közgazdász-képzés továbbfejlesztésének irányelveiről

Seveljov, B.: A természet javaival gazdálkodó ágazatok gazdaságtana

Papelo, V.: A regionális szintű munkamegosztás és az ágazatközi élelmiszer-csere

1984. évi 6. sz.

Luft, H.: Az NDK 35 éve a növekvő élet-színvonal érdekében felmutatott nagy teljesítmények jegyében telt el

Morgenstern, K.—Soisson, Th.: A nemzetközi részegységszakosítás és kooperáció néhány feladata és fejlesztési problémája

Bleissing, H.—Fröhlich, G.—Grote, G.: A szocialista nemzetközi munkamegosztás hatékonyságának értékelméleti alapjai és megnyilvánulási formái

Ahrends, K.: Az agrárárképzés elméleti alapjai

1984. évi 7. sz.

Heinrichs, W.: Átfogó intenzifikáció, újratermelési elmélet

Hübner, W.—Marschall, W.—Steinitz, K.: A mikroelektronika: egy új típusú technika kialakítása és az átfogó intenzifikáció

Haustein, H. D.: Nemesítés és innováció — közgazdasági szemmel

Schaefer, R.—Wahse, J.: A gyártmány finomsági fokának növelése — a társadalmi munkavagyonban rejlő tartalékok feltárásának fő iránya

Schneewiss, D.: A munkaerő új feladatokra való felszabadítása — hosszú távú stratégiai feladat

Toepel, A.: Sebastian le Pestre de Vauban szerepe a politikai gazdaságtan és a statisztika fejlődésében

1984. évi 8. sz.

Schirmer, G.: Energiaigényesség és intenzíven bővített újratermelés

Büchner, M.: Az anyagtakarékosság kiterjesztésének néhány elméleti problémája — a teljes intenzifikációra való áttérés esetén

Huber, G.—Laschke, B.: Energiafelhasználás az intenzíven bővített újratermelés feltételei között jelentkező fogyasztásban

Wenzel, M.: Az ésszerűségi eszközök gyártásának felfuttatása biztosítja a kombinátok számára a hatékonyság növelését

Dittmann, G.: A szocializmus politikai gazdaságtana intézményi formáinak kialakulása az NDK-ban az 1945—1950-es időszakban

Sztójanov, D.: A vas és acéltermelés és -fogyasztás világméretű tendenciáiról, valamint a bolgár vaskohászat fejlesztési tendenciáiról

Kööszoyszka, I.: A tudományos-műszaki haladás és a nem szabványos berendezések árképzése a beruházási nehézgépgyártásban

Sopov, G.: A szociális és kulturális alapképzésnek fejlődése, helyzete, problémái

Rangelova, R.: A KGST-országok gazdasági fejlettségi szintjének közelítése

Bobev, J.: A személyszállítás minősége a nemzetközi légi közlekedésben

Kazandzsijeva, R.—Lazarova, M.: A feltalálás és ésszerűsítés — a termelési hatékonyság növelésének tényezője

1984. évi 7. sz.

Najdenov, N.: A négy évtizedes társadalmi-gazdasági fejlődés dinamikája

Dacsev, D.: A szocialista ipar a szeptember 9-i győzelemben született

Szpaszov, M.: A tudományosan megalapozott politika a népjólétet szolgálja

Kiszov, P.: A gépgyártás — a szocialista Bulgária dinamikus gazdasági ágazata

Sztójanov, Zl.: A társadalmi termelés területi szervezete — a bolgár társadalmi-gazdasági fejlődés meggyorsításának fontos tényezője

Pankov, M.: A BKP KB 1956. áprilisi plénuma nyomán Szófia kerületben végbement változások

Atanaszova, M.: A tudományos fejlődés és a tudományos-műszaki haladás prognosztizálásának módszertani kérdései a mezőgazdaságban

Sztanev, Sz.: A KGST-tagországok együttműködésének elmélyülése az atomenergetika területén

Vaszileva, L.: A bolgár tehergépkocsi-állítás irányításának problémái

Alekszjev, V.: A bolgár hajóépítés és a világméretű tengeri kereskedelem válsága

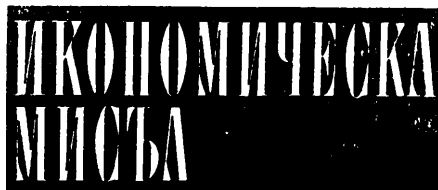
Планово стопанство

1984. évi 6. sz.

Antonov, K.: Blagojevgrad — a gazdasági növekedés kitűnő példája

Atanaszov, K.: Pazardzsjik — a gazdasági és társadalmi fellendülés éve

Zlatev, V.: Szliven — a társadalmi-gazdasági fejlődés nagy eredményei

1984. évi 5. sz.

Kovaceva, Z.: A termékminőség-szabályozás tökéletesítésének gazdasági problémái

Atanaszov, B.: Az életszínvonal jellemzésének általános mutatói

Kosztov, I.: A gazdasági növekedés minőségének elmélete és módszertana

Todorov, V. G.: A pontosság értékelésének kritériumai a termékben tárgyiasult munka méréséről

Völcsev, N.: A mezőgazdaság szerepe a nép-gazdaság egységes újratermelési folyamatában

Angelov, I.: A termék munkaigényessége mint a gazdasági hatékonyság parciális mutatója

Ivanov, Szt.—Avramov, P.: A közúti szállítás hatékonyságának javítása az ágazatközi integráció révén

Todorova, M.: Gépek és berendezések kereskedelme a fejlődő országokkal (Tendenciák és perspektívák)

Masztkov, P.: A társadalmi termék újratermelésének szervezési modelljei és módszerei

Hubenova-Deliszivkova, T. — Hrisztova-Balkanszka, I.: A tőkés valutáris és pénzügyi rendszer 1983—1984-ben

1984. évi 6. sz.

Arojo, Zs.: A tulajdonos és gazda szerepéről szóló kérdés a szocializmusban

Pacsev, T.: A munkahelyi közösség mint a szocialista tulajdon gazdája

Ivanov, K.: Új vonások a gazdasági mechanizmusban

Minaszjan, G.: Az állóalap-újratermelés hatékonysága

Dunov, I.: A szocialista integráció és az energiaprobléma megoldása

Janev, St.: A szövetkezés szerepe a marx-lenini életműben

Pamuksiev, Hr.: A második gazdaságról vallott polgári nézetek

Sevikova, Il.: A szocialista Etiópia gazdaságpolitikájának alapvető irányai

Jankova, N.—Tutova, El.—Deliverszki, B.: Településrendszerek fejlettségi szintjének mérése aggregált mutatók segítségével

Sztojarov, B.: A licenc gazdasági hatékonyságának meghatározása

Radev, T.: A KGST-tagországok gazdasági helyzete 1983—1984-ben

Kokorev, M.: Ár és terv

Makszimov, K.: A beruházási hatékonyság mutatórendszer a fűtőanyag-ágazatokban

Rzsesevszkij, V.: Iparvállalatok felelősségének és jogainak kiterjesztése

Amonszkij, N.—Batuhtin, I.: Ösztönzők, kutatás, hatékonyság

Zsarenkov, E.—Levin, A.: Közsükségleti cikkek gyártási és értékesítési feltételeinek javítása

Alekszandrov, N.: A helyi tanácsok szerepe a gazdaságirányításban

Gohberg, M.: A társadalmi termelés intenzifikálásának regionális aspektusa (A központi gazdasági körzet példáján)

Ogarkov, A.: Az építkezés céljára kivont földterületek ésszerű felhasználása

Rozskova, V.—Gorelik, I.: A munkatervek megalapozásának módszerei

Blinov, N.: A fizikai és a szellemi munka háttárainak összehamosítása

Olsevic, Ju.: A tudományos-műszaki haladás szocialista tervezését érő polgári nézetek bírálata

Malov, N.—Pancsenko, B.: A lakosság látványjavító eszközökkel való ellátásának fejlesztése

Csausz, A.: A másodlagos erőforrások felhasználásának tapasztalatai (Az „Elektron” termelési egyesülés példáján)

1984. évi 7. sz.

A KGST 1984. július 12—14-i csúcstalálkozójának dokumentumai

Balmont, B.: A szerszám- és szerszámgyártás intenzívebbé tétele

Gvisianyi, D.: A gazdaságirányítási rendszer tervszerű tökéletesítése

Varlamov, V.—Szemjonov, P.: A termelő-erő-telepítés problémái a Szovjetunióban (Össz-szövetségi elméleti-gyakorlati konferencia)

Szolodovnyikov, I.: A helyi tanácsok szerepe a komplex területfejlesztésben

A termeléstervezés és -irányítás kérdései (Kerekasztal-tanácskozás a SZUTA Közgazdasági Intézetének szervezésében, 1984. április 27-én)

Baszkin, A.: Termékszállítás és gazdasági mechanizmus

Varnacsev, E.—Tatarkin, A.: A közvetlen hosszú távú kapcsolatok fejlesztése (Az „URALMAS” példáján)

Bokszerman, Ju.: Alternatív üzemanyag-fajták

Kiszjelov, Sz.: A mezőgazdaság intenzifikálásának energetikai problémái

Szerkesztőségi cikk.: Munkafegyelem és termelési eredmények

Odessz, V.: A primer erőforrások hasznosításáról

Karasztekin, Sz.: A kézi munka redukálásának tervezési tapasztalatairól

Kunjavszkij, M.: Az önelszámolás haté-

1984. évi 6. sz.

Vasziljev, N.: A melioráció — a mezőgazdaság belterjesítésének fontos tényezője

Lovcsinovszkij, Eh.: Az állóalap-újratermelés szabályozása a vaskohászatban

konszága mint a munka társadalmi-gazdasági presztízse növelésének feltétele

Szelcovszkij, V.: A külkereskedelem szerepe a népgazdasági feladatok megoldásában

1984. évi 8. sz.

Meszjac, V.: Az agrártermelés intenzifikálása az élelmiszerprogram végrehajtásának egyik alapfeltétele

Guszev, V.: Hatékonyan és gazdaságosan használjuk fel az üzemanyag- és energiaforrásokat!

Poletajev, P.: A környezetvédelmi intézkedések végrehajtásáról

Kapusztyin, E.—Ivancsenko, V.: A kísérlet a gazdasági mechanizmus tökéletesítésének fontos láncszeme

Abalkin, L.: Az állam és a munkahelyi közösségek érdekazonosságának problémái

Balakin, V.—Sztjepun, A.: A beruházások tervezésének, szervezésének és irányításának továbbfejlesztése

Maligin, A.: Az állóalap-újratermelés tervezésének halaszthatatlan problémái

Ribakov, O.: A KGST-tagországok közötti szocialista gazdasági integráció elmélyítésének hosszú távú stratégiája

Nyikityin, D.—Kabankov, V.: A közszükségleti cikkek ára és minősége

Budunova, N.: A vállalatok rekonstrukciója és műszaki felújítása

Dehtar, A.: A mezőgazdasági veszteségek csökkentésének alapvető szervezeti-gazdasági tényezői

Valitov, M.: A szocialista munkaverseny és a tudományos-műszaki haladás

Pokritan, A.—Lapin, V.: A társadalmi termék újratermelésének elmélete és a gazdasági mechanizmus tökéletesítésének kérdései

Krivoscejs, A.—Szlabinzkij, V.—Szokolovszkij, Z.: A hatékonyság fokozásának tartalékai

Popova, I.: A műszaki fejlesztés prognosztizálása és hosszútávú tervezése az ágazati tudományos kutatási törzsinstitutokban és szerkesztő irodákban

Radnóti Éva:

ÁRPOLITIKAI KONCEPCIÓK ÉS GAZDASÁGUNK FEJLŐDÉSE

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

Az „Időszerű közgazdasági kérdések” sorozat újabb kötetének szerzője nem ismeretlen az olvasók köreiben. Nevét — többek között — „A kúszó infláció elméleti problémái” című, kiadónknál 1974-ben megjelent és nagy sikert aratott könyve tette ismertté. A szerző új könyvében is igen időszerű témát dolgoz fel: azt vizsgálja, hogy a piac fokozott aktivitását célul kitűző magyar gazdaságpolitikának mennyire felelnek meg a különböző árpolitikai koncepciók.

A műnek az egész elemzést átfogó alapfogalata az, hogy az új árpolitika a gazdaságpolitika része, s mint ilyennek az egészt kell szolgálnia, és fordítva, a helyes gazdaságpolitika előfeltétele a jó árpolitika. Az árpolitikai koncepciók ilyen szempontú vizsgálatából értékes következtetések adódnak a mechanizmusreform és az ármechanizmus napirenden levő továbbfejlesztéséhez.

Nem örök érvényű elvek, igazságok felvázolására törekszik, hanem a körülmények, a feltételek bemutatásával keres választ arra, hogyan hat egy adott árkonceptió a fogyasztásra, a termelés alkalmazkodó képességére, a gazdasági növekedésre, a kül-gazdasági kapcsolatokra, az életszínvonalra stb.

Kb. 236 oldal, füzve 52,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A Közgazdasági Szemle 1984. évi számaiban megjelent írások jegyzéke

1. Cikkek

		Folyó- irat- szám	Lap- szám
Bagó Eszter:	Specializáció és diverzifikáció iparunkban	6	692
Barta Imre:	Az állam gazdaságszervező szerepe a beruházások területén	3	257
Bánky András:	Ipari tevékenység a mezőgazdaságban	10	1189
Bede Sándor:	A munkaérték-elmélet mint kitüntetett árelmélet	1	6
Bognár József:	Elnök megnyitó (Az MTA 144. közgyűlésének egyik osztályrendezvényén)	7—8	797
Bognár József:	A reform szerepe a szocialista társadalom fejlődésében	7—8	821
Botos Katalin—Terták Elemér György:	A lízing — eszköz a műszaki fejlődés és a rugalmas gazdálkodás szolgálatában	12	1436
Bottomley, T. N.:	A szövetkezeti világmozgalom és a szövetkezetek szerepe a fejlődő országokban	11	1356
Csibi László:	Az infrastrukturális beruházások fővállalkozásba adásának sajátosságairól	1	29
Csizmadia Magdolna— Ehrlich Éva—Pártos Gyula:	Infrastruktúra a „válságos évtizedben”	7—8	933
Dániel Zsuzsa:	A lakbérek és a bérlakások iránti kereslet	3	290
Dimény Imre:	A műszaki fejlesztés általános tendenciái a mező- és kertgazdaságban	11	1336
Égető Emese:	A monopólium, a verseny és a szocializmus	12	1422
Ehrlich Éva—Csizmadia Magdolna—Pártos Gyula:	Infrastruktúra a „válságos évtizedben”	7—8	933
Enyedi Györgyné:	Az agrárpolitika és a differenciálódás	5	553
Erdős Péter:	A használati érték marxai problémái	1	1
Erdős Tibor:	A beruházási vásárlóerő alakulásának időszerű elméleti problémái	7—8	859
Fábián Anna:	A külgazdasági alkalmazkodóképesség nem gazdasági összetevői	3	281
Falusné Szikra Katalin:	Az elosztási viszonyok és a reform	7—8	817
Falusné Szikra Katalin:	A munka szerinti elosztás és a reform	9	1047
Faluvégi Lajos:	Gazdasági hatékonyság — gazdaságirányítás	9	1025
Z. Farkas Katalin— Pataki Judit:	Az áruhiány és a közvélemény	2	168
Fehér Alajos:	A melioráció hatása a különbözőzeti földjáradékra	10	1174
Földes Károly:	Szocialista fejlődés és külgazdasági összefüggések	11	1281

		Folyó- irat- szám	Lap- szám
Frey Mária:	Munkaidőrendszerünk néhány problémája és megoldásuk lehetőségei	2	141
Hagelmayer István:	Az állami költségvetés koncepciója az új fázisban	7—8	836
Havasi Ferenc:	A gazdaságirányítás továbbfejlesztése (Előadói beszéd a Központi Bizottság 1984. április 17-i ülésén)	7—8	769
Hoch Róbert:	A reform és a közgazdasági kutatás	7—8	850
Huszár István:	A gazdasági és társadalmi kérdések kölcsönhatásai	7—8	800
Izickné Hedri Gabriella:	A gazdaságfejlesztés mint elsődleges politikai cél: itt és most	6	641
Katona Emil:	Az iparosítás mint az elmaradottságból való kitörés eszköze Fekete-Afrikában	5	583
Klézl Róbert:	A közlekedés fejlettségéről	6	650
Koncz Katalin:	Munkaerőretek, foglalkoztatási formák és a munkaerőpiaci egyensúly	11	1313
'Kovács István— Márton Ferenc:	A kis- és középvállalatok innovációs tevékenysége	5	546
Kovács Kálmán—Rott Nándor:	Az árak, a bérek és a költségvetési kapcsolatok átrendezésének egyik lehetősége az élelmiszer-gazdaságban	7—8	919
Kovács Lajos— Kozma Tamás:	Középfokú szakképzés és területi tervezés	4	421
Kozma Tamás— Kovács Lajos:	Középtávú szakképzés és területi tervezés	4	421
Kövári György— Sziráczki György:	Béralku az üzemben	2	155
Kövári György— Timár János:	Munkaerő, teljesítmény, ösztönzés	5	528
Kulcsár Kálmán:	A reform és a szociálpolitika	7—8	805
Kutas János—Vámos Dóra:	Foglalkozási csoportok és a foglalkoztatás	3	269
Lackó Mária:	A hátrány megőrzése (Szabályosságok a kommunális beruházások alakulásában, 1961—1980)	3	305
Lévai István:	Bajba jutott iparvállalatainkról	12	1451
Lőrincné Istvánffy Hajna:	Eladósodás, fizetésképtelenség, átütemezés	7—8	953
Ma Hung:	A kínai gazdaság fejlesztésének új stratégiája	12	1410
Major Iván:	Tévhitek az infrastruktúráról	11	1297
Malatinszky Istvánné:	A teljes foglalkoztatás értelmezésének és megvalósításának néhány problémája hazánkban	9	1059
Márton Ferenc— Kovács István:	A kis- és középvállalatok innovációs tevékenysége	5	546
Nagy András:	Visszapillantás egy jövőbenezésre. A hetvenes évek világkereskedelmének prognózisa és a tények	4	408
Nyers Rezső:	Gazdasági reform és szocialista nemzettudat	7—8	812
Nyikos László:	Egy kihasználatlan lehetőség: az értékelemzés	7—8	910
Osman Péter:	Gondolatok az innovációs fejlesztés hatékonyságának javításához	7—8	888
Palcsó Pálné Zám Éva:	Termelési viszonyok a szocialista vállalatban	11	1323
Parányi György:	A vállalati termékszerkezet fejlesztésének műszaki-gazdasági tapasztalatai	1	37
Pataki Judit— Z. Farkas Katalin:	Az áruhiány és a közvélemény	2	168

	Folyó- irat- szám	Lap- szám
Pártos Gyula— Csizmadia Magdolna— Ehrlich Éva:	Infrastruktúra a „válságos évtizedben”	7—8 933
Pető Márton:	Az alacsony és a magas jövedelmezőségű ipar- vállalatokról	6 679
Postáné Vellai Györgyi—Veliczky József:	Gazdasági folyamataink „nyitottságának” statisztikus elemzése	9 1071
Práger László:	Szegény gazdagok és gazdag szegények	6 664
Rév Lajos:	Az ipari, építőipari és szolgáltató szövetkezetek gazdálkodásának legújabb tapasztalatai	10 1168
Román Zoltán:	A gazdasági reform és az ipari szervezet	7—8 845
Romány Pál:	Gazdaságpolitika és regionális fejlesztés	4 385
Rostow, W. W.:	Gazdaságtörténeti tendenciák és a világgazdaság jövője	11 1348
Rott Nándor— Kovács Kálmán:	Az árak, a bérek és a költségvetési kapcsolatok átrendezésének egyik lehetősége az élelmiszer- gazdaságban	7—8 919
Sághy Vilmos:	A szocialista vállalatok irányításának mecha- nizmusáról	10 1154
Simai Mihály:	A reform külgazdasági összefüggéseiről	7—8 828
Simon András:	Az árak és a kínálat szerepe a hiányban	5 513
Sipos Aladár:	A reform és az élelmiszer-gazdaság	7—8 854
Szabóné Medgyesi Éva:	Az ár, az adó és a támogatás hatása a mező- gazdasági vállalatok jövedelmére	4 3
Szamuely László:	A jóléti állam mai kiterjedése és funkciói	4 392
Szarvas Péter:	Felhalmozási folyamataink nemzetközi összehasonlításban	1 17
Sziráczi György— Kővári György:	Béralku az üzemben	2 155
Timár János—Kővári György:	Munkaerő, teljesítmény, ösztönzés	5 528
Timár Mátyas:	Az anyagi erőforrások áramlásának és a bank- rendszer továbbfejlesztésének néhány időszakos kérdése	9 1041
Tolnai György:	A szocialista fejlődés elméletének és gyakorla- tának jelentősége a „harmadik világ” előrehala- dásában	2 129
Turánszky Miklós:	A műszaki kutató-fejlesztő tevékenység gazdasági hatékonyságának értékelése	5 535
Vačić, A. M.:	Miért tért el a jugoszláv fejlődés a szocialista önigazgatási piacgazdaságtól?	5 570
Vámos Dóra—Kutas János:	Foglalkozási csoportok és a foglalkoztatás	3 269
Várhegyi Éva:	A külkereskedelmi mérleg alakulásának néhány makrogazdasági összetevője a hetvenes évek magyar gazdaságában	7—8 876
Veliczky József— Postáné Vellai Györgyi:	Gazdasági folyamataink „nyitottságának” statisztikus elemzése	9 1071
Az MSZMP Központi	Bizottságának 1984. április 17-i állásfoglalása a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének feladatairól	7—8 3 786
Harminc év Megújult formában		10 1153
Szerkesztőségi üdvözlöt	Bognár József, Nagy Tamás és Szabó Kálmán szerkesztő bizottsági tagoknak	1 1
		12 1409

2. Vita

		Folyó- irat- szám	Lap- szám
Angyal Ádám:	A nagyvállalat szindróma	5	605
Apró Éva:	Kollektív felelősség vagy kollektív bűnbak?	5	594
Asztalos László György—Bokros Lajos—Surányi György:	Reform és pénzügyi intézményrendszer	3	321
Bakos Zsigmond:	Megjegyzések Hegedüs András „A nagyvállalatok és a szocializmus” című „gondolataihoz”	3	335
Bársony Jenő— Siklaky István:	Néhány gondolat a szocialista vállalkozásról	11	1363
Bokros Lajos— Surányi György— Asztalos László György:	Reform és pénzügyi intézményrendszer	3	321
Bródy András:	Még egyszer a transformációs feladatról	2	187
Hegedüs András:	A nagyvállalatok és a szocializmus	1	62
Hegedüs András:	Megválaszolóra váró kérdések (Egy vita után)	9	1099
Hoch Róbert:	A maxi és a mini (Elmélkedés a nagyvállalati vitáról)	9	1084
Juhász János:	Néhány megjegyzés a marxi transformációs problémához	7—8	971
Kádár Béla:	Gazdasági növekedésünk gyorsításának külgazdasági keretei és feltételei	12	1461
Kerékgyártó György: Kettinger Gyula— Nagy Frigyes:	Gazdasági kibontakozási lehetőségeink	10	1200 3
Köves András:	A mezőgazdasági kistermelés termékforgalmi sajátosságai	11	1372
Krokos János:	„Implicit szubvenciók” és a KGST-n belüli gazdasági kapcsolatok néhány kérdése	10	1235
Láng János:	És a jövedelmezőségi mutató?	4	473
Lázár Erzsébet:	Az abszolút járadék marxi felfogásához A magyar mezőgazdaság versenyképessége (Hozzászólás Mentényi Miklós cikkéhez)	4 10	455 1205
Lipécz György:	Kritikai észrevételek egy történeti árcentrum- hipotézishez	2	197
Major Iván:	„Avagy” vagy „és”...? (Válasz Nyilas And- rásnak)	4	480
Mentényi Miklós:	Versenyképes-e vagy túl drágán termel a magyar mezőgazdaság?	2	215
Milánovics Szvetozár:	A (nagy-) vállalatok és a szocializmus (Gondolatok Hegedüs András gondolatairól)	3	339
Nagy Frigyes— Kettinger Gyula:	A mezőgazdasági kistermelés termékforgalmi sajátosságai	11	1372
Nyilas András:	A „magyar kifulladású periódusok” avagy a „világ gazdasági korszakváltás”	4	476
Oroszi Sándor:	A közömbösségi ár értelmezéséhez	2	205
Palánkai Tibor:	Tulajdon, gazdálkodás, szervezeti rendszer	4	440
Pálovics Béláné:	Mezőgazdasági termékeink világpiaci verseny- képessége (Hozzászólás Lázár Erzsébet tanulmányához)	12	1475
Papp Sándor:	Teljesítmény szerinti keresetdifferenciálás vagy kereset szerinti teljesítménynivellálás?	6	724
Petschnig Mária:	A bankrendszer jegybanki kérdésköréről	6	704
Pirityi Ottó:	Kételyek egy ár- és bérréformmal szemben	10	1217
Prugberger Tamás:	Gazdasági struktúránk reformjáról	6	714
Siklaky István— Bársony Jenő:	Néhány gondolat a szocialista vállalkozásról	11	1363

	Folyó- irat- szám	Lap- szám
Surányi György— Bokros Lajos— Asztalos László György:	Reform és pénzügyi intézményrendszer	3 321
Szalai Erzsébet:	A reformellenesség strukturális okai	9 1095
Szőnyi Tibor:	Viszontválasz válságügyben	10 1222
Szpirulisz Ildikó:	Társadalmi-gazdasági fejlődésünk néhány kérdése	2 179
Vági Ferenc:	A mezőgazdaság a hosszú távú társadalmi-gazdasági fejlődésben	1 53
Zoltán Zoltán:	A világgiazi árakhoz igazodó árképzési elve érvényesítésének lehetőségei és korlátai az élelmiszer-gazdaságban	4 463

3. Szemle

Drechsler László:	Meghatározható-e a mezőgazdasági termékek önköltsége?	5 616
Ékes Ildikó:	A szolgáltatások nemzetközi összehasonlításának néhány szempontja	3 346
Hall, John B.:	Az angol és az amerikai monetarista gazdaságpolitika kilátásai	1 80
Hoffmann Istvánné:	A háztartási elektronikai cikkek hazai keresletének előrejelzése	12 1480
Iglai Mariann:	A diverzifikáció mint az ipari struktúra eleme a tőkésországok közgazdasági irodalmában	11 1380
Kolacsek András:	Idegenforgalmunk néhány időszerű kérdéséről	9 1119
Pócs Ervin:	A fejlett tőkésországok gazdasága: megélénkülés ellentmondásokkal	7—8 978
Pócs Ervin:	Az európai KGST-országok gazdasága: a megélénkülés okai és lehetőségei	9 1107
Sinkovics Alfréd:	A téglahiány anatómiája	2 231
Szmicsek Sándor:	Két év után a vállalati gazdasági munkaközösségről	10 1245
Szollár Györgyi:	Az árváltozások hatása a mezőgazdasági termelés tisztá jövedelmére	6 734
Vékás István:	Az állami szektor gazdaságpolitikai szerepe Franciaországban	1 70

4. Tudományos tájékoztató

Balogh Sándor:	Agrárpolitika és szakmai érdekek (A francia—magyar agrárgazdasági kollokvium)	12 1495
Éri Vilma:	Magyar—lengyel agrárgazdasági kollokviumról	11 1386
Fekete Ferenc:	A második spanyol—magyar agrárközgazdasági kollokviumról	3 362
Halm Tamás—Inzelt Annamária— Juhász János— Kovács Lajos:	Gazdasági hatékonyság — gazdaságirányítás (A XXIII. közgazdász-vándorgyűlésről)	9 1127
Horváth Sándor:	Tudományos emlékülés a Közgazdaságtudományi Intézetben Friss István születésének 80. évfordulója tiszteletére	1 103
J. A.:	Vita a mezőgazdaság versenyképességéről	10 1257
Kocsis Károly— Kovács Lajos— Kőrösi István:	Marx és korunk kérdései	1 83

		Folyó- irat- szám	Lap- szám
M. S.	A nemzetgazdasági számlarendszer kidolgozója. A közgazdasági Nobel-díj 1984. évi kitüntetettje: Sir Richard Stone	12	1504
Szemerics Györgyi:	Tudományos tanácskozás a környezetvédelemről	3	359
Zsarnóczai Sándor:	Hatekonyság és fejlesztési lehetőségek a mai magyar mezőgazdaságban (Tájékoztató Németi László doktori védéséről)	12	1490

5. Szakirodalmi tájékoztató

Becsky György:	Amerika és a világgazdasági kihívás (Mihályi Péter)	4	492
Berend T. Iván:	Gazdasági útkeresés 1956—1965 (Gazdasági jelenünk szerves része: a közelmúlt) (Révész Gábor)	4	489
Bogomolov, Oleg:	A szocialista országok a nemzetközi munkamegosztásban (Csaba László)	4	483
Botos Katalin:	Pénz — nemzetközi pénz (Lőrincné Istvánffy Hajna)	9	1139
Csizmadia Ernő:	Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság (Benet Iván)	6	742
Csizmadia Ernőné:	A vállalati struktúra új vonásai az élelmiszer-gazdaságban (Forgács Katalin)	5	623
Diebold, W.:	Nemzetközi iparpolitika (Magas István)	3	366
Hoch Róbert—Kovács Ilona—Ördög Miklós:	Fogyasztás és jövedelem (Ékes Ildikó)	5	619
Horváth László— Csath Magdolna:	Stratégiai tervezés. Elmélet és gyakorlat (Gergely István)	1	113
Kunvári Árpád:	A gazdaságfejlesztés irányításának alapkérdései. A gazdálkodási egyensúly feltételeiről (Ujhelyi Gyula)	6	748
Laki Mihály:	Vállalatok megszűnése és összevonása (Décsy Jenő)	7—8	995
Lőrincné Istvánffy Hajna:	A nemzetközi kölcsöntőke-áramlás és a hitelpiacok (A „káosz” szabályai) (Halm Tamás)	12	1505
Nyitrai Ferencné:	A népgazdasági hatékonyság és tartalékai (A hatékonyság a maga konkrétságában) (Drechsler László)	7—8	992
Smeral, J. B. —Szorokin, M. A.— Uszijejics, M. A. (szerk.):	A Magyar Népköztársaság (Szovjet monográfia a magyar politikai és gazdasági életről) (Réti György)	1	109
Timár Mátyás:	Gazdasági egyensúly és pénzügyek (Brüll Mária)	6	745
Törzsök Éva:	Exporthatékonyság és értékesítési utak (Fojtik János)	12	1507
Varga Gyula: (szerk.)	Fejlesztési célok és alternatívák az élelmiszer-gazdaságban (Forgács Csaba)	10	1259

6. Folyóiratszemele

		Folyó- irat- szám	Lap- szám
Addison, John T.— Gerlach, Knut:	Szakszervezetek és termelékenység: az erőforrások helytelen allokációja vagy termelékenységnövekedés?	7—8	1003
Aganbegjan, A.:	Kísérlet és önálló elszámolás	12	1511
Bautina, N.:	A KGST-tagországok gazdasági mechanizmusai. Általános fejlődési tendenciák	7—8	999
Danziger, S.—Gaag, J. van der—Smolensky, E.—Taussig, M.:	Az életciklus-hipotézis és az idősebb nemzedék fogyasztói magatartása	2	239
Euzeby, Chantal:	A társadalombiztosítás finanszírozása	12	1512
Frumkin, B.:	A KGST-országok agrár-ipari együttműködése	4	496
Lindner, Clausjohann:	A szervezetek demokratizálása és a teljesítménynövekedés	12	1515
Linsheng, W.:	A külkereskedelem szerepe a szocializmusban	2	238
Lovcsikova, O.:	Az 1920-as évek felhalmozással kapcsolatos szovjet vitái polgári értelmezésének bírálata	3	373
Lozano, B.:	Az informális szektor dolgozói: kísértálnak a rendsze főbejáratán?	2	243
Lusina, N. L.:	A kistermelés a szocialista gazdaságban	10	1261
Madeuf, B.—Ominami, C.:	Válság és nemzetközi beruházások	3	371
Reichert, Petra— Wenzel, Anne:	A háziasszonyi hivatás mint alternatíva?	7—8	1008
Rubencsik, Ju.— Makszimec, Ju. K.:	Amikor az előnyös nem kifizetődő	4	495
Sjaastad, L.:	Pácban a nemzetközi hitel — kinek köszönhetjük?	10	1265
Talamona, M.:	Az innováció jelentősége és problémái a kis- és középvállalatokban	6	753
Tanzi, V.:	A rejtett gazdaság az Egyesült Államokban: éves becslések 1930—1980	7—8	1001
Tietzel, M.:	Az ismeretek bővülése és a konjunktúraelmélet	2	241
Toffler, Alvin:	Információs robbanás	7—8	998
Zinn, Karl Georg:	Ciklus, stabilitás és a pénz semlegessége	6	754
	A Római Klub: feladatok az évszázad végén	10	1265
	Útkereső cikkek egy román folyóiratból. Vasile Pilat: Szocialista iparosítás és a társadalmi újratermelés szerkezetete — történeti meghatározottság és mai követelmények, Daniel Daianu: A szocialista gazdaság monetarizáltsági foka és fejlettségi szintje	7—8	1004

7. A szerkesztőség postájából

Lipécz György:	A közömbösségi ár létezéséről	7—8	1011
Marosi János:	A bank(ok) alulnézetből	10	1268

«Кэзгаздаши Семле», XXXI. год издания, декабрь 1984 г.

СОДЕРЖАНИЕ

Приветствие редакции членам редкционной коллегии: Йожеф Богнар, Тамаш Нагь, Калман Сабо	1409
Новая стратегия развития китайской экономики (<i>Ма Хунг</i>)	1410
Монополия, конкуренция и социализм (<i>Эмеше Эгетё</i>)	1422
Leasing — средство на службе технического развития и динамичного хозяйствования (<i>Каталин Ботош—Дьёрдь Элемер Тертак</i>)	1436
О промышленных предприятиях Венгрии, попавших в беду (<i>Иштван Леваи</i>)	1451

ДИСКУССИЯ

Внешнеэкономическая обстановка и условия ускорения экономического роста Венгрии (<i>Бела Кадар</i>)	1461
Сельское хозяйство Венгрии на пути улучшения эффективности (<i>Беланэ Палович</i>)	1475

ОБЗОР

Предполагаемые тенденции спроса населением электронных товаров широкого потребления (<i>Иштваннэ Хофман</i>)	1480
--	------

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Эффективность и возможности развития венгерского сельского хозяйства в современный период (Защита докторской диссертации Ласло Немети) (<i>Шандор Жарноцаи</i>)	1490
Аграрная политика и профессиональные интересы (О францужско-венгерском аграрно-экономическом коллоквиуме) (<i>Шандор Балог</i>)	1495
Создатель системы народнохозяйственных расчетов. Лауреат Нобелевской премии 1984 года в области экономики: Ручард Стойн (<i>Ш. М.</i>)	1504

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Правила «хаоса». Хайна Иштванффи, Лёринцнэ: Приливы международного кредитного капитала и кредитные рынки (<i>Тамаш Халм</i>)	1505
Ева Тёржэк: Эффективность экспорта и пути реализации (<i>Янош Фойтик</i>)	1507

Резюме статей на русском и английском языках	1518
--	------

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ	1524
---	------

Перечень статей, опубликованных во всех номерах «Кэзгаздаши Семле» за 1984 год	1529
--	------

CONTENTS

Greetings to the distinguished members of the Board of Editors: József Bognár, Tamás Nagy and Kálmán Szabó	1409
The new development strategy for the Chinese economy (<i>Ma Hung</i>)	1410
Monopoly, competition and socialism (<i>Emese Égető</i>)	1422
Leasing—a tool serving technical progress and flexible management (<i>Katalin Botos—Elemér György Terták</i>)	1436
Distressed industrial enterprises (<i>István Lévai</i>)	1451
 <i>DISCUSSION</i>	
The foreign economic framework and conditions of accelerating the Hungarian growth process (<i>Béla Kádár</i>)	1461
Hungarian agriculture on the road to improving efficiency (<i>Mrs. B. Pálovics</i>)	1475
 <i>REVIEW</i>	
Expectable trends in consumers' demand for electronic articles for personal use (<i>Mrs. I. Hoffmann</i>)	1480
 <i>SCIENTIFIC INFORMATION</i>	
Efficiency and development possibilities in today's Hungarian agriculture (Doctoral dissertation of László Németi) (<i>Sándor Zsarnóczai</i>)	1490
Agricultural policy and interests of the trade (On the French—Hungarian colloquium on agricultural economics) (<i>Sándor Balogh</i>)	1495
The elaborator of the system of national accounts. The 1984 Nobel Prize laureate in economics: Sir Richard Stone (<i>S. M.</i>)	1504
 <i>BOOK REVIEW</i>	
The rules of "chaos". Mrs. Lőrinc (Hajna Istvánffy): International flows of loan capital and credit markets (<i>Tamás Halm</i>)	1505
Éva Törzsök: Export efficiency and sales channels (<i>János Fojtik</i>)	1507
<i>REVIEW OF PERIODICALS</i>	1511
Abstracts of the articles, in Russian and English	1518
<i>FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS</i>	1524
List of articles published in the 1984 issues of <i>Közgazdasági Szemle</i>	1529

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43-45. — Telefon: 853-775, 853-776, *850-777.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Terjedelem 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1984. október 18.

84.1038 — Kossuth Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az A KADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivataltalban, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodában (Budapest, V., József nádor tér 1., postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 216 forint.

**A LEGÚJABB MAGYAR NYELVŰ KÖZGAZDASÁG
KÖNYVIRODALOM**

Abalkin, Leonyid I.:

A SZOCIALISTA GAZDASÁG DIALEKTIKÁJA

Kossuth Könyvkiadó, 348 l. 56,— Ft

Angelusz Róbert—Nagy Lajos Géza—Tardos Róbert—Tercstyéni Tamás:

GAZDASÁG ÉS ÉLETSZÍNVONAL A KÖZGONDOLKODÁSBAN

Kossuth Könyvkiadó, 184 l. 20,— Ft

Bánfi Tamás—Hagelmayer István:

PÉNZELMÉLET ÉS PÉNZPOLITIKA

Tankönyvkiadó, 476 l. 51,— Ft

Botos Balázs—Papanek Gábor:

KÉRDŐJELEK IPARUNK FEJLESZTÉSÉBEN

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 391 l. 42,— Ft

Buglaj, Vagyim Boriszovics:

**A NEMZETKÖZI MONOPÓLIUMOK ÉS A POLGÁRI
KÖZGAZDASÁGI GONDOLKODÁS**

Kossuth Könyvkiadó, 197 l. 20,— Ft

Csepely-Knorr András:

A MEZŐGAZDASÁGI BERUHÁZÁSOK JÖVEDELMEZŐSÉGE

Mezőgazdasági Könyvkiadó, 159 l. 40,— Ft

Gerschenkron, Alexander:

A GAZDASÁGI ELMARADOTTSÁG TÖRTÉNETI TÁVLATBÓL

(Társadalomtudományi Könyvtár)

Gondolat, 551 l. 66,— Ft

Guiot, Ican M.:

SZERVEZETEK ÉS MAGATARTÁSOK

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 233 l. 72,— Ft